Accno-44143

Stock Verification-2024

Stock Verification-2024

Stock Verification-2024

Acc No-44143

Stock Verification-2024

Stock Verification-2024.

Stock Verification-2024

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार

वर्ग संख्या २१२/३ II (१)
आ. सं. ४४,१४२

पुस्तक-वितरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित १५वें दिन तक यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस आ जानी चाहिए। अन्यथा ५ पैसे प्रतिदिन के हिसाब से विलम्ब-दण्ड लगेगा।

20 MAY 1987
18 NOV 1987
12 AUG 1988
21 SEP 1989
8 AUG 1990

B

B.S

~~२१२ / ५३ II~~

२१२ / ३ म(३)

~~२१२ / ५३ ख~~

85

Tilak Mahārāshtra University

VAIDIKA SAMSHODHANA MAṆDALA

(*Vedic Research Institute*)

29

ṚGVEDA-SAMHITĀ

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYAṆĀCHĀRYA

VOL. II

2—5 Maṇdalas

1936

113818

On accou
has been inc
only. The o

Price Rs. 12

EDITORIAL BOARD

1 **N. S. Sontakke**, B. A. (T. U.) (*Managing Editor*)
2 **C. G. Kashikar**, M. A. (T. U.)
3 **T. S. Varadaraj Sharma**, Vedānta Vidyā Praviṇa
4 **B. V. Umranikar**

Consulting Editors

Prin. V. K. Rajawade, M.A.
M. M. Vasudevashastri Abhyankar

Acc.No: 44143

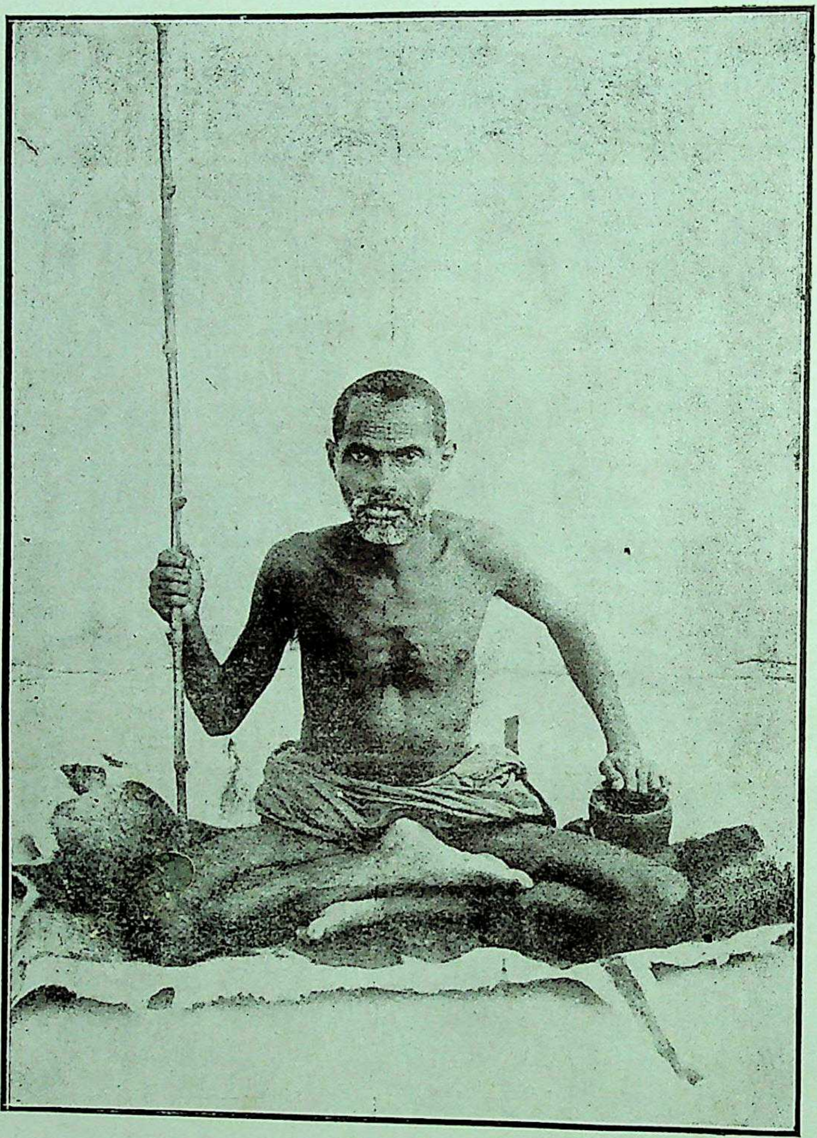

ब्रह्मीभूत--श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिनः

जन्मकालः—श्रावण व॥ ५ शके १७७६ समाधिकालः—आषाढ शु॥ १ शके १८३६

॥ सादरं समर्पणम् ॥

साग-ग्रामनिवासिनो द्विजवरात्ताताद्गणेशाभिधा-
ल्लब्ध्वा जन्म सुनिर्मले द्विजकुले साध्व्यां रमायां शुभम् ।
साङ्गाम्नायमधीत्य शास्त्रनिवहं कृत्वाऽऽत्मसादञ्जसा
सत्कर्मैकपरायणो विजयते टेंबेकुलालंकृतिः ॥ १ ॥

जीवान्भीमभवार्णवे निपतितानुद्धर्तुकामः सदा
ग्रन्थाननैकविधान्व्यधात्सुविमलज्ञानैकपाथोनिधीन् ।
नानातीर्थनिषेवणे विहितधीर्योगाब्धिमन्थाचलो
भ्राजद्भारतभूमिभालतिलकः श्रीवासुदेवो यतिः ॥ २ ॥

तस्याऽऽस्थां श्रुतिगोचरां निरुपमां ज्ञात्वा स्वधर्मे रतिं
स्मारंस्मारमनर्घनिस्तुलगुणामृक्संहिताया असौ ।
विद्यारण्यसुधीन्द्रभाष्यकलितो भागो द्वितीयोऽर्प्यते
तत्पुण्यस्मरणे कृतज्ञपरया बुद्ध्या समोदादरम् ॥ ३ ॥

प्रारम्भाः खलु कर्मणां सुमहतां सिध्यन्ति ये देहिनां
क्षीराब्धेर्दुहितुः कृपाङ्कुरितया दृष्ट्यैव न ह्यन्यथा ।
भागस्यास्य यदङ्कनं समभवद्वीतान्तरायं द्रुतं
दिष्ट्या तत्र तदिन्दिरागुरुकृपा हेतुत्वमापद्यत ॥ ४ ॥

ब्रह्मीभूत—श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिनः

जन्मकाल:—श्रावण व॥ ५ शके १७७६ समाधिकाल:—आषाढ शु॥ १ शके १८३६

॥ सादरं समर्पणम् ॥

माग-ग्रामनिवासिनो द्विजवरात्तताद्गणेशाभिधा-
ल्लब्ध्वा जन्म सुनिर्मले द्विजकुले साध्व्यां रमायां शुभम् ।
साङ्गाम्नायमधीत्य शास्त्रनिवहं कृत्वाऽऽत्मसादञ्जसा
सत्कर्मैकपरायणो विजयते टेंबेकुलालंकृतिः ॥ १ ॥

जीवान्भीमभवार्णवे निपतितानुद्धर्तुकामः सदा
ग्रन्थान्नैकविधान्व्यधात्सुविमलज्ञानैकपाथोनिधीन् ।
नानातीर्थनिषेवणे विहितधीर्योगाब्धिमन्थाचलो
भ्राजद्भारतभूमिभालतिलकः श्रीवासुदेवो यतिः ॥ २ ॥

तस्याऽऽस्थां श्रुतिगोचरां निरुपमां ज्ञात्वा स्वधर्मे रतिं
स्मारंस्मारमनर्घनिस्तुलगुणानृक्संहिताया असौ ।
विद्यारण्यसुधीन्द्रभाष्यकलितो भागो द्वितीयोऽर्प्यते
तत्पुण्यस्मरणे कृतज्ञपरया बुद्ध्या समोदादरम् ॥ ३ ॥

प्रारम्भाः खलु कर्मणां सुमहतां सिध्यन्ति ये देहिनां
क्षीराब्धेर्दुहितुः कृपाङ्कुरितया दृष्ट्यैव न ह्यन्यथा ।
भागस्यास्य यदङ्कनं समभवद्वीतान्तरायं द्रुतं
दिष्ट्या तत्र तदिन्दिरागुरुकृपा हेतुत्वमापद्यत ॥ ४ ॥

INTRODUCTION

We have great pleasure in presenting to scholars and devout admirers of Ancient Indian culture the second volume of the Ṛgveda comprising four Maṇḍalas namely 2, 3, 4 and 5, together with the commentary of Sāyaṇāchārya.

As in the case of the first volume, we have laid under contribution twenty five manuscripts of Sāyaṇa's commentary to make the present one as critically thorough as possible. The following gives a detailed account of the manuscripts—

The Bhāndārkar Oriental Research Institute, Poona.

क $\frac{\text{18 b}}{\text{1870-71}}$ 2nd Ashtaka with पृष्ठमात्रा. Samwat 1609.

ख $\frac{\text{No. 5}}{\text{1916-18}}$ $\frac{\text{No. 4}}{\text{1916-18}}$ 2 to 8 Ashtakas. Shaka 1739.

ग $\frac{\text{No. 15}}{\text{Vis. 1}}$ 2, 3 & 4 Ashtakas.

घ $\frac{\text{No. 4}}{\text{Vis. 1}}$ 3 to 7 Ashtakas. Samwat 1785.

The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.

च ZZ A 21 Ashtakas 1 to 6. This MS. was used for the first volume.

ज B. D. 115 & 240. Ashtakas 2 to 5. The first volume refers only to the second Ashtaka of this MS. Samwat 1730.

The Oriental Institute, Baroda.

र Acc. No. 12211. 4th Ashtaka with पृष्ठमात्रा. Samwat 1452.

ल Acc. No. 12210. 3rd Ashtaka. Samwat 1880.

व Acc. No. 12231. 2nd Ashtaka. Samwat 1871. Leaves are missing at frequent intervals. The first volume wrongly refers to this MS. by no. 12331.

The India Office Library, London.

प $\frac{\text{2992 to 2999}}{\text{R. R. 14c}}$ Ashtakas 1 to 8 complete.

फ $\frac{\text{3126 to 3129}}{\text{R.R. 15f.}}$,, ,, ,,

ब $\frac{\text{1861 to 1864}}{\text{R.R. 4d.}}$ Ashtakas 3 to 8.

Saraswati Mahāl Library, Tanjore.

त Burnell's catalogue. A complete manuscript of the commentary.

The Prājna Pāthashālā, Wai, Dist. Satara.

थ Ashtakas 1, 2, 5, 6, 7 & 8. This MS. could not be used for the first volume as we acquired it only recently.

The Theosophical Society, Adyar, Madras.

द्म 1, 2, 4, 5 & 8 Ashtakas. Samwat 1835. The first volume refers to the third Ashtaka which is really lacking.

द्म१ 2nd Ashtaka, from the 2nd Adhyāya to the end of the Ashtaka. Written on palm-leaves in Grantha character.

The Sanskrit College Library, Benares.

ज्ञ 2nd Ashtaka. Samwat 1851.

The Ānandāshrama, Poona.

ण Ashtakas 1 to 4.

ण१ 2nd Ashtaka.

The State Library, Bikaner.

य A complete MS. of the commentary written in 1747 of Samwat Era. This MS. could not be fully availed of as it was discovered only after the major portion of this volume had gone through the press. We have, however, consulted it for important readings as will be seen from the discussion of readings. It will, of course, be utilized in editing the subsequent volumes.

न Ashtakas 1 to 8 complete. From the private library of Shrimant Sardar M. V. Kibe of Indore. The first volume wrongly refers to Veda-Shāstra-Sampanna Digambar Shastri Nene as the source of this MS.

म Ashtakas 2, 5 & 7. Shaka 1596. From Veda-Shāstra-Sampanna Chidambar Dikshit of Badli, Dist. Belgaum.

भ Ashtakas 3 to 8 complete and some portion from 164th hymn of the first Maṇḍala. Procured from Veda-Shāstra-Sampanna Krishṇāchārya Malgi of Bagalkot, Dist. Bijapur.

श Ashtakas 1, 2, 4, 5, 6, 7 & 8. Shaka 1779. This MS. arrived just after some portion of this volume had been printed. Veda-Shāstra-Sampanna Mahābaleshwar Dikshit of Gokarna, Dist. N. Kanara, kindly lent it to us from his private collection.

स 3rd Ashtaka only. From Veda-Shāstra-Sampanna Dattatreya Prabhakar Khadilkar of Poona.

Classification of the above MSS.

Ashtaka II—

Division I—त-थ-न-व-conforming to our text. Subdivisions -(a)-न-व-more approximate to the text. (b)-त-थ-gives explanatory and also supplimentary readings.

Division II-क-झ-झ१-म-differs much from the text, but generally supports readings different from those of Prof. Max Müller. झ१, being in Grantha character, sometimes differs from the rest.

Division III—ख-ग-च-ज-ञ-ण-ण१—gives a considerable number of variants. Subdivisions-(a) ख-च-ञ, (b) ग-ज-ण१. ण generally resembles ग-ज-ण१, but sometimes agrees with the text.

Ashtaka III—

Division I—त-न-भ-ल-स- closely conforming to the text.

,, II—घ-प-फ. फ sometimes differs from घ-प ; घ-प omit grammatical portions and alternative explanations.

Division III—ख-ग-च-ज-ण-differs frequently from the text. Subdivisions—(a) ख-ग-च, (b) ज-ण.

Ashtaka IV—

Division I—ग-घ-ज-श-mostly conforming to the text. श occasionally differs. घ always omits the grammatical portion and alternative explanations and abridges the introduction to hymns; while ग-ज do so from the fourth Ashtaka.

Division II—ख-च-ण-प-फ-ब-shows some differences with the text. Subdivisions—(a) ख-च-ण-introduction to hymns is a little abridged. (b) प-फ-ब.

Division III—झ-त-न-भ-र-also shows differences with the text, frequently resembling ख-च-ण. These MSS. omit a number of words from the commentary.

In choosing readings we have given due importance to the authenticity of manuscripts. Every reading adopted in the text is generally based on manuscript or printed material. Sometimes we have had to adopt readings on the authority of even a single manuscript. The mere number of manuscripts has had no influence in the selection of readings. Prof. Max Müller says that he has manufactured readings out of the incorrect material before him and, in a few cases, even without any manuscript authority. Such readings have been marked *मॅ. Some of the readings so manufactured by him have been found in certain MSS. used by us. Readings other than these suggested by him have been adopted even though they have not been supported by any MS. in our possession. The Bombay edition does not mention the MS. material on which its text is based. But on comparison of that edition and our MSS., we feel convinced that MSS. were utilized by the editors. In a few cases, therefore, we have adopted the Bombay readings where our MSS. and Prof. Max Müller's edition have failed. We too have manufactured a few readings when all the above sources could give us no guidance. We have frequently differed from Prof. Max Müller and most of the above MSS. generally support our text in almost all such cases. We have stated reasons for such difference where necessary and have also quoted the readings in the Bombay edition ; vide discussion of readings at the end of the Sanskrit preface.

It is obvious that the reliability of a work like this depends on a number of complete and independent manuscripts acquired from different parts of India. In editing the first volume, we were able to consult a few palm-leaf manuscripts from the South. In the case of the present volume, however, we had only one and that too, covering only a portion of the second Ashtaka. These palm-leaf manuscripts form a class by themselves. They generally contain better readings and also occasionally additional elucidation. The importance of these MSS. will be evident from the foot-notes to the first volume. We hope to secure more manuscripts of this class for the subsequent volumes.

We gratefully acknowledge the many critical reviews, suggestions and encouragements from renowned scholars, which the publication of the first volume called forth. Their kind yet discriminating appreciation has redoubled our enthusiasm and energy for a task admittedly taxing and arduous. A critic remarks that "no MSS. of the text portions appear to have been consulted". But we have followed the traditional recitation of the Samhitā and the Padapātha; we do not think that there can be differences with regard to these two. We do not attach any importance to manuscripts in such a matter. Another critic remarks that we had not utilized manuscripts from Nepal. But on enquiry we were informed by Rājaguru Pandit Hemarāj of that State that no manuscripts of Sāyaṇa's commentary were available there; he also stated that the one MS. he knew of was merely a copy of a printed work. We need not say that we have used every material available so far. It is the duty of lovers of Vedic literature to search for more manuscripts so that the edition may be as faultless and as useful as possible.

Notwithstanding scrupulous care, misprints have unfortunately occurred, a full list of which will be found at the end. We request our readers to bring defects to our notice and we shall see in future volumes that such defects do not recur.

In conclusion, we feel it a duty to thank those institutions and individuals who have so kindly and so readily lent us or procured for us valuable manuscripts. We cannot conclude without expressing our deep sense of gratitude to the generous-hearted ruling princes in Kathiawar, Rajputana, Central India and the Southern Maratha Country and also those others that are helping us in our undertaking. Especially we must mention here with deep regard and gratitude the name of Her Highness Mahārāni Saubhāgyavatī Indirābāi Mā Saheba Holkar, Indore, whose encouragement has been of immense service to us. Financial reasons have delayed the publication of this volume and the delay would have been greater, but for the timely noble assistance rendered by Her Highness. In obedience to Her Highness's earnest desire we are dedicating this volume to the sacred memory of her revered Guru Shrimat Paramahamsa Parivrājakāchārya Shri Vāsudevānanda Saraswati Tembe Swāmi who departed this life some twenty five years ago. It is well known what a great Yogi he was and how he brought many an erring soul to the path of righteousness. We must also acknowledge the services of Mr. S. R. Sardesai, manager of the Samartha Bhārat Press, who has helped in making this edition as accurate as possible. We hope, this volume, too, will meet with the approval of scholars.

20th December, 1936
Vaidika Samshodhana Maṇḍala,
Tilak Memorial, Poona 2 (India)

N. S. SONTAKKE
Managing Editor

The Executive Committee of the V. S. Mandala

President

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

Vice-President

Mr. C. V. Vaidya, M.A., LL.B.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.
Shrimant Sardar M. V. Kibe, M.A.
Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.
Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.
Āyurvedāchārya P. G. Nanal Shastri
Vidyānidhi Siddheshwarashastri Chitrav
Āchārya V. P. Limaye, B.A., (T.U.)

Secretaries

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (T.U.)
Mr. S. K. Bhave, B.A. (T.U.)

प्रास्ताविकम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथायम् ऋग्वेदसंहितायाः श्रीसायणाचार्यभाष्यसमेतायाः द्वितीयादिपञ्चमान्तमण्डलचतुष्टयात्मको द्वितीयो भागः विद्वज्जनकरकमलेषु सादरं समर्प्यत इति निवेदयितुमतिमात्रं मोदामहे ।

प्रथमभागवदस्यापि संशोधने बहूनि भाष्यलिखितपुस्तकान्युपयुक्तानि । तेषां संज्ञाद्यधो निर्दिश्यते—

पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमंदिरसंबन्धीनि—

क $\frac{18\ B}{1870\text{-}71}$ द्वितीयाष्टकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १६०९ । पृष्ठमात्रावन्त्यक्षराणि ।

ख $\frac{5}{1916\text{-}18}$ $\frac{4}{1916\text{-}18}$ द्वितीयाद्यष्टमान्ताष्टकसप्तकभाष्यम् । लेखनकालः शकः १७३९ ।

ग $\frac{15}{Vis.\ I.}$ द्वितीय-तृतीय-चतुर्थाष्टकानां भाष्यम् ।

घ $\frac{4}{Vis.\ I.}$ तृतीयादिसप्तमान्ताष्टकपञ्चकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १७८५ ।

मुम्बापुरीस्थ—' रॉयल एशियाटिक सोसायटी '-संबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

च ZZ A 21 प्रथमादिषष्ठान्ताष्टकषट्कभाष्यम् । प्रथमभागसंशोधनार्थमिदमुपयुक्तम् ।

ज B. D. 115 and 240 द्वितीयादिपञ्चमान्ताष्टकचतुष्टयभाष्यम् । प्रथमभागे द्वितीयाष्टकसंशोधनार्थं यत् ज-संज्ञाङ्कितं पुस्तकमुपयुक्तं तदेतदेव ।

वटोदर(बडोदा)नगरस्थित-' ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूट '-सबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

र ACC. 12211 चतुर्थाष्टकभाष्यम् । पृष्ठमात्रावन्त्यक्षराणि । लेखनकालः संवत् १४५२ ।

ल ACC. 12210 तृतीयाष्टकभाष्यम् । संवत् १८८० ।

व ACC. 12231 द्वितीयाष्टकभाष्यम् । संवत् १८७७ । मध्ये क्वचित् क्वचित् पत्राणि विनष्टानि । प्रथमभागेऽस्योल्लेखः कृतः । परंतु तत्र प्रमादात् १२३३१ इति क्रमाङ्को दत्तः ।

लण्डननगरस्थित—' इन्डिया ऑफिस लायब्ररी '-नामकग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

प 2992–2999 (R.R. 14 C) आदित आरभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् ।

फ 3126 –3129 (R.R. 15 f) ,, ,, ,,

ब 1861-64 (R. R. 4 d) तृतीयाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं भाष्यम् ।

मद्रपुर(मद्रास)निकटवर्ति-अडयारग्रामस्थित-' थिऑसॉफिकल सोसायटी '—संबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

झ प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमाष्टमाष्टकानां भाष्यम् । प्रथमभागप्रस्तावनायामिदमुल्लिखितम् । परंतु तत्र तृतीयाष्टकस्यापि भाष्यमस्तीति यन्निर्दिष्टं तत्प्रामादिकम् ।

झ१ द्वितीयाष्टकस्य द्वितीयाध्यायमारभ्य द्वितीयाष्टकसमाप्तिपर्यन्तम् । इदं ग्रन्थलिपिलिखितं तालपत्रपुस्तकम् ।

पुण्यपत्तनस्थ-'आनन्दाश्रम'-संबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

ण प्रथमाष्टकादारभ्य चतुर्थाष्टकान्तं भाष्यम् ।

ण१ द्वितीयाष्टकभाष्यम् ।

ञ द्वितीयाष्टकभाष्यम् । वाराणसीस्थ—'संस्कृत-महाविद्यालय'-संबन्धि । संवत् १८५१ ।

त तञ्जौरनगरस्थ—सरस्वतीमहालग्रन्थसंग्रहालयस्थं समग्रं भाष्यम् ।

थ तृतीयचतुर्थवर्जमितरेषामष्टकानां भाष्यम् । वैराज (वाई) क्षेत्रस्थित–प्राज्ञपाठशालासंबन्धि । प्रथमभागमुद्रणानन्तरमिदमुपलब्धमतस्तत्संशोधने नास्योपयोगः कर्तुं पारितः ।

न प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् । इन्दूर-नगरवास्तव्य-श्रीमत् मा. वि. किबे-महोदयानामिदं पुस्तकम् । प्रथमभागप्रस्तावनायां वेदशास्त्रसंपन्न-दिगम्बरशास्त्री नेने-महाशयानामिदमित्यज्ञानत उल्लिखितमिति मन्तव्यम् ।

भ अस्यवामीयसूक्ते (म. १ सू. १६४) केषांचिन्मन्त्राणां तथा तृतीयाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तभागस्य च भाष्यम् । इदं पुस्तकं विजापूरप्रान्तीय-बागलकोटग्रामवास्तव्य-कृष्णाचार्य-सळगी-महोदयैर्दत्तम् ।

म द्वितीय–पञ्चम–सप्तमाष्टकानां भाष्यम् । लेखनकालः शकः १५९६ । इदं पुस्तकं वेणुग्राम-(बेळगांव)प्रान्तीय–बडलीग्रामवास्तव्य–चिदम्बरदीक्षितमहोदयैर्दत्तम् ।

य प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् । बिकानेरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थम् । अस्य पुस्तकस्योपलब्धेः प्रागेव एतद्भागमुद्रणमवसितप्रायमासीत् । अतः प्रधानानामेव केषांचित्पाठानां पाठभेदादिविचारे संग्रहः कृतः । तथाप्यवशिष्टभागमुद्रणे इदं पुस्तकं सुष्ठूपयोक्ष्यते ।

श तृतीयाष्टकवर्जं समग्रं भाष्यं १७७९ शके लिखितम् । इदं पुस्तकं गोकर्णक्षेत्रवास्तव्य–वेदशास्त्रसंपन्न-महाबलेश्वरदीक्षितमहाशयैर्दत्तम् । अस्य भागस्य कियदंशमुद्रणानन्तरमिदमुपलब्धम् ।

स तृतीयाष्टकभाष्यम् । पुण्यपत्तनवास्तव्य–वेदशास्त्रसंपन्न–दत्तात्रेयशास्त्रि–खाडिलकर-महाशयैर्दत्तम् ॥

एतेषु पुस्तकेषु समानपाठाद्युपलम्भनिबन्धनं केषां केषां परस्परसादृश्यं समीक्षितमिति निरूप्यते । द्वितीयाष्टकपुस्तकमध्ये तावत्—

१ त-थ-न-व-पुस्तकेषु पाठाः प्रायशः समाना एव अस्मत्स्वीकृतपाठानुसारिणश्च । तत्रापि न-व–पुस्तकपाठानामस्मदीयपाठानां च विशेषतः साम्यमुपलभ्यते । त-थ–पुस्तकयोः क्वचिदधिकानि विवरणवाक्यान्युपलभ्यन्ते ।

२ क-झ-झ१-म–पाठाः अस्मत्स्वीकृतपाठेभ्यः प्रायशो विभिन्नाः तथापि यत्र मॅक्समुल्लरपाठेभ्यो विभिन्नाः पाठा अस्माभिः स्वीकृताः तत्रैते अस्मत्स्वीकृतपाठैः संवदन्ते ।

३ ख-ग-च-ज-ञ-ण-ण१–पुस्तकेषु बहवः पाठभेदा उपलभ्यन्ते । तत्रापि ख-च-ञ–पुस्तकपाठानां ग-ज-ण१–पुस्तकपाठानां च विशेषतः परस्परसाम्यं दृश्यते । ण–पुस्तके पाठभेदा न्यूनाः ये चोपलभ्यन्ते ते ग-ज-ण१-पुस्तकपाठसंवादिनः ।

तृतीयाष्टकपुस्तकेषु—

१ त-न-भ-ल-स–पुस्तकानि मूल(text)पाठानुसारीणि ।

२ व-प-फ । प्रायशः परस्परसाम्यवन्ति । तत्रापि फ–पुस्तकमितराभ्यां भिद्यते क्वचित् । व-प-पुस्तकयोः व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितार्थां इत्यादयो न सन्ति ।

३ ख-ग-च-ज-ण । बहुत्र मूलपाठविसंवादीनि । एष्वपि ख-ग-च--पुस्तकानां ज-ण-पुस्तकयोश्च विशेषतः परस्परसाम्यमुपलभ्यते ।

चतुर्थाष्टकपुस्तकेषु—

१ ग-घ-ज-श । एतानि मूलपाठसंवादीनि । घ-पुस्तके, चतुर्थाष्टकादारभ्य ग-ज-पुस्तकयोश्च व्याकरणप्रक्रियादिकं न विद्यते, प्रतिसूक्तं ऋष्यादिबोधकप्रस्तावनायाश्च संक्षेपः कृतः ।

२ ख-च-ण-प-फ-ब । क्वचिन्मूलपाठविसंवादीनि । एष्वपि ख-च-ण-पुस्तकानां प-फ-ब-पुस्तकानां च विशेषतः परस्परसाम्यं दृश्यते । ख-च-ण-पुस्तकेषु प्रतिसूक्तं ऋष्यादिबोधकप्रस्तावनायाः संक्षेपः कृतोऽस्ति ।

३ झ-त-न-भ-र । एष्वपि मूलपाठविसंवादः क्वचिदुपलभ्यते । एतानि ख-च-ण–पुस्तकैः सहापि सामान्यतः साम्यमावहन्ति । एषु सप्तस्वपि पुस्तकेषु इतस्ततः पदानि वाक्यानि च गलितानि ।

इमानि सर्वाण्यपि लिखितपुस्तकान्यवलोक्य एतदुपलब्धाः विभिन्नाः पाठाः सङ्ग्राहितास्माभिः । तत्र ये अर्थतः शब्दतश्चानवद्याः ते मूले स्वीकृताः । एकस्मिन्नपि पुस्तके समीचीनः पाठ उपलब्धश्चेत् प्रायशः स एव स्वीकृतः । परंतु क्वचित्क्वचित्सर्वेष्वपि पुस्तकेषु लेखकप्रमादनिबन्धनाः अशुद्धा एव पाठा उपलभ्यन्ते । एतादृशस्थलेषु प्रायशः शुद्धपाठाः स्फुटं शक्यन्त एवानुमातुम् । मॅक्समुल्लरपण्डितैरपि एतादृशस्थलेष्वभ्यूहिता एव पाठाः स्वीकृताः । परंत्वेतैरभ्यूहिताः केचित् पाठा अस्मदीयादर्शपुस्तकेष्वप्युपलभ्यन्ते । यत्र आदर्शपुस्तकेषु शुद्धपाठा नोपलब्धाः तत्र मॅक्समुल्लरस्वीकृता एव पाठाः प्रायश अस्माभिरपि स्वीकृताः। ये च मॅक्समुल्लरमहाशयैर्मूलपुस्तकेष्वनुपलब्धाः पाठाः संभावनामात्रेण स्वीकृताः तेऽस्माभिः पाठभेदादिविचारे निर्दिष्टाः । एतेषां पृथगवगमार्थं मॅ इत्यक्षरात्पूर्वं ताराचिह्नमपि कृतं समस्ति । मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्य मूलपुस्तकं किमिति तत्संशोधकैर्न निर्दिष्टमस्ति । तथापि तत्पुस्तकस्यास्मदीयादर्शपुस्तकानां च तुलनयेदमवगम्यते यत्तैरपि संशोधनकृते कानिचित् पुस्तकान्युपायुज्यन्तेति । तस्माद्यत्रास्मदीयादर्शपुस्तकेषु मॅ-पुस्तके च शुद्धपाठा नोपलब्धा एतादृशेषु द्वित्रेषु प्रदेशेषु मुम्बापुरीपुस्तकपाठा अप्यस्माभिः स्वीकृताः । यत्रादर्शपुस्तकेषु पूर्वोक्तमुद्रितपुस्तकयोश्चाशुद्धा एव पाठा उपलभ्यन्ते तत्रास्माभिरपि पाठा अभ्यूहनीया एव संवृत्ताः । परंत्वेतादृशप्रदेशाः अतीव विरलाः। अस्मिन् भागे बहुत्र मॅक्समुल्लरपुस्तकपाठापेक्षया समीचीना विभिन्नाः पाठा अस्माभिः प्रायशः बहुलिखितपुस्तकानुसारेण स्वीकृताः, ते सर्वेऽपि पाठभेदादिविचारे प्रपञ्चिता एव । एतादृशस्थलेषु मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकपाठा अपि तुलनार्थं पाठभेदादिविचारे उल्लिखिताः ।

प्रथमभागसंशोधने तावत् कानिचन दाक्षिणात्यानि तालपत्रपुस्तकान्यस्माभिरुपलब्धानि । परंत्वेतद्भागसंशोधनार्थमेकमेवोपलब्धम् । तदपि द्वितीयाष्टके केषांचिदध्यायानामेव । एतेषु पुस्तकेषु

नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठेभ्यो भिन्नाः समीचीनतराश्च पाठा बहुश उपलभ्यन्ते । प्रथमभागस्थानामेतत्पुस्तकपाठानामवलोकनेनैवैतेषां वैशेष्यमवगन्तुं शक्यते । यावच्छक्यमस्माभिरेतादृशपुस्तकसंपादने प्रयत्नः क्रियत एव ।

यैश्च मनीषिप्रवरैः प्रथमभागप्रकाशनानन्तरं तद्गुणदोषपरीक्षणेन उपयुक्तसूचनाभिश्च अस्माकमतिमहत्येतस्मिन् कार्ये प्रवृत्तिरुत्सहश्च द्विगुणीकृतौ तेभ्यो बहुशो धन्यवादान् वितरामहे । केनचित्सुधिया निरूपितमासीत् यत्संहितापदपाठयोः संशोधने न कान्यपि पुस्तकानि प्रमाणीकृतानीति प्रतिभातीति। अत्रेदं ब्रूमो यन्मात्रयापि भ्रमप्रमादादिदोषरहितोऽनादिकालप्रवृत्तो वैदिकसंप्रदाय एवास्माभिः प्रमाणीकृत इति। लिखितपुस्तकेषु लेखकप्रमादानां संभाव्यमानतामनुचिन्त्य द्वाभ्यां श्रोत्रियप्रवराभ्यां संहितापदपाठयोः संशोधनमकारि। अपरेण विपश्चिता समसूच्यत यत् नेपालदेशस्थानि भाष्यपुस्तकानि संशोधनकृते नोपयुक्तानीति । परंतु नेपालमहाराजगुरवः पण्डितवर्याः हेमराजमहोदयाः पत्रद्वारास्माभिः पृष्टा एवं निवेदयन्ति—सायणभाष्यपुस्तकं तद्देशे नास्त्येव । यत्कुत्रचिदेकं विद्यते तत्कस्यापि मुद्रितपुस्तकस्य प्रतिलिपिरेवेति । यथोपलम्भमस्माभिः संशोधनकृते पुस्तकानि समग्राहिषत । यत्र क्वचिदस्माभिरज्ञातानि पुस्तकानि विद्यन्ते चेत् वेदविद्याप्रमिनोऽस्मानवगमयेयुरिति संप्रार्थयामहे येन तेषामुपयोगः संशोधनविधौ क्रियेत ।

अङ्गीकृतायामपि महत्यां जागरूकतायां ये केचन मुद्रणदोषाः समभवन् तेऽन्ते संगृहीताः। यदीतरे केचन दोषाः सुधियां दृष्टिपथमवतरेयुस्तेऽस्माकं निवेदनीया इत्यभ्यर्थ्यते, येनैतादृशदोषपरिहरणेऽस्माभिः इतः परं यत्न आस्थीयेत ।

अन्ते च अस्यापि भागस्य संशोधनकृते भाष्यलिखितपुस्तकदानेनास्माननुगृहीतवतामुपकारभरमविस्मरणीयं मन्यामहे । अपि च यैश्च सौराष्ट्र-राजस्थान-मध्यभारत-महाराष्ट्रादिदेशीयैर्नृपवर्यैरितरैश्चोदारहृदयैरेतद्भागप्रकाशनार्थमनल्पेन द्रविणदानेन साहाय्यकमारचितं तेषामपि बहुशो धन्यवादान् वितरामहे। अत्र च इन्दूरनगरस्थ-होळकरकुलेन्दिराया महाराज्ञ्या सौ. इन्दिरादेव्या नाम विशेषत उल्लेखार्हं मन्महे । यद्येषा महाराज्ञी सामयिकेन द्रव्यदानेन नोपाकरिष्यत् तर्ह्येतद्भागप्रकाशनमितोऽपि व्यलम्बिष्यत। एतस्या एव महाराज्ञ्या आदेशादयं भागः एतत्परमपूज्यगुरूणां ब्रह्मीभूत-श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिनां स्मृतये समर्प्यते । एते च योगिवर्याः स्वसूक्तिभिर्लोकानां मोहजालमपाकुर्वन्त इमां भारतभूमिमलमकार्षुः, उपपञ्चविंशवत्सरेभ्यः प्राक् ब्रह्मभूयं चागमन् । अपि च श्रीसमर्थभारतमुद्रणालयाधिकृतानां श्री. स. रा. सरदेसाई–महाशयानामपि कृतज्ञतां प्रदर्शयामहे । अन्ते चायमपि भागः प्रथमभागवत् बुधानामादरार्हः स्यादित्याशास्महे ।

१८५८ शकवत्सरे
मार्गशीर्षशुद्धसप्तम्याम्

विद्वज्जनविधेयो वै. सं. मण्डलकार्यवाहः
सोनटक्के इत्युपाह्वो नारायणशर्मा

~~113919~~

ॐ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ पाठभेदादिविषयकविचारः ॥

मॅ = मॅक्समुल्लरसंशोधितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र * एतच्चिह्नं दत्तं तत्र मॅक्समुल्लरमहाशयानां तत्संशोधितपुस्तकेषु तादृशः पाठो नोपलब्ध इति मन्तव्यम् ।

मु = मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तके ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते । परंतु यत्र य-पुस्तकपाठः पृथङ्निर्दिष्टः तत्र तद्वर्जेष्विति बोध्यम् ।

× = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति । अत्रापि य-पुस्तकपाठः पृथङ्निर्दिष्टश्चेत् तद्व्यतिरिक्तेषु नोपलभ्यते इत्यर्थो ज्ञेयः ।

२. १ **सनन्तस्य**—अत्र ‘ ङमो ह्रस्वात्° ’ (पा. सू. ८. ३. ३२) इति सूत्रेण यद्यपि ‘ सन्नन्तस्य ’ इति भाव्यं तथापि ‘ आगमशास्त्रमनित्यम् ’ इति परिभाषया समाधेयोऽयं पाठः । एतादृशस्थलेषु क्वचित् ङमुडागमसहितः क्वचित् तद्विरहितश्च पाठः लिखितपुस्तकेषु उपलभ्यते । यथोपलम्भं चास्माभिः स्वीकृतः । वैयाकरणैस्तु ‘ सन्नन्तः ’ इत्यादौ ङमुडागमः क्रियते । ‘ यङन्तः, यणचि ’ इत्यादौ न क्रियते च ॥ २.२ **आशु शीघ्रं शुच् दीप्तः सन् यतः संसेव्यते**—ख-च-ण१-य । आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यते—ज्ञ-ण-थ-न-व । आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसोव्यते—क-झ । आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या सन् यतः संसेव्यते—त । आशु शीघ्रं शुच् दीप्तः सन् यतः स सेव्यते—*मॅ । आशु शीघ्रं शुच् दीप्तः सन् यतः संसेव्यसे—मु । अत्र ‘ आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या सन्यते सेव्यते’ इति पाठः स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयाः उत्प्रेक्षन्ते ॥ २. १५ **आग्नीध्रश्च**—क-ख-च-झ१-ण१-भ-व-मु । अग्नीध्रश्च—थ-न-य-मॅ ॥ ३. १७ **शोभनवीर्यं धनम्**—§-मु । शोभनवीर्यम् । वीर्यं धनम्—मॅ । परंतु वीर्यशब्दस्य धनवाचित्वमितरत्र क्वापि न दृश्यते । ऋ. सं. १. ३६. १७, १. ४०. २, ३. १०. ८ इत्यादिप्रदेशेषु सुवीर्यशब्दस्य शोभनवीर्योपेतं धनमिति धनं विशेष्यत्वेनाध्याहृत्य व्याख्यानं दृश्यते । अस्मत्स्वीकृतपाठेऽपि शोभनवीर्यम् इत्यस्य बहुव्रीहिमाश्रित्य शोभनवीर्योपेतमिति धनविशेषणत्वेन अर्थो बोध्यः ॥ ४. १० **नुन्नः**—क-म-य । उत्पन्नः–मॅ–मु ॥ ५. १८ **पितृत्वकामाय पितृत्वेन भ्रातृत्वकामाय भ्रातृत्वेन पुत्रत्वकामाय पुत्रस्थानीयो भवसि** । अत्र अग्निनिष्ठं पितृत्वादिकं कामयमानाय–अग्निं स्वपितृत्वेन भ्रातृत्वेन पुत्रत्वेन वा कामयमानाय–इत्यर्थो बोध्यः ॥ ५. २५ **मन्त्रप्रतिपाद्याकारेण** । लिखितपुस्तकेषु ‘ मन्त्रप्रतिपाद्यत्वाकारेण ’ इति दृश्यते तदशुद्धं प्रतिभाति ॥ ६. १० **होमनिष्पादिका**—क-म-मु । होमनिष्पादका ?—मॅ । अपाणिनीय एष पाठः ॥ ६. १४ **एतन्नियामिका**—झ१-ण-म । एतन्नियामका ?—मॅ-मु । एषोऽप्यपाणिनीयः ॥ ७. २० **वसुः**–§-मॅ-मु । अत्र ‘ शुचिः ’ इत्यस्य स्थाने ‘ वसुः’ इति भाष्यकारः पठितवान् ॥ ८. ३-४ **मन्त्रसहितमथनेन**—§-मु । शोभनमन्त्रसहितमथनेन—मॅ ॥ ८. १६ **एतद्द्वयं प्राधान्याभिप्रायम्**—§-मु । एतद्द्वयप्राधान्याभिप्रायाम् ?—मॅ ॥

९. ६ **प्रवर्धत**—म-वर्जपुस्तकेषु मॅ-पुस्तके च । प्रवर्धयत—म-मु । अयमेव युक्तः पाठः ॥ ९. १० **अग्निपाटवे सति शारीरं बलं भवतीति प्रसिद्धम्**–झ१ । अग्निपाटवे सति शारीरं भवतीति प्रसिद्धम्—ख-ग-च-ण१ । अग्निपाटवे सति शरीरबलं स्य भवतीति सिद्धम्-क । अग्निपाटवे

सति शरीरं बलं भवतीति प्रसिद्धम्—थ-न-य-व । अग्निपाटवे सति शरीरबलं भवतीति प्रसिद्धम्—मॅ । अग्नेः पाटवे सति शरीरं बलवत् भवतीति प्रसिद्धम्—मु ॥ ९. १७ **आकाङ्क्षन्ते**—च-झ१-व्यतिरिक्तेषु लिखितपुस्तकेषु । आकाङ्क्षते—च-मॅ । आकाङ्क्षन्ति—झ१ ॥ ९. १९ **सुखसरणाधिकरणेषु**—क-ख-ग-च-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-य । स्वसरणाधिकरणेषु—मॅ । सरणाधिकरणेषु—मु ॥ ११. १० **द्युलोकान्तरिक्षम्**— §-मॅ । अत्र द्युलोकोऽन्तरिक्षमिति मु-पुस्तके पाठः । अयमेव साधुः ॥ ११. २४ **वि दिद्युतुः** । वि दिद्युतः—मॅ । परंतु अत्र वैदिका 'वि दिद्युतुः' इत्येव अधीयते ॥ १३. १८ **पिता दीप्यते**—मु । पिता दीप्यति–ख-ग-च-ण-त-थ-न-य-व । दीप्यति–क-म । दीप्यते-झ१ । पित्रा दीप्यते—*मॅ ॥

१७. ५ **समाङ्क्ताम्**—म-मु । समक्तम्—क-ख-झ-म । समङ्क्तम्—ग-च-ज-झ-ण-ण१-त-थ-न-फ-य । सक्तम्–व ॥ १७.१०-११ **सरस्वती एतन्नामिकेयं देवी तथा इळा देवी भारती च**—क-झ-झ१-म । सरस्वती इळैतन्नामिका देवी भारती च—मॅ-मु । सरस्वती एतन्नामिका देवी भारती च—य ॥

१९. २१ **य एवं देवैः**—§ । स एवं देवैः—म । एवं देवैः—मु ॥ २०. ६-७ **यद्वा अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिः यजमानविषया रण्वा स्वस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्**—थ-म । यद्वा अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रण्वा तद्वत्—य-मॅ-मु । अग्नेः स्वीयपुष्टिर्यथा रमणीया तद्वद्यजमानस्य पुष्टिरपि अग्नेः रमणीया इति अस्मत्स्वीकृतपाठस्यार्थः ॥ २०. ८ **धक्षोः**—क-झ-म-य-मु । दक्षोः—मॅ ॥ २१. २१ **व्यथाकराः**—क-झ-म-मु । व्यथकराः ?—य-मॅ ॥ २१. २२ **संततानि**—§ । सततानि—मॅ-मु ॥ २.. १० **छान्दसं भजन्तः ?**—ख-ग-च-ण-ण१-त-थ-य-व-मॅ । त्वां संभजन्तः—मु । अयं समीचीन इति प्रतिभाति ॥ **पारोक्ष्येण**—क-ख-ग-च-ण१-फ-मु । परोक्ष्येण ? -य-मॅ ॥ २२. १२ **उपरेऽधिकत्वेन**—? मॅ । उपरि अधिकत्वेन—मु । अत्र 'उपरोधकत्वेन' इति स्यादिति संभाव्यते ॥

२२. २८ **प्रयक्षम्** । 'प्रयक्षन्' इति पदपाठः । भाष्यकारः 'प्रयक्षम्' इत्यधीते ॥ २३. १४ **पूर्वस्मिन् मन्त्रे**—क-झ-थ-म । पूर्वे मन्त्रे—ख-ग-च-झ१-ण-ग१-न-य-व-मॅ-मु ॥ २३. १८ **काव्या काव्यानि**—ख-ग-च-झ१-ण-न-म-मु । काव्यानि–य-मॅ ॥ २४. ८ **अङ्गुलयः**—ख-ग-झ१-ण-ण१-न-य-मु । या अङ्गुलयः—थ-व-मॅ ॥ २५. १२ **तमेव तस्मात्त्वम्**—क-च-ण-थ-म-य-ल । त्वमेव तस्मात्त्वम्—ख-ग-ण-मु । त्वमेव तस्मात्तम्–मॅ ॥ २५. १३ **सर्वदेवार्थ यागम्**—क-ग-च-ण-ण१-न-म । सर्वदेवार्थयागम्—मॅ-मु ॥

२५. १६ **अपराह्णिक्याम्** । अत्र 'आपराह्णिक्याम्' इति भाष्यम् ॥ २६. ३ **संत्वरमाणा ह्युपसदमाचरन्ति**—*मॅ । संत्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ति—य-मु ॥ २६. ५ **स्तुत्युपबृंहितेन**—*मॅ-मु । २६. २२ **युवतम**—§-मु । युवत्तम—मॅ ॥

२७. १७ **श्रावणीकर्मणि**—झ१-वर्जेषु । श्रवणाकर्मणि—*मॅ-मु । अयमेव समीचीनः पाठः ॥ २७.२० **युवतम**—§–मु । युवत्तम–मॅ ॥ २७.२१ **मथनहविःस्तोत्रादिना**—थ-वर्जितेषु । मन्थन°—मॅ-मु ॥ २८. ८ **अल्पस्तुतीरिव**—*मॅ । असस्तुतीरिव–य; अल्पस्तुतीरिव–मु ॥ **त्मना** । 'त्वया' इत्यस्य स्थाने 'त्मना' इति भाष्यकारः पठति ॥

३०. ११ **सचेमहि संगच्छेमहि**—क-च-झ-झ१-ण१-म-ल-मु । सचेमहि—ख-ग-ण-थ-न-य-मॅ ॥

३२. २६ **यद्वा मनोता ?** —§ । यद्वा मानयिता-*मॅ-मु ॥ ३३. ८ **इत्यत्रोक्तः**—§–मॅ-मु । अत्र 'अत्र' इति पदमनावश्यकम् । 'इत्यत्रोक्तः' नास्ति–य ॥ ३३. १९ **हविष्प्रदानेन** ।

एतादृशप्रदेशेषु ‘ हविःप्रदानेन ’ इति सविसर्गपाठः लिखितपुस्तकेषु दृश्यते । तथापि स व्याकरणविरुद्ध इति उपेक्षितः ॥

३४. १७ **अश्वौ रथं वहतः**—§-मॅ । अश्वौ वहतः-य । मु-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ ३४. १८ **उत अपि च अरुषा आरोचमानौ शुक्लवर्णावश्वौ वहतः**—क-झ-य-व । मॅ-पुस्तके एतन्नास्ति । उत अपि च अरुषा आरोचमानावश्वौ रथं वहतः-ण-मु ॥ ३५. १३-१४ **सिञ्चामि दीपयामि वा । ‘ घृ क्षरणदीप्त्योः ’ । लटि रूपम् । अस्मिन्तृचे (?) वाजसनेयकम्—जुहोम्यग्निं हविषा घृतेन**—क-झ-म-व । अयं भागः मॅक्समुलरमहाशयैर्नोपलब्धः । (तृचे=स्तवे—म । जुहाम्यग्निं=जिघर्म्यग्निम्—म) । सिञ्चामि—मु । इदं ब्राह्मणवाक्यं ‘ जिघर्म्यग्निं हविषा,’ ‘ आ विश्वतः प्रत्यञ्चम् ’ इति मन्त्रद्वयस्य व्याख्यानरूपं दृश्यते । परं त्वेतादृशानुपूर्वी कुत उद्धृतेति न ज्ञायते । शतपथब्राह्मणगतः एतन्मन्त्रव्याख्यानरूपः काण्वमाध्यंदिनशाखयोः प्रायशः समानः ब्राह्मणभागः अधो दीयते—

आ त्वा जिघर्मि मनसा घृतेनेति । आ त्वा जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत्प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वेति प्रत्यङ् ह्येष सर्वाणि भुवनानि क्षियति पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमिति पृथुर्वा एष तिर्यङ् वयसो बृहन्धूमेन व्यचिष्ठमन्नै रभसं दृशानमित्यवकाशवन्तमन्नैरन्नादं दीप्यमानमित्येतत् ॥१९॥ आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्मीति । आ सर्वतः प्रत्यञ्चं जुहोमीत्येतदरक्षसा मनसा तज्जुषेतेत्यहेडमानेन मनसा तज्जोषयेतेत्येतन्मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरिति मर्यश्रीर्ह्येष स्पृहयद्वर्णोऽग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराण इति न ह्येषोऽभिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

तैत्तिरीयसंहितायामप्येतन्मन्त्रद्वयव्याख्यानमुपलभ्यते । यथा—जिघर्मि ॥ ४ ॥ अग्निं मनसा घृतेन प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्ठमन्नꣳ रभसं विदानम् । आ त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनारक्षसा मनसा तज्जुषस्व । मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तनुवा जर्हृषाणः (तै. सं. ४ १. २. ४-५) ॥

जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेनेत्याह । मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति । प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वेत्याह । सर्वꣳ ह्येष प्रत्यङ् क्षेति । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमित्याहाल्पो ह्येष जातो महान् ॥ २ ॥ भवति । व्यचिष्ठमन्नꣳ रभसं विदानमित्याहान्नमेवास्मै स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदा त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह । तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह रक्षसामपहत्यै । मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरित्याहापचितिमेवास्मिन् दधात्यपचितिमान्भवति य एवम् ॥ ३ ॥ वेद मनसा त्वै तामाप्तुमर्हति यामध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याहुत्योराप्त्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै (तै. सं. ५. १. ३. २-४) ॥

३५. १४ **पृथिव्या एष वयसा**—§ । पृथुं तिरश्चा वयसा—मॅ-मु ॥ ३५. १५ **इत्यनवकाशनवन्तम्**—झ-त-थ । इत्यनवकाशनवलम्—ख-ग । इत्यनवकाशनवनम्—ण-य । इत्यनवकाशनवतम्—म । इत्यवकाशनवन्तम्—मॅ-मु ॥ ३६. ८ **ब्रूयाम**—म-मु । ब्रूयामः ?—य-मॅ ॥

३८. २२. **एकधातुः अनुवादः**—ख-ग-ण१-य-व-मु । एकधातोरनुवादः—मॅ ॥ ३८. २२ **लाङि रूपम्**—§ । अत्र ‘ लुङि रूपम् ’ इति भाव्यम् ॥ ३८. २४ **लुङि रूपम्** । लङि रूपम् ?–§ ॥ ३९. १४ **महान्तम्**—ख-झ१-फ-मु । मॅ-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ ३९. २४ **मनुष्याणां रहितम्**—मॅ-मु । ‘ मनुष्याणामहितम् ’ इति पाठः झ१-पुस्तके उपलब्धः स एव समीचीनः प्रतिभाति ॥ ४०.२ **वञ्चनानि**—झ१-ण-त-थ-मु । वचनानि—य-मॅ ॥ ४०. २० **प्रकृष्टं शंसनम्**—क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-य-व । प्रकृष्टशंसनम्-मॅ-मु ॥ ४१. ३ **दानभोगायार्हतया**—क-झ-म-व-मु । दानभागायार्हतया–मॅ ॥ **मन्दसानाः**—क-झ-व । मदन्तः-मॅ । मन्दसाना मदन्तः-मु ॥ ४२. ६ **अडागमः** । अत्र

‘ आडागमः ’ इति भाष्यम् ॥ ४२. ७ **भवन्ति** । **वेति पूरणः**–क-झ-स-व-मु । भवेति पूरणः–य । भवन्तीति पूरणः—मॅ ॥ ४२. २२ **थास आर्धधातुकत्वात्**—झ१ । इतरेषु मॅ-पुस्तके च ‘ वा स आर्धधातुकत्वात् ’ इति पाठः । परंतु सोऽशुद्ध इति प्रतिभाति । वा आर्धधातुकत्वात्—मु ॥ ४२. २३ **ऊर्णवाभिः**—म । ऊर्णनाभिः—य-मॅ-मु ॥ **और्णः** । अत्र म-पुस्तकस्थः और्णवः इति पाठः समीचीनतरः ॥ ४३. २२ **तीर्णतमस्कस्य**—क-ख-ग-च-झ-झ१-ण१-फ-म-व । तीर्णनमस्कस्य—ण-थ-न-य-मॅ । तीर्णतमस्य—मु ॥

४४. २२ **सूक्तं शंसेत्**—च-ण१ । शंस्येत् ?—य-मॅ-मु ॥ ४५. २१ **भूवादिः** ? । ‘ भौवादिकः ’ इति भाष्यम् ॥ ४५. २१ **अस्मिन् पक्षे भवतेर्व्यत्ययेन क्सः**—*मॅ-मु । अस्मिन्यङ्गे प्रत्यये व्यत्ययेन क्सः—य । इतरेष्वशुद्धाः पाठाः । ४६.९ **तस्तम्भ निरुद्धामकरोत्**—झ१-य-मु । स्तम्भनिरुद्धामकरोत् ? —मॅ ॥ ४६. १६ **‘ रीङ् स्रवणे ’** । **क्र्यादिः**--क-झ१-स-*मॅ । रीङ् श्रवणे । क्र्यादिः—य-मु । धातुपाठे तु ‘ री गतिरेषणयोः ’ इति क्र्यादौ पठितम् । ‘ रीङ् श्रवणे ’ इति दिवादौ । ऋ. सं. १. ५६. ६, १. ११७. ११, ३. ६०. २ इत्यादिमन्त्रभाष्येषु ‘ री गतिरेषणयोः । क्रैयादिकः ’ इत्येव उपलभ्यते ।। ४७.७ **जिघृक्षितम्**—क-झ-म-मु । जिघृक्षतम्—य । जिघृक्षंस्तम्—*मॅ ॥ ४७. १६ **तथा च मन्त्रः**—क-झ-म-मु । तथा च मन्त्रे—य । तथा च मन्त्रैः ?—मॅ ॥ ४७. २१ **निर्धारणीयमहिमोपेतः**--क-झ-म । निर्धारणमहिमोपेतः--य-मॅ-मु ।। ४८. २५ **अमित्राः शत्रवः यमाह्वयन्ति**--क-ण-म-व-मु । उभयमाह्वयन्ति—य-मॅ ॥ ४९. १६ **अनुपूर्वात् डुदाञ् दाने जौहोत्यादिकः** । अनुपूर्वादिति अनन्वितम् ॥ ५०. ६ **गृहमेधाश्चेत्येते**—§ -मु । गृहमेधाश्चेतीति ?—मॅ ॥ ५१. ८ **प्रति ब्रूते**—क-झ-झ१-ण-न-म । प्रब्रूते—य । प्रति प्रब्रूते–मॅ-मु ॥

५३. १४ **व्यरेचयः**—क-झ१-ण१-त-थ-न-म-य-व । अरेचयः—मॅ-मु ॥ ५३. १६ **अजनन् अवर्धयन्**—ण-त-मु । अजनन्–य-मॅ ॥ ५४. १७ **कर्तः**—म-य-मु । कर्ता–मॅ ॥ ५५. १८ **विष्टिरः विस्तीर्णः**—§-मु । विष्टिरः विस्तीर्णाः–मॅ ॥ ५६. २७ **अन्तर्णीतण्यर्थत्वादकर्मकत्वम्** । **यथा रोदितीति** । **सत्यम्**—अत्र अन्तर्णीतण्यर्थत्वात् इत्यस्य स्थाने ‘ अन्तर्णीतकर्मत्वात् ’ इति भाव्यमिति प्रतिभाति । रुद्धातोर्यथा धात्वर्थोपसंगृहीतकर्मत्वादकर्मकत्वम् एवं श्रवस्याः इति क्यजन्तधातोरपि । तर्हि चित्रं धनमिति कर्मान्वयः कथमिति चेत्, तस्योत्तरत्वेन सत्यमित्यादि संबन्धनीयम् ॥ **सत्यम्**–झ१ । सत्वन्यः—मॅ-मु । सत्वत्यम्–क-ग-झ-त-थ-म-व; सत्वं स –ख; सत्वत्वम्—च-ण१; सत्यत्वम्–ण-न; वसन्त्यम्–य ॥

५९. २४ **पौरूरवसस्य**– *मॅ । पौरूपररवस्य–ख-ग; पौरुषस्य–म; पौरूरवस्य–ण-त-थ-न-य-मु ॥ ६०. ५ **लेटद्याडागमः**–क-ज-झ-ण-त-थ-म । लेड्यडागमः–य-मॅ-मु॥ ६०. ७ **मार्जनदोहनादिभिः**–ण-मु । माञ्जन°–य । मञ्जन°–मॅ ॥ ६१. २ **अस्य सोमस्य**—म-य-वर्जलिखित-पुस्तकेषु मु-पुस्तके च । सोमस्य—य-मॅ ॥ ६१. ६ **अत्र......सकारस्य तत्वम्**—*मॅ-मु । अत्र लोपोऽभ्यासस्यार्धधातुक इति सकारस्य तत्वम् ?–§ ॥

६२. ५ **सत्या सत्यानि**—§-मु । सत्यानि–य-मॅ ।। ६३. २ **सिन्धून् लोकान्वानृजून्वा** । अस्फुटार्थमेतत् ॥ ६४. १६ **विभग्नजानुः** । अनन्वितमिदं प्रतिभाति ।

६६. १५ **किम्** । **न**—§-मॅ । मु-पुस्तके ‘ किंच न ’ इति पाठः ॥ ६७. १ **दिग्विजयकाले** । अस्मादनन्तरं ‘ आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः ’ इति मु-पुस्तके अधिकः पाठः ॥ ६७. १२ **विद्वत्तरस्त्वम्**–§-मु । विद्वत्तरस्तम्–मॅ ॥ ६७. १९ **पव गतौ** । अयं धातुः धातुपाठे नोपलभ्यते ॥ ६७. २४ **झेरदादेशः**–§-मु । झोऽदादेशः–मॅ ॥ ६८.९ **‘नृनमन तृप्नोति’**–क-झ१-थ-म-य । ‘ नृसमन तृप्नोति ’

इति इतरेषु । नृमन तृप्नोति—मॅ-मु ॥ ६८. १८ **किंच** । अस्मादनन्तरं ‘ नोऽस्माकम् ’ इति मु-पुस्तके पाठः ॥

७०. ७ **तिरतेः**-मॅ-मु । अत्र ‘तरतेः’ इति भाष्यम् । ऋ. सं. ३. ३४. १, ५ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ७०. ८ **वर्मणा**—ख-ग-च-त-थ-फ-य-व-मु । कर्मणा—मॅ ॥ ७०. १४ **प्रथमं मुख्यम्**—मॅ-मु । प्रथममुक्थ्यम्-§ ॥ ७२. ८ **लिटयुत्तम इति** । अत्र ‘ लिटयुत्तम इटि ’ इति स्यादिति प्रतिभाति । आत्मनेपदस्योत्तमपुरुषैकवचनमिट् ॥

७३. १६ **सनोतेर्द्विवचनादि**—§-मॅ । ‘ सनोतेर्द्विर्वचनादि ’ इति मु-पुस्तके । अयमेव शुद्धः पाठः ॥ ७३. १९ **प्राप्तव्यो भवति**—§ । व्याप्तव्यो भवति—मॅ-मु । ७६.१ **यष्ट्रयष्टव्यलक्षणम्**—क-ख-ग-च-ज-झ-ण-ण१-न-फ-य-व-मु । यष्टव्यं यष्टव्यलक्षणम् ?-मॅ ॥

७७. १० **प्राप्यन्ते इति स्वसराणि**—च-ण-थ-य । प्राप्यन्त इति स्वराणि स्वसराणि-*मॅ-मु ॥ ७७. १९ ‘ **विदिर् लाभे** ’ । **लुङि ‘ इरितो वा ’ इति च्लेरङादेशः**—§-मॅ-मु । अत्र ‘ विदॢ लाभे । लुङि लृदित्वात् च्लेरङादेशः’ इति भाष्यम् । ऋ. सं. १.६१.६, ६२. ३, ७२.४ इत्यादिमन्त्रभाष्येषु द्रष्टव्यम् ॥ ७८. ३ **सूर्यसंभजनविषयभूते**—झ-ण१-त-थ-म-मु । सूर्यसंभजनविषये भूते-य-मॅ ॥ ७८. १५ **सोमरूपधनम् आ भरत्**—ख-ग-च-ण१-फ । सोममभरत्-य । सोमरूपमभरत्-मॅ । सोमरूपमाभरत्-मु ॥ ७९. ११ **सप्तपुरुषसंबन्धि साप्तपदीनम्**—? । ‘ सप्तपुरुषसंबन्धि साप्तपदीनं वा ’ इति स्यादिति प्रतिभाति ॥ ७९. १२ **तदधोऽनमयः**—ख-ग-झ-ण-त-थ-म-य । तदधो नमय—मॅ-मु ॥ ७९. १३-१४ ‘ **मितां ह्रस्वः** ’ **इति ह्रस्वः**—मॅ-मु । हि स्वरः—ख-ग-च-ण१ । हिंसकस्यासुरस्य स्वमिति स्वरः—क-झ-त-थ-म । हिंसकस्यासुरस्य नमनम् कृ चङ्न्यन्यतरस्यामि—झ१ । हिंसकस्यासुरस्य स्यामिति स्वरः-ण-न-व । हिंसकस्यासुरस्यामिति स्वरः-य ॥

८०. २४ **पालनाभिः**—क-झ-झ१-ण१-थ-न-म-य-व । पालनादिभिः-मॅ-मु ॥ ८१. ९ **फलस्य शमयिता**?§-मॅ-मु ॥ ८१. १२ **पुरोडाशादिकानि हवींषि**—क-झ-म । पुरोडाशादिकं हवींषि ?—य-मॅ । पुरोडाशादिहवींषि-मु ॥ ८३. १५ **दधुः** । ‘ धुः ’ इत्यस्य स्थाने ‘ दधुः ’ इति भाष्यकारः पठति ॥

८४. ६ **भरेति समन्वयः**--ख-ग-झ१-ण१-त-थ-फ-म-मु । भर समन्वयः-य । भरतेति समन्वयः—मॅ ॥ ८४. १४ **क्विप्रत्ययः**—क-झ-ण१ । कप्रत्ययः?—य-मॅ-मु ॥ ८६. ७ **धेहि**—क-झ-म-वर्जलिखितपुस्तकेषु । निधेहि—मॅ-मु ॥

८७. ८ **कामयमानमिन्द्रम्**—य-मॅ । अत्र ‘ **कामयमानमेनमिन्द्रम्** ’ इति पठनीयम् । ख-ग-च-झ१-ण१-त-थ-फ-म-मु-पुस्तकेषु एवमुपलभ्यते ॥ ८८. १६ **असुं प्राणं रिणन्**—य-मॅ । अत्र ‘ प्राणम् ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ **शवसा बलेन** ’ इत्यधिकं पठनीयम् । तथैव-ख-ग-च-प-फ-लिखितपुस्तकेषु । शवसा बलेन असुं प्राणं रिणन्-मु ॥ ८८. १९ **विदात् लभतु**-ख-ग-च-मु । अत्र ‘ लभतु ’ इत्यस्य स्थाने ‘ **लभताम्** ’ इति पठनीयम् । विदात्—मॅ ॥ ८८. २० ‘ **विदिर् लाभे** ’ । पृ. ७७. प. १९ द्रष्टव्यम् ॥ ८८. २० **लेट्याडागमः**—ख-त-थ-य-व-मु । लेट्यडागमः -मॅ ॥

९०.१४ **शोभनं नीतयः**—थ-मॅ । शोभननीतयः-य । शोभना नीतयः-इति मु-पुस्तके पाठः । स एव साधुः ॥ ९०.१६ **लेटयाडागमः** । पृ. ८८. प. २० द्रष्टव्यम् ॥ ९१.५ **हिंसिकाः**—मॅ-मु । हिंसकाः-§॥ ९१.१० **सन्मार्गकृच्च**—क-म-मु । सन्मार्गश्च-मॅ ॥ ९१.२३ **देवानां वीतिः सोमभक्षणमत्रेति**-§ । देवानां वीतिं सोमभक्षणमर्चयतीति?-मॅ-मु । ९२.८ **त्वा त्वाम्**-ख-ग-च-ण१-फ-मु । त्वाम्-य-मॅ ॥ ९२.१७ **गृह्णीमहि**-ख-ग-ण-त-थ-मु । गृह्णीमहे-*मॅ ॥ ९३.३ ‘ **धी धारणे** ’ । ‘ धीङ् आधारे ’ इति दिवादौ । माधवीयधातुवृत्तौ तु ‘ धीङ् आदाने ’ इति पाठः ॥ ९३.२६ **शासां शासितृणाम्**-ख-ग-च-ण१ । शासितृणाम्-मॅ-मु ॥ ९५. २ **लेटयाडागमः** । पृ. ८८. प. १६

द्रष्टव्यम् ॥ ९५.२१ **दृष्टत्वादपरस्यापि**–त-थ-मु । दृष्टस्यापि?–य-मॅ ॥९५. २३ **साम्नः**—य-मॅ-मु । सर्वं साम्नः—§ ॥ ९६.६ **भवति**—त-थ-म । भवेति ?–य-मॅ-मु ॥

९८.१९ **वीळिता वीळितानि**–क-झ-फ-म-व-मु । वीळितानि–य । वीळिता–मॅ ॥ ९८.२२ **सर्वस्यावारकम्**–त-*मॅ । सर्वस्यावरकम्–इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । ९८. २२-२३ **मन्त्रसामर्थ्येन**–ख-ग-ण-त-थ-म-य-मु । मन्त्रस्य सामर्थ्येन–मॅ ॥ ९८. २३ **गुहू संवरणे**—ग-च-झ-झ१-थ-म-य-व-मु । गुह संवरणे–मॅ ॥ ९९.३ **मधुर्मादयित्री**–मॅ-मु । मधु मादयित्री—§ ॥ १००.४ **अगच्छन्**— § -मु । आगच्छन्—*मॅ ॥ १००.२५ **ग्राह्या मन्त्रभूताः**—य-मॅ । ग्राह्यमन्त्रपूताः-च-ण-फ-मु । ग्राह्या मन्त्रपूताः—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १०१.७ **स सुष्टुतः**–क-ज-झ-झ१-ण-त-थ-म-य-व-मु । सुष्टुतः– मॅ ॥ १०२. १४ **यद्येवशब्दस्य पूर्वपदेन** । अत्र 'यथेवशब्दस्य पूर्वपदेन' इति स्यात् । इवशब्दस्य यथा पूर्वपदेन सहैकपद्यम् 'अंशेव, अक्षरेव' इत्यादिषु अध्यापकसंप्रदायप्राप्तं तद्वत् चन इत्यस्यापि इत्यर्थः ॥ १०३. १ **यज्ञम्** —मॅ-मु । यशः—§ ॥ १०३. ५ **वशायाः**—झ१ । वशायागे-ख-ग-च-ण-ण१-थ-न-व । वशायाग-य । वश योगे–क-झ-स । वशायाः गोः— *मॅ-मु ॥ १०३. २१ **रीङ् स्रवणे** । पृ. ४६. प. १६ द्रष्टव्यम् ॥ १०३. २२ **विभिन्नम्**–§ –मु । विभिन्नः-मॅ ॥ १०४. २ **रौधादिकः**—§–मु । रौधादिकम्—मॅ ॥ १०४. ४ **'वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु'**—§–मु । वी गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु— मॅ ॥ १०४. १५ **ब्रवाम**—क-ख-ग-च-ण-ण१-त-थ-म-य-व । ब्रूयास–मॅ-मु ॥

१०४. २५ **लुङि चङि रूपम्**—क-झ-झ१-ण१-म-व। लुगिडिवडि–य । लुङि रूपम्–मॅ-मु ॥

१०७. ९ **वृत्राणामावारकाणाम्**–मॅ । वृत्राणामावरकाणाम्–§-मु ॥ १०७. २१ **आत्मीयेन बन्धुजनेन**—§-मु । (स एव जन्मना स एव पुत्रैः-मु) । जन्मना आत्मीयेन बन्धुजनेन—मॅ । 'जन्मना' इति पदं मॅक्समुल्लरमहाशयेनापि लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धम् । केवलं संभावनामात्रेण निवेशितम् ॥ १०८. ३ **तं यजमानम्**–मॅ-मु । स तं यजमानम्—§ ॥ १०८.४ **प्रकृष्टं फलम्**–§–मु । प्रकृष्टफलम्–मॅ ॥ १०८. ७ **आचार्यभूतः**—§–मु । आश्चर्यभूतः–मॅ । एष एव पाठो युक्ततरः प्रतिभाति । तथापि पुस्तकेषु नोपलब्धः ॥

१०८. २१ **यदृचोऽधीते**–च-झ१-त-थ-म-य-व-मु । तैत्तिरीयारण्यकेऽप्येवमेव । य ऋचोऽधीते—मॅ ॥ १०९. २५ **अत एव** । 'एत एव' इति भाव्यम् ॥ ११०. १३ **एवंगुणविशिष्टा महानुभावाः** । एवंगुणविशिष्टा ग्रहा वा—ख-ग-च-ण१-प-फ । एवंगुणविशिष्टा ग्रहा नु वा—क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-य-व । एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा—*मॅ । एवंगुणविशिष्टा महानुभावा आदित्यासः आदित्याः—मु । स्वीकृतपाठः यद्यपि लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धः तथापि मॅक्समुल्लरमहाशयोपलब्धे एकस्मिन् लिखितपुस्तके तथा मु-पुस्तके चोपलब्ध इति स्वीकृतः ॥ ११०. २१ **मित्रावरुणौ**–§-मु । मित्रावरुणा-मॅ ॥ १११. २० **भूमिशब्दः**—व-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । भूमीशब्दः?– मॅ ॥ ११२. ६ **ऋजीकाय स्तोत्राणाम्** । ऋजीकाय उपार्जकाय स्तोत्राणाम्—मु ॥ ११३. ६ **तिस्वरितः**—ख-ग-च-झ१-ण१-त-थ-न-य-व-मु । तिस्वरितम्—मॅ ॥ ११३· १४ **ऋतस्य यज्ञस्य**—ख-ग-च-ण१-फ-मु । ऋतस्य—य-मॅ ॥ ११४. ९ **अकर्म**—§-मॅ-मु । अशुद्धमिदम् । 'अकुर्म' इति भाव्यम् ॥ ११४. १२ **प्राप्नुवन्तु**—ख-ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न-य-व । व्याप्नुवन्तु—मॅ-मु ॥ ११५. ५ **अभितो द्रोहं कुर्वते**—क-ख-ग-च-ज-झ-झ१-ण-न-फ-म-य-व । अभिद्रोहं कुर्वते—मॅ-मु ॥ ११५. ६ **'चृती हिंसाग्रन्थनयोः'**–§–मु । चृती हिंसासंग्रन्थनयोः—मॅ । 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः' इति माधवीयधातुवृत्तौ ॥ ११५. १७ **मा आवेदयानि** —मॅ-मु । आवेदयामि—§ ॥

११६. ६ **सन्ति**—§-मु । सान्ति–मॅ ॥ ११९.१८ **ऋणानि अपकृत्य**—मॅ । ‘ऋणानि अपाकृत्य’ इति म-पुस्तके पाठः । अयमेव साधीयान् । ऋणान्यपहृत्य–मु ॥ १२०. ६ **अव स्थाम् अवयुत्य स्थितः**—व । अवयुत्य स्थितः–मॅ-मु ॥

१२०. १८ **देवाः**—§-मु । देवाश्च–मॅ ॥

१२३. ४ **षष्ठ्यैन्द्रासोमी**—मॅ-मु । अत्र ‘षष्ठ्यैन्द्रासौमी’ इति पठनीयम् । झ-म-पुस्तकयोः तथैव पाठः ॥ **यो नो बृहस्पतिस्तं वोऽन्त्या मारुती**—ख-ग-झ१-ण-त-थ-न-य-व । सर्वानुक्रमण्यामपि एवमेव दृश्यते । यो नो बार्हस्पत्या तं वो मारुती–मॅ-मु ॥ १२४. ३ **स हि खलु**—ख-ग-च-ज-ण-त-थ-य-मु । स हि स खलु–मॅ ॥ १२४. १४ **वज्रेण**—§-मु । बलेन–मॅ ॥ १२४. २१ **प्रक्षिप**—क-ख-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-म-य-व । क्षिप–मॅ-मु ॥ १२४. २२ **लेट्याडागमः** । पृ. ८८. प. २० द्रष्टव्यम् ॥ **तोकस्य पुत्रस्य**—ञ-व-मु । तोकस्य–य-मॅ ॥ १२४. २३ **संभजनार्थम्**—मॅ । संभजनार्था—मु । संभजनार्थः–§ ॥ १२५.७ **प्रकर्षेण**–मॅ-मु । हि प्रकर्षेण–§॥ १२५.११ **पूरणः**—क-ख-ग-च-झ-झ१-ण-ण१-न-म-य-व । पादपूरणः—मॅ । पदपूरणः—मु ॥ १२५.१७ **तमयतु**—मॅ-मु । तमयत्— § ॥ १२५. २६ **लेट्याडागमः** । पृ. ८८ प. २० द्रष्टव्यम् ॥ १२६. ९ **शृधु प्रसहने**—ण-मॅ-मु । शृधु प्रहसने—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १२६. २६ **वीर्या वीर्याणि**—ख-ग-च-झ१-त-थ-म-मु । वीर्याणि–य । वीर्या—मॅ ॥ १२७. १२ **लेट्याडागमः** । पृ. ८८ प. २० द्रष्टव्यम् ॥

१२८. ६ **अभि अभिमुखम्**—ख-ग-ज-ण-त-थ-न-म-व-मु । अभिमुखम्—य-मॅ ॥ १२८. २० **स्यः सः**—क-झ-झ१-त-थ-म-य-मु । स्य सः—मॅ ॥ १२९.४ **लुङि चङि रूपम्**—क-ञ-झ-म । लुङि रूपम्—य-मॅ-मु ॥ **तिसृणाम्**—क-ख-ग-झ-ण-त-थ-य-व-मु । तिसृणाम् ?–मॅ ॥ १२९.२० **स्तृञ् आच्छादने**–क-झ-थ-म-य-मु । स्तृङ् आच्छादने–मॅ ॥ १३०. २ **अहिनामा देवः**–मॅ-मु । हीना देवः—ख-ग-ण-ण१-म-य; हीनो देवः–क-झ-झ१-भ-व ॥ १३०. ६ **पौत्रीयस्थानीयः** । ‘पौत्रस्थानीयः’ इति साधु ॥ १३०. ८-९ **यद्वा धियः……भवत्विति शेषः**–§-मु । मॅ-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ १३०. १४ **एता एतानि उद्यता उद्यतानि**—मॅ-मु । एतानि उद्यता उद्यतानि—क-झ । एता एतानि उद्यतानि—ख-ग-व । एता एतानि—झ१ । एतान्युद्यतानि—ण-ण१-त-थ-म-य ॥ १३०. १६ **कामितानि**–*मॅ-मु । कमितानि–§ ॥

१३१. २५ **वसोः संप्रसारणम्**–झ१ । संप्रसारणम्–य-मॅ-मु ॥ १३३. ३ **आग्निमारुतेऽप्येते**–§-मु । असि(ग्नि)मारुते–य । आग्निमारुतेष्वेते–मॅ ॥ १३२. २० **शोभना बुद्धयः**—क-ख-ग-झ-ण-ण१-त-म-य-व । शोभनबुद्धयः–मॅ-मु ॥ १३२. २८ **तचानुवाक्या**–§–मु । मॅ-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ १३३. ६ **स्वयंसारिणी**—ख-झ१-ण-ण१-न-य-व । स्वयं संचारिणी–मॅ-मु ॥

१३५. २ **शतसंवत्सरान्**—ख-ग-झ१-ण-ण१-थ-न-म-य-व । शतं संवत्सरान्—मॅ-मु ॥ १३५.४ **अश्नतीः**—ख-ण-त-थ-य-मु । अश्नन्तीः—मॅ ॥ १३७. २ **मा माम्**–ख-ण१-फ-म-मु । माम्–मॅ ॥

१४०. १९ **यद्वा सर्वस्य जगतो धारयितारः**—क-ञ-झ-म-मु । य-मॅ-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ १४०. २६ **भूम्याख्यः**—*मॅ-मु । भूमिणाख्या—क-झ-ण-त-थ-न-म-व । भूमिणा (विशेषः)–य ॥ १४१. २६ **समानमनस्काः**—झ१-*मॅ-मु ॥ १४४. ५ **प्रस्नुतस्तनी**–क-झ-झ१-ण-थ-म-मु । प्रस्नुत्वस्तनी–ख-ग-च; प्रस्नुवस्तनी—ञ; प्रस्तुत्वस्तनी–ण१; प्रस्तुतस्तनी–त-न-व; प्रस्नुनीसनी–य । प्रस्नुतस्तनी–मॅ ॥ १४६. १ **वाणाख्यैः वीणाविशेषैः**–ण-न-य । ‘धमन्तो वाणम्’ (ऋ. सं. १. ८५. १०) इत्युक्तेरयमेव पाठो युक्ततरः प्रतिभाति । वीणाख्यैः वीणाविशेषैः–मॅ-मु ॥ १४६. ४ **चिन्तयन्तः**—§-मॅ । सिञ्चन्तः–मु ॥ १४६. १० **तत् मरुतः ?** ॥ १४६.१६ **आवर्तयत्**–

मॅ । आवर्तयेत्—§-मु ॥ १४६. १७ **पूर्वत्र संबन्धः**—मु । संबन्धः–मॅ ॥ १४६. २६ **सु सुष्ठु**–ख-ग-च-फ-य-मु । सुष्ठु—मॅ ॥ १४६. २७ **एव गच्छतु**—क-ख-ग-झ१-ण-ण१-त-थ-न-य-व । एवं गच्छतु–मॅ । आगच्छतु–मु ॥

१४८. ३ **शम्या**—झ१-मॅ-मु । श्रम्या—क-झ-ण-त-थ-न-म-य-व । श्रया—ख-ग-ण१ ॥ १४८.१२ **पृणान्ति प्रीणयन्ति**—क-झ-म-व-मु पृणन्ति—य-मॅ ॥ १४९.११ **व्यत्ययेनान्तादेशः**–§-मु । व्यत्ययेनान्त्यादेशः–मॅ ॥ १४९. १४ **हि पूरणः**—ख-ग-च-ण१-फ । मॅ-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ १५०.१९ **च पूरणः**—ख-ग-च-ण१-फ । मॅ-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ १५१. ६ **प्रवहनाय**—§-मु । प्रवाहनाय—मॅ ॥ १५२.११ **गार्हपत्यादिरूपेण स्थितम्**—ख-ग-च-ण१। गार्हपत्यादिरूपेण—य-मॅ-मु ॥ १५२. १९ **अद्भिः**—? ॥ १५२. २२ **काष्ठेन्धनत्वलक्षणेन**–§-मु । काष्ठेन्धनलक्षणेन—मॅ ॥ १५३. १०-११ **अस्मदीयपुत्रादिजनार्थम्**—क-ख-ग-झ-झ१-ण-ण१-न-य-व । अस्मदीयपुत्रादिजननार्थम्—मॅ-मु ॥ १५३. १८ **ऋतुयाजेषु**—मॅ-मु । शत्रुयागेषु—क-झ-म । ऋतुयागेषु—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १५३. १८ **उपरिष्टाद्देवताः**—§-मु । उपरिष्टादेव ताः—*मॅ । एष एव युक्तः पाठः ॥ १५३ १९ **उपरिष्टात्त्वृचः**—य-मॅ-मु । आश्वलायनश्रौतसूत्रे च । उपरिष्टात् द्वृचः—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥

१५३. २७ **श्रयणद्रव्याणि**—§ । श्रपणद्रव्याणि—मॅ-मु ॥ १५३. २९ **पुनन्ति**—मॅ-मु । पुनन्तु—च । अपुनन्—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १५४. १ **सः त्वम्**—क-ञ-झ-म । त्वम्—य-मॅ-मु ॥

१५६. १६ **सिच्यमानाहुतिम्**—ग-च-झ१-ण-ण१-न-य-व । सिच्यमानामाहुतिम्—मॅ । आसिच्यमानाहुतिम्—मु ॥

१५८. २७ **विभक्त्यन्तनिर्दिष्टः शब्दपरः**—क-ञ-झ१-त-थ-म । °निर्दिष्टशब्दः परः—य । विभक्त्यन्तनिर्दिष्टशब्दपरः—मॅ-मु ॥ १५९. ५ **महत्करः** । 'महाकरः' इति भाष्यम् ॥ १६०. ८ **अदर्दः** । 'अदर्धः' इत्यस्य स्थाने 'अदर्दः' इति सायणः पठति ॥ १६०. ८ **विदारयति**—मॅ-मु । विदारयतीति–§ ॥ १६१. ७ **मृगयसः**—मॅ-मु । यथा मृगयसः–§ ॥ १६१. १५ **संराधनीयम्**—क-ख-च-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-म-य-व । राधनीयम्—मॅ-मु ॥

१६३. २१ **आगच्छथः**—ख-ग-च-झ१-ण१-त-थ-न-य-व-मु । आगच्छथ—मॅ ॥ १६४. २ **आ गन्तम्** । गन्तम्—मु ॥ १६४. १५ यथा—मॅ-मु–× ॥ १६४.२३ **हस्तेव** । 'हस्ताविव' इति मन्त्रपाठः ॥

१६८. ६ **पञ्चानां तृचानाम्**—क-ञ-झ-व । पञ्चानाम्—मॅ-मु ॥ १६८. ८ **द्यावापृथिव्यनिविद्धानत्वेन**—मॅ-मु । द्यावापृथिव्यनिविद्धानसत्वेन–§ ॥ १६८. १७ **आवापनीयः** । आवपनीयः इति साधु ॥ १६८.३० **प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा**—§-मॅ । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा युवाम्—मु । आश्वलायनश्रौतसूत्रेऽप्येवमेव । एष एव पाठो युक्तः ॥ १६९. १२ **आश्रयणसाधनम्**—झ-झ१-ण-थ-न-म-य-व-मु । आश्रपणसाधनम्—मॅ ॥ १६९. १९ **हवमाह्वानम् इहास्मिन् यज्ञे**—ख-ग-च-फ । हवम् आह्वानम्—य-मॅ । इहास्मिन् यज्ञे हवमाह्वानम्—मु ॥ १७०. ३ **देयस्य**—झ१ । देवस्य—मॅ-मु ॥ १७१. १० **विविधस्य द्रष्टा**—§ । विश्वस्य द्रष्टा—य । विविधं द्रष्टा—मॅ-मु ॥ १७१. १५ **विश्वे देवासः**—§-मु । मॅ-पुस्तके एतन्नास्ति ॥

१७४. ११ **उत अपि च** । 'उत्' इत्यस्य स्थाने 'उत' इति भाष्यकारेण पठितम् ॥ १७४. २२ **अनर्थकानां शंसकः** । 'अनर्थानां शंसकः' इति साधु ॥

१७७. ५ **प्रत्यग्निरुषस इति**—ख-ग-च-फ । प्रत्यग्निरिति—य-मॅ-मु ॥ १७७. १४ **शशमानो जरति**—§-मॅ । मु-पुस्तके निघण्टौ च 'शशमानो रंजयति' इति ॥ १७८.८ **उ इति पूरणः**—ण-य-मॅ-

मु । ऊ इति पूरणः—इतरलिखितपुस्तकेषु॥ १७९.१७ **योनौ स्थाने**—§-मु । योनौ गर्भस्थाने—मॅ ॥ १८०. १९-२० **जनयितुः ब्रह्मणश्च**—झ१ । जनयितुः ब्राह्मणश्च—य । जनयितुश्च ब्रह्मणश्च—मॅ-मु ॥ १८३. १ **नञिवयुक्तन्यायेन**—झ१-मु । वटिवयुक्तन्यायेन ?—ख-ग-च-झ१-ण-ण१-न-फ-य-व-मॅ । ‘ नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः ’ (परिभा. ७४) इति हि न्यायः । नञ्युक्तमिवयुक्तं च शब्दस्वरूपं स्वभिन्नस्वसदृशार्थबोधकमित्यर्थः ।। १८३. २ **इति वा योज्यम्**—§-मु । इति योज्यम्—मॅ ॥ १८५. ३. **बृहतीः महतीः**—ख-ग-च-ज-झ१-ण-ण१-न-फ-य-व । बृहतीः—मॅ-मु ॥

१८५. २६ **तस्मै अग्नये**—ख-ग-च-ण१-फ-मु। तस्मै—य-मॅ।। १८६.२४ **प्रशास्यम्**—मॅ-मु। प्रपश्यम्—क-झ-म-व; पश्या—ख-ग-ण१; पश्यम्—च-झ१-थ; पश्य—ण-न ॥ १८८. १६ **समिन्धिकाः**—मॅ-मु । समेधिकः—त-थ । समेधिकाः— इतरेषु ॥ १८९. २० **स्वरोहिद्भिः**-*मॅ । स्वशोचिभिः—मु; स्वदेशोभिः—क-ञ-झ-झ१-त-थं-म-व; स्वरितोऽग्निः—ख-ग-च-ण१-फ; स्वरितोभिः—ग-न ॥ १९०. ९ **शुचिं दीप्तम्**—मॅ-मु। शुचिं दीप्तिम्—§ ॥ १९०.१२ **बृहत्**—मॅ-मु । महत्—§ ॥ १९०. १८ **अद्वयाविनम् द्वयहीनम्**—मु । अद्वयाविनम्—मॅ ॥ अद्वयाविनं यद्वयहीनम्—य ॥

१९१. २५ **सुखानि आचके**—झ१-त-थ। आचके—य। सुखानि प्राप्य आचके—मॅ। सुखानि प्राप्तुमाचके—मु ॥ १९२. ६ **विमानम्**—§-मु । विमानं च—मॅ। चकारः मॅक्समुल्लरमहाशयेनाभ्यूहितः ॥ १९२. १४ **चन्द्ररथम् । चन्द्रः आह्लादकः**—मॅ। चन्द्ररथं हिरण्मयरथं चन्द्रः आह्लादकः—मु । चन्द्ररथं चन्द्रवदाह्लादकः—क-झ । इतरेषु—चन्द्ररथं चन्द्रमाह्लादकः॥ १९२.१४ **यस्येति**—*मॅ । यस्येति वा—लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । वाशब्दात् चन्द्ररथमिति पदस्य अपरं व्याख्यानं विवक्षितं स्यात् ॥ १९३. १८ **वाघतां च ऋत्विजाम्**—क-ख-ग-च-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-य-व-मु । वाघताम् ऋत्विजाम्—मॅ ॥ १९३. २० **सदा प्रशंसन्ति**—ख-ग-च-ण१-फ । प्रशंसन्ति—य-मॅ । सदा सर्वकालं प्रशंसन्ति—मु ॥ १९४. १९ **तोषकारीभ्यः** । ‘ तोषकारिणीभ्यः’ इति भाव्यम् ॥

१९४. २५ **याज्या तत्र इत्येषा**—*मॅ-मु ! याज्ये एवमित्येषा—क-झ-म; याज्येषुवमित्येषा—ख-ग-ण१; याज्येवमित्येषा—च-ण-त-न-भ-य-व; यागे तत्रस्तुरीपमित्येषा—झ१ ॥ १९५. १४ **न पातयितः**—*मॅ-मु। न पातः—ख-ग-च-ण१ । पातः—इतरेषु ॥ १९७. १७ **संगता इळा**—ख-ग-च-ण१-फ । संगता त्यस्य इळा—य । संगत्या इळा—मॅ । संगताः सत्यः इळा—मु ॥ १९७. २४ **रराणः रममाणः**—मॅ । विराणः रममाणः—झ१। वि रराणः रममाणः—इतरेषु । विरराणः विशेषेण रममाणः—मु॥ १९८. ८ **सत्यः सत्यतरः**—§-मु । सत्यः—मॅ ॥ १९८. १५ **अर्वाक्** । ‘ अर्वाङ् ’ इति संहितापाठः ॥

१९९. १८ **उ पूरणः**—ख-ग-च-ण१-फ । उः पूरणः—मु । मॅ-पुस्तके नास्ति ॥ २००. १७ **ज्ञातव्यानि पदार्थानि** । अत्र ‘ ज्ञातव्यान् पदार्थान् ’ इति भाव्यम् ॥ २००. २० **रक्षति**—§-मॅ । पदं स्थानं रक्षति—मु ॥ **इत् पादपूरणः**—ख-ग-च-फ। इदिति पूरणः—मु । मॅ-पुस्तके नास्ति । २०२. ४ **समैन्द्ध**—मॅ । समीधे—य । समेधत—§-मु ॥

२०३. ६ **आपूरयः**—मॅ। आपूरयो—क-झ। आपूरय—ख-च-ण-त-थ-न-य-व-मु। आपूरयम्—ग-ण१ । पूरयः—झ१ ॥ २०३. ९ **नु पूरणः**—ख-ग-च-ण१-फ । मॅ-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ २०४. ११ **विस्तृतवानासि**—क-झ१-त-थ-म-मु । विसृतवानसि—य-मॅ ॥ २०५. १७ **त्वद्रथम्**—मॅ । त्वद्रथे—§ । आत्मानं त्वद्रथे—मु ॥ २०५. २० **सोममुद्दिश्य**—त-थ-व-व्यतिरिक्तेषु । बलार्थमन्नार्थं वा—मॅ-मु ॥ **शेषः**—क-ख-ग-च-फ-मु । विशेषः–य-मॅ ॥

२०७. ६ **त्रिष्टुप्**—§। त्रिष्टुप् छन्दः—मॅ-मु ॥ २०९. १२ **आरोहति**—घ-त-प-य-ल। आरोहयति—मॅ-मु ॥ २०९. १७ **पातेर्डतिः इति डतिः**—य-ल-व्यतिरिक्तेषु । पातेर्डतिः इति—य-मॅ-मु ॥ २०९. २० **अत्यवि…… माहिभ्यः**—मॅ । अत्यविचमितमिणमिरभिलभितपिपतिपनिपणिमहिभ्यः—मु । अत्यविचमितमिरभिपनिपतिभ्यः—ख-न-भ-स । अत्यविचमिरभितमिपतिभ्यः—ग-च-ज-ण । अत्यविचमिरमितमिरभिलभिपनिपतिभ्यः—त-य-ल ॥ २१०. १ **बलिनं कुर्वत्यः**—घ-प-य। बलिनं कुर्वन्त्यः ?—मॅ-मु ॥ २१०. ६ **तदिच्छन्तम्**—मॅ-मु । तमिच्छन्तम्—§ ॥ २१०. ८ **क्यजन्तधातुस्वरः**—त-न-य-ल। क्यजन्ताद्धातुस्वरः —मॅ-मु ॥ २१०. २४ **क्यादिः । तस्य**—ख-ग-च-ज-ण-भ । क्यादित्वात्तस्य—य-मॅ-मु ॥ २११.२ **ईड स्तुतौ**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-मु। ईळ स्तुतौ—य-मॅ ॥ २११.१७ **ओत्**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु। ऊत्—य-मॅ ॥ २१२.९ **देवा ऋत्विजः**—घ-प-य। देवाः—मॅ-मु ॥ २१२.१०—**हविर्लक्षणान्नवन्तः**—ख-ग-च-ज-ण-भ। य-मु-मॅ-पुस्तकेषु नास्ति ॥ २१२. २५ **भृजी भर्जने**—मॅ। भृजी वर्जने—क-ग-च-ज-ण-ल-मु। भृजि वर्जने—त। भृजी मर्जने—न ॥ २१३. १२ **वृषायन्ते**—§-मु। वृषयन्ते—मॅ ॥ २१३. १८ **पादादित्वादनिघातः**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ। पादादित्वान्न निघातः—य-मॅ-मु ॥ २१३.२२ **मिः**—*मॅ। 'मिः' नास्ति-मु। कुः—य। नित्—§ ॥ २१३. २८ **ढत्वकत्वषत्वानि**— त-न-भ-ल-व-मु। टत्वकत्वषत्वानि—मॅ ॥ २१४.१२ **इनन्प्रत्ययः**—§-मु। इनप्रत्ययः-मॅ ॥ २१४. २४ **अप्नः दंसः वेषः**—§। अपः अप्नः दंसः वेपः—मॅ-मु ॥ २१५.१ **हे अग्ने**—ख-ग-घ-च-ज-ण। य-मॅ-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ २१५. २ **अवन्ध्या**—ज-ण-न-य-ल-मु। अबन्ध्या—मॅ ॥ २१५.३ **उञ्छादिषु**—ण-व-मु। उच्छादिषु ?—य-मॅ ॥ २१५. ४ **लोटि**—मॅ-मु। लिटि—§ ॥

२१५. २६ **दैव्येन मधुना**—§। दैव्येन मधुना देवसंबन्धिना मधुना—मॅ-मु ॥ २१६.५ **अञ्जू व्यक्तिकान्तिगतिम्रक्षणेषु**—मॅ। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु—ल-मु। धातुपाठेऽपि एवमेव। अञ्जू व्यक्तिलक्षणे—ख-ग; अञ्जू व्यक्तिलक्षणेषु—च; अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणे—ज-ण-न; अञ्जू व्यक्तिम्लक्षणे—भ; अञ्जू व्यक्तिगतिम्रक्षणेषु—य; अञ्जू व्यक्तिगतिम्लक्षणे—व ॥ २१६. १३ **आमन्त्रितस्य च**—य-मॅ-मु। आमन्त्रितस्य—इतरेषु ॥ २१६. १६ **आडागमः**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ। अडागमः—य-मॅ-मु ॥ २१६. २२ **क्षियन्ति निवसन्ति**—§। क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति—मॅ-मु ॥ २१६.२३ **इत्याद्युदात्तत्वम्**—ल-मॅ-मु । इत्याद्युदात्तः—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ २१०. २० **पूर्वपदस्य च**—मॅ-मु। पूर्वपदस्य—§ ॥ २१८. १ **शोभना मितिः**—ग-च-न-भ। शोभनया मित्या—मॅ-मु ॥ २१८. १३ **तयापि**—ख-ग-च-ज-ण-न। तया रशनया—य-मॅ-मु ॥ २१८. २७ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते**—§। °दृश्यन्ते—मॅ-मु ॥ २१८. ३० **क्यचि**— §। क्यच्—य-मॅ-मु ॥ २१९. १९ **इतीत्वे**—§। इति—य। इतीत्वम्—मॅ-मु ॥ २२०. ३ **धि धारणे**—ख-न-य-मु। धा धारणे—मॅ। धी धारणे-इतरपुस्तकेषु। २२०.४ **खङ्गः**—*मॅ-मु। ह्रस्वः—§ ॥ २२०. ५ **रूपादनिघातः**—ल-मॅ-मु । सूपादनिघातः—ख-ग-च-ज-ण-भ; रूपम् । यच्छब्दानुषङ्गादनिघातः—य; रूपम्। यच्छब्दयोगादनिघातः—न। अयमेव समीचीनः पाठः ॥ २२०. १९ **ददातीति क्षेत्रम्**—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-व। ददातीति क्षेत्रं यज्ञः—*मॅ-मु ॥ २२०. २० **वरणीयम्**—§। वारणीयम्—मॅ-मु ॥ २२०. २५ **पूर्वपदप्रकृतिस्वरः**—मॅ-मु । पूर्वपदस्वरः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-व । प्रकृतिस्वरः—ल ॥ २२१. १७ **संप्रसारणं च**—मॅ-मु। संप्रसारणम्-§ ॥ २२१. २४ **रशनाख्यानि वासांसि**—ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-य। वासांसि—मॅ-मु ॥ २२१. २७ **आहवनीयपूर्वभागे**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । आहवनीयस्य पूर्वभागे—य-मॅ-मु ॥ २२२. ४

44143

बह्वल्पार्थात्—मॅ। बह्वल्पात्—§-मु ॥ २२२.१८ लङर्थे [illegible] मु ॥ २२३. ३ ‘ स्कोः संयोगाद्योः ’—ख-ग-च-जं-ण-त-न-भ-य-मु । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च—मॅ ॥

२२३. १८ त्वा त्वाम्—ख-घ-ज-ण-प-भ । दीप्यमानं त्वा—य । त्वाम्—मॅ-मु ॥ २२४ १९ मित्रत्वे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । मैत्र्ये—य । मैत्रे—मॅ-मु ॥२२६. ८ ‘ अशिप्रुषि......कन् ’—मॅ । अशिप्रुषिलिटिरणिखणिवाशिभ्यः क्वन्—§ । उणादिपाठस्तु-‘ अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् ’ ॥ २२६. ११ जसादयः—*मॅ-मु । मासादयः—य । शसादयः—§ ॥ २२६.२६ °शलीत्यादिना—*मॅ । °शलित्यादिना-मु । °शेत्यादिना—§॥ २२८.१ त्रीणि शता—मॅ-मु-×॥ त्री सहस्राणि—य-मॅ-मु । त्री—§ ॥ २२८. ६ महिमानः—य-मॅ । महिमानम्—§-मु ॥ २२८. ७ त्रयस्त्रिंशौ—य-मॅ । त्रयस्त्रिंशत्—§-मु ॥ इन्द्रश्चैव—य-मॅ-मु । इन्द्रश्च—§ ॥ २२८. ११ णुदंशोर्नुदश्च—*मॅ-मु । नुदश्च—ख-ग-च-ज-ण; नुदह्योर्णुदश्च—त; णुदशोर्नुदश्च—न-भ; नुदशार्णुयेश्च—य; णुदशोर्नुदश्च—ल ॥ २२८. १२ लङि—त-ल-मु । ‘लङि’ नास्ति—मॅ ॥ २२८. १४ लङि—ख-ग-ज-ण-त-भ-य-ल । लङ्—मॅ-मु ॥ २२८.१६ भिन्न......भावः—ख-ग-च-ज-न-भ-य । अभिन्न...भावः-त-ल । वाक्येत्यनुवृत्तौ चादित्वान्निघाताभावः ?—*मॅ । अभिन्नवाक्यत्वान्निघाताभावः । वाक्येत्यनुवृत्तौ चादित्वान्निघाताभावः ?—मु ॥ २२८. १७ तत्संनियोगेन—मॅ-मु । तत्संयोगेन-§ ॥

२२८. ३० ‘ मोऽनुस्वारः ’ इत्यनुस्वारे—ल-मॅ-मु । मोऽनुस्वारे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ ॥ २३०. ४ हविःशब्दोऽन्तोदात्तः—मॅ-मु । हविःशब्द उदात्तः—§ ॥ २३०. १४ पूर्वैः कृतमिनयौ च—थ-य-मु—पा. सू. ४. ४. १३३ । पूर्वैः कृतमिनियौ च—मॅ ॥ २३०. १६ भृञ् भरणे—य-ल-मॅ-मु । डुभृञ् धारणपोषणयोः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । अयमेव युक्तः पाठः ॥ २३१. ७ यष्टव्यानग्न्यादीन्—ग-च-स-मॅ । यष्टव्यानग्न्यादीन्—ख-घ-ज-ण-न-भ-य-मु ॥ मदयिता—घ-स । मादयिता—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-ल-मॅ-मु ॥ २३१.२१ ण्वुल्—ख-ग-च-ज-ण । ण्वुच्—भ-य-ल-मॅ-मु ॥ २३१. २३ अभ्यासदीर्घत्वम्-ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल । अभ्यासस्य दीर्घत्वम्-य-मॅ-मु ॥ २३२. ७ सोमाज्याद्याहुतिभिः—घ-त-य-ल-मु । सोमाद्याहुतिभिः—मॅ । सोमाज्यत्वाद्याहुतिभिः—प; सोमाज्याहुतिभिः—स ॥ २३२. ९ रन्प्रत्यये इत्वम् । नित्वादाद्युदात्तत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । रन्प्रत्ययेत्वयोर्निपातनादाद्युदात्तत्वम्—य-मॅ । रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तत्वम्—मु ॥

२३३. ४ हव्यवाट्—ग-च-ज-ण-त-भ-मु । स हव्यवाट्—मॅ ॥ २३३. १० चनः—§ । चनःशब्दः—मॅ-मु ॥ २३३. २० °गार्तिभ्यस्थन्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । °गार्तिभ्यश्चेति थन्—य । °गर्तिभ्यस्थन्—मॅ-मु ॥ २३४.१० दम्भु दम्भने—§-मु । दम्भु दम्भे—य-मॅ ॥ २३५.१ श्रूयतेऽन्नमिति—मॅ-मु । श्रूयतेः कर्मणीति—ख-ग-च-ज-ण; श्रूयतेऽत्तमिति—त; श्रूयते कमिति—न-भ-स; श्रूयत सत इति—य; श्रूयन्ते तमिति—ल । २३५. ७ प्रीञ् तर्पणे—मॅ । प्रीङ् प्रीणने—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-स-मु । प्रीङ् तर्पणे—ल ॥ २३५. २३ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते—य-मॅ-मु । अन्येभ्योऽपि दृश्यते—§ ॥ २३६. १ अगमन्—मॅ । आगमन्—§-मु ॥ २३६. ४ सिब्बहुलम्—य-मॅ-मु । बहुलम्—§ ॥

२३६.१५ आगतं सुतमिन्द्रे—न-य-ल-आश्व. श्रौ. । आगतमिन्द्रे—मॅ-मु । अत्र मूलेऽस्माभिः स्वीकृत एव पाठो युक्तः । हीनपादग्रहणे तु ‘ सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे ’ (आश्व. श्रौ. १.१) इति परिभाषया सूक्तविनियोगबोधकत्वं स्यात् ॥ २३६. १७ इति तिस्रः—न-पुस्तके वर्तमानोऽयं पाठ आश्वलायनश्रौतसूत्रानुसारेणास्माभिः स्वीकृतः । य-मॅ-मु-पुस्तकेषु—इत्याद्यास्तिस्रः ॥ २३६. २३

पुस्तकालय

देवौ—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ । इन्द्राग्नी देवौ—य-मॅ-मु ॥ २३६. २४ **आहूतौ**—ख-ग-ज-ण-फ-भ-य-मु । आहुतौ—मॅ ॥ २३७. ७ **अस्मदीयस्तुतिलक्षणया**—ख-ग-च-ज-प-भ । अस्मदीयया स्तुतिलक्षणया—य-मॅ-मु ॥ २३७.१४ **यज्ञस्य**—घ-त-न-प-य-ल । अस्य यज्ञस्य—मॅ-मु ॥ **यज्ञसाधनभूतस्य**—त-न-प-य-ल । साधनभूतस्य—मॅ-मु ॥ २३८.१ **समानजेतारौ**—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-य । समानजेतारौ परस्यापेक्षया जयशीलौ—मॅ । समानजेतारौ परस्परापेक्षया जयशीलौ—मु ॥ २३८. २ **अपराजिता अपराजितौ**—ख-ज-ण-भ । अपराजितौ—ग-च । अपराजिता—न-य-ल-मॅ-मु ॥ २३८. १७ इषः—य-स । इषे—इतरेषु लिखितपुस्तकेषु मॅ-मु–पुस्तकयोश्च ॥ २३९. १९ **अवियुज्य**–*मॅ-मु । वियुज्य—§ ॥

२४०. ५ **प्रथमम्**—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । आद्यम्—य-मॅ-मु ॥ २४०. ६ **तथा चानुक्रान्तम्**—ख-ग-च-ज-ण-भ । अत्रानुक्रमणिका—य-मॅ-मु ॥ २४१. ४ **हविष्प्रदत्वेन**—ख-ग-च-ज-ण-भ । हविषां प्रदातृत्वेन—य-मॅ-मु ॥ २४१. ८ **‘ षच समवाये ’**—ख-ग-च-ज-ण-स-मु । सच समवाये—य-मॅ ॥ २४१. १८ **मंहनीयम्**—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-स-मु । महनीयम्—य-मॅ ॥ २४१. १९ **तं तादृशम्**—ख-ग-ज-ण-न-भ-य-ल । तादृशम्—मॅ-मु ॥ २४१. २२ **अथा हि**—ख-ग-ज-त-न-भ-य-ल-स । अथा—मॅ । अथ—मु ॥ २४२. १ **हविष्प्रदातृभ्यो नोऽस्मभ्यम्**—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ल । नः हविष्प्रदातृभ्योऽस्मभ्यम्—य-मॅ-मु ॥ २४२. १९ **लोपो व्योर्वलीति वलोपः**—ल । लोपो व्योरिति लोपः—मॅ । लोपो व्योरिति वलोपः—य-मु ॥

२४४. ११ **सहसस्पुत्रः बलस्य सूनुः**—मॅ । सहस्य सूनुः बलस्य पुत्रः—ख-ग-च-ल । सहसः सूनुः बलस्य पुत्रः—न-भ-य-स-मु । सहसस्पुत्रः सहस्य सूनुः बलस्य पुत्रः—ज-ण ॥ २४४. १६ **अनुदात्तस्वरे**—ख-ग-ज-ण-न-भ-य-ल । अनुदात्तत्वे—*मॅ-मु ॥ कूयते–य-मॅ-मु । कवते –§ ॥ २४५.३ **‘ इण् गतौ ’** भौवादिकः । ‘ इण् गतौ ’ इति भ्वादौ नास्ति पाठः । ‘ इट किट कटी गतौ ’ (धा. पा. ३१८-२०) इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य इ इति धातो रूपम् ‘ अयामि ’ इति स्यात् ॥ २४५. १० **सदिरप्रतेः**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-मु । सदेरप्रतेः—मॅ ॥ २४५. २३ **लिट्व्युसि**—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । लिट्व्य इति–य; लिट्युसि ?—ल-स-मॅ-मु ॥ २४६. २४ **तत्पुरुषे° इति**—मॅ-मु । तत्पुरुषे°—ख-ग-च-ज-ण-न-य-ल-स ॥

२४९.२ **उछी विवासे**—ख-ग-च-ज-ण-भ-य । उच्छी विवासे—मॅ-मु ॥ २४९. ११ **नृणाम्**—§-मु । नृणाम्—मॅ ॥ २५०.७ **दिदीहि**—घ-प-य-स-मु । दीदिहि—मॅ ॥ २५०.११ **अस्य**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य । इत्यस्य—मॅ-मु ॥ २५०. १२ **ष्टुत्वेन ढः**—मॅ-मु । ष्टुत्वेन–त । इतरपुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ २५१. २० **पीपय** । इत्यस्यानन्तरं मु-पुस्तके ‘ प्यायतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि शपो लुगभावश्छान्दसः ’ इत्यधिकम् । य-पुस्तके च—‘ पीप्यायतेर्युङ्लुसस्य लोटि शपो लुगभावश्छान्दसः ’ इत्यधिकम् ॥ २५१. २१ **इवि...प्रीणनार्थाः** । धातुपाठस्तु– ‘ हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः ’ इति ॥ २५१. २२ **आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्वेन**—*मॅ-मु । आमन्त्रितस्य विद्यमानत्वेन—§ ॥

२५३.७ **अभि अभितः सन्ति**—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । अभि सन्ति अभि–य । सन्ति–मॅ-मु ॥ २५३. १३ **गतिकारकयोरपि**—य-ल-मॅ-मु । गतिकारकयोः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ ॥ २५३. १५ **उत्तरपदादेष्टुत्वं च**–§ । उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम्—मॅ । उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वं च–मु ॥ **उत्वढत्वे**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल । ऊत्वढत्वे—त-प-मु । ऊत्वठत्वे—य । ऊत्वटत्वे–मॅ ॥ २५३. १६ **°स्वरेणान्तोदात्तः**–मॅ-मु । °स्वरत्वमन्तोदात्तः—न-ल । °स्वरेत्वेर्णातोदात्तः—य । °स्वरेणोदात्तः—इतरेषु ॥ २५३. १७ **यद्वृत्तयोगादनिघातः**—य-ल-मॅ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ २५४. ३ **रैविशेषणतया**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । विशेषणतया–मॅ-मु । रायो विशेषणतया—य ॥ २५४.४ **अन्नेन च**—फ-भ-म-मु । अन्नेन-मॅ ॥

शिञ् निशाने—य-मॅ-मु । शिञ् निशामने-§ ॥ २५५. ५ **शत्रुभूताय**—ख-प-फ-भ-य-स-मु । शत्रूभूताय—मॅ ॥ २५५. ६ **वीरशब्देन**—त-न-य-ल । अवीरशब्देन—मॅ-मु ॥

२५८.७ **सवर्णदीर्घः**—च-त-न-फ-य-ल-मु। वर्णदीर्घः—मॅ ॥ २५८. २४ **नमसः**—§। नमस्-मॅ-मु॥ २५९. ९ **धर्मविषयचेतनावन्**—मॅ । °चेतनावान्—ख-घ-प-फ-भ-मु । कर्मविषयचेतनावन्-त-य; कर्मविषयचेतनावान्-ल ॥ २५९. १५-१६ **°प्रकृतिस्वरत्वम्**—मॅ । °प्रकृतिस्वरः-§-मु ॥

२६१. १० **यावद्धनम्**—त-ल। यावद्धनम्-य। यावद्धन्दनम्—मॅ-मु ॥ २६१.१५ **हवनम्**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । हैवम्—य-मॅ-मु ॥ २६२. ३ **विधेहि**—य-मॅ-मु। इतरेषु नास्ति ॥ **रोगाणामुपशमनम्**—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । रोगाणां शमनम्—य-मॅ-मु ॥ २६२. ११ **मृजूष् शुद्धौ**—मु । मृजू शुद्धौ इति मॅ-पुस्तके। किंतु मॅक्समुल्लरमहाशयैः मृजूष् इति शुद्धीकृतम्। वस्तुतस्तु भिदादिगणे मृजाशब्दपाठसामर्थ्यादस्य षित्त्वमनार्षमिति बोध्यम्। ४९९. १६ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ २६२. २४ **सर्पणशीलौ**—ख-ग-च-ज-फ-भ । प्रसर्पणशीलौ—य-मॅ-मु ॥

२६३. २० **नञ्स्वरः**—ख-ग-च-ज-ण-त-भ। तस्य स्वरः—य। तस्य नञ्स्वरः—मॅ-मु ॥ २६४.४ **धनैः**—ख-ग-च-ज-प-फ-भ। धनैः सह—य। धनैः सह सन्—मॅ-मु ॥ २६५.२ **पूर्वलोपः**—ज-ण । वलोपः—य। अलोपः—मॅ-मु ॥ २६६. ७ **सादिरप्रतेः**—ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-य-स। सदेरप्रतेः—मॅ ॥

२६६. १२ **आद्यान्त्ये**-ख-ग-ज-ण-भ-य-स। आद्यान्ते—मॅ-मु॥ २६६.१४ **विश्वेदेवदेवताके**—त-न-स । विश्वदेवताके—य। वैश्वदेवताके—मॅ। वैश्वदेवदेवताके—मु ॥ २६६. २७ **°प्रकृतिस्वरः**—§-मु । °प्रकृतिस्वरत्वम्—मॅ ॥ २६८. ५ **च पूरणः**—घ-ज-ण-प-भ। ‘च पूरणः’ नास्ति—मॅ-मु ॥ २६८. ७ **णम प्रह्वत्वे**—ज-ण-मु-*मॅ ॥

२७२. १५ **पञ्चम्यास्तासिः**। ‘प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः’ इति सूत्रात् ‘पञ्चम्यास्तसिः’ इत्यनुवृत्तौ ‘अपादाने चाहीयरुहोः’ इति सूत्रेण तसिरिति योज्यम् ॥

२७५. ४ **°ह्रस्वत्वादयः**—ख-च-ज-ण-न-भ-य-ल-स। °ह्रस्वादयः—मॅ-मु ॥ २७५ १५ **प्रयच्छताम्**। अत्र ‘प्रयच्छत’ इति पठनीयम्। न-पुस्तके तथा पाठ उपलभ्यते ॥ २७५. २२ **°प्रकृतिस्वरत्वम्**—त-ल-मु। °प्रकृतिस्वरः—य-मॅ ॥

२७६. ९ **असकृदुक्तः**—§। असकृदुपदिष्टः-मॅ। असकृदुद्दिष्टः-य। सकृदुपदिष्टः-मु॥ २७६. १६ **प्रकर्षेण नेता**—§-मु। प्रकर्षेणानेता—मॅ ॥ २७७.१८ **पूर्वपदस्वरः**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः-य-मॅ-मु ॥ २७८.१७ **मनुष्यसंचरणविषये**—घ-त। मनुष्यसंचारविषये—य-मॅ-मु ॥ २७८. १८ **उत्तमेषु स्थानेषु**—ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-य। स्थानेषु—मॅ ॥

२७९. १६ **दुष्टरः दुस्तरः**—घ-ज-ण-न-प-स। दुष्टरः—य-मॅ-मु ॥ २७९. २१ **दिवादेः**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स। दिवादिः—य-मॅ-मु ॥ २७९. २२ **कृच्छ्रार्थे**—ल-*मॅ । अकृच्छ्रार्थे—मु ॥ २८०. ११ **आहुत**—मॅ। आहूत—प-य-मु। अयमेव साधीयान् ॥ २८०. १३ **जॄशॄस्तॄजागृभ्यः**—मॅ-मु। जागृभ्यः—§ ॥ २८०· २१ **त्वद्विषय°**—य-ल। उक्तविषय°-मॅ-मु ॥ २८०. २२ **महय**-य-मॅ-मु। इतरेषु नास्ति ॥

२८२. ४ **अनुदात्तत्वे**—य-मॅ-मु। उदात्तत्वे-ल। आद्युदात्तत्वे-इतरेषु ॥ २८२. २७ **समीपमागच्छतम्**—ख-ग-च-ज-ण-भ। समीपे आगच्छतम्—य-मॅ-मु ॥

२८५. २ **रघुष्यदम्**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स। रघुस्यदं लघुस्यदम्-मॅ। रघुष्यदं लघुस्यदम्-य-मु॥ २८५.११ **रघुस्यदम्**-§। रघुष्यदम्-य-मॅ-मु॥ २८७.२४ **बहुव्रीहौ**-न-*मॅ-मु ॥ २८९. १८ **जगत्**-ख-ग-च-ज-ण-फ-भ। जगच्च-य-मॅ-मु॥ २९०. ७ **लुप्तोपममेतत्**—त-य-मु। मॅ-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ २९०. ७ **सततप्रवाहोपेतम्**—त-य-मु। शतप्रवाहोपेतम् ?—मॅ ॥

२९१. ३ **तिस्रः सामिधेन्यः**—य-मॅ-मु । इतरत्र नास्ति ॥ २९१. ११ **तया**—मॅ-मु । तथा –§ ॥ २९४. १४ ‘**अगुणः**’ इत्यस्यानन्तरं ‘यद्वा घञर्थे कविधानमिति अधिकरणे कः’ इत्यधिकं मु-पुस्तके ॥ २९४. २३ **कृदुत्तरपदस्वरः**—§ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः–य-मॅ-मु ॥ २९५. ७ **डुन्प्रत्ययः**–य-ल-मॅ । डुञ्प्रत्ययः–ख-ग-ज-ण-न-भ-स-मु । डुप्रत्ययः–च ॥ २९५. ७ **नित्स्वरः**—य-ल-मॅ । ञित्स्वरः–ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु ॥ २९५. १५ **तित्स्वरितः**—ज-ण-त-य-ल । तित्स्वरितम्–मॅ-मु ॥ २९५. २२ **आज्याहुतिप्रदानेन**—ख-ग-च-ज-ण-प-भ । आहुतिप्रदानेन—य-मॅ-मु ॥ २९६. ५ **घृताज्याहुतीनाम्**—मॅ । घृताद्याहुतीनाम्—य-मु ॥ २९६. ८ **त्वा त्वाम्**—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ । तमिमम्—य-मॅ । इमम्—मु ॥ २९६. ९ **निघातः**—त-य-ल-मु । इतरेषु लिखितपुस्तकेषु मॅ-पुस्तके च नास्ति ॥

२९७. ९ **पुरोळाः**—ख-त-फ-भ-य-मु । पुरोडाः–मॅ–इतरेषु च ॥ २९८. २४ **हि पूरणः**—ज-ण-प-भ । मॅ-मु–पुस्तकयोः इतरेषु च नास्ति ॥ २९८. २६ **अणिति तत्रानुवर्तनात्**—ल । अणिति तत्रानुवर्तमानात्–भ-स । अत्र ‘अणः इति तत्रानुवर्तनात्’ इति भाष्यम् । ‘हलः’ इति सूत्रे ‘ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ इति सूत्रात् ‘अणः’ इत्यनुवर्त्य अणो दीर्घः स्यादिति व्याख्यानेन ‘तृतीये’ इत्यत्र ऋकारस्य अण्त्वाभावात् ‘हलः’ इति दीर्घो न भवतीत्यर्थः । अन्निति तत्र नानुवर्तनात्—*मॅ-मु ॥

३०४. २० **°स्वरः**—§-मु । °प्रकृतिस्वरः—मॅ ॥ ३०५. ८ **असंज्ञाधीनः**—त-य-ल-मु । संज्ञाधीनः–मॅ–इतरेषु च ॥

३११. ५ **हरिद्वर्णौ**—च-ज-त-प-फ-ल-मु । हरिवर्णौ—मॅ ॥ ३११. ६ **तस्मात्**—*मॅ । यस्मात्–§ । यस्मात् तस्मात्—मु ॥ ३१२. ५ **करोतेरकारस्य**—त-ल-मु । अकारस्य–मॅ ॥ ३१२. १६ **पर्वतासः पर्वताश्च**—घ-ज-ण-त-न-य-ल-मु । पर्वताश्च–मॅ ॥ **अनुकूलाः**—य-मॅ । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके चैतन्नास्ति ॥ ३१३. १० **यावत्**—*मॅ-मु । यत्-§ ॥ ३१४. १५ **दानशक्तिः**—घ-ज-ण-त-न-भ-य-ल-मु । धनशक्तिः–मॅ ॥ ३१४. २७ **यद्वा**—य-मॅ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३१५. २० **तदस्यास्तीति सामनः**—*मॅ । तदस्यास्तीति सामना–त-भ-स-मु । अयं पाठः समीचीनः प्रतिभाति । अस्मिन् पक्षे ‘तदस्याः अस्तीति’ इति भाष्यम् ॥ ३१५. २६ **इष गतौ**—*मॅ-मु । इषि गतौ–य । इषु गतौ-§ ॥ **इषिमदि° इत्यादिना**—मॅ-मु । इषुमुदित्याना–ख-ग-भ; इषुमुदित्यादिना–च-स; इषिमदित्याना–ज-ण; इषुमदीत्यादिना–न; इषिमदिमुत्यादिना–ल ॥ ३१६. ११ **विश्लिष्टः**—य-मॅ-मु । विशिष्टः–§ ॥ ३१६. १७ **अलातृणः । तृहि हिंसायाम् । अलंपूर्वात् तृहेः** । तृदि हिंसायाम् । अलंपूर्वात्तृदेः इति य–वर्जलिखितपुस्तकेषु । धातुपाठे ‘तृह हिसि हिंसायाम्’ ‘उतृदिर् हिंसानादरयोः’ इति चोपलभ्यते । ‘अलातृणः बहूदकतया अलमत्यर्थमातृद्यते,’ ‘अलातृणोऽलमातर्दनः’ इति च भाष्यनिरुक्तपर्यालोचनया तृदधातोरेवायं शब्दो निष्पन्न इति युक्तम् ॥ ३१७. ७ **परस्परं संगते**—घ-न-भ-य-ल-स । परस्परसंगते–मॅ-मु ॥ ३१७. २४ **सुसूधागृधिभ्यः**—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-मु । सुसूधाकृत्विभ्यः—य । सुसूधाञ्गृधिभ्यः—मॅ ॥ ३१८. ८ **संबन्धिनः ?** । ‘संबन्धिन्याः’ इति भाष्यम् ॥ ३१९. २० **रिपवः...°प्रत्ययः**—मॅ-मु । रपवचवसिवक्के परेति चोपधाया इत्युप्रत्ययः—ख-ग-भ; रप हिंसायाम् । रपेरिच्चोपधाया इत्युप्रत्ययः–च; रप व्यक्तायां वाचि । वचवसिवक्के रपेतिच्चोपधाया इत्युप्रत्ययः–ज; रप व्यक्तायां वाचि । रपति चोपधाया इत्युप्रत्ययः–ण; रपवचवसिवक्के रपेविच्चोपधाया इत्युप्रत्ययः-न; पववचसिच्चोपधाया इत्युप्रत्ययः–ल; रिपवचसिवक्कोरपेतिचोपधाया इत्याप्रत्ययः—स; रिपवः । रपवसिवक्के रपेरिच्चोपधाया इत्युप्रत्ययः—य ॥ ३२०. ७ **नुमागमः**—§ । नुडागमः ?–मॅ-मु ॥ ३२०. १२ **रक्षःकुलम्**—§-मु । रक्षः रक्षःकुलम्–मॅ ॥ ३२२. १८ **गोपते**—§ । गोपते गवां पते—य-मॅ-मु ॥ ३२२. २७ **अस्मात्**—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स । इत्यस्मात्—य-मॅ-मु ॥

३२३.५ **तस्मिन्**—§-मु । अस्मिन्—*मॅ ॥ ३२३. १३ **करणे घः**—य-ल । घः–मॅ-मु इतरेषु च ॥ ३२३. १७ **कुत्वम्**—ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-मु । घत्वम्—मॅ ॥ **तुक्**–ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु । मॅ-पुस्तके नास्ति ॥

३२४. ५ **नप्त्र्यं नप्तृभवम्**—§-मु । नप्त्र्यं नप्तारं पौत्रं गात् गच्छति दुहितुः पुत्रत्वेन स्वीकारात् दौहित्रं नप्तृभवम्—य-मॅ ॥ ३२४. ७-८ **यत्र यस्या दुहितुः**—§-मु । यत्र यस्मिन् विषये पितापुत्रो जनको दुहितुरप्रत्तायाः स्वकन्यायाः सेकं रेतसः सेकं तस्यां रेतःसेकमृञ्जन् प्रसाधयन् शग्म्येन सुखनिमित्तेन मनसा संदधन्वे आत्मानं संधत्ते अपुत्रत्वनिमित्तदुःखापगमात् यस्या दुहितुः–य-मॅ ॥ ३२४. ८ **यः**—§-मु । सम्–मॅ ॥ ३२४.१५ **रेफलोपश्छान्दसः**— § । रेफलोपश्छान्दसः । तित्स्वरः—मॅ-मु ॥ ३२४. १८ **अनित्यत्वज्ञापितत्वात्**—ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-स । अनित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात्—य-मॅ-मु ॥ **धवि**–य-मॅ-मु । धन्व इति–§॥ ३२४. १९ **यद्योगादनिघातः**—य-मॅ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३२५. २ **तुरीयकम्**–य-याज्ञ. स्मृ–मॅ-मु । तृतीयकम्–§ ॥ ३२५. ४ **वह्निश्च**–घ-ज-ण-न-प-भ । वह्निः—य-मॅ-मु ॥ ३२५. ७ **दुहितुस्तथात्वं नेति**—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-ल । दुहिता तथा नेति–य-मॅ-मु ॥ ३२५. १२ **इत्यत्र**—§ । इत्यत्र ?–मॅ-मु ॥ ३२५. १५ **लित्स्वरः**—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-मु । तित्स्वरः—मॅ ॥ ३२५. १६ **द्विर्वचनस्य**—मॅ-मु । अत्र ' द्विवचनस्य ' इति पठनीयम् । न-भ-स- पुस्तकेषु तथा पाठ उपलभ्यते ॥ ३२५. १७ **जनेर्णिचि**–*मॅ-मु । जनेर्लिङि–§ ॥ ३२५. २३ **रोचमानस्य**—ल-वर्जितेषु मु-पुस्तके च । आरोचमानस्य–मॅ ॥ ३२५. २६ **यजनार्हैः**—घ-च-ज-ण-न-प-भ-य-ल-मु । यज्ञार्हैः—मॅ ॥ ३२५. २७ **सोमाज्याहुतिभिः**—घ-ज-ण-त-न-प-भ-मु । सोमाज्याहु(ति ?)भिः-ख-ग-च-फ । सोमाहुतिभिः—य-ल-मॅ ॥ ३२६. ६ **समगच्छन्**—य-मॅ-मु । संगच्छन्–ल ॥ ३२६. ६ **मरुतः**—§ । मरुतस्तस्मिन् वृत्रे हते–य-मॅ-मु ॥ ३२६ ७ **उदितं सूर्यं**–§ । तत इन्द्रं वृत्रहन्तारमुदितं सूर्यम्—मॅ-मु ॥ ३२६. १२ **अय गतौ**—§-मु । अय पय गतौ—य-मॅ ॥ ३२६. १८ **स इन्द्रः**—य-मॅ-मु । इन्द्रः—§ ॥ ३२६. २१ **निगूढाः**–ख-घ-ज-ण-प-भ-मु । निरुद्धाः–य-मॅ ॥ ३२६. २२ **अतृन्दन्**–§ । अतृन्दन् निधानमपावृण्वन्–य-मॅ-मु ॥ ३२६. २३ **उपेक्षामकुर्वन्**–मॅ-मु इतरेषु च । अपेक्षामकुर्वन्–ल ॥ ३२७. २० **लुङि लृदित्वात् च्लेरङादेशः**—*मॅ-मु । लुङि शतृदित्वात् च्लेरङादेशः—य । ऋताविति रिङादेशः—ख-ग-ज-ण-भ-स । च्लेरङादेशः—च । लृदित्वादङादेशः–न । लुटि ऋतो वेति च्लेरङादेशः–ल॥ ३२७.२१ **सरतीति सरमा**—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-स-मु । सरतीति–मॅ ॥ ३२८. ६ **अगच्छदु**—घ-ज-ण-मु । अगच्छत्—ख-ग-च-न-भ-य-ल-मॅ ॥ ३२८. १४ **परस्याकारस्येत्वम्**—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-मु । परस्येत्वम्—य-मॅ ॥ ३२८. २१ **वसुनः**— ल-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु–पुस्तके च । वस्तुनः—य-मॅ ॥ ३३०. ७ **हृष्टा अभूवन्**—ख-ग-घ-च-ज-ण-त-प-फ-भ । अहृष्यन्—य-मॅ-मु ॥ ३३०. ८ **अतपिष्ट**—*मॅ-मु । अवतिष्ट–य । इतरेषु अशुद्धम् ॥ ३३०. १२ **सिच्यङि**—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-य-ल-स । अङि—च । णिच्यङि—मॅ-मु ॥ ३३१. ४ **पृषोदरादित्वात्**—§-मु । य-मॅ-पुस्तकयोः एतन्नास्ति ॥ ३३१.१४ **उन्नतम्**—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । उचितम्—य । उत्तमम्—मॅ-मु ॥ **तदुच्यते**—§-मु । चेदुच्यते—मॅ ॥ **°सुकृतकर्माणः**—घ-ज-ण-य-ल । °कर्माणः—मॅ-मु ॥ ३३१. १७ **विष्टब्धे कुर्वन्तः**—घ-ज-ण-न-प-य-मु । विष्टाब्धं कुर्वन्तः—ख-ग-भ । विष्टब्धं कुर्वन्तः—च-ल । विष्टाच कुर्वन्तः—त । विध उच्चैः—ल । विपृश्चे—स ॥ ३३२. २ **विभ्वं विभुम्**—य-मॅ-मु । विभुम्—ख-ग-भ-ल-स । विश्वं विभुवम्—घ । च-पुस्तके एतत् नास्ति । विश्वं विभ्वम्—ज । विश्वं—ण ॥ ३३३. १८ **अपः प्र असृजत्**—घ-ल । अपः असृजत्—इतरेषु । अपश्चित् अपोऽपि प्रासृजत्—य-मॅ-मु ॥ ३३३. २० **अक्तुभिः चित् रात्रिभिः च**—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । अक्तुभी रात्रिभिः—य-मॅ-मु ॥ ३३३. २१ **रात्रिंदिवम्**—

ख-घ-ज-ण-प-भ । रात्रिदिवम्—य-मॅ-मु ॥ ३३४. २१ **सरण्यन्**—§ । तथा सरण्यन्—मॅ-मु ॥ ३३४. २७ **मलोपः**—मॅ-मु । नलोपः ?—§ ॥ ३३६.११ **गाः**—य-मॅ-मु । इतरेषु नास्ति ॥

३३८.१० **वज्रयुक्तः हस्तः**—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-ल । वज्रयुक्तौ हस्तौ—मॅ-मु ॥ ३३९.६ **हे हर्यश्व हारितवर्णाश्वोपेत**—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । हे हर्यश्व—य-मॅ-मु ॥ ३४१. १५ **तव**—घ-च-ज-ण-भ-*मॅ । ते तव—मु ॥ ३४१.१७ **द्यावः दिवः**—ख-ग-च-ज-ण-य । द्यावः—मॅ-मु ॥ ३४१. २५ **सद्यस्क्रीनाम्नि**—य-मॅ-मु । सद्यस्कनाम्नि—ख-ज-ण-त-भ-ल-स; यद्यस्कनाम्नि—ग-च; सद्यस्क्रनाम्नि—त ॥ ३४३. ४ **स्फिग्या । यचि भमिति भसंज्ञायाः बाधितत्वात् स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति पदसंज्ञायां जश्त्वम् । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः** । इदमयुक्तं प्रतिभाति । स्फिच्शब्दोत्तरतृतीयायाः 'सुपां सुलुक्°' इत्यादिना यादेशे 'यचि भम्' इति भसंज्ञां बाधित्वा छान्दसत्वात् 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां जश्त्वे कुत्वे च स्फिग्या इति रूपं निष्पन्नम् ॥ **भसंज्ञाया बाधितत्वात्**—ख-ग-च-ज-ण-त-न-स । भसंज्ञां बाधित्वा—य-मॅ-मु ॥ ३४३.१३ **अस्मदीयोऽयं यज्ञः**—§ । अस्मदीयो यज्ञः—मॅ-मु ॥ ३४३.१४ **सारभूतोऽयं यज्ञः**—ख-घ-ज-ण-त-प-भ-ल-स-मु । यज्ञः—य-मॅ ॥ ३४४. ६ **शैषिकार्थे**—य-मॅ-मु । शबिकारार्थे—ख; शबिकारार्थे—ग-ज; शेषिकार्थे—न; शैविकार्थे—भ-स; शेषिकेऽर्थे—ल ॥ ३४४.७ **नवशब्दस्य 'त्नप्तनन्खाश्च** (त्नप्तनप्खाश्च-मु; त्नत्ततनाश्च-य) **प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्च' इति तनन्प्रत्ययः**—य-मु-मॅ । नवशब्दात् तनश्च प्रत्ययो (तनप्रत्ययो-ख-ज-ण) वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति तनप्रत्ययः—ख-ग-च-ज-ण-त-न; नवशब्दात्तपूनश्च प्रत्ययो वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति तनप्रत्ययः—भ; नवशब्दस्य नप्तनश्च प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्च । तेन तनप्रत्ययः—ल; नवशब्दस्य नपुनश्च प्रत्ययो वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति जनप्रत्ययः—स ॥ ३४४.२७-२८ **आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यंदिन्यः**—मॅ ।...मध्यंदिनः—ख-ग-च-ज-त-न-भ ।...माध्यंदिनः-य-ल-स-मु ॥ ३४५.८ **सेक्ता सेचकः**—§ । सेचकः-य । सेक्तोत्सेचकः—मॅ-मु ॥ ३४५.१४ **आववृत्रन्**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु । अववृत्रन्-य-मॅ ॥ ३४६. १ **ईरच्प्रत्ययः**—च-ज-न-ल-*मॅ । ईरट्प्रत्ययः—मु ॥

३४७ ४ **अन्तर्णीतसन्नर्थो**—ख-ग-ज-ण-न-भ-य-ल-स । अन्तर्णीतसनर्थो—मॅ-मु ॥ ३४७.६ **कूलविपाटनाद्विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट्**—मॅ । कूले विपाटनात् विपाशनाद्वात्पुत्रोऽभूत् तमावृतेर्मुमूर्षोर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाट्—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स । कूले विपाटनाद्विपाशनाच्छतपुत्रमरणोद्भूततमोवृतेर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाट्-मु । कूलविपाटनात् विपाशनात् हतपुत्रोद्भूततमोवृत्तेः मुमूर्षोर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यं विमोचनाद्वा विपाट्—य ॥ ३४७.१७ **भौवादिः**—§-मु । भूवादिः—य । भौवादिकः—मॅ । अयमेवसाधुः ॥ **युवां**—य-मॅ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३४८.३ **विभक्त्यलोपः इत्यादि**—त-न-य-ल-स-मु । विभक्त्यलोपः-मॅ ॥ ३४८.१५ **यथा**—मॅ-मु-× ॥ ३४९.३ **एतच्छब्दस्य**—ख-ग-ज़-ण-त-न-भ-य-ल-स । इदंशब्दस्य—मॅ-मु ॥ ३४९.७ **इति क्यच्**—य-मॅ-मु । क्यच्—§ ॥ ३४९.८ **ह्वेञो**—ख-ग-च-ज-ण-त-न-य-स । ह्वयो—ल-मॅ-मु ॥ ३४९.३० **ह्वयतेर्लुङि सिचः** । 'सिचः' इत्यस्य स्थाने 'च्लेः' इति भाव्यम् ॥ ३५१.३ **व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्**—मॅ-मु । व्यत्ययेन प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम्—य । यत्प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम् ?—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-ल-स ॥ ३५१.१५ **नोऽभीत्या**—*मॅ-मु । धी इत्या–न-ल । धीष इत्या—म ॥ ३५१. १९ **प्रागल्भाः** । '**प्रगल्भाः**' इति पठनीयम् । एवमेव घ-ज-ण-न-प-य-ल-स पुस्तकेषु । प्रागल्भ्यम्–मॅ-मु ॥ ३५१.२६ **सिचो लोपः** । अत्र 'सिपो लोपः' इति भाव्यम् ॥ ३५२.१० **ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा** । '**ओदिति प्रगृह्यसंज्ञा**' इति पठनीयम् । तथैव न-भ-स-लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥ ३५२.२४ **विश्वामित्रम्**—ख-ग-च-ज-ण-भ । विश्वामित्रवाक्यम्–

य-मॅ-मु ॥ ३५३.३ **नम्रीभवति**—§ । नम्रा भवति–मॅ-मु ॥ ३५३.२७ **लेट आडागमः**—च । लेटोऽडाटावित्याडागमः–य । लेटोऽडागमः—मॅ-मु ॥ ३५४.२२ **युग्यकण्ठपार्श्वादिसंलग्नाः**—घ-ज-ण-न-प-भ-य-ल । युगकीला युग्यकट०—मॅ । युगकीला युग्यकण्ठ°—मु ॥

३५५.२५-२६ **ब्रह्मणा जूतः स्तोत्रेणाकृष्टः**—ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-ल । ब्रह्मणा स्तोत्रेणाकृष्टः—य-मॅ-मु ॥ ३५६. ३ **दानगतिरक्षणाहिंसादानेषु**—च-फ । °हिंसाग्रहणेषु—य-मॅ-मु ॥ ३५६. १५ **नहेर्हलोपश्च**—य*-मॅ । महेर्हलोपश्च—§-मु ॥ ३५७. २ **अरुधत्**—ग-घ-च-ज-ण-य-ल-मु । अरुन्धत्—मॅ ॥ ३५७.१२ **घेट इच्च**—ज-फ-स-मु । घेट ई च—य-मॅ॥ ३५७.१५ **राममर्हन्तीत्यर्थे**—ग-च-ज-ण । राममर्हत्यर्थे—य । राममर्हतीत्यर्थे–मॅ-मु ॥ ३५७. २४ **यजमानाय**—मॅ । यजमानाय तदर्थं तथा—मु । यजमानाय तथा—ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स । यजमानाय तथा च—घ-प-ल ॥ ३५७. २४ **तथा च**—न-य-ल-स-मॅ-मु । यथा च—ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ ॥ ३५७. २५ **बृहते महते**—ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-मु । बृहते–य-मॅ ॥ ३५८.१ **शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम्**—य-मॅ-मु । एमनादिश्वात्पररूपत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स । अयमेव युक्तः पाठः ॥ ३५९. ९ **तद्भतः**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । तद्वन्तः—य-मॅ-मु ॥ ३५९. २१ **वृत्रहननबहुप्रदानादीनि**—य-ल-मु । °बहुप्रदानानि—मॅ ॥ ३६०. ७ **संभजमानमिन्द्रम्**—घ-ज-ण-प-फ-भ-य-ल । भजमानमिन्द्रम्—मॅ-मु ॥ ३६१.८ **अभिदत्**—§ । अभिन्दत् ?—मॅ-मु ॥ ३६१.१० **अभवत् अभूत्**—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ । अभवत्—य-मॅ-मु ॥

३६१. २३-२४ **मध्यंदिनः इति**—य-मॅ । माध्यंदिन इति—ल-मु । माध्यंदिने सवने—इतरेषु ॥ ३६१. २५ **मध्यंदिन इति**—मॅ-मु । माध्यंदिन इति—§ ॥ ३६१. २६ **प्र मंदिन इमा**—ज-ण-य-मु । प्र मन्दिने इमा–मॅ ॥ ३६३. १-२ **सम्यग्वहताम्**—§ । सम्यगावहताम्—मॅ-मु ॥ ३६३. ३ **विभक्तेरुदात्तत्वम्**—ख-ग-च-ज-ण-भ । विभक्तेरुदात्तता—य-मॅ-मु ॥ ३६३.१२ **वि मुच विमुञ्च**—घ-न-प-भ-य-मु । वि मुच—मॅ ॥ ३६३. २० **दृग्दशवतुषु**—§-मु । दृग्दश्वतुषु ?—मॅ ॥ ३६४. ७ **समानप्रसिद्धी**—मॅ । वेगबलयोः समानप्रसिद्धी—घ-ज-ण-य-मु ॥ ३६४. ७ **क्षिप्रगमनावेतौ**—ख-ग-ज-ण-न-भ-स । क्षिप्रगमनोपेतौ–य-मॅ-मु ॥ ३६४. १८ **हरी अश्वौ**—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । हरी—य-मॅ-मु ॥ ३६५. ६ **अस्येमं सोमं शश्वत्तमं बहुतमं पाहि**—ख-ग-ज-ण-प-फ-भ । शश्वत्तमं भूयांसमस्येमं सोमं पाहि—य-मॅ-मु ॥ ३६५. १२ **सदिरप्रतेः**—ख-ग-च-ज-ण-स-मु । सदेरप्रतेः–य-मॅ ॥ ३६६.६ **सम्यगकार्षुः**—य-ल-स-मॅ-मु । सम्यगकार्षुः । तस्यागत्य तत्पानार्थमागत्य–ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ ॥ ३६६. ७ **स्वाः स्वकीयाः**—य-मॅ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३६६. ७-८ **पथि कर्मणि**—च-स-मॅ । कर्मणि–य-मु । पथि कर्मणि स्वाः–ख-ग-ज-ण-भ-ल ॥ ३६६.८ **त्वमागत्य**—ल-मु । त्वम्–य-मॅ ॥ ३६६. ८ **तस्य पाहि**—मॅ । तस्य अस्य पाहि–मु । अस्य पाहि—§ ॥ ३६७. १ **तेन बलादपहृत्य**—§-मु । तेन । चिद्विकल्पार्थः । बलादपहृत्य-य-मॅ ॥

३६८. १७ **कालात्मकः**—मॅ-मु । कामात्मकः–§ ॥ ३६८. २७ **अच्छावाकशस्त्रे याज्या**—ल-मॅ-मु । अच्छावाकशस्त्रयाज्या–इतरेषु लिखितपुस्तकेषु ॥ ३६९.५ **तव त्वदर्थम्**—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-य-मु । त्वदर्थम्–ल-स-मॅ ॥ ३६९. १८ **सर्वैः स्तुत्यः**—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-स-मु । स सर्वैः स्तुत्यः-मॅ ॥ ३७०. ११ **पूर्वपदस्य**—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स-मु । पूर्वस्य–य-मॅ ॥ ३७०. २४ **अयतेर्लेङि रूपम्**—मॅ-मु । एतेर्लेङि रूपम्–फ । अयं समीचीनः प्रतिभाति ॥ ३७०. २६ **गमेर्लिटि रूपम्**—य-मॅ । गमेर्लिटि—§-मु ॥ ३७१. २५ **ईं सोयमिन्द्रः**—य-मॅ-मु । सोयमिन्द्रः—§ ॥ ३७१. २५-२६ **सं विव्याच**—य-मॅ-मु । समीं विव्याच—§ ॥ ३७२. १३ **हे हर्यश्व इन्द्र**—ख-ग-घ-च-ज-ण । हे हर्यश्व–य-मॅ-मु ॥ ३७३. ११ **शुनं हुवेमेति व्याख्याता**—त-न-मु । मॅ-पुस्तके एतन्नास्ति ॥

३७३. १५ **गायत्रीतृचाशीतौ**—ल-स-मॅ-मु । गायत्रे तृधाशीतौ–ख-ग-च-ज-ण; गायत्रे तुयाशीतौ–त-न; गायत्रे तृचाशीतौ—भ-य । ऐतरेयारण्यके तु औष्णिहतृचाशीताविदं पठितम् ॥ ३७३. २० **पृतनाषाह्याय**—त-ल-स-मु । पृतनासाह्याय–मॅ ॥ ३७४. ८ **आद्युदात्तश्च**—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-मु । आद्युदात्तः–य-मॅ ॥ ३७४. २४-२५ **महयामः स्तोत्रं कुर्मः**—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-य-मु । स्तोत्रं कुर्मः–मॅ ॥ ३७५. १४ **संग्रामेषु**—य-मॅ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७५. १९ **द्युम्नेषु**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु । हे इन्द्र द्युम्नेषु–य-मॅ ॥ ३७५. २१ **हे इन्द्र साक्ष्व**–ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-ब । साक्ष्व–य-मॅ-मु ॥ ३७५. २३ **पृतनानामाज्यं पृतनाज्यम्**–*मॅ-मु । पृतनानामाज्यम्–§ ॥ ३७५. २६ **षह मर्षणे**—ख-ग-च-ज-ण-य-ल-मु । सह मर्षणे—मॅ ॥ ३७६. २३ **हे इन्द्र वृत्रहन्**—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स । हे इन्द्र–य-मॅ ॥

३७८. ३ **पूर्वमनुष्ठितयज्ञाः देवभूयम्**—ख-ग-घ-ज-ण-न-य-ल । पूर्वमनुष्ठितयज्ञादेवभूयम्—च-भ-मॅ-मु ॥ ३७८. २१ **देवभूयं गतानाम्**—घ-ज-ण-त-य-मु । देवभूयगतानाम्–मॅ ॥ ३७९. ६ **गुह्यानि कर्माणि**—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ । गूढानि कर्माणि–य-मॅ-मु ॥ ३७९. ७ **उतापि च**—य-मॅ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७९. १० **नियमितवन्तः**—य-मॅ । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके चैतन्नास्ति ॥ ३७९. २४-२५ **वसानः आच्छादयन्**—य-मॅ-मु । वसानः धार्यमाणः—§ ॥ ३८०. ११-१२ **शुरुधः शुचः पिपासाया रोधयित्र्यः सन्ति भवन्ति**—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । शुरुधः शुचः पिपासाया रोधयित्र्यः भवन्ति–न-ल-स । शुरुधः सन्ति शुचः पिपासाया रोधयित्र्यो भवन्ति–मॅ-मु ॥ ३८०. १६ **ईकारस्य आकारादेशः**—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ । आकारादेशः—य-मॅ-मु ॥ ३८०. २६ **वायुवच्चञ्चलरश्मीन्**—त-मु । वायुवच्चलनरश्मीन्—य-मॅ ॥ ३८१. १६ **इत्पूरणः**—ज-भ । इत्पूरणम्—मॅ-मु ॥ ३८२. २ **अमतिं दीप्तिम्**—य-मॅ । अमतिं कान्तिम्—§-मु ॥ ३८२. ५ **वृणोति तद्वत्**—मॅ । आवृणोति तद्वत्–मु । यथा वृणोति तद्वत्–§ ॥ ३८२. ५ **नुः पूरणः**—ग-च-ज-ण-फ-भ-मु । य-मॅ-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ३८२. २० **स्वाराज्यलक्षणम्**—घ-ज-ण-त-भ-य-ल-स । स्वराज्यलक्षणम्–मॅ-मु ॥ ३८३. ५ **व्याख्यातेयम्**—त-मु । मॅ-पुस्तके नास्ति ॥

३८४. १ **पूर्वं भवा**— §-मु । पूर्वकाले भवा—य-मॅ ॥ ३८५. १ **पणिभिरपहृतेषु तन्निमित्तम्** —य-मॅ । पणिभिरपहृतेषु—§-मु ॥ ३८५. ३-४ **दृंहिता दृंहितानि**—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-मु । दृंहितानि–य-मॅ ॥ ३८५. २५ **आहौ पूरणौ**—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ । मॅ-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ३८५. २६-२७ **उदात्त इत्युक्तत्वेन**—ख-ग-त-न-भ-य-स-मु । उदात्त इत्युक्तेन—मॅ ॥ ३८६. ११ **गूळ्हं गूढचारिणम्**—घ-च-प-फ-मु । गूढचारिणम्–य । गूढं गूढचारिणम्–मॅ ॥ ३८७. ३ **तादृशस्य तव कारोः**—ज-ण-य-ल-मु । तादृशस्य कारोः–मॅ ॥ ३८७. २५ **व्याख्यातेयम्**—त-मु । मॅ-पुस्तके नास्ति ॥

३८८. ४ **अथ तृतीयाष्टकस्य तृतीयाध्याय आरभ्यते**—स । अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते–मु । मॅ-पुस्तके नास्ति ॥ ३८९. १५ **नः**–§-मु । णः–मॅ ॥ ३८९. २२ **तव क्षयम्**—घ-ज-ण । क्षयम्–य-मॅ-मु ॥ ३९०. ४ **स्वभूतान् तान्**—त-ज-य-ल । तान्—मॅ-मु ॥ ३९०. २६ **सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वा**—य-मॅ-मु । सोमस्य पीत्वी पीत्वा–ख-ग-च-ण-फ-भ; सोमस्य सोमं पीत्वी पीत्वा–घ-ज; सोमस्य पीत्वा–न-ल; सोमस्य पीत्वी–स ॥ ३९१. ३ **नञा समासे तस्य स्वरः**—य-मॅ-मु । नञा समासः तस्य स्वरः–§ ॥ ३९१. १२ **अतिसंनिकृष्टस्य**–ख-ग-घ-ज-ण-प-भ । संनिकृष्टस्य–य-मॅ-मु ॥

३९१. २१ **अद्रिवः वज्रिन्**—घ-ज-ण-मु । हे अद्रिवः हे वज्रिन्–य-मॅ ॥ ३९२. १३-१६ **तिस्तिरे ... प्रत्ययस्वरः**—य-मॅ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३९२. २१ **ब्रह्मवाहः । ब्रह्माणि**

स्तोत्राणि—ख-ग-घ-च-ज-ण-प । ब्रह्माणि स्तोत्राणि–य-मॅ-मु ॥ ३९२. २२ हे स्तुत्य इन्द्र—ज-ण । हे ब्रह्मवाह इन्द्र–य-मॅ-मु ॥ ३९४. ५ हविःस्वीकरणार्थम्—§-मु । अस्मदीयहविःस्वीकरणार्थम्—*मॅ ॥ ३९५. ३ अञ्चतेः क्विनि—य-मॅ-मु । अञ्चतेः क्विपि—§ ॥ ३९५. ४-५ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः—मॅ-मु । कृदुत्तरपदस्वरः—§ ॥

३९५. १२ ते तव रथः–ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ । तव रथः–य-मॅ-मु ॥ ३९५.१४ आशिर इत्यादेशः—मु । ‘ शिर् इत्यादेशः ’ इति पठनीयम् । तथा न-य-स-लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते । आशिरित्यादेशः—मॅ । पृ. ३९७. प. ९, ४१२. २४, ४३१. १४ एतेषु प्रदेशेषु शिरित्यादेशः इति पठनीयम् ॥ ३९५. १८ माद्यते अनेन–ख-ग-च-ज-ण-फ । मद्यते अनेन–य-मॅ-मु । ‘माद्यत्यनेन’ इति भाव्यम् ॥ ३९७. ८ इमं सोमं—य-मॅ-मु । इमम्—§ ॥ ३९७. १९ ररन्तु—ख-ग-च-त-न-भ-य-ल-स-मु । रारन्तु–मॅ ॥

३९८. १४ आ अभिलक्ष्य—*मॅ-मु ॥ ३९९. ४ त्वा त्वामाह्वयन्ति—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । त्वामाह्वयन्ति—य-मॅ-मु ॥ ३९९. २० अञ्जिघृसिभ्यः क्तः—ज-ण-य । अञ्जिघृषिभ्यः क्तः–मॅ-मु ॥ ४००. २ त्वामावहातः—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-मु । त्वामावहातश्च–य-मॅ ॥ ४००. ४ स्तोत्राणि शृणवत् च—घ-ज-ण-त-य-स-मु । स्तोत्राणि शृणवत्–मॅ ॥ ४००. २६ द्विता द्विधा यथा—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । द्विता द्विविधं यथा–मु । द्विता द्वैधं यथा–य-मॅ ॥ ४०१. १३ वर्षास्वृतुषु–ल-स-*मॅ-मु ॥ ४०१. १४ अपावृणोषि—§–मु । अपवृणोषि–मॅ ॥ ४०१. २५ शुनं हुवेमेत्येषा व्याख्याता—न । व्याख्यातेयमृक्–मु । मॅ-पुस्तके नास्ति ॥

४०३. १९ प्राणापहारकम्—ख-ग-घ-ज-ण-प-भ । प्राणहारकम्–य-मॅ-मु ॥

४०४. २० शीघ्रमतिगच्छन्ति––मॅ-मु । शीघ्रमभिगच्छति—§ ॥ ४०५. २१ प्र आशत व्याप्नुवन्ति—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ । आशत व्याप्नुवन्ति—य-मॅ-मु ॥

४११. १० मघवन् धनवन् इन्द्र—त-न-स-मु । मघवन् इन्द्र–य-मॅ ॥

४१२. ९ अहरहःशस्यसंज्ञकम्—§ । °संज्ञम्–मॅ-मु ॥ ४१३. २० विक्षिप्ताङ्गः सन्—घ-ज-ण-त-य-ल-मु । विक्षिप्ताङ्गः—मॅ ॥ ४१४. १० जनुषा जन्मना—य-मॅ-मु । जनुषा—§ ॥

४१५. ९ ब्रह्मणा तष्टम्—§ । ब्रह्मणा–मॅ-मु ॥ ४१५. २३ कोऽप्यभ्यास्ति—*मॅ-मु । लिखितपुस्तकेष्वेवं पाठः नोपलभ्यते ॥ ४१५. २६ अमिनात् संग्रामेषु मिनाति हिनस्ति—ज-ण । अमिनात् हिनस्ति–मॅ-मु ॥ ४१६. ८ सहावा बलवान्—त-न-ल-स-मु । सहवा बलवान्—मॅ ॥ ४१६. २६ ऊर्ध्वगन्ता—§ । ऊर्ध्वं गन्ता—मॅ-मु ॥ ४१७. १४ शुनं हुवेमेति पूर्ववत्—ज-ण । व्याख्यातेयमृक्–मु । मॅ-पुस्तके नास्ति ॥

४२१. १ खनिकष्यज्यसिवासि—त-फ-भ । खनिकष्यञ्जसिवसि–मॅ-मु ॥ ४२१. १८ नञि हन—न-स-मॅ-मु । नञ्या हन (?) इति मॅक्समुल्लरमहाशयैः शुद्धीकृतम् ॥ ४२१. २७ स्वस्वकर्माणि—घ-त-य-ल-मु । स्वकर्मणि–मॅ ॥ सामर्थ्योपेतं त्वा त्वाम्—घ-ज-ण । सामर्थ्योपेतं त्वाम्–य-मॅ-मु ॥ ४२३. १९ इति णत्वम्–ज-ण-य । णत्वम्–मॅ-मु ॥ ४२३.२६ पुरुभिर्बहुभिः–ज-ण । पुरुभिः–य-मॅ-मु ॥ ४२३.२६ सोमपानेन प्रबलम्––ख-ग-घ-च-ज-ण-भ । पानेन प्रबलम्–य-मॅ-मु ॥ ४२४. २१ अभिषुतं अस्येमं सोमम्—घ-ज-ण-मु । अभिषुतं सोमम्—य-मॅ ॥ ४२५. १ ते त्वदर्थम्—घ-ज-ण । त्वदर्थम्–य-मॅ-मु ॥

४२७. ४ इत्यात्मनेपदम्—मॅ-मु । आत्मनेपदम्—§ ॥ ४२७. १५ तद्वन्तं त्वा त्वाम्—घ-ज-ण-त-मु । तद्वन्तं त्वाम्–य-मॅ ॥ ४२७. २६ चकृम भक्षणार्थं कुर्मः—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ । भक्षणार्थं कुर्मः–य-मॅ-मु ॥ ४२८. १३ त्वा त्वां वर्धन्तु—घ-ज-ण-प । त्वां वर्धन्तु–य-मॅ-मु ॥

४२९. १५ **त्वा त्वां यक्षि यजे**–ज-ण-प-मु । त्वां यक्षि यजे–य-मॅ ॥ ४३०. ४ **कृणवाव करवाव**—घ-च-ज-ण-त-ल-मु । करवाव–य । कृणवाव–मॅ ॥ ४३२.२ **मंहनीयानि धनानि**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । महनीयानि धनानि–य-मॅ ॥ ४३६. ४ **स्वाहाकारवाचा तनोति**--ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ । स्वाहाकारवाचं तनोति-य-मॅ-मु ॥ ४३६.२५ **विनष्टो मा भवतु**—ज-ण-न । मा भवतु–ख-ग-च; विनाशो मा भवतु–घ; मृधो मा भवतु–त; विराशो मा भवतु–भ; व्यर्द्धो मा भवतु–ल; व्यृद्धो मा भवतु–मॅ । व्यृद्धो विनष्टो मा भवतु–मु ॥ ४३७.९ **अनळुत्सु** अनडुत्सु–ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ-ल-मु । अनडुत्सु–य । अनळुत्सु–मॅ ॥ ४३७. १२ **नोऽस्मभ्यम्** । नः इति प्रतीकं मूले नास्ति। एवं क्वचित् ऋचि अविद्यमानानामपि पदानां व्याख्यानं कृतं दृश्यते ॥ ४३७. १९ **सारम्** । **सारेण हि**–मॅ-मु । सारं–ख-ग-च-ण-भ; सारं यस्य–ज; सारेण हि–य-ल-स ॥ ४३८.९-१० **लुङि मन्त्रे...न निघातः**–य-मॅ-मु । लुङि चङि रूपम् । द्वितीयात्वान्निघातः–§ ॥ ४३८. २३-२४ **सुपां सुलुगिति शसो लुक्**—त-य-मु । सुपां सुलुगिति शपो लुक्–मॅ ॥ ४३९.५ **हे इन्द्र परशुं चित् यथा कुठारम्**–घ । हे इन्द्र परशुं चित् कुठारम्–ख-ग-च-ज-ण-भ । हे इन्द्र परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुठारम्–मु । परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुठारम्–य-मॅ ॥ ४३९. ६ **वृन्तात् विच्छिद्यते**—§ । विवृश्चति विच्छिद्यते–मॅ-मु ॥ ४३९. ७ **मद्द्वेष्टा**—ख-घ-ज-ण-त-न-भ-ल । स द्वेष्टा–य-मॅ-मु ॥ ४४०. ६ **बाह्या एव ते**—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-य । ब्राह्मणा एव ते–मॅ-मु ॥ ४४०. ८ **ज्यावाजं बलं धनुः** । अस्पष्टार्थमिदम् । ज्यावाजं मौर्वीबलं धनुः–मु ॥

४४०. १२ **ततः पराः**—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ । ततः परं—य-मॅ-मु ॥ ४४१. ३ **उत्तरोऽर्धर्चः**—ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु । उत्तरार्धर्चः–य-मॅ ॥ ४४१.६ **जसु मोक्षणे** । **नञ्पूर्वः**—§ । जसु मोक्षणे—मॅ-मु ॥ ४४१. १५ **देवाः स्तोतारो वा**—य-मॅ । देवाः स्तोतारः–§ । देवा इन्द्राद्याः स्तोतारो वा–मु ॥ ४४१. २४ **सु । संहितायाम्**—§-मु । षु संहितायाम्—मॅ ॥ ४४१. २५ **नः । संहितायाम्**—§-मु । णः । संहितायाम्—मॅ ॥ ४४१. २६ **तत्सुवितम्**—§ । सुवितम्–मॅ-मु ॥ ४४२. १५ **रे इत्यादेशः**—§-मु । रेआदेशः—मॅ ॥ ४४३. ४ **अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यः—य-मॅ-मु ॥ ४४४. २ **भवन्ती भवन्त्यौ**—घ-ज-त । भवन्ती–य-मॅ-मु ॥ ४४४.२ **आदु अनन्तरम्**–घ-ज-ण-त । आदु अनन्तरम् । उः पूरणः–मु । आदनन्तरम्—य-मॅ ॥ ४४४. ८ **जागुरूकः**—*मॅ । जागरूकः ?–§-मु ॥ ४४४. १७ **ते न व्यथेते**—ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-स । न व्यथेते—य-मॅ-मु ॥ ४४५. १६ **स्तोमं स्तोत्रम्**—घ-ज-ण-न-य-ल-सु । स्तोमम्—मॅ ॥ ४४७. २९ **अतिष्ठत** । 'अतिष्ठत्' इति भाव्यम् ॥ ४४८.१४ **पितरा पालयितारौ**—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-य । पितरौ पालयितारौ—मॅ-मु ॥ ४४९. ४ **इत्यत्र संहितायाम्**—ख-ग-च-ज-ण । इत्यस्य संहितायाम्—य-मॅ-मु ॥ ४४९. २० **गायाहिभ्यश्च**—ख-ग-च-ज-न-भ-ल । गापाहिभ्यश्च—य-मॅ-मु ॥ ४५०. १ **सापराधान्नोऽस्मान्**—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-य-मु । सापराधानप्यस्मान्—मॅ ॥ ४५१. १३ **विश्वान् सर्वान्**—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-मु । विश्वान्—य-मॅ ॥ ४५१. १८-१९ **टेरह्यादेशः...उदात्तस्वरितयोरिति**—ल । मॅ-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ? ॥

४५२. ८ **उप समीपं नेष्यति**—ख-ग-घ-च-ज-ण-त-भ-य-ल । उप समीपं तिष्ठति—मॅ-मु ॥ ४५३. १२ **शयासु वेदिषु**—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । शयासु—य-मॅ-मु ॥ ४५३. १९ **पूर्वस्य न निघातः**—य-मॅ । पूर्वस्य निघातः—§-मु ॥ ४५४. २४—**प्रकर्षेण कुर्वन्ति**—ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ । प्रणयन्ति प्रकर्षेण कुर्वन्ति—मु । प्रणयन्ति कुर्वन्ति—य-मॅ ॥ ४५६. २२ **क्षीररूपरसस्य**–ख-ग-च-ज-ण-भ । क्षीररूपस्य रसस्य—य-मॅ-मु ॥ ४५६. २३ **ते द्यावापृथिव्यौ**—ख-ग-घ-च-ज-

ण-भ । द्यावापृथिव्यौ—य-मॅ-मु ॥ ४५७. २१ **पादसंचारे**—य-मॅ-मु । पादासंवरे—ख-ग-च-भ; पादयोः संवरणे—ज; पादसंवरणे—ण; पादसंवरे—न; पादुसंचारे—ल; पादाः सर्वैः—स ॥ ४५८. १३ **अन्यत् अन्या द्यौः**—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । अन्यत् द्यौः—य-मॅ-मु ॥ ४५८. १४ **गूढा वर्तते**—त । गूढं वर्तते—य-मॅ-मु ॥ ४५९. २१ **नु क्षिप्रं विदुः**—ख-घ-ज-ण-भ-मु । विदुः—य-मॅ ॥ ४६०. ६ **प्रजाः पुरुधा**—य-मॅ-मु । पुरुधा—§ ॥ ४६०. ६ **जनयति**—मॅ-मु । जनयति प्रजाः—§ ॥ ४६१. ४ **शर्मसदो न । नश्चार्थे**—§-मु । शर्मसदो नश्चार्थे—मॅ ॥

४६२. १५ **सहिते तानि कर्माणि**—ल । सहितानि कर्माणि ?—मॅ-मु ॥ ४६३. २२ **बहुव्रीहौ 'ऊधसोऽनङ्'**—ख-ग-ण । बहुव्रीहेः 'ऊधसोऽनङ्'—य-मॅ-मु ॥ ४६४. ९ **कर्तरि चिण् । चिणो लुक्**—त-मु । कर्तरि चिणो लुक्—य-मॅ ॥ ४६६. ११ **कृच्छ्रार्थे**—*मॅ । अकृच्छ्रार्थे—§-मु ॥

४६८. १२ **युजिबुधिदृशः**—*मॅ-मु । युञ्जिवन्दिदृशोः—ख-भ; युजिवन्दिदृशोः—फ । युधिबुधिदृशिभ्यः—उ. सू. २. २४७ ॥

४७०. २१ **किं कथयन्ति**—ख-ग-घ-च-ण-भ-स । किं कथयन्तीति—मॅ-मु ॥ ४७१. ६-८ **मन्येथाः ... ... प्रकृतिभावः**—य-ल-मु । मॅ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ४७१. १६ **आयातम् आगच्छतम्**—त-य-ल-मु । आयातम्—मॅ ॥ ४७२. २ **नरा नरौ**—ख-ग-घ-च-ण-भ । हे नरा नरौ—य-मॅ-मु ॥ ४७२. ३ **युवयोः सख्या सख्यानि**—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-मु । युवयोः सख्यानि—य-मॅ ॥ ४७२. ४ **एकीभूताः सन्तः**—य-मॅ । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके चैतन्नास्ति ॥ ४७२. ४ **वां युवां सह**—§ । युवां सह—मॅ-मु ॥ ४७२. २१ **पुरु अञ्चन्ति**—*मॅ । लिखितपुस्तकेष्वेवं पाठः नोपलभ्यते । पुरुतममञ्चन्ति—मु ॥ ४७३. १३ **रूपं वा**—य-मॅ । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥

४७५. १९ **शोभनायां बुद्धौ**—§ । शोभनायां बुद्ध्याम्—मॅ-मु ॥

४७८. १३ **तथा च मन्त्रवर्णः**—त-य-मु । तथायं मन्त्रवर्णः—मॅ-मु ॥ ४७९. १ **तथा च मन्त्रः**—घ-ण-न । तथा च मन्त्रवर्णः—मु । तथा मन्त्रः—य-मॅ ॥ ४७९. २३ **आतो लोपाभावश्छान्दसः**—च-त-फ-य । आतो लोपश्छान्दसः ?—मॅ-मु ॥ ४७९. २५ **आद्या तृतीयसवने**—य-मु । आद्यास्तृतीयसवने—त । आद्यस्तृतीयसवने—इतरलिखितपुस्तकेषु मॅ-पुस्तके च ॥ ४८०. ६ **बप्सत्यदन्त्याभ्याम्**—*मॅ-मु । लिखितपुस्तकेष्वशुद्धाः पाठा उपलभ्यन्ते । बभसति वादत्यभ्याम्—ख-ग; विभसति खादत्याभ्याम्—ण; गभसति वादयत्याभ्याम्—च-फ; वभसत्यादत्याभ्याम्—त-भ; बभसत्यदन्त्याभ्याम्—न; वभसत्याभ्याम्—ल; बभस्त्यादन्त्याभ्याम्—स ॥ ४८०. ११ **भस भर्त्सनदीप्त्योः** । धातुपाठोऽप्येवमेव । ऋ. सं. १. २८. ७ मन्त्रभाष्ये 'भस भक्षणदीप्त्योः' इति दृश्यते । 'बभस्तिरत्तिकर्मा' (निरु. ५. १२) इति निरुक्तम् ॥ ४८०. ११ **भसेर्गट्च इति**—*मॅ-मु । भासराद्रेति—ख-ग-ण-त-न-भ-स; भास भासेति—च-फ; भसर्गति—ल ॥ ४८१. २ **जरितुः स्तोतुः स्तोमम्**—घ-ण-ल । जरितुः स्तोतुः—य । जरितुः स्तोमम्—मॅ-मु ॥

४८१. १६ **प्रकृष्टज्ञानवती सती त्वम्**—ख-घ-भ । प्रकृष्टज्ञानवती सती—य-मॅ-मु ॥ ४८४. ६ **येयम्**—मॅ-मु । सेयम्—§ ॥ ४८४. १७ **वृष्टिद्वारा अपां प्रेरक**—त-न-य-मु । वृष्टिद्वारा प्रेरक—मॅ ॥

४८५. ८ **हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ**—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । हे इन्द्रावरुणौ—य-मॅ-मु ॥ ४८५. १२ **तत्कास्ति**—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । तत्कास्ते—य-मॅ-मु ॥ ४८५. १४ **न तुज्याः**—*मॅ-मु । मा त्वं तुज्याः—ख-ग-ल-स; मा त्यं तुज्याः—च-त-फ-भ; न त्वं तुज्याः—ण; तुज्याः—न-य ॥ ४८५. २४

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । हे इन्द्रावरुणौ—य-मॅ-मु ॥ ४८५. २५ **महानयं यजमानः**—§। महान् यजमानः—मॅ-मु ॥ ४८६. १ **सजोषौ संगतौ युवाम्**—§-मु । सजोषौ संगच्छन्तौ युवाम्—य-मॅ ॥ ४८६. ३ **संप्रसारणे कृते रूपम्**—§-मु । संप्रसारणे रूपम्—मॅ ॥ ४८६. १० **इंद्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ**—ख । हे इन्द्रावरुणौ—य-मॅ-मु ॥ ४८६. १५ **हूयतेऽत्र हविरिति**—त-य-ल-मु । हूयते तत्र हविरिति—मॅ ॥ ४८७. ८-९ **विश्वरूपानामकगोवाहनोपेतम्**—मॅ । विश्वरूपनामक°—च-ण-फ-य-ल-मु; विश्वरूपं नामक°—ख-ग-न-भ-स ॥ ४८७. १२ **विश्वरूपा अस्यास्तीति**—न । विश्वरूपा अस्य सन्तीति—मु । विश्वरूपा अस्य सतीति—य-मॅ ॥ ४८७. १७ **आघृणे दीप्तिमन्**—§-मु । आघृणे आगतदीप्तिमन्—य-मॅ ॥ ४८७. १८ **शस्यते क्रियते**—घ-ण । शस्यते—य-मॅ-मु ॥ ४८९.८-९ **वेदांश्छन्दांसि...तदु ते..प्रचोदयन्त्सविता**—मॅ-मु । वेदाश्छन्दासि...तनुते...प्रचोदयात्सविता—§॥४८९.२२**कर्मणा बुद्ध्या वा**—य-मॅ-मु । कर्मणा बुद्ध्या च—§॥ ४८९. २५ **अग्नीषोमप्रणयने**—य-मॅ-मु । अग्नीपोमीयप्रणयने-§ ॥ ४९०. ९**अस्मदीयाभ्यः द्विपाद्भ्यः प्रजाभ्यः**—य-मॅ । अस्मदीयेभ्यः द्विपाद्भ्यः—§-मु ॥ ४९०. ११ **इसुसोः सामर्थ्ये इति सत्वम् । आदेशप्रत्यययोः इति षत्वम्** । इयं प्रक्रिया न संगच्छते । ऋ. सं. १. ४९. ३ मन्त्रभाष्ये ‘चतुष्पत्...इणः षः इत्यनुवृत्तौ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इति विसर्जनीयस्य षत्वम्’ इत्युक्तम् । ऋ. सं. १. ९४. ५ मन्त्रभाष्येऽपि ‘इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इति विसर्जनीयस्य षत्वम्’ इत्येव दृश्यते ॥ ४९०. २४ **दाक्षायणे यज्ञे**—मॅ । दाक्षायणयज्ञे—§-मु ॥ ४९१. ५ **मधुरेण रसेन**—ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-मु । मधुररसेन—य-मॅ ॥ ४९१. १०-११ **अत्यन्तं दीर्घस्तुतिलक्षणाभिः**—मॅ-मु । अत्यन्तदीर्घस्तुतिलक्षणाभिः-§ । अत्यन्तवद्धनीपौ वा दीर्घस्तुतिक्षणाभिः—य ॥

४९२.७ **चतस्रः**—*मॅ-मु । तिस्रः—§ ॥ ४९२.८ **आद्या**—मॅ-मु-×॥ ४९३.७ **यजनीयैर्हविर्भिः**—य-ल । वननीयैर्हविभिः—मॅ-मु ॥ ४९३.१० **देवनशीलान् स्तोतॄन्**—मॅ-मु । देवनशीलान् देवान्—ख-ग-ध-च-फ-भ-स; देवनशीलान् स्तोतॄन् देवान्—त-न·ल ॥ ४९४. २६-२७ **सार्वधातुकत्वाण्णिलोपाभावः**—मॅ-मु । सीयुटः सकारात्प्रागिडागमः निलोपश्च नेत्यर्थो बोध्यः । सार्वधातुकत्वात् सिलोपाभावः—ख-ग-च-य; सार्वधातुकत्वस्यापि लोपाभावः—ण; सार्वधातुकत्वास्सिलोपाभावः—न-भ; सार्वधातुकस्वरेत्वाणिलोपाभावः—ल; सार्वधातुकत्वाभिलोपाभावः—स॥ ४९५.८ **आवरकं पापं वा**—ख-ग-च-ण-न-भ-मु । आवारकं पापं वा—य-मॅ ॥ ४९५. १९ **सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्य**—य-मॅ । सुष्ठु भजनीयस्य—§-मु । ‘सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्य वा’ इति भाव्यम् ॥ ४९६. २३ **अन्नादिमत् समृद्धं**—ण । अन्नादिवत् समृद्धम् ?—य-मॅ-मु ॥ ४९७. १६ **रत्नं धनम्**—मॅ-मु । रत्नं—य । धनम्—§ ॥ ४९७. २० **आदित्यादग्निः इत्याम्नानात्**—य-मॅ-मु । आदित्यादग्नेराम्नानात्—§॥ ४९८.१० **शब् विकरणी**—ख-ग-च-ण-न-फ । शविकरणी—य-मॅ-मु ॥४९८. १६ **योना योनौ स्थाने**—ख-ग-घ-च-फ-भ । योनौ स्थाने-य-मॅ-मु ॥ ४९९. १५ **यज्ञानकुर्वन्**—§-मु । यज्ञानकल्पयन्नकुर्वन्—य-मॅ ॥ ४९९. १६ **मृजू शुद्धौ**—§ । मृजूष् शुद्धौ—य-मॅ-मु । पृ. २६२ प. ११ द्रष्टव्यम् ॥ ५०१. ६ **पृष्ठदेशेषु व्यख्यन्**—घ-ण-य-ल । पश्चा पश्चात् पृष्ठ्यदेशेषु व्यख्यन्—मु । पृष्ठ्यदेशेषु व्यख्यन्—मॅ ॥ ५०२. ६-७ **इयं वा अग्निर्वैश्वानरः**—य-ल । तैत्तिरीयारण्यकं (३. ९. १७) द्रष्टव्यम् । अयं वा अग्निर्वैश्वानरः—मॅ-मु ॥ ५०२. ७ **मानुषाणां मनुष्याणाम्**—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । मानुषाणाम्—य-मॅ-मु ॥

५०३. १० **यजमानान् शुक्रान् दीप्तान्**—च-य-ल । यजमानान्—मु । यजमानान् दीप्तान्—मॅ ॥ ५०४. ६-७ **अर्यमणं....यष्टव्यान्**—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । अर्यमादीनुतापि चाश्विनौ यष्टव्यान्—य-मॅ-मु ॥ ५०४. १५ **अस्य सन्तीति**—ख-ग-च-ण-य । अस्य सन्ति—मॅ-मु ॥ ५०५. १

सिष्विदानः-ख-ग-घ-च-ण-त-भ-ल-स-मु । सिष्विदानः सिस्विदानः-य-मॅ ॥ ५०५. ३ **स्वतवान्**-*मॅ-मु-× ॥ ५०५. १५ **उरुशब्दः कण्ड्वादिः**—मॅ-मु । उरुस्शब्दः कण्ड्वादिः-त-य ॥ ५०७. ७ **तस्य यजमानस्य**-य-*मॅ-मु । यस्य यजमानस्य-§ ॥ ५०७. २० **हेयोपादेयत्वेन**-ख-च-ण-फ-भ । ज्ञेयोपादेयत्वेन—य-मॅ-मु ॥ ५०८. १५ **घर्षणशील**—न-ल-*मॅ-मु ॥ ५०८. १५-१६ **अपेक्षितफलप्रदानेन**—त-न-मु । अपेक्षितप्रदानेन—य-मॅ ॥ ५०९. १ **अधा ह**—ख-घ-च-ण-त-फ-भ-य । अध ह—मॅ-मु ॥ ५१०. २४ **भस्त्रेण** । ‘ भस्त्रया ’ इति भाव्यम् ॥ ५११.१ **गोसंघमग्मन्**—य-मॅ-मु । गोसन्तमग्मन्—§ ॥ ५११. १४-१५ **यूथा यूथे**—मॅ-मु । यूथा यूथेव—§ ॥

५१३.६ **तनिः शब्दार्थः...इत्नुच्प्रत्ययः** । चुरादौ ‘ स्तन ’ इति धातुः पठितः । तस्माण्ण्यन्तादौणादिके इत्नुचि स्तनयित्नुरिति रूपं स्यात् । छान्दसेन आदिसकारलोपेन तनयित्नुरिति रूपं निष्पन्नमिति प्रतिभाति ॥ ५१३.१७ **प्रवर्तन्ते । उ पूरणः**—घ-ण-प । प्रवर्तन्ते—य-मॅ-मु ॥ ५१४.२-३ **ग्राव्णां शब्दकर्तृत्वम्**—ण । ग्राव्णां कर्तृत्वम्—य-मॅ-मु ॥ ५१५. २१ **बहुभिर्गीयमानाय**—न-य-ल-मु । बहुभिर्गीयमानाय ?-मॅ ॥ ५१६.७ **त्वरितगमनाय वायवे च**-ख-घ-च-ण-भ । त्वरितगमनाय वायवे—य-मॅ-मु ॥ ५१६. ८ **एतत्सर्वं जानानस्त्वम्**-ख-घ-च-ण-भ-य-ल । तत्सर्वं जानानस्त्वम्-मॅ-मु ॥ ५१६. २० **तासाममर्येण**—ल-स । ताममर्येण—य । ताः जाः अमर्येण?—मॅ-मु ॥ ५१८. १९ **नः । नश्च**—§ । णः । नश्च-मॅ-मु ॥ ५१९. २ **वाजानन्नानि**—ख-घ-च-ण-प-फ-भ । वाजान्-य-मॅ-मु ॥

५२०. २ **राज्ञा सह वर्तते**—त-भ-ल । राजा सह वर्तते-मॅ । अमा राज्ञा सह वर्तते—मु ॥ ५२०. १० **तप्ततमैस्तप्ततमैः**—ख-ग-ण-भ-मु । तप्ततमैः—य-मॅ । निरुक्तं (६. १२) द्रष्टव्यम् ॥ ५२२. ८ **जामिं बन्धुमजामिमबन्धुमेतादृशान्**—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । जामिं बन्धुमजामिमबन्धुम्—मु । जामिमजामिं बन्धुमबन्धुम्—य-मॅ ॥ ५२२. १० **उपेक्षां मा कृथाः**—ख-ग-च-ण-फ-य । अपेक्षां मा कृथाः—मॅ-मु ॥ ५२२.२१ **विश्वानि सर्वाणि सुदिनानि**—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । विश्वानि सुदिनानि—य-मॅ-मु ॥ ५२२. २२ **द्युतिमन्ति**—य-मॅ । द्युमन्ति-§ । द्योतमानानि—मु ॥ ५२४. ११ **त्वा त्वामनु**—ख-ग-घ-च-ण-भ । त्वामनु—य-मॅ-मु ॥ ५२४. २४ **त्वा त्वामुपयाति**—ण-मु । उपयाति—य । त्वामुपयाति—मॅ ॥ ५२५. १२-१३ **मा मां वामदेवमन्वियाय प्राप्तम्**—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । मा वामदेवं मामन्वियाय—य-मॅ-मु ॥ ५२५. २१ **अस्वपन्तः**—य-मॅ-मु-× ॥ ५२६. २६ **शंसितारावुभा उभौ**—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-मु । शंसितारावुभौ—य-मॅ ॥ ५२७. १० **समिधा दीप्त्या स्तुत्या** । मु-पुस्तके ‘ समिधा दीप्तया स्तुत्या ’ इति पाठो विद्यते । अयं समीचीनः प्रतिभाति ॥ ५२७. १० **ते त्वाम्**—य-मॅ-मु-× ॥

५२८. २-३ **इत्थं...व्याकरिष्यते**—§-मु । इत्थं ... व्याकरिष्यति-य । मॅ-पुस्तके नास्ति ॥ ५२८. १३ **विश्वनरसंबन्धिने**—त-न-य । विश्वानरसंबन्धिने—मॅ-मु ॥ ५२८. २२ **अडभावः**—§-मु । अडागमाभावः—मॅ ॥ ५२९. १६ **मह्यं प्रेदु वोचत्**—ख-ग-घ-ण-प-फ-भ । प्रेदु वोचत्—य-मॅ-मु ॥ ५३०. १७ **दातव्यत्वेन प्रसिद्धम्**—ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ । ज्ञातव्यत्वेन प्रसिद्धम्—य-मॅ-मु ॥ ५३१. २-३ **समानं सर्वेषामेकरूपम्**—*मॅ-मु । सर्वेषामेकरूपं समानम्-§ ॥ ५३१. ३ **धीतिर्मतिः**—य-मॅ-मु । धीतिर्गतिः—§ ॥ ५३१. ८ **सस्यादीनीति**—ण-य-ल । सस्यादीनि—मॅ-मु ॥ ५३३. २० **उषासः उषसः**—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । उषासः—य-मॅ-मु ॥ ५३३. २१ **ततनन् । तनोतेः**—न । तनोतेः—य-मॅ-मु ॥ ५३४. १ **फल्ग्वेन तुच्छेन**—घ-त-य-ल । फल्वेनोक्थेन—मॅ-मु ॥

५३५. १४ **घृताची** । घृतम्—मॅ । घृतम्—§-मु ॥ ५३६. २४ **न वारयन्ति**—त-न-य-ल-स-मु । वारयन्ति—मॅ ॥ ५३७. १६ **कीदृशमग्निम्**—य-मॅ । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५३७. १७ **दन्तमदन्तम्**—ल । दन्तम्—य-मॅ-मु ॥ ५३८. ४ **ऋजुमुष्काः ऋजुवृषणाः**—ख-ग-घ-ण-प-फ-भ । ऋजुमुष्काः साधनमुष्काः—मॅ-मु ॥

५३९. ५ **यज्ञार्थं कर्म**—य-मॅ-मु । यज्ञार्हं कर्म—§ ॥ ५४०. १० **विवस्वन्त इति**—न-ल । विवस्वत इति—य-मॅ-मु ॥ ५४०. १० **मनुष्यनाम**—ख-ग-च-ण-फ-भ-य-स । मनुष्यनामेदम्—मॅ-मु ॥ ५४१. ५ **एवंभूतं तमग्निम्**—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । एवंभूतमग्निम्—य-मॅ-मु ॥ ५४२. १३ **अत्र एमञ्छब्देन**—§ । अत्रैम एमञ्छब्देन—मॅ-मु ॥ ५४२. १६ **त्वज्जननहेतुम्**—*मॅ-मु । त्वज्जनकहेतुम्—घ-ण-त-न-भ-य-ल-स । त्वहेनकहेतुम्—ख-ग; त्वद्धेतुकहेतुम्—च ॥

५४४. २ **ढत्वकत्वषत्वानि** । 'कत्वषत्वे' इति भाष्यम् ॥ ५४४. १८ ते तव । 'ते' इत्यस्य 'तव' इति व्याख्यानं विसंगतं प्रतिभाति । 'ते इत्युक्ते के इत्युच्यते' इति उत्तरवाक्यविरोधात् ॥ ५४५. ४ **अभिलष्यमाणाः**—य-मॅ-मु । अभिलक्ष्यमाणाः—§ ॥ ५४५. ६ **शेआदेशः**—य-मॅ-× । शेआदेशे—मु ॥ ५४५.६ **इत्यादिना च**—य-मॅ-मु । इत्यादिना वा—§ ॥ ५४५.६ **तस्योदात्तत्वम्**—य-मॅ । तस्याः उदात्तत्वम्—§-मु ॥ ५४५. ८ **यज्ञार्थम्**—य-मॅ । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५४५. १२ **बलनाम......तन्नामसु**—य-मॅ-मु । बलनामसु—§ ॥

५४७. ९ **लोणमध्यमैकवचनं सिप्**—§ । °वचने सिप्?—मॅ-मु ॥ ५४७.१४ **ते त्वदीयः दूळभः**—घ-च-ण-भ । त्वदीयः दूळभः—य-मॅ-मु ॥

५४८. ५ **ते त्वां ऋध्याम**—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । त्वामृध्याम—य-मॅ-मु ॥ ५५०. २ **इनोषि हि स्म**—मॅ । इनोषि स्म हि—§-मु ॥ ५५०. १० **सास्मिन्नूधन्**—ख-ग-घ-च-ण-न-भ । सस्मिन्नूधनि—य-मॅ-मु ॥

५५१. १६ **स्विष्टकृदग्निः**–य-मॅ । स्विष्टकृतोऽग्निः—§-मु ॥ ५५१.२३-२४ **कर्माणि वा त्वत् त्वत्तः**—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ। कर्माणि वा त्वत् भवतः—य-मॅ-मु ॥ ५५१. २७ **विक्रान्तरूपम्**—§ । विक्रान्तं रूपम्—य-मॅ-मु ॥ ५५२. १५ **मर्ताः मर्त्याः मनुष्याः**—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । मर्ताः मनुष्याः—य-मॅ-मु ॥ ५५२. २० **दमु उपशमे**—ल-स । दमु उपशमने—य-मॅ-मु ॥ ५५३. १० **विश्वां सर्वां दुर्मतिम्**—ण-प । दुर्मतिम्—मॅ-मु ॥

५५३. ११ **त्रैष्टुभं छन्दः**—न-*मॅ । त्रैष्टुभः—मु । त्रिष्टुप् छन्दः–घ ॥ ५५४. ५ **परिचरन् यो यजमानः**—*मॅ । परिचरन् सः यजमानः—य । परिचरन् यजमानः–§-मु ॥ ५५५. १४ **निवासयितारः**—*मॅ-मु । निवासितारः—घ-त-ण-प-ल ॥

५५७. १ **जगन्निर्वाहात्मकस्य रसस्यादानार्थम्**—*मॅ-मु । जगन्निर्वाहकात्मकस्य दानार्थम्—ख-ग-च-ण-त-प-फ-भ; जगन्निर्वाहकात्मकस्यादानार्थम्–घ-ल; जगन्निर्वाहात्मकस्यादानार्थम्–न; जगन्निर्वाहात्मकसंरस्यादानार्थम्–य; जगन्निर्वाहकस्यादानार्थम्–स ॥ ५५७. ३ **अत्यन्तं शक्तैः** मॅ-मु । अत्यन्तं शक्यैः—§ ॥

५५८. ७ **अन्तरिक्षं च**—ख-ग-घ-च-ण-त-न-फ-भ-य-स-मु । चान्तरिक्षं च—मॅ ॥

५६१. ६ **सोमकाख्याद्राज्ञः**—घ-ण-त-प-य-ल । सोमकाद्राज्ञः—मॅ-मु ॥ ५६१. १२ **अश्विनाश्विनौ**—§-मु । अश्विनौ—य-मॅ ॥ ५६१. १८ **तं साहदेव्यम्**—घ-ण-प । साहदेव्यम्—य-मॅ-मु ॥

५६१. २१ **वामदेवस्यार्षम्**—च । वामदेव्यं—मु । मॅ-पुस्तके नास्ति ॥ ५६३.२ **अमुष्मात् द्युलोकात्**—य-ल । अमुष्माल्लोकात्—मॅ-मु ॥ ५६४. ६-७ **पर्वतमपि......मेघनामैतत्**—

य-*मॅ-मु। पर्वतं मेवं पर्वतमिति मेघनामैतत्—ख-ग-च-फ-भ; पर्वतं मेघम्-घ-प; पर्वतमिति मेघनामैतत्-ग; पर्वतमिति मेवं वा मेघनामैतत्-त-न-ल-स ॥५६५. ९ **असौ अब्रह्मा**—ख-ग-घ-च-ण-भ । अब्रह्मा-य । सोऽब्रह्मा-मॅ-मु ॥ ५६५. २५ **सरूपा सरूपौ**—ख-ग-घ-ण-त-भ-स-मु । सरूपा—मॅ ॥ ५६९. १८ **नू वित् क्षिप्रमेव**—घ-ग-प । नू चित्—य-मॅ-मु ॥ ५७०. ७ **हे हरिवः**—ख-च-ण-प-फ-भ-य-ल । हे इन्द्र हरिवः—मॅ-मु ॥

५७०. १० **वामदेवस्यार्षम्**—ख-ग-च-ण-फ-भ । मॅ-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ५७०. १३ **त्वं महानिति**—ल-*मॅ-मु । त्वं महानिन्द्र तुभ्यमिति—य ॥ ५७२. २ **विच्युतिरहितम्**—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । विचाररहितम्—त-न-ल-स । विनाशरहितं-य-मॅ-मु ॥ ५७२. १३ **अनु लक्षीकृत्य**—य-मॅ । अनुलक्ष्य—§-मु ॥ ५७४. ८ **दृळहं दृढम्**—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । दृढम्-य-मॅ-मु ॥ ५७५. २४ **एतशमेतशनामानम्**—ख-ग-घ-च-ण-भ । एतशनामानम्-य-मॅ-मु ॥

५७९. ५ **इन्द्रवाक्यम्**—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । मॅ-मु–पुस्तकयोः नास्ति ॥ ५८०. १६ **प्रतिमानमुपमानम्**—त-य-ल-मु । प्रतिमानम्-मॅ ॥ ५८१. १३ **मेघं भङ्क्त्वा**—घ-त-न-भ-स-मु । मेघं भक्त्वा-मॅ ॥ ५८१. २० **निविदः मरुत्वतीयशस्त्रे**—मॅ-मु । मरुत्वतीयशस्त्रे—§ ॥ ५८१. २२ **पापं प्राप्नुवन्तम्**—*मॅ-मु । प्राप्नुवन्तम्-§ ॥ ५८१. २३ **इन्द्रं पापरहितम्**—त-य-ल-मु । पापरहितमिन्द्रम्-मॅ ॥ ५८३. १ **चरथाय**—स-*मॅ-मु ॥ ५८३. १७ **पितुः सकाशात् जनिष्यमाणात्**— ? ॥ ५८३. २१ **अयमर्थः......प्रपञ्चितः**—? ॥ ५८४. ९ **मधुरोपेतम्**। 'माधुर्योपेतम्' इति भाव्यम् ॥

५८५.३-४ **व्याख्यातः वर्ण्यते**—ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-य-स-मु । मॅ-पुस्तके नास्ति ॥ ५८७. १०-११ **एजता चलता**—*मॅ । ऐजत अचलत—त-न-मु । एजत अचलत्—ख-ग-ण-प-फ; एजत् अचलत्-च-ल; एजत अचलत-य; ऐजत अचलत्-भ; ऐजत् अचलत-स ॥ ५८७. १७ **शत्रूणां हिंसिकाः**—*मॅ-मु । शत्रूणां हिंसकाः—§ ॥ ५८८. १२ **अग्रू नाम काचित्**?—मॅ-मु। अग्रू नाम काश्चित्-य । अग्रुनामा काचित्—ख-ग-ज-ण-भ; अग्रूनाम कश्चित्—घ-न-ल-स ॥

५९०. २२ **पृष्ठशब्देन**—ग-च-य-स । पृष्ठ्यशब्देन ?—मॅ-मु ॥ ५९१. २ **यः**—*मॅ-मु-× ॥ ५९१. १९ **नु नूनं सत्यम्**—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । नु सत्यम्—मॅ-मु ॥

५९३. २२ **तस्येत् तस्येन्दस्यैव**—य-मॅ-मु । तस्यैतस्येन्द्रस्य—ख-ग-घ-च-ण-प-भ; तस्येन्द्रस्य—त; तस्येत् तस्यैवेन्द्रस्य—न; तस्येत् तस्येन्द्रस्य-फ-स ॥ ५९३. २५ **विदथार्हः यज्ञार्हः**—प-फ । विदथार्हो न यज्ञार्हः—य-मॅ-मु ॥ ५९६. २१ **ऐन्द्रस्य वार्त्रघ्नस्य पशोः**—च-त-ल-स-मु । इन्द्रस्य वार्त्रघ्नस्य पशौ ?— य-मॅ ॥

५९८. ६ **हस्ताभ्याम्**—य-मॅ । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५९८. २१ **उन्नतप्रदेश उच्यते**—ख-ग-ण-न-फ-भ-स । उन्नतप्रदेशा उच्यन्ते—य-मॅ-मु ॥ ६००. १० **अभ्यषूयतेत्यर्थः**—ख-ग-घ-च-ण-भ । अभ्यसूयतेत्यर्थः—य-मॅ-मु ॥ ६०१. ३ **त्वमस्माकं गोदाः**—ख-ग-च-ण-प-फ-भ-य-ल । अस्माकं गोदाः—मॅ-मु ॥

६०५. २२ **परमैश्वर्ययुक्तम्**—*मॅ-मु । परमैश्वर्यम्-§ ॥ ६०७. १८ **अविवेनम्**। अत्र संहितापदपाठयोः 'अविवेनन्' इति वैदिका अधीयते। 'अविवेनम्' इति सायणः पठति ॥ ६०८.२३ **चेत्कृतः**—ल-*मॅ-मु ॥ ६०९.२० **आरम्भणीयायाः**—य-मॅ-मु । आरम्भणीयायाम्—§ ॥ ६१०. १-२ **कामयमानः को यजमानः**—य-मॅ । कामयमानः— §-मु ॥

६१४. १० **यद्यदा आवम्**—ख-ग-घ-च-ण-ल-मु। यदावम्—य-मॅ॥

६१९. ७ **सर्वा सर्वाणि**। ‘शर्वा’ इत्यस्य स्थाने ‘सर्वा’ इति सायणः पठति॥ ६२०. १ **मघवाना मघवानौ**—ख-ग-च-ण-भ। मववाना—मु। मघवानौ—य-मॅ॥

६२४. ४ **उषसः संबन्धि**—ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स। उषःसंबन्धि—य-मॅ-मु॥ ६२४. २१ **धृष्णुः**—य-मॅ। इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति॥ ६२६. ६ **प्रभवतीति**—य-मॅ-मु। भवतीति—§॥ ६२७. ९ **तथा भगोऽपि वामं धनं ददातु**—ख-घ-ण-न-भ-ल-स। तथा भगोऽपि धनं ददातु—य। भगोऽपि धनं ददातु—मॅ-मु॥

६३४.२१ **द्रोणकलशान् याचामहे**—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ। मॅ-मु-पुस्तकयोः नास्ति॥ ६३५. ५ **अस्मासु त्वदीयम्**—य-मॅ। अस्मदीयम्— §-मु॥

६३७. १२ **देवेभ्यः**—§-मॅ। ऐतरेयारण्यके (३.३०) ‘देवेषु’ इति। एवमेव मु-पुस्तके॥

६३८. १ **अत्यर्थमक्रन्**—मॅ-मु। अत्यर्थमक्रन् व्याप्ताः— §॥ ६४१, २ **हि पूरणः**—घ-च-प-फ-मु। मॅ-पुस्तके नास्ति॥

६४२. १९ **रयिं धनम्**—ख-ग-च-ण-प-फ-भ-ल। रयिम्—य-मॅ-मु॥ ६४३. १८ **यूयं नोऽस्मान्**—ख-ग-च-ण-भ। यूयं नः— य-मॅ-मु॥ ६४४. ४ **तदुचिताश्वनिर्माणात्**—ख-ग-घ-च-ण-न-भ-य। तदुचिताश्व निर्माणात्?—मॅ-मु॥

६४८. ३ **शच्या हरी अश्वौ**—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ। शच्या हरी—य-मॅ-मु॥ ६४९. ३ **सुधन्वनः पुत्राः**—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ। मॅ-मु-पुस्तकयोः नास्ति॥ ६४९.११ **परिषेचनवत्**—*मॅ-मु। परिषेचनवन्तम्—ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स; परिषेचनवन्तः—त॥

६५१. ५ **अन्नोऽन्नं यशो वा**—न-मु। अन्नं यशो वा—य-मॅ॥ ६५१. ६ **वाजैरन्नैः सह**—ख-ग-च-ण-प-फ-भ। वाजैः सह—य-मॅ-मु॥ ६५२. ३–४ **ज्ञानवन्तः स्थ भवत**—ख-ग-च-ण-प-फ-भ। ज्ञानवन्तः स्थ भवथ—मु। अयमेव पाठः समीचीनः। ज्ञानवन्तः स्थ–मॅ॥ ६५२. २२ **अस्मत्समानान्**— §। अस्मत्समान्—मॅ-मु॥

६५३. १८ **युष्मद्धृदयाय**—ख-च-ण-प-फ-भ-ल। हृदयाय—य-मॅ-मु॥

६५६. २४ **प्रवतेव प्रवणवता**—ख-ग-च-ण-प-फ-भ। प्रवता प्रवणवता—य-मॅ-मु॥ ६५८.८ **कृण्वानः कुर्वाणः**—ख-ग-च-ण-प-फ-भ। कृण्वानः—य-मॅ-मु॥ ६५९. ७ **अभिभूतिं...... उभयं वा?**— ल-*मॅ। अभिभूतिं......पराभिभूतिमित्युभयं वा—मु॥

६६०. १३ **पुरुभिर्बहुभिः**—ख-ग-च-ण-प-फ-भ। बहुभिः—य-मॅ-मु॥ ६६१. १ **अनागसं पापरहितम्**—घ-त-प-मु। अनागसम्—य-मॅ॥ ६६१. १४ **उद्योगं कुर्वन्तः**—ख-ग-च-ण-न-फ-भ-मु। उद्योग्यं कुर्वन्तः?—य-मॅ॥ ६६१. १६ **मित्रावरुणा मित्रावरुणौ**—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ। मित्रावरुणा—य-मॅ-मु॥

६६२. १६-१७ **अपामग्नेः......देवतानामहम्**—ख-ग-ण-त-प-फ-भ-मु। अहमप्यबादिदेवतानाम्—य-मॅ॥ ६६३. २ इति **तुरण्यसत्**—*मॅ-मु–×॥ ६६३. १० **अस्य दधिक्राव्णः देवस्य**—ख-ग-घ-ण-प-फ-भ। अस्य देवस्य—य-मॅ-मु॥

६६५. १३ **फलकत्वेन**। ‘फलत्वेन’ इति साधु॥ ६६६. १६ **दभीतिः हिंसकः**—मॅ। दभीतिर्हिंसकः शत्रूणाम्—§-मु॥ ६६६. १७ **युवं युवां मिमाथाम्**—त-मु। मिमाथाम्—य-मॅ॥ ६६७. २१ **आपिरिति बन्धुनाम**—त-न-य-ल-मु। आपिरिति बन्धुः—मॅ॥ ६६९. १० **आजेः युद्धस्य**— ख-ग-च-ण-प-फ-भ। आजेः—य-मॅ-मु॥

६७१. १० **आजिं रणं कृणोमि**—ख-ग-च-ण-प-फ-भ। आजिं कृणोमि—य-मॅ-मु॥

६७३. १९ सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिम्—ख-ग-घ-च-ण-त-प-मु । सुष्टुतिम्—य-मॅ ॥ ६७४. २०. हूयमाना आहूयमानौ—त-मु । हूयमानावाहूयमानौ—य-मॅ ॥

६७६. ११ वयं स्तोतारोऽद्य—च-त-प-फ-य-ल-मु । स्तोतारोऽद्य—मॅ ॥ ६७६. २० विभक्तिव्यत्ययः । ‘ वचनव्यत्ययः ’ इति युक्तम् ॥ ६७६. २२ अभिसचन्ते प्राप्नुवन्ति—ख-ग-च-ण-प-फ-भ-मु । अभिसचन्ते—य-मॅ ॥ ६७७. ७ हे अश्विना अश्विनौ—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । हे अश्विना—य-मॅ-मु ॥ ६७८. ५ बृहन्तं महान्तम्—मॅ । बृहन्तं महान्तं धनम्—§-मु ॥

६७९. १ विरप्शते इति वा—ख-ग-च-ण-न-भ-स । वा रप्शते इति वा–य-मॅ-मु ॥

६८२. २-३ अभिषुतं नः अस्मदीयं सोमम्—त-प-मु । अभिषुतं सोमम्-य-मॅ ॥

६८३. १५ प्रतिनियतोऽश्वः—न-भ-ल-स । प्रतिनियुतोऽश्वः—मॅ-मु ॥

६८६. १-२ उत वा अपि च—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । उत वा अथवा–य-मॅ-मु ॥ ६८६. १३ चारुः शोभनः—च-*मॅ-मु ॥ ६९०.११ प्रथमं संभक्तारं कृत्वा—ख-ग-ण-भ-ल । प्रथमसंभक्तारं कृत्वा–य-मॅ-मु ॥

६९२. २६ अव्रन् व्यावृण्वन्—ख-ग-ण-न-भ-य-ल-स । अव्रन् व्यवृण्वन्—मॅ-मु ॥ ६९५.५ उपकारत्वाच्च । ‘ उपकारकत्वाच्च ’ इति युक्तम् ॥

६९६. ९ वामदेवस्यार्षं गायत्रम्—च-फ । गायत्रम्—य-मॅ-मु ॥

७०२. १८ दैव्यस्येत्यधिकरणे षष्ठी—*मॅ-मु । दैव्यधिकरणे षष्ठी—य । ‘ दैव्यस्येति व्यधिकरणे षष्ठी ’ इति पठनीयम् । एवमेव न-भ-स—लिखितपुस्तकेषूलभ्यते ॥ ७०२. २१ उरुत्वे च सुवति प्रेरयति—ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-मु । उरुत्वे च सुवति—य-मॅ ॥ ७०३. १८ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ख-ग-च-ण-भ । द्यावापृथिव्यौ—य-मॅ-मु ॥ ७०५. १८ यच्छतम् । उ पूरणः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स । यच्छतम्—य-मॅ-मु ॥ ७०६.४ नोऽस्मानुरुष्येत्—ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-मु । न उरुष्येत्—य-मॅ ॥ ७०६. ११ समुद्रं न समुद्रमिव—घ-त-न-प-भ-य-मु । समुद्रमिव—मॅ ॥

७०९. १६ यजमानं वा युवाम्—य-मॅ-मु । यजमानं वां युवाम्—§ ॥ ७०९. १७ कार्ष्ण्येन चन्द्रमसि स्थितेन—त-य । कार्त्स्न्येन चन्द्रमवस्थितेन—ख-ग-ण; कार्म्येन चन्द्रमवस्थितेन–च-फ; कार्ष्म्येण चन्द्रमवस्थितेन—न-भ-ल; कार्श्येन चन्द्रमसि स्थितेन–मॅ-मु ॥ ७०९. २३ नि षेदथुः आश्रयथः—ग-च-ण-भ-मु । निषेदथुः आश्रयतः—य-मॅ ॥

७१०. ३ ते अनुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च—त-वर्जलिखितपुस्तकेषु मॅ-पुस्तके च । ते चानुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च—य । ते चानुष्टुभावाद्याश्चतुर्थी च—मु । ‘ ते चानुष्टुभावाद्याचतुर्थ्यौ च ’ इत्यनुक्रमण्याम् ॥ ७१०. २४ सुपूतम्—न-स-*मॅ-मु ॥ ७११. ९ अहिंस्यन्तः । ‘ अहिंस्यमानाः ’ इति युक्तम् ॥ ७१२. १५ सीताधारकाष्ठम्—त-प-भ । सीताधारकाष्ठाम्—मॅ-मु ॥ ७१३. १ भूमिविदारककाष्ठाः—घ-न-*मॅ-मु ॥

७१७. ७ अञ्जाना व्यञ्जयन्तीः—*मॅ । अञ्जाना व्यञ्जयन्त्या—य । अञ्जाना व्यञ्जयन्त्यः—§-मु ॥

७२०. ३ एवंभूतो महान् देवः—ख-ग-घ-ज-ण-भ । अथ तथाभूतो महान् देवः—य-मॅ-मु ॥ ७२२. १९ यस्मै यज्ञाय—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । यस्मै—य-मॅ-मु ॥ ७२३. १ क्षितयो मनुष्या यजमानास्तुभ्यम्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । तुभ्यं क्षितयो मनुष्याः—य-मॅ-मु ॥ ७२३. १२ इहास्मिन् यज्ञे—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । इह—य-मॅ-मु ॥

७२३. २१ **जननाम्नः**—न-*मॅ । जरनाम्नः—इतरेषु मु-पुस्तके च । अनु., बृहद्दे. ५. १४, देवराज (निरु. ४. १८), ताण्ड्य ब्रा. १३. ३. १२ एषु द्रष्टव्यम् ॥ ७२३. २४ **वृशो वा जानः**—स-मॅ । वृशो वा जारः—इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ७२४. ६ **वृशो जानः**—य-स-मॅ । वृशो जारः—इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ७२४. १० **निहतो द्विजः**—ख-ग-च-ण-त-फ-य-ल । निहतो द्विजाः—मॅ-मु ॥ ७२४. २५ **जानो वा**—*मॅ । जारो वा—§-मु ॥ ७२६. ११ **व्ययोजयन्**—*मॅ । वियोजयन्—मु ॥

७३०. ८ **मित्रामिव त्वाम्**—§ । मित्रमिव—मॅ-मु ॥ ७३१. २१ **मर्तान्**—ग-घ-ज-ण-प-भ-य-ल-स-मु । मर्त्यान्—मॅ ॥

७३५. ७ **उपरितनभागे आज्योपेतम्**—ख-ग-ण-न-भ-य-ल-स-मु । उपरितनभागाज्योपेतम्—मॅ ॥ ७३६. २ **उपागच्छ**—ख-ग-घ-ण-त-न-प-फ-भ-य-स । उपगच्छ—मॅ-मु ॥ ७३७. ९. **दुःखेन गाह्यानि**—*मॅ । दुःखेन ग्राह्याणि—मु ॥ ७३७. १९ **अविनाशम्**—ख-ग-घ-च-ण-न-प-भ । अनाशम्—य-मॅ-मु ॥ ७३८. ९ **गोमन्तं गोभिर्युक्तम्**—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । गोमन्तम्—य-मॅ-मु ॥

७४५. ७ **सं संस्कुरुत**—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । संस्कुरुत—य-मॅ-मु ॥ ७४५. २३ **मानुषाणां मनुष्याणाम्**—ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-स-मु । मनुष्याणाम्—य । मानुषाणाम्—मॅ ॥ ७४७. ३ **चित् पूरणः**—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । मॅ-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ७४७. १० **उरु भवन्**—न-ल-स-*मॅ-मु ॥ ७४८. १० **अग्नेः** । ‘अग्ने’ इत्यस्य स्थाने ‘अग्नेः’ इति सायणेन पठितम् ॥

७४९. १६ **होत्राणां होमानाम्**—ख-ग-च-ण-फ-भ । होमानाम्—य-मॅ-मु ॥ ७५०. ८ **बहुभिः स्तुत**—ख-ग-च-ण-फ-भ । बहुभिः स्तुत्य—य-मॅ-मु ॥

७५३. २० **औणादिकइस्प्रत्ययान्तः**—ख-च-झ-त-न-र-मु । औणादिकइस्प्रत्यय° (स्वरेणान्तोदात्तः)–य । औणादिकइस्प्रत्ययान्तत्वात्—मॅ ॥ ७५३. २२ **देवम्**—मॅ-मु-× ॥ **मर्तासः**—मॅ-मु-× ॥ ७५३. २४ **टेरेत्वम्**—§-मु । झेरेत्वम्—मॅ ॥ ७५४. २५ **मतुप आदुपधत्वात् वत्वम्** । प्रकृतेराकारोपधत्वात्ततः परस्य मतुपो मकारस्य ‘मादुपधायाः°’ (पा. सू. ८. २. ९) इति सूत्रेण वत्वमित्यर्थः । मतुप आदुपधात्वाद्वत्वम्—य । मतुपोऽदुपधत्वाद्वत्वम् ?–मॅ-मु ॥ ७५५. १७-१८ **विभक्तेरुदात्तत्वम्**—मॅ-मु । विभक्तेरन्तोदात्तत्वम्—§ ॥ ७५६. १४ **ध्मातरि यथा** । यथा ध्मातृसमीपे—मॅ-मु । ध्मातरि यथा ध्मातृसमीपे—§ ॥ ७५६. १९ **उभे अभ्यस्तमित्यभ्यस्तसंज्ञायाम्**—§-मु । उभे अभ्यस्तसंज्ञायाम्—मॅ ॥ ७५६. २५ **हे अग्ने अहम्**—§-मु । हे अग्ने–मॅ ॥ ७५७. ३ **इत्यन्तोदात्तत्वेन**—ख-च-झ-ण-न-भ-य । इत्यन्तोदात्तत्वे–मु । इत्यन्तोदात्तः–मॅ ॥ ७५७. ५ **गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । गतेरुदात्तत्वम्—मॅ-मु ॥ ७५७. १४ **हविषां नेता त्वम्**—त । हविषां नेतारः—य-मॅ-मु ॥

७५८. ९ **उब्जेर्बले बलोपश्च**—§-मु । उब्जेर्बलोपश्च–मॅ ॥ ७५८. १५ **तत्तथोक्तम्**—*मॅ-मु । तथोक्तम्—§ ॥ ७५९. २ **यज्ञघातुकराक्षस°**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । यज्ञघातकराक्षस°—मॅ-मु ॥ ७५९. १८-१९ **वर्धय वृद्धिं प्रापय**—ग-ज-न-र-मु । वर्धय प्रापय वृद्धिं प्रापय—य-मॅ ॥ ७६०. २ **सर्वसमृद्धि°**—झ-त-न-य-र-श-मु । समृद्धि°-मॅ ॥ ७६०. ४-५ **सर्वदिगन्तरालवर्तिनी**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु । सर्वदिगन्तरावर्तिनी—मॅ ॥ ७६०. १७ **तव अर्चयः**—§-मु । तव अर्चिषः—य । अर्चयः—मॅ ॥ ७६१. १ **दारिद्र्यनिमित्त°**—झ-न-भ-य-र-मु । दारिद्रनिमित्त°—मॅ ॥ ७६१. २ **अस्माकासः आस्माकाः**—ग-न । अस्माकासः अस्माकाः ?-य-मॅ-मु ॥ ७६१. १७

पूर्वैः—§ । पूर्वैः पुरातनैः—मॅ-मु ॥ ७६१. २३ **भवतेरगागमम्**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । भवतेरगागमे—मॅ-मु ॥

७६२. १५ **इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्**—मॅ । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्–§-मु ॥ ७६३.३ **प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः**—*मॅ । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः—§-मु ॥ ७६३. ८ **स्वजनननिमित्तत्वात्**—झ-न-भ-य-र-श-मु । स्वजनननिमित्तात्—मॅ ॥ ७६३. १५ **क्रमेरिन्**—न-*मॅ । कमेरिन्—मु ॥

७६५. १३ **सस्यपोषणार्थम्**—ख-च-झ-त-न-भ-य-र । तस्य पोषणार्थम्—मॅ-मु ॥ ७६५.२४ **पश्वादिलक्षणस्य धनस्य**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । पश्वादिलक्षणस्य—मॅ-मु ॥ ७६६. ९ **ते त्वदीयाः कीदृशाः**—ख-च-झ-ण-न-भ-र । ते त्वदीयाः के कीदृशाः—य । त्वदीयाः के कीदृशाः—मॅ-मु ॥ ७६६. १३ **द्युमन्तः दीप्तिमन्तः**—§ । द्युमन्तः—मॅ-मु ॥ ७६६. २१ **परनिन्दादीनि कुर्वाणाः**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । परनिन्दादिकुर्वाणाः—मॅ-मु ॥ ७६७. १० **त्वत्परिचर्यां गच्छतः**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । परिचर्यां गच्छतः—मॅ-मु ॥

७६७. १३ **आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि**—झ-त-न-भ-य-र-श-मु । आग्नेयक्रतौ गायत्रछन्दसि-मॅ ॥ ७६८. १३ **त्वां वर्धन्ति**—§-मु । तं त्वां वर्धन्ति—मॅ ॥ ७६८. २० **राध्नुवन्ति साधयन्ति अनेन**—ख-झ-ण-त-न-य-र-श-मु । साधयन्त्यनेन—मॅ ॥

७७०. ३ **अष्टादश सूक्तानि**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । दश सूक्तानि?–मॅ ॥ ७७०. २० **नॄन् नेतॄन्**—§-मु । नॄन्—मॅ ॥ ७७१. २१-२२ **यद्वा तमापद्भ्योऽपारयः**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । मॅ-पुस्तके नास्ति ॥

७७१. २३ **पूरोरार्षम्**—मॅ-मु । पुरोरार्षम्–§ । ७७३. १६ अत्राप्येवमेव ॥ ७७२. १४ **हविः आनुषक्**—ख-झ-फ-य-र-मु । हविर्देवेषु आनुषक्—मॅ ॥ ७७२. २१ **वृद्धानि प्रवृद्धानि शोचींषि**—ख-ग-च-ज-ण-त-न-प-फ-ब-भ-य-र । वृद्धानि शोचींषि—घ-श-मॅ ॥

७७४. ६ **साधनेन तं प्रसिद्धम्**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । साधनेन प्रसिद्धम्–मॅ ॥ ७७४. २१ **दस्मस्य दर्शनीयस्य**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । अस्य दस्मस्य दर्शनीयस्य–मॅ ॥ ७७५. ५ **क्षिप्रं प्रयच्छ**—ख-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । क्षिप्रं यच्छ–मॅ ॥ ७७५. ८-९ **व्यत्ययेन मध्यमः**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । व्यत्ययेन मध्यमा—मॅ ॥

७७७. १६ **जनाः अनिमिषम्**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु । जनास्त्वा अनिमिषम्—मॅ ॥ ७७७. १६ **जुहुरे जुहुविरे**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । जुहुरे जुह्विरे—मु । जुहुरे–मॅ ॥

७७८.२० **अस्तेर्लेटि रूपम्**—मॅ । अस्तेर्लिटि रूपम्--मु । अस्तेर्लोटि रूपम्—श । अस्तेर्लङि रूपम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-र । अस्तोर्लङि—य ॥

७७९. ६ **श्रवणीयं प्रशस्यम्**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । श्रवणीयं शस्यम्—मॅ ॥ ७७९. १३ **अपनीताः**—मॅ । अप अपनीताः—मु । अपनीत्वा—ख-च-झ-ण-भ; अपनीयाः—ग-घ-ज-त; अपनीचाः—न-य-र; अपनीय—श ॥ ७७९. १५ **ह्वरः अति हिंसाम्**—मॅ । ह्वरः हिंसाम् —§-मु । एवमेव पठनीयम् ॥

७८१. १८ **योनिं कारणम्**—झ-न-भ-य-श । योनिः कारणम्—मु । योनिं योनिकारणम्—मॅ ॥

७८२. १४ **प्रैतु प्रगच्छतु**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । प्रैतु प्रगच्छतु—मु । प्रैतु गच्छतु—मॅ ॥ ७८३. १ **स्तोत्रं च चिकिद्धि**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । स्तोत्रं चिकिद्धि—मॅ ॥

७८३. १२ **मह्यं ऋषये**—ग-घ-ज-प-फ-ब। मम ऋषये—य-मॅ-मु ॥ ७८४. ९ **अस्मदीयेषु एषु क्षयेषु**—ख-झ-न-प-फ-ब-भ-य-र। अस्मदीयेषु क्षयेषु—मॅ-मु ॥ ७८४. १० **आदीदिहि आदीप्यस्व**—त-न-भ-य-र-मु। दीदिहि दीप्यस्व—मॅ ॥

७८४. १४-१५ **इत्युक्त्वाच्चतस्रो......लौपायना वा**—झ-त-न-भ-य-र-मु। इत्युक्त्वाच्च—मॅ ॥ ७८५. ९ **अतिशयेन शोचिष्मन्**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र। अतिशोचिष्मन्—मॅ-मु ॥ ७८५. १४ **इत्यृचमनुब्रूयात्......इत्यृचमन्वाह?**—§-मॅ। इति तृचमनुब्रूयात्......इति तृचमन्वाह—मु। आश्व. श्रौ. ५. ७ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ७८७. १ **याज्यानुवाक्ये**—मॅ-मु। याज्यानुवाक्ये इति—§ ॥ ७८७.१७ **जेतारं शत्रून्**—§। जेतारं शत्रूणाम्—मॅ-मु ॥ ७८८. २ **अन्नं धनं चार्चे**—ग-घ-च-झ-न-य-र-श। अन्नं धनसर्चे—मु। अन्नं धनं वार्चे—मॅ ॥ ७८८. १० **उतो अपि च**—मॅ। उत अपि च—§-मु ॥ ७८८. १६ **अस्माकं बलमाचरन्तम्**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श। अस्माकं बलमिवाचरन्तम्—मॅ-मु ॥

७९१. २ **सतां पालयिता**—§-मु। सतां साधूनां पालयिता—मॅ ॥ ७९१. ४ **गवां हिरण्यानां वा**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु। गवां हिरण्यादीनाम्—मॅ ॥ ७९१. १८ **यथा मां ब्रवीति**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु। तथा मां ब्रवीति—मॅ ॥

७९३. २५-२६ **अग्ने त्वं जास्पत्यं**—ख-च-झ-न-प-भ-य-र। अग्ने त्वं जाःपत्यम्—ग-घ-ज-फ। अग्ने सं जास्पत्यम्—श-मॅ-मु ॥

७९५. १ **मण्डलादिपरिभाषया**—§-मु। मण्डलादिपरिभाषायाः—मॅ ॥ ७९६. १४ **व्ययतेर्वा**—*मॅ-मु। वेतेर्वा—§ ॥ ७९७. २ **कः अकार्षीः**—मॅ। अकः अकार्षीत्—ख-च-झ-ण-न-भ-र-मु; अकः अकार्षीः—ग-घ-ज-प-फ-ब-य-श ॥ ७९७. २ **स्वश्वपुत्रेण**—*मॅ। स्वभावेन—त-न-श-मु; स्वभावे—झ-भ-य-र; स्वभाव—ख-च-ण ॥ ८००. ८ **त्वं या चो**—मॅ। या चो—§-मु ॥ ८०१.३ **उपहारवत् ग्राह्याणि**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श। उपसंहारवत् ग्राह्याणि—मॅ-मु ॥

८०२. ९-१० **विद्वान् शृणवच्च**—*मॅ। शृणवच्च—§-मु ॥ ८०३.४ **कीदृशीः**—य-मॅ। कीदृश्यः-ग-घ-ज; कीदृशाः—इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च ॥ ८०३. २४ **एतन्नामकस्य दासस्य**—ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-प-फ-ब-भ-य-मु। एतन्नामकस्य—र-श-मॅ ॥ ८०४. १५ **प्रहितवान्**—च-त-य-मु। प्रतिहितवान्—मॅ ॥ ८०५. २३ **प्रतिगृहीतवन्तः स्मः**—मॅ। प्रतिगृहीतवन्तः स्म—§-मु ॥

८०७. १६ **अन्यत् वस्तुजातम्**—§। अन्यद्वसुजातम्—मॅ-मु ॥ ८०९. १३ **मायाः प्रज्ञाः**—*मॅ। मायाः युवतीः—मु। मायाः वञ्चनाः—§ ॥ ८०९. १४ **समीपं वा यन्**—*मॅ-मु। समीपं यन्-झ-न-भ-य-र; समीपयन्—ख-च-ण-त-श ॥ ८०९. २२ **अयातमगच्छतम्**—मु। अगच्छतम्-य। अयातमागच्छतम्-मॅ ॥ ८१०. २३ **गच्छन्त्यस्यां भटाः**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-र। गच्छन्त्यस्यां भये—मॅ-मु ॥ ८११. १० **प्रेरणं चरन्ति कुर्वन्ति**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु। प्रेरणं चरन्ति—मॅ ॥ ८११. १६ **धनार्थिनो ये जनाः**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श। धनार्थं ये जनाः—मॅ-मु ॥

८१२. ७ **मेघस्थोदकनिर्गमनद्वाराणि**-झ-न-भ-य-र। मेघस्थोदकानां निर्गमनद्वाराणि-मॅ-मु ॥ **बाध्यमानान्**-*मॅ-मु ॥ ८१२.१२-२० **ऊधः जलमरंहः**-ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श। ऊधः बलमरंहः-मॅ-मु ॥ ८१३.६ **अन्यः असुरः शुष्णः**—ग-घ-ज-प-फ-ब। अन्यः असुरः-य-मॅ-मु ॥ ८१३.१५ **दानवस्य**

दनुजस्य वृत्रस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । दानवस्य दनुजस्य—मॅ-मु ॥ ८१४. ६ **त्यं चित्तमेव वृत्रम्**—§ । तं चित्तमेव वृत्रम्—मु । तं चित्तमेव वृत्रासुरम्—मॅ ॥ ८१४. ८ **तं चिदिति**—§ । त्यं चिदिति—मॅ-मु ॥ ८१४. २३ **सपत्नानवक्षेप्तारम्**—ग-घ-ज-त-प-फ-ब । सपत्नानां क्षेप्तारम्-य । सपत्नानामवक्षेप्तारम्—मॅ-मु ॥ ८१४. २४ **स इमाँल्लोकानवृणोत् यदिमाँल्लोकानवृणोत्**—§-मु । स इमाँल्लोकानवृणोत्—मॅ ॥ ८१५. २ **अमत्रममात्रम्**—य-मॅ । अत्रममात्रम्—मु । नूनं सायणः 'अत्रम्' इत्यस्य स्थाने 'अमत्रम्' इति पठति ॥ ८१५. १९ **स्वधृतिः**—मॅ-मु-× ॥ ८१६. ५ **एकं नु मुख्यमेव**—श-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । एकं मुख्यमेव-श-मॅ ॥ ८१६. ६ **सतां पालकम्**—§-मु । सतां साधूनां पालकम्—मॅ ॥ ८१६. १७ **किं गृह्णते**-§ । किं गृह्णन्ते ?-मॅ-मु ॥

८१७. ७ **प्रजापतिपुत्रः संवरणाख्य ऋषिः**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । प्रजापतिपुत्रः संवरण ऋषिः—मु । प्रजापतिपुत्रस्य संवरणस्यार्षम्—मॅ ॥ ८१७.७-८ **तथा चानुक्रान्तम् । महि दश प्राजापत्यः संवरणः**—ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-मु । महि...संवरणः इति-य । महि दश प्राजापत्यः संवरण इत्यनुक्रान्तम्—मॅ ॥ ८१९. १८ **अव पालय**—मॅ । अव पाहि अवपालय—मु । अव पाहि पालय—ग-घ-ज-प-फ-ब । अव च पालय—य ॥ ८२०. १३ **माहनीया अश्वाः**—मॅ । महनीया अश्वाः—मु । मोहनीया अश्वाः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । साहनीयः अश्वाः—ग-घ-ज-प-फ-ब ॥ ८२०. २२ **जुष्टाः मां प्राप्ताः**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । मा जुष्टा मां प्राप्ताः—मॅ ॥ ८२०.२३ **वहनाय यतमानाः**—झ-न-भ-य । वहमानाय यतमानाः—मॅ-मु ॥

८२१. १७ **जठरं स्वकीयम्**—§-मु । जठरं स्वकीयोदरम्—मॅ ॥ ८२२. १५ **प्रयता प्रदत्तानि**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । प्रयता दत्तानि—मॅ ॥ ८२२. १७ **पित्रादिवध°**—*मॅ । पित्रादिधन°—मु ॥ ८२३. २० **वणिज इव**—न-श-*मॅ-मु ॥

८२५. १२ **चतुर्षु**—*मॅ । चतुसृपु—मु ॥ ८२५.१२ **यत् याश्च हे शूर**—ग-घ-ज-प-फ-ब । याश्च हे शूर—य-मॅ-मु ॥ ८२६. १९ **शत्रूणां हन्तरिन्द्र**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । वृत्राणां हन्तरिन्द्र—मॅ ॥

८२९. ५ **द्योततेः दीव्यतेर्वा**—मॅ-मु । द्योततेः दीव्यतेः—§ ॥

८३०. ११ **जरति स्तौति**—मॅ-मु । जरते-§ ॥

८३२. १० **उभा उभौ देवौ**—ग-घ-ज-प-फ-ब । उभौ देवौ—य-मॅ-मु ॥

८३३. १२ **हे चित्र चायनीय**—ग-घ-च-ज-ण-न । हे इन्द्र हे चित्र चायनीय—य-मॅ-मु ॥ ८३३. १४ **यदिन्द्र चित्र चायनीय**—य-मॅ । यदिन्द्र चित्र चायनीयम्-मु । अत्र निरुक्तपुस्तकेषु विभिन्नाः पाठा दृश्यन्ते—यदिन्द्र चित्रं चायनीयम्—निरु. (बॉम्बे संस्कृत सीरीज; वेंकटेश्वर प्रेस); यदिन्द्र चित्र चायनीयम्—निरु. (आनन्दाश्रम) ॥

८३६. ५ **गतसारस्य सोमस्य**—ग-घ-ज-झ-न-र-श । गतसारस्य सोमरसस्य—*मॅ-मु ॥ ८३६. ९ **आगत्य च माध्यंदिने सवने**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । माध्यंदिने सवने—मॅ-मु ॥ ८३७. ३ **निरावरणं शुद्धं वा** । 'निवारणं शुद्धं वा' इति मॅ-मु-पुस्तकयोः लिखितपुस्तकेषु च । तथापि 'ग्राव्णो ब्रह्मा' इत्यष्टममन्त्रभाष्ये 'निरावरणं तेजःसंस्त्यायम्' इति पाठस्य लिखितपुस्तकानुसारेण अर्थानुसारेण च स्वीकृतत्वादत्रापि 'निरावरणम्' इत्येव पाठः स्वीकृतः ॥ ८३७.११ **तमसा**—§ । तमसान्धकारेण-मॅ-मु ॥ ८३७. १४ **स च वरुणश्च**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र ।

वरुणश्च–मॅ-मु ॥ ८३७.१९ **अत्रिः**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । अत्रिर्मामिहावतमित्युपशिक्षन्–मॅ ॥ ८३७. १९ **अभिषवसाधनानि**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । अभिषवसाधनाय–मॅ-मु ॥ ८३७. २१-२२ **किंच नमसा...एवमुक्तैः**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । नमसा उक्तैः—*मॅ ॥ ८३७. २४ **स्वाश्रयमव्यामोहयन्ती**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । ८३७ पृष्ठे ३०-३१ पङ्क्तौ 'स्वाश्रयमव्यामोहन्ती' इति यद्दत्तं तत्प्रमादजनितमिति बोध्यम् । स्वाश्रयमया मोहयन्ती—मॅ-मु ॥ **परांस्तु तथा**—ख-च-ण । परांस्तथा–झ-त-न-भ-र-श-मॅ-मु ॥ **यत्तुरीयेण**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । तुरीयेण—मॅ-मु ॥ ८३७. २५ **तुरीयं ब्रह्म**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । यत्तुरीयं ब्रह्म—मॅ-मु ॥ ८३८. १ **निरावरणं तेजःसंस्त्यायम्**—झ-न-भ-य-र । निवारणं तेजःसंस्त्यायम्—मॅ-मु ॥ ८३८. ८ **निगद्व्याख्यैषा**—श । निगदितं वाख्यैषा–य । निगतव्याख्यैषा–मॅ-मु ॥ ८३८. ९ **तमोऽवरुध्य लब्धवन्तः**—ख-च-झ-ण-न-भ-र । तमोऽवरुध्यदृब्धलब्धवन्तः—य । तमो विरुध्य लब्धवन्तः—मॅ-मु ॥

८३८. १९ **तस्मात्कृपयैव**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । तस्मात्कृतं मयैव—मॅ-मु ॥ ८३८. २१ **यज्ञायते यज्ञमिच्छते**—ग-घ-ज-प-फ-ब-मु । यज्ञायते–य-मॅ ॥ ८३९.१ **प्रयच्छथः**—*मॅ-मु । प्रयच्छथ–भ; प्रयच्छतम्–घ-न ॥ ८४१. ३-४ **प्रकृणुध्वं स्तुत**—*मॅ-मु । प्रकृणुध्वं स्तुतिम्—§ ॥ ८४५. १ **केन प्रकारेण**—मॅ-मु-× ॥ ८४५. २१ **प्रतिगम्याः प्रतिगम्यात्**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । प्रतिगम्याः गम्यात्—मॅ ॥ ८४६.८ **वा अथवा**—§ । अस्य स्थाने मु-पुस्तके 'अथवा अन्तरिक्षस्थाना देवता नोऽस्माकं प्राशस्त्यं गृणातु । वा अथवा उर्वशी बहूनां वशयित्री आदित्याख्या द्युस्थानदेवता नः प्राशस्त्यं गृणातु । कीदृशी सा' इति वर्तते ॥ ८४६. १० **उदकस्य वा**—*मॅ-मु । उदकस्य—§ ॥

८४६. २४ **शंतमा**—ख च-झ-ण-भ-य-र-मु । प्र शंतमा—मॅ ॥ ८५०. ६ **शशमानस्य शंसमानस्य**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । शशमानस्य—मॅ ॥ ८५०. १५ **सांसारिकस्य चारिष्टस्य**—§ । सांसारिकस्य वारिष्टस्य—मॅ-मु ॥ ८५०. १५ **ईश्वरव्यतिरिक्तस्य**—ख-च-ण-न । ईश्वरसेवातिरिक्तस्य—मु । ईश्वरस्य व्यतिरिक्तस्य—य-मॅ ॥

८५३. ९ **सुखस्य भावयित्रीः**—मॅ । सुखस्य भावयित्र्यः—§-मु ॥ ८५६. १४ **अनन्यप्रेरणयैव**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । अनन्यप्रेरणायैव ?—मॅ-मु ॥ ८५७. १७ **तथा संतम्**—*मॅ-मु । तम्–ग-घ-ज । स यथा सन्तम्—इतरेषु ॥ ८५७. १८ **हिरण्यवर्ण हितरमणीयवर्णम्**—झ-न-भ-य-मु । हिरण्यवर्णम्—मॅ ॥ ८५८. २ **कामान् प्रयच्छन् वा**—ख-झ-न-भ-य-र-श-मु । कामान् प्रयच्छन् आ—मॅ ॥ ८५८. १४ **रातहव्या दत्तहविष्काः**—ग-घ-ज-त-न । रातहव्या दत्तहव्या हविष्काः—य-मॅ-मु ॥ ८५८. २१ **स्त्रिया अप्यधिकारः**—ख-च-ण-भ । स्त्रिया अग्न्यधिकारः—य-मॅ-मु ॥

८५९.१८ **उपपत्तिमेवमाहुः**—ख-च-झ-ण-न-भ-र-मु । उत्पत्तिमेवमाहुः—य । उपपत्तिमेवाहुः–मॅ ॥ ८५९. २० **इन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्य**—मॅ-मु । इन्द्राय प्रातःसावस्य—§ ॥ ८६०. २ **तद्द्वयमपि**—ख-ग-घ-ज-झ-त-न-भ-य-र-श । तद्धदयमपि–मॅ-मु ॥ ८६०.२ **त्वमपि ज्येष्ठतातिम्**—श-मॅ-मु । ज्येष्ठतातिम्—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८६०. १५ **शोभनवृष्टिप्रदानादिकर्मन्निन्द्र**—न । °कर्मेन्द्र—इतरलिखितपुस्तकेषु । °कर्मकेन्द्र—मॅ-मु ॥ ८६१. ३ **सः स खलु होता**—§-मु । सः स खलु—य । स खलु होता—मॅ ॥ ८६३. १४ **सवनं यज्ञगृहम्**—य-मॅ-मु । सदनं यज्ञगृहम्—§ ॥ ८६४. २२ **तस्मादेवं भवतीति**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । तस्मादेवं भातीति—मॅ-मु ॥

८६६.६ **गा निगूढा इति संबन्धः**—मॅ-मु । गा इति संबन्धः निगूढाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श; गा इति संबन्धः—ग-घ-ज ॥ ८७०. ५ **अग्निमित्ताम्**—ग-घ-ज-श-*मॅ-मु ॥ ८७०. ६-७ **अतरन् सत्रमनुतिष्ठन्तः**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । अतरन् समनुतिष्ठन्तः—मॅ-मु ॥ ८७२. १५ **नोऽस्माकं भुवन्**—न-य-मु । अस्माकं भुवन्—मॅ ॥ ८७३. १६ **वेतु**—*मॅ । व्यन्तु—मु ॥

८७५. ११ **संमोदन्तेऽस्मिन् देवाः**—ख-च-ण-त-भ-श ॥ संमोदन्ते तस्मिन् देवाः—य-मॅ-मु ॥ **अवयवलक्षणेयम्**—*मॅ । पूर्वावयवलक्षणेयम्—मु ॥

८७८. १३-१४ **तपनपरिस्पन्दाधीनत्वात्**—ख-झत-न-भ-य-र । तपपरिस्पन्दा°—मु । तपनपरिस्यन्दा°—मॅ ॥ ८७८. २० **स्वस्वामिनोऽभिमतम्**—ग-घ-ज । स्वस्वामिनेऽभिमतम्—य । स्वस्वामिन्यभिमतम्—मॅ-मु ॥

८८०. ७ **गमयन्तम्**—*मॅ । ददतम्—मु ॥ ८८०. १९ **भद्रा शोभनानि**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । भद्रा शोभनीयानि—मॅ-मु ॥

८८२. ८ **आपृचे आपर्चनीयाः**—मॅ-मु । आपृचे आपृचनीये—ख-च-ण; आपृचे आपर्चनीये—ग-घ-ज-झ-न-भ-य-र-श ॥

८८३.१२ **सप्तमम्**—*मॅ-मु । षष्ठम्—§॥ ८८५.२० **आगहि**—? (आगच्छ) ॥ ८८७.६ **स्वस्त्यात्रेये**—मॅ । स्वस्त्यात्रेयम्—ख-च-झ-ण-त-र-श-मु; स्वस्त्यात्रेयो—न ॥ ८८७. ७ **तथा भयादिके सति**—ख-च-ण-त; तयादिके सति—झ-न-भ-र । तथारूपादिके सति—श-मॅ-मु ॥ ८८७. २१ **पन्था अन्तरिक्षमार्गः**—ग-घ-ज-*मॅ । पथ्या स्वस्ति देवि पन्था अन्तरिक्षमार्गः—मु ॥ ८८८. ८ **बन्धुजनेन सं गमेमहि संगच्छेमहि**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । बंधुजनेन संगमेमहि—मॅ-मु ॥ ८८८.९ **प्रवासकोपेन**—ख-च-ण-श; प्रयासकोपेन— झ-त-न-भ-र । प्रयामकोपेन—*मॅ-मु॥

८९०. १५ **एतान्**—मॅ-मु । तान्—§ ॥ ८९१. १५-१६ **ऊर्णाः दीप्तीः शुन्ध्यवः शोधिकाः**—य-र-मॅ । ऊर्णा दीप्ताः (झ-दीप्तिः; न-दीप्तयः) शुन्ध्यवः शोधिकाः—ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-त-न-श । ऊर्णा दीप्ताः शुन्ध्यवः शोधिका अपः—मु ॥ ८९४.१६ **गोसंबन्धि वा राधः**—मॅ-मु । गोसंबन्धिनं वा राधः—§ ॥ ८९४.१७ **तत्संबन्धि वा राधः**—मॅ-मु । तत्संबन्धिनं वा राधः—§॥

८९७. ५ **स्यन्दमाना अपः**—मॅ-मु । स्यन्दमाना आपः–§ ॥ ८९७. ७ **अश्वा इव अश्वा यथा**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य । अश्वा इव यथा—मॅ-मु ॥ ८९९. २० **स मर्त्यश्च सुदेवः**—ख-च-झ-ण-न-भ-य । सुदेवः–मॅ-मु ॥ ८९९. २१ **स सुवीरः**—ख-च-झ-ण-न-भ-य । स मर्त्यः सुवीरः—मॅ । सुमर्त्यः सुवीरः—मु ॥ ८९९. २२ **एवं भवति**—य-मॅ । य एवं भवति–त-मु । अनन्वितमिदम् ॥

९०१. १०-११ **अब्दया मुहुरुदकानाम्**—§-मु । अब्दयाचिन्मुहुरुदकानाम्—मॅ ॥ ९०१. ११ **जसो याजादेशः**—ख-च-झ-ण-न भ-य । शसो याजादेशः ?—मॅ-मु ॥ ९०२. १० **निहतवन्तः स्थ**—झ-त-न-भ-र; निहितवन्तः स्थ–य । निहतवन्तः–मॅ-मु ॥ ९०४. ८ **स्नुगतयः**—*मॅ । सुगतयः–मु । स्नुतयः—ख-च-ण-न; मतयः–ग-घ-ज; स्तुतयः–झ-त-भ-र; सुमतयः—श ॥ ९०५. २ **मधुराप्रुषाः** ?—मॅ-मु । मधुराः प्रुष्टाः—न-भ; मधुराः–घ ॥ ९०५. २५ **रमयत हे मरुतः**—*मॅ-मु । रमयन्त हे मरुतः—§ ॥ ९०६. ५ **धत्थ दत्थ**—*मॅ-मु । धत्थ दत्त—§ ॥

९०९. १० **विश्वस्य उत्तस्य**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । विश्वस्योत्कृष्टस्य—मॅ-मु ॥

९११. १५ **गावो न** – मॅ-मु । गावो न अश्व इव–§ ॥

९१५. २ **सुसदृशः**—§-मु । सुसदृशाः—मॅ ॥ ९१५. १३ **नमनहेतुकम्**—मॅ-मु । नमनहेतुम्-§ ॥ ९१५.१९ **विपरिणन्तव्यः**—*मॅ । विपरिणेतव्यः-§-मु ॥ ९१५. २० **ओजो नाम**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । ओजनाम-मॅ ॥ ९१५. २२ **तनूषु युष्मदीयेषु**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । तनूषु तदीयेषु—मॅ-मु । तनूशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् ‘ युष्मदीयासु ’ इति युक्तम् ॥ ९१६. १८ **हविर्भिः सेविताः**—ग-घ-ज-न-मॅ-मु । हविर्भिः सेकिताः—ख-च-झ-ण-त-भ-य-र; हविर्भिः सेचिताः-श ॥

९१७. २ **एषाम्**—ग-घ-ज-श-*मॅ-मु ॥ ९१८. १८ **वैसादृश्याभावः**—त-य-र-मु । वैसदृश्याभावः—मॅ ॥ ९१९. ३ **सामानाधिकरण्यप्रयोगः**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । समानाधिकरण्यप्रयोगः—मॅ ॥

९२०. ७ **लङि तिपि रूपम्**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । लुङि तिपि रूपम्—मॅ-मु ॥ ९२१. १ **°पट्टादिकम्**—मॅ-मु । °भेद्यादिकम्—ख; °भट्टादिकम्—च-झ-ण-न-भ-य-र; °पादिकम्—श ॥ ९२१. १६ **करोतीत्यर्थः**—मॅ-मु । करोतीति—§ ॥ ९२२. १७ **भनतेः**—*मॅ । नभतेः—§-मु ॥ ९२२. १८ **प्राचुच्यवुः**—मॅ-मु । प्रचुच्यवुः—§ ॥ ९२२. १९ **आग्रयणादौ**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श-मु । आग्रायणादौ—मॅ ॥ ९२३. ४ **पुत्रा इति शेषः**—ख-च-झ-ण-न-भ-य । पुत्रा इत्यर्थः—मॅ-मु ॥

९२५. १६ **प्राक्षिपाम**—§ । प्रक्षिपामः—य-मॅ-मु ॥ ९२५. २४ **निवसथेत्यर्थः**—*मॅ-मु । निवसतेत्यर्थः—§ ॥

९२६. २० **अत्राश्चर्यं**... इत्यादि । बृहद्देवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ (मॅकडोनेल-पृ. ११७) अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ९२७.६ **राझ्या**—न-*मॅ । राज्ञा—मु॥ ९२७. १९ **तच्च दृश्यते**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । तत्र दृश्यते—मॅ-मु॥ ९२८.१ **पुत्रोत्पादनकामाः**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । पुत्रोत्पादनकाले— मॅ-मु ॥ ९२८. २३ **देवा अनेन त्रायन्ते स्तुत्यादिना स देवत्रः । न देवत्रः अदेवत्रः**—(न-सदेवत्रः)—न । देवा न येन त्रायन्ते स्तुत्यादिना सोऽदेवत्रः—*मॅ-मु ॥ ९२९. ४ **उपक्षपणकर्मा**-ख-च-झ-ण-त-न-भ-र । वा उपक्षपणकर्मा-य । उपक्षेपणकर्मा—श-मॅ-मु ॥ ९३१. १६ **संपन्न°**......इत्यादि । बृहद्देवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ९३१. १८ **स सत्यमृषिम्**—मॅ-मु । स सत्य ऋषिम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । स सद्य ऋषिम्—श ॥ ९३१. २२ **भगवन्नृषे**:—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-श । भगवानृषेः—मॅ-मु ॥ ९३२. ८ **कन्यां**...... इत्यादि । बृहद्देवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ अत्र द्रष्टव्यम् ॥

९३२. २० **स्थितिस्तत्**—*मॅ । स्थितं तत्—मु ॥ ९३४. २० **मित्रावरुणौ**—§-मु । मित्रवरुणौ—मॅ ॥ ९३५. १२ **यूपयष्टिरवस्थितः**—ग-घ-ज-श-मॅ-मु । यूपयष्टिरवस्थितम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । अनन्वितमेतत् । ‘ यूपयष्टिरिव स्थितः ’ (रथः) इति भाव्यमिति प्रतिभाति ॥

९३८. १६ **मेघेन वृष्ट्या**—मॅ-मु । मेघेन वृष्ट्या च—§ ॥ ९३८. १७ **पर्जन्य देव**—ग-घ-ज । पर्जन्य देव त्वया—य-मॅ-मु ॥ ९३८, १७ **प्रेरितेन त्वया**—§ । प्रेरितेन-मॅ-मु ॥ ९३९. १९ **विदीपयथः**—ग-घ-ज-श-*मॅ-मु ॥

९४०. १४ आत्मैव ज्ञाता—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । आत्मेव ज्ञाता—मॅ-मु ॥ ९४१.१६ नोऽस्माकम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-र । नोऽस्मभ्यम्-य-मॅ-मु ॥ ९४१. २४ युवाभ्यां घृतमन्नं च—ग-घ-ज-र-श । युवाभ्यां घृतं धनमन्नं च—ख-च-झ-ण-न-भ-य । युवाभ्यां घृतं बलमन्नं च—मु । अयमेव समीचीनः पाठः ॥ ९४२. १० अर्चनानसं......युवाम्—ग-घ-ज । मॅ-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥

९४२. २० यश्च । 'यस्य' इत्यस्य स्थाने 'यश्च' इति भाष्यकारेण पठितम् ॥ ९४३. २० सुचेतुना । मूले 'सु चेतुना' इति भिन्ने पदे ॥

९४६. १५ आह्वयामः—मॅ-मु । आह्वयामि—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र; आह्वयाम—ग-घ-ज ॥

९४८. १ उदकस्पर्शस्य कर्तारः—न । उदकस्पर्शत्वस्य कर्तारः—मॅ । उदकस्पृशत्वस्य कर्तारः—य-मु ॥ ९४८. १२ अनाम्नानात्—न-*मॅ-मु ॥

९४९. २३ दातुमुचितायाः—त । दानमुचितायाः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । दातृपूचितायाः—ग-घ-ज-श-*मॅ-मु ॥ ९४९. २३ महानुभावौ—मॅ-मु । महानुभावौ युवाम्—§ ॥

९५२. ५ रुद्राङ्किः—श-*मॅ-मु ॥ ९५२. १० त्रायेथां पालयेथाम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-मु । त्रायेथां पालयेतम्—मॅ ॥ ९५६. १५ सुखमपेक्षते—ख-च-ण-न-भ । सुखपेक्षते—झ; सुमुक्षते-त; सुखमुपेक्षते—य-र; सुखमुक्षत—श । सुखमुक्ष्यते ?—मॅ-मु ॥ ९५७. ८ द्रवणीयौ—य-मॅ-मु । द्रावर्णायौ—त ॥

९५८. १४ अथवा—मॅ-मु-× ॥ ९५८.२३ तिष्ठतः—*मॅ । तिष्ठथः-§-मु ॥ ९५९.८ कस्य चन—भ-य । कस्य वचन—झ; कस्य न—ख । कस्य च-मॅ-मु ॥ ९५९.१७ युवाम्—*मॅ । युवाम् । ईमिति पूरणः—ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-मु; युवाम् । हि पूरणः— ग-घ-ज ॥ ९६१. २ बह्वनपि—घ । बहून्यपि ?—मॅ-मु ॥ ९६१. ५ उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य । ? (उक्तलक्षणस्याश्विनो रथस्य) ॥ ९६१. ११ युवाभ्याम् । ? (युवयोः) ॥ ९६३. १२ मृगो मृगयिता—*मॅ । मृगो मृगयितः—मु ॥

९६४. ६ अश्विना अश्विनौ—ग-घ-ज-मु । अश्विना-य । अश्विनौ—मॅ ॥ ९६५. १ अश्विना अश्विनौ—ख-च-झ-ण-त-न-भ-र । अश्विना—मॅ-मु ॥

९६६. ९ हिंस्ताम्—ग-घ-ज-*मॅ-मु ॥ ९६६.१८ पञ्चदशधा समानाः—*मॅ । पञ्चदशधेति समानाः-मु । लिखितपुस्तकेषु अशुद्धाः पाठाः ॥ ९६६.१९ दोहभूमिम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । दोहनभूमिम्—मॅ-मु ॥ ९६७. १२ अपां कारणात्—*मॅ-मु । अपः करणात्—ख-च-ण-त-न-र; अपः कारणात्-ग-घ-ज-झ-भ-य; अप करणात्—श ॥

९६८. ५ यज्ञं गन्तारौ—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-श । यज्ञगन्तारौ-झ-भ-य-र-मॅ-मु ॥ ९६९. ४ दुर्गमनान् मार्गान्—ग-घ-ज-मॅ । दुर्गमनान् मार्गान् वा—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । पापानि दुर्गमनान् मार्गान् वा—मु ॥ ९६९. ११ पालयेत्—ग-घ-ज-श-*मॅ-मु ॥

९७०. ७ तौ यथा—*मॅ-मु-× ॥ ९७१. ८ निर्माथिष्यन्ति—मॅ-मु । निर्भत्सिष्यन्ति—ख-च-ण; निर्ममिष्यन्ति—झ-त-भ-र; निर्गमिष्यन्ति—न; निर्मिमिष्यन्ति—ग-घ-ज-श ॥ ९७२. १७ जरया सहितः पतेत्-ख-भ । जयसा सहितः पतेत्-च-ण; जरयासूततः पतेत्—झ-य-र; जरयागततः पतेत्--न; जरायुक्तः पतेत्-श । जरायुजस्ततः पतेत् ?-*मॅ । जरायुयुज आपत-मु ॥

९७३. २० **उच्छी विवासे**—मॅ-मु। व्युच्छी विवासे—ख-च-ण; उछी विवासे—झ-न-भ-य-र-श ॥ ९७४. २१ **यच्चिद्धीत्यत्र**—ख-च-ण-श। यद्यद्धीत्यत्र—य। यद्धीत्यत्र—मॅ-मु ॥ ९७६. २ **मा तनुथाः मा कृथाः**—ख-च-ण-न-भ-य। मा तनुथाः—मॅ-मु ॥

९७६. १३ **अत्रानुक्रमणिका**—झ-न-भ-य-र-श-मु। तत्रानुक्रमणिका—मॅ ॥ ९७७. २१ **प्रथममध्यमयोः स्थानयोः**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु। प्रथममध्यमयोः—मॅ ॥

९८१. १५ **असुरादयः**—*मॅ-मु। सुरादयः—§ ॥ ९८३. १ **स हि सर्वात्मा**—न। स हि सर्वात्मत्वात्—त-भ। तं हि सर्वात्मत्वात्?—मॅ-मु ॥ ९८३. १८ **प्र सुवाति च**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु। प्र सुवाति—मॅ ॥ ९८३. १९ **वृणीमह इति**—§-मु। वृणीमह इत्यर्थः—मॅ ॥

९८७. २० **°स्तोमे चैषा**—*मॅ। °स्तोमेत्येषा—झ-त-र-श-मु। °स्तोमेऽप्येषा—न। °स्तोमे ह्येषा—भ ॥ ९८८. १ **प्रत्यक्षा देवतापि च**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-श-मु। प्रत्यक्षदेवतापि च—मॅ ॥

९८९. ८ **चैतन्नामकाय**—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र। एतन्नामकाय—मॅ-मु ॥ ९८९. २३ **ध्यायति**—न-श-मु। ध्याययति—मॅ ॥ ९९२. ५-६ **ते दीवि न**—ख-च-ण-त-भ-य-श। न दीवि न—मॅ-मु ॥

९९३. २ **अन्नेषु वा**—*मॅ-मु। अन्नेषु—§ ॥ ९९३. १० **द्रुमविकारेण**—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श। द्रुविकारेण—मॅ-मु ॥ ९९३.११ **आवरकमेघहननाय**—मॅ-मु। आवरकमेघे हननाय—ख-झ-भ-य; आचरमेघे हननाय—च-ण ॥ ९९३. ११ **प्रतीषते प्रतिगच्छतः**—*मॅ-मु। भवति ईषते अभिगच्छति—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र; प्रतिगच्छतः। आ पूरणः—ग-घ-ज; प्रतिगच्छति—श ॥ ९९३. २५ **मर्तैव**। 'मर्ताय' इत्यस्य स्थाने 'मर्तैव' इति भाष्यकारेण पठितम् ॥

९९५. २१ **बृहतः महतः**—ख-च-झ-ण-भ-य। बृहतः—मॅ-मु ॥ ९९५. २२ **सुशुक्वानः**। मूले 'सुशुक्वानः' इति ॥ ९९६. ७ **विस्तीर्णक्रमणः**—मॅ-मु। विस्तीर्णाक्रमणः—§ ॥ ९९६. २० **द्वितीयायाः लुक्**—ख-च-ण-भ-मु। द्वितीयालुक्—मॅ ॥ ९९७. १७ **ते मरुतः**—§-मु। हे मरुतः—मॅ ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

२-५ मण्डलानि

ॐ

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ द्वितीयं मण्डलम् ॥

शतर्चिनां प्रथमं मण्डलं व्याख्यातम् । अथ गार्त्समदं द्वितीयं मण्डलं व्याख्यायते । ‘त्वमग्ने द्युभिः’ इत्यादिकं द्वितीयं मण्डलम् । चत्वारोऽनुवाकाः । तेषु प्रथमेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र ‘त्वमग्ने द्युभिः’ इति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तम् । मण्डलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । स च पूर्वम् आङ्गिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोचितः । पश्चात् तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामा अभूत् । तथा चानुक्रमणिका–‘य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयं मण्डलमपश्यत्’ इति । तथा तस्यैव शौनकस्य वचनम् ऋष्यनुक्रमणे–‘त्वमग्न इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोत्रः प्रकृत्या तु[1] य आङ्गिरस उच्यते’ इति । तस्मान्मण्डलद्रष्टा शौनको गृत्समद ऋषिः । जगती छन्दः । मण्डलादिपरिभाषया आग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका–‘त्वमग्ने जागतं तु’ इति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसि इदमादिसूक्तद्वयस्य विनियोगः । ‘त्वमग्ने द्युभिरिति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति सूत्रितत्वात् ॥ उपाकरणोत्सर्जनयोरपि[2] आद्या विनियुक्ता ॥

त्वम॑ग्ने॒ द्युभि॒स्त्वमा॑शुशु॒क्षणि॒स्त्वम॒द्भ्यस्त्वमश्म॑न॒स्परि॑ ।
त्वं वने॑भ्य॒स्त्वमोष॑धीभ्य॒स्त्वं नृ॒णां नृ॑पते जाय॒से शुचि॑ः ॥ १ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । द्युऽभि॑ः । त्वम् । आ॒शु॒शु॒क्षणि॑ः । त्वम् । अ॒त्ऽभ्यः । त्वम् । अश्म॑नः । परि॑ ।
त्वम् । वने॑भ्यः । त्वम् । ओष॑धीभ्यः । त्वम् । नृ॒णाम् । नृ॒ऽप॒ते॒ । जा॒य॒से॒ । शुचि॑ः ॥ १ ॥

हे ᵛअग्ने अग्रणीत्वादिगुणविशिष्ट हे ᵛनृणां ᵛनृपते । नृणां मनुष्याणां मध्ये ये नरा यष्टारः सन्ति तेषां विशेषेण पालयितः । यद्वा उभाभ्यां पदाभ्यां बहुत्वं नित्यस्वामित्वं च प्रतिपाद्यते[3] । सर्वेषामपि नराणां नित्यपालकेत्यर्थः ॥ नृणामित्यस्य निघाताभावश्छान्दसः ॥ तादृश हे देव ᵛत्वं ᵛद्युभिः यागदिवसैर्निमित्तभूतैः ᵛजायसे यागार्थं मथनेन[4] उत्पद्यस इत्यर्थः । यद्वा । तादृशैर्दिवसैः सहितो जायसे । तत्तद्यागदिवसेषु प्रसिद्धः[5] भवसीत्यर्थः । तथा ᵛत्वम् ᵛआशुशुक्षणिः जायसे आ सर्वतो

---

[1] ण-ण१-न-व- नु । [2] म–उपाकर्मोत्सर्जनयोरपि । [3] ण–प्रतिपद्येते । [4] ण१-म–मन्थनेन । [5] क-झ-झ१-म–प्रवृद्धः ।

दीप्यमानो भवसि ॥ आङ्युपपदे ‘ शुच दीप्तौ ’ इत्येतस्य सनन्तस्य छान्दसमिदं रूपम् । यद्वा । आशु शीघ्रं शुच् दीप्तः सन् यतः संसेव्यते इति । आशु शुचं शोकं सनोति ददाति शत्रुभ्यो दाहादिना इत्याशुशुक्षणिः ॥ तादृशो भवसि । एवं सर्वत्र प्रतिविशेषणं जायस इति योज्यम् । हे अग्ने vत्वम् vअद्भ्यः वृष्ट्युदकेभ्यो जायसे वैद्युतरूपेण वाडवरूपेण वा समुद्रोदकेभ्यः । vअश्मनः मेघात्पाषाणाद्वा vपरि जायसे । ‘ यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान ’ (ऋ. सं. २. १२. ३) इति हि मन्त्रान्तरम् । vत्वं vवनेभ्यः वृक्षादिसमूहेभ्यो दावरूपेण । vत्वम् vओषधीभ्यः वैश्वानररूपेण[1] । एवं महानुभावस्त्वं मथनेनोत्पन्नः सन् सर्वात्मको भवसीत्यर्थः । vशुचिः एव जायसे । यद्वा । शुचिः आदित्यरूपः[2] जायस इत्यर्थः । अत्र ‘ त्वमग्ने द्युभिरहोभिः ’ (निरु. ६. १) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ।

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्वियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदृतायतः ।
तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २ ॥

तव । अग्ने । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्वियम् । तव । नेष्ट्रम् । त्वम् । अग्नित् । ऋतऽयतः ।
तव । प्रऽशास्त्रम् । त्वम् । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपतिः । च । नः । दमे ॥२॥

हे vअग्ने vहोत्रं होतुः कर्म शस्त्रयाज्यादिलक्षणं यदस्ति तदपि vतव एव स्वदर्थमित्यर्थः । तथा vपोत्रं पोतुः कर्म यदस्ति तदपि vतव एव । तथा vऋत्वियं प्राप्तकालमार्त्विज्यं तवैव । vनेष्ट्रं नेष्टुः कर्म प्रस्थितयाज्यादिरूपं vतव । हे अग्ने vत्वम् vअग्नित् आग्नीध्रश्च त्वमेवासि । तथा vऋतायतः यज्ञमिच्छतः vतव एव vप्रशास्त्रं यत्प्रशास्तुर्मैत्रावरुणस्य कर्म तत् । हे अग्ने vत्वम् vअध्वरीयसि अध्वरं यज्ञं कामयसे । अध्वर्युर्भवसीत्यर्थः । तथाध्वर्युशब्दव्युत्पत्तेः । ‘ अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं कामयत इति वा ’ (निरु. १. ८) इति हि निरुक्तम् । तथा vब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्यपि[3] vअसि । तथा vनो vदमे अस्मद्यज्ञगृहे vगृहपतिश्च असीति ॥

त्वमग्न इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुरुगायो नमस्यः ।
त्वं ब्रह्मा रयिविद्ब्रह्मणस्पते त्वं विधर्तः सचसे पुरंध्या ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सताम् । असि । त्वम् । विष्णुः । उरुऽगायः । नमस्यः ।
त्वम् । ब्रह्मा । रयिऽवित् । ब्रह्मणः । पते । त्वम् । विधर्तरिति विऽधर्तः ।
सचसे । पुरम्ऽध्या ॥ ३ ॥

हे vअग्ने vत्वं यतः vसतां vवृषभः वर्षिता vअसि अतः vइन्द्रः असि । यद्वा । सतां साधूनाम् इन्द्रोऽसि । कामानां वर्षितासि । vत्वं vविष्णुः असि । यतः vउरुगायः बहुभिर्गीयमानः vनमस्यः नमस्कार्यश्च भवसि । हे vब्रह्मणस्पते परिवृढस्य कर्मणो मन्त्रस्य वा पालयितः vत्वं यतः vरयिवित्

---

[1] क-झ१-म-व्रीह्यादिभ्यो वैश्वानररूपेण । [2] त-म-व-आदित्यरूपेण । [3] क-ण-ण१-न-व-ब्राह्मणाच्छन्दस्यपि ।

गवादिधनस्य वेत्ता अतः ᵛब्रह्मा असि । हे ᵛविधर्तः विविधकारक वैश्वानररूपाग्ने ᵛपुरंध्या बहुप्रकारया[1] बुद्ध्या ᵛसचसे सह वर्तसे सर्वदा बुद्ध्या स्तूयस इत्यर्थः ॥

त्वम॑ग्ने॒ राजा॒ वरु॑णो धृ॒तव्र॑त॒स्त्वं मि॒त्रो भ॑वसि द॒स्म ईड्य॑ः ।
त्वम॑र्य॒मा सत्प॑ति॒र्यस्य॑ सं॒भुजं॒ त्वमंशो॑ वि॒दथे॑ देव भाज॒युः ॥ ४ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने । राजा॑ । वरु॑णः । धृ॒तऽव्र॑तः । त्वम् । मि॒त्रः । भ॒व॒सि॒ । द॒स्मः । ईड्यः॑ ।
त्वम् । अ॒र्य॒मा । सत्ऽप॑तिः । यस्य॑ । स॒म्ऽभुज॑म् । त्वम् । अंशः॑ । वि॒दथे॑ । दे॒व॒ । भा॒ज॒युः ॥४॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वं यतः ᵛधृतव्रतः धारितकर्मासि अतः ᵛवरुणः ᵛराजा असि । यतः ᵛदस्मः शत्रूणामुपक्षपयिता ᵛईड्यःस्तुत्यश्च अतः ᵛमित्रः एतन्नामको देवोऽसि । यतः ᵛसत्पतिः सतामभिमतप्रदानेन पालयिता अतः ᵛअर्यमा ᵛभवसि । दातृत्वं च अर्यम्णो लिङ्गम् । अर्यमेति तमाहुर्यो ददातीति । ᵛयस्य अर्यम्णः दानं ᵛसंभुजं संततभुजं[2] व्यापकं[2] भवति । यद्वा । यस्य धनं संभुजं सम्यक् भोगाय साधु ग्रहीतॄणाम् । तथा ᵛत्वम् ᵛअंशः सूर्यमूर्त्यन्तरभूत एतन्नामको देवोऽसि । तादृश हे ᵛदेव ᵛविदथे अस्मदीये यज्ञे ᵛभाजयुः फलानां भाजयिता प्रापयितासि ॥

त्वम॑ग्ने॒ त्वष्टा॑ विध॒ते सु॒वीर्यं॒ तव॒ ग्नावो॑ मित्रमहः सजा॒त्य॑म् ।
त्वमा॑शु॒हेमा॑ ररिषे॒ स्वश्व्यं॒ त्वं न॒रां शर्धो॑ असि पुरू॒वसुः॑ ॥ ५ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । त्वष्टा॑ । वि॒ध॒ते । सु॒ऽवीर्य॑म् । तव॑ । ग्नावः॑ । मि॒त्र॒ऽम॒हः॒ । स॒ऽजा॒त्य॑म् ।
त्वम् । आ॒शु॒ऽहेमा॑ । र॒रि॒षे॒ । सु॒ऽअश्व्य॑म् । त्वम् । न॒राम् । शर्धः॑ । अ॒सि॒ । पु॒रु॒ऽवसुः॑ ॥५॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वष्टा फलस्य साधु संपादयिता ᵛत्वं ᵛविधते परिचरते जनाय ᵛसुवीर्यं शोभनवीर्यं धनम् । तद्धेतुर्भवसि । ᵛग्नावः याः स्तुतिवाचः सन्ति ताः ᵛतव स्वभूताः । हे ᵛमित्रमहः हितकारितेजः ᵛसजात्यम् अस्माकं बान्धवं भजस इत्यर्थः । हे अग्ने ᵛआशुहेमा आशु प्रेरयिता ᵛत्वं ᵛस्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहोपेतं फलं ᵛररिषे ददासि । हे अग्ने ᵛपुरूवसुः प्रभूतधनः ᵛत्वं ᵛनरां नराणां ᵛशर्धः बलस्थानीयः ᵛअसि ॥ ॥ १७ ॥

त्वम॑ग्ने रु॒द्रो असु॑रो म॒हो दि॒वस्त्वं शर्धो॒ मारु॑तं पृ॒क्ष ई॑शिषे ।
त्वं वातै॑ररु॒णैर्या॑सि शं॒ग॒यस्त्वं पू॒षा वि॑ध॒तः पा॑सि॒ नु त्मना॑ ॥ ६ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । रु॒द्रः । असु॑रः । म॒हः । दि॒वः । त्वम् । शर्धः॑ । मारु॑तम् । पृ॒क्षः । ई॒शि॒षे॒ ।
त्वम् । वातैः॑ । अ॒रु॒णैः । या॒सि॒ । श॒म्ऽग॒यः । त्वम् । पू॒षा । वि॒ध॒तः । पा॒सि॒ । नु । त्मना॑ ॥६॥

---

[1] व-बहुप्रजाकारया । [2] थ-संभुजव्यापकम्; क-म-व-संततभुजव्यापकम्; ण-न-सततं भुजव्यापकम् ।

हे ᵛअग्ने ᵛत्वं ᵛमहो ᵛदिवः महतो द्युलोकात् । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयात् । ᵛअसुरः शत्रूणां निरसिता ᵛरुद्रः असि । रुद्दुःखं दुःखहेतुर्वा पापादिः । तस्य द्रावयिता एतन्नामको देवोऽसि । ‘ रुद्रो वा एष यदग्निः’ (तै. सं. ५. ४. ३.१) इत्यादिष्वग्नेः रुद्रशब्देन व्यवहारात् । यद्वा । त्वं रुद्रः । रौति मामनिष्ट्वा नरा दुःखे पतिष्यन्तीति रुद्रः । तादृशोऽसि । ‘ रुद्रो रौतीति सतः’ (निरु. १० . ५) इति हि निरुक्तम् । तथा महो महतो द्युलोकस्य संबन्धी असुरोऽसि । असुर्बलम् । तस्य दाता आदित्यरूपश्च त्वमसि । अग्नेर्द्युलोकसंबन्ध्यसुरत्वम् ‘ उत वा दिवो असुराय मन्म ’ (ऋ. सं. ५.४१.३) इत्यादिषु । तथा ᵛत्वं ᵛमारुतं ᵛशर्धः मरुत्समूहरूपं बलमसि । वायुरूपश्च त्वमसीत्यर्थः । एवम् अग्न्यादित्यवायुरूपस्त्वम् । ᵛपृक्षः अन्नस्य हविर्लक्षणस्य त्वम् ᵛईशिषे ईश्वरो भवसि । यस्मादेवं तस्मात् ᵛत्वं ᵛवातैः वायुसदृशैः ᵛअरुणैः अरुणवर्णैरश्वैः ᵛशंगयः सुखस्य गृहरूप आवासभूतः सन् ᵛयासि प्राप्नोषि यागगृहम् । यद्वा । अरुणैर्गमनशीलैर्वातैर्वायुभिः नुन्नः[१] सन् यासि वने । तथा ᵛत्वं ᵛपूषा सर्वस्य पोषकः[२] सन् ᵛनु क्षिप्रं ᵛत्मना आत्मना अनुग्रहरूपया स्वबुद्ध्यैव[३] ᵛविधतः परिचरतो यजमानान् ᵛपासि[४] ॥

त्वम॑ग्ने द्रविणो॒दा अ॑रं॒कृते॒ त्वं दे॒वः स॑वि॒ता र॑त्न॒धा अ॑सि ।
त्वं भगो॑ नृपते॒ वस्व॑ ईशिषे॒ त्वं पा॒युर्दमे॒ यस्तेऽवि॑धत् ॥ ७ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । द्र॒वि॒णः॒ऽदाः । अ॒र॒म्ऽकृते॑ । त्वम् । दे॒वः । स॒वि॒ता । र॒त्न॒ऽधाः । अ॒सि॒ ।
त्वम् । भगः॑ । नृ॒ऽप॒ते॒ । वस्वः॑ । ई॒शि॒षे॒ । त्वम् । पा॒युः । दमे॑ । यः । ते॒ । अवि॑धत् ॥ ७ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वम् ᵛअरंकृते त्वामलंकुर्वते यजमानाय ᵛद्रविणोदाः हिरण्यस्य[५] दाता[५] असि । ᵛदेवः द्योतमानः ᵛसविता[६] सर्वस्य सत्कर्मसु प्रेरकः ᵛत्वं ᵛरत्नधाः रमणीयानां धनानां मणिमुक्तादीनां धारयिता ᵛअसि । तथा हे ᵛनृपते नृणां पालकाग्ने ᵛत्वं ᵛभगः भजनीयः सन् ᵛवस्वः वसुनः धनस्य ᵛईशिषे समर्थो भवसि दातुम् । ᵛयः यजमानः ᵛदमे यज्ञगृहे ᵛते त्वाम् ᵛअविधत् परिचरति तस्य ᵛपायुः पालकः ᵛत्वम् असि ॥

त्वाम॑ग्ने॒ दम॒ आ वि॒श्पतिं॒ वि॒शस्त्वां राजा॑नं सुवि॒दत्र॑मृञ्जते ।
त्वं विश्वा॑नि स्वनीक पत्यसे॒ त्वं स॒हस्रा॑णि श॒ता दश॒ प्रति॑ ॥ ८ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । दमे॑ । आ । वि॒श्पति॑म् । वि॒शः॑ । त्वाम् । राजा॑नम् । सु॒ऽवि॒दत्र॑म् । ऋ॒ञ्ज॒ते॒ ।
त्वम् । विश्वा॑नि । सु॒ऽअ॒नी॒क॒ । प॒त्य॒से॒ । त्वम् । स॒हस्रा॑णि । श॒ता । दश॑ । प्रति॑ ॥ ८ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛविश्पतिं यजमानानां पालकं ᵛत्वां ᵛविशः यजमानाः ᵛदमे स्वकीये यज्ञगृहे ᵛआ आसादयन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तथा कृत्वा ᵛराजानं दीप्यमानं ᵛसुविदत्रं शोभनज्ञानम् अस्मदनुकूलचेतस्कं सुधनं वा ᵛत्वाम् ᵛऋञ्जते प्रसाधयन्ति ॥ ‘ ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा ’ इति

---

[१] च-ण१-व–उत्पन्नः । [२] ण-त-न-म-त्र१–पोषणः । [३] क-म–सुबुद्ध्यैव । [४] क-ज्ञ१–पासि रक्षसि । [५] थ-ब–हिरण्यदाता । [६] म–सविता सर्वस्य प्रसविता ।

यास्कः ॥ यत एवं ततो हे ᵛस्वनीक शोभनज्वालारूपसेन ᵛत्वं ᵛविश्वानि सर्वाणि । हवींषीति शेषः ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ विश्वेषां हविषाम् आज्यसोमपुरोडाशादीनां ᵛपत्यसे ईश्वरो भवसि ॥ ईश्वरनामैतत् । ‘ इरज्यति पत्यते ’ (नि. २. २१. २.) इति तन्नामसु पाठात् ॥ यद्वा पतिभावमाचरसि । ᵛत्वं तु ᵛसहस्राणि ᵛशता शतानि ᵛदश एतत्संख्याकानि ᵛप्रति । एतत्संख्याकानामभिमतसाधनानां प्रतिनिधिरित्यर्थः ॥ ‘ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः’ (पा. सू. १. ४. ९२) इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । तैर्यत्फलं भवति तत्त्वया लभ्यत इत्यर्थः ॥

त्वाम॑ग्ने पि॒तर॑मि॒ष्टिभि॒र्नर॒स्त्वां भ्रा॒त्राय॒ शम्या॑ तनू॒रुच॑म् ।
त्वं पु॒त्रो भ॑वसि॒ यस्तेऽवि॑ध॒त्त्वं सखा॑ सु॒शेवः॑ पास्या॒धृषः॑ ॥ ९ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । पि॒तर॑म् । इ॒ष्टिऽभिः॑ । नरः॑ । त्वाम् । भ्रा॒त्राय॑ । शम्या॑ । त॒नू॒ऽरुच॑म् ॥
त्वम् । पु॒त्रः । भ॒व॒सि॒ । यः । ते॒ । अवि॑धत् । त्वम् । सखा॑ । सु॒ऽशेवः॑ ।
पा॒सि॒ । आ॒ऽधृषः॑ ॥ ९ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛपितरं पालकं ᵛत्वां ᵛनरः नेतारो यजमानाः ᵛइष्टिभिः एषणसाधनैर्यागैर्यजन्त इति शेषः । पितृवत्पालनाय यजन्त इत्यर्थः । तथा ᵛतनूरुचं शरीराणां दीपकं शरीरेषु दीप्यमानं वैश्वानरात्मना ᵛत्वां ᵛभ्रात्राय भ्रातृत्वाय सौभ्रात्राय ᵛशम्या ॥ कर्मनामैतत् ॥ कर्मणा यजन्त इति शेषः । यद्वा । उभयत्र वक्ष्यमाणेन ‘ अविधत् ’ इत्यनेन संबन्धः । हे अग्ने ᵛयः नरः ᵛते त्वाम् ᵛअविधत् परिचरति तस्य ᵛत्वं ᵛपुत्रो ᵛभवसि पुत्रवत्पालयिता भवसि । तथा ᵛत्वं ᵛसखा समानख्यानः सखिवद्धितकारी ᵛसुशेवः ॥ शेवमिति[1] सुखनाम ॥ सुष्ठु सुखकारी सन् ᵛआधृषः आधर्षकात्मा ᵛपासि रक्षसि । पितृत्वकामाय पितृत्वेन भ्रातृत्वकामाय भ्रातृत्वेन पुत्रत्वकामाय[2] पुत्रस्थानीयो भवसि । त्रिप्रकारेण रक्षसीत्यर्थः ॥

त्वम॑ग्न ऋ॒भुरा॒के न॑म॒स्य१॒॑स्त्वं वाज॑स्य क्षु॒मतो॑ रा॒य ई॑शिषे ।
त्वं वि भा॒स्यनु॑ दाक्षि दा॒वने॒ त्वं वि॒शिक्षु॑रसि य॒ज्ञमा॒तनिः॑ ॥ १० ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । ऋ॒भुः । आ॒के । न॒म॒स्यः॑ । त्वम् । वाज॑स्य । क्षु॒ऽमतः॑ । रा॒यः । ई॒शि॒षे॒ ।
त्वम् । वि । भा॒सि॒ । अनु॑ । ध॒क्षि॒ । दा॒वने॑ । त्वम् । वि॒ऽशिक्षुः॑ । अ॒सि॒ । य॒ज्ञम् । आ॒ऽतनिः॑ ॥ १० ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वम् ᵛऋभुः । उरुभासमानो मेधावी वा । त्वम् ᵛआके अन्तिके संनिधावेव ᵛनमस्यः नमस्कार्यः । स्तुत्य इत्यर्थः । इतरदेवतावत् मन्त्रप्रतिपाद्याकारेण[3] स्तुत्यो न भवसि किंतु प्रत्यक्ष इत्यर्थः । तथा ᵛत्वं ᵛक्षुमतः शब्दवतः सर्वत्र श्रूयमाणस्य ᵛवाजस्य अन्नस्य ᵛरायः धनस्य च ᵛईशिषे स्वामी भवसि । अतस्तद्देहीत्यर्थः । हे अग्ने ᵛत्वं ᵛवि ᵛभासि विशेषेण दीप्यसे । तदर्थम्

---

[1] त-वा–शेव इति । [2] ण-त-न–पुत्रकामाय । [3] क-ख-च-ञ१-ण१–मन्त्रप्रतिपाद्यत्वाकारेण ।

अनुक्रमेणैव ᵛधक्षि दहसि काष्ठादीन्[1] ॥ दहेर्लेटि सिपि रूपम् । संहितायां भष्भावाभावश्छान्दसः ॥ किमर्थमेवम् । ᵛदावने छेदनायान्धकारस्य । यद्वा । हविषो दानवते यजमानाय वा । किंच ᵛत्वं ᵛयज्ञं ᵛविशिक्षुः विशेषेण शिक्षयिता[2] साधयिता[2] ᵛअसि॥ ‘ न लोकाव्यय°’ (पा. सू. २. ३. ६९) इति षष्ठ्या निषेधः ॥ तथा ᵛआतनिः फलस्य सर्वतो विस्तारयिता ॥ ॥ १८ ॥

त्वम॑ग्ने॒ अदि॑तिर्देव दा॒शुषे॒ त्वं होत्रा॒ भार॑ती वर्धसे गि॒रा ।
त्वमिळा॑ श॒तहि॑मासि॒ दक्ष॑से॒ त्वं वृ॑त्र॒हा व॑सुपते॒ सर॑स्वती ॥ ११ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । अदि॑तिः । दे॒व॒ । दा॒शुषे॑ । त्वम् । होत्रा॑ । भार॑ती । व॒र्ध॒से॒ । गि॒रा ।
त्वम् । इळा॑ । श॒तऽहि॑मा । अ॒सि॒ । दक्ष॑से । त्वम् । वृ॒त्र॒ऽहा । व॒सु॒ऽप॒ते॒ । सर॑स्वती ॥ ११ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛदेव ᵛत्वं ᵛदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ᵛअदितिः अखण्डयिता परिपालयितासि। यद्वा । अदीना भूमिरसि । किंच ᵛत्वं ᵛहोत्रा होमनिष्पादिका ᵛभारती भरतस्य आदित्यस्य[3] आदित्यसंबन्धिनी[3] रश्मिरूपा सती ᵛगिरा स्तुत्या ᵛवर्धसे प्रवृद्धो भवसि । किंच ᵛत्वं ᵛशतहिमा । हिमशब्दः कालोपलक्षकः । अपरिमितकाला नित्या ᵛइळा भूमिः ᵛअसि । तादृशी सती ᵛदक्षसे दानाय समर्था[4] भवसि॥ तिङ उत्तरत्वादनिघातः ॥ तथा हे ᵛवसुपते धनपालक ᵛवृत्रहा पापादेर्हन्ता ᵛत्वं ᵛसरस्वती सरणवान् वायुः । तत्संबन्धिनी एतन्नियामिका माध्यमिकासि । आदित्याग्निवायूनां संबन्धिन्यो भारतीळासरस्वत्याख्या यास्तिस्रो देव्यः सन्ति ता अपि त्वमेवेत्यर्थः ॥

त्वम॑ग्ने॒ सुभृ॑त उत्त॒मं वय॒स्तव॑ स्पा॒र्हे वर्ण॒ आ सं॒दृशि॒ श्रियः॑ ।
त्वं वाजः॑ प्र॒तर॑णो बृ॒हन्न॑सि॒ त्वं र॒यिर्ब॑हु॒लो वि॒श्वत॑स्पृ॒थुः ॥ १२ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । सुऽभृ॑तः । उ॒त्ऽत॒मम् । वयः॑ । तव॑ । स्पा॒र्हे । वर्णे॑ । आ । स॒म्ऽदृशि॑ । श्रियः॑ ।
त्वम् । वाजः॑ । प्र॒ऽतर॑णः । बृ॒हन् । अ॒सि॒ । त्वम् । र॒यिः । ब॒हु॒लः । वि॒श्वतः॑ । पृ॒थुः ॥ १२ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वं ᵛसुभृतः सुष्ठु पोषितः सन् ᵛउत्तमं निरतिशयं ᵛवयः अन्नमायुष्यं वा त्वमसि तत्संपादकोऽसीत्यर्थः । तथा ᵛतव ᵛस्पार्हे स्पृहणीये ᵛवर्णे लोहितशुक्लादिलक्षणे ᵛसंदृशि सम्यग्दर्शनीये ᵛश्रियः ऐश्वर्याणि कान्तयो वा ᵛआ आश्रित्य वर्तन्ते ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किंच ᵛत्वं ᵛवाजः अन्नम् । तत्साधकत्वात्ताच्छब्द्यम् । अन्नसाधक इत्यर्थः । ᵛप्रतरणः प्रतारयिता पापात्[5]। अत एव ᵛबृहन् महान् ᵛअसि । तथा ᵛत्वं ᵛरयिः धनरूपोऽसि । ᵛबहुलः सर्वविषयबाहुल्योपेतः ᵛविश्वतः[6] ᵛपृथुः विस्तीर्णः प्रख्यात इत्यर्थः ॥

---

१ त–कायादीन्; थ–कामादीन् २. म–शिक्षयिता शोधयिता; ण-न–क्षिपायिता साधायिता; व–क्षेपयिता साधयिता । ३. क-झ१–आदित्यस्य संबन्धिनी । ४. ख-म-समर्थः । ५. त-थ-न-व–पातात् । ६. झ१–विश्वतः सर्वतः ।

त्वाम॑ग्न आदि॒त्यास॑ आ॒स्यं१॒॑त्वां जि॒ह्वां शुच॑यश्चक्रिरे कवे ।
त्वां रा॑ति॒षाचो॑ अध्व॒रेषु॑ सश्चिरे॒ त्वे दे॒वा ह॒विर॑द॒न्त्याहु॑तम् ॥ १३ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । आ॒दि॒त्यासः॑ । आ॒स्य॑म् । त्वाम् । जि॒ह्वाम् । शुच॑यः । च॒क्रि॒रे॒ । क॒वे॒ ।
त्वाम् । रा॒ति॒ऽसाचः॑ । अ॒ध्व॒रेषु॑ । स॒श्चि॒रे॒ । त्वे इति॑ । दे॒वाः । ह॒विः । अ॒द॒न्ति॒ । आऽहु॑तम् ॥ १३ ॥

हे vअग्ने vत्वाम् vआदित्यासः अदितेः पुत्रा इन्द्रादयः vआस्यं स्वकीयं मुखं भक्षणपानादिसाधनं चक्रिरे इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तथा हे vकवे क्रान्तप्रज्ञ vत्वाम् एव vशुचयः शुद्धा दीप्ता वा देवाः vजिह्वां स्वकीयजिह्वास्थानीयम् आस्वादनसाधनं vचक्रिरे । त्वन्मुखेनैव भक्षयन्ति त्वज्जिह्वयैव आस्वादयन्तीत्यर्थः । तथा vत्वाम् एव vरातिषाचः । रातिर्दानं दत्तं हविरादि धनं वा । तेन समवेता देवाः vअध्वरेषु यज्ञेषु vसश्चिरे सेवन्ते त्वामेव प्रतीक्षन्ते विना त्वया स्वेषां[1] हविर्भक्षणायोगात् । एवं कृत्वा vत्वे त्वयि vदेवाः सर्वे vआहुतं सर्वतो दत्तं vहविरदन्ति भक्षयन्ति । एवं सर्वदेवोपकारिणं महानुभावं स्तौमीत्यर्थः ॥

त्वे अ॑ग्ने॒ विश्वे॑ अ॒मृता॑सो अ॒द्रुह॑ आ॒सा दे॒वा ह॒विर॑द॒न्त्याहु॑तम् ।
त्वया॒ मर्ता॑सः स्वदन्त आसु॒तिं त्वं गर्भो॑ वी॒रुधां॑ जज्ञिषे॒ शुचिः॑ ॥ १४ ॥

त्वे इति॑ । अ॒ग्ने॒ । विश्वे॑ । अ॒मृता॑सः । अ॒द्रुहः॑ । आ॒सा । दे॒वाः । ह॒विः । अ॒द॒न्ति॒ । आऽहु॑तम् ।
त्वया॑ । मर्ता॑सः । स्व॒द॒न्ते॒ । आ॒ऽसु॒तिम् । त्वम् । गर्भः॑ । वी॒रुधा॑म् । ज॒ज्ञि॒षे॒ । शुचिः॑ ॥ १४ ॥

हे vअग्ने vत्वे त्वयि vविश्वे सर्वे vअमृतासः अमरणधर्माणः vअद्रुहः अद्रोग्धारः vदेवाः vआसा त्वदीयेन आस्येन vआहुतं vहविरदन्ति भक्षयन्ति । आस्यशब्दस्य तृतीयैकवचने 'पद्दन्नोमास्°' इत्यादिना आसन्नादेशः । 'ऊडिदंपदादि°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तथा vमर्तासः मनुष्या अपि vत्वया साधनभूतेन vआसुतिं रसरूपमन्नादिकं vस्वदन्ते आस्वादयन्ति । vत्वम् एव vवीरुधां लतादीनां vगर्भः गर्भस्थानीयः तेषां मध्येऽवस्थानात् । वसुः सर्वेषां निवासभूतः सन् vजज्ञिषे । उत्पादयसि सस्याद्यन्नम् ॥

त्वं तान्त्सं च॒ प्रति॑ चासि म॒ज्मनाग्ने॑ सुजात॒ प्र च॑ देव रिच्यसे ।
पृ॒क्षो यद॑त्र महि॒ना वि ते॒ भुव॒दनु॒ द्यावा॑पृथि॒वी रोद॑सी उ॒भे ॥ १५ ॥

त्वम् । तान् । सम् । च॒ । प्रति॑ । च॒ । अ॒सि॒ । म॒ज्मना॑ । अग्ने॑ । सु॒ऽजा॒त॒ । प्र । च॒ । दे॒व॒ । रि॒च्य॒से॒ ।
पृ॒क्षः । यत् । अत्र॑ । म॒हि॒ना । वि । ते॒ । भुव॑त् । अनु॑ ।
द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ ॥ १५ ॥

---

[1] क-ङ१-म–तेषाम् ।

हे अग्ने ᵛत्वं ᵛमज्मना बलेन ᵛतान् प्रसिद्धान् देवान् ᵛसं ᵛच ᵛअसि संगच्छसि । तैः सहितोऽपि भवसि । तथा सामर्थ्येन ᵛप्रति ᵛचासि । प्रत्येकं तैर्विभिन्नः प्रतिनिधिर्वा भवसि । प्रतिस्वीकारसमये तैः सहितो भवसि वियुक्तश्च भवसीत्यर्थः । हे ᵛसुजात शोभनजनन । मन्त्रसहितमथनेन उत्पन्नत्वात् अग्नेः सुजन्मत्वम् । तादृश ᵛअग्ने हे ᵛदेव ᵛप्र ᵛरिच्यसे ᵛच । तैर्बलेन चाधिको भवसि । आधिक्ये कारणमाह । ᵛयत् यस्मात् ᵛअत्र अस्मिन् यज्ञे ᵛपृक्षः सर्वमप्यन्नम् । व्यत्ययेन बहुवचनम् । ᵛते तवैव ᵛवि ᵛभुवत् समर्थं भवति ᵛमहिना माहात्म्येन । यतो महत्त्वमस्ति अत इत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । ᵛरोदसी सर्वनिरोदनस्वभावे ᵛउभे द्यावापृथिव्यौ ᵛअनु । ते प्रति । तयोर्मध्ये व्याप्तमित्यर्थः । त्वयि हुतमन्नं त्वन्महत्त्वेन लोकत्रये व्याप्तमित्यर्थः ॥

ये स्तो॒तृभ्यो॒ गोअ॑ग्रा॒मश्व॑पेशस॒मग्ने॑ रा॒तिमु॑पसृ॒जन्ति सू॒रयः॑ ।
अ॒स्माञ्च॒ तांश्च॒ प्र हि नेषि॒ वस्य॒ आ बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ १६ ॥

ये । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । गोऽअ॑ग्राम् । अश्व॑ऽपेशसम् । अग्ने॑ । रा॒तिम् । उ॒प॒ऽसृ॒जन्ति । सू॒रयः॑ ।
अ॒स्मान् । च॒ । तान् । च॒ । प्र । हि । नेषि॑ । वस्यः॑ । आ ।
बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥ १६ ॥

अनया होता स्तुतिनिगमव्याजेन[1] अभिमतमाशास्ते । हे ᵛअग्ने ᵛसूरयः मेधाविनः प्रेरयितारो वा यजमानाः ᵛस्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यः ᵛगोअग्रां गावोऽग्रगामिन्यो यस्याः तादृशीं गोप्रमुखाम् ᵛअश्वपेशसम् ॥ पेश इति रूपनाम ॥ अश्वेन निरूपणीयाम् । एतद्द्वयं प्राधान्याभिप्रायम् । गौश्च अश्वश्च अजाश्चेति दक्षिणापरिगणनेषु गवाश्वयोः प्राथम्यात् । तादृशीं ᵛरातिम् ᵛउपसृजन्ति ददते । ᵛतान् यजमानान् ᵛअस्मांश्च ऋत्विजः ᵛवस्यः वसीयः श्रेष्ठं स्वर्गादिस्थानम् ᵛआ सर्वतः ᵛप्र[2] ᵛहि ᵛनेषि[2] प्रकर्षेण नयसि खलु । नयेत्यर्थः । हि प्रसिद्धौ । वयं च ᵛसुवीराः शोभनपुत्रादिसहिताः ᵛविदथे यज्ञे ᵛबृहत् महन्मन्त्रजातं ᵛवदेम उच्चारयामः स्तुम इत्यर्थः ॥ १९ ॥

'यज्ञेन वर्धत' इति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मण्डलद्रष्टुर्गृत्समदस्यार्षम् । 'मण्डलादिष्वाग्नेयम्' इति परिभाषयाग्नेयम् । तुशब्दानुकर्षादिदमपि जागतम् । 'यज्ञेन सप्तोना' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसि अस्य विनियोगः । सूत्रं तु पूर्वसूक्ते एवोक्तम् । तथा चातुर्विंशिके तृतीयसवने जातवेदस्यनिविद्धानीयम्[3] इदम् । 'यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति सूत्रितत्वात् । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहन्यपि जातवेदस्यनिविद्धानम्[4] इदम् । 'चातुर्विंशिकं तृतीयसवनम्' इति चतुर्विंशादतिदिष्टत्वात् ।

---

१. म–स्तुतिं निगमस्य । २. म–प्र णेषि हि; ख-ण१-न-व–प्र हि णेषि; न–प्र णहि षि; क–प्रणेषि । ३. ण-न-म– °निविद्धानम् । ४. ख-ण–°निविद्धानीयम् ।

य॒ज्ञेन॑ वर्धत जा॒तवे॑दसम॒ग्निं य॑जध्वं ह॒विषा॒ तना॑ गि॒रा ।
स॒मि॒धा॒नं सु॑प्र॒यसं॒ स्व॑र्णरं द्यु॒क्षं होता॑रं वृ॒जने॑षु धू॒र्षद॑म् ॥ १ ॥

य॒ज्ञेन॑ । व॒र्ध॒त॒ । जा॒तऽवे॑दसम् । अ॒ग्निम् । य॒ज॒ध्व॒म् । ह॒विषा॑ । तना॑ । गि॒रा ।
स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । सु॒ऽप्र॒यस॑म् । स्वः॑ऽनरम् । द्यु॒क्षम् । होता॑रम् । वृ॒जने॑षु । धूः॒ऽसद॑म् ॥ १ ॥

हे यजमाना ऋत्विजो वा यूयं ᵛजातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनं जातप्रज्ञं वा ᵛअग्निं ᵛयज्ञेन यागेन ᵛवर्धत प्रवर्धत[1] । सामान्येनोक्त्वा विशेषेणाह । ᵛहविषा चरुपुरोडाशादिना ᵛतना विस्तृतया ᵛगिरा स्तुत्या च ᵛयजध्वं पूजयध्वम् । कीदृशं तम् । ᵛसमिधानं समिध्यमानम् । ᵛसुप्रयसं शोभनान्नम् । ᵛस्वर्णरं स्वर्गं नेतव्या यजमाना यस्य तादृशम् । यद्वा स्वरिति सर्वपर्यायः । स्तुतीनां नेतारः स्तोतारः । बहुस्तोतारमित्यर्थः । ᵛद्युक्षं दीप्तं द्युनिवासिनं वा । ᵛहोतारं होमसंपादकम् । ᵛवृजनेषु बलेषु ᵛधूर्षदं[2] बलस्य कर्तारमित्यर्थः । अग्निपाटवे सति शारीरं बलं[3] भवतीति प्रसिद्धम्[3] ॥

अ॒भि त्वा॒ नक्ती॑रु॒षसो॑ ववाशि॒रेऽग्ने॑ व॒त्सं न स्वस॑रेषु धे॒नवः॑ ।
दि॒वइ॒वेद॑र॒तिर्मानु॑षा यु॒गा क्षपो॑ भासि पुरुवार सं॒यतः॑ ॥ २ ॥

अ॒भि । त्वा॒ । नक्तीः॑ । उ॒षसः॑ । व॒वा॒शि॒रे । अग्ने॑ । व॒त्सम् । न । स्वस॑रेषु । धे॒नवः॑ ।
दि॒वःऽइ॑व । इत् । अ॒र॒तिः । मानु॑षा । यु॒गा । आ । क्षपः॑ । भा॒सि॒ । पु॒रु॒ऽवा॒र॒ । स॒म्ऽय॒तः ॥२॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वा त्वां ᵛअभि प्रति ᵛनक्तीः रात्रीः ᵛउषसः अहानि । सर्वासु रात्रिषु सर्वेष्वपि[4] अहःसु । यद्वा नक्तशब्दः सायंकालं लक्षयति सायंप्रातरग्निहोत्रस्य सद्भावात् । सर्वेषु कालेषु सायंप्रातः-कालेषु वा ᵛववाशिरे आकांक्षन्ते यजमाना यष्टुम् । यद्वा अहानि रात्रयश्च त्वामेव कामयन्ते होतुम् । काले कर्मणश्चोदनात् कालानां कामनमुपचर्यते । तत्र दृष्टान्तः । ᵛस्वसरेषु स्वयंसरणशीलेष्वहःसु सुखसरणाधिकरणेषु[5] गोष्ठेषु वा ᵛधेनवः ᵛवत्सं ᵛन । वत्समिव । किंच हे ᵛपुरुवार बहुभिर्वरणीयाग्ने ᵛसंयतः नियतस्त्वं ᵛदिवइव द्युलोकस्येव ᵛअरतिः । व्याप्तो विस्तृतः । तत्रत्यानां देवानां हविः-प्रदानायैव सर्वत्र व्याप्त इत्यर्थः । ᵛमानुषा मनुष्याणां[6] यजमानानां संबन्धीनि ᵛयुगा युगानि । युगशब्दः कालोपलक्षकः । प्रातरादिसवनानि । सर्वेषु सवनेषु ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ᵛक्षपः रात्रीः । सर्वासु रात्रिष्वपि ᵛआ ᵛभासि समन्ताद्दीप्यसे ॥

---

[1] म–प्रवर्धयत । [2] थ-म–धूर्षदं तम् । [3] म–शरीरस्य बलं भवति हि सिद्धम् । [4] क-ज-ण-१ म-ख–सर्वेषु । [5] व–सुखशरणाधिकरणेषु । [6] क-ण-न-म– मानुषाणाम् ।

तं दे॒वा बु॒ध्ने रज॑सः सु॒दंस॑सं दि॒वस्पृ॑थि॒व्योर॑र॒तिं न्ये॑रिरे ।
रथ॑मिव॒ वेद्यं॑ शु॒क्रशो॑चिषम॒ग्निं मि॒त्रं न क्षि॒तिषु॑ प्र॒शंस्य॑म् ॥ ३ ॥

तम् । दे॒वाः । बु॒ध्ने । रज॑सः । सु॒ऽदंस॑सम् । दि॒वः पृ॑थि॒व्योः । अ॒र॒तिम् । नि । ए॒रि॒रे ।
रथ॑म्ऽइव । वेद्य॑म् । शु॒क्रऽशो॑चिषम् । अ॒ग्निम् । मि॒त्रम् । न । क्षि॒तिषु॑ । प्र॒ऽशंस्य॑म् ॥३॥

ᵛतं प्रसिद्धम् उक्तगुणविशिष्टमग्निं ᵛदेवाः प्रसिद्धा व्यवहर्तार ऋत्विजो वा ᵛरजसः रञ्जनात्मकस्य लोकस्य ᵛबुध्ने मूले । पृथिव्यां वेद्यामित्यर्थः । तत्र ᵛन्येरिरे नितरामीरयन्ति । व्यापारयन्ति स्वस्वहविर्लाभाय । ऋत्विक्पक्षे स्तोत्रादिना नितरां गच्छन्ति भजन्ते । कीदृशमित्याह । ᵛसुदंससं शोभनदर्शनं ᵛदिवस्पृथिव्योः द्यावापृथिव्योः ᵛअरतिम् । ईश्वरं गन्तारं व्याप्तं वा । ᵛवेद्यम् । वेदो धनम् । तस्मै हितम् । ᵛरथमिव । रथं यथा स्वाभिमतलाभाय आश्रयन्ते तद्वत् । यद्वा रथमिव प्राप्तिसाधनत्वेन वर्तमानं वेद्यं वेदितव्यम् । ᵛशुक्रशोचिषं दीप्तवर्णम् ᵛअग्निं ᵛमित्रं[1] ᵛन[1] सखिवत्कार्यसाधकम् । यद्वा आदित्यमिव । ᵛक्षितिषु यागभूमिषु मनुष्येषु वा ᵛप्रशंस्यं प्रकर्षेण स्तुत्यम् । एवं महानुभावमग्निं न्येरिर इति ॥

तमु॒क्षमा॑णं॒ रज॑सि॒ स्व आ दमे॑ च॒न्द्रमि॑व सु॒रुचं॑ ह्वा॒र आ द॑धुः ।
पृश्न्याः॑ प॒तरं॑ चि॒तय॑न्तम॒क्षभिः॑ पा॒थो न पा॒युं जन॑सी उ॒भे अनु॑ ॥ ४ ॥

तम् । उ॒क्षमा॑णम् । रज॑सि । स्वे । आ । दमे॑ । च॒न्द्रम्ऽइ॑व । सु॒ऽरुच॑म् । ह्वा॒रे । आ । द॒धुः॒ ।
पृश्न्याः॑ । प॒त॒रम् । चि॒तय॑न्तम् । अ॒क्षऽभिः॑ । पा॒थः । न । पा॒युम् ।
जन॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । अनु॑ ॥ ४ ॥

ᵛतं स्तुत्यतरं ᵛरजसि अन्तरिक्षे ᵛआ ᵛउक्षमाणं सर्वतः सिञ्चन्तं वृष्टिजलं रजसि पृथिव्यां वेद्यां घृतादिना आसिच्यमानं[2] वा । ᵛस्वे स्वकीये ᵛह्वारे विजने[3] ᵛदमे यागगृहे ᵛआ ᵛदधुः आदधते । कीदृशं तम् । ᵛचन्द्रमिव ᵛसुरुचम् । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यमिव शोभनदीप्तिम् । पश्चात् प्रवृद्धावस्थायां ᵛपृश्न्याः ᵛपतरं द्युलोकस्यान्तरिक्षस्य गन्तारम् । ᵛअक्षभिः स्वकीयैर्ज्वालारूपैरवयवैः ᵛचितयन्तं चेतयमानम् । ᵛपाथो ᵛन ᵛपायुम् । उदकमिव रक्षकम् । ᵛउभे ᵛजनसी सर्वस्य जनयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ ᵛअनु व्याप्तम् । भूम्यां होमाधारत्वेन स्थित्वा हविष्प्रापणाय द्युलोकगामिनमिति भावः । एवंरूपमग्निमादधते ॥

---

[1] क-झ१-म—मित्रमिव; व—मित्रं न मित्रमिव । [2] म—अभिसिच्यमानम् । [3] म—वृजने ।

स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तमु हव्यैर्मनुष ऋञ्जते गिरा ।
हिरिशिप्रो वृधसानासु जर्भुरद्द्यौर्न स्तृभिश्चितयद्रोदसी अनु ॥ ५ ॥

सः । होता । विश्वम् । परि । भूतु । अध्वरम् । तम् । ऊँ इति । हव्यैः । मनुषः । ऋञ्जते । गिरा ।
हिरिऽशिप्रः । वृधसानासु । जर्भुरत् । द्यौः । न । स्तृऽभिः । चितयत् । रोदसी इति । अनु ॥५॥

vसः अग्निः vहोता होमनिष्पादकः सन् vविश्वं सर्वम् vअध्वरं यागं vपरि vभूतु परितो भवतु[1] । vतमु तमेवाग्निं vहव्यैः हविर्भिः vगिरा स्तुत्या च vमनुषः मनुष्याः vऋञ्जते प्रसाधयन्ति। ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । vहिरिशिप्रः हरणशीलहनुर्दीप्तोष्णीषो वा । ‘शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः’ (ऋ. सं. ५. ५४. ११) इत्यादि मन्त्रान्तरात् । vवृधसानासु प्रवर्धमानास्वोषधीषु ज्वालासु वा vजर्भुरत् । पूर्यमाणो यज्ञं गन्ता । शत्रन्तं पदम् । यद्वा द्वितीयार्थे सप्तमी । वर्धमाना ओषधीर्जर्भुरत् । पुनःपुनर्दहन्नित्यर्थः । vद्यौः द्युलोकान्तरिक्षं vस्तृभिः vन नक्षत्रैरिव vरोदसी vअनु द्यावापृथिव्यावनु vचितयत् चेतयति । ज्वालाभिर्विस्फुलिङ्गैश्च भुवमन्तरिक्षं च व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

स नो रेवत्समिधानः स्वस्तये संददस्वान्रयिमस्मासु दीदिहि ।
आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी अग्ने हव्या मनुषो देव वीतये ॥ ६ ॥

सः । नः । रेवत् । सम्ऽइधानः । स्वस्तये । सम्ऽददस्वान् । रयिम् । अस्मासु । दीदिहि ।
आ । नः । कृणुष्व । सुवितायं । रोदसी इति । अग्ने । हव्या । मनुषः । देव । वीतये ॥६॥

हे अग्ने vसः तादृशस्त्वं vनः अस्माकं vस्वस्तये। स्वस्तीत्यविनाशनाम। क्षेमाय। vरेवत् रयिमत् vरयिं धनं उपर्युपरिवृद्धिमद्दानयोग्यं वा धनम् vअस्मासु vसंददस्वान् सम्यक् प्रयच्छन् vसमिधानः अस्माभिः सम्यगिध्यमानः सन् vदीदिहि दीप्यस्व। यद्वा रेवदिति क्रियाविशेषणम्। रा धनं समृद्धिमद्यथा तथा दीप्यस्वेति । तथाभूतः सन् vनः अस्मभ्यं vसुविताय सुहिताय शोभनफलाय vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vआ vकृणुष्व सर्वतः कुरुष्व । उभौ लोकौ भोगप्रदौ कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । हे vदेव vअग्ने vमनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य मम संबन्धीनि vहव्या हवींषि vवीतये देवेभ्यो भक्षणाय । पुनःपुनर्यागाद्यनुष्ठानायेत्यर्थः ।

दा नो अग्ने बृहतो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजं श्रुत्या अपा वृधि ।
प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि स्वर्ण शुक्रमुषसो वि दिद्युतुः ॥ ७ ॥

दाः । नः । अग्ने । बृहतः । दाः । सहस्रिणः । दुरः । न । वाजम् । श्रुत्यै । अप । वृधि ।
प्राची इति । द्यावापृथिवी इति । ब्रह्मणा । कृधि । स्वः । न । शुक्रम् । उषसः । वि । दिद्युतुः ॥७॥

---

[1] क-झ१-म–भवतु व्याप्नोतु ।

हे ᵛअग्ने ᵛनः अस्मभ्यं ᵛबृहतः महतः प्रभूतान् गवाश्वादिधनविशेषान् ᵛदाः देहि । तथा ᵛसहस्रिणः सहस्रसंख्योपेतान् पुत्रभृत्यादीन् ᵛदाः देहि ॥ ददातेश्छान्दसे लुङि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥ ᵛश्रुत्यै कीर्त्यै ᵛवाजम् अन्नं ᵛदुरो ᵛन तस्य द्वाराण्यपि । नशब्दश्चार्थे[1] । ᵛअपा ᵛवृधि अपवृणु । प्रेरयेत्यर्थः । यद्वा द्वाराणीव । तत्प्राप्त्युपायान् विशदयति । तदर्थं ᵛद्यावापृथिवी ᵛब्रह्मणा परिवृढेन कर्मणा ᵛप्राची प्रकृष्टाञ्चने अस्मदनुकूले ᵛकृधि कुरु । ᵛस्वर्ण आदित्य इव । स यथा जगत्प्रकाशयति तद्वत् । ᵛशुक्रं दीप्तं त्वाम् ᵛउषसः उषःकालाः ᵛवि ᵛदिद्युतुः विद्योतयन्ति । उषःकाले ह्यग्नयः प्रज्वाल्यन्ते ॥

स इ॑धा॒न उ॒षसो॒ राम्या॒ अनु॒ स्व१॒॑र्ण दी॑देदरु॒षेण॑ भा॒नुना॑ ।
होत्रा॑भिर॒ग्निर्मनु॑षः स्वध्व॒रो राजा॑ वि॒शामति॑थि॒श्चारु॑रा॒यवे॑ ॥ ८ ॥

सः । इ॒धा॒नः । उ॒षसः॑ । राम्याः॑ । अनु॑ । स्वः॑ । न । दी॒दे॒त् । अ॒रु॒षेण॑ । भा॒नुना॑ ।
होत्रा॑भिः । अ॒ग्निः । मनु॑षः । सु॒ऽअ॒ध्व॒रः । राजा॑ । वि॒शाम् । अति॑थिः । चारु॑ः । आ॒यवे॑ ॥८॥

ᵛसः अग्निः ᵛराम्याः रमणहेतुभूताः ᵛउषसः ᵛअनु अनुलक्ष्य ᵛइधानः इध्यमानोः दीपितः सन् ᵛअरुषेण रोचमानेन ᵛभानुना तेजसा ᵛस्वर्ण आदित्य इव ᵛदीदेत् दीप्यते । सः ᵛअग्निः ᵛमनुषः मनुष्यस्य होतुः ᵛहोत्राभिः । होत्रेति वाङ्नाम । होमसाधनभूताभिः स्तुतिभिः स्तूयमानः ᵛस्वध्वरः शोभनयागः ᵛविशां प्रजानां ᵛराजा राजमानः स्वामी ᵛआयवे मनुष्याय यजमानाय तदर्थं ᵛचारुः चरणशीलः ᵛअतिथिः अतिथिवत्पूज्यो भवति ॥

ए॒वा नो॑ अग्ने अ॒मृते॑षु पू॒र्व्य॒ धीष्पी॑पाय बृ॒हद्दि॑वेषु॒ मानु॑षा ।
दुहा॑ना धे॒नुर्वृ॒जने॑षु का॒रवे॒ त्मना॑ श॒तिनं॑ पु॒रु॒रूप॑मि॒षणि॑ ॥ ९ ॥

ए॒व । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । अ॒मृते॑षु । पू॒र्व्य॒ । धीः । पी॒पा॒य॒ । बृ॒हत्ऽदि॑वेषु । मानु॑षा ।
दुहा॑ना । धे॒नुः । वृ॒जने॑षु । का॒रवे॑ । त्मना॑ । श॒तिन॑म् । पु॒रु॒ऽरूप॑म् । इ॒षणि॑ ॥ ९ ॥

ᵛबृहद्दिवेषु प्रभूतद्युतिषु ᵛअमृतेषु देवेषु मध्ये हे ᵛपूर्व्य पूर्वभाविन् ᵛअग्ने त्वां ᵛमानुषा मनुष्याणां मध्ये ᵛनः अस्मदीया ᵛधीः बुद्धिः स्तुतिः कर्म वा ᵛएव एवं ᵛपीपाय प्याययति । यद्वा मानुषा मनुष्यान्[2] धीस्त्वदीया बुद्धिः कर्म वा प्याययतु । तथा त्वदीया धीः ᵛवृजनेषु यज्ञेषु ᵛकारवे स्तोत्रे ᵛदुहाना ᵛधेनुः । दोग्ध्री धेनुरिव । लुप्तोपममेतत् । ᵛत्मना आत्मनैव ᵛइषणि एषणायां सत्यां ᵛशतिनम् अपरिमितसंख्याकं ᵛपुरुरूपं गवाश्वादिरूपेण नानारूपं धनसमूहं दुहाना भवति ॥

---

[1] ख-ज-व—नशब्दश्चार्थे । प्रादयोऽर्थव्यवसायेन व्यवहरन्ति । [2] झ-झ१-स—मनुष्यान् अस्मान् ।

व॒यम॑ग्ने॒ अर्व॑ता वा सु॒वीर्यं॒ ब्रह्म॑णा वा चितयेमा॒ जनाँ॒ अति॑ ।
अ॒स्माकं॑ द्यु॒म्नमधि॒ पञ्च॑ कृ॒ष्टिषू॒च्चा स्व१॒॑र्ण शु॑शुचीत दु॒ष्टर॑म् ॥ १० ॥

व॒यम् । अ॒ग्ने॒ । अर्व॑ता । वा॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् । ब्रह्म॑णा । वा॒ । चि॒त॒येम॑ । जना॑न् । अति॑ ।
अ॒स्माक॑म् । द्यु॒म्नम् । अधि॑ । पञ्च॑ । कृ॒ष्टिषु॑ । उ॒च्चा । स्वः॑ । न । शु॒शु॒ची॒त॒ । दु॒स्तर॑म् ॥१०॥

हे vअग्ने vवयं यजमानाः vसुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं यथा तथा vअर्वता vवा अरणकुशलेनाश्वेन। वाशब्दश्चार्थे । vब्रह्मणा vवा अन्नेन च त्वद्दत्तेन vजनान् अस्मत्समानान् vअति vचितयेम अतिक्रम्य ज्ञायेमहि । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । यद्वा त्वद्दत्तेनाश्वेनान्नेन च सुवीर्यं चितयेम प्रकाशयेम । तदर्थम् vअस्माकं vपञ्च पञ्चसु vकृष्टिषु जनेषु निषादपञ्चमेषु चतुर्षु वर्णेषु vउच्चा उच्चैरतिप्रभूतं vदुस्तरम् अन्येनाप्राप्तं vद्युम्नं धनं vस्वर्ण सूर्य इवाधिकं vशुशुचीत दीप्यताम्। अधीत्ययमनर्थको वा ।

स नो॑ बोधि सहस्य प्र॒शंस्यो॒ यस्मि॑न्त्सुजा॒ता इ॒षय॑न्त सू॒रयः॑ ।
यम॑ग्ने य॒ज्ञमु॑प॒यन्ति॑ वा॒जिनो॒ नित्ये॑ तो॒के दी॑दि॒वांसं॒ स्वे दमे॑ ॥ ११ ॥

सः । नः॒ । बो॒धि॒ । स॒ह॒स्य॒ । प्र॒ऽशंस्यः॑ । यस्मि॑न् । सु॒ऽजा॒ताः । इ॒षय॑न्त । सू॒रयः॑ ।
यम् । अ॒ग्ने॒ । य॒ज्ञम् । उ॒प॒ऽयन्ति॑ । वा॒जिनः॑ । नित्ये॑ । तो॒के । दी॒दि॒ऽवांस॑म् । स्वे । दमे॑ ॥११॥

हे अग्ने vसहस्य शत्रूणामभिभवितर्बलप्रभव वा vप्रशंस्यः स्तुत्यः vसः त्वं vनः अस्मदीयं स्तोत्रादिकं vबोधि बुध्यस्व। स इत्युक्तं क इत्याह। vयस्मिन् अग्नौ vसुजाताः शोभनजननाः vसूरयः स्तोतार ऋत्विजः vइषयन्त गमयन्ति स्तोत्राणि । किंच हे vअग्ने vयज्ञं यजनीयं vयं vवाजिनः हविर्लक्षणान्नवन्तो यजमानाः vनित्ये vतोके औरसे पुत्रे निमित्तभूते सति। यद्वा। तस्मिन् यथा दीप्यते । पुत्रगृहे यथा पिता दीप्यते तद्वत् vस्वे vदमे स्वकीये यागगृहे सवनीयादिस्थाने vदीदिवांसं दीप्यमानम् vउपयन्ति हविःस्तोत्रादिना । स बोधि इत्यन्वयः ॥

उ॒भया॑सो जातवेदः स्याम ते स्तो॒तारो॑ अग्ने सू॒रय॑श्च॒ शर्म॑णि ।
वस्वो॑ रा॒यः पु॑रुश्च॒न्द्रस्य॒ भूय॑सः प्र॒जाव॑तः स्वप॒त्यस्य॑ शग्धि नः ॥ १२ ॥

उ॒भया॑सः । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । स्या॒म॒ । ते॒ । स्तो॒तारः॑ । अ॒ग्ने॒ । सू॒रयः॑ । च॒ । शर्म॑णि ।
वस्वः॑ । रा॒यः । पु॒रु॒ऽच॒न्द्रस्य॑ । भूय॑सः । प्र॒जाऽव॑तः । सु॒ऽअ॒प॒त्यस्य॑ । श॒ग्धि॒ । नः॒ ॥१२॥

हे vजातवेदः जातानां वेदितः vअग्ने vस्तोतारः त्वां स्तुवन्त ऋत्विजः vसूरयः मेधाविनो यजमानाः vच इति vउभयासः उभये वयं vशर्मणि सुखे निमित्तभूते सति vते त्वत्संबन्धिनः vस्याम भवेम । यद्वा । ते शर्मणि स्याम । त्वं च नः अस्माकं vवस्वः निवासहेतोर्वसिष्ठस्य vरायः

गवादिधनस्य ^{v}पुरुश्चन्द्रस्य अतिशयेनाह्लादकस्य बहुहिरण्योपेतस्य वा ^{v}भूयसः प्रभूतस्य ^{v}प्रजावतः भृत्याद्युपेतस्य पुत्रादिभोगपर्याप्तस्य वा ^{v}स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य । ईदृग्रूपं धनं ^{v}नः अस्मभ्यं ^{v}शग्धि देहि। दातुं शक्तो भवसि ॥

ये स्तो॒तृभ्यो॒ गोअ॑ग्रा॒मश्व॑पेशस॒मग्ने॑ रा॒तिमु॑पसृ॒जन्ति॑ सू॒रयः॑ ।
अ॒स्माश्च॒ तांश्च॒ प्र हि नेषि॒ वस्य॒ आ बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ १३ ॥

ये । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । गोऽअ॑ग्राम् । अश्व॑ऽपेशसम् । अग्ने॑ । रा॒तिम् । उ॒प॒ऽसृ॒जन्ति॑ । सू॒रयः॑ ।
अ॒स्मान् । च॒ । तान् । च॒ । प्र । हि । नेषि॑ । वस्यः॑ । आ । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥ १३ ॥

'ये स्तोतृभ्यः' इति त्रयोदशी व्याख्याता ॥ ॥ २१ ॥

'समिद्धो अग्निः' इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभम् । सप्तमी जगती । समिद्धोऽग्निरग्निना नराशंसतनूनपादादय एकादश प्रयाजदेवताः । 'समिद्ध एकादशाग्रं सप्तमी जगती' इत्यनुक्रमणिका । पशौ शुनकानामिदमाप्रीसूक्तम् । गृत्समदस्यापि शुनकत्वात् । 'समिद्धो अग्निरिति शुनकानाम्' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति हि सूत्रितम् ।

समि॑द्धो अ॒ग्निर्निहि॑तः पृथि॒व्यां प्र॒त्यङ्विश्वा॑नि॒ भुव॑नान्यस्थात् ।
होता॑ पाव॒कः प्र॒दिवः॑ सुमे॒धा दे॒वो दे॒वान्य॑जत्व॒ग्निरर्ह॑न् ॥ १ ॥

सम्ऽइ॑द्धः । अ॒ग्निः । निऽहि॑तः । पृ॒थि॒व्याम् । प्र॒त्यङ् । विश्वा॑नि । भुव॑नानि । अ॒स्था॒त् ।
होता॑ । पा॒व॒कः । प्र॒ऽदिवः॑ । सु॒ऽमे॒धाः । दे॒वः । दे॒वान् । य॒ज॒तु॒ । अ॒ग्निः । अर्ह॑न् ॥ १ ॥

^{v}पृथिव्यां वेदिलक्षणायां ^{v}समिद्धः सम्यक् दीप्त एतन्नामकः ^{v}अग्निः ^{v}निहितः स्थापितः सन् ^{v}विश्वानि सर्वाणि ^{v}भुवनानि भूतजातानि ^{v}प्रत्यङ् अभिमुखः सन् ^{v}अस्थात् तिष्ठति । यथा सर्वे जनाः पश्यन्ति तथा प्रवृद्धः[1] अभवदित्यर्थः । किंच सोऽग्निः ^{v}होता होमनिष्पादको देवानामाह्वाता वा ^{v}पावकः शोधकः ^{v}प्रदिवः पुराणः ^{v}सुमेधाः शोभनप्रज्ञः ^{v}देवः द्योतमानः । एवं महानुभावः ^{v}अग्निः ^{v}अर्हन् यागयोग्यः सन् ^{v}देवान्यजतु । अत्र यष्टव्यानिन्द्रादीन् पूजयतु[2] ।

नरा॒शंसः॒ प्रति॒ धामा॑न्य॒ञ्जन्ति॒स्रो दिवः॒ प्रति॑ म॒ह्ना स्व॒र्चिः ।
घृ॒त॒प्रुषा॒ मन॑सा ह॒व्यमु॒न्दन्मू॒र्धन्य॒ज्ञस्य॒ सम॑नक्तु दे॒वान् ॥ २ ॥

नरा॒शंसः॑ । प्रति॑ । धामा॑नि । अ॒ञ्जन् । ति॒स्रः । दिवः॑ । प्रति॑ । म॒ह्ना । सु॒ऽअ॒र्चिः ।
घृ॒त॒ऽप्रुषा॑ । मन॑सा । ह॒व्यम् । उ॒न्दन् । मू॒र्धन् । य॒ज्ञस्य॑ । सम् । अ॒न॒क्तु॒ । दे॒वान् ॥ २ ॥

---

[1] क-म-वृद्धः । [2] व-तथा पूजयतु ।

ᵛनराशंसः नरैर्नेतृभिः ऋत्विग्भिः[1] शंसनीयः एतन्नामकोऽग्निः ᵛस्वर्चिः शोभनज्वालः सन् ᵛधामानि स्थानान्याहुत्यधिकरणानि तेजांसि ᵛप्रति प्रत्येकं ᵛमह्ना स्वमहिम्ना ᵛअञ्जन् व्यक्तीकुर्वन् ᵛतिस्रो ᵛदिवः द्योतमानांस्त्रीन् भूम्यादिलोकांश्च ᵛप्रति प्रत्येकमञ्जन् । स्थित्या[2] भूमिं प्रकाशेनान्तरिक्षं हविष्प्रापणेन दिवमित्यभिप्रायः । यद्वा लोकानां प्रत्येकं त्रित्वोपेतत्वात् तिस्रो दिव इत्यविरुद्धम् । ‘ तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिस्रः ’ (ऋ. सं. ४. ५४.५) इत्यादिमन्त्रवर्णात् ‘ त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः ’ (ऐ. ब्रा. २. १७) इति ब्राह्मणाच्च । तथा ᵛघृतप्रुषा घृतं सिञ्चता ᵛमनसा ᵛहव्यम् ᵛउन्दन् क्लेदयन् स्निग्धीकुर्वन् ᵛयज्ञस्य ᵛमूर्धन् मूर्धनि मुखे होमसमये ᵛदेवान् यष्टव्यान् ᵛसमनक्तु सम्यक् व्यक्तीकरोतु । तर्पयत्वित्यर्थः ॥

ई॒ळि॒तो अ॑ग्ने॒ मन॑सा नो॒ अर्ह॑न्दे॒वान्य॑क्षि॒ मानु॑षा॒त्पूर्वो॑ अ॒द्य ।

स आ व॑ह म॒रुतां॒ शर्धो॒ अच्यु॑त॒मिन्द्रं॑ नरो बर्हि॒षदं॑ यजध्वम् ॥ ३ ॥

ई॒ळि॒तः । अ॒ग्ने॒ । मन॑सा । न॒ः । अर्ह॑न् । दे॒वान् । य॒क्षि॒ । मानु॑षात् । पूर्वः॑ । अ॒द्य ।

सः । आ । व॒ह॒ । म॒रुता॑म् । शर्धः॑ । अच्यु॑तम् । इन्द्र॑म् । न॒र॒ः । ब॒र्हि॒ऽसद॑म् । य॒ज॒ध्व॒म् ॥३॥

हे ᵛअग्ने ᵛईळितः अस्माभिः स्तुतः सन् ᵛमनसा अस्मदनुरक्तेन देवानां यागबुद्ध्या वा ᵛअर्हन् यागयोग्यः सन् ᵛमानुषात् होतुः ᵛपूर्वः पूर्वभावी ᵛनः अस्मदर्थम् ᵛअद्य अस्मिन् दिने ᵛदेवान् यष्टव्यान् ᵛयक्षि त्वमेव यजसि । ᵛसः तादृशो यष्टा त्वम् ᵛआ ᵛवह आकारय । कान् । ᵛमरुतां ᵛशर्धः गणम् । ᵛअच्युतम् अक्षीणम् ᵛइन्द्रं तदविनाभूतमिन्द्रमपि । यद्वा मरुद्बलोपेतमिन्द्रम् । अनन्तरं हे ᵛनरः नेतार ऋत्विजः ᵛबर्हिषदं बर्हिषि सीदन्तं तमिन्द्रं ᵛयजध्वं पूजयध्वम् ॥

देव॑ ब॒र्हि॒र्वर्ध॑मानं सु॒वीरं॑ स्ती॒र्णं रा॒ये सु॒भरं॒ वेद्य॒स्याम् ।

घृ॒तेना॒क्तं वस॑वः सीदते॒दं विश्वे॑ देवा आदित्या य॒ज्ञिया॑सः ॥ ४ ॥

देव॑ । ब॒र्हि॒ः । वर्ध॑मानम् । सु॒ऽवीर॑म् । स्ती॒र्णम् । रा॒ये । सु॒ऽभर॑म् । वेदी॒ इति॑ । अ॒स्याम् ।

घृ॒तेन॑ । अ॒क्तम् । व॒स॒व॒ः । सी॒द॒त॒ । इ॒दम् । विश्वे॑ । दे॒वा॒ः । आ॒दि॒त्या॒ः । य॒ज्ञिया॑सः ॥४॥

हे ᵛबर्हिः ᵛदेव एतदभिमानिन्नग्ने ᵛवर्धमानं ᵛसुवीरं शोभनवीरसंपादकं ᵛसुभरं सुपूर्णं ᵛस्तीर्णम् अस्मदीयैर्ऋत्विग्भिरास्तृतं भव । किमर्थम् । ᵛराये धनाय । ᵛअस्यां ᵛवेदी वेद्याम् ॥ सप्तम्यर्थे प्रगृह्यसंज्ञा । संहितायां यणादेशश्छान्दसः ॥ ᵛघृतेन आज्येन ᵛअक्तम् ᵛइदं स्निग्धं बर्हिः ᵛसीदत । के । हे ᵛवसवः एतन्नामकाः । हे ᵛविश्वे सर्वे ᵛदेवाः । हे ᵛआदित्याः । ᵛयज्ञियासः यज्ञार्हास्ते यूयमिदं बर्हिर्निषीदत अस्मिन् बर्हिषि निषीदतेत्यर्थः ॥

---

[1] न-म-नृभिः ।

[2] ख-ज्ञ१-ण-न-वा-स्थित्वा.

वि श्रयन्तामुर्विया हूयमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा नमोभिः ।
व्यचस्वतीर्वि प्रथन्तामजुर्या वर्णं पुनाना यशसं सुवीरम् ॥

वि । श्रयन्ताम् । उर्विया । हूयमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रऽअयनाः । नमःऽभिः ।
व्यचस्वतीः । वि । प्रथन्ताम् । अजुर्याः । वर्णम् । पुनानाः । यशसम् । सुऽवीरम् ॥ ५ ॥

ᵛद्वारो ᵛदेवीः अग्नेर्द्वाराभिमानिन्यो देव्यः ᵛवि ᵛश्रयन्तां विविच्य श्रयन्तां विवृतापिधाना भवन्तु । कीदृश्यस्ताः । ᵛउर्विया । उर्व्यो महत्यः । ᵛनमोभिः नमस्कारोपेतैः स्तोत्रैः ᵛहूयमानाः । ᵛसुप्रायणाः सुष्ठु प्रकर्षेण गन्तव्याः । ईदृश्यो देव्यो विश्रयन्ताम् । किंच ᵛव्यचस्वतीः व्याप्तिमत्यः ᵛअजुर्याः अहिंस्या अजनना वा ᵛसुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं ᵛयशसं यशोयुक्तं ᵛवर्णं वर्णनीयं रूपविशेषं ᵛपुनानाः यजमानाय शोधयित्र्यः संपादयित्र्यो देव्यः ᵛवि ᵛप्रथन्तां विशेषेण प्रख्याता भवन्तु ॥ ॥२२॥

साध्वपांसि सनता न उक्षिते उषासानक्ता वय्येव रण्विते ।
तन्तुं ततं संवयन्ती समीची यज्ञस्य पेशः सुदुघे पयस्वती ॥ ६ ॥

साधु । अपांसि । सनता । नः । उक्षिते इति । उषसानक्ता । वय्याऽइव । रण्विते इति ।
तन्तुम् । ततम् । संवयन्ती इति सम्ऽवयन्ती । समीची इति सम्ऽईची ।
यज्ञस्य । पेशः । सुदुघे इति सुऽदुघे । पयस्वती इति ॥ ६ ॥

ᵛसाधु साधूनि ᵛनः अस्मदीयानि ᵛअपांसि कर्माण्युद्दिश्य ᵛसनता सनातनेनाविच्छिन्नप्रवृत्तिकेन स्तोत्रादिना ᵛउक्षिते पूजिते । यद्वा । पुराणवाची विभक्त्यन्तः सनच्छब्दोऽस्ति । तस्य प्रथमाद्विवचनस्याकारः । सनातने नित्ये इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे उक्षिते फलस्य सेचयित्र्यौ ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ ᵛउषासानक्ता अहोरात्रदेवते ᵛवय्याइव वानकुशले इव ᵛरण्विते शब्दिते स्तुते परस्परं गच्छन्त्यौ वा ᵛततं विस्तृतं ᵛतन्तुं तन्तुस्थानीयं यज्ञावयवं ᵛसंवयन्ती सम्यक् चित्रं सह वा वयन्त्यावुत्पादयित्र्यौ ᵛसमीची सम्यक्प्रवृत्तिके परस्परानुकूले । किमर्थं संवयन्ती । ᵛयज्ञस्य अनुष्ठीयमानस्य ᵛपेशः रूपं निर्मातुमिति शेषः । यज्ञं निर्वर्तयितुं तदवयवानुक्रमेण[1] अनुष्ठापयित्र्यावित्यर्थः । अहोरात्राभ्यां हि यज्ञास्तन्यन्ते । ᵛसुदुघे सुष्ठु फलस्य दोग्ध्र्यौ ᵛपयस्वती उदकवत्यौ । अहोरात्राभ्यां खलु वृष्टिर्जायते । एवं महानुभावे अहोरात्रदेवते अस्मद्यज्ञं निर्वहतामित्यर्थः ॥

दैव्या होतारा प्रथमा विदुष्टर ऋजु यक्षतः समृचा वपुष्टरा ।
देवान्यजन्तावृतुथा समञ्जतो नाभा पृथिव्या अधि सानुषु त्रिषु ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । विदुःऽतरा । ऋजु । यक्षतः । सम् । ऋचा । वपुःऽतरा ।
देवान् । यजन्तौ । ऋतुऽथा । सम् । अञ्जतः । नाभा । पृथिव्याः । अधि । सानुषु । त्रिषु ॥७॥

---

[1] क-ख-त-न-म१–तदवयवान् क्रमेण ।

vदैव्या । दिवि भवो दिव्योऽग्निः । तस्माद्दिव्यादग्नेर्जातौ vहोतारा आह्वातारौ देवानां होमनिष्पादकौ वा अग्नी पार्थिवान्तरिक्ष्यौ vप्रथमा प्रथमं[1] यष्टव्यौ[1] vविदुष्टरा विद्वत्तमौ vवपुष्टरा प्रकृष्टवपुषौ देवौ vऋचा मन्त्रेण vऋजु अविकलं यथा तथा सम्यक् vयक्षतः पूजयतः । vऋतुथा तत्तदृतौ तत्र तत्र काले vदेवान् यष्टव्यान् vयजन्तौ[2] देवौ vपृथिव्याः vनाभा नाभावुत्तरवेद्याम् vअधि उपरि vत्रिषु vसानुषु समुच्छ्रितेषु प्रदेशेषु गार्हपत्यादिषु vसमञ्जतः समाङ्क्ताम् ॥ अञ्जेर्लेट्यडागमः ॥

सरस्वती साधयन्ती धियं न इळा देवी भारती विश्वतूर्तिः ।
तिस्रो देवीः स्वधया बर्हिरेदमच्छिद्रं पान्तु शरणं निषद्य ॥ ८ ॥

सरस्वती । साधयन्ती । धियम् । नः । इळा । देवी । भारती । विश्वऽतूर्तिः ।
तिस्रः । देवीः । स्वधया । बर्हिः । आ । इदम् । अच्छिद्रम् । पान्तु । शरणम् । निऽसद्य ॥ ८ ॥

vनः अस्मदीयां vधियं बुद्धिं यागं वा vसाधयन्ती निर्वर्तयन्ती vसरस्वती[3] एतन्नामिकेयं देवी तथा vइळा vदेवी vभारती च[3] vविश्वतूर्तिः विश्वानि तूर्णानि यस्याः सा तादृशी सर्वविषयगता वाक्। एतदुभयविशेषणम् । vतिस्रो vदेवीः एतास्तिस्रो देव्यः vस्वधया अस्मद्दत्तहविषा निमित्तेन vइदं vबर्हिः यज्ञम् vअच्छिद्रं यथा तथा vपान्तु पालयन्तु । किं कृत्वा । vशरणं यागगृहम् vआ vनिषद्य आश्रित्य । यद्वा । स्वधया इदं बर्हिः इमं यज्ञमागत्यास्मदीयं शरणं गृहं निषद्याच्छिद्रं यथा तथा पान्तु ॥

अथ 'पिशङ्गरूपः' इति नवमी त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्य याज्या । 'पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः प्रथमभाजं यशसं वयोधाम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितत्वात् । पाठस्तु[4]–

पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः ।
प्रजां त्वष्टा वि ष्यतु नाभिमस्मे अथा देवानामप्येतु पाथः ॥ ९ ॥

पिशङ्गऽरूपः । सुऽभरः । वयःऽधाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते । देवऽकामः ।
प्रऽजाम् । त्वष्टा । वि । स्यतु । नाभिम् । अस्मे इति । अथ । देवानाम् । अपि । एतु । पाथः ॥ ९ ॥

vपिशङ्गरूपः सुवर्णवर्णो नानारूपो वा vसुभरः शोभनयज्ञः शोभनभरणो वा vवयोधाः वयसोऽन्नस्य धारयिता दाता वा vश्रुष्टी क्षिप्रगुणः vवीरः विविधमीरयिता vदेवकामः देवाः काम्यन्ते येन तादृशः[5] पुत्रः vजायते जायतामुत्पद्यतां त्वष्टुरनुग्रहात् । स च vत्वष्टा एतन्नामको देवः vअस्मे अस्मभ्यं vनाभिं कुलस्य बन्धिकां vप्रजां पुत्रादिरूपां vवि vष्यतु विमुञ्चतु वितरत्वित्यर्थः । vअथ अपि च vदेवानां संबन्धि vपाथः अन्नम् vअपि अस्मान् vएतु गच्छतु । अपिः क्रियया वा संबध्यते । गच्छत्वित्यर्थः ॥

---

[1] म-व–प्रथमयष्टव्यौ । [2] क-झ-झ१-म–यजन्तौ पूजयन्तौ । [3] ख-ग-च-ण-थ-न-व–सरस्वती एतन्नामिका देवी भारती च । [4] त–नवमीपाठस्तु । [5] झ१-ण-त-थ-न-व–तादृशः । ईदृशः ।

वनस्पतिरवसृजन्नुप स्थादग्निर्हविः सूदयाति प्र धीभिः ।
त्रिधा समक्तं नयतु प्रजानन्देवेभ्यो दैव्यः शमितोप हव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिः । अवऽसृजन् । उप । स्थात् । अग्निः । हविः । सूदयाति । प्र । धीभिः ।
त्रिधा । सम्ऽअक्तम् । नयतु । प्रऽजानन् । देवेभ्यः । दैव्यः । शमिता । उप । हव्यम् ॥ १० ॥

vवनस्पतिः यूपाभिमान्येतन्नामकोऽग्निः vअवसृजन् अस्मदीयं कर्मानुजानन् vउप अस्मत्समीपे vस्थात् तिष्ठतु । vअग्निः पाकाधारोऽग्निश्च vहविः पशुरूपं vधीभिः कर्मभिः विशेषैः पाकसाधनैः प्रकर्षेण vसूदयाति क्षारयति । अपाकाधिकपाकादिराहित्येन[1] हविः पचतीत्यर्थः । किंच vदैव्यः देवसंबन्ध्याहुत्यधिकरणभूतोऽग्निः vशमिता हविषः संस्कर्ता । यद्वा । दैव्यः शमितैतन्नामकोऽग्निः । ‘अग्निर्वै देवानां शमिता’ इति श्रूयते । vत्रिधा त्रिप्रकारम् उपस्तरणावदानाभिघारणैः vसमक्तं सम्यक् सिक्तं vहव्यं हविः vप्रजानन् विद्वान् नयनप्रकाराभिज्ञः सन् vदेवेभ्यः vउप vनयतु समीपं प्रापयतु ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्वस्य धाम ।
अनुष्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ११ ॥

घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतम् । ऊँ इति । अस्य । धाम ।
अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाऽकृतम् । वृषभ । वक्षि । हव्यम् ॥ ११ ॥

अस्य अग्नेः vघृतम् आज्यं vमिमिक्षे सिञ्चामि । यतः vअस्य vघृतं vयोनिः कारणम् । उत्पन्नोऽपि vघृते vश्रितः आश्रितः । vअस्य अग्नेः vघृतम् एव vधाम तेजः । घृतेन हि अयं दीप्यते । इदानीं संबोध्योच्यते । हे अग्ने vवृषभ फलस्य वर्षितस्त्वम् vअनुष्वधं प्रतिहविः सर्वेष्वपि हविःषु दीयमानेषु vआ vवह देवान् । आहूय तान् vमादयस्व प्रीणय । ततस्त्वं vस्वाहाकृतं स्वाहाकारेण दत्तं vहव्यं[2] vवक्षि वह ॥ ॥ २३ ॥

‘हुवे वः’ इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तम् । भार्गवः सोमाहुतिनामक ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । ‘हुवे नव सोमाहुतिर्भार्गवो ह’ इत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसीदम् । सूत्रितं च–‘हुवे वः सुद्योत्मानं नि होता होतृषदन इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिं विशामग्निमतिथिं सुप्रयसम् ।
मित्रइव यो दिधिषाय्यो भूद्देव आदेवे जने जातवेदाः ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुऽद्योत्मानम् । सुऽवृक्तिम् । विशाम् । अग्निम् । अतिथिम् । सुऽप्रयसम् ।
मित्रःऽइव । यः । दिधिषाय्यः । भूत् । देवः । आऽदेवे । जने । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

---

[1] ख-थ-म–अपाकादिराहित्येन । [2] क-ख-च-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-म-व–‘हव्यं’ नास्ति ।

हे यजमानाः ᵛवः युष्मदर्थम् ᵛअग्निं ᵛहुवे आह्वयामि । कीदृशं तम् । ᵛसुद्योत्मानं सुष्ठु द्योतमानं ᵛसुवृक्तिं सुवर्जितं पापैः शोभनस्तुतिं वा । ᵛविशां यजमानानाम् ᵛअतिथिम् अतिथिवत्सदा पूज्यं ᵛसुप्रयसं शोभनहविर्लक्षणान्नम् । किंच ᵛजातवेदाः जातानां वेदिता ᵛयः ᵛदेवः अग्निः ᵛमित्रइव सखेव आदित्य इव वा ᵛदिधिषाय्यः धारयिता ᵛभूत् भवति । कुत्रेति उच्यते । ᵛआदेवे देवपर्यन्ते ᵛजने मनुष्यप्रभृतिदेवपर्यन्तेषु । तेषां धारकोऽभवदित्यर्थः ॥

इ॒मं वि॒धन्तो॑ अ॒पां स॒धस्थे॑ द्वि॒ताद॑धु॒र्भृग॑वो वि॒क्ष्वा॒३॒॑योः ।
ए॒ष विश्वा॑न्य॒भ्य॑स्तु॒ भूमा॑ दे॒वाना॑म॒ग्निर॑र॒तिर्जी॒राश्वः॑ ॥ २ ॥

इ॒मम् । वि॒धन्तः॑ । अ॒पाम् । स॒धऽस्थे॑ । द्वि॒ता । अ॒द॒धुः॒ । भृग॑वः । वि॒क्षु । आ॒योः ।
ए॒षः । विश्वा॑नि । अ॒भि । अ॒स्तु॒ । भूम॑ । दे॒वाना॑म् । अ॒ग्निः । अ॒र॒तिः । जी॒रऽअ॑श्वः ॥ २ ॥

ᵛइमम् अग्निं ᵛविधन्तः परिचरन्तः ᵛभृगवः अस्मत्पूर्वे महर्षयः ᵛअपां ᵛसधस्थे सहस्थाने अन्तरिक्षे ᵛआयोः मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूतासु ᵛविक्षु प्रजास्वृत्विक्षु तेषां मध्ये च ᵛद्विता द्वयोः[1] स्थानात् ᵛअदधुः अधारयन्[1] ॥ दधातेर्लङि रूपम् ॥ ᵛएषः ᵛअग्निः ᵛभूम भूम्ना अत्यर्थं ᵛविश्वानि भूतजातानि अस्मद्विरोधीनि ᵛअभ्यस्तु अभिभवतु । स कीदृशः । ᵛदेवानाम् ᵛअरतिः ईश्वरः । तेषां मध्ये शीघ्रम् अरणशीलो वा अस्मद्यागं प्रति । तथा ᵛजीराश्वः क्षिप्राश्वः ॥

अ॒ग्निं दे॒वासो॒ मानु॑षीषु वि॒क्षु प्रि॒यं धुः॑ क्षे॒ष्यन्तो॒ न मि॒त्रम् ।
स दी॑दयदुश॒तीरूर्म्या॒ आ द॒क्षाय्यो॒ यो दास्व॑ते॒ दम॒ आ ॥ ३ ॥

अ॒ग्निम् । दे॒वासः॑ । मानु॑षीषु । वि॒क्षु । प्रि॒यम् । धु॒ः । क्षे॒ष्यन्तः॑ । न । मि॒त्रम् ।
सः । दी॒द॒य॒त् । उ॒श॒तीः । ऊर्म्याः॑ । आ । द॒क्षाय्यः॑ । यः । दास्व॑ते । दमे॑ । आ ॥ ३ ॥

ᵛदेवासः देवाः ᵛक्षेष्यन्तः स्वर्गं प्रति गच्छन्तः सन्तः पूर्वं ᵛमानुषीषु मनुष्यसंबन्धिनीषु ᵛविक्षु प्रजासु ᵛप्रियं देवानां प्रीणयितारम् अग्निं ᵛधुः अधुः स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛक्षेष्यन्तः ᵛमित्रं ᵛन । रायं प्रति गच्छन्तो नराः मित्रं प्रियं सखायं स्वगृहरक्षार्थं स्थापयन्ति तद्वत् । ᵛयः एवं देवैः स्थापितो योऽग्निः ᵛदास्वते हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं ᵛदमे तदीये यागगृहे ᵛआ आहितः स्थापितः ᵛदक्षाय्यः समर्धयिता दाता वा ᵛसः अग्निः ᵛउशतीः कामयमानाः ᵛऊर्म्याः रात्रीः सर्वासु रात्रिषु ᵛआ ᵛदीदयत् दीप्यते सर्वतः । सर्वरात्रीरादीपयति वा ॥

---

१. क-म-द्वयोः स्थानयोस्तायः तायमानम् । छान्दसं रूपम् । यद्वा द्विता द्वित्वेन वैद्युतात्मनान्तरिक्षं-यागार्थमृत्विक्षु वा अधारयन्; क्ष१-क्षित्यन्तरिक्षयोः स्थानयोस्तु अस्तायमानम् । छान्दसं रूपम् । यद्वा द्विता द्वित्वेन वैद्युतात्मनान्तरिक्षे यागार्थमृत्विक्षु वादधुः अधारयन् ।

अ॒स्य र॒ण्वा स्वस्ये॑व पु॒ष्टिः संदृ॑ष्टिरस्य हिया॒नस्य॒ दक्षोः॑ ।
वि यो भरि॑भ्र॒दोष॑धीषु जि॒ह्वामत्यो॒ न रथ्यो॑ दोधवीति॒ वारा॑न् ॥ ४ ॥

अ॒स्य । र॒ण्वा । स्वस्य॑ऽइव । पु॒ष्टिः । सम्ऽदृ॑ष्टिः । अ॒स्य॒ । हि॒या॒नस्य॑ । धक्षोः॑ ।
वि । यः । भरि॑भ्रत् । ओष॑धीषु । जि॒ह्वाम् । अत्यः॑ । न । रथ्यः॑ । दो॒ध॒वी॒ति॒ । वारा॑न् ॥४॥

ᵛअस्य अग्नेः पुष्टिः शरीरवृद्धिः ᵛरण्वा रमणीया शब्दयुक्ता वा । तत्र दृष्टान्तः । ᵛस्वस्य ᵛपुष्टिः ᵛइव । यथा लोके स्वकीया पुष्टिः स्वस्मै रमणीया भवति तद्वत् । यद्वा[3] अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिः यजमानविषया रण्वा स्वस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्[1] । किंच ᵛहियानस्य समृद्धिं गच्छतो व्याप्नुवतः ᵛधक्षोः[2] काष्ठानि दिधक्षोर्दग्धुमिच्छोः अस्य अग्नेः ᵛसंदृष्टिः संदर्शनाविर्भावोऽपि रण्वा । ᵛयः अग्निः ᵛओषधीषु काष्ठेषु ᵛजिह्वां ज्वालाम् । जात्येकवचनम् । ज्वालाः ᵛवि ᵛभरिभ्रत् अत्यर्थं विहरति । कम्पयतीत्यर्थः ॥ हरतेर्यङ्लुगन्तत्वेन दाधर्त्यादिषु (पा. सू. ७.४.६५) निपातितात्[3] लेट्यडागमः । यद्योगादनिघातः॥ तत्र दृष्टान्तः । ᵛरथ्यः रथार्हः ᵛअत्यो ᵛन वाजी यथा ᵛवारान् दंशवारणसाधनान् वालान् ᵛदोधवीति कम्पयति तद्वत् । योऽग्निर्ज्वालाः कम्पयति अस्याग्नेः पुष्टी रण्वेति ॥

आ यन्मे॒ अभ्वं॑ व॒नदः॒ पन॑न्तो॒शिग्भ्यो॒ नामि॑मीत॒ वर्ण॑म् ।
स चि॒त्रेण॑ चिकिते॒ रंसु॑ भा॒सा जु॑जु॒र्वाँ यो मु॒हुरा यु॒वा भूत् ॥ ५ ॥

आ । यत् । मे॒ । अभ्व॑म् । व॒नदः॑ । पन॑न्त । उ॒शिक्ऽभ्यः॑ । न । अ॒मि॒मी॒त॒ । वर्ण॑म् ।
सः । चि॒त्रेण॑ । चि॒कि॒ते॒ । रम्ऽसु॑ । भा॒सा । जु॒जु॒र्वान् । यः । मुहुः॑ । आ । यु॒वा॑ । भूत् ॥ ५ ॥

ᵛयत्[4] यस्य ᵛअभ्वं महत्त्वं ᵛमे मम संबन्धिनः ᵛवनदः वनन्तः संभक्तारः । यद्वा वनदोऽवनदो भृशं शब्दयन्तः[5] स्तोतारः ॥ अवशब्दो भृशार्थवाची । तत्पूर्वान्नदेः क्विप् । 'अवाप्योः' इत्यकारलोपः ॥ ᵛआ ᵛपनन्त समन्तात् स्तुवन्ति । ᵛसः अग्निः ᵛउशिग्भ्यः अस्मदीयं रूपं कामयमानेभ्य ऋत्विग्भ्यः ᵛवर्णं स्वसदृशं[6] रूपं ᵛनामिमीत । नशब्दश्चार्थे । निर्मिमीते च । स च ᵛरंसु रमणीयेष्वाज्यादिहविःषु निमित्तेषु ᵛचित्रेण ᵛभासा हिरण्यकनकादिनानावर्णया दीप्त्या ᵛचिकिते विज्ञायते । किंच ᵛयः अग्निः ᵛजुजुर्वान् जीर्णः सन् ज्वालोपशमे स एव ᵛमुहुः पुनः पुनः ᵛआ ᵛयुवा सर्वतो मिश्रयिता तरुणो वा आ ᵛभूत् आभवति पुनराज्यादिसंयोगात् ॥ ॥ २४ ॥

---

१. त–यद्वास्याग्नेः संबन्धिनी तद्वत् । यद्वा अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यजमानविषया रण्वा तस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्; ख-ग–यद्वा अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रण्वा तद्वत्। २. ख–च-झ१-थ–दक्षोः । ३. व–निपातितः । ४. क-ख-च-झ-ण-ण१-त-ध-न-म-व–यतः । ५. ख-ग-च-ण१–शब्दवन्तः । ६. त–सदृशम् ।

५२ II
४८,१२५

आ यो वना तातृषाणो न भाति वार्ण पथा रथ्येव स्वानीत् ।
कृष्णाध्वा तपू रण्वश्चिकेत द्यौरिव स्मयमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वना । ततृषाणः । न । भाति । वाः । न । पथा । रथ्याऽइव । स्वानीत् ।
कृष्णऽअध्वा । तपुः । रण्वः । चिकेत । द्यौःऽइव । स्मयमानः । नभःऽभिः ॥ ६ ॥

ᵛयः अग्निः ᵛवना वनानि वृक्षसमूहान् ᵛततृषाणो ᵛन तृषित[1] इव[1] । त्वरमाण इत्यर्थः । ᵛआ ᵛभाति आभासयति । दहतीत्यर्थः । यद्वा वना वने आभाति । किंच ᵛवार्ण उदकमिव ᵛपथा प्रवणेन मार्गेण गच्छति तद्वत् इतस्ततो गच्छति । ᵛरथ्येव[2] रथस्य वोढाश्व इव ᵛस्वानीत् शब्दयति । यद्वा रथशब्दात् सोर्ध्यादेशः । यथा रथो युद्धमार्गेण गच्छन् स्वनति तद्वत् । किंच ᵛकृष्णाध्वा कृष्णवर्त्मा ᵛतपुः तापकः ᵛरण्वः रमणीयः एवंभूतः सन् ᵛचिकेत ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः । क इव । ᵛनभोभिः नक्षत्रैः ᵛस्मयमानः प्रकाशमानः ᵛद्यौरिव द्युलोक इव । यद्वा नभोभिरन्तरिक्षप्रदेशविशेषैः स्मयमानः शोभमानो द्यौरादित्य इव । नीलवर्णान्तरिक्षचार्यादित्यो यथा ज्ञायते तद्वत् स्वसंचारेण कृष्णीभूते मार्गे ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः ॥

स यो व्यस्थादभि दक्षदुर्वीं पशुर्नैति स्वयुरगोपाः
अग्निः शोचिष्माँ अतसान्युष्णन्कृष्णव्यथिरस्वदयन्न भूम ॥ ७ ॥

सः । यः । वि । अस्थात् । अभि । धक्षत् । उर्वीम् । पशुः । न । एति । स्वऽयुः । अगोपाः ।
अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि । उष्णन् । कृष्णऽव्यथिः । अस्वदयत् । न । भूम ॥ ७ ॥

ᵛयः अग्निः ᵛव्यस्थात् विविधं तिष्ठति । व्याप्नोति विश्वम् । तथा योऽग्निः ᵛउर्वीं विस्तृतां पृथिवीं सर्वाम् । यश्च ᵛअभि ᵛदक्षत् आभिमुख्येन प्रवर्धमानो भवति ॥ उभे अपि यच्छब्दयोगान्न निहन्येते ॥ ᵛसः ᵛअग्निः ᵛपशुर्न पशुरिव । यथा जातः[4] पशुः स्वच्छन्देन चरति तथा ᵛस्वयुः स्वयमेव गच्छन् ᵛअगोपाः गोपरहितः[5] । नियामकवर्जित इत्यर्थः । ᵛएति गच्छति । किं कुर्वन् । ᵛशोचिष्मान् प्रकृष्टदीप्तिः ᵛकृष्णव्यथिः कृष्णवर्णं प्राप्ता दग्धा व्यथाकराः कण्टकादयो येन तादृशः सन् ᵛभूम अत्यधिकम् ᵛअस्वदयन्न आस्वादयतीव वृक्षगतान् रसान् । ᵛअतसानि संततानि नीरसानि वा तरुगुल्मादीनि ᵛउष्णन् दहन्नेति ॥

नू ते पूर्वस्यावसो अधीतौ तृतीये विदथे मन्म शंसि ।
अस्मे अग्ने संयद्वीरं बृहन्तं क्षुमन्तं वाजं स्वपत्यं रयिं दाः ॥ ८ ॥

नु । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइतौ । तृतीये । विदथे । मन्म । शंसि ।
अस्मे इति । अग्ने । संयत्ऽवीरम् । बृहन्तम् । क्षुऽमन्तम् । वाजम् । सुऽअपत्यम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

---

[1] क-झ१–तृषित इव बुभुक्षित इव । [2] झ१–तथा रथ्येव । [3] ख-ग-च-ण१-फ–शोभमानः ।
[4] झ१–जातमात्रः । [5] झ१–गोपविरहितः ।

हे अग्ने vते तव संबन्धिनः vपूर्वस्य पूर्वं यागसमये कृतस्य vअवसः अभिमततर्पणस्य vअधीतौ स्मरणे सति तत्स्मृत्या vनु अद्यापि vतृतीये vविदथे यागे तृतीयसवने । यद्वा प्रातरनुवाकसंबन्धिनाम् आग्नेयोषस्याश्विनानां मध्येऽन्यतमे तृतीये क्रतौ vमन्म मननीयं स्तोत्रं vशंसि अशंसि । शस्यतेऽस्माभिः। हे vअग्ने त्वं च vअस्मे अस्मभ्यं vसंयद्वीरं संयतो वीरा यस्मिन् तादृशं vबृहन्तं महान्तं vक्षुमन्तं शब्दवन्तं कीर्तिमन्तं vवाजम् उक्तलक्षणमन्नं vस्वपत्यं vरयिं च vदाः देहि ॥

त्वया॒ यथा॑ गृत्सम॒दासो॑ अग्ने॒ गुहा॑ व॒न्वन्त॒ उप॑राँ अ॒भि ष्युः ।
सु॒वीरा॑सो अभिमाति॒षाहः॒ स्मत्सू॒रिभ्यो॑ गृण॒ते तद्वयो॑ धाः ॥ ९ ॥
त्वया॑ । यथा॑ । गृत्स॒ऽम॒दासः॑ । अ॒ग्ने॒ । गुहा॑ । व॒न्वन्तः॑ । उप॑रान् । अ॒भि । स्युरि॒ति स्युः ।
सु॒ऽवीरा॑सः । अ॒भि॒मा॒ति॒ऽसहः॑ । स्मत् । सू॒रिऽभ्यः॑ । गृण॒ते । तत् । वयः॑ । धाः॒ ॥ ९ ॥

हे vअग्ने vत्वया रक्षकेण vवन्वन्तः छान्दसं[1] भजन्तो[1] गृत्समदा ऋषयः । आत्मनि पारोक्ष्येण[2] वचनम् । vयथा vगुहा गुहायां वर्तमानान् vउपरान् उपरमणसाधनान् उपरि उत्कृष्टे वर्तमानान्वा धनविशेषान् vअभि vस्युः अभिभवेयुः । स्वाधीनान् कुर्युः । यद्वा गूढानुपरान् उपरेऽधिकत्वेन वर्तमानान् पापान् अभिस्युः अभिभवेयुः । तथा कुर्वित्यर्थः । कीदृशाः । vसुवीरासः शोभनपुत्राद्युपेताः vअभिमातिसहः वैरिणां पापादीनां सोढारः । किंच vसूरिभ्यः मेधाविभ्यो यजमानेभ्यो vगृणते ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ शब्दयद्भ्यः स्तोतृभ्यः । यद्वा सूरिभ्यो यजमानेभ्यो गृणते स्तोत्रे च vस्मत् सुमत् अतिप्रभूतं vतत् तादृशं प्रसिद्धं vवयः अन्नं vधाः धेहि ॥ ॥ २५ ॥

'होताजनिष्ट' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं सोमाहुतेरार्षमाग्नेयमानुष्टुभम् । 'होताष्टावानुष्टुभम्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ अस्य विनियोगः । सूत्रितं च–' अग्नायो होताजनिष्ट' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । चतुर्विंशेऽहन्यपीदमेवाज्यम् । ' चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । आभिप्लविके द्वितीयेऽहनीदमेवाज्यम् । 'द्वितीयस्य चतुर्विंशेनाज्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

होता॑जनिष्ट॒ चेत॑नः पि॒ता पि॒तृभ्य॑ ऊ॒तये॑ ।
प्र॒यक्ष॒ञ्जेन्य॒ं वसु॑ श॒केम॑ वा॒जिनो॒ यम॑म् ॥ १ ॥
होता॑ । अ॒ज॒नि॒ष्ट॒ । चेत॑नः । पि॒ता । पि॒तृऽभ्यः॑ । ऊ॒तये॑ ।
प्र॒ऽयक्ष॑न् । जेन्य॑म् । वसु॑ । श॒केम॑ । वा॒जिनः॑ । यम॑म् ॥ १ ॥

vहोता होमनिष्पादकः vचेतनः चेतयितास्मदनुष्ठितस्य vपिता पालकोऽस्मद्यज्ञस्य ईदृशोऽग्निः vअजनिष्ट उत्पन्नः । किमर्थम् । vपितृभ्यः पालकेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ तेषाम् vऊतये रक्षणाय च । वयं च vवाजिनः हविर्लक्षणान्नवन्तः सन्तः vप्रयक्षं प्रकर्षेण पूज्यं vजेन्यं जेतव्यं vयमं यमयितव्यं[3] vवसु धनं vशकेम । शक्ता भूयास्म लब्धुमिति शेषः । यद्वा वाजिनोऽन्नस्य यमं यमनं कर्तुं शकेम । प्रयक्षं जेन्यं वसु धनमित्युपमानम् । उक्तलक्षणं धनमिव । तद्यथावरोद्धुं शक्नुमस्तद्वत् ॥

---

[1] झ१-म–' छान्दसं भजन्तः ' नास्ति । [2] झ-झ१-ण-म-व–परोक्षेण । [3] न-त–यमितव्यम्; क-ख-च-ण१-त-थ-व–यमेतव्यम् ।

आ यस्मि॑न्त्स॒प्त र॒श्मय॑स्त॒ता य॒ज्ञस्य॑ ने॒तरि॑ ।
म॒नु॒ष्वद्दैव्य॑मष्ट॒मं पोता॒ विश्वं॒ तदि॑न्वति ॥ २ ॥

आ । यस्मि॑न् । स॒प्त । र॒श्मयः॑ । त॒ताः । य॒ज्ञस्य॑ । ने॒तरि॑ ।
म॒नु॒ष्वत् । दैव्य॑म् । अ॒ष्ट॒मम् । पोता॑ । विश्व॑म् । तत् । इ॒न्व॒ति॒ ॥ २ ॥

ᵛयज्ञस्य ᵛनेतरि यागस्य निर्वाहके ᵛयस्मिन् अग्नौ ᵛसप्त ᵛरश्मयः सप्तसंख्याका रश्मिवद्व्याप्ता होत्रकाः ᵛआ ᵛतताः स्वस्वकर्मभिः सर्वतो व्याप्ता भवन्ति। सः ᵛपोता पावको देवानां पोत्राख्य ऋत्विग्रूपो वा अग्निः ᵛमनुष्वत् मनुष्यपोतृवत् ᵛदैव्यम्। देवो यज्ञः। तत्संबन्धि ᵛअष्टमम् अष्टर्त्विक्संबन्धि ᵛतत् ᵛविश्वं कर्तव्यजातं सप्तहोत्रकैः[1] सह स्वयमष्टमः सन् ᵛइन्वति व्याप्नोति। यद्वा तदित्यस्य लिङ्गव्यत्ययः। स पोतेति संबन्धः। सप्तहोत्रकैः सहाष्टमो भूत्वा तद्वद्यज्ञं निर्वहतीत्यर्थः ॥

द॒ध॒न्वे वा॒ यदी॒मनु॒ वोच॒द्ब्रह्मा॑णि॒ वेरु॒ तत् ।
परि॒ विश्वा॑नि॒ काव्या॑ ने॒मिश्च॒क्रमि॑वाभवत् ॥ ३ ॥

द॒ध॒न्वे । वा॒ । यत् । ई॒म् । अनु॑ । वोच॑त् । ब्रह्मा॑णि । वेः । ऊँ॒ इति॑ । तत् ।
परि॑ । विश्वा॑नि । काव्या॑ । ने॒मिः । च॒क्रम्ऽइ॑व । अ॒भ॒व॒त् ॥ ३ ॥

पूर्वस्मिन् मन्त्रे होत्रादिवत् स्वयमपि[2] यज्ञं निर्वहतीत्युक्तम्। अत्र तु सर्वं तत्तदात्मना स्थित्वा स्वयमेव निर्वहतीत्याह। ᵛवा अथवा ᵛईम् एनं यज्ञम् ᵛअनु लक्षीकृत्य ᵛयत् हविरादिकं ᵛदधन्वे धारयति अध्वर्य्वादिरूपः। यानि ᵛब्रह्माणि शस्त्रादीनि अनु ᵛवोचत् अनुवक्ति होत्रादिरूपः। अत्र वानु इत्येतद्योज्यम्। ᵛतत् सर्वं ᵛवेरु वेरेव। कामयते जानाति वा स्वयमनुष्ठातुम्। अयमग्निः ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛकाव्या[3] काव्यानि[3]। कवयो मेधाविन ऋत्विजः। तत्संबन्धीनि कर्माणि ᵛपरि ᵛअभवत् परिभवति। स्वायत्तानि करोति। व्याप्नोतीत्यर्थः। व्याप्तौ दृष्टान्तः। ᵛनेमिः बहिर्वेष्टनवलयः ᵛचक्रं रथाङ्गं यथा कार्त्स्न्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥

सा॒कं हि शुचि॑ना॒ शुचिः॑ प्रशा॒स्ता क्रतु॒नाज॑नि ।
वि॒द्वाँ अ॑स्य व्र॒ता ध्रु॒वा व॒याइ॒वानु॑ रोहते ॥ ४ ॥

सा॒कम् । हि । शुचि॑ना । शुचिः॑ । प्र॒ऽशा॒स्ता । क्रतु॑ना । अज॑नि ।
वि॒द्वान् । अ॒स्य॒ । व्र॒ता । ध्रु॒वा । व॒याःऽइ॑व । अनु॑ । रो॒ह॒ते॒ ॥ ४ ॥

ᵛशुचिः स्वयं शोधकः ᵛप्रशास्ता देवानाम् एतन्नामक ऋत्विक् प्रशासिता वा यज्ञविघ्नानां ᵛशुचिना ᵛक्रतुना शोधकेन अग्निहोत्रादिकर्मणा ᵛसाकं ᵛहि सहैव ᵛअजनि उत्पन्नः। जातमात्र एव

---

[1] क-ख-च-ज्ञ-ज्ञ-ण-ण१-न-म-व—सप्तहोत्रैः। [2] म—अयमपि। [3] क-ज्ञ-ण१-ध-व—काव्यानि।

शुद्धः सर्वस्य प्रशास्ता च सन् अग्निहोत्रादिनिर्वोढाभवदित्यर्थः। ᵛअस्य अग्नेः ᵛध्रुवा ध्रुवाणि फलपर्यवसायीनि व्रतानि कर्माणि ᵛविद्वान् जानन् यजमानः ᵛवयाइव विस्तृताः शाखा इव ᵛअनु ᵛरोहते क्रमेणानुतिष्ठति ॥

ता अ॑स्य॒ वर्ण॑मा॒युवो॒ नेष्टुः॑ सचन्त धे॒नवः॑ ।
कु॒वित्ति॒सृभ्य॒ आ वरं॒ स्वसा॑रो॒ या इ॒दं य॒युः ॥ ५ ॥

ताः । अ॒स्य॒ । वर्ण॑म् । आ॒युवः॑ । नेष्टुः॑ । स॒च॒न्त॒ । धे॒नवः॑ ।
कु॒वित् । ति॒सृऽभ्यः॑ । आ । वर॑म् । स्वसा॑रः । याः । इ॒दम् । य॒युः ॥ ५ ॥

ᵛयाः वक्ष्यमाणलक्षणा अङ्गुलयः[1] ᵛइदम् अनुष्ठीयमानं कर्म ᵛययुः प्राप्नुवन्ति। अनुतिष्ठन्ति। ᵛताः ᵛआयुवः गन्त्र्यो व्याप्ताः ᵛधेनवः प्रीणयित्र्यः ᵛस्वसारः स्वयं सारिण्योऽङ्गुलयः ᵛनेष्टुः हविर्याचितुर्भक्षयितुः शोधयितुः[2] पोषयितुः[2] नेतुर्वा ᵛअस्य अग्नेः। यद्वा एतन्नामकऋत्विग्रूपस्य[3]। ᵛतिसृभ्य ᵛआ गार्हपत्यादिमूर्तीनामपि ᵛवरं ᵛवर्णं ᵛकुवित् बहुकृत्वः ᵛसचन्त सेवन्ते। परिचरन्ति ॥

यदी॑ मा॒तुरुप॒ स्वसा॑ घृ॒तं भर॒न्त्यस्थि॑त ।
तासा॑मध्व॒र्युराग॑तौ॒ यवो॑ वृ॒ष्टीव॑ मोदते ॥ ६ ॥

यदि॑ । मा॒तुः । उप॑ । स्वसा॑ । घृ॒तम् । भर॑न्ती । अस्थि॑त ।
तासा॑म् । अ॒ध्व॒र्युः । आऽग॑तौ । यवः॑ । वृ॒ष्टीऽइ॑व । मो॒द॒ते ॥ ६ ॥

ᵛयदि यदा ᵛमातुः सर्वस्य निर्मातुर्भूम्या वेदिलक्षणायाः ᵛस्वसा स्वसृस्थानीया जुहूः ᵛघृतं ᵛभरन्ती सती ᵛउप ᵛअस्थित उपतिष्ठेदग्निम्[4]। एकवचनमविवक्षितम्। जुहूपभृद्ध्रुवा घृतं भरन्त्यस्तिष्ठन्तीत्यर्थः। तदा ᵛतासां जुह्वादीनाम् ᵛआगतौ यागाय प्राप्तौ सत्याम् ᵛअध्वर्युः एतन्नामक ऋत्विग्रूपोऽध्वरं कामयमानो वा अयमग्निः ᵛमोदते हृष्यति। ᵛयवो ᵛवृष्टीव वृष्ट्या यथा मोदते तद्वत् ॥

स्वः स्वाय॒ धाय॑से कृणु॒तामृ॒त्विगृ॒त्विज॑म् ।
स्तोमं॑ य॒ज्ञं चादरं॑ व॒नेमा॑ र॒रिमा व॒यम् ॥ ७ ॥

स्वः । स्वाय॑ । धाय॑से । कृ॒णु॒ताम् । ऋ॒त्विक् । ऋ॒त्विज॑म् ।
स्तोम॑म् । य॒ज्ञम् । च॒ । आत् । अर॑म् । व॒नेम॑ । र॒रि॒म । व॒यम् ॥ ७ ॥

---

[1] थ-व—या अङ्गुलयः। [2] थ—शोधयितुः; म—पोषयितुः। [3] क-झ-झ१-म—'°ऋत्विग्रूपस्य' इत्यस्यानन्तरं 'तिसृभ्यो लोकत्रयवर्तिद्युतिभ्यो त्रे(व)रमधिकं वर्णं वर्णनीयं रूपम्। यद्वा। तिसृभ्योऽपि श्रुतिभ्योऽधिकाम्। यद्वा। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी' इत्यधिकम्। [4] झ१—उपतिष्ठतेऽग्निम्।

अयमग्निः ᵛस्वः स्वयमेव ᵛस्वाय स्वकीयाय ᵛधायसे कर्मणे हविषां धारणाय वा ᵛऋत्विक् ‘होताजनिष्ट’ इत्यादिनोक्तलक्षणो होतृपोतृप्रशास्त्राद्यृत्विग्रूपः सन् ᵛऋत्विजम् आर्त्विज्यम् ॥ भावप्रधानोऽयं निर्देशः॥ देवर्त्विग्रूपः सन् ऋत्विजं मानुषमार्त्विज्यं ᵛकृणुताम् करोतु । ᵛवयं च तदनुग्रहात् ᵛआत् अनन्तरमेव ᵛस्तोमं स्तोत्रं ᵛयज्ञं ᵛच तदाश्रयं यागमपि ᵛअरम् अलमत्यर्थं ᵛवनेम संभजेमहि। ᵛररिम ददेमहि च हविः । यद्वा स्तोमं वनेम यज्ञं यज्ञयोग्यं हविः ररिम ॥

यथा॑ वि॒द्वाँ अरं॒ कर॒द्विश्वे॑भ्यो यज॒तेभ्यः॑ ।

अ॒यम॑ग्ने॒ त्वे अपि॒ यं य॒ज्ञं च॑कृ॒मा व॒यम् ॥ ८ ॥

यथा॑ । वि॒द्वान् । अर॑म् । कर॑त् । विश्वे॑भ्यः । य॒ज॒तेभ्यः॑ ।

अ॒यम् । अ॒ग्ने॒ । त्वे इति॑ । अपि॑ । यम् । य॒ज्ञम् । च॒कृ॒म । व॒यम् ॥ ८ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛविद्वान् त्वन्माहात्म्याभिज्ञः प्रयोगज्ञो वा यजमानः ᵛयथा ᵛविश्वेभ्यो ᵛयजतेभ्यः सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः ᵛअरं पर्याप्तं ᵛकरत् कुर्यात् तथा त्वमनुगृहाणेत्यर्थः । ᵛवयम् अपि ᵛयं ᵛयज्ञं यागविशेषं ᵛचकृम कुर्महे स यागः ᵛत्वे ᵛअपि। अपिरेवार्थे। तवैव स्वत्प्रीत्यर्थः । तमेव तस्मात्त्वं सर्वदेवार्थं[1] यागं[1] तत्तदृत्विग्रूपः सन् निर्वहेत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

‘इमां मे’ इत्यष्टर्चं षष्ठं सूक्तं सोमाहुत्यार्षमाग्नेयं गायत्रम्। ‘इमां मे गायत्रं हि’ इत्यनुक्रान्तम्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दस्यस्य विनियोगः। सूत्रितं च – ‘इमां मे अग्ने समिधमिमामिति त्रयाणामुत्तमामुद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति। अपराह्णिक्यामुपसदि ‘इमां मे अग्ने समिधम्’ इति तिस्र ऋचस्त्रिरभ्यस्ता नव सामिधेन्यः कृत्वा विनियोक्तव्याः। ‘अथोपसत्’ इति खण्डे सूत्रितम्– ‘इमां मे अग्ने समिधमिमामिति तु सामिधेन्यः’ (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

इ॒मां मे॑ अग्ने स॒मिध॑मि॒मामु॑प॒सदं॑ वनेः । इ॒मा उ॒ षु श्रु॑धी॒ गिरः॑ ॥ १ ॥

इ॒माम् । मे॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइध॑म् । इ॒माम् । उ॒प॒ऽसद॑म् । व॒ने॒रिति॑ वनेः ।

इ॒माः । ऊँ॒ इति॑ । सु । श्रु॒धि॒ । गिरः॑ ॥ १ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛमे मदीयाम् ᵛइमाम् आधीयमानां ᵛसमिधम् ᵛइमामुपसदम् उपसदनसाधनामाहुतिम् उपसद्यागे क्रियमाणां वा ᵛवनेः संभजेथाः । तथा ᵛइमा ᵛउ इमा अपि ᵛगिरः स्तुतीः ᵛसु सुष्ठु ᵛश्रुधि शृणु ॥

अ॒या ते॑ अग्ने विधे॒मोर्जो॑ नपा॒दश्व॑मिष्टे । ए॒ना सू॒क्तेन॑ सुजात ॥ २ ॥

अ॒या । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । वि॒धे॒म॒ । ऊर्जः॑ । न॒पा॒त् । अश्व॑म्ऽइष्टे । ए॒ना । सु॒ऽउ॒क्तेन॑ । सु॒ऽजा॒त ॥ २ ॥

---

[1] ख-ञ१-थ-°देवार्थयागम् ।

हे ˅अग्ने ˅ते त्वाम् ˅अया अनयाहुत्या ˅विधेम परिचरेम । हे ˅ऊर्जो ˅नपात् बलस्य नसः तस्य नपातयितर्वा हे ˅अश्वमिष्टे व्यापकयज्ञ । यद्वा आशु क्रियमाणं कर्माश्वम् । तदिच्छतीत्यश्वमिष्टिः । संस्वरमाणा[1] ह्युपसदमाचरन्ति[1] । 'ते कर्मभिः समस्वरन्त ते तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता अयजन्'(ऐ. ब्रा. ३. ४५) इति ब्राह्मणम् । तादृशाग्ने ते त्वामयानयाहुत्या विधेम परिचरेम । तथा हे ˅सुजात शोभनजनन ˅एना एतेन ˅सूक्तेन स्तोत्रेण प्रीणयेमेति शेषः । यद्वा स्तुत्युपबृंहितेन[2] विधेम ॥

तं त्वा॑ गी॒र्भिर्गिर्व॑णसं द्रविण॒स्युं द्र॑विणोदः । स॒प॒र्येम॑ सप॒र्य॑वः ॥ ३ ॥

तम् । त्वा॒ । गी॒ःऽभिः । गिर्व॑णसम् । द्र॒वि॒ण॒स्युम् । द्र॒वि॒णः॒ऽद॒ः । स॒प॒र्येम॑ । स॒प॒र्यव॑ः ॥ ३ ॥

हे ˅द्रविणोदः धनस्य दातः अग्ने ˅तं तादृशं ˅गिर्वणसं गीर्भिः स्तुतिभिः वननीयं ˅द्रविणस्युं हविर्लक्षणधनेच्छुं ˅त्वा त्वां ˅सपर्यवः परिचरणकर्तारो वयं ˅गीर्भिः स्तुतिभिः ˅सपर्येम परिचरेम ॥

स बो॑धि सू॒रिर्म॒घवा॒ वसु॑पते॒ वसु॑दावन् । यु॒यो॒ध्य१॒स्मद्द्वेषां॑सि ॥ ४ ॥

सः । बो॒धि॒ । सू॒रिः । म॒घऽवा॑ । वसु॑ऽपते । वसु॑ऽदावन् । यु॒यो॑धि । अ॒स्मत् । द्वेषां॑सि ॥ ४ ॥

˅मघवा अन्नवान् ˅सूरिः विद्वान् प्रेरको वा ˅सः उक्तलक्षणकः[3] त्वं ˅बोधि बुध्यस्व अस्मदीयं स्तोत्रम् । किंच हे अग्ने ˅द्वेषांसि द्वेष्टॄन् ˅अस्मत् अस्मत्तः ˅युयोधि पृथक्कुरु ॥

स नो॑ वृ॒ष्टिं दि॒वस्परि॒ स नो॒ वाज॑मन॒र्वाण॑म् । स नः॑ सह॒स्रिणी॒रिषः॑ ॥५॥

सः । नः॒ । वृ॒ष्टिम् । दि॒वः । परि॑ । सः । नः॒ । वाज॑म् । अ॒न॒र्वाण॑म् ।

सः । नः॒ । स॒ह॒स्रिणीः॑ । इषः॑ ॥ ५ ॥

˅सः स एवाग्निः ˅नः अस्मदर्थं ˅दिवस्परि द्युलोकादन्तरिक्षात् ॥ परीति पञ्चम्यर्थानुवादी ॥ ˅वृष्टिं करोतीति च शेषः । ˅सः एव ˅नः अस्मदर्थम् ˅अनर्वाणम् अविचलमनल्पं ˅वाजं बलं ददातु । तथा ˅सहस्रिणीः अपरिमितप्रकाराणि ˅इषः अन्नानि ˅सः एवाग्निर्ददातु ॥

ईळा॑नायाव॒स्यवे॒ यवि॑ष्ठ दूत नो गि॒रा । यजि॑ष्ठ होत॒रा ग॑हि ॥ ६ ॥

ईळा॑नाय । अ॒व॒स्यवे॑ । यवि॑ष्ठ । दू॒त॒ । नः॒ । गि॒रा । यजि॑ष्ठ । हो॒त॒ः । आ । ग॒हि॒ ॥ ६ ॥

हे ˅यविष्ठ युवतम ˅दूत देवानां यज्ञादिसूचक ˅यजिष्ठ अतिशयेन यष्टव्य ˅होतः देवानामाह्वातः अग्ने ˅नः ˅गिरा अस्मदीयया स्तुत्या ˅ईळानाय पूजयित्रे ˅अवस्यवे स्वरक्षणमिच्छते मदर्थम् ˅आ ˅गहि आगच्छ ॥

---

[1] क-ख-ग-च-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व—सत्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ति । [2] क-च-झ-ण-थ-न-म-व—स्तुत्या उपब्रूहि तेन (?); झ१—स्तुत्युपबृंहितेन मंत्रहितेम (?) । [3] ख-ग-च-ण१-व—उक्तलक्षणः; झ१—उक्तगुणकः

अ॒न्तर्ह्य॑ग्न॒ ईय॑से वि॒द्वान् जन्मो॒भया॑ कवे । दू॒तो जन्ये॑व॒ मित्र्य॑ः ॥ ७ ॥

अ॒न्तः । हि । अ॒ग्ने॒ । ईय॑से । वि॒द्वान् । जन्म॑ । उ॒भया॑ । क॒वे॒ । दू॒तः । जन्या॑ऽइव । मित्र्य॑ः ॥७॥

हे vकवे मेधाविन् vअग्ने vअन्तः जनानां हृदये[1] vईयसे vहि गच्छसि जानासि वा । हिः ‘स होता सेदु दूत्यं चिकित्वाँ अन्तरीयते’ (ऋ.सं. ४. ८. ४) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । कीदृशस्त्वम् । vउभया उभयविधानि vजन्म जन्मानि यष्टॄणां यजमानानां यष्टव्यानां देवानां च संबन्धीनि vविद्वान् जानन् सन् ईयसे इति संबन्धः । तत्र दृष्टान्तः । vजन्यः जनेभ्यो हितः vमित्र्यः विशेषेण मित्रेभ्यो हितः vदूतः vइव । स यथा प्रजानां चित्तवृत्तिज्ञानाय[2] राज्ञा प्रेरितः तासां मनो जानाति तद्वत् त्वमप्यस्माकमन्तरीयसे इत्यर्थः ॥

स वि॒द्वाँ आ च॑ पिप्रयो॒ यक्षि॑ चिकित्व आनु॒षक् ।
आ चा॒स्मिन्त्स॑त्सि ब॒र्हिषि॑ ॥ ८ ॥

सः । वि॒द्वान् । आ । च॒ । पि॒प्र॒यः॒ । यक्षि॑ । चि॒कि॒त्वः॒ । आ॒नु॒षक् ।

आ । च॒ । अ॒स्मिन् । स॒त्सि॒ । ब॒र्हिषि॑ ॥ ८ ॥

हे अग्ने vसः त्वं vविद्वान् विशेषाभिज्ञः सन् vआ vच vपिप्रयः सर्वतोऽस्मान् पूरय च कामैः । हे vचिकित्वः चेतनावन् vआनुषक् अनुक्रमेण vयक्षि यज देवान् । vआ vसत्सि आसीद vचास्मिन् स्तीर्णे vबर्हिषि ॥ ॥ २७ ॥

‘श्रेष्ठं यविष्ठ’ इति षडृचं सप्तमं सूक्तं सोमाहुत्यार्षम् आग्नेयं गायत्रम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसि अस्य विनियोगः पूर्वसूक्ते एवोक्तः । श्रावणीकर्मण्याद्या[3] विनियुक्ता ॥

श्रेष्ठं᳚ यविष्ठ भार॒ताग्ने᳚ द्यु॒मन्त॒मा भ॑र । वसो᳚ पुरु॒स्पृहं᳚ र॒यिम् ॥ १ ॥

श्रेष्ठ॑म् । य॒वि॒ष्ठ॒ । भा॒र॒त॒ । अग्ने॑ । द्यु॒ऽमन्त॑म् । आ । भ॒र॒ । वसो॒ इति॑ । पु॒रु॒ऽस्पृह॑म् । र॒यिम् ॥१॥

हे vअग्ने vयविष्ठ युवतम हे vभारत । भरता ऋत्विजः । तेषां संबन्धी भारतः । ते[4] अध्वर्य्वादिभिः मथनहविःस्तोत्रादिना व्याप्रियमाणत्वात् । तादृश हे vवसो वासक व्याप्त वा एवंरूपाग्ने vश्रेष्ठम् अतिप्रशस्यं vद्युमन्तं दीप्तिमन्तं vपुरुस्पृहं बहुभिरर्थिभिः स्पृहणीयं vरयिम् vआ vभर आहर ॥

मा नो॒ अरा॑तिरीशत दे॒वस्य॒ मर्त्य᳚स्य च । पर्षि॒ तस्या॑ उ॒त द्वि॒षः ॥ २ ॥

मा । नः॒ । अरा॑तिः । ई॒श॒त॒ । दे॒वस्य॑ । मर्त्य᳚स्य । च॒ । पर्षि᳚ । तस्याः॑ । उ॒त । द्वि॒षः ॥ २ ॥

---

[1] ण-त-थ-व- हृदये हृदये । [2] थ-व-चित्तज्ञानाय । [3] झ१-श्रावण° [4] झ१-प-व-तैः ।

हे अग्ने त्वदनुग्रहात् ᵛनः अस्मान् ᵛअरातिः अदानं शत्रुत्वम् । यद्वा छन्दसि अरातिशब्दः शत्रुवाची स्त्रीलिङ्गो भवति । अदाता शत्रुः ᵛमा ᵛईशत पराभवितुं शक्तो मा भूत् । मा विषयीकुर्यात् । अरातिर्विशेष्यते । ᵛदेवस्य च ᵛमर्त्यस्य ᵛच संबन्धिनी तैः कारिता । ᵛउत अपि च ᵛतस्याः उभयविधायाः ᵛद्विषः[1] अस्मदरातेः ᵛपर्षि पूरय ॥

विश्वा॑ उ॒त त्वया॑ व॒यं धारा॑ उद॒न्या॑इव । अति॑ गाहेम॒हि॒ द्विषः॑ ॥ ३ ॥

विश्वा॑ः । उ॒त । त्वया॑ । व॒यम् । धारा॑ः । उ॒द॒न्या॑ःऽइव । आति॑ । गा॒हे॒म॒हि॒ । द्विषः॑ ॥ ३ ॥

ᵛउत अपि च हे अग्ने ᵛवयं त्वदनुग्रहात् ᵛविश्वाः ᵛद्विषः सर्वानपि द्वेष्टॄन् ᵛउदन्याः ᵛधाराः ᵛइव उदकसंबन्धिनीर्धारा अल्पस्तुतीरिव[2] त्मना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षेण ᵛअति ᵛगाहेमहि अतिक्रम्य[3] गच्छेम ॥

शुचि॑ः पाव॒क वन्द्यो॒ऽग्ने॑ बृ॒हद्वि रो॑चसे । त्वं घृ॒तेभि॒राहु॑तः ॥ ४ ॥

शुचि॑ः । पा॒व॒क॒ । वन्द्य॑ः । अग्ने॑ । बृ॒हत् । वि । रो॒च॒से॒ । त्वम् । घृ॒तेभि॑ः । आऽहु॑तः ॥ ४ ॥

हे ᵛपावक शोधक ᵛअग्ने ᵛशुचिः शुद्धः ᵛवन्द्यः नमस्कार्यः सन् ᵛबृहत् महत् अत्यधिकं ᵛवि ᵛरोचसे विविधं दीप्यसे । यतः ᵛत्वं ᵛघृतेभिः घृतैः ᵛआहुतः समन्तात् सिक्तः । अतो विरोचसे ॥

त्वं नो॑ असि भार॒ताग्ने॑ व॒शाभि॑रु॒क्षभि॑ः । अ॒ष्टाप॑दीभि॒राहु॑तः ॥ ५ ॥

त्वम् । न॒ः । अ॒सि॒ । भा॒र॒त॒ । अग्ने॑ । व॒शाभि॑ः । उ॒क्षऽभि॑ः । अ॒ष्टाऽप॑दीभिः । आऽहु॑तः ॥५॥

हे ᵛभारत ऋत्विजां पुत्रस्थानीय ᵛअग्ने ᵛनः अस्मदीयः ᵛत्वं ᵛवशाभिः वन्ध्याभिर्गोभिः ᵛउक्षभिः सेक्तृभिर्बलीवर्दैः ᵛअष्टापदीभिः गर्भिणीभिश्च ᵛआहुतः आराधितः ᵛअसि ॥

द्रुन्न॑ः स॒र्पिरा॑सुतिः प्र॒त्नो होता॒ वरे॑ण्यः । सह॑सस्पु॒त्रो अद्भु॑तः ॥ ६ ॥

द्रुऽअ॑न्नः । स॒र्पिःऽआ॑सुतिः । प्र॒त्नः । होता॑ । वरे॑ण्यः । सह॑सः । पु॒त्रः । अद्भु॑तः ॥ ६ ॥

ᵛद्रुन्नः समिद्रूपान्नः ᵛसर्पिरासुतिः सर्पिः आसूयते आसिच्यते यस्मिन् तादृशः ᵛप्रत्नः पुरातनः ᵛहोता होमनिष्पादकः ᵛवरेण्यः वरणीयः ᵛसहसस्पुत्रः सहसो बलस्य पुत्रस्थानीयः । बलेनोत्पन्नत्वात् । ᵛअद्भुतः आश्चर्यभूतः । रमणीय इत्यर्थः । एवंमहानुभावोऽग्निः मामनुजानात्वित्यर्थः[4] ॥ ॥ २८ ॥

---

[1] क-ख-ग-च-झ-ण-ण१-थ-न-प-म-व—विद्विषः । [2] ख-ग-ण१-त-प-फ-झ—असस्त्रुतिरिव; क-ज-झ-थ-म-व—असस्तुतीरिव; न—असुतीरिव; च— असस्रुतिरिव; झ१—अल्पस्रुतिरिव; ण—आसस्तुतीरिव । [3] ख-ग-च-ण-ण१-त-थ-न-व—अभिक्रम्य । [4] झ१—मामनुजानातीत्यर्थः ।

‘ वाजयन्निव ’ इति षड्चमष्टमं सूक्तम् । सोमाहुतेर्हिशब्दानुवृत्तस्याभावात् मण्डलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता । हिशब्दाद्गायत्री छन्दः । अन्त्यानुष्टुप् । ‘ वाजयन्निवान्त्यानुष्टुप् ’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्तृतीयसूक्तत्वेन अस्योत्तमावर्जितस्य विनियोग उक्तः ॥

वाजयन्निव नू रथान्योगाँ अग्नेरुप स्तुहि । यशस्तमस्य मीळ्हुषः ॥ १ ॥

वाजयन्ऽइव । नु । रथान् । योगान् । अग्नेः । उप । स्तुहि । यशःऽतमस्य । मीळ्हुषः ॥१॥

हे अन्तरात्मन् ᵛनु क्षिप्रम् ᵛअग्नेः ᵛयोगान् अश्वान् ᵛउप ᵛस्तुहि । कीदृशस्याग्नेः । ᵛयशस्तमस्य प्रवृद्धयशसः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ ᵛमीळ्हुषः सेक्तुः फलस्य । ईदृशस्य योगान् स्तुहि । होतरिति वा संबोध्यम् । स्तुतौ दृष्टान्तः । ᵛवाजयन्निव अन्नमिच्छन् पुरुष इव । स यथा अश्वान् गमनाय स्तौति तद्वत् । यथोक्तलक्षणस्याग्नेः[1] गमनसाधनान् ᵛरथान् स्तुहि ॥

यः सुनीथो ददाशुषेऽजुर्यो जरयन्नरिम् । चारुप्रतीक आहुतः ॥ २ ॥

यः । सुऽनीथः । ददाशुषे । अजुर्यः । जरयन् । अरिम् । चारुऽप्रतीकः । आऽहुतः ॥ २ ॥

ᵛसुनीथः शोभननयनः ᵛअजुर्यः अजरणीयोऽनभिभाव्यः ᵛचारुप्रतीकः शोभनोपक्रमः ᵛयः अस्ति सोऽग्निः ᵛददाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थम् ᵛअरिं तस्य शत्रुं ᵛजरयन् नाशयन् ᵛआहुतः समन्तादाराधितो भवति ॥

य उ श्रिया दमेष्वा दोषोषसि प्रशस्यते । यस्य व्रतं न मीयते ॥ ३ ॥

यः । ऊँ इति । श्रिया । दमेषु । आ । दोषा । उषसि । प्रऽशस्यते ।
यस्य । व्रतम् । न । मीयते ॥ ३ ॥

ᵛयः अग्निः ᵛउ ᵛश्रिया ज्वालया युक्तः सन् ᵛदमेषु ᵛआ आगत्य ᵛदोषा रात्रिषु ᵛउषसि अहःसु च ᵛप्रशस्यते स्तूयते । ᵛयस्य अग्नेः ᵛव्रतं कर्म ᵛन ᵛमीयते न हिंस्यते न क्षीयते वा ॥

आ यः स्व१र्ण भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा । अञ्जानो अजरैरभि ॥ ४ ॥

आ । यः । स्वः । न । भानुना । चित्रः । विऽभाति । अर्चिषा । अञ्जानः । अजरैः । अभि ॥४॥

ᵛयः अग्निः ᵛचित्रः चायनीयो नानावर्णो वा ᵛअर्चिषा ज्वालया रश्मिसमूहेन ᵛआ ᵛविभाति सर्वतो भासते । तत्र दृष्टान्तः । ᵛस्वः ᵛभानुना किरणेन सूर्य इव । स यथा विभाति तद्वत् । किं कुर्वन् । ᵛअजरैः नित्यैः ज्वालासमूहैः ᵛअभि सर्वतः ᵛअञ्जानः व्यञ्जयन् प्रकाशयन् ॥

---

[1] क-ख-ग-च-ज्ञ-ण१-म–यद्वोक्तलक्षणस्याग्नेः ।

अत्रिमनु स्वराज्यमग्निमुक्थानि वावृधुः । विश्वा अधि श्रियो दधे ॥ ५ ॥

अत्रिम् । अनु । स्वऽराज्यम् । अग्निम् । उक्थानि । ववृधुः । विश्वाः । अधि । श्रियः । दधे ॥५॥

ᵛअत्रिं शत्रूणामन्नानां वा भक्षकं ᵛस्वराज्यं स्वयमेव राजमानं स्वाराज्यम्[1] ᵛअनु अभिलक्ष्य वा ᵛअग्निम् ᵛउक्थानि शस्त्राणि ᵛववृधुः[2] वर्धयन्ति । स चाग्निः ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛश्रियः ᵛअधि ᵛदधे धारयति ॥

अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य देवानामूतिभिर्वयम् ।

अरिष्यन्तः सचेमह्यभि ष्याम पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अग्नेः । इन्द्रस्य । सोमस्य । देवानाम् । ऊतिऽभिः । वयम् ।

अरिष्यन्तः । सचेमहि । अभि । स्याम । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

ᵛअरिष्यन्तः केनाप्यहिंस्यमानाः ᵛवयम् ᵛअग्नेः ᵛइन्द्रस्य ᵛसोमस्य ᵛदेवानाम् अन्येषामपि ᵛऊतिभिः रक्षणाभिः ᵛसचेमहि संगच्छेमहि । युक्ता भवेम । तथा रक्षायुक्ता वयं ᵛपृतन्यतः पृतनामात्मन इच्छतः शत्रून् ᵛअभि ᵛष्याम अभिभवेम ॥ पृतनाशब्दात् क्यचि ‘ कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ’ इत्यवर्णलोपः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण[3] विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके
पञ्चमोऽध्यायः
समाप्तः ॥

---

[1] ग-झ१-म–स्वराज्यम् । [2] न-व–वावृधुः । [3] क-ज-झ-झ१-ण-त-म–सायणामात्येन ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘नि होता’ इति षड्ृचं नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्षं ‘नि होता’ इत्यनुक्रान्तत्वात् । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे[1] छन्दसि[1] अस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितं–‘नि होता होतृषदन इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥ अग्निप्रणयन आद्ये ऋचौ विनियुक्ते । ‘पञ्चम्यां पौर्णमास्याम्’ इति खण्डे सूत्रितं–‘नि होता होतृषदन इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. २. १७) ॥

नि होता॑ होतृ॒षद॑ने॒ विदा॑नस्त्वे॒षो दी॑दि॒वाँ अ॑सदत्सु॒दक्षः॑ ।
अद॑ब्धव्रतप्रमति॒र्वसि॑ष्ठः सहस्रंभ॒रः शुचि॑जिह्वो अ॒ग्निः ॥ १ ॥

नि । होता॑ । हो॒तृ॒ऽसद॑ने । विदा॑नः । त्वे॒षः । दी॒दि॒ऽवान् । अ॒स॒द॒त् । सु॒ऽदक्षः॑ ।
अद॑ब्धव्रतऽप्रमतिः । वसि॑ष्ठः । स॒ह॒स्र॒म्ऽभ॒रः । शुचि॑ऽजिह्वः । अ॒ग्निः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्तौति । ᵛहोता देवानामाह्वाता ᵛविदानः विद्वान् ᵛत्वेषः प्रवृद्धः ᵛदीदिवान् दीप्यमानः ᵛसुदक्षः शोभनबलः ᵛअदब्धव्रतप्रमतिः । अदब्धान्यहिंसितानि व्रतानि कर्माणि यस्याः सा अदब्धव्रता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । ᵛवसिष्ठः सर्वस्य वासयितृतमः ॥ वासयतेस्तृजन्तस्य इष्ठनि रूपम् ॥ ᵛसहस्रंभरः सहस्रस्यानेकविधस्य भर्ता । विहरणेन नानाविधरूपस्य धारक इत्यर्थः । यद्वा सहस्रस्य सर्वस्य भर्ता । तथा च वाजसनेयं–‘सर्वं वै सहस्रं सर्वंभर इत्येव तदाह’ इति । ᵛशुचिजिह्वः शुचिर्दीप्ता जिह्वा ज्वाला यस्य स तथोक्तः । एवंभूतः ᵛअग्निः ᵛहोतृषदने । होतात्र सीदतीति होतृषदनम् उत्तरा[2] वेदी[2] ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ तत्र ᵛनि ᵛअसदत् नितरां सीदतु ॥ उक्तार्थे ब्राह्मणं–‘नि होता होतृषदने विदान इत्यग्निर्वै देवानां होता तस्यैतद्धोतृषदनं यदुत्तरवेदीनाभिस्त्वेषो दीदिवाँ असदत्सुदक्ष इत्यासन्नो हि स तर्हि भवत्यदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यग्निर्वै देवानां वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निरित्येषा ह वा अस्य सहस्रंभरता यदेनमेकं सन्तं बहुधा विहरन्ति’ (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ॥

त्वं दू॒तस्त्वमु॑ नः पर॒स्पास्त्वं वस्य॒ आ वृ॑षभ प्रणे॒ता ।
अग्ने॑ तो॒कस्य॑ न॒स्तने॑ त॒नूना॒मप्र॑यच्छ॒न्दीद्य॑द्बोधि गो॒पाः ॥ २ ॥

त्वम् । दू॒तः । त्वम् । ऊँ॒ इति॑ । न॒ः । प॒रः॒ऽपाः । त्वम् । वस्यः॑ । आ । वृ॒ष॒भ॒ । प्र॒ऽने॒ता ।
अग्ने॑ । तो॒कस्य॑ । न॒ः । तने॑ । त॒नूना॑म् । अप्र॑ऽयुच्छन् । दीद्य॑त् । बो॒धि॒ । गो॒पाः ॥ २ ॥

---

[1] म–त्रिष्टुप्छन्दसि । [2] ण-म–उत्तरवेदी ।

हे ^{v}वृषभ अभिमतफलवर्षक[1] हे ^{v}अग्ने ^{v}त्वं ^{v}दूतः अस्मदीये यज्ञे देवाह्वानार्थं[2] दूतो भव। ^{v}त्वमु त्वमेव ^{v}नः अस्माकं ^{v}परस्पाः आपद्भ्यः पारयिता पाता च भव। किंच ^{v}त्वं ^{v}वस्यः वसुनो धनस्य ^{v}आ ^{v}प्रणेता अस्मदाभिमुख्येन प्रापयिता भव। ^{v}अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन्। ^{v}दीद्यत्। दीदयतिर्दीप्तिकर्मा। शोभमानः। त्वं ^{v}नः अस्माकं ^{v}तोकस्य पुत्रस्य ^{v}तने। तनोति विस्तारयति कुलमिति तनः पौत्रः। तस्मिन् अस्मदीयानां ^{v}तनूनां ^{v}गोपाः गोपायिता[3]। तथा च ब्राह्मणम्–‘ अग्निर्वै देवानां गोपा अग्निमेव तत्सर्वतो गोप्तारं परिदत्त आत्मने च यजमानाय च’ (ऐ. ब्रा. १. २८) इति। तादृशस्त्वं च गोपायिता भवामीति ^{v}बोधि बुध्यस्व ॥

विधेम ते परमे जन्मन्नग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे।
यस्माद्योनेरुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम। ते। परमे। जन्मन्। अग्ने। विधेम। स्तोमैः। अवरे। सधऽस्थे।
यस्मात्। योनेः। उत्ऽआरिथ। यजे। तम्। प्र। त्वे इति। हवींषि। जुहुरे। सम्ऽइद्धे ॥३॥

हे ^{v}अग्ने ^{v}परमे उत्कृष्टे ^{v}जन्मन्। जायते प्रादुर्भवत्यस्मिन्निति जन्मस्थानं द्यौः। तस्मिन् द्युलोकेऽवस्थिताय ^{v}ते तुभ्यं ^{v}विधेम स्तुतिभिः परिचरेम। ^{v}अवरे द्युलोकादधस्तने ^{v}सधस्थे अन्तरिक्षे स्थिताय तुभ्यं ^{v}स्तोमैः स्तोत्रैः ^{v}विधेम परिचरेम। ^{v}यस्माद्योनेः पृथिवीरूपात् स्थानात् त्वम् ^{v}उदारिथ उद्गतोऽसि प्रादुर्भूतोऽसि ^{v}तं पृथिवीप्रदेशं ^{v}यजे पूजयामि। तत्र हि ^{v}समिद्धे समिद्भिः समिध्यमाने ^{v}त्वे त्वयि ^{v}हवींषि पुरोडाशादीनि ^{v}प्र ^{v}जुहुरे अध्वर्य्वादयः प्रजुह्वति ॥ जुहोतेर्लिटि रूपम् ॥

अग्ने यजस्व हविषा यजीयाञ्छ्रुष्टी देष्णमभि गृणीहि राधः।
त्वं ह्यसि रयिपती रयीणां त्वं शुक्रस्य वचसो मनोता ॥ ४ ॥

अग्ने। यजस्व। हविषा। यजीयान्। श्रुष्टी। देष्णम्। अभि। गृणीहि। राधः।
त्वम्। हि। असि। रयिऽपतिः। रयीणाम्। त्वम्। शुक्रस्य। वचसः। मनोता ॥ ४ ॥

हे ^{v}अग्ने ^{v}यजीयान् यष्टृतमस्त्वं ^{v}हविषा अस्मद्दत्तेन ^{v}यजस्व देवान् संयोजय। ^{v}देष्णं देयं ^{v}राधः अन्नं ^{v}श्रुष्टी। श्रुष्टीति क्षिप्रनाम। क्षिप्रम् ^{v}अभि ^{v}गृणीहि। देवानां पुरत इदं स्वादुतरमिदं स्वादुतरमिति ब्रूहि। यद्वा श्रुष्टी क्षिप्रकारी त्वं देष्णं देयं राधो धनमभिगृणीहि अस्मदाभिमुख्येन ब्रूहि प्रयच्छेत्यर्थः। दानसामर्थ्यं दर्शयति। ^{v}त्वं ^{v}रयीणां धनानां मध्ये ^{v}रयिपतिः उत्तमस्य धनस्य पतिः ^{v}असि ^{v}हि। यद्वा रयीणां रयिपतिरित्यत्रैको रयिशब्दोऽनुवादः। ^{v}त्वं ^{v}शुक्रस्य दीप्तस्य ^{v}वचसः अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य ^{v}मनोता प्रज्ञाता भवसि। यद्वा मनोता (?) ॥

---

[1] म–अभिमतफलप्रवर्षक। [2] ख-ग-च-ण१–देवतार्थम्; व–देवताह्वानार्थम्। [3] झ१· गोपायिता भव।

उ॒भयँ॑ ते॒ न क्षी॑यते वस॒व्यँ॑ दि॒वेदि॑वे॒ जाय॑मानस्य दस्म ।
कृ॒धि क्षु॒मन्तँ॑ जरि॒तार॑मग्ने कृ॒धि पतिँ॑ स्वप॒त्यस्य॑ रा॒यः ॥ ५ ॥

उ॒भय॑म् । ते॒ । न । क्षी॒य॒ते॒ । व॒स॒व्य॑म् । दि॒वेऽदि॑वे । जाय॑मानस्य । द॒स्म॒ ।
कृ॒धि । क्षु॒ऽमन्त॑म् । ज॒रि॒तार॑म् । अ॒ग्ने॒ । कृ॒धि । पति॑म् । सु॒ऽअ॒प॒त्यस्य॑ । रा॒यः ॥ ५ ॥

ᵛदस्म दर्शनीय हे ᵛअग्ने ᵛदिवेदिवे प्रतिदिनमग्निहोत्रकाले ᵛजायमानस्य ᵛते तव ᵛउभयं ᵛवसव्यं दिव्यं भौमं च वसु ॥ वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः (पा. सू. ५. ४. ३०. ४) ॥ तादृशमुभयं वसु ᵛन ᵛक्षीयते न हीयते । अस्योभयविधधनसद्भावे मन्त्रवर्णः–‘ त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य’ (ऋ. सं. १.१४४. ६) इत्यत्रोक्तः । अतस्त्वं ᵛजरितारं तव स्तोत्रं कुर्वाणमिमं यजमानं ᵛक्षुमन्तम् अन्नवन्तं[1] कीर्तिमन्तं वा ᵛकृधि कुरु । किंच ᵛस्वपत्यस्य शोभनापत्ययुक्तस्य ᵛरायः धनस्य ᵛपतिं स्वामिनं कुरु ॥

साकमेधे पर्वणि पूर्वेद्युरनुसवनं तिस्र इष्टयः कर्तव्याः । प्रथमायामग्नेरनीकवतः ‘ सैनानीकेन ’ इति याज्या । तथा ‘ ततः साकमेधाः ’ इति खण्डे सूत्रितं–‘ सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे ’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

सैनानी॑केन सु॒वि॒दत्रो॑ अ॒स्मे यष्टा॑ दे॒वाँ आय॑जिष्ठः स्व॒स्ति ।
अद॑ब्धो गो॒पा उ॒त नः॑ पर॒स्पा अग्ने॑ द्यु॒मदु॒त रे॒वद्दि॑दीहि ॥ ६ ॥

सः । ए॒ना । अनी॑केन । सु॒ऽवि॒दत्रः॑ । अ॒स्मे इति॑ । यष्टा॑ । दे॒वान् । आऽय॑जिष्ठः । स्व॒स्ति ।
अद॑ब्धः । गो॒पाः । उ॒त । नः॒ । प॒रः॒ऽपाः । अग्ने॑ । द्यु॒ऽमत् । उ॒त । रे॒वत् । दि॒दी॒हि॒ ॥ ६ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛसः तादृशस्त्वम् ᵛएना एतेन ᵛअनीकेन युक्तस्त्वं ᵛसुविदत्रः सुप्रतिज्ञः सुधनो वा ᵛअस्मे अस्माकं भव । ᵛदेवान् ᵛयष्टा देवानां हविष्प्रदानेन पूजकः ᵛआयजिष्ठः यष्टृतमः ᵛअदब्धः केनाप्यतिरस्कृतः ᵛगोपाः देवानां गोपायिता । ᵛउत अपि च ᵛनः अस्माकं ᵛपरस्पाः दुरितेभ्यः पारयिता पाता च त्वं ᵛद्युमत् कान्तियुक्तम् ᵛउत अपि च ᵛरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ᵛस्वस्ति ᵛदिदीहि क्षेमेण सर्वतो दिदीहि क्षेमेण सर्वतो दीप्यस्व ॥ ॥ १ ॥

‘ जोहूत्रः ’ इति षडृचं दशमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमाग्नेयं ‘ जोहूत्रः ’ इत्यनुक्रान्तत्वात् । सूक्तविनियोगः पूर्वेण सहोक्तः ॥

---

[1] व–यज्ञवन्तम् ।

जो॒हूत्रो॑ अ॒ग्निः प्र॑थ॒मः पि॒तेवे॒ळस्प॒दे मनु॑षा॒ यत्समि॑द्धः ।
श्रियं॒ वसा॑नो अ॒मृतो॒ विचे॑ता मर्मृ॒जेन्य॑ः श्रव॒स्य१॒ः स वा॒जी ॥ १ ॥

जो॒हूत्रः॑ । अ॒ग्निः । प्र॒थ॒मः । पि॒ताऽइ॑व । इ॒ळः । प॒दे । मनु॑षा । यत् । सम्ऽइ॑द्धः ।
श्रिय॑म् । वसा॑नः । अ॒मृतः॑ । विऽचे॑ताः । म॒र्मृ॒जेन्यः॑ । श्र॒व॒स्यः॑ । सः । वा॒जी ॥ १ ॥

ᵛजोहूत्रः सर्वैर्यज्ञार्थं ह्वातव्यो होतव्यो वा ॥ ह्वयतेर्जुहोतेर्वा रूपम् ॥ तादृशः ᵛप्रथमः । ‘ अग्निर्वै देवानामवमः ’ (ऐ. ब्रा. १.१) इत्याम्नानात् । मुख्यो यः ᵛअग्निः । ᵛयत् यदा ᵛइळः इळायाः ᵛपदे उत्तरवेद्यात्मके स्थाने ᵛमनुषा मनुष्येण यजमानेन ᵛसमिद्धः सोऽग्निः ᵛपितेव देवानां हविष्प्रापणेन पालको भवति । ᵛश्रियं दीप्तिं ᵛवसानः आच्छादयन् ᵛअमृतः मरणधर्मरहितः ᵛविचेताः विविधप्रज्ञः ᵛश्रवस्यः । श्रव इत्यन्ननाम । तस्मै हितः । ᵛवाजी बलवान् । ᵛसः अग्निः ᵛमर्मृजेन्यः सर्वैः परिचरणीयो भवति ॥ यङ्लुगन्तात् केन्यप्रत्ययः ॥

श्रु॒या अ॒ग्निश्चि॒त्रभा॑नु॒र्हवं॑ मे॒ विश्वा॑भिर्गी॒र्भिर॒मृतो॒ विचे॑ताः ।
श्या॒वा रथं॑ वहतो॒ रोहि॑ता वो॒तारु॒षाह॑ च॒क्रे विभृ॑त्रः ॥ २ ॥

श्रु॒याः । अ॒ग्निः । चि॒त्रऽभा॑नुः । हव॑म् । मे॒ । विश्वा॑भिः । गी॒ःऽभिः । अ॒मृतः॑ । विऽचे॑ताः ।
श्या॒वा । रथ॑म् । व॒ह॒त॒ः । रोहि॑ता । वा॒ । उ॒त । अ॒रु॒षा । अह॑ । च॒क्रे । विऽभृ॑त्रः ॥ २ ॥

ᵛअमृतः मरणधर्मरहितः ᵛविचेताः विशिष्टप्रज्ञः ᵛचित्रभानुः विचित्रदीप्तिश्चायनीयदीप्तिर्वा सः ᵛअग्निः ᵛविश्वाभिर्गीर्भिः स्तुतिसाधनभूतैः सर्वैर्वाक्यैः क्रियमाणं ᵛमे मम ᵛहवं स्तोत्रं ᵛश्रूयाः शृणोतु। तस्याग्नेः ᵛरथं ᵛश्यावा श्याववर्णावश्वौ ᵛवहतः । ᵛवा अपि वा ᵛरोहिता रोहिद्वर्णौ अश्वौ[1] रथं वहतः[1]। ᵛउत अपि च ᵛअरुषा आरोचमानौ शुक्लवर्णावश्वौ[2] वहतः[3] । रोहिद्वर्णयोरश्वयोः श्यावादिवर्णपरिग्रहः स्वेच्छया भवति । ᵛविभृत्रः नानास्थानेषु विहृतः ᵛचक्रे ऋत्विग्भिरकारि खलु ॥ करोतेः कर्मणि लिट् ॥

उ॒त्ता॒नाया॑मजनय॒न्त्सुषू॑तं॒ भुव॑द॒ग्निः पु॑रु॒पेशा॑सु॒ गर्भः॑ ।
शिरि॑णायां चिद॒क्तुना॒ महो॑भि॒रप॑रीवृतो वसति॒ प्रचे॑ताः ॥ ३ ॥

उ॒त्ता॒नाया॑म् । अ॒ज॒न॒य॒न् । सुऽसू॑तम् । भुव॑त् । अ॒ग्निः । पु॒रु॒ऽपेशा॑सु । गर्भः॑ ।
शिरि॑णायाम् । चि॒त् । अ॒क्तुना॑ । महः॑ऽभिः । अप॑रिऽवृतः । व॒स॒ति॒ । प्रऽचे॑ताः ॥ ३ ॥

---

[1] ण–‘ अश्वौ रथं वहतः ’ नास्ति । [2] ण–अश्वौ । [3] ण–रथं वहतः ।

vउत्तानायाम् उत्तानशयायामरण्यां vसुपूतम् अग्निहोत्रार्थं सुष्ठु प्रेरितमग्निम् vअजनयन् अध्वर्य्वादय उदपादयन् । सः vअग्निः vपुरुपेशासु । पेश इति रूपनाम। बहुरूपास्वोषधीषु vगर्भः vभुवत् अन्तर्वर्तमानतया गर्भ इव भवेत् ॥ भवतेर्लिङि रूपम् ॥ vशिरिणायाम् । शीर्यन्तेऽस्यां भूतानीति शिरिणा रात्रिः । तस्यामपि vअक्तुना । अञ्जनादक्तुस्तमः । तेन तमसा vअपरीवृतः[1] असंस्पृष्टः अत एव vमहोभिः तेजोभिर्युक्तः vप्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञः सन् vवसति दीप्यमानो वर्तते ॥

जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा ।
पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्ठमन्नै रभसं दृशानम् ॥ ४ ॥

जिघर्मि । अग्निम् । हविषा । घृतेन । प्रतिऽक्षियन्तम् । भुवनानि । विश्वा ।
पृथुम् । तिरश्चा । वयसा । बृहन्तम् । व्यचिष्ठम् । अन्नैः । रभसम् । दृशानम् ॥ ४ ॥

vविश्वा सर्वाणि vभुवनानि vप्रतिक्षियन्तं वैश्वानरात्मनाधितिष्ठन्तं vपृथुं महान्तं vतिरश्चा सर्वतः प्रवर्तमानेन vवयसा पेशसा[2] vबृहन्तं प्रवृद्धम् vअन्नैः हविर्लक्षणैः vव्यचिष्ठं व्याप्तं vरभसं बलवन्तं vदृशानम् एवंगुणवत्तया दृश्यमानम् vअग्निं पुरोडाशादिलक्षणेन vहविषा vघृतेन च vजिघर्मि सिञ्चामि दीपयामि वा ॥ 'घृ क्षरणदीप्त्योः'। लटि रूपम् ॥ अस्मिन्नृचे (?) वाजसनेयकम्–'जुहोम्यग्निं हविषा घृतेन प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि क्षेति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहन्तं व्यचिष्ठमन्नै रभसं दृशानमित्यनवकाशनवन्तमन्नैरन्नादं दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यञ्चं जुहोमीत्येतदरक्षसेत्यहेळमानेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्मर्यश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृश इति न ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवति' इति ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत ।
मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा३ जर्भुराणः ॥ ५ ॥

आ । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् । जिघर्मि । अरक्षसा । मनसा । तत् । जुषेत ।
मर्यऽश्रीः । स्पृहयत्ऽवर्णः । अग्निः । न । अभिऽमृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥ ५ ॥

vविश्वतः सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं vप्रत्यञ्चं यज्ञं प्रत्यागच्छन्तमग्निं येन घृतेन vआ vजिघर्मि आसिञ्चामि । vअरक्षसा बाधकरहितेन[3] vमनसा स्तोत्रेण सह vतत् आज्यं vजुषेत भवान् सेवेत । vमर्यश्रीः । मर्यैर्मर्त्यैः श्रयणीयो भजनीयः । vस्पृहयद्वर्णः । यादृशं वर्णं यजमानः स्पृहयति तादृशवर्णोपेतः । vतन्वा तेजसा vजर्भुराणः पूर्यमाणः vअग्निः vनाभिमृशे । अतितेजस्वितयाभिमर्शनीयो न भवति ॥ अभिपूर्वात् मृशेः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः ॥

---

[1] ण-थ–अपरिवृतः । [2] झ१-म–तेजसा; थ–पयसा; ण–'पेशसा' नास्ति । [3] म–बाधरहितेन ।

ज्ञेया भा॒गं स॑हसा॒नो वरे॑ण॒ त्वादू॑तासो मनु॒वद्व॑देम ।
अनू॑नम॒ग्निं जु॒ह्वा॑ व॒चस्या॑ मधु॒पृचं॑ धन॒सा जो॑हवीमि ॥ ६ ॥

ज्ञेयाः । भा॒गम् । स॒ह॒सा॒नः । वरे॑ण । त्वाऽदू॑तासः । म॒नु॒ऽवत् । व॒दे॒म ।
अनू॑नम् । अ॒ग्निम् । जु॒ह्वा॑ । व॒च॒स्या॑ । म॒धु॒ऽपृच॑म् । ध॒न॒ऽसाः । जो॒ह॒वी॒मि ॥ ६ ॥

ᵛवरेण । वारयत्यनेन शत्रूनिति वरं तेजः । तेन ᵛसहसानः शत्रूनभिभवन् त्वं ᵛभागं भजनीयं स्तोत्रं ᵛज्ञेयाः जानीहि ॥ आशीर्लिङि ‘ वान्यस्य संयोगादेः ’ (पा. सू. ६. ४. ६८) इति एत्वम् ॥ ᵛत्वादूतासः । त्वं दूतो येषामसि[1] ते त्वादूतासः । यद्वा त्वया प्रेरिता वयं ᵛमनुवत् मनुरिव ᵛवदेम स्तोत्रं ब्रूयाम । ᵛजुह्वा । हूयतेऽस्यामिति जुहूर्ज्वाला पात्रविशेषो वा । तया ᵛअनूनं संपूर्णं ᵛमधुपृचं मधुना कर्मफलेन यजमानं संयोजयन्तम् ᵛअग्निं ᵛधनसाः धनस्य संभक्ताहं ᵛवचस्या स्तुतिकामनया ᵛजोहवीमि आह्वयामि ॥ ॥ २ ॥

‘ श्रुधी हवम् ’ इत्येकविंशत्यृचमेकादशं सूक्तं गार्त्समदम् । अत्रानुक्रमणिका–‘ श्रुधि सैकेन्द्रं विराट्स्थानमृतेऽन्त्याम् ’ इति । विराट्स्थाना त्रिष्टुप् । तल्लक्षणमनुक्रमण्यामुक्तं–‘ नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थाना ’ इति । अन्त्या त्रिष्टुप् विशेषस्यानुक्तत्वात् । इन्द्रो देवता । पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे द्वे सूक्ते निविद्धाने । तत्रेदं तृतीयं सूक्तम् । ‘ चतुर्थेऽहनि ’ इति खण्डे सूत्रितं–‘ श्रुधी हवमिन्द्र मरुत्वाँ इन्द्रेति मरुत्वतीयम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

श्रु॒धी हव॑मिन्द्र॒ मा रि॑षण्यः॒ स्याम॑ ते दा॒वने॒ वसू॑नाम् ।
इ॒मा हि त्वामूर्जो॑ व॒र्धय॑न्ति वसू॒यवः॒ सिन्ध॑वो॒ न क्षर॑न्तः ॥ १ ॥

श्रु॒धि । हव॑म् । इ॒न्द्र॒ । मा । रि॒ष॒ण्य॒ः । स्याम॑ । ते॒ । दा॒वने॑ । वसू॑नाम् ।
इ॒माः । हि । त्वाम् । ऊर्जः॑ । व॒र्धय॑न्ति । व॒सु॒ऽयवः॑ । सिन्ध॑वः । न । क्षर॑न्तः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्तौति । हे ᵛइन्द्र मे ᵛहवं मदीयमिदं स्तोत्रं ᵛश्रुधि शृणु । ᵛमा ᵛरिषण्यः मा हिंसीः । इदमल्पं न साधीय इति मा निराकार्षीः ॥ ‘ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ’ इति निपातितः ॥ वयं ᵛते तव ᵛवसूनां ᵛदावने दानाय ᵛस्याम पात्रभूता भवेम । ᵛइमाः अस्माभिर्दत्तानि ᵛवसूयवः दातुर्यजमानस्य धनमिच्छन्ति ॥ छन्दसि परेच्छायां क्यच् ॥ तादृशानि ᵛक्षरन्तः स्रवन्तः ᵛसिन्धवः इव घृतक्षरणोपेतानि ᵛऊर्जः हविर्लक्षणान्यन्नानि ᵛत्वां ᵛवर्धयन्ति ᵛहि ॥

सृ॒जो म॒हीरि॑न्द्र॒ या अपि॑न्वः॒ परि॑ष्ठिता॒ अहि॑ना शूर पू॒र्वीः ।
अम॑र्त्यं चिद्दा॒सं मन्य॑मान॒मवा॑भिनदु॒क्थैर्वा॑वृधा॒नः ॥ २ ॥

सृ॒जः । म॒हीः । इ॒न्द्र॒ । याः । अपि॑न्वः । परि॑ऽस्थिताः । अहि॑ना । शू॒र॒ । पू॒र्वीः ।
अम॑र्त्यम् । चि॒त् । दा॒सम् । मन्य॑मानम् । अव॑ । अ॒भि॒न॒त् । उ॒क्थैः । व॒वृ॒धा॒नः ॥ २ ॥

---

[1] म–येषामिति ।

ᵛशूर शत्रूणां हिंसक हे ᵛइन्द्र ᵛयाः अपः ᵛअपिन्वः अवर्धयः । ᵛपूर्वीः प्रभूतास्ताः ᵛअहिना मेघेन वृत्रेण वा ᵛपरिष्ठिताः अधिष्ठिताः[1] आक्रान्ताः । ततस्त्वं तस्मादहेः सकाशात् ᵛमहीः महतीरपः ᵛसृजः व्यसृजः । ᵛउक्थैः शस्त्रैः ᵛवावृधानः वर्धमानस्त्वं ᵛदासं सर्वस्योपक्षपयितारम् ᵛअमर्त्यं ᵛचित् मरणधर्मरहितमेवात्मानं ᵛमन्यमानं तमसुरम् ᵛअवाभिनत् अवाङ्मुखं यथा भवति तथा ॥ 'भिदिर् विदारणे'। लङि सिपि रूपम् ॥

उ॒क्थेष्विन्नु शू॑र॒ येषु॑ चा॒कन्स्तोमे॑ष्विन्द्र रु॒द्रिये॑षु च ।
तुभ्येदे॒ता यासु॑ मन्दसा॒नः प्र वा॒यवे॑ सिस्रते॒ न शु॒भ्राः ॥ ३ ॥

उ॒क्थेषु॑ । इत् । नु । शू॒र॒ । येषु॑ । चा॒कन् । स्तोमे॑षु । इ॒न्द्र॒ । रु॒द्रिये॑षु । च॒ ।
तुभ्य॑ । इत् । ए॒ताः । यासु॑ । म॒न्द॒सा॒नः । प्र । वा॒यवे॑ । सि॒स्र॒ते॒ । न । शु॒भ्राः ॥ ३ ॥

हे ᵛशूर ᵛइन्द्र ᵛयेषु ᵛउक्थेषु होत्रादिभिः क्रियमाणेषु शस्त्रेषु ᵛरुद्रियेषु। रुद्रियं सुखम्। तत्साधनभूतेषु । यद्वा रुद्राः स्तोतारः । तत्कृतेषु उद्गातॄणां ᵛस्तोमेषु । ᵛच ᵛनु क्षिप्रं ᵛचाकन् स्तुतीः कामयसे ॥ कमतेः कनतेर्वा यङ्लुकि रूपम् ॥ ᵛयासु स्तोत्रशस्त्ररूपासु स्तुतिषु ᵛमन्दसानः हृष्यन् भवसि ताः ᵛएताः ᵛशुभ्राः दीप्यमानाः स्तुतयः ᵛवायवे अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छते ᵛतुभ्येत् तुभ्यमेव ᵛप्र ᵛसिस्रते त्वदर्थमेव प्रसरन्ति । ᵛन संप्रत्यर्थे । ता अधुना सेवस्व ॥

शु॒भ्रं नु ते॒ शुष्मं॑ व॒र्धय॑न्तः शु॒भ्रं वज्रं॑ बा॒ह्वोर्दधा॑नाः ।
शु॒भ्रस्त्वमि॑न्द्र वावृधा॒नो अ॒स्मे दासी॒र्विश॒ः सूर्ये॑ण सह्याः ॥ ४ ॥

शु॒भ्रम् । नु । ते॒ । शुष्म॑म् । व॒र्धय॑न्तः । शु॒भ्रम् । वज्र॑म् । बा॒ह्वोः । दधा॑नाः ।
शु॒भ्रः । त्वम् । इ॒न्द्र॒ । व॒वृ॒धा॒नः । अ॒स्मे इति॑ । दासीः॑ । विशः॑ । सूर्ये॑ण । स॒ह्या॒ः ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛते तव ᵛशुभ्रं शोभनं ᵛशुष्मं बलं स्तोत्रैः ᵛवर्धयन्तः ᵛशुभ्रं दीप्तं ᵛवज्रम् आयुधं ᵛनु क्षिप्रं तव ᵛबाह्वोर्दधानाः निदधानाः । स्तूयमानो हि इन्द्रः असुरवधाय वज्रमादत्त इतीत्थंरूपेण[2] आयुधं निदधाना भवामः । ᵛवावृधानः स्तोत्रैः वर्धमानः ᵛशुभ्रः तेजसा युक्तः ᵛत्वं ᵛअस्मे अस्माकं ᵛदासीः उपक्षपयित्रीः ᵛविशः आसुरीः प्रजाः ᵛसूर्येण सुष्ठु प्रेरकेण । आयुधं हि प्रेरयति त्वं युध्यस्वेति। एवंरूपेण बाह्वोर्निहितेन वज्रेण ᵛसह्याः अभिभव ॥ सहतेर्व्यत्ययेन लिङि परस्मैपदम् ॥

गुहा॑ हि॒तं गुह्यं॑ गू॒ळ्हम॒प्स्वपी॑वृतं मा॒यिनं॑ क्षि॒यन्त॑म् ।
उ॒तो अ॒पो द्यां त॑स्त॒भ्वांस॒मह॒न्नहिं॑ शूर वी॒र्ये॑ण ॥ ५ ॥

गुहा॑ । हि॒तम् । गुह्य॑म् । गू॒ळ्हम् । अ॒प्ऽसु । अपि॑ऽवृतम् । मा॒यिन॑म् । क्षि॒यन्त॑म् ।
उ॒तो इति॑ । अ॒पः । द्याम् । त॒स्त॒भ्वांस॑म् । अह॑न् । अहि॑म् । शू॒र॒ । वी॒र्ये॑ण ॥ ५ ॥

---

[1] त-थ-' अधिष्ठिताः ' नास्ति । [2] ख-ग-ण-त-थ-न-व–इतीत्येवंरूपेण ।

हे ᵛशूर इन्द्र ᵛगुहा गुहायां ᵛहितं निहितं अत एव ᵛगुह्यम् अप्रकाश्यं ᵛगूळ्हं गूढम् ᵛअपीवृतं तिरोहितम् । अत्रैकस्मिंस्तिरोधानरूपेऽर्थे पुनरुक्तयस्तिरोधानभूयस्त्वप्रतिपादनपराः । अभ्यासे हि भूयानर्थो भवति । यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति । तादृशं ᵛमायिनं मायाविनमसुरं ᵛक्षियन्तं निवसन्तं ᵛउतो अपि च ᵛअपो ᵛद्यां दिवं च ᵛतस्तभ्वांसं स्वसामर्थ्येन स्तम्भयन्तम् इत्थंभूतम् ᵛअहिम् असुरं मेघं वा ᵛवीर्येण सामर्थ्यभूतेन वज्रेण ᵛअहन् हतवानसि ॥ ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य लङि रूपम् ॥ ॥ ५ ॥

स्तवा॒ नु त॑ इन्द्र पू॒र्व्या म॒हान्यु॒त स्त॑वाम॒ नूत॑ना कृ॒तानि॑ ।
स्तवा॒ वज्रं॑ बा॒ह्वोरु॒शन्तं॒ स्तवा॒ हरी॒ सूर्य॑स्य के॒तू ॥ ६ ॥

स्तव॑ । नु । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । पू॒र्व्या । म॒हानि॑ । उ॒त । स्त॒वा॒म॒ । नूत॑ना । कृ॒तानि॑ ।
स्तव॑ । वज्र॑म् । बा॒ह्वोः । उ॒शन्त॑म् । स्तव॑ । हरी॒ इति॑ । सूर्य॑स्य । के॒तू इति॑ ॥ ६ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛपूर्व्या पुरातनानि ᵛमहानि महान्ति ᵛते तव कर्माणि ᵛनु क्षिप्रं ᵛस्तव स्तवाम। ᵛउत अपि च ᵛनूतना अधुनातनानि ᵛकृतानि कर्माणि ᵛस्तवाम । ᵛबाह्वोरुशन्तं दीप्यमानं ᵛवज्रं ᵛस्तव स्तवाम । किंच ᵛसूर्यस्य सुष्ठु प्रेरकस्य सुवीर्यस्य वा सूर्यात्मनो वेन्द्रस्य ᵛकेतू प्रज्ञापकौ ᵛहरी एतन्नामकावश्वौ ᵛस्तव स्तवाम ॥ ' ष्टुञ् स्तुतौ ' । ' तिङां तिङो भवन्ति ' इत्युत्तमबहुवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः ॥

हरी॒ नु त॑ इन्द्र वा॒जय॑न्ता घृत॒श्रुतं॑ स्वा॒रम॑स्वार्ष्टाम् ।
वि स॑म॒ना भूमि॑रप्रथि॒ष्टारं॑स्त॒ पर्व॑तश्चित्सरि॒ष्यन् ॥ ७ ॥

हरी॒ इति॑ । नु । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वा॒जय॑न्ता । घृ॒त॒ऽश्रुत॑म् । स्वा॒रम् । अ॒स्वा॒र्ष्टा॒म् ।
वि । स॒म॒ना । भूमिः॑ । अ॒प्र॒थि॒ष्ट॒ । अरं॑स्त । पर्व॑तः । चि॒त् । स॒रि॒ष्यन् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ᵛवाजयन्ता वेगं कुर्वन्तौ ॥ ' तत्करोति° ' इति णिच् ॥ ᵛते तव ᵛहरी एतन्नामकावश्वौ ᵛघृतश्रुतं घृतस्योदकस्य च्यावयितारं ᵛस्वारं मेघध्वनिं ᵛनु क्षिप्रम् ᵛअस्वार्ष्टाम् ॥ स्वरतिः शब्दकर्मा । पाकं पचतीतिवत् एकधातुः[1] अनुवादः । लङि रूपम् ॥ ᵛसमना समस्थला यद्वा समना सर्वतः ᵛवि ᵛअप्रथिष्ट । गर्जनं श्रुत्वा ममोपरि वृष्टिर्भवतीति प्रथिताभूत् । तथा ᵛपर्वतश्चित् मेघोऽपि ᵛसरिष्यन् वर्षणार्थमितस्ततो गमिष्यन् ᵛअरंस्त अरमत ॥ रमतेर्लुङि रूपम् ॥

---

[1] क–एको धातुः; च–एकधातोः; झ–एकवादको धातुः; झ१–एवको धातुः; ण-त-थ-न–एका धातुः;

नि॑ पर्व॑तः सा॒द्यप्र॑युच्छ॒न्त्सं मा॒तृभि॑र्वा॑वशा॒नो अ॑क्रान् ।
दू॒रे पा॒रे वाणी॑ं व॒र्धय॑न्त॒ इन्द्रे॑षितां ध॒मनि॑ं पप्रथ॒न्नि ॥ ८ ॥

नि । पर्व॑तः । सा॒दि॒ । अप्र॑ऽयुच्छन् । सम् । मा॒तृऽभि॑ः । वा॒व॒शा॒नः । अ॒क्रा॒न् ।
दू॒रे । पा॒रे । वाणी॑म् । व॒र्धय॑न्तः । इन्द्र॑ऽइषिताम् । ध॒मनि॑म् । प॒प्र॒थ॒न् । नि ॥ ८ ॥

ᵛअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् वर्षणे सावधानः ᵛपर्वतः मेघः ᵛनि ᵛसादि नभसि निषण्ण आसीत् । ᵛमातृभिः अद्भिर्माध्यमिकाभिर्वाग्भिर्वा ᵛसं ᵛवावशानः सह शब्दं कुर्वाणः ᵛअक्रान् अक्रमीत् । इतस्ततः संचारमकरोत् ॥ क्रमतेर्लेङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् ॥ ᵛदूरे ᵛपारे अतिदूरेऽन्तरिक्षे स्थितां ᵛवाणीं माध्यमिकां वाचं ᵛवर्धयन्तः स्तोत्रैः समृद्धां कुर्वन्तः स्तोतारो मरुतो वा ᵛइन्द्रेषिताम् इन्द्रेण प्रेरितां ᵛधमनिं शब्दं कुर्वाणां तां वाचं नितरां ᵛपप्रथन् अप्रथयन् ॥

इन्द्रो॑ म॒हां सिन्धु॑मा॒शया॑नं माया॒विन॑ं वृ॒त्रम॑स्फुर॒न्निः ।
अरे॑जेतां॒ रोद॑सी भिया॒ने कनि॑क्रदतो॒ वृष्णो॑ अस्य॒ वज्रा॑त् ॥ ९ ॥

इन्द्र॑ः । म॒हाम् । सिन्धु॑म् । आ॒ऽशया॑नम् । मा॒या॒ऽविन॑म् । वृ॒त्रम् । अ॒स्फु॒र॒त् । निः ।
अरे॑जेताम् । रोद॑सी॒ इति॑ । भि॒या॒ने इति॑ । कनि॑क्रदतः । वृष्ण॑ः । अ॒स्य॒ । वज्रा॑त् ॥ ९ ॥

बलवान् ᵛइन्द्रो ᵛमहां महान्तं ᵛसिन्धुम् । स्यन्दते इतस्ततः संचरतीति सिन्धुर्मेघः । तम् ᵛआशयानं तमधिष्ठाय शयानं ᵛमायाविनं ᵛवृत्रम् असुरम् । यद्वा सिन्धुरुदकम् । तदधिष्ठाय शयानं वृत्रम् । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं ᵛनिः ᵛअस्फुरत् निरहन् । ᵛवृष्णः वर्षकस्य ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛकनिक्रदतः शब्दं कुर्वाणात् ᵛवज्रात् ᵛभियाने भयं प्राप्ते ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛअरेजेताम् अकम्पेताम् ॥ ‘ दाधर्तिदर्धर्ति° ’ इत्यादिना कनिक्रदत्शब्दो निपातितः ॥

अरो॑रवी॒द्वृ॒ष्णो॑ अस्य॒ वज्रोऽमा॑नुषं॒ यन्मानु॑षो नि॒जूर्वा॑त् ।
नि मा॒यिनो॑ दान॒वस्य॑ मा॒या अपा॑दयत्पपि॒वान्त्सु॒तस्य॑ ॥ १० ॥

अरो॑रवीत् । वृष्ण॑ः । अ॒स्य॒ । वज्र॑ः । अमा॑नुषम् । यत् । मानु॑षः । नि॒ऽजूर्वा॑त् ।
नि । मा॒यिन॑ः । दा॒न॒वस्य॑ । मा॒याः । अपा॑दयत् । प॒पि॒ऽवान् । सु॒तस्य॑ ॥ १० ॥

ᵛवृष्णः कामानां वर्षकस्य ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛवज्रः ᵛअरोरवीत् भृशं शब्दमकरोत् । कदेत्यपेक्षायामाह । ᵛयत् यदा ᵛअमानुषं मनुष्याणां रहितम् । यद्वा मानुषोऽहं न भवामीत्येवं मन्यमानं तमसुरं ᵛमानुषः मनुष्याणां हितकारी यद्वा मतिमानिन्द्रः ᵛनिजूर्वात् नितरां हिंस्यात् जिघांसतीत्यर्थः ॥ जूर्वतेर्हिंसाकर्मणो लेटि रूपम् ॥ ᵛसुतस्य अभिषुतं सोमं ᵛपपिवान् पीतवान् ᵛमायिनः मायाविनः

^{v}दानवस्य । दानुर्नाम वृत्रमाता, ‘ दानुः शये ’ इत्यादिषु दृष्टत्वात् । तस्याः पुत्रस्य वृत्रस्य ^{v}मायाः वञ्चनानि[1] ^{v}नि ^{v}अपादयत् न्यपातयत् बबाधेति यावत् ॥ ॥ ४ ॥

पिबा॑पि॒बेदि॑न्द्र शूर॒ सोमं॒ मन्द॑न्तु त्वा म॒न्दिन॑ः सु॒तास॑ः ।
पृ॒णन्त॑स्ते कु॒क्षी व॑र्धयन्त्वि॒त्था सु॒तः पौ॒र इन्द्र॑माव ॥ ११ ॥

पिब॑ऽपिब । इत् । इ॒न्द्र॒ । शू॒र॒ । सोम॑म् । मन्द॑न्तु । त्वा॒ । म॒न्दिन॑ः । सु॒तास॑ः ।
पृ॒णन्त॑ः । ते॒ । कु॒क्षी इति॑ । व॒र्धय॑न्तु । इ॒त्था । सु॒तः । पौ॒रः । इन्द्र॑म् । आ॒व॒ ॥ ११ ॥

^{v}शूर बलवन् हे ^{v}इन्द्र ^{v}पिबपिबेत्[2] अभिषुतमिमं ^{v}सोमं पिबैव । आदरार्थैषा वीप्सा । ^{v}मन्दिनः मदकराः सुतास्तेऽभिषुताः सोमाः ^{v}त्वा ^{v}मन्दन्तु त्वां मादयन्तु ॥ मदि स्तुत्यादिषु । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ते सोमाः ^{v}ते तव ^{v}कुक्षी उदरस्योभौ पार्श्वौ ^{v}पृणन्तः पूरयन्तः सन्तस्त्वां ^{v}वर्धयन्तु । ^{v}इत्था अनेन प्रकारेण ^{v}पौरः उदरपूरकः ^{v}सुतः अभिषुतः सोमः ^{v}इन्द्रं त्वाम् ^{v}आव तर्पयतु ॥ अवतेस्तर्पणार्थस्य लिटि[3] रूपम् ॥

त्वे इ॒न्द्राप्य॑भूम॒ विप्रा॒ धियं॑ वनेम ऋत॒या सप॑न्तः ।
अ॒व॒स्यवो॑ धीमहि॒ प्रश॑स्तिं स॒द्यस्ते॑ रा॒यो दा॒वने॑ स्याम ॥ १२ ॥

त्वे इति॑ । इ॒न्द्र॒ । अपि॑ । अ॒भू॒म॒ । विप्रा॑ः । धिय॑म् । व॒ने॒म॒ । ऋ॒त॒ऽया । सप॑न्तः ।
अ॒व॒स्यव॑ः । धी॒म॒हि॒ । प्रऽश॑स्तिम् । स॒द्यः । ते॒ । रा॒यः । दा॒वने॑ । स्या॒म॒ ॥ १२ ॥

हे ^{v}इन्द्र ^{v}विप्राः मेधाविनो वयं ^{v}त्वे त्वयि त्वद्धृदये ^{v}अभूम । अपि सानुनयप्रश्ने वर्तते । ते तव हृदये किं वर्तामहे इति । ^{v}ऋतया । ऋतं कर्मफलम् । तत्कामनया ^{v}सपन्तः त्वां परिचरणाख्येन कर्मणा स्पृशन्तो वयं ^{v}धियं त्वदुद्देशेन क्रियमाणं कर्म ^{v}वनेम संभजेमहि ॥ ‘ वन षण संभक्तौ ’। आशीर्लिङि ‘ लिङ्याशिष्यङ् ’ इत्यङ्प्रत्ययः ॥ किंच ^{v}अवस्यवः त्वत्तो रक्षणमिच्छन्तः ^{v}प्रशस्तिम्। शस्तिः शंसनम्। प्रकृष्टं[4] शंसनं[4] स्तोत्रं ^{v}धीमहि त्वयि निदधीमहि । ततः ^{v}ते त्वदीयस्य ^{v}रायः धनस्य ^{v}दावने दानाय पात्रभूताः[5] ^{v}सद्यः ^{v}स्याम इदानीं भवेम ॥

स्याम॒ ते त॑ इन्द्र॒ ये त॑ ऊ॒ती अ॑व॒स्यव॒ ऊर्जं॑ व॒र्धय॑न्तः ।
शु॒ष्मिन्त॑मं॒ यं चा॒कना॑म देवा॒स्मे र॒यिं रा॑सि वी॒रव॑न्तम् ॥ १३ ॥

स्याम॑ । ते । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । ये । ते॒ । ऊ॒ती । अ॒व॒स्यव॑ः । ऊर्ज॑म् । व॒र्धय॑न्तः ।
शु॒ष्मिन्ऽत॑मम् । यम् । चा॒कना॑म । दे॒व॒ । अ॒स्मे इति॑ । र॒यिम् । रा॒सि॒ । वी॒रऽव॑न्तम् ॥ १३ ॥

---

१. क-ख-ग-च-झ-ण१-न-म-व– वचनानि । २. झ१–पिबपिब । ३. ख-ग-ण-त-थ-म–लङि ।
४. ख-ग-ण१–प्रकृष्टशंसनम्; च–प्रकृष्टशसनम् । ५. क-झ-म–पात्रीभूताः ।

हे ᵛइन्द्र ᵛते तव ᵛऊती ऊत्या प्रणयनेन ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थस्य क्तिनि रूपम् ॥ ᵛये[1] ᵛते तव[1] ᵛअवस्यवः रक्षाकामाः ᵛऊर्जं हविर्लक्षणमन्नं ᵛवर्धयन्तः भवन्ति ते[2] तव वयं ᵛते[2] ᵛस्याम त्वदधीना भवेम । ᵛदेव द्योतमान हे इन्द्र ᵛशुष्मिन्तमं दानभोगायार्हतया[3] बलवत्तमं यद्वा शत्रूणां शोषयितृतमं ᵛयं रयिं ᵛचाकनाम कामयामहे ॥ कनतेः कान्त्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि रूपम् ॥ ᵛवीरवन्तं पुत्रपौत्रैः सहितं तादृशं ᵛरयिं ᵛअस्मे अस्मभ्यं ᵛरासि देहि ॥

रासि॒ क्षयं॒ रासि॑ मि॒त्रम॒स्मे रासि॒ शर्ध॑ इन्द्र॒ मारु॑तं नः ।
स॒जोष॑सो॒ ये च॑ मन्दसा॒नाः प्र वा॒यवः॑ पा॒न्त्यग्र॑णीतिम् ॥ १४ ॥

रासि॑ । क्षय॑म् । रासि॑ । मि॒त्रम् । अ॒स्मे इति॑ । रासि॑ । शर्धः॑ । इन्द्र॒ । मारु॑तम् । नः॒ ।
स॒ऽजोष॑सः । ये । च॒ । म॒न्द॒सा॒नाः । प्र । वा॒यवः॑ । पा॒न्ति॒ । अग्र॑ऽनीतिम् ॥ १४ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛक्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षयो गृहम् । तदस्मभ्यं ᵛरासि देहि । तथा ᵛमित्रं सखायम् ᵛअस्मे अस्मभ्यं ᵛरासि ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥ ᵛमारुतं मरुतां देवविशां संबन्धि ᵛशर्धः बलं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛरासि । एतेन मरुतामप्यागमनं प्रार्थ्यते । ᵛये मरुतः ᵛसजोषसः सह प्रीयमाणाः ᵛमन्दसानाः[4] मोदमानाः ᵛवायवः यज्ञं प्रति गन्तारः सन्तः ᵛअग्रणीतिम् अग्रे नीयमानं सोमं ᵛप्र ᵛपान्ति प्रकर्षेण पिबन्ति तेषां शर्ध इति समन्वयः । यद्वा ये च वायवः अग्रे नीयमानं सोमं पिबन्ति तेषां वायूनां बलं रासि ॥ वायवः इति पूजायां बहुवचनम् । वायुर्हि सोमस्याग्रपातेति ॥

व्यन्त्वि॑न्नु येषु॑ मन्दसा॒नस्तृ॒पत्सोमं॑ पाहि द्र॒ह्यदि॑न्द्र ।
अ॒स्मान्त्सु पृ॒त्स्वा त॑रु॒त्राव॑र्धयो॒ द्यां बृ॒हद्भिर॒र्कैः ॥ १५ ॥

व्यन्तु॑ । इत् । नु । येषु॑ । म॒न्द॒सा॒नः । तृ॒पत् । सोम॑म् । पा॒हि॒ । द्र॒ह्यत् । इन्द्र॒ ।
अ॒स्मान् । सु । पृ॒त्ऽसु । आ । त॒रु॒त्र॒ । अव॑र्धयः । द्याम् । बृ॒हत्ऽभिः॑ । अ॒र्कैः ॥ १५ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛयेषु तव सहायभूतेषु मरुत्सु ᵛमन्दसानः माद्यन् भवसि ते मरुतः ᵛनु क्षिप्रं ᵛव्यन्तु सोमं भक्षयन्तु । ᵛइत् एवार्थे[5] । द्रह्यत् ॥ दृंहतेरिदं रूपम् ॥ आत्मानं दृढीकुर्वन् त्वं तृपत् तर्पयन्तमिमं ᵛसोमं ᵛपाहि पिब । ᵛतरुत्र शत्रूणां हिंसक हे इन्द्र ᵛबृहद्भिः बलवद्भिः अर्कैः अर्चनीयैर्मरुद्भिः सहितस्त्वम् । ᵛआ इति चार्थे । तेन अस्मान् ᵛद्यां च ᵛसु सुष्ठु ᵛपृत्सु पशुपुत्रादिभिः[6] अस्मान् अस्मत्पालनेन[7] च दिवम् ᵛअवर्धयः । यद्वा येषु सोमेषु मन्दसानो मोदमानो भवसि ते सोमा व्यन्तु त्वां गच्छन्तु । शेषं पूर्ववत् ॥   ॥ ५ ॥

---

१. ख-ग–तेन; झ१-ण-त-थ-न-व–ते तव । २. म–तव ते । ३. ख-ग-च-ण-ण१–दानभागायार्हतया; झ१–दानाय भोगाय वार्हतया; थ-न–दानाभागायार्हतया । ४. ख-ग-च-ण-ण१-थ-न–मदन्तः; झ१–मन्दसानाः मदन्तः । ५. ख-ग-ण-त–इवार्थे; झ१–चार्थे; थ–वार्थे । ६. क-झ–पशुपुरोडाशादिभिः; म–पुरोडाशादिभिः । ७. क-च-झ-ण१-त-थ-न-व–पालनेन; ख-ग-ण–अस्मान् पालनेन; झ१–सोमपानेन; म–पालयते न ।

बृ॒हन्त॒ इन्नु ये ते॑ तरुत्रो॒क्थेभि॑र्वा सु॒म्नमा॒विवा॑सान् ।
स्तृ॒णा॒नासो॑ ब॒र्हिः प॒स्त्या॑व॒त्त्वोता॒ इदि॑न्द्र॒ वाज॑मग्मन् ॥ १६ ॥

बृ॒हन्तः॑ । इत् । नु । ये । ते॒ । त॒रु॒त्र॒ । उ॒क्थेभिः॑ । वा॒ । सु॒म्नम् । आ॒ऽविवा॑सान् ।
स्तृ॒णा॒नासः॑ । ब॒र्हिः । प॒स्त्य॑ऽवत् । त्वाऽऊ॑ताः । इत् । इ॒न्द्र॒ । वाज॑म् । अ॒ग्म॒न् ॥ १६ ॥

ᵛतरुत्र आपद्भ्यस्तारक[1] हे ᵛइन्द्र ᵛये पुमांसः ᵛसुम्नं सुखकरं त्वामुक्थैः शस्त्रैः ᵛआविवासान् परिचरेयुः ॥ विवासतेर्लेटि अडागमः ॥ ᵛते तव पुमांसः ᵛनु क्षिप्रमविलम्बेन ᵛबृहन्तः महान्तो भवन्ति । वेति[2] पूरणः । किंच ᵛबर्हिः ᵛस्तृणानासः वेद्यां बर्हिराच्छादयन्तो ये त्वां परिचरन्ति ते ᵛत्वोता ᵛइत् त्वया रक्षिताः सन्त एव ᵛपस्त्यावत् गृहसहितं ᵛवाजम् अन्नम् ᵛअग्मन् गच्छन्ति ॥

उ॒ग्रेष्विन्नु शू॑र मन्दसा॒नस्त्रिक॑द्रुकेषु पाहि॒ सोम॑मिन्द्र ।
प्र॒दो॑धु॒वच्छ्मश्रु॑षु प्रीणा॒नो या॒हि हरि॑भ्यां सु॒तस्य॑ पी॒तिम् ॥ १७ ॥

उ॒ग्रेषु॑ । इत् । नु । शू॒र॒ । म॒न्द॒सा॒नः । त्रिऽक॑द्रुकेषु । पा॒हि॒ । सोम॑म् । इ॒न्द्र॒ ।
प्र॒ऽदो॑धुवत् । श्मश्रु॑षु । प्री॒णा॒नः । या॒हि । हरि॑ऽभ्याम् । सु॒तस्य॑ । पी॒तिम् ॥ १७ ॥

हे ᵛशूर बलवन् ᵛइन्द्र ᵛउग्रेषु उद्गूर्णेषु बहुस्तोत्रशस्त्रवत्सु ᵛत्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेष्वाभिप्लविकेष्वहःसु ᵛमन्दसानः हृष्यन् ᵛसोमं ᵛपाहि पिब । ततः ᵛप्रीणानः सोमपानेन प्रीतो भवन् ᵛश्मश्रुषु लिप्तं सोमं ᵛप्रदोधुवत् ॥ 'धूञ् कम्पने' । यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम् ॥ पुनःपुनर्धुन्वन् ᵛसुतस्य अभिषुतस्य ᵛपीतिं पानमुद्दिश्य ᵛहरिभ्यां अश्वाभ्याम् युक्तः सन् ᵛयाहि गच्छ ॥

धि॒ष्वा शव॑ः शू॒र येन॑ वृ॒त्रम॒वाभि॑न॒द्दानु॑मौर्णवा॒भम् ।
अपा॑वृणो॒र्ज्योति॒रार्या॑य॒ नि स॑व्य॒तः सा॑दि॒ दस्यु॑रिन्द्र ॥ १८ ॥

धि॒ष्व । शवः॑ । शू॒र॒ । येन॑ । वृ॒त्रम् । अ॒व॒ऽअभि॑नत् । दानु॑म् । औ॒र्ण॒ऽवा॒भम् ।
अप॑ । अ॒वृ॒णोः॒ । ज्योतिः॑ । आर्या॑य । नि । स॒व्य॒तः । सा॒दि॒ । दस्युः॑ । इ॒न्द्र॒ ॥ १८ ॥

ᵛशूर हे ᵛइन्द्र ᵛशवः तादृशं बलं ᵛधिष्व धारय ॥ दधातेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इति थास आर्धधातुकत्वात् इडागमः ॥ ᵛयेन बलेन ᵛदानुं दानोः[3] पुत्रं ᵛवृत्रम् ᵛऔर्णवाभम् । ऊर्णवाभिः[4] कीटविशेषः और्णवाभः इत्युच्यते । तमिव ᵛअवाभिनत् बिभेदिथ । यद्वा और्णः[5] ऊर्णनाभिः । तदाभं तत्सदृशमित्यर्थः । ततस्तमोरूपस्य हननात् ᵛआर्याय कर्मणाम्

---

[1] ख-ण-त-थ—आपद्भिस्तारक; ग—तारक । [2] झ१—इदिति; [3] क-ख-ग-च-झ१-ण१—दनोः ।
[4] ख—ऊर्णनाभः; ग—कूर्णनाभिः; ण-त-थ—कुम्भनाभिः । [5] म—और्णवः ।

अनुष्ठात्रे जनाय कुत्साय राजर्षये वा ᵛज्योतिः प्रकाशकमादित्यम् ᵛअपावृणोः उद्घाटितवानसि । ᵛदस्युः कर्मणामुपक्षपयिता स वृत्रः ᵛसव्यतः तव सव्यपार्श्वे ᵛनि ᵛषादि त्वया नितरां सन्नो बाधितो वर्तते ॥

सने॑म॒ ये त॑ ऊ॒तिभि॒स्तर॑न्तो॒ विश्वा॒ः स्पृध॒ आर्ये॑ण॒ दस्यू॑न् ।
अ॒स्मभ्यं॒ तत्त्वा॒ष्ट्रं वि॒श्वरू॑प॒मर॑न्धयः सा॒ख्यस्य॑ त्रि॒ताय॑ ॥ १९ ॥

सने॑म । ये । ते॒ । ऊ॒तिऽभिः॑ । तर॑न्तः । विश्वाः॑ । स्पृधः॑ । आर्ये॑ण । दस्यू॑न् ।
अ॒स्मभ्य॑म् । तत् । त्वा॒ष्ट्रम् । वि॒श्वऽरू॑पम् । अर॑न्धयः । सा॒ख्यस्य॑ । त्रि॒ताय॑ ॥ १९ ॥

ᵛसनेम तान् पुरुषान् संभजेम ᵛये ᵛते तव ᵛऊतिभिः पालनैः ᵛविश्वाः ᵛस्पृधः स्पर्धमानाः सर्वा विशः ᵛतरन्तः हिंसन्तः तथा ᵛआर्येण आर्यभावेन ᵛदस्यून् उपक्षपयितॄन् हिंसन्तो भवन्ति । ᵛतत् ᵛअस्मभ्यं वशमानय । किं तत् । तदाह । ᵛत्वाष्ट्रं त्वष्टुः सुतं ᵛविश्वरूपम् एतन्नामकमसुरम् ᵛअरन्धयः ॥ ‘ रध्यतिर्वशगमने ’॥ वशमानयः । यद्वा तमसुरमवधीः ॥ ‘ रध हिंसासंराद्ध्योः ’। ‘ रधिजभोरचि ’ इति नुम् ॥ इन्द्रस्त्वाष्ट्रमवधीदित्ययमर्थस्तैत्तिरीयके ‘ विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः ’ (तै. सं. २. ५. १. १) इत्यत्र महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितः । किंच ᵛसाख्यस्य सखिभावस्यानुपालनाय ᵛत्रिताय महर्षये वशमानयः । यद्वा सनेम ते वयं प्रवृद्धा भवेम ये वयं तव रक्षाभिः स्पर्धमानाः प्रजा दस्यूंश्च तरन्तोऽतिक्रामन्तो भवेम ॥ सनेम इति वृद्ध्यर्थः आद्युदात्तः । ‘ यथा सनेम मित्रावरुणा सनन्तः’ (ऋ. सं. ७. ५२. १) इति । सकर्मकश्चेत् मध्योदात्तः । ‘ सनेम वाजं तव ’ (ऋ. सं. ८. ६१. ४) इति ॥ तरन्तः । ‘ तृ प्लवनतरणयोः ’। शतरि रूपम् । संज्ञावचनश्चेदन्तोदात्तः । यथा ‘ तरन्त इव मंहना ’ (ऋ. सं. ५. ६१. १०) इति ॥

अ॒स्य सु॑वा॒नस्य॑ म॒न्दिन॑स्त्रि॒तस्य॒ न्यर्बु॑दं वावृधा॒नो अ॑स्तः ।
अव॑र्तय॒त्सूर्यो॒ न च॒क्रं भि॒नद्व॒लमिन्द्रो॒ अङ्गि॑रस्वान् ॥ २० ॥

अ॒स्य । सु॒वा॒नस्य॑ । म॒न्दिनः॑ । त्रि॒तस्य॑ । नि । अर्बु॑दम् । व॒वृ॒धा॒नः । अ॒स्त॒रित्य॑स्तः ।
अव॑र्तयत् । सूर्यः॑ । न । च॒क्रम् । भि॒नत् । व॒लम् । इन्द्रः॑ । अङ्गि॑रस्वान् ॥ २० ॥

ᵛमन्दिनः ᵛअस्य मदकरमिमं ᵛसुवानस्य सुतवतः ᵛत्रितस्य तीर्णतमस्कस्य महर्षेरर्थं ᵛवावृधानः सोमेन वर्धमान इन्द्रः ᵛअर्बुदम् । अम्बूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः । अनुस्वारस्य रेफश्छान्दसः । यद्वा नामैतत् । अर्बुदाख्यमसुरं ᵛनि ᵛअस्तः ॥ ‘ स्तृ हिंसायाम् ’ इत्यस्य लङि तिपि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिलोपः ॥ नितरामवधीत् । ‘ महान्तं चिदर्बुदं नि क्रमीः पदा ’ (ऋ. सं. १. ५१. ६) इत्यादिषु अर्बुदवधः[1] स्पष्टमुक्तः[1]। किंच ᵛअङ्गिरस्वान् अङ्गिरोभिः सहितः ᵛइन्द्रः ᵛअवर्तयत् असुरहननार्थं वज्रमभ्रामयत् । ᵛसूर्यो ᵛन । यथा सूर्यः ᵛचक्रं भ्रामयति

तद्वत् । यद्वा यस्मादसुराद्भिया सूर्यः स्वकीयं रथचक्रं नावर्तयत्[1] । निषेधार्थीयोऽत्र नकारः । वर्तयितुं नाशकत् तं ^{v}वलं पणीनां प्रभुमसुरं ^{v}भिनत् वज्रेणाभिनत्[2] । यद्वा द्विचक्रो हि पूर्वं सूर्यस्य रथः । तस्य एकं चक्रमिन्द्रेणापहृतम् ॥ सूर्यं इति 'सुपां सुलुक्°' इति षष्ठ्येकवचनस्य सुः ॥ सूर्यस्य संबन्ध्यपहृतं तदेकं चक्रमवर्तयत् । रक्षोहननार्थमभ्रामयत् । तेन चक्रेण वलमभिनच्च । नश्चार्थे ॥

अहर्गणेषु माध्यंदिनसवनेषु तायमानरूपेषु अच्छावाकस्य अहरहः शस्यसंज्ञकम् 'अभितष्टेव' इति सूक्तम् । 'नूनं सा ते' इत्येषा तस्यान्ते शंसनीया । सूत्रितं च–'नूनं सा त इत्यन्तमुत्तमम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

नू॒नं सा ते॒ प्रति॒ वरं॑ जरि॒त्रे दु॑ही॒यदि॑न्द्र॒ दक्षि॑णा म॒घोनी॑ ।
शिक्षा॑ स्तो॒तृभ्यो॒ माति॑ ध॒ग्भगो॑ नो बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ २१ ॥

नू॒नम् । सा । ते॒ । प्रति॑ । वर॑म् । ज॒रि॒त्रे । दु॒ही॒यत् । इ॒न्द्र॒ । दक्षि॑णा । म॒घोनी॑ ।
शिक्ष॑ । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । मा । अति॑ । ध॒क् । भगः॑ । न॒ः । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥२१॥

हे ^{v}इन्द्र या ^{v}दक्षिणा । दक्षमुत्साहनं करोतीति दक्षिणा । स्तोतृभ्यो देया ^{v}ते त्वत्संबन्धिनी ^{v}मघोनी धनवती[3] ^{v}जरित्रे[3] स्तोत्रे ^{v}वरं श्रेष्ठमभिमतमर्थं ^{v}नूनं ^{v}प्रति ^{v}दुहीयत् इदानीं प्रतिदोग्धि संपादयतीत्यर्थः । तादृशीं दक्षिणां ^{v}स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं ^{v}शिक्ष प्रयच्छ । किंच ^{v}भगः भजनीयस्त्वं ^{v}माति ^{v}धक् ॥ दहेर्दानार्थस्य लुङि 'मन्त्रे घस°' इत्यादिना च्लेर्लुक् ॥ ^{v}नः अस्मान् अतिक्रम्यान्येभ्यो दक्षिणां मा दाः । प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो दीयतामित्यर्थः । यद्वा नोऽस्माकं कामान् मा धक् मा धाक्षीः अपेक्षितफलदानेन पूरयेत्यर्थः । ^{v}सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तो वयं ^{v}विदथे अस्मिन्यज्ञे ^{v}बृहत् प्रभूतं स्तोत्रं ^{v}वदेम त्वामुद्दिश्य ब्रवाम । अत्र 'सा ते प्रतिदुग्धाम्' इति प्रकृत्य 'वीरो वीरयत्यमित्रान् वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो वीरयतेर्वा' (निरु. १. ७) इत्यन्तं निरुक्तमनुसंधेयम् ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'यो जातः' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् ॥ संसवे निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य पुरस्तात् 'यो जात एव' इति सूक्तं[4] शंसेत्[4] । 'यदि पर्यायान्' इति खण्डे सूत्रितं–'यो जात एवेति निष्केवल्ये' (आश्व. श्रौ. ६. ६) इति । आभिप्लविके तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति निविद्धानीयम् । सूत्रितं च–'तृतीयस्य त्र्यर्यमा यो जात एवेति मध्यंदिनः[5]' (आश्व. श्रौ. ७.७) इति । विश्वजिति माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतात् सूक्तात्पूर्वं 'यो जातः' इति सामसूक्तं शंसेत् । 'विश्वजितोऽग्निं नरः' इति खण्डे सूत्रितं– 'सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अग्निष्टुन्निष्केवल्ये[6] निविद्धानमिदम् । 'श्येनाजिराभ्याम्' इति खण्डे सूत्रितं—'तिष्ठा हरी इति यो

---

[1] ण-थ-म–आवर्तयत् । [2] ण-थ–'वज्रेणाभिनत्' नास्ति; ख-ग-म–तेन वज्रेणाभिनत् । [3] क–धनवती धनवते; झ-म-व–धनवती सा दक्षिणा धनवती धनवते । [4] क-ख-ग-झ-म-व–सूक्तं शंस्येत्; झ१–शंसत्; ण-थ-न–शंस्येत् । [5] च-झ१-ण१-थ–माध्यंदिनः; न-व–माध्यंदिने । [6] क-झ–अनिनि°; ख-ग-च-ण१–अतिषु नि°; झ१–आतिषु नि°; ण-थ-न–अनिषु नि°; त-व–अग्निषु नि°; म–अतिनि° ।

जात एवेति मध्यंदिनः[1] ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाव्रते निष्केवल्ये ‘ यो जात एव ’ इति सूक्तम् । ‘ ऊरू ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ वने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान् ’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । अत्रेतिहासो बृहद्देवतायामुक्तः–‘ संयुज्य तपसात्मानमैन्द्रं बिभ्रन्महद्वपुः । अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ । धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥ विदित्वा स तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् ’(बृहद्दे. ४.६६-६८) ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । पुरा किल इन्द्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः । गृत्समदोऽपि तत्रागत्य सदस्यासीत् । दैत्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । स च गृत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निरगच्छत् । निर्गच्छन्तं तमृषिं दृष्ट्वा अयमेवेन्द्र इति मन्यमानास्तमसुराः परिवव्रुः । नाहमिन्द्रस्तुच्छः किंत्वेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान् प्रत्युवाच ॥ अपरे त्वेवं कथयन्ति । गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वासुराः परिवव्रुः । स इन्द्रो गृत्समदरूपेण यज्ञवाटान्निर्गत्य स्वर्गं जगाम । ततोऽसुरा इन्द्रो विलम्बित इत्यन्तः प्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विन्द्रोऽस्मद्भयात् गृत्समदरूपेणास्ते इति तं जगृहुः । स तान् नाहमिन्द्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमेवार्थो महाभारते प्रपञ्चितः ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।
यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् ।
यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् । नृम्णस्य । मह्ना । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । ᵛजनासः जना हे असुराः ᵛयो ᵛजात ᵛएव जायमान एव[2] सन् ᵛप्रथमः देवानां प्रधानभूतः ᵛमनस्वान् मनस्विनामग्रगण्यः ᵛदेवः द्योतमानः सन् ᵛक्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा ᵛदेवान् सर्वान् यागदेवान् ᵛपर्यभूषत् रक्षकत्वेन[3] पर्यग्रहीत् ॥ ‘ भूष अलंकारे ’। भूवादिः लङि रूपम् ॥ यद्वा सर्वानन्यान्देवान्पर्यभूषत् पर्यभवत् अत्यक्रामत् ॥ अस्मिन्[4] पक्षे भवतेर्व्यत्ययेन क्सः[4] । ‘ श्र्युकः किति ’ इति इट्प्रतिषेधः ॥ ᵛयस्य इन्द्रस्य ᵛशुष्मात् शरीरात् बलात् ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛअभ्यसेताम् अबिभीताम् ॥ ‘ भ्यस भये ’ । अनुदात्तेत् । ‘ भ्यस भयवेपनयोः ’ (निरु. ३. २१) इति नैरुक्ताः ॥ अभ्यसेतामवेपेतां वा । तथा च मन्त्रान्तरम्–‘ इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही ’ (ऋ. सं. १. ८०. ११) इति । ᵛनृम्णस्य सेनालक्षणस्य बलस्य ᵛमह्ना महत्त्वेन युक्तः ᵛसः ᵛइन्द्रः नाहमिति ॥ अत्र निरुक्तं–‘यो जायमान[5] एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलात् द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता ’ (निरु. १०. १०) इति ॥

---

[1] च-झ१-ण१–माध्यंदिनः; थ-न-म-व–माध्यंदिने । [2] झ१-ण-त-थ-न-व–‘ एव ’ नास्ति । [3] क-झ-ण-त-थ-न-म-व–रक्षत्वेन; झ१–रक्ष्यत्वेन । [4] ख-ग–अस्मिन्यज्ञे प्रवृत्तव्यत्ययेन क्यः; ण-त-थ–अस्मिन्यज्ञे प्रत्यये व्यत्ययेन क्सः; म–अस्मिन्यज्ञे पवतेर्व्यत्ययेन च सः । [5] ख-ग-च-ण-ण१-त-थ-न-व–जात ।

यः पृ॑थि॒वीं व्यथ॑माना॒मदृं॑ह॒द्यः पर्व॑ता॒न्प्रकु॑पिताँ॒ अर॑म्णात् ।
यो अ॒न्तरि॑क्षं विम॒मे वरी॑यो॒ यो द्यामस्त॑भ्ना॒त्स ज॑नास॒ इन्द्र॑ः ॥ २ ॥

यः । पृ॒थि॒वीम् । व्यथ॑मानाम् । अदृं॑हत् । यः । पर्व॑तान् । प्र॒ऽकु॑पितान् । अर॑म्णात् ।
यः । अ॒न्तरि॑क्षम् । वि॒ऽम॒मे । वरी॑यः । यः । द्याम् । अस्त॑भ्नात् । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्र॑ः ॥२॥

हे जनाः ᵛयः इन्द्रः ᵛव्यथमानां चलन्तीं ᵛपृथिवीम् ᵛअदृंहत् शर्करादिभिर्दृढामकरोत् ॥ ‘दृह दृहि वृद्धौ’ ॥ ᵛयः च ᵛप्रकुपितान् इतस्ततश्चलितान् पक्षयुक्तान् ᵛपर्वतान् ᵛअरम्णात् नियमितवान् स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् ॥ अरम्णात् । ‘रमु क्रीडायाम्’ । अन्तर्भावितण्यर्थस्य व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः ॥ ᵛयः च ᵛवरीयः उरुतमम् ᵛअन्तरिक्षं ᵛविममे निर्ममे विस्तीर्णं चकारेत्यर्थः । ᵛयः च ᵛद्यां दिवम् ᵛअस्तभ्नात् तस्तम्भ[1] निरुद्धामकरोत्[1] ॥ ‘स्तम्भु रोधने[2]’ इति सौत्रो धातुः ॥ ᵛसः एव ᵛइन्द्रः नाहमिति ॥

यो ह॒त्वाहि॒मरि॑णात्स॒प्त सिन्धू॒न्यो गा उ॒दाज॑दप॒धा व॒लस्य॑ ।
यो अश्म॑नोर॒न्तर॒ग्निं ज॒जान॑ सं॒वृक्स॒मत्सु॒ स ज॑नास॒ इन्द्र॑ः ॥ ३ ॥

यः । ह॒त्वा । अहि॑म् । अरि॑णात् । स॒प्त । सिन्धू॑न् । यः । गाः । उ॒त्ऽआज॑त् । अ॒प॒ऽधा । व॒लस्य॑ ।
यः । अश्म॑नोः । अ॒न्तः । अ॒ग्निम् । ज॒जान॑ । स॒म्ऽवृक् । स॒मत्ऽसु॑ । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्र॑ः ॥३॥

ᵛयः ᵛअहिं मेघं ᵛहत्वा मेघहननं कृत्वा ᵛसप्त सर्पणशीलाः ᵛसिन्धून् स्यन्दनशीला अपः ᵛअरिणात् प्रैरयत् । यद्वा सप्त गङ्गायमुनाद्या मुख्या नदीररिणात् ॥ ‘रीङ् स्रवणे[3]’ । क्र्यादिः ॥ ᵛयः च ᵛवलस्य वलनामकस्यासुरस्य ᵛअपधा तत्कर्तृकान्निरोधान्निरुद्धाः ᵛगाः ᵛउदाजत् निरगमयत् ॥ अपधा । अपपूर्वाद्दधातेः ‘आतश्चोपसर्गे’ (पा. सू. ३. ३. १०६) इति भावे अङ्प्रत्ययः । ‘सुपां सुलुक्°’ इति पञ्चम्या आकारः ॥ ᵛयः च ᵛअश्मनोः । अश्नुते व्याप्नोत्यन्तरिक्षमित्यश्मा मेघः । अत्यन्तमृदुरूपयोर्मेघयोः ᵛअन्तः मध्ये वैद्युतम् ᵛअग्निं ᵛजजान उत्पादयामास । यश्च ᵛसमत्सु । संभक्षयन्ति योद्धॄणामायूंषीति समदः संग्रामाः । तेषु ᵛसंवृक्[4] भवति ॥ वृणक्तेर्हिंसार्थस्य क्विपि रूपम् ॥ ᵛसः ᵛइन्द्रः नाहमिति ॥

येने॒मा विश्वा॒ च्यव॑ना कृ॒तानि॒ यो दासं॒ वर्ण॒मध॑रं॒ गुहाक॑ः ।
श्व॒घ्नीव॒ यो जि॑गी॒वां ल॒क्षमाद॑द॒र्यः पु॒ष्टानि॒ स ज॑नास॒ इन्द्र॑ः ॥ ४ ॥

येन॑ । इ॒मा । विश्वा॑ । च्यव॑ना । कृ॒तानि॑ । यः । दास॑म् । वर्ण॑म् । अध॑रम् । गुहा॑ । अक॒रित्यक॑ः ।
श्व॒घ्नीऽइ॑व । यः । जि॒गी॒वान् । ल॒क्षम् । आद॑त् । अ॒र्यः । पु॒ष्टानि॑ । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्र॑ः ॥ ४ ॥

---

१. ख-ग-च-झ-ण-ण१-त-थ-न-म-व—स्तम्भनिरुद्धामकरोत् । २. झ१-ण-थ-न-व—निरुद्धे । ३. च—प्रस्रवणे; ण ण१-त-थ-न-व—श्रवणे । ४. ख-ग-म—संवृक् । वृणक्ति हिनस्ति शत्रूनिति संवृणक् ।

vयेन इन्द्रेण vइमा इमानि vविश्वा[1] vच्यवना नश्वराणि भुवनानि vकृतानि स्थिरीकृतानि । vयः च vदासं vवर्णं शूद्रादिकम् । यद्वा दासमुपक्षपयितारम् । vअधरं निकृष्टमसुरं vगुहा गुहायां गूढस्थाने नरके वा vअकः अकार्षीत् ॥ करोतेर्लुङि ' मन्त्रे घस° ' इत्यादिना च्लेर्लुकि रूपम् ॥ vलक्षं लक्ष्यं vजिगीवान् ॥ ' जि जये ' । क्वसौ ' सन्लिटोर्जेः ' इति अभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम् । दीर्घश्छान्दसः ॥ जितवान् । vयः vअर्यः अरेः ॥ षष्ठ्येकवचने छान्दसो यणादेशः ॥ शत्रोः संबन्धीनि vपुष्टानि समृद्धानि vआदत् आदत्ते । तत्र दृष्टान्तः । vश्वघ्नीव । श्वभिर्मृगान् हन्तीति श्वघ्नी व्याधः । यथा व्याधो जिघृक्षितं[2] मृगं परिगृह्णाति तद्वत् ॥

यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ।
सो अर्यः पुष्टीर्विजइवा मिनाति श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥ ५ ॥

यम् । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरम् ।
उत । ईम् । आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनम् ।
सः । अर्यः । पुष्टीः । विजःऽइव । आ । मिनाति ।
श्रत् । अस्मै । धत्त । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ५ ॥

अपश्यन्तो जनाः vघोरं शत्रूणां घातकं vयं vपृच्छन्ति vस्म vकुह vसेति। स इन्द्रः कुत्र वर्तते इति ॥ सेति । ' सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ' इति सोर्लोपे गुणः ॥ न क्वचिदसौ तिष्ठतीति मन्यमाना जनाः vएनम् इन्द्रम् vआहुः vएषः इन्द्रः vन vअस्तीति । तथा च मन्त्रः[3]–' नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह ' (ऋ. सं. ८. १००. ३) इति । vईम् इति पूरणः । vसः इन्द्रः vविजइव । इवशब्द एवार्थे । उद्वेजक एव सन् vअर्यः अरेः संबन्धीनि vपुष्टीः पोषकाणि गवाश्वादीनि धनानि vआ vमिनाति सर्वतो हिनस्ति ॥ ' मीङ् हिंसायाम् ' । ' मीनातेर्निगमे ' इति ह्रस्वः ॥ तस्मात् vश्रदस्मै इन्द्राय vधत्त । स इन्द्रोऽस्तीति विश्वासमत्र कुरुत । यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते तथापि अस्तीति विश्वासं कुरुत । एवं निर्धारणीयमहिमोपेतः[4] vसः v इन्द्रः नाहमिति ॥ ॥ ७ ॥

यो रध्रस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।
युक्तग्राव्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६ ॥

यः । रध्रस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नाधमानस्य । कीरेः ।
युक्तऽग्राव्णः । यः । अविता । सुऽशिप्रः । सुतऽसोमस्य । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

---

[1] ख-ग-ण१-फ–विश्वा विश्वानि; च–विश्वानि । [2] ख-ग-च-झ१-ण१-फ–जिघृक्षन्तम् ; ण-त-थ-न-व–जिघृक्षतम् । [3] ख-ग-च-झ–मन्त्रैः; झ१-त-थ-व–मन्त्रे । [4] ख-ग-च-झ१ण-णं-१-थ-न-व–निर्धारणमहिमोपेतः ।

^{v}यो ^{v}रध्रस्य ॥ ‘ रध हिंसासंराद्ध्योः ’ ॥ समृद्धस्य ^{v}चोदिता धनानां प्रेरयिता भवति । ^{v}यः[1] च ^{v}कृशस्य च[1] दरिद्रस्य च ^{v}यः च ^{v}नाधमानस्य ॥ ‘ नाधृ णाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु ’॥ याचमानस्य ^{v}कीरेः ॥ करोतेः कीर्तयतेर्वा ॥ स्तोतुः ^{v}ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता । ^{v}यः च ^{v}सुशिप्रः शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन् ^{v}युक्तग्राव्णः अभिषवार्थमुद्यतग्राव्णः ^{v}सुतसोमस्य अभिषुतसोमस्य यजमानस्य ^{v}अविता रक्षिता भवति ^{v}सः एव ^{v}इन्द्रः नाहमिति । ब्रह्मशब्दस्य त्वन्नपरत्वे ह्याद्युदात्तता स्यात् यथा ‘ ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम् ’ (ऋ. सं. ३. ८. २) इति । अयं त्वन्तोदात्तः पठ्यत इति नान्नपरः ॥

यस्याश्वा॑सः प्र॒दिशि॒ यस्य॒ गावो॒ यस्य॒ ग्रामा॒ यस्य॒ विश्वे॒ रथा॑सः ।
यः सूर्यं॒ य उ॒षसं॑ ज॒जान॒ यो अ॒पां ने॒ता स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ ७ ॥

यस्य॑ । अश्वा॑सः । प्र॒ऽदिशि॑ । यस्य॑ । गावः॑ । यस्य॑ । ग्रामाः॑ । यस्य॑ । विश्वे॑ । रथा॑सः ।
यः । सूर्य॑म् । यः । उ॒षस॑म् । ज॒जान॑ । यः । अ॒पाम् । ने॒ता । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्रः॑ ॥ ७ ॥

^{v}यस्य सर्वान्तर्यामितया वर्तमानस्य ^{v}प्रदिशि प्रदेशनेऽनुशासने ^{v}अश्वासः अश्वा वर्तन्ते । ^{v}यस्य अनुशासने ^{v}गावः । ^{v}यस्य अनुशासने ^{v}ग्रामाः । ग्रसन्तेऽत्रेति ग्रामा जनपदाः । ^{v}यस्य आज्ञायां ^{v}विश्वे सर्वे ^{v}रथासः रथा वर्तन्ते । ^{v}यः च वृत्रं हत्वा ^{v}सूर्यं ^{v}जजान जनयामास । ^{v}यः च ^{v}उषसम् । तथा मन्त्रः–‘ जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः ’ (ऋ. सं. ३. ३२. ८) इति । ^{v}यः च मेघभेदनद्वारा ^{v}अपां ^{v}नेता प्रेरकः ^{v}सः ^{v}इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यं क्रन्द॑सी संय॒ती वि॒ह्वये॑ते॒ परेऽव॑र उ॒भया॑ अ॒मित्राः॑ ।
स॒मा॒नं चि॒द्रथ॑मातस्थि॒वांसा॒ नाना॑ हवेते॒ स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥ ८ ॥

यम् । क्रन्द॑सी॒ इति॑ । सं॒य॒ती इति॑ स॒म्ऽय॒ती । वि॒ह्वये॑ते॒ इति॑ वि॒ऽह्वये॑ते ।
परे॑ । अव॑रे । उ॒भयाः॑ । अ॒मित्राः॑ ।
स॒मा॒नम् । चि॒त् । रथ॑म् । आ॒त॒स्थि॒ऽवांसा॑ ।
नाना॑ । ह॒वे॒ते॒ इति॑ । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्रः॑ ॥ ८ ॥

^{v}यं ^{v}क्रन्दसी रोदसी शब्दं कुर्वाणे मानुषी दैवी च द्वे सेने वा ^{v}संयती परस्परं संगच्छन्त्यौ यमिन्द्रं ^{v}विह्वयेते स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः । ^{v}परे उत्कृष्टाः ^{v}अवरे अधमाश्च ^{v}उभयाः उभयविधाः ^{v}अमित्राः[2] शत्रवः यमाह्वयन्ति[2]। ^{v}समानम् इन्द्ररथसदृशं ^{v}रथम् ^{v}आतस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनौ तमेवेन्द्रं ^{v}नाना पृथक् पृथक् ^{v}हवेते आह्वयेते । यद्वा समानमेकरथमारूढाविन्द्राग्नी हवेते यज्ञार्थं यजमानैः पृथगाहूयेते तयोरन्यतरः ^{v}सः ^{v}इन्द्रः नाहमिति ॥

---

[1] म–यः कृशस्य । [2] ख-ग-च-ण-ण१-थ-न–उभयमाह्वयन्ति ; झ१–उभयविधमाह्वयन्ति ।

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।
यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विऽजयन्ते । जनासः । यम् । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।
यः । विश्वस्य । प्रतिऽमानम् । बभूव । यः । अच्युतऽच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

ᵛयस्मात् ᵛऋते ᵛजनासः जनाः ᵛन ᵛविजयन्ते विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतः ᵛयुध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा जनाः ᵛअवसे स्वरक्षणाय ᵛयम् इन्द्रं ᵛहवन्ते आह्वयन्ति । ᵛयः च ᵛविश्वस्य सर्वस्य जगतः ᵛप्रतिमानं प्रतिनिधिः ᵛबभूव । ᵛयः च ᵛअच्युतच्युत् अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां च्यावयिता ᵛसः ᵛइन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः शश्वतो मह्येनो दधानानमन्यमानाञ्छर्वा जघान ।
यः शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः ॥ १० ॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वा । जघान ।
यः । शर्धते । न । अनुऽददाति । शृध्याम् । यः । दस्योः । हन्ता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१०॥

ᵛयः ᵛमहि महत् ᵛएनः पापं ᵛदधानान् ᵛशश्वतः बहून् ᵛअमन्यमानान् आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा जनान् ᵛशर्वा । शृणाति शत्रूननेनेति शरुर्वज्रः । तेनायुधेन ᵛजघान ॥ हन्तेर्लिटि रूपम् ॥ ᵛयः च ᵛशर्धते उत्साहं कुर्वते अनात्मज्ञाय जनाय ᵛशृध्याम् उत्साहनीयं कर्म ᵛनानुददाति न प्रयच्छति ॥ अनुपूर्वात् ‘ डुदाञ् दाने ’ जौहोत्यादिकः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इति ‘ तिङि चोदात्तवति ’ इति गतेर्निघातः । ᵛयः च ᵛदस्योः उपक्षपयितुः शत्रोः ᵛहन्ता घातकः ᵛसः ᵛइन्द्रः इत्यादि पूर्ववत् ॥ ॥ ८ ॥

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् ।
ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुऽअविन्दत् ।
ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघान । दानुम् । शयानम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

ᵛयः ᵛपर्वतेषु ᵛक्षियन्तम् इन्द्रभिया बहून् संवत्सरान् प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं ᵛशम्बरम् एतन्नामकं मायाविनमसुरं ᵛचत्वारिंश्यां ᵛशरदि चत्वारिंशे संवत्सरे ᵛअन्वविन्दत् अन्विष्यालभत । लब्ध्वा च ᵛयः ᵛओजायमानम् ॥ ‘ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ’, ‘ ओजसोऽप्सरसो नित्यम् ’ (पा. सू. ३. १. ११. २) इति सकारलोपः ॥ बलमाचरन्तम् ᵛअहिम् आहन्तारं ᵛदानुं दानवं ᵛशयानं शम्बरमसुरं ᵛजघान हतवान् ᵛसः ᵛइन्द्रः नाहमिति ॥

यः स॒प्तर॑श्मिर्वृष॒भस्तुवि॑ष्मान॒वासृ॑ज॒त्सर्त॑वे स॒प्त सिन्धू॑न् ।
यो रौ॑हि॒णमस्फु॑र॒द्वज्र॑बाहु॒र्द्यामा॒रोह॑न्तं॒ स जना॑स॒ इन्द्र॑ः ॥ १२ ॥

यः । स॒प्तऽर॑श्मिः । वृ॒ष॒भः । तुवि॑ष्मान् । अ॒व॒ऽअसृ॑जत् । सर्त॑वे । स॒प्त । सिन्धू॑न् ।
यः । रौ॒हि॒णम् । अस्फु॑रत् । वज्र॑ऽबाहुः । द्याम् । आ॒ऽरोह॑न्तम् । सः । ज॒ना॒स॒ः । इन्द्र॑ः ॥ १२ ॥

^{v}यः ^{v}सप्तरश्मिः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयः[1] ‘ वराहवः स्वतपसो विद्युन्महसो धूपयः श्वापयो गृहमेधाश्चेत्येते ये चेमेऽशिमिविद्विषः पर्जन्याः सप्त पृथिवीमभिवर्षन्ति वृष्टिभिः ’ (तै. आ. १. ९. ४-५) इति तैत्तिरीयारण्यके ह्याम्नाताः । ^{v}वृषभः वर्षकः ^{v}तुविष्मान् वृद्धिमान् बलवान् वा ^{v}सप्त सर्पणस्वभावान् ^{v}सिन्धून् अपः[2] ^{v}सर्तवे सरणाय ^{v}अवासृजत् अवसृष्टवान् । यद्वा गङ्गाद्याः सप्त मुख्या नदीरसृजत् । ^{v}यः च ^{v}वज्रबाहुः सन् ^{v}द्यां दिवम् ^{v}आरोहन्तं ^{v}रौहिणम् असुरम् ^{v}अस्फुरत् जघान ॥ ‘ स्फुर स्फुरणे ’ । तुदादिः ॥

द्यावा॑ चिदस्मै पृथि॒वी न॑मेते॒ शुष्मा॑च्चिदस्य॒ पर्व॑ता भयन्ते ।
यः सो॑म॒पा नि॑चि॒तो वज्र॑बाहु॒र्यो वज्र॑हस्त॒ः स जना॑स॒ इन्द्र॑ः ॥ १३ ॥

द्यावा॑ । चि॒त् । अ॒स्मै॒ । पृ॒थि॒वी इति॑ । न॒मे॒ते॒ इति॑ । शुष्मा॑त् । चि॒त् । अ॒स्य॒ । पर्व॑ताः । भ॒य॒न्ते॒ ।
यः । सो॒म॒ऽपाः । नि॒ऽचि॒तः । वज्र॑ऽबाहुः । यः । वज्र॑ऽहस्तः । सः । ज॒ना॒स॒ः । इन्द्र॑ः ॥ १३ ॥

^{v}अस्मै इन्द्राय ^{v}द्यावा ^{v}पृथिवी ॥ इतरेतरापेक्षया द्विवचनं ‘ प्र मित्रयोर्वरुणयोः ’ (ऋ. सं. ७. ६६. १) इतिवत् ॥ ^{v}नमेते स्वयमेव प्रह्वीभवतः ॥ ‘ णमु प्रह्वत्वे ’ । कर्मकर्तरि ‘ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ’ इति यकः प्रतिषेधः ॥ ^{v}चित् अपि च ^{v}अस्य इन्द्रस्य ^{v}शुष्मात् बलात् ^{v}पर्वताः ^{v}भयन्ते बिभ्यति । ^{v}यः ^{v}सोमपाः सोमस्य पाता ^{v}निचितः सर्वैः । यद्वा अन्येभ्योऽपि देवेभ्यो दृढाङ्गः । ^{v}वज्रबाहुः वज्रसदृशबाहुः । ^{v}यः च ^{v}वज्रहस्तः वज्रयुक्तः ^{v}सः ^{v}इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः सु॒न्वन्त॒मव॑ति॒ यः पच॑न्तं॒ यः शंस॑न्तं॒ यः श॑शमा॒नमू॒ती ।
यस्य॒ ब्रह्म॒ वर्ध॑नं॒ यस्य॒ सोमो॒ यस्ये॒दं राध॒ः स जना॑स॒ इन्द्र॑ः ॥ १४ ॥

यः । सु॒न्वन्त॑म् । अव॑ति । यः । पच॑न्तम् । यः । शंस॑न्तम् । यः । श॒श॒मा॒नम् । ऊ॒ती ।
यस्य॑ । ब्रह्म॑ । वर्ध॑नम् । यस्य॑ । सोम॑ः । यस्य॑ । इ॒दम् । राध॑ः । सः । ज॒ना॒स॒ः । इन्द्र॑ः ॥ १४ ॥

^{v}यः ^{v}सुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानम् ^{v}अवति रक्षति । ^{v}यः च पुरोडाशादीनि हवींषि ^{v}पचन्तं ^{v}यः च ^{v}ऊती ऊतये ॥ ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । स्वरक्षायै शस्त्राणि

---

[1] झ-म—सप्तरश्मयः । [2] थ—यः ।

ᵛशंसन्तं ᵛयः च ᵛशशमानम् अवति स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति । ᵛब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं ᵛयस्य ᵛवर्धनं वृद्धिकरं भवति । तथा ᵛयस्य ᵛसोमः वृद्धिहेतुर्भवति । ᵛयस्य च ᵛइदम् अस्मदीयं ᵛराधः पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । ᵛसः ᵛइन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः सु॑न्व॒ते पच॑ते दु॒ध्र आ चि॒द्वाजं॒ दर्द॑र्षि॒ स कि॒ला॑सि स॒त्यः ।
व॒यं त॑ इन्द्र वि॒श्वह॑ प्रि॒यासः॑ सु॒वीरा॑सो वि॒दथ॒मा व॑देम ॥ १५ ॥

यः । सु॒न्व॒ते । पच॑ते । दु॒ध्रः । आ । चि॒त् । वाज॑म् । दर्द॑र्षि । सः । किल॑ । अ॒सि॒ । स॒त्यः ।
व॒यम् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वि॒श्वह॑ । प्रि॒यासः॑ । सु॒ऽवीरा॑सः । वि॒दथ॑म् । आ । व॒दे॒म॒ ॥ १५ ॥

इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति ब्रूते[1] । हे ᵛइन्द्र ᵛयः ᵛदुध्रः दुर्धरः सन् ᵛसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरोडाशादिहवींषि ᵛपचते यजमानाय ᵛवाजम् अन्नं बलं वा ᵛआ ᵛदर्दर्षि भृशं प्रापयसि ᵛसः तादृशस्त्वं ᵛसत्यः यथार्थभूतः ᵛअसि न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि । ᵛकिल इति प्रसिद्धौ । ᵛते तव ᵛप्रियासः ᵛसुवीरासः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तः ᵛवयं ᵛविश्वह सर्वेष्वहःसु ᵛविदथं स्तोत्रम् ᵛआ ᵛवदेम ब्रूयाम ॥ ॥ ९ ॥

‘ऋतुर्जनित्री’ इति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्त्समदम् । ‘ऋतुः सप्तोनान्त्या त्रिष्टुप्’ इत्यनुक्रमणिका । ‘अस्मभ्यं तद्वसो’ इति त्रयोदशी त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । इन्द्रो देवता । उक्थ्ये तृतीयसवने अच्छावाकशस्त्रेऽस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं च–‘ऋतुर्जनित्री नू मर्तो भवा मित्रः’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । दशरात्रे षष्ठेऽहन्यपि तृतीयसवने अच्छावाकशस्त्रे एतत्सूक्तम् । ‘ऋतुर्जनित्रीति निस्यान्यैकाहिकानि’ (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति सूत्रितम् ॥

ऋ॒तुर्जनि॑त्री॒ तस्या॑ अ॒पस्परि॑ म॒क्षू जा॒त आवि॑श॒द्यासु॒ वर्ध॑ते ।
तदा॑ह॒ना अ॑भवत्पि॒प्युषी॒ पयो॒ऽशोः पी॒यूषं॑ प्र॒थमं॑ तदु॒क्थ्य॑म् ॥ १ ॥

ऋ॒तुः । जनि॑त्री । तस्याः॑ । अ॒पः । परि॑ । म॒क्षु । जा॒तः । आ । अ॒वि॒श॒त् । यासु॑ । वर्ध॑ते ।
तत् । आ॒ह॒नाः । अ॒भ॒व॒त् । पि॒प्युषी॑ । पयः॑ । अं॒शोः । पी॒युष॑म् । प्र॒थ॒मम् । तत् । उ॒क्थ्य॑म् ॥ १ ॥

ᵛऋतुः वर्षाख्यः कालः ᵛजनित्री सोमस्य जनयित्री जननी भवति । ᵛतस्याः ᵛपरि तस्या जनन्याः सकाशात् ᵛजातः सोमः ᵛअपः उदकानि ᵛमक्षु शीघ्रम् ᵛआविशत् । ᵛयासु अप्सु सोमः ᵛवर्धते ता अविशदित्यन्वयः । तस्मादप्सु प्रविष्टत्वात् सोमः ᵛआहनाः आहन्तव्योऽभिषोतव्यो भवति । आहनाः इति सकारान्तमिदं पदम् । तथा च मन्त्रवर्णः–‘ये ते मदा आहनसो विहायसः’ (ऋ. सं. ९. ७५. ५) इति । या च अंशुरूपा सोमलता ᵛपयः सारभूतं ᵛपिप्युषी वर्धयन्ती ᵛअभवत् ॥ प्यायतेर्लिटि क्वसौ ‘लिड्यङोश्च’ इति पीभावः । वसोः संप्रसारणम् । ‘उगितश्च’ इति ङीप् ॥ ᵛअंशोः तस्याः सोमलतायाः ᵛपीयूषं रसभूतं पयः ᵛउक्थ्यं प्रशस्यं हविरिन्द्रस्य भवति ॥

---

[1] ख-ग-च-ण१-थ-व–प्रति प्रब्रूते ।

सध्रीमा यन्ति परि बिभ्रतीः पयो विश्वप्स्न्याय प्र भरन्त भोजनम् ।
समानो अध्वा प्रवतामनुष्यदे यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ २ ॥

सध्री । ईम् । आ । यन्ति । परि । बिभ्रतीः । पयः । विश्वऽप्स्न्याय । प्र । भरन्त । भोजनम् ।
समानः । अध्वा । प्रऽवताम् । अनुऽस्यदे । यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ २ ॥

vसध्री । अञ्चतेर्लुक् छान्दसः । ‘ सहस्य सध्रिः ’ इति सध्र्यादेशोऽन्तोदात्तत्वेन निपातितः । सध्रीचीनाः vपयः उदकं vपरि परितः vबिभ्रतीः बिभ्राणाः vईम् एता नद्यः vआ vयन्ति सर्वतो गच्छन्ति । ता नद्यः vविश्वप्स्न्याय विश्वासामपाम् आश्रयभूताय[1] समुद्राय vभोजनम् । भुज्यते इति भोजनं पयः । vप्र vभरन्त प्रकर्षेण संपादयन्ति । कुत एतत् तदाह । vप्रवतां प्रवणवतां निम्नगानां पयसाम् vअनुष्यदे ॥ ‘ कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ’ इति केन्प्रत्ययः ॥ अनुष्यन्दनीयः vअध्वा मार्गः vसमानः एको हि । vयस्ता तानि सोमोत्पादननदीप्रवर्तनादीनि कर्माणि vप्रथमं पूर्वम् vअकृणोः अकरोः । vसः तादृङ्महिमोपेतस्त्वम् vउक्थ्यः vअसि सर्वैः प्रशस्यो भवसि ॥

अन्वेको वदति यद्ददाति तद्रूपा मिनन्तदपा एक ईयते ।
विश्वा एकस्य विनुदस्तितिक्षते यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ ३ ॥

अनु । एकः । वदति । यत् । ददाति । तत् । रूपा । मिनन् । तत्ऽअपाः । एकः । ईयते ।
विश्वाः । एकस्य । विऽनुदः । तितिक्षते । यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ३ ॥

यजमानः vयत् हविः देवेभ्यः vददाति vतत् vएकः होता vअनु vवदति । याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां देवताः स्मारयति । vएकः अध्वर्युः vरूपा पश्वादीनां रूपाणि vमिनन् हिंसन् vतदपाः तत् विशसनाख्यम् अपः कर्म यस्य तादृशः सन् vईयते देवयजने सर्वत्र गच्छति । vएकस्य अध्वर्योः vविश्वाः vविनुदः सर्वाणि तत्कर्तृकाणि विक्षेपणरूपाणि कर्मवैगुण्यानि vतितिक्षते । तद्योग्यप्रायश्चित्तकरणेन ब्रह्मा सहते ॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् क्षमायामिष्यते ॥ तानि हविष्प्रदानादीनि कर्माणि vयः त्वम् vअकृणोः अकारयः vसः त्वम् vउक्थ्यः vअसि ॥

प्रजाभ्यः पुष्टिं विभजन्त आसते रयिमिव पृष्ठं प्रभवन्तमायते ।
असिन्वन्दंष्ट्रैः पितुरत्ति भोजनं यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ ४ ॥

प्रऽजाभ्यः । पुष्टिम् । विऽभजन्तः । आसते । रयिम्ऽइव । पृष्ठम् । प्रऽभवन्तम् । आऽयते ।
असिन्वन् । दंष्ट्रैः । पितुः । अत्ति । भोजनम् ।
यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ४ ॥

---

[1] म-आलयभूताय ।

हे इन्द्र ᵛपुष्टिं त्वया दत्तं पोषकं धनं स्वकीयाभ्यः ᵛप्रजाभ्यः ᵛविभजन्तः अस्यैतावदस्यैतावदिति[1] विभागं कुर्वन्तो गृहमेधिनः ᵛआसते स्वस्वगृहेषु निवसन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ᵛआयते गृहं प्रत्यागच्छतेऽतिथये ᵛपृष्टं धारकं ᵛप्रभवन्तं बहुभरणसमर्थं ᵛरयिं धनं यथा विभज्य प्रयच्छन्ति तद्वत् । ᵛअसिन्वन् सेतुबन्धादिकं कर्म कुर्वन् लोकः ᵛपितुः पालयित्र्या दिवः सकाशादागतं ᵛभोजनम् उदकं तत्कार्या ओषधीः ᵛदंष्ट्रैः दन्तैः ᵛअत्ति भक्षयति । यद्वा असिन्वन् अव्याप्रियमाणोऽग्निः पितुः पालकस्य यजमानस्य संबन्धि भोजनं हविर्लक्षणमन्नं दंष्ट्रैर्दन्तरूपैर्ज्वालैरत्ति । ᵛयस्ताकृणोः इत्यादि सिद्धम्[2] ॥

अधा॑कृणोः पृथि॒वीं सं॒दृशे॑ दि॒वे यो धौती॑नाम॒हिह॒न्नारि॑णक्प॒थः ।
तं त्वा॒ स्तोमे॑भिरु॒दभि॒र्न वा॒जिनं॑ दे॒वं दे॒वा अ॑जन॒न्त्सास्यु॒क्थ्यः॑ ॥ ५ ॥

अध॑ । अ॒कृ॒णोः॒ । पृ॒थि॒वीम् । स॒म्ऽदृशे॑ । दि॒वे । यः । धौ॒ती॒नाम् । अ॒हि॒ऽह॒न् । अरि॑णक् । प॒थः ।
तम् । त्वा॒ । स्तोमे॑भिः । उ॒दऽभिः॑ । न । वा॒जिन॑म् ।
दे॒वम् । दे॒वाः । अ॒ज॒न॒न् । सः । अ॒सि॒ । उ॒क्थ्यः॑ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ᵛअध अपि च त्वं ᵛदिवे द्योतमानाय सूर्याय ᵛपृथिवीं चलितां सतीं दृढीकृत्य ᵛसंदृशे संदर्शनीयाम् ᵛअकृणोः अकरोः ॥ ‘ दृशे विख्ये च ’ इति केन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ॥ ᵛयः च त्वं ᵛधौतीनां चलन्तीनां नदीनां ᵛपथः मार्गान् ᵛअरिणक् व्यरेचयः[3] । गन्तुं योग्यानकरोरित्यर्थः ॥ ‘ रिचिर् विरेचने ’ । लङि सिप् । तस्य हल्ङ्यादिना लोपः ॥ ᵛअहिहन् अहेर्वृत्रस्य मेघस्य वा हन्तर्हे इन्द्र ᵛदेवाः स्तोतारः ᵛतं तादृशं ᵛदेवं त्वां ᵛस्तोमेभिः स्तोत्रैः ᵛअजनन् अवर्धयन् । तत्र दृष्टान्तः । ᵛउदभिर्न ᵛवाजिनम् । यथा वाजिनमश्वमुदभिरुदकैर्वर्धयन्ति तद्वत् ॥ ‘ पद्न्नोमास्° ’ इत्यादिना उदकस्य उदन्भावः ॥ शेषं सिद्धम् ॥ ॥ १० ॥

यो भोज॑नं च॒ दय॑से च॒ वर्ध॑नमा॒र्द्रादा शुष्कं॒ मधु॑मद्दु॒दोहि॑थ ।
सः शे॑व॒धिं नि द॑धिषे वि॒वस्व॑ति॒ विश्व॒स्यैक॑ ईशिषे॒ सास्यु॒क्थ्यः॑ ॥ ६ ॥

यः । भोज॑नम् । च॒ । दय॑से । च॒ । वर्ध॑नम् । आ॒र्द्रात् । आ । शुष्क॑म् । मधु॑ऽमत् । दु॒दोहि॑थ ।
सः । शे॒व॒ऽधिम् । नि । द॒धि॒षे॒ । वि॒वस्व॑ति । विश्व॑स्य । एकः॑ । ई॒शि॒षे॒ । सः । अ॒सि॒ । उ॒क्थ्यः॑ ॥६॥

हे इन्द्र ᵛयः त्वं ᵛभोजनम् । भुज्यते इति भोजनमन्नादि । ᵛच ᵛदयसे यजमानेभ्यः प्रयच्छसि ॥ ‘ दय दानगतिरक्षणहिंसाग्रहणेषु ’ । आत्मनेपदी ॥ किंच ᵛवर्धनं वृद्धिकरं धनं बलं वा दयसे । तथा ᵛआर्द्रात् काण्डात्[4] ᵛशुष्कम् अनार्द्रं व्रीह्यादिकं ᵛमधुमत् मधुररसोपेतं[5] ᵛदुदोहिथ दुग्धवानसि ॥ दुहेर्लिटि क्रादिनियमादिडागमः ॥ ᵛसः तादृशस्त्वं ᵛविवस्वति ते परिचरणं कुर्वाणे यजमाने ᵛशेवधिं धनसदनं ᵛनि ᵛदधिषे निदधासि । किं बहुना । ᵛविश्वस्य सर्वस्य जगतः ᵛएकः अद्वितीय एव सन् ᵛईशिषे स्वामी भवसि ॥ ‘ ईश ऐश्वर्ये ’ । ‘ ईशः से ’ इतीडागमः ॥ ᵛसः इत्यादि सिद्धम् ॥

---

[1] ख-ग-झ१-ण-त-न-व—अस्यैतावदिति । [2] क-झ-म—प्रासिद्धम् । [3] ख-ग-च—अरेचयः [4] ख—काष्ठात् । [5] क-झ-ण-ण१-म—मधुरसोपेतम् ।

यः पुष्पिणीश्च प्रस्वश्च धर्मणाधि दाने व्य१वनीरधारयः ।
यश्चासमा अजनो दिद्युतो दिव उरुरूर्वाँ अभितः सास्युक्थ्यः ॥ ७ ॥

यः । पुष्पिणीः । च । प्रऽस्वः । च । धर्मणा । अधि । दाने । वि । अवनीः । अधारयः ।
यः । च । असमाः । अजनः । दिद्युतः । दिवः ।
उरुः । ऊर्वान् । अभितः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ᵛयः त्वं ᵛपुष्पिणीः पुष्पवतीः ᵛच ᵛप्रस्वः प्रसूताः प्रसूयमाना वा ᵛअवनीः अवित्रीरोषधीः ᵛदाने ᵛअधि ॥ उपलूयन्ते सस्यान्यत्रेति दानं क्षेत्रम् । अधिकरणे ल्युट् ॥ तस्मिन् क्षेत्रे ᵛधर्मणा सकललक्षणेन कर्मणा ᵛवि ᵛअधारयः न्यदधाः । ᵛयः ᵛच त्वं ᵛदिवः द्योतमानस्य सूर्यस्य ᵛअसमाः विषमा नानाप्रकाराः ᵛदिद्युतः दीप्तीः ᵛअजनः अजनयः । यद्वा दिवो नक्षत्राणि ॥ जनेर्लङि व्यत्ययेन शप् ॥ यः च ᵛउरुः महांस्त्वम् ᵛअभितः सर्वतः ᵛऊर्वान् महतः प्राणिनिकायान् पर्वतान् वा अजनयः ॥ शिष्टं स्पष्टम् ॥

यो नार्मरं सहवसुं निहन्तवे पृक्षाय च दासवेशाय चावहः ।
ऊर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमुतैवाद्य पुरुकृत्सास्युक्थ्यः ॥ ८ ॥

यः । नार्मरम् । सहऽवसुम् । निऽहन्तवे । पृक्षाय । च । दासऽवेशाय । च । अवहः ।
ऊर्जयन्त्याः । अपरिऽविष्टम् । आस्यम् ।
उत । एव । अद्य । पुरुऽकृत् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ८ ॥

ᵛपुरुकृत् पुरूणां कर्मणां कर्तः हे इन्द्र ᵛयः त्वं ᵛनार्मरम् । नॄन् मनुष्यान्मारयतीति नृमरः कश्चिदसुरः । तस्यापत्यं नार्मरः । तं ᵛसहवसुम् । वसुना सह वर्तत इति सहवसुः । असुरनामैतत् । एतन्नामकमसुरं ᵛनिहन्तवे ॥ हन्तेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । ‘ तादौ च निति° ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ निहन्तुम् ᵛऊर्जयन्त्याः बलवत्या वज्रधारायाः ᵛअपरिविष्टं मलादिभिरव्याप्तम् ᵛआस्यम् ᵛअद्य ᵛएव ᵛअवहः तमसुरं प्रापयः । यद्वा ऊर्जयन्त्याः पिशाचिकाया आस्यं प्रापयः । किमर्थम् । ᵛपृक्षाय तव हविर्लक्षणान्नलाभाय । ᵛदासवेशाय दासानां दस्यूनां वेशाय विनाशाय ᵛच । यद्वा अस्माकमन्नलाभाय दस्युविनाशाय च ॥

शतं वा यस्य दश साकमाद्य एकस्य श्रुष्टौ यद्ध चोदमाविथ ।
अरज्जौ दस्यून्त्समुनब्दभीतये सुप्राव्यो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ ९ ॥

शतम् । वा । यस्य । दश । साकम् । आ । अद्यः । एकस्य । श्रुष्टौ । यत् । ह । चोदम् । आविथ ।
अरज्जौ । दस्यून् । सम् । उनप् । दभीतये । सुप्रऽअव्यः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥९॥

हे इन्द्र ᵛएकस्य एकाकिनः श्रेष्ठस्य वा ᵛयस्य ते ᵛश्रुष्टौ सुखनिमित्ते तदर्थं ᵛशतं ᵛदश दश शतानि हरयो वाहनार्थं भवन्ति । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ’ (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । अपि च यश्च ᵛआ ᵛअद्यः सर्वेषां सर्वत उपजीव्यः । ‘ न तस्येशे यं नाद्याद्यद्वैनं नाद्युः ’ इति हि श्रुतिः । ᵛयद्ध यश्च त्वं ᵛचोदं स्तोत्राणां[1] प्रेरकं यजमानम् ᵛआविथ रक्षितवानसि । किंच यस्त्वम् ᵛअरज्जौ रज्जुवर्जिते बन्धनागारे ᵛदस्यून् उपक्षपयितॄन् ᵛदभीतये । दभीतिर्नाम कश्चिदृषिः । तदर्थं ᵛसमुनप् हिंसितवानसि ॥ उभतेः[2] हिंसाकर्मणो लङि व्यत्ययेन श्नम् । हल्ङ्यादिना सिपो लोपः । अडभावश्छान्दसः ॥ किंच ᵛसुप्राव्यः सुखेन सर्वैरुपसर्पणीयः ᵛअभवः । शिष्टं सिद्धम् ॥

विश्वेद॒नु॑ रो॒धना॑ अ॑स्य॒ पौंस्यं॑ द॒दुर॑स्मै द॒धि॒रे कृ॒त्नवे॒ धन॑म् ।
षळ॑स्तभ्ना वि॒ष्टिर॒ः पञ्च॑ सं॒दृश॒ः परि॑ पु॒रो अ॑भव॒ः सास्यु॒क्थ्य॑ः ॥ १० ॥

विश्वा॑ । इत् । अनु॑ । रो॒ध॒नाः । अ॒स्य॒ । पौंस्य॑म् । द॒दुः । अ॒स्मै॒ । द॒धि॒रे । कृ॒त्नवे॑ । धन॑म् ।
षट् । अ॒स्त॒भ्नाः॒ । वि॒ऽस्तिर॑ः । पञ्च॑ । स॒म्ऽदृश॑ः ।
परि॑ । पु॒रः । अ॒भ॒वः॒ । सः । अ॒सि॒ । उ॒क्थ्य॑ः ॥ १० ॥

ᵛविश्वेत् ॥ ‘सुपां सुलुक्°’ इति जस आकारः ॥ सर्वा एव ᵛरोधनाः रोधस्वत्यो नद्यः ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛपौंस्यम् । पुंसो भावः पौंस्यम् । वीर्यमिति यावत् । ᵛअनु तद्वीर्यमनु वर्तन्ते । ᵛअस्मै इन्द्राय ᵛददुः हविर्लक्षणमन्नं यजमानाः प्रयच्छन्ति । किंच ᵛकृत्नवे कर्मणां कर्त्रे इन्द्राय ᵛधनं ᵛदधिरे सर्वे जना धारयन्ति । तथा च मन्त्रः—‘ इन्द्राय द्याव ओषधीरुतापो रयिं रक्षन्ति जीरयो वनानि ’ (ऋ. सं. ३. ५१. ५) इति । ᵛविष्टिरः विस्तीर्णः ᵛषट् षट्संख्याका उर्वीः । ताश्च द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधय इत्येवंरूपाः । ताः ᵛअस्तभ्नाः नियमितवानसि । ᵛसंदृशः । सम्यक् पश्यन्तीति संदृशो जनाः । ᵛपञ्च संदृशः पञ्च जनान् ᵛपरि सर्वतः ᵛपरः पारयिता पालयिता वा ᵛअभवः भवसि । गतमन्यत् ॥　　॥ ११ ॥

सु॒प्र॒वा॒च॒नं तव॑ वीर वी॒र्यं१॒ यदेके॑न॒ क्रतु॑ना वि॒न्दसे॒ वसु॑ ।
जा॒तूष्ठि॑रस्य॒ प्र वय॒ः सह॑स्वतो॒ या च॒कर्थ॒ सेन्द्र॒ विश्वा॑स्यु॒क्थ्य॑ः ॥ ११ ॥

सु॒ऽप्र॒वा॒च॒नम् । तव॑ । वी॒र॒ । वी॒र्य॑म् । यत् । एके॑न । क्रतु॑ना । वि॒न्दसे॑ । वसु॑ ।
जा॒तूऽस्थि॑रस्य । प्र । वय॑ः । सह॑स्वतः । या । च॒कर्थ॑ । सः । इ॒न्द्र॒ । विश्वा॑ । अ॒सि॒ । उ॒क्थ्य॑ः ॥ ११ ॥

ᵛवीर बलवन् हे इन्द्र ᵛतव ᵛवीर्यं सामर्थ्यं ᵛसुप्रवाचनं सुष्ठु प्रवचनीयम् । सर्वैः श्लाघनीयमित्यर्थः । किं तत् । ᵛएकेन ᵛक्रतुना कर्मणा ᵛवसु ᵛविन्दसे शत्रूणां धनं लभसे ॥ ‘ विदॢ लाभे ’।

---

[1] त-थ–स्तोतृ (तॄ) णाम् । [2] त-ञ१–उभ्नातेः; थ–उभ्नातोः ; ण-न–उन्नातेः;

तुदादिः स्वरितेत् ॥ यद्वा तदीयं धनं स्तोतॄन् प्रापयसीति यत् तत्प्रशस्यमित्यर्थः । ᵛसहस्वतः बलवतः ᵛजातूष्ठिरस्य । एतन्नामकः कश्चित् । तस्य ᵛवयः अन्नं ᵛप्र अदः । यद्वा जातूष्ठिरस्य । जातु कदाचित् सर्वदा स्थिरस्य सहस्वतः बलवतो यज्ञादेः कर्मणः संबन्धि वयः हविर्लक्षणमन्नं प्र विन्दसे इति समन्वयः । ᵛया यानीमान्यन्यानि ᵛविश्वा सर्वाणि कर्माणि ᵛचकर्थ कृतवानसि । ᵛसः तादृशस्त्वम् ᵛउक्थ्यः सर्वैः प्रशंसनीयो भवसि ॥

अर॑मय॒ः सर॑पस॒स्तरा॑य॒ कं तु॒र्वीत॑ये च व॒य्या॑य च स्रु॒तिम् ।
नी॒चा सन्त॒मुद॑नयः परा॒वृजं॒ प्रान्धं श्रो॒णं श्र॒वय॒न्त्सास्यु॒क्थ्य॑ः ॥ १२ ॥

अर॑मयः । सर॑ऽअपसः । तरा॑य । कम् । तु॒र्वीत॑ये । च॒ । व॒य्या॑य । च॒ । स्रु॒तिम् ।
नी॒चा । सन्त॑म् । उत् । अ॒न॒यः॒ । प॒रा॒ऽवृज॑म् ।
प्र । अ॒न्धम् । श्रो॒णम् । श्र॒वय॑न् । सः । अ॒सि॒ । उ॒क्थ्य॑ः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ᵛसरपसः । सरणमपः कर्म यासां ताः सरपसः ॥ शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् ॥ ता अपः ᵛकं सुखेन ᵛतराय तरणाय ᵛअरमयः अक्रीडयः । किंच । ᵛतुर्वीतये । तुर्वीतिर्नाम कश्चिद्राजर्षिः । तस्मै ᵛवय्याय ᵛच । वय्यो नाम कश्चित् तस्मै । ताभ्यां ᵛस्रुतिं सरणं प्रत्यरमयः । तौ हि जलपूर्णां महानदीं दृष्ट्वा तरीतुमसमर्थावास्ताम् । तौ च त्वया तारितौ । ᵛपरावृजम् । परितः पापानि वृणक्ति दहतीति परावृक् कश्चिदृषिः । तमप्सु मग्नं तथा ᵛनीचा नीचं ᵛसन्तम् ᵛउदनयः आपद्भ्यः[1] ऊर्ध्वं नीतवानसि । किंच ᵛअन्धं सन्तं ᵛश्रोणं पङ्गुं सन्तं चक्षुर्दानादपङ्गुकरणाच्चोदनयः । किं कुर्वन् । प्रकर्षेण[2] ᵛश्रवयन् । आत्मानं कीर्तिमन्तं कुर्वन् । उदनयः इति समन्वयः । ᵛसः इत्यादि सिद्धम् ॥

अ॒स्मभ्य॒ं तद्व॑सो दा॒नाय॒ राध॒ः सम॑र्थयस्व ब॒हु ते॑ वस॒व्य॑म् ।
इन्द्र॒ य॑च्चि॒त्रं श्र॑व॒स्या अनु॒ द्यून्बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीरा॑ः ॥ १३ ॥

अ॒स्मभ्य॑म् । तत् । व॒सो॒ इति॑ । दा॒नाय॑ । राध॑ः । सम् । अ॒र्थ॒य॒स्व॒ । ब॒हु । ते॒ । व॒स॒व्य॑म् ।
इन्द्र॑ । यत् । चि॒त्रम् । श्र॒व॒स्याः । अनु॑ । द्यून् । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीरा॑ः ॥१३॥

ᵛवसो सर्वस्य वासक वसुमन्वा हे ᵛइन्द्र स्तोतृभ्यः ᵛअस्मभ्यं ᵛतत् ᵛराधः धनं ᵛदानाय । उपलक्षणमेतत् । भोगाय च ᵛसमर्थयस्व देहि । अस्मान् संगमयेत्यर्थः ॥ ‘अर्थ याचने’ चुरादिरदन्त आत्मनेपदी ॥ ᵛते तव तत् ᵛबहु प्रभूतं ᵛवसव्यम् ॥ वस्वेव वसव्यम् । वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् ॥ तादृशं प्रभूतं धनमस्ति खलु । ᵛचित्रं चायनीयं ᵛयत् धनम् ᵛअनु ᵛद्यून् अन्वहम् ॥ ‘कालाध्वनोः॰’ इति द्वितीया ॥ ᵛश्रवस्याः भोग्यमिच्छेः ॥ अन्तर्णीतण्यर्थत्वात्[3] अकर्मकत्वम् । यथा रोदितीति । सत्यम् । द्वे ह्यत्र कर्मणी उद्देश्यकर्म च विधेयकर्म च । विधेयकर्मान्तर्भूतम् । उद्देश्यकर्मणा सकर्मको

---

[1] ख–अद्भ्यः; न–आद्भ्यः; झ–अपेद्भ्यः; ण–आभ्यः । [2] क–प्र प्रकर्षेण; म–प्र प्रव(क)र्षेण । [3] ख–अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्; फ–अन्तर्भावितण्यर्थात्, म–अन्तरण्यर्थत्वात् ।

भविष्यति। यथा माणवकं पुत्रीयति (पा. सू. ३.१.८.२) इति भाष्ये उदाहृतम्। श्रवःशब्दाच्छन्दसि परेच्छायां क्यच्। तदन्तस्य लेट्याडागमे रूपम्। ᵛसुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तो वयं ᵛविदथे अस्मिन्यज्ञे ᵛबृहत् प्रभूतं शस्त्रादिकं वाक्यं ᵛवदेम ॥ ॥ १२ ॥

‘अध्वर्यवो भरत’ इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। ‘अध्वर्यवो द्वादश’ इत्यनुक्रान्तम्। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। अतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्रयाज्या ‘अध्वर्यवः’ इत्येषा। ‘अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति सूत्रितम् ॥

अध्व॑र्यवो॒ भर॒तेन्द्रा॑य॒ सोम॒माम॑त्रेभिः सिञ्चता॒ मद्य॒मन्धः॑ ।
का॒मी हि वी॒रः सद॑मस्य पी॒तिं जु॒होत॒ वृष्णे॒ तदिदे॒ष व॑ष्टि ॥ १ ॥

अध्व॑र्यवः । भर॑त । इन्द्रा॑य । सोम॑म् । आ । अम॑त्रेभिः । सि॒ञ्चत॒ । मद्य॑म् । अन्धः॑ ।
का॒मी । हि । वी॒रः । सद॑म् । अ॒स्य॒ । पी॒तिम् । जु॒होत॑ । वृष्णे॑ । तत् । इत् । ए॒षः । व॒ष्टि॒ ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते। ᵛअध्वर्यवः अध्वरस्य नेतारः। अध्वरं यजमानायेच्छन्तः॥ ‘कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः’ इत्यकारलोपः॥ अत्र यास्कः—‘अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं[1] कामयते[1]’ (निरु. १. ८) इति। हे अध्वर्यवः ᵛइन्द्राय देवाय ᵛसोमं हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति ᵛभरत हरत॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वादनिघातः॥ हृत्वा ᵛअमत्रेभिः। अमा सहादन्त्यत्र होत्रादय इत्यमत्राणि चमसाः। तैः ᵛमद्यं मदकरम्[2] ᵛअन्धः सोमलक्षणमन्नम् ᵛआ ᵛसिञ्चत अग्नौ प्रक्षिपत। अत्र यास्कः—‘आ सिञ्चताम‍त्रैर्मदनीयमन्धोऽमत्रं पात्रममा अस्मिन्नदन्ति’ (निरु. ५. १) इति। ᵛवीरः स इन्द्रः ᵛअस्य सोमस्य ᵛपीतिं पानं प्रति ᵛसदं सदैव ᵛकामी ᵛहि कामयमानो हि। तस्मात् ᵛवृष्णे वर्षित्र इन्द्राय सोमं ᵛजुहोत जुहुत॥ ‘हु दानादनयोः’। लोटि ‘तप्तनप्तनथनाश्च’ इति तबादेशः॥ ᵛएषः इन्द्रः ᵛतदित् तदेव सोमद्रव्यं ᵛवष्टि कामयते॥

अध्व॑र्यवो॒ यो अ॒पो व॑व्रि॒वांसं॑ वृ॒त्रं ज॒घाना॒शन्ये॑व वृ॒क्षम् ।
तस्मा॑ ए॒तं भ॑रत तद्व॒शाय॑ँ ए॒ष इन्द्रो॑ अर्हति पी॒तिम॑स्य ॥ २ ॥

अध्व॑र्यवः । यः । अ॒पः । व॒व्रि॒ऽवांस॑म् । वृ॒त्रम् । ज॒घान॑ । अ॒शन्या॑ऽइव । वृ॒क्षम् ।
तस्मै॑ । ए॒तम् । भ॒र॒त॒ । त॒त्ऽव॒शाय॑ । ए॒षः । इन्द्रः॑ । अ॒र्ह॒ति॒ । पी॒तिम् । अ॒स्य॒ ॥ २ ॥

* हे ᵛअध्वर्यवः ᵛयः इन्द्रः ᵛअपः उदकानि ᵛवव्रिवांसम् आवृत्य स्थितं ᵛवृत्रम्। वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः। तं मेघं वज्रेण ᵛजघान हतवान्। ᵛअशन्येव। यथाशन्या वैद्युताग्निना

---

[1] झ१-ण-त-थ-न-व—‘अध्वरं कामयते’ इति नास्ति। [2] ख-ग-ण१-न-व—शब्दकरम्; झ१—शब्दमदकरम्।

* म—पुस्तके अस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं दृश्यते—
‘हे अध्वर्यवः य इन्द्रः अपः मेघसंबन्धीन्युदकानि वव्रिवांसं निरोधकं वृत्रमसुरं जघानाहतवान्। यथा अशन्या वृक्षमिव। तस्मै एतस्मादेतमिन्द्रं वशां हु (हू) यमानायां भजत एष इन्द्रः अस्य सोमस्य पीतिं पानमर्हति।’

ᵛवृक्षं दहति तद्वत् । ᵛतस्मै ᵛतद्वशाय सोमकामाय तस्मा इन्द्राय ᵛएतं सोमं ᵛभरत उत्तरवेदिं प्रति हरत । ᵛएषः ᵛइन्द्रः ᵛअस्य सोमस्य ᵛपीतिं पानम् ᵛअर्हति ॥

अध्व॑र्यवो॒ यो दृभी॑कं ज॒घान॒ यो गा उ॒दाज॒दप॒ हि व॒लं वः ।
तस्मा॑ ए॒तम॒न्तरि॑क्षे॒ न वात॒मिन्द्रं॒ सोमै॒रोर्णु॑त॒ जूर्न वस्त्रैः॑ ॥ ३ ॥

अध्व॑र्यवः । यः । दृभी॑कम् । ज॒घान॑ । यः । गाः । उ॒त्ऽआज॑त् । अप॑ । हि । व॒लम् । वरिति॒ वः ।
तस्मै॑ । ए॒तम् । अ॒न्तरि॑क्षे । न । वात॑म् । इन्द्र॑म् । सोमैः॑ । आ । ऊ॒र्णु॒त॒ । जूः । न । वस्त्रैः॑ ॥३॥

हे ᵛअध्वर्यवः ᵛयः इन्द्रः ᵛदृभीकम् । सर्वान् विदारयति भियं करोतीति दृभीको नामासुरः। तमसुरं ᵛजघान । ᵛयः च वलासुरेण निरुद्धाः ᵛगाः ᵛउदाजत् निरगमयत् । ततश्च[1] तमेव ᵛवलम् असुरम् ᵛअप ᵛवः अपावृणोत् । हिंसितवानित्यर्थः॥ वृणोतेर्लुङि ‘मन्त्रे घस०’ इत्यादिना च्लेर्लुक् । हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥ ᵛतस्मै इन्द्राय ᵛएतं सोमम् ᵛअन्तरिक्षे ᵛवातं ᵛन वातमिव धाराभिः व्याप्तं कुरुत। तदेवाह। ᵛसोमैः ᵛइन्द्रम् ᵛआ ᵛऊर्णुत सर्वत आच्छादयत ॥ ‘ऊर्णुञ् आच्छादने’ । आदादिकः। लोटि रूपम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । ᵛजूर्न। जीर्णो यथा ᵛवस्त्रैः अङ्गमाच्छादयति तद्वत् ॥

अध्व॑र्यवो॒ य उर॑णं ज॒घान॒ नव॑ च॒ख्वांसं॑ नव॒तिं च॑ बा॒हून् ।
यो अर्बु॑द॒मव॑ नी॒चा ब॑बा॒धे तमिन्द्रं॒ सोम॑स्य भृ॒थे हि॑नोत ॥ ४ ॥

अध्व॑र्यवः । यः । उर॑णम् । ज॒घान॑ । नव॑ । च॒ख्वांस॑म् । न॒व॒तिम् । च॒ । बा॒हून् ।
यः । अर्बु॑दम् । अव॑ । नी॒चा । ब॒बा॒धे । तम् । इन्द्र॑म् । सोम॑स्य । भृ॒थे । हि॒नो॒त॒ ॥४॥

हे ᵛअध्वर्यवः ᵛयः इन्द्रः ᵛनव ᵛनवतिं ᵛच एकोनशतं ᵛबाहून् ᵛचख्वांसम् ॥ चष्टेरिदं रूपम्। यद्वा खनतेः क्वसौ रूपम्। जने (? अनो) लोपः । छान्दसं रूपम् ॥ सर्वस्य दर्शयन्तम् । यद्वा आत्मनो देहे निखातवन्तम् ᵛउरणम् एतन्नामकमसुरं ᵛजघान। ᵛयः च ᵛअर्बुदम् एतन्नामकमसुरं च ᵛनीचा अधोमुखं कृत्वा ᵛअव ᵛबबाधे । ᵛतम् एनम् ᵛइन्द्रं ᵛसोमस्य ᵛभृथे सोमं बिभ्रति पात्रे ᵛहिनोत वर्धयत। यद्वा सोमस्य भृथे भरणे संपादने सति हिनोत स्तोत्रैः प्रीणयत ॥ ‘हि गतिवृद्ध्योः’। स्वादिः ॥

अध्व॑र्यवो॒ यः स्वश्नं॑ ज॒घान॒ यः शुष्ण॑म॒शुषं॒ यो व्यं॑सम् ।
यः पिप्रुं॒ नमु॑चिं॒ यो रु॑धि॒क्रां तस्मा॒ इन्द्रा॒यान्ध॑सो जुहोत ॥ ५ ॥

अध्व॑र्यवः । यः । सु । अश्न॑म् । ज॒घान॑ । यः । शुष्ण॑म् । अ॒शुष॑म् । यः । विऽअं॑सम् ॥
यः । पिप्रु॑म् । नमु॑चिम् । यः । रु॒धि॒ऽक्राम् । तस्मै॑ । इन्द्रा॑य । अन्ध॑सः । जु॒हो॒त ॥ ५ ॥

---

[1] ण-म-यश्च ।

हे vअध्वर्यवः vयः इन्द्रः vअश्नम्। अश्नाति भक्षयति प्राणिजातमिति। यद्वा अश्नुते स्वतेजसा सर्वं व्याप्नोतीत्यश्नः कश्चिदसुरः। तमसुरं vसु सुष्ठु vजघान। vअशुषं केनाप्यशोषणीयं vशुष्णम् असुरं vयः[1] च तमसुरं[1] vव्यंसम् अंसहीनं कृत्वा जघान। vयः च vपिप्रुं तेजसा जगद्व्याप्य वर्तमानमेतन्नामकमसुरं vनमुचिम् असुरं जघान vयः च। तैत्तिरीयके 'नमुचिमसुरं नालभत' इति प्रकृत्य 'फेनेन शिर उदवर्तयत्' (तै. ब्रा. १. ७. १. ५-६) इत्यन्तेन वाक्यसंदर्भेण नमुचिवधः प्रपञ्चितः। तथा मन्त्रश्च– 'अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः' (ऋ. सं. ८. १४. १३) इति। vरुधिक्राम् एतन्नामकमसुरं vयः च जघान। vतस्मै vइन्द्राय vअन्धसः हविर्लक्षणान्यन्नानि vजुहोत जुहुत॥

अध्व॑र्यवो॒ यः श॒तं शम्ब॑रस्य॒ पुरो॑ बि॒भेदाश्म॑नेव पू॒र्वीः ।
यो व॒र्चिनः॑ श॒तमिन्द्रः॑ स॒हस्र॑म॒पाव॑प॒द्भर॑ता॒ सोम॑मस्मै ॥ ६ ॥

अध्व॑र्यवः । यः । श॒तम् । शम्ब॑रस्य । पुरः॑ । बि॒भेद॑ । अश्म॑नाऽइव । पू॒र्वीः ।
यः । व॒र्चिनः॑ । श॒तम् । इन्द्रः॑ । स॒हस्र॑म् । अ॒प॒ऽअव॑पत् । भर॑त । सोम॑म् । अ॒स्मै ॥६॥

हे vअध्वर्यवः vयः इन्द्रः vशम्बरस्य मायाविनोऽसुरस्य vपूर्वीः पुरातनीः vशतं vपुरः पुरीः vअश्मनेव अश्मसदृशेन वज्रेण vबिभेद। vयः च vइन्द्रः vवर्चिनः॥ 'वर्च दीप्तौ'। 'गमेरिनिः' (उ. सू. ४. ४४६) इति विधीयमान इनिर्बहुलवचनादस्माद्भवति॥ यद्वा नामैतत्। तस्यासुरस्य vशतं vसहस्रम् एतत्संख्याकानपरिमितान्वीरान् पुत्रान् vअपावपत् युगपदेव भूम्यामपातयत्। तथा च मन्त्रवर्णः–'शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो अप्रत्यसुरस्य वीरान्' (ऋ. सं. ७. ९९. ५) इति। vअस्मै इन्द्राय vसोमं vभरत॥ ॥ १३ ॥

अध्व॑र्यवो॒ यः श॒तमा स॒हस्रं॒ भूम्या॑ उ॒पस्थेऽव॑पज्जघ॒न्वान् ।
कुत्स॑स्या॒योर॑तिथि॒ग्वस्य॑ वी॒रान्न्यवृ॑ण॒ग्भर॑ता॒ सोम॑मस्मै ॥ ७ ॥

अध्व॑र्यवः । यः । श॒तम् । आ । स॒हस्र॑म् । भूम्याः॑ । उ॒पऽस्थे॑ । अव॑पत् । ज॒घ॒न्वान् ।
कुत्स॑स्य । आ॒योः । अ॒ति॒थि॒ऽग्वस्य॑ । वी॒रान् । नि । अवृ॑णक् । भर॑त । सोम॑म् । अ॒स्मै ॥७॥

हे vअध्वर्यवः vजघन्वान् पूर्वं शत्रून् हतवान् vयः इन्द्रः vशतं vसहस्रम् असुरान् vभूम्याः vउपस्थे उत्सङ्गे vअवपत् एकैकेन प्रकारेणापातयत्। किंच यः vकुत्सस्य एतन्नामकस्य राजर्षेः। vआयोः पौरूरवसस्य राजर्षेः। vअतिथिग्वस्य दिवोदासस्य। एतेषां त्रयाणां vवीरान् अभिगन्तॄन् प्रतिद्वन्द्विनः शुष्णादीनसुरान् vन्यवृणक्। वृणक्तिर्हिंसाकर्मा। अवधीत्। तथा च मन्त्रवर्णः–'त्वं कुत्सं शुष्णहत्येष्वाविथारन्धयोऽतिथिग्वाय शम्बरम्' (ऋ. सं. १. ५१. ६) इति। तादृशायेन्द्राय vसोमं vभरत॥

---

[1] त-थ–'यश्च तमसुरं' नास्ति।

अध्वर्यवो यन्नरः कामयाध्वे श्रुष्टी वहन्तो नशथा तदिन्द्रे ।
गभस्तिपूतं भरत श्रुतायेन्द्राय सोमं यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥

अध्वर्यवः । यत् । नरः । कामयाध्वे । श्रुष्टी । वहन्तः । नशथ । तत् । इन्द्रे ।
गभस्तिऽपूतम् । भरत । श्रुताय । इन्द्राय । सोमम् । यज्यवः । जुहोत ॥ ८ ॥

^{v}नरः कर्मणां नेतारो हे ^{v}अध्वर्यवः ^{v}यत् अभिलषितमर्थं ^{v}कामयाध्वे[1] ॥ कामयतेर्लेट्याडागमः ॥ ^{v}श्रुष्टी क्षिप्रम् ^{v}इन्द्रे सोमं ^{v}वहन्तः प्रापयन्तो यूयं ^{v}तत् अभिलषितं फलं ^{v}नशथ प्राप्नुत । ^{v}श्रुताय लोके प्रसिद्धाय ^{v}इन्द्राय ^{v}गभस्तिपूतं हस्ताभ्यां मार्जनदोहनादिभिः[2] शोधितं ^{v}सोमं ^{v}भरत उत्तरवेदिं प्रति हरत । ततः ^{v}यज्यवः यागं कुर्वाणा हे अध्वर्यवः आहृतं सोमम् इन्द्राय ^{v}जुहोत जुहुत । अग्नौ प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः कर्तना श्रुष्टिमस्मै वने निपूतं वन उन्नयध्वम् ।
जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय सोमं मदिरं जुहोत ॥ ९ ॥

अध्वर्यवः । कर्तन । श्रुष्टिम् । अस्मै । वने । निऽपूतम् । वने । उत् । नयध्वम् ।
जुषाणः । हस्त्यम् । अभि । वावशे । वः । इन्द्राय । सोमम् । मदिरम् । जुहोत ॥९॥

हे ^{v}अध्वर्यवः ^{v}अस्मै इन्द्राय सोमं ^{v}श्रुष्टिं सुखकरं ^{v}कर्तन कुरुत ॥ करोतेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनबादेशः। आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वान्न निघातः ॥ किंच ^{v}वने संभजनीये ^{v}वने उदके ^{v}निपूतम् आप्यायनेन शोधितं सोमम् ^{v}उन्नयध्वम् ऊर्ध्वं नयत । यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं दशापवित्रेण शोधितं सोमं वने चमस उन्नयध्वम् । ^{v}जुषाणः प्रीयमाणः स इन्द्रः ^{v}वः युष्माकं ^{v}हस्त्यं हस्ताभ्यामभिषुतं सोमम् ^{v}अभि ^{v}वावशे कामयते ॥ 'वश कान्तौ' । यङ्लुगन्तस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥ ^{v}मदिरं मदकरमिमं ^{v}सोमम् ^{v}इन्द्राय ^{v}जुहोत । इन्द्रोद्देशेनाग्नौ प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः पयसोधर्यथा गोः सोमेभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् ।
वेदाहमस्य निभृतं म एतद्दित्सन्तं भूयो यजतश्चिकेत ॥ १० ॥

अध्वर्यवः । पयसा । ऊधः । यथा । गोः । सोमेभिः । ईम् । पृणत । भोजम् । इन्द्रम् ।
वेद । अहम् । अस्य । निऽभृतम् । मे । एतत् । दित्सन्तम् । भूयः । यजतः । चिकेत ॥१०॥

---

१. क-न-म—क्रामयाध्वे कामयध्वे । २. ख-ग-ज्ञ-ज्ञ१-व—माज्ञन°; क-च-ज-ण-ण१-थ-न-फ-म—आज्ञन°; त—माज्ञनदोहनाभिः ।

हे vअध्वर्यवः vयथा vगोः vऊधः vपयसा पूर्णं तद्वत् vईम् एनं vभोजं फलस्य दातारं रक्षितारं च vइन्द्रं vसोमेभिः सोमैः vपृणत पूरयत । vमे मदीयस्य vअस्य सोमस्य vनिभृतं गूढं सुखसाधनस्वभावम् vअहम् एव vवेद जानामि । इति पूर्वं न परस्मै कथितं तथापि युष्मभ्यं ब्रवीमीत्येवम् । vदित्सन्तं सोमं दातुमिच्छन्तं यजमानं vयजतः यष्टव्य इन्द्रः vभूयः अतिशयेन vचिकेत ॥ दित्सन्तम् । 'डुदाञ् दाने' । इच्छायां सन् । 'सनि मीमाघु°' इत्याकारस्य इसादेशः[1] । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । 'सः स्यार्धधातुके' इति सकारस्य तत्वम् ॥

अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।
तमूर्दरं न पृणता यवेनेन्द्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु ॥ ११ ॥

अध्वर्यवः । यः । दिव्यस्य । वस्वः । यः । पार्थिवस्य । क्षम्यस्य । राजा ।
तम् । ऊर्दरम् । न । पृणत । यवेन । इन्द्रम् । सोमेभिः । तत् । अपः । वः । अस्तु ॥११॥

हे vअध्वर्यवः vयः इन्द्रः vदिव्यस्य द्युलोकार्हस्य vवस्वः वसुनः vराजा भवति । vयः च vपार्थिवस्य । पृथिवीशब्देन विस्तीर्णमन्तरिक्षमुच्यते । तत्रत्यं धनं पार्थिवम् । तस्य राजा । यश्च vक्षम्यस्य । क्षमा भूमिः । तत्रत्यं धनं क्षम्यम् । तस्य च राजा भवति । vतम् एवंविधम् vइन्द्रं vसोमेभिः सोमैः vपृणत पूरयत । तत्र दृष्टान्तः । vऊर्दरं vन । ऊर्ध्वं[2] दीर्णमूर्दरं कुसूलम्[2] । यथा vयवेन तत्[3] पूर्णं तद्वदिन्द्रं पूरयतेति । तादृशं सोमादिनेन्द्रोदरपूरणलक्षणम् vअपः कर्म vवः युष्माकम् vअस्तु ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यम् ।
इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १२ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यम् ।
इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥१२॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥ १४ ॥

'प्र घा न्वस्य' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका–'प्र घ दश' इति । दशरात्रे षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये त्रीणि सूक्तानि । तत्रेदं द्वितीयम् । 'षष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्–'एन्द्र याह्युप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम्' (आश्व: श्रौ. ८. १) इति । त्र्येकमामके निष्केवल्ये 'प्र घा न्वस्य' इत्येषा सूक्तमुखीया । उशनःस्तोमे सूत्रितं—'त्र्यर्यमा मनुषो देवताता प्र घा न्वस्य महतो महानि' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

---

[1] १. झ-त-इकारादेशः ।

[2] २. थ-ऊर्ध्व दीर्णमूर्जेन दीर्णमूर्दरं कुसूलम्; म-ऊर्ददीर्णमूर्जेदीर्णम् उदरम् ।

[3] ३. ण-'तत्' नास्ति ।

प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचम् ।
त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्यास्य मदे अहिमिन्द्रो जघान ॥ १ ॥

प्र । घ । नु । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्य । करणानि । वोचम् ।
त्रिऽकद्रुकेषु । अपिबत् । सुतस्य । अस्य । मदे । अहिम् । इन्द्रः । जघान ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । महतः बलवतः सत्यस्य सत्यसंकल्पस्य अस्य इन्द्रस्य सत्या सत्यानि यथार्थानि महानि महान्ति करणानि अस्मिन्सूक्ते वक्ष्यमाणानि कर्माणि नु अद्य प्र वोचं प्रकर्षेण ब्रवीमि ॥ 'वच परिभाषणे'। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लुङि 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्'। 'वच उम्'। घ इति प्रसिद्धौ। कानि तानि उच्यन्ते। त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येवंरूपेष्वाभिप्लविकेष्वहःसु सुतस्य अभिषुतं सोमम् इन्द्रः अपिबत्। ततः पीतस्य अस्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते सति इन्द्रः अहिं वृत्रमसुरं जघान हतवान् ॥

अवंशे द्यामस्तभायद्बृहन्तमा रोदसी अपृणदन्तरिक्षम् ।
स धारयत्पृथिवीं पप्रथच्च सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ २ ॥

अवंशे । द्याम् । अस्तभायत् । बृहन्तम् । आ । रोदसी इति । अपृणत् । अन्तरिक्षम् ।
सः । धारयत् । पृथिवीम् । पप्रथत् । च । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ २ ॥

अवंशे आकाशे द्यां द्योतमानं सूर्यं द्युलोकं वा अस्तभायत् इन्द्रोऽस्तभ्नात्। अनवलम्बनस्य तस्यावस्थापनमकरोदित्यर्थः ॥ स्तम्भु इति सौत्रो धातुः क्र्यादिः। लङि 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यहावपि शायजादेशः ॥ बृहन्तं महत् अन्तरिक्षं रोदसी द्यावापृथिव्यौ च अपृणत् स्वतेजसा पूरितवान्। किंच सः इन्द्रः पृथिवीं विस्तीर्णां भूमिं धारयत् अधारयत्। तथा पप्रथच्च एनां[1] भूमिमप्रथयत् ॥ 'प्रथ प्रख्याने'। ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम्। 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति मध्योदात्तत्वम्। सोमस्य मदे हर्षे संजाते सति तानीमानि कर्माणि इन्द्रश्चकार ॥

सद्मेव प्राचो वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्यतृणन्नदीनाम् ।
वृथासृजत्पथिभिर्दीर्घयाथैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ३ ॥

सद्मऽइव । प्राचः । वि । मिमाय । मानैः । वज्रेण । खानि । अतृणत् । नदीनाम् ।
वृथा । असृजत् । पथिऽभिः । दीर्घऽयाथैः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ३ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-थ-व-एताम् ।

ˇसद्मेव यथा यज्ञगृहान् ˇमानैः षट्त्रिंशत्प्रक्रमप्राचीत्येवंरूपैः परिमाणैः प्राक्प्रवणान् कुर्वन्ति तद्वत् सिन्धून् लोकान्वानृजून्वा मानैः परिमाणैः ˇप्राचः प्राङ्मुखान् ˇवि ˇमिमाय । इन्द्रो विशेषेण निर्मितवान् । तथा ˇनदीनां ˇखानि निर्गमनद्वाराणि ˇवज्रेण च ˇअतृणत् अखनत् ॥ ‘ तृदि हिंसानादरयोः ’ । रुधादि । लङ् ॥ तथा च मन्त्रः—‘ इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुः ’ (ऋ. सं. ३. ३३. ६) इति । तथा ˇदीर्घयाथैः बहुकालं[1] गन्तव्यैः[1] ˇपथिभिः मार्गैः ˇवृथा ˇअसृजत् अनायासेन ताः नदीः सृष्टवान् । ˇसोमस्य इति सिद्धार्थ इति ॥

स प्र॑वो॒ळ्हॄन्प॑रि॒गत्या॑ द॒भीते॒र्विश्व॑मधा॒गायु॑धमि॒द्धे अ॒ग्नौ ।
सं गोभि॒रश्वै॑रसृज॒द्रथे॑भि॒ः सोम॑स्य॒ ता मद॒ इन्द्र॑श्चकार ॥ ४ ॥

सः । प्र॒ऽवो॒ळ्हॄन् । प॒रि॒ऽगत्य॑ । द॒भीतेः॑ । विश्व॑म् । अ॒धा॒क् । आयु॑धम् । इ॒द्धे । अ॒ग्नौ ।
सम् । गोभिः॑ । अश्वैः॑ । अ॒सृ॒ज॒त् । रथे॑भिः । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इन्द्रः॑ । च॒का॒र ॥४॥

प्राक्किल चुमुरिधुनिप्रभृतयोऽसुरा दभीतेः पुरं संरुध्य परिगृह्य तस्मात्पुरान्निरगुरिति कथा । ˇसः इन्द्रः ˇदभीतेः । दभीतिर्नाम कश्चिद्राजर्षिः । तस्य ˇप्रवोळ्हॄन् प्रवोढॄन् ॥ ‘ सहिवहोरोदवर्णस्य ’ इत्योत्वम् ॥ प्रकर्षेण तं दभीतिं वहतस्तानसुरान् मध्येमार्गं ˇपरिगत्य तेषां ˇविश्वं सर्वम् ˇआयुधम् ˇइद्धे ˇअग्नौ दीप्यमाने वह्नौ ˇअधाक् अधाक्षीत् ॥ दहेर्लुङि ‘ मन्त्रे घस° ’ इत्यादिना च्लेर्लुक् ॥ पश्चात्तं दभीतिं ˇगोभिः ˇअश्वैः ˇरथेभिः रथैश्च ˇसम् ˇअसृजत् संयोजितवान् । सोमस्यादि सिद्धमिति ॥

अतिमूर्तिनाम्न्येकाहे मरुत्वतीये सूक्तमुखीया । ‘ अतिमूर्तिना ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ स ईं महीं धुनिमेतोररम्णात् ’ (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

स ईं॑ म॒हीं धुनि॒मेतो॑ररम्णा॒त्सो अ॑स्ना॒तॄन॑पारयत्स्व॒स्ति ।
त उ॒त्स्नाय॑ र॒यिम॒भि प्र त॑स्थु॒ः सोम॑स्य॒ ता मद॒ इन्द्र॑श्चकार ॥ ५ ॥

सः । ई॒म् । म॒हीम् । धुनि॑म् । एतोः॑ । अ॒र॒म्णा॒त् । सः । अ॒स्ना॒तॄन् । अ॒पा॒र॒य॒त् । स्व॒स्ति ।
ते । उ॒त्ऽस्नाय॑ । र॒यिम् । अ॒भि । प्र । त॒स्थु॒ः । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इन्द्रः॑ । च॒का॒र ॥५॥

ˇसः इन्द्रः ˇईम् एनां ˇमहीं महतीं ˇधुनिम् । धुनोति स्तोतॄणां पापानीति धुनिः परुष्णी नदी । ताम् ˇएतोः ॥ ईश्वरपदासंनिधानेऽपि तोसुन्प्रत्ययः (पा. सू. ३. ४. १३) ॥ ऋषीणां गमनार्थम् ˇअरम्णात् उपाशमयत् । महाजलां नदीमल्पोदकामकरोदित्यर्थः । ततः ˇसः इन्द्रः ˇअस्नातॄन् स्नातुमशक्तान् तरणासमर्थानृषीन् ˇस्वस्ति क्षेमेण ˇअपारयत् । ˇते महर्षयः ˇउत्स्नाय तां नदीमुत्तीर्य यं रयिमपेक्ष्य गच्छन्ति तं ˇरयिम् अभिलक्ष्य ˇप्र ˇतस्थुः प्रतस्थिरे । शिष्टं सिद्धम् ॥ ॥१५॥

---

[1] ख-ग-च-ग-ण१-व—बहुकालगन्तव्यैः ।

सोद॑ञ्चं॒ सिन्धु॑मरिणान्महि॒त्वा वज्रे॒णान॑ उ॒षसः॒ सं पि॑पेष ।
अ॒ज॒वसो॑ ज॒विनी॑भिर्विवृ॒श्चन्त्सोम॑स्य॒ ता मद॒ इन्द्र॑श्चकार ॥ ६ ॥

सः । उद॑ञ्चम् । सिन्धु॑म् । अ॒रि॒णा॒त् । म॒हि॒ऽत्वा । वज्रे॑ण । अन॑ः । उ॒षस॑ः । सम् । पि॒पे॒ष॒ ।
अ॒ज॒वस॑ः । ज॒विनी॑भिः । वि॒ऽवृ॒श्चन् । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इन्द्र॑ः । च॒का॒र॒ ॥ ६ ॥

ᵛसः इन्द्रः ᵛसिन्धुं प्राञ्चं सन्तं ᵛमहित्वा स्वकीयेन महिम्ना ᵛउदञ्चम् ᵛअरिणात् । उदङ्मुखमकरोत् ॥ सिन्धुशब्दश्छन्दसि पुंलिंगः ॥ ᵛउषसः उषोदेव्याः ᵛअनः शकटं ᵛवज्रेण ᵛसं ᵛपिपेष । चूर्णीचकार । एतच्च ‘ दिवश्चिद्घा दुहितरम् ’ (ऋ. सं. ४. ३०. ९) इत्यत्र स्पष्टं वक्ष्यते । किं कुर्वन् । ᵛअजवसः जवहीना दुर्बलाः सेनाः ᵛजविनीभिः जवयुक्ताभिः सेनाभिः ᵛविवृश्चन् विशेषेण भिन्दन् । पिपेषेति समन्वयः ॥ ‘ ओव्रश्चू छेदने ’ । शतरि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

स वि॒द्वाँ अ॑पगो॒हं क॒नीना॑मा॒विर्भव॒न्नुद॑तिष्ठत्परा॒वृक् ।
प्रति॑ श्रो॒णः स्था॒द्व्य१॒॑नग॑चष्ट॒ सोम॑स्य॒ ता मद॒ इन्द्र॑श्चकार ॥ ७ ॥

सः । वि॒द्वान् । अ॒प॒ऽगो॒हम् । क॒नीना॑म् । आ॒विः । भव॑न् । उत् । अ॒ति॒ष्ठ॒त् । प॒रा॒ऽवृक् ।
प्रति॑ । श्रो॒णः । स्था॒त् । वि । अ॒नक् । अ॒च॒ष्ट॒ । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इन्द्र॑ः । च॒का॒र॒ ॥७॥

पुरा किल कन्यकाश्चक्षुर्हीनं पादहीनं परावृजं जिघृक्षुमृषिं दृष्ट्वाभिदुद्रुवुः । ततः स ऋषिरिन्द्रं स्तुत्वा चक्षुः पादं च लेभे । तदेतदाह । ᵛकनीनां कन्यकानाम् ᵛअपगोहम् अपगोहनं तिरोभावं ᵛविद्वान् ᵛपरावृक् ऋषिः ᵛआविर्भवन् सर्वेषां प्रत्यक्षो भवन् ᵛउदतिष्ठत् । ᵛश्रोणः पूर्वं पङ्गुरिदानीमिन्द्रस्य प्रसादात् विभग्नजानुः[1] ताः कन्याः ᵛप्रति ᵛस्थात् । पूर्वमन्धोऽधुना चक्षुर्लाभात् ᵛवि ᵛअचष्ट । ताः कन्यका विशेषेण पश्यति स्म । तानीमानि कर्माणि सः ᵛइन्द्रश्चकार ॥

भि॒नद्व॒लमङ्गि॑रोभिर्गृणा॒नो वि पर्व॑तस्य दृंहि॒तान्यै॑रत् ।
रि॒णग्रोधां॑सि कृ॒त्रिमा॑ण्येषां॒ सोम॑स्य॒ ता मद॒ इन्द्र॑श्चकार ॥ ८ ॥

भि॒नत् । व॒लम् । अङ्गि॑रःऽभिः । गृ॒णा॒नः । वि । पर्व॑तस्य । दृं॒हि॒तानि॑ । ऐ॒र॒त् ।
रि॒णक् । रोधां॑सि । कृ॒त्रिमा॑णि । ए॒षा॒म् । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इन्द्र॑ः । च॒का॒र॒ ॥८॥

ᵛअङ्गिरोभिः ᵛगृणानः स्तूयमानः स इन्द्रः ᵛवलं वलनामकमसुरं ᵛभिनत् अभिनत् । तथा गवां निरोधकस्य ᵛपर्वतस्य ᵛदृंहितानि शिलाभिर्दृढीकृतानि द्वाराणि ᵛवि ᵛऐरत् उद्घाटितवान् । तदेवाह । ᵛएषां पर्वतानां ᵛकृत्रिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि ᵛरोधांसि निरुद्धानि द्वाराणि ᵛरिणक् उदघाटयत् । गतमन्यत् ॥

---

[1] क-झ—विसंभजानुः ।

अतिमूर्तिनाम्न्येकाहे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया ‘स्वप्नेन’ इत्येषा । सूत्रितं – ‘स्वप्नेनाभ्युप्या चुमुरिं धुनिं चेति सूक्तमुखीया’ (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

स्वप्ने॑ना॒भ्युप्या॒ चुमु॑रिं॒ धुनिं॑ च ज॒घन्थ॒ दस्युं॒ प्र द॒भीति॑मावः ।
र॒म्भी चि॒दत्र॑ विविदे॒ हिर॑ण्यं॒ सोम॑स्य॒ ता मद॒ इन्द्र॑श्चकार ॥ ९ ॥

स्वप्ने॑न । अ॒भि॒ऽउप्य॑ । चुमु॑रिम् । धुनि॑म् । च॒ । ज॒घन्थ॑ । दस्यु॑म् । प्र । द॒भीति॑म् । आ॒वः॒ ।
र॒म्भी । चि॒त् । अत्र॑ । वि॒वि॒दे॒ । हिर॑ण्यम् । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इन्द्रः॑ । च॒का॒र॒ ॥ ९ ॥

स त्वं vदस्युं सर्वस्योपक्षपयितारं vचुमुरिं vधुनिं vच एतन्नामानावसुरौ vस्वप्नेन दीर्घनिद्रया vअभ्युप्य संयोज्य vजघन्थ हतवानसि । ततः ताभ्यां युध्यमानं vदभीतिं राजर्षिं vप्र vआवः रक्षितवानसि । तथा च मन्त्रवर्णः–‘त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहन्तु’ (ऋ. सं. ७. १९. ४) इति ॥ आवः । अवते रक्षणार्थस्य लङि सिपि रूपम् ॥ vरम्भी vचित् वेत्रधारी चास्य दौवारिकः vअत्र अस्मिन्युद्धे तयोरसुरयोः vहिरण्यं धनं vविविदे लेभे । ‘विदॢ लाभे’ स्वरितेत् । तानीमानि कर्माणि vसोमस्य vमदे सति vचकार इति ॥

नू॒नं सा ते॒ प्रति॒ वरं॑ जरि॒त्रे दु॑ही॒यदि॑न्द्र॒ दक्षि॑णा म॒घोनी॑ ।
शिक्षा॑ स्तो॒तृभ्यो॒ माति॑ ध॒ग्भगो॑ नो बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ १० ॥

नू॒नम् । सा । ते॒ । प्रति॑ । वर॑म् । ज॒रि॒त्रे । दु॒ही॒यत् । इ॒न्द्र॒ । दक्षि॑णा । म॒घोनी॑ ।
शिक्ष॑ । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । मा । अति॑ । ध॒क् । भगः॑ । नः॒ । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥ १० ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥ १६ ॥

‘प्र वः सताम्’ इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तं गार्त्समदमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका–‘प्र वो नवान्त्या त्रिष्टुप्’ इति । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः ॥ तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे ‘प्र वः सताम्’ इति सूक्तम् । ‘अतिरात्रे’ इति खण्डे सूत्रितं–‘प्र वः सतां प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन्निति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्र वः॑ स॒तां ज्येष्ठ॑तमाय सुष्टु॒तिम॒ग्नावि॑व समिधा॒ने ह॒विर्भ॑रे ।
इन्द्र॑मजु॒र्यं ज॒रय॑न्तमुक्षि॒तं स॒नाद्युवा॑न॒मव॑से हवामहे ॥ १ ॥

प्र । व॒ः । स॒ताम् । ज्येष्ठ॑ऽतमाय । सु॒ऽस्तु॒तिम् । अ॒ग्नौऽइ॑व । स॒म्ऽइ॒धा॒ने । ह॒विः । भ॒रे॒ ।
इन्द्र॑म् । अ॒जु॒र्यम् । ज॒रय॑न्तम् । उ॒क्षि॒तम् । स॒नात् । युवा॑नम् । अव॑से । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । हे यजमानाः ^{v}वः युष्मदर्थं ^{v}सतां महतां देवानां ^{v}ज्येष्ठतमाय अतिशयेन श्रेष्ठायेन्द्राय तदर्थम् । ^{v}अग्नाविव ^{v}समिधाने । इवशब्द एवार्थः । दीप्यमान एवाग्नौ ^{v}हविः ^{v}प्र ^{v}भरे संपादयामि । ततः परं ^{v}सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं करोमि ॥ भर इति 'भृञ् भरणे' ञित्त्वादुभयपदी । लटि रूपम् ॥ ^{v}अजुर्यम् अजरणीयं ^{v}जरयन्तं सर्वमन्यज्जरयन्तम् ^{v}उक्षितं सोमेन सिक्तं ^{v}सनात् सनातनं ^{v}युवानं नित्यतरुणं तादृशम् ^{v}इन्द्रम् ^{v}अवसे अस्माकं रक्षणाय तस्य तर्पणाय वा ^{v}हवामहे आह्वयामः ॥

यस्मा॒दिन्द्रा॑द्बृह॒तः किं च॒नेमृ॒ते विश्वा॑न्यस्मि॒न्त्संभृ॒ताधि॑ वी॒र्या॑ ।
ज॒ठरे॒ सोमं॑ त॒न्वी३ सहो॒ महो॒ हस्ते॒ वज्रं॒ भर॑ति शी॒र्षणि॒ क्रतु॑म् ॥ २ ॥

यस्मा॑त् । इन्द्रा॑त् । बृ॒ह॒तः । किम् । च॒न । ई॒म् । ऋ॒ते ।
विश्वा॑नि । अ॒स्मि॒न् । सम्ऽभृ॑ता । अधि॑ । वी॒र्या॑ ।
ज॒ठरे॑ । सोम॑म् । त॒न्वि॑ । सहः॑ । महः॑ । हस्ते॑ । वज्र॑म् । भर॑ति । शी॒र्षणि॑ । क्रतु॑म् ॥२॥

^{v}बृहतः महतः ^{v}यस्मात् ^{v}इन्द्रात् ^{v}ऋते ^{v}किम् अपि ^{v}ईम् इदं जगत् ^{v}चन नास्तीत्यर्थः ॥ चेति नेति निपातद्वयसमुदायश्चनेति । चेति चिदित्यर्थे नेति निषेधार्थे[1] । ऐकपद्यं तु सांप्रदायिकम् ॥ उक्तार्थे मन्त्रः–'नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन' (ऋ. सं. ९. ६९.६) इति । यद्वा इन्द्रादृते ईमिदं जगत् किम् । न क्षुद्रमत्यल्पमित्यर्थः । कुत एतत् तदेवोच्यते । ^{v}अस्मिन् इन्द्रे ^{v}विश्वानि सर्वाणि वीर्याणि सामर्थ्यानि ^{v}अधि ^{v}संभृता अधिकं संभृतान्यासते । यश्चेन्द्रः ^{v}जठरे स्वोदरे ^{v}सोमम् अभिषुतं सोमरसं ^{v}भरति बिभर्ति । किंच ^{v}तन्वि तन्वां स्वकीये सर्वस्मिन् शरीरे ^{v}सहः बलं ^{v}महः तेजश्च बिभर्ति । ^{v}हस्ते ^{v}वज्रम् आयुधं बिभर्ति । ^{v}शीर्षणि शिरसि ^{v}क्रतुं विज्ञानं भरति बिभर्ति ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः । वाक्यभेदाद्वा निघाताभावः । शीर्षणि । 'शीर्षंश्छन्दसि' इति ॥

न क्षो॒णीभ्यां॑ परि॒भ्वे॑ त इन्द्रि॒यं न स॑मु॒द्रैः पर्व॑तैरिन्द्र ते॒ रथः॑ ।
न ते॒ वज्र॒मन्व॑श्नोति॒ कश्च॒न यदा॒शुभि॒ः पत॑सि॒ योज॑ना पु॒रु ॥ ३ ॥

न । क्षो॒णीभ्या॑म् । प॒रि॒ऽभ्वे॑ । ते॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । न । स॒मु॒द्रैः । पर्व॑तैः । इन्द्र॑ । ते॒ । रथः॑ ।
न । ते॒ । वज्र॑म् । अनु॑ । अ॒श्नो॒ति॒ । कः । च॒न ।
यत् । आ॒शुऽभिः॑ । पत॑सि । योज॑ना । पु॒रु ॥ ३ ॥

हे ^{v}इन्द्र ^{v}ते तव ^{v}इन्द्रियं बलं ^{v}क्षोणीभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां ^{v}न ^{v}परिभ्वे न परिभवनीयम् ॥ 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' इति केन्प्रत्ययः । 'उदात्तस्वरितयोः°' इति स्वरितत्वम् ॥ किंच ^{v}ते ^{v}रथः ^{v}समुद्रैः ^{v}पर्वतैः च ^{v}न परिभवनीयः । ^{v}ते ^{v}वज्रम् ^{v}आयुधं ^{v}कश्चन पुमान् ^{v}न ^{v}अन्वश्नोति

---

[1] १. ख-ग-झ१-ण-ण१-न-य–निषिद्धार्थे; च-झ-थ–निषिद्धार्थ ।

न व्याप्नोति परिभवितुम् ॥ ‘अशू व्याप्तौ’। व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ᵛयत् यदा असुरवधार्थं दिग्विजयकाले ᵛपुरु पुरूणि बहूनि ᵛयोजना योजनानि ᵛपतसि गच्छसि । तदा तव बलादि न परिभवनीयमिति समन्वयः ॥

विश्वे॒ ह्य॑स्मै यज॒ताय॑ धृ॒ष्णवे॒ क्रतुं॒ भर॑न्ति वृष॒भाय॒ सश्च॑ते ।
वृषा॑ यजस्व ह॒विषा॑ वि॒दुष्ट॑र॒ः पिबे॑न्द्र॒ सोमं॑ वृष॒भेण॑ भा॒नुना॑ ॥ ४ ॥

विश्वे॑ । हि । अ॒स्मै । य॒ज॒ताय॑ । धृ॒ष्णवे॑ । क्रतु॑म् । भर॑न्ति । वृ॒ष॒भाय॑ । सश्च॑ते ।
वृषा॑ । य॒ज॒स्व॒ । ह॒विषा॑ । वि॒दुःऽत॑रः । पिब॑ । इ॒न्द्र॒ । सोम॑म् । वृ॒ष॒भेण॑ । भा॒नुना॑ ॥ ४ ॥

हे यजमान ᵛविश्वे सर्वे जनाः ᵛयजताय सर्वैर्यजनीयाय ᵛधृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय ᵛवृषभाय कामानां वर्षित्रे ᵛसश्चते सज्जमानाय स्तुत्यादिकर्मवत्सु स्तोतृषु एतादृशायेन्द्राय ᵛक्रतुं यज्ञादिलक्षणं कर्म ᵛभरन्ति ᵛहि हरन्ति खलु । प्रणयन्तीत्यर्थः ॥ भरन्ति । हियोगादनिघातः ॥ यस्मादेवं तस्मात् ᵛवृषा सोमरससेचनसमर्थः ᵛविदुष्टरः ॥ विद्वच्छब्दात्तरपि छान्दसं संप्रसारणम् । ‘शासिवसिघसीनां च’ इति संहितायां षत्वम् ॥ विद्वत्तरस्त्वं ᵛहविषा तमिन्द्रं ᵛयजस्व । इदानीमिन्द्रं संबोध्याह । हे ᵛइन्द्र ᵛवृषभेण कामानां वर्षकेण ᵛभानुना दीप्यमानेनाग्निना सह ᵛसोमं ᵛपिब ॥

वृष्ण॒ः कोश॑ः पवते॒ मध्व॑ ऊ॒र्मिर्वृ॑ष॒भान्ना॑य वृष॒भाय॒ पात॑वे ।
वृष॑णाध्व॒र्यू वृ॑ष॒भासो॒ अद्र॑यो॒ वृष॑णं॒ सोमं॑ वृष॒भाय॑ सुष्वति ॥ ५ ॥

वृष्ण॑ः । कोश॑ः । प॒व॒ते॒ । मध्व॑ः । ऊ॒र्मिः । वृ॒ष॒भऽअ॑न्नाय । वृ॒ष॒भाय॑ । पात॑वे ।
वृष॑णा । अ॒ध्व॒र्यू इति॑ । वृ॒ष॒भास॑ः । अद्र॑यः । वृष॑णम् । सोम॑म् । वृ॒ष॒भाय॑ । सु॒स्व॒ति॒ ॥५॥

हे इन्द्र ᵛवृष्णः फलस्य वर्षितुः ᵛमध्वः मदकरस्य सोमस्य ᵛकोशः रसः[1] ᵛऊर्मिः अनुष्ठातॄणां पातॄणां च प्रेरकः सन् ᵛपवते गच्छति ॥ ‘पव गतौ’। अनुदात्तेत् ॥ किमर्थम् । ᵛवृषभान्नाय । बलवर्षकाणि[2] अन्नानि यस्य स तथोक्तः । तादृशाय ᵛवृषभाय कामानां वर्षित्र इन्द्राय ᵛपातवे पानार्थं पवत इति समन्वयः । किंच ᵛवृषणा सोमरससेचनसमर्थौ ᵛअध्वर्यू अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ᵛवृषभासः वर्षकाः ᵛअद्रयः अभिषवग्रावाणश्च ᵛवृषणं स्वर्गादिफलस्य सेक्तारं ᵛसोमं ᵛवृषभाय देवानां श्रेष्ठाय तुभ्यं ᵛसुष्वति सुन्वन्ति ॥ सुनोतेर्लटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य श्लुः । ‘अदभ्यस्तात्’ इति झेरदादेशः ॥ ॥ १७ ॥

---

[1] झ-म-‘रसः’ नास्ति । [2] क-झ-म-वृषभवर्षकाणि ।

वृषा ते वज्र उत ते वृषा रथो वृषणा हरी वृषभाण्यायुधा ।
वृष्णो मदस्य वृषभ त्वमीशिष इन्द्र सोमस्य वृषभस्य तृप्णुहि ॥ ६ ॥

वृषा । ते । वज्रः । उत । ते । वृषा । रथः । वृषणा । हरी इति । वृषभाणि । आयुधा ।
वृष्णः । मदस्य । वृषभ । त्वम् । ईशिषे । इन्द्र । सोमस्य । वृषभस्य । तृप्णुहि ॥ ६ ॥

ᵛवृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र ᵛते तव ᵛवज्रः ᵛवृषा कामवर्षकः । तथा ᵛते ᵛरथः अपि ᵛवृषा । ते ᵛहरी एतन्नामकावश्वौ ᵛवृषणा वर्षकौ । तव ᵛआयुधा वज्रव्यतिरिक्तान्यायुधान्यपि ᵛवृषभाणि । ᵛवृष्णः वर्षकस्य ᵛमदस्य मदकरस्य सोमस्य ᵛत्वम् एव ᵛईशिषे स्वामी भवसि । हे ᵛइन्द्र ᵛवृषभस्य वर्षकेण ᵛसोमस्य सोमेन ᵛतृप्णुहि तृप्तो भव ॥ ‘ तृप प्रीणने ’ । स्वादिः । क्षुभ्नादिषु (पा. सू. ८. ४. ३९) ‘ नृनमन तृप्नोति ’ इति पठितम् । तथापि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र णत्वप्रतिषेधो न भवति ॥

प्र ते नावं न समने वचस्युवं ब्रह्मणा यामि सवनेषु दाधृषिः ।
कुविन्नो अस्य वचसो निबोधिषदिन्द्रमुत्सं न वसुनः सिचामहे ॥ ७ ॥

प्र । ते । नावम् । न । समने । वचस्युवम् । ब्रह्मणा । यामि । सवनेषु । दधृषिः ।
कुवित् । नः । अस्य । वचसः । निऽबोधिषत् ।
इन्द्रम् । उत्सम् । न । वसुनः । सिचामहे ॥ ७ ॥

ᵛदाधृषिः[1] त्वत्प्रसादाच्छत्रूणां धर्षकोऽहं ᵛसमने संग्रामे ᵛवचस्युवम् ॥ अमि तन्वादित्वादुवङादेशः ॥ स्तोत्रमिच्छन्तं ᵛनावं ᵛन नावमिवापद्भ्यस्तारकं ᵛते त्वां सवनेषु त्रिषु ᵛब्रह्मणा स्तोत्रेण ᵛप्र ᵛयामि प्राप्नोमि[2] । किंच ᵛअस्य ᵛवचसः स्तुतिलक्षणमेतद्वाक्यं ᵛकुवित् बहु ᵛनिबोधिषत् इन्द्रो नितरां बुध्यताम् ॥ ‘ बुध अवगमने ’ । लेटि ‘ सिब्बहुलम्° ’ इति सिप् । कुविद्योगादनिघातः । ‘ तिङि चोदात्तवति ’ इति गतेर्निघातः ॥ वयं च ᵛउत्सं ᵛन जलस्य निधानभूतं कूपमिव ᵛवसुनः निधानभूतम् ᵛइन्द्रं ᵛसिचामहे सोमेन सिञ्चामः ॥ ‘ सिचिर् क्षरणे ’ । स्वरितेत् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः ॥

पुरा संबाधादभ्या ववृत्स्व नो धेनुर्न वत्सं यवसस्य पिप्युषी ।
सकृत्सु ते सुमतिभिः शतक्रतो सं पत्नीभिर्न वृषणो नसीमहि ॥ ८ ॥

पुरा । सम्ऽबाधात् । अभि । आ । ववृत्स्व । नः । धेनुः । न । वत्सम् । यवसस्य । पिप्युषी ।
सकृत् । सु । ते । सुमतिऽभिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
सम् । पत्नीभिः । न । वृषणः । नसीमहि ॥ ८ ॥

---

[1] क-ञ-म-दधृषिः । [2] क-ञ-प्राप्नोमि धोमि? ।

हे इन्द्र vसंबाधात् शत्रुजन्यात् संबाधात्[1] vपुरा vनः अस्मान् vअभ्या vववृत्स्व आवर्तय[2]। यथा संबाधोऽस्मान् न स्पृशति तथा कुर्वित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। vधेनुर्न vवत्सम्। यथा vयवसस्य घासेन vपिप्युषी आप्यायिता धेनुर्वत्सं क्षुद्बाधात्परावर्तयति तद्वत्। हे vशतक्रतो वयं vसुमतिभिः त्वद्विषयैः शोभनैः स्तोत्रैः vसकृत् सकृदपि vसु vनशीमहि सुष्ठु व्याप्येमहि। तत्र दृष्टान्तः। vवृषणः vन। सेक्तारो युवानो यथा vपत्नीभिः व्याप्यन्ते तद्वत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।
शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥९॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ १८ ॥

'तदस्मै' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तं गार्त्समदमैन्द्रम्। अत्रानुक्रमणिका–'तदस्मै द्वित्रिष्टुबन्तम्' इति। अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ शिष्टाः सप्त जगत्यः। अतिरात्रे द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे 'तदस्मै' इति सूक्तम्। 'अतिरात्रे पर्यायाणाम्' इति खण्डे सूत्रितं– 'तदस्मै नव्यमस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्रेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चत शुष्मा यदस्य प्रत्नथोदीरते ।
विश्वा यद्गोत्रा सहसा परीवृता मदे सोमस्य दंहितान्यैरयत् ॥ १ ॥

तत् । अस्मै । नव्यम् । अङ्गिरस्वत् । अर्चत । शुष्माः । यत् । अस्य । प्रत्नऽथा । उत्ऽईरते ।
विश्वा । यत् । गोत्रा । सहसा । परिऽवृता । मदे । सोमस्य । दृंहितानि । ऐरयत् ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते। हे स्तोतारः vनव्यं नवतरमन्येष्वदृष्टपूर्वं vतत् तादृशं स्तोत्रम् vअङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव vअस्मै इन्द्राय vअर्चत ब्रूत। vयत् यस्माज्जातमात्रस्य vअस्य इन्द्रस्य vशुष्माः शत्रूणां शोषकाणि तेजांसि vप्रत्नथा ॥ 'प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि' इति इवार्थे थाल्प्रत्ययः॥ प्रत्नानि पुरातनानीव vउदीरते उद्गच्छन्ति ॥ 'ईर गतौ'। अनुदात्तेत्। 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥ vयत् यस्माच्च vविश्वा सर्वान् vगोत्रा मेघान्। गा उदकानि त्रायन्ते रक्षन्तीति गोत्रा मेघाः। vपरीवृता वृत्रेणाक्रान्तान् ॥ सर्वत्र सुपो डादेशः ॥ तान् vदृंहितानि तेन दृढीकृतान् मेघान् vसोमस्य vमदे हर्षे संजाते सति vसहसा बलेन vऐरयत् उदघाटयत्। मेघभेदनेनापः प्रेरयामासेत्यर्थः। यद्वा विश्वा सर्वाणि परीवृता वलासुरेण[3] आक्रान्तानि दृंहितानि पर्वतबिले निरुद्धानि गोत्रा ॥ 'इनित्रकट्यचश्च' इति समूहार्थे त्रप्रत्ययः ॥ गवां वृन्दानि सहसैरयत् ॥ तस्माद्बिलान्निरगमयत्। तस्मादर्चतेति समन्वयः ॥ ऐरयत्। 'ईर गतौ'। ण्यन्तस्य लङि रूपम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

---

[1] झ-त-थ–'शत्रुजन्यात् संबाधात्' नास्ति। [2] ण-न–शत्रुभिरुत्पादितादावर्तय। [3] ग-थ-म–वृत्रासुरेण।

स भू॑तु॒ यो ह॑ प्र॒थ॒माय॒ धाय॑स॒ ओजो॒ मिमा॑नो म॒हि॒मान॒माति॑रत् ।
शूरो॒ यो यु॒त्सु त॒न्वं॑ परि॒व्यत॑ शी॒र्षणि॒ द्यां म॑हि॒ना प्रत्य॑मुञ्चत ॥ २ ॥

सः । भू॒तु॒ । यः । ह॒ । प्र॒थ॒माय॑ । धाय॑से । ओजः॑ । मिमा॑नः । म॒हि॒मान॑म् । आ । अति॑रत् ।
शूरः॑ । यः । यु॒त्ऽसु । त॒न्व॑म् । प॒रि॒ऽव्यत॑ । शी॒र्षणि॑ । द्याम् । म॒हि॒ना । प्रति॑ । अ॒मु॒ञ्च॒त ॥२॥

सः इन्द्रः भूतु भवतु । वर्धतामित्यर्थः । यः इन्द्रः ओजः तेजो बलं मिमानः कुर्वाणः सन् प्रथमाय प्राथमिकाय धायसे ॥ ‘ धेट् पाने ’॥ सोमपानाय महिमानम् आतिरत् अवर्धयत् ॥ तिरतेर्व्यत्ययेन शः । यद्योगादनिघातः ॥ शूरः शत्रूणां शातयिता यः इन्द्रः युत्सु युद्धेषु तन्वं स्वकीयं शरीरं परिव्यत वर्मणा[1] परिवीतमकरोत् । स इन्द्रः महिना स्वकीयेन महिम्ना शीर्षणि स्वशिरसि द्यां प्रत्यमुञ्चत अधारयत् ॥

अधा॑कृणोः प्र॒थ॒मं वी॒र्यं॑ म॒हद्यद॒स्याग्रे॒ ब्रह्म॑णा॒ शुष्म॒मैर॑यः ।
र॒थे॒ष्ठेन॒ हर्य॑श्वेन॒ विच्यु॑ताः॒ प्र जी॒रयः॑ सिस्रते स॒ध्र्य१॒॑क् पृथ॑क् ॥ ३ ॥

अध॑ । अ॒कृ॒णोः॒ । प्र॒थ॒मम् । वी॒र्य॑म् । म॒हत् । यत् । अ॒स्य॒ । अग्रे॑ । ब्रह्म॑णा । शुष्म॑म् । ऐर॑यः ।
र॒थे॒ऽस्थेन॑ । हरि॑ऽअश्वेन । विऽच्यु॑ताः । प्र । जी॒रयः॑ । सि॒स्र॒ते॒ । स॒ध्र्य॑क् । पृथ॑क् ॥ ३ ॥

अध अपि च हे इन्द्र त्वं प्रथमं मुख्यं तत् वीर्यं सामर्थ्यम् अकृणोः अकरोः । किं तत् । ब्रह्मणा स्तोत्रेण स्तुतिसाधनभूतेन वेदवाक्येन अस्य वीर्यस्य स्तोतुर्जनस्य अग्रे पुरतः यत् शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलम् ऐरयः उदगमयः । जीरयः जरयितारः बाधका असुराः रथेष्ठेन रथस्थितेन हर्यश्वेन त्वया[2] विच्युताः स्वस्थानाच्च्याविताः सन्तः सध्र्यक् सध्रीचीनाः परस्परं संगताः पृथक् भीत्या वियुक्ताः[3] सन्तः प्र सिस्रते प्रकर्षेण धावन्ति ॥ ‘ स्रु गतौ ’। जुहोत्यादिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ सध्र्यगिति ‘ सहस्य सध्रिः ’ इति सध्र्यादेशः । अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वेन निपातनात् ‘ उदात्तस्वरितयोः०’ इति यणः स्वरितत्वम् ॥

अधा॒ यो विश्वा॒ भुव॑ना॒भि म॒ज्मने॑शान॒कृत्प्रव॑या अ॒भ्यव॑र्धत ।
आद्रोद॑सी॒ ज्योति॑षा॒ वह्नि॒रात॑नो॒त्सीव्य॒न्तमां॑सि॒ दुधि॑ता॒ सम॑व्ययत् ॥ ४ ॥

अध॑ । यः । विश्वा॑ । भुव॑ना । अ॒भि । म॒ज्मना॑ । ई॒शा॒न॒ऽकृत् । प्रऽव॑याः । अ॒भि । अव॑र्धत ।
आत् । रोद॑सी॒ इति॑ । ज्योति॑षा । वह्निः॑ । आ । अ॒त॒नो॒त् ।
सीव्य॑न् । तमां॑सि । दुधि॑ता । सम् । अ॒व्य॒य॒त् ॥ ४ ॥

---

[1] ज-ण-न–चर्मणा; झ१–त्रर्षेण । [2] झ१-ण-त-थ-न-व–‘ त्वया ’ नास्ति । [3] क-ख-ग-च-ज-झ-ण-ण१-न-फ-व–अभियुक्ताः; झ १–युक्ताः ।

ᵛअध अपि च ᵛप्रवयाः प्रवृद्धान्नः पुरातनो वा ᵛयः इन्द्रः ᵛविश्वा ᵛभुवना सर्वान् लोकान् ᵛमज्मना बलेनाभिभूय ᵛईशानकृत् आत्मानं सर्वस्याधिपतिं कुर्वन् । यद्वा अग्न्यादीन् देवान् तत्तल्लोकाधिपतीन् कुर्वन् ᵛअभ्यवर्धत सर्वतः प्रवृद्धोऽभवत् ।ᵛआत् अनन्तरं ᵛवह्निः जगतां वोढा स इन्द्रः ᵛज्योतिषा स्वीयेन[1] तेजसा ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛआतनोत् व्याप्नोत् । किंच ᵛतमांसि तमोरूपाणि रक्षांसि ᵛदुधिता दुःस्थितानि[2] दुर्गतानि ᵛसीव्यन् विस्तारयन् ᵛसमव्ययत् आवृणोत् । जगद्व्याप्य वर्तत इत्यर्थः ॥

स प्राचीनान्पर्वतान्दृंहदोजसाधराचीनमकृणोदपामपः ।
अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसमस्तभ्नान्मायया द्यामवस्रसः ॥ ५ ॥

सः । प्राचीनान् । पर्वतान् । दृंहत् । ओजसा । अधराचीनम् । अकृणोत् । अपाम् । अपः ।
अधारयत् । पृथिवीम् । विश्वऽधायसम् । अस्तभ्नात् । मायया । द्याम् । अवऽस्रसः ॥ ५ ॥

ᵛसः इन्द्रः ᵛप्राचीनान् इतस्ततः प्रकर्षेणाञ्चतो गच्छतः सपक्षान् ᵛपर्वतान् ᵛओजसा बलेन ᵛदृंहत् । पक्षच्छेदं कृत्वा भूमौ दृढीचकार । अचलानकरोदित्यर्थः । ᵛअपां मेघस्थितानामुदकानाम् ᵛअपः स्यन्दनलक्षणं कर्म ᵛअधराचीनम् । अधःप्रदेशमञ्चति गच्छतीत्यधराचीनम् । तादृशम् ᵛअकृणोत् । मेघभेदनं कृत्वापो भूमावपातयदित्यर्थः । किंच ᵛविश्वधायसं विश्वस्य धात्रीं ᵛपृथिवीं बलेन ᵛअधारयत् । ᵛमायया प्रज्ञयोपायेन ᵛद्यां द्युलोकम् ᵛअवस्रसः ॥ ‘ स्रंसु गतौ ’ । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् ॥ अवपतनात् ᵛअस्तभ्नात् ॥   ॥ १९ ॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताकृणोद्विश्वस्मादा जनुषो वेदसस्परि ।
येना पृथिव्यां नि क्रिविं शयध्यै वज्रेण हत्व्यवृणक्तुविष्वणिः ॥ ६ ॥

सः । अस्मै । अरम् । बाहुऽभ्याम् । यम् । पिता । अकृणोत् ।
विश्वस्मात् । आ । जनुषः । वेदसः । परि ।
येन । पृथिव्याम् । नि । क्रिविम् । शयध्यै । वज्रेण । हत्वी । अवृणक् । तुविऽस्वनिः ॥ ६ ॥

ᵛसः तादृश इन्द्रः ᵛअस्मै जगते ᵛअरम् अलं पर्याप्तो बभूव । रक्षकत्वेन स्वामी बभूवेत्यर्थः । ᵛपिता सर्वस्य पालकः प्रजापतिः ᵛविश्वस्मात् सर्वस्मात् ᵛजनुषः जनात् ᵛपरि ततोऽप्युत्कृष्टात् ᵛवेदसः ज्ञानात् तद्विशिष्टं ᵛबाहुभ्यां स्वकीयाभ्यां बाहुभ्यां ᵛयम् ᵛआ ᵛअकृणोत् । ᵛतुविष्वणिः बहुकीर्तिः महास्वनो वा स इन्द्रः ᵛयेन ज्ञानेन ᵛक्रिविम् एतन्नामानमसुरं ᵛवज्रेण ᵛहत्वी ॥ ‘ स्नात्व्यादयश्च ’ इति त्वी ॥ हत्वा ताडयित्वा ᵛपृथिव्यां भूमौ ᵛशयध्यै शयनाय दीर्घनिद्रायै ᵛनि ᵛअवृणक् ॥ वृणक्तिर्हिंसाकर्मा ॥ न्यवधीत् ॥

---

[1] म–स्वकीयेन । [2] म–दुःखितानि ।

अमाजूरिव पित्रोः सचा सती समानादा सदसस्त्वामिये भगम् ।
कृधि प्रकेतमुप मास्या भर दद्धि भागं तन्वो३ येन मामहः ॥ ७ ॥

अमाजूःऽइव । पित्रोः । सचा । सती । समानात् । आ । सदसः । त्वाम् । इये । भगम् ।
कृधि । प्रऽकेतम् । उप । मासि । आ । भर । दद्धि । भागम् । तन्वः । येन । ममहः ॥७॥

हे इन्द्र ᵛअमाजूः यावज्जीवं गृह एव जीर्यन्ती[1] ᵛपित्रोः ᵛसचा[1] मातापितृभ्यां सह भवन्ती तयोः शुश्रूषणपरा पतिमलभमाना ᵛसती[2] दुहिता ᵛसमानात् आत्मनः पित्रोश्च साधारणात् ᵛसदसः गृहात् ॥ ‘अधिकरणे चोपसंख्यानम्’ इति पञ्चमी ॥ गृह उपस्थायैव यथा भागं याचति तथा स्तोताहं ᵛभगं भजनीयं धनं ᵛत्वाम् ᵛइये ॥ ई गत्यादिषु । लिड्युत्तम इति व्यत्ययेनात्मनेपदम् । इयङादेशः ॥ त्वां याचे । तत्र देयं धनं ᵛप्रकेतं प्रकर्षेण ज्ञातव्यं विश्वजनीयं[3] ᵛकृधि कुरु । तत्र ᵛउप ᵛमासि एतावदिदं धनमिति कुरु[4] । ᵛआ ᵛभर तत्र धनं संपादय । ᵛभागं भजनीयं धनं ᵛतन्वः शरीराय मह्यमिति यावत् ᵛदद्धि देहि । ᵛयेन धनेन ᵛममहः स्तोतॄनिमान् पूजयसि[5] ॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम ददिष्ट्वमिन्द्रापांसि वाजान् ।
अविड्ढीन्द्र चित्रया न ऊती कृधि वृषन्निन्द्र वस्यसो नः ॥ ८ ॥

भोजम् । त्वाम् । इन्द्र । वयम् । हुवेम । ददिः । त्वम् । इन्द्र । अपांसि । वाजान् ।
अविड्ढि । इन्द्र । चित्रया । नः । ऊती । कृधि । वृषन् । इन्द्र । वस्यसः । नः ॥ ८ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛभोजं पालयितारं भोजयितारं वा ᵛत्वां ᵛवयं ᵛहुवेम ॥ ह्वयतेर्लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् ॥ हे ᵛइन्द्र ᵛत्वम् ᵛअपांसि कर्माणि ᵛवाजान् अन्नानि ᵛददिः ॥ ‘दाण् दाने’ ‘आदृगमहनजनः°’ इति किप्रत्ययः । लिड्वद्भावादभ्यासादिकार्यम् । ‘न लोकाव्ययनिष्ठा°’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ दाता खलु । हे ᵛइन्द्र ᵛचित्रया नानाप्रकारया ᵛऊती ऊत्या पालनेन ᵛनः अस्मान् ᵛअविड्ढि रक्ष । ᵛवृषन् कामानां वर्षक हे ᵛइन्द्र ᵛनः अस्मान् ᵛवस्यसः अतिशयेन वसुमतः ᵛकृधि कुरु ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।
शिक्ष । स्तोतृऽभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥९॥

---

१. क-ज्ञ-म–जीवन्ती (ज्ञ-जीर्यतीति) पित्रोः सचा सा अमा । २. ण-त-थ-म–‘ सती ’ नास्ति । ३. ज्ञ१-ण-त-थ-न-व–विश्वसनीयम् (?) । ४. क-ज्ञ-त-थ-न-म-व– तं कुरु; ज्ञ१– मितं कुरु । ५. च-ज-ण-ण१-न-फ-व–आपूजयसि; त-थ–आपूजयति; म–येन पूजयसि ।

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २० ॥

‘ प्राता रथः ’ इति नवर्चं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ प्रातः ’ इत्यनुक्रान्तम् । लैङ्गिको विनियोगः ॥

प्राता रथो नवो योजि सस्निश्चतुर्युगस्त्रिकशः सप्तरश्मिः ।
दशारित्रो मनुष्यः स्वर्षाः स इष्टिभिर्मतिभी रंह्यो भूत् ॥ १ ॥

प्रातरिति । रथः । नवः । योजि । सस्निः । चतुःऽयुगः । त्रिऽकशः । सप्तऽरश्मिः ।
दशऽअरित्रः । मनुष्यः । स्वःऽसाः । सः । इष्टिऽभिः । मतिऽभिः । रंह्यः । भूत् ॥ १ ॥

ᵛरथः रंहणाद्रथो यज्ञः । स च ᵛनवः । नूयते स्तूयतेऽत्रेति नवः स्तुतिमान् । ᵛसस्निः ॥ ‘स्ना[1] शौचे’ । ‘आदृगमहन°’ इति किन्प्रत्ययः ॥ शुद्धः । एवंविधो यज्ञः ᵛप्रातः प्रातःकाले ᵛयोजि अयोज्यस्माभिः । ᵛचतुर्युगः । युज्यन्त इति युगानि ग्रावाणः । चत्वारि युगानि यस्य स तथोक्तः । अध्वर्य्वाद्यृत्विगभिप्रायं वा । ᵛत्रिकशः । तिस्रः कशा वाचो मन्द्रमध्यमोत्कृष्टरूपा यस्य स तथोक्तः । सवनत्रयाभिप्रायं वा । ᵛसप्तरश्मिः । अश्नुवते व्याप्नुवन्ति कर्माणीति रश्मयश्छन्दांसि । सप्तसंख्याकानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि यस्य स तथोक्तः । ᵛदशारित्रः । अरिभ्यः पापेभ्यस्त्रायन्त इत्यरित्रा ग्रहाः । दशसंख्याका ग्रहा यस्य स तादृशः । चमसाध्वर्य्वभिप्रायं वा । ᵛमनुष्यः मनुष्याणां हितः । ᵛस्वर्षाः स्वर्गस्य दाता । ᵛसः एवंविधो यज्ञः ᵛइष्टिभिः प्रायणीयातिथ्यादिभिः ᵛमतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः ᵛरंह्यः शब्दनीयः ᵛभूत् अभूत् । यद्वा नवोऽभिनवः । सस्निः ॥ सनोतेर्द्विवचनादि ॥ कामानां दाता । रथः । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः स्यन्दनः प्रातःसवने च सोमपानार्थं योजि अश्वैरयोजि । कीदृशः । चतुर्युगः । त्रिकशः । तिस्रः कशा यस्य स तथोक्तः । सप्तरश्मिः सप्तरज्जुः । दशारित्रो दशचक्रः[2] । मनुष्यो मनुष्यहितः स्वर्षाः स्वर्गस्य संगमयिता इन्द्ररथः[3] इष्टिभिर्यागैर्मतिभिः स्तोत्रैश्च प्राप्तव्यो भवति ॥

सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनुषः स होता ।
अन्यस्या गर्भमन्य ऊं जनन्त सो अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा ॥ २ ॥

सः । अस्मै । अरम् । प्रथमम् । सः । द्वितीयम् । उतो इति । तृतीयम् । मनुषः । सः । होता ।
अन्यस्याः । गर्भम् । अन्ये । ऊँ इति । जनन्त । सः । अन्येभिः । सचते । जेन्यः । वृषा ॥२॥

ᵛसः यज्ञः सोमो वा ᵛअस्मै इन्द्राय ᵛप्रथमं प्रातःसवने ᵛअरं पर्याप्तोऽभूत् । ᵛसः च ᵛद्वितीयं माध्यंदिने सवने पर्याप्तोऽभूत् । ᵛउतो अपि च सः ᵛतृतीयं तृतीये सवने पर्याप्तोऽभूत् । सर्वत्र ‘कालाध्वनोः°’ इति द्वितीया ॥ ᵛसः यज्ञः सोमो वा ᵛमनुषः मनुष्यस्य ᵛहोता शुभानां वोढा भवति । किंच ᵛअन्ये ऋत्विजः ᵛअन्यस्याः पृथिव्या वेदात्मिकायाः[4] वाचो वा ᵛगर्भं सन्तं सोमं

---

[1] झ१-म-ष्णा ।

[2] क-च-ण१-त-थ-न-फ-व-दशवक्त्रः; ख-ग-ण-दशवक्राः; झ-दशवक्रः ।

[3] म-ईद्दग्रथः ।

[4] ख-ग-च-ज-झ१-ण-ण१-त-थ-न-फ-व-त्रेद्यात्मिकायाः ।

यज्ञं वा ᵛजनन्त अजनयन्त । ᵛउ प्रसिद्ध्यर्थः । ᵛवृषा अभिमतफलवर्षकः ᵛजेन्यः जयसमर्थः ᵛसः यज्ञः सोमो वा ᵛअन्येभिः अन्यैः इन्द्रादिभिर्देवैः ᵛसचते संगच्छते ॥ ‘ सच समवाये ’ । अनुदात्तेत् ॥

हरी॒ नु कं॒ रथ॒ इन्द्र॑स्य योजमा॒यै सू॒क्तेन॒ वच॑सा॒ नवे॑न ।
मो षु त्वाम॑त्र ब॒हवो॒ हि विप्रा॒ नि री॑रम॒न्यज॑मानासो अ॒न्ये ॥ ३ ॥

ह॒री इति॑ । नु । क॒म् । रथे॑ । इन्द्र॑स्य । यो॒ज॒म् । आ॒ऽयै । सु॒ऽउ॒क्तेन॑ । वच॑सा । नवे॑न ।
मो इति॑ । सु । त्वाम् । अत्र॑ । ब॒हव॑ः । हि । विप्रा॑ः । नि । री॒र॒म॒न् । यज॑मानासः । अ॒न्ये ॥३॥

ᵛइन्द्रस्य संबन्धिनि ᵛरथे ᵛहरी एतन्नामकावश्वौ ᵛनु क्षिप्रं ᵛकं सुखेन ᵛआयै गमनाय ᵛनवेन अन्यैरकृतपूर्वेण ᵛवचसा वेदात्मकेन ᵛसूक्तेन साधनेन ᵛयोजं युनज्मि ॥ ‘ युजिर् योगे ’ । लुङि ‘ इरितो वा ’ इति च्लेरङादेशः ॥ ᵛअत्र अस्मिन् यज्ञे ᵛबहवः ᵛविप्राः मेधाविनः स्तोतारो भवन्ति ᵛहि । तथापि ᵛअन्ये मद्व्यतिरिक्ताः ᵛयजमानासः यजमानाः ᵛत्वां ᵛसु सुष्ठु ᵛमो ᵛनि ᵛरीरमन् नितरां मा रमयन्तु । अतोऽस्मदीयं यज्ञमागत्य सोमं पिबेति भावः ॥ रीरमन् । रमतेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि सन्वद्भावादभ्यासस्येत्वदीर्घौ । वाक्यभेदादत्र हियोगाभावेन निघातः ॥

आ द्वाभ्यां॒ हरि॑भ्यामिन्द्र या॒ह्या च॒तु॒र्भि॑रा ष॒ड्भिर्हू॒यमा॑नः ।
आ॒ष्टाभि॑र्द॒शभि॑ः सो॒म॒पेय॑म॒यं सु॒तः सु॑मख॒ मा मृध॑स्कः ॥ ४ ॥

आ । द्वाभ्या॑म् । हरि॑ऽभ्याम् । इ॒न्द्र॒ । या॒हि॒ । आ । च॒तुः॒ऽभि॑ः । आ । ष॒ट्ऽभिः । हू॒यमा॑नः ।
आ । अ॒ष्टा॒भिः । द॒शऽभि॑ः । सो॒म॒ऽपेय॑म् । अ॒यम् । सु॒तः । सु॒ऽम॒ख॒ । मा । मृध॑ः । क॒रिति॑ कः ॥४॥

हे ᵛइन्द्र होतृभिः ᵛआ ᵛहूयमानः त्वं ᵛद्वाभ्यां ᵛहरिभ्याम् अश्वाभ्यामिमं यज्ञं प्रति सोमपानार्थम् ᵛआ ᵛयाहि । ᵛचतुर्भिः हरिभिः ᵛआ याहि । तथा ᵛषड्भिः आगच्छ ᵛसोमपेयम् ॥ ‘ पा पाने ’ । कर्मणि ‘ अचो यत् ’ । ‘ ईद्यति ’ इतीत्वम् । पातव्यं सोमं प्रति ᵛअष्टाभिः अश्वैः ᵛआ याहि ॥ ‘ अष्टनो दीर्घात् ’ (पा. सू. ६. १. १७२) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ᵛदशभिः हरिभिरागच्छ । ᵛसुमख सुयज्ञ सुधन वा हे इन्द्र ᵛअयं सोमस्त्वदर्थमभिषुतः । अतो यज्ञस्य ᵛमृधः हिंसाः ᵛमा ᵛकः मा कार्षीः ॥ करोतेर्लुङि ‘ मन्त्रे घस॰ ’ इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना सिपो लोपः ॥ यद्यपीन्द्रस्य द्वावेव हरी तथापि तयोर्विभूतिभेदान्नानात्वम् । अतोऽश्वबहुत्वमविरुद्धम् ॥

आ विं॑श॒त्या त्रि॒ंशता॑ या॒ह्य॒र्वाङा च॑त्वारिं॒शता॒ हरि॑भिर्युजा॒नः ।
आ प॑ञ्चा॒शता॑ सु॒रथे॑भिरिन्द्रा ष॒ष्ट्या स॑प्त॒त्या सो॑म॒पेय॑म् ॥ ५ ॥

आ । विं॒श॒त्या । त्रि॒ंशता॑ । या॒हि॒ । अ॒र्वाङ् । आ । च॒त्वा॒रिं॒शता॑ । हरि॑ऽभिः । यु॒जा॒नः ।
आ । प॒ञ्चा॒शता॑ । सु॒ऽरथे॑भिः । इ॒न्द्र॒ । आ । ष॒ष्ट्या । स॒प्त॒त्या । सो॒म॒ऽपेय॑म् ॥ ५ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛसोमपेयं पातव्यं सोमं प्रति ᵛअर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् ᵛविंशत्या विंशतिसंख्याकैरश्वैः ᵛआ ᵛयाहि । ᵛत्रिंशता त्रिंशत्संख्याकैर्हरिभिरागच्छ । ᵛचत्वारिंशता चत्वारिंशत्संख्याकैः ᵛहरिभिः ᵛयुजानः युज्यमानस्त्वं सोमपानं प्रति ᵛआ याहि । ᵛसुरथेभिः सुरंहणैः सुगमनैः ᵛपञ्चाशता हरिभिः ᵛआ याहि । तथा ᵛषष्टया षष्टिसंख्याकैर्हरिभिः ᵛसप्तत्या एतत्संख्याकैर्हरिभिः सोमपानं प्रत्यागच्छ ॥ ॥ २१ ॥

आशी॒त्या न॑व॒त्या या॑ह्य॒र्वाङा श॒तेन॒ हरि॑भिरु॒ह्यमा॑नः ।
अ॒यं हि ते॑ शु॒नहो॑त्रेषु॒ सोम॒ इन्द्र॑ त्वा॒या परि॑षिक्तो॒ मदा॑य ॥ ६ ॥

आ । अ॒शीत्या । न॒व॒त्या । या॒हि॒ । अ॒र्वाङ् । आ । श॒तेन॑ । हरि॑ऽभिः । उ॒ह्यमा॑नः ।
अ॒यम् । हि । ते॒ । शु॒न॒ऽहो॑त्रेषु । सोम॑ः । इन्द्र॑ । त्वा॒ऽया । परि॑ऽसिक्तः । मदा॑य ॥ ६ ॥

ᵛअशीत्या अशीतिसंख्याकैरश्वैः सोमपानार्थम् ᵛअर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् ᵛआ ᵛयाहि । ᵛनवत्या एतत्संख्याकैरश्वैरागच्छ । ᵛशतेन शतसंख्याकैः ᵛहरिभिरुह्यमानः धार्यमाणस्त्वम् ᵛआ याहि । हे ᵛइन्द्र ᵛहि यस्मात् ᵛते ᵛमदाय हर्षाय ᵛशुनहोत्रेषु । सुखेन हूयते सोमो यैरिति शुनहोत्राः पात्रविशेषाः । तेषु ᵛअयं ᵛसोमः ᵛत्वाया त्वत्कामनया ᵛपरिषिक्तः ॥

मम॒ ब्रह्मे॑न्द्र या॒ह्यच्छा॒ विश्वा॒ हरी॑ धु॒रि धि॑ष्वा॒ रथ॑स्य ।
पु॒रु॒त्रा हि वि॒हव्यो॑ ब॒भूथा॒स्मिञ्छू॑र॒ सव॑ने मादयस्व ॥ ७ ॥

मम॑ । ब्रह्म॑ । इ॒न्द्र॒ । या॒हि॒ । अच्छ॑ । विश्वा॑ । हरी॒ इति॑ । धु॒रि । धि॒ष्व॒ । रथ॑स्य ।
पु॒रु॒ऽत्रा । हि । वि॒ऽह॒व्यः॑ । ब॒भूथ॑ । अ॒स्मिन् । शू॒र॒ । सव॑ने । मा॒द॒य॒स्व॒ ॥ ७ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛमम ᵛब्रह्म अस्मदीयामेव स्तुतिम् ᵛअच्छ अभिलक्ष्य ᵛयाहि । ᵛविश्वा व्याप्तौ ᵛहरी ᵛरथस्य ᵛधुरि युगप्रान्ते ᵛधिष्व संयोजय[१] । ᵛपुरुत्रा पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैस्त्वं ᵛविहव्यः विविधं ह्वातव्यः ᵛबभूथ बभूविथ ॥ ‘ बभूथाततन्थ जगृभ्म ववर्थ° ’ इति निपातनादिडभावः ॥ हे ᵛशूर ᵛअस्मिन् ᵛसवने यज्ञे ᵛमादयस्व सोमपानेन हृष्टो भव ॥

न म॒ इन्द्रे॑ण स॒ख्यं वि यो॑षद॒स्मभ्य॑म॒स्य दक्षि॑णा दुहीत ।
उप॒ ज्येष्ठे॒ वरू॑थे॒ गभ॑स्तौ प्रा॒येप्रा॑ये जिगी॒वांसः॑ स्याम ॥ ८ ॥

न । मे॒ । इन्द्रे॑ण । स॒ख्यम् । वि । यो॒ष॒त् । अ॒स्मभ्य॑म् । अ॒स्य । दक्षि॑णा । दु॒ही॒त॒ ।
उप॑ । ज्येष्ठे॑ । वरू॑थे । गभ॑स्तौ । प्रा॒येऽप्रा॑ये । जि॒गी॒वांसः॑ । स्या॒म॒ ॥ ८ ॥

---

[१] म–योजय ।

vइन्द्रेण सह vमे मम vसख्यं यष्टृयष्टव्यलक्षणं सख्यं vन vवि vयोषत् कदाचिदपि न वियुज्यताम् ॥ यौतेर्लेटि ‘ सिब्बहुलम्° ’ इति सिप् । अडागमः ॥ vअस्य इन्द्रस्य vदक्षिणा इन्द्रकर्तृकं दानम् vअस्मभ्यं vदुहीत अभिमतफलं दुग्धाम् ॥ दुहेर्लिङि रूपम् । vज्येष्ठे अतिशयेन प्रशस्ये vवरूथे आपदां वारके वरणीये वा vगभस्तौ बाहौ vउप समीपे वर्तिनः vस्याम । इन्द्रस्य हस्तस्पर्शयोग्या भवेमेत्यर्थः । किंच vप्रायेप्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञशालायां प्रवेशेप्रवेशे vजिगीवांसः शत्रूणां जेतारो भवेम । यद्वा प्रायेप्राये । प्रकर्षेणेयते गम्यते योद्धृभिरिति प्रायं युद्धम् । तस्मिन् युद्धे जिगीवांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥

नू॒नं सा ते॒ प्रति॒ वरं॑ जरि॒त्रे दु॑ही॒यदि॑न्द्र॒ दक्षि॑णा म॒घोनी॑ ।
शिक्षा॑ स्तो॒तृभ्यो॒ माति॑ ध॒ग्भगो॑ नो बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ ९ ॥

नू॒नम् । सा । ते॒ । प्रति॑ । वर॑म् । ज॒रि॒त्रे । दु॒ही॒यत् । इ॒न्द्र॒ । दक्षि॑णा । म॒घोनी॑ ।
शिक्ष॑ । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । मा । अति॑ । ध॒क् । भगः॑ । नः॒ । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥९॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २२ ॥

‘अपाय्यस्य’ इति नवर्चमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ अपायि ’ इत्यनुक्रान्तम् । लैङ्गिकः सूक्तविनियोगः । द्वितीये पर्याये होतृशस्त्रयाज्या अपायीत्येषा (आश्व. श्रौ. ६. ४) ॥

अपा॑य्य॒स्यान्ध॑सो॒ मदा॑य॒ मनी॑षिणः सुवा॒नस्य॒ प्रय॑सः ।
यस्मि॒न्निन्द्रः॑ प्र॒दिवि॑ वावृधा॒न ओको॑ द॒धे ब्र॑ह्म॒ण्यन्त॑श्च॒ नरः॑ ॥ १ ॥

अपा॑यि । अ॒स्य । अन्ध॑सः । मदा॑य । मनी॑षिणः । सु॒वा॒नस्य॑ । प्रय॑सः ।
यस्मि॑न् । इन्द्रः॑ । प्र॒ऽदिवि॑ । व॒वृ॒धा॒नः । ओकः॑ । द॒धे । ब्र॒ह्म॒ण्यन्तः॑ । च॒ । नरः॑ ॥ १ ॥

vसुवानस्य सोमाभिषवं कुर्वाणस्य vमनीषिणः प्राज्ञस्य यजमानस्य संबन्धिनः vप्रयसः ॥ ‘ प्रीङ् तर्पणे ’ । असुन् ॥ प्रीतिकरस्य[1] vअस्य सोमलक्षणस्य vअन्धसः vमदाय vअपायि । एतदन्नमिन्द्रेण पीतमित्यर्थः ॥ यद्वा अपायीति पातेः ‘ व्यत्ययो बहुलम् ’ इति चिण् कर्तरि भवति । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति लोडर्थे लुङ् ॥ प्रीतिकरस्य[2] अन्धसो मदायापायि ॥ शेषविवक्षया कर्मणि षष्ठी ॥ इन्द्रः सोमं पिबतु । vप्रदिवि पुराणे vयस्मिन् सोमलक्षणेऽन्धसि[3] vवावृधानः वर्धमानः vइन्द्रः vओकः vदधे सेव्यतया निवासं चकार । किंच vब्रह्मण्यन्तः इन्द्राय स्तोत्रमिच्छन्तः vनरः कर्मणां नेतार ऋत्विजो यस्मिन्निवासं दधिरे[4] । तदेतदपायीति पूर्वेणान्वयः ॥

---

[1] त–प्रीतिकरणस्य । [2] झ१-ण-व–प्रीतिकरणस्य । [3] त- सोमलक्षणान्धसि । [4] झ१-म-व–विदधिरे ।

अ॒स्य म॑न्दा॒नो मध्वो॒ वज्र॑ह॒स्तोऽहि॒मिन्द्रो॑ अर्णो॒वृतं॒ वि वृ॑श्चत् ।
प्र यद्व॒यो न स्वस॑रा॒ण्यच्छा॒ प्रयां॑सि च न॒दीनां॒ चक्र॑मन्त ॥ २ ॥

अ॒स्य । म॒न्दा॒नः । मध्वः॑ । वज्र॑ऽहस्तः । अहि॑म् । इन्द्रः॑ । अ॒र्णः॒ऽवृत॑म् । वि । वृ॒श्च॒त् ।

प्र । यत् । वयः॑ । न । स्वस॑राणि । अच्छ॑ । प्रयां॑सि । च॒ । न॒दीना॑म् । चक्र॑मन्त ॥ २ ॥

ᵛअस्य ᵛमध्वः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ अनेन मदकरेण सोमेन ᵛमन्दानः हृष्यन् ᵛवज्रहस्तः वज्रयुक्तो हस्तो यस्य सः ᵛइन्द्रः ᵛअर्णोवृतम् उदकस्यावरकमुदकेनावृतं वा ᵛअहिं वृत्रं मेघं वा ᵛवि ᵛवृश्चत् विशेषेणाच्छिनत् ॥ 'ओव्रश्चू छेदने'। तौदादिकः । लङि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् ॥ ᵛयत्[1] यदाहिभेदने जाते ᵛनदीनां ᵛप्रयांसि प्रीणयितॄणि जलानि ᵛअच्छ समुद्रमभिलक्ष्य ᵛप्र ᵛचक्रमन्त गन्तुमुपाक्रमन् । तत्र दृष्टान्तः । ᵛवयो ᵛन । यथा पक्षिणः ᵛस्वसराणि । सुष्ठु अर्यन्ते प्राप्यन्त इति स्वसराणि[2] कुलायाः । तानभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ॥

स माहि॑न॒ इन्द्रो॒ अर्णो॑ अ॒पां प्रैर॑यदहि॒हाच्छा॑ समु॒द्रम् ।
अज॑नय॒त्सूर्यं॑ वि॒दद्गा अ॒क्तुनाह्नां॑ व॒युना॑नि साधत् ॥ ३ ॥

सः । माहि॑नः । इन्द्रः॑ । अर्णः॑ । अ॒पाम् । प्र । ऐ॒र॒य॒त् । अ॒हि॒ऽहा । अच्छ॑ । स॒मु॒द्रम् ।

अज॑नयत् । सूर्य॑म् । वि॒दत् । गाः । अ॒क्तुना॑ । अह्ना॑म् । व॒युना॑नि । सा॒ध॒त् ॥ ३ ॥

ᵛमाहिनः महनीयः[3] पूजनीयो यद्वा महिमोपेतः । ᵛअहिहा अहिं मेघं हतवानिन्द्रः ॥ 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्', 'बहुलं छन्दसि' इति भूतकाले क्विप् ॥ ᵛसः ᵛइन्द्रः ᵛअपाम् ᵛअर्णः ॥ 'ऋ गतौ'॥ स्रोतोलक्षणं प्रवाहं ᵛसमुद्रम् ᵛअच्छ अभिलक्ष्य ᵛप्रैरयत् । किंच स इन्द्रोऽङ्गिरसां बिलान्तर्वर्तिनामावृतानां गवां लाभाय ᵛसूर्यम् ᵛअजनयत् । ततः ᵛगाः पणिभिरपहृता गाः ᵛविदत् अलभत ॥ 'विदिर् लाभे'। लुङि 'इरितो वा' इति च्लेरङादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥ तथा ᵛअक्तुना तेजसा ᵛअह्नां दिवसानां ᵛवयुनानि प्रज्ञानानि प्रकाशान् ᵛसाधत् असाधयत् ॥

सो अ॑प्र॒तीनि॒ मन॑वे पु॒रूणीन्द्रो॑ दाशद्दा॒शुषे॒ हन्ति॑ वृ॒त्रम् ।
स॒द्यो यो नृभ्यो॑ अत॒साय्यो॒ भूत्प॑स्पृधा॒नेभ्यः॒ सूर्य॑स्य सा॒तौ ॥ ४ ॥

सः । अ॒प्र॒तीनि॑ । मन॑वे । पु॒रूणि॑ । इन्द्रः॑ । दा॒श॒त् । दा॒शुषे॑ । हन्ति॑ । वृ॒त्रम् ।

स॒द्यः । यः । नृऽभ्यः॑ । अ॒त॒साय्यः॑ । भूत् । प॒स्पृ॒धा॒नेभ्यः॑ । सूर्य॑स्य । सा॒तौ ॥ ४ ॥

---

[1] ण–किंच यत् । [2] क-ख-ग-झ-ण१-त-न-म-व–स्व इति स्वसराणि । [3] क-च-झ१-त-थ-म–मंहनीयः ।

ᵛसः ᵛइन्द्रः ᵛदाशुषे हविर्दत्तवते ᵛमनवे मनुष्याय यजमानाय ᵛपुरूणि बहूनि ᵛअप्रतीनि उत्कृष्टानि धनानि ᵛदाशत् ददाति। किंच ᵛवृत्रम् असुरं ᵛहन्ति। कीदृशः। ᵛयः इन्द्रः ᵛसूर्यस्य ᵛसातौ। सातिः संभजनम्। सूर्यसंभजनविषयभूते[1] ᵛपस्पृधानेभ्यः अहमेव[2] प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयाम्[2] इति स्पर्धमानेभ्यः स्तोतृभ्यः नृभ्यः[3] ᵛसद्यः तदानीमेव ᵛअतसाय्यः तत्प्राप्तिहेतुभूतः सन् समाश्रयणीयः ᵛभूत् अभूत्। यद्वा सूर्यस्य सातौ॥ 'षोऽन्तकर्मणि'। अधिकरणे क्तिन्॥ सूर्यस्य संबन्धिनि युद्धे पस्पृधानेभ्यः सूर्येण सह स्पर्धमानेभ्योऽतसाय्योऽभूत्॥

स सुन्वत इन्द्रः सूर्यमा देवो रिणङ्मर्त्याय स्तवान्।
आ यद्रयिं गुहदवद्यमस्मै भरदंशं नैतशो दशस्यन्॥ ५॥

सः। सुन्वते। इन्द्रः। सूर्यम्। आ। देवः। रिणक्। मर्त्याय। स्तवान्।
आ। यत्। रयिम्। गुहत्ऽअवद्यम्। अस्मै। भरत्। अंशम्। न। एतशः। दशस्यन्॥५॥

ᵛस्तवान् एतशेन स्तूयमानः ᵛदेवः द्योतमानः ᵛसः ᵛइन्द्रः ᵛसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते ᵛमर्त्याय मनुष्यायैतशाय ᵛसूर्यम् ᵛआ ᵛरिणक्। एतशेन स्पर्धमानं सूर्यं बलेनारेचयत्। तथा च निगमः– 'प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये सुष्विमावदिन्द्रः' (ऋ. सं. १. ६१. १५) इति। ᵛयत् यस्मात् ᵛएतशः सौवश्व्यो राजा ᵛदशस्यन् यजमानः ᵛअस्मै इन्द्राय ᵛगुहदवद्यं प्रच्छन्नावद्यं ᵛरयिं सोमरूपधनम्[4] ᵛआ ᵛभरत्[4] संपादयामास। तत्र दृष्टान्तः। ᵛअंशं ᵛन। यथा पिता अंशं भागं पुत्राय भरति तद्वत्॥ ॥ २३॥

स रन्धयत्सदिवः सारथये शुष्णमशुषं कुयवं कुत्साय।
दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य॥ ६॥

सः। रन्धयत्। सऽदिवः। सारथये। शुष्णम्। अशुषम्। कुयवम्। कुत्साय।
दिवःऽदासाय। नवतिम्। च। नव। इन्द्रः। पुरः। वि। ऐरत्। शम्बरस्य॥ ६॥

ᵛसदिवः दीप्तियुक्तः ᵛसः इन्द्रः ᵛसारथये आत्मनः सारथ्यं कुर्वते ᵛकुत्साय[5] राजर्षये ᵛशुष्णम्। शोषयति सर्वमिति शुष्णः कश्चिदसुरः। तम् ᵛअशुषं[6] न केनापि शोषणीयम्। ᵛकुयवम् एतन्नामानमसुरं ᵛरन्धयत्। रध्यतिर्वशगमने। वशमनयत्॥ यद्वा 'रध हिंसासंराद्ध्योः' इत्यस्य ण्यन्तस्य 'रधिजभोरचि' इति नुम्॥ अवधीत्। किंच सः ᵛइन्द्रः ᵛदिवोदासाय एतन्नामकाय राज्ञे ᵛशम्बरस्य असुरस्य ᵛनव ᵛनवतिं ᵛपुरः ᵛव्यैरत् विदारितवान्॥

---

[1] क-ख-ग-च-झ-ण-न-व–सूर्यसंभजनविषये भूते। [2] ख-ग-च-झ१-ण-ण१-त-थ-न-म-व–अहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयाम्। [3] क-झ-भ-म-व–'नृभ्यः' नास्ति। [4] क-झ–झ१-त-व–सोममभरत्; ण-न–सोममरम्भत्; थ–सोममारभत; म–सोममारभत्। [5] क-झ-थ-म-व–कुत्साय अरये (स्मै?); झ१– कुत्साय अस्मै। [6] म–असुरम्।

ए॒वा त॑ इन्द्रो॒चथ॑महेम श्र॒व॒स्या न त्मना॑ वा॒जय॑न्तः ।
अ॒श्याम॒ तत्साप्त॑माशुषा॒णा न॒नमो॑ व॒धरदे॑वस्य पी॒योः ॥ ७ ॥

ए॒व । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । उ॒चथ॑म् । अ॒हे॒म॒ । श्र॒व॒स्या । न । त्मना॑ । वा॒जय॑न्तः ।
अ॒श्याम॑ । तत् । साप्त॑म् । आ॒शु॒षा॒णाः । न॒नमः॑ । वधः॑ । अदे॑वस्य । पी॒योः ॥ ७ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛश्रवस्या ॥ ‘सुपां सुलुक्°’ इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अन्नेच्छया ᵛवाजयन्तः त्वां बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा श्रवस्या यशःकामनया वाजयन्तोऽन्नमिच्छन्तः ॥ इच्छायामपि णिच् दृश्यते । अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्त इति । क्यजन्तत्वे चित्प्रातिपदिकस्य[1] अन्तोदात्तत्वं स्यात् ‘वाजयन्तः शतक्रतुम्’ इति यथा ॥ तादृशा वयं ᵛते तुभ्यम् ᵛएव ᵛउचथं स्तोत्रं ᵛत्मना आत्मना स्वयमेव ᵛन ᵛअहेम इदानीं प्रापयेम ॥ ‘अहि गतौ’ । न संप्रत्यर्थे ॥ ᵛआशुषाणाः ॥ अश्नोतेः कानचि ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति लिट्यपि विकरणद्वय उप्रत्ययः स च ॥ त्वामश्नुवाना वयं[2] यदभिलषितं ᵛतत् ᵛसाप्तं सप्तपुरुषसंबन्धि साप्तपदीनं सख्यम् ᵛअश्याम व्याप्नुयाम । ᵛअदेवस्य देवान् इन्द्रादीनजानतः ᵛपीयोः ॥ पीयतिर्हिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य ᵛवधः ॥ वध्यन्ते शत्रवोऽनेनेति वधरायुधम् ॥ ᵛननमः तदधोऽनमयः ॥ ननमः । ‘णमु प्रह्वत्वे’ । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वः ॥

ए॒वा ते॑ गृत्सम॒दाः शू॑र॒ मन्मा॑व॒स्यवो॒ न व॒युना॑नि तक्षुः ।
ब्र॒ह्म॒ण्यन्त॑ इन्द्र ते॒ नवी॑य॒ इष॒मूर्जं॑ सुक्षि॒तिं सु॒म्नम॑श्युः ॥ ८ ॥

ए॒व । ते॒ । गृ॒त्स॒ऽम॒दाः । शू॒र॒ । मन्म॑ । अ॒व॒स्यवः॑ । न । व॒युना॑नि । त॒क्षुः॒ ।
ब्र॒ह्म॒ण्यन्तः॑ । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । नवी॑यः । इष॑म् । ऊर्ज॑म् । सु॒ऽक्षि॒तिम् । सु॒म्नम् । अ॒श्युः॒ ॥ ८ ॥

ᵛशूर बलवन् हे ᵛइन्द्र ते तुभ्यं ᵛगृत्समदाः । अत्र यास्कः–‘गृत्समदो गृत्समदनो गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः’ (निरु. ९. ५.) इति। तथाविधाः ᵛमन्म मननीयं स्तोत्रं ᵛते तुभ्यम् ᵛएव ᵛतक्षुः ततक्षुः चक्रुः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛअवस्यवो ᵛन ॥ अवः । गत्यर्थादवतेरसुनि रूपम् अव इति ॥ अवो गमनमिच्छन्तः पुमांसः ᵛवयुनानि मार्गान् यथा कुर्वन्ति तद्वत् । किंच ᵛनवीयः ॥ ‘सुपां सुलुक्°’ इति षष्ठ्या लुक् ॥ नवीयसो नवतरस्य ᵛते तव ᵛब्रह्मण्यन्तः स्तोत्रं कर्तुमिच्छन्तो गृत्समदाः ᵛसुक्षितिम् ᵛइषम् शोभननिवासोपेतमन्नम् ᵛऊर्जं बलं ᵛसुम्नं सुखं च ᵛअश्युः प्राप्नुयुः । एकस्मिन् गृत्समदे बहुवचनं परोक्षनिर्देशश्च ॥

---

[1] क-ज्ञ-न-म-व–तिप्रातिपादिकस्य; ज्ञ१–सति प्रातिपदिकस्य; ण–अपि प्रातिपदिकस्य । [2] व–त्वयं च ।

नू॒नं सा ते॒ प्रति॒ वरं॑ जरि॒त्रे दु॑ही॒यदि॑न्द्र॒ दक्षि॑णा म॒घोनी॑ ।
शिक्षा॑ स्तो॒तृभ्यो॒ माति॑ ध॒ग्भगो॑ नो बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीरा॑: ॥ ९ ॥

नू॒नम् । सा । ते॒ । प्रति॑ । वर॑म् । ज॒रि॒त्रे । दु॒ही॒यत् । इ॒न्द्र॒ । दक्षि॑णा । म॒घोनी॑ ।
शिक्ष॑ । स्तो॒तृऽभ्य॑: । मा । अति॑ । ध॒क् । भग॑: । न॒: । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीरा॑: ॥९॥

नूनं सा त इति सिद्धार्था ॥ २४ ॥

‘ वयं ते वयः ’ इति नवर्चं नवमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ वयं ते ’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवधार्यताम् ।

व॒यं ते॒ वय॑ इन्द्र वि॒द्धि षु ण॒: प्र भ॑रामहे वाज॒युर्न रथ॑म् ।
वि॒प॒न्यवो॒ दीध्य॑तो मनी॒षा सु॒म्नमिय॑क्षन्त॒स्त्वाव॑तो॒ नॄन् ॥ १ ॥

व॒यम् । ते॒ । वय॑: । इ॒न्द्र॒ । वि॒द्धि । सु । न॒: । प्र । भ॒रा॒म॒हे॒ । वा॒ज॒ऽयुः । न । रथ॑म् ।
वि॒प॒न्यव॑: । दीध्य॑तः । म॒नी॒षा । सु॒म्नम् । इय॑क्षन्तः । त्वाऽव॑तः । नॄन् ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛते तुभ्यं ᵛवयं ᵛवयः सोमलक्षणमन्नं ᵛप्र ᵛभरामहे प्रकर्षेण संपादयामः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛवाजयुर्न । यथान्नमात्मन इच्छन् पुमान् ᵛरथं शकटं संपादयति तद्वत् । एवं हविःसंपादकान् ᵛनः अस्मान् ᵛसु सुष्ठु ᵛविद्धि जानीहि ॥ विदेर्ज्ञानार्थस्य लोटि रूपम् । वाक्यादित्वादनिघातः ॥ किं कुर्वन्तो वयम् । ᵛविपन्यवः तव स्तोत्रं कुर्वाणाः । ᵛमनीषा मनस ईषया स्तुत्या ᵛदीध्यतः दीप्यमानाः ॥ ‘ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः ’ । व्यत्ययेन शतृ ॥ ᵛत्वावतः ॥ ‘ युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ’ इति वतुप् ॥ त्वत्सदृशान् ᵛनॄन् नेतॄनग्न्यादीन् ᵛसुम्नं सुखम् ᵛइयक्षन्तः याचमानाः । यद्वा सुम्नं सुखेन नॄन् नेतॄन् अग्न्यादीन् देवानियक्षन्तः ॥ इयक्षतिर्गतिकर्मा ॥ हविषा तान् प्राप्नुवन्तो वयं भरामहे इति समन्वयः ॥

त्वं न॑ इन्द्र॒ त्वाभि॑रू॒ती त्वा॑य॒तो अ॑भिष्टि॒पासि॒ जना॑न् ।
त्वमि॒नो दा॒शुषो॑ वरू॒तेत्थाधी॑र॒भि यो नक्ष॑ति त्वा ॥ २ ॥

त्वम् । न॒: । इ॒न्द्र॒ । त्वाभि॑: । ऊ॒ती । त्वा॒ऽय॒तः । अ॒भि॒ष्टि॒ऽपा । अ॒सि॒ । जना॑न् ।
त्वम् । इ॒नः । दा॒शुष॑: । व॒रू॒ता । इ॒त्थाऽधी॑: । अ॒भि । यः । नक्ष॑ति । त्वा॒ ॥ २ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वं ᵛत्वाभिः त्वदीयाभिः ᵛऊती ऊतिभिः पालनाभिः[1] ᵛनः अस्मान् पाहि । किंच ᵛत्वायतः ॥ ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । ‘ शतुरनुमः॰ ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ त्वत्कामान् ᵛजनान् ᵛअभिष्टिपा ॥ ‘ सुपां सुलुक्॰ ’ इति सोराकारः ॥ अभिष्टयोऽभिगन्तारः शत्रवः । तेभ्यः पाता रक्षकः

---

[1] ख-ग–पालनाभि(दि)ना; च–पालनादिना ।

vअसि भवसि । vदाशुषः हविर्दत्तवतः यजमानस्य vत्वम् vइनः ईश्वरः खलु vवरूता ॥ 'ग्रसितस्कभितस्तभित°[1]' इति निपातनादीकारस्य ऊकारः ॥ बाधकानां निवारकोऽसि । किंच त्वं तस्य स्तोतुः vइत्थाधीः एवंविधोपद्रवोपशमरूपकर्मासि[2] । vयः vत्वा त्वाम् vअभि vनक्षति हविषा परिचरति ॥

स नो युवेन्द्रो जोहूत्रः सखा शिवो नरामस्तु पाता ।
यः शंसन्तं यः शशमानमूती पचन्तं च स्तुवन्तं च प्रणेषत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इन्द्रः । जोहूत्रः । सखा । शिवः । नराम् । अस्तु । पाता ।
यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती । पचन्तम् । च । स्तुवन्तम् । च । प्रऽनेषत् ॥ ३॥

vयुवा तरुणो यष्टॄणां फलस्य शमयिता वा vजोहूत्रः स्तोतृभिराह्वातव्यो होतव्यो वा vसखा सखिभूतः vशिवः सुखकरः vसः vइन्द्रः vनराम् ॥ नृशब्दस्यामि छान्दसो गुणः नरशब्दस्य वा आमि आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुडभावः ॥ कर्मनेतॄणामस्माकं vपाता पालको भवति । vयः शस्त्राणि vशंसन्तं vयः च vशशमानम् ॥ 'शश प्लुतगतौ' ॥ क्रियाः कुर्वाणं पुरोडाशादिकानि[3] हवींषि vपचन्तं vस्तुवन्तं सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणम् । स्तुतशस्त्रयोः प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्यत्वेन[4] भेदस्य प्रतिपादितत्वात् अत्र पृथङ्निर्देशः[4] । एवमयं[5] यजमानम् vऊती ऊत्या रक्षणेन vप्रनेषत् । नयतेर्लेटि 'सिब्बहुलम्°' इति सिप् । अडागमः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥ कर्मणां पारं प्रापयेत्[6] ॥

तमु स्तुष इन्द्रं तं गृणीषे यस्मिन्पुरा वावृधुः शाशदुश्च ।
स वस्वः कामं पीपरदियानो ब्रह्मण्यतो नूतनस्यायोः ॥ ४ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुषे । इन्द्रम् । तम् । गृणीषे । यस्मिन् । पुरा । ववृधुः । शाशदुः । च ।
सः । वस्वः । कामम् । पीपरत् । इयानः । ब्रह्मण्यतः । नूतनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

vतमु तमेव vइन्द्रं vस्तुषे स्तौमि । तथा vतम् इन्द्रं vगृणीषे शंसामि ॥ उभयत्र पुरुषव्यत्ययः ॥ vयस्मिन् इन्द्रे vपुरा पूर्वं स्तोतारः vवावृधुः प्रवृद्धा अभवन् । vशाशदुश्च शत्रून् हिंसितवन्तश्च ॥ 'शद्लृ शातने' । लिटि 'तुजादीनाम्°' इत्यभ्यासस्य दीर्घः ॥ vइयानः स्तोतृभिर्याच्यमानः vसः इन्द्रः vब्रह्मण्यतः स्तोत्रमिच्छतः vनूतनस्य vआयोः मनुष्यस्य यजमानस्य vवस्वः वसुनः vकामम् अभिलाषं vपीपरत् अभिलषितफलदानेन पूरयतु ॥

---

[1] ख-ग-च-झ१-ण-ण१-त-थ-न-व–ग्रसितस्कभित । [2] त-थ–°शमनं (न)रूपकर्मासि । [3] ख-ग-ण-त-थ–पुरोडाशादिकम् । [4] झ१–प्रगीताप्रगीतभेदेन भेदः । [5] क-ख-ग-झ-ण-ण१-त-थ-न-म-व–एवं वयम् । [6] झ१-त-थ-व–प्रापयत् ।

सो अङ्गिरसामुचथा जुजुष्वान्ब्रह्मा तूतोदिन्द्रो गातुमिष्णन् ।
मुष्णन्नुषसः सूर्येण स्तवानश्नस्य चिच्छिश्नथत्पूर्व्याणि ॥ ५ ॥

सः । अङ्गिरसाम् । उचथा । जुजुष्वान् । ब्रह्म । तूतोत् । इन्द्रः । गातुम् । इष्णन् ।
मुष्णन् । उषसः । सूर्येण । स्तवान् । अश्नस्य । चित् । शिश्नथत् । पूर्व्याणि ॥ ५ ॥

ᵛअङ्गिरसां संबन्धीनि ᵛउचथा उक्थानि ᵛजुजुष्वान् ॥ ‘ जुषी प्रीतिसेवनयोः ’ इत्यस्य लिटि क्वसौ रूपम् ॥ सेवमानः ᵛसः ᵛइन्द्रः ᵛगातुं पणिभिरुपद्रुतानामङ्गिरसां मार्गम् ᵛइष्णन् प्रेरयन् ᵛब्रह्म तेषां स्तोत्रं कामप्रदानेन ᵛतूतोत् ॥ ‘ तु वृद्धौ ’ इत्यस्य लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्लुः ॥ अवर्धयत् । किंच ᵛस्तवान् स्तोतृभिः स्तूयमानः ᵛसूर्येण स्वात्मभूतेन ᵛउषसः ᵛमुष्णन् अपहरन् । उदिते हि सूर्ये उषसो व्यावर्तन्ते । तादृशः स इन्द्रः ᵛअश्नस्य । अश्नुते स्वतेजसा सर्वं जगदित्यश्नः कश्चिदसुरः । तस्य ᵛपूर्व्याणि पुरातनानि पुराणि बलानि वा ᵛशिश्नथत् अश्नथयत् शिथिलीचकार ॥ ॥२५॥

स ह श्रुत इन्द्रो नाम देव ऊर्ध्वो भुवन्मनुषे दस्मतमः ।
अव प्रियमर्शसानस्य साह्वाञ्छिरो भरद्दासस्य स्वधावान् ॥ ६ ॥

सः । ह । श्रुतः । इन्द्रः । नाम । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् । मनुषे । दस्मऽतमः ।
अव । प्रियम् । अर्शसानस्य । सह्वान् । शिरः । भरत् । दासस्य । स्वधाऽवान् ॥ ६ ॥

ᵛदेवः द्योतमानः ᵛश्रुतः कीर्तिमान् अत एव ᵛदस्मतमः सर्वैरतिशयेन दर्शनीयः ᵛसः ᵛइन्द्रः ᵛमनुषे मनोरर्थम् ᵛऊर्ध्वः ᵛभुवत् कामप्रदाने प्रवृत्ते उन्मुखः[1] भवतु ॥ ᵛनाम प्रसिद्धौ । ᵛह इति पूरणः ॥ तदुच्यते । ᵛसाह्वान् शत्रूनभिभवन् ᵛस्वधावान् बलवानिन्द्रः ᵛअर्शसानस्य लोकं बाधमानस्य ᵛदासस्य एतन्नामकस्यासुरस्य ᵛप्रियं ᵛशिरः ᵛअव ᵛभरत् अधः पातयतु ॥ हरतेर्लेट्यडागमः । हृग्रहोर्भः ॥

स वृत्रहेन्द्रः कृष्णयोनीः पुरंदरो दासीरैरयद्वि ।
अजनयन्मनवे क्षामपश्च सत्रा शंसं यजमानस्य तूतोत् ॥ ७ ॥

सः । वृत्रऽहा । इन्द्रः । कृष्णऽयोनीः । पुरम्ऽदरः । दासीः । ऐरयत् । वि ।
अजनयत् । मनवे । क्षाम् । अपः । च । सत्रा । शंसम् । यजमानस्य । तूतोत् ॥ ७ ॥

ᵛवृत्रहा वृत्रस्य हन्ता ᵛपुरंदरः शम्बरपुरां दारयिता ᵛसः ᵛइन्द्रः ᵛकृष्णयोनीः निकृष्टजातीः ᵛदासीः उपक्षपयित्रीरासुरीः सेनाः ᵛवि ᵛऐरयत् व्यनुदत् । किंच ᵛमनवे मनोरर्थं ᵛक्षां पृथिवीम् ᵛअपः

---

१. ज-ण-त-थ-न-व–उदङ्मुखः ।

उदकानि ᵛच ᵛअजनयत् । ᵛयजमानस्य ᵛसत्रा महान्तं ᵛशंसम् अभिलाषं ᵛतूतोत् कामप्रदानेन पूरयतु ॥ 'तु वृद्धौ' इति सौत्रो धातुः । शपः श्लुः । तुजादित्वाद्दीर्घः ॥ यद्वा सत्रा महत् शंसं शंसनीयं शस्त्रं कामप्रदानेन वर्धयतु । यद्वा कृष्णयोनीः कृष्णाख्येनासुरेण निषिक्तरेतस्का दासीर्भार्या व्यैरयत् व्यनुदत् । तथा मन्त्रः–'यः कृष्णगर्भा निरहन्नृजिश्वना' (ऋ. सं. १. १०१. १) इति ॥

तस्मै॑ तव॒स्य॑१॒मनु॑ दायि स॒त्रेन्द्रा॑य दे॒वेभि॒रर्ण॑सातौ ।
प्रति॒ यद॑स्य॒ वज्रं॑ बा॒ह्वोर्धुर्ह॒त्वी दस्यू॒न्पुर॒ आय॑सी॒र्नि॑ ता॑रीत् ॥ ८ ॥

तस्मै॑ । त॒व॒स्य॑म् । अनु॑ । दा॒यि॒ । स॒त्रा । इन्द्रा॑य । दे॒वेभिः॑ । अर्ण॑ऽसातौ ।
प्रति॑ । यत् । अ॒स्य॒ । वज्र॑म् । बा॒ह्वोः । धुः ।
ह॒त्वी । दस्यू॑न् । पुरः॑ । आय॑सीः । नि । ता॒री॒त् ॥ ८ ॥

ᵛदेवेभिः देवनशीलैः स्तोतृभिः ᵛअर्णसातौ उदकलाभे निमित्ते ᵛतस्मै ᵛइन्द्राय ᵛतवस्यं तवसे बलाय हितं बलवर्धनं हविः ᵛसत्रा संततं सर्वेष्वहःसु ᵛअनु अनुक्रमेण सवनत्रये ᵛदायि अदायि । यद्वा तवस्यम् । यद्बलं प्रवृद्धाय दीयते तत्तवस्यम् । देवेभिर्देवैरुदकभजनेऽनुक्रमेण तद्बलं तस्मा इन्द्रायादायि । तथा मन्त्रः–'अनु ते दायि मह इन्द्रियाय' (ऋ. सं. ६. २५. ८) इति । ᵛयत् यदा ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛबाह्वोः ᵛवज्रं ᵛप्रति ᵛधुः स्तोतारोऽसुरवधसूचकेन स्तोत्रेण प्रतिनिदधुः । स्तूयमानो हीन्द्रो दस्युवधार्थं वज्रमादत्ते ॥ दधुः । दधातेर्लुङि 'गातिस्था०' इति सिचो लुक् । 'आतः' इति झेर्जुस् ॥ ततस्तेन वज्रेण ᵛदस्यून् असुरान् ᵛहत्वी हत्वा तदीयाः ᵛआयसीः अयोमयीः ᵛपुरः ᵛनि ᵛतारीत् नितरामनाशयत् ॥

नू॒नं सा ते॒ प्रति॒ वरं॑ जरि॒त्रे दु॑ही॒यदि॑न्द्र॒ दक्षि॑णा म॒घोनी॑ ।
शिक्षा॑ स्तो॒तृभ्यो॒ माति॑ ध॒ग्भगो॑ नो बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ ९ ॥

नू॒नम् । सा । ते॒ । प्रति॑ । वर॑म् । ज॒रि॒त्रे । दु॒ही॒यत् । इ॒न्द्र॒ । दक्षि॑णा । म॒घोनी॑ ।
शिक्ष॑ । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । मा । अति॑ । ध॒क् । भगः॑ । नः॒ । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥९॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २६ ॥

'विश्वजिते' इति षडृचं दशमं सूक्तं गार्त्समदमैन्द्रम् । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टाः पञ्च जगत्यः ॥ तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च–'विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

वि॒श्वा॒जिते॑ धन॒जिते॑ स्व॒र्जिते॑ सत्रा॒जिते॑ नृ॒जित॑ उर्व॒रा॒जिते॑ ।
अ॒श्व॒जिते॑ गो॒जिते॑ अ॒ब्जिते॑ भ॒रेन्द्रा॑य॒ सोमं॑ यज॒ताय॑ ह॒र्यत॑म् ॥ १ ॥

वि॒श्व॒ऽजिते॑ । ध॒न॒ऽजिते॑ । स्वः॒ऽजिते॑ । स॒त्रा॒ऽजिते॑ । नृ॒ऽजिते॑ । उ॒र्व॒रा॒ऽजिते॑ ।
अ॒श्व॒ऽजिते॑ । गो॒ऽजिते॑ । अ॒प्ऽजिते॑ । भ॒र॒ । इन्द्रा॑य । सोम॑म् । य॒ज॒ताय॑ । ह॒र्यत॑म् ॥१॥

हे अध्वर्यो ^{v}इन्द्राय ^{v}सोमं ^{v}भर संपादय । कीदृशाय । ^{v}विश्वजिते सर्वस्य जेत्रे । तं प्रपञ्चयति । ^{v}धनजिते शत्रुविजयेन तदीयधनानां जेत्रे । ^{v}स्वर्जिते स्वर्गस्य जेत्रेऽधिपतये । ^{v}सत्राजिते सत्रा संततं जयशीलाय महतो जेत्रे वा । ^{v}नृजिते नृणां नायकानां जेत्रे । ^{v}उर्वराजिते । उर्वरा सर्व- सस्याढ्या भूः । तस्या जेत्रे । ^{v}अश्वजिते ^{v}गोजिते बलेनापहृतानां गवां जेत्रे । ^{v}अब्जिते वृत्रेणाक्रान्ता- नामपां जेत्रे । ^{v}यजताय यजनीयाय तस्मा इन्द्राय ^{v}हर्यतम् ॥ ' हर्य गतिकान्त्योः ' । ' भृमृदृशि' इत्यादिना कर्मण्यतच् ॥ कमनीयं स्पृहणीयं वा सोमं भरेति समन्वयः ॥

अभिभुवेऽभिभङ्गाय वन्वतेऽषाळ्हाय सहमानाय वेधसे ।
तुविग्रये वह्नये दुष्टरीतवे सत्रासाहे नम इन्द्राय वोचत ॥ २ ॥

अभिऽभुवे । अभिऽभङ्गाय । वन्वते । अषाळ्हाय । सहमानाय । वेधसे ।
तुविऽग्रये । वह्नये । दुस्तरीतवे । सत्राऽसहे । नमः । इन्द्राय । वोचत ॥ २ ॥

^{v}अभिभुवे सर्वस्याभिभवित्रे ^{v}अभिभङ्गाय असुराणां भञ्जकाय ^{v}वन्वते ॥ ' वन षण संभक्तौ'। व्यत्ययेन उप्रत्ययः ॥ शत्रूणां धनानां[1] संभजकाय[1] । ^{v}अषाळ्हाय ॥ सहेः कर्मणि निष्ठा । उत्वाभाव- श्छान्दसः ॥ शत्रुभिरनभिभूताय । ^{v}सहमानाय सर्वसहाय ^{v}वेधसे सर्वस्य विधात्रे । ^{v}तुविग्रये पूर्णग्रीवाय ॥ यद्वा ' गॄ शब्दे ' । औणादिकः कर्मणि क्रिप्रत्ययः ॥ तुविभिर्बहुभिः स्तोतव्याय । ^{v}वह्नये सर्वस्य वोढ्रे ^{v}दुष्टरीतवे अन्यैर्दुस्तराय दुर्हिंसाय । ^{v}सत्रासहे[2] सर्वदाभिभवित्रे महतोऽभिभवित्रे वा एवंविधाय ^{v}इन्द्राय ^{v}नमः नमःशब्दपूर्वकं स्तोत्रं ^{v}वोचत हे स्तोतारो यूयं ब्रूत ॥ ब्रूञो लुङि ' ब्रुवो वचिः ' । ' अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ' इत्यङादेशः । ' वच उम् ' इत्युम् । गुणः ॥

सत्रासाहो जनभक्षो जनंसहश्च्यवनो युध्मो अनु जोषमुक्षितः ।
वृतंचयः सहुरिर्विक्ष्वारित इन्द्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्या ॥ ३ ॥

सत्राऽसहः । जनऽभक्षः । जनम्ऽसहः । च्यवनः । युध्मः । अनु । जोषम् । उक्षितः ।
वृतम्ऽचयः । सहुरिः । विक्षु । आरितः । इन्द्रस्य । वोचम् । प्र । कृतानि । वीर्या ॥३॥

^{v}सत्रासहः[3] बहूनामभिभविता ^{v}जनभक्षः जनानां यजमानानां कामप्रदानेन संभक्ता तैः संभजनीय इति वा । ^{v}जनंसहः बलिनां जनानामभिभविता ^{v}च्यवनः शत्रूणां च्यावयिता स्वस्थानात् । ^{v}युध्मः योद्धा ^{v}जोषम् ^{v}अनु प्रीतिमनु ^{v}उक्षितः सिक्तः सोमेन । ^{v}वृतंचयः वृतस्याभीष्टस्याचेता संचेता दातेत्यर्थः । यद्वा वर्तते पुनःपुनरभिमुखमागच्छतीति वृत् शत्रुः । तं चयते हिनस्तीति वृतंचयः । चयतिर्हिंसाकर्मा । तथा च ब्राह्मणं–' यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते वैनं स यदि वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते त्वेवैनम् ' (ऐ. ब्रा. २. ७) इति । ^{v}सहुरिः ॥ ' जसिसहोरुरिन् '

---

[1] क-म–वधं संभजनाय; ख-ग-ण१–धनानां संभजनस्य; झ–वधं संभजनय; झ१–वधभञ्जनाय; ण-त-थ-न–वधं भञ्जनाय; व–वधं भञ्जमानाय । [2] ख-ग-ण-थ–सत्रासाहे । [3] थ-म–सत्रासाहः ।

इत्युरिन्प्रत्ययः ॥ अभिभविता शत्रूणां ^{v}विक्षु प्रजासु ^{v}आरितः पालकत्वेन प्रापितो भवति । तादृशस्य ^{v}इन्द्रस्य ^{v}कृतानि वृत्रहननादिरूपाणि ^{v}वीर्या सामर्थ्यानि ^{v}प्र ^{v}वोचं प्रकर्षेण वदामि ॥

अ॒ना॒नु॒दो वृ॑ष॒भो दोध॑तो व॒धो ग॑म्भी॒र ऋ॒ष्वो अस॑मष्टकाव्यः ।
र॒ध्र॒चो॒दः श्नथ॑नो वीळि॒तस्पृ॒थुरिन्द्र॑ः सुय॒ज्ञ उ॒षस॒ः स्व॑र्जनत् ॥ ४ ॥

अ॒न॒नु॒ऽदः । वृ॒ष॒भः । दोध॑तः । व॒धः । ग॒म्भी॒रः । ऋ॒ष्वः । अस॑मष्टऽकाव्यः ।
र॒ध्र॒ऽचो॒दः । श्नथ॑नः । वी॒ळि॒तः । पृ॒थुः । इन्द्र॑ः । सु॒ऽय॒ज्ञः । उ॒षस॑ः । स्व॑ः । ज॒न॒त् ॥४॥

^{v}अनानुदः[1] । अनु पश्चाद्ददातीत्यनुदः । ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इति कर्तरि कः । स नास्ति यस्य स तथोक्तः । प्रभूतधनदानेन समानः[2] नास्तीत्यर्थः । अत एव ^{v}वृषभः कामानां वर्षिता । ^{v}दोधतः ॥ दुधिर्हिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य ^{v}वधः हन्ता ^{v}गम्भीरः महत्त्वेन गाम्भीर्योपेतः । ^{v}ऋष्वः महान् यद्वा दर्शनीयः सर्वैः । ^{v}असमष्टकाव्यः ॥ ‘ अशू व्याप्तौ ’ ॥ कर्मणि निष्ठा । ऊदित्त्वात् इड्विकल्पः । नञ्समासः ॥ अन्यैरव्याप्तकर्मा । ^{v}रध्रचोदः ॥ ‘ रध हिंसासंराद्ध्योः ’ ॥ रध्राणां समृद्धानां प्रेरकः । यद्वा हिंसकानां[3] शत्रूणां[3] चोदकः । ^{v}श्नथनः शत्रूणां बलापहारेण शातयिता । ^{v}वीळितः दृढाङ्गः ^{v}पृथुः स्वतेजसा जगद्व्याप्य वर्तमानः ^{v}सुयज्ञः सुकर्मा । एतादृशः ^{v}इन्द्रः ^{v}उषसः ^{v}स्वः सूर्यं ज्योतिः । ‘ स्वः सूर्यः ’ इति हि ब्राह्मणम् । सूर्यं च ^{v}जनत् प्रादुश्चकार ॥

य॒ज्ञेन॑ गा॒तुम॒प्तुरो॑ विविद्रिरे॒ धियो॑ हिन्वा॒ना उ॒शिजो॑ मनी॒षिण॑ः ।
अ॒भि॒स्वरा॑ नि॒षदा॒ गा अ॑व॒स्यव॒ इन्द्रे॑ हिन्वा॒ना द्रवि॑णान्याशत ॥ ५ ॥

य॒ज्ञेन॑ । गा॒तुम् । अ॒प्ऽतुर॑ः । वि॒वि॒द्रि॒रे । धिय॑ः । हि॒न्वा॒नाः । उ॒शिज॑ः । म॒नी॒षिण॑ः ।
अ॒भि॒ऽस्वरा॑ । नि॒ऽसदा॑ । गाः । अ॒व॒स्यव॑ः । इन्द्रे॑ । हि॒न्वा॒नाः । द्रवि॑णानि । आ॒श॒त ॥ ५ ॥

^{v}धियो ^{v}हिन्वानाः स्तुतीरिन्द्रे प्रेरयन्तः ^{v}उशिजः इन्द्रं कामयमानाः ^{v}मनीषिणः मेधाविनोऽङ्गिरसः ^{v}अप्तुरः अपां प्रेरकादिन्द्रात् ^{v}गातुं गवां मार्गं ^{v}यज्ञेन तपसा ^{v}विविद्रिरे लेभिरे । ततः ^{v}अवस्यवः रक्षणमिच्छन्तः ^{v}इन्द्रे ^{v}गाः स्तुतीः ^{v}हिन्वानाः ॥ ‘ हि गतिवृद्ध्योः ’ । स्वादिः ॥ प्रेरयन्तस्तेऽङ्गिरसः ^{v}अभिस्वरा अभितः स्वरः स्वरणं शब्दनं यस्य तेन स्तोत्रेण ^{v}निषदा उपसदेन च ^{v}द्रविणानि गोधनानि ^{v}आशत प्राप्नुवन् ॥ अश्नोतेर्लुङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् ॥

---

[1] त–अननुदः । [2] क-ञ-ण-त-थ-न-म-व–समानोऽनु । [3] ख-ग-च-झ१-ण-ण१-त-थ-न-व–शत्रूणां हिंसकानाम् ।

इन्द्र॒ श्रेष्ठा॑नि द्रवि॑णानि धेहि॒ चित्तिं॒ दक्ष॑स्य सुभग॒त्वम॒स्मे ।
पोषं॑ रयी॒णामरि॑ष्टिं त॒नूनां॑ स्वा॒द्मानं॑ वा॒चः सु॑दिन॒त्वमह्ना॑म् ॥ ६ ॥

इन्द्र॑ । श्रेष्ठा॑नि । द्रवि॑णानि । धे॒हि॒ । चित्ति॑म् । दक्ष॑स्य । सु॒भ॒ग॒ऽत्वम् । अ॒स्मे इति॑ ।
पोष॑म् । र॒यी॒णाम् । अरि॑ष्टिम् । त॒नूना॑म् । स्वा॒द्मान॑म् । वा॒चः । सु॒दि॒न॒ऽत्वम् । अह्ना॑म् ॥६॥

हे ˅इन्द्र ˅श्रेष्ठानि उत्तमानि ˅द्रविणानि धनान्यस्मभ्यं ˅धेहि निधेहि । ˅दक्षस्य । दक्षेर्भावे घञ् ॥ कर्मकरणसामर्थ्यस्य ˅चित्तिं ख्यातिं धेहि । ˅अस्मे अस्मभ्यं ˅सुभगत्वं शोभनधनवत्त्वं सौभाग्यं वा धेहि[1] । ˅रयीणां त्वया दत्तानां धनानां ˅पोषं समृद्धिं धेहि । ˅तनूनाम् अङ्गानाम् यद्वा तायत एभिः कुलमिति तन्वः पुत्राः । तनोतेः करणे उप्रत्ययः । तेषाम् ˅अरिष्टिम् अहिंसां धेहि । तथा अस्मदीयायाः ˅वाचः ˅स्वाद्मानं स्वादुताम् । ˅अह्नां ˅सुदिनत्वं शोभनदिनत्वं[2] धेहि । येषु हीन्द्रादयो देवा इज्यन्ते तानि सुदिनानि । तेषां भावः सुदिनत्वम् ॥ ॥ २७ ॥

‘ त्रिकद्रुकेषु ’ इति चतुरृचमेकादशं सूक्तं गार्त्समदमैन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका–‘ त्रिकद्रुकेषु चतुष्कमष्ट्याद्यतिशाक्वरमन्त्याष्टिर्वा ’ इति । आद्यायामष्टिश्छन्दश्चतुःषष्ट्यक्षरा । अवशिष्टाः षष्ट्यक्षरा अतिशक्वर्यः । अन्त्याष्टिर्वा । षोडशिशस्त्रे ‘ त्रिकद्रुकेषु ’ इति तृचः । सूत्रितं–‘ त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिति तृचावातिच्छन्दसौ ’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥ अविवाक्येऽहनि मरुत्वतीये प्रतिपत्तृचस्य ‘ त्रिकद्रुकेषु ’ इति प्रथमा । ‘ दशमेऽहनि ’ इति खण्डे सूत्रितम्–‘ आ त्वा रथं यथोतय इत्येतस्याः स्थाने त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति ’ (आश्व. श्रौ. ८.१२) इति । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि मरुत्वतीय आद्या । ‘ तस्य विशेषान्वक्षामः ’ इति खण्डे सूत्रितं–‘ त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् ’ (आश्व. श्रौ. १०. १०) इति ॥ महाव्रतेऽपि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियस्तृचः । ‘ त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति स्तोत्रियः ’ (ऐ. आ. ५.१) इति सूत्रितम् ॥

त्रिक॑द्रुकेषु महि॒षो यवा॑शिरं तुवि॒शुष्म॑स्तृ॒पत्सोम॑मपिब॒द्विष्णु॑ना
सु॒तं यथाव॑शत् । स ईं॑ ममाद॒ महि॒ कर्म॒ कर्त॑वे
म॒हामु॒रुं सैनं॑ सश्च॒द्दे॒वो दे॒वं स॒त्यमिन्द्रं॑ स॒त्य इन्दुः॑ ॥ १ ॥

त्रिऽक॑द्रुकेषु । म॒हि॒षः । यव॑ऽआशिरम् । तु॒वि॒ऽशुष्मः॑ ।
तृ॒पत् । सोम॑म् । अ॒पि॒ब॒त् । विष्णु॑ना । सु॒तम् । यथा॑ । अव॑शत् ।
सः । ई॒म् । म॒मा॒द॒ । महि॑ । कर्म॑ । कर्त॑वे । म॒हाम् । उ॒रुम् ।
सः । ए॒न॒म् । स॒श्च॒त् । दे॒वः । दे॒वम् । स॒त्यम् । इन्द्र॑म् । स॒त्यः । इन्दुः॑ ॥ १ ॥

---

[1] क-ञ-म-निधेहि ।
[2] त-थ-शोभनत्वम् ।

गृत्समदो ब्रूते । ᵛमहिषः महान् पूज्यः ᵛतुविशुष्मः बहुबलः[1] ᵛतृपत् ॥ ‘ तृप प्रीणने ’ । तुदादिः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ॥ तृप्यन् इन्द्रः ᵛत्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेष्वाभिप्लविकेष्वहःसु ᵛसुतम् अभिषुतं ᵛयवाशिरं यवमयैः सक्तुभिर्मिश्रितम् ॥ आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विपि ‘ अपस्पृधेथाम्° ’ इत्यादिना शिर इत्यादेशः ॥ तं ᵛसोमं ᵛविष्णुना सह ᵛअपिबत् । ᵛयथावशत् पूर्वं यथा तं सोममकामयत तथापिबत् ॥ ‘ वश कान्तौ ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुगभावः ॥ पीतः ᵛसः सोमः ᵛमहां महान्तम् ᵛउरुं तेजसा विस्तीर्णम् ᵛईम् एनमिन्द्रं ᵛममाद अमादयत् । किमर्थम् । ᵛमहि महत् वृत्रहननादिलक्षणं[2] ᵛकर्म ᵛकर्तवे कर्तुम् । ᵛसत्यः ᵛइन्दुः स्रवन् ᵛदेवः दीप्यमानः ᵛसः सोमः ᵛसत्यं यथार्थभूतं ᵛदेवं सोमं कामयमानम् ᵛइन्द्रं ᵛसश्चत् । सश्चतिर्व्याप्तिकर्मा । व्याप्नोतु ॥

अध॒ त्विषीमाँ॑ अ॒भ्योज॑सा॒ क्रिविं॑ यु॒धाभ॑व॒दा रोद॑सी अपृणदस्य म॒ज्मना॒ प्र वा॑वृधे ।
अध॑त्ता॒न्यं ज॒ठरे॒ प्रेम॑रिच्यत॒ सैनँ᳚ सश्चद्दे॒वो दे॒वं स॒त्यमिन्द्रँ᳚ स॒त्य इन्दु॑ः ॥ २ ॥

अध॑ । त्विषि॑ऽमान् । अ॒भि । ओज॑सा । क्रिवि॑म् । यु॒धा । अ॒भ॒व॒त् । आ ।
रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒पृ॒ण॒त् । अ॒स्य॒ । म॒ज्मना॑ । प्र । व॒वृ॒धे॒ ।
अध॑त्त । अ॒न्यम् । ज॒ठरे॑ । प्र । ई॒म् । अ॒रि॒च्य॒त ।
सः । ए॒न॒म् । स॒श्च॒त् । दे॒वः । दे॒वम् । स॒त्यम् । इन्द्र॑म् । स॒त्यः । इन्दु॑ः ॥ २ ॥

ᵛअध अथ सोमपानानन्तरं ᵛत्विषीमान् दीप्तिमानिन्द्रः ᵛओजसा बलेन ᵛक्रिविं नामासुरं ᵛयुधा युद्धेन ᵛअभि ᵛअभवत् अभिभूतवान् । किंच स इन्द्रः ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛआ ᵛअपृणत् स्वतेजसा समन्तात् पूरयामास । तथा ᵛअस्य पीतस्य सोमस्य ᵛमज्मना बलेन ᵛप्र ᵛवावृधे प्रकर्षेण वर्धते । यद्वा अस्य क्रिवेरसुरस्य मज्मना सारेण रोदसी अपूरयत् । ᵛसः इन्द्रः सोमं द्वेधा विभज्य ᵛअन्यं भागं स्वकीये ᵛजठरे ᵛअधत्त । ᵛईम् एनम् अपरं भागं देवेभ्यः ᵛप्र ᵛअरिच्यत प्रारेचयत् । एतेनार्धमिन्द्राय अर्धमन्येभ्यः[3] देवेभ्य इत्युक्तं भवति । तथा तैत्तिरीयकं–‘ यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः ’ (तै. सं. ५. ४. ८. ३) इति ॥

सा॒कं जा॒तः क्रतु॑ना सा॒कमोज॑सा ववक्षिथ सा॒कं वृ॒द्धो वी॒र्यैं᳚ः
सास॒हिर्मृधो॒ विच॑र्षणिः । दाता॒ राध॑ः स्तुव॒ते काम्यं॒ वसु॒
सैनँ᳚ सश्चद्दे॒वो दे॒वं स॒त्यमिन्द्रँ᳚ स॒त्य इन्दु॑ः ॥ ३ ॥

सा॒कम् । जा॒तः । क्रतु॑ना । सा॒कम् । ओज॑सा । व॒व॒क्षि॒थ ।
सा॒कम् । वृ॒द्धः । वी॒र्यैः᳚ । स॒स॒हिः । मृध॑ः । विऽच॑र्षणिः ।
दाता॑ । राध॑ः । स्तु॒व॒ते । काम्य॑म् । वसु॑ ।
सः । ए॒न॒म् । स॒श्च॒त् । दे॒वः । दे॒वम् । स॒त्यम् । इन्द्र॑म् । स॒त्यः । इन्दु॑ः ॥ ३ ॥

---

[1] त-थ–बहुलबलः । [2] म–महनीयत्वादिलक्षणम् । [3] म–अर्धमन्येभ्योऽपि ।

ᵛक्रतुना कर्मणा प्रज्ञया वा ᵛसाकं सह ᵛजातः ᵛसाकमोजसा बलेन सह ᵛववक्षिथ विश्वं वोढुमिच्छसि ॥ वहेः सनन्तस्य लिटि मन्त्रत्वादाम् न भवति ॥ किंच त्वं ᵛवीर्यैः शत्रुहननादिलक्षणैः पराक्रमैः ᵛसाकं सह[1] ᵛवृद्धः[1] प्रवृद्धः ᵛमृधः हिंसकान् संग्रामान्वा ᵛसासहिः । 'न लोकाव्यय॰' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तेषामभिभविता ᵛविचर्षणिः पुण्यकृतः अपुण्यकृतश्च[2] विशेषेण द्रष्टा ᵛस्तुवते स्तोत्रं कुर्वाणाय यजमानाय ᵛराधः साधकं ᵛकाम्यं प्रार्थनीयं ᵛवसु धनं ᵛदाता सन् ववक्षिथेति समन्वयः । सैनमिति परोक्षनिर्देशः सिद्धार्थश्च ॥

तव॒ त्यन्नर्यं॑ नृ॒तोऽप॑ इन्द्र प्रथ॒मं पू॒र्व्यं॑ दि॒वि प्र॒वाच्यं॑ कृ॒तम् ।
यद्दे॒वस्य॒ शव॑सा॒ प्रारि॑णा॒ असुं॑ रि॒णन्न॒पः ।
भुव॒द्विश्व॑म॒भ्यादे॑व॒मोज॑सा वि॒दादूर्जं॑ श॒तक्र॑तुर्वि॒दादिष॑म् ॥ ४ ॥

तव॑ । त्यत् । नर्य॑म् । नृ॒तो॒ इति॑ । अप॑: । इ॒न्द्र॒ । प्र॒थ॒मम् । पू॒र्व्य॑म् । दि॒वि । प्र॒ऽवाच्य॑म् । कृ॒तम् ।
यत् । दे॒वस्य॑ । शव॑सा । प्र । अरि॑णाः । असु॑म् । रि॒णन् । अ॒पः ।
भुव॑त् । विश्व॑म् । अ॒भि । अदे॑वम् । ओज॑सा । वि॒दात् । ऊर्ज॑म् ।
श॒तऽक्र॑तुः । वि॒दात् । इष॑म् ॥ ४ ॥

ᵛनृतो सर्वेषां नर्तयितः हे ᵛइन्द्र ᵛनर्यं नराणां हितकरं ᵛप्रथमं प्रततम्[3] ॥ 'प्रथमं प्रततम्' इति यास्कः । ᵛपूर्व्यं पूर्वकालभवं त्वया ᵛकृतं ᵛतव ᵛत्यत् तत् ᵛअपः कर्म ᵛदिवि स्वर्गलोके ᵛप्रवाच्यं प्रकर्षेण वक्तव्यम् । श्लाघनीयमित्यर्थः । किं तत् । ᵛदेवस्य विजिगीषोरसुरस्य ᵛअसुं प्राणं ᵛरिणन् हिंसन् त्वं ᵛअपः तेन निरुद्धान्युदकानि ᵛप्रारिणाः प्रैरयः इति यदेतत्कर्म तत्प्रवाच्यमिति समन्वयः । परोक्षनिर्देशोऽवशिष्टः[4] । स इन्द्रः ᵛविश्वं व्याप्तम् ᵛअदेवं तमोरूपमसुरम् ᵛओजसा बलेन ᵛअभि ᵛभुवत् अभिभवतु । किंच ᵛशतक्रतुः इन्द्रः ᵛऊर्जं बलं ᵛविदात् लभतु । ᵛइषं हविर्लक्षणमन्नं च[5] ᵛविदात् ॥ 'विदिर् लाभे' । शविकरणी । लेटयाडागमः[6] ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रेदमेकोनविंशत्यृचं गार्त्समदं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका– 'गणानामेकोना ब्राह्मणस्पत्यं ह बार्हस्पत्यास्तु दृष्टलिङ्गाः पञ्चदश्यन्त्ये त्रिष्टुभौ' इति । पञ्चदश्येकोनविंशी च त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । यासु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बार्हस्पत्याः । शिष्टा ब्राह्मणस्पत्याः ॥ प्रवर्ग्ये अभिष्टवे[7] एतत्सूक्तम् । 'स्पृष्टोदकम्' इति खण्डे सूत्रितं— 'गणानां त्वा प्रथश्च यस्य' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

---

१. ण-त-थ-म–'सह वृद्धः' नास्ति । २. म–पापकृतश्च । ३. थ–प्रतमम् । ४. क-ख-ग-ण-ण१-न-व–परोक्षनिर्देशो वसिष्ठः; झ-झ१–परोक्षनिर्देशो वाशिष्टः ; च-त-थ–परोक्षनिर्देशोऽविशिष्टः । ५. ख-ग-ण-त-थ–'च' नास्ति । ६. ग-ण-ण१-न–लेट्यडागमः । ७. म–अभिष्टवे एव ।

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥ १ ॥

गणानाम् । त्वा । गणऽपतिम् । हवामहे । कविम् । कवीनाम् । उपमश्रवःऽतमम् ।
ज्येष्ठऽराजम् । ब्रह्मणाम् । ब्रह्मणः । पते ।
आ । नः । शृण्वन् । ऊतिऽभिः । सीद । सदनम् ॥ १ ॥

हे ^{v}ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽन्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पते पालयितः ^{v}गणानां देवादिगणानां संबन्धिनं ^{v}गणपतिं स्वीयानां पतिम् । ^{v}कवीनां क्रान्तदर्शिनां ^{v}कविम् । ^{v}उपमश्रवस्तमम् । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । सर्वेषामन्नानामुपमानं श्रवोऽन्नं यस्य स तथोक्तः । अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः ॥ उपमा 'माङ् माने' । 'आतश्चोपसर्गे' करणेऽङ्प्रत्ययः । 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोः°' इति ह्रस्वत्वम् ॥ ^{v}ज्येष्ठराजम् । ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः । तेषां मध्ये राजन्तं ^{v}ब्रह्मणां मन्त्राणां स्वामिनं ^{v}त्वा त्वां ^{v}हवामहे अस्मिन् कर्मण्याह्वयामः । किंच ^{v}नः अस्माकं स्तुतीः ^{v}शृण्वन् त्वं ^{v}ऊतिभिः पालनैर्हेतुभूतैः ^{v}सादनम् । सीदन्त्यस्मिन्निति सदनम् । यज्ञगृहं ^{v}आ ^{v}सीद उपविश ॥

देवाश्चित्ते असुर्य प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः ।
उस्राइव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ २ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्य । प्रऽचेतसः । बृहस्पते । यज्ञियम् । भागम् । आनशुः ।
उस्राःऽइव । सूर्यः । ज्योतिषा । महः । विश्वेषाम् । इत् । जनिता । ब्रह्मणाम् । असि ॥२॥

^{v}असुर्य असुराणां हन्तः हे ^{v}बृहस्पते ^{v}प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः ^{v}ते त्वदीयाः ^{v}देवाश्चित् देवा अपि ^{v}यज्ञियं यज्ञार्हं ^{v}भागम् ^{v}आनशुः प्राप्नुवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणम् । प्रकृष्टज्ञानवतस्ते तव संबन्धिनो देवा इति योजनीयम् । यद्वा प्रचेतसः । विभक्तिपरिणामः । प्रचेतसि त्वयि सति देवा यज्ञियं भागमानशिरे । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां रक्षोघ्नमन्त्रैरपाकरणात् । 'न वै ब्रह्मण्वद्रिष्यति' (ऐ. ब्रा. १. १३) इति श्रवणात् । ^{v}ज्योतिषा तेजसा ^{v}महः मंहनीयः[1] ^{v}सूर्यः ^{v}उस्राइव । उस्राः[2] किरणाः ॥ 'स्फायितञ्चि°' इत्यादिना रक्प्रत्ययः ॥ यथा किरणान् जनयति तथा ^{v}विश्वेषां सर्वेषां ^{v}ब्रह्मणां[3] मन्त्राणां[3] ^{v}जनिता जनयितैव ^{v}असि ॥ 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णिलोपः ॥

---

[1] क-ख-ग-ज्ञ-न-म–महनीयः । [2] म–सत्वेषु (? वसत्येषु) परं तेज इति उस्राः । [3] म–ब्राह्मणानाम् ।

आ वि॒बाध्या॑ परि॒राप॒स्तमाँ॑सि च॒ ज्योति॑ष्मन्तं॒ रथ॑मृ॒तस्य॑ तिष्ठसि ।
बृह॑स्पते भी॒मम॑मित्र॒दम्भ॑नं र॒क्षो॒हणं॑ गो॒त्र॒भिदं॑ स्व॒र्विद॑म् ॥ ३ ॥

आ । वि॒ऽबाध्य॑ । प॒रि॒ऽरपः॑ । तमां॑सि । च॒ । ज्योति॑ष्मन्तम् । रथ॑म् । ऋ॒तस्य॑ । ति॒ष्ठ॒सि॒ ।
बृह॑स्पते । भी॒मम् । अ॒मि॒त्र॒ऽदम्भ॑नम् । र॒क्षः॒ऽहन॑म् । गो॒त्र॒ऽभिद॑म् । स्व॒ःऽविद॑म् ॥ ३ ॥

हे Vबृहस्पते Vपरिरपः । परितो रपः पापरूपं रक्षः ॥ यद्वा ‘रप लप व्यक्तायां वाचि’। क्विप् ॥ परिवदतो निन्दकान् Vतमांसि Vच Vविबाध्य तेजसा निराकृत्य Vज्योतिष्मन्तं ज्योतिषा तद्वन्तम् Vऋतस्य यज्ञस्य प्रापकं Vभीमं शत्रूणां भयंकरं Vअमित्रदम्भनं शत्रूणां हिंसकम् । तदेवाह। Vरक्षोहणं रक्षसां हन्तारं Vगोत्रभिदं मेघानां भेत्तारं Vस्वर्विदं स्वर्गस्य[1] लम्भकं[1] Vरथम् Vआ Vतिष्ठसि अधितिष्ठसि ॥

सु॒नी॒तिभि॑र्नयसि॒ त्राय॑से॒ जनं॒ यस्तुभ्यं॒ दाशा॒न्न तमंहो॑ अश्नवत् ।
ब्र॒ह्म॒द्विष॒स्तप॑नो मन्यु॒मीर॑सि॒ बृह॑स्पते॒ महि॒ तत्ते॑ महित्व॒नम् ॥ ४ ॥

सु॒नी॒तिऽभिः॑ । न॒य॒सि॒ । त्राय॑से । जन॑म् । यः । तुभ्य॑म् । दाशा॑त् । न । तम् । अंहः॑ । अ॒श्न॒व॒त् ।
ब्र॒ह्म॒ऽद्विषः॑ । तप॑नः । म॒न्यु॒ऽमीः । अ॒सि॒ । बृह॑स्पते । महि॑ । तत् । ते॒ । म॒हि॒ऽत्व॒नम् ॥ ४ ॥

हे Vबृहस्पते Vसुनीतिभिः । शोभनं[2] नीतयः[2] येषु ते सुनीतयः सन्मार्गाः । तैः Vजनं Vनयसि। अपेक्षितफलं प्रापयसि । Vत्रायसे जनमापद्भ्यो रक्षसि च । Vयः यजमानः Vतुभ्यं हविर्लक्षणमन्नं Vदाशात् प्रयच्छेत् ॥ ‘दाशृ दाने’ । लेट्याडागमः[3]॥ Vतम् Vअंहः पापं पापरूपं दारिद्र्यं वा Vन Vअश्नवत् न प्राप्नुयात् ॥ अश्नोतेर्लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अडागमः ॥ Vब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा द्वेष्टुः Vतपनः तापकः Vअसि । किंच Vमन्युमीः मन्योः क्रोधस्य परेषां ज्ञानस्य वा हिंसकोऽसि ॥ ‘मीङ् हिंसायां’ । क्विप् ॥ Vते तव Vतत् तादृशं Vमहि महत् प्रभूतं Vमहित्वनं माहात्म्यमस्ति ॥

न तमंहो॒ न दु॑रि॒तं कुत॑श्च॒न नारा॑तयस्तितिरु॒र्न द्व॒या॒विनः॑ ।
विश्वा॒ इद॑स्माद्ध्व॒रसो॒ वि बा॑धसे॒ यं सु॑गो॒पा रक्ष॑सि ब्रह्मणस्पते ॥ ५ ॥

न । तम् । अंहः॑ । न । दुः॒ऽइ॒तम् । कुतः॑ । च॒न । न । अरा॑तयः । ति॒ति॒रुः॒ । न । द्व॒या॒विनः॑ ।
विश्वाः॑ । इत् । अ॒स्मा॒त् । ध्व॒रसः॑ । वि । बा॒ध॒से॒ ।
यम् । सु॒ऽगो॒पाः । रक्ष॑सि । ब्र॒ह्म॒णः॒ । प॒ते॒ ॥ ५ ॥

---

[1] क-झ—सर्वलम्भकम्; ख-ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न-व—सर्वस्य लम्भकम्; म—सर्गलम्भकम् ।
[2] ख-ग-झ-ण-म—शोभननीतयः ।
[3] ख-ग-च-झ१-न—लेट्यडागमः ।

हे ᵛब्रह्मणस्पते ᵛसुगोपाः सुष्ठु पालयिता त्वं ᵛयं जनं ᵛरक्षसि पालयसि ᵛतं जनं ᵛअंहः आहन्तव्यं दुःखं ᵛन बाधते । ᵛदुरितं तत्कारणं पापं च ᵛन बाधते । ᵛअरातयः हिंसकास्तं जनं ᵛकुतश्चन सर्वासु दिक्षु ᵛन ᵛतितिरुः ॥ तिरतिर्हिंसाकर्मा । लिट् ॥ न हिंसन्ति । तथा ᵛद्वयाविनः । मनस्यन्यत्क्रियायां चान्यदित्येतद्द्वयं येषामस्ति ते द्वयाविनो वञ्चकाः । तेऽपि तं जनं ᵛन बाधन्ते । किंच ᵛध्वरसः हिंसिकाः ᵛविश्वाः सर्वाः सेनास्तदर्थं ᵛवि ᵛबाधसे विशेषेण बाधस एव ॥ ॥ २९ ॥

त्वं नो॑ गो॒पाः प॑थि॒कृद्वि॑चक्ष॒णस्तव॑ व्र॒ताय॑ म॒तिभि॑र्जरामहे ।
बृह॑स्पते॒ यो नो॑ अ॒भि ह्वरो॑ द॒धे स्वा तं म॑र्मर्तु दु॒च्छुना॒ हर॑स्वती ॥ ६ ॥

त्वम् । नः॒ । गो॒पाः । प॒थि॒ऽकृत् । वि॒ऽच॒क्ष॒णः । तव॑ । व्र॒ताय॑ । म॒तिऽभिः॑ । ज॒रा॒म॒हे॒ ।
बृह॑स्पते । यः । नः॒ । अ॒भि । ह्वरः॑ । द॒धे । स्वा । तम् । म॒र्म॒र्तु॒ । दु॒च्छुना॑ । हर॑स्वती ॥ ६ ॥

हे ᵛबृहस्पते ᵛत्वं ᵛनः अस्माकं ᵛगोपाः पालयिता ᵛपथिकृत् सन्मार्गकृच्च[1] भवसि । ᵛविचक्षणः विशेषेण द्रष्टा सर्वज्ञस्त्वम् । ᵛतव ᵛव्रताय त्वत्संबन्धिने यज्ञाय ᵛमतिभिः स्तोत्रैः ᵛजरामहे स्तुमः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ ᵛयः पुमान् ᵛनः अस्मान् ᵛअभि अभिलक्ष्य ᵛह्वरः ॥ ‘ ह्वृ कौटिल्ये ’ । भावेऽसुन् ॥ कौटिल्यं ᵛदधे विदधाति ᵛतं ᵛस्वा स्वीया ᵛदुच्छुना दुर्बुद्धिः ᵛहरस्वती वेगवती सती ᵛमर्मर्तु मोचयतु ॥ ‘ मृङ् प्राणत्यागे ’ । अन्तर्भावितण्यर्थस्य यङ्लुकि लोटि रूपम् ॥

उ॒त वा॒ यो नो॑ म॒र्चया॒दना॑गसोऽराती॒वा मर्तः॑ सानु॒को वृकः॑ ।
बृह॑स्पते॒ अप॒ तं व॑र्तया प॒थः सु॒गं नो॑ अ॒स्यै दे॒ववी॑तये कृधि ॥ ७ ॥

उ॒त । वा॒ । यः । नः॒ । म॒र्चया॑त् । अना॑गसः । अ॒रा॒ति॒ऽवा । मर्तः॑ । सा॒नु॒कः । वृकः॑ ।
बृह॑स्पते । अप॑ । तम् । व॒र्त॒य॒ । प॒थः । सु॒ऽगम् । नः॒ । अ॒स्यै । दे॒वऽवी॑तये । कृ॒धि॒ ॥७॥

ᵛउत ᵛवा अपि च हे ᵛबृहस्पते ᵛअरातीवा अभिमुखमागमनवान् ᵛसानुकः समुच्छ्रितः । ‘सानु समुच्छ्रितम्’ (निरु. २. २४) इति यास्कः । ᵛवृकः ॥ ‘ वृक आदाने ’॥ धनादीनामादाता ᵛयः ᵛमर्तः मनुष्यः ᵛअनागसः अपराधहीनान् ᵛनः अस्मान् ᵛमर्चयात् ॥ मर्चयतिर्हिंसाकर्मा ॥ हिंस्यात् । ᵛतं मर्तं ᵛपथः वैदिकान्मार्गात् ᵛअप ᵛवर्तय निवर्तय । ᵛनः अस्माकं ᵛअस्यै ᵛदेववीतये देवानां वीतिः सोमभक्षणम् अत्रेति[2] देववीतिर्यज्ञः । अस्यै देववीतयेऽस्मै यज्ञाय नोऽस्माकं ᵛसुगं सुष्ठु गन्तव्यं मार्गं ᵛकृधि कुरु । यज्ञानुष्ठानाय सुमतिं देहीत्यर्थः ॥

---

[1] ख-ग-ण-थ–सन्मार्गश्च । [2] क-ञ–अर्चते; ख-ग-च-ण–अर्चन्ति; थ–अर्चयति; व–अर्चति ।

त्रा॒तारं॑ त्वा त॒नूनां॑ हवाम॒हेऽव॑स्पर्तरधिव॒क्तार॑मस्म॒युम् ।
बृह॑स्पते देव॒निदो॒ नि ब॑र्हय॒ मा दु॒रेवा॒ उत्त॑रं सु॒म्नमुन्न॑शन् ॥ ८ ॥

त्रा॒तार॑म् । त्वा॒ । त॒नूना॑म् । ह॒वा॒म॒हे॒ । अव॑ऽस्पर्तः । अ॒धि॒ऽव॒क्तार॑म् । अ॒स्म॒ऽयुम् ।
बृह॑स्पते । दे॒व॒ऽनिदः॑ । नि । ब॒र्ह॒य॒ ।
मा । दु॒ःऽएवाः॑ । उत्ऽत॑रम् । सु॒म्नम् । उत् । न॒श॒न् ॥ ८ ॥

ᵛअवस्पर्तः उपद्रवेभ्यः पारयितः । यद्वा अवसा रक्षणेनापद्भ्यः पारयितः हे ᵛबृहस्पते ᵛतनूनाम् अङ्गानां पुत्रादीनां वा ᵛत्रातारं पालयितारम् ᵛअधिवक्तारम् अस्मासु पक्षपातेन अधिकं[1] वक्तारम् ᵛअस्मयुं हविष्प्रदानस्मान् कामयमानं ᵛत्वा[2] त्वां ᵛहवामहे अस्मिन् कर्मण्याह्वयामः । किंच ᵛदेवनिदः देवनिन्दकानसुरान् ᵛनि ᵛबर्हय विनाशय । ᵛदुरेवाः दुष्टगमना दुर्बुद्धयः शत्रवः ᵛउत्तरम् उत्कृष्टतरं ᵛसुम्नं सुखं ᵛमा ᵛउन्नशन् मा व्याप्नुवन्तु ॥

त्वया॑ व॒यं सु॒वृधा॑ ब्रह्मणस्पते स्पा॒र्हा वसु॑ मनु॒ष्या द॑दीमहि ।
या नो॑ दू॒रे त॒ळितो॒ या अरा॑तयो॒ऽभि सन्ति॑ ज॒म्भया॒ ता अ॑न॒प्नसः॑ ॥ ९ ॥

त्वया॑ । व॒यम् । सु॒ऽवृधा॑ । ब्र॒ह्म॒णः॒ । प॒ते॒ । स्पा॒र्हा । वसु॑ । म॒नु॒ष्या॑ । आ । द॒दी॒म॒हि॒ ।
याः । नः॒ । दू॒रे । त॒ळितः॑ । याः । अरा॑तयः । अ॒भि । सन्ति॑ । ज॒म्भय॑ । ताः । अ॒न॒प्नसः॑ ॥ ९ ॥

हे ᵛब्रह्मणस्पते ᵛसुवृधा सुष्ठु वर्धयित्रा ᵛत्वया हेतुना ᵛवयं ᵛस्पार्हा स्पृहणीयानि ᵛवसु धनानि ᵛमनुष्या ॥ ‘सुपां सुलुक्०’ इति चतुर्थीबहुवचनस्याकारः ॥ मनुष्येभ्यो दातृभ्यः ᵛआ ᵛददीमहि गृह्णीमहि ॥ ‘आङो दोऽनास्यविहरणे’ इत्यात्मनेपदम् ॥ ᵛदूरे दूरदेशे ᵛयाः ᵛअरातयः ᵛयाः च ᵛतळितः अन्तिकेऽरातयः ᵛनः अस्मान् ᵛअभि ᵛसन्ति अभि भवन्ति ᵛअनप्नसः कर्महीनान् ᵛताः अरातीस्तान् शत्रून् ᵛजम्भय नाशय । ‘जभि नाशने’ । चुरादिः ॥ अत्र निरुक्तं–‘त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तळितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वादानप्रज्ञा वा जम्भय ता अनप्नसोऽप्न इति रूपनाम’ (निरु. ३. ११) इति ॥

त्वया॑ व॒यमु॑त्त॒मं धी॑महे॒ वयो॒ बृह॑स्पते॒ पप्रि॑णा॒ सस्नि॑ना यु॒जा ।
मा नो॑ दु॒ःशंसो॑ अभिदि॒प्सुरी॑शत॒ प्र सु॒शंसा॑ म॒तिभि॑स्तारिषीमहि ॥ १० ॥

त्वया॑ । व॒यम् । उ॒त्ऽत॒मम् । धी॒म॒हे॒ । वयः॑ । बृह॑स्पते । पप्रि॑णा । सस्नि॑ना । यु॒जा ।
मा । न॒ः । दु॒ःऽशंसः॑ । अ॒भि॒ऽदि॒प्सुः । ई॒श॒त॒ ।
प्र । सु॒ऽशंसाः॑ । म॒तिऽभिः॑ । ता॒रि॒षी॒म॒हि॒ ॥ १० ॥

---

[1] क-ञ-ण-न-म-ब–अधिवक्तारम्; ख-ग-च-ण१–अधि अधिकं वक्तारम् । [2] क-ञ-ञ१-ण-थ-न-म-व–‘त्वा’ नास्ति ।

हे ᵛबृहस्पते ᵛपप्रिणा ॥ 'पृ पालनपूरणयोः'। 'आदृगमहन०' इति किन्प्रत्ययः। छान्दसो यणादेशः ॥ कामानां पूरकेण ᵛसस्निना शुद्धेन ᵛयुजा सहायेन ᵛत्वया हेतुना ᵛउत्तमं ᵛवयः हविर्लक्षणमन्नं ᵛवयं ᵛधीमहे धारयामः ॥ 'धी धारणे'। दैवादिकः ॥ ᵛदुःशंसः दुःशंसनीयः ᵛअभिदिप्सुः अभिदम्भितुमभिभवितुमिच्छुः पुरुषः ᵛनः अस्माकं ᵛमा ᵛईशत मा ईशिष्ट। ईश्वरो मा भवतु ॥ 'ईश ऐश्वर्ये'। लेट्यडागमः ॥ वयं ᵛमतिभिः स्तोत्रैः ᵛसुशंसाः शोभनशंसनोपेताः सन्तः ᵛप्र ᵛतारिषीमहि प्रकर्षेण वर्धेमहि ॥ ॥ ३० ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराहवं निष्टप्ता शत्रुं पृतनासु सासहिः ।
असि सत्य ऋणया ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिद्दमिता वीळुहर्षिणः ॥ ११ ॥

अननुऽदः । वृषभः । जग्मिः । आऽहवम् । निःऽतप्ता । शत्रुम् । पृतनासु । ससहिः ।
असि । सत्यः । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य । चित् । दमिता । वीळुऽहर्षिणः ॥ ११ ॥

हे ᵛब्रह्मणस्पते ᵛअनानुदः। अनु पश्चाद्ददातीत्यनुदः। स यस्य नास्तीत्यननुदः। दात्रन्तरशून्य इत्यर्थः। अत एव ᵛवृषभः कामानां वर्षिता ᵛआहवम् ॥ आहूयतेऽत्रेत्याहवो युद्धम्। 'आङि युद्धे' (पा. सू. ३. ३. ७३) इत्यप्प्रत्ययः संप्रसारणं च ॥ तद्युद्धं ᵛजग्मिः गन्ता ॥ 'आदृगमहन०' इति किन्प्रत्ययः। लिड्वद्भावादाहवमित्यत्र षष्ठीप्रतिषेधः। ᵛशत्रुं शातयितारं ᵛनिष्टप्ता नितरां तस्य तापकः ॥ तृनन्तत्वात् षष्ठीप्रतिषेधः। 'निसस्तपतावनासेवने' (पा. सू. ८. ३. १०२) इति षत्वम्। 'तादौ च निति०' इति गतेः स्वरः ॥ ᵛपृतनासु संग्रामेषु ᵛसासहिः शत्रूणामभिभविता। एतादृशस्त्वं ᵛसत्यः सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वा ᵛअसि। ᵛऋणयाः ऋणस्य यावयितासि। 'यु मिश्रणामिश्रणयोः'। ण्यन्तस्य क्विपि णिलोपे 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः ॥ किंच ᵛउग्रस्य ᵛचित् ओजस्विनोऽपि ᵛदमिता उपशमयिता ᵛवीळुहर्षिणः दृढहर्षस्य कामुकस्य नास्तिकस्य चिद्दमितासि[1] ॥

अदेवेन मनसा यो रिषण्यति शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति ।
बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिषण्यति । शासाम् । उग्रः । मन्यमानः । जिघांसति ।
बृहस्पते । मा । प्रणक् । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मन्युम् । दुःऽएवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

ᵛयः पुमान् ᵛअदेवेन देवानमन्यमानेन यद्वा आसुरवृत्तिविशिष्टेन[2] ᵛमनसा अस्मान् ᵛरिषण्यति हिनस्ति ॥ 'दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति' इति निपातितः ॥ यश्च ᵛउग्रः पापचित्तः ᵛमन्यमानः आत्मानं बहु मन्यमानः पुमान्[2] ᵛशासाम् उक्थस्य शंसितारम्। यद्वा अस्माकमाशंसाम्। शासां[3] शासितॄणामुग्र इति वा योजनीयम्। अस्मान् ᵛजिघांसति हन्तुमिच्छति ॥ हन्तेः सनि 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः ॥ हे ᵛबृहस्पते ᵛतस्य ᵛवधः। वध्यतेऽनेनेति वधः आयुधम्। ᵛनः अस्मान्

---

१. क-झ-त-थ-म—दमितासि। १. ख-ग-झ-ण१-म—असुरवृत्तिविशिष्टेन। २. ख-ग-च-फ—यः पुमान्।
३. क-झ-म—'शासां' नास्ति; झ१-ण-थ-न-म—शापाम्

ᵛमा ᵛप्रगक् ॥ ‘ पृची संपर्के ’ । श्नम्विकरणी । व्यत्ययेनामागमः । ‘ चादिलोपे° ’ इति न निघातः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥ किंच ᵛदुरेवस्य दुष्टगमनस्य ᵛशर्धतः बलवतः । यद्वा दुष्टाभिसंधेर्वेगं कुर्वतः तस्य ᵛमन्युं क्रोधं ज्ञानं वा ᵛनि ᵛकर्म त्वत्प्रसादान्निराकुर्मश्च ॥

भरे॑षु॒ हव्यो॒ नम॑सोप॒सद्यो॒ गन्ता॒ वाजे॑षु॒ सनि॑ता॒ धनं॑धनम् ।
विश्वा॒ इद॒र्यो॑ अ॑भिदि॒प्स्वो॒३॒ मृधो॒ बृह॒स्पति॒र्वि॑ व॑वर्हा॒ रथाँ॑इव ॥ १३ ॥

भरे॑षु । हव्यः॑ । नम॑सा । उ॒प॒ऽसद्यः॑ । गन्ता॑ । वाजे॑षु । सनि॑ता । धन॑म्ऽधनम् ।
विश्वाः॑ । इत् । अ॒र्यः । अ॒भि॒ऽदि॒प्स्वः॑ । मृधः॑ । बृह॒स्पतिः॑ । वि । व॒व॒र्ह॒ । रथा॑न्ऽइव ॥१३॥

सः ᵛबृहस्पतिः ᵛभरेषु संग्रामेषु ᵛहव्यः योद्धृभिः स्वरक्षणार्थम्[1] आह्वातव्यः ᵛनमसोपसद्यः सर्वैर्नमसोपसदनीयः । किंच ᵛवाजेषु ᵛगन्ता संग्रामेषु रक्षार्थं गमनशीलः । तथा ᵛधनंधनं ᵛसनिता संभक्ता दाता ॥ तृनन्तत्वात् षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तथा ᵛअर्यः स्वामी बृहस्पतिः ᵛअभिदिप्स्वः अभिभवनेच्छावतीः ᵛविश्वाः ᵛइत् सर्वा एव ᵛमृधः हिंसिकाः सेनाः ᵛरथानिव युद्धे वेगेन परकीयान् रथानिव ᵛवि ᵛववर्ह विशेषेण शिथिलीचकार । यद्वा इवशब्दश्चार्थे । रथांश्च वि ववर्ह ॥ लडर्थे लिट् ॥

तेजि॑ष्ठया तप॒नी र॒क्षसं॑स्तप॒ ये त्वा॑ नि॒दे द॑धि॒रे दृ॒ष्टवी॑र्यम् ।
आ॒विस्तत्कृ॑ष्व॒ यदस॑त्त उ॒क्थ्यं॑१॒ बृह॑स्पते॒ वि प॑रि॒रापो॑ अर्द॑य ॥ १४ ॥

तेजि॑ष्ठया । त॒प॒नी । र॒क्षसः॑ । त॒प॒ । ये । त्वा॒ । नि॒दे । द॒धि॒रे । दृ॒ष्टऽवी॑र्यम् ।
आ॒विः । तत् । कृ॒ष्व॒ । यत् । अस॑त् । ते॒ । उ॒क्थ्य॑म् । बृह॑स्पते । वि । प॒रि॒ऽरपः॑ । अ॒र्द॒य॒ ॥१४॥

हे ᵛबृहस्पते ᵛतेजिष्ठया अतिशयेन तिग्मया ᵛतपनी तापकारिण्या हेत्या ᵛरक्षसः राक्षसान् ᵛतप तापय । ᵛये राक्षसाः ᵛदृष्टवीर्यं युद्धेषु दृष्टपराक्रमं त्वां ᵛनिदे निन्दाया विषयं ᵛदधिरे कृतवन्तः तान् तापयेति समन्वयः। ᵛते तव ᵛउक्थ्यं सर्वैः प्रशंसनीयं ᵛयत् वीर्यं ᵛअसत् पूर्वमासीत् ᵛतत् अधुना ᵛआविः ᵛकृष्व प्रकटीकुरु । तेन[2] च[2] वीर्येण ᵛपरिरापः परिवदतः निन्दकानसुरान् ᵛवि ᵛअर्दय विशेषेण बाधस्व ॥

बार्हस्पत्ये पशावेषा हविषोऽनुवाक्या । ‘ प्रदानानाम् ’ इति खण्डे सूत्रितं–‘ बृहस्पते अति यदर्यो अर्हात्तमृत्विया उप वाचः सचन्ते ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । एषैवाश्विनशस्त्रे परिधानीया । सूत्रितं[3]–‘ बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादिति परिधानीया ’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

बृह॑स्पते॒ अति॒ यद॒र्यो॑ अर्हा॑द्द्यु॒मद्वि॒भाति॒ क्रतु॑म॒ज्जने॑षु ।
यद्दी॒दय॒च्छव॑स ऋतप्रजात॒ तद॒स्मासु॒ द्रवि॑णं धेहि चि॒त्रम् ॥ १५ ॥

बृह॑स्पते । अति॑ । यत् । अ॒र्यः । अर्हा॑त् । द्यु॒ऽमत् । वि॒ऽभाति॑ । क्रतु॑ऽमत् । जने॑षु ।
यत् । दी॒दय॑त् । शव॑सा । ऋ॒त॒ऽप्र॒जा॒त॒ । तत् । अ॒स्मासु॑ । द्रवि॑णम् । धे॒हि॒ । चि॒त्रम् ॥१५॥

---

[1] क-ज्ञ-म–स्वस्त्ररक्षणार्थम् ।
[2] ख-ग-च-ज्ञ-ण-न-म-व–ते तव; ज्ञ१–तेन ।
[3] त-थ–सूत्रितं च ।

vऋतप्रजात सत्येनोत्पन्न हे vबृहस्पते vअर्यः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामानतीत्य vयत् ब्रह्मवर्चसं तेजः vअर्हात् पूजयेत् ॥ ‘ अर्ह पूजायाम् ’। लेव्याडागमः ॥ vजनेषु ब्राह्मणेषु vद्युमत् दीप्तियुक्तं vक्रतुमत् ज्ञानोपेतं यद्ब्रह्मवर्चसं vविभाति विशेषेण दीप्यते। vयत् च vशवसा बलेन स्वाश्रयं जनं vदीदयत्। दीदयतिर्दीप्तिकर्मा। दीपयति। vचित्रं चायनीयं vतत् ब्रह्मवर्चसरूपं[1] vद्रविणम् vअस्मासु vधेहि निधेहि। यद्वा अर्य उदारोऽपि त्वया दत्तं धनम् अतीवार्हात् श्रद्दधीत। यच्च त्वद्दत्तं धनं जनेषु तव स्तोत्रं कुर्वाणेषु दीप्तियुक्तं कर्मसाधनं च विभाति यच्च धनं शवसा अन्नादिसमृद्ध्या दीदयत् स्वाश्रयं दीपयति तादृशं धनमस्मासु धेहि । तथा च ब्राह्मणं—‘ बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादित्येतया परिदध्यात्तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामोऽतीव वान्यान्ब्रह्मवर्चसमर्हति द्युमदिति द्युमदिव वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रमिति चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी भवति ’ (ऐ. ब्रा. ४. ११) इति ॥   ॥ ३१ ॥

मा न॑ः स्ते॒नेभ्यो॒ ये अ॒भि द्रु॒हस्प॒दे नि॑रा॒मिणो॑ रि॒पवोऽन्ने॑षु जागृ॒धुः ।
आ दे॒वाना॒मोह॑ते॒ वि व्रयो॑ हृ॒दि बृह॑स्पते॒ न प॒रः साम्नो॑ विदुः ॥ १६ ॥

मा । न॒ः । स्ते॒नेभ्य॑ः । ये । अ॒भि । द्रु॒हः । प॒दे । नि॒रा॒मिण॑ः । रि॒पव॑ः । अन्ने॑षु । ज॒गृ॒धुः ।
आ । दे॒वाना॑म् । ओह॑ते । वि । व्रय॑ः । हृ॒दि । बृह॑स्पते । न । प॒रः । साम्न॑ः । वि॒दुः ॥१६॥

हे vबृहस्पते vनः अस्मान् vस्तेनेभ्यः। स्त्यानमस्ति येष्विति स्तेनाश्चौराः। तेभ्यो vमा दाः। तान् दर्शयति। vये चौराः vद्रुहः प्राणद्रोहस्य vपदे स्थाने vनिरामिणः नितरां रमणशीलाः vरिपवः हिंसकाः सन्तः vअन्नेषु परकीयेषु vअभि vजागृधुः अभिकाङ्क्षन्ति॥ ‘ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ’। लिटि रूपम् ॥ ये च vदेवानां vवि vव्रयः विशेषेण वर्जनम्। व्री व्ली इति धातू वर्जने वर्तेते। ‘ य एवं विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा व्लीनाति ’ (तै. ब्रा. २ २. ५. १) इत्येकस्य वर्जनार्थे दृष्टत्वादपरस्यापि[2] वर्जनार्थत्वम् ॥ तत् vहृदि स्वकीये हृदये vआ vओहते आवहन्ति। देवानां यागान् स्तुतीश्च न करवामेति मन्यन्त इति यावत्। तेभ्योऽस्मान् मा दा इति समन्वयः। ये पुमांसः vसाम्नः साममयात्त्वत्तः vपरः परस्तादन्यदुत्कृष्टं साम यद्रक्षोघ्नम्। साम वै रक्षोहेति। vन vविदुः न जानन्ति। किंतु सर्वसाधकं[3] साम त्वामेव विदुषोऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दाः॥

विश्वे॑भ्यो॒ हि त्वा॒ भुव॑नेभ्य॒स्परि॒ त्वष्टाज॑न॒त्साम्न॑ःसाम्नः क॒विः ।
स ऋ॑ण॒चिदृ॑ण॒या ब्रह्म॑ण॒स्पति॑र्द्रु॒हो ह॒न्ता म॒ह ऋ॒तस्य॑ ध॒र्तरि॑ ॥ १७ ॥

विश्वे॑भ्यः । हि । त्वा॒ । भुव॑नेभ्यः । परि॑ । त्वष्टा॑ । अज॑नत् । साम्न॑ःऽसाम्नः । क॒विः ।
सः । ऋ॒ण॒ऽचित् । ऋ॒ण॒ऽयाः । ब्रह्म॑णः । पति॑ः । द्रु॒हः । ह॒न्ता । म॒हः । ऋ॒तस्य॑ । ध॒र्तरि॑ ॥१७॥

---

[1] क-ख-ग-च-झ-ण-ण१-थ-न-म-व—ब्रह्मवर्चसं रूपम्। [2] क-ख-ग-च-झ-झ१-ण-ण१-न-व—दृष्टस्यापि; म—दृष्टस्यापि इतरस्य. [3] क-ख-ग-च-झ-ण-ण१-न-म-व—सर्वं साधकम्।

हे ब्रह्मणस्पते[1] ᵛत्वष्टा प्रजापतिः ᵛविश्वेभ्यः ᵛभुवनेभ्यः ᵛपरि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उत्कृष्टं त्वां ᵛअजनत् ᵛहि अजीजनत् खलु । ततस्त्वं ᵛसाम्नःसाम्नः सर्वस्यापि साम्नः ᵛकविः ॥ ‘ कु शब्दे ’। ‘ अच इः ’ इति इप्रत्ययः ॥ उच्चारयिता कर्तासि । यद्वा कविः क्रान्तदर्शी त्वष्टा साम्नःसाम्नः सर्वस्यापि साम्नः सारेण[2] त्वाम्[2] अजीजनत् । किंच ᵛसः ᵛब्रह्मणस्पतिः ᵛमहः महतः ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛधर्तरि धारके यजमाने ᵛऋणचित् स्तोतृकाममृणमिव चिनोतीति ऋणचित् । किंच ᵛऋणयाः पापरूपस्य ऋणस्य यावयिता पृथक्कर्ता च[3] ᵛद्रुहः कर्मणो द्रोग्धुरसुरस्य ᵛहन्ता भवति ॥

तव श्रिये व्यजिहीत पर्वतो गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः ।
इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौब्जो अर्णवम् ॥ १८ ॥

तव । श्रिये । वि । अजिहीत । पर्वतः । गवाम् । गोत्रम् । उत्ऽअसृजः । यत् । अङ्गिरः ।
इन्द्रेण । युजा । तमसा । परिऽवृतम् । बृहस्पते । निः । अपाम् । औब्जः । अर्णवम् ॥१८॥

ᵛअङ्गिरः आङ्गिरस हे ᵛबृहस्पते ᵛगवाम् आवारको बलेनाधिष्ठितः ᵛपर्वतः ᵛतव ᵛश्रिये आश्रयणार्थं ᵛव्यजिहीत विवृतद्वारतामगच्छत् । ततस्त्वं ᵛयत् यदा ᵛगोत्रम् ॥ ‘ इनित्रकट्यचश्च ’ इति समूहार्थे त्रप्रत्ययः ॥ गवां समूहं ᵛउदसृजः निरगमयः तदा[4] ᵛइन्द्रेण ᵛयुजा सहायेन युक्तस्त्वं ᵛतमसा वृत्रासुरेण ᵛपरीवृतं परित आक्रान्तम् ᵛअपाम् ᵛअर्णवं स्थानभूतं मेघं ᵛनिः ᵛऔब्जः नितराम् अधोमुखमकार्षीः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।
विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व ।
विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १९॥

हे ᵛब्रह्मणस्पते ब्रह्मणां स्तोत्राणामधिपते ᵛअस्य जगतः ᵛयन्ता नियामकः ᵛत्वं ᵛसूक्तस्य अस्मदीयमिदं ब्राह्मणस्पत्यं सूक्तं ᵛबोधि बुध्यस्व । त्वं ᵛतनयं पुत्रपौत्रादिलक्षणं[5] संतानं[5] ᵛजिन्व ॥ जिविः प्रीणनार्थः । लोटि रूपम् ॥ प्रीणय । भवादृशाः ᵛदेवाः ᵛयदवन्ति रक्षन्ति ᵛतत् तादृशं ᵛविश्वं सर्वं , ᵛभद्रं कल्याणं भवति । अतो वयं ᵛविदथे अस्मिन् यज्ञे ᵛसुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तः ᵛबृहत् प्रभूतमिदं स्तोत्रं ᵛवदेम ब्रूयाम ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण[6] विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
द्वितीयाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

[1] क-ख-ग-च-ण-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-म-व—ब्रह्मणस्पतिं महो महतो ऋतस्य यज्ञस्य धर्तरि धारके यजमाने । [2] त-थ—साधारणं त्वाम्; म—साधारणत्वम् । [3]. क-झ-ण-त-थ-न-म-व—त्वम् । [4]. क-ख-ग-च-झ-झ१-ण-थ-न-म-व—तदा तदा । [5]. ख-ण१—पुत्रपौत्रादिलक्ष°; ग-झ१-ण-थ-न-व—पुत्रपौत्रादिलक्षण° ।
[6]. क-झ—सायणामात्येन ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगपुरःसरं सप्तमः[1] व्याख्यायते । गार्त्समदस्य द्वितीयमण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रैकं सूक्तं व्याकृतम् । ‘सेमाम्’ इति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘सेमां षोळशान्त्या त्रिष्टुब्द्वादशी च सैन्द्री च’ इति । मण्डलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । द्वादशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः । ‘ब्राह्मणस्पत्यं ह’ इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि ब्राह्मणस्पत्यानि । अस्य सूक्तस्य द्वादशी ऐन्द्री इन्द्रदेवत्या । चशब्दात् ब्राह्मणस्पत्या च । सामान्यविनियोगः पूर्वमेवोक्तः । विशेषतस्तु लिङ्गादवगन्तव्यः ।

सेमाम॑विड्ढि॒ प्रभृ॑तिं॒ य ईशि॑षे॒ऽया वि॑धेम॒ नव॑या म॒हा गि॒रा ।
यथा॑ नो मी॒ढ्वान्त्स्तव॑ते॒ सखा॒ तव॒ बृह॑स्पते॒ सीष॑धः॒ सोत नो॑ म॒तिम् ॥ १ ॥

सः । इ॒माम् । अ॒वि॒ड्ढि॒ । प्रऽभृ॑तिम् । यः । ईशि॑षे । अ॒या । वि॒धे॒म॒ । नव॑या । म॒हा । गि॒रा ।
यथा॑ । नः॒ । मी॒ढ्वान् । स्तव॑ते । सखा॑ । तव॑ ।
बृह॑स्पते । सीस॑धः । सः । उ॒त । नः॒ । म॒तिम् ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ᵛयः त्वम् ᵛईशिषे सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि ᵛसः त्वम् ᵛइमाम् अस्मदीयां ᵛप्रभृतिं प्रकर्षेण भृतां स्तुतिम् ᵛअविड्ढि प्राप्नुहि ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थस्य लोटि एतद्रूपम् ॥ वयं च त्वाम् ᵛअया अनया ॥ छान्दसो वर्णलोपः ॥ ᵛनवया नूतनया प्रत्यग्रया ᵛमहा महत्या ᵛगिरा वेदरूपया स्तुतिलक्षणया वाचा ᵛविधेम परिचरेम ॥ विधतिः परिचरणकर्मा ॥ ᵛउत अपि च ᵛनः अस्माकं मध्ये ᵛमीढ्वान् सेक्ता स्तुतेर्वर्षिता कर्तेति यावत् । ᵛतव ᵛसखा मित्रभूतः सन् ᵛयथा येन प्रकारेण यत्कामनया ᵛस्तवते त्वां स्तौति । हे ᵛबृहस्पते बृहतो ब्रह्मणो मन्त्रस्य स्वामिन् ᵛसः त्वं ᵛनः अस्माकं ᵛमतिं तदभिमतं फलं ᵛसीषधः साधय ॥ छान्दसे लुङि चङि एतद्रूपम् ॥

यो नन्त्वा॒न्यन॑म॒न्न्योज॑सो॒ताद॑र्दर्म॒न्युना॒ शम्ब॑राणि॒ वि ।
प्राच्या॑वय॒दच्यु॑ता॒ ब्रह्म॑ण॒स्पति॒रा चावि॑श॒द्वसु॑मन्तं॒ वि पर्व॑तम् ॥ २ ॥

यः । नन्त्वा॑नि । अन॑मत् । नि । ओज॑सा । उ॒त । अ॒द॒र्दः॒ । म॒न्युना॑ । शम्ब॑राणि । वि ।
प्र । अ॒च्य॒व॒य॒त् । अच्यु॑ता । ब्रह्म॑णः । पति॑ः ।
आ । च॒ । अवि॑शत् । वसु॑ऽमन्तम् । वि । पर्व॑तम् ॥ २ ॥

---

[1] च-म–सप्तमोऽध्यायः ।

ᵛयः ᵛब्रह्मणस्पतिः ᵛनन्त्वानि नमनीयानि राक्षसादीनि ᵛओजसा बलेन ᵛनि ᵛअनमत् नितरामनमयत् प्रह्वीभूतान्यकरोत् । ᵛउत अपि च स ब्रह्मणस्पतिः ᵛमन्युना मनुना क्रोधेन वा ॥ 'मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा' (निरु. १०. २९) इति यास्कः ॥ ᵛशम्बराणि । मेघनामैतत् । मेघान् ᵛवि ᵛअदर्दः वर्षणार्थं विदारितवान् ॥ 'दॄ विदारणे' इत्यस्मात् यङ्लुगन्तात् लङि एतद्रूपम् ॥ तदनन्तरम् ᵛअच्युता अच्युतानि नैश्चल्येन मेघेऽवस्थितान्युदकानि ᵛप्राच्यावयत् प्रकर्षेणागमयत् । मेघान्निरगमयदित्यर्थः । तथा ᵛवसुमन्तं गोरूपधनवन्तं ᵛपर्वतं वलनाम्ना असुरेण बिलद्वारे पिधानार्थं निहितं शिलोच्चयम् ᵛआ ᵛच आभिमुख्येन चेत् ॥ चशब्दश्चेदर्थः । समुच्चयार्थत्वे तु 'चवायोगे प्रथमा' इति पूर्वस्य अच्यावयदित्यस्य आद्युदात्तत्वं स्यात् । अस्य च सर्वानुदात्तत्वम् । चेदर्थे तु 'निपातैर्यद्यदिहन्त°' इति निघातप्रतिषेधः सिध्यति ॥ ᵛवि ᵛअविशत् विशेषेण प्रविशति । तदानीं तत् गोरूपं धनं प्राप्नोदित्यर्थः ॥

तद्दे॒वानां॑ दे॒वत॑माय॒ कर्त्व॒मश्र॑श्नन्दृ॒ळ्हाव्र॑दन्त वीळि॒ता ।
उद्गा आ॑ज॒दभि॑न॒द्ब्रह्म॑णा व॒लमगू॑ह॒त्तमो॒ व्य॑चक्षय॒त्स्वः॑ ॥ ३ ॥

तत् । दे॒वाना॑म् । दे॒वऽत॑माय । कर्त्व॑म् । अश्र॑श्नन् । दृ॒ळ्हा । अव्र॑दन्त । वी॒ळि॒ता ।
उत् । गाः । आ॒ज॒त् । अभि॑नत् । ब्रह्म॑णा । व॒लम् ।
अगू॑हत् । तमः॑ । वि । अ॒च॒क्ष॒य॒त् । स्व१॒॑रिति॑ स्वः॑ ॥ ३ ॥

ᵛदेवानाम् इन्द्रादीनां मध्ये ᵛदेवतमाय अतिशयेन दानादिगुणयुक्ताय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ ईदृशस्य ब्रह्मणस्पतेः ᵛतत् ᵛकर्त्वं कर्तव्यं कर्म । किं पुनस्तदिति चेत् उच्यते । ᵛदृळ्हा दृढानि[1] पर्वतादीनि ᵛअश्रश्नन् ॥ 'श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षणयोः' ॥ अस्य बलेन श्रथितानि विश्लिष्टान्यभवन् । तथा ᵛवीळिता वीळितानि संस्तम्भितानि दृढीकृतानि वृक्षादीनि । 'वीळयतिश्च व्रीळयतिश्च संस्तम्भकर्माणौ' (निरु. ५. १६) इति यास्कः । ᵛअव्रदन्त मृदून्यभवन् । व्रदतिर्मृदूभावकर्मा । अपि च स ब्रह्मणस्पतिः वलेनापहृताः ᵛगाः ᵛउत् ᵛआजत् ॥ 'अज गतिक्षेपणयोः' ॥ देवान् प्रति उदगमयत् । तथा ᵛब्रह्मणा आत्मीयेन मन्त्रेण ᵛवलं सर्वस्यावारकम् असुरम् ᵛअभिनत् मन्त्रसामर्थ्येनाभैत्सीत् । तदनन्तरं वलेनोत्पादितं ᵛतमः ध्वान्तम् ᵛअगूहत् ॥ 'गुहू संवरणे' ॥ गूढमदृश्यमकरोत् । तदनन्तरं ᵛस्वः आदित्यं ᵛव्यचक्षयत् तमसो निराकरणेन तत्स्थमदर्शयत् ॥ चष्टिः पश्यतिकर्मा ॥

अश्मा॑स्यमव॒तं ब्रह्म॑ण॒स्पति॒र्मधु॑धारम॒भि यमोज॒सातृ॑णत् ।
तमे॒व विश्वे॑ पपिरे स्व॒र्दृशो॑ ब॒हु सा॒कं सि॑सिचु॒रुत्स॑मु॒द्रिण॑म् ॥ ४ ॥

अश्म॑ऽआस्यम् । अ॒व॒तम् । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ । मधु॑ऽधारम् । अ॒भि । यम् । ओज॑सा । अतृ॑णत् ।
तम् । ए॒व । विश्वे॑ । प॒पि॒रे । स्व॒ःऽदृशः॑ । ब॒हु । सा॒कम् । सि॒सि॒चुः॒ । उत्स॑म् । उ॒द्रिण॑म् ॥ ४ ॥

---

१. ख-ग-च-ज-ण-ण१-न-फ-व–दृळ्हानि ।

vब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणो मन्त्रस्य पतिः पालयिता देवः vअश्मास्यम् अश्मवत् दृढतरास्यम्। यास्कस्त्वाह—‘ अशनवन्तमास्यन्दनवन्तम्’ (निरु. १०. १३) इति । व्यापनवन्तमासेचनवन्तमिति तस्यार्थः । vमधुधारं मधुर्मादयित्री उदकधारा यस्य तादृशम् vअवतम् अवस्तात् ततं विस्तृतं vयं मेघम् vओजसा बलेन vअभि vअतृणत् ॥ ‘ उतृदिर् हिंसानादरयोः ’ ॥ अहिंसीत् वर्षणार्थमवधीदित्यर्थः । vतमेव मेघं vविश्वे सर्वे vस्वर्दृशः । स्वः आदित्यः । तस्य संबन्धिनो द्रष्टारो रश्मयः vपपिरे घर्मकाले पिबन्ति । मेघेन वृष्टस्योदकस्य पानात् तमेव पिबन्तीत्युच्यते । ते च रश्मयो वर्षासु vउत्सम् उत्स्रेचनवन्तम् vउद्रिणम् उदकवन्तं मेघं vसाकं सह युगपदेव vबहु vसिसिचुः । घर्मकाले यत्पीतं ततोऽपि बहुतरं सहस्रगुणितं सिञ्चन्तीत्यर्थः ॥

सना ता का चिद्भुवना भवीत्वा माद्भिः शरद्भिर्दुरो वरन्त वः ।
अयतन्ता चरतो अन्यदन्यदिद्या चकार वयुना ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

सना । ता । का । चित् । भुवना । भवीत्वा । मात्ऽभिः । शरत्ऽभिः । दुरः । वरन्त । वः ।
अयतन्ता । चरतः । अन्यत्ऽअन्यत् । इत् । या । चकार । वयुना । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः vवः युष्मदर्थं vसना सनातनानि vता तानि vका vचित् कानि चित् ब्रह्मणस्पतेः प्रज्ञानानि vभुवना भुवनानाम् ॥ ‘ सुपां सुलुक्°’ इति षष्ठ्या लुक् ॥ भुवनानामुदकानां vभवीत्वा भाव्यानां vदुरः द्वाराणि vमाद्भिः मासैः ॥ ‘ पद्दन्° ’ इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । ‘ स्वतवस्मासोषसां च त इष्यते ’ (पा. सू. ७. ४. ४८. २) इति तत्वम् ॥ vशरद्भिः संवत्सरैश्च vवरन्त विवृण्वन्ति । तत्काले वर्षणार्थं मेघद्वाराणि उद्घाटयन्तीत्यर्थः । कानि पुनस्तानि । vब्रह्मणस्पतिः vया यानि vवयुना ॥ ज्ञाननामैतत् ॥ ज्ञानानि मन्त्रविषयाणि vचकार कृतवान् । तदनन्तरम् vअयतन्ता अयतमानौ अप्रयत्नौ उभौ लोकौ द्यौश्च पृथिवी च vअन्यदन्यदित् अन्यदन्यदेव पृथिवी वृष्टिजलं दिव्यमुदकं द्यौः उदककार्यं हविर्लक्षणं पार्थिवमन्नम् एवं परस्परव्यतिहारेण vचरतः भुञ्जाते ॥ ‘ चर गतिभक्षणयोः ’ ॥　　॥ १ ॥

अभिनक्षन्तो अभि ये तमानशुर्निधिं पणीनां परमं गुहा हितम् ।
ते विद्वांसः प्रतिचक्ष्यानृता पुनर्यत उ आयन्तदुदीयुराविशम् ॥ ६ ॥

अभिऽनक्षन्तः । अभि । ये । तम् । आनशुः । निऽधिम् । पणीनाम् । परमम् । गुहा । हितम् ।
ते । विद्वांसः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः ।
यतः । ऊँ इति । आयन् । तत् । उत् । ईयुः । आऽविशम् ॥ ६ ॥

गोसमूहे पणिभिरसुरैरपहृते सति पणीनां स्थानं सरमाख्यया देवशुन्या ज्ञात्वा ब्रह्मणस्पतिना सृष्टा अङ्गिरसस्तत्स्थानं प्राप्य गोसमूहं पणिभिर्निर्मिता मायाश्च दृष्ट्वा असुरनिवासस्थानं स्वहस्तोद्धूतेनाग्निना दग्ध्वा प्रत्यागच्छन् । तदेतत् द्वृचेनोच्यते । vअभिनक्षन्तः अभितो गच्छन्तः vये अङ्गिरसः

vतं vनिधिं गोसमूहरूपं निधानं धनं vपरमम् उत्कृष्टं vपणीनाम् ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ पणिभिर्गुहायां निहितं स्थापितम् vअभि vआनशुः अभिलक्ष्य आनशिरे प्राप्तवन्तः । vविद्वांसः अभिज्ञाः vते अङ्गिरसः vअनृता अनृतानि असुरैः कृता मायाः vप्रतिचक्ष्य दृष्ट्वा vआविशम् आवेष्टुं प्रवेष्टुं vयत vउ यत एव स्थानात् vआयन् अगच्छन् vतत् स्थानं vपुनः vउदीयुः उदगच्छन् । उत्कर्षेण प्राप्ताः ॥

ऋतावानः प्रतिचक्ष्यानृता पुनरात आ तस्थुः कवयो महस्पथः ।
ते बाहुभ्यां धमितमग्निमश्मनि नकिः षो अस्त्यरणो जहुर्हि तम् ॥ ७॥

ऋतऽवानः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । आ । अतः । आ । तस्थुः । कवयः । महः । पथः ।
ते । बाहुऽभ्याम् । धमितम् । अग्निम् । अश्मनि ।
नकिः । सः । अस्ति । अरणः । जहुः । हि । तम् ॥ ७॥

vऋतावानः । ऋतमिति सत्यनामधेयम् । तद्वन्तः vकवयः क्रान्तदर्शिनः सर्वज्ञा अङ्गिरसः vअनृता अनृतानि vप्रतिचक्ष्य पूर्वोक्तप्रकारेण दृष्ट्वा vअतः अस्मात् स्थानात् vपुनः आजिगमिषवः vमहस्पथः महतो मार्गान् प्रति vआ vतस्थुः अवतस्थिरे । अवतिष्ठमानाश्च vते vबाहुभ्यां हस्ताभ्यां vधमितं मथनोत्पादितं प्रज्वालितम् vअग्निम् vअश्मनि पणीनां निवासभूते शिलोच्चये vजहुर्हि दग्धुं त्यक्तवन्तः खलु । vअरणः अरमयिता दाहेन दुःखकारी vसः अग्निः पूर्वं तत्र vनकिः vअस्ति न विद्यते । अविद्यमानमग्निं स्वसामर्थ्यात् उत्पाद्य तत्र प्रचिक्षिपुरित्यर्थः ॥

ऋतज्येन क्षिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि प्र तदश्नोति धन्वना ।
तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति नृचक्षसो दृशये कर्णयोनयः ॥ ८॥

ऋतऽज्येन । क्षिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यत्र । वष्टि । प्र । तत् । अश्नोति । धन्वना ।
तस्य । साध्वीः । इषवः । याभिः । अस्यति । नृऽचक्षसः । दृशये । कर्णऽयोनयः ॥ ८॥

ऋतं सत्यमेव ज्या यस्य तेन vक्षिप्रेण इषूणां क्षेपकेण vधन्वना धरणभूतेन धनुषा[१] vब्रह्मणस्पतिः[१] ब्रह्मणो मन्त्रस्य पालयिता देवः vयत्र यस्मिन् विषये vवष्टि कामयते vतत् vप्र vअश्नोति प्रकर्षेण व्याप्नोति ॥ अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ vतस्य धनुषः vसाध्वीः साधिकास्ताः vइषवः भवन्ति vयाभिः इषुभिः ब्रह्मणस्पतिः vअस्यति राक्षसादीन् क्षिपति । कीदृश्यस्ताः । vनृचक्षसः नॄन् पश्यतः । उपलक्षणमेतत् । सर्वज्ञस्य ब्रह्मणस्पतेः vदृशये दर्शनाय ज्ञानाय जाताः vकर्णयोनयः श्रोत्रेन्द्रियेण ग्राह्या मन्त्रभूताः आकर्णकृष्टा वा बाणाः । ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रैरेव सर्वं साधयतीति भावः ॥

---

[१] क-ञ-ञ१-ण-त-थ-म-व–हे ब्रह्मणस्पते त्वया सृष्टाः ब्रह्मणस्पतिः; ख-ग-फ–यः ब्रह्मणस्पतिः; न–हे ब्रह्मणस्पते त्वया सृष्टाः ।

स सं॑न॒यः स वि॑न॒यः पु॒रोहि॑त॒ः स सुष्टु॑त॒ः स यु॒धि ब्रह्म॑ण॒स्पति॑ः ।
चा॒क्ष्मो यद्वाजं॒ भर॑ते म॒ती धनादित्सूर्य॑स्तपति तप्य॒तुर्वृथा॑ ॥ ९ ॥

सः । स॒म्ऽन॒यः । सः । वि॒ऽन॒यः । पु॒रःऽहि॑तः । सः । सुऽस्तु॑तः । सः । यु॒धि । ब्रह्म॑णः । पति॑ः ।
चा॒क्ष्मः । यत् । वाज॑म् । भर॑ते । म॒ती । धना॑ ।
आत् । इत् । सूर्य॑ः । त॒प॒ति॒ । त॒प्य॒तुः । वृथा॑ ॥ ९ ॥

ᵛपुरोहितः देवैः पुरतोऽत्र स्थापितः ᵛसः ᵛब्रह्मणस्पतिः ᵛसंनयः विश्लिष्टानां मन्त्रैः संगमयिता भवति । ᵛविनयः संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्तापि ᵛसः एव । तथा ᵛस ᵛसुष्टुतः शोभनं स्तोतृभिः स्तुतश्च भवति । तथा ᵛयुधि संग्रामे ᵛसः स्तोतृणामनुग्रहाय प्रादुर्भवतीति शेषः । ᵛयत् यदा ᵛचाक्ष्मः ॥ चष्टेः क्षमतेर्वा ॥ सर्वस्य द्रष्टा सर्वसहो वा ब्रह्मणस्पतिः ᵛवाजम् अन्नं ᵛमती मननीयं प्रशस्तं ᵛधना धनं च स्तोतृणामर्थाय ᵛभरते विभर्ति वृष्टिद्वारा पोषयति । ᵛआदित् अनन्तरमेव ᵛतप्यतुः तापकः ᵛसूर्यः ᵛवृथा । अनायासवचनमेतत् । अनायासेन ᵛतपति दीप्यते । ब्रह्मणस्पतिना दत्तैरन्नैर्धनैश्च यज्ञस्य सिद्धत्वात् स्वयं केवलं हवींषि भुञ्जान एव वर्तते इत्यर्थः ॥

वि॒भु प्र॒भु प्र॑थ॒मं मे॒हना॑वतो॒ बृह॒स्पते॑ः सुवि॒दत्रा॑णि॒ राध्या॑ ।
इ॒मा सा॒तानि॑ वे॒न्यस्य॑ वा॒जिनो॒ येन॒ जना॑ उ॒भये॑ भुञ्ज॒ते विश॑ः ॥ १० ॥

वि॒ऽभु । प्र॒ऽभु । प्र॒थ॒मम् । मे॒हना॑ऽवतः । बृह॒स्पते॑ः । सु॒ऽवि॒दत्रा॑णि । राध्या॑ ।
इ॒मा । सा॒तानि॑ । वे॒न्यस्य॑ । वा॒जिन॑ः । येन॑ । जना॑ः । उ॒भये॑ । भु॒ञ्जते । विश॑ः ॥ १० ॥

ᵛविभु विभूनि व्याप्तानि ᵛप्रभु प्रभूणि प्रौढानि ᵛप्रथमं प्रथमानि मुख्यानि एवंभूतानि ᵛमेहनावतः वर्षणवतो वृष्टिप्रदस्य ᵛबृहस्पतेः बृहतो मन्त्रस्य पालयितुः संबन्धीनि ᵛसुविदत्राणि ॥ ‘विदॢ लाभे’ । ‘सुविदेः कत्रन्’ (उ. सू. ३.३८८) ॥ सुष्टु लब्धव्यानि । ‘सुविदत्रं धनं भवति’ (निरु. ७. ९) इति यास्कः । ᵛराध्या राध्यानि सम्यक् साधनीयानि । प्राप्तव्यानीति यावत् । ᵛइमा ᵛसातानि इमानि धनानि ᵛवेन्यस्य कमनीयस्य ᵛवाजिनः अन्नवतो ब्रह्मणस्पतेः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ब्रह्मणस्पतिना दत्तानि । ᵛयेन धनेन ᵛउभये उभयविधाः ᵛजनाः स्तोतारो यजमानाश्च देवा मनुष्याश्च वा ᵛविशः निविष्टाः सन्तः ᵛभुञ्जते भोगान् लभन्ते । तत्सर्वं ब्रह्मणस्पतिना दत्तमित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

योऽव॑रे वृ॒जने॑ वि॒श्वथा॑ वि॒भुर्म॒हामु॑ र॒ण्वः शव॑सा व॒वक्षि॑थ ।
स दे॒वो दे॒वान्प्रति॑ पप्रथे पृ॒थु विश्वेदु॒ ता प॑रि॒भूर्ब्रह्म॑ण॒स्पति॑ः ॥ ११ ॥

यः । अव॑रे । वृ॒जने॑ । वि॒श्वऽथा॑ । वि॒ऽभुः । म॒हाम् । ऊँ॒ इति॑ । र॒ण्वः । शव॑सा । व॒वक्षि॑थ ।
सः । दे॒वः । दे॒वान् । प्रति॑ । प॒प्र॒थे॒ । पृ॒थु ।
विश्वा॑ । इत् । ऊँ॒ इति॑ । ता । प॒रि॒ऽभूः । ब्रह्म॑णः । पति॑ः ॥ ११ ॥

ᵛविश्वथा सर्वप्रकारेण ᵛविभुः व्याप्तः ᵛरण्वः रमयिता स्तोतव्यो वा ᵛयः ᵛब्रह्मणस्पतिः ᵛअवरे निकृष्टे ᵛवृजने वर्जनहेतुभूते बले वर्तमानम् । दुर्बलमिति यावत् । ᵛमहामु महान्तं च ॥ छान्दसो वर्णलोपः ॥ उभयविधं स्तोतारं ᵛशवसा आत्मीयेन बलेन ᵛववक्षिथ वोढुमिच्छति । सर्वदा वहतीति यावत् ॥ वहतेः सनन्तस्य लिटि एतद्रूपम् । पुरुषव्यत्ययः ॥ ᵛसः ᵛदेवः दानादिगुणयुक्तः ᵛदेवान् ᵛप्रति सर्वेषां देवानां प्रतिनिधिः सन् ᵛपृथु ᵛपप्रथे अत्यन्तं प्रथते । यशसा विस्तीर्णो भवतीति यावत् । यस्मादेवं तस्मात् ᵛविश्वेदु सर्वाण्येव ᵛता तानि सर्वाणि भूतजातानि ᵛपरिभूः परिभवन् अभिभवन् वर्तते इति शेषः ॥

विश्वं॑ स॒त्यं म॑घवाना यु॒वोरिदाप॑श्च॒न प्र मि॑नन्ति व्र॒तं वा॑म् ।
अच्छे॑न्द्राब्रह्मणस्पती ह॒विर्नोऽन्नं॒ युजे॑व वा॒जिना॑ जिगातम् ॥ १२ ॥

विश्व॑म् । स॒त्यम् । म॒घ॒ऽवा॒ना॒ । यु॒वोः । इत् । आप॑ः । च॒न । प्र । मि॒न॒न्ति॒ । व्र॒तम् । वा॒म् ।
अच्छ॑ । इ॒न्द्रा॒ब्र॒ह्म॒ण॒स्प॒ती॒ इति॑ । ह॒विः । नः॒ । अन्न॑म् । यु॒जा॑ऽइव । वा॒जिना॑ । जि॒गा॒त॒म् ॥१२॥

हे ᵛमघवाना । मघमिति धननाम । तद्वन्तौ इन्द्राब्रह्मणस्पती ᵛयुवोरित् युवयोरेव ᵛविश्वं सर्वं स्तोत्रं ᵛसत्यं यथार्थम् । स्तुत्या यद्यत् गुणजातं[1] प्रतिपाद्यते तत्सर्वं युवयोर्विद्यमानमेव नत्वारोपितमित्यर्थः। तथा चन इत्येतत्पदद्वयसमुदायः। ऐकपद्यं[2] त्वध्यापकसांप्रदायिकं यद्येव शब्दस्य पूर्वपदेन (?)। ᵛआपश्च आपोऽपि । उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितानि सर्वाण्यपि भूतानि ᵛवां युवयोः ᵛव्रतं कर्म ᵛन ᵛप्र ᵛमिनन्ति न हिंसन्ति ॥ 'मीङ् हिंसायां' । क्रैयादिकः । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वम् ॥ हे ᵛइन्द्राब्रह्मणस्पती ᵛनः अस्माकं ᵛहविः ᵛअच्छ आभिमुख्येन ᵛजिगातं गच्छतम् । आगच्छतमिति यावत् ॥ जिगातिर्गतिकर्मा । जौहोत्यादिकः ॥ तत्र दृष्टान्तः । ᵛयुजेव ᵛवाजिना । युजा रथे नियुक्तौ वाजिनौ वेजनवन्तौ अश्वौ ᵛअन्नं घासं प्रति यथा स्वयमेव शीघ्रं गच्छतः तद्वत् शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः॥ युजेवेत्यत्र 'सुपां सुलुक्°' इति प्रथमाद्विवचनस्य आकारः । तृतीयायां हि 'सावेकाचः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उ॒ताशि॑ष्ठा॒ अनु॑ शृण्वन्ति॒ वह्न॑यः स॒भेयो॒ विप्रो॑ भरते म॒ती धना॑ ।
वी॒ळु॒द्वेषा॒ अनु॒ वश॑ ऋ॒णमा॑द॒दिः स ह॑ वा॒जी समि॒थे ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ ॥ १३ ॥

उ॒त । आशि॑ष्ठाः । अनु॑ । शृ॒ण्व॒न्ति॒ । वह्न॑यः । स॒भेय॑ः । विप्र॑ः । भ॒र॒ते॒ । म॒ती । धना॑ ।
वी॒ळु॒ऽद्वे॒षा॑ः । अनु॑ । वशा॑ । ऋ॒णम् । आ॒ऽद॒दिः । सः । ह॒ ।
वा॒जी । स॒म्ऽइ॒थे । ब्रह्म॑णः । पति॑ः ॥ १३ ॥

ᵛउत अपि च ᵛआशिष्ठाः आशुतराः शीघ्रगामिनः ᵛवयः । अश्वनामैतत् । वोढारो ब्रह्मणस्पतेरश्वाः ᵛअनु ᵛश्रृण्वन्ति । अस्माभिः कृतं स्तोत्रमनुक्रमेण श्रृण्वन्ति । यद्वा ब्रह्मणस्पतिना

---

१. ख-ग-ण१–रूपजातम् । २. ख-ग-च-झ१-ण-ण१-त-थ-न-म-व–एकपद्यम् ।

कृतमनुशासनं शृण्वन्ति । अतस्ते तमस्मदीयं यज्ञं प्रापयन्त्विति शेषः । ᵛसभेयः सभायां साधुः ॥ 'ढश्छन्दसि' इति ढः ॥ ᵛविप्रः मेधावी अध्वर्युर्होता वा ᵛमती मत्या मननीयेन स्तोत्रेण ॥ 'सुपां सुलुक्°' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ᵛधना हविर्लक्षणानि धनानि तस्मै ब्रह्मणस्पतये ᵛभरते बिभर्ति। संपादयतीति यावत्। यद्वा स्तोत्रेण धनानि भरते बिभर्ति पोषयति। अतः ᵛवीळुद्वेपाः। वीळून् दृढान् प्रबलान् राक्षसादीन् द्वेष्टीति तादृशो ब्रह्मणस्पतिः ᵛवशा वशायाः ॥ 'सुपां सुलुक्°' इति षष्ठ्या लुक्। 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः ॥ ᵛऋणम् अस्माभिर्यज्वभिः प्रदेयमवदानात्मकम् अनुक्रमेण[1] ᵛआददिः आदाता भवत्विति शेषः। अवदानस्य ऋणत्वं च तैत्तिरीये 'त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः' (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इत्यादिना स्पष्टमाम्नातम्। यद्वा अनुः आनुगुण्ये। वशा वशस्य कामस्याभिलाषस्य अनुगुणमादाता भवत्विति योज्यम्। हशब्दः प्रसिद्धौ। ᵛसः खलु ᵛब्रह्मणस्पतिः ᵛसमिथे। संयन्ति संगच्छन्तेऽस्मिन्नाहुतिभिर्देवा इति समिथो यज्ञः। तस्मिन् ᵛवाजी अन्नवान्। तस्माद्धविष आदाता भवत्वित्यर्थः ॥

ब्रह्म॑ण॒स्पते॑रभवद्यथाव॒शं स॒त्यो म॒न्युर्महि॒ कर्मा॑ करिष्य॒तः ।
यो गा उ॒दाज॒त्स दि॒वे वि चा॑भजन्म॒हीव॑ री॒तिः शव॑सासर॒त्पृथ॑क् ॥ १४ ॥

ब्रह्म॑णः । पतेः॑ । अ॒भ॒व॒त् । य॒था॒ऽव॒शम् । स॒त्यः । म॒न्युः । महि॑ । कर्म॑ । क॒रि॒ष्य॒तः ।
यः । गाः । उ॒त्ऽआज॑त् । सः । दि॒वे । वि । च॒ । अ॒भ॒ज॒त् । म॒हीऽइ॑व ।
री॒तिः । शव॑सा । अ॒स॒र॒त् । पृथ॑क् ॥ १४ ॥

ᵛमहि महत् ᵛकर्म ᵛकरिष्यतः ᵛब्रह्मणस्पतेः ᵛमन्युः मननसाधनो मन्त्रः क्रोधो वा ᵛयथावशं यथाकामं ᵛसत्यः अवितथः ᵛअभवत्। स यथा कामयते तथा करोतीत्यर्थः। ᵛयः ब्रह्मणस्पतिः पणिभिरपहृताः ᵛगाः ᵛउदाजत् उदगमयत्। गुहाया निरगमयदित्यर्थः। ᵛसः ब्रह्मणस्पतिः ᵛदिवे द्युलोकाय तत्रत्येभ्यो देवेभ्य इत्यर्थः। ᵛवि ᵛअभजत् ᵛच ता गा विभक्ताश्चाकरोत्। स च गोसमूहः ᵛमहीव ᵛरीतिः। महती स्रुतिरिव[2] ॥ 'रीङ् स्रवणे[3]' ॥ यथा गङ्गादीनां स्रोतो विभक्तं सत् निम्नदेशाभिमुखं प्रसरति तथा ᵛशवसा आत्मीयेन बलेन तत्तद्देवगृहं ᵛपृथक् विभिन्नम् ᵛअसरत् अगच्छत ॥

ब्रह्म॑णस्पते सु॒यम॑स्य वि॒श्वहा॑ रा॒यः स्या॑म र॒थ्यो॒३॒॑ वय॑स्वतः ।
वी॒रेषु॑ वी॒राँ उप॑ पृङ्धि न॒स्त्वं यदीशा॑नो॒ ब्रह्म॑णा॒ वेषि॑ मे॒ हव॑म् ॥ १५ ॥

ब्रह्म॑णः । प॒ते॒ । सु॒ऽयम॑स्य । वि॒श्वहा॑ । रा॒यः । स्या॒म॒ । र॒थ्यः॑ । वय॑स्वतः ।
वी॒रेषु॑ । वी॒रान् । उप॑ । पृ॒ङ्धि॒ । नः॒ । त्वम् । यत् । ईशा॑नः । ब्रह्म॑णा । वेषि॑ । मे॒ । हव॑म् ॥१५॥

हे ᵛब्रह्मणस्पते मन्त्राधिपते ᵛसुयमस्य सुष्ठु नियन्तव्यस्य ᵛवयस्वतः अन्नयुक्तस्य ᵛरायः धनस्य ᵛविश्वहा विश्वेषु सर्वेष्वहःसु ᵛरथ्यः अधिपतयः ᵛस्याम भूयास्म। रथा एषां सन्तीति रथ्यः ॥

---

[1] ख-ग—अनु अनुक्रमणेन; ण—अनु अनुक्रमेण। [2] क-च-झ-ण१-थ-म-व—स्तुतिरिव। [3] क-च-झ-त-थ-म-व—श्रवणे।

'छन्दसीवनिपौ°' इति मत्वर्थीय ईकारः ॥ अपि च ᵛनः अस्माकं ᵛवीरेषु वीर्याज्जातेष्वस्मदीयेषु पुत्रेषु ᵛवीरान् पुत्रान् ᵛत्वम् ᵛउप ᵛपृङ्धि संपृक्तान् कुरु उत्पादय ॥ 'पृची संपर्के'। रौधादिकः। वयं पौत्रानपि लभेमहीति यावत्। ᵛईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं ᵛब्रह्मणा । अन्ननामैतत्। हविर्लक्षणेनान्नेन सह ᵛमे ᵛहवं मदीयं स्तुतिलक्षणमाह्वानं ᵛवेषि कामयसे ॥ 'वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु'॥ अतो मयोक्तं कुर्वित्यर्थः ॥

ब्रह्म॑णस्पते॒ त्वम॒स्य य॒न्ता सू॒क्तस्य॑ बोधि॒ तन॑यं च जिन्व ।
विश्वं॒ तद्भ॒द्रं यदव॑न्ति दे॒वा बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ १६ ॥

ब्रह्म॑णः । प॒ते॒ । त्वम् । अ॒स्य । य॒न्ता । सु॒ऽउ॒क्तस्य॑ । बो॒धि॒ । तन॑यम् । च॒ । जि॒न्व॒ ।
विश्व॑म् । तत् । भ॒द्रम् । यत् । अव॑न्ति । दे॒वाः । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥ १६ ॥

हे ᵛब्रह्मणस्पते ᵛयन्ता सर्वस्य जगतो नियन्ता ᵛत्वमस्य ᵛसूक्तस्य इदं सूक्तम् ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ ᵛबोधि बुध्यस्व । बुद्ध्वा ᵛतनयं पुत्रं ᵛच अस्मभ्यं ᵛजिन्व प्रेरय ॥ जिविः प्रीणनार्थोऽत्र प्रेरणे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ᵛयत् ᵛभद्रं कल्याणं ᵛदेवाः सर्वे ᵛअवन्ति रक्षन्ति ᵛविश्वं सर्वं ᵛतत् भद्रं च जिन्वेति शेषः । वयं च ᵛसुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः सन्तः ᵛबृहत् प्रौढं स्तोत्रं ᵛविदथे । विदन्ति यष्टव्यतया अस्मिन् देवान् जानन्तीति विदथो यज्ञः । तस्मिन् ᵛवदेम ब्रवाम ॥ ॥ ३ ॥

'इन्धानः' इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं जागतं ब्राह्मणस्पत्यम् । तथा चानुक्रान्तम्— 'इन्धानः पञ्च जागतं तु' इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

इन्धा॑नो अ॒ग्निं व॑नवद्वनुष्य॒तः कृ॒तब्र॑ह्मा शूशुवद्रा॒तह॑व्य॒ इत् ।
जा॒तेन॑ जा॒तमति॒ स प्र स॑र्सृते॒ यंयं॒ युजं॑ कृणु॒ते ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ ॥ १ ॥

इन्धा॑नः । अ॒ग्निम् । व॒न॒व॒त् । व॒नु॒ष्य॒तः । कृ॒तऽब्र॑ह्मा । शू॒शु॒व॒त् । रा॒तऽह॑व्यः । इत् ।
जा॒तेन॑ । जा॒तम् । अति॑ । सः । प्र । स॒र्सृ॒ते॒ । यम्ऽय॑म् । युज॑म् । कृ॒णु॒ते । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ ॥ १ ॥

ᵛअग्निम् ᵛइन्धानः ब्रह्मणस्पतेर्यागार्थमग्निं प्रज्वलयन्[1] यजमानः ᵛवनुष्यतः हिंसिष्यतो हिंसां कुर्वतो वा शत्रून् ᵛवनवत् वनुयात् हिंस्यात्। 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा[2]' इति यास्कः। ᵛइत् इति चार्थे। ᵛकृतब्रह्मा । ब्रह्म स्तोत्रं कृतं येन स तथोक्तः । ᵛरातहव्यः । रातं दत्तं हव्यं हविर्येन । एवंभूतः सन् ᵛशूशुवत् वर्धते। 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः'। अस्माण्ण्यन्तात् लुङि चङि[3] रूपम् ॥ तथा यजमानः ᵛजातेन पुत्रेण ᵛजातं जनितमुत्पादितं[4] स्वस्य पौत्रम् ᵛअति ᵛप्र ᵛसर्सृते अतीत्य भृशं प्रसरति। पौत्रमपि पश्यन् चिरकालं जीवेदित्यर्थः ॥ सर्तेर्यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ᵛयंयं यजमानं ᵛब्रह्मणस्पतिः स्तोत्रहविषोः स्वीकरणेन ᵛयुजं सखायं ᵛकृणुते कुरुते ᵛसः समान एव भवतीत्यर्थः ॥

---

[1] ख-म—प्रज्वालयन् । [2] क-ञ-ञ१-त-म—'वनुष्यतिर्हिंसाकर्मा । [3] च-थ—'चङि' नास्ति। [4] त-थ—उत्पादितम् ।

वी॒रेभि॑र्वी॒रान्व॑नवद्वनुष्य॒तो गोभी॑ र॒यिं प॑प्रथ॒द्बोध॑ति॒ त्मना॑ ।
तो॒कं च॒ तस्य॒ तन॑यं च वर्धते॒ यंयं॒ युजं॑ कृणु॒ते ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ ॥ २ ॥

वी॒रेभिः॑ । वी॒रान् । व॒न॒व॒त् । व॒नु॒ष्य॒तः । गोभिः॑ । र॒यिम् । प॒प्र॒थ॒त् । बोध॑ति । त्मना॑ ।
तो॒कम् । च॒ । तस्य॑ । तन॑यम् । च॒ । व॒र्ध॒ते॒ । यम्ऽय॑म् । युज॑म् । कृ॒णु॒ते । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ ॥२॥

स यजमानः ᵛवीरेभिः वीरैः आत्मीयैः पुत्रैः ᵛवनुष्यतः हिंसतः ᵛवीरान् शत्रुपुत्रान् ᵛवनवत् वनुयात् हिंस्यात् । अपि च ᵛगोभिः सहितं धनं[1] ᵛपप्रथत् प्रथयति विस्तारयति ॥ प्रथयतेर्लुङि चङि एतद्रूपम् ॥ तथा ᵛत्मना आत्मनैव ᵛबोधति सर्वं जानाति। अनन्याधीनज्ञानो भवतीत्यर्थः । किंच ᵛतस्य यजमानस्य ᵛतोकं पुत्रः ᵛतनयम् ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ तनयस्तत्पुत्रः ᵛच ᵛवर्धते प्रवृद्धो भवति। यद्वा[2] तोकं तनयं पुत्रं पौत्रं च ब्रह्मणस्पतिर्वर्धयति ॥ वृधिरन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः। अन्यद्गतम्॥

सिन्धु॒र्न॑ क्षो॒दः शिमी॑वाँ ऋघा॒य॒तो वृषे॑व॒ वध्रीँ॑र॒भि व॒ष्ट्योज॑सा ।
अ॒ग्नेरि॑व॒ प्रसि॑ति॒र्नाह॒ वर्त॑वे॒ यंयं॒ युजं॑ कृणु॒ते ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ ॥ ३ ॥

सिन्धुः॑ । न । क्षोदः॑ । शिमी॑ऽवान् । ऋ॒घा॒य॒तः । वृषा॑ऽइव । वध्री॑न् । अ॒भि । व॒ष्टि॒ । ओज॑सा ।
अ॒ग्नेःऽइ॑व । प्रऽसि॑तिः । न । अह॑ । वर्त॑वे । यम्ऽय॑म् । युज॑म् । कृ॒णु॒ते । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ ॥ ३ ॥

ᵛसिन्धुः स्यन्दनशीला नदी ᵛक्षोदः ᵛन क्षुद्यमानं कूलं यथा भिनत्ति तथा ᵛशिमीवान् । शिमीति कर्मनाम । ब्रह्मणस्पतेः परिचरणात्मना कर्मणा युक्तो यजमानः ᵛऋघायतः हिंसतः शत्रून् ᵛओजसा बलेन ᵛअभि ᵛवष्टि हन्तुमभितः कामयते । ‘वश कान्तौ’। इदमपरं निदर्शनम् । ᵛवृषेव ᵛवध्रीन् । वध्रयो निष्पिष्टमुष्का निर्वीर्या बलीवर्दाः । तान् यथा वृषा सेचनसमर्थः सवीर्यो वृषभोऽभिभवति तद्वच्छत्रूनभिभवतीत्यर्थः। अपि चासौ ᵛअग्नेरिव ᵛप्रसितिः । प्रसीयते बध्यतेऽनयेति प्रसितिर्ज्वाला ॥ ‘षिञ् बन्धने’ । करणे क्तिन् ॥ यथा अग्नेर्ज्वाला प्रतिहतप्रसरा एवमपि ᵛन ᵛवर्तवे वारयितुं निवर्तयितुं वा नैव शक्यते ॥ अहशब्दोऽवधारणे । वृणोतेरन्तर्भावितण्यर्थात् वर्ततेर्वा तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥ अन्यद्गतम् ॥

तस्मा॑ अर्ष॑न्ति दि॒व्या अ॑स॒श्चत॒ः स सत्व॑भिः प्रथ॒मो गोषु॑ गच्छति ।
अनि॑भृष्टतविषिर्ह॒न्त्योज॑सा॒ यंयं॒ युजं॑ कृणु॒ते ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ ॥ ४ ॥

तस्मै॑ । अ॒र्ष॒न्ति॒ । दि॒व्याः । अ॒स॒श्चतः॑ । सः । सत्व॑ऽभिः । प्र॒थ॒मः । गोषु॑ । ग॒च्छ॒ति॒ ।
अनि॑भृष्टऽतविषिः । ह॒न्ति॒ । ओज॑सा । यम्ऽय॑म् । युज॑म् । कृ॒णु॒ते । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ ॥ ४ ॥

---

[1] म–रयिं धनम् । [2] झ१-ण-त-थ-न–तथा ।

ᵛतस्मै यजमानाय ᵛदिव्याः दिवि भवा वृष्टिलक्षणा आपः ᵛअसश्चतः असज्यमाना अनिरुद्धाः सत्यः ᵛअर्षन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ अर्तेर्लेटि रूपम् ॥ तथा ᵛसः यजमानः ᵛसत्वभिः । सत्वानः साधकाः[1] परिचारकास्तैः सहितः ᵛप्रथमः अन्येभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभावी सन् ᵛगोषु ᵛगच्छति। गवादिधनं प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच ᵛअनिभृष्टतविषिः । तविषीति बलनाम । अनिभृष्टा परैरबाधिता तविषी बलं यस्य तादृशः[2] सन् ᵛओजसा बलेन ᵛहन्ति शत्रून् ॥

तस्मा इद्विश्वे धुनयन्त सिन्धवोऽच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरूणि ।
देवानां सुम्ने सुभगः स एधते यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयन्त । सिन्धवः । अच्छिद्रा । शर्म । दधिरे । पुरूणि ।
देवानाम् । सुम्ने । सुऽभगः । सः । एधते । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

ᵛतस्मा ᵛइत् तस्मै एव यजमानाय ᵛविश्वे ᵛसिन्धवः सर्वाः स्यन्दनशीला नद्यः ᵛधुनयन्त चलयन्ति । एतदभीष्टफलसिद्ध्यर्थं प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा ᵛअच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्ररहितानि संततानि ᵛपुरूणि बहूनि ᵛशर्म शर्माणि सुखानि ᵛदधिरे तस्मा एव धार्यन्ते । यद्वा शर्मेति गृहनाम । छिद्ररहितानि बहूनि सदनानि धार्यन्ते । ᵛसुभगः शोभनधनः ᵛदेवानां ᵛसुम्ने देवैः प्रत्ते सुखे वर्तमानः सन् ᵛएधते वर्धते । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ ४ ॥

'ऋजुः' इति चतुर्ऋचं चतुर्थं सूक्तं गृत्समदस्यार्षं जागतं ब्राह्मणस्पत्यम् । तथा चानुक्रान्तम्— 'ऋजुश्चतुष्कम्' इति । गतो विनियोगः ॥

ऋजुरिच्छंसो वनवद्वनुष्यतो देवयन्निददेवयन्तमभ्यसत् ।
सुप्रावीरिद्वनवत्पृत्सु दुष्टरं यज्वेदयज्योर्वि भजाति भोजनम् ॥ १ ॥

ऋजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुष्यतः । देवऽयन् । इत् । अदेवऽयन्तम् । अभि । असत् ।
सुप्रऽअवीः । इत् । वनवत् । पृत्ऽसु । दुस्तरम् ।
यज्वा । इत् । अयज्योः । वि । भजाति । भोजनम् ॥ १ ॥

ᵛऋजुरित् आर्जवयुक्त एव । यद्वा ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । स्तोत्राणां प्रसाधक एव ᵛशंसः ब्रह्मणस्पतेः स्तोता ᵛवनुष्यतः हिंसतः शत्रून् ᵛवनवत् वनुयात् हिंस्यात् ॥ वनोतेर्हन्तिकर्मण एतद्रूपम् ॥ तथा ᵛदेवयन्नित् देवं दानादिगुणयुक्तं ब्रह्मणस्पतिमात्मन इच्छन्नेव ᵛअदेवयन्तं तद्विपरीतं पुरुषम् ᵛअभ्यसत् अभिभवेत् ॥ अस्तेर्लेटि एतद्रूपम् ॥ तथा ᵛसुप्रावीरित् ॥ अवतेस्तृप्त्यर्थादौणादिक ईकारप्रत्ययः ॥ सुष्ठु प्रकर्षेण ब्रह्मणस्पतेस्तर्पयितैव ᵛपृत्सु पृतनासु संग्रामेषु ᵛदुस्तरं तरीतुमशक्यं ᵛवनवत्

---

[1] ण—सोदकाः; ख-ग-थ—सादकाः; म—सादरः । [2] झ१—स तादृशः; त-थ—एतादृशः ।

हिंस्यात्। तथा ᵛयज्वेत् ब्रह्मणस्पतिं हविषा इष्टवानेव ᵛअयज्योः अयज्वनः ᵛभोजनं भोगसाधनं ᵛवि ᵛभजाति विशेषेण भजेत[1] इत्यर्थः ॥

यजस्व वीर प्र विहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये ।
हविष्कृणुष्व सुभगो यथाससि ब्रह्मणस्पतेरव आ वृणीमहे ॥ २ ॥

यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायतः । भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रऽतूर्ये ।
हविः । कृणुष्व । सुऽभगः । यथा । अससि । ब्रह्मणः । पतेः । अवः । आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

ऋषिः आत्मीयं पुरुषं शास्ति । हे ᵛवीर विशेषेण स्तुतीनां प्रेरक सखे ᵛयजस्व ब्रह्मणस्पतिं स्तुत्या पूजय । ᵛमनायतः मन इव शीघ्रं प्रवर्तमानान् हिंसकान् । यद्वा अभिमन्यमानान् शत्रून् प्रति ᵛप्र ᵛविहि प्रकर्षेण युद्धार्थं गच्छ ॥ वी गत्यादिषु । छान्दसो ह्रस्वः ॥ ᵛवृत्रतूर्ये वृत्राणामावारकाणां शत्रूणां हिंसाहेतुभूते संग्रामे ᵛभद्रं कल्याणं धाष्ट्यर्योपेतं ᵛमनः ᵛकृणुष्व कुरुष्व। ब्रह्मणस्पतेरनुग्रहात्तवैव जयो भविष्यति । तथा ब्रह्मणस्पतये ᵛहविः चरुपुरोडाशादिकं ᵛकृणुष्व कुरुष्व । ᵛयथा त्वं ᵛसुभगः शोभनधनः ᵛअससि भवेः ॥ अस्तेर्लेटि अडागमः ॥ ब्रह्मणस्पतेर्योगेन त्वं शोभनधनो भविष्यसीति यावत्। अपि च वयं ᵛब्रह्मणस्पतेः ᵛअवः रक्षणम् ᵛआ आभिमुख्येन ᵛवृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः ।
देवानां यः पितरमाविवासति श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् ॥ ३ ॥

सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वाजम् । भरते । धना । नृऽभिः ।
देवानाम् । यः । पितरम् । आऽविवासति । श्रद्धाऽमनाः । हविषा । ब्रह्मणः । पतिम् ॥ ३ ॥

ᵛयः यजमानः ᵛश्रद्धामनाः श्रद्धा मनसि यस्य तादृशः सन् ᵛदेवानां ᵛपितरं पालयितारं ᵛब्रह्मणस्पतिं ᵛहविषा चरुपुरोडाशादिना ᵛआविवासति परिचरति । विवासतिः परिचरणकर्मा । ᵛस ᵛइत् स एव यजमानः ᵛजनेन जातेन सर्वेण लोकेन ᵛवाजम् अन्नं ᵛभरते बिभर्ति संभरति वा । ᵛसः एव ᵛविशा प्रजया आत्मीयेन बन्धुजनेन वाजं भरते। ᵛस एव ᵛपुत्रैः आत्मीयैरपत्यैः वाजं भरते। तथा ᵛनृभिः नेतृभिरन्यैः परिचारकैः ᵛधना धनानि भरते बिभर्ति संपादयति वा। ब्रह्मणस्पतिमिष्टवतो यजमानस्य सर्वतो जना अन्नधनयोः साधका भवन्तीति यावत् ॥

यो अस्मै हव्यैर्घृतवद्भिरविधत्प्र तं प्राचा नयति ब्रह्मणस्पतिः ।
उरुष्यतीमंहसो रक्षती रिषोंऽहोश्चिदस्मा उरुचक्रिरद्भुतः ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हव्यैः । घृतवत्ऽभिः । अविधत् । प्र । तम् । प्राचा । नयति । ब्रह्मणः । पतिः ।
उरुष्यति । ईम् । अंहसः । रक्षति । रिषः । अंहोः । चित् । अस्मै । उरुऽचक्रिः । अद्भुतः ॥४॥

---

[1] ख-ग-च-ण-ण१-त-थ-न-व-भजते; झ-म—भजति ।

vयः यजमानः vअस्मै ब्रह्मणस्पतये ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वा चतुर्थी ॥ इमं ब्रह्मणस्पतिं vघृतवद्भिः उपस्तरणाभिघारणात्मकेनाज्येनोपेतैः vहव्यैः हविर्भि vअविधत् परिचरति ॥ 'विध विधाने'। तौदादिकः । अयं परिचरणकर्मसु पठितः ॥ vतं यजमा vब्रह्मणस्पतिः vप्राचा प्राचीनेन ऋजुना मार्गेण vप्र vनयति प्रकृष्टं फलं प्रापयति । अपि च vई एनम् vअंहसः पापात् vउरुष्यति रक्षति । 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' इति यास्कः । तथा vरि हिंसकादेनं vरक्षति । vअंहोश्चित् अवृत्तेर्दारिद्र्यात् । यद्वा आगत्य हन्तुरपि रक्षति । अपि च vअस्मै यजमानाय vअद्भुतः । महन्नामैतत् । आचार्यभूतो महान् ब्रह्मणस्पतिः vउरुचक्रिः उरोः विस्तीर्णस् उपकारस्य कर्ता भवति ॥ ॥ ५ ॥

'इमा गिरः' इति सप्तदशर्चं पञ्चमं सूक्तं गृत्समदपुत्रस्य कूर्मस्य आर्षं गृत्समदस्यैव त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्–'इमा गिरस्त्र्यूना कूर्मो गार्त्समदो हि वादित्यम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आदित्यदेवताके पशौ पुरोडाशस्य 'इमा गिरः' इत्येषा[1] अनुवाक्या । 'अग्नीषोमौ' इति खण्डे सूत्रितम्–'इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूस्त आदित्यास उरवो गभीराः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

इ॒मा गिर॑ आदि॒त्येभ्यो॑ घृ॒तस्नू॑ः स॒नाद्राज॑भ्यो जु॒ह्वा॑ जुहोमि ।
शृ॒णोतु॑ मि॒त्रो अ॑र्य॒मा भगो॑ नस्तुविजा॒तो वरु॑णो॒ दक्षो॒ अंश॑ः ॥ १ ॥

इ॒माः । गिर॑ः । आ॒दि॒त्येभ्य॑ः । घृ॒तऽस्नू॑ः । स॒नात् । राज॑ऽभ्यः । जु॒ह्वा॑ । जु॒हो॒मि॒ ।
शृ॒णोतु॑ । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । भग॑ः । न॒ः । तु॒वि॒ऽजा॒तः । वरु॑णः । दक्ष॑ः । अंश॑ः ॥ १ ॥

vआदित्येभ्यः अदितेः पुत्रेभ्यः vराजभ्यः राजमानेभ्य ईश्वरेभ्यो वा मित्रादिभ्यः vघृतस्नूः घृतप्रस्राविणीर्घृतं क्षरन्तीः vइमा vगिरः स्तुतिलक्षणा वाचः vसनात् सर्वदा vजुह्वा । वाङ्नामैतत् । वागिन्द्रियेण vजुहोमि प्रयच्छामि[2] करोमीति यावत् । यद्वा जुहूस्थानीयेन[3] घृतं क्षरन्ति वाग्रूपाणि हवींषि जुहोमि आदित्यानुद्दिश्य त्यजामि । मन्त्राणां पयोघृतादिक्षरणहेतुत्वं च 'यदृचोऽधीते पयसः कूल्या अस्य' (तै. आ. २. १०) इत्यादिना तैत्तिरीये स्पष्टमाम्नातम् । vनः अस्मदीयास्ता गिरो मित्रादयः प्रत्येकं vशृणोतु । ते च तैत्तिरीये 'अष्टौ पुत्रासो अदितेः' इत्युपक्रम्य स्पष्टमनुक्रान्ताः– 'मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च अंशुश्च भगश्च इन्द्रश्च विवस्वांश्चेत्येते' (तै. आ. १. १३. ३) इति । vमित्रः प्रमीतेस्त्रायकः । यद्वा सर्वेषां स्निग्धः । अरीन् यच्छति नियच्छतीति vअर्यमा । vभगः भजनीयो देवः । तुवीति बहुनाम । बहुषु देशेषु अनुग्रहार्थं प्रादुर्भूतः । वरुणविशेषणमेतत् । पापस्य निवारणात् vवरुणः । vदक्षः[4] समर्थः[4] । एतच्च अंशस्य[5] विशेषणम् । एते प्रत्येकं शृण्वन्तु ॥

पूर्वोक्त एव पशौ 'इमं स्तोमम्' इत्येषा वपाया[6] याज्या[6] । सूत्रितं च–'इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीँरुत द्यून्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

---

१. ण-त–इत्येका । २. ख-ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न-व–'प्रयच्छामि' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण१-न–जुह्वास्थानीयेन । ४. ण१-त-थ-म–'दक्षः समर्थः' नास्ति । ५. क-झ-म–अंशोः । ६. झ१-त-थ-न-म-व–वपाया यागस्य याज्या; ण– वपायागस्य याज्या ।

इ॒मं स्तोमं॒ स॒क्र॑तवो मे अ॒द्य मि॒त्रो अ॑र्य॒मा वरु॑णो जुषन्त ।
आ॒दि॒त्यास॒ः शुच॑यो॒ धार॑पूता॒ अवृ॑जिना अनव॒द्या अरि॑ष्टाः ॥ २ ॥

इ॒मम् । स्तोम॑म् । सऽक्र॑तवः । मे॒ । अ॒द्य । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । वरु॑णः । जु॒ष॒न्त॒ ॥
आ॒दि॒त्यासः॑ । शुच॑यः । धार॑ऽपूताः । अवृ॑जिनाः । अ॒न॒व॒द्याः । अरि॑ष्टाः ॥ २ ॥

ᵛइमं ᵛमे[1] अस्मदीयं ᵛस्तोमं स्तोत्रं ᵛसक्रतवः समानकर्माणः समानप्रज्ञा वा मित्रादयः ᵛअद्य इदानीं ᵛजुषन्त जुषन्तां सेवन्ताम् । कीदृशास्ते । ᵛआदित्यासः अदितेः पुत्राः ᵛशुचयः दीप्यमानाः ᵛधारपूताः उदकधाराभिरिव पूताः । निर्मला इत्यर्थः । ᵛअवृजिनाः । 'वृजी वर्जने'। अवर्जितारः सर्वानुग्राहका इत्यर्थः । ᵛअनवद्याः अवद्येन गर्ह्येण पापेन रहिताः ᵛअरिष्टाः केनाप्यहिंसिताः ॥

तस्मिन्नेव पशौ 'त आदित्यासः' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

त आ॑दि॒त्यास॑ उ॒रवो॑ गभी॒रा अद॑ब्धासो॒ दिप्स॑न्तो भूर्य॒क्षाः ।
अ॒न्तः प॑श्यन्ति वृजि॒नोत सा॒धु सर्वं॒ राज॑भ्यः पर॒मा चि॒दन्ति॑ ॥ ३ ॥

ते । आ॒दि॒त्यासः॑ । उ॒रवः॑ । ग॒भी॒राः । अद॑ब्धासः । दिप्स॑न्तः । भू॒रि॒ऽअ॒क्षाः ।
अ॒न्तरिति॑ । प॒श्य॒न्ति॒ । वृ॒जि॒ना । उ॒त । सा॒धु । सर्व॑म् । राज॑ऽभ्यः । प॒र॒मा । चि॒त् । अन्ति॑ ॥ ३ ॥

ᵛते ᵛआदित्यासः अदितेः पुत्राः ᵛउरवः महान्तः ᵛगभीराः गाम्भीर्योपेताः ᵛअदब्धासः शत्रुभिरहिंसिताः सन्तः ᵛदिप्सन्तः शत्रून् दम्भितुं[2] हिंसितुमिच्छन्तः ॥ 'दम्भु दम्भे'। अस्मात् इच्छासनि 'सनीवन्तर्ध०' इति इडभावपक्षे 'दम्भ इच्च' इति इकारः । 'दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम्' (पा. सू. १. २. १०. १) इति सनः कित्त्वे अनुनासिकलोपः ॥ तथा ᵛभूर्यक्षाः भूरीणि बहूनि अक्षीणि चक्षूंषि येषां ते तथोक्ताः बहुतेजसो वा ॥ 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः०' इति षच् समासान्तः ॥ एवंभूता आदित्याः ᵛअन्तः मध्ये प्राणिनां हृदि प्रेरकतया वर्तमानाः सन्तः ᵛवृजिना वृजिनानि पापानि ᵛउत अपि च ᵛसाधु साधूनि पुण्यानि च प्राणिभिः कृतानि ᵛपश्यन्ति जानन्ति । ᵛपरमा ᵛचित् परमाणि दूरदेशावस्थितान्यपि ᵛसर्वं सर्वाणि दृश्यमानानि ᵛराजभ्यः राज्ञामीश्वराणामादित्यानाम् ᵛअन्ति अन्तिके समीपे वर्तते इति शेषः ॥ 'कादिलोपो बहुलम्' इत्यन्तिकशब्दस्य कादिलोपः ॥

साग्निचित्ये क्रतौ दीक्षणीयायामादित्ययागस्य 'धारयन्तः' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । अत एव भुवद्वद्भुवनपतिविशेषणविशिष्टादित्ययागेऽपि । तथा च 'दीक्षणीयायाम्' इति खण्डे सूत्रितं—'धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था इति द्वे[3] एते एव भुवद्वद्भ्यो भुवनपतिभ्यो वा' (आश्व. श्रौ. ४. २) इति ।

---

[1] ण-त-थ-म-'मे' नास्ति । [2] ग-ण१-दभितुम् । [3] झ१-ण त-थ-न-म-द्वे इति ।

धा॒रय॑न्त आदि॒त्यासो॒ जग॒त्स्था दे॒वा विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य गो॒पाः ।
दी॒र्घाधि॑यो॒ रक्ष॑माणा असु॒र्य॑मृ॒तावा॑न॒श्चय॑माना ऋ॒णानि॑ ॥ ४ ॥

धा॒रय॑न्तः । आ॒दि॒त्यासः॑ । जग॑त् । स्थाः । दे॒वाः । विश्व॑स्य । भुव॑नस्य । गो॒पाः ।
दी॒र्घऽधि॑यः । रक्ष॑माणाः । अ॒सु॒र्य॑म् । ऋ॒तऽवा॑नः । चय॑मानाः । ऋ॒णानि॑ ॥ ४ ॥

ᵛजगत् जङ्गमं ᵛस्थाः स्थावरं च ॥ तिष्ठतेः कर्तरि असुन् ॥ एतदुभयविधं भूतजातं ᵛधारयन्त अवस्थापयन्तः ᵛदेवाः दानादिगुणयुक्ताः ᵛविश्वस्य ᵛभुवनस्य सर्वस्य लोकस्य ᵛगोपाः गोपयितारो रक्षकाः ᵛदीर्घाधियः दीर्घाणि धियः कर्माणि ज्ञानानि वा येषां तादृशाः ॥ 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ᵛअसुर्यम् । असवः प्राणाः । तेन च तद्धेतुभूता आपो लक्ष्यन्ते। अपां तद्धेतुत्वं च छान्दोग्ये स्पष्टमाम्नातम्—'आपोमयः प्राणः' (छा. उ. ६. ५. ४) इति। असुमुदकं ददातीत्यसुरो मेघः । तत्र भवं मेघान्तर्वर्तमानमुदकं ᵛरक्षमाणाः । तत्तत्काले वृष्ट्युत्पादनाय रक्षन्तः ॥ असुरशब्दात् 'भवे छन्दसि' इति यत् ॥ ᵛऋतावानः सत्यवन्तो यज्ञवन्तो वा॥ 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप् । पूर्ववद्दीर्घः ॥ ᵛऋणानि स्तोतृभिः अन्येभ्यः प्रदेयानि ᵛचयमानाः अपगमयन्तः ॥ 'चय गतौ'। भौवादिकोऽनुदात्तेत् ॥ एवंगुणविशिष्टा महानुभावा अस्मदधीना भवन्त्विति शेषः ॥

वि॒द्यामा॑दित्या॒ अव॑सो वो अ॒स्य यद॑र्यमन्भ॒य आ चि॑न्मयो॒भु ।
यु॒ष्माकं॑ मित्रावरुणा॒ प्रणी॑तौ॒ परि॒ श्वभ्रे॑व दुरि॒तानि॑ वृज्याम् ॥ ५ ॥

वि॒द्याम् । आ॒दि॒त्याः॒ । अव॑सः । वः॒ । अ॒स्य । यत् । अ॒र्य॒म॒न् । भ॒ये । आ । चि॒त् । म॒यः॒ऽभु ।
यु॒ष्माक॑म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । प्रऽनी॑तौ । परि॑ । श्वभ्रा॑ऽइव । दुः॒ऽइ॒तानि॑ । वृ॒ज्या॒म् ॥ ५ ॥

हे ᵛआदित्याः अदितेः पुत्राः ᵛवः युष्माकम् ᵛअस्य ᵛअवसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इदं रक्षणं ᵛविद्यां लभेय । ᵛभये राक्षसादिभ्य आगते सति ᵛयत् युष्मदीयं रक्षणम्[1] । चिच्छब्दश्चार्थे । ᵛमयोभु मयसः सुखस्य भावयितृ च तदिदं लभेयेत्यन्वयः । हे ᵛअर्यमन् हे मित्रावरुणौ ᵛयुष्माकं ᵛप्रणीतौ अस्मद्विषये प्रकृष्टे नयने सति ᵛश्वभ्रेव श्वभ्राणीव स्थातुमयोग्यानि गर्तवन्ति स्थलानीव ᵛदुरितानि पापानि ᵛपरि ᵛवृज्यां परित्यजेयम् ॥ 'वृजी वर्जने' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ॥ ॥६॥

सु॒गो हि वो॑ अर्यमन्मित्र॒ पन्था॑ अनृक्ष॒रो व॑रुण सा॒धुरस्ति॑ ।
तेना॑दित्या॒ अधि॑ वोचता नो॒ यच्छ॑ता नो दुष्परि॒हन्तु॒ शर्म॑ ॥ ६ ॥

सु॒ऽगः । हि । वः॒ । अ॒र्य॒म॒न् । मि॒त्र॒ । पन्थाः॑ । अ॒नृ॒क्ष॒रः । व॒रु॒ण॒ । सा॒धुः । अस्ति॑ ।
तेन॑ । आ॒दि॒त्याः॒ । अधि॑ । वो॒च॒त॒ । नः॒ । यच्छ॑त । नः॒ । दुः॒ऽप॒रि॒हन्तु॑ । शर्म॑ ॥ ६ ॥

---

[1] म–रक्षणं विद्याम् ।

हे ᵛअर्यमन् ᵛमित्र ᵛवरुण ᵛवः युष्माकं ᵛसुगः सुखेन गन्तव्यः ᵛअनृक्षरः । ‘ ऋक्षरः कण्टक ऋच्छतेः ’ इति। तद्रहितः ᵛसाधुः साधकः शोभनो वा । एवंगुणविशिष्टः ᵛपन्थाः मार्गः ᵛअस्ति विद्यते खलु । अतः ᵛतेन पथा अस्मान् शोभनं नयतेति शेषः । हे ᵛआदित्याः ᵛनः अस्माकम् ᵛअधि ᵛवोचत अधिवचनं पक्षपातेन वचनं कुरुत । अपि च ᵛनः अस्मभ्यं ᵛदुष्परिहन्तु परिहन्तुं विनाशयितुमशक्यं ᵛशर्म सुखं ᵛयच्छत दत्त ॥ ‘ दाण् दाने ’ । शपि ‘ पाघ्रा° ’ इत्यादिना यच्छादेशः ॥

पिप॑र्तु नो॒ अदि॑ती॒ राज॑पु॒त्राति॒ द्वेषां॑स्यर्य॒मा सु॒गेभिः॑ ।
बृ॒हन्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ शर्मोप॑ स्याम पु॒रु॒वीरा॒ अरि॑ष्टाः ॥ ७ ॥

पिप॑र्तु । नः॒ । अदि॑तिः । राज॑ऽपुत्रा । अति॑ । द्वेषां॑सि । अ॒र्य॒मा । सु॒ऽगेभिः॑ ।
बृ॒हत् । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । शर्म॑ । उप॑ । स्या॒म॒ । पु॒रु॒ऽवीराः॑ । अरि॑ष्टाः ॥ ७ ॥

ᵛराजपुत्रा राजानो राजमाना मित्रादयः पुत्रा यस्यास्तादृशी ᵛअदितिः अदीना[1] अखण्डनीया वा देवी ᵛनः अस्मान् ᵛद्वेषांसि द्वेष्टॄणि रक्षांसि ᵛअति ᵛपिपर्तु अतिपारयतु। अतिक्रम्य तद्रहितं देशं प्रापयत्वित्यर्थः । ᵛअर्यमा च ᵛसुगेभिः सुष्ठु गन्तव्यैर्मार्गैरस्मान् पारयतु । अपि च वयं ᵛपुरुवीराः बहुभिर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेताः ᵛअरिष्टाः केनाप्यहिंसिताश्च सन्तः ᵛमित्रस्य ᵛवरुणस्य च ᵛबृहत् परिवृढं ᵛशर्म सुखम् ᵛउप ᵛस्याम उपगता भवेम ॥

पूर्वोक्ते पशौ ‘ तिस्रो भूमीः ’ इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

ति॒स्रो भूमी॑र्धारय॒न् त्रीँरु॒त द्यून्त्रीणि॑ व्र॒ता वि॒दथे॑ अ॒न्तरे॑षाम् ।
ऋ॒तेना॑दित्या॒ महि॑ वो महि॒त्वं तद॑र्यमन्वरुण मि॒त्र॒ चारु॑ ॥ ८ ॥

ति॒स्रः । भूमीः॑ । धा॒र॒य॒न् । त्रीन् । उ॒त । द्यून् । त्रीणि॑ । व्र॒ता । वि॒दथे॑ । अ॒न्तः । ए॒षा॒म् ।
ऋ॒तेन॑ । आ॒दि॒त्याः॒ । महि॑ । वः॒ । म॒हि॒ऽत्वम् । तत् । अ॒र्य॒म॒न् । व॒रु॒ण॒ । मि॒त्र॒ । चारु॑ ॥८॥

ᵛतिस्रो ᵛभूमीः । अत्र भूमिशब्दो लोकत्रये वर्तते । ‘ यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम् ’ इत्यत्र यथा पृथिवीशब्दः । भूम्यन्तरिक्षस्वर्गांस्त्रीन् लोकान् आदित्याः ᵛधारयन् वृष्टिप्रदानादिना धारयन्ति । ᵛउत अपि च ᵛद्यून् दीप्तान् तत उपरितनान् महरादिकानपि ᵛत्रीन् लोकान् धारयन्ति । यद्वा दीप्तान् अग्निं वायुं सूर्यं च धारयन्ति । अपि च ᵛएषाम् आदित्यानां ᵛविदथे यज्ञे ᵛअन्तः मध्ये त्रीणि ᵛव्रता सवनत्रयनिष्पाद्यानि ᵛत्रीणि कर्माणि सन्ति । यद्वा एषां लोकानामन्तर्मध्ये विदथे यज्ञे निमित्तभूते सति एषामादित्यानां त्रीणि कर्माणि रसादानधारणविसर्जनलक्षणानि[2] सन्ति । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे ᵛआदित्याः ᵛऋतेन सत्येन यज्ञेन वा ᵛमहि महत् प्रभूतं ᵛवः युष्माकं ᵛमहित्वं महत्त्वं यन्महाभाग्यं हे ᵛअर्यमन् ᵛवरुण ᵛमित्र ᵛतत् महाभाग्यं ᵛचारु शोभनम् । सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ॥

---

[1] ख–अदीना देवमाता । [2] म–रसानां धारण° ।

त्री रो॑च॒ना दि॒व्या धा॑रयन्त हिर॒ण्यया॒ः शुच॑यो॒ धार॑पूताः ।
अस्व॑प्नजो अनिमि॒षा अद॑ब्धा उरु॒शंसा॑ ऋ॒जवे॒ मर्त्या॑य ॥ ९ ॥
त्री । रो॒च॒ना । दि॒व्या । धा॒र॒य॒न्त॒ । हि॒र॒ण्यया॑ः । शुच॑यः । धार॑ऽपूताः ।
अस्व॑प्नऽजः । अ॒नि॒ऽमि॒षाः । अद॑ब्धाः । उ॒रु॒ऽशंसा॑ः । ऋ॒जवे॑ । मर्त्या॑य ॥ ९ ॥

ᵛत्री ᵛरोचना त्रीणि रोचनानि रोचमानान्यग्न्यादीनि तेजांसि ᵛदिव्या दिव्यानि दिवि भवानि ᵛधारयन्त आदित्या अवास्थापयन् । किमर्थम् । ᵛऋजवे ऋजीकाय स्तोत्राणां ᵛमर्त्याय मनुष्याय भोगसिद्ध्यर्थमिति यावत् । कीदृशा आदित्याः । ᵛहिरण्ययाः हिरण्मयाः[1] हिरण्यालंकृतसर्वाङ्गाः । यद्वा हितरमणीयवेषाः । ᵛशुचयः दीप्यमानाः ᵛधारपूताः उदकधारया क्षालिता इव निर्मलाः । ᵛअस्वप्नजः असंजातस्वप्नाः ॥ ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति जसः सुः ॥ अपर आह । अस्वप्नजः अस्वपन्तो विगतनिद्राः ॥ ‘ स्वपितृषोर्नजिङ् ’ इति नजिङ्प्रत्यय इति । तदेतत् पदकारस्यानभिमतम् ॥ ᵛअनिमिषाः निमेषरहिताः । ᵛअदब्धाः असुरादिभिरहिंसिताः ᵛउरुशंसाः उरुभिर्बहुभिः शंसनीयाः स्तोतव्याः । एवंगुणविशिष्टा अधारयन्तेत्यन्वयः ॥

त्वं विश्वे॑षां वरुणासि॒ राजा॒ ये च॑ दे॒वा अ॑सुर॒ ये च॒ मर्ता॑ः ।
श॒तं नो॑ रास्व श॒रदो॑ वि॒चक्षे॒ऽश्यामायूं॑षि॒ सुधि॑तानि॒ पूर्वा॑ ॥ १० ॥
त्वम् । विश्वे॑षाम् । व॒रु॒ण॒ । अ॒सि॒ । राजा॑ । ये । च॒ । दे॒वाः । अ॒सु॒र॒ । ये । च॒ । मर्ता॑ः ।
श॒तम् । नः॒ । रा॒स्व॒ । श॒रद॑ः । वि॒ऽचक्षे॑ । अ॒श्याम॑ । आयूं॑षि । सुऽधि॑तानि । पूर्वा॑ ॥ १० ॥

हे ᵛअसुर शत्रूणां क्षेपक ᵛवरुण ᵛत्वं ᵛविश्वेषां सर्वेषां ᵛराजा ᵛअसि । केषाम् । ᵛये ᵛच ᵛदेवाः देवजनाः ᵛये ᵛच ᵛमर्ताः मरणधर्माणो मनुष्याः तेषामित्यर्थः । अतस्त्वं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛशतं ᵛशरदः शतसंख्याकान् संवत्सरान् ᵛविचक्षे विशेषेण दर्शनाय ᵛरास्व प्रयच्छ ॥ ‘ रा दाने ’। व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ वयं च ᵛपूर्वा पूर्वैर्देवैः ᵛसुधितानि सुष्ठु हितानि शतसंवत्सरलक्षणानि ᵛआयूंषि ᵛअश्याम व्याप्नुयाम ॥ ‘ सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ’ इति निपात्यते । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वा । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति तृतीयाया डादेशः ॥ ॥ ७ ॥

आदित्यदेवताके पशौ ‘ न दक्षिणा ’ इत्येषा हविषो याज्या । ‘ तिस्रो भूमीर्धारयन्त्रीँरुत द्यून् न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

न द॑क्षि॒णा वि चि॑किते॒ न स॒व्या न प्रा॒चीन॑मादित्या॒. नोत प॒श्चा ।
पा॒क्या॑ चिद्वसवो धी॒र्या॑ चिद्यु॒ष्मानी॑तो॒ अभ॑यं॒ ज्योति॑रश्याम् ॥ ११ ॥
न । द॒क्षि॒णा । वि । चि॒कि॒ते॒ । न । स॒व्या । न । प्रा॒चीन॑म् । आ॒दि॒त्याः॒ । न । उ॒त । प॒श्चा ।
पा॒क्या॑ । चि॒त् । व॒स॒वः॒ । धी॒र्या॑ । चि॒त् । यु॒ष्माऽनी॑तः । अभ॑यम् । ज्योति॑ः । अ॒श्या॒म् ॥ ११ ॥

---

[1] क-ञ-ञ१-व–हिरण्यमयाः; म–‘ हिरण्मयाः ’ नास्ति ।

हे vआदित्याः vदक्षिणा दक्षिणो भागः vन vवि vचिकिते मया न विज्ञायते । vसव्या सव्यो वामभागोऽपि vन ज्ञायते ॥ उभयत्र 'सुपां सुलुक्॰' इति सोः आजादेशः ॥ तथा vप्राचीनं पुरस्तादपि vन ज्ञायते[1] ॥ 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति स्वार्थे खः ॥ vउत अपि च vपश्चा पश्चात् पृष्ठभागोऽपि vन ज्ञायते । नैशेन तमसा आवृतत्वात् आन्तरादज्ञानाद्वा ॥ 'पश्च पश्चा च छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपात्यते ॥ किं बहुना । vपाक्या vचित् पाक्यः पक्तव्यः अपरिपक्वज्ञानोऽपि ॥ 'डुपचष् पाके' । 'ऋहलोर्ण्यत्' । तित्स्वरितः ॥ vधीर्या vचित् धीरे नेतव्यत्वेन भवो धीर्यः कातरः ॥ 'भवे छन्दसि' इति यत् ॥ कातरोऽपि ॥ उभयत्र 'सुपां सुलुक्॰' इत्याकारः ॥ हे vवसवः वासयितार आदित्याः vयुष्मानीतः युष्माभिर्नीतः शोभनेन मार्गेण प्रापितः सन् vअभयं भयरहितं vज्योतिः सौरं तेजः आन्तरं वा ज्ञानात्मकम् vअश्यां प्राप्नुयाम् ॥

यो राज॑भ्य ऋत॒निभ्यो॑ द॒दाश॒ यं व॒र्धय॑न्ति पु॒ष्टय॑श्च॒ नित्याः॑ ।
स रे॒वान्या॑ति प्रथ॒मो रथे॑न वसु॒दावा॑ वि॒दथे॑षु प्रश॒स्तः ॥ १२ ॥
यः । राज॑ऽभ्यः । ऋ॒त॒निऽभ्यः॑ द॒दाश॑ । यम् । व॒र्धय॑न्ति । पु॒ष्टयः॑ । च॒ । नित्याः॑ ।
सः । रे॒वान् । या॒ति॒ । प्र॒थ॒मः । रथे॑न । व॒सु॒ऽदावा॑ । वि॒दथे॑षु । प्र॒ऽश॒स्तः ॥ १२ ॥

vयः यजमानः vराजभ्यः राजमानेभ्यः vऋतनिभ्यः ऋतस्य यज्ञस्य[2] सत्यस्य वा नेतृभ्य आदित्येभ्यः vददाश चरुपुरोडाशादिकं ददाति । vयं यजमानं vपुष्टयः पोषकाः vनित्याः शाश्वता आदित्याः च vवर्धयन्ति । vसः यजमानः vरेवान् धनवान् vप्रथमः प्रथितः प्रख्यातः vवसुदावा वसूनां धनानां दाता सन् vप्रशस्तः सर्वैः प्रशस्यमानः vविदथेषु वेद्येषु लब्धव्येषु गृहेषु vरथेन वाहनेन vयाति गच्छति ॥

शुचि॑र॒पः सू॒यव॑सा॒ अद॑ब्ध॒ उप॑ क्षेति वृ॒द्धव॑याः सु॒वीरः॑ ।
नकि॒ष्टं घ्न॒न्त्यन्ति॑तो॒ न दू॒राद्य आ॑दि॒त्यानां॒ भव॑ति॒ प्रणी॑तौ ॥ १३ ॥
शुचिः॑ । अ॒पः । सु॒ऽयव॑साः । अद॑ब्धः । उप॑ । क्षे॒ति॒ । वृ॒द्धऽव॑याः । सु॒ऽवीरः॑ ।
नकिः॑ । तम् । घ्न॒न्ति॒ । अन्ति॑तः । न । दू॒रात् । यः । आ॒दि॒त्याना॑म् । भव॑ति । प्रऽनी॑तौ ॥ १३ ॥

स यजमानः vशुचिः दीप्यमानः शुद्धो वा vअदब्धः सपत्नैरबाधितः vवृद्धवयाः प्रभूतान्नः vसुवीरः शोभनपुत्रश्च सन् vसूयवसाः शोभनसस्यानि vअपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि vउप vक्षेति उपनिवसति । सर्वदा सुसस्यानामपां समीपे निवसतीत्यर्थः । तथा vनकिः न च vतं[3] vघ्नन्ति हिंसन्ति vअन्तितो vन अन्तिकात् समीपदेशाच्च vदूरात् विप्रकृष्टाच्च देशादागता बाधकाः ॥ अन्तिकस्य तसि[4] 'कादिलोपः॰[4]' इति लोपः ॥ vयः यजमानः vआदित्यानाम् अदितेः पुत्राणां मित्रादीनां vप्रणीतौ प्रकृष्टे नयने प्रापणे vभवति वर्तते स इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

---

[1] झ-म-विज्ञायते । [2] क-झ-झ१-ण-थ-न-म-व-'यज्ञस्य' नास्ति । [3] ण-त-थ-म-यम् ।
[4] ख-ग-त-थ-म-तसिलादिलोपः ।

अदिं॑ते॒ मित्र॒ वरु॑णो॒त मृ॑ळ॒ यद्वो॑ व॒यं च॑कृ॒मा कच्चि॒दागः॑ ।
उ॒र्व॑श्या॒मभ॑यं॒ ज्योति॑रिन्द्र॒ मा नो॑ दी॒र्घा अ॒भि न॑श॒न्तमि॑स्राः ॥ १४ ॥

अदि॑ते । मित्र॑ । वरु॑ण । उ॒त । मृ॒ळ । यत् । व॒ः । व॒यम् । च॒कृ॒म । कत् । चि॒त् । आगः॑ ।
उ॒रु । अ॒श्या॒म् । अभ॑यम् । ज्योति॑ः । इ॒न्द्र॒ ।
मा । न॒ः । दी॒र्घाः॑ । अ॒भि । न॒श॒न् । तमि॑स्राः ॥ १४ ॥

ᵛउत अपि च हे ᵛअदिते ᵛमित्र ᵛवरुण ॥ ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्’ इति पूर्वपूर्वस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमानवद्भावात् सर्वेषां षाष्ठिकम् ‘आमन्त्रितस्य’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ यूयं प्रत्येकं ᵛमृळ अस्माकमुपरि दयां कुरु । रक्षेत्यर्थः । ᵛयत् यद्यपि ᵛवयं ᵛवः युष्माकं ᵛकच्चित् किंचित् ᵛआगः अपराधं ᵛचकृम अकर्म । तथापि मृळेत्यर्थः । हे ᵛइन्द्र परमैश्वर्योपेत आदित्य ᵛउरु विस्तीर्णं ᵛअभयं भयरहितं ᵛज्योतिः त्वदीयं प्रकाशं ज्ञानात्मकं वा ᵛअश्याम् अहं प्राप्नुयाम् । ᵛदीर्घाः विस्तृताः ᵛतमिस्राः तमसा युक्ता निशाः ॥ ‘ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिण°’ (पा. सू. ५. २. ११४) इति निपात्यते ॥ ताः ᵛनः अस्मान् ᵛमा ᵛअभि ᵛनशन् मा आभिमुख्येन प्राप्नुवन्तु[1] ॥

उ॒भे अ॑स्मै पीपयतः समी॒ची दि॒वो वृष्टिं सु॒भगो॒ नाम॒ पुष्य॑न् ।
उ॒भा क्षया॑वा॒जय॑न्याति पृत्सूभाव॒र्धौ॑ भवतः सा॒धू अ॑स्मै ॥ १५ ॥

उ॒भे इति॑ । अ॒स्मै॒ । पी॒प॒य॒त॒ः । स॒मी॒ची इति॑ स॒म्ऽई॒ची ।
दि॒वः । वृ॒ष्टिम् । सु॒ऽभगः॑ । नाम॑ । पुष्य॑न् ।
उ॒भा । क्षयौ॑ । आ॒ऽजय॑न् । या॒ति॒ । पृ॒त्ऽसु ।
उ॒भौ । अर्धौ॑ । भ॒व॒त॒ः । सा॒धू इति॑ । अ॒स्मै॒ ॥ १५ ॥

‘य आदित्यानां भवति प्रणीतौ’ इति व्यवहितोऽप्यत्र इदंशब्देन परामृश्यते । ᵛअस्मै यजमानाय ᵛसमीची संगच्छमाने ᵛउभे द्यावापृथिव्यौ ᵛपीपयतः प्याययतः कामान् वर्धयतः ॥ ‘प्यायी वृद्धौ’ । अस्माण्ण्यन्तात् छान्दसो लुङ् । व्यत्ययेन तसस्तामादेशाभावो धातोः पीभावश्च ॥ स च ᵛसुभगः शोभनधनः ᵛदिवः द्युलोकादागतां ᵛवृष्टिं ᵛपुष्यन् वर्धयन् भवति । ᵛनाम इति प्रसिद्धिर्द्योत्यते । किंच ᵛपृत्सु पृतनासु संग्रामेषु ᵛआजयन् शत्रूनाभिमुख्येनाभिभवन् ᵛउभा ᵛक्षयौ उभौ निवासौ ॥ क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानम् । ‘पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण’ इति अधिकरणे घः । ‘क्षयो निवासे’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तौ परैरनाक्रान्तं स्वकीयं निवासस्थानम् आत्मनापहृतं परकीयं निवासस्थानं च ᵛयाति गच्छति । तथा ᵛअस्मै यजमानाय ᵛउभावर्धौ जगतो भागौ चराचरात्मकौ मर्त्यामर्त्यात्मकौ वा ᵛसाधू साधकौ ᵛभवतः ॥

---

[1] क-झ-म—व्याप्नुवन्तु ।

या वो॑ मा॒या अ॑भि॒द्रुहे॑ यज॒त्राः॒ पाशा॑ आदित्या रि॒पवे॒ विचृ॑त्ताः ।
अ॒श्वीव॒ ताँ अति॑ येषं॒ रथे॒नारि॑ष्टा उ॒रावा शर्म॑न्त्स्याम ॥ १६ ॥

याः । व॒ः । मा॒याः । अ॒भि॒ऽद्रुहे॑ । य॒ज॒त्राः॒ । पाशाः॑ । आ॒दि॒त्याः॒ । रि॒पवे॑ । विऽचृ॑त्ताः ।
अ॒श्वीऽई॑व । तान् । अति॑ । ये॒ष॒म् । रथे॑न । अरि॑ष्टाः । उ॒रौ । आ । शर्म॑न् । स्या॒म ॥ १६ ॥

हे ᵛयजत्राः यष्टव्याः ᵛआदित्याः ᵛवः युष्माकं ᵛयाः ᵛमायाः ᵛअभिद्रुहे अभितो[1] द्रोहं[1] कुर्वते राक्षसादये निर्मिताः ये च ᵛपाशाः ᵛरिपवे शत्रवे ᵛविचृत्ताः ॥ ‘ चृती हिंसाग्रन्थनयोः ’ ॥ प्रसारिता इत्यर्थः । ᵛतान् पाशान् मायाश्च ᵛरथेन ᵛअति ᵛयेषम् अतीत्य प्रयतेयम् । अतितरेयमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛअश्वीव । यथा शोभनाश्वः कश्चित् पुरुषः[2] दुस्तरान्मार्गान् शीघ्रमतिक्रामति तद्वत् ॥ ‘ येषृ प्रयत्ने ’ । औवादिकोऽनुदात्तेत् । छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ तथा वयम् ᵛअरिष्टाः शत्रुभिः अहिंसिताः सन्तः ᵛउरौ विस्तीर्णे ᵛशर्मन् । शर्मेति गृहनाम । त्वया दत्ते सुखे गृहे वा ᵛआ समन्तात् ᵛस्याम वर्तमाना भवेम ॥

माहं म॒घोनो॑ वरुण प्रि॒यस्य॑ भूरि॒दाव्न॒ आ वि॑दं॒ शून॑मा॒पेः ।
मा रा॒यो रा॑जन्त्सु॒यमा॒दव॑ स्थां बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ १७ ॥

मा । अ॒हम् । म॒घोनः॑ । व॒रु॒ण॒ । प्रि॒यस्य॑ । भू॒रि॒ऽदाव्नः॑ । आ । वि॒द॒म् । शून॑म् । आ॒पेः ।
मा । रा॒यः । रा॒ज॒न् । सु॒ऽयमा॑त् । अव॑ । स्था॒म् । बृ॒ह॒त् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥ १७ ॥

हे ᵛवरुण ᵛमघोनः धनवतः ᵛप्रियस्य अनुकूलस्य ᵛभूरिदाव्नः भूरेर्बहुलस्य दातुराढ्यस्य ᵛअहं ᵛमा ᵛआ ᵛविदं मा आवेदयानि । आवेदनं विज्ञापनं मा करवाणि । किं तदनावेद्यम् । ᵛआपेः ज्ञातेः ᵛशूनं शून्यं दारिद्र्यम् ॥ वर्णलोपश्छान्दसः ॥ यद्वा शूनं गतं प्राप्तं दारिद्र्यम् ॥ ‘ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः ’ । ‘ श्वीदितो निष्ठायाम् ’ इति इट्प्रतिषेधः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । ‘ ओदितश्च ’ इति नकारः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ एतदुक्तं भवति । अस्मदीयाः पुत्रादयः क्षुधिता इति प्रभुप्रभुसमीपे[3] अभिधाय याचमानो मा भूवमिति । हे ᵛराजन् ᵛसुयमात् । सुष्ठु नियम्यतेऽनेन पुरुषो गृहे इति सुयमः ॥ ‘ ईषद्दुःसुषु॰ ’ इति खल् ॥ तादृशात् ᵛरायः धनात् ᵛमा ᵛअव ᵛस्थाम् अवयुत्य स्थितो मा भूवम् । वयं ᵛसुवीराः शोभनपुत्राः ᵛविदथे यज्ञे गृहे वर्तमानाः सन्तः ᵛबृहत् प्रौढं स्तोत्रं ᵛवदेम उच्चारयाम ॥ ॥ ८ ॥

‘ इदम् ’ इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ इदमेकादश वारुणम् ’ इति । पूर्वसूक्ते ‘ कूर्मो गार्त्समदो हि वा ’ इत्युक्तत्वादस्योत्तरस्य च कूर्मो गृत्समदो वा ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । वरुणो देवता । विनियोगो लैङ्गिकः । अत्र केचिदाहुः–‘ इदमेकादशर्चं तु वारुणं भयपापनुत् । ऋणदारिद्र्यदुःस्वप्ननाशनं चेति शुश्रुम ’ इति ॥

---

[1] थ–अभिद्रोहम् । [2] क-ञ-ञ१-ण-त-थ-न-म-व–‘ पुरुषः ’ नास्ति । [3] ख-ग-फ–प्रभुसमीपे ।

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सान्त्यभ्यस्तु मह्ना ।
अति यो मन्द्रो यजथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरेः ॥ १ ॥

इदम् । कवेः । आदित्यस्य । स्वऽराजः । विश्वानि । सन्ति । अभि । अस्तु । मह्ना ।
अति । यः । मन्द्रः । यजथाय । देवः । सुऽकीर्तिम् । भिक्षे । वरुणस्य । भूरेः ॥ १ ॥

ᵛकवेः क्रान्तदर्शिनः ᵛआदित्यस्य अदितेः पुत्रस्य ᵛस्वराजः स्वयमेव राजमानस्य ईश्वरस्य ᵛवरुणस्य ᵛइदं हविः स्तोत्रं वा यजमानः करोतीति शेषः । स च ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛसन्ति द्विती भावविकारभाञ्जि भूतजातानि ᵛमह्ना महिम्ना वरुणप्रसादात् लब्धेन ᵛअभ्यस्तु अभिभवतु। ᵛदेवः द्योतमानो वरुणः ᵛयजथाय यष्ट्रे पुरुषाय ᵛअति अतिशयेन ᵛमन्द्रः स्तुत्यो हर्षयिता वा भवति तस्य ᵛभूरेः भर्तुर्वरुणस्य ᵛसुकीर्तिं शोभनां स्तुतिं ᵛभिक्षे प्रार्थये । यद्वा वरुणस्येति तृतीयार्थे षष्ठी तेन वरुणेन दातव्यां शोभनां कीर्तिमहं याचे ॥

तव व्रते सुभगासः स्याम स्वाध्यो वरुण तुष्टुवांसः ।
उपायन उषसां गोमतीनामग्नयो न जरमाणा अनु द्यून् ॥ २ ॥

तव । व्रते । सुऽभगासः । स्याम । सुऽआध्यः । वरुण । तुस्तुऽवांसः ।
उपऽअयने । उषसाम् । गोऽमतीनाम् । अग्नयः । न । जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हे ᵛवरुण ᵛस्वाध्यः शोभनाध्यानाः ᵛतुष्टुवांसः स्तुतवन्तः[1] वयं ᵛतव ᵛव्रते त्वदीये परिचरणाख्ये कर्मणि वर्तमानाः ᵛसुभगासः ᵛस्याम शोभनधना भवेम । अपि च ᵛगोमतीनां रश्मिभिर्युक्तानाम् ᵛउषसाम् ᵛउपायने उपागमने सति ᵛअग्नयो ᵛन यथाग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मार्थं समिध्यन्ते एवम् ᵛअनु ᵛद्यून् अनुदिनं ᵛजरमाणाः त्वां स्तुवन्तो वयं दीप्यमाना भवेम ॥

तव स्याम पुरुवीरस्य शर्मन्नुरुशंसस्य वरुण प्रणेतः ।
यूयं नः पुत्रा अदितेरदब्धा अभि क्षमध्वं युज्याय देवाः ॥ ३ ॥

तव । स्याम । पुरुऽवीरस्य । शर्मन् । उरुऽशंसस्य । वरुण । प्रनेतरिति प्रऽनेतः ।
यूयम् । नः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः । अभि । क्षमध्वम् । युज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

हे ᵛप्रणेतः सर्वस्य जगतः प्रकर्षेण नेतः ᵛवरुण ᵛपुरुवीरस्य पुरुभिर्बहुभिर्वीरैरुपेतस्य। यद्वा पुरूणां बहूनां शत्रूणां विशेषेण प्रेरकस्य ᵛउरुशंसस्य उरुभिर्बहुभिः स्तूयमानस्य ᵛतव ᵛशर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा ᵛस्याम। ᵛअदितेः ᵛपुत्राः मित्रादयः॥ 'परमपि छन्दसि' इति परस्य षष्ठ्यन्तस्य

---

[1] क-ञ्र-म–स्तुताः ; व–स्तुवन्तः ।

पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावेन[1] अनुप्रवेशात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ˅अदब्धाः शत्रुभिरहिंसिताः । एवंभूता हे ˅देवाः ˅यूयं ˅नः अस्मान् कृतापराधान् ˅युज्याय सख्याय ˅अभि ˅क्षमध्वम् अस्माभिः कृतमपराधं सहध्वम् ॥

प्र सी॑मादि॒त्यो अ॑सृजद्विध॒र्ताँ ऋ॒तं सिन्ध॑वो॒ वरु॑णस्य यन्ति ।
न श्रा॑म्यन्ति॒ न वि मु॑च॒न्त्येते॒ वयो॒ न प॑प्तू रघु॒या परि॑ज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सी॒म् । आ॒दि॒त्यः । अ॒सृ॒ज॒त् । वि॒ऽध॒र्ता । ऋ॒तम् । सिन्ध॑वः । वरु॑णस्य । य॒न्ति॒ ।
न । श्रा॒म्य॒न्ति॒ । न । वि । मु॒च॒न्ति॒ । ए॒ते । वयः॑ । न । प॒प्तुः॒ । र॒घु॒ऽया । परि॑ऽज्मन् ॥४॥

˅विधर्ता सेतुरिव जलस्य विधारयिता ˅आदित्यः अदितेः पुत्रो वरुणः ˅ऋतं विधारणहेतुभूतं सत्यं यद्वा नदीनामुपादानभूतमुदकं ˅सीं सर्वतः ˅प्र ˅असृजत् प्रकर्षेण सृष्टवान् ॥ 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इत्याकारः सानुनासिकः ॥ तेन ˅वरुणस्य ऋतेन ˅सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः ˅यन्ति गच्छन्ति । प्रवहन्ति । ˅एते सिन्धवः ˅न ˅श्राम्यन्ति श्रान्तिं न प्राप्नुवन्ति । ˅न ˅वि ˅मुचन्ति उपरता न भवन्ति । अनलसाः सर्वदा ऐकरूप्येण प्रवहन्तीत्यर्थः । एतदेवोच्यते । ˅वयो ˅न । वयः पक्षिण इव ˅रघुया रघवः[2] शीघ्रगामिनः ˅परिज्मन् परिज्मनि भूम्यां ˅पप्तुः पतन्ति । गच्छन्ति ॥ 'पत्लृ गतौ' । लिट्युसि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इति उपधालोपः । स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनादि। रघुया इत्यत्र 'सुपां सुलुक्°' इति जसो याजादेशः ॥

वि मच्छ्र॑थाय रश॒नामि॒वाग॑ ऋ॒ध्याम॑ ते वरुण॒ खामृ॒तस्य॑ ।
मा तन्तु॑श्छेदि॒ वय॑तो॒ धियं॑ मे॒ मा मात्रा॑ शार्य॒पसः॑ पु॒र ऋ॒तोः ॥ ५ ॥

वि । मत् । श्र॒थ॒य॒ । र॒श॒नाम्ऽइ॑व । आगः॑ । ऋ॒ध्याम॑ । ते॒ । व॒रु॒ण॒ । खाम् । ऋ॒तस्य॑ ।
मा । तन्तुः॑ । छे॒दि॒ । वय॑तः । धिय॑म् । मे॒ । मा । मात्रा॑ । शा॒रि॒ । अ॒पसः॑ । पु॒रा । ऋ॒तोः ॥५॥

हे ˅वरुण ˅मत् मत्सकाशात् ˅रशनामिव रज्जुमिव ˅आगः विहितानुष्ठानजनितं[3] पापं[3] ˅वि ˅श्रथय शिथिलीकुरु । विमोचयेत्यर्थः । ˅ते त्वत्संबन्धिनः ˅ऋतस्य उदकस्य पूर्णां ˅खां नदीम् । खा इति नदीनाम । ताम् ˅ऋध्याम लभेमहि। अपि च ˅धियं कर्म ˅वयतः संतन्वतः ˅मे मम ˅तन्तुः कर्मसंततिः ˅मा ˅छेदि छिन्नो मा भूत्। नैरन्तर्येणेत्यर्थः । तथा ˅ऋतोः समाप्तिकालात् ˅पुरा पूर्वम् ˅अपसः कर्मणः ˅मात्रा शरीरं प्राच्योदीच्याङ्गलक्षणं ˅मा ˅शारि शीर्णं विकलं[4] मा भूत् ॥ 'शॄ हिंसायाम्' । कर्मणि लुङ् । पुर ऋतोः इत्यत्र 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः ॥ ॥ ९ ॥

---

[1] ख-ग-ण–पूर्वमनाङ्ग°; त–पूर्वमताङ्ग°; थ–पूर्वाङ्ग° । [2] व–लघवः । [3] ख-ग-ण-त-थ-म–°जनितपापम् । [4] म–शिथिलम् ।

अपो॒ सु म्य॑क्ष वरुण भि॒यसं॒ मत्सम्रा॒ळृता॒वोऽनु॑ मा गृभाय ।
दामे॑व व॒त्साद्वि मु॑मु॒ग्ध्यंहो॑ न॒हि त्वदा॒रे नि॒मिष॑श्च॒नेशे॑ ॥ ६ ॥

अपो॒ इति॑ । सु । म्य॒क्ष॒ । व॒रु॒ण॒ । भि॒यस॑म् । मत् । सम्ऽरा॑ट् । ऋत॑ऽवः । अनु॑ । मा॒ । गृ॒भा॒य॒ ।
दाम॑ऽइव । व॒त्सात् । वि । मु॒मु॒ग्धि॒ । अंहः॑ । न॒हि । त्वत् । आ॒रे । नि॒ऽमिषः॑ । च॒न । ईशे॑ ॥ ६ ॥

हे ᵛवरुण ᵛभियसं भयं ᵛमत् मत्तः ᵛसु सुष्टु ᵛअपो ᵛम्यक्ष अपगमय । हे ᵛसम्राट् सम्यग्राजमा हे ᵛऋतावः सत्यवन् यज्ञवन् वा वरुण ᵛमा माम् ᵛअनु ᵛगृभाय अनुगृहाण ॥ ‘ छन्दसि शायज इति श्नः शायजादेशः । ‘ हृग्रहोर्भः° ’ इति भत्वम् ॥ अपि च ᵛदामेव ᵛवत्सात् यथा दो वत्ससकाशात् बन्धनीं रज्जुं विमुञ्चति तथा ᵛअंहः पापं मत्सकाशात् ᵛवि ᵛमुमुग्धि विमुञ्च ॥ छान्द शपः श्लुः ॥ पृथक्कुरु । ᵛत्वदारे त्वत्तो दूरदेशे वर्तमानस्त्वदन्य इत्यर्थः । त्वत्तोऽन्यः कश्चि ᵛनिमिषश्चन निमेषस्यापि अक्षिपक्ष्मचलनस्यापि ᵛनहि ᵛईशे नेष्टे । त्वमेवेश्वर इत्यर्थः ॥ ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ’ इति तलोपः ॥

मा नो॑ व॒धैर्व॑रुण॒ ये त॑ इ॒ष्टावेनः॑ कृ॒ण्वन्त॑मसुर भ्री॒णन्ति॑ ।
मा ज्योति॑षः प्रवस॒थानि॑ गन्म॒ वि षू मृधः॑ शिश्रथो जी॒वसे॑ नः ॥ ७ ॥

मा । नः॒ । व॒धैः । व॒रु॒ण॒ । ये । ते॒ । इ॒ष्टौ । एनः॑ । कृ॒ण्वन्त॑म् । अ॒सु॒र॒ । भ्री॒णन्ति॑ ।
मा । ज्योति॑षः । प्र॒ऽव॒स॒थानि॑ । ग॒न्म॒ । वि । सु । मृधः॑ । शि॒श्र॒थः॒ । जी॒वसे॑ । नः॒ ॥ ७ ॥

हे ᵛवरुण ᵛनः अस्मान् ᵛवधैः हननसाधनैरायुधैः ᵛमा हिंसीरिति शेषः । हे ᵛअसुर पापकृ निरसितः ᵛते त्वदीये ᵛइष्टौ यज्ञे ᵛएनः विहितानुष्ठानेन[1] जनितं पापं ᵛकृण्वन्तं कुर्वन्तं पुरुषं ᵛये वधाः ᵛभ्रीणन्ति हिंसन्ति तैः इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ ‘ भ्रीष् हिंसायाम् ’ । क्रैयादिकः ॥ अपि च ᵛज्योतिषः गृ वर्तमानादग्नेः सौरप्रकाशात् वा ᵛप्रवसथानि प्रवासान् ᵛमा ᵛगन्म मा गच्छाम । सर्वदा गृहे वर्तमा सूर्यं पश्यन् चिरकालं जीवेयमित्यर्थः ॥ गमेर्लुङि ‘ मन्त्रे घस° ’ इति च्लेर्लुक् ॥ तथा ᵛनः अस्मा ᵛजीवसे जीवनाय ᵛमृधः हिंसकान् सुष्टु ᵛवि ᵛशिश्रथः विश्लेषय । बाधस्वेत्यर्थः ॥

नमः॑ पु॒रा ते॑ वरुणो॒त नू॒नमु॒ताप॒रं तु॑विजात ब्रवाम ।
त्वे हि कं॒ पर्व॑ते॒ न श्रि॒तान्यप्र॑च्युतानि दूळभ व्र॒तानि॑ ॥ ८ ॥

नमः॑ । पु॒रा । ते॒ । व॒रु॒ण॒ । उ॒त । नू॒नम् । उ॒त । अ॒प॒रम् । तु॒वि॒ऽजा॒त॒ । ब्र॒वा॒म॒ ।
त्वे इति॑ । हि । क॒म् । पर्व॑ते । न । श्रि॒तानि॑ । अप्र॑ऽच्युतानि । दुः॒ऽद॒भ॒ । व्र॒तानि॑ ॥ ८ ॥

---

[1] म–अविहितानुष्ठानेन ।

हे ᵛवरुण ᵛपुरा पूर्वस्मिन् काले ᵛते तुभ्यं ᵛनमः नमस्कारप्रतिपादकं नम इति शब्दमवादिष्म। ᵛउत अपि च ᵛनूनम् अद्यापि ᵛब्रवाम । ᵛउत अपि च हे ᵛतुविजात बहुषु[1] प्रदेशेषु[1] प्रादुर्भूत वरुण ᵛअपरम्[2] आगामिन्यपि काले नमःशब्दं ब्रवाम उच्चारयाम। कस्मादिति चेदुच्यते। ᵛदूळभ दुर्दभ दम्भितुं[3] हिंसितुमशक्य ॥ ‘ दुरो दाशनाशध्यादभेषु° ’ (पा. सू. ६. ३. १०९. ५) इति रेफस्योत्वम् उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च । ᵛकम् इत्येतत् पादपूरणम्[4] ॥ ᵛहि यस्मात् ᵛत्वे त्वयि ᵛपर्वते ᵛन शिलोच्चये इव ᵛअप्रच्युतानि अन्यैः प्रच्यावयितुमशक्यानि ᵛव्रतानि कर्माणि विधरणानि ᵛश्रितानि आश्रितानि । तस्मादित्यर्थः ॥

परा॑ ऋ॒णा सा॑वी॒रध॒ मत्कृ॑तानि॒ माहं रा॑जन्न॒न्यकृ॑तेन भोजम् ।
अव्यु॑ष्टा॒ इन्नु भूय॑सीरु॒षास॒ आ नो॑ जी॒वान्व॑रुण॒ तासु॑ शाधि ॥ ९ ॥

परा॑ । ऋ॒णा । सा॒वीः॒ । अध॑ । मत्ऽकृ॑तानि । मा । अ॒हम् । रा॒ज॒न् । अ॒न्यऽकृ॑तेन । भो॒ज॒म् ।
अवि॑ऽउष्टाः । इत् । नु । भूय॑सीः । उ॒षसः॑ । आ । नः॒ । जी॒वान् । व॒रु॒ण॒ । तासु॑ । शा॒धि॒ ॥९॥

हे ᵛवरुण ᵛऋणा ऋणानि पित्रादिभिः कृतान्यस्माभिर्देयानि ᵛपरा ᵛसावीः परा सुव । पराचीनं प्रेरय ॥ ‘ षू प्रेरणे ’। छान्दसो लुङ् ॥ ᵛअध अधुना ᵛमत्कृतानि मया निष्पादितानि ऋणानि परा सुव । अपि च हे ᵛराजन् स्वामिन् वरुण ᵛअहम् ᵛअन्यकृतेन अन्यैरर्जितेन धनेन ᵛमा ᵛभोजं भोगं मा लभेयम् । किं कारणमिति चेदुच्यते । ᵛभूयसीः भूयस्यो बहुतराः ᵛउषसः ᵛअव्युष्टाः ᵛइन्नु । सत्यमव्युष्टा एव । अपररात्रेषूत्थाय ऋणानि चिन्तयतो जाग्रतो मम व्युष्टा अप्यव्युष्टकल्पा आसन् । हे वरुण ᵛतासु उषःसु ᵛनः अस्मान् ᵛजीवान् जीवनवतः ᵛआ ᵛशाधि आ समन्तात् अनुशिष्टान् कुरु । ऋणान्यपकृत्य भोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

यो मे॑ राज॒न्युज्यो॑ वा॒ सखा॑ वा॒ स्वप्ने॑ भ॒यं भी॒रवे॒ मह्य॒माह॑ ।
स्ते॒नो वा॒ यो दिप्स॑ति नो॒ वृको॑ वा॒ त्वं तस्मा॑द्वरुण पाह्य॒स्मान् ॥ १० ॥

यः । मे॒ । रा॒ज॒न् । युज्यः॑ । वा॒ । सखा॑ । वा॒ । स्वप्ने॑ । भ॒यम् । भी॒रवे॑ । मह्य॑म् । आह॑ ।
स्ते॒नः । वा॒ । यः । दिप्स॑ति । नः॒ । वृकः॑ । वा॒ ।
त्वम् । तस्मा॑त् । व॒रु॒ण॒ । पा॒हि॒ । अ॒स्मान् ॥ १० ॥

हे ᵛराजन् वरुण ᵛमे मदीयः ᵛयुज्यः योजनसमर्थः पित्रादिः ᵛवा ᵛसखा समानख्यानोऽन्यो बान्धवः ᵛवा ᵛस्वप्ने दृष्टं त्वद्विषयं ᵛभयं ᵛभीरवे भयशीलाय ᵛमह्यं ᵛयः ᵛआह ब्रूते । तथा ᵛस्तेनः चोरः ᵛवा ᵛवृकः अरण्यश्वा ᵛवा ᵛयः ᵛनः अस्मान् ᵛदिप्सति जिघांसति॥ ‘सनीवन्तर्ध°’ इति विकल्पनादिडभावः । ‘ दम्भ इच्च ’ इति इत्वम् ॥ हे ᵛवरुण ᵛत्वं ᵛतस्मात् सर्वस्मात् ᵛअस्मान् ᵛपाहि रक्ष ॥

---

[1] ण-त-थ–बहुप्रदेशेषु; म–प्रदेशेषु । [2] ण-थ-म–अपरं कालम् । [3] ख-ग-ण-त-थ–दभितुम् ।
[4] क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व–पदपूरणम् ।

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदाव्न आ विदं शूनमापेः ।
मा रायो राजन्त्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ११ ॥

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदाव्नः । आ । विदम् । शूनम् । आपेः ।
मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥११॥

हे वरुण प्रियस्य भूरिदाव्नः भूरेर्धनस्य दातुर्धनवत आढ्यस्य पुरतः पुत्रादेर्दारिद्र्यम् अहं मा आ विदम् आवेदयानि ज्ञापयानि । हे राजन् सुष्ठु नियामकाद्धनात् अव[1] स्थाम् अवयुत्य स्थितः[1] मा भूवम् । शोभनपुत्राः[2] यज्ञे गृहे वा वर्तमानाः प्रौढं स्तोत्रमुच्चारयाम ॥ ॥ १० ॥

‘धृतव्रताः’ इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदस्य[3] कूर्मस्य गृत्समदस्य वा[3] आर्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रान्तं–‘धृतव्रताः सप्त वैश्वदेवम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

धृतव्रता आदित्या इषिरा आरे मत्कर्त रहसूरिवागः ।
शृण्वतो वो वरुण मित्र देवा भद्रस्य विद्वाँ अवसे हुवे वः ॥ १ ॥

धृतऽव्रताः । आदित्याः । इषिराः । आरे । मत् । कर्त । रहसूःऽइव । आगः ।
शृण्वतः । वः । वरुण । मित्र । देवाः । भद्रस्य । विद्वान् । अवसे । हुवे । वः ॥१॥

हे धृतव्रताः धृतकर्माणः आदित्याः अदितेः पुत्राः इषिराः गमनशीलाः सर्वैरभ्येषणीयाः प्रार्थनीया वा हे विश्वे देवाः मत् आरे मत्तो दूरदेशे आगः विहिताननुष्ठानादिजनितं पापं कर्त कुरुत ॥ करोतेश्छान्दसो विकरणस्य लुक् । ‘तप्तनप्तनथनाश्च’ इति तबादेशः ॥ तत्र दृष्टान्तः । रहसूरिव । रहस्यन्यैरज्ञाते प्रदेशे सूयत इति रहसूर्व्यभिचारिणी । सा यथा गर्भं पातयित्वा दूरदेशे परित्यजति तद्वत् । हे वरुण मित्र देवाः वः युष्मदीयस्य भद्रस्य युष्माभिः करणीयं श्रेयः विद्वान् जानन्नहं शृण्वतः मत्कृतानि स्तोत्राणि श्रोत्रेण जानतः वः युष्मान् अवसे रक्षणार्थं हुवे आह्वयामि ॥

यूयं देवाः प्रमतिर्यूयमोजो यूयं द्वेषांसि सनुतर्युयोत ।
अभिक्षत्तारो अभि च क्षमध्वमद्या च नो मृळयतापरं च ॥ २ ॥

यूयम् । देवाः । प्रऽमतिः । यूयम् । ओजः । यूयम् । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत ।
अभिऽक्षत्तारः । अभि । च । क्षमध्वम् । अद्य । च । नः । मृळयत । अपरम् । च ॥२॥

---

[1] क-ख-ग-च-ञ-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-म–‘अव स्थाम् अवयुत्य स्थितः’ नास्ति । [2] व–सुवीराः शोभनपुत्राः । [3] म–गृत्समदस्य ।

हे ᵛदेवाः ᵛप्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य पित्रादेस्तादृशा अपि ᵛयूयम् एव । तथा ᵛओजः बलमपि ᵛयूयम् एव । अपि च ᵛयूयं ᵛद्वेषांसि द्वेष्टॄणि रक्षःपिशाचादीनि । ᵛसनुतः इत्यव्ययम् । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हिते प्रदेशे ᵛयुयोत पृथक्कुरुत ॥ ‘ यु मिश्रणामिश्रणयोः’। छान्दसः शपः श्लुः । पूर्ववत् तस्य तबादेशः ॥ ᵛअभिक्षत्तारः अभितः शत्रूणां हिंसितारः यूयम् ᵛअभि ᵛच ᵛक्षमध्वम् अभिभवत च शत्रून् । ᵛअद्य अस्मिन् दिने ᵛनः अस्मान् ᵛमृळयत सुखयत । ᵛअपरं ᵛच अपरमपि कालम् आगामिन्यपि काले अस्मान् मृळयत ॥

कि॒मू॒ नु व॑ः कृ॒णवा॒माप॑रेण॒ किं सने॑न वसव॒ आप्ये॑न ।
यू॒यं नो॑ मित्रावरुणादिते च स्व॒स्तिमि॑न्द्रामरुतो दधात ॥ ३ ॥

किम् । ऊँ॒ इति॑ । नु । व॒ः । कृ॒ण॒वा॒म॒ । अप॑रेण । किम् । सने॑न । व॒स॒व॒ः । आप्ये॑न ।
यू॒यम् । न॒ः । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । अ॒दि॒ते॒ । च॒ । स्व॒स्तिम् । इ॒न्द्रा॒म॒रु॒त॒ः । द॒धा॒त॒ ॥ ३ ॥

हे देवाः ᵛवः युष्माकं ᵛनु अद्येदानीं ᵛकिमु ᵛकृणवाम किं खलु कर्तुं शक्नवाम । न किमपीत्यर्थः। तथा ᵛअपरेण अपरकालभाविना कर्मणा ᵛकिं कर्तुं शक्ताः । तथा हे ᵛवसवः वासयितारो देवाः ᵛसनेन सनातनेन ᵛआप्येन आप्तव्येन कर्मणा युष्माकं किं कर्तुं शक्ताः । सर्वदापि युष्मदनुगुणं परिचरणं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । हे मित्रावरुणौ हे ᵛअदिते हे ᵛइन्द्रामरुतः ॥ ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इति पूर्वपदस्यानङ् ॥ ते च सर्वे ᵛयूयं ᵛस्वस्तिम् अविनाशं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛदधात धत्त प्रयच्छत ॥ लोटि तस्य तबादेशे ङित्त्वाभावेन अतोलोपाभावः ॥

ह॒ये दे॑वा यू॒यमिदा॒पय॑ः स्थ॒ ते मृ॑ळत॒ नाध॑माना॒य मह्य॑म् ।
मा वो॒ रथो॑ मध्यम॒वाळृ॒ते भू॒न्मा यु॒ष्माव॑त्स्वा॒पिषु॑ श्रमिष्म ॥ ४ ॥

ह॒ये । दे॒वा॒ः । यू॒यम् । इत् । आ॒पय॑ः । स्थ॒ । ते । मृ॒ळ॒त॒ । नाध॑मानाय । मह्य॑म् ।
मा । व॒ः । रथ॑ः । म॒ध्य॒म॒ऽवाट् । ऋ॒ते । भू॒त् । मा । यु॒ष्माव॑त्ऽसु । आ॒पिषु॑ । श्र॒मि॒ष्म॒ ॥४॥

ᵛहये ᵛदेवाः ॥ छान्दसो वर्णोपजनः ॥ हे देवाः ᵛयूयमित् यूयमेव ᵛआपयः धनस्य प्रापयितारो बन्धवः ᵛस्थ भवथ । ᵛते यूयं ᵛनाधमानाय अभिमतं फलं याचमानाय ᵛमह्यं स्तोत्रे ᵛमृळत सुखयत । तथा ᵛवः युष्माकं ᵛरथः ᵛऋते अस्मदीये यज्ञे निमित्तभूते ᵛमध्यमवाट् ᵛमा ᵛभूत् मध्यमेन मन्दगमनेन वाहको मा भूत् । शीघ्रं युष्मान् वहत्वित्यर्थः । वयं ᵛयुष्मावत्सु युष्मत्सदृशेषु ᵛआपिषु बन्धुषु सत्सु ᵛमा ᵛश्रमिष्म श्रान्ता मा भूम ॥ ‘ वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ’ इति वतुप् । ‘आ सर्वनाम्नः ’ इत्यात्वम् ॥

प्र व॒ एको॑ मिमय॒ भूर्यागो॒ यन्मा॑ पि॒तेव॑ कित॒वं श॑शा॒स ।
आ॒रे पाशा॑ आ॒रे अ॒घानि॑ देवा॒ मा माधि॑ पु॒त्रे विमि॑व ग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

प्र । व॒ः । एक॑ः । मि॒म॒य॒ । भूरि॑ । आग॑ः । यत् । मा॒ । पि॒ताऽइ॑व । कि॒त॒वम् । श॒शा॒स॒ ।
आ॒रे । पाशा॑ः । आ॒रे । अ॒घानि॑ । दे॒वा॒ः । मा । मा॒ । अधि॑ । पु॒त्रे । विम्ऽइ॑व । ग्र॒भी॒ष्ट॒ ॥५॥

हे देवाः ^{V}वः युष्माकं मध्ये अहम् ^{V}एकः सन् ^{V}भूरि बहुलम् ^{V}आगः पापं ^{V}प्र ^{V}मिमय अ प्रकर्षेण अहिंसिषम् । कथमस्माकं मध्ये त्वमेवेति चेदुच्यते । ^{V}यत् यस्मात् मां ^{V}पितेव ^{V}कित यथा अपथप्रवृत्तं पुत्रं पिता अनुशास्ति तथा ^{V}शशास अनुशिष्टं चकृद्वे ॥ ‘ शासु अनुशिष्टौ’ इत्यस्माल्लिटि मध्यमस्य रूपम् ॥ अपि च हे ^{V}देवाः युष्मदीयाः ^{V}पाशाः ^{V}आरे अस्मत्तो दूरदेशे सन्तु । ^{V}अघानि पापानि च ^{V}आरे सन्तु । ^{V}मा ^{V}माधि ^{V}पुत्रे ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ पुत्रे पश्य सति पितरं सन्तं ^{V}विमिव पक्षिणमिव व्याधः मा ग्रभीष्ट मा गृह्णीध्वम् ॥ माङि लुङि ‘ हृग्रहोर्भः॰ ’ इति भत्वम् ॥

अ॒र्वाञ्चो॑ अ॒द्या भ॑वता यजत्रा॒ आ वो॒ हार्दि॒ भय॑मानो व्ययेयम् ।
त्राध्वं॑ नो देवा नि॒जुरो॒ वृक॑स्य त्राध्वं॑ क॒र्ताद॑व॒पदो॑ यजत्राः ॥ ६ ॥

अ॒र्वाञ्च॑ः । अ॒द्य । भ॒व॒त॒ । य॒ज॒त्रा॒ः । आ । व॒ः । हार्दि॑ । भय॑मानः । व्य॒ये॒य॒म् ।
त्राध्व॑म् । न॒ः । दे॒वा॒ः । नि॒ऽजुर॑ः । वृक॑स्य । त्राध्व॑म् । क॒र्तात् । अ॒व॒ऽपद॑ः । य॒ज॒त्रा॒ः ॥६॥

हे ^{V}यजत्राः यष्टव्या देवाः ^{V}अद्य इदानीम् ^{V}अर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः ^{V}भवत । ^{V}वः युष्माकं ^{V}हार्दि हृद्यवस्थितं रक्षणं ^{V}भयमानः बिभ्यदहम् ^{V}आ ^{V}व्ययेयम् आभिमुख्येन प्राप्नुयाम् ॥ ‘ व्यय गतौ ’ । भौवादिकः ॥ हे ^{V}देवाः ^{V}वृकस्य तस्करस्य अरण्यशुनो वा संबन्धिनः ^{V}निजुरः निहननात् ॥ जूरी हिंसार्थः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । छान्दसो ह्रस्वः ॥ ^{V}नः अस्मान् ^{V}त्राध्वं त्रायध्वम् । तथा[१] हे ^{V}यजत्राः ^{V}अवपदः आपदः ^{V}कर्तात् कर्तुः सकाशात् ^{V}त्राध्वं त्रायध्वम्[१] ॥

माहं म॒घोनो॑ वरुण प्रि॒यस्य॑ भूरि॒दाव्न॒ आ वि॑दं॒ शून॑मा॒पेः ।
मा रा॒यो रा॑जन्त्सु॒यमा॒दव॑ स्थां बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ ७ ॥

मा । अ॒हम् । म॒घोन॑ः । व॒रु॒ण॒ । प्रि॒यस्य॑ । भू॒रि॒ऽदाव्न॑ः । आ । वि॒द॒म् । शून॑म् । आ॒पेः ।
मा । रा॒यः । रा॒ज॒न् । सु॒ऽयमा॑त् । अव॑ । स्था॒म् । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥७॥

व्याख्यातेयम् ॥ ॥ ११ ॥

---

१. क-ण-त-थ-न-म-व-‘ तथा... त्रायध्वम् ’ नास्ति ।

'ऋतं देवाय' इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं गार्त्समदम्। अन्त्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः। 'प्र हि क्रतुम्' इत्येषा इन्द्रासोमदेवताका। 'सरस्वति त्वमस्मान्' इत्यर्धर्चः सारस्वतः। 'यो नः सनुत्यः' इत्येषा बार्हस्पत्या। अन्त्या मारुती। शिष्टा ऐन्द्र्यः। तथा चानुक्रान्तम्—'ऋतमेकादश जगत्यन्तं षष्ठ्यैन्द्रासोमी सरस्वति त्वमिति सारस्वतोऽर्धर्चो यो नो बृहस्पतिस्तं[1] वोऽन्त्या[1] मारुती' इति। गतो विनियोगः॥

ऋ॒तं दे॒वाय॑ कृण्व॒ते स॑वि॒त्र इन्द्रा॑याहि॒घ्ने न र॑मन्त॒ आप॑ः ।
अह॑रहर्यात्य॒क्तुर॒पां किया॒त्या प्र॑थ॒मः सर्ग॑ आसाम् ॥ १ ॥

ऋ॒तम् । दे॒वाय॑ । कृ॒ण्व॒ते । स॒वि॒त्रे । इन्द्रा॑य । अ॒हि॒ऽघ्ने । न । र॒म॒न्ते॒ । आप॑ः ।
अह॑ःऽअहः । या॒ति॒ । अ॒क्तुः । अ॒पाम् । किय॑ति । आ । प्र॒थ॒मः । सर्ग॑ः । आ॒सा॒म् ॥१॥

ᵛऋतम् उदकं वृष्टिलक्षणं ᵛकृण्वते कुर्वते ᵛदेवाय द्योतमानाय ᵛसवित्रे सर्वस्य प्रेरकाय ᵛअहिघ्ने अहिं वृत्रं हतवते ᵛ इन्द्राय यागार्थम् ᵛआपः ᵛन ᵛरमन्ते। तस्माद्धेतोर्भीत्या नोपरता भवन्ति॥ तस्मात् व्यत्ययेन चतुर्थी॥ अपि तु तासाम् ᵛअपाम् ᵛअक्तुः सेचकं स्रोतः ᵛअहरहः प्रत्यहं ᵛयाति गच्छति। ᵛआसां ᵛप्रथमः ᵛसर्गः प्राथमिकं जन्म ᵛकियात्या कियति काले निष्पन्नम्। आकारः प्रश्ने। किंशब्दः आक्षेपे। यावति काले ता अजायन्त स कालः कियान्। किं परिमाणं तस्य कालस्य। न किमपि। नित्या एव हि ता इत्यर्थः॥

यो वृ॒त्राय॒ सिन॒मत्राभ॑रिष्य॒त्प्र तं जनि॑त्री वि॒दुष॑ उवाच ।
प॒थो रद॑न्ती॒रनु॒ जोष॑मस्मै दि॒वेदि॑वे॒ धुन॑यो य॒न्त्यर्थ॑म् ॥ २ ॥

यः । वृ॒त्राय॑ । सिन॑म् । अत्र॑ । अभ॑रिष्यत् । प्र । तम् । जनि॑त्री । वि॒दुषे॑ । उ॒वा॒च॒ ।
प॒थः । रद॑न्तीः । अनु॑ । जोष॑म् । अ॒स्मै॒ । दि॒वेऽदि॑वे । धुन॑यः । य॒न्ति॒ । अर्थ॑म् ॥२॥

ᵛयः पुरुषः ᵛवृत्राय असुराय ᵛसिनम् अन्नम् ᵛअत्र पाकस्थाने आहर्तुम् ᵛअभरिष्यत् संपादितवान् ᵛतं पुरुषं ᵛजनित्री जनयित्री इन्द्रस्य माता अदितिः ᵛविदुषे अभिज्ञायेन्द्राय ᵛप्र ᵛउवाच प्रोक्तवती। प्रवचनस्य हननार्थत्वात् तं वृत्रं हतवानिति शेषः। अपि च ᵛअस्मै अस्येन्द्रस्य ᵛअनु ᵛजोषम् अनुकामम्। इच्छामनुसृत्य ᵛपथः मार्गान् ᵛरदन्तीः विलिखन्त्यः ᵛधुनयः नद्यः ᵛदिवेदिवे प्रतिदिवसम् ᵛअर्थम् अर्तव्यं गन्तव्यं समुद्रं प्रति ᵛयन्ति गच्छन्ति॥

ऊ॒र्ध्वो ह्यस्था॒दध्य॒न्तरि॑क्षे॒ऽधा॑ वृ॒त्राय॒ प्र व॒धं ज॑भार ।
मिहं॒ वसा॑न॒ उप॒ हीमदु॑द्रोत्ति॒ग्मायु॑धो अजय॒च्छत्रु॒मिन्द्र॑ः ॥ ३ ॥

ऊ॒र्ध्वः । हि । अस्था॑त् । अधि॑ । अ॒न्तरि॑क्षे । अध॑ । वृ॒त्राय॑ । प्र । व॒धम् । ज॒भा॒र॒ ।
मिह॑म् । वसा॑नः । उप॑ । हि । ई॒म् । अदु॑द्रोत् । ति॒ग्मऽआ॑युधः । अ॒ज॒य॒त् । शत्रु॑म् । इन्द्र॑ः ॥३॥

---

[1] च—बार्हस्पत्या तं वो ।

ᵛहि हेतौ । यस्मादयं वृत्रः ᵛअन्तरिक्षे ᵛऊर्ध्वः सन् सर्वमावृत्य ᵛअधि ᵛअस्थात् अधिष्ठितोऽभूत् ᵛअध अतः कारणात् ᵛवृत्राय वृत्रं प्रति ᵛवधं हननसाधनं वज्रमिन्द्रः ᵛप्र ᵛजभार प्रचिक्षेप । 'हृग्रहोर्भः०' ॥ सः ᵛहि खलु[1] वृत्रः ᵛमिहं वृष्टेः सेक्तारं मेघं ᵛवसानः आच्छादयन् ᵛईम् ए मिन्द्रम् ᵛउप ᵛअदुद्रोत् उपागमत् ॥ 'द्रु ह्रु गतौ' । लङि छान्दसः शपः श्लुः ॥ ᵛतिग्मायुध तीक्ष्णायुधः ᵛइन्द्रः ᵛशत्रुं शातयितारं तं वृत्रम् ᵛअजयत् जितवान् ॥

बृह॑स्पते॒ तपु॒षाश्ने॑व विध्य॒ वृक॑द्वरसो॒ असु॑रस्य वी॒रान् ।
यथा॑ ज॒घन्थ॑ धृष॒ता पु॒रा चि॑दे॒वा ज॑हि॒ शत्रु॑म॒स्माक॑मिन्द्र ॥ ४ ॥

बृह॑स्पते । तपु॑षा । अश्ना॑ऽइव । वि॒ध्य॒ । वृक॑ऽद्वरसः । असु॑रस्य । वी॒रान् ।
यथा॑ । ज॒घन्थ॑ । धृ॒ष॒ता । पु॒रा । चि॒त् । ए॒व । ज॒हि॒ । शत्रु॑म् । अ॒स्माक॑म् । इ॒न्द्र॒ ॥४॥

हे ᵛबृहस्पते बृहतां परिवृढानां पालयितरिन्द्र ᵛतपुषा तापकेन दीप्तेन वज्रेण ᵛअश्नेव अशन्येव ᵛवृकद्वरसः संवृतद्वारस्य ᵛअसुरस्य ᵛवीरान् पुत्रान् । यद्वा संवृतद्वारानसुरस्य वीरान् ᵛविध्य ताडय ॥ वृणोतेः 'सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कित्' इति कर्मणि कन्प्रत्ययः । 'द्रु गतौ' । अस्मादौणादिकः असन्प्रत्ययः । वृकाणि संवृतानि द्वरांसि द्वाराणि येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ हे ᵛइन्द्र ᵛपुरा ᵛचित् पुरापि ᵛधृषता धर्षकेण वज्रेण ᵛयथा ᵛजघन्थ त्वं हतवान् ᵛएव एवमेव ᵛअस्माकं ᵛशत्रुं ᵛजहि नाशय ॥ 'हन्तेर्जः' इति हौ जादेशः ॥

अव॑ क्षिप दि॒वो अश्मा॑नमु॒च्चा येन॒ शत्रुं॑ मन्दसा॒नो नि॒जूर्वाः॑ ।
तो॒कस्य॑ सा॒तौ तन॑यस्य॒ भूरे॑र॒स्माँ अ॒र्धं कृ॑णुतादिन्द्र॒ गोना॑म् ॥ ५ ॥

अव॑ । क्षि॒प॒ । दि॒वः । अश्मा॑नम् । उ॒च्चा । येन॑ । शत्रु॑म् । म॒न्द॒सा॒नः । नि॒ऽजूर्वाः॑ ।
तो॒कस्य॑ । सा॒तौ । तन॑यस्य । भूरेः॑ । अ॒स्मान् । अ॒र्धम् । कृ॒णु॒ता॒त् । इ॒न्द्र॒ । गोना॑म् ॥५॥

हे इन्द्र ᵛदिवः नभसः सकाशात् ᵛअश्मानम् अश्मवत्कठिनं वज्रम् ᵛउच्चा उच्चैर्वर्तमानस्त्वम् ᵛअव ᵛक्षिप अस्मदीयान् शत्रूनुद्दिश्य अवस्तात् प्रक्षिप[2] । ᵛयेन वज्रेण ᵛमन्दसानः स्तोतृभिः स्तूयमानः सन् ᵛशत्रुं ᵛनिजूर्वाः न्यहिंसीः ॥ जुर्वी हिंसार्थः । लेट्याडागमः[3] ॥ तथा ᵛतोकस्य पुत्रस्य[4] ᵛभूरेः भर्तव्यस्य ᵛतनयस्य पौत्रस्य ᵛसातौ संभजने ॥ निमित्ते सप्तम्येषा ॥ संभजनार्थम् । तथा हे ᵛइन्द्र ᵛगोनां गवां संभजनार्थं च ᵛअस्मान् अस्माकम् ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ ᵛअर्धं समृद्धिं ᵛकृणुतात् कुरु ॥ 'गोः पादान्ते' इति गोशब्दस्यामो नुडागमः ॥ ॥ १२ ॥

---

[1] क-झ-झ१-ण१-न-म-व-स खलु । [2] ग-च-क्षिप । [3] च-झ१-ण१-लेट्यडागमः । [4] ख-ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न-'पुत्रस्य' नास्ति ।

प्र हि क्रतुं वृहथो यं वनुथो रध्रस्य स्थो यजमानस्य चोदौ ।
इन्द्रासोमा युवमस्माँ अविष्टमस्मिन्भयस्थे कृणुतमु लोकम् ॥ ६ ॥

प्र । हि । क्रतुम् । वृहथः । यम् । वनुथः । रध्रस्य । स्थः । यजमानस्य । चोदौ ।
इन्द्रासोमा । युवम् । अस्मान् । अविष्टम् ।
अस्मिन् । भयऽस्थे । कृणुतम् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ Vयं वैरिणं Vवनुथः हिंसथः । 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा[1]' इति यास्कः । तं Vक्रतुं द्वेषस्य कर्तारं Vप्र Vहि Vबृहथः प्रकर्षेणोद्यच्छथः खलु । उन्मूलयथ इत्यर्थः ॥ 'बृहू उद्यमने' । तौदादिकः ॥ तथा Vरध्रस्य राधकस्य Vयजमानस्य Vचोदौ शत्रूणां प्रेरकौ Vस्थः भवथः । तथा हे इन्द्रासोमौ Vयुवं युवाम् Vअस्मान् Vअविष्टम् अवतम् । Vअस्मिन् Vभयस्थे भयस्थाने युद्धे ॥ 'घञर्थे कविधानम्' इति अधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तस्मिन् युद्धे Vलोकं भयरहितं स्थानं Vकृणुतं कुरुतम् । Vउ इति पूरणः[2] ॥

न मा तमन्न श्रमन्नोत तन्द्रन्न वोचाम मा सुनोतेति सोमम् ।
यो मे पृणाद्यो ददद्यो निबोधाद्यो मा सुन्वन्तमुप गोभिरायत् ॥ ७ ॥

न । मा । तमत् । न । श्रमत् । न । उत । तन्द्रत् । न । वोचाम । मा । सुनोत । इति । सोमम् ।
यः । मे । पृणात् । यः । ददत् । यः । निऽबोधात् ।
यः । मा । सुन्वन्तम् । उप । गोभिः । आ । अयत् ॥ ७ ॥

स इन्द्रो मां Vन Vतमत् न तमयतु न ग्लपयतु । तथा Vन Vश्रमत् श्रान्तं मा करोतु ॥ 'तमु ग्लानौ[3]', 'श्रमु तपसि खेदे च' । अनयोर्हेतुमण्ण्यन्तयोर्लेट्यडागमः । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' इति णिलोपः ॥ Vउत अपि च मां Vन Vतन्द्रत् न तन्द्रयेत् । तन्द्रया आलस्येन युक्तं मा करोतु ॥ तन्द्रीशब्दात् 'तत्करोति°' इति णिच् । 'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य' इति टिलोपः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ इन्द्रयागाय Vसोमं Vमा Vसुनोत माभिषुणुत Vइति अन्यान् यजमानान् प्रति Vन Vवोचाम न ब्रवाम ॥ वक्तेश्छान्दसो लुङ् । सुनोतेत्यत्र 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तबादेशः । तस्य पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद्गुणः ॥ Vयः इन्द्रः Vमे मम Vपृणात् कामान् पूरयेत् Vयः च Vददत् अभीष्टं फलं दद्यात् Vयः च Vनिबोधात् अस्मदीयं स्तोत्रं यागं वा अवगच्छेत् Vयः इन्द्रः Vसुन्वन्तं सोममभिषुण्वन्तं मामस्मभ्यं दातव्यैः Vगोभिः सह Vउप[4] Vआयत्[4] उपागच्छेत् । स इन्द्रः इति पूर्वत्रान्वयः ॥ पृणादित्यादिषु लेट्याडागमः[5] ॥

---

[1] क-झ-झ१-म—वनुष्यतिर्हिंसाकर्मा । [2] त-थ—पदपूरणः । [3] क-झ-झ१-थ-म—ग्लाने; ण-त-न-व—ग्लामे । [4] ख-ग-झ-ण-थ-म—उपयात् । [5] ग-च-झ१-ण१-न—लेट्यडागमः ।

सर॑स्वति॒ त्वम॒स्माँ अ॑विड्ढि म॒रुत्व॑ती धृष॒ती जे॑षि॒ शत्रू॑न् ।
त्यं चि॒च्छर्ध॑न्तं तविषी॒यमा॑ण॒मिन्द्रो॑ हन्ति वृष॒भं शण्डि॑कानाम् ॥ ८ ॥

सर॑स्वति । त्वम् । अ॒स्मान् । अ॒वि॒ड्ढि॒ । म॒रुत्व॑ती । धृ॒ष॒ती । जे॒षि॒ । शत्रू॑न् ।
त्यम् । चि॒त् । शर्ध॑न्तम् । त॒वि॒षी॒ऽयमा॑णम् । इन्द्र॑ः । ह॒न्ति॒ । वृ॒ष॒भम् । शण्डि॑कानाम् ॥८॥

हे ᵛसरस्वति सरणवति देवि ᵛत्वमस्मान् स्तोतॄन् ᵛअविड्ढि रक्ष ॥ रक्षार्थस्यावतेर्लेटि एतद्रूपम्। तथा ᵛमरुत्वती मरुद्भिर्युक्ता । मध्यमस्थाना हि वाक् सरस्वती मरुतश्च मध्यमस्थानस्थाः । अतस्तद् सती ᵛधृषती धर्षयन्ती ᵛशत्रून् शातयितॄन् वैरिणः ᵛजेषि जय ॥ जयतेश्छान्दसः शपः श्लुः ॥ कि अयम् ᵛइन्द्रः ᵛत्यं ᵛचित् तमप्यसुरं ᵛहन्ति हतवान् ॥ व्यत्ययेन भूतार्थे लट् ॥ कीदृशम् । ᵛशर्ध प्रसहनशीलम् ॥ ‘ शृधु प्रसहने ’ ॥ ᵛतविषीयमाणम् । तविषी बलमिवाचरन्तं सर्वस्य भञ्जने शक्तम्। ᵛशण्डिकानाम् । ‘ शण्डामर्कावसुरपुरोहितौ ’ (तै. सं. ६. ४. १०. १) । शण्डवंश्यानां मध्ये ᵛवृषभं प्रधानम् ॥

यो न॒ः सनु॑त्य उ॒त वा॑ जिघ॒त्नुर॑भि॒ख्याय॒ तं ति॑गि॒तेन॑ विध्य ।
बृह॑स्पत॒ आयु॑धैर्जेषि॒ शत्रू॑न्द्रु॒हे रिष॑न्तं॒ परि॑ धेहि राजन् ॥ ९ ॥

यः । नः॒ । सनु॑त्यः । उ॒त । वा॒ । जि॒घ॒त्नुः । अ॒भि॒ऽख्याय॑ । तम् । ति॒गि॒तेन॑ । वि॒ध्य॒ ।
बृह॑स्पते । आयु॑धैः । जे॒षि॒ । शत्रू॑न् । द्रु॒हे । रिष॑न्तम् । परि॑ । धे॒हि॒ । रा॒ज॒न् ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते ᵛयो ᵛनः अस्माकं ᵛसनुत्यः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । अन्तर्हिते देशे भवश्चोरः॥ ‘ सगर्भसयूथसनुताद्यत् ’ ॥ ᵛउत ᵛवा अपि वा यः ᵛजिघत्नुः जिघांसुर्भवति । ᵛतम् ᵛअभिख्याय संवीक्ष्य ᵛतिगितेन तीक्ष्णेनायुधेन ᵛविध्य ताडय । तथा अस्मदीयान् ᵛशत्रून् ᵛआयुधैः आयोधन- साधनैः इष्वादिभिः ᵛजेषि जय । तथा हे ᵛराजन् राजमान ᵛबृहस्पते ᵛद्रुहे द्रोग्ध्रे शत्रवे ᵛरिषन्तं हिंसन्तं वज्रं ᵛपरि ᵛधेहि परितो धारय प्रक्षिपेत्यर्थः ॥

अ॒स्माके॑भि॒ः सत्व॑भिः शूर॒ शूरै॑र्वी॒र्या॑ कृधि॒ यानि॑ ते॒ कर्त्वा॑नि ।
ज्योग॑भूव॒न्ननु॑धूपितासो ह॒त्वी तेषा॒मा भ॑रा नो॒ वसू॑नि ॥ १० ॥

अ॒स्माके॑भिः । सत्व॑ऽभिः । शू॒र॒ । शूरैः॑ । वी॒र्या॑ । कृ॒धि॒ । यानि॑ । ते॒ । कर्त्वा॑नि ।
ज्योक् । अ॒भू॒व॒न् । अनु॑ऽधूपितासः । ह॒त्वी । तेषा॑म् । आ । भ॒र॒ । नः॒ । वसू॑नि ॥१०॥

हे ᵛशूर शौर्यवन्निन्द्र ᵛअस्माकेभिः आस्माकीनैः ᵛसत्वभिः परेषां सादकैः ᵛशूरैः शौर्योपेतैर्भटैः तानि ᵛवीर्या वीर्याणि[1] वीरकर्माणि ᵛकृधि कुरु ᵛयानि ᵛते त्वया ᵛकर्त्वानि करणीयानि ॥ ‘ कृत्यार्थे

---

[1] ण१–‘ वीर्याणि ’ नास्ति ।

तवैकेन्०’ इति करोतेस्त्वन्प्रत्ययः ॥ ᵛज्योक् चिरकालम् ᵛअनुधूपितासः धूपायमानहृदया मदीयाः शत्रवः ᵛअभूवन् आसन् । ᵛहत्वी तान् हत्वा ॥ ‘ स्नात्व्यादयश्च ’ इतीकारः ॥ ᵛतेषां शत्रूणां ᵛवसूनि धनानि ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛभर आहर ॥

तं व॒ः शर्धं॒ मारु॑तं सुम्न॒युर्गि॒रोप॑ ब्रुवे॒ नम॑सा॒ दैव्यं॒ जन॑म् ।
यथा॑ र॒यिं सर्व॑वीरं॒ नशा॑महा अपत्य॒साचं॒ श्रुत्यं॑ दि॒वेदि॑वे ॥ ११ ॥

तम् । व॒ः । शर्ध॑म् । मारु॑तम् । सु॒म्न॒ऽयुः । गि॒रा । उप॑ । ब्रु॒वे । नम॑सा । दैव्य॑म् । जन॑म् ।
यथा॑ । र॒यिम् । सर्व॑ऽवीरम् । नशा॑महै । अ॒प॒त्य॒ऽसाच॑म् । श्रुत्य॑म् । दि॒वेऽदि॑वे ॥ ११ ॥

हे मरुतः ᵛवः युष्माकं ᵛशर्धं बलं ᵛमारुतं मरुत्समूहरूपं ᵛदैव्यं देवेनेन्द्रेण संबद्धं ᵛजनं प्रादुर्भूतम् एवंगुणविशिष्टं बलं ᵛनमसा नमस्कारेण हविषा वा ᵛगिरा स्तोत्रेण ᵛउप ᵛब्रुवे स्तौमि । ᵛयथा येन प्रकारेण वयं ᵛसर्ववीरं सर्वैर्वीरैः विशेषेण शत्रूणां प्रेरकैर्भटैरुपेतम् ᵛअपत्यसाचम् अपत्यैः अपतनहेतुभूतैः पुत्रादिभिरुपेतं ᵛश्रुत्यं श्रवणीयं प्रशस्यभूतं ᵛरयिं ᵛदिवेदिवे प्रतिदिवसं ᵛनशामहै व्याप्नवाम ॥ नशतिर्व्याप्तिकर्मा । लेट्याडागमः[1] । ‘ वैतोऽन्यत्र ’ इत्यैकारः ॥　　॥ १३ ॥

‘ अस्माकम् ’ इति सप्तर्चं नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्षं वैश्वदेवम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अस्माकं सप्त वैश्वदेवं त्रिष्टुबन्तम् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अ॒स्माकं॑ मि॒त्रावरुणावतं॒ रथ॑मादि॒त्यै रु॒द्रैर्वसु॑भिः सचा॒भुवा॑ ।
प्र यद्वयो॒ न पप्त॒न्वस्म॑न॒स्परि॑ श्रव॒स्यवो॒ हृषी॑वन्तो वन॒र्षद॑ः ॥ १ ॥

अ॒स्माक॑म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । अ॒व॒त॒म् । रथ॑म् । आ॒दि॒त्यैः । रु॒द्रैः । वसु॑ऽभिः । स॒चा॒ऽभुवा॑ ।
प्र । यत् । वय॑ः । न । पप्त॑न् । वस्म॑नः । परि॑ । श्र॒व॒स्यव॑ः । हृषी॑वन्तः । व॒न॒ऽसद॑ः ॥ १ ॥

ᵛमित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ ᵛआदित्यैः धात्रर्यमादिभिर्द्वादशभिः ᵛरुद्रैः एकादशसंख्याकैः ᵛवसुभिः धरो[2] ध्रुवः[2] इत्यादिभिरष्टसंख्याकैः एवं त्रिभिर्देवगणैः ᵛसचाभुवा सह भवन्तौ सह वर्तमानौ युवाम् ᵛअस्माकं ᵛरथम् अन्नलाभाय प्रवृत्तम् ᵛअवतम् । ᵛयत् यदा अस्मदीया रथाः ᵛवस्मनस्परि । वसन्त्यस्मिन्निति वस्म निवासस्थानम् । औणादिको मनिन् ॥ तस्मात् स्थानात् परि उपरि देशान्तरे ॥ ‘ पञ्चम्याः परावध्यर्थे ’ इति सत्वम् । अध्यर्थ उपर्यर्थ इति वृत्तिः । ᵛवयो ᵛन पक्षिण इव ᵛप्र ᵛपप्तन् प्रपतन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति ॥ पतेश्छान्दसे लुङि लृदित्त्वात् च्लेरङादेशः । ‘ पतः पुम् ’ इति पुमागमः ॥ कीदृशा वयः । ᵛश्रवस्यवः अन्नकामाः । ᵛहृषीवन्तः प्राप्तहर्षाः । ᵛवनर्षदः वने वृक्षादौ निषण्णाः ॥ सांहितिकश्छान्दसो रेफोपजनः ॥

---

१. ख-ग-च-ण१-लेट्यडागमः ।　२. त-थ-वरो ध्रुवः ।

अध स्मा न उदवता सजोषसो रथं देवासो अभि विक्षु वाजयुम् ।
यदाशवः पद्याभिस्तित्रतो रजः पृथिव्याः सानौ जङ्घनन्त पाणिभिः ॥ २ ॥

अध । स्म । नः । उत् । अवत । सऽजोषसः । रथम् । देवासः । अभि । विक्षु । वाजऽयुम् ।
यत् । आशवः । पद्याभिः । तित्रतः । रजः । पृथिव्याः । सानौ । जङ्घनन्त । पाणिऽभिः ॥ २ ॥

हे ᵛसजोषसः समानं प्रीयमाणाः ᵛदेवासः देवाः ᵛअध अधुना ᵛनः अस्माकं ᵛवाजयुं वाजमन्नं कामयमानं गतिविशेषयुक्तं वा ᵛरथं ᵛविक्षु प्रजासु जनपदेषु[1] ᵛअभि[2] अभिमुखम् ᵛउदवत उदगमयत । अवतिरत्र गत्यर्थः । ᵛयत् यदा अस्मिन् रथे युक्ताः ᵛआशवः व्यापनशीला अश्वाः ᵛपद्याभिः पादसाध्याभिर्गतिभिः ᵛरजः रञ्जकं मार्गं ᵛतित्रतः तरन्तः ॥ तरतेः शतरि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ᵛपृथिव्याः प्रथिताया भूमेः ᵛसानौ समुच्छ्रिते प्रदेशे ᵛपाणिभिः पाण्युपलक्षितैः पादैः ᵛजङ्घनन्त अत्यर्थं गच्छन्ति ॥ हन्तेर्यङ्लुगन्तात् छान्दसो लङ् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः ॥

उत स्य न इन्द्रो विश्वचर्षणिर्दिवः शर्धेन मारुतेन सुक्रतुः ।
अनु नु स्थात्यवृकाभिरूतिभी रथं महे सनये वाजसातये ॥ ३ ॥

उत । स्यः । नः । इन्द्रः । विश्वऽचर्षणिः । दिवः । शर्धेन । मारुतेन । सुऽक्रतुः ।
अनु । नु । स्थाति । अवृकाभिः । ऊतिऽभिः । रथम् । महे । सनये । वाजऽसातये ॥ ३ ॥

ᵛउत अपि च ᵛविश्वचर्षणिः विश्वस्य सर्वस्य द्रष्टा यद्वा विश्वे चर्षणयः मनुष्याः यस्य परिचारकाः । अथवा विश्वे सर्वे लोकाश्चर्षणयो द्रष्टव्या येन ॥ 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ᵛमारुतेन मरुत्समूहरूपेण ᵛशर्धेन बलेन सह ᵛसुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा ᵛस्यः सः ᵛइन्द्रः ᵛअवृकाभिः हिंसकरहिताभिः ᵛऊतिभिः रक्षाभिः सहितः सन् ᵛदिवः द्युलोकात् आगत्य ᵛनु अद्य ᵛनः अस्माकं ᵛरथम् ᵛअनु ᵛस्थाति आनुगुण्येनाधितिष्ठतु ॥ छान्दसः शपो लुक् ॥ किमर्थम् । ᵛमहे ᵛसनये महते धनाय । तथा ᵛवाजसातये वाजस्यान्नस्य सातये संभजनार्थम् ॥

उत स्य देवो भुवनस्य सक्षणिस्त्वष्टा ग्नाभिः सजोषा जूजुवद्रथम् ।
इळा भगो बृहद्दिवोत रोदसी पूषा पुरंधिरश्विनावधा पती ॥ ४ ॥

उत । स्यः । देवः । भुवनस्य । सक्षणिः । त्वष्टा । ग्नाभिः । सऽजोषाः । जूजुवत् । रथम् ।
इळा । भगः । बृहत्ऽदिवा । उत । रोदसी इति ।
पूषा । पुरम्ऽधिः । अश्विनौ । अध । पती इति ॥ ४ ॥

---

१. म–जनेषु । २. ण१–'अभि' नास्ति ।

ᵛउत अपि च ᵛस्यः सः ᵛदेवः दानादिगुणयुक्तः ᵛभुवनस्य भूतजातस्य ᵛसक्षणिः सचनीयः सेव्यः ᵛग्नाभिः देवपत्नीभिः । 'छन्दांसि वै ग्नाः' इति तैत्तिरीयकम् । गायत्र्यादीनि छन्दांसि च देवपत्न्यः इत्युक्तम् । ᵛसजोषाः समानप्रीतिः । एवंगुणविशिष्टः ᵛत्वष्टा अस्मदीयं ᵛरथं ᵛजूजुवत् प्रेरयतु ॥ जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्माण्ण्यन्तात् लुङि चङि[1] रूपम् ॥ तथा ᵛइळा तिसृणां देवीनाम् आद्या[2] इडाख्या देवी च रथं प्रेरयतु । ᵛबृहद्दिवा । बृहन्महद्दीव्यति द्योतते इति बृहद्दिवः ॥ इगुपधलक्षणः कः । 'सुपां सुलुक्°' इति विभक्तेराकारः ॥ तादृशः ᵛभगः च प्रेरयतु । ᵛउत अपि च ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛपुरंधिः बहुधीः ᵛपूषा पोषको देवश्च ॥ अधशब्दश्चार्थे ॥ ᵛपती सूर्याया भर्तारौ ᵛअश्विनौ च एते सर्वेऽस्मदीयं रथं प्रेरयन्त्वित्यर्थः ॥

उ॒त त्ये दे॒वी सु॒भगे॑ मि॒थू॒दृशो॒षासा॒नक्ता॒ जग॑तामपी॒जुवा॑ ।
स्तु॒षे यद्वां॑ पृथिवि॒ नव्य॑सा॒ वचः॑ स्था॒तुश्च॒ वय॒स्त्रिव॑या उप॒स्तिरे॑ ॥ ५ ॥

उ॒त । त्ये इति॑ । दे॒वी इति॑ । सु॒भगे॒ इति॑ सु॒ऽभगे॑ । मि॒थु॒ऽदृशा॑ । उ॒षसा॒नक्ता॑ । जग॑ताम् । अ॒पि॒ऽजुवा॑ ।
स्तु॒षे । यत् । वा॒म् । पृ॒थि॒वि॒ । नव्य॑सा । वच॑ः । स्था॒तुः । च॒ । वय॑ः । त्रिऽव॑याः । उ॒प॒ऽस्तिरे॑ ॥५॥

ᵛउत अपि च ᵛत्ये ते प्रसिद्धे ᵛदेवी देव्यौ देवनशीले ᵛसुभगे शोभनधने ᵛमिथूदृशा मिथः परस्परं पश्यन्त्यौ एवंभूते ᵛउषासानक्ता उषाश्च रात्रिश्च ᵛजगतां जङ्गमानाम् ᵛअपीजुवा[3] प्रेरयित्र्यौ भवतः । तस्मादस्मदीयमपि रथं प्रेरयताम् । उत्तरोऽर्धर्चो द्यावापृथिव्यः प्रत्यक्षकृतः । हे ᵛपृथिवि ᵛवां युवां त्वां दिवं च ᵛनव्यसा नवीयसा नवतरेण प्रशस्येन ᵛवचः वचसा ॥ 'सुपां सुलुक्°' इति तृतीयाया लुक् ॥ ᵛयत् यदा ᵛस्तुषे स्तुवे ॥ उत्तमस्य व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तदानीं ᵛस्थातुः स्थावरस्य[4] व्रीह्यादेः संबन्धि ᵛवयः अन्नं चरुपुरोडाशादिलक्षणं ᵛत्रिवयाः । वय इत्यन्ननाम । ओषधिपशुसोमात्मकानि[5] हविर्लक्षणान्यन्नानि यस्य तादृशोऽहम् ᵛउपस्तिरे उपस्तृणे । आज्येनोपस्तरणाभिघारणपूर्वकं प्रयच्छामीत्यर्थः ॥ 'स्तृञ्[6] आच्छादने' । लटयुत्तमे छान्दसो विकरणस्य लुक् । अत्रत्यश्चशब्दः चणिति निपातान्तरं पादपूरणम्[7] । 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वम् । 'निपातैर्यद्यदिहन्त°' इति निघातप्रतिषेधः॥

उ॒त वः॒ शंस॑मु॒शिजा॑मिव श्म॒स्यहि॑र्बु॒ध्न्यो॒३॑ज एक॑पादु॒त ।
त्रि॒त ऋ॑भु॒क्षाः स॑वि॒ता चनो॑ द॒धे॒ऽपां नपा॑दाशु॒हेमा॑ धि॒या शमि॑ ॥ ६ ॥

उ॒त । व॒ः । शंस॑म् । उ॒शिजा॑म्ऽइव । श्म॒सि॒ । अहि॑ः । बु॒ध्न्य॑ः । अ॒जः । एक॑ऽपात् । उ॒त ।
त्रि॒तः । ऋ॒भु॒क्षाः । स॒वि॒ता । चन॑ः । द॒धे॒ । अ॒पाम् । नपा॑त् । आ॒शु॒ऽहेमा॑ । धि॒या । शमि॑ ॥६॥

ᵛउत अपि च हे देवाः ᵛउशिजामिव । इवेति संप्रत्यर्थीयः । अस्मत्तः स्तुतिं कामयमानानां ᵛवः युष्माकं ᵛशंसं स्तुतिं संप्रति ᵛश्मसि उश्मसि कामयामहे ॥ 'वश कान्तौ' । इदन्तो मसिः[8] ।

---

[1] ण-थ-व-'चङि' नास्ति । [2] ण-थ-साद्या; म-सद्यो । [3] ख-ग-झ१-ण१-व-अपिजुवा । [4] म-स्थावरस्य चरस्य । [5] ख-ग-ण-ओषधयश्च । [6] ख-ग-झ१-ण-ण१-व-स्तृङ् । [7] ख-ग-ण१-पूरणम्; थ-व-पदपूरणम् । [8] ख-ग-झ१-ण१- मसि ।

ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । छान्दसो वर्णलोपः ॥ ᵛउत अपि च ᵛअहिर्बुध्न्यः । बुध्नमन्तरिक्षम् । तत्र भवः अहिनामा देवः । ᵛअजः ᵛएकपात् । न जायते इत्यजः । एक एव पद्यते गच्छतीत्येकपात् । अज एकपात्संज्ञकः सूर्यः । ᵛत्रितः तीर्णतमः[1] ᵛऋभुक्षाः उरुक्षयः उरुनिवासः ऋभूणां निवासयिता वा इन्द्रश्च ᵛसविता सर्वस्य प्रसविता ᵛचनः अन्नं ᵛदधे विदधातु । अस्मभ्यं करोतु । तथा ᵛआशुहेमा शीघ्रगामी ॥ ‘ हि गतौ ’ इत्यस्मात् ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति मनिन् ॥ तादृशः ᵛअपां ᵛनपात् अपां पौत्रीयस्थानीयोऽग्निः । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्यश्चायमग्निर्जायते इत्यग्नेरपां पौत्रत्वम् । स च ᵛधिया स्तुत्या ᵛशमि । शमीति कर्मनाम । यज्ञकर्मणि प्रीतो भवत्विति शेषः । यद्वा धिया कर्मणा अस्मदीयेन परिचरणलक्षणेन शमि शं सु तन्निमित्तं भवत्विति शेषः ॥

ए॒ता वो᳚ व॒श्म्युद्य॑ता यजत्रा॒ अत॑क्षन्ना॒यवो॒ नव्य॑से॒ सम् ।
श्र॒व॒स्यवो॒ वाजं॑ चका॒नाः सप्ति॒र्न रथ्यो॒ अह॑ धी॒तिम॑श्याः ॥ ७ ॥

ए॒ता । व॒ः । व॒श्मि॒ । उत्ऽय॑ता । य॒ज॒त्रा॒ः । अत॑क्षन् । आ॒यवः॑ । नव्य॑से । सम् ।
श्र॒व॒स्यवः॑ । वाज॑म् । च॒का॒नाः । सप्तिः॑ । न । रथ्यः॑ । अह॑ । धी॒तिम् । अ॒श्या॒ः ॥ ७ ॥

हे ᵛयजत्राः यजनीया विश्वे देवाः ᵛवः युष्मदीयानि ᵛएता एतानि ᵛउद्यता उद्यतानि वचांसि ᵛवश्मि कामये । ᵛनव्यसे नवतराय स्तुत्यतमाय युष्मद्गणाय ᵛआयवः मत्प्रभृतयो मनुष्याः कामितानि[2] स्तोत्राणि ᵛसम् ᵛअतक्षन् समस्कुर्वन् । किमिच्छन्तः । ᵛश्रवस्यवः श्रवणीयं यशोऽन्नं वा आत्मन इच्छन्तः । ᵛवाजं बलं ᵛचकानाः कामयमानाः ॥ ‘ कन दीप्तिकान्तिगतिषु ’ । लिटः कानच् ॥ ᵛरथ्यः रथसंबन्धी ᵛसप्तिर्न सर्पणशीलोऽश्व इव युष्मद्गणः ᵛधीतिम् अस्मदीयं कर्म ᵛअश्याः प्राप्नोतु ॥ ‘ अशू व्याप्तौ ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् ॥ ॥ १४ ॥

‘ अस्य मे ’ इत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं गृत्समदस्यार्षं षष्ठ्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टाः पञ्च जगत्यः । प्रथमा द्यावापृथिवीया ततो द्वे ऐन्द्र्यौ त्वाष्ट्र्यौ वा । ततो द्वे राकादेवत्ये द्वे सिनीवालीदेवत्ये अन्त्या गुङ्ग्वादिषड्देवताका । तथा चानुक्रान्तम्–‘ अस्य मेऽष्टौ जागतं त्र्यनुष्टुबन्तम् । द्यावापृथिव्यैका द्वे ऐन्द्र्यौ त्वाष्ट्र्यौ वा द्वे द्वे राकासिनीवाल्योरन्त्या लिङ्गोक्तदेवता ’ इति । आभिप्लविके चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आद्यस्तृचो द्यावापृथिवीयनिविद्धानः । तथा च सूत्रितम्–‘ अस्य मे द्यावापृथिवी इति तिस्रस्ततं मे अप इति वैश्वदेवम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

अ॒स्य मे᳚ द्यावापृथिवी ऋताय॒तो भू॒तम॑वि॒त्री वच॑स॒ः सिषा॑सतः ।
ययो॒रायु॑ः प्रत॒रं ते इ॒दं पु॒र उप॑स्तुते वसू॒युर्वां᳚ म॒हो द॑धे ॥ १ ॥

अ॒स्य । मे॒ । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । ऋ॒त॒ऽय॒तः । भू॒तम् । अ॒वि॒त्री इति॑ । वच॑सः । सिसा॑सतः ।
ययोः॑ । आयु॑ः । प्र॒ऽत॒रम् । ते इति॑ । इ॒दम् । पु॒रः ।
उप॑स्तुते॒ इत्युप॑ऽस्तुते । व॒सु॒ऽयुः । वा॒म् । म॒हः । द॒धे॒ ॥ १ ॥

---

[1] क-ङ-ण१-म–विस्तीर्णतमः ।

[2] ख-ग-ण-त-थ–कमितानि ।

ᵛद्यावापृथिवी हे द्यावापृथिव्यौ ᵛऋतायतः ऋतं यज्ञमात्मन इच्छतः ᵛसिषासतः युवां संभक्तुमिच्छतः ᵛअस्य[1] ᵛवचसः ॥ वक्तीति वचाः स्तोता । असुन् ॥ स्तोतुः अस्य ᵛमे मम ᵛअवित्री अवित्र्यौ पालयित्र्यौ ᵛभूतं भवतम् । ᵛययोः द्यावापृथिव्योः ᵛआयुः अन्नं ᵛप्रतरं प्रकृष्टतरम् उत्पद्यते इति शेषः । ᵛइदम् इदानीं ᵛते द्यावापृथिव्यौ ᵛउपस्तुते तत्र तत्र स्थितैः स्तोतृभिः स्तुते ᵛवां युवां ᵛवसूयुः धनकामोऽहं ᵛमहः महतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ महता स्तोत्रेण ᵛपुरः ᵛदधे पुरस्करोमि ॥

मा नो॒ गुहा॒ रिप॑ आ॒योरह॑न्दभ॒न्मा न॑ आ॒भ्यो री॑रधो दु॒च्छुना॑भ्यः ।
मा नो॒ वि यौः॑ स॒ख्या वि॒द्धि तस्य॑ नः सुम्नाय॒ता मन॑सा॒ तत्त्वे॑महे ॥ २ ॥

मा । न॒ः । गुहा॑ः । रिप॑ः । आ॒योः । अह॑न् । द॒भ॒न् । मा । न॒ः । आ॒भ्यः । री॒र॒ध॒ः । दु॒च्छुना॑भ्यः ।
मा । न॒ः । वि । यौ॒ः । स॒ख्या । वि॒द्धि । तस्य॑ । न॒ः । सु॒म्न॒ऽय॒ता । मन॑सा । तत् । त्वा॒ । ई॒म॒हे॒ ॥२॥

हे इन्द्र त्वष्टर्वा ᵛआयोः मनुष्यस्य शत्रुभूतस्य ᵛगुह्याः गोप्याः ज्ञातुमशक्याः ᵛरिपः हिंसारूपा मायाः ᵛनः अस्मान् ᵛअहन् । उपलक्षणमेतत् । अहनि रात्रौ च ᵛमा ᵛदभन् मा हिंसिषुः । तथा ᵛनः अस्मान् ᵛआभ्यः ᵛदुच्छुनाभ्यः । शुनमिति सुखनाम । दुःशुनाः दुच्छुनाः । दुःखकारिणीभ्यः शत्रुसेनाभ्यः[2] ᵛमा ᵛरीरधः वशं मा नैषीः ॥ 'रध्यतिर्वशगमने' इति यास्कः । 'रध हिंसासंराद्ध्योः'। अस्माण्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ अपि च ᵛनः अस्माकं ᵛसख्या सख्यानि सखित्वानि ᵛमा ᵛवि ᵛयौः त्वया वियुक्तानि मा कार्षीः । अपि तु ᵛनः अस्माकं ᵛतस्य तत्सखित्वं ᵛसुम्नायता सुखमस्माकमिच्छता ᵛमनसा ᵛविद्धि जानीहि ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ ᵛतत् ᵛत्वा तादृशं त्वाम् ᵛईमहे अभिमतफलं याचामहे ॥ 'सुपां सुलुक्०' इति तच्छब्दात् उत्तरस्या विभक्तेर्लुक् ॥

अहे॑ळता॒ मन॑सा श्रु॒ष्टिमा व॑ह॒ दुहा॑नां धे॒नुं पि॒प्युषी॑मस॒श्चत॑म् ।
पद्या॑भिरा॒शुं वच॑सा च वा॒जिनं॒ त्वां हि॑नोमि पुरुहूत वि॒श्वहा॑ ॥ ३ ॥

अहे॑ळता । मन॑सा । श्रु॒ष्टिम् । आ । व॒ह॒ । दुहा॑नाम् । धे॒नुम् । पि॒प्युषी॑म् । अ॒स॒श्चत॑म् ।
पद्या॑भिः । आ॒शुम् । वच॑सा । च॒ । वा॒जिन॑म् । त्वाम् । हि॒नो॒मि॒ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । वि॒श्वहा॑ ॥३॥

हे इन्द्र त्वष्टर्वा ᵛअहेळता अक्रुध्यता ᵛमनसा ᵛश्रुष्टिं सुखकरीं ᵛदुहानां दोग्ध्रीं ᵛपिप्युषीं प्रवृद्धां पीनाम् ॥ 'प्यायी वृद्धौ' । लिटः क्वसुः । 'लिड्यङोश्च' इति पीभावः । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् ॥ ᵛअसश्चतम् असक्तावयवाम् एवंभूतां ᵛधेनुं गाम् ᵛआ ᵛवह आभिमुख्येन प्रापय । अपि च हे ᵛपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र त्वष्टर्वा ᵛपद्याभिः पादगतिभिः ᵛआशुं व्यापनशीलं ᵛवचसा वाचा ᵛच ᵛवाजिनं वेगवन्तं ᵛत्वां ᵛविश्वहा सर्वेष्वहःसु ᵛहिनोमि स्तुतिभिः प्रेरयामि ॥ 'हि गतौ वृद्धौ च' ॥

---

[1] क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व–'अस्य' नास्ति। [2] क-ज-झ-त-थ-म-व–शत्रुसेनाभ्यः नोऽस्मान्; ख-ग–'शत्रुसेनाभ्यः' नास्ति; झ-१-न– अस्मान्; ण–नोऽस्मान्।

पत्नीसंयाजेषु गृहपतेः प्राक् राकासिनीवाल्यौ यष्टव्ये । तत्र राकायागस्य ‘ राकामहम् ’ इत्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—‘ राकामहं सिनीवालि कुहूमहमिति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये ’ (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । तथा आग्निमारुतेऽप्येते धाय्ये । सूत्रितं च—‘ राकामहमिति द्वे ’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

रा॒काम॒हं सु॒हवां॑ सु॒ष्टु॒ती हु॑वे शृ॒णोतु॑ नः सु॒भगा॒ बोध॑तु॒ त्मना॑ ।
सीव्य॒त्वपः॑ सू॒च्याच्छि॑द्यमानया॒ ददा॑तु वी॒रं श॒तदा॑यमु॒क्थ्य॑म् ॥ ४ ॥

रा॒काम् । अ॒हम् । सु॒ऽहवा॑म् । सु॒ऽस्तु॒ती । हु॒वे॒ । शृ॒णोतु॑ । न॒ः । सु॒ऽभगा॑ । बोध॑तु । त्मना॑ ।
सीव्य॑तु । अपः॑ । सू॒च्या । अच्छि॑द्यमानया । ददा॑तु । वी॒रम् । श॒तऽदा॑यम् । उ॒क्थ्य॑म् ॥ ४ ॥

संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका । तां देवीं ᵛसुहवां स्वाह्वानाम् आह्वानप्रयोजनकारिणीं ᵛसुष्टुती शोभनया स्तुत्या ᵛअहं ᵛहुवे आह्वयामि ॥ सुष्टुतिशब्दात् तृतीयैकवचनस्य ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति पूर्वसवर्ण ईकारः ॥ सा च ᵛसुभगा शोभनधना ᵛनः अस्माकमाह्वानं ᵛशृणोतु । श्रुत्वा च ᵛत्मना आत्मना स्वयमेव ᵛबोधतु अस्मदभिप्रायं बुध्यताम् । बुद्ध्वा च ᵛअपः कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं ᵛसूच्या सूचीस्थानीयया ᵛअच्छिद्यमानया अविच्छिन्नया अनुग्रहबुद्ध्या ᵛसीव्यतु संतनोतु । यथा वस्त्रादिकं सूच्या स्यूतं चिरं तिष्ठति एवमिदं करोतु । कृत्वा च ᵛवीरं विक्रान्तं ᵛशतदायं बहुधनं बहुप्रदं वा ᵛउक्थ्यं प्रशस्यं पुत्रं ᵛददातु ॥

यास्ते॑ राके सुम॒तयः॑ सु॒पेश॑सो॒ याभि॒र्ददा॑सि दा॒शुषे॒ वसू॑नि ।
ताभि॑र्नो अ॒द्य सु॒मना॑ उ॒पाग॑हि सहस्रपो॒षं सु॑भगे॒ ररा॑णा ॥ ५ ॥

याः । ते॒ । रा॒के॒ । सु॒ऽम॒तयः॑ । सु॒ऽपेश॑सः । याभिः॑ । ददा॑सि । दा॒शुषे॑ । वसू॑नि ।
ताभिः॑ । न॒ः । अ॒द्य । सु॒ऽमनाः॑ । उ॒प॒ऽआग॑हि । स॒ह॒स्र॒ऽपो॒षम् । सु॒ऽभ॒गे॒ । ररा॑णा ॥ ५ ॥

हे ᵛराके देवि ᵛसुपेशसः शोभनरूपाः ᵛते तव ᵛयाः ᵛसुमतयः शोभना[1] बुद्धयः[1] ᵛयाभिः मतिभिः ᵛदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ᵛवसूनि धनानि ᵛददासि प्रयच्छसि । ᵛअद्य इदानीं ᵛताभिः मतिभिः सहिता त्वं ᵛसुमनाः शोभनमना भूत्वा ᵛउपागहि उपागच्छ ॥ गमेश्छान्दसः शपो लुक् । ‘ अनुदात्तोपदेश° ’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः । ‘ असिद्धवदत्राभात् ’ इत्यस्यासिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥ किं कुर्वती ? हे ᵛसुभगे शोभनधने ᵛसहस्रपोषं सहस्रसंख्याकस्य धनस्य पुष्टिं ᵛरराणा ददती ॥ ‘ रा दाने ’ । व्यत्ययेन शानच् । छान्दसः शपः श्लुः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

सिनीवाल्या यागे ‘ सिनीवालि ’ इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् । तत्रानुवाक्या ॥

---

१. झ१-थ-शोभनबुद्धयः ।

सिनी॑वालि॒ पृथु॑ष्टुके॒ या दे॒वाना॒मसि॒ स्वसा॑ ।
जु॒षस्व॑ ह॒व्यमाहु॑तं प्र॒जां दे॑वि दिदिड्ढि नः ॥ ६ ॥

सिनी॑वालि । पृथु॑ऽस्तुके । या । दे॒वाना॑म् । असि॑ । स्वसा॑ ।
जु॒षस्व॑ । ह॒व्यम् । आऽहु॑तम् । प्र॒ऽजाम् । दे॒वि॒ । दि॒दि॒ड्ढि॒ । न॒ः ॥ ६ ॥

दृष्टचन्द्रा अमावास्या सिनीवाली । हे ᵛसिनीवालि ᵛपृथुष्टुके पृथुजघने पृथुसंहते वा ᵛया त्वं ᵛदेवानां ᵛस्वसा ᵛअसि स्वयंसारिणी[1] भगिनी वा भवसि सा त्वम् ᵛआहुतम् आभिमुख्येनाग्नौ प्रक्षिप्तं ᵛहव्यम् अस्मदीयं हविः ᵛजुषस्व सेवस्व । किं च हे ᵛदेवि सिनीवालि ᵛनः अस्माकं ᵛप्रजां पुत्रादिकां ᵛदिदिड्ढि उपचिनु अतिसर्जय वा । देहीत्यर्थः ॥ ‘ दिह उपचये ’। लोटि छान्दसः शपः श्लुः । ‘ दिश अतिसर्जने ’ इत्यस्मात् वा ॥

या सु॑बा॒हुः स्व॑ङ्गु॒रिः सु॒षूमा॑ बहु॒सूव॑री ।
तस्यै॑ वि॒श्पत्न्यै॑ ह॒विः सि॑नीवा॒ल्यै जु॑होतन ॥ ७ ॥

या । सु॒ऽबा॒हुः । सु॒ऽअ॒ङ्गु॒रिः । सु॒ऽसूमा॑ । ब॒हु॒ऽसूव॑री ।
तस्यै॑ । वि॒श्पत्न्यै॑ । ह॒विः । सि॒नी॒वा॒ल्यै॑ । जु॒हो॒त॒न॒ ॥ ७ ॥

ᵛया सिनीवाली ᵛसुबाहुः शोभनबाहुः ᵛस्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः ᵛसुषूमा सुष्ठु प्रसवित्री ॥ ‘ षूङ् प्राणिप्रसवे ’। ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ᵛबहुसूवरी बह्वीनां प्रजानां सवित्री ॥ तेनैव सूत्रेण क्वनिप् । ‘ वनोर च ’ इति ङीब्रेफौ। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ᵛतस्यै ᵛसिनीवाल्यै ᵛविश्पत्न्यै विशां पालयित्र्यै ॥ ‘ विभाषा सपूर्वस्य ’ इति पत्युर्नकारान्तादेशः । अयस्मयादित्वेन भत्वात् विशो जश्त्वाभावः । ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हे ऋत्विग्यजमानाः ᵛहविः ᵛजुहोतन जुहुत ॥ ‘ तप्तनप्तनथनाश्च ’ इति तनबादेशः ॥

या गु॒ङ्गूर्या सि॑नीवा॒ली या रा॒का या सर॑स्वती ।
इ॒न्द्रा॒णीम॑ह्व ऊ॒तये॑ वरुणा॒नीं स्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥

या । गु॒ङ्गूः । या । सि॒नी॒वा॒ली । या । रा॒का । या । सर॑स्वती ।
इ॒न्द्रा॒णीम् । अ॒ह्वे॒ । ऊ॒तये॑ । व॒रु॒णा॒नीम् । स्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥

अत्र[2] गुङ्गूशब्देन राकासिनीवाल्योः साहचर्यात् कुहूरुच्यते[2] । ᵛया ᵛगुङ्गूः कुहूः[3] ताम् ᵛअह्वे आह्वयामि[4] । एवमुत्तरत्रापि[5] योज्यम्[5] । ᵛइन्द्राणीम् इन्द्रस्य पत्नीम् ᵛऊतये रक्षणार्थमह्वे आह्वयामि ।

---

१. क-ञ-थ-म–स्वयंसंचारिणी । २. ख-ण१-थ–‘ अत्र... कुहूरुच्यते ’ इत्येतन्नास्ति । ३. क-ञ-ञ१-ण-त-न-म-व–‘ कुहूः ’ नास्ति । ४. ख–आह्वयामि । या सिनीवाली या राका या सरस्वती साः (ताः) एताः अह्वे; थ–आह्वयामि । सिनीवाली या राका या सरस्वती ताः एताः अह्वे । ५. ख-थ–‘ एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ’ नास्ति ।

तथा ᵛवरुणानीं वरुणस्य पत्नीं ᵛस्वस्तये अविनाशाय आह्वयामि ॥ ‘ इन्द्रवरुण° ’ इत्यादिना ङीष् आनुगागमश्च ॥ ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र ‘ आ ते पितः ’ इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं गृत्समदस्यार्षं त्रैष्टुभं रौद्रम् । अनुक्रान्तं च—‘ आ ते पञ्चोना रौद्रम् ’ इति । शूलगवादिरुद्रयज्ञेषु अनेन सूक्तेन प्रतीची दिगुपस्थेया । सूत्रितं च—‘ कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम् ’ (आश्व. गृ. ४. ८. २३) इति । रुद्रदेवत्ये पशौ ‘ आ ते पितः ’ इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘ आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । अत्र शौनकः–‘ चतुर्दशीमुपोष्यैकां[1] कृष्णस्य जुहुयाच्चरुम्[1] । आतेसूक्तेन रौद्रेण प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः ॥ पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वाथोपस्थाय[2] च[2] शंकरम् । हविःशेषेण वर्तेत एकान्तरमतन्द्रितः[3] । पूर्णमासे[4] जयेन्मृत्युं रोगैश्च परिमुच्यते ’ (ऋग्वि. १. १६८-१७०) इति ॥

आ ते॑ पित॑र्मरुतां सु॒म्नमे॑तु॒ मा नः॒ सूर्य॑स्य सं॒दृशो॑ युयोथाः ।
अ॒भि नो॑ वी॒रो अर्व॑ति क्षमेत॒ प्र जा॑येमहि रुद्र प्र॒जाभिः॑ ॥ १ ॥

आ । ते॒ । पि॒तः॒ । म॒रु॒ता॒म् । सु॒म्नम् । ए॒तु॒ । मा । नः॒ । सूर्य॑स्य । स॒म्ऽदृशः॑ । यु॒यो॒थाः॒ ।
अ॒भि । नः॒ । वी॒रः । अर्व॑ति । क्ष॒मे॒त॒ । प्र । जा॒ये॒म॒हि॒ । रु॒द्र॒ । प्र॒ऽजाभिः॑ ॥ १ ॥

हे ᵛमरुतां ᵛपितः मरुत्संज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र ॥ ‘ परमपि छन्दसि ’ इति षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावात् सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ᵛते त्वदीयमस्मभ्यं दातव्यं ᵛसुम्नं सुखम् ᵛआ ᵛएतु आगच्छतु । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वम् ‘ इदं पित्रे मरुताम् ’ (ऋ. सं. १. ११४. ६) इत्यत्राख्यायिकामुखेनावादिष्म । तथा त्वं ᵛनः अस्मान् ᵛसूर्यस्य ᵛसंदृशः संदर्शनात् ᵛमा ᵛयुयोथाः मा पृथक्कार्षीः ॥ ‘ यु मिश्रणामिश्रणयोः ’ । लङि छान्दसः शपः श्लुः । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इत्यार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावात् गुणः ॥ ᵛअर्वति शत्रौ । ‘ भ्रातृव्यो वा अर्वा ’ (तै. सं. ६. ३. ८. ४) इति श्रुतेः । ᵛनः अस्माकं ᵛवीरः वीर्यवान् पुत्रादिः[5] ᵛअभि ᵛक्षमेत अभिभवतु । यद्वा वीरस्त्वं नोऽस्मानभिक्षमेथाः अस्मान् कृतापराधानभिक्षमस्व । हे ᵛरुद्र ᵛप्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः ᵛप्र ᵛजायेमहि प्रभूताः स्याम ॥

त्वाद॑त्तेभी रुद्र॒ शंत॑मेभिः श॒तं हिमा॑ अशीय भेष॒जेभिः॑ ।
व्य१॒॑स्मद्द्वेषो॑ वित॒रं व्यंहो॒ व्यमी॑वाश्चातयस्वा॒ विषू॑चीः ॥ २ ॥

त्वाऽद॑त्तेभिः । रु॒द्र॒ । शम्ऽत॑मेभिः । श॒तम् । हिमाः॑ । अ॒शी॒य॒ । भे॒ष॒जेभिः॑ ।
वि । अ॒स्मत् । द्वेषः॑ । वि॒ऽत॒रम् । वि । अंहः॑ । वि । अमी॑वाः । चा॒त॒य॒स्व॒ । विषू॑चीः ॥२॥

---

[1] क-झ-झ१-ण-न–चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्णस्य जुहुयाच्छतम्; त–चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्ण जुहुयाच्चतम्; थ–चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्ण जुहुयाच्चरुम्; म–कृष्णचतुर्दश्यामुपोष्येकां कृष्णस्य जुहुयाद्घृतम्; व–चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्णस्य जुहुयात्सतम् । [2] म-°र्हुत्वा अथोपस्थाय । [3] क-त-थ-म–नैकान्तर°; झ–मैकान्तर° ;झ१–नेकान्तर° । [4] झ–पूर्णमासैः; झ१–पौर्णमासे; ण-न–पूर्णमास । [5] ण-त-थ–पुत्रो हि ।

हे ᵛरुद्र ᵛत्वादत्तेभिः त्वया दत्तैः ᵛशंतमेभिः अतिशयेन सुखकरैः ᵛभेषजेभिः भेषजैरौषधैः ᵛशतं ᵛहिमाः शतं हेमन्तान् शतसंवत्सरान्[1] ᵛअशीय व्याप्नुयाम् ॥ अश्नोतेर्लिङि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ अपि च ᵛअस्मत् अस्मत्तः ᵛद्वेषः द्वेष्टॄन् ᵛवि[2] ᵛचातयस्व विनाशय । तथा ᵛअंहः पापं ᵛवितरम् अत्यन्तं विचातयस्व । ᵛअमीवाः रोगान् ᵛविषूचीः विषु* नाना अञ्चतीः कृत्स्नशरीरव्यापकान् रोगान् विचातयस्व अस्मत्तः पृथक्कृत्य विनाशय[2] ॥

श्रेष्ठो॑ जा॒तस्य॑ रुद्र श्रि॒यासि॑ त॒वस्त॑मस्त॒वसां॑ वज्रबाहो ।
पर्षि॑ णः पा॒रमंह॑सः स्व॒स्ति विश्वा॑ अ॒भी॑ती॒ रप॑सो युयोधि ॥ ३ ॥

श्रेष्ठः॑ । जा॒तस्य॑ । रु॒द्र॒ । श्रि॒या । अ॒सि॒ । त॒वःऽत॑मः । त॒वसा॑म् । व॒ज्र॒बा॒हो॒ इति॑ वज्रऽबाहो ।
पर्षि॑ । नः॒ । पा॒रम् । अंह॑सः । स्व॒स्ति । विश्वाः॑ । अ॒भिऽई॑तीः । रप॑सः । यु॒यो॒धि॒ ॥ ३ ॥

हे ᵛरुद्र ᵛजातस्य उत्पन्नस्य सर्वस्य जगतो मध्ये ᵛश्रिया ऐश्वर्येण ᵛश्रेष्ठः प्रशस्यतमः ᵛअसि भवसि । तथा हे ᵛवज्रबाहो आयुधहस्त रुद्र ᵛतवसां प्रवृद्धानां मध्ये ᵛतवस्तमः अतिशयेन प्रवृद्धोऽसि। स त्वं ᵛनः अस्मान् ᵛअंहसः पापस्य ᵛपारं तीरं ᵛस्वस्ति क्षेमेण ᵛपर्षि पारय । तथा ᵛरपसः पापस्य ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛअभीतीः अभिगमनानि ᵛयुयोधि पृथक्कुरु ॥ यौतेश्छान्दसः शपः श्लुः । ‘ वा छन्दसि ’ इति अपित्त्वस्य विकल्पनात् ङित्त्वाभावे ‘ अङितश्च ’ इति हेर्धिः ॥

मा त्वा॑ रुद्र चुक्रुधामा॒ नमो॑भि॒र्मा दुष्टु॑ती वृषभ॒ मा सहू॑ती ।
उन्नो॑ वी॒राँ अ॑र्पय भेष॒जेभि॑र्भि॒षक्त॑मं त्वा भि॒षजां॑ शृणोमि ॥ ४ ॥

मा । त्वा॒ । रु॒द्र॒ । चु॒क्रु॒धा॒म॒ । नमः॑ऽभिः । मा । दुःऽस्तु॑ती । वृ॒ष॒भ॒ । मा । सऽहू॑ती ।
उत् । नः॒ । वी॒रान् । अ॒र्प॒य॒ । भे॒ष॒जेभिः॑ । भि॒षक्ऽत॑मम् । त्वा॒ । भि॒षजा॑म् । शृ॒णो॒मि॒ ॥४॥

हे ᵛरुद्र ᵛत्वा त्वां ᵛनमोभिः अयथाक्रियमाणैर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वा ᵛमा ᵛचुक्रुधाम मा क्रोधयाम क्रुद्धं मा कार्ष्म ॥ ‘ क्रुध कोपे ’ । अस्माण्ण्यन्तात् लुङि चङि[3] रूपम् ॥ हे ᵛवृषभ कामानां वर्षितः ᵛदुष्टुती दुःस्तुत्या अशोभनया स्तुत्या ᵛमा चुक्रुधामेत्येव । तथा ᵛसहूती सहूत्या विसदृशैरन्यैर्देवैः सहाह्वानेन ᵛमा क्रोधयाम । श्रेष्ठो हि स्वस्मान्न्यूनेन सहाह्वाने क्रुद्धो भवति। स त्वं ᵛनः अस्माकं ᵛवीरान् पुत्रान् ᵛभेषजेभिः त्वदीयैर्भेषजैरौषधैः ᵛउत् ᵛअर्पय उत्कृष्टं संयोजय । हे रुद्र ᵛत्वा त्वां ᵛभिषजां चिकित्साभिज्ञानां मध्ये ᵛभिषक्तमम् अतिशयेन भैषज्यस्य कर्तारं ᵛशृणोमि । ‘ प्रथमो दैव्यो भिषक् ’ (तै. सं. ४. ५. १. २; वा. सं. १६. ५) इति च मन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् ॥

---

[1] क-ञ–शतं संवत्सरान् । [2] ञ१–‘ विचातयस्व पृथक्कुरु । अंहः पापं च वितर दूरतरं कुरु । अमीवाः राक्षसान् विषूचीः नानादिग्गतान् । * ख-ण१-विष्वक् । [3] ण-त–‘ चङि ’ नास्ति ।

ह॒वीम॑भि॒र्हव॑ते॒ यो ह॒विर्भि॒रव॒ स्तोमे॑भी रु॒द्रं दि॑षीय ।
ऋ॒दू॒दरः॑ सु॒हवो॒ मा नो॑ अ॒स्यै ब॒भ्रुः सु॒शिप्रो॑ रीरधन्म॒नायै॑ ॥ ५ ॥

ह॒वीम॑ऽभिः । हव॑ते । यः । ह॒विःऽभिः॑ । अव॑ । स्तोमे॑भिः । रु॒द्रम् । दि॒षी॒य॒ ।
ऋ॒दू॒दरः॑ । सु॒ऽहवः॑ । मा । नः॒ । अ॒स्यै । ब॒भ्रुः । सु॒ऽशिप्रः॑ । री॒र॒ध॒त् । म॒नायै॑ ॥ ५ ॥

˅यः रुद्रः ˅हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः सहितैः ˅हवीमभिः आह्वानैः स्तुतिलक्षणैः ˅हवते आहूयते स्तूयते ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति ह्वयतेः संप्रसारणम् ॥ तं ˅रुद्रं ˅स्तोमेभिः स्तोत्रैः ˅अव ˅दिषीय अवखण्डयामि पृथक्करोमि । अपगतक्रोधं करोमीति यावत् ॥ ‘ दो अवखण्डने ’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इतीत्वम् ॥ ˅ऋदूदरः । ‘ ऋदूदरो मृदूदरः ’ (निरु. ६. ४) इति यास्कः । ˅सुहवः शोभनाह्वानः ˅बभ्रुः भर्ता सर्वस्य बभ्रुवर्णो वा । ˅सुशिप्रः । शिप्रे हनू नासिके वा । शोभनशिप्रः । एवंगुणविशिष्टः स रुद्रः ˅अस्यै ˅मनायै । हन्मीति मन्यमाना बुद्धिर्मना । तस्यै ˅नः अस्मान् ˅मा ˅रीरधत् मा वशं नैषीत् ॥ ‘ रध हिंसासंराद्ध्योः ’ । अस्माण्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । ‘ रध्यतिर्वशगमने ’ इति यास्कः ॥ १६ ॥

उन्मा॑ ममन्द वृष॒भो म॒रुत्वा॒न्त्वक्षी॑यसा॒ वय॑सा॒ नाध॑मानम् ।
घृणी॑व च्छा॒याम॑र॒पा अ॑शी॒या वि॑वासेयं रु॒द्रस्य॑ सु॒म्नम् ॥ ६ ॥

उत् । मा॒ । म॒म॒न्द॒ । वृ॒ष॒भः । म॒रुत्वा॑न् । त्वक्षी॑यसा । वय॑सा । नाध॑मानम् ।
घृणि॑ऽइव । छा॒याम् । अ॒र॒पाः । अ॒शी॒य॒ । आ । वि॒वा॒से॒य॒म् । रु॒द्रस्य॑ । सु॒म्नम् ॥ ६ ॥

˅वृषभः कामानां वर्षिता ˅मरुत्वान् मरुद्भिः पुत्रैर्युक्तो रुद्रः ˅नाधमानं याचमानं ˅मा मां ˅त्वक्षीयसा दीप्तेन ˅वयसा अन्नेन ˅उत् ˅ममन्द उत्कर्षेण तर्पयतु । अपि चाहं ˅घृणीव ˅छायां यथा सूर्यकिरणसंतप्तः छायां प्रविशति एवं ˅रुद्रस्य ˅सुम्नं सुखम् ˅अरपाः अपापः सन् ˅अशीय व्याप्नुयाम् । तदर्थं तं रुद्रम् ˅आ ˅विवासेयं परिचरेयम् । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥

क्व१॒॑ स्य ते॑ रुद्र मृळ॒याकु॒र्हस्तो॒ यो अस्ति॑ भेष॒जो जला॑षः ।
अ॒प॒भ॒र्ता रप॑सो॒ दैव्य॑स्या॒भी नु मा॑ वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

क्व॑ । स्यः । ते॒ । रु॒द्र॒ । मृ॒ळ॒याकुः॑ । हस्तः॑ । यः । अस्ति॑ । भे॒ष॒जः । जला॑षः ।
अ॒प॒ऽभ॒र्ता । रप॑सः । दैव्य॑स्य । अ॒भि । नु । मा॒ । वृ॒ष॒भ॒ । च॒क्ष॒मी॒थाः॒ ॥ ७ ॥

हे ˅रुद्र ˅ते तव ˅मृळयाकुः सुखयिता ˅स्यः सः ˅हस्तः ˅क्व कुत्र वर्तते । ˅यः हस्तः ˅भेषजः भैषज्यकृत् ˅जलाषः सर्वेषां सुखकरः ˅अस्ति भवति । स हस्तो विद्यते एव । तेन हस्तेन मां रक्षेति

भावः । अपि च हे ᵛवृषभ कामानां वर्षितः ᵛदैव्यस्य देवकृतस्य ᵛरपसः पापस्य ᵛअपभर्ता अपहर्ता विनाशयिता भूत्वा कृतापराधं ᵛमा[1] मां ᵛनु क्षिप्रम् ᵛअभि ᵛचक्षमीथाः अभिक्षमस्व ॥ ‘ क्षमूष् सहने ’ । लङि छान्दसः शपः श्लुः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इतीडागमः ॥

रुद्रदेवत्ये पशौ वपापुरोडाशहविषां क्रमेण ‘ प्र बभ्रवे ’ इत्याद्यास्तिस्रो याज्याः । ‘ प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्र आ पश्चाताच्चासत्या पुरस्तात् ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र ब॒भ्रवे॑ वृष॒भाय॑ श्विती॒चे म॒हो म॒हीं सु॑ष्टु॒तिमी॑रयामि ।
न॒म॒स्या क॑ल्मली॒किनं॒ नमो॑भिर्गृणी॒मसि॑ त्वे॒षं रु॒द्रस्य॒ नाम॑ ॥ ८ ॥

प्र । ब॒भ्रवे॑ । वृ॒ष॒भाय॑ । श्विती॒चे । म॒हः । म॒हीम् । सु॒ऽस्तु॒तिम् । ई॒र॒या॒मि ।
न॒म॒स्य । क॒ल्म॒ली॒किन॑म् । नमः॑ऽभिः । गृ॒णी॒मसि॑ । त्वे॒षम् । रु॒द्रस्य॑ । नाम॑ ॥ ८ ॥

ᵛबभ्रवे विश्वस्य भर्त्रे बभ्रुवर्णाय वा ᵛवृषभाय कामानां वर्षित्रे तद्वत्प्रसह्यकारिणे वा ᵛश्वितीचे श्वैत्यमञ्चते ॥ ‘ श्विता वर्णे[2] ’ । औणादिक इन्प्रत्ययः । श्वितिमञ्चतीत्यञ्चतेः ‘ ऋत्विक्० ’ इत्यादिना क्विन् । चतुर्थ्येकवचने ‘ अचः ’ इत्यकारलोपे ‘ चौ ’ इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ एवंगुणविशिष्टाय रुद्राय ᵛमहो ᵛमहीं महतोऽपि महतीं ᵛसुष्टुतिं शोभनस्तुतिं ᵛप्र ᵛईरयामि प्रकर्षेणोच्चारयामि । हे स्तोतः ᵛकल्मलीकिनम् । ज्वलतो नामधेयमेतत् (नि. १. १७) । ज्वलन्तम् । कलयति अपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः । तद्वन्तं रुद्रं ᵛनमोभिः नमस्कारैः हविर्भिर्वा ᵛनमस्य पूजय । वयं च ᵛरुद्रस्य महादेवस्य ᵛत्वेषं दीप्तं ᵛनाम ᵛगृणीमसि गृणीमः संकीर्तयामः ॥ ‘ गॄ शब्दे ’ । क्रैयादिकः । इदन्तो मसिः । ‘ प्वादीनां ह्रस्वः ’ ॥

स्थि॒रेभि॒रङ्गैः॑ पुरु॒रूप॑ उ॒ग्रो ब॒भ्रुः शु॒क्रेभिः॑ पिपिशे॒ हिर॑ण्यैः ।
ईशा॑नाद॒स्य भुव॑नस्य॒ भूरे॒र्न वा उ॑ योषद्रु॒द्राद॑सु॒र्य॑म् ॥ ९ ॥

स्थि॒रेभिः॑ । अङ्गैः॑ । पु॒रु॒ऽरूपः॑ । उ॒ग्रः । ब॒भ्रुः । शु॒क्रेभिः॑ । पि॒पि॒शे॒ । हिर॑ण्यैः ।
ईशा॑नात् । अ॒स्य । भुव॑नस्य । भूरेः॑ । न । वै । ऊँ॒ इति॑ । यो॒ष॒त् । रु॒द्रात् । अ॒सु॒र्य॑म् ॥ ९ ॥

ᵛस्थिरेभिः स्थिरैः दृढैः ᵛअङ्गैः अवयवैर्युक्तः ᵛपुरुरूपः अष्टमूर्त्यात्मकैर्बहुभी रूपैरुपेतः ᵛउग्रः उद्गूर्णस्तेजस्वी ᵛबभ्रुः भर्ता बभ्रुवर्णो वा रुद्रः ᵛशुक्रेभिः दीप्तैः ᵛहिरण्यैः हिरण्मयैर्हितरमणीयैर्वालंकारैः ᵛपिपिशे दीप्यते ॥ ‘ पिश अवयवे ’ । कर्मणि लिट् ॥ ᵛईशानात् ईश्वरात् ᵛअस्य ᵛभुवनस्य भूतजातस्य ᵛभूरेः भर्तुः ᵛरुद्रात् ᵛअसुर्यम् ॥ ‘ असु क्षेपणे ’ । असेरुरन् । असुरः क्षेप्ता । ‘ तत्र साधुः ’ ॥ असुर्यं बलं ᵛन ᵛवा ᵛउ ᵛयोषत् नैव पृथक् भवति ॥ यौतेर्लेट्यडागमः । ‘ सिब्बहुलं लेटि ’ इति सिप् ॥

---

[1] क-ञ्ञ-ण-थ-व–‘ मा ’ नास्ति । [2] क-ञ्ञ-ण-त-थ-न-म–वर्णे च; व–वर्णे वर्णे च ।

अर्ह॑न्बिभर्षि॒ साय॑कानि॒ धन्वार्ह॑न्नि॒ष्कं य॑ज॒तं वि॒श्वरू॑पम् ।
अर्ह॑न्नि॒दं द॑यसे॒ विश्व॒मभ्व॒ं न वा ओजी॑यो रुद्र॒ त्वद॑स्ति ॥ १० ॥

अर्ह॑न् । बि॒भ॒र्षि॒ । साय॑कानि । धन्व॑ । अर्ह॑न् । नि॒ष्कम् । य॒ज॒तम् । वि॒श्वऽरू॑पम् ।
अर्ह॑न् । इ॒दम् । द॒य॒से॒ । विश्व॑म् । अभ्व॑म् । न । वै । ओजी॑यः । रु॒द्र॒ । त्वत् । अ॒स्ति॒ ॥१०॥

हे रुद्र त्वम् ᵛअर्हन् अर्हो योग्य एव सन् ᵛसायकानि शरान् ᵛधन्व धनुश्च ᵛबिभर्षि धारयसि। तथा ᵛअर्हन् एव ᵛयजतं यजनीयं पूजनीयं[1] ᵛविश्वरूपं बहुविधरूपयुक्तं ᵛनिष्कं हारं बिभर्षि। तथा ᵛअर्हन् एव ᵛइदं ᵛविश्वं सर्वम् ᵛअभ्वम्। महन्नामैतत्। अतिविस्तृतं जगत् ᵛदयसे रक्षसि। 'दे रक्षणे'। हे ᵛरुद्र ᵛत्वत् त्वत्तोऽन्यत् किंचित् ᵛओजीयः ओजस्वितरं बलवत्तरं ᵛन ᵛवै ᵛअस्ति न खलु विद्यते। अतस्त्वमेव उक्तव्यापारेषु योग्य इत्यर्थः॥ ओजःशब्दात् मत्वर्थीयो विनिः। ततः आतिशायनिकः इष्ठन्। 'विन्मतोर्लुक्'। 'टेः' इति टिलोपः॥ ॥ १७ ॥

प्रयाणे मृगस्य अमनोज्ञवचः श्रुत्वा 'स्तुहि श्रुतम्' इत्येतां जपेत्। सूत्रितं च—'स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानमिति मृगस्य' (आश्व. गृ. ३. १०. १०) इति॥

स्तु॒हि श्रु॒तं ग॑र्त॒सदं॒ युवा॑नं मृ॒गं न भी॒ममु॑पह॒त्नुमु॒ग्रम् ।
मृ॒ळा ज॑रि॒त्रे रु॑द्र॒ स्तवा॑नो॒ऽन्यं ते॑ अ॒स्मन्नि व॑पन्तु॒ सेनाः॑ ॥ ११ ॥

स्तु॒हि । श्रु॒तम् । ग॒र्त॒ऽसद॑म् । युवा॑नम् । मृ॒गम् । न । भी॒मम् । उ॒प॒ऽह॒त्नुम् । उ॒ग्रम् ।
मृ॒ळ । ज॒रि॒त्रे । रु॒द्र॒ । स्तवा॑नः । अ॒न्यम् । ते॒ । अ॒स्मत् । नि । व॒प॒न्तु॒ । सेनाः॑ ॥ ११ ॥

हे स्तोतः ᵛश्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं रुद्रं ᵛस्तुहि। कीदृशम् ᵛगर्तसदं गर्तो रथः। तत्र सीदन्तं ᵛयुवानं नित्यतरुणं ᵛमृगं ᵛन ᵛभीमं मृगं सिंहमिव भयंकरम्। ᵛउपहत्नुम् उपहन्तारं शत्रूणाम् ᵛउग्रम् उद्गूर्णं हे ᵛरुद्र त्वं ᵛस्तवानः अस्माभिः स्तूयमानः सन् ᵛजरित्रे स्तोत्रे मह्यं ᵛमृळ सुखय। ᵛते त्वदीयाः ᵛसेनाः ᵛअस्मत् ᵛअन्यम् अस्मद्व्यतिरिक्तं पुरुषं ᵛनि ᵛवपन्तु निघ्नन्तु॥

कु॒मा॒रश्चि॑त्पि॒तरं॒ वन्द॑मानं॒ प्रति॑ नानाम रुद्रोप॒यन्त॑म् ।
भूरे॑र्दा॒तारं॒ सत्प॑तिं गृणीषे स्तु॒तस्त्वं भे॑ष॒जा रा॑स्य॒स्मे ॥ १२ ॥

कु॒मा॒रः । चि॒त् । पि॒तर॑म् । वन्द॑मानम् । प्रति॑ । न॒ना॒म॒ । रु॒द्र॒ । उ॒प॒ऽयन्त॑म् ।
भूरेः॑ । दा॒तार॑म् । स॒त्ऽप॑तिम् । गृ॒णी॒षे॒ । स्तु॒तः । त्वम् । भे॒ष॒जा । रा॒सि॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥१२॥

---

[1] क-ख-ङ-ण-ण१-म-व—'पूजनीयं' नास्ति।

ˇवन्दमानम् आयुष्मान्भव सौम्य इति स्तुवन्तं ˇपितरं ˇकुमारश्चित् यथा कुमारः ॥ चिदित्येतदुपमार्थे ॥ हे ˇरुद्र ˇउपयन्तम् अस्मत्समीपे गच्छन्तं त्वां ˇप्रति ˇननाम प्रतिनतोऽस्मि । अपि च ˇभूरेः बहुनो धनस्य ˇदातारं ˇसत्पतिं सतां पालयितारम् ॥ 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ हे रुद्र एवंभूतं त्वां ˇगृणीषे स्तौमि ॥ मिपः 'तिङां तिङो भवन्ति' इति सेआदेशः ॥ ˇस्तुतः च ˇत्वम् ˇअस्मे अस्मभ्यं ˇभेषजा भेषजानि ˇरासि देहि ॥

या वो॑ भेष॒जा म॑रुत॒ः शुची॑नि॒ या शंत॑मा वृषणो॒ या म॑यो॒भु ।
यानि॒ मनु॒रवृ॑णीता पि॒ता न॒स्ता शं च॒ योश्च॑ रु॒द्रस्य॑ वश्मि ॥ १३ ॥

या । व॒ः । भे॒ष॒जा । म॒रु॒त॒ः । शुची॑नि । या । शम्ऽत॑मा । वृ॒ष॒ण॒ः । या । म॒य॒ःऽभु ।
यानि॑ । मनु॑ः । अवृ॑णीत । पि॒ता । न॒ः । ता । शम् । च॒ । योः । च॒ । रु॒द्रस्य॑ । व॒श्मि॒ ॥१३॥

हे ˇमरुतः रुद्रपुत्राः ˇवः युष्माकं ˇया यानि ˇभेषजा भेषजान्यस्मदारोग्यहेतुभूतान्यौषधानि ˇशुचीनि शुद्धानि निर्मलानि सन्ति । हे ˇवृषणः कामानां वर्षितारो मरुतः ˇया यानि च युष्मदीयानि भेषजानि ˇशंतमा अतिशयेन सुखकराणि । ˇया यानि च भेषजानि ˇमयोभु मयोभूनि मयसः सुखस्य भावयितॄणि ˇनः अस्मत्पिता[1] ˇमनुः ˇयानि भेषजानि युष्मदीयानि ˇअवृणीत वृतवान् ˇता तानि भेषजानि ˇरुद्रस्य महादेवस्य संबन्धि ˇशं ˇच ˇयोश्च यच्छमनीयानां रोगाणामुपशमनं यावनीयानां भयानां यद्यावनमस्मत्तः पृथक्करणं तदुभयं च ˇवश्मि कामये ॥ 'वश कान्तौ'। आदादिकः ॥

परि॑ णो हे॒ती रु॒द्रस्य॑ वृज्या॒ः परि॑ त्वे॒षस्य॑ दुर्म॒तिर्म॒ही गा॑त् ।
अव॑ स्थि॒रा म॒घव॑द्भ्यस्तनुष्व॒ मीढ्व॑स्तो॒काय॒ तन॑याय मृळ ॥ १४ ॥

परि॑ । न॒ः । हे॒तिः । रु॒द्रस्य॑ । वृ॒ज्या॒ः । परि॑ । त्वे॒षस्य॑ । दु॒ःऽम॒तिः । म॒ही । गा॒त् ।
अव॑ । स्थि॒रा । म॒घव॑त्ऽभ्यः । त॒नु॒ष्व॒ । मीढ्व॑ः । तो॒काय॑ । तन॑याय । मृ॒ळ॒ ॥ १४ ॥

ˇरुद्रस्य महादेवस्य ˇहेतिः आयुधं ˇनः अस्मान् ˇपरि ˇवृज्याः परिवर्जयतु । तथा ˇत्वेषस्य दीप्तस्य रुद्रस्य मही महती ˇदुर्मतिः दुःखकारिणी बुद्धिश्च ˇपरि ˇगात् अस्मान् वर्जयित्वा अन्यत्र गच्छतु ॥ 'अपपरी वर्जने' (पा. सू. १. ४. ८८) ॥ हे ˇमीढ्वः सेचनसमर्थ रुद्र ˇस्थिरा स्थिराणि त्वदीयानि धनूंषि ˇमघवद्भ्यः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः ˇअव ˇतनुष्व अवततज्यानि कुरु । तथा ˇतोकाय अस्मत्पुत्राय ˇतनयाय तत्पुत्राय च ˇमृळ सुखं कुरु ॥

---

[1] क-ज्ञ-ज्ञ१-ण-त-थ-न-म-व-अस्मान् पिता ।

ए॒वा ब॑भ्रो वृषभ चेकिता॒न यथा॑ दे॒व न हृ॑णी॒षे न हंसि॑ ।
ह॒व॒न॒श्रुन्नो॑ रु॒द्रेह बो॑धि बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ १५ ॥

ए॒व । ब॒भ्रो॒ इति॑ । वृ॒ष॒भ॒ । चे॒कि॒ता॒न॒ । यथा॑ । दे॒व॒ । न । हृ॒णी॒षे । न । हंसि॑ ।
ह॒व॒न॒ऽश्रु॒त् । नः॒ । रु॒द्र॒ । इ॒ह । बो॒धि॒ । बृ॒हत् । व॒दे॑म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥ १५ ॥

हे ᵛबभ्रो जगतो भर्तर्बभ्रुवर्ण वा ᵛवृषभ कामानां वर्षितः ᵛचेकितान सर्वं जानन् हे ᵛदेव द्योतमान रुद्र ᵛयथा येन प्रकारेण ᵛन ᵛहृणीषे न क्रुध्यसि ᵛन च ᵛहंसि ॥ 'हृणीङ् लज्जायाम्', अयं क्रुध्यतिकर्मा च ॥ एवं ᵛहवनश्रुत् अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन् ᵛनः अस्मान् हे ᵛरुद्र ᵛइह अस्मिन् देशे ᵛबोधि बुध्यस्व । ᵛविदथे यज्ञे गृहे वा ᵛसुवीराः शोभनपुत्राः सन्तः ᵛबृहत् प्रौढं त्वदीयं स्तोत्रं ᵛवदेम उच्चारयाम ॥ ॥ १८ ॥

'धारावराः' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्त्समदं[1] मारुतम्[1] । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः[2]। तथा चानुक्रान्तं—'धारावरा मारुतं त्रिष्टुबन्तम्' इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोस्तृतीयेऽहन्याग्निमारुतशस्त्रस्य इदं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतस्त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा इत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

धा॒रा॒व॒रा म॒रुतो॑ धृ॒ष्ण्वो॑जसो मृ॒गा न भी॒मास्तवि॑षीभिर॒र्चिनः॑ ।
अ॒ग्नयो॒ न शु॑शुचा॒ना ऋ॑जी॒षिणो॒ भृमिं॒ धम॑न्तो॒ अप॒ गा अ॑वृण्वत ॥ १ ॥

धा॒रा॒व॒राः । म॒रुतः॑ । धृ॒ष्णुऽओ॑जसः । मृ॒गाः । न । भी॒माः । तवि॑षीभिः । अ॒र्चिनः॑ ।
अ॒ग्नयः॑ । न । शु॒शु॒चा॒नाः । ऋ॒जी॒षिणः॑ । भृमि॑म् । धम॑न्तः । अप॑ । गाः । अ॒वृ॒ण्व॒त ॥ १ ॥

ᵛधारावराः उदकधारया अन्तरिक्षमावृण्वन्तः । यद्वा धाराणां धृतानां स्थिराणां वृक्षादीनां निवारयितारः चालयितारः। यद्वा सर्वस्य जगतो धारयितारः । ᵛधृष्ण्वोजसः परेषां धर्षकेण बलेन युक्ताः । अत एव ᵛमृगा ᵛन ᵛभीमाः सिंहा इव भयंकराः । ᵛतविषीभिः आत्मीयैर्बलैर्वृष्टिप्रदानादिना ᵛअर्चिनः सर्वं जगत् पूजयन्तः । ᵛअग्नयो ᵛन ᵛशुशुचानाः दीप्ता वह्नय इव दीप्यमानाः ॥ 'शुच दीप्तौ'। लिटः कानच् । ᵛऋजीषिणः । ऋजीषमुदकं तद्वन्तः । यद्वा ऋजीषोऽपगतसारः सोमः । तेन युक्ताः । तृतीयसवने ह्याग्निमारुते मरुतः स्तूयन्ते । तत्र च सवनद्वयेऽभिषुतं गतसारं सोममभिषुण्वन्ति । अतस्तेषां तद्युक्तत्वम् । एवंभूताः ᵛमरुतः ᵛभृमिं भ्राम्यन्तं मेघं ᵛधमन्तः वर्षणार्थमितस्ततः प्रेरयन्तः ᵛगाः[3] तदन्तर्गताः[3] वर्ष्या अपः ᵛअप ᵛअवृण्वत अपावृताः कुर्वन्ति । यथा सर्वैर्दृश्यन्ते तथा प्रवर्षन्तीत्यर्थः । यद्वा भृम्याख्यः[4] वीणाविशेषः । तं धमन्तो वादयन्तो गा वलनाम्नासुरेणापिहिता अपावृण्वत अपगतावरणा अकुर्वन् ॥

---

[1] ख-च-ण१—गृत्समदस्यार्षम् । [2] ख-च-ण१—जगत्यः । मरुतो देवता। [3] म—गच्छन्तीति गाः। [4] क-झ१-ण-त-थ-न-म-व—भृमिणाख्या ।

द्यावो॒ न स्तृभि॑श्चितयन्त खा॒दिनो॒ व्य१॒॑भ्रिया॒ न द्यु॑तयन्त वृ॒ष्टयः॑ ।
रु॒द्रो यद्वो॑ मरुतो रुक्मवक्षसो॒ वृषाज॑नि॒ पृश्न्याः॑ शु॒क्र ऊध॑नि ॥ २ ॥

द्यावः॑ । न । स्तृऽभिः॑ । चि॒त॒य॒न्त॒ । खा॒दिनः॑ । वि । अ॒भ्रियाः॑ । न । द्यु॒त॒य॒न्त॒ । वृ॒ष्टयः॑ ।
रु॒द्रः । यत् । वः॒ । म॒रु॒तः॒ । रु॒क्म॒ऽव॒क्ष॒सः॒ । वृषा॑ । अज॑नि । पृश्न्याः॑ । शु॒क्रे । ऊध॑नि ॥२॥

ᵛस्तृभिः । नक्षत्रनामैतत् । यदाह यास्कः—‘ ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणाम् ’ (निरु. ३.२०) इति । नक्षत्रैः ᵛद्यावो ᵛन यथा द्युलोकाः ᵛचितयन्त चेतयन्ति स्वात्मानं ज्ञापयन्ति ॥ ‘ चिती संज्ञाने ’ ॥ प्रकाशन्त इत्यर्थः । तथा ᵛखादिनः शत्रूणां खादका मरुतः स्वकीयैराभरणैर्ज्ञायन्ते । यद्वा खादः कटकम् । तद्युक्ताः सन्तः प्रकाशन्ते । तथा ᵛवृष्टयः वर्षका मरुतः ᵛअभ्रिया ᵛन । अभ्रेषु भवा विद्युत इव ᵛवि ᵛद्युतयन्त सर्वं जगद्विद्योतयन्ति प्रकाशयन्ति ॥ अभ्रशब्दाद्भवार्थे ‘ समुद्राभ्राद्घः ’ इति घप्रत्ययः ॥ शेषः प्रत्यक्षकृतः । ᵛरुक्मवक्षसः । रुक्मं रोचमानाभरणं वक्षसि उरसि येषां तादृशा हे ᵛमरुतः ᵛयत् यदा ᵛवः युष्मान् ᵛवृषा सेचनसमर्थः ᵛरुद्रः महादेवः ᵛपृश्न्याः । पृश्निः माध्यमिका[1] वाक् । तस्याः संबन्धिनि ᵛशुक्रे निर्मले ᵛऊधनि उद्धते[2] प्रदेशे ᵛअजनि अजनयत् । तदानीमिति पूर्वत्र[3] संबन्धः । यद्वा पृश्निर्नानावर्णेयं भूमिः पुरा गोरूपधरासीत् । तस्यां महेशो वृषो भूत्वा मरुत उत्पादयामासेत्याचक्षते । तदत्रोच्यते । हे मरुतो यद्यस्माद्वो युष्मान् वृषा वृषरूपो रुद्रः पृश्न्या गोः शुक्रे निर्मले ऊधनि ऊधसि पयस उत्पत्तिस्थाने अजनि अजीजनत् तस्माद्यूयमेवं महानुभावा जाता इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं–‘ पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः ’ (तै. सं. २. २. ११. ४) इति ॥

उ॒क्षन्ते॒ अश्वा॒ँ अत्याँ॑इवा॒जिषु॑ न॒दस्य॒ कर्णै॑स्तुरयन्त आ॒शुभिः॑ ।
हिर॑ण्यशिप्रा मरुतो॒ दवि॑ध्वतः पृ॒क्षं या॑थ॒ पृष॑तीभिः समन्यवः ॥ ३ ॥

उ॒क्षन्ते॑ । अश्वा॑न् । अत्या॑न्ऽइव । आ॒जिषु॑ । न॒दस्य॑ । कर्णैः॑ । तु॒र॒य॒न्ते॒ । आ॒शुऽभिः॑ ।
हिर॑ण्यऽशिप्राः । म॒रु॒तः॒ । दवि॑ध्वतः । पृ॒क्षम् । या॒थ॒ । पृष॑तीभिः । स॒ऽम॒न्य॒वः॒ ॥ ३ ॥

मरुतः ᵛअश्वान् व्यापकान् लोकान् ᵛउक्षन्ते सिञ्चन्ति ॥ ‘ अशू व्याप्तौ ’ । औणादिकः क्वन्प्रत्ययः ॥ ᵛआजिषु संग्रामेषु ᵛअत्यानिव सततगामिनस्तुरगान् यथा स्वेदापनोदाय[4] उदकैः सिञ्चन्ति तद्वत् । अपि च ते मरुतः ᵛआशुभिः शीघ्रगमनैरश्वैः ᵛनदस्य शब्दवतो मेघस्य ᵛकर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशैः[5] ᵛतुरयन्ते वर्षणार्थं वृष्ट्युत्पादनाय त्वरितं गच्छन्ति ॥ ‘ तुर त्वरणे ’ ॥ शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे ᵛहिरण्यशिप्राः । शिप्रं शिरस्त्राणम् । सुवर्णमयशिरस्त्राणाः ᵛसमन्यवः समानमनस्काः[6] समानक्रोधा वा हे ᵛमरुतः ᵛदविध्वतः महीरुहादिकं कम्पयन्तो यूयम् ॥ ‘ धूञ् कम्पने ’ इत्यस्मात्

---

[1] म–माध्यमिकी । [2] क-ज्ञ-ण-न–उद्वृते । [3] क-ज्ञ-म–सर्वत्र । [4] च-ज-ज्ञ-ज्ञ१-ण-थ-न-म–खेदापनोदाय । [5] ख-ग–कृतैर्मध्य°; च–कृतेर्मध्य°; ज्ञ१-ण-न–कृतैर्मध्यं°; थ–कृतेर्मध्यैं°; त-व–कृतेर्मध्यं° । [6] क-ख-ग-च-ज-ज्ञ-ण-त-फ–समानवयस्काः ।

दाधर्त्यादौ एतद्रूपं निपात्यते ॥ ˅पृषतीभिः युष्मद्रथे योजिताभिः श्वेतबिन्द्वङ्किताभिः मृगीभिर्वड भिर्वा ˅पृक्षम् । अन्ननामैतत् । हविर्लक्षणान्नवन्तं यजमानम् ॥ अर्शआदित्वादच् ॥ ˅याथ गच्छथ ।

पृ॒क्षे ता विश्वा॒ भुव॑ना ववक्षिरे मि॒त्राय॑ वा॒ सद॒मा जी॒रदा॑नवः ।
पृष॑दश्वासो अनव॒भ्ररा॑धस ऋजि॒प्यासो॒ न व॒युने॑षु धू॒र्षदः॑ ॥ ४ ॥

पृ॒क्षे । ता । विश्वा॑ । भुव॑ना । व॒व॒क्षि॒रे । मि॒त्राय॑ । वा॒ । सद॑म् । आ । जी॒रऽदा॑नवः ।
पृष॑त्ऽअश्वासः । अ॒न॒व॒भ्रऽरा॑धसः । ऋ॒जि॒प्यासः॑ । न । व॒युने॑षु । धू॒ःऽसदः॑ ॥ ४ ॥

˅पृक्षे पृक्षवते[1] हविर्लक्षणान्नयुक्ताय यजमानाय ˅ता तानि ˅विश्वा सर्वाणि भुवनानि उदकानि ˅मित्राय । वाशब्द उपमार्थः । मित्रायेव ˅सदं सदा ˅आ ˅ववक्षिरे मरुत आवहन्ति यद्वा वाशब्दोऽवधारणे । मित्रभूताय यजमानायैव पृक्षेऽन्ने निमित्तभूते सति वृष्ट्युदकान्यावहन्ति कीदृशा मरुतः । ˅जीरदानवः क्षिप्रदानाः । ˅पृषदश्वासः पृषद्भिः श्वेतबिन्दुभिर्युक्ता अश्वा येषां तथोक्ताः । ˅अनवभ्रराधसः ॥ ‘ भृशु भ्रंशु अधःपतने ’ । अवभ्रंशनमवभ्रः । ‘ डोऽन्यत्रापि दृश्यते (पा. म. ३. २. ४८. ४) इति डप्रत्ययः । नास्त्यवभ्रो यस्येति बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्त पदान्तोदात्तत्वम् । अनवभ्रं भ्रंशनरहितं राधो धनं येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ˅ऋजिप्यासो ˅न । ऋजु अकुटिलं प्राप्नुवन्तः[3] गच्छन्तोऽश्वा इव ˅वयुनेषु गन्तृषु मध्ये ˅धूर्षदः धुरि मेघस्य वहने सीदन्तो निषण्णा इत्यर्थः ॥

इन्ध॑न्वभिर्धे॒नुभी॑ र॒प्शदू॑धभिरध्व॒स्मभिः॑ प॒थिभि॑र्भ्राजदृष्टयः ।
आ हं॒सासो॒ न स्वस॑राणि गन्तन॒ मधो॒र्मदा॑य मरुतः समन्यवः ॥ ५ ॥

इन्ध॑न्वऽभिः । धे॒नुऽभिः॑ । र॒प्शदू॑धऽभिः । अ॒ध्व॒स्मऽभिः॑ । प॒थिऽभिः॑ । भ्रा॒ज॒त्ऽऋ॒ष्ट॒यः॒ ।
आ । हं॒सासः॑ । न । स्वस॑राणि । ग॒न्त॒न॒ । मधोः॑ । मदा॑य । म॒रु॒तः॒ । स॒ऽम॒न्य॒वः॒ ॥ ५ ॥

˅समन्यवः समानमनस्काः[4] समानक्रोधाः समानतेजसो वा हे ˅मरुतः ˅भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधा यूयम् ˅इन्धन्वभिः समिन्धनवद्भिः ॥ इन्धनशब्दात् ‘ छन्दसीवनिपौ० ’ इति मत्वर्थीयो वनिप् । छान्दसो वर्णलोपः ॥ ˅धेनुभिः प्रीणयितृभिश्च ˅रप्शदूधभिः । विरप्शीति महन्नाम । महोधस्कैः, । ऊधांसि जलस्रोतोमार्गाः । यद्वा ‘ रप लप व्यक्तायां वाचि ’ । शब्दायमानोच्छ्रितप्रदेशैः ˅अध्वस्मभिः ध्वंसनरहितैः ˅पथिभिः । पतन्ति गच्छन्तीति पन्थानो मेघाः । एवंभूतैर्मेघैः सह मार्गैरेव वा ˅आ ˅गन्तन आगच्छत । किमर्थम् । ˅मधोर्मदाय सोमस्य मदार्थम् । तत्र दृष्टान्तः । ˅हंसासो ˅न यथा हंसाः ˅स्वसराणि स्वकीयानि निवासस्थानानि प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ ॥ १९ ॥

---

[1] क-झ-ण-त-थ-न-म—पृक्षवति; झ१-व—पृक्षवती । [2] च-फ—भुवना भुवनानि । [3] म—पृच्छावन्तः । [4] म—समानवयस्काः ।

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरां न शंसः सवनानि गन्तन ।
अश्वामिव पिप्यत धेनुमूधनि कर्ता धियं जरित्रे वाजपेशसम् ॥ ६ ॥

आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । सऽमन्यवः । नराम् । न । शंसः । सवनानि । गन्तन ।
अश्वाम्ऽइव । पिप्यत । धेनुम् । ऊधनि । कर्त । धियम् । जरित्रे । वाजऽपेशसम् ॥ ६ ॥

ᵛसमन्यवः समानमनसः समानक्रोधा वा हे ᵛमरुतः ᵛनः अस्माकं ᵛब्रह्माणि । अन्ननामैतत् । अन्नानि ᵛसवनानि अभिषुतसोमलक्षणानि हवींषि ᵛआ ᵛगन्तन आगच्छत ॥ गमेर्लोटि छान्दसः शपो लुक् । ' तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तस्य तनबादेशः । अत एव ङित्त्वाभावादनुनासिकलोपाभावः ॥ तत्र दृष्टान्तः । ᵛनरां ᵛन ᵛशंसः । नरामस्माकं शंसः शंसनीयं स्तोत्रं यथा आगच्छथ तद्वत् ॥ नरशब्दात् षष्ठीबहुवचनस्य ' अनित्यमागमशासनम् ' इति नुडभावः । शंसः कर्मणि घञन्त आद्युदात्तः । ' सुपां सुलुक्° ' इति अमः सुआदेशः ॥ आगत्य च ᵛधेनुम् उदकदानेन प्रीणयितारम् ᵛअश्वामिव ᵛऊधनि[1] ᵛपिप्यत । यथाश्वाः पीनावयवा भवन्ति तद्वन्मेघं वर्षणसमर्थमाप्यायितं कुरुतेत्यर्थः । अपि च ᵛजरित्रे स्तोत्रे ᵛवाजपेशसं वाजैरन्नैराश्लिष्टम् ॥ ' पिश अवयवे ' ॥ ᵛधियं कर्म ᵛकर्त कुरुत ॥ करोतेश्छान्दसः शपो लुक् । पूर्ववत् तशब्दस्य तवादेशः ॥

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथ आपानं ब्रह्म चितयद्दिवेदिवे ।
इषं स्तोतृभ्यो वृजनेषु कारवे सनिं मेधामरिष्टं दुष्टरं सहः ॥ ७ ॥

तम् । नः । दात । मरुतः । वाजिनम् । रथे । आपानम् । ब्रह्म । चितयत् । दिवेऽदिवे ।
इषम् । स्तोतृऽभ्यः । वृजनेषु । कारवे । सनिम् । मेधाम् । अरिष्टम् । दुस्तरम् । सहः ॥७॥

हे ᵛमरुतः ᵛतं पुत्रं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛदात दत्त प्रयच्छत ॥ छान्दसः शपो लुक् ॥ कीदृशम् । ᵛवाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा । ᵛरथे रंहणे युष्मदीये आगमने निमित्तभूते सति ᵛदिवेदिवे प्रतिदिवसं ᵛचितयत् प्रज्ञापयत् युष्मद्गुणप्रख्यापकं ᵛब्रह्म स्तोत्रम् ᵛआपानम् आप्नुवन्तम् । अपि च ᵛइषम् अन्नं ᵛस्तोतृभ्यः अस्मभ्यं दात प्रयच्छत । तथा ᵛवृजनेषु संग्रामेषु ᵛकारवे स्तोत्रे ॥ वचनव्यत्ययः ॥ ᵛमेधां[2] युद्धप्रज्ञानं* ᵛसनिं धनदातृत्वं च ᵛअरिष्टं[2] शत्रुभिरहिंसितं ᵛदुस्तरं शत्रुभिस्तरीतुमशक्यं ᵛसहः बलं च प्रयच्छत ॥

यद्युञ्जते मरुतो रुक्मवक्षसोऽश्वान्रथेषु भग आ सुदानवः ।
धेनुर्न शिश्वे स्वसरेषु पिन्वते जनाय रातहविषे महीमिषम् ॥ ८ ॥

यत् । युञ्जते । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः । अश्वान् । रथेषु । भगे । आ । सुऽदानवः ।
धेनुः । न । शिश्वे । स्वसरेषु । पिन्वते । जनाय । रातऽहविषे । महीम् । इषम् ॥ ८ ॥

---

[1] ण-त-थ-म–' ऊधनि ' नास्ति । [2] ण-त-थ-म–'मेधां...अरिष्टं' नास्ति । * ख-ग-च-फ–युद्धप्रज्ञाम् ।

ᵛरुक्मवक्षसः रोचमानाभरणोरस्काः ᵛसुदानवः शोभनदानाः ᵛमरुतः ᵛयत् यदा ᵛरथेषु ᵛभ भजनीये स्थाने । धुरीत्यर्थः । ᵛअश्वान् ᵛआ ᵛयुञ्जते आभिमुख्येन युक्तान् कुर्वन्ति । तदानीमेव ᵛरातहविषे दत्तहविष्काय यजमानाय ᵛमहीं महतीम् ᵛइषम् अन्नं तत्कारणभूतमुदकं वा ᵛस्वसरे स्वकीयेषु गृहेषु ᵛपिन्वते सिञ्चन्ति किरन्ति ॥ ‘ पिवि सेचने ’ ॥ तत्र दृष्टान्तः । ᵛधेनुर्न ᵛशिश्वे । यथा धेनुः प्रस्नुतस्तनी सती स्वकीयाय वत्साय क्षीरं प्रयच्छति तद्वत् ॥

यो नो॑ मरुतो वृ॒कता॑ति॒ मर्त्यो॑ रि॒पुर्द॒धे व॑सवो॒ रक्ष॑ता रि॒षः ।
व॒र्तय॑त॒ तपु॑षा च॒क्रिया॒भि तमव॑ रुद्रा अ॒शसो॑ हन्तना॒ वधः॑ ॥ ९ ॥

यः । न॒ः । म॒रु॒तः॒ । वृ॒क॒ऽता॑ति । मर्त्यः॑ । रि॒पुः । द॒धे । व॒स॒वः॒ । रक्ष॑त । रि॒षः ।
व॒र्तय॑त । तपु॑षा । च॒क्रिया॑ । अ॒भि । तम् । अव॑ । रु॒द्राः॒ । अ॒शसः॑ । ह॒न्त॒न॒ । व॒धरिति॑ ॥९॥

हे ᵛमरुतः ᵛयः ᵛमर्त्यः मनुष्यः ᵛवृकताति आदाता वृकः ॥ ‘ वृक आदाने ’ । ‘ वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दसि ’ (पा. सू. ५. ४. ४१) इति स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः ॥ तादृशः सन् ᵛनः अस्माकं ᵛरिपुर्दधे रिपुतयात्मानं धारयति । हे ᵛवसवः वासयितारो मरुतः ᵛरिषः हिंसकादस्मान् ᵛरक्षत पालयत । अस्माकं[1] शत्रुभूतं मर्त्यं ᵛतपुषा तापयित्र्या ᵛचक्रिया ऋष्टयाख्यया शक्त्या ᵛअभि ᵛवर्तयत अभितो[2] निवर्तयत[2] । हे ᵛरुद्राः रुद्रपुत्राः । यद्वा रोरूयमाणा द्रवन्तः । ᵛअशसः भक्षकस्य ॥ ‘ अश भोजने ’ इत्यस्मादौणादिकोऽसिप्रत्ययः ॥ तादृशस्य राक्षसादेः ᵛवधः हननसाधनमायुधम् ᵛअव ᵛहन्तन अवयुत्य अस्मत्तः पृथक्कृत्य नाशयत ॥ हन्तेर्लोटि ‘ तप्तनप्तनथनाश्च ’ इति तनप् ॥

चि॒त्रं तद्वो॑ मरुतो॒ याम॑ चेकिते॒ पृश्न्या॒ यदूध॒रप्या॒पयो॑ दु॒हुः ।
यद्वा॑ नि॒दे नव॑मानस्य रुद्रियास्त्रि॒तं जरा॑य जु॒रताम॑दाभ्याः ॥ १० ॥

चि॒त्रम् । तत् । व॒ः । म॒रु॒तः॒ । याम॑ । चे॒कि॒ते॒ । पृश्न्याः॑ । यत् । ऊधः॑ । अपि॑ । आ॒पयः॑ । दु॒हुः ।
यत् । वा॒ । नि॒दे । नव॑मानस्य । रु॒द्रि॒याः॒ । त्रि॒तम् । जरा॑य । जु॒र॒ताम् । अ॒दा॒भ्याः॒ ॥१०॥

हे ᵛमरुतः ᵛवः युष्माकं ᵛचित्रं चायनीयं ᵛयाम प्रापणं ᵛचेकिते सर्वैर्ज्ञायते । इदानीं परोक्षवदाह । अपिशब्दः प्रसिद्धौ । ᵛयत् यदा खलु ᵛपृश्न्याः माध्यमिकाया वाचः संबन्धिनम् ᵛऊधः उद्धतं[3] मेघम् ᵛआपयः प्रापयितारो मरुतः ᵛदुहुः दुहन्ति ॥ दुहेश्छान्दसो लिट् । ‘ छन्दसि चेति वक्तव्यम् ’ इति द्विर्वचनाभावः ॥ ᵛयद्वा यदा च ᵛनवमानस्य स्तुवतः त्रितस्य ᵛनिदे निन्दकाय शत्रवे हिंसां कृतवन्त इति शेषः ॥ ‘ निदि कुत्सायाम् ’ । ‘ क्विप् च ’ इति क्विप् ॥ तदानीं हे ᵛअदाभ्याः अहिंस्याः ᵛरुद्रियाः रुद्रस्य पुत्राः मरुतः ᵛत्रितम् ऋषिं ᵛजुरतां हिंसतां शत्रूणां ᵛजराय जरणाय विनाशाय अभूत इति शेषः ॥ ॥ २० ॥

---

१. क-झ-म—अस्मभ्यम् । २. ण-त-थ—‘ अभितो निवर्तयत ’ नास्ति । ३. क-झ—उद्धन्तम्; ख-ण१ ऊधनम्; ग-च—उद्धनम् ; ज-ण-त-न-व—उद्धतम् ।

तान्वो॑ म॒हो म॒रुत॑ एव॒याव्नो॒ विष्णो॑रे॒षस्य॑ प्रभृ॒थे ह॑वामहे ।
हिर॑ण्यवर्णान्कку॒हान्य॒तस्रु॑चो ब्रह्म॒ण्यन्त॒ः शंस्य॒ं राध॑ ईमहे ॥ ११ ॥

तान् । व॒ः । म॒हः । म॒रुत॑ः । ए॒व॒ऽयाव्न॑ः । विष्णो॑ः । ए॒षस्य॑ । प्र॒ऽभृ॒थे । ह॒वा॒म॒हे ।
हिर॑ण्यऽवर्णान् । क॒कु॒हान् । य॒तऽस्रु॑चः । ब्र॒ह्म॒ण्यन्त॑ः । शंस्य॑म् । राध॑ः । ई॒म॒हे ॥ ११ ॥

हे ᵛमरुतः ᵛएवयाव्नः एवं गन्तव्यं स्तोत्रं यज्ञं वा गन्तॄन् ᵛमहः महतो महानुभावान् ᵛतान् ᵛवः युष्मान् ᵛविष्णोः व्यापकस्य ग्रहचमसादिषु सर्वत्र व्याप्य वर्तमानस्य ᵛएषस्य एषणीयस्य प्रार्थनीयस्य सोमस्य ᵛप्रभृथे प्रभरणे अभिषवादिभिः प्रकर्षेण संपादने सति ᵛहवामहे आह्वयामहे। आहूय च ᵛहिरण्यवर्णान् हितरमणीयवर्णान् वा ᵛककुहान् श्रेष्ठान् स्तुत्यान् वा एवंभूतांस्तान् ᵛयतस्रुचः यागाय उद्यतस्रुचः ᵛब्रह्मण्यन्तः। ब्रह्म स्तोत्रम्। तदिच्छन्तो वयं ᵛशंस्यं प्रशंसनीयं ᵛराधः धनम् ᵛईमहे याचामहे ॥

ते दश॑ग्वाः प्रथ॒मा य॒ज्ञमू॑हिरे॒ ते नो॑ हिन्वन्तू॒षसो॒ व्यु॑ष्टिषु ।
उ॒षा न रा॒मीर॑रु॒णैरपो॑र्णुते म॒हो ज्योति॑षा शुच॒ता गोअ॑र्णसा ॥ १२ ॥

ते । दश॑ऽग्वाः । प्र॒थ॒माः । य॒ज्ञम् । ऊ॒हि॒रे॒ । ते । न॒ः । हि॒न्व॒न्तु॒ । उ॒षस॑ः । विऽउ॑ष्टिषु ।
उ॒षाः । न । रा॒मीः । अ॒रु॒णैः । अप॑ । ऊ॒र्णु॒ते॒ । म॒हः । ज्योति॑षा । शु॒च॒ता । गोऽअ॑र्णसा ॥१२॥

ᵛते मरुतः ᵛदशग्वाः। ये दशभिर्मासैः सिद्धिं गता अङ्गिरसस्तद्रूपा भूत्वा ᵛप्रथमाः आदित्येभ्यः प्रथमभाविनः सन्तः ᵛयज्ञमूहिरे अवहन्। आदित्यानामङ्गिरसां च स्वर्गगमनं प्रति स्पर्धमानानां मध्ये पूर्वमेवाङ्गिरसो यागाननुष्ठाय स्वर्गं प्राप्ताः। तथा च श्रूयते—‘ आदित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च तेऽग्रेऽग्निनाग्निमयजन्त ’ (ऐ. ब्रा. १. १६) इति। तादृशाः ᵛते ᵛउषसो ᵛव्युष्टिषु विवासेषु प्रभातेषु सत्सु ᵛनः अस्मान् ᵛहिन्वन्तु प्रेरयन्तु । ‘ हि गतौ वृद्धौ च ’। ᵛरामीः कृष्णवर्णा रात्रीः ᵛउषा ᵛन यथोषाः ᵛअरुणैः आरोचमानैः स्वतेजोभिः ᵛअपोर्णुते अपवृणोत्यपसारयति। तथा ᵛमहः महता ᵛशुचता दीप्यमानेन ᵛगोअर्णसा गच्छदुदकेन ᵛज्योतिषा सूर्याख्येन तमो निवारयन्ति। सूर्यमण्डलमावृण्वतो वृत्रादीन् हत्वा सर्वं जगत् प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥

ते क्षो॒णीभि॑ररु॒णेभि॒र्नाञ्जिभी॑ रु॒द्रा ऋ॒तस्य॒ सद॑नेषु वावृधुः ।
नि॒मेघ॑माना॒ अत्ये॑न॒ पाज॑सा सुश्च॒न्द्रं वर्णं॑ दधिरे सु॒पेश॑सम् ॥ १३ ॥

ते । क्षो॒णीभि॑ः । अ॒रु॒णेभि॑ः । न । अ॒ञ्जिऽभि॑ः । रु॒द्राः । ऋ॒तस्य॑ । सद॑नेषु । व॒वृ॒धुः ।
नि॒ऽमेघ॑मानाः । अत्ये॑न । पाज॑सा सु॒ऽच॒न्द्रम् । वर्ण॑म् । द॒धि॒रे॒ । सु॒ऽपेश॑सम् ॥ १३ ॥

vरुद्राः रुद्रपुत्राः vते मरुतः vक्षोणीभिः शब्दकारिभिः[1] वाणाख्यैः[2] वीणाविशेषैः vअरुणेभिर्नाञ्जिभिः। नशब्दः समुच्चये। आरोचमानैः अरुणवर्णैः[3] वा रूपाभिव्यञ्जकैरलंकारैश्च समन्विताः सन्तः vऋतस्य उदकस्य vसदनेषु निवासभूतेषु मेघेषु vवावृधुः वर्धन्ते । अपि च vअत्येन सततगामिना शीघ्रं व्याप्नुवता vपाजसा आत्मीयेन बलेन vनिमेघमानाः नितरां मेघादुदकं चिन्तयन्तः[4] ते vसुश्चन्द्रं शोभनाह्लादनं vसुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । शोभनरूपं vवर्णं vदधिरे कान्तिं धारयन्ति ॥

ताँ इयानो महि वरूथमूतय उप घेदेना नमसा गृणीमसि ।
त्रितो न यान्पञ्च होतॄनभिष्टय आववर्तदवराञ्चक्रियावसे ॥ १४ ॥

तान् । इयानः । महि । वरूथम् । ऊतये । उप । घ । इत् । एना । नमसा । गृणीमसि ।
त्रितः । न । यान् । पञ्च । होतॄन् । अभिष्टये । आऽववर्तत् । अवरान् । चक्रिया । अवसे ॥१४॥

vतान् मरुतः vमहि महत् vवरूथं वरणीयं प्रशस्तं धनं तत् मरुतः vऊतये रक्षणार्थम् vइयानः इयाना याचमाना वयम् ॥ 'सुपां सुलुक्०' इति जसः सुः ॥ vएना अनेन vनमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण वा vउप vइत् उपेत्य vगृणीमसि स्तुमः ॥ vघ इति पादपूरणः[5] । एना इत्यत्र 'सुपां सुलुक्०' इति तृतीयाया आजादेशः । नशब्दः समुच्चये ॥ vत्रितः ऋषिश्च vयान् एतान् मरुतः vपञ्च vहोतॄन् अध्यात्मप्राणापानादिपञ्चवृत्त्यात्मना वर्तमानान् अत एव होमनिष्पादकान् vअवरान्[6] मुख्यान् vअभिष्टये अभिलषितसिद्ध्यर्थं vचक्रिया नाभिचक्रेण vअवसे अवितुं संगन्तुम् vआववर्तत् स्वस्मान्निर्जिगमिषून् प्राणान् स्वात्माभिमुखमावर्तयत् । यद्वा चक्रिया ऋष्ट्याख्येनायुधेन युक्तान् अवसे स्तुत्यादिभिः तर्पयितुम्[7] आवर्तयत् । तान् स्तुम इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ ववर्तदिति वृतेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥

यया रध्रं पारयथात्यंहो यया निदो मुञ्चथ वन्दितारम् ।
अर्वाची सा मरुतो या व ऊतिरो षु वाश्रेव सुमतिर्जिगातु ॥ १५ ॥

यया । रध्रम् । पारयथ । अति । अंहः । यया । निदः । मुञ्चथ । वन्दितारम् ।
अर्वाची । सा । मरुतः । या । वः । ऊतिः । ओ इति । सु । वाश्राऽइव । सुऽमतिः । जिगातु ॥१५॥

हे मरुतः vयया ऊत्या vरध्रम् आराधकं यजमानम् vअंहः पापम् vअति vपारयथ अतिक्रमयथ । vयया ऊत्या vवन्दितारं स्तोतारं vनिदः निन्दितुः शत्रोः सकाशात् vमुञ्चथ मोचयथ। हे vमरुतः vवः युष्मदीया vया vऊतिः vसा vअर्वाची अस्मदभिमुखा भवतु । तथा vसुमतिः युष्मदीया शोभना मतिः अनुग्रहात्मिका बुद्धिश्च vवाश्रेव हम्भारवं कुर्वती धेनुरिव वत्सं vसु सुष्ठु vओ vजिगातु एव[8] गच्छतु । अस्मान् प्रति सर्वथा आगच्छत्वित्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

---

१. म– शब्दकारिणीभिः । २. क-च-झ-झ१-थ-म-व– वीणाख्यैः; ण१– वारणाख्यैः । ३. क-ख-ग-झ-ण-ण१-थ-न-म-व– आरुणवर्णैः । ४. झ-ण१– चितयन्तः । ५. क-झ-ण-थ-न-म-व– पदपूरणः; झ१– पूरणः । ६. क-झ-झ१-ण-थ-न-म-व–'अवरान् मुख्यान्' नास्ति; ख-ग-ण१– अवरानमुख्यान् । ७. ख-ग-च-त-थ-फ– पर्ययितुम् । ८. च-झ-म– एवम् ।

‘ उपेम् ’ इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभम् अपांनपाद्देवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्– ‘ उपेमपोनप्त्रीयम् ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

उपेमसृक्षि वाजयुर्वचस्यां चनो दधीत नाद्यो गिरो मे ।
अपां नपादाशुहेमा कुवित्स सुपेशसस्करति जोषिषद्धि ॥ १ ॥

उप । ईम् । असृक्षि । वाजऽयुः । वचस्याम् । चनः । दधीत । नाद्यः । गिरः । मे ।
अपाम् । नपात् । आशुऽहेमा । कुवित् । सः । सुऽपेशसः । करति । जोषिषत् । हि ॥१॥

ᵛवाजयुः वाजमन्नमात्मन इच्छन्नहम् ᵛईम् एनां ᵛवचस्यां वचसः स्तोत्रस्येच्छाम् ᵛउप ᵛअसृक्षि उपासृजामि उत्पादयामि । अपां नपातं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः ॥ सृजेश्छान्दसो लुङ् । ‘ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ’ इति सिचः कित्त्वाद्गुणाभावः ॥ ᵛसः च ᵛनाद्यः नदीनां शब्दकारिणीनां मेघस्थानामपां संबन्धी ᵛआशुहेमा आशु शीघ्रं गन्ता ॥ ‘ हि गतौ ’ इत्यस्मात् ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति मनिन् ॥ एवंभूतः ᵛअपां ᵛनपात् अपां पौत्रस्थानीयः । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्य एषोऽग्निर्जायत इति तत्पौत्रत्वम् । एतत्संज्ञको देवः ᵛगिरः । गृणातीति गीः स्तोता । तस्य ᵛमे मम ᵛकुवित् । बहुनामैतत् । बहुलं ᵛचनः अन्नं ᵛदधीत दधातु विदधातु । प्रयच्छत्वित्यर्थः । अपि चास्मान् ᵛसुपेशसः शोभनरूपान् शोभनालंकारान् वा ᵛकरति करोतु ॥ करोतेर्व्यत्ययेन शप् । ‘ कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ’ (पा. सू. ८. ३. ५०) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ ᵛहि यस्मात् अयं देवः ᵛजोषिषत् स्तोत्राणि सेवते तस्मादस्मानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ ‘ जुषी प्रीतिसेवनयोः ’ । लेट्यडागमः । विकरणः सिप् । इडागमश्च । ‘ हि च ’ इति निघातप्रतिषेधः ॥

इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं मन्त्रं वोचेम कुविदस्य वेदत् ।
अपां नपादसुर्यस्य मह्ना विश्वान्यर्यो भुवना जजान ॥ २ ॥

इमम् । सु । अस्मै । हृदः । आ । सुऽतष्टम् । मन्त्रम् । वोचेम । कुवित् । अस्य । वेदत् ।
अपाम् । नपात् । असुर्यस्य । मह्ना । विश्वानि । अर्यः । भुवना । जजान ॥ २ ॥

ᵛअस्मै अपांनपात्संज्ञकाय देवाय ᵛहृदः हृदयात् ᵛसुतष्टं सुष्ठु निर्मितम् ᵛइमं ᵛमन्त्रं सुष्ठु ᵛआ आभिमुख्येन ᵛवोचेम ब्रवाम । ᵛअस्य अस्माभिरुक्तमिमं मन्त्रं ᵛकुवित् ᵛवेदत् बहुलं जानातु ॥ वेत्तेर्लेट्यडागमः । ‘ निपातैर्यद्यदिहन्त० ’ इति निघातप्रतिषेधः ॥ किं स्तोत्रमिति चेदुच्यते । ᵛअर्यः स्वामी अपांनपात्संज्ञको वैद्युतोऽग्निः ᵛअसुर्यस्य । असुरः शत्रून् क्षेप्ता । तस्य स्वभूतस्य बलस्य ᵛमह्ना महिम्ना महत्त्वेन ᵛविश्वानि[1] सर्वाणि ᵛभुवना भुवनानि वृष्ट्युदकानि वृष्ट्युत्पादनेन भूतजातानि वा ᵛजजान जनयामास ॥

---

[1] ख-ग-ण-त-थ-म-विश्वा ।

अपोनप्त्रीये वसतीवरीसमीपे एकधनासु[1] प्राप्तासु ‘ समन्या यन्ति ’ इत्येषानुवक्तव्या । सूत्रितं च —‘ समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या इति तीर्थदेशे ’ (आश्व. श्रौ. ५. १) इति । सारस्वते च शाखे यद्यप्सु शम्या निपतेत्तदानीम् अपोनप्त्रीयश्चरुः कार्यः । तत्रैषैव याज्या । सूत्रितं च —‘ समन्या यन्त्युपयन्त्यन्या इत्यातः समानं सर्वेषाम् ’ (आश्व. श्रौ. १२. ६) इति ॥

समन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमूर्वं नद्यः पृणन्ति ।
तमू शुचिं शुचयो दीदिवांसमपां नपातं परि तस्थुरापः ॥ ३ ॥

सम् । अन्याः । यन्ति । उप । यन्ति । अन्याः । समानम् । ऊर्वम् । नद्यः । पृणन्ति ।
तम् । ऊँ इति । शुचिम् । शुचयः । दीदिऽवांसम् ।
अपाम् । नपातम् । परि । तस्थुः । आपः ॥ ३ ॥

^{v}अन्याः[2] वर्ष्याः[2] आपः ^{v}सं ^{v}यन्ति भूम्या संगच्छन्ते । ^{v}अन्याः च पूर्वं तत्रावस्थिताः ^{v}उप ^{v}यन्ति उपगच्छन्ति । ताः सर्वा आपः ^{v}समानं सह ^{v}नद्यः नदीभूताः ^{v}ऊर्वं समुद्रमध्ये वर्तमानं वडवानलं ^{v}पृणन्ति प्रीणयन्ति[3] ॥ ‘ पृण प्रीणने ’। तौदादिकः ॥ ^{v}तमु तमेव ^{v}अपां ^{v}नपातं ^{v}शुचिं निर्मलं ^{v}दीदिवांसं दीप्यमानम् ॥ दीदेतिश्छान्दसो दीप्तिकर्मा । लिटः क्वसुः । ‘ वस्वेकाजाद्धसाम् ’ इति नियमादिडभावः । ‘ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ’ इति वचनात् द्विर्वचनाभावः ॥ एवंभूतं ^{v}शुचयः शुद्धाः ^{v}आपः ^{v}परि ^{v}तस्थुः परिवृत्य तिष्ठन्ति । एष हि वैद्युताग्निरूपेण मेघे वर्तमानः अस्मानजीजनदिति बुद्ध्या वडवानलरूपेण वर्तमानं तं पर्युपासते इत्यर्थः । यद्वा अन्या एकधनाख्या आपः संयन्ति चात्वालोत्करयोर्मध्ये वसतीवरीभिः संगच्छन्ते । अन्या वसतीवर्याख्या आपश्चोपयन्ति उपगच्छन्ति । ऐकमत्यं प्राप्ता भवन्ति । एताश्च मिलित्वा यज्ञं साधयन्त्यः तत्साध्यवृष्टिद्वारा[4] नद्यो भूत्वा ऊर्वं पृणन्ति इत्यादि समानम् । एवं हि ‘ आपो वा अस्पर्धन्त वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्यामः ’ (ऐ. ब्रा. २. २०) इत्यादिकं ब्राह्मणविनियोगश्चानुगृह्यते ॥

तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परि यन्त्यापः ।
स शुक्रेभिः शिक्वभी रेवदस्मे दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु ॥ ४ ॥

तम् । अस्मेराः । युवतयः । युवानम् । मर्मृज्यमानाः । परि । यन्ति । आपः ।
सः । शुक्रेभिः । शिक्वऽभिः । रेवत् । अस्मे इति । दीदाय । अनिध्मः । घृतऽनिर्निक् । अप्ऽसु ॥४॥

^{v}तम् अपां नपातमग्निम् ^{v}अस्मेराः अस्मयमाना दर्परहिताः ^{v}युवतयो ^{v}युवानं युवराजमिव ^{v}मर्मृज्यमानाः अत्यर्थमलंकुर्वाणाः ^{v}आपः ॥ ‘ मृजू शौचालंकारयोः ’ ॥ ^{v}परि ^{v}यन्ति परितो

---

[1] ण-थ-म—वा धनासु । [2] क-ञ-म—अन्यवरिष्या; ख-ग—वर्षा; ण-थ-न-व— वरिष्या । [3] ख-ग-च-ञ१-ण-ण१-थ-न—‘ प्रीणयन्ति ’ नास्ति । [4] ख-ग—त्वत्साध्य;° च-ञ१-ण१—त-थ—स्वसाध्य°; ण—स्वत्साध्य°।

गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । ᵛघृतनिर्निक्[1] क्षरणशीलोदकनिर्नेजनः । यद्वा निर्निगिति रूपनाम । दीप्तरूपः[2] ᵛसः अपां नपादग्निः ᵛअप्सु मेघान्तर्गतासु समुद्रगतासु वा मध्ये ᵛअनिध्मः इन्धनरहित एव सन् ᵛअस्मे अस्माकं ᵛरेवत् धनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा ᵛशुक्रेभिः शुभैः[3] निर्मलैः ᵛशिक्वभिः तेजोभिः ᵛदीदाय दीप्यते ॥

अ॒स्मै ति॒स्रो अ॑व्य॒थ्याय॒ नारी॑र्दे॒वाय॑ दे॒वीर्दि॑धिष॒न्त्यन्न॑म् ।
कृता॑इ॒वोप॒ हि प्र॑स॒र्स्रे अ॒प्सु स पी॒यूषँ॑ धयति पूर्व॒सूना॑म् ॥ ५ ॥

अ॒स्मै । ति॒स्रः । अ॒व्य॒थ्याय॑ । नारीः॑ । दे॒वाय॑ । दे॒वीः । दि॒धि॒ष॒न्ति॒ । अन्न॑म् ।
कृताः॑ऽइव । उप॑ । हि । प्र॒ऽस॒र्स्रे । अ॒प्ऽसु । सः । पी॒यूष॑म् । ध॒य॒ति॒ । पू॒र्व॒ऽसूना॑म् ॥ ५ ॥

ᵛनारीः नेत्र्यः ᵛतिस्रः ᵛदेवीः देव्यः इळासरस्वतीभारत्याख्याः ᵛअव्यथ्याय अव्यथनाय ᵛअस्मै ᵛदेवाय अपां नपाते ᵛअन्नं सोमाख्यं ᵛदिधिषन्ति धारयन्ति ॥ ‘ धिष शब्दे ’। जौहोत्यादिकः। व्यत्ययेनान्तादेशः । धातूनामनेकार्थत्वादत्र धारणार्थः ॥ ᵛअप्सु उदकेषु ᵛकृताइव ᵛउप ᵛप्रसर्स्रे प्रसरन्ति ॥ ‘ सृ गतौ ’ । लिटि ‘ इरयो रे ’ इति रेआदेशः । छान्दसो हलादिशेषाभावः ॥ यस्मादेवं तस्मात् ᵛपूर्वसूनां पूर्वं ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नानामपां ᵛपीयूषं सारभूतं सोमाख्यममृतं ᵛसः अपां नपादग्निः ᵛधयति पिबति । ᵛहि[4] पूरणः[4] ॥ ॥ २२ ॥

अ॒श्वस्या॒त्र जनि॑मा॒स्य च॒ स्व॑र्द्रु॒हो रि॒षः सं॒पृचः॑ पाहि सू॒रीन् ।
आ॒मासु॑ पू॒र्षु प॒रो अ॑प्रमृ॒ष्यं नारा॑तयो॒ वि न॑श॒न्नानृ॑तानि ॥ ६ ॥

अश्व॑स्य । अत्र॑ । जनि॑म । अ॒स्य । च॒ । स्वः॑ । द्रु॒हः । रि॒षः । स॒म्ऽपृचः॑ । पा॒हि॒ । सू॒रीन् ।
आ॒मासु॑ । पू॒र्षु । प॒रः । अ॒प्र॒ऽमृ॒ष्यम् । न । अरा॑तयः । वि । न॒श॒न् । न । अनृ॑तानि ॥६॥

ᵛअत्र अस्मिन्नपांनपात्संज्ञके देवे ᵛअश्वस्य ᵛजनिम जन्म भवति । अपांनप्त्रधिष्ठितात् समुद्रात् उच्चैःश्रवसो जातत्वात् । किं बहुना । ᵛअस्य ᵛच ᵛस्वः सुष्ठुरणीयस्य सर्वस्य जगतो जन्म अस्मिन्नेव भवति । अयं हि मेघमध्ये वर्तमानो वृष्टिद्वारेण सर्वं जगज्जनयति । तादृशोऽपांनपात्त्वं ᵛद्रुहः द्रोग्धुः अपहर्तुः । ᵛरिषः हिंसकस्य च ᵛसंपृचः संपर्कात् ᵛसूरीन् स्तोतॄनस्मान् ᵛपाहि रक्ष । ᵛआमासु अपरिपक्वासु ᵛपूर्षु पूरयितव्यास्वप्सु ᵛपरः परस्तात् वर्तमानम् ᵛअप्रमृष्यम् अप्रधृष्यमाणं देवम् ᵛअरातयः अदातारः पुरुषाः ᵛन ᵛवि ᵛनशन् न प्राप्नुवन्ति ॥ नशतिर्व्याप्तिकर्मा । लेट्यडागमः ॥ ᵛअनृतानि मायाविनो रक्षांसि च ᵛन प्राप्नुवन्ति ॥

---

[1] क-च-ज्ञ-ज्ञ१-ण-म–घृतनिर्णिक्; ख-ग-ण१–घृतनिर्मिक् । [2] क-ख-ग-च-ज्ञ-ण-ण१-थ-न-म-व–दीप्तिरूपः । [3] थ–शुक्रैः । [4] क-ज्ञ-ज्ञ१-ण-थ-न-म-व–‘ हि पूरणः ’ नास्ति ।

स्व आ दमे॑ सु॒दुघा॒ यस्य॑ धे॒नुः स्व॒धां पी॑पाय सु॒भ्वन्न॑मत्ति ।
सो अ॒पां नपा॑दू॒र्जय॑न्न॒प्स्व१॒॑न्तर्व॑सु॒देया॑य विध॒ते वि भा॑ति ॥ ७ ॥

स्वे । आ । दमे॑ । सु॒ऽदुघा॑ । यस्य॑ । धे॒नुः । स्व॒धाम् । पी॒पा॒य॒ । सु॒ऽभु । अन्न॑म् । अ॒त्ति॒ ।
सः । अ॒पाम् । नपा॑त् । ऊ॒र्जय॑न् । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः । व॒सु॒ऽदेया॑य । वि॒ध॒ते । वि । भा॒ति॒ ॥७॥

यः ᵛअपां नपात् ᵛस्वे ᵛदमे स्वकीये गृहेऽन्तरिक्षलक्षणे ᵛआ सीदति । ᵛयस्य च ᵛधेनुः माध्य मिका वाक् ᵛसुदुघा सुखेन दोग्धव्या भवति । स देवः ᵛस्वधां वृष्ट्युदकं ᵛपीपाय वर्धयति। ' प्यायी वृद्धौ ' । ' लिड्यङोश्च ' इति पीभावः ॥ ᵛसुभु सुष्ठु भूतं वृष्टेः सकाशादुत्पन्नं हविर्लक्षण ᵛअन्नं च ᵛअत्ति भक्षयति । ᵛसः अपांनपात्संज्ञको देवः ᵛऊर्जयन् बलं कुर्वन् ᵛअप्स्वन्त मेघस्थास्वप्सु मध्ये ᵛविधते परिचरते यजमानाय ᵛवसुदेयाय धनदानार्थं ᵛवि ᵛभाति विशेषेण दीप्यते ॥

यो अ॒प्स्वा शुचि॑ना॒ दैव्ये॑न ऋ॒तावाज॑स्र उ॒र्विया॑ वि॒भाति॑ ।
व॒या इद॒न्या भुव॑नान्यस्य॒ प्र जा॑यन्ते वी॒रुध॑श्च प्र॒जाभि॑ः ॥ ८ ॥

यः । अ॒प्ऽसु । आ । शुचि॑ना । दैव्ये॑न । ऋ॒तऽवा॑ । अज॑स्रः । उ॒र्विया॑ । वि॒ऽभाति॑ ।
व॒याः । इत् । अ॒न्या । भुव॑नानि । अ॒स्य॒ । प्र । जा॒य॒न्ते॒ । वी॒रुध॑ः । च॒ । प्र॒ऽजाभि॑ः ॥८॥

ᵛयः अपां नपात् ᵛऋतावा । ऋतमित्युदकनाम । तद्वान् सत्यवान् वा ᵛअजस्रः नित्य एकरूपेण सदा वर्तमानः ᵛउर्विया उरुर्विस्तीर्णः ᵛअप्सु मेघस्थासु मध्ये ᵛशुचिना शोचकेन ᵛदैव्येन देवसंबन्धिना तेजसा ᵛआ समन्तात् ᵛविभाति विशेषेण प्रकाशते । ᵛअस्य अपांनपातः ᵛअन्या अन्यानि ᵛभुवनानि सर्वाणि भूतजातानि ᵛवया ᵛइत् शाखा एव । ᵛवीरुधः ओषधयः ᵛप्रजाभिः स्वकीयाभिः[1] पुष्पफलादिभिः सह अस्मादेव ᵛप्र ᵛजायन्ते । ᵛच पूरणः[2] ॥

पूर्वोक्ते[3] सारस्वतसत्रस्यापोनप्त्रीये चरौ ' अपां नपादा हि ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च ' अपां नप्त्रे चरुमपां नपादा ह्यस्थादुपस्थम् ' (आश्व. श्रौ. १२. ६) इति ॥

अ॒पां नपा॒दा ह्यस्था॑दु॒पस्थं॑ जि॒ह्मानां॑मू॒र्ध्वो वि॒द्युतं॒ वसा॑नः ।
तस्य॒ ज्येष्ठं॑ महि॒मानं॒ वह॑न्ती॒र्हिर॑ण्यवर्णा॒ः परि॑ यन्ति य॒ह्वीः ॥ ९ ॥

अ॒पाम् । नपा॑त् । आ । हि । अस्था॑त् । उ॒पऽस्थ॑म् । जि॒ह्मानां॑म् । ऊ॒र्ध्वः । वि॒ऽद्युत॑म् । वसा॑नः ।
तस्य॑ । ज्येष्ठ॑म् । म॒हि॒मान॑म् । वह॑न्तीः । हिर॑ण्यऽवर्णाः । परि॑ । य॒न्ति॒ । य॒ह्वीः ॥ ९ ॥

---

[1] ण-थ-' स्वकीयाभिः ' नास्ति; म-स्वकीयादिभिः । [2], क-च-झ-झ१-ण-थ-न-म-व-' च पूरणः' नास्ति । [3]. ख-ग-ण-त-थ-पूर्वोक्त° ।

अपांनपात्संज्ञकोऽग्निः ᵛउपस्थम् अपामुपस्थानमन्तरिक्षम् ᵛआ ᵛह्यस्थात् आस्थितवान् आरूढवान् खलु । किं कुर्वन् । ᵛजिह्मानां कुटिलगतीनामपां मध्ये ᵛऊर्ध्वः स्वयमूर्ध्वं ज्वलन् ᵛविद्युतं विद्योतमानं मेघं ᵛवसानः आच्छादयन् । अन्तरिक्षमास्थाय वर्षणं कृतवान् । ᵛतस्य वर्षितुरपांनपातः ᵛज्येष्ठं प्रशस्यतमं ᵛमहिमानं माहात्म्यं ᵛवहन्तीः वहन्त्यः सर्वत्र प्रापयन्त्यः ᵛयह्वीः यह्व्यः महत्यः ᵛहिरण्यवर्णाः । नदीनामैतत् । हिरण्यवन्निर्मलरूपा नद्यः ᵛपरि ᵛयन्ति परितो गच्छन्ति । अपांनप्त्रा महती वृष्टिरस्माकं प्रवहनायोत्पादिता इति कृतज्ञतया तदीयं माहात्म्यं सर्वत्र प्रकटयन्त्य इव नद्यः प्रवहन्तीत्यर्थः ॥

हिर॑ण्यरूप॒ः स हिर॑ण्यसंदृग॒पां नपा॒त्सेदु॒ हिर॑ण्यवर्णः ।
हि॒र॒ण्यया॒त्परि॒ योने॑र्नि॒षद्या॑ हिरण्य॒दा द॑द॒त्यन्न॑मस्मै ॥ १० ॥

हिर॑ण्यऽरूपः । सः । हिर॑ण्यऽसंदृक् । अ॒पाम् । नपा॑त् । सः । इत् । ऊँ॒ इति॑ । हिर॑ण्यऽवर्णः ।
हि॒र॒ण्यया॑त् । परि॑ । योनेः॑ । नि॒ऽसद्य॑ । हि॒र॒ण्य॒ऽदाः । द॒द॒ति॒ । अन्न॑म् । अ॒स्मै॒ ॥ १० ॥

ᵛसः ᵛअपां ᵛनपात् ᵛहिरण्यरूपः । रूप्यते इति रूपं शरीरम् । सुवर्णमयशरीरो हितरमणीयशरीरो वा । तथा ᵛहिरण्यसंदृक् । सम्यक् पश्यन्तीति संदृश इन्द्रियाणि । सुवर्णमयेन्द्रियो हितरमणीयेन्द्रियो वा । ᵛसेदु स एवापांनपात् ᵛहिरण्यवर्णः हिरण्यसदृशकान्तियुक्तः । एवंभूतः सन् ᵛहिरण्ययात् सुवर्णमयात् ᵛयोनेः स्थानात् ᵛपरि उपरि ᵛनिषद्य उपविश्य राजते इति शेषः । ᵛअस्मै ईदृग्विधाय अपां नपाते ᵛहिरण्यदाः दक्षिणारूपस्य सुवर्णस्य दातारो यजमानाः ᵛअन्नं हविर्लक्षणं ᵛददति प्रयच्छन्ति ॥　॥ २३ ॥

तद॒स्यानी॑कमु॒त चारु॒ नामा॑पी॒च्यं॑ वर्धते॒ नप्तु॑र॒पाम् ।
यमि॒न्धते॑ युव॒तय॒ः समि॒त्था हिर॑ण्यवर्णं घृ॒तमन्न॑मस्य ॥ ११ ॥

तत् । अ॒स्य॒ । अनी॑कम् । उ॒त । चारु॑ । नाम॑ । अ॒पी॒च्य॑म् । व॒र्ध॒ते॒ । नप्तुः॑ । अ॒पाम् ।
यम् । इ॒न्धते॑ । यु॒व॒तयः॑ । सम् । इ॒त्था । हिर॑ण्यऽवर्णम् । घृ॒तम् । अन्न॑म् । अ॒स्य॒ ॥ ११ ॥

ᵛअस्य ᵛअपां ᵛनप्तुः देवस्य ᵛअनीकं रश्मिसमूहरूपं शरीरं ᵛचारु शोभनम् । ᵛउत अपि च अस्य ᵛनाम संज्ञा च चारु शोभनम् । न पातयति न विनाशयतीति नपादिति तद्व्युत्पत्तेः । तदुभयम् ᵛअपीच्यम् । अन्तर्हितनामैतत् । मेघान्तर्हितं सत् ᵛवर्धते । ᵛयुवतयः संगमनस्वभावा आपः ᵛहिरण्यवर्णं हिरण्यसमानतेजसं ᵛयम् अपांनपातम् ᵛइत्था अमुत्रान्तरिक्षे ᵛसम् ᵛइन्धते सम्यक् दीपयन्ति । ᵛअस्य च देवस्य ᵛघृतं क्षरणशीलमुदकम् ᵛअन्नं भक्ष्यम् । अबिन्धनो ह्यसौ वैद्युतोऽग्निः ॥

अस्मै बहूनामवमाय सख्ये यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।
सं सानु मार्ज्मि दिधिषामि बिल्मैर्दधाम्यन्नैः परि वन्द ऋग्भिः ॥ १२॥

अस्मै । बहूनाम् । अवमाय । सख्ये । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविःऽभिः ।
सम् । सानु । मार्ज्मि । दिधिषामि । बिल्मैः । दधामि । अन्नैः । परि । वन्दे । ऋक्ऽभिः ॥१२॥

ᵛअस्मै पुरोवर्तिने ᵛबहूनां देवानाम् ᵛअवमाय आद्याय ᵛसख्ये अस्माभिः समानख्याना अपां नपाते ᵛयज्ञैः यागसाधनैः ᵛहविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः ᵛनमसा नमस्कारेण च ᵛविधेम प चरेम । अस्यापांनपातः ᵛसानु समुच्छ्रितप्रदेशं ᵛसं ᵛमार्ज्मि सम्यक् शोधयामि अलंकरोमि वा । ‘ मृजू शौचालंकारयोः ’ । ‘ चादिलोपे विभाषा ’ इत्यस्य निघातप्रतिषेधः ॥ ᵛदिधिषामि धारया च ᵛबिल्मैः भासनैः काष्ठैरेनम् ॥ ‘ धिष शब्दे ’ । अयं धारणार्थोऽपि । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । मिपो व्यत्ययेनाडागमः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ᵛदधामि धारयामि चैनं गार्ह त्यादिरूपेण स्थितम्[2] ᵛअन्नैः हविर्लक्षणैः । तथा ᵛऋग्भिः मन्त्रैः ᵛपरि ᵛवन्दे परितः[3] स्तौमि[3] ॥

स ईं वृषाजनयत्तासु गर्भं स ईं शिशुर्धयति तं रिहन्ति ।
सो अपां नपादनभिम्लातवर्णोऽन्यस्येवेह तन्वा विवेष ॥ १३ ॥

सः । ईम् । वृषा । अजनयत् । तासु । गर्भम् । सः । ईम् । शिशुः । धयति । तम् । रिहन्ति ।
सः । अपाम् । नपात् । अनभिम्लातऽवर्णः । अन्यस्यऽइव । इह । तन्वा । विवेष ॥ १३॥

ᵛस ᵛईं सोऽयमपांनपात्संज्ञको देवः ᵛवृषा सेक्ता भूत्वा ᵛतासु मेघस्थास्वप्सु ᵛगर्भम् ᵛअजनयत् स्वात्मानमेव गर्भरूपेण वर्षणार्थं कृतवानित्यर्थः । गर्भो भूत्वा च ᵛस ᵛईं सोऽयं माध्यमिकः[4] वैद्युतोऽग्निस्तासां ᵛशिशुः पुत्रः सन् ᵛधयति मेघस्थास्ताः पिबति । अबिन्धनो ह्यसौ । ᵛतं पुत्रस्था-नीयमद्भिः आपश्च ᵛरिहन्ति लिहन्ति ॥ ‘ लिह आस्वादने ’ । कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः ॥ ᵛसः अयम् ᵛअपां ᵛनपात् वृष्ट्या सह भूमौ निपतितः ᵛअनभिम्लातवर्णः अभितो म्लातो म्लानः क्षीणो वर्णो यस्य तद्विपरीतोऽत्यर्थं दीप्यमानः सन् ᵛइह अस्मिन् लोके ᵛअन्यस्येव । इवशब्दोऽवधारणे । अन्यस्य पार्थिवस्यैवाग्नेः ᵛतन्वा शरीरेण काष्ठेन्धनत्वलक्षणेन ᵛविवेष व्याप्तो बभूव ॥ ‘ विष्लृ व्याप्तौ ’ ॥

अस्मिन्पदे परमे तस्थिवांसमध्वस्मभिर्विश्वहा दीदिवांसम् ।
आपो नप्त्रे घृतमन्नं वहन्तीः स्वयमत्कैः परि दीयन्ति यह्वीः ॥ १४ ॥

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसम् । अध्वस्मऽभिः । विश्वहा । दीदिऽवांसम् ।
आपः । नप्त्रे । घृतम् । अन्नम् । वहन्तीः । स्वयम् । अत्कैः । परि । दीयन्ति । यह्वीः ॥१४॥

---

[1] ख-ग-च-ण-ण१-त-थ-न-व—समानाख्यानाय । [2] क-झ-झ१-ण-थ-न-म-व—‘ स्थितं ’ नास्ति ।
[3] ख-ग-च-झ१-ण-ण१-त-थ-न-व—परिस्तौमि । [4] क-ग-च-झ-न-म-व—माध्यमकः ।

ᵛपरमे उत्कृष्टे ᵛअस्मिन् ᵛपदे अन्तरिक्षलक्षणे स्थाने ᵛतस्थिवांसं स्थितवन्तम् ᵛअध्वस्मभिः ध्वंसनरहितैस्तेजोभिः ᵛविश्वहा सर्वाण्यहानि ᵛदीदिवांसं दीप्यमानमपां नपातं ᵛयह्वीः यह्व्यो महत्यः ᵛआपः ᵛस्वयम् आत्मनैव ᵛअत्कैः अतनशीलैः सततगन्तृभिः स्वकीयै रूपैः ᵛपरि ᵛदीयन्ति परिगच्छन्ति ॥ दीयतिर्गतिकर्मा । ‘ दीङ् क्षये ’। व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ किं कुर्वत्यः । ᵛनप्त्रे अपां नपाते ᵛघृतं क्षरणशीलोदकात्मकम् ᵛअन्नं ᵛवहन्तीः वहन्त्यः ॥

अयाँसमग्ने सुक्षितिं जनायायाँसमु मघवद्भ्यः सुवृक्तिम् ।
विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥

अयांसम् । अग्ने । सुऽक्षितिम् । जनाय । अयांसम् । ऊँ इति । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवृक्तिम् ।
विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥१५॥

हे ᵛअग्ने ᵛसुक्षितिं शोभननिवासं त्वाम् ᵛअयांसम् उपागच्छम् । किमर्थम् । ᵛजनाय अस्मदीयपुत्रादिजनार्थम्[1] । तथा ᵛमघवद्भ्यः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यश्च ᵛसुवृक्तिं शोभनावर्जकं वह्निविषयं स्तोत्रम् ᵛअयांसम् उपागच्छम् । ‘ यम उपरमे ’। अतः कारणात् ᵛयत् ᵛभद्रं सर्वे ᵛदेवाः ᵛअवन्ति रक्षन्ति ᵛविश्वं सर्वं ᵛतत् भद्रम् अस्माकं भवतु। ᵛसुवीराः सुपुत्रा वयं ᵛविदथे यज्ञे गृहे वा ᵛबृहत् प्रौढं स्तोत्रं ᵛवदेम उच्चारयाम[2] ॥ ॥ २४ ॥

‘ तुभ्यम् ’ इति षडृचं चतुर्थं सूक्तं गार्त्समदं जागतम् । प्रथमाया इन्द्रो मधुश्च देवता । द्वितीयाया मरुतो माधवश्च । तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रश्च । चतुर्थ्या अग्निः शुचिश्च । पञ्चम्या इन्द्रो नभश्च। षष्ठ्या मित्रावरुणौ नभस्यश्च । तथा चानुक्रान्तं—‘ तुभ्यं षडृतव्यं तु जागतं तु ’ इति। दशरात्रे षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु ऋक्शिरस्कैः प्रैषैः प्रेषितव्यं यष्टव्यं च । तत्राद्यानां षण्णां प्रैषाणामुपरिष्टाद्देवताः षडृचोऽहोरात्रादिभिः क्रमेणावपनीयाः। तथा च सूत्रितम्—‘ उपरिष्टात्त्वृच ऋतुयाजानाम् ’ इत्युपक्रम्य ‘ तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ट गा अप इति द्वादश ’ (आश्व. श्रौ. ८.१) इत्यन्तेन ॥

तुभ्यँ हिन्वानो वसिष्ट गा अपोऽधुक्षन्त्सीमविभिरद्रिभिर्नरः ।
पिबेन्द्र स्वाहा प्रहुतं वषट्कृतं होत्रादा सोमँ प्रथमो य ईशिषे ॥ १ ॥

तुभ्यम् । हिन्वानः । वसिष्ट । गाः । अपः । अधुक्षन् । सीम् । अविऽभिः । अद्रिऽभिः । नरः ।
पिब । इन्द्र । स्वाहा । प्रऽहुतम् । वषट्ऽकृतम् ।
होत्रात् । आ । सोमम् । प्रथमः । यः । ईशिषे ॥ १ ॥

हे इन्द्र ᵛतुभ्यं त्वदर्थं ᵛहिन्वानः प्रेर्यमाणः सोमः ᵛगाः गोविकाराणि दधिपयःप्रभृतीनि श्रयणद्रव्याणि वसतीवर्याख्याः ᵛअपः च ᵛवसिष्ट वस्ते आच्छादयति । तैः संयुज्यत इत्यर्थः । ᵛनरः यज्ञस्य नेतारोऽध्वर्यवश्च ᵛसीम् एनं सोमम् ᵛअविभिः अवेर्वालमयैर्दशापवित्रैः ᵛअद्रिभिः ग्रावभिश्च ᵛअधुक्षन् अक्षारयन् । ग्रावभिरभिषुत्य दशापवित्रेण पुनन्तीत्यर्थः। हे ᵛइन्द्र ᵛयः त्वम् ᵛईशिषे सर्वस्य

---

[1] च-थ–°जननार्थम् । [2] ख-च-फ–उच्चारयाम । ७ पूरणः; ग-ण१–उच्चारयाम । पूरणः ।

जगत ईश्वरो भवसि सः[1] त्वं vप्रथमः अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् vस्वाहा स्वाहाकारेण vप्र
प्रकर्षेणाग्नौ क्षिप्तं vवषट्कृतं वषट्कारेण च त्यक्तं तं vसोमं vहोत्रात् होतुर्यागात् vआ समन्तात् vपिब

य॒ज्ञैः संमि॑श्ला॒ः पृष॑तीभिर्ऋ॒ष्टिभि॒र्याम॑ञ्छु॒भ्रासो॑ अ॒ञ्जिषु॑ प्रि॒या उ॒त ।
आ॒सद्या॑ ब॒र्हिर्भ॑रतस्य सूनवः पो॒त्रादा सोमं॑ पिबता दिवो॑ नरः ॥ २ ॥

य॒ज्ञैः । सम्ऽमि॑श्लाः । पृष॑तीभिः । ऋ॒ष्टिऽभिः॑ । याम॑न् । शु॒भ्रासः॑ । अ॒ञ्जिषु॑ । प्रि॒याः । उ॒त ।
आ॒ऽसद्य॑ । ब॒र्हिः । भ॒र॒त॒स्य॒ । सू॒न॒वः॒ । पो॒त्रात् । आ । सोम॑म् । पि॒ब॒त॒ । दि॒वः॒ । न॒रः॒ ॥२॥

हे मरुतः vयज्ञैः यागैः vसंमिश्लाः संयुक्ताः vपृषतीभिः स्ववाहनभूताभिः पृषद्वतीभिर्वडवाभिर्युक्ते vयामन् यामनि गमनसाधने रथेऽवस्थिताः vऋष्टिभिः स्वकीयैरायुधैः vशुभ्रासः शुभ्राः शोभमानाः उतशब्दश्चार्थे । vअञ्जिषु आभरणेषु vप्रियाः च हे vभरतस्य vसूनवः सर्वस्य जगतो भर्तू रुद्रस्य पुत्राः vदिवो vनरः दिवोऽन्तरिक्षस्य नेतारः एवंभूता हे मरुतस्ते यूयं vबर्हिः आस्तीर्णे बर्हिषि vआसद्य उपविश्य vपोत्रात् पोतुर्यागात् vसोमम् vआ vपिबत ॥

तृतीयसवने ‘ अमेव नः ’ इत्येषा नेष्टुः प्रस्थितयाज्या च । तथा च सूत्रितम्—‘ अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनेन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

अ॒मेव॑ नः सुह॒वा आ हि गन्त॑न॒ नि ब॒र्हिषि॑ सदतना॒ रणि॑ष्टन ।
अथा॑ मन्दस्व जुजुषा॒णो अन्ध॑स॒स्त्वष्ट॑र्दे॒वेभि॒र्जनि॑भिः सु॒मद्ग॑णः ॥ ३ ॥

अ॒माऽइ॑व । न॒ः । सु॒ऽह॒वाः । आ । हि । गन्त॑न । नि । ब॒र्हिषि॑ । स॒द॒त॒न॒ । रणि॑ष्टन ।
अथ॑ । म॒न्द॒स्व॒ । जु॒जु॒षा॒णः । अन्ध॑सः । त्वष्ट॑ः । दे॒वेभिः॑ । जनि॑ऽभिः । सु॒मत्ऽग॑णः ॥३॥

इवशब्दोऽवधारणे । हे vसुहवाः शोभनाह्वानास्त्वष्टृप्रभृतयः vनः अस्मान् vअमेव सहैव vआ vगन्तन आगच्छत ॥ गमेश्छान्दसः शपो लुक् । ‘ तप्तनप्तनथनाश्च ’ इति तनबादेशः । हिशब्दः पूरणः ॥ आगत्य च vबर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे vनि vसदतन निषण्णा भवत ॥ सदेश्छान्दसः सीदादेशाभावः ॥ उपविश्य च vरणिष्टन रमध्वम् ॥ रण शब्दार्थः । अत्र क्रीडायां वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माच्छान्दसो लुङ् । पूर्ववत्तनबादेशः ॥ vअथ अनन्तरं हे vत्वष्टः vदेवेभिः अन्यैर्देवैः vजनिभिः देवपत्नीभिश्च vसुमद्गणः शोभनगणस्त्वम् vअन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । सोमलक्षणमन्नं vजुजुषाणः सेवमानः vमन्दस्व तृप्तो भव ॥

आ व॑क्षि दे॒वाँ इ॒ह वि॑प्र॒ यक्षि॑ चो॒शन्हो॑त॒र्नि ष॑दा॒ योनि॑षु त्रि॒षु ।
प्रति॑ वीहि॒ प्रस्थि॑तं सो॒म्यं मधु॒ पिबाग्नी॑ध्रा॒त्तव॑ भा॒गस्य॑ तृप्णुहि ॥ ४ ॥

आ । व॒क्षि॒ । दे॒वान् । इ॒ह । वि॒प्र॒ । यक्षि॑ । च॒ । उ॒शन् । हो॒त॒ः । नि । स॒द॒ । योनि॑षु । त्रि॒षु ।
प्रति॑ । वी॒हि॒ । प्रऽस्थि॑तम् । सो॒म्यम् । मधु॑ । पिब॑ । आग्नी॑ध्रात् । तव॑ । भा॒गस्य॑ । तृ॒प्णु॒हि॒ ॥४॥

---

[1] ख-ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न-व–‘ सः ’ नास्ति ।

हे ᵛविप्र मेधाविन्नग्ने ᵛदेवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् ᵛआ ᵛवक्षि आवह । ᵛयक्षि ᵛच तान् यज च । हे ᵛहोतः देवानामाह्वातस्त्वं च ᵛउशन् अस्मदीयं काममयमानः सन् ᵛत्रिषु ᵛयोनिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिलक्षणेषु ᵛनि[1] ᵛपद[1] उपविश । उपविश्य च ᵛप्रस्थितं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रत्यानीतं ᵛसोम्यं सोममयं ᵛमधु ᵛप्रति ᵛवीहि प्रतिकामयस्व । कामयित्वा च ᵛआग्नीध्रात् अग्नीध्रयागात्[2] सोमं ᵛपिब । पीत्वा च ᵛतव ᵛभागस्य त्वदीयेन भागेन ᵛतृप्णुहि तृप्तो भव ॥

ए॒ष स्य ते᳚ त॒न्वो᳚ नृम्ण॒वर्ध᳚न॒ः सह॒ ओजः॑ प्र॒दिवि᳚ बा॒ह्वोर्हि॒तः ।
तुभ्यं᳚ सु॒तो म॑घव॒न्तुभ्य॒मामृ॑त॒स्त्वम॑स्य॒ ब्राह्म॑णा॒दा तृ॒पत्पि᳚ब ॥ ५ ॥

ए॒षः । स्यः । ते॒ । त॒न्वः॑ । नृ॒म्ण॒ऽवर्ध॑नः । सहः॑ । ओजः॑ । प्र॒ऽदिवि॑ । बा॒ह्वोः । हि॒तः ।
तुभ्य॑म् । सु॒तः । म॒घ॒ऽव॒न् । तुभ्य॑म् । आऽभृ॑तः । त्वम् । अ॒स्य॒ । ब्राह्म॑णात् । आ । तृ॒पत् । पि॒ब ॥५॥

हे इन्द्र ᵛस्यः सः ᵛएषः सोमः ᵛते तव ᵛतन्वः शरीरस्य ᵛनृम्णवर्धनः बलस्य वर्धकः । तुभ्यं सुत इत्युत्तरत्र संबन्धः । येन सोमेन ᵛप्रदिवि पुराणे त्वयि ᵛबाह्वोः हस्तयोः ᵛसहः परेषामभिभवनलक्षणं सामर्थ्यम् ᵛओजः तत्कारणभूतं बलं च ᵛहितः निहितं भवति ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛतुभ्यं त्वदर्थं तादृशः सोमः ᵛसुतः अध्वर्युभिरभिषुतः । ᵛतुभ्यं होतुम् ᵛआभृतः उत्तरवेद्यां प्रत्याहृतश्च । ᵛअस्य इमं सोमं ᵛब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिनो यागात् ᵛतृपत् तृप्यन् ᵛत्वम् ᵛआ ᵛपिब आभिमुख्येन पिब ॥ ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् अस्य इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

जु॒षेथां᳚ य॒ज्ञं बोध॑तं᳚ हव॑स्य मे स॒त्तो होता॑ नि॒विदः॑ पू॒र्व्या अनु॑ ।
अच्छा॒ राजा॑ना॒ नम॑ एत्या॒वृतं᳚ प्रशा॒स्त्रादा पि॑बतं᳚ सो॒म्यं मधु॑ ॥ ६ ॥

जु॒षेथा॑म् । य॒ज्ञम् । बोध॑तम् । हव॑स्य । मे॒ । स॒त्तः । होता॑ । नि॒ऽविदः॑ । पू॒र्व्याः । अनु॑ ।
अच्छ॑ । राजा॑ना । नमः॑ । ए॒ति॒ । आ॒ऽवृत॑म् । प्र॒ऽशा॒स्त्रात् । आ । पि॒ब॒त॒म् । सो॒म्यम् । मधु॑ ॥६॥

हे मित्रावरुणौ मदीयमिमं ᵛयज्ञं ᵛजुषेथां सेवेथाम् । ᵛमे मम ᵛहवस्य हवमाह्वानम् ॥ पूर्ववत् कर्मणि षष्ठी ॥ ᵛबोधतम् अवगच्छतम् । तथा ᵛसत्तः निषण्णः अस्मदीयः ᵛहोता ᵛपूर्व्याः चिरंतनीः ᵛनिविदः । वाङ्नामैतत् । शस्त्रलक्षणा वाचः ᵛअनु शंसतीति शेषः । उद्गातृभिः कृतस्य स्तोत्रस्यानुगुण्येनाज्यादीनि शस्त्राणि शंसतीत्यर्थः । अपि च ᵛनमः सोमलक्षणमन्नम् ᵛआवृतम् ऋत्विग्भिर्वेष्टितं ᵛराजाना राजमानौ युवाम् ᵛअच्छ आभिमुख्येन ᵛएति गच्छति प्राप्नोति । तादृशं ᵛसोम्यं सोममयं ᵛमधु मादकं हविः ᵛप्रशास्त्रात् प्रशास्तुर्यागात् ᵛआ ᵛपिबतम् आभिमुख्येन पिबतम् ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण[3]
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

१. ख-ग-ण-त-थ-म—निषीद । २. क-ञ-म—आग्नीध्रयागात्; ख-ग-ण१-न-व—अग्नीधो यागात् ।
३. क-म—सायणामात्येन; त—सायणार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ द्वितीयाष्टकस्याष्टमोऽध्याय आरभ्यते । द्वितीयमण्डलस्य चतुर्थानुवाके 'मन्दस्व' इति षडृचं पञ्चमं सूक्तं गार्त्समदम् । 'मन्दस्व' इत्यनुक्रान्तम् । पूर्वत्र 'ऋतव्यं तु जागतं तु' इति तुशब्दप्रयोगादिदमपि जागतमृतव्यम् । तत्राद्याश्चतस्र ऋचो द्रविणोदोदेवताकाः पञ्चम्याश्विनी षष्ठ्याग्नेयी । दशरात्रे षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु प्रैषानृक्शिरस्कान् कृत्वा तैः प्रैषैः प्रेषितव्यं यष्टव्यं च । तत्र सप्तमादीनां प्रैषाणामुपरिष्टात् 'मन्दस्व' इत्याद्याः षडृचः क्रमेण प्रक्षेपणीयाः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

मन्द॑स्व हो॒त्राद॑नु॒ जोष॒मन्ध॒सोऽध्व॑र्यवः॒ स पू॒र्णां व॑ष्ट्या॒सिच॑म् ।
तस्मा॑ ए॒तं भ॑रत तद्व॒शो द॒दिर्हो॒त्रात्सोमं॑ द्रविणोदः॒ पिब॑ ऋ॒तुभिः॑ ॥ १ ॥

मन्द॑स्व । हो॒त्रात् । अनु॑ । जोष॑म् । अन्ध॑सः । अध्व॑र्यवः । सः । पू॒र्णाम् । व॒ष्टि॒ । आ॒ऽसिच॑म् ।
तस्मै॑ । ए॒तम् । भ॒र॒त॒ । त॒त्ऽव॒शः । द॒दिः ।
हो॒त्रात् । सोम॑म् । द्र॒वि॒णः॒ऽदः॒ । पिब॑ । ऋ॒तुऽभिः॑ ॥ १ ॥

हे द्रविणोदः द्रविणसो धनस्य दातः एतन्नामक देव vअन्धसः देवानामन्नरूपस्य सोमस्य सोमेन vहोत्रात् होतृकर्तृकाद्यागात् vअनु vजोषं प्रीतिमनु vमन्दस्व । हे vअध्वर्यवः vसः द्रविणोदाः vपूर्णां संपूर्णाम् vआसिचं सिच्यमानाहुतिं vवष्टि कामयते । अतः vतस्मै द्रविणोदसेऽग्नये vएतं सोमं vभरत प्रापयत । vतद्वशः तत्कामो द्रविणोदाः vददिः दाता युष्माकमभीष्टफलस्य दाता भवतीति शेषः । किंच हे vद्रविणोदः vहोत्रात् होतुर्यागात् vऋतुभिः इषमासाभिमानिभिर्ऋतुदेवैः सह vसोमं vपिब ॥

यमु॒ पूर्व॒महु॑वे॒ तमि॒दं हु॑वे॒ सेदु॒ हव्यो॑ द॒दिर्यो नाम॒ पत्य॑ते ।
अ॒ध्व॒र्युभिः॒ प्रस्थि॑तं सो॒म्यं मधु॑ पो॒त्रात्सोमं॑ द्रविणोदः॒ पिब॑ ऋ॒तुभिः॑ ॥ २ ॥

यम् । ऊँ॒ इति॑ । पूर्व॑म् । अहु॑वे । तम् । इ॒दम् । हु॒वे॒ ।
सः । इत् । ऊँ॒ इति॑ । हव्य॑ः । द॒दिः । यः । नाम॑ । पत्य॑ते ।
अ॒ध्व॒र्युऽभिः॑ । प्रऽस्थि॑तम् । सो॒म्यम् । मधु॑ ।
पो॒त्रात् । सोम॑म् । द्र॒वि॒णः॒ऽदः॒ । पिब॑ । ऋ॒तुऽभिः॑ ॥ २ ॥

हे द्रविणोदः vयमु यं त्वामेव vपूर्वं होतृकर्तृके सोमयागे vअहुवे आहूतवानस्मि vइदं संप्रति vतं तमेव पोतृकर्तृके सोमयागे vहुवे आह्वयामि । vसेत् स एव द्रविणोदाः vहव्यः ह्वातव्यः ॥

ᵛउ इति पूरणे । ᵛददिः अभीष्टफलस्य दाता ᵛयो ᵛनाम यः खलु ᵛपत्यते देवतात्वेनेष्टे तस्मै द्रविणोदसे ᵛसोम्यं सोमात्मकं ᵛमधु ᵛअध्वर्युभिः ᵛप्रस्थितं प्रणीतमासीत् । हे ᵛद्रविणोदः ᵛपोत्रात् पोतुर्यागात् ᵛऋतुभिः ऊर्जसंज्ञकैः सह ᵛसोमं ᵛपिब ॥

मेद्य॑न्तु ते॒ वह्न॑यो॒ येभि॒रीय॒सेऽरि॑षण्यन्वीळयस्वा वनस्पते ।
आ॒यूया॑ धृष्णो अभि॒गूर्या॒ त्वं ने॒ष्ट्रात्सोम॑ं द्रविणोद॒ः पिब॑ ऋ॒तुभि॑ः ॥ ३ ॥

मेद्य॑न्तु । ते॒ । वह्न॑यः । येभि॑ः । ईय॑से । अरि॑षण्यन् । वी॒ळ॒य॒स्व॒ । व॒न॒स्प॒ते॒ ।
आ॒ऽयूय॑ । धृ॒ष्णो॒ इति॑ । अ॒भि॒ऽगूर्य॑ । त्वम् । ने॒ष्ट्रात् । सोम॑म् । द्र॒वि॒ण॒ःऽद॒ः । पिब॑ । ऋ॒तुऽभि॑ः ॥ ३ ॥

हे ᵛद्रविणोदः ᵛयेभिः यैर्वाहैः ᵛईयसे प्राप्नोषि । ᵛते तव ‘ वह्नयो वोढारः ’ (निरु. ८. ३) इति यास्केनोक्तत्वात् । ते ᵛमेद्यन्तु तृप्यन्तु । हे ᵛवनस्पते वनानां पते ᵛअरिपण्यन् अहिंसन् ᵛवीळयस्व दृढीभव । हे ᵛधृष्णो धर्षक ᵛत्वम् ᵛआयूय आगत्य ᵛअभिगूर्य उद्यम्य ᵛनेष्ट्रात् नेष्टुर्यागात् ᵛऋतुभिः सहःसंज्ञकैः सह ᵛसोमं ᵛपिब ॥

अपा॑द्धो॒त्रादु॒त पो॒त्राद॑मत्तो॒त ने॒ष्ट्राद॑जुषत॒ प्रयो॑ हि॒तम् ।
तु॒रीयं॒ पात्र॒ममृ॑क्त॒मम॑र्त्यं द्रविणो॒दाः पि॑बतु द्राविणो॒दसः॑ ॥ ४ ॥

अपा॑त् । हो॒त्रात् । उ॒त । पो॒त्रात् । अ॒म॒त्त॒ । उ॒त । ने॒ष्ट्रात् । अ॒जु॒ष॒त॒ । प्रय॑ः । हि॒तम् ।
तु॒रीय॑म् । पात्र॑म् । अमृ॑क्तम् । अम॑र्त्यम् । द्र॒वि॒ण॒ःऽदाः । पि॒ब॒तु॒ । द्रा॒वि॒ण॒ःऽद॒सः ॥ ४ ॥

अच्छावाकस्येयम् । यो द्रविणोदाः ᵛहोत्रात् होतुर्यागात् सोमम् ᵛअपात पीतवान् । ᵛउत किंच ᵛपोत्रात् पोतुर्यागात् ᵛअमत्त सोमं पीत्वा अमाद्यत् । ᵛउत अपि च ᵛनेष्ट्रात् नेष्टुर्यागात् ᵛहितं दत्तं ᵛप्रयः देवानामन्नरूपं सोमम् ᵛअजुषत असेविष्ट । सः ᵛद्राविणोदसः हवीरूपद्रविणस्य प्रदातृभ्य ऋत्विग्भ्यो हितः ॥ ‘ ऋत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति[1] ’ (निरु. ८. २) इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ तादृशः ᵛद्रविणोदाः ᵛअमृक्तं दशापवित्रेण अमृष्टम् ᵛअमर्त्यम् अमरणसाधनं ᵛतुरीयं ᵛपात्रं चतुर्थपात्रस्थं सोमं ᵛपिबतु ॥

अ॒र्वाञ्च॑म॒द्य य॒य्यं॑ नृ॒वाह॑णं॒ रथं॑ युञ्जाथामि॒ह वां॑ वि॒मोच॑नम् ।
पृ॒ङ्क्तं ह॒वींषि॒ मधु॒ना हि कं॑ ग॒तमथा॒ सोमं॑ पिबतं वाजिनीवसू ॥ ५ ॥

अ॒र्वाञ्च॑म् । अ॒द्य । य॒य्य॑म् । नृ॒ऽवाह॑नम् । रथ॑म् । यु॒ञ्जा॒था॒म् । इ॒ह । वा॒म् । वि॒ऽमोच॑नम् ।
पृ॒ङ्क्तम् । ह॒वींषि॑ । मधु॑ना । आ । हि । क॒म् । ग॒तम् ।
अथ॑ । सोम॑म् । पि॒ब॒त॒म् । वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू ॥ ५ ॥

---

[1] ख-ण-थ-म—जनयान्ति च ।

हे अश्विनौ ᵛअद्य अस्मिन्नहनि ᵛयय्यं ययिं गन्तारं ᵛनृवाहणं नेत्रोर्युवयोर्वोढारम् ᵛइह यं ᵛवां युवयोः ᵛविमोचनं विमोचयितारं ᵛरथम् ᵛअर्वाञ्चं यथा अर्वाक् भवति तथा ᵛयुञ्जाथाम् किंच ᵛमधुना स्वादुरसेन ᵛहवींषि ᵛपृङ्क्तं संयोजयतम् । अथ च ᵛआ ᵛगतम् आगच्छतम् ॥ ᵛहि ᵛकम् इति पूरणे ॥ ᵛअथ अनन्तरं हे ᵛवाजिनीवसू । वाज एव वाजिनी । अन्नेन वासयितारौ बलव वा ᵛसोमं ᵛपिबतम् ॥

जोष्य॑ग्ने स॒मिधं॒ जोष्याहु॑तिं॒ जोषि॒ ब्रह्म॒ जन्यं॒ जोषि॑ सुष्टु॒तिम् ।
विश्वे॑भि॒र्विश्वाँ॑ ऋ॒तुना॑ वसो म॒ह उ॒शन्दे॒वाँ उ॑श॒तः पा॑यया ह॒विः ॥ ६ ॥

जोषि॑ । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइध॑म् । जोषि॑ । आऽहु॑तिम् । जोषि॑ । ब्रह्म॑ । जन्य॑म् । जोषि॑ । सु॒ऽस्तु॒तिम् ।
विश्वे॑भिः । विश्वा॑न् । ऋ॒तुना॑ । व॒सो॒ इति॑ । म॒हः ।
उ॒शन् । दे॒वान् । उ॒श॒तः । पा॒य॒य॒ । ह॒विः ॥ ६ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛसमिधं ᵛजोषि जुषस्व । ᵛआहुतिं[1] ᵛजोषि जुषस्व । ᵛब्रह्म शस्त्रं ᵛजन्यं जनेभ्यो हितं ᵛजोषि जुषस्व । ᵛसुष्टुतिं शोभनस्तोत्रं ᵛजोषि जुषस्व । किंच ᵛवसो सर्वेषामावासभूत हे अग्ने ᵛउशतः कामयमानान् ᵛमहः महतः ᵛविश्वान् सर्वान् ᵛदेवान् ᵛउशन् कामयमानस्त्वम् ᵛऋतुना तपस्यसंज्ञकेन सह तथा ᵛविश्वेभिः सर्वैर्देवैः सह ᵛहविः हवीरूपं सोमं ᵛपायय ॥ ॥ १ ॥

'उदु ष्यः' इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका—'उदु ष्य एकादश सावित्रम्' इति । व्यूढे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे एतत्सूक्तं सावित्रनिविद्धानीयम् । 'व्यूळ्हश्चेत्' इति खण्डे सूत्रितं—'षष्ठस्योदु ष्य देव इति गार्त्समदम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ।

उदु॒ ष्य दे॒वः स॑वि॒ता स॒वाय॑ शश्वत्त॒मं तद॑पा॒ वह्नि॑रस्थात् ।
नू॒नं दे॒वेभ्यो॒ वि हि धाति॒ रत्न॒मथाभ॑जद्वी॒तिहो॑त्रं स्व॒स्तौ ॥ १ ॥

उत् । ऊँ॒ इति॑ । स्यः । दे॒वः । स॒वि॒ता । स॒वाय॑ । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् । तत्ऽअ॑पाः । वह्निः॑ । अ॒स्था॒त् ।
नू॒नम् । दे॒वेभ्यः॑ । वि । हि । धाति॑ । रत्न॑म् । अथ॑ । आ । अ॒भ॒ज॒त् । वी॒तिऽहो॑त्रम् । स्व॒स्तौ ॥ १ ॥

ᵛस्यः सः ᵛदेवः द्योतमानः ᵛसविता ᵛसवाय लोकानां प्रसवाय अनुज्ञायै[2] ᵛशश्वत्तमं प्रतिदिनम् ᵛउत् ᵛअस्थात् उत्तिष्ठति । कीदृशः सविता । ᵛतदपाः तत्प्रसवकर्मा ॥ 'अपः अप्नः' (नि. २. १. १) इति कर्मनामसु पाठात् ॥ ᵛवह्निः वोढा जगताम् । किंच ᵛनूनं संप्रति ᵛदेवेभ्यः स्तोतृभ्यः ᵛरत्नं धनं ᵛवि ᵛहि ᵛधाति प्रयच्छति । ᵛहि इति पूरणे । ᵛअथ अपि च ᵛवीतिहोत्रं कान्तयज्ञं यजमानं ᵛस्वस्तौ अविनाशे क्षेमे ᵛअभजत् भागिनं करोतु । यद्यपि स्वस्तिशब्दः विभक्त्यन्तनिर्दिष्टः[3] शब्दपरः[3] तथापि अपर्यवसानादर्थपरो भवति ॥

---

[1] म—आहुतिं पुरोडाशसोमादिकान् । [2] ख-ग-च-ण१—अनुज्ञानाय । [3] ख-ग-च-ण-ण१-न-व—°निर्दिष्टशब्दः परः ।

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति ।
आपश्चिदस्य व्रत आ निमृग्रा अयं चिद्वातो रमते परिज्मन् ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुऽपाणिः । सिसर्ति ।
आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निऽमृग्राः । अयम् । चित् । वातः । रमते । परिऽज्मन् ॥२॥

ᵛदेवः द्योतमानः सविता ᵛपृथुपाणिः महत्करः[1] ᵛविश्वस्य ᵛश्रुष्टये जगतः सुखाय ᵛऊर्ध्वः उद्गतः सन् ᵛबाहवा बाहू ᵛप्र ᵛसिसर्ति प्रसारयति । ᵛआपश्चित् आपोऽपि ᵛअस्य ᵛव्रते प्रसवाख्ये कर्मणि सति । ‘ व्रतं कर्वरम् ’ (नि. २. १. ७) इति तन्नामसु पाठात् । ᵛआ स्यन्दन्त इति शेषः । ताश्च ᵛनिमृग्राः नितरां शोधयित्र्यो गङ्गादिरूपेण जगत्पावयन्तीत्यर्थः । ᵛअयं ᵛचिद्वातः अयमपि वायुः ᵛपरिज्मन् परितो गते व्याप्तेऽन्तरिक्षे ᵛरमते[2] ॥

आशुभिश्चिद्यान्वि मुचाति नूनमरीरमदतमानं चिदेतोः ।
अह्यर्षूणां चिन्न्ययाँ अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात् ॥ ३ ॥

आशुऽभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनम् । अरीरमत् । अतमानम् । चित् । एतोः ।
अह्यर्षूणाम् । चित् । नि । अयान् । अविष्याम् ।
अनु । व्रतम् । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥ ३ ॥

ᵛयान् गच्छन् सविता ᵛआशुभिश्चित् शीघ्रगामिभिरपि रश्मिभिः ᵛवि ᵛमुचाति विमुच्यते । ᵛनूनम् इति पूरणः । ᵛअतमानं ᵛचित् सततं गच्छन्तमपि जनम् ᵛएतोः गमनात् ᵛअरीरमत् उपरमयति । किंच ᵛअह्यर्षूणाम् । अहिमाहन्तारं शत्रुमर्षन्त्यभिगच्छन्तीत्यह्यर्षवः । तेषामपि ᵛअविष्यां गमनेच्छां ᵛन्ययान् नियच्छति । ᵛसवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य ᵛव्रतं कर्म ᵛअनु पश्चात् ᵛमोकी रात्रिः । ‘ मोकी शोकी ’ (नि. १. ७. १८) इति रात्रिनामसु पाठात् । ᵛआगात् आगच्छति । सवितुश्चेष्टोपरतौ रात्रिरागच्छतीति यावत् ॥

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती मध्या कर्तोर्न्यधाच्छक्म धीरः ।
उत्संहायास्थाद्व्यृतूँरदर्धररमतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

पुनरिति । सम् । अव्यत् । विऽततम् । वयन्ती । मध्या । कर्तोः । नि । अधात् । शक्म । धीरः ।
उत् । सम्ऽहाय । अस्थात् । वि । ऋतून् । अदर्धः ।
अरमतिः । सविता । देवः । आ । अगात् ॥ ४ ॥

---

[1] झ१-बृहत्करः । [2] क-झ-झ१-म-रमयते ।

ᵛवयन्ती वस्त्रं वयन्ती नारीव रात्रिः ᵛविततम् आलोकं ᵛपुनः ᵛसमव्यत् संवेष्टयते[1] । पुनःशब्दः पूर्वेद्युरप्येवमकार्षीदिति द्योतयति । ᵛधीरः प्रज्ञोऽपि सर्वो लोकः ᵛकर्तोः क्रियमाणं कर्म ॥ ‘ कर्तोः कर्तवै ’ (नि. २. १. १८) इति तन्नामसु पाठात् ॥ ᵛशक्म कर्तुं शक्यमपि ᵛमध्या मध्ये उपक्रान्तं कर्मापरिसमाप्यैवेत्यर्थः । ᵛन्यधात् निहितवान् । सवितर्युपरते इति शेषः । सर्वो लोकः ᵛसंहाय शय्यां विहाय ᵛउत् ᵛअस्थात् । अवशिष्टं कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठति ॥ संपूर्वो जहातिः शय्यापरित्यागे वर्तते । तथा च श्रूयते–‘ कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः ’ (ऐ. ब्रा. ७. १५) इति । ᵛसविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः ᵛअरमतिः अनुपरतिः ᵛदेवः द्योतमानः ᵛआगात् आगच्छति । उदेतीति यावत् । ᵛऋतून् कालविशेषांश्च ᵛवि ᵛअदर्दः विदारयति ॥

नानौकां॑सि॒ दु॒र्यो॒ विश्व॒मायु॒र्वि ति॑ष्ठते प्रभ॒वः शोको॑ अ॒ग्नेः ।
ज्येष्ठं॑ मा॒ता सू॒नवे॑ भा॒गमाधा॒दन्व॑स्य॒ केत॑मिषि॒तं स॑वि॒त्रा ॥ ५ ॥

नाना॑ । ओकां॑सि । दुर्यः॑ । विश्व॑म् । आयुः॑ । वि । ति॒ष्ठ॒ते॒ । प्र॒ऽभ॒वः । शोकः॑ । अ॒ग्नेः ।
ज्येष्ठ॑म् । मा॒ता । सू॒नवे॑ । भा॒गम् । आ । अ॒धा॒त् । अनु॑ । अ॒स्य॒ । केत॑म् । इ॒षि॒तम् । स॒वि॒त्रा ॥५॥

ᵛप्रभवः प्रभूतः ᵛअग्नेः ᵛशोकः तेजः ᵛदुर्यः गृह्यो गृहे भवः ᵛनानौकांसि यजमानानां पृथग्भूतान् गृहान् ᵛवि ᵛतिष्ठते अधितिष्ठति । ᵛविश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति ॥ ‘ आयुः सूनृता ’ (नि. २. ७. २३) इत्यन्ननामसु पाठात् ॥ ᵛमाता उषाः ᵛसवित्रा ᵛअनु ᵛइषितं प्रेषितम् ᵛअस्य ᵛकेतं प्रज्ञापकमग्नेः ᵛज्येष्ठं प्रथममग्निहोत्राख्यं ᵛभागं ᵛसूनवे अग्नये ᵛआधात् आदधाति ॥ ॥ २ ॥

स॒माव॑वर्ति॒ विष्ठि॑तो जिगी॒षुर्विश्वे॑षां॒ काम॒श्चर॑ताम॒माभू॑त् ।
शश्वाँ॑ अ॒पो विकृ॑तं हि॒त्व्यागा॒दनु॑ व्र॒तं स॑वि॒तुर्दैव्य॑स्य ॥ ६ ॥

स॒म्ऽआव॑वर्ति । विऽस्थि॑तः । जि॒गी॒षुः । विश्वे॑षाम् । कामः॑ । चर॑ताम् । अ॒मा । अ॒भू॒त् ।
शश्वा॑न् । अपः॑ । विऽकृ॑तम् । हि॒त्वी । आ । अ॒गा॒त् । अनु॑ । व्र॒तम् । स॒वि॒तुः । दैव्य॑स्य ॥६॥

ᵛजिगीषुः विजयेच्छुः[2] योद्धा ᵛविष्ठितः युद्धार्थं प्रस्थितः ᵛसमाववर्ति समावर्तयति । ᵛविश्वेषां सर्वेषां ᵛचरतां जङ्गमानाम् ᵛअमा । ‘ अमा दमे ’ (नि. ३. ४. ११) इति गृहनामसु पाठात् । गृहं प्रति ᵛकामः ᵛअभूत् भवति । ᵛशश्वान् नित्यं कर्मरतः ᵛअपः कर्म ᵛविकृतम् अर्धकृतं ᵛहित्वी हित्वा ᵛआगात् गृहमागच्छति । एतत्सर्वं ᵛदैव्यस्य दिवि भवस्य ᵛसवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य ᵛव्रतम् अस्तमयाख्यं कर्म ᵛअनु जायते इत्यर्थः ॥

---

१. ज्ञ-म–संचेष्टयते । २. म–विजयमिच्छुः ।

त्वया॑ हि॒तमप्य॑म॒प्सु भा॒गं धन्वान्वा मृ॑ग॒यसो॒ वि त॑स्थुः ।
वना॑नि॒ विभ्यो॒ नकि॑रस्य॒ तानि॑ व्र॒ता दे॒वस्य॑ सवि॒तुर्मि॑नन्ति ॥ ७ ॥

त्वया॑ । हि॒तम् । अप्य॑म् । अ॒प्ऽसु । भा॒गम् । धन्व॑ । अनु॑ । आ । मृ॒ग॒यसः॑ । वि । त॒स्थुः॒ ।
वना॑नि । विऽभ्यः॑ । नकिः॑ । अ॒स्य॒ । तानि॑ । व्र॒ता । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । मि॒न॒न्ति॒ ॥ ७ ॥

हे सवितः ᵛत्वया ᵛअप्सु अन्तरिक्षे । ‘आपः पृथिवी’ (नि. १. ३. ८) इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । जलाधारे[1] वा ᵛहितं निहितम् ᵛअप्यम् अपां संबन्धिनं ᵛभागं ᵛधन्वानु निर्जलप्रदेशेष्वरण्येषु ᵛमृगयसः मृगयमाणा मृगाः ᵛआ समन्तात् ᵛवि ᵛतस्थुः अधितिष्ठन्ति । किंच ᵛवनानि वृक्षाः[2] ᵛविभ्यः पक्षिभ्य आवासादिरूपेण त्वया भागो दत्तः । ᵛअस्य ᵛदेवस्य[3] ᵛसवितुः[3] ᵛतानि तादृशानि ᵛव्रता व्रतानि कर्माणि ᵛनकिः ᵛमिनन्ति केऽपि न हिंसन्ति ॥

या॒द्रा॒ध्यं१॒ वरु॑णो॒ योनि॒मप्य॒मनि॑शितं नि॒मिषि॒ जर्भु॑राणः ।
विश्वो॑ मार्ता॒ण्डो व्र॒जमा प॒शुर्गा॑त्स्थ॒शो जन्मा॑नि सवि॒ता व्याकः॑ ॥ ८ ॥

या॒त्ऽरा॒ध्य॑म् । वरु॑णः । योनि॑म् । अप्य॑म् । अनि॑ऽशितम् । नि॒ऽमिषि॑ । जर्भु॑राणः ।
विश्वः॑ । मा॒र्ता॒ण्डः । व्र॒जम् । आ । प॒शुः । गा॒त् ।
स्थ॒ऽशः । जन्मा॑नि । स॒वि॒ता । वि । आ । अ॒क॒रित्य॑कः ॥ ८ ॥

ᵛवरुणः ᵛयाद्राध्यं यातां गच्छतां राध्यं संराधनीयम्[4] ᵛअप्यम् आप्तुं योग्यम् ᵛअनिशितम् अतीक्ष्णम् । सुखकरमिति यावत् । ᵛयोनिं स्थानं ᵛनिमिषि निमेषे सवितुरस्तमये सति विश्रमार्थं प्राणिभ्यः प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रेर्निर्वाहकत्वात् । ᵛजर्भुराणः भृशं गच्छन् ᵛविश्वः सर्वः ᵛमार्ताण्डः मृताद्भिन्नात् अण्डादुत्पद्यमानः पक्षी ᵛआ ᵛगात् आगच्छति । विश्वः ᵛपशुः अपि ᵛव्रजं गोष्ठमागात् ᵛसविता प्रेरकः ᵛस्थशः स्थाने स्थाने ᵛजन्मानि जातानि भूतानि ᵛव्याकः पृथगकार्षीत् ॥

न यस्येन्द्रो॒ वरु॑णो॒ न मि॒त्रो व्र॒तम॑र्य॒मा न मि॒नन्ति॑ रु॒द्रः ।
नारा॑तय॒स्तमि॒दं स्व॒स्ति हु॒वे दे॒वं स॑वि॒तारं॒ नमो॑भिः ॥ ९ ॥

न । यस्य॑ । इन्द्रः॑ । वरु॑णः । न । मि॒त्रः । व्र॒तम् । अ॒र्य॒मा । न । मि॒नन्ति॑ । रु॒द्रः ।
न । अरा॑तयः । तम् । इ॒दम् । स्व॒स्ति । हु॒वे । दे॒वम् । स॒वि॒तार॑म् । नमः॑ऽभिः ॥ ९ ॥

ᵛयस्य सवितुर्देवस्य ᵛव्रतं प्रसवाख्यं कर्म ᵛइन्द्रः ᵛन मिनाति न हिनस्ति । ᵛवरुणः च ᵛन मिनाति । ᵛमित्रः च ᵛअर्यमा च न मिनाति । ᵛरुद्रः च ᵛन मिनाति । ᵛअरातयः असुराश्च ᵛन

---

[1] क-म-व-जलाधारेषु । [2] झ१-वृक्षादीन् । [3] क-झ१-ण-त-थ-न-म-व-ईशः [4] ग-राधनीयम् ।

vमिनन्ति ॥ मिनातीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ vतं vसवितारं सर्वस्य प्रेरकं vदेवं द्योतमानम् vइदम् इदानीं vनमोभिः अन्नरूपैर्हविर्भिः सह । 'नमः आयुः' (नि. २. ७. २२) इत्यन्ननामसु पाठात् । vस्वति क्षेमाय vहुवे स्तौमि ॥

भगं॒ धियं॑ वा॒जय॑न्त॒ः पुरं॑धि॒ं नरा॒शंसो॒ ग्नास्पति॑र्नो अव्याः ।
आ॒ये वा॒मस्य॑ संग॒थे र॑यी॒णां प्रि॒या दे॒वस्य॑ सवि॒तुः स्या॑म ॥ १० ॥

भग॑म् । धिय॑म् । वा॒जय॑न्तः । पुर॑म्ऽधिम् । नरा॒शंस॑ः । ग्नाःपति॑ः । न॒ः । अ॒व्या॒ः ।
आ॒ऽअ॒ये । वा॒मस्य॑ । स॒म्ऽग॒थे । र॒यीणाम् । प्रि॒याः । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । स्या॒म ॥ १० ॥

vभगं भजनीयं vधियं ध्यातव्यं vपुरंधिं पुरस्य धारयितारं बहुप्रज्ञं वा सवितारम् ॥ 'पुरंधिर्बहुधीः' (निरु. ६.१३) इति यास्कः ॥ vवाजयन्तः वाजिनं बलिनं कुर्वतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ vनः स्तुवतोऽस्मान् vनराशंसः नरैः शंसनीयः vग्नास्पतिः देवपत्नीनां पतिः छन्दसां पतिर्वा । तथा च श्रूयते–'छन्दांसि वै ग्नाः' इति, 'उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीः' (ऋ.सं.५.४६.८) इति च । सविता vअव्याः अव्यात् । किंच vवामस्य धनस्य vरयीणां पशूनां च । तथा च श्रूयते– 'पशवो वै रयिः' इति । vआये आगमने vसंगथे संगमने च निमित्ते vदेवस्य द्योतमानस्य vसवितुः प्रेरकस्य वयं vप्रियाः vस्याम भवेम ॥

अ॒स्मभ्यं॒ तद्दि॒वो अ॒द्भ्यः पृ॑थि॒व्यास्त्वया॑ द॒त्तं काम्यं॒ राध॒ आ गा॑त् ।
शं यत्स्तो॒तृभ्य॑ आ॒पये॒ भवा॑त्युरु॒शंसा॑य सवित॑र्जरि॒त्रे ॥ ११ ॥

अ॒स्मभ्य॑म् । तत् । दि॒वः । अ॒त्ऽभ्यः । पृथि॒व्याः । त्वया॑ । द॒त्तम् । काम्य॑म् । राध॑ः । आ । गा॒त् ।
शम् । यत् । स्तो॒तृऽभ्य॑ः । आ॒पये॑ । भवा॑ति । उ॒रु॒ऽशंसा॑य । स॒वि॒त॒रिति॑ । ज॒रि॒त्रे ॥ ११ ॥

हे सवितः vअस्मभ्यं vत्वया vदत्तं vतत् प्रसिद्धं vकाम्यं कमनीयं vराधः धनं vदिवः द्युलोकात् vअद्भ्यः अन्तरिक्षलोकात् vपृथिव्याः भूमेश्च vआ vगात् आगच्छतु । किंच vस्तोतृभ्यः स्तोतॄणाम् vआपये बन्धवे तद्वंशजाय vयत् धनं vशं सुखकरं vभवाति भवेत् vउरुशंसाय बहुस्तुतये vजरित्रे स्तोत्रे मह्यम् । 'जरिता कारुः' (नि. ३. १६. २) इति स्तोतृनामसु पाठात् । हे vसवितः तत्प्रयच्छ ॥ ॥ ३ ॥

'ग्रावाणेव' इत्यष्टर्चं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमाश्विनं 'ग्रावाणेवाष्टावाश्विनम्' इत्यनुक्रान्तत्वात् । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे पूर्वे पटलेऽस्य विनियोगः । सूत्रितं च–'ग्रावाणेवेळे द्यावापृथिवी' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरपीदं सूक्तम् । सूत्रितं च–'ग्रावाणेव नासत्याभ्यामिति त्रीणि' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

ग्रावा॑णेव॒ तदिद॑र्थं॒ जरे॑थे॒ गृध्रे॑व वृ॒क्षं नि॑धि॒मन्त॒मच्छ॑ ।
ब्र॒ह्माणे॑व वि॒दथ॑ उक्थ॒शासा॑ दू॒तेव॒ हव्या॒ जन्या॑ पुरु॒त्रा ॥ १ ॥

ग्रावा॑णाऽइव । तत् । इत् । अर्थ॑म् । ज॒रे॒थे॒ इति॑ । गृध्रा॑ऽइव । वृ॒क्षम् । नि॒धि॒ऽमन्त॑म् । अच्छ॑ ।
ब्र॒ह्माणा॑ऽइव । वि॒दथे॑ । उ॒क्थ॒ऽशसा॑ । दू॒ताऽइ॑व । हव्या॑ । जन्या॑ । पु॒रु॒ऽत्रा ॥ १ ॥

हे अश्विनौ ᵛग्रावाणेव अरातिं प्रति प्रेषितौ पाषाणाविव ᵛतत् ᵛअर्थम् । अर्तेर्धातोरर्थशब्दः । 'अर्थोऽर्तेः' (निरु. १. १८) इति यास्कः । तमरातिमित्यर्थः । ᵛइत् इति पूरणः । ᵛजरेथे जरयेथे अरातिं बाधेथाम् । यद्वा यथा गुरू ग्रावाणौ क्षिप्तौ तदानीमेव शीघ्रं गच्छतस्तथा तत् तमर्थं गन्तारं जरेथे । शीघ्रं गत्वा स्तुतमित्यर्थः । जरतिः स्तुतिकर्मा । किंच ᵛगृध्रेव गृध्राविव पक्षिणाविव ᵛवृक्षं फलितं वृक्षं ᵛनिधिमन्तं धनवन्तं यजमानम् ᵛअच्छ । आगच्छतमिति शेषः । ᵛविदथे यज्ञे । 'विदथः सवनम्' (नि. ३. १७. ५) इति यज्ञनामसु पाठात् । ᵛउक्थशासा[1] उक्थशंसितारौ ᵛब्रह्माणेव ब्राह्मणाविव ᵛजन्या जनपदेषु ᵛदूतेव राज्ञा प्रेषितौ दूताविव ᵛपुरुत्रा बहुभिः पुरुषैः ᵛहव्या ह्वातव्यौ युवाम् । अत्र उपमेयद्वित्वानुसारेण उपमानद्वित्वम् ॥

प्रा॒त॒र्यावा॑णा र॒थ्ये॑व वी॒राजे॑व य॒मा वर॒मा स॑चेथे ।
मेने॑इव त॒न्वा॒३॒॑ शुम्भ॑माने॒ दम्प॑तीव क्रतु॒विदा॒ जने॑षु ॥ २ ॥

प्रा॒तः॒ऽयावा॑ना । र॒थ्या॑ऽइव । वी॒रा । अ॒जाऽइ॑व । य॒मा । वर॑म् । आ । स॒चे॒थे॒ इति॑ ।
मेने॒ इ॒वेति॒ मेने॑ऽइव । त॒न्वा॑ । शुम्भ॑माने॒ इति॑ ।
दम्प॑तीइ॒वेति॒ दम्प॑तीऽइव । क्र॒तु॒ऽविदा॑ । जने॑षु ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ᵛप्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञार्थं गन्तारौ ᵛरथ्येव रथिनाविव वीरौ स्वकर्मणि शूरौ । ᵛअजेव अजाविव छागाविव ᵛयमा यमलौ । ᵛमेनेइव नार्याविव ᵛतन्वा शरीरेण ᵛशुम्भमाने शोभमानौ । ᵛदम्पतीव जायापती इव संगतौ ᵛजनेषु विषयेषु ᵛक्रतुविदा कर्मविदौ युवां ᵛवरं संभक्तारम् ᵛआ ᵛसचेथे आगच्छथः ॥

शृङ्गे॑व नः प्रथ॒मा गन्त॑म॒र्वाक्छ॒फावि॑व॒ जर्भु॑राणा॒ तरो॑भिः ।
च॒क्र॒वाके॑व॒ प्रति॒ वस्तो॑रुस्रा॒र्वाञ्चा॑ यातं र॒थ्ये॑व शक्रा ॥ ३ ॥

शृङ्गा॑ऽइव । न॒ः । प्र॒थ॒मा । ग॒न्त॒म् । अ॒र्वाक् । श॒फौऽइ॑व । जर्भु॑राणा । तरः॑ऽभिः ।
च॒क्र॒वा॒काऽइ॑व । प्रति॑ । वस्तोः॑ । उ॒स्रा॒ । अ॒र्वाञ्चा॑ । या॒त॒म् । र॒थ्या॑ऽइव । श॒क्रा॒ ॥ ३ ॥

---

[1] ण-थ-न-व–उक्थशासा ।

हे अश्विनौ ᵛशृङ्गेव पशोः शृङ्गे इव ᵛप्रथमा देवानां प्रथमौ ᵛशफाविव अश्वादेः खुराविव ᵛतरोभिः वेगैः ᵛजर्भुराणा भृशं गच्छन्तौ युवां ᵛनः अस्मान्प्रति ᵛअर्वाक् अभिमुखम् आ ᵛगन्तम् आगच्छतम् । किंच हे अश्विनौ ᵛवस्तोः ᵛप्रति अहः प्रति ᵛचक्रवाकेव चक्रवाकाविव हे ᵛउग्रा शत्रूणामुत्सारकौ गमनशीलौ वा ᵛरथ्येव रथिनाविव हे ᵛशक्रा स्वकर्मणि शक्तौ ᵛअर्वाञ्चा अस्मदभिमुखौ ᵛयातं गच्छतम् ॥

ना॒वेव॑ नः पारयतं यु॒गेव॒ नभ्ये॑व न उप॒धीव॑ प्र॒धीव॑ ।
श्वाने॑व नो॒ अरि॑षण्या त॒नूनां॒ खृग॑लेव वि॒स्रसः॑ पातम॒स्मान् ॥ ४ ॥

ना॒वाऽइ॑व । नः॒ । पा॒र॒य॒त॒म् । यु॒गाऽइ॑व । नभ्या॑ऽइव ।
नः॒ । उ॒प॒धी इ॒वेत्यु॑प॒धीऽइ॑व । प्र॒धी इ॒वेति॑ प्र॒धीऽइ॑व ।
श्वाना॑ऽइव । नः॒ । अरि॑षण्या । त॒नूना॑म् । खृग॑लाऽइव । वि॒ऽस्रसः॑ । पा॒त॒म् । अ॒स्मान् ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ ᵛनावेव नावाविव सिन्धून् ᵛनः अस्मान् दुर्गाणि ᵛपारयतम् । ᵛयुगेव यथा रथस्य युगे ᵛनभ्येव यथा च रथचक्रनाभिफलके । ᵛउपधीइव यथा तत्पार्श्वस्थे फलके ᵛप्रधीइव यथा वा चक्रबाह्यवलयौ रथं पारयतः तथा ᵛनः अस्मान् दुर्गाणि पारयतम् । किं च ᵛश्वानेव श्वानाविव यथा श्वानौ बाधकेभ्यो रक्षन्तौ तनोर्हिंसामपनयतः तथा ᵛनः अस्माकं ᵛतनूनाम् अङ्गानाम् अरिषण्यौ अहिंसकौ भवतम् । ᵛखृगलेव यथा तनुत्राणे तनुहिंसाया रक्षतः तथा ᵛविस्रसः जरायाः ᵛअस्मान् युवां ᵛपातम् ॥

वाते॑वाजु॒र्या न॒द्ये॑व री॒तिर॒क्षीइ॑व॒ चक्षु॒षा या॑तम॒र्वाक् ।
हस्ता॑विव त॒न्वे॒३॒॑ शंभ॑विष्ठा॒ पादे॑व नो नयतं॒ वस्यो॒ अच्छ॑ ॥ ५ ॥

वाता॑ऽइव । अ॒जु॒र्या । न॒द्या॑ऽइव । री॒तिः । अ॒क्षी इ॒वेत्य॒क्षी इ॑व । चक्षु॑षा । आ । या॒त॒म् । अ॒र्वाक् ।
हस्तौ॑ऽइव । त॒न्वे॑ । शम्ऽभ॑विष्ठा । पादा॑ऽइव । न॒ः । न॒य॒त॒म् । वस्यः॑ । अच्छ॑ ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ᵛवातेव वाताविव ᵛअजुर्या जरितुमशक्यौ ᵛनद्येव नद्याविव ᵛरीतिः ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ शीघ्रं गन्तारौ युवाम् । ᵛअक्षीइव अक्षिणी इव ᵛचक्षुषा दर्शनेन ᵛअर्वाक् अस्मदभिमुखम् ᵛआ ᵛयातम् आगच्छतम् । किं च हस्तेव हस्ताविव ᵛपादेव पादाविव ᵛतन्वे शरीराय ᵛशंभविष्ठा सुखस्य भावयितृतमौ युवां ᵛनः अस्मान् ᵛवस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् ᵛअच्छ प्रति ᵛनयतं प्रापयतम् ॥ ॥ ४ ॥

ओष्ठा॑विव॒ मध्वा॒स्ने वद॑न्ता॒ स्तना॑विव पिप्यतं जी॒वसे॑ नः ।
नासे॑व नस्त॒न्वो॑ रक्षि॒तारा॒ कर्णा॑विव सु॒श्रुता॑ भूतम॒स्मे ॥ ६ ॥

ओष्ठौ॑ऽइव । मधु॑ । आ॒स्ने । वद॑न्ता । स्तनौ॑ऽइव । पि॒प्य॒त॒म् । जी॒वसे॑ । न॒ः ।
नासा॑ऽइव । न॒ः । त॒न्वः॑ । र॒क्षि॒तारा॑ । कर्णौ॑ऽइव । सु॒ऽश्रुता॑ । भू॒त॒म् । अ॒स्मे इति॑ ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ᵛओष्ठाविव ᵛआस्ने आस्याय मधुररसवद्वचनं[1] वदन्तौ ᵛस्तनाविव ᵛनः अस्मान् ᵛजीवसे जीवनाय ᵛपिप्यतं प्याययतम् । किं च ᵛनासेव नासिके इव ᵛनः अस्माकं ᵛतन्वः तनोः ᵛरक्षितारा रक्षितारौ भूतं भवतम् । अपि च ᵛकर्णाविव ᵛअस्मे अस्माकं ᵛसुश्रुता सुश्रवणे युवां ᵛभूतं भवतम् ॥

हस्ते॑व श॒क्तिम॒भि सं॑द॒दी न॒ः क्षामे॑व न॒ः सम॑जत॒ं रजां॑सि ।
इ॒मा गिरो॑ अश्विना युष्म॒यन्ती॒ः क्ष्णोत्रे॑णेव॒ स्वधि॑ति॒ं सं शि॑शीतम् ॥ ७ ॥

हस्ता॑ऽइव । श॒क्तिम् । अ॒भि । सं॒द॒दी इति॑ स॒म्ऽद॒दी । न॒ः ।
क्षाम॑ऽइव । न॒ः । सम् । अ॒ज॒त॒म् । रजां॑सि ।
इ॒माः । गिर॑ः । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒ष्म॒ऽयन्ती॑ः । क्ष्णोत्रे॑णऽइव । स्वऽधि॑तिम् । सम् । शि॒शी॒त॒म् ॥७॥

हे अश्विनौ ᵛहस्तेव हस्ताविव ᵛशक्तिं सामर्थ्यं ᵛनः अस्माकम् ᵛअभि ᵛसंददी आभिमुख्येन सम्यक् प्रयच्छन्तौ भवतम् । किं च ᵛक्षामेव रोदसी इव ᵛरजांसि स्थानान्युदकानि वा । ‘ उदकं रज उच्यते ’ (निरु. ४. १९) इति यास्कः । ᵛनः अस्माकं ᵛसमजतं प्रेरयतम् । अपि च ᵛअश्विना हे अश्विनौ ᵛइमा ᵛगिरः अस्माभिः कृताः स्तुतीः ᵛयुष्मयन्तीः युवामिच्छन्तीः ᵛस्वधितिम् असिं ᵛक्ष्णोत्रेणेव तेजनशाणवत् ᵛसं ᵛशिशीतं सम्यक् तीक्ष्णीकुरुतम् ॥

ए॒तानि॑ वाम॑श्विना॒ वर्ध॑नानि॒ ब्रह्म॒ स्तोम॑ं गृत्सम॒दासो॑ अक्रन् ।
तानि॑ नरा जुजु॒षा॒णोप॑ यातं बृहद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीरा॑ः ॥ ८ ॥

ए॒तानि॑ । वा॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । वर्ध॑नानि । ब्रह्म॑ । स्तोम॑म् । गृ॒त्स॒ऽम॒दास॑ः । अ॒क्र॒न् ।
तानि॑ । न॒रा॒ । जु॒जु॒षा॒णा । उप॑ । या॒त॒म् । बृ॒ह॒त् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीरा॑ः ॥ ८ ॥

ᵛअश्विना हे अश्विनौ ᵛवां युवयोः ᵛएतानि ᵛवर्धनानि वृद्धिसाधनानि ᵛब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान् ᵛस्तोमं स्तोत्रं च ᵛगृत्समदासः गृत्समदाः ᵛअक्रन् अकुर्वन् । ᵛतानि ब्रह्माणि ᵛनरा नेतारौ ᵛजुजुषाणा भृशं प्रीयमाणौ युवाम् ᵛउप ᵛयातम् उपगच्छतम् । किं च ᵛसुवीराः शोभनपुत्रा वयं ᵛविदथे यज्ञे युवां ᵛबृहद्वदेम प्रभूतं स्तुमः ॥　　　॥ ५ ॥

‘ सोमापूषणा ’ इति षड्चमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सोमापूषदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं– ‘ सोमापूषणा षट् सोमापौष्णमन्त्योऽर्धर्चोऽप्यदितेः ’ इति । ‘ अवतु देव्यदितिः ’ इत्यस्य[2] अन्त्या- र्धर्चस्य अदितिर्देवता । सोमापौष्णे पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्रः क्रमेणानुवाक्या उत्तरास्तिस्रो याज्याः । ‘ अग्नीषोमौ ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ सोमापूषणा जनना रयीणाम् ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

---

[1] क-ञ-ञ१-ण-ण१-थ-न-म-व–मधुरस० । [2] म–इत्येतस्य ।

सोमा॑पूषणा॒ जन॑ना र॒यी॒णां जन॑ना दि॒वो जन॑ना पृथि॒व्याः ।
जा॒तौ विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य गो॒पौ दे॒वा अ॑कृण्वन्न॒मृत॑स्य॒ नाभि॑म् ॥ १ ॥

सोमा॑पूषणा । जन॑ना । र॒यी॒णाम् । जन॑ना । दि॒वः । जन॑ना । पृ॒थि॒व्याः ।
जा॒तौ । विश्व॑स्य । भुव॑नस्य । गो॒पौ । दे॒वाः । अ॒कृ॒ण्व॒न् । अ॒मृत॑स्य । नाभि॑म् ॥ १ ॥

ᵛसोमापूषणा हे सोमापूषणौ युवां ᵛरयीणां धनानां ᵛजनना जनयितारौ ᵛदिवः द्युलोकस्यापि ᵛजनना जनयितारौ ᵛपृथिव्याः प्रथितायाश्च जनयितारौ भवथः । किंच ᵛजातौ जातमात्रावेव युवां ᵛविश्वस्य ᵛभुवनस्य कृत्स्नस्य जगतः ᵛगोपौ गोप्तारौ ᵛदेवाः ᵛअमृतस्य अमरणस्य ᵛनाभिं हेतुम् ᵛअकृण्वन् अकार्षुः ॥

इ॒मौ दे॒वौ जाय॑मानौ जुषन्ते॒मौ तमां॑सि गूहता॒मजु॑ष्टा ।
आ॒भ्यामिन्द्रः॑ प॒क्वमा॒मास्व॒न्तः सो॑मापू॒षभ्यां॑ जनदु॒स्रिया॑सु ॥ २ ॥

इ॒मौ । दे॒वौ । जाय॑मानौ । जु॒षन्त॒ । इ॒मौ । तमां॑सि । गू॒ह॒ता॒म् । अजु॑ष्टा ।
आ॒भ्याम् । इन्द्रः॑ । प॒क्वम् । आ॒मासु॑ । अ॒न्तरिति॑ । सो॒मा॒पू॒षऽभ्या॑म् । ज॒न॒त् । उ॒स्रिया॑सु ॥२॥

ᵛइमौ सोमापूषणौ ᵛदेवौ द्योतमानौ ᵛजायमानौ उत्पन्नमात्रावेव ᵛजुषन्त सर्वे देवा अजुषन्त। सेवितवन्त इति यावत्। किंच ᵛइमौ सोमापूषणौ ᵛअजुष्टा असेव्यानि ᵛतमांसि सर्वस्य ᵛगूहतां नाशयतः। किंच ᵛआभ्याम् एताभ्यां ᵛसोमापूषभ्यां सह ᵛइन्द्रः ᵛआमासु तरुणीषु ᵛउस्रियासु गोषु ᵛअन्तः मध्ये ऊधःप्रदेशे ᵛपक्वं परिपक्वं पयः ᵛजनत् जनयति ॥

सोमा॑पूषणा॒ रज॑सो वि॒मानं॑ स॒प्तच॑क्रं॒ रथ॒मवि॑श्वमिन्वम् ।
वि॒षू॒वृतं॒ मन॑सा यु॒ज्यमा॑नं॒ तं जि॑न्वथो वृषणा॒ पञ्च॑रश्मिम् ॥ ३ ॥

सोमा॑पूषणा । रज॑सः । वि॒ऽमान॑म् । स॒प्तऽच॑क्रम् । रथ॑म् । अवि॑श्वऽमिन्वम् ।
वि॒षु॒ऽवृत॑म् । मन॑सा । यु॒ज्यमा॑नम् । तम् । जि॒न्व॒थः॒ । वृ॒ष॒णा॒ । पञ्च॑ऽरश्मिम् ॥ ३ ॥

ᵛवृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ ᵛसोमापूषणा हे सोमापूषणौ ᵛरजसः लोकस्य। ‘लोका रजांस्युच्यन्ते’ (निरु.४.१९) इति यास्कः। ᵛविमानं परिच्छेदकम्। सर्वमानम्[1] इत्यर्थः। ᵛसप्तचक्रं सप्तर्तुचक्रम्। त्रयोदशो मासः सप्तम ऋतुः। ‘अस्ति त्रयोदशो मासः’ (तै.सं.६.५.३.४) इति श्रुतेः। ᵛअविश्वमिन्वं विश्वस्यापरिच्छेद्यं ᵛविषुवृतं विष्वक् सर्वत्र परिवर्तमानं ᵛपञ्चरश्मिं पञ्चर्तुरश्मिम्। हेमन्तशिशिरयोः

---

[1] क-झ—सर्ववम्; झ१—सर्वभूतम्; ण-त-थ-न-व—सर्वमतम्; म—सर्वतम्।

समासेन ऋतवः पञ्च । तथा च श्रूयते–‘ द्वादश[1] मासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन ’ (ऐ. ब्रा. १. १) इति । ᵛमनसा ᵛयुज्यमानं मनोमात्रेण युज्यमानम् । ᵛतं प्रसिद्धं ᵛरथं ᵛजिन्वथः अस्मान्प्रति प्रेरयथः ॥

दिव्य१न्यः सदनं चक्र उच्चा पृथिव्यामन्यो अध्यन्तरिक्षे ।
तावस्मभ्यं पुरुवारं पुरुक्षुं रायस्पोषं वि ष्यतां नाभिमस्मे ॥ ४ ॥

दिवि । अन्यः । सदनम् । चक्रे । उच्चा । पृथिव्याम् । अन्यः । अधि । अन्तरिक्षे ।
तौ । अस्मभ्यम् । पुरुऽवारम् । पुरुऽक्षुम् ।
रायः । पोषम् । वि । स्यताम् । नाभिम् । अस्मे इति ॥ ४ ॥

ᵛअन्यः तयोरेकः पूषा ᵛउच्चा उच्चैरुच्छ्रिते ᵛदिवि द्युलोके ᵛसदनं स्थानं ᵛचक्रे चकार । ᵛअन्यः अपरः सोमः ᵛपृथिव्याम् ओषधिरूपेण ᵛअध्यन्तरिक्षे अन्तरिक्षे[2] च चन्द्ररूपेण सदनं चक्रे । ᵛतौ[3] सोमापूषणौ युवां ᵛपुरुवारं बहुभिर्वरणीयं ᵛपुरुक्षुं बहुकीर्तिं ᵛरायस्पोषं धनस्य पुष्टिम् । पश्वात्मकं धनमित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं–‘ पशवो वै रायस्पोषः ’ (तै. सं. ५. ४. ६. २) इति । ᵛअस्मे अस्माकं ᵛनाभिं त्रिश्वस्य भोगस्य[4] हेतुभूतम्[4] ᵛअस्मभ्यं ᵛवि ᵛष्यताम् विमुञ्चताम् । प्रयच्छतामित्यर्थः ॥

विश्वान्यन्यो भुवना जजान विश्वमन्यो अभिचक्षाण एति ।
सोमापूषणाववतं धियं मे युवाभ्यां विश्वाः पृतना जयेम ॥ ५ ॥

विश्वानि । अन्यः । भुवना । जजान । विश्वम् । अन्यः । अभिऽचक्षाणः । एति ।
सोमापूषणौ । अवतम् । धियम् । मे । युवाभ्याम् । विश्वाः । पृतनाः । जयेम ॥ ५ ॥

हे सोमापूषणौ ᵛअन्यः युवयोरेकः सोमः ᵛविश्वानि ᵛभुवना भुवनानि भूतानि ᵛजजान अजनयत् । तथा च मन्त्रः–‘ सोमः पवते जनिता मतीनाम् ’ (ऋ. सं. ९. ९६. ५) इति । ᵛअन्यः अपरः पूषा आदित्यः ᵛविश्वम् ᵛअभिचक्षाणः अभिपश्यन् ᵛएति गच्छति । तौ युवां ᵛसोमापूषणौ ᵛमे ᵛधियं कर्म । ‘ धीः शची ’ (नि. २. १. २१) इति कर्मनामसु पाठात् ॥ ᵛअवतं रक्षतम् । किंच वयं ᵛयुवाभ्यां हेतुभ्यां ᵛविश्वाः ᵛपृतनाः सर्वाः शत्रुसेनाः ᵛजयेम अभिभवेम ॥

धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्वो रयिं सोमो रयिपतिर्दधातु ।
अवतु देव्यदितिरनर्वा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ६ ॥

धियम् । पूषा । जिन्वतु । विश्वम्ऽइन्वः । रयिम् । सोमः । रयिऽपतिः । दधातु ।
अवतु । देवी । अदितिः । अनर्वा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ६ ॥

---

[1] क-च-झ-झ१-ण१-त-थ-न-व–द्वादश वै । [2] थ-म–‘ अन्तरिक्षे ’ नास्ति । [3] ण-त-थ–‘ तौ ’ नास्ति । [4] म–भोगहेतुम् ।

Vपूषा आदित्यः Vविश्वमिन्वः विश्वस्य प्रीणयिता Vधियम् अस्माकं कर्म Vजिन्वतु तर्पयतु। Vरयिपतिः धनपतिः Vसोमः Vरयिं धनं Vदधातु अस्मभ्यं ददातु । किंच Vदेवी द्योतमाना Vअनर्वा अप्रत्यृता केनापि प्रातिकूल्यमप्रापिता Vअदितिः Vअवतु अस्मान् रक्षतु । अन्यत् सिद्धम् ॥ ॥ ६ ॥

'वायो ये ते' इत्येकविंशत्यृचं नवमं सूक्तं गार्त्समदं गायत्रम् । 'अम्बितमे' इति षष्ठस्य तृचस्य आदितो द्वे अनुष्टुभौ तृतीया बृहती । 'वायो ये ते' इत्यादिके द्वे ऋचौ वायव्यौ । 'शुक्रस्याद्य' इत्येषा ऐन्द्रवायवी । 'अयं वां मित्रावरुणा' इति पञ्चानां तृचानां[1] मित्रावरुणौ अश्विनौ इन्द्रः विश्वे देवाः सरस्वती इति क्रमेण देवताः । 'प्रेतां यज्ञस्य' इत्यन्त्यस्तृचो ब्राह्मणसूत्रयोर्हविर्धानप्रवर्तने द्यावापृथिव्यनिविद्धानत्वेन च विनियुक्तत्वात् द्यावापृथिव्यो हविर्धानदेवत्यो वा । 'अग्निं च हव्यवाहनम्' इति पादोऽग्निदेवत्यो वा । तथा चानुक्रान्तं–'वायो सैका गायत्रमुक्ता देवताः प्रउगेणाद्ये तु तृचेऽन्त्यैन्द्रवायवी द्यावापृथिव्योऽन्त्यस्तृचो हाविर्धानो वा तृतीयः पादो वाग्नेयोऽम्बितमेऽनुष्टुभौ बृहती च' इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि प्रउगेऽन्त्यतृचवर्जमेतत्सूक्तम् । वायव्यतृचस्य 'वायो ये ते सहस्रिणः' इत्याद्ये द्वे ऋचौ ऐन्द्रवायवतृचस्य 'शुक्रस्याद्य' इत्येषा तृतीया । तथा च सूत्रितं–'वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीव्राः सोमास आ गहीत्येकोभा देवा दिविस्पृशेति द्वे शुक्रस्याद्य गवाशिर इत्येकायं वां मित्रावरुणेति पञ्च तृचाः' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे 'अयं वां मित्रावरुणा' इति षळहस्तोत्रियसंज्ञकः । 'चतुर्विंशे होताजनिष्ट' इति खण्डे सूत्रितम्–'अयं वां मित्रावरुणा पुरूरुणा चिद्ध्यस्ति' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति। आभिप्लविकेष्वहःसु प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽयमेव तृचः पञ्चदशादिस्तोमनिमित्तमावापनीयः। 'अयं वां मित्रावरुणा नो मित्रावरुणेति तृचाः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति सूत्रितत्वात् । आद्या मैत्रावरुणग्रहस्यानुवाक्या । सूत्रितं च–'मैत्रावरुणस्य अयं वां मित्रावरुणा' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसि 'गोमदू षु' इति तृचो विनियुक्तः । 'गोमदू षु नासत्येति तृचाः' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितत्वात् । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'इन्द्रो अङ्ग महद्भयम्' इति तृचः । 'अतिरात्रे पर्यायाणाम्' इति खण्डे सूत्रितम्–'इन्द्रो अङ्ग महद्भयमभि न्यू षु वाचम्' (आश्व. श्रौ. ६.४) इति । आग्रयणे वैश्वदेवस्य हविषः 'विश्वे देवासः' इत्यनुवाक्या । 'आग्रयणम्' इति खण्डे सूत्रितं–'विश्वे देवास आ गत ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति । दशरात्रे प्रथमेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'अम्बितमे नदीतमे' इति सारस्वतः सप्तमस्तृचः । 'चतुर्थेऽहनि' इति खण्डे सूत्रितम्—'अम्बितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । व्यूढे दशरात्रे प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे 'प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा' इति द्यावापृथिव्यनिविद्धानीयस्तृचः । 'अथ छन्दोमाः' इति खण्डे सूत्रितं–'प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन इति तृचाः' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति । हविर्धानप्रवर्तनेऽप्ययं तृचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—'प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा यमे इव यतमाने यदैतम्' (आश्व. श्रौ. ४. ९; ऐ. ब्रा. १. २९) इति ॥

वायो॒ ये ते॑ सह॒स्रिणो॒ रथा॑स॒स्तेभि॒रा ग॑हि । नि॒युत्वा॒न्त्सोम॑पीतये ॥ १ ॥

वायो॒ इति॑ । ये । ते॒ । स॒ह॒स्रिणः॑ । रथा॑सः । तेभिः॑ । आ । ग॒हि॒ । नि॒युत्वा॑न् । सोम॑ऽपीतये ॥१॥

---

[1] ख-ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न–'तृचानां' नास्ति; म–ऋचाम् ।

हे ᵛवायो ᵛते त्वदीयाः ᵛये ᵛसहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः ᵛरथासः रथाः ᵛतेभिः तैः ᵛनियुत्वान् नियुद्भिर्युक्तस्त्वं ᵛसोमपीतये सोमपानार्थम् ᵛआ ᵛगहि आगच्छ। नानारूपत्वाद्वायोः सर्वाभिर्विभूतिभिः सहागमनं प्रार्थ्यत इति भावः ॥

नि॒युत्वा॑न्वाय॒वा ग॑ह्य॒यं शु॒क्रो अ॑यामि ते । गन्ता॑सि सु॒न्व॒तो गृ॒हम् ॥ २ ॥

नि॒युत्वा॑न् । वा॒यो॒ इति॑ । आ । ग॒हि॒ । अ॒यम् । शु॒क्रः । अ॒या॒मि॒ । ते॒ ।
गन्ता॑ । अ॒सि॒ । सु॒न्व॒तः । गृ॒हम् ॥ २ ॥

हे ᵛवायो ᵛनियुत्वान् । नियुतो वाहनानि वायोः । तैर्युक्तस्त्वम् ᵛआ ᵛगहि आगच्छ । ᵛअयं ᵛशुक्रः दीप्यमानः सोमः ᵛते तुभ्यम् ᵛअयामि नियतो गृहीत आसीत् ॥ यमेः कर्मणि लुङ् ॥ ᵛसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य ᵛगृहं ᵛगन्तासि याता भवसि ॥

शु॒क्रस्या॒द्य गवा॑शिर॒ इन्द्र॑वायू नि॒युत्व॑तः । आ या॑तं॒ पिब॑तं नरा ॥ ३ ॥

शु॒क्रस्य॑ । अ॒द्य । गोऽआ॑शिरः । इन्द्र॑वायू॒ इति॑ । नि॒युत्व॑तः । आ । या॒त॒म् । पिब॑तम् । न॒रा ॥३॥

हे ᵛनरा नेतारौ हे ᵛइन्द्रवायू ᵛअद्य अस्मिन्नहनि ᵛनियुत्वतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ नियुत्वन्तौ युवां ᵛगवाशिरः गव्यं पय आशीराश्रयणसाधनं यस्य तस्य ᵛशुक्रस्य दीप्तस्य सोमस्य पानार्थम् ᵛआ ᵛयातम् आगच्छतम् । आगत्य सोमं ᵛपिबतम् ॥

अ॒यं वां॑ मि॒त्रावरुणा सु॒तः सोम॑ ऋतावृधा । ममेदि॒ह श्रु॒तं॒ हव॑म् ॥ ४ ॥

अ॒यम् । वा॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । सु॒तः । सोम॑ः । ऋ॒त॒ऽवृ॒धा॒ ।
मम॑ । इत् । इ॒ह । श्रु॒त॒म् । हव॑म् ॥ ४ ॥

ᵛमित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ ᵛवां युवाभ्याम् ᵛअयं ᵛसोमः ᵛसुतः अभिषुतः । ᵛऋतावृधा हे सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकौ ᵛममेत् ममैव ᵛहवम् आह्वानम् ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛश्रुतं शृणुतम् ॥

राजा॑ना॒वन॑भिद्रुहा ध्रु॒वे सद॑स्युत्त॒मे । स॒हस्र॑स्थूण आसाते ॥ ५ ॥

राजा॑नौ । अन॑भिऽद्रुहा । ध्रु॒वे । सद॑सि । उ॒त्ऽत॒मे । स॒हस्र॑ऽस्थूणे । आ॒सा॒ते॒ इति॑ ॥ ५ ॥

ᵛराजानौ ईश्वरौ दीप्यमानौ वा ᵛअनभिद्रुहा अनभिद्रोग्धारौ यौ मित्रावरुणौ ᵛध्रुवे स्थिरे ᵛउत्तमे उत्कृष्टे ᵛसहस्रस्थूणे ᵛसदसि स्थाने ᵛआसाते उपविशतः तावागच्छतमिति शेषः ॥ ॥ ७ ॥

ता स॒म्राजा॑ घृ॒तासु॑ती आदि॒त्या दानु॑न॒स्पती॑ । सचे॑ते॒ अन॑वह्वरम् ॥ ६ ॥

ता । स॒म्ऽराजा॑ । घृ॒तासु॑ती॒ इति॑ घृ॒तऽआ॑सुती । आ॒दि॒त्या । दानु॑नः । पती॒ इति॑ ।
सचे॑ते॒ इति॑ । अन॑वऽह्वरम् ॥ ६ ॥

सम्राजौ आज्ञयैव सर्वेषां शास्तारौ vघृतासुती घृतान्नौ । ‘ तद्वां महित्वं घृतान्नावस्तु’ (ऋ. सं. ६. ६७. ८) इति मन्त्रान्तरात् । vआदित्या अदितेः पुत्रौ vदानुनस्पती दानु दानस्य देयस्य[1] वा धनस्य पती स्वामिनौ । vता तौ मित्रावरुणौ vअनवह्वरम् अकुटिलं यजमा vसचेते सेवेते ॥

गोम॑दू॒ षु ना॑स॒त्याश्वा॑वद्यातमश्विना । व॒र्ती रु॑द्रा नृ॒पाय्य॑म् ॥ ७ ॥

गोऽम॑त् । ऊँ॒ इति॑ । सु । ना॒स॒त्या॒ । अश्व॑ऽवत् । या॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ ।

व॒र्तिः । रु॒द्रा॒ । नृ॒ऽपाय्य॑म् ॥ ७ ॥

vअश्विना हे अश्विनौ हे vनासत्या अनृतभाषणरहितौ हे vरुद्रा रोरूयमाणौ द्रवन्तौ युवां vवर्तिः मार्गः । तेन मार्गेण रथेन वा vनृपाय्यं नृभिर्नेतृभिर्देवैः पातव्यं सोमं vगोमत् गोमद्यथा भवति तथा vअश्ववत् अश्ववच्च यथा भवति तथा vयातं गच्छतम् । vऊ vषु इति पूरणौ ॥

न यत्परो॒ नान्त॑र आद॒धर्ष॑द्वृषण्वसू । दु॒ःशंसो॒ मर्त्यो॑ रि॒पुः ॥ ८ ॥

न । यत् । परः॑ । न । अन्त॑रः । आ॒ऽद॒धर्ष॑त् । वृ॒ष॒ण्व॒सू॒ इति॑ वृषण्ऽवसू ।

दु॒ःऽशंसः॑ । मर्त्यः॑ । रि॒पुः ॥ ८ ॥

vवृषण्वसू हे धनस्य वर्षितारौ vयत् धनं vपरः दूरस्थः vदुःशंसः शंसनायोग्यः vमर्त्यो vरिपुः यत् vन vआदधर्षत् तथा[2] उक्तलक्षणेतरः vअन्तरः समीपवर्ती मर्त्यो रिपुरपि यत् vन आदधर्षत् तद्धनम् आवोळ्हमिति शेषः ॥

ता न॒ आ वो॑ळ्हमश्विना र॒यिं पि॒शङ्ग॑संदृशम् । धिष्ण्या॑ वरिवो॒विद॑म् ॥ ९ ॥

ता । न॒ः । आ । वो॒ळ्ह॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । र॒यिम् । पि॒शङ्ग॑ऽसंदृशम् । धिष्ण्या॑ । व॒रि॒वः॒ऽविद॑म् ॥ ९ ॥

हे vधिष्ण्या धिषणार्हौ vअश्विना हे अश्विनौ vता तौ युवां vपिशङ्गसंदृशं नानारूपं vवरिवोविदं धनस्य लम्भकं vरयिं पशुं vनः अस्मभ्यम् vआ vवोळ्हम् आवहतम् ॥

इन्द्रो॑ अ॒ङ्ग म॒हद्भ॒यम॒भी षदप॑ चुच्यवत् । स हि स्थि॒रो विच॑र्षणिः ॥ १० ॥

इन्द्रः॑ । अ॒ङ्ग । म॒हत् । भ॒यम् । अ॒भि । सत् । अप॑ । चु॒च्य॒व॒त् ।

सः । हि । स्थि॒रः । विऽच॑र्षणिः ॥ १० ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-ण१-न-‘ देयस्य ’ नास्ति; झ-थ-म-व-देवस्य । [2] झ१-ण-त-थ-न-व-यथा ।

ᵛइन्द्रः ᵛमहत् अधिकम् ᵛअभी ᵛषत् अभिभवत् ᵛभयं[1] भयकारणम् ᵛअप ᵛचुच्यवत् अपच्यावयेत् । ᵛहि यस्मात्कारणात् ᵛसः ᵛस्थिरः केनापि चालयितुमशक्यः ᵛविचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा ॥ ॥८॥

इन्द्र॑श्च मृ॒ळया॑ति नो॒ न नः॑ प॒श्चाद॒घं न॑शत् । भ॒द्रं भ॑वाति नः पु॒रः ॥ ११ ॥

इन्द्रः॑ । च॒ । मृ॒ळया॑ति । नः॒ । न । नः॒ । प॒श्चात् । अ॒घम् । न॒श॒त् ।

भ॒द्रम् । भ॒वा॒ति॒ । नः॒ । पु॒रः ॥ ११ ॥

ᵛइन्द्रश्च परमैश्वर्यवानिन्द्रश्चेत् ᵛनः अस्मान् ᵛमृळयाति सुखयेत् । ᵛपश्चात् पृष्ठतः ᵛनः अस्मान् ᵛअघं दुरितं ᵛन ᵛनशत् न प्राप्नोति । ᵛनः अस्माकं ᵛपुरः पुरस्तात् ᵛभद्रं कल्याणं च ᵛभवाति भवति ॥

इन्द्र॒ आशा॑भ्य॒स्परि॒ सर्वा॑भ्यो॒ अभ॑यं करत् । जेता॒ शत्रू॒न्विच॑र्षणिः ॥ १२ ॥

इन्द्रः॑ । आशा॑भ्यः । परि॑ । सर्वा॑भ्यः । अभ॑यम् । क॒र॒त् । जेता॑ । शत्रू॑न् । विऽच॑र्षणिः ॥१२॥

ᵛविचर्षणिः विविधस्य द्रष्टा ᵛजेता । ᵛशत्रून् असुरान् जेता ॥ तृनन्तत्वात् षष्ठ्यभावः ॥ ᵛइन्द्रः परमैश्वर्यवान् ᵛसर्वाभ्यः ᵛआशाभ्यः दिग्भ्यः अस्माकम् ᵛअभयं ᵛकरत् करोतु ॥ ᵛपरि इति पञ्चमीद्योतकः ॥

विश्वे॑ देवास॒ आ ग॑त शृणु॒ता म॑ इ॒मं हव॑म् । एदं ब॒र्हिर्नि षी॑दत ॥ १३ ॥

विश्वे॑ । दे॒वा॒सः॒ । आ । ग॒त॒ । शृ॒णु॒त । मे॒ । इ॒मम् । हव॑म् ।

आ । इ॒दम् । ब॒र्हिः । नि । सी॒द॒त ॥ १३ ॥

ᵛविश्वे ᵛदेवासः हे विश्वे देवाः ᵛआ ᵛगत इहागच्छत । ᵛमे मदीयम् ᵛइमं ᵛहवम् आह्वानं ᵛशृणुत । ᵛइदं ᵛबर्हिः अस्मिन्बर्हिषि ᵛआ ᵛनि ᵛषीदत उपविशत ॥

ती॒व्रो वो॒ मधु॑माँ अ॒यं शु॒नहो॑त्रेषु मत्स॒रः । ए॒तं पि॑बत॒ काम्य॑म् ॥ १४ ॥

ती॒व्रः । वः॒ । मधु॑ऽमान् । अ॒यम् । शु॒नऽहो॑त्रेषु । म॒त्स॒रः । ए॒तम् । पि॒ब॒त । काम्य॑म् ॥१४॥

हे विश्वे देवाः ᵛतीव्रः तीव्रमदः ᵛमधुमान् रसवान् ᵛमत्सरः मदकरः सोमः ᵛअयं ᵛवः[2] युष्मदर्थं ᵛशुनहोत्रेषु गृत्समदेष्वस्मासु स्थितः । ᵛकाम्यं कमनीयम् ᵛएतं सोमं ᵛपिबत ॥

इन्द्र॑ज्येष्ठा॒ मरु॑द्गणा॒ देवा॑सः॒ पूष॑रातयः । विश्वे॒ मम॑ श्रुता॒ हव॑म् ॥ १५ ॥

इन्द्र॑ऽज्येष्ठाः । मरु॑त्ऽगणाः । देवा॑सः । पूष॑ऽरातयः । विश्वे॑ । मम॑ । श्रु॒त । हव॑म् ॥ १५ ॥

---

[1] झ–भयं भयंकरम् । [2] ख-ग-ण-त-थ-म–‘ वः ’ नास्ति ।

हे ᵛइन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रपुरोगमाः ᵛमरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः ᵛपूषरातयः पूषाख्यो देवो रातिर्दा येषां ते पूषरातयः ᵛदेवासः हे द्योतमाना देवाः ᵛविश्वे सर्वे यूयं ᵛमम मदीयं ᵛहवम् आह्वा ᵛश्रुत श्रृणुत । इन्द्रज्येष्ठादयः संबोधनान्ताः (ऋ. सं. १. २३. ८) ॥ ॥ ९ ॥

अम्बि॑तमे॒ नदी॑तमे॒ देवि॑तमे॒ सर॑स्वति ।

अ॒प्र॒श॒स्ताइ॑व स्मसि॒ प्रश॑स्तिमम्ब नस्कृधि ॥ १६ ॥

अम्बि॑ऽतमे । नदी॑ऽतमे । देवि॑ऽतमे । सर॑स्वति ।

अ॒प्र॒श॒स्ताःऽइ॑व । स्म॒सि॒ । प्रऽश॑स्तिम् । अ॒म्ब॒ । नः॒ । कृ॒धि॒ ॥ १६ ॥

ᵛअम्बितमे मातृणां श्रेष्ठे ᵛनदीतमे नदीनां श्रेष्ठे ᵛदेवितमे देवीनां श्रेष्ठे हे ᵛसरस्वति ᵛअप्रशस्ता इव धनाभावादसमृद्धा इव वयं ᵛस्मसि भवामः । ᵛअम्ब[1] हे मातः सरस्वति ᵛनः अस्मभ्यं ᵛप्रशस्ति धनसमृद्धिं ᵛकृधि कुरु । प्रयच्छेत्यर्थः ॥

त्वे विश्वा॑ सरस्वति श्रि॒तायूं॑षि दे॒व्याम् ।

शु॒नहो॑त्रेषु मत्स्व प्र॒जां दे॑वि दिदिड्ढि नः ॥ १७ ॥

त्वे इति॑ । विश्वा॑ । स॒र॒स्व॒ति॒ । श्रि॒ता । आयूं॑षि । दे॒व्याम् ।

शु॒नऽहो॑त्रेषु । म॒त्स्व॒ । प्र॒ऽजाम् । दे॒वि॒ । दि॒दि॒ड्ढि॒ । नः॒ ॥ १७ ॥

हे ᵛसरस्वति ᵛदेव्यां द्योतमानायां ᵛत्वे त्वयि ᵛविश्वा विश्वानि सर्वाणि ᵛआयूंषि अन्नानि । ' आयुः सूनृता ' (नि. २. ७. २३) इत्यन्ननामसु पाठात् । ᵛश्रिता आश्रितानि । सा त्वं ᵛशुनहोत्रेषु गृत्समदेष्वस्मासु विषयेषु ᵛमत्स्व सोमपानेन तृप्य । किंच हे ᵛदेवि सरस्वति ᵛनः अस्मभ्यं ᵛप्रजां ᵛदिदिड्ढि पुत्रान् देहि ॥

इ॒मा ब्रह्म॑ सरस्वति जु॒षस्व॑ वाजिनीवति ।

या ते॒ मन्म॑ गृत्सम॒दा ऋ॑तावरि प्रि॒या दे॒वेषु॒ जुह्व॑ति ॥ १८ ॥

इ॒मा । ब्रह्म॑ । स॒र॒स्व॒ति॒ । जु॒षस्व॑ । वा॒जि॒नी॒ऽव॒ति॒ ।

या । ते॒ । मन्म॑ । गृ॒त्स॒ऽम॒दाः । ऋ॒त॒ऽव॒रि॒ । प्रि॒या । दे॒वेषु॑ । जुह्व॑ति ॥ १८ ॥

ᵛवाजिनीवति अन्नवति ᵛऋतावरि उदकवति हे ᵛसरस्वति ᵛइमा इमानि ᵛब्रह्म ब्रह्माणि हवींषि ᵛजुषस्व स्वीकुरु । ᵛया[2] यानि ᵛमन्म मननीयानि ᵛदेवेषु ᵛप्रिया देवानां मध्ये तुभ्यं प्रियाणि देवेषु प्रियाणि वा ᵛते त्वदर्थं ᵛगृत्समदाः ᵛजुह्वति ॥

---

[1] म–हे अम्ब । [2] ण-त-थ-म–' या ' नास्ति ।

प्रेतां॑ य॒ज्ञस्य॑ श॒ंभुवा॑ यु॒वामिदा वृ॑णीमहे । अ॒ग्निं च॑ हव्य॒वाह॑नम् ॥ १९ ॥

प्र । इ॒ता॒म् । य॒ज्ञस्य॑ । श॒म्ऽभुवा॑ । यु॒वाम् । इत् । आ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ।

अ॒ग्निम् । च॒ । ह॒व्य॒ऽवाह॑नम् ॥ १९ ॥

^{v}यज्ञस्य यागस्य ^{v}शंभुवा सुखसंपादके हविर्धाने अनसी तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा[1] ^{v}प्रेताम् उत्तरवेदेः पश्चिमभागं प्रति प्रगच्छताम्[2] । अथ प्रत्यक्षकृतः । ^{v}युवामित् युवामेव ^{v}आ ^{v}वृणीमहे प्रार्थयामहे । ^{v}हव्यवाहनम् ^{v}अग्निं ^{v}च आवृणीमहे । अग्निरत्र निपातभागिति ॥

द्यावा॑ नः पृथि॒वी इ॒मं सि॒ध्रम॒द्य दि॑वि॒स्पृश॑म् । य॒ज्ञं दे॒वेषु॑ यच्छताम् ॥ २० ॥

द्यावा॑ । न॒ः । पृ॒थि॒वी इति॑ । इ॒मम् । सि॒ध्रम् । अ॒द्य । दि॒वि॒ऽस्पृश॑म् ।

य॒ज्ञम् । दे॒वेषु॑ । य॒च्छ॒ता॒म् ॥ २० ॥

^{v}द्यावा द्यौः ^{v}पृथिवी च उभे[3] ^{v}सिध्रं स्वर्गादेः साधकं ^{v}दिविस्पृशं देवान् गच्छन्तं ^{v}नः अस्माकम् ^{v}इमं ^{v}यज्ञं ^{v}देवेषु ^{v}यच्छतां नियच्छताम् ॥

आ वा॑मु॒पस्थ॑मद्रुहा दे॒वाः सी॑दन्तु य॒ज्ञिया॑ः । इ॒हाद्य सोम॑पीतये ॥ २१ ॥

आ । वा॒म् । उ॒पऽस्थ॑म् । अ॒द्रु॒हा॒ । दे॒वाः । सी॒द॒न्तु॒ । य॒ज्ञिया॑ः । इ॒ह । अ॒द्य । सोम॑ऽपीतये ॥ २१ ॥

^{v}अद्रुहा द्रोहवर्जिते हे हविर्धाने तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा ^{v}वां युवयोः ^{v}उपस्थं समीपं ^{v}यज्ञियाः यज्ञार्हाः ^{v}देवाः ^{v}इह यज्ञे ^{v}अद्य अस्मिन्नहनि ^{v}सोमपीतये सोमपानाय ^{v}आ ^{v}सीदन्तु ॥ ॥ १० ॥

‘ कनिक्रदत् ’ इति तृचं दशमं सूक्तम् । अत्रैवमनुक्रमणिका–‘ कनिक्रदत्तृचम् ’ इति । मण्डलद्रष्टा गृत्समदोऽस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । कपिञ्जलरूपीन्द्रो देवता । वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वैतत्सूक्तं जपेत् । सूत्रितं च– ‘ वयसाममनोज्ञां वाचः श्रुत्वा कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेत् ’ (आश्व. गृ. ३. १०. ९) इति ॥

कनि॑क्रदज्ज॒नुषं॑ प्रब्रुवा॒ण इय॑र्ति॒ वाच॑मरि॒तेव॒ नाव॑म् ।
सु॒म॒ङ्गल॑श्च शकुने॒ भवा॑सि॒ मा त्वा॒ का चि॑दभि॒भा विश्व्या॑ विदत् ॥ १ ॥

कनि॑क्रदत् । ज॒नुष॑म् । प्र॒ऽब्रु॒वा॒णः । इय॑र्ति । वाच॑म् । अ॒रि॒ताऽइ॑व । नाव॑म् ।

सु॒ऽम॒ङ्गल॑ः । च॒ । श॒कु॒ने॒ । भवा॑सि । मा । त्वा॒ । का । चि॒त् । अ॒भि॒ऽभा । विश्व्या॑ । वि॒द॒त् ॥ १ ॥

---

१. ख-ग-च-ण-ण१-त-थ-न–‘ वा ’ नास्ति । २. ख-ग-च-झ१-ण-ण-१-न-म-व–गच्छताम् । ३. ख-ग-च-ण१–उभे हविर्धाने वा यच्छताम्; फ–उभे हविर्धाने वा यच्छतां नियुच्छताम् ।

ᵛकनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दायमानः ᵛजनुषं जनिष्यमाणमर्थं ᵛप्रब्रुवाणः सूचयन् कपिञ्ज ᵛअरितेव कर्णधार इव ᵛनावं ᵛवाचम् ᵛइयर्ति प्रेरयति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे ᵛशकुने कपिञ्जल त्वं ᵛसुमङ्गलः प्रकृष्टकल्याणः ᵛच ᵛभवासि भव । किंच ᵛका ᵛचिदभिभा कोऽप्यभिभवः ᵛत्वा त्वां ᵛविश्व्या विश्वतः सर्वासु दिक्षु ᵛमा ᵛविदत् मा प्रापत् । 'शकुनिः शक्नोत्युन्नेतुमात्मानम्'; 'न्यक्रन्दीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमीरयितेव नावम्। सुमङ्गलश्च शकुने भव कल्याणमङ्गलो मङ्गलं गिरतेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा' (निरु. ९. ३; ४) इति यास्कः॥

मा त्वा॑ श्ये॒न उद्व॑धी॒न्मा सु॑प॒र्णो मा त्वा॑ विद॒दिषु॑मान्वी॒रो अस्ता॑ ।
पि॒त्र्यामनु॑ प्र॒दिशं॒ कनि॑क्रदत्सुम॒ङ्गलो॑ भद्रवा॒दी व॑दे॒ह ॥ २ ॥

मा । त्वा॒ । श्ये॒नः । उत् । व॒धी॒त् । मा । सु॒ऽप॒र्णः । मा । त्वा॒ । वि॒द॒त् । इषु॑ऽमान् । वी॒रः । अस्ता॑ ।
पित्र्या॑म् । अनु॑ । प्र॒ऽदिश॑म् । कनि॑क्रदत् । सु॒ऽम॒ङ्गलः॑ । भ॒द्र॒ऽवा॒दी । व॒द॒ । इ॒ह ॥ २ ॥

हे शकुने ᵛत्वा त्वां ᵛश्येनः प्रबलः[1] पक्षिविशेषः ᵛमा ᵛवधीत् मा हिंसीत् । उत[2] अपि च ᵛसुपर्णः गरुडः पक्षी ᵛमा वधीत्[2] । तथा ᵛइषुमान् बाणवान् ᵛवीरो ᵛअस्ता शराणां क्षेप्ता धन्वी ᵛत्वा त्वां ᵛमा ᵛविदत् मा प्रापत्[3] । किंच ᵛपित्र्यां ᵛप्रदिशं दक्षिणां दिशम् ᵛअनु। दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः। ᵛकनिक्रदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् ᵛसुमङ्गलः कल्याणमङ्गलः ᵛभद्रवादी शोभनवादी सन् ᵛइह अस्मद्विषये ᵛवद मङ्गलं सूचय ॥

अव॑ क्रन्द दक्षि॒णतो॑ गृ॒हाणाँ॑ सुम॒ङ्गलो॑ भद्रवा॒दी श॑कुन्ते ।
मा नः॑ स्ते॒न ई॑शत॒ माघशँ॑सो बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ ३ ॥

अव॑ । क्र॒न्द॒ । द॒क्षि॒ण॒तः । गृ॒हाणा॑म् । सु॒ऽम॒ङ्गलः॑ । भ॒द्र॒ऽवा॒दी । श॒कु॒न्ते॒ ।
मा । नः॒ । स्ते॒नः । ई॒श॒त॒ । मा । अ॒घऽशं॑सः । बृ॒हत् । व॒दे॒म॒ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः॑ ॥ ३ ॥

ᵛशकुन्ते हे कपिञ्जल त्वं ᵛसुमङ्गलो ᵛभद्रवादी च सन् ᵛगृहाणां ᵛदक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि ᵛअव ᵛक्रन्द शब्दं कुरु। दक्षिणतः शब्दायमानः शकुन्तो मङ्गलसूचको हि। ᵛनः अस्माकं ᵛस्तेनः तस्करः ᵛमा ᵛईशत मेशिष्ट। ᵛअघशंसः अनर्थकानां[4] शंसकोऽपि ᵛमा ईशिष्ट। उत्तमः पादो व्याख्यातचरः ॥ ॥ ११ ॥

'प्रदक्षिणित्' इति तृचमेकादशं सूक्तं गार्त्समदं जागतम्। तथा चानुक्रान्तं—'प्रदक्षिणिज्जागतं मध्येऽतिशक्वर्यष्टिर्वा' इति। द्वितीयातिशक्वरी अष्टिर्वा। इतरे जगत्यौ। कपिञ्जलरूपीन्द्रो देवता। वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वा 'प्रदक्षिणित्' इति सूक्तं जपेत्। सूत्रं प्रागेवोदाहृतम् ॥

---

[1] त-थ–प्रवलः मा सुपर्णः। [2] क-ज्ञ-ज्ञ१-ण-त-थ-न-म-त्र–'उत......वधीत्' नास्ति; ख-ग-'उत......वधीत्। [3] ख-ग-च-ण-ण१-थ-न-त्र–प्रापयत्। [4] म–अनर्थानाम्।

प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवो वयो वदन्त ऋतुथा शकुन्तयः ।
उभे वाचौ वदति सामगाइव गायत्रं च त्रैष्टुभं चानु राजति ॥ १ ॥

प्रऽदक्षिणित् । अभि । गृणन्ति । कारवः । वयः । वदन्तः । ऋतुऽथा । शकुन्तयः ।
उभे इति । वाचौ । वदति । सामगाऽइव । गायत्रम् । च । त्रैस्तुभम् । च । अनु । राजति ॥१॥

vशकुन्तयः कपिञ्जलाः vऋतुथा कालेकाले vवयः अन्नं vवदन्तः सूचयन्तः vकारवः स्तोतार इव vप्रदक्षिणित् प्रदक्षिणम् vअभि vगृणन्ति अभिवदन्तु । बहुवचनं पूजार्थम् । किंच vउभे vवाचौ गानं च श्रौतं च vसामगाः vगायत्रं vत्रैष्टुभं vच सामनी vइव शकुन्तिः[1] vवदति । vअनु vराजति vच । शृण्वतोऽनुरक्तान् करोतीत्यर्थः ॥

उद्गातेव शकुने साम गायसि ब्रह्मपुत्रइव सवनेषु शंससि ।
वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्या सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद
विश्वतो नः शकुने पुण्यमा वद ॥ २ ॥

उद्गाताऽइव । शकुने । साम । गायसि । ब्रह्मपुत्रःऽइव । सवनेषु । शंससि ।
वृषाऽइव । वाजी । शिशुऽमतीः । अपिऽइत्य । सर्वतः । नः । शकुने ।
भद्रम् । आ । वद । विश्वतः । नः । शकुने । पुण्यम् । आ । वद ॥ २ ॥

vशकुने हे कपिञ्जल vउद्गातेव vसाम यथोद्गाता साम गायति तथा त्वं vगायसि गानस्वनं[2] करोषि । vब्रह्मपुत्रइव यथा ब्राह्मणाच्छंसी vसवनेषु शस्त्राणि शंसति तथा[3] त्वं[3] कालेषु vशंससि श्रौतस्वरं करोषि । vवृषेव vवाजी सेचनसमर्थोऽश्वः vशिशुमतीः वडवाः vअपीत्य अभिगत्य यथा[4] शब्दं करोति तथा त्वमपि vवद । शिष्टं स्पष्टम् ॥

आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्धि नः ।
यदुत्पतन्वदसि कर्करिर्यथा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥

आऽवदन् । त्वम् । शकुने । भद्रम् । आ । वद । तूष्णीम् । आसीनः । सुऽमतिम् । चिकिद्धि । नः ।
यत् । उत्ऽपतन् । वदसि । कर्करिः । यथा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ३ ॥

---

१. थ-म–शकुनिः । २. ण-थ-म–मानस्वनम् । ३. ण-त-थ-म–‘ तथा त्वं ’ नास्ति । ४. ण-त-थ-म–‘ यथा ’ नास्ति ।

vशकुने हे कपिञ्जल vआवदन् शब्दं कुर्वन् vत्वं vभद्रमा vवद मङ्गलं वद। vतूष्णीमा तूष्णीं तिष्ठन्नपि vनः अस्माकं vसुमतिं vचिकिद्धि बुध्यस्व। vयत् यदा vउत्पतन् vवदसि vकर्करिर्यथा कर्करिरिव वदसि। कर्करिर्वाद्यविशेषः। अन्यद्व्याख्यातचरम्॥ ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

द्वितीयाष्टके द्वितीये मण्डले चतुर्थोऽनुवाकः।

समाप्तं च द्वितीयं मण्डलम्॥

॥ अथ तृतीयं मण्डलम् ॥

वैश्वामित्रे तृतीये[१] पञ्चानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ‘ सोमस्य मा ’ इति त्रयोविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । तथा चानुक्रान्तं–‘ सोमस्य त्र्यधिका ’ इति । अस्य मण्डलद्रष्टा[२] विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् छन्दः । ‘ मण्डलादिष्वाग्नेयम् ’ इति परिभाषयाग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि विनियोगः । तथा च सूत्रितं[३]–‘ सोमस्य मा तवसं प्रत्यग्निरुषस इति त्रीणि ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सोम॑स्य मा त॒वसं॒ वक्ष्य॑ग्ने॒ वह्निं॑ चकर्थ वि॒दथे॒ यज॑ध्यै ।
दे॒वाँ अच्छा॒ दीद्य॑द्यु॒ञ्जे अद्रिं॑ शमा॒ये अ॑ग्ने त॒न्वं॑ जुषस्व ॥ १ ॥

सोम॑स्य । मा॒ । त॒वस॑म् । वक्षि॑ । अ॒ग्ने॒ । वह्नि॑म् । च॒क॒र्थ॒ । वि॒दथे॑ । यज॑ध्यै ।
दे॒वान् । अच्छ॑ । दीद्य॑त् । यु॒ञ्जे । अद्रि॑म् । श॒म्ऽआ॒ये । अ॒ग्ने॒ । त॒न्व॑म् । जु॒ष॒स्व॒ ॥ १ ॥

हे ᵛअग्ने त्वं ᵛविदथे यज्ञे ᵛयजध्यै यष्टुं ᵛसोमस्य ᵛवह्निं वोढारं यं मां ᵛचकर्थ कृतवानसि तं मां ᵛतवसं तवस्विनं बलिनं ᵛवक्षि कामयस्व । किंच हे अग्ने ᵛदेवान् ᵛअच्छ अभि ᵛदीद्यत् दीप्यमानोऽहम् ᵛअद्रिं ग्रावाणं ᵛयुञ्जे अभिषवणाय युनज्मि ᵛशमाये शाम्यामि[४] च । तथा च मन्त्रान्तरम्–‘ ऋतेन देवः सविता शमायते ’ (ऋ. सं. ८. ८६. ५) इति । यद्वा शमाये स्तौमि । ‘ शशमानो जरति ’ इति स्तुतिकर्मसु पाठात् । तथा च मन्त्रान्तरं–‘ सो अग्न ईजे शशमे च मर्तः ’ (ऋ. सं. ६. १. ९) इति । किंच हे ᵛअग्ने ᵛतन्वं शरीरं ᵛजुषस्व रक्षायै सेवस्व । यद्वा कर्माणि तन्वन्तं मां सेवस्वेत्यर्थः ॥

प्राञ्चं॑ य॒ज्ञं च॑कृम॒ वर्ध॑तां॒ गीः स॒मिद्भि॑र॒ग्निं नम॑सा दुवस्यन् ।
दि॒वः श॑शासुर्वि॒दथा॑ कवी॒नां गृत्सा॑य चित्त॒वसे॑ गा॒तुमी॑षुः ॥ २ ॥

प्राञ्च॑म् । य॒ज्ञम् । च॒कृ॒म॒ । वर्ध॑ताम् । गीः । स॒मित्ऽभिः॑ । अ॒ग्निम् । नम॑सा । दु॒व॒स्यन् ।
दि॒वः । श॒शा॒सुः॒ । वि॒दथा॑ । क॒वी॒नाम् । गृत्सा॑य । चि॒त् । त॒वसे॑ । गा॒तुम् । ई॒षुः॒ ॥ २ ॥

हे अग्ने वयं ᵛयज्ञं ᵛप्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तं ᵛचकृम अकार्ष्म । ᵛगीः मदीया स्तुतिः ᵛवर्धताम् एधताम् । ᵛअग्निं ᵛसमिद्भिः ᵛनमसा हविषा च ᵛदुवस्यन् अस्मदीयाः परिचरेयुः । किंच ᵛदिवः द्युलोकादागत्य देवाः ᵛकवीनां स्तोतॄणां ᵛविदथा ज्ञानानि स्तोत्राणि वा ᵛशशासुः अन्वशिषन् । अपि च ᵛगृत्साय । गृणातेरिदं रूपम् । स्तोतव्यायाग्नये ᵛतवसे वृद्धाय ᵛगातुं स्तोतुम् ᵛईषुः ᵛचित् स्तोतार इच्छन्ति च । चिदिति चार्थे ॥

---

१. झ-म–तृतीये मण्डले । २. च-म–मण्डलस्य द्रष्टा । ३. क-ख-झ१-ण-थ-न-म-व–सूत्रम् ।
४. क-च-झ-झ१-ण-थ-व–शम्यामि ; ख-ण१– शस्यामि ।

मर्यो॑ द॒धे मेधि॑रः पू॒तद॑क्षो दि॒वः सु॒बन्धु॑र्ज॒नुषा॑ पृथि॒व्याः ।
अवि॑न्दन्नु दर्श॒तम॒प्स्व१॒॑न्तर्दे॒वासो॑ अ॒ग्निम॒पसि॒ स्वसॄ॑णाम् ॥ ३ ॥

मर्यः॑ । द॒धे॒ । मेधि॑रः । पू॒तऽद॑क्षः । दि॒वः । सु॒ऽबन्धुः॑ । ज॒नुषा॑ । पृ॒थि॒व्याः ।
अवि॑न्दन् । ऊँ॒ इति॑ । द॒र्श॒तम् । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः । दे॒वासः॑ । अ॒ग्निम् । अ॒पसि॑ । स्वसॄ॑णाम् ॥३॥

ᵛमेधिरः मेधावान् प्राज्ञः ᵛपूतदक्षः शुद्धबलः ᵛजनुषा जन्ममात्रेण ᵛसुबन्धुः शोभनबन्धुः। स्वत एव बन्धुरिति यावत् । योऽग्निः ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛपृथिव्याः भूमेश्च ᵛमयः सुखं ᵛदधे विदधाति। देवानां मनुष्याणां च सुखं करोतीति यावत् । तं ᵛदर्शतं दर्शनीयम् ᵛअग्निं ᵛदेवासः देवाः ᵛस्वसॄणां सरणशीलानां नदीनाम् ᵛअप्स्वन्तः गूढं स्थितम् ᵛअपसि यज्ञवहनरूपे[1] कर्मणि निमित्ते । ᵛउ इति पूरणः । ᵛअविन्दन् लब्धवन्तः ॥

अव॑र्धयन्त्सु॒भग॑ं स॒प्त य॒ह्वीः श्वे॒तं ज॑ज्ञा॒नम॑रु॒षं म॑हि॒त्वा ।
शिशु॒ं न जा॒तम॒भ्या॑रु॒रश्वा॑ दे॒वासो॑ अ॒ग्निं जनि॑मन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अव॑र्धयन् । सु॒ऽभग॑म् । स॒प्त । य॒ह्वीः । श्वे॒तम् । ज॒ज्ञा॒नम् । अ॒रु॒षम् । म॒हि॒ऽत्वा ।
शिशु॑म् । न । जा॒तम् । अ॒भि । आ॒रु॒ः । अश्वा॑ः । दे॒वासः॑ । अ॒ग्निम् । जनि॑मन् । व॒पु॒ष्य॒न् ॥४॥

ᵛसप्त सर्पणशीलाः ᵛयह्वीः यह्व्यः महत्यो नद्यः ᵛसुभगं शोभनधनं ᵛश्वेतं शुभ्रं ᵛजज्ञानं जातं ᵛमहित्वा महत्त्वेन ᵛअरुषम् आरोचमानमप्सु स्थितमग्निम् ᵛअवर्धयन् । स्वकार्यभूताभिरोषधीभिर्वृद्धिं प्रापितवत्यः । यद्वा दिव्यमग्निमापो वर्धयन्त्यबिन्धनत्वात्तस्य । किंच ᵛशिशुं ᵛन ᵛजातं यथा जातं शिशुम् ᵛअश्वाः वडवाः ᵛअभ्यारुः अभिगच्छन्ति तथा नद्य उत्पन्नमग्निमभ्यारुः अभिजग्मुः । अपि च ᵛदेवासः देवाः ᵛअग्निं ᵛजनिमन् जन्मन्युदके वा ᵛवपुष्यन् वपुर्दीप्तिमकुर्वन्॥

शु॒क्रेभि॑र॒ङ्गै रज॑ आत॒तन्वान्क्रतु॑ं पुना॒नः क॒विभि॑ः प॒वित्रै॑ः ।
शो॒चिर्वसा॑न॒ः पर्यायु॑र॒पां श्रियो॑ मिमीते बृह॒तीरनू॑नाः ॥ ५ ॥

शु॒क्रेभि॑ः । अ॒ङ्गैः॑ । रज॑ः । आ॒ऽत॒त॒न्वान् । क्रतु॑म् । पु॒ना॒नः । क॒विऽभि॑ः । प॒वित्रै॑ः ।
शो॒चिः । वसा॑नः । परि॑ । आयु॑ः । अ॒पाम् । श्रिय॑ः । मि॒मी॒ते॒ । बृ॒ह॒तीः । अनू॑नाः ॥५॥

अग्निः ᵛशुक्रेभिः शुक्रैः ᵛअङ्गैः तेजोभिः ᵛरजः अन्तरिक्षम् ᵛआततन्वान् आतन्वन् व्याप्नुवन् ᵛक्रतुं कर्मणां कर्तारं यजमानं ᵛकविभिः क्रान्तप्रज्ञैः स्तोतव्यैर्वा ᵛपवित्रैः शोधकैस्तेजोभिः ᵛपुनानः

---

[1] क-ज्ञ-ण-ण१-न-म–यज्ञवाहनरूपे ।

शोधयन् ᵛशोचिः दीप्तिं वस्त्रस्थानीयं ᵛपरि परितः ᵛवसानः आच्छादयन् ᵛअपाम् अपस्यतां कर्मवताम् ᵛआयुः अन्नं ᵛबृहतीः प्रभूताः ᵛअनूनाः संपूर्णाः ᵛश्रियः संपदश्च ᵛमिमीते करोति ॥　　॥ १३ ॥

वव्राजा सीमनदतीरदब्धा दिवो यह्वीरवसाना अनग्नाः ।
सना अत्र युवतयः सयोनीरेकं गर्भं दधिरे सप्त वाणीः ॥ ६ ॥

वव्राज । सीम् । अनदतीः । अदब्धाः । दिवः । यह्वीः । अवसानाः । अनग्नाः ।
सनाः । अत्र । युवतयः । सऽयोनीः । एकम् । गर्भम् । दधिरे । सप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

ᵛअनदतीः अभक्षयन्तीः ᵛअदब्धाः अहिंसिता मातृभूता अपोऽग्निः ᵛसीं सर्वतः ᵛवव्राज व्रजति । अग्निरपां शोषकः तं चापः शमयन्ति तदुभयमिह नास्तीत्युक्तं भवति । कीदृश्यस्ताः । ᵛदिवो ᵛयह्वीः अन्तरिक्षस्यापत्यभूताः ᵛअवसानाः वस्त्रमनाच्छादयन्त्यः । वस्त्रस्थानीयस्य जलस्य विद्यमानत्वात् । अत एव ᵛअनग्नाः । किंच ता अपि ᵛसनाः सनातन्यः ᵛयुवतयः नित्यतरुण्यः । नित्यवृद्धा इत्यर्थः । ᵛसयोनीः समानमन्तरिक्षं स्थानं यासां ताः ᵛसप्त ᵛवाणीः नद्यः ᵛएकम् अग्निं ᵛगर्भं गर्भस्थं ᵛदधिरे दधते ॥

स्तीर्णा अस्य संहतो विश्वरूपा घृतस्य योनौ स्रवथे मधूनाम् ।
अस्थुरत्र धेनवः पिन्वमाना मही दस्मस्य मातरा समीची ॥ ७ ॥

स्तीर्णाः । अस्य । सम्ऽहतः । विश्वऽरूपाः । घृतस्य । योनौ । स्रवथे । मधूनाम् ।
अस्थुः । अत्र । धेनवः । पिन्वमानाः । मही इति । दस्मस्य । मातरा । समीची इति सम्ऽईची ॥७॥

ᵛघृतस्य उदकस्य ᵛयोनौ स्थानेऽन्तरिक्षे ᵛसंहतः पुञ्जीभूताः । हन्तेः क्विप् । ᵛविश्वरूपाः नानारूपाः[1] ᵛस्तीर्णाः सर्वत्र प्रसृताः ᵛअस्य अग्नेः रश्मयः ᵛमधूनाम् उदकानां ᵛस्रवथे स्रवणे सति ᵛअस्थुः तिष्ठन्ति । ᵛपिन्वमानाः पूर्यमाणाः ᵛअत्र अग्नौ आपः ᵛधेनवः सर्वेषां प्रीणयित्र्योऽभवन् । ᵛसमीची समञ्चन्त्यौ[2] शोभमाने ᵛमही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ ᵛदस्मस्य दर्शनीयस्य अग्नेः[3] ᵛमातरा मातरौ भवतः ॥

बभ्राणः सूनो सहसो व्यद्यौद्दधानः शुक्रा रभसा वपूंषि ।
श्चोतन्ति धारा मधुनो घृतस्य वृषा यत्र वावृधे काव्येन ॥ ८ ॥

बभ्राणः । सूनो इति । सहसः । वि । अद्यौत् । दधानः । शुक्रा । रभसा । वपूंषि ।
श्चोतन्ति । धाराः । मधुनः । घृतस्य । वृषा । यत्र । ववृधे । काव्येन ॥ ८ ॥

---

[1] म-व—नानाविधरूपाः ।　[2] ख-ग-ग-त-थ—समञ्चत्यौ ।　[3] ञ-त-थ-न-म-व—यस्याग्नेः ।

हे ˇसहसः ˇसूनो सहसस्पुत्र ˇबभ्राणः सर्वैर्धार्यमाणस्त्वं ˇशुक्रा शुक्राणि भास्वराणि ˇरभसा वेगवन्ति ˇवपूंषि अर्चींषि ˇदधानः धारयंस्त्वं ˇव्यद्यौत् विद्योतसे । ˇवृषा अग्निः ˇयत्र यस्मिन्यजमाने ˇकाव्येन स्तोत्रेण ˇववृधे वृद्धिं प्राप्नोति तदानीं ˇमधुनः अत्यन्तं मधुरस्य ˇघृतस्य उदकस्य ˇधाराः ˇश्चोतन्ति स्रवन्ते । यदा यजमानस्तोत्रेणाग्निस्तुष्टो भवति तदानीं वृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥

पि॒तुश्चि॒दूध॑र्ज॒नुषा॑ वि॒वेद॒ व्य॑स्य॒ धारा॑ असृज॒द्वि धेना॑ः ।
गुहा॒ चर॑न्तं॒ सखि॑भिः शि॒वेभि॑र्दि॒वो य॒ह्वीभि॒र्न गुहा॑ बभूव ॥ ९ ॥

पि॒तुः । चि॒त् । ऊध॑ः । ज॒नुषा॑ । वि॒वे॒द॒ । वि । अ॒स्य॒ । धारा॑ः । अ॒सृ॒ज॒त् । वि । धेना॑ः ।
गुहा॑ । चर॑न्तम् । सखि॑ऽभिः । शि॒वेभि॑ः । दि॒वः । य॒ह्वीभि॑ः । न । गुहा॑ । ब॒भू॒व॒ ॥ ९ ॥

ˇपितुः अन्तरिक्षस्य ˇऊधः ऊधःस्थानीयं जलप्रदेशमयमग्निः ˇजनुषा स्वयमेव ˇविवेद जानाति। किंच अयमग्निः ˇअस्य ऊधसः संबन्धिन्यः ˇधाराः पयोधाराः ˇवि ˇअसृजत् । ˇधेनाः माध्यमिका वाचश्च विसृजति । ˇशिवेभिः शिवंकरैः ˇसखिभिः आत्मनः सखिभूतैर्वायुभिः ˇदिवः ˇयह्वीभिः अन्तरिक्षस्यापत्यभूताभिरद्भिश्च सह ˇगुहा गुहायां ˇचरन्तं वर्तमानमेनमग्निं. ˇगुहा ˇचित् गुहायां स्थितः कोऽपि ˇन ˇबभूव प्राप्तुं समर्थो नाभवत् ॥

पि॒तुश्च॒ गर्भं॑ जनि॒तुश्च॑ बभ्रे पू॒र्वीरेको॑ अधय॒त्पीप्या॑नाः ।
वृष्णे॑ स॒पत्नी॒ शुच॑ये॒ सब॑न्धू उ॒भे अ॑स्मै मनु॒ष्ये॒३॒ नि पा॑हि ॥ १० ॥

पि॒तुः । च॒ । गर्भ॑म् । ज॒नि॒तुः । च॒ । ब॒भ्रे॒ । पू॒र्वीः । एक॑ः । अ॒ध॒य॒त् । पीप्या॑नाः ।
वृष्णे॑ । स॒पत्नी॒ इति॑ स॒ऽपत्नी॑ । शुच॑ये । सब॑न्धू॒ इति॒ सऽब॑न्धू ।
उ॒भे इति॑ । अ॒स्मै॒ । म॒नु॒ष्ये॒३॒ इति॑ । नि । पा॒हि॒ ॥ १० ॥

अयमग्निः ˇपितुः ˇच[1] अन्तरिक्षस्य ˇगर्भं वृष्टिद्वारा गर्भभूतं ˇजनितुः सर्वस्य लोकस्य जनयितुः ब्रह्मणः[2] ˇच[2] लोकमोषध्यादिकं ˇबभ्रे बिभर्ति । ˇएकः एवाग्निः[3] ˇपूर्वीः बह्वीः ˇपीप्यानाः प्यायमाना वृद्धिं प्राप्ता ओषधीः ˇअधयत् धयति भक्षयति । ˇसपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते ˇमनुष्ये मनुष्येभ्यो हिते ˇउभे द्यावापृथिव्यौ ˇवृष्णे वर्षित्रे ˇअस्मै ˇशुचये अग्नये ˇसबन्धू भवतः। अनयोरग्निरेव बन्धुरित्यर्थः । हे अग्ने त्वं ते द्यावापृथिवी ˇनि ˇपाहि नितरां रक्ष ॥ ॥ १४ ॥

---

१. झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व–‘ च ’ नास्ति । २. क-झ-ण-त-थ-न-म–ब्राह्मणश्च ; ख-ग-च-ण१–ब्राह्मणस्य ; व–ब्राह्मणस्य । ३. ग-ण–एक एवाग्निः ।

उरौ महाँ अनिबाधे ववर्धापो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।
ऋतस्य योनावशयद्दमूना जामीनामग्निरपसि स्वसॄणाम् ॥ ११ ॥

उरौ । महान् । अनिऽबाधे । ववर्ध । आपः । अग्निम् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः ।
ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः । जामीनाम् । अग्निः । अपसि । स्वसॄणाम् ॥ ११ ॥

ᵛमहान् अयमग्निः ᵛअनिबाधे असंबाधे ᵛउरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे ᵛववर्ध वर्धते । अस्य वर्धने कारणमाह । ᵛहि यस्मात्कारणात् ᵛपूर्वीः बह्व्य ᵛयशसः । यशोऽन्नम् । तद्वत्यः ᵛआपः ᵛअग्निं ᵛसं वर्धयन्ति । एवमद्भिर्वृद्धिं प्राप्तः ᵛअग्निः ᵛऋतस्य उदकस्य ᵛयोनौ स्थानेऽन्तरिक्षे स्थितः ᵛस्वसॄणां स्वतः सरन्तीनां ᵛजामीनां भगिनीस्थानीयानां हेतुभूते ᵛअपसि पयसि ᵛदमूनाः दान्तमनाः सन् ᵛअशयत् शेते ॥

अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भाऋजीकः ।
उदुस्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यह्वो अग्निः ॥ १२ ॥

अक्रः । न । बभ्रिः । सम्ऽइथे । महीनाम् । दिदृक्षेयः । सूनवे । भाःऽऋजीकः ।
उत् । उस्रियाः । जनिता । यः । जजान । अपाम् । गर्भः । नृऽतमः । यह्वः । अग्निः ॥१२॥

ᵛजनिता सर्वस्य लोकस्य जनयिता ᵛअपाम् उदकानां ᵛगर्भः गर्भरूपः ᵛनृतमः नेतृतमः अतिशयेन मनुष्याणां रक्षिता ᵛयह्वः महान् ᵛयः ᵛअग्निः ᵛअक्रः परेषामाक्रमिता परैरनाक्रमणीयो वा । ᵛन इति पादपूरणः[1]। ᵛसमिथे संग्रामे ᵛमहीनां महतीनां स्वसेनानां ᵛबभ्रिः भर्ता ᵛदिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयः ᵛभाऋजीकः स्वदीप्त्या प्रकाशमानः सोऽग्निः ᵛसूनवे हविषां प्रदात्रे यजमानाय तदर्थम् ᵛउस्रियाः अपः ᵛउत् ᵛजजान उदजनयत् ॥ सूनवे । ‘ षू प्रेरणे ’ इत्यस्माद्धातोरौणादिको नुप्रत्ययः ॥

अपां गर्भं दर्शतमोषधीनां वना जजान सुभगा विरूपम् ।
देवासश्चिन्मनसा सं हि जग्मुः पनिष्ठं जातं तवसं दुवस्यन् ॥ १३ ॥

अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओषधीनाम् । वना । जजान । सुऽभगा । विऽरूपम् ।
देवासः । चित् । मनसा । सम् । हि । जग्मुः । पनिष्ठम् । जातम् । तवसम् । दुवस्यन् ॥१३॥

ᵛसुभगा सुभाग्या ᵛवना सर्वैर्वननीयारणिः ᵛदर्शतं दर्शनीयं ᵛविरूपं नानाविधरूपम् ᵛअपाम् ᵛओषधीनां च ᵛगर्भम्[2] अग्निं ᵛजजान अजनयत् । ᵛदेवासश्चित् सर्वे देवा अपि ᵛपनिष्ठं स्तुत्यं ᵛतवसं वृद्धं ᵛजातं जातमात्रं तमग्निं ᵛमनसा स्तुत्या ᵛसं ᵛजग्मुः उपागच्छन् । ᵛहि इति पूरणः । त एव ᵛदुवस्यन् पर्यचरन् ॥

---

[1] झ१-त-थ—पदपूरणः । [2] क-ख-ग-च-ज-झ-ण-ण१-त-थ-न-फ-म-व—रूपं च गर्भम् ।

बृ॒हन्त॒ इद्भा॒नवो॒ भाऋ॑जीकम॒ग्निं स॑चन्त वि॒द्युतो॒ न शु॒क्राः ।
गुहे॑व वृ॒द्धं सद॑सि॒ स्वे अ॒न्तर॑पा॒र ऊ॒र्वे अ॒मृतं॒ दुहा॑नाः ॥ १४ ॥

बृ॒हन्तः॑ । इत् । भा॒नवः॑ । भाःऽऋ॑जीकम् । अ॒ग्निम् । स॒च॒न्त॒ । वि॒ऽद्युतः॑ । न । शु॒क्राः ।
गुहा॑ऽइव । वृ॒द्धम् । सद॑सि । स्वे । अ॒न्तः । अ॒पा॒रे । ऊ॒र्वे । अ॒मृत॑म् । दुहा॑नाः ॥ १४ ॥

ᵛअपारे अगाधे ᵛऊर्वे समुद्रे ᵛअन्तः मध्ये ᵛअमृतम् उदकं ᵛदुहानाः क्षरन्तः ᵛबृहन्त ᵛइद्भानवः महान्तः[1] सूर्या एव[1] ᵛशुक्राः दीप्यमानाः ᵛविद्युतो ᵛन विद्युत इव ᵛस्वे स्वकीये ᵛसदसि सदने अन्तरिक्षे ᵛगुहेव गुहायामिव ᵛवृद्धं प्रवृद्धं ᵛभाऋजीकं प्रभया दीप्यमानम् ᵛअग्निं ᵛसचन्त आश्रयन्ति॥

ईळे॑ च त्वा॒ यज॑मानो ह॒विर्भि॒रीळे॑ सखि॒त्वं सु॑म॒तिं निका॑मः ।
दे॒वैरवो॑ मिमीहि॒ सं ज॑रि॒त्रे रक्षा॑ च नो॒ दम्ये॑भि॒रनी॑कैः ॥ १५ ॥

ईळे॑ । च॒ । त्वा॒ । यज॑मानः । ह॒विःऽभिः॑ । ईळे॑ । स॒खि॒ऽत्वम् । सु॒ऽम॒तिम् । निऽका॑मः ।
दे॒वैः । अवः॑ । मि॒मी॒हि॒ । सम् । ज॒रि॒त्रे । रक्ष॑ । च॒ । न॒ः । दम्ये॑भिः । अनी॑कैः ॥ १५ ॥

ᵛयजमानः अहं ᵛहविर्भिः साधनैः ᵛत्वा त्वाम् ᵛईळे ᵛच पश्वादिलक्षणं धनं च याचे। ᵛसुमतिं शोभनां मतिं धर्मविषयां बुद्धिं ᵛनिकामः नितरां कामयमानस्त्वया सह ᵛसखित्वम् ᵛईळे याचे। त्वं ᵛदेवैः सह ᵛजरित्रे स्तोत्रे[2] स्तोत्रं कुर्वते मह्यमस्मदर्थम् ᵛअवः पश्वादिविषयां रक्षां ᵛमिमीहि कुरु। ᵛदम्येभिः दमनीयैर्नियन्तव्यैः। प्रयत्ननियन्तव्यतयोच्छृङ्खलतोक्ता। ᵛअनीकैः तेजोभिः ᵛनः अस्मान् ᵛरक्ष ᵛच ॥ ॥ १५ ॥

उ॒प॒क्षे॒तार॒स्तव॑ सुप्रणी॒तेऽग्ने॒ विश्वा॑नि॒ धन्या॒ दधा॑नाः ।
सु॒रेत॑सा॒ श्रव॑सा॒ तुञ्ज॑माना अ॒भि ष्या॑म पृतना॒यूँरदे॑वान् ॥ १६ ॥

उ॒प॒ऽक्षे॒तारः॑ । तव॑ । सु॒ऽप्र॒नी॒ते । अग्ने॑ । विश्वा॑नि । धन्या॑ । दधा॑नाः ।
सु॒ऽरेत॑सा । श्रव॑सा । तुञ्ज॑मानाः । अ॒भि । स्या॒म । पृ॒त॒ना॒ऽयून् । अदे॑वान् ॥ १६ ॥

हे ᵛसुप्रणीते शोभनप्रणयन हे ᵛअग्ने ᵛतव ᵛउपक्षेतारः उपगन्तारः। अत्र क्षितिर्गत्यर्थे वर्तते। ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛधन्या धन्यानि[3] पश्वादिधनप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि ᵛदधानाः विदधानाः[4] कुर्वन्तः ᵛतुञ्जमानाः हवींषि प्रयच्छन्तो वयं ᵛसुरेतसा शोभनवीर्येण ᵛश्रवसा त्वत्कृतेनान्नेन

---

१. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व–' महान्तः सूर्या एव ' नास्ति। २. ख-ग–' स्तोत्रे ' नास्ति; म-स्तोत्रैः। ३. ख-ग-च-ण-ण१-त-थ-न-व–धनानि। ४. ख-ग-च-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-व–' विदधानाः ' नास्ति।

ᵛअदेवान् देवेभ्योऽन्यान् । नञिवयुक्तन्यायेन राक्षसा एव गृह्यन्ते । यज्ञविघ्नकारिणस्तान् ᵛपृतनायून् च शरीराद्युपद्रवकारिणः शत्रूंश्च ᵛअभि ᵛष्याम अभिभवेम । यद्वा देवानपूजयतः शत्रूनिति वा योज्यम् ॥

आ देवानामभवः केतुरग्ने मन्द्रो विश्वानि काव्यानि विद्वान् ।
प्रति मर्ताँ अवासयो दमूना अनु देवान्रथिरो यासि साधन् ॥ १७ ॥

आ । देवानाम् । अभवः । केतुः । अग्ने । मन्द्रः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ।
प्रति । मर्तान् । अवासयः । दमूनाः । अनु । देवान् । रथिरः । यासि । साधन् ॥ १७ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛमन्द्रः स्तुत्यः ᵛकेतुः यज्ञेषु ᵛदेवानां प्रज्ञापकस्त्वम् ᵛआ ᵛअभवः आ समन्ताद्भवसि । सर्वव्यापको भवसीत्यर्थः । किंच ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛकाव्यानि यजमानादिभिः कृतानि स्तोत्राणि ᵛविद्वान् जानंस्त्वं ᵛमर्तान् मर्त्यान् स्तोतॄन् स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेन प्रीतान् विधाय गृहेषु ᵛप्रति ᵛअवासयः प्रतिवासयसि । ᵛरथिरः रथी[1] ᵛसाधन् देवानां हितानि कर्माणि साधयन् ᵛदेवान् ᵛअनु ᵛयासि च अनुगच्छसि च ॥

नि दुरोणे अमृतो मर्त्यानां राजा ससाद विदथानि साधन् ।
घृतप्रतीक उर्विया व्यद्यौदग्निर्विश्वानि काव्यानि विद्वान् ॥ १८ ॥

नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानाम् । राजा । ससाद । विदथानि । साधन् ।
घृतऽप्रतीकः । उर्विया । वि । अद्यौत् । अग्निः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ॥ १८ ॥

ᵛअमृतः नित्यः ᵛराजा राजमानो योऽग्निः ᵛविदथानि यज्ञान् ᵛसाधन् साधयन् ᵛमर्त्यानाम् अग्निहोत्रिणां[2] ᵛदुरोणे गृहे ᵛनि ᵛससाद निषीदति । ᵛविश्वानि ᵛकाव्यानि ᵛविद्वान् जानन् ᵛघृतप्रतीकः घृतेन संधुक्षितावयवः ᵛउर्विया विस्तीर्णः सः ᵛअग्निः ᵛव्यद्यौत् विद्योतते ॥

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिः सरण्यन् ।
अस्मे रयिं बहुलं संतरुत्रं सुवाचं भागं यशसं कृधी नः ॥ १९ ॥

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऊतिऽभिः । सरण्यन् ।
अस्मे इति । रयिम् । बहुलम् । सम्ऽतरुत्रम् । सुऽवाचम् । भागम् । यशसम् । कृधि । नः ॥१९॥

ᵛसरण्यन् सर्वत्र सरणं गमनमिच्छन् ᵛमहान् त्वं ᵛशिवेभिः शिवंकरैः ᵛसख्येभिः सख्यैः सखिकर्मभिः ᵛमहीभिः महतीभिः ᵛऊतिभिः रक्षाभिश्च ᵛनः अस्मान्प्रति ᵛआ ᵛगहि आगच्छ । ᵛअस्मे

---

[1] क-ख-ग-च-ज्ञ-ण१-थ-न-म-व–रथीः । [2] क-ज्ञ-ज्ञ१-ण-त-थ-न-म-व–अग्निहोतॄणाम् ।

अस्मभ्यं vबहुलं विस्तीर्णं vसंतरुत्रं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं vसुवाचं शोभनवाचं vभागं संभ नीयं vयशसं यशसा कीर्त्या संयुक्तं vरयिं धनं vनः अस्मभ्यं vकृधि देहि। अस्मभ्यमिति पुनर्वच मादरातिशयार्थम् ॥

एता ते अग्ने जनिमा सनानि प्र पूर्व्याय नूतनानि वोचम् ।
महान्ति वृष्णे सवना कृतेमा जन्मञ्जन्मन् निहितो जातवेदाः ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । जनिम । सनानि । प्र । पूर्व्याय । नूतनानि । वोचम् ।
महान्ति । वृष्णे । सवना । कृता । इमा । जन्मन्ऽजन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः ॥२०॥

हे vअग्ने vपूर्व्याय पुरातनाय vते तुभ्यं vसनानि सनातनानि महद्भिः संभजनीयानि v नूतनानि अन्येष्वविद्यमानानि[1] अद्यतनानि वा vएता एतानि vजनिम जन्मानि कर्माणि स्तोत्रा वा vप्र vवोचम् । vजातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा vजन्मनूजन्मन् । जायन्त इति जन्मानः । ते सर्वेषु मनुष्येषु vनिहितः यागार्थम् । तस्मै vवृष्णे संपदां वर्षित्रेऽग्नये vइमा इमानि vसवना सवनानि vकृता कृतानि ॥

जन्मञ्जन्मन् निहितो जातवेदा विश्वामित्रेभिरिध्यते अजस्रः ।
तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्ऽजन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः । विश्वामित्रेभिः । इध्यते । अजस्रः ।
तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ २१ ॥

vजन्मनूजन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु vनिहितः vजातवेदाः vविश्वामित्रेभिः विश्वामित्रैः । पूजायां बहुवचनम्। महर्षिणा विश्वामित्रेण यो जातवेदाः vअजस्रः अजस्रमनवरतम् vइध्यते दीप्यते। vसुमतौ वर्तमानाः vवयं vतस्य vयज्ञियस्य यज्ञार्हस्य अग्नेः vभद्रे भजनीये vसौमनसे सुमनोभावे अनुग्रह बुद्धौ vअपि vस्याम अपि भवेम । प्रार्थनायां लिङ् ॥

इमं यज्ञं सहसावन् त्वं नो देवत्रा धेहि सुक्रतो रराणः ।
प्र यंसि होतर्बृहतीरिषो नोऽग्ने महि द्रविणमा यजस्व ॥ २२ ॥

इमम् । यज्ञम् । सहसाऽवन् । त्वम् । नः । देवऽत्रा । धेहि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । रराणः ।
प्र । यंसि । होतः । बृहतीः । इषः । नः । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ २२ ॥

---

[1] क-ञ-म–अन्येष्वपि विद्यमानानि ।

हे ᵛसहसावन् सहस्वन् बलवन् ᵛसुक्रतो शोभनकर्मन् हे अग्ने ᵛरराणः सर्वदा रममाणः शब्दं कुर्वाणो वा ᵛत्वं ᵛनः अस्मदीयम् ᵛइमं ᵛयज्ञं ᵛदेवत्रा देवेषु ᵛधेहि निधेहि । हे ᵛहोतः देवानामाह्वातः ᵛबृहतीः महतीः[1] ᵛइषः अन्नानि ᵛनः अस्मभ्यं ᵛप्र ᵛयंसि प्रयच्छ । हे ᵛअग्ने ᵛमहि महत् ᵛद्रविणं पश्वादिलक्षणं धनं ᵛआ ᵛयजस्व प्रयच्छ । अत्र यजिर्दानकर्मा ॥

इळा॑मग्ने पुरु॒दंसं॑ स॒निं गोः श॑श्वत्त॒मं हव॑मानाय साध ।
स्यान्नः॑ सू॒नुस्तन॑यो वि॒जावाग्ने॒ सा ते॑ सुम॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥ २३ ॥

इळा॑म् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदंस॑म् । स॒निम् । गोः । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् । हव॑मानाय । सा॒ध॒ ।
स्यात् । नः॒ । सू॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ । अग्ने॑ । सा । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥२३॥

इयं सर्वेषां पशूनां पशुपुरोडाशस्य स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । सूत्र्यते हि–‘ इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोर्होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहीति पुरोळाशस्विष्टकृतः ’ (आश्व. श्रौ. ३. ५) इति ॥

हे ᵛअग्ने ᵛपुरुदंसं बहुकर्माणं ᵛगोः गवां ᵛसनिं प्रदात्रीम् ᵛइळां भूमिं ᵛहवमानाय स्तुवते मह्यं ᵛशश्वत्तमं चिरकालं यथा भवति तथा ᵛसाध साधय । ᵛनः अस्माकं ᵛसूनुः पुत्रः ᵛतनयः संतानस्य विस्तारयिता ᵛविजावा पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति विजावा स्यात् । हे ᵛअग्ने ᵛसा प्रसिद्धा ᵛते ᵛसुमतिः त्वदीयानुग्रहबुद्धिः ᵛअस्मे अस्मासु ᵛभूतु भवतु ॥ ॥ १६ ॥

‘ वैश्वानराय ’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुक्रान्तं—‘ वैश्वानराय पञ्चोना वैश्वानरीयं तु जागतं तु ’ इति । विश्वामित्र ऋषिः । जगती छन्दः । वैश्वानरोऽग्निर्देवता ॥ पृष्ठ्याभिप्लविकयोस्तृतीयेऽहन्याग्निमारुते ‘ वैश्वानराय धिषणाम् ’ इति वैश्वानरनिविद्धानीयं सूक्तम् । ‘ तृतीयस्य ’ इति खण्डे सूत्रितं–‘ वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

वै॒श्वा॒न॒राय॑ धि॒षणा॑मृता॒वृधे॑ घृ॒तं न पू॒तम॒ग्नये॑ जनामसि ।
द्वि॒ता होता॑रं॒ मनु॑षश्च वा॒घतो॑ धि॒या रथं॒ न कुलि॑शः॒ समृ॑ण्वति ॥ १ ॥

वै॒श्वा॒न॒राय॑ । धि॒षणा॑म् । ऋ॒त॒ऽवृधे॑ । घृ॒तम् । न । पू॒तम् । अ॒ग्नये॑ । ज॒ना॒म॒सि॒ ।
द्वि॒ता । होता॑रम् । मनु॑षः । च॒ । वा॒घतः॑ । धि॒या । रथ॑म् । न । कुलि॑शः । सम् । ऋ॒ण्व॒ति॒ ॥१॥

ᵛऋतावृधे[2] ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्रे ᵛवैश्वानराय । वैश्वानरशब्दो यास्केन व्याख्यातः– ‘ वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात् प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा भवति ’ (निरु. ७. २१) इति । तस्मै ᵛअग्नये[3] ᵛपूतं ᵛघृतं ᵛन घृतमिव ᵛधिषणां ᵛस्तुतिं ᵛजनामसि जनयामः । यथा घृतं प्रीतिं जनयति तथा प्रीतिं करोमि

---

[1] क-ञ-त-थ-म–‘ महतीः ’ नास्ति । [2] ण-त-थ-न-व–ऋतवृधे । [3] क-ञ-ञ१-ण-त-थ-न-म-व– ‘ अग्नये ’ नास्ति ।

इत्यर्थः । ᵛद्विता द्विधा गार्हपत्याहवनीयरूपाभ्यां युक्तं ᵛहोतारं देवानामाह्वातारमग्निं ᵛमनुषः मनुष्
ᵛवाघतः ᵛच ऋत्विजश्च ᵛधिया कर्मणा ᵛकुलिशः वास्यादिः ᵛरथं ᵛन रथमिव ᵛसमृण्वति संस्कुर्वन्ति

स रो॑चयज्ज॒नुषा॒ रोद॑सी उ॒भे स मा॒त्रोर॑भवत्पु॒त्र ईड्यः॑ ।
ह॒व्य॒वाळ॒ग्निर॒जर॒श्चनो॑हितो दू॒ळभो॑ वि॒शामति॑थिर्वि॒भाव॑सुः ॥ २ ॥

सः । रो॒च॒य॒त् । ज॒नुषा॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । सः । मा॒त्रोः । अ॒भ॒व॒त् । पु॒त्रः । ईड्यः॑ ।
ह॒व्य॒ऽवाट् । अ॒ग्निः । अ॒जरः॑ । चनः॑ऽहितः । दुः॒ऽदभः॑ । वि॒शाम् । अति॑थिः । वि॒भाऽव॑सुः ॥

ᵛसः अग्निः ᵛजनुषा जन्मना ᵛउभे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛरोचयत् अरोचयत् प्रकाशयति ᵛस ᵛमात्रोः द्यावापृथिव्योः ᵛईड्यः स्तुत्यः ᵛपुत्रः ᵛअभवत् । ᵛहव्यवाट् हव्यानां वोढा ᵛअग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तः ᵛअजरः जरारहितः[1] । चनोऽन्नं हितं यजमाने निहितं येनासौ ᵛचनोहितः ᵛदूळभः हिंसितुमशक्यः । सोऽयं ᵛविभावसुः प्रभाधनः ᵛविशां मनुष्याणाम् ᵛअतिथिः पूज्यो भवति ॥

क्रत्वा॒ दक्ष॑स्य॒ तरु॑षो॒ विध॑र्मणि दे॒वासो॑ अ॒ग्निं ज॑नयन्त॒ चित्ति॑भिः ।
रु॒रु॒चा॒नं भा॒नु॒ना॒ ज्योति॑षा म॒हामत्यं॒ न वाजं॑ सनि॒ष्यन्नुप॑ ब्रुवे ॥ ३ ॥

क्रत्वा॑ । दक्ष॑स्य । तरु॑षः । विऽध॑र्मणि । दे॒वासः॑ । अ॒ग्निम् । ज॒न॒य॒न्त॒ । चित्ति॑ऽभिः ।
रु॒रु॒चा॒नम् । भा॒नुना॑ । ज्योति॑षा । म॒हाम् । अत्य॑म् । न । वाज॑म् । स॒नि॒ष्यन् । उप॑ । ब्रु॒वे ॥

ᵛचित्तिभिः ज्ञानैरुपलक्षिताः ᵛदेवासः देवाः ᵛतरुषः व्यसनेभ्यस्तारकस्य ᵛदक्षस्य बल ᵛक्रत्वा कर्मणा ᵛविधर्मणि विधारके यज्ञे ᵛअग्निं ᵛजनयन्त अजनयन् । ᵛभानुना भासमानेन ᵛज्योति ᵛरुरुचानं रोचमानं ᵛमहां महान्तमग्निम् ᵛअत्यं ᵛन भारसहमश्वमिव ᵛवाजम् अन्नं ᵛसनिष्य लिप्समानोऽहम् ᵛउप ᵛब्रुवे स्तौमि ॥

आ म॒न्द्रस्य॑ सनि॒ष्यन्तो॒ वरे॑ण्यं वृणी॒महे॒ अह्र॑यं॒ वाज॑मृ॒ग्मिय॑म् ।
रा॒तिं भृगू॑णामु॒शिजं॑ क॒विक्र॑तुम॒ग्निं राज॑न्तं दि॒व्येन॑ शो॒चिषा॑ ॥ ४ ॥

आ । म॒न्द्रस्य॑ । स॒नि॒ष्यन्तः॑ । वरे॑ण्यम् । वृ॒णी॒महे॑ । अह्र॑यम् । वाज॑म् । ऋ॒ग्मिय॑म् ।
रा॒तिम् । भृगू॑णाम् । उ॒शिज॑म् । क॒विऽक्र॑तुम् । अ॒ग्निम् । राज॑न्तम् । दि॒व्येन॑ । शो॒चिषा॑ ॥ ४ ॥

ᵛमन्द्रस्य स्तुत्यस्य वैश्वानरस्य संबन्धिनं ᵛवरेण्यं वरणीयम् ᵛअह्रयम् अलज्जावहम् ᵛऋग्मियं प्रशस्यं ᵛवाजम् अन्नं ᵛसनिष्यन्तः लिप्समाना वयं ᵛभृगूणाम् ऋषीणां ᵛरातिम् अभिलषितार्थप्रदातारम्

---

[1] ख-ग-च-झ१-ण-ण१-न-व—जरादिरहितः ।

vउशिजम् अभिलष्यन्तं vकविक्रतुं क्रान्तप्रज्ञं vदिव्येन दिविभवेन vशोचिषा रोचिषा vराजन्तं भ्राजमानम् vअग्निम् vआ vवृणीमहे संभजामहे ॥

अ॒ग्निं सु॒म्नाय॑ दधिरे पु॒रो जना॒ वाज॑श्रवसमि॒ह वृ॒क्तब॑र्हिषः ।
य॒तस्रु॑चः सु॒रुचं॑ वि॒श्वदे॑व्यं रु॒द्रं य॒ज्ञानां॒ साध॑दिष्टिम॒पसा॑म् ॥ ५ ॥

अ॒ग्निम् । सु॒म्नाय॑ । द॒धि॒रे॒ । पु॒रः । जना॑ः । वाज॑ऽश्रवसम् । इ॒ह । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ।
य॒तऽस्रु॑चः । सु॒ऽरुच॑म् । वि॒श्वऽदे॑व्यम् । रु॒द्रम् । य॒ज्ञाना॑म् । साध॑त्ऽइष्टिम् । अ॒पसा॑म् ॥५॥

vवृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः vयतस्रुचः प्राप्तस्रुच ऋत्विजः vसुम्नाय सुखार्थं vवाजश्रवसं मनुष्येभ्यः प्रेरितान्नं vसुरुचं प्रशस्तदीप्तिमन्तं vविश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितं vरुद्रं दुःखानां द्रावकम् vअपसां कर्मवतां vयज्ञानाम् । यजन्तीति यज्ञा यजमानाः । तेषां vसाधदिष्टिं साधितयज्ञम् vअग्निम्[1] vइह यज्ञे[1] vपुरः vदधिरे स्तुवन्ति ॥　　॥ १७ ॥

पाव॑कशोचे॒ तव॒ हि क्षयं॒ परि॒ होत॑र्य॒ज्ञेषु॑ वृ॒क्तब॑र्हिषो॒ नरः॑ ।
अग्ने॒ दुव॑ इ॒च्छमा॑नास॒ आप्य॒मुपा॑सते॒ द्रवि॑णं धेहि॒ तेभ्यः॑ ॥ ६ ॥

पाव॑कऽशोचे । तव॑ । हि । क्षय॑म् । परि॑ । होत॑रिति । य॒ज्ञेषु॑ । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः । नरः॑ ।
अग्ने॑ । दुव॑ः । इ॒च्छमा॑नासः । आप्य॑म् । उप॑ । आ॒स॒ते॒ । द्रवि॑णम् । धे॒हि॒ । तेभ्यः॑ ॥ ६ ॥

हे vपावकशोचे शोधकदीप्ते हे vहोतः देवानामाह्वातः vयज्ञेषु vपरि परितः vवृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः vदुवः परिचरणम् vइच्छमानासः इच्छन्तः vनरः नेतारः यजमानाः vआप्यम् आप्तुं योग्यं vतव त्वत्संबन्धिनं vक्षयं निवासं यागगृहम् vउपासते सेवन्ते । vतेभ्यः vद्रविणं धनं vधेहि विधेहि ॥

आ रोद॑सी अपृण॒दा स्व॑र्म॒हज्जा॒तं यदे॑नम॒पसो॒ अधा॑रयन् ।
सो अ॑ध्व॒राय॒ परि॑ णीयते क॒विरत्यो॒ न वाज॑सातये॒ चनो॑हितः ॥ ७ ॥

आ । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒पृ॒ण॒त् । आ । स्व॑ः । म॒हत् । जा॒तम् । यत् । ए॒न॒म् । अ॒पस॑ः । अधा॑रयन् ।
सः । अ॒ध्व॒राय॑ । परि॑ । नी॒य॒ते॒ । क॒विः । अत्य॑ः । न । वाज॑ऽसातये । चन॑ःऽहितः ॥७॥

vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vआ vअपृणत् आपूरयत् । तथा vमहत् प्रभूतं vस्वः अन्तरिक्षम् vआ अपृणच्च । vअपसः कर्मवन्तो यजमानाः vजातं vयत् यम्[2] vएनम् अग्निम् vअधारयन् । vअत्यो vन

---

१. ण-त-थ-म–‘ अग्निम् इह यज्ञे ’ नास्ति । २, त-थ–‘ यं ’ नास्ति ।

अश्व इव ᵛकविः क्रान्तः सर्वत्र व्याप्तः ᵛचनोहितः निहितान्नः ᵛसः अयमग्निः ᵛवाजसातये वा
अन्नस्य कीर्तेर्वा सातये लाभाय ᵛपरि ᵛणीयते यज्ञार्थं नीयते ॥

न॒म॒स्यत॑ ह॒व्यदा॑तिं स्वध्व॒रं दु॑व॒स्यत॒ दम्यं॑ जा॒तवे॑दसम् ।
र॒थीरृ॒तस्य॑ बृह॒तो विच॑र्षणिर॒ग्निर्दे॒वाना॑मभवत्पु॒रोहि॑तः ॥ ८ ॥

न॒म॒स्यत॑ । ह॒व्यऽदा॑तिम् । सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् । दु॒व॒स्यत॑ । दम्य॑म् । जा॒तऽवे॑दसम् ।
र॒थीः । ऋ॒तस्य॑ । बृ॒ह॒तः । विऽच॑र्षणिः । अ॒ग्निः । दे॒वाना॑म् । अ॒भ॒व॒त् । पु॒रःऽहि॑तः ॥८

ᵛरथीः नेता ᵛबृहतः महतः ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛविचर्षणिः द्रष्टा यः ᵛअग्निः ᵛदेवानां ᵛपुरोहि
पुरस्तात् द्रष्टव्यतया स्थापितः ᵛअभवत् ᵛहव्यदातिं देवेभ्यो हविषां दातारं ᵛस्वध्वरं शोभन
ᵛदम्यं दमेभ्यो गृहेभ्यो हितं ᵛजातवेदसं जातप्रज्ञं तमग्निं ᵛनमस्यत पूजयत ᵛदुवस्यत परिचरत ॥

ति॒स्रो य॒ह्वस्य॑ स॒मिधः॒ परि॑ज्मनो॒ऽग्नेर॑पुनन्नु॒शिजो॒ अमृ॑त्यवः ।
तासा॒मेका॒मद॑धु॒र्मर्त्ये॒ भुज॑मु लो॒कमु॒ द्वे उप॑ जा॒मिमी॑यतुः ॥ ९ ॥

ति॒स्रः । य॒ह्वस्य॑ । स॒म्ऽइध॑ः । परि॑ऽज्मनः । अ॒ग्नेः । अ॒पु॒न॒न् । उ॒शिज॑ः । अमृ॑त्यवः ।
तासा॑म् । एका॑म् । अद॑धुः । मर्त्ये॑ । भुज॑म् ।
ऊँ॒ इति॑ । लो॒कम् । ऊँ॒ इति॑ । द्वे इति॑ । उप॑ । जा॒मिम् । ई॒य॒तुः ॥ ९ ॥

ᵛउशिजः कामयमानाः ᵛअमृत्यवः मृत्युरहिता देवाः ᵛयह्वस्य महतः ᵛपरिज्मनः परि
गन्तुः ᵛसमिधः समिन्धिकाः प्रकाशिकाः ᵛतिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्तिस्रस्तनूः ᵛअपुन
अशोधयन् । ते देवाः ᵛभुजं सर्वेषां पालयित्रीं ᵛतासां तनूनां मध्ये ᵛएकां पार्थिवीं तनुं ᵛमर्त्ये
मर्त्यलोके ᵛअदधुः न्यदधुः । ᵛउ इति पादपूरणः[1] । इतरे ᵛद्वे तनू ᵛजामिं ᵛलोकम् आसन्नमन्तरिक्ष
ᵛउप ᵛईयतुः गच्छतः । अथवा तिस्रः समिध आघारसमिधौ द्वे अनूयाजसमिच्चैकेति । तासां
समिधामेकामनूयाजसमिधं मर्त्ये इह लोके भोगहेतुमनूयाजपर्यन्तमदधुः धारयन्ति । ‘प्रजा वा
अनूयाजाः[2] ’ इति प्रजात्वेनानूयाजानां संस्तवात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः । इतरे द्वे समिधा
वन्तरिक्षे दिव्यभोगहेतू उपेयतुः उपगच्छतः । ‘ त्रीन्परिधींस्तिस्रः समिधः ’ इति हि निगमः ॥

वि॒शां क॒विं वि॒श्पतिं॒ मानु॑षी॒रिषः॒ सं सी॑मकृण्व॒न्त्स्वधि॑तिं॒ न तेज॑से ।
स उ॒द्वतो॑ नि॒वतो॑ याति॒ वेवि॑ष॒त्स गर्भ॑मे॒षु भुव॑नेषु दीधरत् ॥ १० ॥

वि॒शाम् । क॒विम् । वि॒श्पति॑म् । मानु॑षीः । इष॑ः ।
सम् । सी॒म् । अ॒कृ॒ण्व॒न् । स्वऽधि॑तिम् । न । तेज॑से ।
सः । उ॒त्ऽवत॑ः । नि॒ऽवत॑ः । या॒ति॒ । वेवि॑षत् । सः । गर्भ॑म् । ए॒षु । भुव॑नेषु । दी॒ध॒र॒त् ॥१०॥

---

[1] झ१-त-थ-न-व–पदपूरणः । [2] झ१-ण-त-थ-न-व–अनूयाजः ।

ᵛइषः पश्वादिलक्षणं धनमिच्छन्त्यः ᵛमानुषीः मनुष्यप्रजाः ᵛविशां प्रजानां ᵛविश्पतिं प्रभुं ᵛकविं मेधाविनं ᵛसीम् एनं ᵛस्वध्रितिं ᵛन असिमिव ᵛतेजसे तैक्ष्ण्यार्थं ᵛसम् ᵛअकृण्वन् समस्कुर्वन्। ᵛसः अग्निः ᵛउद्वतः उच्छ्रायवतः[1] ᵛनिवतः नीचैर्भाववतश्च प्रदेशान् ᵛवेविषत् व्याप्नुवन् ᵛयाति गच्छति। ᵛसः ᵛएषु ᵛभुवनेषु ᵛगर्भम्[2] अरण्याः[2] ᵛदीधरत् अधारयत्॥ ॥ १० ॥

स जिन्वते जठरेषु प्रजज्ञिवान्वृषा चित्रेषु नानदन्न सिंहः।
वैश्वानरः पृथुपाजा अमर्त्यो वसु रत्ना दयमानो वि दाशुषे ॥ ११ ॥

सः। जिन्वते। जठरेषु। प्रजज्ञिऽवान्। वृषा। चित्रेषु। नानदत्। न। सिंहः।
वैश्वानरः। पृथुऽपाजाः। अमर्त्यः। वसु। रत्ना। दयमानः। वि। दाशुषे ॥ ११ ॥

ᵛप्रजज्ञिवान् जातः ᵛवृषा वर्षकः ᵛसः ᵛवैश्वानरः ᵛचित्रेषु नानाप्रकारेषु ᵛजठरेषु। प्राणिनां भेदाज्जठराणां भेदः। तेषु ᵛजिन्वते वर्धते। चित्रेषु नानाविधेष्वरण्येषु ᵛनानदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् ᵛसिंहः ᵛन सिंह इव। किंविधो वैश्वानरः। ᵛपृथुपाजाः पृथुतेजाः। अथवा पृथुवेगः। ᵛअमर्त्यः मरणधर्मरहितः ᵛदाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय ᵛरत्ना रमणीयानि ᵛवसु वसूनि धनानि ᵛवि विशेषेण ᵛदयमानः प्रयच्छन्॥

वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुहद्दिवस्पृष्ठं भन्दमानः सुमन्मभिः।
स पूर्ववज्जनयञ्जन्तवे धनं समानमज्मं पर्येति जागृविः ॥ १२ ॥

वैश्वानरः। प्रत्नऽथा। नाकम्। आ। अरुहत्। दिवः। पृष्ठम्। भन्दमानः। सुमन्मऽभिः।
सः। पूर्वऽवत्। जनयन्। जन्तवे। धनम्। समानम्। अज्मम्। परि। एति। जागृविः ॥ १२ ॥

ᵛसुमन्मभिः स्तोतृभिः ᵛभन्दमानः स्तूयमानः ᵛवैश्वानरः जातमात्र एव ᵛप्रत्नथा प्रत्न इव चिरन्तन इव ᵛनाकम्। कं सुखम् अकं दुःखम्। न विद्यतेऽकं यस्मिन् तन्नाकम्। ᵛदिवः अन्तरिक्षस्य ᵛपृष्ठम् उपरितनप्रदेशं स्वरोहिद्भिः ᵛआरुहत् आरोहति। ᵛसः वैश्वानरः ᵛपूर्ववत् पूर्वेभ्यः ऋषिभ्य इव ᵛजन्तवे स्तोत्रे यजमानाय ᵛधनं पश्वादिलक्षणं ᵛजनयन् संपादयन् ᵛजागृविः सदा प्रबुद्धः ᵛसमानं सर्वेषां देवानां साधारणम् ᵛअज्मम् आकाशमार्गं ᵛपर्येति सूर्यरूपेण गच्छति॥

ऋतावानं यज्ञियं विप्रमुक्थ्य१मा यं दधे मातरिश्वा दिवि क्षयम्।
तं चित्रयामं हरिकेशमीमहे सुदीतिमग्निं सुविताय नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतऽवानम्। यज्ञियम्। विप्रम्। उक्थ्यम्। आ। यम्। दधे। मातरिश्वा। दिवि। क्षयम्।
तम्। चित्रऽयामम्। हरिऽकेशम्। ईमहे। सुऽदीतिम्। अग्निम्। सुविताय। नव्यसे ॥ १३ ॥

---

[1] ख-ण-ण१-न-व--उच्छ्रयवतः; ग-उत्स्रयवतः। [2] क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व--' गर्भम् अरण्याः' नास्ति।

vऋतावानं बलवन्तं vयज्ञियं यज्ञार्हं vविप्रं मेधाविनम् vउक्थ्यं स्तुत्यं vदिवि द्युलोके v निवसन्तं vयम् अग्निं vमातरिश्वा वायुर्द्युलोकादाहृत्य पृथिव्याम् vआ vदधे आहितवान् । vचित्र नानाविधगमनं vहरिकेशं पिङ्गलार्चिषं vसुदीतिं शोभनदीप्तिं vतम् vअग्निं vनव्यसे नवत vसुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय धनाय तदर्थम् vईमहे याचामहे ॥

शुचिं न यामन्निषिरं स्वर्दृशं केतुं दिवो रोचनस्थामुषर्बुधम् ।
अग्निं मूर्धानं दिवो अप्रतिष्कुतं तमीमहे नमसा वाजिनं बृहत् ॥ १४ ॥

शुचिम् । न । यामन् । इषिरम् । स्वःऽदृशम् । केतुम् । दिवः । रोचनऽस्थाम् । उषःऽबुधम्
अग्निम् । मूर्धानम् । दिवः । अप्रतिऽस्कुतम् । तम् । ईमहे । नमसा । वाजिनम् । बृहत् ॥१

vन इति संप्रत्यर्थे । vशुचिं दीप्तं vयामन् यामनि यज्ञे vइषिरम् एषणीयं vस्वर्दृशं सर्व सर्वपदार्थविज्ञानयुक्तं vदिवः द्युलोकस्य vकेतुं प्रज्ञापकं vरोचनस्थां रोचनस्थम् । रोचनः सूर्यः तस्मि तिष्ठन्तम् । vउषर्बुधम् अग्निहोत्रिकरूपेण[1] उषसि प्रबुध्यमानं vदिवः स्वर्गस्य vमूर्धानं प्रधानम् vअप्र तिष्कुतम् अप्रतिहतशब्दं vवाजिनम् अन्नवन्तं vबृहत् महान्तं vतम् vअग्निं vनमसा स्तोत्रेण vईमहे याचामहे ॥

मन्द्रं होतारं शुचिमद्वयाविनं दमूनसमुक्थ्यं विश्वचर्षणिम् ।
रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं मनुर्हितं सदमिद्राय ईमहे ॥ १५ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । शुचिम् । अद्वयाविनम् । दमूनसम् । उक्थ्यम् । विश्वऽचर्षणिम् ।
रथम् । न । चित्रम् । वपुषाय । दर्शतम् । मनुःऽहितम् । सदम् । इत् । रायः । ईमहे ॥१५॥

vमन्द्रं स्तुत्यं vहोतारं देवानामाह्वातारं vशुचिं सर्वदा शुद्धम् vअद्वयाविनं द्वयहीनम्[2] अकुटि vदमूनसं दानमनसम् vउक्थ्यं श्रेष्ठं vविश्वचर्षणिं विश्वस्य द्रष्टारं vचित्रं नानाविधवर्णं vरथं vन रथमिव vवपुषाय रूपार्थं vदर्शतं दर्शनीयं vसदमित् सदैव vमनुर्हितं सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं तमग्निं vरायः धनानि vईमहे याचामहे । अत्र याच्ञार्थत्वादस्य द्विकर्मकत्वम् ॥ ॥ १९ ॥

‘ वैश्वानराय ’ इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका–‘ वैश्वानरायैकादश’ इति । पूर्वसूक्ते ‘ वैश्वानरीयं तु जागतं तु ’ इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्य जगती छन्दो वैश्वानरोऽग्निर्देवता । अस्य सूक्तस्याग्निष्टोमे आग्निमारुते शस्त्रे विनियोगः । सूच्यते[3] हि–‘ वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः करत्यर्वंते ’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

---

[1] क-झ–अग्निहोत्रकर्मरूपेण; झ१–अग्निहोत्रीकरूपेण; म–अग्निहोत्रिकर्मरूपेण । [2] झ१–यद्वयाहिनम्; ण-त-थ–यद्वयहीनम्; न–यद्वहीनम् । [3] ख-ग-च-ण१– सूत्रितम्; झ१– सूचितम्; ण-न-व– सूत्रिते ।

वै॒श्वा॒न॒राय॑ पृथु॒पाज॑से॒ विपो॒ रत्ना॑ विधन्त ध॒रुणे॑षु॒ गात॑वे ।
अ॒ग्निर्हि दे॒वाँ अ॒मृतो॑ दुव॒स्यत्यथा॒ धर्मा॑णि स॒नता॒ न दू॑दुषत् ॥ १ ॥

वै॒श्वा॒न॒राय॑ । पृ॒थु॒ऽपाज॑से । विपः॑ । रत्ना॑ । वि॒ध॒न्त॒ । ध॒रुणे॑षु । गात॑वे ।
अ॒ग्निः । हि । दे॒वान् । अ॒मृतः॑ । दु॒व॒स्यति॑ । अथ॑ । धर्मा॑णि । स॒नता॑ । न । दू॒दु॒ष॒त् ॥ १ ॥

ᵛविपः मेधाविनः स्तोतारः ᵛपृथुपाजसे बहुबलाय बह्वन्नाय वा । पाजःशब्दस्य बलान्ननाम्नोः पाठात् । ᵛवैश्वानराय अग्नये ᵛधरुणेषु धर्मेषु यज्ञेषु ᵛरत्ना रमणीयानि स्तोत्राणि ᵛगातवे सन्मार्गलाभाय ᵛविधन्त परिचरन्ति कुर्वन्ति । ᵛअमृतः मरणरहितः ᵛअग्निः ᵛदेवान् ᵛदुवस्यति हविषां प्रदानेन परिचरति । हिः प्रसिद्धौ । ᵛअथ अतः कारणात् कोऽपि ᵛसनता सनातनानि ᵛधर्माणि यज्ञान् ᵛन ᵛदूदुषत् न दूषयति ॥

अ॒न्तर्दू॒तो रोद॑सी द॒स्म ई॑यते॒ होता॒ निष॑त्तो॒ मनु॑षः पु॒रोहि॑तः ।
क्षयं॑ बृ॒हन्तं॒ परि॑ भूषति॒ द्युभि॑र्दे॒वेभि॑र॒ग्निरि॑षि॒तो धि॒याव॑सुः ॥ २ ॥

अ॒न्तः । दू॒तः । रोद॑सी॒ इति॑ । द॒स्मः । ई॒य॒ते॒ । होता॑ । निऽस॑त्तः । मनु॑षः । पु॒रःऽहि॑तः ।
क्षय॑म् । बृ॒हन्त॑म् । परि॑ । भू॒ष॒ति॒ । द्युऽभिः॑ । दे॒वेभिः॑ । अ॒ग्निः । इ॒षि॒तः । धि॒याऽव॑सुः ॥२॥

ᵛदस्मः दर्शनीयः ᵛहोता अग्निः ᵛदूतः देवानां दूतः सन् ᵛरोदसी रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः ᵛअन्तः मध्ये ᵛईयते गच्छति । ᵛमनुषः मनोर्जातस्य मनुष्यस्य ᵛपुरोहितः आहवनीयादिरूपेण पुरतः स्थापितः ᵛनिषत्तः निषण्णः सन् ᵛअग्निः ᵛद्युभिः दीप्तिभिः ᵛबृहन्तं महान्तं ᵛक्षयं यज्ञगृहं ᵛपरि ᵛभूषति अलंकुरुते । ᵛदेवेभिः देवैः ᵛइषितः प्रेषितः ᵛधियावसुः[1] प्रज्ञया[1] व्याप्तः । एते द्वे अग्निविशेषणे ॥

के॒तुं य॒ज्ञानां॑ वि॒दथ॑स्य॒ साध॑नं॒ विप्रा॑सो अ॒ग्निं म॑हयन्त॒ चित्ति॑भिः ।
अपां॑सि॒ यस्मि॒न्नधि॑ संद॒धुर्गिर॒स्तस्मि॑न्त्सु॒म्नानि॒ यज॑मान॒ आ च॑के ॥ ३ ॥

के॒तुम् । य॒ज्ञाना॑म् । वि॒दथ॑स्य । साध॑नम् । विप्रा॑सः । अ॒ग्निम् । म॒ह॒य॒न्त॒ । चित्ति॑ऽभिः ।
अपां॑सि । यस्मि॑न् । अधि॑ । स॒म्ऽद॒धुः । गिरः॑ । तस्मि॑न् । सु॒म्नानि॑ । यज॑मानः । आ । च॒के॒ ॥३॥

ᵛयज्ञानां ᵛकेतुं प्रज्ञापकं ᵛविदथस्य यज्ञस्य गृहस्य वा ᵛसाधनं प्राप्तिसाधनमसाधारणकारणं सन्तम् ᵛअग्निं ᵛविप्रासः विप्राः ᵛचित्तिभिः स्वकर्मभिः ᵛमहयन्त पूजयन्ति । किंच ᵛगिरः स्तोतारः ᵛयस्मिन् अग्नौ ᵛअपांसि स्वानुष्ठेयानि कर्माणि ᵛअधि ᵛसंदधुः संदधते ᵛयजमानः ᵛतस्मिन् अग्नौ ᵛसुम्नानि सुखानि[2] ᵛआ ᵛचके कामयते[3] ॥

---

१. क-ञ-ञ१-ण-त-थ-न-व–विभावसुः प्रभया; म–धियावसुः प्रभया । २. क-ख-ग-ञ-म-व–सुखानि प्राप्य; ण-ण१-न–‘ सुखानि ’ नास्ति । ३. क-ञ-म–प्रकाशते । अथ तस्मिन्नग्नौ सुम्नानि सुखानि आचके कामयते ।

पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्वयुनं च वाघताम् ।
आ विवेश रोदसी भूरिवर्पसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः ॥ ४ ॥

पिता । यज्ञानाम् । असुरः । विपःऽचिताम् । विऽमानम् । अग्निः । वयुनम् । च । वाघता
आ । विवेश । रोदसी इति । भूरिऽवर्पसा । पुरुऽप्रियः । भन्दते । धामऽभिः । कविः ॥४॥

ᵛयज्ञानां ᵛपिता पालयिता ᵛविपश्चितां विदुषां स्तोतॄणाम् ᵛअसुरः बलप्रदः ᵛवाघताम् ऋत्वि ᵛवयुनं ज्ञानसाधनं[1] ᵛविमानं[2] । विमीयते फलमिति विमानं यज्ञादिकर्मसाधनम् । सः ᵛअ ᵛभूरिवर्पसा पार्थिववैद्युतादिबहुविधरूपेण ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛआ ᵛविवेश प्रविशति । ᵛपुरुप्रि मनुष्येष्वधिकं प्रियः । अथवा पुरूणां श्रेष्ठानां प्रियः पुरुप्रियः । ᵛधामभिः तेजोभिर्युक्तः ᵛकवि अग्निः ᵛभन्दते यजमानेन स्तूयते ॥

चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वर्विदम् ।
विगाहं तूर्णिं तविषीभिरावृतं भूर्णिं देवास इह सुश्रियं दधुः ॥ ५ ॥

चन्द्रम् । अग्निम् । चन्द्रऽरथम् । हरिऽव्रतम् । वैश्वानरम् । अप्सुऽसदम् । स्वःऽविदम् ।
विऽगाहम् । तूर्णिम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । भूर्णिम् । देवासः । इह । सुऽश्रियम् । दधुः ॥५॥

ᵛदेवासः देवाः ᵛचन्द्रम् आह्लादकरं ᵛचन्द्ररथम् । चन्द्रः[3] आह्लादको रथो यस्येति तं ᵛहरिव्रतं पिङ्गलवर्णं हरित्वचं वा । हरित्वचमिति शाखान्तरम् । ᵛअप्सुषदम् अप्सु सीदन्तं ᵛस्वर्विदं सर्वज्ञं ᵛविगाहं विगाहमानं सर्वत्र व्याप्तं ᵛतूर्णिं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां हिंसितारं वा ᵛतविषीभिः बलैः ᵛआवृतं ᵛभूर्णिं भर्तारं ᵛसुश्रियं शोभनदीप्तिं ᵛवैश्वानरम् ᵛइह इह लोके ᵛदधुः आदधुः ॥ ॥ २० ॥

अग्निर्देवेभिर्मनुषश्च जन्तुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुपेशसं धिया ।
रथीरन्तरीयते साधदिष्टिभिर्जीरो दमूना अभिशस्तिचातनः ॥ ६ ॥

अग्निः । देवेभिः । मनुषः । च । जन्तुऽभिः । तन्वानः । यज्ञम् । पुरुऽपेशसम् । धिया ।
रथीः । अन्तः । ईयते । साधदिष्टिऽभिः । जीरः । दमूनाः । अभिशस्तिऽचातनः ॥ ६ ॥

देवैः[4] ᵛसाधदिष्टिभिः साधितयज्ञैः ᵛजन्तुभिः ऋत्विग्भिः ᵛच ᵛधिया कर्मणा ᵛमनुषः यजमानस्य[4] ᵛपुरुपेशसं बहुरूपम् । पेश इति रूपनाम । पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदैरेकाहाहीनसत्रात्मकभेदैः च[5] नानाविधरूपं ᵛयज्ञं ᵛतन्वानः कुर्वन् ᵛरथीः सर्वस्य लोकस्य नेता ᵛजीरः क्षिप्रकारी ᵛदमूनाः

---

१. क-झ-म—प्रज्ञासाधनम् । २. झ१—‘ विमानं ’ नास्ति । ३. क-झ—चन्द्रवत्; ख-ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न-म-व—चन्द्रम् । ४. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व—‘ देवैः...यजमानस्य ’ इत्येतन्नास्ति । ५. झ-म-अवान्तरभेदैश्च ।

दान्तमना दानमना वा vअभिशस्तिचातनः अभिशस्तीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां चातयिता नाशयिता vअग्निः vअन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये vईयते गच्छति ॥

अग्ने॒ जर॑स्व स्वप॒त्य आयु॑न्यू॒र्जा पि॑न्वस्व॒ समिषो॑ दिदीहि नः ।
वयां॑सि जिन्व बृ॒ह॒तश्च॑ जागृव उ॒शिग्दे॒वाना॒मसि॑ सु॒क्रतु॑र्वि॒पाम् ॥ ७ ॥

अग्ने॑ । जर॑स्व । सु॒ऽअ॒प॒त्ये । आयु॑नि । ऊ॒र्जा । पि॒न्व॒स्व॒ । सम् । इष॑ः । दि॒दी॒हि॒ । न॒ः ।
वयां॑सि । जि॒न्व॒ । बृ॒ह॒तः । च॒ । जा॒गृ॒वे॒ । उ॒शिक् । दे॒वाना॑म् । असि॑ । सु॒ऽक्रतु॑ः । वि॒पाम् ॥७॥

हे vअग्ने vस्वपत्ये सुपुत्रे vआयुनि आयुषि ॥ निमित्तसप्तम्येषा ॥ आयुषि निमित्ते vजरस्व देवान् स्तुहि । होतारमधिष्ठाय vऊर्जा रसेनान्नेन वा vपिन्वस्व देवान् प्रीणय । vनः अस्माकम् vइषः सस्यार्थं वृष्टीः vसं vदिदीहि संदीपय । vवयांसि अन्नानि vच । 'वयः क्षद्म' (नि. २. ७. ७) इत्यन्ननामसु पाठात् । vजिन्व देहि । हे vजागृवे सर्वदा जागरणशील vबृहतः महतो यजमानस्य जिन्वेति संबन्धः । vसुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनयज्ञो वा त्वं vविपां मेधाविनां vदेवानाम् vउशिक् कान्तः vअसि ॥

वि॒श्पतिं॑ य॒ह्वमति॑थिं॒ नर॒ः सदा॑ य॒न्तारं॑ धी॒नामु॒शिजं॑ च वा॒घता॑म् ।
अ॒ध्व॒राणां॒ चेत॑नं जा॒तवे॑दसं॒ प्र शं॑सन्ति॒ नम॑सा जू॒तिभि॑र्वृ॒धे ॥ ८ ॥

वि॒श्पति॑म् । य॒ह्वम् । अति॑थिम् । नर॑ः । सदा॑ । य॒न्तार॑म् । धी॒नाम् । उ॒शिज॑म् । च॒ । वा॒घता॑म् ।
अ॒ध्व॒राणा॑म् । चेत॑नम् । जा॒तऽवे॑दसम् । प्र । शं॒स॒न्ति॒ । नम॑सा । जू॒तिऽभि॑ः । वृ॒धे ॥ ८ ॥

vनरः नेतारः स्तोतारो वा vविश्पतिं विशां मनुष्याणां पतिं विश्वस्य पतिमिति वा vयह्वं महान्तम् vअतिथिं सर्वस्यातिथिभूतं vधीनां बुद्धीनां कर्मणां वा vयन्तारं नियन्तारं vवाघतां vच[1] ऋत्विजां च vउशिजं कान्तं मनोज्ञम् vअध्वराणां यागानां vचेतनं प्रज्ञापकं[2] vजूतिभिः वेगैर्युक्तं vजातवेदसम् अग्निं vवृधे वृद्धये समृद्धये vनमसा नमस्कारेण स्तुतिभिश्च सदा[3] vप्र vशंसन्ति प्रशंसां कुर्वन्ति ॥

वि॒भावा॑ दे॒वः सु॒रण॒ः परि॑ क्षि॒तीर॒ग्निर्ब॑भूव॒ शव॑सा सु॒मद्र॑थः ।
तस्य॑ व्र॒तानि॑ भूरिपो॒षिणो॑ व॒यमुप॑ भूषेम॒ दम॒ आ सु॑वृ॒क्तिभि॑ः ॥ ९ ॥

वि॒भाऽवा॑ । दे॒वः । सु॒ऽरण॑ः । परि॑ । क्षि॒तीः । अ॒ग्निः । ब॒भू॒व॒ । शव॑सा । सु॒मत्ऽर॑थः ।
तस्य॑ । व्र॒तानि॑ । भू॒रि॒ऽपो॒षिण॑ः । व॒यम् । उप॑ । भू॒षे॒म॒ । दमे॑ । आ । सु॒वृ॒क्तिऽभि॑ः ॥ ९ ॥

---

[1] म-'च' नास्ति । [2] क-झ-झ१-ण-त-थ-न-व-प्रज्ञापनम्; ग-ण१-प्रज्ञायकम्; म-प्रज्ञातनम् ।
[3] क-झ-झ१-ण-थ-न-म-व-'सदा' नास्ति ।

ᵛविभावा दीप्तिमान् ᵛदेवः स्तूयमानः ᵛसुरणः । अत्र वर्णलोपश्छान्दसः । शो रमयतीति सुरमणः । ᵛसुमद्रथः शोभनरथः ᵛअग्निः ᵛशवसा बलेन ᵛक्षितीः सर्वाः प्रजाः ᵛ ᵛबभूव परितो गृह्णाति । अत्र भवतेरुपसर्गवशात् परिग्रहार्थत्वम् । ᵛभूरिपोषिणः बहूनां पोषयि पालयितुः[1] ᵛदमे यज्ञगृहे । दम इति गृहनामसु पाठात् । निवसतः ᵛतस्य अग्नेः ᵛव्रतानि कर्मा ᵛवयं ᵛसुवृक्तिभिः स्तोत्रैः ᵛउप ᵛभूषेम उपभूषयामः प्रकाशयामः ॥

वैश्वा॑नर॒ तव॒ धामा॒न्या च॑के॒ येभि॑ः स्व॒र्विद॑भ॑वो विचक्षण ।
जा॒त आपृ॑णो॒ भुव॑नानि॒ रोद॑सी॒ अग्ने॒ ता विश्वा॑ परि॒भूर॑सि॒ त्मना॑ ॥ १० ॥

वैश्वा॑नर । तव॑ । धामा॑नि । आ । च॒के॒ । येभि॑ः । स्व॒ःऽवित् । अभ॑वः । वि॒ऽच॒क्ष॒ण॒ ।
जा॒तः । आ । अ॒पृ॒णः॒ । भुव॑नानि । रोद॑सी॒ इति॑ ।
अग्ने॑ । ता । विश्वा॑ । प॒रि॒ऽभूः । अ॒सि॒ । त्मना॑ ॥ १० ॥

हे ᵛवैश्वानर ᵛतव ᵛधामानि त्वत्संबन्धीनि तेजांसि ᵛआ ᵛचके अभिष्टौमि । हे ᵛविचक्षण प्राज्ञ त्वं ᵛयेभिः यैस्तेजोभिः ᵛस्वर्वित् सर्ववित्[2] सर्वज्ञः ᵛअभवः भवसि । जातमात्रस्त्वं ᵛभुवनानि भूतजातानि ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛआपृणः आपूरयः । हे ᵛअग्ने ᵛविश्वा विश्वानि सर्वाणि ᵛता तानि भूतजातानि ᵛत्मना आत्मना ᵛपरिभूरसि परिग्रहीतासि ॥

वै॒श्वा॒न॒रस्य॑ दं॒सना॑भ्यो बृ॒हदरि॑णा॒देक॑ः स्वप॒स्यया॑ क॒विः ।
उ॒भा पि॒तरा॑ म॒हय॑न्नजायता॒ग्निर्द्यावा॑पृथि॒वी भूरि॑रेतसा ॥ ११ ॥

वै॒श्वा॒न॒रस्य॑ । दं॒सना॑भ्यः । बृ॒हत् । अरि॑णात् । एक॑ः । सु॒ऽअ॒प॒स्यया॑ । क॒विः ।
उ॒भा । पि॒तरा॑ । म॒हय॑न् । अ॒जा॒य॒त॒ । अ॒ग्निः । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । भूरि॑ऽरेतसा ॥ ११ ॥

ᵛवैश्वानरस्य अग्नेः ᵛदंसनाभ्यः तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यः ᵛबृहत् महद्धनं भवतीति यत् तदवितथम् । यतः कारणात् ᵛएकः मुख्यः ᵛकविः अग्निः ᵛस्वपस्यया शोभनयज्ञादिकर्मेच्छया यजमानादिभ्यो धनम् ᵛअरिणात् ददाति । सोऽयम् ᵛअग्निः ᵛभूरिरेतसा बहुरेतस्कौ ᵛउभा उभौ ᵛपितरा पितरौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ ᵛमहयन् पूजयन् ᵛअजायत ॥ ॥ २१ ॥

‘ समित्समित् ’ इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ समित्स मिदाप्रियः ’ इति। इध्मादिस्वाहाकृत्यन्ताः पूर्वोक्ताः प्रत्यृचं देवताः । पशौ वैश्वामित्राणामाप्रीसूक्तम्[3]। दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु त्वष्टुर्याज्या ‘ तन्नः’ इत्येषा। सूत्रितं च—‘इह त्वष्टारमग्रियं तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु ’ (आश्व. श्रौ. १. १०) इति। त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च–‘ तन्न स्तुरीपमध पोषयित्नु देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

---

[1] ख-ग-च-झ१-ण१-त-थ-न–‘ पालयितुः ’ नास्ति । [2] त-थ-म–‘ सर्ववित् ’ नास्ति । [3] क-ख-च-क्ष-म-व–विश्वामित्राणा° ।

समित्संमित्सुमना बोध्यस्मे शुचाशुचा सुमतिं रासि वस्वः ।
आ देव देवान्यजथाय वक्षि सखा सखीन्त्सुमना यक्ष्यग्ने ॥ १ ॥

समित्ऽसंमित् । सुऽमनाः । बोधि । अस्मे इति । शुचाऽशुचा । सुऽमतिम् । रासि । वस्वः ।
आ । देव । देवान् । यजथाय । वक्षि । सखा । सखीन् । सुऽमनाः । यक्षि । अग्ने ॥ १ ॥

समित्समित् अत्यर्थं समिद्धस्त्वं सुमनाः बोधि बुध्यस्व । शुचाशुचा अत्यर्थं प्रसर्पकेण ज्योतिषा युक्तस्त्वं वस्वः वसुनो धनस्य तद्विषयां सुमतिं शोभनां बुद्धिम् अस्मे अस्मभ्यं रासि देहि । हे देव द्योतमान देवान् यजनीयान् यजथाय यज्ञाय तदर्थम् आ वक्षि आवहसि । हे अग्ने सखा देवानां सखा त्वं सुमनाः सन् सखीन् देवान् यक्षि यजस्व ॥

यं देवासस्त्रिरहन्नायजन्ते दिवेदिवे वरुणो मित्रो अग्निः ।
सेमं यज्ञं मधुमन्तं कृधी नस्तनूनपाद्घृतयोनिं विधन्तम् ॥ २ ॥

यम् । देवासः । त्रिः । अहन् । आऽयजन्ते । दिवेऽदिवे । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।
सः । इमम् । यज्ञम् । मधुऽमन्तम् । कृधि । नः । तनूऽनपात् । घृतऽयोनिम् । विधन्तम् ॥२॥

वरुणः मित्रः अग्निः एते त्रयो देवाः[1] यम् अग्निं दिवेदिवे प्रतिदिवसम् अहन् अहनि त्रिः प्रातर्मध्याह्नसायंतनेषु सवनेषु त्रिवारम् आयजन्ते हे तनूनपात् तनूनां शरीराणां न पातयितः सः त्वं घृतयोनिं घृतस्योदकस्य कारणं विधन्तं विधीयमानं क्रियमाणं नः अस्मदीयम् इमं यज्ञं मधुमन्तम् । मध्वित्युदकनाम । वृष्ट्यादिफलयुक्तं कृधि कुरु ॥

प्र दीधितिर्विश्ववारा जिगाति होतारमिळः प्रथमं यजध्यै ।
अच्छा नमोभिर्वृषभं वन्दध्यै स देवान्यक्षदिषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

प्र । दीधितिः । विश्वऽवारा । जिगाति । होतारम् । इळः । प्रथमम् । यजध्यै ।
अच्छ । नमःऽभिः । वृषभम् । वन्दध्यै । सः । देवान् । यक्षत् । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

विश्ववारा विश्वैर्जनैर्वरणीया दीधितिः स्तुतिर्दीप्तिर्वा होतारं देवानामाह्वातारमग्निं प्र जिगाति जिगातु प्रकर्षेण गच्छतु । प्रथमं मुख्यम् अच्छ आभिमुख्येन वृषभं संपदां वर्षितारं वन्दध्यै वन्दितुं योग्यमिति शेषः । अग्निं नमोभिः नमस्कारैः सह इळः इषो हवीरूपाण्यन्नानि यजध्यै यष्टुं प्रीणयितुं प्रजिगातु[2] । इषितः अस्माभिः प्रेरितः यजीयान् यष्टृतमः सः अग्निः देवान् यक्षत् यजतु ॥

---

[1] ख-ण १–देवासः देवाः । [2] ख-ग-च-ण १-फ–प्रजिगातु इति ।

ऊर्ध्वो वां गातुरध्वरे अकार्यूर्ध्वा शोचींषि प्रस्थिता रजांसि ।
दिवो वा नाभा न्यसादि होता स्तृणीमहि देवव्यचा वि बर्हिः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाम् । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्वा । शोचींषि । प्रऽस्थिता । रजांसि ।
दिवः । वा । नाभा । नि । असादि । होता । स्तृणीमहि । देवऽव्यचाः । वि । बर्हिः ॥४

vवां युवयोः । अग्निश्च बर्हिश्चोभौ वामित्युच्येते[1] । समिदादिभिः सहितस्यैवाग्नेर्देवतात्वा vऊर्ध्वः उन्नतः vगातुः यज्ञमार्गः vअध्वरे यज्ञे vअकारि आश्रयः क्रियते । vशोचींषि अर्चिर्भा vरजांसि हवींषि vऊर्ध्वा ऊर्ध्वं vप्रस्थिता[2] । vहोता अग्निः vदिवः दीप्यमानस्य यागगृहस्य vना नाभौ मध्यप्रदेशे[3] vन्यसादि निषीदति । vदेवव्यचाः देवैर्व्याप्तं vबर्हिः च । चार्थे वाशब्दः । v vस्तृणीमहि विशेषेण स्तृणीमः ॥

सप्त होत्राणि मनसा वृणाना इन्वन्तो विश्वं प्रति यन्नृतेन ।
नृपेशसो विदथेषु प्र जाता अभी३मं यज्ञं वि चरन्त पूर्वीः ॥ ५ ॥

सप्त । होत्राणि । मनसा । वृणानाः । इन्वन्तः । विश्वम् । प्रति । यन् । ऋतेन ।
नृऽपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि । इमम् । यज्ञम् । वि । चरन्त । पूर्वीः ॥५॥

vमनसा vवृणानाः प्रार्थ्यमानाः vऋतेन उदकेन vविश्वम् vइन्वन्तः प्रीणयन्तो देवाः vस vहोत्राणि होतॄणां वषट्कर्तॄणां कर्माणि vप्रति vयन् प्रतिगच्छन्ति । अतः परं द्वारां स्तुतिः । vनृपेशसः नररूपाः vविदथेषु यागेषु vजाताः उत्पन्नाः vपूर्वीः बह्व्यो विग्रहवत्यो यज्ञद्वाराभिमानिदेवता[4] vइमम् अस्मदीयं vयज्ञं vप्र[5] vवि vचरन्त प्रविचरन्तु ॥ ॥ २२ ॥

आ भन्दमाने उषसा उपाके उत स्मयेते तन्वा३ विरूपे ।
यथा नो मित्रो वरुणो जुजोषदिन्द्रो मरुत्वाँ उत वा महोभिः ॥ ६ ॥

आ । भन्दमाने इति । उषसौ । उपाके इति । उत । स्मयेते इति । तन्वा । विरूपे इति विऽरूपे ।
यथा । नः । मित्रः । वरुणः । जुजोषत् । इन्द्रः । मरुत्वान् । उत । वा । महःऽभिः ॥६॥

vआ[6] vभन्दमाने स्तूयमाने vउपाके परस्परं संगते vउषसा । नक्तापेक्षया द्विवचनम् । नक्तोषसौ[7] राज्यहनी आगच्छताम् । vउत अपि च vविरूपे पृथग्रूपे vतन्वा प्रकाशरूपेण शरीरेण vस्मयेते

---

[1] ख-ग-च-झ-झ१ण-ण१-थ-न-म-व—वामित्युच्यते । [2] झ१—प्रस्थितानि । [3] म—मध्ये मध्यप्रदेशे । [4] क-ख-म-च-झ-ण-थ-म-व—°अभिमानिनी (: ?) देवताः; न—°अभिमानिनीर्देवताः । [5] ख-ग-च-ण१-फ—अभि; त-थ—‘ प्र ’ नास्ति । [6] क-झ-म—‘ आ ’ नास्ति । [7] ख-ग-ण-थ—नक्तोषासौ ।

प्रकाशेते । ᵛमित्रः ᵛवरुणः ᵛउत ᵛवा अपि च ᵛइन्द्रः ᵛमरुत्वान् च ᵛनः अस्मान् ᵛयथा ᵛजुजोषत् यथा सेवेत तथा ᵛमहोभिः तेजोभिर्युक्ते इमे द्यावापृथिव्यौ कुरुताम् ॥

दैव्या॒ होता॑रा प्रथ॒मा न्यृ॑ञ्जे स॒प्त पृ॒क्षासः॑ स्व॒धया॑ मदन्ति ।
ऋ॒तं शंस॑न्त ऋ॒तमित्त आ॑हु॒रनु॑ व्र॒तं व्र॑त॒पा दीध्या॑नाः ॥ ७ ॥

दैव्या॑ । होता॑रा । प्र॒थ॒मा । नि । ऋ॒ञ्जे॒ । स॒प्त । पृ॒क्षासः॑ । स्व॒धया॑ । म॒द॒न्ति॒ ।
ऋ॒तम् । शंस॑न्तः । ऋ॒तम् । इत् । ते । आ॒हुः॒ । अनु॑ । व्र॒तम् । व्र॒त॒ऽपाः । दीध्या॑नाः ॥७॥

ᵛदैव्या दिव्यौ[1] ᵛप्रथमा प्रथमौ मुख्यौ ᵛहोतारा आह्वातारावग्नी ᵛन्यृञ्जे प्रसाधयामि । ᵛऋतम् उदकं ᵛशंसन्तः आशंसमानाः ᵛसप्त ᵛपृक्षासः । पृक्षमन्नम् । तद्वन्त ऋत्विजस्तमग्निं ᵛस्वधया सोमेन हविषा ᵛमदन्ति मादयन्ति । ᵛव्रतपाः व्रतानां कर्मणां रक्षितारः ᵛदीध्यानाः दीप्यमानाः अथवा स्वकर्मभिरग्निं दीपयन्त ऋत्विजः ᵛअनु ᵛव्रतं व्रतेषु ᵛऋतमित् अग्निमेव ᵛआहुः । अग्निमेव ऋतभूतमाहुरित्यर्थः । एवकारार्थे इच्छब्दः ॥

आ भार॑ती॒ भार॑तीभिः स॒जोषा॒ इळा॑ दे॒वैर्म॑नु॒ष्ये॑भिर॒ग्निः ।
सर॑स्वती सारस्व॒तेभि॑र॒र्वाक् ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हिरेदं स॑दन्तु ॥ ८ ॥

आ । भार॑ती । भार॑तीभिः । स॒ऽजोषाः॑ । इळा॑ । दे॒वैः । म॒नु॒ष्ये॑भिः । अ॒ग्निः ।
सर॑स्वती । सा॒र॒स्व॒तेभिः॑ । अ॒र्वाक् । ति॒स्रः । दे॒वीः । ब॒र्हिः । आ । इ॒दम् । स॒द॒न्तु॒ ॥ ८ ॥

ᵛभारतीभिः भरतस्य सूर्यस्य संबन्धिनीभिः ᵛसजोषाः संगता ᵛभारती वाक् ᵛआ गच्छतु । ᵛदेवैः ᵛमनुष्येभिः मनुष्यैश्च संगता ᵛइळा च भूमिश्चागच्छतु ᵛअग्निः च । ᵛसारस्वतेभिः सरस्वतीसंबन्धिभिर्मध्यमस्थानैः सह ᵛसरस्वती माध्यमिका वागागच्छतु । ᵛतिस्रः देव्यः वागिळाभारत्य आगच्छन्तु । ᵛअर्वाक् आभिमुख्यम् एतत्[2] ᵛबर्हिः ᵛआ ᵛसदन्तु आसीदन्तु ॥

तन्न॑स्तु॒रीप॒मध॑ पोषयि॒त्नु देव॑ त्वष्ट॒र्वि र॑रा॒णः स्य॑स्व ।
यतो॑ वी॒रः क॑र्म॒ण्यः॑ सु॒दक्षो॑ यु॒क्तग्रा॑वा॒ जाय॑ते दे॒वका॑मः ॥ ९ ॥

तत् । नः॒ । तु॒रीप॑म् । अध॑ । पो॒ष॒यि॒त्नु । देव॑ । त्व॒ष्टः॒ । वि । र॒रा॒णः । स्य॒स्वेति॑ स्यस्व ।
यतः॑ । वी॒रः । क॒र्म॒ण्यः॑ । सु॒ऽदक्षः॑ । यु॒क्तऽग्रा॑वा । जाय॑ते । दे॒वऽका॑मः ॥ ९ ॥

हे ᵛदेव ᵛत्वष्टः सृष्टिकर्तः ᵛरराणः रममाणस्त्वम् ᵛअध अनन्तरं ᵛनः अस्मान् ᵛतुरीपं तारकं ᵛपोषयित्नु पोषकं ᵛतत् प्रसिद्धं रेतः ᵛवि ᵛस्यस्व मोचय । ᵛयतः विमोचनात् ᵛवीरः सत्त्ववान्

---

[1] क-क्ष–देव्यौ; म–दैव्यौ । [2] फ–इदमेतत् ।

ᵛकर्मण्यः कर्मसु कुशलः ᵛसुदक्षः सुबलः ᵛयुक्तग्रावा अभिषवार्थग्रावयुक्तः । सोममुद्दिश्येत्य ᵛदेवकामः देवान् कामयमानः पुत्रः ᵛजायते जायेत ॥

वन॑स्पते॒ऽव॑ सृ॒जोप॑ दे॒वान॒ग्निर्ह॒विः श॑मि॒ता सू॑दयाति ।
सेदु॒ होता॑ स॒त्यत॑रो यजाति॒ यथा॑ दे॒वानां॒ जनि॑मानि॒ वेद॑ ॥ १० ॥

वन॑स्पते । अव॑ । सृ॒ज । उप॑ । दे॒वान् । अ॒ग्निः । ह॒विः । श॒मि॒ता । सू॒द॒या॒ति ।
सः । इत् । ऊँ॒ इति॑ । होता॑ । स॒त्यऽत॑रः । य॒जा॒ति॒ । यथा॑ । दे॒वाना॑म् । जनि॑मानि । वेद॑ ॥१०

हे ᵛवनस्पते ᵛदेवान् ᵛउप ᵛअव ᵛसृज समीपे कुरु । ᵛशमिता पशोः संस्कर्ता ᵛअ वनस्पतिश्च ᵛहविः ᵛसूदयाति देवान् प्रति प्रेरयतु । ᵛसत्यतरः । अत्यर्थं सत्यः सत्यतरः । सा स्वरूपः ᵛसः ᵛइत् स एव ᵛहोता ᵛयजाति यजतु । ᵛयथा यतः कारणात् स एवाग्निः ᵛदेवा ᵛजनिमानि जन्मानि ᵛवेद वेत्ति अतः स एव यजत्वित्यर्थः ॥

आ या॑ह्यग्ने समिधा॒नो अ॒र्वाङिन्द्रे॑ण दे॒वैः स॒रथं॑ तु॒रेभिः॑ ।
ब॒र्हिर्न॒ आस्ता॒मदि॑तिः सुपु॒त्रा स्वाहा॑ दे॒वा अ॒मृता॑ मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । या॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइ॒धा॒नः । अ॒र्वाङ् । इन्द्रे॑ण । दे॒वैः । स॒ऽरथ॑म् । तु॒रेभिः॑ ।
ब॒र्हिः । न॒ः । आस्ता॑म् । अदि॑तिः । सु॒ऽपु॒त्रा । स्वाहा॑ । दे॒वाः । अ॒मृता॑ः । मा॒द॒य॒न्ता॒म् ॥११

हे ᵛअग्ने ᵛअर्वाक् अस्मदभिमुखं ᵛसमिधानः समिध्यमानो ज्वालारूपेण दीप्यमानस्त्वम् ᵛआ ᵛयाहि देवतारूपेणागच्छ । कथमिति उच्यते । नोऽस्माकं यज्ञम् ᵛइन्द्रेण ᵛदेवैः च ᵛतुरेभिः त्वरमाणैर्देवैः ᵛसरथं समानरथं यथा तथा आयाहि । किंच ᵛसुपुत्रा ᵛअदितिः अपि ᵛनः ᵛबर्हिः ᵛआस्ताम् अध्यास्ताम् । स्वाहाकारेण युक्ताः ᵛअमृताः नित्याः ᵛदेवाः ᵛमादयन्तां[1] तृप्यन्तु॥ ॥२३

‘प्रत्यग्निरुषसः’ इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका– ‘प्रत्यग्निः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिसूक्तत्रयस्य[2] विनियोगः । सूत्रितं च– ‘प्रत्यग्निरुषस इति त्रीणि’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । ‘इळामग्ने’ इत्यस्योक्तो विनियोगः ॥

प्रत्य॒ग्निरु॒षस॒श्चेकि॑ता॒नोऽबो॑धि॒ विप्रः॑ पद॒वीः क॑वी॒नाम् ।
पृ॒थु॒पाजा॑ देव॒यद्भिः॒ समि॒द्धोऽप॒ द्वारा॒ तम॑सो॒ वह्नि॑रावः ॥ १ ॥

प्रति॑ । अ॒ग्निः । उ॒षसः॑ । चेकि॑तानः । अबो॑धि । विप्रः॑ । प॒द॒ऽवीः । क॒वी॒नाम् ।
पृ॒थु॒ऽपाजाः॑ । दे॒व॒यत्ऽभिः॑ । सम्ऽइ॑द्धः । अप॑ । द्वारा॑ । तम॑सः । वह्निः॑ । आ॒व॒रित्या॑वः ॥१

---

१. ण–ससादयन्ताम्; थ–समादयता; म–सह मादयन्ताम् । २. क-ग-च-झ-ण-ण१-त-थ-न-म-व- °सूक्ते यस्य; ख–°सूक्तस्य ।

ᵛउषसः ᵛचेकितानः जानन् ᵛविप्रः मेधावी ᵛकवीनां क्रान्तदर्शां ᵛपदवीः मार्गान् गच्छन् यः ᵛअग्निः ᵛप्रति ᵛअबोधि प्रतिबुध्यते ᵛपृथुपाजाः पृथुतेजाः ᵛदेवयद्भिः देवकामैः ᵛसमिद्धः सम्यग्दीप्तः सः ᵛवह्निः ᵛतमसः अज्ञानस्य ᵛद्वारा आगमनद्वाराणि[1] ᵛअप ᵛआवः अपावृणोति ॥

प्रेद्व॒ग्निर्वा॑वृधे॒ स्तोमे॑भिर्गी॒र्भिः स्तो॑तॄ॒णां न॑म॒स्य॑ उ॒क्थैः ।
पू॒र्वीर्ऋ॒तस्य॑ सं॒दृश॑श्चका॒नः सं दू॒तो अ॑द्यौदु॒षसो॑ वि॒रोके॑ ॥ २ ॥

प्र । इत् । ऊँ इति॑ । अ॒ग्निः । व॒वृ॒धे॒ । स्तोमे॑भिः । गी॒ःऽभिः । स्तो॒तॄ॒णाम् । न॒म॒स्यः॑ । उ॒क्थैः ।
पू॒र्वीः । ऋ॒तस्य॑ । स॒म्ऽदृशः॑ । च॒का॒नः । सम् । दू॒तः । अ॒द्यौ॒त् । उ॒षसः॑ । वि॒ऽरो॒के ॥२॥

ᵛनमस्यः पूज्यः यः ᵛअग्निः ᵛस्तोतॄणां स्तोत्रैः ᵛगीर्भिः वाग्भिः ᵛउक्थैः शस्त्रैश्च ᵛप्र ᵛववृधे वृद्धिं प्राप्नोति ᵛदूतः देवानां दूतः सः ᵛपूर्वीः बह्वीः ᵛऋतस्य आदित्यस्य ᵛसंदृशः दीप्तीः ᵛचकानः कामयमानः सन् ᵛउषसो ᵛविरोके विरोचने प्रातःकाले ᵛसम् ᵛअद्यौत् द्योतते । ᵛइत्[2] ᵛउ पूरणौ[2] ॥

अधा॑य्य॒ग्निर्मानु॑षीषु वि॒क्ष्व१॒॑पां गर्भो॑ मि॒त्र ऋ॒तेन॒ साध॑न् ।
आ ह॑र्य॒तो य॑ज॒तः सान्व॑स्था॒दभू॑दु॒ विप्रो॒ हव्यो॑ मती॒नाम् ॥ ३ ॥

अधा॑यि । अ॒ग्निः । मानु॑षीषु । वि॒क्षु । अ॒पाम् । गर्भः॑ । मि॒त्रः । ऋ॒तेन॑ । साध॑न् ।
आ । ह॒र्य॒तः । य॒ज॒तः । सानु॑ । अ॒स्था॒त् । अभू॑त् । ऊँ इति॑ । विप्रः॑ । हव्यः॑ । म॒ती॒नाम् ॥३॥

ᵛमित्रः यजमानानां मित्रभूतः ᵛऋतेन सत्येन ᵛसाधन् कामान् साधयन् ᵛअपां ᵛगर्भः ᵛअग्निः ᵛमानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु ᵛविक्षु प्रजासु ᵛअधायि देवैः आहितः । किंच ᵛहर्यतः स्पृहणीयः ᵛयजतः यष्टव्यः सः ᵛसानु उच्छ्रितं धिष्ण्यमुत्तरवेद्याख्यम् ᵛआ ᵛअस्थात् अध्यतिष्ठत् । ᵛविप्रः प्राज्ञोऽग्निः ᵛमतीनां मातॄणां[3] स्तोतॄणां ᵛहव्यः स्तुत्यः ᵛअभूत् । ᵛउ[4] पूरणः[4] ॥

मि॒त्रो अ॒ग्निर्भ॑वति॒ यत्समि॑द्धो मि॒त्रो होता॒ वरु॑णो जा॒तवे॑दाः ।
मि॒त्रो अ॑ध्व॒र्युरि॑षि॒रो दमू॑ना मि॒त्रः सिन्धू॑नामु॒त पर्व॑तानाम् ॥ ४ ॥

मि॒त्रः । अ॒ग्निः । भ॒व॒ति॒ । यत् । सम्ऽइ॑द्धः । मि॒त्रः । होता॑ । वरु॑णः । जा॒तऽवे॑दाः ।
मि॒त्रः । अ॒ध्व॒र्युः । इ॒षि॒रः । दमू॑नाः । मि॒त्रः । सिन्धू॑नाम् । उ॒त । पर्व॑तानाम् ॥ ४ ॥

---

[1] म–आगमस्य द्वाराणि । [2] क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व–‘ इत् उ पूरणौ ’ नास्ति । [3] म–मन्त्राणाम् । [4] क-झ-झ१-ण-थ-न-म-व–‘ उ पूरणः ’ नास्ति ।

इयमृक् अग्निं सर्वात्मकत्वेन स्तौति । vयत् यदा vसमिद्धः vअग्निः तदा vमित्रः vभ
सूर्यो भवति । vमित्रः एव सन् vहोता भवति । vवरुणः भवति vजातवेदाः जातप्रज्ञः ।
vमित्रः vअध्वर्युः भवति vदमूनाः दानमना[1] दान्तमना[1] वा । स एव vइषिरः प्रेरकः वायुर्भव
vउत अपि च vसिन्धूनां नदीनां vपर्वतानां च vमित्रः सहायो भवति ॥

पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः पाति यह्वश्चरणं सूर्यस्य ।
पाति नाभा सप्तशीर्षाणमग्निः पाति देवानामुपमादमृष्वः ॥ ५ ॥

पाति । प्रियम् । रिपः । अग्रम् । पदम् । वेः । पाति । यह्वः । चरणम् । सूर्यस्य ।
पाति । नाभा । सप्तऽशीर्षाणम् । अग्निः । पाति । देवानाम् । उपऽमादम् । ऋष्वः ॥५॥

vऋष्वः दर्शनीयः vअग्निः vवेः गन्त्र्याः सर्वव्याप्तायाः vरिपः भूम्याः vप्रियम् vअग्रं प्र
vपदं स्थानं vपाति रक्षति । vयह्वः महान् vसूर्यस्य vचरणम् । चरत्यत्रेति चरणमन्तरिक्षम् । vपाति
vनाभा नाभावन्तरिक्षस्य मध्ये vसप्तशीर्षाणं[2] मरुद्गणं vपाति । vदेवानाम् vउपमादम् उपमादकं च
vपाति रक्षति ॥ ॥ २४ ॥

ऋभुश्चक्र ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान् ।
ससस्य चर्म घृतवत्पदं वेस्तदिदग्नी रक्षत्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यम् । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि । विद्वान् ।
ससस्य । चर्म । घृतऽवत् । पदम् । वेः । तत् । इत् । अग्निः । रक्षति । अप्रऽयुच्छन् ॥६॥

vऋभुः महान् vविश्वानि सर्वाणि vवयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थानि vविद्वान् जानन् vदेवः
अग्निः vईड्यं स्तुत्यं vचारु मनोज्ञं vनाम जलं vचक्रे करोति । नाम[3] इत्युदकनामसु पाठात् । vवेः
व्याप्तस्य vससस्य स्वपतः शान्तज्वालस्याप्यग्नेः vचर्म रूपं vघृतवत् दीप्तिमद्भवति । सः vअग्निः
vतत् जलम् vअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् vरक्षति पालयति । vइत् पादपूरणः[4] ॥

आ योनिमग्निर्घृतवन्तमस्थात्पृथुप्रगाणमुशन्तमुशानः ।
दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनःपुनर्मातरा नव्यसी कः ॥ ७ ॥

आ । योनिम् । अग्निः । घृतऽवन्तम् । अस्थात् । पृथुऽप्रगानम् । उशन्तम् । उशानः ।
दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः । पुनःऽपुनः । मातरा । नव्यसी इति । करिति कः ॥७॥

---

[1] म–दसमना दानमनाः । [2] म–सप्तशीर्षाणं सप्तगणम् । [3] ख-ग-ण१–जलं नाम; च–जलनाम; झ१-व–नामा नाम; ण-न–नासी नाम । [4] क-ञ-झ१-ण-थ-न-म-व–' इत् पादपूरणः ' नास्ति ।

ᵛउशानः कामयमानः ᵛअग्निः ᵛघृतवन्तं दीप्तिमन्तं ᵛपृथुप्रगाणं पृथुगीतिम् ᵛउशन्तं कामयमानं ᵛयोनिं स्थानमायतनम् ᵛआ ᵛअस्थात् आतिष्ठति । ᵛदीद्यानः द्योतमानः ᵛशुचिः दर्शनीयः शुद्धो वा ᵛऋष्वः महान् ᵛपावकः अन्येषां शोधयिताग्निः ᵛमातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ ᵛपुनःपुनः ᵛनव्यसी नवतरे ᵛकः करोति ॥

स॒द्यो जा॒त ओष॑धीभिर्ववक्षे॒ यदी॒ वर्ध॑न्ति प्र॒स्वो॑ घृ॒तेन॑ ।
आप॑इव प्र॒वता॒ शुम्भ॑माना उरु॒ष्यद॒ग्निः पि॒त्रोरु॒पस्थे॑ ॥ ८ ॥

स॒द्यः । जा॒तः । ओष॑धीभिः । व॒व॒क्षे॒ । यदि॑ । वर्ध॑न्ति । प्र॒ऽस्वः॑ । घृ॒तेन॑ ।
आप॑ःऽइव । प्र॒ऽवता॑ । शुम्भ॑मानाः । उ॒रु॒ष्यत् । अ॒ग्निः । पि॒त्रोः । उ॒पऽस्थे॑ ॥ ८ ॥

ᵛसद्यो ᵛजातः अग्निः ᵛयदि यदा ᵛओषधीभिः ᵛववक्षे उह्यते तदा ᵛप्रवता प्रवणेन मार्गेण गच्छन्त्यः ᵛआपइव ᵛशुम्भमानाः शोभमानास्ता ओषध्यः ᵛप्रस्वः फलानि प्रसुवानाः ᵛघृतेन उदकेन ᵛवर्धन्ति वर्धयन्ति । ᵛपित्रोः द्यावापृथिव्योः ᵛउपस्थे मध्यप्रदेशे वर्धमानः ᵛअग्निः ᵛउरुष्यत् अस्मान्रक्षतु ॥

उदु॑ ष्टु॒तः स॒मिधा॑ य॒ह्वो अ॑द्यौ॒द्वर्ष्म॑न्दि॒वो अधि॒ नाभा॑ पृथि॒व्याः ।
मि॒त्रो अ॒ग्निरीड्यो॑ मात॒रिश्वा दू॒तो व॑क्षद्य॒जथा॑य दे॒वान् ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ॒ इति॑ । स्तु॒तः । स॒म्ऽइधा॑ । य॒ह्वः । अ॒द्यौ॒त् । वर्ष्म॑न् । दि॒वः । अधि॑ । नाभा॑ । पृ॒थि॒व्याः ।
मि॒त्रः । अ॒ग्निः । ईड्यः॑ । मा॒त॒रिश्वा॑ । आ । दू॒तः । व॒क्ष॒त् । य॒जथा॑य । दे॒वान् ॥ ९ ॥

ᵛउ इति पादपूरणः[1] । ᵛस्तुतः अस्माभिः स्तुतः ᵛसमिधा समिन्धनेन ᵛयह्वः महान् ᵛअग्निः ᵛपृथिव्याः उत्तरवेद्याः ᵛनाभा नाभौ मध्यप्रदेशे स्थितः सन् ᵛदिवः अन्तरिक्षस्य ᵛवर्ष्मन् वर्ष्मणि रूपे ᵛउत् ᵛअद्यौत् द्योतते । ᵛमित्रः सर्वेषां मित्रभूतः ᵛईड्यः स्तुत्यः ᵛमातरिश्वा । मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति प्राणिति सूर्यरूपेण चेष्टत इति मातरिश्वा । अथवा मातर्यरण्यां श्वसिति निवसतीति मातरिश्वा । तथाह यास्कः–‘ मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा ’ (निरु. ७. २६) । ᵛदूतः देवानां दूतः सन् ᵛयजथाय यज्ञाय ᵛदेवान् ᵛआ ᵛवक्षत् आवहतु ॥

उद॑स्तम्भीत्स॒मिधा॒ नाक॑मृ॒ष्वो॒३॑ग्निर्भव॑न्नुत्त॒मो रो॑च॒नाना॑म् ।
यदी॒ भृगु॑भ्यः॒ परि॑ मात॒रिश्वा॒ गुहा॒ सन्तं॑ हव्य॒वाहं॑ समी॒धे ॥ १० ॥

उत् । अ॒स्त॒म्भी॒त् । स॒म्ऽइधा॑ । नाक॑म् । ऋ॒ष्वः । अ॒ग्निः । भव॑न् । उ॒त्ऽत॒मः । रो॒च॒नाना॑म् ।
यदि॑ । भृगु॑ऽभ्यः । परि॑ । भा॒त॒रिश्वा॑ । गुहा॑ । सन्त॑म् । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । स॒म्ऽई॒धे ॥ १० ॥

---

[1] त-थ-न-व–पदपूरणः ।

ऋ. २-२६

^{v}ऋष्वः महान् ^{v}अग्निः ^{v}समिधा तेजसा ^{v}नाकं स्वर्गम् ^{v}उदस्तम्भीत् उदस्तभ्नात् ^{v}रोचनानां शोभनानां[1] तेजसां मध्ये ^{v}उत्तमः ^{v}भवन् उत्कृष्टतमो भवन् ^{v}मातरिश्वा वायुः ^{v}भृगुभ्यः आदित्यस्य रश्मिभ्यः ^{v}गुहा[2] गुहायां[2] ^{v}सन्तं ^{v}हव्यवाहं हव्यानां वोढारमग्निं ^{v}यदि यदा ^{v}समी समैन्द्ध तदा नाकमस्तभ्नादिति संबन्धः ॥

इळा॑मग्ने पुरु॒दंसं॑ स॒निं गोः श॑श्वत्त॒मं हव॑मानाय साध ।

स्यान्नः॑ सू॒नुस्तन॑यो वि॒जावाग्ने॒ सा ते॑ सुम॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥ ११ ॥

इळा॑म् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदंस॑म् । स॒निम् । गोः । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् । हव॑मानाय । सा॒ध॒ ।

स्यात् । नः॒ । सू॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ । अग्ने॑ । सा । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥ ११

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ २५ ॥

'प्र कारवः' इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयं 'प्र कारवः' इत्यनुक्रान्तत्वात् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः सूक्तविनियोगः पूर्वसूक्त एव 'प्रत्यग्निरुषसस्त्रीणि' इत्यनेनोक्तः । आद्या पशौ हविषो याज्या । सूत्रितं च—'प्र कारवो मनना वच्यमाना एका चेतत्सरस्वती नदीनाम्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । 'ऐभिरग्ने' इति पात्नीवतग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च—'आग्नीध्रः पात्नीवतस्य यजत्यैभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङिति' (आश्व. श्रौ. ५. १९) इति ॥

प्र का॑रवो मन॒ना व॒च्यमा॑ना देव॒द्रीचीं॑ नयत देव॒यन्तः॑ ।

द॒क्षि॒णा॒वाड्वा॒जिनी॒ प्राच्ये॑ति ह॒विर्भर॑न्त्य॒ग्नये॑ घृ॒ताची॑ ॥ १ ॥

प्र । का॒र॒वः॒ । म॒न॒ना । व॒च्यमा॑नाः । दे॒व॒द्रीची॑म् । न॒य॒त॒ । दे॒व॒ऽयन्तः॑ ।

द॒क्षि॒णा॒ऽवाट् । वा॒जिनी॑ । प्राची॑ । ए॒ति॒ । ह॒विः । भर॑न्ती । अ॒ग्नये॑ । घृ॒ताची॑ ॥ १ ॥

हे ^{v}कारवः कर्तारः ^{v}देवयन्तः देवकामा यूयं ^{v}मनना मननेन मन्त्रेण ^{v}वच्यमानाः प्रेर्यमाणाः सन्तः ^{v}देवद्रीचीं देवानञ्चन्तीं स्रुचं ^{v}प्र ^{v}नयत प्रकर्षेण नयत प्रापयत । ^{v}दक्षिणावाट् आहवनीयस्य दक्षिणत उह्यमाना ^{v}वाजिनी अन्नवती ^{v}प्राची प्रागग्रा ^{v}अग्नये अग्न्यर्थं ^{v}हविर्भरन्ती हविर्धारयन्ती ^{v}घृताची घृतेनाक्ता स्रुक् ^{v}एति गच्छति[3] ॥

---

[1] म–शोभमानानाम् । [2] क-झ-झ१-न-म–आदित्यगुहायाम्; ञ-त-थ-ण-व–आदित्यगुहा गुहायाम् ।
[3] क–अ (आ) गच्छति; झ-म–आगच्छति ।

आ रोद॑सी अपृणा॒ जाय॑मान उ॒त प्र रि॑क्था॒ अध॒ नु प्र॑यज्यो ।
दि॒वश्चि॑दग्ने महि॒ना पृ॑थि॒व्या व॒च्यन्तां॑ ते॒ वह्न॑यः स॒प्तजि॑ह्वाः ॥ २ ॥

आ । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒पृ॒णाः॒ । जाय॑मानः ।
उ॒त । प्र । रि॒क्थाः॒ । अध॑ । नु । प्र॒य॒ज्यो॒ इति॑ प्रऽयज्यो ।
दि॒वः । चि॒त् । अ॒ग्ने॒ । म॒हि॒ना । पृ॒थि॒व्याः । व॒च्यन्ता॑म् । ते॒ । वह्न॑यः । स॒प्तऽजि॑ह्वाः ॥२॥

हे ᵛअग्ने ᵛजायमानः त्वं ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛआ ᵛअपृणाः आपूरयः । किंच[1] हे ᵛप्रयज्यो यष्टव्य[2] ᵛदिवश्चित् दिवश्चान्तरिक्षात् ᵛपृथिव्याः च ᵛमहिना महिम्ना ᵛप्र ᵛरिक्थाः अतिरिक्तश्चासि । अनेन वह्नेरतिशय उक्तः । एवंविधस्य[3] ᵛते तव ᵛवह्नयः अग्नयोंऽशभूता वह्नय आहवनीयादयः ᵛवच्यन्ताम् । किंविधास्ते । ᵛसप्तजिह्वाः सप्तजिह्वात्मकाः । ᵛनु[4] पूरणः[4] ॥

द्यौश्च॑ त्वा पृथि॒वी य॒ज्ञिया॑सो॒ नि होता॑रं सादयन्ते॒ दमा॑य ।
यदी॒ विशो॒ मानु॑षीर्देव॒यन्तीः॒ प्रय॑स्वती॒रीळ॑ते शु॒क्रम॒र्चिः ॥ ३ ॥

द्यौः । च॒ । त्वा॒ । पृ॒थि॒वी । य॒ज्ञिया॑सः । नि । होता॑रम् । सा॒द॒य॒न्ते॒ । दमा॑य ।
यदि॑ । विशः॑ । मानु॑षीः । दे॒व॒ऽयन्तीः॑ । प्रय॑स्वतीः । ईळ॑ते । शु॒क्रम् । अ॒र्चिः ॥ ३ ॥

ᵛद्यौश्च अन्तरिक्षं ᵛपृथिवी च ᵛयज्ञियासः यज्ञार्हा देवाश्च ᵛहोतारं ᵛत्वा त्वां ᵛदमाय । दमो यज्ञः । तस्मा अर्थं ᵛनि ᵛसादयन्ते उपशमयन्ति । ᵛयदि यदा ᵛमानुषीः मनोः संबन्धिन्यः ᵛदेवयन्तीः देवकामाः ᵛप्रयस्वतीः हविष्मत्यः ᵛविशः प्रजा होतारः ᵛशुक्रं दीप्तम् ᵛअर्चिः ᵛईळते स्तुवन्ति ॥

म॒हान्त्स॒धस्थे॑ ध्रु॒व आ निष॑त्तो॒ऽन्तर्द्यावा॒ माहि॑ने॒ हर्य॑माणः ।
आस्क्रे॑ स॒पत्नी॑ अ॒जरे॒ अमृ॑क्ते सब॒र्दुघे॑ उरुगा॒यस्य॑ धे॒नू ॥ ४ ॥

म॒हान् । स॒धऽस्थे॑ । ध्रु॒वः । आ । निऽस॑त्तः । अ॒न्तः । द्यावा॑ । माहि॑ने॒ इति॑ । हर्य॑माणः ।
आस्क्रे॒ इति॑ । स॒पत्नी॒ इति॑ स॒ऽपत्नी॑ । अ॒जरे॒ इति॑ । अमृ॒क्ते इति॑ ।
स॒ब॒र्दु॒घे॒ इति॑ स॒बः॒ऽदुघे॑ । उ॒रु॒ऽगा॒यस्य॑ । धे॒नू इति॑ ॥ ४ ॥

---

१. ख-ग-च-ण१-फ- अध किंच । २. त-प्रयष्टव्य अध अनन्तरम् । ३. ख-ग-च-उत एवंविधस्य; ण१-अत एवं० । ४. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व-‘नु पूरणः’ नास्ति ।

vमहान् अधिकः vहर्यमाणः यजमानादिभिः काम्यमानः यद्वा यजमानाय धनं काम मानोऽग्निः vद्यावा vअन्तः द्युभूम्योर्मध्ये vमाहिने महिम्ना युक्ते vसधस्थे स्वकीये स्थाने vध्रुवः अच सन् vआ vनिषत्तः निषण्णो भवति । vआस्क्रे आक्रमणशीले vसपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्ययो सपत्न्यौ vअजरे जरारहिते vअमृक्ते अन्येनाहिंसिते vसबर्दुघे । सबरित्यमृतमुदकम् । तस्य दोग्ध्र्यौ द्यावापृथिव्यौ vउरुगायस्य पृथुगमनस्याधिकस्तुतेर्वाग्नेः vधेनू प्रीणयित्र्यौ भवतः ॥

व्र॒ता ते॑ अग्ने मह॒तो म॒हानि॒ तव॒ क्रत्वा॒ रोद॑सी॒ आ त॑तन्थ ।
त्वं दू॒तो अ॑भवो॒ जाय॑मान॒स्त्वं ने॒ता वृ॑षभ चर्षणी॒नाम् ॥ ५ ॥

व्र॒ता । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । म॒ह॒तः । म॒हानि॑ । तव॑ । क्रत्वा॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । आ । त॒त॒न्थ॒ ।
त्वम् । दू॒तः । अ॒भ॒वः॒ । जाय॑मानः । त्वम् । ने॒ता । वृ॒ष॒भ॒ । च॒र्ष॒णी॒नाम् ॥ ५ ॥

हे vअग्ने vमहतः सर्वोत्कृष्टस्य vते तव vव्रता व्रतानि त्वत्संबन्धीनि कर्माणि vमहानि महानि भवन्ति । vतव vक्रत्वा क्रतुना प्रकाशेन vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vआ vततन्थ विस्तृतवानसि[1] । vत्वं vदूतः vअभवः भव । हे vवृषभ वर्षणशील vत्वं vजायमानः सन् vचर्षणीनां यजमानानां vनेता असि फलप्रापकोऽसि ॥ ॥ २६ ॥

ऋ॒तस्य॑ वा के॒शिना॑ यो॒ग्याभि॑र्घृत॒स्नुवा॒ रोहि॑ता धु॒रि धि॑ष्व ।
अथा व॑ह दे॒वान्दे॑व॒ विश्वा॑न्त्स्वध्व॒रा कृ॑णुहि जातवेदः ॥ ६ ॥

ऋ॒तस्य॑ । वा॒ । के॒शिना॑ । यो॒ग्याभिः॑ । घृ॒त॒ऽस्नुवा॑ । रोहि॑ता । धु॒रि । धि॒ष्व॒ ।
अथ॑ । आ । व॒ह॒ । दे॒वान् । दे॒व॒ । विश्वा॑न् । सु॒ऽअ॒ध्व॒रा । कृ॒णु॒हि॒ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ ॥ ६ ॥

हे vदेव vकेशिना प्रशस्तकेशवन्तौ vयोग्याभिः योजनसाधनभूताभी रज्जुभिर्युक्तौ[2] vघृतस्नुवा घृतं क्षरन्तौ vरोहिता रोहितावश्वौ vऋतस्य यज्ञस्य ॥ वाशब्दश्चार्थे ॥ vधुरि च vधिष्व धेहि । योजयेत्यर्थः । vअथ अनन्तरं vविश्वान् सर्वान् vदेवान् रथे समारोप्य vआ vवह । हे vजातवेदः तान् vस्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनाध्वरान् vकृणुहि कुरु ॥

दि॒वश्चि॒दा ते॑ रुचयन्त रो॒का उ॒षो वि॑भा॒तीरनु॑ भासि पू॒र्वीः ।
अ॒पो यद॑ग्न उ॒शध॒ग्वने॑षु होतु॑र्म॒न्द्रस्य॑ प॒नय॑न्त दे॒वाः ॥ ७ ॥

दि॒वः । चि॒त् । आ । ते॒ । रु॒च॒य॒न्त॒ । रो॒काः । उ॒षः । वि॒ऽभा॒तीः । अनु॑ । भा॒सि॒ । पू॒र्वीः ।
अ॒पः । यत् । अ॒ग्ने॒ । उ॒श॒धक् । वने॑षु । होतुः॑ । म॒न्द्रस्य॑ । प॒नय॑न्त । दे॒वाः ॥ ७ ॥

---

[1] ख-ग—विसूतवानसि; च-झ-ण-ण१-न-व—विसृतवानसि । [2] म— रश्मिभिर्युक्तौ ।

हे ᵛअग्ने ᵛयत् यदा ᵛवनेषु अरण्येषु ᵛअपः ᵛउशधक् कामयमानो दहंश्च वर्तसे तदा ᵛते ᵛरोकाः च त्वदीया दीप्तयः ᵛदिवश्चित् सूर्यादपि ᵛआ ᵛरुचयन्त आरोचन्ते । ᵛविभातीः विशेषेण भान्तीः प्रकाशमानाः ᵛपूर्वीः पुराणीः ᵛउषः उषसः ᵛअनु ᵛभासि । ᵛमन्द्रस्य स्तुत्यस्य ᵛहोतुः तव रोकान् ᵛदेवाः स्तोतारः ᵛपनयन्त स्तुवन्ति ॥

उ॒रौ वा॒ ये अ॒न्तरि॑क्षे॒ मद॑न्ति दि॒वो वा॒ ये रो॑च॒ने सन्ति॑ दे॒वाः ।
ऊमा॑ वा॒ ये सु॒हवा॑सो॒ यज॑त्रा आये॑मि॒रे र॒थ्यो॑ अग्ने॒ अश्वाः॑ ॥ ८ ॥

उ॒रौ । वा॒ । ये । अ॒न्तरि॑क्षे । मद॑न्ति । दि॒वः । वा॒ । ये । रो॒च॒ने । सन्ति॑ । दे॒वाः ।
ऊमाः॑ । वा॒ । ये । सु॒ऽहवा॑सः । यज॑त्राः । आ॒ऽये॒मि॒रे । र॒थ्यः॑ । अ॒ग्ने॒ । अश्वाः॑ ॥ ८ ॥

ᵛउरौ विस्तीर्णे ᵛअन्तरिक्षे ᵛये ᵛदेवाः ᵛमदन्ति हृष्यन्ति । ᵛदिवः सूर्यस्य ᵛरोचने प्रकाशने आलोके ᵛये देवाः ᵛसन्ति । ᵛऊमाः ऊमसंज्ञकाः पितरः सन्ति । ᵛयजत्राः यष्टव्याः ᵛये देवाः ᵛसुहवासः शोभनाह्वानाः ᵛआयेमिरे आयच्छन्ति । ᵛरथ्यः रथिनस्तव ये ᵛअश्वाः सन्ति हे ᵛअग्ने तैः सर्वैः सार्धमायाहीति उत्तरयर्चा[1] संबन्धः[2] ॥

ऐभि॑रग्ने स॒रथं॑ याह्य॒र्वाङ् नाना॑र॒थं वा॑ वि॒भवो॒ ह्यश्वाः॑ ।
पत्नी॑वतस्त्रिं॒शतं॒ त्रीं॑श्च दे॒वान॑नुष्व॒धमा व॑ह मा॒दय॑स्व ॥ ९ ॥

आ । ए॒भिः॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒ऽरथ॑म् । या॒हि॒ । अ॒र्वाङ् । ना॒ना॒ऽर॒थम् । वा॒ । वि॒ऽभवः॑ । हि । अश्वाः॑ ।
पत्नी॑ऽवतः । त्रिं॒शत॑म् । त्रीन् । च॒ । दे॒वान् । अ॒नु॒ऽस्व॒धम् । आ । व॒ह॒ । मा॒दय॑स्व ॥ ९ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛएभिः पूर्वोक्तैर्देवगणैः सार्धं ᵛसरथं समानरथं ᵛनानारथं ᵛवा त्वद्रथं समारोप्य ᵛआ ᵛयाह्यर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि । यतः कारणात् ते ᵛअश्वाः ᵛविभवः प्रभवः समर्थाः । हिः प्रसिद्धौ । ᵛपत्नीवतः पत्नीभिः सहितान् ᵛत्रिंशतं ᵛत्रींश्च त्रयस्त्रिंशतं ᵛदेवान् च ᵛअनुष्वधं सोममुद्दिश्य[3] ᵛआ ᵛवह । ᵛमादयस्व सोमेनेति शेषः[4] ॥

स होता॒ यस्य॒ रोद॑सी चिदु॒र्वी य॒ज्ञंय॑ज्ञम॒भि वृ॒धे गृ॑णी॒तः ।
प्राची॑ अध्व॒रेव॑ तस्थतुः सु॒मेके॑ ऋ॒ताव॑री ऋ॒तजा॑तस्य स॒त्ये ॥ १० ॥

सः । होता॑ । यस्य॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । चि॒त् । उ॒र्वी इति॑ । य॒ज्ञम्ऽय॑ज्ञम् । अ॒भि । वृ॒धे । गृ॒णी॒तः ।
प्राची॒ इति॑ । अ॒ध्व॒राऽइ॑व । त॒स्थ॒तुः । सु॒मेके॒ इति॑ सु॒ऽमेके॑ ।
ऋ॒तव॑री॒ इत्यृ॒तऽव॑री । ऋ॒तऽजा॑तस्य । स॒त्ये इति॑ ॥ १० ॥

---

[1] म– उत्तरत्र वा । [2] ख-ग-च-ण१-फ– संबन्धः । वा पूरणः । [3] त-थ-व–बलार्थमन्नार्थं वा ।
[4] ण-त-थ-व–विशेषः ।

ᵛसः एव ᵛहोता भवति ᵛउर्वी विस्तीर्णे ᵛरोदसी ᵛचित् द्यावापृथिव्यौ अपि[1] ᵛयस्य[1] ᵛयज्ञंयज्ञं सर्वं[2] यज्ञं[2] ᵛवृधे समृद्धये ᵛअभि ᵛगृणीतः प्रशंसतः । ᵛऋतजातस्य[3] जातसत्यस्य[3] ᵛसुमेके सुरूपे ᵛऋतावरी उदकवत्यौ ᵛसत्ये सत्यस्वरूपे ᵛप्राची अनुकूले ᵛतस्थतुः तिष्ठतः । कथमि ᵛअध्वरेव अध्वराविव यज्ञाविव ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।
स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।
स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११

इळामग्न इतीयं पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टकेऽ-
ष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

[1] त-थ– अस्य । [2] ख-ग-च-ण१-थ-व–सर्वयज्ञम् ; ण-न–सर्वस्य यज्ञम् । [3] ख-ग-व-ण१-ऋतजातस्य सत्यस्य यज्ञस्य; झ-म–ऋतजातस्य यस्य; झ१-न–ऋतजातस्य सत्यस्य यस्य; ण–ऋतजातस्य जातस्य सत्यस्य; त-व–ऋतजातसत्यस्य ।

ॐ

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥*

‘ सोमस्य[1] ’ इत्यनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ‘ प्रय आरुः ’ इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तम् । मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः सूक्तत्रयस्य ‘ प्रत्यग्निरुषसस्त्रीणि[2] ’ इति विनियोग उक्तः । तत्रेदं तृतीयं सूक्तम् ॥

प्र य आ॒रुः शि॑तिपृ॒ष्ठस्य॑ धा॒सेरा मा॒तरा॑ विविशुः स॒प्त वाणीः॑ ।
प॒रि॒क्षिता॑ पि॒तरा॒ सं च॑रेते॒ प्र स॑स्राते दी॒र्घमायुः॑ प्र॒यक्षे॑ ॥ १ ॥

प्र । ये । आ॒रुः । शि॒ति॒ऽपृ॒ष्ठस्य॑ । धा॒सेः । आ । मा॒तरा॑ । वि॒वि॒शुः॒ । स॒प्त । वाणीः॑ ।
प॒रि॒ऽक्षिता॑ । पि॒तरा॑ । सम् । च॒रे॒ते॒ इति॑ । प्र । स॒स्रा॒ते॒ इति॑ । दी॒र्घम् । आयुः॑ । प्र॒ऽयक्षे॑ ॥ १ ॥

ᵛशितिपृष्ठस्य नीलपृष्ठस्य ᵛधासेः सर्वस्य धारयितुरग्नेः ᵛये रश्मयः ᵛप्र ᵛआरुः प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति ते रश्मयः ᵛमातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ ᵛआ ᵛविविशुः सर्वतः प्रविष्टाः । ᵛसप्त सर्पणस्वभावाः[3] ᵛवाणीः वननीया नदीश्चाविविशुः । ᵛपरिक्षिता परितो वर्तमाने ᵛपितरा पितरौ द्यावापृथिव्यौ तेनाग्निना ᵛसं ᵛचरेते सम्यक् व्यवहरतः । तथा ᵛप्रयक्षे प्रकर्षेण[4] यष्टुं ᵛदीर्घमायुः अग्नेश्चिरं जीवनं प्रभूतमन्नं वा ᵛप्र ᵛसस्राते प्रसारयतः । संपादयत इत्यर्थः । यद्वा द्यावापृथिव्यौ प्रयक्षे प्रकर्षेण सततं यष्टुं यजमानस्य दीर्घमायुः संपादयतः ॥ प्र । निपातत्वेनाद्युदात्तः । तस्य छन्दसि ‘ व्यवहिताश्च ’ इति आरुरित्यनेन संबन्धः । आरुः । ‘ ऋ गतौ ’ । लिट्युसि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । शितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्थक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । ‘ शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत् ’ (पा. सू. ६. २. १३८) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धासेः । ‘ डुधाञ् धारणपोषणयोः ’ । ‘ धेट् पाने ’ वा । तस्मात् कर्तर्यौणादिकः सिः[5] । प्रत्ययस्वरः । मातरा । ‘ नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृमातृपितृजामातृदुहितृ ’ (उ. सू. २. १५३) इति तृजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । ‘ ऋतो ङि० ’ (पा. सू. ७. ३. ११०) इति गुणः । ‘ सुपां सुलुक्॰ ’ इति सुपो डादेशः । विविशुः । ‘ विश प्रवेशने ’ । लिटि ‘ असंयोगाल्लिट् कित् ’ इति किद्वद्भावाद्गुणाभावः । निघातः । सप्त । ‘ सृप्लृ गतौ ’ । ‘ सप्यशूभ्यां[6] तुट् च ’ (उ. सू. १. १५५) इति सर्पेर्विधीयमानः कनिन् तुडागमश्च बाहुलकादेतस्यापि भवति ।

---

* च-छ-आद्यं श्लोकद्वयं नास्ति; स-प्रथमः श्लोको नास्ति । १. स-अथ तृतीयाष्टके प्रथमाध्याय आरभ्यते । सोमस्य । २. म-स-प्रत्यग्निरुषस इति त्रीणि । ३. ज-ण-सप्तधास्वभावाः । ४. ल-प्रकर्षेण यक्षे । ५. ल-सिप्रत्ययः । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-सृप्यसृभ्याम्; न-सप्तमूभ्याम्; ल- सृपे सौभ्याम् ।

ऋकारस्याकारश्च । नित्त्वेऽपि[1] व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम्[1] । परिक्षिता । ‘ क्षि निवासगत्योः ’ ‘ क्विप् च ’ इति क्विप् । पित्त्वात् तुगागमः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति सुपो डादेशः । चरेते । ‘ चर गतिभक्षणयोः ’ । संपूर्वाच्चरतेः ‘ समस्तृतीयायुक्तात् ’ (पा. सू. १. ३. ५४) इत्यात्मनेपदम् । निघातः[2] । सस्रति । ‘ सृ गतौ ’ । अयमन्तर्भावितण्यर्थः रेफश्छान्दसः । ‘ ईदूदेत्° ’ इति प्रगृह्यसंज्ञा । निघातः । आयुः । ‘ इण् गतौ ’ । ‘ उसि इत्यनुवृत्तौ ‘ एतेर्णिच्च ’ (उ. सू. २. २७५) इत्युसिन् । णित्त्वाद्वृद्धिः । नित्त्वादाद्युदात्तः । प्रयष्टुं ‘ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु ’ इत्यस्मात् तुमर्थे सेन्प्रत्ययः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृति- स्वरत्वम् । ‘ कृन्मेजन्तः ’ इत्यव्ययसंज्ञायाम् ‘ अव्ययादाप्सुपः ’ इति सुपो लुक् ॥

दि॒वक्ष॑सो धे॒नवो॒ वृष्णो॒ अश्वा॑ दे॒वीरा त॑स्थौ॒ मधु॑म॒द्वह॑न्तीः ।
ऋ॒तस्य॑ त्वा॒ सद॑सि क्षेम॒यन्तं॒ पर्येका॑ चरति वर्त॒निं गौः ॥ २ ॥

दि॒वक्ष॑सः । धे॒नव॑ः । वृष्ण॑ः । अश्वा॑ः । दे॒वीः । आ । त॒स्थौ॒ । मधु॑ऽमत् । वह॑न्तीः ।
ऋ॒तस्य॑ । त्वा॒ । सद॑सि । क्षे॒म॒ऽयन्त॑म् । परि॑ । एका॑ । च॒र॒ति॒ । व॒र्त॒निम् । गौः ॥ २ ॥

vवृष्णः कामानां वर्षितुरग्नेः vअश्वाः वाहनरूपा रोहिताः vदिवक्षसः दिवं व्याप्य वर्तमाना vधेनवः अग्नेः प्रीणयित्र्यो भवन्ति । सोऽयमग्निः vमधुमत् माधुर्योपेतमुदकं vवहन्तीः vदेवीः द्योतनशीला नदीः vआ vतस्थौ आतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । गोशब्दः[3] माध्यमिकवाग्वाची ‘ माध्यमिकां वाचमिति नैरुक्ताः ’ (निरु. ११ · २७) इत्यभिधानात् । vएका vगौः काचिदुक्तविधा वाक्[3] vऋतस्य उदकस्य vसदसि स्थानेऽन्तरिक्षे vक्षेमयन्तं क्षेममावासमिच्छन्तं vवर्तनिं ज्वालाः प्रवर्तयन्तं vत्वा अग्ने त्वां vपरि vचरति सेवते ॥ दिवक्षसः । ‘ अशू व्याप्तौ ’ । दिवं[4] व्याप्नुवन्तीति दिवक्षसः । ×‘ वक्ष रोषे ’ । रोषार्थोऽप्ययं× धातुरत्र व्याप्तौ[4] वर्तते । दिवं वक्षन्ति व्याप्नुवन्तीति । ‘ असुन् ’ इत्यसुन्प्रत्ययः । ‘ लोपो व्योर्वलि ’ इति वलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धेनवः । ‘ नुः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ धेट इच्च ’ (उ. सू. ३. ३१४) इति नुप्रत्ययः । इकारस्य गुणः । प्रत्ययस्वरः । वृष्णः । ‘ वृषु सेचने ’ । ‘ कनिन्युवृषितक्षिराजि° ’ इत्यादिना कनिन् । कित्त्वाद्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तः । अश्वाः । ‘ अशू व्याप्तौ ’ । ‘ अशिप्रुषिलटिकणि° ’ इत्यादिना क्वन् । णित्त्वादाद्युदात्तः । तस्थौ ‘ ष्ठा गतिनिवृत्तौ ’ । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति वर्तमाने लिट् । ‘ आत औ णलः ’ इत्यौकारः । निघातः । मधुमत् । ‘ नित् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ फलिपाटिनमिमनिजनाम्° ’ इत्यादिना मनेरुप्रत्ययः । तत्संनियोगेन नकारस्य धकारः । नित्त्वादाद्युदात्तः । त्वा । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनान्तस्य ‘ त्वामौ ’ इति त्वादेशः[5] अनुदात्तश्च । क्षेमयन्तम् । ‘ क्षि निवासगत्योः ’ । ‘ अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षि° ’ इत्यादिना मन् । क्षेमम् आवासम्[6] आत्मन इच्छन्तम् । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ इति क्यच् । ‘ क्यचि च ’ इति ईत्वम् ‘ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ’ इति दीर्घत्वं च ‘ न छन्दस्यपुत्रस्य ’ इति प्रतिषिध्यते । क्यचश्चित्त्वादन्तोदात्तः । तदन्ताच्छतृप्रत्ययः । शप्[7] । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्च सार्वधातुकस्वरेण

---

[1] त–प्रत्ययनित्यत्वेऽपि प्रत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ; ल–प्रत्ययत्वेऽपि प्रत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ; स–नित्त्वेऽपि व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–‘ निघातः ’ नास्ति । [3] घ–गौः माध्यमिका वाक् एका काचित् । [4] ख-ग-च-ज-ण-भ–दिवं……व्याप्तौ ’ नास्ति । × त-न-ल-स–वक्ष रोषे । रोषार्थोऽप्ययम् [5] ख-ग-च-ज-ण-भ-स–त्वामादेशः । [6] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–‘ आवासम् ’ नास्ति । [7] ख-ग-च-ज-ण-न- भ–‘ शप् ’ नास्ति ।

तयोः क्यचा सहैकादेशे कृते ‘ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ’ इत्येकादेश उदात्तः। अम्। सुप्त्वादनुदात्तः। ‘उदात्तादनुदात्तस्य०’ इति अमः स्वरितत्वम्। एका। ‘ इण् गतौ ’। ‘ इण्भीकापा० ’ इत्यादिना कन्। तदन्तादाप्। नित्स्वरः। वर्तनिम्। ‘ वृतु वर्तने ’। अन्तर्भावितण्यर्थः। ‘ वृतेश्च ’ (उ. सू. २. २६३) इत्यनिः। गुणः। व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम्। गौः। ‘ गम्लृ गतौ ’। ‘ गमेर्डोः ’ (उ. सू. २.२२५) इति डोप्रत्ययः। डित्त्वाट्टिलोपः। ‘ गोतो णित् ’ इति सुपो णित्वात् वृद्धिः। प्रत्ययस्वरः॥

आ सी॑मरोहत्सु॒यमा॒ भव॑न्ती॒ः पति॑श्चिकि॒त्वान्र॑यि॒विद्र॑यी॒णाम् ।
प्र नील॑पृष्ठो अत॒सस्य॑ धा॒सेस्ता अ॑वासयत्पुरु॒धप्र॑तीकः ॥ ३ ॥

आ । सी॒म् । अ॒रो॒ह॒त् । सु॒ऽयमाः॑ । भव॑न्तीः । पति॑ः । चि॒कि॒त्वान् । र॒यि॒ऽवित् । र॒यी॒णाम् ।
प्र । नील॑ऽपृष्ठः । अ॒त॒सस्य॑ । धा॒सेः । ताः । अ॒वा॒स॒य॒त् । पु॒रु॒धऽप्र॑तीकः ॥ ३ ॥

ᵛरयीणां ᵛरयिवित् धनानां मध्ये विशिष्टधनस्य लम्भयिता ᵛचिकित्वान् ज्ञानवान् ᵛपतिः अश्वानां पतिरग्निः ᵛसीं सर्वतः ᵛसुयमाः सुखेन नियन्तुं शक्याः ᵛभवन्तीः या वडवाः ᵛआ ᵛअरोहत् आरोहति[1] स्म ᵛनीलपृष्ठः ᵛपुरुधप्रतीकः बहुधा विक्षिप्ताङ्गः सोऽग्निः[2] ᵛअतसस्य सततगमनस्य ᵛधासेः पोषणार्थं ᵛताः अश्वाः ᵛप्र ᵛअवासयत् प्रकर्षेण वासयति स्म। निवासेन श्रमेऽपनीते सततगमनं पोषयितुं शक्यमित्यर्थः॥ सीम्। ‘ चादयोऽनुदात्ताः ’ (फि. सू. ८४) इत्यनुदात्तः। अरोहत्। ‘ रुह प्रादुर्भावे ’। लङि रूपम्। निघातः। सुयमाः। ‘ यम उपरमे ’। अस्माच्छक्यार्थे ‘ईषद्दुःसुषु०’ इति खल्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। पतिः। ‘ पा रक्षणे ’। ‘ पातेर्डतिः ’ इति डतिः[3]। डित्वाट्टिलोपः। प्रत्ययस्वरः। चिकित्वान्। ‘ कित[4] ज्ञाने[4] ’। क्वसौ रूपम्। रयिवित्। ‘ विद्लृ लाभे ’। क्विप्। रयीणाम्। ‘ नामन्यतरस्याम् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। नीलपृष्ठः। नीलशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अतसस्य। ‘ अत सातत्यगमने ’ इत्यस्मात् ‘ अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्यः ’ (उ. सू. ३. ३९७) इत्यसच्। चित्स्वरः। अवासयत्। ‘ वस निवासे ’। ‘ हेतुमति० ’ इति णिच्। ‘ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वड्० ’ इत्यडागमः। ‘ तिङ्ङतिङः ’ इति निघातः। पुरुधप्रतीकः। पुरुशब्द इह संख्यावाची। ‘ संख्याया विधार्थे धा ’ इति धाप्रत्ययः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ह्रस्वश्छान्दसः॥

महिं त्वा॒ष्ट्रमू॒र्जय॑न्तीरजु॒र्यं॑ स्त॑भू॒यमा॑नं व॒हतो॑ वहन्ति ।
व्य१ङ्गे॑भिर्दि॑द्युता॒नः स॒धस्थ॒ एका॑मिव॒ रोद॑सी॒ आ वि॑वेश ॥ ४ ॥

महिं । त्वा॒ष्ट्रम् । ऊ॒र्जय॑न्तीः । अ॒जु॒र्यम् । स्त॒भु॒ऽयमा॑नम् । व॒ह॒तः॑ । व॒ह॒न्ति॒ ।
वि । अङ्गे॑भिः । दि॒द्यु॒ता॒नः । स॒धऽस्थे॑ । एका॑म्ऽइव । रोद॑सी॒ इति॑ । आ । वि॒वे॒श॒ ॥ ४ ॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–आरोहयति। [2] त–सोऽग्निरेव। [3] ल–‘ डतिः ’ नास्ति. [4] ख-ल–किति ज्ञाने; त–चित ज्ञाने।

ᵛऊर्जयन्तीः अबलं[1] बलिनं कुर्वत्यः ।ᵛवहतः वहनपरा नद्यः ᵛमहि महान्तं ᵛत्वाष्ट्रं सुतम् ᵛअजुर्यं जरयितुमनर्हं ᵛस्तभूयमानं लोकानां स्तम्भनं धारणमिच्छन्तमग्निं ᵛवहन्ति धारय ᵛसधस्थे अपां समीपे[2] ᵛअङ्गेभिः अवयवैः ᵛदिद्युतानः दीप्यमानः सन् अग्निः ᵛरोदसी द्यावापृथि ᵛवि ᵛआ ᵛविवेश विविधं[3] प्रविष्टवान् । रोदस्योर्दृष्टान्तः[4] । ᵛएकामिव । यथा पुमानेकां प्रविशति तद्वत् ॥ त्वाष्ट्रम् । त्वष्टुरपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । स्तभूयमानम् । स्तम्भनं[5] तदिच्छन्तम् । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'अकृत्सार्वधातुकयोः°' इति दीर्घः । तद व्यत्ययेन शानच् । अकारान्तत्वात् 'आने मुक्' । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे क्यजन्तधातुस्वरः[6] शिष्यते । अङ्गेभिः । 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसादेशाभावः । 'बहुव झल्येत्' इत्येत्वम् । दिद्युतानः । 'द्युत दीप्तौ' । छन्दसि लिट् । तस्य कानजादेशः । द्विर्वचनम् हलादिशेषे कृते द्यु इत्यस्य[7] अभ्यासस्य 'द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्' (पा. सू. ७. ४. ६७) इ संप्रसारणम् । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्[8] । एकामिव । 'इवे विभक्त्यलोपः[9] पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति वचनात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । विवेश । 'विश प्रवेशने' इत्यस्मात् लिटि[10] रूपम् । निघातः ॥

जा॒नन्ति॒ वृष्णो॑ अरु॒षस्य॒ शेव॑मु॒त ब्र॒ध्नस्य॒ शास॑ने रणन्ति ।
दि॒वो॒रुच॑ः सु॒रुचो॒ रोच॑माना॒ इळा॒ येषां॒ गण्या॒ माहि॑ना॒ गीः ॥ ५ ॥

जा॒नन्ति॑ । वृष्ण॑ः । अ॒रु॒षस्य॑ । शेव॑म् । उ॒त । ब्र॒ध्नस्य॑ । शास॑ने । र॒ण॒न्ति॒ ।
दि॒वः॒ऽरुच॑ः । सु॒ऽरुच॑ः । रोच॑मानाः । इळा॑ । येषा॑म् । गण्या॑ । माहि॑ना । गीः ॥ ५ ॥

ᵛवृष्णः कामानां वर्षितुः ᵛअरुषस्य । रुषा हिंसकाः तद्रहितस्य । शत्रुराहित्येन रोचमान स्येत्यर्थः[11] । तथाविधस्याग्नेः ᵛशेवम्[12] आश्रयविषयं सुखं जनाः ᵛजानन्ति । ᵛउत अपि च जानन्ति ᵛब्रध्नस्य महतोऽग्नेः ᵛशासने आज्ञायां सर्वे जनाः ᵛरणन्ति रमन्ते । तथा[13] च मन्त्रः–'अस्य शासु रुभयासः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः' (ऋ. सं. १. ६०. २) इति । अपि च ᵛयेषां मनुष्याणामग्निविषया ᵛमाहिना महती ᵛइळा ᵛगीः स्तुतिरूपा वाक् ᵛगण्या गणनीया पूज्या ते ᵛदिवोरुचः द्युलोकस्य रोचकाः ᵛसुरुचः शोभनदीप्तयः ᵛरोचमानाः देदीप्यमाना भवन्ति ॥ जानन्ति । 'ज्ञा अवबोधने' । क्र्यादिः । तस्य 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः । प्रत्ययस्वरः । अरुषस्य । रुष रिष हिंसार्थाः । रोषन्तीति रुषा हिंसकाः । 'इगुपधज्ञा°' इति कः । न सन्ति रुषा यस्यासावरुषः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शेवम् । 'शीङ् स्वप्ने' । 'इण्शीङ्भ्यां वन्' इति वन् । नित्स्वरः । शासने । 'शासु अनुशिष्टौ' । अस्माद्भावे ल्युट् । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । रणन्ति । निघातः । दिवोरुचः । 'रुच दीप्तौ' । अस्मात् क्विप् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति

---

[1] घ-त-प-ल–अग्निम् । [2] ख-ग-च-ज-ण–समीपम् । [3] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स–'विविधं' नास्ति । [4] घ–दृष्टान्तः । [5] ल–स्तम्भने । [6] ग-ज-ण-भ–क्यजन्ताधातुस्वरः; च-स–क्यजन्ताद्धातुस्वरः । [7] ल–इत्येतस्य । [8] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–°दात्तः । [9] ज-ण–समासो विभक्त्यलोपः । [10] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–लिट् । [11] त–आरोच° [12] ल–सर्वं शेवम् । [13] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–यथा ।

षष्ठ्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुरुचः । बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इळा । ‘ ईड स्तुतौ ’ । ह्रस्वश्छान्दसः । यथा वाक्शब्दष्टाबन्तस्तद्वत् । पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गण्या । ‘ गण संख्याने ’ । स्वार्थे[1] ण्यन्तात् ‘ अचो यत् ’ । ‘ यतो नावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम्[2] । माहिना । ‘ महेरिनण् च ’ इति इनण् । णित्त्वादुपधावृद्धिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । गीः । ‘ गॄ शब्दे ’ । अस्मात् क्विप् । ‘ ऋत इद्धातोः ’ इतीत्वम् । ‘ र्वोरुपधायाः ’ इति दीर्घः । प्रातिपदिकस्वरः ॥ ॥ १ ॥

उ॒तो पि॒तृभ्यां॑ प्र॒विदानु॒ घोषं॑ म॒हो म॒हद्भ्या॑मनयन्त शू॒षम् ।
उ॒क्षा ह॒ यत्र॒ परि॒ धान॑म॒क्तोरनु॒ स्वं॑ धाम॑ जरि॒तुर्व॒वक्ष॑ ॥ ६ ॥

उ॒तो इति॑ । पि॒तृऽभ्या॑म् । प्र॒ऽवि॒दा॑ । अनु॑ । घोष॑म् । म॒हः । म॒हत्ऽभ्या॑म् । अ॒न॒य॒न्त॒ । शू॒षम् ।
उ॒क्षा । ह॒ । यत्र॑ । परि॑ । धान॑म् । अ॒क्तोः । अनु॑ । स्वम् । धाम॑ । ज॒रि॒तुः । व॒वक्ष॑ ॥ ६ ॥

ᵛउतो अपि च ᵛमहो ᵛमहद्भ्यां महतो महद्भ्यां ᵛपितृभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां[3] ᵛप्रविदा प्रवेदनेन ᵛअनु ᵛघोषम् अनुघुष्यमाणं[4] ᵛशूषं सुखम् । ‘ शूषं शुनम् ’ (नि. ३. ६. १०) इति सुखनामसु पाठात् । तत्सुखं[5] यजमाना अग्निम् ᵛअनयन्त अग्निं प्रापितवन्तः । सोऽग्निः ᵛयत्र यजमानेषु ᵛउक्षा वृष्ट्युत्पादनेनोदकस्य सेक्ता[6] ᵛअक्तोः । अक्तुशब्दो रात्रिमाचष्टे । ‘ शर्वरी अक्तुः ’ (नि. १. ७. ४) इति तन्नामसु पाठात्; अज्यते सिच्यते नीहारेण जगदस्यामिति व्युत्पत्तेश्च । तस्या रात्रेः ᵛपरि ᵛधानं परितो धारकं[7] ᵛस्वम् आत्मीयं ᵛधाम तेजः ᵛजरितुः स्तोतुः स्तुतिश्रवणार्थम् ᵛअनु ᵛववक्ष ᵛह समीपे वहति खलु । संनिहितं करोतीत्यर्थः ॥ उतो । ‘ ओत् ’ (पा. सू. १.१.१५) इति प्रगृह्यसंज्ञा । एवमादित्वादन्तोदात्तः[8] । घोषम् । ‘ घुषिर्[9] शब्दे ’ । अस्मात्कर्मणि घञ् । लघूपधगुणः । ञित्स्वरः । महः । अकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः । ‘ बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अनयन्त । ‘ णीञ् प्रापणे ’ इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । उक्षा । ‘ उक्ष सेचने ’ । ‘ श्वन्नुक्षन्° ’ इत्यादिना कनिन्प्रत्ययान्तत्वेन उक्षन्शब्दो निपातितः । व्यत्ययेनान्तोदात्तः । ह । चादित्वादनुदात्तः । यत्र । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अक्तोः । ‘ अञ्जू व्यक्तिगतिम्रक्षणेषु[10] ’ इत्यस्मात् ‘ व्याज्यर्तिभ्यः[11] क्तुः ’ इति क्तुः । कित्त्वात् ‘ अनिदिताम्° ’ इति नलोपः । प्रत्ययस्वरः । ववक्ष । ‘ वह प्रापणे ’ । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति वर्तमाने लिट् । सकारश्छान्दसः । तिपो णलादेशः । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

---

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल—स्वार्थम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—इत्युदात्तत्वम् । ३. घ—द्यावापृथिवीभ्यामुपलक्ष्यमाणमग्निम् । ४. घ—अनुघुष्यमाणं स्तोत्रमनुलक्ष्य । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल—सुखम् । ६. ग-च-ज-ण-स—आसेक्ता । ७. घ—धारणीयम् । ८. त—°दन्तोदात्तत्वम् । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-घुषि; स—घुष । १०. ख-ग-च—व्यक्तिगतिभक्षजेषु; ज-ण—व्यक्तिम्रक्षणेषु; ल—व्यक्तिक्षेपणेषु । ११ ख-ग-च-ज-भ—व्याञ्जर्तिभ्यः; ल—व्यज्यर्तिभ्यः; न-व्यञ्जर्तिभ्यः ।

अ॒ध्व॒र्युभि॑ः प॒ञ्चभि॑ः स॒प्त विप्रा॑ः प्रि॒यं र॑क्षन्ते॒ निहि॑तं प॒दं वेः ।
प्राञ्चो॑ मदन्त्यु॒क्षणो॑ अजु॒र्या दे॒वा दे॒वाना॒मनु॒ हि व्र॒ता गुः ॥ ७ ॥

अ॒ध्व॒र्युऽभि॑ः । प॒ञ्चऽभि॑ः । स॒प्त । विप्रा॑ः । प्रि॒यम् । र॒क्ष॒न्ते॒ । निऽहि॑तम् । प॒दम् । वेरिति॒ वेः ।
प्राञ्च॑ः । म॒द॒न्ति॒ । उ॒क्षण॑ः । अ॒जु॒र्या॑ः । दे॒वाः । दे॒वाना॑म् । अनु॑ । हि । व्र॒ता । गुरिति॒ गुः ॥७॥

उद्गातृवर्गव्यतिरिक्ताः[1] द्वादशर्त्विजो भवन्ति । तत्र सप्त वषट्कर्तारः । पञ्चान्येऽध्वरं नयन्ति। तैः vपञ्चभिः vअध्वर्युभिः सह vसप्त vविप्राः मेधाविनो होत्रकाः vवेः गमनस्वभावस्याग्नेः vप्रियं vनिहितम् आहवनीयाख्यं vपदं vरक्षन्ते पालयन्ति[2] । vप्राञ्चः सोमपानार्थं प्राङ्मुखा गच्छन्तः vअजुर्याः जरयितुमशक्याः vउक्षणः सोमरसस्य सेक्तारः[3] vदेवाः स्तोतारः vमदन्ति हृष्यन्ति। किंच ते देवाः ऋत्विजः vदेवानां संबन्धीनि[4] vव्रता व्रतानि यज्ञान् vअनु vगुः अन्वगच्छन्। vहि प्रसिद्धौ । अग्नेः प्रसादात् हविर्लक्षणान्नवन्तो देवा यज्ञान् लब्धवन्त इत्यर्थः ॥ रक्षन्ते । ‘रक्ष पालने’। व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । निहितम् । ‘डुधाञ् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठायां ‘दधातेर्हिः’ इति हिरादेशः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्[5] । वेः । वी कान्तिगत्यादिषु। अस्माद्विच् । ‘सार्वधातुकार्धधातुकयोः’ (पा. सू. ७. ३. ८४) इति गुणः । ‘ङसिङसोश्च’ इति पूर्वरूपत्वम् । प्राञ्चः । ‘अनिगन्तोऽञ्चतौ°’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मदन्ति । ‘मदी हर्षे’। निघातः । गुः । ‘इण् गतौ’ इत्यस्माल्लुङि रूपम् । ‘इणो गा लुङि’ इति गादेशः । ‘आतः’ इति झेर्जुसादेशः । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यडभावः । हिशब्दयोगान्न निहन्यते ॥

दैव्या॒ होता॑रा प्रथ॒मा न्यृ॑ञ्जे स॒प्त पृ॒क्षास॑ः स्व॒धया॑ मदन्ति ।
ऋ॒तं शंस॑न्त ऋ॒तमित्त आ॑हु॒रनु॑ व्र॒तं व्र॑त॒पा दीध्या॑नाः ॥ ८ ॥

दैव्या॑ । होता॑रा । प्र॒थ॒मा । नि । ऋ॒ञ्जे॒ । स॒प्त । पृ॒क्षास॑ः । स्व॒धया॑ । म॒द॒न्ति॒ ।
ऋ॒तम् । शंस॑न्तः । ऋ॒तम् । इत् । ते । आ॒हुः॒ । अनु॑ । व्र॒तम् । व्र॒त॒ऽपाः । दीध्या॑नाः ॥८॥

vदैव्या दैव्यौ[6] देवतारूपौ vहोतारा होतारौ होमनिष्पादकौ vप्रथमा प्रथमौ मुख्याविमं चामुं चाग्नी vन्यृञ्जे । ‘ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा’ इति यास्कः । मन्त्रद्रष्टा[7] विश्वामित्रोऽहं प्रसाधयामि । vसप्त vपृक्षासः[8] सप्त होत्रकाः vस्वधया सोमेन vमदन्ति हृष्यन्ति। vऋतं स्तोत्रं vशंसन्तः vव्रतपाः व्रतस्य यज्ञकर्मणो रक्षितारः vदीध्यानाः दीप्यमानाः vते होत्रकाः vअनु vव्रतं यज्ञे कर्मणि vऋतमित् सत्यमेवाग्निम् vआहुः वदन्ति ॥ ऋञ्जे । ‘ऋजि भृजी भर्जने’। निपूर्वोऽयं धातुः प्रसाधने वर्तते । निघातः । स्वधया । स्वं लोकं यजमानस्य दधाति विदधातीति[9]

---

१. ल–उद्गातृव्यतिरिक्ताः । २. त–पालयन्ते । ३. घ-ण–आसेक्तारः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ–‘ संबन्धानि ’ नास्ति । ५. त–पूर्वपदप्रकृति° । ६. त-ल–‘ दैव्यौ ’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ–मन्त्रद्रष्टाह । विश्वामित्रोऽहम्; घ–‘ मन्त्र...अहं ’ नास्ति। ८. घ–पृक्षासः हविर्लक्षणान्नवन्तः। ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ–विदधाति ।

'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः[1] । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आहुः । 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' इत्यस्य लटि 'ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः' इति झेरुसादेशो ब्रुवश्च आहादेशः । निघातः । दीध्यानाः । 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' इत्यस्मात् शानच् । तस्य चित्त्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

वृ॒षा॒यन्ते॑ म॒हे अत्या॑य पू॒र्वीर्वृष्णे॑ चि॒त्राय॑ र॒श्मय॑ः सुया॒माः ।
देव॑ होतर्म॒न्द्रत॑रश्चिकि॒त्वान्म॒हो दे॒वान्रोद॑सी॒ एह व॑क्षि ॥ ९ ॥

वृ॒ष॒ऽयन्ते॑ । म॒हे । अत्या॑य । पू॒र्वीः । वृष्णे॑ । चि॒त्राय॑ । र॒श्मय॑ः । सु॒ऽया॒माः ।
देव॑ । हो॒त॒रिति॑ । म॒न्द्रऽत॑रः । चि॒कि॒त्वान् । म॒हः । दे॒वान् । रोद॑सी॒ इति॑ । आ । इ॒ह । व॒क्षि॒ ॥९॥

ᵛदेव देदीप्यमान ᵛहोतः देवानामाह्वातः हे अग्ने ᵛमहे महते ᵛअत्याय सर्वानप्यतिक्रम्य वर्तमानाय ᵛचित्राय नानाविधवर्णाय । यद्वा चित्राय देवैश्चायनीयाय पूज्याय । ᵛवृष्णे कामानां वर्षित्रे तुभ्यं त्वदर्थं ᵛपूर्वीः प्रभूताः ᵛसुयामाः अतिशयेन विस्तृताः ᵛरश्मयः सर्वतो व्याप्ता ज्वालाः ᵛवृषायन्ते वृषेवाचरन्ति । सेचकाः[2] इव भवन्ति । होतारो ज्वालाभिः समिद्धमग्निं दृष्ट्वा सोमाज्यादयःप्रभूतानि हवींषि तत्र प्रक्षिपन्तीति ज्वालानां वृषत्वम् । यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तथा च महतोऽत्यस्य चित्रस्य वृष्णोऽग्नेर्बहवो रश्मयो वृषेवाचरन्ति । वृष्ट्युत्पादनद्वारा पर्जन्यवदाचरन्तीत्यर्थः । अपि च ᵛमन्द्रतरः यजमानस्य मादयितृतमः ᵛचिकित्वान् ज्ञानोपेतः स त्वं ᵛमहः महतः पूज्यान् यष्टव्यान् ᵛदेवान् ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ च ᵛइह वैदिकेऽस्मिन् कर्मणि ᵛआ ᵛवक्षि आवह ॥ वृषायन्ते । 'उपमानात्' इत्यनुवृत्तौ 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । 'अकृत्सार्वधातुकयोः°' इति दीर्घः । पादादित्वादनिघातः । धातुस्वरः । महे । अकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः । 'बृहन्महतोः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पूर्वीः । 'पॄ पालनपूरणयोः' इत्यस्मात् 'कुः' इत्यनुवृत्तौ 'पॄभिदिव्यधिगृधि°' इत्यादिना कुप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणप्रतिषेधे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् । 'उरण् रपरः' । तस्मात् 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् । यणादेशे कृते 'हलि च' इति दीर्घः । 'वा[3] छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः[3] । रश्मयः । 'अशू व्याप्तौ' । अश्नुवते सर्वं जगदिति 'मिः' इत्यनुवृत्तौ 'अश्नोते रश्च[4]' (उ. सू. ४ · ४८६) इति मिप्रत्ययो रशादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । सुयामाः । यमनं यामः । भावे घञ् । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देव । '°अपादादौ' इति पर्युदासात् पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । होतः । ह्वयतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । अपादाद्यामन्त्रितत्वान्निघातः । मन्द्रतरः । मदि स्तुत्यादिषु । 'स्फायितञ्चिवञ्चि°' इत्यादिना रक् । इदित्त्वान्नुम् । तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वे रक्प्रत्ययस्वरः । वक्षि । 'वह प्रापणे' इत्यस्य 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । ढत्वकत्वषत्वानि । निघातः ॥

---

[1] त–कः प्रत्ययः; ल–कप्रत्ययः । [2] ख-त-भ-ल–सेवकाः । [3] ख-ग-च-ज-ण–'वा......°दीर्घः' नास्ति । [4] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–'अशेरश च' ।

पृ॒क्षप्र॑यजो द्रविणः सु॒वाचः॑ सु॒के॒तव॑ उ॒षसो॑ रे॒वदू॑षुः ।
उ॒तो चि॑दग्ने महि॒ना पृ॑थि॒व्याः कृ॒तं चि॒देनः॒ सं म॒हे द॑शस्य ॥ १० ॥

पृ॒क्षऽप्र॑यजः । द्र॒वि॒णः॒ । सु॒ऽवाचः॑ । सु॒ऽके॒तवः॑ । उ॒षसः॑ । रे॒वत् । ऊ॒षुः॒ ।
उ॒तो इति॑ । चि॒त् । अ॒ग्ने॒ । म॒हि॒ना । पृ॒थि॒व्याः । कृ॒तम् । चि॒त् । एनः॑ । सम् । म॒हे । द॒श॒स्य॒ ॥ १० ॥

ᵛद्रविणः । द्रवति सततं गच्छतीति द्रविणःशब्देन[1] अग्निरभिधीयते । द्रविणः सततगमनस्वभाव हे अग्ने ᵛपृक्षप्रयजः । पृक्षाणि हविर्लक्षणान्यन्नानि प्रकर्षेण यष्टुं प्रक्रम्यते[2] यासूषःसु ताः पृक्षप्रयजः । ᵛसुवाचः प्रातरनुवाकादिशोभना वाचो यासां[3] ताः । ᵛसुकेतवः वयसां मनुष्याणां च शब्दैः सुप्रज्ञानाः । एवंविधाः ᵛउषसः ᵛरेवत् अस्माकं धनयुक्तं यथा भवति तथा ᵛऊषुः व्युच्छन्ति । ᵛउतो ᵛचित् अपि च हे ᵛअग्ने ᵛपृथिव्याः विस्तीर्णाया[4] ज्वालायाः[4] ᵛमहिना महत्त्वेन ᵛकृतं संपादितं ᵛचित् यत्किंचित् ᵛएनः प्राण्युपघातादिलक्षणं पापं ᵛमहे महते यजमानाय मह्यं मदर्थं ᵛसं ᵛदशस्य संक्षपय ॥ पृक्षप्रयजः । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति कर्मणि विच् दृशिग्रहणादधिकृतो भवतीत्युक्तम् । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्रविणः । ‘ द्रु गतौ ’ इत्यस्मात् ‘ द्रुदक्षिभ्यामिनन् ’ इतीनन्प्रत्ययः । गुणावादेशौ । संबुद्धौ सोर्लोपाभावश्छान्दसः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । सुवाचः । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । रेवत्[5] । रयिर्धनमस्मिन् विद्यत इति मतुप् । ‘ ह्रस्वनुड्भ्याम्° ’ इति मतुबुदात्तः । ‘ छन्दसीरः ’ इति वत्वम्[5] । ‘ रयेर्मतौ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे गुणः । ऊषुः । ‘ उष दाहे ’ । दाहार्थोऽप्ययं धातुरत्र प्रकाशने वर्तते । ‘ छन्दसि लुङ्° ’ इति वर्तमाने लिट् । उसि रूपम् । निघातः । पृथिव्याः । ‘ प्रथ प्रख्याने ’ इत्यस्मात् ‘ प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च ’ इति षिवन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन धातोः संप्रसारणम् । ‘ षिद्गौरादिभ्यश्च ’ इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दशस्य । निघातः ॥

इळा॑मग्ने पुरु॒दंसं॑ स॒निं गोः श॑श्वत्त॒मं हव॑मानाय साध ।
स्यान्नः॑ सू॒नुस्तन॑यो वि॒जावाग्ने॒ सा ते॑ सुम॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥ ११ ॥

इळा॑म् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदंस॑म् । स॒निम् । गोः । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् । हव॑मानाय । सा॒ध॒ ।
स्यात् । नः॒ । सू॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ । अग्ने॑ । सा । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥ ११ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛपुरुदंसम् । ‘ अप्नः दंसः वेषः ’ (नि. २. १. ३) इति कर्मनामसु पठितत्वात् दंसःशब्दः कर्मवाची । पुरूणि बहूनि दंसांसि[6] कर्माणि यस्याः सा । तां बहुकर्माणं[7] ᵛगोः ᵛसनिं गवादिपशून्[8] संपादयित्रीम्[9] ᵛइळाम् एतन्नामिकां गोरूपां देवतां ᵛशश्वत्तमं निरन्तरं ᵛहवमानाय यजमानाय

---

[1] ज-ण-ल–द्राविणशब्देन । [2] ख-घ–प्रक्रम्यन्ते । [3] ज-ण–यासु । [4] च-ज-ण-भ–विस्तीर्णज्वालायाः; ख-ग–विस्तीर्णाज्वालायाः । [5] ख-ग-च-ज-ण– ‘ रेवत्... ......वत्वम् ’ नास्ति । [6] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ–‘ दंसांसि ’ नास्ति । [7] घ-प–‘ बहुकर्माणं ’ नास्ति । [8] घ-त-प-ल–°पशूनाम् । [9] त–प्रदात्रीम् ; ल–प्रदायित्रीम् ।

मह्यं ᵛसाध साधय । किंच ᵛनः अस्माकं ᵛसूनुः पुत्रः ᵛतनयः पौत्रः ᵛस्यात् भवतु इति हे ᵛअग्ने ᵛते तव या ᵛसुमतिः शोभना बुद्धिः ᵛसा ᵛविजावा अवन्ध्या सती ᵛअस्मे अस्माकं ᵛभूतु भवतु ॥ शश्वत्तमम् । उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । साध । 'राध साध संसिद्धौ' । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । लोटि व्यत्ययेन शप् । 'सेर्ह्यपिच्च' इति हिरादेशः । तस्य 'अतो हेः' इति लुक् । निघातः । विजावा । 'जनी प्रादुर्भावे' । अस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते[1]' इति वनिप् । 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । लिङ्गव्यत्ययः । भूतु । 'भू सत्तायाम्' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः ॥　　॥ २ ॥

'अञ्जन्ति' इत्यष्टमं वैश्वामित्रमेकादशर्चं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका–'अञ्जन्ति यूपस्तुतिः षष्ठ्याद्याभिर्बहवोऽन्त्याव्रश्चिन्यष्टमी वैश्वदेवी वा तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभौ' इति । 'उच्छ्रयस्व वनस्पते' 'ये वृक्णासः' इत्येते तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य यूपो देवता । 'वनस्पते शतवल्शः' इत्यस्याश्छिन्नयूपस्य मूलभूतः स्थाणुर्देवता । 'आदित्या रुद्रा वसवः' इत्यष्टमी वैश्वदेवी यौपी[2] वा । अत्र षष्ठ्यादीनां बहवो यूपा देवता बहूनां स्तूयमानत्वात् । शिष्टा एकयूपदेवत्याः । यूपाञ्जने 'अञ्जन्ति त्वाम्' इत्येषा । 'प्रेषितो यूपायाज्यमानायाञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तः' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति । यूपोच्छ्रयणे 'समिद्धस्य' इति द्वे ऋचौ । 'उच्छ्रयस्व वनस्पते समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तात्' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितत्वात् । यूपपरिव्ययणे[3] 'युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिदध्यात्' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितत्वात् । यूपोच्छ्रयणे 'जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामित्यर्धर्चं आरमेत्' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितम् । यूपैकादशिन्यामन्यत्रापि[4] बहुयूपयुक्ते कर्मणि 'यान्वो नरः इत्यादिभिः षड्भिः पञ्चभिर्वा संस्तुयात्[5]' । 'संस्तुयादनभिहिंकृत्य यान्वो नरो देवयन्तो नि मिम्युरिति षड्भिः पञ्चभिर्वा' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति ॥

अ॒ञ्जन्ति॒ त्वाम॑ध्व॒रे दे॑व॒यन्तो॒ वन॑स्पते॒ मधु॑ना॒ दैव्ये॑न ।
यदू॒र्ध्वस्तिष्ठा॒ द्रवि॑णे॒ह ध॑त्ता॒द्यद्वा॒ क्षयो॑ मा॒तुर॒स्या उ॒पस्थे॑ ॥ १ ॥

अ॒ञ्जन्ति॑ । त्वाम् । अ॒ध्व॒रे । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । वन॑स्पते । मधु॑ना । दैव्ये॑न ।
यत् । ऊ॒र्ध्वः । तिष्ठाः॑ । द्रवि॑णा । इ॒ह । ध॒त्ता॒त् । यत् । वा॒ । क्षयः॑ । मा॒तुः । अ॒स्याः । उ॒पऽस्थे॑ ॥ १ ॥

ᵛवनस्पते खदिरपलाशादिलक्षण हे यूप ᵛअध्वरे यज्ञे ᵛदेवयन्तः देवान् कामयमाना अध्वर्य्वादयः ᵛदैव्येन ᵛमधुना घृतेन । 'एतद्वै मधु[6] दैव्यं[6] यदाज्यम्' (ऐ. ब्रा. २. २) इत्याम्नानात् । तेन घृतेन ᵛत्वाम् ᵛअञ्जन्ति त्वयि घृतं सिञ्चन्तीत्यर्थः । ᵛयत् यदि त्वम् ᵛऊर्ध्वस्तिष्ठाः उन्नतस्तिष्ठसि । ᵛयद्वा यदि वा ᵛमातुरस्याः मातृभूतायाः पृथिव्याः ᵛउपस्थे उत्सङ्गे ते ᵛक्षयः निवासः । यद्यूर्ध्वस्तिष्ठसि[7] यदि वा भूमौ शयानो वर्तसे उभयथापि त्वम् ᵛइह अस्मासु ᵛद्रविणा धनानि[8] ᵛधत्तात् धेहि । ब्राह्मणेनेयमृग्व्याख्याता—'अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्यन्वाहाध्वरे

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-भ–दृश्यते । [2] ख-ग-च-ज-ण-भ–यूपी । [3] ख-ग-च-ज-ण-भ–°व्ययमाणे । [4] ग-च-ज-ण–यश्चैका°; ख-न-भ–पश्चैका° [5] न–संस्तुयात् । तथा च सूत्रम् । [6] ख-घ-च-ज-ण-त-न-भ-ल–दैव्यं मधु । [7] ख–यदूर्ध्वास्तिष्ठसि; ग-घ-त-न-भ-ल–यद्यूर्ध्वं तिष्ठसि । [8] घ–द्रविणानि ।

ह्येनं देवयन्तोऽञ्जन्ति वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यं यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थ इति यदि च तिष्ठासि यदि च शयासै द्रविणमेवास्मासु धत्तादित्येव तदाह' (ऐ. ब्रा. २. २) इति। तथा च निरुक्तमपि—'अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान् कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वः स्थास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थाने' (निरु. ८. १८) इति॥ अञ्जन्ति। 'अञ्जू व्यक्तिकान्तिगतिम्रक्षणेषु'। रुधादित्वात् श्नम्। तस्य लटि झेर्ङित्त्वात् 'अनिदिताम्०' इत्युपधालोपः। 'श्नसोरल्लोपः' इत्यल्लोपः। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः। त्वाम्। अमि युष्मच्छब्दस्य 'त्वमावेकवचने' इति त्वादेशः। 'द्वितीयायां च' इत्याकारः। 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेशस्योदात्तत्वम्। अध्वरे। न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। देवयन्तः देवानात्मन इच्छन्तः। 'सुप आत्मनः०' इति क्यच्। 'क्यचि च' इतीत्वम्[1] 'अकृत्सार्वधातुकयोः०' इति दीर्घत्वं च 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इत्यनेन प्रतिषिध्यते। तदन्ताच्छतृप्रत्ययः। शपः पित्त्वाल्लसार्वधातुकस्वरेण चानुदात्तत्वे कृते तयोः 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति क्यच एव स्वरः। वनस्पते। 'आमन्त्रितस्य च[2]' इत्याद्युदात्तत्वम्। मधुना। 'फलिपाटिनमिमनि०' इत्यादिना उप्रत्ययः। 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्। दैव्येन। 'देवाद्यञञौ' इति यञ्। ञित्वात्[3] वृद्धिः[3]। 'यस्य' इति लोपः। ञित्वादाद्युदात्तः। तिष्ठाः। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ'। लेटि सिप्। 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः। शपः शित्त्वात् 'पाघ्रा°' इत्यादिना तिष्ठादेशः। 'लेटोऽडाटौ' इत्याडागमः। यच्छब्दयोगान्निघाताभावः। तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातितत्वादाद्युदात्तः। द्रविणा। 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' इतीनन्प्रत्ययः। 'सुपां सुलुक्°' इति सुपो डादेशः। नित्वादाद्युदात्तः। इह। इदंशब्दात् सप्तम्यर्थे 'इदमो हः' इति हः। 'इदम इश्' इतीशादेशः। शित्वात् सर्वादेशः। प्रत्ययस्वरः। धत्तात्। 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य प्रार्थने लोट्। सिप्। तस्य 'सेर्ह्यपिच्च' इति हिरादेशः। 'तुह्योः°' (पा. सू. ७. १. ३५) इति तातङादेशः। 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः। 'दधस्तथोश्च' (पा. सू. ८. २. ३८) इति भष्भावः। जश्त्वचर्त्वे। निघातः। वा। चादित्वादनुदात्तः। क्षयः। क्षियन्ति निवसन्ति। अधिकरणे घः। 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम्। मातुः। 'नप्तृनेष्टृ०' इत्यादिना तृजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः। 'ऋत उत्' इति ङसः पूर्वपरयोरुकारः। अस्याः। 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। उपस्थे। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ'। 'आतश्चोपसर्गे' इति कः। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ°' इति मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्॥

समि॑द्धस्य॒ श्रय॑माणः पु॒रस्ता॒द्ब्रह्म॑ वन्वा॒नो अ॒जरं॑ सु॒वीर॑म् ।
आ॒रे अ॒स्मदम॑तिं॒ बाध॑मान॒ उच्छ्र॑यस्व मह॒ते सौभ॑गाय ॥ २ ॥

सम्ऽइ॑द्धस्य । श्रय॑माणः । पु॒रस्ता॑त् । ब्रह्म॑ । व॒न्वा॒नः । अ॒जर॑म् । सु॒ऽवीर॑म् ।
आ॒रे । अ॒स्मत् । अम॑तिम् । बाध॑मानः । उत् । श्र॒य॒स्व॒ । म॒ह॒ते । सौभ॑गाय ॥ २ ॥

हे यूप ᵛसमिद्धस्य दीप्यमानस्याहवनीयाख्यस्याग्नेः ᵛपुरस्तात् प्राच्यां दिशि ᵛश्रयमाणः तत्र वर्तमानः ᵛब्रह्म अन्नम्। 'ब्रह्म वर्चः' (नि. २. ७. २५) इत्यन्ननामसु पाठात्। ᵛअजरं जरारहितं

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-भ–'देवयन्तः......इतीत्वम्' नास्ति। [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–'च' नास्ति। [3] त-ल–ञित्वादादिवृद्धिः।

समृद्धं ᵛसुवीरं शोभनापत्ययुक्तं ब्रह्म अन्नं ᵛवन्वानः प्रयच्छन् ᵛअस्मदमतिम् अस्माकं शत्रुभूतामशनायाम्। 'अशनाया वै पाप्मामतिः' (ऐ. ब्रा. २. २) इति श्रवणात्। तादृशं शत्रुम् ᵛआरे[1] दूरे ᵛबाधमानः अपनुदंस्त्वं[1] ᵛमहते ᵛसौभगाय धनादिसंपत्त्यर्थम् ᵛउच्छ्रयस्व उच्छ्रितो भव। उक्तार्थे[2] ब्राह्मणं —'समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तादिति समिद्धस्य ह्येष एतत्पुरस्ताच्छ्रयते ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरमित्याशिषमेवाशास्त आरे अस्मदमतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मामतिस्तामेव तदारान्नुदते यज्ञाच्च यजमानाच्चोच्छ्रयस्व महते सौभगायेत्याशिषमेवाशास्ते' (ऐ. ब्रा. २. २) इति। समिद्धस्य। 'ञिइन्धी दीप्तौ'। कर्मणि निष्ठायां 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति इट्प्रतिषेधः। सम्यगिद्ध इति। 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। श्रयमाणः। 'श्रिञ् सेवायाम्' इत्यस्य लटः शानच्। तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः शिष्यते। पुरस्तात्। पूर्वशब्दस्य 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी°' (पा. सू. ५. ३. २७) इत्यादिना अस्तातिप्रत्ययः। 'अस्ताति च' (पा. सू. ५. ३. ४०) इति पूर्वस्य पुरादेशः। प्रत्ययस्वरः। ब्रह्म। 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः। वन्वानः। 'वनु याचने'। अत्रायं धातुर्दानार्थे वर्तते। लटः शानच्प्रत्ययः। चित्त्वादन्तोदात्तः। अजरम्। 'नञो जरमरमित्रमृताः°' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। सुवीरम्। 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। आरे। एवमादित्वादन्तोदात्तः। अस्मत्। 'युष्यसिभ्यां मदिक्' इति मदिक्प्रत्ययः। 'सुपां सुलुक्°' इति सुपो लुक्। मदिक्प्रत्ययस्वरः। अमतिम्। 'तत्पुरुषे°' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। उत्। निपातत्वेनाद्युदात्तः। श्रयस्व। 'श्रिञ् सेवायाम्' इत्यस्य लोण्मध्यमैकवचने थास्। थासः से इत्यादेशः। 'सवाभ्यां वामौ' इत्येकारस्य वकारः। निघातः। महते। वर्तमाने 'पृषद्बृहन्महत्°' इति निपातनादन्तोदात्तः। 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। सौभगाय। 'प्राणभृज्जातिवयोवचन°[3]' इत्यञ्। 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इति वृद्धिः। सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् इत्युत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति। ञित्स्वरः॥

उच्छ्र॑यस्व वनस्पते॒ वर्ष्म॑न्पृथि॒व्या अधि॑ ।
सुमि॑ती मी॒यमा॑नो॒ वर्चो॑ धा य॒ज्ञवा॑हसे ॥ ३ ॥

उत् । श्र॒य॒स्व॒ । व॒न॒स्प॒ते॒ । वर्ष्म॑न् । पृ॒थि॒व्याः॑ । अधि॑ ।
सु॒ऽमि॑ती । मी॒यमा॑नः । वर्चः॑ । धाः॒ । य॒ज्ञऽवा॑हसे ॥ ३ ॥

हे ᵛवनस्पते यूप ᵛपृथिव्या ᵛअधि पृथिव्यां ᵛवर्ष्मन् उत्कृष्टे देवयजनाख्ये देशे ᵛउच्छ्रयस्व उच्छ्रितो भव। ᵛसुमिती शोभमानया बुद्ध्या अथवा शोभनेन परिमाणेन ᵛमीयमानः इयत्तया परिच्छिद्यमानस्त्वं ᵛयज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय ᵛवर्चो ᵛधाः अन्नं धेहि। अयमेवार्थो ब्राह्मणेन दर्शितः—'उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम्। वर्ष्मन्पृथिव्या अधीत्येतद्वै वर्ष्म पृथिव्यै यत्र यूपमुन्मिन्वन्ति सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहस इत्याशिषमाशास्ते' (ऐ. ब्रा. २. २) ॥ वनस्पते। अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम्। पृथिव्याः। 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। सुमिती। 'माङ् माने' इत्यस्य क्तिनि 'द्यति-

---

[1] त—आरे बाधमानः दूरे अपनुदंस्त्वम्। [2] ख-ग-च-ज-ण-भ—उक्तार्थेयम्; न—उक्तार्थेऽपि। [3] त-ल—°वचनोद्गात्रादिभ्यः।

स्यतिमास्था° ’ इतीकारादेशः । शोभना मितिः । ‘ तादौ च निति कृत्यतौ ’ इति गतेः[1] प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति सवर्णदीर्घः । मीयमानः । ‘ माङ् माने ’ इत्यस्य कर्मणि यक् । ‘ घुमास्था° ’ इतीत्वम्[2] । प्रत्ययस्वरः । धाः । धाञो लोडर्थे ‘ छन्दसि लुङ्लङ्° ’ इति लुङ् । ‘ इतश्च° ’ इति सिप इकारलोपः । ‘ गातिस्था° ’ इति सिचो लोपः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्यडभावः[3] । निघातः । यज्ञवाहसे । यज्ञं वहति प्राप्नोति । ‘ वह प्रापणे ’ इत्यस्य ‘ वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ’ इत्यसुन् । ‘ णित् ’ इत्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । ‘ गतिकारकयोः ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः[4] (उ. सू. ४ · ६६६) ॥

युवा॑ सु॒वासा॒ः परि॑वीत॒ आगा॒त्स उ॒ श्रेया॑न्भवति॒ जाय॑मानः ।
तं धीरा॑सः क॒वय॒ उन्न॑यन्ति स्वा॒ध्यो॒३॒॑ मन॑सा देव॒यन्त॑ः ॥ ४ ॥

युवा॑ । सु॒ऽवासा॑ः । परि॑ऽवीतः । आ । अ॒गा॒त् । सः । उ॒ँ इति॑ । श्रेया॑न् । भ॒व॒ति॒ । जाय॑मानः ।

तम् । धीरा॑सः । क॒वय॑ः । उत् । न॒य॒न्ति॒ । सु॒ऽआ॒ध्य॑ः । मन॑सा । दे॒व॒ऽयन्त॑ः ॥ ४ ॥

^{v}युवा दृढाङ्गः अष्टाश्र्यादिलक्षणलक्षितः[5] इत्यर्थः । ^{v}सुवासाः शोभनेन वाससा रशनया युक्तः । ^{v}परिवीतः तयापि वेष्टितः । एवंविधो यूपः ^{v}आगात् आगच्छति । ^{v}स ^{v}उ स एव यूपः ^{v}श्रेयान् ^{v}जायमानः सर्वेभ्यो वनस्पतिभ्य उत्कृष्टतया संपद्यमानः ^{v}भवति । ^{v}तम् एवंविधं यूपं ^{v}धीरासः प्राज्ञाः ^{v}मनसा ^{v}देवयन्तः देवान् कामयमानाः ^{v}स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः ^{v}कवयः क्रान्तदर्शिनोऽध्वर्य्वादयः ^{v}उन्नयन्ति उन्नतं कुर्वन्ति । एतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं–‘ युवा सुवासाः परिवीत आगादित्युत्तमया परिदधाति प्राणो वै युवा सुवासाः सोऽयं शरीरैः परिवृतः स उ श्रेयान्भवति जायमान इति श्रेयाञ्छ्रेयान्ह्येष एतद्भवति जायमानस्तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त इति ये वा अनूचानास्ते कवयस्त एवैनं तदुन्नयन्ति ’ (ऐ. ब्रा. २. २) इति ॥ युवा । यौतेः ‘ कनिन्युवृषितक्षि°’ इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । उवङादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुवासाः । ‘ वस आच्छादने ’ । ‘ असुन् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ वसेर्णित् ’ इत्यसुन्प्रत्ययः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । ‘ सोर्मनसी° ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । परिवीतः । ‘ व्येञ् संवरणे ’ । कर्मणि क्तः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अगात् । ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्य लुङि ‘ इणो गा लुङि ’ इति गादेशः । ‘ गातिस्था° ’ इति सिचो लोपः । अडागमः । श्रेयान् । ‘ प्रशस्यस्य द्विवचनविभज्योपपदे ’ इतीयसुन्प्रत्ययः । तस्मिन् ‘ प्रशस्यस्य श्रः ’ इति श्रादेशः । गुणः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । एकादेश आद्युदात्तः । स्वाध्यः । ‘ ध्यै चिन्तायाम् ’ । स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति क्विप् । दृशिग्रहणात् संप्रसारणम् । ‘ संप्रसारणाच्च ’ इति पूर्वरूपत्वम् । ‘ हलः ’ इति दीर्घः । जसि ‘ एरनेकाचः° ’ इति यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः ’ इति जसः स्वरितत्वम् । देवयन्तः । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ इति क्यचि चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

---

[1] ख-ग-ज़-ण-न-भ–गतिप्रकृति° । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–‘ घुमास्था° इतीत्वम् ’ नास्ति । [3] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–अडभावः । [4] त-ल–पूर्वपदस्वरः । [5] ल–अष्टास्रादिलक्षितः ।

जा॒तो जा॑यते सुदिन॒त्वे अह्नां᳚ सम॒र्य आ वि॒दथे॒ वर्ध᳚मानः ।
पु॒न॒न्ति धीरा॑ अ॒पसो॑ मनी॒षा दे॑व॒या विप्र॒ उदि॑यर्ति॒ वाच॑म् ॥ ५ ॥

जा॒तः । जा॒य॒ते । सु॒दि॒न॒ऽत्वे । अह्ना॑म् । स॒ऽम॒र्ये॑ । आ । वि॒दथे॑ । वर्ध᳚मानः ।
पु॒नन्ति॑ । धीराः॑ । अ॒पसः॑ । म॒नी॒षा । दे॒व॒ऽयाः । विप्रः॑ । उत् । इ॒य॒र्ति॒ । वाच॑म् ॥ ५ ॥

ᵛजातः पृथिव्यां प्रथममुत्पन्नो यूपः ᵛसमर्ये । मर्यः[1] इति मनुष्यनाम । तैः सहिते ᵛविदथे ᵛवर्धमानः । विदथ इति यज्ञनाम ‘ विदथः सवनम् ’ (नि. ३. १७. ५) इति यज्ञनामसु पाठात् । तस्मिन् यज्ञे ᵛआ वर्धमानो घृताञ्जनरशनापरिव्ययणादिना सर्वतः शोभमानः सन् ᵛअह्नां ᵛसुदिनत्वे ᵛजायते । पशुनियोजनादिद्वारेण यज्ञनिर्वाहकतया अहानि सुदिनानि करोतीत्यर्थः । ᵛअपसः कर्मवन्तः ᵛधीराः सुप्रज्ञाः[2] अध्वर्य्वादयः ᵛमनीषा बुद्ध्या तं यूपं ᵛपुनन्ति प्रक्षालनादिभिः शोधयन्ति । ᵛदेवयाः देवानां यष्टा देवानां हवींषि प्रापयिता वा ᵛविप्रः मेधावी होता च ᵛवाचं यूपविषयां स्तुतिलक्षणां वाचम् ᵛउदियर्ति प्रेरयति । उच्चारयतीत्यर्थः । उक्तार्थे ब्राह्मणं —‘ जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामिति जातो ह्येष एतज्जायते समर्य आ विदथे वर्धमान इति वर्धयन्त्येवैनं तत्पुनन्ति धीरा अपसो मनीषेति पुनन्त्येवैनं तद्देवया विप्र उदियर्ति वाचमिति देवेभ्य एवैनं तन्निवेदयति ’ (ऐ. ब्रा. २. २) ॥ सुदिनत्वे । सुदिनानां भाव इति ‘ तस्य भावस्त्वतलौ ’ इति त्वः । प्रत्ययस्वरः । समर्ये । ‘ मृङ् प्राणत्यागे ’ इत्यस्मात् ‘ छन्दसि निष्टर्क्य॰ ’ इति क्यप्रत्ययान्तत्वेन निपातनाद्गुणः । ‘ समासस्य ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुनन्ति । ‘ पूञ् पवने ’ । क्र्यादित्वात् श्ना । प्वादित्वात् ह्रस्वः । प्रत्ययस्वरः । देवयाः । ‘ या प्रापणे ’ । ‘ आतो मनिन्॰ ’ इति विच्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इयर्ति । ‘ ऋ गतौ ’ । जुहोत्यादिः । अभ्यासस्य ‘ अर्तिपिपर्त्योश्च ’ इतीत्वे ‘ अभ्यासस्यासवर्णे ’ इतीयङादेशः । निघातः[3] ॥ ॥ ३ ॥

यान्वो॒ नरो॑ देव॒यन्तो॑ निमि॒म्युर्वन॑स्पते॒ स्वधि॑तिर्वा॑ त॒तक्ष॑ ।
ते दे॒वास॒ः स्वर॑वस्तस्थि॒वांसः॑ प्र॒जाव॑द॒स्मे दि॑धिषन्तु॒ रत्न॑म् ॥ ६ ॥

यान् । व॒ः । नरः॑ । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । नि॒ऽमि॒म्युः । वन॑स्पते । स्व॒ऽधि॑तिः । वा॒ । त॒तक्ष॑ ।
ते । दे॒वासः॑ । स्वर॑वः । त॒स्थि॒ऽवांसः॑ । प्र॒जाऽव॑त् । अ॒स्मे इति॑ । दि॒धि॒ष॒न्तु॒ । रत्न॑म् ॥ ६ ॥

हे यूपाः ᵛदेवयन्तः देवान् कामयमानाः ᵛनरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्य्वादयः ᵛयान्वः यान् युष्मान् ᵛनिमिम्युः अवटेषु[4] प्रचिक्षिपुः । ᵛवा अपि च हे ᵛवनस्पते ᵛस्वधितिः परशुस्त्वदीयान् यूपान् ᵛततक्ष चिच्छेद । ᵛदेवासः दीप्यमानाः ᵛस्वरवः । स्वरुशब्दः स्वशकलवाची[5] । तद्वन्तः । लुप्तमत्वर्थीयः । ᵛतस्थिवांसः तिष्ठन्तः ᵛते तादृशा यूपाः ᵛअस्मे अस्मै यजमानाय ᵛप्रजावत् अपत्यसहितं ᵛरत्नम्

---

[1] त–मर्याः । [2] त–प्रज्ञानवन्तः । [3] ख-ग-च-ज-ण–निपातितः । [4] ख–अनदेषु; ग–अनन्देषु; च–आनन्देषु. [5] त-ल– सवनवाची; न–शकलवाची ।

उत्तमं धनं ᵛदिधिषन्तु धारयन्तु। प्रयच्छन्त्वित्यर्थः॥ निमिम्युः। 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' इत्यस्य लिट्युसि 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वाद्गुणाभावः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। 'सति शिष्टः स्वरो बलीयान्' इति वचनात् प्रत्ययस्वरः। स्वधितिः। स्वशब्दोपपदात् 'धि धारणे' इत्यस्मात् क्तिन्। स्वा स्वकीया निशितधारा धीयते प्रक्षिप्यतेऽनेनेति स्वधितिः खड्गः। ततक्ष। 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' इत्यस्माल्लिटि णलि रूपादनिघातः। 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। स्वरवः। 'स्वृ शब्दोपतापयोः' इत्यस्मात् 'नित्' इत्यनुवृत्तौ 'शॄस्वृस्निहित्रपि°' इत्यादिना उप्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। तस्थिवांसः। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्मात् छन्दसि लिट्। तस्य क्वसुः। 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इतीडागमः। प्रत्ययस्वरः। प्रजावत्। 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात् 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' इति डः। ततष्टाप्। 'तदस्यास्ति' इति मतुप्। तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम्। एकादेशस्वरः[1]। अस्मे। अस्मच्छब्दस्य 'सुपां सुलुक्°' इति शेआदेशः[2]। दिधिषन्तु। 'धिष[3] धारणे'। जुहोत्यादिः। निघातः॥

ये वृ॒क्णासो॒ अधि॒ क्षमि॒ निमि॑तासो य॒तस्रु॑चः ।
ते नो॑ व्यन्तु॒ वार्यं॑ देव॒त्रा क्षे॑त्र॒साध॑सः ॥ ७ ॥

ये । वृ॒क्णासः॑ । अधि॑ । क्षमि॑ । निऽमि॑तासः । य॒तऽस्रु॑चः ।
ते । नः॒ । व्य॒न्तु॒ । वार्य॑म् । दे॒व॒ऽत्रा । क्षे॒त्र॒ऽसाध॑सः ॥ ७ ॥

ᵛअधि ᵛक्षमि क्षमायां भूमौ ᵛवृक्णासः परशुना छिन्नाः ᵛये यूपाः। ᵛयतस्रुचः इति ऋत्विग्वाची 'यतस्रुचः मरुतः' (नि. ३. १८. ५) इति ऋत्विङ्नामसु पठितत्वात्। यताः स्रुचो यैस्ते यतस्रुचः। तैर्ऋत्विग्भिः ᵛनिमितासः अवटेषु नितरां प्रक्षिप्ताः ᵛक्षेत्रसाधसः क्षेत्रस्य यज्ञस्य साधकाः। यथा क्षेत्रं सस्यादिद्वारा फलं प्रयच्छति तथा यज्ञोऽप्यपूर्वद्वारा स्वर्गादिफलं ददातीति क्षेत्रम्। एवंविधाः ᵛते यूपाः ᵛनः अस्मदीयं ᵛवार्यं वरणीयं संभजनीयं हविः ᵛदेवत्रा देवेषु ᵛव्यन्तु गमयन्तु[4]। अस्मदीयं हविर्देवाधीनं कुर्वन्त्वित्यर्थः॥ वृक्णासः। 'ओव्रश्चू छेदने' इत्यस्य निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः। कित्त्वात् 'ग्रहिज्यावयि°' इत्यादिना संप्रसारणम्। 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्। क्षमि। 'आतो धातोः' इत्यत्र 'आतः' इति योगविभागात् आकारलोपः। निमितासः। 'डुमिञ् प्रक्षेपणे'। कर्मणि क्तः। 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यतस्रुचः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः[5]। व्यन्तु। 'इण् गतौ' इत्यस्य लोटि रूपम्। इकारलोपश्छान्दसः। अयमन्तर्भावितण्यर्थः। वार्यम्। 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कर्मणि ण्यत्। 'ईडवन्दवृशंसदुह°' इत्यादिना आद्युदात्तत्वम्[6]। देवत्रा। 'त्रा' इत्यनुवृत्तौ 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः°' इत्यादिना अधिकरणे त्राप्रत्ययः। क्षेत्रसाधसः। 'राध साध संसिद्धौ' इत्यस्मात् औणादिकोऽसुन्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–एकादेशः स्वरः। [2] त–शे इत्यादेशः। [3] ख-भ–धिषु। [4] ल–'गमयन्तु' नास्ति। [5] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–पूर्वपदस्वरः; ल–प्रकृतिस्वरः। [6] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–उदात्तत्वम्।

आ॒दि॒त्या रु॒द्रा वस॑वः सुनी॒था द्यावा॒क्षामा॑ पृथि॒वी अ॒न्तरि॑क्षम् ।
स॒जोष॑सो य॒ज्ञम॑वन्तु दे॒वा ऊ॒र्ध्वं कृ॑ण्वन्त्वध्व॒रस्य॑ के॒तुम् ॥ ८ ॥

आ॒दि॒त्याः । रु॒द्राः । वस॑वः । सु॒ऽनी॒थाः । द्यावा॒क्षामा॑ । पृ॒थि॒वी । अ॒न्तरि॑क्षम् ।
स॒ऽजोष॑सः । य॒ज्ञम् । अ॒व॒न्तु॒ । दे॒वाः । ऊ॒र्ध्वम् । कृ॒ण्व॒न्तु॒ । अ॒ध्व॒रस्य॑ । के॒तुम् ॥ ८ ॥

ᵛसुनीथाः यज्ञस्य सुष्ठु नेतारः ᵛआदित्याः द्वादशादित्याः ᵛरुद्राः एकादश रुद्राः ᵛवसवः अष्टौ वसवः । यद्वा सुष्टुनीथाः सुष्टुतयः । ‘स्तुतशस्त्राणि नीथानि चोक्थामदानि च’ (ऐ. ब्रा.२. ३८) इति हि श्रूयते । ᵛद्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ । ᵛपृथिवी । सुब्व्यत्ययः । पृथु विस्तीर्णम् ᵛअन्तरिक्षं च । ᵛसजोषसः एते सर्वे ᵛदेवाः ऐकमत्येन परस्परं संगताः[1] भूत्वेममस्मदीयं ᵛयज्ञमवन्तु रक्षन्तु । किंच ᵛअध्वरस्य यज्ञस्य ᵛकेतुं ध्वजभूतं प्रज्ञापकं वा इमं यूपम् ᵛऊर्ध्वं ᵛकृण्वन्तु उच्छ्रितं कुर्वन्तु ॥ आदित्याः । अदितेरपत्यानि । ‘दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात्°’ इति ण्यः । णित्त्वादादिवृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्राः । रोदयन्ति सर्वानन्तकाले । ‘रोदेर्णिलुक् च’ इति रक्प्रत्ययः । तत्संनियोगे[2] णिलोपः । प्रत्ययस्वरः । जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वे ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ इत्येकादेशस्याप्युदात्तत्वम् । वसवः । ‘वस निवासे’ । ‘नित्’ इत्यनुवृत्तौ ‘शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि°’ इत्यादिना उप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सुनीथाः । ‘णीञ् प्रापणे’ । ‘हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः°’ इति क्थन् । कित्त्वादगुणः । ‘थाथघञ्क्त°’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा[3] च । ‘दिवो द्यावा’ इति द्यावादेशः । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पृथिवी । ‘प्रथ प्रख्याने’ । ‘प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च’ इति षिवन् संप्रसारणं च । ‘षिद्गौरादिभ्यश्च’ इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अवन्तु । ‘अव रक्षणे’ । निघातः । कृण्वन्तु । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ इत्यस्माल्लोटि ‘धिन्विकृण्व्योर च’ इत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः । निघातः ॥

हं॒साइ॑व श्रेणि॒शो यता॑नाः शु॒क्रा वसा॑ना॒ः स्वर॑वो न॒ आगु॑ः ।
उ॒न्नी॒यमा॑नाः क॒विभि॑ः पु॒रस्ता॑द्दे॒वा दे॒वाना॒मपि॑ यन्ति॒ पाथ॑ः ॥ ९ ॥

हं॒साःऽइ॑व । श्रे॒णि॒ऽशः । यता॑नाः । शु॒क्रा । वसा॑नाः । स्वर॑वः । न॒ः । आ । अ॒गु॒ः ।
उ॒त्ऽनी॒यमा॑नाः । क॒विऽभि॑ः । पु॒रस्ता॑त् । दे॒वाः । दे॒वाना॑म् । अपि॑ । य॒न्ति॒ । पाथ॑ः ॥ ९ ॥

ᵛशुक्रा शुक्राणि दीप्तानि रशनाख्यानि[4] वासांसि ᵛवसानाः आच्छादयन्तः ᵛस्वरवः स्वरुमन्तः ᵛश्रेणिशः पङ्क्तिशः ᵛयतानाः प्रवर्तमानाः । अत्र दृष्टान्तः । ᵛहंसाइव इति । यथा नभसि पङ्क्तिशः पतन्तो हंसाः शोभन्ते तद्वत् शोभमानास्ते यूपाः ᵛनः अस्मान् ᵛआगुः प्रापुः । अपि च ᵛकविभिः मेधाविभिरध्वर्य्वादिभिः ᵛपुरस्तात् आहवनीयपूर्वभागे[5] ᵛउन्नीयमानाः उच्छ्रीयमाणाः ᵛदेवाः दीप्यमानास्ते यूपाः ᵛदेवानां ᵛपाथः देवानां स्थानमन्तरिक्षम् । ‘पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम्’

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-न-प-भ–संमताः । [2] च–तत्संनियोगेन । [3] ग-च-भ-ल–क्षमा । [4] न-ल–‘रशनाख्यानि’ नास्ति । [5] ल–आहवनीयस्य पूर्वभागे ।

(निरु. ६. ७) इति यास्कः । 'पाथोनदीभ्यां ड्यण्' (पा. सू. ४. ४. १११) इति सूत्रे 'पाथोऽन्तरिक्षम्' इति वृत्तिकारोऽप्यवादीत् । तादृशमन्तरिक्षम् vअपि vयन्ति प्राप्नुवन्ति । अध्वर्य्वादिभिः उच्छ्रीयमाणा यूपा अतिदैर्घ्यादन्तरिक्षं व्याप्य वर्तन्त इत्यर्थः ॥ हंसाऽइव । 'इवेन विभक्त्यलोपः' इति वचनात् पूर्वपदस्वरः । श्रेणिशः । 'बह्वल्पार्थात्०' इति शस् । प्रत्ययस्वरः । शुक्राः । 'शुच दीप्तौ' इत्यस्मात् 'ऋज्रेन्द्राग्र०' इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । अगुः । 'इ गतौ' । अस्माल्लुङि रूपम् । निघातः ॥

शृङ्गा॑णी॒वेच्छृ॒ङ्गिणां॒ सं द॑दृश्रे च॒षाल॑वन्तः॒ स्वर॑वः पृथि॒व्याम् ।
वा॒घद्भि॑र्वा विह॒वे श्रोष॑माणा अ॒स्माँ अ॑वन्तु पृत॒नाज्ये॑षु ॥ १० ॥

शृङ्गा॑णिऽइव । इत् । शृ॒ङ्गिणा॑म् । सम् । द॒दृ॒श्रे॒ । च॒षाल॑ऽवन्तः । स्वर॑वः । पृ॒थि॒व्याम् ।
वा॒घत्ऽभिः॑ । वा॒ । वि॒ऽह॒वे । श्रोष॑माणाः । अ॒स्मान् । अ॒व॒न्तु॒ । पृ॒त॒नाज्ये॑षु ॥ १० ॥

vस्वरवः स्वरुमन्तः vचषालवन्तः प्रतिमुक्तकटकाः[1] । एवंविधा यूपाः vपृथिव्यां vशृङ्गिणां महिषादीनां vशृङ्गाणीवेत् विषाणानीव vसं vददृश्रे सम्यक् दृश्यन्ते एव । vवा अपि च vविहवे । विविधं हूयन्ते हवींष्यत्रेति विहवो यज्ञः । तस्मिन् यज्ञे vवाघद्भिः ऋत्विग्भिः । 'वाघतः वृक्तबर्हिषः' (नि. ३. १८. ३) इति ऋत्विङ्नामसु पाठात् । vश्रोषमाणाः तैः क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं शब्दं शृण्वन्तः । तादृशा यूपाः vपृतनाज्येषु । पृतनाज्यशब्दः संग्रामवाची । 'आजौ पृतनाज्यम्' (नि. २. १७. ९) इति संग्रामनामसु पठितत्वात् । पृतनाज्येषु संग्रामेषु । वधस्थलेष्विति यावत् । vअस्मान् यजमानान् vअवन्तु रक्षन्तु ॥ शृङ्गाणि । 'शॄ हिंसायाम्' इत्यस्मात् 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ. सू. १.१२३) इति गन् नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च । निस्स्वरः । ददृश्रे । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति लडर्थे[2] लिट् । 'इरयो रे' इतीरेचो रे इत्यादेशः । निघातः[3] ॥

वन॑स्पते श॒तव॑ल्शो॒ वि रो॑ह स॒हस्र॑वल्शा॒ वि व॒यं रु॑हेम ।
यं त्वाम॒यं स्वधि॑ति॒स्तेज॑मानः प्रणि॒नाय॑ म॒हते सौभ॑गाय ॥ ११ ॥

वन॑स्पते । श॒तऽव॑ल्शः । वि । रो॒ह॒ । स॒हस्र॑ऽवल्शाः । वि । व॒यम् । रु॒हे॒म॒ ।
यम् । त्वाम् । अ॒यम् । स्वऽधि॑तिः । तेज॑मानः । प्र॒ऽनि॒नाय॑ । म॒ह॒ते । सौभ॑गाय ॥ ११ ॥

हे vवनस्पते छिन्नमूल[4] स्थाणो vशतवल्शः शतशाखः सन् vवि vरोह विशेषेण प्रादुर्भूतो भव । vवयम् अपि vसहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिसंतानपरंपरया[5] सहस्रशाखाः सन्तः vवि vरुहेम विशेषेण प्रादुर्भूता भवेम । vतेजमानः निशितधारः vअयं vस्वधितिः परशुः हे स्थाणो vयं vत्वां vमहते

---

१. ख-ग-च-ज-फ–°कटाः; ण–°कण्टकाः; न–प्रमुक्तकण्टकाः । २. ख-ग-ज-ण-न-भ–लडर्थे; च–लुङर्थे; ल–लिडर्थे । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ–'निघातः' नास्ति । ४. घ-प–छिन्नयूपमूल । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ–'पुत्र...परंपरया' नास्ति ।

ᵛसौभगाय महत्सौभाग्यं बहुशाखत्वलक्षणं ᵛप्रणिनाय प्रकर्षेण प्रापयामास ॥ सहस्रवल्शाः । सहस्रशब्दः कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः[1]। रुहेम । 'रुह प्रादुर्भावे' इत्यस्मात् आशीर्लिङि 'किदाशिषि' इति यासुडागमः । 'स्कोः संयोगाद्योः°[2]' इति[2] सलोपः । 'लिङ्याशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । 'अतो येयः' इति इयादेशः । 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपः । गुणः[3]। प्रणिनाय । 'णीञ् प्रापणे' इत्यस्माल्लिटि णलि रूपम् । पादादित्वादनिघातः । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥　　॥ ४ ॥

'सखायस्त्वा' इति नवर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रम्[4]। अत्रेयमनुक्रमणिका—'सखायो नव बार्हतं त्रिष्टुबन्तम्' इति । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टा अष्टौ बृहत्यः । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्बार्हते छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । 'अथैतस्याः' इति खण्डे सूत्रितं—'सखायस्त्वायमग्निरग्न आ याहि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सखा॑यस्त्वा ववृमहे दे॒वं मर्ता॑स ऊ॒तये॑ ।
अ॒पां नपा॑तं सु॒भगं॑ सु॒दीदि॑तिं सु॒प्रतू॑र्तिमने॒हस॑म् ॥ १ ॥
सखा॑यः । त्वा॒ । व॒वृ॒म॒हे॒ । दे॒वम् । मर्ता॑सः । ऊ॒तये॑ ।
अ॒पाम् । नपा॑तम् । सु॒ऽभग॑म् । सु॒ऽदीदि॑तिम् । सु॒ऽप्रतू॑र्तिम् । अ॒ने॒हस॑म् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः[5] स्तौति[5]। हे अग्ने ᵛसखायः सोमाज्यादिहविष्प्रदानेनोपकारकत्वान्मित्राणि ᵛमर्तासः मनुष्या ऋत्विजो वयम् ᵛअपां ᵛनपातम् अपां नप्तारं ᵛसुभगं शोभनधनयुक्तं ᵛसुदीदितिं शोभनदीप्तिं ᵛसुप्रतूर्तिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गन्तव्यम् ᵛअनेहसम् उपद्रवरहितम् एतादृशं ᵛदेवं ᵛत्वा[6] त्वाम् ᵛऊतये रक्षणाय ᵛववृमहे वृणीमहे ॥ सखायः । 'ख्या प्रकथने'। 'समाने ख्यश्चोदात्तः' इति समान उपपदे 'डित्' इत्यनुवृत्तौ ख्यातेरिण् । तस्य डित्त्वाट्टिलोपः। तत्संनियोगेन यलोपः । 'समानस्य छन्दस्यमूर्ध०' इति सभावः । उपपदस्योदात्तत्वम् । 'णित्' इत्यनुवृत्तौ 'सख्युरसंबुद्धौ' (पा. सू. ७. १. ९२) इति णिद्वद्भावः । वृद्ध्यायादेशौ । आद्युदात्तः । ववृमहे । 'वृङ् संभक्तौ'। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लिट् । क्रादित्वादिडभावः । निघातः । ऊतये । 'अव रक्षणे' इत्यस्य 'उदात्त°' इत्यनुवृत्तौ 'ऊतियूति०' इत्यादिना क्तिन्नन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । अपाम् । 'ऊडिदम्०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुभगम् । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्रतूर्तिम् । 'ऋत्वादयश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

काय॑मानो व॒ना त्वं यन्मा॒तॄरज॑गन्न॒पः ।
न तत्ते॑ अग्ने प्र॒मृषे॑ नि॒वर्त॑नं॒ यद्दू॒रे सन्नि॒हाभ॑वः ॥ २ ॥
काय॑मानः । व॒ना । त्वम् । यत् । मा॒तॄः । अज॑गन् । अ॒पः ।
न । तत् । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । प्र॒ऽमृषे॑ । नि॒ऽवर्त॑नम् । यत् । दू॒रे । सन् । इ॒ह । अभ॑वः ॥ २ ॥

---

१. त–°स्वरत्वम् ।　२. ल–'संयोगेति°'।　३. त–'गुणः' नास्ति ।　४. स–वैश्वामित्रस्यार्षम् ।
५. घ-प–'विश्वामित्रः स्तौति' नास्ति ।　६. ग-च-न-ल-स–'त्वा' नास्ति ।

हे ᵛअग्ने ᵛवना काननानि[1] ᵛकायमानः कामयमानः ᵛत्वं ᵛयत् यस्मात्कारणात् तानि वि ᵛमातृः ᵛअपः मातृभूता अपः ᵛअजगन् अगमः गतवानसि । अप्सु प्रविष्टत्वाच्छान्तो वर्तसे । ᵛतत् तस्मात् ᵛते तव ᵛनिवर्तनं नितरां तत्रैव वर्तनम् । तेन च विनाशो लक्ष्यते । स विनाशः ᵛप्रमृषे न प्रमृष्यते न सह्यते । कुत इत्यत आह । ᵛयत् यस्मात्कारणात् ᵛदूरे ᵛसन् अदृश्यत वर्तमानस्त्वम् ᵛइह अस्मत्संबन्धिषु अरणिरूपेषु काष्ठेषु ᵛअभवः । मन्थनात् क्षणमात्रेणास्माकं स भवसि । तस्मात्तव दूरतो वर्तनम्[2] अस्मभ्यं[3] न रोचते । अस्मिन्नर्थे यास्कः–‘कायमानश्चायमानः का यमान इति वा । वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशाम्यन् । न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्स भवसि जायमानः’ (निरु. ४. १४) इति ॥ कायमानः । ‘ कमु कान्तौ ’ । कमेर्णिङ् । शानच् । मकारलोपश्छान्दसः । अजगन् । ‘ गम्लृ गतौ ’ इत्यस्य लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति श्लुः । हल्ङ्यादिना सिलोपः । ‘ मो नो धातोः ’ इति नकारः । यच्छब्दयोगादनिघातः । अडाग स्वरः । प्रमृषे । ‘मृष तितिक्षायाम्’ । व्यत्ययेन कर्मणि तप्रत्ययः । ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ’ इ तलोपः । धातुस्वरः । अभवः । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति लडर्थे लङ् । यद्योगादनिघातः ॥

अति॑ तृ॒ष्टं व॑वक्षि॒थाथै॒व सु॒मना॑ असि ।
प्रप्रा॒न्ये यन्ति॒ पर्य॒न्य आ॑सते॒ येषां॑ स॒ख्ये असि॑ श्रि॒तः ॥ ३ ॥

अति॑ । तृ॒ष्टम् । व॒व॒क्षि॒थ॒ । अथ॑ । ए॒व । सु॒ऽमना॑ः । अ॒सि॒ ।
प्रऽप्र॑ । अ॒न्ये । यन्ति॑ । परि॑ । अ॒न्ये । आ॒स॒ते॒ । येषा॑म् । स॒ख्ये । असि॑ । श्रि॒तः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ᵛतृष्टं स्तोतुस्तृष्णाभिलाषं तदुचितफलप्रदानेन[4] सफलं कर्तुम् ᵛअति ᵛववक्षिथ अतिशये वोढुमिच्छसि । ᵛअथैव अथापि त्वं ᵛसुमना ᵛअसि संतुष्टमनस्को वर्तसे । किंच त्वं ᵛयेषां षोडशान मृत्विजां ᵛसख्ये मित्रत्वे[5] ᵛश्रितः ᵛअसि वर्तसे तेषां मध्ये ᵛअन्ये अध्वर्युप्रभृतयो द्वादशर्त्वि ᵛप्र[6] ᵛयन्ति प्रकर्षेण होतुं गच्छन्ति । ᵛअन्ये उद्गातृप्रभृतयश्चत्वारः ᵛपरि ᵛआसते परित आसी वर्तन्ते ॥ ववक्षिथ । ‘ वह प्रापणे ’ इत्यस्य सनि रूपम् । अभ्यासस्य ‘ सन्यतः ’ इतीत्वाभाव श्छान्दसः । तदन्ताद्वर्तमाने लिट् । थलः ‘ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ’ इतीट् । ‘ कास्प्रत्ययादाम् ’ इत्याम् न भवति मन्त्रत्वात् । निघातः । प्रप्र । ‘ प्रसमुपोद॰’ इति द्विर्वचनम् । यन्ति । ‘ इ गतौ ’ इत्यस्य लटि रूपम् । ‘ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ’ इत्यन्यशब्दयोगात् पूर्वस्य निघाताभावः । आसते । ‘ आस उपवेशने ’ । उत्तरत्वान्निघातः । असि । ‘ अस भुवि ’ । ‘ तासस्त्योर्लोपः ’ इति सकारलोपः । यद्वृत्तयोगान्न निहन्यते ॥

ई॒यि॒वांस॒मति॒ स्रिध॒ः शश्व॑ती॒रति॑ स॒श्चत॑ः ।
अन्वी॑मविन्दन्नि॒चिरा॑सो अ॒द्रुहो॒ऽप्सु सिं॒हमि॑व श्रि॒तम् ॥ ४ ॥

ई॒यि॒ऽवांस॑म् । अति॑ । स्रिध॑ः । शश्व॑तीः । अति॑ । स॒श्चत॑ः ।
अनु॑ । ई॒म् । अ॒वि॒न्द॒न् । नि॒ऽचि॒रास॑ः । अ॒द्रुह॑ः । अ॒प्ऽसु । सिं॒हम्ऽइ॑व । श्रि॒तम् ॥ ४ ॥

---

[1] घ-ज-ण-त-प-ल–काननानि रक्षितुम्; न–काननानि रक्षन्तुम् । [2] ण-त-स–वर्तमानम् । [3] ल–मह्यम् । [4] त–उचित॰ । [5] घ–मैत्र्ये; स–मैत्रे । [6] घ-प–प्रप्र ।

हे अग्ने ᵛअद्रुहः अद्रोग्धारः ᵛनिचिरासः नितरां[1] चिरासः चिरंतनाः विश्वे देवाः ᵛस्रिधः शोषकाञ्छत्रून् बलेनातिक्रम्य[2] ᵛईयिवांसं गच्छन्तं ᵛशश्वतीः बह्वीः ᵛसश्चतः संगतिकारिणीः सेनाश्च ᵛअति अतिक्रम्य गच्छन्तम् ᵛअप्सु ᵛश्रितं तिरोहितम् अत एव ᵛसिंहमिव गुहाप्रविष्टं सिंहमिव भीमम् ᵛईम् एनं त्वाम् ᵛअनु ᵛअविन्दन् अनुगम्यालभन्त ॥ ईयिवांसम् । 'इण् गतौ' इत्यस्य क्वसौ 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' (पा. सू. ३. २. १०९) इति निपातितः। प्रत्ययस्वरः । स्रिधः । स्रिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा 'क्विप् च' इति क्विप् । धातुस्वरः । सश्चतः । 'षस्ज गतौ'। जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः शत्रादेशः । प्रत्ययस्वरः । अविन्दन् । 'विद्लृ लाभे' इत्यस्य लङि रूपम् । निचिरासः । नितरां चिराः । 'आज्जसेरसुक्' इत्यसुक् । समासस्वरः । अद्रुहः । 'द्रुह जिघांसायाम्'। संपदादित्वाद्भावे क्विप् । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्°' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । श्रितम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' इत्यस्य 'श्र्युकः किति' इतीट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरः[3] ॥

स॒सृ॒वांस॑मिव॒ त्मना॒ग्निमि॒त्था ति॒रोहि॑तम् ।
ऐनं॑ नयन्मात॒रिश्वा॑ परा॒वतो॑ दे॒वेभ्यो॑ मथि॒तं परि॑ ॥ ५ ॥

स॒सृ॒वांस॑म्ऽइव । त्मना॑ । अ॒ग्निम् । इ॒त्था । ति॒रःऽहि॑तम् ।
आ । ए॒न॒म् । न॒य॒त् । मा॒त॒रिश्वा॑ । प॒रा॒ऽवतः॑ । दे॒वेभ्यः॑ । म॒थि॒तम् । परि॑ ॥ ५ ॥

ᵛमातरिश्वा वायुः ᵛइत्था इत्थं ᵛत्मना स्वेच्छयाप्सु प्रवेशेन ᵛतिरोहितं निलीनं ᵛपरि परितः ᵛमथितं मन्थनेन[4] निष्पादितम् ᵛएनम् ᵛअग्निं ᵛदेवेभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । देवार्थं ᵛपरावतः दूरदेशात् ᵛआᵛ नयत् आनीतवान् । तत्र दृष्टान्तः । ᵛससृवांसमिव । यथा स्वाच्छन्द्येन[5] ससृवांसं सरन्तं गच्छन्तं पुत्रं पिता बलादानयति तद्वत् ॥ ससृवांसमिव । 'सृ गतौ' इत्यस्माल्लिट् । तस्य क्वसुः । 'इवेन विभक्त्यलोपः' इत्युक्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । त्मना । आत्मन्शब्दस्य 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः । इत्था । 'था हेतौ च छन्दसि' इति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । एनम् । अन्वादेशे 'द्वितीयाटौःस्वेनः' इत्येनादेशः । अनुदात्तश्च । नयत् । 'णीञ् प्रापणे' इत्यस्य लङि रूपम् । अडभावश्छान्दसः । मातरिश्वा । मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति इति[6] 'श्वन्नुक्षन्°' इत्यादिना निपातितः ॥ ॥५॥

तं त्वा॒ मर्ता॑ अगृभ्णत दे॒वेभ्यो॑ हव्यवाहन ।
विश्वा॒न्यद्य॒ज्ञाँ अ॑भि॒पासि॑ मानु॒ष तव॒ क्रत्वा॑ यविष्ठ्य ॥ ६ ॥

तम् । त्वा॒ । मर्ताः॑ । अ॒गृ॒भ्ण॒त॒ । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒व्य॒ऽवा॒ह॒न॒ ।
विश्वा॑न् । यत् । य॒ज्ञान् । अ॒भि॒ऽपासि॑ । मा॒नु॒ष॒ । तव॑ । क्रत्वा॑ । य॒वि॒ष्ठ्य॒ ॥ ६ ॥

---

[1] प-निरन्तरम् ।
[2] ल-अति बलेनाभिक्रम्य ।
[3] ख-ग-च-ज-ण-'प्रत्ययस्वरः' नास्ति ।
[4] घ-मथनेन ।
[5] घ-स्वच्छन्देन ।
[6] त-'इति' नास्ति ।

हे[1] ^{v}हव्यवाहन हव्यानां वोढर्हे अग्ने ^{v}मर्ताः मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयः ^{v}तं तादृशमप्सु तिरोहि ^{v}त्वा त्वां ^{v}देवेभ्यः यष्टव्यदेवतार्थम् ^{v}अगृभ्णत अगृह्णत । ^{v}मानुष मनुष्याणां हितकारिन् ^{v}यविष्ठ युवतम[2] हे अग्ने ^{v}तव ^{v}क्रत्वा तव कर्मणा माहात्म्येन ^{v}विश्वान् सर्वानस्माभिः क्रियमाणान् ^{v}यज्ञान् ^{v}यत् यस्मात्कारणात्. ^{v}अभिपासि सर्वतः पालयसि तस्मात्त्वामगृभ्णत इति पूर्वत्रान्वयः[3] ॥ अगृभ्णत । ‘ ग्रह उपादाने ’ । क्र्यादित्वात् श्ना । ‘ ग्रहिज्यावयि° ’ इति संप्रसारणम् । ‘ हृग्रहोर्भश्छन्दसि ’ इति हकारस्य भकारः । ‘ तिङ्ङतिङः ’ इति निघातः । हव्यवाहन । ‘ वह प्रापणे ’ इति धातोः ‘ ञ्युट् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ हव्येऽनन्तःपादम् ’ इति ञ्युट् । उपधावृद्धिः । योरनादेशः । अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । विश्वान् । ‘ विश प्रवेशने ’ इत्यस्मात् ‘ अशिप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् ’ इति क्वन् । कित्त्वाद्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अभिपासि । ‘ पा रक्षणे ’ अस्य धातोः रक्षणार्थत्वान्न पिबादेशः । यच्छब्दयोगान्न निघातः । धातुस्वरः । क्रत्वा । टा[4] । ‘ जसादयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ’ इति अत्र नादेशाभावः । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ । युवशब्दात् ‘ अतिशायने तमबिष्ठनौ ’ इतीष्ठन् । ‘ स्थूलदूरयुव° ’ इति यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । वस्वादित्वात्[5] स्वार्थिको यप्रत्ययः ॥

तद्भ॒द्रं तव॑ दं॒सना॒ पाका॑य चिच्छदयति ।
त्वां यद॑ग्ने प॒शव॑ः स॒मास॑ते॒ समि॑द्धमपिश॒र्व॑रे ॥ ७ ॥

तत् । भ॒द्रम् । तव॑ । दं॒सना॑ । पाका॑य । चि॒त् । छ॒द॒य॒ति॒ ।
त्वाम् । यत् । अ॒ग्ने॒ । प॒शव॑ः । स॒म्ऽआस॑ते । सम्ऽइ॑द्धम् । अ॒पि॒ऽश॒र्व॑रे ॥ ७ ॥

हे ^{v}अग्ने ^{v}तव संबन्धि ^{v}तत् इदं ^{v}भद्रं शोभनं ^{v}दंसना अग्निहोत्रादिकं कर्म ^{v}पाकाय ^{v}चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । पाकायेति कर्मणि चतुर्थी । पाकोऽर्भकः । तद्बदज्ञमपि यजमानं ^{v}छदयति[6] स्वफलप्रदानेन पूजयति । पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । छदयतिशब्दः अर्चतिकर्मा[7] ‘ छन्दयति छदयति ’ इति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । पाकशब्दः प्रशस्यं[8] वक्ति[8] ‘ पाकः वामः ’ (नि. ३· ८· ८) इति प्रशस्यनामसु पठितत्वात् । तद्भद्रं[9] प्रशस्यं यजमानमभिमतफलप्रदानेन[10] पूजयतीत्यर्थः[11] । ^{v}यत्[12] यस्मात्कारणात् ^{v}अपिशर्वरे शर्वरीमुखेऽग्निविहरणकाल एव ^{v}समिद्धं[13] दीप्यमानं ^{v}त्वां ^{v}पशवः द्विपदाश्चतुष्पदाश्चोभये पशवः ^{v}समासते सम्यगासते[14] पर्युपासते इत्यर्थः। तदिदं पश्वादिलक्षणं फलं यजमानाय प्रयच्छतीत्यर्थः॥ भद्रम् । ‘ भदि कल्याणे ’ इत्यस्माद्धातोः उपरि[15] रक्प्रत्ययेन[15] निपातनादन्तोदात्तत्वम् । पाकाय । ‘ पा रक्षणे ’ इत्यस्मात् ‘ इणूभीकापाशलि° ’ इत्यादिना कन् । पायते रक्ष्यते राजादिना[16] इति पाकः । नित्त्वादाद्युदात्तः । छदयति । ‘ छद अपवारणे ’ । स्वार्थे णिच् । अदन्तत्वात् वृद्ध्यभावः । निघातः । समासते । ‘ आस उपवेशने ’ ।

---

[1] त–‘ हे ’ नास्ति । [2] च–युवत्तम ; ल–युवन् । [3] ल–पूर्वेणान्वयः । [4] त–‘ टा ’ नास्ति । [5] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–शाखादित्वात् । [6] ख-ग-च-ज-ण-त–छन्दयति । [7] ख-ग-च-ज-ण–अर्चयतिकर्मा । [8] ल–प्रशस्यवाच (?) क्रियावाचकः । [9] ल–तद्भद्रं कर्म । [10] ल–°फलदानेन । [11] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–पूजयति पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । [12] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ–‘ यत् ’ नास्ति । [13] ख-ग-च-ज-ण-भ–यत् यं समिद्धम् । [14] ख-ग-च-ज-ण-भ–‘ सम्यगासते ’ नास्ति । [15] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–रक्प्रत्यये । [16] ख-ग-च-ज-ण–राजादिभिः ।

अदादित्वाच्छपो लुक् । अनकारान्तत्वात् झस्यादादेशः । यद्योगादनिघातः । ‘ तिङि चोदात्तवति ’ इति गतेर्निघातः । धातुस्वरः ॥

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशोचिषम् ।
आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्यं श्रुष्टी देवं सपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरम् । शीरम् । पावकऽशोचिषम् ।
आशुम् । दूतम् । अजिरम् । प्रत्नम् । ईड्यम् । श्रुष्टी । देवम् । सपर्यत ॥ ८ ॥

ऋत्विजो यजमानः प्रेरयति । हे ऋत्विजः ᵛपावकशोचिषं शोधकदीप्तिं ᵛशीरं काष्ठेष्वोषधीषु चानुशायिनं ᵛस्वध्वरं शोभनयज्ञोपेतमिममग्निम् ᵛआ ᵛजुहोत आहुतिभिः आ समन्तात्तर्पयत । अपि च ᵛआशुं कर्मणि व्याप्तं ᵛदूतम् आह्वानकारित्वेन देवानां दूतम् ᵛअजिरं क्षिप्रं गन्तारं ᵛप्रत्नं पुरातनम् ᵛईड्यं स्तोतव्यं ᵛदेवं द्योतमानमिममग्निं ᵛश्रुष्टी ᵛसपर्यत । ‘ श्रुष्टीति क्षिप्रनाम ’ इति यास्कः । क्षिप्रं पूजयत ॥ जुहोत । ‘ हु दानादनयोः ’ । अस्माद्धातोर्लोट् । ‘ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ’ इति शपः श्लुः । ‘ श्लौ ’ इति द्विर्वचनम् । ‘ लोटो लङ्वत् ’ इति लङ्वद्भावे ‘ तस्थस्थमिपाम्° ’ इति थस्य तादेशः । ‘ छन्दसि ’ इत्यनुवृत्तौ तस्य ‘ तप्तनप्तनथनाश्च ’ इति तबादेशः । पित्त्वाद्गुणः । निघातः । स्वध्वरम् । बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शीरम् । ‘ शीङ् स्वप्ने ’ । अस्माद्धातोः ‘ स्फायितञ्चिवञ्चि° ’ इत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । पावकशोचिषमित्यत्र पवनं पावः शुद्धिः । तं कायतीति पावकः । ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ । प्रत्ययस्वरः । ‘ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आशुम् । ‘ अशू व्याप्तौ ’ अस्माद्धातोः ‘ कृवापाजिमि° ’ इत्यादिना उण् । उपधावृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । अजिरम् । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ’ इत्यस्माद्धातोः ‘ अजिरशिशिरशिथिल° ’ इति किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् । प्रत्नम् । ‘ प्रगस्य छन्दसि गलोपश्च ’ (का. ४. ३. २३. २) इति गलोपः । चकारात् त्नप्रत्ययः[1] । प्रत्ययस्वरः । ईड्यम् । ‘ ईड स्तुतौ ’ । अस्माण्ण्यत्[2] । ‘ ईडवन्द° ’ इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । सपर्यत । सपरशब्दात् ‘ कण्ड्वादिभ्यो यक् ’ पूजायां वर्तते । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनम् । शप् । ‘ अतो गुणे ’ इति पूर्वरूपत्वम् । निघातः ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।
औक्षन्घृतैरस्तृणन्बर्हिरस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ९ ॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन् ।
औक्षन् । घृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥९॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-भ—अन्प्रत्ययः । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ—‘ अस्माण्ण्यत् ’ नास्ति ।

vत्रीणि vशता त्रीणि शतानि vत्री vसहस्राणि त्रीणि सहस्राणि vत्रिंशच्च vनव vच एकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयोपेतत्रिसहस्रसंख्याकाः vदेवाः इमम् vअग्निम् vअसपर्यन् अपूजयन् । किंच ते देवाः vघृतैः इममग्निम् vऔक्षन् असिञ्चन् । तथा vअस्मै अग्नये तदर्थं vबर्हिः vअस्तृणन् । बर्हिषास्तरणं वेद्याच्छादनमकुर्वन् । vआदित् अनन्तरमेव ते देवास्तस्मिन्बर्हिषि एनमग्निं vहोतारं कृत्वा vन्यसादयन्त उपावेशयन् । देवैः पूज्यमिममग्निं सपर्यतेति पूर्वेणान्वयः । देवसंख्या च बृहदारण्यकेऽभिहिता– ‘ महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ ’ (बृ. आ. ३.९) इति ॥ शता । दशानां दशतां शभावस्तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमेषां शतानि । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इत्यादिना सुपो डादेशः । प्रत्ययस्वरः । त्री । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः । फिट्स्वरः । सहस्राणि । कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । त्रिंशत् । त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत्[1] । प्रत्ययस्वरः । नव । ‘ कनिन् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ णु स्तुतौ ’ इत्यस्माद्धातोः ‘ णुदंशोर्गुदश्च ’ इति कनिन् । गुणश्च । नित्त्वादाद्युदात्तः । असपर्यन् । लङि रूपम् । निघातः । औक्षन् । ‘ उक्ष सेचने ’ । लङि ‘ आडजादीनाम् ’ इत्याडागमः । वृद्धिः । पादादित्वान्न निहन्यते । आगमस्वरः । अस्तृणन् । ‘ स्तृञ् आच्छादने ’ । लङि[2] बहुवचने श्नादित्वाच्छ्ना । झेरन्तादेशः । ‘ नित्यं ङितः ’ इतीकारलोपः । संयोगान्तलोपः । ‘ श्नाभ्यस्तयोरातः ’ इत्याकारलोपः । ‘ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वड्° ’ इत्यडागमः । स चोदात्तः । आगमस्वरः । भिन्नवाक्यत्वान्निघाताभावः । बर्हिः । ‘ इसिः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ बृंहेर्नलोपश्च ’ इतीसिः । तत्संनियोगेन नलोपः । प्रत्ययस्वरः । असादयन्त । ‘ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ’ । अस्मात् ‘ हेतुमति च ’ इति णिच् । उपधावृद्धिः । ‘ णिचश्च ’ इत्यात्मनेपदम् । लङि बहुवचने रूपम् । निघातः ॥ ॥ ६ ॥

‘ त्वामग्ने ’ इति नवर्चं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रमौष्णिहमाग्नेयम् । ‘ त्वामग्न औष्णिहम् ’ इत्यनुक्रान्तत्वात् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरौष्णिहे छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘ अथैतस्याः ’ इति खण्डे सूत्रितं–‘ पुरु त्वा त्वामग्ने ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्वाम॑ग्ने मनी॒षिण॑ः स॒म्राजं॑ चर्षणी॒नाम् । दे॒वं मर्ता॑स इन्धते॒ सम॑ध्व॒रे ॥ १ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । म॒नी॒षिण॑ः । स॒म्ऽराज॑म् । च॒र्ष॒णी॒नाम् ।

दे॒वम् । मर्ता॑सः । इ॒न्ध॒ते॒ । सम् । अ॒ध्व॒रे ॥ १ ॥

हे vअग्ने vमनीषिणः धीमन्तोऽध्वर्युप्रभृतयः vमर्तासः मनुष्याः vचर्षणीनां प्रजानां vसम्राजम् अधिपतिं vदेवं द्योतमानं vत्वाम् vअध्वरे यज्ञे vसम् vइन्धते सोमाज्यपयःप्रभृतिभिराहुतिभिः सम्यक् दीपयन्ति ॥ मनीषिणः । मनीषैषामस्तीति ‘ व्रीह्यादिभ्यश्च ’ इति इनिः । ‘ यस्येति च ’ इत्यवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजम् । ‘ राजृ दीप्तौ ’ । संपूर्वादस्माद्धातोः ‘ सत्सूद्विष° ’ इति क्विप् । क्विलोपः । समो मकारस्य ‘ मोऽनुस्वारः ’ इत्यनुस्वारे प्राप्ते ‘ मो राजि समः क्वौ ’ इति समो मकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चर्षणीनाम् । ‘ नामन्यतरस्याम् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । इन्धते । ‘ ञिइन्धी दीप्तौ ’ । अस्माद्धातोः ‘ हेतुमति च ’ इति णिच् । लटि झस्य ‘ आत्मने-

---

[1] त–तात्रिंशत् । [2] च–‘ लङि ’ नास्ति; न–लङि रूपम् ।

पदेष्वनतः ’ इत्यदादेशः । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति झस्यार्धधातुकत्वात् ‘ णेरनिटि ’ इति णिलोपः । निघातः ॥

त्वां य॒ज्ञेष्वृ॒त्विज॒मग्ने॒ होता॑रमीळते । गो॒पा ऋ॒तस्य॑ दीदिहि॒ स्वे दमे॑ ॥ २ ॥

त्वाम् । य॒ज्ञेषु॑ । ऋ॒त्विज॑म् । अग्ने॑ । होता॑रम् । ई॒ळ॒ते ।
गो॒पाः । ऋ॒तस्य॑ । दी॒दि॒हि॒ । स्वे । दमे॑ ॥ २ ॥

हे ᵛअग्ने अध्वर्य्वादयः ᵛयज्ञेषु अग्निष्टोमादिषु ᵛत्वां ᵛहोतारम् ᵛऋत्विजं होतृनामकमृत्विजम् ᵛईळते स्तुवन्ति । तादृशस्त्वम् ᵛऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य ᵛगोपाः गोपायिता सन् ᵛस्वे ᵛदमे स्वकीये गृहे यज्ञशालायां ᵛदीदिहि दीप्यस्व ॥ दीदिहि । दिवु क्रीडादौ । यङ्लुक् । लोट् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वम् । ‘ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ’ (परिभा. ९३) इत्यभ्यासस्य गुणाभावे[1] ‘ लोपो व्योर्वलि ’ इति वलोपः ॥

स घा॒ यस्ते॒ ददा॑शति स॒मिधा॑ जा॒तवे॑दसे । सो अ॑ग्ने धत्ते सु॒वीर्यं॒ स पु॑ष्यति ॥ ३ ॥

सः । घ॒ । यः । ते॒ । ददा॑शति । स॒म्ऽइधा॑ । जा॒तवे॑दसे ।
सः । अ॒ग्ने॒ । ध॒त्ते॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् । सः । पु॒ष्य॒ति॒ ॥ ३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛयः यजमानः ᵛजातवेदसे जातप्रज्ञाय ᵛते तुभ्यं ᵛसमिधा समिन्धनकारीण्याज्यपुरोडाशादिहवींषि ᵛददाशति ददाति ᵛस ᵛघ स खलु ᵛसुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं पुत्रं ᵛधत्ते धारयति । अपि च ᵛसः स एव ᵛपुष्यति पशुपुत्रादिभिः समृद्धो भवति ॥ घ । ‘ चादयोऽनुदात्ताः ’ इत्यनुदात्तः । ददाशति । ‘ दाशृ दाने ’ इत्यस्माद्धातोः कर्तरि शप् । तिप्[2] । द्विर्वचनं छान्दसम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्युदात्तः । समिधा । ‘ ञिइन्धी दीप्तौ ’ । अस्मात् ‘ क्विप् च ’ इति क्विप् । उपधालोपः । ‘ सुपां सुलुक्॰ ’ इति शसो डादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जातवेदसे । ‘ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ’ इति प्रकृतिस्वरत्वम् । सुवीर्यम् । ‘ वीरवीर्यौ च ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुष्यति । ‘ पुष पुष्टौ ’ । अस्मात् श्यन् । ङित्त्वाद्गुणाभावः । निघातः ॥

स के॒तुर॑ध्व॒राणा॑म॒ग्निर्दे॒वेभि॒रा ग॑मत् । अ॒ञ्जा॒नः स॒प्त होतृ॑भिर्ह॒विष्म॑ते ॥ ४ ॥

सः । के॒तुः । अ॒ध्व॒राणा॑म् । अ॒ग्निः । दे॒वेभिः॑ । आ । ग॒म॒त् ।
अ॒ञ्जा॒नः । स॒प्त । होतृ॑ऽभिः । ह॒विष्म॑ते ॥ ४ ॥

ᵛअध्वराणां यज्ञानां ᵛकेतुः प्रज्ञापकः ᵛसः ᵛअग्निः ᵛसप्त सप्तभिः ᵛहोतृभिः वषट्कर्तृभिः ᵛअञ्जानः सोमाज्याहुतिभिरज्यमानः सन् ᵛहविष्मते यजमानार्थं[3] ᵛदेवेभिः यष्टव्यदेवैः सह ᵛआ

---

[1] ज-ल—गुणाभावः । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—‘ तिप् ’ नास्ति । [3] ख-ग-च-ज-ण—यजमानार्थे ।

ᵛगमत् आगच्छतु ॥ गमत् । लोडर्थे ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति लुङ् । लृदित्वादङ् । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे° ’ इत्यडभावः । निघातः । अञ्जानः । ‘ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणगतिषु[1] ’ । व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । चित्वादन्तोदात्तत्वम् । हविष्मते । जुहोतेः ‘ अर्चिशुचि° ’ इत्यादिना इसिप्रत्ययान्तो हविःशब्दोऽन्तोदात्तः । ‘ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ’ इति परिभाषानाश्रयणान्मतुप उदात्तत्वाभावः । इसिप्रत्ययस्वरः ॥

प्र हो॒त्रे पू॒र्व्यं वचो॒ऽग्नये॑ भरता बृ॒हत् । वि॒पां ज्योतीं॑षि॒ बिभ्र॑ते॒ न वे॒धसे॑ ॥५॥

प्र । हो॒त्रे । पू॒र्व्यम् । वचः॑ । अ॒ग्नये॑ । भ॒र॒त॒ । बृ॒हत् ।

वि॒पाम् । ज्योतीं॑षि । बिभ्र॑ते । न । वे॒धसे॑ ॥ ५ ॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयः ᵛविपां विप्राणां मेधाविनामध्वर्य्वादीनां ᵛज्योतींषि सत्कर्मानुष्ठानसंराध्यानि तेजांसि ᵛबिभ्रते निमित्ततया कुर्वाणाय ᵛवेधसे जगतो विधात्रे ᵛहोत्रे देवानामाह्वात्रे ᵛअग्नये ᵛबृहत् महत् ᵛपूर्व्यं पूर्वैः कृतं पुरातनं ᵛवचः स्तोत्रशस्त्रादिकं वाक्यं ᵛप्र ᵛभरत संपादयत । ᵛन[2] इत्ययं पादपूरणः[2] अन्वयाभावात् । यद्वा वेधसे न । यथा वेधा जगद्विधाता परमेश्वरः आदित्यादीनि ज्योतींषि करोति तद्वदिति ॥ प्रशब्दस्य छन्दसि ‘व्यवहिताश्च’ इति भरतेत्यनेन संबन्धः । पूर्व्यं पूर्वैः कृतमित्यर्थः[3] । ‘पूर्वैः कृतमिनयौ च ’ इति यप्रत्ययः । भसंज्ञकत्वादवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । भरत । ‘ भृञ् भरणे ’ भौवादिकः । निघातः । बृहत् । ‘ वर्तमाने पृषद्बृहत्° ’ इति निपातनादन्तोदात्तः । बिभ्रते । ‘ भृञ् भरणे ’ । ‘ जुहोत्यादिभ्यः[4] श्लुः’ । ‘ भृञामित् ’ इतीत्वम्[4] । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ७ ॥

अ॒ग्निं व॑र्धन्तु नो॒ गिरो॒ यतो॒ जाय॑त उ॒क्थ्यः॑ । म॒हे वाजा॑य॒ द्रवि॑णाय दर्श॒तः ॥ ६ ॥

अ॒ग्निम् । व॒र्ध॒न्तु॒ । नः॒ । गिरः॑ । यतः॑ । जाय॑ते । उ॒क्थ्यः॑ ।

म॒हे । वाजा॑य । द्रवि॑णाय । द॒र्श॒तः ॥ ६ ॥

योऽयमग्निः ᵛयतः याभिः स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिः ᵛउक्थ्यः ᵛजायते । उक्थ्यशब्दः प्रशस्यवाची[5] । ‘ अनभिशस्त्यः उक्थ्यः ’ (नि. ३·८·६) इति तन्नामसु पाठात् । अतिशयेन स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यश्चायमग्निः ᵛमहे महते ᵛवाजाय अन्नाय ᵛद्रविणाय धनाय च ᵛदर्शतः दर्शनीयो भवति तमिमम् ᵛअग्निं ᵛनो ᵛगिरः अस्माकं स्तुतिरूपाः ताः[6] वाचः ᵛवर्धन्तु वर्धयन्तु । पूजयन्त्वित्यर्थः ॥ वर्धन्तु । ‘ वृधु वर्धने ’ । अस्माण्णिच् । लघूपधगुणः । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इत्यार्धधातुकत्वाण्णिलोपः । झेरन्तादेशः । ‘ एरुः ’ (पा. सू. ३. ४. ८६) इत्युकारः । निघातः । उक्थ्यः । ‘ वच परिभाषणे ’ । अस्मात् ‘ पातृतुदिवचिरिचि° ’ इत्यादिना थक् । कित्त्वात् ‘ वचिस्वपि° ’ इत्यादिना संप्रसारणम् । उक्थं शस्त्रम् । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । ‘भवे छन्दसि ’ इति यत् । ‘ यस्य° ’

---

१. त–व्यक्तिगतिम्रक्षणेषु । २. घ-प–न पूरणः । ३. त–कृतमित्यर्थे । ४. त–जुहोत्यादिः । भृञामित्यभ्यासस्येत्वे । ५. ल–प्रशस्यवाची अनभिशस्त्यवाची । ६. ख-ग-च-ज-ण-ल–‘ ताः ’ नास्ति ।

इति लोपः । 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितः । दर्शतः । 'भृमृदृशियजि°' इति अतच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

अ॒ग्ने यजि॑ष्ठो अध्व॒रे दे॒वान्दे॑वय॒ते य॑ज । होता॑ म॒न्द्रो वि रा॑ज॒स्यति॒ स्रिध॑ः ॥७॥

अग्ने॑ । यजि॑ष्ठः । अ॒ध्व॒रे । दे॒वान् । दे॒व॒ऽय॒ते । य॒ज॒ ।

होता॑ । म॒न्द्रः । वि । रा॒ज॒सि॒ । अति॑ । स्रिध॑ः ॥ ७ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛयजिष्ठः यष्टृतमस्त्वम् ᵛअध्वरे यज्ञे ᵛदेवयते देवानात्मन इच्छते यजमानाय ᵛदेवान् ᵛयज तदर्थं यष्टव्यानग्न्यादीन् पूजय[1] । किंच ᵛहोता देवानामाह्वाता ᵛमन्द्रः यजमानस्य मदयिता स त्वं ᵛस्रिधः क्षपयितॄञ्छत्रून् ᵛअति अतिक्रम्य ᵛवि ᵛराजसि विशेषेण शोभसे ॥ यजिष्ठः । 'तुश्छन्दसि' इतीष्ठन् । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचो लोपः । नित्त्वादाद्युदात्तः । देवयते । क्यचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण । तयोः क्यचा सहैकादेशे 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्यन्तोदात्तो देवयच्छब्दः । ततः 'शतुरनुमः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यज । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । अस्माल्लोट् । सिप् । सिपो हिरादेशः । 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । निघातः । राजसि । 'राजृ दीप्तौ' । निघातः ॥

स नः॑ पाव॒क दीदि॒हि द्यु॒मद॒स्मे सु॒वीर्य॑म् । भवा॑ स्तो॒तृभ्यो॒ अन्त॑मः स्व॒स्तये॑ ॥८॥

सः । न॒ः । पा॒व॒क॒ । दी॒दि॒हि॒ । द्यु॒ऽमत् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽवीर्य॑म् ।

भव॑ । स्तो॒तृऽभ्य॑ः । अन्त॑मः । स्व॒स्तये॑ ॥ ८ ॥

ᵛनः ᵛपावक अस्मत्संबन्धिनः पापस्य शोधक हे अग्ने ᵛसः पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितस्त्वं ᵛद्युमत् कान्तियुक्तं ᵛसुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं दानभोगार्हं धनम् ᵛअस्मे अस्मभ्यं ᵛदीदिहि । यद्वा द्युमत्तेजोयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं च यथा भवति तथास्मे अस्मदर्थं त्वं दीदिहि दीप्यस्व । किंच ᵛस्तोतृभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । त्वद्विषयस्तुतिकारिणां होत्रादीनां ᵛस्वस्तये अविनाशनाय क्षेमाय ᵛअन्तमः अन्तिकतमः तेषामतिशयेन समीपवर्ती[2] ᵛभव[2] ॥ पावक । 'पूञ् पवने' । अस्माद्धातोर्ण्वुल् । णित्त्वाद्वृद्धिः । वोरकादेशः[3] । आमन्त्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । दीदिहि । दिवु क्रीडादौ । अस्माद्यङ् । 'तुजादीनाम्°' इत्यभ्यासदीर्घत्वम् । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । 'बहुलं छन्दसि' इति यङो लुक् । लोटि सिप् । 'चर्करीतं[4] परस्मैपदमदादिवच्च' इति वचनाच्छपो लुक् । सिपो हिरादेशः । 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः । हेरपित्त्वात् अगुणः[5] । निघातः । द्युमत् । 'दिव उत्' इत्युकारः । 'ह्रस्वनुड्भ्याम्°' इति मतुप उदात्तत्वम् । सुवीर्यम् । 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अन्तमः । अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकः । 'अत इनिठनौ' इति ठन् । अतिशयेनान्तिक इति 'अतिशायने तमप्°' इति तमप् । 'तमे तादेश्च' इति तादिलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तः । स्वस्तये । प्रातिपदिकस्वरः ॥

---

[1] ल– देवान् पूजय । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–समीपे वर्तसि (न-वर्तसे; ज-ण–वर्तस्व) । [3] त–वोरकादेशः । आवादेशः । [4] ख-ग-च-ज-ण–चर्करीतं च । [5] त-ल–गुणाभावः ।

तं त्वा॒ विप्रा॑ विप॒न्यवो॑ जा॒गृ॒वांस॒ः समि॑न्धते । ह॒व्य॒वाह॒मम॑र्त्यं सहो॒वृध॑म् ॥९॥

तम् । त्वा॒ । विप्रा॑ः । वि॒प॒न्यव॑ः । जा॒गृ॒ऽवांस॑ः । सम् । इ॒न्ध॒ते॒ ।

ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । अम॑र्त्यम् । स॒ह॒ःऽवृध॑म् ॥ ९ ॥

हे अग्ने ᵛविप्राः स्तुतीनां प्रेरकाः ᵛजागृवांसः अग्निहोत्रादिकर्मण्यप्रमत्ततया प्रबुद्धाः ᵛविपन्यवः । विपन्युशब्दो मेधाविनमाचष्टे । ‘ विपश्चित् विपन्युः ’ (नि. ३. १५. १७) इति तन्नामसु पाठात् । विपन्यवो मेधाविनः स्तोतारः ᵛहव्यवाहं हव्यानां वोढारम् ᵛअमर्त्यं मरणधर्मरहितं ᵛसहोवृधं सहसा मथनरूपेण बलेन वर्धमानं तादृशं ᵛत्वा त्वां ᵛसमिन्धते सोमाज्याद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ विप्राः । ‘ टुवप् बीजसंताने[1] ’ । अस्माद्धातोः ‘ ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र° ’ इति रन्प्रत्यये इत्वम् । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । विपन्यवः । विविधं पनं पननं स्तुतिं यातीति विपन्युः । ‘ मृगय्वादयश्च ’ इति कुः । अकारलोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । ‘ जागृ निद्राक्षये ’ । अस्माल्लिट् । तस्य क्वसुः । ‘ उगिदचाम्° ’ इति नुम् । द्विर्वचनाभावश्छान्दसः । ‘ वस्वेकाजाद्घसाम् ’ इति नियमात्[2] इडभावः । ‘ जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ’ (पा. सू. ७. ३. ८५) इति गुणो न भवति तत्र विरित्यत्र क्वसोरपि गृहीतत्वात् । प्रत्ययस्वरः । इन्धते । ‘ ञिइन्धी दीप्तौ ’ । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । निघातः । हव्यवाहम् । ‘ वह प्रापणे ’ । ‘ वहश्च ’ इति ण्विः । उपधावृद्धिः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सहोवृधम् । ‘ वृधु वर्धने ’ । ‘ क्विप् च ’ इति क्विप् ॥ ॥ ८ ॥

‘ अग्निर्होता ’ इति नवर्चमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमाग्नेयम् । ‘ अग्निर्होता गायत्रम् ’ इत्यनुक्रान्तत्वात् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं हि–‘ अग्निर्होताग्न इळेति चतस्रः ’(आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आधाने प्रथमायां पवमानेष्टौ[3] स्विष्टकृतो याज्या ‘ अग्निर्होता ’ इत्येषा ‘ स हव्यवाळमर्त्यः ’ इति पुरोनुवाक्या । द्वितीयपवमानेष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या ‘ साह्वान् ’ इति । सूत्रितं च–‘ साह्वान्विश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये ’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘ अभि प्रयांसि ’ इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । अत्र सूत्रं–‘ प्र वो वाजा अभिद्यवोऽभि प्रयांसि वाहसा ’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

अ॒ग्निर्होता॑ पु॒रोहि॑तोऽध्व॒रस्य॒ विच॑र्षणिः । स वे॑द य॒ज्ञमा॑नु॒षक् ॥ १ ॥

अ॒ग्निः । होता॑ । पु॒रःऽहि॑तः । अ॒ध्व॒रस्य॑ । विऽच॑र्षणिः । सः । वे॒द॒ । य॒ज्ञम् । आ॒नु॒षक् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । ᵛहोता देवानामाह्वाता ᵛपुरोहितः पुरत एवाभिमतफलसंपादकत्वेन हितकारी । यद्वा पुरः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण हितो निहित इति पुरोहितः । ᵛअध्वरस्य यज्ञस्य ᵛविचर्षणिः विशेषेण द्रष्टा ‘ विचर्षणिः विश्वचर्षणिः ’ इति तन्नामसु पाठात् । ᵛसः तथाविधः ᵛअग्निः ᵛआनुषक् आनुपूर्व्येण सक्तं ᵛयज्ञम् अग्निष्टोमादिकं ᵛवेद जानाति ॥ वेद । ‘ विद ज्ञाने ’ । ‘ विदो लटो वा ’ इति तिपो णलादेशः । लघूपधगुणः । निघातः । आनुषक् । आसमन्तात् अनुषजतीत्यानुषक् । ‘ षञ्ज संगे ’ । धातुषकारस्य सकारः । ‘ क्विप् च ’ इति क्विप् । ‘ अनिदिताम्° ’ इति उपधालोपः । ‘ उपसर्गात्सुनोति° ’ इति षत्वम् ॥

---

[1] स–बीजतन्तुसंताने । [2] ल–‘ नियमात् ’ नास्ति । [3] स–पावमानेष्टौ ।

स हव्यवाळमर्त्य उशिग्दूतश्चनोहितः । अग्निर्धिया समृण्वति ॥ २ ॥

सः । हव्यऽवाट् । अमर्त्यः । उशिक् । दूतः । चनःऽहितः ।

अग्निः । धिया । सम् । ऋण्वति ॥ २ ॥

ᵛहव्यवाट् हविषः[1] वोढा ᵛअमर्त्यः मरणधर्मरहितः ᵛउशिक् हविः कामयमानः ᵛदूतः देवानां दूतः चनसे[2] हविर्लक्षणायान्नाय हितो निहितः । यद्वा चनोहितः । चनोऽन्नं हविर्लक्षणं हितमस्येति चनोहितः । ᵛसः तथाविधः ᵛअग्निः ᵛधिया प्रज्ञया ᵛसमृण्वति संगच्छते । कर्मविषयप्रज्ञान्वितोऽग्निरस्मानपि तादृक्प्रज्ञान्वितान्करोत्वित्याशास्ते ॥ हव्यवाट् । ‘ वह प्रापणे ’ । ‘ वहश्च ’ इति ण्विः । ढत्वजश्त्वचर्त्वानि । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उशिक् । ‘ वश कान्तौ ’ । ‘ इजिः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ वशेः[3] किच्च ’ इति इजिप्रत्ययः । तस्य किस्वात् ‘ ग्रहिज्या° ’ इति संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । चनोहितः । चनः ‘ चायतेरन्ने ह्रस्वश्च ’ इत्यसुनन्तः । चकारान्नुडागमः । तस्मिन्यलोपः । नित्वादाद्युदात्तः । ‘ पुनश्चनसोश्छन्दसि गतिसंज्ञा वक्तव्या ’ (पा. सू. १. ४. ६०. २) इति गतिसंज्ञायां ‘ गतिरनन्तरः ’ इति प्रकृतिस्वरत्वम्[4] । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धिया । ‘ सावेकाचः° ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ऋण्वति । ‘ ऋणु गतौ ’ । लेटि तनादित्वादुप्रत्ययः । ‘ लेटोऽडाटौ ’ इत्यडागमः ॥

अग्निर्धिया स चेतति केतुर्यज्ञस्य पूर्व्यः । अर्थं ह्यस्य तरणि ॥ ३ ॥

अग्निः । धिया । सः । चेतति । केतुः । यज्ञस्य । पूर्व्यः । अर्थम् । हि । अस्य । तरणि ॥ ३ ॥

ᵛयज्ञस्य अग्निष्टोमादेः ᵛकेतुः प्रज्ञापकः ᵛपूर्व्यः पूर्वे भवश्चिरंतनः ᵛसः तथाविधः ᵛअग्निः ᵛधिया प्रज्ञया ᵛचेतति सर्वं जानीते[5] । अस्य एतादृशस्याग्नेः ᵛअर्थं गमनस्वभावं तेजः ᵛअस्य आकाशे दृश्यमानस्य तमसः ᵛतरणि ᵛहि[6] तारकं[7] खलु । निवर्तकमिति यावत् ॥ चेतति । ‘ चिती संज्ञाने ’ । निघातः । अर्थम् । ‘ ऋ गतौ ’ । ‘ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् ’ इति थन् । गुणः । नित्वादाद्युदात्तः । तरणि । ‘ तॄ प्लवनतरणयोः ’ । ‘ अर्तिसृभृधृधमि° ’ इत्यादिना अनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्निं सूनुं सनश्रुतं सहसो जातवेदसम् । वह्निं देवा अकृण्वत ॥ ४ ॥

अग्निम् । सूनुम् । सनऽश्रुतम् । सहसः । जातऽवेदसम् । वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ॥ ४ ॥

ᵛसहसः ᵛसूनुं बलस्य पुत्रं मथनरूपेण बलेन निष्पाद्यमानत्वात्[8] ᵛसनश्रुतं सनातनत्वेन[9] प्रसिद्धं ᵛजातवेदसं जातप्रज्ञं तमिमम् ᵛअग्निं ᵛदेवाः हविर्भुजो देवाः ᵛवह्निं हविषां वोढारम् ᵛअकृण्वत

---

[1] घ-त-प-स–हविषाम् । [2] ज-ण–चनोहितः चनसे । [3] ख-ज-ण-न-भ–वशः । [4] ल–गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । [5] ख-ग-च-ज-ण–जानाति । [6] त-ल–‘ हि ’ इत्यस्यानन्तरम्–माकारी तरणस्वभावं सर्वत्र प्रसरणस्वभावमित्यर्थः । यद्वा गमनस्वभावं तेजः अस्याकाशदृश्यमानस्य तमसस्तरणि तावद्धि खलु (त–हि रेकं खलु) । [7] घ-प–निवर्तकम् । [8] त–निष्पद्यमानत्वात् । [9] त–सनातनत्वे ।

अकुर्वत ॥ सनश्रुतम् । ‘ श्रु श्रवणे ’ । कर्मणि क्तः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वह्निम् । ‘ वह प्रापणे ’ । ‘ निः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ वहिश्रि० ’ इत्यादिना निप्रत्ययः[1] । अकृण्वत । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ । इदित्वान्नुम् । ‘ धिन्विकृण्व्योरच्च ’ इत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः ॥

अदा॑भ्यः पुरए॒ता वि॒शाम॒ग्निर्मानु॑षीणाम् । तूर्णी॒ रथः॒ सदा॒ नवः॑ ॥ ५ ॥

अदा॑भ्यः । पु॒रः॒ऽए॒ता । वि॒शाम् । अ॒ग्निः । मानु॑षीणाम् । तूर्णिः॑ । रथः॑ । सदा॑ । नवः॑ ॥ ५ ॥

ᵛमानुषीणां मनोर्जातानां ᵛविशां[2] प्रजानां[2] ᵛपुरएता सन्मार्गप्रदर्शनेनाग्रतो गन्ता[3] अतएव ᵛतूर्णिः[4] ताः प्रजा वैदिककर्मप्रवर्तकत्वेनानुग्रहीतुं त्वरायुक्तः[5] आलस्यरहितः ᵛरथः हविषां वहनाद्रथसदृशः ᵛसदा सर्वदा तत्कर्मणि[6] ᵛनवः नूतनः पुनर्मथनादभिनवः एवंविधः ᵛअग्निः ᵛअदाभ्यः अहिंस्यः । न केनापि तिरस्कार्य इत्यर्थः ॥ अदाभ्यः । ‘ दम्भु दम्भने ’ । ‘ दभेश्चेति[7] वक्तव्यम् ’ इति कर्मणि ण्यत् । उपधावृद्धिः । न दाभ्योऽदाभ्यः । नञ्समासे[8] ‘ तत्पुरुषे तुल्यार्थ० ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरएता । ‘ इण् गतौ ’ । ‘ ण्वुल्तृचौ ’ इति तृच् । गुणः । चित्त्वादन्तोदात्तः । मानुषीणाम् । ‘ मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ’ इत्यञ् । ‘ टिड्ढाणञ्० ’ इति ङीप् । ञित्त्वादाद्युदात्तः । तूर्णिः । ‘ ञित्वरा संभ्रमे ’ इति धातोः ‘ निः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ’ इति निप्रत्ययः । ‘ ज्वरत्वर० ’ इत्यादिना ऊठ् । तस्य नित्त्वादाद्युदात्तः । संहितायां ‘ ढ्रलोपे पूर्वस्य० ’ इति दीर्घः । रथः । ‘ हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः० ’ इति क्थन्प्रत्ययः । कित्त्वात् ‘ अनुदात्तोपदेश० ’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सदा । स्वरादिषु आद्युदात्तत्वेन पठितत्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ १ ॥

सा॒ह्वान्विश्वा॑ अ॒भि॒युजः॒ क्रतु॑र्दे॒वाना॒ममृ॑क्तः । अ॒ग्निस्तु॒विश्र॑वस्तमः ॥ ६ ॥

स॒ह्वान् । विश्वाः॑ । अ॒भि॒ऽयुजः॑ । क्रतुः॑ । दे॒वाना॑म् । अमृ॑क्तः । अ॒ग्निः । तु॒विश्र॑वःऽतमः ॥ ६ ॥

ᵛअभियुजः अभियोक्त्रीः ᵛविश्वाः सर्वाः सेनाः ᵛसाह्वान् सहमानः स्वबलेन तिरस्कुर्वाणः अत[9] एव[9] ᵛअमृक्तः शत्रुभिरहिंसितः ᵛदेवानां ᵛक्रतुः कर्ता हविष्प्रदानेन पोषकः एवंभूतः ᵛअग्निः ᵛतुविश्रवस्तमः । तुविशब्दो बहुवाची । ‘ तुवि पुरु ’ (नि. ३. १. २) इति तन्नामसु पाठात् । श्रवःशब्दोऽन्नवाची । ‘ श्रव इत्यन्ननाम श्रूयते ’ (निरु. १०. ३) इति निरुक्तेऽभिधानात् । अतिशयेन बहुविधान्नोपेतो वर्तते । यस्मादेवं तस्मादस्मानपि बहुविधान्नोपेतान्करोत्विति भावः ॥ साह्वान् । ‘ षह मर्षणे ’ इत्यस्य क्वसौ ‘ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ’ इति निपातनात् द्विर्वचनमिडागमश्च न भवति परस्मैपदं च भवति । क्वसुस्वरः । क्रतुः । कृञः कतुः । कित्त्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । तुविश्रवस्तमः । ‘ तु वृत्तिहिंसापूर्तिषु ’ । अस्मादौणादिकः किप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः ।

---

१. ल–निप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । २. त–‘ विशां प्रजानाम् ’ नास्ति । ३. ख-ग-च-न-भ-स–यन्ता । ४. घ-ज-ण-प–तूर्णिस्त्वरावान् । ५. घ-प–‘ त्वरायुक्तः ’ नास्ति । ६. ल–तत्तत्कर्मणि । ७. ख-ग-ज-ण-न-भ-स–दंभेश्चेति; न-स–दंभश्चेति । ८. त–नञा समासे । ९. त–‘ अत एव ’ नास्ति ।

उवङादेशः । अन्तोदात्तः । श्रवः । ‘ श्रु श्रवणे ’ । श्रूयतेऽन्नमिति कर्मण्यसुन्प्रत्ययः । अतिशयेन तुविश्रवा इति ‘ अतिशायने तमप्° ’ इति तमप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्[1] ॥

अ॒भि प्रयां॑सि॒ वाह॑सा दा॒श्वाँ अ॑श्नोति॒ मर्त्यः॑ । क्षयं॑ पाव॒कशो॑चिषः ॥ ७ ॥

अ॒भि । प्रयां॑सि । वाह॑सा । दा॒श्वान् । अ॒श्नो॒ति॒ । मर्त्यः॑ । क्षय॑म् । पा॒व॒कऽशो॑चिषः ॥ ७ ॥

ᵛदाश्वान् हविषां दाता ᵛमर्त्यः मनुष्यो यजमानः ᵛवाहसा हविषां वाहकेन अग्निना[2] ᵛप्रयांसि अन्नानि ᵛअभि ᵛअश्नोति अभितः सर्वतः प्राप्नोति । किंच ᵛपावकशोचिषः शोधकदीप्तेरग्नेः सकाशात् ᵛक्षयं गृहं चाभ्यश्नोति ॥ प्रयांसि । ‘ प्रीञ् तर्पणे ’ । अस्माद्धातोरन्तर्भावितण्यर्थादसुन्प्रत्ययः । प्रीणयन्ति भोक्तॄनिति प्रयांस्यन्नानि । नित्त्वादाद्युदात्तः । वाहसा । ‘ णित् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ’ इत्यसुन् । णित्त्वादुपधावृद्धिः । नित्स्वरः । दाश्वान् । ‘ दाश्ट दाने ’ इत्यस्य क्वसौ ‘ दाश्वान्साह्वान्° ’ इति निपातनादिडागमो द्विर्वचनं च न भवति । क्वसुन्प्रत्ययस्वरः । अश्नोति । ‘ अशू व्याप्तौ ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः ॥

परि॒ विश्वा॑नि॒ सुधि॑ता॒ग्नेर॑श्याम॒ मन्म॑भिः । विप्रा॑सो जा॒तवे॑दसः ॥ ८ ॥

परि॑ । विश्वा॑नि । सुऽधि॑ता । अ॒ग्नेः । अ॒श्या॒म॒ । मन्म॑ऽभिः । विप्रा॑सः । जा॒तऽवे॑दसः ॥ ८ ॥

ᵛजातवेदसः जातप्रज्ञाः ᵛविप्रासः[3] मेधाविनो होत्रादयो वयम् ᵛअग्नेः तव संबन्धिभिः ᵛमन्मभिः मननीयैः स्तोमैः[4] ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛसुधिता सुहितानि सुष्ठु हितान्यभिलषितानि वसूनि ᵛपरि ᵛअश्याम सर्वतः प्राप्नुयाम । जातवेदस इत्यग्नेर्वा विशेषणम् । जातानि सर्वाणि वेत्तीति जातवेदाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । एतादृशं जातवेदस्त्वमग्नेरेवोचितमिति तद्विशेषणत्वं युक्तम् ॥ सुधिता । ‘ डुधाञ् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्माद्धातोर्निष्ठायां ‘ छन्दसि ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ सुधितवसुधित° ’ इत्यादिना निपातितः । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम् ’ इति शेर्लुक् । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अश्याम । ‘ अशू व्याप्तौ ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति श्नुप्रत्ययस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तः° ’ इति यासुट् । ‘ लिङः सलोपः° ’ इति सलोपः । अदन्तत्वाभावादियादेशो न भवति । मसः सकारस्य ‘ नित्यं ङितः ’ इति लोपः । निघातः । मन्मभिः । ‘ मनु अवबोधने ’ । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति मनिन् । नित्स्वरः ॥

अग्ने॒ विश्वा॑नि॒ वार्या॒ वाजे॑षु सनिषामहे । त्वे दे॒वास॒ एरि॑रे ॥ ९ ॥

अग्ने॑ । विश्वा॑नि । वार्या॑ । वाजे॑षु । स॒नि॒षा॒म॒हे॒ । त्वे इति॑ । दे॒वासः॑ । आ । ई॒रि॒रे॒ ॥ ९ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛवार्या वरणीयानि संभजनीयानि ᵛविश्वानि सर्वाणि धनानि ᵛवाजेषु युद्धेषु[5] ᵛसनिषामहे वयं संभजामहे । यतः कारणात् ᵛदेवासः पूर्वमस्माभिरिष्टा देवा अस्मदभिमतफलप्रदानाय

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-भ–पूर्वपदस्वरत्वम् । [2] ख-ग-च-ज-ण–‘ अग्निना ’ नास्ति । [3] त–विप्राः । [4] ल–स्तोत्रैः । [5] त-ल–यज्ञेषु ।

ᵛत्वे त्वयि ᵛएरिरे आ समन्तादगमन्। त्वयि प्रविष्टा इत्यर्थः। सर्वथापि त्वत्सकाशात्[1] फलं लभेमहि इति भावः॥ वार्या। 'वृङ् संभक्तौ'। 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लुक्। 'ईडवन्द°' इत्यादिनाद्युदात्तः। वाजेषु। वृषादित्वादाद्युदात्तः। सनिषामहे। 'वन षण संभक्तौ'। 'धात्वादेः षः सः'। लेटि 'सिब्बहुलम्°' इति सिप्। सिप आर्धधातुकत्वादिडागमः। 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। निघातः। त्वे। युष्मच्छब्दस्य सप्तम्यां त्वादेशः। 'सुपां सुलुक्°' इति शेआदेशः[2]। 'शे' (पा. सू. १. १. १३) इति प्रगृह्यसंज्ञा। ईरिरे[3]। 'ईर गतौ' इत्यस्मात्परस्य लिटो झस्य इरेजादेशः। 'इजादेश्च गुरुमतः°' इत्याम्न भवति मन्त्रत्वात्। निघातः॥ ॥ १० ॥

'इन्द्राग्नी' इति नवर्चं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्राग्नम्। तथा चानुक्रम्यते–'इन्द्राग्नी ऐन्द्राग्नम्' इति। 'गायत्रं तु' इति तु शब्दादिदमपि सूक्तं गायत्रम्। इन्द्राग्नी देवता। आभिप्लविकेष्वहःसु प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे आवापार्थमिदं सूक्तम्। 'अभिप्लवपृष्ठ्याहानि' इति खण्डे सूत्रितम्–'इन्द्राग्नी आ गतं ता हुवे ययोरिदम्' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति। अग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्रे 'इन्द्राग्नी आ गतम्' इति स्तोत्रियस्तृचः। तस्यैवाच्छावाकस्याद्या शस्त्रयाज्या। 'इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति सूत्रितत्वात्। चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'इन्द्राग्नी आ गतं सुतम्' इति षळहस्तोत्रियः। 'इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिन्द्रे अग्ना नमो बृहत्' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति सूत्रितम्। अग्निष्टोमाच्छावाकशस्त्रे 'तोशा वृत्रहणा हुवे' इत्याद्यास्तिस्रः। सूत्रितं च—'तोशा वृत्रहणा हुव इति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति। अग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्रे 'इन्द्राग्नी अपसस्परि' इत्यनुरूपः। सूत्रितं च—'इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिन्द्राग्नी अपसस्परि' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ आ ग॑तं सु॒तं गी॒र्भिर्नभो॒ वरे॑ण्यम्। अ॒स्य पा॑तं धि॒येषि॒ता॥ १॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑। आ। ग॒त॒म्। सु॒त॒म्। गी॒ःऽभिः। नभः॑। वरे॑ण्यम्।
अ॒स्य। पा॒त॒म्। धि॒या। इ॒षि॒ता॥ १॥

इन्द्रश्चाग्निश्च ᵛइन्द्राग्नी हे देवौ ᵛसुतम् अभिषवादिसंस्कारैः[1] संस्कृतमत एव ᵛवरेण्यं वरणीयं संभजनीयम्[4] इमं सोमं प्रति ᵛगीर्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिराहूतौ सन्तौ ᵛनभः नभसः स्वर्गस्थानात् ᵛआ ᵛगतम् आगच्छतम्। आगत्य च ᵛधिया अस्माभिः क्रियमाणे[5] कर्मणि ᵛइषिता प्रेरितौ युवाम् ᵛअस्य ᵛपातम् इमं सोमं पिबतम्। यद्वा[6] धिया अस्मदीयया बुद्ध्या इषितौ प्राप्तौ अस्मद्भक्त्या प्रेरितौ युवामिमं सोमं पिबतम्[6]॥ इन्द्राग्नी। इन्द्रश्चाग्निश्च 'द्वन्द्वे घि' (पा. सू. २. २. ३२) इत्यग्निशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते 'अजाद्यदन्तम्' (पा. सू. २. २. ३३) इतीन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातः। पादादित्वान्निघातप्रतिषेधः। षाष्ठिकस्वरः। गतम्। 'गम्लृ सृप्लृ[7] गतौ'। 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुकि सति 'अनुदात्तोपदेश°' इत्यादिना मकारलोपः। निघातः। वरेण्यम्। 'वृङ् संभक्तौ'। 'वृङ एण्यः'। वृषादित्वादाद्युदात्तः। पातम्। 'पा पाने'। 'सर्वे

---

[1] त–त्वतः सकाशात्। [2] त–शे इत्यादेशः। [3] ज-ण-स–एरिरे। [4] त–भजनीयम्। [5] ल–क्रियमाणेन कर्मणा। [6] ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ–'यद्वा……पिबतम्' नास्ति। [7] त–'सृप्लृ' नास्ति।

विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति न पिबादेशः। इषिता। 'इष गतौ' इत्यस्माद्धातोर्निष्ठायां 'तीषसह°' इतीडागमः। 'आगमा अनुदात्ताः' इतीटोऽनुदात्तत्वात् क्तस्वरः शिष्यते ॥

इन्द्रा॑ग्नी जरि॒तुः सचा॑ य॒ज्ञो जि॑गाति॒ चेत॑नः। अ॒या पा॑तमि॒मं सु॒तम् ॥ २ ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑। ज॒रि॒तुः। सचा॑। य॒ज्ञः। जि॒गा॒ति॒। चेत॑नः। अ॒या। पा॒त॒म्। इ॒मम्। सु॒तम् ॥२॥

हे ᵛइन्द्राग्नी ᵛजरितुः स्तोतुः ᵛसचा स्वर्गादिलक्षणफलप्राप्तौ सहायभूतः ᵛयज्ञः ज्योतिष्टोमादियज्ञसाधनभूतः ᵛचेतनः इन्द्रियाणां चेतयिताप्यायनकारी सन् असौ सोमः ᵛजिगाति युवाम् अभिगच्छति[1]। ᵛअया अस्मदीयस्तुतिलक्षणयानया वाचाहूतौ सन्तौ ᵛसुतम् अभिषवादिसंस्कारोपेतम् ᵛइमं सोमं ᵛपातं पिबतम् ॥ जिगाति। 'गा स्तुतौ' इत्ययं धातुरत्र गमने वर्तते। छन्दसि जुहोत्यादिः। 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम्। निघातः। चेतनः। 'चिती संज्ञाने'। कर्तरि बहुलवचनाल्ल्युट्। 'लिति' इत्याद्युदात्तत्वम्। अया। इदंशब्दस्य तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्°' इति याजादेशः। अनादेशप्राप्तौ हलि लोपः। पातम्। 'पा पाने'। निघातः ॥

इन्द्र॑म॒ग्निं क॑वि॒च्छदा॑ य॒ज्ञस्य॑ जू॒त्या वृ॑णे। ता सोम॑स्ये॒ह तृ॑म्पताम् ॥ ३ ॥

इन्द्र॑म्। अ॒ग्निम्। क॒वि॒ऽछदा॑। य॒ज्ञस्य॑। जू॒त्या। वृ॒णे॒। ता। सोम॑स्य। इ॒ह। तृ॒म्प॒ता॒म् ॥३॥

ᵛयज्ञस्य[2] यज्ञसाधनभूतस्य[3] सोमस्य ᵛजूत्या। जूतिः प्रेरणम् सोमस्तावत्[4] यजमानं प्रेरयति। साधनमुपलभ्य तत्साध्यक्रतौ[5] यजमानः प्रवर्तत इति हि तस्य प्रेरकत्वम्। तया प्रेरणरूपया[6] जूत्या प्रेरितोऽहं ᵛकविच्छदा कवीनां स्तोतॄणामुचितफलप्रदानेनोपच्छन्दकौ[7] ᵛइन्द्रमग्निं च युवां ᵛवृणे सोमपानार्थमिह कर्मण्यागच्छतमिति संभजे। ᵛता आगतौ च ताविन्द्राग्नी ᵛइह कर्मणि ᵛसोमस्य सोमपानेन ᵛतृम्पतां तृप्यताम् ॥ इन्द्रम्। 'इदि परमैश्वर्ये' इत्यस्माद्धातोः 'ऋज्रेन्द्राग्र°' इति रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तत्वम्। कविच्छदा। 'छदि अपवारणे'। अस्मात् क्विप्। 'सुपां सुलुक्°[8]' इति[8] सुपो डादेशः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। जूत्या। 'जू' इति सौत्रो धातुः। अस्मात् '°उदात्तः' इत्यनुवृत्तौ 'ऊतियूतिजूति°' इत्यादिना निपातनादन्तोदात्तत्वम्। 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। वृणे। 'वृङ् संभक्तौ'। श्नाप्रत्ययः। 'टित आत्मनेपदानाम्°' इति 'टेरेत्वम्[9]'। निघातः। ता। 'सुपां सुलुक्°' इति डादेशः। सोमस्य। 'षुञ् अभिषवे'। अस्मात् 'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षि°' इत्यादिना मन्प्रत्ययः। नित्स्वरः। तृम्पताम्। 'तृप प्रीणने'। लोटि मुचादित्वान्नुमागमः। निघातः ॥

तो॒शा वृ॑त्र॒हणा॑ हुवे स॒जित्वा॒नाप॑राजिता। इ॒न्द्रा॒ग्नी वा॑ज॒सात॑मा ॥ ४ ॥

तो॒शा। वृ॒त्र॒ऽहना॑। हु॒वे॒। स॒ऽजित्वा॑ना। अप॑राऽजिता। इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑। वा॒ज॒ऽसात॑मा ॥४॥

---

[1] ग-च-फ—अधिगच्छति। [2] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ—तस्य यज्ञस्य; स—अस्य यज्ञस्य। [3] ख-ग-घ-फ-भ-स—धनभूतस्य; ज-ण—साधनभूतस्य। [4] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ—सोमस्तवे। [5] त—तत्साध्ये क्रतौ। [6] ख-ग-च-ज-ण-भ—प्रेरणया। [7] ख-फ—°प्रदानेन पापच्छेदकौ; ग-च-ज-ण-प-भ-स—°प्रदाने पापच्छेदकौ। [8] ख-ग-च-ज-ण—'सुलुक्° इति' नास्ति। [9] त—ट एत्वं पररूपत्वम्।

ᵛतोशा शत्रूणां बाधकौ ᵛवृत्रहणा वृत्रस्य पापस्य हन्तारौ ᵛसजित्वाना समानजेतारौ ᵛअपराजिता अपराजितौ केनाप्यतिरस्कृतौ ᵛवाजसातमा अन्नस्यातिशयेन दातारौ ᵛइन्द्राग्नी युवां ᵛहुवे इह कर्मणि सोमपानार्थमहमाह्वयामि ॥ वृत्रहणा । 'हन हिंसागत्योः' । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति क्विप् । 'एकाजुत्तरपदे णः' (पा. सू. ८. ४. १२) इति णत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हुवे । ह्वयतेः 'बहुलं छन्दसि' इति लुकि सति 'ह्वः संप्रसारणम्' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । उवङादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । सजित्वाना । 'जि जये' । 'शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः°' (उ. सू. ४. ५५३) इति क्वनिप् । कित्वाद्गुणाभावः । पित्वात्तुगागमः । 'समानस्य छन्दस्यमूर्ध°' इति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपराजिता । नञ्समासे[3] 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ°' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ°' इति प्रतिषेधात्समासस्वरः । वाजसातमा । 'षणु दाने' । अस्मात् 'जनसनखनक्रमगमः°' इति विट् । 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्याकारः । 'अतिशायने तमप्°' इति तमप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्र वा॑मर्चन्त्यु॒क्थिनो॑ नीथा॒विदो॑ जरि॒तारः॑ । इन्द्रा॑ग्नी॒ इष॒ आ वृ॑णे ॥ ५ ॥

प्र । वा॒म् । अ॒र्च॒न्ति॒ । उ॒क्थिनः॑ । नी॒थ॒ऽविदः॑ । ज॒रि॒तारः॑ । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । इषः॑ । आ । वृ॒णे॒ ॥५॥

हे ᵛइन्द्राग्नी ᵛउक्थिनः । उक्थं[4] शस्त्रम् । तद्वन्तः शस्त्रिणो होत्रादयः[4] ᵛवां युवां ᵛप्र ᵛअर्चन्ति इह कर्मणि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । तथा ᵛनीथाविदः स्तोत्राभिज्ञाः सामगानकुशलाः ᵛजरितारः स्तोतार उद्गात्रादयोऽभिलषितफलावाप्तये युवामर्चन्ति । अहमपि ᵛइषः अन्नस्य लाभार्थमिन्द्राग्नी युवाम् ᵛआ ᵛवृणे सर्वतः संभजे । पूजयामीत्यर्थः । वाम् । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां पदात्परत्वात् 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया°' इत्यादिना वामित्यादेशोऽनुदात्तश्च । अर्चन्ति । 'अर्च पूजायाम्' । निघातः । उक्थिनः । 'वच परिभाषणे' । 'पातॄतुदिवचिरिचि°' इति कर्मणि थक् । 'वचिस्वपि°' इत्यादिना संप्रसारणम् । उक्थं शस्त्रम् । उक्थं येषां ते । 'अत इनिठनौ' इतीनिः । 'यस्य°' इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । नीथाविदः । 'णीञ् प्रापणे' । 'हनिकुषिनीरमि°' इत्यादिना क्थन् । कित्वाद्गुणाभावः । 'विद[5] ज्ञाने' । 'क्विप् च' इति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वम्[5] । वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' । निघातः ॥ ॥ ११ ॥

इन्द्रा॑ग्नी नव॒तिं पुरो॑ दा॒सप॑त्नीरधूनुतम् । सा॒कमेके॑न॒ कर्म॑णा ॥ ६ ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । न॒व॒तिम् । पुरः॑ । दा॒सऽप॑त्नीः । अ॒धू॒नु॒त॒म् । सा॒कम् । एके॑न । कर्म॑णा ॥६॥

हे ᵛइन्द्राग्नी ᵛदासपत्नीः । दासयन्ति उपक्षपयन्ति[6] इति दासा उपक्षपयितारः शत्रवः । ते पतयः पालका यासां ता दासपत्नीः । ᵛनवतिं नवतिसंख्याकाः ᵛपुरः एवंविधाः शत्रूणां पुरीः ᵛएकेन ᵛकर्मणा

---

[1] न–समानजेतारौ परस्य वाजनशीलौ; ल–परस्परापेक्षया जयशीलौ ।

[2] ख-ग-च-प-भ–वां युवाम् ।

[3] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–नञा सह ।

[4] घ-प–शस्त्रवन्तः ।

[5] ख-ग-च-फ-भ–'विद ज्ञाने... द्युदात्तत्वम्' नास्ति ।

[6] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–'उपक्षपयन्ति' नास्ति ।

एकेनैवोद्योगेन युवां ᵛसाकं सह युगपत् ᵛअधूनुतम् अकम्पयतम् । ताविन्द्राग्नी आह्वयामीति शेषः ॥ नवतिम् । नवानां दशतां नवभावः तिश्च प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । दासपत्नीः । ' दसु उपक्षये ' । दासयतीति दासः । पचाद्यजन्तः । चित्त्वादन्तोदात्तः । ते पतयो यासां नित्यं सपत्न्यादिषु दासाच्च (पा. सू. ४. १. ३५. ग.) इत्युक्तत्वात् ' विभाषा सपूर्वस्य ' इति ङीप् । इकारस्य नकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अधूनुतम् । ' धूञ् कम्पने ' । लङि स्वादिभ्यः श्नुः । निघातः । एकेन । ' इण् गतौ ' । ' इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् ' इति कन् । नित्वादाद्युदात्तः ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ अप॑स॒स्पर्यु॑प॒ प्र य॑न्ति धी॒तय॑ः । ऋ॒तस्य॑ प॒थ्या॒३॑ अनु॑ ॥ ७ ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । अप॑सः । परि॑ । उप॑ । प्र । य॒न्ति॒ । धी॒तय॑ः । ऋ॒तस्य॑ । प॒थ्या॑ः । अनु॑ ॥७॥

हे ᵛइन्द्राग्नी ᵛधीतयः सोमस्य धातारः पातारो होत्रादयः ᵛऋतस्य कर्मफलस्य ᵛपथ्याः पथो मार्गान् ᵛअनु लक्षीकृत्य ᵛअपसः अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः ᵛपरि सर्वतः ᵛउप ᵛप्र ᵛयन्ति समीपे प्रकर्षेण वर्तन्ते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः । यद्वा । धीतयः स्तुतयः ऋतस्य यज्ञस्य मार्गान्[1] लक्षीकृत्य कर्मणः परितः प्रवर्तन्ते । अतः स्तोतव्यतया युवामागतमिति ॥ यन्ति । ' इण् गतौ ' । यणादेशः । निघातः । धीतयः । ' धेट् पाने ' इत्यस्मात् कर्तरि ' क्तिच्क्तौ[2] च संज्ञायाम्[2] ' इति क्तिच् । 'घुमास्था° ' इतीत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

इन्द्रा॑ग्नी तवि॒षाणि॑ वां स॒धस्था॑नि॒ प्रयां॑सि च । यु॒वोर॒प्तूर्यं॑ हि॒तम् ॥ ८ ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । त॒वि॒षाणि॑ । वा॒म् । स॒धऽस्था॑नि । प्रयां॑सि । च॒ । यु॒वोः । अ॒प्ऽतूर्य॑म् । हि॒तम् ॥८॥

हे ᵛइन्द्राग्नी ᵛवां युवयोः ᵛतविषाणि बलानि ᵛप्रयांसि अन्नानि ᵛच ᵛसधस्थानि परस्परमवियुज्य वर्तन्ते । तथा ᵛअसूर्यं वृष्टिद्वारा[3] प्रेरकत्वं ᵛयुवोः युवयोरेव ᵛहितं निहितं वर्तते । तस्मात्सोमपानप्रभृतिषु सर्वकर्मसु इन्द्राग्न्योः सहैव वर्तमानत्वमिति भावः ॥ वाम् । षष्ठीद्विवचने वामित्यादेशः । सधस्थानि । ' ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' । ' आतोऽनुपसर्गे कः । ' सध मादस्थयोश्छन्दसि ' इति सहस्य सधादेशः ॥

इन्द्रा॑ग्नी रोच॒ना दि॒वः परि॒ वाजे॑षु भूषथः । तद्वां॑ चेति॒ प्र वी॒र्य॑म् ॥ ९ ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । रो॒च॒ना । दि॒वः । परि॑ । वाजे॑षु । भू॒ष॒थः॒ । तत् । वा॒म् । चे॒ति॒ । प्र । वी॒र्य॑म् ॥९॥

हे ᵛइन्द्राग्नी ᵛदिवः ᵛरोचना स्वर्गस्य रोचकौ प्रकाशकौ युवां ᵛवाजेषु संग्रामेषु ᵛपरि ᵛभूषथः परितः सर्वतोऽलंकृतौ भवथः । शत्रून्पराजित्य सर्वतो विजयमानौ वर्तेथे । ᵛवां युवयोः ᵛवीर्यं सामर्थ्यमेव ᵛतत् तादृशं संग्रामविजयं ᵛप्र ᵛचेति प्रकर्षेण ज्ञापयति । यद्वा युवां वाजेषु

---

[1] ज-ण-मार्गम् । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-' क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' नास्ति । [3] घ-प-वृष्टिद्वारा अया (अपाम्) ।

संग्रामेषु परिभूषथः शत्रून्परिभवथः । शेषं पूर्ववत् ॥ रोचना । 'रुच दीप्तौ' इत्यस्य 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । भूषथः । 'भूष भूषणे' । निघातः । चेति । 'चिती संज्ञाने' । अयमन्तर्भावितण्यर्थः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । तकारलोपः छान्दसः ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र 'प्र वो देवाय' इति सप्तर्चं प्रथमं[2] सूक्तं वैश्वामित्रऋषभस्यार्षमग्निदेवताकमानुष्टुभम् । तथा[3] चानुक्रातं[3]—'प्र वः सप्त ऋषभस्त्वानुष्टुभम्' इति । विश्वामित्रपुत्र[4] ऋषभ ऋषिः । मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता । अग्निष्टोमे इदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । 'पराङ्ध्वर्यावावृत्ते' इति खण्डे सूत्रितम्—'प्र वो देवायेत्याज्यमुपसंतनुयात्' (आश्व. श्रौ. ५. ९) इति । इदमेव सूक्तं प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च विनियुक्तम् । सूत्रं च—'प्र वो देवायाग्ने कदा त इति पञ्च' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अभ्युदयेष्टौ 'स यन्ता' इत्यग्नेः प्रदातुः* याज्या । सूत्रितं च—'स यन्ता विप्र एषां दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशः' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति[4] ॥

प्र वो॑ दे॒वाया॒ग्नये॒ बर्हि॑ष्ठमर्चास्मै । गम॑द्दे॒वेभि॒रा स नो॒ यजि॑ष्ठो ब॒र्हिरा स॑दत् ॥१॥

प्र । व॒ः । दे॒वाय॑ । अ॒ग्नये॑ । बर्हि॑ष्ठम् । अ॒र्च॒ । अ॒स्मै॒ ।
गम॑त् । दे॒वेभिः॑ । आ । सः । न॒ः । यजि॑ष्ठः । ब॒र्हिः । आ । स॒द॒त् ॥ १ ॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयः ᵛवः युष्मत्संबन्धिने ᵛदेवाय द्योतमानाय ᵛअस्मै अस्मिन्कर्मणि स्तुत्याय ᵛअग्नये ᵛबर्हिष्ठं वृद्धतमं प्रभूतमिदं[5] स्तुतिरूपं[6] स्तोत्रशस्त्रादि वोक्थ्यजातं[6] ᵛप्र ᵛअर्च उच्चारयत । एवं स्तुतः ᵛसः अग्निः ᵛदेवेभिः यष्टव्यदेवैः सहितः सन् ᵛनः अस्मान्प्रति ᵛआ ᵛगमत् आगच्छतु । आगत्य च ᵛयजिष्ठः यष्टृतमः सोऽग्निः ᵛबर्हिः अस्माभिर्वेद्यां स्तीर्णे बर्हिषि ᵛआ ᵛसदत् आसीदतु उपविशतु ॥ बर्हिष्ठम् । बर्हितृशब्दात् 'तुश्छन्दसि' इत्यतिशायने इष्ठन् । अर्च । 'अर्च पूजायाम्' । भौवादिकः । बहुवचनस्यैकवचनम् । निघातः । गमत् । 'गम्लृ गतौ' । अस्य[7] 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति लोडर्थे लुङ् । लृदित्वात् च्लेरङ् । 'नित्यं ङितः' इतीकारलोपः । पादादित्वान्न निघातः । यजिष्ठः । यष्टृशब्दात् 'तुश्छन्दसि' इतीष्ठन् । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचो लोपः । निस्स्वरः । सदत् । पूर्ववल्लोडर्थे लुङ् । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यस्य लृदित्वादङ् । निघातः ॥

ऋ॒ताव॒ा यस्य॒ रोद॑सी॒ दक्षं॑ सच॑न्त ऊ॒तय॑ः ।
ह॒विष्म॑न्त॒स्तमी॑ळते॒ तं स॑नि॒ष्यन्तोऽव॑से ॥ २ ॥

ऋ॒तऽवा॑ । यस्य॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । दक्ष॑म् । सच॑न्ते । ऊ॒तय॑ः ।
ह॒विष्मं॑तः । तम् । ई॒ळ॒ते॒ । तम् । स॒नि॒ष्यन्त॑ः । अव॑से ॥ २ ॥

---

१. ख-ग-च-ज-ण-भ—तलोपः । २. न-ल-स—आद्यम् । ३. न-ल-स—अत्रानुक्रमणिका । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ—'विश्वामित्रपुत्र ...... इति' नास्ति । * त—दातुः । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ—इदं प्रभूतम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ—'स्तुतिरूपं ... वोक्थ्यजातम्' नास्ति । ७. ल—इत्यस्य ।

ᵛयस्य पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितस्याग्नेः ᵛरोदसी इमे द्यावापृथिव्यौ वशे भवतः । अग्नेः प्रकाशकत्वेन तदधीनप्रकाशके भवत इत्यर्थः । किंच ᵛऊतयः यजमानस्य फलप्रदानेन रक्षितारो देवाः ᵛदक्षं यस्याग्नेर्बलं ᵛसचन्ते सेवन्ते । 'सचन्ते सेवन्ते' (निरु. ७. २३) इति यास्कः । अग्नेर्यजमानदत्तहविष्प्रदत्वेन[1] तदधीना इत्यर्थः । एवंभूतः सोऽग्निः ᵛऋतावा सत्यकर्मा । सत्यसंकल्प इत्यर्थः । किंच ᵛहविष्मन्तः संभृतहविष्का यजमाना हविर्वहनार्थं ᵛतम् एवाग्निम् ᵛईळते स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । किंच ᵛसनिष्यन्तः धनादिलाभमिच्छन्तः ᵛतम् ᵛअवसे रक्षणाय तमेवाग्निमाश्रयन्ते ॥ ऋतावा । ऋतशब्दात् 'तदस्यास्ति' इति 'छन्दसीवनिपौ वक्तव्यौ' इति वनिप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । वनिपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । सचन्ते । 'षच समवाये'। व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सनिष्यन्तः । सनिर्लाभः । तमिच्छन्तः । 'सुप आत्मनः क्यच्'। 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः' इति क्यचि परतः सुगागमः । क्यचः[2] स्वरः[2] ॥

स य॒न्ता विप्र॑ ए॒षां॑ स य॒ज्ञाना॒मथा॒ हि षः ।
अ॒ग्निं तं वो॑ दुवस्यत॒ दाता॒ यो वनि॑ता म॒घम् ॥ ३ ॥

सः । य॒न्ता । विप्रः॑ । ए॒षाम् । सः । य॒ज्ञाना॑म् । अथ॑ । हि । सः ।
अ॒ग्निम् । तम् । व॒ः । दु॒व॒स्य॒त । दाता॑ । यः । वनि॑ता । म॒घम् ॥ ३ ॥

ᵛविप्रः मेधावी कर्माभिज्ञः ᵛसः अग्निः ᵛएषां कालापराधेन[3] हविर्निर्वापं कृतवतां यजमानानां यथोक्तकर्मप्रदर्शनेन[4] तत्र प्रवर्तकः । ᵛअथ किंच ᵛयज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनां ᵛसः अग्निः नियन्ता फलप्रदानेन नियामकः । ᵛहि प्रसिद्धौ । अत एव[5] सर्वस्य नियन्ता खलु । किंच ᵛसः अग्निः ᵛदाता ज्योतिष्टोमादिकर्मफलदाता ᵛमघं मंहनीयं[6] धनम् । 'मघं रेक्णः' (नि. २. १०. १) इति तन्नामसु पाठात् । तद्धनं ᵛवनिता प्रयच्छंश्च भवति । ᵛवः युष्मत्संबन्धिनं ᵛतं तादृशम् ᵛअग्निं हे ऋत्विजः यूयं ᵛदुवस्यत आहुतिप्रदानेन परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा 'नमस्यति दुवस्यति' (नि. ३. ५. ५) इति तन्नामसु पाठात् ॥ यन्ता । 'यम उपरमे' इत्यस्य तृचि रूपम् । 'ऋदुशनस्°' इत्यादिना अनङादेशः । चित्स्वरः । अथा हि[7] । 'निपातस्य°' इति दीर्घः । दुवस्यत । दुवः परिचरणम् । तदिच्छन्तः । सुपः क्यच् । तदन्तस्य धातोर्लोटि रूपम् । दाता । 'डुदाञ् दाने'। ताच्छीलिकस्तृन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

स न॒ः शर्मा॑णि वी॒तये॒ऽग्निर्य॑च्छतु॒ शंत॑मा ।
यतो॑ नः प्रु॒ष्णव॒द्वसु॑ दि॒वि क्षि॒तिभ्यो॑ अ॒प्स्वा ॥ ४ ॥

सः । न॒ः । शर्मा॑णि । वी॒तये॑ । अ॒ग्निः । य॒च्छ॒तु । शम्ऽत॑मा ।
यत॑ः । न॒ः । प्रु॒ष्णव॑त् । वसु॑ । दि॒वि । क्षि॒तिऽभ्यः॑ । अ॒प्सु । आ ॥ ४ ॥

---

[1] न-°हविष्प्रदातृत्वेन; ल-°हविषां प्रदातृत्वेन । [2] च-स-क्यच् स्वरः । [3] ख-ग-च-ज-ण-कालोपरोधेन । [4] घ-°कर्मदर्शनेन । [5] प-एव स अग्निः । [6] च-ल-महनीयम् । [7] च-'हि' नास्ति ।

ᵛसः ᵛअग्निः हविष्प्रदातृभ्य ᵛनः[1] अस्मभ्यं ᵛशंतमा पशुपुत्रादिसमृद्ध्या अतिशयेन सुखकराणि । शर्मशब्दो गृहवाची ' छाया शर्म वर्म ' (नि. ३. ४. २१) इति तन्नामसु पाठात् । तथाविधानि गृहाणि ᵛवीतये संभजनाय अग्निहोत्रादिकर्मप्राप्त्यर्थं ᵛयच्छतु ददातु । ᵛयतः यस्मादग्नेः सकाशात् ᵛप्रुष्णवत् समृद्धिमत्[2] दानभोगादिना व्यये सत्यपि अतिशयेन वर्धमानं ᵛदिवि द्युलोके ᵛक्षितिभ्यः भूलोकात् ᵛअप्सु अन्तरिक्षे च समुत्पन्नं ᵛवसु तत्तल्लोके असाधारण्येन वर्तमानं धनम् ᵛआ समन्तात् उपनमति । यतोऽग्नेः प्रसादात् त्रिषु लोकेषु विद्यमानं धनमस्मानागच्छति[3] सोऽग्निरिति पूर्वेणान्वयः ॥ वीतये । वी गतिकान्त्यादिषु[4] । ' मन्त्रे वृषेषपच° ' इत्यादिना क्तिन् । उदात्तत्वेन निपातनादुदात्तः । यच्छतु । ' यम उपरमे ' । ' इषुगमियमां छः ' इति मकारस्य छः[5] । प्रुष्णवत् । ' प्रुष स्नेहनसेचनपूरणेषु ' । अस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः । ' तदस्यास्ति ' इति मतुप् । तस्योदात्तताभावश्छान्दसः ॥

दी॒दि॒वांस॒मपू॑र्व्यं॒᳚ वस्वी॑भिरस्य धी॒तिभिः॑ ।
ऋक्वा॑णो अ॒ग्निमि॑न्धते॒ होता॑रं वि॒श्पतिं॑ वि॒शाम् ॥ ५ ॥

दी॒दि॒ऽवांस॑म् । अपू॑र्व्यम् । वस्वी॑भिः । अ॒स्य॒ । धी॒तिऽभिः॑ ।
ऋक्वा॑णः । अ॒ग्निम् । इ॒न्ध॒ते॒ । होता॑रम् । वि॒श्पति॑म् । वि॒शाम् ॥ ५ ॥

ᵛऋक्वाणः स्तुतिं कुर्वाणाः शस्त्रिणो होत्रादयः ᵛदीदिवांसं दीप्यमानम् ᵛअपूर्व्यं तेजस्वितया प्रतिक्षणमभिनवं[6] ᵛहोतारं देवानामाह्वातारं ᵛविशां ᵛविश्पतिं प्रजानामतिशयेन पालयितारं तम् ᵛअग्निं ᵛवस्वीभिः प्रशस्ताभिः ᵛअस्य ᵛधीतिभिः अग्निविषयस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः । यद्वा वस्वीभिर्वसुमद्भिरस्य धीतिभिरेतदुद्देशेन क्रियमाणैः कर्मभिः । ᵛइन्धते दीपयन्ति । स्तोत्रकरणहविष्प्रदानादिव्यापारेण समृद्धिं कुर्वन्ति ॥ दीदिवांसम् । दिवु क्रीडादावित्यस्य क्वसौ रूपम् । ' तुजादीनाम्° ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । ' लोपो व्योर्वलि[7] ' इति वलोपः । वस्वीभिः । वसुशब्दात् व्यत्ययेन ङीन् । नित्स्वरः । धीतिभिः । ' धेट् पाने ' । ' क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । कित्वात् ' घुमास्था° ' इतीत्वम् । चित्स्वरः । ऋक्वाणः । ऋच्शब्दान्मतुबर्थे वनिप् । अयस्मयादित्वाद्भसंज्ञात्वात् कुत्वम् । पदसंज्ञाभावाज्जश्त्वाभावः । इन्धते । ' ञिइन्धी दीप्तौ ' । विश्पतिम् । ' परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विशाम् । ' सावेकाचः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उ॒त नो॒ ब्रह्म॑न्नविष उ॒क्थेषु॑ देव॒हूत॑मः ।
शं नः॑ शोचा म॒रु॒द्वृ॒धोऽग्ने॑ सहस्र॒सात॑मः ॥ ६ ॥

उ॒त । नः॒ । ब्रह्म॑न् । अ॒वि॒षः॒ । उ॒क्थेषु॑ । दे॒व॒ऽहूत॑मः ।
शम् । नः॒ । शो॒च॒ । म॒रु॒त्ऽवृ॑धः । अग्ने॑ । स॒ह॒स्र॒ऽसात॑मः ॥ ६ ॥

---

[1] त–नः प्रदातृभ्यः; न–नो हविष्प्रदातृभ्यः [2] त–वृद्धिमत् । [3] ख-ग-च-ज-ण-भ–नोऽस्मानागच्छति; त-न-स–धनमस्माकमागच्छति । [4] त–गत्यादिषु । [5] त–छकारः । [6] त–प्रतिक्षणाभिनवम् । [7] त–व्योः° ।

vउत अपि च हे vअग्ने vनः यज्ञकारिणोऽस्मान् vब्रह्मन् ब्रह्मणि अस्माभिः क्रियमाणे स्तोत्रे vअविषः स्तोत्रविषयन्यूनातिरेकदोषो यथा न भवति तथा पालय । किंच vदेवहूतमः देवानामाह्वातृतमस्त्वम् vउक्थेषु अस्माभिः क्रियमाणेष्वाज्यप्रउगादिशस्त्रेषु अविषः गोपाय । किंच vमरुद्वृधः मरुद्भिर्वर्धमानः vसहस्रसातमः सहस्रसंख्याकस्य धनस्यातिशयेन दाता त्वं vनः अस्माकं vशम् ऐहिकमामुष्मिकं[1] च[1] सुखं vशोच दीपय । वर्धयेत्यर्थः ॥ अविषः । अव रक्षणादिषु इत्यस्माल्लेटि 'सिब्बहुलम्°[2]' इति सिप् । अस्य[3] आर्धधातुकत्वादिट् । 'इतश्च लोपः°' इति सिप इकारलोपः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । निघातः । उक्थेषु । 'वच परिभाषणे' । अस्मात्[4] कर्मणि 'पातृतुदिवचिरिचि°' इत्यादिना थक् । कित्त्वात्संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । देवहूतमः । ह्वयतेः क्विप् । 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणपररूपत्वे । 'हलः' इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शोच । 'शुच दीप्तौ' । अयमन्तर्भावितण्यर्थः । निघातः । मरुद्वृधः । 'वृधु वर्धने' । इगुपधलक्षणः कः । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सहस्रसातमः । 'षणु दाने' । अस्य[5] 'जनसनखनक्रमगमो विट्' इति विट् । 'विड्वनोरनुनासिकस्य°' इत्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

नू नो॑ रास्व स॒हस्र॑वत्तो॒कव॑त्पुष्टि॒मद्वसु॑ । द्यु॒मद॑ग्ने सु॒वीर्यँ॒ वर्षि॑ष्ठ॒मनु॑पक्षितम् ॥७॥

नु । न॒ः । रा॒स्व॒ । स॒हस्र॑ऽवत् । तो॒कऽव॑त् । पु॒ष्टि॒ऽमत् । वसु॑ ।
द्यु॒ऽमत् । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽवीर्यँ॑म् । वर्षि॑ष्ठम् । अनु॑पऽक्षितम् ॥ ७ ॥

अस्मिन्[6] सूक्ते[6] स्तूयमान[6] हे vअग्ने vसहस्रवत् सहस्रसंख्योपेतं vतोकवत् पुत्रपौत्रादिसहितं vपुष्टिमत् पोषकृत्[7] । अनेन शरीरस्य[8] क्षीरादिद्वारा बलारोग्यप्रदं गवादिकम्[8] उपलक्ष्यते । vद्युमत् दीप्तिमत् । अनेन रत्नकनकादिकं परिगृह्यते । vसुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं तत्तत्कार्येषु व्यवहारयोग्यं vवर्षिष्ठम् अतिशयेन वृद्धं प्रभूतमत एव vअनुपक्षितं व्यये क्रियमाणेऽप्यनुपक्षीणम् । एवंभूतं vवसु रत्नकनकपश्वादिलक्षणं धनं vनः अस्मभ्यं vनु क्षिप्रमविलम्बेन vरास्व दत्स्व ॥ नू नः । 'ऋचि तुनुघमक्षु°' इति दीर्घः । रास्व । 'रा दाने' अस्य[9] लोटि रूपम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । सहस्रवत् । 'मादुपधायाः°' इति मतुपो वत्वम् । कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः सहस्रशब्दः । पुष्टिमत् । 'पुष पुष्टौ' । अस्मात् क्तिच् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'ह्रस्वनुड्भ्याम्°' इति मतुप उदात्तत्वम् । वर्षिष्ठम् । 'प्रियस्थिर°' इत्यादिना वृद्धस्य[10] वर्षि इत्यादेशः । नित्स्वरः । अनुपक्षितम् । 'क्षि क्षये' इत्यस्य दीर्घाभावान्निष्ठानत्वं न भवति । तत्पुरुषत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ १३ ॥

'आ होता' इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तम् । 'आ होता' इत्यनुक्रमणिका । 'ऋषभस्तु' इति तुशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य ऋषभ ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । अग्निर्देवता । एतदादीनि दश[11] सूक्तानि तृतीयाष्टमवर्जितानि प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे त्रैष्टुभे छन्दसि विनियुक्तानि ।

---

[1] फ–'ऐहिकमामुष्मिकं च' नास्ति । [2] ख–'सिब्बहुलं लेटि' । [3] त–तस्य । [4] ल–इत्यस्मात् । [5] त-ल–इत्यस्य । [6] ख-ग-च-ज-ण–'अस्मिन् सूक्ते स्तूयमान' नास्ति । [7] त-ल–पोषणकृत् । [8] ख-ग-च-ज-ण–शरीरस्य क्षीरादिधाराबलीरोपादव्यंगत्वादिकम्; त–शरीरे क्षीरादिद्वारा बलारोग्यप्रदं गवादिकम् । [9] त-ल-इत्यस्य । [10] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–'वृद्धस्य' नास्ति । [11] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स–'दश' नास्ति ।

‘ अथैतस्याः ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ आ होतेति दशानां तृतीयाष्टमे उद्धरेदिति त्रैष्टुभम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

आ होता॑ म॒न्द्रो वि॒दथा॑न्यस्थात्स॒त्यो यज्वा॑ क॒वित॑मः॒ स वे॒धाः ॥
वि॒द्युद्र॑थः॒ सह॑सस्पु॒त्रो अ॒ग्निः शो॒चिष्के॑शः पृथि॒व्यां पाजो॑ अश्रेत् ॥ १ ॥

आ । होता॑ । म॒न्द्रः । वि॒दथा॑नि । अ॒स्था॒त् । स॒त्यः । यज्वा॑ । क॒विऽत॑मः । सः । वे॒धाः ।
वि॒द्युत्ऽर॑थः । सह॑सः । पु॒त्रः । अ॒ग्निः । शो॒चिःऽके॑शः । पृ॒थि॒व्याम् । पाजः॑ । अ॒श्रे॒त् ॥ १ ॥

ऋषभोऽग्निं स्तौति । vहोता देवानामाह्वाता vमन्द्रः स्तोतुः मादयिता[1] vसत्यः सत्यकर्मा vकवितमः अतिशयेन मेधावी vयज्वा देवानां यष्टा vवेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंविधमहिमोपेतः vसः अग्निः vविदथानि अस्माभिः क्रियमाणान् यज्ञान् vआ vअस्थात् आतिष्ठति प्राप्नोति । किंच vविद्युद्रथः विद्योतमानयानोपेतः[2] vशोचिष्केशः । शोचींषि ज्वालाः केशा यस्य सः । ज्वालामयकेशोपेतः vसहसस्पुत्रः बलस्य सूनुः एवंभूतः सः vअग्निः vपृथिव्यां विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे vपाजः तेजः स्वकीयां प्रभाम् vअश्रेत् श्रयते प्रापयति । यद्वा पृथिव्यां भूमौ वर्तमानः पाजो बलं सेवते ॥ मन्द्रः । ‘ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ’ । अस्मात् ‘ स्फायितञ्चि° ’ इत्यादिना रक् । इदित्वात् नुम् । अस्थात् । ‘ ष्ठा गतिनिवृत्तौ ’ । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति वर्तमाने लुङ् । ‘ गातिस्था° ’ इति सिचो लोपः । निघातः । यज्वा । ‘ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु ’ । ‘ सुयजोर्ङ्वनिप् ’ इति ङ्वनिप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तस्वरे[3] धातुस्वरः[3] । कवितमः । ‘ कु शब्दे ’ । कौति कूयते वा । ‘ अच इः[4] ’ इति कर्तरि भावे वा इप्रत्ययः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । शोचिष्केशः । ‘ शुच दीप्तौ ’ । ‘ अर्चिशुचिहुसृपिच्छदिच्छर्दिभ्य इसिः ’ इति इसिः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अश्रेत् । ‘ श्रिञ् सेवायाम् ’ इत्यस्य छन्दसि वर्तमाने लङ् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । सार्वधातुकगुणः । निघातः ॥

अया॑मि ते॒ नम॑उक्तिं जुषस्व॒ ऋता॑व॒स्तुभ्यं॒ चेत॑ते सहस्वः ।
वि॒द्वाँ आ व॑क्षि वि॒दुषो॒ नि ष॑त्सि॒ मध्य॒ आ ब॒र्हिरू॒तये॑ यजत्र ॥ २ ॥

अया॑मि । ते॒ । नमः॑ऽउक्तिम् । जु॒ष॒स्व॒ । ऋत॑ऽवः । तुभ्य॑म् । चेत॑ते । स॒ह॒स्वः॒ ।
वि॒द्वान् । आ । व॒क्षि॒ । वि॒दुषः॑ । नि । स॒त्सि॒ । मध्ये॑ । आ । ब॒र्हिः । ऊ॒तये॑ । य॒ज॒त्र ॥ २ ॥

vऋतावः । ऋतं सत्यभूतो यज्ञः । तद्वन् हे अग्ने vते त्वद्विषयां vनमउक्तिं नमस्कारवाक्यम् अहम्[5] vअयामि प्रेरयामि उच्चारयामि । हे vसहस्वः । सहो बलम् । तद्वन्नग्ने vचेतते चेतयित्रे कर्मणः प्रज्ञापकाय vतुभ्यं नमउक्तिः क्रियते । तां vजुषस्व । अस्माभिः क्रियमाणां नमस्कारोक्तिं सेवस्व ।

---

[1] घ—मदयिता । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-स—द्योतमान° । [3] च-स-पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः ।
[4] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल—‘ इः ’ नास्ति । [5] ख-ग-च-ज-ण-भ-ल—‘ अहं ’ नास्ति ।

किंच ᵛविद्वान् आनुपूर्व्येण देवाह्वानाभिज्ञः ᵛविदुषः कर्माभिज्ञान् ᵛआ ᵛवक्षि आवह । किंच ᵛयजत्र[1] यष्टव्य हे अग्ने ᵛऊतये अस्माकं रक्षणाय ᵛमध्ये ᵛबर्हिः स्तीर्णस्य बर्हिषो मध्ये ᵛआ ᵛनि ᵛसत्सि आ समन्तान्निषीद ॥ अयामि । 'इण्[2] गतौ' भौवादिकः । पादादित्वादनिघातः । जुषस्व । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । तुदादिः । लोटि रूपम् । निघातः । चेतते । 'चिती संज्ञाने' । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे ततः[3] अन्तोदात्तताभावात् 'शतुरनुमः°' इति विभक्तेरुदात्तताभावः । धातुस्वरः । सहस्वः । सहोऽस्त्यस्येति मतुप् । सकारस्य 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञकत्वात् रुर्न भवति । 'मादुपधायाः°' इति मतुपो वत्वम् । 'उगिदचाम्°' इति नुम् । हल्ङ्यादिलोपे नकारस्य 'मतुवसो रुः°' इति रुत्वम् । आमन्त्रितनिघातः । विदुषः । 'विद ज्ञाने' इत्येतस्मात्[4] उत्तरस्य शतुः 'विदेः शतुर्वसुः' इति वस्वादेशः । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । सत्सि । षद्लृ विशरणादिषु । लटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । शित्प्रत्ययपरत्वाभावात् सीदादेशाभावः । 'सदिरप्रतेः[5]' इति षत्वम् । यजत्र । यज देवपूजादिषु । 'अमिनक्षियजि°' इत्यादिना अत्रन्प्रत्ययः । आमन्त्रितनिघातः ॥

द्रवतां त उषसा वाजयन्ती अग्ने वातस्य पथ्याभिरच्छ ।
यत्सीमञ्जन्ति पूर्व्यं हविर्भिरा वन्धुरेव तस्थतुर्दुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवताम् । ते । उषसा । वाजयन्ती इति । अग्ने । वातस्य । पथ्याभिः । अच्छ ।
यत् । सीम् । अञ्जन्ति । पूर्व्यम् । हविःऽभिः । आ । वन्धुराऽइव । तस्थतुः । दुरोणे ॥३॥

हे ᵛअग्ने ᵛवाजयन्ती वाजमन्नं कुर्वाणे ᵛउषसा[6] उषासानक्ते[7] अहोरात्रौ[8] ᵛते त्वां ᵛद्रवताम् अभिगच्छताम् । त्वमपि ᵛवातस्य वायोः ᵛपथ्याभिः मार्गैः ᵛअच्छ तावहोरात्रौ शीघ्रमभिगच्छ । ᵛयत यस्मात्कारणात् अहोरात्राख्योः[9] परस्पराभिगमनेनान्योन्यसंबन्धस्तस्मादहोरात्रयोः सायंप्रातःकालयोः ᵛपूर्व्यं पुरातनं त्वामृत्विजः ᵛहविर्भिः आज्यादिभिः ᵛसीं सर्वतः ᵛअञ्जन्ति सिञ्चन्ति । किंच ᵛवन्धुरेव । यथा कूबरस्थानं परस्परसंसक्तेषाद्वयोपेतं तद्वत्संसक्तौ तावहोरात्रौ ᵛदुरोणे अस्माकं गृहे अग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थम् ᵛआ आवृत्य पुनः पुनरावर्तमानौ सन्तौ ᵛतस्थतुः तिष्ठताम् ॥ द्रवताम् । 'द्रु गतौ' इत्यस्य लोटि रूपम् । पथ्याभिः । पथिषु साधव इत्यर्थे 'तत्र साधुः' (पा. सू. ४. ४. ९८) इति यत् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । 'तित्स्वरितः' इति स्वरितः । तस्थतुः । तिष्ठतेर्लिट्यतुसि रूपम् । निघातः ॥

मित्रश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुम्नमर्चन् ।
यच्छोचिषा सहसस्पुत्र तिष्ठा अभि क्षितीः प्रथयन्त्सूर्यो नॄन् ॥ ४ ॥

मित्रः । च । तुभ्यम् । वरुणः । सहस्वः । अग्ने । विश्वे । मरुतः । सुम्नम् । अर्चन् ।
यत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । तिष्ठाः । अभि । क्षितीः । प्रथयन् । सूर्यः । नॄन् ॥ ४ ॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण—हे यजत्र । [2] त—अय । [3] त-क्रतौ; ल—क्रते । [4] च-ल—इत्यस्मात् । [5] ल-स—प्रदेरप्रतेः । [6] त—'उषसा' नास्ति । [7] च-त—उषसानक्ते । [8] त—अहोरात्रे । [9] त—अहोरात्रयोः ।

vसहस्वः बलवन् हे vअग्ने vमित्रश्च[1] vवरुणः च मित्रावरुणौ vविश्वे vमरुतः सर्वे देवाश्च vतुभ्यं त्वदर्थं vसुम्नं स्तोत्रम् vअर्चन् वहन्ति । यद्वा सर्वे देवास्तुभ्यं त्वां सुम्नं सुखेनार्चन् पूजयन्ति । vयत् यस्मात् कारणात् vसहसस्पुत्र हे अग्ने vसूर्यः । सुष्ठु अर्यः स्वामी । यद्वा सर्वान्तर्यामितया सुष्ठु प्रेरकः । यद्वा सूर्यः शोभनवीर्यः । vअभि vक्षितीः । क्षितिशब्दो मनुष्यवाची ‘ विशः क्षितयः ’ (नि. २.३.६) इति तन्नामसु पाठात् । मनुष्यानभिलक्ष्य vनॄन् मार्गप्रदर्शकत्वेन नेतॄन् आत्मनो रश्मीन् vप्रथयन् सर्वतो विस्तारयंस्त्वं vशोचिषा दीप्त्या समानः सन् vतिष्ठाः तिष्ठसि । तस्मादेते[2] देवाः पूजयन्तीति ॥ अर्चन् । ‘ अर्च पूजायाम् ’ इत्यस्य लङि रूपम् । अडभावश्छान्दसः । तिष्ठाः । ‘ ष्ठा गतिनिवृत्तौ ’ इत्यस्य लेटि रूपम् । यद्योगात्[3] अनिघातः । ‘ पाघ्रा° ’ इत्यादिना तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । सूर्यः । ‘ राजसूयसूर्य° ’ इति क्यबन्तत्वेन निपातनात् सर्वार्थाः[4] सिद्धा भवन्ति ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य ।
यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्रेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ ५ ॥

वयम् । ते । अद्य । ररिम । हि । कामम् । उत्तानऽहस्ताः । नमसा । उपऽसद्य ।
यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्रेधता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥ ५ ॥

हे vअग्ने vउत्तानहस्ताः हविःस्वीकरणादुत्तानपाणयः vवयं vकामं कमनीयं पुरोडाशादिहविः vते तुभ्यम् vअद्य इदानीमस्मिन् कर्मणि vररिम दद्मः । vनमसा नमस्कारेण vउपसद्य प्रसन्नो भूत्वा vयजिष्ठेन यष्टृतमेन यागेच्छावता vमनसा अन्तःकरणेन vदेवान् vयक्षि यजनीयान्[5] देवान्[5] यज[6] पूजय । किंच vविप्रः मेधावी कर्माभिज्ञः त्वम् vअस्रेधता अक्षीणेन प्रभूतेन vमन्मना मन्तव्येन स्तोत्रेण देवान् पूजय[7] ॥ अद्य । ‘ सद्यः परुत्परार्यैषमः°’ इत्यादिना निपातितः । अन्तोदात्तश्च । ररिम । ‘ रा दाने ’ इत्यस्य वर्तमाने लिटि ‘ परस्मैपदानां णलतुः ’ (पा. सू. ३. ४. ८२) इत्यादिना मसो मादेशः । क्रादिनियमादिडागमः । ‘ आतो लोप इटि च ’ इत्याकारलोपः । हियोगादनिघातः । ‘ आगमा अनुदात्ताः ’ इतीटोऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । उपसद्य । ‘ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ’ । अस्य[8] क्त्वा । ‘ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ’ इति ल्यप्[9] । लित्स्वरः । यक्षि । ‘ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु ’ । लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । षत्वकत्वे । सिपो ह्यादेशाभावश्छान्दसः । अस्रेधता । स्रिधिः क्षयार्थः । ‘ तत्पुरुषे° ’ इति नञ्स्वरः ॥

त्वद्धि पुत्र सहसो वि पूर्वीर्देवस्य यन्त्यूतयो वि वाजाः ।
त्वं देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रोघेण वचसा सत्यमग्ने ॥ ६ ॥

त्वत् । हि । पुत्र । सहसः । वि । पूर्वीः । देवस्य । यन्ति । ऊतयः । वि । वाजाः ।
त्वम् । देहि । सहस्रिणम् । रयिम् । नः । अद्रोघेण । वचसा । सत्यम् । अग्ने ॥ ६ ॥

---

[1] त–मित्रः । [2] त-ल-स–तस्मात्ते । [3] ल–यद्वृत्तयोगात् । [4] त-ल-स–सर्वेऽर्थाः । [5] त-यंजनीयान्; त-न–‘ यजनीयान् देवान् ’ नास्ति । [6] ख-ग-च-ज-ण–‘ यज ’ नास्ति । [7] ख-ग-च-ज-ण-भ–पूजय हि । [8] त–इत्यस्य । [9] त–ल्यपि ।

ᵛसहसः ᵛपुत्र बलस्य पुत्र हे ᵛअग्ने ᵛदेवस्य देवनशीलस्य कर्मकरणप्रवृत्तस्य[१] यजमानस्य ᵛत्वत् त्वत्तः सकाशात् ᵛपूर्वीः प्रभूताः ᵛऊतयः विघ्नपरिहारेण कर्मपरिपालनादिरूपाः[२] रक्षाः ᵛवि ᵛयन्ति ᵛहि[३] विविधं गच्छन्ति खलु । तमिमं यजमानं प्राप्नुवन्ति । तथा ᵛवाजाः अन्नानि ᵛवि यन्ति । एनं यजमानं प्राप्नुवन्ति । किंच हे अग्ने ᵛत्वं ᵛसहस्रिणं सहस्रसंख्याकं ᵛरयिं धनं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛदेहि । तथा ᵛअद्रोघेण द्रोहरहितेन पापशून्येन ᵛवचसा वाक्येन युक्तं ᵛसत्यं सत्यशीलं सन्मार्गे प्रवर्तमानं पुत्रं च देहि प्रयच्छ[४] ॥ त्वत् । युष्मच्छब्दस्य[५] पञ्चम्येकवचने[५] त्वादेशः । ङसेः 'एकवचनस्य च' (पा. सू. ७. १. ३२) इत्यदादेशः । एकादेशस्वरः । पुत्र सहसः । 'परमपि छन्दसि' इति पराङ्गवद्भावात् द्वयोः सर्वानुदात्तत्वम् । देहि । 'डुदाञ् दाने' इत्यस्य लोटि 'घ्वसोरेद्धौ०' इति धातोरेत्वम् अभ्यासलोपश्च । निघातः । अद्रोघेण । 'द्रुह जिघांसायाम्' । घञ् । द्रोघः । घकारश्छान्दसः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

तुभ्यं॑ दक्ष कविक्रतो॒ यानी॒मा देव॒ मर्ता॑सो अध्व॒रे अक॑र्म ।
त्वं विश्व॑स्य सु॒रथ॑स्य बोधि॒ सर्वं॒ तद॑ग्ने अमृत स्वदे॒ह ॥ ७ ॥

तुभ्य॑म् । द॒क्ष॒ । क॒वि॒क्र॒तो॒ इति॑ कविऽक्रतो । यानि॑ । इ॒मा । देव॑ । मर्ता॑सः । अ॒ध्व॒रे । अक॑र्म ।

त्वम् । विश्व॑स्य । सु॒ऽरथ॑स्य । बो॒धि॒ । सर्व॑म् । तत् । अ॒ग्ने॒ । अ॒मृ॒त॒ । स्व॒द॒ । इ॒ह ॥ ७ ॥

ᵛदक्ष समृद्धतया[६] सामर्थ्योपेत ᵛकविक्रतो अतीन्द्रियविषयप्रज्ञोपेत सर्वज्ञ ᵛदेव[७] दीप्यमान[७] हे अग्ने ᵛमर्तासः यजमाना वयं ᵛतुभ्यं त्वदर्थं ᵛयानीमा यानि इमा[८] इमानि हवींषि ᵛअध्वरे यज्ञे ᵛअकर्म हविस्त्यागमकार्ष्म । ᵛत्वं च ᵛसुरथस्य शोभनयानोपेतस्य ᵛविश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य ᵛबोधि गोपायिता भवामीति बुध्यस्व । हे ᵛअमृत[९] मरणधर्मरहित ᵛअग्ने ᵛइह अस्मिन्कर्मणि अस्माभिः दत्तं ᵛतत्[१०] ᵛसर्वं हविः ᵛस्वद आस्वादय ॥ अकर्म[११]। 'डुकृञ् करणे' इत्यस्य लङि 'छन्दस्युभयथा' इति मस आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावाद्गुणः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । बोधि । 'बुध अवगमने'। 'छन्दसि लुङ्०' इति लोडर्थे लुङ् । 'तिङां तिङो भवन्ति' इति सिपस्तादेशः । 'दीपजनबुध०' इत्यादिना कर्तरि चिण् । 'चिणो लुक्' इति तप्रत्ययस्य लोपः । अडभावश्छान्दसः । स्वद । 'स्वद आस्वादने'। अन्तर्भावितण्यर्थः । लोटि रूपम् । निघातः[११] ॥　　॥ १४ ॥

'वि पाजसा पृथुना' इति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलस्यार्षं[१२] त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्र[१३] इयमनुक्रमणिका–'वि पाजसा कात्य उत्कीलस्तु' इति। कतगोत्रोत्पन्न उत्कीलो नाम ऋषिः। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः 'आहोता' इत्यादिसूक्तदशकं विनियुक्तं तत्रेदं च द्वितीयं सूक्तम्[१३] ॥

---

१. त-ल–कर्मकरणे प्रवृत्तस्य । २. ख-ग-च–कर्मपरिपालनरूपाः । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स–'हि' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-भ–प्रयच्छ हि । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-स–एकवचने । ६. त-न-ल–अतिसमृद्धतया । ७. प–'देव दीप्यमान' नास्ति । ८. त–'इमा' नास्ति । ९. ख-ग-च-ज-ण-फ–देव द्योतमान अमृतं । १०. त–'तत्' नास्ति । ११. ख-ग-च-ज-ण-न-फ–'अकर्म......निघातः' नास्ति । १२. त–'कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलस्यार्षम्' नास्ति । १३. ख-ग-चज-ण-फ–'अत्र......सूक्तम्' नास्ति ।

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।
सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ १ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व । द्विषः । रक्षसः । अमीवाः ।
सुऽशर्मणः । बृहतः । शर्मणि । स्याम् । अग्नेः । अहम् । सुऽहवस्य । प्रऽनीतौ ॥ १ ॥

उत्कीलः स्तौति। हे अग्ने vपृथुना विस्तीर्णेन vपाजसा तेजसा vशोशुचानः अत्यर्थं दीप्यमानस्त्वं vद्विषः कर्मानुष्ठानविघ्नकारिणः शत्रून्[1] vवि vबाधस्व विशेषेण नाशय। तथा vअमीवाः रोगराहित्येन सामर्थ्योपेतानि vरक्षसः। उभयत्र सुब्व्यत्ययः। तानि रक्षांसि बाधस्व। कर्मविघ्नकारीणि तान्यपनुदस्व। यद्वा अमीवाः आभिमुख्येनागमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्च बाधस्व। vसुशर्मणः स्वर्गादिलक्षणशोभनसुखहेतोः vबृहतः महतः शत्रुविजयेन प्राप्तमहिम्नः vसुहवस्य सुष्ठ्वाह्वानोपेतस्य vअग्नेः vशर्मणि अस्माकं सुखहेतौ vप्रणीतौ उत्तरवेद्यादिस्थानेषु प्रणयने। प्रकर्षेण नयनं तत्र तत्रानीय प्रक्षेपः। एवंभूते तव प्रणयने[2] vअहं vस्याम् अग्निप्रणयनपूर्वके क्रत्वनुष्ठाने भवेयम्॥ पाजसा। 'पा रक्षणे'। 'असुन्' इत्यनुवृत्तौ 'पातेर्बले जुट् च' इत्यसुन्। जुडागमः। नित्त्वादाद्युदात्तः। पृथुना। 'प्रथ प्रख्याने'। 'उत्' इत्यनुवृत्तौ 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणम्' इत्युप्रत्ययः। तत्संनियोगेन संप्रसारणम्। प्रत्ययस्वरः। शोशुचानः। 'शुच दीप्तौ' इत्यस्य यङ्लुकि 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः। व्यत्ययेन शानच्। चर्करीतस्य अदादिवद्भावात् शपो लुक्। चित्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम्। बाधस्व। 'बाधृ लोडने[3]' इत्यस्य लोटि रूपम्। पादादित्वात् निघाताभावः। सुशर्मणः। 'शॄ हिंसायाम्'। दुःखं शृणातीत्यौणादिको मनिन्। 'सोर्मनसी°' इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। स्याम्। 'अस भुवि' इत्यस्य लिङि 'यासुट् परस्मैपदेषु°' इत्यादिना यासुट्। 'लिङः सलोपः°' इति सलोपः। यासुटो ङित्वात् श्नसोरल्लोपः। निघातः॥

त्वं नो अस्या उषसो व्युष्टौ त्वं सूर उदिते बोधि गोपाः ।
जन्मेव नित्यं तनयं जुषस्व स्तोमं मे अग्ने तन्वा सुजात ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ । त्वम् । सूरे । उत्ऽइते । बोधि । गोपाः ।
जन्मऽइव । नित्यम् । तनयम् । जुषस्व । स्तोमम् । मे । अग्ने । तन्वा । सुऽजात ॥ २ ॥

हे vअग्ने vत्वम् vअस्याः अद्य वर्तमानायाः vउषसो vव्युष्टौ व्युच्छने प्रकाशने vसूरे सूर्ये vउदिते च सति vनः अग्निहोत्रादिकर्मणि प्रवृत्तानामस्माकं vगोपाः गोपायिता भवामीति vबोधि बुध्यस्व। केचित्सूर्योदयात्प्रागग्निहोत्रं जुह्वति केचित् उदिते तस्मिञ्जुह्वति। तेषामुभयेषां पालयिता भवेत्यर्थः। vतन्वा vसुजात ज्वालापरिवृतेन शरीरेण सुष्ठु जात देदीप्यमान। अथवा तन्वा सुजातः आत्मनैव सुजातः स्वयंभूरित्यर्थः। तादृशस्त्वं vमे मदीयं vस्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणं स्तोत्रं

---

१. ख-ग-ज-ण—तान् शत्रून्। २. ज-ण—प्रणयनम्। ३. त—विलोडने।

ᵛनित्यं ᵛजुषस्व । तत्र दृष्टान्तः । ᵛजन्मेव इति । यथा जन्म जनकः पिता औरसं ᵛतनयं पुत्रं परिष्वङ्गादिभिः सेवते तद्वदस्माभिः क्रियमाणमिमं सेवस्व ॥ व्युष्टौ । ‘ उछी विवासे ’ । तमो विवास्यते अनया इति करणे क्तिन् । व्रश्चादिना षत्वम् । ‘ तादौ च निति कृत्यतौ ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गोपाः । ‘ गुपू रक्षणे ’ । ‘ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यः० ’ इत्यायप्रत्ययः । तदन्ताद्धातोः क्विप् । ‘ अतो लोपः ’ इत्यकारलोपः । ‘ लोपो व्योः० ’ इति यलोपः । धातुस्वरः । जुषस्व । ‘ जुषी प्रीतिसेवनयोः ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः ॥

त्वं नृ॒चक्षा॑ वृष॒भानु॑ पू॒र्वीः कृ॒ष्णास्व॑ग्ने अरु॒षो वि भा॑हि ।
वसो॒ नेषि॑ च॒ पर्षि॑ चा॒त्यंहः॑ कृ॒धी नो॑ रा॒य उ॒शिजो॑ यविष्ठ ॥ ३ ॥

त्वम् । नृ॒ऽचक्षाः॑ । वृ॒ष॒भ॒ । अनु॑ । पू॒र्वीः । कृ॒ष्णासु॑ । अ॒ग्ने॒ । अ॒रु॒षः । वि । भा॒हि॒ ।
वसो॒ इति॑ । नेषि॑ । च॒ । पर्षि॑ । च॒ । अति॑ । अंहः॑ । कृ॒धि । नः॒ । रा॒ये । उ॒शिजः॑ । य॒वि॒ष्ठ॒ ॥३॥

ᵛवृषभ कामानां वर्षितर्हे ᵛअग्ने ᵛनृचक्षाः नृणां मनुष्याणां शुभाशुभकर्मणोर्द्रष्टा ᵛकृष्णासु रात्रिषु ᵛअरुषः आरोचमानः ᵛत्वम् ᵛअनु अनुक्रमेण ᵛपूर्वीः बह्वीर्ज्वालाः ᵛवि ᵛभाहि विशेषेण प्रकाशय । ᵛवसो सर्वस्य प्रकाशप्रदानेन स्वस्वस्थानेषु वासयितरग्ने त्वं नः अस्मान् ᵛनेषि कर्मानुरूपफलानि[1] ᵛच प्रापय । ᵛअंहः अस्माकं दारिद्र्यलक्षणं पापम् ᵛअति ᵛपर्षि ᵛच अतिपारय । निवारय इति यावत् । किंच ᵛयविष्ठ युवतम हे अग्ने ᵛनः अस्मान् ᵛराये धनाय ᵛउशिजः कामयमानान् ᵛकृधि कुरु । अभिलषितफलप्रदानेन[2] प्राप्तकामान्कुर्वित्यर्थः ॥ नृचक्षाः । ‘ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ’ । अयमत्र दर्शने वर्तते । ‘ असुन् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ चक्षेर्बहुलं शिच्च ’ इत्यसुन् । शिद्भावात् ख्याञादेशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृषभ । ‘ वृषु सेचने ’ । ‘ अभच् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ ऋषिवृषिभ्यां कित् ’ इत्यभच् । कित्त्वाद्गुणाभावः । अपादादित्वान्निघातः । पूर्वीः । पुरुशब्दस्य ‘ वोतो गुणवचनात् ’ इति ङीप् । आद्यस्योकारस्य दीर्घश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । भाहि । ‘ भा[3] दीप्तौ[3] ’ । अन्तर्भावितण्यर्थः । लोटि रूपम् । वसो । ‘ वस निवासे ’ । ‘ उः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि० ’ इत्यादिना उप्रत्ययः । पादादित्वान्न निघातः । षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । नेषि । ‘ णीञ् प्रापणे ’ । छन्दसि लोडर्थे लट् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ‘ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ’ इत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्न निघातः । पर्षि । ‘ पृ पालनपूरणयोः ’ । ‘ चादिषु च ’ इति न निघातः । कृधि । ‘ डुकृञ् करणे ’ इत्यस्य लोटि ‘ सेर्ह्यपिच्च ’ इति हिरादेशः । तस्य ‘ श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ’ इति धिरादेशः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति उप्रत्ययस्य लुक् । पादादित्वान्न निघातः । राये । ‘ रा[4] दाने[4] ’ । ‘ रातेर्डैः ’ इति डैप्रत्ययः । ‘ ऊडिदम्० ’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । उशिजः । ‘ वश कान्तौ ’ । ‘ वशेः किच्च ’ इतीजिप्रत्ययः । कित्त्वात्संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ । युवशब्दादतिशायने इष्ठन्प्रत्ययः । ‘ स्थूलदूरयुव० ’ इत्यादिना यणादेः[5] परस्य[5] लोपः पूर्वस्य च गुणः । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

---

[1] ज-ण-प—कर्मफलानि । [2] घ—अभिमतफलप्रदानेन । [3] ख-ग-च-ज-ण-न-भ—‘ भा दीप्तौ ’ नास्ति ।
[4] ख-ग-च-ज-ण-न-भ—‘ रा दाने ’ नास्ति । [5] त—यणादिपरस्य ।

अषा॑ळ्हो अग्ने वृष॒भो दि॑दीहि॒ पुरो॒ विश्वाः॒ सौभ॑गा संजिगी॒वान् ।
य॒ज्ञस्य॑ ने॒ता प्र॑थ॒मस्य॑ पा॒योर्जात॑वेदो बृह॒तः सु॑प्रणीते ॥ ४ ॥

अषा॑ळ्हः । अ॒ग्ने॒ । वृ॒ष॒भः । दि॒दी॒हि॒ । पुरः॑ । विश्वाः॑ । सौभ॑गा । स॒म्ऽजि॒गी॒वान् ।
य॒ज्ञस्य॑ । ने॒ता । प्र॒थ॒मस्य॑ । पा॒योः । जात॑ऽवेदः । बृ॒ह॒तः । सु॒ऽप्र॒नी॒ते ॥ ४ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛअषाळ्हः शत्रुभिरसोढोऽपराजितः । स्वयं शत्रूञ्जयतीत्यर्थः । ᵛवृषभः कामानां वर्षयिता एवंभूतस्त्वं ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛपुरः शत्रूणां पुरीः ᵛसौभगा तत्रस्थानि शोभनान्युत्तमानि धनानि च ᵛसंजिगीवान् सम्यक् जयन् ᵛदिदीहि सर्वतो ज्वालाभिर्दीप्यस्व । ᵛसुप्रणीते शोभनप्रणयने ᵛजातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने ᵛबृहतः उपदिष्टातिदिष्टद्विविधेतिकर्तव्यताकलापेन[1] महतः ᵛपायोः तत्फलप्रदानेन रक्षकस्य ᵛप्रथमस्य मुख्यतया प्रथमं क्रियमाणस्य । 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः' इति श्रुतेः । तादृशस्य ज्योतिष्टोमाख्यस्य[2] ᵛयज्ञस्य[2] ᵛनेता हविर्वहनदेवताह्वानादिक्रियाया निर्वाहको भव ॥ अषाळ्हः । 'षह मर्षणे' अस्य निष्ठायां 'हो ढः' इति ढकारः । 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति क्तस्य धकारः[3] । ष्टुत्वेन ढः । ढलोपे कृते 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घः०' इति दीर्घः । ओत्वाभावश्छान्दसः । 'सहेः साडः सः' इति सकारस्य मूर्धन्यादेशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे नञ्स्वरः । वृषभः । 'वृष सेचने' । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' इत्यभच् । चित्स्वरः । दिदीहि । दिवु क्रीडादौ इत्यस्य यङ्लुकि लोटो[4] मध्यमैकवचने[4] 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्याप्रवृत्तौ परत्वात् 'हलि च' इति दीर्घत्वम् । पश्चात् वलोपः । सौभगा । 'सुभगान्मन्त्रे[5]' इत्युद्गात्रादिषु पाठाद्भावार्थेऽञ् । 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते०' इति पूर्वपदस्य वृद्धिः । उत्तरपदस्य[6] वृद्धिर्न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । 'सुपां सुलुक्०' इति सुपो डादेशः । तेन च सौभाग्येन धनान्युपलक्ष्यन्ते । जित्त्वादाद्युदात्तः । संजिगीवान् । 'जि जये' । छन्दसि लिट् । तस्य क्वसुः । 'सन्लिटोर्जेः' इति कवर्गादेशः । प्रत्ययस्वरः । दीर्घश्छान्दसः । पायोः । 'पा रक्षणे' । 'कृवापाजिमि०' इत्यादिना उण्प्रत्ययः । 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युगागमः । प्रत्ययस्वरः ॥

अच्छि॑द्रा॒ शर्म॑ जरितः पु॒रूणि॑ दे॒वाँ अच्छा॒ दीद्या॑नः सुमे॒धाः ।
र॒थो न स॒स्निर॒भि व॑क्षि॒ वाज॒मग्ने॒ त्वं रोद॑सी नः सु॒मेके॑ ॥ ५ ॥

अच्छि॑द्रा । शर्म॑ । ज॒रि॒त॒रिति॑ । पु॒रूणि॑ । दे॒वान् । अच्छ॑ । दीद्या॑नः । सु॒ऽमे॒धाः ।
रथः॑ । न । सस्निः॑ । अ॒भि । व॒क्षि॒ । वाज॑म् ।
अग्ने॑ । त्वम् । रोद॑सी॒ इति॑ । नः॒ । सु॒मे॒के॒ इति॑ सु॒ऽमेके॑ ॥ ५ ॥

---

१. ख-ग-च-ज-ण-°कर्तव्यकलापेन । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ज्योतिष्टोमस्य । ३. त-धः । ४. त-लोण्मध्यमैकवचने । ५. त-न-भ-सुभगमन्त्रे । ६. ख-ग-च-ज-ण-फ-उत्तरपदस्य च ।

ᵛजरितः सर्वस्य जगतोऽन्तकाले जरयितर्हे अग्ने ᵛसुमेधाः शोभनप्रज्ञोपेतः ᵛदीद्यानः स्वतेजसा प्रकाशमानस्त्वं ᵛदेवान् यष्टव्यान् देवान् ᵛअच्छ अभिलक्ष्य तदुद्देशेन क्रियमाणानि ᵛपुरूणि ᵛशर्म स्वर्गादिसुखसाधनभूतानि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि ᵛअच्छिद्रा अच्छिद्राणि कुरु । कर्तृकर्मसाधनवैकल्यराहित्येन संपूर्णानि कुरु । किंच हे अग्ने ᵛत्वं ᵛसस्निः[1] संनिरुद्धः स्वकीयं सततगमनं संनिरुध्य हविष्प्रक्षेपपर्यन्तमत्र वर्तमानस्त्वं ᵛवाजं ᵛनः अस्माभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमन्नम् ᵛअभि देवानभिलक्ष्य ᵛवक्षि वह प्रापय । तत्र दृष्टान्तः । ᵛरथो ᵛन रथ इव । यथा रथो धान्यादिकमूढ्वा[2] तत्स्वामिनं प्रापयति तद्वत् । किंच त्वम् ᵛअग्ने[3] ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛसुमेके शोभनरूपोपेते स्वकीयप्रभाभिः प्रकाशयुक्ते कुरु ॥ दीद्यानः । दीदेतिर्दीप्तिकर्मा । तस्मात् शानच् । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सुमेधाः । ‘ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ’ इत्यसिच्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सस्निः[4] । ‘ षस[5] स्वप्ने[5] ’ । अस्मादौणादिको निन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्[6] । वक्षि । ‘ वह प्रापणे ’ अस्य लोटः सिपि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ढत्वकत्वे । हिरादेशश्छान्दसत्वान्न भवति । निघातः[7] ॥

प्र पी॑पय वृषभ॒ जिन्व॒ वाजा॒नग्ने॒ त्वं रोद॑सी नः सु॒दोघे॑ ।
दे॒वेभि॑र्देव सु॒रुचा॑ रुचा॒नो मा नो॒ मर्त॑स्य दु॒र्म॒तिः परि॑ ष्ठात् ॥ ६ ॥

प्र । पी॒प॒य॒ । वृ॒ष॒भ॒ । जिन्व॑ । वाजा॑न् । अग्ने॑ । त्वम् । रोद॑सी॒ इति॑ । नः॒ । सु॒दोघे॒ इति॑ सु॒ऽदोघे॑ ।
दे॒वेभिः॑ । दे॒व॒ । सु॒ऽरुचा॑ । रु॒चा॒नः । मा । नः॒ । मर्त॑स्य । दुः॒ऽम॒तिः । परि॑ । स्था॒त् ॥ ६ ॥

ᵛवृषभ कामानां वर्षितर्हे ᵛअग्ने ᵛत्वं ᵛनः अस्माकं ᵛप्र ᵛपीपय अभिलषितफलानि वर्धय[8] । ᵛवाजान् अन्नानि च ᵛजिन्व प्रयच्छ । किंच ᵛदेव दीप्यमान हे अग्ने ᵛसुरुचा शोभनदीप्त्या ᵛरुचानः शोभमानस्त्वं ᵛदेवेभिः यजनीयदेवैः सहितोऽस्माकं ᵛरोदसी इमे द्यावापृथिव्यौ ᵛसुदोघे वृष्टिद्वाराभिमतफलप्रदानेन सुष्ठु दोग्ध्र्यौ कुरु । तथा ᵛमर्तस्य शत्रोः[9] ᵛदुर्मतिः दुष्टबुद्धिप्रयुक्तोऽभिभवः ᵛनः अस्मान् ᵛमा ᵛपरि ᵛष्ठात् परितो मा गच्छतु ॥ पीपय । ‘ पा पाने ’ इत्येतस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि द्विर्वचनाभ्यासदीर्घौ । सिपो लोपश्छान्दसः । जिन्व । ‘ इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः ’ । एतस्य लोटि इदित्त्वान्नुम् । शप् । ‘अतो हेः’ इति हेर्लुक् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन अतिङ उत्तरत्वाभावात्[10] न निघातः । सुदोघे । दोहनं दोघः । भावे घञ् । कुत्वं छान्दसम् । ‘ आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुर्मतिः । ‘मनु अवबोधने ’ । मन्यते इति मतिर्बुद्धिः । कर्तरि क्तिच् । दुष्टा बुद्धिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

---

[1] त–सस्निः संभक्ता संतर्जनीयो वा । यद्वा सस्निः संस्नातस्त्वम् । [2] त–गन्त्र्यादिकः धनादिकमूढ्वा । [3] त–इमे । [4] त–सस्निः । सनतेः स्नातेर्वा क्निन् । लिड्वद्भावाद्द्विवचनम् । [5] स–षच समवाये । [6] त–नित्त्वादाद्युदात्तः । [7] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–‘ निघातः ’ नास्ति । [8] त–प्रवर्धय । [9] त–मनुष्यस्यास्य । [10] ख-ग-च-ज-ण–उत्तरत्वाभावेन ।

इळा॑मग्ने पुरु॒दंसं॑ स॒निं गोः श॑श्वत्त॒मं हव॑मानाय साध ।
स्यान्नः॑ सू॒नुस्तन॑यो वि॒जावा॑ग्ने॒ सा ते॑ सुम॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥ ७ ॥

इळा॑म् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदंस॑म् । स॒निम् । गोः । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् । हव॑मानाय । सा॒ध॒ ।
स्यात् । नः॒ । सू॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ । अग्ने॑ । सा । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥७॥

‘ उतो पितृभ्याम् ’ इत्यस्मिन् वर्गे व्याख्यातेयम् ऋक् ॥ ॥ १५ ॥

‘ अयमग्निः ’ इति चतुर्थं षडृचं सूक्तमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका[1]—‘ अयमग्निः षट् प्रागाथम् ’ इति । ‘ उत्कीलस्तु ’ इति तुशब्दप्रयोगात् अस्यापि सूक्तस्य स एव ऋषिः । अत्र विषमसंख्यानामृचां बृहती छन्दस्तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । समसंख्यानां तु सतोबृहती प्रथमतृतीयपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । उक्तं च—‘ अयुजौ जागतौ सतोबृहती ’ (अनु. ८. ४) इति ॥

अ॒यम॒ग्निः सु॒वीर्य॒स्येशे॑ म॒हः सौभ॑गस्य ।
रा॒य ई॑शे स्वप॒त्यस्य॒ गोम॑त॒ ईशे॑ वृत्र॒हथा॑नाम् ॥ १ ॥

अ॒यम् । अ॒ग्निः । सु॒ऽवीर्य॑स्य । ईशे॑ । म॒हः । सौभ॑गस्य ।
रा॒यः । ई॒शे॒ । सु॒ऽअ॒प॒त्यस्य॑ । गोऽम॑तः । ईशे॑ । वृ॒त्र॒ऽहथा॑नाम् ॥ १ ॥

उत्कीलः स्तौति । vअयं यजनीयत्वेन[2] अङ्गुल्या निर्दिश्यमानः vअग्निः vसुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्योपेतस्य vमहः महतः vसौभगस्य सौभाग्यस्य vईशे ईष्टे । ईश्वरो भवति । सर्वस्य बलारोग्यहेतुतया सौभाग्यकारित्वात् । तथा vगोमतः गवादिपशुयुक्तस्य vस्वपत्यस्य शोभनापत्यस्य vरायः धनस्य vईशे ईष्टे । पुत्रपश्वाद्युद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसंपादकत्वेन तत्स्वामित्वात्[3] । तथैवंभूतोऽग्निः vवृत्रहथानाम् । हननं हथः । शत्रुभूतपापविनाशनानामपि[4] vईशे ईष्टे । त्वयि समर्पितकर्मणामस्माकं त्वत्प्रसादात् पापक्षयो भवतीति तस्यापि[5] स्वामी[5] ॥ ईशे । ‘ ईश ऐश्वर्ये ’ । अदादित्वाच्छपो लुक् । ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ’ इति तलोपः । पादादित्वादनिघातः । सौभगस्य । सुभगस्य भावः सौभगम् । उद्गात्रादित्वादञ् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्र ‘ हृद्भग° ’ इत्यादिना प्राप्ताया उत्तरपदवृद्धेरभावः । रायः । ‘ ऊडिदम्° ’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईशे । निघातः । स्वपत्यस्य । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वृत्रहथानाम् । ‘ वृतु वर्तने ’ । अस्मात् ‘ स्फायितञ्चिवञ्चि°[6] ’ इत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । ‘ हन हिंसागत्योः ’ इत्यस्मात् ‘ हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः° ’ इति क्थन् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः[7] ॥

---

[1] ल–तत्रानुक्रमणिका । [2] च–यजमानेन । [3] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–‘ तत्स्वामित्वात् ’ नास्ति । [4] घ-त-न-प-भ-ल-स–°विनाशानामपि । [5] ख-ग-च-ज-ण–तत्स्वामी । [6] ख-ग-च-ज-ण-स–‘ स्फायितञ्चि° ’ । [7] त–कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सुवीर्येत्यादिना अधीगर्थे(र्थे)त्यादिना कर्मणि षष्ठी ।

इ॒मं न॑रो मरुतः सश्चता॒ वृधं॒ यस्मि॒न्राय॒ः शेवृ॑धासः ।
अ॒भि ये सन्ति॒ पृत॑नासु दू॒ढ्यो॑ वि॒श्वाहा॒ शत्रु॑माद॒भुः ॥ २ ॥

इ॒मम् । न॒रः॒ । म॒रु॒तः॒ । स॒श्च॒त॒ । वृध॑म् । यस्मि॑न् । राय॑ः । शेऽवृ॑धासः ।
अ॒भि । ये । सन्ति॑ । पृत॑नासु । दु॒ःऽध्य॑ः । वि॒श्वाहा॑ । शत्रु॑म् । आ॒ऽद॒भुः ॥ २ ॥

ᵛनरः कर्मणां नेतारो हे ᵛमरुतः देवा यूयं ᵛवृधं पशुपुत्रादिवर्धकम् ᵛइमम् अस्माभिः स्तूयमानम् इमम्[1] अग्निं ᵛसश्चत हविरानयनार्थं सेवध्वम्। कीदृशोऽग्निः[2] इत्याकाङ्क्षायामाह । ᵛयस्मिन् देवे ᵛरायः धनानि ᵛशेवृधासः दानभोगाद्युपयोगेन सुखस्य वर्धकानि ᵛअभि[3] अभितः[3] ᵛसन्ति । ᵛये[4] च देवाः ᵛपृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु ᵛदूढ्यः दुष्टध्यानोपेतानात्मनो हिंसकाञ्छत्रून् अभि सन्ति अभिभवन्ति । ये च ᵛविश्वाहा विश्वान्यहानि यस्मिन्नखण्डे काले तस्मिन् सर्वदा ᵛशत्रुम् आत्मनो द्वेष्टारम्[4] ᵛआदभुः आदभ्नुवन्ति हिंसन्ति । एवंभूतास्ते सर्वे मरुतो यूयं तमिममग्निं सेवध्वमिति पूर्वेणान्वयः॥ सश्चत । 'षस्ज संगे' इत्यस्मात् लोटि रूपम्। जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । निघातः । शेवृधासः । वर्णव्यत्ययः । शं सुखं वर्धयतीति[5] । 'असुन्' इत्यसुन् । गुणाभावश्छान्दसः। 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यौणादिकसूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सन्ति । 'अस भुवि'। दूढ्यः । 'ध्यै चिन्तायाम्'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् । दृशिग्रहणात्संप्रसारणम्। 'दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च' इति उत्वढत्वे। 'छन्दस्युभयथा' इति शसीयङादेशं बाधित्वा यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । शसः सुप्त्वात् अनुदात्तत्वे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः°' इति शसः स्वरितत्वम् । आदभुः । 'दम्भु दम्भे' । अस्माल्लिट्युसि रूपम् । 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामुपसंख्यानम्' इति किद्वद्भावादनुनासिकलोपः । 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (का. ६. १. ८) इति द्विर्वचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । 'सतिशिष्टस्वरो बलीयान्' इति प्रत्ययस्वरः ॥

स त्वं नो॑ रा॒यः शि॑शीहि॒ मीढ्वो॑ अग्ने सु॒वीर्य॑स्य ।
तुवि॑द्युम्न॒ वर्षि॑ष्ठस्य प्र॒जाव॑तोऽनमी॒वस्य॑ शु॒ष्मिण॑ः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । न॒ः । रा॒यः । शि॒शी॒हि॒ । मीढ्व॑ः । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽवीर्य॑स्य ।
तुवि॑ऽद्युम्न । वर्षि॑ष्ठस्य । प्र॒जाऽव॑तः । अ॒न॒मी॒वस्य॑ । शु॒ष्मिण॑ः ॥ ३ ॥　२.१

हे ᵛअग्ने ᵛसः तथाविधः ᵛत्वं ᵛनः अस्मान् ᵛरायः । तृतीयार्थे षष्ठी । धनेन ᵛशिशीहि तीक्ष्णान् कुरु । अस्मान् धनसमृद्धान् कुरु । किंच ᵛतुविद्युम्न बहुधनोपेत अत एव ᵛमीढ्वः मीढ्वन् कामानां

---

[1] त-प-ल-'इमम्' नास्ति । [2] त-कीदृशोऽग्निः कीदृशास्ते मरुतः । [3] न-ल-'अभि अभितः' नास्ति । [4] ख-ग-घ-च-ज-ण-प-भ-किंच विश्वाः सर्वेष्वहःसु शत्रुं नाशयतीति शेषः। कीदृशास्ते मरुतः सन्ति (ज-ण-'सन्ति' नास्ति) ये च देवाः (घ-प-'च देवाः' नास्ति) पृतनासु सेनासु तद्रक्षितेषु (घ-तदुपाक्षितेषु; प-तदुक्षितेषु) संग्रामेषु दूढ्यः दुष्टध्यानोपेतान् आत्मनो द्वेष्टॄन् (घ-प-हिंसकान्) । [5] त-वर्धयन्तीति ।

सेक्तः हे अग्ने त्वं ᵛवर्षिष्ठस्य वृद्धतमस्य प्रभूतस्य ᵛप्रजावतः अपत्ययुक्तस्य ᵛअनमीवस्य आरोग्यहे अत एव ᵛशुष्मिणः बलहेतोः ᵛसुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्ययुक्तस्य अन्नस्य[2] संबन्धिनोऽस्मान् कुरु। य एतत्सर्वं रैविशेषणतया[3] योजनीयम् । एताः षष्ठ्यस्तृतीयार्थे । एतदुक्तं भवति। धनेन अपत्यारोग्य बलोपेतेन अन्नेन[4] च[5] अस्मान् समृद्धान् कुर्विति ॥ शिशीहि । ' शिञ् निशाने ' इत्यस्य लोटि ' ब छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः। ' वा छन्दसि ' इति विकल्पेन ङित्त्वात् ' अङितश्च' इति हेर्धिरा न भवति । दीर्घश्छान्दसः । निघातः । मीढ्वः । ' मिह सेचने ' इत्यस्य क्वसौ ' दाश्वान्साह्वान्मीढ्वां इति निपातनात् ढत्वम्[6] उपधादीर्घश्च । संबुद्धौ नुमि कृते हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च ' मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि ' इति रुः । पादादित्वादाद्युदात्तः ॥

चक्रिर्यो विश्वा भुवनाभि सासहिश्चक्रिर्देवेष्वा दुवः ।
आ देवेषु यतत आ सुवीर्य आ शंस उत नृणाम् ॥ ४ ॥

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । ससहिः । चक्रिः । देवेषु । आ । दुवः ।
आ । देवेषु । यतते । आ । सुऽवीर्ये । आ । शंसे । उत । नृणाम् ॥ ४ ॥

ᵛयः अयमग्निः ᵛचक्रिः सर्वस्य जगतः कर्ता स च ᵛविश्वा ᵛभुवना विश्वानि भुवनानि ᵛअभि अभिविशति । ' तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ' (तै. उ. २. ६) इति श्रुतेः । ᵛचक्रिः कर्ता सोऽग्निः ᵛसासहिः पुरोडाशादिहविर्भारसहनशीलः[7] सन् ᵛदुवः अस्माभिर्दत्तं हविः ᵛदेवेषु यजनीयदेवेषु ᵛआ आनयति । स चाग्निः ᵛदेवेषु देवनशीलेषु स्तोतृषु ᵛआ ᵛयतते आभिमुख्येन गच्छति । यद्वा[8] विश्वानि भुवनानि चक्रिः अभिसासहिरभिभवनशीलः । आकारश्चार्थे । देवेषु च दुवः परिचरणं चक्रिः कर्ता । एवंभूतः स आयतते इत्यादि पूर्ववत्[8] । ᵛउत[9] अपि च ᵛनृणां यज्ञस्य नेतृणां शस्त्रिणां[10] ᵛशंसे । शंस शंसः शस्त्रम् । तस्मिन् सोऽग्निः ᵛआ आगच्छति। तथा नृणां मनुष्याणां ᵛसुवीर्ये शोभनवीर्योपेतयुद्धे[11] तद्रक्षणार्थम् ᵛआ आगच्छति । अनेनाग्नेः सर्वव्यापकता प्रतिपादिता भवति ॥ चक्रिः । ' डुकृञ् करणे ' । ' आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ' इति किन्प्रत्ययः । लिड्वद्भावात् द्विर्वचनम् । कित्त्वात् गुणाभावः । नित्स्वरः । सासहिः । ' षह मर्षणे ' इत्यस्मात् यङन्तात् ' सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ ' (पा. म. ३.२.१७१.४) इति किः । प्रत्ययस्वरः । यतते । ' यती प्रयत्ने ' । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शंसे। भावे घञ् । ञित्स्वरः । नृणाम् । ' नृ च ' इति विकल्पेन दीर्घाभावः । ' नामन्यतरस्याम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विश्वेत्यादिषु[12] ' न लोकाव्यय° ' इति षष्ठीप्रतिषेधः[12] ॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण–अरोगस्य हेतोः; ल–आरोग्यस्य हेतोः । [2] घ-त–अन्नयुक्तस्य। [3] ल–विशेषणतया; स–रायः विशेषणतया । [4] त–' अन्नेन ' नास्ति । [5] च–वा; ल–' च ' नास्ति । [6] ख-ग-ज-ण-न-भ–अद्वित्वम् । [7] त–°हविर्भागस्य सहनशीलः । [8] ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स–' यद्वा …… पूर्ववत् ' नास्ति [9] त–स चाग्निर्देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृष्वायतते । उत । [10] त–'शस्त्रिणाम् ' नास्ति। [11] त–शोभनवीर्योपेते युद्धे । [12] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स–' विश्वेत्यादिषु…षष्ठीप्रतिषेधः ' नास्ति।

मा नो॑ अ॒ग्नेऽम॑तये॒ मावीर॑तायै रीरधः ।
मागोता॑यै सहसस्पुत्र॒ मा नि॒देऽप॒ द्वेषां॒स्या कृ॑धि ॥ ५ ॥

मा । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । अम॑तये । मा । अ॒वीर॑तायै । री॒र॒धः॒ ।
मा । अ॒गोता॑यै । स॒ह॒सः॒ । पु॒त्र॒ । मा । नि॒दे । अप॑ । द्वेषां॑सि । आ । कृ॒धि॒ ॥ ५ ॥

ᵛसहसस्पुत्र बलस्य पुत्र हे ᵛअग्ने त्वं ᵛनः अस्मान् ᵛअमतये शत्रुभूताय[1] दारिद्र्याय ᵛमा ᵛरीरधः संसिद्धान् विषयभूतान् मा कुरु । तथा ᵛअवीरतायै अपुत्रतायै । *वीरशब्देन[2] तद्वान् लक्ष्यते । वीरस्य भावो वीरता । न वीरता अवीरता । तस्यै । +अस्मान् अपुत्रताया विषयभूतान्[2] ᵛमा कुरु । तथा त्वमस्मान्+ ᵛअगोतायै गवादिपशुसंपत्त्यभावस्य विषयभूतान् ᵛमा कुरु । किंच अस्मान् ᵛनिदे निन्दाया विषयभूतान् ᵛमा[3] कुरु[3] मा विधेहि । तथा त्वं ᵛद्वेषांसि कर्मापराधनिमित्तान्[4] द्वेषांश्च[5] ᵛअप ᵛआ ᵛकृधि अपाकुरु निवारय ॥ अवीरतायै । वीरा अस्य सन्तीति वीरः । अर्शआदित्वादच् । तस्य भावो वीरता । 'तस्य[6] भावस्त्वतलौ' इति तल्[6] । न वीरता अवीरता । नञः स्वरे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इति नञुत्तरस्य[7] आदेरुदात्तता । रीरधः । 'राध साध संसिद्धौ' । अस्माण्ण्यन्ताच्छान्दसे लुङि 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः°' इति च्लेश्चङादेशः । 'णेरनिटि' इति णिलोपः । 'णौ चङ्युपधायाः°' इत्युपधाह्रस्वः । 'चङि' इति द्विर्वचनम् । 'सन्वल्लघुनि चङ्परे' इति सन्वद्भावः । 'सन्यतः' इत्यभ्यासस्येत्वम् । तस्य 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः । 'न माङ्योगे' इत्यडभावः । निघातः । अगोतायै । गोशब्देन गोमान् लक्ष्यते । न गौरगौः । अगोर्भावोऽगोता । 'तस्य भावः°' इति तल् । लित्स्वरः । सहसस्पुत्र । 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे[8]' इति पराङ्गवद्भावात् सहसस्पुत्र इत्येतयोः सर्वानुदात्तत्वम् । निदे । 'णिदि कुत्सायाम्' । अस्मात्संपदादित्वाद्भावे क्विप् । 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुमभावः । 'सावेकाचः°' इति विभक्तेरुदात्तता ॥

श॒ग्धि वाज॑स्य सुभग प्र॒जाव॒तोऽग्ने॑ बृह॒तो अ॑ध्व॒रे ।
सं रा॒या भूय॑सा सृज मयो॒भुना॒ तुवि॑द्युम्न॒ यश॑स्वता ॥ ६ ॥

श॒ग्धि । वाज॑स्य । सु॒ऽभ॒ग॒ । प्र॒जाऽव॑तः । अग्ने॑ । बृ॒ह॒तः । अ॒ध्व॒रे ।
सम् । रा॒या । भूय॑सा । सृ॒ज॒ । म॒यः॒ऽभुना॑ । तुवि॑ऽद्युम्न । यश॑स्वता ॥ ६ ॥

ᵛसुभग शोभनधनोपेत हे ᵛअग्ने त्वम् ᵛअध्वरे अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन् अग्निष्टोमादिकर्मणि ᵛबृहतः महतः प्रभूतस्य ᵛप्रजावतः अपत्योपेतस्य ᵛवाजस्य अन्नस्य ᵛशग्धि ईशिषे । तादृशमन्नमस्मिन्

---

[1] ग-च-ज-ण-न-ल–शत्रूभूताय । *ख-ग-च-ज-ण-भ-स–अवीरशब्देन । [2] ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ–'वीरशब्देन...विषयभूतान्' नास्ति । +त-ल–'अस्मान्......अस्मान्' नास्ति । [3] त–'मा कुरु' नास्ति । [4] ख-ग-च-ज-ण-भ-स–कर्मापरोधानिमित्तान् । [5] ख-ग-घ-च-ज-ण-भ–द्वेष्यान् च; त-न–द्वेषान् । [6] ख-ग-च-ज-ण-भ–तस्य भावे तल् । [7] ख-ग-त-न-भ–नञ उत्तरस्य । [8] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–'पराङ्गवत्स्वरे' नास्ति ।

अध्वरेऽस्मभ्यं देहि । किंच ^{v}तुविद्युम्न बहुधनयुक्त हे अग्ने ^{v}मयोभुना । मय इति सुखनाम 'शेवृधं मय (नि. ३. ६. ७) इति तन्नामसु पाठात् । तद्दानाद्युपयोगहेतुतया[1] सुखस्य भावकेन अत एव ^{v}यशस्व कीर्तिमता ^{v}भूयसा अतिप्रभूतेन ^{v}राया एवंविधेन धनेनास्मान् ^{v}सं ^{v}सृज संयोजय ॥ शग्धि । 'शक्लृ शक्तौ ' इत्यस्य लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' हुझल्भ्यो हेर्धिः ' इति धिरादेशः हेरपित्त्वादुदात्तता । राया । ' ऊडिदम्° ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भूयसा । बहुशब्दात् 'द्विवचन विभज्योपपदे°' इतीयसुन् । ' बहोर्लोपो भू च बहोः ' इतीयसुनः सर्वस्य लोपे प्राप्ते ' आदेः परस्य ' (पा. सू. १.१.५४) इति प्रत्ययस्यादेर्लोपो बहोः भूरादेशश्च[2] । नित्स्वरः । सृज । ' सृज विसर्गे ' तुदादिः । लोटि रूपम् । निघातः । मयोभुना । ' भू[3] सत्तायाम् ' इत्यस्मात्[3] औणादिको डुप्रत्ययः तुविद्युम्न । पादादित्वादनिघातः ॥ ॥ १६ ॥

' समिध्यमानः ' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तमाग्नेयं त्रैष्टुभं वैश्वामित्रस्य कतस्यार्षम् । तदुक्तं— ' समिध्यमानः पञ्च कतो वैश्वामित्रस्तु ' इति । ' आ होता ' इत्यादिसूक्तदशकस्य विनियोग उक्तः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः इति । तत्रेदं चतुर्थम् । वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ ' अग्निं सुदीतिम् ' इति स्विष्टकृतो याज्या । ' वाजपेयेन ' इत्यादिखण्डे सूत्रितम्—' अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्त इति संयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

स॒मि॒ध्यमा॑नः प्रथ॒मानु॒ धर्मा॒ सम॒क्तुभि॑रज्यते वि॒श्ववा॑रः ।
शो॒चिष्के॑शो घृ॒तनि॑र्णिक्पाव॒कः सु॑य॒ज्ञो अ॒ग्निर्य॒जथा॑य दे॒वान् ॥ १ ॥

स॒म्ऽइ॒ध्यमा॑नः । प्र॒थ॒मा । अनु॑ । धर्म᳚ । सम् । अ॒क्तुऽभिः॑ । अ॒ज्य॒ते॒ । वि॒श्वऽवा॑रः ।
शो॒चिःऽके॑शः । घृ॒तऽनि॑र्निक् । पा॒व॒कः । सु॒ऽय॒ज्ञः । अ॒ग्निः । य॒जथा॑य । दे॒वान् ॥ १ ॥

कतः स्तौति । ^{v}धर्म । धारणात् धर्म । अग्नेः[4] यज्ञनिर्वाहकतया तद्धारकत्वाद्धर्माग्निः । तथा च मन्त्रः—' धर्माणमग्निं विदथस्य साधनम् ' (ऋ. सं. १०. ९२. २) इति । तादृशोऽग्निः ^{v}प्रथमा प्रथमं[5] यज्ञोपक्रमे ^{v}अनु अग्न्यायतनेष्वनुक्रमेण ^{v}समिध्यमानः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः । यद्वा । अनु धर्म धर्मसाधनभूतेषु यज्ञेषु प्रथमं समिध्यमानः । ^{v}विश्ववारः विश्वैः सर्वैर्यजमानैर्यष्टव्यतया वरणीयः ^{v}शोचिष्केशः शोचींषि ज्वालाः केशा यस्य स तथोक्तः । ^{v}घृतनिर्णिक् घृतस्य तापनद्वारा विलापनेन[6] शोधकः । ^{v}पावकः अस्मदीयपापशोधकः । ^{v}सुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः । एवंभूतः ^{v}अग्निः ^{v}देवान् अस्माभिर्यजनीयान् देवान् ^{v}यजथाय यष्टुम् ^{v}अक्तुभिः अञ्जनसाधनैर्घृतादिभिः ^{v}सम् ^{v}अज्यते सम्यक् सिच्यते ॥ प्रथमा । ' सुपां सुलुक्°' इति सुपो डादेशः । धर्म । ' धृञ् धारणे ' इत्यस्मात् ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । ह्रस्वत्वं छान्दसम् । नित्स्वरः । अक्तुभिः । ' अञ्जू व्यक्तिगतिम्रक्षणेषु ' । अज्यत एभिरिति बाहुलकत्वात्[7] क्तुः करणे । कित्त्वादुपधालोपः । प्रत्ययस्वरः । अज्यते । स एव धातुः । कर्मणि यक् । ' अनिदिताम्° ' इत्युपधालोपः । विश्ववारः । विश्वैर्यजमानैर्होतृद्वारा वारो वारणं यस्येत्यत्र ' वृञ् वरणे ' इत्यस्य ण्यन्तस्य रूपं वारः । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । घृतनिर्णिक् । ' णिजिर् शौचपोषणयोः ' । क्विप् । घृतं नेनेक्तीति द्वितीयातत्पुरुषत्वात

---

१. त–दानाद्युपयोग° २. त–भू इत्यादेशश्च । ३. त–भवतेः । ४. त–अग्निः । ५. ख-ग-च-ज-ण–प्रथमा ।
६. स–विलयनेन । ७. त–बाहुलकात् ।

पूर्वपदस्वरः । यजथाय । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । अस्मादौणादिकः अथप्रत्ययः । तादर्थ्ये चतुर्थी । प्रत्ययस्वरः ॥

यथायजो होत्रमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ।
एवानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्वद्यज्ञं प्र तिरेममद्य ॥ २ ॥

यथा । अयजः । होत्रम् । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः । जातऽवेदः । चिकित्वान् ।
एव । अनेन । हविषा । यक्षि । देवान् । मनुष्वत् । यज्ञम् । प्र । तिर । इमम् । अद्य ॥२॥

हे ᵛअग्ने त्वं[1] ᵛयथा[2] ᵛपृथिव्याः यजमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाः पूर्वं होता सन् ᵛहोत्रं होमसाधनं हविः ᵛअयजः अयाजीः ᵛजातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने ᵛचिकित्वान् कर्मविषयज्ञानवान् त्वं[3] ᵛयथा च[3] ᵛदिवः[4] यजमानभूताया द्युदेवताया होता भूत्वा हविरयजः । ᵛएव एवं त्वमस्मिन् कर्मणि होता सन् ᵛअनेन अस्माभिर्दीयमानेन ᵛहविषा ᵛदेवान्[4] ᵛयक्षि यज । किंच त्वम् ᵛअद्य इदानीम् अस्माभिः क्रियमाणम् ᵛइमं ᵛयज्ञं ᵛप्र ᵛतिर अनुष्ठानसंपूर्त्या पारं गमय । तत्र दृष्टान्तः ᵛमनुष्वत् इति । यथा मनोः यज्ञमनुष्ठानसंपूर्त्या[5] पारमनैषीस्तद्वदिमं यज्ञं पारं नयेत्यर्थः ॥ यथा । 'प्रकारवचने थाल्' इति थाल् । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अयजः । यजेर्लङि रूपम् । यच्छब्दयोगादनिघातः । होत्रम् । 'हु दानादनयोः' । 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' इति त्रन्प्रत्ययेनान्तोदात्तः । दिवः । 'ऊडिदम्°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । चिकित्वान् । 'कित ज्ञाने' इत्यस्य क्वसौ रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अनेन । इदंशब्दस्य तृतीयैकवचने 'अनाप्यकः' (पा. सू. ७. २. ११२) इत्यनादेशः । यक्षि । यजेर्लेटि रूपम् । मनुष्वत् । 'तत्र तस्येव' इति वतिः । 'नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्' इति भसंज्ञात्वात् रुत्वाभावः । प्रत्ययस्वरः । तिर । तरतेर्लोटि व्यत्ययेन शः । 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वम् । निघातः ॥

त्रीण्यायूंषि तव जातवेदस्तिस्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।
ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

त्रीणि । आयूंषि । तव । जातऽवेदः । तिस्रः । आऽजानीः । उषसः । ते । अग्ने ।
ताभिः । देवानाम् । अवः । यक्षि । विद्वान् । अथ । भव । यजमानाय । शम् । योः ॥३॥

हे ᵛजातवेदः जातप्रज्ञ[6] ᵛतव ᵛत्रीण्यायूंषि त्रिविधानि आज्यौषधिसोमात्मकान्यन्नान्याहारतया कल्पितानि हे ᵛअग्ने ᵛतिस्रः ᵛउषसः एकाहाहीनसत्रगता उषसः[7] उषोऽभिमानिन्यस्तिस्रो देवताः ᵛते तव ᵛआजानीः जनयित्र्यो मातरः । यद्वा[8] उषोऽभिमानिन्यो देवतास्तवाजानीस्त्वामनुजातास्तिस्रः[8]

---

[1] त-'त्वं' नास्ति। [2] ख-ग-च-ज-ण-फ-'यथा' नास्ति। [3] ग-च-त-न-'त्वं यथा च' नास्ति। [4] ग-च-न-'दिवः...देवान्' नास्ति। [5] ख-स-यज्ञानुष्ठानं संपूर्त्यां। [6] ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-जातप्रज्ञ अग्ने। [7] त-'उषसः' नास्ति। [8] ख-ग-च-ज-ण-'यद्वा...तिस्रः' नास्ति।

स्वसारः[1] । तथा च स्वसृः प्रकृत्य मन्त्रः—‘ प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति ’ इति’ । ᵛताभिः उषोऽभिमानिनीभिर्देवताभिः सहितस्त्वम् ᵛअवः अस्माभिर्दीयमानं हविर्लक्षणमन्नं ᵛदेवानां ᵛयक्षि यष्टव्यदेवानां प्रयच्छ । ᵛअथ अनन्तरं ᵛविद्वान् जानंस्त्वं[2] ᵛयजमानाय ᵛशं ᵛभव सुखहेतुर्भव । ᵛयोः च सुखस्य मिश्रयिता च[3] भव ॥ तव । ‘ युष्मदस्मदोर्ङसि ’ इत्याद्युदात्तः[4] । तिस्रः । त्रिशब्दस्य स्त्र्यर्थे ‘ त्रिचतुरोः स्त्रियाम्° ’ इति तिसृ इत्यादेशः । ‘ अचि र ऋतः ’ इति रेफादेशः । ‘ तिसृभ्यो जसः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आजानीः । ‘ जन जनने ’ । ‘ जनिघसिभ्यामिण् ’ इति कर्तरि इण् । णित्वादुपधावृद्धिः । ‘ वा छन्दसि ’ इति सवर्णदीर्घः[5] । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः[6] । अवः । ‘ अव रक्षणे ’ । ‘ असुन् ’ इत्यसुन् । नित्स्वरः । यक्षि । यजेर्दानार्थस्य लेटि रूपम् । यजमानाय । ‘ पूङ्यजोः शानन् ’ (पा. सू. ३. २. १२८) इति यजेः शानन् । नित्स्वरः । योः । ‘ यु मिश्रणे ’ इत्यस्मात् ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति विच् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अ॒ग्निं सु॑दी॒तिं सु॒दृशं॑ गृ॒णन्तो॑ नम॒स्याम॒स्त्वेड्यं॑ जातवेदः ।
त्वां॑ दू॒तम॑र॒तिं ह॑व्य॒वाहं॑ दे॒वा अ॑कृण्वन्न॒मृत॑स्य॒ नाभि॑म् ॥ ४ ॥

अ॒ग्निम् । सु॒ऽदी॒तिम् । सु॒ऽदृश॑म् । गृ॒णन्तः॑ । न॒म॒स्याम॑ः । त्वा॒ । ईड्य॑म् । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ ।
त्वाम् । दू॒तम् । अ॒र॒तिम् । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । दे॒वाः । अ॒कृ॒ण्व॒न् । अ॒मृत॑स्य । नाभि॑म् ॥४॥

ᵛजातवेदः जातस्य सर्वस्य वेदितर्हे अग्ने ᵛगृणन्तः त्वद्विषयां स्तुतिं कुर्वाणा वयम् ᵛअग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतं ᵛसुदीतिं शोभनदीप्तिम् अत एव ᵛसुदृशं सर्वैः सुदर्शनम् ᵛईड्यं स्तुत्यम् एवंविधं ᵛत्वा त्वां ᵛनमस्यामः हविर्भिः पूजयामः । किंच ᵛदेवाः अस्माभिर्यजनीया इन्द्रादयो देवाः ᵛअरतिम् । न विद्यते विषयेषु[7] रतिः[7] प्रीतिर्यस्यासावरतिः । विषयेष्वसक्तम् अत एव ᵛअमृतस्य देवान्नभूतायाः सुधायाः ᵛनाभिं नाभिस्थानं ᵛत्वां तादृशं ᵛहव्यवाहं ᵛदूतम् ᵛअकृण्वन् । हविषां वोढारं दूतमकुर्वन् । दूतो हि द्विविधो वार्ताहारी[8] कार्यकारी चेति । तत्र त्वां कार्यकारिणं दूतमकार्षुरिति भावः ॥ सुदीतिम् । ‘ दीङ् क्षये ’ । दीयते विनाश्यते आभिस्तम इति करणे क्तिन् । दीतयो दीप्तयः । बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुदृशम् । ‘ दृशिर् प्रेक्षणे ’ । तस्माच्छक्यार्थे खल् । ‘ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ’ इति गुणाभावः । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । गृणन्तः । गृणातिरर्चतिकर्मा । नमस्यामः । नमसः पूजायां ‘ नमो वरिवश्चित्रङः क्यच् ’ इति क्यच् । तदन्ताल्लटि रूपम् । पादादित्वान्न निघातः । दूतम् । ‘ टुदु उपतापे ’ । ‘ दुतनिभ्यां दीर्घश्च ’ (उ. सू. ३. ३७०) इति क्तः । तत्संनियोगेन धातोर्दीर्घः । दूतः इतस्ततः संचारीत्यर्थः । प्रत्ययस्वरः । अरतिम् । ‘ रमु क्रीडायाम् ’ । भावे क्तिन् । अकृण्वन् । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ इत्यस्य लङि ‘ धिन्विकृण्व्योरच्च ’ इत्युंप्रत्ययोऽकारश्चान्तादेशः । निघातः ॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण—‘ स्वसारः ......इति ’ नास्ति । [2] ख-त-प—जानानस्त्वम् । [3] ख-ग-च-ज-ण-‘ च ’ नास्ति । [4] ल—इत्याद्युदात्तत्वम् । [5] ख-ग-ज-ण-भ—वर्णदीर्घः । [6] त—°प्रकृतिस्वरत्वम् । [7] त—रतिः विषयेषु । [8] ख-ग-ज-ण-फ-भ—वाक्यकारी; च—अन्नकारी; स—वशकारी ।

यस्त्वद्धोता॒ पूर्वो᳚ अ॒ग्ने यजी॑यान्द्वि॒ता च॒ सत्ता॑ स्व॒धया॑ च शं॒भुः ।
तस्यानु॒ धर्म॒ प्र य॑जा चिकि॒त्वोऽथा॑ नो धा अध्व॒रं दे॒ववी॑तौ ॥ ५ ॥

यः । त्वत् । होता॑ । पूर्वः᳚ । अ॒ग्ने । यजी॑यान् । द्वि॒ता । च॒ । सत्ता॑ । स्व॒धया॑ । च॒ । श॒म्ऽभुः ।
तस्य॑ । अनु॑ । धर्म᳚ । प्र । य॒ज॒ । चि॒कि॒त्वः॒ । अथ॑ । न॒ः । धाः॒ । अ॒ध्व॒रम् । दे॒वऽवी॑तौ ॥ ५ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वत् त्वत्तोऽपि ᵛपूर्वः प्रथमभावी ᵛयजीयान् अतिशयेन यष्टा ᵛयः यः कश्चित् ᵛहोता होमनिष्पादकः[1] ᵛद्विता द्वैधं मध्यमे चोत्तमे च स्थाने ᵛस्वधया सोमाख्येनान्नेन सह ᵛसत्ता निषण्णः सन् ᵛशंभुः यष्टॄणां सुखभूः अभूत् । द्वितीयपादमेवं यास्को व्याचख्यौ—‘ द्विता च सत्ता स्वधया च शंभुः । द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शंभुः सुखभूः ’ (निरु. ५. ३) इति । ᵛचिकित्वः धर्मविषयचेतनावन् हे अग्ने ᵛतस्य यस्त्वत्तोऽपि पूर्वभावी होता निरूपितस्तस्य होतुः ᵛअनु ᵛधर्म धर्माननु तेनानुष्ठितधर्माननुपलक्ष्य[2] ᵛप्र ᵛयज प्रकर्षेण देवान् पूजय । ᵛअथ अनन्तरं हे अग्ने त्वं ᵛनः अस्माकं संबन्धिनम् ᵛअध्वरम् इमं यज्ञं ᵛदेववीतौ देवानां प्रीत्यर्थं ᵛधाः विधेहि ॥ यजीयान् । यष्टृशब्दस्य ‘ तुश्छन्दसि ’ इतीयसुन् । तस्मिन् ‘ तुरिष्ठेमेयःसु ’ इति तृचो लोपः । नित्त्वादाद्युदात्तः । द्विता । द्विशब्दात् ‘ संख्याया विधार्थे धा ’ इति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । सत्ता । ‘ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ’। अस्य[3] ताच्छीलिकस्तृन् । नित्स्वरः । स्वधया । स्वर्गं[4] लोकं[4] दधाति यजमानस्येति स्वधा । ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ इति कप्रत्ययः[5] । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शंभुः । शं सुखमस्माद्भवतीति । ‘ भू सत्तायाम् ’ । ‘ विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ’ इत्यत्र मितद्र्वादेरुपसंख्यानात् डुप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । यज । यजेर्लोटि रूपम् । चिकित्वः । ‘ कित ज्ञाने ’ इत्यस्य क्वसौ रूपम् । ‘ मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि ’ इति नकारस्य रुः । अथा नः । ‘ निपातस्य॰ ’ इति दीर्घः । धाः । ‘ डुधाञ् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्य छान्दसे लुङि रूपम् । अडभावश्छान्दसः । देववीतौ । देवानां वीतिः अशनं यत्र प्रीतौ सा प्रीतिः देववीतिः । वी कान्त्यादिषु इत्यस्मात् भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः[6] ॥ ॥ १७ ॥

‘ भवा नो अग्ने ’ इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तम् । ‘ भवा नः ’ इत्यनुक्रमणिका । ‘कतो वैश्वामित्रस्तु’ इति तुशब्दप्रयोगात् अस्यापि वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः[7] । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे ‘ भवा नो अग्ने ’ इति द्वृचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘ भवा नो अग्ने सुमना उपेताविति द्वृचाः ’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

भवा॑ नो अग्ने सु॒मना॒ उपे॑तौ॒ सखे॑व॒ सख्ये॑ पि॒तरे॑व सा॒धुः ।
पु॒रु॒द्रुहो॒ हि क्षि॒तयो॒ जना॑नां॒ प्रति॑ प्रती॒चीर्द॑हता॒दरा॑तीः ॥ १ ॥

भव॑ । न॒ः । अ॒ग्ने । सु॒ऽमनाः॑ । उप॑ऽइतौ । सखा॑ऽइव । सख्ये॑ । पि॒तरा॑ऽइव । सा॒धुः ।
पु॒रु॒ऽद्रुहः॑ । हि । क्षि॒तयः॑ । जना॑नाम् । प्रति॑ । प्र॒ती॒चीः । द॒ह॒ता॒त् । अरा॑तीः ॥ १ ॥

---

[1] त–होमनिष्पादकः अग्निः । [2] त–॰कर्मानुलक्ष्य । [3] त-ल–इत्यस्य । [4] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–स्वर्गे लोके; त-ल–स्वर्लोकम् । [5] ल–कः । [6] त–पूर्वपदस्वरः । [7] त–विनियोगः ।

हे ˅अग्ने त्वम् ˅उपेतौ अस्माभिः क्रियमाणस्य[१] प्रवर्ग्याख्यकर्मणः[१] आभिमुख्येनागमने ˅सुमनाः तत्कर्मसिद्ध्यर्थमनुकूलमनस्को भूत्वा ˅नः ˅साधुः ˅भव अस्मत्संबन्धिकर्मसाधको भव । तत्र दृष्टान्तद्वयम् । ˅सखेव ˅सख्ये ˅पितरेव इति । यथा सखा सुहृत् सख्ये मित्राय हितोपदेशेन साधुर्भवति यथा च ˅पितरा मातापितरौ पुत्राय सन्मार्गोपदेशेन[२] साधकौ भवतः तद्वत् । किंच ˅जनानां मनुष्याणां ˅क्षितयः मनुष्याः ˅पुरुद्रुहो ˅हि नानाविधद्रोहयुक्ताः । हिशब्दः कारणपरः । यस्माल्लोके परस्परमात्सर्यादिनान्योन्यमसहमाना जना वर्तन्ते तस्मात्त्वं ˅प्रतीचीः प्रतीचः प्रतिकूलतयास्मदभिमुखेन आगच्छतः ˅अरातीः अरातीन् शत्रून् ˅प्रति ˅दहतात् त्वं प्रतिकूलः सन् भस्मसात्कुरु ॥ भवा नः । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । उपेतौ । 'इण् गतौ' । अयनमिति[३] भावे क्तिन् । प्रादिसमासः । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सख्ये । 'समाने ख्यश्चोदात्तः' इति इण् । डित्त्वाट्टिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । 'समानस्य छन्दसि°' इत्यादिना सभावः । 'उदात्तः' इत्युक्तत्वात् उपपदस्योदात्तता । साधुः । 'राध साध संसिद्धौ' । 'कृवापाजि°' इत्यादिना उण्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रतीचीः । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' । 'ऋत्विग्दधृक्°' इत्यादिना क्विन् । स्त्रियाम् 'उगितश्च' इति ङीपि प्राप्ते पुनः 'धातोरुगितः प्रतिषेधः[४]' (पा. सू. ४. १. ६. १) इति[४] प्रतिषिद्धे 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' इति प्रतिप्रसवात् ङीप् । तस्मिन् भसंज्ञायाम् 'अचः' इत्यकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घः । दहतात् । 'दह भस्मीकरणे' इत्यस्य लोण्मध्यमैकवचने हेः 'तुह्योस्तातङ्ङाशिषि°' इति तातङादेशः । निघातः । अरातीः प्रतीचीः । उभयत्र लिङ्गव्यत्ययः ॥

तपो॒ ष्व॑ग्ने॒ अन्त॑राँ अ॒मित्रा॒न् तपा॒ शंस॒मर॑रुषः॒ पर॑स्य ।
तपो॑ वसो चिकिता॒नो अ॒चित्ता॒न्वि ते॑ तिष्ठन्ताम॒जरा॑ अ॒यासः॑ ॥ २ ॥

तपो॒ इति॑ । सु । अ॒ग्ने॒ । अन्त॑रान् । अ॒मित्रा॑न् । तप॑ । शंस॑म् । अर॑रुषः । पर॑स्य ।
तपो॒ इति॑ । व॒सो॒ इति॑ । चि॒कि॒ता॒नः । अ॒चित्ता॑न् । वि । ते॒ । ति॒ष्ठ॒न्ता॒म् । अ॒जराः॑ । अ॒यासः॑ ॥२॥

हे ˅अग्ने ˅अन्तरान् अभिभावकान्[५] ˅अमित्रान् शत्रून् ˅सु[६] सुष्ठु यथा भवति तथा ˅तपो तपैव बाधस्व । किंच । ˅अररुषः तुभ्यं हविरप्रयच्छतः अत एव ˅परस्य शत्रुभूतस्य त्वं ˅शंसम् अभिलाषं ˅तप क्षपय । ˅वसो सर्वस्य वासयितर्हे अग्ने ˅चिकितानः कर्माभिज्ञस्त्वम् ˅अचित्तान् सत्कर्मण्यनासक्तमनस्कान् पुरुषान् ˅तपो संतप । यस्मादेवं[७] तस्मात्[७] ˅ते तव रश्मयः ˅अजराः जरारहिताः प्रतिबन्धरहिता अत एव ˅अयासः सर्वत्रगमनस्वभावाः सन्तः ˅वि ˅तिष्ठन्तां विशेषेण तिष्ठन्तु ॥ तपो । तप उ । गुणः । उञमवलम्ब्य 'उञः' इति प्रगृह्यसंज्ञा । पादादित्वादनिघातः । तपा । 'तप संतापे' इत्यस्य लोटि रूपम् । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । अररुषः । 'रा दाने' इत्यस्य क्वसौ 'वस्वेकाच्°' इति प्राप्तस्य इटः 'संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः' इति संप्रसारणबलीयस्त्वान्निवृत्तिः । 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । समासे नञ्स्वरः । चिकितानः । 'कित ज्ञाने' इत्यस्य छन्दसि लिट् । तस्य 'लिटः कानज्वा' इति कानजादेशः ।

---

[१] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–क्रियमाणप्रवर्ग्याख्यस्य कर्मणः । [२] त–सन्मार्गोपदेशादिना । [३] न–उपेतमिति । [४] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–'प्रतिषेध इति' नास्ति । [५] त–अभि समीपवर्तिनः भावकान् । [६] त–'सु' नास्ति । [७] ख–यस्मात् ।

द्विर्वचनम् । क्त्वाद्गुणाभावः । चित्त्वादन्तोदात्तः । तिष्ठन्ताम् । ‘ ष्ठा गतिनिवृत्तौ ’ । विपूर्वात्तिष्ठतेः ‘ समवप्रविभ्यः स्थः ’ इत्यात्मनेपदम् । निघातः । अयासः । ‘ अय गतौ ’ । पचाद्यच् । चित्स्वरः ॥

इध्मेनाग्न इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय ।
यावदीशे ब्रह्मणा वन्दमान इमां धियं शतसेयाय देवीम् ॥ ३ ॥

इध्मेन । अग्ने । इच्छमानः । घृतेन । जुहोमि । हव्यम् । तरसे । बलाय ।
यावत् । ईशे । ब्रह्मणा । वन्दमानः । इमाम् । धियम् । शतऽसेयाय । देवीम् ॥ ३ ॥

हे ^{v}अग्ने ^{v}इच्छमानः धनं कामयमानोऽहं यजमानः ^{v}इध्मेन समिन्धनकारिसमित्समूहेन ^{v}घृतेन आज्येन सह ^{v}हव्यं हवनयोग्यं हविः पुरोडाशादिकं ^{v}जुहोमि । किमर्थम् । ^{v}तरसे वेगाय तव सततगमनसिद्ध्यर्थं ^{v}बलाय सामर्थ्याय । पुरोडाशादिहविर्भारवहनसिद्ध्यर्थं त्वयि हविः प्रक्षिपामि । किंच ^{v}ब्रह्मणा स्तोत्रेण ^{v}वन्दमानः त्वां[1] स्तुवन्[2] अहं ^{v}यावदीशे यावद्धनं[3] वोढुं शक्नोमि तावद्देहि । त्वं च ^{v}इमाम् अस्माभिः क्रियमाणां ^{v}धियं त्वद्विषयां स्तुतिं ^{v}शतसेयाय अपरिमितधनपर्यवसानाय ^{v}देवीं दीप्ताम् अतिप्रभूतां कुरु ॥ इध्मेन । ‘ ञिइन्धी दीप्तौ ’। इध्यतेऽनेनाग्निरितीध्मः काष्ठविशेषः । ‘ इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् ’ इति करणे मक् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । प्रत्ययस्वरः । इच्छमानः । ‘ इषु इच्छायाम् ’। व्यत्ययेन शानच् । ‘ इषुगमियमां छः’ इति छकारः । जुहोमि । ‘ हु दानादनयोः’ इत्यस्य[4] लटि रूपम् । पादादित्वादनिघातः । हव्यम् । हवनम्[5] अर्हतीति ‘ छन्दसि च ’ इति यप्रत्ययः । भसंज्ञायां ‘ यस्य॰’ इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । यावत् । यच्छब्दात् ‘ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ’ इति वतुप् । ‘ आ सर्वनाम्नः ’ इत्याकारः । आद्युदात्तः । ईशे । ‘ ईश ऐश्वर्ये ’ इत्यस्य लडुत्तमैकवचने इटष्टेरेत्वम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतसेयाय । ‘ षो अन्तकर्मणि ’। ‘ आदेच उपदेशेऽशिति[6] ’ इत्यात्वम् । ‘ अचो यत् ’ इति भावे यत् । ‘ ईद्यति ’ इतीत्वम् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

उच्छोचिषा सहसस्पुत्र स्तुतो बृहद्वयः शशमानेषु धेहि ।
रेवदग्ने विश्वामित्रेषु शं योर्मर्मृज्मा ते तन्वं भूरि कृत्वः ॥ ४ ॥

उत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । स्तुतः । बृहत् । वयः । शशमानेषु । धेहि ।
रेवत् । अग्ने । विश्वामित्रेषु । शम् । योः । मर्मृज्म । ते । तन्वम् । भूरि । कृत्वः ॥ ४ ॥

^{v}सहसस्पुत्र हे ^{v}अग्ने ^{v}शोचिषा स्वकीयया दीप्त्या ^{v}उत् उद्दीप्यस्व । ^{v}स्तुतः स्तोत्रशस्त्रसाधनभूतैर्मन्त्रैः स्तुतस्त्वं ^{v}शशमानेषु । ‘ शशमानः शंसमानः ’ (निरु. ६. ८) इति यास्कः । त्वद्विषयशंसनं कुर्वाणेषु ^{v}विश्वामित्रेषु विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नेषु[7] । विश्वं मित्रमस्येति विश्वामित्र एकः[8] ।

---

[1] फ–‘ त्वाम् ’ नास्ति । [2] ख-ग-ज-ण-भ–वन्दमानः; फ–‘ स्तुवन् ’ नास्ति । [3] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–यावद्धन्दनम् । [4] त–अस्य । [5] ल–हवम् । [6] त–उपदेशे । [7] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल–‘ विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नेषु ’ नास्ति; घ-प–सर्वमित्रेषु । [8] त–‘ एकः ’ नास्ति ।

एकस्मिन्बहुवचनं पूजार्थम् । तथाविधेष्वस्मासु vरेवत् धनयुक्तं vबृहत् प्रभूतं vवयः । वयःशब्दः अन्नवाची । ‘ अर्कः वयः क्षद्म ’ इत्यन्ननामसु पठितत्वात्[1] । तादृशं प्रभूतमन्नं vधेहि विधेहि[2] । किंच vशं रोगाणां उपशमनं[3] चास्मासु[4] धेहि । vयोः भयानां यावनम्[5] अमिश्रणं धेहि[6] । ‘ शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् (निरु. ४. २१) इति यास्कः । vकृत्वः अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः प्रयोजकत्वेन कर्तर्हे अग्ने vते तव vतन्वं तनुं vभूरि बहुवारं vमर्मृज्म पुनः पुनः सोमाज्यपयःप्रभृतिभिः[7] वयं सिञ्चामः ॥ शशमानेषु । ‘ शश प्लुतगतौ ’ इत्ययं धातुरत्र स्तुत्यर्थः । ‘ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु॰ ’ इति चानश् । ‘ चितः[8]’ इत्यन्तोदात्तत्वम्[8] । धेहि । ‘ डुधाञ् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । रेवत् । रयिरस्यास्तीति मतुप् । ‘ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ’ इति मतुप उदात्तत्वम् । ‘ छन्दसीरः ’ इति तस्य वत्वम् । ‘ रयेर्मतौ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । गुणः । विश्वामित्रेषु । ‘ मित्रे चर्षौ ’ (पा. सू. ६.३.१३०) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मर्मृज्म । ‘ मृजूष्[9] शुद्धौ ’ इत्यस्य वर्तमाने लिटि[10] उत्तमबहुवचने मसो मादेशः । ‘ अनित्यमागमशासनम् ’ इतीडभावः । रेफश्छान्दसः । पादादित्वादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । भूरि । ‘ भू सत्तायाम् ’ । ‘ अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् ’ इति क्रिन् । कित्वाद्गुणाभावः । नित्स्वरः । कृत्वः । ‘ डुकृञ् करणे ’ । संपदादित्वाद्भावे क्विप् । ‘ तदस्यास्ति॰ ’ इति मतुप् । ‘ झयः ’ इति तस्य वत्वम् । ‘ तसौ मत्वर्थे ’ इति भसंज्ञायां तकारस्य जश्त्वाभावः । मतुवसो रुः॰ ’ इति तकारस्य रुत्वम् ॥

कृ॒धि रत्नं॑ सु॒सनि॑त॒र्धना॑नां॒ स घेद॑ग्ने भवसि॒ यत्समि॑द्धः ।
स्तो॒तुर्दु॑रो॒णे सु॒भग॑स्य रे॒वत्सृ॒प्रा क॒रस्ना॑ दधिषे॒ वपूं॑षि ॥ ५ ॥

कृ॒धि । रत्न॑म् । सु॒ऽस॒नि॒तः॒ । धना॑नाम् । सः । घ॒ । इत् । अ॒ग्ने॒ । भ॒व॒सि॒ । यत् । सम्ऽइ॑द्धः ।
स्तो॒तुः । दु॒रो॒णे । सु॒ऽभग॑स्य । रे॒वत् । सृ॒प्रा । क॒रस्ना॑ । द॒धि॒षे॒ । वपूं॑षि ॥ ५ ॥

vसुसनितः अभिलषितधनानां सुष्ठु दातर्हे vअग्ने vधनानां कनकपश्वादीनां[11] मध्ये vरत्नम् उत्तमं धनं[12] vकृधि विधेहि । मह्यं दत्स्व । vयत् यदा त्वं vसमिद्धः सोमाज्यादिभिः सम्यगिद्धो दीप्तो वर्तसे तदा vस vघेत् स तादृशः[13] एव त्वं धनस्य दाता खलु vभवसि[14] । किंच vसुभगस्य त्वद्विषयस्तुत्या शोभनधनयुक्तस्य vस्तोतुः यजमानस्य vदुरोणे गृहे vसृप्रा सर्पणशीलौ[15] कर्मकरणार्थं प्रसृतौ vकरस्ना कर्मणां प्रस्नातारौ बाहू । ‘ करस्नौ[16] बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ ’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः[16] । vवपूंषि रूपाणि । ‘ वर्पः वपुः’ (नि. ३. ७. ४) इति रूपनामसु पठितत्वात् । तादृशौ बाहू भास्वराणि ज्योतींषि च vरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा vदधिषे धारयसि ॥ सुसनितः । ‘ षणु दाने ’

---

[1] त–पाठात् । [2] ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-ल–‘ विधेहि ’ नास्ति । [3] न-ल–शमनम् । [4] त–अस्मासु । [5] ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ–‘ यावनं ’ नास्ति । [6] त-ल–धेहि विधेहि । [7] त-ल–°प्रभृतिभिः आहुतिभिः । [8] त–चित्त्वादन्तोदात्तः; ल–चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । [9] ल–मृजू । [10] ख-ग-ज-ण-भ–लेटि । [11] त–कनकाश्वादिनाम् । [12] ख-ग-च-न-फ-भ–‘धनं ’ नास्ति । [13] त–एतादृशः । [14] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल–‘ भवसि ’ नास्ति । [15] न-ल–प्रसर्पणशीलौ । [16] ख-ग-च-ज-ण-भ-‘ करस्नौ......यास्कः ’ नास्ति ।

इत्यस्य तृचि रूपम्। आमन्त्रितनिघातः। सुप्रा। 'सृप्लृ गतौ'। अस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि°' इत्यादिना रक्। किंत्त्वादगुणः। प्रत्ययस्वरः। करस्ना। करोति फलमिति करः[1] कर्म। पचाद्यजन्तः[2]। कर्मणि स्ना शोधनं ययोस्तौ। यद्वा कर्मणां शोधनं याभ्यामिति। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। दधिषे। 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य लटि 'छन्दस्युभयथा' इति थास आर्धधातुकत्वादिट्। आतो लोपः। निघातः॥ ॥ १८ ॥

'अग्निं होतारम्' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं गाथिन आर्षम्। तथा चानुक्रान्तम्– 'अग्निं होतारं गाथी ह' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः॥

अ॒ग्निं होता॑रं॒ प्र वृ॑णे मि॒येधे॑ गृत्सं॑ क॒विं वि॑श्व॒विद॒ममू॑रम् ।
स नो॑ यक्षद्दे॒वता॑ता॒ यजी॑यान्रा॒ये वाजा॑य वनते म॒घानि॑ ॥ १ ॥

अ॒ग्निम् । होता॑रम् । प्र । वृ॒णे॒ । मि॒येधे॑ । गृत्स॑म् । क॒विम् । वि॒श्व॒ऽविद॑म् । अमू॑रम् ।
सः । नः॒ । य॒क्ष॒त् । दे॒वऽता॑ता । यजी॑यान् । रा॒ये । वाजा॑य । व॒न॒ते॒ । म॒घानि॑ ॥ १ ॥

गाथी स्तौति। हे अग्ने ᵛगृत्सं[3] गृणन्तं देवानां स्तुतिं कुर्वन्तं ᵛकविं मेधाविनं ᵛविश्वविदं सर्वविषयज्ञानोपेतम् ᵛअमूरम्[4] अमूढम् ᵛअग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतं त्वां ᵛमियेधे अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन् यज्ञे ᵛहोतारं होमनिष्पादकं देवानामाह्वातारं वा अहं ᵛप्र ᵛवृणे प्रकर्षेण संभजे। ᵛसः तथाविधोऽग्निः ᵛयजीयान् यष्टृतमः सन् ᵛनः अस्माकं ᵛदेवताता यष्टव्यतया संबन्धिनो देवान् ᵛयक्षत् यजतु। किंच सोऽग्निः ᵛराये धनाय ᵛवाजाय अन्नाय च ᵛमघानि मंहनीयान्यस्माभिर्दीयमानानि हवींषि ᵛवनते संभजताम्॥ वृणे। 'वृङ् संभक्तौ'। निघातः। मियेधे। मकारैकारयोर्मध्ये इयागमः छान्दसः। गृत्सम्। 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्'। 'गृधिपण्योर्दकौ च' (उ. सू. २. ३४९) इति सप्रत्ययः। अन्त्यस्य दकारः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। अमूरम्। 'मुह वैचित्ये' इत्यस्य निष्ठायां रूपम्। रेफश्छान्दसः। नञा[5] समासे नञ्स्वरः[5]। यक्षत्। यजेर्लेटि 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप्। 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः। 'इतश्च लोपः°' इतीकारलोपः। देवताता। देवशब्दात्स्वार्थे 'सर्वदेवात्तातिल्' इति तातिल्। 'सुपां सुलुक्°' इति सुपो डादेशः। लित्स्वरः। वनते। 'वन षण संभक्तौ' इत्यस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदम्। निघातः॥

प्र ते॑ अग्ने ह॒विष्म॑तीमिय॒र्म्यच्छा॑ सुद्यु॒म्नां रा॒तिनीं॑ घृ॒ताची॑म् ।
प्र॒द॒क्षि॒णिद्दे॒वता॑तिमुरा॒णः सं रा॒तिभि॒र्वसु॑भिर्य॒ज्ञम॑श्रेत् ॥ २ ॥

प्र । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । ह॒विष्म॑तीम् । इ॒य॒र्मि॒ । अच्छ॑ । सु॒ऽद्यु॒म्नाम् । रा॒तिनी॑म् । घृ॒ताची॑म् ।
प्र॒ऽद॒क्षि॒णित् । दे॒वऽता॑तिम् । उ॒रा॒णः । सम् । रा॒तिऽभिः॑ । वसु॑ऽभिः । य॒ज्ञम् । अ॒श्रे॒त् ॥ २ ॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-भ–करम्। [2] ज-ण–पचाद्यच्। [3] त–गृत्सं गर्द्धैः काम्यमानं वा। [4] त-ल–अत एव अमूरम्। [5] त-ल-स–नञ्समासे तस्य स्वरः।

हे ᵛअग्ने ᵛसुद्युम्नां सुतेजसं ᵛहविष्मतीं पुरोडाशादिहविर्युक्तां ᵛरातिनीं हविर्दात्रीं ᵛघृताचीं घृतान्वितां जुहूम् उपभृतं[1] वा[1] ᵛते तव ᵛअच्छ त्वदाभिमुख्येन ᵛप्र ᵛइयर्मि प्रेरयामि। ᵛदेवताति देवान् ᵛउराणः उरु बहु कुर्वाणः। ' उराण उरु कुर्वाणः ' (निरु.६.१७) इति यास्कः। तादृशो भवान् ᵛरातिभिः ᵛवसुभिः[2] अस्मभ्यं देयतया प्राप्तैः[3] धनैः[4] ᵛप्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन ᵛसम् ᵛअश्रेत् तस्मिन् यज्ञं सम्यक् सेवताम् ॥ हविष्मतीम्। हविरस्यास्तीति मतुप्। ' तसौ मत्वर्थे ' इति भसंज्ञायां सकारस्य रुत्वं न भवति। ' उगितश्च ' इति ङीप्। ' स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ' इति परिभाषा-नाश्रयणान्मतुप उदात्तताभावः। इयर्मि। ' ऋ गतौ '। जुहोत्यादिः। ' अर्तिपिपर्त्योश्च ' इत्यभ्या-सस्येत्वम्। ' अभ्यासस्यासवर्णे ' इतीयङादेशः। मिपः पित्त्वाद्गुणः। निघातः। अच्छ। ' निपा-तस्य° ' इति संहितायां दीर्घः। रातिनीम्। ' रा दाने ' इत्यस्य नपुंसके भावे क्तः। रातमस्यास्तीति ' अत इनिठनौ ' इतीनिः। प्रत्ययस्वरः। घृताचीम्। घृतपूर्वादञ्चतेः ' ऋत्विग्दधृक्° ' इत्यादिना क्विन्। ' अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ' इति ङीप्। भसंज्ञायाम् ' अचः ' इत्यकारलोपः। ' चौ ' इति दीर्घः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वे प्राप्ते ' चौ ' इति पूर्वपदान्तोदात्तः। प्रदक्षिणित्। प्रदक्षिणं करोतीति ' तत्करोति° ' इति णिजुत्पद्यमानो दक्षिणशब्दात् भवति। संग्रामयतेरेव सोपसर्गात् णिजुत्पत्तिर्नान्यस्मात् इति तदन्तात् क्विप्। ' ह्रस्वस्य पिति° ' (पा. सू. ६.१.७१) इति तुक्। णिचो लोपाभावश्छान्दसः। णिच्स्वरः। देवतातिम्। देवशब्दात् ' सर्वदेवात्तातिल् ' इति तातिल्। ' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। उराणः। उरु करोतीति ' तत्करोति° ' इति णिच्। तदन्ताच्छन्दसि लिट्। मन्त्रत्वादाम् न भवति। तस्य कानच्। ' णेरनिटि ' इति णिलोपः। वरादेशाभावश्छान्दसः। चित्त्वादन्तोदात्तः। अश्रेत्। ' श्रिञ् सेवायाम् ' इत्यस्य छान्दसे लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक्। निघातः ॥

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः।
अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ॥ ३ ॥

सः। तेजीयसा। मनसा। त्वाऽऊतः। उत। शिक्ष। सुऽअपत्यस्य। शिक्षोः।
अग्ने। रायः। नृऽतमस्य। प्रऽभूतौ। भूयाम। ते। सुऽस्तुतयः। च। वस्वः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ᵛत्वोतः यः[5] त्वया रक्ष्यमाणः ᵛस ᵛतेजीयसा अतिशयेन तीक्ष्णेन सत्कर्मविषयतीक्ष्णबुद्धि-युक्तेन[6] ᵛमनसा अन्तःकरणेन युक्तो भवति। ᵛउत अपि च तस्मै ᵛस्वपत्यस्य। द्वितीयार्थे षष्ठी। शोभनापत्योपेतं धनं[7] ᵛशिक्ष प्रयच्छ। शिक्षतिर्दानकर्मा दात्यादिषु दानकर्मसु पठितत्वात्। हे ᵛअग्ने ᵛशिक्षोः अभिमतफलप्रदाने[8] शकितुमिच्छोः ᵛरायो ᵛनृतमस्य धनस्यातिशयेन नेतुर्दातुः ᵛते तव ᵛप्रभूतौ प्रभावे महिम्नि[9] वयं स्याम। किंच ᵛसुष्टुतयः त्वद्विषयशोभनस्तुतिमन्तो वयं ᵛवस्वः वसुनो भाजनं ᵛभूयाम भूयास्म[10] ॥ तेजीयसा। तेजितृशब्दादतिशायने ईयसुन्। ' तुरिष्ठेमेयःसु ' इति

---

[1] प–' उपभृतं वा ' नास्ति। [2] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स–' वसुभिः ' नास्ति। [3] ज-ण-प–प्राप्तैः वसुभिः। [4] न–धनैः सः वसन्; ल-स–धनैः सन्। [5] ख-ग-च-फ–' यः ' नास्ति; भ-स–सः। [6] त–°बुद्धिप्रयुक्तेन। [7] त–शिक्ष्यते दीयते इति शिक्षुः। धनम्। [8] ख-ग-च-ज-ण–अभिमतत्वात् फलप्रदान (ने)। [9] त–महिम्नि ऐश्वर्ये। [10] घ-प–भूयास्म। च पूरणः।

तृचो लोपः । निस्स्वरः । त्वोतः । अव रक्षणादिषु । निष्ठायां 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाः°' इत्यूट्[1] । पूर्वलोपः[1] । त्वया ऊतः । 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः । टेर्लोपश्छान्दसः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । शिक्ष । 'शिक्ष विद्योपादाने' इत्ययमत्र दानार्थः । अस्माल्लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शिक्षोः । 'शक्लृ शक्तौ' इत्यस्य सनि 'एकाच उपदेशे°' इति इट्प्रतिषेधः । 'सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्' इति धातोरच इसादेशः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । 'सनाशंसभिक्ष उः' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रभूतौ । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्य भावे क्तिन् । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । भूयाम । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्याशीर्लिङि 'किदाशिषि' इति यासुट् । 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य सार्वधातुकत्वात्सलोपः । आगमस्वरः । यद्वा तस्मात्प्रार्थनायां लिङि यासुट् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । अनदन्तत्वादियादेशो न भवति । सुष्टुतयः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वस्वः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । यणादेशः ॥

भूरी॑णि॒ हि त्वे द॑धि॒रे अनी॒काग्ने॑ दे॒वस्य॒ यज्य॑वो॒ जना॑सः ।
स आ व॑ह दे॒वता॑तिं यविष्ठ॒ शर्धो॒ यद॒द्य दि॒व्यं यजा॑सि ॥ ४ ॥

भूरी॑णि । हि । त्वे इति॑ । द॒धि॒रे । अनी॑का । अग्ने॑ । दे॒वस्य॑ । यज्य॑वः । जना॑सः ।
सः । आ । व॒ह॒ । दे॒वऽता॑तिम् । य॒वि॒ष्ठ॒ । शर्धः॑ । यत् । अ॒द्य । दि॒व्यम् । यजा॑सि ॥ ४ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛदेवस्य द्योतमानस्य तव संबन्धिनः ᵛयज्यवः यष्टारोऽध्वर्युप्रभृतयः ᵛजनासः जनाः ᵛभूरीणि बहूनि ᵛअनीका अनीकानि सेनारूपतया सर्वत्र प्रसृतानि ज्वालारूपाणि तेजांस्याहुतिप्रक्षेपेण ᵛत्वे त्वयि ᵛदधिरे ᵛहि विदधिरे खलु । चक्रुरिति यावत् । ᵛसः तादृशस्त्वं ᵛदेवतातिं यष्टव्यदेवान्[2] इह कर्मणि ᵛआ ᵛवह आह्वय । हे ᵛयविष्ठ युवतम ᵛयत् यस्मात्कारणात् ᵛअद्य अस्मिन्कर्मणि ᵛदिव्यं दिवि[3] भवं[3] देवसंबन्धि ᵛशर्धः तेजः त्वं ᵛयजासि यजसि तस्माद्देवानाह्वयेति शेषः ॥ दधिरे । दधातेर्लिटि रूपम् । हियोगादनिघातः । चित्त्वादन्तोदात्तः । यज्यवः । यज देवपूजादिषु । 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्' इति युच् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । देवतातिम् । देवशब्दात् स्वार्थे 'सर्वदेवात्तातिल्' इति तातिल् । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यजासि । यजेर्लेट्याडागमः । यद्योगादनिघातः ॥

यत्त्वा॒ होता॑रम॒नज॑न्मि॒येधे॑ निषा॒दय॑न्तो य॒जथा॑य दे॒वाः ।
स त्वं नो॑ अग्नेऽवि॒तेह बो॒ध्यधि॒ श्रवां॑सि धेहि नस्त॒नूषु॑ ॥ ५ ॥

यत् । त्वा॒ । होता॑रम् । अ॒नज॑न् । मि॒येधे॑ । नि॒ऽसा॒दय॑न्तः । य॒जथा॑य । दे॒वाः ।
सः । त्वम् । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । अ॒वि॒ता । इ॒ह । बो॒धि॒ । अधि॑ । श्रवां॑सि । धे॒हि॒ । नः॒ । त॒नूषु॑ ॥५॥

---

[1] ख-ग-भ—इत्पूर्वलोपः; न—इत्यूट् । लोपः; ल—इत्युपधालोपः; स—इत्यूढलोपः ।
[2] ख-घ-त-प-फ—यष्टव्यदेवम् ।
[3] ख-प—'दिवि भवं' नास्ति ।

हे ᵛअग्ने ᵛयजथाय यजनार्थं ᵛनिषादयन्तः निवसन्तः ᵛदेवाः दीप्यमाना ऋत्विजः ᵛमियेधे मेधे यज्ञे ᵛहोतारं देवानामाह्वातारं ᵛत्वा त्वां ᵛयत् यस्मात् ᵛअनजन् घृताहुतिभिरौक्षन्। यद्वा निषादयन्तो होतारं होमनिष्पादकं त्वां बर्हिष्युपवेशयन्त ऋत्विजो घृतैरसिञ्चन् तस्मात् ᵛसः तथाविधः ᵛत्वम् ᵛइह अस्मिन् कर्मणि ᵛनः अस्माकम् ᵛअविता पालयिता भवामीति ᵛबोधि बुध्यस्व। किंच ᵛनस्तनूषु अस्माकं तनुजेष्वपत्येषु ᵛश्रवांसि अन्नानि ᵛअधि ᵛधेहि अधिकं निधेहि ॥ अनजन्। 'अञ्जू व्यक्तिगतिम्रक्षणेषु'। अस्माल्लङि रुधादित्वात् श्नम्। छान्दसत्वादल्लोपाभावः। अनिदिताम्' इत्युपधालोपः। निषादयन्तः ॥ 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु'। चुरादिः। 'सदिरप्रतेः[1]' इति षत्वम्। यद्वा। हेतुमति णिच्। शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते णिच्स्वरः। बोधि। 'बुध अवगमने'। लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। 'सेर्ह्यपिच्च' इति सिपो हिरादेशः। 'वा छन्दसि' इति विकल्पेन पित्त्वाद्गुणः। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति हेर्धिरादेशः। धकारलोपश्छान्दसः। निघातः। धेहि। दधातेर्लोटि रूपम् ॥ ॥ १९ ॥

'अग्निमुषसम्' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्निमुषसमाद्यान्त्ये[2] वैश्वदेव्यौ' इति। 'गाथी ह' इति हशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य गाथी ऋषिः। प्रथमापञ्चम्यौ विश्वेदेवदेवताके[3] शिष्टास्तिस्र आग्नेय्यः। अस्य सूक्तस्योक्तो विनियोगः। मरुत्वतीयशस्त्रे 'अग्निर्नेता' इत्येषा धाय्या। सूत्रितं च—'अग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यप इति धाय्याः। (आश्व. श्रौ. ५·१४) इति ॥

अ॒ग्निमु॒षस॑म॒श्विना॑ द॒धि॒क्रां व्यु॑ष्टिषु हवते॒ वह्नि॑रु॒क्थैः ।
सु॒ज्योति॑षो नः शृण्वन्तु दे॒वाः स॒जोष॑सो अध्व॒रं वा॑वशा॒नाः ॥ १ ॥
अ॒ग्निम् । उ॒षस॑म् । अ॒श्विना॑ । द॒धि॒ऽक्राम् । विऽउ॑ष्टिषु । ह॒व॒ते॒ । वह्निः॑ । उ॒क्थैः ।
सु॒ऽज्योति॑षः । न॒ः । शृ॒ण्व॒न्तु॒ । दे॒वाः । स॒ऽजोष॑सः । अ॒ध्व॒रम् । वा॒व॒शा॒नाः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते। ᵛवह्निः[4] हविषां प्रापयिताग्निः ᵛव्युष्टिषु उषसां व्युच्छनेषु[5] ᵛअग्निं यजनीयं देवम् ᵛउषसम् उषोऽभिमानिनीं देवताम् ᵛअश्विना अश्विनौ देवौ ᵛदधिक्राम्। दधिक्रावा नाम कश्चिद्देवः तं दधिक्रावाणम्। एतान् देवान्[6] ᵛउक्थैः शस्त्रैः शंसनसाधनैरप्रगीतमन्त्रात्मकैः सूक्तैः ᵛहवते आह्वयति। ᵛसुज्योतिषः सुष्ठु द्योतमानाः ᵛनः ᵛअध्वरम् अस्मत्संबन्धिनमिमं यज्ञं ᵛवावशानाः कामयमानाः ᵛसजोषसः परस्परं[7] संगताः[7] भूत्वा सर्वे ᵛदेवाः तदाह्वानं ᵛशृण्वन्तु ॥ दधिक्राम्। 'क्रमु पादविक्षेपे'। दधीत्युपपदे 'जनसनखनक्रमगमः°' इति विट्। 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्याकारः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। व्युष्टिषु। 'उछी विवासे[8]'। भावे क्तिन्। व्रश्चादिना षत्वम्। 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। हवते। ह्वयतेः 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम्। सुज्योतिषः। सुष्ठु द्योतमाना इति विग्रहे 'द्युत दीप्तौ' इत्यस्य 'द्युतेरिसिन्नादेश्च जः' (उ. सू. २. २६७) इतीसिन्प्रत्ययो दकारस्य जकारः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्[9]। बहुव्रीहिपक्षे तु 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तता स्यात्। यथा 'सुज्योतिषो अक्तवस्ताँ अभि ष्युः'

---

[1] ल–सदेरप्रतेः। [2] च-न-ल–°माद्यान्ते। [3] ख-ग-ज-ण-भ–वैश्वदेवदेवताके; च-ल–वैश्वदेवताके।
[4] त–वह्निः स्तुतीनां वोढा; ल–वह्निः स्तुतीनां वोढा होता। [5] त–व्युच्छितेषु। [6] त–'देवान्' नास्ति।
[7] त–सहप्रीयमाणा परस्परसंमिलिताः। [8] ख-ग-च-न-भ-स–विवासने। [9] ख-त-फ–°प्रकृतिस्वरः।

(ऋ. सं. १०. ८९. १५) इत्यत्रान्तोदात्तता । तस्मादत्र नायं समासः किंतु तत्पुरुष एव । शृण्वन्तु । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्मात् 'श्रुवः शृ च' इति श्नुः तत्संनियोगेन धातोः शृ इत्यादेशः । निघातः । वावशानाः । 'वश कान्तौ' इत्यस्य यङ्लुकि रूपम् । अभ्यासस्य 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चित्स्वरः ॥

अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वीः ।
तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥ २ ॥

अग्ने । त्री । ते । वाजिना । त्री । सधऽस्था । तिस्रः । ते । जिह्वाः । ऋतऽजात । पूर्वीः ।
तिस्रः । ऊँ इति । ते । तन्वः । देवऽवाताः । ताभिः । नः । पाहि । गिरः । अप्रऽयुच्छन् ॥२॥

हे vअग्ने vते तव vत्री vवाजिना आज्यौषधिसोमात्मकानि त्रीण्यन्नानि vत्री vषधस्था त्रीणि आग्नीध्रीयादीनि धिष्ण्यानि स्थानानि । यद्वा एकाहाहीनसत्राख्यानि त्रीणि स्थानानि । यद्वा त्रयो लोकाः । vऋतजात ऋतेषु सत्यभूतेषु यज्ञेषु समुत्पन्न हे अग्ने vते तव vपूर्वीः[1] देवानामुदरपूरयित्र्यः vतिस्रः गार्हपत्याद्याः vजिह्वाः[2] । हे अग्ने vते तव vदेववाताः देवैरभिलषिताः vतिस्रः vतन्वः पवमानपावकशुच्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि । एवंभूतस्त्वम् vअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् सावधानो भूत्वा vताभिः तनूभिः vनः अस्माकं स्तोतॄणां vगिरः स्तोत्रशस्त्रादीनि वाक्यानि vपाहि पालय[3] ॥ तिस्रः । 'तिसृभ्यो जसः' इति जस उदात्तत्वम् । जिह्वाः । 'लिह आस्वादने' । लिहन्त्याभी रसानिति 'शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः' इति निपातनात् वन् । लकारस्य जकारः । गुणाभावः । व्यत्ययेन अन्तोदात्तत्वम् । देववाताः । 'वा गतिगन्धनयोः' । अस्मात्कर्मणि क्तः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पाहि । 'पा रक्षणे' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । अप्रयुच्छन् । 'युच्छ प्रमादे' । नञ्स्वरः ॥

अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य नाम ।
याश्च माया मायिनां विश्वमिन्व त्वे पूर्वीः संदधुः पृष्टबन्धो ॥ ३ ॥

अग्ने । भूरीणि । तव । जातऽवेदः । देव । स्वधाऽवः । अमृतस्य । नाम ।
याः । च । मायाः । मायिनाम् । विश्वम्ऽइन्व ।
त्वे इति । पूर्वीः । सम्ऽदधुः । पृष्टबन्धो इति पृष्टऽबन्धो ॥ ३ ॥

---

[1] त-पूर्वीः देवानां जिह्वाः सात्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः । यद्वा त्रयो वा अग्नयोऽहनो (अग्नयो हव्यवाहनो) वै देवानां कव्यवाहनः पितृणां सह रक्षा असुराणामिति श्रुतेरग्नित्रैविध्यात् जिह्वात्रैविध्ये (घ्यम्) । यद्वा ।
[2] ख-ग-च-फ-भ-जिह्वाः स्वाहिकादिभेदेन त्रिप्रकाराः जिह्वाः; घ-प-जिह्वास्तिस्रो जिह्वाः सत्वादिभेदेन (घ-सत्त्विकादि°) त्रिप्रकाराः जिह्वाः; ज-ण-न-जिह्वाः सात्त्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः जिह्वाः ।
[3] घ-प-पालय । उ पूरणः ।

vदेव[1] द्योतमान vजातवेदः जातप्रज्ञ[2] vस्वधावः अन्नवन् हे vअग्ने vअमृतस्य मरणधर्मरहितस्य vतव संबन्धिनो देवाः vभूरीणि बहूनि vनाम नामानि तेजांसि vत्वे त्वयि vसंदधुः संदधिरे। किंच। vविश्वमिन्व विश्वस्य संतर्पक vपृष्टबन्धो अपेक्षितफलप्रश्नविषयाणां स्तोतॄणां बन्धो हे अग्ने vमायिनाम् असुराणां vपूर्वीः भूयसीः vयाः vमायाः देवास्त्वयि संदधुः संप्रयुयुजिरे तास्त्वयि सन्ति। तस्माद्यज्ञविघ्नकारिणां मायिनां मायाः परिहृत्य अस्मदीयं यज्ञं पालयेति भावः। vच पूरणः॥ स्वधावः। स्वधास्यास्तीति मतुप्। 'मतुवसो रुः°' इति नकारस्य रुः। अमृतस्य। 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। नाम। 'णम[3] प्रह्वत्वे'। 'नामन्सीमन्व्योमन्°' इत्यादिना मनिन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनात् मकारलोपो दीर्घश्च। नमयन्ति सर्वानपि स्वाश्रयभूतान्पुरुषानिति नामानि तेजांसि। 'सुपां सुलुक्°' इति सुपो लुक्। नित्त्वादाद्युदात्तः। मायिनाम्। माया एषां सन्तीति व्रीह्यादित्वादिनिः। 'यस्य°' इति लोपः। प्रत्ययस्वरः। विश्वमिन्व। 'इवि व्याप्तिप्रीणनयोः' इत्यस्मात् विश्वशब्दे उपपदे 'कर्मण्यण्' इत्यण्प्रत्ययः। धातूपदेशावस्थायाम् 'इदितो नुम्°' इति नुमि प्राप्ते लघूपधगुणो न भवति। विश्वमिन्वति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति द्वितीयाया अलुक्। आमन्त्रितत्वान्निघातः। संदधुः। 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य लिट्युसि रूपम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः। प्रत्ययस्वरः। पृष्टबन्धो। 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' इत्यस्य कर्मणि निष्ठायां 'ग्रहिज्यावयि°' इत्यादिना संप्रसारणम्। व्रश्चादिना षत्वम्। 'बन्ध बन्धने' इत्यस्मात् 'शॄस्वृस्निहि°' इत्यादिना उप्रत्ययः। षष्ठीसमासः। आमन्त्रितत्वान्निघातः॥

अग्निर्नेता भगइव क्षितीनां दैवीनां देव ऋतुपा ऋतावा।
स वृत्रहा सनयो विश्ववेदाः पर्षद्विश्वाति दुरिता गृणन्तम्॥ ४॥

अग्निः। नेता। भगःऽइव। क्षितीनाम्। दैवीनाम्। देवः। ऋतुऽपाः। ऋतऽवा।
सः। वृत्रऽहा। सनयः। विश्वऽवेदाः। पर्षत्। विश्वा। अति। दुःऽइता। गृणन्तम्॥ ४॥

योऽयम् vअग्निः vक्षितीनां मनुष्याणां vदैवीनां देवसंबन्धिनीनां विशां vनेता अन्तर्यामितया नियामकः। तत्र दृष्टान्तः। vऋतुपाः vभगइव। यथा वसन्ताद्यृतूनां पालकः सूर्यः सर्वस्य स्वप्रकाशप्रदानेन प्रवर्तकः तद्वत्। यश्चाग्निः vऋतावा सत्यकर्मा vवृत्रहा वृत्रस्य[4] हन्ता vसनयः[5] सनातनः पुराणः vविश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् सर्वज्ञः vदेवः द्योतमानः vसः तथाविधोऽग्निः vगृणन्तं तद्विषयां स्तुतिं कुर्वन्तं स्तोतारं vविश्वा vदुरिता सर्वाणि दुरितानि vअति अतिक्रम्य vपर्षत् पारं[6] नयतु॥ नेता। 'णीञ् प्रापणे' इत्यस्य तृचि रूपम्। चित्स्वरः। क्षितीनाम्। 'क्षि निवासगत्योः'। 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच्। 'नामन्यतरस्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम्। दैवीनाम्। देवशब्दात् संबन्धार्थे 'देवाद्यञञौ' इत्यञ्। अञि[7] 'टिड्ढाणञ्°' इति ङीप्। ञित्वादाद्युदात्तः। ऋतुपाः। 'पा रक्षणे' इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच्। ऋतून् पातीति 'उपपदमतिङ्' (पा. सू. २. २. १९) इति समासः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। वृत्रहा।

---

[1] त–हे देव। [2] च–जातप्रज्ञान। [3] ख-ग-च-त-भ-स–णमु। [4] त–वृत्रस्य पापस्य। [5] ख-ग-च-न-फ-भ-स–सन् यः; त–'सनयः' नास्ति;। [6] घ–परिनयतु; त–पारं नयेत्। [7] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स–ञित्वात्।

'हन हिंसागत्योः' । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्'[1] इति[1] क्विप् । विश्ववेदाः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पर्षत् । 'पॄ पालनपूरणयोः' इत्यस्य लेटि 'सिब्बहुलम्°' इति सिप् । अडागमः । 'इतश्च लोपः°' इतीकारलोपः । पादादित्वादनिघातः । गृणन्तम् । 'गॄ शब्दे' । लटः शतृ । क्र्यादित्वात् श्ना । शत्रन्तत्वात्[2] 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । शतृप्रत्ययस्वरः[2] ॥

दधिक्रामग्निमुषसं च देवीं बृहस्पतिं सवितारं च देवम् ।
अश्विना मित्रावरुणा भगं च वसून्रुद्राँ आदित्याँ इह हुवे ॥ ५ ॥

दधिऽक्राम् । अग्निम् । उषसम् । च । देवीम् । बृहस्पतिम् । सवितारम् । च । देवम् ।
अश्विना । मित्रावरुणा । भगम् । च । वसून् । रुद्रान् । आदित्यान् । इह । हुवे ॥ ५ ॥

हे दधिक्रावादयः सर्वे देवा होताहं ᵛदधिक्रां दधिक्रावाणम् ᵛअग्निमुषसं ᵛच[3] ᵛदेवीम्[3] उषोऽभिमानिनीं देवतां च[4] ᵛबृहस्पतिं ᵛदेवं द्योतमानं ᵛसवितारं सर्वस्य जगतः प्रेरकं देवं ᵛच ᵛअश्विना अश्विनौ देवौ मित्रावरुणौ ᵛभगं सूर्यं ᵛच ᵛवसून् अष्टौ वसून् ᵛरुद्रान् एकादश रुद्रान् ᵛआदित्यान् द्वादशादित्यान् एतान्सर्वान् हविर्भुजो युष्मान् ᵛइह अस्मदीये कर्मणि ᵛहुवे हविःस्वीकरणार्थमाह्वयामि ॥ दधिक्राम् । दधातीति दधिः । 'आदृगमहन°' इत्यादिना किप्रत्ययः । दधीत्युपपदे क्रमेः 'जनसन°' इत्यादिना विट् । 'विड्वनोः°' इत्यात्वम् । देवीम् । देवस्य पत्नी देवी । 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीष् । 'यस्य°' इति लोपः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बृहस्पतिम् । 'तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च' इति पतिशब्दे परतो बृहच्छब्दस्य तलोपः[5] सुडागमश्च । 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इत्युभयपदाद्युदात्तत्वम् । सवितारम् । 'षू प्रेरणे' इत्यस्य तृचि 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इतीडागमः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । रुद्राँ आदित्याँ इत्यत्र संहितायां शसो नकारस्य 'दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वम् । ततः पूर्वस्यावर्णस्य[6] 'आतोऽटि नित्यम्' इत्यनुनासिकत्वम् । 'भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि' इति रोः यादेशः[7] । 'लोपः शाकल्यस्य' इति तस्य लोपः । यलोपस्यासिद्धत्वात् स्वरसन्धिर्न भवति । अतः[8] रुद्राँ आदित्याँ इति भवति । एवमेकस्मिन्पादे आकारादटि परतो नकारस्य रुत्वयत्वपूर्वसवर्णानुनासिकादेशाः[9] उन्नेयाः । हुवे । ह्वयतेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम्[10] । इटः 'टित आत्मनेपदानाम्°' इत्येत्वम्[10] । उवङादेशः । निघातः ॥ ॥ २० ॥

'इमं नः' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'इमं न उपाद्ये अनुष्टुभौ विराड्रूपा सतोबृहती चान्त्या' इति । द्वितीयातृतीये अनुष्टुभौ पञ्चमी विराड्रूपा सतोबृहती च । अनुक्तत्वात्प्रथमाचतुर्थ्यौ त्रिष्टुभौ । अस्यापि गाथी ऋषिः । पशौ स्तोकानुवचने इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'जुषस्व सप्रथस्तममिमं नो यज्ञम्' (आश्व. श्रौ. ३. ४) इति ॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स–'क्विप् इति' नास्ति । [2] त–घा(ष्वा)दित्वात् ह्रस्वः । नुमि श्नाभ्यस्तयोरातः इत्याकारलोपः । शतृप्रत्ययः । [3] ख-ग-ज-ण-भ–देवीं च; न-ल-स–देवीम् । [4] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–'च' नास्ति । [5] त–तकारलोपः । [6] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–पूर्वसवर्णस्य; ल–पूर्वस्य सवर्णस्य । [7] त-ल–यकारादेशः । [8] त–ततः । [9] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–°नुनासिकाः । [10] त–संप्रसारणे इटः टित आत्मनेपदानामिति एत्वे ।

इमं नो यज्ञममृतेषु धेहीमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।
स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशान प्रथमो निषद्य ॥ १ ॥

इमम् । नः । यज्ञम् । अमृतेषु । धेहि । इमा । हव्या । जातऽवेदः । जुषस्व ।
स्तोकानाम् । अग्ने । मेदसः । घृतस्य । होतरिति । प्र । अशान । प्रथमः । निऽसद्य ॥ १ ॥

गाथी प्रार्थयते । हे ᵛजातवेदः जातप्रज्ञ अग्ने ᵛनः अस्माकं संबन्धिनम् ᵛइमं ᵛयज्ञं पशुयागम् ᵛअमृतेषु मरणधर्मरहितेषु यष्टव्यदेवेषु ᵛधेहि तदधीनतया समर्पय । त्वं च ᵛइमा इमान्यस्माभिर्दीयमानानि ᵛहव्या हव्यानि हवींषि ᵛजुषस्व सेवस्व । किंच ᵛहोतः देवानामाह्वातः । ‘ अग्निर्वै देवानां होता ’ (ऐ. ब्रा. ३. १४) इत्याम्नानात् । तादृश हे ᵛअग्ने ᵛनिषद्य वेद्यामुपविश्य ᵛप्रथमः सर्वेषामृत्विजामादिमः सन् ᵛमेदसः वपाख्यस्य हविषः ᵛघृतस्य आज्यस्य च ᵛस्तोकानाम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । मेदोघृतयोर्ये स्तोका बिन्दवो विद्यन्ते तान्प्रकर्षेण ᵛअशान भक्षय । पिबेत्यर्थः ॥ धेहि । दधातेर्लोटि रूपम् । जुषस्व । ‘ जुषी प्रीतिसेवनयोः ’ इत्यस्य लोटि आत्मनेपदिनो रूपम् । अशान । ‘ अश भोजने ’ इत्यस्य लोटि ‘ हलः श्नः शानज्झौ ’ (पा. सू. ३. १. ८३) इति शानजादेशः । पश्चात् ‘ अतो हेः ’ इति हेर्लुक् । निघातः । प्रथमः । ‘ प्रथ प्रख्याने ’ । प्रथमः प्रथन्तेऽस्मात् द्वितीयादय इति । ‘ प्रथेरमच् ’ (उ. सू. ५. ७४६) इत्यमच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । निषद्य । ‘ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ’ इत्यस्य ल्यपि रूपम् । ‘ सदिरप्रतेः[1] ’ इति षत्वम् । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

घृतवन्तः पावक ते स्तोकाः श्चोतन्ति मेदसः ।
स्वधर्मन्देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् ॥ २ ॥

घृतऽवन्तः । पावक । ते । स्तोकाः । श्चोतन्ति । मेदसः ।
स्वऽधर्मन् । देवऽवीतये । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् ॥ २ ॥

ᵛपावक पापशोधक हे अग्ने ᵛस्वधर्मन् स्वायत्तधर्मके[2] साङ्गेऽस्मिन् यज्ञे ᵛते तव भक्षणार्थं ᵛदेववीतये यजनीयदेवानां भक्षणार्थं च ᵛघृतवन्तः घृतोपेताः ᵛमेदसः[3] मेदोरूपस्य[4] हविषः ᵛस्तोकाः बिन्दवः ᵛश्चोतन्ति क्षरन्ति । अथवा देववीतये देवस्य तव वीतये इति योजनीयम् । तस्मात् ᵛवार्यं वरणीयं संभजनीयं[5] ᵛश्रेष्ठम् उत्तमं धनं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛधेहि प्रयच्छ ॥ श्चोतन्ति । ‘ श्चुतिर् क्षरणे ’ इत्यस्य लटि रूपम् । स्वधर्मन् । स्वेऽङ्गभूताः[6] धर्माणो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति सप्तम्या लुक् । देववीतये । देवानां वीतिः प्रीतिर्यस्यां भक्षणक्रियायां सा देववीतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । श्रेष्ठम् । प्रशस्यशब्दादतिशायने इष्ठन् । ‘ प्रशस्यस्य श्रः ’ इति श्रादेशः ।

---

१. न-भ-ल–सदेरप्रतेः । २. त–‘ स्वायत्तधर्मके ’ नास्ति । ३. ख-फ-भ–मेदसः मेदोपेताः । ४. त–वपारूपस्य । ५. ख-ग-ज-ण-न-फ-भ-स–भजनीयम् । ६. त–स्वे स्वीया अङ्गभूताः ।

गुणः । एकादेशस्वरः । धेहि । दधातेर्लोट् । वार्यम् । ‘ वृङ् संभक्तौ ’ । ‘ ऋहलोर्ण्यत् ’ इति ण्यत् । ‘ ईडवन्द° ’ इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । ‘ एतिस्तुशास्° ’ इत्यादिना क्यप् वृणोतेरेव न वृङः ॥

तुभ्यँ॑ स्तो॒का घृ॑त॒श्चुतो॑ऽग्ने॒ विप्रा॑य सन्त्य ।
ऋषि॒ः श्रेष्ठ॒ः समि॑ध्यसे य॒ज्ञस्य॑ प्रावि॒ता भ॑व ॥ ३ ॥

तुभ्य॑म् । स्तो॒काः । घृ॒त॒ऽश्चुत॑ः । अग्ने॑ । विप्रा॑य । स॒न्त्य॒ ।
ऋषि॑ः । श्रेष्ठ॑ः । सम् । इ॒ध्य॒से॒ । य॒ज्ञस्य॑ । प्र॒ऽअ॒वि॒ता । भ॒व॒ ॥ ३ ॥

vसन्त्य यष्टृभिः[1] संभजनीय यद्वा यष्टृभ्यः फलप्रद हे vअग्ने vविप्राय मेधाविने vतुभ्यं त्वदर्थं vघृतश्चुतः घृतक्षरणयुक्ताः vस्तोकाः सन्ति । vऋषिः अतीन्द्रियार्थदर्शी अत एव vश्रेष्ठः सर्वातिशायी[2] त्वं vसमिध्यसे घृतयुक्तमेदोबिन्दुभिः सम्यक् प्रज्वाल्यसे । स त्वं vयज्ञस्य अस्माभिः क्रियमाणस्य पशुयागस्य vप्राविता प्रकर्षेण पालकः vभव ॥ तुभ्यम् । युष्मच्छब्दस्य ङयि ‘ तुभ्यमह्यौ ङयि ’ (पा. सू. ७. २. ९५) इति तुभ्यादेशः । ‘ ङेप्रथमयोरम् ’ इति ङेरमादेशः । ‘ ङयि च ’ इति आद्युदात्तत्वम् । सन्त्य । ‘ षण संभक्तौ ’; ‘ षणु दाने ’ वा । ‘ क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ’ इति क्तिच् । ‘ न क्तिचि दीर्घश्च ’ इति दीर्घनलोपाभावः । सन्तौ भवः ‘ भवे छन्दसि ’ इति ‘ तत्र साधुः ’ इति वा यत्प्रत्ययः । यस्येति लोपः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । इध्यसे । ‘ ञिइन्धी दीप्तौ ’ । कर्मणि यक् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । निघातः । प्राविता । अव रक्षणादिषु । तृचि रूपम् । समासस्वरः । भव । निघातः ॥

तुभ्यँ॑ श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः स्तो॒कासो॑ अग्ने॒ मेद॑सो घृ॒तस्य॑ ।
क॒वि॒श॒स्तो बृ॑ह॒ता भा॒नुनागा॑ ह॒व्या जु॑षस्व मेधिर ॥ ४ ॥

तुभ्य॑म् । श्चो॒त॒न्ति॒ । अ॒ध्रि॒गो॒ इत्य॑ध्रिऽगो । श॒ची॒ऽव॒ः । स्तो॒कास॑ः । अ॒ग्ने॒ । मेद॑सः । घृ॒तस्य॑ ।
क॒वि॒ऽश॒स्तः । बृ॒ह॒ता । भा॒नुना॑ । आ । अ॒गा॒ः । ह॒व्या । जु॒ष॒स्व॒ । मे॒धि॒र॒ ॥ ४ ॥

vअध्रिगो अधृतगमन सततगमनस्वभाव । अत एव vशचीवः शक्तिमन् हे vअग्ने vतुभ्यं त्वदर्थं vमेदसः मेदोरूपस्य हविषः vघृतस्य vस्तोकासः बिन्दवः vश्चोतन्ति स्रवन्ति । तस्मात्[3] vकविशस्तः कविभिः कर्माभिज्ञैर्होत्रादिभिः स्तुतस्त्वं vबृहता प्रभूतेन vभानुना तेजसा सहितः सन् vआगाः अस्मदीयं पशुयागमभ्यागच्छ । आगत्य च vमेधिर प्रज्ञावन्नग्ने vहव्या अस्माभिर्दीयमानानि वपादीनि हवींषि vजुषस्व सेवस्व ॥ अध्रिगो । गमनं गौरिति ‘ गम्लृ सृप्लृ[4] गतौ ’ इत्यस्य भावे ‘ गमेर्डोः ’ इति डोः । अधृता गौर्येन इत्यत्र ‘ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ’ इति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वम् । धृतशब्दस्य[5] पृषोदरादित्वात् ध्रिभावः[6] । संबोधने ‘ संबुद्धौ च ’ (पा. सू. ७. ३. १०६) इति गुणः ।

---

[1] ख-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-ल—यष्टृभ्यः । [2] ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ—‘ सर्वातिशायी ’ नास्ति ।
[3] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स—अस्मात्; ल—अस्माकम् । [4] त—‘ सृप्लृ ’ नास्ति । [5] त—अधृतशब्दस्य ।
[6] त—अध्रिभावः ।

अपादादित्वान्निघातः । शचीवः । मतुपः ‘ मतुवसो रुः० ’ इति रुत्वम् । कविशस्तः । ‘ शंसु स्तुतौ ’ इत्यस्य निष्ठायामनुनासिकलोपः । ‘ यस्य विभाषा ’ इतीट्प्रतिषेधः । ‘ थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । भानुना । ‘ भा दीप्तौ ’ । ‘ दाभाभ्यां नुः ’ इति कर्तरि[1] नुः । प्रत्ययस्वरः । अगाः । ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्य छान्दसे लुङि ‘ इणो गा० ’ इति गादेशः । ‘ गातिस्था० ’ इति सिचो लोपः । निघातः । मेधिर । ‘ मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ ’ इतीरन् । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

ओजि॑ष्ठं ते मध्य॒तो मेद॒ उद्भृ॑तं॒ प्र ते॑ व॒यं द॑दामहे ।

श्चोत॑न्ति ते वसो स्तो॒का अधि॑ त्व॒चि प्रति॒ तान्दे॑व॒शो वि॑हि ॥ ५ ॥

ओजि॑ष्ठम् । ते॒ । म॒ध्य॒तः । मेद॑ः । उत्ऽभृ॑तम् । प्र । ते॒ । व॒यम् । द॒दा॒म॒हे॒ ।

श्चोत॑न्ति । ते॒ । व॒सो॒ऽइति॑ । स्तो॒काः । अधि॑ । त्व॒चि । प्रति॑ । तान् । दे॒व॒ऽशः । वि॒हि॒ ॥ ५ ॥

हे अग्ने[2] vओजिष्ठम् अतिशयेन सारयुक्तं vमेदः वपाख्यं हविः vमध्यतः पशोर्मध्यभागात् vते त्वदर्थम् vउद्भृतम् उद्धृतम् अध्वर्य्वादयः vवयम् अस्मिन् पशौ vते तुभ्यं vप्र vददामहे उद्धृतं तद्वपाख्यं हविः प्रयच्छामः । vवसो सर्वस्य जगतो वासयितर्हे अग्ने vत्वचि vअधि वपायामुपरि ये vस्तोकाः घृतमिश्रा बिन्दवस्ते vते त्वदर्थं vश्चोतन्ति स्रवन्ति । यद्वा[3] ते तव त्वच्यधि ज्वालाख्यशरीरस्योपरि श्चोतन्ति[3] । vतान् स्तोकान् vदेवशः देवेषु vप्रति vविहि प्रत्येकं विभजस्व ॥ मध्यतः । मध्यशब्दात् ‘ पञ्चम्यास्तसिः ’ (पा. सू. ५.४.४४) इति तसिः । प्रत्ययस्वरः । उद्भृतम् । ‘ हृञ् हरणे ’ । कर्मणि क्तः । ‘ हृग्रहोर्भश्छन्दसि ’ इति हकारस्य भकारः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ददामहे । ‘ दद दाने ’ इत्यस्य लटि ङित्त्वादात्मनेपदम् । ‘ अतो दीर्घो यञि ’ इति दीर्घः । निघातः । श्चोतन्ति । ‘ श्चुतिर् क्षरणे ’ । पादादित्वादनिघातः । अन्तेर्लसार्वधातुकस्वरेण अनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । त्वचि । ‘ तनु विस्तारे ’ । ‘ तनोतेरनश्च वः ’ (उ. सू. २. २२१) इति कर्तरि कर्मणि वा चिक् । अकारनकारयोर्वकारादेशः । तनोति तायते[4] वा त्वक् । ‘ सावेकाचः० ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विहि । वी कान्तिगत्यादिष्वित्यस्य लोटि अदादित्वाच्छपो लुक् । ह्रस्वश्छान्दसः । निघातः[5] । खिलम्[6] ॥ ॥ २१ ॥

‘ अयं सः ’ इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ अयं स उपान्त्यानुष्टुप् पुरीष्येभ्योऽग्निभ्यः ’ इति । ऋषिः कौशिको गाथी[7] । पञ्चचितिरूपा अग्नयो देवता[8] । चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टाः त्रिष्टुभः । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निचयने इष्टकाप्रणयने ‘ पुरीष्यासः ’ इत्येषानुवचनीया । ‘ प्रेषितः पुरीष्यचितयेऽन्वाह ’ इत्युपक्रम्य ‘ पुरीष्यासो अग्नय इति त्रिरुपांशु सप्रणवम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति सूत्रितम् ॥

---

[1] त–‘ कर्तरि ’ नास्ति । [2] ख-ग-च-ज-ण-प-भ–अग्ने त्वम् । [3] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-ल–‘ यद्वा... ...श्चोतन्ति ’ नास्ति । [4] ख-ग-च-ज-ण–तन्यते । [5] ख-च-ज-ण-फ-भ–‘ निघातः ’ नास्ति । [6] न-ल–खिलम् । ब्राह्मणानुसाहितमिदं सूक्तम् । तत्र ब्राह्मणं पदव्याख्यानात्मकं न भवतीति नात्र लिखितम् । [7] त–गाथी पुरीष्यास इत्यस्याः । [8] त–देवताः शिष्टाः केवलाग्नेय्यः ।

अ॒यं सो अ॒ग्निर्यस्मि॒न्त्सोम॒मिन्द्रः॑ सु॒तं द॒धे ज॒ठरे॑ वावशा॒नः ।
स॒ह॒स्रिणं॒ वाज॒मत्यं॒ न सप्तिं॑ सस॒वान्त्सन्त्स्तू॑यसे जातवेदः ॥ १ ॥

अ॒यम् । सः । अ॒ग्निः । यस्मि॑न् । सोम॑म् । इन्द्रः॑ । सु॒तम् । द॒धे । ज॒ठरे॑ । वा॒व॒शा॒नः ।
स॒ह॒स्रिण॑म् । वाज॑म् । अत्य॑म् । न । सप्ति॑म् । स॒स॒ऽवान् । सन् । स्तू॒य॒से॒ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । ᵛअयम् उत्तरवेद्यामाहुत्यधिकरणभूताहवनीयरूपतया दृश्यमानः ᵛअग्निः ᵛसः तथाविधः खलु ᵛवावशानः सोमं कामयमानः ᵛइन्द्रः ᵛयस्मिन् अग्नौ ᵛसुतम् अभिषवादिसंस्कारोपेतं ᵛसोमं ᵛजठरे स्वोदरे ᵛदधे दधार[1] । तस्मात् तादृशमहिमोपेतः सोऽग्निरिति पूर्वेणान्वयः[2] । किंच हे ᵛजातवेदः ᵛसहस्रिणम् । सहस्रं नानारूपतां युद्धे यो भजति स सहस्री । तम्[3] ᵛअत्यं वेगवशात् अतनशीलं ᵛसप्तिं ᵛन अश्वमिव[4] ᵛवाजम् आज्यौषधिसोमाद्यनेकप्रकारं[5] हविर्लक्षणमन्नं ᵛससवान् भेजिवान् ᵛसन् त्वं ᵛस्तूयसे स्तोतृभिरस्माभिः स्तूयमानो वर्तसे ॥ दधे । दधातेर्लिटि ‘ लिटस्तझयोरेशिरेच् ’ इति तप्रत्ययस्य एश् इत्यादेशः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वावशानः । ‘ वश कान्तौ ’ इत्यस्य यङ्लुकि ‘ दीर्घोऽकितः ’ इत्यभ्यासस्य दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चित्स्वरः । ससवान् । ‘ षण संभक्तौ ’ । क्वसाविडभावः । नलोपः । प्रत्ययस्वरः । स्तूयसे । ‘ ष्टुञ् स्तुतौ ’ । कर्मणि यक् । ‘ अकृत्सार्वधातुकयोः° ’ इति दीर्घः । निघातः ॥

अग्ने॒ यत्ते॑ दि॒वि वर्चः॑ पृथि॒व्यां॑ यदोष॑धीष्व॒प्स्वा य॑जत्र ।
येना॒न्तरि॑क्षमु॒र्वा॑त॒तन्थ॑ त्वे॒षः स भा॒नुर॑र्ण॒वो नृ॒चक्षाः॑ ॥ २ ॥

अग्ने॑ । यत् । ते॒ । दि॒वि । वर्चः॑ । पृ॒थि॒व्याम् । यत् । ओष॑धीषु । अ॒प्ऽसु । आ । य॒ज॒त्र॒ ।
येन॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् । उ॒रु । आ॒ऽत॒तन्थ॑ । त्वे॒षः । सः । भा॒नुः । अ॒र्ण॒वः । नृ॒ऽचक्षाः॑ ॥ २ ॥

ᵛयजत्र यजनीय हे ᵛअग्ने ᵛदिवि द्युलोके ᵛयत् ᵛवर्चः आदित्याख्यं यज्ज्योतिस्तत् ᵛते तवैव ज्योतिः । ᵛपृथिव्याम् आहवनीयादिरूपतया वर्तमानं[6] यत्तेजस्तत्त्वदीयमेव । प्रसिद्धं तेजोऽभिधाय गूढं ज्योतिरभिधत्ते । यदोषधीष्वप्सु[7] इति । ᵛओषधीषु अरणिप्रभृतिषु काष्ठेषु ᵛयत् तेजः । यद्वा ओषधीषु वनस्पत्यादिषु सोमाख्यं यत्तेजः ᵛअप्सु जलेषु यदौर्वाख्यं तेजस्तत्सर्वम् ᵛआ सर्वत्र वर्तमानं तेजः तावकमेव[8] । किंच[9] ᵛयेन वायुरूपेण तेजसा ᵛअन्तरिक्षम् आकाशम् ᵛउरु ᵛआततन्थ आतेनिथ[10] विस्तीर्णं कृतवानसि[11] । ᵛत्वेषः दीप्तिमान् अत एव ᵛभानुः भासमानः ᵛनृचक्षाः नृणां साक्षितया द्रष्टा ᵛअर्णवः ᵛसमुद्रवन्महान् । ᵛसः तादृशस्त्वमन्तरिक्षमातेनिथेति पूर्वेणान्वयः । उक्तार्थं वाजसनेयकम्—

---

[1] घ-ल–दधाति; त–धारयति । [2] त–पूर्वेणान्वयः । अथ प्रत्यक्षकृतः । [3] ज-ण–तं सहस्रिणम् । [4] त–अश्वमिव । यद्वा सह(?)सहस्रिणमिति वाजविशेषणं सहस्रसंख्याकम् । [5] च–आज्यौषधिसोमाद्यनेकरूपम्; त–आज्यौषधसोमाद्यनेकप्रकारम् । [6] त–दाहपाकादिकर्तृतया वर्तमानम् । [7] ज-ण-न-प–यदोषधीषु । [8] त–तावकमेव तत् । [9] त–किंच त्वम् । [10] प–उरु । [11] ख-च-ज-ण-फ-भ-ल–‘ कृतवानसि ’ नास्ति; प–आततम् ।

'अग्ने यत्ते दिवि वर्च इत्यादित्यो वा अस्य[1]. दिवि वर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्यां[2] यदोष-धीष्वप्स्वा[2] यजत्रेति य एवौषधिषु चाप्सु चाग्निस्तमेतदाह[3] येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थेति वायुः स त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षा इति महान्त्स भानुरर्णवो नृचक्षा इत्येतत्' (श. ब्रा. ७. १. २३) इति॥ पृथिव्याम्। 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेः उदात्तत्वम्[4]। ओषधीषु। 'ओषधेश्च विभक्ताव-प्रथमायाम्' इति दीर्घत्वम्। अप्सु। 'सावेकाचः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। आततन्थ। 'तनु विस्तारे' इत्यस्य लिटि थलि 'बभूथाततन्थ जगृभ्म ववर्थ°' इति निपातनात् इडेत्वाभ्यासलोपाः न भवन्ति। 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः। अर्णवः। अर्णांस्यस्मिन् सन्तीति मतुबर्थे 'वप्रकरणे अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (का. ५. २. १०९. १) इति वप्रत्ययः। 'अर्णसः सलोपश्च' इति सलोपः। प्रत्ययस्वरः। नृचक्षाः। 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि'। अभिव्यक्तवाग्वाच्यं धातुरत्र अभिव्यक्तिमात्रे वर्तते। 'चक्षेर्बहुलं शिच्च' इत्यसुन्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥

अग्ने॑ दि॒वो अर्ण॒मच्छा॑ जिगा॒स्यच्छा॑ दे॒वाँ ऊ॑चिषे॒ धिष्ण्या॒ ये ।
या रो॑च॒ने प॒रस्ता॒त्सूर्य॑स्य॒ याश्चा॒वस्ता॑दुप॒तिष्ठ॑न्त॒ आपः॑ ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । दि॒वः । अर्ण॑म् । अच्छ॑ । जि॒गा॒सि॒ । अच्छ॑ । दे॒वान् । ऊ॒चि॒षे॒ । धिष्ण्याः॑ । ये ।
याः । रो॒च॒ने । प॒रस्ता॑त् । सूर्य॑स्य । याः । च॒ । अ॒वस्ता॑त् । उ॒प॒ऽतिष्ठ॑न्ते । आपः॑ ॥ ३ ॥

हे ^{v}अग्ने त्वं ^{v}दिवो ^{v}अर्णं द्युलोके वर्तमानमर्णोऽम्भः ^{v}अच्छ अभिलक्ष्य ^{v}जिगासि धूमद्वारा प्राप्नोषि। किंच ^{v}धिष्ण्याः। धियं बुद्ध्युपहितं देहमुष्णन्त्युष्णीकुर्वन्ति इति धिष्ण्याः[5] प्राणाभिमानिनो[6] देवाः[6]। तान्प्राणाख्यान् ^{v}देवान् ^{v}अच्छ अनुक्रमेण ^{v}ऊचिषे समवेतान्करोषि। समवेता भवतेत्युक्तवान् असीत्यर्थः। ^{v}सूर्यस्य[7] सूर्यलोकस्य ^{v}परस्तात् उपरि ^{v}रोचने। रोचनो नामायं लोको यत्राग्नेयं ज्योतिः तपति। तस्मिन्भासमाने रोचनाख्ये लोके ^{v}याः आपो विद्यन्ते ^{v}अवस्तात् सूर्यलोकात्[8] अधस्तात् अन्तरिक्षलोके ^{v}याश्च ^{v}आपः ^{v}उपतिष्ठन्ते वर्तन्ते ता उभयीरपस्त्वं प्रेरयसि। उक्तार्थो वाजसनेयिभिः स्पष्टमभिहितः—'आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छैत्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या य इति प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्ति[9] या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आप इति[9] रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपति तद्याश्चैतं परेणापो याश्चावरेण ता एतदाह' (श. ब्रा. ७. १. २४) इति। ता उभयीरपस्त्वं प्रेरयसीति॥ अर्णम्। 'ऋ गतौ' इत्यस्मात् 'उदके नुट् च' इत्यसुन्नुडागमश्च। अर्यते[10] प्रार्थ्यते तत्पिपासुभिरित्यर्णः। सकारलोपश्छान्दसः। नित्त्वादाद्युदात्तः। जिगासि। 'गा स्तुतौ च छन्दसि' इत्ययं धातुश्चकाराद्गमने वर्तमानः[11] जुहोत्यादिः। 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम्। निघातः। ऊचिषे। 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' इत्येतस्य लिट आर्धधातुकत्वात् 'ब्रुवो वचिः' (पा. सू. २. ४. ५३) इति वच्यादेशः। 'असंयोगाल्लिट् कित्'

---

[1] त–अस्याम्। [2] त–'पृथिव्यां......°ष्वप्स्वा' नास्ति। [3] ख-च-ज-ण-फ-भ–चाग्निस्तमेव तदाह; त-ल–चाग्निस्तमेतमाह। [4] ख-च-ज-ण-न-फ-भ-स–आद्युदात्तत्वम्। [5] न–धिष्ण्याः प्राणाः। यद्वा धिषणा स्तुतिस्तदर्हाः। प्राणा ये(वै)धिष्ण्याः; ल–प्राणा यै(वै) धिष्ण्याः। [6] त–प्राणाः। [7] त-ल–किंच सूर्यस्य। [8] च–सूर्यलोकस्य। [9] त–उदमन्ति तानेष सचते या रोचन इति। [10] त–अर्थ्यते। [11] त-ल–वर्तते।

इति किद्भावात् ‘ वचिस्वपि° ’ इत्यादिना संप्रसारणम् । अभ्यासस्य ‘ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ’ इति संप्रसारणम् । आर्धधातुक इट् । निघातः । धिष्ण्याः । ‘ उष प्लुष दाहे ’ । धिय उष्णन्तीति ‘ सानसिधर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः ’ इति निपातनात् यन्नुडागम-धात्वादिलोपोपपदह्रस्वत्वादयः सर्वे सिद्धा भवन्ति[1] । नित्त्वादाद्युदात्तः । अवस्तात् । अवरशब्दात् ‘ दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी° ’ इत्यादिना अस्तातिः । तस्मिन् ‘ विभाषावरस्य ’ (पा.सू.५.३.४१) इत्यवादेशः । प्रत्ययस्वरः । उपतिष्ठन्ते[2] । ‘ ष्ठा गतिनिवृत्तौ ’ । उपपूर्वात्तिष्ठतेः ‘ अकर्मकाच्च ’ (पा. सू. १. ३. २६) इत्यात्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः[2] ॥

पु॒री॒ष्या॑सो अ॒ग्नय॑ः प्राव॒णेभि॑ः स॒जोष॑सः ।

जु॒षन्तां॑ य॒ज्ञम॒द्रुहो॑ऽनमी॒वा इषो॑ म॒हीः ॥ ४ ॥

पु॒री॒ष्या॑सः । अ॒ग्नय॑ः । प्र॒व॒णेभि॑ः । स॒ऽजोष॑सः ।

जु॒षन्ता॑म् । य॒ज्ञम् । अ॒द्रुह॑ः । अ॒न॒मी॒वाः । इष॑ः । म॒हीः ॥ ४ ॥

ᵛपुरीष्यासः[3] सिकतासंमिश्राः ᵛअग्नयः चित्या[4] अग्नयः[4] ᵛप्रवणेभिः मृत्खननसाधनभूतैरभ्र्यादिभिः सहिताः ᵛसजोषसः परस्परसंगताः सन्तः ᵛयज्ञम् अस्माभिः क्रियमाणमग्निचयनपूर्वकमिमं सोमयागं ᵛजुषन्तां सेवन्ताम् । किंच ᵛअद्रुहः अद्रोग्धारो यूयम् ᵛअनमीवाः रोगादिवर्जिताः ᵛमहीः महत्यः ᵛइषः ऊर्जाः रोगादिरहितान्यन्नान्यस्मभ्यं प्रयच्छताम् ॥ पुरीष्यासः । ‘ पॄ पालनपूरणयोः ’ । ‘ ईषन् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ शॄपॄभ्यां कित् ’ (उ. सू. ४. ४६७) इति ईषन्प्रत्ययः किच्च[5] । कित्त्वाद्गुणे प्रतिषिद्धे ‘ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ’ इत्युत्वम् । रपरः । पृणाति पूर्यते वेति[6] पुरीषम्[7] । ‘ पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा ’ (निरु. २.२२) इति यास्कः[8] । तदर्हन्तीति पुरीष्याः । ‘ छन्दसि च ’ इति यप्रत्ययः। ‘ यचि भम् ’ इति भसंज्ञायां यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रावणेभिः[9] । ‘ वन षण संभक्तौ ’ इत्यस्मात् ‘ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ’ इति करणे घप्रत्ययः[10] । प्रकर्षेण वन्यते संभज्यते संश्लिष्यते मृदेभिरिति प्रावणानि[11] खनित्राणि । ‘प्रनिरन्तः° ’ (पा. सू. ८. ४. ५) इत्यादिना णत्वम् । ‘ वनं समासे ’ (पा. सू. ६. २. १७८) इत्यन्तोदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्[12]। यद्वा । ‘ प्रुङ् गतौ ’। प्रवन्ते गच्छन्ति मृत्खननं प्रति इति ‘ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ’ (पा. सू. ३. २. १४८) इति युच् । चित्स्वरः । पूर्वस्मिन्पक्षेऽवग्रहाभावश्छान्दसः इति वक्तव्यम् । जुषन्ताम् । ‘ जुषी प्रीतिसेवनयोः ’ इत्यस्य लोटि रूपम्। पादादित्वादनिघातः। महीः । महच्छब्दात् ‘ उगितश्च ’ इति ङीप् । तकारलोपः छान्दसः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

---

[1] ख-च-ज-ण-फ-न भवन्ति । [2] ख-च-ज-ण-भ-‘ उपतिष्ठन्ते........ °निघातः ’ नास्ति । [3] त-पुरीष्यासः । पुरीषमर्हन्तीति पुरीषे भवा वा पुरीष्याः ; ल-पुरीष्यासः । पुरीषमर्हति पुरीष्यासः । [4] त-चित्याग्नयः । [5] ल-कित्त्वं च । [6] ख-फ-वैभिरिति; भ-त्वेभिरिति । [7] त-‘ पुरीषं ’ नास्ति । [8] त-यास्कः । तस्माद्भवे छन्दसि इति यत् । तित्स्वरितः । [9] च-त-फ-ल-प्रवणेभिः । [10] ख-ज-ण-घप्रत्ययस्वरः; च-घः प्रत्ययः स्वरः । [11] त-प्रवणानि । [12] ख-च-ज-ण-न-भ-°पदस्वरः ।

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।
स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।
स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता[1] ॥ ॥ २२ ॥

‘ निर्मथितः सुधितः ’ इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्र[2] अनुक्रमणिका—‘ निर्मथितो देवश्रवा देववातश्च भारतौ तृतीया सतोबृहती ’ इति । भरतस्य पुत्रौ देवश्रवा देववातश्चेत्युभावस्य ऋषी । तृतीया सतोबृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । ‘ आ होता ’ इत्यादिसूक्तदशकस्योक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः । ‘ इळामग्ने ’ इत्यस्या विनियोगोऽसकृदुक्तः ॥

निर्मथितः सुधित आ सधस्थे युवा कविरध्वरस्य प्रणेता ।
जूर्यत्स्वग्निरजरो वनेष्वत्रा दधे अमृतं जातवेदाः ॥ १ ॥

निःऽमथितः । सुऽधितः । आ । सधऽस्थे । युवा । कविः । अध्वरस्य । प्रऽनेता ।
जूर्यत्ऽसु । अग्निः । अजरः । वनेषु । अत्र । दधे । अमृतम् । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

भारतावृषी स्तोत्रं कुर्वाते । योऽग्निः ᵛनिर्मथितः अग्निष्टोमादिकर्मस्वरण्योर्नितरां मथितः सन् ᵛसधस्थे यजमानगृहे ᵛसुधितः गार्हपत्यादिषु त्रिषु कुण्डेषु सुष्ठु निहितः निधाय च काष्ठप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यमानः ᵛयुवा[3] प्रबुद्धः अत एव ᵛअध्वरस्य ज्योतिष्टोमादेः ᵛप्रणेता प्रकर्षेण नेता निर्वाहकः नेतृत्वादेव ᵛकविः क्रान्तदर्शी । तथाविधः ᵛजातवेदाः सर्वविषयाभिज्ञानवान् सः ᵛअग्निः ᵛवनेषु महारण्येषु ᵛजूर्यत्सु दावाग्निसंबन्धात् जूर्यमाणेषु जरां नाशं प्राप्नुवत्स्वपि स्वयम् ᵛअजरः जरारहितः प्रत्युत दीप्यमानः सन् ᵛअत्र[4] एवं[4] स्तुतिं कुर्वाणेषु यजमानेषु ᵛअमृतं क्षयरहितं प्रभूतमन्नम् ᵛआ ᵛदधे निदधाति ॥ सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां ‘ सुधितवसुधितनेमधित° ’ इत्यादिना निपातनात् धि इत्यादेशः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जूर्यत्सु । ‘ जूरी घूरी हिंसावयोहान्योः ’ । व्यत्ययेन शतृप्रत्ययः । दिवादित्वात् श्यन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । अजरः । ‘ जॄ[5] वयोहानौ ’ इत्यस्मात् भावे[6] ‘ ऋदोरप् ’ इत्यप्प्रत्ययः । गुणः । ‘ नञो जरमरमित्रमृताः ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधे । दधातेः वर्तमाने लिटि रूपम् । जातवेदाः । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ इत्यस्य क्ते ‘ जनसनखनां सञ्झलोः ’ इत्याकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्[7] ॥

---

[1] त–व्याख्यायि । [2] त–अथ । [3] त–युवा नित्यतरुणः । [4] फ–अत एव । [5] त–जॄष् ।
[6] त–भावे षिद्भिदादिभ्योऽङ् । [7] त–°स्वरः ।

अमन्थिष्टां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षम् ।
अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु द्यून् ॥ २ ॥

अमन्थिष्टाम् । भारता । रेवत् । अग्निम् । देवऽश्रवाः । देवऽवातः । सुऽदक्षम् ।
अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषाम् । नः । नेता । भवतात् । अनु । द्यून् ॥२॥

हे ᵛअग्ने ᵛभारता भारतौ भरतस्य पुत्रौ ᵛदेवश्रवाः ᵛदेववातः चेत्युभौ ᵛसुदक्षं शोभनसामर्थ्योपेतं ᵛरेवत् रयिमन्तम् ᵛअग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतं त्वाम्[1] ᵛअमन्थिष्टाम् अग्निष्टोमादिकर्मप्राप्त्यर्थमलडुताम् । मथनेन त्वामुत्पादितवन्तावित्यर्थः । तादृशस्त्वं ᵛबृहता[2] प्रभूतेन ᵛराया धनेन सहितः सन् ᵛअभि अभिमुखो भूत्वा ᵛवि ᵛपश्य अस्मान्विशेषेणानुग्रहदृष्ट्या वीक्षस्व । किंच ᵛअनु ᵛद्यून् । द्युशब्दः अहर्वाची ‘ वस्तोः द्युः ’ (नि. १.९.२) इति तन्नामसु पाठात् । द्यूननु सर्वेषु दिवसेषु ᵛनः अस्माकम् ᵛइषाम् अन्नानां ᵛनेता आनेता ᵛभवतात् भव ॥ अमन्थिष्टाम् । ‘ मन्थ विलोडने ’ इत्यस्माल्लुङि सिच् । ‘ वदव्रजहलन्तस्याचः ’ (पा. सू. ७. २. ३) इति वृद्धौ प्राप्तायां ‘ नेटि ’ इति प्रतिषेधः । ‘ तस्थस्थमिपाम्° ’ इत्यादिना तसस्तामादेशः । पादादित्वादनिघातः । अट्स्वरः । भारता । भरतस्यापत्यमित्यर्थे उत्सादित्वादञ् । ‘ तद्धितेष्वचामादेः ’ इत्यादिवृद्धिः[3] । ञित्स्वरः । रेवत् । रयिशब्दान्मतुप् । वत्वोदात्तत्वसंप्रसारणपरपूर्वत्वगुणसुब्लोपाः । देवश्रवाः । ‘ श्रु श्रवणे ’ । ‘ असुन् ’ इति कर्मण्यसुन् । देवैः श्रूयते प्रख्याप्यतेऽसाविति देवश्रवा ऋषिः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘ गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ’ इत्यौणादिकसूत्रात्पूर्वपदस्वरः । देववातः । ‘ वा गतिगन्धनयोः ’ । अस्मात्कर्मणि क्तः । देवैरिष्यमाणतया प्राप्तो देववातः ऋषिः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदस्वरः । द्यून् । ‘ द्यु अभिगमने ’ ‘ द्युत दीप्तौ ’ वा । ‘ डिच्च ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ द्युयुभ्यां च ’ इति भोजसूत्रेण डुप्रत्ययो डिच्च । द्युतेः ‘ अश्वादयश्च ’ (उ. सू. ५.७०७) इति डुन्प्रत्ययः । अभिगच्छन्त्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतं[4] देशं प्राणिनः इति ; द्योतते किरणसंबन्धादिति वा द्युर्दिवसः । ‘ प्रथमयोः° ’ इति सवर्णदीर्घः । ‘ तस्माच्छसो नः पुंसि ’ (पा. सू. ६. १. १०३) इति सकारस्य नकारः । एकादेशस्वरः[5] ॥

दश क्षिपः पूर्व्यं सीमजीजनन्त्सुजातं मातृषु प्रियम् ।
अग्निं स्तुहि दैववातं देवश्रवो यो जनानामसद्वशी ॥ ३ ॥

दश । क्षिपः । पूर्व्यम् । सीम् । अजीजनन् । सुऽजातम् । मातृषु । प्रियम् ।
अग्निम् । स्तुहि । दैवऽवातम् । देवऽश्रवः । यः । जनानाम् । असत् । वशी ॥ ३ ॥

हे अग्ने देववातस्य ᵛक्षिपः । क्षिप्यन्ते कर्मकरणार्थमिति क्षिपोऽङ्गुलयः ताश्च ᵛदश । बाहुद्वयस्य मथनसाधनत्वेन[6] तत्रत्या अङ्गुलयो दशसंख्याकाः । तादृश्योऽङ्गुलयः ᵛपूर्व्यं पुरातनं ᵛसीम्

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-ण-फ-भ–‘ त्वां ’ नास्ति । [2] त–बृहता महता । [3] ख-ग-च-ज-ण-भ–इत्यादिना वृद्धिः । [4] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ–स्वम् एतम् ; स–स्वम् । [5] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ–‘ एकादेशस्वरः ’ नास्ति । [6] त–मन्थन° ।

एनं त्वाम् ᵛअजीजनन् उदपीपदन्[१] । हे ᵛदेवश्रवः ᵛमातृषु मातृभूतारण्योः ᵛसुजातं सुष्ठूत्पन्नम् अत एव ᵛप्रियं[२] कमनीयं ᵛदैववातं[३] देववातेन[३] मथितमेनम् ᵛअग्निं ᵛस्तुहि । ᵛयः अग्निः ᵛजनानां स्तोतॄणां यजमानानां ᵛवशी वशवर्ती[४] कर्मणां स्वातन्त्र्येण प्रवर्तकः ᵛअसत् भवति तं स्तुहीति पूर्वेणान्वयः ॥ दश । 'दंश दशने' । 'कनिन्' इत्यनुवृत्तौ 'नुदशोर्गुणश्च' इति कनिन् । नित्स्वरः । क्षिपः । 'क्षिप प्रेरणे[५]' । औणादिकः कर्मणि क्विप् । क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते कर्मस्विति क्षिपोऽङ्गुलयः । धातुस्वरः । अजीजनन् । 'जनी प्रादुर्भावे' । हेतुमण्ण्यन्तस्य लुङि चङ्द्विर्वचनसन्वद्भावाभ्यासेत्वदीर्घाः । निघातः । स्तुहि । 'ष्टुञ् स्तुतौ' इत्यस्य लोटि रूपम् । अदादित्वात् शपो लुक् । निघातः । दैववातम् । देववातेन निर्वृत्तमित्यर्थे 'तेन निर्वृत्तम्' (पा. सू. ४. २. ६८) इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । असत् । 'अस भुवि' । अस्य लेट्यडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नि त्वा॑ द॒धे वर॒ आ पृ॑थि॒व्या इळा॑यास्प॒दे सु॑दिन॒त्वे अह्ना॑म् ।
दृ॒षद्व॑त्यां॒ मानु॑ष आप॒याया॑ं सर॑स्वत्यां रे॒वद॑ग्ने दिदीहि ॥ ४ ॥

नि । त्वा॒ । द॒धे॒ । वरे॑ । आ । पृ॒थि॒व्याः । इळा॑याः । प॒दे । सु॒दि॒न॒ऽत्वे । अह्ना॑म् ।
दृ॒षत्ऽव॑त्याम् । मानु॑षे । आ॒प॒याया॑म् । सर॑स्वत्याम् । रे॒वत् । अ॒ग्ने॒ । दि॒दी॒हि॒ ॥ ४ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛइळायाः गोरूपधारिण्याः ᵛपृथिव्याः भूमेः ᵛवरे वरिष्ठे[६] ᵛपदे[७] उत्तरवेद्याम् ᵛअह्नां ᵛसुदिनत्वे यजनीयदिवसानां शोभनदिनत्वार्थम् । येषु दिनेषु इन्द्रादयो वरीयांसो देवा इज्यन्ते तानि सुदिनानि । तदर्थं ᵛत्वा त्वाम् ᵛआ ᵛनि ᵛदधे आ[८] समन्तान्निदधामि । उत्तमानि स्थानानि दर्शयति । ᵛदृषद्वत्याम् । दृषद्वती नाम काचिन्नदी तस्याम् । ᵛमानुषे मनुष्यसंचरणविषये[९] तीरे । ᵛआपयायाम् । आपया नाम काचिन्नदी तस्याम् । ᵛसरस्वत्यां नद्याम् । एतेषु उत्तमेषु[१०] स्थानेषु[१०] त्वं ᵛरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ᵛदिदीहि[११] दीप्यस्व । महर्षयः सरस्वतीतीरे खलु यज्ञादिकर्माण्यकार्षुः । तथा च ब्राह्मणम्—'ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत' (ऐ. ब्रा. २. १९) इति ॥ दधे । दधातेः लिट्युत्तमैकवचने रूपम् । वरे । 'वृञ् वरणे' । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यप् । पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । दृषद्वत्याम् । 'दॄ विदारणे' । 'दृणातेः षुग्घ्रस्वश्च' (उ. सू. १. १२८) इत्यादिना षुगागमो धातोर्ह्रस्वश्च । दृषदः उपलाः यस्यां सन्तीति मतुप् । 'झयः' इति तस्य वत्वम् । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इत्यस्याः परिभाषाया अत्राश्रयणाभावात्[१२] मतुप उदात्तताभावः । अद्रिप्रत्ययस्वरः । सरस्वत्याम् । सरःशब्दोऽसुनन्तत्वादाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मतुप् । अदुपधत्वान्मस्य वत्वम् । उगित्त्वात् ङीप् । दिदीहि[१३] । दिवु क्रीडादौ इत्यस्य यङ्लुकि रूपम् ॥

---

[१] ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-ल—उदपादयन् । [२] ल—प्रियं तम् । [३] त—दैवव्रातेन मम भ्रात्रा । [४] ख-च-ज-ण-न-प-फ—वशकर्ता; ग-भ—वशवर्ता । [५] त—क्षेपणे । [६] त—वरिष्ठे श्रेष्ठे । [७] त—पदे नाभिस्थाने । [८] त—'आ' नास्ति । [९] ख-न-फ-भ-स—मनुष्यसंचरणे°; ग-च-मनुष्यसंचारणे°; ज-ण—मनुष्यसंचारण°; ल—मनुष्यसंचार° । [१०] ल—उत्तमस्थानेषु । [११] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ-ल—दीदिहि । [१२] त—अनाश्रयणात् । [१३] ख-ग-च-न-भ-ल—दीदिहि ।

इळा॑मग्ने पुरु॒दंसं॑ स॒निं गोः श॑श्वत्त॒मं हव॑मानाय साध ।
स्यान्नः॑ सू॒नुस्तन॑यो वि॒जावा॑ग्ने॒ सा ते॑ सुम॒तिर्भू॑त्व॒स्मे ॥ ५ ॥

इळा॑म् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदंस॑म् । स॒निम् । गोः । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् । हव॑मानाय । सा॒ध॒ ।
स्या॒त् । नः॒ । सू॒नुः । तन॑यः । वि॒जाऽवा॑ । अग्ने॑ । सा । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु॒ । अ॒स्मे इति॑ ॥५॥

व्याख्यातेयमित्युपेक्षिता ॥ ॥ २३ ॥

'अग्ने सहस्व' इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अग्ने सहस्व गायत्रमाद्यानुष्टुप्' इति । ऋषिर्गाथिनो विश्वामित्रः । अग्निर्देवता । आद्यानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च प्रथमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोगः । 'अथैतस्याः' इति खण्डे सूत्रितम्[1]—'अग्न इळेति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अभ्युदयेष्टावग्नेर्दातुरनुवाक्या 'अग्ने दा दाशुषे' इत्येषा । 'अथाग्नेय्यः' इति खण्डे सूत्रितम्–'अग्ने दा दाशुषे रयिं स यन्ता विप्र एषाम्' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

अग्ने॒ सह॑स्व॒ पृत॑ना अ॒भिमा॑ती॒रपा॑स्य । दु॒ष्टर॒स्तर॒न्नरा॑ती॒र्वर्चो॑ धा य॒ज्ञवा॑हसे ॥ १ ॥

अग्ने॑ । सह॑स्व । पृत॑नाः । अ॒भिऽमा॑तीः । अप॑ । अ॒स्य॒ ।
दु॒स्तरः॑ । तर॑न् । अरा॑तीः । वर्चः॑ । धाः॒ । य॒ज्ञऽवा॑हसे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे ^{v}अग्ने ^{v}पृतनाः अभियोक्त्रीः सेनाः ^{v}सहस्व अभिभव[2] । ^{v}अभिमातीः अभिमानिनः कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् ^{v}अपास्य[3] अपनुद । किंच ^{v}दुष्टरः दुस्तरः[4] न केनापि तरितुं[5] शक्यः अत एव ^{v}अरातीः अरातीन् शत्रून् ^{v}तरन् स्वतेजसा तिरस्कुर्वंस्त्वं ^{v}यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय ^{v}वर्चो ^{v}धाः अन्नं धेहि । कुरु ॥ सहस्व । 'षह मर्षणे' इत्यस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । अभिमातीः । 'माङ् माने' । मानं मातिः । भावे क्तिन् । अस्य[6] लुग्विकरणत्वात्[6] ईस्वेत्वे[7] न भवतः । अभितो मानं येषां ते इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य । 'असु क्षेपणे' । दिवादेः[8] लोटि रूपम् । दुष्टरः । 'तॄ प्लवनतरणयोः' । अस्मात् कृच्छ्रार्थे[9] खल् । सुषामादित्वात्[10] विसर्जनीयस्य सकारस्य षत्वम् । लित्स्वरः । तरन् । तरतेः शतरि रूपम् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेण शतुरनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । धाः । दधातेश्छन्दसि लुङि रूपम् । निघातः ॥

अग्न॑ इ॒ळा समि॑ध्यसे वी॒तिहो॑त्रो॒ अम॑र्त्यः । जु॒षस्व॒ सू नो॑ अध्व॒रम् ॥ २ ॥

अग्ने॑ । इ॒ळा । सम् । इ॒ध्य॒से॒ । वी॒तिऽहो॑त्रः । अम॑र्त्यः । जु॒षस्व॑ । सु । नः॒ । अ॒ध्व॒रम् ॥ २ ॥

---

[1] ख-ग-ज-ण-फ-भ—सूत्रितः । [2] ल—अभिभवसि । [3] त—'अपास्य' नास्ति । [4] च-ल—'दुस्तरः' नास्ति । [5] त—तरीतुम् । [6] ख-ग-ज-ण-फ—अस्यालुग्विकरणत्वात् । [7] ख-ग-ज-ण-भ-ल-स—त्वे । [8] ल—दिवादिः । [9] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स—अकृच्छ्रार्थे । [10] ख-ग-च-ज-ण-भ-स—चात् ।

हे vअग्ने vवीतिहोत्रः । वीतिः प्रीतिविषयं होत्रम् अग्निहोत्रादिकं यस्यासौ वीतिहोत्रः। यज्ञेषु प्रीतिमानित्यर्थः । vअमर्त्यः मरणधर्मरहितस्त्वम् vइळा इळायामीडयायाम्[1] उत्तरवेद्यां vसमिध्यसे आज्याहुतिप्रक्षेपेण[2] सम्यक् प्रज्वाल्यसे । तादृशस्त्वं vनः अस्माकम् vअध्वरम् इमं यज्ञं vसु सुष्ठु vजुषस्व आहुतिस्वीकरणेन सेवस्व ॥ वीतिहोत्रः । वी कान्त्यादिषु । अस्मात्कर्मणि 'मन्त्रे वृषेषपच०' इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः[3] । जुषस्व । जुषतेर्लोटि रूपम्। शस्वरः । सु । 'निपातस्य च' इति संहितायां दीर्घः ॥

अग्ने॑ द्यु॒म्नेन॑ जागृवे॒ सह॑सः सूनवाहुत । एदं ब॒र्हिः स॑दो॒ मम॑ ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । द्यु॒म्नेन॑ । जा॒गृ॒वे॒ । सह॑सः । सू॒नो॒ इति॑ । आ॒ऽहु॒त ।

आ । इ॒दम् । ब॒र्हिः । स॒दः॒ । मम॑ ॥ ३ ॥

vद्युम्नेन स्वतेजसा सह vजागृवे । जागर्तीति जागृविः । तस्य संबुद्धिः । लोकरक्षार्थं स्वतेजसा सह सर्वदा जागरणोपेत vआहुत देवताह्वानार्थम्[4] अस्माभिः आहुत[5] vसहसः vसूनो बलस्य पुत्र हे vअग्ने[6] vमम मत्संबन्धिन्यस्मिन्[7] यज्ञे यद्वेद्यामास्तीर्णम् vइदं vबर्हिः तत्र vआ vसदः आसीद ॥ जागृवे । 'जागृ निद्राक्षये'। 'जॄशॄस्तृजागृभ्यः क्विन्' इति क्विन् । कित्त्वादगुणः । जागर्तीति जागृविः। 'जागृविर्जागरणात्' (निरु. ९. ८) इति यास्कः । 'संबुद्धौ च' इति गुणः । 'एङ्ह्रस्वात्[8]' (पा. सू. ६. १. ६९) इति सोर्लोपः । निघातः । सहसः सूनो । सुप आमन्त्रिते पराङ्गवद्भावादनुदात्तत्वे पादादित्वादनिघातः । सदः । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यस्य छान्दसे लुङि लृदित्वादङ् । निघातः । मम । अस्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचने[9] ममादेशः । 'युष्मदस्मदोर्ङसि' इत्याद्युदात्तत्वम्॥

अग्ने॒ विश्वे॑भिर॒ग्निभि॑र्दे॒वेभि॑र्महया॒ गिरः॑ । य॒ज्ञेषु॒ य उ॑ चा॒यवः॑ ॥ ४ ॥

अग्ने॑ । विश्वे॑भिः । अ॒ग्निऽभिः॑ । दे॒वेभिः॑ । म॒ह॒य॒ । गिरः॑ । य॒ज्ञेषु॑ । ये । ऊँ॒ इति॑ । चा॒यवः॑ ॥ ४ ॥

हे vअग्ने vदेवेभिः द्योतमानैः vविश्वेभिः सर्वैः vअग्निभिः यष्टव्यतया स्थितैरग्निभिः सहितस्त्वं vचायवः त्वद्विषयस्तुतिरूपाभिः[10] वाग्भिरनन्यमनस्कतया पूजकाः vये विद्यन्ते तेषां vयज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु vगिरः स्तोत्रशस्त्रादिलक्षणानि वाक्यानि vमहय पूजय ॥ महय । 'मह पूजायाम्'। चुरादिः । अदन्तत्वादुपधावृद्ध्यभावः । निघातः । चायवः । 'चायृ पूजानिशामनयोः'। 'मृगय्वादयश्च' इति कुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्ने॒ दा दा॒शुषे॑ र॒यिं वी॒रव॑न्तं॒ परी॑णसम् । शि॒शी॒हि नः॑ सूनु॒मतः॑ ॥ ५ ॥

अग्ने॑ । दाः । दा॒शुषे॑ । र॒यिम् । वी॒रऽव॑न्तम् । परी॑णसम् । शि॒शी॒हि । नः॒ । सू॒नु॒ऽमतः॑ ॥ ५ ॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-भ–ईडायाम् ; न-ल-स–ईड्यायाम् । [2] त–आज्याद्याहुति° । [3] ख-ग-च-ज-ण–°प्रकृतिस्वरत्वम् । [4] ख-ग-च–देवताधानार्थम् । [5] त-प–आहूत । [6] त-ल–अग्ने त्वम् । [7] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–मत्संबन्ध्यास्मिन् । [8] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–ह्रस्वात्° । [9] त–षष्ठ्येकवचनस्य । [10] ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स–उक्तविषय°; त–उ त्वद्विषय° ।

हे vअग्ने vदाशुषे तुभ्यं[1] हविर्दत्तवते यजमानाय vवीरवन्तं[2] पुत्रयुक्तं vपरीणसं प्रभूतं vरयिं धनं vदाः देहि । vसूनुमतः पुत्रपौत्रादिसहितान् vनः अस्मान् vशिशीहि धनप्रदानेन तीक्ष्णीकुरु ॥ दाः । 'डुदाञ् दाने' इत्यस्य छान्दसे लुङि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् अनिघातः । दाशुषे । 'दाशृ दाने' इत्यस्य क्वसौ 'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' इति निपातनात् द्विर्वचनाभावः इडभावश्च । भसंज्ञायां संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । परीणसम् । परिपूर्वात् नसतेर्व्याप्त्यर्थात् क्विप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । शिशीहि । 'शिञ् निशाने' । व्यत्ययेन श्लुः । दीर्घः छान्दसः । हेरपित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥　　॥ २४ ॥

'अग्ने दिवः' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्ने दिवो वैराजमुपान्त्याग्नेन्द्री' इति । विराट् छन्दः । 'अग्न इन्द्रश्च' इत्येषा इन्द्राग्नीदेवताका । शिष्टाः आग्नेय्यः । अग्निष्टोमे आज्यशस्त्रे 'अग्न इन्द्रश्च' इति याज्या । 'अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोण इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. ९) इति सूत्रितत्वात् ॥

अग्ने॑ दि॒वः सू॒नुर॑सि॒ प्रचे॑ता॒स्तना॑ पृथि॒व्या उ॒त वि॒श्ववे॑दाः ।
ऋध॑ग्दे॒वाँ इ॒ह य॑जा चिकित्वः ॥ १ ॥

अग्ने॑ । दि॒वः । सू॒नुः । अ॒सि॒ । प्रऽचे॑ताः । तना॑ । पृ॒थि॒व्याः । उ॒त । वि॒श्वऽवे॑दाः ।
ऋध॑क् । दे॒वान् । इ॒ह । य॒ज । चि॒कि॒त्वः॒ ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे vअग्ने vविश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् vप्रचेताः कर्मविषयज्ञानवांस्त्वं vदिवः द्युलोकाभिमानिदेवतायाः vसूनुरसि पुत्रो भवसि। vउत अपि च vपृथिव्याः पृथिव्यभिमानिदेवतायाः vतना[3] तनयोऽसि । किंच vचिकित्वः चेतनावन् हे अग्ने vइह अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन् कर्मणि[4] vदेवान् यजनीयानिन्द्रादिदेवान् vऋधक् पृथक् क्रमेण vयज हविष्प्रदानेन पूजय ॥ असि । 'अस भुवि' इत्यस्य लटि 'तासस्त्योर्लोपः' इति सलोपः । निघातः । विश्ववेदाः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति विश्वस्यान्तोदात्तत्वम् ॥

अ॒ग्निः स॑नोति वी॒र्या॑णि वि॒द्वान्त्स॒नोति॒ वाज॑म॒मृता॑य॒ भूष॑न् ।
स नो॑ दे॒वाँ एह व॑हा पुरुक्षो ॥ २ ॥

अ॒ग्निः । स॒नो॒ति॒ । वी॒र्या॑णि । वि॒द्वान् । स॒नोति॑ । वाज॑म् । अ॒मृता॑य । भूष॑न् ।
सः । नः॒ । दे॒वान् । आ । इ॒ह । व॒ह॒ । पु॒रु॒क्षो॒ इति॑ पुरुऽक्षो ॥ २ ॥

vविद्वान् कर्माभिज्ञो यः vअग्निः vवीर्याणि पशुपुत्रादिसंपद्रूपाणि सामर्थ्यानि[5] vसनोति यजमानाय ददाति । यश्चाग्निः vभूषन् स्वतेजसा सर्वं जगत् भूषयन् अलंकुर्वन् vअमृताय मरणधर्म-

---

[1] त–'तुभ्यं' नास्ति । [2] त–वीरवन्तं पुत्रवन्तम् । [3] त–'तना' नास्ति । [4] ख-ग-च-ज-ण-त-भ-ल–'कर्मणि' नास्ति । [5] ख-ग-च-ज-ण-भ-ल–समर्थानि ।

रहितायेन्द्रादिदेवाय ᵛवाजं हविर्लक्षणमन्नं ᵛसनोति प्रयच्छति ᵛपुरुक्षो पुरोडाशादिबहुविधान्नोपेत हे अग्ने ᵛसः तादृशस्त्वं ᵛनः अस्माकं संबन्धिनि ᵛइह अस्मिन्यज्ञे ᵛदेवान् यजनीयान्देवान् ᵛआ ᵛवह आह्वय ॥ सनोति । ' षणु दाने '। तनादित्वादुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादनिघातः । भूषन् । ' भूष अलंकारे '। अन्तर्भावितण्यर्थः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । वह । वहेर्लोटि रूपम् । पुरुक्षो । पुरवः क्षुधोऽन्नानि यस्येति पुरुक्षुः । अन्त्यलोपश्छान्दसः । 'संबुद्धौ च' इति गुणः ॥

अ॒ग्निर्द्यावा॑पृथि॒वी वि॒श्वज॑न्ये॒ आ भा॑ति दे॒वी अ॒मृते॒ अमू॑रः ।
क्षय॒न्वाजैः॑ पुरु॒श्च॒न्द्रो नमो॑भिः ॥ ३ ॥

अ॒ग्निः । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । वि॒श्वज॑न्ये॒ इति॑ वि॒श्वऽज॑न्ये । आ । भा॒ति॒ । दे॒वी इति॑ ।
अ॒मृते॒ इति॑ । अमू॑रः ॥ क्षय॑न् । वाजैः॑ । पु॒रु॒ऽच॒न्द्रः । नमः॑ऽभिः ॥ ३ ॥

ᵛअमूरः अमूढः सर्वज्ञः ᵛक्षयन् ईशानः सर्वस्य जगतः अत एव ᵛपुरुश्चन्द्रः पुरुचन्द्रो बहुहिरण्योपेतः । यद्वा बहुदीप्तिस्वरूपः । ᵛवाजैः बलैः ᵛनमोभिः अन्नैश्च सहितः सः ᵛअग्निः ᵛविश्वजन्ये विश्वस्य जनयित्र्यौ । यद्वा विश्वं जन्यमुत्पाद्यं याभ्यां ते । ᵛदेवी द्योतमाने ᵛअमृते मरणधर्मरहिते ᵛद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ᵛआ ᵛभाति आ समन्तात् प्रकाशयति ॥ द्यावापृथिवी । दिवःशब्दस्य ' दिवो द्यावा ' इति द्यावादेश आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीषन्तत्वेनान्तोदात्तः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । विश्वजन्ये । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तः । तत्पुरुषे[1] तु[1] स्वरश्चिन्तनीयः । आ भाति । ' भा दीप्तौ '। अन्तर्भावितण्यर्थः । क्षयन् । ' क्षि ऐश्वर्ये '। शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पुरुश्चन्द्रः । ' ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ' इति सुडागमः । श्चुत्वेन शकारः । उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे[2] ' त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ' इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा ' समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वम्[2] ॥

अग्न॒ इन्द्र॑श्च दा॒शुषो॑ दु॒रो॒णे सु॒ताव॑तो य॒ज्ञमि॒होप॑ यातम् ।
अम॑र्धन्ता सोम॒पेया॑य देवा ॥ ४ ॥

अग्ने॑ । इन्द्रः॑ । च॒ । दा॒शुषः॑ । दु॒रो॒णे । सु॒तऽव॑तः । य॒ज्ञम् । इ॒ह । उप॑ । या॒त॒म् ।
अम॑र्धन्ता । सो॒म॒ऽपेया॑य । दे॒वा॒ ॥ ४ ॥

हे ᵛअग्ने त्वम् ᵛइन्द्रश्च उभौ ᵛदेवा देवौ युवाम् ᵛअमर्धन्ता अनागमनेन यज्ञहिंसामकुर्वन्तौ सन्तौ ᵛसुतवतः सोमाभिषवं कुर्वतः ᵛदाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य ᵛइह ᵛदुरोणे गृहे क्रियमाणमिमं ᵛयज्ञम् अभिलक्ष्य ᵛसोमपेयाय सोमपानार्थम् ᵛउप ᵛयातम् उप समीपम्[3] आगच्छतम् ॥ यातम्[4] ।

---

१. ख-त-न-भ-स—तत्पुरुषे; ग—तत्पुरुषेषु; ज-ण-ल—तत्पुरुष° । २. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ—उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ३. न-ल—समीपे । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-म—' यातं ' नास्ति ।

‘ या प्रापणे ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । अमर्धन्ता । ‘ मृधु हिंसायाम् ’ इत्यस्य शतरि रूपम् । नञा समासः । सुपो डादेशः । तत्पुरुषे नञ्स्वरः । सोमपेयाय । ‘ पा पाने ’ । ‘ अचो यत् ’ इति यत् । ‘ ईद्यति ’ इतीकारादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्ने॑ अ॒पां समि॑ध्यसे दुरो॒णे नित्यः॑ सूनो सहसो जातवेदः ।
स॒धस्था॑नि म॒हय॑मान ऊ॒ती ॥ ५ ॥

अग्ने॑ । अ॒पाम् । सम् । इ॒ध्य॒से॒ । दु॒रो॒णे । नित्यः॑ । सूनो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॒ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ ।
स॒ध॒ऽस्था॑नि । म॒हय॑मानः । ऊ॒ती ॥ ५ ॥

ᵛसहसः ᵛसूनो बलस्य पुत्र ᵛजातवेदः जातप्रज्ञ हे ᵛअग्ने ᵛनित्यः अविनाशी ᵛऊती ऊत्यां रक्षणेन ᵛसधस्थानि प्राणिनां निवासभूतान् लोकान् ᵛमहयमानः परिचरंस्त्वम् ᵛअपां ᵛदुरोणे अपां स्थानेऽन्तरिक्षे ᵛसमिध्यसे सम्यक् दीप्यसे ॥ दुरोणे । ‘ अव रक्षणे ’ इत्यस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः । ‘ ज्वरत्वर° ’ इत्यादिना ऊठ् । गुणः । ‘ दुरोण इति गृहनाम, दुरवा भवन्ति ’ (निरु. ४. ५) इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । महयमानः । ‘ मह पूजायाम् ’ । व्यत्ययेन शानच् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे णिच्स्वरः[1] । ऊती । अव रक्षणादिषु । ‘ ऊतियूतिजूति° ’ इत्यादिना निपातनादन्तोदात्तः । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः ॥ ॥ २५ ॥

‘ वैश्वानरं मनसा ’ इति नवर्चं चतुर्दशं सूक्तम् । तत्रानुक्रमणिका—‘ वैश्वानरं नव तृचौ वैश्वानरीयमारुतौ जागतौ द्वृच आत्मस्तुतिर्वा पूर्वांऽमगीतान्त्योपाध्यायस्तुतिः ’ इति । ‘ वैश्वानरं मनसा ’ इत्याद्यौ तृचौ जागतौ । प्रथमस्य वैश्वानरोऽग्निर्देवता द्वितीयस्य[2] मरुतः[2] । सप्तम्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । ‘ अग्निरस्मि ’ इति द्वृचस्याग्निः परं ब्रह्म वा देवता । नवम्यास्तु विश्वामित्रोपाध्यायस्य[3] स्तुत्यत्वात्[3] स एव देवता । सप्तमीवर्जितस्य सूक्तस्य विश्वामित्र ऋषिः । सप्तम्या ब्रह्मवाक्यत्वात् ‘ यस्य वाक्यं स ऋषिः ’ इति न्यायेन ब्रह्म ऋषिः । ‘ वैश्वानरं मनसा ’ इत्याद्यस्तृच आभिप्लविके चतुर्थेऽहनि आग्निमारुते वैश्वानरीयनिविद्धाने विनियुक्तः[4] । ‘ तृतीयस्य ’ इति खण्डे सूत्रितं–‘ वैश्वानरं मनसेति तिस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । अयमेव तृचो बृहस्पतिसवेऽप्याग्निमारुते वैश्वानरीयनिविद्धानीयः । ‘ प्र यन्तु वाजाः ’ इति द्वितीयतृचो बृहस्पतिसवे मारुतनिविद्धानीयः । उभयमपि ‘ उशनसस्तोमेन ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्य प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नयः ’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । अग्निचयने संचिताग्न्यनुशंसने ‘ अग्निरस्मि ’ इत्येषा । ‘ अथाग्निं संचितमनुगीतमनुशंसेत् ’ इत्युपक्रम्य सूत्रितम्—‘ अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा इति त्रिर्मध्यमया वाचा ’ (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

---

[1] त–णिचः स्वरः । [2] ख-ग-च-ज-ण-भ-ल–‘ द्वितीयस्य मरुतः ’ नास्ति । [3] ख-ग-च-ज-ण-न-स–°पाध्यायस्तुतित्वात् ; ल–°पाध्यायस्तुत्यत्वात् । [4] ख-ग-च-ज-ण-भ-स–नियुक्तः ।

वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्या हविष्मन्तो अनुषत्यं स्वर्विदम् ।
सुदानुं देवं रथिरं वसूयवो गीर्भी रण्वं कुशिकासो हवामहे ॥ १ ॥

वैश्वानरम् । मनसा । अग्निम् । निऽचाय्य । हविष्मन्तः । अनुऽसत्यम् । स्वःऽविदम् ।
सुऽदानुम् । देवम् । रथिरम् । वसुऽयवः । गीःऽभिः । रण्वम् । कुशिकासः । हवामहे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने vहविष्मन्तः संभृतहविष्काः vवसूयवः धनमात्मन इच्छन्तः vकुशिकासः[1] कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं vवैश्वानरम् । विश्वे नरा अग्निप्रणयनादिक्रियाया नेतारो यस्येति विश्वानरः अग्निः[2] । तस्य संबन्धी वैश्वानरः । अपत्यमिति यावत् । यद्वा[3] विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्धितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत् । तम् vअनुषत्यं सत्येनानुगतं कर्मानुरूपफलप्रदाने[4] सत्यप्रतिज्ञं vस्वर्विदं स्वर्गादिलक्षणफलस्य ज्ञातारम् अत एव vसुदानुं सुष्ठु फलस्य दातारं vरथिरं रथवन्तम् अत एव vरण्वं यज्ञान् गच्छन्तं vदेवं द्योतमानं तमिमम् vअग्निं vमनसा vनिचाय्य अन्तःकरणेन एवंविधगुणविशिष्टस्त्वमिति ज्ञात्वा vगीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः vहवामहे इह कर्मणि त्वामाह्वयामः ॥ वैश्वानरम् । 'नरे संज्ञायाम्' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विश्वानरस्येदमित्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । निचाय्य । 'चायृ पूजानिशामनयोः' इत्यस्य ल्यपि रूपम् । लित्स्वरः । अनुषत्यम् । अनुगतं सत्येन । 'अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया' इति समासः । सुषामादित्वात् षत्वम् । निरुदकादित्वादन्तोदात्तत्वम् । सुदानुम् । 'डुदाञ् दाने' । 'दाभाभ्यां नुः' इति कर्तरि नुप्रत्ययः । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथिरम् । रथशब्दान्मत्वर्थे 'मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ' इति इरच् । चित्स्वरः । वसूयवः । वसु आत्मन इच्छन्त इति 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'अकृत्सार्वधातुकयोः°' इति दीर्घः । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरः । रण्वम् । रविर्गत्यर्थः । रण्वति यज्ञान्[5] गच्छतीति[6] रण्वः । पचाद्यजन्तः । चित्स्वरः । कुशिकासः । कुशिकशब्दात् 'गोत्रम्' इत्यर्थे विदादित्वादञ् । तस्य बहुषु 'यञञोश्च' (पा. सू. २. ४. ६४) इति लुक् । हवामहे । ह्वयतेः 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । निघातः ॥

तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वानमुक्थ्यम् ।
बृहस्पतिं मनुषो देवतातये विप्रं श्रोतारमतिथिं रघुष्यदम् ॥ २ ॥

तम् । शुभ्रम् । अग्निम् । अवसे । हवामहे । वैश्वानरम् । मातरिश्वानम् । उक्थ्यम् ।
बृहस्पतिम् । मनुषः । देवऽतातये । विप्रम् । श्रोतारम् । अतिथिम् । रघुऽस्यदम् ॥ २ ॥

योऽग्निः पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः vतं vशुभ्रं द्योतमानं vवैश्वानरं विश्वानरसंबन्धिनं vमातरिश्वानम् । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति विद्युदादिरूपतया चेष्टते इति मातरिश्वा अग्निः । तम् vउक्थ्यम् उक्थैः

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-भ—कुशिकाः; प—कुशिकासः कुशिकाः । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स—कश्चित्; फ-अग्निः कश्चित् । [3] ख-ग-च-ण-ण-भ-ल—यदा । [4] प-फ—कर्मफलप्रदाने । [5] ख-ग-च-ज-ण—यज्ञम् । [6] त—आगच्छतीति ।

शस्त्रैः शंसनीयं ^{v}बृहस्पतिं बृहतो यज्ञस्य पतिं पालकतया स्वामिनं ^{v}विप्रं मेधाविनं ^{v}श्रोतारं स्तोत्रशस्त्रादिमन्त्रवाक्यं शृण्वन्तम् ^{v}अतिथिम् आतिथेयपूजार्हतया यदृच्छया प्राप्तं ^{v}रघुष्यदम् । रघुर्लघुः स्यदो वेगो यस्येति क्षिप्रगन्तारम् । यद्वा स्यदशब्देन[1] अध्वा[2] लक्ष्यते । रघुस्यदः क्षिप्रगन्ता इत्यर्थः । तम् एवंविधगुणयुक्तम्[3] ^{v}अग्निम् ^{v}अवसे अस्माकं रक्षणाय ^{v}हवामहे कुशिकगोत्रजा वयम् आह्वयामः । किंच ^{v}मनुषः मनुष्यस्य ^{v}देवतातये यज्ञार्थं त्वामाह्वयामः ॥ शुभ्रम् । 'शुभ दीप्तौ'। अस्मात्[4] 'स्फायितञ्चि°' इत्यादिना कर्तरि रक् । कित्त्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । मातरिश्वानम् । निर्माणहेतुत्वात् माता अन्तरिक्षम् । तत्र श्वसिति प्राणितीति मातरिश्वा अग्निः । 'श्वन्नुक्षन्°' इत्यादिना मातरिश्वञ्छब्दस्य[5] कन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उक्थ्यम् । उक्थेन स्तोत्रेण स्तुत्यः । तत्र भवः इत्यर्थे 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'तित्स्वरितम्[6]' इति स्वरितः । देवतातये । देव एव देवतातिः । स्वार्थिकस्तातिल् । देवतातिशब्देन यज्ञो लक्ष्यते तत्संप्रदानकत्वाद्यज्ञस्य । लित्स्वरः । रघुस्यदम् । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' इत्यस्मात् घञन्तः स्यदशब्दः । 'स्यदो जवे' इति निपातनादनुनासिकलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अश्वो॒ न क्रन्द॒ञ्जनि॑भि॒ः समि॑ध्यते वैश्वा॒न॒रः कु॑शि॒केभि॑र्यु॒गेयु॑गे ।
स नो॑ अ॒ग्निः सु॒वीर्यं॒ स्वश्व्यं॒ दधा॑तु॒ रत्न॑म॒मृते॑षु॒ जागृ॑विः ॥ ३ ॥

अश्वः॑ । न । क्रन्द॑न् । जनि॑ऽभिः । सम् । इ॒ध्य॒ते॒ । वै॒श्वा॒न॒रः । कु॒शि॒केभिः॑ । यु॒गेऽयु॑गे ।
सः । नः॒ । अ॒ग्निः । सु॒ऽवीर्य॑म् । सु॒ऽअश्व्य॑म् । दधा॑तु । रत्न॑म् । अ॒मृते॑षु । जागृ॑विः ॥३॥

यः ^{v}वैश्वानरः अग्निः ^{v}कुशिकेभिः स्तोत्रं कुर्वाणैर्होत्रादिभिः ^{v}युगेयुगे प्रतिदिनं ^{v}समिध्यते आज्याहुतिप्रक्षेपेण[7] सम्यक् दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । ^{v}अश्वो ^{v}न इति । यथा जातोऽश्वः[8] ^{v}क्रन्दन् हेषारवं कुर्वन् ^{v}जनिभिः जनयित्रीभिः वडवाभिः स्तन्यप्रदानेन प्रतिदिनं सम्यक् पोष्यते तद्वत् । ^{v}अमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु मध्ये ^{v}जागृविः ज्वालया जाग्रत् दीप्यमानः ^{v}सः ^{v}अग्निः ^{v}सुवीर्यं शोभनापत्ययुक्तं ^{v}स्वश्व्यं शोभनाश्वादिपशुयुक्तं ^{v}रत्नम् उत्तमं धनं ^{v}नः अस्माकं ^{v}दधातु विदधातु प्रयच्छतु ॥ युगेयुगे । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । परस्याम्रेडितत्वात् अनुदात्तत्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । स्वश्व्यम् । अश्वशब्दः क्वन्प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यकारोपजनश्छान्दसः । यद्वा । अश्वेषु साधवोऽश्व्याः । 'तत्र साधुः' इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वोक्तस्वरः । दधातु । दधातेर्लोटि रूपम् । रत्नम् । 'रमु क्रीडायाम्' । 'रमेस्त च' इत्यधिकरणे नप्रत्ययस्तकारश्चान्तादेशः । रमन्तेऽस्मिन्निति रत्नम् । 'नित्' इत्यनुवृत्तौ आद्युदात्तः । जागृविः । क्विन्प्रत्ययान्तः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-भ—स्यदःशब्देन । [2] त—तद्वान् । [3] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ—एवंविधं युक्तम् । [4] त—इत्यस्मात् । [5] ख-ग-ज-ण-भ-स—मातरिश्वञ्छब्दात् न-ल—मातरिश्वञ्छब्दः । [6] ख-ग-ज-ण-न-भ-स—तित्स्वरितः । [7] त—आज्याद्याहुति° । [8] प—जात्यश्वः ।

प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नयः शुभे संमिश्लाः पृषतीरयुक्षत ।
बृहदुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्र वेपयन्ति पर्वताँ अदाभ्याः ॥ ४ ॥

प्र । यन्तु । वाजाः । तविषीभिः । अग्नयः । शुभे । सम्ऽमिश्लाः । पृषतीः । अयुक्षत ।
बृहत्ऽउक्षः । मरुतः । विश्वऽवेदसः । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । अदाभ्याः ॥ ४ ॥

ᵛवाजाः वेगवन्तः ᵛअग्नयः ᵛप्र ᵛयन्तु जलमभिलक्ष्य[1] गच्छन्तु । गताश्च तेऽग्नयः ᵛतविषीभिः बलयुक्तैः[2] मरुद्भिः[3] ᵛशुभे जले ᵛसंमिश्लाः परस्परं[4] संगताः सन्तः ᵛपृषतीः बिन्दून् ᵛअयुक्षत अयुञ्जन् । जले बिन्दूनकुर्वन् । यद्वा वाजाः वेगवन्तोऽग्नयस्तविषीभिर्बलयुक्तैर्मरुद्भिर्जलमनुलक्ष्य प्रयन्तु गच्छन्तु । ते च मरुतः शुभे जले संमिश्ला अग्निभिः संगताः सन्तः पृषतीश्चित्रवर्णा वाहनरूपा वडवा अयुक्षत । रथे मेघभेदनार्थे[5] ता अयौक्षुः । रथारूढास्ते ᵛविश्ववेदसः प्राणिकृतकर्माभिज्ञानयुक्ताः ᵛअदाभ्याः केनाप्यतिरस्कार्याः ᵛमरुतः एवंविधा वायवः ᵛबृहदुक्षः प्रभूतसेक्तॄन्[6] ᵛपर्वतान् मेघान् ᵛप्र ᵛवेपयन्ति । यथा प्रभूता वृष्टिर्भवति तथा मेघान् चालयन्ति ॥ तविषीभिः । 'तव गतौ' इति सौत्रो धातुः । अस्मात् 'तवेर्णिद्वा' इति टिषच् निच्च। तवन्ति संचरन्त्याकाशे इति तविषा वायवः । 'टिड्ढाणञ्०' इति ङीप् । लिङ्गव्यत्ययः[7]। नित्त्वादाद्युदात्तः । पृषतीः । 'पृषु[8] सेचने[8]' 'पृ पालनपूरणयोः' इति वा । अस्मात्[9] वर्तमाने 'पृषद्बृहन्महत्०' इति निपातनादतिप्रत्ययः शतृवद्भवति । 'उगितश्च' इति ङीप् । पर्षन्तीति पृषत्यः शीकराः। पृणन्ति पालयन्तीति पृषत्यो वडवाः । अयुक्षत । 'युजिर् योगे' इत्यस्य लुङि सिचि रूपम्। निघातः । बृहदुक्षः । 'उक्ष सेचने' इत्यस्मात्क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वेपयन्ति । 'टुवेपृ कम्पने'। निघातः । पर्वतान् । 'पर्व पूरणे' इत्यस्मात् 'भृमृदृशि०' इत्यादिना अतच् । पर्वति पूरयति भूमिमुदकेन इति पर्वतो मेघः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

अग्निश्रियो मरुतो विश्वकृष्टय आ त्वेषमुग्रमव ईमहे वयम् ।
ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः सिंहा न हेषक्रतवः सुदानवः ॥ ५ ॥

अग्निऽश्रियः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । आ । त्वेषम् । उग्रम् । अवः । ईमहे । वयम् ।
ते । स्वानिनः । रुद्रियाः । वर्षऽनिर्निजः । सिंहाः । न । हेषऽक्रतवः । सुऽदानवः ॥५॥

ᵛअग्निश्रियः वैद्युतमग्निं श्रयन्तः ᵛविश्वकृष्टयः । विश्वस्य वृक्षादेः कृष्टिराकर्षणं नमनोन्नमनादिलक्षणं कर्म येभ्यो भवति ते विश्वकृष्टयः । एवंविधा ये ᵛमरुतः विद्यन्ते तेषां च मरुतां ᵛत्वेषं दीप्तम् ᵛउग्रम् उद्गूर्णम् ᵛअवः रक्षणम् ᵛआ ᵛईमहे कुशिका ᵛवयम् आ समन्तात् याचामहे । ᵛते मरुतः

---

[1] त–बलमभिलक्ष्य । [2] ख-ग-च-ज-ण-भ–'बलयुक्तैः' नास्ति । [3] ख-प-फ-भ–'मरुद्भिः' नास्ति । [4] ख-प-फ-भ–'परस्परं' नास्ति । [5] त–मेघभेदनार्थम् । [6] त–प्रभूतं सेक्तॄन् । [7] त-ल–अत्र लिङ्गव्यत्ययः । [8] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–पृष सन्धाने; न–पृष संदधाने । [9] त–इत्यस्मात् ।

ᵛरुद्रियाः रुद्रपुत्राः[1] ᵛवर्षनिर्णिजः । निर्णिक्शब्दो रूपवाची ‘ निर्णिक् वव्रिः ’ इति तन्नामसु पाठात् । वर्षणं रूपं स्वभावो येषां ते[2] वर्षनिर्णिजो वर्षकाः । ᵛहेषक्रतवः । हेषारवस्य क्रतुः करणं येषां ते कृतहेषारवाः ᵛसिंहा ᵛन सिंहा इव ᵛस्वानिनः शब्दवन्तः एवंविधास्ते मरुतः ᵛसुदानवः सुष्ठु जलस्य[3] दातारो भवन्ति ॥ अग्निश्रियः । ‘ श्रिञ् सेवायाम् ’ । ‘ वचिप्रच्छि°[4] ’ इत्यादिना क्विप् संप्रसारणाभावो धातोर्दीर्घश्च । जसि इयङादेशः । कृत्स्वरः । उग्रम् । गम्लृ गतौ ’ । उत्पूर्वः । ऋज्रेन्द्राग्र° ’ इति निपातनात् रप्रत्ययो मकारलोप उपसर्गस्यान्तलोपश्च । उद्गच्छतीत्युग्रः । प्रत्ययस्वरः । ईमहे । ई कान्तिगत्यादिषु[5] । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । स्वानिनः । स्वानो घञन्तः । तद्वन्तः । ‘ अत इनिठनौ ’ इतीनिः । प्रत्ययस्वरः[6] । रुद्रियाः । रुद्रशब्दाच्छान्दसो घः । तस्येयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ २६ ॥

व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिरग्नेर्भामं मरुतामोज ईमहे ।
पृषदश्वासो अनवभ्रराधसो गन्तारो यज्ञं विदथेषु धीराः ॥ ६ ॥

व्रातम्ऽव्रातम् । गणम्ऽगणम् । सुशस्तिऽभिः । अग्नेः । भामम् । मरुताम् । ओजः । ईमहे ।
पृषत्ऽअश्वासः । अनवभ्रऽराधसः । गन्तारः । यज्ञम् । विदथेषु । धीराः ॥ ६ ॥

कुशिका वयम् ᵛअग्नेर्भामं भासकं ᵛमरुतामोजः तेजः ᵛव्रातंव्रातं व्राते व्राते प्रतिसमूहं ᵛगणंगणं गणे गणे महति समूहे[7] क्रियमाणाभिः ᵛसुशस्तिभिः । शोभनाः शस्तयः स्तुतयो यैर्मन्त्रैः क्रियन्ते ते सुशस्तयः । तैर्मन्त्रैः ᵛईमहे तादृशं मारुतं तेजो याचामहे । ᵛपृषदश्वासः । पृषत्यश्चित्रवर्णा अश्वा येषां ते तादृशाः । ᵛअनवभ्रराधसः । न विद्यतेऽवभ्रंशो यस्य तदनवभ्रम् । अनवभ्रं राधो धनं येषां तेऽनवभ्रष्टधनाः । संपूर्णधना इति यावत् । ᵛधीराः कर्माभिज्ञास्ते मरुतः ᵛविदथेषु यज्ञेषु ᵛयज्ञं यजनीयं[8] हविः[8] अभिलक्ष्य ᵛगन्तारः गमनशीला भवन्ति ॥ गणंगणम् । ‘ गण संख्याने ’ । पचाद्यच् । ‘ नित्यवीप्सयोः ’ इति द्विर्वचनम् । परस्याम्रेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । सुशस्तिभिः । बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भामम् । ‘ भा दीप्तौ[9] ’ । ‘ अर्तिस्तुसु° ’ इत्यादिना मन् । निस्स्वरः । ओजः । ‘ उब्ज आर्जवे ’ । ‘ उब्जेर्बले बलोपश्च ’ (उ. सू. ४. ६३१) इत्यसुन् । तत्संनियोगेन बकारलोपः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । निस्स्वरः । ईमहे । ई कान्त्यादिषु । निघातः । अनवभ्रराधसः । अनवभ्रम् । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ[10] पूर्वपदस्वरः । गन्तारः । ताच्छीलिकस्तृन् । विदथेषु । ‘ विद ज्ञाने ’ । ‘ रुदिविदिभ्यां कित् ’ इत्यथप्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । विदन्त्यस्मिन्कर्मजातमध्वर्य्वादय इति विदथो यज्ञः । प्रत्ययस्वरः ॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण न-भ-स–रुद्रपुत्राः मरुतः । [2] प–ते हेषक्रतवः । [3] ल–जनस्य । [4] त–क्विब्वचिप्रच्छि° । [5] त–गत्यादिषु । [6] ख-ग-च-न-ण-न-फ-भ-स–‘ प्रत्ययस्वरः ’ नास्ति । [7] त-प–समूहे समूहे । [8] ग-च-ज-ण–यजनीयहविः । [9] त–दीप्तौ इत्यस्मात् । [10] ख-ग-च-जण-भ-ल-स–उत्तरबहुव्रीहौ ।

अ॒ग्निर॑स्मि॒ जन्म॑ना जा॒तवे॑दा घृ॒तं मे॒ चक्षु॑र॒मृतं॑ म आ॒सन् ।
अ॒र्कस्त्रि॒धातू॒ रज॑सो वि॒मानोऽज॑स्रो घ॒र्मो ह॒विर॑स्मि॒ नाम॑ ॥ ७ ॥

अ॒ग्निः । अ॒स्मि॒ । जन्म॑ना । जा॒तऽवे॑दाः । घृ॒तम् । मे॒ । चक्षुः॑ । अ॒मृत॑म् । मे॒ । आ॒सन् ।
अ॒र्कः । त्रि॒ऽधातुः॑ । रज॑सः । वि॒ऽमानः॑ । अज॑स्रः । घ॒र्मः । ह॒विः । अ॒स्मि॒ । नाम॑ ॥ ७ ॥

[1]साक्षात्कृतपरतत्वस्वरूपः* अग्निर्द्वृचेन स्वात्मनः सर्वात्मकत्वानुभवमाविष्करोति[1]। हे कुशिकाः। भोक्तृभोग्यभावेन द्विविधं हीदं सर्वं जगत्। ‘ एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः’ (बृ. उ. १. ४. ६) इति श्रुतेः । तत्र सकलभोक्तृवर्गरूपेणान्नादोऽग्निः। स च अग्निवाय्वादित्यभेदेन त्रेधा भूत्वा पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानधितिष्ठति । तदुक्तं वाजसनेयके-‘ स त्रेधात्मानं व्यभजत। आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम् ’ (बृ. उ. १. २. ३) इति[2]। तत्र[3] सः vअग्निः अहं vजन्मना एव vजातवेदाः vअस्मि। श्रवणमननादिसाधननिरपेक्षेण[4] स्वभावत एव साक्षात्कृतपरतत्त्वस्वरूपोऽस्मि। vघृतं vमे vचक्षुः। यदेतत्[5] विश्वस्य विभासकं[6] मम स्वभावभूतप्रकाशात्मकं चक्षुस्तद्घृतम्। इदानीमत्यन्तं दीप्तम्। यदेतत् vअमृतं कर्मफलं दिव्यादिव्यविविधविषयोपभोगात्मकं[7] तत् vमे मम vआसन् आस्ये वर्तते । सकलभोक्तृवर्गात्मना स्वयमेवावस्थानात्। एवं स्वात्मनः पृथिव्यधिष्ठातृरूपताम् अभिधाय[8] वाय्वात्मनान्तरिक्षाधिष्ठातृतामाह[8] । vअर्कः जगत्स्रष्टा[9] प्राणः। ‘ सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वम् ’ (श. ब्रा. १०. ६. ५) इति श्रुतेः। स प्राणोऽहं vत्रिधातुः। त्रेधात्मानं विभज्य तत्र वाय्वात्मना[10] vरजसः अन्तरिक्षस्य vविमानः विमाता अधिष्ठाता अस्मि । तथादित्यरूपेण द्युलोकाधिष्ठातृतामाह[11]। vअजस्रो vघर्मः इति। अजस्रोऽनुपक्षीणो घर्मः प्रकाशात्मा[11] द्युलोकाधिष्ठाता आदित्योऽहमस्मि[12]। एवं भोक्तृरूपमात्मनोऽनुसंधाय भोग्यरूपतामपि[13] अनुसंधत्ते। यत् vहविः भोग्यं प्रसिद्धमस्ति तदप्यहमेव vअस्मि। यद्वा। अहमग्निरस्मि। देवानां हविष्प्रापणात् अङ्गनादिगुणयुक्तोऽस्मि। किंच जन्मना उत्पत्त्या जातवेदा जातप्रज्ञोऽस्मि[14]। उत्पत्तिक्षणे एव सर्वज्ञोऽहमस्मि। अथवा जातं सर्वं स्वात्मरूपतया वेत्तीति जातवेदाः। सर्वात्मक इत्यर्थः। तत्कथमित्युच्यते । घृतं मे चक्षुः। यदेतद्घृतं प्रसिद्धमस्ति तन्मे चक्षुःस्थानीयम्। यथा लोके चक्षुर्भासकं एवं घृतं मयि प्रक्षिप्तं ज्वालामुत्पादयन्मम भासकम्। अमृतं प्रभारूपं यदमृतमविनाशि ज्योतिर्मे ममासन् आस्ये वर्तते। त्रिधातुः प्राणापानव्यानात्मना त्रिधा वर्तमानोऽर्कोऽर्चनीयो यः[15] प्राणोऽस्ति सोऽपि अहमेवास्मि[16]। तथा च रजसोऽन्तरिक्षस्य विमानो विशेषेण माता परिच्छेत्ता वायुश्चाहमस्मि। किंच अजस्रो घर्मो नैरन्तर्येण संतापकारी सूर्यश्चाहमस्मि। किं बहुना आज्यपुरोडाशादिरूपं यदेतद्धविरस्ति तदुपलक्षितं सर्वमप्यहमस्मि। ‘ सर्वं खल्विदं ब्रह्म’

---

१. प–द्वृचेन साक्षात्कृतस्वात्मस्वरूपम् आविष्करोति । * त–°तत्त्वस्वरूपः। २. न–इति च। ३. त–‘ तत्र ’ नास्ति। ४. त–°साधननैरपेक्षेण; ल–°साधननैरुपेक्ष्येण। ५. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–चक्षुःपदेन। ६. त–अवभासकम्। ७. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ–°भोगात्मकं चक्षुः। ८. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स–‘ अभिधाय ……ष्ठातृतामाह ’ नास्ति। ९. त–जगतः स्रष्टा। १०. ख-प-फ-भ-स–वा स्वात्मना; ग-च-ज-ण–वास्थात्मना। ११. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स–‘ द्युलोकाधि° ……प्रकाशात्मा ’ नास्ति। १२. त-ल–आदित्योऽप्यहमास्मि। १३. त–भोग्यरूपताम्। १४. त–जातज्ञानोऽस्मि। १५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स–‘ यः’ नास्ति। १६. त–अहमास्मि।

(छा. उ. ३. १४. १) इति श्रुतेः। नामशब्दः प्रसिद्धौ । तदनेनाग्नेः सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन परब्रह्मत्वमुक्तं भवति ॥ चक्षुः । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' । 'उसिन्' इत्यनुवृत्तौ 'चक्षेः शिच्च' इत्युसिन् । शिद्भावात् ख्याञादेशाभावः । नित्स्वरः । आसन् । आस्यशब्दस्य 'पद्दन्नोमास्°' इत्यादिना आसनादेशः । 'सुपां सुलुक्°' इति सप्तम्या लुक् । विमानः । 'माङ् माने' । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ल्युट् । लित्स्वरः । अजस्रः । 'जसु मोक्षणे' । नञ्पूर्वः । 'नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः' (पा. सू. ३. २. १६७) इति ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञ्पूर्वो जसिर्नैरन्तर्ये वर्तते । नञ्स्वरः । 'जस[१] उपक्षये' वा ॥

त्रि॒भिः प॒वित्रै॒रपु॑पो॒द्ध्य१॒र्कं हृ॒दा म॒तिं ज्योति॒रनु॑ प्रजा॒नन् ।
वर्षि॑ष्ठं॒ रत्न॑मकृत स्व॒धाभि॒रादिद्द्यावा॑पृथि॒वी पर्य॑पश्यत् ॥ ८ ॥

त्रि॒ऽभिः । प॒वित्रैः॑ । अपु॑पोत् । हि । अ॒र्कम् । हृ॒दा । म॒तिम् । ज्योतिः॑ । अनु॑ । प्र॒ऽजा॒नन् ।
वर्षि॑ष्ठम् । रत्न॑म् । अ॒कृ॒त । स्व॒धाभिः॑ । आत् । इत् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । परि॑ । अ॒प॒श्य॒त् ॥८॥

सर्वात्मकः अग्निः[२] ᵛहृदा अन्तःकरणवृत्त्या ᵛमतिं मननीयं ᵛज्योतिः स्वप्रकाशरूपं परब्रह्माख्यं तेजः ᵛअनु ᵛप्रजानन् श्रवणमननादिक्रमेण[३] प्रकर्षेण संशयविपर्यासभावनाबुद्धिनिरासेन स्वात्मरूपतया जानानः सन् ᵛपवित्रैः पावनैः ᵛत्रिभिः अग्निवायुसूर्यैः ᵛअर्कम् अर्चनीयं[४] स्वात्मानम् ᵛअपुपोद्धि तेभ्योऽपि निर्मलतया पावनं परिचिच्छेद खलु । यथा दशापवित्रेण सोमं पावयति तद्वत् । एवं जानानोऽग्निः ᵛवर्षिष्ठं स्वात्मानमुत्तमं[५] ᵛस्वधाभिः। स्वेन लोकान् दधातीति[६] स्वधा[६]। तैरग्निवायुसूर्यैः ᵛरत्नं रमणीयम् ᵛअकृत अकार्षीत् । ᵛआदित् अनन्तरमेवमात्मनि ज्ञाते[७] सति ᵛद्यावापृथिवी तत्र परिकल्पिते द्यावापृथिव्यौ तदुपलक्षितं सर्वं[८] जगत्[९] ᵛपर्यपश्यत् । परितः सर्वतः स्वात्मतया[१०] अदर्शत् । 'आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति श्रुतेः ॥ पवित्रैः । 'पूञ् पवने' । अस्मात्[११] 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (पा. सू. ३. २. १८६) इति देवतायामभिधेयायां कर्तरि इत्रप्रत्ययः । पुनन्तीति पवित्रा अग्निवायुसूर्याः । प्रत्ययस्वरः । अपुपोत् । 'पूञ् पवने' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य[१२] रूपम् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अभ्यासस्य गुणाभावः । 'यद्धितुपरं छन्दसि' (पा. सू. ८. १. ५६) इति न निघातः । अर्कम् । 'अर्च पूजायाम्' । 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' इति कप्रत्ययः । हृदा । हृदयशब्दस्य 'पद्दन्नोमास्°' इत्यादिना हृदादेशः । मतिम् । 'मन ज्ञाने[१३]' । 'मन्त्रे वृषेषपच°' इत्यादिना कर्मणि क्तिन् उदात्तः[१४] । अकृत । करोतेर्लुङि सिच् । तस्य 'ह्रस्वादङ्गात्' इति लोपः । द्यावापृथिवी । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरः ॥

---

[१] त-ल-जस् । [२] त-अग्निः हिरण्यगर्भः । [३] स-°मननादिकर्मणा । [४] त-अर्चनीयं निरतिशयानन्दलक्षणम् । [५] त-उत्तमं स्वात्मानम् । [६] त-दधतीति स्वधाः । [७] त-विज्ञाते । [८] ख-ग-च-ज-ण-भ-'सर्वं' नास्ति । [९] न-जगच्च । [१०] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-प्राप्ततया । [११] त-इत्यस्मात् । [१२] त-यङ्लुकि लङि । [१३] त-ज्ञाने इत्यस्मात । [१४] त-उदात्त इत्युक्तत्वात् ।

श॒तधा॑रमु॒त्स॒मक्षी॑यमाणं विप॒श्चितं॑ पि॒तरं॒ वक्त्वा॑नाम् ।
मे॒ळिं मद॑न्तं पि॒त्रोरु॒पस्थे॒ तं रो॑दसी पिपृतं स॒त्यवा॑चम् ॥ ९ ॥

श॒त॒ऽधा॑रम् । उत्स॑म् । अक्षी॑यमाणम् । वि॒प॒ःऽचित॑म् । पि॒तर॑म् । वक्त्वा॑नाम् ।
मे॒ळिम् । मद॑न्तम् । पि॒त्रोः । उ॒प॒ऽस्थे॑ । तम् । रो॒द॒सी॒ इति॑ । पि॒पृ॒तम् । स॒त्य॒ऽवा॑चम् ॥ ९ ॥

यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परं ब्रह्माज्ञासीत्तमिममुपाध्यायमनयर्चा स्तौति। इ ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛशतधारम् अपरिमितजलधारायुक्तम् ᵛअक्षीयमाणं न कदापि[1] विच्छिन्न-प्रवाहम् ᵛउत्सम् । लुप्तोपममेतत्[2] । उत्समिव सततप्रवाहोपेतं[3] स्रोत इवाविच्छिन्नवाक्सरणीसमेतं ᵛविपश्चितं मेधाविनं सकलशास्त्राभिज्ञं ᵛपितरं शिष्याणां विद्योपदेशेन पालकं ᵛवक्त्वानां वक्तव्यानां वेदवाक्यानां ᵛमेळिं मेलकं नानाशाखागतानां वाक्यानामेकस्मिन्नर्थे संकलय्य वक्तारं ᵛपित्रोः द्यावा-पृथिव्योः ᵛउपस्थे समीपे ᵛमदन्तं ज्ञानातिशयेन हृष्यन्तम् अत एव ᵛसत्यवाचम् अज्ञातार्थाभावात्पर-प्रतारणे च कारणाभावात् सत्यवादिनम् । ᵛतम् इममुपाध्यायं ᵛपिपृतम् अपेक्षितफलप्रदानेन संपूर्णं कुरुतम् । यद्वा पालयतम् ॥ उत्सम् । 'उन्दी क्लेदने' । अस्मात् 'उन्द्यमिगुधिकुषिभ्यः कित्' (उ.सू. ३. ३४८) इति सप्रत्ययः । कित्वान्नकारलोपः । उनत्तीत्युत्सः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । विपश्चितम् । विशेषेण पातीति विपा वाक् । विपो वाचश्चिनोतीति क्विप् । 'ह्रस्वस्य पिति०' इति तुक् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक्[4]। कृदुत्तरपदस्वरः। वक्त्वानाम्। 'वच परिभाषणे'। अस्मात् 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' इति त्वन्प्रत्ययः । 'चोः कुः' इति कुत्वम् । निस्स्वरः। मेळिम् । मिलिः[5] संपर्कार्थो धातुः । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः। रोदसी। आमन्त्रितत्वान्निघातः। पिपृतम्। 'पॄ पालनपूरणयोः'। छान्दसो जुहोत्यादिः। 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्वम्। निघातः ॥ ॥ २७॥

'प्र वो वाजाः' इति पञ्चदशर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र वः पञ्चोना गायत्रं त्वृतव्या वाद्या' इति। विश्वामित्र ऋषिः। गायत्री छन्दः । अग्निर्देवता । आद्या ऋतुदेवत्या वा। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः। 'प्र वो वाजा उपसद्याय' (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु 'प्र वो वाजाः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः। सूत्रितं च—'प्र वो वाजा अभिद्यवोऽभि प्रयांसि वाहसा' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । सूक्तस्याद्या सामिधेनी। सूत्रितं च—'प्र वो वाजा अभिद्यवोग्न आ याहि वीतये' (आश्व. श्रौ. १. २) इति । सामिधेनीषु 'समिध्यमानः' इत्येका । सूत्रितं च—'समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे' (आश्व. श्रौ. १. २) इति। आधाने तृतीयायामिष्टौ सामिधेनीष्विध्यमानेद्धवत्योर्मध्ये 'पृथुपाजाः' इति द्वे धाय्ये। सूत्रितं च—'प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १) इति। एवमन्यत्रापि यत्र यत्र सप्तदश[6] सामिधेन्यस्तत्र तत्रैते धाय्ये इति द्रष्टव्यम्। विषुवत्येकविंशतिः सामिधेन्यः । तत्र 'पृथुपाजा अमर्त्यः' इति षडृचो धाय्याः । 'पृथुपाजा अमर्त्य इति षट् धाय्याः सामिधेनीनाम्' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति सूत्रितम् । महाव्रतेऽपि पञ्चविंशतिसंख्याकाः

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ—क्वापि। [2] ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-ल-स—'लुप्तोपममेतत्' नास्ति। [3] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स—शतप्रवाहोपेतम्। [4] त—अलुक्। [5] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ—मिलः। [6] ख-ग-ज-ण-फ-भ—सप्तदशधा।

सामिधेन्यः । तत्राप्येताः षडृचो द्रष्टव्याः । अग्नीषोमप्रणयने ‘ होता देवो अमर्त्यः ’ इति तृचः । सूत्रितं च—‘ होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादुप त्वाग्ने दिवेदिवे ’ (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति । ‘ ईळेन्यो नमस्यस्तिरः ’ इति तिस्रः सामिधेन्यः । सूत्रितं च—‘ ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे ’ (आश्व. श्रौ. १. २) इति ॥

प्र वो॒ वाजा॑ अ॒भिद्य॑वो ह॒विष्म॑न्तो घृ॒ताच्या॑ । दे॒वाञ्जि॑गाति सुम्न॒युः ॥ १ ॥

प्र । वः॒ । वाजाः॑ । अ॒भिऽद्य॑वः । ह॒विष्म॑न्तः । घृ॒ताच्याः॑ । दे॒वान् । जि॒गा॒ति॒ । सु॒म्न॒युः ॥१॥

हे ऋतवः ^{v}वाजाः । वजन्ति[1] गच्छन्तीति वाजा मासाः । ^{v}अभिद्यवः । अभितो द्यवो दिवसा येष्वित्यभिद्यवोऽर्धमासाश्च । ^{v}हविष्मन्तः हविर्भाजो देवाः । ^{v}घृताच्या । घृतमञ्चतीति[2] घृताची गौः । तथा च तैत्तिरीयकं—‘ देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची ’ (तै. सं. २. ५. ७. ४) इति । यद्वा हविष्मन्तो हविषः क्षीरादेः प्रदातारः पशवो घृताच्या । घृतमञ्चति प्राप्नोतीति घृताची स्रुक् । तथा च वाजसनेयकं— ‘ पशवो हविष्मन्तः स्रुग्घृताची ’ इति । तया घृताच्या सहिता हविष्मन्तो देवाः पशवश्च मासाश्चार्धमासाश्चेति सर्वे ^{v}वः युष्माकं यजनार्थं प्रभवन्ति । तेषु वाजादिषु प्रभवत्सु सत्सु ^{v}सुम्नयुः सुखमात्मन इच्छन् यजमानः ^{v}देवाञ्जिगाति यज्ञद्वारा देवान् प्राप्नोति । उक्तार्थे तैत्तिरीयब्राह्मणं—‘ प्र वो वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची यज्ञो देवाञ्जिगाति यजमानः सुम्नयुः ’ (तै. सं. २. ५. ७. ४) इति ॥ अभिद्यवः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । घृताच्या । ‘ घृ क्षरणदीप्त्योः ’ । अस्मात्[3] ‘ अञ्जिघृषिभ्यः क्तः ’ (उ. सू. ३. ३६९) इति कर्मणि क्तः । घृतमाज्यमञ्चतीति ‘ ऋत्विग्दधृक्° ’ इत्यादिना क्विन् । ‘अनिदिताम्°’ इत्युपधालोपः । ‘ अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ’ इति ङीप् । ‘ चौ ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जिगाति । गातिः गत्यर्थः[4] । छान्दसो जुहोत्यादिः । निघातः । सुम्नयुः । सुम्नं सुखमात्मन इच्छन्निति[5] ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इत्युः[6] । प्रत्ययस्वरः ॥

ई॒ळे अ॒ग्निं वि॒प॒श्चितं॑ गि॒रा य॒ज्ञस्य॒ साध॑नम् । श्रु॒ष्टी॒वानं॑ धि॒तावा॑नम् ॥ २ ॥

ई॒ळे । अ॒ग्निम् । वि॒पः॒ऽचित॑म् । गि॒रा । य॒ज्ञस्य॑ । साध॑नम् । श्रु॒ष्टी॒ऽवान॑म् । धि॒तऽवा॑नम् ॥२॥

^{v}विपश्चितं मेधाविनं ^{v}यज्ञस्य ^{v}साधनं यज्ञस्य निर्वाहकं ^{v}श्रुष्टीवानं सुखवन्तं यद्वा वेगवन्तं ^{v}धितावानम् । वानं[7] वननीयं धनं धितं निहितं यस्य तं निहितधनम् । तमिमम् ^{v}अग्निं ^{v}गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा ^{v}ईळे विश्वामित्रोऽहं स्तौमि ॥ ईळे । ‘ ईड स्तुतौ ’ । श्रुष्टीवानम् । ‘ वन षण[8] संभक्तौ ’ इत्यस्माद्विच् । श्रुष्टी वनतीति श्रुष्टीवा । कृदुत्तरपदस्वरः । धितावानम् । दधातेः निष्ठायां धिरादेशश्छान्दसः । ‘ वन संभक्तौ ’ । कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ ‘ निष्ठा ’ इति धितशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

---

[1] न-प-भ—व्रजन्ति । [2] त-न-ल—घृतमश्चति जा(क्षा)रयतीति । [3] त—इत्यस्मात् । [4] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ—जिगातिर्गत्यर्थः । [5] ख-ग-च-ज-ण-भ-ल—इच्छन्तीति । [6] त—इत्युप्रत्ययः । [7] ख-ग-च-ज-ण-भ-स—‘ वानं ’ नास्ति । [8] त—‘ षण ’ नास्ति ।

अग्ने॑ श॒केम॑ ते व॒यं यमं॑ दे॒वस्य॑ वा॒जिनः॑ । अति॒ द्वेषां॑सि तरेम ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । श॒केम॑ । ते॒ । व॒यम् । यम॑म् । दे॒वस्य॑ । वा॒जिनः॑ । अति॑ । द्वेषां॑सि । त॒रे॒म॒ ॥ ३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛवाजिनः संभृतहविष्काः ᵛवयं ᵛदेवस्य द्योतमानस्य[1] ᵛते तव ᵛयमं यमनम् आ यज्ञसमाप्तेः अत्रावस्थानं कर्तुं ᵛशकेम शक्यास्म[2] । वाजिनो वेगवतो देवस्य इति वा योजनीयम् । ततः कारणात् ᵛद्वेषांसि अस्मदीयानि पापानि ᵛअति ᵛतरेम पापेभ्य उत्तीर्णा भवेम ॥ शकेम । 'शक्लृ शक्तौ' इत्यस्य[3] आशीर्लिङि 'लिङ्याशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । 'किदाशिषि' इति यासुट् । सलोपेयादेशयलोपगुणसलोपाः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । उदात्तनिवृत्तिस्वरः । यमम् । 'यम उपरमे' इत्यस्माद्भावे घञ् । 'यम उपरमे' इति निपातनात् वृद्ध्यभावः[4] । ञित्स्वरः । तरेम । 'तॄ प्लवनतरणयोः' । प्रार्थने लिङि रूपम् । निघातः ॥

स॒मि॒ध्यमा॑नो अध्व॒रे॒३॒॑ऽग्निः पा॑व॒क ईड्यः॑ । शो॒चिष्के॑श॒स्तमी॑महे ॥ ४ ॥

स॒म्ऽइ॒ध्यमा॑नः । अ॒ध्व॒रे । अ॒ग्निः । पा॒व॒कः । ईड्यः॑ । शो॒चिःऽके॑शः । तम् । ई॒म॒हे॒ ॥४॥

यः ᵛअग्निः ᵛअध्वरे यज्ञे ᵛसमिध्यमानः घृताज्याहुतिभिः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः अत एव ᵛशोचिष्केशः[5] ज्वालाकेशः ᵛपावकः शोधकः ᵛईड्यः स्तोतृभिः प्रशस्यो भवति ᵛतम् इममभिमतफलार्थम् ᵛईमहे वयं याचामहे ॥ ईड्यः । 'ईड स्तुतौ' इत्यस्माण्ण्यत् । अस्य[6] 'तित्स्वरितम्'[7] इति स्वरितत्वे प्राप्ते 'ईडवन्द०' इत्यादिना आद्युदात्तत्वम् । ईमहे । ई कान्त्यादिषु । अयं[8] धातुरत्र याच्ञार्थः । निघातः ॥

पृ॒थुपा॑जा॒ अम॑र्त्यो घृ॒तनि॑र्णि॒क्स्वा॑हुतः । अ॒ग्निर्य॒ज्ञस्य॑ ह॒व्य॒वाट् ॥ ५ ॥

पृ॒थुऽपा॑जाः । अम॑र्त्यः । घृ॒तऽनि॑र्निक् । सुऽआ॑हुतः । अ॒ग्निः । य॒ज्ञस्य॑ । ह॒व्य॒ऽवाट् ॥५॥

ᵛपृथुपाजाः प्रभूततेजोरूपः ᵛअमर्त्यः मरणधर्मरहितः ᵛघृतनिर्णिक् । घृतस्य विलयनद्वारा शोधनं येनेति घृतनिर्णिक् । ᵛस्वाहुतः सुष्ठु होत्रादिभिः सम्यगिष्टः । एवंभूतः ᵛअग्निर्यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः ᵛहव्यवाट् हव्यानां वोढा भवति ॥ पृथुपाजाः । कृदुत्तरपदस्वरः । स्वाहुतः । जुहोतेः कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यवाट् । 'वहश्च' इति ण्विः ॥ ॥ २८ ॥

तं स॒बाधो॑ य॒तस्रु॑च इ॒त्था धि॒या य॒ज्ञव॑न्तः । आ च॑क्रुर॒ग्निमू॒तये॑ ॥ ६ ॥

तम् । स॒ऽबाधः॑ । य॒तऽस्रु॑चः । इ॒त्था । धि॒या । य॒ज्ञऽव॑न्तः । आ । च॒क्रुः । अ॒ग्निम् । ऊ॒तये॑ ॥६॥

---

[1] त–'द्योतमानस्य' नास्ति । [2] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–शक्तास्म । [3] त–इत्यस्मात् । [4] ल–हस्वभावः । [5] ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ–दीप्तज्वालः । [6] त–तस्य । [7] ख-ग-ज-ण-त-भ-स–तित्स्वरितः । [8] त–इत्ययम् ।

ᵛसबाधः । रक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेन तद्विषयबाधा सह वर्तन्ते इति सबाधः । ᵛयज्ञवन्तः यजनीयहविर्युक्ताः ᵛयतस्रुचः । यताः संयताः स्रुचो जुह्वाद्याः यैस्ते यतस्रुचः ऋत्विजः । ᵛइत्था इत्थमनेन प्रकारेण क्रियमाणया ᵛधिया स्तुत्या ᵛतम् एवंभूतम् ᵛअग्निमूतये राक्षसबाधात्[1] रक्षणाय ᵛआ अभिमुखं ᵛचक्रुः कुर्वन्ति ॥ सबाधः । ‘ बाधृ विलोडने ’ इत्यस्मात् क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः । इत्था । इदंशब्दात् प्रकारार्थे इदमस्थमुः । तस्य ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । चक्रुः । ‘ डुकृञ् करणे ’ इत्यस्य लिट्युसि यणादेशे कृते तस्य ‘ द्विर्वचनेऽचि ’ इति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम् । निघातः ॥

होता॑ दे॒वो अम॑र्त्यः पु॒रस्ता॑देति मा॒यया॑ । वि॒दथा॑नि प्रचो॒दय॑न् ॥ ७ ॥

होता॑ । दे॒वः । अम॑र्त्यः । पु॒रस्ता॑त् । ए॒ति॒ । मा॒यया॑ । वि॒दथा॑नि । प्र॒ऽचो॒दय॑न् ॥ ७ ॥

ᵛहोता होमनिष्पादकः ᵛअमर्त्यः मरणधर्मरहितः ᵛदेवो द्योतमानः ᵛविदथानि वेदितव्यानि कर्माणि ᵛप्रचोदयन् प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽग्निः ᵛमायया कर्मविषयाभिज्ञानेन[2] युक्तः सन् ᵛपुरस्तात् कर्मप्रारंभकाले एव ᵛएति अस्मानागच्छति[3] ॥ मायया । ‘ माङ् माने शब्दे च ’ इत्यस्मात् ‘ माच्छाससिसूभ्यो यः ’ इति कर्तरि कर्मणि वा यप्रत्ययः । मिमीते जानीते कर्म मीयतेऽनयेति वा माया कर्मविषयज्ञानम् । प्रत्ययस्वरः । विदथानि । ‘ विद ज्ञाने ’ इत्यस्मात् ‘ रुदिविदिभ्यां कित् ’ (उ. सू. ३. ३९५) इति कर्मणि अथप्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

वा॒जी वाजे॑षु धीयतेऽध्व॒रेषु॒ प्र णी॑यते । विप्रो॑ य॒ज्ञस्य॒ साध॑नः ॥ ८ ॥

वा॒जी । वाजे॑षु । धी॒य॒ते॒ । अ॒ध्व॒रेषु॑ । प्र । नी॒य॒ते॒ । विप्रः॑ । य॒ज्ञस्य॑ । साध॑नः ॥ ८ ॥

ᵛवाजी बलवानग्निः ᵛवाजेषु युद्धेषु ᵛधीयते देवैः शत्रुहननार्थं[4] निधीयते । किंच ᵛअध्वरेषु अग्निहोत्रादिषु ᵛप्र ᵛणीयते अध्वर्य्वादिभिः प्रकर्षेण आहवनीयादिस्थानेषु प्रक्षिप्यते । अत एव ᵛविप्रः मेधावी सन्नग्निः ᵛयज्ञस्य अग्निहोत्रादेः ᵛसाधनः साधको भवति ॥ धीयते । दधातेः[5] कर्मणि यक् । ‘ घुमास्थागापा° ’ इत्यादिना ईत्वम् । निघातः । नीयते[6] । ‘ णीञ् प्रापणे ’ इत्यस्य[6] कर्मणि यकि रूपम् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ’ इति णत्वम् । साधनः । ‘ साध संसिद्धौ ’ । नन्द्यादित्वात्कर्तरि ल्युः । लित्स्वरः ॥

धि॒या च॑क्रे॒ वरे॑ण्यो भू॒ताना॒ं गर्भ॒मा द॑धे । दक्ष॑स्य पि॒तरं॒ तना॑ ॥ ९ ॥

धि॒या । च॒क्रे॒ । वरे॑ण्यः । भू॒ताना॑म् । गर्भ॑म् । आ । द॒धे॒ । दक्ष॑स्य । पि॒तर॑म् । तना॑ ॥ ९ ॥

योऽग्निः ᵛधिया आधानपवमानेष्टिरूपेण कर्मणा ᵛचक्रे आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत् अत एव ᵛवरेण्यः सर्वैर्यजमानैः कर्माङ्गत्वेन वरणीयः यश्चाग्निः ᵛभूतानां स्थावरजङ्गमात्मकानां भूतजातानामन्तः

---

[1] त-ल–राक्षसवधात् । [2] ख-प-फ-भ–विषयाभिज्ञानेन । [3] त–अस्मानागच्छति । एति । इण् गतौ । [4] त-ल–शत्रुहननार्थे । [5] त-ल–डुधाञ् धारणपोषणयोः इत्यस्मात् । [6] ख-ग-च-न-भ-स–‘ नीयते ……इत्यस्य ’ नास्ति; ज-ण–णीयते । णीञ् प्रापणे ।

vगर्भं स्वात्मानमेव गर्भरूपतया vआ vदधे सर्वत्र दधार vपितरं सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं vदक्षस्य दक्षप्रजापतेः vतना तनया वेदिरूपा भूमिर्दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं धारयति। भूमेर्दक्षदुहितृत्वे[1] मन्त्रवर्णः—'अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव' (ऋ. सं. १०. ७२.५) इति ॥ चक्रे । करोतेः कर्मणि लिटि रूपम्। गर्भम्। 'गॄ निगरणे' इत्यस्मात् 'अर्तिगॄभ्यां भन्' इति भन्। गिरति गीर्यते वा गर्भः। नित्त्वादाद्युदात्तः। दधे । दधातेर्लिटि रूपम्। पितरम्। 'पा रक्षणे'। 'नप्तृनेष्टृ°' इत्यादिना तृजन्तत्वेन निपातनादित्वम्। पाति पालयतीति पिता पालकः। चित्स्वरः। तना। यलोपश्छान्दसः॥

नि त्वा॑ दधे॒ वरे॑ण्यं॒ दक्ष॑स्ये॒ळा स॑हस्कृत । अग्ने॑ सुदी॒तिमु॒शिज॑म् ॥ १० ॥

नि। त्वा॒। द॒धे॒। वरे॑ण्यम्। दक्ष॑स्य। इ॒ळा। स॒ह॒ःऽकृ॒त॒। अग्ने॑। सु॒ऽदी॒तिम्। उ॒शिज॑म् ॥१०॥

उक्तार्थः[2] अनयर्चा विव्रियते। vसहस्कृत मथनाख्येन बलेन निष्पन्न हे vअग्ने vसुदीतिं शोभनदीप्तियुक्तम् vउशिजं पुरोडाशादिहविः कामयमानम्। यद्वा कर्मार्थिभिः काम्यमानम्। अत एव vवरेण्यं तैर्वरणीयं vत्वा एवंविधं त्वां vदक्षस्य दुहिता vइळा वेद्यादिलक्षणा भूमिः vनि vदधे अग्निहोत्रादिकर्मसमृद्ध्यर्थं[3] नितरां दधार ॥ इळा। 'ईड स्तुतौ'। 'पुंसि संज्ञायाम्°' इत्यत्र प्रायिकवचनात् स्त्र्यर्थेऽपि[4] घप्रत्ययः। ह्रस्वश्छान्दसः। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अगुणः[5]। ईड्यन्ते स्तूयन्तेऽस्यां यजमानैर्देवा इतीळा भूमिः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः। प्रत्ययस्वरः। उशिजम्। 'वश कान्तौ' इत्यस्मात् 'वशः[6] किच्च' इतीजिप्रत्ययः। कित्त्वात्संप्रसारणम्। वष्टि हविः कामयते उश्यते काम्यते कर्मार्थिभिः इति वा उशिक् अग्निः। प्रत्ययस्वरः॥ ॥ २९ ॥

अ॒ग्निं य॒न्तुरं॑म॒प्तुरं॑मृ॒तस्य॒ योगे॑ व॒नुषः॑ । विप्रा॒ वाजैः॒ समि॑न्धते ॥ ११ ॥

अ॒ग्निम्। य॒न्तुरं॑म्। अ॒प्ऽतुरं॑म्। ऋ॒तस्य॑। योगे॑। व॒नुषः॑। विप्राः॑। वाजैः॑। सम्। इ॒न्ध॒ते॒॥११॥

vवनुषः कर्मसिद्ध्यर्थं संभजमानाः vविप्राः मेधाविनोऽध्वर्य्वादयः vयन्तुरं सर्वस्य नियन्तारम्। यद्वा क्षिप्रं गन्तारम्। vअप्तुरम् अपां प्रेरकं तमिमम् vअग्निम् vऋतस्य सत्यभूतस्य ज्योतिष्टोमादेः vयोगे प्रयोगार्थं vवाजैः हविर्लक्षणैरन्नैः vसमिन्धते सम्यग्दीपयन्ति ॥ यन्तुरम्। वर्णव्यत्ययः। यन्तारमित्यर्थः। अप्तुरम्। 'तुर त्वरणे'। अपस्तुतोर्ति त्वरयतीति क्विप्। कृदुत्तरपदस्वरः। योगे। 'युजिर् योगे'। भावे घञ्। 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम्। ञित्स्वरः। वनुषः। 'वन षण संभक्तौ'। 'जनेरुसिः' इत्यधिकारे बहुलवचनादस्मादपि उसिः[7]। प्रत्ययस्वरः। इन्धते। 'ञिइन्धी दीप्तौ'। निघातः॥

ऊ॒र्जो नपा॑तमध्व॒रे दी॑दि॒वांस॒मुप॒ द्यवि॑ । अ॒ग्निमी॑ळे क॒विक्र॑तुम् ॥ १२ ॥

ऊ॒र्जः॒। नपा॑तम्। अ॒ध्व॒रे। दी॒दि॒ऽवांस॑म्। उप॑। द्यवि॑। अ॒ग्निम्। ई॒ळे॒। क॒विऽक्र॑तुम् ॥१२॥

---

[1] ख-ग- -ज-ण- - -भ-स—°दुहितृत्वेन। [2] त-उक्तोऽर्थः। [3] त-प-फ-°सिद्ध्यर्थम्। [4] ख-ग-च-ज-ण-न-भ—स्वार्थेऽपि। [5] त-अगुणः। यद्वा घञर्थे कविधानमिति अधिकरणे कः। [6] ख-ग-च-ज-ण-भ—वशेः। [7] त—उसिप्रत्ययः।

ᵛऊर्जो ᵛनपातं हविर्लक्षणैः अन्नैः[१] समिध्यमानत्वेनान्नस्य पुत्रम्। यद्वान्नस्य चतुर्थम्। यथान्नात्[२] आहुतिराहुतेरादित्य आदित्यादग्निरिति। ᵛउप ᵛद्यवि अन्तरिक्षस्य समीपे ᵛदीदिवांसम् अतिशयेन दीप्यमानं ᵛकविक्रतुम्। कवयो मेधाविनोऽध्वर्य्वादयो मथनेन क्रतवः कर्तारो यस्येति। अध्वर्य्वादिभिः निष्पाद्यमानं तमिमम् ᵛअग्निम् ᵛअध्वरे अस्मिन्यज्ञे ᵛईळे स्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भिरहं स्तौमि॥ ऊर्जः। 'ऊर्ज बले' इत्यस्मात् 'भ्राजभास°' इत्यादिना ताच्छीलिकः क्विप्[३]। ऊर्जयति शरीरमित्यूर्क् अन्नम्। 'सावेकाचः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। द्यवि। 'द्युत दीप्तौ' इत्यस्मात् औणादिको डुन्प्रत्ययः[४]। द्योतते किरणसंबन्धादिति द्युः अन्तरिक्षम्। नित्स्वरः[५]। ईळे[६]। लटि रूपम्॥

ई॒ळेन्यो॑ नम॒स्य॑स्ति॒रस्तमां॑सि दर्श॒तः । सम॒ग्निरि॑ध्यते॒ वृषा॑ ॥ १३ ॥

ई॒ळेन्यः॑ । न॒म॒स्यः॑ । ति॒रः । तमां॑सि । द॒र्श॒तः । सम् । अ॒ग्निः । इ॒ध्य॒ते॒ । वृषा॑ ॥ १३ ॥

ᵛईळेन्यः स्तोतृभिरीड्यः अत एव ᵛनमस्यः सर्वैर्नमस्कार्यः ᵛतमांसि ᵛतिरः ध्वान्तानि स्वप्रभाभिस्तिरस्कुर्वन् ᵛदर्शतः कमनीयतया सर्वैर्दर्शनीयः। तादृशः ᵛअग्निः ᵛवृषा यजमानस्य कामानां वर्षिता ᵛसम् ᵛइध्यते आहुतिप्रक्षेपेण[७] प्रज्वाल्यते। उक्तार्थे वाजसनेयकम्—'ईडेन्यो ह्येष नमस्यो ह्येष तिरस्तमांसि ददृशे समिद्धः' इति॥ ईळेन्यः। 'ईड स्तुतौ'। 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' इति केन्यः[८]। प्रत्ययस्वरः। नमस्यः। नमस्यतेः 'अचो यत्' इति यत्। अतोलोपयलोपौ। 'तित्स्वरितः[९]' इति स्वरितः। दर्शतः। 'दृशिर् प्रेक्षणे'। अस्मात्[१०] 'भृमृ-दृशि°' इत्यादिना कर्मणि अतच्प्रत्ययः। चित्स्वरः। वृषा। 'वृषु[११] सेचने' इत्यस्मात् 'कनिन्युवृषि°' इत्यादिना कनिन्। कित्त्वादगुणः। नित्त्वादाद्युदात्तः॥

वृषो॑ अ॒ग्निः समि॑ध्यते॒ऽश्वो॒ न दे॑व॒वाह॑नः । तं ह॒विष्म॑न्त ईळते ॥ १४ ॥

वृषो॒ इति॑ । अ॒ग्निः । सम् । इ॒ध्य॒ते॒ । अश्वः॑ । न । दे॒व॒ऽवाह॑नः । तम् । ह॒विष्म॑न्तः । ई॒ळ॒ते॒ ॥ १४ ॥

ᵛवृषो वृषेव[१२] कामानां वर्षिता ᵛदेववाहनः[१३]। देवान् हवींषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः*। तत्र दृष्टान्तः। ᵛअश्वो ᵛन इति। यथाश्वो राजानं वाहयति स्वपुरं प्रापयतीति। वाहनमश्वः। तद्वत्[१३] वाहनभूतो यः ᵛअग्निः ᵛसमिध्यते आज्याहुतिप्रदानेन[१४] सम्यक् दीप्यते ᵛतं तादृशमग्निं ᵛहविष्मन्तः

---

१. ख-ग-च-जण-न-भ—'अन्नैः' नास्ति। २. च-न-फ—यदन्नात्; ज-ण—अन्नात्। ३. त—क्विप्प्रत्ययः। ४. ख-ग-ज-ण-न-भ-स—डुन्प्रत्ययः; च—डुप्रत्ययः। ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—ञित्स्वरः। ६. त-ल—ईळे। ईड स्तुतौ इत्यस्य। ७. ज-ण-आज्याहुति°। ८. त—केन्यप्रत्ययः। ९. ग-च-न-भ-स—तित्स्वरः। १०. त—इत्यस्मात्। ११. ख-ग-च-ज-ण-न-भ—वृषी; ल—वृष; स—वृषा। १२. ख-ग-च-ज-ण-भ—'वृषेव' नास्ति। १३. ख-ग-च-ज-ण-फ—अश्वो न अश्व इव देववाहनः देववान् (ज-ण—देवानां) हवींषि वाहनमत्वः (ज-ण—वाहनः) तद्वतो; भ—देववाहनः देवानां हवींषि वाहनमत्वः तद्वतो; स—देववाहनः देववान् मत्वः तद्वतो। * ल—लब्ध्वा वहनमिवाश्वः तद्वत् यद्वद्वाहनभूतो योऽग्निः समिध्येत आहुतिप्रदानेन सम्यग्दीप्यते तेन। १४. त-न-ल-स—आहुति°।

संभृतहविष्का यजमानाः ᵛईळते कर्मसिद्ध्यर्थं स्तुवन्ति ॥ वृषा उ। गुणः। उञमवलस्य प्रगृह्यसंज्ञा। देववाहनः। ' वह प्रापणे ' इत्यस्माण्ण्यन्तात्कर्तरि ल्युः। लित्स्वरः। समासे कृदुत्तरपदस्वरः[1] ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं बृहत् ॥ १५ ॥

वृषणम्। त्वा। वयम्। वृषन्। वृषणः। सम्। इधीमहि। अग्ने। दीद्यतम्। बृहत् ॥१५॥

ᵛवृषन् कामानां वर्षितर्हे ᵛअग्ने ᵛवृषणः वृषाणः[2] घृताज्याहुतीनां[3] सेक्तारः ᵛवयं ᵛवृषणम् आहुतिद्वारा[4] उदकस्य सेक्तारम्। तथा[5] च[5] स्मृतिः—' अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ' (मनु. ३. ७६)इति। ᵛदीद्यतं दीप्यमानं ᵛबृहत् अत एव महान्तं ᵛत्वा[6] त्वाम्[6] अग्निं ᵛसमिधीमहि सम्यग्दीपयामः ॥ इधीमहि। ' ञिइन्धी दीप्तौ ' इत्यस्य प्रार्थने लिङि नकारलोपश्छान्दसः। निघातः। दीद्यतम्। दीदेतिः[7] दीप्तिकर्मा। तस्य शतरि रूपम्। ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ३० ॥

' अग्ने जुषस्व ' इति षड्टचं षोडशं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयम्। अत्रानुक्रमणिका—' अग्ने जुषस्व षट् तृतीयाद्युष्णिक्त्रिष्टुब्जगत्यः ' इति। पूर्वसूक्ते ' गायत्रं तु ' इत्युक्तत्वादेतदपि गायत्रम्। तृतीया तूष्णिक् चतुर्थी त्रिष्टुप् पञ्चमी जगती। ' अग्ने जुषस्व ' इति सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतः प्रातःसवनीयानुवाक्या। सूत्रितं च—' अथ स्विष्टकृतोऽग्ने जुषस्व नो हविः ' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति। अतिरात्रे आश्विनशस्त्रे परिहिते सति चमसगणैः सहाश्विनो द्विकपालः पुरोडाशः सर्वहुतो होतव्यः। यदि पुरोडाशमवशेष्य स्विष्टकृतं कुर्युस्तस्य स्विष्टकृतः ' पुरोळा अग्ने ' इत्येषा याज्या। ' यद्येतस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृता चरेयुः पुरोळा अग्ने पचतः ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति सूत्रितम्। माध्यंदिने सवने सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतोऽनुवाक्या ' माध्यंदिने सवने ' इत्येषा। सूत्रितं च—' अग्ने जुषस्व नो हविर्माध्यंदिने सवने जातवेदः ' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति। तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य स्विष्टकृतोऽनुवाक्या ' अग्ने तृतीये सवने ' इत्येषा। सूत्रितं च—' अग्ने तृतीये सवने हि कानिष इत्यनुसवनमनुवाक्याः ' (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति। आश्विनपुरोडाशस्य स्विष्टकृतो याज्या ' अग्ने वृधानः ' इत्येषा। सूत्रितं च—' अग्ने वृधान आहुतिमिति संयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

अग्ने जुषस्व नो हविः पुरोळाशं जातवेदः । प्रातःसावे धियावसो ॥ १ ॥

अग्ने। जुषस्व। नः। हविः। पुरोळाशम्। जातऽवेदः।
प्रातःऽसावे। धियावसो इति धियाऽवसो ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति। ᵛजातवेदः जातप्रज्ञ ᵛधियावसो। धिया स्तोत्रेण वसु धनं यस्माद्भवति सोऽयं धियावसुः। तस्य संबुद्धिः। कर्मानुरूपधनप्रद हे ᵛअग्ने ᵛप्रातःसावे अग्निष्टोमे प्रातःसवने

---

१. त-ल-°पदस्वरः। ईळते। ईड स्तुतौ। २. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-ल-' वृषाणः ' नास्ति। ३. त-घृताद्याहुतीनाम्। ४. च-फ-वृष्टिद्वारा। ५. त-तदाह। ६. त-न-स-इमम्; ल-तमिमम्। ७. च-फ-दीयतिः।

ᵛनः[१] अस्मत्संबन्धि ᵛपुरोडाशं पुरोडाशाख्यं ᵛहविः ᵛजुषस्व सेवस्व ॥ जुषस्व। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्मात्[२] लोटि रूपम्। आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनिघातः। प्रातःसावे। 'षुञ् अभिषवे'। सवनं सावः। भावे घञ्। 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इत्यन्तोदात्तत्वम्। धियावसो। विभक्त्यलोपश्छान्दसः। आमन्त्रितत्वान्निघातः[३] ॥

पुरोळा अ॑ग्ने पचतस्तुभ्यं॑ वा घा परि॑ष्कृतः। तं जु॑षस्व यविष्ठ्य ॥ २ ॥

पुरोळाः। अग्ने। पचतः। तुभ्य॑म्। वा। घ। परि॑ऽकृतः। तम्। जुषस्व। यविष्ठ्य ॥ २ ॥

ᵛयविष्ठ्य युवतम हे ᵛअग्ने यः ᵛपुरोळाः। पुरोडाशन्तेऽध्वर्य्वादयः[४] एनमिति[५] पुरोडाः[५] पुरोडाशः। ᵛपचतः कपालयोः पक्वोऽस्ति। स च ᵛतुभ्यं[६] त्वदर्थं[६] ᵛपरिष्कृतः ᵛवा[७] ᵛघ[७] पर्यग्निकरणादिभिरलंकृतः खलु। ᵛतम् इमं पुरोडाशं ᵛजुषस्व सेवस्व ॥ पुरोळाः। 'दाशृ दाने' इत्यस्मात् पुरस्पूर्वात् 'मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्' (पा. सू. ३. २. ७१) इति कर्मणि ण्विनि कृते 'श्वेतवहादीनां डस्पदस्य' (पा. सू. ३. २. ७१. १) इति डस्प्रत्यये च कृते 'अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च' (पा. सू. ८. २. ६७) इति निपातनाद्दकारस्य डत्वम्। पुरोडाशन्त एनमिति पुरोडाः पुरोडाशः। डकारस्य ळकारो बह्वृचसांप्रदायिकः। कृदुत्तरपदस्वरः[८]। पचतः। 'डुपचष् पाके' इत्यस्मात् 'भृमृदृशि°' इत्यादिना कर्मणि अतच्प्रत्ययः। पच्यतेऽसाविति पचतः पक्वः। चित्स्वरः। घा। 'ऋचि तुनुघ°' इत्यादिना संहितायां दीर्घः। परिष्कृतः। 'संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे' (पा. सू. ६. १. १३७) इति करोतेः सुडागमः। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। यविष्ठ्य। यविष्ठ एव यविष्ठ्यः। 'पादार्घाभ्यां च' इत्यत्र चकारेण वस्वादीनां स्वार्थे यत्प्रत्ययस्योपादानात् यविष्ठ्येत्यत्र स्वार्थिको यत्प्रत्ययः (का. ५. ४. २५)। आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

अग्ने॑ वीहि पु॑रोळाशमाहु॑तं ति॒रोअ॑ह्न्यम्। सह॑सः सूनुर॑स्यध्वरे हि॒तः ॥ ३ ॥

अग्ने॑। वीहि। पुरोळाश॑म्। आऽहु॑तम्। तिरःऽअ॑ह्न्यम्।

सह॑सः। सूनुः। असि। अध्वरे। हितः ॥ ३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛतिरोअह्न्यम् अह्नि तिरोहिते सति ᵛआहुतम् आ समन्तात् हुतं ᵛपुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविः ᵛवीहि भक्षय। ᵛअध्वरे अस्मिन्यज्ञे ᵛसहसः ᵛसूनुः बलस्य पुत्रस्त्वं ᵛहितः ᵛअसि आहवनीयादिस्थानेष्वस्माभिर्निहितोऽसि। तस्माद्वीहीति शेषः ॥ वीहि। वी कान्तिगत्यादिषु। लोटि रूपम्। हेरपित्वादन्तोदात्तत्वम्। आहुतम्। जुहोतेः कर्मणि क्त 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। तिरोअह्न्यम्। अह्नि भवमह्न्यम्। 'भवे छन्दसि' इति यत्। तिरोभूतमह्न्यं यस्मिन् काले स तिरोअह्न्यः। रात्रिकाल इत्यर्थः। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया। 'प्रकृत्यान्तःपादम्°' इत्येङः प्रकृतिभावः। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

---

[१] त-'नः' नास्ति। [२] त-इत्यस्य। [३] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-'आमन्त्रितत्वान्निघातः' नास्ति। [४] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-'पुरोडाशन्तेऽध्वर्य्वादयः' नास्ति। [५] न-भ-स-'एनमिति पुरोडाः' नास्ति। [६] त-तुभ्यं वा घ त्वदर्थमेव खलु। [७] त-'वा घ' नास्ति। [८] °पदप्रकृतिस्वरः।

माध्यं॑दिने॒ सव॑ने जातवेदः पुरो॒ळाश॑मि॒ह क॑वे जुषस्व ।
अग्ने॑ य॒ह्वस्य॒ तव॑ भाग॒धेयं॒ न प्र मि॑नन्ति वि॒दथे॑षु॒ धीराः॑ ॥ ४ ॥

माध्यं॑दिने । सव॑ने । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । पु॒रो॒ळाश॑म् । इ॒ह । क॒वे॒ । जु॒ष॒स्व॒ ।
अग्ने॑ । य॒ह्वस्य॑ । तव॑ । भा॒ग॒ऽधेय॑म् । न । प्र । मि॒न॒न्ति॒ । वि॒दथे॑षु । धीराः॑ ॥ ४ ॥

ᵛकवे[1] मेधाविन् हे ᵛजातवेदः ᵛइह अस्मिन्[1] अग्निष्टोमाख्ये कर्मणि तत्र[2] च ᵛमाध्यंदिने मध्यंदिनसंबन्धिनि ᵛसवने ᵛपुरोडाशं माध्यंदिनसवनीयपुरोडाशं ᵛजुषस्व सेवस्व । हे ᵛअग्ने ᵛविदथेषु यज्ञेषु ᵛधीराः कर्मकुशला अध्वर्य्वादयः ᵛयह्वस्य । यान्ति प्राप्नुवन्ति[3] देवा हवींष्यनेनेति यह्वो महानग्निः । यह्वस्य महतः ᵛतव ᵛभागधेयं भागतया परिकल्पितमिमं पुरोडाशं ᵛन ᵛप्र ᵛमिनन्ति न हिंसन्ति । किंतु तुभ्यं प्रयच्छन्ति । तं जुषस्वेति शेषः ॥ माध्यंदिने । मध्यंदिनस्येदमित्यर्थे उत्सादित्वादञ् । ञित्वादादिवृद्धिः । ञित्त्वादेवाद्युदात्तत्वम् । यह्वस्य । ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्मात् ‘ शेवयह्वजिह्व° ’ इति निपातनात्करणे वन्प्रत्ययः । हुगागमधातुह्रस्वौ । यान्त्यनेनेति यह्वोऽग्निः । व्यत्ययेनान्तोदात्तः । भागधेयम् । भागशब्दात्स्वार्थे ‘ भागरूपनामभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्यः ’ (पा. सू. ५. ४. ३६. २) इति धेयः[4] । प्रत्ययस्वरः । मिनन्ति । ‘ मिञ् हिंसायाम् ’ इत्यस्य क्र्यादित्वात् श्ना । तस्मिन् ‘ मीनातेर्निगमे ’ इति ह्रस्वत्वम् । ‘ हिनु मीना ’ (पा. सू. ८. ४. १५) इति णत्वं न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादिति ॥

अग्ने॑ तृ॒तीये॒ सव॑ने॒ हि कानि॑षः पुरो॒ळाशं॑ सहसः सून॒वाहु॑तम् ।
अथा॑ दे॒वेष्व॑ध्व॒रं वि॑प॒न्यया॒ धा रत्न॑वन्तम॒मृते॑षु॒ जागृ॑विम् ॥ ५ ॥

अग्ने॑ । तृ॒तीये॑ । सव॑ने । हि । कानि॑षः । पु॒रो॒ळाश॑म् । स॒ह॒सः॒ । सू॒नो॒ इति॑ । आऽहु॑तम् ।
अथ॑ । दे॒वेषु॑ । अ॒ध्व॒रम् । वि॒प॒न्यया॑ । धाः । रत्न॑ऽवन्तम् । अ॒मृते॑षु । जागृ॑विम् ॥ ५ ॥

ᵛसहसः ᵛसूनो बलस्य पुत्र हे ᵛअग्ने त्वं ᵛतृतीये ᵛसवने ᵛआहुतं हूयमानं ᵛपुरोडाशं ᵛकानिषः कामयसे । ᵛअथ अनन्तरम् ᵛअध्वरम् अविनाशिनं ᵛरत्नवन्तम् । रत्नशब्देन स्वर्गादिलक्षणमुत्तमं फलमभिधीयते । तद्वन्तं फलप्रदं[5] ᵛजागृविं जागरणकारिणम् । प्रातः सोमो जागृविर्भवति स्वप्ननिवारक इति । तमिमं सोमं ᵛविपन्यया स्तुतिलक्षणया वाचा स्तुतस्त्वम् ᵛअमृतेषु मरणधर्मरहितेषु ᵛदेवेषु इन्द्रादिषु ᵛधाः धेहि । ᵛहि पूरणः । तृतीये । त्रिशब्दात्पूरणार्थे ‘ त्रेः संप्रसारणम् ’ (पा. सू. ५. २. ५५) इति तीयप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणम् । ‘ हलः ’ इति दीर्घो न भवति । अणिति(? अणः इति; पा. सू. ६. ३. १११) तत्रानुवर्तनात् प्रत्ययस्वरः । कानिषः । कनी कान्त्यादिषु । लेटि[6] ‘ सिब्बहुलम्° ’ इति सिप् । तस्यार्धधातुकत्वादिडागमः । कान्तिरभिलाषः ।

---

[1] प–कवे मेधाविन् जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने इहास्मिन् । [2] फ–अत्र । [3] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–‘ प्राप्नुवन्ति ’ नास्ति । [4] त–धेयप्रत्ययः । [5] त–तत्फलप्रदम् । [6] त–इत्यस्य लेटि ।

अकारस्य आकारो व्यत्ययेन । हियोगादनिघातः । धातुस्वरः । विपन्यया । 'पन स्तुतौ' । भावे क्विप् । विरतं यातीति कप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । धाः । दधातेः धातोः[1] छान्दसे लुङि रूपम् । पादादित्वादनिघातः । जागृविम् । क्विन्प्रत्ययान्तो जागृविशब्दः । नित्स्वरः ॥

अग्ने॑ वृधा॒न आहु॑तिं पुरो॒ळाशं॑ जातवेदः । जु॒षस्व॑ ति॒रोअ॑ह्न्यम् ॥ ६ ॥

अग्ने॑ । वृ॒धा॒नः । आऽहु॑तिम् । पु॒रो॒ळाश॑म् । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । जु॒षस्व॑ । ति॒रःऽअ॑ह्न्यम् ॥ ६ ॥

ᵛजातवेदः जातप्रज्ञ हे ᵛअग्ने ᵛवृधानः आहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं ᵛतिरोअह्न्यम् । अह्निभवमह्न्यं दिवसकृत्यम् । तिरोभूतमह्न्यं यस्मिन्काले स तिरोअह्न्यो रात्रिकालः । तस्मिन्काले ᵛआहुतिं[2] पुरोडाशाख्यं हविः ᵛजुषस्व सेवस्व ॥ आहुतिम् । जुहोतेः कर्मणि क्तिन् । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्[3] ॥ ॥ ३१ ॥

'अस्तीदम्' इति षोडशर्चं सप्तदशं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रानुक्रमणिका–'अस्तीदं षोळशाद्याचतुर्थीदशमीद्वादश्योऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादश्युपान्त्ये च जगत्यः पञ्चम्यृत्विग्भ्यो वा' इति । आद्याचतुर्थीदशमीद्वादश्योऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादश्युपान्त्ये च जगत्यः षष्ठ्येकादशी चतुर्दशी पञ्चदशी च जगत्यः। शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । पञ्चमी 'मन्थता नरः' इत्येषा ऋत्विग्देवताकाग्निदेवताका वा । शिष्टा अग्निदेवताकाः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । वरुणप्रघासेषु अग्निप्रणयने 'इळायास्त्वा पदे' इत्येषा । सूत्रितं च—'इळायास्त्वा पदे वयमग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्यर्धर्चे आरमेत्' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति । तत्रैव अग्निप्रणयने[4] उत्तरवेद्यामग्नौ स्थापिते सति 'सीद होतः' इत्येषा । 'निहितेऽग्नौ सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान्' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति सूत्रितम्[5] । अरण्यामग्निसमारोपणे 'अयं ते योनिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत्पाणी वा' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति ॥

अस्ती॒दम॑धि॒मन्थ॑न॒मस्ति॑ प्र॒जन॑नं कृ॒तम् ।
ए॒तां वि॒श्पत्नी॒मा भ॑रा॒ग्निं म॑न्थाम पू॒र्वथा॑ ॥ १ ॥

अस्ति॑ । इ॒दम् । अ॒धि॒ऽमन्थ॑नम् । अस्ति॑ । प्र॒ऽजन॑नम् । कृ॒तम् ।
ए॒ताम् । वि॒श्पत्नी॑म् । आ । भ॒र॒ । अ॒ग्निम् । म॒न्था॒म॒ । पू॒र्वऽथा॑ ॥ १ ॥

यजमानोऽध्वर्य्वादीन्प्रति ब्रूते । ᵛइदम् अग्न्यर्थं यूपशकलम् ᵛअस्ति । ᵛअधिमन्थनम् । अरण्याः उपरि निधेयं मन्थनसाधनभूतं[6] दण्डरज्वादिकम् ᵛअस्ति । ᵛप्रजननम् अग्निजननसाधनभूतं[7] दर्भपिञ्जूलं ᵛकृतं संपादितमस्ति । यद्वा प्रजननं मन्थनदण्डस्य विन्यासविशेषः । यस्मादेतानि यूपशकलादीन्यग्निमन्थनसाधनान्याहृतानि सन्ति तस्मात् ᵛविश्पत्नीं विशां प्रजानामग्निसाध्याग्निहोत्रद्वारा स्वर्गादिफलसंपादनेन पालयित्रीम् ᵛएताम् अरणीम् ᵛआ ᵛभर हे अध्वर्यो आहर ।

---

[1] त–'धातोः' नास्ति । [2] त–आहुतिमाहुतं पुरोडाशम् । [3] त–°स्वरत्वम् । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपम् । [4] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–अग्निप्रणयनेन । [5] त–सूत्रितं च । [6] ख-ग-च–मथनसाधनभूतम् । [7] ख-फ-भ–अग्निज्वलन० ।

तस्यामाहृतायां ᵛपूर्वथा यथा वयमाधानकालेऽग्निममथ्नीम यथा वा पूर्वे महर्षयोऽग्निममन् तद्वद्वयमेनम् ᵛअग्निम् अस्मिन्कर्मणि ᵛमन्थाम । मन्थनेन निष्पन्नं करवाम ॥ अस्तीति[1] पदद्वय पादादित्वादनिघातः । विश्पत्नीम् । पतिशब्दस्य 'विभाषा सपूर्वस्य' इति ङीप् नकारश्चान्तादेश 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर । 'हृञ् हरणे' इत्यस्य लोटि 'हृग्रहोर्भश्छ न्दसि' इति भकारः । मन्थाम । 'मन्थ विलोडने' । लोटि[2] रूपम् । निघातः । पूर्वथा । पूर्वशब्द इवार्थे 'प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि' इति थाल्प्रत्ययः । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।

अ॒र॒ण्योर्निहि॑तो जा॒तवे॑दा॒ गर्भ॑इव॒ सुधि॑तो ग॒र्भिणी॑षु ।
दि॒वेदि॑व॒ ईड्यो॑ जागृ॒वद्भि॑र्ह॒विष्म॑द्भिर्मनु॒ष्ये॑भिर॒ग्निः ॥ २ ॥

अ॒रण्योः॑ । निऽहि॑तः । जा॒तऽवे॑दाः । गर्भः॑ऽइव । सुऽधि॑तः । ग॒र्भिणी॑षु ।
दि॒वेऽदि॑वे । ईड्यः॑ । जा॒गृ॒वत्ऽभिः॑ । ह॒विष्म॑त्ऽभिः । म॒नु॒ष्ये॑भिः । अ॒ग्निः ॥ २ ॥

ᵛजातवेदाः सर्वविषयज्ञानवानयमग्निः ᵛअरण्योर्निहितः । देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितोऽस्ति । अत्र[3] दृष्टान्तः । ᵛगर्भइव इति । यथा गर्भः ᵛगर्भिणीषु स्त्रीषु ᵛसुधितः सुष्ठु निहितो वर्तते तद्वत् । स तादृशः ᵛअग्निः ᵛहविष्मद्भिः संभृतहविष्कैरत एव ᵛजागृवद्भिः कर्मणि जागरूकैः ᵛमनुष्येभिः मनुष्यैरस्माभिः ᵛदिवेदिवे प्रत्यहमुत्पत्त्यर्थम् ᵛईड्यः स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिः स्तोतव्यः ॥ अरण्योः । 'ऋ गतौ' । 'अर्तिसृधृधम्ि°' इत्यादिना अनिः[4] । प्रत्ययस्वरः । निहितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां 'दधातेर्हिः' इति हिरादेशः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठा । तस्मिन् 'सुधित वसुधित°' इत्यादिना निपातनात् धिरादेशः[5] । दिवेदिवे । दिवु क्रीडादौ । इगुपधलक्षणः कः । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । तस्याम्रेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । जागृवद्भिः । 'जागृ निद्राक्षये' इत्यस्य क्वसौ रूपम् । 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः । 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' (पा. सू. ८. २. ७२) इति वसोः सकारस्य दत्वम् । प्रत्ययस्वरः ॥

उ॒त्ता॒नाया॒मव॑ भरा चिकि॒त्वान्त्स॒द्यः प्रवी॑ता॒ वृष॑णं जजान ।
अ॒रु॒षस्तू॑पो॒ रुश॑दस्य॒ पाज॒ इळा॑यास्पु॒त्रो व॒युने॑ऽजनिष्ट ॥ ३ ॥

उ॒त्ता॒नाया॑म् । अव॑ । भ॒र॒ । चि॒कि॒त्वान् । स॒द्यः । प्रऽवी॑ता । वृष॑णम् । ज॒जा॒न॒ ।
अ॒रु॒षऽस्तू॑पः । रुश॑त् । अ॒स्य॒ । पाजः॑ । इळा॑याः । पु॒त्रः । व॒युने॑ । अ॒ज॒नि॒ष्ट॒ ॥ ३ ॥

ᵛचिकित्वान् ज्ञानवानध्वर्युस्त्वम् ᵛउत्तानायाम् अधरारण्यामुत्तानशयायाम् उत्तरारणिम् ᵛअव ᵛभर अधोमुखां धारय । अनन्तरं सा अधरारणिः ᵛसद्यः ᵛप्रवीता तदानीमेव निषिक्तरेतस्का सती ᵛवृषणं कामानां वर्षकमग्निं ᵛजजान जनयतु । अथ ᵛअस्य अग्नेः ᵛरुशत् तमो विनाशयत् ᵛपाजः

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–अस्तीदमिति । [2] त–इत्यस्य लोटि । [3] ल-स–तत्र । [4] त–अनिप्रत्ययः । [5] त–धि इत्यादेशः ।

तेजोमात्रं[1] तत्राभूत्[1] । अनन्तरम् ᵛअरुषस्तूपः आरोचमानतेजःसंघोपेतः ᵛइळायास्पुत्रः उत्तरवेद्याः[2] उत्पन्नः[2] अग्निः ᵛवयुने अरण्यां योनिस्थाने ᵛअजनिष्ट अजनि ॥ जजान । 'जन जनने' । लोडर्थे[3] लिटि 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः' इति णिलोपः । प्रत्ययान्तत्वाभावादाम्न भवति । निघातः । अरुषस्तूपः । न विद्यते रुषः क्रोधो यस्येत्यरुषः । क्रोधराहित्येन रोचमान इत्यर्थः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'ष्टुञ् स्तुतौ' । 'स्तौतेर्दीर्घश्च' (उ. सू. ३. ३०५) इति पप्रत्ययः किच्च धातोर्दीर्घश्च । स्तूयते इति स्तूपस्तेजःसंघः । अरुषः आरोचमानस्तेजःसंघो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः[4] । रुशत् । 'रुश हिंसायाम्' । शतरि रूपम् । वयुने । 'अज गतिक्षेपणयोः[5]' । 'अजियमिशीङ्भ्यश्च' इत्युनन् चित्संज्ञकः । अजति वीयते वा वयुनमङ्गम् । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अजनिष्ट । 'जनी प्रादुर्भावे' । लुङि सिचि रूपम् । निघातः ॥

इळाया॑स्त्वा प॒दे व॒यं नाभा॑ पृथि॒व्या अधि॑ ।
जात॑वेदो॒ नि धी॑म॒ह्य॒ग्ने ह॒व्याय॒ वोळ्ह॑वे ॥ ४ ॥

इळा॑याः । त्वा॒ । प॒दे । व॒यम् । नाभा॑ । पृ॒थि॒व्याः । अधि॑ ।
जात॑ऽवेदः । नि । धी॒म॒हि॒ । अग्ने॑ । ह॒व्याय॑ । वोळ्ह॑वे ॥ ४ ॥

ᵛजातवेदः जातप्रज्ञ हे ᵛअग्ने अध्वर्य्वादयः ᵛवयं ᵛपृथिव्याः ᵛअधि भूमेरुपरि उत्तरवेद्यां ᵛनाभा नाभौ तस्या नाभिस्थाने मध्यप्रदेशे । तदेव स्थानं विशेष्यते । ᵛइळायाः ᵛपदे मानव्या इडाया गोः पदे इडापदरूपे उत्तरवेद्यात्मके स्थाने ᵛत्वा त्वां ᵛहव्याय ᵛवोळ्हवे पुरोडाशादिलक्षणं हविर्वोढुं ᵛनि ᵛधीमहि निदधीमहि । उक्तार्थे ब्राह्मणम्—'इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधीत्येतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिर्जातवेदो नि धीमहीति निधास्यन्तो ह्येनं भवन्त्यग्ने हव्याय वोळ्हव इति हव्यं हि वक्ष्यन्भवति' (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ॥ नाभा । 'णह बन्धने' । 'इञ्' इत्यनुवृत्तौ 'नहो भश्च' इति इञ् भकारश्चान्तादेशः । ञित्त्वादुपधावृद्धिः । नह्यतीति नाभिर्मध्यस्थानम् । 'सुपां सुलुक्°' इति सप्तम्या डादेशः । ञित्स्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि रूपम् । 'लिङः सीयुट्' (पा. सू. ३. ४. १०२) इति सीयुट् । द्विर्वचनाभावश्छान्दसः । निघातः । वोळ्हवे । 'वह प्रापणे' । तुमर्थे[6] तवेन् । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इति धात्वकारस्यौत्वम् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

मन्थ॑ता नरः क॒विमद्व॑यन्तं॒ प्रचे॑तसम॒मृतं॑ सु॒प्रती॑कम् ।
य॒ज्ञस्य॑ के॒तुं प्र॑थ॒मं पु॒रस्ता॑द॒ग्निं नरो॑ जनयता सु॒शेव॑म् ॥ ५ ॥

मन्थ॑त । न॒रः॒ । क॒विम् । अद्व॑यन्तम् । प्रऽचे॑तसम् । अ॒मृत॑म् । सु॒ऽप्रती॑कम् ।
य॒ज्ञस्य॑ । के॒तुम् । प्र॒थ॒मम् । पु॒रस्ता॑त् । अ॒ग्निम् । न॒रः॒ । ज॒न॒य॒त॒ । सु॒ऽशेव॑म् ॥ ५ ॥

---

[1] फ–तेजो मन्त्रतन्त्रात्मकमभूत् ।
[2] त–'उत्तरवेद्याः उत्पन्नः' नास्ति ।
[3] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–लडर्थे; त–इत्यस्य लोडर्थे ।
[4] त–पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
[5] त–गतिक्षेपणयोः इत्यस्मात् ।
[6] त-ल–इत्यस्मात्तुमर्थे ।

ᵛनरः कर्मणां[1] नेतारो हे अध्वर्य्वादयः ᵛकविं क्रान्तदर्शिनम् ᵛअद्वयन्तं द्वयमनाचरन्तमद्वैतं कु मनसा वाचा च एकविधमेव कर्म कुर्वाणमत एव ᵛप्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानोपेतम् ᵛअमृतं मरणधर्म ᵛसुप्रतीकं शोभनैरङ्गैर्ज्वालाभिः समेतं तमिमम् ᵛअग्निं ᵛमन्थत मन्थनेन[2] निष्पादयत। किंच। हे ᵛन कर्मणां[3] नेतारः अध्वर्य्वादयः[4] यूयं ᵛयज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः ᵛकेतुं प्रज्ञापकं ᵛप्रथमं मुख्याङ्गभूतम् अग्निपूर्वकत्वात् सर्वेषामुत्तरक्रतूनाम्। ᵛसुशेवं शोभनसुखोपेतं तादृशमग्निं ᵛपुरस्तात् कर्मणः प्रा ᵛजनयत। तमिममग्निमेवंविधगुणयुक्तं कुरुतेति भावः। मन्थत। 'मन्थ विलोडने[5]'। लोटि रूपम् पादादित्वादनिघातः। नरः। 'णीञ् प्रापणे[6]'। 'नयतेर्डिच्च' (उ. सू. २. २५७) इति ऋप्रत्ययः। डित्वाट्टिलोपः। नयन्ति कर्माणि नीयन्ते कर्माण्येभिरिति वा नरः। आमन्त्रितत्वा निघातः। अद्वयन्तम्। द्वयमिवाचरतीत्यर्थे 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्यः' इत्याचारार्थे क्वि द्वयति। तस्य शतरि रूपं द्वयन्निति। न द्वयन्नद्वयन्। तम्। तत्पुरुषे नञ्स्वरः। सुप्रतीकम्। बहुव्रीहौ 'क्रत्वादयश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। जनयत। 'जनी प्रादुर्भावे[7]'। णिच्। 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ प्राप्तायां 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मिद्भावात्[8] 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः। निघातः। सुशेवम्। शेवशब्दो वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ ॥ ३२ ॥

यदी॒ मन्थ॑न्ति बा॒हुभि॒र्वि रो॑च॒तेऽश्वो॒ न वा॒ज्य॑रु॒षो वने॒ष्वा ।
चि॒त्रो न याम॑न्न॒श्विनो॒रनि॑वृत॒ः परि॑ वृण॒क्त्यश्म॑न॒स्तृणा॒ दह॑न् ॥ ६ ॥

यदि॑। मन्थ॑न्ति। बा॒हुऽभिः। वि। रो॒च॒ते॒। अश्वः॑। न। वा॒जी। अ॒रु॒षः। वने॑षु। आ।
चि॒त्रः। न। याम॑न्। अ॒श्विनोः॑। अनि॑ऽवृतः। परि॑। वृ॒ण॒क्ति॒। अश्म॑नः। तृणा॑। दह॑न् ॥६॥

ᵛयदि अध्वर्य्वादयः ᵛबाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरग्निं ᵛमन्थन्ति मथ्नन्ति ततः[9] स जातोऽग्निः ᵛवनेषु काष्ठेषु ᵛवाजी शीघ्रगमनवान् ᵛअरुषः आरोचमानः सर्वेषां प्रीतिकरः सन् ᵛआ ᵛवि ᵛरोचते आ समन्ताद्विशेषेण दीप्यते। तत्र दृष्टान्तः। ᵛअश्वो ᵛन इति[10]। यथाश्वो वनेषु वननीयेषु वाह्यालीस्थानेषु वेगवानारोचमानो वर्तते तद्वत्। तत्रैव दृष्टान्तान्तरम्। ᵛचित्रो ᵛन इति[11]। यथा ᵛयामन् यामनि[12] वेगगमने[12] ᵛअश्विनोः देवभिषजोः[13] चित्रो नानाविधवर्णः[14] रथः आरोचमानो वर्तते तद्वत्। ᵛअनिवृतः केनाप्यप्रतिबद्धगमनः[15] सोऽयमग्निः ᵛअश्मनः उपलान् ᵛतृणा तृणानि[16] च[16] ᵛदहन् भस्मसात्कुर्वन् ᵛपरि ᵛवृणक्ति दग्धस्थानानि[17] परितो वर्जयति। तादृशोऽग्निरारोचते इति पूर्वेणान्वयः॥ मन्थन्ति। 'मन्थ विलोडने[18]'। लटि रूपम्। यदियोगादनिघातः। रोचते। 'रुच दीप्तौ'। भौवादिकः।

---

१. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स–कर्मणः। २. ख-ग-च-ज-ण-त-भ–मथनेन। ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स–कर्मणः। ४. त–हे अध्वर्य्वादयः। ५. त–विलोडने इत्यस्य। ६. त–प्रापणे इत्यस्मात्। ७. त-ल–प्रादुर्भावे इत्यस्य। ८. ज-ण–मित्त्वात्; न-भ-ल-स–मिद्भावात्। ९. च–तदा। १०. ख-ग-च-ज-ण-भ-न–'इति' नास्ति। ११. ख-ग-च-ज-ण-भ–'इति' नास्ति। १२. च–याने विशेषवेगगमने। १३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ–'देवभिषजोः' नास्ति। १४. ख-ग-च-ज-ण-भ–नानावर्णः। १५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-स–°गमनः इत्यर्थः। १६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ–तृणानीव; भ-स–तृणानिव। १७. ख-ग-ज-ण-प-भ-ल-स–तदश्वस्थानानि, च-फ–तदन्तश्वेस्थानानि। १८. त–विलोडने। अस्य।

लटि रूपम् । निघातः । यामन् । ‘ या प्रापणे ’ । ‘ आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ’ इति मनिन् । ‘ सुपां सुलुक्॰’ इत्यादिना सप्तम्या लुक् । निघातः । अनिवृतः । ‘ वृञ् वरणे[1] ’ । निष्ठायां ‘ यस्य विभाषा ’ इतीट्प्रतिषेधः । निपूर्वो वृणोतिर्निवारणे वर्तते । न निवृतोऽनिवृतः । नञ्स्वरः[2] । वृणक्ति । ‘ वृजी वर्जने ’ । रुधादिः । ‘ चोः कुः ’ इति कुत्वम् । निघातः । तृणा । ‘ तृह[3] हिंसायाम् ’ । ‘ तृहेः क्नो हलोपश्च ’ (उ. सू. ५. ६८६) इति क्नः । क्नित्त्वादगुणः हलोपश्च । तृह्यते तद्भवादिभिरिति तृणम् । निघातः ॥

जातो अग्नी रोचते चेकितानो वाजी विप्रः कविशस्तः सुदानुः ।
यं देवास ईड्यं विश्वविदं हव्यवाहमदधुरध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातः । अग्निः । रोचते । चेकितानः । वाजी । विप्रः । कविऽशस्तः । सुऽदानुः ।
यम् । देवासः । ईड्यम् । विश्वऽविदम् । हव्यऽवाहम् । अदधुः । अध्वरेषु ॥ ७ ॥

ᵛजातः मन्थनानन्तरमुत्पन्नः स च ᵛचेकितानः सर्वं[4] जानानः सन् ᵛवाजी सततगमनस्वभावः ᵛविप्रः कर्माभिज्ञः अत एव ᵛकविशस्तः कविभिर्मेधाविभिर्होतृभिः स्तुतः ᵛसुदानुः सुष्ठु कर्मफलस्य दाता एवंविधः ᵛअग्निः ᵛरोचते दीप्यते । ᵛदेवासः देवाः इन्द्रादयः ᵛईड्यं होत्रादिभिः[5] स्तुत्यं ᵛविश्वविदं सर्वस्य जगतो वेदितारं ᵛयम् अग्निम् ᵛअध्वरेषु ज्योतिष्टोमादियज्ञेषु ᵛहव्यवाहं हव्यानां वोढारम् ᵛअदधुः व्यदधुः सोऽग्निर्दीप्यते इति पूर्वेणान्वयः ॥ चेकितानः । ‘ कित ज्ञाने ’ इत्यस्य यङ्लुकि ‘ गुणो यङ्लुकोः ’ इति अभ्यासस्य गुणः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । कविशस्तः । ‘ थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । अदधुः । दधातेर्लङि झेः ‘ सिजभ्यस्त-विदिभ्यश्च ’ इति जुस् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।
देवावीर्देवान्हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः ॥ ८ ॥

सीद । होतरिति । स्वे । ऊँ इति । लोके । चिकित्वान् । सादय । यज्ञम् । सुऽकृतस्य । योनौ ।
देवऽअवीः । देवान् । हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने । वयः । धाः ॥ ८ ॥

यजमानो ब्रूते । ᵛहोतः होमनिष्पादक हे ᵛअग्ने ᵛस्वे स्वकीये ᵛलोके उत्तरवेद्याः[6] नाभौ ᵛसीद ᵛउ त्वं होमनिमित्तम् उपविशैव । तथा ᵛचिकित्वान् ज्ञानवांस्त्वं ᵛसुकृतस्य सुकृतजन्योपभोगस्य ᵛयोनौ स्थाने उत्तमलोके ᵛयज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं ᵛसादय स्थापय । किंच ᵛदेवावीः । देवान् हविष्प्रदानेन अवतीति देवावीः । तादृशस्त्वं ᵛहविषा पुरोडाशादिलक्षणेन हव्येन ᵛदेवान् ᵛयजासि

---

[1] त–व्रणे इत्यस्य । [2] त–‘ नञ्स्वरः ’ नास्ति । [3] ख-ग-तृ; ज-ण-तृहु; त-ल–तृह हिंसि; स–तृण । [4] ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ–‘ सर्वं ’ नास्ति । [5] ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ–स्तोत्रादिभिः । [6] ज-ण-न-भ-स–उत्तरवेद्याम् ।

यज। अथ त्वं ᵛयजमाने यागं कुर्वाणे मयि ᵛबृहत् प्रभूतं पशुपुत्रादिसमेतं ᵛवयः अन्नं ᵛधाः विधेहि॥ सीद। सदेर्लोटि रूपम्। सादय। सदेर्ण्यन्तस्य लोटि रूपम्। णिच्स्वरः। देवावीः। अव रक्षणादिषु। 'अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः' इति ईप्रत्ययः। कृदुत्तरपदस्वरः[1]। यजासि। यजेर्लेटि आडागमः। धाः। दधातेः छान्दसे[2] लुङि रूपम्[3]॥

कृणोत॑ धू॒मं वृष॑णं सखा॒योऽस्रे॑धन्त इतन॒ वाज॒मच्छ॑।

अ॒यम॒ग्निः पृ॑तना॒षाट् सु॒वीरो॒ येन॑ दे॒वासो॒ अस॑हन्त॒ दस्यू॑न्॥ ९॥

कृ॒णोत॑। धू॒मम्। वृष॑णम्। स॒खा॒यः॒। अस्रे॑धन्तः। इ॒त॒न॒। वाज॑म्। अच्छ॑।

अ॒यम्। अ॒ग्निः। पृ॒त॒ना॒षाट्। सु॒ऽवीरः॑। येन॑। दे॒वासः॑। अस॑हन्त। दस्यू॑न्॥ ९॥

यजमानोऽध्वर्य्वादीन्प्रति ब्रूते। हे ᵛसखायः कर्मसहकारिणः[4] यूयं ᵛवृषणं कामानां वर्षितारं ᵛधूमम्। धुनोति[5] कम्पयतीति धूमोऽग्निः। एवंविधम्[5] अग्निं ᵛकृणोत कुरुत। मथनेन[6] उत्पादयत। यदाग्निर्न जायते[7] तदानीमाह। ᵛअस्रेधन्तः अक्षीणा अनुपरतसामर्थ्याः सन्तो यूयं ᵛवाजं मथनलक्षणं युद्धम् ᵛअच्छ अभ्याभिमुख्येन ᵛइतन प्राप्नुत। ᵛसुवीरः शोभनसामर्थ्योपेतः ᵛअयमग्निः ᵛपृतनाषाट् पृतनोपलक्षितं युद्धं सहमानो भवति। ᵛयेन युद्धं सहमानेनाग्निना ᵛदेवासः देवाः ᵛदस्यून् उपक्षपयितॄनसुरान् ᵛअसहन्त अभ्यभवन्। तस्मादक्षीणबला यूयं मथनं[8] कुरुतेति भावः॥ कृणोत। 'कृवि हिंसाकरणयोः'। लोटि[9] तप्रत्ययस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः। पित्त्वाद्गुणः। पादादित्वादनिघातः। उप्रत्ययस्वरः। धूमम्। 'धूञ् कम्पने[10]'। 'इषियुधीन्धिदसि°' इत्यादिना मक्। कित्त्वाद्गुणाभावः। धुनोति कम्पयति दाह्यानीति धूमोऽग्निः। प्रत्ययस्वरः। इतन। 'इण् गतौ' इत्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तनादेशः। निघातः। पृतनाषाट्। 'षह मर्षणे[11]'। 'छन्दसि सहः' इति ण्विः। णित्त्वादुपधावृद्धिः। 'सहेः साडः सः' इति षत्वम्। कृदुत्तरपदस्वरः। असहन्त। 'षह मर्षणे' इत्यस्य लङि रूपम्। यद्योगादनिघातः। दस्यून्। 'दसु उपक्षये'। 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्' इति युच्। दस्यन्तीति दस्यवः शत्रवः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्॥

अ॒यं ते॒ योनि॑रृ॒त्वियो॒ यतो॑ जा॒तो अरो॑चथाः।

तं जा॒नन्न॑ग्न॒ आ सी॒दाथा॑ नो वर्धया॒ गिरः॑॥ १०॥

अ॒यम्। ते॒। योनिः॑। ऋ॒त्वियः॑। यतः॑। जा॒तः। अरो॑चथाः।

तम्। जा॒नन्। अ॒ग्ने॒। आ। सी॒द॒। अथ॑। नः॒। व॒र्धय॒। गिरः॑॥ १०॥

---

[1] न-°पदप्रकृतिस्वरः। [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—छान्दसम्। [3] ख-ग-च-ज-ण-भ-रूपम्। उ पूरणः। [4] त—कर्मसहकारिणः अध्वर्य्वादयः। [5] ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स—'धुनोति...एवंविधं' नास्ति। [6] न—मन्थनेन। [7] त—जायेत। [8] च-न-भ-स—मन्थनम्। [9] त—इत्यस्य लोटि। [10] त—कम्पने इत्यस्मात्। [11] त—मर्षणे इत्यस्मात्।

हे ᵛअग्ने ᵛऋत्वियः वसन्ताद्यृतौ भवः ᵛअयम् अङ्गुल्या निर्दिश्यमानः पलाशाश्वत्थादिमयः[1] काष्ठविशेषोऽरणिः ᵛते तव ᵛयोनिः उत्पत्तिस्थानं ᵛयतः अरणेः ᵛजातः त्वम् ᵛअरोचथाः अशोभथाः । ᵛजानन्[2] त्वं ᵛतम् अरणिरूपं[3] काष्ठविशेषम्[3] ᵛआ ᵛसीद । तस्यामरण्यामारोपितः सन् नैरन्तर्येण तिष्ठ । ᵛअथ अनन्तरं ᵛनः अस्माकं ᵛगिरः स्तुतिलक्षणा वाचः ᵛवर्धय । यद्वा[4] गीःशब्देन तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । तथा स्तोतृनस्मान् वर्धय । पशुपुत्रादिभिः समृद्धान् कुरु ॥ योनिः । 'यु मिश्रणे' । 'वहिश्रि°' इत्यादिना निप्रत्ययः । 'नित्' इत्युक्तत्वादाद्युदात्तः । ऋत्वियः । 'छन्दसि घस्' (पा. सू. ५. १. १०६) इति ऋतुशब्दात् प्राप्तार्थे[5] घस्प्रत्ययः । घस्य इयादेशः । 'सिति°' इति पदसंज्ञायाम् 'ओर्गुणः' (पा. सू. ६. ४. १४६) इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । प्रत्ययस्वरः । अरोचथाः । 'रुच दीप्तौ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सीद[6] । सदेर्लोटि 'पाघ्रा°' इत्यादिना सीदादेशः । निघातः । अथा[7] । 'निपातस्य च' इति सांहितिको दीर्घः । वर्धय । 'वृधु वर्धने' । हेतुमति णिच् । निघातः ॥　　॥ ३३ ॥

तनू॒नपा॑दुच्यते॒ गर्भ॑ आसु॒रो नरा॒शंसो॑ भवति॒ यद्वि॒जाय॑ते ।
मा॒त॒रिश्वा॒ यद॒मि॑मीत मा॒तरि॒ वात॑स्य॒ सर्गो॑ अभव॒त्सरी॑मणि ॥ ११ ॥

तनू॒ऽनपा॑त् । उ॒च्य॒ते॒ । गर्भः॑ । आ॒सु॒रः । नरा॒शंसः॑ । भ॒व॒ति॒ । यत् । वि॒ऽजाय॑ते ।
मा॒त॒रिश्वा॑ । यत् । अमि॑मीत । मा॒तरि॑ । वात॑स्य । सर्गः॑ । अ॒भ॒व॒त् । सरी॑मणि ॥ ११ ॥

योऽग्निर्यदा ᵛगर्भः अरणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा सोऽग्निः ᵛतनूनपादुच्यते । यष्टॄणां तनूः शरीराणि न पातयति न दहतीति व्युत्पत्तेः । यद्वा तनूशब्देनापोऽभिधीयन्ते नपाच्छब्देनै°कान्तरिताः प्रजाः । तथा च अपां नप्ता । कथमेतत्[8] । आपस्तता अन्तरिक्षे । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते । तेभ्यो ह्येष इति । ᵛयत् यदा ᵛविजायते विशेषेण प्रत्यक्षतया जायते तदा ᵛआसुरः कर्मविघ्नकारिणामसुराणां हन्ता अत एव ᵛनराशंसः नरैः कर्मणां नेतृभिरध्वर्य्वादिभिः शंसनीयो ᵛभवति । ᵛयत् यदा ᵛमातरि अन्तरिक्षे स्वं[9] तेजः ᵛअमिमीत निर्मिमीते तदा ᵛमातरिश्वा भवति । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति व्युत्पत्तेः[10] । एवंविधस्याग्नेः ᵛसरीमणि सरणे शीघ्रगमने ᵛवातस्य वायोः ᵛसर्गः सृष्टिः ᵛअभवत् भवति[11] । यदाग्निररणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा तनूनपान्नामको भवति । यदा जायते तदा नराशंसनामको भवति । यदान्तरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्वनामको भवतीति ॥ तनूनपात् । 'तनु विस्तारे[12]' । 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' इति ऊप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । नपात् । 'पा रक्षणे' 'पत्लृ[13] गतौ' वा ण्यन्तः[13] । क्विप् । न पाति न पातयतीति वा नपात् । 'नभ्राण्नपान्नवेदा°' इत्यादिना निपातनात्[14] नञः प्रकृतिभावः । नञ्स्वरः । तनूनं पातीति तनूनपात् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसुरः । असुरस्यायमासुरः । अहितकारित्वेन संबन्धी । 'तस्येदम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । नराशंसः ।

---

[1] ख-फ-भ–पालाशा° । [2] त–जातस्त्वम् । [3] ख-प-फ-भ-अरणिविशेषकाष्ठम् । [4] त–यद्वा गॄ शब्दे । गृणन्तीति गिरस्तोतारः । [5] त–भवार्थे । [6] त-सीद । षद्लृ विशरणादिषु । [7] त–अथ । [8] त–कथमेतावत् । [9] ख-ग-घ-ज-ण-भ–'स्वं' नास्ति । [10] ख-फ–व्युत्पत्तौ मातरिश्वा । [11] त–भवति । एतदुक्तं भवति । [12] त–विस्तारे इत्यस्मात् । [13] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–पद गतौ । पातेः । [14] त–'निपातनात्' नास्ति ।

'नॄ नये[1]'। 'ऋदोरप्' इत्यप्[2]। प्रत्ययस्य पित्त्वान्नरशब्द आद्युदात्तः। 'शंसु स्तुतौ' इत्यस्मात् घञन्त आद्युदात्तः। नरशब्दस्य 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः। वनस्पत्यादित्वादुभयोः प्रकृतिस्वरत्वम्। विजायते। 'जनी प्रादुर्भावे'। दिवादित्वात् श्यन्। धातुस्वरः। अमिमीत। 'माङ् माने शब्दे च'। जुहोत्यादिः। 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम्। यद्योगादनिघातः। सरीमणि। 'सृ गतौ'। हृभृसृस्तृसृभ्यः°' (उ. सू. ४. ५८७) इति ईमनिन्प्रत्ययः। नित्स्वरः[3]॥

सुनिर्मथा निर्मथितः सुनिधा निहितः कविः।
अग्ने स्वध्वरा कृणु देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

सुनिःऽमथा। निःऽमथितः। सुऽनिधा। निऽहितः। कविः।
अग्ने। सुऽअध्वरा। कृणु। देवान्। देवऽयते। यज ॥ १२ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛकविः मेधावी ᵛसुनिर्मथा शोभनेन मन्थनेन ᵛनिर्मथितः नितरां मथितोऽसि। तथा ᵛसुनिधा शोभनेन निधानेन[4] ᵛनिहितः असि। उत्तरवेद्यादिस्थानेषु नितरां प्रक्षिप्तोऽसि। किंच ᵛस्वध्वरा अस्माभिः क्रियमाणानि कर्माणि सुष्ठु हिंसारहितानि[5] ᵛकृणु कुरु। तथा ᵛदेवयते देवान्कामयमानाय यजमानाय ᵛदेवान् यजनीयानिन्द्रादीन् ᵛयज पूजय ॥ सुनिर्मथा। 'मथे विलोडने'। अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। प्रादिसमासः। कृदुत्तरपदस्वरः। निर्मथितः। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। सुनिधा। निपूर्वस्य[6] दधातेर्भावे 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्। 'सुपां सुलुक्°' इति तृतीयाया लुक्। कृदुत्तरपदस्वरः। कृणु। 'कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य लोटि 'धिन्विकृण्व्योः°' इत्युप्रत्ययः। 'उतश्च प्रत्ययात्°' इति हेर्लुक्। निघातः॥

अजीजनन्नमृतं मर्त्यासोऽस्रेमाणं तरणिं वीळुजम्भम्।
दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः पुमांसं जातमभि सं रभन्ते ॥ १३ ॥

अजीजनन्। अमृतम्। मर्त्यासः। अस्रेमाणम्। तरणिम्। वीळुऽजम्भम्।
दश। स्वसारः। अग्रुवः। सम्ऽईचीः। पुमांसम्। जातम्। अभि। सम्। रभन्ते ॥ १३ ॥

ᵛमर्त्यासः मर्त्याः ऋत्विजः[7] ᵛअमृतं मरणधर्मरहितम् अत एव ᵛअस्रेमाणं क्षयरहितं ᵛवीळुजम्भं हविर्भक्षणार्थं दृढदन्तं ᵛतरणिम्। तरन्ति यजमानाः पापमनेनेति[8] तरणिरग्निः। तम् ᵛअजीजनन् मन्थनेनोदपीपदन्[9]। अथ ᵛजातं तमग्निमभिलक्ष्य ᵛस्वसारः सरन्त्यः ᵛदश दशसंख्याकाः ᵛअग्रुवः कर्मकरणार्थमग्रमञ्चन्तीति[10] अग्रुवोऽङ्गुलयः। तादृशाः[10] अङ्गुलयः ᵛसमीचीः परस्परं सङ्गताः सत्यः ᵛसं

---

[1] त—नये इत्यस्मात्। [2] त—इत्यप्प्रत्ययः। [3] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ—'नित्स्वरः' नास्ति। [4] त—विमानेन। [5] त—हिंसारहितानि प्रभूतानि। [6] फ—निपूर्वपदात्। [7] ख-प-फ-भ—'ऋत्विजः' नास्ति। [8] ख-प-फ-भ—अनेनेति। [9] ख-ग-च-प-फ-भ—मथनेनोदपादयन्; ज-ण—मन्थनेनोदपादयन्; ल-मथनेनोत्पादयन्। [10] ख-प-फ-भ—'कर्मकरणार्थं... तादृशाः' नास्ति।

ᵛरभन्ते शब्दं कुर्वते । जातमग्निं दृष्ट्वाध्वर्य्वादयो हर्षाद्धस्तद्वयसंपुटेन[1] शब्दं कुर्वन्ति[1] इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛपुमांसम् इति । यथा जातं पुत्रमुपलभ्य तत्रत्याः पित्रादयो हर्षादुद्घोषन्ति[2] तद्वत् ॥ अजीजनन् । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । अस्रेमाणम् । ‘ स्रिवु गतिशोषणयोः ’। भावे[3] ‘ मनिन् ’ इति मनिन्प्रत्ययः । लघूपधगुणः । ‘ लोपो व्योर्वलि ’ इति वलोपः । बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तरणिम् । ‘ तॄ प्लवनतरणयोः[4] ’ । ‘ अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिः ’ इत्यनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारः । ‘ असु क्षेपणे ’ इत्यस्मात् ‘ सुञ्यसेर्ऋन् ’ इति ऋन्प्रत्ययः । सुष्ठु अस्यन्ति कर्मसु पदार्थानिति स्वसारः । ‘ न षट्स्वस्रादिभ्यः ’ इति ङीपः प्रतिषेधः । नित्त्वादाद्युदात्तः । अग्रुवः । ‘ अगि गतौ ’ । जन्वादयश्च ’ (उ.सू. ४.५४२) इति रुप्रत्ययः । निपातनान्नलोपः । जसि तन्वादित्वादुवङादेशः । प्रत्ययस्वरः । समीचीः । ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्मात् ‘ समीणः ’ (उ. सू. ४. ५३२) इति चट्प्रत्ययो धातोर्दीर्घश्च । टित्त्वात् ‘ टिड्ढाणञ्° ’इत्यादिना ङीप् । संयन्तीति समीच्यः । यद्वा संपूर्वस्याञ्चतेः क्विप् । ‘ समः समि ’ इति समि इत्यादेशः । ‘ अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ’ इति ङीप् । ‘ अचः ’ इत्यकारलोपः । ‘ चौ ’ इति दीर्घः । ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । पुमांसम् । ‘ पा रक्षणे ’ इत्यस्मात् ‘ पातेर्डुम्सुन् ’ (उ. सू. ४. ६१७) इति डुम्सुन्प्रत्ययः । ‘ पुंसोऽसुङ् ’ (पा. सू. ७. १. ८९) इत्यसुङादेशः । पाति कुलमिति पुमान् । नित्स्वरः । रभन्ते । ‘ रभ शब्दे ’ इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

प्र स॒प्तहो॑ता सन॒काद॑रोचत मा॒तुरु॒पस्थे॒ यदशो॑च॒दूध॑नि ।
न नि मि॑षति सु॒रणो॑ दि॒वेदि॑वे॒ यदसु॑रस्य ज॒ठरा॒दजा॑यत ॥ १४ ॥

प्र । स॒प्तऽहो॑ता । स॒न॒कात् । अ॒रो॒च॒त॒ । मा॒तुः । उ॒पऽस्थे॑ । यत् । अशो॑चत् । ऊध॑नि ।
न । नि । मि॒ष॒ति॒ । सु॒ऽरणः॑ । दि॒वेऽदि॑वे । यत् । असु॑रस्य । ज॒ठरा॑त् । अजा॑यत ॥ १४ ॥

ᵛसनकात् सनातनोऽग्निः ᵛसप्तहोता । सप्त होतारो होत्रका यस्यासौ सप्तहोता सन् ᵛप्र ᵛअरोचत गार्हपत्यस्थानेऽदीप्यत । ᵛयत् यदा ᵛमातुः पृथिव्याः ᵛउपस्थे उत्सङ्गे तत्रापि ᵛऊधनि ऊधःस्थाने उत्तरवेद्याम् ᵛअशोचत् अशोभत तदा सोऽग्निः ᵛसुरणः । सुष्ठु रणयति शब्दयतीति सुरणः । सर्वैः कमनीयतया दृश्यमानः सन् ᵛदिवेदिवे प्रतिदिनं ᵛन ᵛनि ᵛमिषति न निद्राति । किंतु सर्वदा यज्ञार्थं जागर्त्येव । ᵛयत् यस्मात् ᵛअसुरस्य अग्नेः प्रेरकस्यारणीरूपस्य काष्ठस्य ᵛजठरात् उदरात् ᵛअजायत कर्मार्थमुदपद्यत तस्मान्न निमिषतीति पूर्वेणान्वयः ॥ अरोचत । ‘ रुच दीप्तौ ’ इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । अशोचत् । ‘ शुच दीप्तौ ’। ऊधनि । सकारस्य नकारश्छान्दसः । मिषति । ‘ मिषु सेचने ’ इत्यस्य लटि रूपम् । सुरणः । ‘ रण शब्दे ’। ‘ तत्करोति° ’ इति णिच् । तस्मात् अकृच्छ्रार्थे खल् । लित्स्वरः । असुरस्य । ‘ असु क्षेपणे ’ इत्यस्मात्, ‘ असेरुरन् ’ इत्युरन्प्रत्ययः । अस्यतीत्यसुरः । नित्स्वरः । जठरात् । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ इत्यस्मात् ‘ जनेररष्ठ च ’ (उ. सू. ५. ७१६) इत्यरप्रत्ययः ठकारश्चान्तादेशः । प्रत्ययस्वरः । अजायत । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ इत्यस्य लङि श्यनि ‘ ज्ञाजनोर्जा ’ इति धातोर्जादेशः । यद्योगादनिघातः ॥

---

[1] ख-फ—हविशब्दं कुर्वन्ति; प-भ--हर्षशब्दं कुर्वन्ति । [2] ख-फ-भ—हर्षन्ते घोषन्ति; प—हर्षन्ते । [3] त—इत्यस्मात् भावे । [4] त—प्लवनतरणयोः इत्यस्मात् ।

अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः प्रथमजा ब्रह्मणो विश्वमिद्विदुः ॥
द्युम्नवद्ब्रह्म कुशिकास एरिर एकएको दमे अग्निं समीधिरे ॥ १५ ॥

अमित्रऽयुधः । मरुताम्ऽइव । प्रऽयाः । प्रथमऽजाः । ब्रह्मणः । विश्वम् । इत् । विदुः ।
द्युम्नऽवत् । ब्रह्म । कुशिकासः । आ । ईरिरे । एकःऽएकः । दमे । अग्निम् । सम् । ईधिरे ॥ १५ ॥

vअमित्रायुधः अमित्रैः कर्मविघ्नकारिभिरसुरैः सह योद्धारः । यद्वा अमित्राणि पापानि तैः सह योद्धारः । तत्र दृष्टान्तः । vमरुतामिव vप्रयाः इति । यथा मरुतां देवानां प्रयाः प्रकर्ष शत्रूनभियान्तीति प्रया बलानि शत्रूणां हन्तॄणि तद्वत्कर्मविघ्नकारिणां पापानां च हन्तारः vब्रह्मणः सर्वस्य जगतः स्रष्टुः vप्रथमजाः प्रथममुत्पन्नाः vकुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना ऋषयः vविश्वं स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगत् vविदुः vइत् जानन्त्येव । तेऽमी[1] कुशिकाः vद्युम्नवत् हविर्युक्तं vब्रह्म स्तोत्रम् vएरिरे । अग्नये आ समन्तात्प्रेरयन्ति । ते च vदमे स्वे स्वे गृहे vएकएकः एकैकः[2] भूत्वा vअग्निं vसमीधिरे आज्याद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ अमित्रायुधः । 'युध संप्रहारे' । क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः[3] । संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घश्छान्दसः । प्रयाः । 'या प्रापणे' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । प्रथमजाः । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'जनसन°' इत्यादिना विट् । 'विड्वनोः' इत्यात्वम् । विदुः । विदेर्लटि 'विदो लटो वा' इति झेः उसादेशः । ईरिरे । 'ईर गतौ' इत्यस्य लिटि रूपम् । मन्त्रत्वादाम्न भवति । दमे । 'दमु उपशमने' । करणे घञ् । 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधः । ञित्स्वरः । ईधिरे । 'ञिइन्धी दीप्तौ' इत्यस्य लिटि 'इन्धिभवतिभ्यां च' इति किद्वद्भावान्नकारलोपः । निघातः ॥

यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वोऽवृणीमहीह ।
ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्ठाः प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥ १६ ॥

यत् । अद्य । त्वा । प्रऽयति । यज्ञे । अस्मिन् । होतरिति । चिकित्वः । अवृणीमहि । इह ।
ध्रुवम् । अयाः । ध्रुवम् । उत । अशमिष्ठाः । प्रऽजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ १६ ॥

vहोतः होमनिष्पादक vचिकित्वः कर्मविषयज्ञानवन् हे अग्ने vअद्य इदानीं vप्रयति प्रवर्तमाने[4] vअस्मिन् ज्योतिष्टोमादौ vयज्ञे vत्वा त्वां vयत् यस्मात् कारणात् vअवृणीमहि त्वद्विषयं वरणमकुर्म तस्मात्तादृशस्त्वम् vइह कर्मणि देवान् vध्रुवमयाः ध्रुवं यथा भवति तथास्माभिर्दत्तानि हवींषि प्रापय[5] । vउत अपि च vअशमिष्ठाः हविःस्वीकरणात्तृप्तैर्देवैः शान्तस्त्वमकारिष्ठाः । अथ[6] vप्रजानन् इमं यज्ञं सम्यक् जानन् vविद्वान् यत्किञ्चित्सर्वं जानानस्त्वं vसोमम् अस्माभिः क्रियमाण-

---

[1] त-अमी । [2] ख-फ-भ-एकः । [3] त-°पदप्रकृतिस्वरः । [4] त-वर्तमाने । [5] ख-ग-ज-ण-भ-स-प्रापयः । [6] ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-उत अथ ।

मिममभिषुतं सोममभिलक्ष्य ˅उप ˅याहि समीपे आगच्छ ॥ प्रयति । ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्य शतरि रूपम् । ‘ शतुरनुमः° ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवृणीमहि । ‘ वृञ् वरणे ’। क्र्यादित्वात् श्ना । लङि उत्तमबहुवचने ‘ ई हल्यघोः ’ इति ईत्वम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् अनिघातः । अयाः । ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्य लङि सिपि रूपम् । निघातः । अशमिष्टाः । ‘ शमु उपशमने ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य कर्मणि[1] लुङि ‘ स्यसिच्सीयुट्° ’ (पा. सू. ६. ४. ६२) इति विकल्पेन इडागमः । तस्यासिद्धत्वात् ‘ णेरनिटि ’ इति णिलोपः । निघातः । प्रजानन्[2] । ‘ ज्ञा अवबोधने ’ । शतरि रूपम् । याहि । यातेर्लोटि रूपम्[2] ॥   ॥ ३४ ॥   ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–‘ कर्मणि ’ नास्ति। [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–‘ प्रजानन्...रूपं ’ नास्ति।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य[1] निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्[1] ॥

तृतीयेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र ‘ इच्छन्ति त्वा ’ इति द्वाविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम्। तत्रेयमनु क्रमणिका—‘ इच्छन्ति व्यधिकैन्द्रम् ’ इति । मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । अनुक्त त्वात् त्रिष्टुप् छन्दः । आभिप्लविके प्रथमेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि च माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे अहीनसूक्तस्थाने[2] द्वितीयमिदं संपातसूक्तम् । ‘ अभिप्लवपृष्ठ्याहानि ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ इमाम् षिवच्छन्ति त्वा शासद्वह्निरिति संपाताः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५.) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः संवन्निर्वि पशौ ‘ सहदानुम् ’ इति वपायाः[3] याज्या[3] । ‘ सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तं स्तुत इन्द्रो मघवा यद्ध वृत्रा ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८.) इति सूत्रितम् । ‘ स्वस्तये वाजिभिश्च ’ इत्यैन्द्रे पशौ हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘ स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः शुची वो हव्या मरुतः शुचीनाम् ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७.) इति । शुनासीरीये वैकल्पिकस्यैन्द्रस्य शुनस्य ‘ शुनं हुवेम ’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—‘ शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तः ’ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

इ॒च्छन्ति॑ त्वा सो॒म्यास॒ः सखा॑यः सु॒न्वन्ति॒ सोमं॒ दध॑ति॒ प्रयां॑सि ।
तिति॑क्षन्ते अ॒भिश॑स्तिं॒ जना॑ना॒मिन्द्र॒ त्वदा कश्च॒न हि प्र॑के॒तः ॥ १ ॥

इ॒च्छन्ति॑ । त्वा॒ । सो॒म्यास॑ः । सखा॑यः । सु॒न्वन्ति॑ । सोम॑म् । दध॑ति । प्रयां॑सि ।
तिति॑क्षन्ते । अ॒भिऽश॑स्तिम् । जना॑नाम् । इन्द्र॑ । त्वत् । आ । कः । च॒न । हि । प्र॒ऽके॒तः ॥१॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे Vइन्द्र Vसोम्यासः सोमार्हा ब्राह्मणाः Vत्वा त्वां शंसितुम् Vइच्छन्ति अत एव Vसखायः ते ब्राह्मणास्त्वदर्थं Vसोमं Vसुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति । Vप्रयांसि इतराण्यपि हवींषि Vदधति त्वदर्थं धारयन्ति । त्वया प्रेरिताः सन्तः Vजनानां सपत्नानाम् Vअभिशस्तिं तत्कृतां हिंसां Vतितिक्षन्ते सहन्ते । एवमनुग्राहकः Vत्वत् त्वत्तोऽन्यः Vकश्चन Vहि को नाम पुरुषः खलु Vआ Vप्रकेतः सर्वतो जगति । प्रकेत्यते ज्ञाप्यत इति प्रकेतः । प्रज्ञापितः[4] विद्यते ॥ सोम्यासः । सोममर्हतीत्यर्थे ‘ सोममर्हति यः ’ इति यः । प्रत्ययस्वरः । सुन्वन्ति । ‘ षुञ् अभिषवे ’ । स्वादित्वात् श्नुः[5] । ‘ सति शिष्टस्वरो[6] बलीयान् ’ इति झिप्रत्ययस्वरः[7] । दधति । दधातेर्लटि रूपम् । ‘ समानवाक्ये युष्मदस्मदादेशनिघाताः ’ (पा. सू. ८. १. १८. ५.) इति सोमपदस्य इतरवाक्येन[8] अन्वयाभावान्न निघातः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । तितिक्षन्ते । ‘ तिज निशाने ’ इत्यस्य क्षमायां ‘ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ’ इति सन् । अभ्यस्तस्वरः । अभिशस्तिम् । ‘ शसु हिंसायाम् ’ इत्यस्मात् भावे क्तिन् । ‘ तादौ च निति कृत्यतौ ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रकेतः । ‘ कित ज्ञाने ’। कर्मणि घञ्[10] । ‘ थाथघञ्क्त° ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-‘ यस्य...°महेश्वरं ’ नास्ति । [2] ख-अहीनसूक्तस्यान्ते । [3] त-थ-वपायाज्या । [4] प-आज्ञापितः । [5] त-श्नुप्रत्ययः । [6] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स-शिष्टो । [7] ख-त-प्रत्ययस्वरः । [8] ख-ग-च-ज-ण-समानवाक्येषु । [9] त-ल-स-उत्तरवाक्येन । [10] त-ल-घञन्तः ।

न ते॑ दू॒रे प॑र॒मा चि॒द्रजां॒स्या तु प्र या॑हि हरिवो॒ हरि॑भ्याम् ।
स्थि॒राय॒ वृष्णे॒ सव॑ना कृ॒तेमा यु॒क्ता ग्रावा॑णः समिधा॒ने अ॒ग्नौ ॥ २ ॥

न । ते॒ । दू॒रे । प॒र॒मा । चि॒त् । रजां॑सि । आ । तु । प्र । या॒हि॒ । ह॒रि॒ऽव॒ः । हरि॑ऽभ्याम् ।
स्थि॒राय॑ । वृष्णे॑ । सव॑ना । कृ॒ता । इ॒मा । यु॒क्ताः । ग्रावा॑णः । स॒म्ऽइ॒धा॒ने । अ॒ग्नौ ॥ २ ॥

vहरिवः[1] हरिद्वर्णौ[2] अश्वौ यस्य सोऽयं हरिवानिन्द्रः । हे हरिवः vपरमा vचित् परमाणि दूरे वर्तमानान्यपि vरजांसि स्थानानि vते तव vदूरे vन भवन्ति । तस्मात् vहरिभ्याम्[3] उपेतस्त्वं vतु[4] क्षिप्रम्[4] vआ vप्र vयाहि । अस्मदीयं यज्ञमभिलक्ष्यागच्छ । vस्थिराय फलप्रदाने दृढचित्ताय अत एव vवृष्णे कामानां वर्षित्रे तुभ्यम् vइमा[5] इमानि vसवना सवनानि[5] प्रातरादीनि vकृता कृतानि । किंच । vअग्नौ आहवनीये vसमिधाने आहुत्यधिकरणतया सम्यग्दीप्यमाने सति vग्रावाणः उपलाः vयुक्ताः सोमाभिषवार्थमुद्युक्ताः । अतस्त्वं क्षिप्रमागच्छेति भावः ॥ याहि । ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । हरिवः । हरी अस्य स्त इति मतुप् । ‘ छन्दसीरः ’ इति तस्य वत्वम् । आमन्त्रितत्वान्निघातः । स्थिराय । ‘ ष्ठा गतिनिवृत्तौ ’ इत्यस्मात् ‘ अजिरशिशिर° ’ इत्यादिना किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाकारलोपः । चित्स्वरः[6] । सवना । ‘ षुञ् अभिषवे ’ इत्यस्मात् अधिकरणे ‘ ल्युट् च ’ इति ल्युट् । सूयते सोमो यत्रेति सवनानि प्रातरादीनि । लित्स्वरः । समिधाने । ‘ ञिइन्धी दीप्तौ ’ इत्यस्य कानचि रूपम् । कित्त्वान्नकारलोपः । चित्स्वरः ॥

इन्द्र॑ः सु॒शि॒प्रो॑ म॒घवा॒ तरु॑त्रो म॒हाव्रा॑तस्तुविकू॒र्मि॑र्ऋघा॑वान् ।
यदु॒ग्रो धा बा॑धि॒तो मर्त्ये॑षु॒ क्व१॒॑ त्या ते॑ वृषभ वी॒र्या॑णि ॥ ३ ॥

इन्द्र॑ः । सु॒ऽशि॒प्रः॑ । म॒घऽवा॑ । तरु॑त्रः । म॒हाऽव्रा॑तः । तु॒वि॒ऽकू॒र्मिः । ऋघा॑वान् ।
यत् । उ॒ग्रः । धाः । बा॒धि॒तः । मर्त्ये॑षु । क्व॑ । त्या । ते॒ । वृ॒ष॒भ॒ । वी॒र्या॑णि ॥ ३ ॥

vवृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र यस्त्वम् vइन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः vसुशिप्रः । शिप्रशब्देन शिरस्त्राणमभिधीयते । शोभनशिरस्त्राणोपेतः । यद्वा शोभनहनुमान् । ‘ शिप्रे हनू नासिके वा ’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः । vमघवा धनवान् vतरुत्रः । तरन्त्यनेन शत्रून्देवा इति तरुत्रः इन्द्रः । vमहाव्रातः मरुद्भिर्महान् व्रातः समूहो यस्येति[7] स तथोक्तः । vतुविकूर्मिः संग्रामे नानाविधकर्मणां कर्ता vऋघावान् शत्रुविषयहिंसावान् अत एव vउग्रः शत्रूणां भयंकरः स तादृशस्त्वं vबाधितः असुरैः संग्रामे बाधितः सन् vमर्त्येषु मारयितृषु[8] असुरेषु[8] vयत् यानि वीर्याणि[9] vधाः

---

[1] त-स-हे हरिवः । [2] ख-घ-न-भ-हरिद्वर्णौ; ण-स-हरितवर्णौ । [3] ञ-ण-त-ल-हरिभ्यामश्वाभ्याम् । [4] ख-ग-च-ज-ण-भ-स-‘ तु क्षिप्रं ’ नास्ति; त-ल-क्षिप्रम् । [5] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-इमानि सवनानि; ल-इमा इमानि सवनानि । [6] ल-‘ चित्स्वरः ’ नास्ति । [7] त-यस्य । [8] त-तेष्वसुरेषु । [9] ख-ग-च-ज-ण-भ-स-वीर्याणि च ।

व्यधा इदानीं Vते तव Vत्या तानि Vवीर्याणि Vक्व क्वासते वद ॥ सुशिप्रः । ‘सृप्लृ गतौ’। औणादिको रन्प्रत्ययः । बाहुलकात् सृ इत्यस्य शि इत्यादेशः । बहुव्रीहौ ‘आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तरुत्रः । तरतेः ‘अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ’ इत्युत्रप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । महाव्रातः । ‘आन्महतः°’ इत्याकारादेशो महतस्तकारस्य । तुविकूर्मिः । करोतेरौणादिको मिप्रत्ययः । गुणे कृते करोतेरकारस्योत्वं छान्दसम् । ‘हलि च’ इति दीर्घः। ऋघावान् । ऋत् (नृन्) हन्तीत्यृघाः ।‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति विच् । दृशिग्रहणान्नलोपो हकारस्य घत्वम् । तदस्यास्तीति मतुबर्थे[1] ‘छन्दसीवनिपौ’ इति वनिप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । क्व । किंशब्दस्य सप्तम्यर्थे ‘किमोऽत्’ इत्यत्प्रत्ययः । तस्मिन् ‘क्वाति’ इति क्वादेशः । तित्स्वरः[2] ॥

त्वं हि ष्मा॑ च्या॒वय॒न्नच्यु॑ता॒न्येको॑ वृ॒त्रा चर॑सि॒ जिघ्न॑मानः ।

तव॒ द्यावा॑पृथि॒वी पर्व॑ता॒सोऽनु॑ व्र॒ताय॒ निमि॑तेव तस्थुः ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । स्म॒ । च्य॒वय॑न् । अच्यु॑तानि । एकः॑ । वृ॒त्रा । चर॑सि । जिघ्न॑मानः ।

तव॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । पर्व॑तासः । अनु॑ । व्र॒ताय॑ । निमि॑ताऽइव । त॒स्थुः॒ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र Vत्वम् Vएकः असहाय एव Vअच्युतानि च्युतिरहितानि[3] दृढमूलान्यपि तव प्रतिपक्षभूतानि रक्षांसि V च्यावयन् स्वस्वस्थानात् पातयन् तथा Vवृत्रा वृत्राणि पापानि Vजिघ्नमानः हिंसन् Vचरसि Vहि Vस्म वर्तसे खलु। किंच एवंविधसामर्थ्योपेतस्य Vतव Vव्रताय कर्मणे आज्ञायै द्यावापृथिव्यौ Vपर्वतासः[4] पर्वताश्च[4] Vनिमितेव निखाता निश्चला इव Vअनु Vतस्थुः अनुकूलास्तिष्ठन्ति ॥ स्म । चादित्वादनुदात्तः । च्यावयन् । ‘च्युङ् गतौ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । णिच्स्वरः[5]। चरसि । ‘चर गतिभक्षणयोः’। हियोगादनिघातः । जिघ्नमानः । ‘हन हिंसागत्योः’ इत्यस्य ‘घञर्थे कविधानम्’ इति कः[6] । तस्य ‘छन्दस्युभयथा’ इति सार्वधातुकत्वाच्छप् । तस्य श्लुः । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । हन्तीति[7] जिघ्नः । आचारार्थे क्विप् । अस्मात्ताच्छील्यार्थे चानश् । शप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । द्यावापृथिवी । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम्। निमितेव । ‘डुमिञ् प्रक्षेपणे’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। ‘सुपां सुलुक्°’ इति सुपो डादेशः । ‘इवेन[8] विभक्त्यलोपः°’ इत्युक्तत्वात् पूर्वपदस्वरः । तस्थुः। ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ इत्यस्य लिटि उसि आतो लोपे कृते तस्य[9] ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम्। निघातः ॥

---

[1] त–मत्वर्थे । [2] त–तित्स्वरितः । [3] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–च्यवनरहितानि । [4] ख-ग-व-प-फ-भ-स–पर्वतासश्च । [5] ख-फ-भ–चित्स्वरः । [6] त-ल–कप्रत्ययः । [7] ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स–जिघ्नतीति । [8] फ–इवेन समासः । [9] ज-ण–लोपस्य ।

उ॒ताभ॑ये पुरुहूत॒ श्रवो॑भि॒रेको॑ दृ॒ळ्हम॑वदो वृत्र॒हा सन् ।
इ॒मे चि॑दिन्द्र॒ रोद॑सी अपा॒रे यत्सं॑गृ॒भ्णा म॑घवन्का॒शिरित्ते॑ ॥ ५ ॥

उ॒त । अभ॑ये । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । श्रवः॑ऽभिः । एकः॑ । दृ॒ळ्हम् । अ॒व॒दः॒ । वृ॒त्र॒ऽहा । सन् ।
इ॒मे इति॑ । चि॒त् । इ॒न्द्र॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒पा॒रे इति॑ ।
यत् । स॒म्ऽगृ॒भ्णाः । म॒घ॒ऽव॒न् । का॒शिः । इत् । ते॒ ॥ ५ ॥

ᵛउत इत्यामन्त्रणे । हे ᵛइन्द्र ᵛपुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यज्वभिराहूत । यद्वा देवैरसुरेभ्यो रक्षार्थं बहुवारमाहूत । ᵛश्रवोभिः वीर्यैरुपेतः[1] ᵛएकः असहायस्त्वं ᵛवृत्रहा वृत्रशत्रोर्हन्ता ᵛसन् ᵛअभये असुरेभ्यः सकाशान्मा बिभीतेति देवान् प्रति यद्वाक्यम् ᵛअवदः अवोचस्तद्वाक्यं ᵛदृढं सत्यमेव । किंच ᵛमघवन् इन्द्र त्वम् ᵛअपारे ᵛचित् दूरपारेऽपि ᵛइमे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛयत् यस्मात् कारणात् ᵛसंगृभ्णाः संगृह्णासि परस्परमधरोत्तरभावेन संयोजिते[2] करोषीति यावत् । एषः ᵛते तव महिमा ᵛकाशिरित् प्रकाशो लोके प्रसिद्धः एव[3] । यद्वा यत् येन ते रोदसी संगृह्णासि ते तव काशिर्मुष्टिः महान् । 'काशिर्मुष्टिः' (निरु. ६. १) इति यास्कः ॥ अभये । 'ञिभी भये' इत्यस्मात् भावे 'एरच्' इत्यच्प्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः । अवदः । 'वद व्यक्तायां वाचि' । लङि रूपम् । निघातः । अपारे । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संगृभ्णाः । 'ग्रह उपादाने' । क्र्यादित्वात् श्ना । 'ग्रहिज्यावयि०' इत्यादिना संप्रसारणम् । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । 'इतश्च' इति सिप इकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः । समासस्वरः । काशिः । 'काशृ दीप्तौ' । औणादिक इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥१॥

प्र सू त॑ इन्द्र प्र॒वता॒ हरि॑भ्यां॒ प्र ते॒ वज्रः॑ प्रमृ॒णन्ने॑तु॒ शत्रू॑न् ।
ज॒हि प्र॑ती॒चो अ॑नू॒चः परा॑चो॒ विश्वं॑ स॒त्यं कृ॑णुहि वि॒ष्टम॑स्तु ॥ ६ ॥

प्र । सु । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । प्र॒ऽव॒ता॑ । हरि॑ऽभ्याम् । प्र । ते॒ । वज्रः॑ । प्र॒ऽमृ॒णन् । ए॒तु॒ । शत्रू॑न् ।
ज॒हि । प्र॒ती॒चः । अ॒नू॒चः । परा॑चः । विश्व॑म् । स॒त्यम् । कृ॒णु॒हि॒ । वि॒ष्टम् । अ॒स्तु॒ ॥ ६ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛते तव ᵛहरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तो रथः शत्रूनभिलक्ष्य[4] ᵛप्रवता प्रवणेन मार्गेण ᵛसु सुष्ठु ᵛप्र ᵛएतु शीघ्रं गच्छतु । तथा ᵛते ᵛवज्रः अशनिः ᵛशत्रून् असुरान् ᵛप्रमृणन् हिंसन्[5] ᵛप्र एतु । त्वं च ᵛप्रतीचः त्वदाभिमुख्येनागच्छतः शत्रून् ᵛजहि मारय । तथा ᵛअनूचः अनुगच्छतः पार्ष्णिग्राहानसुरान् ᵛपराचः पलायनपरांश्च जहि । एवं शत्रुषु बाधितेषु सत्सु ᵛविश्वं जगत् ᵛसत्यं ᵛकृणुहि सत्यभूताग्निहोत्रादिकर्मपरं कुरु । एवंविधं सामर्थ्यं त्वयि ᵛविष्टं निविष्टम् ᵛअस्तु ॥ प्रवता । प्रशब्दात् 'उप-

---

[1] ख-फ-धैर्यैरुपेतः । [2] ख-ग-च-ज-ण-भ-योजिते । [3] ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-प्रभावः ।
[4] ख-ग-च-फ-भ-अस्मानभिलक्ष्य । [5] ख-ग-च-ज-ण-भ-स-'हिंसन्' नास्ति ।

सर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' इति वतिः[1] । प्रत्ययस्वरः । प्रमृणन् । ' मृण हिंसायाम् ' । जहि । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य लोटि सिपो हिरादेशः । तस्मिन् ' हन्तेर्जः ' इति जादेशः । ' अतो हेः ' इति लुकि प्राप्ते आभाच्छास्त्रस्यासिद्धत्वान्निवृत्तिः । हेर्ङित्त्वादन्तोदात्तः । प्रतीचः । ' अञ्चु गतिपूजनयोः ' । ' अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पराचः । ' अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । कृणुहि । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' । अस्तु । ' अस भुवि ' ॥

यस्मै धायुरदधा मर्त्यायाभक्तं चिद्भजते गेह्यं१ सः ।
भद्रा त इन्द्र सुमतिर्घृताची सहस्रदाना पुरुहूत रातिः ॥ ७ ॥

यस्मै । धायुः । अदधाः । मर्त्याय । अभक्तम् । चित् । भजते । गेह्यम् । सः ।
भद्रा । ते । इन्द्र । सुऽमतिः । घृताची । सहस्रऽदाना । पुरुऽहूत । रातिः ॥ ७ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛधायुः निरन्तरमैश्वर्यं दधानस्त्वं ᵛयस्मै[2] ᵛमर्त्याय मनुष्याय ᵛअदधाः यद्वीर्यं दधासि[3] ᵛसः मर्त्यः ᵛअभक्तं ᵛचित् पूर्वमप्राप्तमपि ᵛगेह्यं गृहेषु भवं कनकपश्वादिकं[4] ᵛभजते प्राप्नोति। किंच । हे ᵛपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र ᵛघृताची । घृतशब्दो हविर्मात्रमुपलक्षयति । तथा[5] च सोमाज्यपुरोडाशादिलक्षणं हविरञ्चति प्राप्नोतीति घृताची । ᵛते तव ᵛसुमतिः शोभना बुद्धिः ᵛभद्रा कल्याणकरी । तथा तव ᵛरातिः दानशक्तिः[6] ᵛसहस्रदाना अपरिमितधनदानसमेता । इन्द्रस्य बहुदातृत्वे मन्त्रवर्णः—' भूरिदा भूरि देहि नो मा दभ्रं भूर्या भर ' (ऋ. सं. ४. ३२. २०) इति ॥ धायुः । दधातेरौणादिक उण्प्रत्ययः । अदधाः । दधातेर्लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मर्त्याय । मर्त एव मर्त्यः । वस्वादिषु पाठात् स्वार्थिको यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । गेह्यम् । गेहशब्दात् ' तत्र भवः ' इत्यर्थे ' भवे छन्दसि ' इति यत् । तित्स्वरितः । सुमतिः । ' मन्त्रे वृष० ' इत्यादिना मतिशब्दोऽन्तोदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । रातिः । ' रा दाने ' । ' मन्त्रे वृष० ' इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः ॥

सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सं पिणक्कुणारुम् ।
अभि वृत्रं वर्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥ ८ ॥

सहऽदानुम् । पुरुऽहूत । क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् । पिणक् । कुणारुम् ।
अभि । वृत्रम् । वर्धमानम् । पियारुम् । अपादम् । इन्द्र । तवसा । जघन्थ ॥ ८ ॥

हे ᵛपुरुहूत ᵛइन्द्र त्वं ᵛसहदानुम् । दानुः[7] दानवी वृत्रमाता तया सह वर्तमानम् । तथा च मन्त्रवर्णः–' दानुः शये सहवत्सा ' (ऋ. सं. १. ३२. ९) इति । यद्वा सहदानुं दानुभिर्दानवैः

---

[1] त-ल–वतिप्रत्ययः । [2] ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स–परस्मै । [3] त–निदधासि । [4] ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-स–कनकमश्वादिकम् । [5] ख-ग-च-ज-ण–' तथा ' नास्ति । [6] ख-ग-च–धनशक्तिः । [7] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ–' दानुः ' नास्ति ।

सह वर्तत इति सहदानुः। तं ᵛक्षियन्तं बाधमानं ᵛकुणारुं क्कणनशीलं कंचिदसुरम् ᵛअहस्तं हस्तहीनं कृत्वा ᵛसं ᵛपिणक् सम्यक् चूर्णीकुरु। किंच हे ᵛइन्द्र ᵛवर्धमानं सर्वत इषुमात्रं वर्धमानम्। ‘ स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्ङवर्धत ’ (तै. सं. २.४. १२. २) इति श्रुतेः। ᵛपियारुं हिंस्रं ᵛवृत्रं वृत्रासुरम् ᵛअपादं पादहीनं कृत्वा ᵛतवसा बलेन ᵛअभि ᵛजघन्थ हतवानसि। यद्वा सहदानुमुदकदानोपेतं क्षियन्तमाकाशे निवसन्तं कुणारुं गर्जन्तं वृत्रम्। वृणोत्याच्छादयति नभ इति वृत्रो मेघः। तमिमं वर्धमानं मेघं हस्तपादशून्यं कृत्वा संपिणक् संपिण्ढि। तथा च यास्कः— ‘ अहस्तमिन्द्र कृत्वा संपिण्ढि परिक्कणनं मेघम् ’ (निरु. ६. १) इति॥ सहदानुम्। ‘ दो अवखण्डने ’। ‘ दाभाभ्यां नुः ’ इति नुप्रत्ययः। द्यतीति दानुर्दानवः। यद्वा दानुर्दानम्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। क्षियन्तम्। ‘ क्षि निवासगत्योः ’। तुदादित्वाच्छः। प्रत्ययस्वरः। पिणक्। ‘ पिषॢ संचूर्णने ’। रुधादित्वात् श्नम्। हेर्लुक्। पकारस्य ककारश्छान्दसः। कुणारुम्। ‘ कुण शब्दने ’। बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। आद्युदात्तः। जघन्थ। ‘ हन हिंसागत्योः ’ इत्यस्य लिटि थलि रूपम्। ‘ अभ्यासाच्च ’ इति धातुहकारस्य घत्वम्। निघातः। ‘ उपदेशेऽत्वतः ’ इतीट्प्रतिषेधः॥

नि सामनामिषिरामिन्द्र भूमिं महीमपारां सदने ससत्थ।
अस्तभ्नाद्द्यां वृषभो अन्तरिक्षमर्षन्त्वापस्त्वयेह प्रसूताः॥ ९॥

नि। सामनाम्। इषिराम्। इन्द्र। भूमिम्। महीम्। अपाराम्। सदने। ससत्थ।
अस्तभ्नात्। द्याम्। वृषभः। अन्तरिक्षम्। अर्षन्तु। आपः। त्वया। इह। प्रऽसूताः॥९॥

हे ᵛइन्द्र ᵛमहीं महतीमत एव ᵛअपाराम्[2] ᵛइषिरां स्थानाभावेन चलन्तीम् एवंविधां ᵛभूमिं ᵛसामनां[3] समानाम्[4]। तथा च मन्त्रवर्णः—‘ गावौ ते सामनावितः ’ (ऋ. सं. १०. ८५. ११) इति। यद्वा सम एव साम। तथा च शतपथे श्रूयते–‘ यदेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैस्तस्मादेव साम ’ (श. ब्रा. १४. ४. १) इति। तदस्यास्तीति सामनः[5]। तां साम्यवतीं कृत्वा ᵛसदने स्वे[6] स्थाने ᵛनि ᵛससत्थ निवेशयामासिथ[7]। तथा ᵛवृषभः अभिमतफलानां वर्षक इन्द्रः ᵛद्यां द्युलोकम् ᵛअस्तभ्नात् यथा न पतति तथा धारयत्। तथा ᵛअन्तरिक्षम्। एवं द्यावापृथिव्योरवस्थितौ सत्यां ᵛत्वया ᵛप्रसूताः मेघभेदनेन प्रेरिताः ᵛआपः ᵛइह भूमौ ᵛअर्षन्तु आगच्छन्तु। तथा च मन्त्रवर्णः–‘ यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहत् ’ (ऋ. सं. २. १२. २) इति॥ सामनाम्। सम एव साम। ‘ तदस्यास्ति° ’ इति मतुबर्थे पामादित्वान्नप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। इषिराम्। ‘ इष गतौ ’। ‘ इषिमदि° ’ (उ. सू. १. ५१) इत्यादिना किरच्प्रत्ययः। कित्त्वादगुणः। चित्स्वरः। ससत्थ। ‘ षद्ॢ विशरणगत्यवसादनेषु ’ इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि थलि ‘ उपदेशेऽत्वतः ’ इतीट्प्रतिषेधः। निघातः। अस्तभ्नात्। ‘ स्तम्भु स्तम्भने ’ इति सौत्रो धातुः। ‘ स्तम्भुस्तुम्भु° ’ इत्यादिना श्नाप्रत्ययः। ‘ श्नान्नलोपः[8] ’ इति धातुनकारलोपः[8]। अडागमस्वरः।

---

१. त–शब्दे। २. त-ल–अपारां पुरुपाराम्। ३. ज-ण–सामनां साम्यवतीं कृत्वा। ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स–‘ समानां ’ नास्ति। ५. त–सामना। ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स–‘ स्वे ’ नास्ति। ७. ख-ग-च-ज-ण-भ–निवेदयामास; घ-प-स–निवेशयामास। ८. ख-ग-च-ज-ण-स–श्नसोरल्लोप इत्यादिना धातुनकारस्य लोपः।

अर्षन्तु । 'ऋषी गतौ'। व्यत्ययेन शप्प्रत्ययः । गुणः । पादादित्वादनिघातः । आपः । 'आप्लृ व्याप्तौ'। क्विप् धातोर्ह्रस्वश्च । जसि 'अप्तृन्तृच्°' इत्यादिना दीर्घः । जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। प्रसूताः । 'षू प्रेरणे' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार ।
सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः ॥ १० ॥

अलातृणः । वलः । इन्द्र । व्रजः । गोः । पुरा । हन्तोः । भयमानः । वि । आर ।
सुऽगान् । पथः । अकृणोत् । निःऽअजे । गाः ।
प्र । आवन् । वाणीः । पुरुऽहूतम् । धमन्तीः ॥ १० ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛअलातृणः। बहूदकतया अलमत्यर्थमातृद्यते हिंस्यत इत्यलातृणः । ᵛगोः माध्यमिकायाः वाचः ᵛव्रजः गोष्ठभूतः ᵛवलः । वृणोत्याकाशमिति वलो मेघः। ᵛपुरा ᵛहन्तोः तव वज्रप्रहारात् प्राक् ᵛभयमानः बिभ्यत् ᵛव्यार विश्लिष्टो बभूव । अनन्तरं स इन्द्रः ᵛगाः अपः ᵛनिरजे निर्गमयितुं ᵛसुगान् सुगमान् ᵛपथः मार्गान् ᵛअकृणोत् अकरोत् । अतः ᵛवाणीः वननीयाः ᵛधमन्तीः शब्दायमानास्ता आपः ᵛपुरुहूतं बहुभिराहूतं पार्थिवमुदकं प्रति ᵛप्रावन् अभ्यागच्छन् । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यत्— 'अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः । अलातृणोऽलमातर्दनो मेघो वलो वृणोतेर्व्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान्पथोऽकरोन्निर्गमनाय गवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद्बहुभिराहूतमुदकं भवति । धमतिर्गतिकर्मा' (निरु. ६. २.) ॥ अलातृणः । 'तृहि हिंसायाम्'। अलंपूर्वात् तृहेः 'घञर्थे कविधानम्' इति कर्मणि कप्रत्ययः । अलमो मकारस्याकारः । समासस्वरः[1]। वलः । 'वल संवरणे'। वल्यत आच्छाद्यते नभोऽनेनेति[2] वलो मेघः । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घः। प्रत्ययस्वरः । व्रजः । 'व्रज गतौ'। 'गोचरसंचर॰' (पा॰ सू. ३.३.११९) इत्यादिना घप्रत्ययान्तत्वेन निपातनात् कुत्वाभावः । व्रजत्यन्तरिक्ष इति । प्रत्ययस्वरः। भयमानः । 'ञिभी भये'। व्यत्ययेन शप् । आर । 'ऋ गतौ' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । निघातः । सुगान् । 'गमॢ गतौ' इत्यस्मादधिकरणे 'सुदुरोरधिकरणे' इति डप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । कृत्स्वरः[3] । निरजे । 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । कृदुत्तरस्वरः । आवन् । अव रक्षणगत्यादिषु इत्यस्य लङि रूपम् । पुरुहूतम् । ह्वयतेर्निष्ठायां यजादित्वात् संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घः । थाथादिस्वरः । धमन्तीः । 'ध्मा शब्दे'। शपि 'पाघ्रा°' इत्यादिना धमादेशः । 'वा छन्दसि' इति जसः सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः ॥ ॥ २ ॥

---

[1] त-'समासस्वरः' नास्ति । [2] ख-ग-च-ज-ण-फ-स-तमोऽनेनेति । [3] त-कृत्स्वरः । अकृणोत् । कृवि हिंसाकरणयोः इत्यस्य लटि (लङि) रूपम् ।

एको॒ द्वे वसु॑मती स॒मीची॒ इन्द्र॒ आ प॑प्रौ पृथि॒वीमु॒त द्याम् ।
उ॒तान्तरि॑क्षाद॒भि नः॑ स॒मीक॑ इ॒षो र॒थीः स॒युजः॑ शूर॒ वाजा॑न् ॥ ११ ॥

एकः॑ । द्वे इति॑ । वसु॑मती॒ इति॒ वसु॑ऽमती । स॒मीची॒ इति॑ स॒म्ऽई॒ची ।
इन्द्रः॑ । आ । प॒प्रौ । पृ॒थि॒वीम् । उ॒त । द्याम् ।
उ॒त । अ॒न्तरि॑क्षात् । अ॒भि । नः॒ । स॒म्ऽई॒के । इ॒षः । र॒थीः । स॒ऽयुजः॑ । शू॒र॒ । वाजा॑न् ॥ ११ ॥

योऽयम् ᵛइन्द्रः ᵛएकः असहाय एव सन् ᵛपृथिवीम् ᵛउत अपि च ᵛद्यां ᵛद्वे एते द्यावापृथिव्यौ ᵛसमीची परस्परं[1] संगते ᵛवसुमती धनयुक्ते सत्यौ ᵛआ ᵛपप्रौ समन्तात् पूरयामास । ᵛउत अपि च हे ᵛशूर सामर्थ्योपेत तादृशस्त्वं ᵛरथीः रथवान् सः[2] ᵛनः अस्माकं ᵛसमीके समीपे ᵛइषः स्थातुमिच्छन् ᵛसयुजः संगतान् ᵛ वाजान्। वजन्ति[3] गच्छन्तीति वाजा अश्वाः। तानश्वान्[4] ᵛअन्तरिक्षात् अन्तरिक्षसकाशात् ᵛअभि प्रेरय । रथारूढस्त्वम् अस्मत्समीपं[5] शीघ्रमागच्छेति भावः ॥ वसुमती । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः[6] । पप्रौ । ' प्रा पूरणे ' इत्यस्य लिटि णलि ' आत औ णलः ' इत्यौकारः । निघातः । इषः । ' इषु इच्छायाम् ' । अस्मादिगुपधलक्षणः कः । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । रथीः । रथोऽस्यास्तीति[7] मतुबर्थे[8] ' छन्दसीवनिपौ ' इति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

दि॒शः सूर्यो॒ न मि॑नाति॒ प्रदि॑ष्टा दि॒वेदि॑वे॒ हर्य॑श्वप्रसूताः ।
सं यदान॒ळध्व॑न॒ आदिद॒श्वै॑र्वि॒मोच॑नं कृणुते॒ तत्त्व॑स्य ॥ १२ ॥

दिशः॑ । सूर्यः॑ । न । मि॒ना॒ति॒ । प्रऽदि॑ष्टाः । दि॒वेऽदि॑वे । हर्य॑श्वऽप्रसूताः ।
सम् । यत् । आन॑ट् । अध्व॑नः । आत् । इत् ।
अश्वैः॑ । वि॒ऽमोच॑नम् । कृ॒णु॒ते॒ । तत् । तु । अ॒स्य॒ ॥ १२ ॥

ᵛहर्यश्वप्रसूताः । हरी अश्वौ यस्यासाविति हर्यश्व इन्द्रः । तेन प्रेरिताः ᵛदिशः प्रागादयः[9] ᵛदिवेदिवे प्रतिदिवसं ᵛप्रदिष्टाः सूर्यस्य गमनार्थं दत्ता या दिशो विद्यन्ते ताः ᵛसूर्यो ᵛन ᵛमिनाति न हिनस्ति । किंतु ताभिरेव व्रजति। ᵛयत् यदा सूर्यः ᵛअध्वनः गन्तव्यान् प्रदेशान् ᵛअश्वैः गमनसाधनभूतैः ᵛसम् ᵛआनट् सम्यगश्नुते । ᵛआदित् अनन्तरमेव ᵛविमोचनं ᵛकृणुते । अश्वानां विमोचनं कुरुते । ᵛतत् एतत्सर्वं[10] कर्म[10] ᵛअस्य तवैव खलु। ᵛतु प्रसिद्धौ ॥ सूर्यः। ' षू प्रेरणे ' इत्यस्मात् ' सुसूधागृधिभ्यः क्रन् ' इति क्रन्प्रत्ययः । सुवति प्रेरयतीति सूर आदित्यः। सूर एव सूर्यः। वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । मिनाति । ' मीञ् हिंसायाम् ' ।

---

[1] ख-ग-च-ज-ण—परस्परे । [2] त—सन् । [3] न-ल-स—व्रजन्ति । [4] ख-ग-च-ज-ण-म—ताम् । [5] ग-च-स—°समीपे । [6] त—सवर्ण° । [7] रथोऽस्यास्तीति रथीः । [8] त- मत्वर्थे । [9] ख-ग-घ-च-त-न-फ-भ-स—' प्रागादयः ' नास्ति । [10] ख-ग-च-ज-णं-ल—एतत्सर्वकर्म ।

‘ मीनातेर्निगमे ’ इति ह्रस्वः । हर्यश्वप्रसूताः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आनट् । ‘ अशू व्याप्तौ ’ इत्यस्य ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति लङः श्लुः । ‘ अश्नोतेश्च ’ इति नुडागमः । व्रश्चादिना षत्वम् । यद्योगादनिघातः ॥

दिदृक्षन्त उषसो यामन्नक्तोर्विवस्वत्या महि चित्रमनीकम् ।
विश्वे जानन्ति महिना यदागादिन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि ॥ १३ ॥

दिदृक्षन्ते । उषसः । यामन् । अक्तोः । विवस्वत्याः । महि । चित्रम् । अनीकम् ।
विश्वे । जानन्ति । महिना । यत् । आ । अगात् । इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरूणि ॥ १३ ॥

ᵛविश्वे सर्वे जनाः ᵛविवस्वत्याः विवासनवत्या निर्गमनपरायाः ᵛअक्तोः रात्रेः संबन्धिनः ᵛउषसो ᵛयामन् यामनि निर्गमने सति ᵛमहि महत् ᵛचित्रं चायनीयम् ᵛअनीकं सौरं तेजः ᵛदिदृक्षन्ते द्रष्टुमिच्छन्ति । ᵛयत् यदा ᵛआगात् उषःकालः[1] समन्तादागतः[1] व्यपैति तदा तेजो दिदृक्षमाणाः सर्वे जनाः ᵛमहिना महनीयान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि ᵛजानन्ति कर्तव्यतयावबुध्यन्ते[2] । हे इन्द्र ᵛपुरूणि बहूनि ᵛसुकृता सुष्ठु कृतानि ᵛकर्म कर्माणि[3] ᵛइन्द्रस्य तवैव ॥ दिदृक्षन्ते । ‘ दृशिर् प्रेक्षणे ’ इत्यस्य सनि ‘ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ’ (पा. सू. १. ३. ५७) इत्यात्मनेपदम् । अभ्यस्तस्वरः । विवस्वत्याः । विवासतेः[4] संपदादिलक्षणः क्विप् । व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वम् । तस्मात् ‘ तदस्यास्ति॰ ’ इति मतुप् । ‘ मादुपधायाः॰ ’ इति तस्य वत्वम् । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । जानन्ति । ‘ ज्ञा अवबोधने ’ । ‘ ज्ञाजनोर्जा ’ इति जादेशः । निघातः । अगात् । ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्य लुङि रूपम् । यद्योगादनिघातः । सुकृता । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

महि ज्योतिर्निहितं वक्षणास्वामा पक्वं चरति बिभ्रती गौः ।
विश्वं स्वाद्म संभृतमुस्रियायां यत्सीमिन्द्रो अदधाद्भोजनाय ॥ १४ ॥

महि । ज्योतिः । निऽहितम् । वक्षणासु । आमा । पक्वम् । चरति । बिभ्रती । गौः ।
विश्वम् । स्वाद्म । सम्ऽभृतम् । उस्रियायाम् । यत् । सीम् । इन्द्रः । अदधात् । भोजनाय ॥ १४ ॥

ᵛवक्षणासु । वक्ष्यन्ते यासूदकानीति वक्षणा नद्यः । तासु ᵛमहि महत् ᵛज्योतिः ज्योतिष्मदुदकं ᵛनिहितम् इन्द्रेण ᵛआमा नवसूतिका ᵛगौः ᵛपक्वं क्षीरादिकं ᵛबिभ्रती दधाना सती ᵛचरति सर्वत्र वर्तते । ᵛयत् यस्मादुदकात् ᵛस्वाद्म स्वादुतरं ᵛसंभृतं स्वेन संपादितं दधिघृतक्षीरादिकं ᵛसीम् एतत् ᵛविश्वं सर्वम् ᵛउस्रियायां गवि ᵛभोजनाय ᵛइन्द्रः ᵛअदधात् । तस्मात् क्षीरादिकं बिभ्रती गौश्चरतीति पूर्वेणान्वयः ॥ वक्षणासु । ‘ वक्ष रोषे ’ । अस्मात् ‘ करणाधिकरणयोश्च ’ इति

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ल-स—उषःकाले समन्तादागात् ।

[2] ख-ग-च-न-भ-स—कर्तव्यतया व बुध्यन्ते ।

[3] ल—एतानि कर्माणि ।

[4] च-फ—विवासयतेः ।

श्छान्दसः । स्वार्थिको घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ पक्वम् । पचतेर्निष्ठातकारस्य ‘ पचो वः ’ इति वत्वम् । प्रत्ययस्वरः । चरति । करणे ल्युट् । लित्स्वरः । चरतिर्गत्यर्थः । बिभ्रती । ‘ डुभृञ् धारणपोषणयोः ’ । जुहोत्यादिः । शतुरुगित्वात् ‘ उगितश्च ’ इति ङीप् । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । उस्रियायाम् । ‘ वस निवासे ’ । ‘ स्फायितञ्चि° ’ इत्यादिनाधिकरणे रक्प्रत्ययः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । ‘ शासिवसिघसीनां च ’ इति षत्वाभाव-

इन्द्र॒ दृह्य॑ याम॒को॒शा अ॑भूवन्य॒ज्ञाय॑ शिक्ष गृ॒ण॒ते सखि॑भ्यः ।
दु॒र्मा॒यवो॑ दु॒रेवा॒ मर्त्या॑सो निष॒ङ्गिणो॑ रि॒पवो॒ हन्त्वा॑सः ॥ १५ ॥

इन्द्र॑ । दृह्य॑ । या॒म॒ऽको॒शाः । अ॒भू॒व॒न् । य॒ज्ञाय॑ । शि॒क्ष॒ । गृ॒ण॒ते । सखि॑ऽभ्यः ।
दुः॒ऽमा॒यवः॑ । दुः॒ऽएवाः॑ । मर्त्या॑सः । नि॒ष॒ङ्गिणः॑ । रि॒पवः॑ । हन्त्वा॑सः ॥ १५ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛदृह्य दृढो भव । यतः ᵛयामकोशाः । यान्त्यस्मिन्निति यामो मार्गः । तस्य कोशाः कोशवदाच्छादकाः[1] मार्गप्रतिबन्धका राक्षसाः ᵛअभूवन् । त्वं ᵛयज्ञाय यज्ञकर्त्रे ᵛगृणते स्तोत्रं कुर्वते यजमानाय ᵛसखिभ्यः पुत्रादिभ्यश्च[2] ᵛशिक्ष अपेक्षितं फलं दत्स्व । ᵛदुर्मायवः । दुष्टमायुधानि मिन्वन्ति प्रक्षिपन्तीति दुर्मायवः । ᵛदुरेवाः दुष्टं गच्छन्तः ᵛमर्त्यासः मारयितारः ᵛनिषङ्गिणः । निषङ्गशब्देन इषुधिरभिधीयते । तद्वन्तः । एवंविधसामर्थ्योपेताः ᵛरिपवः शत्रवो राक्षसाः ᵛहन्त्वासः त्वया हननीयाः ॥ दृह्य । ‘ दृह दृहि बृह बृहि वृद्धौ ’ । व्यत्ययेन श्यन् । लोटि रूपम् । निस्स्वरः । अभूवन् । ‘ भू सत्तायाम् ’ । अस्य लुङि रूपम् । ‘ गातिस्था° ’ इति सिचो लुक् । ‘ भूसुवोस्तिङि ’ इति गुणे प्रतिषिद्धे ‘ भुवो वुग्लुङ्लिटोः ’ इति वुगागमः । निघातः । शिक्ष । ‘ शिक्ष विद्योपादाने ’ । अयं[3] धातुरत्र दाने[4] वर्तते । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । दुर्मायवः । मिनोतेः ‘ कृवापाजिमि° ’ इत्यादिना उण्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः । दुरेवाः । ‘ इण् गतौ ’ । ‘ इण्शीङ्भ्यां वन् ’ इति कर्तरि वन्प्रत्ययः । रिपवः । ‘ रपेरिच्चोपधायाः ’ इत्युप्रत्ययः । उपधाया इत्वम् । प्रत्ययस्वरः । हन्त्वासः । ‘ हन हिंसागत्योः ’ । ‘ कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ’ इति त्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ २ ॥

सं घोषः॑ शृण्वेऽव॒मैर॒मित्रै॑र्ज॒ही न्ये॑ष्व॒शनिं॒ तपि॑ष्ठाम् ।
वृ॒श्चेम॒धस्ता॒द्वि रु॑जा॒ सह॑स्व ज॒हि रक्षो॑ मघवन्र॒न्धय॑स्व ॥ १६ ॥

सम् । घोषः॑ । शृ॒ण्वे॒ । अ॒व॒मैः । अ॒मित्रैः॑ । ज॒हि । नि । ए॒षु॒ । अ॒शनि॑म् । तपि॑ष्ठाम् ।
वृ॒श्च॒ । ई॒म् । अ॒धस्ता॑त् । वि । रु॒ज॒ । सह॑स्व । ज॒हि । रक्षः॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । र॒न्धय॑स्व ॥ १६ ॥

हे इन्द्र ᵛअवमैः समीपे वर्तमानैः ᵛअमित्रैः शत्रुभिरसुरैरुत्सृष्टो योऽशनिः ᵛघोषः घुष्यमाणः ᵛसं ᵛशृण्वे सम्यगस्माभिः श्रूयते ᵛतपिष्ठाम् अतिशयेन तापिकां ताम् ᵛअशनिम् ᵛएषु शत्रुष्वेव[5]

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ–आच्छादकाः । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-स–पुत्रादिभ्यस्त्वम् । [3] ल–इत्ययम् । [4] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–आदाने । [5] ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स–शत्रुषु अव ।

निधाय ᵛजहि मारय । तैः प्रयुक्तामशनिं[1] तानेव प्रापयेति भावः । ᵛईम् एनान् शत्रून् ᵛअधस्तात् मूलतः ᵛवृश्च[2] छिन्धि । किंच ᵛवि ᵛरुज तान् विशेषेण बाधस्व ᵛसहस्व[3] अभिभव च । हे ᵛमघवन् इन्द्र ᵛरक्षः कर्मविघ्नकारीणि रक्षांसि ᵛजहि मारय । अनन्तरमिमं यज्ञं ᵛरन्धयस्व पारं नय[4] ॥ गृभे। निघातः। जहि। ‘ हन हिंसागत्योः ’। अस्य लोटि रूपम्। अशनिम्। ‘ अशू व्याप्तौ ’। ‘ °अश्यवितृभ्यो ऽनिः ’ इत्यनिप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः । तपिष्ठाम् । तप्तृशब्दादिष्ठन्प्रत्ययः । नित्स्वरः। वृश्च। ‘ओव्रश्चू छेदने’। तुदादिः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । सहस्व। वाक्यभेदादनिघातः। रन्धयस्व। ‘रध हिंसासंराद्ध्योः’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि ‘ रधिजभोरचि ’ इति नुमागमः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

उद्वृ॑ह॒ रक्षः॑ स॒हमू॑लमिन्द्र वृ॒श्चा मध्यं॒ प्रत्यग्रं॑ शृणीहि ।
आ कीव॑तः सल॒लूकं॑ चकर्थ ब्रह्म॒द्विषे॒ तपु॑षिं हे॒तिम॑स्य ॥ १७ ॥

उत् । वृ॒ह॒ । रक्षः॑ । स॒हऽमू॑लम् । इ॒न्द्र॒ । वृ॒श्च॒ । मध्य॑म् । प्रति॑ । अग्र॑म् । शृ॒णी॒हि॒ ।
आ । कीव॑तः । स॒ल॒लूक॑म् । च॒क॒र्थ॒ । ब्र॒ह्म॒ऽद्विषे॑ । तपु॑षिम् । हे॒तिम् । अ॒स्य॒ ॥ १७ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛरक्षः कर्मविघ्नकारि रक्षःकुलं ᵛसहमूलं मूलसहितं यथा भवति तथा ᵛउद्वृह उद्धर । किंच ᵛमध्यं तस्य मध्यभागं[6] ᵛवृश्च छिन्धि । ᵛप्रत्यग्रम् अग्रं[7] प्रत्यागतं तत् ᵛशृणीहि जहि । तस्य रक्षःकुलस्य मध्ये ᵛसललूकं सरणशीलं रक्षः ᵛआ ᵛकीवतः । ‘ आङ् मर्यादायाम् ’। कियतः अनिर्ज्ञायमानपरिमाणात्[8] अतिदूराद्देशात् ᵛचकर्थ कुरु । कृत्वा च ᵛब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषकारिणे तस्मै रक्षसे ᵛतपुषिं तापकं ᵛहेतिं घातकमायुधं ᵛअस्य क्षिप। उक्तमर्थं यास्कोऽब्रवीत्—‘उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र। मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा। वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्यग्रम्। अग्रमागतं भवति। आ कियतो देशात्सललूकं संलुब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सररुकं वा स्यात्सर्तेरभ्यस्तात्। तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेः ’ (निरु. ६. ३) इति ॥ वृह । ‘ वृहू[9] उद्यमने ’ इत्यस्य लोटि रूपम्। शृणीहि। ‘ शॄ हिंसायाम् ’। अस्य लोटि हौ ‘ ई हल्यघोः ’ इतीत्वम्। निघातः। कीवतः। किंशब्दात् किं परिमाणमस्येत्यर्थे ‘ किमिदंभ्यां वो घः ’ इति किंशब्दात् वतुबस्तीति ज्ञापितत्वात् वतुप्। घादेशाभावश्छान्दसः। ‘ इदंकिमोरीश्की ’ इति की इत्यादेशः। सललूकम्। ‘ सृ गतौ ’। छान्दसी रूपसिद्धिः। चकर्थ। ‘ डुकृञ् करणे ’ इत्यस्य लिटि थलि रूपम्। क्रादित्वादिडभावः। निघातः। तपुषिम्। ‘ तप संतापे ’ इत्यस्मात् ‘अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्’ इत्युसिप्रत्ययो नित्त्वं। अकारस्य इकारश्छान्दसः। नित्स्वरः। हेतिम्। ‘ हन हिंसागत्योः ’। ‘ ऊतियूतिजूतिसाति ’ इत्यादिना निपातनादन्तोदात्तः। अस्य। ‘ असु क्षेपणे ’। लोटि रूपम् ॥

---

१. त-न-ल-स—प्रयुक्तमशनिम्। २. घ-ज-ण—निवृश्च। ३. त-स—‘ सहस्व ’ नास्ति। ४. ख-ग-च-ज-ण-फ—नयस्व। ५. ज-न—व्रश्चू। ६. ख-ग-च-ज-ण-त—मध्यं भागम्; न—मध्यं मध्यम्; स-मध्यम्। ७. त—अग्रमग्रम् ८. ख-ग-च-ज-फ-भ—अभिज्ञायमान°। ९. ख-ग-ज-ण-न-भ-स—वृह।

स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः सं यन्महीरिष आसत्सि पूर्वीः ।
रायो वन्तारो बृहतः स्यामास्मे अस्तु भग इन्द्र प्रजावान् ॥ १८ ॥

स्वस्तये । वाजिऽभिः । च । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । सम् । यत् । महीः । इषः । आऽसत्सि । पूर्वीः ।
रायः । वन्तारः । बृहतः । स्याम । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इन्द्र । प्रजाऽवान् ॥१८॥

ᵛप्रणेतः प्रकर्षेण जगतो निर्वाहक हे ᵛइन्द्र अस्मान् ᵛवाजिभिः अश्वैः सहितान् कुरु ᵛस्वस्तये ᵛच अविनाशाय कुरु । ᵛयत्[1] यदा त्वं ᵛसम् ᵛआसत्सि अस्माकं समीपे यज्ञनिर्वाहार्थमासीदसि तदा वयं ᵛमहीः महान्ति ᵛइषः अन्नानि ᵛपूर्वीः प्रभूतानि ᵛरायः धनानि ᵛवन्तारः तेषां संभक्तारः सन्तः ᵛबृहतः महान्तः ᵛस्याम भवेम । किंच ᵛप्रजावान् अपत्योपेतं ᵛभगः धनम् ᵛअस्मे अस्मासु ᵛअस्तु भवतु ॥ आसत्सि । षद्लृ विशरणादिषु । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । यद्योगादनिघातः । इषो राय इति च द्वे षष्ठ्यर्थे द्वितीये । वन्तारः। 'वन षण संभक्तौ' इत्यस्य तृचि आगमानुशासनस्य अनित्यत्वादिडभावः । चित्स्वरः । स्याम। 'अस भुवि' इत्यस्य लिङि रूपम् । अस्मे। अस्मच्छब्दस्य सप्तम्याः 'सुपां सुलुक्°' इति शे इत्यादेशः ॥

आ नो भर भगमिन्द्र द्युमन्तं नि ते देष्णस्य धीमहि प्ररेके ।
ऊर्वइव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनाम् ॥ १९ ॥

आ । नः । भर । भगम् । इन्द्र । द्युऽमन्तम् । नि । ते । देष्णस्य । धीमहि । प्रऽरेके ।
ऊर्वःऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति । तम् । आ । पृण । वसुऽपते । वसूनाम् ॥ १९ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛनः अस्मदर्थं ᵛद्युमन्तं दीप्तियुक्तं ᵛभगं धनम् ᵛआ ᵛभर आ समन्तात् संभर । ᵛदेष्णस्य दानशीलस्य ᵛते तव संबन्धिनो धनस्य ᵛप्ररेके प्ररेचने[2] दाने ᵛनि ᵛधीमहि धनदानस्य वयं पात्रभूताः स इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । ᵛअस्मे अस्माकं ᵛकामः अभिलाषः ᵛऊर्वइव अनवाप्तकामो वडवानल इव ᵛपप्रथे प्रभूतो वर्तते । ᵛवसूनां ᵛवसुपते धनानां मध्ये उत्तमधनानामधिपते हे इन्द्र ᵛतं महान्तं कामम् ᵛआ ᵛपृण बहुधनप्रदानेनापूरय ॥ भर । 'भृञ् भरणे' इत्यस्य लोटि रूपम् । देष्णस्य। 'डुदाञ् दाने'। 'गादाभ्यामिष्णुच्' इतीष्णुच्प्रत्ययः । अस्यर्थं ददातीति देष्णः । चित्स्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इति महिङः सार्वधातुकत्वात् सीयुटः[3] सलोपः[3] । आर्धधातुकत्वात् आतो लोपः । निघातः । ऊर्वइव । पूर्वपदस्वरः । पप्रथे । 'प्रथ प्रख्याने' इत्यस्य लिटि रूपम्। पृण। 'पृण प्रीणने' इत्यस्य लोटि सेर्हिः। तुदादिः। 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । वसूनाम् । नित्स्वरादाद्युदात्तः ॥

---

[1] न-ल-स-'यत्' नास्ति । [2] ख-ग-च-फ-भ-रेचने । [3] ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-ल-स-सीयुट् ।

इ॒मं कामं॑ मन्दया॒ गोभि॒रश्वै॑श्च॒न्द्रव॑ता॒ राध॑सा प॒प्रथ॑श्च ।
स्व॒र्यवो॑ म॒तिभि॒स्तुभ्यं॒ विप्रा॒ इन्द्रा॑य॒ वाहः॑ कुशि॒कासो॑ अक्रन् ॥ २० ॥

इ॒मम् । काम॑म् । म॒न्द॒य॒ । गोभिः॑ । अश्वैः॑ । च॒न्द्रऽव॑ता । राध॑सा । प॒प्रथः॑ । च॒ ।
स्वः॒ऽयवः॑ । म॒तिऽभिः॑ । तुभ्य॑म् । विप्राः॑ । इन्द्रा॑य । वाहः॑ । कु॒शि॒कासः॑ । अ॒क्र॒न् ॥ २० ॥

हे इन्द्र vइमं धनादिविषयं vकामम् अस्मदीयमभिलाषं vगोभिः अग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतैर्गवादिभिर्वाहनसाधनभूतैः vअश्वैः च[1] vचन्द्रवता दीप्तियुक्तेन vराधसा धनेन vच vमन्दय । एतानि दत्त्वा इममभिलाषं पूरय । किंच । एतैरस्मान् vपप्रथः प्रथितांश्च कुरु । पश्चात् vस्वर्यवः स्वर्गादिसुखमात्मन इच्छन्तः vविप्राः कर्मकुशलाः vकुशिकासः कुशिकाः vमतिभिः मननीयैर्मन्त्रैः vवाहः स्तोत्रम् vइन्द्राय vतुभ्यम् vअक्रन् अकार्षुः ॥ मन्दय । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लोटि रूपम् । गोभिः । ‘ सावेकाचः° ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ‘ न गोश्वन्साववर्ण° ’ इत्यादिना प्रतिषेधः । प्रकृतिस्वरः । पप्रथः । ‘ प्रथ प्रख्याने ’ । क्विप् । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति तस्य सार्वधातुकत्वात् शप् । तस्य ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति श्लुः । धातुस्वरः । अक्रन् । करोतेर्लुङि ‘ मन्त्रे घसह्वर ’ इत्यादिना लुक् । निघातः ॥

आ नो॑ गो॒त्रा द॑र्दृहि गोप॒ते गाः सम॒स्मभ्यं॑ स॒नयो॑ यन्तु॒ वाजाः॑ ।
दि॒वक्षा॑ असि वृषभ स॒त्यशु॑ष्मो॒ऽस्मभ्यं॑ सु म॑घवन्बोधि गो॒दाः ॥ २१ ॥

आ । नः॒ । गो॒त्रा । द॒र्दृ॒हि॒ । गो॒ऽप॒ते॒ । गाः । सम् । अ॒स्मभ्य॑म् । स॒नयः॑ । य॒न्तु॒ । वाजाः॑ ।
दि॒वक्षाः॑ । अ॒सि॒ । वृ॒ष॒भ॒ । स॒त्यऽशु॑ष्मः । अ॒स्मभ्य॑म् । सु । म॒घ॒ऽव॒न् । बो॒धि॒ । गो॒ऽदाः ॥ २१ ॥

vगोपते[2] स्वर्गाधिपते हे इन्द्र vनः अस्मदर्थं vगोत्रा गोत्राण्यभ्राणि vगाः अपः प्रति vआ vदर्दृहि आद्रियस्व । अभ्राणि विदीर्य[3] जलानि प्रापयेत्यर्थः । ततः vसनयः संभजनीयानि vवाजाः अन्नानि vअस्मभ्यम् अस्मदर्थं vसं vयन्तु समागच्छन्तु । vवृषभ कामानां वर्षितर्हे[4] इन्द्र त्वं vदिवक्षाः vअसि दिवं व्याप्य वर्तमानत्वेन महानसि[5] । अत एव vसत्यशुष्मः सत्यसामर्थ्यः vमघवन् धनवन् हे इन्द्र vअस्मभ्यं vगोदाः गवां प्रदाता भवामीति vसु vबोधि सुष्ठु बुध्यस्व ॥ दर्दृहि । ‘ दृङ् आदरे ’ । यङ्लुकि लोटि रूपम् । ‘ ऋतश्च ’ (पा. सू. ७. ४. ९२) इत्यभ्यासस्य रुगागमः । निघातः । गाः । ‘ औतोऽम्शसोः ’ (पा. सू. ६. १. ९३) इत्योकारस्याकारः । एकादेशस्वरः । अस्मभ्यम् । ‘ भ्यसो भ्यम् ’ इति चतुर्थीबहुवचनस्य भ्यमादेशः । यन्तु । ‘ इण् गतौ ’ । लोटि रूपम् । दिवक्षाः । ‘ अक्षू व्याप्तौ ’ । असुन् । दिवं व्याप्नोतीति दिवक्षाः । कृदुत्तरपदस्वरः । गोदाः । ‘ डुदाञ् दाने ’ । अस्मात्[6] विच् । कृदुत्तरपदस्वरः[7] ॥

---

[1] ख-ग-च-त–‘ च ’ नास्ति । [2] त–गोपते गवां पते । [3] ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ल-स-विदार्य । [4] फ–वर्षक हे । [5] ज-ण-म–भवसि । [6] ल–इत्यस्मात् । [7] त–कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ।

शु॒नं हु॑वेम म॒घवा॑न॒मिन्द्र॑म॒स्मिन्भरे॒ नृत॑मं॒ वाज॑सातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्नन्तं॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॒ धना॑नाम् ॥ २२ ॥
शु॒नम् । हु॒वे॒म । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥ २२ ॥

हे इन्द्र Vवाजसातौ । वाजस्यान्नस्य सातिः लाभः[1] यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः तस्मिन् । Vभरे । बिभ्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संग्रामः । तस्मिन्[2] संग्रामे Vशुनं शूनम्[3] उत्साहेन प्रवृद्धम् । यद्वा[4] शुनमिति सुखनाम । सुखकरं[4] Vमघवानं धनवन्तम् अत एव Vइन्द्रं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं Vनृतमं सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां Vहुवेम कुशिका वयं यज्ञार्थमाह्वयेम । तथा Vशृण्वन्तम् अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वन्तम् Vउग्रं शत्रूणां भयंकरं Vसमत्सु संग्रामेषु Vवृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि Vघ्नन्तं हिंसन्तं Vधनानां शत्रुसंबन्धिनां Vसंजितं सम्यग्जेतारं त्वाम् Vऊतये रक्षणाय वयमाह्वयेम ॥ शुनम् । 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः' इत्यस्य निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । दीर्घाभावश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । हुवेम । ह्वयतेः 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणे कृते शपो लुकि कृते च लिङि रूपम् । निघातः । भरे । 'भृञ् भरणे' । करणे घः । वृषादित्वात् आद्युदात्तः । वाजसातौ । 'षणु दाने' । भावे क्तिन् । 'जनसन॰' इत्यादिना अनुनासिकस्यात्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । समत्सु । 'अद भक्षणे' । संपूर्वात् क्विप् । संभक्षयन्ति योद्धॄणामायूंषीति समदः संग्रामाः । कृदुत्तरपदस्वरः । घ्नन्तम् । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य शतरि 'गमहन॰' इत्यादिना उपधालोपः । 'हो हन्तेः॰' इति कुत्वम्[5] । संजितम् । 'जि जये' । क्विप् तुक्[6] ॥ ॥ ४ ॥

'शासद्वह्निः' इति द्वाविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'शासत् कुशिको विश्वामित्र एव वा श्रुतेः' इति । इषीरथस्य पुत्रः कुशिको विश्वामित्र एव वा ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप्छन्दः । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने[7] सवने[7] अच्छावाकशस्त्र आरम्भणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञकमेतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च —'अस्मा इदु प्रतवसे शासद्वह्निरितीतरावहीनसूक्ते' (आश्व. श्रौ. ७.४) इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं तृतीयं संपातसूक्तम् । 'इमामू ष्विच्छन्ति त्वा शासद्वह्निरिति संपाताः' (आश्व. श्रौ. ७.५) इति ॥

शास॒द्वह्नि॑र्दुहि॒तुर्न॒प्त्यं॑ गाद्वि॒द्वाँ ऋ॒तस्य॒ दीधि॑तिं सप॒र्यन् ।
पि॒ता यत्र॑ दुहि॒तुः सेक॑मृ॒ञ्जन्त्सं श॒ग्म्ये॑न॒ मन॑सा दध॒न्वे ॥ १ ॥
शास॑त् । वह्निः॑ । दु॒हि॒तुः । न॒प्त्य॑म् । गात् । वि॒द्वान् । ऋ॒तस्य॑ । दीधि॑तिम् । स॒प॒र्यन् ।
पि॒ता । यत्र॑ । दु॒हि॒तुः । सेक॑म् । ऋ॒ञ्जन् । सम् । श॒ग्म्ये॑न । मन॑सा । द॒ध॒न्वे ॥ १ ॥

---

१. च-फ–संभजनम् । २. घ-ज-ण–अस्मिन् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ–'शूनं' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स–'यद्वा……सुखकरं' नास्ति । ५. ल–घत्वम् । ६. ल–'तुक्' नास्ति । ७. ख-ग-ज-ण-त-भ-स–माध्यंदिनसवने ।

कुशिकः[1] प्रसङ्गात् कंचित् शास्त्रार्थं ब्रूते[1]–' अपुत्रस्य[2] पितुः पुत्री दायादा पुत्रिका सती । यतः संतानकृत्तस्याः पुत्र इत्यनयोच्यते ' इति[2] । अपुत्रो[3] यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स vवह्निः इत्युच्यते[3] । स पिता vशासत् । ' अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ' (वासिष्ठ. १७. १७) स्मृत्युक्तम्[4] अनुशासनं कुर्वन् vदुहितुः पुत्रिकायाः vनप्त्यं नप्तृभवं पिण्डदानादिकं कर्तव्यतया vगात् गच्छति । किं कुर्वन् । vविद्वान् अस्यां दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकरो भविष्यतीति जानन् vऋतस्य[5] सत्यस्य पुत्रोत्पादनसमर्थस्य[5] रेतसः vदीधितिं धर्तारं जामातरं[6] तत्पतिं[6] vसपर्यन् वस्त्रालंकारादिना पूजयन् vपिता नप्तृभवं[7] गच्छति । vयत्र यस्याः vदुहितुः पिता पालकः पतिर्जामाता vसेकं तस्यां रेतःसेकम् vऋञ्जन् प्रसाधयन् यः vशग्म्येन केवलं सुखनिमित्तेन मनसा तया[8] स्वशरीरं[8] vसं vदधन्वे संधत्ते । न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । एतदर्थं यास्कोऽप्याह–' प्रशास्ति वोढा सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा । नप्तारमुपागमद्दौहित्रं पौत्रमिति । विद्वान्प्रजननयज्ञस्य रेतसो वाङ्गादङ्गात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्यृतस्य विधानं पूजयन् ' (निरु. ३. ४) इत्यादिना ॥ शासत् । शासेः शतरि अभ्यस्तत्वान्नुमभावः । दुहितुः । ' दुह प्रपूरणे ' । ' नप्तृनेष्टृ॰ ' इत्यादिना तृचि निपातनादिडागमः । चित्स्वरः । नप्त्यम् । नप्तरि भवम् । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' रीङृतः ' इति रीङादेशः । ' यस्य ' इति लोपः । रेफलोपश्छान्दसः । गात् । ' इण् गतौ ' इत्यस्य छान्दसे लुङि रूपम् । ऋञ्जन्[9] । ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । शग्म्येन । शं सुखं गच्छन्तीति गमेरौणादिकः कप्रत्ययः । कित्त्वात् ' गमहन॰ ' इत्यादिनोपधालोपः । शग्मे साधुः इति ' तत्र साधुः ' इति यत्प्रत्ययः । ' वीरवीर्यौ च ' इत्यत्र ' यतोऽनावः ' इत्यस्य अनित्यत्वज्ञापितत्वादत्र[10] तित्स्वरः । दधन्वे । धवि सौत्रो धातुः । लिटि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । यद्योगादनिघातः ॥

न जा॒मये॒ तान्वो॑ रि॒क्थमा॑रैक्च॒कार॒ गर्भं॑ सनि॒तुर्नि॒धान॑म् ।
यदी॑ मा॒तरो॑ ज॒नय॑न्त॒ वह्नि॑म॒न्यः क॒र्ता सु॒कृतो॑र॒न्य ऋ॒न्धन् ॥ २ ॥

न । जा॒मये॑ । तान्वः॑ । रि॒क्थम् । अ॒रै॒क् । च॒कार॑ । गर्भ॑म् । स॒नि॒तुः । नि॒ऽधान॑म् ।
यदि॑ । मा॒तरः॑ । ज॒नय॑न्त । वह्नि॑म् । अ॒न्यः । क॒र्ता । सु॒ऽकृतोः॑ । अ॒न्यः । ऋ॒न्धन् ॥ २ ॥

अभ्रातृकाया दुहितुः पुत्रिकाकरणात् सा रिक्थभाक् इत्युक्तम्[11] । भ्रातृमत्यास्तस्या रिक्थभाक्त्वं नास्तीति ब्रूते । vतान्वः तनूज औरसः पुत्रः vजामये भगिन्यै vरिक्थं पित्र्यं धनं vन vअरैक् न प्रेचयति[12] न प्रददाति । किं तर्हि । vसनितुः एनां संभजमानस्य[13] भर्तुः vगर्भम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । गर्भस्य vनिधानं रेतःसेकनिधानीमेनां[14] vचकार । पाणिग्रहणेन संस्कृताम्[15] एनां करोति । न तु तस्यै रिक्थं

---

१. ख-ग-च-ज-ण–' कुशिकः......ब्रूते ' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स–' अपुत्रस्य ......इति ' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज–शासद्वह्निरित्युच्यते । ४. ख-फ–स्मृत्युक्तेः । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-ल-स–ऋतस्य पुत्रोत्पादनेन सत्यस्य समर्थस्य । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ–विट्पतिम्; त-न-ल-स–' जामातरं तत्पतिं ' नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स–नप्तृभावम् । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-स–तस्यां स्ववीर्यम् । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स–' ऋञ्जन् ' नास्ति । १०. न–अनित्यत्वस्य ज्ञापितत्वादत्र । ११. त-ल–इत्युक्त्वा । १२. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-स–प्रेरयति । १३. त-ल-स–भजमानस्य । १४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–रेतःसेकनिधानं निधानेन । १५. ज-ण–संस्कारिताम् ।

ददातीत्यभिप्रायः। 'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः। भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वांशं तु तुरीयकम्' (याज्ञ. २. १२४) इति याज्ञवल्क्यस्मरणात्। स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकोत्पाद्यत्वाविशेषात् पुमपत्यस्य को विशेष इत्याशङ्क्य विशेषं दर्शयति। Vयदि यद्यपि Vमातरः मातापितरौ Vवह्निम्। अवह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया वोढृत्वात्[1]। अवह्निश्च वह्निश्च[2]। तादृशं स्त्रीपुंसलक्षणमपत्यं Vजनयन्त। तथापि तयोर्मध्ये Vअन्यः पुंलक्षणः Vसुकृतोः शोभनस्य पिण्डदानादेः कर्मणः Vकर्ता भवति। Vअन्यः स्त्रीलक्षणः Vऋन्धन् वस्त्रालंकारादिना ऋध्यमान एव भवति। पिण्डदानादिकर्तृत्वात् पुत्रो दायार्हः दुहितुस्तथात्वं[3] नेति[3] न दायार्हा सा तु केवलं परस्मै दीयते। तथा च निरुक्तं– 'न जामये भगिन्यै। जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति। तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादाच्चकारैनां गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तग्राहस्य यदिह मातरोऽजनयन्त वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान्दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै' (निरु. ३. ६) इति॥ तान्वः[4]। तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वात्तनूः प्राणवती। तद्विकार इत्यर्थे 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञ्। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः। रिक्थम्। 'रिचिर् विरेचने'। 'पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्'। प्रत्ययस्वरः। अरैक्। 'रिचिर् विरेचने' इत्यस्य लुङि सिचि 'वदव्रज॰' इत्यादिना वृद्धिः। 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः। हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ। निघातः। सनितुः। 'षण संभक्तौ' इत्यस्य तृचि रूपम्। निधानम्। दधातेर्ल्युटि रूपम्। लित्स्वरः। मातरः। 'पिता मात्रा' इति पितुः शेषे प्राप्ते मातुः शेषश्छान्दसः। द्विर्वचनस्य बहुवचनं पूजार्थम्। जनयन्त। जनेर्णिचि रूपम्। वह्निम्। 'पुमान् स्त्रिया' (पा. सू. १. २. ६७) इति वह्नेः शेषः। सुकृतोः। करोतेरौणादिकः क्नुप्रत्ययः[5]। ऋन्धन्। 'ऋधु वृद्धौ'। व्यत्ययेन श्नम्॥

अग्निर्जज्ञे जुह्वा३ रेजमानो महस्पुत्राँ अरुषस्य प्रयक्षे।
महान्गर्भो मह्या जातमेषां मही प्रवृद्धर्यश्वस्य यज्ञैः॥ ३॥

अग्निः। जज्ञे। जुह्वा। रेजमानः। महः। पुत्रान्। अरुषस्य। प्रऽयक्षे।
महान्। गर्भः। महि। आ। जातम्। एषाम्। मही। प्रऽवृत्। हरिऽअश्वस्य। यज्ञैः॥३॥

हे इन्द्र Vअरुषस्य रोचमानस्य[6] तव Vप्रयक्षे यज्ञार्थं Vजुह्वा ज्वालाभिः Vरेजमानः कम्पमानः Vअग्निः Vमहः प्रभूतान् Vपुत्रान् रश्मीन् Vजज्ञे उत्पादयामास। Vएषां रश्मीनां Vगर्भः जलात्मना[7] क्रोडीकारः Vमहान् आसीत्। किंच एषां रश्मीनां मेलनम् Vआ Vजातं सर्वत ओषध्यात्मना जातं Vमहि महद्भूत्। किंच एषां रश्मीनां Vप्रवृत् अनेन प्रकारेण प्रवृत्तिः Vहर्यश्वस्य इन्द्रस्य Vयज्ञैः[8] यजनार्हैः[8] सोमाज्याहुतिभिः[9] Vमही महती भवति॥ जज्ञे। 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लिटि रूपम्। अन्तर्भावितण्यर्थः। जुह्वा। 'जुहोतेर्द्वे दीर्घश्च' इति क्विप् द्विर्वचनं दीर्घश्च धातोः। 'उदात्तस्वरितयो॰' इति स्वरितत्वम्। हर्यश्वस्य। हरी अश्वौ यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥

---

१. च-फ–उदर्यत्वात्। २. ख-ग-च-फ–'वह्निश्च' नास्ति; ल-स–वह्निः। ३. त-न–दुहितुस्तथात्वेऽपि। ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स–'तान्वः' नास्ति। ५. ख-ग-ज-ण-त-न-ल-स–क्नुन्प्रत्ययः। ६. ल–आरोचमानस्य। ७. च-फ–बलात्मना। ८. ख-ग-फ–यजनार्हैः; त-स–यज्ञैर्यजमानार्हैः। ९, स–सोमाज्यादिभिः प्रभृतिभिः।

अ॒भि जैत्री॑रसचन्त स्पृधा॒नं महि॒ ज्योति॒स्तम॑सो॒ निर॑जानन् ।
तं जा॑नु॒तीः प्रत्युदा॑यन्नु॒षासः॒ पति॒र्गवा॑मभव॒देक॒ इन्द्रः॑ ॥ ४ ॥

अ॒भि । जैत्रीः॑ । अ॒स॒च॒न्त॒ । स्पृ॒धा॒नम् । महि॑ । ज्योतिः॑ । तम॑सः । निः । अ॒जा॒न॒न् ।
तम् । जा॒न॒तीः । प्रति॑ । उत् । आ॒य॒न् । उ॒षसः॑ । पतिः॑ । गवा॑म् । अ॒भ॒व॒त् । एकः॑ । इन्द्रः॑ ॥ ४ ॥

vजैत्रीः जित्वर्यो विशो मरुतः vस्पृधानं वृत्रेण सह[1] स्पर्धमानमिन्द्रम् vअभि vअसचन्त सर्वतः समगच्छन्[2] । ते च मरुतः vमहि महत् vज्योतिः सूर्याख्यं तेजः vतमसः तमोरूपात् वृत्रात् vनिरजानन् निर्गतमज्ञासिषुः । उदितं सूर्यं vजानतीः जानानाः vउषसः vतं vप्रति vउत् अभिलक्ष्यैव vआयन् प्राप्नुवन् । अथ तत्रोद्भूतानां[3] vगवां रश्मीनाम् vएकः अद्वितीय एव vइन्द्रः vपतिः vअभवत् ॥ जैत्रीः[4]। जयतेः तृनि* रूपम् । गुणस्य स्थाने व्यत्ययेन वृद्धिः[4]। नित्स्वरः। असचन्त । ‘ षच समवाये ’ इत्यस्य लङि रूपम् । स्पृधानम् । ‘ स्पर्ध संघर्षे ’। छन्दसि कानजादेशः। छन्दसि द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः । चित्स्वरः । अजानन्। ‘ ज्ञा अवबोधने ’ इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । आयन् । ‘ अय गतौ ’ इत्यस्य लङि रूपम् ॥

वी॒ळौ स॒तीर॒भि धीरा॑ अतृन्दन्प्रा॒चाहि॑न्व॒न्मन॑सा स॒प्त विप्राः॑ ।
विश्वा॑मविन्दन्प॒थ्या॑मृ॒तस्य॑ प्रजा॒नन्नित्ता नम॒सा वि॑वेश ॥ ५ ॥

वी॒ळौ । स॒तीः । अ॒भि । धीराः॑ । अ॒तृ॒न्द॒न् । प्रा॒चा । अ॒हि॒न्व॒न् । मन॑सा । स॒प्त । विप्राः॑ ।
विश्वा॑म् । अ॒वि॒न्द॒न् । प॒थ्या॑म् । ऋ॒तस्य॑ । प्र॒ऽजा॒नन् । इत् । ता । नम॑सा । आ । वि॒वे॒श॒ ॥ ५ ॥

पुरा किलाङ्गिरसां गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य निगूढे कस्मिंश्चित्पर्वते स्थापिताः । ते चाङ्गिरसस्तत्प्राहत्यर्थमिन्द्रं तुष्टुवुः । स्तुतश्च सः[5] इन्द्रो गवान्वेषणाय[6] देवशुनीं प्राहिणोत् । सा च गवां[7] गवेषणपरा सती तत्स्थानमलभत । तया विज्ञापित इन्द्रस्ता गाः[8] आनीयाङ्गिरोभ्यः प्रादादित्यैतिहासिकी कथा । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । vधीराः धीमन्तः vसप्त vविप्राः मेधाविनः सप्तसंख्याका अङ्गिरसः vवीळौ दृढे पर्वते vसतीः निगूढाः[9] सतीर्गाः vअभि अभिलक्ष्य vअतृन्दन् उपेक्षामकुर्वन् । ततस्तेऽङ्गिरसः पर्वतबिले गावः सन्तीति vमनसा निश्चित्य vप्राचा येन मार्गेण प्रविष्टास्तेनैव प्राचीनेन मार्गेण ता गाः vअहिन्वन्[10] निरगमयन् । यद्वा प्राचा । प्रकर्षेणेन्द्रमञ्चति

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ–‘ सह ’ नास्ति । [2] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स–अगच्छन्; त–आगच्छन् । [3] न– वा; ल–ततो । [4] ख-ग-च-ज-ण-भ–‘ जैत्री......वृद्धिः ’ नास्ति । *. न-ल-स–तृचि । [5] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स–‘ सः ’ नास्ति । [6] ख-ग-घ-च-ज-ण-भ- गवामन्वेषणाय। [7] ख-ग-च-ज-ण-त-न•फ-भ-स–‘ गवां ’ नास्ति । [8] त–‘ गाः ’ नास्ति । [9] ग-च-फ–निहढाः; त-स–निगूळ्हाः;ल–निरुद्धाः । [10] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–अविन्दन् अलभन्त ।

प्राप्नोतीति प्राक् । तेनेन्द्रविषयेण मनसा । मन्यत इति मनः स्तोत्रम् । तेन स्तोत्रेणाहिन्वन् अवर्धयन् इन्द्रं[१] तुष्टमकुर्वन्[१] । स्तुत्वा च ᵛऋतस्य ᵛपथ्यां यज्ञस्य[२] मार्गे साधुभूतां[२] ᵛविश्वां सर्वामपहृतां गाम् ᵛअविन्दन् अलभन्त । ततः स इन्द्रः ᵛता तान्यङ्गिरसां कर्माणि ᵛप्रजानन् ᵛइत प्रकर्षेण जानन्निन्द्रो ᵛनमसा नमस्कारेणाङ्गिरसः संभावयन् तैरधिष्ठितं पर्वतम् ᵛआ ᵛविवेश ॥ अतृन्दन् । 'उतृदिः[३] हिंसानादरयोः' इत्यस्य लङि रुधादित्वात् श्नम् । तस्य 'श्नसोः०' इत्यल्लोपः । निघातः । प्राचा । 'अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अहिन्वन् । 'हि गतिवर्धनयोः' इत्यस्य लङि रूपम् । अविन्दन् । 'विदॢ लाभे' इत्यस्य लङि मुचादित्वान्नुम् । निघातः । पथ्याम् । पथि साधुरित्यर्थे 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः । 'यचि भम्' इति भसंज्ञायां 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । 'यतोऽनावः' इत्यस्यानित्यत्वात् 'तित्स्वरितः' इति स्वरितः । विवेश । 'विश प्रवेशने' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥ ॥ ५ ॥

वि॒दद्यदी॑ स॒रमा॑ रु॒ग्णमद्रे॒र्महि॒ पाथः॑ पू॒र्व्यं स॒ध्र्य॑क्कः ।
अग्रं॑ नयत्सु॒पद्यक्ष॑राणा॒मच्छा॒ रवं॑ प्रथ॒मा जा॑न॒ती गा॑त् ॥ ६ ॥

वि॒दत् । यदि॑ । स॒रमा॑ । रु॒ग्णम् । अद्रेः॑ । महि॑ । पाथः॑ । पू॒र्व्यम् । स॒ध्र्य॑क् । कु॒रिति॑ कः ।
अग्र॑म् । न॒य॒त् । सु॒ऽपदी॑ । अक्ष॑राणाम् । अच्छ॑ । रव॑म् । प्र॒थ॒मा । जा॒न॒ती । गा॒त् ॥ ६ ॥

ᵛयदि यदा ᵛसरमा इन्द्रेण गवान्वेषणार्थं प्रेषिता सरमा नाम देवशुनी ᵛअद्रेः ᵛरुग्णं भग्नं द्वारं ᵛविदत् अलभत तदानीमिन्द्रः ᵛमहि महत् ᵛपूर्व्यं पूर्वं प्रेषणकालेऽन्नादिनीं ते प्रजां करिष्यामि इति प्रतिज्ञातं ᵛसध्र्यक् इतरैरपि भोज्यैः सध्रीचीनं ᵛपाथः गव्यादिलक्षणमन्नं ᵛकः अकार्षीत् तस्यै दत्तवान् । ततः ᵛसुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा ᵛअक्षराणां क्षयरहितानां गवाम् ᵛअग्रं प्रान्तं ᵛनयत् प्राप्नोत्[४] । कुत इत्यत आह । यतः ᵛरवं तेषां हम्भारवं ᵛप्रथमा[५] प्रथमं ᵛजानती सती ᵛअच्छ शब्दाभिमुख्येन[६] ᵛगात् जगाम ॥ विदत् । 'विदॢ लाभे' इत्यस्य लुङि लृदित्वात् च्लेरङादेशः । तस्य स्वरः । सरमा । 'सृ गतौ' । औणादिकोऽमप्रत्ययः । सरतीति सरमा[७] । 'सरमा सरणात्[८]' (निरु. ११. २४) इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । रुग्णम् । 'रुजो भङ्गे' इत्यस्य निष्ठायाम् 'ओदितश्च' इति नत्वम् । प्रत्ययस्वरः । पाथः । 'पा रक्षणे' । 'अन्ने च' (उ. सू. ४. ६४४) इत्यसुन्प्रत्ययः । थुडागमः । पातीति पाथोऽन्नम् । नित्स्वरः । सध्र्यक् । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' । 'ऋत्विक्०' इत्यादिना क्विन् । सहाञ्चतीति । 'सहस्य सध्रिः' इति सध्र्यादेशः । क्विन्प्रत्ययस्य कुत्वम् । 'अद्रिसध्र्योः अन्तोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्' (पा. सू. ६. ३. ९५. १) इति सध्रि इत्यादेशोऽन्तोदात्तः । यणादेशे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितः' इति यणः स्वरितत्वम् । कः । करोतेर्लुङि सिपि च्लेः 'मन्त्रे घसह्वर०' इत्यादिना लुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना सिपो लोपः । विसर्जनीयः । निघातः । नयत् । नयतेर्लङि रूपम् । सुपदी । 'पादोऽन्यतरस्याम्' (पा. सू. ४. १. ८) इति ङीप् । गात् । इणो लुङि रूपम् ॥

---

[१] च-ऋ—इन्द्रस्तुतिमकुर्वन् । [२] ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ—यज्ञमार्गे संभूताम्; स—यज्ञमार्गेण संभूताम् । [३] ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स—तृदिः । [४] ख-ग-च-फ-भ-स—प्राप्नोति । [५] ख-ग-च-ज-ण—'प्रथमा' नास्ति । [६] च—आभिमुख्येन । [७] ल—'सरमा' नास्ति । [८] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स—सरणिः ।

अगच्छदु विप्रतमः सखीयन्नसूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः ।
ससान मर्यो युवभिर्मखस्यन्नथाभवदङ्गिराः सद्यो अर्चन् ॥ ७ ॥

अगच्छत् । ऊँ इति । विप्रऽतमः । सखिऽयन् । असूदयत् । सुऽकृते । गर्भम् । अद्रिः ।
ससान । मर्यः । युवऽभिः । मखस्यन् । अथ । अभवत् । अङ्गिराः । सद्यः । अर्चन् ॥७॥

ᵛविप्रतमः अतिशयेन मेधावी ᵛसखीयन् अङ्गिरोभिः साकमात्मनः सखित्वमिच्छन् इन्द्रः ᵛअगच्छत् ᵛउ । गोभिरधिष्ठितं पर्वतमगमदेव । सः ᵛअद्रिः सखित्वमिच्छन् ᵛसुकृते सुष्ठु युद्धकर्त्रे इन्द्राय ᵛगर्भं गवात्मकं गर्भम् ᵛअसूदयत् निरगमयत् । ᵛयुवभिः नित्यतरुणैर्मरुद्भिः सह ᵛमखस्यन् गोधनमङ्गिरसामिच्छन् ᵛमर्यः असुराणां मारयितेन्द्रः ᵛससान असुरैरपहृताः ताः[1] गाः भेजे । ᵛअथ अनन्तरम् ᵛअङ्गिराः सप्तानामङ्गिरसां मध्ये वरिष्ठोऽङ्गिरा ऋषिः इन्द्रात् ता गा लब्ध्वा ᵛसद्यः तदानीमेव ᵛअर्चन् इन्द्रं पूजयन् ᵛअभवत् ॥ अगच्छत् । गमेर्लङि रूपम् । सखीयन् । सुप आत्मनः क्यच् । असूदयत् । ‘ षूद[2] निरासे[2] ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । ससान । ‘ षण[3] संभक्तौ ’ इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लित्स्वरः[4] । मखस्यन् । ‘ छन्दसि परेच्छायाम्[5] ’ इति[5] परेच्छायामपि क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः इति सुगागमः । एकादेशस्वरः । अङ्गिराः । ‘ सृ गतौ ’ । अङ्गारशब्द उपपदे सर्तेर्धातोरसुन्प्रत्ययः । उपपदे गकारात् परस्याकारस्येत्वम्[6] अन्त्यलोपश्च धातोर्लोरश्च ‘ अङ्गिराः ’ इति सूत्रेण निपात्यते । भूतकालेऽङ्गारेभ्यः सृत इति अङ्गिरा ऋषिः । ‘ अङ्गारेष्वङ्गिराः ’ (निरु. ३. १७) इति यास्कः । नित्स्वरः ॥

सतःसतः प्रतिमानं पुरोभूर्विश्वा वेद जनिमा हन्ति शुष्णम् ।
प्र णो दिवः पदवीर्गव्युरर्चन्त्सखा सखीँरमुञ्चन्निरवद्यात् ॥ ८ ॥

सतःऽसतः । प्रतिऽमानम् । पुरःऽभूः । विश्वा । वेद । जनिम । हन्ति । शुष्णम् ।
प्र । नः । दिवः । पदऽवीः । गव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अमुञ्चत् । निः । अवद्यात् ॥८॥

योऽयमिन्द्रः ᵛसतसतः उत्तमस्य वसुनः[7] ᵛप्रतिमानम् । प्रतिमीयत उपमीयतेऽनेन सर्वमिति प्रतिमानं प्रतिनिधिः[8] । यद्वा[9] सतःसतो जातस्य सर्वस्य प्रतिमानं स्वस्य महत्त्वेन प्रतिमातीयत्तया सर्वं परिच्छिनत्तीत्यर्थः[9] । ᵛपुरोभूः युद्धे[10] पुरतः शत्रूनवाप्नोतीति पुरोभूश्च ᵛविश्वा ᵛजनिम सर्वाणि जातानि ᵛवेद जानाति । ᵛशुष्णं शुष्णनामानम्[11] असुरं[12] ᵛहन्ति । ᵛपदवीः कवितमः ᵛगव्युः गोधनम्

---

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स–‘ ताः ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-ज-ण– सुद क्षरणे; स– षूद प्रेरणे । ३ ल-म–वन षण । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-स–‘ लित्स्वरः ’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स– ‘ परेच्छायामिति ’ नास्ति । ६. ल–परस्यत्वम् । ७. ल–वस्तुनः । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स– ‘ प्रतिनिधिः ’ नास्ति । ९. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ–‘ यद्वा……°छिनत्तीत्यर्थः ’ नास्ति । १०. ख-ग-च-ज-ण– युद्धेषु । ११. च–तन्नामानम् । १२. घ-त-स–असुरं च ।

अङ्गिरसामिच्छन् अस्माकं ^{v}सखा इन्द्रः ^{v}सखीन् ^{v}नः अस्मान् ^{v}दिवः द्युलोकादागत्य ^{v}प्र ^{v}अर्चन् प्रकर्षेण पूजयन् ^{v}अवद्यात् वृत्रबाधरूपात्[1] दोषात्[1] ^{v}निः ^{v}अमुञ्चत् नितरां मुञ्चतु ॥ प्रतिमानम्। मातीति मानम्। औणादिको नन्प्रत्ययः[2]। यद्वा करणे ल्युट्। पुरोभूः। ‘भू प्राप्तौ’। क्विप्। वेद। वेत्तेर्लटि रूपम्। जनिम। ‘जनी प्रादुर्भावे’। ‘जनिहृभ्यामिमनिन्’ इति इमनिन्प्रत्ययः। भूतकाले जातानीति जनिम। ‘सुपां सुलुक्°’ इति सुपो लुक्। निःस्वरः। हन्ति। हन्तेर्लटि रूपम्। वाक्यभेदादनिघातः। शुष्णम्। शोषयतीति[3] शुष्णः। प्र णः। ‘उपसर्गाद्बहुलम्’ इति संहितायां णत्वम्। पदवीः। वी कान्त्यादिषु। क्विप्। पदानि वेत्ति परस्परसंगतानि करोतीति पदवीः कविः। गव्युः। गोशब्दात् ‘परेच्छायां छन्दसि’ इति क्यच्। ‘वान्तो यि प्रत्यये’ इति वान्तादेशः। ‘क्याच्छन्दसि’ इत्युप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। अर्चन्। अर्चतेः शतरि रूपम्। सखीन्। संहितायां नकारस्य ‘दीर्घादटि°’ इति रुः। पूर्वस्य वर्णस्य ‘अत्रानुनासिकः°’ इत्यनुनासिकादेशः। अमुञ्चत्। ‘मुचॢ मोक्षणे’ इत्यस्य लङि ‘शे मुचादीनाम्’ इति नुमागमः। निघातः। अवद्यात्। ‘वद व्यक्तायां वाचि’ इत्यस्य नञ्पूर्वस्य गर्ह्यार्थे ‘अवद्यपण्यवर्याः°’ (पा. सू. ३. १. १०१) इति निपातनात् यत्प्रत्ययः ॥

नि ग॒व्य॒ता मन॑सा सेदु॒र॒र्कैः कृ॒ण्वा॒नासो॑ अमृ॒त॒त्वाय॑ गा॒तुम् ।
इ॒दं चि॒न्नु सद॑नं॒ भूर्ये॑षां॒ येन॒ मासाँ॒ असि॑षासन्नृ॒तेन॑ ॥ ९ ॥

नि । ग॒व्य॒ता । मन॑सा । से॒दुः॒ । अ॒र्कैः । कृ॒ण्वा॒नासः॑ । अ॒मृ॒त॒ऽत्वाय॑ । गा॒तुम् ।
इ॒दम् । चि॒त् । नु । सद॑नम् । भूरि॑ । ए॒षा॒म् । येन॑ । मासा॑न् । असि॑सासन् । ऋ॒तेन॑ ॥९॥

^{v}गव्यता गा इच्छता ^{v}मनसा युक्ताः ^{v}अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ^{v}अमृतत्वाय देवत्वप्राप्त्यर्थं ^{v}गातुम्। गच्छन्त्यनेनेति[4] गातुर्मार्गः। अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतं मार्गं ^{v}कृण्वानासः कुर्वाणास्तेऽङ्गिरसः ^{v}नि ^{v}सेदुः सत्राख्ये कर्मणि[5] आसीदन्। ^{v}एषाम् अङ्गिरसाम् ^{v}इदं ^{v}चित् ^{v}सदनम् इदमेव सत्राख्ये कर्मणि आसदनं[6] ^{v}भूरि ^{v}नु प्रभूतम्। अमृतत्वप्राप्त्यर्थं महानुपायः खलु। कुत इत्यत आह। ^{v}ऋतेन सत्यभूतेन ^{v}येन सत्रकर्मणा तेऽङ्गिरसः ^{v}मासान् अभिप्लवपृष्ठ्यषडहैः कल्पितान् मासान् ^{v}असिसासन् संभक्तुमैच्छन्॥ गव्यता। गोशब्दात् क्यचि रूपम्। ‘वान्तो यि प्रत्यये’ इति वान्तादेशः। एकादेशस्वरः। सेदुः। सदेर्लिटि ‘अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि’ इत्येत्वाभ्यासलोपौ। निघातः। कृण्वानासः। ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ इत्यस्य ताच्छीलिकश्चानश्। ‘धिन्विकृण्व्योरच’ इत्युप्रत्ययः। चित्स्वरः। गातुम्। ‘गाङ् गतौ’। ‘कमिमनिजनिगाभापायाहिभ्यः’ इति करणे तुप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। असिषासन्। ‘षण संभक्तौ’ इत्यस्य सनि ‘जनसनखनां सञ्झलोः’ इत्यात्वम्। अभ्यासस्य ‘सन्यतः’ इतीत्वम्। ‘सनोतेरनः’ इति संहितायां षत्वम्। तदन्ताल्लङि रूपम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

---

[1] ख-ग-ण-फ-भ–वृत्रबाधारूपात् दोषात्; ल–शत्रुबाधरूपात् दोषात्; स–वृत्रवधरूपदोषात्।
[2] ख-ग-ज-ण-न-भ–नप्रत्ययः।
[3] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स–शोधयतीति।
[4] ख-ग-च-ज-ण-भ–गच्छत्यनेनेति।
[5] त-न–वर्त्मनि।
[6] ख-ग-घ-ज-ण-भ–आसनम्।

संपश्यमाना अमदन्नभि स्वं पयः प्रत्नस्य रेतसो दुघानाः ।
वि रोदसी अतपद्घोष एषां जाते निःष्ठामदधुर्गोषु वीरान् ॥ १० ॥

सम्ऽपश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वम् । पयः । प्रत्नस्य । रेतसः । दुघानाः ।
वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषाम् । जाते । निःऽस्थाम् । अदधुः । गोषु । वीरान् ॥ १० ॥

ᵛस्वं स्वकीयं गोधनम् ᵛअभि अभिलक्ष्य ᵛसंपश्यमानाः मदीया एता गाव इत्यात्मीयतया जानानाः[1] तेऽङ्गिरसः ᵛप्रत्नस्य पुरा[2] जातस्य ᵛरेतसः तदुपलक्षितस्य पुत्रस्य धारणार्थं ᵛपयः ᵛदुघानाः ता गाः पयो दुहन्तः सन्तः ᵛअमदन् हृष्टा अभूवन् । ᵛएषाम् अङ्गिरसां ᵛघोषः हर्षादुत्पन्नो महाध्वनिः स्तुतिजातः[3] वा ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛवि ᵛअतपत् ते व्याप्य अतपिष्ट[4]। ततस्तेऽङ्गिरसः ᵛजाते आत्मीयतया संपन्ने चराचरात्मके वस्तुनि ᵛनिःष्ठां पूर्वं यथा स्थितिमकार्षुः । तथा ᵛगोषु आहृतासु ᵛवीरान् रक्षाकर्मण्यतिशूरान् पुरुषान् ᵛअदधुः स्थापयामासुः ॥ संपश्यमानाः । संपूर्वस्य दृशेः ' ' दृशेश्चेति वक्तव्यम् ' इत्यात्मनेपदम् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । अमदन् । ' मदी हर्षे ' इत्यस्य लुङि सिच्यङि रूपम् । निघातः । दुघानाः । ' दुह प्रपूरणे ' इत्यस्मात् शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । घत्वं छान्दसम् । वृषादित्वादाद्युदात्तः । अतपत् । विपूर्वस्य तपतेरत्र सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावः । लङि रूपम् । घोषः । ' घुष[5] संशब्दने[5] ' । घञन्तः । ञित्स्वरः । निःष्ठाम् । ' ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' । ' स्थः क च ' (पा. सू. ३. २. ७७) इति क्विप् । कृदुत्तरस्वरः[6]। अदधुः । दधातेर्लङि झेः ' सिजभ्यस्त॰ ' इति जुसादेशः । वाक्यभेदान्निघाताभावः । गोषु । ' सावेकाचः॰' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ' न गोश्वन्॰ ' इति प्रतिषिद्धत्वात् प्रातिपदिकस्वरः ॥ ॥ ६ ॥

स जातेभिर्वृत्रहा सेदु हव्यैरुदुस्रिया असृजदिन्द्रो अर्कैः ।
उरूच्यस्मै घृतवद्भरन्ती मधु स्वाद्म दुदुहे जेन्या गौः ॥ ११ ॥

सः । जातेभिः । वृत्रऽहा । सः । इत् । ऊँ इति । हव्यैः ।
उत् । उस्रियाः । असृजत् । इन्द्रः । अर्कैः ।
उरूची । अस्मै । घृतऽवत् । भरन्ती । मधु । स्वाद्म । दुदुहे । जेन्या । गौः ॥ ११ ॥

ᵛसः ᵛइन्द्रः ᵛजातेभिः सहायतया संपन्नैर्मरुद्भिः सहितः सन् ᵛवृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य हन्ता भवति । ᵛसेदु स एव इन्द्रः ᵛअर्कैः अर्चनीयैः अत एव ᵛहव्यैः होतव्यैर्मरुद्भिः सहितः सन् ᵛउस्रियाः । ऊर्ध्वं वसत्यासु क्षीरादिरूपं हविरित्युस्रिया गावः । यद्वा ऊर्ध्वं क्षीरदधिनवनीतादि क्रमेणासु वसतीति । ' उस्रियेति गोनामोत्स्राविणोऽस्यां भोगाः ' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । ता गाः ᵛउत् ᵛअसृजत् यज्ञार्थं सम्यक् ससर्ज । यस्मादेवं तस्मात् ᵛघृतवत् घृतोपेतं क्षीरादिकं[7] हविः ᵛभरन्ती

---

[1] च-फ–पश्यमानाः । [2] ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स–पुरः । [3] ख-ग-घ-च-फ–श्रुतिजातः । [4] ख-ग-च-न-भ-ल-स–आवर्तिताः ; ज-ण–अवर्तत । [5] च-फ–घुषिरविशब्दने । [6] ल–कृदुत्तरपदस्वरः। [7] ख-ग-च-ज-ण-म–क्षीरादि ।

विश्राणा अत एव ᵛउरूची । उरु प्रभूतमग्निहोत्रादिकर्म अञ्चति हविः प्रदातुं प्राप्नोतीत्युरूची। ᵛजेन्या जेतव्या प्रशस्ता ᵛगौः ᵛअस्मै यजमानाय ᵛस्वाद्म स्वादुतरं क्षीरादि ᵛदुदुहे दुह्यते स्म ॥ उस्रियाः । 'वस निवासे' इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चि०' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । उस्रशब्दात् स्वार्थे पृषोदरादित्वात् घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा । 'सृ गतौ' । उत्पूर्वस्य सरतेः[१] कप्रत्ययः । पूर्वपदस्यान्त्यलोपश्छान्दसः । अत्रापि स्वार्थिको घप्रत्ययः । असृजत् । 'सृज विसर्गे' इत्यस्य लङि रूपम् । उरूची । उरु अञ्चतीति क्विन् । 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' इति ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । दुदुहे । 'दुह प्रपूरणे' इत्यस्य लिटि रूपम् । जेन्या । जयतेः कृत्यार्थे केन्यप्रत्ययः । इकारलोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

पि॒त्रे चि॑च्चक्रुः॒ सद॑नं॒ सम॑स्मै॒ महि॒ त्विषी॑मत्सु॒कृतो॒ वि हि ख्यन् ।
वि॒ष्क॒भ्नन्तः॒ स्कम्भ॑नेना॒ जनि॑त्री॒ आसी॑ना ऊ॒र्ध्वं र॑भ॒सं वि मि॑न्वन् ॥१२॥

पि॒त्रे । चि॒त् । च॒क्रुः॒ । सद॑नम् । सम् । अ॒स्मै॒ । महि॑ । त्वि॒षि॑ऽमत् । सु॒ऽकृत॑ः । वि । हि । ख्यन् ।
वि॒ऽस्क॒भ्नन्त॑ः । स्कम्भ॑नेन । जनि॑त्री॒ इति॑ । आसी॑नाः । ऊ॒र्ध्वम् । र॒भ॒सम् । वि । मि॒न्व॒न् ॥१२॥

सत्रमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसः ᵛपित्रे ᵛचित् पालकाय ᵛअस्मै इन्द्राय ᵛमहि महत् ᵛत्विषीमत् दीप्तिमत् ᵛसदनम् उन्नतं[२] स्थानं ᵛसं ᵛचक्रुः । कथमिति तदुच्यते । यतः ᵛसुकृतः समुपार्जितसुकृतकर्माणः[३] तेऽङ्गिरसस्तादृशमिन्द्रस्य उचितं स्थानं ᵛवि ᵛहि ᵛख्यन् विशेषेणादर्शयन् खलु । कुत इत्यत आह । ᵛआसीनाः सत्रम् उपतिष्ठन्तः[४] तेऽङ्गिरसः[५] ᵛजनित्री सर्वस्य जगतो जनयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ ᵛस्कम्भनेन स्तम्भनसाधनेन[६] अन्तरिक्षेण ᵛविष्कभ्नन्तः यथा ते रोदस्यौ[७] अधो न पततस्तथा विष्टब्धे कुर्वन्तः सन्तः ᵛरभसं वेगवन्तं तमिन्द्रम् ᵛऊर्ध्वं द्युलोके[८] ᵛवि ᵛमिन्वन् हविःस्वीकरणार्थं विशेषेणास्थापयन् ॥ चक्रुः । करोतेर्लिट्युसि रूपम् । निघातः । ख्यन् । 'ख्या प्रकथने' । अस्य लुङि च्लेः 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यङादेशः । 'आतो लोप इटि०' इत्याकारलोपः । हियोगादनिघातः । विष्कभ्नन्तः । 'स्कम्भु रोधने' । सौत्रो धातुः । तस्मात् शतरि रूपम् । 'वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्' (पा. सू. ८. ३. ७७) इति षत्वम् । शतृप्रत्ययस्वरः । जनित्री । ऋन्नेभ्यो ङीप् । 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णिलोपः । 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः । आसीनाः । 'आस उपवेशने' इत्यस्मात् शानच् । 'ईदासः' (पा. सू. ७. २. ८३) इतीकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । मिन्वन् । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः ॥

म॒ही यदि॑ धि॒षणा॑ शि॒श्नथे॒ धात्स॑द्यो॒वृधं॑ वि॒भ्वं१॒॑ रोद॑स्योः ।
गिरो॒ यस्मि॑न्ननव॒द्याः स॑मी॒चीर्विश्वा॒ इन्द्रा॑य॒ तवि॑षी॒रनु॑त्ताः ॥ १३ ॥

म॒ही । यदि॑ । धि॒षणा॑ । शि॒श्नथे॑ । धात् । स॒द्यः॒ऽवृध॑म् । वि॒ऽभ्व॑म् । रोद॑स्योः ।
गिर॑ः । यस्मि॑न् । अ॒न॒व॒द्याः । स॒म्ऽई॒चीः । विश्वा॑ः । इन्द्रा॑य । तवि॑षीः । अनु॑त्ताः ॥१३॥

---

[१] ख-ग-च-ज-न-भ-ल-स—स्रवतेः ।
[२] ल—उत्तमम् ।
[३] ख-ग-च-न-भ-स—समुपार्जितकर्माणः ।
[४] ख-ग-घ-ज-ण—अनुतिष्ठन्तः।
[५] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ—अङ्गिरसः ।
[६] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ—स्तम्भसाधनेन ।
[७] ख-ग-च-ज-ण—रोदसी ।
[८] त—ऊर्ध्वलोके ।

ᵛमही महती ᵛधिषणा अस्माभिः क्रियमाणेन्द्रविषया स्तुतिः ᵛरोदस्योः ᵛशिश्नथे द्या पृथिव्योरन्योन्यविश्लेषाय ᵛसद्योवृधं तदानीमेव वर्धमानं ᵛविभ्वं विभुं तयोर्धारणसमर्थं साधनं ᵛधात् अकरोत् ततस्तत्र वर्तमाने ᵛयस्मिन् इन्द्रे ᵛअनवद्याः दोषरहिताः ᵛगिरः स्तुतिलक्षणा वा ᵛसमीचीः संगता भवन्ति । इन्द्राय इति विभक्तिव्यत्ययः । तादृशस्येन्द्रस्य ᵛविश्वाः ᵛतवि सर्वाणि बलानि ᵛअनुत्ताः अपरप्रेषितानि स्वभावसिद्धान्येव ॥ धिषणा । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' धृषेः 'धिष च संज्ञायाम्' इति क्युप्रत्ययः । धातोर्धिषादेशः । धृष्णोत्यनयेति धिषणा स्तुतिः । प्रत्ययस्वरः । शिश्नथे । श्नथ हिंसार्थः । अस्मात् क्विप् । 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य सार्वधातुकत्वात् शप् तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । धातुस्वरः । धात् । दधातेश्छान्दसे लुङि रूपम् । यदियोगादनिघातः । विभ्वम् । भवतेः क्विप् । 'छन्दस्युभयथा' इति यणादेशः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः॰' इति स्वरितत्वम् । अनुत्ताः । 'णुद प्रेरणे' इत्यस्य नञ्पूर्वस्य निष्ठायां 'नसत्तनिषत्तानुत्त॰' इत्यादिना निपातनान्निष्ठातकारस्य नत्वाभावः[१] । नञः[२] स्वरः[२] ॥

मह्या ते सख्यं वश्मि शक्तीरा वृत्रघ्ने नियुतो यन्ति पूर्वीः ।
महि स्तोत्रमव आगन्म सूरेरस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥ १४ ॥

महि । आ । ते । सख्यम् । वश्मि । शक्तीः । आ । वृत्रऽघ्ने । निऽयुतः । यन्ति । पूर्वीः ॥
महि । स्तोत्रम् । अवः । आ । अगन्म । सूरेः । अस्माकम् । सु । मघऽवन् । बोधि । गोपाः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ᵛते तव ᵛमहि महत् ᵛसख्यम् ᵛआ ᵛवश्मि आकामये । ᵛशक्तीः त्वत्संबन्धीनि दानानि चाकामये । ᵛवृत्रघ्ने वृत्रासुरस्य हन्त्रे तुभ्यं ᵛपूर्वीः बह्व्यः[३] ᵛनियुतः वडवाः ᵛआ ᵛयन्ति वहनार्थमागच्छन्ति । ᵛसूरेः विदुषस्तव ᵛमहि महत् ᵛस्तोत्रम् ᵛअवः हविर्लक्षणमन्नं च ᵛआ ᵛअगन्म प्रापयामः[४] । हे[४] ᵛमघवन् इन्द्र तादृशस्त्वं ᵛअस्माकं ᵛसु[५] सुष्ठु ᵛगोपाः पालयिता भवामीति ᵛबोधि बुध्यस्व ॥ सख्यम् । 'सख्युर्यः' इति भावार्थे यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । वश्मि । 'वश कान्तौ' । लटि रूपम् । नियुतः । 'यु मिश्रणे' । क्विप् । नितरां युवन्ति मिश्रयन्त्यात्मानं रथेष्विति नियुतो वडवाः । अगन्म । गमेर्लङ्युत्तमबहुवचने 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'म्वोश्च' इति मकारस्य नकारः । निघातः । बोधि । बुधेर्लोटि हेर्धौ रूपम् । निघातः । गोपाः । 'गुपू रक्षणे' । 'गुपूधूप॰' इत्यादिना आयप्रत्ययः । तदन्तात् क्विप् । अतोलोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः ॥

महि क्षेत्रं पुरु श्चन्द्रं विविद्वानादित्सखिभ्यश्चरथं समैरत् ।
इन्द्रो नृभिरजनद्दीद्यानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निम् ॥ १५ ॥

महि । क्षेत्रम् । पुरु । चन्द्रम् । विविद्वान् । आत् । इत् । सखिऽभ्यः । चरथम् । सम् । ऐरत् ।
इन्द्रः । नृऽभिः । अजनत् । दीद्यानः । साकम् । सूर्यम् । उषसम् । गातुम् । अग्निम् ॥ १५ ॥

---

[१] च-फ–नञ्पूर्वस्य नुट्विदेति विकल्पनात् निष्ठातकारस्य नत्वाभावः। [२] च-ण-न-भ-ल-स–नञ्स्वरः। [३] ख-ग-च-ज-ण–बह्व्योऽपि । [४] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ–याचामहे । [५] ख-ग-च-ज-ण-भ–'सु' नास्ति।

योऽयम्[1] इन्द्रः ᵛमहि महत् ᵛक्षेत्रं केदारादि ᵛपुरु प्रभूत ᵛचन्द्रं हिरण्यं च[2] ᵛविविद्वान् अर्थिभ्यः ᵛसखिभ्यः अस्मभ्यं लम्भयन् । ᵛआदित् अनन्तरं ᵛचरथं चरात्मकं गवादिकं च ᵛसमैरत् सम्यक् प्रैरयत् । दत्तवानित्यर्थः । ᵛदीद्यानः दीप्यमानः सोऽयम् ᵛइन्द्रः ᵛनृभिः नेतृभिः कर्मसहायभूतैर्मरुद्भिः ᵛसाकं सहितः सन् ᵛसूर्यं कालस्य निर्वाहकम्[3] आदित्यम् ᵛउषसम् उषःकालं ᵛगातुम् । गायन्ति स्तुवन्त्यस्यामिन्द्रादिदेवानिति गातुः पृथिवी । ताम् । ᵛअग्निम् अग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतम् आहवनीयादिलक्षणमग्निं च ᵛअजनत् अजनयत् ॥ पुरु चन्द्रम् । संहितायां 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति सुडागमः । तस्य श्चुत्वेन शकारः । पदकाले नास्ति सुडागमः । पुरु । कुप्रत्ययस्वरः । चन्द्रम् । रक् । प्रत्ययस्वरः । चरथम् । चर गत्यर्थः । अस्मादौणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ऐरत् । 'ईर गतौ' इत्यस्य लङि 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः । निघातः । अजनत् । जनेर्ण्यन्तस्य लङि रूपम् । 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः' इति णिलुक् । गातुम् । 'गै शब्दे' । 'गापायाहिभ्यः' इति तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ ७ ॥

अ॒पश्चि॑दे॒ष वि॒भ्वो॒३॑ दमू॑ना॒ः प्र स॒ध्रीची॑रसृजद्वि॒श्वश्च॑न्द्राः ।
मध्वः॑ पुना॒नाः क॒विभि॑ः प॒वित्रै॒र्द्युभि॑र्हिन्वन्त्य॒क्तुभि॒र्धनु॑त्रीः ॥ १६ ॥

अ॒पः । चि॒त् । ए॒षः । वि॒ऽभ्वः॑ । दमू॑नाः । प्र । स॒ध्रीचीः॑ । अ॒सृ॒ज॒त् । वि॒श्वऽच॑न्द्राः ।
मध्वः॑ । पु॒ना॒नाः । क॒विऽभिः॑ । प॒वित्रैः॑ । द्युऽभिः॑ । हि॒न्व॒न्ति॒ । अ॒क्तुऽभिः॑ । धनु॑त्रीः ॥१६॥

ᵛदमूनाः । दान्तं मनो यस्यासौ दमूनाः दान्तमनाः[4] । यद्वा दाम्यतीति दमूनाः । उपरत इत्यर्थः । स ᵛएषः एवेन्द्रः[5] ᵛविभ्वः व्याप्तः ᵛसध्रीचीः परस्परसंगताः[6] ᵛविश्वश्चन्द्राः विश्वस्याल्हादयित्रीः । विश्वस्याल्हादो याभ्यस्ता इति वा । एवंभूताः ᵛअपः ᵛप्र ᵛअसृजत् सृष्टवान् । सृष्टाश्च ता आपः ᵛमध्वः माधुर्योपेतान् सोमान्[7] ᵛकविभिः ᵛपवित्रैः अग्निवायुसूर्यैः ᵛपुनानाः शोधयित्र्यः ᵛधनुत्रीः सर्वस्य जगतः प्रीणयित्र्यः सत्यः[8] ᵛद्युभिः दिवसैः ᵛअक्तुभिः ᵛचित् रात्रिभिः च[9] ᵛहिन्वन्ति । रात्रिंदिवं[10] सर्वं जगत् स्वस्वव्यापारप्रवणं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ दमूनाः । 'दमु उपशमे' । 'दमेरूनसिः' इत्यूनसिप्रत्ययः । दाम्यतीति दमूनाः । यद्वा दान्तशब्दस्य दभावो मनसो मकारात् परस्याकारस्य ऊकारश्छान्दसः । असृजत् । 'सृज विसर्गे' । हिन्वन्ति । 'हि गतौ' । निघातः । धनुत्रीः । 'धन धान्ये' इत्यस्मात् अशित्रादित्वात् उत्रप्रत्ययः । शार्ङ्गरवादिषु ङीन् द्रष्टव्यः । निस्स्वरः ॥

---

१. ख-ग-च-ज-फ—सोऽयम् ; त—अयम् । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स—'च' नास्ति । ३. ख-ग-च-फ-भ—निवासम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ—'दान्तमनाः' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—देवेन्द्रः । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ—परस्परं संगताः । ७. च-त—'सोमान्' नास्ति । ८. त-न-स—'सत्यः' नास्ति । ९. न-ल-स—अक्तुभी रात्रिभिः । १०. ग-स—रात्रिदिवम्; च-न-ल—रात्रिदिवसम् ।

अनु॑ कृ॒ष्णे वसु॑धिती जिहाते उ॒भे सूर्य॑स्य मं॒हना॒ यज॑त्रे ।
परि॒ यत्ते॑ महि॒मानं॑ वृ॒जध्यै॒ सखा॑य इन्द्र॒ काम्या॑ ऋजि॒प्याः ॥ १७ ॥

अनु॑ । कृ॒ष्णे इति॑ । वसु॑धिती॒ इति॒ वसु॑ऽधिती । जि॒हा॒ते॒ इति॑ ।
उ॒भे इति॑ । सूर्य॑स्य । मं॒हना॑ । यज॑त्रे॒ इति॑ ।
परि॑ । यत् । ते॒ । म॒हि॒मान॑म् । वृ॒जध्यै॑ । सखा॑यः । इन्द्र॒ । काम्याः॑ । ऋ॒जि॒प्याः ॥ १७ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛसूर्यस्य सुष्ठु जगतः प्रेरकस्य तव ᵛमंहना महत्त्वेन सामर्थ्येन ᵛवसुधिती वस्तुपदार्थधारणोपेते ᵛयजत्रे यजनार्हे ते ᵛउभे ᵛकृष्णे अहोरात्रे ᵛअनु ᵛजिहाते पुनःपुनरावृत्य वर्तेते । किञ्च ᵛऋजिप्याः ऋजुगतयः ᵛसखायः ते मित्रभूताः ᵛकाम्याः कमनीया मरुतः ᵛवृजध्यै कर्मविघ्नकारिणामसुराणां वर्जनाय परिभवाय । ᵛयत् यस्य ᵛते तव ᵛमहिमानं सामर्थ्यमनुसृत्य ᵛपरि परितः प्रभवन्ति ॥ जिहाते । ‘ ओहाङ् गतौ ’ । जुहोत्यादिः । ‘ भृञामित् ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः । मंहना । ‘ महि वृद्धौ ’ । ल्युट् । लित्स्वरः । वृजध्यै । ‘ वृजी वर्जने ’ । तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । काम्याः । कमेर्ण्यन्तस्य ‘ अचो यत् ’ इति यत्प्रत्ययः । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । ऋजिप्याः । ‘ ओप्यायी वृद्धौ ’ । क्विप् । ‘ लोपो व्योर्वलि ’ इति यलोपः । पूर्वपदस्योकारस्येकारो व्यत्ययेन । बहुवचनस्यैकवचनं छान्दसम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

पति॑र्भव वृत्रहन्त्सू॒नृता॑नां गि॒रां वि॒श्वायु॑र्वृष॒भो व॑यो॒धाः ।
आ नो॑ गहि स॒ख्येभिः॑ शि॒वेभि॑र्म॒हान्म॒हीभि॑रू॒तिभिः॑ सर॒ण्यन् ॥ १८ ॥

पति॑ः । भ॒व॒ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । सू॒नृता॑नाम् । गि॒राम् । वि॒श्वऽआ॑युः । वृ॒ष॒भः । व॒यः॒ऽधाः ।
आ । नः॒ । ग॒हि॒ । स॒ख्येभिः॑ । शि॒वेभिः॑ । म॒हान् । म॒हीभिः॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ । स॒र॒ण्यन् ॥ १८ ॥

हे ᵛवृत्रहन् इन्द्र ᵛविश्वायुः । विश्वं संपूर्णमायुर्यस्यासौ विश्वायुः । अविनाशी ᵛवृषभः कामानां वर्षिता ᵛवयोधाः अन्नस्य दाता तादृशस्त्वं ᵛसूनृतानां ᵛगिराम् अस्माभिः क्रियमाणानां प्रियतमानां वाचां ᵛपतिः स्वामी ᵛभव । ᵛसरण्यन् सरणं यज्ञार्थं[1] गमनमिच्छन् ᵛमहान् ᵛमहीभिः महतीभिः ᵛऊतिभिः रक्षाभिः ᵛशिवेभिः कल्याणैः ᵛसख्येभिः फलप्रदानरूपोपकारलक्षणैः सख्यैश्च सहितस्त्वं ᵛनः अस्मान् प्रति ᵛआ ᵛगहि यज्ञार्थमागच्छ ॥ सूनृतानाम् । ‘ ऊन परिहाणे ’ । सुतरामूनयत्यप्रियमिति सूनिति प्रियमुच्यते । तच्च तद्दतं[2] सत्यं चेति सूनृतम् । ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्[3] । वयोधाः । वयस्युपपदे दधातेर्विच् । गहि । गमेर्लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । सेर्हिरादेशः । अपिच्च । तस्य ङित्त्वात् ‘ अनुदात्तोपदेश० ’ इत्यादिना मलोपः । तस्यासिद्धत्वात् ‘ अतो हेः ’ इति हेर्लुक् न भवति । निघातः । सरण्यन् । सरणशब्दात् क्यच् । एकादेशस्वरः ॥

---

१. त–यज्ञार्हम् । २. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स–तद्दतं च । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ–इत्युत्तरपदोदात्तत्वम् ।

तम॑ङ्गिर॒स्वन्नम॑सा सप॒र्यन्नव्यं॑ कृणोमि॒ सन्य॑से पुरा॒जाम् ।
द्रुहो॒ वि या॑हि बहु॒ला अदे॑वीः॒ स्व॑श्च नो मघवन्त्सा॒तये॑ धाः ॥ १९ ॥

तम् । अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । नम॑सा । स॒प॒र्यन् । नव्य॑म् । कृ॒णो॒मि॒ । सन्य॑से । पु॒रा॒ऽजाम् ।
द्रुहः॑ । वि । या॒हि॒ । ब॒हु॒लाः । अदे॑वीः ।
स्वः॒रिति॑ स्वः॑ । च॒ । नः॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । सा॒तये॑ । धाः॒ ॥ १९ ॥

हे इन्द्र ᵛअङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव ᵛनमसा स्तोत्रेण ᵛसपर्यन् पूजयन् विश्वामित्रोऽहं ᵛतं तादृशमहिमोपेतं ᵛपुराजां पुरातनं त्वां ᵛसन्यसे संभजनाय ᵛनव्यं ᵛकृणोमि। स्तोतव्यतयाभिनवं करोमि। ᵛअदेवीः तमोरूपत्वेनाद्योतमानान् ᵛबहुलाः बहून् ᵛद्रुहः द्रोग्धॄन् शत्रुभूतान् राक्षसान् ᵛवि ᵛयाहि विशेषेण मृतिं प्रापय। हे ᵛमघवन् इन्द्र ᵛनः अस्मभ्यं ᵛस्वः स्वं[1] धनं[1] ᵛच ᵛसातये संभजनार्थं ᵛधाः धेहि ॥ अङ्गिरस्वत्। अङ्गिरस इव। 'तेन तुल्यम्' इति वतिप्रत्ययः। 'नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्' इति भसंज्ञायां सकारस्य रुत्वाभावः। सपर्यन्। सपरशब्दः[2] कण्ड्वादिः। नव्यम्। 'णु स्तुतौ' इत्यस्मात् 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययः। 'धातोस्तन्निमित्तस्य' इति वान्तादेशः। 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम्। कृणोमि। कृवेर्लटि रूपम्। सन्यसे। सनतेर्भावे क्विप्। 'यसु प्रयत्ने'। अस्मात् क्विप्। सनः संभजनस्य यसे यत्नाय। संभजनार्थमित्यर्थः। पुराजाम्। जनेर्विटि आत्वे रूपम्। याहि। यातेर्लोटि रूपम्। स्वः। 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इत्यव्ययसंज्ञायाम् 'अव्ययादाप्सुपः' इति सुपो लुक्। सातये। 'षण[3] संभक्तौ'। भावे क्तिन्। 'जनसन°' इत्यादिना आत्वम्। 'ऊतियूति°' इत्यादिना निपातनादुदात्तः ॥

मि॒हः पा॑व॒काः प्रत॑ता अभूवन्त्स्व॒स्ति नः॑ पिपृहि पा॒रमा॑साम् ।
इन्द्र॒ त्वं र॑थि॒रः पा॑हि नो रि॒षो म॒क्षूम॑क्षू कृणुहि गो॒जितो॑ नः ॥ २० ॥

मि॒हः॑ । पा॒व॒काः । प्रऽत॑ताः । अ॒भू॒व॒न् । स्व॒स्ति । नः॒ । पि॒पृ॒हि॒ । पा॒रम् । आ॒सा॒म् ।
इन्द्र॑ । त्वम् । र॒थि॒रः । पा॒हि॒ । नः॒ । रि॒षः । म॒क्षुऽम॑क्षु । कृ॒णु॒हि॒ । गो॒ऽजितः॑ । नः॒ ॥ २० ॥

हे ᵛइन्द्र ते ᵛपावकाः पापानां शोधयित्र्यः ᵛमिहः सेचनसाधनान्यापः ᵛप्रतताः लोके प्रकर्षेण विस्तृताः ᵛअभूवन्। ᵛआसाम् अपां ᵛस्वस्ति विनाशरहितं ᵛपारं तीरं ᵛनः अस्मदर्थं ᵛपिपृहि जलैः संपूर्णं कुरु। जलमवारपारीणं कुर्वित्यर्थः। ᵛरथिरः रथवान् ᵛत्वं ᵛरिषः हिंसकात् शत्रोः सकाशात् ᵛनः अस्मान् ᵛपाहि पालय। अनन्तरं ᵛनः अस्मान् ᵛमक्षुमक्षु[4] अतिशीघ्रं[4] ᵛगोजितः गवादिपशूनां जेतॄन् ᵛकृणुहि कुरु। वृष्टिप्रदानेन तटाकादिजलाशयान् संपूर्णान् कृत्वा गवादिधनयुक्तान् कुर्विति भावः ॥ अभूवन्। 'भू सत्तायाम्' इत्यस्य लुङि रूपम्। निघातः। पिपृहि। 'पॄ पालनपूरणयोः'।

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—स्वधनम्। [2] ख-ग-ज-ण-न-भ-स—सपरः; च—सपर पूजायाम्। [3] स-वन षण। [4] ख-ग-च-न-स—मक्षु शीघ्रम्; भ—मक्षुमक्षु शीघ्रम्।

जुहोत्यादिः । ‘ अर्तिपिपर्त्योश्च ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । हेर्ङित्त्वादगुणः । निघातः । रथिरः । ‘ मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ ’ इतीरच्प्रत्ययः । रिषः । ‘ रिष हिंसायाम् ’ । क्विप् । ‘ सावेकाचः ’ विभक्तेरुदात्तत्वम् । मक्षूमक्षू । ‘ नित्यवीप्सयोः’ इति द्विर्वचनम् । संहितायाम् ‘ ऋचि तुनुघमक्षुतङ् इति दीर्घः ॥

अदे॑दिष्ट वृ॒त्र॒हा गोप॑ति॒र्गा अ॒न्तः कृ॒ष्णाँ अ॑रु॒षैर्धाम॑भिर्गात् ।
प्र सू॒नृता॑ दि॒शमा॑न ऋ॒तेन॒ दुर॑श्च॒ विश्वा॑ अवृणो॒दप॒ स्वाः ॥ २१ ॥

अदे॑दिष्ट । वृ॒त्र॒ऽहा । गोऽप॑तिः । गाः । अ॒न्तरिति॑ । कृ॒ष्णान् । अ॒रु॒षैः । धाम॑ऽभिः । गा॒त् ।
प्र । सू॒नृताः॑ । दि॒शमा॑नः । ऋ॒तेन॑ । दुरः॑ । च॒ । विश्वाः॑ । अ॒वृ॒णो॒त् । अप॑ । स्वाः ॥२१॥

ᵛवृत्रहा वृत्रस्य हन्ता ᵛगोपतिः गवां स्वामी सन्निन्द्रः ᵛगाः ᵛअदेदिष्ट अस्मभ्यं दिशतु । तथा ᵛकृष्णान् कर्मविघ्नकारिणोऽसुरान् ᵛअरुषैः आरोचमानैः[1] ᵛधामभिः तेजोभिः ᵛअन्तर् अन्तर्धानं विनाशं ᵛगात् गमयतु । तथा ᵛसूनृताः प्रियतमा गाः ᵛऋतेन प्रतारणवर्जितेन[2] सत्येन वाक्येन ᵛप्र ᵛदिशमानः अङ्गिरोभ्यः प्रदिशन्निन्द्रः ᵛविश्वाः सर्वाणि ᵛदुरः गवां स्वेच्छया निर्गमनद्वाराणि ᵛस्वाः स्वकीया गाः ᵛच ᵛअप ᵛअवृणोत् । व्रजे गाः स्थापयित्वा तानि द्वाराण्याच्छादितवानित्यर्थः ॥ अदेदिष्ट । ‘ दिश अतिसर्जने ’ इत्यस्मात् यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अडागमस्वरः । गोपतिः । ‘ पत्यावैश्वर्ये ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । गात् । ‘ इण् गतौ ’ । अन्तर्भावितण्यर्थः । दिशमानः । दिशेः व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे शस्वरः । अवृणोत् । ‘ वृञ् वरणे ’ इत्यस्य लङि रूपम् ॥

शु॒नं हु॑वेम म॒घवा॑नमिन्द्र॑म॒स्मिन्भरे॒ नृत॑मं॒ वाज॑सातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्नन्तं॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॒ धना॑नाम् ॥ २२ ॥

शु॒नम् । हु॒वे॒म । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥२२॥

व्याख्यातेयमृक् ॥ ॥ ८ ॥

‘ इन्द्र सोमं सोमपते ’ इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च— ‘ इन्द्र सोमं न्यूना ’ इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये ‘ इन्द्र सोमम् ’ इतीदं सूक्तं निविद्धानीयम्[3] । ‘ द्वितीयस्य ’ इति खण्डे सूत्रितम्[4]— ‘ इन्द्र सोमं या त ऊतिरवमेति मध्यंदिनः (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । गोसवविश्वधयोरपि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘ इन्द्र

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-स—आरोचनैः । [2] ख-ग-च-ण-भ—प्रतारणावर्जितेन । [3] ख-न-च-ज-ण-त-न-भ-स—निविद्धानम् । [4] ख-ग-च-ज-ण-न-भ—सूत्रितं च ।

सोममेतायामेति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । उद्भिद्बलभिदोरपि मरुत्वतीय एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ इन्द्र सोममिन्द्रः पूर्भिदिति मध्यंदिनः ’ (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्र॒ सोमं॑ सोमपते॒ पिबे॒मं माध्यं॑दिनं॒ सव॑नं॒ चारु॒ यत्ते॑ ।
प्र॒प्रुथ्या॒ शिप्रे॑ मघवन्नृजीषिन्वि॒मुच्या॒ हरी॑ इ॒ह मा॑दयस्व ॥ १ ॥

इन्द्र॒ । सोम॑म् । सो॒म॒ऽप॒ते॒ । पिब॑ । इ॒मम् । माध्यं॑दिनम् । सव॑नम् । चारु॑ । यत् । ते॒ ।
प्र॒ऽप्रुथ्य॑ । शिप्रे॒ इति॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । ऋ॒जी॒षि॒न् । वि॒ऽमुच्य॑ । हरी॒ इति॑ । इ॒ह । मा॒द॒य॒स्व॒ ॥ १ ॥

विश्वामित्रो ब्रूते । vसोमपते सोमस्याधिपते हे vइन्द्र vइमम् अस्माभिर्माध्यंदिने सवने क्रियमाणं vसोमं सोमरसं vपिब । vयत् यस्मात् vते त्वदर्थं क्रियमाणं vमाध्यंदिनं मध्यंदिनसंबन्धि vसवनं निष्केवल्याख्यं शस्त्रं vचारु रमणीयं वर्तते । vमघवन् धनवन् vऋजीषिन् । ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते । तद्वन् हे इन्द्र vहरी रथे योजितावश्वौ रथात् vविमुच्य vशिप्रे हनू vप्रप्रुथ्य अत्रत्येन ग्रासेन पूरयित्वा vइह देवयजनदेशे vमादयस्व तावश्वौ हर्षय ॥ प्रप्रुथ्य । ‘ प्रोथृ पर्याप्तौ ’ इत्यस्य ल्यपि रूपम् । ह्रस्वश्छान्दसः । लित्स्वरः । ऋजीषिन् । ‘ अर्ज षर्ज अर्जने ’ इत्यस्मात् ‘ अर्जेश्च ऋजि च ’ (उ. सू. ४. ४६८) इतीषन्प्रत्ययः ऋजि इत्यादेशश्च धातोः । अर्ज्यत इत्यृजीषम् । तदस्यास्ति इति इनिप्रत्ययः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । मादयस्व । मदि स्तुत्यादिषु । हेतुमण्णिच्[1] । निघातः ॥

गवा॑शिरं म॒न्थिन॑मिन्द्र शु॒क्रं पिबा॒ सोमं॑ ररि॒मा ते॒ मदा॑य ।
ब्र॒ह्म॒कृता॒ मारु॑तेना ग॒णेन॑ स॒जोषा॑ रु॒द्रैस्तृ॒पदा वृ॑षस्व ॥ २ ॥

गोऽआ॑शिरम् । म॒न्थिन॑म् । इ॒न्द्र॒ । शु॒क्रम् । पिब॑ । सोम॑म् । र॒रि॒म । ते॒ । मदा॑य ।
ब्र॒ह्म॒ऽकृता॑ । मारु॑तेन । ग॒णेन॑ । स॒ऽजोषा॑ः । रु॒द्रैः । तृ॒पत् । आ । वृ॒ष॒स्व॒ ॥ २ ॥

हे vइन्द्र vगवाशिरं गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिन् तं vसोमम् । अपि च vमन्थिनं मन्थसंयुक्तं vशुक्रम् अभिनवं यद्वा शुक्रामन्थिग्रहे वर्तमानम् । एवं त्रिषु सवनेषु वर्तमानमिमं सोमं vपिब । vते तव vमदाय हर्षाय vररिम तं सोमं वयं प्रयच्छामः । vमारुतेन । मरुतां गणो मारुतः । स च ब्रह्मकृत् । ब्रह्म स्तोत्रं करोतीति ब्रह्मकृत्[2] । इन्द्रस्तोत्रं कुर्वाणेन मारुतेन vगणेन vरुद्रैः एकादशसंख्याकैः रुद्रैश्च vसजोषाः संगतस्त्वं vतृपत् सोमपानेन तृप्यन् vआ vवृषस्व । तमिमं सर्वतो जठरे सिञ्च धारय ॥ गवाशिरं । श्रीणातेः[3] आङ्पूर्वात् क्विपि ‘ अपस्पृधेथामानृचुः° ’ इत्यादिना निपातनात् आशिरादेशः[4] । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पिबा[5] । ‘ द्व्यचोऽतस्तिङः ’ इति संहितायां दीर्घः ।

---

[1] ल-स—हेतुमति णिच् । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—ब्रह्मकृता । [3] ख-ग-च-ज-ण-न-भ—श्रृणातेः । [4] ल—शिरादेशः । [5] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स—पिब ।

ररिम । रातेः छान्दसे[1] वर्तमाने लिटि रूपम् । असमानवाक्यत्वान्निघाताभावः । ‘ आगमा अनुदा इति छटोऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । तृपत् । ‘ तृप प्रीणने ’ । तुदादिः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वा नुंमभावः । वृषस्व । ‘ वृषु सेचने ’ । व्यत्ययेन शः ॥

ये ते शुष्मं ये तविषीमवर्धन्नर्चन्त इन्द्र मरुतस्त ओजः ।
माध्यंदिने सवने वज्रहस्त पिबा रुद्रेभिः सगणः सुशिप्र ॥ ३ ॥

ये । ते । शुष्मम् । ये । तविषीम् । अवर्धन् । अर्चन्तः । इन्द्र । मरुतः । ते । ओजः ।
माध्यंदिने । सवने । वज्रऽहस्त । पिब । रुद्रेभिः । सऽगणः । सुऽशिप्र ॥ ३ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛये ᵛमरुतः ᵛते तव ᵛशुष्मं शत्रूणां[2] शोषकं[2] तेजः ᵛये च मरुतः ᵛतविषीं बलं च ᵛअवर्धन्[3] युद्धसहकारितयावर्धयन् ते मरुतः ᵛअर्चन्तः त्वां स्तुवन्तः सन्तः ᵛते तव ᵛओजः युद्धसामर्थ्यम्[4] अवर्धयन् । ᵛवज्रहस्त वज्रयुक्तः[5] हस्तः[5] यस्येति तादृश ᵛसुशिप्र शोभनहनो । ‘शिप्रे हनू नासिके वा ’ इति यास्कः । हे इन्द्र ᵛरुद्रेभिः । रोदयन्ति शत्रूनिति रुद्राः मरुतः । तैः ᵛसगणः त्वं ᵛमाध्यंदिने ᵛसवने सोमं ᵛपिब ॥ अवर्धन् । ‘ वृधु वर्धने ’ । अन्तर्भावितण्यर्थः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । माध्यंदिने । उत्सादित्वादञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तः ॥

त इन्न्वस्य मधुमद्विविप्र इन्द्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।
येभिर्वृत्रस्येषितो विवेदामर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥ ४ ॥

ते । इत् । नु । अस्य । मधुऽमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धः । मरुतः । ये । आसन् ।
येभिः । वृत्रस्य । इषितः । विवेद । अमर्मणः । मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४ ॥

ᵛये ᵛमरुतः ᵛइन्द्रस्य ᵛशर्धः बलभूताः ᵛआसन् ᵛते ᵛइत् त एव मरुतः ᵛअस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । इममिन्द्रं ᵛमधुमत् । तव सहाया वयमास्महे त्वं युद्धमभिगच्छेति माधुर्योपेतं वाक्यं यथा भवति तथा ᵛविविप्रे ᵛनु क्षिप्रं प्रैरयन्[6] । ᵛयेभिः यैर्युद्धसहायैर्मरुद्भिः ᵛइषितः प्रेरित इन्द्रः ᵛअमर्मणः परैः अविदितमर्मस्थानस्य अत एव ᵛमन्यमानस्य न कोऽपि मम हन्तेत्यभिमन्यमानस्य ᵛवृत्रस्य असुरस्य ᵛमर्म यस्मिन् स्थाने प्रहृतौ सत्यां स मरिष्यति तादृशं स्थानं ᵛविवेद अज्ञासीत्[7] ॥ विविप्रे । ‘ विप क्षेपणे ’ इत्यस्य लिटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । इरेचः ‘ इरयो रे ’ इति रे इत्यादेशः । निघातः । आसन् । ‘ अस भुवि ’ इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । विवेद । ‘ विद ज्ञाने ’ इत्यस्य लिटि रूपम् । लित्स्वरः । मर्म । ‘ मृङ् प्राणत्यागे ’ इत्यस्मादौणादिको मनिन् । नित्स्वरः ॥

---

[1] च-ज-ञ-भ–छन्दसि । [2] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स–‘ शत्रूणां शोषकं ’ नास्ति । [3] ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ–अवर्धन् अवर्धयन् । [4] च-फ–विविधसामर्थ्यम् । [5] स–वज्रयुक्तौ हस्तौ । [6] च–अभिप्रैरयन् । [7] फ–ज्ञातवान् ।

म॒नु॒ष्वदि॑न्द्र॒ सव॑नं जुषा॒णः पिबा॒ सोमं॒ शश्व॑ते वी॒र्या॑य ।
स आ व॑वृत्स्व हर्यश्व य॒ज्ञैः स॑र॒ण्युभि॑र॒पो अर्णा॑ सिसर्षि ॥ ५ ॥

म॒नु॒ष्वत् । इ॒न्द्र॒ । सव॑नम् । जु॒षा॒णः । पिब॑ । सोम॑म् । शश्व॑ते । वी॒र्या॑य ।
सः । आ । व॒वृ॒त्स्व॒ । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । य॒ज्ञैः । स॒र॒ण्युऽभिः॑ । अ॒पः । अर्णा॑ । सि॒स॒र्षि॒ ॥ ५ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛमनुष्वत् मनोर्यज्ञमिव ममेदं ᵛसवनं यज्ञं ᵛजुषाणः सेवमानस्त्वं ᵛशश्वते शाश्वताय ᵛवीर्याय परपरिभवलक्षणाय सामर्थ्यायेमं ᵛसोमं ᵛपिब । हे ᵛहर्यश्व हरितवर्णाश्वोपेत[1] ᵛसः तादृशस्त्वं ᵛयज्ञैः यजनीयैः मरुद्भिः साकम् ᵛआ ᵛववृत्स्व आगच्छ । किंच ᵛसरण्युभिः एकश्रुतिमन्मन्त्रानात्मन इच्छद्भिः यद्वा सरण्युभिः सरणशीलैर्मरुद्भिः सहितस्त्वम् ᵛअपः अन्तरिक्षस्थितान्युदकानि ᵛअर्णा पार्थिवान्युदकानि ᵛसिसर्षि प्रापय । यद्वा अपः । पञ्चम्यन्तमेतत्पदम् । अपो व्याप्तादन्तरिक्षात् सकाशात् अर्णांसि प्रापय[2] ॥ ववृत्स्व । 'वृतु वर्तने' । व्यत्ययेन शपः श्लुः । लोटि रूपम् । सरण्युभिः । रण शब्दार्थः । क्विप् । समानो रणो ध्वनिर्येषां ते सरणा मन्त्राः । तानिच्छन्तः । सुपः क्यच् । 'क्यात्°' इति उप्रत्ययः । यद्वा 'सृ गतौ' । 'सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः' (उ. सू. ३. ३६१) इत्यन्युच्प्रत्ययः । 'रषाभ्याम्°' (पा. सू. ८. ४. १) इति णत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । अपः । 'आप्लृ व्याप्तौ' । 'आप्नोतेः क्विप् ह्रस्वश्च' इति क्विप् धातोर्ह्रस्वश्च । 'सावेकाचः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सिसर्षि । 'सृ गतौ' । छान्दसो जुहोत्यादिः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ ॥ ५ ॥

त्वम॒पो यद्ध॑ वृ॒त्रं ज॑घ॒न्वाँ अत्याँ॑इव॒ प्रासृ॑ज॒ः सर्त॒वाजौ॑ ।
शया॑नमिन्द्र॒ चर॑ता व॒धेन॑ वव्रि॒वांसं॒ परि॑ दे॒वीरदे॑वम् ॥ ६ ॥

त्वम् । अ॒पः । यत् । ह॒ । वृ॒त्रम् । ज॒घ॒न्वान् । अत्या॑न्ऽइव । प्र । असृ॑जः । सर्त॒वै । आ॒जौ ।
शया॑नम् । इ॒न्द्र॒ । चर॑ता । व॒धेन॑ । व॒व्रि॒ऽवांस॑म् । परि॑ । दे॒वीः । अदे॑वम् ॥ ६ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वं ᵛदेवीः देवनशीलाः ᵛअपः ᵛपरि ᵛवव्रिवांसं परित आवृत्य वर्तमानमत एव ᵛअदेवं बहूदकतयास्वच्छत्वेनाप्रतिभासमानं ᵛशयानम् एकत्र निश्चलतया वर्तमानं ᵛवृत्रं मेघं ᵛयत् यदा ᵛचरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन ᵛवधेन युद्धेन ᵛजघन्वान् हतवानसि तदा त्वम् ᵛआजौ युद्धे ᵛसर्तवै अतिवेगगमनाय ᵛअत्यानिव यथाश्वान्[3] प्रेरयसि तथा त्वमपः उदकान्यन्तरिक्षादाकाशात् ᵛप्रासृजः ᵛह प्रकर्षेण मेघभेदनं कृत्वासृजः खलु । तं यजाम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ जघन्वान् । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य क्वसौ 'विभाषा गमहनविदविशाम्' इतीटो विकल्पितत्वादत्र इडभावः । 'अभ्यासाच्च' इति हकारस्य घत्वम् । प्रत्ययस्वरः । असृजः । 'सृज विसर्गे' । शविकरणी[4] । यद्योगादनिघातः । सर्तवै । 'सृ गतौ' । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । 'अन्तश्च तवै युगपत्' इति धातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वम् ।

---

१. न-ल-स-'हरितवर्णाश्वोपेत' नास्ति । २. ख-ग-ज-ण-भ-स-प्रापय च । ३. ख-प-फ-भ-यथा त्वमश्वान् । ४. च-फ-शविकरणः ।

आजौ । 'अज गतिक्षेपणयोः' । 'अज्यतिभ्यां च' (उ. सू. ४. ५७०) इति इण्प्रत्ययः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । अजन्ति गच्छन्त्यस्मिन्निरयाजिर्युद्धम् । प्रत्ययस्वरः । सर्तवाजावित्यत्र संहितायाम् आयादेशे कृते तस्य 'लोपः शाकल्यस्य' इति यकारलोपः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् सवर्ण-दीर्घत्वे कर्तव्ये यलोपो नासिद्धो भवति । सवर्णदीर्घः । शयानम् । 'शीङ् स्वप्ने' । शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । ङित्त्वाल्लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वधेन । हन्तेर्भावे 'हनश्च वधः' इत्यप्प्रत्ययो वधादेशश्च धातोरन्तोदात्तश्च । वव्रिवांसम् । 'वृञ् वरणे' इत्यस्य क्वसौ इडागमश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

य॒जा॑म॒ इन्नम॑सा वृ॒द्धमिन्द्रं॑ बृ॒हन्त॑मृ॒ष्वम॒जरं॑ युवा॑नम् ।
यस्य॑ प्रि॒ये म॒मतु॑र्य॒ज्ञिय॑स्य॒ न रोद॑सी महि॒मानं॑ म॒माते॑ ॥ ७ ॥

य॒जा॑मः । इत् । नम॑सा । वृ॒द्धम् । इन्द्र॑म् । बृ॒हन्त॑म् । ऋ॒ष्वम् । अ॒जर॑म् । युवा॑नम् ।
यस्य॑ । प्रि॒ये इति॑ । म॒मतुः॑ । य॒ज्ञिय॑स्य । न । रोद॑सी॒ इति॑ । म॒हि॒मान॑म् । म॒माते॒ इति॑ ॥ ७ ॥

vनमसा हविर्लक्षणेनान्नेन vवृद्धं प्रवृद्धम् अत एव vबृहन्तं महान्तम् vऋष्वम् । ऋष्यते गम्यते स्तुतिलक्षणैर्मन्त्रैरिति ऋष्वं स्तोतव्यम् । vअजरं जरारहितम् अत एव vयुवानं नित्यतरुणम् एवंविधम् vइन्द्रं vयजाम vइत् । कुशिका वयं यज्ञसिद्ध्यर्थं स्तुतिवाक्यैः पूजयामः । vप्रिये प्रियतमे अपरिमिते vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vयज्ञियस्य यज्ञार्हस्य vयस्य इन्द्रस्य तव vमहिमानं वैभवं vन vममतुः न परिच्छेत्तुं शक्नुतः । न vममाते इति द्वितीयं क्रियापदमादरार्थम् ॥ यजामः । यजेर्लटि रूपम् । ऋष्वम् । 'ऋषी गतौ' । 'सर्वनिघृष्वऋष्व°' इत्यादिना वप्रत्ययान्तो निपातितः । प्रत्ययस्वरः[1] । प्रिये । 'ईदूदेत्°' इति प्रगृह्यसंज्ञा । ममतुः । 'मा माने' इत्यस्य लिट्यतुसि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । महिमानम् । महिशब्दात् तस्य भावः इत्यर्थे पृथ्वादित्वादिमनिच् । चित्स्वरः । ममाते । 'माङ् माने शब्दे च' इत्यस्य लिट्यातामि रूपम् ॥

इन्द्र॑स्य॒ कर्म॒ सुकृ॑ता पु॒रूणि॑ व्र॒तानि॑ दे॒वा न मि॑नन्ति॒ विश्वे॑ ।
दा॒धार॒ यः पृ॑थि॒वीं द्यामु॒तेमां ज॒जान॒ सूर्य॑मु॒षसं॑ सु॒दंसाः॑ ॥ ८ ॥

इन्द्र॑स्य । कर्म॑ । सु॒ऽकृ॑ता । पु॒रूणि॑ । व्र॒तानि॑ । दे॒वाः । न । मि॒न॒न्ति॒ । विश्वे॑ ।
दा॒धार॑ । यः । पृ॒थि॒वीम् । द्याम् । उ॒त । इ॒माम् । ज॒जान॑ । सूर्य॑म् । उ॒षस॑म् । सु॒ऽदंसाः॑ ॥ ८ ॥

vविश्वे सर्वे vदेवाः vइन्द्रस्य तव vकर्म कर्माणि vसुकृता सुकृतानि सुष्ठु निर्मितानि पृथिव्यादीनि vपुरूणि बहूनि vव्रतानि यज्ञादीनि च vन vमिनन्ति । एतानि[2] सर्वाणि तव[2] कर्माणि न हिंसन्ति । किंत्वाद्रियन्ते । किंच vयः अयमिन्द्रः vपृथिवीं भूलोकं vद्यां द्युलोकम् vउत अपि च

---

[1] ल–प्रत्ययस्वरः । यज्ञियस्य । यज्ञशब्दादर्हत्यर्थे 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' इति घप्रत्ययः । घस्य इयादेशः । प्रत्ययस्वरः ।

[2] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ–सर्वाणि ।

ᵛइमाम् इममन्तरिक्षलोकं च एतांस्त्रीन् लोकान् ᵛदाधार । ᵛसुदंसाः सुकर्मा शोभनकर्मा सन्निन्द्रः ᵛसूर्यं लोकप्रकाशकमादित्यम् ᵛउषसम् अग्निहोत्रादिकर्मनिर्वाहकमुषःकालं ᵛजजान उत्पादयामास । 'इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि' इत्येतत्पदकदम्बकम् 'एको द्वे वसुमती' इत्यस्मिन् वर्गे पठितम् (ऋ. सं. ३.३०.१३)। अत्रापि तदेव[1] पठ्यते[1] किमिति[2] पदकाले नोत्सृज्यत इति चेन्न। वाक्यभेदात्। तत्र 'इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि' इत्येकं वाक्यम् । अत्र तु 'कर्म सुकृता' इत्येकं वाक्यं 'पुरूणि व्रतानि' इत्यपरम् । किंच तत्रत्यं पदकदम्बकं प्रथमान्तम् अत्रत्यं द्वितीयान्तम् । अतो वाक्यभेदात् विभक्तिभेदाच्च[3] पदकाले नोत्सृज्यते ॥ मिनन्ति । 'मीञ् हिंसायाम्' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः । दाधार । 'धृञ् धारणे' इत्यस्य लिटि रूपम् । तुजादित्वात् अभ्यासस्य[4] दीर्घः[4] । लित्स्वरः । जजान । 'जन जनने' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि रूपम् । लित्स्वरः । सुदंसाः । 'सोमनसी°' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

अद्रो॑घ स॒त्यं तव॒ तन्म॑हि॒त्वं स॒द्यो यज्जा॒तो अपि॑बो ह॒ सोम॑म् ।
न द्याव॑ इन्द्र त॒वस॑स्त॒ ओजो॒ नाहा॒ न मासाः॑ श॒रदो॑ वरन्त ॥ ९ ॥

अद्रो॑घ । स॒त्यम् । तव॑ । तत् । म॒हि॒ऽत्वम् । स॒द्यः । यत् । जा॒तः । अपि॑बः । ह॒ । सोम॑म् ।
न । द्याव॑ः । इ॒न्द्र॒ । त॒वस॑ः । ते॒ । ओज॑ः । न । अहा॑ । न । मासा॑ः । श॒रद॑ः । व॒र॒न्त॒ ॥९॥

ᵛअद्रोघ द्रोहवर्जित हे इन्द्र ᵛतव[5] ᵛतन्महित्वं तादृशं माहात्म्यं ᵛसत्यं यथार्थम् । ᵛयत् यस्मात् ᵛजातः उत्पन्नः ᵛसद्यः तदानीमेव ᵛसोमम् अस्माभिर्दीयमानं सोमरसम् ᵛअपिबः । ᵛह प्रसिद्धौ । किंच ᵛतवसः बलवतः ᵛते तव ᵛओजः सामर्थ्यं ᵛद्यावः दिवः[6] दिवोपलक्षिताः सर्वे लोकाः ᵛन ᵛवरन्त न वारयन्ति । किंच ᵛअहा प्रतिपदादीन्यहानि न वारयन्ति । तथा ᵛमासाः चैत्राद्याः ᵛशरदः संवत्सराश्च तव सामर्थ्यं न वारयन्ति[7] । किंतु[8] तव सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वर्तन्त इति भावः ॥ अद्रोघ । 'आमन्त्रितस्य च' इति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । अपिबः । यद्योगादनिघातः । मासाः । 'मसी परिमाणे' । मस्यते परिमीयते त्रिंशता दिनैरिति मासः । कर्मणि घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तः । शरदः । 'शॄ हिंसायाम्' इत्यस्मात् 'शॄदृभसोऽदिः' इत्यधिकरणेऽदिप्रत्ययः । शीर्यन्तेऽस्यां तृणगुल्मवनस्पतीनां[9] तेजांसीति शरत् । प्रत्ययस्वरः । वरन्त । 'वृञ् वरणे' । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र निवारणे वर्तते । भौवादिकः । छान्दसे लङि रूपम् । निघातः ॥

सद्यस्क्रीनाम्न्यकाहे निष्केवल्यशस्त्रे 'त्वं सद्यो अपिबः' इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्रानु त्वाहिघ्ने अध देव देवाः' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

---

[1] ख-ग-ज-ण-भ–तदेवमुच्यते; च-न-फ-स–तदेव उच्यते । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स–'किमिति' नास्ति । [3] ख-च-फ-भ–'विभक्तिभेदाच्च' नास्ति । [4] त–अभ्यासदीर्घः । [5] ख-ग-त-न-ल-स–ते तव । [6] घ-न-ल-स–'दिवः' नास्ति । [7] त–निवारयन्ति । [8] त–'किंतु' नास्ति । [9] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–गुल्मवनस्पतीनाम् ।

त्वं स॒द्यो अ॑पिबो जा॒त इ॑न्द्र॒ मदा॑य॒ सोमं॑ पर॒मे व्यो॑मन् ।
यद्ध॒ द्यावा॑पृथि॒वी आवि॑वे॒शीरथा॑भवः पू॒र्व्यः का॒रुधा॑याः ॥ १० ॥

त्वम् । स॒द्यः । अ॒पि॒बः । जा॒तः । इ॒न्द्र॒ । मदा॑य । सोम॑म् । प॒र॒मे । विऽओ॑मन् ।
यत् । ह॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । आ । अवि॑वेशीः । अथ॑ । अ॒भ॒वः॒ । पू॒र्व्यः । का॒रु॒ऽधाया॑ः ॥ १० ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛसद्यः तदानीमेव ᵛजातः ᵛपरमे ᵛव्योमन् उत्तमे स्थाने स्थितः ᵛत्वं ᵛमदा हर्षाय ᵛसोमम् ᵛअपिबः । ᵛयत् यदा त्वं ᵛद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ᵛआविवेशीः ᵛह ख समन्तात् भृशं प्रविष्टोऽसि खलु । ᵛअथ अनन्तरं ᵛपूर्व्यः पुरातनः सन् ᵛकारुधायाः कर्मणां विधाता ᵛअभवः खलु ॥ व्योमन् । अव रक्षणगत्यादिषु । विपूर्वस्यावतेः ‘ नामन् सीमन्° ’ इत्यादिना मनिन् । ‘ ज्वरत्वर° ’ इत्यादिना ऊठ् । विशेषेणोम व्याप्तिर्यस्य तत् । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इत्यादिना सुपो लुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेशीः । ‘ विश प्रवेशने ’ इत्यस्य यङ्लुकि लङि सिपि ‘ यङो वा ’ इतीडागमः । ‘ इतश्च ’ इति सिप इकारलोपः । यद्योगादनिघातः । कारुधायाः । कारुः । करोतेः कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्प्रत्ययः । णित्वात् वृद्धिः । दधातेः ‘ वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ’ इत्यसुन् । ‘ णित् ’ इत्यनुवृत्तेः ‘ आतो युक् चिण्कृतोः ’ इति युगागमः । समासे[1] ‘ गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ’ इति सूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः[1] ॥ ॥ १० ॥

अह॒न्नहिं॑ परि॒शया॑न॒मर्णं॑ ओजा॒यमा॑नं तुविजात॒ तव्या॑न् ।
न ते॑ महि॒त्वमनु॑ भू॒दध॒ द्यौर्यद॒न्यया॑ स्फि॒ग्या॒३॒॑ क्षाम॒वस्थाः॑ ॥ ११ ॥

अह॑न् । अहि॑म् । प॒रि॒ऽशया॑नम् । अर्णः॑ । ओ॒जा॒यमा॑नम् । तु॒वि॒ऽजा॒त॒ । तव्या॑न् ।
न । ते॒ । म॒हि॒ऽत्वम् । अनु॑ । भू॒त् । अध॑ । द्यौः ।
यत् । अ॒न्यया॑ । स्फि॒ग्या॑ । क्षाम् । अव॑स्थाः ॥ ११ ॥

ᵛतुविजात । बहूनि जातानि पृथिव्यादीनि यस्मात् सोऽयं तुविजातः । हे तुविजात इन्द्र ᵛतव्यान् अतिशयेन प्रवृद्धस्त्वम् ᵛअर्णः ᵛपरिशयानम् उदकं परितः शयानमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमानमत एव ᵛओजायमानं बलमाचरन्तम् ᵛअहिम् । आ समन्ताद्धन्ति अपहरत्युदकमित्यहिर्मेघः । तमिमं मेघम् ᵛअहन् उदकप्रेरणाय हतवानसि । ᵛअध अथ ᵛते ᵛमहित्वं महिमानं ᵛद्यौः ᵛन ᵛअनु ᵛभूत् नानुभवति न जानाति । ᵛयत् यस्मात् त्वम् ᵛअन्यया एकतरया ᵛस्फिग्या कट्या ᵛक्षां भूमिम् ᵛअवस्थाः अवच्छाद्य तिष्ठसि ॥ अहन् । हन्तेः लङि[2] सिब्लोपे[3] रूपम्[3] । अहिम् । ‘ हन हिंसागत्योः ’ । आङि ‘ आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च ’ इति इण्प्रत्ययः डिच्च पूर्वपदस्य[4] ह्रस्वश्च[4] । वृषादित्वात् आद्युदात्तत्वम्[5] ।

---

[1] ख-फ-भ–‘ समासे...... °प्रकृतिस्वरः ’ नास्ति ; ग-च-ज-ण–नित्स्वरः । [2] ख-ग-च-ज-ण–लङ् । [3] ख-ग-च-ज-ण-भ–सिलोपः; त–सिलोपे रूपं; न–सिपि रूपम् । [4] च–पूर्वपदह्रस्वश्च । [5] ख-त–आद्युदात्तः ।

ओजायमानम् । ओजःशब्दादाचारार्थे ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’ इति क्यङ्प्रत्ययः सलोपश्च । ङित्त्वादात्मनेपदम् । प्रत्ययस्वरः । तव्यान् । तु इति सौत्रो धातुः । अस्मात् तृजन्तात् ‘तुश्छन्दसि’ इतीयसुन् । ‘तुरिष्ठेमेयःसु’ इति तृचो लोपः । भसंज्ञायामोर्गुणः । इकारलोपश्छान्दसः । निस्स्वरः । भूत् । भवतेर्लुङि रूपम् । स्फिग्या । ‘यचि भम्’ इति भसंज्ञायाः[1] बाधितत्वात्[1] ‘स्वादिष्व-सर्वनामस्थाने’ इति पदसंज्ञायां जश्त्वम् । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । क्षाम् । ‘क्षि निवासगत्योः’ । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति निरुपपदादपि डप्रत्ययः । ततष्टाप् । क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति क्षा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । अवस्थाः । ‘वस आच्छादने[2]’ इत्यस्य लङि अनुदात्तत्वात् आत्मनेपदम् । थासि अदादित्वाच्छपो लुक् । यद्योगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

य॒ज्ञो हि त॑ इन्द्र॒ वर्ध॑नो॒ भूदु॒त प्रि॒यः सु॒तसो॑मो मि॒येधः॑ ।
य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑व य॒ज्ञियः॒ सन्य॒ज्ञस्ते॒ वज्र॑महि॒हत्य॑ आवत् ॥ १२ ॥

य॒ज्ञः । हि । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वर्ध॑नः । भूत् । उ॒त । प्रि॒यः । सु॒तऽसो॑मः । मि॒येधः॑ ।
य॒ज्ञेन॑ । य॒ज्ञम् । अ॒व॒ । य॒ज्ञियः॑ । सन् । य॒ज्ञः । ते॒ । वज्र॑म् । अ॒हि॒ऽहत्ये॑ । आ॒व॒त् ॥१२॥

हे ᵛइन्द्र अस्मदीयोऽयं ᵛयज्ञः ᵛते तव ᵛवर्धनः हविष्प्रदानेन वर्धयिता ᵛभूत् ᵛहि भवति खलु । ᵛउत अपि च ᵛसुतसोमः अभिषुतसोमवान् ᵛमियेधः सारभूतोऽयं यज्ञः तव[3] ᵛप्रियः । स त्वं ᵛयज्ञियः यज्ञार्हः ᵛसन् ᵛयज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं ᵛयज्ञेन अनुष्ठीयमानेनानेन ᵛअव फलप्रदानेन रक्ष । किंचायं ᵛयज्ञः ᵛते तव ᵛवज्रमहिहत्ये वृत्रहनने कर्मणि ᵛआवत् रक्षतु ॥ वर्धनः । ‘वृधु वर्धने’ इत्यस्य ण्यन्तस्य[4] नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । लित्स्वरः । भूत् । हियोगादनिघातः । अव । अवतेर्लोटि रूपम् । निघातः । सन् । असेः[5] शतरि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अहिहत्ये । ‘हन हिंसागत्योः’ इत्यस्य भावे ‘हनस्त च’ इति क्यप् तकारश्चान्तादेशः । कृदुत्तरपदस्वरः । आवत् । अवतेश्छान्दसे लङि रूपम् । निघातः ॥

य॒ज्ञेनेन्द्र॒मव॒सा च॑क्रे अ॒र्वागैनं॑ सु॒म्नाय॒ नव्य॑से ववृत्याम् ।
यः स्तोमे॑भिर्वावृ॒धे पू॒र्व्येभि॒र्यो म॑ध्य॒मेभि॑रु॒त नूत॑नेभिः ॥ १३ ॥

य॒ज्ञेन॑ । इन्द्र॑म् । अव॑सा । आ । च॒क्रे॒ । अ॒र्वाक् । आ । ए॒न॒म् । सु॒म्नाय॑ । नव्य॑से । व॒वृ॒त्या॒म् ।
यः । स्तोमे॑भिः । व॒वृ॒धे । पू॒र्व्येभिः॑ । यः । म॒ध्य॒मेभिः॑ । उ॒त । नूत॑नेभिः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र सर्वो यजमानः ᵛअवसा स्वरक्षकेण ᵛयज्ञेन ᵛइन्द्रं त्वाम् ᵛअर्वाक् ᵛआ ᵛचक्रे हविष्प्रदानेनाभिमुखं करोति[6] । तथाहं ᵛनव्यसे नवतराय ᵛसुम्नाय धनाय ᵛएनं त्वाम् ᵛआ ᵛववृत्याम्

---

[1] ल–भसंज्ञां बाधित्वा । [2] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स–निवासे । [3] ख-ज-ण-प-भ–ते तव ।
[4] ख-ग-च-ण-भ–‘ण्यन्तस्य’ नास्ति । [5] त–अस्तेः । [6] त–कुर्यात् ।

यज्ञेनावृत्तं मदभिमुखं कुर्याम् । कीदृशस्त्वम् । ᵛयः ᵛपूर्व्येभिः पुरातनैः ᵛस्तोमेभिः स्तोत्रैः[1] ᵛववृधे तथा ᵛयः इन्द्रः ᵛमध्यमेभिः मध्ये भवैः स्तोत्रैः ᵛउत अपि च ᵛनूतनेभिः अस्माभिः क्रियमाणैः अधुनातनैः स्तोत्रैर्वर्धते ॥ चक्रे । करोतेर्लिटि रूपम् । नव्यसे । नवशब्दादीयसुनि भसंज्ञायामकारस्य ईकारलोपश्छान्दसः । नित्त्वादाद्युदात्तः । ववृत्याम् । 'वृतु वर्तने '। लिङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । ववृधे । ' वृधु वर्धने ' इत्यस्य लिटि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः । मध्यशब्दात् शैषिकार्थे ' मध्यान्मः ' (पा. सू. ४. ३. ८) इति मप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः । नवशब्दस्य ' त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्च ' (पा. म. ५. ४. ३०. ६) इति तनप्प्रत्ययो नू इत्यादेशश्च ॥

विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमह्नः ।
अंहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते ॥ १४ ॥

विवेष । यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इन्द्रम् । अह्नः ।
अंहसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽइव । यान्तम् । उभये । हवन्ते ॥ १४ ॥

ᵛयत् यदा ᵛधिषणा इन्द्रं स्तवानीति मदीया बुद्धिर्मा ᵛविवेष व्याप्नोत् तदाहं स्तोत्रं ᵛजजान करोमि । बुद्धेः स्वरूपं दर्शयति । अहं ᵛपार्यात् पारे भवादतिदूरवर्तिनः विघ्नकारिणः ᵛअह्नः ᵛपुरा पूर्वं[2] ᵛस्तवै स्तवानि । ᵛयत्र यस्यां धिषणायामेव जातायां सत्यां स इन्द्रः ᵛनः अस्मान् ᵛअंहसः पापरूपाद्दारिद्र्यात् ᵛयथा ᵛपीपरत् यथा पारं नयेत् तथास्मदुभयपार्श्ववर्तिधनार्थिनो जनाः ᵛहवन्ते आह्वयन्ति[3] । तत्र दृष्टान्तः[4] । ᵛनावेव ᵛयान्तम् । यथा[6] नद्यादिषु नौकया यान्तं गच्छन्तं पुरुषम् ᵛउभये उभयकूलवर्तिनः[5] जना हवन्ते आह्वयन्ति तद्वत् ॥ विवेष । ' विष्लृ व्याप्तौ ' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लित्स्वरः । जजान । ' जन जनने ' इत्यस्य लिट्युत्तमे णलि रूपम् । वाक्यभेदात् अनिघातः । अंहसः । अम गत्यादिषु । ' अमेर्हुक् च ' (उ. सू. ४. ६५२) इत्यसुन्प्रत्ययो हुगागमश्च । निस्स्वरः । पीपरत् । ' पॄ पालनपूरणयोः ' इत्यस्य लुङि चङि ह्रस्वाभ्यासेत्वदीर्घगुणाः । यथायोगादनिघातः । लित्स्वरः । नावेव । ' नुद प्रेरणे ' इत्यस्मात् ' ग्लानुदिभ्यां डौः ' (उ. सू. २. २२२) इति डौप्रत्ययः । नुद्यत इति नौः प्लवः । ' सावेकाचः० ' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । ' इवेन नित्यसमासः[6] विभक्त्यलोपः[7] ' इत्यादि । उभये । उभशब्दात् परस्य[8] तयपः ' उभादुदात्तो नित्यम् ' (पा. सू. ५. २. ४४) इत्ययजादेशः । वचनसामर्थ्याद्दाद्युदात्तत्वम् । हवन्ते । ह्वयतेर्लटि रूपम् ॥

माध्यंदिने सवन आग्नीध्रीयस्य ' आपूर्णो अस्य ' इति प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—' आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यंदिन्यः ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स—' स्तोत्रैः ' नास्ति । [2] त—इन्द्रम् । [3] ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-ल—' आह्वयन्ति ' नास्ति । [4] त-न—दृष्टान्तमाह । [5] त—यथा प्लवेन नद्यादौ गच्छन्तं नद्यादेरस्मदुभयपार्श्ववर्तिनः धनार्थिनः । [6] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल—' नित्यसमासः ' नास्ति । [7] ख-ग-ज-ण-भ-ल-स—उभयशब्दात् परस्य ।

आपू॑र्णो अ॒स्य क॒लशः॒ स्वाहा॒ सेक्ते॑व॒ कोशं॑ सिसिचे॒ पिब॑ध्यै ।
समु॑ प्रि॒या आव॑वृत्र॒न्मदा॑य प्रदक्षि॒णिद॒भि सोमा॑स॒ इन्द्र॑म् ॥ १५ ॥

आऽपू॑र्णः । अ॒स्य॒ । क॒लशः॑ । स्वाहा॑ । सेक्ता॑ऽइव । कोश॑म् । सि॒सि॒चे॒ । पिब॑ध्यै ।
सम् । ऊँ॒ इति॑ । प्रि॒याः । आ । अ॒व॒वृ॒त्र॒न् । मदा॑य ।
प्र॒ऽद॒क्षि॒णित् । अ॒भि । सोमा॑सः । इन्द्र॑म् ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ᵛअस्य तव पानार्थं ᵛकलशः द्रोणकलशः सोमेन ᵛआपूर्णः । ᵛस्वाहा[1] स्वाहाकृतो दत्तश्च सोमसहितः कलशः ᵛपिबध्यै तव पानार्थं ᵛसिसिचे। तं[2] .सोमं[2] चोदिताधारे[3] सिञ्चामि। तत्र दृष्टान्तः। ᵛकोशं ᵛसेक्तेव । यथा सेक्ता सेचकः जलपूर्णात् कोशात् दृतेः सकाशात् जलं पात्रान्तरे सिञ्चति तद्वत्। ᵛप्रियाः स्वादुतमाः ᵛसोमासः दत्तास्ते सोमाः ᵛइन्द्रं त्वाम् ᵛअभि अभिलक्ष्यैव ᵛमदाय तव हर्षार्थं ᵛप्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन ᵛसम् ᵛआववृत्रन् सम्यगावृत्य वर्तन्ताम् ॥ आपूर्णः। 'पॄ पालनपूरणयोः' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । 'रदाभ्याम्°' इति तस्य नत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतिस्वरः[4] । स्वाहा । निपातत्वादाद्युदात्तः । सेक्तेव कोशम्। 'न लोकाव्यय°' इति षष्ठीप्रतिषेधः । सिसिचे । 'षिच[5] क्षरणे' इत्यस्य लिटि रूपम्। पिबध्यै । 'पा पाने' इत्यस्य तुमर्थे शध्यैन्प्रत्ययः। शित्त्वात् पिबादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः। आववृत्रन्[6] । 'वृतु वर्तने' इत्यस्य लङि शप् । 'बहुलं छन्दसि' इति तस्य शपः श्लुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति झे रुडागमः ॥

न त्वा॑ गभी॒रः पु॑रुहूत॒ सिन्धु॒र्नाद्र॑य॒ः परि॒ षन्तो॑ वरन्त ।
इ॒त्था सखि॑भ्य इषि॒तो यदि॒न्द्रा दृ॒ळ्हं चि॒दरु॑जो॒ गव्यं॑मू॒र्वम् ॥ १६ ॥

न । त्वा॒ । ग॒भी॒रः । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । सिन्धुः॑ । न । अद्र॑यः । परि॑ । सन्तः॑ । व॒र॒न्त॒ ।
इ॒त्था । सखि॑ऽभ्यः । इ॒षि॒तः । यत् । इ॒न्द्र॒ ।
आ । दृ॒ळ्हम् । चि॒त् । अरु॑जः । गव्य॑म् । ऊ॒र्वम् ॥ १६ ॥

हे ᵛपुरुहूत ᵛइन्द्र ᵛगभीरः ᵛसिन्धुः समुद्रः ᵛत्वा त्वां ᵛन वारयति। ततः[7] ᵛपरि परितः[7] वर्तमानाः ᵛसन्तः ᵛअद्रयः शैलास्त्वां ᵛन ᵛवरन्त न वारयन्ति । किंतु त्वामनुसृत्य वर्तन्ते । ᵛयत् यस्मात् ᵛइत्था इत्थमनेन प्रकारेण ᵛसखिभ्यः सखिभिर्देवैः ᵛइषितः प्रार्थितः त्वं ᵛदृळ्हं ᵛचित् अतिप्रबलमपि ᵛगव्यं गवि भवम् अवटे[8] वर्तमानम् ᵛऊर्वम् ऊर्वानलम् ᵛआ ᵛअरुजः सम्यगभाङ्क्षीः ॥ गभीरः ।

---

१. ण-त-न-स–'स्वाहा' नास्ति । २. ख-ग-त-न-फ-भ-स–'तं सोमं' नास्ति । ३. ख–चोदिताः; ग-फ–चोदिताधाराः; च-भ–चोदिताधारः; ज-ण–सिञ्चामि चोदिताधाराः । ४. ख-ग-ज-ण-न-फ-भ–स्वरः; च-ल–गतेः स्वरः । ५. ख-ग-ज-ण-न-भ-स–सिच । ६. ल–अववृत्रन् । ७. ख-ग-ज-ण–ततः परितः; घ-ल–तथा परि परितः । ८. ख-ग-च-त-फ-भ-ल–अवते; न–मध्ये ।

'गाध प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च' । अस्मात् ईरच्प्रत्ययः[1] । धकारस्य भकारः आकारस्य ह्रस्वः 'गभीरगम्भीरौ' (उ. सू. ४. ४७५) इत्यनेन निपात्यते । चित्स्वरः । सिन्धुः । 'स्यन्दू प्रस्रवणे'। 'स्यन्देः संप्रसारणं धश्च' इत्युप्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्य धकारः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तः। परिषन्तः । सन्तः । अस्तेः शतरि रूपम्। 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' इति षत्वम् । केचित् परेः क्रियान्वयम्[2] इच्छन्ति । तदा षत्वमनुपपन्नम् । परि । निपातस्वरः । सन्तः । प्रत्ययस्वरः । वरन्त । 'वृञ् वरणे' । भौवादिकः । लङि रूपम् । निघातः । अरुजः । 'रुजो भङ्गे' इत्यस्य लङि रूपम् । गव्यम् । गोर्विकार इत्यर्थे 'गोपयसोर्यत्' इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १७ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥१७॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥ ११ ॥

'प्र पर्वतानाम्' इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'प्र पर्वतानां सप्तोना संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्षोस्तत्र नदीवाक्यं चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशम्यः षष्ठीसप्तम्योस्त्विन्द्रस्तुतिरन्त्यानुष्टुप्' इति । अत्र[4] चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशमीनां नदीवाक्यत्वान्नद्य एव ऋषयः शिष्टानां विश्वामित्रवाक्यत्वात्स[5] एव ऋषिः[5] । अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । यद्यपि षष्ठ्यां सप्तम्यां च विश्वामित्रो नद्यश्च स्तूयन्ते तथापीन्द्र एव[6] देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥ पुरा किल विश्वामित्रः पैजवनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पौरोहित्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपाट्छुतुद्र्योः संभेदमाययौ[7] अनुययुरितरे । अथोत्तितीर्षुर्विश्वामित्रः[7] अगाधजले ते नद्यौ दृष्ट्वा उत्तरणार्थम् आद्याभिः[8] तिसृभिस्तुष्टाव ॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वेइव विषिते हासमाने ।
गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते ॥ १ ॥

प्र । पर्वतानाम् । उशती इति । उपऽस्थात् ।
अश्वे इवेत्यश्वेऽइव । विसिते इति विऽसिते । हासमाने इति ।
गावाऽइव । शुभ्रे इति । मातरा । रिहाणे इति । विऽपाट् । शुतुद्री । पयसा । जवेते इति ॥१॥

---

[1] ख-ग-त—ईरट्प्रत्ययः; ण—कीरच्प्रत्ययः; स—इरट्प्रत्ययः । [2] न—परक्रियान्वयम् । [3] ख-ग-च-ज-ण-भ—ग्रृङ् । [4] ख-ग-च-ज-ण-भ—तत्र । [5] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ—विश्वामित्रः, घ—विश्वामित्र ऋषिः । [6] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स—'एव' नास्ति । [7] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ—संभेदमागत्योत्तितीर्षुर्विश्वामित्रः । [8] ख-फ—प्राद्याभिः ।

vपर्वतानां गिरीणां[१] शैलानाम् vउपस्थात् उत्सङ्गान्निर्गत्य vउशती[२] समुद्रगमनं कामयमाने । गमने दृष्टान्तः । vअश्वेइव । यथा vविषिते मन्दुरातो विमुक्ते vहासमाने अन्योन्यजवेन[३] स्पर्धमाने । यद्वा हृष्यन्त्यावश्वे इव वडवे इव त्वरया गच्छन्त्यौ परस्परं हृष्यन्त्यौ[४] । तथा vगावेव vशुभ्रे । यथा द्वौ गावौ शोभमानौ वर्तेते तद्वच्छुभ्रे शोभमाने । किंच vमातरा । यथा मातरौ धेनू vरिहाणे । अन्तर्णीतसन्नर्थो लिहिः । वत्सं जिह्वया लेढुमिच्छन्त्यौ शीघ्रं गच्छतस्तद्वत् समुद्रं गन्तुं[५] जवात् गच्छन्त्यौ vपयसा संयुक्ते vविपाट् । कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट् । vशुतुद्री । शु क्षिप्रं तु[६] तुन्ना[६] तुन्नेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री । एतन्नामके[७] नद्यौ vप्र vजवेते समुद्रं[८] प्रति[८] शीघ्रं गच्छतः । अत्र निरुक्तं—'पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषण्णे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्छुतुद्र्यौ पयसा प्रजवेते' (निरु. ९. ३९) इति ॥ उशती । 'वश कान्तौ' । अस्य[९] शतुर्ङित्त्वात् 'ग्रहिज्यावयि°' इत्यादिना संप्रसारणम् । विषिते । 'षिञ् बन्धने' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । संहितायां 'परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसह°' इत्यादिना षत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरः[१०] । हासमाने । हासतिः स्पर्धाकर्मा हसे हसने वा । शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । रिहाणे । 'लिह आस्वादने' । स्वरितेत्त्वादुभयपदी । शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । लकारस्य रेफश्छान्दसः । रेफमवलम्ब्य णत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । विपाट् । 'पट गतौ' 'पश[११] बाधनस्पर्शनयोः' इति वा ण्यन्तावेतौ विपूर्वौ । शकारस्य व्रश्चादिना षत्वम् । शुतुद्री । छान्दसी रूपसिद्धिः । जवेते । 'जुङ् गतौ' । भौवादिः । ङित्त्वादात्मनेपदम् । 'आतो ङितः' इति इयादेशः । निघातः ॥

इन्द्रे॑षिते प्रस॒वं भिक्ष॑माणे॒ अच्छा॑ समु॒द्रं र॒थ्ये॑व याथः ।
स॒मा॒रा॒णे ऊ॒र्मिभि॒ः पिन्व॑माने अ॒न्या वा॑म॒न्याम॒प्ये॑ति शुभ्रे ॥ २ ॥

इन्द्रे॑षिते॒ इतीन्द्र॑ऽइषिते । प्र॒ऽस॒वम् । भिक्ष॑माणे॒ इति॑ । अच्छ॑ । स॒मु॒द्रम् । र॒थ्या॑ऽइव । या॒थ॒ः ।
स॒मा॒रा॒णे इति॑ स॒म्ऽआ॒रा॒णे । ऊ॒र्मिऽभिः॑ । पिन्व॑माने॒ इति॑ ।
अ॒न्या । वा॒म् । अ॒न्याम् । अपि॑ । ए॒ति॒ । शु॒भ्रे॒ इति॑ ॥ २ ॥

हे नद्यौ vइन्द्रेषिते इन्द्रेण प्रेषिते vप्रसवं तस्येन्द्रस्यानुज्ञां vभिक्षमाणे प्रार्थयमाने युवां vसमुद्रम् vअच्छ आभिमुख्येन vयाथः गच्छथः । तत्र दृष्टान्तः । vरथ्येव इति[१२] । यथा रथिनौ लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं कुर्वत्यौ । vसमाराणे परस्परं संगच्छन्त्यौ vऊर्मिभिः तरङ्गैः vपिन्वमाने परिसरप्रदेशं संतर्पयन्त्यौ vशुभ्रे शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छथ इति पूर्वेणान्वयः । तथा vवां युवयोर्मध्ये vअन्या एका vअन्याम् अपरां नदीम् vअप्येति अपिगच्छति । परस्परमैक्यमापद्यत इत्यर्थः ॥ इन्द्रेषिते । 'इष गतौ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठायाः[१३] 'तीषसह°' इत्यादिना इडागमः ।

---

१. त-ल–'गिरीणां' नास्ति । २. ख-ग-च-प-फ-भ–उशती विपाट्छुतुद्री; घ-ज-ण–विपाट्छुतुद्री उशती । ३. त–अन्योन्यं जवेन । ४. ज-ण–'हृष्यन्त्यौ' नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ–गन्तुं प्रजवेते । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ–शु; त–तुन्ना । ७. त–एतन्नामिके । ८. ज-ण–समुद्रप्रान्तम् । ९. ल–इत्यस्य । १०. त–°स्वरत्वम् । ११. ख-ग-ज-ण–स्पश । १२. ख-ग-च-ज-ण-भ–'इति' नास्ति । १३. त–निष्ठायाम् ।

‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदस्वरः । प्रसवम् । ‘ पू प्रेरणे ’ इत्यस्य अप् । थाथादिस्वरः । भिक्षमाणे । ‘ भिक्ष याच्ञायाम् ’ । आत्मनेपदी । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथस्येमौ । तस्येदम् इत्यर्थे ‘ रथाद्यत् ’ इति यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । इवेन विभक्त्यलोपः इत्यादि । याथः । यातेर्लटि रूपम् । समाराणे । ‘ ऋ गतौ ’ इत्यस्य लिट् । संपूर्वस्यार्तेः ‘ समो गमि ’ इत्यादिना आत्मनेपदत्वात्[2] तस्य[3] कानजादेशः । ‘ ऋच्छत्यृताम् ’ इति गुणः । पिन्वमाने । ‘ पिवि सेचने ’ । भ्वादिः । लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः[3] ॥

अच्छा॒ सिन्धुं॑ मा॒तृत॑मामयासं॒ विपा॑शमु॒र्वीं सु॒भगा॑मगन्म ।
व॒त्समि॑व मा॒तरा॑ संरि॑हा॒णे स॑मा॒नं योनि॒मनु॑ सं॒चर॑न्ती ॥ ३ ॥

अच्छ॑ । सिन्धु॑म् । मा॒तृऽत॑माम् । अ॒या॒स॒म् । विऽपा॑शम् । उ॒र्वीम् । सु॒ऽभगा॑म् । अ॒ग॒न्म॒ ।
व॒त्सम्ऽइ॑व । मा॒तरा॑ । सं॒रि॒हा॒णे इति॑ स॒म्ऽरि॒हा॒णे ।
स॒मा॒नम् । योनि॑म् । अनु॑ । सं॒चर॑न्ती॒ इति॑ स॒म्ऽचर॑न्ती ॥ ३ ॥

हे नद्यौ ᵛमातृतमाम् अतिशयेन मातरं ᵛसिन्धुं स्रवन्तीं शुतुद्रीं त्वाम् ᵛअच्छ आभिमुख्येन ᵛअयासं विश्वामित्रोऽहं प्राप्तोऽभूवम् । ᵛउर्वीं महतीं ᵛसुभगां सौभाग्यवतीं ᵛविपाशं त्वाम् ᵛअगन्म वयं प्राप्ताः स्मः । किं कुर्वत्यौ । ᵛमातरा मातरौ द्वे धेनू ᵛवत्समिव ᵛसंरिहाणे । अन्तर्णीतसन्वर्थो लिहिः । जिह्वया लेढुमिच्छन्त्यौ यथा वत्समनुगच्छतस्तद्वत् ᵛसमानम् एकं ᵛयोनिं स्थानं समुद्रम् ᵛअनु अभिलक्ष्य ᵛसंचरन्ती सम्यक् चरन्त्यौ । युवामयासिषमिति पूर्वेणान्वयः ॥ अयासम् । ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्य रूपम् । इडभावश्छान्दसः । अगन्म । गमेर्लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ‘ म्वोश्च ’ इति मकारस्य नकारः । निघातः । संचरन्ती । चरतिर्गत्यर्थः । तृतीयायुक्तत्वाभावात्[4] आत्मनेपदाभावः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥

ए॒ना व॒यं पय॑सा॒ पिन्व॑माना॒ अनु॒ योनिं॑ दे॒वकृ॑तं॒ चर॑न्तीः ।
न वर्त॑वे प्रस॒वः सर्ग॑तक्तः कि॒युर्विप्रो॑ न॒द्यो॑ जोहवीति ॥ ४ ॥

ए॒ना । व॒यम् । पय॑सा । पिन्व॑मानाः । अनु॑ । योनि॑म् । दे॒वऽकृ॑तम् । चर॑न्तीः ।
न । वर्त॑वे । प्र॒ऽस॒वः । सर्ग॑ऽतक्तः । कि॒म्ऽयुः । विप्रः॑ । न॒द्यः॑ । जो॒ह॒वी॒ति ॥ ४ ॥

एवं स्तुते नद्यौ विश्वामित्रं प्रत्यूचतुः । ᵛएना एनेन ᵛपयसा ᵛपिन्वमानाः संतर्पयन्त्यः ᵛदेवकृतं देवेनेन्द्रेण[5] कृतं संदिष्टं ᵛयोनिं स्थानं समुद्रम् ᵛअनु लक्षीकृत्य ᵛचरन्तीः गच्छन्त्यः ᵛवयम् आस्महे ।

---

[1] ख-ग-ज-ण-भ–इत्यर्थादि; च–‘ इत्यादि ’ नास्ति । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–आत्मनेपदम्; त–आत्मनेपदत्वम् । [3] ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स–‘ तस्य......धातुस्वरः ’ नास्ति । [4] च-फ–तृतीयायोगाभावात् । [5] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–देवेन्द्रेण ।

द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थम् । तासामस्माकं ᵛसर्गतक्तः सर्गे गमने प्रवृत्तः ᵛप्रसवः उद्योगः ᵛन ᵛवर्तवे निवर्तनाय[1] न भवति । ᵛकिंयुः किमिच्छन् असौ ᵛविप्रः ब्राह्मणः ᵛनद्यः नदीः अस्मान् ᵛजोहवीति भृशमाह्वयति ॥ एना । एतच्छब्दस्य[2] तृतीयाया एनादेशः । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति तृतीयाया आजादेशः । ‘ ऊडिदम्°’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पिन्वमानाः । ‘ पिवि सेचने[3] ’ । देवकृतम् । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । वर्तवे । ‘ वृतु वर्तने ’ । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । सर्गतक्तः । ‘ क्ते च ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । किंयुः । किमिच्छन् । ‘ क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधः ’ (पा. सू. ३. १. ८. १) इति छान्दसत्वादत्र प्रतिषेधो न भवतीति क्यच् । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । छान्दसो यणादेशः । जोहवीति । ह्वेञः[4] यङ्लुकि ‘ अभ्यस्तस्य च ’ इति संप्रसारणे कृते ‘ गुणो यङ्लुकोः ’ इत्यभ्यासस्य गुणः । ‘ यङो वा ’ इति इडागमः । गुणः । निघातः ॥

रम॑ध्वं मे॒ वच॑से सो॒म्याय॒ ऋता॑वरी॒रुप॑ मुहू॒र्तमेवैः॑ ।
प्र सिन्धु॒मच्छा॑ बृह॒ती म॑नी॒षाव॒स्युर॑ह्वे कुशि॒कस्य॑ सू॒नुः ॥ ५ ॥

रम॑ध्वम् । मे॒ । वच॑से । सो॒म्याय॑ । ऋत॑ऽवरीः । उप॑ । मु॒हू॒र्तम् । एवैः॑ ।
प्र । सिन्धु॑म् । अच्छ॑ । बृ॒ह॒ती । म॒नी॒षा । अ॒व॒स्युः । अ॒ह्वे॒ । कु॒शि॒कस्य॑ । सू॒नुः ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रति ब्रूते । ᵛऋतावरीः । ऋतमुदकम् । तद्वत्यो हे नद्यो यूयं ᵛमे विश्वामित्रस्य मम ᵛसोम्याय । उत्तीर्याहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने ᵛवचसे तदर्थम् ᵛएवैः । पञ्चम्यर्थे तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यः ᵛमुहूर्तं मुहूर्तमात्रम् ᵛउप ᵛरमध्वम् । उपपूर्वो रमिरुपसंहारे वर्तते । क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत । सामान्येन[5] नदीषूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्वतीषु पुरोवर्तिनीं शुतुद्रीं प्रति ब्रूते । ᵛकुशिकस्य राजर्षेः ᵛसूनुः विश्वामित्रोऽहं ᵛबृहती महत्या ᵛमनीषा मनीषया स्तुत्या ᵛअवस्युः आत्मनो रक्षणमिच्छन् सन् ᵛसिन्धुं शुतुद्रीं त्वाम् ᵛअच्छ आभिमुख्येन ᵛप्र ᵛअह्वे प्रकर्षेणाह्वयामि । अत्र निरुक्तम्—‘ उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीर्ऋतवत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा । प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय कुशिकस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव ’ (निरु. २. २५) इति ॥ रमध्वम् । ‘ रमु उपरमे ’ । उपपूर्वाद्रमतेः ‘ विभाषाकर्मकात् ’ (पा. सू. १. ३. ८५) इत्यात्मनेपदम् । ऋतावरीः । ऋतशब्दान्मत्वर्थे ‘ छन्दसीवनिपौ ’ इति वनिप् । ‘ वनो र च ’ इति ङीप् रेफश्चान्तादेशः । ‘ वा छन्दसि ’ इति सवर्णदीर्घः । आमन्त्रितस्य पादादित्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । एवैः । ‘ इण् गतौ ’ । ‘ इण्शीङ्भ्यां वन् ’ । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । नित्स्वरः । बृहती मनीषा । उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । अवस्युः । अवो रक्षणमिच्छन् । सुप आत्मनः क्यच् । ‘ नः क्ये ’ इति नकारान्तस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वादत्र सकारस्य रुर्न भवति । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इत्युप्रत्ययः । अह्वे । ह्वयतेर्लुङि सिचः ‘ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ’ इत्यङादेशः । गुणः । निघातः ॥

॥ १२ ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-प-फ-भ–वर्तनाय; ण–वर्तमानाय; न–निवर्तनयिः; स–निवर्तमानाय ।
[2] च–दर्शब्दस्य ।
[3] ग-च-न-भ–सेवने; ज-ण–प्रीणने ।
[4] ल–ह्वयः ।
[5] त–सामान्येन च ।

इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।
देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽबाहुः । अप । अहन् । वृत्रम् । परिऽधिम् । नदीनाम्
देवः । अनयत् । सविता । सुऽपाणिः । तस्य । वयम् । प्रऽसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६

नद्यः प्रत्यूचुः । हे विश्वामित्र ^{v}वज्रबाहुः । वज्रयुक्तो बाहुर्यस्यासौ वज्रबाहुः । ता बलवान् ^{v}इन्द्रः नदीः ^{v}अस्मान् ^{v}अरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अखनत् । कथमखनत् । उच्यते ^{v}नदीनां शब्दकारिणीनामपां ^{v}परिधिं परितो निहितमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः तादृशं ^{v}वृत्रम् । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघम् ^{v}अपाहन् जघान । तस्मिन् हते आ पतिताः । ताभिर्गच्छन्तीभिर्वयं खाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं त ^{v}सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः ^{v}सुपाणिः शोभनहस्तः उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात्तादृशः ^{v}देवः द्योतमा इन्द्रः अस्मान् ^{v}अनयत् । मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । ^{v}तस्य तादृशसामर्थ्योपेतस्य इन्द्रस्य ^{v}प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानाः ^{v}उर्वीः उदकैः प्रभूताः ^{v}वयं ^{v}यामः गच्छामः । न त वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं[१] यास्को ब्रवीति—‘ इन्द्रो अस्मानरदद्वज्रबाहू रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायते पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीरुर्व्यः ’ (निरु. २. २६) इति ॥ अरदत् । रदतेर्लङि रूपम् । वज्रबाहुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अहन् । हन्तेर्लङि रूपम् । निघातः । परिधिम् । ‘ डुधाञ् धारणपोषणयोः’ इत्यस्मात् कर्मण्युपसर्गे ‘ घोः किः ’ इति किप्रत्ययः आतो लोपः । कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लङि रूपम् । सुपाणिः । ‘ पण व्यवहारे स्तुतौ च ’। ‘ अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च ’ (उ. सू. ४. ५७२) इतीण् । आयलुक् । बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इति स्वरः । प्रसवे । ‘ षू प्रेरणे ’ । ‘ ऋदोरप् ’ इति भावेऽप्प्रत्ययः । ‘ थाथघञ्क्ता°’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्[२] । यामः । ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः । उर्वीः । उरुशब्दात् ‘ वोतो गुणवचनात् ’ इति ङीष् । ‘ वा छन्दसि ’ इति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं१ तदिन्द्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत् ।
वि वज्रेण परिषदो जघानायन्नापोऽयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रऽवाच्यम् । शश्वधा । वीर्यम् । तत् । इन्द्रस्य । कर्म । यत् । अहिम् । विऽवृश्चत् ।
वि । वज्रेण । परिऽसदः । जघान । आयन् । आपः । अयनम् । इच्छमानाः ॥ ७ ॥

योऽयमिन्द्रः ^{v}अहिं मेघं ^{v}विवृश्चत् उदकप्रेरणार्थं जघानेति ^{v}यत् ^{v}कर्म छेदनरूपं ^{v}तत् इदं तस्य ^{v}इन्द्रस्य ^{v}वीर्यं सामर्थ्यं ^{v}शश्वधा सर्वदा ^{v}प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनीयम्[३] । तथा स इन्द्रः ^{v}परिषदः परितः[४] सीदत आसीनान्[४] प्रतिबन्धकारिणोऽसुरान् ^{v}वज्रेण ^{v}वि ^{v}जघान । अथ ^{v}अयनं स्थानम्

---

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ—उक्तार्थे । २. ल—इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एकादेशस्वरः । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ—वाचनीयम् । ४. ल—परितः सीदन्तीति परिषदः । परित आसीनान् ।

ᵛइच्छमानाः इच्छन्त्यः ᵛआपः ᵛआयन् यान्ति ॥ प्रवाच्यम् । 'वच परिभाषणे' इत्यस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । णित्त्वादुपधावृद्धिः । 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (पा. सू. ७. ३. ६७) इति कुत्वाभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा वाचयतेः 'अचो यत्'। 'यतोऽनावः' इति स्वरः । शश्वधा । शश्वच्छब्दात् स्वार्थे धाप्रत्ययस्तकारलोपश्च द्रष्टव्यः । विवृश्चत् । 'ओव्रश्चू छेदने' । तुदादिः । लङि 'ग्रहिज्यावयि°' इत्यादिना संप्रसारणम् । 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः । समासस्वरः । परिषदः । क्विप् । संहितायां 'सदिरप्रतेः[1]' इति षत्वम् । जघान । हन्तेर्लिटि णलि रूपम् । निघातः । आयन् । 'अय गतौ' इत्यस्य लङि रूपम् । पादादित्वादनिघातः । इच्छमानाः । 'इषु इच्छायाम्' इत्यस्मात् व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः ॥

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्ठा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।
उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥ ८ ॥

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्ठाः । आ । यत् । ते । घोषान् । उत्ऽतरा । युगानि ।
उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः । जुषस्व ।
मा । नः । नि । करिति कः । पुरुषऽत्रा । नमः । ते ॥ ८ ॥

नद्यः प्रसङ्गादिन्द्रस्तोत्रं[2] कृत्वा[2] विश्वामित्रं प्रत्यूचुः । ᵛजरितः स्तोतर्हे विश्वामित्र ᵛते त्वदीयं ᵛयत् संवादात्मकं ᵛवचः त्वं[3] ᵛनः अभीत्या ᵛघोषान् उद्घोषयन्[3] वर्तसे तद्वचः ᵛमापि ᵛमृष्ठाः मा विस्मार्षीः । किं कारणम् । ᵛउत्तरा ᵛयुगानि उत्तरेषु याज्ञिकेषु[4] युगेषु[5] अहःसु ᵛउक्थेषु ᵛकारो शस्त्राणां[6] कर्तस्त्वं ᵛनः अस्मान् ᵛप्रति ᵛजुषस्व संवादात्मकेन तेन वाक्येन प्रतिसेवस्व । इदानीं ᵛनः अस्मान् ᵛपुरुषत्रा पुरुषेषु ᵛमा ᵛनि ᵛकः । उक्तिप्रत्युक्तिरूपसंवादवाक्याध्यापनेन नितरां पुंवत् प्रागल्भाः मा कार्षीः । ᵛते तुभ्यं ᵛनमः ॥ मृष्ठाः । 'मृजूष्[7] शुद्धौ' इत्यस्य लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । व्रश्चादिना षत्वम् । निघातः । घोषान् । 'घुषिर्[8] संशब्दने[9]' इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् 'अतो गुणे' इति पररूपत्वाभावः । सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । युगानि । 'युजिर् योगे'। उञ्छादिषु घञन्तत्वेन निपातनादगुणत्वम् । विशिष्टविषयं[10] च निपातनमिष्यते । 'कालविशेषे रथाद्युपकरणे च' इति तत्र पाठादेवान्तोदात्तत्वम् । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । कारो । करोतेः 'कृवापाजिमि°' इत्यादिना उण्प्रत्ययः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । कः । करोतेर्लुङि च्लेः[11] 'मन्त्रे घस°' इत्यादिना लुक् । हल्ङ्यादिना सिचो लोपः । 'न माङ्योगे' इत्यडभावः । पुरुषत्रा । 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

---

[1] न-ल-स–सदेरप्रतेः । [2] प–'प्रसङ्गादिन्द्रस्तोत्रं कृत्वा' नास्ति । [3] ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ–त्वं मनीषा इत्यादिघोषान् (प–इत्याघोषान्) उद्घोषयन् । [4] ख-ग-च-फ–कुशिकेषु; ज-ण–'याज्ञिकेषु' नास्ति । [5] न–यागेषु; स– योगेषु । [6] ख-ग-च-ज-ण–शास्त्राणाम् । [7] ख-फ-भ–मृजू । [8] ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स–घुष् । [9] च–विशब्दने । [10] ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स–विश्लिष्टविषयम् । [11] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–'च्लेः' नास्ति ।

ओ षु स्व॑सारः का॒रवे॑ शृणोत य॒यौ वो॑ दू॒राद॑नसा॒ रथे॑न ।
नि षू न॑मध्वं॒ भव॑ता सुपा॒रा अ॑धोअ॒क्षाः सि॑न्धवः स्रो॒त्याभिः॑ ॥ ९ ॥
ओ इति॑ । सु । स्व॒सा॒र॒ः । का॒रवे॑ । शृ॒णो॒त॒ । य॒यौ । व॒ः । दू॒रात् । अन॑सा । रथे॑न ।
नि । सु । न॒म॒ध्व॒म् । भव॑त । सु॒ऽपा॒राः । अ॒ध॒ःऽअ॒क्षाः । सि॒न्ध॒व॒ः । स्रो॒त्याभिः॑ ॥ ९ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । ᵛस्वसारः भगिन्यः ᵛसिन्धवः हे नद्यः ᵛकारवे स्तोत्रं कुर्वा मम वचनं ᵛसु[1] सुष्ठु ᵛओ ᵛशृणोत शृणुतैव[1] । ᵛअनसा शकटेन ᵛरथेन च सह ᵛदूरात् विप्रकृष्टाद् ᵛवः युष्मान् ᵛययौ प्राप्तोऽस्मि । यूयं ᵛसु सुष्ठु ᵛनि ᵛनमध्वम् आत्मना स्वयं प्रह्वाः[2] ᵛभवत[2] । त ᵛसुपाराः । रथादीनां तीरात् सुखेनावरोहणारोहणे यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत । किंच ᵛस्रोत्याभिः स्रवणशीलाभिरद्भिः ᵛअधोअक्षाः रथाङ्गस्याक्षस्याधस्ताद्भवत । यदापोऽक्षस्याधस्ताद्भवं तदा रथादीनि नेतुं शक्यन्ते । तस्मात् तत्परिमाणोदकाः[3] भवतेति अर्थाभिप्रायः[4] ॥ ओ इति प्रगृह्यसंज्ञ शृणोत । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः । पित्त्वादनु निघातः । ययौ । 'या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिट्युत्तमे णलि 'आत औ णलः' इत्यौकारः एकादेशस्वरः । वः । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायाः 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति वसादेशः । सु 'निपातस्य°' इति संहितायां दीर्घः । नमध्वम् । 'णमु प्रह्वत्वे शब्दे च' इत्यस्य कर्मकर्तरि 'न दुहस्नु नमां यक्चिणौ' इति प्रतिषेधात् यगभावः । अधोअक्षाः । अधरशब्दस्य 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधव श्चैषाम्' इत्यसिप्रत्ययोऽधादेशश्च । अक्षशब्दः 'अशू व्याप्तौ' इत्यस्मात् 'अशेर्देवने' (उ. सू ३. ३४५) इति सप्रत्ययान्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सिन्धवः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । स्रोत्याभिः स्रोतःशब्दात् 'स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ' (पा. सू. ४. ४. ११३) इति ड्यप्रत्ययः । ङित्वात् टिलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ते॑ कारो शृणवामा॒ वचां॑सि य॒याथ॑ दू॒राद॑नसा॒ रथे॑न ।
नि ते॑ नंसै पीप्या॒नेव॒ योषा॒ मर्या॑येव क॒न्या॑ शश्व॒चै ते॑ ॥ १० ॥
आ । ते॒ । का॒रो॒ इति॑ । शृ॒ण॒वा॒म॒ । वचां॑सि । य॒याथ॑ । दू॒रात् । अन॑सा । रथे॑न ।
नि । ते॒ । नं॒सै॒ । पी॒प्या॒नाऽइ॑व । योषा॑ । मर्या॑यऽइव । क॒न्या॑ । श॒श्व॒चै । त॒ इति॑ ते ॥ १० ॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रं[6] प्रत्याख्यायानयर्चा तस्य वाक्यमाशुश्रुवुः । ᵛकारो स्तोत्रं कुर्वा प्रयोज हे विश्वामित्र ᵛते तव[7] ᵛवचांसि इमानि वाक्यानि ᵛआ ᵛशृणवाम शृणुमः[8] । तव समीहितं प्रयोज कुर्म इत्यर्थः । ᵛअनसा शकटेन ᵛरथेन च सह ᵛययाथ । यतो ᵛदूरात् आगतोऽसि । वयं च त्वदर्थं ᵛनि ᵛनंसै नीचैर्नमाम । प्रत्येकविवक्षया[9] अत्रैकवचनम् । रथेन गन्तुं गाधोदका भवामेत्यर्थः ।

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-शृणोत सु सुष्ठु ओशृणोतैव । [2] ज-ण-प्रह्वीभवत । [3] ख-ग-च-ज-ण-न-ल- परिमाणोदकाः । [4] घ-ल-अभिप्रायः । [5] त-सु । [6] ल-स-विश्वामित्रवाक्यम् । [7] ख-ग-घ-ज-ण-भ-ह- 'तव' नास्ति । [8] ख-ग-च-भ-आशृणुमः; ज-ण-आशृणुम । [9] ज-ण-ल-प्रत्येकं विवक्षया ।

तत्र दृष्टान्तः । ᵛपीप्यानेव ᵛयोषा । पीप्याना पुत्रं स्तनं पाययन्ती योषा माता यथा प्रह्वीभवति । दृष्टान्तान्तरम् । यथा ᵛकन्या युवतिः ᵛमर्यायेव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा[१] ᵛशश्वचै परिष्वजनाय नम्रीभवति तद्वत्[२] ᵛते[२] त्वदर्थं प्रह्वीभवामः[३] । ते[४] इति पुनरुक्तिरादरार्थम् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे– 'आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा' (निरु. २.२७) इति[४] ॥ कारो । 'संबुद्धौ शाकल्यस्येतौ°' (पा. सू. १. १. १६) इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृणवाम । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लोटि 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्याडागमः । पित्त्वात् गुणः । निघातः । ययाथ । 'या प्रापणे' इत्यस्य भूतमात्रे लिटि थलि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इतीट्प्रतिषेधः । लित्स्वरः । अनसा । सहार्थे तृतीया । नंसै । 'णमु प्रह्वत्वे' इत्यस्य लेटयुत्तमे लेटि सिब्बहुलमिति सिप् । 'वैतोऽन्यत्र' इत्यैकारादेशः । निघातः । पीप्यानेव । 'पीङ् पाने' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि कानचि रूपम् । चित्स्वरः । योषा । 'यु मिश्रणे' । 'वृतॄवदिहनि°[५]' (उ. सू. ३. ३४२) इत्यादिना सप्रत्ययः । यौतीति योषा । वृषादित्वादाद्युदात्तः । शश्वचै । 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । पृषोदरादित्वादिष्टरूपसिद्धिरन्तोदात्तश्च ॥ ॥ १२ ॥

यद॒ङ्ग त्वा॑ भर॒ताः सं॒तरे॑युर्ग॒व्यन्ग्राम॑ इषि॒त इन्द्र॑जूतः ।
अर्षा॒दह॑ प्रस॒वः सर्ग॑तक्त॒ आ वो॑ वृणे सुम॒तिं य॒ज्ञिया॑नाम् ॥ ११ ॥

यत् । अ॒ङ्ग । त्वा॒ । भ॒र॒ताः । स॒म्ऽतरे॑युः । ग॒व्यन् । ग्राम॑ः । इ॒षि॒तः । इन्द्र॑ऽजूतः ।
अर्षा॑त् । अह॑ । प्र॒ऽस॒वः । सर्ग॑ऽतक्तः । आ । व॒ः । वृ॒णे॒ । सु॒ऽम॒तिम् । य॒ज्ञिया॑नाम् ॥११॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । ᵛअङ्ग इत्यामन्त्रणे । हे नद्यः ᵛयत् यस्मात् युष्माभिरुत्तितीर्षोः ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्मात् ᵛभरताः भरतकुलजा मदीयाः सर्वे ᵛत्वा परस्परमेकतामापन्नां नदीं त्वां ᵛसंतरेयुः सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः । तदेव विशिनष्टि । ᵛगव्यन् गा उदकानि तरीतुमिच्छन् ᵛइषितः त्वयाभ्यनुज्ञातः ᵛइन्द्रजूतः युष्माकं प्रवर्तकेनेन्द्रेण च प्रेरितः ᵛग्रामः भरतानां संघः ᵛअर्षात् संतरेत् । यतः ᵛसर्गतक्तः गमनाय प्रवृत्तः ᵛप्रसवः तेषामुद्योगः ᵛअह पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः । अहं तु ᵛयज्ञियानां यज्ञार्हाणां ᵛवः युष्माकं ᵛसुमतिं शोभनां स्तुतिम् ᵛआ ᵛवृणे सर्वतः संभजे[६] ॥ भरताः । भरतशब्दादुत्सादित्वादञ् । तस्य 'यञञोश्च' इति लुक् । अतच्प्रत्ययस्वरः[७] । संतरेयुः । तरतेर्लिङि जुसि रूपम् । झेर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । गव्यन् । गा आत्मन इच्छन् । सुपः क्यच् । एकादेशस्वरः । ग्रामः । 'ग्रसतेरा च' (उ. सू. १.१४०) इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । नित्स्वरः । इन्द्रजूतः । जू इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । 'श्र्युकः किति' इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अर्षात् । 'ऋ गतौ' इत्यस्य लेटि तिपि 'सिब्बहुलम्°' इति सिप् । लेट् आडागमः[८] । 'एकाचः°' इतीट्प्रतिषेधः । गुणः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्य लटि रूपम् । यज्ञियानाम् । 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' इति घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

---

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–'वा' नास्ति । २. ख-ग–'तद्वत् ते' नास्ति; च-ज-ण–ते; ल–तद्वत् ।
३. ख-ग-च–प्रह्वीभवामि । ४. ख-ग-च-ज-न-फ-भ–'ते....इति' नास्ति । ५. न–वृतॄवदिहनि° ।
६. त–समाभजे । ७. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स–अत्र च प्रत्ययस्वरः । ८. ल–लेटोऽडाटावित्याडागमः ।

अतारिषुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनाम् ।
प्र पिन्वध्वमिषयन्तीः सुराधा आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीभम् ॥ १२ ॥

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सम् । अभक्त । विप्रः । सुऽमतिम् । नदीनाम् ।
प्र । पिन्वध्वम् । इषयन्तीः । सुऽराधाः । आ । वक्षणाः । पृणध्वम् । यात । शीभम् ॥ १२ ॥

vगव्यवः गा आत्मन इच्छन्तः vभरताः भरतकुलजाः सर्वे vअतारिषुः तां नदीं समतरन् vविप्रः मेधावी विश्वामित्रः vनदीनां vसुमतिं शोभनां स्तुतिं vसमभक्त समभजत । यूयं तु यथा पूर्वम् vइषयन्तीः कुल्यादिद्वारा अन्नं[1] कुर्वाणा अत एव vसुराधाः शोभनधनोपेता यूयं vवक्षणाः कृत्रिमसरितः कुल्याः vप्र vपिन्वध्वं प्रकर्षेण तर्पयत । vआ vपृणध्वं ताः सर्वतः पूरयत च । vशीभं शीघ्रं vयात गच्छत च ॥ अतारिषुः । 'तॄ प्लवनतरणयोः' इत्यस्य लुङि 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः । अडागमस्वरः । गव्यवः । सुपः क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । तस्य स्वरः । अभक्त । 'भज सेवायाम्' इत्यस्य लुङि सिचः[2] 'झलो झलि' इति लोपः[2] । पादादित्वादनिघातः । पिन्वध्वम् । 'पिवि सेचने' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । इषयन्तीः । इषं कुर्वत्यः । 'तत्करोति' इति णिच् । 'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य' इति इष्ठवद्भावात् 'टेः' इति टिलोपः । 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । पृणध्वम् । 'पृण प्रीणने' । लोटि रूपम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । वाक्यभेदादनिघातः । यात । 'या प्रापणे' इत्यस्य लोटि रूपम् । अत्रापि न निघातः । शीभम् । 'शीभृ कत्थने' । श्लाघ्यतेऽनेन तद्वानिति करणे घञ् । ञित्स्वरः ॥

उद्व ऊर्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत ।
मादुष्कृतौ व्येनसाघ्न्यौ शूनमारताम् ॥ १३ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हन्तु । आपः । योक्त्राणि । मुञ्चत ।
मा । अदुःऽकृतौ । विऽएनसा । अघ्न्यौ । शूनम् । आ । अरताम् ॥ १३ ॥

पूर्वमुत्तितीर्षुर्विश्वामित्रो नदीस्तुत्वा अधुना उत्तितीर्षुः[3] पुनराह । हे नद्यः vवः युष्माकम् vऊर्मिः तरङ्गः vशम्याः युग्यकण्ठपार्श्वादिसंलग्ना रज्जवः vउत् ऊर्ध्वं यथा भवन्ति[4] तथा vहन्तु गच्छतु । यथा स तरङ्गो रज्जूनामधो गच्छत्वित्यभिप्रायः । तथा हे vआपः यूयं vयोक्त्राणि ता रज्जूः vमुञ्चत । यथा न स्पृशन्ति तथा यान्त्वित्यभिप्रायः । vव्येनसा विगतपापे अत एव vअदुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ vअघ्न्यौ अघ्न्ये[5] न केनापि तिरस्करणीये विपाट्छुतुद्र्यौ vशूनं समृद्धिं vमा vआरताम् आगच्छताम् । एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽतरदिति ॥ ऊर्मिः । 'ऋ गतौ' । 'अर्तेरूच्च'[6] इति मिप्रत्ययः । 'ऊः' इत्ययमादेशो धातोः । ऋच्छतीत्यूर्मिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । 'शमु उपशमे' । 'पोरदुपधात्' इति यत्प्रत्ययः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । हन्तु । 'हन हिंसा-

---

१. ल—गमनम् । २. ख-ग-च-ज-ण—सिलोपः । ३. ल—उत्तीर्णः ४. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-प-भ-स- भवति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स—'अघ्न्ये' नास्ति । ६. त—अर्तेरूच ।

गत्योः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । योक्त्राणि । ' युजिर् योगे ' । करणे ' दाम्नीशसयुयुज° ' इत्यादिना ष्ट्रन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । मुञ्चत । ' मुच्लृ मोक्षणे ' । निघातः । अदुष्कृतौ । ' इसुसोः सामर्थ्ये ' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । व्येनसा । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । सुपो डादेशः । अघ्न्यौ । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य नञ्पूर्वस्य ' अघ्न्यादयश्च ' इति निपातनात् यक्[1] । कित्त्वादुपधालोपः । ' हो हन्तेः°' इति घत्वम्[2] । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र औङः[3] शीभावाभावः[3] । एकादेशस्वरः । शूनम् । श्वयतेः ' नपुंसके भावे क्तः ' इति क्तः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । ' हलः ' इति दीर्घत्वम् । ' ओदितश्च ' इति निष्ठानत्वम् । ' निष्ठा च द्व्यजनात् ' इत्याद्युदात्तः । अरताम् । ' ऋ गतौ ' इत्यस्य लुङि च्लेः ' सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ' इत्यङादेशः । ' ऋदृशोऽङि गुणः ' । ' न माङ्योगे ' इत्यडभावः । निघातः ॥ ॥ १४ ॥

' इन्द्रः पूर्भित् ' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—' इन्द्रः पूर्भिदेकादश ' इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ' इन्द्रः पूर्भित् ' इति सूक्तम् । ' होत्रकाणाम् ' इति खण्डे सूत्रितम्—' इन्द्रः पूर्भिदुदु ब्रह्माणि ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्टस्य अहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमम् । ' इन्द्रः पूर्भिद्य एक इद्यस्तिग्मशृङ्गः ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । उद्भिद्बलभिदोर्निष्केवल्ये एतत्सूक्तं निविद्धानीयम् । सूत्रितं च—' इन्द्र सोममिन्द्रः पूर्भिदिति मध्यंदिनः[4] ' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्रः॑ पू॒र्भिदाति॑र॒द्दास॑म॒र्कैर्वि॒दद्व॑सु॒र्दय॑मानो॒ वि शत्रू॑न् ।
ब्रह्म॑जूतस्त॒न्वा॑ वावृधा॒नो भूरि॑दात्र॒ आपृ॑ण॒द्रोद॑सी उ॒भे ॥ १ ॥

इन्द्रः॑ । पूः॒ऽभित् । आ । अ॒ति॒र॒त् । दास॑म् । अ॒र्कैः । वि॒दत्ऽव॑सुः । दय॑मानः । वि । शत्रू॑न् ।
ब्रह्म॑ऽजूतः । त॒न्वा॑ । व॒वृ॒धा॒नः । भूरि॑ऽदात्रः । आ । अ॒पृ॒ण॒त् । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ ॥१॥

विश्वामित्रः स्तौति । ᵛपूर्भित् असुरपुरां[5] भेत्ता[5] अत एव ᵛविदद्वसुः वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्युक्तः ᵛशत्रून् असुरान् ᵛवि ᵛदयमानः विशेषेण हिंसन् । तथा च यास्कः—' विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् इति हिंसाकर्मा ' (निरु. ४. १७) इति । तादृशः ᵛइन्द्रः ᵛदासम् । दस्यतेऽनेन तम इति दासो वासरः । तम् ᵛअर्कैः अर्चनीयैः स्वतेजोभिः ᵛआतिरत् समन्तात्[6] अवर्धयत् इन्द्रस्य सूर्यात्मकत्वात् । तथा च स्मृतिः—' चैत्रमासे[7] तपेदिन्द्रः ' इति । किंच । ᵛब्रह्मजूतः ब्रह्मणा जूतः[8] स्तोत्रेणाकृष्टः । यद्वा ब्रह्मणा जगत्स्रष्ट्रा[9] प्रेरितः ᵛतन्वा[10] स्वशरीरेण ᵛवावृधानः वर्धमानः ᵛभूरिदात्रः । दायते लूयतेऽनेन शत्रुशिर इति दात्रमायुधम् । बहुविधायुधोपेतः । तादृश इन्द्रः ᵛउभे ᵛरोदसी[10] द्यावापृथिव्यौ ᵛआपृणत् सर्वतोऽतर्पयत् ॥ पूर्भित् । ' भिदिर् विदारणे ' । क्विप् । अतिरत् ।

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-त-न—यत् । [2] च-न-फ—कुत्वम् । [3] ख-फ-भ—औङः न शीभावः; त-न—औङः शीभावः । [4] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स—माध्यंदिनः । [5] च-फ—असुरपुरीभेत्ता; [6] ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ—आ समन्तात् । [7] न—चैत्रे मासे; ल—ज्येष्ठमासे । [8] न-स—' जूतः ' नास्ति । [9] फ—जगत्स्रष्ट्रैव; स—जगत्स्रष्टा । [10] च-फ—तन्वा ववृधानः शरीरेण वर्धनशीलः भूरिदात्रः बहुच्छेदनसाधनयुक्तः उभे रोदसी ।

तरतेर्व्यत्ययेन शः । ‘ ऋत इद्धातोः ’ इतीत्वम् । निघातः । दासम् । करणे घञ् । ञित्स्वरः । विदद्वसुः । विदेरन्तर्भावितण्यर्थस्य शतरि अदादित्वाच्छपो लुकि सति प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दयमानः । ‘ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु[१] ’ । आत्मनेपदी । लटः शानच् । ‘ न लोकाव्यय° ’ इति षष्ठीप्रतिषेधः । वव्रृधानः[२] । ‘ वृधु वर्धने ’ । कानचि रूपम् । संहितायाम् अभ्यासस्य तुजादित्वाद्दीर्घः । भूरिदात्रः । ‘ दाप् लवने ’ । करणे ‘ दाम्नी° ’ इत्यादिना ष्ट्रन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अपृणत् । ‘ पृण प्रीणने[३] ’ इत्यस्य लङि तुदादित्वाच्छः । निघातः । रोदसी । रुदेरसुनि रूपम् । नित्स्वरः ॥

मखस्य ते तविषस्य प्र जूतिमियर्मि वाचममृताय भूषन् ।
इन्द्र क्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा ॥ २ ॥

मखस्य । ते । तविषस्य । प्र । जूतिम् । इयर्मि । वाचम् । अमृताय । भूषन् ।
इन्द्र । क्षितीनाम् । असि । मानुषीणाम् । विशाम् । दैवीनाम् । उत । पूर्वऽयावा ॥ २ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛभूषन् त्वामलंकुर्वन्नहं ᵛमखस्य महनीयस्य[४] स्तुत्यस्य ᵛतविषस्य बलवतः ᵛते तव ᵛजूतिं मनसा प्रेरितां ᵛवाचं स्तुतिलक्षणाम् ᵛअमृताय[५] अन्नार्थं[५] ᵛप्र ᵛइयर्मि प्रकर्षेणोच्चारयामि । ᵛमानुषीणां ᵛक्षितीनां मनोर्जातानां मनुष्याणाम् ᵛउत अपि च ᵛदैवीनां देवसंबन्धिनीनां ᵛविशां प्रजानां ᵛपूर्वयावा अग्रतो गन्ता त्वम् ᵛअसि ॥ मखस्य । ‘ मह पूजायाम् ’ । ‘ नहेर्हलोपश्च ’ (उ. सू. ५. ७०१) इति ‘ हलोपः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ महेश्च ’ इति खप्रत्ययो हलोपश्च । मह्यते पूज्यते सर्वैरिति मखः । ‘ खान्तस्याश्मादेः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्यपि मकारादिर्भवति[६] तथापि वचनसामर्थ्याद्भवति । तविषस्य । तवतेः टिषच्प्रत्ययः[७] । चित्स्वरः । जूतिम् । ‘ ऊतियूति° ’ इत्यादिना क्तिनः[८] उदात्तत्वम् । इयर्मि । अर्तिर्जुहोत्यादिः । ‘ अर्तिपिपर्त्योश्च ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । ‘ अभ्यासस्य° ’ इतीयङादेशः । पादादित्वान्न निघातः । अभ्यस्तस्वरः । भूषन् । ‘ भूष अलंकारे ’ इत्यस्य शतरि रूपम् । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे[९] धातुस्वरः । असि । अस्तेर्लटि रूपम् । निघातः । मानुषीणाम् । ‘ मनोर्जातौ° ’ इत्यञ् । षुगागमः । ‘ टिड्ढाणञ्° ’ इति ङीप् । ञित्स्वरः । दैवीनाम् । ‘ देवाद्यञञौ ’ इत्यञ् । अत्रापि पूर्ववत् ङीप् । ञित्स्वरः । पूर्वयावा । ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्मात्[१०] ‘ आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्च ’ इति वनिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्पणीतिः ।
अहन्व्यंसमुशधग्वनेष्वाविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वृत्रम् । अवृणोत् । शर्धऽनीतिः । प्र । मायिनाम् । अमिनात् । वर्पऽनीतिः ।
अहन् । विऽअंसम् । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्याणाम् ॥ ३ ॥

---

[१] ख-ग-ज-त-न-भ-ल-स—°हिंसाग्रहणेषु ।
[२] ज-ण—वावृधानः ।
[३] भ-स—प्राणने ।
[४] प—संहनीयस्य ।
[५] च-फ-स—अमृताय पानार्थम् ; ल—अमृतपानार्थम् ।
[६] न—मकारादेर्न भवति ।
[७] च-फ—इषच्प्रत्ययः ।
[८] ज-ण-ल—क्तिन् ।
[९] त—°स्वरेण ।
[१०] ल—इत्यस्य ।

ᵛशर्धनीतिः । नयनं नीतिः कर्म । शर्धं प्रवृद्धं[1] नीतिः कर्म यस्य स तथोक्तः । सः ᵛइन्द्रः ᵛवृत्रम् ᵛशर्धनीतिः । नयनं नीतिः कर्म । शर्धं प्रवृद्धं नीतिः कर्म यस्य स तथोक्तः । सः ᵛइन्द्रः ᵛवृत्रम् ᵛअवृणोत् बलेनारुधत् । तथा ᵛवर्पणीतिः युद्धे परप्रहाराणां निवारककर्मा इन्द्रः ᵛमायिनाम् । असुरम् ᵛअवृणोत् बलेनारुधत् । तथा ᵛवर्पणीतिः युद्धे परप्रहाराणां निवारककर्मा इन्द्रः ᵛमायिनाम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । मायिनोऽसुरान् ᵛप्र ᵛअमिनात् प्रकर्षेणावधीत् । ᵛउशधक् शत्रुवधं कामयमानः इन्द्रः ᵛवनेषु गूढचारिणमसुरं ᵛव्यंसं विगतांसं यथा भवति तथा ᵛअहन् जघान । अथ तस्मिन् रात्रिचरे गवामपहर्तरि हते सति ᵛराम्याणाम् । रमणं स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः । तमर्हन्तीति राम्याः रात्रयः । तासां रात्रीणामन्तःस्थिताः ᵛधेनाः गाः ᵛआविः ᵛअकृणोत् प्रकटा अकरोत् । रात्रीणाम् असुराक्रान्तत्वे तैत्तिरीयकम्—‘ अहर्देवानामासीद्रात्रिरसुराणां तेऽसुरा यद्देवानां वित्तं वेद्यमासीत्तेन सह रात्रिं प्राविशन्निति ये दिवा स्तोतारो राम्यास्तेषां वाचो धेनाः ’ इति ॥ अवृणोत् । ‘ वृञ् वरणे ’ इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । शर्धनीतिः । शर्धतिरुत्साहार्थः । अस्मात् कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अमिनात् । ‘ मीञ् हिंसायाम् ’ इत्यस्य लङि ‘ मीनातेर्निगमे ’ इति ह्रस्वः । निघातः । अहन् । हन्तेर्लङि रूपम् । उशधक् । ‘ वश कान्तौ ’ । पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः । आविः । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । धेनाः । ‘ धेट् पाने ’ । ‘ धेट इच्च ’ (उ. सू. ३. २९१) इति नप्रत्यय ईकारश्चान्तादेशः । गुणः । धयन्ति तामिति धेना वाक् । ‘ धेना जिगाति ’ (ऋ. सं. १. २. ३) इत्यत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अत्र[2] व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अकृणोत् । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ । निघातः । राम्याणाम् । ‘ रमु क्रीडायाम् ’ । राममर्हन्तीत्यर्थे ‘ छन्दसि च ’ इति यप्रत्ययः । तस्य स्वरः । यद्वा रमेः अन्तर्णीतण्यर्थात्[3] ‘ अघ्न्यादयश्च ’ इति यक्प्रत्ययः । ‘प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीण्युपरमयतीतराणि ’ (निरु. २. १८) इति यास्कः । वर्णव्यत्ययः ॥

इन्द्र॑ः स्व॒र्षा ज॒नय॒न्नहा॑नि जि॒गायो॒शिग्भि॒ः पृत॑ना अभि॒ष्टिः ।
प्रारो॑चय॒न्मन॑वे के॒तुम॒ह्ना॒मवि॑न्द॒ज्ज्योति॑र्बृह॒ते रणा॑य ॥ ४ ॥

इन्द्र॑ः । स्व॒ःऽसाः । ज॒नय॑न् । अहा॑नि । जि॒गाय॑ । उ॒शिक्ऽभि॑ः । पृत॑नाः । अ॒भि॒ष्टिः ।
प्र । अ॒रो॒च॒य॒त् । मन॑वे । के॒तुम् । अह्ना॑म् । अवि॑न्दत् । ज्योति॑ः । बृ॒ह॒ते । रणा॑य ॥ ४ ॥

ᵛस्वर्षाः स्वर्गप्रदः ᵛइन्द्रः ᵛअहानि स्वतेजोभिः ᵛजनयन् ᵛउशिग्भिः युद्धं कामयमानैरङ्गिरोभिः सह ᵛपृतनाः परकीयाः सेनाः ᵛअभिष्टिः अभिभावुकः सन् ᵛजिगाय शत्रूनजैषीत् । शत्रुवधानन्तरं ᵛमनवे मनुष्याय कर्मकर्त्रे यजमानाय ᵛअह्नां ᵛकेतुं प्रज्ञापकं सूर्यं ᵛप्रारोचयत् तथा च तमोरूपासुरवधात् प्रकर्षेणादीपयत् । ततः ᵛबृहते महते[4] ᵛरणाय युद्धप्रकाशनाय ᵛज्योतिः प्रकाशम् ᵛअविन्दत् अलभत ॥ स्वर्षाः । ‘ षणु दाने ’ । क्विप् । ‘ जनसनखनां सञ्झलोः ’ इत्यात्वम् । ‘ सनोतेरनः ’ इति षत्वम् । ‘ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम् ’ इति विसर्जनीयस्य रुत्वम् । जिगाय । ‘ जि जये ’ इत्यस्य लिटि ‘ सन्लिटोर्जेः ’ इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः । लित्स्वरः[5] । पृतनाः । ‘ पृङ् व्यायामे[6] ’ । ‘ कृपृभ्यां कित् ’ इति तनन्प्रत्ययः । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः सेनाः । नित्वादाद्युदात्तः । अभिष्टिः । अभिगन्ता । ‘ इष[7] गतौ ’ । ‘ मन्त्रे वृष° ’ इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । स[8] हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति[8] ।

---

[1] च-ज-ण—वृद्धम् । [2] ल—अत्र तु । [3] ख-ग-न-भ-स—अन्तर्णीतस्यार्थात् ; ज-ण—अन्तर्भावितण्यर्थात् । [4] ल-स—‘ महते ’ नास्ति । [5] ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स—‘ लित्स्वरः ’ नास्ति । [6] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स—आयामे । [7] न-ल-स—इषु । [8] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स—‘ स हि... लक्षयति ’ नास्ति ।

'तितुत्रतथ°' इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । कृदुत्तरस्वरः । अरोचयत् । 'रुच दीप्तौ' इत्यस्य लङि रूपम् । मनवे । 'मन ज्ञाने' । 'शॄस्वृस्निहि°' इत्यादिना उप्रत्ययः । निदनुवृत्तेराद्युदात्तः । अविन्दत् । 'विद्लृ लाभे' इत्यस्य 'शे मुचादीनाम्' इति नुम् । पादादित्वादनिघातः । रणाय । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानसंज्ञा । रणतिः शब्दार्थः । 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' (पा. सू. ३. ३. ५८. ३) इत्यप्प्रत्ययः । रणन्ति शब्दं कुर्वन्ति परस्परं योद्धारोऽत्रेति रणः संग्रामः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

इन्द्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश नृवद्दधानो नर्या पुरूणि ।
अचेतयद्धिय इमा जरित्रे प्रेमं वर्णमतिरच्छुक्रमासाम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृऽवत् । दधानः । नर्या । पुरूणि ।
अचेतयत् । धियः । इमाः । जरित्रे । प्र । इमम् । वर्णम् । अतिरत् । शुक्रम् । आसाम् ॥ ५ ॥

स तादृशः ᵛइन्द्रः ᵛतुजः बाधिकाः ᵛबर्हणाः युद्धोत्साहेन वर्धमानाः परकीयाः सेनाः ᵛनृवत् मनुष्यवत् ᵛआ ᵛविवेश प्रकाशं लब्ध्वा प्राविशत् । किं कुर्वन् । ᵛपुरूणि बहूनि ᵛनर्या युद्धनयनकारिणां योग्यानि धनानि ᵛदधानः प्रयच्छन् आविवेश । स इन्द्रः ᵛजरित्रे स्तोत्रे ᵛइमाः दृश्यमानाः ᵛधियः उषसः । ध्यायन्त्यासु मनुष्या इति । ता धियः ᵛअचेतयत् अज्ञापयत् । अथ ᵛआसाम् उषसाम् ᵛइमं ᵛशुक्रं ᵛवर्णं प्रकाशेन[1]युक्तं[1] ᵛप्र ᵛअतिरत् स्वतेजसा प्रकर्षेण वर्धयति । धीशब्दस्योषःपरत्वे मन्त्रवर्णः– 'शुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियम्' (ऋ. सं. १. १४३. ७) इति ॥ तुजः । 'तुज हिंसायाम्' । क्विप् । धातुस्वरः । बर्हणाः । 'बृहि वृद्धौ' । अस्मात् 'युच्[2] बहुलम्' इति[3] कर्तरि युच् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । विवेश । विशतेर्लिटि[4] रूपम् । निघातः । नृवत् । नृशब्दात् 'तेन तुल्यम्°' इति वतिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । दधानः । दधातेः शानचि रूपम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । नर्या । नरेषु[5] साधूनि[5] इत्यर्थे 'तत्र साधुः' इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अचेतयत् । 'चिती संज्ञाने' इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । अडागमस्वरः । धियः । 'ध्यै चिन्तायाम्' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् । दृशिग्रहणात् संप्रसारणम् । धातुस्वरः । इमाः । 'दश्च' (पा. सू. ७. २. १०९) इति दकारस्य मकारः । एकादेशस्वरः । अतिरत् । तरतेर्व्यत्ययेन शः । निघातः । आसाम् । 'इदमोऽन्वादेशेऽश्°' इत्यशादेशोऽनुदात्तश्च । प्रत्ययः सुप्त्वादनुदात्तः । अतः सर्वानुदात्तः ॥ ॥ १५ ॥

महो महानि पनयन्त्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि ।
वृजनेन वृजिनान्त्सं पिपेष मायाभिर्दस्यूँरभिभूत्योजाः ॥ ६ ॥

महः । महानि । पनयन्ति । अस्य । इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरूणि ।
वृजनेन । वृजिनान् । सम् । पिपेष । मायाभिः । दस्यून् । अभिभूतिऽओजाः ॥ ६ ॥

---

[1] त–'प्रकाशेन युक्तम्' नास्ति। [2] ल–'युच्' नास्ति। [3] च–इति वचनात्। [4] च–विशेर्लिटि। [5] ज-ण–नृषु साधुः।

ᵛमहः महतः ᵛअस्य एतादृशसामर्थ्यस्य ᵛइन्द्रस्य ᵛमहानि महनीयानि ᵛपुरूणि बहूनि ᵛसुकृता[1] सुष्ठु कृतानि[1] ᵛकर्म वृत्रहननादीनि कर्माणि ᵛपनयन्ति स्तुवन्ति। ‘इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि’ इत्येतत्पदकदम्बकम् अत्रार्थभेदात् पदकाले नोत्सृज्यते। तादृश इन्द्रः ᵛवृजनेन। वर्ज्यन्ते शत्रवोऽनेनेति वृजनं बलम्। तेन बलेन ᵛवृजिनान् पापरूपानसुरान् ᵛसं ᵛपिपेष सम्यक् चूर्णीचकार। तथा ᵛअभिभूत्योजाः। अभिभूतिः शत्रुविषयोऽभिभवः। तत्रौजो बलमस्येत्यभिभूत्योजाः शत्रूणां पराभवे समर्थः। तादृश इन्द्रः ᵛदस्यून् उपक्षपयितॄनसुरान् ᵛमायाभिः कपटैः सं पिपेष ॥ पनयन्ति। पनतेः स्तुत्यर्थस्य ‘गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यः०’ इत्यायप्रत्ययः। ह्रस्वश्छान्दसः। निघातः। वृजनेन। ‘वृजी वर्जने’। ‘कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः’ इति क्युप्रत्ययः। कित्त्वादगुणः। प्रत्ययस्वरः। वृजिनान्। ‘वृजी वर्जने’। ‘वृजेः किच्च’ (उ. सू. २. २०५) इतीनच्प्रत्ययः। वृजिनं पापम्। तद्वतः। अर्शआदित्वादच्। एकादेशस्वरः। पिपेष। ‘पिष्लृ संचूर्णने[2]’ इत्यस्य लिटि णलि रूपम्। निघातः। अभिभूत्योजाः। भूतिर्भवनम्। भावे क्तिन्। ‘तादौ च निति०’ इत्यभेः प्रकृतिस्वरत्वम्। अभिभूतावोजो यस्येति ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिः’ इति समासः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

यु॒धेन्द्रो॑ म॒ह्ना वरि॑वश्चकार दे॒वेभ्यः॒ सत्प॑तिश्चर्षणि॒प्राः ।
वि॒वस्व॑तः॒ सद॑ने अस्य॒ तानि॒ विप्रा॑ उ॒क्थेभिः॑ क॒वयो॑ गृणन्ति ॥ ७ ॥

यु॒धा । इन्द्रः॑ । म॒ह्ना । वरि॑वः । च॒का॒र॒ । दे॒वेभ्यः॑ । सत्ऽप॑तिः । च॒र्ष॒णि॒ऽप्राः ।
वि॒वस्व॑तः । सद॑ने । अ॒स्य॒ । तानि॑ । विप्राः॑ । उ॒क्थेभिः॑ । क॒वयः॑ । गृ॒ण॒न्ति॒ ॥ ७ ॥

ᵛसत्पतिः सतां देवानां पतिः ᵛचर्षणिप्राः चर्षणीनां मनुष्याणामपेक्षितफलप्रदानेन कामपूरकः सः ᵛइन्द्रः ᵛमह्ना महता ᵛयुधा युद्धेन ᵛवरिवः। भृशं व्रियतेऽर्थिभिरिति वरिवो धनम्। तादृशं धनं युद्धेन लब्ध्वा ᵛदेवेभ्यः देवनशीलेभ्यः स्तोतृभ्यः ᵛचकार दत्तवान्। ᵛविप्राः मेधाविनः ᵛकवयः स्तोतारः ᵛविवस्वतः विशेषेणाग्निहोत्रादिकर्मार्थं वसतो यजमानस्य ᵛसदने गृहे ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛतानि वृत्रहननबहुप्रदानादीनि कर्माणि ᵛउक्थेभिः स्तोत्रैः ᵛगृणन्ति स्तुवन्ति ॥ युधा। ‘युध संप्रहारे’। भावे संपदादिलक्षणः क्विप्। ‘सावेकाचः०’ इति विभक्तेरुदात्तता। वरिवः। ‘वृञ् वरणे’ इत्यस्य यङ्लुकि ‘ऋतश्च’ इत्यभ्यासस्य रिगागमः। तदन्तादसुन्। बाहुलकाट्टिलोपः। नित्स्वरः। चकार। करोतेर्लिटि रूपम्। निघातः। सत्पतिः। अस्तेः शतरि रूपं सदिति। ‘पत्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। चर्षणिप्राः। ‘प्रा पूरणे’। विच्। विवस्वतः। विपूर्वात् ‘वस निवासे’ इत्यस्मात्[3] संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। ‘तदस्यास्त्यस्मिन्०’ इति मतुप्। ‘मादुपधायाः०’ इति तस्य वत्वम्। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। गृणन्ति। ‘गॄ शब्दे’ इत्यस्य[4] लटि रूपम्। निघातः ॥

---

[1] ख-ग-ज-ण-न-भ-स–सुकृतानि; च–सुकृता। [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–चूर्णने। [3] ख-ग-च-ज-ण-त–इत्येतस्मात्। [4] ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ़-भ-स–इत्यस्मात्।

स॒त्रा॒साहं॒ वरे॑ण्यं सहो॒दां स॑स॒वांसं॒ स्व॑र॒पश्च॑ दे॒वीः ।
स॒सा॒न॒ यः पृ॑थि॒वीं द्यामु॒तेमामिन्द्रं॑ मद॒न्त्यनु॒ धीर॑णासः ॥ ८ ॥

स॒त्रा॒ऽसह॑म् । वरे॑ण्यम् । स॒हः॒ऽदाम् । स॒स॒ऽवांस॑म् । स्व१॒॑ः । अ॒पः । च॒ । दे॒वीः ।
स॒सान॑ । यः । पृ॒थि॒वीम् । द्याम् । उ॒त । इ॒माम् । इन्द्र॑म् । म॒द॒न्ति॒ । अनु॑ । धीऽर॑णासः ॥८॥

ᵛधीरणासः धिया स्तुत्या रणयन्तः[1] स्तोतारः ᵛसत्रासाहं महतो वृत्रादेरभिभवितारम् अत एव ᵛवरेण्यं सर्वैर्वरणीयं ᵛसहोदां दुर्बलस्यार्थिनो बलप्रदं ᵛदेवीः देवनशीलाः ᵛअपः ᵛस्वः ᵛच स्वर्लोकं च ᵛससवांसं संभजमानम्[2] ᵛइन्द्रम् ᵛअनु ᵛमदन्ति हृष्यन्ति । हर्षमनु स्वयं हृष्यन्तीत्यर्थः । ᵛयः इन्द्रः ᵛपृथिवीम् ᵛउत अपि च ᵛद्यां द्युलोकम् ᵛइमाम् इममन्तरिक्षलोकं चैतान् त्रीन् लोकान् ᵛससान तत्तल्लोकवासिभ्यः[3] ददौ । तमनुमदन्तीत्यन्वयः ॥ सत्रासाहम्[4] । ‘ षह मर्षणे ’ । ‘ छन्दसि सहः ’ इति ण्विः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । ससवांसम् । ‘ षण संभक्तौ ’ इत्यस्य क्वसाविडभावे नकारलोपे रूपम् । प्रत्ययस्वरः । ससान । ‘ षणु दाने ’ इत्यस्य लिटि रूपम् । लित्स्वरः[5] । मदन्ति । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । धीरणासः । रणतीति रणा वाक् । धिया स्तुत्या रणा येषां ते धीरणाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

स॒सा॒नात्याँ॑ उ॒त सूर्यं॑ ससा॒नेन्द्रः॑ ससान पु॒रु॒भोज॑सं॒ गाम् ।
हि॒र॒ण्यय॑मु॒त भोगं॑ ससान ह॒त्वी दस्यू॒न्प्रार्यं॒ वर्ण॑मावत् ॥ ९ ॥

स॒सान॑ । अत्या॑न् । उ॒त । सूर्य॑म् । स॒सा॒न॒ । इन्द्रः॑ । स॒सा॒न॒ । पु॒रु॒ऽभोज॑सम् । गाम् ।
हि॒र॒ण्यय॑म् । उ॒त । भोग॑म् । स॒सा॒न॒ । ह॒त्वी । दस्यू॑न् । प्र । आर्य॑म् । वर्ण॑म् । आ॒व॒त् ॥९॥

पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः सः ᵛइन्द्रः ᵛअत्यान् अश्वान् ᵛससान युद्धार्थं मरुद्भ्यो ददौ । ᵛउत अपि च ᵛसूर्यं जगत्प्रकाशकमादित्यं ᵛससान । प्राणिनां व्यवहारनिर्वाहाय तेभ्यो ददौ । तथा ᵛपुरुभोजसं पुरुभिः सर्वैर्जनैः क्षीरादिद्वारेणोपभुज्यत इति पुरुभोजाः । क्षीरादिरूपबहुविधान्नोपेतां ᵛगाम् अग्निहोत्रादिसिद्ध्यर्थं ᵛससान तेभ्यः[6] ददौ । ᵛउत अपि च ᵛहिरण्ययं सुवर्णमयं ᵛभोगं धनम् । भुज्यतेऽस्मिन्निति भोगो गृहं वा । ᵛससान अर्थिभ्यो ददौ । ततः ᵛदस्यून् बाधकानसुरान् ᵛहत्वी हत्वा ᵛआर्यम् उत्तमं ᵛवर्णं त्रैवर्णिकं ᵛप्र ᵛआवत् । यथा कर्मविघ्नो न भवेत्तथापालयत् ॥ ससान । ‘ षणु दाने ’ इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लित्स्वरः[7] । हिरण्ययम् । हिरण्यशब्दात् विकारार्थे ‘ मयड्वैतयोः ’ (पा. सू. ४.३.१४३) इति विहितस्य छन्दसि विषये ‘ ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि ’ इति निपातनात् मयटो मकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । हत्वी । हन्तेः क्त्वार्थे ‘ स्नात्व्यादयश्च ’ इति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । आवत् । अवतेर्लङि रूपम् ॥

---

१. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-भ-ल-स—रमयन्तः । २. ख-न-स—भजमानम् । ३. फ-भ—तल्लोक° । ४. ग-ज-ण—सत्रासहम् । ५. ख-ग-ज-ण-न-फ-भ-ल-स—नित्स्वरः । ६. घ-ज-ण-भ—तेभ्यः प्राणिभ्यः । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-ल-स—नित्स्वरः ।

इन्द्र॒ ओष॑धीरसनो॒दहा॑नि॒ वन॒स्पतीँ॑रसनोद॒न्तरि॑क्षम् ।
बि॒भेद॑ व॒लं नु॑नु॒दे विवा॒चोऽथा॑भवद्दमि॒ताभिक्र॑तूनाम् ॥ १० ॥

इन्द्रः॑ । ओष॑धीः । अ॒स॒नो॒त् । अहा॑नि । वन॒स्पती॑न् । अ॒स॒नो॒त् । अ॒न्तरि॑क्षम् ।
बि॒भेद॑ । व॒लम् । नु॒नु॒दे । विऽवा॑चः । अथ॑ । अ॒भ॒व॒त् । द॒मि॒ता । अ॒भिऽक्र॑तूनाम् ॥ १० ॥

तादृशः ᵛइन्द्रः ᵛओषधीः पक्वफलसंयुक्तास्तृणगुल्मादिकाः ᵛअसनोत् प्राणिनामुपभोगार्थं प्रादात् । तथा ᵛअहानि दिवसांश्च आयुष्परिक्लृप्त्यर्थं प्रायच्छत् । किंच ᵛवनस्पतीन् यज्ञार्थं खदिरपलाशादिलक्षणान्[1] वृक्षान् ᵛअसनोत् । तथा ᵛअन्तरिक्षं संचारार्थं प्रादात् । तथा ᵛवलम् । संव्रियतेऽनेन आकाशमिति वलो मेघः । तं मेघं ᵛबिभेद उदकप्रेरणार्थमभिदत् । ᵛविवाचः विरुद्धवाचः प्रतिकूलानसुरान् ᵛनुनुदे प्राणिनां रक्षार्थं तान् बबाधे । ᵛअथ अनन्तरम् ᵛअभिक्रतूनाम् । क्रतुः कर्म । अभि आभिमुख्येन युद्धार्थं कर्म येषां तेऽभिक्रतवः बलीयांसः शत्रवः । तेषामपि ᵛदमिता उपशमयिता ᵛअभवत् अभूत्[2] । एवं हितकरणाहितपरिहाराभ्यां सर्वाः प्रजाः पालयति स्मेति भावः ॥ असनोत् । ‘ षणु दाने ’ इत्यस्य लङि रूपम् । वनस्पतीन् । पारस्करप्रभृतित्वात् सुडागमः । वनशब्दः ‘ नब्विषयस्य° ’ इत्याद्युदात्तः । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । ‘ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बिभेद । ‘ भिदिर् विदारणे ’ इत्यस्य लिटि रूपम् । लित्स्वरः । नुनुदे । ‘ नुद प्रेरणे ’ इत्यस्य लिटि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । दमिता । ‘ दमु उपशमे ’ इत्यस्य तृचि रूपम् । चित्स्वरः । अभिक्रतूनाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

शु॒नं हु॑वेम म॒घवा॑न॒मिन्द्र॑म॒स्मिन्भरे॒ नृत॑मं॒ वाज॑सातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्नन्तं॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॒ धना॑नाम् ॥ ११ ॥

शु॒नम् । हु॒वे॒म॒ । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥ ११ ॥

एषा ऋक्पूर्वमेव व्याख्याता ॥　　॥ १६ ॥

‘ तिष्ठा हरी ’ इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ तिष्ठा हरी ’ इत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टुति मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानं सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘ तिष्ठा हरी यो जात एवेति मध्यंदिनः ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । इन्द्राग्न्योः कुलायनाम्न्येकाहेऽप्येतन्मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च— ‘ तिष्ठा हरी तमु ष्टुहीति मध्यंदिनः ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । समूढे दशरात्रे तृतीये छन्दोमे मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘ तिष्ठा हरी प्र मन्दिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीयम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे परिहिते सति आद्या ‘ तिष्ठा हरी ’ इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च– ‘ विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-ण–°पालाशादि° ।　[2] ल-स–‘ अभूत् ’ नास्ति ।

तिष्ठा॒ हरी॒ रथ॒ आ यु॒ज्यमा॑ना या॒हि वा॒युर्न नि॒युतो॑ नो॒ अच्छ॑ ।
पिबा॒स्यन्धो॑ अ॒भिसृ॑ष्टो अ॒स्मे इन्द्र॒ स्वाहा॑ ररि॒मा ते॒ मदा॑य ॥ १ ॥

तिष्ठ॑ । ह॒री॒ इति॑ । रथे॑ । आ । यु॒ज्यमा॑ना । या॒हि । वा॒युः । न । नि॒ऽयुतः॑ । नः॒ । अच्छ॑ ।
पिबा॑सि । अन्धः॑ । अ॒भिऽसृ॑ष्टः । अ॒स्मे इति॑ । इन्द्र॑ । स्वाहा॑ । र॒रि॒म । ते॒ । मदा॑य ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे ᵛइन्द्र ᵛरथे स्यन्दने ᵛयुज्यमाना संयुज्यमानौ ᵛहरी अश्वौ अभिलक्ष्य[1] कंचित्कालम् ᵛआ ᵛतिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः ᵛवायुर्न इति[2] । यथा वायू रथे नियुज्यमानाः ᵛनियुतः वडवा अभिलक्ष्य कंचित्कालं तिष्ठति तद्वत् । अथ रथारूढस्त्वं ᵛनः अस्मान् ᵛअच्छ[3] अभिलक्ष्य आ ᵛयाहि शीघ्रमागच्छ । आगत्य च[4] ᵛअस्मे अस्माभिः ᵛअभिसृष्टः अनुज्ञातस्त्वम् ᵛअन्धः सोमलक्षणमन्नं ᵛपिबासि पिब । ᵛस्वाहा । दत्तश्चायं सोमः । वयं ᵛते तव ᵛमदाय हर्षाय स्वाहाकृतमिमं सोमं[5] ᵛररिम ददाम । अत्र ‘ याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ’ इत्यत्र रथेन आ याहीत्यर्थः । ‘ आपश्चित्पिप्युः स्तर्यो न गावः ’ (ऋ. सं. ७. २३. ४) इत्यत्र[6] तन्न तथेति[6] पदकाले नोत्सृज्यते ॥ तिष्ठ । तिष्ठतेर्लोटि रूपम् । तिष्ठादेशस्याद्युदात्तः[7] । याहि । यातेर्लोटि रूपम् । हेर्ङित्त्वादन्तोदात्तः । वायुः । ‘ वा गतिगन्धनयोः ’ इत्यस्मात् ‘ कृवापा° ’ इत्यादिना उण् । आतो युक् । प्रत्ययस्वरः । पिबासि । पातेर्लेट्याडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वात्[8] धातुस्वरः । अन्धः । ‘ अद भक्षणे ’ । ‘ अदेर्नुम् धश्च ’ इत्यसुन्नुमागमो धकारश्चान्तादेशः । अद्यते प्राणिभिः तद्वा[9] स्वयमत्तीति । तथा च श्रुतिः–‘ अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ’ (तै. उ. २. २) इति । निस्स्वरः । अस्मे । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति तृतीयायाः शे इत्यादेशः । ररिम । रातेर्लिटि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपा॑जि॒रा पु॑रुहू॒ताय॒ सप्ती॒ हरी॒ रथ॑स्य धू॒र्ष्वा यु॑नज्मि ।
द्र॒वद्यथा॒ संभृ॑तं वि॒श्वत॑श्चि॒दुपे॒मं य॒ज्ञमा व॑हात॒ इन्द्र॑म् ॥ २ ॥

उप॑ । अ॒जि॒रा । पु॒रु॒ऽहू॒ताय॑ । सप्ती॒ इति॑ । हरी॒ इति॑ । रथ॑स्य । धूः॒ऽसु । आ । यु॒न॒ज्मि॒ ।
द्र॒वत् । यथा॑ । सम्ऽभृ॑तम् । वि॒श्वतः॑ । चि॒त् । उप॑ । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । आ । व॑हा॒तः॒ । इन्द्र॑म् ॥ २ ॥

हे इन्द्र ᵛपुरुहूताय पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैर्यज्ञार्थमाहूताय तुभ्यम् ᵛअजिरा शीघ्रगमनशीलौ[10] ᵛसप्ती सर्पणशीलौ ᵛहरी हरिनामकावश्वौ ᵛरथस्य ᵛधूर्षु युगप्रान्तेषु ᵛउप ᵛआ ᵛयुनज्मि अहं तथा योजयामि । ᵛद्रवत् स रथः ᵛयथा गच्छेत्तथेति शेषः । ᵛविश्वतश्चित् सर्वतः ᵛसंभृतम् अग्निर्यजुर्भिः सविता स्तोमैः

---

[1] घ-ज–अच्छ अभिलक्ष्य । [2] ख-ग-घ-च-ज-ण-भ–‘ इति ’ नास्ति । [3] ख-ग-च-ज-ण-भ-ल–‘ अच्छ ’ नास्ति । [4] ख-ग-च-न-फ-भ–‘ च ’ नास्ति । [5] ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-ल–सोमं च । [6] ख-ग-च-त-फ-भ-स–इत्येतन्न रथेति; ज-ण–इत्येतत् भिन्नार्थमिति; न–इत्यत्र अरथे इतीति । [7] च-फ–तिष्ठादेश आद्युदात्तः; ल–तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वात् तत्राद्युदात्तत्वम् । [8] ज-ण–आगमस्यानुदात्तत्वापेक्षया; त-स–आगमानुदात्तत्वात्; ल–आगमस्यानुदात्तत्वम् । [9] न-ल-स–तन्वा । [10] त-न–शीघ्रं° ।

इत्यादियज्ञसंभारैः संपूर्णम् ᵛइमं ᵛयज्ञं प्रति ᵛइन्द्रं त्वाम् ᵛउप ᵛआ ᵛवहातः तावश्वौ सम्यक् वहताम्॥ धूर्षु । धुर्वी हिंसार्थः । क्विप् । 'राल्लोपः' इति वकारलोपः । 'र्वोरुपधायाः°' इति दीर्घः । 'सावेकाचः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । युनज्मि । 'युजिर् योगे' । रुधादिः । लटि रूपम् । निघातः । द्रवत् । 'द्रु गतौ' इत्यस्य छान्दसे[1] लङि रूपम् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । वहातः । वहेर्लेट्याडागमे रूपम् ॥

उपो॑ नयस्व॒ वृष॑णा तपु॒ष्पोतेम॑व॒ त्वं वृ॑षभ स्वधावः ।
ग्रसे॑ता॒मश्वा॒ वि मु॑चे॒ह शोणा॑ दि॒वेदि॑वे स॒दृशी॑रद्धि धा॒नाः ॥ ३ ॥

उपो॒ इति॑ । न॒य॒स्व॒ । वृष॑णा । त॒पु॒ःऽपा । उ॒त । ई॒म् । अ॒व॒ । त्वम् । वृ॒ष॒भ॒ । स्व॒धा॒ऽव॒ः ।
ग्रसे॑ताम् । अश्वा॑ । वि । मु॒च॒ । इ॒ह । शोणा॑ । दि॒वेऽदि॑वे । स॒ऽदृशीः॑ । अ॒द्धि॒ । धा॒नाः ॥३॥

ᵛवृषभ कामानां वर्षक ᵛस्वधावः अन्नवन् हे इन्द्र ᵛवृषणा सेचनसमर्थौ ᵛतपुष्पा तापकेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षकावश्वौ ᵛउपो ᵛनयस्व अस्मत्समीपं प्रापय । ᵛउत अपि च ᵛत्वम् ᵛईम् एनं यजमानम् ᵛअव पालय । ᵛशोणा शोणवर्णौ तावश्वौ ᵛइह अस्मिन् देवयजने ᵛवि ᵛमुच विमुञ्च[2] । विमुक्तौ[2] तावश्वौ ᵛग्रसेतां विघसं[3] भक्षयताम् । त्वं तु ᵛसदृशीः एकरूपान् ᵛधानाः भृष्टयवान् ᵛदिवेदिवे प्रतिदिवसम् ᵛअद्धि भक्षय ॥ नयस्व । नयतेर्लोटि रूपम् । तपुष्पा । 'पा रक्षणे' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । 'सुपां सुलुक्°' इति डादेशः । 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति संहितायां विसर्जनीयस्य षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । अव । अवतेर्लोटि रूपम् । स्वधावः । 'मतुवसोः°' इति नकारस्य रुत्वम् । निघातः । ग्रसेताम् । 'ग्रसु अदने' इत्यस्य लोटि आतामि रूपम् । पादादित्वादनिघातः । आतामो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । मुच । मुञ्चतेः लोटि[4] रूपम्[4] । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । सदृशीः । समानशब्द उपपदे 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्मात् 'समानान्ययोश्च°' इति कञ्प्रत्ययः । समानस्य 'दृग्दृशवतुषु' इति सभावः । 'टिड्ढाणञ्°' इत्यादिना ङीप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । अद्धि । 'अद भक्षणे' इत्यस्य लोटि अदादित्वाच्छपो लुक् । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति ध्यादेशः । निघातः । धानाः । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः' इति नप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि[5] माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'ब्रह्मणा ते' इत्यारम्भणीया । सूत्रितं च—'ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्म्युरुं नो लोकमनुनेषि विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

---

[1] ख-ग-ज-ण-न-भ-ल—छान्दसम् ।
[2] ख-ग-च-ज—'विमुञ्च' नास्ति; ल-स—मुक्तौ ।
[3] ख-ग-च-ज-ण—यवसम् ।
[4] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स—'लोटि रूपम्' नास्ति ।
[5] ख-ग-च-ज-ण-भ—चतुर्विंशेऽहनि ।

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि हरी सखाया सधमादे आशू ।
स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन्प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मऽयुजा । युनज्मि । हरी इति । सखाया । सधऽमादे । आशू इति ।
स्थिरम् । रथम् । सुऽखम् । इन्द्र । अधिऽतिष्ठन् ।
प्रऽजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण योक्तव्यौ ᵛसधमादे । माद्यन्ति योद्धारोऽत्रेति मादो युद्धम् । सहमादः सधमादः । तस्मिन् युद्धे ᵛसखाया समानप्रसिद्धी अत एव ᵛआशू क्षिप्रगमनावेतौ[1] ᵛते तव ᵛहरी अश्वौ ᵛब्रह्मणा स्तोत्रेण ᵛयुनज्मि रथे संयोजयामि । ᵛस्थिरं सुदृढं[2] ᵛसुखं सुष्ठुद्वारं तादृशं ᵛरथम् ᵛअधितिष्ठन् आरूढस्त्वं सोमपानार्थमायाहि । ᵛप्रजानन् इत्याद्यगमत् ॥ ब्रह्मयुजा । युजेरौणादिकः कर्मणि क्विप् । युनज्मि । युजेः[3] लटि रूपम् । निघातः[4] । सधमादे । ' मदी हर्षे ' । अधिकरणे घञ् । ' सधमादस्थयोश्छन्दसि ' इति सहस्य सधादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । रथम् । ' अधिशीङ्स्थासां कर्म ' इति कर्मसंज्ञा । सुखम् । ' खनु विदारणे ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यते ' इति डः । कृदुत्तरस्वरः ॥

मा ते हरी वृषणा वीतपृष्ठा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ।
अत्यायाहि शश्वतो वयं तेऽरं सुतेभिः कृणवाम सोमैः ॥ ५ ॥

मा । ते । हरी इति । वृषणा । वीतऽपृष्ठा । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ।
अतिऽआयाहि । शश्वतः । वयम् । ते । अरम् । सुतेभिः । कृणवाम । सोमैः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ᵛवृषणा कामानां सेचकौ ᵛवीतपृष्ठा कमनीयपृष्ठभागौ ᵛते तव ᵛहरी अश्वौ[5] ᵛअन्ये अस्मदन्ये[6] ᵛयजमानासः यजमानाः ᵛमा ᵛनि ᵛरीरमन् मा हर्षयन् । ᵛवयं तु ᵛसुतेभिः अभिषुतैः ᵛसोमैः ᵛते तव ᵛअरं पर्याप्तं ᵛकृणवाम । यथा तव तृप्तिर्भवति तथा कुर्म इत्यर्थः । त्वं तु ᵛअत्यायाहि ᵛशश्वतः बहूनन्यानतिक्रम्य सोमपानार्थं शीघ्रमागच्छ ॥ वीतपृष्ठा । वी कान्त्यादिषु । अस्मात् क्तप्रत्ययः[7] । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रीरमन् । ' रमु क्रीडायाम् ' इत्यस्य[8] ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । ' न माङ्योगे ' इत्यडभावः । निघातः । अत्यायाहि । यातेर्लोटि रूपम् । ' गतिर्गतौ ' इति पूर्वस्य निघातः । कृणवाम । कृणोतेर्लोटि रूपम् । निघातः[9] ॥ ॥ १७ ॥

' तवायं सोमः ' इति माध्यंदिने सवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—' तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङिन्द्राय सोमाः प्रदिवः ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

---

[1] च-फ—क्षिप्रगमनवन्तौ ।
[2] ख-ग-च-ज-ण—दृढम् ।
[3] ख-ग-च-ज-ण-न-भ—' युजेः ' नास्ति ।
[4] ख-ग-च-ज-ण-न-भ—' निघातः ' नास्ति ।
[5] न-ल-स—' अश्वौ ' नास्ति ।
[6] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स—' अस्मदन्ये ' नास्ति ।
[7] ल—तप्रत्ययः ।
[8] ल—इत्यस्मात् ।
[9] ख-ग-च-ज-ण-भ—' निघातः ' नास्ति ।

तवा॒यं सोम॒स्त्वमेह्य॒र्वाङ् श॑श्वत्त॒मं सु॒मना॑ अ॒स्य पा॑हि ।
अ॒स्मिन्य॒ज्ञे ब॒र्हिष्या नि॒षद्या॑ दधि॒ष्वेमं ज॒ठर॒ इन्दु॑मिन्द्र ॥ ६ ॥

तव॑ । अ॒यम् । सोमः॑ । त्वम् । आ । इ॒हि॒ । अ॒र्वाङ् । श॒श्व॒त्ऽत॒मम् । सु॒ऽमनाः॑ । अ॒स्य । पा॒हि॒ ।
अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । ब॒र्हिषि॑ । आ । नि॒ऽसद्य॑ । द॒धि॒ष्व । इ॒मम् । ज॒ठरे॑ । इन्दु॑म् । इ॒न्द्र॒ ॥ ६ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛअयं ᵛसोमः[1] ᵛतव त्वदर्थमभिषुतः । ᵛत्वम् ᵛअर्वाङ् सोमाभिमुख्येन ᵛआ ᵛइहि आयाहि । आगत्य च ᵛसुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा ᵛअस्य इमं सोमं ᵛशश्वत्तमं बहुतमं ᵛपाहि पिब । ᵛबर्हिषि प्रवृद्धे ᵛअस्मिन् ᵛयज्ञे ᵛनिषद्य उपविश्य ᵛइन्दुं क्लेदनशीलम् ᵛइमं सोमं ᵛजठरे ᵛआ ᵛदधिष्व धारय । यथा नाभेरधस्तान्न गच्छति तथा धारय । ‘ अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिः ’ (ऋ. सं. १०. १४. ५) इत्यत्र न[2] यज्ञविशेषणं बर्हिः भिन्नरूपं[3] वा तत् इत्यतो नोत्सृज्यते ॥ इहि । ‘ इण् गतौ ’ । अस्य लोटि रूपम् । निघातः । शश्वत्तमम् । उञ्छादित्वादन्तोदात्तत्वम् । पाहि । ‘ पा पाने ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । निघातः । निषद्य । सदेर्ल्यपि ‘सदिरप्रतेः[4]’ इति षत्वम् । लित्स्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोटि ‘छन्दस्युभयथा’ इति थास आर्धधातुकत्वादिडागमः । प्रत्ययस्वरः । इन्दुम् । ‘ उन्दी क्लेदने ’ । ‘ उन्देरिच्चादेः ’ इत्युप्रत्ययः । धातोरादेः इकारादेशः । ‘ नित् ’ इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

स्ती॒र्णं ते॑ ब॒र्हिः सु॒त इ॑न्द्र॒ सोमः॑ कृ॒ता धा॒ना अत्त॑वे ते॒ हरि॑भ्याम् ।
तदो॑कसे पुरु॒शाका॑य॒ वृष्णे॑ म॒रुत्व॑ते॒ तुभ्यं॑ रा॒ता ह॒वींषि॑ ॥ ७ ॥

स्ती॒र्णम् । ते॒ । ब॒र्हिः । सु॒तः । इ॒न्द्र॒ । सोमः॑ । कृ॒ताः । धा॒नाः । अत्त॑वे । ते॒ । हरि॑ऽभ्याम् ।
तत्ऽओ॑कसे । पु॒रु॒ऽशाका॑य । वृष्णे॑ । म॒रुत्व॑ते । तुभ्य॑म् । रा॒ता । ह॒वींषि॑ ॥ ७ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛते तवोपवेशनार्थं ᵛबर्हिः ᵛस्तीर्णं विस्तृतम् । तथा ᵛसोमः च त्वदर्थं ᵛसुतः अभिषुतः । ᵛते तव ᵛहरिभ्याम् ᵛअत्तवे भक्षणार्थं ᵛधानाः भृष्टयवाः ᵛकृताः संपादिताः । ᵛतदोकसे तत् बर्हिः ओको निलयो यस्य तस्मै ᵛपुरुशाकाय बहुभिः स्तुत्याय यद्वा बहुसहायाय ᵛवृष्णे कामानां[5] वर्षित्रे ᵛमरुत्वते । मरुतो देवविशः । तद्वते । एवंभूताय ᵛतुभ्यं ᵛहवींषि सोमाज्यादीनि ᵛराता अस्माभिर्दत्तानि । तानि सेवस्वेति भावः॥ स्तीर्णम् । ‘ स्तृञ् आच्छादने ’ इत्यस्य[6] ‘ ऋत इद्धातोः’ इतीत्वम् । ‘रदाभ्याम्[7]’ इति निष्ठानत्वम् । प्रत्ययस्वरः। अत्तवे । ‘ अद भक्षणे ’ इत्यस्मात् तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । तदोकसे । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुशाकाय । ‘ शच व्यक्तायां वाचि ’ इत्यस्मात् कर्मणि घञ् । ‘ चजोः कु घिण्ण्यतोः’ इति कुत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । मरुत्वते । ‘ तसौ मत्वर्थे ’ इति भसंज्ञायां तकारस्य जश्त्वाभावः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । राता । ‘ रा दाने ’ इत्यस्मात् कर्मणि क्तः । प्रत्ययस्वरः ॥

---

१. ख-स सोमः । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-तु । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-रूपम् । ४. न-भ-ल-सदेरप्रतेः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-भ-‘ कामानां ’ नास्ति । ६. ल-इत्यस्य निष्ठायाम् ।

इ॒मं नर॒ः पर्व॑ता॒स्तु॑भ्य॒मा॒प॒ः समि॑न्द्र॒ गोभि॒र्मधु॑मन्तमक्रन् ।
तस्या॒गत्या॑ सु॒मना॑ ऋष्व पाहि प्रजा॒नन्वि॒द्वान्प॒थ्या॒ ३॒॑ अनु॒ स्वाः ॥ ८॥

इ॒मम् । नर॑ः । पर्व॑ताः । तुभ्य॑म् । आप॑ः । सम् । इ॒न्द्र॒ । गोभि॑ः । मधु॑ऽमन्तम् । अ॒क्र॒न् ।
तस्य॑ । आ॒ऽगत्य॑ । सु॒ऽमना॑ः । ऋ॒ष्व॒ । पा॒हि॒ । प्र॒ऽजा॒नन् । वि॒द्वान् । प॒थ्या॑ः । अनु॑ । स्वाः ॥

हे vइन्द्र vनरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्य्वादयः vपर्वताः ग्रावाणः vआपः चैते सर्वे संभूय vतुभ्यं त्वदर्थम् vइमं सोमं vगोभिः पयोभिः[1] vमधुमन्तं माधुर्योपेतं vसम् vअक्रन् सम्यगकार्षुः । vऋष्व दर्शनीय हे इन्द्र vसुमनाः शोभनमनस्कः vविद्वान् कर्माभिज्ञः vस्वाः स्वकीयाः vपथ्याः वैदिके पथि कर्मणि साधुभूताः स्तुतीः vअनु vप्रजानन् त्वम् vआगत्य vतस्य vपाहि इममभिषुतं सोमं पिब । अक्रन् । करोतेर्लुङि रूपम् । निघातः । आगत्य । गमेर्ल्यपि रूपम् । लित्स्वरः । पाहि । पातेर्लोटि रूपम् ।

याँ आभ॑जो म॒रुत॑ इन्द्र॒ सोमे॒ ये त्वामव॑र्ध॒न्नभ॑वन्ग॒णस्ते॑ ।
तेभि॑रे॒तं स॒जोषा॑ वावशा॒नो॒३॒॑ग्नेः पि॑ब जि॒ह्वया॒ सोम॑मिन्द्र ॥ ९ ॥

यान् । आ । अभ॑जः । म॒रुत॑ः । इ॒न्द्र॒ । सोमे॑ । ये । त्वाम् । अव॑र्धन् । अभ॑वन् । ग॒णः । ते॒ ।
तेभि॑ः । ए॒तम् । स॒ऽजोषा॑ः । वा॒व॒शा॒नः । अ॒ग्नेः । पि॒ब॒ । जि॒ह्वया॑ । सोम॑म् । इ॒न्द्र॒ ॥९॥

हे vइन्द्र vयान् vमरुतः vसोमे सोमपानविषये vआभजः समभावयः vये[2] च[2] मरुतः vत्वाम् vअवर्धन् युद्धे प्रोत्साहोत्पादनेनावर्धयन् ये च मरुतः vते तव vगणः[3] vअभवन् सहाया अभूवन्नित्यर्थः । हे vइन्द्र एवंविधैः vतेभिः तैर्मरुद्भिः vसजोषाः संगतः सन् vएतम् अभिषुतं vसोमं vवावशानः कामयमानस्त्वम् vअग्नेः आहुत्यधिकरणभूतस्याहवनीयस्य ज्वालारूपया vजिह्वया इमं vपिब ॥ अभजः । 'भज सेवायाम्' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अवर्धन् । 'वृधु वर्धने' इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । 'छन्दस्युभयथा' इति झेरार्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' इति णिलोपः । अत्रापि यद्योगादनिघातः । अभवन् । वाक्यभेदादनिघातः । वावशानः । 'वश कान्तौ' इत्यस्य यङ्लुकि चानशि रूपम् । चित्स्वरः । पिब । 'पा पाने' । निघातः ॥

इन्द्र॒ पिब॑ स्व॒धया॑ चित्सु॒तस्या॒ग्नेर्वा॑ पाहि जि॒ह्वया॑ यजत्र ।
अ॒ध्व॒र्योर्वा॒ प्रय॑तं शक्र॒ हस्ता॒द्धोतु॑र्वा य॒ज्ञं ह॒विषो॑ जुषस्व ॥ १० ॥

इन्द्र॑ । पिब॑ । स्व॒धया॑ । चि॒त् । सु॒तस्य॑ । अ॒ग्नेः । वा॒ । पा॒हि॒ । जि॒ह्वया॑ । य॒ज॒त्र॒ ।
अ॒ध्व॒र्योः । वा॒ । प्र॒ऽय॑तम् । श॒क्र॒ । हस्ता॑त् । होतु॑ः । वा॒ । य॒ज्ञम् । ह॒विष॑ः । जु॒ष॒स्व॒ ॥१०॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ—'पयोभिः' नास्ति । [2] ख-ग-न-भ-स—वा; च-फ—एते । [3] ख-ग-घ-च-ज-ण-भ—गणः गणाः ।

हे ᵛइन्द्र ᵛस्वधया । स्वमात्मानं दधाति पोषयतीति स्वधा बलम् । तेन । बलादपहृत्य ᵛसुतस्य सुतमभिषुतं हुतं वा ᵛपिब । ᵛयजत्र यष्टव्य इन्द्र ᵛअग्नेः ज्वालारूपया ᵛजिह्वया ᵛवा[1] आहुतं सोमं ᵛपाहि पिब । हे ᵛशक्र समर्थेन्द्र ᵛअध्वर्योः ᵛहस्तात् ᵛवा ᵛप्रयतं दातुमुपक्रान्तं सोमं पिब । अथवा ᵛहोतुः ᵛयज्ञं यजनीयं[2] वषट्कारोपेतं ᵛहविषः भागं ᵛजुषस्व सेवस्व । सर्वथापि त्वमत्रागत्यास्माभिर्दीयमानं सोमं पिबेति भावः ॥ पिब । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् अनिघातः । अध्वर्योः । अध्वरं कामयतीति क्यच् । ‘ कव्यध्वर° ’ इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । ततः एकादेशस्वरः । प्रयतम् । ‘ यम उपरमे ’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । शक्र । ‘ शक्लृ शक्तौ ’ । ‘ स्फायितञ्चि° ’ इत्यादिना रक् । हस्तात् । ‘ असिहसि° ’ इत्यादिना तन् । निस्स्वरः । होतुः । जुहोतेः ताच्छीलिकस्तृन् । नित्स्वरः । जुषस्व । ‘ जुषी प्रीतिसेवनयोः ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः ॥

शु॒नं हु॑वेम म॒घवा॑न॒मिन्द्र॑म॒स्मिन्भरे॒ नृत॑मं॒ वाज॑सातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्नन्तं॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॒ धना॑नाम् ॥ ११ ॥

शु॒नम् । हु॒वे॒म । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥ ११ ॥

पूर्वं[3] व्याख्याता[3] ॥ ॥ १८ ॥

‘ इमामू षु ’ इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ इमामू षूपान्त्यां घोरोऽपश्यत् सा निर्दहेच्छस्यमानेति श्रूयते ’ इति । दशम्या आङ्गिरसो घोर ऋषिः शिष्टानां विश्वामित्रः । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे दशमीवर्जितम् ‘ इमामू षु ’ इति सूक्तम् । सूत्रितं च[4]—‘ इमामू ष्वित्युपोत्तमामुद्धरेत्सर्वत्र ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः माध्यंदिनसवने[5] अच्छावाकशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रोपोत्तमावर्जमेतत्प्रथमं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ इमामू ष्विच्छन्ति त्वा ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

इ॒मामू॒ षु प्रभृ॑तिं सा॒तये॑ धा॒ः शश्व॑च्छश्वदू॒तिभि॒र्याद॑मानः ।
सु॒तेसु॑ते वावृधे॒ वर्ध॑नेभि॒र्यः कर्म॑भिर्म॒हद्भि॒ः सुश्रु॑तो॒ भूत् ॥ १ ॥

इ॒माम् । ऊँ॒ इति॑ । सु । प्रऽभृ॑तिम् । सा॒तये॑ । धा॒ः । शश्व॑त्ऽशश्वत् । ऊ॒तिऽभिः॑ । याद॑मानः ।
सु॒तेऽसु॑ते । व॒वृ॒धे॒ । वर्ध॑नेभिः । यः । कर्म॑ऽभिः । म॒हत्ऽभिः॑ । सुऽश्रु॑तः । भूत् ॥ १ ॥

विश्वामित्र इन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र ᵛऊतिभिः । अवन्ति रक्षन्ति सर्वमित्यूतयो मरुतः । तैः ᵛशश्वच्छश्वत् सर्वदा ᵛयादमानः संगतिं याचमानस्त्वं ᵛप्रभृतिम् । प्रकर्षेण भ्रियते धार्यते[6] यज्ञार्थमिति

---

[1] त–तु । [2] ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ–यजनीयं चित् । [3] त–व्याख्यातेयमृक् । [4] ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-स–‘ च ’ नास्ति । [5] च–माध्यंदिने सवने । [6] त–‘ धार्यते ’ नास्ति ।

प्रभृतिः सोमः स्तुतिर्वा[1]। ᵛइमाम् इमं सोमम् इमां[2] स्तुतिं वा[2] ᵛसातये अस्माकं धनलाभार्थं ᵛसु सुष्ठु संपादय । तथा स इन्द्रः ᵛसुतेसुते सोमे अभिषुते सति ᵛवर्धनेभिः वर्धनकारिभिः सोमाज्यादि हविर्भिः ᵛवावृधे[3] वर्धते । ᵛयः इन्द्रः ᵛमहद्भिः ᵛकर्मभिः असुरवधमेघभेदनादिलक्षणैर्व्यापारैः ᵛसुश्रु लोके प्रसिद्धः ᵛभूत् । स इन्द्र इति पूर्वेणान्वयः[4] ॥ प्रभृतिम् । ‘ तादौ च निति कृत्यतौ ’ इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । धाः । दधातेश्छान्दसे लुङि रूपम् । निघातः । शश्वच्छश्वत् । ‘ नित्यवीप्सयोः ’ इति द्विर्वचनम् । यादमानः । ‘ टुयाचृ याच्ञायाम् ’ । शानचि रूपम् । चकारस्य दकारश्छान्दसः । वावृधे । ‘ वृधु वर्धने ’ इत्यस्मात् लिटि रूपम् । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः संहितायाम् । निघा वर्धनेभिः । वर्धतेर्ण्यन्तस्य नन्द्यादित्वात् ल्युट् । लित्स्वरः । सुश्रुतः । ‘ श्रु श्रवणे ’ इत्यस्मात् कर्मणि क्तः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतिस्वरः । भूत् । भवतेर्लुङि रूपम् ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्या ‘ इन्द्राय सोमाः प्रदिवः ’ इत्येषा । सूत्रितं च– ‘ इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना आपूर्णो अस्य ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इन्द्रा॑य॒ सोमा॑ः प्र॒दिवो॒ विदा॑ना ऋ॒भुर्येभि॒र्वृष॑पर्वा॒ विहा॑याः ।
प्र॒य॒म्यमा॑ना॒न्प्रति॒ षू गृ॑भा॒येन्द्र॒ पिब॒ वृष॑धूतस्य॒ वृष्णः॑ ॥ २ ॥

इन्द्रा॑य । सोमा॑ः । प्र॒ऽदिव॑ः । विदा॑नाः । ऋ॒भुः । येभि॑ः । वृष॑ऽपर्वा । विऽहा॑याः ।
प्र॒ऽय॒म्यमा॑नान् । प्रति॑ । सु । गृ॒भा॒य॒ । इन्द्र॑ । पिब॑ । वृष॑ऽधूतस्य । वृष्ण॑ः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ᵛइन्द्राय तुभ्यं ᵛसोमाः ᵛप्रदिवः प्रगतेषु पूर्वेष्वहःसु ᵛविदानाः अस्माभिर्लम्भिताः । ᵛवृषपर्वा । वृषाणः[5] फलस्य वर्षकाः पर्वाणि कालावयवा वर्षाद्या यस्य स तथोक्तः । कालात्मक इत्यर्थः । अत एव ᵛविहायाः । विजहात्युत्सृजत्यर्थानर्थिभ्य इति[6] विहाया महान् । तादृश इन्द्रः ᵛयेभिः यैर्दत्तैः सोमैः ᵛऋभुः दीप्तो वर्तते । हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛप्रयम्यमानान् प्रकर्षेण[7] मन्त्रैरुपयम्यमानानिमान् सोमान् ᵛसु सुष्ठु ᵛप्रति ᵛगृभाय प्रतिगृहाण । गृहीत्वा च ᵛवृषधूतस्य वृषभिर्ग्रावभिः अभिषुतं[8] ᵛवृष्णः स्वर्गादिफलवर्षकमिमं सोमं ᵛपिब ॥ प्रदिवः । दिवु क्रीडादौ । क्विप् । ‘ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ’ इति द्वितीया । दिव्शब्दो दिवसवाची । कृदुत्तरपदस्वरः । विदानाः । ‘ विद्लृ लाभे ’ इत्यस्य व्यत्ययेन शानच् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । विहायाः । ‘ ओहाक् त्यागे ’ । ‘ वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ’ इत्यसुन् । ‘ णित् ’ इत्यनुवृत्तेः ‘ आतो युक् चिण्कृतोः ’ इति युगागमः । ‘ गतिकारकयोः° ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गृभाय । ‘ ग्रह उपादाने ’ इत्यस्य लोटि हौ श्नाप्रत्ययस्य ‘ छन्दसि शायजपि ’ इति शायजादेशः । ‘ हृग्रहोर्भः° ’ इति भत्वम् । ‘ अतो हेः ’ इति हेर्लुक् । निघातः ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे याज्या ‘ पिबा वर्धस्व ’ इत्येषा । सूत्रितं च[9]– ‘ पिबा वर्धस्व तव घा सुतास इति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति ॥

---

१. च–स्तुतिर्वा ताम् । २. ख-ग-च-ज-ण-भ–‘ इमां स्तुतिं वा ’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ववृधे । ४. ज-ण–पूर्वेणान्वयः । उ पूरणः । ५. ख-ग-च-फ-भ–वृषणाः । ६. ख-ग-ज-ण-त-न-भ-स–इति वा । ७. त–प्रक्षेपेण । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ–अभिषुतस्य । ९. त–‘ च ’ नास्ति ।

पिबा॒ वर्ध॑स्व॒ तव॑ घा सु॒ता॒स॒ इन्द्र॒ सोमा॑सः प्रथ॒मा उ॒तेमे ।
यथापि॑बः पू॒र्व्याँ॑ इ॑न्द्र॒ सोमाँ॑ ए॒वा पा॑हि॒ पन्यो॑ अ॒द्या नवी॑यान् ॥ ३ ॥

पिब॑ । वर्ध॑स्व । तव॑ । घ॒ । सु॒तासः॑ । इन्द्र॑ । सोमा॑सः । प्र॒थ॒माः । उ॒त । इ॒मे ।
यथा॑ । अपि॑बः । पू॒र्व्यान् । इ॒न्द्र॒ । सोमा॑न् । ए॒व । पा॒हि॒ । पन्यः॑ । अ॒द्य । नवी॑यान् ॥ ३ ॥

हे ᵛइन्द्र इमं सोमं ᵛपिब । ततः ᵛवर्धस्व शरीरेण पुष्टो भव । ᵛतव त्वदर्थं[1] ᵛप्रथमाः पुरातनाः ᵛउत अपि च ᵛइमे अभिनवाः उभयविधाः सोमासः[2] सोमाः ᵛसुतासः ᵛघ[2] ग्रावभिरभिषुताः खलु । हे ᵛइन्द्र ᵛपूर्व्यान् पुरातनान् ᵛसोमान् ᵛयथा त्वम् ᵛअपिबः ᵛएव एवम् ᵛअद्य अधुना ᵛपन्यः स्तुत्योऽत एव ᵛनवीयान् अतिशयेनाभिनवस्त्वम् इमानभिनवान् सोमान् ᵛपाहि पिब ॥ पिब । पातेर्लोटि रूपम् । वर्धस्व । तिङ उत्तरत्वान्निघाताभावः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । पाहि । पातेर्लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । निघातः । पन्यः । पनतेः स्तुत्यर्थस्य अघ्न्यादित्वात् यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । नवीयान् । नवशब्दादीयसुनि रूपम् । नित्स्वरः ॥

म॒हाँ अम॑त्रो वृ॒जने॑ विर॒प्श्यु१॒ग्रं शवः॑ पत्यते धृ॒ष्ण्वोजः॑ ।
नाह॑ विव्याच पृथि॒वी च॒नैनं॒ यत्सोमा॑सो॒ हर्य॑श्व॒मम॑न्दन् ॥ ४ ॥

म॒हान् । अम॑त्रः । वृ॒जने॑ । वि॒ऽर॒प्शी । उ॒ग्रम् । शवः॑ । प॒त्य॒ते । धृ॒ष्णु । ओजः॑ ।
न । अह॑ । वि॒व्या॒च॒ । पृ॒थि॒वी । च॒न । ए॒न॒म् । यत् । सोमा॑सः । हरि॑ऽअश्वम् । अम॑न्दन् ॥ ४ ॥

योऽयमिन्द्रः ᵛमहान् अतिशयितसामर्थ्यवान् ᵛवृजने बलोपलक्षिते युद्धे ᵛअमत्रः शत्रूणामभिभविता अत एव ᵛविरप्शी विरपणशीलो भुजास्फालनेन युद्धार्थं शत्रूणामाह्वानकारी । यद्वा विविधं रपणं स्तुतिलक्षणं यस्येति । सर्वैः[3] स्तुत्य इत्यर्थः । तादृशस्येन्द्रस्य ᵛउग्रम् उद्गूर्णं ᵛशवः बलं ᵛधृष्णु धर्षणशीलम् ᵛओजः पराक्रमलक्षणं तेजः ᵛपत्यते सर्वत्र प्रसरति । ᵛएनम् एतादृशमहिमोपेतमिन्द्रं ᵛपृथिवी विस्तीर्णा भूमिः ᵛन ᵛविव्याच न व्याप्नोति । अहशब्द एवार्थे । ᵛचन इत्यप्यर्थे । द्यौरपि न व्याप्नोतीत्यर्थः । ᵛयत् यदा ᵛसोमासः स्वाहाकृताः सोमाः ᵛहर्यश्वम् इन्द्रम् ᵛअमन्दन् अमादयन् । तदा तमेनं द्यावापृथिव्यौ व्याप्तुं न शक्नुत इत्यर्थः ॥ अमत्रः । अम गत्यादिषु । ‘ अमिनक्षियजि° ’ इत्यादिना अत्रन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । विरप्शी । ‘ रप लप व्यक्तायां वाचि ’ । औणादिकः शप्रत्ययः । विविधं रपन्तीति विरप्शाः स्तोतारः । तेऽस्य सन्तीत्यत इनिः । यद्वा विविधं रपणं विरप्शम् । तदस्यास्तीति । प्रत्ययस्वरः । पत्यते । व्यत्ययेन कर्तरि यक् । निघातः । धृष्णु । ‘ ञिधृषा प्रागल्भ्ये ’ । त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुप्रत्ययः । ‘ रषाभ्याम्° ’ इति णत्वम् । प्रत्ययस्वरः । विव्याच । व्यचेर्लिटि णलि ‘ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ’ इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । निघातः । चनेति निपातसमुदायश्चार्थे वर्तते । एवमादित्वादन्तोदात्तः । अमन्दन् । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लङि रूपम् । यद्योगादनिघातः ॥

---

[1] न–त्वदर्थे । [2] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स–सोमाः सुतासः; घ–सोमासः सुतासः घ; ल–सोमासः सुतासः । [3] न–‘ सर्वैः ’ नास्ति ; ल– स सर्वैः ।

म॒हाँ उ॒ग्रो वा॑वृधे वी॒र्या॑य स॒माच॑क्रे वृष॒भः काव्ये॑न ।
इन्द्रो॒ भगो॑ वाज॒दा अ॑स्य॒ गाव॒ः प्र जा॑यन्ते॒ दक्षि॑णा अस्य पू॒र्वीः ॥ ५ ॥

म॒हान् । उ॒ग्रः । व॒वृ॒धे । वी॒र्या॑य । स॒म्ऽआच॑क्रे । वृ॒ष॒भः । काव्ये॑न ।
इन्द्र॑ः । भग॑ः । वा॒ज॒ऽदाः । अ॒स्य॒ । गाव॑ः । प्र । जा॒य॒न्ते॒ । दक्षि॑णाः । अ॒स्य॒ । पू॒र्वीः ॥५॥

ᵛमहान् युद्धकर्मणि बलवान् ᵛउग्रः शत्रूणां भयंकरः ᵛइन्द्रः ᵛवीर्याय वीर्यकरणाय ᵛवावृ वर्धते[1] । ᵛवृषभः फलस्याभिवर्षकः ᵛभगः सर्वैर्भजनीयः सः ᵛइन्द्रः ᵛकाव्येन । कवयः स्तोतारः तत्कर्म स्तोत्रम् । तेन स्तोत्रेण ᵛसमाचक्रे संगच्छते । तादृशस्य ᵛअस्य[2] इन्द्रस्य ᵛगावः ᵛवाजदा क्षीरादिलक्षणान्नप्रदाः ᵛप्र ᵛजायन्ते । तथा ᵛअस्य ᵛपूर्वीः बह्वयस्ता गावः ᵛदक्षिणाः प्रजायन्ते । वावृधे[3] । वर्धतेर्लिटि रूपम् । निघातः । वीर्याय । वीरे भवं वीर्यम् । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत ‘ वीरवीर्यौ च ’ इत्यत्र ‘ यतोऽनावः ’ इत्यस्यानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात् तित्स्वरितः । समाचक्रे करोतेर्लिटि रूपम् । ‘गतिर्गतौ ’ इति पूर्वपदस्य[4] गतेर्निघातः । काव्येन । कवेः कर्म काव्यम् । ब्राह्मणा दित्वात् ष्यञ् । ञित्त्वादुपधावृद्धिः । ञित्स्वरः । वाजदाः । ददातेः ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ । जायन्ते । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ इत्यस्य लटि रूपम् । दक्षिणाः । ‘ दक्ष वृद्धौ ’ इत्यस्मात् ‘ द्रुदक्षिभ्यामिनन् ’ इतीनन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ १९ ॥

प्र यत्सिन्ध॑वः प्रस॒वं यथाय॒न्नाप॑ः समु॒द्रं र॒थ्ये॑व जग्मुः ।
अत॑श्चि॒दिन्द्र॒ः सद॑सो॒ वरी॑या॒न्यदीं॒ सोम॑ः पृ॒णति॑ दु॒ग्धो अं॒शुः ॥ ६ ॥

प्र । यत् । सिन्ध॑वः । प्र॒ऽस॒वम् । यथा॑ । आय॑न् । आप॑ः । स॒मु॒द्रम् । र॒थ्या॑ऽइव । ज॒ग्मुः ।
अत॑ः । चि॒त् । इन्द्र॑ः । सद॑सः । वरी॑यान् । यत् । ई॒म् । सोम॑ः । पृ॒णति॑ । दु॒ग्धः । अं॒शुः ॥६॥

ᵛसिन्धवः नद्यः ᵛयथा ᵛप्रसवम् । प्रकर्षेण सूयते इति प्रसवः कामः । तमनुसृत्य ᵛयत् यदा ᵛप्र ᵛआयन् प्रकृष्टमतिदूरं समुद्रं गच्छन्ति तदा ᵛआपः महान्तं ᵛसमुद्रं ᵛरथ्येव रथिन इव ᵛजग्मुः प्रीणनार्थं[5] गच्छन्ति । तद्वत् ᵛअतश्चित् ᵛसदसः अस्मादप्यन्तरिक्षादसौ ᵛइन्द्रः ᵛवरीयान् उरुतरः[6] खलु । ᵛयदीं यमेनमिन्द्रं ᵛदुग्धः अभिषुतः ᵛअंशुः लताखण्डरूपोऽल्पः[7] ᵛसोमः ᵛपृणति प्रीणयति । यथाल्पा नद्योऽल्पीयांसि च जलानि महान्तं समुद्रं प्रीणयन्ति तद्वदल्पतरोंऽशुभूतः सोमः वरीयांसमिन्द्रं यद्योगाद प्रीणयति ॥ प्रसवम् । सवतेः[8] कर्मण्यप् । थाथादिस्वरः । आयन् । अयतेर्लङि[9] रूपम् । ‘ सुपां सुलुक्°[10] ’ इति सुपो डादेशः । अनिघातः । रथ्येव । रथस्येमे रथ्याः । ‘ रथाद्यत् ’ इति यत् । ‘ सुपां सुलुक्°[10] ’ इति सुपो डादेशः । ‘ गमहन°[13] ’ तित्स्वरितः[11] । इवेन विभक्त्यलोपः[12] पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जग्मुः । गमेर्लिटि रूपम् । ‘ गमहन°[13] ’

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-ण-भ—अवर्धत । [2] ख-ग-च-न-प-फ-भ-स—‘ अस्य ’ नास्ति । [3] ज-ण- ववृधे । [4] ल—पूर्वस्य । [5] त-स—प्राणनार्थम् । [6] प-भ—पुरुतरः । [7] ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ- भ—लताखण्डजः । [8] ख-ग-च-ज-ण—सुवतेः । [9] फ—एतेर्लङि । [10] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- ‘ सुलुक्° ’ नास्ति । [11] ख-ग-च-ज-ण-न-भ—नित्स्वरः । [12] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स—विभक्तेरलोपः । [13] ल—गमहनजन° ।

इत्यादिनोपधालोपः । निघातः । वरीयान् । उरुशब्दादीयसुनि ‘ प्रियस्थिर° ’ इत्यादिना वरादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः । पृणति । ‘ पृण प्रीणने ’ । तुदादिः । यद्योगादनिघातः । दुग्धः । दुहेः क्तः । ‘ एकाचः° ’ इतीट्प्रतिषेधः । ‘ दादेर्धातोर्घः ’ इति हकारस्य घत्वम् । ‘ झषस्तथोर्धोऽधः ’ । प्रत्ययस्वरः ॥

स॒मु॒द्रेण॒ सिन्ध॑वो॒ याद॑माना॒ इन्द्रा॑य॒ सोमं॒ सुषु॑तं॒ भर॑न्तः ।
अं॒शुं दु॑हन्ति ह॒स्तिनो॑ भ॒रित्रै॒र्मध्वः॑ पुनन्ति॒ धार॑या प॒वित्रैः॑ ॥ ७ ॥

स॒मु॒द्रेण॑ । सिन्ध॑वः । याद॑मानाः । इन्द्रा॑य । सोम॑म् । सुऽसु॑तम् । भर॑न्तः ।
अं॒शुम् । दु॒ह॒न्ति॒ । ह॒स्तिनः॑ । भ॒रित्रैः॑ । मध्वः॑ । पु॒न॒न्ति॒ । धार॑या । प॒वित्रैः॑ ॥ ७ ॥

^{v}समुद्रेण । सहिता नद्यादिरूपेणापोऽभिद्रवन्त्येनमिति समुद्रः । तेन ^{v}यादमानाः तेन सह संगतिं याचमानाः ^{v}सिन्धवः नद्यो यथा तं पूरयन्ति तद्वत् ^{v}हस्तिनः हस्तवन्तोऽध्वर्य्वादयः ^{v}इन्द्राय तुभ्यं ^{v}सुषुतं सुष्ठ्वभिषुतं[1] ^{v}सोमं ^{v}भरन्तः संपादयन्तः ^{v}अंशुं ^{v}दुहन्ति लताखण्डमभिषुण्वन्ति । तथा तेऽध्वर्य्वादयः[2] स्रवतो रसस्य ^{v}धारया ^{v}पवित्रैः पावनैः[3] ^{v}भरित्रैः[4] । कर्मकरणार्थं पदार्थान् बिभ्रतीति भरित्रा बाहवः । तैः ^{v}मध्वः माधुर्योपेतान् सोमान् ^{v}पुनन्ति शोधयन्ति ॥ समुद्रेण । समुत्पूर्वात् द्रवतेः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति डः । डित्त्वाट्टिलोपः । यद्वा । ‘ उन्दी क्लेदने ’ । संपूर्वस्य ‘ स्फायितञ्चि° ’ इत्यादिना रक् । कित्त्वादुपधालोपः । उभयत्र प्रत्ययस्वरः । सुपा सहैकादेशे कृत एकादेश उदात्त एव । यादमानाः । ‘ टुयाचृ याच्ञायाम् ’ । शानच् । व्यत्ययेन चकारस्य दकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । दुहन्ति । ‘ दुह प्रपूरणे ’ इत्यस्य लटि रूपम्[4] । भरित्रैः । ‘ डुभृञ् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्मात् ‘ अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ’ इतीत्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पुनन्ति । ‘ पूञ् पवने ’ इत्यस्य लटि रूपम् ॥

ह्र॒दाइ॑व कु॒क्षयः॑ सोम॒धानाः॒ समी॑ वि॒व्याच॒ सव॑ना पु॒रूणि॑ ।
अन्ना॒ यदिन्द्रः॑ प्रथ॒मा व्याश॑ वृ॒त्रं ज॑घ॒न्वाँ अवृ॑णीत॒ सोम॑म् ॥ ८ ॥

ह्र॒दाःऽइ॑व । कु॒क्षयः॑ । सो॒म॒ऽधानाः॑ । सम् । ई॒मिति॑ । वि॒व्याच॑ । सव॑ना । पु॒रूणि॑ ।
अन्ना॑ । यत् । इन्द्रः॑ । प्र॒थ॒मा । वि । आश॑ । वृ॒त्रम् । ज॒घ॒न्वान् । अ॒वृ॒णी॒त॒ । सोम॑म् ॥८॥

इन्द्रस्य ^{v}कुक्षयः उदराणि ^{v}सोमधानाः । सोमो निधीयते येष्विति सोमधानाः । तत्र दृष्टान्तः । ^{v}ह्रदाइव । यथा ह्रदा जलाधारा भवन्ति तद्वत् । ^{v}ईं सोऽयमिन्द्रः ^{v}पुरूणि ^{v}सवना त्रीणि सवनानि ^{v}सं ^{v}विव्याच सम्यक् व्याप्नोति । ^{v}इन्द्रः ^{v}प्रथमा प्रथमानि ^{v}अन्ना भक्षणीयानि सोमादीन्यन्नानि ^{v}यत् यस्मात् ^{v}व्याश विशेषेण जघास ततः ^{v}वृत्रं ^{v}जघन्वान् वृत्रस्य हन्तेन्द्रः ^{v}सोमं माध्यंदिने[5] सवने[5] देवेभ्यः

---

[1] ख-ग-च-फ—अभिषुतम् । [2] ख-ग-च-ज-ण—अध्वर्य्वादयः । [3] ख-ग-च-फ—पावमानैः ।
[4] ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ—भरित्रैः बाहुभिः मध्वः माधुर्योपेतान् सोमान् पुनन्ति शोधयन्ति ।
[5] ख-ग-च-ज-ण-फ-ल—‘ माध्यंदिनं सवने ’ नास्ति ।

vअवृणीत समभजत ॥ कुक्षयः[१] । 'कुष निष्कर्षे'। 'प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः' (उ. सू. ३. ४३५)। कुष्यत इति कुक्षिः। प्रत्ययस्वरः। सोमधानाः। दधातेरधिकरणे ल्युट्। लित्स्वरः। विव्याच व्यचेर्लिटि रूपम्। अन्ना। 'अद भक्षणे'। अद्यत इत्यन्नम्। आश। 'अश भोजने' इत्यस्य लि णलि रूपम्। 'अत आदेः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः। यद्योगादनिघातः। लित्स्वरः। वृत्रम्। 'न लोकाव्यय°' इति षष्ठीप्रतिषेधः। जघन्वान्। हन्तेः क्वसाविडभावे रूपम्। प्रत्ययस्वरः। अवृणीत। 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्य लङि रूपम्[१] ॥

आ तू भर माकिरेतत्परि ष्ठाद्विद्मा हि त्वा वसुपतिं वसूनाम्।
इन्द्र यत्ते माहिनं दत्रमस्त्यस्मभ्यं तद्धर्यश्व प्र यन्धि ॥ ९ ॥

आ। तु। भर। माकिः। एतत्। परि। स्थात्। विद्म। हि। त्वा। वसुऽपतिम्। वसूनाम्।
इन्द्र। यत्। ते। माहिनम्। दत्रम्। अस्ति। अस्मभ्यम्। तत्। हरिऽअश्व। प्र। यन्धि ॥

हे vइन्द्र vतु क्षिप्रं धनम् vआ vभर। vएतत् त्वया दीयमानं धनं vमाकिः को वा vपरि vष्ठा प्रतिबध्य तिष्ठेत्। vत्वा त्वां vवसूनां धनानां vवसुपतिम् उत्तमस्य धनस्य स्वामिनं vविद्म vहि जानीमः खलु। vते तव vमाहिनं vमंहनीयं[२] vयत् vदत्रं धनम् vअस्ति हे vहर्यश्व इन्द्र[३] vतत् धनम् vअस्मभ्यं vप्र vयन्धि प्रयच्छ ॥ तु। 'ऋचि तुनुघ°' इत्यादिना संहितायां दीर्घः। भर। भरतेः लोटि रूपम्। माकिः। निपातः। स्थात्। तिष्ठतेश्छान्दसे लुङि रूपम्। 'उपसर्गात् सुनोति°' इत्यादिना संहितायां षत्वम्। निघातः। विद्म। वेत्तेर्लटि 'विदो लटो वा' इति मसो मादेशः। प्रत्ययस्वरः। संहितायां 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घः। वसुपतिम्। 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। माहिनम्। 'महेरिनण् च' इतीनण्प्रत्ययः। णित्त्वादुपधावृद्धिः। ग्रामादित्वादाद्युदात्तः। यन्धि। 'यमु उपरमे'। लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। सेर्हिः। तस्य 'वा छन्दसि' इति पित्त्वस्य विकल्पितत्वात् अत्राङित्त्वात् 'अङितश्च' इति हेर्ध्यादेशः। निघातः ॥

जातकर्मण्यंसाभिमर्शने 'अस्मे प्र यन्धि' (आश्व. गृ. १. १५) इत्येषा। यद्यपि 'सा निर्दहेत्' इति वचनेन शंसने निषिद्धा तथाप्यभिमर्शनस्य शंसने चोदितत्वात् नोक्तदोषः[४] ॥

अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः।
अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन् ॥ १० ॥

अस्मे इति। प्र। यन्धि। मघऽवन्। ऋजीषिन्। इन्द्र। रायः। विश्वऽवारस्य। भूरेः।
अस्मे इति। शतम्। शरदः। जीवसे। धाः। अस्मे इति। वीरान्। शश्वतः। इन्द्र। शिप्रिन् ॥ १० ॥

---

[१] ख-ग-च-ज-ण-'कुक्षयः ... रूपम्' नास्ति। [२] फ-महनीयम्। [३] न-ल-'इन्द्र' नास्ति। [४] न-नोक्तदोषः। तथा च सूत्रितम्-इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेह्यस्मे प्रयोधि (प्रयन्धि) मघवन्नृजीषिन्निति चेति।

ᵛमघवन् धनवन् ᵛऋजीषिन् गतसारसोमवन् हे ᵛइन्द्र ᵛविश्ववारस्य[1]। विश्वैः सर्वैः संभजनीयत ग वरणं यस्य तत्। ᵛभूरेः भूरि बहु ᵛरायः धनम्। द्वितीयार्थे षष्ठी[1]। ᵛअस्मे अस्मभ्यं ᵛप्र ᵛयन्धि प्रयच्छ। किंच ᵛअस्मे अस्माकं ᵛजीवसे जीवनाय ᵛशतं ᵛशरदः संवत्सरान् ᵛधाः देहि। ᵛशिप्रिन् शोभनहनो हे ᵛइन्द्र ᵛअस्मे अस्माकं ᵛशश्वतः। शश्वदिति बहुनाम। बहून् ᵛवीरान् पुत्रान् देहि॥ जीवसे। 'जीव प्राणधारणे' इत्यस्य तुमर्थेऽसेप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। शश्वतः। 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः'। अस्मात् 'संश्वद्देहत्°' इत्यादिना अतिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादिष्टरूपसिद्धिः॥

शु॒नं हु॑वेम म॒घवा॑न॒मिन्द्र॑म॒स्मिन्भरे॒ नृत॑मं॒ वाज॑सातौ।
शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्नन्तं॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॒ धना॑नाम्॥ ११॥

शु॒नम्। हु॒वे॒म। म॒घऽवा॑नम्। इन्द्र॑म्। अ॒स्मिन्। भरे॑। नृऽत॑मम्। वाज॑ऽसातौ।
शृ॒ण्वन्त॑म्। उ॒ग्रम्। ऊ॒तये॑। स॒मत्ऽसु॑। घ्नन्त॑म्। वृ॒त्राणि॑। स॒म्ऽजित॑म्। धना॑नाम्॥ ११॥

शुनं[2] हुवेमेति व्याख्याता[2]॥ ॥ २०॥

'वार्त्रहत्याय' इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तम्। एकादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः। तथा चानुक्रान्तं— 'वार्त्रहत्याय गायत्रमन्त्यानुष्टुप्' इति। अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'वार्त्रहत्याय' इति उत्तमावर्जं[3] सूक्तं[3] शंसनीयम्। तथा[4] च सूत्रितं[4]—'वार्त्रहत्यायेत्युत्तमामुद्धरेत्' (आश्व.श्रौ. ६.४) इति। महाव्रते गायत्रीतृचाशीतावुत्तमावर्जमिदं सूक्तम्। पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'वार्त्रहत्याय शवस इत्युत्तमामुद्धरति' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति॥

वार्त्र॑हत्याय॒ शव॑से पृतना॒षाह्या॑य च। इन्द्र॒ त्वा व॑र्तयामसि॥ १॥

वार्त्र॑ऽहत्याय। शव॑से। पृ॒त॒ना॒ऽसह्या॑य। च॒। इन्द्र॑। त्वा॒। आ। व॒र्त॒या॒म॒सि॒॥ १॥

विश्वामित्रः स्तौति। हे ᵛइन्द्र ᵛवार्त्रहत्याय वृत्रहननिमित्ताय ᵛशवसे बलाय अपि ᵛच ᵛपृतनाषाह्याय[5] परकीयसेनाभिभवाय त्वाम् ᵛआ सर्वतः ᵛवर्तयामसि प्रवर्तयामः॥ वार्त्रहत्याय। वृत्रघ्नः कर्म इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (पा. सू. ७. ३. ३२) इति तकारः। ञित्वादाद्युदात्तः। पृतनाषाह्याय। 'षह मर्षणे' इत्यस्माद्भावे 'शकिसहोश्च' इति यत्। संहितायां 'सहेः पृतनर्ताभ्यां च' (पा. सू. ८. ३. १०९) इति षत्वम्। दीर्घश्छान्दसः। वर्तयामसि। 'वृतु वर्तने' इत्यस्य ण्यन्तस्य मसः 'इदन्तो मसिः' इति मसि इत्यादेशः। निघातः॥

---

[1] ख-ग-च-ज़-ण-प-फ—विश्ववारस्य सर्वैर्वरणीयस्य ते भूरेः बहु रायः धनानि अस्मे।
[2] ज-ण—पूर्ववत् व्याख्याता; ल— शुनं हुवेमेति गतम्। [3] ग-ज-ण-स—उत्तमावर्जसूक्तम्।
[4] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स—'तथा च सूत्रितं' नास्ति। [5] ख-ग-च-ज-ण-न-भ—पृतनासाह्याय।

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो । इन्द्र कृण्वन्तु वाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
इन्द्र । कृण्वन्तु । वाघतः ॥ २ ॥

हे ᵛशतक्रतो । शतं क्रतवो यस्यासौ शतक्रतुः । हे ᵛइन्द्र ᵛवाघतः । वहन्ति यज्ञियां धुरमिति वाघतः स्तोतारः । ᵛते तव ᵛसु अस्मदभिमतफलसंपादनेन शोभनं ᵛमनः ᵛअर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं ᵛकृण्वन्तु कुर्वन्तु । ᵛउत अपि च ᵛचक्षुः त्वदीयं दर्शनम् अस्मास्वनुग्रहदृष्टिं[1] कुर्वन्तु ॥ अर्वाचीनम् । 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति खप्रत्ययः । खस्येनादेशः[2] । चक्षुः । 'चक्षेः शिच्च' इत्युसिप्रत्ययः । शिद्भावात् ख्याञादेशाभावः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेः आद्युदात्तश्च[3] । कृण्वन्तु । 'कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वेन[4] पादादित्वादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वाघतः । 'वह प्रापणे' । 'संश्चद्वेहत्०' इत्यादिना अतिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । हकारस्य घत्वम् । प्रत्ययस्वरः ॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीर्भिरीमहे । इन्द्राभिमातिषाह्ये ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीःऽभिः । ईमहे ।
इन्द्र । अभिमातिऽसह्ये ॥ ३ ॥

ᵛशतक्रतो हे ᵛइन्द्र ᵛअभिमातिषाह्ये । मातिर्मानो गर्वः । अभितो मानो येषां तेऽभिमातयः शत्रवः । तेषां सहनमेव सह्यम्[5] । तस्मिन् युद्धे अस्माकमुपस्थिते सति ᵛते तव ᵛनामानि शक्रवज्रहस्तादीनि[6] नामधेयानि यद्वा तदुपलक्षितानि बलानि[6] ᵛविश्वाभिर्गीर्भिः सर्वाभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ᵛईमहे वयं याचामहे ॥ ईमहे । ई कान्त्यादिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः ॥

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि । इन्द्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामऽभिः । शतेन । महयामसि । इन्द्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ᵛपुरुष्टुतस्य पुरुभिः बहुभिः स्तोतृभिः स्तुतस्य ᵛशतेन अपरिमितसंख्याकैः ᵛधामभिः तेजोभिः युक्तस्य ᵛचर्षणीधृतः चर्षणीनां मनुष्याणां कर्मानुष्ठातॄणामभिमतफलसंपादनेन धारकस्य ᵛइन्द्रस्य । यद्वा । आकृषन्ति[7] सर्वमनेन इति चर्षणि बलम् । तद्धारकस्य तव ᵛमहयामसि महयामः[8] स्तोत्रं कुर्मः ॥ पुरुष्टुतस्य । 'ष्टुञ् स्तुतौ' । कर्मणि क्तः । थाथादिस्वरः । संहितायां 'स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि' इति षत्वम् । महयामसि । 'मह पूजायाम्' इत्यस्य लटि इदन्तो मसिः । निघातः ।

---

१. च-न-फ–अस्मदनुग्रहदृष्टिम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–'खस्येनादेशः' नास्ति । ३. ल-स–आद्युदात्तः । ४. ण-ल-स–अविद्यमानत्वेन । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-फ–साह्यम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ–शक्रादिनामानि । ७. त–आकृषति । ८. न-ल-स–'महयामः' नास्ति ।

चर्षणीधृतः । 'कृष आकर्षणे'। 'कृषेरादेश्च चः' (उ. सू. २. २६१) इत्यनिप्रत्ययः । ककारस्य चकारादेशः । यद्वा 'कृष विलेखने'। कर्षन्तीति चर्षणयो मनुष्याः । 'धृ धारणे' । क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इन्द्रं॑ वृ॒त्राय॒ हन्त॑वे पुरुहू॒तमुप॑ ब्रुवे । भरे॑षु॒ वाज॑सातये ॥ ५ ॥

इन्द्र॑म् । वृ॒त्राय॑ । हन्त॑वे । पु॒रु॒ऽहू॒तम् । उप॑ । ब्रु॒वे॒ । भरे॑षु । वाज॑ऽसातये ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ᵛवृत्राय ᵛहन्तवे वृत्रनामकमसुरं हन्तुं ᵛभरेषु युद्धेषु ᵛवाजसातये अन्नोपलक्षितधनलाभाय च ᵛपुरुहूतं पुरुभिराहूतम् ᵛइन्द्रं बलवन्तं त्वाम् ᵛउप ᵛब्रुवे सोमपानार्थं विश्वामित्रोऽहमाह्वयामि ॥ वृत्राय । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानम् । हन्तवे । हन्तेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । ब्रुवे । 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' इत्यस्य लट्युत्तम इटि रूपम् । निघातः । वाजसातये । सननं सातिः । वाजस्य सातिर्वाजसातिः । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ २१ ॥

वाजे॑षु सास॒हिर्भ॑व॒ त्वामी॑महे शतक्रतो । इन्द्र॑ वृ॒त्राय॒ हन्त॑वे ॥ ६ ॥

वाजे॑षु । स॒स॒हिः । भ॒व॒ । त्वाम् । ई॒म॒हे॒ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ।

इन्द्र॑ । वृ॒त्राय॑ । हन्त॑वे ॥ ६ ॥

ᵛशतक्रतो हे ᵛइन्द्र ᵛवाजेषु संग्रामेषु ᵛसासहिः शत्रूणामभिभविता ᵛभव । ᵛवृत्राय ᵛहन्तवे वृत्रं हन्तुं ᵛत्वामीमहे प्रार्थयामहे ॥ सासहिः । 'सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ' इति किप्रत्ययः । तस्य स्वरः । वृत्राय । कर्मणः संप्रदानम् । हन्तवे । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥

द्यु॒म्नेषु॑ पृत॒नाज्ये॑ पृत्सु॒तूर्षु॒ श्रवः॑सु च । इन्द्र॒ साक्ष्वा॒भिमा॑तिषु ॥ ७ ॥

द्यु॒म्नेषु॑ । पृ॒त॒नाज्ये॑ । पृ॒त्सु॒तूर्षु॑ । श्रवः॑ऽसु । च॒ । इन्द्र॑ । साक्ष्व॑ । अ॒भिऽमा॑तिषु ॥ ७ ॥

ᵛद्युम्नेषु[1] द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तव्येष्वभिमानिनो ये सपत्नाः ᵛपृतनाज्ये । पृतनानामजनं गमनं यस्मिन्निति पृतनाज्यं संग्रामः । तस्मिन् संग्रामे च ᵛपृत्सुतूर्षु पृतनासु[2] तरणशीलेषु[2] शूरेषु ᵛश्रवःसु बलेषु ᵛच येऽभिमानिनः सपत्नाः सन्ति तान् हे[3] ᵛइन्द्र[3] ᵛसाक्ष्व अभिभव । तथा ᵛअभिमातिषु सर्वतो गर्वयुक्तेषु शत्रुषु पुरुषेषु ये सपत्नाः तांश्चाभिभव ॥ पृतनाज्ये । 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य 'अचो यत्' । पृतनानामाज्यं पृतनाज्यम् । एकादेशस्वरः । पृत्सुतूर्षु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः 'मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम्' इति पृदादेशः । 'ञित्वरा संभ्रमे'। ताच्छीलिकः क्विप् । 'ज्वरत्वर°' इत्यादिना ऊठ् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । साक्ष्व । 'षह[4] मर्षणे' इत्यस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । ढत्वकत्वे । दीर्घश्छान्दसः ॥

---

[1] ल–हे इन्द्र द्युम्नेषु । [2] ख-ग-ज-ण-भ-ल–पृतनातरणशीलेषु ; न-स–तरणशीलेषु । [3] न-ल-स–'हे इन्द्र' नास्ति । [4] न-भ–सह ।

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘ शुष्मिन्तमं न ऊतये ’ इति सूत्रे वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ शुष्मिन्तमं न ऊतये श्रायन्त इव सूर्यम् ’ (आश्व. श्रौ. ७.४) इति ॥

शु॒ष्मिन्त॑मं न ऊ॒तये॑ द्यु॒म्निनं॑ पाहि॒ जागृ॑विम् । इन्द्र॒ सोमं॑ शतक्रतो ॥ ८ ॥

शु॒ष्मिन्ऽत॑मम् । नः॒ । ऊ॒तये॑ । द्यु॒म्निन॑म् । पा॒हि॒ । जागृ॑विम् ।

इन्द्र॑ । सोम॑म् । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ॥ ८ ॥

vशतक्रतो हे vइन्द्र vशुष्मिन्तमं बलवतां मध्येऽतिशयेन बलवन्तं vद्युम्निनं दीप्तिमन्तम्। यद्वा शुष्मिन्तमं शत्रूणां शोषकतमं द्युम्निनं यशस्विनम्। vजागृविं जागरणशीलम्। पीतः सोमो जागृविः स्वप्ननिवारक इति। तादृशं vनः अस्माकं संबन्धिनं vसोमम् vऊतये अस्माकं रक्षणाय vपाहि अत्रागत्य पिब ॥ शुष्मिन्तमम् । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । पाहि । पातेर्लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । निघातः । जागृविः । क्विन्प्रत्ययान्तः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

इ॒न्द्रि॒याणि॑ शतक्रतो॒ या ते॒ जने॑षु प॒ञ्चसु॑ । इन्द्र॒ तानि॑ त॒ आ वृ॑णे ॥ ९ ॥

इ॒न्द्रि॒याणि॑ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । या । ते॒ । जने॑षु । प॒ञ्चऽसु॑ ।

इन्द्र॑ । तानि॑ । ते॒ । आ । वृ॒णे॒ ॥ ९ ॥

vशतक्रतो हे vइन्द्र vते तव संबन्धिषु vपञ्चसु vजनेषु गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि इत्येषु vया यानि vइन्द्रियाणि रूपग्रहणादिसामर्थ्यानि स्थितानि vते त्वदीयानि vतानि इन्द्रियाण्यहम् vआ vवृणे संभजे¹ । यद्वा पञ्चजनेषु निषादपञ्चमेषु चतुर्षु जनेषु यानीन्द्रियाणि सामर्थ्यानि तानि त्वदीयान्यहमावृणे ॥ इन्द्रियाणि । ‘ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ’ इति घच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । वृणे । ‘ वृङ् संभक्तौ ’ इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

अग॑न्निन्द्र॒ श्रवो॑ बृ॒हद्द्यु॒म्नं द॑धिष्व दु॒ष्टर॑म् । उत्ते॒ शुष्मं॑ तिरामसि ॥ १० ॥

अग॑न् । इ॒न्द्र॒ । श्रवः॑ । बृ॒हत् । द्यु॒म्नम् । द॒धि॒ष्व॒ । दु॒स्तर॑म् ।

उत् । ते॒ । शुष्म॑म् । ति॒रा॒म॒सि॒ ॥ १० ॥

हे vइन्द्र वृत्रहन्² vबृहत् महत् vश्रवः सोमलक्षणमस्माभिर्दीयमानमन्नम् vअगन् त्वां गच्छतु। त्वं vदुष्टरं दुस्तरं शत्रुभिः तरितुम्³ अशक्यं vद्युम्नं धनं vदधिष्व अस्मभ्यं प्रयच्छ। वयं तु vते त्वदीयं vशुष्मं बलम् उत्कृष्टं vतिरामसि सोमाज्यादिभिर्वर्धयामः ॥ अगन् । गमेर्लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । हल्ङ्यादिना तिलोपः । ‘ मो नो धातोः ’ । अडागमस्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोटि

---

१. ख-ग-च-फ-भ–‘ संभजे ’ नास्ति । २. घ-ल–‘ वृत्रहन् ’ नास्ति । ३. न-ल-स–तरीतुम्।

'छन्दस्युभयथा' इति थास आर्धधातुकत्वादिडागमः । निघातः । दुस्तरम् । तरतेः कृच्छ्रार्थे खल् । सुषामादित्वात् संहितायां षत्वम् । लित्स्वरः । तिरामसि । इदन्तो[1] मसिः[1] । निघातः ॥

अर्वावतो न आ गह्यथो शक्र परावतः ।
उ लोको यस्ते अद्रिव इन्द्रेह तत आ गहि ॥ ११ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।
ऊँ इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥ ११ ॥

vशक्र बलवन् हे इन्द्र vअर्वावतः अर्वाचीनात् समीपादेशात्[2] vअथो अपि च vपरावतः अतिदूरादेशात्[3] vनः अस्मानभिलक्ष्य vआ vगहि आगच्छ । vअद्रिवः । अत्ति भक्षयति शत्रूनिति अद्रिर्वज्रः । तद्वन् हे vइन्द्र vते तव vयः vउ vलोकः उत्तमो लोकोऽस्ति vततः तस्मादपि लोकात् vइह अस्मिन् देवयजने देशे सोमपानार्थम् vआ vगहि आगच्छ ॥ गहि । गमेर्लोटि रूपम् । परावतः । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । अद्रिवः । 'मतुवसो रुः०' इति रुः । ततः । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इति तसिल् । लित्स्वरः ॥ ॥ २२ ॥

'अभि तष्टेव' इति दशर्चं नवमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अभि तष्टेव दश प्रजापतिः स वैश्वामित्रो वाच्यो वा द्वौ वा तौ न वैकोऽपि' इति । विश्वामित्रगोत्रः प्रजापतिर्वाचः पुत्रः प्रजापतिर्वा ऋषिः । तावुभावपि समुच्चितावस्य सूक्तस्य ऋषी[4] इति द्वितीयः पक्षः । अथवा नोभावपि किंतु विश्वामित्र एवेति तृतीयः पक्षः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'अभि तष्टेव' इत्यहरहःशस्यनामकं सूक्तम् । सूत्रितं च—'उदु ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावहरहःशस्ये' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । एवं सर्वत्राहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तम् ॥

अभि तष्टेव दीधया मनीषामत्यो न वाजी सुधुरो जिहानः ।
अभि प्रियाणि मर्मृशत्पराणि कवीँरिच्छामि संदृशे सुमेधाः ॥ १ ॥

अभि । तष्टाऽइव । दीधय । मनीषाम् । अत्यः । न । वाजी । सुऽधुरः । जिहानः ।
अभि । प्रियाणि । मर्मृशत् । पराणि । कवीन् । इच्छामि । सम्ऽदृशे । सुऽमेधाः ॥ १ ॥

यजमानः स्तोतारं प्रति ब्रूते । हे स्तोतः vमनीषाम् इन्द्रविषयां स्तुतिम् vअभि vदीधय सर्वतो दीप्तां कुरु । तत्र दृष्टान्तः । vतष्टेव । यथा तष्टा तक्षणेन काष्ठं संस्करोति तद्वत् । vसुधुरः

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-'इदन्तो मसिः' नास्ति । [2] ख-ग-घ-च-ज-ण-समीपदेशात् । [3] त-अतिदूरदेशात् । [4] त-ऋषिः ।

शोभनया धुरान्वितः ᵛवाजी वेगवान् ᵛअत्यो ᵛन अश्व इव ᵛजिहानः कर्मणि प्रवर्तमानः ᵛपरा उत्तमानि ᵛप्रियाणि इन्द्रस्य प्रियतमानि । यद्वा[1] । पराणि[2] उत्तरेष्वहःसु क्रियमाणानि कर्माणि ᵛअभि ᵛमर्मृशत् अत्यर्थमभिमृशन् ᵛसुमेधाः शोभनमेधावानहं ᵛकवीन् । ये पूर्वम् अनुष्ठितयज्ञाः देवभूयमगमन् ते कवयः । तान् ᵛसंदृशे संद्रष्टुम् ᵛइच्छामि । उक्तार्थे[3] ब्राह्मणम्—‘ अभि तष्टेव दीधया मनीषामि-त्यच्छावाकोऽहरहः शंसत्यभिवत्तत्यै रूपमभि प्रियाणि मर्मृशत्पराणीति यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि तान्येव तदभिमर्मृशतो यन्त्यभ्यारभमाणाः परो वा अस्माल्लोकात्स्वर्गो लोकस्तमेव तदभि-वदति कवीँरिच्छामि संदृशे सुमेधा इति ये वै ते न ऋषयः पूर्वे प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यभि-वदति ’ (ऐ. ब्रा. ६. २०) इति । तष्टेव । ‘ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ’ इत्यस्य तृनि रूपम् । नित्स्वरः । दीधय । ‘ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः ’ इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लोटि शपो ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति लुगभावः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । सुधुरः । ‘ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जिहानः । ‘ ओहाङ् गतौ ’ इत्यस्य शानचि ‘ भृञामित् ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । मर्मृशत् । ‘ मृश आमर्शने ’ इत्यस्य यङ्लुकि ‘ रुग्रिकौ च लुकि ’ इत्यभ्यासस्य रुगागमः । तदन्ताच्छतरि रूपम् । ‘ नाभ्यस्ताच्छतुः ’ इति नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः । संदृशे । ‘ दृशिर् प्रेक्षणे ’ इत्यस्मात् तुमर्थे ‘ दृशे विख्ये च ’ इति केन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । सुमेधाः । ‘ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ’ इत्यसिच्प्रत्ययः । चित्स्वरः ॥

इ॒नोत पृ॑च्छ॒ जनि॑मा क॒वी॒नां म॑नो॒धृत॑ः सु॒कृत॑स्तक्षत॒ द्याम् ।
इ॒मा उ॑ ते प्र॒ण्यो॒३॑ वर्ध॑माना॒ मनो॑वाता॒ अध॒ नु धर्म॑णि ग्मन् ॥ २ ॥

इ॒ना । उ॒त । पृ॒च्छ॒ । जनि॑म । क॒वी॒नाम् । म॒नः॒ऽधृत॑ः । सु॒ऽकृत॑ः । त॒क्ष॒त॒ । द्याम् ।
इ॒माः । ऊँ॒ इति॑ । ते॒ । प्र॒ऽन्य॑ः । वर्ध॑मानाः । मन॑ःऽवाताः । अध॑ । नु । धर्म॑णि । ग्म॒न् ॥ २ ॥

ᵛउत इत्यामन्त्रणे । हे इन्द्र ᵛकवीनां सुकृतकर्मणां देवभूयं[4] गतानां[4] ᵛजनिम जन्म । केन कर्मणा दिवं गताः कुतो वा तेषामुत्पत्तिः इत्येतमर्थम्[5] ᵛइना ईश्वरान् गुरून् ᵛपृच्छ । ते कवयः ᵛमनोधृतः संयतमनस्का अतः एव[6] ᵛसुकृतः शोभनकर्माणः सन्तः ᵛद्यां दिवं ᵛतक्षत अकुर्वन् । ᵛअध अथेदानीं ᵛधर्मणि अस्मिन् यज्ञे ᵛते त्वदर्थं ᵛप्रण्यः प्रणीयमानाः ᵛमनोवाताः मनोवेगाः ᵛवर्धमानाः त्वां[7] वर्धयन्त्यः ᵛइमाः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः ᵛनु क्षिप्रं ᵛग्मन् त्वां गच्छन्तु । ᵛउ सर्वत्र प्रसिद्ध्यर्थः ॥ पृच्छ । ‘ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ’ इत्यस्य लोटि तुदादित्वात् शः । तस्य ङित्त्वात् ग्रहि-ज्यादिना[8] संप्रसारणम् । निघातः । प्रण्यः । ‘ णीञ् प्रापणे ’ इत्यस्मात् औणादिकः कर्मणि क्विप् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादियङादेशं बाधित्वा यणादेशः । ‘ उदात्तस्वरितयो° ’ इति स्वरितत्वम् । ग्मन् । गमेर्लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । झेर्ङित्त्वात् ‘ गमहन° ’ इत्यादिना उपधालोपः । निघातः ॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–‘ यद्वा पराणि ’ नास्ति; त-ल–उपराणि । [2] च-भ–अनुष्ठितयज्ञा देवभूय° । ल–देवरूपं गतानाम् । [3] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–अस्मिन्नर्थे । [4] ख-ग-च-भ-स–देवभूयगतानाम्; [5] ख-ग–एतमर्थम्; न–एवमर्थम् । [6] ख-ग-च-ज-ण–‘ एव ’ नास्ति । [7] ख-ग-च-न-भ-स–‘ त्वां ’ नास्ति। [8] ख-ग-च-ज-ण–ग्रहिज्येत्यादिना ।

नि षी॒मिद॒त्र गुह्या॒ दधा॑ना उ॒त क्ष॒त्राय॒ रोद॑सी॒ सम॑ञ्जन् ।
सं मात्रा॑भिर्ममि॒रे ये॒मुरु॒र्वी अ॒न्तर्म॒ही समृ॑ते॒ धाय॑से धुः ॥ ३ ॥

नि । सी॒म् । इत् । अत्र॑ । गुह्या॑ । दधा॑नाः । उ॒त । क्ष॒त्राय॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । सम् । अ॒ञ्ज॒न् ।
सम् । मात्रा॑भिः । म॒मि॒रे । ये॒मुः । उ॒र्वी इति॑ ।
अ॒न्तः । म॒ही इति॑ । समृ॑ते॒ इति॒ सम्ऽऋ॑ते । धाय॑से । धु॒रिति॑ धुः ॥ ३ ॥

ᵛअत्र भूलोके ᵛगुह्या गुह्यानि[१] कर्माणि ᵛसीमित् सर्वत एव ᵛनि ᵛदधानाः कुर्वाणा एते कवयः ᵛउत अपि च ᵛक्षत्राय बलाय धनाय वा ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛसमञ्जन् । ओषधीभिः पृथिवीं देवैश्च दिवं संगतामकार्षुः। किंच ते ᵛमात्राभिः । मीयन्ते मान्तीति वा मात्राः शिलोच्चयाः । ताभिर्मात्राभिः ᵛसं ᵛममिरे । ते रोदस्यावियत्तया परिच्छिन्ने चक्रुश्च । ᵛसमृते परस्परं संगते ᵛउर्वी विस्तीर्णे ᵛमही महत्यौ ते द्यावापृथिव्यौ ᵛयेमुः नियमितवन्तः । विष्टम्भकेनान्तरिक्षेण ᵛअन्तः उदयच्छन् । तथा ᵛधायसे तयोर्धारणार्थमन्तरिक्षं ᵛधुः व्यधुः ॥ इदवधारणार्थे । गुह्या । गुहायां भवानि । भवार्थे यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः[२] । दधानाः । दधातेः शानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः । अञ्जन् । 'अन्जू व्यक्तिम्रक्षणगतिषु' इत्यस्य लङि श्नसोरल्लोपः । निघातः । मात्राभिः । 'मा माने' 'माङ् माने' वा । 'हुयाम°' इत्यादिना त्रन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । ममिरे । 'माङ् माने' इत्यस्य लिटि रूपम् । 'चादिलोपे विभाषा' इति न निघातः । येमुः । 'यम उपरमे' इत्यस्य लिटयुसि रूपम् । तिङुत्तरत्वादनिघातः । धायसे । 'वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि' इत्यसुन् । नित्स्वरः । धुः । दधातेः लुङि रूपम् ॥

आ॒तिष्ठ॑न्तं॒ परि॒ विश्वे॑ अभूष॒ञ्छ्रियो॒ वसा॑नश्चरति॒ स्वरो॑चिः ।
म॒हत्तद्वृष्णो॒ असु॑रस्य॒ नामा वि॒श्वरू॑पो अ॒मृता॑नि तस्थौ ॥ ४ ॥

आ॒ऽतिष्ठ॑न्तम् । परि॑ । विश्वे॑ । अ॒भू॒ष॒न् । श्रियः॑ । वसा॑नः । च॒र॒ति॒ । स्वऽरो॑चिः ।
म॒हत् । तत् । वृष्णः॑ । असु॑रस्य । नाम॑ । आ । वि॒श्वऽरू॑पः । अ॒मृता॑नि । त॒स्थौ॒ ॥ ४ ॥

ᵛविश्वे सर्वे कवयो रथम् ᵛआतिष्ठन्तम् इन्द्रं ᵛपरि ᵛअभूषन् । परितोऽलमकुर्वन् । ᵛस्वरोचिः । स्वमेव रोचिर्यस्यासौ स्वरोचिः । स्वप्रभयैव दीप्यमान इत्यर्थः । अत एव ᵛश्रियः दीप्तीः ᵛवसानः आच्छादयन् सोऽयमिन्द्रः ᵛचरति सर्वत्र वर्तते । ᵛवृष्णः कामानां वर्षितुः ᵛअसुरस्य । अस्यति प्रेरयति सर्वानन्तर्यामितयेत्यसुरः । तस्येन्द्रस्य ᵛतत् तादृशमनुभूतपूर्वं ᵛनाम । नमयति सर्वान् अनेन शत्रूनिति नाम कर्म । यद्वा नम्यते सर्वैर्नमस्क्रियते इति नाम इन्द्रस्य शरीरं[३] कर्म वा[४] । ᵛमहत् आश्चर्योपेतं वर्तते । तथा ᵛविश्वरूपः नानाविधरूपतां भजमानः स इन्द्रो वरुणात्मना ᵛअमृतानि जलानि

---

[१] घ-न-ल-स–गूढानि । [२] त–इत्याद्युदात्तत्वम् । [३] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स–'शरीरं' नास्ति ।
[४] च–'वा' नास्ति ।

vआ vतस्थौ अधितिष्ठति ॥ विश्वे । जसः शी । अभूषन् । ‘ भूष अलंकारे[1] ’ इत्यस्य लङि रूप वसानः । ‘ वस आच्छादने ’ इत्यस्य शानचि रूपम् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे[2] धातुस्वरः[2] । ना ‘ णमु प्रह्वत्वे ’ इत्यस्मात् ‘ नामन्सीमन्° ’ इत्यादिना मनिन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः विश्वरूप इति तस्य संज्ञा । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अमृतानि ‘ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ’ इति द्वितीया । तस्थौ । तिष्ठतेर्लिटि णलि रूपम् ॥

असू॑त॒ पूर्वो᳚ वृष॒भो ज्याया॑नि॒मा अ॑स्य शु॒रुधः॑ सन्ति पूर्वीः॑ ।
दिवो᳚ नपाता वि॒दथ॑स्य धी॒भिः क्ष॒त्रं॑ रा॑जाना प्र॒दिवो᳚ दधाथे ॥ ५ ॥

असू॑त । पूर्वः॑ । वृ॒ष॒भः । ज्याया॑न् । इ॒माः । अ॒स्य॒ । शु॒रुधः॑ । स॒न्ति॒ । पूर्वीः॑ ।
दिवः॑ । न॒पा॒ता॒ । वि॒दथ॑स्य । धी॒भिः । क्ष॒त्रम् । रा॒जा॒ना॒ । प्र॒ऽदिवः॑ । द॒धा॒थे॒ इति॑ ॥ ५ ॥

vवृषभः[3] कामानां वर्षकः vपूर्वः चिरन्तनोऽत एव vज्यायान् इन्द्रः vअसूत । अपः ससर्ज । vपूर्वीः बह्व्यः vइमाः अनेन सृष्टा आपः vअस्य vशुरुधः । शुचः पिपासाया रोधयित्र्यः vसन्ति भवन्ति । vदिवो vनपाता दिवो न पातयितारौ हे राजानौ इन्द्रावरुणौ vप्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानस्य vविदथस्य यज्ञकारिणः स्तोतुः vधीभिः स्तुतिभिः vक्षत्रं धनं vदधाथे अस्मभ्यं दातुं धारयेथे । असूत । ‘ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने ’ इत्यस्य लङि रूपम् । अडागमस्वरः । ज्यायान् । प्रशस्य-शब्दात् ईयसुनि ‘ ज्य च ’ (पा. सू. ५. ३. ६१) इति ज्यादेशः । ‘ ज्यादादीयसः ’ (पा. सू. ६. ४. १६०) इति[4] ईयसः[4] आदेः ईकारस्य[5] आकारादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः । शुरुधः । पृषोदरादिः । नपाता । ‘ नभ्राण्नपात्° ’ इति निपातनात् नञः प्रकृतिभावः । आमन्त्रितत्वात् निघातः । धीभिः । ‘ सावेकाचः° ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । राजाना । आमन्त्रितत्वात् निघातः । दधाथे । दधातेर्लटि रूपम् । निघातः ॥ ॥ २३ ॥

त्रीणि॑ राजाना वि॒दथे॑ पु॒रूणि॒ परि॒ विश्वा॑नि भूष॒थः सदां॑सि ।
अप॑श्य॒मत्र॒ मन॑सा जग॒न्वान्व्र॒ते ग॑न्ध॒र्वाँ अपि॑ वा॒युके॑शान् ॥ ६ ॥

त्रीणि॑ । रा॒जा॒ना॒ । वि॒दथे॑ । पु॒रूणि॑ । परि॑ । विश्वा॑नि । भू॒ष॒थः । सदां॑सि ।
अप॑श्यम् । अत्र॑ । मन॑सा । ज॒ग॒न्वान् । व्र॒ते । ग॒न्ध॒र्वान् । अपि॑ । वा॒यु॒ऽके॑शान् ॥ ६ ॥

हे राजानौ इन्द्रावरुणौ vविदथे अस्मिन् यज्ञे vविश्वानि व्याप्तानि vपुरूणि यजनीयैः सोमादिभिः पूर्णानि vत्रीणि vसदांसि सवनानि vपरि vभूषथः सर्वतोऽलंकुरुथः । हे इन्द्र त्वं vजगन्वान् यज्ञं प्रति गतवानसि । vअपि[6] संभावनायाम् । यतोऽहम् vअत्र vव्रते यज्ञे vवायुकेशान् वायुवत् चञ्चल रश्मीन्[7] vगन्धर्वान् सोमरक्षकान् स्वानभ्राजादीन् vमनसा vअपश्यम् । ते[8] च[8] स्वानभ्राजादयः

---

[1] च-फ—अलंकरणे । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ—लसार्वधातुकस्वरः । [3] ख-ग-च-त-न-फ-भ-स—तयोः पूर्वः वृषभः । [4] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स— ‘ इति ईयसः ’ नास्ति । [5] ल-स— ‘ ईकारस्य ’ नास्ति । [6] ख-ग-च-ण-भ-स—अपिः । [7] ख-ग-च-ज-ण-फ—चलनशीलान् रश्मीन्; भ-ल—चलनरश्मीन् । [8] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ—तत्र ।

तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहिताः–'स्वान भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दभन्' (तै. सं. १. २. ७) इति ॥ भूषथः । 'भूष अलंकारे' इत्यस्य लटि रूपम् । अपश्यम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्य लङि रूपम् । पादादित्वादनिघातः । जगन्वान् । गमेः क्वसौ 'विभाषा गमहनविदविशाम्' इति इटो विकल्पितत्वादत्र इडभावः । 'मो नो धातोः' 'म्वोश्च' इति मकारस्य नकारः । प्रत्ययस्वरः[1] । गन्धर्वान् । 'धृञ् धारणे' इत्यस्य गोशब्दे उपपदे 'गवि गन् धृञो वः' इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य[2] गनादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिन्न्व॑स्य वृष॒भस्य॑ धे॒नोरा नाम॑भिर्ममिरे॒ सक्म्यं॒ गोः ।
अ॒न्यद॑न्यदसु॒र्यं१॒॑ वसा॑ना॒ नि मा॒यिनो॑ ममिरे रू॒पम॑स्मिन् ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । अ॒स्य॒ । वृ॒ष॒भस्य॑ । धे॒नोः । आ । नाम॑ऽभिः । म॒मि॒रे॒ । सक्म्य॑म् । गोः ।
अ॒न्यत्ऽअ॑न्यत् । अ॒सु॒र्य॑म् । वसा॑नाः । नि । मा॒यिनः॑ । म॒मि॒रे॒ । रू॒पम् । अ॒स्मि॒न् ॥ ७ ॥

ये यजमानाः ᵛवृषभस्य अभिमतफलप्रदस्य ᵛअस्य इन्द्रस्यार्थं ᵛधेनोः ᵛगोः ᵛनामभिः विश्वायुर्विश्वव्यचा इत्यादिभिरुपलक्षितां गां ᵛसक्म्यं संभजनार्हं तत्क्षीरादिकं हविः ᵛनु क्षिप्रम् ᵛआ ᵛममिरे आदुहन्ति । धातूनामनेकार्थत्वात् । तेन च हविषा यज्ञमनुष्ठाय देवभूयं प्राप्तास्ते कवयः ᵛअन्यदन्यत् नूतनम् ᵛअसुर्यम् असुराणां बलं ᵛवसानाः आच्छादयन्तः अत एव ᵛमायिनः मायया स्वीकृतकामरूपाः[3] । यद्वा[4] मायिनः प्रज्ञावन्तः[4] सन्तः ᵛअस्मिन् इन्द्रे ᵛरूपं स्वं[5] स्वं रूपं[5] ᵛनि ᵛममिरे इयत्तया परिच्छिद्य निदधुः ॥ इत् पूरणः[6] । ममिरे । 'माङ् माने' । लिटि रूपम् । निघातः । सक्म्यम् । 'युजिरुचितिजां कुश्च' (उ. सू. १. १४३) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सचतेः मक्प्रत्ययः कुत्वं च । सचनं सक्मः । तत्र भवः इत्यर्थे 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः । गोः । एकादेशस्वरः । असुर्यम् । असुरस्य स्वमित्यर्थे 'असुरस्य स्वम्' (पा. सू. ४. ४. १२३) इति यत् । तित्स्वरितः । रूपम् । 'रूप रूपक्रियायाम्' । ण्यन्तः । 'खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः' (उ. सू. ३. ३०८) इति पप्रत्ययान्तत्वेन निपातनात् पकारलोपोऽगुणत्वं च । रूपयति रूप्यते वेति रूपम् । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिन्न्व॑स्य सवि॒तुर्नकि॑र्मे हि॒रण्ययी॑म॒मतिं॒ यामशि॑श्रेत् ।
आ सु॑ष्टु॒ती रोद॑सी विश्वमि॒न्वे अपी॑व॒ योषा॒ जनि॑मानि वव्रे ॥ ८ ॥

तत् । इत् । नु । अ॒स्य॒ । स॒वि॒तुः । नकिः॑ । मे॒ । हि॒र॒ण्ययी॑म् । अ॒मति॑म् । याम् । अशि॑श्रेत् ।
आ । सु॒ऽस्तु॒ती । रोद॑सी॒ इति॑ । वि॒श्व॒मि॒न्वे इति॑ वि॒श्व॒म्ऽइ॒न्वे ।
अपि॑ऽइव । योषा॑ । जनि॑मानि । व॒व्रे॒ ॥ ८ ॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स–'प्रत्ययस्वरः' नास्ति । [2] त-न-भ-स–गोशब्दस्य च । [3] ख-ग-ज-ण-प-फ-भ–स्वीकृतकामरूपाः सन्तः । [4] घ-च–'यद्वा... ...प्रज्ञावन्तः' नास्ति । [5] त–स्वरूपम् । [6] ख-ग-च-ण-ल–पूरणम् ।

ᵛतत् तस्मात् ᵛसवितुः सर्वस्य जगतोऽन्तर्यामितया प्रेरयितुः[१] ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛमे मम ण्ययीं सुवर्णमयीम् ᵛअमतिं दीप्तिं ᵛनकिः को वा परिच्छिनत्ति खलु । ᵛयां मदीयां दीप्तिम् य आश्रयति सः ᵛसुष्टुती शोभनया स्तुत्या स्तुतः सन् ᵛविश्वमिन्वे सर्वस्य संतर्पयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ ᵛआ ᵛवव्रे स्वकीयतया सर्वतो वृणुते । तत्र दृष्टान्तः । ᵛअपीव ᵛयोषा ᵛजनिमानि। योषा स्त्री जनिमानि जातानि[२] अपत्यानि वृणोति तद्वत् । नुः[३] पूरणः[३] ॥ नकिः । निपातः । हिरण्ययी हिरण्यस्य विकारार्थे ‘ मयड्वैतयोः° ’ (पा. सू. ४. ३. १४३) इति मयट् । ‘ऋत्व्यवा वास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि ’ इति निपातनात् मयटो मकारलोपः । टित्त्वात् ‘टिड्ढाण इति ङीप् । प्रत्ययस्वरः । अमतिम् । अम गत्यादिषु । अमेरतिः[४] इति अतिप्रत्ययः[४] । प्रत्यय स्वरः । अशिश्रेत् । श्रयतेर्लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सुष्टुती । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । विश्वमिन्वे । ‘ इवि व्याप्तिप्रीणनयोः ’ इत्यस्मात् कर्मणि अण् । इदित्त्वात् नुम् । ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ’ इति द्वितीयाया अलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । योषा । यौतेर्मिश्रीभावकर्मणः ‘ वृतॄवदिहनिकमिकषियुसुचिभ्यः सः ’ इति सप्रत्ययः । ग्रामादित्वात् आद्युदात्तः । जनिमानि । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । ‘ हृजनिभ्यामिमनिन् ’ इति इमनिन्प्रत्ययो भूतकाले । निस्वादाद्युदात्तः । वव्रे । ‘ वृञ् वरणे ’ इत्यस्य लिटि रूपम् ॥

युवं प्रत्नस्य साधथो महो यद्दैवी स्वस्तिः परि णः स्यातम् ।
गोपाजिह्वस्य तस्थुषो विरूपा विश्वे पश्यन्ति मायिनः कृतानि ॥ ९ ॥

युवम् । प्रत्नस्य । साधथः । महः । यत् । दैवी । स्वस्तिः । परि । नः । स्यातम् ।
गोपाजिह्वस्य । तस्थुषः । विऽरूपा । विश्वे । पश्यन्ति । मायिनः । कृतानि ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ ᵛयुवं युवां ᵛप्रत्नस्य स्तोतुः ᵛमहः तादृशं श्रेयः ᵛसाधथः साधयथः । कीदृशं तदित्यत आह । ᵛयद्दैवी ᵛस्वस्तिः यदिदं देवसंबन्धि श्रेयः स्वाराज्यलक्षणम्[५] । किंच युवां ᵛनः अस्मान् ᵛपरि परितः ᵛस्यातं रक्षकौ भवेतम् । ᵛविश्वे सर्वे ᵛमायिनः देवाः ᵛगोपाजिह्वस्य । गोप्त्री जिह्वा मा बिभीतेत्येतादृशी वाग्यस्य स तथोक्तः । ᵛतस्थुषः स्थिरतरस्येन्द्रस्य ᵛविरूपा नानाविधानि वृत्रहननादीनि ᵛकृतानि कर्माणि ᵛपश्यन्ति । एवमिन्द्रस्य विश्वरूपत्वमुक्तम् ॥ युवम् । युष्मच्छब्दस्य द्विवचने ‘ युवावौ द्विवचने ’ (पा. सू. ७. २. ९२) इति युवादेशः । ‘ ङेप्रथमयोरम् ’ (पा. सू. ७. १. २८) इति सुपः अमादेशः । साधथः । ‘ साध संसिद्धौ ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि रूपम् । ‘ बहुलमन्यत्रापि° ’ इति णेर्लुक् । निघातः । दैवी । ‘ देवाद्यञञौ ’ इति अञ्प्रत्ययः । ञित्स्वरः । स्यातम् । अस्तेर्लिङि रूपम् । गोपाजिह्वस्य । ‘ गुपू रक्षणे ’ इत्यस्य आयप्रत्ययान्तस्य क्विपि अतोलोप-यलोपयोः कृतयो रूपं गोपा इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तस्थुषः । ‘ ष्ठा गतिनिवृत्तौ ’ इत्यस्य क्वसौ ‘ वस्वेकाजाद्धसाम् ’ इति प्राप्तस्य इटः ‘ संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः ’ इति संप्रसारणस्य बलीयस्त्वान्निवृत्तिः । ‘ वसोः संप्रसारणम् ’ । प्रत्ययस्वरः । पश्यन्ति । ‘ दृशिर् प्रेक्षणे ’ । निघातः ॥

---

[१] त-प्रसवितुः । [२] त-जनितानि । [३] ख-घ-प-नु पूरणः; न-ल-स-‘ नुः पूरणः ’ नास्ति ।
[४] च-फ-अमेरतिप्रत्ययः । [५] ख-ग-च-न-स्वराज्यलक्षणम् ।

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १० ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ १० ॥

व्याख्यातेयम्[1] ॥　　॥ २४ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ‘ इन्द्रं मतिः ’ इति नवर्चं प्रथमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ इन्द्रं मतिर्नव ’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

इन्द्रं मतिर्हृद आ वच्यमानाच्छा पतिं स्तोमतष्टा जिगाति ।
या जागृविर्विदथे शस्यमानेन्द्र यत्ते जायते विद्धि तस्य ॥ १ ॥

इन्द्रम् । मतिः । हृदः । आ । वच्यमाना । अच्छ । पतिम् । स्तोमऽतष्टा । जिगाति ।
या । जागृविः । विदथे । शस्यमाना । इन्द्र । यत् । ते । जायते । विद्धि । तस्य ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इन्द्र ᵛहृदः हृदयात् ᵛवच्यमाना उच्यमाना ᵛस्तोमतष्टा स्तोमकारिभिः कृता ᵛमतिः स्तुतिः ᵛपतिं[2] सर्वस्य जगतः स्वामिनं त्वाम् ᵛअच्छ अभिलक्ष्य ᵛआ ᵛजिगाति समन्तात् गच्छतु[3] । ᵛया मदीया स्तुतिः ᵛजागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा ᵛविदथे यज्ञे ᵛशस्यमाना भवति । हे ᵛइन्द्र ᵛते त्वदर्थं ᵛयत् स्तोत्रं मत्तः ᵛजायते तत् ᵛविद्धि जानीहि । ᵛतस्य इति द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ मतिः । ‘ मन्त्रे वृष° ’ इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । हृदः । हृदयशब्दस्य ‘ पद्दन्नोमास्° ’ (पा. सू. ६. १. ६३) इत्यादिना हृदादेशः । ‘ ऊडिदम्° ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वच्यमाना । ‘ वच परिभाषणे ’ इत्यस्य कर्मणि यक् । संप्रसारणाभावश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । स्तोमतष्टा । ‘ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जिगाति । ‘ गा स्तुतौ छन्दसि ’ इति जुहोत्यादिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्यभ्यासस्य इत्वम् । निघातः । जायते । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ इत्यस्य लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विद्धि । ‘ विद ज्ञाने ’ इत्यस्य लोटि हेः ‘ हुझल्भ्यो हेर्धिः ’ इति ध्यादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

दिवश्चिदा पूर्व्या जायमाना वि जागृविर्विदथे शस्यमाना ।
भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥ २ ॥

दिवः । चित् । आ । पूर्व्या । जायमाना । वि । जागृविः । विदथे । शस्यमाना ।
भद्रा । वस्त्राणि । अर्जुना । वसाना । सा । इयम् । अस्मे इति । सनऽजा । पित्र्या । धीः ॥ २ ॥

---

[1] ज-ण–पूर्ववत् व्याख्याता; न–व्याख्याता । [2] ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ–तस्य पतिम् । [3] च-फ–गच्छति ।

हे इन्द्र vदिवश्चित् द्योतमानात् सूर्यादपि vपूर्व्या पूर्वे भवा उषःकालसंबन्धिनी vजायमाना या स्तुतिलक्षणा वाक् विभवति vसेयं वाक् vविदथे यज्ञे vशस्यमाना vजागृ स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा vभद्रा कल्याणानि[1] vअर्जुना शुक्लवर्णानि vवस्त्राणि योग्य तेजांसि vवसाना vअस्मे अस्माकं vपित्र्या पितृक्रमागता[2] अत एव vसनजा पुरातनी सती तव स्तुतिर्भवति ॥ दिवः । दिवेः क्विप् । ‘ऊडिदम्°’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अर्जुना । ‘अर्जे र्णिलुक्च’ (उ. सू. ३. ३३८) इति उनन् । नित्स्वरः । सनजा । जनेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति डः । प्रत्ययस्वरः । पित्र्या । पितृशब्दात्तत आगत इत्यर्थे ‘पितुर्यच्च’ इति यत्प्रत्ययः । ‘रीङृतः’ (पा. सू. ७. ४. २७) इति रीङादेशः । ‘यस्य°’ इति लोपः । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ।

य॒मा चि॒दत्र॑ यम॒सूर॑सूत जि॒ह्वाया॒ अग्रं॒ पत॒दा ह्यस्था॑त् ।
वपूं॑षि जा॒ता मि॑थु॒ना स॑चेते तमो॒हना॒ तपु॑षो बु॒ध्न एता॑ ॥ ३ ॥

य॒मा । चि॒त् । अत्र॑ । य॒म॒ऽसूः । अ॒सू॒त॒ । जि॒ह्वायाः॑ । अग्र॑म् । पत॑त् । आ । हि । अस्था॑त् ।
वपूं॑षि । जा॒ता । मि॒थु॒ना । स॒चे॒ते॒ इति॑ । त॒मः॒ऽहना॑ । तपु॑षः । बु॒ध्ने । आऽई॑ता ॥ ३ ॥

प्रसंगादुषःकालं प्रशंसति । vयमसूः । यमौ यमलौ सूत इति यमसूरुषोभिमानिनी देवता । सा vयमा यमलावश्विनौ vअत्र उषःकाले vअसूत । अश्विनोरतत्र शस्यमानत्वात्तावश्विनौ स्तोतुं मम vजिह्वायाः vअग्रं vपतत् चञ्चलम् vआ vअस्थात् vहि तिष्ठति खलु । vतमोहना[3] तमसो हन्तारौ vतपुषः । तपत्यस्मिन् सूर्य इति तपुः दिवसः[4] । तस्य vबुध्ने मूले vएता एतावागतौ vमिथुना परस्परं संगतौ[5] तावश्विनौ vजाता उत्पन्नानि vवपूंषि । उप्यन्ते निधीयन्ते इति वपूंषि उषःकाले क्रियमाणानि शस्त्रादीनि कर्माणि । vसचेते संगच्छतः ॥ यमसूः । ‘षूङ् प्राणिगर्भविमोचने’ इत्यस्य[6] क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः । असूत । तस्यैव धातोर्लङि अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । पतत् । ‘पत्लृ गतौ’ । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । अस्थात् । ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ । लुङि रूपम् । हियोगादनिघातः । वपूंषि । ‘डुवप् बीजसंताने’ । ‘अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्’ इति उसिप्रत्ययः । ‘नित्’ इत्युक्तत्वादाद्युदात्तः । सचेते । ‘षच समवाये’ इत्यस्य लटि रूपम् । तपुषः । ‘तप संतापे’ । ‘अर्तिपृवपि°’ इत्यादिना उसिः । बुध्ने । ‘बन्ध बन्धने’ । ‘बन्धेर्ब्रधिबुधी च’ (उ. सू. ३. २८५) इति नक्प्रत्ययः । ब्रधिबुधी एतावादेशौ धातोः । प्रत्ययस्वरः । एता । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः स्वरः ॥

नकि॑रेषां॑ निन्दि॒ता मर्त्ये॑षु॒ ये अ॒स्माकं॑ पि॒तरो॒ गोषु॑ यो॒धाः ।
इन्द्र॑ एषां॑ दृंहि॒ता माहि॑नावा॒नुद्गो॒त्राणि॑ ससृजे दं॒सना॑वान् ॥ ४ ॥

नकिः॑ । ए॒षा॒म् । नि॒न्दि॒ता । मर्त्ये॑षु । ये । अ॒स्माक॑म् । पि॒तरः॑ । गोषु॑ । यो॒धाः ।
इन्द्रः॑ । ए॒षा॒म् । दृं॒हि॒ता । माहि॑नऽवान् । उत् । गो॒त्राणि॑ । स॒सृ॒जे । दं॒सना॑ऽवान् ॥ ४ ॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल–कल्याणा । [2] घ-ज-ण–पितृक्रमादागता । [3] ल–तमोहना नाम । [4] त–देशः । [5] न-ल–परस्परसंगतौ । [6] ल–इत्यस्मात् ।

हे इन्द्र सत्रे प्रवृत्तानाम् vअस्माकं vये vपितरः अङ्गिरसः vगोषु पणिभिरपहृतेषु तन्निमित्तं vयोधाः योद्धारो वर्तन्ते तेषाम् vएषां vमर्त्येषु vनिन्दिता दूषकः vनकिः न कश्चिदस्ति । कुत इत्यत आह । vमाहिनावान् महिमोपेतः vदंसनावान् वृत्रहननादिकर्मवान् vइन्द्रः vएषाम् अङ्गिरसां vदंहिता[1] दंहितानि समृद्धानि[2] vगोत्राणि गवां वृन्दानि vउत् vससृजे तेभ्योऽङ्गिरोभ्यो ददौ[3]॥ निन्दिता । 'निदि कुत्सायाम्' इत्यस्य तृचि रूपम् । मर्त्येषु । वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । योधाः । 'युध संप्रहारे' इत्यस्य पचाद्यचि रूपम् । दंहिता । 'दृह दृहि वृद्धौ' इत्यस्य निष्ठायां रूपम् । माहिनावान् । 'महेरिनण्च' (उ. सू. २. २१४) इति इनण्प्रत्ययः। 'तदस्यास्ति°' इति मतुप् । माहिनावानिति तस्य संज्ञा । 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्' (पा. सू. ६. ३. ११९) इति संहितायां दीर्घः । गोत्राणि । गवां समूह इत्यर्थे 'खलगोरथात्' इत्यनुवृत्तौ 'इनित्रकट्यचश्च' (पा. सू. ४. २. ५१) इति गोशब्दात् त्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ससृजे । 'सृज विसर्गे' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥

दशपेये निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य पुरस्तात् 'सखा ह यत्र' इत्येषा । सूत्रितं च—'सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरिति निविद्धानीययोराद्ये' (आश्व. श्रौ. ९. ३) इति ॥

सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरभिज्ञ्वा सत्वभिर्गा अनुग्मन् ।
सत्यं तदिन्द्रो दशभिर्दशग्वैः सूर्यं विवेद तमसि क्षियन्तम् ॥ ५ ॥

सखा । ह । यत्र । सखिऽभिः । नवऽग्वैः । अभिऽज्ञु । आ । सत्वऽभिः । गाः । अनुऽग्मन् ।
सत्यम् । तत् । इन्द्रः । दशऽभिः । दशऽग्वैः । सूर्यम् । विवेद । तमसि । क्षियन्तम् ॥ ५ ॥

vसखिभिः समानख्यानैः vसत्वभिः इन्द्रमभितः सीदद्भिः vनवग्वैः । मेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसः केचिन्नव मासान् सत्रमनुष्ठाय फलं लेभिरे केचिद्दश मासाननुष्ठायेति । तत्र ये नव मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते नवग्वाः । तैः सत्वभिः अङ्गिरोभिः vसखा समानख्यानः[4] इन्द्रः vयत्र यस्मिन् बिले पणिभिर्निरुद्धाः vगाः अभिलक्ष्य vअभिज्ञु अभिगतजानुकं यथा भवति तथा vअनुग्मन् अनुगच्छन् vइन्द्रः vतत् तत्र बिले vदशग्वैः । ये दश मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते दशग्वाः । vदशभिः दशसंख्याकैरङ्गिरोभिः सहितः सन् vतमसि बिलवर्तिन्यन्धकारे vक्षियन्तं निवसन्तं vसत्यं यथार्थप्रकाशं vसूर्यं vविवेद लेभे । ततो लब्धप्रकाशः स इन्द्रस्ता गा आनीयाङ्गिरोभ्यः प्रादादिति भावः । आहौ[5] पूरणौ[5] ॥ सखा । 'ख्या प्रकथने' । 'समाने ख्यश्चोदात्तः' इति इण्प्रत्ययः । डिच्च[6] । 'समानस्य छन्दसि°' इति समानस्य सभावः । 'उदात्तः°' इत्युक्तत्वेन[7] सामर्थ्यादुपपदस्य इति गम्यते । आद्युदात्तः । नवग्वैः । गमेरौणादिको ड्वप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अभिज्ञु । 'प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः' इति विधीयमानो ज्ञुः अभेरुत्तरस्य व्यत्ययेन भवति । सत्वभिः । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यस्मात् 'प्र ईरसद्योस्तुट् च' इति क्वनिप्प्रत्ययः । तुडागमः । नित्त्वादाद्युदात्तः । अनुग्मन् । गमेः शतरि 'बहुलं छन्दसि' इति

---

[1] न-ल-स–'दंहिता' नास्ति । [2] च-संभृतानि । [3] ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ–ददौ । उत् पूरणः । [4] ख-ग-च-ज-ण-फ–समानस्थानः । [5] न-ल-स–'आहौ पूरणौ' नास्ति । [6] ख-ग-त-न–डित्त्वम् । [7] ज-ण-ल–इत्युक्तेन ।

शपो लुकि कृते 'गमहन०' इत्यादिना[1] उपधालोपः । प्रादिसमासः । शतृस्वरः । विवेद । 'विद ज्ञाने' इत्यस्मात् लिटि णलि रूपम् । क्षियन्तम्[2] । 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्य शतरि रूपम्[1] ॥ ॥ २५ ॥

इन्द्रो मधु संभृतमुस्रियायां पद्वद्विवेद शफवन्नमे गोः ।
गुहा हितं गुह्यं गूळ्हमप्सु हस्ते दधे दक्षिणे दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । मधु । सम्ऽभृतम् । उस्रियायाम् । पत्ऽवत् । विवेद । शफऽवत् । नमे । गोः ।
गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूळ्हम् । अप्ऽसु । हस्ते । दधे । दक्षिणे । दक्षिणऽवान् ॥ ६ ॥

vइन्द्रः vउस्रियायां क्षीरदध्यादिक्रमेणोत्स्राविण्यां[3] भोगवत्यां[4] गवि vसंभृतं संपादितं vमधु क्षीरादि vविवेद अज्ञासीत् । ततस्तदर्थं vपद्वत् पादयुक्तं vशफवत् खुरोपेतं गोधनं विवेद लेभे । कथं लब्धवानिति तदुच्यते । vनमे vगोः । गोरिति द्वितीयार्थे षष्ठी । पणिनामकैरसुरैरपहृतां गां नमे आनीतामकरोत् । तथा vदक्षिणावान् औदार्यवान् समर्थः स इन्द्रः vगुहा गुहायां vहितं vगुह्यं प्रच्छन्नम् अत एव vअप्सु अन्तरिक्षे vगूळ्हं[5] गूढचारिणं मायिनमसुरं vदक्षिणे vहस्ते vदधे दधार अग्रहीत् इत्यर्थः । द्वितीयाष्टके 'श्रुधी हवम्' इत्यस्मिन् वर्गे 'गुहा हितम्' इत्येतत् सम्यगभ्यधायि (ऋ. सं. २. ११. ५) ॥ उस्रियायाम् । प्रक्रिया सम्यक् पूर्वमेवावादि । विवेद । 'विद ज्ञाने' 'विद्लृ लाभे' । एतयोर्लिटि रूपम् । शफवत् । शफोऽस्यास्तीति मतुप् । 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । नमे । 'णमु प्रह्वत्वे' इत्यस्य लिटि रूपम् । द्विर्वचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वादत्र द्विर्वचनाभावः । वाक्यभेदादनिघातः । गुह्यम् । 'गुहू संवरणे' इत्यस्मात् 'शंसिगुहिदुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्' इति क्यप् । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । दधे । दधातेर्लिटि रूपम् । दक्षिणावान् । 'दक्ष वृद्धौ' । 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' इति इनन्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति मतुप् । संहितायाम् 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । निःस्वरः ॥

ज्योतिर्वृणीत तमसो विजानन्नारे स्याम दुरितादभीके ।
इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुषस्वेन्द्र पुरुतमस्य कारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विऽजानन् । आरे । स्याम । दुःऽइतात् । अभीके ।
इमाः । गिरः । सोमऽपाः । सोमऽवृद्ध । जुषस्व । इन्द्र । पुरुऽतमस्य । कारोः ॥ ७ ॥

vतमसः रात्रेः सकाशात् vविजानन्[6] विशेषेण जानन्[7] प्रादुर्भवन् सूर्यात्मक इन्द्रः vज्योतिः वृणीत । जगद्व्यवहारनिर्वाहकं प्रकाशं समभक्त । यद्वा तमसस्तमोरूपात् वृत्रादेः विजानन् प्रादुर्भवन् ।

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स–इति । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–'क्षियन्तं... ... रूपम्' नास्ति । [3] ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स–°क्रमेणोर्ध्वस्राविण्याम् । [4] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स–'भोगवत्यां' नास्ति । [5] ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स–'गूळ्हं' नास्ति । [6] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–'विजानन्' नास्ति । [7] ल–'जानन्' नास्ति ।

वृत्रं हत्वा प्रकाशमवृणीत । वयं vदुरितात् पापात् vआरे दूरे पापवर्जिताः सन्तः vअभीके भयरहिते स्थाने vस्याम भवेम । vसोमपाः सोमस्य पातः अत एव vसोमवृद्ध सोमपानेषु वृद्ध हे vइन्द्र vपुरुतमस्य । पुरून् बहून्[1] शत्रून् तामयति ग्लापयतीति पुरुतमः । तादृशस्य तव vकारोः स्तोत्रं कुर्वाणस्य ऋत्विजः vइमाः स्तुतिलक्षणाः vगिरः वाचः vजुषस्व सेवस्व[2] ॥ वृणीत । 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्य लङि रूपम् । विजानन् । 'ज्ञा अवबोधने' । विशेषेण ज्ञानं प्रकाशः । प्रत्ययस्वरः । अभीके । न विद्यते भीर्यस्मिन् । ततः 'शेषाद्विभाषा' (पा. सू. ५. ४. १५४) इति कप्प्रत्ययः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'कपि पूर्वम्' (पा. सू. ६. २. १७३) इति पूर्वस्यान्तोदात्तत्वम् । पुरुतमस्य । 'तमु ग्लाने' इत्यस्मात् ण्यन्तात् पचाद्यचि 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

ज्योति॑र्य॒ज्ञाय॒ रोद॑सी॒ अनु॑ ष्यादा॒रे स्या॑म दुरि॒तस्य॒ भूरेः॑ ।
भूरि॑ चि॒द्धि तु॑ज॒तो मर्त्य॑स्य सुपा॒रासो॑ वसवो ब॒र्हणा॑वत् ॥ ८ ॥

ज्योतिः॑ । य॒ज्ञाय॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । अनु॑ । स्या॒त् । आ॒रे । स्या॒म॒ । दुः॒ऽइ॒तस्य॑ । भूरेः॑ ।
भूरि॑ । चि॒त् । हि । तु॒ज॒तः । मर्त्य॑स्य । सु॒ऽपा॒रासः॑ । व॒स॒वः॒ । ब॒र्हणा॑ऽवत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र vज्योतिः जगत्प्रकाशकः सूर्यः vयज्ञाय अग्निहोत्रादिकर्मकरणाय vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vअनु vष्यात् अनुभवतु प्रकाशयतु । वयं vभूरेः प्रभूतस्य vदुरितस्य पापस्य vआरे दूरे[3] vस्याम भवेम । हे vवसवः सर्वस्य वासयितार इन्द्रादयः vसुपारासः सुपाराः शोभनपाराः स्तुत्याभिमुखीकर्तुं शक्या यूयं vभूरि vचित् अतिप्रभूतं vबर्हणावत् समृद्धियुक्तं धनं vतुजतः भूरिप्रदस्य vमर्त्यस्य प्रयच्छथ[4] । अत्र योग्यक्रियाध्याहारः ॥ स्यात् । अस्तेर्लिङि रूपम् । संहितायाम् अनोरुत्तरस्यास्तेः 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' (पा. सू. ८. ३. ८७) इति षत्वम् । निघातः । तुजतः । 'तुजि पिजि लजि हिंसादाननिकेतनेषु' । 'शतुरनुमः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । बर्हणावत् । 'बृहि वृद्धौ' इत्यस्य भावे औणादिको युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शु॒नं हु॑वेम म॒घवा॑न॒मिन्द्र॑म॒स्मिन्भरे॒ नृत॑मं॒ वाज॑सातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्नन्तं॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॒ धना॑नाम् ॥ ९ ॥

शु॒नम् । हु॒वे॒म॒ । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥ ९ ॥

व्याख्यातेयम्[5] ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–'बहून्' नास्ति । [2] ख-ग-च-ज-ण-न–'सेवस्व' नास्ति । [3] ख-ग-च-ज-ण-स–'दूरे' नास्ति । [4] घ–प्रयच्छथ । हि पूरणः । [5] ख–इत्येवं पूर्वमेव व्याख्याता; ज-ण–इति पूर्ववत्; न–व्याख्याता ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ[1] तृतीयाष्टकस्य तृतीयाध्याय आरभ्यते[1] । ‘ इन्द्र त्वा ’ इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘ इन्द्र त्वा गायत्रं हि ’ इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ इन्द्र त्वा वृषभमुद्धेदभीति तिस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । आद्या[2] प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘ इन्द्र त्वा वृषभं मरुतो यस्य ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इन्द्र॑ त्वा वृष॒भं व॒यं सु॒ते सोमे॑ हवामहे । स पा॑हि॒ मध्वो॒ अन्ध॑सः ॥१॥

इन्द्र॑ । त्वा॒ । वृ॒ष॒भम् । व॒यम् । सु॒ते । सोमे॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ । सः । पा॒हि॒ । मध्वः॑ । अन्ध॑सः ॥१॥

इन्दौ स्रवति सोमरसे रमते क्रीडतीति इन्द्रः । यद्वा इदं सर्वं जगत् साक्षाद्दर्शयतीतीन्द्रः । तस्य संबुद्धिः । हे ᵛइन्द्र ᵛवृषभं कामानां वर्षकं ᵛत्वा त्वां ᵛसुते ग्रावभिरभिषुते ᵛसोमे ᵛवयं ᵛहवामहे सोमपानार्थमाह्वयामः । ᵛसः त्वं ᵛमध्वः मदकरम् ᵛअन्धसः अन्नलक्षणं सोमं[3] ᵛपाहि पिब । इन्द्रशब्दं यास्को बहुधा निर्विवेच—‘ इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्द्धे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् ’ (निरु. १०. ८) इति । यत्र यत्र योऽर्थोऽनुगुणस्तत्र सोऽर्थः स्वीकार्यः । ‘ इदंदर्शनादित्यौपमन्यवः ’ (निरु. १०. ८) । इदं ब्रह्म साक्षात्पश्यतीतीन्द्रः । तथा चारण्यके श्रूयते—‘ स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततममपश्यदिदमदर्शमितीँ३ । तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः[4] ’ (ऐ. आ. २. ४. ३) इति ॥ इन्द्र । ‘ इदि परमैश्वर्ये ’ इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यम् । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते—‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ’ (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । इन्दुशब्दे उपपदे रमतेः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति डः । पूर्वपदस्योकारलोपः । ‘ इदि परमैश्वर्ये ’ इत्यस्मात् ‘ ऋज्रेन्द्राग्र० ’ इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानि । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्[5] । हवामहे । ह्वयतेः ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणे लटि रूपम् । मध्वः । मधुशब्दः ‘ फलिपाटि० ’ इत्यादिना उन्प्रत्ययान्तः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावः । यणादेशः । अन्धसः । ‘ अदेर्नुम् धश्च ’ इत्यसुन् । नित्स्वरः ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने ‘ इन्द्र क्रतुविदम् ’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ इन्द्र क्रतुविदं सुतमिति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

---

[1] त-न- अथ (न-तृतीयाष्टके) तृतीयाध्याय आरभ्यते। [2] ख-ग-च-ज-ण-फ-अथ। [3] त-सोमरसम्। [4] ख-ग-च-ज-भ-देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः। [5] ख-ग-च-ज-ण-आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वम्।

इन्द्र क्रतुविदं सुतं सोमं हर्य पुरुष्टुत । पिबा वृषस्व तातृपिम् ॥ २ ॥

इन्द्र । क्रतुऽविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्य । पुरुऽस्तुत । पिब । आ । वृषस्व । ततृपिम् ॥२॥

हे vइन्द्र vक्रतुविदं क्रतोः प्रज्ञाया लम्भकं vसुतम् अभिषुतमिमं vसोमं vहर्य पातुं कामयस्व । हे vपुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तुतेन्द्र vतातृपिं तर्पकमाप्यायनकारिणमिमं सोमं vपिब । पीतमिमं सोमम् vआ vवृषस्व जठरे सिञ्च । यथा नाभेरधो न पतति तथा धारयेति भावः ॥ हर्य । 'हर्य गतिकान्त्योः' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । पुरुष्टुत । 'स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि' इति संहितायां षत्वम् । वृषस्व । 'वृष सेचने' इत्यस्य लोटि रूपम् । आङ[१] उत्तरत्वात्[१] निघातः । तातृपिम् । 'तृप प्रीणने' इत्यस्मात् 'छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्' (पा. सू. ३. २. १७१. २) इति किन् । तस्य लिड्वद्भावात् द्विर्वचनादि । संहितायाम् 'अन्येषामपि°' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

इन्द्र प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः । तिर स्तवान विश्पते ॥३॥

इन्द्र । प्र । नः । धितऽवानम् । यज्ञम् । विश्वेभिः । देवेभिः । तिर । स्तवान । विश्पते ॥ ३ ॥

हे vस्तवान स्तोतृभिः स्तूयमान vविश्पते विशां मरुतां पते हे vइन्द्र vविश्वेभिर्देवेभिः सर्वैः यजनीयैर्देवैः[२] सहितस्त्वं vधितावानम् । वन्यते संभज्यते इति वानं हविः । धितं निहितं हविर्यस्य तम् । संभृतहविष्कमित्यर्थः । अस्मदीयमिमं vयज्ञं vप्र vतिर प्रकर्षेण वर्धय । हविःस्वीकरणेन संपूर्णं कुरु इति भावः ॥ नः । 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति संहितायां णत्वम् । धितावानम् । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मान्निष्ठा । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तिर । तरतेर्व्यत्ययेन शः । प्रत्ययस्वरः । स्तवान । 'ष्टुञ् स्तुतौ' । 'सम्यानच् स्तुवः' इत्युपपदाभावेऽपि कर्मण्यानच्प्रत्ययः । आमन्त्रितत्वात् निघातः ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तव प्र यन्ति सत्पते । क्षयं चन्द्रास इन्दवः ॥४॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यन्ति । सत्ऽपते । क्षयम् । चन्द्रासः । इन्दवः ॥४॥

हे vसत्पते vइन्द्र vचन्द्रासः आह्लादयितारः vइन्दवः दीप्ताः vसुताः अभिषुताः vइमे अस्माभिर्दत्ताः vसोमाः vतव[३] vक्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यन्नादीनि अत्रेति क्षयो जठरम् । vप्र vयन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति । तान् धारयेति भावः ॥ क्षयम् । 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्मादधिकरणे घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वे[४] प्राप्ते 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् । चन्द्रासः । 'चदि आह्लादने दीप्तौ[५] च[५]' । अस्मात् 'स्फायितञ्चि°' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । 'आज्जसेरसुक्' इत्यसुक्[६] । प्रत्ययस्वरः । इन्दवः । 'उन्देरिच्चादेः' (उ. सू. १. १२) इति उप्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

---

[१] ख-ग-च-ज-ण-भ—आदुत्तरत्वात् । [२] ज-ण—यजनीयदेवैः । [३] ख-ग-च-न-भ-ल-स—'तव' नास्ति । [४] ख-ग-ज-ण-न-भ-स—अन्तोदात्ते । [५] ख-ग-च-न-भ-ल-स—दीप्तौ; ज-ण—'दीप्तौ च' नास्ति । [६] ल—इत्यसुगागमः ।

द॒धि॒ष्वा ज॒ठरे॑ सु॒तं सोम॑मिन्द्र॒ वरे॑ण्यम् । तव॑ द्यु॒क्षास॒ इन्द॑वः ॥ ५ ॥

द॒धि॒ष्व । ज॒ठरे॑ । सु॒तम् । सोम॑म् । इ॒न्द्र॒ । वरे॑ण्यम् । तव॑ । द्यु॒क्षास॑ः । इन्द॑वः ॥ ५ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛवरेण्यं सर्वैर्वरणीयं ᵛसुतम् अभिषुतं ᵛसोमं ᵛजठरे ᵛदधिष्व धारय । ᵛइन्दवः इं इमे सोमाः ᵛतव ᵛद्युक्षासः । दिवि क्षियन्ति निवसन्तीति द्युक्षासः । अतस्त्वं स्वभूतान्[1] तान् धारये भावः ॥ दधिष्व । दधातेर्लोटि रूपम् । ‘ आगमा अनुदात्ताः ’ इतीटोऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः वरेण्यम् । ‘ वृङ् संभक्तौ ’ । ‘ वृङ एण्यः[2] ’ इति[2] एण्यप्रत्ययः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । द्युक्षासः क्षियतेः[3] ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति डप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥१॥

गिर्व॑णः पा॒हि न॑ः सु॒तं मधो॒र्धारा॑भिरज्यसे । इन्द्र॒ त्वादा॑त॒मिद्यश॑ः ॥६॥

गिर्व॑णः । पा॒हि । न॒ः । सु॒तम् । मधो॑ः । धारा॑भिः । अ॒ज्य॒से ।

इन्द्र॑ । त्वाऽदा॑तम् । इत् । यश॑ः ॥ ६ ॥

ᵛगिर्वणः गीर्भिर्वननीय । तथा च यास्कः—‘ गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति ’ (निरु. ६. १४) इति । तादृशेन्द्र ᵛनः अस्मदीयं ᵛसुतम् अभिषुतमिमं सोमं ᵛपाहि पिब । यतः[4] ᵛमधोः मदकरस्य सोमस्य ᵛधाराभिः ᵛअज्यसे सिच्यसे हे ᵛइन्द्र ᵛत्वादातमित् त्वया शोधितं विशदीकृतमेव ᵛयशः अन्नमस्मासु भवति ॥ गिर्वणः । ‘ वन संभक्तौ ’ इत्यस्मादसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्छान्दसः। ‘आमन्त्रितस्य॰’ इति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पाहि । ‘ पा पाने ’ इत्यस्माल्लोटि रूपम्। आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । त्वादातम् । ‘दैप् शोधने’। सत्यपि पकारे ‘ नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ’ (परिभा. ७) इत्येजन्त एवायम् । ततः ‘ आदेचः ’ इत्यात्वम् । अस्मात् कर्मणि क्तः। ‘ दाधा घ्वदाप् ’ इत्यत्र अदाप् इति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावात् ‘ दो दद्घोः ’ इति ददादेशो न भवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्य तृतीया । ‘ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ’ इति समासः । ‘तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यशः । ‘ अशू व्याप्तौ ’ । ‘ अशेर्युट् च ’ इत्यसुन् । तत्संनियोगेन धातोः[5] युडागमः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

अ॒भि द्यु॒म्नानि॑ व॒निन॒ इन्द्रं॑ सचन्ते॒ आक्षि॑ता । पी॒त्वी सोम॑स्य वावृधे ॥७॥

अ॒भि । द्यु॒म्नानि॑ । व॒निन॑ः । इन्द्र॑म् । स॒च॒न्ते॒ । आक्षि॑ता । पी॒त्वी । सोम॑स्य । व॒वृ॒धे ॥ ७ ॥

ᵛवनिनः । वनं देवताविषयं संभजनमस्यास्तीति वनी[6] । तस्य देवान् संभजमानस्य यजमानस्य ᵛद्युम्नानि द्योतमानानि ᵛअक्षिता क्षयरहितानि संपूर्णानि सोमादीनि हवींषि ᵛइन्द्रम् ᵛअभि अभितः ᵛसचन्ते समवयन्ति । तेषु मध्ये ᵛसोमस्य ᵛपीत्वी सोमं पीत्वा ᵛवावृधे स इन्द्रो वर्धते ॥ वनिनः।

---

[1] ख-ग-च-ण-न-भ-स–‘ स्वभूतान् ’ नास्ति । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–‘ एण्यः इति ’ नास्ति । [3] फ–क्षेः । [4] त–अतः । [5] ज–धातोः देवनेऽर्थे । [6] ख-ग-च-त-न-फ-भ–‘ वनी ’ नास्ति ।

'अत इनिठनौ' इतीनिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । सचन्ते । 'षच समवाये' इत्यस्य[1] लटि रूपम् । अक्षिता । 'क्षि क्षये' इत्यस्य निष्ठा । अत्र ण्यदर्थः[2] इति दीर्घाभावः । तस्मादेव 'क्षियो दीर्घात्' इति निष्ठानत्वाभावः[3] । नञा समासे तस्य स्वरः । पीत्वी । 'पा पाने' इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य 'स्नात्व्यादयश्च' इति निपातनात् त्वी इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । 'घुमास्थागापा°' इत्यादिना ईत्वम् ॥

अ॒र्वा॒वतो॑ न॒ आ ग॑हि परा॒वत॑श्च वृत्रहन् । इ॒मा जु॑षस्व नो॒ गिरः॑ ॥८॥

अ॒र्वा॒ऽवतः॑ । न॒ः । आ । ग॒हि॒ । प॒रा॒ऽवतः॑ । च॒ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । इ॒माः । जु॒ष॒स्व॒ । न॒ः । गिरः॑ ॥८॥

हे ^{v}वृत्रहन् इन्द्र ^{v}अर्वावतः अर्वाचीनात् समीपाद्देशात्[4] ^{v}परावतः अतिदूराद्देशात्[5] वा ^{v}नः अस्मानभिलक्ष्य ^{v}आ ^{v}गहि आगच्छ । आगत्य च ^{v}नः अस्मदीयाः ^{v}इमाः स्तुतिलक्षणाः ^{v}गिरः वाचः ^{v}जुषस्व सेवस्व ॥ परावतः । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति वतिः । प्रत्ययस्वरः ॥

यद॑न्त॒रा प॑रा॒वत॑मर्वा॒वतं॑ च हू॒यसे॑ । इन्द्रे॒ह तत॒ आ ग॑हि ॥९॥

यत् । अ॒न्त॒रा । प॒रा॒ऽवत॑म् । अ॒र्वा॒ऽवत॑म् । च॒ । हू॒यसे॑ । इन्द्र॑ । इ॒ह । तत॑ः । आ । ग॒हि॒ ॥९॥

हे ^{v}इन्द्र ^{v}यत् यस्मिन् ^{v}परावतम् अतिविप्रकृष्टस्य देशस्य ^{v}अर्वावतं अतिसंनिकृष्टस्य[6] देशस्य ^{v}च ^{v}अन्तरा तयोर्मध्यदेशे ^{v}हूयसे सम्यगिज्यसे ^{v}ततः तस्माद्देशात् ^{v}इह अस्मिन् यज्ञे ^{v}आ ^{v}गहि सोमपानार्थमागच्छ ॥ परावतम् अर्वावतम् । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (पा. सू. २. ३. ४) इति द्वितीया । ततः । पञ्चम्यास्तसिल् । लित्स्वरः ॥ ॥ २ ॥

'आ तू न इन्द्र' इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । 'आ तू नः' इत्यनुक्रान्तम् । अतिरात्रे द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे एतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—'आ तू न इन्द्र मद्र्यगिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ तू न॑ इन्द्र म॒द्र्य॑ग्घुवा॒नः सोम॑पीतये । हरि॑भ्यां याह्यद्रिवः ॥ १ ॥

आ । तु । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । म॒द्र्य॑क् । हु॒वा॒नः । सोम॑ऽपीतये । हरि॑ऽभ्याम् । या॒हि॒ । अ॒द्रि॒ऽव॒ः ॥१॥

^{v}अद्रिवः[7] वज्रिन्[7] हे ^{v}इन्द्र ^{v}हुवानः होतृभिराहूयमानस्त्वं ^{v}मद्र्यक् मदभिमुखः सन् ^{v}नः अस्मदीये यज्ञे ^{v}सोमपीतये सोमपानार्थं ^{v}हरिभ्याम् अश्वाभ्यां सह ^{v}तु क्षिप्रम् ^{v}आ ^{v}याहि ॥ तु । 'ऋचि तुनुघ°' इत्यादिना संहितायां दीर्घः । मद्र्यक् । मामञ्चतीति 'ऋत्विग्दधृक्°' इत्यादिना क्विन् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यस्मच्छब्दस्यैकवचने मपर्यन्तस्य मादेशः । 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये' इति टेः अद्रि इत्यादेशः । 'अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्'

---

[1] ज-ण–इत्यस्मात् । [2] ख-ग–अण्यदर्थे । [3] ज-ण–निष्ठातस्य नत्वाभावः । [4] ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स–समीपदेशात् । [5] घ-ज-ण-स–आतिदूरदेशात् । [6] च-न-स–संनिकृष्टस्य । [7] ख-ग-च-न-फ-भ-ल-स–हे अद्रिवः हे वज्रिन् ।

इति वचनात् अद्र्यादेशः अन्तोदात्तः । यणादेशे कृते ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः°’ इति यणः स्वरितत्वम् । ‘ क्विन्प्रत्ययस्य कुः’ इति कुत्वम् । सोमपीतये । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अद्रिवः । ‘ मतुवसोः° ’ इति रुत्वम् । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

स॒त्तो होता॑ न ऋ॒त्विय॑स्तिस्ति॒रे ब॒र्हिरा॑नु॒षक् । अयु॑ज्रन्प्रा॒तरद्र॑यः ॥ २ ॥

स॒त्तः । होता॑ । न॒ः । ऋ॒त्विय॑ः । ति॒स्ति॒रे । व॒र्हिः । आ॒नु॒षक् । अयु॑ज्रन् । प्रा॒तः । अद्र॑यः ॥२॥

हे इन्द्र vनः अस्मदीये यज्ञे vहोता ऋत्विक् तवाह्वानार्थम् vऋत्वियः प्राप्तकालः सन् vसत्तः निषण्णो वर्तते । तथा vबर्हिरानुषक् अनुषक्तं परस्परसंबद्धं[१] यथा भवति तथा vतिस्तिरे हविःष्वासन्नेषु[२] स्तीर्णमभूत्[२] । तथा vप्रातः प्रातःसवने सोमाभिषवार्थम् vअद्रयः ग्रावाणः vअयुज्रन् परस्परं संगता अभूवन् । तस्मात् सोमपानार्थं त्वमागच्छेति भावः ॥ सत्तः । षद्लृ विशरणादिषु[३] इत्यस्मात् ‘ गत्यर्थाकर्मकश्लिष° ’ (पा. सू. ३. ४. ७२) इत्यादिना कर्तरि क्तः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र निष्ठातकारस्य नत्वाभावः । ऋत्वियः । ऋतुशब्दात् ‘ छन्दसि घस् ’ इति घस्प्रत्ययः । घस्येयादेशः । ‘ सिति° ’ इति पदसंज्ञायाम् ‘ ओर्गुणः ’ इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । तिस्तिरे । ‘ स्तृञ् आच्छादने ’ इत्यस्य कर्मणि लिटि ‘ ऋत इद्धातोः ’ इतीत्वम् । द्विर्वचने ‘ शर्पूर्वाः खयः ’ इति तकारस्य शेषः । ‘ लिटस्तझयोरेशिरेच् ’ इति तप्रत्ययस्य एश् इत्यादेशः । पादादित्वादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । ‘ षञ्ज संगे ’ । क्विप् । ‘ अनिदिताम्° ’ इति नलोपः । आङन्वोरुपसर्गयोः प्राक् प्रयोगः । गतिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । अयुज्रन् । ‘ युजिर् योगे ’ इत्यस्य लुङि च्लेः ‘ इरितो वा ’ इत्यङादेशः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति रुडागमः । पादादित्वादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

इ॒मा ब्रह्म॑ ब्रह्मवाहः क्रि॒यन्त॒ आ ब॒र्हिः सी॑द । वी॒हि शू॑र पुरो॒ळाश॑म् ॥ ३ ॥

इ॒मा । ब्रह्म॑ । ब्र॒ह्म॒ऽवा॒ह॒ः । क्रि॒यन्ते॑ । आ । ब॒र्हिः । सी॒द॒ । वी॒हि । शू॒र॒ । पु॒रो॒ळाश॑म् ॥३॥

vब्रह्मवाहः[४] । ब्रह्माणि[४] स्तोत्राणि स्तुत्यतया वहतीति ब्रह्मवाहा ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्राप्यते इति वा । हे स्तुत्य[५] इन्द्र तुभ्यम्[५] vइमा इमानि vब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि अस्माभिः vक्रियन्ते । अतः vबर्हिः vआ vसीद स्तुत्यतया बर्हिषि यज्ञे उपविश । हे vशूर समर्थेन्द्र अस्माभिर्दीयमानमिमं vपुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविः vवीहि भक्षय ॥ ब्रह्मवाहः । ‘ वह प्रापणे ’ इत्यस्मात् ‘ वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ’ इत्यसुन् । ‘ णित् ’ इत्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । क्रियन्ते । करोतेः कर्मणि यक् । ‘ रिङ् शयग्लिङ्क्षु ’ इति रिङादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादनिघातः । बर्हिः । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । वीहि । वी कान्त्यादिषु । लोटि रूपम् । हेर्ङित्त्वादुदात्तः । पुरोळाशम् । ‘ दाशृ दाने ’ इत्यस्मात् पुरस्पूर्वात् ‘ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ’ (पा. सू. ३. २. ७१) । पुरो दाशन्त एनमिति । निपातनाड्डकारस्य ळकारः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

---

१. ग—परस्परे संबद्धम्; ज-ण—परस्परं संबद्धम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ—सत्रेषु स्तीर्णम् । ३. ज-ण—विशरणे । ४. न-ल-स—ब्रह्माणि; फ-भ—ब्रह्मवाहा ब्रह्माणि । ५. ख-ग-च-न-फ-भ—स्तुत्य; ल—ब्रह्मवाह इन्द्र !

रा॒र॒न्धि सव॑नेषु ण ए॒षु स्तोमे॑षु वृत्रहन् । उ॒क्थेष्वि॑न्द्र गिर्वणः ॥ ४ ॥

र॒र॒न्धि । सव॑नेषु । न॒ः । ए॒षु । स्तोमे॑षु । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । उ॒क्थेषु॑ । इ॒न्द्र॒ । गि॒र्व॒ण॒ः ॥ ४ ॥

हे vगिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय vवृत्रहन् वृत्रस्य हन्तर्हे vइन्द्र vनः अस्माकं संबन्धिषु त्रिषु[1] vसवनेषु vएषु क्रियमाणेषु vस्तोमेषु स्तोत्रेषु vउक्थेषु शस्त्रेषु[2] च vरारन्धि रमस्व ॥ रारन्धि[3] । रमतेर्लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति हेरार्धधातुकत्वेनाङित्त्वात् ‘ अङितश्च ’ इति हेर्धिः । सवनेषु । सूयते सोमो येष्विति अधिकरणे सुनोतेर्ल्युट् । लित्स्वरः । णः । नसो नकारस्य ‘ नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ’ इति संहितायां णत्वम् ॥

म॒तय॑ः सोम॒पामु॒रुं रि॒हन्ति॒ शव॑स॒स्पति॑म् । इन्द्रं॑ व॒त्सं न मा॒तर॑ः ॥ ५ ॥

म॒तय॑ः । सो॒म॒ऽपाम् । उ॒रुम् । रि॒हन्ति॑ । शव॑सः । पति॑म् । इन्द्र॑म् । व॒त्सम् । न । मा॒तर॑ः ॥५॥

हे इन्द्र vमतयः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः vउरुं महान्तं vसोमपां सोमस्य पातारं vशवसः बलस्य vपतिम् vइन्द्रं त्वां vरिहन्ति लिहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । vवत्सं vन । यथा वत्सं vमातरः धेनवो लिहन्ति तद्वत् ॥ मतयः । ‘ मन ज्ञाने ’ इत्यस्मात् कर्मणि ‘ मन्त्रे वृष° ’ इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । उरुम् । ‘ ऊर्णुञ् आच्छादने ’ इत्यस्मात् महत्यर्थे गम्यमाने ‘ महति ह्रस्वश्च ’ (उ. सू. १. ३२) इति कुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । प्रत्ययस्वरः । रिहन्ति । ‘ लिह आस्वादने ’ इत्यस्य लटि रूपम् । रलयोरभेदः । प्रत्ययस्वरः । शवसस्पतिमिति संहितायां ‘ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठ° ’ इत्यादिना ‘ विसर्जनीयस्य सत्वम् । वत्सम् । ‘ वद व्यक्तायां वाचि ’ । अस्मात् ‘ वृतॄवदिहनि° ’ इत्यादिना सप्रत्ययः । वदत्यभीक्ष्णं मातरमिति वत्सो गोबालः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ ३ ॥

स मन्द॑स्वा॒ ह्यन्ध॑सो॒ राध॑से त॒न्वा॑ म॒हे । न स्तो॒तारं॑ नि॒दे क॑रः ॥ ६ ॥

सः । म॒न्द॒स्व॒ । हि । अन्ध॑सः । राध॑से । त॒न्वा॑ । म॒हे । न । स्तो॒तार॑म् । नि॒दे । क॒र॒ः ॥६॥

हे इन्द्र vसः तथाविधस्त्वं vमहे महते vराधसे धनाय vअन्धसः अस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य पानेन vतन्वा शरीरेण सह vमन्दस्व हृष्टो भव । हिः अत्र समुच्चयार्थः । किंच त्वं vस्तोतारं मां vनिदे निन्दायै विषयभूतं vन vकरः मा कार्षीः ॥ मन्दस्व । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लोटि रूपम् । ‘ हि च ’ इति निघातप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेन्न[4] । तत्र ‘ अप्रातिलोम्ये ’ इति वर्तते । अत्र हेः समुच्चयार्थत्वान्निघातः । तन्वा । ‘ उदात्तस्वरितयोः° ’ इति स्वरितत्वम् । महे । तकारलोपश्छान्दसः । ‘ बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । निदे । ‘ णिदि कुत्सायाम् ’ इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । ‘ सावेकाचः° ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । करः । करोतेर्लुङि च्लेः ‘ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ’ इत्यङादेशः । निघातः ॥

---

[1] ख-ग-च-न-भ-स—‘ त्रिषु ’ नास्ति । [2] ख-ग-च-न-भ-स—‘ शस्त्रेषु ’ नास्ति । [3] ख-ग-च-त-भ-स—ररन्धि । [4] ख-ग-ज-ण-त-न—चेत् ।

वयमिन्द्र त्वायवो हविष्मन्तो जरामहे । उत त्वमस्मयुर्वसो ॥ ७ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । हविष्मन्तः । जरामहे । उत । त्वम् । अस्मऽयुः । वसो इति ॥

हे vइन्द्र vत्वायवः यज्ञार्थं त्वामात्मन इच्छन्तस्त्वत्कामाः सन्तः vहविष्मन्तः सं हविष्काः vवयं vजरामहे त्वां स्तुमः । हे vवसो सर्वस्य वासक इन्द्र vउत vत्वम् अपि हविःस्वीकरणार्थम् अस्मानात्मन इच्छन् भव ॥ त्वायवः । त्वामिच्छन्तीत्यर्थे 'सुप आ क्यच्'। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्यय त्वद्यव इति प्राप्तौ 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यविभक्तावपि हलादौ इत्यनेनात्वम् । प्रत्ययस्व हविष्मन्तः । 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञायां सकारस्य रुत्वाभावः । 'स्वरविधौ व्यञ्ज विद्यमानवत्' इति परिभाषानाश्रयणात् मतुप उदात्तताभावः । इसिप्रत्ययस्वरः । जराम 'जरतिः स्तुतिकर्मा' इति यास्कः । अस्मयुः । अस्मानिच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् । प्रत्ययः । पूर्वपदान्तलोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

मारे अस्मद्वि मुमुचो हरिप्रियार्वाङ् याहि । इन्द्र स्वधावो मत्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचः । हरिऽप्रिय । अर्वाङ् । याहि ।

इन्द्र । स्वधाऽवः । मत्स्व । इह ॥ ८ ॥

हे vहरिप्रिय हरी अश्वौ प्रियौ यस्य तादृश हे इन्द्र vअस्मत् अस्मत्तः vआरे दूरे रथे सं तावश्वौ vमा vवि vमुमुचः मा विमोचय । ताभ्यामुपेत एव vअर्वाङ् अस्मदभिमुखं vयाहि आगच्छ[1]। हे vस्वधावः सोमलक्षणान्नवन्* vइन्द्र vइह अस्मिन् देवयजने vमत्स्व सोमं हृष्टो भव[1] ॥ अस्मत् । अस्मच्छब्दस्य पञ्चमीबहुवचनस्य 'पञ्चम्या अत्' (पा. सू. ७. १. ३१) इत्यदादेशः । मुमुचः । 'मुच्लृ मोक्षणे' इत्यस्य ण्यन्तस्य छान्दसे लुङि चङि रूपम् । अभ्यासस्य दीर्घाभावश्छान्दसः । 'न माङ्योगे' इत्यडभावः । निघातः । हरिप्रिय । आमन्त्रितस्य पादादित्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः ॥

अर्वाञ्चं त्वा सुखे रथे वहतामिन्द्र केशिना । घृतस्नू बर्हिरासदे ॥ ९ ॥

अर्वाञ्चम् । त्वा । सुऽखे । रथे । वहताम् । इन्द्र । केशिना ।

घृतस्नू इति घृतऽस्नू । बर्हिः । आऽसदे ॥ ९ ॥

---

[1] च-फ-आगच्छ । आगत्य इह अस्मिन् यज्ञे स्वधावः हे स्वधावन् इन्द्र मत्स्व मन्दस्व ।

*. ज-सवनीयपुरोडाशादिरूपमन्नं तद्वन् ।

हे ᵛइन्द्र ᵛघृतस्नू श्रमजनितजलप्रस्रवणयुक्तौ ᵛकेशिना केशिनौ स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ हरी ᵛआसदे आसदनीयं[1] ᵛबर्हिः अभिलक्ष्य ᵛसुखे सुखकरे ᵛरथे ᵛअर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं ᵛत्वा त्वां ᵛवहताम् ॥ अर्वाञ्चम् । अञ्चतेः क्विनि ‘ उगिदचाम्° ’ इति नुम् । वहताम् । वहेर्लोटि रूपम् । तसो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । आसदे । सदेः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ ४ ॥

‘ उप नः सुतम् ’ इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । ‘ उप नः ’ इत्यनुक्रमणिका । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

उप॑ नः सु॒तमा ग॑हि॒ सोम॑मिन्द्र॒ गवा॑शिरम् । हरि॑भ्यां॒ यस्ते॑ अस्म॒युः ॥१॥

उप॑ । न॒ः । सु॒तम् । आ । ग॒हि॒ । सोम॑म् । इ॒न्द्र॒ । गोऽआ॑शिरम् ।

हरि॑ऽभ्याम् । यः । ते॒ । अ॒स्म॒ऽयुः ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛनः अस्मदीयं ᵛसुतम् अभिषुतं ᵛगवाशिरं पयसा मिश्रितं ᵛसोमं प्रति ᵛउप ᵛआ ᵛगहि समीप आगच्छ । यतः ᵛहरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तः ᵛते[2] तव[2] रथः ᵛअस्मयुः अस्मान् कामयमानो वर्तते ॥ गवाशिरम् । आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विपि ‘ अपस्पृधेथामानृचुः° ’ (पा. सू. ६. १. ३६) इत्यादिनाशिर इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

तमि॑न्द्र॒ मद॒मा ग॑हि ब॒र्हि॒ःष्ठां ग्राव॑भिः सु॒तम् । कु॒विन्न्व॑स्य तृ॒ष्णव॑ः ॥ २ ॥

तम् । इ॒न्द्र॒ । मद॑म् । आ । ग॒हि॒ । ब॒र्हि॒ःऽस्थाम् । ग्राव॑ऽभिः । सु॒तम् ।

कु॒वित् । नु । अ॒स्य॒ । तृ॒ष्णव॑ः ॥ २ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛग्रावभिः ᵛसुतम् अभिषुतं ᵛबर्हिःष्ठां बर्हिषि स्थितं ᵛमदम् । माद्यते[3] अनेनेति मदः सोमः । ᵛतम् इमं[4] सोमम्[4] ᵛआ ᵛगहि आगच्छ । ᵛकुवित् प्रभूतं यथा भवति तथा ᵛअस्य सोमस्य पानेन[5] ᵛनु क्षिप्रं ᵛतृष्णवः तृप्तो भव ॥ मदम् । ‘ मदी हर्षे ’ । ‘ मदोऽनुपसर्गे ’ इत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । बर्हिःष्ठाम् । ‘ ष्ठा गतिनिवृत्तौ ’ । क्विप् । संहितायां पूर्वपदसकारस्य ‘ आदेशप्रत्यययोः ’ इति षत्वम् । ष्टुत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । तृष्णवः । ‘ तृप प्रीणने ’ इत्यस्य लेट्यडागमः । कुविद्योगादनिघातः । क्षुभ्नादिषु[6] ‘ नृनमन तृप्नोति° ’ इति पठितम् । तथापि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र णत्वप्रतिषेधो न भवति । प्रत्ययस्वरः ॥

इन्द्र॑मि॒त्था गिरो॒ ममाच्छा॑गुरिषि॒ता इ॒तः । आ॒वृते॒ सोम॑पीतये ॥ ३ ॥

इन्द्र॑म् । इ॒त्था । गिर॑ः । मम॑ । अच्छ॑ । अ॒गुः॒ । इ॒षि॒ताः । इ॒तः ।

आ॒ऽवृते॑ । सोम॑ऽपीतये ॥ ३ ॥

---

[1] ल–आसादनीयम् । [2] न-ल-स–तव; प–यः ते तव । [3] न-ल-स–मद्यते । [4] ख-ग-ज-ण-भ–सोममिमम्; घ–तं मदं सोमम्; ल-स–सोममिमं सोमम् । [5] न-स–पाने । [6] च–यद्यपि क्षुभ्नादिषु ।

हे इन्द्र vइषिताः त्वदर्थं प्रेरिताः vइत्था इत्थमनेन प्रकारेण उच्यमानाः vमम vगिरः स्तु लक्षणा वाचः vइन्द्रं त्वाम् vइतः अस्माद्देवयजनदेशात् vअच्छागुः आभिमुख्येन गच्छन्तु किमर्थम् । vसोमपीतये सोमपानार्थम् vआवृते त्वामावर्तयितुम् ॥ इत्था । इदंशब्दात् ' था च छन्दसि ' इति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः । इदमः ' एतेतौ रथोः ' इति इदित्यादेशः । प्रत्ययस्व अच्छ । ' अच्छ गत्यर्थवदेषु ' इति गतिसंज्ञा । अगुः । ' इण् गतौ ' इत्यस्य लुङि स्वम् निघातः ॥

इन्द्रं सोम॑स्य पी॒तये॒ स्तोमै॑रि॒ह ह॑वामहे । उ॒क्थेभि॑ः कु॒विदा॒गम॑त् ॥ ४ ॥

इन्द्र॑म् । सोम॑स्य । पी॒तये॑ । स्तोमैः॑ । इ॒ह । ह॒वा॒म॒हे॒ । उ॒क्थेभिः॑ । कु॒वित् । आ॒ऽगम॑त् ॥ ४ ॥

vस्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमसाध्यैः स्तोत्रैः vउक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैश्च vइह कर्मणि vसोमस्य vपीतये सोमपानार्थम् vइन्द्रं[1] vहवामहे वयमाह्वयामः । vकुवित् बहुवारमाहूतः स इन्द्रः vआगमत् यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ आगमत् । गमेर्लेट्यडागमः । ' आगमा अनुदात्ताः ' इत्यटोऽनुदात्तत्वात् धातुस्वरः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः । कुविद्योगादनिघातः ॥

इन्द्र॒ सोमा॑ः सु॒ता इ॒मे तान्द॑धिष्व शतक्रतो । ज॒ठरे॑ वाजिनीवसो ॥ ५ ॥

इन्द्र॑ । सोमा॑ः । सु॒ताः । इ॒मे । तान् । द॒धि॒ष्व॒ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ।

ज॒ठरे॑ । वा॒जि॒नी॒व॒सो॒ इति॑ वाजिनीऽवसो ॥ ५ ॥

हे vशतक्रतो vइन्द्र vइमे vसोमाः vसुताः ग्रावभिस्त्वदर्थमभिषुताः। हे vवाजिनीवसो अन्नधनं[2] यद्वा । वाजोऽन्नमासु फलत्वेनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः । तासां[3] वासक हे इन्द्र vतान् सोमरसान् vजठरे vदधिष्व धारय ॥ वाजिनीवसो । वाजशब्दात् मत्वर्थे ' अत इनिठनौ ' इति इनिप्रत्ययः। ' ऋन्नेभ्यो ङीप् ' इति ङीप् । तासां वसो । ' संबुद्धौ च ' इति गुणः । आमन्त्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् ॥ ॥ ५ ॥

वि॒द्म हि त्वा॑ धनंज॒यं वाजे॑षु दधृ॒षं क॑वे । अधा॑ ते सु॒म्नमी॑महे ॥ ६ ॥

वि॒द्म । हि । त्वा॒ । ध॒न॒म्ऽज॒यम् । वाजे॑षु । द॒धृ॒षम् । क॒वे॒ । अध॑ । ते॒ । सु॒म्नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ६ ॥

हे vकवे क्रान्तदर्शिन्निन्द्र vवाजेषु युद्धेषु vदधृषं शत्रूणामभिभवितारम् अत एव vधनंजयम्। धनं जयतीति धनंजयः । तादृशं vत्वा त्वां vविद्म vहि जानीमः खलु । vअध अनन्तरं vते तव vसुम्नं धनम् vईमहे याचामहे ॥ विद्म । विदेर्लटि ' विदो लटो वा ' इति मसो मादेशः । पादादित्वात् अनिघातः[4]। धनंजयम् । ' जि जये ' इत्यस्मात् धने[5] उपपदे ' संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः '

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ—इन्द्रं त्वाम् । [2] च—सेनाधन । [3] ख-ग-च-ज-ण—वसो । [4] ज-अनिघातः । द्व्यचोऽतस्तिङः इति दीर्घः । [5] ज-ण—धनशब्दे ।

इति खच्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति पूर्वपदस्य मुमागमः । चित्त्वादन्तोदात्तः । दधृषम् । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' इत्यस्य यङ्लुकि अभ्यासस्य रीगभावश्छान्दसः । तदन्तात् पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इति यङो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते 'न धातुलोपे°' इति तस्य प्रतिषेधः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

इ॒ममि॑न्द्र॒ गवा॑शिरं॒ यवा॑शिरं च नः पिब । आ॒गत्या॒ वृष॑भिः सु॒तम् ॥ ७ ॥

इ॒मम् । इ॒न्द्र॒ । गोऽआ॑शिरम् । यव॑ऽआशिरम् । च॒ । नः॒ । पि॒ब॒ ।

आ॒ऽगत्य॑ । वृष॑ऽभिः । सु॒तम् ॥ ७ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛगवाशिरं गव्यमिश्रणोपेतं[1] तथा ᵛयवाशिरं[2] यवमिश्रणोपेतं ᵛवृषभिः ग्रावभिः ᵛसुतम् अभिषुतं ᵛनः अस्मदीयम् ᵛइमं सोमं देवयजनम् ᵛआगत्य ᵛपिब ॥ गवाशिरं यवाशिरमित्यत्र आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विपि 'अपस्पृधेथामानृचुः°' इत्यादिनाशिर इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

तुभ्येदि॑न्द्र॒ स्व ओ॒क्ये॒३॒॑ सोमं॑ चोदामि पी॒तये॑ । ए॒ष रा॑रन्तु ते हृ॒दि ॥ ८ ॥

तुभ्य॑ । इत् । इ॒न्द्र॒ । स्वे । ओ॒क्ये॑ । सोम॑म् । चो॒दा॒मि॒ । पी॒तये॑ ।

ए॒षः । र॒र॒न्तु॒ । ते॒ । हृ॒दि ॥ ८ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛतुभ्येत् तुभ्यमेव ᵛपीतये पानार्थं ᵛस्वे स्वकीये ᵛओक्ये स्थाने जठरेऽभिषुतमिमं ᵛसोमं ᵛचोदामि प्रेरयामि । ᵛएषः पीतः सोमः ᵛते तव ᵛहृदि हृदये ᵛररन्तु[3] अत्यर्थं रमताम् ॥ तुभ्य । युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचने 'तुभ्यमह्यौ°' इति तुभ्यादेशः । 'सुपां सुलुक्°' इति सुपो लुक् । 'ङयि च' इत्याद्युदात्तः । ओक्ये । वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । चोदामि । 'चुद प्रेरणे' । ण्यन्तस्य लटि रूपम् । 'बहुलमन्यत्रापि' इति णेर्लुक् । निघातः । ररन्तु[4] । 'रमु क्रीडायाम्' इत्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्राभ्यासस्य नुमभावः । संहितायाम् 'अन्येषामपि°' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । निघातः । हृदि । हृदयशब्दस्य 'पद्दन्नोमास्हृत्°' इत्यादिना हृदादेशः । 'ऊडिदम्°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

त्वां सु॒तस्य॑ पी॒तये॑ प्र॒त्नमि॑न्द्र हवामहे । कु॒शि॒कासो॑ अव॒स्यवः॑ ॥ ९ ॥

त्वाम् । सु॒तस्य॑ । पी॒तये॑ । प्र॒त्नम् । इ॒न्द्र॒ । ह॒वा॒म॒हे॒ । कु॒शि॒कासः॑ । अ॒व॒स्यवः॑ ॥ ९ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛअवस्यवः त्वत्तो रक्षणमिच्छन्तः ᵛकुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं ᵛसुतस्य ग्रावभिरभिषुतस्य सोमस्य ᵛपीतये पानार्थं ᵛप्रत्नं पुरातनं ᵛत्वां ᵛहवामहे स्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भिः

---

[1] घ-ल–गव्यमिश्रणोपेतं सोमम् । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–'यवाशिरं' नास्ति । [3] ज-ण–रारन्तु । [4] ज-ण–रारन्तु ।

आह्वयामः ॥ पीतये । ‘ स्थागापापचो भावे ’ इति क्तिन् । ‘ हिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम् ’ (फि. सू. ७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । हवामहे । ह्वयतेर्लेटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणे रूपम् । अवस्यवः अव इच्छन्तीत्यर्थे सुपः क्यच् । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इत्युप्रत्ययः । कुशिकासो अवस्यवः इत्य संहितायाम् ‘ अव्यादवद्यात्° ’ (पा. सू. ६. १. ११६) इत्यादिना एङः प्रकृतिभावः ॥ ॥ १

‘ आ याह्यर्वाङ् ’ इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ आ याह्यष्टौ ’ इत्यनुक्र णिका । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि स्तोमवृद्धौ माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे स्तोमाभिशंसनार्थमि सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ आ याह्यर्वाङित्यष्टर्चान्यावपेरन् ’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । महाव्रते आवपनीयम्[१] ॥

आ या॑ह्य॒र्वाङुप॑ वन्धुरे॒ष्ठास्तवेदनु॑ प्र॒दिवः॑ सोम॒पेय॑म् ।
प्रि॒या सखा॑या॒ वि मु॒चोप॑ ब॒र्हिस्त्वामि॒मे ह॑व्य॒वाहो॑ हवन्ते ॥ १ ॥

आ । या॒हि॒ । अ॒र्वाङ् । उप॑ । व॒न्धु॒रे॒ऽस्थाः । तव॑ । इत् । अनु॑ । प्र॒ऽदिवः॑ । सो॒म॒ऽपेय॑म् ।
प्रि॒या । सखा॑या । वि । मु॒च॒ । उप॑ । ब॒र्हिः । त्वाम् । इ॒मे । ह॒व्य॒ऽवाहः॑ । ह॒व॒न्ते॒ ॥ १ ॥

हे इन्द्र ᵛवन्धुरेष्ठाः । वन्धुरशब्देन ईषाद्वयसंबन्धस्थानम्[२] अभिधीयते । तेन तद्विशिष्टो रथो लक्ष्यते । तस्मिन् रथे तिष्ठंस्त्वम् ᵛअर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् ᵛआ[३] अभिलक्ष्य[३] ᵛउप[४] ᵛयाहि समीप आगच्छ । ᵛप्रदिवः प्रत्नं पूर्वक्रमागतं ᵛतवेत् तवैव संबन्धि ᵛसोमपेयं सोमपानं त्वम् ᵛअनु उद्दिश्य ᵛप्रिया तव प्रियतमौ ᵛसखाया समानख्यानावश्वौ ᵛबर्हिः ᵛउप बर्हिषः समीपे ᵛवि ᵛमुच विमुञ्च । ᵛहव्यवाहः । हव्यं वहन्तीति[५] हव्यवाहः । ᵛइमे ऋत्विजः ᵛत्वां ᵛहवन्ते सोमपानार्थमाह्वयन्ति । तस्मात् आगच्छेति भावः ॥ वन्धुरेष्ठाः । तिष्ठतेर्विच् । ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ’ इति सप्तम्या अलुक् । प्रदिवः । सकारान्तमव्ययम् । सोमपेयम् । ‘ पा पाने ’ इत्यस्य भावे ‘ अचो यत् ’ इति यत्प्रत्ययः । ‘ ईद्यति ’ इतीत्वम् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । मुच । मुञ्चतेर्लोटि आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ॥

आ या॑हि पू॒र्वीरति॑ चर्ष॒णीराँ अ॒र्य आ॒शिष॒ उप॑ नो॒ हरि॑भ्याम् ।
इ॒मा हि त्वा॑ म॒तयः॒ स्तोम॑तष्टा॒ इन्द्र॒ हव॑न्ते स॒ख्यं जु॑षा॒णाः ॥ २ ॥

आ । या॒हि॒ । पू॒र्वीः । अति॑ । च॒र्ष॒णीः । आ । अ॒र्यः । आ॒ऽशिषः॑ । उप॑ । नः॒ । हरि॑ऽभ्याम् ।
इ॒माः । हि । त्वा॒ । म॒तयः॑ । स्तोम॑ऽतष्टाः । इन्द्र॑ । हव॑न्ते । स॒ख्यम् । जु॒षा॒णाः ॥ २ ॥

---

[१] न–आवपनीयमिदम् । तथा पञ्चमारण्यके सूत्रं ते अन्तरेणायाह्यर्वाङ् उपवन्धुरेष्ठा इति । [२] च-फ-भ–ईषाद्वयसंबद्धस्थानम् । [३] ख-ग-घ-ज-ण-त-न-प-भ-ल-स–अनु आभिलक्ष्य; च-फ–प्रदिवः द्युलोकात् । [४] घ-च-ज-ण-न–उपायाहि । [५] च-फ–वाहयन्तीति ।

हे ᵛइन्द्र ᵛपूर्वीः सर्वाः ᵛचर्षणीः प्रजाः ᵛअति ᵛआ ᵛयाहि अतिक्रम्यागच्छ । द्वितीय[1] आङ् पूरणः[1] । ᵛअर्यः अस्माकं स्वामी त्वं ᵛनः ᵛआशिषः त्वमत्रागत्य सोमं पिबेत्येवमादिका अस्माकं प्रार्थनाः ᵛहरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तः सन् ᵛउप आगच्छ । किंच ते तव ᵛसख्यं ᵛजुषाणाः सेवमानाः ᵛस्तोमतष्टाः स्तोमकारिभिः स्तोतृभिः कृताः ᵛइमाः ᵛमतयः स्तुतयः ᵛहवन्ते सोमपानार्थं ᵛत्वा[2] त्वामाह्वयन्ति । ᵛहि प्रसिद्धौ । करणे कर्तृव्यापारः । काष्ठानि पचन्तीतिवत्* ॥ आ । संहितायाम् ‘ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ’ इत्यनुनासिकः । अर्यः । ‘ ऋ गतौ ’ । ‘ अर्यः स्वामिवैश्ययोः ’ इति निपातनात् यत्प्रत्ययः । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘ अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् ’ (फि. सू. १७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । आशिषः । क्विपि ‘ शास इदङ्हलोः ’ इत्युपधाया इत्वम् । ‘ शासिवसिघसीनां च ’ इति षत्वम् । स्तोमतष्टाः । ‘ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ’ इत्यस्मात् कर्मणि क्तः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

आ नो॑ य॒ज्ञं न॑मो॒वृधं॑ स॒जोषा॒ इन्द्र॑ देव॒ हरि॑भिर्याहि॒ तूय॑म् ।
अ॒हं हि त्वा॑ म॒तिभि॒र्जोह॑वीमि घृ॒तप्र॑याः सध॒मादे॒ मधू॑नाम् ॥ ३ ॥

आ । न॒ः । य॒ज्ञम् । न॒म॒ःऽवृध॑म् । स॒ऽजोषाः॑ । इन्द्र॑ । दे॒व॒ । हरि॑ऽभिः । या॒हि॒ । तूय॑म् ।
अ॒हम् । हि । त्वा॒ । म॒तिऽभिः॑ । जोह॑वीमि । घृ॒तऽप्र॑याः । स॒ध॒ऽमादे॑ । मधू॑नाम् ॥ ३ ॥

ᵛदेव द्योतमान हे ᵛइन्द्र ᵛनः अस्माकं ᵛनमोवृधं नमसोऽन्नस्य वर्धकमिमं ᵛयज्ञं ᵛहरिभिः अश्वैः ᵛसजोषाः सहप्रीतिः[3] त्वं ᵛतूयं क्षिप्रम् ᵛआ ᵛयाहि । ᵛघृतप्रयाः । घृतसहितानि प्रयांस्यन्नरूपाणि हवींषि यस्य स तथोक्तः । तादृशः ᵛअहं ᵛमधूनां सोमानां ᵛसधमादे । सह माद्यन्ति यत्र सोमे इति सधमादः । तस्मिन् स्थाने ᵛमतिभिः स्तुतिभिः ᵛत्वा त्वां ᵛजोहवीमि ᵛहि भृशमाह्वयामि खलु ॥ जोहवीमि । यङ्लुकि ‘ अभ्यस्तस्य च ’ इति संप्रसारणम् । ‘ गुणो यङ्लुकोः ’ इत्यभ्यासस्य गुणः । ‘ यङो वा ’ इतीडागमः । हियोगादनिघातः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तः । घृतप्रयाः । ‘ घृ क्षरणदीप्त्योः ’ इत्यस्मात् ‘ अञ्जिघृसिभ्यः क्तः ’ इति क्तप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

आ च॒ त्वामे॒ता वृष॑णा॒ वहा॑तो॒ हरी॒ सखा॑या सु॒धुरा॒ स्वङ्गा॑ ।
धा॒नाव॒दिन्द्रः॒ सव॑नं जुषा॒णः सखा॒ सख्युः॑ शृणव॒द्वन्द॑नानि ॥ ४ ॥

आ । च॒ । त्वाम् । ए॒ता । वृष॑णा । वहा॑तः । हरी॒ इति॑ । सखा॑या । सु॒ऽधुरा॑ । सु॒ऽअङ्गा॑ ।
धा॒नाऽव॑त् । इन्द्रः॑ । सव॑नम् । जु॒षा॒णः । सखा॑ । सख्युः॑ । शृ॒ण॒व॒त् । वन्द॑नानि ॥ ४ ॥

---

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स–‘ द्वितीय आङ् पूरणः ’ नास्ति । २. न-ल–‘ त्वां ’ नास्ति ।
* ‘ आह्वानकर्तृत्वं पुरुषेष्वेव न तु व्यापारभूतस्तुतौ । यथा पाककर्तृत्वं पुरुष एव न काष्ठेषु तथात्रेति ’ इत्ययं पाठः ज–पुस्तके टिप्पणीरूपेण दत्तः । ३. न–सहप्रीतः ।

हे इन्द्र vवृषणा सेचनसमर्थौ vसुधुरा शोभनया धुरान्वितौ vस्वङ्गा शोभनावयवौ vसखाया शोभनख्यानौ vएता एतौ vहरी vत्वाम् vआ[१] vवहातः[१] यज्ञं प्रत्यागमनाय त्वामावहतः । अथ[२] vधानावत् भृष्टयवोपेतं vसवनं vजुषाणः सेवमानः vसखा सखिभूतः सः vसख्युः स्तोतुर्मम vवन्दनानि स्तोत्राणि vशृणवत् vच[३] शृणुयात् ॥ वहातः । वहेर्लेट्याडागमे रू 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । शृणवत् । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लेटयडागमे रूपम् । निघा

कु॒विन्मा॑ गो॒पां कर॑से॒ जन॑स्य कु॒विद्राजा॑नं मघवन्नृजीषिन् ।
कु॒विन्म॒ ऋषिँ॑ पपि॒वाँसँ॑ सु॒तस्य॑ कु॒विन्मे॒ वस्वो॑ अ॒मृत॑स्य॒ शिक्षाः॑ ॥ ५ ॥

कु॒वित् । मा॒ । गो॒पाम् । कर॑से । जन॑स्य । कु॒वित् । राजा॑नम् । म॒घ॒ऽव॒न् । ऋ॒जी॒षि॒न् ।
कु॒वित् । मा॒ । ऋषि॑म् । प॒पि॒ऽवांस॑म् । सु॒तस्य॑ । कु॒वित् । मे॒ । वस्वः॑ । अ॒मृत॑स्य । शिक्षाः॑ ॥

हे इन्द्र vकुवित् अपि च vमा मां vजनस्य vगोपां गोप्तारं vकरसे कुरु । तथा हे vमघवन् धनवन् vऋजीषिन् सोमवन् हे इन्द्र मां[४] vराजानं सर्वस्य स्वामिनं कुरु । vकुवित् च vमा मां vऋषिम् अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारं कुरु । 'ऋषिर्दर्शनात्' (निरु. २. ११) इति यास्कः । तथा vसुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य vपपिवांसं पातारं कुरु[५] । अपि च vमे मह्यम् vअमृतस्य क्षयरहितं vवस्वः वसु vशिक्षाः प्रयच्छ ॥ करसे । 'कृञ् करणे' । लेटयडागमे रूपम् । कुविद्योगादनिघातः । म ऋषिम् इत्यत्र संहितायाम् 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च । पपिवांसम् । 'पा पाने' इत्यस्य क्वसौ 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इतीडागमः । प्रत्ययस्वरः । शिक्षाः । शिक्षतिर्दानकर्मा । अस्मात् लेट्याडागमे रूपम् । कुविद्योगादनिघातः । 'आगमा अनुदात्ताः' इत्याटोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

आ त्वा॑ बृ॒हन्तो॒ हर॑यो युजा॒ना अ॒र्वागि॑न्द्र सध॒मादो॑ वहन्तु ।
प्र ये द्वि॒ता दि॒व ऋ॒ञ्जन्त्याता॒ः सुसँ॑मृष्टासो वृष॒भस्य॑ मू॒राः ॥ ६ ॥

आ । त्वा॒ । बृ॒हन्तः॑ । हर॑यः । यु॒जा॒नाः । अ॒र्वाक् । इ॒न्द्र॒ । स॒ध॒ऽमादः॑ । व॒ह॒न्तु॒ ।
प्र । ये । द्वि॒ता । दि॒वः । ऋ॒ञ्जन्ति॑ । आताः॑ । सुऽसं॑मृष्टासः । वृ॒ष॒भस्य॑ । मू॒राः ॥ ६ ॥

हे vइन्द्र vत्वा त्वां vबृहन्तः महान्तः vयुजानाः रथे युज्यमानाः vहरयः अश्वाः vसधमादः सह मादयन्तः सन्तः vअर्वाक् अस्मदभिमुखम् vआ vवहन्तु । vवृषभस्य कामानां वर्षितुरिन्द्रस्य vमूराः शत्रूणां मारकाः vसुसंमृष्टासः इन्द्रस्य हस्ताभ्यां पृष्ठभागे सुष्ठु संस्पृष्टाः vदिवः नभसः सकाशादागच्छन्तः vये अश्वाः vआताः । आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तत्तत्कार्यं प्रति इत्याताः दिशः[६] । सर्वा दिशः vद्विता । द्विधा[७] यथा भवति तथा vप्र vऋञ्जन्ति प्रकर्षेण साधयन्ति ॥ युजानाः । 'युजिर् योगे' । 'युजिबुधिदृशः किच्च' (उ. सू. २. २४७) इत्यानच् ।

---

१. ल–आवहातश्च । २. त–अथ परोक्षस्तु । ३. ख-ग-च-न-फ-भ-ल–'च' नास्ति । ४. ङ- कुवित् माम् । ५. घ-ज-ण–कुवित् कुरु । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–'दिशः' नास्ति । ७. घ-ङ- द्वैधम्; स–द्विधम् । ८. ख-ग-ज-ण-त-भ-स–इति कित्वादानच्; च–कित्वम् आनचः; न–इति ।

चित्त्वादन्तोदात्तः । सधमादः । ‘ मदी हर्षे ’ इत्यस्माण्ण्यन्तात् क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः । द्विता । द्विशब्दात् ‘ संख्याया विधार्थे धा ’ इति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ‘ ऊडिदम्° ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आताः । ‘ अत सातत्यगमने ’ इत्यस्मात् कर्मणि घञ् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

इन्द्र॒ पिब॒ वृष॑धूतस्य॒ वृष्ण॒ आ यं ते॑ श्ये॒न उ॑श॒ते ज॒भार॑ ।
यस्य॒ मदे॑ च्या॒वय॑सि॒ प्र कृ॒ष्टीर्यस्य॒ मदे॒ अप॑ गो॒त्रा व॒वर्थ॑ ॥ ७ ॥

इन्द्र॑ । पिब॑ । वृष॑ऽधूतस्य । वृष्णः॑ । आ । यम् । ते॒ । श्ये॒नः । उ॒श॒ते । ज॒भार॑ ।
यस्य॑ । मदे॑ । च्य॒वय॑सि । प्र । कृ॒ष्टीः । यस्य॑ । मदे॑ । अप॑ । गो॒त्रा । व॒वर्थ॑ ॥ ७ ॥

हे ^{v}इन्द्र ^{v}वृषधूतस्य ग्रावभिरभिषुतं ^{v}वृष्णः अभिमतफलसेचकं सोमं ^{v}पिब । ^{v}श्येनः शंसनीयगतिः[1] छन्दोरूपः सुपर्णः ^{v}उशते सोमं कामयमानाय ^{v}ते तुभ्यं ^{v}यं सोमम् ^{v}आ ^{v}जभार आजहार । ^{v}यस्य सोमस्य ^{v}मदे हर्षे संजाते[2] सति ^{v}कृष्टीः । आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति कर्मणा[3] सर्वान्[3] इति कृष्टयो मनुष्याः । तान् सपत्नभूतान्[4] मनुष्यान् ^{v}प्र ^{v}च्यावयसि प्रकर्षेण पातयसि । ^{v}यस्य सोमस्य ^{v}मदे संजाते सति ^{v}गोत्रा । गामुदकं रश्मिभिरावृतं वर्षास्वृतुषु[5] त्रायन्ते पालयन्तीति गोत्रा मेघाः । तान् ^{v}अप ^{v}ववर्थ अपावृणोषि ॥ वृषधूतस्य । ‘ धूञ् कम्पने ’ इत्यस्य निष्ठायां ‘ यस्य विभाषा ’ इतीट्प्रतिषेधः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदस्वरः । श्येनः । ‘ श्यैङ् गतौ ’ । ‘ शास्त्याहृञविभ्य इनच् ’ (उ. सू. २. २०४) इतीनच्प्रत्ययः । श्यायते इति श्येनः । चित्त्वादन्तोदात्तः । जभार । हरतेर्लिटि णलि रूपम् । ‘ हृग्रहोर्भश्छन्दसि ’ इति भकारः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । लित्स्वरः । मदे । ‘ मदी हर्षे ’ । ‘ मदोऽनुपसर्गे ’ इत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गोत्रा । ‘ त्रैङ् पालने ’ इत्यस्य ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ इति कः । सुपो डादेशः । एकादेशस्वरः । ववर्थ । ‘ वृञ् वरणे ’ इत्यस्य लिटि थलि ‘ ऋतो भारद्वाजस्य ’ इतीट्प्रतिषेधः । गुणः । लित्स्वरः ॥

शु॒नं हु॑वेम म॒घवा॑न॒मिन्द्र॑म॒स्मिन्भरे॒ नृत॑मं॒ वाज॑सातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्नन्तं॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॒ धना॑नाम् ॥ ८ ॥

शु॒नम् । हु॒वे॒म । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥ ८ ॥

‘ शुनं हुवेम ’ इत्येषा[6] व्याख्याता[6] ॥ ॥ ७ ॥

‘ अयं ते अस्तु ’ इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका— ‘ अयं ते पञ्च बार्हतं तु ’ इति । महाव्रते बार्हत्यां तृचाशीताविदं सूक्तम् (ऐ. आ. ५. २. ४) । षोडशिशस्त्रे

---

[1] ख-ग-च-ण-भ—शंसनीयं गच्छतीति । [2] ख-ग-च-भ—संज्ञाते । [3] ख-ग-च-ज—ण—कर्माणि सर्वाणि । [4] त-न-स—संपन्नभूतान् । [5] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ—वर्षासु; त—वर्षाव्यतिरिक्तेष्वृतुषु । [6] ज-ण—इति पूर्ववत्; स—इति गतम् ।

‘ अयं ते अस्तु हर्यतः ’ इत्याद्यस्तृचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘ अयं ते अस्तु हर्यत इत्यौ बार्हतौ तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अ॒यं ते॑ अस्तु हर्य॒तः सोम॒ आ हरि॑भिः सु॒तः ।
जु॒षा॒ण इ॑न्द्र॒ हरि॑भिर्न॒ आ ग॒ह्या ति॑ष्ठ॒ हरि॑तं॒ रथ॑म् ॥ १ ॥

अ॒यम् । ते॒ । अ॒स्तु॒ । ह॒र्य॒तः । सोम॑ः । आ । हरि॑ऽभिः । सु॒तः ।
जु॒षा॒णः । इ॒न्द्र॒ । हरि॑ऽभिः । न॒ः । आ । ग॒हि॒ । आ । ति॒ष्ठ॒ । हरि॑तम् । रथ॑म् ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛहरिभिः[1] । हरन्ति सोमरसानेभिः इति हरयो ग्रावाणः । तैः ᵛआ ᵛसुतः सर्वतोऽभिषु ᵛहर्यतः कमनीयः ᵛजुषाणः प्रीतिविषयः ᵛअयं ᵛसोमः ᵛते तुभ्यम् ᵛअस्तु । त्वं ᵛहरिभिः अश्वैः ᵛहरितं हरिद्वर्णं ᵛरथम् ᵛआ ᵛतिष्ठ अधितिष्ठ । ततः ᵛनः अस्मानभिलक्ष्य ᵛआ ᵛगहि आगच्छ । हर्यतः । ‘ हर्य गतिकान्त्योः ’ इत्यस्मात् ‘ भृमृदृशि° ’ इत्यादिना अतच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः । हरितम् । ‘ हृञ् हरणे ’ । ‘ हृश्याभ्यामितन् ’ (उ. सू. ३. ३७३) इतीतन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । रथम् । ‘ रमु क्रीडायाम् ’ । ‘ हनिकुषिनी° ’ इत्यादिना क्थन्प्रत्ययः । कित्त्वादनुनासिकलोपः । नित्स्वरः ॥

ह॒र्यन्नु॒षस॑मर्चय॒ः सूर्यं॑ ह॒र्यन्न॑रोचयः ।
वि॒द्वांश्चि॑कि॒त्वान्ह॑र्यश्व वर्धस॒ इन्द्र॒ विश्वा॑ आ॒भि श्रिय॑ः ॥ २ ॥

ह॒र्यन् । उ॒षस॑म् । अ॒र्च॒य॒ः । सूर्य॑म् । ह॒र्यन् । अ॒रो॒च॒य॒ः ।
वि॒द्वान् । चि॒कि॒त्वान् । ह॒रि॒ऽअ॒श्व॒ । व॒र्ध॒से॒ । इन्द्र॑ । विश्वा॑ः । अ॒भि । श्रिय॑ः ॥ २ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛहर्यन् सोमं कामयमानस्त्वम् ᵛउषसम् उषःकालम् ᵛअर्चयः पूजयसि । तथा ᵛहर्यन् उदिते सूर्ये सोमं कामयमानस्त्वं ᵛसूर्यम् ᵛअरोचयः दीपयसि । हे ᵛहर्यश्व इन्द्र ᵛविद्वान् एतत्सर्वं जानानः ᵛचिकित्वान् अस्मदभिलषितफलविषयज्ञानवांस्त्वं ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛश्रियः नः संपदः ᵛअभि ᵛवर्धसे अभिमतफलप्रदानेनाभितो वर्धयसि ॥ चिकित्वान् । ‘ कित ज्ञाने ’ इत्यस्य क्वसौ रूपम् । प्रत्ययस्वरः । वर्धसे । ‘ वृधु वर्धने ’ इत्यस्य अन्तर्भावितण्यर्थस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

द्यामिन्द्रो॒ हरि॑धायसं पृथि॒वीं हरि॑वर्पसम् ।
अधा॑रयद्ध॒रितो॒र्भूरि॒ भोज॑नं॒ ययो॑र॒न्तर्हरि॒श्चर॑त् ॥ ३ ॥

द्याम् । इन्द्र॑ः । हरि॑ऽधायसम् । पृ॒थि॒वीम् । हरि॑ऽवर्पसम् ।
अधा॑रयत् । ह॒रितो॑ः । भूरि॑ । भोज॑नम् । ययो॑ः । अ॒न्तः । हरि॑ः । चर॑त् ॥ ३ ॥

---

[1] प–हरिभिः ग्रावभिः ।

सोऽयम् vइन्द्रो vहरिधायसम् । हरितो हरितवर्णा धायसो धारका रश्मयो यस्याः सा । तां vद्याम् vअधारयत् । तथा vहरिवर्पसम् ओषधिभिर्हरितवर्णां vपृथिवीम् अधारयत् । vहरितोः हरिद्वर्णयोः[1] vययोः[2] द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्वकीययोरश्वयोः vभूरि प्रभूतं vभोजनम् । भुज्यत इति भोजनं यवसादि । लभ्यते[3] । ययोश्च[4] द्यावापृथिव्योः vअन्तः मध्ये vहरिः इन्द्रः vचरत् चरति । ते द्यावापृथिव्याविन्द्रः अधारयत्[5] इत्यर्थः ॥ हरिधायसम् । ‘ डुधाञ् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्मात् ‘ वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ’ इत्यसुन् । ‘ णित् ’ इत्यनुवृत्तेः आतो युक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पृथिवीम् । ‘ प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च ’ इति षिवन्प्रत्ययः । ‘ षिद्गौरादिभ्यश्च ’ इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । हरिवर्पसम् । ‘ वृङ् संभक्तौ ’ । ‘ वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः° ’ इत्यसुन्प्रत्ययः पुगागमश्च । संभज्यते तदिति[6] वर्पो रूपम्[6] । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । हरितोः । ‘ हृञ् हरणे ’ इत्यस्मात् ‘ हृसृरुहियुषिभ्य इतिः ’ (उ. सू. १. ९७) इति इतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । भोजनम् । ‘ भुज पालनाभ्यवहारयोः ’ इत्यस्मात् ‘ कृत्यल्युटो बहुलम् ’ इति कर्मणि ल्युट् । लित्स्वरः । अन्तः । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । चरत् । चरतिर्गत्यर्थः । लेटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

ज॒ज्ञा॒नो हरि॑तो॒ वृषा॒ विश्व॒मा भा॑ति रोच॒नम् ।
हर्य॑श्वो॒ हरि॑तं धत्त॒ आयु॑ध॒मा वज्रं॑ बा॒ह्वोर्हरि॑म् ॥ ४ ॥

ज॒ज्ञा॒नः । हरि॑तः । वृषा॑ । विश्व॑म् । आ । भा॒ति॒ । रो॒च॒नम् ।
हरि॑ऽअश्वः । हरि॑तम् । ध॒त्ते॒ । आयु॑धम् । आ । वज्र॑म् । बा॒ह्वोः । हरि॑म् ॥ ४ ॥

vवृषा कामानां वर्षकः vहरितः हरिद्वर्णोपेतः vजज्ञानः जात इन्द्रः vविश्वं सर्वं vरोचनं दीप्यमानं लोकम् vआ vभाति सर्वतः प्रकाशयति । तथा vहर्यश्वः इन्द्रः vहरितं हरिद्वर्णोपेतम् vआयुधं vधत्ते बाह्वोर्धत्ते । तथा vहरिं शत्रूणां प्राणापहारकं[7] vवज्रं vबाह्वोः[8] vआ धत्ते ॥ जज्ञानः । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ इत्यस्य लिटः कानच् । ‘ गमहन° ’ इत्यादिना उपधालोपः । चित्त्वादन्तोदात्तः । भाति । ‘ भा दीप्तौ ’ इत्यस्य अन्तर्भावितण्यर्थस्य लटि रूपम् । रोचनम् । ‘ रुच दीप्तौ ’ इत्यस्मात् ‘ अनुदात्तेतश्च हलादेः ’ इति युच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । बाह्वोः । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

इन्द्रो॒ ह॒र्यन्त॒मर्जु॑नं॒ वज्रं॑ शु॒क्रैर॒भीवृ॑तम् ।
अपा॑वृणो॒द्धरि॑भि॒रद्रि॑भिः सु॒तमुद्गा हरि॑भिराजत ॥ ५ ॥

इन्द्रः॑ । ह॒र्यन्त॑म् । अर्जु॑नम् । वज्र॑म् । शु॒क्रैः । अ॒भिऽवृ॑तम् ।
अप॑ । अ॒वृ॒णो॒त् । हरि॑ऽभिः । अद्रि॑ऽभिः । सु॒तम् । उत् । गाः । हरि॑ऽभिः । आ॒ज॒त ॥५॥

---

[1] च-न-भ-स—हरितवर्णयोः । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—‘ ययोः ’ नास्ति । [3] न—लक्ष्यते । [4] ख-ग-त-न-भ-स—तयोश्च । [5] ख-भ—धारयति । [6] ज—हरितं वर्पो रूपं ययोरिति । [7] न-स—प्रहारकम्; ल—प्राणहारकम् । [8] ख-ग-घ-त-न-भ-ल-स—वा ।

सोऽयम् vइन्द्रः vहर्यन्तं कमनीयम् vअर्जुनं शुभ्रम्। शुभ्रत्वमुपपादयति। vशुक्रैः क्षीरादिभिः[1] vअभिवृतं व्याप्तं vवज्रं वेगवन्तं vहरिभिः। हरन्त्येभिः सोमरसान् इति हरयः। vअद्रिभिः ग्रावभिः vसुतम् अभिषुतं सोमम्[2] vअपावृणोत् आवरणरहितमकरोत्। तथा च मन्त्रवर्णः– ‘ पूषा राजानमाघृणिरपगूळ्हं गुहा हितम्। अविन्दत् ’ (ऋ. सं. १. २३. १४) इति। तथा पणिभिरपहृता गाः vहरिभिः अश्वैरुपेतः स इन्द्रः vउत् vआजत बिलात्[3] निरगमयत्॥ अर्जुनम् ‘ अर्ज षर्ज अर्जने ’ इत्यस्मात् ‘ अर्जेर्णिलुक् च ’ इत्युनन्। नित्स्वरः। अभिवृतम्। ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। आजत। ‘ अज गतिक्षेपणयोः ’। लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम्। निघातः॥ ॥ ८ ॥

‘ आ मन्द्रैः ’ इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रम्। ‘ आ मन्द्रैः ’ इत्यनुक्रमणिका। पूर्वसूक्ते ‘ बार्हतं तु ’ इत्युक्तत्वादस्यापि बार्हतत्वम्। ‘ विशेषविनियोगस्तु यत्र श्रुत्या न सूत्रितः। स्मार्तं[4] तत्र विजानीयाद्दृग्विधानादिशास्त्रतः[5] ’॥

आ म॒न्द्रैरि॑न्द्र॒ हरि॑भिर्या॒हि म॒यूर॑रोमभिः ।
मा त्वा॒ के चि॒न्नि य॑म॒न्विं न पा॒शिनोऽति॒ धन्वे॑व॒ ताँ इ॑हि ॥ १ ॥

आ । म॒न्द्रैः । इ॒न्द्र॒ । हरि॑ऽभिः । या॒हि । म॒यूर॑रोमऽभिः ।
मा । त्वा॒ । के॑ । चि॒त् । नि । य॒म॒न् । विम् । न । पा॒शिनः॑ । अति॑ । धन्व॑ऽइव । तान् । इ॒हि॒ ॥ १ ॥

हे vइन्द्र vमन्द्रैः मादयितृभिः vमयूररोमभिः मयूररोमसदृशरोमयुक्तैः vहरिभिः अश्वैरुपेतस्त्वम् vआ vयाहि यज्ञं प्रत्यागच्छ। vके vचित् अपि जनाः vत्वा त्वां vमा vनि vयमन् मा नियच्छन्तु। गमनप्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु इत्यभिप्रायः। प्रतिबन्धे दृष्टान्तः। vविं vन। यथा vपाशिनः पाशहस्ता व्याधाः विं गच्छन्तं पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वत् मा नियच्छन्तु। किंच[6] vधन्वेव। यथा पान्था धन्व मरुदेशं शीघ्रम् vअति गच्छन्ति तद्वद्गमनप्रतिबन्धकानतीत्य शीघ्रम् vइहि आगच्छ॥ मन्द्रैः। मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य ‘ स्फायितञ्चि° ’ इत्यादिना रक्प्रत्ययः। इदित्त्वान्नुम्। प्रत्ययस्वरः। मयूररोमभिः। मयूररोमवद्रोमाणि येषामिति ‘ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च ’ (पा. सू. २. २. २४. १२) इति समासः उत्तरपदलोपश्च[7]। मयूरशब्दः ‘ मीनातेरूरन् ’ (उ. सू. १. ६७) इत्यूरन्प्रत्ययान्तः। मीनाति सर्पानिति मयूरो बर्ही। नित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘ मादीनाम् ’ (फि. सू. ५३) इति सूत्रेण मध्योदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। यमन्। ‘ यम उपरमे ’ इत्यस्य लेटयडागमे रूपम्। इहि। ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्य लोटि रूपम्॥

---

[1] त–दीपादिभिः। [2] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स–‘ सोमं ’ नास्ति। [3] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स–बलात्। [4] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ–शास्त्रम्। [5] न–°शास्त्रतः। गुरुणा प्रस्नक्ष्यमाणः स्नातकः हरिभिरिति आ मन्द्रैः इत्युपांशु ब्रूयात्। तथा गुरवे प्रस्नक्ष्यमाण इति खण्डे सूत्रितम्–उपांश्वा मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति चेति। [6] ख-ग-च-न-भ-स–यद्वा। [7] ख-ग-न-भ-स–वा उत्तरपदलोपश्च।

वृत्रखादो वलंरुजः पुरां दर्मो अपामजः ।
स्थाता रथस्य हर्योरभिस्वर इन्द्रो दृळ्हा चिदारुजः ॥ २ ॥

वृत्रऽखादः । वलम्ऽरुजः । पुराम् । दर्मः । अपाम् । अजः ।
स्थाता । रथस्य । हर्योः । अभिऽस्वरे । इन्द्रः । दृळ्हा । चित् । आऽरुजः ॥ २ ॥

सोयम् ᵛइन्द्रः ᵛवृत्रखादः । वृत्रं खादति हिनस्तीति वृत्रखादः । ᵛवलंरुजः । वृणोत्याकाशम् इति वलो मेघः । तस्य भञ्जकः । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ बिभेद वलम् ’ (ऋ. सं. ३. ३४. १०) इति । ततः ᵛअपामजः मेघभेदनद्वारा अपां प्रेरकः ᵛपुरां शत्रुसंबन्धिनां[1] पुराणां[2] ᵛदर्मः दारकः । तथा ᵛहर्योः अश्वयोः ᵛअभिस्वरे अस्मदाभिमुख्येन प्रेरणे निमित्तभूते सति ᵛरथस्य ᵛस्थाता रथमधिष्ठाता । तथा ᵛदृळ्हा ᵛचित् दृढानामतिबलवतां शत्रूणामपि ᵛआरुजः समन्ताद्भञ्जको भवति ॥ वृत्रखादः । ‘ खादृ भक्षणे ’ इत्यस्मात् कर्मण्यण् । कृदुत्तरपदस्वरः । वलंरुजः । ‘ रुजो भङ्गे ’ । कर्मण्युपपदे मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः । ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ’ इति द्वितीयाया अलुक् । थाथादिस्वरः । आरुजः । ‘ रुजो भङ्गे ’ इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । समासे थाथादिस्वरः ॥

गम्भीराँ उदधीँरिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।
प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा ह्रदं कुल्याइवाशत ॥ ३ ॥

गम्भीरान् । उदधीन्ऽइव । क्रतुम् । पुष्यसि । गाःऽइव ।
प्र । सुऽगोपाः । यवसम् । धेनवः । यथा । ह्रदम् । कुल्याःऽइव । आशत ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं ᵛगम्भीरान् महावकाशान् ᵛउदधीन्[3] समुद्रान्[4] उदकैर्यथा पोषयसि तद्वत् ᵛक्रतुं यज्ञस्य कर्तारमिमं यजमानमभिमतफलप्रदानेन ᵛपुष्यसि पोषयसि । अत्र दृष्टान्तः । यथा ᵛसुगोपाः समीचीनो गोपालः यवसेन ᵛगाः पोषयति तद्वत् । ᵛयथा ᵛधेनवः ᵛयवसं तृणादिकं प्राप्नुवन्ति तद्वत् त्वं सोमान् प्राप्नोषि । ते च सोमाः ᵛकुल्याइव कृत्रिमसरितः ᵛह्रदं महाजलाशयं यथा प्राप्नुवन्ति तद्वत् त्वाम् ᵛप्र[5] ᵛआशत व्याप्नुवन्ति ॥ गम्भीरान् । ‘ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च ’ इत्यस्मात् ‘ गभीरगम्भीरौ ’ (उ. सू. ४. ४७५) इत्यनेन सूत्रेण इरच्प्रत्ययः । नुमागमोपधाह्रस्वभकाराः सर्वे निपात्यन्ते । चित्त्वादन्तोदात्तः । उदधीनिव । उदकशब्दे उपपदे दधातेरधिकरणेऽर्थे ‘ कर्मण्यधिकरणे च ’ इति किप्रत्ययः । उदकशब्दस्य ‘ पेषंवासवाहनधिषु च ’ (पा. सू. ६.३.५८) इत्युदभावः । कृत्स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः । पुष्यसि । ‘ पुष पुष्टौ ’ इत्यस्यान्तर्णीतण्यर्थस्य लटि रूपम् । निघातः । सुगोपाः । गोपायतेः क्विपि रूपम् । यथा । ‘ यथेति पादान्ते ’ (फि. सू. ८५) इति निघातः । आशत । ‘ अशू व्याप्तौ ’ इत्यस्माल्लुङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—शत्रुसंबन्धिनीनाम् । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—‘ पुराणां ’ नास्ति । [3] घ—उदधीनिव । [4] ज-ण—समुद्रानिव । [5] न-ल-स—‘ प्र ’ नास्ति ।

आ नस्तुजं रयिं भरांशं न प्रतिजानते ।
वृक्षं पक्वं फलमङ्कीव धूनुहीन्द्र संपारणं वसु ॥ ४ ॥

आ । नः । तुजम् । रयिम् । भर । अंशम् । न । प्रतिऽजानते ।
वृक्षम् । पक्वम् । फलम् । अङ्कीऽइव । धूनुहि । इन्द्र । सम्ऽपारणम् । वसु ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛनः अस्माकं ᵛतुजं शत्रूणां बाधकं ᵛरयिं धनेनोपलक्षितं पुत्रम् ᵛआ ᵛभर संपादय। दृष्टान्तः ᵛअंशं ᵛन । यथा पिता ᵛप्रतिजानते व्यवहारज्ञाय पुत्राय स्वकीयस्य धनस्य भागं द तद्वत् । किंच ᵛपक्वं ᵛफलं प्रति ᵛवृक्षम् ᵛअङ्कीव अङ्कुशी यथा धूनोति तथा त्वं ᵛसंपारणम् अस्मदिच्छायाः सम्यक् पूरकं ᵛवसु धनं ᵛधूनुहि चालय । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ प्रतिजानते । ‘ ज्ञा अवबोधने’ इत्यस्य शतरि रूपम् । प्रादिसमासः । ‘ शतुरनुमः° ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । धूनुहि । ‘धू कम्पने’ इत्यस्य लोटि रूपम् । संपारणम् । ‘ पृ पालनपूरणयोः ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य करणे ल्युट् । समासे कृत्स्वरः ॥

स्वयुरिन्द्र स्वराळसि स्मद्दिष्टिः स्वयशस्तरः ।
स वावृधान ओजसा पुरुष्टुत भवा नः सुश्रवस्तमः ॥ ५ ॥

स्वऽयुः । इन्द्र । स्वऽराट् । असि । स्मत्ऽदिष्टिः । स्वयशःऽतरः ।
सः । ववृधानः । ओजसा । पुरुऽस्तुत । भव । नः । सुश्रवःऽतमः ॥ ५ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛस्वयुः धनवानसि । तथा ᵛस्वराट् स्वर्गस्य राजा ᵛअसि । ᵛस्मद्दिष्टिः भद्रवाक्यः ᵛस्वयशस्तरः अतिशयेन प्रभूतकीर्तिरसि[1] । हे ᵛपुरुष्टुत बहुभिराहूतेन्द्र ᵛसः त्वम् ᵛओजसा बलेन ᵛवावृधानः वर्धमानः सन् ᵛनः अस्मदर्थं[1] ᵛसुश्रवस्तमः अतिशयेन शोभनान्नोपेतः[2] ᵛभव ॥ स्वयुः । स्वशब्दात् मत्वर्थीयो युः । स्वराट् । ‘ राजृ दीप्तौ ’ । क्विप् । व्रश्चादिना षत्वम् । स्मद्दिष्टिः । स्मत् सुमदित्यर्थे । उकारलोपश्छान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुष्टुत । संहितायां ‘स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि’ इति षत्वम् । भव । भवतेर्लोटि रूपम् । ‘ द्व्यचोऽतस्तिङः ’ इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवस्तमः । श्रवःशब्दोऽसुन्नन्तः । बहुव्रीहौ ‘ आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तदन्तादतिशायने तमप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वरः ॥ ॥ ९ ॥

‘ युध्मस्य ते ’ इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । ‘युध्मस्य’ इत्यनुक्रमणिका । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये ‘ युध्मस्य ते ’ इति सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ कुह श्रुत इन्द्रो युध्मस्य त इति निष्केवल्यम् ’ (आश्व. श्रौ. ७.११) इति । ऋषभनाम्नि[3] एकाहेऽपि निष्केवल्य इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ युध्मस्य त इति मध्यंदिनः ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

---

[1] च-फ—धनरूपयशस्वान् स पूर्वोक्तः ओजसा बलेन वावृधानः पुनःपुनर्वर्धनशीलः पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत नोऽस्माकम् । [2] च—शोभनान्नप्रदाता । [3] ख-ग-च-ज-ण-स—ऋषभस्य ।

यु॒ष्मस्य॑ ते वृष॒भस्य॑ स्व॒राज॑ उ॒ग्रस्य॒ यूनः॒ स्थवि॑रस्य॒ घृष्वेः॑ ।
अजू॑र्यतो व॒ज्रिणो॑ वी॒र्या॒३॑णीन्द्र॑ श्रु॒तस्य॑ म॒ह॒तो म॒हानि॑ ॥ १ ॥

यु॒ष्मस्य॑ । ते॒ । वृ॒ष॒भस्य॑ । स्व॒ऽराजः॑ । उ॒ग्रस्य॑ । यूनः॑ । स्थवि॑रस्य । घृष्वेः॑ ।
अजू॑र्यतः । व॒ज्रिणः॑ । वी॒र्या॑णि । इन्द्र॑ । श्रु॒तस्य॑ । म॒ह॒तः । म॒हानि॑ ॥ १ ॥

वर्णन — वनते - १।३।२ सू. - संभजतं स्वीकृतम् । (वनषण संभक्ती)
ऋग्वेद - आपण - १।२४।११ मंत्र, वनस्पति देवता ,

आ न॒स्तुजं॑ र॒यिं भ॒रांशं॒ न प्र॑तिजान॒ते ।
वृ॒क्षं प॒क्वं फल॑म॒ङ्कीव॑ धूनु॒हीन्द्र॑ सं॒पार॑णं॒ वसु॑ ॥ ४ ॥

आ । न॒ः । तुज॑म् । र॒यिम् । भ॒र॒ । अंश॑म् । न । प्र॒ति॒ऽजा॒न॒ते ।
वृ॒क्षम् । प॒क्वम् । फल॑म् । अ॒ङ्कीऽइ॑व । धू॒नु॒हि॒ । इन्द्र॑ । स॒म्ऽपार॑णम् । वसु॑ ॥ ४ ॥

युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृष्वेः ।
अजूर्यतो वज्रिणो वीर्या३णीन्द्र श्रुतस्य महतो महानि ॥ १ ॥

युध्मस्य । ते । वृषभस्य । स्वऽराजः । उग्रस्य । यूनः । स्थविरस्य । घृष्वेः ।
अजूर्यतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इन्द्र । श्रुतस्य । महतः । महानि ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛयुध्मस्य योधनशीलस्य ᵛवृषभस्य अभिमतफलसेचकस्य ᵛस्वराजः धनाधिपतेः ᵛउग्रस्य समर्थस्य ᵛयूनः नित्यतरुणस्य ᵛस्थविरस्य चिरंतनस्य ᵛघृष्वेः शत्रूणां संघर्षकस्य ᵛअजर्यतः जरारहितस्य ᵛवज्रिणः ᵛश्रुतस्य त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धस्य अत एव ᵛमहतः ᵛते तव ᵛवीर्याणि ᵛमहानि महान्ति खलु ॥ युध्मस्य । ‘ युध संप्रहारे ’ । ‘ इषुयुधीन्धिदसि° ’ इत्यादिना मक्प्रत्ययः । यूनः । यौतेः ‘ कनिन्युवृषि° ’ इत्यादिना कनिन् । ‘ श्वयुवमघोनामतद्धिते ’ इति संप्रसारणम् । नित्स्वरः । स्थविरस्य । ‘ अजिरशिशिरशिथिल° ’ इत्यादिना किरन्प्रत्ययान्तो निपातितः । घृष्वेः । ‘ घृषु संघर्षे ’ । ‘ कृविघृष्विच्छवि° ’ इत्यादिना क्विन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

महाँ असि महिष वृष्ण्येभिर्धनस्पृदुग्र सहमानो अन्यान् ।
एको विश्वस्य भुवनस्य राजा स योधया च क्षयया च जनान् ॥ २ ॥

महान् । असि । महिष । वृष्ण्येभिः । धनऽस्पृत् । उग्र । सहमानः । अन्यान् ।
एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । सः । योधय । च । क्षयय । च । जनान् ॥ २ ॥

हे ᵛमहिष महनीय[1] ᵛउग्र इन्द्र त्वं ᵛमहानसि । ᵛधनस्पृत् धनानि दानभोगत्यागैः पारं नयंस्त्वं ᵛवृष्ण्येभिः वीर्यैः ᵛअन्यान् शत्रून् ᵛसहमानः अभिभवन् वर्तसे । तथा ᵛविश्वस्य सर्वस्य ᵛभुवनस्य ᵛएकः असहायः ᵛराजा ᵛसः त्वं ᵛयोधय ᵛच सपत्नान् प्रहर । ᵛजनान् ᵛक्षयय ᵛच निवासय । बाधकान् हत्वा साधुजनान् स्वस्थाने स्थापयेत्यभिप्रायः ॥ महिष । ‘ मह पूजायाम् ’ । ‘ अविमह्योष्टिषच् ’ (उ. सू. १. ४५) इति टिषच्प्रत्ययः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । वृष्ण्येभिः । वृष्णि भवानि । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तः । योधय । ‘ युध संप्रहारे ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । ‘ चादिषु च ’ इति न[2] निघातः[2] । णिस्स्वरः । क्षयय । ‘ क्षि निवासगत्योः ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । अत्रापि पूर्ववदनिघातः ॥

प्र मात्राभी रिरिचे रोचमानः प्र देवेभिर्विश्वतो अप्रतीतः ।
प्र मज्मना दिव इन्द्रः पृथिव्याः प्रोरोर्महो अन्तरिक्षादृजीषी ॥ ३ ॥

प्र । मात्राभिः । रिरिचे । रोचमानः । प्र । देवेभिः । विश्वतः । अप्रतिऽइतः ।
प्र । मज्मना । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । प्र । उरोः । महः । अन्तरिक्षात् । ऋजीषी ॥३॥

---

[1] ज-ण-मंहनीय ।

[2] ज-ण-अनिघातः; न-स-त्वनिघातः ।

ᵛरोचमानः दीप्यमानः ᵛविश्वतः सर्वैः[1] ᵛअप्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यमित्यपरिच्छिन्न ᵛऋजीषी सोमवान् ᵛइन्द्रः ᵛमात्राभिः। मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते इति मात्राः शिलोच्चयाः। तेभ्योऽपि ᵛरिरिचे प्रकर्षेण महत्तयातिरिक्तोऽभूत्। तथा ᵛदेवेभिः देवेभ्योऽपि ᵛमज्मना। मज्जयति शत्रू दुःखसागरे इति मज्म बलम्। तेन बलेन ᵛप्र रिरिचे। तथा ᵛदिवः ᵛपृथिव्याः द्यावापृथिवीभ्यां ᵛप्र रिरिचे। तथा ᵛउरोः विस्तीर्णात् ᵛमहः महतः ᵛअन्तरिक्षात् अपि ᵛप्र रिरिचे॥ मात्राभिः। ' मा माने शब्दे च ' इत्यस्मात् ' हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ' इति त्रन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। ' पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति संहितायां दीर्घः। रोचमानः। ' रुच दीप्तौ ' इत्यस्मात् शानचि रूपम्। त लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः। अप्रतीतः। ' इण् गतौ '। कर्मणि क्तः। प्रादिसमासः। नञा समासे तस्य स्वरः। मज्मना। ' टुमस्जो शुद्धौ '। औणादिको मनिच्प्रत्ययः। ' झलां जश् झशि' इति जश्त्वम्। चित्त्वादन्तोदात्तः। पृथिव्याः। ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥

उ॒रुं ग॑भी॒रं ज॒नुषा॒भ्यु१॒॑ग्रं वि॒श्वव्य॑चसमव॒तं म॑ती॒नाम् ।
इन्द्रं॒ सोमा॑सः प्र॒दिवि॑ सु॒तासः॑ समु॒द्रं न स्र॒वत॒ आ वि॑शन्ति ॥ ४ ॥

उ॒रुम् । ग॒भी॒रम् । ज॒नुषा॑ । अ॒भि । उ॒ग्रम् । वि॒श्वऽव्य॑चसम् । अ॒व॒तम् । म॒ती॒नाम् ।
इन्द्र॑म् । सोमा॑सः । प्र॒ऽदिवि॑ । सु॒तासः॑ । स॒मु॒द्रम् । न । स्र॒वतः॑ । आ । वि॒श॒न्ति॒ ॥ ४॥

ᵛउरुं महान्तम् अत एव ᵛगभीरं महावकाशं ᵛजनुषा जन्मना स्वभावत एव ᵛउग्रं शत्रूणां भयंकरम्। गभीरत्वमेवोच्यते। ᵛविश्वव्यचसं विश्वव्यासं ᵛमतीनां स्तुतीनां[3] स्तोतॄणां वा[2] ᵛअवतं रक्षकं तादृशम् ᵛइन्द्रं ᵛप्रदिवि पूर्वेष्वहःसु ᵛसुतासः ग्रावभिरभिषुताः ᵛसोमासः सोमाः ᵛअभि आभिमुख्येन ᵛआ ᵛविशन्ति। तत्र दृष्टान्तः ᵛसमुद्रं ᵛन। यथा ᵛस्रवतः स्रवन्त्यो नद्यः समुद्रम् आविशन्ति तद्वत्॥ जनुषा। ' जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्मात् ' जनेरुसिः ' इत्युसिप्रत्ययः। विश्वव्यचसम्। ' व्यच व्याजीकरणे ' इत्यस्मादसुन्। ' व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् ' इत्यत्र ' अनसि ' इति पर्युदासात् ङित्त्वाभावः। विश्वव्यचा इतीन्द्रस्य नाम। ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वम्। अवतम्। अव रक्षणादिषु। औणादिकोऽतच्प्रत्ययः। चित्त्वादन्तोदात्तः॥

यं सोम॑मिन्द्र पृथि॒वीद्यावा॒ गर्भं॒ न मा॒ता बि॑भृ॒तस्त्वा॒या ।
तं ते॑ हिन्वन्ति॒ तमु॑ ते मृजन्त्यध्व॒र्यवो॑ वृषभ॒ पात॒वा उ॑ ॥ ५ ॥

यम् । सोम॑म् । इ॒न्द्र॒ । पृ॒थि॒वीद्यावा॑ । गर्भ॑म् । न । मा॒ता । बि॒भृ॒तः । त्वा॒ऽया ।
तम् । ते॒ । हि॒न्व॒न्ति॒ । तम् । ऊँ॒ इति॑ । ते॒ । मृ॒ज॒न्ति॒ । अ॒ध्व॒र्यवः॑ । वृ॒ष॒भ॒ । पात॒वै । ऊँ॒ इति॑ ॥५॥

हे[4] ᵛइन्द्र ᵛपृथिवीद्यावा द्यावापृथिव्यौ ᵛत्वाया त्वत्कामनया ᵛयं ᵛसोमं ᵛबिभृतः अन्तर्धारयतः। अत्र दृष्टान्तः ᵛगर्भं ᵛन। यथा ᵛमाता गर्भं बिभर्ति तद्वत्। हे ᵛवृषभ कामानां

---

[1] त–सर्वैः देवैः। [2] ख-ग-च–च यः; न-स–यः। [3] ख-ग-ज-ण-न-स–स्तोतॄणां वा; घ-प–स्तोत्राणाम्; च-फ–स्तोतॄणाम्। [4] ज-ण–' हे ' नास्ति।

वर्षक हे इन्द्र ᵛअध्वर्यवः अध्वरं यजमानायेच्छन्तः ᵛते त्वदर्थं ᵛतं सोमं ᵛहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । किंच ᵛते तव ᵛपातवै पानाय ᵛतं सोमं ᵛमृजन्ति शोधयन्ति । ᵛउ प्रसिद्धौ ॥ पृथिवीद्यावा । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । आद्युदात्तः । 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु' इत्यत्र पर्युदासात् 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरः । कृतसमासस्य विपर्यासश्छान्दसः । बिभृतः । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्माल्लटि 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अजादिप्रत्ययपरत्वाभावादत्र 'अभ्यस्तानामादिः' इति स्वरो न भवति । प्रत्ययस्वरः । त्वाया । त्वामिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः क्यच्' । पूर्वपददकारस्याकारश्छान्दसः । 'अ प्रत्ययात्' इति भावेऽप्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । अध्वर्यवः । अध्वरमिच्छन्तः । सुपः क्यच् । 'कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः' इत्यकारलोपः । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पातवै । 'पा पाने' । तुमर्थे[1] तवैप्रत्ययः । 'अन्तश्च तवै युगपत्' इति धात्वन्तस्य प्रत्ययस्य चोदात्तत्वम् । 'उञः' इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ ॥ १० ॥

'मरुत्वान्' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'मरुत्वान्' इत्यनुक्रमणिका[2] । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे[3] एतत् सूक्तं[4] निविद्धानीयम्[5] । सूत्रितं च—'श्रुधी हवमिन्द्र मरुत्वाँ इन्द्रेति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । ऋषभनाम्न्येकाहेऽपि मरुत्वतीयशस्त्रे एतन्निविद्धानम् । सूत्रितं च—'मरुत्वाँ इन्द्र युध्मस्य त इति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

म॒रुत्वाँ इन्द्र वृष॒भो रणा॑य॒ पिबा॒ सोम॑मनुष्व॒धं मदा॑य ।
आ सि॑ञ्चस्व ज॒ठरे॒ मध्व॑ ऊ॒र्मिं त्वं राजा॑सि प्र॒दिवः॑ सु॒ताना॑म् ॥ १ ॥

म॒रुत्वा॑न् । इ॒न्द्र॒ । वृ॒ष॒भः । रणा॑य । पिब॑ । सोम॑म् । अ॒नु॒ऽस्व॒धम् । मदा॑य ।
आ । सि॒ञ्च॒स्व॒ । ज॒ठरे॑ । मध्वः॑ । ऊ॒र्मिम् । त्वम् । राजा॑ । अ॒सि॒ । प्र॒ऽदिवः॑ । सु॒ताना॑म् ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र यः ᵛवृषभः अपां वर्षिता ᵛमरुत्वान् । मरुतो देवविशः तद्वान्[6] । स त्वम् ᵛअनुष्वधं स्वधया सवनीयपुरोडाशादिरूपेण[7] अन्नेनानुगतं ᵛसोमं ᵛरणाय रमणीयसंग्रामार्थं[8] ᵛमदाय तं सोमं ᵛपिब । किंच ᵛमध्वः मदकरस्य सोमस्य ᵛऊर्मिं संघातं बहुरसं ᵛजठरे । जग्धमन्नमस्मिंस्तिष्ठतीति जठरमुदरम् । तस्मिन्नुदरे ᵛआ ᵛसिञ्चस्व सर्वतः क्षारय । यतः ᵛत्वं ᵛप्रदिवः पूर्वेष्वहःसु ᵛसुतानाम् अभिषुतानां सोमानां ᵛराजासि ईशितासि । न केवलमधुनातनानामिति भावः । उक्तमर्थं यास्को ब्रवीति—'मरुत्वानिन्द्र मरुद्भिस्तद्वान् वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्वन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्चस्व जठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु सोममित्यौपमिकं

---

[1] त–इत्यस्मात्तुमर्थे ।

[2] न–इत्यनुक्रमणिका । दशमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तम् । तथा च 'दशमेऽहनि' इति खण्डे सूत्रं–मरुत्वानिन्द्रेति मरुत्वतीयमिति । महामते मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । पञ्चमारण्यके कया शुभा सवयसः सनीळा मरुत्वानिन्द्र वृषभो रणायेति सूत्रितत्वात् ।

[3] ग-च–मरुत्वतीयस्य तृतीयशस्त्रे; ज-ण–मरुत्वतीयाख्यतृतीयशस्त्रे ।

[4] ख-ग-च-ज-ण-स–'सूक्तं' नास्ति ।

[5] ख-ग-च-ज-ण-त-स–निविद्धानम् ।

[6] ख-ग–तद्वन् ।

[7] त–हवनीय° ।

[8] ख-ग-च-फ-स–रमणीयाय संग्रामार्थम्; ज-ण–रमणीयाय संग्रामाय संग्रामार्थम् ।

माद्यतेः । इदमपीतरन्मध्वेतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम्’ (निरु. ४. ८) इति । अनुस्वधम् । स्वधामनुगम्य वर्तमानम् । ‘ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ’ इति समासः । संहितायां ‘ पूर्वपदात् ’ (पा. सू. ८. ३. १०६) इति षत्वम् । निरुदकादित्वादन्तोदात्तत्वम् । ऊर्मिम् । ‘ अर्तेरूच्च[1] ’ इति मिप्रत्ययः । धातोः ऊ इत्यादेशो रपरः । प्रत्ययस्वरः ॥

‘ सजोषा इन्द्र ’ इति मरुत्वतीयग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च— ‘ सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिरिति भक्षयित्वैतत्पात्रम् ’ (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ।
जहि शत्रूँरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ २ ॥

सऽजोषाः । इन्द्र । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमम् । पिब । वृत्रऽहा । शूर । विद्वान् ।
जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व । अथ । अभयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥ २ ॥

हे Vशूर बलवन् हे Vइन्द्र Vसजोषाः संगतो देवैः Vमरुद्भिः Vसगणः मरुद्भिरेव[2] Vवृत्रहा वृत्रस्य हन्ता Vविद्वान् कर्मविषयाभिज्ञस्त्वं Vसोमं Vपिब । ततो नः Vशत्रून् Vजहि । Vमृधः हिंसकान् शत्रून् Vअप Vनुदस्व । यद्वा मृधः । हिंस्यन्तेऽत्र प्राणिन इति मृधः संग्रामाः[3] । तत्र वर्तमानान् शत्रूनपनुदस्व । Vअथ अनन्तरं Vनः अस्माकं Vविश्वतः सर्वतः Vअभयं Vकृणुहि कुरु । सर्वतो भयरहितानस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥ वृत्रहा । हन्तेः ‘ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ’ । अभयम् । ‘ ञिभी भये ’ इत्यस्मात् एरच् । नञा[4] समासे[4] तस्य स्वरः । विश्वतः । पञ्चम्यास्तसिल् । लित्स्वरः ॥

उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिन्द्र देवेभिः सखिभिः सुतं नः ।
याँ आभजो मरुतो ये त्वान्वहन्वृत्रमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥

उत । ऋतुऽभिः । ऋतुऽपाः । पाहि । सोमम् । इन्द्र । देवेभिः । सखिऽभिः । सुतम् । नः ।
यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा । अनु । अहन् । वृत्रम् । अदधुः । तुभ्यम् । ओजः ॥ ३ ॥

Vउत अपि च हे Vऋतुपाः कालनिर्वाहकतया ऋतूनां पातः । ऋतुषु सोमं पिबतीति वा ऋतुपाः । यद्वा ऋतुभिः[5] मरुद्भिः सह सोमं पिबतीति ऋतुपाः । तादृश हे Vइन्द्र Vसखिभिः समानख्यातैः Vऋतुभिः मरुद्भिः Vदेवेभिः देवैः सहितस्त्वं Vनः संबन्धिनं[6] Vसुतम् अभिषुतं Vसोमं Vपाहि पिब । किंच[7] Vयान् Vमरुतः Vआभजः युद्धसहायार्थमसेवथाः Vये च मरुतः Vत्वा त्वां युद्धे[8] स्वामिनम् Vअनु अभजन्त । ततस्त्वं Vवृत्रम् Vअहन् हतवानसि । ते मरुतः Vतुभ्यं त्वदर्थम् Vओजः युद्धे शत्रु

---

१. ख-न-ल-स—अर्तेरू च । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-ल-स—‘ मरुद्भिरेव ’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-स—संग्रामः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-स—नञ्समासे । ५. घ-ज-ण—ऋतुभिः निर्वाहकैः । ६. ज—सवने । ७. घ-ज-ण—किंच त्वम् । ८. ख-ग-ज-ण-त-न—युधि ।

हननादिरूपं पराक्रमम् ᵛअदधुः अकुर्वन् ॥ अभजः । ‘भज सेवायाम्’ इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् । ‘हन हिंसागत्योः’ इत्यस्य लङि सिपो हल्ङ्यादिना लोपः । पादादित्वात् अनिघातः । अदधुः । दधातेर्लङि झेः ‘सिजभ्यस्त°’ इति जुस् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

मरुत्वतीयशस्त्रे याज्या ‘ये त्वाहिहत्ये’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्निति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

ये त्वा॑हि॒हत्ये॑ मघव॒न्नव॑र्ध॒न्ये शा॑म्ब॒रे ह॑रिवो॒ ये गवि॑ष्टौ ।
ये त्वा॑ नू॒नम॑नु॒मद॑न्ति॒ विप्राः॒ पिबे॑न्द्र॒ सोमं॒ सग॑णो म॒रुद्भिः॑ ॥ ४ ॥

ये । त्वा॒ । अ॒हि॒ऽहत्ये॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । अव॑र्धन् । ये । शा॒म्ब॒रे । ह॒रि॒ऽव॒ः । ये । गोऽइ॑ष्टौ ।
ये । त्वा॒ । नू॒नम् । अ॒नु॒ऽमद॑न्ति । विप्राः॑ । पिब॑ । इ॒न्द्र॒ । सोम॑म् । स॒ऽग॑णः । म॒रुत्ऽभिः॑ ॥४॥

हे ᵛमघवन् धनवन् ᵛइन्द्र ᵛये मरुतः ᵛअहिहत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि ᵛत्वा त्वाम् ᵛअवर्धन्[1] । ‘प्रहर भगवो जहि वीरयस्व’ इति बलदानेनावीवृधन् । हे ᵛहरिवः अश्ववन्निन्द्र ᵛये च ᵛशाम्बरे शम्बरवधसंबन्धिनि युद्धे त्वामवीवृधन् । इन्द्रः शम्बरमवधीदित्यस्मिन्नर्थे मन्त्रवर्णः—‘यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् । ओजायमानं यो अहिं जघान’ (ऋ. सं. २. १२. ११) इति । तथा ᵛये मरुतः ᵛगविष्टौ पणिनामकैरसुरैः सह गवार्थे युद्धे च त्वामवीवृधन् । ᵛविप्राः मेधाविनः ᵛये च मरुतः ᵛनूनम् इदानीं त्वाम् ᵛअनुमदन्ति मादयन्ति तादृशैस्तैः ᵛमरुद्भिः ᵛसगणः सन् इमं ᵛसोमं ᵛपिब ॥ अहिहत्ये । हन्तेर्भावे ‘हनस्तच’ इति क्यप् । कृदुत्तरपदस्वरः । अवर्धन् । ‘वृधु वृद्धौ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति झेरार्धधातुकत्वात् णेर्लोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शाम्बरे । शम्बरस्येदमित्यर्थे ‘तस्येदम्’ इत्यण्प्रत्ययः । गविष्टौ । ‘इषु इच्छायाम्’ । भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अनुमदन्ति । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । झेर्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेर्निघातः ॥

म॒रुत्व॑न्तं वृष॒भं वा॑वृधा॒नमक॑वारिं दि॒व्यं शा॒समिन्द्र॑म् ।
वि॒श्वा॒साह॒मव॑से॒ नूत॑नायो॒ग्रं स॑हो॒दामि॒ह तं हु॑वेम ॥ ५ ॥

म॒रुत्व॑न्तम् । वृ॒ष॒भम् । व॒वृ॒धा॒नम् । अक॑वऽअरिम् । दि॒व्यम् । शा॒सम् । इन्द्र॑म् ।
वि॒श्व॒ऽसह॑म् । अव॑से । नूत॑नाय । उ॒ग्रम् । स॒ह॒ःऽदाम् । इ॒ह । तम् । हु॒वे॒म ॥५॥

हे इन्द्र ᵛमरुत्वन्तं मरुद्भिस्तद्वन्तं ᵛवृषभं मेघभेदनद्वारा अपां वर्षकं ᵛववृधानं वृत्रहननादिकर्मसु उत्साहेन वर्धमानम् ᵛअकवारिं प्रभूतशत्रुकं[2] यद्वा अकुत्सितारिम् । तथा च मन्त्रः—‘स्वरिरमत्रो

---

[1] घ-त-ल–अवर्धयन्; न–अवर्धन् अवर्धयन् । [2] ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-ल–प्रभूतशब्दम् ।

ववक्षे रणाय’ (ऋ. सं. १. ६१. ९) इति। ᵛदिव्यं दिवि स्वर्गलोके वर्तमानम्। हितोपदेशाहितपरिहाराभ्यां शासितारं ᵛविश्वासाहं विश्वस्य प्रतिपक्षस्य सर्वस्याभिभवितारम् शत्रुषु[1] उद्गूर्णं ᵛसहोदां युद्धसहकारिणां मरुतां बलप्रदं ᵛतं तादृशसामर्थ्योपेतम् ᵛइन्द्रं नवतराय ᵛअवसे रक्षणाय ᵛइह कर्मणि ᵛहुवेम त्वामाह्वयेम ॥ नूतनाय। नवशब्दस्य नू इत्यादेशः त्नप्तनखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः इति तनप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

‘सद्यो ह’ इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। ‘सद्यो ह’ इत्यनुक्रमणिका। अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘सद्यो ह जातः’ इत्येतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—‘सद्यो ह जात एवा त्वामिन्द्रः’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति। चातुर्विंशिकेऽप्यहनि मैत्रावरुणशस्त्रेऽहरहःशस्यसंज्ञकमेतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—‘सद्यो ह जात इत्यहरहःशस्यं मैत्रावरुणः’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति। अहर्गणे द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽस्मिन् शस्त्रे एतत्सूक्तम्। ‘अहरहःशस्यानि होत्रका द्वितीयादिष्वेव’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति सूत्रितम्। साद्यस्क्रे एकाहे मरुत्वतीये शस्त्रे ‘सद्यो ह जातः’ इत्याद्या सूक्तमुखीया। सूत्रितं च—‘सद्यो ह जातो वृषभः कनीनस्त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्र’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

स॒द्यो ह॑ जा॒तो वृ॑ष॒भः क॒नीनः॒ प्रभ॑र्तुमाव॒दन्ध॑सः सु॒तस्य॑ ।
सा॒धोः पि॑ब प्रतिका॒मं यथा॑ ते॒ रसा॑शिरः प्रथ॒मं सो॒म्यस्य॑ ॥ १ ॥

स॒द्यः । ह॒ । जा॒तः । वृ॒ष॒भः । क॒नीनः॑ । प्रऽभ॑र्तुम् । आ॒व॒त् । अन्ध॑सः । सु॒तस्य॑ ।
सा॒धोः । पि॒ब॒ । प्र॒ति॒ऽका॒मम् । यथा॑ । ते॒ । रस॑ऽआशिरः । प्र॒थ॒मम् । सो॒म्यस्य॑ ॥ १ ॥

ᵛवृषभः वृष्टिद्वारा अपां वर्षिता ᵛसद्यः तदानीमेव ᵛजातः उत्पन्नः ᵛकनीनः कमनीयः इन्द्रः ᵛसुतस्य अभिषुतस्य ᵛअन्धसः हविर्लक्षणस्य अन्नस्य[2] सोमस्य ᵛप्रभर्तुं प्रकर्षेण भर्तारं[3] संग्रहीतारं यज- मानम् ᵛआवत् रक्षतु[4]। ᵛह प्रसिद्धौ। किंच तादृशस्त्वं ᵛप्रतिकामं कामे कामे सोमपानेच्छायां[5] सत्यां ᵛते तव ᵛयथा कामस्य पूर्तिर्भवति तथा ᵛसाधोः रसात्मना संसिद्धं ᵛरसाशिरः गोपयोमिश्रणोपेतं ᵛसोम्यस्य सोममयं रसं ᵛप्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात् ᵛपिब ॥ प्रतिकामम्। कामं कामं प्रति[6]। वीप्सायामव्ययीभावः। समासस्वरः। यथा। अपादान्तत्वादेव लित्स्वरः। रसाशिरः। आङ्- पूर्वात् श्रीणातेः क्विपि ‘अपस्पृधेथाम्°’ इत्यादिना आशिर[7] इत्यादेशः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। सोम्यस्य। सोमशब्दात् मयडर्थे ‘मये च’ इति यप्रत्ययः ॥

---

१. ज-ण—शत्रुपक्षेषु। २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स—‘अन्नस्य’ नास्ति। ३. ख-ग-ज-ण-त-भ- स—भर्तारं तम्। ४. च—अरक्षत्। ५. ख-ग-च-त-न-फ-भ-स—सोमपाने त्वरायाम्। ६. च-ज-ण- प्रति इति। ७. ल—आशिर्।

यज्जायथास्तदहरस्य कामेंऽशोः पीयूषमपिबो गिरिष्ठाम् ।
तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दम आसिञ्चदग्रे ॥ २ ॥

यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषम् । अपिबः । गिरिऽस्थाम् ।
तम् । ते । माता । परि । योषा । जनित्री । महः । पितुः । दमे । आ । असिञ्चत् । अग्रे ॥२॥

हे इन्द्र त्वं यत् यस्मिन्नहनि जायथाः अजायथाः तदहः[1] तस्मिन्नेवाहनि अस्य सोमस्य कामे पिपासायां सत्यां गिरिष्ठां गिरिस्थां पर्वतस्य[2] उच्चस्थाने[3] वर्तमानम् अंशोः सोमलताखण्डविशिष्टस्य ऋजीषस्य पीयूषम् अभिनवं[4] रसम् अपिबः पीतवानसि । उत्पत्तिक्षणे एव सोमपाने कारणं दर्शयति । ते तव जनित्री माता योषा युवतिरदितिः महः महतः पितुः जनकस्य कश्यपस्य दमे सूतिकागृहे अग्रे स्तन्यदानात् प्राक् तं तादृशं सोमं परि आसिञ्चत् तवास्ये परितोऽक्षारयत् ॥ जायथाः । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ इत्यस्य लङि[5] ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्यडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । जनित्री । ‘ जनिता मन्त्रे ’ इति निपातनात् णेर्लोपः ॥

उपस्थाय मातरमन्नमैट्ट तिग्ममपश्यदभि सोममूधः ।
प्रयावयन्नचरद्गृत्सो अन्यान्महानि चक्रे पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

उपऽस्थाय । मातरम् । अन्नम् । ऐट्ट । तिग्मम् । अपश्यत् । अभि । सोमम् । ऊधः ।
प्रऽयवयन् । अचरत् । गृत्सः । अन्यान् । महानि । चक्रे । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

स इन्द्रः मातरम् उपस्थाय प्रार्थयित्वा अन्नमैट्ट तामन्नमयाचत । ‘ ईळिरध्येषणाकर्मा ’ (निरु. ७. १५) इति यास्कः । ततस्तस्याः ऊधः ऊधसि क्षीररूपेण स्थितं तिग्मं दीप्तं सोमम् अभि अपश्यत् सर्वतोऽदर्शत्[6] । गृत्सः । अभिकाङ्क्ष्यते सर्वैर्देवैः शत्रुहननार्थमिति गृत्स इन्द्रः । अन्यान् सपत्नान् प्रयवयन्[7] स्वस्वस्थानात् प्रकर्षेणोच्चालयन् अचरत् सर्वत्र चरति । किंच पुरुधप्रतीकः तेजोयोगात् बहुधा विक्षिप्ताङ्गः सन्[8] महानि महान्ति वृत्रहननादीनि कर्माणि चक्रे ॥ उपस्थाय । तिष्ठतेर्ल्यपि ‘ घुमास्था॰ ’ इतीत्वे प्राप्ते ‘ न ल्यपि ’ इति प्रतिषेधः । लित्स्वरः । ऐट्ट । ईळिर्याच्ञार्थः । तस्माल्लङि रूपम् । ‘ आडजादीनाम् ’ इत्याडागमः । ष्टुत्वम् । निघातः । तिग्मम् । ‘ तिज निशाने ’ अस्मात्[9] ‘ युजिरुचितिजां कुश्च ’ इति मक्प्रत्ययः कवर्गादेशश्च[10] । प्रयवयन्[11] । ‘ यु मिश्रणामिश्रणयोः ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । लित्स्वरः । गृत्सः । ‘ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ’ । ‘ गृधिपण्योर्दकौ च ’ इति सप्रत्ययो दकारश्चान्तादेशः । वृषादित्वात्

---

[1] ख-ग-ज-ण-न-भ-स–ततः; च–तत् । [2] ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-ल-स–‘ पर्वतस्य ’ नास्ति । [3] घ-ल–उच्चैःस्थाने । [4] ज-ण–अभिषुतम् । [5] त–लङि रूपम् । [6] ख-ग-च-भ-स–सर्वतोऽदर्शयत्; घ-ज-ण–सर्वतो ददर्श; न–सर्वानदर्शयत् । [7] ज-ण–प्रयावयन् । [8] ख-ग-च-न-भ-स–‘ सन् ’ नास्ति [9] ल–इत्यस्मात् । [10] ज-ण–कवर्गान्तादेशश्च । [11] ज-ण-न-स–प्रयावयन् ।

आद्युदात्तः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्दः[1] इह संख्यावाची[1] । ‘ संख्याया विधार्थे धा ’ इति धाप्रत्य ह्रस्वश्छान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

उ॒ग्रस्तु॑रा॒षाळ॒भिभू॑त्योजा यथाव॒शं त॒न्वं॑ चक्र ए॒षः ।
त्वष्टा॑र॒मिन्द्रो॑ ज॒नुषा॑भि॒भूया॒मुष्या॒ सोम॑मपिबच्च॒मूषु॑ ॥ ४ ॥

उ॒ग्रः । तु॒रा॒षाट् । अ॒भिभू॑तिऽओजाः । य॒था॒ऽव॒शम् । त॒न्व॑म् । च॒क्रे॒ । ए॒षः ।
त्वष्टा॑रम् । इन्द्रः॑ । ज॒नुषा॑ । अ॒भि॒ऽभूय॑ । आ॒ऽमुष्य॑ । सोम॑म् । अ॒पि॒ब॒त् । च॒मूषु॑ ॥ ४ ॥

यः ᵛएषः इन्द्रः ᵛउग्रः शत्रूणां भयंकरः ᵛतुराषाट् त्वरया[2] शत्रूणामभिभविता अत एवं ᵛअभिभूत्योजाः[3] शत्रूणामभिभवनपराक्रमोपेतः सन् ᵛतन्वम् आत्मीयं शरीरं ᵛयथावशं ᵛयथाकामं नानाविधरूपोपेतं ᵛचक्रे । तथा च मन्त्रवर्णः–‘ रूपंरूपं मघवा बोभवीति ’ (ऋ. सं. ३. ५३. ८) इति । सः ᵛइन्द्रः ᵛजनुषा जन्मना सामर्थ्येन ᵛत्वष्टारं त्वष्टृनामकमसुरम् ᵛअभिभूय ᵛचमूषु चमसेषु स्थितम् ᵛआमुष्य चोरयित्वा ᵛसोममपिबत् । ‘ त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रम् ’ इत्यादि ‘प्रासहा सोममपिबत् ’ (तै. सं. २. ४. १२. १) इति तैत्तिरीयकम् ॥ तुराषाट् । ‘ञित्वरा संभ्रमे’ । क्विप् । ‘ ज्वरत्वर० ’ इत्यादिना ऊठ् । सहेः ‘ छन्दसि सहः ’ इति ण्विः । ‘ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ’ इति समासः । ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ’ इति तृतीयायाः[4] अलुक् । ‘ सहेः साडः सः’ इति षत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । यथावशम् । वशं काममनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावसमासः । समासस्वरः । आमुष्य । ‘ मुष स्तेये ’ । ल्यप् । चमूषु । ‘ चमु अदने ’ । ‘ कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः ’ इत्यूप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शु॒नं हु॑वेम म॒घवा॑न॒मिन्द्र॑म॒स्मिन्भरे॒ नृत॑मं॒ वाज॑सातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्नन्तं॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॒ धना॑नाम् ॥ ५ ॥

शु॒नम् । हु॒वे॒म । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥ ५ ॥

सिद्धैषा[5] ॥ ॥ १२ ॥

‘ शंसा महाम् ’ इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ शंसा महाम् ’ इत्यनुक्रमणिका । समूळ्हे दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ शंसा महां महश्चित्त्वमिन्द्र ’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

---

[1] च–पुरुशब्दात् । [2] घ-ज-ण–त्वरया शत्रूणां हन्ता; च–वेगसहनशीलः । [3] ख-ग-न-भ-ल-स–‘ अभिभूत्योजाः ’ नास्ति । [4] ल–तृतीयाया अपि । [5] ख–पूर्वमेव व्याख्याता; ज-ण–सिद्धैषा पूर्ववत् ।

शंसा महामिन्द्रं यस्मिन्विश्वा आ कृष्टयः सोमपाः काममव्यन् ।
यं सुक्रतुं धिषणे विभ्वतष्टं घनं वृत्राणां जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

शंस । महाम् । इन्द्रम् । यस्मिन् । विश्वाः । आ । कृष्टयः । सोमऽपाः । कामम् । अव्यन् ।
यम् । सुऽक्रतुम् । धिषणे इति । विभ्वऽतष्टम् । घनम् । वृत्राणाम् । जनयन्त । देवाः ॥१॥

हे होतः ᵛमहां महान्तम् ᵛइन्द्रं ᵛशंस शस्त्रैः स्तुहि । ᵛयस्मिन् इन्द्रे रक्षितरि सति ᵛविश्वाः ᵛकृष्टयः सर्वे मनुष्याः ᵛसोमपाः यज्ञमनुष्ठाय सोमपाः सन्तः ᵛकामम् । काम्यते इति कामः स्वर्गादिः । तम् ᵛआ ᵛअव्यन् सर्वतः प्राप्नुवन्ति । ᵛधिषणे देवमनुष्यादीनां धारयित्र्यौ । यद्वा । प्रगल्भे समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे द्यावापृथिव्यौ । ᵛदेवाः च ᵛसुक्रतुम् । क्रतुः[1] कर्म जगत्पालनादि । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुः । तादृशं[1] ᵛविभ्वतष्टं विभुना ब्रह्मणा तष्टं[2] जगदाधिपत्ये स्थापितं महान्तं ᵛवृत्राणां पापरूपाणां ᵛघनं हन्तारं ᵛयम् इन्द्रं ᵛजनयन्त अजनयन् ॥ शंस । 'शन्सु स्तुतौ' इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादित्वादनिघातः । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । अव्यन् । वी[3] कान्तिगत्यादिषु[3] । लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अट्स्वरः । सुक्रतुम् । 'क्रत्वादयश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तः । धिषणे । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' इत्यस्मात् 'धृषेर्धिष च संज्ञायाम्' इति क्युप्रत्ययः । धिष इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घनम् । हन्तेः 'पुंसि संज्ञायाम्°' इति घः । 'हो हन्तेः°' इति कुत्वम् । प्रत्ययस्वरः । जनयन्त । जनेर्ण्यन्तस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

यं नु नकिः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठाम् ।
इनतमः सत्वभिर्यो ह शूषैः पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः ॥ २ ॥

यम् । नु । नकिः । पृतनासु । स्वऽराजम् । द्विता । तरति । नृऽतमम् । हरिऽस्थाम् ।
इनऽतमः । सत्वऽभिः । यः । ह । शूषैः । पृथुऽज्रयाः । अमिनात् । आयुः । दस्योः ॥२॥

ᵛपृतनासु । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः संग्रामाः । तेषु ᵛस्वराजं ᵛहरिष्ठां हरिस्थां हरियुक्ते[4] रथे[4] वर्तमानं ᵛनृतमं बलस्य युद्धे नेतृतमं ᵛद्विता युद्धमासाद्य सेनां द्विधा कृत्वा वर्तमानं ᵛयम् इन्द्रं ᵛनकिः न कश्चिदपि ᵛतरति उत्तीर्य गच्छति । न कोऽप्यभ्यस्ति[5] इत्यर्थः । ᵛनु प्रसिद्धौ । स इन्द्रः ᵛइनतमः अतिशयेन सेनास्वामी ᵛसत्वभिः परितः सीदद्भिर्मरुद्भिः सह[6] ᵛयः यान् गच्छन् ᵛशूषैः । शोषयन्ति परबलानीति शूषाणि बलानि । तैः ᵛपृथुज्रयाः युद्धं प्रति तीव्रवेगः सन् ᵛदस्योः शत्रोः ᵛआयुः अन्नं प्राणं वा ᵛअमिनात्[7] संग्रामेषु मिनाति हिनस्ति[7] । ᵛह प्रसिद्धौ । अत्र निरुक्तं—

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ—शोभनक्रतुम् । [2] न-स—'तष्टं' नास्ति । [3] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—'वी कान्तिगत्यादिषु' नास्ति । [4] ख-ग-च-ज-ण—हरियुक्तरथे । [5] ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-ल-स—कोऽप्यस्ति; घ-प—कोऽपि । [6] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स—'सह' नास्ति । [7] ख-ग-न-भ-स—मिनाति हिनस्ति; घ—अमिनात् संग्रामेषु हिनस्ति; च-ल—अमिनात् हिनस्ति ।

' पृथुज्रयाः पृथुजवः । पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः । प्रामापयदायुर्दस्योः ' (निरु. ५. ९) इति । तरति । ' तॄ प्लवनतरणयोः ' इत्यस्य लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यः । ' या प्रापणे ' । औणादिकः कप्रत्ययः । आतो लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

सहावा पृत्सु तरणिर्नार्वा व्यानशी रोदसी मेहनावान् ।
भगो न कारे हव्यो मतीनां पितेव चारुः सुहवो वयोधाः ॥ ३ ॥

सहऽवा । पृत्ऽसु । तरणिः । न । अर्वा । विऽआनशिः । रोदसी इति । मेहनाऽवान् ।
भर्गः । न । कारे । हव्यः । मतीनाम् । पिताऽइव । चारुः । सुऽहवः । वयःऽधाः ॥ ३ ॥

य इन्द्रः vसहावा[1] बलवान् vपृत्सु संग्रामेषु vतरणिः । शत्रूनुत्तीर्य वर्तते इति तरणिः । तत्र दृष्टान्तः vअर्वा vन । यथार्वा बलवानश्वः शत्रुबलं तरति तथा vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vव्यानशिः व्याप्नुवन् vमेहनावान् । मिह्यते सिच्यते दीयतेऽर्थिभ्य इति मेहनं धनम् । तद्वान्भवति । तादृश इन्द्रः vकारे । क्रियते इति कारो यज्ञादिः । तस्मिन् यज्ञे vभगो vन पूषा देव इव vहव्यः हवनीयः vमतीनां स्तोतृणां स्तुतीनां वा vपितेव पालयिता vचारुः कमनीयः vसुहवः सुष्ठ्वाह्वानोपेतः vवयोधाः अन्नस्य दाता[2] भवति ॥ सहावा । सहोऽस्यास्तीति मतुबर्थे ' छन्दसीवनिपौ ' इति वनिप् । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति संहितायां दीर्घः । पृत्सु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः ' मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम् ' इति पृदादेशः । ' सावेकाचः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । व्यानशिः । ' अशू व्याप्तौ ' इत्यस्मात् छन्दसि सदादित्वात् किप्रत्ययः । तस्य लिड्वद्भावः । ' अत आदेः ' इत्यभ्यासस्य दीर्घे कृते ' अश्नोतेश्च ' इति नुडागमः । प्रादिसमासः । कारे । करोतेः कर्मणि घञ् । ' कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । हव्यः । जुहोतेः ' अचो यत् ' । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । सुहवः । ह्वयतेः ' भावेऽनुपसर्गस्य ' (पा. सू. ३. ३.७५) इत्यप्प्रत्ययः । संप्रसारणम् । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

धर्ता दिवो रजसस्पृष्ट ऊर्ध्वो रथो न वायुर्वसुभिर्नियुत्वान् ।
क्षपां वस्ता जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं धिषणेव वाजम् ॥ ४ ॥

धर्ता । दिवः । रजसः । पृष्टः । ऊर्ध्वः । रथः । न । वायुः । वसुऽभिः । नियुत्वान् ।
क्षपाम् । वस्ता । जनिता । सूर्यस्य । विऽभक्ता । भागम् । धिषणाऽइव । वाजम् ॥ ४ ॥

स इन्द्रः vदिवः द्युलोकस्य vरजसः अन्तरिक्षस्य च vधर्ता धारकः vपृष्टः[3] सर्वत्र वर्तमानः vरथो vन तदीयो रथ इव vऊर्ध्वः vवायुः ऊर्ध्वगन्ता vवसुभिः सहायतया निवसद्भिः मरुद्भिः[4]

---

[1] ख-ग-च-ण-फ-भ–सहावा सहायवान्; घ-ज-प–सहावा सहावान् । [2] ख-ग-च-ज-ण–अन्नदाता ।
[3] त–पृष्टः व्याप्तः । [4] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स–' मरुद्भिः ' नास्ति ।

ᵛनियुत्वान् सहायवान्। यद्वा नेत्ययमुत्तरेणापि संबध्यते। यथा वायुर्नियुत्वान् नियुन्नामकवडवाभिः तद्वान् एवमिन्द्रो वसुभिर्मरुद्भिः सहायवान्। तथा ᵛक्षपां ᵛवस्ता रात्रिमाच्छादयन् ᵛसूर्यस्य जगत्प्रकाशकस्यादित्यस्य ᵛजनिता जनयिता ᵛभागं भजनीयं ᵛवाजं कर्मफलरूपमन्नं ᵛविभक्ता साधु विभागकर्ता भवति। तत्र दृष्टान्तः। ᵛधिषणेव। यथा आढ्यानां वाक् अस्येदमिति विभागं करोति तद्वत्॥ रजसः। 'रञ्ज रागे' इत्यस्मात् 'भूरञ्जिभ्यां कित्' (उ. सू. ४. ६५६) इत्यसुन्। कित्त्वान्नलोपः। रज्यते प्रकाशेनेति रजोऽन्तरिक्षम्। नित्त्वादाद्युदात्तः। वस्ता। 'वस आच्छादने' इत्यस्य तृचि रूपम्। जनिता। जनयतेस्तृचि 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णिलोपः। चित्त्वादन्तोदात्तः। विभक्ता। 'भज सेवायाम्' इत्यस्य साधुकारिण्यर्थे तृन्। 'एकाच उपदेशे°' इतीट्प्रतिषेधः। 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्॥

शु॒नं हु॑वेम म॒घवा॑न॒मिन्द्र॑म॒स्मिन्भरे॒ नृत॑मं॒ वाज॑सातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमू॒तये॑ स॒मत्सु॒ घ्नन्तं॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॒ धना॑नाम् ॥ ५ ॥

शु॒नम् । हु॒वे॒म॒ । म॒घऽवा॑नम् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृऽत॑मम् । वाज॑ऽसातौ ।
शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्नन्त॑म् । वृ॒त्राणि॑ । स॒म्ऽजित॑म् । धना॑नाम् ॥५॥

'शुनं हुवेम' इति पूर्ववत्[1] ॥ ॥ १३ ॥

'इन्द्रः स्वाहा' इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। दशरात्रे नवमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तम्। सूत्रितं च–'तृतीयस्येन्द्रः स्वाहा गायत्साम' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति॥

इन्द्र॒ः स्वाहा॑ पिबतु॒ यस्य॒ सोम॑ आ॒गत्या॒ तुम्रो॑ वृष॒भो म॒रुत्वा॑न् ।
ओरु॒व्यचाः॑ पृणतामे॒भिरन्नै॒रास्य॑ ह॒विस्त॒न्व१॒ः काम॑मृध्याः ॥ १ ॥

इन्द्रः॑ । स्वाहा॑ । पि॒ब॒तु॒ । यस्य॑ । सोमः॑ । आ॒ऽगत्य॑ । तुम्रः॑ । वृ॒ष॒भः । म॒रुत्वा॑न् ।
आ । उ॒रु॒ऽव्यचाः॑ । पृ॒ण॒ता॒म् । ए॒भिः । अन्नैः॑ । आ । अ॒स्य॒ । ह॒विः । त॒न्वः॑ । काम॑म् । ऋ॒ध्याः॒ ॥१॥

अयम् ᵛइन्द्रः ᵛस्वाहा स्वाहाकृतमिमं सोमं ᵛपिबतु। ᵛयस्य इन्द्रस्यायं ᵛसोमः स इन्द्रो यज्ञं प्रति ᵛआगत्य ᵛतुम्रः कर्मविघ्नकारिणां हिंसकः ᵛवृषभः यष्टृणामभिमतफलवर्षकः ᵛमरुत्वान् मरुद्भिस्तद्वान् ᵛउरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः सन् ᵛएभिः अस्माभिर्दत्तैः ᵛअन्नैः सोमादिलक्षणैर्हविर्भिः ᵛआ ᵛपृणतां समन्तात् पूरयतु। ततः ᵛअस्य इन्द्रस्य संबन्धिनः ᵛतन्वः शरीरस्य ᵛकामं पुष्ट्यादिलक्षणविषयमभिलाषं ᵛहविः अस्माभिर्दत्तम् ᵛआ ᵛऋध्याः सर्वतः पूरयतु॥ तुम्रः। तुमिराहननार्थः। उरुव्यचाः। व्यचेरसुन्। 'व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम्' इत्यत्र 'अनसि' इति पर्युदासात् ङित्त्वाभावः। कृदुत्तरस्वरः। ऋध्याः। ऋध्नोतेः आशीर्लिङि रूपम्॥

---

[1] ख–एवं पूर्वं व्याख्याता; स–सिद्धम्।

ऋ. २-५,३

आ ते॑ स॒प॒र्यू ज॒वसे॑ युन॒ज्मि य॒योरनु॑ प्र॒दिव॑ः श्रु॒ष्टिमाव॑ः ।
इ॒ह त्वा॑ धेयु॒र्हर॑यः सुशि॒प्र पिबा॒ त्व१॒स्य सुषु॑तस्य॒ चारो॑ः ॥ २ ॥

आ । ते॒ । स॒प॒र्यू इति॑ । ज॒वसे॑ । यु॒न॒ज्मि । ययोः॑ । अनु॑ । प्र॒ऽदिवः॑ । श्रु॒ष्टिम् । आवः॑ ।
इ॒ह । त्वा॒ । धे॒यु॒ः । हर॑यः । सु॒ऽशि॒प्र । पिब॑ । तु । अ॒स्य । सुऽसु॑तस्य । चारोः॑ ॥ २ ॥

हे इन्द्र ᵛते तव ᵛजवसे यज्ञं प्रत्यागमनाय ᵛसपर्यू परिचारकौ[1] हरी ᵛआ ᵛयुनज्मि योजयामि । ᵛप्रदिवः पुरातनस्त्वं ᵛययोः अश्वयोः ᵛश्रुष्टिं वेगम् । ‘श्रुष्टीति क्षिप्रनाम’ इति यास्कः । तम् ᵛअनु ᵛआवः अनुगच्छसि । हे ᵛसुशिप्र शोभनहनो इन्द्र ᵛहरयः योजितास्तेऽश्वाः ᵛइह कर्मणि ᵛत्वा त्वां ᵛधेयुः यज्ञं प्रति धारयन्तु । तत आगतस्त्वं ᵛसुसु सुष्ठ्वभिषुतं ᵛचारोः कमनीयम् ᵛअस्य इमं सोमं ᵛतु क्षिप्रं ᵛपिब ॥ सपर्यू । सपरशब्दः कण्ड्वादि तदन्तात्[2] औणादिकः कुप्रत्ययः । आवः । अव रक्षणादिषु । छान्दसे लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगा अनिघातः । धेयुः । दधातेराशीर्लिङि ‘किदाशिषि’ इति यासुट् । ‘एर्लिङि’ (पा. सू. ६. ४. ६७) इत्येकारादेशः । निघातः । पिब । पादादित्वादनिघातः । सुषुतस्य[3] । ‘षुञ् अभिषवे’ कर्मणि क्तः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतिस्वरः । ‘उपसर्गात्सुनोति°’ इत्यादिना संहितायां षत्वम् ॥

गोभि॑र्मिमि॒क्षुं द॑धिरे सुपा॒रमिन्द्रं॑ ज्यैष्ठ्या॑य॒ धाय॑से गृणा॒नाः ।
म॒न्दा॒नः सोमं॑ पपि॒वाँ ऋ॑जीषि॒न्त्सम॒स्मभ्यं॑ पु॒रु॒धा गा इ॑षण्य ॥ ३ ॥

गोभिः॑ । मि॒मि॒क्षुम् । द॒धि॒रे । सु॒ऽपा॒रम् । इन्द्र॑म् । ज्यैष्ठ्या॑य । धाय॑से । गृ॒णा॒नाः ।
म॒न्दा॒नः । सोम॑म् । प॒पि॒ऽवान् । ऋ॒जी॒षि॒न् । सम् । अ॒स्मभ्य॑म् । पु॒रु॒धा । गाः । इ॒ष॒ण्य॒ ॥ ३ ॥

ᵛगृणानाः स्तोत्रं कुर्वाणा ऋत्विजः ᵛमिमिक्षुं स्तोतॄणामभिमतफलं वर्षितुमिच्छन्तं ᵛसुपारं शोभनपारम् । स्तुतिभिरभिमुखीकर्तुं शक्यमित्यर्थः । तादृशम् ᵛइन्द्रं ᵛज्यैष्ठ्याय धनादिसंपत्त्या श्रेष्ठत्वाय ᵛधायसे चिरकालमायुर्धारणाय च ᵛगोभिः गोमिश्रितैः सोमैः ᵛदधिरे धारयन्ति । शेषः प्रत्यक्षः । हे ᵛऋजीषिन् सोमवन्निन्द्र स त्वं ᵛमन्दानः मोदमानः ᵛसोमं ᵛपपिवान् सोमस्य पाता सन् स्तोतृभ्यः ᵛअस्मभ्यं ᵛपुरुधा बहुधा ᵛगाः अग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं धेनूः ᵛसम् ᵛइषण्य सम्यक् प्रेरय ॥ गोभिः । ‘सावेकाचः°’ इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ‘न गोश्वन्साववर्ण°’ इति प्रतिषेधः । मिमिक्षुम् । ‘मिह सेचने’ इत्यस्य सनि ‘एकाचः°’ (पा. सू. ७. २. १०) इतीट्प्रतिषेधे ‘हलन्ताच्च’ इति किद्भावः । ‘सनाशंसभिक्ष उः’ । प्रत्ययस्वरः । ज्यैष्ठ्याय । ज्येष्ठस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । ञित्वादाद्युदात्तः । गृणानाः । ‘गॄ शब्दे’ । क्र्यादित्वात् श्ना । चित्वादन्तोदात्तः । मन्दानः । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य शानचि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । पुरुधा । पुरुशब्दः

---

[1] ख-ग-च-फ–सपरिवारकौ; ज-ण-सपरिचारकौ; न-ल-स–परिवारकौ । [2] च-फ–ततः । [3] त- सुसुतस्य ।

इह संख्यावाची । 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । इषण्य । 'इष[1] गतौ' । इषणमिच्छतीति छन्दसि परेच्छायां क्यच् । तदन्तादन्तर्भावितण्यर्थाल्लोटि रूपम् ॥

इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवता राधसा पप्रथश्च ।
स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ ४ ॥

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रऽवता । राधसा । पप्रथः । च ।
स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् । वाजऽसातौ ।
शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥५॥

एते व्याख्याते ॥ ॥ १४ ॥

'चर्षणीधृतम्' इति द्वादशर्चं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'चर्षणीधृतं द्वादशाद्यान्त्यौ तृचौ जागतगायत्रौ' इति । आद्यस्तृचो जागतोऽन्त्यस्तृचो गायत्रः । शिष्टा ऋचस्त्रिष्टुभः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । उक्थे क्रतौ मैत्रावरुणशस्त्रेऽनुरूपतृचानन्तरमाद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितं च—'चर्षणीधृतमस्तभ्नाद्द्यामसुर इति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । विषुवति निष्केवल्ये 'नृणामु त्वा' इति तृचः । 'विषुवान्' इति खण्डे सूत्रितं—'नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरिति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । बृहस्पतिसवे अप्ययं[2] तृचो निष्केवल्ये निविद्धानीयः । सूत्रितं च—'नृणामु त्वेति मध्यंदिनः[3]' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं तृचः । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीये 'इन्द्र मरुत्वः' इति तिस्रः । षष्ठेऽहनि 'षष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्—'इन्द्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । बृहस्पतिसवेऽपि मरुत्वतीयशस्त्रे[4] अयं तृचो निविद्धानीयः । सूत्रितं च—'इन्द्र मरुत्व इह नृणामु त्वेति मध्यंदिनः[5]' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । आद्या मरुत्वतीयग्रहस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरन्तीन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'इदं ह्यन्वोजसा' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'इदं ह्यन्वोजसा महाँ इन्द्रो य ओजसा' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

---

[1] ख-ग-ज-ण-त-न-भ-ल-स–इषु । [2] ख-ग-ज–एवायम्; च–चायम् । [3] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–माध्यंदिनः । [4] ग-च-ज-ण–मरुत्वतीयग्रहस्य शस्त्रे । [5] ख-ग-च-ज-न-भ-स–माध्यंदिनः ।

चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्य१मिन्द्रं गिरो बृहतीरभ्यनूषत ।
वावृधानं पुरुहूतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं जरमाणं दिवेदिवे ॥ १ ॥

चर्षणिऽधृतम् । मघऽवानम् । उक्थ्यम् । इन्द्रम् । गिरः । बृहतीः । अभि । अनूषत ।
वावृधानम् । पुरुऽहूतम् । सुवृक्तिऽभिः । अमर्त्यम् । जरमाणम् । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

ᵛबृहतीः प्रभूताः ᵛगिरः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचः ᵛचर्षणीधृतं चर्षणीनां मनुष्याणामभिमतफलप्रदानेन धारकं पोषकम् । यद्वा । आकृषन्त्यनेन सर्वमिति चर्षणि बलं तद्धारकम् । ᵛमघवानं धनवन्तम् ᵛउक्थ्यम् उक्थैः शस्त्रैः शंसनीयं ᵛवावृधानं बलधनादिसंपत्त्या प्रतिक्षणं वर्धमानं ᵛपुरुहूतं स्तोतृभिर्बहुवारमाहूतम् ᵛअमर्त्यं मरणधर्मरहितं ᵛसुवृक्तिभिः शोभनस्तुतिवाक्यैः ᵛदिवेदिवे प्रत्यहं ᵛजरमाणं स्तूयमानं तमिमम् ᵛइन्द्रम् ᵛअभ्यनूषत अभितः सर्वतः स्तुवन्तु ॥ बृहतीः । ‘ वा छन्दसि ’ इति सवर्णदीर्घः । अनूषत । ‘ णू स्तवने ’ । अस्माल्लुङि सिच् । धातोः कुटादित्वात् सिचो ङित्त्वेन गुणाभावः । सुवृक्तिभिः । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । सुवृक्तय इति स्तुतिकरणभूताः[1] ऋचो वृक्तिशब्देनोच्यन्ते । ‘ क्तिच्क्तौ च० ’ इति क्तिच् । कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । दिवेदिवे । ‘ नित्यवीप्सयोः ’ इति द्विर्वचनम् । परस्याम्रेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः ॥

शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरं गिरो म इन्द्रमुप यन्ति विश्वतः ।
वाजसनिं पूर्भिदं तूर्णिमप्तुरं धामसाचमभिषाचं स्वर्विदम् ॥ २ ॥

शतऽक्रतुम् । अर्णवम् । शाकिनम् । नरम् । गिरः । मे । इन्द्रम् । उप । यन्ति । विश्वतः ।
वाजऽसनिम् । पूःऽभिदम् । तूर्णिम् । अप्ऽतुरम् ।
धामऽसाचम् । अभिऽसाचम् । स्वःऽविदम् ॥ २ ॥

ᵛमे मदीयाः ᵛगिरः स्तुतिलक्षणा वाचः ᵛशतक्रतुम् । शतं क्रतवो यज्ञा यस्य तम् । ᵛअर्णवं पर्जन्यात्मना उदकवन्तं ᵛशाकिनम् । शक्नोत्येभिरिन्द्र इति शाकाः सहायभूता मरुतः । तद्वन्तं ᵛनरं सर्वस्य जगतो नेतारं ᵛवाजसनिं वाजस्यान्नस्य दातारं ᵛपूर्भिदं शत्रुपुरां[2] भेत्तारं ᵛतूर्णिं युद्धं प्रति शीघ्रं गन्तारम् ᵛअसुरं मेघभेदनद्वारा अपां प्रेरकं ᵛधामसाचं तेजो भजमानम् । यद्वा धनं धाम । तदर्थिभिः[3] सह योजयितारम् । ᵛअभिषाचं शत्रूणामभिभवितारं ᵛस्वर्विदं स्वर्गस्य लम्भकं तमिमम्[4] ᵛइन्द्रं ᵛविश्वतः सर्वतः[5] ᵛउप ᵛयन्ति उपगच्छन्तु ॥ अर्णवम् । अर्णोऽस्यास्तीति मत्वर्थे ‘ अर्णसः सलोपश्च ’ इति वप्रत्ययः सकारलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नरम् । ‘ नयतेर्डिच्च ’ इति ऋप्रत्ययः । अमः सुप्त्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । यन्ति । ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्य लटि ‘ इणो यण् ’

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–करणभूताः । [2] ख-ग-ज-ण–शत्रुपुरः । [3] ख-ग-च-भ–तदेभिः; ज-ण–तदैभिः । [4] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स–तम् । [5] ख-ग-च-ज-ण-ल–‘ सर्वतः ’ नास्ति ।

इति यण् । निघातः । वाजसनिम् । ' षणु दाने ' । ' खनिकष्यज्यसिवसि° ' इत्यादिना इप्रत्ययः । ' परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तूर्णिम् । ' ञित्वरा संभ्रमे ' । ' वहिश्रि° ' इत्यादिना निप्रत्ययः । ' ज्वरत्वर° ' इत्यादिना ऊठ् । ' नित् ' इत्यतिदेशादाद्युदात्तः । अतुरम् । ' तुर त्वरणे ' । क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः । अभिपाचम् । ' पच समवाये ' । ण्यन्तस्य[1] क्विप् ॥

आ॒क॒रे वसो॑र्जरि॒ता प॑नस्यतेऽने॒हस॒ः स्तु॒भ इन्द्रो॑ दुवस्यति ।
वि॒वस्व॑त॒ः सद॑न॒ आ हि पि॑प्रि॒ये स॑त्रा॒साह॑मभिमाति॒हनं॑ स्तुहि ॥ ३ ॥

आ॒ऽक॒रे । वसोः॑ । ज॒रि॒ता । प॒न॒स्य॒ते॒ । अ॒ने॒हसः॑ । स्तुभः॑ । इन्द्रः॑ । दु॒व॒स्य॒ति॒ ।
वि॒वस्व॑तः । सद॑ने । आ । हि । पि॒प्रि॒ये । स॒त्रा॒ऽसह॑म् । अ॒भि॒मा॒ति॒ऽहन॑म् । स्तु॒हि॒ ॥ ३ ॥

ᵛजरिता शत्रूणां जरयिता[2] ᵛइन्द्रः ᵛआकरे । आकीर्यते युद्धार्थं धनमत्रेत्याकरो युद्धम् । तस्मिन् ᵛवसोः धनस्य स्थानभूते युद्धे ᵛपनस्यते सर्वैः स्तूयते । यद्वा वसोः । वसत्याभिमुख्येन तिष्ठतीति वसुः शत्रुः तस्य जरयितेति योजनीयम् । स इन्द्रः ᵛअनेहसः अपापाः ᵛस्तुभः स्तुतीः ᵛदुवस्यति परिचरति । तासां फलं प्रयच्छन् पूजयतीत्यर्थः । किंच स इन्द्रः ᵛविवस्वतः विशेषेण अग्निहोत्रार्थं वसतो हविष्मतो वा यजमानस्य ᵛसदने गृहे ᵛआ ᵛपिप्रिये ᵛहि सोमपानादिना अत्यन्तं[3] प्रीतो भवति खलु । ᵛसत्रासाहं[4] शत्रूणामेव हन्तारं यद्वा मरुद्भिः सह शत्रूणामभिभवितारम् अत एव ᵛअभिमातिहनं शत्रूणां हन्तारमिन्द्रं ᵛस्तुहि हे विश्वामित्रेति ॥ आकरे । ' कॄ विक्षेपे ' । अधिकरणे ' ॠदोरप् ' इत्यप् । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । जरिता । ' जॄष् वयोहानौ ' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य तृचि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । पनस्यते । पनस्यतिः स्तुतिकर्मा । तस्य कर्मणि लटि रूपम् । निघातः । अनेहसः । हन्तेर्नञि उपपदे ' नञि हन एह च ' (उ. सू. ४. ६६३) इत्यसिप्रत्ययः एह इत्ययं चादेशो धातोः । ' नञ्सुभ्याम् ' इति स्वरेणान्तोदात्तः । स्तुभः । स्तोभतिः अर्चतिकर्मा[5] । क्विप् । दुवस्यति । दुवः परिचरणमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच् । निघातः । पिप्रिये । ' प्रीङ् तर्पणे ' । लिटि रूपम् । हियोगादनिघातः ॥

नृ॒णामु॑ त्वा॒ नृत॑मं गी॒र्भिरु॒क्थैर॒भि प्र वी॒रम॑र्चता स॒बाधः॑ ।
सं सह॑से पुरुमा॒यो जि॑हीते॒ नमो॑ अस्य प्र॒दिव॒ एक॑ ईशे ॥ ४ ॥

नृ॒णाम् । ऊँ॒ इति॑ । त्वा॒ । नृऽत॑मम् । गी॒ःऽभिः । उ॒क्थैः । अ॒भि । प्र । वी॒रम् । अ॒र्च॒त॒ । स॒ऽबाधः॑ ।
सम् । सह॑से । पु॒रु॒ऽमा॒यः । जि॒ही॒ते॒ । नमः॑ । अ॒स्य॒ । प्र॒ऽदिवः॑ । एकः॑ । ई॒शे॒ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ᵛसबाधः । रक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेन तद्विषयबाधया सह वर्तन्त इति सबाधः ऋत्विजः । ᵛनृणां ᵛनृतमं मनुष्याणामतिशयेन स्वस्वकर्मणि[6] नेतारं ᵛवीरं सामर्थ्योपेतं ᵛत्वा[7] त्वां ᵛगीर्भिः

---

१. ज–ण्यन्तात् । २. ज-ण–जरिता जरयिता । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–आसमन्तम् । ४. त–सत्रासाहं सत्यमेव । ५. ज-ण–स्तुतिकर्मा । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स–स्वकर्मणि । ७. ख-ग-च-न-फ-भ-ल-स–' त्वा ' नास्ति ।

स्तुतिसाधनभूतैर्वाक्यैः ᵛउक्थैः शस्त्रैश्च ᵛअभि आभिमुख्येन ᵛप्र ᵛअर्चत प्रकर्षेणार्चन्ति। ᵛपुरु वृत्रहननादिबहुकर्मा स इन्द्रः ᵛसहसे बलाय ᵛसं ᵛजिहीते गमनोद्यमं करोति। किंच ᵛप्रदिवः पुरा ᵛएकः असहायः स इन्द्रः ᵛनमः नमसः ᵛअस्य हविर्लक्षणस्यान्नस्य ᵛईशे इष्टे। यद्वा अस्य स जगत ईष्टे। तस्मै[1] इन्द्राय नमः॥ नृणाम्। 'नामन्यतरस्याम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। अर्च अर्चतेर्लेटि झेस्तादेशः 'तिङां तिङो भवन्ति' इति वचनात्। सबाधः। 'बाधृ विलोडने'। 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सत्वम्। कृदुत्तरपदस्वरः। पुरुमायः। 'अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादी नामुपसंख्यानम्' इत्यन्तोदात्तत्वम्। ईशे। 'ईश ऐश्वर्ये' इत्यस्य लटि 'लोपस्त आत्मनेपदे इति तलोपः। निघातः॥

पूर्वीरस्य निष्षिधो मर्त्येषु पुरू वसूनि पृथिवी बिभर्ति।
इन्द्राय द्याव ओषधीरुतापो रयिं रक्षन्ति जीरयो वनानि॥ ५॥

पूर्वीः। अस्य। निःऽसिधः। मर्त्येषु। पुरु। वसूनि। पृथिवी। बिभर्ति।
इन्द्राय। द्यावः। ओषधीः। उत। आपः। रयिम्। रक्षन्ति। जीरयः। वनानि॥५॥

ᵛमर्त्येषु मनुष्येषु ᵛअस्य इन्द्रस्य[2] ᵛनिष्षिधः अनुशासनानि ᵛपूर्वीः हितोपदेशादि प्रभूतानि नानाप्रकाराणि भवन्ति। इन्द्रस्य शासितृत्वे मन्त्रः—'उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्ध पुरुनिष्षिधे' (ऋ. सं. १. १०. ५) इति। तथा शासकाय तस्मै ᵛइन्द्राय ᵛपृथिवी ᵛपुरु पुरू बहूनि ᵛवसूनि धनानि ᵛबिभर्ति अन्तर्धारयति। किंच ᵛद्यावः द्युलोकाः ᵛओषधीः ओषधयः ᵛउत अपि च ᵛआपः जलानि ᵛजीरयः। जीर्यन्त इति जीरयो मनुष्याः। ᵛवनानि वृक्षाश्च एते सर्वे इन्द्रस्याज्ञया तदुपभोगयोग्यं ᵛरयिं धनं ᵛरक्षन्ति॥ निष्षिधः। 'षिधु गत्याम्'। क्विप्। संहितायां निसः सकारेण इणो व्यवधानं[3] छान्दसत्वात् अनादृत्य[4] 'उपसर्गात्सुनोति°' इत्यादिना षत्वम्। निसः सकारस्य 'ष्टुना ष्टुः' इति षत्वम्॥ ॥ १५ ॥

तुभ्यं ब्रह्माणि गिर इन्द्र तुभ्यं सत्रा दधिरे हरिवो जुषस्व।
बोध्यापिरवसो नूतनस्य सखे वसो जरितृभ्यो वयो धाः॥ ६॥

तुभ्यम्। ब्रह्माणि। गिरः। इन्द्र। तुभ्यम्। सत्रा। दधिरे। हरिऽवः। जुषस्व।
बोधि। आपिः। अवसः। नूतनस्य। सखे। वसो इति। जरितृऽभ्यः। वयः। धाः॥ ६॥

हे ᵛहरिवः अश्ववन् ᵛइन्द्र ᵛतुभ्यं त्वदर्थं ᵛब्रह्माणि स्तोत्राणि तथा ᵛतुभ्यं ᵛगिरः शस्त्राणि च ᵛसत्रा सत्यमेव ᵛदधिरे ऋत्विजो धारयन्ति। तानि ᵛजुषस्व सेवस्व। हे ᵛवसो सर्वस्य वासयितः

---

[1] त-तस्मात्। [2] ख-ग-च-त-फ-भ-इन्द्रस्य पूर्वीः। [3] ज-ण-व्यवधानेऽपि। [4] ज-ण-'अनादृत्य' नास्ति। *'विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीति सूत्रे दर्शनात् उपसर्गादिति सूत्रे गुणरक्षितस्यापि ग्रहणं कदाचिदिति' इत्ययं पाठः ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण निविष्टः।

ᵛसखे सखिभूत हे इन्द्र ᵛआपिः व्याप्तस्त्वं ᵛनूतनस्य[1] नवतरम्[2] ᵛअवसः अन्नलक्षणं हविः ᵛबोधि त्वदर्थं दीयमानं जानीहि । अतस्त्वं ᵛजरितृभ्यः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं ᵛवयः अन्नं ᵛधाः देहि ॥ तुभ्यम् । 'ङयि च ' इत्याद्युदात्तत्वम् । जुषस्व । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । वाक्यभेदात् अनिघातः । बोधि । ' बुध अवगमने ' इत्यस्य लोटि ' वा छन्दसि ' इति हेर्विकल्पेन ङित्त्वादत्र पित्त्वात् गुणः[3] । ' हुझल्भ्यो हेर्धिः ' इति ध्यादेशः । ङित्त्वादन्तोदात्तः ॥

इन्द्र॑ मरुत्व इ॒ह पा॑हि॒ सोमं॒ यथा॑ शार्या॒ते अपि॑बः सु॒तस्य॑ ।
तव॒ प्रणी॑ती॒ तव॑ शूर॒ शर्म॒न्ना वि॑वासन्ति क॒वयः॑ सु॒य॒ज्ञाः ॥ ७ ॥
इन्द्र॑ । म॒रु॒त्वः॒ । इ॒ह । पा॒हि॒ । सोम॑म् । यथा॑ । शा॒र्या॒ते । अपि॑बः । सु॒तस्य॑ ।
तव॑ । प्रऽनी॑ती । तव॑ । शू॒र॒ । शर्म॑न् । आ । वि॒वा॒स॒न्ति॒ । क॒वयः॑ । सु॒ऽय॒ज्ञाः ॥ ७ ॥

हे ᵛमरुत्वः मरुद्भिस्तद्वन् हे ᵛइन्द्र त्वम् ᵛइह अस्मदीये यज्ञे आगत्य ᵛसोमं ᵛपाहि पिब । ᵛयथा त्वं पूर्वं ᵛशार्याते शर्यातेः पुत्रे तस्मिन् राजनि यज्ञं कुर्वाणे ᵛसुतस्य अभिषुतं सोमम् ᵛअपिबः तथा अत्रापि[4] पिबेत्यर्थः । इन्द्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्येषोऽर्थः कौषीतके स्पष्टमुक्तः । तथा मन्त्रवर्णश्च—' आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मन्दसे ' (ऋ. सं. १. ५१. १२) इति । हे ᵛशूर इन्द्र ᵛतव संबन्धिनि ᵛशर्मन् शर्मणि निर्बाधस्थाने स्थिताः ᵛसुयज्ञाः सुष्ठुकृतयज्ञाः ᵛकवयः मेधाविनो यजमानाः ᵛप्रणीती तव हविषां प्रणयनेन प्रापणेन ᵛआ समन्तात् ᵛविवासन्ति त्वामेव परिचरन्ति । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ शार्याते । शर्यातेरयमित्यर्थे ' तस्येदम् ' इत्यण्प्रत्ययः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रणीती । नयतेर्भावे क्तिन् । ' तादौ च निति कृति° ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्[5] । ' सुपां सुलुक्° ' इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । ' उपसर्गादसमासेऽपि°[6] ' इति[6] णत्वम् ॥

स वा॑वशा॒न इ॒ह पा॑हि॒ सोमं॑ म॒रुद्भि॑रिन्द्र॒ सखि॑भिः सु॒तं नः॑ ।
जा॒तं यत्त्वा॒ परि॑ दे॒वा अभू॑षन्म॒हे भरा॑य पुरुहूत॒ विश्वे॑ ॥ ८ ॥
सः । वा॒व॒शा॒नः । इ॒ह । पा॒हि॒ । सोम॑म् । म॒रुत्ऽभिः॑ । इ॒न्द्र॒ । सखि॑ऽभिः । सु॒तम् । न॒ः ।
जा॒तम् । यत् । त्वा॒ । परि॑ । दे॒वाः । अभू॑षन् । म॒हे । भरा॑य । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । विश्वे॑ ॥ ८ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛवावशानः सोमं कामयमानः ᵛसः तादृशस्त्वं ᵛसखिभिः समानख्यानैः ᵛमरुद्भिः सह ᵛनः अस्मत्संबन्धिनि ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛसुतम् अभिषुतं ᵛसोमं ᵛपाहि पिब । हे ᵛपुरुहूत पुरुभिः बहुभिः[7] आहूतेन्द्र ᵛजातं सोमपानेन[8] प्रबलं संपन्नं ᵛयत् यं त्वां ᵛविश्वे सर्वे ᵛदेवाः ᵛमहे महते

---

[1] ज—नूतनम् । [2] ख-ग-च-ण-फ-भ-स—नवतरस्य । [3] ख-ग-च-भ—गुणः कृतः । [4] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स—अत्र । [5] ख-ग-च-ज-ण-भ—प्रकृतिः । [6] ख-ग-च-न-फ-भ—असमासेऽपि; त-ल-स—असमासेति । [7] ख-ग-च-न-फ-भ-स—' बहुभिः ' नास्ति । [8] न-ल-स—पानेन ।

vभराय । ह्रियन्ते योधानामायूंष्यत्रेति भरः संग्रामः । तस्मै संग्रामाय vपरि vअभूषन् सर्वतो कुर्वन् ॥ वावशानः । वशेर्यङ्लुकि चानशि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । अभूषन् । ' भूष अलंकारे ' भूवादिः । लङि रूपम् । यद्योगादनिघातः । भराय । ' हृञ् हरणे ' । अधिकरणे घः । ' हग्रहो-र्भश्छन्दसि ' इति हकारस्य भकारः । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

अप्तूर्ये मरुत आपिरेषोऽमन्दन्निन्द्रमनु दातिवाराः ।
तेभिः साकं पिबतु वृत्रखादः सुतं सोमं दाशुषः स्वे सधस्थे ॥ ९ ॥

अप्ऽतूर्ये । मरुतः । आपिः । एषः । अमन्दन् । इन्द्रम् । अनु । दातिऽवाराः ।
तेभिः । साकम् । पिबतु । वृत्रऽखादः । सुतम् । सोमम् । दाशुषः । स्वे । सधऽस्थे ॥९॥

हे vमरुतः यः vएषः इन्द्रः vअप्तूर्ये अपां प्रेरणे vआपिः युष्माकं सखा सन् वर्तते vदातिवाराः वारो वरणीयं बलं धनं वा । दत्तबला दत्तधना वा । ते मरुतस्तम् vइन्द्रमनु vअमन्दन् अहर्षयन् । vवृत्रखादः वृत्रस्य हिंसकः स इन्द्रः vतेभिः तैर्मरुद्भिः vसाकं vदाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य vस्वे स्वकीये vसधस्थे । सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थं गृहम् । तस्मिन् vसुतम् अभिषुतं vसोमं vपिबतु ॥ अप्तूर्ये । ' तूरी त्वराहिंसयोः ' इत्यस्मात् ' अघ्न्यादयश्च ' इति यत्प्रत्ययः[1] । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । अमन्दन् । मदि स्तुत्यादिषु । परस्मैपदी । पादादित्वादनिघातः । वृत्रखादः । ' खादृ भक्षणे ' । कर्मण्यण् । दाशुषः । ' दाशृ दाने ' इत्यस्य क्वसौ ' दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ' इति द्विर्वचनाद्यभावः । वसोः संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । सधस्थे । ' सध मादस्थयोश्छन्दसि ' इति सहस्य सधादेशः ॥

इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते । पिबा त्वस्य गिर्वणः ॥ १० ॥

इदम् । हि । अनु । ओजसा । सुतम् । राधानाम् । पते । पिब । तु । अस्य । गिर्वणः ॥१०॥

हे vराधानां vपते धनानां स्वामिन् vगिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय हे इन्द्र vइदम् vअनु अनेनानुक्रमेण । उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः । vओजसा बलेन ग्रावभिः vसुतम् अभिषुतम् vअस्य[2] इमं[2] सोमं vतु क्षिप्रं vपिब vहि ॥

यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वम् । स त्वा ममत्तु सोम्यम् ॥ ११ ॥

यः । ते । अनु । स्वधाम् । असत् । सुते । नि । यच्छ । तन्वम् ।
सः । त्वा । ममत्तु । सोम्यम् ॥ ११ ॥

---

[1] ज-ण-यक्प्रत्ययः । [2] ख-ग-च-न-फ-भ-ल-स-' अस्य इमं ' नास्ति ।

हे इन्द्र ᵛते[1] त्वदर्थं ᵛयः सोमः ᵛस्वधाम् अन्नम् ᵛअनु अनुसृत्य ग्रावभिरभिषुतः ᵛअसत् ᵛसुते तस्मिन् सोमे ᵛतन्वं स्वकीयं शरीरं ᵛनि ᵛयच्छ प्रेरय। ᵛसः सोमः ᵛसोम्यं सोमार्हं ᵛत्वा त्वां ᵛममत्तु मादयतु ॥ असत्। अस्तेर्लेट्यडागमे रूपम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः। आगमस्यानुदात्तत्वे[2] धातुस्वरः ॥

प्र ते॑ अश्नोतु कु॒क्ष्योः प्रेन्द्र॒ ब्रह्म॑णा॒ शिरः॑ । प्र बा॒हू शू॑र॒ राध॑से ॥ १२ ॥

प्र । ते॒ । अ॒श्नो॒तु॒ । कु॒क्ष्योः । प्र । इ॒न्द्र॒ । ब्रह्म॑णा । शिरः॑ । प्र । बा॒हू इति॑ । शू॒र॒ । राध॑से ॥१२॥

हे ᵛइन्द्र स सोमः ᵛते तव ᵛकुक्ष्योः कुक्षेरुभयोः पार्श्वयोः उभौ[3] पार्श्वौ[3] ᵛप्र ᵛअश्नोतु प्रकर्षेण व्याप्नोतु। तथा ᵛब्रह्मणा स्तोत्रेण सहितः स सोमः ᵛशिरः शरीरम्। अवयवादिनावयवी लक्ष्यते। त्वच्छरीरं ᵛप्र अश्नोतु। हे ᵛशूर इन्द्र ᵛराधसे धनाय तव[4] ᵛबाहू अपि ᵛप्र अश्नोतु ॥ अश्नोतु। 'अशू व्याप्तौ' इत्यस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम्। निघातः। कुक्ष्योः। 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ १६ ॥

'धानावन्तम्' इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'धानावन्तमष्टौ पूर्वार्धं गायत्रं षष्ठी जगती' इति। आदितश्चतस्रो गायत्र्यः 'तृतीये धानाः' इति षष्ठी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः। सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः। प्रातःसवनीयपुरोडाशस्यानुवाक्या 'धानावन्तम्' इत्याद्या। सूत्रितं च—'धानावन्तं करम्भिणमिति प्रातःसवनेऽनुवाक्या' (आश्व. श्रौ. ५.४) इति ॥

धा॒नाव॑न्तं क॒र॒म्भिण॑मपू॒पव॑न्तमु॒क्थिन॑म् । इन्द्र॑ प्रा॒तर्जु॑षस्व नः ॥ १ ॥

धा॒नाऽव॑न्तम् । क॒र॒म्भिण॑म् । अ॒पू॒पऽव॑न्तम् । उ॒क्थिन॑म् । इन्द्र॑ । प्रा॒तः । जु॒ष॒स्व॒ । नः॒ ॥१॥

हे ᵛइन्द्र ᵛधानावन्तम्। धाना भृष्टयवाः। तद्वन्तं ᵛकरम्भिणम्। करम्भो दधिमिश्राः सक्तवः। तद्वन्तम् ᵛअपूपवन्तं सवनीयपुरोडाशोपेतम् ᵛउक्थिनं शस्त्रिणं ᵛनः अस्मदीयमिमं सोमं ᵛप्रातः प्रातःसवने ᵛजुषस्व सेवस्व ॥ प्रातः। स्वरादिषु[5] अन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः ॥

पु॒रो॒ळाशं॑ पच॒त्यं॑ जु॒षस्वेन्द्रा गु॑रस्व च । तुभ्यं॑ ह॒व्यानि॑ सिस्रते ॥ २ ॥

पु॒रो॒ळाश॑म् । प॒च॒त्य॑म् । जु॒षस्व॑ । इ॒न्द्र॒ । आ । गु॒र॒स्व॒ । च॒ । तुभ्य॑म् । ह॒व्यानि॑ । सि॒स्र॒ते॒ ॥२॥

हे ᵛइन्द्र ᵛपचत्यं पचने साधुं ᵛपुरोडाशम्[6]। पुरो दाशन्त एनमिति पुरोडाशो हविः। ᵛजुषस्व। किंच ᵛआ ᵛगुरस्व। पुरोडाशभक्षणार्थमुद्यमं कुरु। ᵛहव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि ᵛतुभ्यं त्वदर्थं ᵛसिस्रते आहवनीयं गच्छन्ति। तानि सेवस्वेति भावः ॥ पचत्यम्। पचतशब्दात् 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययान्तस्य पदस्य द्व्यच्त्वाभावात्[7] अत्र 'यतोऽनावः' इत्यस्य प्राप्तिर्नास्ति। तित्स्वरितः। गुरस्व। 'गुरी उद्यमने'। शविकरणी। निघातः। सिस्रते। 'सृ गतौ'। छन्दसि जुहोत्यादिः। व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

---

[1] ख-ग-च-न-फ-भ-ल-स—'ते' नास्ति। [2] च—आगमानुदात्तत्वे। [3] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स—'उभौ पार्श्वौ' नास्ति। [4] ख-ग-च-ज-ण-न-भ—ते। [5] ज-ण—घृतादिषु। [6] त—पुरोळाशम्। [7] च—द्व्यच्कत्वाभावात्।

ऋ. २-५४

पुरोळाशं च नो घसो जोषयासे गिरश्च नः । वधूयुरिव योषणाम् ॥३॥

पुरोळाशम् । च । नः । घसः । जोषयासे । गिरः । च । नः । वधूयुःऽइव । योषणाम् ॥३॥

हे इन्द्र ᵛनः अस्मत्संबन्धिनं ᵛपुरोडाशं ᵛघसः भक्षय ᵛच । ᵛनः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणाः ᵛगिरश्च[1] ᵛजोषयासे सेवस्व[1] । तत्र दृष्टान्तः । ᵛवधूयुरिव ᵛयोषणाम् । यथा वधूयुः स्त्रीका योषणां भजनीयां युवतिं सेवते तद्वत् ॥ घसः । ‘ घस्लृ अदने ’ इत्यस्य लेट्यडागमे रूपम् । ‘ चवायोगे प्रथमा ’ इति न निघातः । जोषयासे । ‘ जुषी प्रीतिसेवनयोः ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लेट्याडागमे रूपम् । आगमस्यानुदात्तत्वे णिच्स्वरः । पादादित्वादनिघातः । वधूयुरिव । ‘ सु आत्मनः क्यच् ’ । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । योषणाम् । ‘ युष भजने ’ इति सौत्रो धातुः । ‘ कृत्यल्युटो बहुलम् ’ इति ल्युट् । लित्स्वरः ॥

पुरोळाशं सनश्रुत प्रातःसावे जुषस्व नः । इन्द्र क्रतुर्हि ते बृहन् ॥ ४ ॥

पुरोळाशम् । सनऽश्रुत । प्रातःऽसावे । जुषस्व । नः । इन्द्र । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥४॥

हे ᵛसनश्रुत पुराणतया प्रसिद्ध हे ᵛइन्द्र ᵛनः अस्मत्संबन्धिनमिमं ᵛपुरोडाशं ᵛप्रातःसावे । सूयतेऽत्र सोम इति सावः । तस्मिन् प्रातःसवने ᵛजुषस्व । यतः ᵛते तव ᵛक्रतुः कर्म ᵛबृहन् महा ᵛहि ॥ प्रातःसावे । ‘ षुञ् अभिषवे ’ । कर्मणि घञ् । प्रादिसमासः । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥

माध्यंदिनसवने सवनीयपुरोडाशस्य[2] ‘ माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः ’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—‘ माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इति माध्यंदिने ’ (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ॥

माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः पुरोळाशमिन्द्र कृष्वेह चारुम् ।
प्र यत्स्तोता जरिता तूर्ण्यर्थो वृषायमाण उप गीर्भिरीट्टे ॥ ५ ॥

माध्यंदिनस्य । सवनस्य । धानाः । पुरोळाशम् । इन्द्र । कृष्व । इह । चारुम् ।
प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्णिऽअर्थः । वृषऽयमाणः । उप । गीःऽभिः । ईट्टे ॥५॥

हे ᵛइन्द्र ᵛमाध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य ᵛसवनस्य संबन्धिनीः ᵛधानाः भृष्टयवान् ᵛचारुं कमनीयं ᵛपुरोडाशं च ᵛइह कर्मणि आगत्य ᵛकृष्व भक्षणेन संस्कुरु । ᵛयत् यदा ᵛजरिता भवत्परिचरणं[3] कुर्वाणः ᵛतूर्ण्यर्थः त्वां स्तोतुमितस्ततस्त्वरितगमनः अत एव ᵛवृषायमाणः वृषेवाचरन् ᵛस्तोता ᵛगीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ᵛउप समीपे ᵛप्र ᵛईट्टे प्रकर्षेण स्तौति । तदा पुरोडाशादिहविर्भि भक्षयेति भावः ॥ माध्यंदिनस्य । मध्यंदिनशब्दात् तत्र भवार्थे उत्सादित्वादञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तः । चारुम् । ‘ चर गतिभक्षणयोः ’ । ‘ दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो ञुण् ’ इति ञुण् । णित्त्वादुपधावृद्धिः

---

[1] ल–गिरो जोषयासे सेवस्व च । [2] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–सवनीयपुरोडाशे । [3] प-तव परिचरणम् ।

ञित्वादाद्युदात्तः । तूर्ण्यर्थः । तूर्णिः । ‘ ञित्वरा संभ्रमे ’ इत्यस्मात् ‘ वहिश्रि॰ ’ इत्यादिना निप्रत्ययो निच्च । अर्थः । ‘ ऋ गतौ ’। ‘ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् ’ इति थन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वृषायमाणः । वृषेवाचरतीत्यर्थे ‘ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ’ इति क्यङ् । ‘ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ’। ङित्वात् ‘ अनुदात्तङितः॰ ’ इत्यात्मनेपदम् । लट् । शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । ईट्टे । ‘ ईड स्तुतौ ’ इत्यस्य लटि रूपम् । यद्योगादनिघातः ॥ ॥ १७ ॥

तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य ‘ तृतीये धानाः ’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—‘ तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुतेति तृतीयसवने ’ (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ॥

तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुत पुरोळाशमाहुतं मामहस्व नः ।
ऋभुमन्तं वाजवन्तं त्वा कवे प्रयस्वन्त उप शिक्षेम धीतिभिः ॥ ६ ॥

तृतीये । धानाः । सवने । पुरुऽस्तुत । पुरोळाशम् । आऽहुतम् । ममहस्व । नः ।
ऋभुऽमन्तम् । वाजऽवन्तम् । त्वा । कवे । प्रयस्वन्तः । उप । शिक्षेम । धीतिऽभिः ॥ ६ ॥

हे ^{v}पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तोतृभिः स्तुत हे इन्द्र ^{v}तृतीये ^{v}सवने ^{v}नः अस्मदीयान्[1] ^{v}धानाः हुतान् भृष्टयवान् ^{v}आहुतं ^{v}पुरोळाशं च ^{v}मामहस्व भक्षणेन महय[2] संभावय[2] । हे ^{v}कवे इन्द्र ^{v}प्रयस्वन्तः संभृतहविष्का वयम् ^{v}ऋभुमन्तम् । ऋभवो ये केचन देवास्तद्वन्तं ^{v}वाजवन्तम् । वाजो नाम सुधन्वनः पुत्रस्तद्वन्तं ^{v}त्वा[3] त्वां[3] ^{v}धीतिभिः स्तुतिभिः ^{v}उप ^{v}शिक्षेम समीपे परिचरेम ॥ आहुतम् । जुहोतेः कर्मणि क्तः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः स्वरः । मामहस्व । ‘ मह पूजायाम् ’ इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । शपो लुगभावश्छान्दसः[4] । शिक्षेम । शिक्षतेः आशीर्लिङि ‘ लिङ्याशिष्यङ् ’ इत्यङ्प्रत्ययः । निघातः । धीतिभिः । ‘ हिष्टवत्सरतिशत्थान्तानाम् ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

पूषण्वते ते चकृमा करम्भं हरिवते हर्यश्वाय धानाः ।
अपूपमद्धि सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ॥ ७ ॥

पूषण्ऽवते । ते । चकृम । करम्भम् । हरिऽवते । हरिऽअश्वाय । धानाः ।
अपूपम् । अद्धि । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमम् । पिब । वृत्रऽहा । शूर । विद्वान् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^{v}पूषण्वते । पूषा नाम कश्चिद्देवोऽदन्तकः[5] । तद्वते ^{v}ते तुभ्यं ^{v}करम्भं दधिमिश्रं सक्तुं ^{v}चकृम भक्षणार्थं कुर्मः । तथा च श्रुतिः–‘ पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि ’ (तै. सं. २. ६. ८. ५) इति । ^{v}हरिवते । हरिनामकावश्वौ तद्वते ^{v}हर्यश्वाय हरितवर्णाश्वयुक्तायेन्द्राय तुभ्यं धानाः चकृम[6] भक्षणार्थं

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-ण-प-भ-ल–अस्मदीयाः । [2] ख-ग-च-भ–महयस्व; घ-ज-ण–महय; न-स–महस्व । [3] ख-ग-च-ल–त्वा; न-भ-स–त्वाम् । [4] त–°छान्दसः । निघातः । [5] प–कश्चन देवः । [6] न-ल-स–‘ चकृम ’ नास्ति ।

कुर्मः। तथा च मन्त्रवर्णः–'प्रसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदृशीरद्धि धानाः' (ऋ. सं. ३. इति । ᵛमरुद्भिः ᵛसगणः त्वम् ᵛअपूपं पुरोडाशम् ᵛअद्धि भक्षय । हे ᵛशूर असहाय हे इन्द्र ᵛवृ वृत्रस्य हन्ता ᵛविद्वान् सर्वं जानानस्त्वं ᵛसोमं ᵛपिब ॥ पूषण्वते । पूषशब्दस्य[1] मतुप् । 'अनो नु इति नुडागमः । 'रषाभ्याम्°' इति णत्वम् । चकृम । करोतेश्छान्दसे वर्तमाने लिटि क्रादिना इडभावः । निघातः । हरिवते । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् ॥

प्रति धाना भरत तूयमस्मै पुरोळाशं वीरतमाय नृणाम् ।
दिवेदिवे सदृशीरिन्द्र तुभ्यं वर्धन्तु त्वा सोमपेयाय धृष्णो ॥ ८ ॥

प्रति । धानाः । भरत । तूयम् । अस्मै । पुरोळाशम् । वीरऽतमाय । नृणाम् ।
दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । इन्द्र । तुभ्यम् । वर्धन्तु । त्वा । सोमऽपेयाय । धृष्णो इति ॥८॥

यजमानोऽध्वर्य्वादीन् प्रति ब्रूते । हे अध्वर्य्वादयः ᵛअस्मै इन्द्राय ᵛधानाः ᵛतूयं क्षिप्रं ᵛप्रति[3] ᵛभरत संपादयत । ᵛनृणां ᵛवीरतमाय अस्मै इन्द्राय ᵛपुरोडाशं च संपादयत । अथ प्रत्यक्षकृतः। हे ᵛधृष्णो शत्रूणामभिभवनशील हे ᵛइन्द्र ᵛसदृशीः एकविधाः स्तुतयः ᵛतुभ्यं त्वदर्थं ᵛदिवेदिवे प्रतिदिवसम् अस्माभिः क्रियन्ते । ताः स्तुतयः ᵛसोमपेयाय सोमपानार्थं ᵛत्वा[4] त्वां[4] ᵛवर्धन्तु उत्साहेन प्रवृद्धं कुर्वन्तु। सदृशीः । 'समानान्ययोश्च' इति कञ्प्रत्ययः । 'टिड्ढाणञ्°' इत्यादिना ङीप् । '°दृग्दृशवतुषु' इति समानस्य सभावः ॥ ॥ १८ ॥

'इन्द्रापर्वता' इति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'इन्द्रापर्वता चतुर्विंशतिराद्यैन्द्रापार्वती पञ्चदश्यादिद्वे वाचे ससर्पर्यै चतस्रो रथाङ्गस्तुतयोऽन्त्या अभिशापास्ता वसिष्ठद्वेषिण्यो न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । दशमीषोडश्यौ जगत्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंश्योऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती' इति । विश्वामित्र ऋषिः । दशमी षोडशी च द्वे जगत्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंश्यस्तिस्रोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्येन्द्रापर्वतदेवताका पञ्चदशीषोडश्यौ वाग्देवत्ये तदुत्तराश्चतस्रो रथाङ्गदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्र्यः ॥

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ वहतं सुवीराः ।
वीतं हव्यान्यध्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्भिरिळया मदन्ता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता । बृहता । रथेन । वामीः । इषः । आ । वहतम् । सुऽवीराः ।
वीतम् । हव्यानि । अध्वरेषु । देवा । वर्धेथाम् । गीःऽभिः । इळया । मदन्ता ॥ १ ॥

ᵛइन्द्रापर्वता इन्द्रश्च पर्वतश्च । हे इन्द्रापर्वतौ ᵛबृहता ᵛरथेन आगत्य ᵛवामीः वननीयाः ᵛसुवीराः शोभनपुत्रोपेताः ᵛइषः अन्नानि ᵛआ ᵛवहतम् अस्मदर्थं धारयतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः ।

---

[1] च-ज–पूषशब्दात् । [2] ज-ण–क्रादिनियमात् । [3] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–'प्रति' नास्ति ।
[4] ख-ग-न-भ-स–त्वाम्; च-ल–त्वा ।

किंच हे देवौ द्योतमानौ vअध्वरेषु अस्मत्संबन्धिषु यज्ञेषु vहव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि vवीतं भक्षयतम् । तथा vइळया अस्माभिर्दत्तेन हविषा vमदन्ता हृष्यन्तौ युवां vगीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिः[1] अस्मदीयाभिर्वाग्भिः vवर्धेथां समृद्धौ भवतम् ॥ इन्द्रापर्वता । आमन्त्रितस्य पादादित्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । सुवीराः । बहुव्रीहौ ' वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वीतम् । वी कान्त्यादिषु इत्यस्य लोटि अदादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । वर्धेथाम् । ' वृधु वृद्धौ ' इत्यस्य लोटि आथामो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

अहर्गणेष्वन्त्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य[2] ' तिष्ठा सु कम् ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' तिष्ठा सु कं मघवन्मा परागा अयं यज्ञो देवया अयं मियेधः ' (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति ॥

तिष्ठा॒ सु कं॑ मघव॒न्मा परा॑ गाः॒ सोम॑स्य॒ नु त्वा॒ सुषु॑तस्य यक्षि ।
पि॒तुर्न पु॒त्रः सिच॒मा र॑भे त॒ इन्द्र॒ स्वादि॑ष्ठया गि॒रा श॑चीवः ॥ २ ॥

ति॑ष्ठ । सु । क॒म् । म॒घ॒ऽव॒न् । मा । परा॑ । गाः॒ । सोम॑स्य । नु । त्वा॒ । सुऽसु॑तस्य । य॒क्षि॒ ।
पि॒तुः । न । पु॒त्रः । सिच॑म् । आ । र॒भे॒ । ते॒ । इन्द्र॑ । स्वादि॑ष्ठया । गि॒रा । श॒ची॒ऽव॒ः ॥ २ ॥

हे vमघवन् धनवन्निन्द्र vकं सुखेनास्मिन् यज्ञे vसु vतिष्ठ सुष्ठु कंचित्कालमत्र तिष्ठ । vमा vपरा vगाः अस्मदीयाद्यज्ञान्मा गच्छ । तत्र कारणमाह । vसुषुतस्य सुष्ठ्वभिषुतेन vसोमस्य सोमेन vनु क्षिप्रं vत्वा[3] त्वां[3] vयक्षि यजे । हे vशचीवः शक्तिमन् vइन्द्र vते तव vसिचं वस्त्रप्रान्तं vस्वादिष्ठया स्वादुतरया स्तुतिलक्षणया vगिरा vआ vरभे आलभे । गृह्णामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । vपितुर्न । यथा vपुत्रः मधुरया वाचा पितुर्जनकस्य चेलाञ्चलं[4] गृह्णाति तद्वत् ॥ सु कमिति निपातद्वयम् । प्रथमस्य ' निपाता आद्युदात्ताः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । द्वितीयस्य ' चादयोऽनुदात्ताः ' इत्यनुदात्तत्वम् । सोमस्य यक्षि । ' यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु ' । ' स्वरितञितः° ' इत्यात्मनेपदम् । तस्य लुङि सिचि ' एकाचः° ' इतीट्प्रतिषेधः । व्रश्चादिना षत्वम् । ' षढोः कः सि ' इति कत्वम् । सिचः सकारस्य षत्वम् । निघातः । रभे । ' डुलभष् प्राप्तौ ' । लटयुत्तम इटि रूपम् । रलयोरभेदः । निघातः । स्वादिष्ठया । स्वादुशब्दादिष्ठनि रूपम् । नित्स्वादाद्युदात्तः ॥

शंसा॑वाध्वर्यो॒ प्रति॑ मे गृणी॒हीन्द्रा॑य॒ वाहः॑ कृणवाव॒ जुष्ट॑म् ।
एदं ब॒र्हिर्यज॑मानस्य सी॒दाथा॑ च भूदु॒क्थमिन्द्रा॑य श॒स्तम् ॥ ३ ॥

शंसा॑व । अ॒ध्व॒र्यो॒ इति॑ । प्रति॑ । मे॒ । गृ॒णी॒हि॒ । इन्द्रा॑य । वाहः॑ । कृ॒ण॒वा॒व॒ । जुष्ट॑म् ।
आ । इ॒दम् । ब॒र्हिः । यज॑मानस्य । सी॒द॒ । अथ॑ । च॒ । भू॒त् । उ॒क्थम् । इन्द्रा॑य । श॒स्तम् ॥ ३ ॥

---

[1] ख-ग-च-फ-भ-स—श्रुतिलक्षणाभिः । [2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—' हारियोजनस्य ' नास्ति ।
[3] ख-ग-न-भ—त्वाम्; च-ल—त्वा । [4] च-ज-ण—चैलाञ्चलम्; स—वस्त्राञ्चलम् ।

शंसिष्यन् होताध्वर्युं ब्रूते । हे अध्वर्यो आवां शंसाव । होतस्त्वमेव शंससि । शंसानि । अत आह । प्रति मे गृणीहि इति । त्वं मे प्रतिगृणीहि । 'ओथामोदैव' इत्या होतुरुत्साहजननः प्रतिगरः (आश्व. श्रौ. ७. ११) । तं दास्व[2] । तथा इन्द्राय जुष्टं प्री वाहः स्तोत्रं कृणवाव करवाव[3] । त्वं यजमानस्य इदं बर्हिः अस्मिन् बर्हिषि आ सीद उप अथ च अनन्तरम् इन्द्राय इन्द्रार्थमावाभ्यां क्रियमाणम् उक्थं शस्त्रं शस्तं[4] प्रशस्तं भवतु ॥ शंसाव । 'शंसु स्तुतौ' इत्यस्य लोटयुत्तमद्विवचने रूपम् । 'आडुत्तमस्य' इत्याडागमः । उत्तमस्य पिद्वद्भावादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । मे । 'अनुप्रतिगृणश्च' (पा. १. ४. ४१) इति संप्रदानसंज्ञा । जुष्टम् । 'नित्यं मन्त्रे' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

जायेदस्तं मघवन्त्सेदु योनिस्तदित्त्वा युक्ता हरयो वहन्तु ।
यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ट्वा दूतो धन्वात्यच्छ ॥ ४ ॥

जाया । इत् । अस्तम् । मघऽवन् । सा । इत् । ऊँ इति । योनिः ।
तत् । इत् । त्वा । युक्ताः । हरयः । वहन्तु ।
यदा । कदा । च । सुनवाम । सोमम् । अग्निः । त्वा । दूतः । धन्वाति । अच्छ ॥ ४ ॥

हे[5] मघवन् धनवन्निन्द्र[5] अस्तम् । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते पदार्था अत्रेत्यस्तं गृहम् । जायेत् जायैव गृहं भवति । 'न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते' इति स्मृतेः । तथा सेत् सा जायैव योनिः पुरुषस्य मिश्रणस्थानम् । उ प्रसिद्ध्यर्थः । तस्मात् तदित् तत्र गृहे एव[6] युक्ताः रथे योजिताः हरयः अश्वाः त्वा त्वां वहन्तु । वयं तु यदा कदा च त्वदर्थं सोमं सुनवाम अभिषुतं करवाम तदास्माभिः प्रहितः दूतः अग्निः त्वा त्वाम् अच्छ आभिमुख्येन धन्वाति गच्छेत् ॥ अस्तम् । 'असु क्षेपणे' । 'असिहसिमृग्रिण्वामि°' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । नित्त्वाद् आद्युदात्तः । सुनवाम । 'षुञ् अभिषवे' इत्यस्य लोटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । त्वा । 'युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम्' इति संहितायां षत्वम् । धन्वाति । धवि गत्यर्थः । लेटयाडागमे रूपम् । निघातः ॥

अहर्गणेऽन्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य वैकल्पिकी 'परा याहि' इत्यनुवाक्या । 'परा याहि मघवन्ना च याहीती वानुवाक्या' (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति सूत्रितम् ॥

परा याहि मघवन्ना च याहीन्द्र भ्रातरुभयत्रा ते अर्थम् ।
यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य ॥ ५ ॥

परा । याहि । मघऽवन् । आ । च । याहि । इन्द्र । भ्रातः । उभयत्र । ते । अर्थम् ।
यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानम् । विऽमोचनम् । वाजिनः । रासभस्य ॥ ५ ॥

---

[1] ख-ग-च-फ—इत्याकारकः ।
[2] ख-ग-च-ज-ण—वदस्व ।
[3] ख-ग-न-भ-स—'करवाव' नास्ति ।
[4] ख-ग-ज-ण-भ-स—'शस्तं' नास्ति ।
[5] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—मघवन् धनवन् ।
[6] ल-एव यत्र ते जाया तिष्ठति ।

हे ᵛमघवन् धनवन् ᵛइन्द्र त्वं ᵛपरा ᵛयाहि अस्माद्देवयजनात् पराङ्मुखो गृहं प्रति गच्छ । अथवा देवयजनं प्रति ᵛआ ᵛयाहि । हे ᵛभ्रातः पोषक ᵛउभयत्र अपि ᵛते तव ᵛअर्थम् । अर्यते प्राप्यत इत्यर्थः प्रयोजनम् । अस्ति तत्र जाया अत्र सोमः । प्रयोजनान्तरमाह । ᵛयत्र गृहं प्रति गमने ᵛबृहतः महतः ᵛरथस्य उपरि ᵛनिधानम् अवस्थानं प्रयोजनम् । अत्र स्थितौ ᵛरासभस्य हेषारवं कुर्वतः ᵛवाजिनः अश्वस्य रथात् ᵛविमोचनं प्रयोजनम् ॥ अर्थम् । ‘ऋ गतौ’ । ‘उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्’ इति थन् । नित्स्वरः । निधानम् । दधातेर्भावे ल्युट् । ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । रासभस्य । ‘रासृ शब्दे’ । ‘रासिवल्लिभ्यां च’ (उ. सू. ३. ४०५) इति कर्तरि अभच्प्रत्ययः । ग्रामादित्वादाद्युदात्तः ॥   ॥ १९ ॥

अन्त्येष्वहःसु हारियोजनस्य ‘अपाः सोमम्’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च— ‘हारियोजनोऽपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि’ (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति ॥

अपा॒ः सोम॒मस्त॑मिन्द्र॒ प्र या॑हि कल्या॒णीर्जा॒या सु॒रणं॑ गृ॒हे ते॑ ।
यत्रा॒ रथ॑स्य बृह॒तो नि॒धानं॑ वि॒मोच॑नं वा॒जिनो॒ दक्षि॑णावत् ॥ ६ ॥

अपा॑ः । सोम॑म् । अस्त॑म् । इन्द्र॒ । प्र । या॒हि॒ । क॒ल्या॒णीः । जा॒या । सु॒ऽरण॑म् । गृ॒हे । ते॒ ।
यत्र॑ । रथ॑स्य । बृ॒ह॒तः । नि॒ऽधान॑म् । वि॒ऽमोच॑नम् । वा॒जिन॑ः । दक्षि॑णाऽवत् ॥ ६ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛसोमम् ᵛअपाः । अत्रैव स्थित्वा सोमं पिब । पीत्वा ᵛअस्तं गृहं ᵛप्र ᵛयाहि प्रकर्षेण गच्छ । ᵛते तव ᵛगृहे ᵛकल्याणीः मङ्गलकारिणी ᵛजाया शची विद्यते । ᵛसुरणं शोभनगीतादिध्वनिश्चास्ति । यद्वा[1] । सुरणं सुरमणीयं यथा भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति[1] । ᵛयत्र इत्यादि गतम् । ᵛदक्षिणावत् । अत्र स्थितौ सत्यां रथे योजितानां वाजिनां विमोचनं खादनपानादिना दक्षिणावत् प्रयोजनवद्भवति । विमुक्तेभ्यो वाजिभ्यः खादनं पानं चोपहरन्ति ॥ अपाः । ‘पा पाने’ । लुङि ‘गातिस्था°’ इति सिचो लुक् । अडागमस्वरः । कल्याणीः । कल्याणमस्यास्तीति मत्वर्थे ‘छन्दसीवनिपौ°’ इति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सुरणम् । रण शब्दार्थः । अस्मादकृच्छ्रार्थे खल् । लित्स्वरः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इ॒मे भो॒जा अङ्गि॑रसो॒ विरू॑पा दि॒वस्पु॒त्रासो॒ असु॑रस्य वी॒राः ।
वि॒श्वामि॑त्राय॒ दद॑तो म॒घानि॑ सहस्रसा॒वे प्र ति॑रन्त॒ आयु॑ः ॥ ७ ॥

इ॒मे । भो॒जाः । अङ्गि॑रसः । विऽरू॑पाः । दि॒वः । पु॒त्रास॑ः । असु॑रस्य । वी॒राः ।
वि॒श्वामि॑त्राय । दद॑तः । म॒घानि॑ । स॒ह॒स्र॒ऽसा॒वे । प्र । ति॒र॒न्ते॒ । आयु॑ः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ᵛइमे यागं कुर्वाणाः ᵛभोजाः सौदासाः क्षत्रियास्तेषां याजकाः ᵛविरूपाः नानारूपाः मेधातिथिप्रभृतयः ᵛअङ्गिरसः च ᵛदिवः ᵛअसुरस्य देवेभ्योऽपि बलवतो रुद्रस्य ᵛपुत्रासः पुत्राः ᵛवीराः

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘यद्वा...तिष्ठति’ नास्ति ।

बलवन्तो मरुतः ते सर्वे ᵛविश्वामित्राय मह्यं ᵛसहस्रसावे । सहस्रं सूयतेऽत्रेति सहस्रसावोऽश्वमे तस्मिन्नश्वमेधे ᵛमघानि मंहनीयानि[1] धनानि ᵛददतः प्रयच्छन्तः सन्तः ᵛआयुः जीवनमन्नं वा ᵛतिरन्ते प्रकर्षेण वर्धयन्ति ॥ दिवस्पुत्रास इति संहितायां ‘ षष्ठ्याः पतिपुत्र° ’ इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ददतः । ‘ डुदाञ् दाने ’ इत्यस्य शतरि रूपम् । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् तिरन्ते । तरतेर्व्यत्ययेन शः ॥

रू॒पंरू॑पं म॒घवा॑ बोभवीति मा॒याः कृ॑ण्वा॒नस्त॒न्वं१॒॑ परि॒ स्वाम् ।
त्रिर्यद्दि॒वः परि॑ मुहू॒र्तमागा॒त्स्वैर्मन्त्रै॒रनृ॑तुपा ऋ॒तावा॑ ॥ ८ ॥

रू॒पम्ऽरू॑पम् । म॒घऽवा॑ । बो॒भ॒वी॒ति॒ । मा॒याः । कृ॒ण्वा॒नः । त॒न्व॑म् । परि॑ । स्वाम् ।
त्रिः । यत् । दि॒वः । परि॑ । मु॒हू॒र्तम् । आ । अगा॑त् । स्वैः । मन्त्रैः॑ । अनृ॑तुऽपाः । ऋ॒तऽवा॑ ॥ ८ ॥

ᵛमघवा धनवानिन्द्रः ᵛरूपंरूपं यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्रूपं ᵛबोभवीति भृशं[2] प्राप्नोति । तत्तद्रूपात्मको भवति । तत्र कारणमुच्यते । ᵛमायाः अनेकरूपग्रहणसामर्थ्योपेताः ᵛकृण्वानः कुर्वाणः ᵛस्वां ᵛतन्वं स्वकीयां तनूम् । ᵛपरि पञ्चम्यर्थे । स्वस्माच्छरीरान्नानाविधानि शरीराणि निर्मिमीते । यद्वा स्वां तनूं नानाविधरूपोपेतां करोति । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः ’ (ऋ. सं. ६.४७.१८) इति । ᵛयत् यस्मात् ᵛस्वैर्मन्त्रैः स्वकीयैः स्तुतिलक्षणैर्वाक्यैराहूतः ᵛअनृतुपाः । न केवलमृतुष्वेव पिबति किंतु अनृतुष्वपि । बहुशः सोमं पिबन्नित्यर्थः । ᵛऋतावा सत्यवान् तादृश इन्द्रः ᵛदिवः स्वर्गलोकात् ᵛपरि ᵛमुहूर्तम् एकस्मिन्नेव मुहूर्ते नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु तत्रापि ᵛत्रिः त्रिषु सवनेषु ᵛआगात् आगच्छति ॥ बोभवीति । भवतेर्यङ्लुकि तिपि ‘ यङो वा ’ इतीडागमः । निघातः । अगात् । इणो लुङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

म॒हाँ ऋषि॑र्देव॒जा दे॒वजू॑तोऽस्तभ्ना॒त्सिन्धु॑मर्ण॒वं नृ॒चक्षाः॑ ।
वि॒श्वामि॑त्रो॒ यदव॑हत्सु॒दास॒मप्रि॑यायत कुशि॒केभि॒रिन्द्रः॑ ॥ ९ ॥

म॒हान् । ऋषिः॑ । दे॒व॒ऽजाः । दे॒वऽजू॑तः । अस्त॑भ्नात् । सिन्धु॑म् । अ॒र्ण॒वम् । नृ॒ऽचक्षाः॑ ।
वि॒श्वाऽमि॑त्रः । यत् । अव॑हत् । सु॒ऽदास॑म् । अप्रि॑यायत । कु॒शि॒केभिः॑ । इन्द्रः॑ ॥ ९ ॥

ᵛमहान् तपसा अतिशयितसामर्थ्यवान् ᵛऋषिः अतीन्द्रियार्थद्रष्टा ᵛदेवजाः द्योतमानानां तेजसां जनयिता ᵛदेवजूतः तैस्तेजोभिराकृष्टः ᵛनृचक्षाः नृणां कर्मनेतॄणामध्वर्य्वादीनामुपद्रष्टा सः ᵛविश्वामित्रः ᵛअर्णवम् उदकवन्तं ᵛसिन्धुं विपाट्छुतुद्रयोः संभेदम्[3] ᵛअस्तभ्नात् निरुद्धवेगमकरोत् । किंच स विश्वामित्रः ᵛसुदासं पैजवनं राजानं ᵛयत् यदा ᵛअवहत् अयाजयत् तदानीम् ᵛइन्द्रः ᵛकुशिकेभिः कुशिकगोत्रोत्पन्नैर्ऋषिभिः सह ᵛअप्रियायत प्रिय इवाचरत् ॥ अवहत् । ‘ वह प्रापणे ’ इत्यस्य लङि

---

१. ल—महनीयानि । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स—‘ भृशं प्राप्नोति ’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स- संभेदनम् ।

रूपम् । यद्योगादनिघातः । अप्रियायत । प्रिय इवाचरतीत्यर्थे ‘ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ’ इति क्यङ् । तदन्ताल्लङि रूपम् । पादादित्वादनिघातः ॥

हंसाइव कृणुथ श्लोकमद्रिभिर्मदन्तो गीर्भिरध्वरे सुते सचा ।
देवेभिर्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो वि पिबध्वं कुशिकाः सोम्यं मधु ॥ १० ॥

हंसाःऽइव । कृणुथ । श्लोकम् । अद्रिऽभिः । मदन्तः । गीःऽभिः । अध्वरे । सुते । सचा ।
देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृऽचक्षसः । वि । पिबध्वम् । कुशिकाः । सोम्यम् । मधु ॥१०॥

हे ^{v}विप्राः मेधाविनो हे ^{v}ऋषयः अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे ^{v}नृचक्षसः नृणां कर्मनेतृणां विशेषेण द्रष्टारो हे ^{v}कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः ^{v}अध्वरे यज्ञे ^{v}अद्रिभिः ग्रावभिः सोमे ^{v}सुते अभिषुते सति ^{v}गीर्भिः ^{v}मदन्तः स्तुतिभिर्देवान् मादयन्तो यूयं ^{v}श्लोकम् । श्लोक्यते शस्यतेऽनेनेति श्लोकः शस्त्रम् । ^{v}कृणुथ सम्यगुच्चारयत । तत्र दृष्टान्तः । ^{v}हंसाइव । यथा हंसाः सम्यक् शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् । किंच ^{v}देवेभिः ^{v}सचा यष्टव्यदेवैः सहिता यूयं ^{v}सोम्यं सोममयं ^{v}मधु मधुकरं रसं ^{v}वि ^{v}पिबध्वं परस्परव्यतिहारेण पिबत ॥ श्लोकम् । ‘ श्लोकृ शब्दे ’ । करणे घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तः । मदन्तः । ‘ मदी हर्षे ’ इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य व्यत्ययेन शप् । पिबध्वम् । ‘ पा पाने ’ । ‘ कर्तरि कर्मव्यतिहारे ’ इत्यात्मनेपदम् । सोम्यम् । सोमशब्दात् ‘ मये च ’ इति यप्रत्ययः ॥ ॥ २० ॥

उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुञ्चता सुदासः ।
राजा वृत्रं जङ्घनत्प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥ ११ ॥

उप । प्र । इत । कुशिकाः । चेतयध्वम् । अश्वम् । राये । प्र । मुञ्चत । सुऽदासः ।
राजा । वृत्रम् । जङ्घनत् । प्राक् । अपाक् । उदक् । अथ । यजाते । वरे । आ । पृथिव्याः ॥११॥

हे ^{v}कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः ^{v}उप ^{v}प्रेत अश्वस्य समीपे प्रकर्षेण गच्छत । तत्र गत्वा ^{v}चेतयध्वं सावधाना भवत । यद्वा । अश्वरक्षिणः सावधानान् कुरुत । ^{v}सुदासः पैजवनस्य राज्ञः ^{v}अश्वं ^{v}राये तस्य दिग्विजयेन धनलाभाय ^{v}प्र ^{v}मुञ्चत । ^{v}राजा देवानां स्वामीन्द्रः ^{v}वृत्रं कर्मविघ्नकारिणमसुरं ^{v}प्रागपागुदक् पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु ^{v}जङ्घनत् भृशं हतवान् । तस्मादश्वं विमुञ्चतेति भावः । ^{v}अथ अनन्तरं ^{v}पृथिव्याः[1] ^{v}वरे उत्तमे देवयजनदेशे ^{v}यजाते स राजा यजेत ॥ चेतयध्वम् । ‘ चिती संज्ञाने ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन तिङ उत्तरत्वाभ्निघातः । जङ्घनत् । ‘ हन हिंसागत्योः ’ इत्यस्य यङ्लुकि ‘ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ’ इत्यभ्यासस्य नुगागमः[2] । तदन्ताल्लेट्यडागमः । प्राक् । अञ्चतेः क्विनि रूपम् । ‘ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ’ इति गतेः स्वरः । यजाते । यजतेर्लेट्याडागमः । निघातः । वरे । ‘ वृञ् वरणे ’ इत्यस्मात् ‘ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ’ इत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

---

[1] घ-ज-ण–आ पृथिव्याः । [2] ज–नुगागमः । अभ्यासाच्च इति कुत्वम् ।

य इ॒मे रोद॑सी उ॒भे अ॒हमिन्द्र॒मतु॑ष्टवम् ।
वि॒श्वामि॑त्रस्य रक्षति॒ ब्रह्मे॒दं भार॑तं॒ जन॑म् ॥ १२ ॥

यः । इ॒मे इति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । अ॒हम् । इन्द्र॑म् । अतु॑स्तवम् ।
वि॒श्वामि॑त्रस्य । र॒क्ष॒ति॒ । ब्रह्म॑ । इ॒दम् । भार॑तम् । जन॑म् ॥ १२ ॥

हे कुशिकाः कुशिकपुत्राः ᵛयः ᵛअहं विश्वामित्रः ᵛउभे ᵛइमे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛइन्द्रमतुष्टवं स्तावयामि[1] । द्यावापृथिवीभ्यामिन्द्रस्य स्तोत्रं मया कारितमित्यर्थः । यद्वा । उभयो रोदस्यो अन्तरवस्थितम्[2] इन्द्रं स्तौमि । स्तोत्रं कुर्वाणस्य ᵛविश्वामित्रस्य मम ᵛइदम् इन्द्रविषयं ᵛब्रह्म स्तोत्रं ᵛभारतं भरतकुलं[3] ᵛजनं[3] ᵛरक्षति पालयति ॥ अतुष्टवम् । 'ष्टुञ् स्तुतौ' । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । भारतम् । भरतशब्द उत्सादिः । ञित्त्वादाद्युदात्तः ॥

वि॒श्वामि॑त्रा अरासत॒ ब्रह्मेन्द्रा॑य व॒ज्रिणे॑ । कर॒दिन्नः॑ सु॒राध॑सः ॥ १३ ॥

वि॒श्वामि॑त्राः । अ॒रा॒स॒त॒ । ब्रह्म॑ । इन्द्रा॑य । व॒ज्रिणे॑ । कर॑त् । इत् । नः॒ । सु॒ऽराध॑सः ॥ १३ ॥

ᵛविश्वामित्राः ᵛवज्रिणे वज्रहस्ताय ᵛइन्द्राय ᵛब्रह्म स्तोत्रम् ᵛअरासत अकुर्वन् । स्तुतः स इन्द्रः ᵛनः अस्मान् ᵛसुराधसः शोभनधनोपेतान् ᵛकरदित् करोत्वेव ॥ अरासत । 'रासृ शब्दे' इत्यस्य लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । निघातः । करत् । करोतेर्लुङि च्लेः 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इत्यङादेशः । सुराधसः । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

किं ते॑ कृण्वन्ति॒ कीक॑टेषु॒ गावो॒ नाशिरं॑ दु॒ह्रे न त॑पन्ति घ॒र्मम् ।
आ नो॑ भर॒ प्रम॑गन्दस्य॒ वेदो॑ नैचाशा॒खं म॑घवन्रन्धया नः ॥ १४ ॥

किम् । ते॒ । कृ॒ण्व॒न्ति॒ । कीक॑टेषु । गावः॑ । न । आ॒ऽशिर॑म् । दु॒ह्रे । न । त॒प॒न्ति॒ । घ॒र्मम् ।
आ । नः॒ । भ॒र॒ । प्रऽम॑गन्दस्य । वेदः॑ । नै॒चा॒ऽशा॒खम् । म॒घ॒ऽव॒न् । र॒न्ध॒य॒ । नः॒ ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ᵛकीकटेषु अनार्यनिवासेषु जनपदेषु । यद्वा । क्रियाभिर्यागदानहोमलक्षणाभिः किं फलिष्यतीत्यश्रद्दधानाः प्रत्युत पिबत खादतायमेव लोको न पर इति वदन्तो नास्तिकाः कीकटाः तेषु । ᵛगावः ᵛते तव ᵛकिं ᵛकृण्वन्ति किं कुर्वन्ति । न क्वचित्तवोपयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः । अनुपयोगं दर्शयति । ᵛआशिरं सोममिश्रणयोग्यं पयः ᵛन ᵛदुह्रे न दुहन्ति । किंच ᵛघर्मं प्रवर्ग्याख्यकर्मोपयुक्तं महावीरपात्रं स्वपयःप्रदानद्वारेण ᵛन ᵛतपन्ति ᵛन दीपयन्ति । एतेन सांनाय्याद्यर्थमपि नोपयुज्यन्ते इत्यपि सूचितं भवति । एवं क्वचिदपि वैदिके कर्मण्यनुपयुक्तास्ता गाः ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛभर

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–स्तौमि; घ–स्तवामि ।

[2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–अन्तरास्थितम् ।

[3] ख-ग-च-त-न-भ-ल-स–भरतकुलजनम् ।

आहर। न केवलं ता एव। किं तर्हि ᵛप्रमगन्दस्य। द्वैगुण्यादिलक्षणपरिमाणं गतोऽर्थो मामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषां ददातीति मगन्दो वार्धुषिकः। तस्यापत्यं पुत्रादिः प्रमगन्दः। प्रस्कण्वादिवदपत्यार्थः प्रशब्देन द्योत्यते। तस्यात्यन्तकुसीदिकुलस्य[१] ᵛवेदः धनमाहर। किंच हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛनैचाशाखम्। नीचासु शूद्रयोनिषु उत्पादिता[२] शाखा[२] पुत्रपौत्रादिपरंपरा येन स नीचाशाखः। 'शूद्रापत्यैश्च[३] केवलैः' 'शूद्रावेदी* पतत्यधः' इति च पातकहेतुत्वेन स्मरणात्। पतितस्य संबन्धि धनं नैचाशाखम्। तद्धनं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛरन्धय साधय। एतेषां तद्धनं[४] तव नोपयुज्यते अस्मदायत्तं तु तद्धनं यागादिद्वारा तवोपयुज्यते। तस्मात्तदस्मभ्यं प्रयच्छेति भावः॥ एतमर्थं यास्कोऽप्याह—' किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः। कीकटा नाम देशोऽनार्यनिवासः। कीकटाः किंकृताः किं क्रियाभिः इतिप्रेप्सा:[५] वा। नैव चाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मं घरणम्[६]। आ हर नः प्रमगन्दस्य धनानि। मगन्दः कुसीदी मांगदो मामागमिष्यतीति च ददाति। तदपत्यं प्रमगन्दः अत्यन्तकुसीदिकुलीनः[७]। प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः। पण्डको वा पण्डकः पण्डगः[८] प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डौ। आण्डावाणी इव व्रीडयति। तत्स्थं नैचाशाखम्। नीचाशाखो नीचैःशाखः। शाखाः शक्नोतेः। आणिररणात्। तन्नो मघवन् रन्धय[९] इति रध्यतिर्वशगमने' (निरु. ६. ३२) इति॥ आशिरम्। आङ्पूर्वात् श्रीणातेः क्विपि 'अपस्पृधेथाम्°' इत्यादिना आशिर इत्यादेशः। दुहे। दुहेर्लिटि 'इरयो रे' इति रेआदेशः। द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः। 'चादिलोपे विभाषा' इति न निघातः। नैचाशाखम्। 'तस्येदम्' इत्यण्। प्रत्ययस्वरः। रन्धय। रधेर्ण्यन्तस्य 'रधिजभोरचि' इति नुमागमः॥

'ससर्परीद्बृचे[१०] प्राहुरितिहासं पुराविदः। सौदासनृपयज्ञे वै वसिष्ठात्मजशक्तिना। विश्वामित्रस्याभिभूतं बलं वाक् च समन्ततः। वासिष्ठेनाभिभूतः स ह्यवासीदथ गाधिजः। तस्मै ब्राह्मीं तु सौरीं वा नाम्ना वाचं ससर्परीम्। सूर्यवेश्मन आहृत्य ददुर्वै जमदग्नयः। कुशिकानां मतिः सा वागमतिं तामपानुदत्[१०]' (अनु. भा. ३. ५३)॥

ससर्परीरमतिं बाधमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता।
आ सूर्यस्य दुहिता ततान श्रवो देवेष्वमृतमजुर्यम्॥ १५॥

ससर्परीः। अमतिम्। बाधमाना। बृहत्। मिमाय। जमदग्निऽदत्ता।
आ। सूर्यस्य। दुहिता। ततान। श्रवः। देवेषु। अमृतम्। अजुर्यम्॥ १५॥

---

[१] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स—तस्यापत्यं तत्कुसीदकुलस्य। [२] त—उत्पादिताः शाखाः। [३] ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स—शूद्रवित्तैश्च; 'शूद्रो वित्तैस्तु शूद्रसंबन्धिकेवलवित्तसंग्रहे शूद्रत्वं प्राप्नोति' इति ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण लिखितम्। *'तत्स्त्रीगमने शूद्रत्वमधःपतति पतितश्च भवति इति भावः' इति ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण समावेशितम्। [४] त-फ-भ—यद्धनम्। [५] न—इतिप्रेप्सवः। [६] ख-ग-च-ण—हरणम्; ज-स—हर्म्यम्; त—घर्णम्। [७] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-अत्यन्तकुसीदकुलीनः। [८] ख-ग-च-त—पन्नगः। [९] ख-ग-च-ण-न-भ-ल—रन्धयस्व। [१०] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—'ससर्परी°.........तामपानुदत्' नास्ति; त—...अपानुदत्। उप प्रेतेति कुशिको विश्वामित्रोऽन्वयोजयत्। लब्ध्वा वाचं स हृष्टात्मा जमदग्नीनपूजयत्। ससर्परीरिति द्वाभ्यामृग्भ्यां वाचं स्तुवन्स्वयम्॥

^{v}जमदग्निदत्ता जमदग्निभिः प्रज्वलिताग्निभिर्ऋषिभिरस्मभ्यं दत्ता ^{v}अमतिम् अज्ञानं ^{v}बाध ^{v}ससर्परीः सर्वत्र शब्दरूपतया सर्पणशीला वाक् ^{v}बृहत् प्रभूतं यथा भवति तथा ^{v}मिमाय नभसि करोति। सैषा ^{v}सूर्यस्य ^{v}दुहिता वाग्देवता ^{v}देवेषु इन्द्रादिषु ^{v}अजुर्यं क्षयरहितम् ^{v}अमृतम् अमृत ^{v}श्रवः अन्नम् ^{v}आ ^{v}ततान समन्तात् स्वाहाकारवाचा[1] तनोति॥ जमदग्निदत्ता। 'दाण् दाने' इत्य निष्ठायां 'दो दद्घोः' इति ददादेशः। 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। अजुर्यम्। ' वयोहानौ'। 'ऋहलोर्ण्यत्'। 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्वम्। 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम्॥१५॥

स॒स॒र्प॒रीर॑भर॒त्तूय॑मे॒भ्योऽधि॒ श्रवः॒ पाञ्च॑जन्यासु कृ॒ष्टिषु॑।
सा प॒क्ष्या॒३ नव्य॒मायु॒र्दधा॑ना॒ यां मे॑ पलस्तिजमद॒ग्नयो॑ द॒दुः॥१६॥

स॒स॒र्परीः॑। अ॒भ॒र॒त्। तूय॑म्। ए॒भ्यः॒। अधि॑। श्रवः॑। पाञ्च॑ऽजन्यासु। कृ॒ष्टिषु॑।
सा। प॒क्ष्या॑। नव्य॑म्। आयुः॑। दधा॑ना। याम्। मे॒। प॒ल॒स्ति॒ऽज॒म॒द॒ग्नयः॑। द॒दुः॥१६॥

^{v}ससर्परीः सर्वत्र गद्यपद्यात्मकत्वेन सर्पणशीला वाग्देवता ^{v}पाञ्चजन्यासु ^{v}कृष्टिषु। निषा पञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः। तत्संबन्धिनीषु प्रजासु यत् ^{v}श्रवः अन्नं विद्यते तन्नोऽस्मभ्यम् ^{v}अधि अधिकं यथा भवति तथा ^{v}तूयं क्षिप्रम् ^{v}अभरत् भरतु संपादयतु। ^{v}पलस्तिजमदग्नयः पलस्त पलिता दीर्घायुषो जमदग्नयो मुनयः ^{v}यां वाचं सूर्यादाहृत्य ^{v}मे मह्यं ^{v}ददुः अददुः[2] ^{v}पक्ष्या पक्ष पक्षादिनिर्वाहकस्य सूर्यस्य दुहिता ^{v}सा वाक् ^{v}नव्यं नवतरम् ^{v}आयुः अन्नं जीवनं वा ^{v}दधाना कुर्वाणा भवतु॥ पाञ्चजन्यासु। 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम्' इति ञ्यप्रत्ययः। ञित्वादाद्यु दात्तः। पक्ष्या। पक्षे भवा। दिगादित्वाद्यत्। तित्स्वरितः। नव्यम्। नवशब्दात् वस्वादिभ्य स्वार्थिको यत्। पलस्तिजमदग्नयः पलस्तयो जमदग्नयः। कर्मधारयसमासः। समासस्वरः॥

स्थि॒रौ गावौ॑ भवतां वी॒ळुरक्षो॒ मेषा वि व॑र्हि॒ मा यु॒गं वि शा॑रि।
इन्द्रः॑ पात॒ल्ये॑ ददतां॒ शरी॑तो॒ररि॑ष्टनेमे अ॒भि नः॑ सचस्व॥१७॥

स्थि॒रौ। गावौ॑। भ॒व॒ता॒म्। वी॒ळुः। अक्षः॑। मा। ईषा॑। वि। व॒र्हि॒। मा। यु॒गम्। वि। शा॒रि॒।
इन्द्रः॑। पा॒त॒ल्ये॒३ इति॑। द॒द॒ता॒म्। शरी॑तोः। अरि॑ष्टऽनेमे। अ॒भि। नः॒। स॒च॒स्व॒॥१७॥

राज्ञः सुदासो यज्ञेऽवभृथं कृत्वा यज्ञशालातो निर्गन्तुमिच्छन् रथे अश्वादिकं[3] युञ्जानो विश्वामित्रो रथाङ्गानि स्तौति। ^{v}गावौ। गच्छत इति गावावश्वौ। ^{v}स्थिरौ[4] ^{v}भवताम्। ^{v}अक्षः च ^{v}वीळुः दृढो भवतु। ^{v}ईषा दण्डश्च ^{v}मा ^{v}वि ^{v}वर्हिं विनष्टो मा भवतु। ^{v}युगं च ^{v}मा ^{v}वि ^{v}शारि विशीर्णं मा भवतु। हे[5] ^{v}इन्द्रः ^{v}पातल्ये पतनशीले कीलके ^{v}शरीतोः विशरणात् प्राक् ^{v}ददतां धारयतु। ^{v}अरिष्टनेमे अहिंसितप्रधिविशिष्ट हे[6] रथ ^{v}नः अस्मान् ^{v}अभि आभिमुख्येन ^{v}सचस्व संगतो भव॥

---

[1] ल-स—स्वाहाकारवाचम्।
[2] ख-ग-न-भ-स—अदुः।
[3] ख-ग-च-न-भ-स-अश्वादि।
[4] च-स्थिरौ स्थितौ।
[5] ख-गं-च-ज-ण—हे इन्द्र।
[6] ख-ण-घ-च-ज-ण-भ-स-'हे' नास्ति।

वि वर्हि । ‘ वृहि वृद्धौ ’ । विपूर्वो वृहिर्विनाशे वर्तते । अस्मात् कर्मकर्तरि लुङि ‘ चिण् भावकर्मणोः’ इति चिण् । ‘ चिणो लुक् ’ इति तप्रत्ययस्य लुक् । निघातः । युगम् । युगशब्दे[1] उञ्छादिषु रथाद्युपकरणेऽर्थे घञन्तत्वेन निपातनादगुणत्वम् । तत्र पाठादन्तोदात्तत्वम् । शारि । ‘ शॄ हिंसायाम् ’ इत्यस्य लुङि रूपम् । अरिष्टनेमे । पादादित्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् ॥

बलं॑ धेहि त॒नूषु॑ नो॒ बल॑मिन्द्रान॒ळुत्सु॑ नः ।
बलं॑ तो॒काय॒ तन॑याय जी॒वसे॒ त्वं हि ब॑ल॒दा असि॑ ॥ १८ ॥

बल॑म् । धे॒हि॒ । त॒नूषु॑ । नः॒ । बल॑म् । इ॒न्द्र॒ । अ॒न॒ळुत्ऽसु॑ । नः॒ ।
बल॑म् । तो॒काय॑ । तन॑याय । जी॒वसे॑ । त्वम् । हि । ब॒ल॒ऽदाः । असि॑ ॥ १८ ॥

हे vइन्द्र vनः अस्माकं vतनूषु शरीरेषु vबलं vधेहि । vनः अस्मत्संबन्धिरथवाहेषु vअनळुत्सु[2] अनडुत्सु[2] vबलं धेहि । vतोकाय पुत्राय vतनयाय पौत्राय च vजीवसे चिरं जीवनाय vबलम् आयुर्विधेहि । एतादृशं दातृत्वं कुत इत्यत आह । vत्वं vबलदाः । बलं ददातीति बलदाः । vअसि vहि सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धोऽसि खलु ॥ अनळुत्सु । ‘ वह प्रापणे ’ । ‘ अनसि वहेः क्विबनसो डश्च ’ इति क्विप् । अनसः सकारस्य डत्वम् । वहेर्यजादित्वात् संप्रसारणम् । ‘ वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ’ इति हकारस्य दत्वम् । कृदुत्तरस्वरः[3] । असि । हियोगादनिघातः । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अ॒भि व्य॑यस्व खदि॒रस्य॒ सार॒मोजो॑ धेहि स्पन्द॒ने शिं॒शपा॑याम् ।
अक्ष॑ वीळो वीळित वी॒ळय॑स्व॒ मा यामा॑द॒स्मादव॑ जीहिपो नः ॥ १९ ॥

अ॒भि । व्य॒य॒स्व॒ । ख॒दि॒रस्य॑ । सार॑म् । ओजः॑ । धे॒हि॒ । स्प॒न्द॒ने । शिं॒शपा॑याम् ।
अक्ष॑ । वी॒ळो॒ इति॑ । वी॒ळि॒त॒ । वी॒ळय॑स्व । मा । यामा॑त् । अ॒स्मात् । अव॑ । जी॒हि॒पः॒ । नः॒ ॥ १९ ॥

हे इन्द्र vखदिरस्य vसारम् । सारेण हि आणिः क्रियते । तं खदिरस्य सारभूतमाणिम् vअभि vव्ययस्व अभितस्तत्तत्स्थानेषु दार्ढ्यार्थं निधेहि । vस्पन्दने रथस्य गमने सति vशिंशपायां शिंशपाख्यदारुनिर्मिते रथस्य फलके vओजो vधेहि दार्ढ्यं कुरु । हे vवीळो दृढ[4] vवीळित अस्माभिर्दृढीकृत हे vअक्ष vवीळयस्व त्वं दृढो भव । यद्वा अस्मान् दृढीकुरु । vयामात् गच्छतः अस्माद्रथात्[5] vनः अस्मान् vमा vअव vजीहिपः मा पीपतः ॥ खदिरस्य । ‘ अजिरशिशिर° ’ इत्यादिना किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । वीळित । वीळयतेर्ण्यन्तस्य निष्ठायामिडागमः । ‘ निष्ठायां सेटि ’ (पा. सू. ६.४.५२) इति णेर्लुक् । वीळयस्व । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । यामात् । ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्मात् ‘ अर्तिस्तुसुहुसृ° ’ इत्यादिना मन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । जीहिपः । ‘ ओहाक् त्यागे ’ । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । अकारस्येकारश्छान्दसः ॥

---

[1] ज-ण–युगशब्दस्य ।
[2] न-ल–अनडुत्सु; स–अनळुत्सु ।
[3] ज-ण–कृदुत्तरपदस्वरः ।
[4] ख-ग-च-भ-स–‘ दृढ ’ नास्ति ।
[5] घ-ज-ण-भ–रथादस्मात् ।

अ॒यम॒स्मान्व॒न॒स्पति॒र्मा॑ च॒ हा मा च॑ रीरिषत् ।
स्व॒स्त्या गृहेभ्य॒ आव॒सा आ वि॒मोच॑नात् ॥ २० ॥

अ॒यम् । अ॒स्मान् । वन॒स्पतिः॑ । मा । च॒ । हाः । मा । च॒ । रि॒रि॒ष॒त् ।
स्व॒स्ति । आ । गृहेभ्यः॑ । आ । अ॒व॒ऽसै । आ । वि॒ऽमोच॑नात् ॥ २० ॥

यजमान आत्मनः श्रेय आशास्ते । Vवनस्पतिः वनस्पतिनिर्मितः Vअयं रथो रथारूढान् Vअस्मान् Vमा Vच Vहाः मा त्याक्षीत् । किंच Vमा Vरीरिषत् अस्मान् मा विनाशयतु । किंच Vआ Vगृहेभ्यः यावद्गृहान् प्राप्नुयाम तावदस्मभ्यं Vस्वस्ति भवतु । तथा Vआ Vअवसै । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । यावद्रथवेगावसानं तावत् । Vआ Vविमोचनात् यावद्रथयोजिताश्वविमोचनं तावत् स्वस्ति भवतु । हाः । 'ओहाक् त्यागे' । लुङि 'मन्त्रे घस०' इत्यादिना सिचो लुक् । पुरुषप्रत्ययः । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । रीरिषत् । 'रिष हिंसायाम्' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । द्वितीयत्वान्निघातः । गृहेभ्यः । ग्रहेः 'गेहे कः' इति कः । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । अवसै । 'षोऽन्तकर्मणि' । क्विप् । चतुर्थ्येकवचने आतो लोपाभावश्छान्दसः । वृद्धिः । एकादेशस्वरः ॥ ॥ २२ ॥

'इन्द्रोतिभिः' इत्याद्याश्चतस्रो वसिष्ठद्वेषिण्यः । पुरा[1] खलु[1] विश्वामित्रशिष्यः सुदा नाम राजर्षिरासीत् । स च केनचित् कारणेन वसिष्ठद्वेष्योऽभूत् । विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य रक्षार्थमाभिर्ऋग्भिः वसिष्ठमशपत् । इमा अभिशापरूपाः । ता ऋचो वसिष्ठा न शृण्वन्ति ॥

इन्द्रो॒तिभि॑र्बहु॒लाभि॑र्नो॑ अ॒द्य या॑च्छ्रे॒ष्ठाभि॑र्मघवञ्छूर जिन्व ।
यो नो॒ द्वेष्ट्यध॑र॒ः सस्प॑दीष्ट॒ यमु॑ द्वि॒ष्मस्तमु॑ प्रा॒णो ज॑हातु ॥ २१ ॥

इन्द्र॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ । ब॒हु॒लाभिः॑ । न॒ः । अ॒द्य । या॒त्ऽश्रे॒ष्ठाभिः॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । शू॒र॒ । जि॒न्व॒ ।
यः । न॒ः । द्वेष्टि॑ । अध॑रः । सः । प॒दी॒ष्ट॒ ।
यम् । ऊँ॒ इति॑ । द्वि॒ष्मः । तम् । ऊँ॒ इति॑ । प्रा॒णः । ज॒हा॒तु॒ ॥ २१ ॥

परस्य शापं करिष्यन् आदावात्मनो रक्षां कुरुते प्रथमेनार्धर्चेन । हे Vशूर शौर्यवन् पराभिभवशक्त हे Vमघवन् धनवन् Vइन्द्र Vअद्य अस्मिन्काले Vयात् । यातयतिर्वधकर्मा । यातयतीति यात् । 'सुपां सुलुक्०' इति शसो लुक् । यातः शत्रून् हिंसतः Vनः अस्मान् Vऊतिभिः त्वदीयाभी रक्षाभिः Vजिन्व प्रीणय । कीदृशीभिः । Vबहुलाभिः बह्वीभिः Vश्रेष्ठाभिः प्रशस्यतराभिः । अथ शपति । Vनः अस्मान् वयं च Vयः शत्रुर्द्वेष्यः Vद्वेष्टि[2] अस्मद्विषयामप्रीतिं करोति Vसः Vअधरः निकृष्टः सन् Vपदीष्ट पततु । Vयमु Vद्विष्मस्तमु तं द्वेष्यं Vप्राणः देहमध्ये वर्तमानः पञ्चवृत्तिर्वायुः Vजहातु परित्यजतु । उशब्दौ पूरकौ ॥

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-भ-स–'पुरा खलु' नास्ति । [2] त–'द्वेष्टि' नास्ति ।

परशुं चिद्वि तपति शिम्बलं चिद्वि वृश्चति ।
उखा चिदिन्द्र येषन्ती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥ २२ ॥

परशुम् । चित् । वि । तपति । शिम्बलम् । चित् । वि । वृश्चति ।
उखा । चित् । इन्द्र । येषन्ती । प्रऽयस्ता । फेनम् । अस्यति ॥ २२ ॥

हे[1] ˇइन्द्र ˇपरशुं ˇचित् यथा कुठारं[1] प्राप्य वृक्षः ˇवि ˇतपति विशिष्टतापयुक्तो भवति। एवं मदीयो द्वेष्टा वितपतु । ˇशिम्बलं ˇचित् शल्मलीकुसुमं यथा अनायासेन वृन्तात् विच्छिद्यते । एवं मद्द्वेष्टा[2] ˇवि ˇवृश्चति विच्छिन्नावयवः[3] भवतु । ˇप्रयस्ता प्रहता[4] ˇयेषन्ती स्रवन्ती ˇउखा ˇचित् स्थालीव स द्वेष्टा मदीयमन्त्रसामर्थ्येन प्रहतः सन् ˇफेनमस्यति फेनं मुखादुद्गिरतु ॥

न सायकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।
नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वान्नयन्ति ॥ २३ ॥

न । सायकस्य । चिकिते । जनासः । लोधम् । नयन्ति । पशु । मन्यमानाः ।
न । अवाजिनम् । वाजिना । हासयन्ति । न । गर्दभम् । पुरः । अश्वात् । नयन्ति ॥ २३ ॥

पुरा[5] खलु[5] तपसः क्षयो मा प्रापदिति शापान्निवृत्तं मौनिनं[6] विश्वामित्रं वसिष्ठपुरुषा बद्ध्वा आनीतवन्तः । तान् प्रति विश्वामित्रो ब्रूते । हे ˇजनासः जनाः ˇसायकस्य अवसानकारिणो विश्वामित्रस्य मन्त्रगणसामर्थ्यं[7] ˇन ˇचिकिते भवद्भिर्न ज्ञायते । अत एव ˇलोधं लुब्धं तपसः क्षयो मा भूदिति लोभेन तूष्णीं स्थितमृषिं ˇपशु[8] ˇमन्यमानाः । पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः । पशुवन्मन्यमानाः[8] एते ˇनयन्ति बद्ध्वा स्वकीयं देशं प्रापयन्ति । एवं[9] स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह स्पर्धितुं नार्हतीति धिक्करोति । ˇनावाजिनम् इति[9] । अवाजिनम् । वाचामिनो[10] वाजिनः सर्वज्ञः । तद्विलक्षणं मूर्खजनं ˇवाजिना वागीशाः न ˇहासयन्ति हास्यास्पदं न कुर्वन्ति । तेन सह न स्पर्धन्त इत्यर्थः । तथा ˇगर्दभं रासभम् ˇअश्वात् ˇपुरः पुरस्तात् ˇन ˇनयन्ति[10] । एवमेव विसदृशो वसिष्ठो न मया स्पर्धितुमीष्ट इत्यर्थः ॥

---

[1] न--ल--परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुठारम् । [2] ग-च--स द्वेष्टा । [3] त--वृक्तः विच्छिन्नावयवः । [4] घ-प-भ--अपहृता; ख-ग-च-ज-ण--आपहृता । [5] ख-ग-च-ज-ण-भ--'पुरा खलु' नास्ति । [6] ख-ग-च-ज-ण-भ--'मौनिनं' नास्ति । [7] ख-ग-च-ज-ण-भ--मन्त्रसामर्थ्यम् । [8] ख-ग-ग-च-ज-ण-भ--पशुवत् मन्यमानाः । [9] ख-गं-घ-च-ज-ण-भ--वसिष्ठं धिक्करोति । [10] ख-ग-घ-च-ज-ण-भ--मूर्खं वाजिनाः वागीशाः न नयन्ति ।

इम इन्द्र भरतस्य पुत्रा अपपित्वं चिकितुर्न प्रपित्वम् ।
हिन्वन्त्यश्वमरणं न नित्यं ज्यावाजं परि णयन्त्याजौ ॥ २४ ॥

इमे । इन्द्र । भरतस्य । पुत्राः । अपऽपित्वम् । चिकितुः । न । प्रऽपित्वम् ।
हिन्वन्ति । अश्वम् । अरणम् । न । नित्यम् । ज्याऽवाजम् । परि । नयन्ति । आजौ ॥२४॥

हे ᵛइन्द्र ᵛभरतस्य ᵛपुत्राः भरतवंश्याः ᵛइमे विश्वामित्राः ᵛअपपित्वम् अपगमनं वसिष्ठेभ्यः[1] ᵛचिकितुः जानन्ति । ᵛप्रपित्वं प्रगमनं ᵛन जानन्ति । शिष्टैः सह तेषां संगतिर्नास्ति । बाह्याः[2] एत इत्यर्थः । अपि च ᵛआजौ संग्रामे ᵛनित्यं सहजम् ᵛअरणं ᵛन अरिमिव वसिष्ठान् प्रति ᵛअश्वं ᵛहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । ततश्च ᵛज्यावाजं बलं धनुः ᵛपरि ᵛणयन्ति । वसिष्ठान् हन्तुं शरसंधानेन चरन्ति[3] ॥ ॥ २३ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र 'इमं महे' इति द्वाविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं विश्वामित्रपुत्रस्य वाक्पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'इमं महे द्व्यधिकोक्तगोत्रः प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं ह' इति । अस्मिन् सूक्ते आद्याग्नेयी ततः[4] पराः[4] सप्तर्चो द्यावापृथिव्यास्ततः प द्युदेवताका । दशमी द्यावापृथिव्यैकादशी सावित्री ततः परं 'सुकृत्' इति त्वाष्ट्री आर्भवी च 'विद्युद्रथाः' इति मारुती सारस्वती च ततः परं तिस्रो विष्ण्विन्द्राग्निदेवताकाः 'स्वदस्व' इत्याग्नेयीति । एवं वैश्वदेवं[5] सूक्तम्[5] । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अग्निप्रणयने राजन्यस्य 'इमं महे' इति प्रतिपत् । 'पञ्चम्यां पौर्णमास्याम्' इत्यत्र सूत्रितम्—'इमं महे विदथ्याय शूषम्' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

इमं महे विदथ्याय शूषं शश्वत्कृत्व ईड्याय प्र जभ्रुः ।
शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः शृणोत्वग्निर्दिव्यैरजस्रः ॥ १ ॥

इमम् । महे । विदथ्याय । शूषम् । शश्वत् । कृत्वः । ईड्याय । प्र । जभ्रुः ।
शृणोतु । नः । दम्येभिः । अनीकैः । शृणोतु । अग्निः । दिव्यैः । अजस्रः ॥ १ ॥

ᵛमहे महते ᵛविदथ्याय विदथे यज्ञे मन्थनेन[6] निष्पाद्यमानाय ᵛईड्याय सर्वैः स्तुत्यायाग्नये ᵛशूषं सुखकरम् ᵛइमं स्तोमं ᵛशश्वत्कृत्वः भूयो भूयः ᵛप्र ᵛजभ्रुः प्रभरन्ति प्रकर्षेण धारयन्ति । उच्चारयन्तीत्यर्थः । सः ᵛअग्निः ᵛदम्येभिः परेषां दमनकुशलैः दमे[7] गृहे विद्यमानैर्वा[7] ᵛअनीकैः[8] तेजोभिः युक्तः सन् ᵛनः अस्मदीयमिमं स्तोमं[9] ᵛशृणोतु । ᵛदिव्यैः दिवि भवैस्तेजोभिः ᵛअजस्रः निरन्तरं

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-त-भ-ल—वासिष्ठेभ्यः । [2] त-ल—ब्राह्माः । [3] ख-ग-ज-ण—वारान्ति; घ-भ-वारयन्ति; त-न—व्यापयन्ति; ल—आवयन्ति । [4] ल—ततः परम् । [5] ख-ग-ज-ण-त-न-भ—वैश्वदेवसूक्तम् । [6] ख-घ-ज-ण-न-भ—मथनेन । [7] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—'दमे गृहे विद्यमानैर्वा' नास्ति । [8] च-अनीकैः अनैकैः । [9] ख-ग-च-त-फ-भ-ल-स—स्तोत्रम् ।

युक्तोऽग्निरिमं स्तोमं ᵛशृणोतु । 'शश्वत्कृत्व ईड्याय प्र जभ्रुरिति स्वानामेवैनं तच्छ्रैष्ठ्यं गमयति' (ऐ. ब्रा. १.२८) इति ब्राह्मणानुसारेण महदादिगुणविशिष्टाय[1] यजमानाय[1] इममग्निं प्रजभ्रुः प्रहरन्त्यृत्विज इति वा व्याख्येयम् । उत्तरोऽर्धर्चः[2] समान एव ॥ विदथ्याय । तत्र भव इत्यर्थे 'भवे छन्दसि' इति यत् । तित्स्वरितः[3] । ईड्याय । 'ईडवन्द॰' इत्यादिना उदात्तत्वम् । दम्येभिः । 'तत्र साधुः' इति यत् । 'यतो नावः' इत्याद्युदात्तत्वम्[4] । दिव्यैः । दिवमर्हतीत्यर्थे 'छन्दसि च' इति यप्रत्ययः । अजस्रः । 'जसु मोक्षणे' । नञ्पूर्वः । 'नमिकम्पि॰' इत्यादिना ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः ॥

महि महे दिवे अर्चा पृथिव्यै कामो म इच्छञ्चरति प्रजानन् ।
ययोर्ह स्तोमे विदथेषु देवाः सपर्यवो मादयन्ते सचायोः ॥ २ ॥

महि । महे । दिवे । अर्च । पृथिव्यै । कामः । मे । इच्छन् । चरति । प्रऽजानन् ।
ययोः । ह । स्तोमे । विदथेषु । देवाः । सपर्यवः । मादयन्ते । सचा । आयोः ॥ २ ॥

हे स्तोतः ᵛमहे महत्यै ᵛदिवे द्युलोकदेवतायै महत्यै ᵛपृथिव्यै च ᵛमहि महत् त्वं ᵛप्रजानन् स्तोत्रम् ᵛअर्च कुरु । ᵛमे मम ᵛकामः मनोरथः सर्वान् भोगान् ᵛइच्छन् ᵛचरति सर्वत्र वर्तते । ᵛआयोः मनुष्यस्य ᵛविदथेषु यज्ञेषु ᵛययोः द्यावापृथिव्योः ᵛस्तोमे स्तोत्रे ᵛसपर्यवः पूजाकामाः ᵛदेवाः स्तोतारो वा[5] ᵛसचा ᵛमादयन्ते ᵛह सह माद्यन्ति खलु ॥ पृथिव्यै । 'उदात्तयणः॰' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सपर्यवः । सपर्यामिच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् ॥

युवोर्ऋतं रोदसी सत्यमस्तु महे षु णः सुविताय प्र भूतम् ।
इदं दिवे नमो अग्ने पृथिव्यै सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥ ३ ॥

युवोः । ऋतम् । रोदसी इति । सत्यम् । अस्तु । महे । सु । नः । सुविताय । प्र । भूतम् ।
इदम् । दिवे । नमः । अग्ने । पृथिव्यै । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥ ३ ॥

हे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛयुवोः युवयोः ᵛऋतम् आनृशंस्यं ᵛसत्यं यथार्थम् ᵛअस्तु । युवां ᵛनः अस्माकं ᵛमहे महते ᵛसुविताय अभ्युदयाय यज्ञसमाप्त्यर्थं ᵛसु सुष्ठु ᵛप्र ᵛभूतं प्रभवतम् । हे ᵛअग्ने ᵛदिवे ᵛपृथिव्यै च ᵛइदं ᵛनमः अस्तु । ᵛप्रयसा हविर्लक्षणेनान्नेन ᵛसपर्यामि परिचरामि । ᵛरत्नम् उत्तमं धनं ᵛयामि याचे । यातिर्याच्ञाकर्मा ईमह इत्यादिषु पठितत्वात् ॥ सु । संहितायां 'सुञः' (पा. सू. ८.३.१०७) इति षत्वम् । नः । संहितायां 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् । सुविताय । 'इण् गतौ' । अधिकरणे क्तः । शोभनं गम्यतेऽस्मिन्निति तत् सुवितम् । उवङादेशः

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-॰विशिष्टयजमानाय ।
[2] ख-ल-उत्तरार्धर्चः ।
[3] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-तित्स्वरः ।
[4] ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स-'इत्याद्युदात्तत्वं' नास्ति ।
[5] ख-ग-च-ज-ण-त-भ-स-'वा' नास्ति ।

छान्दसः। भूतम्। भवतेर्लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुकि रूपम् । यद्वा। छान्दसे लुङि ‘ गातिस्था° ’ इति लुक् । निघातः । दिवे पृथिव्यै । ‘ नमःस्वस्ति° ’ (पा. सू. २.३.१६) चतुर्थी । सपर्यामि । कण्ड्वादिः परिचरणे वर्तते । प्रत्ययस्वरः । यामि । यातेर्लटि रूपम्। भेदादनिघातः ॥

उ॒तो हि वां॑ पू॒र्व्या आ॑विवि॒द्र ऋता॑वरी रोदसी सत्य॒वाचः॑ ।
नर॑श्चिद्वां समि॒थे शूर॑सातौ ववन्दि॒रे पृ॑थिवि॒ वेवि॑दानाः ॥ ४ ॥

उ॒तो इति॑ । हि । वा॒म् । पू॒र्व्याः॑ । आ॒ऽवि॒वि॒द्रे ।
ऋत॑वरी॒ इत्यृत॑ऽवरी । रो॒द॒सी॒ इति॑ । स॒त्य॒ऽवाचः॑ ।
नरः॑ । चि॒त् । वा॒म् । स॒म्ऽइ॒थे । शूर॑ऽसातौ । व॒व॒न्दि॒रे । पृ॒थि॒वि॒ । वेवि॑दानाः ॥ ४ ॥

ˇउतो अपि च हे[१] ˇऋतावरी । ऋतं सत्यम् । तद्वत्यौ हे ˇरोदसी द्यावापृथिव्यौ ˇपूर्व्याः पूर्वे भवाः पुरातनाः ˇसत्यवाचः महर्षयः ˇवां युवाभ्याम् ˇआविविद्रे ˇहि तं तमपेक्षितमर्थं लेभिरे खलु[२] । तथा[२] हे ˇपृथिवि ˇशूरसातौ शूराणां सातिर्लाभो[३] यस्मिन् तस्मिन् ˇसमिथे संगमननिमित्ते युद्धे ˇनरश्चित् अद्यतनाः[४] मनुष्याश्च ˇवां युवयोर्माहात्म्यं ˇवेविदानाः जानन्तः अतः[५] द्यावापृथिव्यौ ˇववन्दिरे स्तुवन्ति ॥ आविविद्रे । ‘ विद्लृ लाभे ’ इत्ययमुभयपदी । लिटि ‘ इरयो रे ’ इति रे इत्यादेशः । ‘ सह सुपा ’ इत्यत्र ‘ सह ’ इति योगविभागादाङा सह समासः । समिथे । ‘ इण् गतौ ’ । ‘ समीणः ’ (उ. सू. २.१६८) इति थक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

को अ॒द्धा वे॑द॒ क इ॒ह प्र वो॑चद्दे॒वाँ अच्छा॑ प॒थ्या॒३॑ का समे॑ति ।
ददृ॑श्र एषामव॒मा सदां॑सि॒ परे॑षु॒ या गुह्ये॑षु व्र॒तेषु॑ ॥ ५ ॥

कः । अ॒द्धा । वे॒द॒ । कः । इ॒ह । प्र । वो॒च॒त् । दे॒वान् । अच्छ॑ । प॒थ्या॑ । का । सम् । ए॒ति॒ ।
ददृ॑श्रे । ए॒षा॒म् । अ॒व॒मा । सदां॑सि । परे॑षु । या । गुह्ये॑षु । व्र॒तेषु॑ ॥ ५ ॥

ˇकः वा[६] ˇअद्धा सत्यभूतं तादृशमर्थं ˇवेद वेत्ति । ˇकः वा ˇइह अस्मिन् प्रज्ञातमर्थं ˇप्र ˇवोचत् प्र ब्रवीति । किं तत्तदुच्यते । ˇदेवान् ˇअच्छ अभिलक्ष्य ˇका ˇपथ्या पथि साधुः समीचीनः को वा मार्गः ˇसमेति सम्यक् प्राप्नोतीति । इममर्थं न कश्चिज्जानाति । न कोऽपि ब्रवीति। किं ते देवा विद्यन्ते । बाढमित्याह । ˇएषां दिवि स्थितानां नक्षत्ररूपाणां देवानाम् ˇअवमा अधोमुखानि

---

१. ख-ग-च–‘ हे ’ नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ–‘ खलु । तथा ’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–समिथे । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ–अन्यतराः । ५. घ-ज-ण–सन्तः; त–‘ अतः ’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-स–‘ वा ’ नास्ति ।

ᵛसदांसि स्थानानि ᵛददृश्रे दृश्यन्ते । तथापि ᵛपरेषु उत्तमेषु ᵛगुह्येषु दुर्ज्ञानेषु[1] ᵛव्रतेषु कर्मसु अनुष्ठितेषु[2] ᵛया[3] यानि दिवि[3] देवस्थानानि लभ्यन्ते तत्रागन्तुं को मार्ग इति वेदमन्तरेण न कश्चिज्जानातीत्यभिप्रायः ॥ अद्धा । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । वोचत् । 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' । लुङि 'ब्रुवो वचिः' इति वच्यादेशः । 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरङादेशः । 'वच उम्' इत्युमागमः । निघातः ॥

॥ २४ ॥

क॒विर्नृ॒चक्षा॑ अ॒भि षी॑मचष्ट ऋ॒तस्य॒ योना॒ विघृ॑ते॒ मद॑न्ती ।
नाना॑ चक्राते॒ सद॑नं॒ यथा॒ वेः स॑मा॒नेन॒ क्रतु॑ना संविदा॒ने ॥ ६ ॥

क॒विः । नृ॒ऽचक्षाः॑ । अ॒भि । सी॒म् । अ॒च॒ष्ट॒ ।
ऋ॒तस्य॑ । योना॑ । विघृ॑ते॒ इति॒ विऽघृ॑ते । मद॑न्ती॒ इति॑ ।
नाना॑ । च॒क्रा॒ते॒ इति॑ । सद॑नम् । यथा॑ । वेः । स॒मा॒नेन॑ । क्रतु॑ना । सं॒वि॒दा॒ने इति॑ स॒म्ऽवि॒दा॒ने ॥६॥

ᵛकविः क्रान्तदर्शी ᵛनृचक्षाः नृणां द्रष्टा सूर्यः ᵛसीम् एते द्यावापृथिव्यौ ᵛअभि ᵛअचष्ट सर्वतः पश्यति । ᵛऋतस्य ᵛयोना जलस्य स्थानेऽन्तरिक्षे ᵛमदन्ती हृष्यन्त्यौ ᵛविघृते । घृतमस्या ओषधयो जलममुष्या इति । एवंविधरसोपेते ᵛसमानेन । 'समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः' (ऋ. सं. १. १६४. ५१) इति परस्परप्रीणनाख्येनैकेन ᵛक्रतुना कर्मणा ᵛसंविदाने परस्परमैकमत्यं प्राप्ते ते द्यावापृथिव्यौ ᵛनाना पृथग्भूतं ᵛसदनं स्थानं ᵛचक्राते । तथा च श्रुतिः—'इमौ वै लोकौ सहास्तां तौ व्यैताम्' (ऐ. ब्रा. ४. २७) इति । तत्र दृष्टान्तः । ᵛयथा ᵛवेः कुलायं नाना भवति तद्वत् ॥ अचष्ट । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' इत्यस्य लङि 'स्कोः संयोगाद्योः°' इति ककारलोपः । निघातः । संविदाने । 'विद ज्ञाने' इत्यस्य 'समो गमि°' इत्यादिनात्मनेपदे शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः ।

स॒मा॒न्या वियु॑ते दू॒रेअ॑न्ते ध्रु॒वे प॒दे त॑स्थतु॒र्जा॑ग॒रूके॑ ।
उ॒त स्वसा॑रा यु॒वती॒ भव॑न्ती॒ आदु॑ ब्रुवाते मिथु॒नानि॒ नाम॑ ॥ ७ ॥

स॒मा॒न्या । वियु॑ते॒ इति॒ विऽयु॑ते । दू॒रेअ॑न्ते॒ इति॑ दू॒रेऽअ॑न्ते ।
ध्रु॒वे । प॒दे । त॒स्थ॒तुः॒ । जा॒ग॒रूके॒ इति॑ ।
उ॒त । स्वसा॑रा । यु॒वती॒ इति॑ । भव॑न्ती॒ इति॑ । आत् । ऊँ॒ इति॑ । ब्रु॒वा॒ते॒ इति॑ । मि॒थु॒नानि॑ । नाम॑ ॥७॥

ᵛसमान्या समाने परस्परप्रीणनाख्येन[4] कर्मणा ऐकमत्यं गते ᵛवियुते वियुज्य[5] वर्तमाने[5] ᵛदूरेअन्ते । दूरेऽन्तोऽवसानं ययोस्ते दूरेअन्ते अविनाशिन्यौ ते द्यावापृथिव्यौ ᵛजागरूके जागरणशीले सत्यौ ᵛध्रुवे

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स–स्थानेषु; घ–ज्ञानेषु । [2] ख-ग-च-ज-भ-त-न-फ-स–अनुष्ठितेषु च । [3] ख-स–यानि; ग-च–या दिवि; घ-ज-ण-त-न-भ-ल–या यानि । [4] ख-ग-च-ज-ण-फ-भ–परस्परप्रेरणाख्येन । [5] ख-ग-च-फ-भ–वियुज्यमाने ।

अविनाशिनि vपदे अन्तरिक्षे vतस्थतुः तिष्ठतः[१]। vउत अपि च vयुवती नित्यतरुणे vस्व भगिन्यौ एकस्मादात्मनो जाते इति vभवन्ती भवन्त्यौ[२] तस्थतुरित्यन्वयः। vआदु[३] अनन्तरं vमिथु द्वन्द्वानि vनाम उर्वी, पृथ्वी, बहुले, दूरेअन्ते, रोदसी, पुरोहिते इत्यादीनि नामानि vब्रुवाते ते पर ब्रूतः। उर्व्यादिभिर्द्वन्द्वनामभिर्द्यावापृथिव्यावुच्येते इत्यर्थः ॥ समान्या। 'सुपां सुलुक्°' इति विभक्ते देशः। दूरेअन्ते। 'इण् गतौ'। 'दुरीणो लोपश्च' (उ. सू. २. १७७) इति रक्प्रत्ययो धातोर्लो 'रो रि' (पा. सू. ८. ३.१४) इति रेफलोपः। 'ढ्लोपे°' इति दीर्घः। अन्तशब्दः अमेः 'अ हसि°' इत्यादिना तन्प्रत्ययान्तः। 'सप्तम्युपमान°' इति बहुव्रीहिः। 'हलदन्तात्°' इति सप अलुक्। पूर्वपदस्वरः। जागरूके। 'जागृ निद्राक्षये' इत्यस्मात् ताच्छील्यार्थे[४] 'जागुरूकः' (पा. सू. ३.२.१६५) इत्यूकप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। स्वसारा। 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इति ङीपः[५] प्रतिषेधः।

वि॒श्वेदे॒ते जनि॑मा॒ सं वि॑विक्तो म॒हो दे॒वान्बिभ्र॑ती॒ न व्य॑थेते ।
एज॑द्ध्रु॒वं प॑त्यते॒ विश्व॒मेकं॒ चर॑त्पत॒त्रि विषु॑णं॒ वि जा॒तम् ॥ ८ ॥

विश्वा॑ । इत् । ए॒ते इति॑ । जनि॑म । सम् । वि॒वि॒क्तः । म॒हः ।
दे॒वान् । बिभ्र॑ती॒ इति॑ । न । व्य॒थे॒ते॒ इति॑ ।
एज॑त् । ध्रु॒वम् । प॒त्य॒ते॒ । विश्व॑म् । एक॑म् । चर॑त् । प॒त॒त्रि । विषु॑णम् । वि । जा॒तम् ॥८॥

vएते द्यावापृथिव्यौ vविश्वेत् vजनिम सर्वाण्यपि भूतजातानि vसं vविविक्तः अवकाशप्रदानेन संविभज्य[६] कुरुतः। किंच vमहः महतः vदेवान् इन्द्रसूर्यादीन् सरित्समुद्रपर्वतादींश्च vबिभ्रती बिभ्राणे अपि ते[७] vन vव्यथेते न खिद्येते। किंच vएजत् जङ्गमात्मकं vध्रुवं स्थावरात्मकं च vविश्वं जगत् vएकं स्थानं पृथिवीमेव vपत्यते अभिगच्छति। तथा vचरत् चञ्चलं पशुजातं vपतत्रि पक्षिजातं च vविषुणं विष्वक्[८] नानारूपमनयोर्मध्ये vवि तिष्ठते। योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्तः। 'विचिर् पृथग्भावे'। जुहोत्यादिः। निघातः। बिभ्रती। 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः। अभ्यस्तस्वरः। एजत्। 'एजृ कम्पने'। शतरि रूपम्। पत्यते। 'पद गतौ'। दिवादिरात्मनेपदी। दकारस्य तकारो व्यत्ययेन। निघातः ॥

सना॑ पुरा॒णमध्ये॑म्या॒रान्म॒हः पि॒तुर्ज॑नि॒तुर्जा॒मि तन्नः॑ ।
दे॒वासो॒ यत्र॑ पनि॒तार॑ ए॒वैरु॒रौ प॒थि व्यु॑ते त॒स्थुर॒न्तः ॥ ९ ॥

सना॑ । पु॒रा॒णम् । अधि॑ । ए॒मि॒ । आ॒रात् । म॒हः । पि॒तुः । ज॒नि॒तुः । जा॒मि । तत् । नः॒ ।
दे॒वासः॑ । यत्र॑ । प॒नि॒तारः॑ । ए॒वैः । उ॒रौ । प॒थि । विऽउ॑ते । त॒स्थुः । अ॒न्तरिति॑ ॥ ९ ॥

---

१. च-फ–आसतुः । २. ख-ग-च-न-भ-ल-स–'भवन्त्यौ' नास्ति । ३. ख-ग-च-न-भ-ल-प–आत् । ४. त–ताच्छील्येऽर्थे । ५. च-त–ङीप्प्रतिषेधः । ६. ख-ग-च-भ–संभज्य । ७. ल–'ते' नास्ति । ८. घ-ज-ण–विष्वक् विजातम् ।

हे द्यौः ᵛमहः महत्याः ᵛपितुः सर्वस्य पालयित्र्याः ᵛजनितुः जनयित्र्यास्तव ᵛसना सनातनं ᵛपुराणं पूर्वक्रमागतं ᵛनः अस्माकं ᵛतत् ᵛजामि जामित्वम् । सर्वमेकस्मात्[1] जातमिति द्यौर्भगिनी भवति । तादृशं भगिनीत्वं तत् ᵛआरात् अधुना ᵛअध्येमि स्मरामि । दिवः पितृत्वे जनयितृत्वे च मन्त्रवर्णः—'द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र' (ऋ. सं. १·१६४·३३) इति । ᵛयत्र यस्यां दिवि ᵛअन्तः मध्ये ᵛउरौ विस्तीर्णे ᵛव्युते विविक्ते ᵛपथि नभसि[2] ᵛपनितारः त्वां स्तुवन्तः ᵛदेवासः देवाः ᵛएवैः गमनसाधनैः स्वैः स्वैर्वाहनैः सहिताः सन्तः ᵛतस्थुः । तत्र स्थिता देवा मदीयं[2] स्तोत्रं शृण्वन्त्विति भावः ॥ पुराणम् । पुराशब्दात् शैषिकार्थे 'सायंचिरम्०' इति ट्युप्रत्ययः । 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' (पा. सू. ४. ३. १०५) इति निपातनात्तुडभावः । निपातनादेवान्तोदात्तत्वम् । एमि । 'इक् स्मरणे' । अदादिः । लटि रूपम् । निघातः । व्युते । 'वेञ् तन्तुसंताने' । कर्मणि क्तः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरः । तस्थुः । तिष्ठतेर्लिटि रूपम् । यत्रयोगादनिघातः ॥

इमं स्तोमं रोदसी प्र ब्रवीम्यृदूदराः शृणवन्नग्निजिह्वाः ।
मित्रः सम्राजो वरुणो युवान आदित्यासः कवयः पप्रथानाः ॥ १० ॥

इमम् । स्तोमम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । ऋदूदराः । शृणवन् । अग्निऽजिह्वाः ।
मित्रः । सम्ऽराजः । वरुणः । युवानः । आदित्यासः । कवयः । पप्रथानाः ॥ १० ॥

हे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛइमं युष्मदीयं ᵛस्तोमं[3] स्तोत्रं ᵛप्र ᵛब्रवीमि प्रकर्षेण वदामि । ᵛऋदूदराः । ऋदु मृदु उदरं येषां ते ऋदूदराः । यद्वा । मृदुरुदरे सोमो येषां ते ऋदूदराः । ᵛअग्निजिह्वाः । अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । ᵛसम्राजः सम्यग्दीप्यमानाः ᵛयुवानः नित्यतरुणाः । यद्वा । यजमानान् अभिमतफलैर्मिश्रीकुर्वन्तः । ᵛकवयः क्रान्तदर्शिनः ᵛपप्रथानाः स्वानि स्वानि कर्माणि प्रथयन्तो मित्रादयो देवाः ᵛशृणवन् तदिदं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥ शृणवन् । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लेट्यडागमः । अग्निजिह्वाः । त्रिचक्रादित्वादन्तोदात्तत्वम् । पप्रथानाः । 'प्रथ प्रख्याने' इत्यस्य कानचि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ॥ २५ ॥

हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वस्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानः ।
देवेषु च सवितः श्लोकमश्रेरादस्मभ्यमा सुव सर्वतातिम् ॥ ११ ॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । सुऽजिह्वः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानः ।
देवेषु । च । सवितरिति । श्लोकम् । अश्रेः । आत् । अस्मभ्यम् । आ । सुव । सर्वऽतातिम् ॥ ११ ॥

---

[1] ख-ग-च-न-फ-भ-स–सर्वमस्मात् । [2] च-फ–देवासः देवसंबन्धिनः पनितारः उद्गातारः एवैः स्तोत्रैः तस्थुः । [3] ख-ग-च-भ-स–'स्तोमं' नास्ति ।

vहिरण्यपाणिः । दानार्थं हिरण्यं पाणौ हस्ते यस्य स तथोक्तः । यद्वा । देवकृ सवितुर्ऋत्विग्भूतस्य हस्ते प्राशित्रं भक्षणार्थमध्वर्यवो ददुः । तत्प्राशित्रं तस्य हस्तौ चिच्छे ततोऽध्वर्यवो हिरण्मयौ हस्तौ कृत्वा संदधुः । ततोऽयं हिरण्यपाणिः । तथा च कौषीतके— प्राशित्रं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्मयौ प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिः' इति vसुजिह्वः शोभनवाक् vसविता vविदथे यज्ञे vत्रिः त्रिषु सवनेषु vदिवः नभसः vआ vपत्यमानः आगच्छन् भवतीति शेषः । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षः । हे vसवितः त्वं vदेवेषु विद्यमानं च vश्लोकम् । श्लोक्यतेऽनेनेति श्लोकः स्तोत्रम् । तत् vअश्रेः प्राप्नुहि vच । vआत् vसर्वतातिं सर्वमपेक्षितं फलम् vअस्मभ्यम् vआ vसुव प्रेरय ॥ हिरण्यपाणिः । हिरण्यशब्दं बहुधा निर्वक्ति—'हिरण्यं कस्मात् ह्रियत आयम्यमानमिति वा ह्रियते जनाज्जनम्' (नि २·१०) इत्यादिना । पाणिशब्दं च निर्विवेच—'पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः' (निरु. इति ॥ 'हर्य कान्तिगत्योः[1]' । 'हर्यतेः कन्यन् हिर च' इति कन्यन्, हिर इत्ययमादेशो धातोः नित्त्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पत्यमानः । 'पद गतौ' । दिवादिरात्मनेपदी दकारस्य तकारश्छान्दसः । अश्रेः । 'श्रिञ् सेवायाम्' इत्यस्य लङि 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । सुव । 'षू प्रेरणे' । तुदादिः । सर्वतातिम् सर्वदेवात्तातिल् स्वार्थिकः । लित्स्वरः ॥

सुकृत्सुपाणिः स्ववाँ ऋतावा देवस्त्वष्टावसे तानि नो धात् ।
पूषण्वन्त ऋभवो मादयध्वमूर्ध्वग्रावाणो अध्वरमतष्ट ॥ १२ ॥

सुऽकृत् । सुऽपाणिः । स्वऽवान् । ऋतऽवा । देवः । त्वष्टा । अवसे । तानि । नः । धात् ।
पूषण्ऽवन्तः । ऋभवः । मादयध्वम् । ऊर्ध्वऽग्रावाणः । अध्वरम् । अतष्ट ॥ १२ ॥

vसुकृत् सुष्ठु जगतः कर्ता vसुपाणिः कल्याणपाणिः vस्ववान् धनवान् vऋतावा सत्यसंकल्पः vत्वष्टा vदेवः vतानि यान्यस्माकमपेक्षितानि vअवसे रक्षणाय vनः अस्मभ्यं vधात् ददातु । vऋभवः । उरु भान्तीत्यृभवः । हे ऋभवः vपूषण्वन्तः पूष्णा सहिता यूयं vमादयध्वम् । अस्मान् धनप्रदानेन हृष्टान् कुरुत । vऊर्ध्वग्रावाणः सोमाभिषवार्थमुद्यतग्रावाणः सन्तः ऋत्विज इममस्मदीयम् vअध्वरमतष्ट अकुर्वन् ॥ अतष्ट । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' । ऊदित्त्वादत्रेडभावः । 'झलो झलि' इति सिलोपः[2] । 'स्कोः संयोगाद्योः०' इति ककारलोपः । बहुवचनस्यैकवचनं छान्दसम् ॥

विद्युद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तो दिवो मर्या ऋतजाता अयासः ।
सरस्वती शृणवन्यज्ञियासो धाता रयिं सहवीरं तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युत्ऽरथाः । मरुतः । ऋष्टिऽमन्तः । दिवः । मर्याः । ऋतऽजाताः । अयासः ।
सरस्वती । शृणवन् । यज्ञियासः । धात । रयिम् । सहऽवीरम् । तुरासः ॥ १३ ॥

---

[1] त–गतिकान्त्योः । [2] च–सिचो लोपः; ज-ण–सलोपः ।

^{v}विद्युद्रथाः विद्योतमानरथोपेताः ^{v}ऋष्टिमन्तः दीप्तिमन्तः । ऋष्टिरायुधविशेषः तद्वन्तो वा । ^{v}दिवः द्योतमानाः[1] ^{v}मर्याः शत्रूणां मारयितारः[2] ^{v}ऋतजाताः उदकाद्यज्ञाद्वा प्रादुर्भूताः । यद्वा । ऋतमुदकं जातं[3] येभ्यस्ते ऋतजाताः । ^{v}अयासः सततगमनशीलाः ^{v}यज्ञियासः यज्ञार्हाः ^{v}मरुतः ^{v}सरस्वती । गद्यपद्यरूपेण प्रसरणमस्या अस्तीति सरस्वती । वाग्देवता च । एते सर्वे देवा मदीयमिमं स्तोमं[4] ^{v}शृणवन् शृण्वन्तु । ^{v}तुरासः अस्माकं फलप्रदाने त्वरणयुक्ता हे मरुतः ^{v}सहवीरं पुत्रसहितं ^{v}रयिं धनं ^{v}धात अस्मभ्यं धत्त ॥ धात । दधातेर्लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘तप्तनप्तनथनाश्च’ इति तबादेशः । पादादित्वादनिघातः । तपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुरासः । ‘तुर त्वरणे’ । इगुपधलक्षणः कः । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

विष्णुं स्तोमासः पुरुदस्ममर्का भगस्येव कारिणो यामनि ग्मन् ।
उरुक्रमः ककुहो यस्य पूर्वीर्न मर्धन्ति युवतयो जनित्रीः ॥ १४ ॥

विष्णुम् । स्तोमासः । पुरुऽदस्मम् । अर्काः । भगस्यऽइव । कारिणः । यामनि । ग्मन् ।
उरुऽक्रमः । ककुहः । यस्य । पूर्वीः । न । मर्धन्ति । युवतयः । जनित्रीः ॥ १४ ॥

^{v}स्तोमासः । स्तूयन्त एभिरिति स्तोमाः स्तोत्राणि । ^{v}अर्काः अर्चनीयानि शस्त्राणि च ^{v}भगस्येव धनस्य ^{v}कारिणः कर्तॄणीव स्थितानि तानि ^{v}यामनि संततं प्रतायमानेऽस्मिन् यज्ञे ^{v}पुरुदस्मं बहुकर्माणम् । यद्वा । बहून् दस्यत्युपक्षपयतीति पुरुदस्मः । तं ^{v}विष्णुं देवं ^{v}ग्मन् गच्छन्तु । ^{v}पूर्वीः बह्व्यः ^{v}जनित्रीः सर्वस्य[5] जनयित्र्यः ^{v}युवतयः परस्परमसंकीर्णाः ^{v}ककुहः । कं स्कुभ्नन्ति विस्तारयन्तीति ककुभो दिशः । यद्वा । ककुबुच्छ्र्यार्थः । उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षाग्रेषूपलभ्यमानास्तिष्ठन्ति । एता दिशो विष्णोराज्ञां ^{v}न ^{v}मर्धन्ति न हिंसन्ति । सः[6] विष्णुः ^{v}उरुक्रमः । उरुर्महान्[7] क्रमः[7] पादविक्षेपो यस्य सः । त्रिविक्रमावतारे एकेनैव पादेन सर्वं जगदाक्रम्यातिष्ठत ॥ ग्मन् । गमेर्लुङि ‘मन्त्रे घस°’ इत्यादिना च्लेर्लुक् । ककुभः । पृषोदरादित्वाद्रूपस्वरसिद्धिः ॥

इन्द्रो विश्वैर्वीर्यै३ः पत्यमान उभे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।
पुरंदरो वृत्रहा धृष्णुषेणः संगृभ्या न आ भरा भूरि पश्वः ॥ १५ ॥

इन्द्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उभे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महिऽत्वा ।
पुरम्ऽदरः । वृत्रऽहा । धृष्णुऽसेनः । सम्ऽगृभ्य । नः । आ । भर । भूरि । पश्वः ॥ १५ ॥

^{v}विश्वैः सर्वैः ^{v}वीर्यैः सामर्थ्यैः ^{v}पत्यमानः प्राप्यमाणः सः ^{v}इन्द्रः ^{v}उभे ^{v}रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^{v}महित्वा स्वकीयेन महिम्ना ^{v}आ ^{v}पप्रौ पूरयामास । शेषः[8] प्रत्यक्षकृतः[8] । ^{v}पुरंदरः

---

[1] त-ल–द्योतमानाः द्योतमानस्य रुद्रस्य पुत्रा वा ।
[2] त–मारयितारः मनुष्येभ्यो हिता वा ।
[3] त–जायते ।
[4] त-ण–स्तोमं स्तोत्रम् ।
[5] ख-ग-घ-च-ज-ण-भ–यस्य सर्वस्य ।
[6] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स–‘सः’ नास्ति ।
[7] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–‘उरुः...क्रमः’ नास्ति; ज–उरुः विस्तृतः क्रमः ।
[8] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स–‘शेषः प्रत्यक्षकृतः’ नास्ति ।

शत्रुपुरां दारयिता ᵛवृत्रहा वृत्रस्य हन्ता ᵛधृष्णुषेणः पराभिभवनशीलसेनोपेतः[1] स त्वं ᵛपश्वः ᵛसंगृभ्य संगृह्य ᵛनः अस्मभ्यं ᵛभूरि प्रभूतं यथा भवति तथा ᵛआ ᵛभर देहि। यद्वा। पशोर्भूरि बहुत्वं बहून् पशूंश्च यच्छेति ॥ पुरंदरः । ‘दॄ विदारणे’ इत्यस्य पुरशब्द उपपदे ‘पू योर्दारिसहोः’ इति खच्प्रत्ययः । ‘वाचंयमपुरंदरौ च’ इति निपातनात् पूर्वपदस्यामागमः। चित अन्तोदात्तः । धृष्णुषेणः । ‘पूर्वपदात्’ इति संहितायां षत्वम् । यदा षत्वं तदा ‘रषाभ्यां इति णत्वम् । संगृभ्य । ग्रहेर्ल्यपि स्थानिवद्भावात् संप्रसारणम् । ‘हृग्रहोर्भश्छन्दसि’ इति ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पश्वः । पशुशब्दात् शसः ‘जसादिषु छन्दसि वावचनम् इति सवर्णदीर्घाभावः ॥ ॥ २६ ॥

नासत्या मे पितरा बन्धुपृच्छा सजात्यमश्विनोश्चारु नाम ।
युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दात्रं रक्षेथे अकवैरदब्धा ॥ १६ ॥

नासत्या । मे । पितरा । बन्धुऽपृच्छा । सऽजात्यम् । अश्विनोः । चारु । नाम ।
युवम् । हि । स्थः । रयिऽदौ । नः । रयीणाम् । दात्रम् । रक्षेथे इति । अकवैः । अदब्धा ॥१६

हे नासत्यावश्विनौ ᵛबन्धुपृच्छा । हविष्प्रदातृत्वेन बन्धूनस्मान् अपेक्षितमर्थं पृच्छतः बन्धूनां प्रष्टारौ । युवां ᵛमे ᵛपितरा[2] पालयितारौ भवतम् । युवयोः ᵛअश्विनोः ᵛसजात्यं सजाते संगतं ᵛचारु ᵛनाम कमनीयं[3] खलु । हे अश्विनौ ᵛयुवं युवां ᵛनः अस्मभ्यं ᵛरयीणां धनानां ᵛरयिदौ उत्तमस्य धनस्य दातारौ ᵛस्थः ᵛहि भवथः खलु । किंच ᵛअदब्धा केनाप्यतिरस्कृतौ ᵛदात्रं हविषां दातारं माम् ᵛअकवैः अकुत्सितैः शोभनैः कर्मभिः ᵛरक्षेथे पालयतम् ॥ नासत्या । ‘नभ्राण्नपात्°’ इत्यादिना निपातनान्नञः प्रकृतिभावः । बन्धुपृच्छा । पृच्छेः क्विप् । ‘सुपां सुलुक्°’ इति सुपो डादेशः । सजात्यम् । सजाते भवम् । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । स्थः । अस्तेर्लटि रूपम् । हियोगादनिघातः ॥

महत्तद्वः कवयश्चारु नाम यद्ध देवा भवथ विश्व इन्द्रे ।
सखा ऋभुभिः पुरुहूत प्रियेभिरिमां धियं सातये तक्षता नः ॥ १७ ॥

महत् । तत् । वः । कवयः । चारु । नाम । यत् । ह । देवाः । भवथ । विश्वे । इन्द्रे ।
सखा । ऋभुऽभिः । पुरुऽहूत । प्रियेभिः । इमाम् । धियम् । सातये । तक्षत । नः ॥१७॥

हे ᵛकवयः मेधाविनो हे[4] देवाः ᵛवः युष्माकं ᵛतत् तादृशं ᵛमहत्[5] प्रभूतं ᵛनाम कर्म नमनं वा ᵛचारु मनोहरं खलु । ᵛयत् येन कर्मणा ᵛविश्वे सर्वे यूयम् ᵛइन्द्रे इन्द्रोपलक्षिते लोके ᵛदेवाः ᵛभवथ ᵛह देवत्वं प्राप्नुथ खलु । हे ᵛपुरुहूत बहुभिराहूत हे[6] इन्द्र त्वं ᵛप्रियेभिः प्रियतमैः ᵛऋभुभिः।

---

[1] त–°सेनोपेतः समरुद्गण इत्यर्थः । [2] ल-स–पितरौ । [3] ल–नासत्याविति नाम रूपं च कमनीयम् ।
[4] ज-ण–‘हे’ नास्ति । [5] त–महस्तत् । [6] ज-ण–‘हे’ नास्ति ।

ऋतेन भवन्त्यृतेन भान्तीति वा। ऋभुभिर्देवैः ᵛसखा असि। इन्द्रसहिता ऋभवो यूयम् ᵛइमाम् अस्मदीयां ᵛधियं स्तुतिं ᵛनः अस्माकं ᵛसातये धनादिलाभार्थं ᵛतक्षत स्वीकुरुत॥ यत्। 'सुपां सुलुक्°' इत्यादिना सुपो लुक्। भवथ। भवतेर्लटि रूपम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः। सख ऋभुभिः इत्यत्र[1] संहितायाम् 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च॥

अ॒र्य॒मा णो॒ अदि॑तिर्य॒ज्ञिया॒सोऽद॑ब्धानि॒ वरु॑णस्य व्र॒तानि॑ ।
यु॒योत॑ नो अनप॒त्यानि॒ गन्तोः॑ प्र॒जावा॑न्नः पशु॒माँ अ॑स्तु गा॒तुः ॥ १८ ॥

अ॒र्य॒मा । नः॒ । अदि॑तिः । य॒ज्ञिया॑सः । अद॑ब्धानि । वरु॑णस्य । व्र॒तानि॑ ।
यु॒योत॑ । नः॒ । अ॒न॒प॒त्यानि॑ । गन्तोः॑ । प्र॒जाऽवा॑न् । नः॒ । प॒शु॒ऽमान् । अ॒स्तु॒ । गा॒तुः ॥१८॥

ᵛअर्यमा। ऋच्छति सर्वदा गच्छतीत्यर्यमा सूर्यः। ᵛअदितिः देवमाता ᵛयज्ञियासः यज्ञार्हा देवा यस्य ᵛवरुणस्य ᵛव्रतानि कर्माणि ᵛअदब्धानि अहिंसितानि भवन्ति स[2] वरुणः[2] ते चार्यमादयो देवाः ᵛनः अस्मान् रक्षन्त्विति शेषः। ते यूयं ᵛनः अस्माकम् ᵛअनपत्यानि अपत्यानां[3] पुत्राणामहितानि कर्माणि। यद्वा। पतनकारणं न भवतीत्यपत्यम्। तदन्यान्यनपत्यानि पतनकारणानि[4] कर्माणि ᵛगन्तोः सन्मार्गात् ᵛयुयोत पृथक्कुरुत। यथा तान्यहितानि[5] कर्माणि न स्पृशन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः। अथ ᵛगातुः। गायन्ति स्तुवन्तीन्द्रादीनत्रेति गातुर्गृहम्। ᵛनः अस्मदीयं गृहं ᵛपशुमान् पश्वादियुक्तं ᵛप्रजावान् अपत्योपेतम् ᵛअस्तु॥ अर्यमा। 'ऋ गतौ'। 'श्वन्नुक्षन्प्लीहन्क्लेदन्°' इत्यादिना निपातनात् रूपसिद्धिः। अदितिः। 'दीङ् क्षये' इत्यस्य कर्तरि क्तिच्। नञ्[6] समासः[6]। 'अदितिरदीना' (निरु. ४. २२) इति यास्कः। छान्दसं ह्रस्वत्वम्। नञः[7] स्वरः[7]। युयोत। यौतेः अमिश्रीभावकर्मणो लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः। 'तप्तनप्°' इति तप्रत्ययस्य तबादेशः। गन्तोः। 'गम्लृ गतौ'। 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यः°' इति तुन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तः। गातुः। '°गायाहिभ्यश्च' (उ. सू. १. ७२) इति तुप्रत्ययः॥

दे॒वानां॑ दू॒तः पु॑रु॒ध प्रसू॒तोऽना॑गान्नो वोचतु स॒र्वता॑ता ।
शृ॒णोतु॑ नः पृथि॒वी द्यौरु॒ताप॒ः सूर्यो॒ नक्ष॑त्रैरु॒र्व१॒॑न्तरि॑क्षम् ॥ १९ ॥

दे॒वाना॑म् । दू॒तः । पु॒रु॒ध । प्रऽसू॑तः । अना॑गान् । नः॒ । वो॒च॒तु॒ । स॒र्वऽता॑ता ।
शृ॒णोतु॑ । नः॒ । पृ॒थि॒वी । द्यौः । उ॒त । आपः॑ । सूर्यः॑ । नक्ष॑त्रैः । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्षम् ॥१९॥

ᵛपुरुध पुरुषु बहुषु[8] देशेषु ᵛप्रसूतः अग्निहोत्रार्थं विहितः[9]। यद्वा। पुरुभिर्यजमानैः प्रसूतो यष्टव्यदेवाह्वानार्थं प्रेरितः ᵛदेवानां ᵛदूतः। तथा च तैत्तिरीयकम्—'अग्निर्देवानां दूत आसीत्'

---

[1] न-ल-स—इत्यस्य। [2] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स—'स वरुणः' नास्ति। [3] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ—'अपत्यानां' नास्ति। [4] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ—पातनकारणानि। [5] ज-ण—तदहितानि; न—अहितानि। [6] त—नञ्समासः। [7] च-ज-ण-स—नञ्स्वरः। [8] ज—बहुप्रकारेषु। [9] त—विहृतः।

इति । तादृशोऽग्निः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्येन सापराधान् ᵛनः[1] अस्मान् ᵛअनागान् अनाग… ᵛसर्वताता सर्वत्र ᵛवोचतु ब्रवीतु । किंच ᵛपृथिवी ᵛद्यौः च ᵛउत अपि च ᵛआपः ᵛसु… च ᵛनक्षत्रैरुरु विस्तीर्णम् ᵛअन्तरिक्षं च । एते सर्वे देवाः ᵛनः अस्मदीयां स्तुतिं ᵛशृणोतु शृण्वन्तु । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् ॥ प्रसूतः । 'षू प्रेरणे' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरः । अनागान् । शसि सकारलोपश्छान्दसः । सवर्णदीर्घे कृते 'तस्माच्छसो नः°' इति नत्वम् । वोचतु । 'वच परिभाषणे' । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति शपोऽङादेशः । वच उम् । गुणः । निघातः । नक्षत्रैः । 'नक्ष गतौ' । 'अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽत्रन्' इत्यत्रन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । यद्वा । न क्षरति न क्षीयते इति वा नक्षत्रम् । 'नभ्राण्नपात्°' इति नञः प्रकृतिभावः । नञः[2] स्वरः[2]॥

शृण्वन्तु नो वृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमास इळया मदन्तः ।
आदित्यैर्नो अदितिः शृणोतु यच्छन्तु नो मरुतः शर्म भद्रम् ॥ २० ॥

शृण्वन्तु । नः । वृषणः । पर्वतासः । ध्रुवऽक्षेमासः । इळया । मदन्तः ।
आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छन्तु । नः । मरुतः । शर्म । भद्रम् ॥ २० ॥

ᵛवृषणः अभिमतफलसेचका मरुतः ᵛपर्वतासः । पृणन्ति पूरयन्त्यर्थिनां कामानिति पर्वता ग्रावाभिमानिनो देवाः ᵛध्रुवक्षेमासः निश्चलस्थानाः ᵛइळया हविर्लक्षणेनान्नेन[3] ᵛमदन्तः माद्यन्तः सन्तः ᵛनः अस्मदीयां स्तुतिं ᵛशृण्वन्तु । किंच ᵛआदित्यैः अपत्यभूतैरादित्यैः उपेता[4] ᵛअदितिः ᵛनः अस्मदीयां स्तुतिं ᵛशृणोतु । ᵛमरुतः च ᵛनः अस्मभ्यं ᵛभद्रं कल्याणकरं ᵛशर्म सुखं ᵛयच्छन्तु ददतु ॥ आदित्यैः । अदितेरपत्यानीत्यर्थे 'दित्यदिति°' इति ण्यः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सुपा सहैकादेशे कृते एकादेश उदात्तः ॥

प्रवत्स्यन्यजमानः 'सदा सुगः' इत्यृचं जपन् गच्छेत् । सूत्रितं च—'सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पन्था इति पन्थानमवरुह्य' (आश्व. श्रौ. २. ५) इति ॥

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पन्था मध्वा देवा ओषधीः सं पिपृक्त ।
भगो मे अग्ने सख्ये न मृध्या उद्रायो अश्यां सदनं पुरुक्षोः ॥ २१ ॥

सदा । सुऽगः । पितुऽमान् । अस्तु । पन्थाः । मध्वा । देवाः । ओषधीः । सम् । पिपृक्त ।
भगः । मे । अग्ने । सख्ये । न । मृध्याः । उत् । रायः । अश्याम् । सदनम् । पुरुऽक्षोः ॥ २१ ॥

हे अग्ने अस्माकं ᵛपन्थाः मार्गः ᵛसदा सर्वदा ᵛसुगः सुखेन गन्तुं शक्यः ᵛपितुमान् अन्नवांश्च ᵛअस्तु । हे ᵛदेवाः ᵛमध्वा माधुर्योपेतेनोदकेन ᵛओषधीः ᵛसं ᵛपिपृक्त संपर्चयत । सेचयतेत्यर्थः ।

---

[1] त-न-स–'नः' नास्ति; ल–अपि । [2] च-ज-ण-स–नञ्स्वरः । [3] त–हविर्लक्षणान्नेन । [4] व-सहिता ।

हे ᵛअग्ने त्वया ᵛसख्ये संजाते सति ᵛमे मम ᵛभगः धनं ᵛन ᵛमृध्याः न विनश्यतु । किंच ᵛरायः धनस्य ᵛपुरुक्षोः बह्वन्नस्य च ᵛसदनं स्थानम् ᵛउत ᵛअश्यां प्राप्नुयाम् ॥ सदा । स्वरादिष्वाद्युदात्तत्वेन पाठादाद्युदात्तः। पिपृक्त । 'पृची संपर्के' । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इति अभ्यासस्य इत्वम् । मृध्याः । मृधिर्हिंसार्थः[१] । लिङि 'तिङां तिङो भवन्ति' इति तिपः सिप् ॥

पशौ पुरोडाशस्विष्टकृतः 'स्वदस्व हव्या' इति याज्या । सूत्रितं च—'स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहीति पुरोडाशस्विष्टकृतः' (आश्व. श्रौ. ३. ५) इति ॥

स्वदस्व हव्या समिषो दिदीह्यस्मद्र्य१क्सं मिमीहि श्रवांसि ।
विश्वाँ अग्ने पृत्सु ताञ्जेषि शत्रूनहा विश्वा सुमना दीदिही नः ॥ २२ ॥

स्वदस्व । हव्या । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मद्र्यक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ।
विश्वान् । अग्ने । पृत्ऽसु । तान् । जेषि । शत्रून् । अहा । विश्वा । सुऽमनाः । दीदिहि । नः ॥२२॥

हे ᵛअग्ने ᵛहव्या हवनयोग्यानि हवींषि ᵛस्वदस्व स्वादय । अस्माकम् ᵛइषः अन्नानि ᵛसं ᵛदिदीहि सम्यक् प्रकाशय । दीपितानि तानि ᵛश्रवांसि अन्नानि ᵛअस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखानि ᵛसं ᵛमिमीहि संमानय[२] । कुरु[२] इत्यर्थः । ततः ᵛपृत्सु संग्रामेषु ᵛतान् बाधकान् ᵛविश्वान् सर्वान्[३] ᵛशत्रून् ᵛजेषि जय । अथ ᵛसुमनाः शोभनमनस्कः सन् ᵛनः अस्माकं ᵛविश्वा ᵛअहा सर्वाण्यहानि ᵛदीदिहि अग्निहोत्रादिकर्मयोग्यानि प्रकाशय ॥ स्वदस्व । 'स्वद आस्वादने'। लोटि रूपम् । थासो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । दिदीहि । 'दिवु क्रीडादौ' इत्यस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । परत्वात् 'हलि च' इति दीर्घत्वे[४] कृते पश्चात् वलि लोपः । निघातः। अस्मद्र्यक् । अस्मानञ्चति इति अञ्चतेः क्विप् । 'विष्वग्देवयोश्च टेः°' इति[५] टेरद्र्यादेशः । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । अद्र्यादेशस्यान्तोदात्तत्वेन निपातनात् यणादेशे कृते 'उदात्तस्वरितयोः°[५]' इति यणः स्वरितत्वम् । मिमीहि । 'माङ् माने शब्दे च'। जुहोत्यादिः । तस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । सुमनाः । 'सोर्मनसी°' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दीदिहि । दिवेर्यङ्लुकि लोटि तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । वलि[६] लोपः[६] ॥ ॥ २७ ॥

'उषसः पूर्वाः' इति द्वाविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं त्रैष्टुभम् । 'उषसः' इत्यनुक्रमणिका । प्रजापतेरार्षं वैश्वदेवं 'प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं ह' इति पूर्वसूक्ते हिहशब्दप्रयोगात्[७] । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अत्राद्योषस्या ततः परं नवर्चोऽग्न्यादिदेवतास्ततः परा अहोरात्रदेवताका ततश्चतस्रो रोदस्योः पञ्चदशी द्युनिशोर्वा षोडशी दिग्देवताका ततः षडृचो वर्षत इन्द्रस्य केचिदग्नेस्त्वष्टुश्चेति मन्यन्ते ॥

---

[१] ख-ग-ज-ण—मृधि हिंसार्थम्; च—मृधि हिंसार्थे; भ-ल-स—मृधि हिंसार्थः । [२] ख-ग-च—समानम्; ज-ण—संमानय समानम्; न—समानवनम् । [३] ल—'सर्वान्' नास्ति । [४] त—दीर्घे । [५] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स—' इति … …उदात्तस्वरितयोः' नास्ति । [६] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स—'वलि लोपः' नास्ति । [७] ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स—हशब्दप्रयोगात् ।

उषसः पूर्वा अध यद्व्यूषुर्महद्वि जज्ञे अक्षरं पदे गोः ।
व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १ ॥

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽऊषुः । महत् । वि । जज्ञे । अक्षरम् । पदे । गोः ।
व्रता । देवानाम् । उप । नु । प्रऽभूषन् । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १ ॥

vपूर्वाः उदयकालात् प्राचीनाः vउषसः vयत् यदा vव्यूषुः व्युच्छन्ति vअध तदानीम् vअक्षरम् न क्षरतीत्यक्षरम् । अविनाश्यादित्याख्यं vमहत् प्रभूतं ज्योतिः vगोः उदकस्य vपदे स्थाने समुद्रे नभसि वा[1] vवि vजज्ञे उत्पद्यते । अथोदिते सूर्ये vप्रभूषन् अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रभवितुमिच्छन् यजमानः vव्रता कर्माणि vदेवानां vनु क्षिप्रम् vउप समीपं नेष्यति[2] । योग्यक्रियाध्याहारः । तदिदं vदेवानाम् vएकं मुख्यम् vअसुरत्वम्[3] । अस्यति क्षिपति सर्वानित्यसुरः प्रबलः । तस्य भावोऽसुरत्वं प्राबल्यम् महदैश्वर्यम् ॥ व्यूषुः । ‘उष प्लुष दाहे’ इत्यस्य विपूर्वस्य लिट्युसि रूपम् । ‘सह’ इति योगविभागात् समासः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रभूषन् । भवतेः सनि द्विर्वचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्र द्विर्वचनाभावः । तदन्ताच्छतरि रूपम् । प्रादिसमासः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

मो षू णो अत्र जुहुरन्त देवा मा पूर्वे अग्ने पितरः पदज्ञाः ।
पुराण्योः सद्मनोः केतुरन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २ ॥

मो इति । सु । नः । अत्र । जुहुरन्त । देवाः । मा । पूर्वे । अग्ने । पितरः । पदऽज्ञाः ।
पुराण्योः । सद्मनोः । केतुः । अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २ ॥

हे vअग्ने vअत्र अस्मिन् काले vदेवाः vनः अस्मान् vसु सुष्ठु vमो vजुहुरन्त मा हिंसुः । तथा vपदज्ञाः कर्माण्यनुष्ठाय देवपदमनुभवन्तः vपूर्वे पुरातनाः vपितरः vमा हिंसिषुः । यस्मात् vकेतुः यज्ञानां प्रज्ञापकः सूर्यः vपुराण्योः पुरातनयोः vसद्मनोः । सीदन्त्यनयोर्देवमनुष्या इति सद्मनी रोदसी । तयोः vअन्तः मध्ये उदेति । तस्मादत्र मा हिंसन्त्वित्यर्थः । vमहद्देवानाम् इत्यादि पूर्ववत् ॥ जुहुरन्त । ‘ह्वृ प्रसह्यकरणे’ । लुङि जुहोत्यादित्वात् श्लुः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्युत्वम् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाददादेशाभावेऽन्तादेशः ॥

वि मे पुरुत्रा पतयन्ति कामाः शम्यच्छा दीद्ये पूर्व्याणि ।
समिद्धे अग्नावृतमिद्वदेम महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ३ ॥

वि । मे । पुरुऽत्रा । पतयन्ति । कामाः । शमि । अच्छ । दीद्ये । पूर्व्याणि ।
सम्ऽइद्धे । अग्नौ । ऋतम् । इत् । वदेम । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ३ ॥

---

[1] च-ज-ण—च । [2] न-स—तिष्ठति । [3] ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-ल-स—‘असुरत्वं’ नास्ति । [4] च-न-‘अत्र’ नास्ति ।

हे अग्ने ᵛमे मम ᵛपुरुत्रा बहवः ᵛकामाः अभिलाषाः ᵛवि ᵛपतयन्ति विविधं गच्छन्ति । ᵛशमि अग्निष्टोमादिलक्षणं कर्म ᵛअच्छ अभिलक्ष्याहं ᵛपूर्व्याणि पुरातनानि स्तोत्राणि तदर्थं ᵛदीद्ये दीपयामि । पश्चात् यज्ञार्थम् ᵛअग्नौ ᵛसमिद्धे दीप्यमाने सति ᵛऋतमित् सत्यमेव ᵛवदेम । अनृतवचने हि यज्ञे वैगुण्यं स्यादिति ॥ पुरुत्रा । 'देवमनुष्यपुरुष°' इत्यादिना त्राप्रत्ययः । पतयन्ति । 'पतॢ गतौ'। स्वार्थिको णिच् ॥

स॒मा॒नो राजा॒ विभृ॑तः पु॒रु॒त्रा शये॑ श॒यासु॒ प्रयु॑तो॒ वनानु॑ ।
अ॒न्या व॒त्सं भर॑ति॒ क्षेति॑ मा॒ता म॒हद्दे॒वाना॑मसु॒र॒त्वमेक॑म् ॥ ४ ॥

स॒मा॒नः । राजा॑ । विऽभृ॑तः । पु॒रु॒ऽत्रा । शये॑ । श॒यासु॑ । प्रऽयु॑तः । वना॑ । अनु॑ ।
अ॒न्या । व॒त्सम् । भर॑ति । क्षेति॑ । मा॒ता । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ ४ ॥

ᵛसमानः साधारणः सर्वेषाम् । यद्वा एक एव । ᵛराजा दीप्यमानोऽग्निः ᵛपुरुत्रा बहुषु देशेषु ᵛविभृतः अग्निहोत्रार्थं विहृतो भवति । यद्वा । राजा अभिषुतः सोमः सर्वेषु देशेषु यज्ञार्थं विहृतो भवति । स चाग्निः सोमो वा ᵛशयासु वेदिषु[1] । शेरते हविरादयः पदार्था अत्रेति शया वेद्यः । तासु ᵛशये शेते निवसति । ᵛवनानु अनुवनं वनेष्वरणिरूपेषु काष्ठेषु ᵛप्रयुतः विभक्तोऽग्निर्वर्तते । सोमश्चेत्[2] वनेषु चमसेषु विभक्तो वर्तते । तस्य द्वे मातरौ द्यावापृथिव्यौ । तयोः ᵛअन्या द्यौः अस्याः[3] भूमेः[3] जायमानतया ᵛवत्सं वत्सभूतमग्निं सोमं वा ᵛभरति वृष्ट्यादिरूपेण भरति पोषयति । ᵛमाता वसुधा ᵛक्षेति केवलं निवासयति ॥ विभृतः । 'हृञ्[4] हरणे[4]' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पुरुत्रा । अधिकरणे त्राप्रत्ययः । शये । 'शीङ् स्वप्ने'। 'लोपस्तः°' इति तकारलोपः । 'शीङः सार्वधातुके गुणः'। शयासु । 'शीङ् स्वप्ने' । 'एरच्' इत्यधिकरणेऽच् । भरति । 'भृञ् भरणे' । भूवादिः । 'एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्' इति पूर्वस्य न निघातः । क्षेति । 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्य लटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ॥

आ॒क्षित्पूर्वा॒स्वप॑रा अनू॒रुत्स॒द्यो जा॒तासु॒ तरु॑णीष्व॒न्तः ।
अ॒न्तर्व॑तीः सुवते॒ अप्र॑वीता म॒हद्दे॒वाना॑मसु॒र॒त्वमेक॑म् ॥ ५ ॥

आ॒ऽक्षित् । पूर्वा॑सु । अप॑राः । अ॒नू॒रुत् । स॒द्यः । जा॒तासु॑ । तरु॑णीषु । अ॒न्तरिति॑ ।
अ॒न्तः॒ऽव॑तीः । सु॒व॒ते॒ । अप्र॑ऽवीताः । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ ५ ॥

ᵛपूर्वासु जीर्णास्वोषधीषु ᵛआक्षित् आवर्तमानः तथा ᵛअपराः नव्या ओषधीः ᵛअनूरुत् अनुरुन्धन् उत्पत्त्यानुगुण्येनानुतिष्ठन्नग्निः सूर्यो वा ᵛसद्यो ᵛजातासु तदानीमुत्पन्नासु ᵛतरुणीषु पल्लवितास्वोषधीषु ᵛअन्तः वर्तते । ता ओषधयः ᵛअप्रवीताः केनापि पुरुषेणानिषिक्तरेतस्काः

---

[1] न-ल-स–'वेदिषु' नास्ति । [2] च-फ–सोमश्च । [3] ख-ग-च-फ–अस्यां भूतेः । [4] ख-ग-च-ज-ण–भृञ् भरणे; न-भ-स–भृञ् हरणे ।

अनभ्यक्ता वा ᵛअन्तर्वतीः अग्निना गर्भवत्यो भूत्वा ᵛसुवते फलं पुष्पं चोत्पादयन्ति। देवानामैश्वर्यम् ॥ आक्षित् । ‘ क्षि निवासगत्योः ’ । क्विप् । अनूरुत् । ‘ अनो रुध कामे ’ । क्विप् । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति दीर्घः[1] । कृत्स्वरः । तरुणीषु । ‘ नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनाना संख्यानम् ’ (पा. म. ४·१·१५·६) इति ङीप् । अन्तर्वतीः । ‘ झयः ’ इति मतुपो वत्वम् । ‘ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने ’ इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

॥ २८ ॥

शयुः परस्तादध नु द्विमाताबन्धनश्चरति वत्स एकः ।
मित्रस्य ता वरुणस्य व्रतानि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ६ ॥

शयुः । परस्तात् । अध । नु । द्विऽमाता । अबन्धनः । चरति । वत्सः । एकः ।
मित्रस्य । ता । वरुणस्य । व्रतानि । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ६ ॥

ᵛद्विमाता । द्वे द्यावापृथिव्यौ मातरौ यस्य स द्विमाता । यद्वा द्वयोर्लोकयोर्निर्माता । ᵛपरस्तात् पश्चिमायां दिशि अस्तवेलायां[2] ᵛशयुः शयानोऽव्याप्रियमाणो भवति । अथोदयवेलायाम् ᵛएकः द्यावापृथिव्योः साधारणः तयो रसादानात् ᵛवत्सः पुत्रः अप्रतिबद्धगतिः अनालम्बलः[3] एकः सन् ᵛचरति नभसि गच्छति । ᵛता तानीमानि ᵛमित्रस्य मित्रावरुणयोः ᵛव्रतानि कर्माणि[4] ॥ शयुः । ‘ शीङ् स्वप्ने ’ । भृमृशीतॄचरि॰’ इत्यादिना उप्रत्ययः । द्विमाता । ‘ नद्यृतश्च ’ इति प्राप्तस्य कपः ‘ ऋतश्छन्दसि ’ इति प्रतिषेधः ॥

द्विमाता होता विदथेषु सम्राळन्वग्रं चरति क्षेति बुध्नः ।
प्र रण्यानि रण्यवाचो भरन्ते महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ७ ॥

द्विऽमाता । होता । विदथेषु । सम्ऽराट् । अनु । अग्रम् । चरति । क्षेति । बुध्नः ।
प्र । रण्यानि । रण्यऽवाचः । भरन्ते । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ७ ॥

ᵛद्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता ᵛविदथेषु यज्ञेषु ᵛहोता देवानामाह्वाता ᵛसम्राट् यज्ञेषु सम्यग् राजमानोऽग्निः ᵛअन्वग्रम् अग्रे[5] दिवि ᵛचरति सूर्यभूतस्तत्र वर्तते । ᵛबुध्नः सर्वस्य कर्मणो मूलभूतः सन् ᵛक्षेति भूमौ वसति । यद्वा । अग्रं मुख्यं भागं चरति भक्षयति[6] । क्षेति यज्वनां गृहेषु निवसति । यद्वा । बुध्नः प्रतिष्ठा अन्तेभागी स्विष्टकृद्रूपेण । ‘ प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृत् ’ इति श्रुतेः । ᵛरण्यवाचः रमणीयवाचः स्तोतारः ᵛरण्यानि रमणीयानि स्तोत्राणि ᵛप्र ᵛभरन्ते प्रकर्षेण[7] कुर्वन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यम् ॥ चरति । ‘ चादिलोपे॰ ’ इति न[8] निघातः[8] ॥

---

१. त–अनोर्दीर्घः । २. ल–अस्तमयवेलायाम् । ३. ख-भ–अनालम्बेन; च-फ-बलेन । ४. उ-ण–कर्माणि । तदिदं देवानामैश्वर्यम् । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-भ-स–अन्वग्रे । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–‘ भक्षयति ’ नास्ति । ७, न-ल-स–प्रणयन्ति । ८, ख-ग-च-ज-ण–निघाताभावः ।

शूर॑स्येव॒ युध्य॑तो अन्त॒मस्य॑ प्रती॒चीनं॑ ददृशे॒ विश्व॑मा॒यत् ।
अ॒न्तर्म॒तिश्च॑रति नि॒ष्षिधं॒ गोर्म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ ८ ॥

शूर॑स्यऽइव । युध्य॑तः । अ॒न्त॒मस्य॑ । प्र॒ती॒चीन॑म् । द॒दृ॒शे । विश्व॑म् । आ॒ऽयत् ।
अ॒न्तः । म॒तिः । च॒र॒ति॒ । नि॒ःऽसिध॑म् । गोः । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥८॥

ᵛअन्तमस्य समीपे वर्तमानस्य दावाग्नेः[1] ᵛआयत् अभिमुखमागच्छत् ᵛविश्वं भूतजातं ᵛप्रतीचीनं पराङ्मुखं ᵛददृशे दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । ᵛशूरस्येव । यथा ᵛयुध्यतः युद्धं कुर्वाणस्य शूरस्य समर्थस्य राज्ञः अभिमुखमागच्छत् परबलं पराङ्मुखं दृश्यते तद्वत् । ᵛमतिः सर्वैर्ज्ञायमानः सोऽग्निः ᵛगोः उदकस्य ᵛनिष्षिधं हिंसिकां दीप्तिम् ᵛअन्तः ᵛचरति अन्तर्धारयति ॥ युध्यतः । 'युध संप्रहारे'। दिवादिः[2] । तस्य शतरि रूपम् । अन्तमस्य । अन्तशब्दात् 'अत इनिठनौ' इति ठन् । अतिशयेनान्तिकः इत्यर्थे तमप् । 'तमे तादेश्च' इति तादिलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तः । प्रतीचीनम् । प्रतिपूर्वस्याञ्चतेः क्विन् । तस्मात् 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति खः । ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः । आयत् । 'या प्रापणे' इत्यस्याङ्पूर्वस्य शतरि रूपम्; आङ्पूर्वस्य 'अय पय गतौ' इत्यस्य शतरि रूपं वेति व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

नि वे॑वेति पलि॒तो दू॒त आ॑स्व॒न्तर्म॒हांश्च॑रति रोच॒नेन॑ ।
वपूं॑षि॒ बिभ्र॑द॒भि नो॒ वि च॑ष्टे म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ ९ ॥

नि । वे॒वे॒ति॒ । प॒लि॒तः । दू॒तः । आ॒सु॒ । अ॒न्तः । म॒हान् । च॒र॒ति॒ । रो॒च॒नेन॑ ।
वपूं॑षि । बिभ्र॑त् । अ॒भि । नः॒ । वि । च॒ष्टे॒ । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ ९ ॥

ᵛपलितः पालयिता पूर्णो वा देवानां ᵛदूतः अग्निः ᵛआसु ओषधीषु ᵛनि ᵛवेवेति नितरां व्याप्य वर्तते । ᵛमहान् सोऽग्निः ᵛरोचनेन सूर्येण सह ᵛअन्तः रोदस्योर्मध्ये ᵛचरति । ᵛवपूंषि नानाविधानि रूपाणि ᵛबिभ्रत् सोऽग्निः ᵛनः अस्मान् यष्टॄन् ᵛअभि ᵛवि ᵛचष्टे विशेषेणानुग्रहदृष्ट्या पश्यति ॥ वेवेति । वी गत्यादिषु । यङ्लुकि ईडभावे रूपम् । रोचनेन । सहार्थे तृतीया । बिभ्रत् । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य शतरि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः ॥

विष्णु॑र्गो॒पाः प॑र॒मं पा॑ति॒ पाथः॑ प्रि॒या धामा॑न्य॒मृता॒ दधा॑नः ।
अ॒ग्निष्टा विश्वा॒ भुव॑नानि वेद म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ १० ॥

विष्णु॑ः । गो॒पाः । प॒र॒मम् । पा॒ति॒ । पाथ॑ः । प्रि॒या । धामा॑नि । अ॒मृता॑ । दधा॑नः ।
अ॒ग्निः । ता । विश्वा॑ । भुव॑नानि । वे॒द । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ १० ॥

---

[1] ल–देवाग्नेः; स–दीप्ताग्नेः । [2] ख-ग-ज-ण-न-भ-स–दिवादित्वात् ।

vविष्णुः व्यापः vगोपाः सर्वस्य गोपायिता vप्रिया प्रियतमानि vअमृता क्षयरहि vधामानि तेजांसि vदधानः सोऽग्निः vपरमं vपाथः स्थानं vपाति रक्षति। यद्वा। धामा लोकधारकाणि अमृता उदकानि दधानः सन् परमं पाथः उदकस्य स्थानमन्तरिक्षं पाति। vअग्निः vता तानि vविश्वा सर्वाणि vभुवनानि भूतजातानि vवेद जानाति ॥ गोपाः। गोपाय क्विपि अतोलोपयलोपौ । अग्निष्टा इत्यत्र संहितायां 'युष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तःपादम्' इ षत्वम् ॥ ॥ २९ ॥

नाना॑ चक्राते य॒म्या॒३ वपूं॑षि॒ तयो॑र॒न्यद्रोच॑ते कृ॒ष्णम॒न्यत् ।
श्यावी॑ च॒ यदरु॑षी च॒ स्वसा॑रौ म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ ११ ॥

नाना॑ । च॒क्रा॒ते इति॑ । य॒म्या॑ । वपूं॑षि । तयोः॑ । अ॒न्यत् । रोच॑ते । कृ॒ष्णम् । अ॒न्यत् ।
श्यावी॑ । च॒ । यत् । अरु॑षी । च॒ । स्वसा॑रौ । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ ११ ॥

vयम्या यमरूपे मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्चेत्येते[1] vनाना[2] नानाविधानि vवपूंषि शुक्लकृष्णादी रूपाणि vचक्राते कुरुतः । vश्यावी कृष्णवर्णा vअरुषी शुक्लतया आरोचमाना vयत् ये परस्प vस्वसारौ भवतः vतयोः मध्ये vअन्यत् अर्जुनमहः vरोचते किरणसंबन्धाद्दीप्यते । vअन्यत् रात्रिलक्ष vकृष्णं तमःसंबन्धात् कृष्णवर्णमाभाति ॥ यम्या । सुपो डादेशः । रोचते । 'एकान्याभ्यां समर्था भ्याम्' इति न निघातः ॥

मा॒ता च॒ यत्र॑ दु॒हि॒ता च॑ धे॒नू स॑ब॒र्दुघे॑ धा॒पये॑ते स॒मी॒ची ।
ऋ॒तस्य॒ ते सद॑सीळे अ॒न्तर्म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ १२ ॥

मा॒ता । च॒ । यत्र॑ । दु॒हि॒ता । च॒ । धे॒नू इति॑ ।
स॒ब॒र्दुघे॒ इति॑ स॒बः॒ऽदुघे॑ । धा॒पये॑ते॒ इति॑ । स॒मी॒ची इति॑ स॒म्ऽई॒ची ।
ऋ॒तस्य॑ । ते इति॑ । सद॑सि । ई॒ळे॒ । अ॒न्तः । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ १२ ॥

vमाता सर्वेषां निर्मातृत्वान्माता पृथिवी vच vदुहिता दूरे निहिता[3] द्यौः vच। 'दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा' (निरु. ३. ४) इति यास्कः । एते vसबर्दुघे सबरः स्वीयस्य क्षीररूपरसस्य[4] दोग्ध्र्यौ अत एव vधेनू जगतः प्रीणयित्र्यौ ते[5] द्यावापृथिव्यौ vयत्र अन्तरिक्षे vसमीची परस्परं संगते सत्यौ vधापयेते स्वकीयं रसमन्योन्यं पाययेते vऋतस्य उदकस्य vसदसि स्थानभूते तस्मिन्नन्तरिक्षे vअन्तः स्थिते द्यावापृथिव्यौ vईळे अहं स्तौमि । यद्वा । वृष्टिलक्षणं[6] रसं द्यौः पृथिवीं धापयते[6] आहुतिलक्षणं

---

[1] ख-ग-च-फ–रात्रिश्चैते; प–रात्रिश्चेति । [2] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स–'नाना' नास्ति । [3] त–विनिहिता । [4] घ–रसस्य; न-ल-स–क्षीररूपस्य । [5] न-ल-स–'ते' नास्ति । [6] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–द्यौः वृष्टिलक्षणं रसम् ।

रसं द्यां[1] पृथिवीति एवमन्योन्यं माता च दुहिता च भवतः । ऋतस्य सदसि स्थाने यज्ञसदने स्थितोऽहं ते उभे स्तौमि ॥ सबर्दुघे । ‘ सबः शब्दः क्षीरवाची ’ इति संप्रदायविद आहुः । तस्मिन्नुपपदे ‘ दुह प्रपूरणे ’ इत्यस्माद्धातोः ‘ दुहः कब्घश्च ’ इति कप्प्रत्ययो घश्चान्तादेशः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । धापयेते । ‘ धेट् पाने ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि ‘ निगरणचलनार्थेभ्यश्च ’ इति परस्मैपदे प्राप्ते ‘ पादिषु धेट उपसंख्यानम् ’ इत्यात्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरूधः ।
ऋतस्य सा पयसापिन्वतेळा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १३ ॥

अन्यस्याः । वत्सम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊधः ।
ऋतस्य । सा । पयसा । अपिन्वत । इळा । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १३ ॥

ᵛअन्यस्याः पृथिव्याः ᵛवत्सम् अग्निं ᵛरिहती उदकधारारूपया जिह्वया लिहती द्यौः ᵛमिमाय मेघद्वारा ध्वनिं करोति । ᵛधेनुः प्रीणयित्री सा द्यौः ᵛकया जलवर्जितया[2] ᵛभुवा तत्रत्यं जलमादाय स्वकीयम् ᵛऊधः मेघरूपं ᵛनि ᵛदधे उदकेन निहितमकरोत् । ᵛसा जलवर्जिता ᵛइळा पृथिवी ᵛऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य ᵛपयसा उदकेन ᵛअपिन्वत वर्षकाले[3] सिक्ता भवति । ‘ आदित्याज्जायते[4] वृष्टिः ’ (मनु. ३.७६) इति स्मृतेः ॥ रिहती । ‘ लिह आस्वादने ’ इत्यस्य शतरि रूपम् । ‘ शतुरनुमः०’ इति ङीप उदात्तत्वम् । अपिन्वत[3] । ‘ पिवि सेचने ’ । मुचादिरात्मनेपदी । निघातः ॥

पद्या वस्ते पुरुरूपा वपूंष्यूर्ध्वा तस्थौ त्र्यविं रेरिहाणा ।
ऋतस्य सद्म वि चरामि विद्वान्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १४ ॥

पद्या । वस्ते । पुरुऽरूपा । वपूंषि । ऊर्ध्वा । तस्थौ । त्रिऽअविम् । रेरिहाणा ।
ऋतस्य । सद्म । वि । चरामि । विद्वान् । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १४ ॥

ᵛपद्या । जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य पद्भ्यां जातत्वात् पद्या भूमिः । तथा च मन्त्रवर्णः— ‘ पद्भ्यां भूमिः ’ (ऋ. सं. १०.९०.१४) इति । यद्वा पादसंचारे साधुः पद्या भूमिः ᵛपुरुरूपा नानाविधस्वरूपाणि ᵛवपूंषि स्थावरजङ्गमात्मकानि रूपाणि ᵛवस्ते आच्छादयति । सैषा भूमिः ᵛऊर्ध्वा उत्तरवेद्यात्मनोन्नता सती स्वसारभूतेन हविषा ᵛत्र्यविम् । सार्धसंवत्सरवयस्को वत्सस्त्र्यविरित्युच्यते । तत्प्रमाणमादित्यम् । त्रीन् लोकान् अवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति त्र्यविरिति वा । ᵛरेरिहाणा लिहती ᵛतस्थौ । ᵛऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य ᵛसद्म स्थानं ᵛविद्वान् जानानोऽहं ᵛवि ᵛचरामि हविर्भिः तमादित्यं परिचरामि ॥ पद्या । पादशब्दात् ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । ‘ पद्यत्यतदर्थे ’ (पा. सू. ६.३.५३) इति पादस्य पद्भावः । यद्वा । ‘ तत्र साधुः ’ इति यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इति

---

[1] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ द्यां ’ नास्ति । [2] त-जलावर्जितया । [3] ख-ग-च-प्रवर्षकाले; त-वर्षाकाले । ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- ‘ आदित्याज्जायते......अपिन्वत ’ नास्ति ।

आद्युदात्तत्वम्। ᵛअविम्। अव रक्षणादिषु। '०इन्' (उ. सू. ४. ५५७) इतीन्प्रत्ययः। कृ
रेरिहाणा। 'लिह आस्वादने' इत्यस्य यङ्लुकि शानचि रूपम्। अभ्यस्तस्वरः॥

पदेइव निहिते दस्मे अन्तस्तयोरन्यद्गुह्यमाविरन्यत्।
सध्रीचीना पथ्या३ सा विषूची महद्देवानामसुरत्वमेकम्॥ १५॥

पदेइवेति पदेऽइव। निहिते इति निऽहिते। दस्मे। अन्तरिति।
तयोः। अन्यत्। गुह्यम्। आविः। अन्यत्।
सध्रीचीना। पथ्या। सा। विषूची। महत्। देवानाम्। असुरऽत्वम्। एकम्॥ १५॥

ᵛपदेइव। पद्येते ज्ञायेते तत्तदसाधारणलिङ्गेनेति पदे। अहश्च रात्रिश्चेत्येते ᵛदस्मे सर्वैर्द उभे ᵛअन्तः नभसि मध्ये[1] ᵛनिहिते स्थापिते इव वर्तेते। ᵛतयोः अहोरात्रयोः ᵛअन्यत् रात्रि ᵛगुह्यम् अप्रकाशमानतया गूढमिवास्ते। ᵛअन्यत् अहः ᵛआविः सूर्यप्रकाशेन प्रकटं भव ᵛसध्रीचीना अहोरात्रयोः परस्परमेलनरूपा ᵛपथ्या मार्गः। काल इत्यर्थः। ᵛसा ᵛविषूची। पु कृतोऽपुण्यकृतश्च प्राप्नोतीति विषूची भवति। सर्वे जना अहोरात्रयोर्वर्तन्ते। यद्वा। पदेइव देवमनु दीनां[2] स्थानभूते द्यावापृथिव्यौ अन्तरन्तरिक्षे निहिते वर्तेते। तयोरन्यत् अन्या[3] द्यौः गुह्यमन्त अदृश्यमानतया[4] गूढा[5] वर्तते। अन्या पृथिवी आविः सर्वैः दृश्यमानत्वेन[6] प्रकटा भवति। सध्रीचीना पूर्ववत्॥ सध्रीचीना। सहपूर्वादञ्चतेः क्विन्। 'सहस्य सध्रिः' इति सध्र्यादेशः। 'विभाषाञ्चे स्त्रियाम्' इति खः[7]॥ ॥ ३०॥

आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः सबर्दुघाः शशया अप्रदुग्धाः।
नव्यानव्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानामसुरत्वमेकम्॥ १६॥

आ। धेनवः। धुनयन्ताम्। अशिश्वीः। सबःऽदुघाः। शशयाः। अप्रऽदुग्धाः।
नव्याःऽनव्याः। युवतयः। भवन्तीः। महत्। देवानाम्। असुरऽत्वम्। एकम्॥ १६॥

ᵛधेनवः वृष्टिद्वारा सर्वस्य जगतः प्रीणयित्र्यः ᵛअशिश्वीः शिशुरहिताः। यद्वा शिशवो न भवन्तीत्यशिश्वीः। ᵛशशयाः नभसि शयाना वर्तमानाः केनापि ᵛअप्रदुग्धाः अक्षीणरसाः ᵛसबर्दुघाः उदकलक्षणस्य क्षीरस्य दोग्ध्र्यः ᵛयुवतयः परस्परमिश्रणोपेताः ᵛनव्यानव्याः अतिशयेन नूतनाः ᵛभवन्तीः दिशो मेघा वा ᵛआ ᵛधुनयन्ताम् आदुहन्तु। मेघपक्षे अशिश्वीर्भवन्तीरित्यत्र लिङ्गव्यत्ययः।

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स–'मध्ये' नास्ति। [2] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स–मनुष्यादीनाम्। [3] ल–'अन्या' नास्ति [4] च––दृश्यतया; ज-ण–अदृश्यतया। [5] ख-ग-च-ज-ण-भ–गुह्यम्; न–गुह्य ल–गूढम्। [6] ख-ग-च-ज-ण-न–दृश्यमाना; स–दृश्यमानतया। [7] ख-ग-ज-ण-न-भ-स–स्वरः; च-फ–ईनादेशः। प्रत्ययस्वरः।

धुनयन्ताम् । 'धूञ् कम्पने' । णिचि 'धूञ्प्रीणोर्नुग्वक्तव्यः' (पा. सू. ७. ३. ३७. १) इति नुक् । ह्रस्वश्छान्दसः । अशिश्वीः । 'सन्यशिश्वीति भाषायाम्' इति व्यत्ययेन छन्दसि भवति ॥

यदन्यासु वृषभो रोरवीति सो अन्यस्मिन्यूथे नि दधाति रेतः ।
स हि क्षपावान्त्स भगः स राजा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १७ ॥

यत् । अन्यासु । वृषभः । रोरवीति । सः । अन्यस्मिन् । यूथे । नि । दधाति । रेतः ।
सः । हि । क्षपाऽवान् । सः । भगः । सः । राजा । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥१७॥

ᵛवृषभः अपां वर्षकः ᵛयत् यः पर्जन्यात्मेन्द्रः ᵛअन्यासु दिक्षु ᵛरोरवीति मेघद्वारा भृशं शब्दं करोति ᵛसः पर्जन्य इन्द्रः ᵛअन्यस्मिन् ᵛयूथे दिशां वृन्दे ᵛरेतः उदकं ᵛनि ᵛदधाति तत्र वर्षति । लोके[1] हि[1] वृषभः कासुचिद्गोषु रेतःसेकार्थं रवं करोत्यन्यस्मिन् गोयूथे रेतः सिञ्चति तद्वत् । ᵛसः इन्द्रः ᵛक्षपावान् । क्षिपति शत्रूनुदकं चेति क्षेपणवान् । यद्वा । क्षपा रात्रिः । तथा रात्रिपर्याययागानां स्तोत्राणां भागभूता या रात्रिः सोच्यते । तद्वान् । ᵛसः ᵛभगः सर्वैर्भजनीयः । ᵛसः ᵛराजा ᵛहि तत्तत्कर्मानुरूपफलप्रदानेन सर्वेषां राजा खलु ॥ रोरवीति । 'रु शब्दे' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य लटि रूपम् । 'एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्' इति प्रथमस्य न निघातः । यूथे । 'यु मिश्रणे' । 'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः' (उ. सू. २. १६९) इति थक्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनाद्दीर्घः । रेतः । 'रीङ् क्षरणे' इत्यस्मात् 'स्रुरीभ्यां तुट् च' इत्यसुन्प्रत्ययस्तुडागमश्च । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

वीरस्य नु स्वश्व्यं जनासः प्र नु वोचाम विदुरस्य देवाः ।
षोळ्हा युक्ताः पञ्चपञ्चा वहन्ति महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १८ ॥

वीरस्य । नु । सुऽअश्व्यम् । जनासः । प्र । नु । वोचाम । विदुः । अस्य । देवाः ।
षोळ्हा । युक्ताः । पञ्चऽपञ्च । आ । वहन्ति । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥१८॥

हे ᵛजनासः जनाः ᵛवीरस्य शूरस्येन्द्रस्य ᵛस्वश्व्यं शोभनाश्वोपेतत्वं ᵛनु क्षिप्रं ᵛप्र ᵛवोचाम प्रकर्षेण वदाम । तथा ᵛदेवाः अपि ᵛअस्य इन्द्रस्य स्वश्वत्वं ᵛनु[2] क्षिप्रं[2] ᵛविदुः जानन्ति । किं तत्स्वश्वत्वम् । तदुच्यते । ᵛषोळ्हा मासानां द्वन्द्वयोगकाले षोढा दृश्यमाना ऋतवोऽश्वा निरूप्यन्ते । ते च षट्संख्याका ऋतवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन ᵛपञ्चपञ्च ᵛयुक्ताः सन्तः कालात्मकमिन्द्रम् ᵛआ ᵛवहन्ति । तदिदम् इन्द्रस्य स्वश्वत्वं यदृतुभिरूढत्वम् ॥ षोळ्हा । षष्शब्दात् 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । 'षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च' (पा.सू. ६.३.१०९. ३-४) इत्युत्वं ष्टुत्वं च । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वाष्ट्रे पशौ हविषोऽनुवाक्या 'देवस्त्वष्टा' इत्येषा । सूत्रितं च—'देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपो देव त्वष्टर्यद्ध चारुत्वमानट्' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ- यथा ।
[2] ख-च–क्षिप्रम्; न-ल-स–'नु क्षिप्रम्' नास्ति ।

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान ।
इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १९ ॥

देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः । पुपोष । प्रऽजाः । पुरुधा । जजान ।
इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १९ ॥

ᵛसविता अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः ᵛविश्वरूपः नानाविधरूपः ᵛत्वष्टा त्वष्टृनामकः ᵛप्रजाः ᵛपुरुधा बहुधा ᵛजजान जनयति । ताश्च ᵛपुपोष पोषयति । ᵛइमा इमानि ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛभुवनानि भूतजातानि ᵛच ᵛअस्य त्वष्टुः संबन्धीनि ॥ विश्वरूपः । ‘बहुव्रीहौ संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

मही समैरच्चम्वा समीची उभे ते अस्य वसुना न्यृष्टे ।
शृण्वे वीरो विन्दमानो वसूनि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २० ॥

मही इति । सम् । ऐरत् । चम्वा । समीची इति सम्ऽईची ।
उभे इति । ते इति । अस्य । वसुना । न्यृष्टे इति निऽऋष्टे ।
शृण्वे । वीरः । विन्दमानः । वसूनि । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २० ॥

ᵛमही महत्यौ ᵛसमीची परस्परं[1] संगते[1] ᵛचम्वा । चमन्त्यदन्त्यनयोः देवमनुष्याः[2] इति चम्वौ । चम्येते अद्येते भूतजातैरिति चम्वौ द्यावापृथिव्यौ । ᵛसमैरत् इन्द्रः प्रजापश्वादिभिः[3] सम्यगयोजयत् । ᵛते ᵛउभे द्यावापृथिव्यौ ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛवसुना तेजसा धनेन वा ᵛन्यृष्टे नितरां व्याप्ते भवतः । ᵛवीरः समर्थः स इन्द्रः ᵛवसूनि शत्रूनभिभूय तदीयानि धनानि ᵛविन्दमानः लभमानः सन् ᵛशृण्वे सर्वैः श्रूयते । ‘तवेदिदमभितश्चेकिते वसु’ (ऋ. सं. १·५३·३) इत्यादिषु दृष्टत्वात् ॥ ऐरत् । ‘ईर गतौ’ इत्यस्य लङि रूपम् । न्यृष्टे । ‘ऋषी गतौ’ । कर्मणि क्तः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः स्वरः । शृण्वे । ‘श्रु श्रवणे’ इत्यस्य व्यत्ययेन कर्मणि श्नुः । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः । विन्दमानः । ‘विद्लृ लाभे’ इत्यस्य लटि शानचि रूपम् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः[4] ॥

इमां च नः पृथिवीं विश्वधाया उप क्षेति हितमित्रो न राजा ।
पुरःसदः शर्मसदो न वीरा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २१ ॥

इमाम् । च । नः । पृथिवीम् । विश्वऽधायाः । उप । क्षेति । हितऽमित्रः । न । राजा ।
पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २१ ॥

---

[1] त–परस्परसंगते ।　[2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–देवाः मनुष्याः ।　[3] फ–प्रजाः पश्वादिभिः ।
[4] ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स–लसार्वधातुकस्वरः ।

vविश्वधायाः विश्वस्य धाता सर्वात्मो वा vनः अस्माकं vराजा इन्द्रः vइमां vपृथिवीम् अन्तरिक्षं vच vउप तयोः समीपे vक्षेति निवसति । तत्र दृष्टान्तः । vहितमित्रो vन । यथा कस्यचित् हितोपदेष्टा सुहृत् समीपे निवसति तद्वत् । vवीराः समर्था युद्धसहाया मरुतः vपुरःसदः युद्धार्थं पुरतो निश्चयेन गन्तार इन्द्रस्य vशर्मसदो vन । नश्चार्थे । शर्मणि गृहे सीदन्तश्च भवन्ति । यत्र यत्रासौ तत्र तत्र संनिधिं कुर्वाणा इत्यर्थः ॥ क्षेति । ‘ क्षि निवासगत्योः ’ इत्यस्य लटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

नि॒ष्षिध्व॑रीस्त॒ ओष॑धीरु॒तापो॑ र॒यिं त॑ इन्द्र पृथि॒वी बि॑भर्ति ।
सखा॑यस्ते वाम॒भाजः॑ स्याम म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् ॥ २२ ॥

नि॒ःऽसिध्व॑रीः । ते॒ । ओष॑धीः । उ॒त । आपः॑ । र॒यिम् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । पृ॒थि॒वी । बि॒भ॒र्ति॒ ।
सखा॑यः । ते॒ । वा॒म॒ऽभाजः॑ । स्या॒म॒ । म॒हत् । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र॒ऽत्वम् । एक॑म् ॥ २२ ॥

हे पर्जन्यात्मक vइन्द्र vओषधीः ओषधयः vते vनिष्षिध्वरीः निष्षिध्वर्यो[1] नितरां[1] त्वत्कर्तृकसिद्धिमत्यः । vउत अपि च vआपः त्वत्तो निःसृताः । vपृथिवी vते तव भोगयोग्यं vरयिं धनं vबिभर्ति । ‘ पुरू वसूनि पृथिवी बिभर्ति ’ (ऋ. सं. ३.५१.५) इति हि निगमः । ततः vते तव vसखायः हविष्प्रदानेनोपकारकाः[2] स्तोतारः[3] वयं vवामभाजः vस्याम सर्वे वननीयधनभागिनो भवेम । तदेतद्देवानां महदैश्वर्यम् ॥ निष्षिध्वरीः । ‘ षिधु संराद्धौ ’ । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । तदस्यास्ति इत्यर्थे ‘ छन्दसीवनिपौ° ’ इति वनिप् । ‘ वनो र च ’ इति ङीप् रेफश्च । निसा सह समासः । निसः सकारं छान्दसत्वादनादृत्य ‘ उपसर्गात्सुनोति° ’ इत्यादिना षत्वम् । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । बिभर्ति । ‘ डुभृञ् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्य लटि ‘ भृञामित् ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः । वामभाजः । ‘ भज सेवायाम् ’ । ‘ भजो ण्विः ’ (पा. सू. ३.२.६२) इति ण्विः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-न-भ-ल-स–‘ निष्षिध्वर्यो नितरां ’ नास्ति ।

[2] ख-ग-च-ज-ण-न-भ–हविष्प्रदानोपकारकाः ।

[3] ल–स्तोतारो वा ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

'न ता मिनन्ति' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं विश्वामित्रस्य वाचः[1] पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्षं त्रै वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रमणिका–'न ताष्टौ' इति । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अस्मिन् सू प्रायेणादित्यैः सह संवत्सरः स्तूयते ॥

न ता मिनन्ति मायिनो न धीरा व्रता देवानां प्रथमा ध्रुवाणि ।
न रोदसी अद्रुहा वेद्याभिर्न पर्वता निनमे तस्थिवांसः ॥ १ ॥

न । ता । मिनन्ति । मायिनः । न । धीराः । व्रता । देवानाम् । प्रथमा । ध्रुवाणि ।
न । रोदसी इति । अद्रुहा । वेद्याभिः । न । पर्वताः । निऽनमे । तस्थिऽवांसः ॥ १ ॥

ᵛमायिनः कपटबुद्ध्युपेता असुराः ᵛदेवानाम् इन्द्रादीनां ᵛप्रथमा प्रथमानि सृष्ट्यनन्तरभावीनि ᵛध्रुवाणि स्थिराणि केनापि चालयितुमशक्यानि ᵛता तानि लोके प्रसिद्धानि[2] ᵛव्रता व्रतानि लोक पालनादिकर्माणि ᵛन ᵛमिनन्ति न हिंसन्ति । तथा ᵛधीराः विद्वांसोऽपि ᵛन हिंसन्ति । तथा ᵛअद्रुहा देवमनुष्यादिषु प्रजासु द्रोहवर्जिते ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛवेद्याभिः स्वाश्रयतया सर्वैर्वेदनीयाभिः प्रजाभिः सहिते[4] तानि[4] कर्माणि ᵛन मिनीतः । तदेतदुपपादयति । ᵛतस्थिवांसः पृथिव्यामूर्ध्वतया स्थिताः ᵛपर्वताः ᵛन ᵛनिनमे निनमनीयाः[5] न भवन्ति । एतदुक्तं भवति । यद्देवमनुष्यादीनां द्यावापृथिव्याधारकतया अवस्थापनं[6] यच्च[7] पर्वतादीनामुन्नततयावस्थापनं[7] तदिदं देवानां[8] कर्म । तच्च कोऽप्यन्यथयितुमर्हति इति ॥ मिनन्ति । 'मीङ् हिंसायाम्' इत्यस्य लटि 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः । निघातः । वेद्याभिः । वेदनमर्हन्ति । 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः । निनमे । 'णमु प्रह्वत्वे' इत्यस्य कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । कृत्स्वरः ॥

षड्भाराँ एको अचरन्बिभर्त्यृतं वर्षिष्ठमुप गाव आगुः ।
तिस्रो महीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दर्श्येका ॥ २ ॥

षट् । भारान् । एकः । अचरन् । बिभर्ति । ऋतम् । वर्षिष्ठम् । उप । गावः । आ । अगुः ।
तिस्रः । महीः । उपराः । तस्थुः । अत्याः ।
गुहा । द्वे इति । निहिते इति निऽहिते । दर्शि । एका ॥२॥

---

१. च–वाचस्पतेः । २. ख-ग-च-फ-भ-स–वृष्ट्यनन्तरभावीनि । ३. त–प्रदानानि । ४. ख-ग-च ज-त-न-भ-स–सहितानि । ५. घ-ण-न-भ–नमनीयाः । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स–अवस्थानम् । ७. ख-ग घ-च-ण-न-भ-ल-स–'यच्च......स्थापनं' नास्ति । ८. ल–देवतानाम् ।

ᵛअचरन् स्थायी ᵛएकः संवत्सरः ᵛषट् षट्संख्याकान् ᵛभारान् । भ्रियते पुष्पविकासादि यैरिति[1] भारा ऋतवः । तान् वसन्तादीन् ᵛबिभर्ति अवयवत्वेन धारयति । तथा ᵛऋतं सत्यभूतं ᵛवर्षिष्ठं वृद्धतरमादित्यात्मकं तमेव संवत्सरं ᵛगावः रश्मयः ᵛउप ᵛआगुः प्राप्नुवन्ति । किंच तस्मिन्नेव संवत्सरे ᵛअत्याः अतनशीला आगमापायिधर्मोपेताः ᵛतिस्रो ᵛमहीः त्रयो लोकाः ᵛउपराः उपर्युपरि वर्तमानाः ᵛतस्थुः तिष्ठन्ति । लोकत्रयमेव दर्शयति । ᵛगुहा गुहायां स्वात्मनि ᵛद्वे[2] द्यौश्चान्तरिक्षं चेत्येते ᵛनिहिते न दृश्येते । ᵛएका भूमिः ᵛदर्शि सर्वभूताधारतया दृश्यते ॥ भारान् । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मादधिकरणे घञ् । 'कर्षात्वतो घञः०' इत्यन्तोदात्तत्वम् । निहिते । दधातेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शि । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । कर्मणि लुङि चिणि 'चिणो लुक्' इति प्रत्ययस्य लुक् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

त्रि॒पा॒ज॒स्यो वृ॑ष॒भो वि॒श्वरू॑प उ॒त त्र्यु॒धा पु॑रु॒ध प्र॒जावा॑न् ।
त्र्य॒नी॒कः प॑त्यते॒ माहि॑ना॒वान्त्स रे॑तो॒धा वृ॑ष॒भः शश्व॑तीनाम् ॥ ३ ॥

त्रि॒ऽपा॒ज॒स्यः । वृ॒ष॒भः । वि॒श्वऽरू॑पः । उ॒त । त्रि॒ऽउ॒धा । पु॒रु॒ऽध । प्र॒जाऽवा॑न् ।
त्रि॒ऽअ॒नी॒कः । प॒त्य॒ते॒ । माहि॑नऽवान् । सः । रे॒तः॒ऽधाः । वृ॒ष॒भः । शश्व॑तीनाम् ॥ ३ ॥

ᵛत्रिपाजस्यः ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्यमुरो यस्य स त्रिपाजस्यः । त्र्युरस्क इत्यर्थः । उरोवचनश्च पाजस्यशब्दः । 'इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम्' (वा. सं. २५. ८) इति अश्वमेधमन्त्रे उरःपरतयाम्नानात्, पाजसि बले साधुरिति व्युत्पत्तेश्च सर्वेषामङ्गानां मध्ये उरसो बलवत्त्वात् । ᵛवृषभः स्वावयवभूते वर्षर्तौ अपां वर्षकः ᵛविश्वरूपः तत्तदृत्वसाधारणकार्यैः पुष्पविकासादिभिर्लिङ्गैर्नानारूपः ᵛउत अपि च ᵛत्र्युधा । वसंतशरद्धेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिरूधो यस्य स त्र्युधा । ᵛप्रजावान् । प्रकर्षेण जायन्त इति व्रीह्यादयः प्रजाः । ᵛपुरुध नानाप्रकारेण विद्यमानव्रीहियवादिरूपप्रजावान्[3] । किंच ᵛत्र्यनीकः त्रिभिरुष्णवर्षशीताख्यैः अनीकैः गुणैरुपेतः[4] ᵛमाहिनावान् महत्त्ववान् संवत्सराभिमानी देवः ᵛपत्यते आगच्छति । ᵛवृषभः सेचनसमर्थः ᵛसः संवत्सरः ᵛशश्वतीनां बह्वीनाम् ओषधीनां पुष्पफलादिसंपत्तये ᵛरेतोधाः रेतस उदकस्य धर्ता भवति ॥ त्र्युधा । बहुव्रीहौ 'ऊधसोऽनङ्' इति अनङ् सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् पुंस्यपि भवति । ऊकारस्य ह्रस्वश्छान्दसः । 'उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

अ॒भीक॑ आसां पद॒वीर॑बोध्यादि॒त्याना॑मह्वे॒ चारु॒ नाम॑ ।
आप॑श्चिदस्मा अरमन्त दे॒वीः पृथ॒ग्व्रज॑न्ती॒ः परि॑ षीमवृञ्जन् ॥ ४ ॥

अ॒भीके॑ । आ॒सा॒म् । प॒द॒ऽवीः । अ॒बो॒धि॒ । आ॒दि॒त्याना॑म् । अ॒ह्वे॒ । चारु॑ । नाम॑ ।
आपः॑ । चि॒त् । अ॒स्मै॒ । अ॒र॒म॒न्त॒ । दे॒वीः । पृथ॑क् । व्रज॑न्तीः । परि॑ । सी॒म् । अ॒वृ॒ञ्ज॒न् ॥४॥

---

[1] ख-ग-च–सर्वै येष्विति; ण–सर्वं यैरिति ।
[2] घ-न-भ-ल–द्वे भूमी ।
[3] ल–व्रीहियवादिरूपप्रजावान् ।
[4] ख-ग-घ-ण-त-न-भ-स–गणैरुपेतः ।

संवत्सरः vआसाम् ओषधीनाम् vअभीके समीपे vपदवीः। पदानि तत्तद्गुनविशिष्टपुष्प वेति प्रजनयतीति पदवीः सन् vअबोधि बुध्यते सावधानो वर्तते। तथा[1] vआदित्यानाम्[1]। आ मासाः संख्यासाम्यात्। यद्वा। आदित्यसंक्रमणनिमित्तत्वादादित्या मासाः। 'मेषादिस्थे स यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः। चैत्राद्यः स ज्ञेयः' इति स्मृतेः। तेषां चैत्रादीनां मासानां vचारु मधुश्च माधवश्चेत्यादि नामधेयम् vअह्वे आह्वयामि। उच्चारयामीत्यर्थः। किंच vदेवीः द्योतन vपृथक् इतस्ततः vव्रजन्तीः गच्छन्त्यः vआपश्चित् आपोऽपि vअस्मै संवत्सराय vअरमन्त संव संबन्धिमासचतुष्टये वृष्टिद्वारा रमन्ते। ताः[2] आपः vसीम् एनं संवत्सरं vपरि vअवृञ्जन् अप्सु परिवर्जयन्ति॥ पदवीः। वी गत्यादिषु। क्विप्। अबोधि। 'बुध अवगमने' इत्यस्य लुङि ' जनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्' इति कर्तरि चिण्। 'चिणो लुक्'। निघातः। आदि नाम्। आदित्यसंबन्धिन इत्यर्थे 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति ण्यः। अतोलोपयलोपौ प्रत्ययस्वरः। अह्वे। ह्वयतेर्लुङि सिचः 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति अङादेशः। गुणः। निघातः अवृञ्जन्। 'वृजी वर्जने' इत्यस्य लङि श्नमि रूपम्। निघातः॥

त्री षधस्था सिन्धवस्त्रिः कवीनामुत त्रिमाता विदथेषु सम्राट्।
ऋतावरीर्योषणास्तिस्रो अप्यास्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानाः ॥ ५ ॥

त्री। सधऽस्था। सिन्धवः। त्रिः। कवीनाम्। उत। त्रिऽमाता। विदथेषु। सम्ऽराट्।
ऋतऽवरीः। योषणाः। तिस्रः। अप्याः। त्रिः। आ। दिवः। विदथे। पत्यमानाः॥५॥

प्रजापतिः स्वविज्ञानं सिन्धूनां निवेदयति। हे vसिन्धवः आपः सर्वसाक्षिण्यो यूयम्। vत्री vषधस्था त्रयो लोकाः। ते च प्रत्येकं vत्रिः भवन्ति। तथा 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः' इति श्रुतिः। 'न द्याव इन्द्रमोजसा नान्तरिक्षाणि वज्रिणम्। न विव्यचन्त भूमयः' (ऋ. सं. ८.६.१५) इति प्रत्येकं बहुवचनश्रवणात्। बहुवचनं[3] च कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वे पर्यवसितम्। ते च लोकाः vकवीनां देवानां निवासस्थानानि भवन्ति। vउत अपि च vत्रिमाता त्रयाणाममीषां लोकानां निर्माता संवत्सरः सूर्यो वा vविदथेषु यज्ञेषु vसम्राट् यजनीयतया सम्यग्दीप्यमानो वर्तते। तथा vऋतावरीः उदकवत्यः vअप्याः नभस्या आप्तव्या वा vतिस्रः vयोषणाः त्रिसंख्याका इला सरस्वती भारती[4] इत्येवंरूपाः परस्परमिश्रणोपेताः देवताः[5] vविदथे यज्ञे vदिवः दिवसस्य vत्रिः त्रिषु सवनेषु vआ vपत्यमानाः आगच्छन्त्यो भवन्ति॥ सधस्था। 'पूर्वपदात्' इति संहितायां षत्वम्। योषणाः। युष इति सौत्रो धातुः। ल्युटि रूपम्। लित्स्वरः। तिस्रः। 'तिसृभ्यो जसः' इत्याद्युदात्तत्वम्। अप्याः। अप् इत्यन्तरिक्षनाम। तत्र भवाः। 'भवे छन्दसि' इति यत्। 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम्।

---

१. ख-ग-च-ण-न-भ-'तथा, आदित्यानां' नास्ति। २. च-किंच ताः। ३. ल-बहुत्वम्।
४. ख-ग-ण-न-स-मही। ५. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-स-'देवताः' नास्ति।

त्रिरा दि॒वः स॑वि॒तर्वार्या॑णि दि॒वेदि॑व॒ आ सु॑व॒ त्रिर्नो॒ अह्नः॑ ।
त्रि॒धातु॑ रा॒य आ सु॑वा॒ वसू॑नि॒ भग॑ त्रात॑र्धिषणे सा॒तये॑ धाः ॥ ६ ॥

त्रिः । आ । दि॒वः । स॒वि॒तः॒ । वार्या॑णि । दि॒वेऽदि॑वे । आ । सु॒व॒ । त्रिः । नः॒ । अह्नः॑ ।
त्रि॒ऽधातु॑ । रा॒यः । आ । सु॒व॒ । वसू॑नि । भग॑ । त्रा॒तः॒ । धि॒ष॒णे॒ । सा॒तये॑ । धाः॒ ॥ ६ ॥

vसवितः सर्वस्य प्रेरक हे आदित्य vदिवः द्युलोकादागत्य त्वं vवार्याणि सर्वैः संभजनीयानि धनानि vदिवेदिवे प्रतिदिनं vत्रिः vआ vसुव त्रिवारमस्मभ्यं प्रेरय प्रयच्छेत्यर्थः । तदेवोच्यते । vभग सर्वैर्भजनीय vत्रातः अस्माकं रक्षक हे आदित्य vत्रिधातु त्रिधातूनि पशुकनकरत्नभेदेन त्रिप्रकाराणि vवसूनि धनानि vरायः । रान्ति क्षीरादीनीति रायो गोधनानि । तानि च vनः अस्मभ्यम् vअह्नः संबन्धिषु vत्रिः त्रिषु सवनेषु vआ vसुव प्रयच्छ । vधिषणे माध्यमिके हे वाक् vसातये धनलाभाय vधाः अस्मान् कुरु ॥ त्रिः । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (पा. सू. ५. ४. १८) इति सुच् । चित्स्वरः । सुव । 'षू प्रेरणे' । तुदादिः । लोटि रूपम् । त्रिधातु । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् 'सितनिगमिमसि°' इत्यादिना तुन्प्रत्ययः । धिषणे । आमन्त्रितत्वात् निघातः ॥

त्रिरा दि॒वः स॑वि॒ता सो॑षवीति॒ राजा॑ना मि॒त्रावरु॑णा सुपा॒णी ।
आप॑श्चिदस्य॒ रोद॑सी चिदु॒र्वी रत्नं॑ भिक्षन्त सवि॒तुः स॒वाय॑ ॥ ७ ॥

त्रिः । आ । दि॒वः । स॒वि॒ता । सो॒स॒वी॒ति॒ । राजा॑ना । मि॒त्रावरु॑णा । सु॒पा॒णी इति॑ सु॒ऽपा॒णी ।
आपः॑ । चि॒त् । अ॒स्य॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । चि॒त् । उ॒र्वी इति॑ ।
रत्न॑म् । भि॒क्ष॒न्त॒ । स॒वि॒तुः । स॒वाय॑ ॥ ७ ॥

vसविता देवः vदिवः दिवसस्य vत्रिः त्रिषु कालेषु vआ vसोषवीति अस्मभ्यं धनान्यासुवतु । प्रेरयतु । किंच vराजाना राजानौ vसुपाणी कल्याणपाणी मित्रावरुणौ[1] vआपः । आप्नोति सर्वं जगत् इत्यापः अन्तरिक्षम् । नित्यबहुवचनान्तत्वात् बहुवचनम् । vचित् अपि च vउर्वी विस्तीर्णे vरोदसी द्यावापृथिव्यौ एता देवताः vसवितुः प्रेरकस्य vअस्य देवस्य vसवाय सवेन प्रेरणेन vरत्नम् अपेक्षितमर्थं vभिक्षन्त याचन्ते ॥ सोसवीति । 'षू प्रेरणे' इत्यस्य यङ्लुकि लटि रूपम् । मित्रावरुणा । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भिक्षन्त । 'भिक्ष याच्ञायाम्' इत्यस्य लङि रूपम् । सवाय । 'जंव सवौ च' (पा. सू. ३. ३. ५६. ४) इति अजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् ॥

---

[1] च-मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ।

त्रिरु॑त्त॒मा दू॑ण॒शा रो॑च॒नानि॒ त्रयो॑ राज॒न्त्यसु॑रस्य वी॒राः ।
ऋ॒तावा॑न इ॒षि॒रा दू॒ळभा॑स॒स्त्रिरा दि॒वो वि॒दथे॑ सन्तु दे॒वाः ॥ ८ ॥

त्रिः । उ॒त्ऽत॒मा । दुः॒ऽन॒शा॑ । रो॒च॒नानि॑ । त्रयः॑ । रा॒ज॒न्ति॒ । असु॑रस्य । वी॒राः ।
ऋ॒तऽवा॑नः । इ॒षि॒राः । दु॒ःऽदभा॑सः । त्रिः । आ । दि॒वः । वि॒दथे॑ । स॒न्तु॒ । दे॒वाः ॥ ८ ॥

vदूणशा दुर्नशा केनापि विनाशयितुमशक्यानि vरोचनानि दीप्यमानानि vत्रिः त्रीण्युत्तमानि स्थानानि सन्ति । एतेषु त्रिषु स्थानेषु vअसुरस्य । अस्यति क्षिपति सर्वमित्यसुरः कालात्मा संवत्सरः तस्य vवीराः पुत्राः vत्रयः अग्निवायुसूर्यरूपाः vराजन्ति शोभन्ते । तानेव विशिनष्टि । vऋतावानः ऋतं सत्यभूतमग्निहोत्रादिकं कर्म तद्वन्तः । vइषिराः यज्ञार्थं शीघ्रगतिमन्तः vदूळभासः दुर्दभाः केनापि स्वतेजसा तिरस्कर्तुमशक्या एते सर्वे vदेवाः vविदथे अस्मदीये यज्ञे vदिवः अह्नः[1] संबन्धिषु vत्रिः त्रिषु सवनेषु vआ vसन्तु समन्ताद्यजनीयतया भवन्तु ॥ उत्तमा । ‘ उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र ’ इत्युञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । दूणशा । नशेः कृच्छ्रार्थे खल् । ‘ दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वं वक्तव्यम् ’ इति रेफस्य उत्वम् । उत्तरपदादेः ष्टुत्वम् । लित्स्वरः । दूळभासः । पूर्ववदुत्वष्टुत्वे[2] ॥ ॥ १ ॥

‘ प्र मे विविक्वान् ’ इति षडृचं चतुर्थं सूक्तम् । विश्वामित्र ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । विश्वेदेवा देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘ प्र मे षट् ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र मे॑ विवि॒क्वाँ अ॑विद॒न्मनी॒षां धे॒नुं चर॑न्तीं॒ प्रयु॑ता॒मगो॑पाम् ।
स॒द्यश्चि॒द्या दु॑दु॒हे भूरि॑ धा॒सेरिन्द्र॒स्तद॒ग्निः प॑नि॒तारो॑ अ॒स्याः ॥ १ ॥

प्र । मे॒ । वि॒वि॒क्वान् । अ॒वि॒द॒त् । म॒नी॒षाम् । धे॒नुम् । चर॑न्तीम् । प्रऽयु॑ताम् । अगो॑पाम् ।
स॒द्यः । चि॒त् । या । दु॒दु॒हे । भूरि॑ । धा॒सेः । इन्द्रः॑ । तत् । अ॒ग्निः । प॒नि॒तारः॑ । अ॒स्याः ॥ १ ॥

vविविक्वान् विवेकवानिन्द्रोऽग्निर्वा vमे मम vमनीषां देवताविषयां स्तुतिं vप्र vअविदत् प्रकर्षेण जानातु । तत्र दृष्टान्तः । vचरन्तीं यवसे इतस्ततो गच्छन्तीं vप्रयुतां पृथग्भूतामेकाकिनीम् vअगोपां गोप्तृरहितां यथाकामं चरन्तीं vधेनुं नवसूतिकां गामिव देवतानां प्रीणयित्रीं स्तुतिमविददित्यन्वयः । vया स्तुतिरूपा धेनुः vसद्यश्चित् तदानीमेव vधासेः । धारयति प्राणान्[3] धीयते दीयते अर्थिभ्यः इति वा धासिरन्नम् । कर्मणि षष्ठी । vभूरि बह्वन्नमपेक्षितं फलं vदुदुहे दुग्धे vइन्द्रः vअग्निः अन्ये च देवाः vअस्याः स्तुतिरूपाया धेनोः vतत् तस्यान्नभूतस्य पयसः vपनितारः स्तोतारो भवन्ति । यद्वा । इन्द्राग्नी स्तोतारो वयं चास्या धेनोस्तत्पयः प्राप्नुमः ॥ विविक्वान् । ‘ विचिर् पृथग्भावे ’ इत्यस्य क्वसौ रूपम् । अविदत् । ‘ विद ज्ञाने ’ इत्यस्य लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शः । दुदुहे । ‘ दुह प्रपूरणे ’ इत्यस्य लिटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पनितारः । ‘ पन स्तुतौ ’ इत्यस्य तृचि रूपम् ॥

---

[1] ख-ग-च—अह्नःसंबन्धिषु । [2] ख-ग-च-ण—पूर्ववदुत्वं ष्टुत्वम् । [3] ख-ग-च-ण-भ—प्राणानिति धासिः ।

इन्द्र॒ः सु पू॒षा वृष॑णा सु॒हस्ता॑ दि॒वो न प्री॒ताः श॑श॒यं दु॑दु॒हे ।
विश्वे॒ यद॑स्यां र॒णय॑न्त दे॒वाः प्र वोऽत्र॑ वसवः सु॒म्नम॑श्याम् ॥ २ ॥

इन्द्र॑ः । सु । पू॒षा । वृष॑णा । सु॒ऽहस्ता॑ । दि॒वः । न । प्री॒ताः । श॒श॒यम् । दु॒दु॒हे ।
विश्वे॑ । यत् । अ॒स्या॒म् । र॒णय॑न्त । दे॒वाः । प्र । व॒ः । अत्र॑ । व॒स॒व॒ः । सु॒म्नम् । अ॒श्या॒म् ॥२॥

vवसवः सर्वस्य वासयितारो हे देवाः vइन्द्रः vपूषा च vवृषणा अभिमतफलस्य सेक्तारौ vसुहस्ता कल्याणपाणी नासत्यौ मित्रावरुणौ वा । ‘राजाना मित्रावरुणा सुपाणी’ इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एते सर्वे देवाः । vन इति संप्रत्यर्थे । इदानीं vप्रीताः सन्तः vशशयं नभसि शयानं मेघं vदिवः नभसः सकाशात् vसु[1] vदुदुहे । वृष्टिद्वारापेक्षितं फलं सुष्ठु[2] दुहन्ति । vयत् यस्मात् vविश्वे सर्वे vदेवाः vअस्यां वेद्यां vरणयन्त रमयन्ते[3] vवः युष्माकं संबन्धिनि vअत्र लोके vसुम्नं सुखकरमपेक्षितं फलं vप्र vअश्यां प्राप्नुयाम् ॥ सुहस्ता । हसेः ‘असिहसि०’ इत्यादिना तन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ‘आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुदुहे । ‘दुह प्रपूरणे’ इत्यस्य लिटि ‘इरयो रे’ । रणयन्त । ‘रमु क्रीडायाम्’ । ण्यन्तस्य लङि रूपम् । वर्णव्यापत्तिः । अश्याम् । ‘अशू व्याप्तौ’ इत्यस्य लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

या जा॒मयो॒ वृष्ण॑ इ॒च्छन्ति॑ श॒क्तिं न॑म॒स्यन्ती॑र्जानते॒ गर्भ॑म॒स्मिन् ।
अच्छा॑ पु॒त्रं धे॒नवो॑ वावशा॒ना म॒हश्च॑रन्ति॒ बिभ्र॑तं॒ वपूं॑षि ॥ ३ ॥

याः । जा॒मय॑ः । वृष्णे॑ । इ॒च्छन्ति॑ । श॒क्तिम् । न॒म॒स्यन्ती॑ः । जा॒न॒ते॒ । गर्भ॑म् । अ॒स्मि॒न् ।
अच्छ॑ । पु॒त्रम् । धे॒नव॑ः । वा॒व॒शा॒नाः । म॒हः । च॒र॒न्ति॒ । बिभ्र॑तम् । वपूं॑षि ॥ ३ ॥

vया vजामयः । जमन्ति वर्षाकाले प्रादुर्भवन्तीति जामय ओषधयः । vवृष्णे अपां वर्षकायेन्द्राय vशक्तिं सेचनसामर्थ्यम् vइच्छन्ति । vनमस्यन्तीः प्रह्वीभूतास्ता ओषधयः vअस्मिन् इन्द्रे vगर्भं वृष्टिद्वारा पुष्पफलादिलक्षणगर्भाधानादिसामर्थ्यं vजानते जानन्ति । vवावशानाः फलं कामयमानाः vधेनवः सर्वस्य प्रीणयित्र्य ओषधयः vमहः महान्ति नानाप्रकाराणि vवपूंषि रूपाणि vबिभ्रतं व्रीहियवनीवारादिफललक्षणं vपुत्रं तनयम् vअच्छ आभिमुख्येन vचरन्ति प्राप्नुवन्ति । लोके हि हम्भारवं कुर्वाणाः धेनवः[4] वत्समभिलक्ष्य गच्छन्ति । तद्वत् । यद्वा जामयः । जमन्ति सर्वत्र प्रसरन्तीति जामयः सूर्यदीप्तयः । वृष्णेऽपां वर्षकाय । स्वरश्मिभिर्भौमान् रसानादाय पुनर्वर्षतीति वर्षकः सूर्यः । ‘आदित्याज्जायते वृष्टिः’ इति स्मृतेश्च । तस्मै वर्षणशक्तिम्[5] इच्छन्ति । ता दीप्तयोऽस्मिन्नादित्ये गर्भम् अब्रूपगर्भाधानसामर्थ्यं जानन्ति ॥ जामयः । जमतेर्गतिकर्मणः ‘जनिघसिभ्यामिण्’ इति विधीयमानो बहुलवचनादस्मादपि भवति । नमस्यन्तीः । नमःशब्दात् ‘नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्’

---

[1] घ-ण–प्र सु । [2] घ-ण–प्रकर्षेण सुष्ठु । [3] च–रमयन्ते तस्मात् । [4] ल–धेनवः नवप्रसूता गावः । [5] ण–वर्षकशक्तिम् ।

इति क्यच्। तदन्ताच्छतरि रूपम्। प्रत्ययस्वरः। जानते। 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य लटि रू
अच्छ। 'निपातस्य च' इति संहितायां दीर्घः॥

अच्छा॑ विवक्मि॒ रोद॑सी सु॒मेके॒ ग्राव्णो॑ युजा॒नो अ॑ध्व॒रे म॑नी॒षा।
इ॒मा उ॑ ते॒ मन॑वे॒ भूरि॑वारा ऊ॒र्ध्वा भ॑वन्ति दर्श॒ता यज॑त्राः॥ ४ ॥

अच्छ॑। वि॒व॒क्मि॒। रोद॑सी॒ इति॑। सु॒मेके॒ इति॑ सु॒ऽमेके॑। ग्राव्णः॑। यु॒जा॒नः। अ॒ध्व॒रे। म॒नी॒षा।
इ॒माः। ऊँ॒ इति॑। ते॒। मन॑वे। भूरि॑ऽवाराः। ऊ॒र्ध्वाः। भ॒व॒न्ति॒। द॒र्श॒ताः। यज॑त्राः॥४॥

ᵛअध्वरे यज्ञे ᵛग्राव्णः सोमाभिषवार्थमुपलान् ᵛयुजानः प्रयुञ्जानोऽहं ᵛसुमेके सुरूपे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛमनीषा मनस ईषया स्तुतिलक्षणया वाचा ᵛअच्छ[1] ᵛविवक्मि आभिमुख्येन स्तौमि। हे अग्ने ᵛते तव ᵛभूरिवाराः यजमानैर्बहुवारं वरणीयाः ᵛदर्शताः कमनीयतया दर्शनीयाः ᵛयजत्राः पूज्याः ᵛइमाः दीप्तयः ᵛमनवे मनुष्यव्यवहारार्थम्[2] ᵛऊर्ध्वाः ऊर्ध्वमुखाः ᵛभवन्ति[3] ॥ विवक्मि। 'वच परिभाषणे'। लटि[4] 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः। 'अर्तिपिपर्त्योश्च, बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्य इत्वम्। चकारस्य कुत्वं व्यत्ययेन। युजानः। 'युजिबुधिदृशः किच्च' इति आनच्। किच्चात् अगुणः। चित्वादन्तोदात्तः। मनीषा। सुपो डादेशः॥

या ते॑ जि॒ह्वा मधु॑मती सुमे॒धा अग्ने॑ दे॒वेषू॒च्यत॑ उरू॒ची।
तये॒ह विश्वाँ॒ अव॑से॒ यज॑त्रा॒ना सा॑दय पा॒यया॑ चा॒ मधू॑नि॥ ५ ॥

या। ते॒। जि॒ह्वा। मधु॑ऽमती। सु॒ऽमे॒धाः। अग्ने॑। दे॒वेषु॑। उ॒च्यते॑। उ॒रू॒ची।
तया॑। इ॒ह। विश्वा॑न्। अव॑से। यज॑त्रान्। आ। सा॒द॒य॒। पा॒यय॑। च॒। मधू॑नि॥५॥

हे ᵛअग्ने ᵛते तव ᵛमधुमती उदकवती ᵛसुमेधाः। शोभना मेधा प्रज्ञा यस्याः सा। सर्वस्य ज्ञापयित्री ᵛया ᵛजिह्वा ज्वाला ᵛउरूची बहुव्याप्तिः सती ᵛदेवेषु मध्ये आह्वानार्थम् ᵛउच्यते प्रेर्यते[5] ᵛतया जिह्वया ᵛयजत्रान् यजनीयान् ᵛविश्वान् देवान् ᵛइह कर्मण्यस्माकम् ᵛअवसे रक्षणाय ᵛआ ᵛसादय उपवेशय। किंच तान् विश्वान् देवान् ᵛमधूनि मदकरान् सोमान् ᵛपायय॥ सुमेधाः। 'नित्यमसिच्प्रजामेधयोः' इति असिच्। उच्यते। 'वच परिभाषणे'। कर्मणि यकि रूपम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः। उरूची। अञ्चतेः क्विन्। 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' इति ङीप्। 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति ङीप उदात्तत्वम्। पायय। 'पा पाने' इत्यस्य णौ परतः 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्' इति युक्। तिङ उत्तरत्वादनिघातः॥

---

[1] घ-च-ण-न-स-अच्छा। [2] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-स-अनुष्ठानव्यवहारार्थम्; त- मनुष्यानुष्ठानव्यवहारार्थम्। [3] घ-भवन्ति। उ पूरणः; ण-भवन्ति। उः पूरणः। [4] ख-ग-च-ण-न-भ-स-लेटि। [5] ल-प्रेर्यते। यद्वा मधुमती माधुर्यवती सुमेधाः शोभनप्रज्ञानोपेता उरूची। महत इन्द्रादीनञ्चति पूजयतीत्युरूची जिह्वा वाक् देवेषु आह्वानार्थं प्रेर्यते।

या ते अग्ने पर्वतस्येव धारासश्चन्ती पीपयद्देव चित्रा ।
तामस्मभ्यं प्रमतिं जातवेदो वसो रास्व सुमतिं विश्वजन्याम् ॥ ६ ॥

या । ते । अग्ने । पर्वतस्यऽइव । धारा । असश्चन्ती । पीपयत् । देव । चित्रा ।
ताम् । अस्मभ्यम् । प्रऽमतिम् । जातऽवेदः । वसो इति । रास्व । सुऽमतिम् । विश्वऽजन्याम् ॥ ६ ॥

ᵛदेव दीप्यमान हे ᵛअग्ने ᵛचित्रा नानारूपा ᵛअसश्चन्ती अस्मादन्यत्र संगतिमकुर्वाणा ᵛया ᵛते तव प्रमतिः प्रकृष्टा[1] बुद्धिः ᵛपीपयत् अपेक्षितफलदानेनास्मान् वर्धयति। तत्र दृष्टान्तः। ᵛपर्वतस्येव ᵛधारा। यथा पर्वतस्य मेघस्योदकधारा ओषधिवनस्पत्यादिषु संगतिं कुर्वाणा तान्[2] वर्धयति तद्वत्। ᵛवसो सर्वस्य वासयितः ᵛजातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने ᵛतां ᵛप्रमतिं परहितकरणसमर्थां बुद्धिम् ᵛअस्मभ्यं ᵛरास्व दत्स्व। तथा ᵛविश्वजन्यां सर्वजनहितां ᵛसुमतिं शोभनां बुद्धिं दत्स्व ॥ असश्चन्ती। सश्चतिर्गतिकर्मा। शतरि ‘उगितश्च’ इति ङीप्। नञा समासे नञ्स्वरः। पीपयत्। ‘पा पाने’। ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम्। ‘चङ्यन्यतरस्याम्’ इति चङि परतः[3] पूर्वस्योदात्तत्वम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः। प्रमतिम्। ‘तादौ च निति कृत्यतौ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। रास्व। ‘रा दाने’। व्यत्ययेन आत्मनेपदम्। लोटि रूपम्। आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् निघाताभावः ॥　　॥ २ ॥

‘धेनुः प्रत्नस्य’ इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमाश्विनम्। तथा चानुक्रान्तं— ‘धेनुर्नवाश्विनम्’ इति। प्रातरनुवाके आश्विनक्रतौ[4] त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः। सूत्रितं च–‘धेनुः प्रत्नस्य क उ श्रवदिति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४.१५) इति। व्यूळ्हे दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनश्चतुर्थस्तृचः। ‘द्वितीयस्याग्निं वः’ इति खण्डे सूत्रितं– ‘धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहाना ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वान्’ (आश्व. श्रौ. ८.१०) इति ॥

धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानान्तः पुत्रश्चरति दक्षिणायाः ।
आ द्योतनिं वहति शुभ्रयामोषसः स्तोमो अश्विनावजीगः ॥ १ ॥

धेनुः । प्रत्नस्य । काम्यम् । दुहाना । अन्तरिति । पुत्रः । चरति । दक्षिणायाः ।
आ । द्योतनिम् । वहति । शुभ्रऽयामा । उषसः । स्तोमः । अश्विनौ । अजीगरिति ॥ १ ॥

ᵛधेनुः प्रीणयित्र्युषाः ᵛप्रत्नस्य पुरातनस्याग्नेः ᵛकाम्यं कमनीयं पयः ᵛदुहाना दोग्ध्री भवति। ᵛदक्षिणायाः उषसः ᵛपुत्रः सूर्यस्तस्याः ᵛअन्तः ᵛचरति। उषसोऽनन्तरं ᵛशुभ्रयामा। सूर्यकिरणसंपर्कात् शुभ्रतया गमनं यस्यासौ शुभ्रयामा दिवसः। ᵛद्योतनिं सर्वस्य प्रकाशकं सूर्यम्[5] ᵛआ ᵛवहति[5] बिभर्ति। अतः ᵛउषसः पुरा ᵛअश्विनौ स्तोतुं ᵛस्तोमः स्तोत्रकारी होत्रादिः ᵛअजीगः जागर्ति उत्तिष्ठति ॥ शुभ्रयामा। ‘या प्रापणे’। आतो मनिन्। बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। अजीगः। ‘जागृ निद्राक्षये’। लङि तिपि अदादित्वात् शपो लुक्। आकारस्य ईकारश्छान्दसः। गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥

---

[1] त-ल–प्रकृष्टार्था। [2] ख-ग-ण-न-भ-ल–ताः। [3] ख-ग-च-ण-न-भ–‘परतः’ नास्ति।
[4] त–आश्विने क्रतौ। [5] त–सूर्यकिरणसंपर्कम्।

सुयुग्वहन्ति प्रति वामृतेनोर्ध्वा भवन्ति पितरेव मेधाः ।
जरेथामस्मद्वि पणेर्मनीषां युवोरवश्चकृमा यातमर्वाक् ॥ २ ॥

सुऽयुक् । वहन्ति । प्रति । वाम् । ऋतेन । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । पितराऽइव । मेधाः ।
जरेथाम् । अस्मत् । वि । पणेः । मनीषाम् । युवोः । अवः । चकृम । आ । यातम् । अर्वाक् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ˅सुयुक् सुष्ठु रथे योजिता अश्वाः ˅ऋतेन सत्यभूतेन रथेन ˅वां युवां ˅प्रति ˅वहन्ति यज्ञं प्रत्यागमनाय धारयन्ति । ˅मेधाः यज्ञाश्च ˅ऊर्ध्वाः युष्मदभिमुखम् ऊर्ध्वाः ˅भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ˅पितरेव । यथा पुत्राः पितरौ मातापितरावभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् । ˅अस्मत् अस्मत्सकाशात् ˅पणेर्मनीषां आसुरीं बुद्धिं ˅वि ˅जरेथां विशेषेण नाशयतम् । वयं तु ˅युवोः युवयोः ˅अवः हविर्लक्षणमन्नं ˅चकृम कुर्मः । युवाम् ˅अर्वाक् अस्मदाभिमुख्येन ˅आ ˅यातम् ॥ सुयुक् । युजेः क्विप् । 'सुपां सुलुक्°' इति सुपो लुक् । पितरेव । 'पिता मात्रा' इति पितुः शेषः । सुपो डादेशः । जरेथाम् । 'जृष् वयोहानौ' । ण्यन्तस्य 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वात् वृद्ध्यभावः । 'छन्दस्युभयथा' इति आथाम आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

सुयुग्भिरश्वैः सुवृता रथेन दस्राविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।
किमङ्ग वां प्रत्यवर्तिं गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

सुयुक्ऽभिः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । दस्रौ । इमम् । शृणुतम् । श्लोकम् । अद्रेः ।
किम् । अङ्ग । वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराऽजाः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ˅सुयुग्भिः सुष्ठु योजितैः ˅अश्वैः ˅सुवृता । पुनःपुनरावर्तते इति वृत्तं चक्रम्[1] । शोभनचक्रोपेतेन ˅रथेन आगत्य ˅दस्रौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ युवाम् ˅अद्रेः । आद्रियते सर्वैरित्यद्रिः स्तोता । तस्य ˅इमं ˅श्लोकं स्तोत्रं ˅शृणुतम् । ˅अङ्ग हे अश्विनौ ˅विप्रासः[2] मेधाविनः ˅पुराजाः पुरातना ऋषयः ˅वां युवाम् ˅अवर्तिम् अस्माकं वृत्तिहानिं ˅प्रति ˅गमिष्ठा अतिशयेन गन्ताराविति ˅किम् ˅आहुः किं[3] कथयन्ति[3] । न कथयन्तीत्यर्थः । प्रथमाष्टकेऽष्टमेऽध्याये 'सुवृता रथेन' (ऋ. सं. १. ११८. ३) इत्यादि गतम् ॥ गमिष्ठा । गन्तृशब्दादिष्ठनि रूपम् ॥

आ मन्येथामा गतं कच्चिदेवैर्विश्वे जनासो अश्विना हवन्ते ।
इमा हि वां गोऋजीका मधूनि प्र मित्रासो न ददुरुस्रो अग्रे ॥ ४ ॥

आ । मन्येथाम् । आ । गतम् । कत् । चित् । एवैः । विश्वे । जनासः । अश्विना । हवन्ते ।
इमा । हि । वाम् । गोऽऋजीका । मधूनि । प्र । मित्रासः । न । ददुः । उस्रः । अग्रे ॥ ४ ॥

---

[1] ख-ग-च-फ-सुवृत्तचक्रम् । [2] ण-विप्रासः विप्राः । [3] न-स-कथयन्तीति ।

इमां मदीयां स्तुतिं जानीतम् । किंच ᵛएवैः ᵛकच्चित् इति प्रश्ने । हे अश्विनौ ᵛआ ᵛमन्येथाम् गमनसाधनैरश्वैः ᵛआ ᵛगतं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् । ᵛविश्वे सर्वे ᵛजनासः स्तोतारः ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛवां युवां ᵛहवन्ते स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिराह्वयन्ति । किंच ᵛगोऋजीका गवां पयसा मिश्रणोपेतानि ᵛमधूनि मदकराणि[१] सोमरसरूपाणि ᵛइमा इमानि हवींषि युवाभ्यां ᵛप्र ᵛददुः[२] अध्वर्य्वादयः प्रयच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ᵛमित्रासो ᵛन । यथा मित्राणि मित्रेभ्योऽपेक्षितं ददति तद्वत् । ᵛउस्रः । वसति नभसीत्युस्रः सूर्यः । ᵛअग्रे उषसोऽग्र उदेति । तस्मादागच्छतमिति भावः[३] ॥ मन्येथाम्[४] । 'मन ज्ञाने' । दिवादिः । लोटि रूपम् । इमा । सुपो डादेशः । गोऋजीका । 'प्रकृत्यान्तःपादम्०' इत्येङः प्रकृतिभावः[४] । ददुः । 'दाण् दाने' इत्यस्य लिट्युसि रूपम् । हियोगादनिघातः । उस्रः । 'वस निवासे' । 'स्फायितञ्चि०' इत्यादिना रक् । कित्त्वात् संप्रसारणम् । 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वाभावश्छान्दसः ॥

ति॒रः पु॒रू चि॑दश्विना॒ रजां॑स्याङ्गू॒षो वां॑ मघवाना॒ जने॑षु ।
एह या॑तं प॒थिभि॑र्देव॒यानै॒र्दस्रा॑वि॒मे वां॑ नि॒धयो॒ मधू॑नाम् ॥ ५ ॥

ति॒रः । पु॒रु । चि॒त् । अ॒श्वि॒ना॒ । रजां॑सि । आ॒ङ्गू॒षः । वा॒म् । म॒घ॒ऽवा॒ना॒ । जने॑षु ।
आ । इ॒ह । या॒त॒म् । प॒थिऽभिः॑ । दे॒व॒ऽयानैः॑ । दस्रौ॑ । इ॒मे । वा॒म् । नि॒ऽधयः॑ । मधू॑नाम् ॥५॥

हे अश्विनौ ᵛपुरू ᵛचित् बहून्यपि ᵛरजांसि स्थानानि ᵛतिरः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्तौ वां युवाम् ᵛइह कर्मणि ᵛदेवयानैः ᵛपथिभिः मार्गैः ᵛआ ᵛयातम् आगच्छतम् । ᵛमघवाना धनवन्तौ हे अश्विनौ ᵛजनेषु स्तोतृषु ᵛवां युवयोः ᵛआङ्गूषः आ समन्तात् घोषणीयं स्तोत्रं वर्तते । ᵛदस्रौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ हे अश्विनौ ᵛवां युवयोः ᵛमधूनां मदकराणां सोमानाम् ᵛइमे[५] ᵛनिधयः । निधीयतेऽत्र सोम इति निधयः पात्रविशेषाः । सन्ति । तस्मादागच्छतमिति भावः ॥ आङ्गूषः । आङ्पूर्वात् घुषेः कर्मणि घञ् । आघुष्यत इत्याघोषः । घो इत्यस्य पृषोदरादित्वात् गू इत्यादेशः । 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' इति अनच्यप्यनुनासिकश्छान्दसः । यद्वा । अगिर्गत्यर्थः । अस्मात् 'अङ्गूषः' इति सूत्रेण उषच्प्रत्ययान्तो निपातितः । अङ्गति गच्छति देवानित्यङ्गूषः स्तोत्रम् । अङ्गूषः एव आङ्गूषः । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकः अण् । प्रत्ययस्वरः । 'एह यातम्' इत्यर्धर्चो गतः ॥ ॥ २ ॥

अप्तोर्यामेऽतिरिक्तोक्थ्ये अच्छावाकशस्त्रे 'पुराणमोकः' इति चतस्रो विकल्पेन याज्याः । सूत्रितं च—'यदि नाधीयात्पुराणमोकः सख्यं शिवं वामिति चतस्रो याज्याः' (आश्व. श्रौ.९. ११) इति ॥

पु॒राण॒मोकः॑ स॒ख्यं शि॒वं वां॑ यु॒वोर्न॑रा॒ द्रवि॑णं ज॒ह्नाव्या॑म् ।
पुनः॑ कृण्वा॒नाः स॒ख्या शि॒वानि॒ मध्वा॑ मदेम स॒ह नू स॑मा॒नाः ॥ ६ ॥

पु॒रा॒णम् । ओकः॑ । स॒ख्यम् । शि॒वम् । वा॒म् । यु॒वोः । न॒रा॒ । द्रवि॑णम् । ज॒ह्नाव्या॑म् ।
पुन॒रिति॑ । कृ॒ण्वा॒नाः । स॒ख्या । शि॒वानि॑ । मध्वा॑ । म॒दे॒म॒ । स॒ह । नु । स॒मा॒नाः ॥ ६ ॥

---

[१] ख-ग-घ-ण—मधुकराणि । [२] च—ददुः हि । [३] घ—भावः । हि पूरणः । [४] ख-ग-च-ण-त-न-भ-स—'मन्येथां …… प्रकृतिभावः' नास्ति । [५] ख-ग-ण-न-भ-ल-स—'इमे' नास्ति ।

हे अश्विनौ ᵛवां युवयोः ᵛपुराणं पुरातनं ᵛसख्यम् ᵛओकः सेव्यं ᵛशिवं कल्याणकरं किंच ᵛनरा नरावस्मदीयस्य कर्मणो नेतारौ[१] ᵛयुवोः युवयोः ᵛद्रविणं धनं ᵛजह्नाव्यां जह्नुकुल भवति । ᵛशिवानि सुखकराणि युवयोः ᵛसख्या[२] सख्यानि ᵛपुनः[३] ᵛकृण्वानाः कुर्वन्तः ᵛसमाना हविष्प्रदानेन उपकारकत्वान्मित्रभूता एकीभूताः सन्तः वयं ᵛमध्वा मदकरेण सोमेन वां युवां ᵛसह युग ᵛनु क्षिप्रं ᵛमदेम हर्षयेम ॥ सख्यम् । सख्युर्भाव इत्यर्थे ‘सख्युर्यः’ इति यप्रत्ययः । जह्नाव्याम् । जह्नोः संबन्धिनीत्यर्थे ‘ तस्येदम् ’ इत्यण् । ‘ ओर्गुणः ’ । ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्ययः । मदेम । ‘ मदी हर्षे ’ इत्यस्य आशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ्प्रत्ययः । निघातः ॥

अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुद्भिश्च सजोषसा युवाना ।
नासत्या तिरोअह्न्यं जुषाणा सोमं पिबतमस्रिधा सुदानू ॥ ७ ॥

अश्विना । वायुना । युवम् । सुऽदक्षा । नियुत्ऽभिः । च । सऽजोषसा । युवाना ।
नासत्या । तिरःऽअह्न्यम् । जुषाणा । सोमम् । पिबतम् । अस्रिधा । सुदानू इति सुऽदानू ॥ ७ ॥

ᵛसुदक्षा शोभनसामर्थ्योपेतौ ᵛयुवाना नित्यतरुणौ ᵛनासत्या । न विद्यतेऽसत्यं ययोस्तौ । ᵛसुदानू शोभनफलस्य दातारौ हे अश्विनौ ᵛवायुना ᵛनियुद्भिः अश्वैः[४] ᵛच ᵛसजोषसा संगतौ ᵛजुषाणा सोमविषयप्रीतियुक्तौ ᵛअस्रिधा अनुपक्षीणौ ᵛयुवं युवां ᵛतिरोअह्न्यम् अह्नि तिरोहिते हूयमानमिमं ᵛसोमं ᵛपिबतम् ॥ नियुद्भिः । यौतेः क्विप् । तिरोअह्न्यम् । अह्नि भवमह्न्यम् । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । तिरोभूतमह्न्यं यस्मिन् काले स तिरोअह्न्यः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः[५] ॥

अश्विना परि वामिषः पुरूचीरीयुर्गीर्भिर्यतमाना अमृध्राः ।
रथो ह वामृतजा अद्रिजूतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः ॥ ८ ॥

अश्विना । परि । वाम् । इषः । पुरूचीः । ईयुः । गीःऽभिः । यतमानाः । अमृध्राः ।
रथः । ह । वाम् । ऋतऽजाः । अद्रिऽजूतः । परि । द्यावापृथिवी इति । याति । सद्यः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ[६] ᵛपुरूचीः । पुरु[७] अञ्चन्ति गच्छन्ति[७] इति पुरूचीः । बहूनि ᵛइषः हविर्लक्षणान्यन्नानि ᵛवां युवां ᵛपरि ᵛईयुः परितो गच्छन्ति । तथा ᵛअमृध्राः केनाप्यतिरस्कृताः ᵛयतमानाः कर्मणि प्रवर्तमानाः स्तोतारः ᵛगीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युवां परिचरन्ति । ᵛऋतजाः ऋतस्योदकस्य जनयिता । ऋते यज्ञे प्रादुर्भवतीति वा । ᵛअद्रिजूतः स्तोतृभिराकृष्टः ᵛवां युवयोः ᵛरथः ᵛद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ᵛसद्यः तदानीमेव ᵛपरि ᵛयाति ᵛह सर्वतः प्राप्नोति खलु । अश्विनो रथस्य वेगवत्त्वे मन्त्रवर्णः[८]—

---

[१] घ–नेतारौ अश्विनौ; त-ल–नेतारौ हे अश्विनौ । [२] न-ल-स–‘ सख्या ’ नास्ति । [३] त– पुनःपुनः । [४] ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स–‘ अश्वैः ’ नास्ति । [५] त–बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः; ल– बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । [६] च–आश्विना अश्विनौ । [७] ख-ग-घ-च-ण-भ-स–पुरुमञ्चति गच्छति; न–पुरुमञ्चन्ति गच्छन्ति; ल–पुरुतममञ्चन्ति गच्छन्ति । [८] ख-ग-च-ण-न-फ-भ-मन्त्रः ।

'यो वामश्विना मनसो जवीयान्रथः स्वश्वो विश आजिगाति' (ऋ. सं. १. ११७.२) इति । अतः कारणादस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतमिति भावः ॥ ईयुः । 'इण् गतौ' इत्यस्य लिटि 'दीर्घ इणः किति' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पादादित्वादनिघातः । यतमानाः । 'यती प्रयत्ने' इत्यस्य शानचि रूपम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऋतजाः । जनेर्विट् । 'विड्वनोः°' इत्यात्वम् । अद्रिजूतः । जू इति सौत्रो धातुः । कर्मणि क्तः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदस्वरः ॥

अश्विना मधुषुत्तमो युवाकुः सोमस्तं पातमा गतं दुरोणे ।
रथो ह वां भूरि वर्पः करिक्रत्सुतावतो निष्कृतमागमिष्ठः ॥ ९ ॥

अश्विना । मधुसुत्ऽतमः । युवाकुः । सोमः । तम् । पातम् । आ । गतम् । दुरोणे ।
रथः । ह । वाम् । भूरि । वर्पः । करिक्रत् । सुतऽवतः । निःऽकृतम् । आऽगमिष्ठः ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ[1] यः ᵛसोमः ᵛमधुषुत्तमः मधुरसमत्यन्तं[2] प्रेरयन् ᵛयुवाकुः युवां कामयमानो वर्तते । यद्वा । युवाकुर्वसतीवरीप्रभृतिभिर्मिश्रित इत्यर्थः । ᵛतम् इमं सोमं ᵛपातं पिबतम् । ᵛदुरोणे अस्माकं गृहे ᵛआ ᵛगतम् आगच्छतम् । ᵛभूरि प्रभूतं ᵛवर्पः वारकं तेजः रूपं वा सर्वैर्वरणीयं धनं वा ᵛकरिक्रत् पुनःपुनः कुर्वन् ᵛवां युवयोः ᵛरथः ᵛसुतवतः सोमम् अभिषुतवतः[3] यजमानस्य ᵛनिष्कृतम् । 'निरित्येष समित्येतस्य स्थाने' (निरु. १२.७) इति यास्कः । संस्कारि । यद्वा । संस्कृतं गृहम् ᵛआगमिष्ठः अतिशयेनागच्छन् भवति ॥ युवाकुः । यौतेः 'कटिकुषिभ्यां काकुः' इति बाहुलकादस्मादपि भवति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । करिक्रत् । करोतेर्यङ्लुकि शतरि 'दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि°' इत्यादिना चुत्वाभावे यणादेशे कृतेऽङ्गस्यानृकारान्तत्वादभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यते । अभ्यस्तस्वरः । निष्कृतम् । करोतेरादिकर्मणि क्तः । संस्कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । थाथादिस्वरः ॥४॥

'मित्रो जनान्' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं मैत्रम् । 'मित्रो मैत्रं चतुर्गायत्र्यन्तम्' इत्यनुक्रमणिका । आदितः पञ्च त्रिष्टुभः शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्यः । मित्रो देवता । अग्निहोत्रार्थे पयसि वर्षबिन्दुपतने 'मित्रो जनान्' इत्यनया समिधमादध्यात् । सूत्रितं च–'मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिदाधानम्' (आश्व. श्रौ. ३. ११) इति ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।
मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।
मित्रः । कृष्टीः । अनिऽमिषा । अभि । चष्टे । मित्राय । हव्यम् । घृतऽवत् । जुहोत ॥ १ ॥

---

[1] च–अश्विना आश्विनौ । [2] ख-घ-ण-भ–मधुररसमत्यन्तम्; ल–मधुररसममृतम् । [3] ख-ग-च–पुनः अभिषुतवतः ।

vब्रुवाणः स्तूयमानः शब्दं कुर्वाणो वा vमित्रः । प्रकर्षेण सर्वैर्मीयते ज्ञायते तथा सर्वान् प्रदानेन त्रायत इति वा मित्रः सूर्यः । vजनान् कर्षकादिजनान् vयातयति । कृष्यादिकर्मसु प्र कारयति । तथा vमित्रः एव vपृथिवीमुत अपि च vद्याम् एतावुभौ लोकौ वृष्टिद्वारा अन्नं यागांश्च vदाधार धारयति । तथा सति vमित्रः vअनिमिषा अनिमिषेणानुग्रहदृष्ट्या vकृष्टीः कर्मवतो मनुष्यान् vअभि vचष्टे सर्वतः पश्यति । एतत्सर्वं ज्ञात्वा हे ऋत्विजः vघृतवत् उपस्तरणाभिघारणयुक्तं हवनयोग्यं पुरोडाशादिकं तस्मै vमित्राय देवाय vजुहोत जुहुत प्रयच्छतेत्यर्थः । उक्तार्थं यास्को व्याचष्टे ‘ मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा ’ (निरु. १०. २२) इति ॥ यातयति । ‘ यती प्रयत्ने ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि रूपम् । दाधार । ‘तुजादीनाम्०’ इत्यभ्यासस्य दीर्घः । जुहोत । जुहोतेर्लोटि प्रत्ययस्य तबादेशः । गुणः । निघातः ॥

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्य ‘ प्र स मित्र ’ इति याज्या । एषैव प्रातर्होमस्य कालात्यय निमित्ते मैत्रे चरौ याज्या । सूत्रितं च— ‘ प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वांस्त्वां नष्टवान्महिमाय पृच्छे ’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति । ‘ तत इष्टिर्मित्रः सूर्योऽभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति संस्थितायाम् ’ (आश्व. श्रौ. ३. १२) इति च ॥

प्र स मि॑त्र॒ मर्तो॑ अस्तु॒ प्रय॑स्वा॒न्यस्त॑ आदित्य॒ शिक्ष॑ति व्र॒तेन॑ ।
न ह॑न्यते॒ न जी॑यते॒ त्वोतो॒ नैन॒मंहो॑ अश्नो॒त्यन्ति॑तो॒ न दू॒रात् ॥ २ ॥

प्र । सः । मि॒त्र॒ । मर्तः॑ । अ॒स्तु॒ । प्रय॑स्वान् । यः । ते॒ । आ॒दि॒त्य॒ । शिक्ष॑ति । व्र॒तेन॑ ।
न । ह॒न्य॒ते॒ । न । जी॒य॒ते॒ । त्वाऽऊ॑तः । न । ए॒न॒म् । अंहः॑ । अ॒श्नो॒ति॒ । अन्ति॑तः । न । दू॒रात् ॥ २ ॥

हे vआदित्य vव्रतेन यज्ञेन युक्तः vयः मनुष्यः vते तुभ्यं vशिक्षति हविर्लक्षणमन्नं ददाति हे vमित्र vसः vमर्तः मनुष्यः vप्रयस्वान् अन्नवान् vप्र vअस्तु प्रभवतु । vत्वोतः त्वया रक्षितः सः मनुष्यः केनापि vन vहन्यते न बाध्यते[2] । vन vजीयते नाभिभूयते च । vएनं तुभ्यं हविर्दत्तवन्तं पुरुषम् vअंहः पापम् vअन्तितः समीपात् vन vअश्नोति न प्राप्नोति[3] । vदूरात् अपि vन प्राप्नोति । शिक्षतिर्दानकर्मा । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । जीयते । जयतेः कर्मणि यकि ‘ अकृत्सार्वधातुकयोः०’ इति दीर्घः । त्वोतः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदस्वरः । अश्नोति । ‘ अशू व्याप्तौ ’ । स्वादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्यानुवाक्या । ‘ अनमीवास इळया मदन्तः प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान् ’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति सूत्रितम्[4] ॥

---

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स–‘ सः ’ नास्ति । २. ण–वध्यते । ३. त–व्याप्नोति । ४. त-न-
ल–सूत्रम् ।

अनमीवास इळया मदन्तो मितज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।
आदित्यस्य व्रतमुपक्षियन्तो वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥

अनमीवासः । इळया । मदन्तः । मितऽज्ञवः । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।
आदित्यस्य । व्रतम् । उपऽक्षियन्तः । वयम् । मित्रस्य । सुऽमतौ । स्याम ॥ ३ ॥

हे मित्र ᵛअनमीवासः रोगवर्जिताः ᵛइळया अन्नेन ᵛमदन्तः माद्यन्तः ᵛपृथिव्याः ᵛवरिमन् विस्तीर्णे प्रदेशे ᵛमितज्ञवः मितजानुकाः ᵛआ यथाकामं सर्वत्र गच्छन्तः ᵛआदित्यस्य संबन्धि ᵛव्रतं कर्म ᵛउपक्षियन्तः तस्य कर्मणः समीपे निवसन्तः । तदीयं[1] कर्म[1] कुर्वाणा इत्यर्थः । तादृशाः ᵛवयं ᵛमित्रस्य आदित्यस्य ᵛसुमतौ शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां ᵛस्याम वर्तेमहि ॥ मदन्तः । 'मदी हर्षे' इत्यस्य शतरि व्यत्ययेन शप् । मितज्ञवः । जानुशब्दस्य ज्ञुश्छान्दसः । वरिमन् । उरुशब्दात् पृथ्वादित्वादिमनिच् । 'प्रियस्थिर°' इत्यादिना वरादेशः । 'सुपां सुलुक्°' इति सप्तम्या लुक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।
तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४ ॥

अयम् । मित्रः । नमस्यः । सुऽशेवः । राजा । सुऽक्षत्रः । अजनिष्ट । वेधाः ।
तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ४ ॥

ᵛअयं पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः ᵛमित्रः सूर्यः ᵛनमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः ᵛसुशेवः शोभनसुखः । सुखेन सेव्य इत्यर्थः । ᵛराजा सर्वस्य जगतः प्रकाशप्रदानेन स्वामी ᵛसुक्षत्रः । क्षत्रशब्देन बलमुच्यते । शोभनबलोपेतः ᵛवेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंगुणोपेतः सूर्यः ᵛअजनिष्ट प्रादुरभूत् । ᵛतस्य एवंविधगुणोपेतस्य ᵛयज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सूर्यस्य ᵛसुमतौ शोभनायां बुद्धौ ᵛभद्रे कल्याणकारिणि ᵛसौमनसे सौमनस्ये ᵛअपि यजमानाः ᵛवयं ᵛस्याम भवेम ॥ नमस्यः । नमसि साधुः । 'तत्र साधुः' इति यत् । तित्स्वरितः । अजनिष्ट । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लुङि सिचि रूपम् । सौमनसे । सुमनस इदमित्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः ॥

महाँ आदित्यो नमसोपसद्यो यातयज्जनो गृणते सुशेवः ।
तस्मा एतत्पन्यतमाय जुष्टमग्नौ मित्राय हविरा जुहोत ॥ ५ ॥

महान् । आदित्यः । नमसा । उपऽसद्यः । यातयत्ऽजनः । गृणते । सुऽशेवः ।
तस्मै । एतत् । पन्यऽतमाय । जुष्टम् । अग्नौ । मित्राय । हविः । आ । जुहोत ॥ ५ ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–तदीयकर्म ।

योऽयम् ᵛआदित्यः ᵛमहान् अत एव ᵛनमसा नमस्कारेण ᵛउपसद्यः सर्वैरुपसदनीयः ᵛशा प्रातःप्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जना येनेति स तथोक्तः । ᵛगृणते स्तोत्रं कुर्वते जनाय ᵛसु भवति ᵛतस्मै ᵛपन्यतमाय स्तुत्यतमाय ᵛमित्राय आदित्याय ᵛजुष्टं प्रीतिविषयम् ᵛएतत् ᵛहविः ᵛआ ᵛजुहोत जुहुत ॥ यातयज्जनः । 'यती प्रयत्ने' इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । बहुव्रीहौ पू प्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । गृणते । 'गॄ शब्दे' । 'शतुरनुमः' विभक्तेरुदात्तत्वम् । पन्यतमाय । पनतेरघ्न्यादित्वात् यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । जु 'नित्यं मन्त्रे' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ५ ॥

अभिप्लवषडहे दशरात्रे च सप्तदशैकविंशादिस्तोमे सति होत्रादिकशस्त्रेष्वावापस्थाने[1] पञ्चसं संख्याका ऋच आवपनीयाः । तत्र मैत्रावरुणशस्त्रे 'मित्रस्य चर्षणीधृतः' इत्याद्याश्चतस्र आवापार्थाः सूत्रितं च—'मित्रस्य चर्षणीधृत इति चतस्रो मैत्र्यः' (आश्व. श्रौ. ७.५) इति ॥

मि॒त्रस्य॑ चर्षणी॒धृतोऽवो॑ दे॒वस्य॑ सान॒सि । द्यु॒म्नं चि॒त्रश्र॑वस्तमम् ॥ ६ ॥

मि॒त्रस्य॑ । च॒र्ष॒णि॒ऽधृत॑ः । अव॑ः । दे॒वस्य॑ । सा॒न॒सि । द्यु॒म्नम् । चि॒त्रश्र॑वःऽतमम् ॥ ६ ॥

ᵛचर्षणीधृतः मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य ᵛमित्रस्य ᵛदेवस्य संबन्धि ᵛअवः अन्नं ᵛसानसि सर्वैः[3] संभजनीयं ᵛद्युम्नं तदीयं धनं च ᵛचित्रश्रवस्तमम् अतिशयेन चायनीयकीर्तियुक्तम् ॥ सानसि । सनोतेः 'सानसिपर्णसि°' इत्यादिना असिच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । चित्त्वादन्तोदात्तः । 'स्वमोः°' इति स्वमोर्लुक् ॥

प्रातर्होमस्य कालात्यये मैत्रेष्टिः । तस्याम् 'अभि यो महिना' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च– 'अभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्' (आश्व. श्रौ. ३. १२) इति ॥

अ॒भि यो म॑हि॒ना दिव॑ं मि॒त्रो ब॒भूव॑ स॒प्रथा॑ः । अ॒भि श्रवो॑भिः पृथि॒वीम् ॥ ७

अ॒भि । यः । म॒हि॒ना । दिव॑म् । मि॒त्रः । ब॒भूव॑ । स॒ऽप्रथा॑ः । अ॒भि । श्रव॑ःऽभिः । पृ॒थि॒वीम् ॥ ७

ᵛयः ᵛमित्रः ᵛमहिना स्वकीयेन महिम्ना ᵛदिवम् अन्तरिक्षम् ᵛअभि ᵛबभूव अभिभवति स मित्रः ᵛसप्रथाः । प्रथः प्रसिद्धिः कीर्तिः । तत्सहितः ᵛश्रवोभिः वृष्टिद्वारोत्पादितैरन्नैः ᵛपृथिवीम् अपि अभिभवति । बह्वन्नयुक्तां करोतीत्यर्थः ॥ सप्रथाः । 'प्रथ प्रख्याने' । असुन् । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः ॥

मि॒त्राय॒ पञ्च॑ येमिरे॒ जना॑ अ॒भिष्टि॑शवसे । स दे॒वान्विश्वा॑न्बिभर्ति ॥ ८ ॥

मि॒त्राय॑ । पञ्च॑ । ये॒मि॒रे॒ । जना॑ः । अ॒भिष्टि॑ऽशवसे । सः । दे॒वान् । विश्वा॑न् । बि॒भ॒र्ति॒ ॥ ८ ॥

ᵛपञ्च ᵛजना निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः ᵛअभिष्टिशवसे शत्रूणामभिगन्तृबलयुक्ताय ᵛमित्राय ᵛयेमिरे हवींष्युद्यच्छन्ति । ᵛसः तादृशो मित्रः ᵛविश्वान् सर्वान् ᵛदेवान् ᵛबिभर्ति । स्वस्वरूपतया

---

१. ल–°शस्त्रे याज्यापस्थाने । २. च–आवपनीया इत्यर्थः । ३. त–सर्वैरस्माभिः ।

धारयति ॥ अभिष्टिशवसे । इषेः ‘ मन्त्रे वृष° ’ इत्यादिना क्तिन् । ‘ तादौ च निति°’ इत्यभेः अन्तोदात्तत्वम्[1] । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

मि॒त्रो दे॒वेष्वा॒युषु॒ जना॑य वृ॒क्तब॑र्हिषे । इष॑ इ॒ष्टव्र॑ता अकः ॥ ९ ॥

मि॒त्रः । दे॒वेषु॑ । आ॒युषु॑ । जना॑य । वृ॒क्तऽब॑र्हिषे । इष॑ः । इ॒ष्टऽव्र॑ताः । अ॒क॒रित्य॑कः ॥ ९ ॥

ᵛमित्रः भगवानादित्यः ᵛदेवेषु द्योतमानादिगुणयुक्तेषु ᵛआयुषु मनुष्येषु मध्ये यो जनो वृक्तबर्हिः । वृक्तं लूनं बर्हिर्येन सः । बर्हिर्लवनासादनपूर्वं हविषो दाता ऋत्विगित्यर्थः । तस्मै ᵛवृक्तबर्हिषे ᵛजनाय ᵛइष्टव्रताः । इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ताः ᵛइषः तादृशान्यन्नानि ᵛअकः करोति । तस्मै ददातीत्यर्थः ॥ वृक्तबर्हिषे । ‘ओव्रश्चू छेदने’ । कर्मणि निष्ठायां ‘ यस्य विभाषा ’ इति इट्प्रतिषेधः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अकः । करोतेर्लुङि च्लेः ‘ मन्त्रे घस° ’ इत्यादिना लुक् । सिपो हल्ङ्यादिलोपः । निघातः ॥ ॥ ६ ॥

‘ इहेह वः ’ इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं जागतमृभुदेवताकम् । अन्त्यस्तृच इन्द्रदेवताकश्च । तथा चानुक्रान्तम्–‘ इहेह वः सप्तार्भवं जागतं तृचोऽन्त्य ऐन्द्रश्च ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्याश्चतस्रः पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनिविद्धानीयाः । सूत्रितं च– ‘ इहेह व इति चतस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

इ॒हेह॑ वो॒ मन॑सा ब॒न्धुता॑ नर उ॒शिजो॑ जग्मुर॒भि तानि॒ वेद॑सा ।
याभि॑र्मा॒याभिः॒ प्रति॑जूतिवर्पसः॒ सौध॑न्वना य॒ज्ञियं॑ भा॒गमा॑न॒श ॥ १ ॥

इ॒हऽइ॑ह । व॒ः । मन॑सा । ब॒न्धुता॑ । न॒र॒ः । उ॒शिज॑ः । ज॒ग्मु॒ः । अ॒भि । तानि॑ । वेद॑सा ।
याभि॑ः । मा॒याभि॑ः । प्रति॑जूतिऽवर्पसः । सौध॑न्वनाः । य॒ज्ञिय॑म् । भा॒गम् । आ॒न॒श ॥ १ ॥

हे ऋभवः ᵛवः युष्माकं ᵛबन्धुता । बध्नन्ति फलेन संयोजयन्तीति बन्धवः कर्माणि । तेषां समूहः[2] बन्धुता । ᵛइहेह सर्वत्र[3] ᵛमनसा सर्वैर्ज्ञायते । ᵛनरः हे मनुष्या ऋभवः ᵛउशिजः यज्ञभागं कामयमाना भवन्तः ᵛवेदसा यज्ञभागप्रापककर्मविषयज्ञानेन ᵛतानि तादृशानि कर्माणि ᵛअभि ᵛजग्मुः प्राप्नुवन्ति । कानि तानि । ᵛमायाभिः । मीयन्ते ज्ञायन्त इति मायाः कर्माणि । ᵛयाभिः मायाभिर्यैः कर्मभिः ᵛप्रतिजूतिवर्पसः प्रतिपक्षाभिभवनशीलतेजोयुक्ताः ᵛसौधन्वनाः । सुधन्वा नामाङ्गिरसः पुत्रः कश्चिदृषिः । तस्य पुत्राः सौधन्वनाः । ते च त्रय ऋभुर्विभ्वा वाज इति । एतन्नामका यूयं ᵛयज्ञियं यज्ञार्हं ᵛभागं सोमपानादिलक्षणम् ᵛआनश प्राप्ताः[4] स्थ । तथा च मन्त्रवर्णः–‘ ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन ’ (ऋ. सं. १. १६१. ६) इति । अयमर्थो ब्राह्मणेऽपि ‘ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन् ’ (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्यत्रोपाख्यानपूर्वकं स्पष्टमभिहितः ।

---

[1] त-न–उदात्तत्वम् । [2] ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स–भावः । [3] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–सर्वम् । [4] ख-घ-त-न-भ–व्याप्ताः ।

यद्वा। नरः कर्मणां[1] नेतारो हे ऋभव उशिजः कामयमाना वेदसा हविर्लक्षणेन धनेन युक्ताः वो युष्माकं तानि चमसतक्षणादीनि[2] कर्माणि बन्धुता बन्धुतया सख्येन मनसा जग्मुः अभिगच्छ कानि इत्याशङ्कायामाह। यैः चमसतक्षणादिभिः[3] कर्मभिर्यज्ञार्हं भागं यूयमाप्नुत तान्यभिगच्छ युष्माकं बुद्धिनैपुणानि चिन्तयन्तीत्यर्थः॥ इहेह। ‘नित्यवीप्सयोः’ इति द्विर्वचनम्। परस्याम्रेडित अनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः। बन्धुता। ‘बन्ध बन्धने’। ‘भृस्वृस्निहि°’ इत्यादिना कर्तरि उप्रत्य समूह इत्यर्थे ‘ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्’ (पा. सू. ४.२.४३) इति तल्। लित्स्वरः[4]॥

याभि॒ः शची॑भिश्चम॒साँ अपिं॑शत॒ यया॑ धि॒या गामरि॑णीत॒ चर्म॑णः।
येन॒ हरी॒ मन॑सा नि॒रत॑क्षत॒ तेन॑ देव॒त्वमृ॑भव॒ः समा॑नश ॥ २ ॥

याभि॑ः। शची॑भिः। च॒म॒सान्। अपिं॑शत। यया॑। धि॒या। गाम्। अरि॑णीत। चर्म॑णः।
येन॑। हरी॒ इति॑। मन॑सा। नि॒ःऽअत॑क्षत। तेन॑। दे॒व॒ऽत्वम्। ऋ॒भ॒व॒ः। सम्। आ॒न॒श॒ ॥ २

हे[5] ᵛऋभवः’ ᵛयाभिः ᵛशचीभिः ᵛशक्तिभिः ᵛचमसान् चतुरः ᵛअपिंशत विभक्तवन्तः स्थ। ᵛय ᵛधिया प्रज्ञया ᵛगां मृताम्[6] ᵛअरिणीत ᵛचर्मणः चर्मणा[7] योजनात् प्रापितवन्तः स्थ। ᵛयेन ᵛमनसा प्रज्ञानेन ᵛहरी एतन्नामकाविन्द्रस्याश्वौ ᵛनिरतक्षत नितरामकुरुत। तथा च[8] मन्त्रवर्णः–‘य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी’ (ऋ. सं. १.२०.२) इति[9]। ᵛतेन सर्वेणानेन कर्मणा ᵛदेवत्वं य भागार्हत्वलक्षणं[10] देवभावं ᵛसमानश सम्यक् प्राप्ताः स्थ॥ अपिंशत। ‘पिश अवयवे’। तुदादिः। तस्य लङि मध्यमे रूपम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः। अरिणीत। ‘री गतिरेषणयोः’। क्र्यादिः। तस्य लङि रूपम्। अत्रापि पूर्ववदनिघातः। निरतक्षत। ‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे’। लङि रूपम्। पूर्ववद अनिघाते ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेर्निघातः। अडुदात्तः। आनश। अश्नोतेर्लिटि रूपम्। निघातः

इन्द्र॑स्य स॒ख्यमृ॑भव॒ः समा॑नशु॒र्मनो॒र्नपा॑तो अ॒पसो॑ दधन्विरे।
सौ॒ध॒न्व॒नासो॑ अमृत॒त्वमेरि॑रे वि॒ष्ट्वी शमी॑भिः सु॒कृत॑ः सुकृ॒त्यया॑ ॥ ३ ॥

इन्द्र॑स्य। स॒ख्यम्। ऋ॒भव॑ः। सम्। आ॒न॒शु॒ः। मनो॑ः। नपा॑तः। अ॒पस॑ः। द॒ध॒न्वि॒रे॒।
सौ॒ध॒न्व॒नास॑ः। अ॒मृ॒त॒ऽत्वम्। आ। ई॒रि॒रे॒। वि॒ष्ट्वी। शमी॑भिः। सु॒ऽकृत॑ः। सु॒ऽकृ॒त्यया॑ ॥ ३

ᵛमनोर्नपातः मनुष्यस्याङ्गिरसः[11] पुत्राः ᵛअपसः यागादिलक्षणकर्मवन्तः ᵛऋभवः ᵛइन्द्रस्य ᵛसख्यं समानख्यानत्वं[12] ᵛसमानशुः सम्यक् प्राप्नुवन्। तथेन्द्रस्य सख्यं प्राप्तास्त ऋभवः ᵛदधन्विरे। पू

---

[1] ख-ग-ण-त-न-भ-ल–कर्मणि; च-स–कर्माणि। [2] ख-ग-च-ण-त-न-भ-स–°भक्षणादीनि। [3] ख-ग-च-ण-त-न-भ-स–°भक्षणादिभिः। [4] ल–लितीति प्रत्ययस्वरः। पूर्वस्योदात्तत्वम्। [5] त–‘हे ऋभवः’ नास्ति। [6] त–मृतां सतीम्। [7] त–‘ चर्मणा ’ नास्ति। [8] ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स- अयम्। [9] त-ल–इति। ऋभवः। उरु प्रभूतं भान्तीति ऋतेन सत्येन भान्तीति वा तादृशा हे ऋभवः। [10] ख-ग-घ-च-ण-भ–यज्ञभागार्हलक्षणम्; ल–यज्ञलक्षणम्। [11] ल–मनुष्यस्याङ्गिरसस्य। [12] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-स–समानख्यानत्वं प्राप्ताः।

मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपीदानीमिन्द्रस्य सख्येन प्राणान् धारयन्ति । तथा च[1] मन्त्रः–‘ अधारयन्त वह्नयः ’ (ऋ. सं. १. २०. ८) इति । ᵛसौधन्वनासः सुधन्वनामकस्यर्षेः पुत्रा ऋभवः ᵛसुकृतः शोभनकर्माणः सन्तः प्रभूतैः ᵛशमीभिः देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धनिवारणहेतुभिः कर्मभिः ᵛसुकृत्यया शोभनेन कर्मणा च ᵛविष्ट्वी व्याप्य ᵛअमृतत्वमेरिरे देवत्वं प्रापुः । तथा च मन्त्रान्तरमाम्नायते–‘ मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ’ (ऋ. सं. १. ११०. ४) इति ॥ नपातः । ‘ नभ्राण्नपात° ’ इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । दधन्विरे । धविर्गत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लिटि रूपम् । ईरिरे । ‘ ईर गतौ ’ । मन्त्रत्वात् आम् न भवति । निघातः । सुकृत्यया । करोतेर्भावे ‘ कृञः श च ’ इति क्यप् । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरस्वरः ॥

इन्द्रे॑ण याथ स॒रथं॑ सु॒ते सचाँ॒ अथो॒ वशा॑नां भवथा स॒ह श्रि॒या ।
न वः॑ प्रति॒मै सु॒कृता॑नि वाघतः॒ सौध॑न्वना ऋभवो वी॒र्या॑णि च ॥ ४ ॥

इन्द्रे॑ण । या॒थ॒ । स॒ऽरथ॑म् । सु॒ते । सचा॑ । अथो॒ इति॑ । वशा॑नाम् । भ॒व॒थ॒ । स॒ह । श्रि॒या ।
न । वः॒ । प्र॒ति॒ऽमै । सु॒ऽकृता॑नि । वा॒घ॒तः॒ । सौध॑न्वनाः । ऋ॒भ॒वः॒ । वी॒र्या॑णि । च॒ ॥ ४ ॥

हे ऋभवो यूयम् ᵛइन्द्रेण ᵛसचा सह ᵛसरथं समानमेकं रथमारुह्य ᵛसुते अभिषुतसोमवति यज्ञे ᵛयाथ गच्छथ । ᵛअथो अनन्तरमिन्द्रेण सह एकरथमारूढा यूयं ᵛवशानाम् । उश्यते काम्यते यजमानेन स्वर्गादिलक्षणं[2] फलम्[2] एभिरिति वशाः मनुष्याः । तेषां ᵛश्रिया स्तुतिहविरादिरूपया ᵛसह ᵛभवथ । हे ᵛसौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः ᵛवाघतः । अमृतत्वादिलक्षणफलस्य वोढारो मेधाविनो वा इति यास्कः । तादृशा हे ᵛऋभवः ᵛवः युष्माकं ᵛसुकृतानि देवत्वस्य प्रापकाणि शोभनानि कर्माणि ᵛन ᵛप्रतिमै । प्रतिमातुमियत्तया परिच्छेत्तुं न केनापि शक्यानि । तथा ᵛवीर्याणि युष्माकं सामर्थ्यानि ᵛच नैव प्रतिमातुं शक्यानि ॥ वशानाम् । ‘ वश कान्तौ ’ । ‘ वशिरण्योरुपसंख्यानम् ’ इति करणे अप्प्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वशाशब्दो वन्ध्यावचनश्चेत् अन्तोदात्तः[3] भवति । ‘ वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः ’ (ऋ. सं. १०. ९१. १४) इति । वः । युष्मच्छब्दस्य षष्ठीबहुवचने वसादेशः । निघातः । प्रतिमै । ‘ माङ् माने ’ । विच् । प्रतिमाः प्रतिमानम् । तस्य चतुर्थ्येकवचने आतो लोपाभावश्छान्दसः[4] । एकादेशस्वरः ॥

आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ‘ इन्द्र ऋभुभिः ’ इत्यार्भवस्तृचः । सूत्रितं च–‘ घृतवती भुवनानामभिश्रियेन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिरिति तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७.) इति । आद्या[5] तृतीयसवने होतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च–‘ इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितमिन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतम् ’ (आश्व. श्रौ. ५.५) इति ॥

---

[1] ग-च-भ-ल-स–‘ च ’ नास्ति । [2] ख-ग-च-भ–स्वर्गादिलक्षणफलम् । [3] ख-ग-च-ण-न-भ-स–इत्यन्तोदात्तः । [4] ख-ग-ण-न-भ-ल-स–लोपश्छान्दसः । [5] ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स–आद्यः ।

इन्द्र॑ ऋ॒भुभि॒र्वाज॑वद्भिः॒ समु॑क्षितं सु॒तं सोम॒मा वृ॑षस्वा॒ गभ॑स्त्योः ।
धि॒येषि॒तो म॑घवन्दा॒शुषो॑ गृ॒हे सौ॑धन्व॒नेभिः॑ स॒ह म॑त्स्वा॒ नृभिः॑ ॥ ५ ॥

इन्द्र॑ । ऋ॒भुऽभिः॑ । वाज॑वत्ऽभिः । सम्ऽउ॑क्षितम् । सु॒तम् । सोम॑म् । आ । वृ॒ष॒स्व॒ । गभ॑स्त्योः
धि॒या । इ॒षि॒तः । म॒घ॒ऽव॒न् । दा॒शुषः॑ । गृ॒हे । सौ॒ध॒न्व॒नेभिः॑ । स॒ह । म॒त्स्व॒ । नृऽभिः॑ ॥

हे vइन्द्र vवाजवद्भिः । वाजो नाम ऋभूणां भ्राता । यद्वा । वाजोऽन्नम् । तत्सहितैः vऋभु सहितस्त्वं vसमुक्षितं सम्यगद्भिः[1] सिक्तं[1] ग्रावभिः vसुतं vसोमं vगभस्त्योः । बप्सस्त्यदन्त्याभ्यामर्थाः गृह्णन्ति पदार्थानाभ्यामिति वा गभस्ती बाहू । तयोर्बाह्वोः vआ vवृषस्व आक्षारय[2] । ग्रहमुभाभ्यां बाहु गृहीत्वा सोमं पिबेत्यर्थः । हे vमघवन्[3] इन्द्र vधिया स्तोत्ररूपेण कर्मणा vइषितः प्रेरितस्त्वं vदाशु हविर्दत्तवतो यजमानस्य vगृहे vसौधन्वनेभिः सुधन्वनः पुत्रैः vनृभिः मनुष्यैर्ऋभुभिः vसह vमत्स्व सोमपानेन हृष्टो भव ॥ समुक्षितम् । ‘ उक्ष सेचने ’ । कर्मणि क्तः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इ गतेः स्वरः । गभस्त्योः । ‘ भस भर्त्सनदीप्त्योः ’ इत्यस्मात् ‘ भसेर्गट्च ’ इति सूत्रेण तिप्रत्ययो धा गडागमश्च । यद्वा । गृह्णातेः पृषोदरादित्वादेवं नेयम् । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु । लोटि ‘ बहु छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

इन्द्र॑ ऋभु॒मान्वाज॑वान्मत्स्वे॒ह नो॒ऽस्मिन्त्सव॑ने॒ शच्या॑ पुरुष्टुत ।
इ॒मानि॒ तुभ्यं॒ स्वस॑राणि येमिरे व्र॒ता दे॒वानां॒ मनु॑षश्च॒ धर्म॑भिः ॥ ६ ॥

इन्द्र॑ । ऋ॒भु॒ऽमान् । वाज॑ऽवान् । म॒त्स्व॒ । इ॒ह । न॒ः । अ॒स्मिन् । सव॑ने । शच्या॑ । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒
इ॒मानि॑ । तुभ्य॑म् । स्वस॑राणि । ये॒मि॒रे॒ । व्र॒ता । दे॒वाना॑म् । मनु॑षः । च॒ । धर्म॑ऽभिः ॥ ६ ॥

vपुरुष्टुत बहुभिः स्तुत हे vइन्द्र vऋभुमान् ऋभुणा तद्वान् vवाजवान् वाजेन ऋभोर्भ्रात्रा यु vशच्या इन्द्राण्या कर्मणा वा सहितः सन् vनः अस्माकम् vइह कर्मणि vअस्मिन् तृतीयसवने vमत्स्व हृष्टो भव । हे इन्द्र vतुभ्यं त्वदर्थम् vइमानि vस्वसराणि अहानि vयेमिरे । तव सोमपानार्थं त्रि सवनेषु नियतान्यासते । किंच vदेवानाम् अग्न्यादीनां vव्रता व्रतानि कर्माणि vच vमनुषः मनुष्यस्य vधर्मभिः कर्मभिः साकं त्वदर्थं नियतान्यासते ॥

इन्द्र॑ ऋ॒भुभि॑र्वा॒जिभि॑र्वा॒जय॑न्नि॒ह स्तोमं॑ जरि॒तुरुप॑ याहि य॒ज्ञिय॑म् ।
श॒तं केते॑भिरिषि॒रेभि॑रा॒यवे॑ स॒हस्र॑णीथो अध्व॒रस्य॒ होम॑नि ॥ ७ ॥

इन्द्र॑ । ऋ॒भुऽभिः॑ । वा॒जिऽभिः॑ । वा॒जय॑न् । इ॒ह । स्तोम॑म् । ज॒रि॒तुः । उप॑ । या॒हि॒ । य॒ज्ञिय॑म् ।
श॒तम् । केते॑भिः । इ॒षि॒रेभिः॑ । आ॒यवे॑ । स॒हस्र॑ऽनीथः । अ॒ध्व॒रस्य॑ । होम॑नि ॥ ७ ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ—सम्यगभिषिक्तम् । [2] ग-च—प्रक्षारय । [3] त-मघवन् धनवन्; त-
स- मघवन् हे ।

हे ᵛइन्द्र ᵛवाजिभिः[1] वाजयुक्तैः ᵛऋभुभिः सहितस्त्वं ᵛवाजयन् स्तोतुर्वाजमन्नं कुर्वाणः ᵛइह यज्ञे ᵛयज्ञियं यज्ञार्हं ᵛजरितुः स्तोतुः[2] ᵛस्तोमं स्तोत्रम् ᵛउप ᵛयाहि आगच्छ । पुनः किंविशिष्टः । ᵛकेतेभिः । केत्यते ज्ञायते सर्वमेभिरिति केताः प्राज्ञाः[3] मरुतः । तैः ᵛशतं शतसंख्याकैः ᵛइषिरेभिः इषिरैर्गमनकुशलैः अश्वैः सहितः ᵛआयवे मनुष्याय यजमानाय ᵛसहस्रनीथः बहुप्रकारनयनोपेतः ᵛअध्वरस्य । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्य तादृशस्य सोमस्य ᵛहोमनि होमे आगच्छेति शेषः ॥ वाजयन् । वाजं करोतीति णिच् । 'णाविष्ठवत्°' इतीष्ठवद्भावात् 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति टिलोपः । केतेभिः । 'कित ज्ञाने' । घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तः ॥

॥ ७ ॥

'उषो वाजेन' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमुषोदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्– 'उष उषस्यम्' इति । प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतावाश्विनशस्त्रे च त्रैष्टुभे छन्दस्येतस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं च– 'उषो वाजेनेदमु त्यत्' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

उषो॒ वाजे॑न वाजिनि॒ प्रचे॑ताः॒ स्तोमं॑ जुषस्व गृण॒तो म॑घोनि ।
पु॒रा॒णी दे॑वि युव॒तिः पुरं॑धि॒रनु॑ व्र॒तं च॑रसि विश्ववारे ॥ १ ॥

उष॑ः । वाजे॑न । वा॒जि॒नि॒ । प्रऽचे॑ताः । स्तोम॑म् । जु॒ष॒स्व॒ । गृ॒ण॒तः । म॒घो॒नि॒ ।
पु॒रा॒णी । दे॒वि॒ । यु॒व॒तिः । पुर॑म्ऽधिः । अनु॑ । व्र॒तम् । च॒र॒सि॒ । वि॒श्व॒ऽवा॒रे॒ ॥ १ ॥

ᵛवाजेन ᵛवाजिनि अन्नेनान्नवति । तथा च मन्त्रः–'सं वाजैर्वाजिनीवति' (ऋ. सं. १. ४८. १६) इति । ᵛमघोनि धनवति हे ᵛउषः ᵛप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती[4] त्वं[4] ᵛगृणतः तव स्तोत्रं कुर्वतः[5] स्तोतुः ᵛस्तोमं स्तोत्रं ᵛजुषस्व सेवस्व[6] । यद्वा । वाजेन हविर्लक्षणेनान्नेन सह स्तोमं जुषस्वेति संबन्धः । ᵛविश्ववारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उषः ᵛदेवि ᵛपुराणी पुरातनी । ᵛयुवतिः[7] इत्युपमा । तद्वच्छोभमाना । 'सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा' (ऋ. सं. १. १२३. ११) इतिवत् । ᵛपुरंधिः । पुरु बहु धीः स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा । बहुस्तोत्रवती । 'पुरंधिर्बहुधीः' इति यास्कः । पुरंधिः शोभमाना वा । एवंविधगुणोपेता त्वम् ᵛअनु ᵛव्रतं यज्ञकर्माभिलक्ष्य ᵛचरसि यष्टव्यतया वर्तसे ॥ मघोनि । मघशब्दात् मतुबर्थे 'छन्दसीवनिपौ°' इति वनिप् । स्त्रियाम् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' । 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति संप्रसारणे कृते गुणः । संबुद्धौ 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' । निघातः । पुराणी । पुराणशब्दः 'पुराणप्रोक्तेषु°' इत्यन्तोदात्तत्वेन निपातितः । 'टिड्ढाणञ्°' इति ङीप् । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरंधिः । पृषोदरादित्वात् उकारस्य अमादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । 'आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ–वाजिभिः अन्नवद्भिः । [2] ख-ग-च-न-भ-स–'स्तोतुः' नास्ति । [3] घ-च-ण-ल–प्रज्ञाः । [4] ग-च-फ–त्वम्; ण-न-ल-स–सती । [5] ल–कुर्वाणस्य । [6] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–'सेवस्व' नास्ति । [7] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ–युवतिस्तरुणी ।

उषो॑ दे॒व्यम॑र्त्या॒ वि भा॑हि च॒न्द्रर॑था सू॒नृता॑ ई॒रय॑न्ती ।
आ त्वा॑ वहन्तु सु॒यमा॑सो॒ अश्वा॒ हिर॑ण्यवर्णां पृथु॒पाज॑सो॒ ये ॥ २ ॥
उष॑: । दे॒वि॒ । अम॑र्त्या । वि । भा॒हि॒ । च॒न्द्रऽर॑था । सू॒नृता॑: । ई॒रय॑न्ती ।
आ । त्वा॒ । व॒ह॒न्तु॒ । सु॒ऽयमा॑सः । अश्वा॑: । हिर॑ण्यऽवर्णाम् । पृ॒थु॒ऽपाज॑सः । ये ॥ २ ॥

हे ˅उषो ˅देवि ˅अमर्त्या मरणधर्मरहिता ˅चन्द्ररथा सुवर्णमयरथोपेता ˅सूनृताः प्रियसत्यरूपा वाचः ˅ईरयन्ती उच्चारयन्ती । तथा च मन्त्रवर्णः–‘ सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती ’ (ऋ. सं. १. ११३. १२) इति । तादृशी त्वं ˅वि ˅भाहि सूर्यकिरणसंबन्धात् विशेषेण दीप्यस्व[1] । ˅पृथुपाजसः प्रभूतबलयुक्ता अरुणवर्णाः ˅ये ˅अश्वाः विद्यन्ते ˅सुयमासः सुष्ठु नियन्तुं शक्या रथे योजितास्तेऽश्वाः ˅हिरण्यवर्णां ˅त्वा त्वाम् ˅आ ˅वहन्तु ॥ सुयमासः । यमेरकृच्छ्रार्थे खल् । लित्स्वरः ॥

उष॑: प्रती॒ची भुव॑नानि॒ विश्वो॒र्ध्वा ति॑ष्ठस्य॒मृत॑स्य के॒तुः ।
स॒मा॒नमर्थं॑ चरणी॒यमा॑ना च॒क्रमि॑व नव्य॒स्या व॑वृत्स्व ॥ ३ ॥
उष॑: । प्र॒ती॒ची । भुव॑नानि । विश्वा॑ । ऊ॒र्ध्वा । ति॒ष्ठ॒सि॒ । अ॒मृत॑स्य । के॒तुः ।
स॒मा॒नम् । अर्थ॑म् । च॒र॒णी॒यमा॑ना । च॒क्रम्ऽई॑व । न॒व्य॒सि॒ । आ । व॒वृ॒त्स्व॒ ॥ ३ ॥

हे ˅उषः देवि ˅विश्वा सर्वाणि ˅भुवनानि ˅प्रतीची । प्रति आभिमुख्येनाञ्चति प्राप्नोतीति प्रतीची । ˅अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य ˅केतुः प्रज्ञापयित्री त्वम् ˅ऊर्ध्वा नभस्युन्नता ˅तिष्ठसि । ˅नव्यसि पुनःपुनर्जायमानतया नवतरे हे उषो देवि ˅अर्थम्[2] । अर्यते गम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थो मार्गः । ˅समानम् एकं मार्गमुदयात् प्राचीनकाललक्षणं ˅चरणीयमाना चरितुमिच्छन्ती त्वम् ˅आ ˅ववृत्स्व पुनरस्तस्मिन् मार्गे आवृत्ता भव । तत्र दृष्टान्तः । ˅चक्रमिव । यथा नभसि चरितुः सूर्यस्य रथाङ्गं पुनःपुनरावर्तते तद्वत् ॥ प्रतीची । प्रतिपूर्वादञ्चतेः क्विन् । ‘ अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ’ इति ङीप् । ‘ अचः ’ इत्यकारलोपे ‘ चौ ’ इति दीर्घः[2] । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । केतुः । ‘ चायृ पूजानिशामनयोः ’ इत्यस्मात् ‘ चायः की च ’ इति तुः । की इत्यादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । अर्थम् । अर्तेस्थन्प्रत्ययः । नव्यसि । नवशब्दात् ईयसुनि ङीपि रूपम् । ईकारलोपश्छान्दसः । ववृत्स्व । ‘ वृतु वर्तने ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्लुः ॥

---

[1] घ-च-ण-त-न-भ-ल-स–दीप्यसे । [2] घ-च-ण-न-फ-भ–त्वं चक्रमिव चरणीयमाना समानमर्थं उत्तमं मार्गम् आववृत्स्व आवर्तनं कुरुष्व । अर्थम् । अर्थ्यते गम्यते मार्गोऽस्मिन्नित्यर्थः; ल-स–अर्थम् । अर्थ्यते गम्यते मार्गोऽस्मिन्नित्यर्थः ।

अव स्यूमेव चिन्वती मघोन्युषा याति स्वसरस्य पत्नी ।
स्वर्जनन्ती सुभगा सुदंसा आन्ताद्दिवः पप्रथ आ पृथिव्याः ॥ ४ ॥

अव । स्यूमऽइव । चिन्वती । मघोनी । उषाः । याति । स्वसरस्य । पत्नी ।
स्वः । जनन्ती । सुऽभगा । सुऽदंसाः । आ । अन्तात् । दिवः । पप्रथे । आ । पृथिव्याः ॥ ४ ॥

येयम् ᵛउषाः ᵛस्यूमेव वस्त्रमिव विस्तृतं तमः ᵛअव ᵛचिन्वती अवचयमपक्षयं प्रापयन्ती ᵛमघोनी धनवती ᵛस्वसरस्य । सुष्ठ्वस्यति क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा । तस्य ᵛपत्नी सती ᵛयाति गच्छति । ᵛस्वः स्वकीयं तेजः ᵛजनन्ती जनयन्ती ᵛसुभगा सुधना[1] सौभाग्ययुक्ता[1] वा ᵛसुदंसाः शोभनाग्निहोत्रकर्मा[2] सेयमुषाः[2] ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛआ ᵛअन्तात् ᵛपृथिव्याः च ᵛआ अन्तात् आवसानात्[3] ᵛपप्रथे प्रथते प्रकाशते इत्यर्थः ॥ स्यूमेव । 'षिवु तन्तुसंताने' । 'अविषिविशुषिभ्यः कित्' इति मन्प्रत्ययः । 'छ्वोः शूडनुनासिके च' इति ऊठ् । यणादेशः । 'सुपां सुलुक्°' इति सोर्लुक् । नित्त्वादाद्युदात्तः । चिन्वती । 'शतुरनुमः°' इति ङीप उदात्तत्वम् । जनन्ती । 'जन जनने' इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

अच्छा वो देवीमुषसं विभातीं प्र वो भरध्वं नमसा सुवृक्तिम् ।
ऊर्ध्वं मधुधा दिवि पाजो अश्रेत्प्र रोचना रुरुचे रण्वसंदृक् ॥ ५ ॥

अच्छ । वः । देवीम् । उषसम् । विऽभातीम् । प्र । वः । भरध्वम् । नमसा । सुऽवृक्तिम् ।
ऊर्ध्वम् । मधुधा । दिवि । पाजः । अश्रेत् । प्र । रोचना । रुरुचे । रण्वऽसंदृक् ॥ ५ ॥

हे स्तोतारः ᵛवः युष्मान् ᵛअच्छ अभिलक्ष्य ᵛविभातीं शोभमानाम् ᵛउषसं[4] ᵛदेवीं[4] प्रति ᵛवः युष्माकं संबन्धिना ᵛनमसा नमस्कारेण सह ᵛसुवृक्तिं शोभनां[5] स्तुतिं ᵛप्र ᵛभरध्वं यूयं कुरुत । ᵛमधुधा । मधुराणि स्तुतिलक्षणानि वाक्यानि दधातीति । मधु[6] सोमः[7] । तं धारयतीति[8] वा । यद्वा । मधुधादित्यधात्री । यद्वा । अवग्रहाभावादव्युत्पन्नावयवम् अखण्डमिदं[9] पदम्[9] उषोनाम । सेयमुषाः ᵛदिवि नभसि ᵛऊर्ध्वं ᵛपाजः ऊर्ध्वाभिमुखं पाजस्तेजः ᵛअश्रेत् श्रयति[10] । तथा[11] ᵛरोचना रोचनशीला ᵛरण्वसंदृक् रमणीयदर्शनोषाः ᵛप्र ᵛरुरुचे प्रकर्षेण दीप्यते । यद्वा । रोचना लोकान् प्र रुरुचे प्रकर्षेण स्वतेजसा दीपयति । तथा च मन्त्रवर्णः–' व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनम् ' (ऋ. सं. १. ४९. ४) इति ॥ रण्वसंदृक् । रवेर्गत्यर्थस्य अच्प्रत्ययः । इदित्त्वात् नुमागमः । संपूर्वात् दृशेः क्विन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

---

[1] च-फ–सुष्ठु सौभाग्ययुक्ता । [2] च-फ–शोभनाग्निहोत्रकर्मोपेतेयमुषाः । [3] ख-ग-घ-च-ण-त-न-स–अवसानात् । [4] त–उषोदेवीम् । [5] ख-ग-त-न-फ-भ-स–शोभमानाम्; च–सुष्ठु शोभमानाम् । [6] त–मधुः । [7] ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स–स्तोमः । [8] ग-च-भ–धारयन्तीति । [9] च-फ–सदिदम् । [10] च–आश्रयति । [11] ख-ग-च-यथा च; घ-ण-भ–तथा च ।

ऋतावरी दिवो अर्कैरबोध्या रेवती रोदसी चित्रमस्थात् ।
आयतीमग्न उषसं विभातीं वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

ऋतऽवरी । दिवः । अर्कैः । अबोधि । आ । रेवती । रोदसी इति । चित्रम् । अस्थात् ।
आऽयतीम् । अग्ने । उषसम् । विऽभातीम् । वामम् । एषि । द्रविणम् । भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

ᵛऋतावरी सत्यवती येयमुषाः ᵛदिवः द्युलोकात् ᵛअर्कैः तेजोभिः ᵛअबोधि सर्वैर्ज्ञायते । ᵛरेवती धनवती येयं ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛचित्रं नानाविधरूपयुक्तं यथा भवति तथा ᵛअस्थात् सर्वतो व्याप्य तिष्ठति हे ᵛअग्ने ᵛआयतीं त्वदभिमुखमागच्छन्तीं ᵛविभातीं भासमानाम् ᵛउषसम् उषोदेवीं ᵛभिक्षमाणः हवींषि याचमानस्त्वं ᵛवामं वननीयं ᵛद्रविणम् अग्निहोत्रादि धनम् ᵛएषि प्राप्नोषि ॥ अबोधि । ‘बुध अवगमने’ । कर्मणि लुङि ‘चिण् भावकर्मणोः’ इति चिण् । ‘चिणो लुक्’ । रेवती । रयिशब्दात् मतुप् । ‘छन्दसीरः’ इति वत्वम् । ‘रयेर्मतौ बहुलम्’ इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे[1] । गुणः । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ‘रेशब्दाच्चोपसंख्यानम्’ इति उदात्तत्वम् ॥

ऋतस्य बुध्न उषसामिषण्यन्वृषा मही रोदसी आ विवेश ।
मही मित्रस्य वरुणस्य माया चन्द्रेव भानुं वि दधे पुरुत्रा ॥ ७ ॥

ऋतस्य । बुध्ने । उषसाम् । इषण्यन् । वृषा । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।
मही । मित्रस्य । वरुणस्य । माया । चन्द्राऽइव । भानुम् । वि । दधे । पुरुऽत्रा ॥ ७ ॥

ᵛवृषा वृष्टिद्वारा अपां[2] प्रेरक आदित्यः ᵛऋतस्य अग्निहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्याह्नः ᵛबुध्ने मूले ᵛउषसामिषण्यन् प्रेरणं कुर्वन् ᵛमही महत्यौ ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛआ ᵛविवेश स्वतेजोभिः[3] सर्वतः प्रविष्टवान् । यद्वा । वृषा वर्षितेषण्यन् सर्वतो गच्छन्नुषसां संबन्धी रश्मिसमूहो रोदसी द्यावापृथिव्यौ प्रविष्टवानिति योजनीयम् । तत उषाः ᵛमही महती[4] ᵛमित्रस्य ᵛवरुणस्य मित्रावरुणयोः ᵛमाया[4] प्रभारूपा सती ᵛचन्द्रेव सुवर्णानीव ᵛभानुं स्वप्रभां ᵛपुरुत्रा बहुषु देशेषु ᵛवि ᵛदधे विदधाति सर्वत्र प्रसारयति ॥ मही । अल्लोपश्छान्दसः । पुरुत्रा । ‘देवमनुष्य°’ इत्यादिना अधिकरणे त्राप्रत्ययः ॥ ॥ ८ ।

‘इमा उ वाम्’ इत्यष्टादशर्चं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका–‘इमा उ द्यूनैन्द्रावरुणबार्हस्पत्यपौष्णसावित्रसौम्यमैत्रावरुणास्तृचा अन्त्यो जमदग्न्यार्षो वा चतुर्थ्याद्या गायत्र्यः’ इति । कृत्स्नस्य विश्वामित्र ऋषिरन्त्यस्य तृचस्य जमदग्निर्वा । आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाः पञ्चदश गायत्र्यः । प्रथमस्येन्द्रावरुणौ देवता द्वितीयस्य बृहस्पतिस्तृतीयस्य पूषा चतुर्थस्य सविता पञ्चमस्य सोमः षष्ठस्य

---

१. त–संप्रसारणं पररूपत्वे; न–संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । २. ख-ग-च-ण-भ-स–‘अपां’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–‘स्वतेजोभिः’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ–मित्रस्य वरुणस्य माया महती मित्रावरुणयोः या माया ।

मित्रावरुणौ । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ सत्यां स्वस्वशस्त्रे होत्रका अन्त्यसूक्तमवशोष्य स्तोमाभिशंसनार्थं[1] तृचादिसंख्या ऋच आवपेयुः । तत्र मैत्रावरुणस्यावापार्थमाद्यस्तृचः । सूत्रितं च—'इमा उ वां भृमयो मन्यमाना इति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

इमा उ वां भृमयो मन्यमाना युवावते न तुज्या अभूवन् ।
क्व१त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । वाम् । भृमयः । मन्यमानाः । युवाऽवते । न । तुज्याः । अभूवन् ।
क्व । त्यत् । इन्द्रावरुणा । यशः । वाम् । येन । स्म । सिनम् । भरथः । सखिऽभ्यः ॥ १ ॥

हे ^{v}इन्द्रावरुणा[2] इन्द्रावरुणौ ^{v}वां युवयोः संबन्धिन्यः ^{v}मन्यमानाः बलिभिः शत्रुभिः अभिमन्यमानाः[3] अत एव ^{v}भृमयः भ्रमणशीलाः ^{v}इमाः प्रजाः । ^{v}उ[4] पूरणः[4] । ^{v}युवावते । तृतीयार्थे चतुर्थी । यौवनवता बलिना शत्रुणा ^{v}तुज्याः हिंस्याः ^{v}न ^{v}अभूवन् न भवन्तु । अपि[5] च[5] ^{v}वां युवयोः ^{v}त्यत् तादृशं[6] ^{v}यशः ^{v}क्व कुत्रास्ते । ^{v}येन यशसा ^{v}सखिभ्यः अस्मभ्यं ^{v}सिनम् अन्नं ^{v}भरथः ^{v}स्म प्रदातुं संपादयथः । तत् क्वास्ति[7] इत्यन्वयः[8] । यद्वा । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिन्य इमा अस्माभिः क्रियमाणा भृमयो युवां प्राप्तुं भ्रमणशीलाः[9] मन्यमानाः । मन्यतिरर्चतिकर्मा । युवाम् अर्चन्त्यस्ताः[10] स्तुतयो युवावते युवाभ्यां सदृशायान्यस्मै देवाय न तुज्याः । तुजतिर्दानकर्मार्थः । प्रदेया मा भूवन् । शिष्टं समानम् ॥ भृमयः । 'भ्रमु अनवस्थाने' । भ्रमेः 'संप्रसारणं च' इति इन्प्रत्ययः संप्रसारणं च । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । युवावते । 'युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्' इति वतुप् । अविभक्तावपि युवादेशश्छान्दसः । तुज्याः । 'तुज[11] हिंसादाननिकेतनेषु' । 'अघ्न्यादयश्च' इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सिनम् । 'षिञ् बन्धने' । 'इण्षिञ्दीङुष्यविभ्यो नक्' इति नक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

अयमु वां पुरुतमो रयीयञ्छश्वत्तममवसे जोहवीति ।
सजोषाविन्द्रावरुणा मरुद्भिर्दिवा पृथिव्या शृणुतं हवं मे ॥ २ ॥

अयम् । ऊँ इति । वाम् । पुरुऽतमः । रयिऽयन् । शश्वत्ऽतमम् । अवसे । जोहवीति ।
सऽजोषौ । इन्द्रावरुणा । मरुत्ऽभिः । दिवा । पृथिव्या । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ २ ॥

हे ^{v}इन्द्रावरुणा[12] इन्द्रावरुणौ ^{v}रयीयन् रयिमात्मन इच्छन् ^{v}अयमु[13] ^{v}पुरुतमः वैदिककर्मप्रवृत्ततयातिशयेन पुरुर्महानयं यजमानः ^{v}अवसे रक्षणायान्नाय वा ^{v}वां युवां ^{v}शश्वत्तमं सर्वदा ^{v}जोहवीति

---

[1] ख-ग-च-ण–स्तोमातिशंसनार्थम्; त-न-भ-स–स्तोमातिशंसनार्थाः । [2] न-ल-स–'इन्द्रावरुणा' नास्ति । [3] ण–अभिनन्द्यमानाः । [4] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स–'उ पूरणः' नास्ति । [5] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–'अपि च' नास्ति । [6] ख-ग-च-ण–एतादृशम् । [7] न-ल-स–क्वास्ते । [8] घ–इत्यन्वयः । उ पूरणः । [9] ख-ग-च-ण-फ-भ-स–क्रमणशीलाः । [10] त–अर्चन्त्य एताः । [11] त–तुजि । [12] न-ल-स–'इन्द्रावरुणा' नास्ति । [13] त-स–अयम् ।

भृशमाह्वयति । vमरुद्भिः देवविशेषैः vदिवा vपृथिव्या च vसजोषौ संगतौ युवां vमे मम युष्मदीयमाह्वानं vश्रृणुतम् ॥ पुरुतमः । तमपो व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ जोहवीति । ह्वयतेर्यङ्लुकि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणे कृते रूपम् । दिवा । 'ऊडिदम्०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्या 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति उदात्तत्वम् । हवम् । ह्वयतेः 'भावेऽनुपसर्गस्य' इति अप् । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम् ॥

अ॒स्मे तदि॑न्द्रावरुणा॒ वसु॑ ष्याद॒स्मे र॒यिर्म॑रुत॒ः सर्व॑वीरः ।
अ॒स्मान्वरू॑त्रीः शर॒णैर॑वन्त्व॒स्मान्होत्रा॒ भार॑ती॒ दक्षि॑णाभिः ॥ ३ ॥

अ॒स्मे इति॑ । तत् । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । वसु॑ । स्या॒त् । अ॒स्मे इति॑ । र॒यिः । म॒रु॒तः॒ । सर्व॑ऽवीरः ।
अ॒स्मान् । वरू॑त्रीः । श॒र॒णैः । अ॒व॒न्तु॒ । अ॒स्मान् । होत्रा॑ । भार॑ती । दक्षि॑णाभिः ॥ ३ ॥

vइन्द्रावरुणा[1] हे इन्द्रावरुणौ[1] vअस्मे अस्मासु vतत् अभिलषितं तादृशं vवसु धनं vस्यात् भवतु[2] । हे vमरुतः vसर्ववीरः सर्वेषु[3] कर्मसु वीरः[3] समर्थः vरयिः पुत्रपौत्रयुक्तः[4] पशुसंघः[4] । 'पशवो वै रयिः' इति तैत्तिरीयकम् । सः[5] vअस्मे अस्माकं भवतु । vवरूत्रीः सर्वैः संभजनीया देवपत्न्यः vशरणैः । श्रृणन्ति शीतादिक्लेशमिति शरणानि गृहाः । तैः vअस्मान् vअवन्तु । vहोत्रा । हूयन्तेऽस्यां हवींषीति । यद्वा[6] । हूयते तत्र प्राण इति होत्रा वाक् । तथा च श्रुतिः–'वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम्' इति । यद्वा । होत्रेति यज्ञनाम । हूयते अत्र हविरिति[6] । यज्ञश्च वागुच्यते । 'वाचं यच्छन्ति वाग्वै यज्ञः' (ऐ. ब्रा. ५. २४) इति ब्राह्मणम् । तादृशी vभारती सरस्वती vदक्षिणाभिः गोरूपाभिर्दक्षिणाभिः यद्वा उदाराभिर्वाग्भिः vअस्मान् पालयतु[7] ॥ वसु ष्यात् इत्यत्र संहितायां 'पूर्वपदात्' इति षत्वम् । वरूत्रीः । 'ग्रसितस्कभित०' इत्यादिना ङीबन्तत्वेन निपातनादिष्टसिद्धिः । होत्रा । 'हु दानादनयोः[8]' । 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' इत्यधिकरणे त्रन्प्रत्ययः ॥

बृह॑स्पते जु॒षस्व॑ नो ह॒व्यानि॑ विश्वदेव्य । रास्व॒ रत्ना॑नि दा॒शुषे॑ ॥ ४ ॥

बृह॑स्पते । जु॒षस्व॑ । नः॒ । ह॒व्यानि॑ । वि॒श्व॒ऽदे॒व्य॒ । रास्व॑ । रत्ना॑नि । दा॒शुषे॑ ॥ ४ ॥

vविश्वदेव्य सर्वदेवहित हे vबृहस्पते vनः अस्मत्संबन्धीनि vहव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि[9] हवींषि[9] vजुषस्व सेवस्व । ततस्त्वं vदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मह्यं vरत्नानि उत्तमानि धनानि vरास्व देहि ॥ रास्व । 'रा दाने' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

---

१. ग-घ-ण-भ–हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ; च-न-स–हे इन्द्रावरुणौ । २. च-फ–भवेत् । ३. ख-ग-च–सर्वकर्मवीरः; घ-ण-न-भ-स–सर्वकर्मसु वीरः । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-ल-स–पुत्रपशुसंघः । ५. ख-ग-च-ण–'सः' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स–'यद्वा ... ... हविरिति' नास्ति । ७. त–पालयतु । यद्वा होत्रा होतुरग्नेः पत्नी भारती सूर्यपत्नी च सरस्वती च तिस्रो देव्यः पालयन्त्विति । ८. ख-ग-च-ण-न-भ–दानादानयोः । ९. घ-त- ल–पुरोडाशादिहवींषि ।

शुचिमर्कैर्बृहस्पतिमध्वरेषु नमस्यत । अनाम्योज आ चके ॥ ५ ॥

शुचिम् । अर्कैः । बृहस्पतिम् । अध्वरेषु । नमस्यत । अनामि । ओजः । आ । चके ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् vअध्वरेषु vशुचिं शुद्धं vबृहस्पतिम् vअर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः vनमस्यत परिचरत । vअनामि अनमनशीलं परैरनभिभवनीयम् vओजः तस्य बलम् vआ vचके सर्वतो याचे[1] ॥ बृहस्पतिम् । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । चके । कमेर्लिट्युत्तमे मकारलोपश्छान्दसः ॥ ॥ ९ ॥

वृषभं चर्षणीनां विश्वरूपमदाभ्यम् । बृहस्पतिं वरेण्यम् ॥ ६ ॥

वृषभम् । चर्षणीनाम् । विश्वऽरूपम् । अदाभ्यम् । बृहस्पतिम् । वरेण्यम् ॥ ६ ॥

vचर्षणीनां मनुष्याणां vवृषभम् अभिमतफलवर्षकं vविश्वरूपं व्याप्तरूपम् । यद्वा । विश्वरूपानामकगोवाहनोपेतम् । तथा च मन्त्रवर्णः—'बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत' (ऋ. सं. १. १६१. ६) इति । vअदाभ्यं[2] केनाप्यतिरस्करणीयं vवरेण्यं सर्वैर्भजनीयं vबृहस्पतिम् । अभिमतफलं याचे* इति पूर्वेणान्वयः[2] ॥ विश्वरूपम् । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । विश्वरूपास्य अस्तीति[3] अर्शआदित्वात् अच्प्रत्ययः । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अदाभ्यम् । 'दभेश्चेति वक्तव्यम्' इति ण्यत्प्रत्ययः ॥

इयं ते पूषन्नाघृणे सुष्टुतिर्देव नव्यसी । अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते ॥ ७ ॥

इयम् । ते । पूषन् । आघृणे । सुऽस्तुतिः । देव । नव्यसी ।

अस्माभिः । तुभ्यम् । शस्यते ॥ ७ ॥

vआघृणे दीप्तिमन्[4] हे vपूषन् vदेव vनव्यसी नवतरा vइयं vसुष्टुतिः शोभनस्तुतिरूपा[5] वाक् vते त्वत्संबन्धिनी भवति । सैषा स्तुतिः vअस्माभिः[6] स्तोतृभिः vतुभ्यं त्वदर्थं vशस्यते क्रियते[7] । तां जुषस्वेत्युत्तरेणान्वयः ॥

तां जुषस्व गिरं मम वाजयन्तीमवा धियम् । वधूयुरिव योषणाम् ॥ ८ ॥

ताम् । जुषस्व । गिरम् । मम । वाजऽयन्तीम् । अव । धियम् । वधूयुःऽइव । योषणाम् ॥८॥

हे पूषन् स्तोत्रं कुर्वाणस्य vमम vतां तादृशीं vगिरं स्तुतिलक्षणां वाचं vजुषस्व सेवस्व । स्तुत्या प्रीतस्त्वं vवाजयन्तीं वाजमन्नमिच्छन्तीं हर्षकारिणीं vधियम् इमां स्तुतिं प्रति[8] vअव अभिगच्छ । तत्र दृष्टान्तः । vवधूयुरिव । यथा वधूयुः स्त्रीकामः vयोषणां स्त्रियं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥ वाजयन्तीम् ।

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-स—ययाचे । [2] च-फ—अदाभ्यं अहिंस्यं वरेण्यं वरणीयं बृहस्पतिं नमस्यत इति पूर्वेणान्वयः । *ख-ग-भ—आचके । [3] भ—सतीति । [4] ल—दीप्तिमान् । [5] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स—शोभना स्तुतिरूपा । [6] त-न-स—अस्माभिः वाणी । [7] ख-ग-च-ण-भ-ल-स—'क्रियते' नास्ति । [8] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ—'प्रति' नास्ति ।

वाजशब्दादिच्छतीत्यर्थे क्यच् । तदन्ताच्छतरि ङीपि रूपम् । ङीपोऽनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः[१] । अ
अव रक्षणादिषु इत्यस्य लोटि रूपम् ॥

यो विश्वा॒भि वि॒पश्य॑ति॒ भुव॑ना॒ सं च॒ पश्य॑ति । स नः॑ पू॒षावि॒ता भुव॑त् ॥
यः । विश्वा॑ । अ॒भि । वि॒ऽपश्य॑ति । भुव॑ना । सम् । च॒ । पश्य॑ति ।
सः । नः॒ । पू॒षा । अ॒वि॒ता । भु॒व॒त् ॥ ९ ॥

ᵛयः पूषा ᵛविश्वा ᵛभुवना सर्वान् लोकान् ᵛअभि आभिमुख्येन ᵛविपश्यति विशेषेण पश्यति किंच तानि ᵛसं ᵛपश्यति तत्तद्वस्तुयाथात्म्यं[२] सम्यक् जानाति[३] । ᵛसः तादृशः ᵛपूषा देवः ᵛन अस्माकम् ᵛअविता रक्षकः ᵛभुवत् भवतु[४] ॥ विपश्यति । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ तिङि चोदात्तवति ’ इति गतेर्निघातः । पश्यति । अत्र सकर्मकत्वात् परस्मैपदम् पूर्ववदनिघातः । भुवत् । भवतेर्लेटि[५] अडागमः । ‘ भूसुवोस्तिङि ’ इति गुणप्रतिषेधे उवङादेशः निघातः ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ‘ तत्सवितुः ’ इति द्वे ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वितीयातृतीये[६] । सूत्रितं[७] च– ‘ तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे दोषो आगात् ’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । अभिप्लवपृष्ठ्यषडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे प्रतिपत्तृचस्यैते एव प्रथमाद्वितीये । सूत्रितं च–‘ तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आ विश्वदेवम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति[७] ॥

तत्स॑वि॒तुर्वरे॑ण्यं॒ भर्गो॑ दे॒वस्य॑ धीमहि । धियो॒ यो नः॑ प्रचो॒दया॑त् ॥ १० ॥
तत् । स॒वि॒तुः । वरे॑ण्यम् । भर्गः॑ । दे॒वस्य॑ । धी॒म॒हि॒ । धियः॑ । यः । नः॒ । प्र॒ऽचो॒दया॑त् ॥ १

ᵛयः सविता देवः ᵛनः अस्माकं ᵛधियः कर्माणि धर्मादिविषया वा[८] बुद्धीः ᵛप्रचोदयात् प्रेरयेत् ᵛतत् तस्य[९] ᵛदेवस्य[१०] ᵛसवितुः[१०] सर्वान्तर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य[११] ᵛवरेण्यं सर्वैः

---

१. ल–प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्वरः । २. ख-ग-च-ण-फ-स–यद्वस्तुयाथात्म्यम् । ३. ण–जानाति च । ४. घ–भवतु । च पूरणः । ५. च–°लेटि रूपम् । ६. ख-ग-च-फ-भ-स–द्वितीयतृतीये । ७. न–सूत्रितं च । अभि त्यं देवं सवितारमोण्योरित्येका । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे इति । तथा तत्सवितुरित्येषा उपनयने वटोर्दक्षिणे देशे विनियुक्ता । सूत्रितं च–पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाहेति । तथा अनुप्रवचनीयहोमेऽप्येषा । सूत्रितं च–सदसस्पतिमद्भुतमिति सावित्र्या द्वितीयमिति । ब्रह्मयज्ञेऽप्येषा । ओंपूर्वा व्याहृतयः सावित्रीमन्वाहेति सूत्रितं । उपाकरणोत्सर्जनयोरप्येषा । ओंपूर्वा व्याहृतयः सावित्री च त्रिरभ्यस्येति तथोत्सर्गे इति च सूत्रात् । सायंप्रातः संध्योपासनेऽप्येषा । तथा च सूत्रं । सावित्रीं जपेदर्धास्तमिते मंडले आनक्षत्रदर्शनादेवं प्रातरिति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि आभिप्लविकेषु द्वितीयचतुर्थे षष्ठेऽप्यहःसु च वैश्वदेवशस्त्रे तत्सवितुरिति द्वे ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वितीयातृतीये । तथा च सूत्रितं । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आ विश्वदेवमिति । युग्मेष्वेवमभिप्लव इति च । ८. ण-फ-भ–‘ वा ’ नास्ति । ९. ख-ग-च-त-फ-भ-स–तस्य । १०. त-न-ल–सर्वासु श्रुतिषु प्रसिद्धस्य देवस्य द्योतमानस्य । ११. त–परमेश्वरस्य आत्मभूतम्; ल–परमेश्वरस्य आत्ममूलभूतम् ।

उपास्यतया ज्ञेयतया च संभजनीयं vभर्गः[१] अविद्यातत्कार्ययोर्भर्जनाद्भर्गः[२] स्वयंज्योतिः[३] परब्रह्मात्मकं तेजः vधीमहि वयं ध्यायामः। यद्वा। तत् इति भर्गोविशेषणम्। सवितुः vदेवस्य तत्तादृशं भर्गो धीमहि[४]। किं तदित्यपेक्षायामाह। यः इति लिङ्गव्यत्ययः। यद्भर्गो धियः प्रचोदयात्। तत् ध्यायेमेति[५] समन्वयः। यद्वा। यः[६] सविता सूर्यो धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य सवितुः सर्वस्य[७] प्रसवितुः[७] देवस्य द्योतमानस्य सूर्यस्य तत्सर्वैः दृश्यमानतया[८] प्रसिद्धं वरेण्यं[९] सर्वैः संभजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजोमण्डलं धीमहि ध्येयतया मनसा धारयेम। यद्वा। भर्गःशब्देनान्नमभिधीयते। यः सविता देवो धियः प्रचोदयति तस्य प्रसादाद्भर्गोऽन्नादिलक्षणं फलं धीमहि धारयामः। तस्याधारभूता भवेमेत्यर्थः। भर्गःशब्दस्यान्नपरत्वे धीशब्दस्य[१०] कर्मपरत्वे[१०] चाथर्वणं–'वेदांश्छन्दांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयोऽन्नमाहुः। कर्माणि धियस्तदु ते प्रब्रवीमि प्रचोदयंत्सविता याभिरेति' (गो. ब्रा. १. ३२) इति॥ भर्गः। 'भ्रस्ज पाके'। असुन्। 'भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्' (पा. सू. ६. ४. ४७) इति रोपधयोर्लोपो रमागमः। न्यङ्क्वादिपाठात्[११] कुत्वम्। धीमहि। ध्यायतेर्लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम्। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। यद्वा। 'धीङ् आधारे'। लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक्। प्रचोदयात्। चोदयतेर्लेट्याडागमः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। आगमस्यानुदात्तत्वे णिचः[१२] स्वरः[१२]॥ ॥ १० ॥

दे॒वस्य॑ सवि॒तुर्व॒यं वा॑ज॒यन्त॒ः पुरं॑ध्या । भग॑स्य रा॒तिमी॑महे ॥ ११ ॥

दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । व॒यम् । वा॒ज॒ऽयन्तः॑ । पुर॑म्ऽध्या । भग॑स्य । रा॒तिम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ११ ॥

vवाजयन्तः वाजमन्नमात्मन इच्छन्तः vवयं vदेवस्य द्योतमानस्य vसवितुः vपुरंध्या तद्विषयस्तुत्या प्रज्ञया वा vभगस्य भजनीयस्य धनस्य vरातिं[१३] दानम् vईमहे याचामहे॥ रातिम्। 'मन्त्रे वृष॰' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम्॥

दे॒वं नरः॑ सवि॒तारं॒ विप्रा॑ य॒ज्ञैः सु॑वृ॒क्तिभिः॑ । न॒म॒स्यन्ति॑ धि॒येषि॒ताः ॥१२॥

दे॒वम् । नरः॑ । स॒वि॒तार॑म् । विप्राः॑ । य॒ज्ञैः । सु॒वृ॒क्तिऽभिः॑ । न॒म॒स्यन्ति॑ । धि॒या । इ॒षि॒ताः ॥१२॥

vनरः कर्मणां नेतारः vविप्राः मेधाविनोऽध्वर्य्वादयः vधियेषिताः कर्मणा बुद्ध्या वा प्रेर्यमाणाः सन्तः vसवितारं vदेवं त्वां vयज्ञैः यजनीयैर्हविर्भिः vसुवृक्तिभिः शोभनस्तोत्रैश्च vनमस्यन्ति परिचरन्ति॥ नमस्यन्ति। 'नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्' इति क्यच्॥

अग्नीषोमप्रणयने 'सोमो जिगाति' इत्याद्यास्तिस्र ऋचः। सूत्रितं च—'सोमो जिगाति गातुविद्देवानां तमस्य राजा वरुणस्तमश्विनेत्यर्धर्चे आरमेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति॥

---

१. ख-ग-घ-च-ण-भ–तद्भर्गः। २. ख-ग-च-ण-भ–अविद्याभञ्जनात् तत्कार्ययोर्भजनम् (भर्जनं-भ); न-फ–अविद्यातत्कार्ययोः भञ्जनं (भर्जनं-न)। ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स–स्वयंज्योतिः तेजः। ४. त-न-ल–धीमहि। तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति वयं ध्यायेम। ५. ख-ग-च–ध्यायामीति; ण–ध्यायाम; न-भ-स–ध्यायामेति। ६. ख-ग-च-ण-फ-भ-स–'यः' नास्ति। ७. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल–'सर्वस्य प्रसवितुः' नास्ति। ८. त–दृश्यतया। ९. ख-ग-च-ण-वरेण्यं च। १०. ख-ग-च-ण-न-भ-स–'धीशब्दस्य कर्मपरत्वे' नास्ति। ११. त–न्यङ्क्वादित्वात्। १२. त–णिच्स्वरः। १३. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स–'रातिं' नास्ति।

सोमो॑ जिगाति गातु॒विद्दे॒वाना॑मेति निष्कृ॒तम् । ऋ॒तस्य॒ योनि॑मा॒सद॑म् ॥

सोमः॑ । जि॒गा॒ति॒ । गा॒तु॒ऽवित् । दे॒वाना॑म् । ए॒ति॒ । निः॒ऽकृ॒तम् ।
ऋ॒तस्य॑ । योनि॑म् । आ॒ऽसद॑म् ॥ १३ ॥

ᵛगातुवित्। गातुः वेदिमार्गः[1] । तं जानानः ᵛसोमो ᵛजिगाति गच्छति। गन्तव्यं स्थानं दर्शयति ᵛदेवानां संबन्धि[2] ᵛनिष्कृतं संस्कृतम्[2] ᵛआसदं सर्वैरासदनीयम् ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛयोनिं हविर्धानाख्यम् ᵛएति प्राप्नोति ॥ जिगाति । ' गा स्तुतौ '। जुहोत्यादिः ॥

सोमो॑ अ॒स्मभ्यं॑ द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे च प॒शवे॑ । अ॒न॒मी॒वा इष॑स्करत् ॥ १४ ॥

सोमः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । द्वि॒ऽपदे॑ । चतुः॑ऽपदे । च॒ । प॒शवे॑ । अ॒न॒मी॒वाः । इषः॑ । क॒र॒त् ॥ १४ ॥

ᵛसोमः स्तोतृभ्यः ᵛअस्मभ्यं तथा ᵛद्विपदे अस्मदीयाभ्यो द्विपाद्भ्यः प्रजाभ्यः ᵛचतुष्पदे ᵛपशवे चतुष्पाद्भ्यो गवादिपशुभ्यः ᵛच ᵛअनमीवाः रोगवर्जितानि ᵛइषः अन्नानि ᵛकरत् करोतु ॥ चतुष्पदे भसंज्ञायां पादस्य पद्भावः । ' इसुसोः सामर्थ्ये ' इति संहितायां सत्वम् । '. आदेशप्रत्यययोः ' इति षत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । करत् । करोतेर्लेट्यडागमः । इषस्करत् इत्यत्र संहितायां ' कस्करति॰ ' इत्यादिना सत्वम् ॥

अ॒स्माक॒मायु॑र्व॒र्धय॑न्न॒भिमा॑तीः॒ सह॑मानः । सोमः॑ स॒धस्थ॒मास॑दत् ॥ १५ ॥

अ॒स्माक॑म् । आयुः॑ । व॒र्धय॑न् । अ॒भिऽमा॑तीः । सह॑मानः ।
सोमः॑ । स॒धऽस्थ॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ॥ १५ ॥

सः ᵛसोमः देवः ᵛअस्माकमायुः अन्नं जीवनं वा[3] ᵛवर्धयन् वृद्धिं प्रापयन् ᵛअभिमातीः अस्मद्विघ्नकारिणः शत्रून् ᵛसहमानः अभिभवन्नस्माकं ᵛसधस्थं हविर्धानाख्यं स्थानम् ᵛआसदत् आसीदतु। असदत् । सदेर्लेटि रूपम् । निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे 'आ नो मित्रावरुणा ' इति स्तोत्रियस्तृचः[4] । सूत्रितं च- ' आ नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसा ' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणे शस्त्रे ' आ नो मित्रावरुणा ' इति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितं च- ' आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । स्तोमवृद्धावयमेव तृच आवापार्थः । सूत्रितं च-' आ नो मित्रावरुणेति तृचौ ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति[4] । दाक्षायणे यज्ञे द्वे अमावास्ये कर्तव्ये। तत्रोत्तरस्याममावास्यायां द्वितीयेऽहनि मैत्रावरुणे ' आ नो मित्रावरुणा ' इति तस्या वाक्या। सूत्रितं च—' आ नो मित्रावरुणा यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू '(आश्व. श्रौ. २. १४) इति ।

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स—मार्गः । [2] घ-त—निष्कृतं निःसृतम्; स—निष्कृतं निःकृतम् । [3] त-न-भ-स—च । [4] न—तृचः । तथा च सूत्रितं—आर्षं चैक आ नो मित्रावरुणेति । चातुर्विंशिके ... इत्याज्यमानो ... प्रातःसवनमैत्रावरुणशस्त्रे अयं तृच षळहस्तोत्रियसंज्ञकः । तथा च सूत्रं—चतुर्विंशे होताजनिष्ट ... मित्रावरुणेति तृचाः ... । सूत्रितं च—आ नो मित्रावरुणेति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः सोमनिमित्तावापार्थमयं तृचः । सूत्रितं च—आ नो मित्रावरुणेति । प्र वो मित्रायेति ।

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥ १६ ॥

आ । नः । मित्रावरुणा । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । मध्वा । रजांसि । सुक्रतू इति सुऽक्रतू ॥ १६ ॥

ᵛसुक्रतू शोभनकर्माणौ हे मित्रावरुणौ ᵛनः अस्माकं ᵛगव्यूतिं गवां मार्गं गोनिवासस्थानं ᵛघृतैः क्षरणसाधनैः पयोभिः ᵛआ ᵛउक्षतं समन्तात् सिञ्चतम् । अस्मभ्यं दोग्ध्रीर्गाः प्रयच्छतमिति भावः । ᵛरजांसि अस्मदावासस्थानानि ᵛमध्वा मधुरेण[1] रसेन[1] सिञ्चतम् ॥ गव्यूतिम् । 'गोर्यूतौ छन्दसि' इति वान्तादेशः । मध्वा । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र नुमागमाभावः ॥

उरुशंसा नमोवृधा मह्ना दक्षस्य राजथः । द्राघिष्ठाभिः शुचिव्रता ॥ १७ ॥

उरुऽशंसा । नमःऽवृधा । मह्ना । दक्षस्य । राजथः । द्राघिष्ठाभिः । शुचिऽव्रता ॥ १७ ॥

ᵛशुचिव्रता परिशुद्धकर्माणौ[2] हे मित्रावरुणौ ᵛउरुशंसा उरुभिर्बहुभिः शंसनीयौ । यद्वा । उरु महत् शंसः शस्त्रं ययोस्तौ । ᵛनमोवृधा नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन स्तोत्रेण वा वर्धमानौ ᵛद्राघिष्ठाभिः अत्यन्तं दीर्घस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युक्तौ युवां ᵛदक्षस्य । दक्षं धनं बलं वा । तस्य ᵛमह्ना महत्त्वेन ᵛराजथः ईशाथे ॥ उरुशंसा । 'शंसु स्तुतौ' । कर्मणि घञ् । कृत्स्वरः । द्राघिष्ठाभिः । दीर्घशब्दादिष्ठनि 'प्रियस्थिर°' इत्यादिना द्राघीत्यादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

मैत्रावरुणस्य ग्रहस्य याज्या 'गृणाना जमदग्निना' इत्येषा । सूत्रितं च—'होता यक्षन्मित्रावरुणा गृणाना जमदग्निना' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । अध्यायोपाकरणे मण्डलाद्यन्तहोमे 'गृणाना जमदग्निना' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इत्येषा[3] ॥

गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतम् । पातं सोममृतावृधा ॥ १८ ॥

गृणाना । जमत्ऽअग्निना । योनौ । ऋतस्य । सीदतम् । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ १८ ॥

हे मित्रावरुणौ ᵛजमदग्निना एतन्नामकेन महर्षिणा ᵛगृणाना स्तूयमानौ । यद्वा । जमदग्निना प्रज्वलिताग्निना विश्वामित्रेण स्तूयमानौ युवाम् ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛयोनौ देवयजनाख्ये देशे ᵛसीदतम् उपविशतम् । ᵛऋतावृधा ऋतस्य कर्मफलस्य वर्धयितारौ युवां ᵛसोमं ᵛपातं पिबतम् ॥ गृणाना । 'गॄ शब्दे' । व्यत्ययेन[4] कर्मणि शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । सीदतम् । सदेर्लोटि 'पाघ्रा°' इत्यादिना सीदादेशः । पातम् । 'पा पाने' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥   ॥ ११ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये दाशतय्यां तृतीये मण्डले
पञ्चमोऽनुवाकः समाप्तं[5] च[5] तृतीयं मण्डलम् ॥

---

[1] ल–मधुररसेन । [2] ख-ग-घ-च-ण-भ–शुद्धकर्माणौ । [3] न–इत्येषा । तथा च सूत्रितम् । आवदंस्त्वं शकुने भद्रमावद गृणाना जमदग्निनेति । उत्सर्जनेऽप्येषा । तथोत्सर्गे इति च सूत्रात् । [4] ख-ग-च-ण-न-भ-स–'व्यत्ययेन' नास्ति । [5] स–इति ।

|| श्रीः ||

॥ अथ चतुर्थं मण्डलम् ॥

वामदेव्ये[1] चतुर्थे मण्डले[1] पञ्चानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि। तेषु 'त्वां सदमित्' इति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'त्वां ह्यग्ने विंशतिरष्ट्यतिजगत्यौ आद्या उपाद्याश्चतस्रो वारुण्यश्च वा' इति । मन्त्रद्रष्टा वामदेव ऋषिः । प्रथमा चतुःपञ्चाश द्वितीया द्विपञ्चाशदक्षरातिजगती तृतीया द्विसप्तत्यक्षरा[2] धृतिश्चतुर्थ्याद्या अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः। कृत्स्नस्य सूक्तस्य 'मण्डलादिष्वाग्नेयम्' इति परिभाषयाग्निर्देवता द्वितीयाद्याश्चतस्रो देवत्या वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या अध्यायोपाकरणे मण्डलादिहोमे विनियुक्ता ॥

त्वां ह्यग्ने सदमित्समन्यवो देवासो देवमरतिं न्येरिर इति क्रत्वा न्येरिरे।
अमर्त्यं यजत मर्त्येष्वा देवमादेवं जनत प्रचेतसं विश्वमादेवं जनत प्रचेतसम् ॥

त्वाम् । हि । अग्ने । सदम् । इत् । सऽमन्यवः । देवासः ।
देवम् । अरतिम् । निऽएरिरे । इति । क्रत्वा । निऽएरिरे ।
अमर्त्यम् । यजत । मर्त्येषु । आ । देवम् । आऽदेवम् ।
जनत । प्रऽचेतसम् । विश्वम् । आऽदेवम् । जनत । प्रऽचेतसम् ॥ १ ॥

वामदेवः स्तौति । हे vअग्ने vसमन्यवः । मन्युः स्पर्धा । तया सह वर्तमानाः । स्वसमानैः स्पर्धमाना इत्यर्थः । vदेवासः देवनशीला इन्द्रादयो देवाः vदेवं द्योतमानम् vअरतिं शीघ्रं गन्तारं vसदमित् सदैव vन्येरिरे vहि । स्पर्धानिमित्ते युद्धे प्रेरयन्ति खलु । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् देवास्त्वां युद्धार्थं नितरां प्रेरयन्ति तस्माद्यजमानाः vक्रत्वा स्तुतिलक्षणेन कर्मणा vन्येरिरे। यज्ञ कर्मणि देवान् हविः प्रापयितुं देवानाह्वातुं च त्वां नितरां प्रेरयन्ति खलु । vयजत यजनीय हे vअमर्त्यं मरणधर्मरहितम् vआ सर्वतः vदेवं द्योतमानं vप्रचेतसम् । प्रकृष्टं कर्मविषयं चेतो ज्ञानं यस्य तादृशं त्वां vमर्त्येषु यागं कुर्वाणेषु मनुष्येषु vआदेवम् आगन्तारं vजनत देवा हविः णार्थम्[3] अजनयन् । तथा vप्रचेतसं कर्माभिज्ञम्[4] vआदेवं तत्तद्यज्ञेष्वागन्तारं त्वां vविश्व vजनत पन्नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु यौगपद्येन हविरानयनार्थं व्यासं देवा अकुर्वन् ॥ न्येरिरे । 'ईर गतौ'। लिटि मन्त्रत्वात् आम् न भवति । सहेति योगविभागात् समासः । हियोगादनिघातः । क्रत्वा । 'जसादिषु छन्दसि वावचनम्' इति नादेशाभावः । यणादेशः ॥

---

[1] त–वामदेवे चतुर्थे मण्डले; स–अथ चतुर्थे वामदेवमण्डले । [2] त–द्वासप्तत्यक्षरा । [3] त–हविरानयनार्थम् । [4] ग-च–कर्मणोऽभिज्ञम् ।

स भ्रात॒रं वरु॑णमग्न॒ आ व॑वृत्स्व दे॒वाँ अच्छा॑ सुम॒ती य॒ज्ञव॑नसं॒ ज्येष्ठं॑ य॒ज्ञव॑नसम् ।
ऋ॒तावा॑नमादि॒त्यं च॑र्षणी॒धृतं॒ राजा॑नं चर्षणी॒धृत॑म् ॥ २ ॥

सः । भ्रात॑रम् । वरु॑णम् । अ॒ग्ने॒ । आ । व॒वृ॒त्स्व॒ । दे॒वान् ।
अच्छ॑ । सु॒ऽम॒ती । य॒ज्ञऽव॑नसम् । ज्येष्ठ॑म् । य॒ज्ञऽव॑नसम् ।
ऋ॒तऽवा॑नम् । आ॒दि॒त्यम् । च॒र्ष॒णि॒ऽधृत॑म् । राजा॑नम् । च॒र्ष॒णि॒ऽधृत॑म् ॥ २ ॥

हे vअग्ने vसः तादृशस्त्वं vभ्रातरम् एकस्थानवासेन[1] भ्रातरं vवरुणम्[2] । वृणोत्युदकमिति वरुणः । तं देवं vयज्ञवनसं यज्ञैर्यजनीयैर्हविर्भिः संभजनीयं vयज्ञवनसं च यज्ञस्य[3] संभक्तारं[3] vज्येष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यम् vऋतावानम् अपां स्वामितयोदकवन्तं सत्यवन्तं वा vआदित्यम् अदितेः पुत्रं vचर्षणीधृतं मनुष्याणामुदकप्रदानेन धारकं vसुमती[4] शोभनबुद्ध्या हेतुना vचर्षणीधृतं चर्षणिभिर्विद्वद्भिर्धृतं vराजानं राजन्तम् एतादृशं वरुणं देवं vदेवान् देवनशीलान् स्तोतॄन्[5] vअच्छ अभि vआ vववृत्स्व आवर्तय अभिमुखीकुरु ॥ ववृत्स्व । ‘ वृतु वर्तने ’ । लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्लुः । निघातः । सुमती । ‘ मन्त्रे वृष° ’ इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । ज्येष्ठम् । प्रशस्यस्येष्ठनि ‘ ज्य च ’ इति ज्यादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः । एकादेशस्वरः । यज्ञवनसम् । ‘ वन षण संभक्तौ ’ । कर्मकर्तरि च असुन्प्रत्ययः । ‘ गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ’ इति पूर्वपदस्वरः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे उत्तरस्मिन् पटले ‘ सखे सखायम् ’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ सखे सखायमभ्या ववृत्स्वोर्ध्व ऊ षु ण ऊतये ’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

सखे॒ सखा॑यम॒भ्या व॑वृत्स्वा॒शुं न च॒क्रं रथ्ये॑व॒ रंह्या॒स्मभ्यं॑ दस्म॒ रंह्या॑ ।
अग्ने॑ मृळी॒कं वरु॑णे॒ सचा॑ वि॒दो म॒रुत्सु॑ वि॒श्वभा॑नुषु ।
तो॒काय॑ तु॒जे शु॑शुचा॒न शं कृ॑ध्य॒स्मभ्यं॑ दस्म॒ शं कृ॑धि ॥ ३ ॥

सखे॑ । सखा॑यम् । अ॒भि । आ । व॒वृ॒त्स्व॒ । आ॒शुम् ।
न । च॒क्रम् । रथ्या॑ऽइव । रंह्या॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । द॒स्म॒ । रंह्या॑ ।
अग्ने॑ । मृ॒ळी॒कम् । वरु॑णे । सचा॑ । वि॒दः॒ । म॒रुत्ऽसु॑ । वि॒श्वऽभा॑नुषु ।
तो॒काय॑ । तु॒जे । शु॒शु॒चा॒न॒ । शम् । कृ॒धि॒ । अ॒स्मभ्य॑म् । द॒स्म॒ । शम् । कृ॒धि॒ ॥ ३ ॥

---

[1] च–एकेन स्थानवासेन; त-न–एकस्थानावासेन । [2] ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स–‘ वरुणं ’ नास्ति । [3] ण–यज्ञसंभक्तारम् । [4] ण–सुमती सुमत्या । [5] ख-ग-घ-च-फ-भ-स–देवान्; त-न-ल–स्तोतॄन् देवान् ।

ᵛसखे सखिभूत ᵛदस्म दर्शनीय हे अग्ने[1] त्वं तव ᵛसखायं वरुणम् ᵛअस्मभ्यम् अस्मदर्थम् ᵛववृत्स्व अभिमुखीकुरु। तत्र दृष्टान्तः। ᵛरंह्या रंहणे गमने साधुभूतौ ᵛरथ्येव रथे योजितौ अश्वौ ᵛआशुं[2] शीघ्रगन्तृ ᵛचक्रं लक्ष्यदेशं प्रति अभिमुखीकुरुतस्तद्वत्। हे ᵛअग्ने ᵛसचा तव सहाये ᵛमृळीकं सुखकरं हविः ᵛविदः लब्धवानसि। तथा ᵛविश्वभानुषु सर्वतो व्याप्ततेजस्केषु ᵛमरुत्सु लब्धवानसि। आग्निवारुणाग्निमारुतयोः कर्मणोरिष्टवानसीत्यर्थः। ᵛशुशुचान दीप्यमान हे अग्ने ᵛतोकाय तुज्यते पीड्यतेऽनेन[3] माता गर्भवासेनेति तोकं पुत्रः। तस्मै ᵛतुजे। गच्छत्यनेनानृण्यं पितेति पौत्रः। तस्मै ᵛशं सुखं ᵛकृधि कुरु। ᵛदस्म दर्शनीय हे अग्ने ᵛअस्मभ्यं ᵛशं ᵛकृधि सुखं कुरु॥ रथ्येव। रथस्येमाविस्यर्थे ‘ रथाद्यत् ’ इति यत्। ‘ सुपां सुलुक्॰ ’ इति सुपो डादेशः। रंह्या। रंहणशब्दात् ‘ तत्र साधुः ’ इति यत्प्रत्ययः। ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम्॥

‘ त्वं नो अग्ने ’ इत्येतदारभ्येदं सूक्तमुत्तराणि सूक्तानि च प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च विनियुक्तानि। सूत्रितं च—‘ त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येतत्प्रभृतीनि चत्वारि (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति। अवभृथेष्ट्यां स्विष्टकृदर्थेऽग्नीवरुणौ यष्टव्यौ। तत्र ‘ त्वं नो अग्ने ’ इति द्वे याज्यानुवाक्ये। सूत्रितं च—‘ अग्नीवरुणौ स्विष्टकृदर्थे त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ६. १३) इति। अस्नातो यद्यग्निहोत्रं जुहुयात् तदा[4] आग्निवारुणीष्टिः। तस्यामेते एव याज्यानुवाक्ये। ‘ तदाहुर्य आहिताग्निः ’ इत्युपक्रम्याम्नातं—‘ तस्य याज्यानुवाक्ये त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्त्स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती ’ (ऐ. ब्रा. ७. ९) इति॥

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेळोऽव यासिसीष्ठाः।
यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्मत्॥ ४॥

त्वम्। नः। अग्ने। वरुणस्य। विद्वान्। देवस्य। हेळः। अव। यासिसीष्ठाः।
यजिष्ठः। वह्निऽतमः। शोशुचानः। विश्वा। द्वेषांसि। प्र। मुमुग्धि। अस्मत्॥ ४॥

हे ᵛअग्ने[5] ᵛविद्वान् सर्वपुरुषार्थसाधनोपायज्ञः ᵛत्वं ᵛदेवस्य द्योतमानस्य ᵛवरुणस्य ᵛहेळः क्रोधान् ᵛनः अस्मत्संबन्धिनो वरुणकर्तृकान् पाशग्रहणान् ᵛअव ᵛयासिसीष्ठाः अपनय। किंच ᵛयजिष्ठः यष्टृतमः ᵛवह्नितमः हविषामतिशयेन वोढा ᵛशोशुचानः अतिशयेन दीप्यमानस्त्वं ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛद्वेषांसि पापानि द्वेष्टॄणि रजांसि वा ᵛअस्मत् अस्मत्तः ᵛप्र ᵛमुमुग्धि प्रकर्षेण मोचय॥ हेळः। ‘ हेडृ अनादरे ’। क्विप्। शसि रूपम्। शसः सुप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। यासिसीष्ठाः। यसेर्ण्यन्तादाशीर्लिङ्। थासि सीयुडागमः। ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति लिङः सार्वधातुकत्वात् णिलोपाभावः। अवपूर्वो यासिर्विनाशे वर्तते। मुमुग्धि। मुञ्चतेर्लोटि रूपम्। ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ—अग्ने रंह्या साधुभूतः। [2] च—अश्वौ यथा आशुं न चक्रम्; ण-अश्वाविव न यथा आशुम्। [3] ख-ग-च-ण-न-भ-स—पीड्यते। [4] ख-ग-च-ण-न-भ-स—तस्य। [5] ख-ग-च—अग्ने त्वम्।

स त्वं नो॑ अग्ने॒ऽव॒मो भ॑वो॒ती नेदि॑ष्ठो अ॒स्या उ॒षसो॒ व्यु॑ष्टौ ।
अव॑ यक्ष्व नो॒ वरु॑णं॒ ररा॑णो वी॒हि मृ॑ळी॒कं सु॒हवो॑ न एधि ॥ ५ ॥

सः । त्वम् । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । अ॒व॒मः । भ॒व॒ । ऊ॒ती । नेदि॑ष्ठः । अ॒स्याः । उ॒षसः॑ । विऽउ॑ष्टौ ।
अव॑ । य॒क्ष्व॒ । न॒ः । वरु॑णम् । ररा॑णः । वी॒हि । मृ॒ळी॒कम् । सु॒ऽहवः॑ । न॒ः । ए॒धि॒ ॥ ५ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛसः तादृशः ᵛत्वम् ᵛऊती ऊत्या रक्षणेन ᵛनः अस्माकम् ᵛअवमः अर्वाचीनः प्रत्यासन्नः सन् ᵛअस्या ᵛउषसो ᵛव्युष्टौ व्युच्छने प्रातःकालेऽग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं ᵛनेदिष्ठः ᵛभव अतिशयेनास्मदन्तिकस्थो भव । यद्वा । ऊत्या गमनेनास्माकमवमो रक्षको भव । किंच ᵛनः अस्माकं ᵛवरुणं वरुणकृतं जलोदरादिरोगम् आवरकं पापं वा ᵛअव ᵛयक्ष्व अवयज । विनाशयेत्यर्थः । ᵛरराणः अस्मद्दत्ते हविषि रममाणः । यद्वा । यजमानेभ्यः अत्यन्तमीप्सितफलप्रदः[1] त्वं ᵛमृळीकं सुखकरमिदं हविः ᵛवीहि भक्षय। किंच ᵛनः अस्माकं ᵛसुहवः शोभनाह्वानोपेतः ᵛएधि भव ॥ नेदिष्ठः । अन्तिकशब्दादिष्ठनि ‘ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ’ इति नेद इत्यादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः । रराणः । रमतेः कानचि मकारलोपश्छान्दसः । यद्वा । रातेः यङ्लुकि[2] व्यत्ययेन कानच् । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ । एधि। अस्तेर्लोटि ‘ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ’ इति ए इत्यादेशः । तस्यासिद्धत्वात् ‘ हुझल्भ्यो हेर्धिः ’। निघातः ॥ ॥ १२ ॥

अ॒स्य श्रेष्ठा॑ सु॒भग॑स्य सं॒दृग्दे॒वस्य॑ चि॒त्रत॑मा॒ मर्त्ये॑षु ।
शुचि॑ घृ॒तं न त॒प्तमघ्न्या॑याः स्पा॒र्हा दे॒वस्य॑ मं॒हने॑व धे॒नोः ॥ ६ ॥

अ॒स्य । श्रेष्ठा॑ । सु॒ऽभग॑स्य । स॒म्ऽदृक् । दे॒वस्य॑ । चि॒त्रऽत॑मा । मर्त्ये॑षु ।
शुचि॑ । घृ॒तम् । न । त॒प्तम् । अघ्न्या॑याः । स्पा॒र्हा । दे॒वस्य॑ । मं॒हना॑ऽइव । धे॒नोः ॥ ६ ॥

ᵛसुभगस्य सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्याग्नेः ᵛदेवस्य ᵛश्रेष्ठा अतिशयेन प्रशस्या ᵛसंदृक् संदृष्टिः ᵛमर्त्येषु ᵛचित्रतमा अतिशयेन चायनीया पूजनीया भवति । ᵛस्पार्हा सर्वैः स्पृहणीया भवति । तत्र दृष्टान्तः । यथा ᵛदेवस्य क्षीरं कामयमानस्य पुरुषस्य ᵛअघ्न्यायाः अहन्तव्याया गोः ᵛशुचि तेजोयुक्तं ᵛघृतं क्षरणयुक्तं ᵛतप्तं क्षीरं स्पृहणीयं भवति । तत्रैव दृष्टान्तान्तरम् । यथा गां भिक्षमाणस्य मर्त्यस्य ᵛधेनोः दोग्ध्र्या गोः ᵛमंहनेव । मंहतिर्दानकर्मा । दानं यथा प्रियकरं भवति तद्वत् ॥ सुभगस्य । ‘ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्पार्हा । ‘ कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ’ । देवस्य । दीव्यतीति देवः । दीव्यतेः कान्त्यर्थस्य पचाद्यचि रूपम् ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-न-भ-स-अत्यन्तफलप्रदः । [2] ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-‘ यङ्लुकि ’ नास्ति ।

त्रिर॑स्य॒ ता प॑र॒मा स॑न्ति स॒त्या स्पा॒र्हा दे॒वस्य॒ जनि॑मान्य॒ग्नेः ।
अ॒न॒न्ते अ॒न्तः परि॑वीत॒ आगा॒च्छुचि॑ः शु॒क्रो अ॒र्यो रोरु॑चानः ॥ ७ ॥

त्रिः । अ॒स्य॒ । ता । प॒र॒मा । स॒न्ति॒ । स॒त्या । स्पा॒र्हा । दे॒वस्य॑ । जनि॑मानि । अ॒ग्नेः ।
अ॒न॒न्ते । अ॒न्तरिति॑ । परि॑ऽवीतः । आ । अ॒गा॒त् । शुचि॑ः । शु॒क्रः । अ॒र्यः । रोरु॑चानः ॥

Vअग्नेः अग्न्यभिमानिनः Vअस्य Vदेवस्य Vत्रिः त्रीण्यग्निवायुसूर्यात्मना त्रीणि Vता तानि प्रसिद्धानि Vपरमा उत्तमानि Vसत्या यथार्थभूतानि Vजनिमानि जन्मानि Vस्पार्हा सर्वैः स्पृहणीयानि Vसन्ति । यद्वा । अग्नेरेव त्रीणि जन्मानि ‘ दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः ’ (ऋ. सं. १०.४५.१) इति ‘ त्रीणि जाना परि भूषन्त्यस्य ’ (ऋ. सं. १.९५.३) इत्येवमादिषु मन्त्रेषु प्रसिद्धानि । Vअनन्ते अपर्यन्ते[1] नभसि Vअन्तः मध्ये स्वतेजसा Vपरिवीतः परिवेष्टितः[2] Vशुचिः सर्वस्य[3] शोधकः Vशुक्रः दीप्तियुक्तोऽत एव Vरोरुचानः भृशं दीप्यमानः Vअर्यः स्वामी तादृशो देवः Vआगात् अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ सत्या । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम् ’ इति शेर्लुक् । परिवीतः । ‘ व्येञ् संवरणे ’ । कर्मणि क्तः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अर्यः । ‘ ऋ गतौ ’ । ‘ अर्यः स्वामिवैश्ययोः ’ इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः । ‘ स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्[4] ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

स दू॒तो विश्वेद॒भि व॑ष्टि॒ सद्मा॒ होता॒ हिर॑ण्यरथो॒ रंसु॑जिह्वः ।
रो॒हिद॑श्वो वपु॒ष्यो॑ वि॒भावा॒ सदा॑ र॒ण्वः पि॑तु॒मती॑व सं॒सत् ॥ ८ ॥

सः । दू॒तः । विश्वा॑ । इत् । अ॒भि । व॒ष्टि॒ । सद्म॑ । होता॑ । हिर॑ण्यऽरथः । रम्ऽसु॑जिह्वः ।
रो॒हित्ऽअ॑श्वः । व॒पु॒ष्य॑ः । वि॒भाऽवा॑ । सदा॑ । र॒ण्वः । पि॒तु॒मती॑ऽइव । स॒म्ऽसत् ॥ ८ ॥

देवानां Vदूतः Vहोता देवानामाह्वाता Vहिरण्यरथः सुवर्णमयरथोपेतः Vरंसुजिह्वः रमणीयशोभनज्वालोपेतः Vसः तादृशोऽग्निः Vविश्वेत् सर्वाण्येव Vसद्म देवयजनस्थानानि Vअभि Vवष्टि कामयते । पुनश्च कीदृशः । Vरोहिदश्वः । रोहितवर्णाः[5] अश्वाः[5] यस्य स तथोक्तः । Vवपुष्यः वपुषि रूपे साधुः Vविभावा कान्तियुक्तोऽत एव Vसदा Vरण्वः रमणीयो भवति । तत्र दृष्टान्तः । Vपितुमतीव Vसंसत् । यथा अन्नादिमत्[6] समृद्धं गृहं रमणीयं तद्वत् ॥ रंसुजिह्वः । रमतेः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यंते ’ इति किश् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वपुष्यः । ‘ तत्र साधुः ’ इति यत् । तित्स्वरितः । विभावा । ‘ छन्दसीवनिपौ[7] ’ इति वनिप् ॥

---

१. ख-ग-च-ण-फ–अपगतान्ते । २. घ-ण–परिवृतः । ३. च-फ–सर्वस्य जगतः । ४. ख-ग-च-ण- ‘ वक्तव्यं ’ नास्ति । ५. च–रोहितवर्णावश्वौ । ६. ख-ग-घ-च-भ-ल-स–अन्नादिवत् ।

स चेतयन्मनुषो यज्ञबन्धुः प्र तं मह्या रशनया नयन्ति ।
स क्षेत्यस्य दुर्यासु साधन्देवो मर्तस्य सधनित्वमाप ॥ ९ ॥

सः । चेतयत् । मनुषः । यज्ञऽबन्धुः । प्र । तम् । मह्या । रशनया । नयन्ति ।
सः । क्षेति । अस्य । दुर्यासु । साधन् । देवः । मर्तस्य । सधनिऽत्वम् । आप ॥ ९ ॥

˅यज्ञबन्धुः । यज्ञेऽग्निहोत्रादौ बन्धनं विनियोजनं यस्य स तथोक्तः । ˅सः अग्निः ˅मनुषः कर्मणि प्रवृत्तान् मनुष्यान् ˅चेतयत् जानाति । ˅मह्या महत्या ˅रशनया स्तुतिरूपया रज्ज्वा युक्तं ˅तं तादृशमग्निं ˅प्र ˅नयन्ति उत्तरवेद्यादिष्वध्वर्य्वादयः प्रक्षिपन्ति । ˅मर्तस्य मनुष्यस्य ˅अस्य यजमानस्य ˅दुर्यासु गृहेषु ˅साधन् अभीष्टानि साधयन् ˅सः अग्निः ˅क्षेति वसति । सः ˅देवः द्योतमानोऽग्निः ˅सधनित्वं यस्य गृहे निवसति तेन धनिना साहित्यम् ˅आप प्राप्नोति । प्रभूतं धनं यजमानाय दापयित्वा[1] तेन सहितोऽभवदित्यर्थः ॥ साधन् । ‘ राध साध संसिद्धौ ’ । ण्यन्तस्य शतरि रूपम् ॥

स तू नो अग्निर्नयतु प्रजानन्नच्छा रत्नं देवभक्तं यदस्य ।
धिया यद्विश्वे अमृता अकृण्वन्द्यौष्पिता जनिता सत्यमुक्षन् ॥ १० ॥

सः । तु । नः । अग्निः । नयतु । प्रऽजानन् । अच्छ । रत्नम् । देवऽभक्तम् । यत् । अस्य ।
धिया । यत् । विश्वे । अमृताः । अकृण्वन् । द्यौः । पिता । जनिता । सत्यम् । उक्षन् ॥ १० ॥

˅प्रजानन् सर्वं जानानः ˅सः ˅अग्निः ˅देवभक्तं देवैः देवनशीलैः स्तोतृभिः संभजनीयम् ˅अस्य अग्नेः संबन्धि ˅यत् उत्तमं ˅रत्नं धनमस्ति तद्रत्नम् ˅अच्छ आभिमुख्येन ˅तु क्षिप्रं ˅नः अस्मान् ˅नयतु प्रापयतु । ˅अमृताः मरणधर्मरहिताः[2] ˅विश्वे सर्वे देवाः ˅धिया हविर्वहनलक्षणेन[3] कर्मणा हेतुना ˅यत् यमग्निम् ˅अकृण्वन् हविषां प्रापयितारमकुर्वन् । यस्य चाग्नेः ˅द्यौः ˅पिता पालयित्री ˅जनिता जनयित्री च । ‘ अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेताः ’ (ऋ. सं. ३. २५. १) इति श्रवणात् । यद्वा । द्यौर्देवनशील आदित्यः पिता जनयिता च । ‘ आदित्यादग्निः ’ इत्याम्नानात् । ˅सत्यं यथार्थभूतं तमग्निम् ˅उक्षन् । घृताद्याहुतिभिरध्वर्य्वादयः सिञ्चन्ति ॥ देवभक्तम् । ‘ भज सेवायाम् ’ । कर्मणि क्तः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उक्षन् । ‘ उक्ष सेचने ’ । लङि रूपम् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्यडभावः ॥ ॥ १३ ॥

स जायत प्रथमः पस्त्यासु महो बुध्ने रजसो अस्य योनौ ।
अपादशीर्षा गुहमानो अन्तायोयुवानो वृषभस्य नीळे ॥ ११ ॥

सः । जायत । प्रथमः । पस्त्यासु । महः । बुध्ने । रजसः । अस्य । योनौ ।
अपात् । अशीर्षा । गुहमानः । अन्ता । आऽयोयुवानः । वृषभस्य । नीळे ॥ ११ ॥

---

[1] ल–दत्त्वा । [2] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स– °रहिताश्च । [3] ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ–हविर्लक्षणेन ।

ᵛसः अग्निः ᵛप्रथमः आहवनीयादिरूपतया श्रेष्ठः सन् ᵛपस्त्यासु यजमानानां गृहेषु ᵛजा आहुत्यधिकरणतया संपद्यते । तथा ᵛमहः महतः ᵛअस्य ᵛरजसः अन्तरिक्षस्य ᵛबुध्ने मूले पृथिव्यां तत्रापि ᵛयोनौ उत्तरवेद्यादिस्थाने संपद्यते । सोऽग्निः ᵛअपात् पादवर्जितः ᵛअशीर्षा शिरोवर्जितः । तदेवाह । ᵛअन्ता आद्यन्ते पादशिरसी ᵛगुहमानः गूहमानः । अविज्ञेयपादशिरा इत्यर्थः । ᵛवृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य ᵛनीळे निलये नभसि ᵛआयोयुवानः धूमाकारेणात्मानमायोजयन् वर्तते । यद्वा । यः प्रथमो वैद्युतोऽग्निः पस्त्यासु नदीषु[1] बुध्नेऽन्तरिक्षे महो महतो रजस उदकस्य तेजसो वा योनौ स्थाने च चरति । अपादशीर्षा पादशिरोवर्जितः अन्ता आत्मनः पर्यन्तप्रदेशान् स्वतेजसा गुहमान आच्छादयन् पुनश्च आयोयुवानः तानि तेजांसि स्वात्मनि मिश्रीकुर्वन् वृषभस्य मेघस्य[2] नीळे स्थाने नभसि चरति सोऽग्निरधुना कर्मयोग्यतया अजायत ॥ अपात् । ‘ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ’ इति अकारलोपः समासान्तः । गुहमानः । ‘ गुहू संवरणे ’ । शब्विकरणी[3] । शानचि रूपम् । शानचो लसार्वधातुकत्वे कृते प्रत्ययस्वरः । आयोयुवानः । ‘ यु मिश्रणे ’ । यङ्लुकि शानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरेणाद्युदात्तः ॥

प्र शर्ध॑ आर्त प्रथ॒मं वि॑प॒न्याँ ऋ॒तस्य॒ योना॑ वृ॒ष॒भस्य॑ नी॒ळे ।
स्पा॒र्हो यु॒वा॑ वपु॒ष्यो॑ वि॒भावा॑ स॒प्त प्रि॒यासो॑ऽजनयन्त॒ वृष्णे॑ ॥ १२ ॥

प्र । शर्धः॑ । आ॒र्त॒ । प्र॒थ॒मम् । वि॒प॒न्या । ऋ॒तस्य॑ । योना॑ । वृ॒ष॒भस्य॑ । नी॒ळे ।
स्पा॒र्हः । युवा॑ । व॒पु॒ष्यः॑ । वि॒भाऽवा॑ । स॒प्त । प्रि॒यासः॑ । अ॒ज॒न॒य॒न्त॒ । वृष्णे॑ ॥ १२ ॥

हे अग्ने ᵛविपन्या स्तुत्या युक्तम् ᵛऋतस्य उदकस्य ᵛयोना[4] योनौ स्थाने ᵛवृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य ᵛनीळे कुलायभूतेऽन्तरिक्षे वैद्युताग्निरूपेण वर्तमानं त्वां ᵛशर्धः तेजः ᵛप्रथमं ᵛप्र ᵛआर्त प्रकर्षेण गच्छति । यश्चाग्निः ᵛस्पार्हः सर्वैः स्पृहणीयः ᵛयुवा नित्यतरुणः ᵛवपुष्यः कमनीयः ᵛविभावा दीप्तिमान् तस्मै ᵛवृष्णे अभिमतफलवर्षकाय अग्नये[5] ᵛप्रियासः प्रियाः ᵛसप्त होत्रकाः ᵛअजनयन्त स्तोत्रम् अकुर्वन् ॥ आर्त । ‘ ऋ गतौ ’ । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । विपन्या । ‘ पन च ’ इत्यस्य इन्प्रत्ययः । ‘ कृदिकारादक्तिनः ’ इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विपन्यँ ऋतस्य इत्यत्र संहितायाम्[6] ‘ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ’ (पा. सू. ६.१.१२७) इत्यनिकोऽपि ह्रस्वोऽनुनासिकश्च ॥

अ॒स्माक॑मत्र॑ पि॒तरो॑ मनु॒ष्या॑ अ॒भि प्र से॑दुर्ऋ॒तमा॑शुषा॒णाः ।
अश्म॑व्रजाः सु॒दुघा॑ व॒व्रे अ॒न्तरुदु॒स्रा आ॑जन्नु॒षसो॑ हुवा॒नाः ॥ १३ ॥

अ॒स्माक॑म् । अत्र॑ । पि॒तरः॑ । म॒नु॒ष्याः॑ । अ॒भि । प्र । से॒दुः॒ । ऋ॒तम् । आ॒शु॒षा॒णाः ।
अश्म॑ऽव्रजाः । सु॒ऽदुघाः॑ । व॒व्रे । अ॒न्तः । उत् । उ॒स्राः । आ॒जन् । उ॒षसः॑ । हु॒वा॒नाः ॥ १३ ॥

---

[1] त–महीषु; न–मदीयेषु । [2] ख-ग-च-ण-न-भ-स–‘ मेघस्य ’ नास्ति । [3] भ-स–शविकरणी । [4] ण-न-ल-स–‘ योना ’ नास्ति । [5] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स–‘ अग्नये ’ नास्ति । [6] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–‘ संहितायां ’ नास्ति ।

vअत्र लोके[1] पूर्वे vमनुष्याः vअस्माकं vपितरः अङ्गिरसः vऋतं यज्ञम् vआशुषाणाः अश्नुवानाः सन्तः vअभि vप्र vसेदुः अग्निमभिलक्ष्य प्रजग्मुः । तेऽङ्गिरसोऽग्निपरिचर्याबलात् vअश्मव्रजाः पर्वतैः परिवृताः vवव्रे । वृणोत्याच्छादयतीति वव्रं पर्वतबिलान्तर्वर्ति तमः । तस्मिन् vअन्तः मध्ये स्थिताः vसुदुघाः सुष्ठु दोग्ध्रीः vउस्राः पणिभिरपहृता गाः vउत् vआजन् तस्माद्बिलान्निरगमयन् । किं कुर्वन्तः । तमसो विध्वंसिनीः vउषसः देवीः प्रकाशार्थं vहुवानाः आह्वयन्तः ॥ वव्रे । वृणोतेरौणादिकः कः । 'कृञादीनां द्वे भवतः' इति द्विर्वचनम् ॥

ते मर्मृजत ददृवांसो अद्रिं तदेषामन्ये अभितो वि वोचन् ।
पश्वयन्त्रासो अभि कारमर्चन्विदन्त ज्योतिश्चकृपन्त धीभिः ॥ १४ ॥

ते । मर्मृजत । ददृऽवांसः । अद्रिम् । तत् । एषाम् । अन्ये । अभितः । वि । वोचन् ।
पश्वऽयन्त्रासः । अभि । कारम् । अर्चन् । विदन्त । ज्योतिः । चकृपन्त । धीभिः ॥ १४ ॥

vते अङ्गिरसः vअद्रिं पणिभिरपहृतानां गवां निरोधकं पर्वतं vददृवांसः विदारयन्तः सन्तः[2] vमर्मृजत अग्निं पर्यचरन् । vएषाम् अङ्गिरसां vतत् तादृशं कर्म vअन्ये महर्षयः vअभितः सर्वत्र जगति vवि vवोचन् विशेषेणाकथयन् । vपश्वयन्त्रासः पशुनिर्गमनार्थानि यन्त्राण्युपाया येषां तेऽङ्गिरसः vकारम् अभिमतस्य प्रयोजनस्य कर्तारमग्निम् vअभि vअर्चन् अस्तुवन् । ततस्तमोपहम् आदित्याख्यं vज्योतिः vविदन्त अलभन्त । ततः vधीभिः बुद्धिभिः vचकृपन्त यज्ञानकुर्वन् ॥ मर्मृजत । 'मृजू शुद्धौ' । यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । चकृपन्त । 'कृपू सामर्थ्ये' । ण्यन्तस्य लुङि चङि सन्वद्भावाभावश्छान्दसः ।

ते गव्यता मनसा दृध्रमुब्धं गा येमानं परि षन्तमद्रिम् ।
दृळ्हं नरो वचसा दैव्येन व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ १५ ॥

ते । गव्यता । मनसा । दृध्रम् । उब्धम् । गाः । येमानम् । परि । सन्तम् । अद्रिम् ।
दृळ्हम् । नरः । वचसा । दैव्येन । व्रजम् । गोऽमन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुरिति वव्रुः ॥ १५ ॥

vनरः कर्मणां नेतारः vउशिजः अग्निं कामयमानाः vते अङ्गिरसः vगव्यता गा इच्छता vमनसा vदृध्रं गवां निर्गमनद्वारनिरोधकम् vउब्धं समुब्धं संहतम्[3] । यद्वा । उभिः पूरणार्थः । गोभिः पूर्णं vगा vयेमानं नियच्छन्तं vपरि सर्वतः vसन्तम् वर्तमानं vदृळ्हं दृढं vगोमन्तं गोभिर्युक्तं vव्रजं गवां निवासस्थानम् vअद्रिं पर्वतं vदैव्येन अग्निविषयेण vवचसा वेदात्मकेन स्तोत्रेण vवि vवव्रुः गोनिर्गमनार्थमुद्घाटितवन्तः ॥ उब्धम् । उब्नातिर्हन्तिना समानार्थः । यद्वा । 'उभ उम्भ पूरणे' । कर्मणि क्तः । येमानम् । यमेः कानचि एत्वाभ्यासलोपौ । चित्त्वादन्तोदात्तः । परि षन्तम् इत्यत्र संहितायाम् 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' इति षत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

---

[1] च -इह लोके । [2] ख-ग-च-ण-न-भ-'सन्तः' नास्ति। [3] ख-ग-घ-च-ण-त-न-फ-भ-स-संहितम् ।

ते मन्वत प्रथमं नाम धेनोस्त्रिः सप्त मातुः परमाणि विन्दन् ।
तज्जानतीरभ्यनूषत व्रा आविर्भुवदरुणीर्यशसा गोः ॥ १६ ॥

ते । मन्वत । प्रथमम् । नाम । धेनोः । त्रिः । सप्त । मातुः । परमाणि । विन्दन् ।
तत् । जानतीः । अभि । अनूषत । व्राः । आविः । भुवत् । अरुणीः । यशसा । गोः ॥ १६ ॥

हे अग्ने ते स्तोत्रं कुर्वाणा अङ्गिरसः मातुः जनन्याः धेनोः वाचः संबन्धि नाम स्तुतिसाधकं शब्दमात्रं प्रथमं पूर्वं मन्वत अजानत । पश्चात्तस्या वाचः संबन्धीनि त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकानि स्तुतिसाधनानि छन्दांसि । तानि च गायत्र्यादीनि जगत्यन्तानि सप्त । अतिजगत्यादीन्यतिधृत्यन्तानि सप्त । कृतिप्रभृतीन्युत्कृतिपर्यन्तानि सप्तेति । एवं त्रिः सप्त छन्दांसि परमाणि उत्तमानि विन्दन् अलभन्त । एवंविधच्छन्दोयुक्तैः[1] मन्त्रैरग्निमस्तुवन्नित्यर्थः । तत् ततः जानतीः सर्वं जानानाः[2] व्राः । व्रा इत्युषोनाम । उषसः अभ्यनूषत अस्तुवन् । ततः गोः सूर्यस्य यशसा तेजसा सह अरुणीः अरुणवर्णोषाः आविर्भुवत् आविरभूत् । यद्वा । तेऽङ्गिरसः प्रथमं पुरातनं नाम एहि सुरभि गुग्गुलुगन्धिनीति धेनोर्नामधेयं मन्वत उच्चारयामासुः । मातुर्भूम्याः स्वभूतानि पणिभिरपहृतानि त्रिः सप्त रत्नानि[3] विन्दन्[3] । तत उच्चरितं नाम जानन्त्यो गावोऽभ्यनूषत । हम्भारवलक्षणं शब्दमकुर्वन् । तदानीमुषाः प्रादुरभूदिति ॥ जानतीः । एकस्मिन् पक्षे 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । उभयत्र 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति ङीप उदात्तत्वम् । अनूषत । 'णु स्तुतौ' । लुङि रूपम् । कुटादित्वादगुणः । अरुणीः । सोरलोपश्छान्दसः 'गौरीर्मिमाय' (ऋ. सं. १. १६४. ४१) इतिवत् ॥

नेशत्तमो दुधितं रोचत द्यौरुद्देव्या उषसो भानुरर्त ।
आ सूर्यो बृहतस्तिष्ठदज्राँ ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ १७ ॥

नेशत् । तमः । दुधितम् । रोचत । द्यौः । उत् । देव्याः । उषसः । भानुः । अर्त ।
आ । सूर्यः । बृहतः । तिष्ठत् । अज्रान् । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ॥ १७ ॥

तमः रात्रिकृतं ध्वान्तं दुधितम् । दुधिः प्रेरणकर्मा । प्रातरग्निविहरणकाले उषसा प्रेरितं सत् नेशत् अनश्यत । ततः द्यौः अन्तरिक्षं रोचत अदीप्यत । ततः देव्याः देवनशीलायाः उषसो भानुः प्रभा उत् अर्त उद्गच्छति । अथ सूर्यो बृहतः महतः अज्रान् अजरान् पर्वतान् गमनशीलान् रश्मीन् वा आ तिष्ठत् अध्यतिष्ठत् । किं कुर्वन् । मर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानम् ऋजु सत्कर्म वृजिना अनृजूनि[4] असत्कर्माणि च पश्यन् अध्यतिष्ठदिति शेषः ॥ नेशत् । 'णश अदर्शने' । लुङि 'णशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्' (पा. म. ६. ४. १२०. ५) इति एत्वम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । रोचत । 'रुच दीप्तौ' । लङि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

---

[1] च-फ–एवं त्रिविध° । [2] च–जानन्ति ताः; ण–जानन्तीति जानानाः । [3] ख-ग-च-ण-फ-भ–नामानि अविन्दन् । [4] त-न–वृजिनानि ।

आदित्पश्चा बुबुधाना व्यख्यन्नादिद्रत्नं धारयन्त द्युभक्तम् ।
विश्वे विश्वासु दुर्यासु देवा मित्र धिये वरुण सत्यमस्तु ॥ १८ ॥

आत् । इत् । पश्चा । बुबुधानाः । वि । अख्यन् । आत् । इत् । रत्नम् । धारयन्त । द्युऽभक्तम् ।
विश्वे । विश्वासु । दुर्यासु । देवाः । मित्र । धिये । वरुण । सत्यम् । अस्तु ॥ १८ ॥

^{v}आदित् सूर्योदयादनन्तरं ^{v}बुबुधानाः पणिभिरपहृता निरोधान्निर्गता गा जानाना अङ्गिरसः ^{v}पश्चा पृष्ठदेशेषु[1] ^{v}व्यख्यन् अशेषेण ता गा अपश्यन् । तथा ^{v}आदित् अनन्तरं ^{v}द्युभक्तं दीप्तियुक्तं देवैः संभक्तं वा ^{v}रत्नं पणिभिरपहृतं धनं च ^{v}धारयन्त अधारयन् । लब्धगोधनानामङ्गिरसां ^{v}विश्वासु ^{v}दुर्यासु सर्वेषु गृहेषु ^{v}विश्वे यजनीयाः सर्वे ^{v}देवाः आजग्मुः । हे ^{v}मित्र मित्रभूत हे ^{v}वरुण उपद्रवाणां वारक हे अग्ने ^{v}धिये कर्मणां कर्त्रे स्तोत्रे वा यजमानाय ^{v}सत्यमस्तु । यदेतत्तवोपद्रववारणसामर्थ्यं तद्यथार्थभूतमस्तु ॥ पश्चा । 'पश्च पश्चा च छन्दसि' इति निपातितः । बुबुधानाः । बुधेर्लिटि कानचि रूपम् । चित्वादन्तोदात्तः । द्युभक्तम् । 'भज सेवायाम्' । कर्मणि क्तः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अच्छा वोचेय शुशुचानमग्निं होतारं विश्वभरसं यजिष्ठम् ।
शुच्यूधो अतृणन्न गवामन्धो न पूतं परिषिक्तमंशोः ॥ १९ ॥

अच्छ । वोचेय । शुशुचानम् । अग्निम् । होतारम् । विश्वऽभरसम् । यजिष्ठम् ।
शुचि । ऊधः । अतृणत् । न । गवाम् । अन्धः । न । पूतम् । परिऽसिक्तम् । अंशोः ॥ १९ ॥

हे अग्ने ^{v}शुशुचानं भृशं दीप्यमानं ^{v}होतारं देवानामाह्वातारं ^{v}विश्वभरसम् आहुतिद्वारा वृष्टिप्रदानेन विश्वस्य पोषकं ^{v}यजिष्ठं यष्टृतमम् ^{v}अग्निं त्वाम् ^{v}अच्छ अभिलक्ष्य ^{v}वोचेय स्तवानि[2] । ^{v}गवाम् ^{v}ऊधः ^{v}शुचि शुद्धं पयः ^{v}न ^{v}अतृणत् । तवाहुत्यर्थं यजमानो न दोग्धि । ^{v}अंशोः सोमलताखण्डस्य संबन्धि ^{v}अन्धः रसाख्यमन्नं ^{v}पूतं दशापवित्रेण शोधितं सत् ^{v}न ^{v}परिषिक्तम् । गृहेषु न प्रक्षिप्तम्[3]। किंत्वनेन[4] यजमानेन केवलं स्तुतिरेव क्रियते[5] ॥ वोचेय । ब्रूञः आशीर्लिङि 'ब्रुवो वचिः' । 'लिङ्याशिष्यङ्' । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् सीयुटः सलोपः । अतृणत् । 'उतृदिर् हिंसानादरयोः' । दोहनमेव ऊधोहिंसनम्[6] । परिषिक्तम् । सिञ्चतेः कर्मणि क्तः । 'उपसर्गात्सुनोति' इति संहितायां षत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः[7] ॥

---

[1] ख-ग-च-त-न-फ-स–पृथग्देशेषु; भ–पृष्ठदेशेषु । [2] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ–स्तौमि । [3] ख-ग-च–क्षिप्तम् । [4] ख-घ-त-न-भ-स–किं तेन; च-फ–किमनेन । [5] भ-स–न क्रियते । [6] ख-ग-च–ऊधोहिंसा । [7] ल–प्रकृतिस्वरः ।

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम् ।
अग्निर्देवानामव आवृणानः सुमृळीको भवतु जातवेदाः ॥ २० ॥

विश्वेषाम् । अदितिः । यज्ञियानाम् । विश्वेषाम् । अतिथिः । मानुषाणाम् ।
अग्निः । देवानाम् । अवः । आऽवृणानः । सुऽमृळीकः । भवतु । जातऽवेदाः ॥ २० ॥

अयमग्निः vविश्वेषां सर्वेषां vयज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानाम् vअदितिः । अदितिर्देवमाता । तद्वद्देवानां पोषक इत्यर्थः । यद्वा । विश्वेषां देवानामदितिर्भूस्थानीयः आधारभूत इति यावत् । 'इयं वा अग्निर्वैश्वानरः' (तै. ब्रा. ३. ९. १७) इति श्रुतेः । तथायमग्निः vविश्वेषां vमानुषाणां मनुष्याणाम्[1] vअतिथिः अतिथिवत् पूज्यो भवति । vदेवानां देवनशीलानां स्तोतॄणाम् vअवः अन्नं हविः vआवृणानः संभजन् vजातवेदाः । जातं सर्वं वेत्तीति जातवेदाः[2] । सः vअग्निः तेषां स्तोतॄणां vसुमृळीकः सुखकरः vभवतु ॥ अतिथिः । 'अत सातत्यगमने' । 'ऋतन्यञ्जि°' इत्यादिना इथिन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । मानुषाणाम् । मनोरपत्यानीत्यर्थे 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च' इति अञ्प्रत्ययः । ञित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ १५ ॥

'यो मर्त्येषु' इति विंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'यो मर्त्येषु' इत्यनुक्रमणिका । अस्य सूक्तस्य प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्त एव विनियोग उक्तः ॥

यो मर्त्येष्वमृत ऋतावा देवो देवेष्वरतिर्निधायि ।
होता यजिष्ठो मह्ना शुचध्यै हव्यैरग्निर्मनुष ईरयध्यै ॥ १ ॥

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । देवः । देवेषु । अरतिः । निऽधायि ।
होता । यजिष्ठः । मह्ना । शुचध्यै । हव्यैः । अग्निः । मनुषः । ईरयध्यै ॥ १ ॥

vअमृतः मरणधर्मरहितः vयः अग्निः vमर्त्येषु मनुष्येषु vऋतावा सत्यवान् vनिधायि निहितः । यद्वा । मर्त्येषु मनुष्यसंबन्धिषु वागादीन्द्रियेषु निहितः । 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' (ऐ. उ. २. ४) इति श्रुतेः । vदेवः देवनशीलो योऽग्निरिन्द्रादिषु vदेवेषु vअरतिः अभिगन्ता शत्रूणाम् । यद्वा देवलोके गन्ता । निधायि निहितः । स च vहोता देवानामाह्वाता vयजिष्ठः यष्टृतमः vअग्निः vमह्ना स्वकीयेन महता तेजसा vशुचध्यै दीपितुमुत्तरवेद्यां निहितः । किंच vहव्यैः हवनीयैराज्यपुरोडाशादिभिर्हविर्भिः[3] हेतुभिः[4] vमनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य vईरयध्यै स्वर्गं प्रति प्रेरणाय निहितः ॥ अरतिः । 'ऋ गतौ' । 'वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्' इत्यतिप्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः । निधायि । दधातेः कर्मणि लुङि रूपम् । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शुचध्यै । 'शुच दीप्तौ' । तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । ईरयध्यै । ईरयतेस्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः । शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् णिलोपाभावः ॥

---

[1] न-ल-स-'मनुष्याणां' नास्ति । [2] त-ल-जातवेदाः । जातान्येनं विदन्तीति वा जातवेदाः ।
[3] ख-ग-च-ण-°पुरोडाशादिहविर्भिः । [4] ख-ग-घ-च-ण-भ-'हेतुभिः' नास्ति ।

इह त्वं सूनो सहसो नो अद्य जातो जाताँ उभयाँ अन्तरग्ने ।
दूत ईयसे युयुजान ऋष्व ऋजुमुष्कान्वृषणः शुक्रांश्च ॥ २ ॥

इह । त्वम् । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । जातः । जातान् । उभयान् । अन्तः । अग्ने ।
दूतः । ईयसे । युयुजानः । ऋष्व । ऋजुऽमुष्कान् । वृषणः । शुक्रान् । च ॥ २ ॥

हे vसहसः vसूनो बलस्य पुत्र vअग्ने vअद्य अस्मिन् दिवसे vनः अस्मदीये vइह कर्मणि vजातः आधानपवमानेष्टिभिः संस्कृतः vत्वं vजातान् उत्पन्नान् vउभयान् देवमनुष्यान् vअन्तः तेषामुभयेषां मध्ये vदूतः हवींषि देवान् प्रापयितुम् vईयसे गच्छसि । किं कुर्वन् । हे vऋष्व दर्शनीयाग्ने vऋजुमुष्कान् । मुष्कशब्देन मांसलोऽभिधीयते । ऋजवः प्रसाधकाः । ऋजवश्च ते मुष्काश्च इति ऋजुमुष्काः । तान् vवृषणः रेतःसेचनसमर्थान् vशुक्रान् दीप्यमानानश्वान् vच vयुयुजानः स्वरथे योजयन्[1] ईयसे[1] । यद्वा । ऋष्व महन्नग्ने युयुजानो हविर्वहने नियुज्यमानस्त्वं वृषणो हविःसेचनसमर्थान् यजमानान् शुक्रान् दीप्तान् देवांश्चेयसे ॥ सूनो सहसः । 'परमपि छन्दसि' इति सहसः पराङ्गवद्भावात् द्वयोः सर्वानुदात्तत्वम् । ईयसे । 'ईङ् गतौ' । दिवादिः । निघातः । युयुजानः । युजेः वर्तमाने लिटि कानचि रूपम् । ऋष्व । संहितायाम् 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः । ऋजुमुष्कान् । समासस्वरः ॥

अत्या वृधस्नू रोहिता घृतस्नू ऋतस्य मन्ये मनसा जविष्ठा ।
अन्तरीयसे अरुषा युजानो युष्मांश्च देवान्विश आ च मर्तान् ॥ ३ ॥

अत्या । वृधस्नू इति वृधऽस्नू । रोहिता । घृतस्नू इति घृतऽस्नू ।
ऋतस्य । मन्ये । मनसा । जविष्ठा ।
अन्तः । ईयसे । अरुषा । युजानः । युष्मान् । च । देवान् । विशः । आ । च । मर्तान् ॥ ३ ॥

हे अग्ने vऋतस्य सत्यभूतस्य तव संबन्धिनौ vमनसा मनसोऽपि vजविष्ठा वेगवत्तमौ vवृधस्नू । वर्धयतीति वृधमन्नम् । तत् क्षरन्तौ । vघृतस्नू । घृतमुदकं तत्स्रवन्तौ vरोहिता रोहितवर्णौ vअत्या अश्वौ vमन्ये स्तौमि । vअरुषा आरोचमानौ तावश्वौ vयुजानः रथे युञ्जानस्त्वं vयुष्मान् । देवेष्वग्नेरन्तर्भावात् यजनीयरूपेण कीर्तनम् । युष्मान् यष्टव्यान् vदेवान् vविशः परिचारकान् vमर्तान् मनुष्यान् vअन्तः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । तेषां मध्ये vआ समन्तात् vईयसे हविः स्वीकर्तुं यजमानान् गच्छसि । तद्धविः प्रदातुं देवान् गच्छसि ॥ मन्ये । मन्यतिः अर्चतिकर्मा[2] । मनसा । 'सुपां सुलुक्°' इति पञ्चम्या आकारः । युजानः । 'युजिर् योगे' । 'युजिबुधिदृशः किच्च' इत्यानच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

---

[1] ख-ग-च-म–योजयसे । [2] ख-ग-च-ण–स्तुतिकर्मा ।

अ॒र्य॒मणं॒ वरु॑णं मि॒त्रमे॑षा॒मिन्द्रा॒विष्णू॑ म॒रुतो॑ अ॒श्विनो॒त ।
स्वश्वो॑ अग्ने सु॒रथः॑ सु॒राधा॒ एदु॑ वह सु॒ह॒विषे॒ जना॑य ॥ ४ ॥

अ॒र्य॒मण॑म् । वरु॑णम् । मि॒त्रम् । ए॒षा॒म् । इन्द्रा॒विष्णू॒ इति॑ । म॒रुतः॑ । अ॒श्विना॑ । उ॒त । सु॒ऽअश्वः॑ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽरथः॑ । सु॒ऽराधाः॑ । आ । इत् । ऊँ॒ इति॑ । व॒ह॒ । सु॒ऽह॒विषे॑ । जना॑य ॥४॥

हे ᵛअग्ने ᵛस्वश्वः शोभनाश्वोपेतः ᵛसुरथः शोभनरथः[1] ᵛसुराधाः शोभनधनोपेतः त्वम्[2] ᵛएषां मर्त्यानां मध्ये ᵛसुहविषे शोभनहविष्काय ᵛजनाय यजमानाय ᵛअर्यमणं[3] ᵛवरुणं ᵛमित्रं ᵛइन्द्राविष्णू ᵛमरुतः ᵛअश्विना अश्विनौ च[3] यष्टव्यान् देवान् ᵛआ ᵛवह ᵛइदु आह्वयैव । उः पूरणः ॥ इन्द्राविष्णू । 'ऋत्रेन्द्र°' इत्यादिना निपातनादिन्द्रशब्द आद्युदात्तः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुहविषे[4] । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

गोमाँ॑ अ॒ग्नेऽवि॑माँ अ॒श्वी य॒ज्ञो नृ॒वत्स॑खा॒ सद॒मिद॑प्रमृ॒ष्यः ।
इळा॑वाँ ए॒षो अ॑सुर प्र॒जावा॑न्दी॒र्घो र॒यिः पृ॑थुबु॒ध्नः स॒भावा॑न् ॥ ५ ॥

गोऽमा॑न् । अ॒ग्ने॒ । अवि॑ऽमान् । अ॒श्वी । य॒ज्ञः । नृ॒वत्ऽस॑खा । सद॑म् । इत् । अ॒प्र॒ऽमृ॒ष्यः । इळा॑ऽवान् । ए॒षः । अ॒सु॒र॒ । प्र॒जाऽवा॑न् । दी॒र्घः । र॒यिः । पृ॒थु॒ऽबु॒ध्नः । स॒भाऽवा॑न् ॥५॥

हे ᵛअसुर बलवन् हे ᵛअग्ने ᵛएषः मदीयोऽयं ᵛयज्ञः ᵛगोमान् गोभिस्तद्वान् ᵛअविमान् । अवयो मेषा अस्य सन्ति इति[5] तद्वान् ᵛअश्वी अश्वोपेतश्चास्तु[6] । ᵛनृवत्सखा । नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्य्वादयः तद्वन्तः सखायोऽनुष्ठातारो यजमाना यस्य स तथोक्तः । ᵛसदमित् सदैव ᵛअप्रमृष्यः अप्रधृष्यश्चास्तु । तथा ᵛइळावान् । इळा हविर्लक्षणमन्नम् । तद्वान् । ᵛप्रजावान् पुत्रपौत्रादियुक्तश्चास्तु । ᵛदीर्घः अविच्छिन्नानुष्ठानोपेतः ᵛरयिः धनवान् । लुप्तमत्वर्थीयः । ᵛपृथुबुध्नः । पृथूनि बहुलानि बुध्नानि धनादीनि कारणानि यस्य स तथोक्तः । ᵛसभावान् उपद्रष्टृरूपसभायुक्तश्चास्तु ॥ नृवत्सखा । नरो येषां सन्तीति नृवत् । मतुप् । तस्य छान्दसं वत्वम् । 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥ ॥ १६ ॥

यस्त॑ इ॒ध्मं ज॒भर॑त्सिष्विदा॒नो मू॒र्धानं॑ वा त॒तप॑ते त्वा॒या ।
भु॒व॒स्तस्य॒ स्वत॑वाँः पा॒युर॑ग्ने॒ विश्व॑स्मात्सीमघा॒यत उ॑रुष्य ॥ ६ ॥

यः । ते॒ । इ॒ध्मम् । ज॒भर॑त् । सि॒ष्वि॒दा॒नः । मू॒र्धान॑म् । वा॒ । त॒तप॑ते । त्वा॒ऽया । भुवः॑ । तस्य॑ । स्वऽत॑वान् । पा॒युः । अ॒ग्ने॒ । विश्व॑स्मात् । सी॒म् । अ॒घ॒ऽय॒तः । उ॒रु॒ष्य॒ ॥ ६ ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स—'शोभनरथः' नास्ति । [2] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ—त्वम् उत अपि च । [3] ण-ल-स—अर्यमादीन् उतापि चाश्विनौ । [4] ख-ग-च-ण-न—सुहाविषे इत्यत्र; त-भ-स—सुहविषे चेत्यत्र । [5] त-न-भ-ल-स—'इति' नास्ति । [6] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ—अश्वोपेतश्च ।

हे vअग्ने vते त्वदर्थं vयः पुमान् vसिष्विदानः[1] स्विद्यद्गात्रः सन् vइध्मं त्वत्समिन्धनार्थं काष्ठभारं vजभरत् आहरति। यः vवा vत्वाया त्वत्कामनया vमूर्धानं स्वमस्तकं vततपते काष्ठभारेण तापयति vतस्य तादृशस्य पुंसः vस्वतवान्। 'स्वतवान्धनवान्[2]' इति तलवकारे उक्तम्[2]। धनवान् vभुवः भवसि। vपायुः पालयितासि। vसीम् एनं vविश्वस्मात् सर्वस्मात्[3] vअघायतः अघं पापमिच्छतः पुरुषात् vउरुष्य रक्ष॥ जभरत्[4]। हरतेर्लुङि चङि रूपम्। 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति चङ्पूर्वस्य उदात्तत्वम्। सिष्विदानः। 'ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे'। कानचि रूपम्। संहितायाम् 'आदेशप्रत्यययोः' इति धातुसकारस्य षत्वम्। त्वाया। त्वामात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच्। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः। दकारस्य छान्दसमात्वम्। क्यजन्तात् धातोर्भावे 'अ प्रत्ययात्' इति अकारप्रत्ययः। 'सुपां सुलुक्°' इति तृतीयाया आकारः। एकादेशस्वरः। भुवः। भवतेर्लेट्यडागमे रूपम्। 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः। आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः। स्वतवाँ ᳶ पायुः इत्यत्र संहितायां 'स्वतवान्पायौ' (पा. सू. ८.३.११) इति नकारस्य रुत्वम्। 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इति आकारोऽनुनासिकः। रेफस्य विसर्जनीयः। 'कुप्वोः ᳵक ᳶपौ च' इति ᳶप इत्यादेशः। अघायतः। अघमात्मन इच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच्[4]। 'अश्वाघस्यात्' इति आत्वम्। तदन्ताच्छतृप्रत्ययः। 'शतुरनुमः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। उरुष्य। उरुशब्दः कण्ड्वादिः। लोटि रूपम्। निघातः॥

यस्ते भरादन्नियते चिदन्नं निशिषन्मन्द्रमतिथिमुदीरत्।
आ देवयुरिनधते दुरोणे तस्मिन्रयिर्ध्रुवो अस्तु दास्वान्॥ ७॥

यः। ते। भरात्। अन्निऽयते। चित्। अन्नम्। निऽशिषत्। मन्द्रम्। अतिथिम्। उत्ऽईरत्।
आ। देवऽयुः। इनधते। दुरोणे। तस्मिन्। रयिः। ध्रुवः। अस्तु। दास्वान्॥ ७॥

हे अग्ने vयः पुमान् vअन्नियते अन्नमिच्छते vते तुभ्यं हविर्लक्षणं[5] पुरोडाशादिकम् vअन्नं[5] vभरात् दातुं बिभृयात्। vचित् इति चार्थे। यश्च vमन्द्रं मदकरं सोमं vनिशिषत् नितरां प्रयच्छति। यश्च vअतिथिम् अतिथिवत् पूज्यं त्वाम् vउदीरत् उत्तरवेद्यां प्रणयति। vआ अपि च यश्च vदेवयुः देवं[6] त्वां[6] कामयमानः vदुरोणे स्वकीये गृहे vइनधते त्वां समिद्भिः समिन्धते vतस्मिन् एतस्मिन् पुरुषे vरयिः पुत्रः vध्रुवः आस्तिक्यबुद्ध्या वैदिके मार्गे निश्चलः vअस्तु। तथा vदास्वान् औदार्योपेतश्चास्तु॥ भरात्। 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य लेट्याडागमे रूपम्। यद्वृत्तयोगादनिघातः। अन्नियते। अन्नमात्मन इच्छते। क्यच्। 'क्यचि च' इति इत्वम्। ह्रस्वश्छान्दसः। निशिषत्। 'शासु अनुशिष्टौ'। लुङि 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इति च्लेरङादेशः। 'शास इदङ्हलोः' इति इत्वम्। उदीरत्। 'ईर गतौ'। लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम्। अडागमः। आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः[7]। 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः। इनधते। 'ञिइन्धी दीप्तौ'। लटि व्यत्ययेन शप्। रुधादित्वात् श्नम्। 'श्नान्नलोपः'

---

[1] न–सिष्विदानः सिस्विदानः।
[2] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ–'स्वतवान्......उक्तं' नास्ति।
[3] न-ल-म–'सर्वस्मात्' नास्ति।
[4] ख-ग-च-ण-फ-भ–'जभरत्......क्यच्' नास्ति।
[5] ल–अन्नं हविर्लक्षणं पुरोडाशादिकम्।
[6] ख-ग-घ-च-ण-त-फ-भ-स–देवत्वम्।
[7] त–धातुस्वरः।
उभयत्र।

इति धातुनकारलोपः। क्ङित्परत्वाभावात्[1] श्नसोरल्लोपाभावः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। क्षमः स्वः। दास्वान्। 'दासृ दाने'। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। 'तदस्यास्ति°' इति मतुप्। 'मादुपधायाः' इति वत्वम्। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः॥

यस्त्वा दोषा य उषसि प्रशंसात्प्रियं वा त्वा कृणवते हविष्मान्।
अश्वो न स्वे दम आ हेम्यावान्तमंहसः पीपरो दाश्वांसम्॥८॥

यः। त्वा। दोषा। यः। उषसि। प्रऽशंसात्। प्रियम्। वा। त्वा। कृणवते। हविष्मान्।
अश्वः। न। स्वे। दमे। आ। हेम्याऽवान्। तम्। अंहसः। पीपरः। दाश्वांसम्॥८॥

हे अग्ने ᵛयः पुमान् ᵛदोषा दोषायां रात्रौ त्वां[2] ᵛप्रशंसात् संस्तुयात्। ᵛयः[3] च[3] ᵛउषसि प्रातःकाले त्वां[4] प्रशंसेत्। ᵛहविष्मान् संभृतहविष्को यः ᵛवा यजमानः ᵛत्वा त्वां ᵛप्रियं हविर्भिः प्रीतं ᵛकृणवते कुर्यात्[4]। ᵛआ अथ ᵛदाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं ᵛतं[5] तादृशं[5] यजमानं ᵛस्वे ᵛदमे स्वकीये गृहे ᵛहेम्यावान् सुवर्णनिर्मितकक्ष्यावान् ᵛअश्वो ᵛन अश्व इव संचरंस्त्वम् ᵛअंहसः पापरूपाद्दारिद्र्यात् ᵛपीपरः पारं नय। तस्मै यजमानाय बहु धनं प्रयच्छेत्यर्थः॥ दोषा। सप्तम्या आकारः। प्रशंसात्। 'शंसु स्तुतौ'। लेटि आडागमे रूपम्। कृणवते। 'कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य लेटि 'धिन्विकृण्व्योरच्च' इत्युप्रत्ययः। 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। प्रत्ययस्वरः। हेम्यावान्। हेम अर्हति। 'छन्दसि च' इति यः। पीपरः। 'पॄ पालनपूरणयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम्। निघातः॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय दाशद्दुवस्त्वे कृणवते यतस्रुक्।
न स राया शशमानो वि योषन्नैनमंहः परि वरदघायोः॥९॥

यः। तुभ्यम्। अग्ने। अमृताय। दाशत्। दुवः। त्वे इति। कृणवते। यतऽस्रुक्।
न। सः। राया। शशमानः। वि। योषत्। न। एनम्। अंहः। परि। वरत्। अघऽयोः॥९॥

हे ᵛअग्ने ᵛयः यजमानः ᵛअमृताय मरणधर्मरहिताय ᵛतुभ्यं ᵛदाशत् हवींषि प्रयच्छेत्। ᵛयतस्रुक् संयतस्रुक्[6] यश्च यजमानः ᵛत्वे त्वयि ᵛदुवः परिचर्यां ᵛकृणवते करोति ᵛशशमानः स्तोत्रं कुर्वाणः ᵛसः यजमानः ᵛराया धनेन ᵛन ᵛवि ᵛयोषत् न पृथग्भवेत्। सदा धनयुक्तो भवेदित्यर्थः। ᵛअघायोः पापमिच्छतो हिंसकस्य संबन्धि ᵛअंहः आहननं पापम् ᵛएनं यजमानं ᵛन ᵛपरि ᵛवरत् न परिवृणुयात्। न स्पृशेदित्यर्थः॥ दाशत्। 'दाशृ दाने'। लेट्यडागमे रूपम्। त्वे। 'सुपां सुलुक्°' इति सप्तम्याः शे इत्यादेशः। कृणवते। यद्वृत्तयोगादनिघातः। योषत्। 'यु मिश्रणे'। लेटि 'सिब्बहुलम्°' इति सिप्। अडागमः। निघातः। वरत्। 'वृञ् वरणे'। लेटि रूपम्॥

---

[1] ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स–कित्परत्वाभावात्। [2] त–त्वा त्वाम्। [3] फ–तथा। [4] च–त्वा त्वां प्रशंसात् वा हविष्मान् त्वा त्वां प्रियं कृण्वते कुर्वते। [5] ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स–'तं तादृशं' नास्ति; ध–तम्; ल–तादृशम्। [6] ख-ग-च-स–'संयतस्रुक्' नास्ति।

यस्य॒ त्वम॑ग्ने अध्व॒रं जुजो॑षो दे॒वो मर्त॑स्य सु॒धि॑तं॒ ररा॑णः ।
प्री॒तेद॑स॒द्धोत्रा॒ सा य॑वि॒ष्ठासा॑म॒ यस्य॑ विध॒तो वृ॒धास॑ः ॥ १० ॥

यस्य॑ । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । अ॒ध्व॒रम् । जु॒जो॑षः । दे॒वः । मर्त॑स्य । सुऽधि॑तम् । ररा॑णः ।
प्री॒ता । इ॒त् । अ॒स॒त् । होत्रा॑ । सा । य॒वि॒ष्ठ॒ । असा॑म । यस्य॑ । वि॒ध॒तः । वृ॒धास॑ः ॥ १० ॥

हे ᵛअग्ने ᵛरराणः रममाणः[1] ᵛदेवः दीप्यमानः ᵛत्वं ᵛयस्य ᵛमर्तस्य मनुष्यस्य संबन्धि ᵛसुधितं त्वदर्थं सुष्ठु निहितम् ᵛअध्वरम् अनुपहतं हविर्लक्षणमन्नं ᵛजुजोषः सेवेथाः[2] हे ᵛयविष्ठ युवतम ᵛसा ᵛहोत्रा स होता यजमानः ᵛप्रीतेदसत् प्रीत एव भवेत्। ᵛअसाम तस्य यजमानस्य संबन्धिनो भवेम ᵛयस्य ᵛविधतः अग्निपरिचर्यां कुर्वतो यजमानस्य होत्रादयः ᵛवृधासः यज्ञस्य वर्धयितारो भवन्ति॥ जुजोषः। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य 'बहुलं छन्दसि' इति श्लुः। अडागमः। अभ्यस्तस्वरः। सुधितम्। दधातेर्निष्ठायां 'सुधितवसुधित°' इति निपातनात् ध्यादेशः। 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः। असाम। अस्तेर्लोटि 'आडुत्तमस्य पिच्च' इति आडागमः। उत्तमस्य पिद्वद्भावादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। विधतः। 'विध विधाने'। तुदादिः। 'शतुरनुमः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ॥ १७ ॥

चि॒त्तिम॒चित्तिं॑ चिनव॒द्वि वि॒द्वान्पृ॒ष्ठेव॑ वी॒ता वृ॑जि॒ना च॒ मर्ता॑न् ।
रा॒ये च॑ नः स्वप॒त्याय॑ देव॒ दिति॑ं च॒ रास्वादि॑तिमुरुष्य ॥ ११ ॥

चित्ति॑म् । अचि॑त्तिम् । चि॒न॒व॒त् । वि । वि॒द्वान् । पृ॒ष्ठाऽइ॑व । वी॒ता । वृ॒जि॒ना । च॒ । मर्ता॑न् ।
रा॒ये । च॒ । न॒ः । सु॒ऽअ॒प॒त्याय॑ । दे॒व॒ । दिति॑म् । च॒ । रास्व॑ । अदि॑तिम् । उ॒रु॒ष्य॒ ॥ ११ ॥

ᵛविद्वान् प्राणिनां पुण्यपापरूपाणि कर्माणि जानानः सोऽग्निः ᵛचित्तिं ज्ञातव्यं पुण्यम् ᵛअचित्तिम् अनुपादेयत्वेनाचेतनीयं पापम्। यद्वा। चित्तिं ज्ञानमचित्तिमज्ञानं ᵛवि ᵛचिनवत् विचिनोतु पृथक्करोतु। तत्र दृष्टान्तः। ᵛपृष्ठेव। यथाश्वपालोऽश्वानां ᵛवीता कान्तानि ᵛवृजिना दुर्वहाणि च पृष्ठा पृष्ठानि हेयोपादेयत्वेन[3] पृथक्करोति तद्वत्। किंच ᵛमर्तान् पुण्यकृतोऽपुण्यकृतः ᵛच मनुष्यान् पृथक्करोतु। हे ᵛदेव अग्ने ᵛस्वपत्याय शोभनपुत्रोपेताय ᵛराये धनाय ᵛनः अस्मान् कुरु। ᵛदितिं दातारं ᵛच ᵛरास्व देहि। ᵛअदितिम्। पञ्चम्यर्थे द्वितीया। अदातुः सकाशात् ᵛउरुष्य रक्ष॥ चित्तिम्। 'चिती संज्ञाने'। स्त्रियां क्तिन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। चिनवत्। चिनोतेर्लेट्यडागमः। दितिम्। 'दाण् दाने'। कर्तरि[4] क्तिन्[4]। रास्व। 'रा दाने'। लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदम्। 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः॥

---

[1] ख-ग-च-स—'रममाणः' नास्ति। [2] ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ—सेवसे। [3] घ-न-ल-स—ज्ञेयोपादेयत्वेन। [4] ख-च-ण-त-न-भ—कर्मणि क्तिच्; ल—कर्मणि क्तिन्।

क॒विं शं॑शासुः क॒वयोऽद॑ब्धा नि॒धा॒रय॑न्तो॒ दु॒र्या॑स्वा॒योः ।
अ॒तस्त्वं दृश्याँ॑ अग्न ए॒तान्प॒ड्भिः प॑श्ये॒रद्भु॑ताँ अ॒र्य एवैः॑ ॥ १२ ॥

क॒विम् । श॒शा॒सुः । क॒वयः॑ । अद॑ब्धाः । नि॒ऽधा॒रय॑न्तः । दु॒र्या॑सु । आ॒योः ।
अत॑ः । त्वम् । दृ॒श्या॑न् । अ॒ग्ने॒ । ए॒तान् । प॒ट्ऽभिः । प॒श्ये॒ः । अद्भु॑तान् । अ॒र्यः॑ । एवैः॑ ॥ १२ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛआयोः मनुष्यस्य ᵛदुर्यासु गृहेषु ᵛअदब्धाः केनाप्यतिरस्कृताः ᵛनिधारयन्तः निवसन्तः ᵛकवयः क्रान्तदृशो देवाः ᵛकविं मेधाविनं त्वां ᵛशशासुः । होता भवेति शशंसुः । ᵛअतः कारणात् ᵛअर्यः यज्ञस्य स्वामी ᵛत्वं ᵛदृश्यान् दर्शनीयान् ᵛअद्भुतान् आश्चर्यरूपोपेतानिन्द्रादीन् ᵛएतान् देवान् ᵛएवैः गमनशीलैः ᵛपड्भिः पादैः स्वतेजोभिः ᵛपश्येः जानीयाः ॥ दृश्यान् । 'दृशिर् प्रेक्षणे'। 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः' (पा. सू. ३. १. ११०) इति कर्मणि क्यप् । कित्त्वादगुणः । पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

त्वम॑ग्ने वा॒घते॑ सु॒प्रणी॑तिः सु॒तसो॑माय विध॒ते य॑विष्ठ ।
रत्नं॑ भर शश॒मा॒नाय॑ घृष्वे पृ॒थु श्च॒न्द्रमव॑से चर्षणि॒प्राः ॥ १३ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । वा॒घते॑ । सु॒ऽप्रनी॑तिः । सु॒तऽसो॑माय । वि॒ध॒ते । य॒वि॒ष्ठ॒ ।
रत्न॑म् । भ॒र॒ । श॒श॒मा॒नाय॑ । घृ॒ष्वे॒ । पृ॒थु । च॒न्द्रम् । अव॑से । च॒र्ष॒णि॒ऽप्राः ॥ १३ ॥

हे ᵛयविष्ठ युवतम ᵛघृष्वे दीप्तियुक्त । यद्वा[1] । परेषां घर्षणशील[1] हे ᵛअग्ने ᵛचर्षणिप्राः अपेक्षितफलप्रदानेन मनुष्याणां कामपूरकः ᵛसुप्रणीतिः सुष्ठूत्तरवेद्यां प्रणयनीयः ᵛत्वं ᵛसुतसोमाय ᵛविधते तव परिचरणं कुर्वते ᵛशशमानाय त्वां स्तुवते ᵛवाघते यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय ᵛपृथु प्रभूतं ᵛचन्द्रम् आह्लादकारि[2] ᵛरत्नम् उत्तमं धनम् ᵛअवसे रक्षणाय ᵛभर आहर प्रयच्छेत्यर्थः ॥ सुप्रणीतिः[3] । 'णीञ् प्रापणे' । कर्मणि क्तिन् । 'तादौ च निति कृति°' इत्यनन्तरप्रशब्दस्योदात्तत्वम् । पृथु श्चन्द्रम् इत्यत्र संहितायां 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति सुडागमः । श्चुत्वेन शकारः[3] ॥

अधा॑ ह॒ यद्व॒यम॑ग्ने त्वा॒या प॒ड्भिर्हस्ते॑भिश्चकृ॒मा त॒नूभिः॑ ।
रथं॒ न क्रन्तो॒ अप॑सा भु॒रिजो॑र्ऋ॒तं ये॑मुः सु॒ध्य॑ आशुषा॒णाः ॥ १४ ॥

अध॑ । ह॒ । यत् । व॒यम् । अ॒ग्ने॒ । त्वा॒ऽया । प॒ट्ऽभिः । हस्ते॑भिः । च॒कृ॒म । त॒नूभिः॑ ।
रथ॑म् । न । क्रन्त॑ः । अप॑सा । भु॒रिजोः॑ । ऋ॒तम् । ये॒मुः । सु॒ऽध्य॑ः । आ॒शु॒षा॒णाः ॥ १४ ॥

---

[1] ख-घ-च-ण-फ-फ-भ–'यद्वा ... घर्षणशील' नास्ति । [2] ख-घ-च-ण-फ-भ–आह्लादकरम् ।
[3] ख-च-ण-फं-भ–'सुप्रणीतिः .... शकारः' नास्ति ।

हे ᵛअग्ने ᵛअधा[1] ᵛह अथ खलु ᵛवयं ᵛत्वाया त्वत्कामनया ᵛपद्भिः पादैः ᵛहस्तेभिः हस्तैः ᵛतनूभिः अन्यैश्चावयवैः ᵛचकृम ᵛयत् यस्मात् कारणात् कर्मसिद्ध्यर्थं त्वामुपपादयामस्तस्मात् ᵛसुध्यः सुकर्माणः ᵛआशुषाणाः कर्माणि[2] व्याप्नुवन्तस्तेऽङ्गिरसः ᵛऋतं सत्यभूतं त्वां ᵛभुरिजोः। बिभृतः कर्मकरणसामर्थ्यं पदार्थान् वेति भुरिजौ बाहू। तयोः ᵛअपसा मन्थनाख्येन कर्मणा ᵛयेमुः उद्यच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः। ᵛरथं ᵛन। यथा ᵛक्रन्तः कारवः शिल्पिनः क्रामन्तोऽध्वगा वा हस्तयोः यथा रथमुद्यच्छन्ति तद्वत्। यद्वा। भुरिजोः। देवान् मनुष्यांश्च बिभृत इति भुरिजौ द्यावापृथिव्यौ। तयोर्मध्येऽपसा परिचरणकर्मणा सत्यभूतं तमग्निं येमुः उद्यच्छन्ति॥ अध। संहितायां 'निपातस्य च' इति दीर्घः। क्रन्तः। करोतेः शतरि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक्। प्रत्ययस्वरः। भुरिजोः[3]। 'डुभृञ् धारणपोषणयोः'। 'भृञ उच्च' इति इजिप्रत्ययः। धातोरृकारो रपरः। प्रत्ययस्वरः[3]॥

अधा॑ मा॒तुरु॒षसः॑ स॒प्त विप्रा॒ जाये॑महि प्रथ॒मा वे॒धसो॒ नॄन्।
दि॒वस्पु॒त्रा अङ्गि॑रसो भवे॒माद्रिं॑ रुजेम ध॒निनं॑ शु॒चन्तः॑॥ १५॥

अध॑। मा॒तुः। उ॒षसः॑। स॒प्त। विप्राः॑। जाये॑महि। प्र॒थ॒माः। वे॒धसः॑। नॄन्।
दि॒वः। पु॒त्राः। अङ्गि॑रसः। भ॒वे॒म॒। अद्रि॑म्। रु॒जे॒म॒। ध॒निन॑म्। शु॒चन्तः॑॥ १५॥

वामदेवोऽन्यैः षड्भिरङ्गिरोभिः सह ब्रूते। ᵛअध अपि च ᵛमातुरुषसः सकाशात् ᵛसप्त सप्तसंख्याकाः ᵛविप्राः प्राज्ञा वयं स्मः। ᵛप्रथमाः श्रेष्ठा वयं ᵛवेधसः अग्नेः परिचारकान् ᵛनॄन् वेधसो विधातॄन् रश्मीन् वा ᵛजायेमहि वयं जनयामः। ᵛदिवः द्योतमानस्यादित्यस्य ᵛपुत्राः वयं ᵛअङ्गिरसो ᵛभवेम भूतिमन्तः स्याम। ᵛशुचन्तः दीप्यमाना वयं ᵛधनिनम् उदकवन्तम् ᵛअद्रिं मेघं ᵛरुजेम वर्षार्थं भिन्याम। यद्वा। धनिनं पणिनामकासुरापहृतगोधनयुक्तमद्रिं पर्वतं रुजेम। अङ्गिरसामादित्यपुत्रत्वमेवमाम्नायते—'तस्य यद्रेतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्योऽभवत्' इत्युपक्रम्य[4] 'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति॥ जायेमहि। 'जनी प्रादुर्भावे'। लिङि 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः। वेधसः। 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् 'विधाञो वेध च' (उ. सू. ४.६६४) इति असिप्रत्ययः। धातोर्वेधः इत्यादेशः। दिवस्पुत्रा इत्यत्र संहितायां 'षष्ठ्याः पतिपुत्र°' इति विसर्जनीयस्य सत्वम्। रुजेम। 'रुजो भङ्गे'। अदादिः। लिङि रूपम्॥ ॥१८॥

---

[1] न-ल-स—अध। [2]. ख-घ-च-ण-फ-भ-ल—कर्मणि। [3]. ख-च-ण-भ-ल—'भुरिजोः...... प्रत्ययस्वरः' नास्ति। [4]. त—यद्द्वितीयमासीत्तद्भृगुरभवत्तं वरुणो न्यगृह्णीत तस्मात् स भृगुर्वारुणिरथ यत्तृतीयमदीदेदिव त आदित्या अभवन्।

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्न ऋतमाशुषाणाः ।
शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरप व्रन् ॥ १६ ॥

अध । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः । अग्ने । ऋतम् । आशुषाणाः ।
शुचि । इत् । अयन् । दीधितिम् । उक्थऽशसः ।
क्षाम । भिन्दन्तः । अरुणीः । अप । व्रन् ॥ १६ ॥

हे ^{v}अग्ने ^{v}अध अपि च ^{v}परासः श्रेष्ठाः ^{v}प्रत्नासः पुराणाः ^{v}ऋतं सत्यभूतं यज्ञं[1] ^{v}यथा यथावत् ^{v}आशुषाणाः अश्नुवानाः ^{v}नः अस्माकं ^{v}पितरः अङ्गिरसः ^{v}शुचि दीप्तं स्थानम् ^{v}अयन् अगच्छन् । तथा ^{v}दीधितिं तेजश्चागच्छन् । किंच ^{v}उक्थशासः उक्थानां शस्त्राणां शंसितारः ^{v}क्षाम क्षयकारणं तमः पापं वा[2] ^{v}भिन्दन्तः विनाशयन्तोऽङ्गिरसः ^{v}अरुणीः अरुणवर्णाः पणिभिरपहृता गा उषसो[3] वा[3] ^{v}अप ^{v}व्रन् अपावृण्वन् । प्रकाशितवन्त इत्यर्थः ॥ अयन् । ‘ इण् गतौ ’ । लङि ‘ इणो यण् ’ इति यण् । व्यत्ययेन अडागमः । दीधितिम् । ‘ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः ’ इत्यस्मात् क्तिनि ह्रस्वश्छान्दसः । नित्त्वादाद्युदात्तः । उक्थशासः । उक्थशब्द उपपदे ‘ शंसु स्तुतौ ’ इत्यस्मात् ‘ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ’ (पा. सू. ३. २. ७१) इति ण्विन् नकारलोपश्च निपातनादेव। पदकाले ह्रस्वश्छान्दसः । अरुणीः । गौरादिङीषन्तः । एकादेशस्वरः । व्रन् । वृणोतेर्लुङि ‘मन्त्रे घस’ इत्यादिना च्लेर्लुक् । निघातः ॥

आग्रयण आग्नेन्द्रस्य हविषः ‘ सुकर्माणः ’ इति याज्या । सूत्रितं च— ‘ सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तो विश्वे देवास आ गत ’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तोऽयो न देवा जनिमा धमन्तः ।
शुचन्तो अग्निं ववृधन्त इन्द्रमूर्वं गव्यं परिषदन्तो अग्मन् ॥ १७ ॥

सुऽकर्माणः । सुऽरुचः । देवऽयन्तः । अयः । न । देवाः । जनिम । धमन्तः ।
शुचन्तः । अग्निम् । ववृधन्तः । इन्द्रम् । ऊर्वम् । गव्यम् । परिऽसदन्तः । अग्मन् ॥ १७॥

^{v}सुकर्माणः सुष्ठ्वनुष्ठितयागादिकर्माणः ^{v}सुरुचः शोभनदीप्तयः ^{v}देवयन्तः देवान् कामयमानाः ^{v}देवाः देवनशीलाः स्तोतारः ^{v}जनिम स्वकीयं मानुषं जन्म ^{v}धमन्तः यागादिलक्षणेन कर्मणा निर्मलीकुर्वन्तः । तत्र दृष्टान्तः । ^{v}अयो ^{v}न । यथा कर्मारा अयो भस्त्रेण धमन्ति तद्वत् । तादृशाः[4] ^{v}अग्निं ^{v}शुचन्तः हविर्भिर्दीपयन्तः ^{v}इन्द्रं ^{v}ववृधन्तः सोमेन स्तुत्या[5] वा[5] वर्धयन्तोऽङ्गिरसः ^{v}परिषदन्तः परितः

---

[1] ख-च-ण-न-फ-भ-ल—‘ यज्ञं ’ नास्ति । [2] ख-च-ण-न-भ-स— च । [3] ख-च-ण-भ—‘ उषसो वा ’ नास्ति । [4] ख-च-फ—तादृशम् ; भ-ल—तादृशः । [5] ल—‘ स्तुत्या वा ’ नास्ति ।

सीदन्तः सन्तः vऊर्वं महान्तं vगव्यं गोसंघम् vअग्मन् प्राप्नुवन् ॥ सुकर्माणः[1] । ‘ सोर्मनसी° ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । धमन्तः । ‘ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः ’ । शतरि पाघ्रादिना धमादेशः । शपः पित्वात् अनुदात्तत्वे* शतुर्लसार्वधातुकस्वरः[1] । ववृधन्तः । ‘ वृधु वर्धने ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शतरि शपः श्लुः । गव्यम् । गवां समूह इत्यर्थे ‘ खलगोरथात् ’ इति यः । अग्मन् । गमेर्लुङि च्लेर्लुकि रूपम् ॥

आ यूथेव क्षुमति पश्वो अख्यद्देवानां यज्जनिमान्त्युग्र ।
मर्तानां चिदुर्वशीरकृप्रन्वृधे चिदर्य उपरस्यायोः ॥ १८ ॥

आ । यूथाऽइव । क्षुऽमति । पश्वः । अख्यत् । देवानाम् । यत् । जनिम । अन्ति । उग्र ।
मर्तानाम् । चित् । उर्वशीः । अकृप्रन् । वृधे । चित् । अर्यः । उपरस्य । आयोः ॥ १८ ॥

vउग्र तेजस्विन् हे अग्ने vदेवानाम् अङ्गिरसां संबन्धि vयज्जनिम यं गोसंघम् vअन्ति पर्वतस्य समीपे vआ vअख्यत् आ समन्तादिन्द्रोऽपश्यत् । तत्र दृष्टान्तः । vयूथेव । यथा vपश्वः पशूनां गवां यूथानि vक्षुमति अन्नवत्याढ्यगृहे वर्तमानानि पश्यन्ति जनास्तद्वत् । यद्वा । हे अग्ने तव परिचारकः अङ्गिरोगणः[2] देवानाम् इन्द्रादीनां यज्जनिम योऽयं जनः अन्ति मदन्तिके पश्वः पणिभिः अपहृतान् पशून् आख्यत् समन्तान् पश्यति । तत्र दृष्टान्तः । यथा क्षुमति शब्दं कुर्वाणे गवां यूथा यूथे पशून् पश्यन्ति तद्वत् । vमर्तानां vचित् मनुष्याणाम् vउर्वशीः ऊरुभ्यामश्नुवानाः । ‘ उर्वश्यश्नुत ऊरुभ्यामश्नुते ’ (निरु. ५. १३) इति यास्कः । प्रजाः vअकृप्रन् । ताभिरानीताभिर्गोभिः क्लृप्ताः समर्था अभवन् । vचित् अपि च vअर्यः स्वामी लब्धगोधनः vउपरस्य उप्तस्य निषिक्तस्यापत्यस्य vवृधे वर्धनाय समर्थो भवति । तथा vआयोः मनुष्यस्य भृत्यादेश्च पोषणे समर्थो भवति ॥ यूथेव । शसः सप्तम्या वा डादेशः । क्षुमति । क्षुत् इत्यन्ननाम । यद्वा । ‘ टुक्षु शब्दे ’ । भावे क्विप् । छान्दसः तकारलोपः । ‘ तदस्यास्ति° ’ इति मतुप् । ‘ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ’ इति मतुप उदात्तत्वम् । अख्यत् । ‘ ख्या प्रकथने ’ । लुङि च्लेः ‘ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ’ इत्यङादेशः । आतो लोपः । जनिम । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । ‘ हृजनिभ्यामिमनिन् ’ इति इमनिन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । अकृप्रन् । ‘ कृपू सामर्थ्ये ’ । लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । रुडागमः ॥

अकर्म ते स्वपसो अभूम ऋतमवस्रन्नुषसो विभातीः ।
अनूनमग्निं पुरुधा सुश्चन्द्रं देवस्य मर्मृजतश्चारु चक्षुः ॥ १९ ॥

अकर्म । ते । सुऽअपसः । अभूम । ऋतम् । अवस्रन् । उषसः । विभातीः ।
अनूनम् । अग्निम् । पुरुधा । सुऽचन्द्रम् । देवस्य । मर्मृजतः । चारु । चक्षुः ॥ १९ ॥

---

[1] ख-च-ण-न-भ-स–‘ सुकर्माणः ...°स्वरः ’ नास्ति । * त-ल–अनुदात्तत्वम् । [2] ख-च-त-भ-घ–अङ्गिरसो गणः; ण-न–अङ्गिरसां गणः ।

हे अग्ने ᵛते तव परिचरणम् ᵛअकर्म कुर्मः । तेन कर्मणा ᵛस्वपसः शोभनकर्माणः ᵛअकृ ᵛविभातीः व्युच्छन्त्यः ᵛउषसः ᵛऋतं तेजः ᵛअवस्रन् आच्छादयन्ति । धारयन्तीत्यर्थः । तथा उषसः ᵛअनूनं संपूर्णं ᵛपुरुधा बहुधा ᵛसुश्चन्द्रं सुष्ठाह्लादकारिणं यद्वा सुहिरण्यम् ᵛअग्निं धारयन्ति किंच ᵛदेवस्य द्योतमानस्य तव ᵛचारु मनोहरं ᵛचक्षुः तेजः ᵛमर्मृजतः परिचरन्तो वयं स्वपसोऽभूम पूर्वेणान्वयः ॥ अकर्म । करोतेर्लुङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । मर्मृजतः ' मृजूष् शुद्धौ ' । यङ्लुकि ' रुग्रिकौ च लुकि ' इत्यभ्यासस्य रुगागमः । शतरि ' नाभ्यस्ताच्छतुः इति नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः ॥

एता ते अग्न उचथानि वेधोऽवोचाम कवये ता जुषस्व ।
उच्छोचस्व कृणुहि वस्यसो नो महो रायः पुरुवार प्र यन्धि ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । अवोचाम । कवये । ता । जुषस्व ।
उत् । शोचस्व । कृणुहि । वस्यसः । नः । महः । रायः । पुरुऽवार । प्र । यन्धि ॥ २० ॥

ᵛवेधः विधातर्हे ᵛअग्ने ᵛकवये मेधाविने ᵛते तुभ्यम् ᵛएता एतानि ᵛउचथानि उक्थानि शस्त्राणि ᵛअवोचाम । त्वं ᵛता तानि ᵛजुषस्व सेवस्व । किंच त्वम् ᵛउच्छोचस्व उद्दीप्यस्व । ᵛनः अस्मान् ᵛवस्यसः अतिशयेन धनयुक्तान् ᵛकृणुहि कुरु । तदेवोच्यते । ᵛपुरुवार पुरुभिर्बहुभिर्वरणीय ᵛमहो ᵛरायः महद्धनं ᵛप्र ᵛयन्धि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥ अवोचाम । ' वच परिभाषणे ' । लुङि च्लेरङादेशः । पादादित्वादनिघातः । कृणुहि । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । तिङः उत्तरत्वादनिघातः । वस्यसः । वसुमच्छब्दात् ईयसुनि ' विन्मतोर्लुक् ' इति मतुपो लुकि टिलोपे च कृते ईकारलोपश्छान्दसः । यन्धि । यमेर्लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' वा छन्दसि ' इति हेर्विकल्पेन पित्त्वात् ' अङितश्च ' इति धिरादेशः ॥ ॥ १९ ॥

' आ वो राजानम् ' इति षोडशर्चं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ' आ वः षोळश ' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः ।
अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्धिरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ॥ १ ॥

आ । वः । राजानम् । अध्वरस्य । रुद्रम् । होतारम् । सत्यऽयजम् । रोदस्योः ।
अग्निम् । पुरा । तनयित्नोः । अचित्तात् । हिरण्यऽरूपम् । अवसे । कृणुध्वम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः ᵛअध्वरस्य यज्ञस्य[1] ᵛराजानम् अधिपतिं ᵛहोतारं देवानामाह्वातारं ᵛरुद्रं रोरूयमाणं द्रवन्तं शत्रून् रोदयन्तं वा । यद्वा । ' एषा वा अग्नेस्तनूर्यद्रुद्रः ' इति रुद्रात्मकं ᵛरोदस्योः

---

[1] ख-च-ण-न–' यज्ञस्य ' नास्ति ।

द्यावापृथिव्योः ᵛसत्ययजं सत्यस्यान्नस्य दातारम् । यद्वा । सत्ययजं सत्येन हविषा देवान् यजन्तम् । यद्वा । रोदस्योर्मध्ये वर्तमानम् ᵛहिरण्यरूपं सुवर्णप्रभम् एवंविधम् ᵛअग्निं ᵛवः युष्माकम् ᵛअवसे रक्षणाय ᵛतनयित्नोः । तनयित्नुरशनिः स ह्याकस्मिकः । तत्सदृशात् ᵛअचित्तात् । न विद्यते चित्तं यस्मिन् तदचित्तम् । चित्तोपलक्षितसर्वेन्द्रियोपसंहारो मरणमिति यावत् । तस्मान्मरणात्[1] ᵛपुरा प्रागेव ᵛआ ᵛकृणुध्वम् । यूयं समन्ताद्धविर्भिरग्निं भजध्वम् ॥ रुद्रम् । रोदयतेः ‘ रोदेर्णिलुक्च ’ (उ. सू. २. १७९) इति रक्प्रत्ययः । तनयित्नोः । तनिः शब्दार्थः । चुरादिरदन्तः । ‘ स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ’ (उ. सू. ३. ३०९) इति इत्नुच्प्रत्ययः । चित्स्वरेणान्तोदात्तः । सुपा सहैकादेशे एकादेशस्वरः । कृणुध्वम् । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ । लोटि रूपम् ॥

अ॒यं योनि॑श्चकृ॒मा यं व॒यं ते॑ जा॒येव॒ पत्य॑ उश॒ती सु॒वासा॑ः ।
अ॒र्वा॒ची॒नः परि॑वीतो॒ नि षी॑दे॒मा उ॑ ते स्वपाक प्र॒तीची॑ः ॥ २ ॥

अ॒यम् । योनि॑ः । च॒कृ॒म । यम् । व॒यम् । ते॒ । जा॒याऽइ॑व । पत्ये॑ । उ॒श॒ती । सु॒ऽवासा॑ः ।
अ॒र्वा॒ची॒नः । परि॑ऽवीतः । नि । सी॒द॒ । इ॒माः । ऊँ॒ इति॑ । ते॒ । सु॒ऽअ॒पा॒क॒ । प्र॒ती॒चीः॑ ॥ २ ॥

हे अग्ने ᵛते[2] त्वदर्थं ᵛयम् उत्तरवेदिलक्षणं प्रदेशं ᵛवयं ᵛचकृम कुर्मः । ᵛअयं ᵛयोनिः तव स्थानं भवति । तत्र दृष्टान्तः । ᵛजायेव । यथा ᵛपत्य ᵛउशती पतिं कामयमाना ᵛसुवासाः शोभनवस्त्रोपेता जाया स्वात्मसमीपे तस्य स्थानं करोति तद्वत् । हे ᵛस्वपाक स्वपस्क सुकर्मन्नग्ने त्वं ᵛपरिवीतः यष्टव्यदेवैस्तेजोभिर्वा परिवीतः ᵛअर्वाचीनः अस्मदभिमुखः सन् ᵛनि ᵛषीद उत्तरवेद्यामुपविश । तत्र स्थितस्य ᵛते तव ᵛइमाः ज्वालाः स्तुतयः[3] वा ᵛप्रतीचीः त्वदभिमुखाः प्रवर्तन्ते । ᵛउ[4] पूरणः[4] ॥ चकृम । करोतेर्लिटि रूपम् । वाक्यभेदान्निघाताभावः । अर्वाचीनः । ‘ विभाषाञ्चेरदिक्° ’ इति खः । परिवीतः । ‘ व्येञ् संवरणे ’ । कर्मणि निष्ठा । यजादित्वात् संप्रसारणम् । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः स्वरः ॥

आ॒शृ॒ण्व॒ते अदृ॑पिताय॒ मन्म॑ नृ॒चक्ष॑से सुमृळी॒काय॑ वेधः ।
दे॒वाय॑ श॒स्तिम॒मृता॑य शंस॒ ग्रावे॑व॒ सोता॑ मधु॒षुद्यमी॒ळे ॥ ३ ॥

आ॒ऽशृ॒ण्व॒ते । अदृ॑पिताय । मन्म॑ । नृ॒ऽचक्ष॑से । सु॒ऽमृ॒ळी॒काय॑ । वे॒ध॒ः ।
दे॒वाय॑ । श॒स्तिम् । अ॒मृता॑य । शं॒स॒ । ग्रावा॑ऽइव । सोता॑ । म॒धु॒ऽसुत् । यम् । ई॒ळे ॥ ३ ॥

ᵛवेधः स्तोत्राणां कर्तर्हे स्तोतः ᵛआशृण्वते स्तोत्राकर्णनपराय ᵛअदृपिताय अदृप्तायाप्रमत्ताय ᵛनृचक्षसे नृणां द्रष्ट्रे ᵛसुमृळीकाय सुसुखाय ᵛअमृताय मरणधर्मरहिताय ᵛदेवाय तस्मा अग्नये ᵛमन्म स्तोत्रं ᵛशस्तिं शस्त्रं च ᵛशंस । ᵛमधुषुत् मदकरस्य सोमस्य सोता । तत्र दृष्टान्तः । ᵛग्रावेव । यथा ग्रावा सोमस्य ᵛसोता तद्वत् । सोमाभिषवं कुर्वाणो यजमानः ᵛयम् अग्निम् ᵛईळे स्तौति । तस्मै शंसेति

---

[1] ख-घ-च-ण-न-फ-भ-स—तन्मरणात् । [2] ख-च-न-भ-स—‘ ते ’ नास्ति । [3] ख-च-ण-फ-भ-स—ऊतयः । [4] ख-च-न-भ-ल-स—‘ उ पूरणः ’ नास्ति ।

समन्वयः । यद्वा । मधुपुत् सोमसुद्यजमानोऽग्निमीळे स्तौति । तत्र दृष्टान्तः । यथा ग्रावा सोमस्य मंत्र शब्दं करोति । 'प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम ग्रावभ्यः' (ऋ. सं. १०. ९४. १) इत्यत्र ग्राव्णां शब्दकर्तृत्वं[1] श्रुतमिति ॥ आशृण्वते । 'शतुरनुमः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईळे । 'ईड स्तुतौ' । लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । यद्वा । लिटि तशब्दस्य एशादेशे कृते रूपम् ॥

त्वं चि॑न्नः॒ शम्या॑ अग्ने अ॒स्या ऋ॒तस्य॑ बोध्यृतचित्स्वा॒धीः ।
क॒दा त॑ उ॒क्था स॑ध॒माद्या॑नि क॒दा भ॑वन्ति स॒ख्या गृ॒हे ते॑ ॥ ४ ॥

त्वम् । चि॒त् । नः॒ । शम्यै॑ । अ॒ग्ने॒ । अ॒स्याः । ऋ॒तस्य॑ । बो॒धि॒ । ऋ॒त॒ऽचि॒त् । सु॒ऽआ॒धीः ।
क॒दा । ते॒ । उ॒क्था । स॒ध॒ऽमाद्या॑नि । क॒दा । भ॒व॒न्ति॒ । स॒ख्या । गृ॒हे । ते॒ ॥ ४ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वं ᵛचित् त्वमेव ᵛशम्यै । शमीशब्दः कर्मनाम । ᵛअस्याः शम्यै ᵛनः अस्मत्संबन्धिनोऽस्य कर्मणो देवता भवसि । हे ᵛऋतचित् सत्यज्ञ हे अग्ने ᵛस्वाधीः सुकर्मा सुध्यानो वा त्वम् ᵛऋतस्य ᵛबोधि अस्मदीयं स्तोत्रं बुध्यस्व । ᵛते तव ᵛसधमाद्यानि सहमदनिमित्तानि ᵛउक्था शस्त्राणि ᵛकदा कस्मिन् काले ᵛभवन्ति भविष्यन्ति । तथास्मदीये ᵛगृहे ᵛते त्वया सह ᵛसख्या सख्यानि ᵛकदा भविष्यन्ति ॥ सधमाद्यानि । मादयतेर्ण्यन्तस्य 'अचो यत्' इति यत् । 'सध मादस्थयोः°' इति सहस्य सधादेशः । भवन्ति । 'विभाषा कदाकर्ह्योः' (पा. सू. ३. ३. ५) इति भविष्यदर्थे लट् ॥

क॒था ह॒ तद्वरु॑णाय॒ त्वम॑ग्ने क॒था दि॒वे ग॑र्हसे॒ कन्न॒ आगः॑ ।
क॒था मि॒त्राय॑ मी॒ळ्हुषे॑ पृथि॒व्यै ब्रवः॒ कद॑र्य॒म्णे कद्भगा॑य ॥ ५ ॥

क॒था । ह॒ । तत् । वरु॑णाय । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । क॒था । दि॒वे । ग॒र्ह॒से॒ । कत् । नः॒ । आगः॑ ।
क॒था । मि॒त्राय॑ । मी॒ळ्हुषे॑ । पृ॒थि॒व्यै । ब्रवः॑ । कत् । अ॒र्य॒म्णे । कत् । भगा॑य ॥ ५ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वं ᵛतत् अस्मदीयं पापं ᵛवरुणाय ᵛकथा ᵛगर्हसे । केन हेतुना गर्हापूर्वमावेदयेः । ᵛह इति पूरणः । ᵛदिवे द्युलोकाय द्योतमानाय सूर्याय वा ᵛकथा कथं तत्पापमावेदयेः । ᵛनः अस्माकम् ᵛआगः तत्पापं[2] ᵛकत्[3] किमस्ति । त्वत्परिचरणान्नास्तीत्यर्थः । तथा ᵛमीळ्हुषे अभिमतफलसेक्त्रे ᵛमित्राय ᵛपृथिव्यै च ᵛकथा ᵛब्रवः कथमागो ब्रूयाः । ᵛअर्यम्णे देवाय ᵛभगाय एतन्नामकाय च देवाय ᵛकत् कथं ब्रूयाः ॥ कथा । किंशब्दात् 'था हेतौ च छन्दसि' इति थाप्रत्ययः । 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति विभक्तिसंज्ञायां 'किमः कः' (पा. सू. ७. २. १०३) इति कादेशः । मीळ्हुषे । 'मिह सेचने' । क्वसौ 'दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च' इति निपातितः । ब्रवः । 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' । लेटि 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । पादादित्वादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरः ॥ ॥ २० ॥

---

[1] ख-ग-त-न-भ-ल-स—कर्तृत्वम् । [2] ख-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स—पापं कथा किं ते; त—तत्पापं कथा किं ते । [3] ख-च-ण-प-फ-भ—कत् पापम् ।

कद्धिष्ण्यासु वृधसानो अग्ने कद्वाताय प्रतवसे शुभंये ।
परिज्मने नासत्याय क्षे ब्रवः कदग्ने रुद्राय नृघ्ने ॥ ६ ॥

कत् । धिष्ण्यासु । वृधसानः । अग्ने । कत् । वाताय । प्रऽतवसे । शुभम्ऽये ।
परिऽज्मने । नासत्याय । क्षे । ब्रवः । कत् । अग्ने । रुद्राय । नृऽघ्ने ॥ ६ ॥

हे vअग्ने vधिष्ण्यासु आग्नीध्रीयादिधिष्ण्येषु vवृधसानः घृताद्याहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं vकत्[1] कथं ब्रूयाः । vप्रतवसे प्रकृष्टबलाय vशुभंये शुभस्य प्रापयित्रे vपरिज्मने परितो गन्त्रे vनासत्याय सत्यस्य नेत्रे। यद्वा न विद्यतेऽसत्यं यस्य तस्मै। vवाताय वायवे। यद्वा नासत्याय इति वचनव्यत्ययः। नासत्याभ्यामश्विभ्याम्। vक्षे। क्षा इति पृथिवीमाह। क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति। तस्यै क्षे पृथिव्यै च vकत् कथं ब्रूयाः। हे vअग्ने vनृघ्ने नृणां पापकृतां हन्त्रे vरुद्राय देवाय vकत् कथमागः vब्रवः ब्रूयाः ॥ वृधसानः। 'वृधु वर्धने'। 'असानच्' इत्यनुवृत्तौ 'ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्' इति असानच्प्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । चित्त्वादन्तोदात्तः । शुभंये । 'या प्रापणे' । विच् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति द्वितीयायाः अप्यलुक्[2] । कृत्स्वरः । क्षे । 'क्षि निवासगत्योः' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्यधिकरणे डः । ततष्टाप् । चतुर्थ्येकवचने 'आतो धातोः' इत्यत्र 'आतः' इति योगविभागात् आकारलोपः। नृघ्ने । 'हन हिंसागत्योः' । 'बहुलं छन्दसि' इति क्विप् ॥

कथा महे पुष्टिंभराय पूष्णे कद्रुद्राय सुमखाय हविर्दे ।
कद्विष्णव उरुगायाय रेतो ब्रवः कदग्ने शरवे बृहत्यै ॥ ७ ॥

कथा । महे । पुष्टिम्ऽभराय । पूष्णे । कत् । रुद्राय । सुऽमखाय । हविःऽदे ।
कत् । विष्णवे । उरुऽगायाय । रेतः । ब्रवः । कत् । अग्ने । शरवे । बृहत्यै ॥ ७ ॥

हे vअग्ने vमहे महते vपुष्टिंभराय पुष्टिधारकाय vपूष्णे एतन्नामकाय देवाय vकथा केन हेतुना पापं ब्रवीथाः । vसुमखाय सुपूजनीयाय सुयज्ञाय वा vहविर्दे अग्निरूपेण देवानां हविर्दात्रे । यद्वा स्विष्टकृत्त्वाद्धविषो दात्रे । vरुद्राय vकत् कथं ब्रूयाः। तथा vउरुगायाय उरुभिर्बहुभिः गीयमानाय[3] यद्वा प्रभूतकीर्तये vविष्णवे vरेतः क्षयहेतु पापं vकत् कथं वदेः । vशरवे । शृणाति पक्वा ओषधीरिति शरुः शरत् संवत्सरः । यद्वा । हिंसिका निर्ऋतिः । vबृहत्यै महत्यै शरदे[4] निर्ऋत्यै वा vकत् कथं पापं vब्रवः ब्रूयाः ॥ पुष्टिंभराय । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' । संज्ञायां 'भृतॄवृजि°' इत्यादिना खच् । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्[5]' इति पूर्वपदस्य मुमागमः[5] । चित्त्वादन्तोदात्तः । समासे कृत्स्वरः । हविर्दे । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति सुप उदात्तत्वम् । शरवे । 'शॄ हिंसायाम्' । 'शॄस्वृस्निहित्रप्यसि°' इत्यादिना उप्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

---

[1] ख-घ-च-ण-प-फ-भ–कत् पापम् । [2] त–अलुक् । [3] ख–च-ण-भ-स–गायमानाय । [4] ख-घ-च-ण-त-न-भ-स–शरवे । [5] ख-च-ण-त-न-भ-स–इति मुम् पूर्वपदस्य ।

क॒था शर्धा॑य म॒रुता॑मृ॒ताय॑ क॒था सू॒रे बृ॑ह॒ते पृ॒च्छयमा॑नः ।
प्रति॑ ब्रवो॒ऽदि॑तये तु॒राय॒ साधा॑ दि॒वो जा॑तवेदश्चिकि॒त्वान् ॥ ८ ॥

क॒था । शर्धा॑य । म॒रुता॑म् । ऋ॒ताय॑ । क॒था । सू॒रे । बृ॒ह॒ते । पृ॒च्छयमा॑नः ।
प्रति॑ । ब्र॒वः॒ । अदि॑तये । तु॒राय॑ । साध॑ । दि॒वः । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । चि॒कि॒त्वान् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ऋताय गन्त्रे सत्यभूताय वा मरुतां शर्धाय बलभूताय गणाय कथा केन हेतुना मदीयमागः प्रतिब्रूयाः । तेन पृच्छयमानः सन् तस्मै बृहते महते[1] सूरे सूर्याय कथा कथं वदेः । तथा अदितये देव्यै तुराय त्वरितगमनाय वायवे च[2] । अदितयेऽदीनाय तुराय वा । प्रति ब्रवः । मदीयमागः कथं प्रतिब्रूयाः । यस्मादेवं तस्मात् हे जातवेदः अग्ने चिकित्वान् एतत्सर्वं[3] जानानस्त्वं दिवः दीप्तान् देवान् साध साधय गच्छ । यद्वा । दिवो द्युलोकस्य यज्ञवहनलक्षणं कार्यं साध कुरु ॥ सूरे । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् ङेर्यत्वाभावः । 'अतो गुणे' इति पररूपत्वम् । पृच्छयमानः । 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' । कर्मणि यक् । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः । साध । 'राध साध संसिद्धौ' । अन्तर्भावितण्यर्थस्य लोटि व्यत्ययेन शप् ॥

ऋ॒तेन॑ ऋ॒तं निय॑तमीळ॒ आ गोरा॒मा सचा॒ मधु॑मत्प॒क्वम॑ग्ने ।
कृ॒ष्णा स॒ती रुश॑ता धा॒सिनै॒षा जाम॑र्येण॒ पय॑सा पीपाय ॥ ९ ॥

ऋ॒तेन॑ । ऋ॒तम् । निऽय॑तम् । ई॒ळे॒ । आ । गोः । आ॒मा । सचा॑ । मधु॑ऽमत् । प॒क्वम् । अ॒ग्ने॒ ।
कृ॒ष्णा । स॒ती । रुश॑ता । धा॒सिना॑ । ए॒षा । जाम॑र्येण । पय॑सा । पी॒पा॒य॒ ॥ ९ ॥

हे अग्ने ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन नियतम् अनुस्यूतम् ऋतम् उदकं गोः धेनोः पयः आ ईळे आयाचे । सांनाय्यादिहविरर्थं गव्यं पयस्त्वां याचे इत्यभिप्रायः । आमा अपक्वा सा गौः मधुमत् माधुर्योपेतं पक्वं पयः सचा सह धारयति । कृष्णा कृष्णवर्णा सती एषा गौः रुशता श्वेतेन धासिना प्राणिनां धारकेण जामर्येण । जायन्त इति जाः प्रजाः । तासाम्[4] अमर्येण अमरणनिमित्तेन तेन पयसा पीपाय प्रजाः प्याययति । तवैष महिमा यद्रसान् परिणामयन्नेवं करोषि ॥ पीपाय । प्यायतेर्लिटि 'लिड्यङोश्च' इति पीभावः ॥

ऋ॒तेन॒ हि ष्मा॑ वृष॒भश्चि॑द॒क्तः पुमाँ॑ अ॒ग्निः पय॑सा पृ॒ष्ठ्ये॑न ।
अस्प॑न्दमानो अचरद्वयो॒धा वृषा॑ शु॒क्रं दु॑दुहे॒ पृश्नि॒रूधः॑ ॥ १० ॥

ऋ॒तेन॑ । हि । स्म॒ । वृ॒ष॒भः । चि॒त् । अ॒क्तः । पुमा॑न् । अ॒ग्निः । पय॑सा । पृ॒ष्ठ्ये॑न ।
अस्प॑न्दमानः । अ॒च॒र॒त् । व॒यः॒ऽधाः । वृषा॑ । शु॒क्रम् । दु॒दु॒हे॒ । पृश्निः॑ । ऊधः॑ ॥ १० ॥

---

[1] ख-घ-च-ण-न-भ-ल-स—'महते' नास्ति । [2] न-ल-स—'च' नास्ति । [3] न-स—तत्सर्वम् ।
[4] ख-घ-च-ण-भ—ताः जाः ।

ᵛवृषभः अभिमतफलवर्षकः ᵛपुमान् श्रेष्ठः सः ᵛअग्निः ᵛऋतेन सत्यभूतेन ᵛपृष्ठ्येन धारकेण ᵛपयसा ᵛअक्तः सिक्तो भवति । ᵛहि ᵛस्म[1] ᵛचित्[2] त्रयः पूरणाः। ᵛवयोधाः अन्नदः सोऽग्निः ᵛअस्पन्दमानः एकत्रावस्थितः सन् एव ᵛअचरत् सर्वत्र तेजसा चरति । तथा ᵛवृषा अपां वर्षकः ᵛपृश्निः सूर्यः ᵛशुक्रं पयः ᵛऊधः अन्तरिक्षं मेघं वा ᵛदुदुहे दोग्धि ॥ अक्तः । ‘ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणगतिषु ’ । कर्मणि निष्ठा । दुदुहे । द्विकर्मकोऽयं धातुः । ऊधः । ‘ अकथितं च ’ इति कर्मसंज्ञा ॥ ॥ २१ ॥

ऋ॒तेनाद्रिं॒ व्य॑सन्भि॒दन्तः॒ सम॑ङ्गिरसो नवन्त॒ गोभिः॑ ।
शु॒नं नरः॒ परि॑ षदन्नु॒षास॑मा॒विः स्व॑रभवज्जा॒ते अ॒ग्नौ ॥ ११ ॥

ऋ॒तेन॑ । अद्रि॑म् । वि । अ॒स॒न् । भि॒दन्तः॑ । सम् । अङ्गि॑रसः । न॒व॒न्त॒ । गोभिः॑ ।
शु॒नम् । नरः॑ । परि॑ । स॒द॒न् । उ॒षस॑म् । आ॒विः । स्वः॑ । अ॒भ॒व॒त् । जा॒ते । अ॒ग्नौ ॥ ११ ॥

ᵛअङ्गिरसः मेधातिथिप्रभृतयः ᵛऋतेन यज्ञेन हेतुना गवां निरोधकम् ᵛअद्रिं पर्वतं ᵛभिदन्तः विदारयन्तः सन्तः ᵛव्यसन् व्यक्षिपन्[3] । ततस्ते ᵛगोभिः ᵛसं ᵛनवन्त समगच्छन्त । ᵛनरः कर्मणां नेतारः ते ᵛशुनं सुखेन ᵛउषसं ᵛपरि[4] ᵛसदन्[4] परितः प्राप्नुवन् । ततः ᵛस्वः सूर्योऽपि ᵛआविः ᵛअभवत् । सर्वमेतत् ᵛअग्नौ त्वयि ᵛजाते मथनेन[5] निष्पादिते सत्यभूदिति ॥ असन् । अस्यतेर्लुङि च्लेः ‘अस्यतिवक्ति° ’ इत्यादिना अङादेशः । ‘ अनित्यमागमशासनम्[6] ’ इति थुगभावः ॥

ऋ॒तेन॑ दे॒वीर॒मृता॒ अमृ॑क्ता॒ अर्णो॑भि॒रापो॒ मधु॑मद्भिरग्ने ।
वा॒जी न सर्गे॑षु प्रस्तुभा॒नः प्र स॒दमित्स्रवि॑तवे दधन्युः ॥ १२ ॥

ऋ॒तेन॑ । दे॒वीः । अ॒मृताः॑ । अमृ॑क्ताः । अर्णः॑ऽभिः । आपः॑ । मधु॑मत्ऽभिः । अ॒ग्ने ।
वा॒जी । न । सर्गे॑षु । प्र॒ऽस्तु॒भा॒नः । प्र । सद॑म् । इत् । स्रवि॑तवे । द॒ध॒न्युः ॥ १२ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛअमृताः अमरणहेतवः ᵛअमृक्ताः रक्षःप्रभृतिभिरबाधिताः ᵛमधुमद्भिः माधुर्योपेतैः ᵛअर्णोभिः उदकैर्युक्ताः ᵛदेवीः देव्यो नद्यः ᵛऋतेन सत्येन यज्ञेन वा हेतुना ᵛआपः आप्तव्याः सत्यः ᵛसदमित् सदैव ᵛस्रवितवे स्रवणाय ᵛप्र ᵛदधन्युः प्रगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ᵛवाजी ᵛन । यथा ᵛसर्गेषु प्रेरणेषु ᵛप्रस्तुभानः प्रोत्साह्यमानः[7] अश्वः प्रगच्छति तद्वत् ॥ आपः । ‘ आप्लृ व्याप्तौ ’। ‘ आप्नोतेः क्विप् ह्रस्वश्च ’ इति कर्मणि क्विप् । ‘ अप्तृन्° ’ इत्यादिना जसि दीर्घः । प्रस्तुभानः । स्तोभतिरर्चतिकर्मा ॥

---

[1] त–स्म । [2] ल–चिदिति । [3] ख-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-स–प्रक्षिपन् । [4] ख-घ-च-ण–परिषदन् । [5] च–मन्थनेन । [6] त–अनित्यमागमानुशासनम् । [7] त–प्रसह्यमानः ।

मा कस्य॑ य॒क्षं सद॒मिद्धु॒रो गा॒ मा वे॒शस्य॑ प्रमिन॒तो मापेः ।
मा भ्रातु॑रग्ने॒ अनृ॑जोर्ऋ॒णं वे॒र्मा सख्यु॒र्दक्षं॑ रि॒पोर्भु॑जेम ॥ १३ ॥

मा । कस्य॑ । य॒क्षम् । सद॑म् । इत् । हु॒रः । गाः॒ । मा । वे॒शस्य॑ । प्र॒ऽमि॒न॒तः । मा । आ॒पेः ।
मा । भ्रातु॑ः । अ॒ग्ने॒ । अनृ॑जोः । ऋ॒णम् । वे॒ः । मा । सख्यु॑ः । दक्ष॑म् । रि॒पोः । भु॒जे॒म ॥ १३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛहुरः अस्माकं हिंसकस्य ᵛकस्य कस्यचिदपि जन्तोः ᵛयक्षं यज्ञं ᵛसदमित् सदैव ᵛमा ᵛगाः कदाचिदपि मा गच्छ । ᵛप्रमिनतः हिंसकस्य ᵛवेशस्य प्रातिवेश्यस्य[1] यज्ञं मा गाः । तथा ᵛआपेः मद्व्यतिरिक्तस्य बन्धोर्यज्ञं ᵛमा गच्छ । तथा ᵛअनृजोः कुटिलचित्तस्य ᵛभ्रातुः ᵛऋणम् ऋणवद्देयं हविः ᵛमा ᵛवेः मा कामयेथाः । तथा वयमपि ᵛसख्युः मित्रस्य ᵛरिपोः शत्रोः ᵛदक्षं भोगसमर्थं धनं ᵛमा ᵛभुजेम मा भुञ्जीमहि । किंतु त्वया दत्तं धनं भुञ्जीमहि ॥ हुरः । 'हृ प्रसह्यकरणे' । क्विप् । 'बहुलं छन्दसि' इति उत्वम् । 'सावेकाचः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भुजेम । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' । आशीर्लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'लिङ्याशिष्यङ्' इति अङ्प्रत्ययः ॥

रक्षा॑ णो अग्ने॒ तव॒ रक्ष॑णेभी रारक्षा॒णः सु॑मख प्रीणा॒नः ।
प्रति॑ ष्फुर॒ वि रु॑ज वी॒ड्वंहो॒ ज॒हि रक्षो॒ महि॑ चिद्वावृधा॒नम् ॥ १४ ॥

रक्ष॑ । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । तव॑ । रक्ष॑णेभिः । र॒र॒क्षा॒णः । सु॒ऽम॒ख॒ । प्री॒णा॒नः ।
प्रति॑ । स्फु॒र॒ । वि । रु॒ज॒ । वी॒ळु । अंह॑ः । ज॒हि । रक्ष॑ः । महि॑ । चि॒त् । व॒वृ॒धा॒नम् ॥ १४ ॥

ᵛसुमख सुयज्ञ सुधनेति वा हे ᵛअग्ने ᵛररक्षाणः भृशमस्माकं रक्षिता ᵛप्रीणानः हविर्भिः प्रीतः त्वं ᵛतव ᵛरक्षणेभिः त्वदीयैरवनैः ᵛनः अस्मान् ᵛरक्ष पालय । ᵛप्रति ᵛस्फुर अस्मान् प्रति दीप्यस्व । ᵛवीळु दृढम् ᵛअंहः पापं ᵛवि ᵛरुज विशेषेण नाशय । किंच ᵛमहि ᵛचित् महदपि[2] ᵛवावृधानं वर्धमानं वृद्धं वा बाधकं ᵛरक्षः ᵛजहि ॥ नः । 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति संहितायां णत्वम् । ररक्षाणः । रक्षेर्यङ्लुकि चानशि रूपम् । जहि । 'हन हिंसागत्योः' । लोटि 'हन्तेर्जः' इति जादेशः । आभाच्छास्त्रीयस्यासिद्धत्वात् 'अतो हेः' इति लुक् न भवति ॥

ए॒भिर्भ॑व सु॒मना॑ अग्ने अ॒र्कैरि॒मान्त्स्पृ॑श॒ मन्म॑भिः शू॒र॒ वाजा॑न् ।
उ॒त ब्रह्मा॑ण्यङ्गिरो जुषस्व॒ सं ते॑ श॒स्तिर्दे॒ववा॑ता जरेत ॥ १५ ॥

ए॒भिः । भ॒व॒ । सु॒ऽमना॑ः । अ॒ग्ने॒ । अ॒र्कैः । इ॒मान् । स्पृ॒श॒ । मन्म॑ऽभिः । शू॒र॒ । वाजा॑न् ।
उ॒त । ब्रह्मा॑णि । अ॒ङ्गि॒रः॒ । जु॒ष॒स्व॒ । सम् । ते॒ । श॒स्तिः । दे॒वऽवा॑ता । ज॒रे॒त॒ ॥ १५ ॥

---

[1] ख-घ-च-ण-प-फ-भ—जनस्य; त—जनस्य प्रातिवेशस्य । [2] ख-घ-च-ण-त-न-भ-ल—महत् ।

हे ᵛअग्ने ᵛएभिः मदीयैः[1] ᵛअर्कैः अर्चनीयैः शस्त्रैः ᵛसुमनाः शोभनमनस्कः ᵛभव। हे ᵛशूर ᵛइमान् अस्मदीयान् हविर्लक्षणान् ᵛवाजान् अन्नानि[2] ᵛमन्मभिः स्तोत्रैः सह ᵛस्पृश प्रतिगृहाण। ᵛउत अपि च ᵛअङ्गिरः। अङ्गति हवींषि प्राप्नोतीत्यङ्गिरा अग्निः। यद्वा। 'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ब्राह्मणम्। तेषामङ्गिरसां कारणत्वादग्नेरङ्गिरस्त्वम्। तत्कारणत्वे[3] च मन्त्रः 'ये अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे' (ऋ. सं. १०. ६२. ५) इति। तादृश हे अग्ने ᵛब्रह्माणि मन्त्रान् ᵛजुषस्व सेवस्व। ᵛदेववाता। देवार्थं[4] गता देवान् स्तोतुं प्राप्तेत्यर्थः। तादृशी ᵛशस्तिः शंसनं ᵛते त्वां ᵛसं ᵛजरेत संवर्धयतु॥ स्पृश। 'स्पृश संस्पर्शने'। तुदादिः। देववाता। 'वा गतिगन्धनयोः'। 'गत्यर्थाकर्मक°' इति कर्तरि क्तः। देवः। पचाद्यजन्तः। 'क्ते च' इति चतुर्थ्यन्तस्य पदस्य प्रकृतिस्वरः॥

ए॒ता विश्वा॑ वि॒दुषे॒ तुभ्यँ॑ वेधो नी॒थान्य॑ग्ने नि॒ण्या वचां॑सि ।
नि॒वच॑ना क॒वये॒ काव्या॒न्यशं॑सिषं म॒तिभि॒र्विप्र॑ उ॒क्थैः ॥ १६ ॥

ए॒ता । विश्वा॑ । वि॒दुषे॑ । तुभ्य॑म् । वे॒ध॒ः । नी॒थानि॑ । अ॒ग्ने॒ । नि॒ण्या । वचां॑सि ।
नि॒ऽवच॑ना । क॒वये॑ । काव्या॑नि । अशं॑सिषम् । म॒तिऽभिः॑ । विप्र॑ः । उ॒क्थैः ॥ १६ ॥

ᵛवेधः विधातर्हे ᵛअग्ने ᵛविदुषे कर्मविषयज्ञानवते ᵛकवये क्रान्तदर्शिने ᵛतुभ्यं ᵛनीथानि फलप्रापकाणि[5] ᵛनिण्या नेयार्थानि गूढानि ᵛनिवचना नितरां वक्तव्यानि ᵛकाव्यानि कविभिर्मेधाविभिः कृतानि ᵛएता ᵛविश्वा एतानि[6] सर्वाणि ᵛवचांसि वाक्यानि ᵛमतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः ᵛउक्थैः शस्त्रैश्च सहितः ᵛविप्रः प्राज्ञोऽहम् ᵛअशंसिषम् अवोचम्। तानि सेवस्वेत्यर्थः॥ ॥ २२ ॥

'कृणुष्व' इति पञ्चदशर्चं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभं रक्षोहाग्निदेवताकम्। 'कृणुष्व पञ्चोना राक्षोघ्नम्' इत्यनुक्रमणिका। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः सूक्तविनियोगः। प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'कृणुष्व पाजः' इत्याद्याः पञ्चर्चो विनियुक्ताः। सूत्रितं च— कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमिति पञ्च' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति॥

कृ॒णु॒ष्व पाजः॒ प्रसि॑तिं॒ न पृ॒थ्वीं या॒हि राजे॒वाम॑वाँ॒ इभे॑न ।
तृ॒ष्वीमनु॒ प्रसि॑तिं द्रूणा॒नोऽस्ता॑सि॒ विध्य॑ र॒क्षस॒स्तपि॑ष्ठैः ॥ १ ॥

कृ॒णु॒ष्व । पाजः॑ । प्रऽसि॑तिम् । न । पृ॒थ्वीम् । या॒हि । राजा॑ऽइव । अम॑ऽवान् । इभे॑न ।
तृ॒ष्वीम् । अनु॑ । प्रऽसि॑तिम् । द्रू॒णा॒नः । अस्ता॑ । अ॒सि॒ । विध्य॑ । र॒क्षसः॑ । तपि॑ष्ठैः ॥१॥

हे ᵛअग्ने ᵛपाजः तेजःसंघं ᵛकृणुष्व कुरुष्व विस्तारय। तत्र दृष्टान्तः। ᵛप्रसितिं ᵛन। यथा मृगयुः ᵛपृथ्वीं विस्तीर्णां प्रसितिं प्रकर्षेण सीयते बध्यत इति प्रसितिर्वागुरा। तादृशीं प्रसितिं पक्षिग्रहणार्थं

---

[1] घ-ण-न-भ-स—मदनीयैः; च-फ—भवदीयैः; प—महनीयैः।
[2] न-ल-स—'अन्नानि' नास्ति।
[3] ख-च—तत्कारणम्; न-भ-स—तत्कारणे।
[4] ख-च-ण-न-फ-भ-स—देवती(ता)र्थम्।
[5] ख-घ-च-ण-प-फ-भ—प्रापकाणि।
[6] ख-च-ण-भ—एतानि विश्वानि।

वनगहनेषु प्रसारयति तद्वत् त्वमपि रक्षांसि हन्तुं महद्बलमग्रतस्तनुष्व । ᵛइभेन गतभयेन तेजःसंघेन युक्तः ᵛयाहि रक्षांसि हन्तुं गच्छ । तत्र दृष्टान्तः । ᵛराजेव । यथा ᵛअमवान् । राज्ञा[1] सह वर्तते इत्यमः अमात्यः । तद्वान् । यद्वा । अमोऽमनं रोगः । शत्रूणां कर्तव्यै रोगैस्तद्वान् । शत्रूणां रोगभूत इत्यर्थः । राजा ᵛइभेन गजेन युक्तः सन् परबलं प्रतिगच्छति तद्वत् । किंच ᵛतृष्वीम् । तृष्वीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगामिनीं ᵛप्रसितिं प्रकृष्टां सेनाम् ᵛअनु ᵛद्रूणानः अनुगच्छन् । यद्वा । तृष्वीमिति तृतीयार्थे द्वितीया । तृष्व्या क्षिप्रया प्रसित्या अनुबद्ध्या[2] संततया गत्या द्रूणानः परसेनां हिंसन् ᵛअस्ता शत्रूणां क्षेप्ता ᵛअसि । ᵛतपिष्ठैः तप्ततमैः[3] तेजोभिः ᵛरक्षसः राक्षसान् ᵛविध्य ताडय । अत्र निरुक्तम्-'कुरुष्व पाजः । पाजः पालनात् । प्रसितिमिव पृथ्वीम् । प्रसितिः प्रसहनात्तन्तुर्वा जालं वा । याहि राजेवामात्यवानभ्यमनवान्त्स्ववान्वेरावता गणेन गतभयेन हस्तिनेति वा । तृष्व्यानु प्रसित्या द्रूणानः । तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा । अस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैः तृप्ततमैः[4] तपिष्ठतमैरिति वा '(निरु. ६. १२) इति ॥ कृणुष्व । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' । लोटि ' धिन्विकृण्व्योर च ' इत्युप्रत्ययः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरं न बाधते इति लसार्वधातुकस्वरः (पा. म. ६. १. १५८. ११) ॥

तव॑ भ्र॒मास॑ आशु॒या प॑त॒न्त्यनु॑ स्पृश धृष॒ता शोशु॑चानः ।
तपूं॑ष्यग्ने जु॒ह्वा॑ पत॒ङ्गानसं॑दितो॒ वि सृ॑ज॒ विष्व॑गु॒ल्काः ॥ २ ॥

तव॑ । भ्र॒मासः॑ । आ॒शु॒ऽया । प॒त॒न्ति॒ । अनु॑ । स्पृ॒श॒ । धृ॒ष॒ता । शोशु॑चानः ।
तपूं॑षि । अ॒ग्ने॒ । जु॒ह्वा॑ । प॒त॒ङ्गान् । अस॑म्ऽदितः । वि । सृ॒ज॒ । विष्व॑क् । उ॒ल्काः ॥ २ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛतव संबन्धिनः ᵛभ्रमासः भ्राम्यन्तः ᵛआशुया शीघ्रगतयो रश्मयः ᵛपतन्ति सर्वतः प्रसरन्ति । ᵛशोशुचानः भृशं दीप्यमानस्त्वं ᵛधृषता अभिभवसमर्थेन तेजःसंघेन शत्रून् ᵛअनु क्रमेण ᵛस्पृश दह । दहनोपायं दर्शयति । ᵛअसंदितः परैरनिरुद्धस्त्वं ᵛतपूंषि तापकानि तेजांसि ᵛपतङ्गान् पतनशीलान् विस्फुलिङ्गान् ᵛउल्काः चेत्येतत्त्रितयं ᵛजुह्वा । हूयन्तेऽस्यामाहुतय इति जुहूर्ज्वाला । तया ᵛविष्वक् सर्वतः ᵛवि ᵛसृज प्रसारय ॥ आशुया । आशुशब्दाज्जसः ' सुपां सुलुक्° ' इति याजादेशः । चित्स्वरः । धृषता । ' धृष[5] प्रसहने ' । चुरादिराधृषीयः । व्यत्ययेन शः । ' शतुरनुमः° ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जुह्वा । ' जुहोतेर्दीर्घश्च ' इति क्विप् द्विर्वचनं दीर्घत्वम् । ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वस्य ' नोङ्धात्वोः ' इति प्रतिषेधे ' उदात्तस्वरितयोर्यणः° ' इति स्वरितत्वम् । असंदितः । ' दो अवखण्डने ' । कर्मणि निष्ठा । ' द्यतिस्यति° ' इति इत्वम् । नञा समासे[6] तस्य स्वरः ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-न-स–राजा । [2] ख-ग-च-ण-भ–अनुबद्ध्या । [3] ख-ग-च-ण-स–तप्ततमैः ।
[4] न-ल-स–' तृप्ततमैः ' नास्ति । [5] ख-ग-च-त-न-भ-ल-स–धृषु । [6] ख-ग-च-ण-भ–नञ्समासे ।

प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः ।
यो नो दूरे अघशँसो यो अन्त्यग्ने माकिष्टे व्यथिरा दधर्षीत् ॥ ३ ॥

प्रति । स्पशः । वि । सृज । तूर्णिऽतमः । भव । पायुः । विशः । अस्याः । अदब्धः ।
यः । नः । दूरे । अघऽशंसः । यः । अन्ति । अग्ने । माकिः । ते । व्यथिः । आ । दधर्षीत् ॥ ३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛतूर्णितमः त्वरिततमस्त्वं ᵛस्पशः परबाधकान् रश्मीन् चारान्[१] वा सत्यानृतविवेकार्थं ᵛवि ᵛसृज शत्रून् ᵛप्रति विशेषेण प्रेरय । ᵛअदब्धः केनाप्यहिंसितस्त्वम् ᵛअस्याः त्वदीयायाः ᵛविशः अस्मदादिकायाः प्रजायाः ᵛपायुः पालकः ᵛभव । कस्मात्तद्रक्षणमित्यपेक्षायामाह । ᵛनः अस्माकं ᵛदूरे ᵛयः ᵛअघशंसः । अघं पापात्मकं शंसनमभिलाषः कीर्तनं वा[२] यस्य सोऽघशंसः । ᵛयः च अघशंसः ᵛअन्ति अस्माकं समीपे तिष्ठति तस्मादुभयविधाच्छत्रोः पालको भव । किंच ᵛते त्वत्संबधिनोऽस्मान् ᵛमाकिः न कश्चिदपि ᵛव्यथिः बाधको राक्षसः ᵛआ ᵛदधर्षीत् आधर्षयतु । अस्माकं कश्चिदपि परिभवं मा करोत्वित्यर्थः ॥ अन्ति । अन्तिकस्य कादिलोप आद्युदात्तत्वं च । अग्ने । पादादित्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । माकिष्टे इति संहितायां 'युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्' इति षत्वम् । दधर्षीत् । 'धृष प्रसहने' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इति तिप ईडागमः । निघातः ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्या तनुष्व न्य१मित्राँ ओषतात्तिग्महेते ।
यो नो अरातिं समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥ ४ ॥

उत् । अग्ने । तिष्ठ । प्रति । आ । तनुष्व । नि । अमित्रान् । ओषतात् । तिग्मऽहेते ।
यः । नः । अरातिम् । सम्ऽइधान । चक्रे । नीचा । तम् । धक्षि । अतसम् । न । शुष्कम् ॥ ४ ॥

ᵛतिग्महेते । तिग्माः[३] तीक्ष्णाः* हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः । तादृश[३] हे ᵛअग्ने ᵛउत् ᵛतिष्ठ रक्षोहननार्थमुद्यतो भव । शत्रून् ᵛप्रत्या ᵛतनुष्व ज्वालासंघं विस्तारय । तैस्तेजःसंघैः ᵛअमित्रान् शत्रून् ᵛनि ᵛओषतात् नितरां दह । हे ᵛसमिधान समिद्भिर्दीप्यमानाग्ने ᵛयः पुमान् ᵛनः अस्माकम् ᵛअरातिम् । भावप्रधाननिर्देशः । अरातित्वं शात्रवं ᵛचक्रे कुरुते । अरातिमदानं वा कुरुते । ᵛतं पुमांसं ᵛनीचा न्यग्भूतं ᵛधक्षि दह । तत्र दृष्टान्तः । ᵛअतसं ᵛन । यथा ᵛशुष्कम् अनार्द्रम् अतसं काष्ठं दहसि तद्वत् ॥ ओषतात् । 'उष दाहे' । लोटि हेः 'तुह्योः०' इति तातङादेशः । धक्षि । दहेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'हो ढः' इति ढत्वम् । भष्भावः । 'षढोः कः सि' इति कत्वम् । निघातः ॥

---

१. ख-ग-च-ण-न-भ—परान् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स—'वा' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ—तीक्ष्णज्वाल । * स—तीव्राः ।

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने ।
अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून् ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विध्य । अधि । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने ।
अव । स्थिरा । तनुहि । यातुऽजूनाम् । जामिम् । अजामिम् । प्र । मृणीहि । शत्रून् ॥५॥

हे ᵛअग्ने ᵛऊर्ध्वो ᵛभव रक्षोहननार्थमुद्युक्तो भव । ᵛअस्मत् अस्मत्तः ᵛअधि अधिकान् राक्षसान् ᵛप्रति ᵛविध्य प्रत्येकं ताडय । ᵛदैव्यानि तेजांसि च[1] ᵛआविष्कृणुष्व आविष्कुरु । एतत्त्रयं विधाय ᵛयातुजूनां यातयितुं प्राणिनः क्लेशयितुं ये जवं कुर्वन्ति तेषां यातुधानानां ᵛस्थिरा दृढानि धनूंषि ᵛअव ᵛतनुहि अवगतज्यानि कुरु । किंच ᵛजामिं[2] बन्धुम् ᵛअजामिम् अबन्धुम्[2] एतादृशान्[3] ᵛशत्रून् ᵛप्र ᵛमृणीहि प्रजहि । यद्वा । जामिं यः पूर्वं प्रहृतस्तम् । अजामिं पूर्वमप्रहृतम् । एवंभूतान् शत्रून् जहि । प्रहृतोऽयम् इत्युपेक्षां[4] मा कृथाः ॥ आविष्कृणुष्व इत्यत्र संहितायाम् 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति षत्वम् । तनुहि । तनोतेर्लोटि 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम्' इति हेर्लुगभावः । यातुजूनाम् । 'जु गतौ' । 'क्विब्वचि०' इत्यादिना क्विप्[5] । दीर्घः[5] । आमि छान्दसो नुम् । मृणीहि । 'मृङ् प्राणत्यागे' । अन्तर्भावितण्यर्थस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्ना । निघातः ॥ ॥ २३ ॥

स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।
विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो द्युम्नान्यर्यो वि दुरो अभि द्यौत् ॥ ६ ॥

सः । ते । जानाति । सुऽमतिम् । यविष्ठ । यः । ईवते । ब्रह्मणे । गातुम् । ऐरत् ।
विश्वानि । अस्मै । सुऽदिनानि । रायः । द्युम्नानि । अर्यः । वि । दुरः । अभि । द्यौत् ॥६॥

ᵛयविष्ठ युवतम यद्वा देवानां हवींषि मिश्रयितृतम हे अग्ने ᵛयः पुमान् ᵛईवते गमनवते कल्याणहेतुभूतागमनाय[6] ᵛब्रह्मणे परिवृढाय तुभ्यं ᵛगातुम् । । गीयते उच्चार्यते इति गातुः स्तोत्रम् । तत् ᵛऐरत् प्रेरयति । ᵛसः पुमान् ᵛते तव ᵛसुमतिं कल्याणकरीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं ᵛजानाति लभत इत्यर्थः । ᵛअस्मै स्तोत्रं कृतवते यजमानाय तदर्थं ᵛविश्वानि सर्वाणि[7] ᵛसुदिनानि शोभनानि[8] दिनानि ᵛरायः धनानि ᵛद्युम्नानि द्युतिमन्ति रत्नकनकादीनि ᵛदुरः गृहान् ᵛअभि अभिलक्ष्य ᵛअर्यः यज्ञानां स्वामी त्वं ᵛवि ᵛद्यौत् विशेषेण द्योतस्व । केचिदत्र वाक्यभेदमङ्गीकुर्वते । स्तोत्रं कृतवते यजमानाय विश्वानि सुदिनानि अभ्युदयकारीणि भवन्ति । रायः । रान्ति क्षीरादीनीति रायो गोधनानि[9] । द्युम्नानि द्योतमानानि कनकादीनि चास्मै भवन्ति । अर्यः कर्मणामनुष्ठाता सः[10] यजमानो दुरो गृहानभि

---

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ—'च' नास्ति । २. न-ल-स—जामिमजामिं बन्धुमबन्धुम् । ३. ख-ग-तादृशान्; न-ल-स—'एतादृशान्' नास्ति । ४. न-भ-ल-स—इत्यपेक्षाम् । ५. ण-ल—क्विब्दीर्घौ । ६. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-स—कल्याणहेतुभूतगमनाय । ७. न-ल-स—'सर्वाणि' नास्ति । ८. ख-ग-घ-च-ण-भ—'शोभनानि दिनानि' नास्ति । ९. च-ल—धनानि । १०. ख-ग-च-ण-न-भ-स—'सः' नास्ति ।

वि[1] द्यौत् विशेषेण द्योतते॥ ईवते। ‘ई गतौ’। क्विप्। ‘तदस्यास्ति°’ इति मतुप्। ‘छन्दसीरः’ इति मतुपो वत्वम्। ऐरत्। ‘ईर गतौ’। यद्वृत्तयोगादनिघातः[2]। अर्यः। ‘ऋ गतौ’। ‘अर्यः स्वामिवैश्ययोः’ इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः[3]। स्वामिन्यन्तोदात्तत्वम्। द्यौत्। ‘द्युत दीप्तौ’। छान्दसे लुङि ‘द्युद्भ्यो लुङि’ इति परस्मैपदम्। ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यडभावः॥

सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः।
पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासदिष्टिः॥ ७॥

सः। इत्। अग्ने। अस्तु। सुऽभगः। सुऽदानुः। यः। त्वा। नित्येन। हविषा। यः। उक्थैः।
पिप्रीषति। स्वे। आयुषि। दुरोणे। विश्वा। इत्। अस्मै। सुऽदिना। सा। असत्। इष्टिः॥७॥

हे ᵛअग्ने ᵛयः पुमान् ᵛनित्येन यावज्जीवं संकल्पितेनाग्निहोत्रादिसाधनभूतेन ᵛहविषा ᵛत्वा त्वां ᵛपिप्रीषति प्रीणयितुमिच्छति, ᵛयः च ᵛउक्थैः शस्त्रैः प्रीणयितुमिच्छति ᵛसेत् स एव पुमान् ᵛसुभगः शोभनधनः[4] सौभाग्यवान् वा ᵛसुदानुः शोभनदानोपेतश्च ᵛअस्तु। किंच ᵛदुरोणे दुरवने कृच्छ्रलभ्ये ᵛस्वे स्वकीये ᵛआयुषि शतवर्षाख्ये जीवने[5] तिष्ठतु[6]। ᵛअस्मै यजमानाय ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛसुदिना शोभनानि दिनानि भवन्तु। अस्य ᵛसा ᵛइष्टिः स यज्ञः ᵛअसत् फलसाधनसमर्थो भवतु॥ पिप्रीषति। ‘प्रीञ्[7] तर्पणे’। ‘धातोः कर्मणः°’ (पा. सू. ३. १. ७) इति सन्। असत्। अस्तेर्लेट्यडागमः। इष्टिः। ‘मन्त्रे वृष°’ इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः॥

उखासंभरणीयेष्टावग्नेः क्षत्रभृतः ‘अर्चामि ते’ इति याज्या। सूत्रितं च— ‘अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वागितीदंप्रभृतिकर्मणाम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १) इति॥

अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक्सं ते वावाता जरतामियं गीः।
स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्राणि धारयेरनु द्यून्॥ ८॥

अर्चामि। ते। सुऽमतिम्। घोषि। अर्वाक्। सम्। ते। ववाता। जरताम्। इयम्। गीः।
सुऽअश्वाः। त्वा। सुऽरथाः। मर्जयेम। अस्मे इति। क्षत्राणि। धारयेः। अनु। द्यून्॥ ८॥

हे अग्ने ᵛते तव ᵛसुमतिम् अनुग्रहकरीं[8] शोभनां बुद्धिम् ᵛअर्चामि[9] पूजयामि। ᵛववाता[10] पुनःपुनस्त्वाम्[11] अभिगच्छन्ती इयम् उच्यमाना ᵛगीः वाक् ᵛघोषि घोषयुक्तं यथा भवति तथा ᵛअर्वाक्

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–‘वि’ नास्ति। [2] ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स–‘यद्वृत्तयोगादनिघातः’ नास्ति। [3] ख-ग-च-ण-फ-भ-ल–निपातः। [4] त-ल–शोभनधनयुक्तः। [5] त-न-फ-भ–जीवने निमित्ते सति यस्त्वां प्रीणयति सः (त-अस्तु) सुभगोऽस्तु। यद्वा यस्त्वां प्रीणयति स्वकीये गृहे स्व आयुषि शतवर्षाख्ये जीवने। [6] ण–अस्तु तिष्ठतु; भ–तिष्ठतु अस्तु। [7] ख-ग-च-ण-त-न-भ–प्रीङ्। [8] ख-ग-न-भ-ल-स–अनुग्रहकराम्। [9] ण–अर्चामि अर्चयामि। [10] ण–वावाता। [11] ख-ग-च-प-फ-भ–पुनः त्वा त्वाम्; घ-ण–पुनःपुनस्त्वा त्वाम्।

त्वदभिमुखं ᵛते त्वां ᵛसं ᵛजरतां स्तौतु[1] । वयमपि ᵛस्वश्वाः शोभनाश्वोपेताः ᵛसुरथाः च । उपलक्षणमेतत् । पुत्रपौत्रादिभिः सहिताः सन्तः त्वां[2] ᵛमर्जयेम अलंकुर्याम । परिचरेमेति यावत् । त्वं तु ᵛअनु ᵛद्यून् अन्वहम् ᵛअस्मे अस्मासु ᵛक्षत्राणि धनानि ᵛधारयेः निधेहि ॥ घोषि । 'घुष[3] शब्दे' । औणादिक इन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । वावाता[4] । 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य निष्ठायां रूपम् । मर्जयेम । 'मृजू शौचालंकारयोः' । ण्यन्तस्य लिङि रूपम् । वृद्ध्यभावश्छान्दसः ॥

इ॒ह त्वा॒ भूर्या च॑रे॒दुप॒ त्मन्दोषा॑वस्तर्दीदि॒वांस॒मनु॒ द्यून् ।
क्रीळ॑न्तस्त्वा सु॒मन॑सः सपेमा॒भि द्यु॒म्ना त॑स्थि॒वांसो॒ जना॑नाम् ॥ ९ ॥

इ॒ह । त्वा॒ । भूरि॑ । आ । च॒रे॒त् । उप॑ । त्मन् । दोषा॑ऽवस्तः । दी॒दि॒ऽवांस॑म् । अनु॑ । द्यून् ।
क्रीळ॑न्तः । त्वा॒ । सु॒ऽमन॑सः । स॒पे॒म॒ । अ॒भि । द्यु॒म्ना । त॒स्थि॒ऽवांसः॑ । जना॑नाम् ॥ ९ ॥

हे अग्ने ᵛइह रक्षोहननाख्ये कर्मणि यद्वा अस्मिन् लोके यः पुरुषः ᵛदोषावस्तः रात्रावहनि च ᵛदीदिवांसं दीप्यमानं ᵛत्वा[6] त्वाम् ᵛअनु ᵛद्यून् अन्वहं ᵛत्मन् आत्मना स्वयमेव ᵛउप समीपे ᵛभूरि भूयिष्ठं यथा भवति तथा ᵛआ ᵛचरेत् परिचरति । तस्माद्वयमपि ᵛजनानां शत्रूणां ᵛद्युम्ना द्युम्नानि धनानि ᵛअभि ᵛतस्थिवांसः त्वत्प्रसादादात्मसात्कुर्वन्तोऽत एव ᵛक्रीळन्तः[7] स्वे स्वे गृहे पुत्रपौत्रादिभिः सह संक्रीडमानास्तथा ᵛसुमनसः शोभनमनस्काः सन्तस्त्वां ᵛसपेम परिचरेम । यद्वा । दोषावस्तरिति संबुद्धिः । दोषाया रात्रिकृतस्य तमसो वस्तराच्छादयितर्निवारयितः ॥ त्मन् । आत्मन्शब्दस्य तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्[9]' इति लुक् । 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः । दोषावस्तः । द्वन्द्वपक्षे 'कार्तकौजपादयश्च' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । संबुद्धिपक्षे आमन्त्रितस्य पादादित्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । सपेम । 'षप समवाये' । लिङि रूपम् । निघातः ॥

यस्त्वा॒ स्वश्वः॑ सुहिर॒ण्यो अ॑ग्न उप॒याति॒ वसु॑मता॒ रथे॑न ।
तस्य॑ त्रा॒ता भ॑वासि॒ तस्य॒ सखा॒ यस्त॑ आति॒थ्यमा॑नु॒षग्जुजो॑षत् ॥ १० ॥

यः । त्वा । सु॒ऽअश्वः॑ । सु॒ऽहि॒र॒ण्यः । अ॒ग्ने॒ । उ॒प॒ऽयाति॑ । वसु॑ऽमता । रथे॑न ।
तस्य॑ । त्रा॒ता । भ॒वा॒सि॒ । तस्य॑ । सखा॑ । यः । ते॒ । आ॒ति॒थ्यम् । आ॒नु॒षक् । जुजो॑षत् ॥ १० ॥

हे ᵛअग्ने ᵛयः पुमान् ᵛस्वश्वः शोभनाश्वोपेतः ᵛसुहिरण्यः यागयोग्यधनोपेतः ᵛवसुमता व्रीह्यादिधनयुक्तेन ᵛरथेन सहितः सन् ᵛत्वा[8] त्वाम्[8] ᵛउपयाति परिचरणार्थं तव समीपं गच्छति । ᵛतस्य पुंसः ᵛत्राता सर्वदुरितेभ्यो रक्षकः ᵛभवसि । ᵛयः च पुमान् ᵛते तव ᵛआतिथ्यम् अतिथियोग्यां पूजाम् ᵛआनुषक् अनुक्रमेण ᵛजुजोषत् प्रापयति ᵛतस्य पुंसः ᵛसखा तदुचितफलप्रदानेनोपकर्ता भवसि ॥

---

१. ख-ग-घ-च-ण-त-भ–स्तोतुं संसरताम्; स–संसरताम् । २. ण–त्वा त्वाम् । ३. च-फ–घुषि । ४. ल–ववाता । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स–'निष्ठायां' नास्ति । ६. न-ल-स–'त्वा' नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-स–क्रीडन्तः । ८. ख-ग-घ-च-भ–त्वा; त-न-ल-स–'त्वा त्वां' नास्ति ।

उपयाति । ‘ सह सुपा ’ इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ तिङि चोदात्तवति ’ इति गतेर्निघातः । आतिथ्यम् । अतिथिशब्दात् तादर्थ्ये ‘ अतिथेर्ञ्यः ’ इति ञ्यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । जुजोषत् । जोषयतेर्लेङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । अडागमः । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति तिप आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तः[1] ॥ ॥ २४ ॥

म॒हो रु॑जामि ब॒न्धुता॒ वचो॑भि॒स्तन्मा॑ पि॒तुर्गोत॑मा॒दन्वि॑याय ।
त्वं नो॑ अ॒स्य वच॑सश्चिकिद्धि॒ होत॑र्यविष्ठ सुक्रतो॒ दमू॑नाः ॥ ११ ॥

म॒हः । रु॒जा॒मि॒ । ब॒न्धुता॑ । वचः॑ऽभिः । तत् । मा॒ । पि॒तुः । गोत॑मात् । अनु॑ । इ॒या॒य॒ ।
त्वम् । नः॒ । अ॒स्य । वच॑सः । चि॒कि॒द्धि॒ । होत॑रिति । य॒वि॒ष्ठ॒ । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो । दमू॑नाः ॥ ११ ॥

हे vहोतः देवानामाह्वातः vयविष्ठ युवतम vसुक्रतो शोभनप्रज्ञ हे अग्ने vवचोभिः त्वदुद्देशेन कृतैः स्तोत्रैः समुपजाता येयं vबन्धुता बन्धुभावस्तया बन्धुतया vमहः महतो राक्षसान् vरुजामि भनज्मि[2] । vतत् तादृशं स्तोत्रात्मकं वचः vपितुः उत्पादयितुः vगोतमात् ऋषेः सकाशात्[3] vमा मां[4] वामदेवं[4] vअन्वियाय प्राप्तम्[5] । vदमूनाः दान्तमना दानमना वा शत्रूणामुपक्षपयिता वा तादृशः vत्वं vनः अस्मदीयस्य vअस्य vवचसः स्तोत्रात्मकमेतद्वाक्यं vचिकिद्धि जानीहि ॥ चिकिद्धि । ‘ कित ज्ञाने ’ । जौहोत्यादिकः । लोटि रूपम् । होतः । पादादित्वात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । इतरयोस्तु ‘ नामन्त्रिते समानाधिकरणे° ’ इति प्रथमस्य अविद्यमानवद्भावनिषेधात् अपादादित्वेन निघातः ॥

अस्व॑प्नजस्त॒रण॑यः सु॒शेवा॒ अत॑न्द्रासोऽवृ॒का अश्र॑मिष्ठाः ।
ते पा॒यवः॑ स॒ध्र्य॑ञ्चो नि॒षद्याग्ने॒ तव॑ नः पान्त्वमूर ॥ १२ ॥

अस्व॑प्नऽजः । त॒रण॑यः । सु॒ऽशेवाः॑ । अत॑न्द्रासः । अ॒वृ॒काः । अश्र॑मिष्ठाः ।
ते । पा॒यवः॑ । स॒ध्र्य॑ञ्चः । नि॒ऽसद्य॑ । अग्ने॑ । तव॑ । नः॒ । पा॒न्तु॒ । अ॒मू॒र॒ ॥ १२ ॥

vअमूर अमूढ सर्वज्ञ । यद्वा । अमूर अप्रतिहतगते हे vअग्ने vअस्वप्नजः अस्वपन्तः । जागरूका इति यावत् । vतरणयः सततगमनस्वभावा आपद्भ्यस्तारका वा vसुशेवाः सुसुखाः vअतन्द्रासः अतन्द्रा अनलसाः सर्वदोद्युक्ताः vअवृकाः अहिंसकाः vअश्रमिष्ठाः अश्रान्ततमाः vसध्र्यञ्चः परस्परं संगताः[6] vपायवः रक्षकाः vते तादृशाः vतव रश्मयः vनिषद्य अस्मद्यज्ञे निषण्णा भूत्वा vनः अस्मान् vपान्तु रक्षन्तु[7] ॥ अस्वप्नजः । स्वपितृषोर्नजिङ्प्रत्ययः । मध्येऽवग्रहश्छान्दसः । सध्र्यञ्चः । सहपूर्वादञ्चतेः क्विप् । ‘ सहस्य सध्रिः ’ इति सहस्य सध्र्यादेशः । सध्र्यादेशस्य

---

[1] त–इत्याद्युदात्तत्वम् । [2] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ–भिनद्मि । [3] त–सकाशात् तत् । [4] न-ल-स–वामदेवं माम् । [5] न-ल-स–‘ प्राप्तं ’ नास्ति । [6] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–संमताः । [7] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–‘ रक्षन्तु ’ नास्ति ।

अन्तोदात्तत्वनिपातनात्[1] यणादेशे ‘ उदात्तस्वरितयोः° ’ इति स्वरितत्वम्। अमूर। ‘मुह वैचित्त्ये’। निष्ठायां ढकारस्य रेफश्छान्दसः । यद्वा । ‘ मूङ् बन्धने ’ । औणादिकः रक्[2] ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।
ररक्ष तान्त्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिपवो नाह देभुः ॥ १३ ॥

ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने । पश्यन्तः । अन्धम् । दुःऽइतात् । अरक्षन् ।
ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न । अह । देभुः ॥१३॥

अत्रेयमैतिहासिकी कथा । उचथ्यस्य गर्भिणीं ममतानामधेयां भार्यां तदनुजो बृहस्पतिरकमत । तस्यां रेत आधित्सुं तं बृहस्पतिं गर्भस्थं रेतोऽब्रवीत् । रेतोऽत्र मा संक्षीरहमत्र वसामीति । एवमुक्तो बृहस्पतिर्निरुद्धरेतस्कः सन् रेतोरूपं गर्भं शशाप । जात्यन्धत्वरूपं दीर्घं तमः प्राप्नुहीति । ततस्तस्यां दीर्घतमा अजनिष्ट । स चान्ध्यपरिहारायाग्निं स्तुत्वा चक्षुरलभतेति । तदिदानीमाह । हे ᵛअग्ने ᵛपायवः रक्षकाः ᵛपश्यन्तः अन्धोऽयमिति कृपादृष्ट्या पश्यन्तः ᵛते तव ᵛये रश्मयः ᵛमामतेयं ममतायाः पुत्रम् ᵛअन्धं चक्षुर्हीनं दीर्घतमसं ᵛदुरितात् आन्ध्यलक्षणात् शापात्[3] ᵛअरक्षन् चक्षुष्प्रदानेनापालयन् । ᵛविश्ववेदाः विश्वप्रज्ञो भवान् ᵛसुकृतः शोभनं[4] चक्षुष्प्रदानादिकर्म[4] कृतवतः ᵛतान् रश्मीन् ᵛररक्ष आदरेण परिगृह्य पालयति[5] । तेषां परिग्रहसिद्धिः[6] अभिधीयते । ᵛदिप्सन्त ᵛइत् दम्भितुं परिभवितुम् इच्छन्त एव ᵛरिपवः शत्रव एनं दीर्घतमसं ᵛनाह ᵛदेभुः नैव परिभवन्ति खलु ॥ मामतेयम्। ममताया अपत्यमित्यर्थे ‘ स्त्रीभ्यो ढक् ’ । दिप्सन्तः । ‘ दम्भु दम्भे ’ । ‘ सनीवन्तर्ध° ’ इत्यादिना इडभावः । ‘ दम्भ इच्च ’ इति इकारः । देभुः । ‘ श्रन्थिग्रन्थिदम्भिष्वञ्जीनामुपसंख्यानम् ’ (का. ६. १) इति लिटः कित्त्वादुपधालोपः ॥

त्वया वयं सधन्य१स्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् ।
उभा शंसा सूदय सत्यतातेऽनुष्ठुया कृणुह्यह्रयाण ॥ १४ ॥

त्वया । वयम् । सऽधन्यः । त्वाऽऊताः । तव । प्रऽनीती । अश्याम । वाजान् ।
उभा । शंसा । सूदय । सत्यऽताते । अनुष्ठुया । कृणुहि । अह्रयाण ॥ १४ ॥

ᵛअह्रयाण अलज्जितगमन[7] । ‘अह्रयाणोऽह्रीतयानः’ (निरु.५.१५) इति यास्कः । तादृश हे अग्ने ᵛवयं स्तोतारः ᵛत्वया ᵛसधन्यः त्वत्प्रसादात् समानधनाः ᵛत्वोताः त्वया रक्षिता वयं ᵛतव ᵛप्रणीती प्रणीत्या तव प्रेरणेनानुज्ञया ᵛवाजान् अन्नानि ᵛअश्याम प्राप्नुयाम । हे ᵛसत्यताते । सत्यं तनोतीति वा सत्यं तायते यस्मिन्निति वा सत्यतातिः । हे सत्यताते ᵛशंसा पापानां शंसितारौ ᵛउभा[8] उभौ

---

१. त—अन्तोदात्तत्वेन निपातनात् । २. त—रक्प्रत्ययः । ३. त—पापात् । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स—शोभनचक्षु° । ५. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ—पालय । ६. त—परिग्रहप्रसिद्धिः । ७. ख-ग-घ-च-ण-भ—अलक्षितगमन; त-न-स—अलक्षितागमन । ८. न-ल-स—‘ उभा ’ नास्ति ।

आसन्नविप्रकृष्टौ शत्रू ᵛसूदय जहि। ᵛअनुष्टुया अनुक्रमेण ᵛकृणुहि। अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादितमर्थं कुरु ॥ सधन्यः। धनमेषामस्तीति ‘ छन्दसीवनिपौ° ’ इति ईप्रत्ययः। ‘ एरनेकाचः° ’ इति यण्। ‘ उदात्तस्वरितयोः° ’ इति स्वरितत्वम्। अनुष्टुया। ‘ अपदुःसुषु स्थः ’ इति विधीयमानः कुप्रत्ययो बहुलवचनादनुपूर्वस्यापि भवति। ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति तृतीयाया याजादेशः। अह्याण। ‘ह्री लज्जायाम्’। ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुभावाभावः। ‘ अनित्यमागमशासनम् ’ इति मुगभावः ॥

अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।
दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मान्द्रुहो निदो मित्रमहो अवद्यात् ॥ १५ ॥

अया। ते। अग्ने। सम्ऽइधा। विधेम। प्रति। स्तोमम्। शस्यमानम्। गृभाय। दह। अशसः। रक्षसः। पाहि। अस्मान्। द्रुहः। निदः। मित्रऽमहः। अवद्यात् ॥ १५ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛअया अनया ᵛसमिधा दीप्त्या स्तुत्या ᵛते त्वां ᵛविधेम परिचरेम। अस्माभिः ᵛशस्यमानम् ᵛइमं ᵛस्तोमं स्तोत्रं ᵛप्रति ᵛगृभाय प्रतिगृहाण। ᵛअशसः। शंसन्ति स्तुवन्तीति शसः स्तोतारः। ते न भवन्तीत्यशसो नृशंसाः। तान् ᵛरक्षसः ᵛदह भस्मसात्कुरु। हे ᵛमित्रमहः मित्रैः पूजनीय हे अग्ने ᵛद्रुहः द्रोग्धुः ᵛनिदः निन्दकात् ᵛअवद्यात् परिवादाच्च ᵛअस्मान् ᵛपाहि रक्ष ॥ गृभाय। ग्रहेर्लोटि ‘ छन्दसि शायजपि ’ इति श्नः शायच्। हृग्रहोर्भः। पाहि। वाक्यभेदात् अनिघातः। निदः। ‘ णिदि कुत्सायाम् ’। क्विप्। आगमशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। ‘ सावेकाचः° ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। अवद्यात्। ‘ अवद्यपण्य° ’ इति यत्। ‘ ययतोश्चातदर्थे ’ (पा. सू. ६. २. १५६) इत्यन्तोदात्तत्वम्। मित्रमहो अवद्यात् इत्यत्र संहितायाम् ‘ अव्यादवद्यात्° ’ इति एङः प्रकृतिभावः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः[1] ॥

---

[1] त-न-भ-संपूर्णः।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

इत्थं तृतीयाष्टकगश्चतुर्थोऽध्याय आदरात् ।
व्याख्यातः सायणार्येण[1] पञ्चमो व्याकरिष्यते ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थे मण्डले प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । 'वैश्वानराय' इति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका–'वैश्वानराय वैश्वानरीयम्' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

वैश्वानराय मीळ्हुषे सजोषाः कथा दाशेमाग्नये बृहद्भाः ।
अनूनेन बृहता वक्षथेनोप स्तभायदुपमिन्न रोधः ॥ १ ॥

वैश्वानराय । मीळ्हुषे । सऽजोषाः । कथा । दाशेम । अग्नये । बृहत् । भाः ।
अनूनेन । बृहता । वक्षथेन । उप । स्तभायत् । उपऽमित् । न । रोधः ॥ १ ॥

ᵛसजोषाः सजोषसः[2] समानप्रीतियुक्ता वयमृत्विग्यजमानाः ᵛवैश्वानराय विश्वनरसंबन्धिने[3] एतन्नामकाय ᵛमीळ्हुषे अभिमतवृष्ट्यादिसेक्त्रे ᵛबृहत् बृहते महते ᵛभाः भासमानाय ᵛअग्नये देवाय ᵛकथा कथं केन प्रकारेण ᵛदाशेम दद्याम । सामर्थ्यात् हविरिति गम्यते । अथवा बृहद्भा इत्युत्तरत्र योज्यम् । कथा दाशेमेत्युक्तम् । किं तत्र आधिक्यमिति[4] तदुच्यते । योऽग्निर्बृहन्महान् भा भासमानश्च सन् ᵛअनूनेन अविकलेन संपूर्णेन अत एव ᵛबृहता प्रभूतेन ᵛवक्षथेन वोढव्येन स्वशरीरेण ᵛउप ᵛस्तभायत् उप स्तभ्नाति । सामर्थ्यात् द्यामिति शेषः । द्युलोकं व्याप्नोतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛउपमिन्न ᵛरोधः । उप समीपे मीयते क्षिप्यते इत्युपमित् स्थूणा । सा यथा तृणाच्छादनादिनिरोधकं वंशादिकमुपस्तभ्नाति तद्वत् । यद्वा । वक्षथेनोक्थलक्षणेन फलादिवाहकेन स्तोत्रेण सह द्युलोकमुपस्तभायत् ॥ स्तभायत् । स्तम्भुः सौत्रो धातुः । लङि 'छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन अहावपि शायजादेशः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः ॥ किमिव । उपमिन्न रोधः । उप समीपे मीयते इत्युपमिदुदकम् । कूलमिव ॥

मा निन्दत य इमां मह्यं रातिं देवो ददौ मर्त्याय स्वधावान् ।
पाकाय गृत्सो अमृतो विचेता वैश्वानरो नृतमो यह्वो अग्निः ॥ २ ॥

मा । निन्दत । यः । इमाम् । मह्यम् । रातिम् । देवः । ददौ । मर्त्याय । स्वधाऽवान् ।
पाकाय । गृत्सः । अमृतः । विऽचेताः । वैश्वानरः । नृऽतमः । यह्वः । अग्निः ॥ २ ॥

---

[1] ख-ग-ण-त-न-फ-भ-स–सायणाचार्यैः । [2] ख-ग-च-ण-भ–'सजोषसः' नास्ति । [3] ख-ग-च-ण-भ-ल-स–विश्वानरसंबन्धिने । [4] ख-ग-च–अधिकमिति ।

हे होत्रादयः अमुं वैश्वानरमग्निं vमा vनिन्दत निन्दां[१] मा[१] कुरुत । स्तुतेत्यर्थः । vयः vदेवः दीप्यमानोऽग्निः vस्वधावान् अस्मद्दत्तेन हविर्लक्षणेनान्नेन तद्वान् सन् vमर्त्याय मरणधर्माय[२] vपाकाय परिपक्वप्रज्ञाय vमह्यं यजमानाय vइमाम् इदानीं दीयमानप्रकारां vरातिं धनं vददौ दत्तवान् । स विशेष्यते । vगृत्सः मेधावी । मेधाविनामैतत् । vअमृतः अमरणस्वभावः vविचेताः विशिष्टप्रज्ञः vवैश्वानरः विश्वैर्नरैः आहवनीयादिरूपेण नीयमानः[३] vनृतमः नेतृतमः फलादीनां vयह्वः महान् । महन्नामैतत् । vअग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टः । तादृशमग्निं स्तुतेति भावः ॥

साम द्विबर्हा महि तिग्मभृष्टिः सहस्ररेता वृषभस्तुविष्मान् ।
पदं न गोरपगूळ्हं विविद्वानग्निर्मह्यं प्रेदु वोचन्मनीषाम् ॥ ३ ॥

साम । द्विऽबर्हाः । महि । तिग्मऽभृष्टिः । सहस्रऽरेताः । वृषभः । तुविष्मान् ।
पदम् । न । गोः । अपऽगूळ्हम् । विविद्वान् ।
अग्निः । मह्यम् । प्र । इत् । ऊँ इति । वोचत् । मनीषाम् ॥ ३ ॥

vद्विबर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्तमयोः स्थानयोः परिवृढः vतिग्मभृष्टिः तीक्ष्णतेजाः vसहस्ररेताः बहुविधहिरण्यरेतस्कः । रेतःशब्दः सारवाची । प्रभूतसारो वा । vवृषभः वर्षिता कामानां vतुविष्मान् बहुधनः[४] । ईदृशोऽयम् vअग्निः अत्यन्तगोपितं[५] vगोः vपदं vन नष्टाया गोः पदमिव vअपगूळ्हम् अत्यन्तरहस्यम् । मनीषाशब्दो ज्ञानवाची सन् अत्र ज्ञातव्ये वर्तते । vमनीषां ज्ञातव्यं vमहि महत् पूज्यं vसाम अस्मदभिमतं स्तोत्रं vविविद्वान् विशेषेण जानन् vमह्यं[६] vप्रेदु vवोचत् प्रैव ब्रवीतु ॥

प्र ताँ अग्निर्बभसत्तिग्मजम्भस्तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराधाः ।
प्र ये मिनन्ति वरुणस्य धाम प्रिया मित्रस्य चेततो ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

प्र । तान् । अग्निः । बभसत् । तिग्मऽजम्भः । तपिष्ठेन । शोचिषा । यः । सुऽराधाः ।
प्र । ये । मिनन्ति । वरुणस्य । धाम । प्रिया । मित्रस्य । चेततः । ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

vयः vअग्निः vसुराधाः शोभनधनः सः vतिग्मजम्भः तीक्ष्णदंष्ट्रः सन् vतपिष्ठेन vशोचिषा अतिशयेन शत्रूणां तापकेन तेजसा vतान् वक्ष्यमाणान् द्वेष्टॄन् vप्र vबभसत् प्रकर्षेण भर्त्सयतु । दहतु इत्यर्थः ॥ 'भस भर्त्सनदीप्त्योः'। लेटि 'इतश्च लोपः०' इतीकारलोपः। 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः ॥ तानित्युक्तं कानित्याह । vये द्वेष्टारः[७] vचेततः[७] जानतः । एतदुभयविशेषणम् । vमित्रस्य vवरुणस्य च vप्रिया प्रियाणि vध्रुवाणि स्थिराणि vधाम धामानि तेजःस्थानानि कर्माणि वा[८] vप्र vमिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति ॥ 'मीञ् हिंसायाम्'। 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वम्। विकरणस्वरः ॥

---

[१] ख-ग-च-ण-न-भ—मा निन्दाम् । [२] च-फ—मरणधर्मसहिताय । [३] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ—स्थापितः । [४] च-फ—बहुधनः विविद्वान् विशेषेण ज्ञानवान् । [५] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ—'अत्यन्तगोपितं' नास्ति । [६] न-ल-स—'मह्यं' नास्ति । [७] ख-ग-च-ण-न-फ-भ—चेततः द्वेष्टॄन्; घ-प—चेततः द्वेष्टारः; त-स—चेततः । [८] ख-ग-च-ण-त-फ-भ-स—त्वाम्; घ-प—'वा' नास्ति ।

अभ्रातरो न योषणो व्यन्तः पतिरिपो न जनयो दुरेवाः ।
पापासः सन्तो अनृता असत्या इदं पदमजनता गभीरम् ॥ ५ ॥

अभ्रातरः । न । योषणः । व्यन्तः । पतिऽरिपः । न । जनयः । दुःऽएवाः ।
पापासः । सन्तः । अनृताः । असत्याः । इदम् । पदम् । अजनत । गभीरम् ॥ ५ ॥

ᵛअभ्रातरः भ्रात्रादिबन्धुरहिताः ᵛयोषणः ᵛन गतभर्तृका योषित इव ॥ 'वा षपूर्वस्य निगमे' इति विकल्पनात् दीर्घाभावः ॥ ता यथा भर्तृगृहात् पितृगृहं प्रत्यायन्ति[1] तद्वत् ᵛव्यन्तः गच्छन्तः यज्ञादीनपहाय अमार्गे वर्तमाना इत्यर्थः । तथा ᵛपतिरिपो ᵛन[2] ᵛजनयः[2] पतिद्वेषिण्यः स्त्रिय इव ᵛदुरेवाः दुष्टगतयो दुराचारा अत एव ᵛपापासः पापाः ᵛसन्तः ᵛअनृताः मानससत्यरहिताः ᵛअसत्याः वाचिकसत्यरहिता मनसा वाचाग्निमभजमानाः ᵛइदं पापिभिरनुभूयमानतया प्रसिद्धं ᵛगभीरम् अगाधं ᵛपदं नरकस्थानम् ᵛअजनत अजनयन्त उत्पादयन्ति ॥ लङि जनेरन्तर्भावितण्यर्थात् व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ ॥ १ ॥

इदं मे अग्ने कियते पावकामिनते गुरुं भारं न मन्म ।
बृहद्दधाथ धृषता गभीरं यह्वं पृष्ठं प्रयसा सप्तधातु ॥ ६ ॥

इदम् । मे । अग्ने । कियते । पावक । अमिनते । गुरुम् । भारम् । न । मन्म ।
बृहत् । दधाथ । धृषता । गभीरम् । यह्वम् । पृष्ठम् । प्रयसा । सप्तऽधातु ॥ ६ ॥

हे ᵛपावक शोधक ᵛअग्ने ᵛकियते अत्यल्पाय ᵛगुरुं ᵛभारं ᵛन वोढुमशक्यं भारमिव । तं यथा धर्तुमसहमानः पातयति तद्वत् । त्वदीयं कर्म ᵛअमिनते अहिंसतेऽत्यजते ᵛमे मह्यम् ᵛइदं दातव्यत्वेन[3] प्रसिद्धं ᵛबृहत् प्रभूतं ᵛमन्म मननीयं धनं ᵛदधाथ देहि । तदेव विशेष्यते । ᵛधृषता शत्रूणां धर्षकेण ᵛप्रयसा । अन्ननामैतत् । अन्नेन युक्तं ᵛगभीरम् अन्यैरनवगाह्यं ᵛयह्वं महत् ᵛपृष्ठं स्प्रष्टुं योग्यं ᵛसप्तधातु ग्राम्यारण्यभेदेन[4] सप्तप्रकारम् । 'सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तारण्याः' (तै. सं. ७. २. २. १) इति श्रुतेः । ईदृग्धनं देहीत्यर्थः । गुरुं भारं न अन्यदीयं भारं यथान्यस्मै ददाति तद्वदस्माकं दातव्यं धनं देहीति वा योज्यम् ॥

तमिन्न्वे३व समना समानमभि क्रत्वा पुनती धीतिरश्याः ।
ससस्य चर्मन्नधि चारु पृश्नेरग्रे रुप आरुपितं जबारु ॥ ७ ॥

तम् । इत् । नु । एव । समना । समानम् । अभि । क्रत्वा । पुनती । धीतिः । अश्याः ।
ससस्य । चर्मन् । अधि । चारु । पृश्नेः । अग्रे । रुपः । अरुपितम् । जबारु ॥ ७ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-फ–प्रत्यायान्ति । [2] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ–जनयः न । [3] घ-ल-स–ज्ञातव्यत्वेन ।
[4] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ–ग्राम्यपश्वरण्यपशुभेदेन ।

‘अग्निविद्युदादित्याख्ययोऽपि मतभेदेन वैश्वानरशब्दाभिधेयाः’ (निरु. ७. २३). इति यास्केनोक्तत्वादत्र आदित्यात्मना वैश्वानरः स्तूयते । ᵛतमित् तमेव वैश्वानरं द्युस्थानं ᵛसमानं सर्वेषामेकरूपं ᵛसमना सदृशी तद्योग्या ᵛपुनती अस्मान् शोधयित्री[1] ᵛधीतिः मतिः अस्मदीया स्तुतिः ᵛऋत्वा तदुचितेन कर्मणा ᵛन्वेव क्षिप्रमेव ᵛअश्याः अभिप्राप्नुयात् । भजेदित्यर्थः ॥ अश्नोतेर्लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं मध्यमपुरुषत्वं च । पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दोऽध्याहार्यः ॥ यस्य द्युस्थानस्य वैश्वानरस्य ᵛजबारु जवमानरोहि[2] जरमाणरोहि वा[2] ᵛचारु दीप्तं मण्डलम् । ‘जबारु जरमाणरोहीति वा जवमानरोहीति वा’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः । ᵛअग्रे पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि ᵛरुपः । आरोपयति स्वात्मनि सस्यादीनि इति[3] रुबिति भूमिरुच्यते । तस्याः सकाशात् ᵛससस्य । लुप्तोपममेतत्[4] । स्वपत इव निश्चलस्य ᵛपृश्नेः । द्युनामैतत् । ‘स्वः पृश्निः’ (नि. १. ४. २) इति द्युलोकादित्ययोः साधारणनामसु पाठात् । ज्योतिरादिभिः स्पृश्यमानस्य द्युलोकस्य ᵛअधि उपरि ᵛचर्मन् चर्मणे चरणाय ॥ चरेरौणादिको मनिन् । ‘सुपां सुलुक्°’ इति चतुर्थ्या लुक् ॥ ᵛआरुपितम् आरोपितं देवैः । तमश्या इति पूर्वत्रान्वयः ॥

प्र॒वाच्यं॒ वच॑सः॒ किं मे॑ अ॒स्य गुहा॑ हि॒तमुप॑ नि॒णिग्व॑दन्ति ।
यदु॒स्रिया॑णा॒मप॒ वारि॑व॒ व्रन्पाति॑ प्रि॒यं रु॒पो अग्रं॑ प॒दं वेः ॥ ८ ॥

प्र॒ऽवाच्य॑म् । वच॑सः । किम् । मे॒ । अ॒स्य । गुहा॑ । हि॒तम् । उप॑ । नि॒णिक् । व॒द॒न्ति॒ ।
यत् । उ॒स्रिया॑णाम् । अप॑ । वाःऽइ॑व । व्रन् ।
पाति॑ । प्रि॒यम् । रु॒पः । अग्र॑म् । प॒दम् । वेरिति॒ वेः ॥ ८ ॥

ᵛमे मदीयस्य ᵛअस्य वक्ष्यमाणस्य ᵛवचसः वाक्यस्य ᵛकिं ᵛप्रवाच्यम् अस्ति । तथ्यमेवोच्यत इत्यर्थः । किं तद्वच इत्युच्यते । ᵛउस्रियाणाम् । गोनामैतत् । क्षीराद्युस्राविणीनां[5] गवां संबन्धि ᵛयत् क्षीरं ᵛवारिव उदकमिव तद्यथा सेकेनाविष्कुर्वन्ति तथा ᵛअप ᵛव्रन् अपवृण्वन्ति दोग्धारः । ᵛनिणिक् । नितरां नेनेक्ति शोधयतीति निणिक् क्षीरमुच्यते । तादृक् क्षीरमनेन वैश्वानरेण ᵛगुहा गुहायाम् ᵛउप ᵛहितम् उपनिहितं ᵛवदन्ति वेत्तारः । किंचायं[6] ᵛवेः व्याप्तायाः ᵛरुपः भूम्याः ᵛप्रियं सर्वेषाम् आधारत्वेन प्रियभूतम् ᵛअग्रं श्रेष्ठं ᵛपदं स्थानं ᵛपाति रक्षति ॥

इ॒दमु॒ त्यन्महि॑ म॒हामनी॑कं॒ यदु॒स्रिया॒ सच॑त पू॒र्व्यं गौः ।
ऋ॒तस्य॑ प॒दे अधि॒ दीद्या॑नं॒ गुहा॑ रघु॒ष्यद्र॑घु॒यद्वि॑वेद ॥ ९ ॥

इ॒दम् । ऊँ॒ इति॑ । त्यत् । महि॑ । म॒हाम् । अनी॑कम् । यत् । उ॒स्रिया॑ । सच॑त । पू॒र्व्य॑म् । गौः ।
ऋ॒तस्य॑ । प॒दे । अधि॑ । दीद्या॑नम् । गुहा॑ । र॒घु॒ऽस्यत् । र॒घु॒ऽयत् । वि॒वे॒द ॥ ९ ॥

---

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ—शोधयन्ती । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ—जवमानम्; न-स—जवमानरोहि । ३. ख-ग-च-त-न-भ-स—‘ इति ’ नास्ति । ४. त—लुप्तोपमैतत् । ५. ख-ग-च-ण-भ—क्षीरादिस्राविणीनाम् । ६. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ—‘ किंचायं ’ नास्ति ।

ᵛइदमु इदमेव ᵛयत् प्रसिद्धं ᵛमहि महत् पूज्यं ᵛमहां महतां देवानाम् ᵛअनीकं समूहरूपं सूर्यमण्डलं वैश्वानर एवेति शेषः । ᵛपूर्व्यं पूर्वकालीनं पूरकं वा ᵛयत् मण्डलम् ᵛउस्रिया क्षीराद्युत्स्राविणी ᵛगौः अग्निहोत्राद्यर्थं[1] ᵛसचत सेवते । ᵛऋतस्य उदकस्य ᵛपदे स्थानेऽन्तरिक्षे ᵛअधि अधिकम्। यद्वा अधीति सप्तम्यर्थानुवादः[2] । ᵛदीद्यानं द्योतमानं ᵛगुहा गुहायां ᵛरघुष्यत् शीघ्रं स्यन्दमानं ᵛरघुयत् शीघ्रं गच्छत् सूर्यमण्डलं ᵛविवेद वैश्वानरमेवेति ज्ञातवानस्मि ॥

अध द्युतानः पित्रोः सचासामनुत गुह्यं चारु पृश्नेः ।
मातुष्पदे परमे अन्ति षद्गोर्वृष्णः शोचिषः प्रयतस्य जिह्वा ॥ १० ॥

अध । द्युतानः । पित्रोः । सचा । आसा । अमनुत । गुह्यम् । चारु । पृश्नेः ।
मातुः । पदे । परमे । अन्ति । सत् । गोः । वृष्णः । शोचिषः । प्रऽयतस्य । जिह्वा ॥ १० ॥

ᵛअध अथ ᵛद्युतानः दीप्यमानः ᵛपित्रोः द्यावापृथिव्योः ᵛसचा सह मध्ये व्याप्तः सन् ᵛपृश्नेः गोः संबन्धि ᵛचारु रमणीयं ᵛगुह्यम् ऊधसि निगूढं पयः ᵛआसा स्वकीयेनास्येन ᵛअमनुत पानाय अबुध्यत । उक्तमेवार्थं विवृणोति । ᵛमातुः क्षीरादिनिर्मात्र्याः ᵛगोः ᵛपरमे ᵛपदे उत्कृष्टे स्थाने ऊधोलक्षणे ᵛअन्ति ᵛसत् समीपे विद्यमानं क्षीरं ᵛवृष्णः फलानां वर्षितुः ᵛशोचिषः दीप्तस्य ᵛप्रयतस्य आहवनीयादिरूपेण नियतस्य वैश्वानरस्य ᵛजिह्वा पातुमिच्छतीति शेषः ॥ ॥ २ ॥

ऋतं वोचे नमसा पृच्छ्यमानस्तवाशसा जातवेदो यदीदम् ।
त्वमस्य क्षयसि यद्ध विश्वं दिवि यदु द्रविणं यत्पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

ऋतम् । वोचे । नमसा । पृच्छ्यमानः । तव । आऽशसा । जातऽवेदः । यदि । इदम् ।
त्वम् । अस्य । क्षयसि । यत् । ह । विश्वम् ।
दिवि । यत् । ऊँ इति । द्रविणम् । यत् । पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

अहं यजमानः ᵛनमसा नमस्कारेण सह ᵛपृच्छ्यमानः अन्यैरनुयुज्यमानः सन् ᵛऋतं ᵛवोचे सत्यं ब्रवीमि। किं तदित्युच्यते । हे ᵛजातवेदः जातानां वेदितर्जातप्रज्ञ वा अग्ने ᵛतवाशसा त्वत्स्तुत्या साधनेन ᵛयदीदं धनं लब्धमस्माभिः स्यात् ᵛअस्य धनस्य ᵛत्वं ᵛक्षयसि त्वमेवेश्वरो भवसि। तस्य[3] धनस्य यज्ञादिद्वारा अग्न्यर्थत्वादिति भावः। अत्यल्पमिदमुक्तम्। ᵛयद्ध ᵛविश्वं ᵛदिवि यत्खलु कृत्स्नं धनमस्ति तस्यापीशिषे। विश्वमिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशदयति। द्युलोके ᵛयदु ᵛद्रविणं यदेव धनं ᵛयत् च ᵛपृथिव्यां धनं तस्य सर्वस्य त्वमीश्वरो भवसि। ‘यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नम्’ इति स्मरणात्। अग्निव्यतिरेकेण यज्ञासंभवादिति भावः ॥

---

[1] त–अग्निहोत्राद्यर्था । [2] त–°वादी । [3] त–अस्य ।

किं नो॑ अ॒स्य द्रवि॑णं॒ कद्ध॒ रत्नं॒ वि नो॑ वोचो जातवेदश्चिकि॒त्वान् ।
गुहाध्व॑नः पर॒मं यन्नो॑ अ॒स्य रेकु॑ प॒दं न नि॑दा॒ना अग॑न्म ॥ १२ ॥

किम् । नः॒ । अ॒स्य । द्रवि॑णम् । कत् । ह॒ । रत्न॑म् । वि । नः॒ । वो॒चः॒ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । चि॒कि॒त्वान् ।
गुहा॑ । अध्व॑नः । प॒र॒मम् । यत् । नः॒ । अ॒स्य । रेकु॑ । प॒दम् । न । नि॒दा॒नाः । अग॑न्म ॥ १२ ॥

पूर्वमन्त्रेण यस्य[१] धनस्य[२] अग्निस्वामित्वमुक्तम् vअस्य धनस्य[३] vकिं vद्रविणं किं साधनभूतं vनः अस्मभ्यं[४] दातव्यं धनमस्ति । vकद्ध vरत्नं किं च रमणीयं हितकरं धनमस्ति । तद्धनं हे vजातवेदः जातधनाग्ने[५] vचिकित्वान् चेतनावानभिज्ञस्त्वं vनः अस्मभ्यं vवि vवोचः विब्रूहि । यद्वा । किं दातव्यं द्रविणमस्ति । अस्य द्रविणराशेः कद्ध रत्नमिति वा योज्यम् । vअस्य vअध्वनः धनप्राप्तिमार्गस्य vयत् vगुहा गुहायां निहितं गूढं vपरमम् उत्कृष्टं प्राप्तव्यमस्ति तदपि vनः अस्मभ्यं विवोचः । वयं vरेकु रिक्तं vपदं गन्तव्यं स्थानं गृहादिकं vनिदानाः अन्यैर्निन्द्यमानाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ vन vअगन्म न प्राप्नुमः ॥

का म॒र्यादा॑ व॒युना॒ कद्ध॑ वा॒मम॑च्छा॑ गमेम र॒घवो॒ न वाज॑म् ।
क॒दा नो॑ दे॒वीर॒मृत॑स्य॒ पत्नीः॒ सूरो॒ वर्णे॑न ततनन्नु॒षासः॑ ॥ १३ ॥

का । म॒र्यादा॑ । व॒युना॑ । कत् । ह॒ । वा॒मम् । अच्छ॑ । ग॒मे॒म॒ । र॒घवः॑ । न । वाज॑म् ।
क॒दा । नः॒ । दे॒वीः । अ॒मृत॑स्य । पत्नीः॑ । सूरः॑ । वर्णे॑न । त॒त॒न॒न् । उ॒षसः॑ ॥ १३ ॥

vका vमर्यादा का प्रीत्यादिव्यवस्था का च vवयुना प्रज्ञानं पदार्थविषयं vकद्ध किं च vवामं वननीयं पदार्थजातम् । एतत्सर्वम् vअच्छ[६] vगमेम अभिगच्छेम । तत्र दृष्टान्तः । vरघवो vन vवाजम् । शीघ्रगामिनोऽश्वादयः संग्राममिव । तद्वत्[६] । vकदा कस्मिन् काले vनः अस्माकं व्यवहाराय vदेवीः देव्यो द्योतमानाः vअमृतस्य अमरणधर्मस्यादित्यस्य vपत्नीः पत्न्यः पालयित्र्यः[७] vसूरः प्रसवित्र्यः vउषासः[८] उषसः[८] vवर्णेन प्रकाशेन vततनन् विस्तारयेयुः । एवं सूर्यसंबन्धिन उषसः स्तुत्या[९] सर्वात्मनो वैश्वानरस्य स्तुतिरवगन्तव्या ॥ ततनन् । तनोतेर्लेटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्लुः । द्विर्भावहलादिशेषौ ॥

अ॒नि॒रेण॒ वच॑सा फ॒ल्ग्वे॑न प्र॒तीत्ये॑न कृ॒धुना॑तृ॒पासः॑ ।
अधा॒ ते अ॑ग्ने॒ किमि॒हा वद॒न्त्यनायु॒धास॒ आस॑ता सचन्ताम् ॥ १४ ॥

अ॒नि॒रेण॑ । वच॑सा । फ॒ल्ग्वे॑न । प्र॒तीत्ये॑न । कृ॒धुना॑ । अ॒तृ॒पासः॑ ।
अध॑ । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । किम् । इ॒ह । व॒द॒न्ति॒ । अ॒ना॒यु॒धासः॑ । अस॑ता । स॒च॒न्ता॒म् ॥ १४ ॥

---

१. ख-ग-च-ण-फ–अस्य । २. ल–‘ धनस्य ’ नास्ति । ३. न-स–‘ धनस्य ’ नास्ति । ४. ख-ग-ण-त-न-भ-स–अस्मभ्यं तत्; च-फ–अस्मभ्यं यत् । ५. त–जातवेदोऽसि जातधनोऽसि; न-स–जातधनोऽसि । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–‘ अच्छ ... तद्वत् ’ नास्ति । ७. त-ल–पालयित्र्यः पत्नीस्थानीया वा । ८. न-स–उषसः; ल–उषासः । ९. ख-ग-च-फ-भ–‘ स्तुत्या ’ नास्ति ।

vअनिरेण । इरा अन्नं तद्रहितेन । vफल्गवेन तुच्छेन[1] vप्रतीत्येन प्रतिगन्तव्येन। आरोहणेऽर्थः। vकृधुना ह्रस्वेन । कृध्विति ह्रस्वनाम ‘ कृधुको वम्रकः ’ (नि. २. २. ६) इति तन्नामसूक्तत्वात्। एवंविधेन vवचसा vअतृपासः अतृप्ता जनाः vअध अधुना vइह अस्मिन् लोके हे vअग्ने vते कि vकिं vवदन्ति । निर्हविष्केण वचसा न किंचिल्लभ्यत इत्यर्थः । किंतु vअनायुधासः । आयुधशब्दः साधनं लक्षयति । हविरादिसाधनरहितास्ते vअसता दुःखेन vसचन्तां संगच्छन्ताम् ॥

अ॒स्य श्रि॒ये स॑मिधा॒नस्य॒ वृष्णो॒ वसो॒रनी॑कं॒ दम॒ आ रु॑रोच ।
रु॒शद्वसा॑नः सु॒दृशी॑करूपः क्षि॒तिर्न रा॒या पु॑रु॒वारो॑ अद्यौत् ॥ १५ ॥

अ॒स्य । श्रि॒ये । स॒म्ऽइ॒धा॒नस्य॑ । वृष्णः॑ । वसोः॑ । अनी॑कम् । दमे॑ । आ । रु॒रो॒च ।
रुश॑त् । वसा॑नः । सु॒दृशी॑कऽरूपः । क्षि॒तिः । न । रा॒या । पु॒रु॒ऽवारः॑ । अ॒द्यौ॒त् ॥ १५ ॥

vसमिधानस्य समिध्यमानस्य[2] ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ vवृष्णः वर्षितुः फलस्य[3] vवसोः वासयितुः vअस्य अग्नेः vअनीकं तेजःसंघः vदमे यागगृहे vआ vरुरोच सर्वतो दीप्यते। किमर्थम् । vश्रिये श्रेयसे यजमानानाम् । सोऽग्निः vरुशत् । वर्णनामैतत् । दीप्तं तेजः vवसानः आच्छादयन् अत एव vसुदृशीकरूपः सुष्ठु दर्शनीयरूपः vपुरुवारः बहुभिः ऋत्विग्भिर्यजमानैः[4] वरणीयः सन् vअद्यौत् द्योतते । किमिव । vराया अश्वादिधनेन vक्षितिर्न राजादिरिव । क्षितिरिति मनुष्यनाम ॥ ॥ ३ ॥

‘ ऊर्ध्व ऊ षु णः ’ इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘ ऊर्ध्व ऊ ष्वेकादश ’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदम् । सूत्रितं च—‘ ऊर्ध्व ऊ षु णः ससस्य यद्वियुतेति पञ्च ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

ऊ॒र्ध्व ऊ॒ षु णो॑ अध्वरस्य होत॒रग्ने॒ तिष्ठ॑ दे॒वता॑ता॒ यजी॑यान् ।
त्वं हि विश्व॑म॒भ्यसि॒ मन्म॒ प्र वे॒धस॑श्चित्तिरसि मनी॒षाम् ॥ १ ॥

ऊ॒र्ध्वः । ऊँ॒ इति॑ । सु । न॒ः । अ॒ध्व॒र॒स्य॒ । हो॒त॒ः । अग्ने॑ । तिष्ठ॑ । दे॒वऽता॑ता । यजी॑यान् ।
त्वम् । हि । विश्व॑म् । अ॒भि । असि॑ । मन्म॑ । प्र । वे॒धसः॑ । चि॒त् । ति॒र॒सि॒ । म॒नी॒षाम् ॥ १ ॥

हे vअध्वरस्य vहोतः यागसंबन्धिनां देवानामाह्वातः । यद्वा । होतरित्यत्र प्रकृत्यंशोऽनुवादः । हे होमनिष्पादक vअग्ने vयजीयान् यष्टृतमस्त्वं vनः अस्माकम् vऊर्ध्व vऊ vषु vतिष्ठ उन्नत एव तिष्ठ । नित्यमुन्नतो भवेत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । vदेवताता देवतातौ । देवास्तायन्ते[5] विस्तीर्यन्ते* अत्रेति देवतातिर्यज्ञः । तस्मिन् । vत्वं vहि त्वं खलु vविश्वं सर्वं vमन्म मननीयं शत्रूणां धनम् vअभ्यसि अभिभवसि । किंच vवेधसश्चित् । चित् पूजायाम्[5] । स्तोतुर्यजमानादेः vमनीषां मतिं स्तुतिं vप्र vतिरसि प्रवर्धयसि । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥

---

[1] ख-न-भ—उक्थेन । [2] ख-ग-च-ण-न-भ-स—‘ समिध्यमानस्य ’ नास्ति । [3] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ—वसोः फलस्य; न-स—फलस्य । [4] ख-ग-च-ण—ऋत्विग्यजमानैः । [5] च-फ—यज्ञे मन्म मननीयत्वं वेधसो ब्रह्मणो विश्वमभि असि हि खलु । देवतायाः । * त-न-भ—विस्तार्यन्ते ।

अमूरो होता न्यसादि विक्ष्व१ग्निर्मन्द्रो विदथेषु प्रचेताः ।
ऊर्ध्वं भानुं सवितेवाश्रेन्मेतेव धूमं स्तभायदुप द्याम् ॥ २ ॥
अमूरः । होता । नि । असादि । विक्षु । अग्निः । मन्द्रः । विदथेषु । प्रऽचेताः ।
ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविताऽइव । अश्रेत् । मेताऽइव । धूमम् । स्तभायत् । उप । द्याम् ॥ २ ॥

ᵛअमूरः अमूढः । प्रगल्भ इत्यर्थः । ᵛहोता होमनिष्पादकः ᵛमन्द्रः मदनीयः[1] मादयिता वा ᵛप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः ᵛअग्निः देवः ᵛविक्षु ऋत्विग्रूपासु[2] प्रजासु मध्ये ᵛविदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु ᵛन्यसादि नितरां स्थापितः । अथ तथाभूतोऽग्निः ᵛभानुं दीप्तिं ᵛसवितेव उदितः सूर्य इव ᵛऊर्ध्वम् ᵛअश्रेत् ऊर्ध्वमुखमाश्रयति । किंच ᵛमेतेव स्थूणेव । सा यथा स्वाधिष्ठितं[3] वंशादिकं स्तभ्नाति तद्वदयमग्निः ᵛधूमं[4] स्वोत्थितं[5] ᵛद्याम् ᵛउप द्युलोकस्योपरि ᵛस्तभायत् स्तभ्नाति ॥

यता सुजूर्णी रातिनी घृताची प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः ।
उदु स्वरुर्नवजा नाक्रः पश्वो अनक्ति सुधितः सुमेकः ॥ ३ ॥
यता । सुऽजूर्णिः । रातिनी । घृताची । प्रऽदक्षिणित् । देवऽतातिम् । उराणः ।
उत् । ऊँ इति । स्वरुः । नवऽजाः । न । अक्रः । पश्वः । अनक्ति । सुऽधितः । सुऽमेकः ॥ ३ ॥

ᵛयता संयता ᵛसुजूर्णिः शोभनजवा सुष्ठु जीर्णा पुराणी[5] वा ᵛघृताची । घृतमञ्चतीति घृताची जुहूः । ᵛरातिनी । रातिर्धनम् । हविर्लक्षणधनवती । आज्यपूर्णा भवतीत्यर्थः । ᵛदेवतातिं यज्ञं तथा ᵛउराणः उरु कुर्वाणोऽध्वर्युरग्निर्वा ᵛप्रदक्षिणित् प्रदक्षिणमेतीति प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणगमनो भवति[6] । अकारलोपश्छान्दसः । ᵛनवजाः नवजातस्तदानीमेवोत्पादितः ᵛस्वरुः ᵛन । यूपशकलवाची स्वरुरत्र यूपं लक्षयति । ‘ चषालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम् ’ (ऋ. सं. ३. ८. १०) इत्यादिषु स्वरुशब्देन यूपाभिधानाच्च । नकारः समुच्चये । यूपोऽपि ᵛउदु । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । उन्नतो भवति । किंच ᵛअक्रः आक्रमिता ᵛसुमेकः सुदीप्तः ᵛसुधितः स्वधितिरित्यर्थः । सोऽपि ᵛपश्वः पशून् ᵛअनक्ति गच्छति । यद्वा । सुधितः स्वरुरेव उदु उत्कृष्टः पश्वः पशूननक्ति । ‘ स्वरुणा पशुमनक्ति ’ इति श्रुतेः ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्ना ऊर्ध्वो अध्वर्युर्जुजुषाणो अस्थात् ।
पर्यग्निः पशुपा न होता त्रिविष्ट्येति प्रदिव उराणः ॥ ४ ॥
स्तीर्णे । बर्हिषि । सम्ऽइधाने । अग्नौ । ऊर्ध्वः । अध्वर्युः । जुजुषाणः । अस्थात् ।
परि । अग्निः । पशुऽपाः । न । होता । त्रिऽविष्टि । एति । प्रऽदिवः । उराणः ॥ ४ ॥

---

[1] ख-ग-च–महनीयः; ण-न-भ-ल-स–मंहनीयः । [2] त-न-स–ऋत्विग्भूतासु । [3] ख-ग-च-ण-फ–स्वधिष्ठितम् । [4] ख-ग-न–धूमश्चोत्थितम्; च-फ–चोत्थितं धूमम्; स–धूमांश्चाच्छादितम् । [5] घ-च-ण-त-न-फ-भ-स–पुराणा । [6] ख-ग-घ-च-ण-भ-ल–अभवत् ।

vबर्हिषि वेद्यां vस्तीर्णे आस्तृते सति vअग्नौ आहवनीयादिके vसमिधाने सम्यगिध्यमाने च सति vअध्वर्युः अध्वरस्य नेता vजुजुषाणः देवान् प्रीणयन् vऊर्ध्वः vअस्थात् तिष्ठति। vहोता होमनिष्पादकः vप्रदिवः[१]। पुराणनामैतत्[१]। पुरातनः vउराणः स्वल्पमपि हविर्देवयोग्यत्वसंपादनेन उरु कुर्वाणः। 'उराण उरु कुर्वाणः' इति निरुक्तम्। 'यद्वै देवैर्जोष्यते हविस्तद्गिरिमात्रं वर्धते' इति श्रुतेः अग्नेरुरुकरणमुचितम्। ईदृशः vअग्निः vपशुपा vन पशूनां पालक इव पशून् vत्रिरिति त्रिरावृत्य vपरि vएति। त्रिर्हि पर्यग्निः क्रियते ॥

परि॒ त्मना॑ मि॒तद्रु॑रेति॒ होता॒ग्निर्म॒न्द्रो मधु॑वचा ऋ॒तावा॑ ।
द्रव॑न्त्यस्य वा॒जिनो॒ न शोका॒ भय॑न्ते॒ विश्वा॒ भुव॑ना॒ यदभ्रा॑ट् ॥ ५ ॥

परि॑ । त्मना॑ । मि॒तऽद्रुः॑ । ए॒ति॒ । होता॑ । अ॒ग्निः । म॒न्द्रः । मधु॑ऽवचाः । ऋ॒तऽवा॑ ।
द्रव॑न्ति । अ॒स्य॒ । वा॒जिनः॑ । न । शोकाः॑ । भय॑न्ते । विश्वा॑ । भुव॑ना । यत् । अभ्रा॑ट् ॥ ५ ॥

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति। अयं vहोता होमनिष्पादकः vअग्निः vत्मना आत्मना स्वरूपेणैव vमितद्रुः परिमितगतिः सन् vपरि vएति परितो गच्छति पशुम्। कीदृशोऽयम्। vमन्द्रः मादनीयो मोदयिता वा vमधुवचाः मधुरवचनः[२] vऋतावा यज्ञवान्। vवाजिनः हविष्मतः vअस्य अग्नेः vशोकाः vन दीप्तयोऽपि। नशब्दोऽप्यर्थे। vद्रवन्ति गच्छन्ति परितः। यद्वा नकार उपमार्थीयः[३]। वाजिनो न अश्वा इव द्रवन्तीति योज्यम्। vयत् यस्मात् अयम् vअभ्राट् भ्राजते तस्मात् vविश्वा vभुवना सर्वाणि भूतजातानि[४] vभयन्ते भीतानि भवन्ति ॥ ॥ ४ ॥

भ॒द्रा ते॑ अग्ने स्वनीक सं॒दृग्घो॒रस्य॑ स॒तो विषु॑णस्य॒ चारुः॑ ।
न यत्ते॑ शो॒चिस्तम॑सा॒ वर॑न्त॒ न ध्व॒स्मान॑स्त॒न्वी॒३॒॑ रेप॒ आ धुः॑ ॥ ६ ॥

भ॒द्रा । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽअ॒नी॒क॒ । स॒म्ऽदृक् । घो॒रस्य॑ । स॒तः । विषु॑णस्य । चारुः॑ ।
न । यत् । ते॒ । शो॒चिः । तम॑सा । वर॑न्त ।
न । ध्व॒स्मानः॑ । त॒न्वि॑ । रेपः॑ । आ । धु॒रिति॑ धुः ॥ ६ ॥

हे vस्वनीक शोभनज्वाल vअग्ने vघोरस्य भीतिजनकस्यापि vसतः vविषुणस्य विष्वक् सर्वतो व्याप्तस्य vते तव vचारुः रमणीया vभद्रा स्तुत्या कल्याणी वा मूर्तिः vसंदृक् संदृष्टिः। सम्यक् दृश्या भवतीत्यर्थः। vयत् यस्मात् vते vशोचिः दीप्तिं vतमसा अन्धकारेण vन vवरन्त न वारयन्ति निशाः। यस्माच्च vध्वस्मानः ध्वंसका राक्षसादयः ते vतन्वि तव शरीरे vरेपः पापं ध्वंसनादिरूपं vन vआ vधुः न दधति। न कुर्वन्ति। अतः संदृगिति संबन्धः ॥

---

[१] ख-ग-च-ण-भ–प्रदिवः उराणः उरुकुर्वाणोऽध्वर्युनामैतत्। [२] ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स–मधुवचनः। [३] त–उपमार्थकः। [४] ख-ग-च-ण–भूतानि।

न यस्य॑ सा॒तुर्जनि॑तो॒रवा॑रि॒ न मा॒तरा॑पि॒तरा॒ नू चि॑दि॒ष्टौ ।
अधा॑ मि॒त्रो न सुधि॑तः पाव॒को॒३॒॑ग्निर्दी॑दाय॒ मानु॑षीषु वि॒क्षु ॥ ७ ॥

न । यस्य॑ । सा॒तुः । जनि॑तोः । अवा॑रि । न । मा॒तरा॑पि॒तरा॑ । नु । चि॒त् । इ॒ष्टौ ।
अध॑ । मि॒त्रः । न । सुऽधि॑तः । पा॒व॒कः । अ॒ग्निः । दी॒दा॒य॒ । मानु॑षीषु । वि॒क्षु ॥ ७ ॥

vजनितोः जनयितुर्वृष्ट्युत्पादकस्य vयस्य वैश्वानरस्य vसातुः सनिः पश्वादिलक्षणं दानं दीप्तिर्वा vन vअवारि केनापि न वार्यते । किंच vमातरापितरा मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ यस्य vइष्टौ प्रेषणे vनू vचित् क्षिप्रमेव vन प्रभवतः । vअध[1] अपि च vमित्रो vन सखेव vसुधितः सुतृप्तः vपावकः शोधकः vअग्निः vमानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु vविक्षु प्रजासु vदीदाय दीप्यते ॥ ‘ दीपी दीप्तौ ’ । पकारलोपश्छान्दसः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लिट्यभ्यासस्य ह्रस्वे कृते तुजादित्वाद्दीर्घत्वम् ॥

द्विर्यं पञ्च॒ जीज॑नन्त्सं॒वसा॑नाः॒ स्वसा॑रो अ॒ग्निं मानु॑षीषु वि॒क्षु ।
उ॒ष॒र्बुध॑मथ॒र्यो॒३॒॑ न दन्तं॑ शु॒क्रं स्वासं॑ पर॒शुं न ति॒ग्मम् ॥ ८ ॥

द्विः । यम् । पञ्च॑ । जीज॑नन् । स॒म्ऽवसा॑नाः । स्वसा॑रः । अ॒ग्निम् । मानु॑षीषु । वि॒क्षु ।
उ॒षः॒ऽबुध॑म् । अ॒थ॒र्यः॑ । न । दन्त॑म् । शु॒क्रम् । सु॒ऽआस॑म् । प॒र॒शुम् । न । ति॒ग्मम् ॥ ८ ॥

vमानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु vविक्षु प्रजासु vसंवसानाः संगच्छमानाः vद्विः vपञ्च दश vस्वसारः अङ्गुलयः[2] vयम् vअग्निं vजीजनन् मथनेन[3] उदपादयन् ॥ ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । लुङि छान्दसत्वादडभावः ॥ कीदृश्य अङ्गुलयः । vअथर्यो vन स्त्रिय इव । कीदृशमग्निम् । vउषर्बुधम् उषसि बुध्यमानं vदन्तम् अदन्तं[4] हविषां भक्षकं vशुक्रं रश्मिभिर्दीप्यमानं vस्वासं शोभनास्यं vतिग्मं तीक्ष्णं vपरशुं vन परशुमिव रक्षसां हन्तारमिति शेषः ॥

तव॒ त्ये अ॑ग्ने ह॒रितो॑ घृत॒स्ना रोहि॑तास ऋ॒ज्वञ्चः॒ स्वञ्चः॑ ।
अ॒रु॒षासो॒ वृष॑ण ऋजुमु॒ष्का आ दे॒वता॑तिमह्वन्त द॒स्माः ॥ ९ ॥

तव॑ । त्ये । अ॒ग्ने॒ । ह॒रितः॑ । घृ॒त॒ऽस्नाः । रोहि॑तासः । ऋ॒जु॒ऽअञ्चः॑ । सु॒ऽअञ्चः॑ ।
अ॒रु॒षासः॑ । वृष॑णः । ऋ॒जु॒ऽमु॒ष्काः । आ । दे॒वऽता॑तिम् । अ॒ह्व॒न्त॒ । द॒स्माः ॥ ९ ॥

हे vअग्ने vत्ये ते प्रसिद्धाः vतव vहरितः त्वत्संबन्धिनोऽश्वाः vदेवतातिम् अस्मदीयं यागं प्रति vआ vअह्वन्त ऋत्विग्भिराहूयन्ते ॥ लुङि ‘ लिपिसिचिह्वश्च ’ इत्यङादेशः ॥ कीदृशाः । vघृतस्नाः घृतस्नुवः

---

[1] ख-ग-च-त-भ-ल-स—उत । [2] ख-ग-च-ण—अङ्गुल्यः । [3] ल-स—मन्थनेन । [4] ख-ग-च-ण-त-न-भ-स—‘ अदन्तं ’ नास्ति ।

बलातिशयान्नासापुटादिस्थानेभ्य उदकं क्षरन्तः Vरोहितासः रोहिता लोहितवर्णाः Vऋज्वञ्चः । ऋ अकुटिलमञ्चन्ति गच्छन्तीत्यृज्वञ्चः । Vस्वञ्चः सुष्ठु गच्छन्तः Vअरुषासः आरोचमानाः Vवृषणः युवानो वर्षितारः[1] वा ॥ ‘ वा षपूर्वस्य निगमे ’ इति विकल्पेन दीर्घविधानादत्र दीर्घाभावः ॥ Vऋजुमुष्काः ऋजुवृषणाः[2] Vदस्माः दर्शनीयाः ॥

ये ह॒ त्ये ते॒ सह॑माना अ॒यास॑स्त्वे॒षासो॑ अग्ने अ॒र्च॑य॒श्चर॑न्ति ।
श्ये॒नासो॒ न दु॑वस॒नासो॒ अर्थं॑ तुविष्व॒णसो॒ मारु॑तं॒ न शर्धः॑ ॥ १० ॥
ये । ह॒ । त्ये । ते॒ । सह॑मानाः । अ॒यासः॑ । त्वे॒षासः॑ । अ॒ग्ने॒ । अ॒र्चयः॑ । चर॑न्ति ।
श्ये॒नासः॑ । न । दु॒व॒स॒नासः॑ । अर्थ॑म् । तु॒वि॒ऽस्व॒नसः॑ । मारु॑तम् । न । शर्धः॑ ॥ १० ॥

हे Vअग्ने Vये Vह खलु Vत्ये ते प्रसिद्धाः Vसहमानाः शत्रूनभिभवन्तः Vअयासः गमनशीलाः Vत्वेषासः दीप्ताः Vदुवसनासः परिचरणीयाः Vते त्वदीयाः Vअर्चयः रश्मयः Vश्येनासो Vन अश्वा इव Vअर्थं गन्तव्यं Vचरन्ति गच्छन्ति । कीदृशाः । Vमारुतं Vशर्धः Vन मरुत्संबन्धी गण इव Vतुविष्वणसः तुविस्वना अधिकध्वनयो भवन्ति ॥

अका॑रि॒ ब्रह्म॑ समिधान॒ तुभ्यं॒ शंसा॑त्यु॒क्थं यज॑ते॒ व्यू॑ धाः ।
होता॑रम॒ग्निं मनु॑षो॒ नि षे॑दुर्नम॒स्यन्त॑ उ॒शिजः॒ शंस॑मा॒योः ॥ ११ ॥
अका॑रि । ब्रह्म॑ । स॒म्ऽइ॒धा॒न॒ । तुभ्य॑म् । शंसा॑ति । उ॒क्थम् । यज॑ते । वि । ऊँ॒ इति॑ । धाः॒ ।
होता॑रम् । अ॒ग्निम् । मनु॑षः । नि । से॒दुः॒ । न॒म॒स्यन्तः॑ । उ॒शिजः॑ । शंस॑म् । आ॒योः ॥ ११ ॥

हे Vसमिधान समिध्यमानाग्ने Vतुभ्यं त्वदर्थं Vब्रह्म स्तोत्रम् Vअकारि अस्माभिः कृतम् । होता Vउक्थं शस्त्ररूपं स्तोत्रं Vशंसाति शंसति ॥ ‘ शंसु स्तुतौ ’ । ‘ लेटोऽडाटौ ’ इत्याडागमः ॥ त्वां यजमानः Vयजते । अतः कारणात् अस्मभ्यं धनं Vवि Vधाः विधेहि[3] ॥ दधातेश्छान्दसे लुङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्यडभावः ॥ Vउ इति पादपूरणः । किंच Vआयोः मनुष्यस्य Vशंसं शंसनीयं Vहोतारं देवानामाह्वातारम् Vअग्निं त्वां Vनमस्यन्तः पूजयन्तः Vउशिजः पश्वादिलक्षणं धनं कामयमानाः Vमनुषः मनुष्या ऋत्विजः Vनि Vषेदुः उपाविशन् । सेवन्ते इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

‘ अयमिह ’ इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्षमाग्नेयम् । आद्या जगती द्वितीयाद्याः[4] पञ्चानुष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अयमिहादौ जगती पञ्चानुष्टुभः ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अग्निप्रणयने ‘ अयमिह ’ इति वैश्यस्य प्रतिपत् । तथा च सूत्रितम्—‘ अयमिह प्रथमो धायि धातृभिरिति तु राजन्यवैश्ययोराद्ये ’ (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

---

[1] ख-ग-च-ण–वर्धितारः । [2] ल-स–साधनमुष्काः । [3] त-न-भ-स–व्यधाः विधेहि । [4] ख-ग-च-ण-न-भ-स–‘ द्वितीयाद्याः ’ नास्ति ।

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः ।
यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १ ॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातृऽभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः ।
यम् । अप्नवानः । भृगवः । विऽरुरुचुः । वनेषु । चित्रम् । विऽभ्वम् । विशेऽविशे ॥ १ ॥

ᵛधातृभिः यज्ञार्थं कर्म कुर्वद्भिरध्वर्युभिः ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛहोता देवानामाह्वाता ᵛयजिष्ठः अतिशयेन यष्टा ᵛअध्वरेषु यागेषु ᵛईड्यः ऋत्विग्भिः स्तूयमानः ᵛप्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्यः ᵛअयम् आहवनीयादिस्थानेषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निः ᵛधायि अधायि निहितः ॥ दधातेः कर्मणि लुङ्[1] । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे°' इत्यडभावः । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥ अयमग्निरित्युक्तम् । कोऽसावग्निरित्यत आह । ᵛअप्नवानः भृगुसंबन्धी कश्चिदृषिः । स चान्ये ᵛभृगवः च ᵛवनेषु अरण्येषु ᵛचित्रं दावाग्निरूपेण बहुधा दर्शनीयं ᵛविशेविशे । वीप्सया सर्वजनव्याप्तिर्गृह्यते । सर्वस्या विशः प्रजायाः ᵛविभ्वं विभुमीश्वरं ᵛयं देवानां हविर्वाहकत्वेन[2] प्रसिद्धमग्निं[3] ᵛविरुरुचुः दीप्तियुक्तं कुर्वन्ति स्म[3] । यमिति यच्छब्दस्यायमिति इदंशब्देन[4] संबन्धः ॥

'अग्ने कदा ते' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ आनुष्टुभे छन्दसि 'अग्ने कदा ते' इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च—'अग्ने कदा त इति पञ्च' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्ने कदा त आनुषग्भुवद्देवस्य चेतनम् ।
अधा हि त्वा जगृभ्रिरे मर्तासो विक्ष्वीड्यम् ॥ २ ॥

अग्ने । कदा । ते । आनुषक् । भुवत् । देवस्य । चेतनम् ।
अध । हि । त्वा । जगृभ्रिरे । मर्तासः । विक्षु । ईड्यम् ॥ २ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛअध अतः कारणात् ᵛदेवस्य द्योतमानस्य ᵛते तव संबन्धि ᵛचेतनं तेजः ᵛकदा ᵛआनुषक् अनुषक्तं ᵛभुवत् भवेत् ॥ लेट्यडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः ॥ अतः कारणादित्युक्तम् । कस्माद्धेतोरित्युच्यते । ᵛहि यस्मात् कारणात् ᵛमर्तासः मनुष्याः ᵛविक्षु विड्भिः[5] प्रजाभिः ᵛईड्यं स्तुत्यं ᵛत्वा त्वां ᵛजगृभ्रिरे जगृहिरे गृह्णन्ति ॥ ग्रहेर्धातोर्लिटि 'हृग्रहोर्भः°' इति भत्वम् । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः ॥

ऋतावानं विचेतसं पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिः ।
विश्वेषामध्वराणां हस्कर्तारं दमेदमे ॥ ३ ॥

ऋतऽवानम् । विऽचेतसम् । पश्यन्तः । द्याम्ऽइव । स्तृऽभिः ।
विश्वेषाम् । अध्वराणाम् । हस्कर्तारम् । दमेऽदमे ॥ ३ ॥

---

[1] त–लुङि । [2] ख-ग-च-ण-प-फ-भ–हव्यवाहकत्वेन । [3] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स–दीप्तियुक्तं विरुरुचुः दीपितवन्तः । [4] ख-ग-च-ण-न-भ-ल–शब्देन । [5] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ–'विड्भिः' नास्ति ।

vऋतावानम् अमायिनं vविचेतसं विशिष्टज्ञानं vस्तृभिः नक्षत्रैः परिवृतं vद्यामिव विस्फुलिङ्गैः समेतं vविश्वेषां सर्वेषाम् vअध्वराणां यज्ञानां vहस्कर्तारं प्रभासकं[1] वृद्धेः[2] कर्तारं वा[2] अग्निं vपस्त्य ऋत्विगादयः vदमेदमे सर्वस्मिन् यज्ञगृहे । जगृभ्रिरे इति पूर्वेण संबन्धः ॥

आशुं दूतं विवस्वतो विश्वा यश्चर्षणीरभि ।
आ जभ्रुः केतुमायवो भृगवाणं विशेविशे ॥ ४ ॥

आशुम् । दूतम् । विवस्वतः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।
आ । जभ्रुः । केतुम् । आयवः । भृगवाणम् । विशेऽविशे ॥ ४ ॥

vयः अग्निः vविश्वाः vचर्षणीः सर्वाः प्रजाः vअभि भवति vआयवः मनुष्याः । आयव इति मनुष्यनाम[3] 'आयवः* यदवः' (नि. २. ३. १७) इति[3] मनुष्यनामसु पाठात् । vआशुं क्षिप्रगामिनं vविवस्वतः मनुष्यस्य यजमानस्य vदूतम् । विवस्वन्त इति मनुष्यनाम[4] । vकेतुं प्रज्ञापकं vभृगवाणं भृगुवदाचरन्तम् । दीप्यमानमित्यर्थः ॥ 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्यः' इति क्विप्[5] । तदन्ताल्लटो व्यत्ययेन शानच् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वात् आद्युदात्तत्वम् ॥ तमग्निं vविशेविशे सर्वस्यै प्रजायै vआ vजभ्रुः आजह्रुः ॥ 'हृग्रहोर्भः०' इति भत्वम् ॥

तमीं होतारमानुषक्चिकित्वांसं नि षेदिरे ।
रण्वं पावकशोचिषं यजिष्ठं सप्त धामभिः ॥ ५ ॥

तम् । ईम् । होतारम् । आनुषक् । चिकित्वांसम् । नि । सेदिरे ।
रण्वम् । पावकऽशोचिषम् । यजिष्ठम् । सप्त । धामऽभिः ॥ ५ ॥

ऋत्विगादयो मनुष्याः vआनुषक् आनुपूर्व्येण vहोतारं देवानामाह्वातारं vचिकित्वांसं जानन्तम् ॥ 'कित ज्ञाने' । लिटः क्वसुः । द्विर्भावहलादिशेषचुत्वदीर्घाः । प्रत्ययस्वरः ॥ vतमीं तमिममग्निं vनि vषेदिरे निषादयन्ति स्म । कीदृशम् । vरण्वं रमणीयं vपावकशोचिषं शोधकदीप्तिं vयजिष्ठं यष्टृतमं vसप्त सप्तभिः vधामभिः तेजोभिर्युक्तम् ॥ ॥ ६ ॥

तं शश्वतीषु मातृषु वन आ वीतमश्रितम् ।
चित्रं सन्तं गुहा हितं सुवेदं कूचिदर्थिनम् ॥ ६ ॥

तम् । शश्वतीषु । मातृषु । वने । आ । वीतम् । अश्रितम् ।
चित्रम् । सन्तम् । गुहा । हितम् । सुऽवेदम् । कूचित्ऽअर्थिनम् ॥ ६ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-न-फ-भ-प्रारम्भकम्; च-प-प्रारभकम् । [2] ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स-'वृद्धेः कर्तारं वा' नास्ति । [3] ख-ग-च-ण-'मनुष्यनाम... इति' नास्ति । * ल-द्रुह्यवः आयवः ।
[4] न-ल-मनुष्यनामेदम् । [5] च-फ-क्विप् वा ।

ᵛशश्वतीषु बह्वीषु ᵛमातृषु अप्सु । ताः सस्यादिनिर्मातृकत्वात् मातर इत्युच्यन्ते । ᵛवने ᵛआ वृक्षसमूहे च । आकारश्चार्थे । ᵛसन्तं विद्यमानं ᵛवीतं कान्तम् ᵛअश्रितं प्राणिभिर्दाहभयात् असेवितम् । दुरासदमित्यर्थः । ᵛचित्रं चायनीयं ᵛगुहा गुहायां ᵛहितं निहितं ᵛसुवेदं सुविज्ञानं सुधनं वा ᵛकूचिदर्थिनं क्वापि हविष्यर्थिनं[1] समिदाज्यपुरोडाशादि हविः[2] स्वीकुर्वन्तम् ॥ क्व इत्यत्र वकारस्य छान्दसे संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ‘ हलः ’ इति दीर्घत्वम् ॥ एवंभूतं ᵛतम्[3] अग्निं निषेदिरे इति पूर्वेण संबन्धः ॥

प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि ‘ ससस्य यद्वियुता ’ इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च— ‘ ससस्य यद्वियुतेति पञ्च ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

स॒सस्य॒ यद्वियु॑ता॒ सस्मि॒न्नूध॑न्नृ॒तस्य॒ धाम॑न्र॒णय॑न्त दे॒वाः ।
म॒हाँ अ॒ग्निर्नम॑सा रा॒तह॑व्यो॒ वेर॑ध्व॒राय॒ सद॒मिदृ॒तावा॑ ॥ ७ ॥

स॒सस्य॑ । यत् । विऽयु॑ता । सस्मि॑न् । ऊध॑न् । ऋ॒तस्य॑ । धाम॑न् । र॒णय॑न्त । दे॒वाः ।
म॒हान् । अ॒ग्निः । नम॑सा । रा॒तऽह॑व्यः । वेः । अ॒ध्व॒राय॑ । सद॑म् । इत् । ऋ॒तऽवा॑ ॥ ७ ॥

ᵛयत् यमग्निं ᵛदेवाः स्तोतारः ᵛससस्य स्वप्नस्य ᵛवियुता वियुते वियोगे । उषसीत्यर्थः । ᵛऋतस्य उदकस्य ᵛधामन् धामनि स्थाने[4] ᵛसस्मिन् सर्वस्मिन् ᵛऊधन् ऊधनि यज्ञे ᵛरणयन्त रमयन्ति । स्तोत्रैरिति शेषः । ᵛमहान् प्रभूतः ᵛनमसा नमस्कारेण ᵛरातहव्यः दत्तहविष्कः ᵛऋतावा सत्यवान् सः ᵛअग्निः ᵛसदमित् सदैव ᵛअध्वराय अध्वरं यजमानैः कृतं यज्ञम् ॥ ‘ सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् ’ (पा. म. ७. १. ३९) इति वचनादत्र द्वितीयार्थे चतुर्थी ॥ ᵛवेः वेत्ति जानाति । यद्वा । देवा इन्द्रादयः ससस्य ऋत्विग्भिः सेव्यस्य[5] यद्यस्याग्नेर्वियुता विशिष्टे सस्मिन् भजनीये ऋतस्य सत्यस्य धामन् धामनि योनौ ऊधन्नूधनि यज्ञे रणयन्त रमयन्ते । महान् प्रभूतो नमसा हविषा रातहव्यो दत्तहविष्क ऋतावा सत्यवान् सोऽग्निरध्वराय यज्ञार्थं सदमित् सदैव वेः[6] गन्ता भवति । अध्वराय यज्ञं वेः कामयते[7] वा ॥

वेर॑ध्व॒रस्य॑ दू॒त्या॑नि वि॒द्वानु॒भे अ॒न्ता रोद॑सी संचि॒कि॒त्वान् ।
दू॒त ई॑यसे प्र॒दिव॑ उरा॒णो वि॒दुष्ट॑रो दि॒व आ॒रोध॑नानि ॥ ८ ॥

वेः । अ॒ध्व॒रस्य॑ । दू॒त्या॑नि । वि॒द्वान् । उ॒भे इति॑ । अ॒न्तरिति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । स॒म्ऽचि॒कि॒त्वान् ।
दू॒तः । ई॒य॒से॒ । प्र॒ऽदिव॑ः । उ॒रा॒णः । वि॒दुःऽत॑रः । दि॒वः । आ॒ऽरोध॑नानि ॥ ८ ॥

---

[1] ख-ग-च-फ—हविरर्थिनम् ; ण—हविषः अर्थिनम् ; स—हवींषि । [2] त-ल—सर्वं हविः । [3] न-ल-स—‘ तं ’ नास्ति । [4] ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स—‘ स्थाने ’ नास्ति । [5] च-ण-न-भ—सत्यस्य । [6] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स—‘ वेः ’ नास्ति । [7] ख-ग-च-ण-त-भ-स—कामयमानः ।

हे अग्ने vविद्वान् सर्वं जानानस्त्वम् vअध्वरस्य यज्ञस्य संबन्धीनि vदूत्यानि दूतकर्माणि vवेः वेत्सि कामयसे[1] वा । यद्वा वेरिति यज्ञविशेषणम् । वेर्यजमानस्याभीष्टफलजनकस्याध्वरस्य यागस्य संबन्धीनि दूत्यानि दूतकर्माणि विद्वान् जानन्[1] । vउभे vरोदसी उभयो रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः vअन्तः मध्ये स्थितमन्तरिक्षं vसंचिकित्वान् सम्यक् जानन् vप्रदिवः पुराणः । पुराणनामेदं 'प्रत्नं प्रदिवः' (नि. ३. २७. २) इति पुराणनामसु पाठात् । vउराणः अल्पमपि हविः उरु बहु कुर्वाणः । 'उराण उरु कुर्वाणः' इति यास्केनोक्तत्वात् । vविदुष्टरः विद्वत्तरो देवानां vदूतः त्वं vदिवः स्वर्गस्य vआरोधनानि आरोहणानि । आरोहणार्हाणि स्थानानीत्यर्थः । देवानां हवींष्यर्पयितुम् vईयसे गच्छसि ॥

कृ॒ष्णं त॒ एम॒ रुश॑तः पु॒रो भाश्च॑रि॒ष्ण्व१॒॑र्चिर्वपु॑षा॒मिदेक॑म् ।
यदप्र॑वीता॒ दध॑ते ह॒ गर्भं॑ स॒द्यश्चि॑ज्जा॒तो भव॒सीदु॑ दू॒तः ॥ ९ ॥

कृ॒ष्णम् । ते॒ । एम॑ । रुश॑तः । पु॒रः । भाः । च॒रि॒ष्णु । आ॒र्चिः । वपु॑षाम् । इत् । एक॑म् ।
यत् । अप्र॑ऽवीता । दध॑ते । ह॒ । गर्भ॑म् । स॒द्यः । चि॒त् । जा॒तः । भव॑सि । इत् । ऊँ॒ इति॑ । दू॒तः ॥९॥

हे अग्ने vरुशतः रोचमानस्य vते तव संबन्धि । अत्र एमन्शब्देन गमनमार्ग उच्यते । vएम वर्त्म vकृष्णं कृष्णवर्णं भवति । vभाः तव संबन्धिनी दीप्तिः vपुरः पुरस्ताद्भवति । vचरिष्णु संचरणशीलम् vअर्चिः त्वदीयं तेजः vवपुषां वपुष्मतां रूपवताम् । तेजस्विनामित्यर्थः । vएकम् vइत् मुख्यमेव भवति । vयत् यं त्वाम् vअप्रवीता अनुपगता यजमानाः vगर्भं त्वज्जननहेतुमरणिं vदधते vह धारयन्ति खलु । स त्वं vसद्यश्चित् सद्य एव vजातः उत्पन्नः सन् vदूतः vभवसीदु यजमानस्य दूतो भवस्येव ॥

स॒द्यो जा॒तस्य॒ ददृ॑शान॒मोजो॒ यद॑स्य॒ वातो॑ अनु॒वाति॑ शो॒चिः ।
वृ॒णक्ति॑ ति॒ग्माम॑त॒सेषु॑ जि॒ह्वां स्थि॒रा चि॒दन्ना॑ दयते॒ वि जम्भैः॑ ॥ १० ॥

स॒द्यः । जा॒तस्य॑ । ददृ॑शानम् । ओजः॑ । यत् । अ॒स्य॒ । वातः॑ । अ॒नु॒ऽवाति॑ । शो॒चिः ।
वृ॒णक्ति॑ । ति॒ग्माम् । अ॒त॒सेषु॑ । जि॒ह्वाम् । स्थि॒रा । चि॒त् । अन्ना॑ । द॒य॒ते॒ । वि । जम्भैः॑ ॥१०॥

vसद्यो vजातस्य अरणिनिर्मथनादनन्तरमेवोत्पन्नस्याग्नेः vओजः तेजः vददृशानम् । ऋत्विगादिभिर्दृश्यमानं भवतीति शेषः । vवातः वायुः vयत् यदा vअस्य[2] अग्नेः vशोचिः दीप्तिम्[3] vअनु लक्षीकृत्य vवाति गच्छति तदा सोऽयमग्निः vअतसेषु वृक्षसंघेषु vतिग्मां तीक्ष्णां vजिह्वां ज्वालां vवृणक्ति संयोजयति । vस्थिरा vचित् स्थिराण्यपि vअन्ना अन्नरूपाणि काष्ठादीनि vजम्भैः तेजोभिः vवि vदयते विखण्डयति[4] । भक्षयतीत्यर्थः ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स–'कामयसे ... जानन्' नास्ति; न–विद्वान् जानन् । [2] ख-ग-घ-च-न-भ-स–यस्य । [3] च–दीप्तं तेजः । [4] ख-ग-च-फ–विस्यन्दयति ।

तृषु यदन्ना तृषुणा ववक्ष तृषुं दूतं कृणुते यह्वो अग्निः ।
वातस्य मेळिं सचते निजूर्वन्नाशुं न वाजयते हिन्वे अर्वा ॥ ११ ॥

तृषु । यत् । अन्ना । तृषुणा । ववक्ष । तृषुम् । दूतम् । कृणुते । यह्वः । अग्निः ।
वातस्य । मेळिम् । सचते । निऽजूर्वन् । आशुम् । न । वाजयते । हिन्वे । अर्वा ॥ ११ ॥

vयत् यः अग्निः vतृषु क्षिप्रमेव vअन्ना अन्नानि काष्ठादीनि vतृषुणा क्षिप्रेण रश्मिसमूहेन vववक्ष वहति । दहतीत्यर्थः । vयह्वः महान् सः vअग्निः vतृषुम् आत्मानं vदूतं vकृणुते यजमानदूतं[1] करोति । vनिजूर्वन् काष्ठानि निःशेषेण दहन्नग्निः vवातस्य वायोः vमेळिं बलं vसचते सेवते । vआशुं vन । अश्वसादी यथाश्वं तथा vअर्वा गमनशीलोऽग्निः स्वरश्मिं vवाजयते वाजिनं बलवन्तं करोति । vहिन्वे प्रेरयति च ॥　　॥ ७ ॥

'दूतं वः' इत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं गायत्रीछन्दस्कमग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते– 'दूतं वोऽष्टौ गायत्रं तु' इति । व्यूळ्हे दशरात्रे प्रथमे छन्दोमे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयम् । तथा च सूत्रितं—'दूतं[2] व इत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति । इदमादिके द्वे सूक्ते प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि विनियुक्ते । सूत्रितं च—'अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति[2] ॥

दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यम् । यजिष्ठमृञ्जसे गिरा ॥ १ ॥

दूतम् । वः । विश्वऽवेदसम् । हव्यऽवाहम् । अमर्त्यम् । यजिष्ठम् । ऋञ्जसे । गिरा ॥ १ ॥

हे अग्ने vविश्ववेदसम् । विश्वं समस्तं वेदो धनं यस्यासौ विश्ववेदाः । तं सर्वविदं वा vहव्यवाहं देवेभ्यो हविषां वोढारम् vअमर्त्यम् अमरणधर्माणं vयजिष्ठम् अतिशयेन यष्टारं vदूतं देवानां vवः त्वां vगिरा स्तुतिरूपया वाचा vऋञ्जसे यजमानोऽहं प्रसाधयामि । वर्धयामीत्यर्थः । 'ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा' इति यास्कः ॥

स हि वेदा वसुधितिं महाँ आरोधनं दिवः । स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

सः । हि । वेद । वसुऽधितिम् । महान् । आऽरोधनम् । दिवः ।
सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

vस vहि प्रसिद्ध एवाग्निः vवसुधितिं यजमानाभीष्टफलरूपधनस्य दानं vवेद वेत्ति । vमहान् प्रभूतोऽग्निः vदिवः vआरोधनम् आरोहणं देवानां स्थानं वेत्ति । vसः अग्निः vइह अस्मिन् यज्ञे

---

[1] ख-ग-च-न-भ-ल-स–यजमानं दूतम् ।　[2] ख-ग-च-ण-भ-स–अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते इति; न-प्र यद्यस्त्रिष्टुभं दूतं व इत्याग्निमारुतमिति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि आश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । तथा च सूत्रितम्–अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते इति । प्रातरनुवाकन्यायेनेति च ।

ᵛदेवान् इन्द्रादीन् ᵛआ ᵛवक्षति आवहतु ॥ वहेर्धातोः 'लिङर्थे लेट्' इति लेट् । तस्य नि। 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमश्च । 'हो ढः' इति ढत्वम् । ढत्वक षत्वानि । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥

स वेद देव आनमं देवाँ ऋतायते दमे । दाति प्रियाणि चिद्वसु ॥ ३ ॥

सः । वेद । देवः । आऽनमम् । देवान् । ऋतऽयते । दमे । दाति । प्रियाणि । चित् । वसु ॥ ३ ॥

ᵛदेवः द्योतमानः ᵛसः अग्निः ᵛआनमं यजमानादीनानमयितुं नमस्कारयितुं ᵛदेवान् इन्द्रादीन् ᵛवेद क्रमेण[1] वेत्ति । ᵛदमे यज्ञगृहे ᵛऋतायते ऋतं यज्ञमिच्छते यजमानाय ᵛप्रियाणि ᵛचित् अभीष्टान्यपि ᵛवसु वसूनि पश्वादीनि[2] धनानि ᵛदाति ददाति प्रयच्छति ॥

स होता सेदु दूत्यं चिकित्वाँ अन्तरीयते । विद्वाँ आरोधनं दिवः ॥ ४ ॥

सः । होता । सः । इत् । ऊँ इति । दूत्यम् । चिकित्वान् । अन्तः । ईयते ।
विद्वान् । आऽरोधनम् । दिवः ॥ ४ ॥

ᵛसः अग्निः ᵛहोता देवानामाह्वाता भवति । ᵛसेदु स एवाग्निः ᵛदूत्यं देवानां दूतक ᵛचिकित्वान् जानन् ᵛदिवः स्वर्गस्य ᵛआरोधनम् आरोहणम् आरोहणार्हं[3] देवानां स्थानं च ᵛविद्वान् जानन् ᵛअन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ᵛईयते गच्छति ॥ 'ईङ् गतौ' । 'दिवादिभ्यः श्यन्' । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥

ते स्याम ये अग्नये ददाशुर्हव्यदातिभिः । य ईं पुष्यन्त इन्धते ॥ ५ ॥

ते । स्याम । ये । अग्नये । ददाशुः । हव्यदातिऽभिः । ये । ईम् । पुष्यन्तः । इन्धते ॥ ५ ॥

ᵛते तव यजमानाः ᵛस्याम भूयाम । ते इत्युक्तम् । के इत्युच्यते । ᵛये यजमानाः ᵛअग्नये ᵛहव्यदातिभिः हविर्दानैः ᵛददाशुः प्रीतिं कुर्वन्ति । ᵛईम् एनमग्निं ᵛपुष्यन्तः वर्धयन्तः ᵛये यजमानाः ᵛइन्धते समिद्भिर्दीप्तियुक्तं कुर्वन्ति ॥

ते राया ते सुवीर्यैः ससवांसो वि शृण्विरे । ये अग्ना दधिरे दुवः ॥ ६ ॥

ते । राया । ते । सुऽवीर्यैः । ससऽवांसः । वि । शृण्विरे । ये । अग्ना । दधिरे । दुवः ॥ ६ ॥

ᵛये यजमानाः ᵛअग्ना अग्नौ ॥ 'सुपां सुलुक्°' इत्याकारः ॥ ᵛदुवः परिचर्यां[4] ᵛदधिरे धारयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । ᵛते[5] ᵛससवांसः अग्निं संभजमानाः ᵛराया पश्वादिलक्षणेन धनेन ᵛवि ᵛशृण्विरे विश्रूयन्ते प्रख्यायन्ते । ᵛते ᵛसुवीर्यैः शोभनवीर्योपेतैः पुत्रादिभिश्च विश्रूयन्ते ॥

---

[1] ल—अनुक्रमेण । [2] ख-ग-च-प-भ—'पश्वादीनि' नास्ति । [3] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स—आरोहणार्थम् । [4] ख-ग-च—सपर्याम् । [5] ख-ग-त-न-प-फ-भ-ल-स—'ते' नास्ति ।

अ॒स्मे रायो॑ दि॒वेदि॑वे॒ सं च॑रन्तु पु॒रु॒स्पृहः॑ । अ॒स्मे वाजा॑स ईरताम् ॥ ७ ॥

अ॒स्मे इति॑ । रायः॑ । दि॒वेऽदि॑वे । सम् । च॒र॒न्तु॒ । पु॒रु॒ऽस्पृहः॑ ।

अ॒स्मे इति॑ । वाजा॑सः । ई॒र॒ता॒म् ॥ ७ ॥

ᵛपुरुस्पृहः ऋत्विगादिभिरभिलष्यमाणाः ᵛरायः पश्वादिधनानि ᵛअस्मे अस्मासु यजमानेषु ᵛदिवेदिवे प्रतिदिनं ᵛसं ᵛचरन्तु प्रचरन्त्यो भवन्तु ॥ दिव्शब्दादुत्तरस्याः सप्तम्याः ‘ सुपां सुलुक्° ’ इत्यादिना शेआदेशः । ‘ ऊडिदम्° ’ इत्यादिना च तस्योदात्तत्वम् । ‘ नित्यवीप्सयोः ’ इति द्विर्भावे सत्युत्तरभागस्य ‘ अनुदात्तं च ’ इत्यनुदात्तत्वम् ॥ ᵛवाजासः अन्नानि च ᵛअस्मे अस्मान् ᵛईरतां यज्ञार्थं प्रेरयन्तु ॥

स विप्र॑श्चर्षणी॒नां शव॑सा॒ मानु॑षाणाम् । अति॑ क्षि॒प्रेव॑ विध्यति ॥ ८ ॥

सः । विप्रः॑ । च॒र्ष॒णी॒नाम् । शव॑सा । मानु॑षाणाम् । अति॑ । क्षि॒प्राऽइ॑व । वि॒ध्य॒ति॒ ॥ ८ ॥

ᵛविप्रः मेधावी । विप्र इति मेधाविनाम ‘ विप्रो धीरः ’ (नि. ३. १५. १) इति तन्नामसु पाठात् । ᵛसः अग्निः ᵛशवसा बलेन । शव इति बलनाम ‘ पाजः शवः ’ (नि. २. ९. ३) इति तन्नामसु पाठात् । ᵛमानुषाणां मनुसंबन्धिनां ᵛचर्षणीनां प्रजानां ᵛक्षिप्रेव क्षेप्याण्येव[1] विनाशयितुमर्हाणि । दुरितानीति शेषः । ᵛअति ᵛविध्यति अतिविध्यतु अतिशयेन नाशयतु ॥ ॥ ८ ॥

‘ अग्ने मृळ ’ इत्यष्टर्चं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं गायत्रीच्छन्दस्कमग्निदेवताकम्[2] । अनुक्रान्तं[3] च–‘ अग्ने मृळ ’ इति[3] । द्वितीये[4] छन्दोमे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयम् । सूत्रितं च[4]–‘ क्रीळं वः शर्धोऽग्ने मृळेत्याग्निमारुतम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

अग्ने॑ मृ॒ळ म॒हाँ अ॑सि॒ य ई॑मा दे॑व॒युं जन॑म् । इ॒येथ॑ ब॒र्हिरा॒सद॑म् ॥ १ ॥

अग्ने॑ । मृ॒ळ । म॒हान् । अ॒सि॒ । यः । ई॒म् । आ । दे॒व॒ऽयुम् । जन॑म् ।

इ॒येथ॑ । ब॒र्हिः । आ॒ऽसद॑म् ॥ १ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛमृळ अस्मान् सुखय । स त्वं ᵛमहान् ᵛअसि प्रभूतो[5] भवसि[5] । ᵛयः त्वम् ᵛईम् इमं ᵛदेवयुं देवानां कामयितारं ᵛजनं यजमानं ᵛबर्हिः दर्भम् ᵛआसदं यज्ञे आसत्तुम् ᵛआ ᵛइयेथ आगच्छसि ॥

स मानु॑षीषु दू॒ळभो॑ वि॒क्षु प्रा॒वीरम॑र्त्यः । दू॒तो विश्वे॑षां भुवत् ॥ २ ॥

सः । मानु॑षीषु । दुः॒ऽदभः॑ । वि॒क्षु । प्र॒ऽअ॒वीः । अम॑र्त्यः । दू॒तः । विश्वे॑षाम् । भु॒व॒त् ॥ २ ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ–क्षिप्राण्येव; न–क्षिप्रमेव । [2] स–गायत्रमाग्नेयम् । [3] स–अग्ने मृळेति अनुक्रान्तं च । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । [4] न–व्यूळ्हे दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे आग्निमारुतशस्त्रे इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रम् । [5] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ–‘ प्रभूतो भवसि ’ नास्ति ।

vदूळभः दुर्दभो राक्षसादिना दुर्हिंसः vमानुषीषु मनुसंबन्धिनीषु[1] vविक्षु प्रजासु vप्राचीः प्रकर्षे गन्ता vअमर्त्यः अमरणधर्मा vसः अग्निः vविश्वेषां सर्वेषां देवानां vदूतः vभुवत् भवतु ॥

स सद्म॒ परि॑ णीयते॒ होता॑ म॒न्द्रो दिवि॑ष्टिषु । उ॒त पोता॒ नि षी॑दति ॥ ३ ॥

सः । सद्म॑ । परि॑ । नी॒य॒ते॒ । होता॑ । म॒न्द्रः । दिवि॑ष्टिषु । उ॒त । पोता॑ । नि । सी॒द॒ति॒ ॥ ३ ॥

vसः अग्निः vसद्म यज्ञगृहं vपरि vणीयते ऋत्विग्भिः परितो नीयते । नीयमानः सन् vदिविष्टिषु यागेषु vमन्द्रः मदनीयः स्तुत्यः सोऽग्निः vहोता च भवति । vउत अपि च vपोता सन् vनि vषीदति यज्ञगृहे उपविशति ॥

उ॒त ग्ना अ॒ग्निर॑ध्व॒र उ॒तो गृ॒हप॑ति॒र्दमे॑ । उ॒त ब्र॒ह्मा नि षी॑दति ॥ ४ ॥

उ॒त । ग्नाः । अ॒ग्निः । अ॒ध्व॒रे । उ॒तो इति॑ । गृ॒हऽप॑तिः । दमे॑ ।

उ॒त । ब्र॒ह्मा । नि । सी॒द॒ति॒ ॥ ४ ॥

vउत अपि च vअग्निः vअध्वरे यागे vग्नाः देवपत्नीर्यजति । यष्टा भवतीत्यर्थः । यद्वा । ग्ना गच्छन् अध्वर्युर्भवति । vउतो अपि च सोऽग्निः vदमे यज्ञगृहे vगृहपतिः यजमानश्च भवति । vउत अपि च vब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी सन् vनि vषीदति उपविशति ॥

वेषि॒ ह्य॑ध्वरीय॒तामु॑पव॒क्ता जना॑नाम् । ह॒व्या च॒ मानु॑षाणाम् ॥ ५ ॥

वेषि॑ । हि । अ॒ध्व॒रि॒ऽय॒ताम् । उ॒प॒ऽव॒क्ता । जना॑नाम् । ह॒व्या । च॒ । मानु॑षाणाम् ॥ ५ ॥

vअध्वरीयतां यज्ञमिच्छतां vमानुषाणां मनुसंबन्धिनां[2] vजनानां[3] vहव्या vच हव्यानि हवींषि हे अग्ने vवेषि vहि कामयसे खलु । vउपवक्ता अध्वर्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्मणामनुज्ञार्थं 'मां प्रणय' इत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मा चासि । 'ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम्' (ऋ. सं. १०. ७१. ११) इति श्रुतेः । उपवक्ता[4] सर्वेषां कर्मणामवैकल्यार्थमुपद्रष्टा वा[5] सदस्योऽसि । 'स हि सप्तदशः कर्मणामुपद्रष्टा भवति' इत्यापस्तम्बेनोक्तत्वात् ॥

वेषीद्व॑स्य दू॒त्यं१॒॑ यस्य॑ जु॒जोषो॑ अध्व॒रम् । ह॒व्यं मर्त॑स्य॒ वोळ्ह॑वे ॥ ६ ॥

वेषि॑ । इत् । ऊँ॒ इति॑ । अ॒स्य॒ । दू॒त्य॑म् । यस्य॑ । जु॒जोष॑ः । अ॒ध्व॒रम् ।

ह॒व्यम् । मर्त॑स्य । वोळ्ह॑वे ॥ ६ ॥

---

[1] प—मनुष्यसंबन्धिनीषु । [2] प—मनुष्यसंबन्धिनीनाम् । [3] ल—जनानां यजमानानाम् । [4] प—यद्वा उपवक्ता । [5] ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स—'वा' नास्ति ।

हे अग्ने त्वं ᵛमर्तस्य मनुष्यस्य ᵛयस्य यजमानस्य ᵛअध्वरं यागं ᵛहव्यं हविः ᵛवोळ्हवे वोढुम् ॥ वहेर्धातोः ‘तुमर्थे सेसेनसे०’ इति तवेन्प्रत्ययः । ‘ञ्नित्यादिर्नित्यम्’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ᵛजुजोषः सेवेथाः ॥ ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ । लेट् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुर्द्विर्भावश्च । ‘लेटोऽडाटौ’ इत्यडागमः ॥ ᵛअस्य यजमानस्य ᵛदूत्यं दूतकर्म ᵛवेषीदु कामयस एव ॥

अ॒स्माकं॑ जोष्यध्व॒रम॒स्माकं॑ य॒ज्ञम॑ङ्गिरः । अ॒स्माकं॑ शृणुधी॒ हव॑म् ॥ ७ ॥

अ॒स्माक॑म् । जो॒षि॒ । अ॒ध्व॒रम् । अ॒स्माक॑म् । य॒ज्ञम् । अ॒ङ्गि॒रः॒ । अ॒स्माक॑म् । शृ॒णु॒धि॒ । हव॑म् ॥७॥

हे ᵛअङ्गिरः अग्ने त्वम् ᵛअस्माकम् ᵛअध्वरम् अस्मदीयं यागं ᵛजोषि जुषस्व सेवस्व । ᵛअस्माकम् अस्मदीयं ᵛयज्ञं यजनसाधनं[1] हविश्च जुषस्व । ᵛअस्माकम् अस्मदीयं ᵛहवम् आह्वानरूपं स्तोत्रं च ᵛशृणुधि शृणु ॥ शृणोतेर्लोण्मध्यमैकवचनम् । सिप् । तस्य हिरादेशे[2] ‘श्रुवः शृ च’ इति धातोः श्नुप्रत्ययः शृभावश्च[3] । ‘श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि’ इति हेर्धिरादेशः ॥

परि॑ ते दू॒ळभो॒ रथो॒ऽस्माँ अ॑श्नोतु वि॒श्वतः॑ । येन॒ रक्ष॑सि दा॒शुषः॑ ॥ ८ ॥

परि॑ । ते॒ । दुः॒ऽदभः॑ । रथः॑ । अ॒स्मान् । अ॒श्नो॒तु॒ । वि॒श्वतः॑ । येन॑ । रक्ष॑सि । दा॒शुषः॑ ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं ᵛयेन रथेन ᵛविश्वतः विश्वासु सर्वासु दिक्षु गच्छन् ᵛदाशुषः हविष्प्रदातॄन् यजमानान् ᵛरक्षसि विघ्नेभ्यः पालयसि । ᵛते[4] त्वदीयः ᵛदूळभः दुर्दभः दुर्हिंसः[5] सः ᵛरथः ᵛअस्मान् यजमानान् ᵛपरि परितः सर्वतः ᵛअश्नोतु व्याप्नोतु ॥ अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ॥ ९ ॥

‘अग्ने तमद्य’ इत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्षम् आग्नेयम्[6] । तथा चानुक्रमणिका—‘अग्ने तमद्य पदपाङ्क्तं[7] पञ्चमी महापदपङ्क्तिरन्त्योष्णिक् चतुर्थी षष्ठ्युपान्त्या वा सप्तम्याः पञ्चकौ मुख्यौ तृतीयः सप्तको नवकश्चाष्टम्याः पञ्चकः पादश्चतुष्कः सप्तकस्त्रिष्टुभश्च’ इति । इदं कृत्स्नमपि सूक्तं पदपङ्क्तिच्छन्दस्कं ‘पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः’ इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात्[8] । पञ्चमी ‘तव स्वादिष्ठा’ इत्येषा महापदपङ्क्तिः ‘पञ्च पञ्चकाः षट्कश्चैकः’ इति लक्षणसद्भावात् । अन्त्या ‘शिवा नः सख्या’ इत्येषोष्णिक्छन्दस्का । चतुर्थीषष्ठीसप्तम्यः ‘आभीष्टे अद्य’, ‘घृतं न पूतं’, ‘कृतं चिद्धि ष्मा’ इत्येतास्तिस्र उष्णिहः पदपङ्क्तयो वा । अत्र सप्तम्यष्टम्योः पदपङ्क्त्युष्णिहोः परिभाषोक्तपादविच्छेदापवादाय प्रकारान्तरेण विच्छेदः कृतः । दशमेऽहनि इदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैरित्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । पिण्डपितृयज्ञे ‘अग्ने तमद्य’ इत्यनयाग्निं प्रत्यागच्छेत् । सूत्रितं च— ‘अग्निं प्रत्येयादग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः’ (आश्व. श्रौ. २. ७) इति । पौनराधेयिक्यां स्विष्टकृत्येषैव याज्या । सूत्रितं च—‘अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैरिति संयाज्ये’ (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-प-ल-स—यजमानसाधनम् ।

[2] त-ल—हिरादेशः ।

[3] च—प्रकृतेः शृभावश्च ।

[4] न-ल-स—‘ते’ नास्ति ।

[5] ख-ग-च-ण-त-न-भ—दुर्हिंस्यः ।

[6] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स—‘आग्नेयं’ नास्ति ।

[7] त—पदपांक्ति ।

[8] ख-ग-च-ण-न-भ-स—इत्युक्तलक्षणत्वात् ।

अ॒ग्ने तम॒द्याश्वं॒ न स्तोमैः॒ क्रतुं॒ न भ॒द्रं हृ॑दि॒स्पृश॑म् । ऋ॒ध्यामा॑ त॒ ओहैः॑ ॥१॥

अग्ने॑ । तम् । अ॒द्य । अश्व॑म् । न । स्तोमैः॑ । क्रतु॑म् । न । भ॒द्रम् । हृ॒दि॒ऽस्पृश॑म् ।
ऋ॒ध्याम॑ । ते॒ । ओहैः॑ ॥ १ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛअद्य अस्मिन्नहनि वयमृत्विगादयः ᵛओहैः इन्द्रादिप्रापकैः ᵛस्तोमैः स्तोत्रसमूहैः ᵛतं प्रसिद्धं ᵛते[1] त्वाम् ᵛऋध्याम समर्धयामः । कीदृशं त्वाम् । ᵛअश्वं ᵛन वोढारमश्वमिव तथा हविषो वाहकं ᵛक्रतुं ᵛन कर्तारमिव । उपकर्तारमित्यर्थः । तथा ᵛभद्रं भजनीयं ᵛहृदिस्पृशं हृदयंगमम् । अतिशयेन प्रियमित्यर्थः ॥

पौनराधेयिक्यामिष्टौ प्रधानस्य ' अधा ह्यग्ने ' इत्येषानुवाक्या । ' एभिर्नो अर्कैः ' इति तस्याः स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । ' आभिष्टे अद्य ' इति प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च–' अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्या- भिष्टे अद्य गीर्भिर्गृणन्त एभिर्नो अर्कैः ' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

अधा॒ ह्य॑ग्ने॒ क्रतो॑र्भ॒द्रस्य॒ दक्ष॑स्य सा॒धोः । र॒थीरृ॒तस्य॑ बृह॒तो ब॒भूथ॑ ॥२॥

अध॑ । हि । अ॒ग्ने॒ । क्रतोः॑ । भ॒द्रस्य॑ । दक्ष॑स्य । सा॒धोः । र॒थीः । ऋ॒तस्य॑ । बृ॒ह॒तः । ब॒भूथ॑ ॥२॥

ᵛअधा ᵛहि इदानीमेव हे ᵛअग्ने त्वं ᵛक्रतोः अस्मदीयस्य यागस्य ᵛरथीः नेता ᵛबभूथ भवसि । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति भवतेर्वर्तमानेऽर्थे लिटि सिपस्थल् । ' आर्धधातुकस्येड्वलादेः ' इतीडागमे प्राप्ते ' बभूथाततन्थ॰ ' इति निपातनादिडभावः ॥ कीदृशस्य यागस्य । ᵛभद्रस्य भजनीयस्य ᵛदक्षस्य प्रवृद्धस्य ᵛसाधोः अभीष्टफलानां साधकस्य ᵛऋतस्य सत्यभूतस्य ᵛबृहतः महतः ॥

ए॒भिर्नो॑ अ॒र्कैर्भवा॑ नो अ॒र्वाङ् स्व१॒॑र्ण ज्योतिः॑ ।
अग्ने॒ विश्वे॑भिः सु॒मना॒ अनी॑कैः ॥ ३ ॥

ए॒भिः । न॒ः । अ॒र्कैः । भव॑ । नः॒ । अ॒र्वाङ् । स्वः॑ । न । ज्योतिः॑ ।
अग्ने॑ । विश्वे॑भिः । सु॒ऽमनाः॑ । अनी॑कैः ॥ ३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛज्योतिः ज्योतिष्मान् ᵛस्वर्ण सूर्य इव तथा ᵛविश्वेभिः विश्वैः समस्तैः ᵛअनीकैः तेजोभिः ᵛसुमनाः शोभनमनस्कस्त्वं ᵛनः अस्मदीयैः ᵛएभिः एतैः ᵛअर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ᵛनः अस्माकम् ᵛअर्वाङ् अभिमुखः ᵛभव ॥

आ॒भिष्टे॑ अ॒द्य गी॒र्भिर्गृ॒णन्तोऽग्ने॒ दाशे॑म । प्र ते॑ दि॒वो न स्त॑नयन्ति॒ शुष्माः॑ ॥४॥

आ॒भिः । ते॒ । अ॒द्य । गी॒ःऽभिः । गृ॒णन्तः॑ । अग्ने॑ । दाशे॑म ।
प्र । ते॒ । दि॒वः । न । स्त॒न॒य॒न्ति॒ । शुष्माः॑ ॥ ४ ॥

---

[1] न-ल-स–' ते ' नास्ति ।

ᵛअद्य अस्मिन् दिवसे हे ᵛअग्ने ᵛआभिः ᵛगीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः ᵛगृणन्तः त्वां स्तुवन्तो वयमृत्विगादयः ᵛते तुभ्यं ᵛदाशेम हवींषि दद्याम[1]। ᵛदिवो ᵛन सूर्यस्य रश्मय इव ᵛते त्वदीयाः ᵛशुष्माः शोधका ज्वालाः ᵛप्र ᵛस्तनयन्ति प्रकर्षेण शब्दायन्ते। यद्वा। दिवो न मेघा इव त्वदीया ज्वालाः शब्दायन्ते ॥

तव स्वादिष्ठाग्ने संदृष्टिरिदा चिदह्न इदा चिदक्तोः ।

श्रिये रुक्मो न रोचत उपाके ॥ ५ ॥

तव । स्वादिष्ठा । अग्ने । सम्ऽदृष्टिः । इदा । चित् । अह्नः । इदा । चित् । अक्तोः ।

श्रिये । रुक्मः । न । रोचते । उपाके ॥ ५ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛस्वादिष्ठा स्वादुतमा प्रियतमा ᵛतव त्वदीया ᵛसंदृष्टिः दीप्तिः ᵛअह्नः ᵛइदा ᵛचित् दिवसस्येदानीं च ᵛअक्तोः ᵛइदा ᵛचित्। अक्तुरिति रात्रिनाम ‘शर्वरी अक्तुः ऊर्म्या’ (नि. १.७.४) इति रात्रिनामसु पाठात्। रात्रेरिदानीं च। अहोरात्र इत्यर्थः ॥ ‘अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु’ इत्यस्माद्धातोः ‘किच्च’ इत्यौणादिकसूत्रेण तुप्रत्ययः तस्य किद्वद्भावश्च। ‘तितुत्र°’ इतीट्प्रतिषेधः। ‘अनिदिताम्°’ इत्युपधानकारलोपः। ‘चोः कुः’ इति कुत्वम् ॥ ᵛरुक्मो ᵛन अलंकार इव ᵛश्रिये पदार्थमाश्रयितुम् ᵛउपाके अन्तिके[2]। उपाक इत्यन्तिकनाम ‘आके उपाके’ (नि. २. १६. ७) इति तन्नामसु पाठात्। ᵛरोचते राजते ॥

घृतं न पूतं तनूररेपाः शुचि हिरण्यम् । तत्ते रुक्मो न रोचत स्वधावः ॥ ६ ॥

घृतम् । न । पूतम् । तनूः । अरेपाः । शुचि । हिरण्यम् ।

तत् । ते । रुक्मः । न । रोचत । स्वधाऽवः ॥ ६ ॥

हे ᵛस्वधावः। स्वधाशब्दोऽन्नवाची। अन्नवन्नग्ने ᵛपूतं शोधितं ᵛघृतं ᵛन आज्यमिव ᵛतनूः त्वदीया मूर्तिः ᵛअरेपाः पापरहिता भवति। ᵛशुचि शुद्धं ᵛहिरण्यं हितरमणीयं ᵛते त्वदीयं ᵛतत् प्रसिद्धं तेजः ᵛरुक्मो ᵛन भूषणमिव ᵛरोचत रोचते भासते ॥

कृतं चिद्धि ष्मा सनेमि द्वेषोऽग्न इनोषि मर्तात् । इत्था यजमानादृतावः ॥ ७ ॥

कृतम् । चित् । हि । स्म । सनेमि । द्वेषः । अग्ने । इनोषि । मर्तात् ।

इत्था । यजमानात् । ऋतऽवः ॥ ७ ॥

हे ᵛऋतावः[3] सत्यवन् ᵛअग्ने ᵛकृतं ᵛचित् यजमानेन कृतमपि[4] ᵛसनेमि चिरंतनम्। सनेमीति पुराणनाम ‘सनेमि[5] पूर्व्यम्’ (नि. ३. २७. ४) इति पुराणनामसु पाठात्। ᵛद्वेषः पापं[6] ᵛमर्तात्

---

[1] घ-च-प-भ-ल–दद्म। [2] ल–अर्वाके अन्तिके। [3] ख-ग-च-न-स–ऋतवः। [4] घ-ण-त-प-भ–पापं कृतमपि। [5] त–प्रवयाः सनेमि। [6] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–पापात्।

मनुष्यात् यजमानात् ᵛइत्था सत्यम् । इत्थेति सत्यनामैतत् ‘ अद्धा[1] इत्था[1] ’ (नि. ३. १०. १) इति तन्नामसु पाठात् । ᵛइनोषि ᵛहि ᵛस्म प्रेरयस्येव खलु । नाशयसीत्यर्थः ॥

शि॒वा नः॑ स॒ख्या सन्तु॑ भ्रा॒त्राग्ने॑ दे॒वेषु॑ यु॒ष्मे ।
सा नो॒ नाभिः॒ सद॑ने॒ सस्मि॒न्नूध॑न् ॥ ८ ॥

शि॒वा । नः॒ । स॒ख्या । सन्तु॑ । भ्रा॒त्रा । अग्ने॑ । दे॒वेषु॑ । यु॒ष्मे इति॑ ।
सा । नः॒ । नाभिः॑ । सद॑ने । सस्मि॑न् । ऊध॑न् ॥ ८ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛनः अस्मदीयानि ᵛसख्या सख्यानि सखित्वानि[2] ᵛभ्रात्रा भ्रात्राणि भ्रातृसंबन्धीनि कर्माणि ᵛदेवेषु द्योतमानेषु ᵛयुष्मे युष्मासु ॥ ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति सप्तमीबहुवचनस्य शेआदेशः । ᵛशिवा शिवानि ᵛसन्तु मङ्गलानि भवन्तु । ᵛसा सखित्वभ्रातृकर्मसंततिः ᵛसदने देवानां स्थाने ᵛसस्मिन्नूधन्[3] सर्वस्मिन् यज्ञे ᵛनः अस्माकं ᵛनाभिः बन्धनं भवति ॥ ॥ १० ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र ‘ भद्रं ते ’ इति षड्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रिष्टुप्छन्दस्कमग्निदेवताकम् । ‘ भद्रं षट् ’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते विनियुक्ते । तथा च[4] सूत्रितं— ‘ भद्रं ते अग्न इति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

भ॒द्रं ते॑ अग्ने सहसि॒न्ननी॑कमुपा॒क आ रो॑चते॒ सूर्य॑स्य ।
रुश॑द्दृ॒शे द॑दृशे नक्त॒या चि॒दरू॑क्षितं दृ॒श आ रू॒पे अन्न॑म् ॥ १ ॥

भ॒द्रम् । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒ह॒सि॒न् । अनी॑कम् । उ॒पा॒के । आ । रो॒च॒ते॒ । सूर्य॑स्य ।
रुश॑त् । दृ॒शे । द॒दृ॒शे॒ । न॒क्त॒ऽया । चि॒त् । अरू॑क्षितम् । दृ॒शे । आ । रू॒पे । अन्न॑म् ॥ १ ॥

हे ᵛसहसिन् बलवन् ᵛअग्ने ᵛते त्वदीयं ᵛभद्रं[5] भजनीयम् ᵛअनीकं तेजः[5] ᵛसूर्यस्य ᵛउपाके समीपभूते । दिवसे इत्यर्थः । ᵛआ ᵛरोचते समन्ताद्दीप्यते । ᵛरुशत् रोचमानं ᵛदृशे दर्शनीयं तेजः[6] ᵛनक्तया ᵛचित् रात्रावपि ᵛददृशे दृश्यते । आ इत्ययं शब्दः चेत्यर्थे[7] वर्तते । ᵛआ किंच ᵛअरूक्षितं स्निग्धं ᵛदृशे दर्शनीयम् ᵛअन्नं पुरोडाशादिरूपं हविः ᵛरूपे रूपवति त्वयि ऋत्विगादिभिः हुतं भवति ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल–इत्था अद्धा; स–इत्था ऋतम् । [2] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–‘ सखित्वानि ’ नास्ति । [3] ल-स–सस्मिन्नूधनि । [4] ख-ग-च-ण-न-भ-स–‘ च ’ नास्ति । [5] ख-ग-घ-च-ण-प-भ-अनीकं तेजः भद्रं मङ्गलम्; न-ल–अनीकं तेजः । [6] ल–त्वदीयं तेजः । [7] ल–किंचेत्यर्थे ।

वि षा॑ह्यग्ने गृण॒ते म॑नी॒षां खं वेप॑सा तुविजात॒ स्तवा॑नः ।
विश्वे॑भि॒र्यद्वा॒वनः॑ शुक्र दे॒वैस्तन्नो॑ रास्व सुमहो॒ भूरि॒ मन्म॑ ॥ २ ॥

वि । सा॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । गृ॒ण॒ते । म॒नी॒षाम् । खम् । वेप॑सा । तु॒वि॒ऽजा॒त॒ । स्तवा॑नः ।
विश्वे॑भिः । यत् । व॒वनः॑ । शु॒क्र॒ । दे॒वैः । तत् । नः॒ । रा॒स्व॒ । सु॒ऽम॒हः॒ । भूरि॑ । मन्म॑ ॥२॥

हे ᵛतुविजात मथनेन[१] अरणिद्वारा यज्ञादिकर्मसु बहुजन्मन् ᵛअग्ने ᵛस्तवानः ऋत्विगादिभिः स्तूयमानस्त्वं ᵛवेपसा यज्ञादिकर्मणा । वेप इति कर्मनाम 'वेपः वेपः विष्टी' (नि. २. १. ५) इति कर्मनामसु पाठात् । ᵛमनीषां स्तुतिं ᵛगृणते कुर्वते यजमानाय ᵛखं यजमानप्राप्यस्य[२] पुण्यलोकस्य द्वारं ᵛवि ᵛषाहि विष्य । विमुञ्चेत्यर्थः ॥ 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्माद्धातोर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् । 'दिवादिभ्यः[३] श्यन्' । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्वम् । सेर्हिरादेशः[३] । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥ हे ᵛशुक्र दीप्यमानाग्ने त्वं ᵛविश्वेभिः विश्वैः सर्वैः ॥ 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसभावः ॥ ᵛदेवैः इन्द्रादिभिः सह ᵛयत् पश्चादिधनं ᵛववनः[४] यजमानेभ्यः प्रयच्छेः ॥ वनतेर्लेट् । तस्य सिपः 'इतश्च लोपः°' इति इकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । 'श्लौ' इति द्विर्वचनम् । हलादिशेषः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघाताभावः ॥ हे ᵛसुमहः शोभनतेजस्काग्ने ᵛभूरि प्रभूतं ᵛमन्म[५] मननीयं ᵛतत् धनं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛरास्व देहि ॥

महापितृयज्ञे स्विष्टकृदग्निः कव्यवाहनो यष्टव्यः । तस्य द्वे अनुवाक्ये । तत्र 'त्वदग्ने काव्या' इति द्वितीयानुवाक्या । तथा च सूत्रितं–'त्वदग्ने काव्या त्वन्मनीषाः स प्रत्नथा सहसा जायमानः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

त्वद॑ग्ने॒ काव्या॒ त्वन्म॑नी॒षास्त्वदु॒क्था जाय॑न्ते॒ राध्या॑नि ।
त्वदे॑ति॒ द्रवि॑णं वी॒रपे॑शा इ॒त्थाधि॑ये दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य ॥ ३ ॥

त्वत् । अ॒ग्ने॒ । काव्या॑ । त्वत् । म॒नी॒षाः । त्वत् । उ॒क्था । जा॒य॒न्ते॒ । राध्या॑नि ।
त्वत् । ए॒ति॒ । द्रवि॑णम् । वी॒रऽपे॑शाः । इ॒त्थाऽधि॑ये । दा॒शुषे॑ । मर्त्या॑य ॥ ३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛकाव्या काव्यानि हविर्वहनदेवतानयनादीन्यग्निसंबन्धीनि कर्माणि आध्वर्यवाणि कर्माणि वा ᵛत्वत् त्वत्तः[६] ᵛजायन्ते उत्पद्यन्ते । ᵛमनीषाः स्तुतिरूपा वाचः ᵛत्वत्[७] एव जायन्ते । ᵛराध्यानि राद्धुं योग्यानि ᵛउक्था उक्थानि शस्त्राणि ᵛत्वत् त्वत्तो जायन्ते । ᵛइत्थाधिये । धीरिति कर्मनाम । इत्थेति सत्यनामसु पाठात् सत्यकर्मणे ᵛदाशुषे हवींषि दत्तवते ᵛमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय ᵛवीरपेशाः । पेश इति रूपनाम । इदं विक्रान्तरूपम् । अत्र लिङ्गव्यत्ययेन वीरपेशा इति रूपम् । ᵛद्रविणं पश्चादिधनं ᵛत्वत् त्वत्तः ᵛएति निर्गच्छति । उत्पद्यत इत्यर्थः ॥

---

१. त–मथनीय । २. त–यजमानेन प्राप्यस्य; न–यजमानेन प्रार्थ्यस्य । ३. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स–'दिवादिभ्यः... हिरादेशः' नास्ति । ४. च-ण-न–वावनः । ५. ख-ग-च-भ-न-ल-स–'मन्म' नास्ति । ६. न-ल-स–भवतः । ७. च-फ–त्वदु त्वत्तः ।

त्वद्वा॒जी वाजं॑भ॒रो विहा॑या अभिष्टि॒कृज्जा॑यते स॒त्यशु॑ष्मः ।
त्वद्र॒यिर्दे॒वजू॑तो मयो॒भुस्त्वदा॒शुर्जू॑जु॒वाँ अ॑ग्ने॒ अर्वा॑ ॥ ४ ॥

त्वत् । वा॒जी । वा॒ज॒म्ऽभ॒रः । विऽहा॑याः । अ॒भि॒ष्टि॒ऽकृत् । जा॒य॒ते । स॒त्यऽशु॑ष्मः ।
त्वत् । र॒यिः । दे॒वऽजू॑तः । म॒यः॒ऽभुः । त्वत् । आ॒शुः । जू॒जु॒ऽवान् । अ॒ग्ने॒ । अर्वा॑ ॥ ४ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛवाजी बलवान् ᵛवाजंभरः हविर्लक्षणान्नस्य[1] वाहकः । अग्नेर्वाजंभर इत्येषा वैदिकी संज्ञा ॥ 'संज्ञायां भृतॄवृजि°' इति वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य°' इति मुमागमः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ᵛविहायाः महान् ᵛअभिष्टिकृत् यज्ञकृत् अभ्येषणकृत् वा । ᵛसत्यशुष्मः सत्यबलः पुत्रः ᵛत्वत् त्वत्तः ᵛजायते उत्पद्यते । ᵛदेवजूतः देवैः प्रेरितः ᵛमयोभुः सुखप्रदः । मय इति सुखनामैतत् । ᵛरयिः धनं ᵛत्वत्[2] जायते । ᵛआशुः शीघ्रगामी । अप्रतिहतगमन इत्यर्थः । ᵛजूजुवान् वेगेन गच्छन् ᵛअर्वा अश्वः ᵛत्वत् भवतो जायते ॥

त्वाम॑ग्ने प्र॒थमं॒ दे॑व॒यन्तो॑ दे॒वं मर्ता॑ अमृत म॒न्द्रजि॑ह्वम् ।
द्वे॒षो॒युत॒मा वि॑वासन्ति धी॒भिर्दमू॑नसं गृ॒हप॑ति॒ममू॑रम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । प्र॒थ॒मम् । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । दे॒वम् । मर्ताः॑ । अ॒मृ॒त॒ । म॒न्द्रऽजिह्वम् ।
द्वे॒षः॒ऽयुत॑म् । आ । वि॒वा॒स॒न्ति॒ । धी॒भिः । दमू॑नसम् । गृ॒हऽप॑तिम् । अमू॑रम् ॥ ५ ॥

हे ᵛअमृत अमरणशील ᵛअग्ने ᵛदेवयन्तः देवानिच्छन्तः ᵛमर्ताः मर्त्याः[3] मनुष्या यजमानाः ᵛत्वां ᵛधीभिः[4] स्तुतिभिः कर्मभिर्वा ᵛआ ᵛविवासन्ति समन्तात् परिचरन्ति । कीदृशं त्वाम् । ᵛप्रथमं देवानाम् आद्यं ᵛदेवं द्योतमानं ᵛमन्द्रजिह्वम् । देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य तम् । ᵛद्वेषोयुतं द्वेषसां पापानां पृथक्कर्तारं ᵛदमूनसं रक्षसां दमनकरेण मनसोपेतम् । दमूनःशब्दस्य कथमयमर्थ इति 'दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यात्' (निरु. ४. ४) इति यास्केनोक्तत्वात् इति ॥ 'दमु उपशमे' । 'दमेरूनसिः' इत्यौणादिक ऊनसिप्रत्ययः ॥ ᵛगृहपतिं गृहाणां पालयितारम् ᵛअमूरम् अमूढम् । प्रगल्भमित्यर्थः ॥

स्वस्त्ययन्याम् 'आरे अस्मत्' इति स्वस्तिमतोऽग्नेर्याज्या । सूत्रितं[5] च[5]—'आरे अस्मदमतिमारे अंहः[6]' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति[6] ॥

---

[1] त—हविर्लक्षणस्यान्नस्य । [2] घ-ण-प-भ-स—त्वत् त्वत्तः । [3] न-ल-स—'मर्त्याः' नास्ति । [4] ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स—धीतिभिः । [5] ण—सूत्रितं च—स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तौ । अग्ने रक्षा णो अंहसस्त्वं नः सोम विश्वत इति । अग्निः स्वस्तिमान् । स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्याः । [6] ण-न—अंह इति पूर्वयोक्ते संयाज्ये ।

आ॒रे अ॒स्मदम॑तिमा॒रे अंह॑ आ॒रे विश्वां॑ दु॒र्म॒तिं यन्नि॒पासि॑ ।
दो॒षा शि॒वः स॑हसः सूनो अग्ने॒ यं दे॒व आ चि॒त्सच॑से स्व॒स्ति ॥ ६ ॥

आ॒रे । अ॒स्मत् । अम॑तिम् । आ॒रे । अंहः॑ । आ॒रे । विश्वा॑म् । दुः॒ऽम॒तिम् । यत् । नि॒ऽपासि॑ ।
दो॒षा । शि॒वः । स॒ह॒सः॒ । सू॒नो॒ इति॑ । अ॒ग्ने॒ । यम् । दे॒वः । आ । चि॒त् । सच॑से । स्व॒स्ति ॥६॥

हे ᵛसहसः ᵛसूनो बलस्य पुत्र । मथ्यमानोऽग्निर्मथनकारिणां हि बलेन जायते इत्यग्नेर्बलपुत्रत्वम् । हे ᵛअग्ने ᵛदोषा रात्रौ ᵛशिवः शिवकरः ᵛदेवः द्योतमानस्त्वं ᵛयं यानस्मान् ᵛस्वस्ति अविनाशाय ᵛआ ᵛसचसे परितः सेवसे । ᵛचित् इति पूरणः । ᵛयत् यस्मात् कारणात् ᵛनिपासि यजमानान् नितरां पालयसि । तेभ्यः ᵛअस्मत् अस्मत्तः ᵛअमतिं पापरूपामशनेच्छाम् ᵛआरे दूरे कुरु । ‘ अशनाया वै पाप्मामतिः ’ (ऐ. ब्रा. २. २) इति ब्राह्मणम् । ᵛआरे दूरेऽस्मत्तः ᵛअंहः पापं कुरु । आरे इति दूरनामैतत् । अस्मत्तः ᵛआरे दूरे ᵛविश्वां[1] सर्वां[1] ᵛदुर्मतिं दुर्मनस्त्वं कुरु ॥ ॥ ११ ॥

‘ यस्त्वामग्ने ’ इति षडृचं द्वितीयं सूक्तम् । वामदेव[2] ऋषिः । त्रैष्टुभं छन्दः । अग्निर्देवता[2] । ‘ यस्त्वाम् ’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

यस्त्वाम॑ग्न इ॒नध॑ते य॒तस्रु॒क्त्रिस्ते॒ अन्नं॑ कृ॒णव॒त्सस्मि॒न्नह॑न् ।
स सु द्यु॒म्नैर॒भ्य॑स्तु प्र॒सक्ष॒त्तव॒ क्रत्वा॑ जातवेदश्चिकि॒त्वान् ॥ १ ॥

यः । त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । इ॒नध॑ते । य॒तऽस्रु॑क् । त्रिः । ते॒ । अन्न॑म् । कृ॒णव॑त् । सस्मि॑न् । अह॑न् ।
सः । सु । द्यु॒म्नैः । अ॒भि । अ॒स्तु॒ । प्र॒ऽसक्ष॑त् । तव॑ । क्रत्वा॑ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । चि॒कि॒त्वान् ॥१॥

हे ᵛअग्ने ᵛयतस्रुक् स्रुचा संबद्धः ᵛयः यजमानः ᵛत्वाम् ᵛइनधते दीप्तियुक्तं कुर्यात् । यः ᵛसस्मिन्नहन् सर्वस्मिन्नहनि ᵛते तुभ्यं ᵛत्रिः त्रिवारं सवनत्रये ᵛअन्नं हविर्लक्षणमन्नं ᵛकृणवत् कुर्यात् । हे ᵛजातवेदः जातानां वेदितरग्ने ᵛतव तोषकेण ᵛक्रत्वा इन्धनादिहेतुना कर्मणा ᵛप्रसक्षत् प्रसहमानं त्वदीयं तेजः ᵛचिकित्वान् जानन् ᵛसः यजमानः ᵛद्युम्नैः धनैर्यशोभिर्वा ᵛसु अत्यन्तम् ᵛअभ्यस्तु शत्रून् अभिभवतु ॥

इ॒ध्मं यस्ते॑ ज॒भर॑च्छश्रमा॒णो म॒हो अ॑ग्ने॒ अनी॑क॒मा स॑प॒र्यन् ।
स इ॑धा॒नः प्रति॑ दो॒षामु॒षासं॒ पुष्य॑न्र॒यिं स॑चते॒ घ्नन्न॒मित्रा॑न् ॥ २ ॥

इ॒ध्मम् । यः । ते॒ । ज॒भर॑त् । श॒श्र॒मा॒णः । म॒हः । अ॒ग्ने॒ । अनी॑कम् । आ । स॒प॒र्यन् ।
सः । इ॒धा॒नः । प्रति॑ । दो॒षाम् । उ॒षस॑म् । पुष्य॑न् । र॒यिम् । स॒च॒ते॒ । घ्नन् । अ॒मित्रा॑न् ॥ २ ॥

---

[1] ख-ग-न-भ-ल-स–‘ विश्वां सर्वां ’ नास्ति ।   [2] स–वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् ।

ऋ. २-७०

हे ᵛअग्ने ᵛयः यजमानः ᵛते तुभ्यम् ᵛइध्मं होमसाधनं समिज्जातं ᵛजभरत् आहरेत् ॥ ‘हृञ् हरणे’। लिङर्थे लेट्। तस्य तिपः ‘इतश्च लोपः०’ इति इकारलोपः। ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः। द्विर्वचनादिकार्यम्। ‘लेटोऽडाटौ’ इत्यडागमः। ‘हृग्रहोर्भः०’ इति भत्वम् ॥ ᵛशश्रमाणः इध्माद्याहरणे श्राम्यन् ᵛमहः महतः[1] तव ᵛआ ᵛअनीकम्। आकारश्चार्थे। तेजश्च ᵛसपर्यन् परिचरन् यो यजमानः ᵛदोषां ᵛप्रति रात्रिं लक्षीकृत्य ᵛउषसं प्रति उषःकालं च लक्षीकृत्य। कालद्वयेऽपीत्यर्थः। ᵛइधानः इन्धानस्त्वां दीप्तियुक्तं करोति ᵛपुष्यन् प्रजाभिः पशुभिश्च पुष्टः सन् ᵛसः यजमानः ᵛअमित्रान् शत्रून् ᵛघ्नन् हिंसन् ᵛरयिं धनं ᵛसचते सेवते। सर्वदा पश्वादिधनसमृद्धो भवतीत्यर्थः ॥

उखासंभरणीयेष्टौ अग्नेः क्षत्रभृतोऽनुवाक्या। तथा च सूत्रितम्—‘अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्य। अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक्’ (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्याग्निर्वाजस्य परमस्य रायः।
दधाति रत्नं विधते यविष्ठो व्यानुषङ्मर्त्याय स्वधावान् ॥ ३ ॥

अग्निः। ईशे। बृहतः। क्षत्रियस्य। अग्निः। वाजस्य। परमस्य। रायः।
दधाति। रत्नम्। विधते। यविष्ठः। वि। आनुषक्। मर्त्याय। स्वधाऽवान् ॥ ३ ॥

ᵛअग्निः ᵛबृहतः महतः ᵛक्षत्रियस्य बलस्य ᵛईशे ईश्वरः[2] भवति ॥ वर्तमानेऽर्थे लिट् ॥ किंच ᵛअग्निः ᵛपरमस्य उत्कृष्टस्य ᵛवाजस्य अन्नस्य ᵛरायः पश्वादेर्धनस्य चेशे। ᵛयविष्ठः युवतमः ᵛस्वधावान् अन्नवान् तेजस्वी वाग्निः[3] ᵛविधते परिचरते। ‘विधतिः परिचरणकर्मा’ इति यास्कः। ᵛमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय ᵛरत्नं रमणीयं धनम् ᵛआनुषक् अनुषक्तं ᵛवि ᵛदधाति करोति ॥

यच्चिद्धि ते पुरुषत्रा यविष्ठाचित्तिभिश्चकृमा कच्चिदागः।
कृधी ष्व१स्माँ अदितेरनागान्व्येनांसि शिश्रथो विष्वगग्ने ॥ ४ ॥

यत्। चित्। हि। ते। पुरुषऽत्रा। यविष्ठ। अचित्तिऽभिः। चकृम। कत्। चित्। आगः।
कृधि। सु। अस्मान्। अदितेः। अनागान्। वि। एनांसि। शिश्रथः। विष्वक्। अग्ने ॥ ४ ॥

हे ᵛयविष्ठ युवतम ᵛअग्ने ᵛयच्चिद्धि यद्यपि खलु ᵛते त्वदीयेषु ᵛपुरुषत्रा परिचारकेषु पुरुषेषु[4] ᵛअचित्तिभिः अज्ञानैः ᵛकच्चिदागः किंचिदपि पापं वयं ᵛचकृम तथापि हे अग्ने ᵛअस्मान् ᵛअदितेः भूमेः ᵛअनागान् अनागसः पापरहितान् ᵛसु अत्यन्तं ᵛकृधि कुरु। हे अग्ने ᵛविष्वक् सर्वतो विद्यमानानि ᵛएनांसि अस्माभिः कृतानि पापानि ᵛवि ᵛशिश्रथः विश्लथय[5] शिथिलीकुरु[5] ॥

---

१. च-फ—महत्। २. ल—ईशः। ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स—चाग्निः; घ—अग्निः। ४. ख-ग-च-त-न-भ-स—‘पुरुषेषु’ नास्ति। ५. च-फ—विश्लथानि कुरु।

महश्चिदग्न एनसो अभीक ऊर्वाद्देवानामुत मर्त्यानाम् ।
मा ते सखायः सदमिद्रिषाम यच्छा तोकाय तनयाय शं योः ॥ ५ ॥

महः । चित् । अग्ने । एनसः । अभीके । ऊर्वात् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।
मा । ते । सखायः । सदम् । इत् । रिषाम । यच्छ । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥५॥

हे ᵛअग्ने ᵛदेवानाम् इन्द्रादीनाम् ᵛउत अपि च ᵛमर्त्यानां मनुष्याणाम् ᵛअभीके अन्तिके । अभीक इत्यन्तिकनामैतत् । अस्माभिर्यत्पापं कृतं ᵛमहश्चित् महतोऽपि ᵛऊर्वात् विस्तृतादस्मात् ᵛएनसः पापात् ᵛते त्वदीयाः ᵛसखायः मित्रभूताः स्तोतारो वयं ᵛसदमित् सर्वदैव ᵛमा ᵛरिषाम मा हिंसिता भूम । हे अग्ने त्वं ᵛतोकाय पुत्राय ᵛतनयाय पौत्राय ᵛशं पापरूपोपद्रवाणां शान्तिं ᵛयोः सुकृतोत्पादितं सुखं च ᵛयच्छ देहि ॥

यथा ह त्यद्वसवो गौर्यं चित्पदि षिताममुञ्चता यजत्राः ।
एवो ष्वस्मन्मुञ्चता व्यंहः प्र तार्यग्ने प्रतरं न आयुः ॥ ६ ॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । सिताम् । अमुञ्चत । यजत्राः ।
एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । वि । अंहः । प्र । तारि । अग्ने । प्रऽतरम् । नः । आयुः ॥६॥

ᵛयजत्राः यजनीयाः पूजार्हा हे ᵛवसवः निवासयितारः[1] अग्नयः यूयं ᵛयथा ᵛह यथैव ᵛत्यत् त्यां तां ᵛपदि पादे ᵛसितां बद्धां ᵛगौर्यं ᵛचित् गौरीं गामपि ᵛअमुञ्चत त्यक्तवन्तो भूयास्त । ᵛएवो एवमेव ᵛअस्मत् अस्मत्तः ᵛअंहः पापं ᵛसु अत्यन्तं ᵛवि ᵛमुञ्चत विमुक्त कुरुत । बहुवचनं पूजार्थम् । हे ᵛअग्ने त्वया ᵛप्रतरं प्रवृद्धं ᵛनः अस्मदीयम् ᵛआयुः ᵛप्र ᵛतारि प्रवृद्धं क्रियताम् ॥ ॥ १२ ॥

‘ प्रत्यग्निः ’ इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं तत्तन्मन्त्रवर्णाभिधेयोषःप्रभृतिदैवतं वा । तथा चानुक्रान्तं—‘ प्रत्यग्निः पञ्च लिङ्गोक्तदैवतं त्वेके ’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यद्विभातीनां सुमना रत्नधेयम् ।
यातमश्विना सुकृतो दुरोणमुत्सूर्यो ज्योतिषा देव एति ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसाम् । अग्रम् । अख्यत् । विऽभातीनाम् । सुऽमनाः । रत्नऽधेयम् ।
यातम् । अश्विना । सुऽकृतः । दुरोणम् । उत् । सूर्यः । ज्योतिषा । देवः । एति ॥ १ ॥

ᵛसुमनाः शोभनमनस्कः ᵛअग्निः ᵛविभातीनां व्युच्छन्तीनाम् ᵛउषसाम् उषोदेवतानां ᵛरत्नधेयं रत्नधानम् । धनप्रकाशकमित्यर्थः । ᵛअग्रं ᵛप्रति[2] पूर्वकालं[2] लक्षीकृत्य ᵛअख्यत्[3] प्रवृद्धो भवति ।

---

[1] ख-ग-च-न-फ-भ-स—विवासितारः ।
[2] ख-ग-च-ण-फ-भ—पूर्वकालीनम् ; घ-प—पूर्वकालम् ।
[3] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ—प्रत्यख्यत् ।

हे ᵛअश्विना अश्विनौ युवां ᵛसुकृतः यजमानस्य ᵛदुरोणं गृहम् । दुरोणे[१] इति गृहनाम ' दुरोणे दुर्याः ' (नि. ३. ४. ७) इति गृहनामसु पाठात्[१] । ᵛयातं गच्छतम् । ᵛसूर्यः ऋत्विगादीनां प्रेरकः ᵛदेवः ᵛज्योतिषा स्वेन तेजसा ᵛउत् ᵛएति उषःकाले प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥

ऊ॒र्ध्वं भा॒नुं स॑वि॒ता दे॒वो अ॑श्रेद्द्र॒प्सं दवि॑ध्वद्गवि॒षो न सत्वा॑ ।
अनु॑ व्र॒तं वरु॑णो यन्ति मि॒त्रो यत्सूर्यं॑ दि॒व्या॑रो॒हय॑न्ति ॥ २ ॥

ऊ॒र्ध्वम् । भा॒नुम् । स॒वि॒ता । दे॒वः । अ॒श्रे॒त् । द्र॒प्सम् । दवि॑ध्वत् । गो॒ऽइ॒षः । न । सत्वा॑ ।
अनु॑ । व्र॒तम् । वरु॑णः । य॒न्ति॒ । मि॒त्रः । यत् । सूर्य॑म् । दि॒वि । आ॒ऽरो॒हय॑न्ति ॥ २ ॥

ᵛसविता प्रेरकः ᵛदेवः ᵛऊर्ध्वम् उन्मुखं ᵛभानुम् ᵛअश्रेत् आश्रयति । ᵛयत् यदा रश्मयः ᵛसूर्यं ᵛदिवि द्युलोके ᵛआरोहयन्ति आरोहणं कारयन्ति तदा ᵛवरुणः रात्र्यभिमानी देवः ᵛमित्रः अहरभिमानी[२] अन्ये देवाश्च ᵛव्रतं तत्संबन्धि कर्म ᵛअनु ᵛयन्ति अनुगच्छन्ति । अनुगमने दृष्टान्त उच्यते । ᵛद्रप्सं पार्थिवं रजः ᵛदविध्वत् धुन्वन् । विकिरन्नित्यर्थः । ᵛगविषः गा इच्छन् ᵛसत्वा ᵛन वृषभ इव तद्वत् ॥

यं सी॒मकृ॑ण्व॒न्तम॑से वि॒पृचे॑ ध्रु॒वक्षे॑मा॒ अन॑वस्यन्तो॒ अर्थ॑म् ।
तं सूर्यं॑ ह॒रित॑ः स॒प्त य॒ह्वीः स्प॒शं विश्व॑स्य॒ जग॑तो वहन्ति ॥ ३ ॥

यम् । सी॒म् । अकृ॑ण्वन् । तम॑से । वि॒ऽपृचे॑ । ध्रु॒वऽक्षे॑माः । अन॑वऽस्यन्तः । अर्थ॑म् ।
तम् । सूर्य॑म् । ह॒रित॑ः । स॒प्त । य॒ह्वीः । स्पश॑म् । विश्व॑स्य । जग॑तः । व॒ह॒न्ति॒ ॥ ३ ॥

ᵛध्रुवक्षेमाः स्थिरनिवासाः सृष्टिकर्तारो देवाः ᵛसीं सर्वतः ᵛतमसे तमसः ᵛविपृचे पृथक्करणाय ᵛअर्थं जगल्लक्षणं कार्यम् ᵛअनवस्यन्तः अविमुञ्चन्तः कुर्वन्त एव ᵛयं सूर्यम् ᵛअकृण्वन् असृजन्नित्यर्थः । ᵛयह्वीः महत्यः ᵛसप्त सप्तसंख्याकाः ᵛहरितः अश्वाः ᵛविश्वस्य समस्तस्य ᵛजगतः प्राणिसमूहस्य ᵛस्पशं प्रेरकत्वेन ज्ञातारं ᵛतं ᵛसूर्यं ᵛवहन्ति धारयन्ति ॥

वहि॑ष्ठेभिर्वि॒हर॑न्यासि॒ तन्तु॑मव॒ऽव्यय॒न्नसि॑तं दे॒व॒ वस्म॑ ।
दवि॑ध्वतो र॒श्मय॒ः सूर्य॑स्य॒ चर्मे॒वावा॑धु॒स्तमो॑ अ॒प्स्व॑१॒न्तः ॥ ४ ॥

वहि॑ष्ठेभिः । वि॒ऽहर॑न् । या॒सि॒ । तन्तु॑म् । अ॒व॒ऽव्यय॑न् । असि॑तम् । दे॒व॒ । वस्म॑ ।
दवि॑ध्वतः । र॒श्मय॑ः । सूर्य॑स्य । चर्म॑ऽइव । अव॑ । अ॒धु॒ः । तम॑ः । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तरिति॑ ॥ ४ ॥

---

१. ख-ग-च-ण-भ–' दुरोणे...... पाठात् ' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-स–' अहरभिमानी ' नास्ति ।

हे ᵛदेव द्योतमान सूर्य त्वं जगन्निर्वाहात्मकस्य रसस्यादानार्थं ᵛतन्तुं[1] रश्मिसमूहं ᵛविहरन् विस्तारयन् ᵛअसितं कृष्णवर्णं ᵛवस्म नक्तंचराणां निवासभूतां रात्रिम् ᵛअवव्ययन् अवाचीनं[2] यथा भवति तथा संवृण्वन्[3] । तिरस्कुर्वन्नित्यर्थः । ᵛवहिष्ठेभिः वोढुमत्यन्तं शक्तैः अश्वैः ᵛयासि गमनमार्गं गच्छसि । अस्यामृचि पूर्वार्धे सूर्यस्य प्रत्यक्षमर्थं प्रतिपाद्योत्तरार्धे परोक्षमर्थं प्रतिपादयितुमाह । ᵛदविध्वतः धुन्वानाः ᵛसूर्यस्य संबन्धिनः ᵛरश्मयः किरणाः ᵛअप्सु अन्तरिक्षे । आप इत्यन्तरिक्षनाम 'आकाशम् आपः पृथिवी' (नि. १. ३. ८) इति तन्नामसु पाठात् । ᵛअन्तः मध्ये ᵛचर्मेव चर्मवत् स्थितं ᵛतमः अन्धकारम् ᵛअवाधुः अवाचीनमदधुः । तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अना॑यतो॒ अनि॑बद्धः क॒थायं॒ न्य॑ङ्ङु॒त्ता॒नोऽव॑ पद्यते॒ न ।
कया॑ याति स्व॒धया॒ को द॑दर्श दि॒वः स्क॒म्भः समृ॑तः पाति॒ नाक॑म् ॥ ५ ॥

अना॑यतः । अनि॑ऽबद्धः । क॒था । अ॒यम् । न्य॑ङ् । उ॒त्ता॒नः । अव॑ । प॒द्य॒ते । न ।
कया॑ । या॒ति॒ । स्व॒धया॑ । कः । द॒द॒र्श॒ । दि॒वः । स्क॒म्भः । सम्ऽऋ॑तः । पा॒ति॒ । नाक॑म् ॥ ५ ॥

आयतशब्दो दूरवाची । तद्विपरीतः ᵛअनायतः आसीनः सन् ᵛअयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानो मण्डलाभिमानी सूर्यः ᵛअनिबद्धः केनापि बद्धो न क्रियते । अपि चायं सूर्यः ᵛन्यङ् अवाङ्मुखः सन् केनचित् ᵛकथा कथं ᵛन ᵛअव ᵛपद्यते न हिंस्यते । किंचायम् ᵛउत्तानः ऊर्ध्वमुखत्वेन[4] तिष्ठन् ᵛकया ᵛस्वधया केन बलेन ᵛयाति गच्छति । स्वधाशब्दोऽन्नवाची अत्र तत्कार्यं बलं लक्षयति । अपि च ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛस्कम्भः स्तम्भः[5] ᵛसमृतः नाकेन[6] समवेतः सूर्यः ᵛनाकं स्वर्गं ᵛपाति पालयति । ᵛको ᵛददर्श तत्त्वतः कः पश्यति । न कोऽपि जानातीत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

'प्रत्यग्निरुषसः' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं मान्त्रवर्णिकदैवतं वा । तथा चानुक्रान्तं—'प्रत्यग्निः' इति । 'लिङ्गोक्तदैवतं तु' इति तुशब्दादस्यापि सूक्तस्य लिङ्गोक्तदैवतत्वम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रत्य॒ग्निरु॒षसो॒ जा॒तवे॑दा॒ अख्य॑द्दे॒वो रोच॑माना॒ महो॑भिः ।
आ ना॑सत्योरुगा॒या रथे॑ने॒मं य॒ज्ञमुप॑ नो या॒तमच्छ॑ ॥ १ ॥

प्रति॑ । अ॒ग्निः । उ॒षसः॑ । जा॒तऽवे॑दाः । अख्य॑त् । दे॒वः । रोच॑मानाः । महः॑ऽभिः ।
आ । ना॒स॒त्या॒ । उ॒रु॒ऽगा॒या॒ । रथे॑न । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । उप॑ । नः॒ । या॒त॒म् । अच्छ॑ ॥ १ ॥

ᵛदेवः द्योतमानः ᵛजातवेदाः जातधनः ᵛअग्निः ᵛमहोभिः तेजोभिः ᵛरोचमानाः दीप्यमानाः ᵛउषसः ᵛप्रति उषसो लक्षीकृत्य ᵛअख्यत् प्रवृद्धो भवति । ᵛउरुगाया प्रभूतगमनौ हे ᵛनासत्या अश्विनौ ᵛरथेन ᵛनः अस्मदीयम् ᵛइमं ᵛयज्ञम् ᵛअच्छ अभिमुखम् ᵛउप ᵛयातम् उपगच्छतम् ॥

---

[1] ण-तन्तुं रज्जुम् । [2] घ-च-ल-अर्वाचीनम् । [3] ख-ग-घ-त-प-भ-ल-स-अवृण्वन्; च-ण-न-फ-अकृण्वन् । [4] च-फ-ऊर्ध्वमुखः । [5] च-फ-स्कन्धः । [6] ख-ग-च-ण-फ-ऋतेन ।

ऊर्ध्वं केतुं सविता देवो अश्रेज्ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वन् ।
आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं वि सूर्यो रश्मिभिश्चेकितानः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वम् । केतुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वन् ।
आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । वि । सूर्यः । रश्मिऽभिः । चेकितानः ॥ २ ॥

ᵛविश्वस्मै सर्वस्मै ᵛभुवनाय लोकाय ᵛज्योतिः तेजः ᵛकृण्वन् कुर्वन् ᵛसविता प्रेरकः ᵛदेवः ᵛऊर्ध्वम् उन्मुखं[1] ᵛकेतुं प्रकाशकं भानुम् ᵛअश्रेत् आश्रयति । ᵛवि ᵛचेकितानः सर्वं विशेषेण पश्यन् ᵛसूर्यः ᵛरश्मिभिः स्वकीयैः किरणैः ᵛद्यावापृथिवी द्युलोकभूलोकौ[2] ᵛअन्तरिक्षं च ᵛआप्राः समन्तादपूरयत् ॥

आवहन्त्यरुणीर्ज्योतिषागान्मही चित्रा रश्मिभिश्चेकिताना ।
प्रबोधयन्ती सुविताय देव्युषा ईयते सुयुजा रथेन ॥ ३ ॥

आऽवहन्ती । अरुणीः । ज्योतिषा । आ । अगात् । मही । चित्रा । रश्मिऽभिः । चेकिताना ।
प्रऽबोधयन्ती । सुविताय । देवी । उषाः । ईयते । सुऽयुजा । रथेन ॥ ३ ॥

ᵛआवहन्ती धनानि धारयन्ती ᵛअरुणीः अरुणवर्णाः ॥ प्रथमैकवचने द्वितीयाबहुवचनं छान्दसम् ॥ ᵛज्योतिषा तेजसा युक्ता ᵛमही महती ᵛरश्मिभिः किरणैः ᵛचित्रा दर्शनीया ᵛचेकिताना जानती उषाः ᵛआगात् आगच्छत् । किंच ᵛप्रबोधयन्ती सुप्तान् प्रबुद्धान् कुर्वती ᵛदेवी द्योतमाना ᵛउषाः ᵛसुयुजा शोभनयुक्तेन ᵛरथेन ᵛसुविताय सुखप्राप्तये ᵛईयते गच्छति ॥

आ वां वहिष्ठा इह ते वहन्तु रथा अश्वास उषसो व्युष्टौ ।
इमे हि वां मधुपेयाय सोमा अस्मिन्यज्ञे वृषणा मादयेथाम् ॥ ४ ॥

आ । वाम् । वहिष्ठाः । इह । ते । वहन्तु । रथाः । अश्वासः । उषसः । विऽउष्टौ ।
इमे । हि । वाम् । मधुऽपेयाय । सोमाः । अस्मिन् । यज्ञे । वृषणा । मादयेथाम् ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ ᵛइह यज्ञे ᵛवहिष्ठाः वोढृतमाः ᵛते प्रसिद्धाः ᵛरथाः रंहणा गन्तारः ᵛअश्वासः अश्वाः ᵛवां युवाम् ᵛउषसः उषोदेवतायाः ᵛव्युष्टौ व्युच्छनकाले[3] ᵛआ ᵛवहन्तु समन्तात् नयन्तु । ᵛहि यस्मात् कारणात् हे ᵛवृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ हे अश्विनौ ᵛइमे ᵛसोमाः ᵛवां युवां ᵛमधुपेयाय मधोः सोमस्य पानाय ᵛअस्मिन्यज्ञे ᵛमादयेथां हर्षयेथाम् ॥

---

[1] ख-ग-च-न-फ-भ-स—सन्मुखं । [2] ल—°भूलोकौ च । [3] ण—व्युष्टिकाले ।

अना॑यतो॒ अनि॑बद्धः क॒थायं॑ न्य॑ङ्ङु॒त्ता॒नोऽव॑ पद्यते॒ न ।
कया॑ याति स्व॒धया॒ को द॑दर्श दि॒वः स्क॒म्भः समृ॑तः पाति॒ नाक॑म् ॥ ५ ॥

अना॑यतः । अनि॑ऽबद्धः । क॒था । अ॒यम् । न्य॑ङ् । उ॒त्ता॒नः । अव॑ । प॒द्य॒ते॒ । न ।
कया॑ । या॒ति॒ । स्व॒धया॑ । कः । द॒द॒र्श॒ । दि॒वः । स्क॒म्भः । सम्ऽऋ॑तः । पा॒ति॒ । नाक॑म् ॥५॥

इयमृक् पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १४ ॥

'अग्निर्होता' इति दशर्चं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं गायत्रम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्निर्होता दश गायत्रमृषिर्बोधत् इत्याभ्यां[1] सोमकं साहदेव्यमभ्यवदत्पराभ्यामस्याश्विनावायुरयाचत' इति। 'बोधयत्' इति द्वृचेन सोमकराजा[2] स्तूयते 'एष वाम्' इति द्वृचेनाश्विनौ शिष्टाभिः षड्भिरग्निः स्तूयते। अतस्ता एव क्रमेण[3] देवताः। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। पशोः पर्यग्निकरणे 'अग्निर्होता नः' इत्याद्यस्तृचोऽनुवचनीयः। तथा च सूत्रितम्—'अग्निर्होता न इति तृचं पर्यग्नयेऽन्वाह' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति। प्रातरनुवाकेऽप्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चायं तृचो विनियुक्तः। तथा च सूत्रितम्—'अग्निर्होता नो अध्वर इति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अ॒ग्निर्होता॑ नो अध्व॒रे वा॒जी सन्परि॑ णीयते । दे॒वो दे॒वेषु॑ य॒ज्ञियः॑ ॥ १ ॥

अ॒ग्निः । होता॑ । नः॒ । अ॒ध्व॒रे । वा॒जी । सन् । परि॑ । नी॒य॒ते॒ । दे॒वः । दे॒वेषु॑ । य॒ज्ञियः॑ ॥१॥

ᵛहोता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा ᵛअग्निः ᵛनः अस्मदीये ᵛअध्वरे यागे। वाजीत्येतत् लुप्तोपमाकम्। ᵛवाजी शीघ्रगामी वोढाश्व इव तथा देवेभ्यो हविर्वाहकः ᵛसन् ᵛपरि ᵛणीयते परितः समन्तात् प्राप्यते। तथा ब्राह्मणं च[4] भवति—'वाजी सन्परि णीयत इति वाजिनमिव ह्येनं सन्तं परिणयन्ति' (ऐ. ब्रा. २. ५) इति। कीदृशोऽग्निः। ᵛदेवेषु द्योतमानेष्विन्द्रादिषु मध्ये ᵛदेवः द्योतमानः ᵛयज्ञियः यज्ञार्हः ॥

परि॑ त्रि॒वि॒ष्ट्य॑ध्व॒रं यात्य॒ग्नी र॒थीरि॑व । आ दे॒वेषु॒ प्रयो॒ दध॑त् ॥ २ ॥

परि॑ । त्रि॒ऽवि॒ष्टि । अ॒ध्व॒रम् । याति॑ । अ॒ग्निः । र॒थीःऽइ॑व । आ । दे॒वेषु॑ । प्रयः॑ । दध॑त् ॥ २ ॥

ᵛदेवेषु द्योतमानेष्विन्द्रादिषु। प्रयः इत्यन्ननामेदम्। ᵛप्रयः यजमानैर्दत्तं हवीरूपमन्नम् ᵛआ ᵛदधत् आ समन्ताद्धारयन् ᵛअग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टोऽग्निः ᵛत्रिविष्टि त्रिवारम्। सवनत्रयेऽपीत्यर्थः। ᵛपरि परितः समन्तात् ᵛअध्वरं यजमानैः कृतं यागं ᵛयाति गच्छति। परिगमने दृष्टान्तः। ᵛरथीरिव। रथवान् पुरुषो यथा शीघ्रं याति तद्वत्। तथा च ब्राह्मणं—'परि त्रिविष्ट्यध्वरं यात्यग्नी रथीरिवेत्येष हि रथीरिवाध्वरं पर्येति' (ऐ. ब्रा. २. ५.) इति ॥

---

[1] ण-त-न-भ-स—इति द्वाभ्याम्। [2] त—सोमको देवता राजा। [3] ख-ग-च-ण-न-भ-स—'क्रमेण' नास्ति। [4] ख-ग-च-ण-त-न-भ-स—'च' नास्ति।

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ ३ ॥

परि । वाजऽपतिः । कविः । अग्निः । हव्यानि । अक्रमीत् । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ ३ ॥

^{v}वाजपतिः वाजानामन्नानां पतिः पालकः । ' परि वाजपतिः कविरित्येष हि वाजानां प (ऐ. ब्रा. २. ५) इति ब्राह्मणम् । ^{v}कविः क्रान्तदर्शी मेधावी वा ^{v}दाशुषे हविर्दत्तवते यजमा ^{v}रत्नानि रमणीयानि धनानि ^{v}दधत् प्रयच्छन् ^{v}अग्निः ^{v}हव्यानि हवींषि ^{v}परि ^{v}अक्रमीत् परि क्रामति । व्याप्नोति ॥

अयं यः सृञ्जये पुरो दैववाते समिध्यते । द्युमाँ अमित्रदम्भनः ॥ ४ ॥

अयम् । यः । सृञ्जये । पुरः । दैवऽवाते । सम्ऽइध्यते । द्युऽमान् । अमित्रऽदम्भनः ॥ ४ ॥

^{v}यः प्रसिद्धः ^{v}अयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निः ^{v}दैववाते देववातस्य पुत्रे ^{v}सृञ्जये । सृञ्जयो ना कश्चित्सोमयाजी । तस्मिन्निमित्तभूते सति । तद्यागार्थमित्यर्थः । सृञ्जयस्य यष्टृत्वं तैत्तिरीया आमनन्ति ' वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्सृञ्जयान्बहुयाजिनोऽयीयजः[1] ' (तै. सं. ६. ६. २. २) इति । ^{v}पुरः पूर्वस्यां दिशि स्थितायामुत्तरवेद्यां ^{v}समिध्यते सम्यग्दीप्यते । ^{v}अमित्रदम्भनः शत्रू हिंसकः[2] सोऽग्निः ^{v}द्युमान् दीप्तिमान् भवतीति शेषः ॥

अस्य घा वीर ईवतोऽग्नेरीशीत मर्त्यः । तिग्मजम्भस्य मीळ्हुषः ॥ ५ ॥

अस्य । घ । वीरः । ईवतः । अग्नेः । ईशीत । मर्त्यः । तिग्मऽजम्भस्य । मीळ्हुषः ॥ ५ ॥

^{v}वीरः स्तुतौ विक्रान्तः ^{v}मर्त्यः मरणधर्मा यजमानः ^{v}तिग्मजम्भस्य तीक्ष्णतेजसः ^{v}मीळ्हुषः अभिलषितफलानां सेक्तुः ^{v}ईवतः गमनवतः ^{v}अस्य ^{v}अग्नेः ^{v}ईशीत ईश्वरो भवेत् । ^{v}घ इति पादपूरणः । एतेन[3] यजमानः आत्माभीष्टफलं कारयितुं समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

तमर्वन्तं न सानसिमरुषं न दिवः शिशुम् । मर्मृज्यन्ते दिवेदिवे ॥ ६ ॥

तम् । अर्वन्तम् । न । सानसिम् । अरुषम् । न । दिवः । शिशुम् । मर्मृज्यन्ते । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

यजमानाः ^{v}अर्वन्तं ^{v}न शीघ्रगामिनमश्वमिव ^{v}सानसिं संभजनीयं[4] ^{v}दिवः ^{v}शिशुं ^{v}न द्युलोकस्य पुत्रभूतं सूर्यमिव ^{v}अरुषम् आरोचमानं ^{v}तम् अग्निं ^{v}दिवेदिवे प्रतिदिनं ^{v}मर्मृज्यन्ते भृशं परिचरणं कुर्वन्ति[5] ॥

बोधद्यन्मा हरिभ्यां कुमारः साहदेव्यः । अच्छा न हूत उदरम् ॥ ७ ॥

बोधत् । यत् । मा । हरिऽभ्याम् । कुमारः । साहऽदेव्यः । अच्छ । न । हूतः । उत् । अरम् ॥ ७ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण—°अयीयजः यज्ञे । [2] प—दम्भकः । [3] ल—अनेन । [4] ख-ग-च-ण—भजनीयम् । [5] ख-ग-च—कुर्वीरन् ।

ᵛसाहदेव्यः सहदेवनाम्नो राज्ञः पुत्रः ᵛकुमारः सोमकाभिधो राजा ᵛहरिभ्याम् अश्वाभ्याम् अश्वौ दातुं ᵛमा मां ᵛयत् यदा ᵛबोधत् बोधयामास इमौ तवाश्वाविति । तदा अहम् ᵛअच्छ आभिमुख्येन कुमारेण ᵛहूतः[1] सन् ᵛन ᵛउदरं तावश्वावलब्ध्वा न निर्गतवानस्मि ॥

उ॒त त्या य॑ज॒ता हरी॑ कु॒मा॒रात्सा॑हदे॒व्यात् । प्रय॑ता स॒द्य आ द॑दे ॥ ८ ॥

उ॒त । त्या । य॒ज॒ता । हरी॒ इति॑ । कु॒मा॒रात् । सा॒ह॒ऽदे॒व्यात् । प्रऽय॑ता । स॒द्यः । आ । द॒दे ॥ ८ ॥

ᵛउत अपि च ᵛसाहदेव्यात् सहदेवस्य पुत्रात् ᵛकुमारात् सोमकाख्यात्[2] राज्ञः ᵛयजता पूजनीयौ[3] ᵛप्रयता प्रयतौ ᵛत्या त्यौ तौ प्रसिद्धौ ᵛहरी अश्वौ ᵛसद्यः यस्मिन् दिने तेनाहूतस्तस्मिन्नेव दिने ᵛआ ᵛददे आदत्तवानस्मि । मन्त्रद्रष्टा ऋषिः ‘ बोधत् ’ इत्यृग्द्वयेन कुमारमश्वेप्सयाभ्युपगम्य अश्वौ एतस्मात्[4] लब्ध्वा प्रीतोऽभवदित्यर्थः ॥

ए॒ष वां॑ देवावश्विना कुमा॒रः सा॑हदे॒व्यः । दी॒र्घायु॑रस्तु॒ सोम॑कः ॥ ९ ॥

ए॒षः । वा॒म् । दे॒वौ॒ । अ॒श्वि॒ना॒ । कु॒मा॒रः । सा॒ह॒ऽदे॒व्यः । दी॒र्घऽआ॑युः । अ॒स्तु॒ । सोम॑कः ॥ ९ ॥

ᵛदेवौ द्योतमानौ हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛवां युवां तर्पकः ᵛसाहदेव्यः सहदेवस्य पुत्रः ᵛकुमारः ᵛसोमकः सोमकाभिधानः ᵛएषः राजा ᵛदीर्घायुरस्तु शतायुष्को भवतु । ‘ एतमु हैव प्रोचतुः पर्वतनारदौ सोमकाय ’ इत्यादिना ‘ सर्वे हैव महाराजा आसुः ’ (ऐ. ब्रा. ७.३४) इत्यनेन ब्राह्मणेन सोमकस्य राजत्वं स्पष्टीकृतम् ॥

तं यु॒वं दे॑वावश्विना कुमा॒रं सा॑हदे॒व्यम् । दी॒र्घायु॑षं कृणोतन ॥ १० ॥

तम् । यु॒वम् । दे॒वौ॒ । अ॒श्वि॒ना॒ । कु॒मा॒रम् । सा॒ह॒ऽदे॒व्यम् । दी॒र्घऽआ॑युषम् । कृ॒णो॒त॒न ॥ १० ॥

हे ᵛदेवावश्विना द्योतमानावश्विनौ ᵛयुवं युवां ᵛतं[5] ᵛसाहदेव्यं सहदेवस्य पुत्रं ᵛकुमारं सोमकाख्यं राजानं ᵛदीर्घायुषं शतायुष्कं ᵛकृणोतन कुरुतम् । अनेन द्वृचेनास्य कुमारस्य दीर्घमायुः[6] अश्विनावृषिरयाचतेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

‘ आ सत्यो यातु ’ इत्येकविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका– ‘आ सत्यः सैकैन्द्रम् ’ इति । तत्र ‘ ऐन्द्रम् ’ इत्युक्तत्वादग्न्यधिकारो निवृत्त इत्यवगम्यते । चतुर्विंशेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे इदं द्वितीयमहीनसूक्तम् । तथा च सूत्रितम्—‘ आ सत्यो यात्विस्यहीनसूक्तं द्वितीयं मैत्रावरुणः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । समूळ्हे[7] दशरात्रे नवमेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्–‘ आ सत्यो यात्वहं भुवं तत्त इन्द्रियमिति निष्केवल्यम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-त-न-भ-ल-स–आहूतः । [2] ख-ग-च-न-भ-स–सोमकात् । [3] घ-ण-फ–यजनीयौ । [4] त–एतस्माच्च । [5] ख-ग-न-भ-ल-स–‘ तं ’ नास्ति । [6] ख-ग-च-ण-न-भ-स–दीर्घायुः । [7] ख-ग-न-भ–अभ्यूळ्हे ।

आ स॒त्यो या॑तु म॒घवाँ॑ ऋजी॒षी द्रव॑न्त्वस्य॒ हर॑य॒ उप॑ नः ।
तस्मा॒ इदन्धः॑ सुषुमा सु॒दक्ष॑मि॒हाभि॑पि॒त्वं क॑रते गृणा॒नः ॥ १ ॥

आ । स॒त्यः । या॒तु॒ । म॒घऽवा॑न् । ऋ॒जी॒षी । द्रव॑न्तु । अ॒स्य॒ । हर॑यः । उप॑ । नः॒ ।
तस्मै॑ । इत् । अन्धः॑ । सु॒सु॒म॒ । सु॒ऽदक्ष॑म् । इ॒ह । अ॒भि॒ऽपि॒त्वम् । क॒र॒ते॒ । गृ॒णा॒नः ॥ १ ॥

ᵛऋजीषी । ऋजीषशब्देन निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वान् ᵛसत्यः सत्यवान् ᵛमघवा धनवानिन्द्रः ᵛनः अस्माकम् ᵛउप समीपे ᵛआ ᵛयातु आगच्छतु । किंच ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛहरयः अ नोऽस्माकम् उप समीपे ᵛद्रवन्तु आगच्छन्तु । वयं यजमानाः ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛतस्मै इन्द्रा ᵛसुदक्षं शोभनबलम् । सारोपेतमित्यर्थः । ᵛइत् इदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानम् ᵛअन्धः अन्नरूपं सोमं ᵛसुषु अभिषुतं कुर्याम । ᵛगृणानः अस्माभिः स्तूयमान इन्द्रः ᵛअभिपित्वम् अस्मदभिमतप्राप्तिं ᵛकरते करोतु ।

अव॑ स्य शू॒राध्व॑नो॒ नान्ते॒ऽस्मिन्नो॑ अ॒द्य सव॑ने म॒न्दध्यै॑ ।
शंसा॑त्यु॒क्थमु॒शने॑व वे॒धाश्चि॑कि॒तुषे॑ असु॒र्या॑य॒ मन्म॑ ॥ २ ॥

अव॑ । स्य॒ । शू॒र॒ । अध्व॑नः । न । अन्ते॑ । अ॒स्मिन् । नः॒ । अ॒द्य । सव॑ने । म॒न्दध्यै॑ ।
शंसा॑ति । उ॒क्थम् । उ॒शना॑ऽइव । वे॒धाः । चि॒कि॒तुषे॑ । अ॒सु॒र्या॑य । मन्म॑ ॥ २ ॥

हे ᵛशूर शत्रूणाम् अभिभवसमर्थेन्द्र[1] ᵛअद्य इदानीम् ᵛअस्मिन् ᵛसवने माध्यंदिनाख्ये ᵛमन्दध्यै त्वां मादयितुं ᵛनः अस्मान् ᵛअव ᵛस्य विमुञ्च । तत्र दृष्टान्तः । ᵛअध्वनः गन्तव्यस्य मार्गस्य ᵛअन्ते समीपे ᵛन[2] अश्वान्मनुष्या यथा[2] मुञ्चन्ति तद्वत् । ᵛउशनेव काव्य इव ᵛवेधाः शंसिता यजमानो इन्द्र ᵛचिकितुषे सर्वं जानते ᵛअसुर्याय असुराणां हिंसकाय तुभ्यं ᵛमन्म मननीयम् ᵛउक्थं शस्त्र स्तोत्रं ᵛशंसाति शंसनं करोति ॥

क॒विर्न नि॒ण्यं वि॒दथा॑नि॒ साध॒न्वृषा॒ यत्सेकं॑ विपिपा॒नो अर्चा॑त् ।
दि॒व इ॒त्था जी॑जनत्स॒प्त का॒रूनह्ना॑ चिच्चक्रुर्व॒युना॑ गृ॒णन्तः॑ ॥ ३ ॥

क॒विः । न । नि॒ण्यम् । वि॒दथा॑नि । साध॑न् । वृषा॑ । यत् । सेक॑म् । वि॒ऽपि॒पा॒नः । अर्चा॑त् ।
दि॒वः । इ॒त्था । जी॒ज॒न॒त् । स॒प्त । का॒रून् । अह्ना॑ । चि॒त् । च॒क्रुः॒ । व॒युना॑ । गृ॒णन्तः॑ ॥ ३ ॥

ᵛकविः मेधावी ᵛनिण्यं ᵛन । निण्यमित्यन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितं गूढमर्थमिव ᵛविदथानि वे सेचनीयं सों नीयानि कार्यजातानि[3] ᵛसाधन् साधयन् ᵛवृषा कामानां वर्षितेन्द्रः ᵛयत् यदा ᵛसेकं सेचनीयं सोमं

---

[1] ण–अभिभवनसमर्थेन्द्र ।

[2] ख-ग-ण-न-भ–मनुष्या यथा अश्वान्; घ–मनुष्या यथा अश्वान्; च–मनुष्या अयथा अश्वान्; त-ल–अश्वान्न मनुष्या यथा अश्वान्; न–अश्वान्न मनुष्या यथा ।

[3] ण–कर्मजातानि ।

vविपिपानः अत्यर्थं पिबन् vअर्चात् विशेषेणार्चति । सोमपाने श्रद्धां करोतीत्यर्थः । तदानीं vदिवः अमुष्मात् द्युलोकात्[1] vइत्था सत्यमेव vसप्त सप्तसंख्याकान् vकारून् रश्मीन् vजीजनत् अजीजनत् । जनयति । vगृणन्तः स्तूयमाना रश्मयः vवयुना वयुनानि मनुष्याणां ज्ञानानि vअह्ना vचित् vदिवसेनापि vचक्रुः कृतवन्तः ॥

स्व१र्यद्वेदि सुदृशीकमर्कैर्महि ज्योती रुरुचुर्यद्ध वस्तोः ।
अन्धा तमांसि दुधिता विचक्षे नृभ्यश्चकार नृतमो अभिष्टौ ॥ ४ ॥

स्वः । यत् । वेदि । सुऽदृशीकम् । अर्कैः । महि । ज्योतिः । रुरुचुः । यत् । ह । वस्तोः ।
अन्धा । तमांसि । दुधिता । विऽचक्षे । नृऽभ्यः । चकार । नृऽतमः । अभिष्टौ ॥ ४ ॥

vयद्ध यदा खलु vमहि महत् प्रभूतं vज्योतिः तेजोरूपं vयत् vस्वः यो द्युलोकः vअर्कैः रश्मिभिः vसुदृशीकं सुष्ठु दर्शनीयं vवेदि अवेदि ज्ञायते तदानीं देवास्तस्मिन् स्वर्गे vवस्तोः निवासार्थं vरुरुचुः दीप्तियुक्ता बभूवुः । vनृतमः नेतृतमः सूर्यः vअभिष्टौ अभ्यागमने vनृभ्यः नृणां vविचक्षे विशेषेण दर्शनाय vअन्धा अन्धकाररूपाणि निबिडानि vतमांसि vदुधिता दुधितानि नाशितानि vचकार कृतवान् ॥

ववक्ष इन्द्रो अमितमृजीष्यु१भे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।
अतश्चिदस्य महिमा वि रेच्यभि यो विश्वा भुवना बभूव ॥ ५ ॥

ववक्षे । इन्द्रः । अमितम् । ऋजीषी । उभे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महिऽत्वा ।
अतः । चित् । अस्य । महिमा । वि । रेचि । अभि । यः । विश्वा । भुवना । बभूव ॥ ५ ॥

vऋजीषी । ऋजीषशब्देन निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वान् vइन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः vअमितम् इयत्तारहितं महिमानं vववक्षे उवाह । किंच vमहित्वा महत्त्वेन स्वेन महिम्ना vउभे vरोदसी उभे द्यावापृथिव्यौ vआ vपप्रौ समन्तादपूरयत् । vयः इन्द्रः vविश्वा vभुवना सर्वाणि भुवनानि vअभि vबभूव तिरश्चकार । vअतश्चित् एभ्योऽपि विश्वेभ्यो भुवनेभ्यः vअस्य इन्द्रस्य vमहिमा vवि vरेचि अतिरिरिचे । अधिको बभूवेत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

विश्वानि शक्रो नर्याणि विद्वानपो रिरेच सखिभिर्निकामैः ।
अश्मानं चिद्ये बिभिदुर्वचोभिर्व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ ६ ॥

विश्वानि । शक्रः । नर्याणि । विद्वान् । अपः । रिरेच । सखिऽभिः । निऽकामैः ।
अश्मानम् । चित् । ये । बिभिदुः । वचःऽभिः ।
व्रजम् । गोऽमन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुरिति वव्रुः ॥ ६ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-न-भ-स—लोकात् ।

ᵛविश्वानि समस्तानि ᵛनर्याणि मनुष्याणां हितानि वृष्ट्यादीनि कार्याणि ᵛविद्वान् जानन् ᵛशक्रः समर्थ इन्द्रः ᵛनिकामैः निकामयमानेभ्यः[1] ᵛसखिभिः मित्रभूतेभ्यो मरुद्भ्यः ॥ व्यत्ययेन चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ ᵛअपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि ᵛरिरेच रिक्तीचकार । इन्द्रः सस्यादिफलसिद्ध्यर्थं मेघस्थान्युदकानि मरुद्भ्यो दत्तवानित्यर्थः । यद्वा । निकामैर्निकामयमानैः सखिभिर्मरुद्भिः सहितः सन् अपो नभसः सकाशात् । आप इत्यन्तरिक्षनामैतत् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः । रिरेच व्यतिरिक्तो[2] बभूव । ᵛये मरुतः ᵛवचोभिः वाग्रूपैर्ध्वनिभिः ᵛअश्मानं ᵛचित् पर्वतमपि मेघं वा । अश्मेति मेघनामैतत् । ᵛबिभिदुः अभैत्सुः । ᵛउशिजः कामयमानास्ते मरुतः ᵛगोमन्तं गोभिरुपेतं ᵛव्रजम् अङ्गिरसां संबन्धि गोस्थानं ᵛवि ᵛवव्रुः आच्छादयामासुः ॥

अपो वृत्रं वव्रिवांसं पराहन्प्रावत्ते वज्रं पृथिवी सचेताः ।
प्रार्णांसि समुद्रियाण्यैनोः पतिर्भवञ्छवसा शूर धृष्णो ॥ ७ ॥

अपः । वृत्रम् । वव्रिऽवांसम् । परा । अहन् । प्र । आवत् । ते । वज्रम् । पृथिवी । सऽचेताः ।
प्र । अर्णांसि । समुद्रियाणि । ऐनोः । पतिः । भवन् । शवसा । शूर । धृष्णो इति ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ᵛप्रावत् राक्षसादिभ्यः प्रकर्षेण लोकान् पालयितृ ᵛते त्वदीयं[3] ᵛवज्रम् ᵛअपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि ᵛवव्रिवांसम् आवरकं[4] ᵛवृत्रं मेघं ᵛपराहन् प्रकर्षेण प्रेरयति स्म । ᵛपृथिवी भूमिः ᵛसचेताः चेतनावती । त्वया संगता बभूव । ᵛधृष्णो धर्षणशील हे ᵛशूर विक्रान्तेन्द्र त्वं ᵛशवसा बलेन ᵛपतिर्भवन् लोकानां पालकः सन् ᵛसमुद्रियाणि समुद्रसंबन्धीनि ᵛअर्णांसि नभसि स्थितानि उदकानि ᵛप्र ᵛऐनोः प्रेरकः अभूः[5] ॥

अपो यदद्रिं पुरुहूत दर्दराविर्भुवत्सरमा पूर्व्यं ते ।
स नो नेता वाजमा दर्षि भूरिं गोत्रा रुजन्नङ्गिरोभिर्गृणानः ॥ ८ ॥

अपः । यत् । अद्रिम् । पुरुऽहूत । दर्दः । आविः । भुवत् । सरमा । पूर्व्यम् । ते ।
सः । नः । नेता । वाजम् । आ । दर्षि । भूरिम् । गोत्रा । रुजन् । अङ्गिरःऽभिः । गृणानः ॥ ८ ॥

हे ᵛपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र ᵛयत् यदा ᵛअपः प्रति वृष्टिलक्षणान्युदकानि लक्षीकृत्य ᵛअद्रिं मेघं ᵛदर्दः विदारितवानसि । ᵛसरमा देवशुनी ᵛपूर्व्यं पुरा ᵛते तुभ्यं पणिभिः अपहृतं[6] गोधनम् ᵛआविर्भुवत् प्रकाशयामास । ᵛअङ्गिरोभिः ऋषिभिः ᵛगृणानः स्तूयमानः सन् ᵛगोत्रा गोत्राण्यभ्राणि ᵛरुजन् ᵛनः अस्मान् ᵛभूरिं प्रभूतं ᵛवाजम् अन्नं ᵛनेता प्रापयिता ᵛसः त्वम् ᵛआ ᵛदर्षि आदरं कृतवानसि ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-भ—कामयमानेभ्यः । [2] च-फ—रिक्तः । [3] ख-ग-घ-प-फ-भ-स—त्वदीयं व । [4] ख-ग-च—आवारकम् । [5] ख-ग-च-ण-त-न-भ-स—बभूव । [6] ख-ग-च-ण-भ-स—अपहृतं धनम् । न-स—आहृतम् ।

अच्छा कविं नृमणो गा अभिष्टौ स्वर्षाता मघवन्नाधमानम् ।
ऊतिभिस्तमिषणो द्युम्नहूतौ नि मायावानब्रह्मा दस्युरर्त ॥ ९ ॥

अच्छ । कविम् । नृऽमनः । गाः । अभिष्टौ । स्वःऽसाता । मघऽवन् । नाधमानम् ।
ऊतिऽभिः । तम् । इषणः । द्युम्नऽहूतौ । नि । मायाऽवान् । अब्रह्मा । दस्युः । अर्त ॥ ९ ॥

हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛनृमणः नृभिर्मनुष्यैर्मन्यते इति नृमणः । त्वं ᵛकविं मेधाविनं[1] कुत्सम् ᵛअच्छ[2] ᵛगाः अभ्यगाः । किंच ᵛस्वर्षाता । स्वर्धनम् । तस्य सातौ दाने निमित्ते ᵛअभिष्टौ कवेरभिगमे सति ᵛनाधमानं युद्धार्थं त्वां याचमानं कुत्सम् ᵛऊतिभिः शत्रुकृतोपद्रवपरिहाररूपै रक्षणैः ᵛइषणः प्रेरितवानसि । ᵛमायावान् कपटवान् ᵛअब्रह्मा । ऋत्विग्भिः क्रियमाणं सर्वं कर्मजातमनुज्ञारूपेण जानन् ऋत्विग्विशेषो ब्रह्मशब्देनोच्यते । स न विद्यते यस्य असौ[3] अब्रह्मा । वेदोक्तकर्मस्वास्तिक्यरहितः इत्यर्थः । ᵛदस्युः कुत्सस्य शत्रुः ᵛद्युम्नहूतौ द्युम्नं धनं हूतिराह्वानं यस्यां युधि तस्यां ᵛनि ᵛअर्त विनष्टो बभूव । इन्द्रः[4] कुत्सेनाहूतः सन् तस्य शत्रुं हतवानित्यर्थः ॥

आ दस्युघ्ना मनसा याह्यस्तं भुवत्ते कुत्सः सख्ये निकामः ।
स्वे योनौ नि षदतं सरूपा वि वां चिकित्सदृतचिद्ध नारी ॥ १० ॥

आ । दस्युऽघ्ना । मनसा । याहि । अस्तम् । भुवत् । ते । कुत्सः । सख्ये । निऽकामः ।
स्वे । योनौ । नि । सदतम् । सऽरूपा । वि । वाम् । चिकित्सत् । ऋतऽचित् । ह । नारी ॥ १० ॥

अत्र काचिदाख्यायिका श्रूयते । कथम् । रुरुनामकः कश्चिद्राजर्षिः । तस्य पुत्रः कुत्साख्यो[5] राजर्षिरासीत्[5] । स च कदाचित् शत्रुभिः सह युयुत्सुः संग्रामे स्वयमशक्तः सन् शत्रूणां हननार्थमिन्द्रस्य आह्वानं चकार । स चेन्द्रः कुत्सस्य गृहमागत्य तस्य शत्रून् जघान । तदनन्तरमतिप्रीत्या तयोः सख्यमभवत् । सख्यानन्तरमिन्द्र एनमपि स्वकीयं गृहं प्रापयामास । तत्र शची इन्द्रं प्राप्तुमागता सती तौ समानरूपौ दृष्ट्वा अयमिन्द्रोऽयं कुत्स इति विवेकाभावेन संशयं चकार इति । अनयाख्यायिकया प्रतीयमानोऽर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । हे इन्द्र ᵛदस्युघ्ना दस्यूनां शत्रूणां हन्त्रा ᵛमनसा युक्तस्त्वम् ᵛअस्तं कुत्सस्य गृहम् । अस्तमिति गृहनामैतत् । ᵛआ ᵛयाहि आगाः ॥ लुङर्थे लोट् ॥ ᵛकुत्सः च ᵛते तव संबन्धिनि ᵛसख्ये ᵛनिकामः नितरां कामयमानः ᵛभुवत् अभवत् । ततः तौ[6] युवां ᵛस्वे ᵛयोनौ स्वकीये स्थाने ᵛनि ᵛषदतं न्यसीदतम् । उपविष्टावभूतम् । ᵛऋतचित् सत्यदर्शिनी ᵛनारी इन्द्रस्य भार्या शची ᵛसरूपा सरूपौ[7] समानरूपौ ᵛवां[8] युवां ᵛवि ᵛचिकित्सत् संशयं चकार ॥ ॥ १८ ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ—मेधाविनं तम् । [2] ख-ग-च—अच्छा । [3] न-ल-स— सः । [4] ख-ग-घ-च-ण-न-भ—' इन्द्रः ' नास्ति । [5] प—कुत्सः । [6] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ—वाम् । [7] च-न-ल—' सरूपौ ' नास्ति । [8] ख-ग-घ-ण-न-भ-स—' वां ' नास्ति ।

यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्योरीशानः ।
ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन्कविर्यदहन्पार्याय भूषात् ॥ ११ ॥

यासि । कुत्सेन । सऽरथम् । अवस्युः । तोदः । वातस्य । हर्योः । ईशानः ।
ऋज्रा । वाजम् । न । गध्यम् । युयूषन् । कविः । यत् । अहन् । पार्याय । भूषात् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ᵛअवस्युः कुत्सस्य रक्षणमिच्छन् ॥ छन्दसि क्यच् परेच्छायामपि दृश्यते ॥ ᵛतोदः तोदकः शत्रूणां[1] हिंसकः[1] ᵛवातस्य वायुसदृशयोर्वेगवतोः ᵛहर्योः अश्वयोः ᵛईशानः ईश्वरस्त्वं ᵛकुत्सेन कुत्साख्येन राजर्षिणा ᵛसरथं समानरथं[2] ᵛयासि गच्छसि । ᵛगध्यं ग्राह्यम् । 'गध्यं गृह्णातेः । ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन्नित्यपि निगमो भवति' (निरु. ५. १५) इति निरुक्तम् । ᵛवाजं ᵛन अन्नमिव ᵛऋज्रा ऋजुगामिनौ अश्वौ ᵛयुयूषन् स्वकीये रथे योजयन् ᵛकविः प्राज्ञः कुत्सः ᵛयत् यस्मिन् ᵛअहन् अहनि दिवसे ᵛपार्याय पारणाय[3] आपन्निस्तरणाय ᵛभूषात् प्रभवते । तस्मिन्नेव[4] दिने कुत्सेन सरथं यासीति पूर्वेण संबन्धः ॥

कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः प्रपित्वे अह्नः कुयवं सहस्रा ।
सद्यो दस्यून्प्र मृण कुत्स्येन प्र सूरश्चक्रं वृहतादभीके ॥ १२ ॥

कुत्साय । शुष्णम् । अशुषम् । नि । बर्हीः । प्रऽपित्वे । अह्नः । कुयवम् । सहस्रा ।
सद्यः । दस्यून् । प्र । मृण । कुत्स्येन । प्र । सूरः । चक्रम् । वृहतात् । अभीके ॥ १२ ॥

'शुष्णं पिप्रुम्' (ऋ. सं. १. १०३. ८) इत्यस्यामृचि प्रतिपादितः अर्थः[5] 'कुत्साय' इत्यनेन ऋग्द्वयेन स्पष्टीक्रियते । हे इन्द्र त्वं ᵛकुत्साय कुत्सार्थम् ᵛअशुषम् । शूषमिति सुखनामैतत् । तद्रहितम् । अत्र दीर्घाभावः । ᵛशुष्णं शुष्णनामानमसुरं ᵛनि ᵛबर्हीः न्यबर्हीः अवधीः । तथा ᵛअह्नः दिवसस्य ᵛप्रपित्वे प्रक्रमे पूर्वाह्णे ᵛकुयवं कुयवनामानमसुरं च हतवानसि । तथा स त्वं ᵛसहस्रा सहस्रेण बहुभिः परिजनैः सह ᵛसद्यः यस्मिन् काले कुयवमवधीस्तस्मिन् काल एव ᵛकुत्स्येन । कुत्स इति वज्रनामैतत् । कुत्स[6] एव[6] कुत्स्यं वज्रम् । तेन ᵛदस्यून् शत्रून् ᵛप्र ᵛमृण जहि ॥ भूतार्थे[7] लोट् ॥ हतवानसि । तथा ᵛसूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य ᵛचक्रम् आयुधम् ᵛअभीके समीपे संग्रामे वा ᵛप्र ᵛवृहतात् प्रकर्षेण छिन्नवानसि[8] ॥

---

[1] त–'शत्रूणां हिंसकः' नास्ति । [2] ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स–'समानरथं' नास्ति । [3] न–प्रेरणाय । [4] त-न-स–अस्मिन्नेव । [5] ख-ग-ण–अप्यर्थः । [6] त–'कुत्स एव' नास्ति । [7] ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स–भूतेऽर्थे । [8] त-स–स्थितवानसि; न–रक्षितवानसि ।

त्वं पिप्रुं॒ मृग॑यं शूशु॒वांस॑मृ॒जिश्व॑ने वैदथि॒नाय॑ रन्धीः ।
प॒ञ्चा॒शत्कृ॒ष्णा नि व॑पः स॒हस्रा॒त्कं॒ न पुरो॑ जरि॒मा वि द॑र्दः ॥ १३ ॥

त्वम् । पिप्रु॑म् । मृग॑यम् । शू॒शु॒ऽवांस॑म् । ऋ॒जिश्व॑ने । वै॒द॒थि॒नाय॑ । र॒न्धीः॒ ।
प॒ञ्चा॒शत् । कृ॒ष्णा । नि । व॒पः॒ । स॒हस्रा॑ । अत्क॑म् । न । पुरः॑ । ज॒रि॒मा । वि । द॒र्द॒रिति॑ दर्दः ॥१३॥

हे इन्द्र ᵛत्वं ᵛपिप्रुं पिप्रुनामानमसुरं ᵛशूशुवांसं प्रवृद्धं ᵛमृगयं मृगयनामानमसुरं च हतवानसि किंच स त्वं ᵛवैदथिनाय विदथिनः पुत्राय ᵛऋजिश्वने ऋजिश्वनाम्ने राज्ञे ᵛरन्धीः वशमनयः । ᵛपञ्चाशत् पञ्चाशत्संख्याकानि ᵛसहस्रा सहस्राणि ᵛकृष्णा कृष्णवर्णानि रक्षांसि ᵛनि ᵛवपः न्यवपः अवधीः । तथा स त्वं ᵛजरिमा जरा ᵛअत्कं ᵛन वयोविशेषं रूपमिव ᵛपुरः शम्बरस्य नगराणि ᵛवि ᵛदर्दः विदारितवानसि ॥

सूर॑ उपा॒के त॒न्वं१॒॑ दधा॑नो॒ वि यत्ते॒ चेत्य॒मृत॑स्य॒ वर्पः॑ ।
मृ॒गो न ह॒स्ती तवि॑षीमुषा॒णः सिं॒हो न भी॒म आयु॑धानि॒ बिभ्र॑त् ॥ १४ ॥

सूरः॑ । उ॒पा॒के । त॒न्व॑म् । दधा॑नः । वि । यत् । ते॒ । चेति॑ । अ॒मृत॑स्य । वर्पः॑ ।
मृ॒गः । न । ह॒स्ती । तवि॑षीम् । उ॒षा॒णः । सिं॒हः । न । भी॒मः । आयु॑धानि । बिभ्र॑त् ॥१४॥

हे इन्द्र ᵛसूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य ᵛउपाके समीपे ᵛतन्वं त्वदीयं शरीरं ᵛयत् यदा ᵛदधानः धारकोऽभवः तदा ᵛअमृतस्य मरणरहितस्य ᵛते त्वदीयं ᵛवर्पः रूपं ᵛवि ᵛचेति व्यचेति । हे इन्द्र ज्ञातृभिर्विशेषेण अज्ञायत[1] । सूर्यस्य समीपे सर्वाणि रूपाणि मलिनीभवन्ति न तथेन्द्रस्य रूपं किंतु सूर्यस्य समीपे इन्द्रस्य रूपं विशेषेण भासमानं बभूवेत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र ᵛहस्ती ᵛमृगः ᵛन गजविशेषो मृग इव ᵛतविषीं परेषां बलम् ᵛउषाणः दहन् ᵛआयुधानि वज्रादीनि शस्त्राणि ᵛबिभ्रत बिभ्राणस्त्वं ᵛसिंहो ᵛन सिंह इव ᵛभीमः भयंकरोऽभूः ॥

इन्द्रं॒ कामा॑ वसू॒यन्तो॑ अग्म॒न्त्स्व॑र्मीळ्हे॒ न सव॑ने चका॒नाः ।
श्र॒व॒स्यवः॑ शशमा॒नास॑ उ॒क्थैरोको॒ न र॒ण्वा सु॒दृशी॑व पु॒ष्टिः ॥ १५ ॥

इन्द्र॑म् । कामाः॑ । व॒सु॒ऽयन्तः॑ । अ॒ग्म॒न् । स्वः॑ऽमीळ्हे । न । सव॑ने । च॒का॒नाः ।
श्र॒व॒स्यवः॑ । श॒श॒मा॒नासः॑ । उ॒क्थैः । ओकः॑ । न । र॒ण्वा । सु॒दृशी॑ऽइव । पु॒ष्टिः ॥ १५ ॥

ᵛकामाः राक्षसादिभयनिवारणार्थमिन्द्रं कामयमानाः ᵛवसूयन्तः पश्वादिधनमिच्छन्तः स्तोतारः ᵛइन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तम् ᵛअग्मन् अगमन् गच्छन्ति ॥ वर्तमानेऽर्थे[2] छान्दसो लुङ् ॥ कीदृशाः स्तोतारः ।

---

[1] ख-ग-च-ण-प-फ-भ-ल—ज्ञायते; घ-न—आज्ञायते ।

[2] त—वर्तमानार्थे ।

vस्वर्मीळ्हे vन युद्धे इव vसवने यज्ञे vचकानाः याचमानाः vश्रवस्यवः अन्नकामाः vउक्थैः स्तोत्रैः vशशमानासः शंसमानाः स्तुवन्तः । तदा सोऽयमिन्द्रः vओको vन स्तोतॄणामावास इव भवति । vरण्वा रमणीया vसुदृशीव vपुष्टिः शोभनदर्शना लक्ष्मीरिव भवति ॥ ॥ १९ ॥

तमिद्व इन्द्रं सुहवं हुवेम यस्ता चकार नर्या पुरूणि ।
यो मावते जरित्रे गध्यं चिन्मक्षू वाजं भरति स्पार्हराधाः ॥ १६ ॥

तम् । इत् । वः । इन्द्रम् । सुऽहवम् । हुवेम । यः । ता । चकार । नर्या । पुरूणि ।
यः । माऽवते । जरित्रे । गध्यम् । चित् । मक्षु । वाजम् । भरति । स्पार्हऽराधाः ॥ १६ ॥

vयः इन्द्रः vनर्या नर्याणि मनुष्यहितानि vपुरूणि बहूनि vता तानि प्रसिद्धानि कर्माणि vचकार अकरोत् । किंच vस्पार्हराधाः स्पृहणीयधनः vयः इन्द्रः vमावते मत्सदृशाय vजरित्रे स्तोत्रे vगध्यं vचित् ग्राह्यं संयोजनीयमपि vवाजम् अन्नं vमक्षु शीघ्रं vभरति आहरति । वयं स्तोतारो यजमानाः vवः युष्मभ्यं vतमित् तमेव vइन्द्रं vसुहवं शोभनमाह्वानं यथा भवति तथा vहुवेम आह्वयामः[१] ॥

तिग्मा यदन्तरशनिः पताति कस्मिञ्चिच्छूर मुहुके जनानाम् ।
घोरा यदर्य समृतिर्भवात्यध स्मा नस्तन्वो बोधि गोपाः ॥ १७ ॥

तिग्मा । यत् । अन्तः । अशनिः । पताति । कस्मिन् । चित् । शूर । मुहुके । जनानाम् ।
घोरा । यत् । अर्य । सम्ऽऋतिः । भवाति । अध । स्म । नः । तन्वः । बोधि । गोपाः ॥ १७ ॥

हे vशूर विक्रान्तेन्द्र vयत् यदा vकस्मिंश्चित् सर्वस्मिन्नपि vजनानां मनुष्याणां vमुहुके मोहके युद्धे vअन्तः अस्माकं मध्ये vतिग्मा तीक्ष्णा vअशनिः vपताति पतेत् । हे vअर्य स्वामिन्निन्द्र vयत् यदास्माकं शत्रुभिः सह vघोरा भीमरूपा vसमृतिः युद्धं vभवाति भवेत् । vअध तदानीं vनः अस्मदीयस्य vतन्वः शरीरस्य vगोपाः रक्षकः vबोधि vस्म अबोधि । शत्रुभ्यः सकाशात् अस्मान् रक्षकत्वेन बुद्धवानसि खलु ॥

भुवोऽविता वामदेवस्य धीनां भुवः सखावृको वाजसातौ ।
त्वामनु प्रमतिमा जगन्मोरुशंसो जरित्रे विश्वध स्याः ॥ १८ ॥

भुवः । अविता । वामऽदेवस्य । धीनाम् । भुवः । सखा । अवृकः । वाजऽसातौ ।
त्वाम् । अनु । प्रऽमतिम् । आ । जगन्म । उरुऽशंसः । जरित्रे । विश्वध । स्याः ॥ १८ ॥

---

[१] ख-ग-घ-च-ण-भ—आह्वयाम; ल-स—आह्वयामि ।

हे इन्द्र त्वं ᵛवामदेवस्य वामदेवाख्यस्य मन्त्रद्रष्टुर्मम संबन्धिनीनां ᵛधीनां कर्मणाम् ᵛअविता रक्षिता ᵛभुवः भव। ᵛअवृकः हिंसारहितस्त्वं ᵛवाजसातौ युद्धे ᵛसखा मम सुहृत् ᵛभुवः भव। हे इन्द्र वयं ᵛप्रमतिं प्रकृष्टज्ञानं ᵛत्वामनु लक्षीकृत्य ᵛआ ᵛजगन्म आगच्छाम। स त्वं ᵛविश्वध सर्वदा ᵛजरित्रे स्तोत्रे ᵛउरुशंसः महता शंसनेन युक्तः ᵛस्याः भवेः॥

एभिर्नृभिरिन्द्र त्वायुभिष्ट्वा मघवद्भिर्मघवन्विश्व आजौ।
द्यावो न द्युम्नैरभि सन्तो अर्यः क्षपो मदेम शरदश्च पूर्वीः॥ १९॥

एभिः। नृऽभिः। इन्द्र। त्वायुऽभिः। त्वा। मघवत्ऽभिः। मघऽवन्। विश्वे। आजौ।
द्यावः। न। द्युम्नैः। अभि। सन्तः। अर्यः। क्षपः। मदेम। शरदः। च। पूर्वीः॥१९॥

हे ᵛमघवन् धनवन् ᵛइन्द्र ᵛविश्वे विश्वस्मिन् ᵛआजौ संग्रामे ᵛत्वायुभिः शत्रुजयार्थं त्वां कामयमानैः ᵛमघवद्भिः त्वदर्थं दीयमानहविर्लक्षणैर्धनैरुपेतैः ᵛएभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैः ᵛनृभिः[1] पुत्रपौत्राद्यैः परिजनैः सहिता वयं यजमानाः[1] ᵛद्युम्नैः धनैः ᵛद्यावो ᵛन द्योतमानाः[2] प्रकाशमाना धनिनो यथा तथा ᵛअर्यः अरीन् शत्रून्[3] ᵛअभि ᵛसन्तः अभिभवन्तः ᵛक्षपः सर्वा रात्रीः ᵛपूर्वीः बह्वीः ᵛशरदश्च संवत्सरांश्च ᵛमदेम स्तवाम। यजमानाः[4] सर्वेषु कालेषु स्तोत्रैरिन्द्रं हर्षयन्तीत्यर्थः॥

एवेदिन्द्राय वृषभाय वृष्णे ब्रह्माकर्म भृगवो न रथम्।
नू चिद्यथा नः सख्या वियोषदसन्न उग्रोऽविता तनूपाः॥ २०॥

एव। इत्। इन्द्राय। वृषभाय। वृष्णे। ब्रह्म। अकर्म। भृगवः। न। रथम्।
नु। चित्। यथा। नः। सख्या। विऽयोषत्। असत्। नः। उग्रः। अविता। तनूऽपाः॥२०॥

ᵛयथा इन्द्रः ᵛनः अस्मदीयानि ᵛसख्या सख्यानि कर्माणि ᵛनू ᵛचित् क्षिप्रमेव[5] ᵛवियोषत् न पृथक्कुर्यात्। ᵛउग्रः तेजस्वी ᵛतनूपाः शरीराणां[6] पालक इन्द्रो यथा ᵛनः अस्मान् ᵛअविता रक्षिता ᵛअसत् स्यात्। तथा वयं यजमानाः ᵛएवेत् एवमेवोक्तप्रकारेण ᵛइन्द्राय ᵛवृषभाय कामानां वर्षित्रे ᵛवृष्णे नित्यतरुणाय ᵛब्रह्म स्तोत्रम् ᵛअकर्म अकुर्म। तत्र दृष्टान्तः। ᵛभृगवः दीप्तास्तक्षाणः ᵛरथं ᵛन रथमिव तद्वत्। यजमानेभ्यो यथेन्द्रोऽभीप्सितफलप्रदो भवति तथेन्द्रं यजमानाः स्तुवन्तीत्यर्थः॥

---

[1] ख-ग-च-ण-भ–' नृभिः...... यजमानाः ' नास्ति। [2] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–' द्योतमानाः ' नास्ति। [3] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–' शत्रून् ' नास्ति। [4] ख-ग-च-ण-भ–यजमानाः त्वा त्वां नृभिः पुत्रपौत्राद्यैः परिजनैः सहिता वयं यजमानाः। [5] न-भ-ल-स–' क्षिप्रमेव ' नास्ति। [6] ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स–शरीरिणाम्।

नू ष्टुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो३ न पीपेः ।
अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ २१ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।
अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ २१ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛनु क्षिप्रं ᵛस्तुतः पूर्वैर्ऋषिभिः संस्तुतः ᵛनु क्षिप्रं ᵛगृणानः अस्माभिः स्तूयमानश्च त्वम् ᵛइषम् अन्नं ᵛजरित्रे स्तोत्रे मह्यं ᵛनद्यो ᵛन अद्भिर्नदीरिव ᵛपीपेः प्यायय प्रवृद्धं कुरु । हे ᵛहरिवः हरिवन् हरिसंज्ञकाश्वोपेतेन्द्र ᵛते तुभ्यं ᵛनव्यं नवतरं ᵛब्रह्म स्तोत्रम् ᵛअकारि अस्माभिः क्रियते । ᵛरथ्यः रथवन्तो वयं ᵛधिया प्रज्ञारूपया स्तुत्या ᵛसदासाः त्वां सर्वदा भजमानास्त्वदीयं हवीरूपस्य अन्नस्य[2] दातारो वा ᵛस्याम भूयास्म ॥ ॥ २० ॥

'त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यम्' इत्येकविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्षम्[3] । अत्रेयमनुक्रमणिका-'त्वं महाँ असिक्न्यामेकपदा' इति । 'असिक्न्यां यजमानो न होता' इत्येकपदा विराट् शिष्टा विंशतिः त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । समूळ्हे दशरात्रेऽष्टमेऽहनि निष्केवल्ये इदं सूक्तं विनियुक्तम्[4] । तथा च सूत्रितं-'त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यमिति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः 'त्वं महाँ' इति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च-'त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षाः सत्राहणम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षा अनु क्षत्रं मंहना मन्यत द्यौः ।
त्वं वृत्रं शवसा जघन्वान्त्सृजः सिन्धूँरहिना जग्रसानान् ॥ १ ॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । तुभ्यम् । ह । क्षाः । अनु । क्षत्रम् । मंहना । मन्यत । द्यौः ।
त्वम् । वृत्रम् । शवसा । जघन्वान् । सृजः । सिन्धून् । अहिना । जग्रसानान् ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वं ᵛमहान् प्रभूतो भवसि । ᵛक्षाः पृथिवी । क्षा इति पृथिवीनामैतत् । ᵛमंहना महत्त्वेन युक्ता सती ᵛतुभ्यं ᵛह त्वदर्थमेव ᵛक्षत्रं त्वदीयं बलम् ᵛअनु ᵛमन्यत अन्वमन्यत । अनुमतिं चकार । ᵛद्यौः च त्वदर्थं बलमन्वमन्यत । हे इन्द्र ᵛत्वं ᵛशवसा त्वदीयेन बलेन ᵛवृत्रं लोकानाम् आवरकं वृत्रनामकम्[5] असुरं ᵛजघन्वान् हतवान् । किंच ᵛअहिना वृत्रेण ᵛजग्रसानान् जग्रहाणान् ग्रस्तान् ॥ ग्रसतेर्लिटः कानजादेशः ॥ ᵛसिन्धून् अपः[6] ᵛसृजः असृजः[7] सृष्टवानसि[7] ॥

---

१. ग–इन्द्र हे; न-स–हे इन्द्र । २. ख-ग-च-ण-भ–अन्धसः अन्नस्य । ३. घ–वामदेव ऋषिः; न-ल-स–'वामदेवस्यार्षं' नास्ति । ४. ल–निविद्धानीयम् । ५. ख-ग-घ-च-ण-भ–'लोकानां... °नामकं' नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–'अपः' नास्ति । ७. ण-त–असृजः ह सृष्टवानसि खलु ।

तव त्विषो जनिमन्रेजत द्यौ रेजद्भूमिर्भियसा स्वस्य मन्योः ।
ऋघायन्त सुभ्व१ः पर्वतास आर्दन्धन्वानि सरयन्त आपः ॥ २ ॥

तव । त्विषः । जनिमन् । रेजत । द्यौः । रेजत् । भूमिः । भियसा । स्वस्य । मन्योः ।
ऋघायन्त । सुऽभ्वः । पर्वतासः । आर्दन् । धन्वानि । सरयन्ते । आपः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ᵛत्विषः दीप्यमानस्य ᵛतव त्वदीये ᵛजनिमन् जन्मनि सति ᵛद्यौः अन्तरिक्षं ᵛस्वस्य त्वदीयात् ᵛमन्योः कोपात् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ᵛभियसा जातभयेन[1] ᵛरेजत अरेजत् । अकम्पत[2] । ᵛभूमिः च ᵛरेजत् कम्पमाना बभूव । ᵛसुभ्वः महान्तः ᵛपर्वतासः । पर्वता मेघाः । ᵛऋघायन्त सस्यादीनां वृष्टिप्रदानार्थं नियामकेन[3] त्वया अबाध्यन्त[4] । तथा[5] मेघाः[5] ᵛआर्दन् प्राणिनां पिपासारूपां पीडामहिंसन् । तथा मेघाः ᵛधन्वानि उदकरहितान् देशान् ᵛआपः अपः ᵛसरयन्ते गमयन्ति ॥

भिनद्गिरिं शवसा वज्रमिष्णन्नाविष्कृण्वानः सहसान ओजः ।
वधीद्वृत्रं वज्रेण मन्दसानः सरन्नापो जवसा हतवृष्णीः ॥ ३ ॥

भिनत् । गिरिम् । शवसा । वज्रम् । इष्णन् । आविःऽकृण्वानः । सहसानः । ओजः ।
वधीत् । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः । सरन् । आपः । जवसा । हतऽवृष्णीः ॥ ३ ॥

ᵛसहसानः शत्रूणामभिभवन् ᵛओजः तेजः ᵛआविष्कृण्वानः आविष्कुर्वन् इन्द्रः ᵛवज्रमिष्णन् वज्रं प्रेरयन् ᵛशवसा बलेन ᵛगिरिं पर्वतजातं ᵛभिनत् अभिनत् बिभेद । किंच ᵛमन्दसानः सोमेन मोदमान इन्द्रः ᵛवज्रेण ᵛवृत्रं वृत्रनामानमसुरं ᵛवधीत् अवधीत् जघान । ततः ᵛआपः वृत्रेणावृतान्युदकानि ᵛहतवृष्णीः । हतो वृषा[6] वृत्रो यासां ता हतवृष्ण्यः । ता वृत्रवधानन्तरं निवारणरहिताः सत्यः ᵛजवसा वेगेन ᵛसरन् असरन्[7] अगच्छन्[7] ॥

सुवीरस्ते जनिता मन्यत द्यौरिन्द्रस्य कर्ता स्वपस्तमो भूत् ।
य ईं जजान स्वर्यं सुवज्रमनपच्युतं सदसो न भूम ॥ ४ ॥

सुऽवीरः । ते । जनिता । मन्यत । द्यौः । इन्द्रस्य । कर्ता । स्वपःऽतमः । भूत् ।
यः । ईम् । जजान । स्वर्यम् । सुऽवज्रम् । अनपऽच्युतम् । सदसः । न । भूम ॥ ४ ॥

---

[1] त–जातेन भयेन । [2] ख-ग-च-ण-न-भ-स–अकम्पयत् । [3] ख-ग-च-ण-फ-भ–नियामकत्वेन । [4] ख-ग-च–आबध्यन्त । [5] ख-ग-घ-च-ण-भ–'तथा मेघाः' नास्ति । [6] ख-ग-घ-ण-त-न-भ-ल-स–'वृषा' नास्ति । [7] ख-ग-घ-ण-न-भ-ल-स–अगच्छन्; च-फ–आगच्छन्; प–असरन् आगच्छन् ।

हे इन्द्र ᵛयः प्रजापतिः ᵛस्वर्यम् ऋत्विगादिभिः स्तुत्यं ᵛसुवज्रं शोभनवज्रोपेतं ᵛसदसः स्वर्गा-
यात् स्वर्गाख्यात् स्थानात् ᵛअनपच्युतं विच्युतिरहितं च । ᵛन इति समुच्चयार्थे । ᵛभूम भूम्ना
महत्त्वेन युक्तम् ᵛईम् एनं त्वां ᵛजजान अजीजनत् ॥ ' जन जनने ' इति धातुः ॥ ᵛद्यौः द्योतमानः
ᵛते तव ᵛजनिता जनयिता स प्रजापतिः ᵛसुवीरः शोभनपुत्रवानहमस्मीति ᵛमन्यत अमन्यत ।
किंच ᵛइन्द्रस्य ᵛकर्ता इन्द्रस्य[1] जनयिता प्रजापतिः ᵛस्वपस्तमः अत्यन्तं[2] शोभनकर्मा[2] अभूत् ॥

य एक इच्च्यावयति प्र भूमा राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः ।
सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति रातिं देवस्य गृणतो मघोनः ॥ ५ ॥

यः । एकः । इत् । च्यवयति । प्र । भूम । राजा । कृष्टीनाम् । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।
सत्यम् । एनम् । अनु । विश्वे । मदन्ति । रातिम् । देवस्य । गृणतः । मघोनः ॥ ५ ॥

ᵛकृष्टीनां सर्वासां प्रजानां ᵛराजा प्रभुः ᵛपुरुहूतः बहुभिराहूतः ᵛएक ᵛइत् देवानां मध्ये मुख्य एव ᵛयः ᵛइन्द्रः ᵛभूम भूतं निष्पन्नं शत्रुभ्यो भयं ᵛप्र ᵛच्यावयति प्रकर्षेण नाशयति । ᵛविश्वे सर्वे यजमानाः ᵛमघोनः मघवतः । हविर्लक्षणधनवत इत्यर्थः । ᵛदेवस्य इन्द्रसमाश्रयात् द्योतमानस्य ᵛगृणतः स्तुवतः ᵛरातिं बन्धुम् ᵛएनम् इन्द्रम् ᵛअनु लक्षीकृत्य ᵛसत्यम् एव ᵛमदन्ति स्तुवन्ति ॥ ॥ २१ ॥

सत्रा सोमा अभवन्नस्य विश्वे सत्रा मदासो बृहतो मदिष्ठाः ।
सत्राभवो वसुपतिर्वसूनां दत्रे विश्वा अधिथा इन्द्र कृष्टीः ॥ ६ ॥

सत्रा । सोमाः । अभवन् । अस्य । विश्वे । सत्रा । मदासः । बृहतः । मदिष्ठाः ।
सत्रा । अभवः । वसुऽपतिः । वसूनाम् । दत्रे । विश्वाः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ॥ ६ ॥

ᵛविश्वे सर्वे ᵛसोमाः ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛसत्रा । सत्रेति सत्यनामैतत् । सत्यमेव प्रभूताः ᵛअभवन् । किंच ᵛमदासः मदा मदकराः सोमाः ᵛबृहतः महतोऽस्येन्द्रस्य ᵛमदिष्ठाः मादयितृतमाः ᵛसत्रा सत्यमेवाभवन् । हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛवसुपतिः धनपतिः । न केवलं धनपतिः किंतु ᵛवसूनां सर्वेषां पश्वादीनां धनानां पतिः ᵛसत्रा सत्यमेव ᵛअभवः भवसि । हे इन्द्र त्वं ᵛदत्रे धने निमित्तभूते सति ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛकृष्टीः स्तोत्रीः प्रजाः ᵛअधिथाः धारयसि[3] ॥

त्वमध प्रथमं जायमानोऽमे विश्वा अधिथा इन्द्र कृष्टीः ।
त्वं प्रति प्रवत आशयानमहिं वज्रेण मघवन्वि वृश्चः ॥ ७ ॥

त्वम् । अध । प्रथमम् । जायमानः । अमे । विश्वाः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।
त्वम् । प्रति । प्रऽवतः । आऽशयानम् । अहिम् । वज्रेण । मघऽवन् । वि । वृश्चः ॥ ७ ॥

---

[1]. च-फ-' इन्द्रस्य ' नास्ति । [2]. ख-ग-घ-च-ण-त-भ-अत्यन्तशोभनकर्मा । [3]. ण-रक्षकत्वेन धारयसि ।

vअध अपि च vप्रथमम् एव vजायमानः vत्वम् vअमे वृत्रनिमित्ते भये सति vविश्वाः सर्वाः vकृष्टीः प्रजाः vअधिथाः रक्षकत्वेन धारयसि । हे vमघवन् धनवन् vइन्द्र vत्वं vप्रति vप्रवतः प्रति प्रवणानुदकवतो देशान् लक्षीकृत्य vआशयानम् अपां निरोधकम् vअहिं वृत्रनामानमसुरं vवज्रेण vवि vवृश्चः व्यवृश्चः[1] छिन्नवानसि ॥

इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशौ 'सत्राहणम्' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च–'सत्राहणं दाधृषिं तुम्रमिन्द्रं सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

स॒त्रा॒हणं॒ दाधृ॑षिं॒ तुम्र॒मिन्द्रं॑ म॒हाम॑पा॒रं वृ॑ष॒भं सु॒वज्र॑म् ।
हन्ता॒ यो वृ॒त्रं सनि॑तो॒त वाजं॒ दाता॑ म॒घानि॑ म॒घवा॑ सु॒राधाः॑ ॥ ८ ॥

स॒त्रा॒ऽहन॑म् । दधृ॑षिम् । तुम्र॑म् । इन्द्र॑म् । म॒हाम् । अ॒पा॒रम् । वृ॒ष॒भम् । सु॒ऽवज्र॑म् ।
हन्ता॑ । यः । वृ॒त्रम् । सनि॑ता । उ॒त । वाज॑म् । दाता॑ । म॒घानि॑ । म॒घऽवा॑ । सु॒ऽराधाः॑ ॥ ८ ॥

vसत्राहणं बहूनां शत्रूणां हन्तारं vदाधृषिम् अत्यन्तं धर्षकं vतुम्रम् । तुमिः प्रेरणकर्मा[2] । शत्रूणां प्रेरकं vमहां महान्तम् vअपारम् अपरिमाणम् । विनाशरहितमित्यर्थः । vवृषभं कामानां वर्षितारं vसुवज्रं शोभनेन वज्रेणोपेतम् vइन्द्रम् । वयं स्तोतारः स्तुमेति शेषः । vयः इन्द्रः vवृत्रं वृत्रनामानम् असुरं vहन्ता हिंसिता भवति । vउत अपि च य इन्द्रः vवाजम् अन्नं vसनिता दाता भवति । vसुराधाः[3] शोभनधनयुक्तो यः vमघवा इन्द्रः[3] vमघानि धनानि vदाता भवति । तमिन्द्रं स्तुमेति पूर्वेण अन्वयः[4] ॥ अत्र सर्वत्र तृनन्तत्वात् 'न लोकाव्यय°' इति[5] षष्ठीप्रतिषेधे सति द्वितीयैव भवति ॥

अ॒यं वृ॒तश्चा॑तयते स॒मीची॒र्य आ॒जिषु॑ म॒घवा॑ शृ॒ण्व एकः॑ ।
अ॒यं वाजं॑ भरति॒ यं स॒नोत्य॒स्य प्रि॒यासः॑ स॒ख्ये स्या॑म ॥ ९ ॥

अ॒यम् । वृ॒तः । चा॒त॒य॒ते॒ । स॒म्ऽई॒चीः । यः । आ॒जिषु॑ । म॒घऽवा॑ । शृ॒ण्वे । एकः॑ ।
अ॒यम् । वाज॑म् । भ॒र॒ति॒ । यम् । स॒नोति॑ । अ॒स्य । प्रि॒यासः॑ । स॒ख्ये । स्या॒म॒ ॥ ९ ॥

vमघवा धनवान् vयः इन्द्रः vआजिषु संग्रामेषु vएकः मुख्य एव vशृण्वे श्रूयते । vअयम् इन्द्रः vसमीचीः संगताः vवृतः । वृण्वन्त्याच्छादयन्ति लोकानिति वृतः शत्रुसेनाः । ताः vचातयते नाशयति । vअयम् इन्द्रः vयं[6] vवाजं यदन्नं[7] vसनोति यजमानाय ददाति तं वाजं vभरति यजमानस्य तदन्नं दातुं बिभर्ति । स्तोतारो वयम् vअस्य एवंभूतस्येन्द्रस्य vसख्ये सखित्वे vप्रियासः प्रियाः vस्याम भवेम ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-स–'व्यवृश्चः' नास्ति । [2] ण–प्रेरणे । [3] ख-ग-घ-ण-न-प-फ-भ–किंच मघवा धनवान् सुराधाः सत्यधनवान् । [4] घ-ल–संबन्धः । [5] ल–इत्यादिना । [6] ण–यं यत् । [7] ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स–अन्नम् ।

अ॒यं शृ॑ण्वे॒ अध॒ जय॑न्नु॒त घ्न॒न्नय॑मु॒त प्र कृ॑णुते यु॒धा गाः ।
य॒दा स॒त्यं कृ॑णुते म॒न्युमिन्द्रो॒ विश्वं॑ दृ॒ळ्हं भ॑यत॒ एज॑दस्मात् ॥ १० ॥

अ॒यम् । शृ॒ण्वे॒ । अध॑ । जय॑न् । उ॒त । घ्नन् । अ॒यम् । उ॒त । प्र । कृ॒णु॒ते॒ । यु॒धा । गाः ।
य॒दा । स॒त्यम् । कृ॒णु॒ते । म॒न्युम् । इन्द्रः॑ । विश्व॑म् । दृ॒ळ्हम् । भ॒य॒ते॒ । एज॑त् । अ॒स्मात् ॥१०॥

ᵛअध अपि च ᵛअयम् इन्द्रः ᵛजयन् शत्रून् विजयन् ᵛशृण्वे श्रूयते । सर्वत्र प्रख्यातो भवति । ᵛउत अपि च ᵛघ्नन् शत्रून् हिंसन् सर्वत्र श्रूयते । ᵛउत अपि च ᵛअयम्[1] इन्द्रः[1] ᵛयुधा युद्धेन ᵛगाः पशून् ᵛप्र ᵛकृणुते शत्रुसकाशात् आहरति । किंच ᵛइन्द्रः ᵛयदा ᵛमन्युं कोपं ᵛसत्यम् एव ᵛकृणुते द्विषदर्थं करोति तदानीं ᵛदृळहं[2] दृढं स्थिरं[3] स्थावररूपम्[4] ᵛएजत् कम्पमानं जङ्गमरूपं च ᵛविश्वं समस्तं जगत् ᵛअस्मात् इन्द्रात् ᵛभयते बिभेति ॥ ॥ २२ ॥

समिन्द्रो॒ गा अ॑जय॒त्सं हिर॑ण्या॒ सम॑श्वि॒या म॒घवा॒ यो ह॑ पू॒र्वीः ।
ए॒भिर्नृभि॒र्नृत॑मो अस्य शा॒कै रा॒यो वि॑भ॒क्ता सं॑भ॒रश्च॒ वस्वः॑ ॥ ११ ॥

सम् । इन्द्रः॑ । गाः । अ॒ज॒य॒त् । सम् । हिर॑ण्या । सम् । अ॒श्वि॒या । म॒घऽवा॑ । यः । ह॒ । पू॒र्वीः ।
ए॒भिः । नृऽभिः॑ । नृऽत॑मः । अ॒स्य॒ । शा॒कैः । रा॒यः । वि॒ऽभ॒क्ता । स॒म्ऽभ॒रः । च॒ । वस्वः॑ ॥११॥

ᵛयो ᵛह यः खलु ᵛमघवा धनवान् ᵛइन्द्रः ᵛगाः असुराणां ᵛसम् ᵛअजयत् सम्यक् जितवान् भवति । किंच ᵛहिरण्या हिरण्यानि हितरमणीयानि शत्रुसंबन्धीनि धनानि ᵛसम् अजयत् । तथा ᵛअश्विया अश्वियानि शत्रुसंबन्धिनोऽश्वसमूहान् सम्यक् जयति स्म । तथा ᵛपूर्वीः बह्वीः शत्रुसेनाः समजयत् । इन्द्रः सर्वान् शत्रून् जित्वा सकलमपि पश्वादिधनमपहृतवानित्यर्थः । ᵛशाकैः सामर्थ्यैः ᵛनृतमः नेतृतमः पश्वादीनामतिशयेन निर्वाहकः स इन्द्रः ᵛएभिर्नृभिः नेतृभिः स्तोतृभिः स्तुतः सन् ᵛअस्य ᵛरायः पश्वादिरूपस्य धनस्य ᵛविभक्ता स्तोतृभ्यो विभागस्य कर्ता । दाता भवतीत्यर्थः । किंच ᵛवस्वः वसुनो धनस्य ᵛसंभरश्च संभर्ता धारकश्च भवति ॥

किय॑त्स्वि॒दिन्द्रो॒ अध्ये॑ति मा॒तुः किय॑त्पि॒तुर्ज॑नि॒तुर्यो ज॒जान॑ ।
यो अ॑स्य॒ शुष्मं॑ मुहु॒कैरिय॑र्ति॒ वातो॒ न जू॒तः स्त॒नय॑द्भिर॒भ्रैः ॥ १२ ॥

किय॑त् । स्वि॒त् । इन्द्रः॑ । अधि॑ । ए॒ति॒ । मा॒तुः । किय॑त् । पि॒तुः । ज॒नि॒तुः । यः । ज॒जान॑ ।
यः । अ॒स्य॒ । शुष्म॑म् । मु॒हु॒कैः । इय॑र्ति । वातः॑ । न । जू॒तः । स्त॒नय॑त्ऽभिः । अ॒भ्रैः ॥१२॥

---

[1] ख-ग-च-न-फ-भ-स–' अयमिन्द्रः ' नास्ति ।

[2] न-ल-स–' दृळ्हं ' नास्ति ।

[3] ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स–' स्थिरं ' नास्ति ।

[4] त–स्थावररूपं च ।

यः ᵛइन्द्रः ᵛमातुः जनन्याः सकाशात् ᵛकियत्स्वित् यावद्बलम् ᵛअध्येति अधिगच्छति। ᵛपितुः सकाशात्[१] ᵛकियत् यावद्बलमधिगच्छति। ᵛयः[२] इन्द्रः ᵛजनितुः जनयितुर्यस्मात् प्रजापतेः सकाशादिदं दृश्यमानं जगत्[३] ᵛजजान अजनयत्। ᵛयः इन्द्रः तस्मात् प्रजापतेः सकाशात् ᵛअस्य जगतः ᵛशुष्मं यावद्बलं ᵛमुहुकैः मुहुर्मुहुः ᵛइयर्ति प्रेरयति। ᵛस्तनयद्भिः गर्जद्भिः ᵛअभ्रैः मेघैः ᵛजूतः प्रेरितः ᵛवातो ᵛन वायुरिव तथा स इन्द्रः स्तोतृभिर्जूतः प्रेरितः[४] हविष्प्रदानार्थमाहूतो भवति॥

क्षियन्तँ त्वमक्षियन्तं कृणोतीयर्ति रेणुं मघवा समोहम्।
विभञ्जनुरशनिमाँइव द्यौरुत स्तोतारँ मघवा वसौ धात्॥ १३॥

क्षियन्तम्। त्वम्। अक्षियन्तम्। कृणोति। इयर्ति। रेणुम्। मघऽवा। सम्ऽओहम्।
विऽभञ्जनुः। अशनिमान्ऽइव। द्यौः। उत। स्तोतारम्। मघऽवा। वसौ। धात्॥ १३॥

ᵛमघवा धनवानिन्द्रः ᵛक्षियन्तं धनराहित्येन क्षीयमाणं ᵛत्वम् एकं जनम् ᵛअक्षियन्तं धनेन अक्षीयमाणं ᵛकृणोति करोति। अकिंचनः कश्चित्पुरुषः इन्द्रं स्तुत्वा धनसमृद्धोऽभवदित्यर्थः। ᵛअशनिमान् अशनिना युक्तः ᵛद्यौः ᵛइव अन्तरिक्षमिव ᵛविभञ्जनुः शत्रूणां विशेषेण भञ्जकः ᵛमघवा इन्द्रः ᵛसमोहं समूढं[५] ᵛरेणुं पापम् ᵛइयर्ति स्तोतुः सकाशात् प्रेरयति[६]। ᵛउत अपि च ᵛमघवा धनवानिन्द्रः ᵛस्तोतारं ᵛवसौ धने ᵛधात् अधात् निदधाति॥

अयं चक्रमिषणत्सूर्यस्य न्येतशं रीरमत्ससृमाणम्।
आ कृष्ण ईं जुहुराणो जिघर्ति त्वचो बुध्ने रजसो अस्य योनौ॥ १४॥

अयम्। चक्रम्। इषणत्। सूर्यस्य। नि। एतशम्। रीरमत्। ससृमाणम्।
आ। कृष्णः। ईम्। जुहुराणः। जिघर्ति। त्वचः। बुध्ने। रजसः। अस्य। योनौ॥ १४॥

‘प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानम्’ (ऋ. सं. १.६१.१५) इत्यर्धर्चे पूर्वं काचिदाख्यायिका सूचिता। अत्रापि ‘अयं चक्रम्’ इति पूर्वार्धे सा[७] सूच्यते[७]। स्वश्वनामा कश्चिद्राजा। स च पुत्रार्थं सूर्यमुपास्ते। स च सूर्यः पुत्ररूपेण स्वयमेव तत्रोत्पन्नः सन् एतशाख्येन महर्षिणा सार्धं युद्धं चकार। तदानीं स ऋषिः युद्धे जयार्थमिन्द्रं तुष्टाव। स इन्द्रः तेन स्तूयमानः सन् स्वश्वपुत्रस्य सूर्यस्य संबन्धिनः संग्रामात् एनमपालयदिति। ᵛअयम् इन्द्रः ᵛसूर्यस्य ᵛचक्रम् आयुधम् ᵛइषणत् प्रैरयत्। ᵛससृमाणं युद्धार्थं सरन्तं गच्छन्तम् ᵛएतशम्[८] एतशनामानमृषिं ᵛनि ᵛरीरमत् न्यरीरमत् निवारितवान्। ᵛजुहुराणः कुटिलं यथा भवति तथा संचरन् ᵛकृष्णः कृष्णवर्णो मेघः ᵛत्वचः तेजसः ᵛबुध्ने मूलभूते ᵛरजसो ᵛअस्य उदकस्य

---

[१] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल—‘सकाशात्’ नास्ति। [२] ख-ग-च-न—सः। [३] ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ—कियज्जगत्। [४] ख-ग-च-ण—‘प्रेरितः’ नास्ति। [५] ख-भ-ल—संमूढम्। [६] ख-ग-घ-ण-भ-ल—प्रेरयति तत्; त-स—प्रेरयति ततः। [७] ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ—स्तूयते; ल—सूच्यते, स—श्रूयते। [८] न-ल-स—‘एतशं’ नास्ति।

ᵛयोनौ स्थानेऽन्तरिक्षे स्थितम् ᵛईम् एनमिन्द्रम् ᵛआ ᵛजिघर्ति आसिञ्चति । शत्रूणां प्रेरिताच्चक्रा[illegible] ररक्षेत्यर्थः ॥

आसि॑क्न्यां॒ यज॑मानो॒ न होता॑ ॥ १५ ॥

असि॑क्न्याम् । यज॑मानः । न । होता॑ ॥ १५ ॥

एकपदेयमृक्[1] पूर्वर्चा सह दृष्टान्तत्वेन संबध्यते । ᵛअसिक्न्यां रात्रौ ᵛयजमानो ᵛन यजमान इव ᵛहोता होतारमाह्वातारमग्निम् । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमेनासिञ्चति तद्वन्मेघ इन्द्र आसिञ्चतीत्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

ग॒व्यन्त॒ इन्द्रं॑ स॒ख्याय॒ विप्रा॑ अश्वा॒यन्तो॒ वृष॑णं वा॒जय॑न्तः ।
ज॒नी॒यन्तो॑ जनि॒दामक्षि॑तोति॒मा च्या॑वयामोऽव॒ते न कोश॑म् ॥ १६ ॥

ग॒व्यन्त॑ः । इन्द्र॑म् । स॒ख्याय॑ । विप्रा॑ः । अ॒श्व॒ऽयन्त॑ः । वृष॑णम् । वा॒जय॑न्तः ।
ज॒नि॒ऽयन्त॑ः । ज॒नि॒ऽदाम् । अक्षि॑तऽऊतिम् । आ । च्य॒व॒या॒म॒ः । अ॒व॒ते । न । कोश॑म् ॥ १६ ॥

ᵛगव्यन्तः गा इच्छन्तः ᵛअश्वायन्तः अश्वानिच्छन्तः ᵛवाजयन्तः वाजमन्नमिच्छन्तः ᵛजनीयन्तः जायाश्च[2] इच्छन्तः ᵛविप्राः मेधाविनः स्तोतारो वयं ᵛसख्याय इन्द्रसंबन्धिने सखित्वाय ᵛवृषणं कामानां वर्षितारं ᵛजनिदां जायाप्रदम् ᵛअक्षितोतिम् अक्षीणरक्षम् । सर्वदा रक्षाकरमित्यर्थः । एवंभूतम्[3] ᵛइन्द्रम् ᵛआ ᵛच्यावयामः आगमयामः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛअवते कूपे । अवत इति कूपनाम ' अवतः अवटः क्रिविः ' (नि. ३. २३. ७) इति कूपनामसु पाठात् । ᵛकोशं ᵛन जलोद्धरणपात्रमिव । पुरुषा जलोद्धरणपात्रं जलेन पूरयितुं कूपे यथा आच्यावयन्ति तथा वयमाच्यावयाम इत्यर्थः[3] ।

त्रा॒ता नो॑ बोधि॒ ददृ॑शान आ॒पिर॑भिख्या॒ता म॑र्डि॒ता सो॒म्याना॑म् ।
सखा॑ पि॒ता पि॒तृत॑मः पितॄ॒णां कर्ते॑मु लो॒कमु॑श॒ते व॑यो॒धाः ॥ १७ ॥

त्रा॒ता । न॒ः । बो॒धि॒ । ददृ॑शानः । आ॒पिः । अ॒भि॒ऽख्या॒ता । म॒र्डि॒ता । सो॒म्याना॑म् ।
सखा॑ । पि॒ता । पि॒तृऽत॑मः । पि॒तॄ॒णाम् । कर्ता॑ । ई॒म् । ऊँ॒ इति॑ । लो॒कम् । उ॒श॒ते । व॒यो॒ऽधाः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र ᵛआपिः आप्तः ᵛददृशानः सर्वं[4] पालकत्वेन[4] पश्यंस्त्वं ᵛनः अस्माकं ᵛत्राता रक्षकः ᵛबोधि भव । किंच । ᵛअभिख्याता अभिद्रष्टा ᵛमर्डिता सुखयिता ᵛसोम्यानां सोमार्हाणां यजमानादीनां ᵛसखा प्रजापतिना समानख्यातिः ᵛपिता पालकः । केवलं पालको न किंतु ᵛपितॄणां पालकानां मध्ये ᵛपितृतमः

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-स—एकपदीयमृक् ।

[2] ख-ग-घ-ण-त-न-भ-स—जायां च ।

[3] ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ—कोशमाधारभूतमिन्द्रमवते रक्षणार्थं नाच्यावयामः न त्यजामः भजेमेत्यर्थः ।

[4] घ-ण-न-स—सर्वपालकत्वेन ।

अतिशयेन पालकः vकर्तेमु पितृणां स्रष्टा च त्वं vलोकं स्वर्गादिलोकम्[1] vउशते कामयमानाय स्तोत्रे vवयोधाः । वय इत्यन्ननामैतत् । अन्नप्रदो भव ॥

स॒खी॒य॒ताम॑वि॒ता बो॑धि॒ सखा॑ गृणा॒न इन्द्र॑ स्तुव॒ते वयो॑ धाः ।
व॒यं ह्या ते॑ चकृ॒मा स॒बाध॑ आ॒भिः शमी॑भिर्म॒हय॑न्त इन्द्र ॥ १८ ॥

स॒खि॒ऽय॒ताम् । अ॒वि॒ता । बो॑धि॒ । सखा॑ । गृ॒णा॒नः । इन्द्र॒ । स्तु॒व॒ते । वयः॑ । धाः॒ ।
व॒यम् । हि । आ । ते॒ । च॒कृ॒म । स॒ऽबाधः॑ । आ॒भिः । शमी॑भिः । म॒हय॑न्तः । इ॒न्द्र॒ ॥ १८ ॥

हे इन्द्र त्वं vसखीयतां सखित्वमिच्छतामस्माकम् vअविता रक्षिता vबोधि भव। तथा vगृणानः स्तूयमानस्त्वं vसखा भव । हे vइन्द्र vस्तुवते स्तुतिं कुर्वते मह्यं vवयः अन्नं vधाः अधाः धेहि[2] । हे[3] vइन्द्र[3] vसबाधः बाधासहिताः vवयं vहि वयं खलु vते त्वाम् vआ vचकृम आह्वयामः । किं कुर्वन्तः । vआभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैः vशमीभिः स्तुतिरूपैः कर्मभिः vमहयन्तः त्वां[4] पूजयन्तः ॥

इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पुरोडाशस्य ' स्तुत इन्द्रः ' इति याज्या । सूत्रितं च—' स्तुत इन्द्रो मघवा यद्ध वृत्रैवा वस्व इन्द्रः सत्यः सम्राट् ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

स्तु॒त इन्द्रो॑ म॒घवा॒ यद्ध॑ वृ॒त्रा भूरी॒ण्येको॑ अप्र॒तीनि॑ हन्ति ।
अ॒स्य प्रि॒यो ज॑रि॒ता यस्य॒ शर्म॒न्नकि॑र्दे॒वा वा॒रय॑न्ते॒ न मर्ताः॑ ॥ १९ ॥

स्तु॒तः । इन्द्रः॑ । म॒घऽवा॑ । यत् । ह॒ । वृ॒त्रा । भूरी॑णि । एकः॑ । अ॒प्र॒तीनि॑ । ह॒न्ति॒ ।
अ॒स्य । प्रि॒यः । ज॒रि॒ता । यस्य॑ । शर्म॑न् । नकिः॑ । दे॒वाः । वा॒रय॑न्ते । न । मर्ताः॑ ॥ १९ ॥

vयद्ध यदा खलु vमघवा धनवान् vइन्द्रः vस्तुतः अस्माभिः स्तुतो भवति तदेन्द्रः vएकः असहाय एव vभूरीणि बहूनि vअप्रतीनि अप्रतिगमनानि । अभिगमनयुक्तानीत्यर्थः । vवृत्रा वृत्राणि शत्रून् vहन्ति हिनस्ति । vयस्य इन्द्रस्य vशर्मन् शर्मणि आश्रये वर्तमानं स्तोतारं vदेवाः vनकिः vवारयन्ते निवारणं न कुर्वन्ति । vमर्ताः च vन निवारयन्ते[5] । vअस्य इन्द्रस्य vजरिता स्तोता vप्रियः भवति ॥

आग्निमारुतशस्त्रे ' एवा न इन्द्रः ' इति परिधानीया । सूत्रितं च–' एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीति परिदध्यात् ' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स–' स्वर्गादिलोकं ' नास्ति । [2] ख-ग-घ-च-ण-न-भ–देहि । [3] ख-ग-घ-च-ण-न-भ–' हे इन्द्र ' नास्ति । [4] ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स–' त्वां ' नास्ति । [5] ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स–निवारयन्ते निवारणं (ख-ग-च-फ–निर्वारणं; भ-स–निर्धारणं) न कुर्वन्ति

एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शी करत्सत्या चर्षणीधृदनर्वा ।
त्वं राजा जनुषां धेह्यस्मे अधि श्रवो माहिनं यज्जरित्रे ॥ २० ॥

एव । नः । इन्द्रः । मघऽवा । विऽरप्शी । करत् । सत्या । चर्षणिऽधृत् । अनर्वा ।
त्वम् । राजा । जनुषाम् । धेहि । अस्मे इति । अधि । श्रवः । माहिनम् । यत् । जरित्रे ॥ २० ॥

ᵛविरप्शी बहुविधशब्दवान् ᵛचर्षणीधृत् सर्वासां प्रजानां धारयिता ᵛअनर्वा अप्रत्यृतः । केना प्रतिकूलेन न प्राप्त इत्यर्थः । ᵛमघवा धनवान् ᵛइन्द्रः ᵛएवा एवमस्माभिः स्तुतः सन् ᵛनः अस्मा ᵛसत्या सत्यरूपाण्यभिमतानि फलानि ᵛकरत् करोतु । हे इन्द्र ᵛजनुषां जन्मवतां सर्वेषां ᵛराजा प्रभु[1] ᵛत्वं ᵛमाहिनं महिम्नोपेतं ᵛयत् ᵛश्रवः यद्यशः ᵛजरित्रे स्तोत्रे देयं तद्यशः ᵛअस्मे अस्मासु ᵛअ अधिकत्वेन ᵛधेहि । ‘एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीत्युत्तमया परिदधातीयं[2] वा इन्द्रो मघवा विरप्शी’ (ऐ. ब्रा. ३. ३८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

नू ष्टुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो३ न पीपेः ।
अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ २१ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।
अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ २१ ॥

नू[3] ष्टुत इन्द्रेति व्याख्याता[3] ॥ ॥ २४ ॥

‘अयं पन्थाः’ इति त्रयोदशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अयं पन्थाः सप्तोना संवाद इन्द्रादितिवामदेवानाम्’ इति । ‘यस्य वाक्यं स ऋषिः या तेनोच्यते सा देवता’ इति परिभाषितत्वात् ऋषिदेवते तत्र तत्र ज्ञातव्ये । अस्मिन् सूक्ते इन्द्रादितिवामदेवसंवादरूपिणी[4] काचित् आख्यायिका श्लोकरूपेण सूच्यते—‘गर्भस्थो ज्ञानसंपन्नो वामदेवो महामुनिः । मतिं चक्रे न जायेय योनिदेशात्तु मातृतः ॥ १ ॥ किंतु पार्श्वादितश्चेति ज्ञात्वा नु जननी त्विदम् । दध्यौ शान्त्यै शचीं देवीमदितिं त्विन्द्रमातरम् ॥ २ ॥ अदितिस्त्विन्द्रसहिता गर्भिणीमभ्यगाद्वने । अदितीन्द्रवामदेवाः संवादमथ चक्रिरे ॥ ३ ॥ संवाद इति सूत्रेण कथा सैषात्र सूच्यते । नोक्तो वक्तृविशेषोऽत्र ह्युपदेशेष्वनुक्तितः ॥ ४ ॥ अर्थतस्त्ववगन्तव्यो वक्तृभेद इति स्थितिः । इन्द्रोऽदितिर्ऋषिश्चास्मिन्मिथः सूक्ते समूचिरे ॥ ५ ॥ गर्भे शयानं सुचिरं मातुर्गर्भादनिर्गतम् । वामदेवं प्रतिब्रूत आद्ययर्चा शतक्रतुः ॥ ६ ॥ द्वितीयादिभिरर्धचैर्ऋषिरत्राह पञ्चभिः । न ही न्वस्येति सप्त स्युरर्धर्चा अदितेर्वचः ॥ ७ ॥ ममच्चन त्वा युवतिरित्यृचः पञ्च वै मुनेः । दौर्गत्यशान्तिमत्राह वामदेवस्तथान्त्यया ॥ ८ ॥ एवमर्थाद्वक्तृभेद इति बह्वृचशासनम् । अर्थो विवेकस्पष्टत्वादुपदेशेषु नेरितः ॥ ९ ॥ ऋषिदैवतसिद्ध्यर्थं विवेकादर्थ ईरितः’ (अनु. भा. ४. १८) इति ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ–‘प्रभुः’ नास्ति । [2] ल–परिदध्यादियम् । [3] त–व्याख्यातेयम्; स–प्राग्व्याख्याता । [4] च-ण–°संवादरूपा ।

अयं पन्था अनुवित्तः पुराणो यतो देवा उदजायन्त विश्वे ।
अतश्चिदा जनिषीष्ट प्रवृद्धो मा मातरममुया पत्तवे कः ॥ १ ॥

अयम् । पन्थाः । अनुऽवित्तः । पुराणः । यतः । देवाः । उत्ऽअजायन्त । विश्वे ।
अतः । चित् । आ । जनिषीष्ट । प्रऽवृद्धः । मा । मातरम् । अमुया । पत्तवे । करिति कः ॥१॥

इन्द्रवाक्यम्[1]। ˅पुराणः अनादिः ˅अयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानः ˅पन्थाः योनिनिर्गमनरूपो मार्गः ˅अनु आनुपूर्व्येण ˅वित्तः सर्वैर्जायमानैर्लब्धः। ˅यतः यस्माद्योनिमार्गात् ˅विश्वे सर्वे ˅देवाः ˅उदजायन्त उत्कर्षेणोत्पन्ना भवन्ति। तस्माद्योनिमार्गान्मनुष्या उत्पन्ना भवन्तीति[2] किमु[3] वक्तव्यम्। ˅अतश्चित् अस्माद्योनिमार्गादेव ˅प्रवृद्धः गर्भे प्रकर्षेण वृद्धिं गतो वामदेवः ˅आ ˅जनिषीष्ट आ समन्तात् जायताम्। ˅अमुया अमूं ˅मातरं ˅पत्तवे पतनाय। मरणायेत्यर्थः। ˅मा ˅कः मा करोतु ॥

नाहमतो निरया दुर्गहैतत्तिरश्चता पार्श्वान्निर्गमाणि ।
बहूनि मे अकृता कर्त्वानि युध्यै त्वेन सं त्वेन पृच्छै ॥ २ ॥

न । अहम् । अतः । निः । अय । दुःऽगहा । एतत् । तिरश्चता । पार्श्वात् । निः । गमानि ।
बहूनि । मे । अकृता । कर्त्वानि । युध्यै । त्वेन । सम् । त्वेन । पृच्छै ॥ २ ॥

वामदेव एवमुक्तवन्तमिन्द्रं प्रत्याह । ˅अहम् ˅अतः योनिमार्गात् ˅न ˅निरया न निरयाणि । न निर्गच्छानि। ˅एतत् योनिनिर्गमरूपं वर्त्म ˅दुर्गहा दुर्ग्रहम्[4]। दुःखेन[5] ग्राह्यम्[5]। न प्राप्यं भवतीत्यर्थः। किंतु ˅तिरश्चता तिरश्चीनात् ˅पार्श्वात् ˅निर्गमानि निर्गच्छानि। योनिदेशादनिर्गतोऽहं पार्श्वं[6] भित्त्वा निर्गच्छानीत्यर्थः। अन्यैरकृतमिदमेव न केवलं मया क्रियते किंत्वन्यैः अकृतानि[7] ˅बहूनि कर्माणि ˅मे ˅कर्त्वानि कर्तव्यानि सन्ति। ˅त्वेन एकेन सपत्नेन विवदमानेन सह ˅युध्यै युद्धं करवाणि। ˅त्वेन एकेन बुभुत्सुना ˅सं ˅पृच्छै सम्यक् पृच्छानि[8] ॥

परायतीं मातरमन्वचष्ट न नानु गान्यनु नू गमानि ।
त्वष्टुर्गृहे अपिबत्सोममिन्द्रः शतधन्यं चम्वोः सुतस्य ॥ ३ ॥

पराऽयतीम् । मातरम् । अनु । अचष्ट । न । न । अनु । गानि । अनु । नु । गमानि ।
त्वष्टुः । गृहे । अपिबत् । सोमम् । इन्द्रः । शतऽधन्यम् । चम्वोः । सुतस्य ॥ ३ ॥

---

१. न-ल-स–‘इन्द्रवाक्यं’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स–भवन्ति । ३. ल–किम् । ४. त–दुर्गहम् । ५. न–दुर्ग्रहणीयम् । ६. ख-ग-च-ण-फ–पार्श्वे । ७. ख-ग-च-ण-प-फ-भ–अकृता सपत्नेनाकृतानि । ८. त–पृच्छामि ।

मयि गर्भस्थिते[1] सतीन्द्रो मदीयां vमातरं vपरायतीं परेतां म्रियमाणाम् vअन्वचष्ट अन्वद्रा एवमपि इदानीं गर्भे स्थितोऽहं पुराणं पन्थानं vन vनानु vगानि नानुगच्छानीति न। किंतु vनु vअनु vगमानि अनुगच्छान्येव। वामदेवः स्वकीयमकृत्यकारित्वं परिहृत्येन्द्रस्याकृत्यकारित्वम् उत्तरार्धेन[2] प्रतिपादयति । vइन्द्रः vचम्वोः सोमाभिषवफलकयोः vसुतस्य सोमं सुतवतोऽभिषुण्वतः vत्वष्टुः संबधिनि vगृहे अनुपहूतः सन् vशतधन्यं बहुधनेन क्रीतं vसोमम् vअपिबत् बलात्कारेण सोमस्य पानं कृतवान्। अयमर्थस्तैत्तिरीयैः 'त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रं सोममाहरत्' (तै. सं. २. ४. १२. १) इत्यनुवाके महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितः ॥

किं स ऋधक्कृणवद्यं सहस्रं मासो जभार शरदश्च पूर्वीः ।

नही न्वस्य प्रतिमानमस्त्यन्तर्जातेषूत ये जनित्वाः ॥ ४ ॥

किम् । सः । ऋधक् । कृणवत् । यम् । सहस्रम् । मासः । जभार । शरदः । च । पूर्वीः ।

नहि । नु । अस्य । प्रतिऽमानम् । अस्ति । अन्तः । जातेषु । उत । ये । जनिऽत्वाः ॥ ४ ॥

अदितिः vयम् इन्द्रं vसहस्रं बहून् vमासः मासान् vपूर्वीः बह्वीः vशरदश्च संवत्सरांश्च vजभार बभार ॥ बिभर्तेरिदं रूपम् ॥ गर्भे स्थित इन्द्रो बहुषु संवत्सरेष्वदितिं क्लेशितवानित्यर्थः। एवंभूतः vसः इन्द्रः vकिं यत्[3] किमपि। सर्वमपीत्यर्थः। vऋधक् विरुद्धं कर्म vकृणवत् अकरोत्। इन्द्रस्य आक्षेपं असहमानादितिरिन्द्रमातापि एनं प्रति ब्रूते। हे वामदेव vजातेषु उत्पन्नेषु देवादिषु[5] vअन्तः मध्ये vअस्य इन्द्रस्य vप्रतिमानम् उपमानं[6] vनहि vअस्ति न विद्यते खलु। vनु[7] इति पादपूरणार्थः[8]। vउत अपि च vये देवादयः vजनित्वाः जनयितव्या जनयिष्यमाणास्तेषु मध्येऽस्येन्द्रस्य प्रतिमानं नास्ति ॥

अवद्यमिव मन्यमाना गुहाकरिन्द्रं माता वीर्येणा न्यृष्टम् ।

अथोदस्थात्स्वयमत्कं वसान आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ॥ ५ ॥

अवद्यम्ऽइव । मन्यमाना । गुहा । अकः । इन्द्रम् । माता । वीर्येण । निऽऋष्टम् ।

अथ । उत् । अस्थात् । स्वयम् । अत्कम् । वसानः ।

आ । रोदसी इति । अपृणात् । जायमानः ॥ ५ ॥

vगुहा गुहायां गह्वररूपे सूतिकागृहे जातम् vइन्द्रम् vअवद्यमिव गर्हमिव[9] vमन्यमाना जानन्ती vमाता इन्द्रजनन्यदितिः vवीर्येण सामर्थ्येन vन्यृष्टं नितरां प्राप्तम् vअकः अकरोत्। vअथ अनन्तरं

---

[1] त–गर्भस्थे। [2] त–उत्तरार्धेन। [3] ख-ग-च-न-भ-स–कियत्। [4] ख-ग-च-ण–क्षेपणम्। [5] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स–'देवादिषु' नास्ति। [6] ख-ग-च-ण-न-भ–'उपमानं' नास्ति। [7] ख-ग-च-न-भ-स– हि। [8] त-ल–पूरणार्थः। [9] ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-ल-स–'गर्हामिव' नास्ति।

vजायमानः उत्पद्यमान इन्द्रः vस्वयम् एव[1] vअत्कं तेजः vवसानः आच्छादकः सन् । दधान इत्यर्थः । vउदस्थात् उत्कर्षेण अतिष्ठत्[2] । किंच vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vआ vअपृणात् समन्तात् पूरयामास[3] ॥ ॥ २५ ॥

ए॒ता अ॑र्षन्त्यलला॒भव॑न्तीर्ऋ॒ताव॑रीरिव सं॒क्रोश॑मानाः ।
ए॒ता वि पृ॑च्छ॒ किमि॒दं भ॑नन्ति॒ कमापो॒ अद्रिं॑ परि॒धिं रु॑जन्ति ॥ ६ ॥

ए॒ताः । अ॒र्ष॒न्ति॒ । अ॒ल॒ला॒ऽभव॑न्तीः । ऋ॒तव॑रीःऽइव । स॒म्ऽक्रोश॑मानाः ।
ए॒ताः । वि । पृ॒च्छ॒ । किम् । इ॒दम् । भ॒न॒न्ति॒ । कम् । आपः॑ । अद्रि॑म् । प॒रि॒ऽधिम् । रु॒ज॒न्ति॒ ॥६॥

vअललाभवन्तीः अललेत्येवंरूपं शब्दं कुर्वत्यः vऋतावरीरिव उदकवत्य एव vएताः नद्यः vसंक्रोशमानाः इन्द्रमहत्त्वप्रतिपादकोद्भूतेन हर्षेण बहुविधं शब्दायमानाः सत्यः vअर्षन्ति गच्छन्ति । एवंभूता नद्यः vइदं vकिं vभनन्ति श्रोत्रग्राह्यं शब्दायमानं किं वदन्तीममर्थं हे ऋषे त्वम् vएताः नदीः vवि vपृच्छ विशेषेण पृष्टवान् भव । एवं संपृच्छ । विचारिते सति एतच्छब्दायमानमिन्द्रमाहात्म्यस्यैव वचनं भवतीत्यर्थः । किंच vआपः उदकानि vपरिधिम् आवरकं vकम् vअद्रिं कं मेघं vरुजन्ति भञ्जन्ति । आपः कमपि मेघं न भञ्जन्ति किंतु इन्द्रो मम पुत्र एव उदकावरकं[4] मेघं भङ्क्त्वा आपः प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

किमु॑ ष्विदस्मै नि॒विदो॑ भन॒न्तेन्द्र॑स्याव॒द्यं दि॑धिषन्त॒ आपः॑ ।
ममै॒तान्पु॒त्रो म॑ह॒ता व॒धेन॑ वृ॒त्रं ज॑घ॒न्वाँ अ॑सृज॒द्वि सिन्धू॑न् ॥ ७ ॥

किम् । ऊँ॒ इति॑ । स्वि॒त् । अ॒स्मै॒ । नि॒ऽवि॑दः । भ॒न॒न्त॒ । इन्द्र॑स्य । अ॒व॒द्यम् । दि॒धि॒ष॒न्ते॒ । आपः॑ ।
मम॑ । ए॒तान् । पु॒त्रः । म॒ह॒ता । व॒धेन॑ । वृ॒त्रम् । ज॒घ॒न्वान् । अ॒सृ॒ज॒त् । वि । सिन्धू॑न् ॥ ७ ॥

यदेन्द्रो वृत्रासुरं हतवान् तदा शाश्वतीं ब्रह्महत्यां प्राप्तवानिति वामदेवस्याभिप्रायमुन्नीय अदितिः आह । vनिविदः । मरुत्वतीयशस्त्रे प्रयुज्यमानानि ‘ मरुत्स्तोत्रो मरुद्गणः ’ इत्यादीनीन्द्रस्तुतिप्रतिपादकानि कानिचित् पदानि निविच्छब्देनोच्यन्ते । ता निविदः vअस्मै इमं वृत्रवधनिमित्तं ब्रह्महत्यारूपं पापं प्राप्नुवन्तमिन्द्रं vकिमु vष्वित् vभनन्त भनन्ति । किं वदन्तीति चेत् । तर्हि इन्द्रं[5] पापरहितं मत्वा निविदः स्तुवन्ति । कथमिन्द्रस्य पापरहितत्वम् । उच्यते । vआपः फेनरूपेणास्य vइन्द्रस्य vअवद्यं ब्रह्महत्यादिरूपं पापं vदिधिषन्ते धारयन्ति । vमम vपुत्रः मदीयः पुत्र इन्द्रः[6] vमहता प्रभूतेन vवधेन । वध इति वज्रनामैतत् । वज्रेण vवृत्रं vजघन्वान् हतवान् । ततः vएतान् सिन्धून् उदकानि vवि vअसृजत् विशेषेण स्वैरत्वेन सर्तुं[7] सृष्टवान्[7] । इन्द्रेणोत्सृष्टा आपस्तस्य पापं जगृहुरित्यर्थः ॥

---

[1] त-ल-स-‘ एव ’ नास्ति । [2] त-तिष्ठति । [3] ण-पूरयामास इति । [4] त-उदकावारकम् ।
[5] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ इन्द्रं ’ नास्ति । [6] त- यः इन्द्रः । [7] ण-समुत्सृष्टवान् ।

ममच्चन त्वा युवतिः परास ममच्चन त्वा कुषवा जगार ।
ममच्चिदापः शिशवे ममृडयुर्ममच्चिदिन्द्रः सहसोदतिष्ठत् ॥ ८ ॥

ममत् । चन । त्वा । युवतिः । पराऽआस । ममत् । चन । त्वा । कुषवा । जगार ।
ममत् । चित् । आपः । शिशवे । ममृडयुः ।
ममत् । चित् । इन्द्रः । सहसा । उत् । अतिष्ठत् ॥ ८ ॥

सूक्तशेषेण ऋषिरिन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र ˅ममच्चन माद्यन्त्येव । प्रमत्तैवेत्यर्थः । ˅युवतिः स्वकी मातादितिः ˅त्वा त्वां ˅परास पराचिक्षेप । किंच कुषवानाम्नी काचित्[1] राक्षसी सा ˅ममच्चन प्रम ˅त्वा त्वां ˅जगार गिरति स्म । हे इन्द्र ˅ममच्चित् प्रमाद्यन्त्य एव ˅आपः ˅शिशवे जाताय तु ˅ममृडयुः सुखयांचक्रुः[2] । ˅ममच्चित् माद्यन्नेव ˅इन्द्रः ˅सहसा स्वेन वीर्येण[3] ˅उदतिष्ठत् सूतिकागृह राक्षसीं बाधमानः सन् उत्कर्षेण तस्थौ ॥

ममच्चन ते मघवन्व्यंसो निविविध्वाँ अप हनू जघान ।
अधा निविद्ध उत्तरो बभूवाञ्छिरो दासस्य सं पिणग्वधेन ॥ ९ ॥

ममत् । चन । ते । मघऽवन् । विऽअंसः । निऽविविध्वान् । अप । हनू इति । जघान ।
अध । निऽविद्धः । उत्ऽतरः । बभूवान् । शिरः । दासस्य । सम् । पिणक् । वधेन ॥ ९ ॥

हे ˅मघवन् धनवन्निन्द्र ˅ममच्चन प्रमाद्यन्नेव व्यंसो नाम राक्षसः ˅निविविध्वान् प्रविध्यन् ˅ते ˅हनू त्वदीये हनू मुखपार्श्वे ˅अप ˅जघान अपहतवान् । ˅अध अथानन्तरं हे[4] इन्द्र ˅निविद्धः[4] राक्षसेन ताडितः त्वम्[5] ˅उत्तरः व्यंसादधिकबलः ˅बभूवान् भूतः सन् ˅दासस्य क्षीणस्य व्यंसस्य ˅शिरः ˅वधेन वज्रेण ˅सं ˅पिणक् पिष्टवानसि ॥

गृष्टिः ससूव स्थविरं तवागामनाधृष्यं वृषभं तुम्रमिन्द्रम् ।
अरीळ्हं वत्सं चरथाय माता स्वयं गातुं तन्व इच्छमानम् ॥ १० ॥

गृष्टिः । ससूव । स्थविरम् । तवागाम् । अनाधृष्यम् । वृषभम् । तुम्रम् । इन्द्रम् ।
अरीळ्हम् । वत्सम् । चरथाय । माता । स्वयम् । गातुम् । तन्वे । इच्छमानम् ॥ १० ॥

---

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–' काचित् ' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-भ–सुखं चक्रुः । ३. त-ल–वीर्येण सह । ४. ख-ग-च-फ–निविद्धः स्वेच्छया हे इन्द्र; घ-ण–निविद्धः स्वेच्छया; प-भ–हे इन्द्र निविद्धः स्वेच्छया ; स–हे इन्द्र । ५. ण–त्वं हे इन्द्र ।

ᵛगृष्टिः काचित् गौः ᵛवत्सं यथा ᵛससूव सुषुवे। तथा ᵛमाता इन्द्रजनन्यदितिः ᵛचरथाय[1] स्वेच्छया संचरणाय इन्द्रं ससूव[2] सुषुवे। कीदृशमिन्द्रम्। ᵛस्थविरं वयसा प्रवृद्धं ᵛतवागां प्रवृद्धबलम् ᵛअनाधृष्यं शत्रुभिरनभिभाव्यं ᵛवृषभं सेचनसमर्थं ᵛतुम्रं प्रेरकम् ᵛअरीळ्हं शत्रुभिरनभिभूतं ᵛस्वयं ᵛगातुम् अन्यनिरपेक्षगमनं ᵛतन्वे स्वशरीराय[3] ᵛइच्छमानम् इच्छन्तम् ॥

उ॒त मा॒ता म॑हि॒षमन्व॑वेनद॒मी त्वा॑ जहति पुत्र दे॒वाः ।
अथा॑ब्रवीद्वृ॒त्रमिन्द्रो॑ हनि॒ष्यन्त्सखे॑ विष्णो वित॒रं वि क्र॑मस्व ॥ ११ ॥

उ॒त । मा॒ता । म॒हि॒षम् । अनु॑ । अ॒वे॒न॒त् । अ॒मी इति॑ । त्वा॒ । ज॒ह॒ति॒ । पु॒त्र॒ । दे॒वाः ।
अथ॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । वृ॒त्रम् । इन्द्रः॑ । ह॒नि॒ष्यन् । सखे॑ । वि॒ष्णो॒ इति॑ । वि॒ऽत॒रम् । वि । क्र॒म॒स्व॒ ॥११॥

ᵛउत अपि च हे मदीय ᵛपुत्र इन्द्र ᵛअमी वह्न्यादयः ᵛदेवाः ᵛत्वा त्वां ᵛजहति त्यजन्ति। इत्युक्तवतीन्द्रस्य ᵛमाता अदितिः इन्द्रं ᵛमहिषं महान्तम्। महिष इति महन्नामैतत्। ᵛअन्ववेनत् अयाचत। ᵛअथ अनन्तरं हे ᵛविष्णो व्यापनशील हे ᵛसखे मित्रभूत हरे त्वं ᵛवृत्रं ᵛहनिष्यन् हन्तुम् इच्छन् ᵛवितरं ᵛवि ᵛक्रमस्व अतिपराक्रमी भव इति ᵛइन्द्रः विष्णुम् ᵛअब्रवीत् उवाच ॥

कस्ते॑ मा॒तरं॑ वि॒धवा॑मचक्रच्छ॒युं कस्त्वाम॑जिघांस॒च्चर॑न्तम् ।
कस्ते॑ दे॒वो अधि॑ मार्डी॒क आ॑सी॒द्यत्प्राक्षि॑णाः पि॒तरं॑ पाद॒गृह्य॑ ॥ १२ ॥

कः । ते॒ । मा॒तर॑म् । वि॒धवा॑म् । अ॒च॒क्र॒त् । श॒युम् । कः । त्वाम् । अ॒जि॒घां॒स॒त् । चर॑न्तम् ।
कः । ते॒ । दे॒वः । अधि॑ । मा॒र्डी॒के । आ॒सी॒त् । यत् । प्र । अक्षि॑णाः । पि॒तर॑म् । पा॒द॒ऽगृह्य॑ ॥१२॥

हे इन्द्र ᵛयत् यस्मात् कारणात् पितुः सकाशात् जनिष्यमाणात् भीतस्त्वं त्वदीयं ᵛपितरं ᵛपादगृह्य पादेषु गृहीत्वा ᵛप्राक्षिणाः प्रकर्षेणावधीः। तस्मात् कारणात् ᵛते त्वत्तोऽन्यः ᵛकः देवः ᵛमातरं स्वकीयजननीं ᵛविधवां पितृवधेन पतिरहिताम् ᵛअचक्रत् अकरोत्। ᵛकः त्वत्तोऽन्यः ᵛशयुं शयानं ᵛचरन्तं जाग्रतं वा ᵛत्वाम् ᵛअजिघांसत् हन्तुमैच्छत्। ᵛते त्वत्तोऽन्यः ᵛकः ᵛदेवः ᵛमार्डीके प्रजानां सुखकरणे ᵛअधि अधिकः ᵛआसीत्। अयमर्थः ‘ऋक्सामे वै देवेभ्यः’ (तै. सं. ६. १. ३. ६) इत्यनुवाके ‘यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत्’ इत्यादिब्राह्मणेन तैत्तिरीयकैर्बहुधा प्रपञ्चितः ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-भ–वत्सं चरथाय; त-ल–संचरथाय। [2] त–सुषूव। [3] ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स–शरीराय।

अर्व॑त्या॒ शुन॑ आ॒न्त्राणि॑ पेचे॒ न दे॒वेषु॑ विविदे मर्डि॒तार॑म् ।
अप॑श्यं जा॒याममही॑यमाना॒मधा॑ मे श्ये॒नो मध्वा जं॑भार ॥ १३ ॥

अर्व॑त्या । शुन॑ः । आ॒न्त्राणि॑ । पे॒चे॒ । न । दे॒वेषु॑ । वि॒वि॒दे॒ । म॒र्डि॒तार॑म् ।
अप॑श्यम् । जा॒याम् । अम॑हीयमानाम् । अध॑ । मे॒ । श्ये॒नः । मधु॑ । आ । ज॒भा॒र॒ ॥ १३ ॥

अनया वामदेवः स्वकीयं दारिद्र्यं सूचयन्निन्द्रस्योत्कर्षमाह । वामदेवोऽहम् vअवर्त्यां जीवनो पायराहित्येन vशुनः शुनकसंबन्धीनि vआन्त्राणि पुरीतन्ति vपेचे अपचम् । vदेवेषु द्योतमाने वह्न्यादिषु मध्ये इन्द्रादन्यं vमर्डितारं सुखयितारं vन vविविदे न लेभे । किंच vजायां स्वकीयां भार्यां vअमहीयमानाम् अश्लाघनीयाम् vअपश्यम् अद्राक्षम् । vअध अथानन्तरं vश्येनः श्येनवच्छीघ्रगामीन्द्रः vमे मह्यं vमधु मधुरोपेतमुदकम् vआ vजभार आजहार ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
तृतीयाष्टके पञ्चमोऽध्यायः संपूर्णः[1] ॥

---

[1] च-ल-समाप्तः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्यातः पञ्चमोऽध्यायस्तृतीयाष्टक[1] आदरात् ।
धीमता सायणाख्येन[2] षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥

चतुर्थे मण्डले द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि व्याख्यातानि । ‘ एवा त्वामिन्द्र ’ इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तम् । तस्य मण्डलादिपरिभाषया वामदेव ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्–‘ एवैकादश ’ इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्यते हि–‘ एवा त्वामिन्द्रोशत्तु षु णः सुमना उपाक इति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि मैत्रावरुणशस्त्रे अहीनसूक्तं[3] तत्स्थाने[3] त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ एवा त्वामिन्द्र यन्न इन्द्रः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

ए॒वा त्वामि॑न्द्र वज्रि॒न्नत्र॒ विश्वे॑ दे॒वासः॑ सु॒हवा॑स॒ ऊमाः॑ ।
म॒हामु॒भे रोद॑सी वृ॒द्धमृ॒ष्वं निरेक॒मिद्वृ॑णते वृत्र॒हत्ये॑ ॥ १ ॥

ए॒व । त्वाम् । इ॒न्द्र॒ । व॒ज्रि॒न् । अत्र॑ । विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । सु॒ऽहवा॑सः । ऊमाः॑ ।
म॒हाम् । उ॒भे इति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । वृ॒द्धम् । ऋ॒ष्वम् ।
निः । एक॑म् । इत् । वृ॒ण॒ते॒ । वृ॒त्रऽह॑त्ये ॥ १ ॥

ᵛअत्र अस्मिन् यज्ञे[4] ᵛवज्रिन् हे वज्रवन् ᵛइन्द्र ᵛसुहवासः सुहवाः शोभनाह्वानाः ᵛऊमाः रक्षकाः ᵛविश्वे ᵛदेवासः सर्वे देवाः ᵛउभे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ च ᵛएव[5] एवमुक्तप्रकारेण स्तूयमानं ᵛमहां महान्तं प्रभूतं ᵛवृद्धं गुणैः प्रवृद्धम् ᵛऋष्वं दर्शनीयं ᵛत्वाम् ᵛएकमित् एकमेव ᵛवृत्रहत्ये वृत्रहननार्थं ᵛनिः ᵛवृणते निःशेषेण संभजन्ते ॥

अवा॑सृजन्त॒ जिव्र॑यो॒ न दे॒वा भुवः॑ स॒म्राळि॑न्द्र स॒त्ययो॑निः ।
अह॒न्नहिं॑ परि॒शया॑न॒मर्णः॒ प्र व॑र्त॒नीर॑रदो वि॒श्वधे॑नाः ॥ २ ॥

अव॑ । अ॒सृ॒ज॒न्त॒ । जिव्र॑यः । न । दे॒वाः । भुवः॑ । स॒म्ऽराट् । इ॒न्द्र॒ । स॒त्यऽयो॑निः ।
अह॑न् । अहि॑म् । प॒रि॒ऽशया॑नम् । अर्णः॑ । प्र । व॒र्त॒नीः । अ॒र॒दः॒ । वि॒श्वऽधे॑नाः ॥ २ ॥

---

[1] ख–पञ्चमाध्याय° । [2] त–सायणार्येण । [3] ल–अहीनसूक्तस्थाने । [4] त-ल– लोके ।
[5] ख-ग-घ-च़-ण-भ-स–‘ एव ’ नास्ति:।

हे vइन्द्र vदेवाः त्वां[1] vजिव्रयो vन जीर्णाः प्रवृद्धाः पितरो यूनः पुत्रानिव vअवासृजन् असुरवधार्थं प्रैरयन् । ततो हे इन्द्र vसत्ययोनिः सत्यनिवासस्त्वं vसम्राट् सर्वेषां लोकानामधीश्वरः vभुवः अभवः । vअर्णः उदकं लक्षीकृत्य vपरिशयानं परितः समन्तात् शयनं कुर्वन्तम् vअहि वृत्रासुरम् vअहन् अवधीः । vविश्वधेनाः विश्वस्य प्रीणयित्रीः vवर्तनीः सर्वत्र प्रवर्तिका नदीः[2] vप्र vअरदः प्रकर्षेण विलेखनं कृतवानसि । इन्द्रो वृत्रं हत्वा तेनावृतान्युदकानि प्रवाहरूपेण प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

अतृ॑ष्णुवन्तं॒ विय॑तमबु॒ध्यमबु॑ध्यमानं सुषु॒पा॒णमि॑न्द्र ।
स॒प्त प्रति॑ प्र॒वत॑ आ॒शया॑न॒महिं॒ वज्रे॑ण॒ वि रि॑णा अप॒र्वन् ॥ ३ ॥

अतृ॑ष्णुवन्तम् । विऽय॑तम् । अ॒बु॒ध्यम् । अबु॑ध्यमानम् । सु॒सु॒पा॒नम् । इ॒न्द्र॒ ।
स॒प्त । प्रति॑ । प्र॒ऽवत॑ः । आ॒ऽशया॑नम् । अहि॑म् । वज्रे॑ण । वि । रि॒णाः॒ । अ॒प॒र्वन् ॥ ३ ॥

हे vइन्द्र त्वम् vअतृष्णुवन्तं भोगेषु अतृप्यन्तं vवियतं शिथिलाङ्गम् vअबुध्यं दुर्विज्ञानम् vअबुध्यमानं किमप्यजानन्तं vसुषुपाणं सुप्तं vसप्त सर्पणस्वभावाः vप्रवतः अपः vप्रति[3] vआशयानम् आवृत्य तिष्ठन्तम् vअहिं वृत्रम् vअपर्वन् अपर्वणि[4] पौर्णमास्यां vवज्रेण vवि vरिणाः व्यरिणाः। विशेषेण हतवानसि । पौर्णमास्यां वृत्रवधः ' त्वष्टा हतपुत्रः ' इत्यनुवाके ' घ्नन्ति वा एनं पौर्णमास आमावास्यायां प्याययन्ति ' (तै. सं. २. ५. २. ५) इति तैत्तिरीयेऽपि उक्तः[5] ॥

अक्षो॑दय॒च्छव॑सा॒ क्षाम॑ बु॒ध्नं॑ वार्ण वा॒तस्तवि॑षीभि॒रिन्द्र॑ः ।
दृ॒ळ्हान्यौ॑भ्नादु॒शमा॑न॒ ओजोऽवा॑भिनत्क॒कुभ॑ः पर्व॑तानाम् ॥ ४ ॥

अक्षो॑दयत् । शव॑सा । क्षाम॑ । बु॒ध्नम् । वाः । न । वात॑ः । तवि॑षीभिः । इन्द्र॑ः ।
दृ॒ळ्हानि॑ । औ॒भ्ना॒त् । उ॒शमा॑नः । ओज॑ः । अव॑ । अ॒भि॒न॒त् । क॒कुभ॑ः । पर्व॑तानाम् ॥ ४ ॥

vइन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः vशवसा बलेन vबुध्नम् अन्तरिक्षं vक्षाम क्षीणोदकम् vअक्षोदयत् संपिपेष । तत्र दृष्टान्तः । vवातः वायुः vतविषीभिः बलैः vवार्ण उदकमिव तद्वत् । किंच vओजः बलम् vउशमानः कामयमान इन्द्रः vदृळ्हानि दृढानि स्थिराण्यप्यभ्राणि vऔभ्नात् अभाङ्क्षीत्। तथा vपर्वतानां गिरीणां vककुभः पक्षान् vअवाभिनत् अत्यन्तमभैत्सीत् ॥

अ॒भि प्र द॑द्रु॒र्जन॑यो॒ न गर्भं॑ रथा॑इव॒ प्र य॑युः सा॒कमद्र॑यः ।
अत॑र्पयो वि॒सृत॑ उ॒ब्ज ऊ॒र्मीन्त्वं वृ॒ताँ अरि॑णा इन्द्र॒ सिन्धू॑न् ॥ ५ ॥

अ॒भि । प्र । द॒द्रुः॒ । जन॑यः । न । गर्भ॑म् । रथा॑ःऽइव । प्र । य॒युः॒ । सा॒कम् । अद्र॑यः ।
अत॑र्पयः । वि॒ऽसृत॑ः । उ॒ब्जः । ऊ॒र्मीन् । त्वम् । वृ॒तान् । अ॒रि॒णाः॒ । इ॒न्द्र॒ । सिन्धू॑न् ॥ ५ ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स–' त्वां ' नास्ति । [2] ख-ग-घ-च-ण-त-भ–आपस्तासाम्; न-स–' नदीः ' नास्ति । [3] त-न-ल-स–' प्रति ' नास्ति । [4] ल–पर्वणि । [5] ख-ग-च-ण-न-भ-स–उक्तम्।

हे ᵛइन्द्र त्वाम् ᵛअद्रयः मरुतः ᵛजनयः जनन्यः ᵛगर्भं ᵛन पुत्रमिव ᵛअभि ᵛप्र ᵛदद्रुः अभिजग्मुः । किंच ᵛरथाइव रंहणशीला रथा यथा तथा वृत्रवधार्थं त्वया ᵛसाकं ᵛप्र ᵛययुः प्रकर्षेण अयासिषुः । हे[1] इन्द्र त्वं ᵛविसृतः विसरणशीला नदीः ᵛअतर्पयः अद्भिरपूरयः । तथा ᵛऊर्मीन् मेघान् ᵛउब्जः अवधीः । तथा ᵛत्वं ᵛवृतान् वृत्रेणावृतान्[2] ᵛसिन्धून् अपः ᵛअरिणाः प्रैरयः ॥ ॥ १ ॥

त्वं म॒हीम॒वनिं॑ वि॒श्वधे॑नां तु॒र्वीत॑ये व॒य्या॑य॒ क्षर॑न्तीम् ।
अर॑मयो॒ नम॒सैज॒दर्णः॑ सुतरणाँ अ॑कृणोरिन्द्र॒ सिन्धू॑न् ॥ ६ ॥

त्वम् । म॒हीम् । अ॒वनि॑म् । वि॒श्वऽधे॑नाम् । तु॒र्वीत॑ये । व॒य्या॑य । क्षर॑न्तीम् ।
अर॑मयः । नम॑सा । एज॑त् । अर्णः॑ । सु॒ऽत॒र॒णान् । अ॒कृ॒णोः॒ । इ॒न्द्र॒ । सिन्धू॑न् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ᵛत्वं ᵛमहीं महतीं ᵛविश्वधेनां विश्वस्य प्रीणयित्रीं ᵛतुर्वीतये तुर्वीतिनाम्ने राज्ञे ᵛवय्याय वय्यनाम्ने च ᵛक्षरन्तीम् अभीष्टान् कामान् दुहतीम् ᵛअवनिं भूमिं ᵛनमसा अन्नेन ᵛएजत् एजता चलता ᵛअर्णः अर्णसोदकेन च ᵛअरमयः रमयसि । इन्द्रः पृथिवीमन्नोदकसमृद्धां करोतीत्यर्थः । किंच हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛसिन्धून् जलानि ᵛसुतरणान् सुष्ठु तीर्णानि ᵛअकृणोः अकार्षीः ॥

प्राग्रुवो॑ न॒भ॒न्वो॒३॑ न वक्वा॑ ध्व॒स्रा अ॑पिन्वद्यु॒वतीर्ऋ॑त॒ज्ञाः ।
धन्वा॒न्यज्राँ॑ अपृणक्तृषा॒णाँ अधो॒गिन्द्रः॑ स्त॒र्यो॒३॑ दं॑सु॑पत्नीः ॥ ७ ॥

प्र । अ॒ग्रुवः॑ । न॒भ॒न्वः॑ । न । वक्वाः॑ । ध्व॒स्राः । अ॒पि॒न्व॒त् । यु॒वतीः । ऋ॒त॒ऽज्ञाः ।
धन्वा॑नि । अज्रा॑न् । अ॒पृ॒ण॒क् । तृ॒षा॒णान् । अधो॑क् । इन्द्रः॑ । स्त॒र्यः॑ । दम्ऽसु॑पत्नीः ॥ ७ ॥

इन्द्रः ᵛनभन्वः शत्रूणां हिंसिकाः ᵛवक्वाः ᵛन सेना इव ᵛध्वस्राः कूलानां ध्वंसिकाः ᵛयुवतीः अद्भिर्मिश्रिताः ᵛऋतज्ञाः ऋतस्यान्नस्य जनयित्रीः ᵛअग्रुवः । अग्रुव इति नदीनामैतत् । अग्रगामिनीः नदीः ᵛप्र ᵛअपिन्वत् प्रकर्षेणापूरयत् । तथा ᵛधन्वानि निर्जलान्युन्नतान् देशांश्च वृष्ट्या ᵛअपृणक् अपूरयत् । तथा ᵛअज्रान् मार्गस्य गन्तॄन् ᵛतृषाणान् पिपासया युक्तान् पुरुषान् अपृणक् अपूरयत् । किंच ᵛइन्द्रः ᵛदंसुपत्नीः दमनपरा असुराः सुष्ठु पतयो यासां ताः ᵛस्तर्यः स्तरीर्निवृत्तप्रसवा गाः ᵛअधोक् अधुक्षत्[3] । इन्द्रो राक्षसकृतनिरोधदुःखात् निरुद्धप्रसवा अपि गा विमुच्य सप्रसवाश्चकारेत्यर्थः ॥

पू॒र्वीरु॒षसः॑ श॒रद॑श्च गू॒र्ता वृ॒त्रं ज॑घ॒न्वाँ अ॑सृज॒द्वि सिन्धू॑न् ।
परि॑ष्ठिता अतृणद्बद्बधा॒नाः सी॒रा इन्द्रः॒ स्रवि॑तवे पृथि॒ऽव्या ॥ ८ ॥
पू॒र्वीः । उ॒षसः॑ । श॒रदः॑ । च॒ । गू॒र्ताः । वृ॒त्रम् । ज॒घ॒न्वान् । अ॒सृ॒ज॒त् । वि । सिन्धू॑न् ।
परि॑ऽस्थिताः । अ॒तृ॒ण॒त् । ब॒द्ब॒धा॒नाः । सी॒राः । इन्द्रः॑ । स्रवि॑तवे । पृ॒थि॒ऽव्या ॥ ८ ॥

---

[1] ग-च-ण-स–' हे ' नास्ति ।   [2] ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स–' वृत्रेणावृतान् ' नास्ति ।
[3] त–अधुक्षत ।

ᵛवृत्रं वृत्राख्यमसुरं ᵛजघन्वान् हतवानिन्द्रः ᵛगूर्ताः तमिस्रया गीर्णाः ᵛपूर्वीः बह्वीः ᵛउषसः ᵛशरदश्च संवत्सरांश्च ᵛवि ᵛअसृजत् विशेषेण ससर्ज । तथा ᵛसिन्धून् वृत्रेणावृतान्युदकानि व्यसृजत्। किंच ᵛइन्द्रः ᵛपरिष्ठिताः मेघेषु परितः स्थिताः ᵛबद्धधानाः वृत्रेण परितो बध्यमानाः ᵛसीराः नदीः। सीरा इति नदीनामैतत् । ᵛपृथिव्या पृथिवीरूपेण मार्गेण ᵛस्रवितवे स्रवितुं गमनार्थम् ᵛअतृणत् अविध्यत् ॥

व॒म्रीभि॑ः पु॒त्रम॒ग्रुवो॑ अदा॒नं नि॒वेश॑नाद्धरिव॒ आ ज॑भर्थ ।
व्य१॒॑न्धो अ॑ख्य॒दहि॑माददा॒नो निर्भू᳚दुख॒च्छित्सम॑रन्त॒ पर्व᳚ ॥ ९ ॥

व॒म्रीभि॑ः । पु॒त्रम् । अ॒ग्रुव॑ः । अ॒दा॒नम् । नि॒ऽवेश॑नात् । ह॒रि॒ऽव॒ः । आ । ज॒भ॒र्थ॒ ।
वि । अ॒न्धः । अ॒ख्य॒त् । अहि॑म् । आ॒ऽद॒दा॒नः ।
निः । भू॒त् । उ॒ख॒ऽछित् । सम् । अ॒र॒न्त॒ । पर्व᳚ ॥ ९ ॥

हे ᵛहरिवः हरिसंज्ञकाश्वोपेतेन्द्र त्वं ᵛवम्रीभिः उपजिह्विकाभिः ᵛअदानम् अद्यमानम् ᵛअग्रुवः। अग्रू नाम काचित् । तस्याः ᵛपुत्रं ᵛनिवेशनात् वल्मीकाख्यात् स्थानात् ᵛआ ᵛजभर्थ आहृतवानसि। ᵛआददानः इन्द्रेणाह्रियमाणोऽग्रुवः पुत्रः ᵛअन्धः पूर्वमन्धः सन् ᵛअहिं सर्पं ᵛवि ᵛअख्यत् विशेषेण अपश्यत्। ततः ᵛनिर्भूत् वल्मीकान्निर्गतः अभूत्[१]। ᵛउखच्छित् वल्मीकाख्याया उखायाश्छेदकानि ᵛपर्व पर्वाणि अस्य सर्वाण्यङ्गानां शिथिलानि पर्वाणि ᵛसमरन्त समगच्छन्त। उपजिह्विकाभिः शिथिलीकृतानि अग्रुवः पुत्रस्य पर्वाणीन्द्रेण समधीयन्तेत्यर्थः ॥

प्र ते॒ पूर्वा॑णि॒ कर॑णानि विप्रावि॒द्वाँ आ॑ह वि॒दुषे॒ करां॑सि ।
यथा॑यथा॒ वृष्ण्या॑नि॒ स्वगू॒र्तापां॑सि राज॒न्नर्यावि॑वेषीः ॥ १० ॥

प्र । ते॒ । पूर्वा॑णि । कर॑णानि । वि॒प्र॒ । आ॒ऽवि॒द्वान् । आ॒ह॒ । वि॒दुषे॑ । करां॑सि ।
यथा॑ऽयथा । वृष्ण्या॑नि । स्वऽगू॑र्ता । अपां॑सि । रा॒ज॒न् । नर्या᳚ । अवि॑वेषीः ॥ १० ॥

हे ᵛराजन् राजमानेन्द्र ᵛवृष्ण्यानि वर्षणयोग्यानि ᵛस्वगूर्ता स्वगूर्तानि स्वयमुद्गीर्णानि ᵛनर्या नर्याणि मनुष्यहितानि ᵛअपांसि त्वत्संबन्धीनि कर्माणि ᵛयथायथा ᵛअविवेषीः व्याप्नोः । अकार्षीरिति यावत् । तथातथा हे ᵛविप्र प्राज्ञेन्द्र ᵛविदुषे विदुषः सर्वं जानतः ᵛते त्वत्संबन्धीनि ᵛपूर्वाणि पुरातनानि ᵛकरणानि कर्माणि ᵛआविद्वान् आ समन्ताज्जानन् वामदेवः ᵛकरांसि त्वदीयानि कर्माणि ᵛप्र प्रकर्षेण ᵛआह ब्रवीति ॥

---

[१] त–अभवत् ।

नू ष्टु॒त इ॑न्द्र॒ नू गृ॑णा॒न इषं॑ जरि॒त्रे न॒द्यो॒३॒॑ न पी॑पेः ।
अका॑रि ते हरि॒वो॒ ब्रह्म॒ नव्यं॑ धि॒या स्या॑म र॒थ्यः॑ सदा॒साः ॥ ११ ॥

नु । स्तु॒तः । इ॒न्द्र॒ । नु । गृ॒णा॒नः । इष॑म् । ज॒रि॒त्रे । न॒द्यः॑ । न । पी॒प॒रिति॑ पीपेः ।
अका॑रि । ते॒ । ह॒रि॒ऽव॒ः । ब्रह्म॑ । नव्य॑म् । धि॒या । स्या॒म॒ । र॒थ्यः॑ । स॒दा॒ऽसाः ॥ ११ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛनु क्षिप्रं ᵛस्तुतः पूर्वैर्ऋषिभिः संस्तुतः ᵛनु क्षिप्रं ᵛगृणानः अस्माभिः स्तूयमानः त्वम् ᵛइषम् अन्नं ᵛजरित्रे स्तोत्रे मह्यं ᵛनद्यो ᵛन अद्भिर्नदीरिव ᵛपीपेः प्यायय। प्रवृद्धं कुरु। हे ᵛहरिवः हरिसंज्ञकाश्वोपेतेन्द्र ᵛते तुभ्यं ᵛनव्यं नवतरं ᵛब्रह्म स्तोत्रम् ᵛअकारि अस्माभिः क्रियते[1]। ᵛरथ्यः रथवन्तो वयं ᵛधिया प्रज्ञारूपया स्तुत्या ᵛसदासाः त्वां सर्वदा भजमानास्त्वदर्थं हवीरूपस्यान्नस्य दातारो वा ᵛस्याम भूयास्म ॥ ॥ २ ॥

'आ न इन्द्रः' इत्येकादशर्चं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। 'आ नः' इत्यनुक्रमणिका। पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि निष्केवल्ये एतन्निविद्धानीयम्। सूत्रितं च—'आ न इन्द्र इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति। महाव्रतेऽप्येतत् संपातसूक्तम्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—'आ न इन्द्रो दूरादा न आसादिति संपातः' (ऐ. आ. ५. २. २) इति॥

आ नु॒ इन्द्रो॑ दू॒रादा न॑ आ॒सादं॑भिष्टि॒कृदव॑से यासदु॒ग्रः ।
ओजि॑ष्ठेभिर्नृ॒पति॒र्वज्र॑बाहुः स॒ङ्गे स॒मत्सु॑ तु॒र्वणिः॑ पृत॒न्यून् ॥ १ ॥

आ । नः॒ । इन्द्रः॑ । दू॒रात् । आ । नः॒ । आ॒सात् । अ॒भि॒ष्टि॒ऽकृत् । अव॑से । या॒स॒त् । उ॒ग्रः ।
ओजि॑ष्ठेभिः । नृ॒ऽपतिः॑ । वज्र॑ऽबाहुः । स॒म्ऽगे । स॒मत्ऽसु॑ । तु॒र्वणिः॑ । पृ॒त॒न्यून् ॥ १ ॥

ᵛअभिष्टिकृत् यजमानसंबन्धिनामभीष्टानां कर्ता ᵛउग्रः तेजस्वी ᵛइन्द्रः ᵛनः अस्माकम् ᵛअवसे रक्षणाय ᵛदूरात् ᵛआ ᵛयासत् आयातु आगच्छतु। अपि च ᵛआसात् आसन्नादन्तिकाच्च ᵛनः अस्माकमवसे रक्षणाय ᵛआ यासत् आयातु। कीदृशः। ᵛसमत्सु संग्रामेषु ᵛसंगे शत्रुभिः संयोगे सति ᵛपृतन्यून् शत्रून् ᵛतुर्वणिः हिंसन् ᵛवज्रबाहुः वज्रहस्तः ᵛनृपतिः वृष्टिद्वारा नृणां मनुष्याणां पालकः ᵛओजिष्ठेभिः अतिशयेन तेजस्विभिः मरुद्भिर्युक्त इति शेषः ॥

आ नु॒ इन्द्रो॒ हरि॑भिर्या॒त्वच्छा॑र्वा॒ची॒नोऽव॑से॒ राध॑से च ।
तिष्ठा॑ति व॒ज्री म॒घवा॑ विर॒प्शीमं य॒ज्ञमनु॑ नो॒ वाज॑सातौ ॥ २ ॥

आ । नः॒ । इन्द्रः॑ । हरि॑ऽभिः । या॒तु । अच्छ॑ । अ॒र्वा॒ची॒नः । अव॑से । राध॑से । च॒ ।
तिष्ठा॑ति । व॒ज्री । म॒घऽवा॑ । वि॒ऽर॒प्शी । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अनु॑ । नः॒ । वाज॑ऽसातौ ॥ २ ॥

---

[1] ल—अक्रियत ।

ᵛअर्वाचीनः अस्मदभिमुखः ᵛइन्द्रः ᵛअवसे अस्मदीयाय रक्षणाय ᵛराधसे ᵛच धनाय च ᵛनः ᵛअच्छ अस्मान् अभि[1] लक्षीकृत्य[1] ᵛहरिभिः अश्वैः सह ᵛआ ᵛयातु आगच्छतु । किंच ᵛवज्री वज्रवान् ᵛमघवा धनवान् ᵛविरप्शी महान्[2] । विरप्शीति महन्नामसु पाठात् । अस्मदीयस्य कर्मणो द्वेष्टृभिरसुरादिभिः सह ᵛनः अस्माकं ᵛवाजसातौ युद्धे प्राप्ते सति ᵛइमम् अस्मदीयं ᵛयज्ञम् ᵛअनु उद्दिश्य ᵛतिष्ठाति तिष्ठतु ॥

इ॒मं य॒ज्ञं त्वम॒स्माक॑मिन्द्र पु॒रो दध॑त्सनिष्यसि॒ क्रतुं॑ नः ।
श्व॒घ्नीव॑ वज्रिन्त्स॒नये॒ धना॑नां॒ त्वया॑ व॒यम॒र्य आ॒जिं ज॑येम ॥ ३ ॥

इ॒मम् । य॒ज्ञम् । त्वम् । अ॒स्माक॑म् । इ॒न्द्र॒ । पु॒रः । दध॑त् । स॒नि॒ष्य॒सि॒ । क्रतु॑म् । नः॒ ।
श्व॒घ्नीऽइ॑व । व॒ज्रि॒न् । स॒नये॑ । धना॑नाम् । त्वया॑ । व॒यम् । अ॒र्यः । आ॒जिम् । ज॒ये॒म॒ ॥ ३ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वं ᵛनः अस्मान् ᵛपुरो ᵛदधत् पुरस्कृतान् कुर्वन् ᵛअस्माकं ᵛक्रतुं क्रियमाणम् ᵛइमं ᵛयज्ञं ᵛसनिष्यसि संभजिष्यसि । अपि च ᵛश्वघ्नीव मृगयुर्मृगानिव हे ᵛवज्रिन् वज्रवन्निन्द्र ᵛत्वया ᵛअर्यः अरयः स्तोतारः ᵛवयं ᵛधनानां पश्वादिधनानां ᵛसनये लाभाय ᵛआजिं शत्रुसंबन्धिनं संग्रामं ᵛजयेम संजीयास्म[3] ॥

अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्य ‘ उशन्नु षु णः ’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च –‘ उशन्नु षु णः सुमना उपाक इति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति ॥

उ॒शन्नु॒ षु णः॑ सु॒मना॑ उपा॒के सोम॑स्य॒ नु सुषु॑तस्य स्वधावः ।
पा इ॑न्द्र॒ प्रति॑भृतस्य॒ मध्वः॒ सम॑न्धसा ममदः पृ॒ष्ठ्ये॑न ॥ ४ ॥

उ॒शन् । ऊँ॒ इति॑ । सु । नः॒ । सु॒ऽमनाः॑ । उ॒पा॒के । सोम॑स्य । नु । सुऽसु॑तस्य । स्व॒धा॒ऽवः॒ ।
पाः । इ॒न्द्र॒ । प्रति॑ऽभृतस्य । मध्वः॑ । सम् । अन्ध॑सा । म॒म॒दः॒ । पृ॒ष्ठ्ये॑न ॥ ४ ॥

हे ᵛस्वधावः अन्नवन् ᵛइन्द्र ᵛसुमनाः शोभनमनस्कस्त्वम् ᵛउपाके समीपे ᵛनः अस्मान् ᵛउशन्नु ᵛसु अत्यन्तं कामयमानः सन् ᵛसुषुतस्य सुष्ठ्वभिषुतं ᵛप्रतिभृतस्य संभृतं ᵛमध्वः मादकं ᵛसोमस्य सोमं ᵛनु क्षिप्रमेव ᵛपाः पिब । ᵛपृष्ठ्येन । पृष्ठशब्देन[4] माध्यंदिनसवने उद्गातृभिरुद्गीयमानं स्तोत्रमुच्यते । तत्संबन्धिना ᵛअन्धसा पीतेन सोमेन ᵛसं ᵛममदः प्रहृष्टो भव ॥

वि यो र॑र॒प्श ऋषि॑भि॒र्नवे॑भिर्वृ॒क्षो न प॒क्वः सृण्यो॒ न जेता॑ ।
मर्यो॒ न योषा॑म॒भि मन्य॑मा॒नोऽच्छा॑ विवक्मि पुरु॒हूतमिन्द्र॑म् ॥ ५ ॥

वि । यः । र॒र॒प्शे । ऋषि॑ऽभिः । नवे॑भिः । वृ॒क्षः । न । प॒क्वः । सृण्यः॑ । न । जेता॑ ।
मर्यः॑ । न । योषा॑म् । अ॒भि । मन्य॑मानः । अच्छ॑ । वि॒व॒क्मि॒ । पु॒रु॒ऽहू॒तम् । इन्द्र॑म् ॥ ५ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-प-फ–अभिलक्ष्य; त-न-स–अभिमुखीकृत्य । [2] त–महानिन्द्रः । [3] त–जीयास्म ।
[4] त-न-भ-ल–पृष्ठ्यशब्देन ।

ᵛपक्वः पक्वफलः ᵛवृक्षो ᵛन वृक्ष इव। अत्र सृणिशब्दोऽङ्कुशवाची। तेनायुधमात्रं लक्ष्यते। ᵛसृण्यः आयुधकुशलः ᵛजेता ᵛन शत्रुविजयी वीरपुरुष इव ᵛयः[1] ᵛनवेभिः नवैर्नूतनैः ᵛऋषिभिः ᵛवि ᵛररप्शे विविधं स्तूयते। स्तोताहं ᵛपुरुहूतं बहुभिराहूतं[2] तम् ᵛइन्द्रम् ᵛअच्छ अभि लक्षीकृत्य ᵛविवक्मि विशेषेण[3] वच्मि[3] स्तौमि। तत्र दृष्टान्तः। ᵛअभि ᵛमन्यमानः मदीयेयं योषिदित्यभिजानन् ᵛमर्यः मर्त्यः ᵛयोषां ᵛन स्त्रीमिव तद्वत्॥　　॥ ३ ॥

गिरिर्न यः स्वतवाँ ऋष्व इन्द्रः सनादेव सहसे जात उग्रः।
आदर्ता वज्रं स्थविरं न भीम उद्नेव कोशं वसुना न्यृष्टम्॥ ६ ॥

गिरिः। न। यः। स्वऽतवान्। ऋष्वः। इन्द्रः। सनात्। एव। सहसे। जातः। उग्रः।
आऽदर्ता। वज्रम्। स्थविरम्। न। भीमः। उद्नाऽइव। कोशम्। वसुना। निऽऋष्टम्॥६॥

ᵛगिरिर्न पर्वत इव ᵛस्वतवान् स्वयं प्रवृद्धः ᵛऋष्वः महान्। ऋष्व इति महन्नाम 'महत् ब्रध्नः ऋष्वः' (नि. ३. ३. ३) इति तन्नामसु पाठात्। ᵛउग्रः ओजस्वी ᵛयः ᵛइन्द्रः ᵛसहसे शत्रोरभिभवाय ᵛसनादेव चिरादेव ᵛजातः उत्पन्नः ᵛभीमः शत्रूणां भयंकरः स इन्द्रः ᵛउद्नेव ᵛकोशम् उदकेन जलपात्रमिव ᵛवसुना तेजसा ᵛन्यृष्टं निगतं ᵛस्थविरं बृहत्[4] ᵛवज्रं ᵛन वज्रं च। नेति चार्थे। ᵛआदर्ता आदत्तवान्[5] आसीत्॥

न यस्य वर्ता जनुषा न्वस्ति न राधस आमरीता मघस्य।
उद्वावृषाणस्तविषीव उग्रास्मभ्यं दद्धि पुरुहूत रायः॥ ७ ॥

न। यस्य। वर्ता। जनुषा। नु। अस्ति। न। राधसः। आऽमरीता। मघस्य।
उत्ऽववृषाणः। तविषीऽवः। उग्र। अस्मभ्यम्। दद्धि। पुरुऽहूत। रायः॥ ७॥

हे इन्द्र ᵛयस्य तव कश्चित् ᵛजनुषा जन्मना स्वत एव ᵛनु नूनं सत्यं ᵛवर्ता वारयिता ᵛन ᵛअस्ति। ᵛराधसः यज्ञादिकर्मणां साधकस्य ᵛमघस्य त्वया दीयमानस्य धनस्य ᵛआमरीता कश्चिदपि नाशयिता ᵛन अस्ति। हे ᵛतविषीवः बलवन् ᵛउग्र तेजस्विन् हे ᵛपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र ᵛउद्ववृषाणः अभीष्टान् कामान् वर्षकस्त्वं ᵛरायः पश्वादिधनानि ᵛअस्मभ्यं स्तोतृभ्यः ᵛदद्धि देहि॥

ईक्षे रायः क्षयस्य चर्षणीनामुत व्रजमपवर्तासि गोनाम्।
शिक्षानरः समिथेषु प्रहावान्वस्वो राशिमभिनेतासि भूरिम्॥ ८ ॥

ईक्षे। रायः। क्षयस्य। चर्षणीनाम्। उत। व्रजम्। अपऽवर्ता। असि। गोनाम्।
शिक्षाऽनरः। समऽइथेषु। प्रहाऽवान्। वस्वः। राशिम्। अभिऽनेता। असि। भूरिम्॥८॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स–'यः' नास्ति। [2] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-ल–'बहुभिराहूतं' नास्ति। [3] ख-ग-घ-च-ण-भ–'विशेषेण वच्मि' नास्ति। [4] ख-ग-च-फ-भ–बृहत् महत्। [5] त–आदत्तवान्।

हे इन्द्र त्वं vचर्षणीनां प्रजानां vरायः धनस्य[1] vक्षयस्य गृहस्य च vईक्षे ईक्षसे । vउत अपि च vगोनां गवां vव्रजं समूहम् vअपवर्ता अपवारकः vअसि । निरोधकेभ्योऽसुरेभ्यो गवां मोचयिता भवसीत्यर्थः । किंच हे इन्द्र vशिक्षानरः शिक्षया नेता प्रज्ञानां शासकः vसमिथेषु युद्धेषु vप्रहावान् प्रहरणवांस्त्वं vभूरिं प्रभूतं vवस्वः धनस्य vराशिं समूहम् vअभिनेतासि प्रापयिता च[2] भवसि ॥

कया तच्छृण्वे शच्या शचिष्ठो यया कृणोति मुहु का चिदृष्वः ।
पुरु दाशुषे विचयिष्ठो अंहोऽथा दधाति द्रविणं जरित्रे ॥ ९ ॥

कया । तत् । शृण्वे । शच्या । शचिष्ठः । यया । कृणोति । मुहु । का । चित् । ऋष्वः ।
पुरु । दाशुषे । विऽचयिष्ठः । अंहः । अथ । दधाति । द्रविणम् । जरित्रे ॥ ९ ॥

vशचिष्ठः अतिशयेन प्राज्ञः । तदिति लिङ्गव्यत्ययः । vतत् स इन्द्रः vकया vशच्या कया[3] प्रज्ञया । शचीति प्रज्ञानामैतत् । vशृण्वे श्रूयते । vऋष्वः[4] महानिन्द्रः[5] vमुहु मुहुः vयया प्रज्ञया vका vचित् कानिचित् कर्माणि vकृणोति करोति । स इन्द्रः vदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय vपुरु भूयिष्ठम् vअंहः पापं vविचयिष्ठः अतिशयेन नाशको भवति । vअथ अपि च vजरित्रे स्तोत्रे vद्रविणं पश्वादिधनं vदधाति ददाति ॥

मा नो मर्धीरा भरा दद्धि तन्नः प्र दाशुषे दातवे भूरि यत्ते ।
नव्ये देष्णे शस्ते अस्मिन्त उक्थे प्र ब्रवाम वयमिन्द्र स्तुवन्तः ॥ १० ॥

मा । नः । मर्धीः । आ । भर । दद्धि । तत् । नः । प्र । दाशुषे । दातवे । भूरि । यत् । ते ।
नव्ये । देष्णे । शस्ते । अस्मिन् । ते । उक्थे । प्र । ब्रवाम । वयम् । इन्द्र । स्तुवन्तः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं vनः अस्मान् vमा vमर्धीः मा हिंसीः । किंतु त्वम् vआ vभर पोषको भव । हे इन्द्र vते त्वदीयं vभूरि[6] बह्वपि vयत् धनं[6] vदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय vदातवे दातुम् । vप्र भवतीति शेषः । vनः अस्मभ्यं vतत् धनम् आहृत्य vदद्धि देहि । हे vइन्द्र त्वां vस्तुवन्तः vवयम् vअस्मिन् vउक्थे अस्मिन्निष्केवल्याख्यशस्त्रे vते त्वदर्थं vनव्ये नूतने vशस्ते प्रशस्ते vदेष्णे दातव्ये हविषि निमित्तभूते सति vप्र vब्रवाम प्रकर्षेण त्वां वदाम ॥

---

१. त–धनस्य ईक्षे । २. ख-प-फ-भ–‘ च ’ नास्ति । ३. ख-प-फ-भ–‘ कया ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ–यः ऋष्वः । ५. त-न-ल-स–‘ महानिन्द्रः ’ नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ–यद्भूरि बह्वपि धनम् ।

नू ष्टुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो३ न पीपेः ।
अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।
अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ ४ ॥

'आ यात्विन्द्रः' इत्येकादशर्चमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'आ यातु' इत्यनुक्रान्तम् । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहन्येतन्निविद्धानीयम् । सूत्रितं च—'आ यात्विन्द्रोऽवस इति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

आ यात्विन्द्रोऽवस उप न इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः ।
वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीर्द्यौर्न क्षत्रमभिभूति पुष्यात् ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः । इह । स्तुतः । सधऽमात् । अस्तु । शूरः ।
ववृधानः । तविषीः । यस्य । पूर्वीः । द्यौः । न । क्षत्रम् । अभिऽभूति । पुष्यात् ॥ १ ॥

सः ᵛइन्द्रः ᵛनः अस्माकम् ᵛअवसे रक्षणाय ᵛउप ᵛआ ᵛयातु उपागच्छतु । य इन्द्रः ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛस्तुतः । ᵛशूरः विक्रान्तः ᵛववृधानः प्रवृद्धोऽयमिन्द्रः ᵛसधमादस्तु अस्माभिः सह माद्यन् भवतु । ᵛयस्य इन्द्रस्य ᵛतविषीः तविष्यो बलानि ᵛपूर्वीः पूर्व्यो बहूनि । सन्तीति शेषः । यश्चेन्द्रः ᵛद्यौर्न द्योतमानः सूर्य इव ᵛअभिभूति परकीयं बलमभिभावुकं ᵛक्षत्रं स्वकीयं बलं तेजो वा ᵛपुष्यात् पुष्यतु । स इन्द्र उपायात्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

तस्येदिह स्तवथ वृष्ण्यानि तुविद्युम्नस्य तुविराधसो नॄन् ।
यस्य क्रतुर्विदथ्यो३ न सम्राट् साह्वान्तरुत्रो अभ्यस्ति कृष्टीः ॥ २ ॥

तस्य । इत् । इह । स्तवथ । वृष्ण्यानि । तुविऽद्युम्नस्य । तुविऽराधसः । नॄन् ।
यस्य । क्रतुः । विदथ्यः । न । सम्ऽराट् । सह्वान् । तरुत्रः । अभि । अस्ति । कृष्टीः ॥ २ ॥

ᵛतुविद्युम्नस्य बहुकीर्तेः ᵛतुविराधसः बहुधनस्य ᵛतस्येत् तस्येन्द्रस्यैव ᵛवृष्ण्यानि बलभूतान् ᵛनॄन् नेतॄन् मरुतो हे स्तोतारो यूयम् ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛस्तवथ स्तुत । ᵛसाह्वान् शत्रूनभिभावुकः ᵛतरुत्रः अस्मानापन्नभयस्तारकः ᵛयस्य इन्द्रस्य ᵛक्रतुः कर्म ᵛकृष्टीः शत्रुसंबन्धिनीः प्रजाः ᵛअभ्यस्ति अभिभवति । तत्र दृष्टान्तः । ᵛविदथ्यो ᵛन ᵛसम्राट् । विदथार्हः[1] यज्ञार्हः सम्राट् सकललोकानाम् अधिपतिरिव तद्वत् । तस्य वृष्ण्यानि इति पूर्वेण संबन्धः ॥

---

[1] ल–विदथार्हो न ।

आ या॒त्विन्द्रो॑ दि॒व आ पृ॑थि॒व्या म॒क्षू स॑मु॒द्रादु॒त वा॒ पुरी॑षात् ।
स्व॑र्णरा॒दव॑से नो म॒रुत्वा॑न्परा॒वतो॑ वा॒ सद॑नादृ॒तस्य॑ ॥ ३ ॥

आ । या॒तु॒ । इन्द्रः॑ । दि॒वः । आ । पृ॒थि॒व्याः । म॒क्षु । स॒मु॒द्रात् । उ॒त । वा॒ । पुरी॑षात् ।
स्वः॑ऽनरात् । अव॑से । नः॒ । म॒रुत्वा॑न् । प॒रा॒ऽवतः॑ । वा॒ । सद॑नात् । ऋ॒तस्य॑ ॥ ३ ॥

ᵛमरुत्वान् मरुद्भिः सहितः ᵛइन्द्रः ᵛनः अस्माकम् ᵛअवसे रक्षणाय ᵛदिवः स्वर्गलोकात् ᵛआ ᵛयातु आगच्छतु । ᵛपृथिव्याः भूलोकाच्च ᵛमक्षु शीघ्रम् ᵛआ यातु । ᵛउत ᵛवा अथवा ᵛसमुद्रात् अन्तरिक्षलोकाच्चायातु । समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम ‘ सगरः समुद्रः अध्वरम्[1] ’ (नि. १. ३. १५) इति तन्नामसु पाठात् । अथवा ᵛपुरीषात् उदकाद्वायातु । पुरीषमित्युदकनाम ‘ मधु पुरीषं पिप्पलम् ’ (नि. १. १२. १२) इति तन्नामसु पाठात् । ᵛस्वर्णरात् स्वरादित्यो नरो नेता यस्य तस्माल्लोकाद्वा आयातु । ᵛपरावतो ᵛवा दूराद्वा आयातु । ᵛऋतस्य उदकस्य ᵛसदनात् स्थानात् मेघलोकाद्वा आयातु ॥

स्थू॒रस्य॑ रा॒यो बृ॑ह॒तो य ईशे॒ तमु॑ ष्टवाम वि॒दथे॒ष्विन्द्र॑म् ।
यो वा॒युना॒ जय॑ति॒ गोम॑तीषु॒ प्र धृ॑ष्णु॒या नय॑ति॒ वस्यो॒ अच्छ॑ ॥ ४ ॥

स्थू॒रस्य॑ । रा॒यः । बृ॒ह॒तः । यः । ईशे॑ । तम् । ऊँ॒ इति॑ । स्त॒वा॒म॒ । वि॒दथे॑षु । इन्द्र॑म् ।
यः । वा॒युना॑ । जय॑ति । गोऽम॑तीषु । प्र । धृ॒ष्णु॒ऽया । नय॑ति । वस्यः॑ । अच्छ॑ ॥ ४ ॥

ᵛयः इन्द्रः ᵛस्थूरस्य स्थूलस्य ᵛबृहतः महतः ᵛरायः धनस्य ᵛईशे ईष्टे ᵛविदथेषु यज्ञेषु । विदथ इति यज्ञनामैतत् । ᵛतम्[2] ᵛइन्द्रम् ᵛउ[2] तमिन्द्रमेव वयं स्तोतारः ᵛस्तवाम । ᵛयः इन्द्रः ᵛवायुना प्राणरूपेण बलेन ᵛगोमतीषु सेनासु ᵛजयति शत्रून् विजयते । ᵛधृष्णुया धृष्णुः प्रगल्भो य इन्द्रः स्तोतॄन् ᵛवस्यः वसीयः श्रेष्ठं पश्वादिधनम् ᵛअच्छ अभि ᵛप्र ᵛनयति प्रापयति । तमेवेन्द्रं स्तवामेति पूर्वेण संबन्धः ॥

उप॒ यो नमो॒ नम॑सि स्तभा॒यन्निय॑र्ति॒ वाचं॑ ज॒नय॒न्यज॑ध्यै ।
ऋ॒ञ्ज॒सा॒नः पु॑रु॒वार॑ उ॒क्थैरेन्द्रं॑ कृण्वीत॒ सद॑नेषु॒ होता॑ ॥ ५ ॥

उप॑ । यः । नमः॑ । नम॑सि । स्त॒भा॒यन् । इय॑र्ति । वाच॑म् । ज॒नय॑न् । यज॑ध्यै ।
ऋ॒ञ्ज॒सा॒नः । पु॒रु॒ऽवारः॑ । उ॒क्थैः । आ । इन्द्र॑म् । कृ॒ण्वी॒त । सद॑नेषु । होता॑ ॥ ५ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-त-न-भ-स—अध्वरः ।   [2] ख-ग-च-ण-भ-स—‘ तमिन्द्रमु ’ नास्ति ।

vउप vस्तभायन् लोकानुपस्तम्भयन् vयजध्यै यष्टुं vवाचं गर्जितलक्षणां वाचं vजनयन् प्रजनयन् vऋञ्जसानः प्रसाध्यमानः । ‘ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा’ इति यास्कः । vउक्थैः शस्त्रलक्षणैः स्तोत्रैः vपुरुवारः बहुभिः[1] संभजनीयः vयः इन्द्रः vनमसि । नम इत्यन्ननामैतत् । यजमानैर्दत्ते हविषि vनमः यजमानेभ्यो यज्ञादिसाधनमन्नम् vइयर्ति प्रेरयति । इन्द्रो हविषा तृप्तः सन् वृष्टिद्वारा अन्नं प्रयच्छति तेन चान्नेन पुनर्यज्ञः प्रजायत इत्यर्थः । अस्मदीयः vहोता vसदनेषु यज्ञगृहेषु[2] तम् vइन्द्रम् vआ vकृण्वीत अभिमुखीकरोतु ॥ ॥ ५ ॥

धि॒षा यदि॑ धिष॒ण्यन्तः॑ सर॒ण्यान्त्सद॑न्तो॒ अद्रि॑मौशि॒जस्य॒ गोहे॑ ।
आ दु॑रो॒षाः पा॒स्त्यस्य॒ होता॒ यो नो॑ म॒हान्त्सं॒वर॑णेषु॒ वह्निः॑ ॥ ६ ॥

धि॒षा । यदि॑ । धि॒ष॒ण्यन्तः॑ । स॒र॒ण्यान् । सद॑न्तः । अद्रि॑म् । औ॒शि॒जस्य॑ । गोहे॑ ।
आ । दु॒रो॒षाः । पा॒स्त्यस्य॑ । होता॑ । यः । नः॒ । म॒हान् । स॒म्ऽवर॑णेषु । वह्निः॑ ॥ ६ ॥

vधिषण्यन्तः धिषणामिन्द्रविषयां स्तुतिमिच्छन्तः vऔशिजस्य । उशिजः कामयमाना ऋत्विजः । तेषां संबन्ध्यौशिजो यजमानः । तस्य vगोहे गृहे vसदन्तः निषीदन्तो जनाः vअद्रिम् । आदृणाति शत्रून् इत्यद्रिरिन्द्रः । तमिन्द्रं vधिषा स्तुत्या vयदि यदा vसरण्यान् उपागच्छेयुः तदा स इन्द्रः vआ यातु । vनः अस्माकं vसंवरणेषु शत्रुसंबन्धिषु निरोधेषु vवह्निः वोढा vपास्त्यस्य पस्त्ये गृहे वसता यजमानेन vहोता आह्वाता vदुरोषाः दुस्तरक्रोधः vयः इन्द्रः vमहान् प्रभूतो भवति । स आयात्विति ॥

स॒त्रा यदीं॑ भार्व॒रस्य॒ वृष्णः॒ सिष॑क्ति॒ शुष्मः॑ स्तुव॒ते भरा॑य ।
गुहा॒ यदी॑मौशि॒जस्य॒ गोहे॒ प्र यद्धि॒ये प्राय॑से॒ मदा॑य ॥ ७ ॥

स॒त्रा । यत् । ई॒म् । भा॒र्व॒रस्य॑ । वृष्णः॑ । सिस॑क्ति । शुष्मः॑ । स्तु॒व॒ते । भरा॑य ।
गुहा॑ । यत् । ई॒म् । औ॒शि॒जस्य॑ । गोहे॑ । प्र । यत् । धि॒ये । प्र । अय॑से । मदा॑य ॥ ७ ॥

vभार्वरस्य । भर्वरो जगद्भर्ता प्रजापतिः । तस्य पुत्रो भार्वरः । तस्य vवृष्णः कामानां वर्षितुरिन्द्रस्य संबन्धी vईम् एषः vशुष्मः बलं vस्तुवते स्तोत्रं कुर्वन्तं यजमानं vसिषक्ति सेवते इति vयत् तत् vसत्रा सत्यमेव । vईम् एतद्बलम् vऔशिजस्य यजमानस्य vभराय भर्तुं vगुहा गुहायां गुहारूपे हृदये vप्र भवतीति vयत् तत्सत्यम् । यजमानस्य vगोहे गृहे vधिये कर्मणे vप्र भवतीति vयत् तत्सत्यम् । vअयसे गमनाय कामानां प्राप्तये vमदाय हर्षाय तत्र यद्बलं प्रभवति तत्सत्यम् । इन्द्रस्य बलं यजमानं सर्वदा पालयतीत्यर्थः ॥

---

[1] च–पुरुभिः ।

[2] ख-ग-घ-च-ण–‘यज्ञगृहेषु’ नास्ति ।

वि यद्वरां॑सि॒ पर्व॑तस्य वृ॒ण्वे पयो॑भिर्जि॒न्वे अ॒पां जवां॑सि ।
वि॒दद्गौ॒रस्य॑ गव॒यस्य॑ गोहे॒ यदी॒ वाजा॑य सु॒ध्यो॒३॒॑ वह॑न्ति ॥ ८ ॥

वि । यत् । वरां॑सि । पर्व॑तस्य । वृ॒ण्वे । पय॑:ऽभिः । जि॒न्वे । अ॒पाम् । जवां॑सि ।
वि॒दत् । गौ॒रस्य॑ । ग॒व॒यस्य॑ । गोहे॑ । यदि॑ । वाजा॑य । सु॒ऽध्य॑: । वह॑न्ति ॥ ८ ॥

इन्द्रः ᵛपर्वतस्य मेघस्य ᵛवरांसि द्वाराणि ᵛवि ᵛवृण्वे विवृतानि कृतवानिति ᵛयत् । ᵛअपां उदकानां ᵛजवांसि वेगान् ᵛपयोभिः जलैः ᵛजिन्वे प्याययतीति यत् । ᵛयदि यदा ᵛसुध्यः शोभनकर्माणो यजमानाः ᵛवाजाय अन्नाय ᵛवहन्ति इन्द्रं प्राप्नुवन्ति तदा ᵛगोहे गृहे ᵛगौरस्य गौरमृगस्य ᵛगवयस्य गवयमृगस्य च ᵛविदत् तौ द्वौ पशू लभते इति यत् । तत्सर्वं सत्रा इति पूर्वेण संबन्धः ।

अभ्युदयेष्टौ इन्द्रस्य प्रदातुः ‘ भद्रा ते हस्ता ’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘ दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशो भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी ’ (आश्व. श्रौ. ३.१३) इति ॥

भ॒द्रा ते॒ हस्ता॒ सुकृ॑तो॒त पा॒णी प्र॑य॒न्तारा॑ स्तुव॒ते राध॑ इन्द्र ।
का ते॒ निष॑त्तिः॒ किमु॒ नो म॑मत्सि॒ किं नोदु॑दु हर्षसे॒ दात॒वा उ॑ ॥ ९ ॥

भ॒द्रा । ते॒ । हस्ता॑ । सु॒ऽकृ॑ता । उ॒त । पा॒णी इति॑ । प्र॒ऽय॒न्तारा॑ । स्तु॒व॒ते । राध॑: । इ॒न्द्र॒ ।
का । ते॒ । निऽस॑त्तिः । किम् । ऊँ इति॑ । नो इति॑ । म॒म॒त्सि॒ ।
किम् । न । उत्ऽउ॑त् । ऊँ इति॑ । ह॒र्ष॒से॒ । दात॒वै । ऊँ इति॑ ॥ ९ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛते त्वदीयौ ᵛभद्रा भद्रौ कल्याणौ ᵛहस्ता हस्तौ ᵛसुकृता सुकृतौ शोभनकर्माणौ भवतः । ᵛउत अपि च ᵛपाणी त्वदीयौ हस्तौ ᵛस्तुवते स्तोत्रे यजमानाय ᵛराधः धनं ᵛप्रयन्तारा प्रयन्तारौ प्रदातारौ भवतः । हे इन्द्र ᵛते त्वदीया ᵛनिषत्तिः निषदनं स्थितिः ᵛका । त्वमस्मान् ᵛकिमु किमर्थं ᵛनो ᵛममत्सि न मादयसि । ᵛकिम् ᵛउदुदु किमर्थमेव ᵛदातवै अस्माकं धनं दातुं ᵛन ᵛहर्षसे हृष्टो न भवसि[1] ॥

ऐन्द्रस्य वार्त्रघ्नस्य पशोः ‘ एवा वस्वः ’ इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘ एवा वस्व इन्द्रः सत्यः सम्राड्यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

ए॒वा वस्व॒ इन्द्रः॑ स॒त्यः स॒म्राड्ढन्ता॑ वृ॒त्रं वरि॑वः पू॒रवे॑ कः ।
पुरु॑ष्टुत॒ क्रत्वा॑ नः शग्धि रा॒यो भ॑क्षी॒य तेऽव॑सो॒ दैव्य॑स्य ॥ १० ॥

ए॒व । वस्व॑: । इन्द्र॑: । स॒त्यः । स॒म्ऽराट् । हन्ता॑ । वृ॒त्रम् । वरि॑वः । पू॒रवे॑ । क॒रिति॑ कः ।
पुरु॑ऽस्तुत । क्रत्वा॑ । न॒: । श॒ग्धि॒ । रा॒यः । भ॒क्षी॒य । ते॒ । अव॑सः । दैव्य॑स्य ॥ १० ॥

---

[1] त-प-भवसि । उ पूरणः ।

ᵛएवा एवमुक्तप्रकारेण स्तूयमानः ᵛसत्यः सत्यवान् ᵛवस्वः धनस्य ᵛसम्राट् ईश्वरः ᵛवृत्रं वृत्रनामानमसुरं ᵛहन्ता हिंसिता ᵛइन्द्रः ᵛपूरवे मनुष्याय यजमानाय ᵛवरिवः धनं ᵛकः करोति । ददातीत्यर्थः । ᵛक्रत्वा कर्मणा स्तुतिहेतुना हे ᵛपुरुष्टुत बहुभिर्यजमानैः स्तुतेन्द्र त्वं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛरायः धनानि ᵛशग्धि देहि । ᵛते त्वया दीयमानस्य ᵛदैव्यस्य देवसंबन्धिनः ᵛअवसः अन्नस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अन्नं ᵛभक्षीय अहं भजेय[1] ॥

नू ष्टु॒त इ॑न्द्र॒ नू गृ॑णा॒न इषं॑ जरि॒त्रे न॒द्यो॑३॒ न पीपेः॑ ।
अका॑रि ते हरिवो॒ ब्रह्म॒ नव्यं॑ धि॒या स्या॑म र॒थ्यः॑ सदा॒साः ॥ ११ ॥

नु । स्तु॒तः । इ॒न्द्र॒ । नु । गृ॒णा॒नः । इष॑म् । ज॒रि॒त्रे । न॒द्यः॑ । न । पी॒पे॒रिति॑ पीपेः ।
अका॑रि । ते॒ । ह॒रि॒ऽवः॒ । ब्रह्म॑ । नव्य॑म् । धि॒या । स्या॒म॒ । र॒थ्यः॑ । स॒दा॒ऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥

तत्र[2] तृतीयानुवाके[3] एकादश सूक्तानि । तत्र ‘ यन्न इन्द्रः’ इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ यन्नः ’ इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे द्वितीयमिदं संपातसूक्तम्[4] । सूत्रितं च–‘ एवा त्वामिन्द्र यन्न इन्द्रः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

यन्न॒ इन्द्रो॑ जुजु॒षे यच्च॒ वष्टि॒ तन्नो॑ म॒हान्क॑रति शु॒ष्म्या चि॑त् ।
ब्रह्म॒ स्तोमं॑ म॒घवा॒ सोम॑मु॒क्था यो अश्मा॑नं॒ शव॑सा॒ बिभ्र॒देति॑ ॥ १ ॥

यत् । नः॒ । इन्द्रः॑ । जु॒जु॒षे । यत् । च॒ । वष्टि॑ ।
तत् । नः॒ । म॒हान् । क॒र॒ति॒ । शु॒ष्मी । आ । चि॒त् ।
ब्रह्म॑ । स्तोम॑म् । म॒घऽवा॑ । सोम॑म् । उ॒क्था । यः । अश्मा॑नम् । शव॑सा । बिभ्र॑त् । एति॑ ॥ १ ॥

ᵛइन्द्रः ᵛनः अस्मदीयं ᵛयत् हविर्लक्षणान्नादिकं ᵛजुजुषे सेवते ᵛयच्च हविरादिकं च ᵛवष्टि कामयते ᵛमहान् प्रभूतः ᵛशुष्मी बलवानिन्द्रः । चिदिति चार्थे । ᵛब्रह्म ᵛचित् हविर्लक्षणपुरोडाशादिकमन्नं च ᵛस्तोमं स्तोत्रसमूहं च ᵛसोमम् अभिषुतं सोमं च ᵛउक्था उक्थानि शस्त्राणि चेत्येवंभूतं ᵛतत् ब्रह्मादिचतुष्टयम् ᵛआ ᵛकरति आकरोतु स्वीकरोतु । ᵛमघवा धनवान् । अत्र[5] अश्मशब्दः[6] वज्रवाची । ᵛअश्मानं वज्रं ᵛबिभ्रत् धारयन् ᵛशवसा बलेन युक्तः ᵛयः इन्द्रः ᵛएति आगच्छति । स इन्द्रः स्वीकरोत्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

---

[1] त–भजेयम् । [2] घ-च-न–अथ । [3] घ-न–तृतीयेऽनुवाके । [4] ख-प-फ-भ–सूक्तम् ।
[5] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–‘ अत्र ’ नास्ति । [6] ल–अश्मन्शब्दः ।

वृषा वृषन्धिं चतुरश्रिमस्यन्नुग्रो बाहुभ्यां नृतमः शचीवान् ।
श्रिये परुष्णीमुषमाण ऊर्णां यस्याः पर्वाणि सख्याय विव्ये ॥ २ ॥

वृषा । वृषन्धिम् । चतुःऽअश्रिम् । अस्यन् । उग्रः । बाहुऽभ्याम् । नृऽतमः । शचीऽवान् ।
श्रिये । परुष्णीम् । उषमाणः । ऊर्णाम् । यस्याः । पर्वाणि । सख्याय । विव्ये ॥ २ ॥

ᵛवृषा कामानां वर्षिता ᵛवृषन्धिं मेघभेदनद्वारेण वर्षं कुर्वन्तं ᵛचतुरश्रि चतसृभिः अश्रि धाराभिरुपेतं वज्रं ᵛबाहुभ्यां हस्ताभ्याम् ᵛअस्यन् शत्रुषु प्रक्षिपन् ᵛउग्रः उद्गूर्णबलः ᵛनृतमः नेतृ ᵛशचीवान् कर्मवानिन्द्रः ᵛऊर्णाम् आच्छादिकां ᵛपरुष्णीं पर्ववतीं नदीं ᵛश्रिये आश्रयणार्थम् ᵛउषमा सेवमानः[1] भवति । ᵛयस्याः नद्याः ᵛपर्वाणि भिन्नान् देशान् ᵛसख्याय सखिकर्मणे ᵛविव्ये संवृतवान्।

यो देवो देवतमो जायमानो महो वाजेभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।
दधानो वज्रं बाह्वोरुशन्तं द्याममेन रेजयत्प्र भूम ॥ ३ ॥

यः । देवः । देवऽतमः । जायमानः । महः । वाजेभिः । महत्ऽभिः । च । शुष्मैः ।
दधानः । वज्रम् । बाह्वोः । उशन्तम् । द्याम् । अमेन । रेजयत् । प्र । भूम ॥ ३ ॥

ᵛदेवः दीप्यमानः ᵛदेवतमः दातृतमः ᵛजायमानः उत्पद्यमानः ᵛयः इन्द्रः ᵛमहः महद्भि ᵛवाजेभिः अन्नैः ᵛमहद्भिः ᵛशुष्मैः बलैः ᵛच । युक्तोऽभवदिति शेषः । स इन्द्रः ᵛबाह्वोः हस्तयोः ᵛउशन्तं कामयमानं ᵛवज्रं ᵛदधानः धारयन् ᵛअमेन बलेन ᵛद्यां द्युलोकं च[2] ᵛभूम भूलोकं च ᵛप्र ᵛरेजयत् प्रकम्पयति स्म ॥

विश्वा रोधांसि प्रवतश्च पूर्वीर्द्यौर्ऋष्वाज्जनिमन्नेजत क्षाः ।
आ मातरा भरति शुष्म्या गोर्नृवत्परिज्मन्नोनुवन्त वाताः ॥ ४ ॥

विश्वा । रोधांसि । प्रऽवतः । च । पूर्वीः । द्यौः । ऋष्वात् । जनिमन् । रेजत । क्षाः ।
आ । मातरा । भरति । शुष्मी । आ । गोः । नृऽवत् । परिऽज्मन् । नोनुवन्त । वाताः ॥ ४ ॥

ᵛविश्वा विश्वानि ᵛरोधांसि । रोधःशब्देन उन्नतप्रदेशः[3] उच्यते[3] । उन्नतप्रदेशाः पर्वताश्च ᵛपूर्वीः पूर्व्यो बहूनि ᵛप्रवतः प्रवणानि । समुद्राश्चेत्यर्थः । ᵛद्यौः द्युलोकश्च ᵛक्षाः पृथिवी च ᵛजनिमन् इन्द्रस्य जन्मनि सति ᵛऋष्वात् महतोऽस्मादिन्द्रात् ᵛरेजत अरेजन्त[4] अकम्पन्त[4] । किंच ᵛशुष्मी बलवान्

---

[1] ख-ग-च-ण—सेचमानः ।
[2] ख-ग-घ-च-ण-भ—'च' नास्ति ।
[3] ल—उन्नतप्रदेशाः उच्यन्ते ।
[4] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स—अरेजत अकम्पत ।

इन्द्रः ᵛगोः गन्तुः सूर्यस्य ᵛमातरा मातरौ मातापितृभूतौ द्यावापृथिव्यौ च । ᵛआ इति चार्थे । ᵛआ ᵛभरति आ समन्तात् बिभर्ति । ᵛनृवत् मनुष्या इव ᵛवाताः इन्द्रेण प्रेरिता वायवश्च[1] ᵛपरिज्मन् अन्तरिक्षे ᵛनोनुवन्त शब्दायन्ते ॥

ता तू त॑ इन्द्र मह॒तो म॒हानि॒ विश्वे॒ष्वित्सव॑नेषु प्र॒वाच्या॑ ।
यच्छू॑र धृष्णो धृष॒ता द॑धृ॒ष्वानहिं॒ वज्रे॑ण॒ शव॒सावि॑वेषीः ॥ ५ ॥

ता । तु । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । म॒ह॒तः । म॒हानि॑ । विश्वे॑षु । इत् । सव॑नेषु । प्र॒ऽवाच्या॑ ।
यत् । शू॒र॒ । धृ॒ष्णो॒ इति॑ । धृ॒ष॒ता । द॒धृ॒ष्वान् । अहि॑म् । वज्रे॑ण । शव॑सा । अवि॑वेषीः ॥ ५ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛमहतः प्रभूतस्य ᵛते त्वदीयानि ᵛता तानि कर्माणि ᵛतु क्षिप्रं ᵛमहानि महान्ति भवन्ति । ᵛविश्वेष्वित् सर्वेष्वेव ᵛसवनेषु प्रातःसवनादिकर्मसु त्वदीयानि कर्माणि[2] ᵛप्रवाच्या प्रवाच्यानि स्तोतृभिः प्रकर्षेण वक्तुं योग्यानि स्तुत्यानि इति[3] ᵛयत्[3] । हे ᵛधृष्णो प्रगल्भ हे ᵛशूर विक्रान्तेन्द्र ᵛदधृष्वान् पालकत्वेन लोकान् धारयन् ᵛशवसा बलेन युक्तस्त्वं ᵛधृषता धर्षकेण ᵛवज्रेण ᵛअहिं वृत्रमसुरम् ᵛअविवेषीः अवधीरिति यत् । एतदादीनि कर्माणि महान्तीति पूर्वेण संबन्धः । अत्र अविवेषीरिति वधकर्मा ॥ ॥ ७ ॥

ता तू ते॑ स॒त्या तु॑विनृम्ण॒ विश्वा॒ प्र धे॒नवः॑ सिस्रते॒ वृष्ण॒ ऊध्नः॑ ।
अधा॑ ह॒ त्वद्वृ॑षमणो भिया॒नाः प्र सिन्ध॑वो॒ जव॑सा चक्रमन्त ॥ ६ ॥

ता । तु । ते॒ । स॒त्या । तु॒वि॒ऽनृ॒म्ण॒ । विश्वा॑ । प्र । धे॒नवः॑ । सि॒स्र॒ते॒ । वृष्णः॑ । ऊध्नः॑ ।
अध॑ । ह॒ । त्वत् । वृ॒ष॒ऽम॒नः॒ । भि॒या॒नाः । प्र । सिन्ध॑वः । जव॑सा । च॒क्र॒म॒न्त॒ ॥ ६ ॥

हे ᵛतुविनृम्ण अधिकबल[4] इन्द्र ᵛते त्वदीयानि ᵛविश्वा विश्वानि ᵛता तानि कर्माणि ᵛतु क्षिप्रं ᵛसत्या सत्यानि भवन्ति । हे इन्द्र ᵛवृष्णः कामानां वर्षितुस्त्वत्तो भयात् ᵛधेनवः गावः ᵛऊध्नः स्वकीयादापीनात् ᵛप्र ᵛसिस्रते प्रकर्षेण क्षीरं क्षरन्ति । ᵛअध अपि च हे ᵛवृषमनः कामानां वर्षणपरमनस्केन्द्र ᵛसिन्धवः नद्यः ᵛत्वत् त्वत्तः ᵛभियानाः बिभ्यत्यः सत्यः ᵛजवसा वेगेन ᵛप्र ᵛचक्रमन्त ᵛह प्रकर्षेण गच्छन्ति खलु ॥

अत्राह॑ ते हरिव॒स्ता उ॑ दे॒वीरवो॑भिरिन्द्र स्तवन्त॒ स्वसा॑रः ।
यत्सी॒मनु॒ प्र मु॒चो ब॑द्धधा॒ना दी॒र्घामनु॒ प्रसि॑तिं स्यन्द॒यध्यै॑ ॥ ७ ॥

अत्र॑ । अह॑ । ते॒ । ह॒रि॒ऽवः॒ । ताः । ऊँ॒ इति॑ । दे॒वीः । अवः॑ऽभिः । इ॒न्द्र॒ । स्त॒व॒न्त॒ । स्वसा॑रः ।
यत् । सी॒म् । अनु॑ । प्र । मु॒चः । ब॒द्ध॒धा॒नाः । दी॒र्घाम् । अनु॑ । प्रऽसि॑तिम् । स्य॒न्द॒यध्यै॑ ॥ ७ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-भ—वायवः । [2] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स—' कर्माणि ' नास्ति । [3] ख-ग-च-ण-न-भ—' इति यत् ' नास्ति । [4] त— अधिकधन ।

हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛयत् यदा ᵛबद्बधानाः वृत्रेण बध्यमानाः[1] ᵛसीमनु एताः[2] नदीरुद्दिश्य ᵛदीर्घाम् अत्यधिकां ᵛप्रसितिं बन्धनम् ᵛअनु ᵛस्यन्दयध्यै यथाकामं स्यन्दितुं ᵛप्र ᵛमुचः प्रकर्षेणामोचयः। हे ᵛहरिवः हरिवन् इन्द्र ᵛअत्राह अत्रैव मोचनवेलायां ᵛता ᵛउ ताः प्रसिद्धा एव ᵛदेवीः देव्यो द्योतमानाः ᵛस्वसारः नद्यः। अत्र स्वसृशब्दो नदीवाची। ᵛअवोभिः त्वत्कृतै रक्षणैः ᵛते त्वां ᵛस्तवन्त स्तावयन्ति। नदीपूरणादिभिः कर्मभिः जना इन्द्रं स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

पि॒पी॒ळे अं॒शुर्म॑द्यो॒ न सिन्धु॒रा त्वा॒ शमी॑ शशमा॒नस्य॑ श॒क्तिः ।
अ॒स्म॒द्र्य॑क्शुशु॒चा॒नस्य॑ य॒म्या आ॒शुर्न र॒श्मिं तु॒व्योज॑सं॒ गोः ॥ ८ ॥

पि॒पी॒ळे । अं॒शुः । मद्यः॑ । न । सिन्धुः॑ । आ । त्वा॒ । शमी॑ । श॒श॒मा॒नस्य॑ । श॒क्तिः ।
अ॒स्म॒द्र्य॑क् । शु॒शु॒चा॒नस्य॑ । य॒म्याः॒ । आ॒शुः । न । र॒श्मिम् । तु॒वि॒ऽओज॑सम् । गोः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ᵛमद्यः मादयिता ᵛअंशुः सोमः ᵛपिपीळे अपीड्यत। अभ्यषूयत[3] इत्यर्थः। नेति संप्रत्यर्थे। ᵛन इदानीं ᵛसिन्धुः स्यन्दमानः सोमः ᵛत्वा त्वाम् ᵛआ ᵛयम्याः आयच्छतु। ᵛशुशुचानस्य दीप्यमानस्य ᵛशशमानस्य स्तुवतः संबन्धी ᵛअस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखं ᵛशमी शमनं ᵛशक्तिः स्तुतिकर्म च आयच्छतु। तत्र दृष्टान्तः। ᵛआशुः शीघ्रगामी यन्ता ᵛगोः गन्तुरश्वस्य ᵛतुव्योजसं बहुबलम् दृढमित्यर्थः। ᵛरश्मिं ᵛन अश्वबन्धनरज्जुमिव तद्वत् ॥

अ॒स्मे वर्षि॑ष्ठा कृणुहि॒ ज्येष्ठा॑ नृ॒म्णानि॑ स॒त्रा स॑हुरे॒ सहां॑सि ।
अ॒स्मभ्यं॑ वृ॒त्रा सु॒हना॑नि रन्धि ज॒हि वध॑र्व॒नुषो॒ मर्त्य॑स्य ॥ ९ ॥

अ॒स्मे इति॑ । वर्षि॑ष्ठा । कृ॒णु॒हि॒ । ज्येष्ठा॑ । नृ॒म्णानि॑ । स॒त्रा । स॒हु॒रे॒ । सहां॑सि ।
अ॒स्मभ्य॑म् । वृ॒त्रा । सु॒ऽहना॑नि । र॒न्धि॒ । ज॒हि । वधः॑ । व॒नुषः॑ । मर्त्य॑स्य ॥ ९ ॥

हे ᵛसहुरे सहनशीलेन्द्र त्वं ᵛसत्रा सर्वदा ᵛसहांसि शत्रूनभिभावुकानि ᵛवर्षिष्ठा वर्षिष्ठानि प्रवृद्धानि ᵛज्येष्ठा ज्येष्ठानि प्रशस्तानि ᵛनृम्णानि बलानि ᵛअस्मे अस्मभ्यं ᵛकृणुहि कुरु। हे इन्द्र त्वम् ᵛअस्मभ्यं ᵛसुहनानि शोभनवधानि ᵛवृत्रा वृत्राणि शत्रून् ᵛरन्धि रन्धय वशं नय। किंच ᵛवनुषः हिंसकस्य ᵛमर्त्यस्य मरणधर्मणः[4] शत्रोः संबन्धि ᵛवधः हननसाधनमायुधं ᵛजहि नाशय ॥

अ॒स्माक॒मित्सु शृ॑णुहि॒ त्वमि॑न्द्रा॒स्मभ्यं॑ चि॒त्राँ उप॑ माहि॒ वाजा॑न् ।
अ॒स्मभ्यं॒ विश्वा॑ इषणः॒ पुरं॑धीर॒स्माकं॒ सु म॑घवन्बोधि गो॒दाः ॥ १० ॥

अ॒स्माक॑म् । इत् । सु । शृ॒णु॒हि॒ । त्वम् । इ॒न्द्र॒ । अ॒स्मभ्य॑म् । चि॒त्रान् । उप॑ । मा॒हि॒ । वाजा॑न् ।
अ॒स्मभ्य॑म् । विश्वाः॑ । इ॒ष॒णः॒ । पुर॑म्ऽधीः । अ॒स्माक॑म् । सु । म॒घ॒ऽव॒न् । बो॒धि॒ । गो॒ऽदाः ॥ १० ॥

---

[1] प-फ–बाध्यमानाः। [2] न-ल-स–एनाः। [3] न–अभ्यसूयत। [4] त– मरणशीलस्य।

हे vइन्द्र vत्वम् vअस्माकमित् अस्मदीयाः[1] एव स्तुतीः[1] vसु सुष्ठु vश्रुणुहि । तथा हे इन्द्र त्वं vअस्मभ्यम् vचित्रान् चायनीयानि vवाजान् अन्नानि vअस्मभ्यम् vउप vमाहि देहि । किंच vअस्मभ्यं vविश्वाः सर्वाः vपुरंधीः बुद्धीः[2] vइषणः प्रेरय । अपि च हे vमघवन् धनवन्निन्द्र त्वं[3] vअस्माकं vगोदाः गवां दाता vसु सुष्ठु vबोधि भव ॥

नू ष्टु॒त इ॑न्द्र॒ नू गृ॑णा॒न इषं॑ जरि॒त्रे न॒द्यो॒३॑ न पीपेः ।
अका॑रि ते हरिवो॒ ब्रह्म॒ नव्यं॑ धि॒या स्या॑म र॒थ्यः॑ सदा॒साः ॥ ११ ॥

नु । स्तु॒तः । इ॒न्द्र॒ । नु । गृ॒णा॒नः । इष॑म् । ज॒रि॒त्रे । न॒द्यः॑ । न । पीपे॑रिति॑ पीपेः ।
अका॑रि । ते॒ । ह॒रि॒ऽवः॒ । ब्रह्म॑ । नव्य॑म् । धि॒या । स्या॒म॒ । र॒थ्यः॑ । स॒दा॒ऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ ८ ॥

‘ कथा महाम् ’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ ऋतस्य हि ’ इत्याद्यास्तिस्र ऋतदेवताका वा । तथा चानुक्रान्तं—‘ कथोपान्त्यास्तिस्र ऋतदेव्यो वा ’ इति । आभिप्लविकेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थान इदं तृतीयं संपातसूक्तम् । सूत्रितं च—‘ कथा महामिन्द्रः पूर्भिद्य एक इत् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । महाव्रते निष्केवल्ये एतत् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं च–‘ कथा महामवृधत्कस्य होतुरिति संपातः ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

क॒था म॒हाम॑वृध॒त्कस्य॒ होतु॑र्य॒ज्ञं जु॑षा॒णो अ॒भि सोम॒मूधः॑ ।
पिब॑न्नुशा॒नो जु॒षमा॑णो॒ अन्धो॑ वव॒क्ष ऋ॒ष्वः शुच॑ते॒ धना॑य ॥ १ ॥

क॒था । म॒हाम् । अ॒वृ॒ध॒त् । कस्य॑ । होतुः॑ । य॒ज्ञम् । जु॒षा॒णः । अ॒भि । सोम॑म् । ऊधः॑ ।
पिब॑न् । उ॒शा॒नः । जु॒षमा॑णः । अन्धः॑ । व॒व॒क्षे । ऋ॒ष्वः । शु॒च॒ते । धना॑य ॥ १ ॥

vमहां महान्तं गुणैः प्रवृद्धमिन्द्रं vकथा कथं केन प्रकारेण vअवृधत् वर्धयेत्[4] । अस्मत्प्रेरिता स्तुतिरिति शेषः । तस्य महिम्नोऽतिमहत्त्वादिति भावः । स एवेन्द्रः vहोतुः होमनिष्पादकस्य vकस्य यजमानस्य vयज्ञं यागं vजुषाणः प्रीयमाणः सन् vअभि । गच्छेदिति शेषः । उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । किंच vऊधः उद्धतमतिप्रवृद्धं vसोमम् vअन्धः सोमलक्षणमन्नं vपिबन् आस्वादयन् vउशानः तदेवान्नं कामयमानः vजुषमाणः सेवमानश्च vऋष्वः महानिन्द्रः vशुचते प्रदीप्ताय vधनाय हिरण्यादिलक्षणाय[5] । उक्तलक्षणं धनं कस्मै यजमानाय दातुं vववक्षे वहति । पीतमेवान्नं जठरे धारयति। अनेन वाक्यद्वयेन इन्द्रस्याचिन्त्यचरितत्वं ख्यापितं भवति ॥

---

[1] ख-ग-च-ण–अस्मदीयामेव स्तुतिम् । [2] ख-ग-च-ण-प-फ-भ–बह्वीः । [3] न-स–‘ त्वं ’ नास्ति । [4] ख-ग-च-ण–अवर्धयत् । [5] ख-ग-च-ण-न-भ-स–हिरण्यार्थ लक्षणाय; त–हिरण्यार्थलक्षणाय।

को अस्य वीरः सधमादमाप समानंश सुमतिभिः को अस्य ।
कदस्य चित्रं चिकिते कदूती वृधे भुवच्छशमानस्य यज्योः ॥ २ ॥

कः । अस्य । वीरः । सधऽमादम् । आप । सम् । आनंश । सुमतिऽभिः । कः । अस्य ।
कत् । अस्य । चित्रम् । चिकिते । कत् । ऊती । वृधे । भुवत् । शशमानस्य । यज्योः ॥ २ ॥

ᵛअस्य इन्द्रस्य संबन्धिनं ᵛसधमादम् । सह माद्यन्तीति सधमादः संग्रामः । तं सह सोमपानं वा ᵛवीरः स्तोत्राणाममित्राणां वा वीरयिता ᵛकः पुमान् ᵛआप प्राप्नोति । ᵛकः च ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛसुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः ᵛसमानंश संगच्छते । ᵛकत् कदा वा ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛचित्रं चायनीयं धनं ᵛचिकिते प्रज्ञायते । तत्प्रदानसमयं न कोऽपि जानातीत्यर्थः । ᵛकत् कदा वा[1] ᵛशशमानस्य स्तुवतः[2] ᵛयज्योः यष्टुर्यजमानस्य ᵛवृधे वर्धनाय ᵛऊती ऊत्या रक्षया ᵛभुवत् भवेत् ॥

कथा शृणोति हूयमानमिन्द्रः कथा शृण्वन्नवसामस्य वेद ।
का अस्य पूर्वीरुपमातयो ह कथैनमाहुः पपुरिं जरित्रे ॥ ३ ॥

कथा । शृणोति । हूयमानम् । इन्द्रः । कथा । शृण्वन् । अवसाम् । अस्य । वेद ।
काः । अस्य । पूर्वीः । उपऽमातयः । ह । कथा । एनम् । आहुः । पपुरिम् । जरित्रे ॥ ३ ॥

ᵛइन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः ᵛहूयमानम् आह्वयन्तं स्तोतारं ᵛकथा कथं ᵛश्रृणोति । स्तोत्राणि ᵛश्रृण्वन् ᵛअस्य स्तोतुः संबन्धीनि ᵛअवसां रक्षणानि ᵛकथा कथं च[3] ᵛवेद वेत्ति । ᵛपूर्वीः पुरातनानि ᵛअस्य इन्द्रस्य संबन्धीनि ᵛउपमातयः दानानि ᵛकाः ᵛह कानिचित्[4] सन्तीति शेषः । तानि दानानि ᵛजरित्रे स्तोतुः संबन्धिनां कामानां ᵛपपुरिं पूरयितारम् ᵛएनम् इन्द्रं ᵛकथा कथं च[5] ᵛआहुः वदन्ति ॥

कथा सबाधः शशमानो अस्य नशदभि द्रविणं दीध्यानः ।
देवो भुवन्नवेदा म ऋतानां नमो जगृभ्वाँ अभि यज्जुजोषत् ॥ ४ ॥

कथा । सऽबाधः । शशमानः । अस्य । नशत् । अभि । द्रविणम् । दीध्यानः ।
देवः । भुवत् । नवेदाः । मे । ऋतानाम् । नमः । जगृभ्वान् । अभि । यत् । जुजोषत् ॥ ४ ॥

ᵛसबाधः सपत्नानां पीडासहितः ᵛशशमानः इन्द्रविषयां स्तुतिं कुर्वन् ᵛदीध्यानः कर्मभिः दीप्यमानो यजमानः ᵛअस्य इन्द्रस्य संबन्धि ᵛद्रविणं पश्चादिधनं ᵛकथा कथम् ᵛअभि ᵛनशत्

---

[1] ख-ग-च-ण-भ-‘वा’ नास्ति । [2] ख-ग-घ-च-ण-भ-स्तुवतोऽस्य । [3] ख-ग-घ-च-ण- ‘च’ नास्ति । [4] ख-ग-च-ण-न-भ-स-कानि । [5] ख-ग-च-ण-न-भ-‘च’ नास्ति ।

ᵛनमः हविर्लक्षणमन्नं ᵛजगृभ्वान् गृहीतवानिन्द्रः ᵛयत् यदा ᵛअभि अभिप्राप्नोति । ᵛदेवः दीप्यमान इन्द्रः ᵛमे मदीयानाम् ᵛऋतानां स्तोत्राणां[2] ᵛजुजोषत् माम् अभिसेवेत[1] तदा ᵛनवेदाः अतिशयेन ज्ञाता ᵛभुवत् भवेत् । अत्र निपातस्थो नकारोऽतिशयवाची ॥

कथा कदस्या उषसो व्युष्टौ देवो मर्तस्य सख्यं जुजोष ।
कथा कदस्य सख्यं सखिभ्यो ये अस्मिन्कामं सुयुजं ततस्रे ॥ ५ ॥

कथा । कत् । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ । देवः । मर्तस्य । सख्यम् । जुजोष ।
कथा । कत् । अस्य । सख्यम् । सखिऽभ्यः । ये । अस्मिन् । कामम् । सुऽयुजम् । ततस्रे ॥५॥

ᵛदेवः द्योतमान इन्द्रः ᵛअस्या ᵛउषसो ᵛव्युष्टौ प्रभाते ᵛमर्तस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य स्तोतुः संबन्धि ᵛसख्यं सखिकर्म ᵛकथा कथं केन प्रकारेण ᵛकत् कदा ᵛजुजोष सेवेत । ᵛये स्तोतारः ᵛअस्मिन् इन्द्रे ᵛसुयुजं सुष्ठु प्रयुज्यमानं ᵛकामं कामनीयं[3] हविः स्तोत्रं च ᵛततस्रे वितेनिरे ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛसख्यं सखिकर्म ᵛसखिभ्यः स्तोतृभ्यः ᵛकथा कथं ᵛकत् कदाचित् । भवेदिति शेषः ॥ ॥ ९ ॥

किमादमत्रं सख्यं सखिभ्यः कदा नु ते भ्रात्रं प्र ब्रवाम ।
श्रिये सुदृशो वपुरस्य सर्गाः स्व१र्ण चित्रतममिष आ गोः ॥ ६ ॥

किम् । आत् । अमत्रम् । सख्यम् । सखिऽभ्यः । कदा । नु । ते । भ्रात्रम् । प्र । ब्रवाम ।
श्रिये । सुऽदृशः । वपुः । अस्य । सर्गाः । स्वः । न । चित्रऽतमम् । इषे । आ । गोः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वयं यजमानाः ते त्वदीयम् ᵛअमत्रं शत्रूनभिभावुकं ᵛसख्यं सखिकर्म ᵛसखिभ्यः स्तोतृभ्यः[4] ᵛकिमात् किं स्वित् ᵛप्र ᵛब्रवाम प्रकर्षेण वदेम । ᵛते त्वदीयं ᵛभ्रात्रं भ्रातृकर्म च ᵛकदा ᵛनु कदा खलु प्र ब्रवाम । ᵛसुदृशः शोभनदर्शनस्य ᵛअस्य इन्द्रस्य संबन्धिनः ᵛसर्गाः उद्योगाः ᵛश्रिये सर्वेषां स्तोतृणां श्रेयसे । भवन्तीति शेषः । ᵛस्वर्ण सूर्यो यथा दर्शनीयतमस्तथा ᵛगोः गन्तुरिन्द्रस्य ᵛचित्रतमं दर्शनीयतमं ᵛवपुः शरीरम् ᵛआ ᵛइषे आ समन्तात् सर्वैरिष्यते ॥

द्रुहं जिघांसन्ध्वरसमनिन्द्रां तेतिक्ते तिग्मा तुजसे अनीका ।
ऋणा चिद्यत्र ऋणया न उग्रो दूरे अज्ञाता उषसो बबाधे ॥ ७ ॥

द्रुहम् । जिघांसन् । ध्वरसम् । अनिन्द्राम् । तेतिक्ते । तिग्मा । तुजसे । अनीका ।
ऋणा । चित् । यत्र । ऋणऽयाः । नः । उग्रः । दूरे । अज्ञाताः । उषसः । बबाधे ॥ ७ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-भ-ल—अभिसेवते ।
[2] ख-ग-च-ण—च स्तोतृणाम्; भ—च स्तोत्राणाम् ।
[3] ख-ग-ण-प-फ-भ—कमनीयम् ।
[4] ख-ग-च-ण—'स्तोतृभ्यः' नास्ति; न-स—तेभ्यः स्तोतृभ्यः ।

अयमिन्द्रः vद्रुहं द्रोहं कुर्वतीं vध्वरसं हिंसिकाम् vअनिन्द्राम् इन्द्रमजानतीं राक्षसीं vजिघांसन् हन्तुमिच्छन् vतिग्मा तिग्मानि पूर्वमेव तीक्ष्णानि vअनीका अनीकानि आयुधानि vतुजसे तद्वधाय vतेतिक्ते अत्यर्थं तीक्ष्णीकरोति । vयत्र यासूषःसु तदुपलक्षितेष्वहःसु vऋणा vचित् ऋणान्यपि vनः अस्मान् बाधन्त इति शेषः । ताः vउषसः च vउग्रः उद्गूर्णबलः vऋणयाः ऋणस्य हन्तेन्द्रः । यातिः वधकर्मा । vदूरे vअज्ञाताः अननुभूताः सतीः vबबाधे अपीडयत् ॥

ऋतपेयनाम्न्येकाहे मरुत्वतीयनिष्केवल्यशस्त्रयोः निविद्धानात्[1] पुरस्तात् ‘ ऋतस्य हि ’ इत्येतदादिके द्वे ऋचौ क्रमेण शंसनीये । सूत्रितं च– ‘ ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरिति सूक्तमुखीये[2] ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।
ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचमान आयोः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । हि । शुरुधः । सन्ति । पूर्वीः । ऋतस्य । धीतिः । वृजिनानि । हन्ति ।
ऋतस्य । श्लोकः । बधिरा । ततर्द । कर्णा । बुधानः । शुचमानः । आयोः ॥ ८ ॥

अत्र ऋतशब्देनेन्द्रो वादित्यो वा सत्यं वा यज्ञो वोच्यते । vऋतस्य[3] ऋतदेवस्य संबन्धिन्यः vपूर्वीः बह्व्यः vशुरुधः आपः vसन्ति vहि भवन्ति खलु । vऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिनी vधीतिः प्रज्ञा तद्विषया स्तुतिर्वा vवृजिनानि वर्जनीयानि पापानि vहन्ति हिनस्ति । vऋतस्य ऋतदेवस्य[2] संबन्धिनी vश्लोकः स्तुतिरूपा वाक् vआयोः गन्तुर्मनुष्यस्य संबन्धिनौ vबधिरा बधिरौ प्रतिबद्धौ[4] vकर्णा कर्णौ vततर्द तृणत्ति । कीदृशः श्लोकः । vबुधानः बुध्यमानः vशुचमानः दीप्यमानः ॥

ऋतस्य दृळ्हा धरुणानि सन्ति पुरूणि चन्द्रा वपुषे वपूंषि ।
ऋतेन दीर्घमिषणन्त पृक्ष ऋतेन गाव ऋतमा विवेशुः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । दृळ्हा । धरुणानि । सन्ति । पुरूणि । चन्द्रा । वपुषे । वपूंषि ।
ऋतेन । दीर्घम् । इषणन्त । पृक्षः । ऋतेन । गावः । ऋतम् । आ । विवेशुः ॥ ९ ॥

vवपुषे वपुष्मतः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । vऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धीनि vदृळ्हा दृढानि vधरुणानि धारकाणि vपुरूणि बहूनि vचन्द्रा चन्द्राण्याह्लादकानि vवपूंषि रूपाणि vसन्ति भवन्ति । vऋतेन ऋतदेवेन vदीर्घम् अत्यधिकं vपृक्षः अन्नम् vइषणन्त स्तोतार इच्छन्ति । vऋतेन ऋतदेवेन vगावः धेनवः vऋतं यज्ञं दक्षिणात्वेन vआ vविवेशुः प्रविशन्ति । यद्वा । गावो रश्मय ऋतमुदकम् आविवेशुः ॥

---

१. ख-ग-च-ण-न-स–निविद्धानीयात् । २. घ-फ-भ–सूक्तमुखे । ३. ख-ग-च-ण–ऋतस्य देवस्य संबन्धिनी धीतिः प्रज्ञा वृजिना वर्जनीयानि पापानि हन्ति हिनस्ति । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिन्यः पूर्वीः बह्व्यः शुरुधः आपः सन्ति हि भवन्ति खलु । ऋतस्य इन्द्रस्य । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स–‘ प्रतिबद्धौ ’ नास्ति ।

ऋ॒तं ये॑मा॒न ऋ॒तमिद्व॑नोत्यृ॒तस्य॒ शुष्म॑स्तुर॒या उ॑ ग॒व्युः ।
ऋ॒ताय॑ पृ॒थ्वी ब॑हु॒ले ग॑भी॒रे ऋ॒ताय॑ धे॒नू प॑र॒मे दु॑हाते ॥ १० ॥

ऋ॒तम् । ये॒मा॒नः । ऋ॒तम् । इत् । व॒नो॒ति॒ । ऋ॒तस्य॑ । शुष्मः॑ । तु॒र॒ऽयाः । ऊँ॒ इति॑ । ग॒व्युः ।
ऋ॒ताय॑ । पृ॒थ्वी इति॑ । ब॒हु॒ले इति॑ । ग॒भी॒रे इति॑ ।
ऋ॒ताय॑ । धे॒नू इति॑ । प॒र॒मे इति॑ । दु॒हा॒ते इति॑ ॥ १० ॥

ᵛऋतम् ऋतदेवं ᵛयेमानः नियच्छन् स्तुतिभिर्वशीकुर्वन् स्तोता ᵛऋतमित् ऋतदेवमेव ᵛवनोति संभजते। ᵛऋतस्य ऋतदेवस्य[1] संबन्धि ᵛशुष्मः बलं ᵛतुरयाः तूर्णं ᵛगव्युः। ᵛउ इति चार्थे। जलकामश्च भवति। ᵛबहुले विस्तीर्णे ᵛगभीरे दुरवगाहे ᵛपृथ्वी द्यावापृथिव्यौ ᵛऋताय ऋतदेवाय[2] भवतः। ᵛधेनू प्रीणयित्र्यौ ᵛपरमे उत्कृष्टे द्यावापृथिव्यौ ᵛऋताय ऋतदेवायैव ᵛदुहाते दोहनं कुर्वाते ॥

नू ष्टु॒त इ॑न्द्र॒ नू गृ॑णा॒न इषं॑ जरि॒त्रे न॒द्यो॒३॒॑ न पीपेः॑ ।
अका॑रि ते हरिवो॒ ब्रह्म॒ नव्यं॑ धि॒या स्या॑म र॒थ्यः॑ सदा॒साः ॥ ११ ॥

नु । स्तु॒तः । इ॒न्द्र॒ । नु । गृ॒णा॒नः । इष॑म् । ज॒रि॒त्रे । न॒द्यः॑ । न । पी॒पे॒रिति॑ पीपेः ।
अका॑रि । ते॒ । ह॒रि॒ऽवः॒ । ब्रह्म॑ । नव्य॑म् । धि॒या । स्या॒म॒ । र॒थ्यः॑ । स॒दा॒ऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥   ॥ १० ॥

‘का सुष्टुतिः’ इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्षमैन्द्रम्। दशम्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रमणिका—‘का सुष्टुतिरुपान्त्यानुष्टुप्’ इति। विनियोगो लैङ्गिकः ॥

का सु॑ष्टु॒तिः शव॑सः सू॒नुमिन्द्र॑मर्वाची॒नं राध॑स॒ आ व॑वर्तत् ।
द॒दिर्हि वी॒रो गृ॑ण॒ते वसू॑नि॒ स गोप॑ति॒र्निष्षिधां॑ नो जनासः ॥ १ ॥

का । सु॒ऽस्तु॒तिः । शव॑सः । सू॒नुम् । इन्द्र॑म् । अ॒र्वा॒ची॒नम् । राध॑से । आ । व॒व॒र्त॒त् ।
द॒दिः । हि । वी॒रः । गृ॒ण॒ते । वसू॑नि । सः । गोऽप॑तिः । निः॒ऽसिधा॑म् । नः॒ । ज॒ना॒सः॒ ॥ १ ॥

ᵛका कीदृशी ᵛसुष्टुतिः ᵛशवसः ᵛसूनुं बलस्य पुत्रम्। अतिबलिनमित्यर्थः। ᵛअर्वाचीनम् अस्मदभिमुखम् ᵛइन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं ᵛराधसे धनाय अस्मभ्यं धनं दातुम् ᵛआ ᵛववर्तत् आवर्तयेत्। हे ᵛजनासः जना यजमानाः ᵛवीरः विक्रान्तः ᵛगोपतिः पश्वादिधनस्य पालकः ᵛसः इन्द्रः ᵛनिष्षिधां निषेद्धॄणां शत्रूणां संबन्धीनि ᵛवसूनि धनानि ᵛगृणते गृणद्भ्यः स्तोतृभ्यः ᵛनः अस्मभ्यं ᵛददिर्हि दाता खलु भवति ॥

---

[1] ख-ग-च-ण—देवस्य । [2] ख-ग-च-ण—देवाय ।

स वृत्रहत्ये हव्यः स ईड्यः स सुष्टुत इन्द्रः सत्यराधाः ।
स यामन्ना मघवा मर्त्याय ब्रह्मण्यते सुष्वये वरिवो धात् ॥ २ ॥

सः । वृत्रऽहत्ये । हव्यः । सः । ईड्यः । सः । सुऽस्तुतः । इन्द्रः । सत्यऽराधाः ।
सः । यामन् । आ । मघऽवा । मर्त्याय । ब्रह्मण्यते । सुस्वये । वरिवः । धात् ॥ २ ॥

ᵛसः इन्द्रः ᵛवृत्रहत्ये वृत्राणां शत्रूणां हत्ये हनने निमित्तभूते सति ᵛयामन् युद्धे ᵛहव्यः आह्वातव्यो भवति । ᵛसः इन्द्रः ᵛईड्यः स्तुत्यो भवति । ᵛसः ᵛइन्द्रः ᵛसुष्टुतः सन् ᵛसत्यराधाः यजमानेभ्यो दातुं सत्यधनो भवति । ᵛमघवा धनवान् ᵛसः इन्द्रः ᵛब्रह्मण्यते स्तोत्रमिच्छते ᵛसुष्वये सोमं सुन्वते ᵛमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय ᵛवरिवः धनम् । वरिव इति धननामैतत् । ᵛआ ᵛधात् आ समन्तात् ददाति ॥

तमिन्नरो वि ह्वयन्ते समीके रिरिक्वांसस्तन्वः कृण्वत त्राम् ।
मिथो यत्त्यागमुभयासो अग्मन्नरस्तोकस्य तनयस्य सातौ ॥ ३ ॥

तम् । इत् । नरः । वि । ह्वयन्ते । सम्ऽईके । रिरिक्वांसः । तन्वः । कृण्वत । त्राम् ।
मिथः । यत् । त्यागम् । उभयासः । अग्मन् । नरः । तोकस्य । तनयस्य । सातौ ॥ ३ ॥

ᵛनरः नेतारो मनुष्याः ᵛसमीके युद्धे ᵛतमित् तमेवेन्द्रं ᵛवि ᵛह्वयन्ते विविधमाह्वानं कुर्वते। ᵛतन्वः स्वकीयानि शरीराणि ᵛरिरिक्वांसः तपसा रेचयन्तो यजमानास्तमेवेन्द्रं ᵛत्रां त्रातारं ᵛकृण्वत कृण्वते कुर्वते । ᵛयत् यदा ᵛमिथः परस्परं संगताः ᵛउभयासः उभये यजमानाः स्तोतारश्च ᵛत्यागं त्यागकर्तारं दातारमिन्द्रम् ᵛअग्मन् उपगच्छन्ति[1] तदा ᵛनरः उभयविधा मनुष्याः ᵛतोकस्य पुत्रस्य ᵛतनयस्य पौत्रस्य च ᵛसातौ लाभे निमित्तभूते सति[2] तमेवेन्द्रं त्रातारं कुर्वन्तीति संबन्धः ॥

क्रतूयन्ति क्षितयो योग उग्राशुषाणासो मिथो अर्णसातौ ।
सं यद्विशोऽववृत्रन्त युध्मा आदिन्नेम इन्द्रयन्ते अभीके ॥ ४ ॥

क्रतुऽयन्ति । क्षितयः । योगे । उग्र । आशुषाणासः । मिथः । अर्णऽसातौ ।
सम् । यत् । विशः । अववृत्रन्त । युध्माः । आत् । इत् । नेमे । इन्द्रयन्ते । अभीके ॥ ४ ॥

हे ᵛउग्र उद्गूर्णबलेन्द्र ᵛआशुषाणासः व्याप्नुवन्तः ᵛक्षितयः मनुष्याः । क्षितय इति मनुष्यनामैतत् । ᵛअर्णसातौ सस्यादिफलसिद्ध्यर्थमुदकलाभे निमित्ते सति ᵛमिथः परस्परं ᵛयोगे संबन्धे सति ᵛक्रतूयन्ति क्रतूनि कर्माणीच्छन्ति । ᵛयत् यदा ᵛयुध्माः योधयित्र्यः ᵛविशः प्रजाः ᵛअभीके युद्धे।

---

[1] ख–अनुगच्छन्ति; प–उपागच्छन्ति । [2] ख-ग-च-ण-न-भ–‘ सति ’ नास्ति ।

अभीक इति संग्रामनामैतत् । ᵛसम् ᵛअववृत्रन्त संवर्तन्ते परस्परं संगच्छन्ते ᵛआदित् तदानीमेव ᵛनेमे केचन भाग्यवन्तो योधकाः ᵛइन्द्रयन्ते युद्धे इन्द्रमिच्छन्ति ॥

आदिद्ध नेम इन्द्रियं यजन्त आदित्पक्तिः पुरोळाशं रिरिच्यात् ।
आदित्सोमो वि पपृच्यादसुष्वीनादिज्जुजोष वृषभं यजध्यै ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ह । नेमे । इन्द्रियम् । यजन्ते । आत् । इत् । पक्तिः । पुरोळाशम् । रिरिच्यात् ।
आत् । इत् । सोमः । वि । पपृच्यात् । असुस्वीन् । आत् । इत् । जुजोष । वृषभम् । यजध्यै ॥५॥

ᵛआदित् तदानीमेव युद्धकाले ᵛनेमे अन्ये योधाः ᵛइन्द्रियं बलवन्तमिन्द्रं ᵛयजन्ते ᵛह पूजयन्ति[1] खलु । कश्चित् ᵛआदित् अनन्तरमेव ᵛपुरोळाशं पिष्टरूपं हविः ᵛपक्तिः पचन् ᵛरिरिच्यात् इन्द्राय दद्यात् । ᵛआदित्[2] अनन्तरमेव ᵛसोमः अभिषुतसोमो यजमानः ᵛअसुष्वीन् अनभिषुतसोमान् यजमानान् ᵛवि ᵛपपृच्यात् धनैः पृथक्कुर्यात्[2] । ᵛआदित् अनन्तरमेव कश्चित् ᵛवृषभं कामानां वर्षितारमिन्द्रं ᵛयजध्यै यष्टुं ᵛजुजोष सेवते ॥ ॥ ११ ॥

कृणोत्यस्मै वरिवो य इत्थेन्द्राय सोममुशते सुनोति ।
सध्रीचीनेन मनसाविवेनं तमित्सखायं कृणुते समत्सु ॥ ६ ॥

कृणोति । अस्मै । वरिवः । यः । इत्था । इन्द्राय । सोमम् । उशते । सुनोति ।
सध्रीचीनेन । मनसा । अविऽवेनम् । तम् । इत् । सखायम् । कृणुते । समत्ऽसु ॥ ६ ॥

ᵛयः यजमानः ᵛसोमम् ᵛउशते कामयमानाय ᵛइत्था अमुत्र स्वर्गलोके स्थिताय ᵛइन्द्राय ᵛसुनोति अभिषवं करोति इन्द्रोऽपि ᵛअस्मै यजमानाय ᵛवरिवः धनं ᵛकृणोति करोति । ᵛसध्रीचीनेन संगतेन ᵛमनसा प्रवणेन चित्तेन ᵛअविवेनम् । वेनतिः कान्तिकर्मा । विवेनो विगतेच्छः । तदन्योऽविवेनः । आत्मानं कामयमानं ᵛतमित् तमेव सुन्वन्तं यजमानं ᵛसखायं मित्रं ᵛसमत्सु संग्रामेष्विन्द्रः ᵛकृणुते करोति ॥

य इन्द्राय सुनवत्सोममद्य पचात्पक्तीरुत भृज्जाति धानाः ।
प्रति मनायोरुचथानि हर्यन्तस्मिन्दधद्वृषणं शुष्ममिन्द्रः ॥ ७ ॥

यः । इन्द्राय । सुनवत् । सोमम् । अद्य । पचात् । पक्तीः । उत । भृज्जाति । धानाः ।
प्रति । मनायोः । उचथानि । हर्यन् । तस्मिन् । दधत् । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्रः ॥ ७ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-त-न-भ-स–पूजयन्ते । [2] ख-ग-घ-च-ण-भ-स–‘आदित्... पृथक्कुर्यात्’ नास्ति ।

ᵛअद्य अस्मिन् दिवसे ᵛयः यजमानः ᵛइन्द्राय परमैश्वर्ययुक्ताय देवाय ᵛसोमं[1] सोम ᵛसुनवत् सुनुयात् अभिषवं कुर्यात् । तथा यः ᵛपक्तीः पक्तव्यांश्च पुरोडाशादीन् ᵛपचात् पचेत् कुर्यात् । ᵛउत अपि च यः ᵛधानाः भर्जनयोग्यान् यवान् । अत्र भृष्टयववाची धानाशब्द यवमात्रं लक्षयति । ᵛभृज्जाति भृज्जेत् भर्जनं कुर्यात् । ᵛइन्द्रः ᵛमनायोः स्तुतिमिच्छतो यजमान ᵛउचथानि स्तोत्राणि ᵛप्रति ᵛहर्यन् प्रतिकामयमानः सन् ᵛतस्मिन् यजमाने ᵛवृषणं कामानां वर्षि समर्थं ᵛशुष्मं बलं ᵛदधत् धारयति ॥

यदा समर्यं व्यचेदृघावा दीर्घं यदाजिमभ्यख्यदर्यः ।
अचिक्रदद्वृषणं पत्न्यच्छा दुरोण आ निशितं सोमसुद्भिः ॥ ८ ॥

यदा । सऽमर्यम् । वि । अचेत् । ऋघावा । दीर्घम् । यत् । आजिम् । अभि । अख्यत् । अर्यः ।
अचिक्रदत् । वृषणम् । पत्नी । अच्छ । दुरोणे । आ । निऽशितम् । सोमसुत्ऽभिः ॥ ८ ॥

ᵛयदा ᵛऋघावा[2] शत्रूणां हिंसक इन्द्रः ᵛसमर्यं सह मर्तव्यं शत्रुं ᵛव्यचेत् व्यज्ञासीत् विशे जानीयात् । ᵛयत् यदा ᵛअर्यः स्वामीन्द्रः ᵛदीर्घम् अत्यधिकम् ᵛआजिं संग्रामम् ᵛअभ्यख्यत् अभिप तदा तस्य[3] इन्द्रस्य ᵛपत्नी ᵛदुरोणे यज्ञगृहे ᵛसोमसुद्भिः सोमं सुन्वद्भिर्ऋत्विग्भिः ᵛनिशितं तीक्ष्णीकृतम् सोमपानेनोत्साहवन्तमित्यर्थः । ᵛवृषणं कामानां वर्षितारमिन्द्रम् ᵛअच्छ अभि आ ᵛअचिक्रद आक्रन्दति आह्वयते ॥

भूयसा वस्नमचरत्कनीयोऽविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन् ।
स भूयसा कनीयो नारिरेचीद्दीना दक्षा वि दुहन्ति प्र वाणम् ॥ ९ ॥

भूयसा । वस्नम् । अचरत् । कनीयः । अविऽक्रीतः । अकानिषम् । पुनः । यन् ।
सः । भूयसा । कनीयः । न । अरिरेचीत् । दीनाः । दक्षाः । वि । दुहन्ति । प्र । वाणम् ॥ ९ ॥

अत्र ऋग्द्वये संप्रदायविद्भिः पूर्वाचार्यैः केचित् श्लोकाः पठ्यन्ते । ते एव[4] लिख्यन्ते । 'अल्पं वः परिगृह्णाति मूल्यं पण्येन भूयसा । स क्रेतारं पुनर्गच्छन्न विक्रीतस्त्वयं[5] मया[5] ॥ १ ॥ इति ब्रुवंकामयते पुनर्मूल्यस्य पूरणम् । स[6] विक्रेता[6] पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रपूरयेत् ॥२॥ हीनं न लभते वरं[7] यदा विक्रीत- वान्पुरा । यथासमयमेव स्यात्तयोर्न पुनरन्यथा ॥ ३ ॥ अयं विक्रय एवेति समयश्चेत् कृतो[8] भवेत् । अथ मूल्यार्थमेतत्स्याद्विचार्यैव[9] तु निर्णयः[9] ॥४॥ इत्येवं समयोऽकारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते[10] । तस्मादादौ मया कार्यः समयोऽत्रेति[11] चिन्तयन्[11] ॥ ५ ॥ वामदेवो वशीकृत्य शक्रं स्तोत्रेण भूयसा । विक्रीणन्

---

[1] ख-ग-च-ण-न-भ–'सोमं' नास्ति । [2] त–ऋघावान् हिंसावान् । [3] ख-ग-च-ण–अस्य । [4] फ–अत्र । [5] ख-ग-च-ण-त-न-भ–स विक्रीतवान् पुरा । [6] ख-ग-च-ण-भ–विक्रेता न । [7] त- न-भ-स–वक्तुम्; ल–क्रेतुः । [8] ख-ग-च-ण-त-न-भ-स–कुतो । [9] ख-ण–°मेतस्यामविचार्यैव निश्चयः; ग-च–°मेतस्यामविचार्यै विनिश्चयः; न-भ-रु–° मेतस्यामाविचार्यैव निर्णयः । [10] ल–प्रवर्तते । [11] ण-त- भ–समयो नेति चिन्तयेत् ।

समयं चक्र इन्द्रं क इममित्यृचि ॥ ६ ॥ अतश्च द्वृच एकार्थो भूयसा वस्नमित्ययम्[1] ' इति ॥ अयमर्थः प्रतिपाद्यते । कश्चित् ᵛभूयसा भूम्ना पण्येन द्रव्येण ᵛकनीयः अल्पतरं ᵛवस्नं वसु मूल्यं धनम् ᵛअचरत् प्राप्नोति । ᵛपुनर्यन् क्रेतारं पुनर्गच्छन् स विक्रेतायमर्थो मया ᵛअविक्रीतः इति ब्रुवन् ᵛअकानिषं मूल्यपूर्तिं कामयते ॥ व्यत्ययेन उत्तमपुरुषः ॥ ᵛसः विक्रेता ᵛभूयसा धनेन ᵛकनीयः अल्पतरं मूल्यं ᵛनारिरेचीत् क्रेतुः सकाशान्न रिक्तीकरोति । न लभत इत्यर्थः । ᵛदीनाः असमर्थाः ᵛदक्षाः समर्थाश्च ᵛवाणं वचनं ᵛवि ᵛप्र ᵛदुहन्ति यथोक्तं क्रयकाले तथैव लभन्ते ॥

क इमं दशभिर्ममेन्द्रं क्रीणाति धेनुभिः। यदा वृत्राणि जङ्घनदथैनं मे पुनर्ददत् ॥१०॥

कः । इमम् । दशऽभिः । मम । इन्द्रम् । क्रीणाति । धेनुऽभिः ।
यदा । वृत्राणि । जङ्घनत् । अथ । एनम् । मे । पुनः । ददत् ॥ १० ॥

ᵛमम मदीयम् ᵛइमं स्वभूतम् ᵛइन्द्रं ᵛधेनुभिः प्रीणयित्रीभिः ᵛदशभिः दशसंख्याकाभिः स्तुतिभिः[2] ᵛकः ᵛक्रीणाति क्रयं करोति । तदानीं हे क्रेतारो युष्माकं मध्ये एवमपि समयः क्रियते । ᵛयदा अयमिन्द्रः ᵛवृत्राणि त्वदीयान् शत्रून् ᵛजङ्घनत् हन्यात् ᵛअथ अनन्तरमेव ᵛएनम् इन्द्रं ᵛमे मह्यं ᵛपुनर्ददत् पुनर्दद्यात् ॥

नू ष्टुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो३ न पीपेः ।
अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।
अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १२ ॥

' को अद्य ' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं— ' को अद्याष्टौ ' इति । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि माध्यंदिने सवने स्तोमवृद्धौ मैत्रावरुणशस्त्रे आरम्भणीयाया उपरिष्टादिदं सूक्तमावपनीयं च । सूत्रितं च—' स्तोमे वर्धमाने को अद्य नर्यः ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

को अद्य नर्यो देवकाम उशन्निन्द्रस्य सख्यं जुजोष ।
को वा महेऽवसे पार्याय समिद्धे अग्नौ सुतसोम ईट्टे ॥ १ ॥

कः । अद्य । नर्यः । देवऽकामः । उशन् । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुजोष ।
कः । वा । महे । अवसे । पार्याय । सम्ऽइद्धे । अग्नौ । सुतऽसोमः । ईट्टे ॥ १ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-फ-भ—वस्नमीरितम् ; ल—वस्नमित्यृचम् । [2] ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स— ' स्तुतिभिः ' नास्ति ।

ᵛअद्य अस्मिन् दिवसे ᵛनर्यः[1] मनुष्यहितः[2] ᵛदेवकामः देवानिच्छन् ᵛउशन् कामयमानः यजमानः ᵛइन्द्रस्य ᵛसख्यं सखित्वं ᵛजुजोष सेवते । किंच ᵛसुतसोमः अभिषुतसोमः ᵛको यजमानः ᵛअग्नौ ᵛसमिद्धे प्रज्वलिते सति ᵛमहे महते प्रवृद्धाय ᵛपार्याय पारमर्हते ᵛअवसे तर्पणाय ᵛईट्टे इन्द्रं स्तौति ॥

को ननाम वचसा सोम्याय मनायुर्वा भवति वस्त उस्राः ।
क इन्द्रस्य युज्यं कः सखित्वं को भ्रात्रं वष्टि कवये क ऊती ॥ २ ॥

कः । ननाम । वचसा । सोम्याय । मनायुः । वा । भवति । वस्ते । उस्राः ।
कः । इन्द्रस्य । युज्यम् । कः । सखिऽत्वम् । कः । भ्रात्रम् । वष्टि । कवये । कः । ऊती ॥ २ ॥

ᵛकः यजमानः ᵛवचसा वाग्रूपया स्तुत्या ᵛसोम्याय सोमार्हायेन्द्राय ᵛननाम नमति प्रह्वो भवति । कः ᵛवा इन्द्राय ᵛमनायुः ᵛभवति स्तुतिकामोऽस्ति । कः ᵛउस्राः इन्द्रेण दत्ता गाः ᵛवस्ते आच्छादयति । धारयतीत्यर्थः[4] । ᵛकः ᵛइन्द्रस्य ᵛयुज्यं साहाय्यं ᵛवष्टि इच्छति । ᵛकः ᵛसखित्वं ᵛको ᵛभ्रात्रं भ्रातृभावं वष्टि इच्छति । ᵛकवये[4] क्रान्तदर्शिने इन्द्राय ᵛऊती ऊतये तर्पणाय ᵛकः भवतीति शेषः ॥

को देवानामवो अद्या वृणीते क आदित्याँ अदितिं ज्योतिरीट्टे ।
कस्याश्विनाविन्द्रो अग्निः सुतस्यांशोः पिबन्ति मनसाविवेनम् ॥ ३ ॥

कः । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीते । कः । आदित्यान् । अदितिम् । ज्योतिः । ईट्टे ।
कस्य । अश्विनौ । इन्द्रः । अग्निः । सुतस्य । अंशोः । पिबन्ति । मनसा । अविऽवेनम् ॥ ३ ॥

ᵛअद्य अस्मिन् दिने ᵛकः यजमानः ᵛदेवानां द्योतमानानामिन्द्रादीनाम् ᵛअवः रक्षणं ᵛवृणीते प्रार्थयते । ᵛक ᵛआदित्यान् देवान्[5] ᵛअदितिं देवमातरं च ᵛज्योतिः उदकं च[6] ᵛईट्टे याचते । ᵛअश्विनौ अश्विदेवौ[7] ᵛइन्द्रः च ᵛअग्निः च ᵛमनसा स्तुत्या प्रीताः सन्तः ᵛअविवेनम् अविगतकामम् यथाकाममित्यर्थः । ᵛकस्य यजमानस्य संबन्धिनं ᵛसुतस्य अभिषुतस्य ᵛअंशोः सोमस्य । सोममित्यर्थः[8] । ᵛपिबन्ति पानं कुर्वन्ति ॥

---

[1] ख-प-फ-भ—कः नर्यः । [2] ल—मनुष्यः नृभ्यो हितः । [3] ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-अर्पणाय । [4] ख-ग-च-ण-भ—कः सखित्वं कः भ्रात्रं भ्रातृत्वं च धारयतीत्यर्थः । क इन्द्रस्य युज्यं साहाय्यं वष्टि इच्छति । कः कवये । [5] ख-ग-च-ण—'देवान्' नास्ति । [6] ख-ग-च-ण-न-भ—'च' नास्ति । [7] ख-ग-च-ण-भ—देवौ । [8] ख-ग-च-ण-भ—सोमम् ।

तस्मा अग्निर्भारतः शर्म यंसज्ज्योक्पश्यात्सूर्यमुच्चरन्तम् ।
य इन्द्राय सुनवामेत्याह नरे नर्याय नृतमाय नृणाम् ॥ ४ ॥

तस्मै । अग्निः । भारतः । शर्म । यंसत् । ज्योक् । पश्यात् । सूर्यम् । उत्ऽचरन्तम् ।
यः । इन्द्राय । सुनवाम । इति । आह । नरे । नर्याय । नृऽतमाय । नृणाम् ॥ ४ ॥

ˇभारतः हविषो भर्ताग्निः । ‘ प्राणो भूत्वा प्रजा धारयन् भारतः ’ इति वाजसनेयकम् । ˇअग्निः ˇतस्मै यजमानाय ˇशर्म सुखं ˇयंसत् यच्छेत् । किंचायमग्निः ˇज्योक् चिरकालम् ˇउच्चरन्तम् उद्यन्तं ˇसूर्यं ˇपश्यात् पश्येत् । ˇयः यजमानः ˇइन्द्राय ˇसुनवामेत्याह इन्द्रार्थं सोमाभिषवं कुर्यामिति ब्रवीति । कीदृशायेन्द्राय । ˇनरे नेत्रे ˇनर्याय नरहिताय ˇनृणां नराणां नेतृणां[1] मध्ये[1] ˇनृतमाय नेतृतमाय ॥

न तं जिनन्ति बहवो न दभ्रा उर्वस्मा अदितिः शर्म यंसत् ।
प्रियः सुकृत्प्रिय इन्द्रे मनायुः प्रियः सुप्रावीः प्रियो अस्य सोमी ॥ ५ ॥

न । तम् । जिनन्ति । बहवः । न । दभ्राः । उरु । अस्मै । अदितिः । शर्म । यंसत् ।
प्रियः । सुऽकृत् । प्रियः । इन्द्रे । मनायुः । प्रियः । सुप्रऽअवीः । प्रियः । अस्य । सोमी ॥ ५ ॥

ˇदभ्राः अल्पाः[2] ˇबहवो[3] ˇन[3] बहवोऽपि शत्रुजनाः[4] ˇतं यजमानं ˇन ˇजिनन्ति न हिंसन्तु । य इन्द्राय सुनवामेत्याह तमिति पूर्वेण संबन्धः । ˇअदितिः इन्द्रमाता ˇअस्मै[5] यजमानाय ˇउरु विस्तीर्णं ˇशर्म सुखं ˇयंसत् यच्छतु । किंच ˇइन्द्रे इन्द्राय ˇसुकृत् शोभनयागादीनां[6] कर्ता यजमानः ˇप्रियः भवति । ˇमनायुः इन्द्रविषयस्तुतिकामश्चास्येन्द्रस्य[7] ˇप्रियः भवति[7] । ˇसुप्रावीः सुष्ठु[8] प्राविता[8] सुष्ठु प्रगच्छन्नुपगच्छन् वा यजमानोऽस्येन्द्रस्य ˇप्रियः भवति । ˇसोमी सोमवान् यजमानः ˇअस्य इन्द्रस्य ˇप्रियः भवति ॥ ॥ १३ ॥

सुप्राव्यः प्राशुषाळेष वीरः सुष्वेः पक्तिं कृणुते केवलेन्द्रः ।
नासुष्वेरापिर्न सखा न जामिर्दुष्प्राव्योऽवहन्तेदवाचः ॥ ६ ॥

सुप्रऽअव्यः । प्राशुषाट् । एषः । वीरः । सुस्वेः । पक्तिम् । कृणुते । केवला । इन्द्रः ।
न । असुस्वेः । आपिः । न । सखा । न । जामिः ।
दुःप्रऽअव्यः । अवऽहन्ता । इत् । अवाचः ॥ ६ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-भ–‘ नेतृणां मध्ये ’ नास्ति । [2] ख-ग-च-ण-फ-भ–दक्षाः; घ-न-प-स–लक्ष्याः । [3] ख-ग-च-ण-न–‘ बहवो न ’ नास्ति । [4] ख-ग-घ-च-ण-त-न-स–शत्रुजाताः । [5] त–तस्मै । [6] ख-त-प-फ–शोभनमार्गादीनाम् । [7] ख-ग–मनोयुक्तो यजमानः; घ-च-ण-न-भ-स–‘ इन्द्रविषय° ...भवति ’ नास्ति । [8] त-ल–हविर्भिः सुष्ठु प्रतर्पयिता ।

ᵛप्राशुषाट् शत्रूणां प्रकर्षेण शीघ्रमभिभविता ᵛवीरः विक्रान्तः ᵛएषः ᵛइन्द्रः ᵛसुप्राव्यः उपगच्छतो हविर्भिः सुष्ठु प्रतर्पयितुर्वा ᵛसुष्वेः सुन्वतो यजमानस्य संबन्धिनीं ᵛकेवला केवलामसाधार ᵛपक्तिं ᵛकृणुते आत्मनः कुरुते । किंचेन्द्रः ᵛअसुष्वेः असुन्वतोऽयजमानस्य ᵛआपिः व्याप्तः भवति । इन्द्रोऽयजमानस्य[1] ᵛसखा[1] ᵛन भवति । ᵛजामिः बन्धुश्च ᵛन भवति । अपि च ᵛदुष्प्राव दुरुपगमनस्य ᵛअवाचः स्तुतिरहितस्य पुरुषस्य ᵛअवहन्तेत् हिंसितैव भवति ॥

न रेवता पणिना सख्यमिन्द्रोऽसुन्वता सुतपाः सं गृणीते ।
आस्य वेदः खिदति हन्ति नग्नं वि सुष्वये पक्तये केवलो भूत् ॥ ७ ॥

न । रेवता । पणिना । सख्यम् । इन्द्रः । असुन्वता । सुतऽपाः । सम् । गृणीते ।
आ । अस्य । वेदः । खिदति । हन्ति । नग्नम् । वि । सुस्वये । पक्तये । केवलः । भूत् ॥ ७ ॥

ᵛसुतपाः अभिषुतं सोमं पिबन् ᵛइन्द्रः ᵛरेवता धनवता ᵛपणिना वणिजा लुब्धेन ᵛअसुन्वता सोमाभिषवमकुर्वता अयजमानेन सह ᵛसख्यं सखित्वं ᵛन ᵛसं ᵛगृणीते न संस्तौति । नानुमन्य इत्यर्थः । किंच ᵛअस्य अयजमानस्य ᵛनग्नं निरर्थकं ᵛवेदः धनं ज्ञानं वा ᵛआ ᵛखिदति उद्धरति ᵛहन्ति हिनस्ति च । अपि च ᵛसुष्वये सोमं सुन्वते ᵛपक्तये हवींषि पचते यजमानाय ᵛकेवलः असाधारणः सन् ᵛवि ᵛभूत् विभवति ॥

इन्द्रं परेऽवरे मध्यमास इन्द्रं यान्तोऽवसितास इन्द्रम् ।
इन्द्रं क्षियन्त उत युध्यमाना इन्द्रं नरो वाजयन्तो हवन्ते ॥ ८ ॥

इन्द्रम् । परे । अवरे । मध्यमासः । इन्द्रम् । यान्तः । अवऽसितासः । इन्द्रम् ।
इन्द्रम् । क्षियन्तः । उत । युध्यमानाः । इन्द्रम् । नरः । वाजयन्तः । हवन्ते ॥ ८ ॥

ᵛपरे उत्कृष्टाः ᵛअवरे निकृष्टाश्च जनाः[2] ᵛइन्द्रं[3] ᵛहवन्ते आह्वयन्ति । ᵛमध्यमासः मध्यमाश्च ᵛइन्द्रम् एव हवन्ते । ᵛयान्तः कार्यसिद्ध्यर्थं गच्छन्तो जनाः[4] इन्द्रमेवाह्वयन्ति । ᵛअवसितासः निवि ष्टाश्च[5] ᵛइन्द्रम् एवाह्वयन्ति । ᵛक्षियन्तः गृहे निवसन्तो जनाः ᵛइन्द्रम् एव हवन्ते । ᵛउत अपि च ᵛयुध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा जना जयार्थमिन्द्रमेवाह्वयन्ति । ᵛवाजयन्तः वाजमन्नमिच्छन्तः ᵛनरः नेतारो मनुष्याः ᵛइन्द्रम् एव ᵛहवन्ते ॥ ॥ १४ ॥

'अहं मनुः' इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अहं मनुः सप्ताद्याभिस्तिसृभिरिन्द्रमिवात्मानमृषिस्तुष्टावेन्द्रो वात्मानं परा नवाष्टौ वा श्येनस्तुतिः' इति ।

---

[1] ल–सखा सहायश्च । [2] च–'जनाः' नास्ति । [3] च-फ–इन्द्रमेव । [4] ख-ग-ण-न-म–जनाः जयार्थम् । [5] च–उद्योगिनो जनाः जयार्थं च ।

अत्र 'अहं मनुः' इत्याद्याभिस्तिसृभिरात्मानमिन्द्ररूपेण वामदेवः स्तुतवान् । यद्वा । इन्द्र एव आत्मानं स्तुतवान् । अतो वामदेववाक्यपक्षे[1] वामदेव ऋषिरिन्द्रो देवता । इन्द्रवाक्यपक्षे[2] त्विन्द्र ऋषिः परमात्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । अवशिष्टानां वामदेव ऋषिः । अवशिष्टाभिरुत्तरसूक्तेन च सुपर्णात्मना[3] ब्रह्म स्तूयते । अतस्तासां परब्रह्म देवता । श्येननाम्न्येकाहे माध्यंदिनसवने मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'श्येनाजिराभ्यामभिचरन्यजेताहं मनुर्गर्भे नु सन्' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः ।
अहं कुत्समार्जुनेयं न्यृञ्जेऽहं कविरुशना पश्यता मा ॥ १ ॥

अहम् । मनुः । अभवम् । सूर्यः । च । अहम् । कक्षीवान् । ऋषिः । अस्मि । विप्रः ।
अहम् । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । नि । ऋञ्जे । अहम् । कविः । उशना । पश्यत । मा ॥ १ ॥

इदमादिमन्त्रत्रयेण[4] गर्भे वसन् वामदेवः[5] उत्पन्नतत्त्वज्ञानः सन्[6] सार्वात्म्यं[7] स्वानुभवं[8] मन्वादिरूपेण प्रदर्शयन्नाह । ᵛअहं वामदेव इन्द्रो[9] वा[9] ᵛमनुरभवं सर्वस्य मन्ता प्रजापतिरस्मि । ᵛअहम् एव ᵛसूर्यश्च सर्वस्य प्रेरकः सविता चास्मि । ᵛविप्रः मेधावी ᵛकक्षीवान् दीर्घतमसः पुत्रः एतत्संज्ञकः[10] ᵛऋषिः अप्यहमेव ᵛअस्मि । ᵛआर्जुनेयम्[11] अर्जुन्याः पुत्रं ᵛकुत्सम् एतन्नामकमृषिम् ᵛअहम् एव ᵛन्यृञ्जे नितरां प्रसाधयामि । ᵛकविः क्रान्तदर्शी ᵛउशना एतदाख्य ऋषिः ᵛअहम् एवास्मि । उक्तमुपलक्षणम् । परमार्थदृष्ट्या कृत्स्नमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । हे जनाः ᵛमा मां सर्वात्मकं ᵛपश्यत । यूयमप्येवमेव स्वस्वरूपमनुभवतेत्युक्तं भवति[11] ॥

अहं भूमिमददामार्यायाहं वृष्टिं दाशुषे मर्त्याय ।
अहमपो अनयं वावशाना मम देवासो अनु केतमायन् ॥ २ ॥

अहम् । भूमिम् । अददाम् । आर्याय । अहम् । वृष्टिम् । दाशुषे । मर्त्याय ।
अहम् । अपः । अनयम् । वावशानाः । मम । देवासः । अनु । केतम् । आयन् ॥ २ ॥

ᵛअहं वामदेव इन्द्रो वा ᵛआर्याय मनवे ᵛभूमिं पृथ्वीम् ᵛअददां दत्तवानस्मि । ᵛदाशुषे हविर्दत्तवते ᵛमर्त्याय मनुष्याय[12] यजमानाय ᵛवृष्टिं सस्याद्यभिवृद्ध्यर्थं वृष्टिलक्षणमुदकम् ᵛअहम् एव

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-त-स—वामदेववाक्यत्वात् । [2] ख-ग-ण—इन्द्रवाक्ये; च—इन्द्रवाक्यत्वे; स—इन्द्रवाक्यत्वात् । [3] ख-ग-च-त-न-स—सुपर्णात्मा । [4] त—°मन्त्रत्रयेऽयम् । [5] ग-च-ण—वामदेवोऽयम् । [6] ख-ग-च-ण-ल-स—'सन्' नास्ति । [7] ख-ग-च-ण-त-ल-स—सर्वात्म्यम् । [8] ग—सुस्वानुभवम्; च-ण—सुखानुभवम्; त-न—सानुभवम् । [9] त—'इन्द्रो वा' नास्ति । [10] ख-ग-च-ण-न—'एतत्संज्ञकः' नास्ति । [11] ख-ग-घ-च-ण-स—उक्तमुपलक्षणम् । परमार्थदृष्ट्या कृत्स्नमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । हे जनाः मा (ख-ग-घ-ण—'मा' नास्ति) मां सर्वात्मकं पश्यत । यूयं मामेवं स्वस्वरूपमनुभवतेत्युक्तं भवति । किंच आर्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्समहं न्यृञ्जे प्रसाधये । अहं कविः सर्वज्ञः उशना (ग-च-स—उशानः) शुक्र इति मा मां पश्यत । [12] ख-ग-च-ण—'मनुष्याय' नास्ति ।

अददाम् । किंच ᵛअहं ᵛवावशानाः शब्दायमानाः ᵛअपः उदकानि ᵛअनयं सर्वमपि अगमयम् । ᵛदेवासः वह्न्यादयो देवाः ᵛमम ᵛकेतं मदीयं संकल्पम् ᵛअनु ᵛआयन् अनुयन्ति ॥

अ॒हं पुरो॑ मन्दसा॒नो व्यै॑रं॒ नव॑ सा॒कं न॑व॒तीः शम्ब॑रस्य ।
श॒त॒त॒मं वे॒श्यं॑ स॒र्वता॑ता॒ दिवो॑दासमतिथि॒ग्वं यदाव॑म् ॥ ३ ॥

अ॒हम् । पुरः॑ । म॒न्द॒सा॒नः । वि । ऐ॒र॒म् । नव॑ । सा॒कम् । न॒व॒तीः । शम्ब॑रस्य ।
श॒त॒ऽत॒मम् । वे॒श्य॑म् । स॒र्वऽता॑ता । दिवः॑ऽदासम् । अ॒ति॒थि॒ऽग्वम् । यत् । आव॑म् ॥ ३ ॥

ᵛअहं वामदेव इन्द्रो वा ᵛमन्दसानः सोमेन माद्यन् ᵛनव नवसंख्याकाः ᵛनवतीः नवतिसंख्याकाश्च ᵛशम्बरस्य एतन्नामकस्यासुरस्य संबन्धीनि ᵛपुरः पुराणि ᵛसाकं युगपदेव ᵛव्यैर अध्वंसयम्[1] । ᵛशततमं[2] शतसंख्यापूरणं पुरं ᵛवेश्यं दिवोदासनाम्ने[3] प्रवेशार्हमकरवम् । ᵛसर्वताता सर्वतातौ यज्ञे ᵛअतिथिग्वम् अतिथीनामभिगन्तारं ᵛदिवोदासं दिवोदासनामकं राजर्षिं ᵛयत्[4] यद ᵛआवम्[4] अपालयम् । तदा पुरो[5] व्यैरमिति[5] पूर्वेण संबन्धः ॥

प्र सु ष विभ्यो॑ मरुतो॒ विर॑स्तु॒ प्र श्ये॒नः श्ये॒नेभ्य॑ आशु॒पत्वा॑ ।
अ॒च॒क्रया॒ यत्स्व॒धया॑ सुप॒र्णो ह॒व्यं भर॒न्मन॑वे दे॒वजु॑ष्टम् ॥ ४ ॥

प्र । सु । सः । विऽभ्यः॑ । म॒रु॒तः॒ । विः । अ॒स्तु॒ । प्र । श्ये॒नः । श्ये॒नेभ्यः॑ । आ॒शु॒ऽपत्वा॑ ।
अ॒च॒क्रया॑ । यत् । स्व॒धया॑ । सु॒ऽप॒र्णः । ह॒व्यम् । भर॑त् । मन॑वे । दे॒वऽजु॑ष्टम् ॥ ४ ॥

अथैतदादिभिः श्येनः स्तूयते । हे ᵛमरुतः वेगेन मरुत्सदृशाः पक्षिणः ᵛसः प्रसिद्धः श्येनाख्यः ᵛविः पक्षी ᵛविभ्यः पक्षिभ्यो युष्मत्तः ᵛप्र ᵛसु ᵛअस्तु[6] बलेन प्रकृष्टो भवतु[6] । किंच ᵛश्येनेभ्यः शंसनीयगमनेभ्यः स्वसमानजातिभ्यः पक्षिभ्यः सकाशात् ᵛआशुपत्वा आशुपतनः शीघ्रगामी ᵛश्येनः प्रकृष्टो भवतु । ᵛसुपर्णः शोभनपतनः ᵛयत् यदा श्येनः ᵛअचक्रया चक्रवर्जितया ᵛस्वधया रथेन ᵛदेवजुष्टं देवैः सेवितं ᵛहव्यं सोमलक्षणं हविः ᵛमनवे[7] प्रजापतये[8] ᵛभरत् अहरत् द्युलोकसकाशादाहृतवान् । अत्र स्वधाशब्दो रथवाची[9] ‘ अचक्रया स्वधया वर्तमानम् ’ (ऋ. सं. १०. २७. १९) इत्यादौ दर्शनात् ॥

---

१. त-ल–प्रैरयम् । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स–शततमं वेश्यम् । ३. ख-ग-घ-ण-ल–दिवोदासनाम्नः । ४. न-स–यदावम् । ५. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स–‘ पुरो व्यैरमिति ’ नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण–बलेन प्रकृष्टोऽस्तु भवतु । ७. न-ल-स–‘ मनवे ’ नास्ति । ८. ख-ग-घ-च-ण-न-ल-स–‘ प्रजापतये ’ नास्ति । ९. ख-ग-च-ण-त-फ-स–अन्नवाची; ल–रसवाची ।

भरद्यदि विरतो वेविजानः पथोरुणा मनोजवा असर्जि ।
तूयं ययौ मधुना सोम्येनोत श्रवो विविदे श्येनो अत्र ॥ ५ ॥

भरत् । यदि । विः । अतः । वेविजानः । पथा । उरुणा । मनःऽजवाः । असर्जि ।
तूयम् । ययौ । मधुना । सोम्येन । उत । श्रवः । विविदे । श्येनः । अत्र ॥ ५ ॥

ᵛयदि यदा ᵛविः पक्षी श्येनः ᵛअतः अमुष्मात् द्युलोकात् ᵛवेविजानः सोमपालकान्[1] भीषयन् ᵛभरत् अहरत् । सोममाहृतवान् । तदा[2] ᵛउरुणा विस्तीर्णेन ᵛपथा अन्तरिक्षमार्गेण ᵛमनोजवाः मनोवत् वेगयुक्तः सन् ᵛअसर्जि संसृष्टः आसीत् । ᵛसोम्येन सोममयेन ᵛमधुना अन्नेन[3] सह ᵛतूयं क्षिप्रं ᵛययौ जगाम । ᵛउत अपि च ᵛअत्र अस्मिन् लोके ᵛश्येनः सुपर्णः ᵛश्रवः सोमाहरणनिमित्तं यशः ᵛविविदे लेभे ॥

ऋजीपी श्येनो ददमानो अंशुं परावतः शकुनो मन्द्रं मदम् ।
सोमं भरद्ददृहाणो देवावान्दिवो अमुष्मादुत्तरादादाय ॥ ६ ॥

ऋजीपी । श्येनः । ददमानः । अंशुम् । पराऽवतः । शकुनः । मन्द्रम् । मदम् ।
सोमम् । भरत् । ददृहाणः । देवऽवान् । दिवः । अमुष्मात् । उत्ऽतरात् । आऽदाय ॥ ६ ॥

ᵛऋजीपी ऋजुगामी ᵛपरावतः दूरात् ᵛअंशुं सोमं ᵛददमानः धारयन् ᵛश्येनः शंसनीयगमनः ᵛदेववान् देवैः सहितः ᵛशकुनः पक्षी ᵛमन्द्रं मदनीयं[4] स्तुत्यं ᵛमदं मदकरं ᵛसोमम् ᵛउत्तरात् उद्गततरात् ᵛअमुष्मात् ᵛदिवः द्युलोकात् ᵛआदाय स्वीकृत्य ᵛददृहाणः[5] दृढीभवन् ᵛभरत् अहरत् ॥

आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकम् ।
अत्रा पुरंधिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ ७ ॥

आऽदाय । श्येनः । अभरत् । सोमम् । सहस्रम् । सवान् । अयुतम् । च । साकम् ।
अत्र । पुरम्ऽधिः । अजहात् । अरातीः । मदे । सोमस्य । मूराः । अमूरः ॥ ७ ॥

ᵛश्येनः शंसनीयगमनः पक्षी ᵛसवान् सवानां यज्ञानां ᵛसहस्रं सहस्रसंख्याकम् ᵛअयुतं ᵛच अयुतसंख्याकम् । अपरिमितसंख्याकमित्यर्थः । ᵛसाकं सह ᵛसोमं सोमलक्षणमन्नम् ᵛआदाय आदानं कृत्वा ᵛअभरत् अहरत् । आजहार । ᵛअत्र अस्मिन् सोमे आहृते सति ᵛपुरंधिः पुरंधीर्बहुकर्मा

---

[1] ख-ग-च-ण-त-स–सोमकान्; न–सोमकामान् ।
[2] ख-ग-घ-च-ण-त-न-स–यदा ।
[3] च–मधुरान्नेन ।
[4] ल–मादनीयम् ।
[5] च-ण–दादृहाणः ।

vअमूरः अमूढः प्राज्ञ इन्द्रः vसोमस्य संबन्धिनि vमदे हर्षे सति vमूराः मूढाः vअरातीः शत्रू vअजहात् अत्यजत् । जघानेत्यर्थः । अत्रारातिशब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥ ॥ १५ ॥

'गर्भे नु' इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभम् । अन्त्या शक्वरी षट्पञ्चाशदक्षरा । श्येनो देवता । पूर्वसूक्ते 'अष्टौ वा' इत्युक्तत्वात् अन्त्याया इन्द्रो वा देवता । तथा चानुक्रान्तं—'गर्भे नु पञ्चान्त्या शक्वरी' इति । श्येने निष्केवल्यशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम् ॥

गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ।
शतं मा पुर आयसीररक्षन्नध श्येनो जवसा निरदीयम् ॥ १ ॥

गर्भे । नु । सन् । अनु । एषाम् । अवेदम् । अहम् । देवानाम् । जनिमानि । विश्वा ।
शतम् । मा । पुरः । आयसीः । अरक्षन् । अध । श्येनः । जवसा । निः । अदीयम् ॥ १ ॥

अत्रैषः[1] श्लोकः पठ्यते—'श्येनभावं समास्थाय गर्भाद्योगेन निःसृतः । ऋषिर्गर्भे शयानः सन् ब्रूते गर्भे नु सन्निति' ॥ vगर्भे vनु गर्भे एव vसन् विद्यमानः vअहं वामदेवः vएषाम् इन्द्रादीनां vदेवानां vविश्वा विश्वानि सर्वाणि vजनिमानि जन्मानि vअनु vअवेदम् आनुपूर्व्येणाज्ञासिषम् । परमात्मनः सकाशात् सर्वे देवा जाता इत्यवेदिषमित्यर्थः । इतः पूर्वं vशतं बहूनि vआयसीः अयोमयानि अभेद्यानि vपुरः शरीराणि vमा माम् vअरक्षन् अपालयन् । यथाहं शरीरात् व्यतिरिक्तमात्मानं न जानीयां तथा मामरक्षन्नित्यर्थः । vअध अधुना[2] vश्येनः श्येनवत्स्थितः अहं[3] vजवसा वेगेन vनिरदीयं शरीरान्निरगमम् । अनावरणमात्मानं जानन्निर्गतोऽस्मीत्यर्थः । 'पुरुषे ह वा अयमादितः' इति खण्डे 'गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच' (ऐ. आ. २. ५. १) इत्यादिनायमर्थः सम्यक् प्रतिपादितः ॥

न घा स मामप जोषं जभाराभीमास त्वक्षसा वीर्येण ।
ईर्मा पुरंधिरजहादरातीरुत वाताँ अतरच्छूशुवानः ॥ २ ॥

न । घ । सः । माम् । अप । जोषम् । जभार । अभि । ईम् । आस । त्वक्षसा । वीर्येण ।
ईर्मा । पुरम्ऽधिः । अजहात् । अरातीः । उत । वातान् । अतरत् । शूशुवानः ॥ २ ॥

vसः गर्भः vमां वामदेवं vजोषं पर्याप्तं vन vघ नैव vअप vजभार अपजहार । गर्भेऽपि वसतो मे मोहो नाभूदित्यर्थः । अहं तु vईम् इदं गर्भस्थं दुःखं vत्वक्षसा तीक्ष्णेन vवीर्येण ज्ञानसामर्थ्येन vअभि vआस अभ्यभवम् । vईर्मा सर्वस्य प्रेरकः vपुरंधिः पुरां धारकः परमात्मा vअरातीः गर्भसंश्रितान् शत्रून् vअजहात् अत्यजत् । जघान । vउत अपि च vशूशुवानः वर्धमानः परिपूर्णः परमात्मा vवातान् गर्भक्लेशकरान्[4] वायून् vअतरत् अतारीत् ॥

---

[1] ख-ग-च-ण—तत्रैषः । [2] ख-ग-घ-च-ण-भ—अनन्तरम् । [3] ख-ग-घ-च-ण-भ—अहं सन् । [4] ल—क्लेशकरान् ।

अव यच्छ्येनो अस्वनीदध द्योर्वि यद्यदि वात ऊहुः पुरंधिम्।
सृजद्यदस्मा अव ह क्षिपज्ज्यां कृशानुरस्ता मनसा भुरण्यन्॥ ३ ॥

अव। यत्। श्येनः। अस्वनीत्। अध। द्योः। वि। यत्। यदि। वा। अतः। ऊहुः। पुरम्ऽधिम्।
सृजत्। यत्। अस्मै। अव। ह। क्षिपत्। ज्याम्। कृशानुः। अस्ता। मनसा। भुरण्यन्॥ ३ ॥

vअध तदानीं सोमाहरणकाले vयत् यदा vश्येनः vद्योः द्युलोकात् vअव vअस्वनीत् अवाङ्मुखं शब्दमकरोत्। vयदि vवा यदा च। वेति चार्थे। vयत् यं vपुरंधिं सोमम् vअतः अस्माच्छ्येनात् vवि vऊहुः सोमपाला विक्षिप्तवन्तः। vयत् यदा vअस्ता शराणां क्षेप्ता vमनसा मनोवेगेन vभुरण्यन् गन्तुमिच्छन् vकृशानुः एतन्नामकः सोमपालः vज्यां धनुषः कोटौ मौर्वीं vक्षिपत् vह चिक्षेप खलु। vअस्मै श्येनाय शरम् vअव vअसृजत् त्यक्तवान्। तथा च ब्राह्मणं—'तस्या अनुविसृज्य कृशानुः सोमपालः सव्यस्य पदो नखमच्छिदत्' (ऐ. ब्रा. ३. २६) इत्यादि। यदा सोमपाला इत्थमित्थं चक्रुस्तदा श्येनः सोममाजहारेत्युत्तरया संबन्धः॥

ऋजिप्य ईमिन्द्रावतो न भुज्युं श्येनो जभार बृहतो अधि ष्णोः।
अन्तः पतत्पतत्र्यस्य पर्णमध यामनि प्रसितस्य तद्वेः॥ ४ ॥

ऋजिप्यः। ईम्। इन्द्रऽवतः। न। भुज्युम्। श्येनः। जभार। बृहतः। अधि। स्नोः।
अन्तरिति। पतत्। पतत्रि। अस्य। पर्णम्। अध। यामनि। प्रऽसितस्य। तत्। वेरिति वेः॥४॥

vऋजिप्यः ऋजुगामी vश्येनः vइन्द्रवतः[1] इन्द्रो रक्षको यस्य तस्मात् vबृहतः महतः vअधि उपरि vस्नोः स्थितात् द्युलोकात् vईम् एनं सोमं vजभार आजहार। तत्र दृष्टान्तः। इन्द्रवतः। इन्द्रः समर्थः। तद्वतो देशात् vभुज्युं vन भुज्युनामकं राजानं यथाश्विनावाजहतुस्तद्वत्। vअध तदानीं vयामनि युद्धे vप्रसितस्य कृशानोरस्त्रैर्बद्धस्य vवेः गन्तुः vअस्य श्येनस्य[2] vअन्तः मध्ये स्थितं vपतत्रि पतनशीलं vतत् vपर्णं vपतत् अपतत्॥

अध श्वेतं कलशं गोभिरक्तमापिप्यानं मघवा शुक्रमन्धः।
अध्वर्युभिः प्रयतं मध्वो अग्रमिन्द्रो मदाय प्रति धत्पिबध्यै
शूरो मदाय प्रति धत्पिबध्यै॥ ५ ॥

अध। श्वेतम्। कलशम्। गोभिः। अक्तम्। आऽपिप्यानम्। मघऽवा। शुक्रम्। अन्धः।
अध्वर्युऽभिः। प्रऽयतम्। मध्वः। अग्रम्। इन्द्रः। मदाय। प्रति। धत्। पिबध्यै।
शूरः। मदाय। प्रति। धत्। पिबध्यै॥ ५ ॥

---

[1] णं–इन्द्रावतः।

[2] ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स–'श्येनस्य' नास्ति।

vअध अधुना vशूरः विक्रान्तः vमघवा धनवान्[1] vइन्द्रः vश्वेतं शुभ्रं vकलशं कलशे पात्रे स्थि vगोभिः गव्येन पयसा vअक्तं सिक्तम् vआपिप्यानम् आप्याययन्तं vशुक्रं सारोपेतम् vअध्वर्युभि vप्रयतं दत्तम्[2] vअन्धः सोमलक्षणमन्नं vमध्वः मधुरस्य सोमरसस्य[3] vअग्रम् अग्रे[4] vमदाय मदार्थं vपिबध्यै पातुं[5] vप्रति vधत् प्रतिदधातु । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ १६ ॥

'त्वा युजा' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभम् इन्द्रासोमदेवताकम्[6] । अनुक्रान्तं च[7]—'त्वा युजैन्द्रासोमम्' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्वा युजा तव तत्सोम सख्य इन्द्रो अपो मनवे सस्रुतस्कः ।
अहन्नहिमरिणात्सप्त सिन्धूनपावृणोदपिहितेव खानि ॥ १ ॥

त्वा । युजा । तव । तत् । सोम । सख्ये । इन्द्रः । अपः । मनवे । सऽस्रुतः । करिति कः ।
अहन् । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । अप । अवृणोत् । अपिहिताऽइव । खानि ॥ १ ॥

हे vसोम vतव त्वदीये vतत् तस्मिन् vसख्ये सखित्वे सति[8] vत्वा त्वया vयुजा सहायेन vइन्द्रः vसस्रुतः सरणशीलाः vअपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि vमनवे मनुष्येभ्यः vकः अकरोत् । किंच vअहिं वृत्रमसुरम् vअहन् हतवान् । vसप्त सर्पणशीलाः vसिन्धून् अपः vअरिणात् प्रैरयत् । vअपिहितेव अपिहितानीव वृत्रेण तिरोहितानि च । अत्रेवशब्दश्चार्थे । vखानि स्रोतसां द्वाराणि vअपावृणोत् उद्घाटितवान् ॥

त्वा युजा नि खिदत्सूर्यस्येन्द्रश्चक्रं सहसा सद्य इन्दो ।
अधि ष्णुना बृहता वर्तमानं महो द्रुहो अप विश्वायु धायि ॥ २ ॥

त्वा । युजा । नि । खिदत् । सूर्यस्य । इन्द्रः । चक्रम् । सहसा । सद्यः । इन्दो इति ।
अधि । स्नुना । बृहता । वर्तमानम् । महः । द्रुहः । अप । विश्वऽआयु । धायि ॥ २ ॥

हे vइन्दो सोम vइन्द्रः vसद्यः सपदि vत्वा त्वया vयुजा सहायेन vसूर्यस्य प्रेरकस्य सवितुः संबन्धिनः पूर्वं[9] द्विचक्रस्य रथस्यैकं vचक्रं vसहसा अभिभावुकेन बलेन vनि vखिदत् आच्छिनत् । कीदृशम्[10] । vअधि उपरि vस्नुना स्थितेन vबृहता महता अन्तरिक्षेण vवर्तमानम् । किंच vमहः महतः प्रभूतस्य vद्रुहः द्रोग्धुः सूर्यस्य संबन्धि vविश्वायु सर्वतो गन्तृ चक्रम् vअप vधायि इन्द्रेणापाहारि[10] ॥

---

[1] ख-ग-ञ-च-त-प-फ-भ-स–'धनवान्' नास्ति । [2] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–'दत्तं' नास्ति । [3] त– सोमराजस्य । [4] ख-प-फ-भ–'अग्रे' नास्ति । [5] ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ–पानाय पात्रम्; न-स–पात्रम् । [6] त–ऐन्द्रासोमदेवताकम् । [7] ख-ग-च-ण-भ–तथा चानुक्रान्तम् । [8] ख-ग-च-प-फ-भ–सति च । [9] ख-ग-च-ण-प-फ-भ–'पूर्वं' नास्ति । [10] च-फ–कीदृशं चक्रम् । स्नुना बृहता महता चक्रनेमिना युक्तं वर्तमानं विद्यमानं विश्वायु नित्यं महो द्रुहः द्रोहनाशार्थमपधायि इन्द्रेणापाहारि ।

अहन्निन्द्रो अदहदग्निरिन्दो पुरा दस्यून्मध्यंदिनादभीके ।
दुर्गे दुरोणे क्रत्वा न यातां पुरू सहस्रा शर्वा नि बर्हीत् ॥ ३ ॥

अहन् । इन्द्रः । अदहत् । अग्निः । इन्दो इति । पुरा । दस्यून् । मध्यंदिनात् । अभीके ।
दुःऽगे । दुरोणे । क्रत्वा । न । याताम् । पुरु । सहस्रा । शर्वा । नि । बर्हीत् ॥ ३ ॥

हे vइन्दो सोम vअभीके संग्रामे vदस्यून् शत्रून् vइन्द्रः vअहन् अवधीत् । vअग्निः कांश्चिच्छत्रून् vअदहत् ददाह । कीदृशाविन्द्राग्नी । vमध्यंदिनात् मध्याह्नात् vपुरा पुरस्तात् पूर्वाह्णे तव पानात् लब्धबलाविति[1] शेषः[1] । vयातां गच्छतामसुराणां vपुरु पुरूणि बहूनि सर्वा[2] सर्वाणि निरवशेषाणि vसहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि vनि vबर्हीत् न्यबर्हीत् । इन्द्रोऽवधीत् । तत्र दृष्टान्तः । vदुरोणे दुरवने रक्षितुमशक्ये vदुर्गे दुरवगाहे देशे vक्रत्वा vन कर्मणा स्वकीयं कार्यमुद्दिश्य गच्छतः पथिकान् यथा धनलोलुपश्चोरो हन्ति तद्वत्[3] ॥

विश्वस्मात्सीमधमाँ इन्द्र दस्यून्विशो दासीरकृणोरप्रशस्ताः ।
अबाधेथाममृणतं नि शत्रूनविन्देथामपचितिं वधत्रैः ॥ ४ ॥

विश्वस्मात् । सीम् । अधमान् । इन्द्र । दस्यून् । विशः । दासीः । अकृणोः । अप्रऽशस्ताः ।
अबाधेथाम् । अमृणतम् । नि । शत्रून् । अविन्देथाम् । अपऽचितिम् । वधत्रैः ॥ ४ ॥

हे vइन्द्र त्वं vसीम् एनान् vदस्यून् vविश्वस्मात् सर्वस्मात्[4] गुणात् vअधमान् हीनान्[5] vअकृणोः अकरोः । किंच vदासीः कर्महीनाः vविशः मानुषीः प्रजाः vअप्रशस्ताः गर्हिता अकृणोः । हे इन्द्रासोमौ युवां vशत्रून् vअबाधेथाम् । vनि vअमृणतं नितरां हिंसितवन्तौ । अपि च vवधत्रैः तेषां शत्रूणां प्रहारैः vअपचितिं पूजां जनेभ्यः vअविन्देथाम् अलभेथाम् ॥

एवा सत्यं मघवाना युवं तदिन्द्रश्च सोमोर्वमश्व्यं गोः ।
आदर्दृतमपिहितान्यश्ना रिरिचथुः क्षाश्चित्ततृदाना ॥ ५ ॥

एव । सत्यम् । मघऽवाना । युवम् । तत् । इन्द्रः । च । सोम । ऊर्वम् । अश्व्यम् । गोः ।
आ । अदर्दृतम् । अपिऽहितानि । अश्ना । रिरिचथुः । क्षाः । चित् । ततृदाना ॥ ५ ॥

हे vसोम त्वं च vइन्द्रश्च इति युवामुभौ vऊर्वं महान्तम् vअश्व्यम् अश्वसमूहं vगोः गवां समूहं च vआदर्दृतम् आदरयतम् । vअपिहितानि पणिभिराच्छादितानि गवां[6] वृन्दानि[6] vक्षाश्चित् पणीनां

---

[1] ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स—लब्धबलविशेषौ । [2] ख-ग-च-ण-फ-भ—शर्वा । [3] ख-ग-च-ण-भ-स—'तद्वत्' नास्ति । [4] ख-ग-घ-च-ण-भ-ल—'सर्वस्मात्' नास्ति । [5] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल—'हीनान्' नास्ति । [6] ख-ग-च-ण-भ—गोवृन्दानि ।

भूमीश्च Vअश्ना अशनपरेण बलेन Vरिरिचथुः रेचितवन्तौ । हे Vमघवाना[१] मघवानौ धनवन्ताविन्द्रासोमौ Vततृदाना शत्रूणां हिंसकौ Vयुवं युवाम् Vएव एवमुक्तप्रकारेण यत्कृतवन्तौ Vतत् सर्वं Vसत्यम् एव ॥ ॥ १७ ॥

'आ नः स्तुतः' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'आ नः स्तुतः' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ नः स्तुत उप वाजेभिरूती इन्द्र याहि हरिभिर्मन्दसानः ।
तिरश्चिदर्यः सवना पुरूण्याङ्गूषेभिर्गृणानः सत्यराधाः ॥ १ ॥

आ । नः । स्तुतः । उप । वाजेभिः । ऊती । इन्द्र । याहि । हरिऽभिः । मन्दसानः ।
तिरः । चित् । अर्यः । सवना । पुरूणि । आङ्गूषेभिः । गृणानः । सत्यऽराधाः ॥ १ ॥

हे Vइन्द्र Vस्तुतः त्वं Vवाजेभिः वाजैरन्नैः सह Vतिरश्चित् प्राप्तानि । 'तिरः सत इति प्राप्तस्य' (निरु. ३. २०) इति यास्कः । Vपुरूणि पूर्णानि Vसवना सवनानि Vनः अस्मदीयान् यज्ञान् Vउप प्रति Vऊती ऊत्यै नोऽस्माकं रक्षणार्थं Vहरिभिः अश्वैः Vआ Vयाहि आगच्छ । कीदृशः । Vमन्दसानः मोदमानः Vअर्यः स्वामी Vआङ्गूषेभिः स्तोत्रैः Vगृणानः स्तूयमानः Vसत्यराधाः सत्यधनः ॥

आ हि ष्मा याति नर्यश्चिकित्वान्हूयमानः सोतृभिरुप यज्ञम् ।
स्वश्वो यो अभीरुर्मन्यमानः सुष्वाणेभिर्मदति सं ह वीरैः ॥ २ ॥

आ । हि । स्म । याति । नर्यः । चिकित्वान् । हूयमानः । सोतृऽभिः । उप । यज्ञम् ।
सुऽअश्वः । यः । अभीरुः । मन्यमानः । सुस्वानेभिः । मदति । सम् । ह । वीरैः ॥ २ ॥

Vनर्यः नृभ्यो हितः Vचिकित्वान् सर्वं जानन् Vसोतृभिः सोममभिषुण्वद्भिर्ऋत्विग्भिः Vहूयमानः आहूयमान इन्द्रोऽस्मदीयं Vयज्ञम् Vउप प्रति Vआ Vयाति आगच्छतु । Vहि Vस्म इति पूरणौ । Vस्वश्वः शोभनाश्वोपेतः Vअभीरुः निर्भयशीलः Vसुस्वानेभिः सुन्वद्भिर्यजमानैः Vमन्यमानः स्तूयमानः Vयः इन्द्रः Vवीरैः शूरैर्मरुद्भिः सह Vसं Vमदति Vह सह[२] माद्यत्येव[२]। स इन्द्र आगच्छत्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

श्रावयेदस्य कर्णा वाजयध्यै जुष्टामनु प्र दिशं मन्दयध्य ।
उद्वावृषाणो राधसे तुविष्मान्करन्न इन्द्रः सुतीर्थाभयं च ॥ ३ ॥

श्रवय । इत् । अस्य । कर्णा । वाजयध्यै । जुष्टाम् । अनु । प्र । दिशम् । मन्दयध्यै ।
उत्ऽववृषाणः । राधसे । तुविष्मान् । करत् । नः । इन्द्रः । सऽतीर्था । अभयम् । च ॥ ३ ॥

---

१. न-ल-स-'मघवाना' नास्ति । २. ख-फ-भ-स्म संमाद्यत्येव ।

हे स्तोतः त्वम् ᵛअस्य इन्द्रस्य संबन्धिनौ ᵛकर्णा कर्णौ ᵛवाजयध्यै इन्द्रं बलिनं कर्तुं ᵛजुष्टामनु ᵛदिशं सेवितासु सर्वासु दिक्षु ᵛप्र ᵛमन्दयध्यै प्रकर्षेणेन्द्रं मादयितुं च ᵛश्रवय स्तोत्राणि श्रावय । ᵛइत् इति पूरणः । ᵛउद्वृषाणः सोमेनोत्सिच्यमानः ᵛतुविष्मान् बलवान् ᵛइन्द्रः ᵛनः अस्माकं ᵛराधसे धनार्थं ᵛसुतीर्था शोभनानि तीर्थानि ᵛअभयं ᵛच भयराहित्यं च ᵛकरत् करोतु ॥

अच्छा यो गन्ता नाधमानमूती इत्था विप्रं हवमानं गृणन्तम् ।
उप त्मनि दधानो धुर्या३ आशून्त्सहस्राणि शतानि वज्रबाहुः ॥ ४ ॥

अच्छ । यः । गन्ता । नाधमानम् । ऊती । इत्था । विप्रम् । हवमानम् । गृणन्तम् ।
उप । त्मनि । दधानः । धुरि । आशून् । सहस्राणि । शतानि । वज्रऽबाहुः ॥ ४ ॥

ᵛवज्रबाहुः वज्रहस्तः ᵛयः इन्द्रः ᵛत्मनि आत्मनि स्थितानात्मवश्यान् ᵛसहस्राणि सहस्रसंख्याकान् ᵛशतानि शतसंख्याकान् ᵛआशून् शीघ्रगामिनोऽश्वान् ᵛधुरि रथवहनप्रदेशे[1] ᵛउप ᵛदधानः संस्थापयन् ᵛऊती रक्षणार्थं ᵛनाधमानं याचमानं ᵛविप्रं मेधाविनं ᵛहवमानम् आह्वयन्तम् ᵛइत्था इत्थमनेन प्रकारेण ᵛगृणन्तं स्तुवन्तं यजमानम् ᵛअच्छ आभिमुख्येन ᵛगन्ता गमनशीलः । भवतीति शेषः । स इन्द्रः सुतीर्थानि अभयं च करोत्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

त्वोतासो मघवन्निन्द्र विप्रा वयं ते स्याम सूरयो गृणन्तः ।
भेजानासो बृहद्दिवस्य राय आकाय्यस्य दावने पुरुक्षोः ॥ ५ ॥

त्वाऽऊतासः । मघऽवन् । इन्द्र । विप्राः । वयम् । ते । स्याम । सूरयः । गृणन्तः ।
भेजानासः । बृहत्ऽदिवस्य । रायः । आऽकाय्यस्य । दावने । पुरुऽक्षोः ॥ ५ ॥

हे ᵛमघवन् धनवन् ᵛइन्द्र ᵛत्वोतासः त्वया रक्षिताः ᵛविप्राः मेधाविनः ᵛगृणन्तः त्वां स्तुवन्तः ᵛसूरयः स्तोतारः ᵛवयं ᵛबृहद्दिवस्य महद्दीप्तेः ᵛआकाय्यस्य आ समन्तात् स्तुत्यस्य ᵛपुरुक्षोः बह्वन्नस्य[2] बहुकीर्तेर्वा ᵛते त्वदीयस्य ᵛरायः धनस्य ᵛदावने दाने निमित्ते[3] सति ᵛभेजानासः त्वां भजमानाः ᵛस्याम भवेम ॥ ॥ १८ ॥

‘ नकिरिन्द्र ’ इति चतुर्विंशत्यृचं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं गायत्रम् । अष्टमी चतुर्विंशी च द्वे अनुष्टुभौ । इन्द्रो देवता । ‘ दिवश्चिद्वा ’ इत्ययं तृच उषोदेवताक इन्द्रदेवताकश्च । तथा चानुक्रान्तं— ‘ नकिश्चतुर्विंशतिर्दिवश्चित्तृच उषस्यश्च गायत्रं ह्यष्टम्यन्त्ये चानुष्टुभौ ’ इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे उत्तमावर्जमिदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितं—‘ नकिरिन्द्र त्वदुत्तर इत्युत्तमामुद्धरेत् ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

---

[1] ख-ग-च-ण—रथवाहन° । [2] च—बहुधनस्य । [3] ख-ग-च-ण-फ—निमित्तभूते ।

नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायाँ अस्ति वृत्रहन् । नकिरेवा यथा त्वम् ॥ १ ॥

नकिः । इन्द्र । त्वत् । उत्ऽतरः । न । ज्यायान् । अस्ति । वृत्रऽहन् । नकिः । एव । यथा । त्वम् ॥ १ ॥

हे ᵛवृत्रहन् ᵛइन्द्र वृत्रस्य नाशकेन्द्र । लोके एकोऽपीति शेषः । ᵛत्वत् त्वत्तः ᵛउत्तरः उत्कृष्टतरः ᵛनकिः ᵛअस्ति न भवति । त्वत्तः ᵛज्यायान् प्रशस्यतरः एकोऽपि ᵛन अस्ति । हे इन्द्र ᵛत्वं लोके ᵛयथा प्रसिद्धो भवसि तथाविध एकोऽपि ᵛनकिरेव अस्ति नैव भवति । कश्चिदपि लोके इन्द्रसदृशो नास्तीत्यर्थः ॥

सत्रा ते अनु कृष्टयो विश्वा चक्रेव वावृतुः । सत्रा महाँ असि श्रुतः ॥ २ ॥

सत्रा । ते । अनु । कृष्टयः । विश्वा । चक्राऽइव । ववृतुः । सत्रा । महान् । असि । श्रुतः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ᵛकृष्टयः प्रजाः ᵛते त्वाम् ᵛअनु लक्षीकृत्य ᵛसत्रा सत्यमेव ᵛववृतुः वर्तन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ᵛविश्वा विश्वानि व्याप्तानि ᵛचक्रेव चक्राणीव । यथा चक्राणि शकटमनुवर्तन्ते तद्वत् । हे इन्द्र ᵛमहान् त्वं ᵛसत्रा सत्यमेव ᵛश्रुतः विश्रुतः ᵛअसि । गुणैः प्रख्यातो भवसि ॥

विश्वे चनेदना त्वा देवास इन्द्र युयुधुः । यदहा नक्तमातिरः ॥ ३ ॥

विश्वे । चन । इत् । अना । त्वा । देवासः । इन्द्र । युयुधुः । यत् । अहा । नक्तम् । आ । अतिरः ॥ ३ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛविश्वे ᵛचनेत् सर्वे एव ᵛदेवासः असुरान् विजिगीषवो देवाः ᵛअना प्राणरूपेण बलेन ᵛत्वा त्वां सहायं लब्ध्वा ᵛयुयुधुः असुरैः सह युद्धं चक्रुः । ᵛयत् यस्मात् कारणात् ᵛअहा अहःसु ᵛनक्तं रात्रिषु च[1] ᵛआतिरः आ समन्तात् शत्रूनवधीः । अतः कारणात् युयुधुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

यत्रोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युध्यते । मुषाय इन्द्र सूर्यम् ॥ ४ ॥

यत्र । उत । बाधितेभ्यः । चक्रम् । कुत्साय । युध्यते । मुषायः । इन्द्र । सूर्यम् ॥ ४ ॥

ᵛयत्र यस्मिन् युद्धे ᵛउत अपि च हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛबाधितेभ्यः कुत्ससहायेभ्यः ᵛयुध्यते युद्धं कुर्वते ᵛकुत्साय च ᵛसूर्यं सूर्यसंबन्धि ᵛचक्रं ᵛमुषायः अमुष्णाः । अपहृतवानसीत्यर्थः । तस्मिन् युद्धे ‘प्रावः शचीभिरेतशम्’ इति परेण संबन्धः ॥

यत्र देवाँ ऋघायतो विश्वाँ अयुध्य एक इत् । त्वमिन्द्र वनूँरहन् ॥ ५ ॥

यत्र । देवान् । ऋघायतः । विश्वान् । अयुध्यः । एकः । इत् । त्वम् । इन्द्र । वनून् । अहन् ॥ ५ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-‘ च ’ नास्ति ।

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वम् ᵛएक ᵛइत् असहाय एव ᵛयत्र यस्मिन् संग्रामे ᵛदेवान् इन्द्रादीन् ᵛऋघायतः बाधमानान् ᵛविश्वान्[1] सर्वान् राक्षसादीन् ᵛअयुध्यः युद्धमकरोः । तथा ᵛवनून् हिंसकान् ᵛअहन् अवधीः ॥ ॥ १९ ॥

यत्रोत मर्त्याय कमरिणा इन्द्र सूर्यम् । प्रावः शचीभिरेतशम् ॥ ६ ॥

यत्र । उत । मर्त्याय । कम् । अरिणाः । इन्द्र । सूर्यम् । प्र । आवः । शचीभिः । एतशम् ॥ ६ ॥

ᵛयत्र यस्मिन् संग्रामे ᵛउत अपि च हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛमर्त्याय मनुष्याय एतशाख्याय ऋषये ᵛसूर्यम् ᵛअरिणाः अहिंसीः । ᵛकम् इति पूरणः । तदानीं ᵛशचीभिः युद्धकर्मभिः ᵛएतशम् एतत्संज्ञकमृषिं ᵛप्रावः प्रकर्षेणारक्षः ॥

किमादुतासि वृत्रहन्मघवन्मन्युमत्तमः । अत्राह दानुमातिरः ॥ ७ ॥

किम् । आत् । उत । असि । वृत्रऽहन् । मघऽवन् । मन्युमत्ऽतमः ।

अत्र । अह । दानुम् । आ । अतिरः ॥ ७ ॥

हे ᵛवृत्रहन् वृत्राणामावरकाणां तमसां हन्तः ᵛमघवन् धनवन् इन्द्र त्वम् ᵛआत् अनन्तरमेव ᵛउत अपि च । ᵛकिम् इति प्रश्ने । ᵛमन्युमत्तमः ᵛअसि अत्यन्तं क्रोधवान् भवसि । ᵛअत्र अस्मिन्नन्तरिक्षे ᵛअह एव ᵛदानुं दनोः पुत्रं वृत्रम् ᵛआतिरः आ समन्तादहिंसीः ॥

एतद्घेदुत वीर्य१मिन्द्र चकर्थ पौंस्यम् । स्त्रियं यद्दुर्हणायुवं वधीर्दुहितरं दिवः ॥ ८ ॥

एतत् । घ । इत् । उत । वीर्यम् । इन्द्र । चकर्थ । पौंस्यम् ।

स्त्रियम् । यत् । दुःऽहनायुवम् । वधीः । दुहितरम् । दिवः ॥ ८ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛउत अपि च ᵛयत् यस्त्वम् ᵛएतत् उपलक्षितं ᵛपौंस्यं बलं ᵛवीर्यं सामर्थ्योपेतं ᵛचकर्थ कृतवानसि । ᵛघ ᵛइत् इति पूरणौ । किंच ᵛदुर्हणायुवं दुष्टं[2] हननम्[2] इच्छन्तीं ᵛदिवः ᵛदुहितरं द्युलोकसकाशादुत्पन्नां ᵛस्त्रियम् उषसं ᵛवधीः अवधीः ॥

दिवश्चिद्घा दुहितरं महान्महीयमानाम् । उषासमिन्द्र सं पिणक् ॥ ९ ॥

दिवः । चित् । घ । दुहितरम् । महान् । महीयमानाम् । उषसम् । इन्द्र । सम् । पिणक् ॥ ९ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛमहान् त्वं ᵛदिवः ᵛदुहितरं द्युलोकस्य पुत्रीं ᵛमहीयमानां पूज्यमानाम् ᵛउषसम् उषोदेवीं ᵛसं ᵛपिणक् ᵛचिद्ध संपिष्टवानसि खलु ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘ विश्वान् ’ नास्ति । [2] च-फ-दुष्टहननम् ।

अपोषा अनसः सरत्संपिष्टादह बिभ्युषी । नि यत्सीं शिश्नथद्वृषा ॥ १० ॥

अप । उषाः । अनसः । सरत् । सम्ऽपिष्टात् । अह । बिभ्युषी ।

नि । यत् । सीम् । शिश्नथत् । वृषा ॥ १० ॥

vवृषा कामानां वर्षिता इन्द्रः[1] vयत् यदा vसीम् एतत् उषसः[2] संबन्धि[2] शकटं vनि vशि न्यवधीत् तदा vउषाः उषोदेवता vबिभ्युषी इन्द्रसकाशात् भीता सती vसंपिष्टात् इन्द्रेण संचूर्णि vअनसः शकटात् vअप vसरत् अपासरत् अपजगाम । vअह इति पूरणः ॥ ॥ २० ॥

एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या । ससार सीं परावतः ॥ ११ ॥

एतत् । अस्याः । अनः । शये । सुऽसंपिष्टम् । विऽपाशि । आ । ससार । सीम् । पराऽवतः ॥ ११ ॥

vसुसंपिष्टम् इन्द्रेण सुष्ठु संचूर्णितम् vअस्याः उषसः संबन्धि vएतत् vअनः शकटं vविपाशि विपाडाख्या नदी । तस्यां तत्तीरे vआ vशये आ समन्तात् शेते अशेत । vसीम् इयमुषोदेवता शकटे भग्ने सति vपरावतः दूरदेशात् vससार अपससार ॥

उत सिन्धुं विबाल्यं वितस्थानामधि क्षमि । परि ष्ठा इन्द्र मायया ॥ १२ ॥

उत । सिन्धुम् । विऽबाल्यम् । विऽतस्थानाम् । अधि । क्षमि ।

परि । स्थाः । इन्द्र । मायया ॥ १२ ॥

हे vइन्द्र vउत अपि च vविबाल्यं विगतबाल्यावस्थां संपूर्णजलां vवितस्थानां वितिष्ठमानां vसिन्धुं नदीम् vअधि vक्षमि क्षमायां vमायया प्रज्ञया vपरि vष्ठाः पर्यस्थाः । सर्वतः स्थापनं कृतवानसि ॥

उत शुष्णस्य धृष्णुया प्र मृक्षो अभि वेदनम् । पुरो यदस्य संपिणक् ॥ १३ ॥

उत । शुष्णस्य । धृष्णुऽया । प्र । मृक्षः । अभि । वेदनम् ।

पुरः । यत् । अस्य । सम्ऽपिणक् ॥ १३ ॥

vउत अपि च हे इन्द्र vधृष्णुया धृष्णुः धर्षकस्त्वं vशुष्णस्य शुष्णनाम्नोऽसुरस्य संबन्धि vवेदनं वित्तम् vअभि अभितः सर्वतः vप्र vमृक्षः प्रकर्षेणाबाधथाः । vयत् यदा vअस्य शुष्णस्य vपुरः पुराणि नगराणि vसंपिणक् संपिष्टवानसि । तदा प्र मृक्षः इति संबन्धः ॥

---

[1] ख-ग-च-ण–‘ इन्द्रः ’ नास्ति । [2] ल–उषःसंबन्धि ।

उ॒त दा॒सं कौ॑लित॒रं बृ॑ह॒तः पर्व॑ता॒दधि॑ । अवा॑हन्निन्द्र॒ शम्ब॑रम् ॥ १४ ॥

उ॒त । दा॒सम् । कौ॒लि॒ऽत॒रम् । बृ॒ह॒तः । पर्व॑तात् । अधि॑ । अव॑ । अ॒ह॒न् । इ॒न्द्र॒ । शम्ब॑रम् ॥ १४ ॥

vउत अपि च हे vइन्द्र त्वं vदासम् उपक्षपयितारं vकौलितरं कुलितरनाम्नोऽपत्यं vशम्बरम् असुरं vबृहतः महतः vपर्वतात् अद्रेः vअधि उपरि vअव अवाचीनं कृत्वा vअहन् हतवानसि ॥

उ॒त दा॒सस्य॑ व॒र्चिनः॑ स॒हस्रा॑णि श॒ताव॑धीः । अधि॒ पञ्च॑ प्र॒धीँरि॑व ॥ १५ ॥

उ॒त । दा॒सस्य॑ । व॒र्चिनः॑ । स॒हस्रा॑णि । श॒ता । अ॒व॒धीः॒ । अधि॑ । पञ्च॑ । प्र॒धीन्ऽइ॑व ॥ १५ ॥

vउत अपि च हे इन्द्र त्वं vप्रधीनिव चक्रस्य परितः स्थितान् शङ्कूनिव हिंसकान् vपञ्च vशता पञ्चशतानि पञ्चशतसंख्याकान् vसहस्राणि सहस्रसंख्याकान् vदासस्य लोकानामुपक्षपयितुः vवर्चिनः वर्चिनामकस्यासुरस्य संबन्धिनोऽनुचरान् पुरुषान् vअधि अधिकम् vअवधीः हतवानसि ॥ ॥ २१ ॥

उ॒त त्यं पु॒त्रम॒ग्रुवः॒ परा॑वृक्तं श॒तक्र॑तुः । उ॒क्थेष्विन्द्र॒ आभ॑जत् ॥ १६ ॥

उ॒त । त्यम् । पु॒त्रम् । अ॒ग्रुवः॑ । परा॑ऽवृक्तम् । श॒तऽक्र॑तुः ।

उ॒क्थेषु॑ । इन्द्रः॑ । आ । अ॒भ॒ज॒त् ॥ १६ ॥

vउत अपि च vशतक्रतुः शतकर्मा vइन्द्रः vत्यं तं प्रसिद्धम् vअग्रुवः एतन्नाम्न्याः vपुत्रं vपरावृक्तम् एतन्नामकम् vउक्थेषु स्तोत्रेषु vआभजत् भागिनं कृतवान् । अयमर्थः ‘ वम्रीभिः पुत्रमग्रुवः ’ (ऋ. सं. ४. १९. ९) इत्यस्यामृचि प्रतिपादित इति ॥

उ॒त त्या तु॒र्वशा॒यदू॑ अस्ना॒तारा॒ शची॒पतिः॑ । इन्द्रो॑ वि॒द्वाँ अ॑पारयत् ॥ १७ ॥

उ॒त । त्या । तु॒र्वशा॒यदू॒ इति॑ । अ॒स्ना॒तारा॑ । शची॒ऽपतिः॑ । इन्द्रः॑ । वि॒द्वान् । अ॒पा॒र॒य॒त् ॥ १७ ॥

vउत अपि च vअस्नातारा अस्नातारौ ययातिशापादनभिषिक्तौ vत्या त्यौ तौ प्रसिद्धौ vतुर्वशायदू तुर्वशनामानं यदुनामकं च राजानौ vशचीपतिः कर्मणां पालकः[1] । यद्वा शचीन्द्रस्य भार्या । तस्याः पतिर्भर्ता vविद्वान् सकलमपि जानन् vइन्द्रः vअपारयत् अभिषेकार्हावकरोत् ॥

उ॒त त्या स॒द्य आर्या॑ स॒रयो॑रिन्द्र पा॒रतः॑ । अर्णा॑चि॒त्ररथा॑वधीः ॥ १८ ॥

उ॒त । त्या । स॒द्यः । आर्या॑ । स॒रयोः॑ । इ॒न्द्र॒ । पा॒रतः॑ । अर्णा॑चि॒त्रर॑था । अ॒व॒धीः॒ ॥ १८ ॥

vउत अपि च vसद्यः सपदि हे vइन्द्र त्वं vत्या त्यौ तौ vआर्या आर्यौ आर्यत्वाभिमानिनौ सन्तावपि । इन्द्रविषयभक्तिश्रद्धारहितावित्यर्थः । vसरयोः सरय्वा नद्याः vपारतः पारे तीरे वसन्तौ vअर्णाचित्ररथा अर्णनामकं चित्ररथनामकं च राजानौ vअवधीः अहिंसीः ॥

---

[1] ख-ग-च-ण- पालक इन्द्रः ।

ऋ. २-७९

अनु द्वा जहिता नयोऽन्धं श्रोणं च वृत्रहन् । न तत्ते सुम्नमष्टवे ॥ १९ ॥

अनु । द्वा । जहिता । नयः । अन्धम् । श्रोणम् । च । वृत्रऽहन् ।
न । तत् । ते । सुम्नम् । अष्टवे ॥ १९ ॥

हे vवृत्रहन् वृत्रस्य हिंसकेन्द्र त्वं vजहिता जहितौ सर्वैर्बन्धुभिस्त्यक्तौ vअन्धं चक्षुर्हीनमेकं vश्रो vच पङ्गुमपरं[1] च vद्वा[2] एतौ द्वौ[2] vअनु vनयः अन्धपङ्गुत्वपरिहारेण अनुनीतवानसि । हे इन्द्र ते त्वया दत्तं vतत् vसुम्नं सुखम् vअष्टवे व्याप्तुं कोऽपि vन । प्रभवतीति शेषः ॥

शतमश्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत् । दिवोदासाय दाशुषे ॥ २० ॥

शतम् । अश्मन्ऽमयीनाम् । पुराम् । इन्द्रः । वि । आस्यत् । दिवःऽदासाय । दाशुषे ॥ २० ॥

vइन्द्रः vअश्मन्मयीनां पाषाणैर्निर्मितानां vपुरां शम्बरस्य संबन्धिनां नगराणां vशतं शतसंख्याकं vदिवोदासाय एतन्नामकाय vदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय vव्यास्यत् व्यक्षिपत्[3] ॥ ॥ २१ ॥

अस्वापयद्दभीतये सहस्रा त्रिंशतं हथैः । दासानामिन्द्रो मायया ॥ २१ ॥

अस्वापयत् । दभीतये । सहस्रा । त्रिंशतम् । हथैः । दासानाम् । इन्द्रः । मायया ॥ २१ ॥

vइन्द्रो vमायया स्वकीयया शक्त्या vदासानां लोकानामुपक्षपयितॄणां राक्षसादीनां vत्रिंशतं त्रिंशत्संख्याकानि vसहस्रा सहस्राणि vदभीतये दभीतिनामकस्यार्थाय vहथैः हननसाधनैरायुधैः vअस्वापयत् अवधीत् ॥

स घेदुतासि वृत्रहन्त्समान इन्द्र गोपतिः । यस्ता विश्वानि चिच्युषे ॥ २२ ॥

सः । घ । इत् । उत । असि । वृत्रऽहन् । समानः । इन्द्र । गोऽपतिः ।
यः । ता । विश्वानि । चिच्युषे ॥ २२ ॥

vउत अपि च हे vइन्द्र vयः त्वं vता तानि vविश्वानि[4] समस्तान् शत्रून् vचिच्युषे प्राच्यावयः । हे vवृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसकेन्द्र vगोपतिः गवां पालकः vसः त्वं vसमानः सर्वेषां यजमानानां समः सन् प्रख्यातः vअसि । vघेत् इति पूरणौ ॥

उत नूनं यदिन्द्रियं करिष्या इन्द्र पौंस्यम् । अद्या नकिष्टदा मिनत् ॥ २३ ॥

उत । नूनम् । यत् । इन्द्रियम् । करिष्याः । इन्द्र । पौंस्यम् ।
अद्य । नकिः । तत् । आ । मिनत् ॥ २३ ॥

---

[1] ख-ग-च-त-प-फ-भ—पङ्गुमेकपदम् । [2] ख-ग-च-फ— एतौ द्वा द्वौ; ण—एतौ द्वौ । [3] ख-ग-ङ-च-ण-न-भ-ल-स—व्याक्षिपत् । [4] ख-ग-च-ण-ल—' विश्वानि ' नास्ति ।

^{v}उत अपि च हे ^{v}इन्द्र ^{v}यत् ^{v}पौंस्यं त्वदीयं बलम् ^{v}इन्द्रियं सामर्थ्यार्पितं ^{v}नूनं ^{v}करिष्याः कृतवानसि खलु । ^{v}अद्य[1] अद्यतनः कश्चित् ^{v}तत् बलं ^{v}नकिः ^{v}आ ^{v}मिनत् न हिंस्यात् ॥

वा॒मंवा॑मं त आदुरे दे॒वो द॑दात्वर्य॒मा । वा॒मं पू॒षा वा॒मं भगो॑

वा॒मं दे॒वः करू॑ळती ॥ २४ ॥

वा॒म॒म्ऽवा॑मम् । ते॒ । आ॒ऽदु॒रे॒ । दे॒वः । द॒दा॒तु॒ । अ॒र्य॒मा ।

वा॒मम् । पू॒षा । वा॒मम् । भगः॑ । वा॒मम् । दे॒वः । करू॑ळती ॥ २४ ॥

हे ^{v}आदुरे शत्रूणाम् आदारयितरिन्द्र[2] ^{v}ते तव ^{v}वामंवामं यद्यत् वननीयं संभजनीयं धनमस्ति लोके तद्वामं वसु ^{v}अर्यमा अरीणां[3] नियमयिता एतन्नामकः ^{v}देवो ^{v}ददातु प्रयच्छतु । तथा ^{v}करूळती कृत्तदन्तः ^{v}पूषा पोषकः ^{v}देवः ^{v}वामं धनं ददातु । तथा[4] ^{v}भगः अपि ^{v}वामं[4] धनं ददातु । ननु[5] करूळतीत्येतत् संनिहितत्वाद्भग इत्यनेन संबन्धनीयम् । अथवा अर्यमादीनां त्रयाणामपि विशेषणत्वेन भाव्यम् । कथं पूष्णो विशेषणं स्यादिति साकाङ्क्षत्वात् । न । सांनिध्याकाङ्क्षयोः सद्भावेऽपि योग्यतामन्तरेण अन्वयायोगात् । ‘ तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि ’ (तै. सं. २. ६. ८. ५) इत्यादिश्रुतिषु पूष्ण एवादन्तकत्वेन प्रसिद्धेः व्यवहितस्यापि तस्यैव विशेषणत्वं युक्तम् । ‘ वामं वननीयं भवति ’ (निरु. ६. ३१) इत्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥ ॥ २३ ॥

‘ कया नः ’ इति पञ्चदशर्चं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्षमैन्द्रं गायत्रम् । ‘ अभी षु णः ’ इत्येषा पादनिचृन्नाम गायत्री ‘ त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् ’ (अनु. ४. ४) इति तल्लक्षणयुक्तत्वात् । तथा चानुक्रमणिका— ‘ कया पञ्चोनाभी षु पादनिचृत् ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अग्निष्टोमे चातुर्विंशिकेऽहनि च माध्यंदिने सवने मैत्रावरुणस्य ‘ कया नः ’ इत्याद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च— ‘ होत्रकाणां कया नश्चित्र आ भुवत् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । वरुणप्रघासेषु कायस्य हविषः अनुवाक्या ‘ कया नः’ इत्येषा । तथा च सूत्रितं—‘ कया नश्चित्र आ भुवद्धिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे ’ (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

कया॑ नश्चि॒त्र आ भु॑वदू॒ती स॒दावृ॑धः॒ सखा॑ । कया॒ शचि॑ष्ठया वृ॒ता ॥ १ ॥

कया॑ । नः॒ । चि॒त्रः । आ । भु॒व॒त् । ऊ॒ती । स॒दाऽवृ॑धः । सखा॑ । कया॑ । शचि॑ष्ठया । वृ॒ता ॥ १ ॥

^{v}सदावृधः सदा वर्धमानः ^{v}चित्रः चायनीयः पूजनीयः ^{v}सखा मित्रभूत इन्द्रः ^{v}कया ^{v}ऊती ऊत्या तर्पणेन ^{v}नः अस्मान् ^{v}आ ^{v}भुवत् आभिमुख्येन भवेत् । ^{v}शचिष्ठया प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञासहितमनुष्ठीयमानेन ^{v}कया ^{v}वृता केन वर्तनेन कर्मणा चाभिमुखो भवेत् ॥

---

[1] ख-ग-ण-न-भ-स–‘ अद्य ’ नास्ति । [2] ख-प-फ-भ–दारयितरिन्द्र । [3] ख-ग-च-ण–अरीणां शत्रूणाम् । [4] ग-च–भगोऽपि । [5] ख-ग-च-ण-न-फ– अत्र ।

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृळ्हा चिदारुजे वसु ॥ २ ॥

कः । त्वा । सत्यः । मदानाम् । मंहिष्ठः । मत्सत् । अन्धसः । दृळ्हा । चित् । आऽरुजे । वसु ॥ २॥

ᵛमंहिष्ठः पूजनीयः ᵛसत्यः सत्यभूतः ᵛमदानां मादयितॄणां मध्ये ᵛकः मदकरः ᵛअन्धसः सोमस्य रसः ᵛदृळ्हा ᵛचित् दृढान्यपि ᵛवसु वसूनि शत्रूणां धनानि ᵛआरुजे आ समन्तात् भङ्क्तुं हे इन्द्र ᵛत्वा त्वां ᵛमत्सत् मादयेत् ॥

अभी षु णः सखीनामविता जरितॄणाम् । शतं भवास्यूतिभिः ॥ ३ ॥

अभि । सु । नः । सखीनाम् । अविता । जरितॄणाम् । शतम् । भवासि । ऊतिऽभिः ॥ ३॥

हे इन्द्र त्वं ᵛसखीनां समानख्यातीनां[2] ᵛजरितॄणां स्तोतॄणाम् ᵛअविता रक्षिता त्वं ᵛशतं शतेन बह्वीभिः ᵛऊतिभिः रक्षाभिः सह ᵛनः अस्माकं ᵛसु सुष्ठु ᵛअभि ᵛभवासि अभिमुखो भव ॥

अभी न आ ववृत्स्व चक्रं न वृत्तमर्वतः । नियुद्भिश्चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

अभि । नः । आ । ववृत्स्व । चक्रम् । न । वृत्तम् । अर्वतः । नियुत्ऽभिः । चर्षणीनाम् ॥ ४॥

हे इन्द्र त्वं ᵛवृत्तं ᵛचक्रं ᵛन वर्तमानं चक्रमिव ᵛअर्वतः उपगन्तॄन् ᵛनः अस्मान् ᵛचर्षणीनाम् अस्मदीयानां मनुष्याणां ᵛनियुद्भिः स्तुतिभिः ᵛअभि ᵛआ ᵛववृत्स्व अभ्यावर्तस्व ॥

प्रवता हि क्रतूनामा हा पदेव गच्छसि । अभक्षि सूर्ये सचा ॥ ५ ॥

प्रऽवता । हि । क्रतूनाम् । आ । ह । पदाऽइव । गच्छसि । अभक्षि । सूर्ये । सचा ॥ ५॥

हे इन्द्र त्वं ᵛक्रतूनां कर्मणां यजमानानां संबन्धिनः[3] ᵛप्रवता प्रवतः[4] प्रवणान् देशान् ᵛपदेव पदानि स्वकीयानि स्थानानीव ᵛआ ᵛगच्छसि ᵛहि आगतो भवसि खलु । ᵛह इति पूरणः । हे इन्द्र त्वामहं ᵛसूर्ये सूर्येण ᵛसचा सह ᵛअभक्षि भजे ॥ ॥ २४ ॥

सं यत्त इन्द्र मन्यवः सं चक्राणि दधन्विरे । अध त्वे अध सूर्ये ॥ ६ ॥

सम् । यत् । ते । इन्द्र । मन्यवः । सम् । चक्राणि । दधन्विरे । अध । त्वे इति । अध । सूर्ये ॥ ६॥

हे ᵛइन्द्र ᵛते त्वदर्थं ᵛमन्यवः स्तुतयः ᵛयत् यदा ᵛसं ᵛदधन्विरे अस्माभिरनुमन्यन्ते । ᵛचक्राणि चङ्क्रमणानि कर्माणि च ᵛसं दधन्विरे । ᵛअध तदानीं ताः स्तुतयः तानि कर्माणि च ᵛत्वे त्वयि भवन्ति । ᵛअध तदनन्तरं ᵛसूर्ये च भवन्ति ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स—भोक्तुम् । [2] फ-ल—समानख्यानानाम् । [3] ग-च-फ—अस्मदीयानां संबन्धिनाम् । [4] ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स—‘ प्रवतः ’ नास्ति ।

उत स्मा हि त्वामाहुरिन्मघवानं शचीपते । दातारमविदीधयुम् ॥ ७ ॥

उत । स्म । हि । त्वाम् । आहुः । इत् । मघऽवानम् । शचीऽपते ।

दातारम् । अविऽदीधयुम् ॥ ७ ॥

हे vशचीपते कर्मपालकेन्द्र[1] vउत अपि च vमघवानं धनवन्तं vदातारं स्तोतृभ्योऽभीष्टप्रदं vत्वाम् vअविदीधयुम् । विदीधयुः अदीप्यमानः । न विदीधयुः अविदीधयुः । तं दीप्यमानम् vआहुः vस्म प्रवदन्ति खलु । vहि vइत् इति द्वयं पूरणार्थम् ॥

उत स्मा सद्य इत्परि शशमानाय सुन्वते । पुरू चिन्मंहसे वसु ॥ ८ ॥

उत । स्म । सद्यः । इत् । परि । शशमानाय । सुन्वते । पुरु । चित् । मंहसे । वसु ॥ ८ ॥

vउत अपि च हे इन्द्र त्वं vसद्य vइत् सद्य एव vशशमानाय स्तुतिं कुर्वते । 'शशमानः शंसमानः' (निरु. ६. ८) इति यास्केनोक्तत्वात् । vसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय vपुरु vचित् पुरूणि बहून्यपि vवसु वसूनि धनानि vपरि परितः vमंहसे vस्म प्रयच्छसि खलु ॥

नहि ष्मा ते शतं चन राधो वरन्त आमुरः । न च्यौत्नानि करिष्यतः ॥ ९ ॥

नहि । स्म । ते । शतम् । चन । राधः । वरन्ते । आऽमुरः । न । च्यौत्नानि । करिष्यतः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र vआमुरः बाधका राक्षसादयः vते त्वदीयं vशतं vचन शतपरिमितमपि vराधः धनं vनहि vवरन्ते vस्म न वारयन्ति खलु । किंच शत्रूणां हिंसनं vकरिष्यतः तव vच्यौत्नानि बलानि vन वारयन्ति[2] ॥

अस्माँ अवन्तु ते शतमस्मान्त्सहस्रमूतयः । अस्मान्विश्वा अभिष्टयः ॥ १० ॥

अस्मान् । अवन्तु । ते । शतम् । अस्मान् । सहस्रम् । ऊतयः ।

अस्मान् । विश्वाः । अभिष्टयः ॥ १० ॥

हे इन्द्र vते त्वदीयाः vशतं शतसंख्याकाः vऊतयः रक्षाः vअस्मान् vअवन्तु रक्षन्तु । vसहस्रं सहस्रसंख्याकास्त्वदीया रक्षाः vअस्मान् अवन्तु । vविश्वाः सर्वाणि vअभिष्टयः त्वदीयान्यभिगमनानि vअस्मान् अवन्तु ॥ ॥ २५ ॥

अस्माँ इहा वृणीष्व सख्याय स्वस्तये । महो राये दिवित्मते ॥ ११ ॥

अस्मान् । इह । वृणीष्व । सख्याय । स्वस्तये । महः । राये । दिवित्मते ॥ ११ ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-भ—कर्मणां पालकेन्द्र । [2] ख-ग-च-ण-फ—धारयन्ति ।

हे इन्द्र त्वम् ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛअस्मान् यजमानान् ᵛसख्याय सखिभावाय ᵛस्वस्तये अवि- नाशाय च ᵛमहः महते ᵛदिविस्मते दीप्तिमते ᵛराये धनाय च ᵛवृणीष्व संभजस्व ॥

अस्माँ अविड्ढि विश्वहेन्द्र राया परीणसा । अस्मान्विश्वाभिरूतिभिः ॥ १२ ॥

अस्मान् । अविड्ढि । विश्वहा । इन्द्र । राया । परीणसा । अस्मान् । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ॥ १२ ॥

हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛविश्वहा सर्वेष्वहःसु ᵛपरीणसा महता ᵛराया धनेन ᵛअस्मान् यजमानान् ᵛअविड्ढि रक्ष । किंच ᵛविश्वाभिः सर्वाभिः ᵛऊतिभिः रक्षाभिः ᵛअस्मान् अविड्ढि[1] ॥

अस्मभ्यं ताँ अपा वृधि व्रजाँ अस्तेव गोमतः । नवाभिरिन्द्रोतिभिः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यम् । तान् । अप । वृधि । व्रजान् । अस्ताऽइव । गोऽमतः ।
नवाभिः । इन्द्र । ऊतिऽभिः ॥ १३ ॥

हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛनवाभिः नूतनाभिः ᵛऊतिभिः रक्षाभिः ᵛअस्तेव क्षेप्ता शूर इव ᵛगोमतः गोभि- र्युक्तान् ᵛतान् प्रसिद्धान् ᵛव्रजान् गोनिवासान् ᵛअस्मभ्यम् ᵛअपा ᵛवृधि उद्घाटय[2] ॥

अस्माकं धृष्णुया रथो द्युमाँ इन्द्रानपच्युतः । गव्युरश्वयुरीयते ॥ १४ ॥

अस्माकम् । धृष्णुऽया । रथः । द्युऽमान् । इन्द्र । अनपऽच्युतः । गव्युः । अश्वऽयुः । ईयते ॥ १४ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛधृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षकः ᵛद्युमान् दीप्तिमान् ᵛअनपच्युतः विनाशरहितः ᵛगव्युः गोमान् ᵛअश्वयुः अश्ववान् ᵛअस्माकम् अस्मत्संबन्धी ᵛरथः ᵛईयते सर्वत्र गच्छतु । तेन रथेनास्मान् रक्षेत्यर्थः ॥

' अस्माकमुत्तमं कृधि ' इत्यनया आदित्यं दृष्ट्वा रथादवरोहेत् । तथा च सूत्रितम्—' अस्माकमुत्तमं कृधीत्यादित्यमीक्षमाणो जपित्वावरोहेत् ' (आश्व. गृ. २. ६. १२) इति ॥

अस्माकमुत्तमं कृधि श्रवो देवेषु सूर्य । वर्षिष्ठं द्यामिवोपरि ॥ १५ ॥

अस्माकम् । उत्ऽतमम् । कृधि । श्रवः । देवेषु । सूर्य । वर्षिष्ठम् । द्याम्ऽइव । उपरि ॥ १५ ॥

हे ᵛसूर्य सर्वस्य प्रेरकेन्द्र हे आदित्य वा त्वं ᵛदेवेषु द्योतमानेषु वह्न्यादिषु मध्ये ᵛअस्माकम् अस्मत्संबन्धि ᵛश्रवः यशः ᵛउत्तमम् उत्कृष्टं ᵛकृधि कुरु । तत्र दृष्टान्तः । ᵛवर्षिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धं सेचनसमर्थं वा ᵛद्यामिव द्युलोकं यथा सर्वेषां लोकानाम् ᵛउपरि स्थितमुत्कृष्टमकरोस्तद्वत् ॥ ॥ २१ ॥

---

[1] ल–अविडि इति पूर्वेण संबन्धः । [2] ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स–उत्पादय; ल–उत्पाटय ।

'आ तू न इन्द्र' इति चतुर्विंशत्यृचमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यार्षं गायत्रमैन्द्रम्। अन्त्ये 'कनीनकेव' इत्यादिके द्वे इन्द्रस्याश्वदेवताके। तथा चानुक्रान्तम्—'आ तू नश्चतुर्विंशतिरन्त्याभ्यामिन्द्राश्वौ स्तुतौ' इति। गतो विनियोगः॥

आ तू न इन्द्र वृत्रहन्नस्माकमर्धमा गहि। महान्महीभिरूतिभिः॥ १॥

आ। तु। नः। इन्द्र। वृत्रऽहन्। अस्माकम्। अर्धम्। आ। गहि।

महान्। महीभिः। ऊतिऽभिः॥ १॥

हे vवृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसक vइन्द्र त्वं vनः अस्मान् प्रति vतु क्षिप्रम् vआ गच्छ। हे इन्द्र vमहान् प्रभूतस्त्वं vमहीभिः महतीभिः vऊतिभिः रक्षाभिः सह vअस्माकमर्धं समीपम्[1] vआ vगहि आगच्छ॥

भृमिश्चिद्घासि तूतुजिरा चित्र चित्रिणीष्वा। चित्रं कृणोष्यूतये॥ २॥

भृमिः। चित्। घ। असि। तूतुजिः। आ। चित्र। चित्रिणीषु। आ।

चित्रम्। कृणोषि। ऊतये॥ २॥

हे vचित्र चायनीय पूजनीयेन्द्र त्वं vभृमिश्चित् भ्रमणशीलोऽपि vतूतुजिः vघासि[2] अस्मदभीष्टप्रदाता च भवसि। आकारश्चार्थे। vचित्रिणीषु चित्रकर्मयुक्तास्वस्मद्रूपासु प्रजासु vचित्रं चायनीयं धनम् vऊतये रक्षणाय vआ vकृणोषि आ समन्तात् करोषि। घ इति पूरणः॥

दभ्रेभिश्चिच्छशीयांसं हंसि व्राधन्तमोजसा। सखिभिर्ये त्वे सचा॥ ३॥

दभ्रेभिः। चित्। शशीयांसम्। हंसि। व्राधन्तम्। ओजसा।

सखिऽभिः। ये। त्वे इति। सचा॥ ३॥

हे इन्द्र त्वं vदभ्रेभिश्चित् अल्पैरपि vसखिभिः यजमानैः सह vशशीयांसम्। 'शश प्लुतगतौ'। उत्प्लवमानं vव्राधन्तं महान्तमपि शत्रुम् vओजसा बलेन vहंसि नाशयसि। vये यजमानाः vत्वे त्वयि vसचा संगताः। तैरिति पूर्वेण संबन्धः॥

वयमिन्द्र त्वे सचा वयं त्वाभि नोनुमः। अस्माँअस्माँ इदुदव॥ ४॥

वयम्। इन्द्र। त्वे इति। सचा। वयम्। त्वा। अभि। नोनुमः।

अस्मान्ऽअस्मान्। इत्। उत्। अव॥ ४॥

---

[1] ख-ग-घ-च-भ—समीपे। [2] ख-ग-ण-फ-भ—असि।

हे ᵛइन्द्र ᵛवयं यजमानाः ᵛत्वे त्वयि ᵛसचा संगताः स्मः । ᵛवयं ᵛत्वा त्वाम् ᵛअभि ᵛनोनु अतिशयेनाभिष्टुमः । हे इन्द्र त्वमपि ᵛअस्मानस्मानित् सर्वानस्मानेव ᵛउदव उत्कर्षेण रक्ष ॥

स न॑श्चि॒त्राभि॑रद्रिवोऽनव॒द्याभि॑रू॒तिभिः॑ । अना॑धृष्टाभि॒रा ग॑हि ॥ ५ ॥

सः । न॒ः । चि॒त्राभिः॑ । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । अ॒न॒व॒द्याभिः॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ । अना॑धृष्टाभिः । आ । ग॒हि॒ ॥ ५ ॥

हे ᵛअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ᵛसः त्वं ᵛचित्राभिः चायनीयाभिः ᵛअनवद्याभिः अनिन्दिताभिः ᵛअनाधृष्टाभिः शत्रुभिरप्रधर्षितैः ᵛऊतिभिः रक्षणैः सहितः सन् ᵛनः अस्मान् ᵛआ ᵛगहि आगच्छ ॥ ॥ २७ ॥

भू॒यामो॒ षु त्वाव॑त॒ः सखा॑य इन्द्र॒ गोम॑तः । युजो॒ वाजा॑य॒ घृष्व॑ये ॥ ६ ॥

भू॒यामो॒ इति॑ । सु । त्वाऽव॑तः । सखा॑यः । इ॒न्द्र॒ । गोऽम॑तः । युज॑ः । वाजा॑य । घृष्व॑ये ॥ ६ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वावतः त्वत्सदृशस्य ᵛगोमतः गोभिर्युक्तस्य देवस्य[1] संबन्धिनः ᵛसखायः स्तोतारो वयं ᵛघृष्वये महते ᵛवाजाय अन्नाय ᵛयुजः संयुक्ताः ᵛसु सुष्ठु ᵛभूयामो भवामैव ॥

त्वं ह्येक॒ ईशि॑ष॒ इन्द्र॒ वाज॑स्य॒ गोम॑तः । स नो॑ यन्धि म॒हीमिष॑म् ॥ ७ ॥

त्वम् । हि । एक॑ः । ईशि॑षे । इन्द्र॑ । वाज॑स्य । गोऽम॑तः ।
सः । न॒ः । य॒न्धि॒ । म॒हीम् । इष॑म् ॥ ७ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛहि यस्मात् कारणात् ᵛत्वम् ᵛएकः एव ᵛगोमतः गोभिर्युक्तस्य ᵛवाजस्य अन्नस्य ᵛईशिषे प्रभवसि । अतः कारणात् ᵛसः त्वं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛमहीं महतीम् ᵛइषम् अन्नं ᵛयन्धि प्रयच्छ ॥

न त्वा॑ वरन्ते अ॒न्यथा॒ यद्दित्स॑सि स्तु॒तो म॒घम् । स्तो॒तृभ्य॑ इन्द्र गिर्वणः ॥ ८ ॥

न । त्वा॒ । व॒र॒न्ते॒ । अ॒न्यथा॑ । यत् । दित्स॑सि । स्तु॒तः । म॒घम् । स्तो॒तृऽभ्य॑ः । इ॒न्द्र॒ । गि॒र्व॒णः॒ ॥ ८ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛगिर्वणः गिरां संभक्तः ᵛस्तुतः अस्माभिः संस्तुतः ᵛयत् यदा ᵛस्तोतृभ्यः अस्मभ्यं ᵛमघं धनं ᵛदित्ससि दातुमिच्छसि । तदा ᵛत्वा त्वाम् ᵛअन्यथा प्रकारान्तरेण ᵛन ᵛवरन्ते न निवारयन्ति । किंतु सर्वेऽप्यनुकूला एव भवन्ति ॥

अ॒भि त्वा॒ गोत॑मा गि॒रानू॑षत॒ प्र दा॒वने॑ । इन्द्र॒ वाजा॑य॒ घृष्व॑ये ॥ ९ ॥

अ॒भि । त्वा॒ । गोत॑माः । गि॒रा । अनू॑षत । प्र । दा॒वने॑ । इन्द्र॑ । वाजा॑य । घृष्व॑ये ॥ ९ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-‘ देवस्य ’ नास्ति ।

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वा त्वाम् ᵛअभि लक्षीकृत्य ᵛगोतमाः एतन्नामका ऋषयः ᵛगिरा स्तुतिरूपया वाचा ᵛदावने धनदानार्थं ᵛप्र ᵛअनूषत प्रकर्षेण स्तुवन्ति । ᵛघृष्वये महते ᵛवाजाय अन्नाय प्रस्तुवन्ति ॥

प्र ते॑ वोचाम वी॒र्या॒३॑ या म॑न्दसा॒न आरु॑जः । पुरो॒ दासी॑र॒भीत्य॑ ॥ १० ॥

प्र । ते॒ । वो॒चा॒म॒ । वी॒र्या॑ । याः । म॒न्द॒सा॒नः । आ । अरु॑जः ।
पुरः॑ । दासीः॑ । अ॒भि॒ऽइत्य॑ ॥ १० ॥

हे इन्द्र ᵛमन्दसानः सोमेन मोदमानस्त्वं ᵛदासीः क्षेप्तुरसुरस्य स्वभूताः ᵛयाः ᵛपुरः यानि नगराणि ᵛअभीत्य अभिगत्य ᵛआ ᵛअरुजः आ समन्तात् अभाङ्क्षीः । हे इन्द्र ᵛते त्वदीयानि तत्रत्यानि[1] ᵛवीर्या[2] वीर्याणि वयं स्तोतारः ᵛप्र ᵛवोचाम प्रकर्षेण वदाम ॥ ॥ २८ ॥

ता ते॑ गृणन्ति वे॒धसो॒ यानि॑ च॒कर्थ॒ पौंस्या॑ । सु॒तेष्वि॑न्द्र गिर्व॑णः ॥ ११ ॥

ता । ते॒ । गृ॒णन्ति॒ । वे॒धसः॑ । यानि॑ । च॒कर्थ॑ । पौंस्या॑ । सु॒तेषु॑ । इ॒न्द्र॒ । गि॒र्व॒णः॒ ॥ ११ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛगिर्वणः गिरां स्तुतिरूपाणां वाचां संभक्ता त्वं ᵛयानि ᵛपौंस्या पौंस्यानि बलानि ᵛचकर्थ कृतवानसि । हे इन्द्र ᵛवेधसः प्राज्ञाः[3] ᵛसुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु ᵛते त्वदीयानि ᵛता तानि बलानि ᵛगृणन्ति कीर्तयन्ति ॥

अवी॑वृधन्त॒ गोत॑मा॒ इन्द्र॒ त्वे स्तोम॑वाहसः । ऐषु॑ धा वी॒रव॒द्यशः॑ ॥ १२ ॥

अवी॑वृधन्त । गोत॑माः । इन्द्र॑ । त्वे इति॑ । स्तोम॑ऽवाहसः ।
आ । ए॒षु॒ । धाः॒ । वी॒रऽव॑त् । यशः॑ ॥ १२ ॥

ᵛस्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां वोढारः ᵛगोतमाः ऋषयो हे ᵛइन्द्र ᵛत्वे त्वाम् ᵛअवीवृधन्त स्तोत्रैर्वर्धयन्ति । त्वम् ᵛएषु गोतमेषु ᵛवीरवत् पुत्रपौत्रादियुक्तं ᵛयशः अन्नम् ᵛआ ᵛधाः निधेहि ॥

यच्चि॒द्धि शश्व॑ता॒मसी॑न्द्र॒ साधा॑रण॒स्त्वम् । तं त्वा॑ व॒यं ह॑वामहे ॥ १३ ॥

यत् । चि॒त् । हि । शश्व॑ताम् । असि॑ । इन्द्र॑ । साधा॑रणः । त्वम् ।
तम् । त्वा॒ । व॒यम् । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥ १३ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वं ᵛयच्चिद्धि यद्यपि खलु ᵛशश्वतां बहूनां सर्वेषां यजमानानां ᵛसाधारणः ᵛअसि सामान्यो भवसि । तथापि ᵛतम् एव ᵛत्वा त्वां ᵛवयं स्तोतारः ᵛहवामहे आह्वयामः ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-भ–तत्र । [2] न-स–'वीर्या' नास्ति । [3] ख-ग-च-ण-स–प्रज्ञाः ।

अर्वाचीनो वसो भवास्मे सु मत्स्वान्धसः। सोमानामिन्द्र सोमपाः॥ १४॥

अर्वाचीनः। वसो इति। भव। अस्मे इति। सु। मत्स्व। अन्धसः।
सोमानाम्। इन्द्र। सोमऽपाः॥ १४॥

हे ᵛवसो यज्ञनिवासक[1] इन्द्र त्वम् ᵛअस्मे अस्मासु यजमानेषु ᵛअर्वाचीनः अभिमुखः ᵛभव। तथा हे ᵛसोमपाः सोमानां पातः ᵛइन्द्र त्वं ᵛसोमानाम् ᵛअन्धसः अन्नेन ᵛसु सुष्ठु ᵛमत्स्व माद्य।

अस्माकं त्वा मतीनामा स्तोम इन्द्र यच्छतु। अर्वागा वर्तया हरी॥ १५॥

अस्माकम्। त्वा। मतीनाम्। आ। स्तोमः। इन्द्र। यच्छतु।
अर्वाक्। आ। वर्तय। हरी इति॥ १५॥

ᵛमतीनां स्तोतृणाम्॥ मन्यतेः कर्तरि क्विप्॥ ᵛअस्माकं संबन्धि ᵛस्तोमः स्तोत्रं हे ᵛइन्द्र ᵛत्वा त्वाम् ᵛआ ᵛयच्छतु अस्मासु नियच्छतु। त्वमपि ᵛहरी त्वदीयावश्वौ ᵛअर्वाक् अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा ᵛआ ᵛवर्तय परिवर्तनं कुरु॥

पुरोळाशं च नो घसो जोषयासे गिरश्च नः। वधूयुरिव योषणाम्॥ १६॥

पुरोळाशम्। च। नः। घसः। जोषयासे। गिरः। च। नः। वधूयुःऽइव। योषणाम्॥ १६॥

हे इन्द्र त्वं ᵛनः अस्मदीयं ᵛपुरोळाशं ᵛच पुरोडाशरूपमन्नं च[2] ᵛघसः अद्धि। तथा ᵛनः अस्मदीयाः ᵛगिरश्च स्तुतिरूपा वाचश्च ᵛजोषयासे सेवस्व। तत्र दृष्टान्तः। ᵛवधूयुरिव। स्त्रीकामो यथा ᵛयोषणां स्त्रीणां गिरः सेवते तद्वत्॥ ॥ २९ ॥

सहस्रं व्यतीनां युक्तानामिन्द्रमीमहे। शतं सोमस्य खार्यः॥ १७॥

सहस्रम्। व्यतीनाम्। युक्तानाम्। इन्द्रम्। ईमहे। शतम्। सोमस्य। खार्यः॥ १७॥

वयं स्तोतारः ᵛइन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं ᵛयुक्तानां शिक्षितानां ᵛव्यतीनां गमनवतामश्वानां ᵛसहस्रं सहस्रसंख्याकम् ᵛईमहे याचामहे। तथा ᵛसोमस्य अभिषुतसोमस्य[3] ᵛशतं शतसंख्याकाः ᵛखार्यः खारीः ईमहे द्रोणकलशान्[4] याचामहे[4]। अत्र मानविशेषवाचिना खारीशब्देन द्रोणकलश उपलक्ष्यते। अपरिमितद्रोणकलशान् बहून् यज्ञान् याचामह इत्यर्थः॥

---

१. त–यज्ञे निवासक। २. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स–'च' नास्ति। ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ– अभिषुतस्य। ४. ल–'द्रोणकलशान् याचामहे' नास्ति।

सहस्रा ते शता वयं गवामा च्यावयामसि । अस्मत्रा राध एतु ते ॥ १८ ॥

सहस्रा । ते । शता । वयम् । गवाम् । आ । च्यवयामसि ।
अस्मऽत्रा । राधः । एतु । ते ॥ १८ ॥

हे इन्द्र vते त्वदीयानि vगवां vसहस्रा सहस्रसंख्याकानि vशता शतसंख्याकानि च vआ vच्यावयामसि आच्यावयामः । अस्मदभिमुखं कुर्मः । तथा vअस्मत्रा अस्मासु त्वदीयं vराधः धनं vते त्वत्तः vएतु आगच्छतु ॥

दश ते कलशानां हिरण्यानामधीमहि । भूरिदा असि वृत्रहन् ॥ १९ ॥

दश । ते । कलशानाम् । हिरण्यानाम् । अधीमहि ।
भूरिऽदाः । असि । वृत्रऽहन् ॥ १९ ॥

हे इन्द्र vते त्वत्तः vकलशानां कुम्भानाम् । कुम्भपरिमितानामिति यावत् । vहिरण्यानां हितरमणीयानां धनानां vदश दशसंख्याकानि vअधीमहि धारयामः । हे vवृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसकेन्द्र त्वं vभूरिदाः vअसि बहुप्रदो भवसि ॥

भूरिदा भूरि देहि नो मा दभ्रं भूर्या भर । भूरि घेदिन्द्र दित्ससि ॥ २० ॥

भूरिऽदाः । भूरि । देहि । नः । मा । दभ्रम् । भूरि । आ । भर ।
भूरि । घ । इत् । इन्द्र । दित्ससि ॥ २० ॥

हे vइन्द्र vभूरिदाः बहुप्रदस्त्वं vभूरि बहु धनं vनः अस्मभ्यं vदेहि प्रयच्छ । किंतु vदभ्रम् अल्पं धनं vमा प्रयच्छ । vभूरि बहुलं धनमस्मभ्यम् vआ vभर आहर । किंच vभूरि vइत् अदभ्रमेव धनं vदित्ससि vघ अस्मभ्यं दातुमिच्छसि खलु ॥

भूरिदा ह्यसि श्रुतः पुरुत्रा शूर वृत्रहन् । आ नो भजस्व राधसि ॥ २१ ॥

भूरिऽदाः । हि । असि । श्रुतः । पुरुऽत्रा । शूर । वृत्रऽहन् ।
आ । नः । भजस्व । राधसि ॥ २१ ॥

हे vवृत्रहन् वृत्रस्य हिंसक vशूर विक्रान्तेन्द्र vभूरिदाः बहुप्रदस्त्वं vपुरुत्रा पुरुषु बहुषु यजमानेषु vश्रुतः vअसि vहि विख्यातो भवसि खलु । vराधसि धने vनः अस्मान् vआ vभजस्व आ समन्तात् भागिनः कुरु ॥

प्र ते बभ्रू विचक्षण शंसामि गोषणो नपात् । माभ्यां गा अनु शिश्रथः ॥ २२ ॥

प्र । ते । बभ्रू इति । विऽचक्षण । शंसामि । गोऽसनः । नपात् ।
मा । आभ्याम् । गाः । अनु । शिश्रथः ॥ २२ ॥

हे ᵛविचक्षण प्राज्ञेन्द्र ᵛते त्वदीयौ ᵛबभ्रू बभ्रुवर्णावश्वौ ᵛप्र ᵛशंसामि प्रकर्षेण स्तौमि । हे ᵛगोष गवां सनितः हे ᵛनपात् न पातयितः स्तोतॄनविनाशयितः । किंतु पालयितरित्यर्थः । हे इन्द्र त्व ᵛआभ्यां त्वदीयाभ्यामश्वाभ्यां ᵛगा ᵛअनु अस्मदीया गा लक्षीकृत्य ᵛमा ᵛशिश्रथः विनष्टा म कार्षीः । गावोऽश्वदर्शनात् विश्लिष्यन्ते । तन्मा भूदित्यर्थः ॥

कनीनकेव विद्रधे नवे द्रुपदे अर्भके । बभ्रू यामेषु शोभेते ॥ २३ ॥

कनीनकाऽइव । विद्रधे । नवे । द्रुऽपदे । अर्भके ।

बभ्रू इति । यामेषु । शोभेते इति ॥ २३ ॥

ᵛविद्रधे विदृढे व्यूढे ᵛनवे नवजाते ᵛअर्भके अल्पके[2] ᵛद्रुपदे द्रुमाख्यस्थाने स्थिते ᵛकनीनके कमनीये शालभञ्जिके इव हे इन्द्र ᵛबभ्रू बभ्रुवर्णौ त्वदीयावश्वौ ᵛयामेषु यज्ञेषु ᵛशोभेते कान्तियुक्तौ भवतः ॥ ' कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः ' (निरु. ४. १५) इत्यादि निरुक्तम् ॥

अरं म उस्रयाम्णेऽरमनुस्रयाम्णे । बभ्रू यामेष्वस्रिधा ॥ २४ ॥

अरम् । मे । उस्रऽयाम्ने । अरम् । अनुस्रऽयाम्ने ।

बभ्रू इति । यामेषु । अस्रिधा ॥ २४ ॥

हे इन्द्र ᵛअस्रिधा अस्रिधावहिंसकौ ᵛबभ्रू बभ्रुवर्णौ त्वदीयावश्वौ ᵛयामेषु गमनेषु[3] प्राप्तेषु सत्सु ᵛउस्रयाम्णे । उस्राभ्यामनडुद्भ्यां युक्तेन रथेन यातीत्युस्रयामा । तस्मै ᵛमे मह्यम् ᵛअरम् अलं पर्याप्तिकारिणौ भवताम् । ᵛअनुस्रयाम्णे पद्भ्यामेव गच्छते मह्यम् ᵛअरं[4] पर्याप्तकारिणौ भवताम् ॥
॥ ३० ॥ ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

१. त–गोषणः । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स–' अल्पके ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ–यज्ञेषु; त-ल–यज्ञेषु गमनेषु; न-स–' गमनेषु ' नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स–' अरं ' नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र ‘ प्र ऋभुभ्यः ’ इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभम् । तुह्यादिपरिभाषया इदमादि सूक्तपञ्चकमृभुदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ प्र ऋभुभ्य एकादशार्भवं वा ’ इति । व्यूढे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनिविद्धानीयमिदम् । तथा च सूत्रितं—‘ प्र ऋभुभ्यः प्र शुक्रैत्विति वैश्वदेवम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

प्र ऋ॒भुभ्यो॑ दू॒तमि॑व॒ वाच॑मिष्य उप॒स्तिरे॒ श्वैत॑रीं धे॒नुमी॑ळे ।
ये वात॑जूतास्त॒रणि॑भि॒रेवैः॒ परि॒ द्यां स॒द्यो अ॒पसो॑ बभू॒वुः ॥ १ ॥

प्र । ऋ॒भुऽभ्यः॑ । दू॒तम्ऽइ॑व । वाच॑म् । इ॒ष्ये॒ । उ॒प॒ऽस्तिरे॑ । श्वैत॑रीम् । धे॒नुम् । ई॒ळे॒ ।
ये । वात॑ऽजूताः । त॒रणि॑ऽभिः । एवैः॑ । परि॑ । द्याम् । स॒द्यः । अ॒पसः॑ । ब॒भू॒वुः ॥ १ ॥

तत्र ऋभूणां पूर्वं मनुष्याणामेव सतां तपसा देवत्वप्राप्तिः ‘ आर्भवं शंसत्यृभवो वै देवेभ्यः ’ (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्यत्र ब्राह्मणे स्पष्टमाम्नाता । केचन ऋभवो नाम सूर्यरश्मय इत्याचक्षते । अहं यजमानः ᵛऋभुभ्यः उरुभासमानेभ्य एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यः ᵛवाचं स्तुतिरूपां ᵛप्र ᵛइष्ये प्रेरयामि । किमिव । ᵛदूतमिव । यथा दूतं स्वकार्यं प्रति प्रेषयन्ति तद्वत् । किंच ᵛउपस्तिरे सोमोपस्तरणाय ᵛश्वैतरीं पयोयुक्तां श्वेततरां[1] वा[1] ᵛधेनुमीळे याचामि ऋभून् । ᵛये ऋभवः ᵛवातजूताः वातसमानगतयः[2] ᵛअपसः जगदुपकारिकर्माणः सन्तः ᵛतरणिभिः तारकैः ᵛएवैः गमनशीलैरश्वैः ᵛद्याम् अन्तरिक्षं ᵛसद्यः तदानीमेव ᵛपरि ᵛबभूवुः परिभवन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति । अथ रश्मय एव ऋभव इत्युक्तत्वादादित्यं वा रश्मयः परितो व्याप्नुवन्ति ॥

य॒दार॒मक्र॑न्नृ॒भवः॑ पि॒तृभ्यां॒ परि॑विष्टी वे॒षणा॑ दं॒सना॑भिः ।
आदि॒द्देवाना॒मुप॑ स॒ख्यमा॑य॒न्धीरा॑सः पु॒ष्टिम॑वहन्म॒नायै॑ ॥ २ ॥

य॒दा । अर॑म् । अक्र॑न् । ऋ॒भवः॑ । पि॒तृऽभ्या॑म् । परि॑ऽविष्टी । वे॒षणा॑ । दं॒सना॑भिः ।
आत् । इत् । दे॒वाना॑म् । उप॑ । स॒ख्यम् । आ॒य॒न् । धीरा॑सः । पु॒ष्टिम् । अ॒व॒ह॒न् । म॒नायै॑ ॥ २ ॥

ᵛयदा यस्मिन् काले ᵛऋभवः ᵛपितृभ्यां मातापितृभ्यां ᵛपरिविष्टी परिवेषणेन परिचर्यया ᵛवेषणा वेषणेन व्याहृत्या । यद्वा वेषेण जरद्रूपयोर्युवत्वकरणेन ᵛदंसनाभिः अन्यैश्चमसनिर्माणादिकर्मभिः[3] ᵛअरम्

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ—‘ श्वेततरां वा ’ नास्ति । [2] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ—वायुसमानगन्तव्याः; न-स—वातसमानगन्तव्याः । [3] ख-ग-च-ण-त-प-फ-भ-ल—स्वकर्मसामर्थ्यैश्च ।

अस्यर्थम् vअक्रन् vआदित् अनन्तरमेव vदेवानाम् इन्द्रादीनां vसख्यं सखित्वं समानख्यानं देवतात्वम् vउप vआयन् आगमन् । ‘ युवशा कर्त्वा ’ (ऋ. सं. १.१६१. ३) इति देवैः प्राप्तेरेकान्तत्वेन देवैरुक्तत्वादिति भावः । किंच vधीरासः धीरा बुद्धिमन्तस्तेषां vपुष्टिं[1] स्वविषयां vमनायै मतिकृते[2] यजमानाय vअवहन् वहन्ति धारयन्ति । यद्वा । स्वविषयां पुष्टिं मनसे प्रकृष्टमनस्कत्वायावहन् ॥

पुनर्ये चक्रुः पितरा युवाना सना यूपेव जरणा शयाना ।
ते वाजो विभ्वाँ ऋभुरिन्द्रवन्तो मधुप्सरसो नोऽवन्तु यज्ञम् ॥ ३ ॥

पुनः । ये । चक्रुः । पितरा । युवाना । सना । यूपाऽइव । जरणा । शयाना ।
ते । वाजः । विऽभ्वा । ऋभुः । इन्द्रऽवन्तः । मधुऽप्सरसः । नः । अवन्तु । यज्ञम् ॥ ३ ॥

vये ऋभवः vपितरा मातापितरौ vयूपेव छिन्नस्थाणू इव vजरणा जीर्णौ vशयाना शयानौ vपुनः vसना सदा vयुवाना युवानौ vचक्रुः नित्यतरुणावकुर्वन् । vते vवाजो vविभ्वा vऋभुः एतन्नामकास्त्रयः सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्रा ऋभवः[3] vइन्द्रवन्तः अनुग्राहकेणेन्द्रेण तद्वन्तः vमधुप्सरसः मधुरस्य सोमरसस्य[4] भक्षयितारः[4] मनोहररूपा वा vनः अस्मदीयं vयज्ञम् vअवन्तु रक्षन्तु गच्छन्तु वा ॥

यत्संवत्समृभवो गामरक्षन्यत्संवत्समृभवो मा अपिंशन् ।
यत्संवत्समभरन्भासो अस्यास्ताभिः शमीभिरमृतत्वमाशुः ॥ ४ ॥

यत् । सम्ऽवत्सम् । ऋभवः । गाम् । अरक्षन् । यत् । सम्ऽवत्सम् । ऋभवः । माः । अपिंशन्
यत् । सम्ऽवत्सम् । अभरन् । भासः । अस्याः । ताभिः । शमीभिः । अमृतऽत्वम् । आशुः ॥ ४ ॥

vसंवत्सम् । संवसन्ति भूतान्यस्मिन्निति संवत्सः संवत्सरः । संवत्सरपर्यन्तम् vऋभवो vगां मृताम् vअरक्षन् अपालयन् । स्वसामर्थ्यादिति vयत् यदेतत्कर्मास्ति । तथा vसंवत्सं संवत्सरम् vऋभवो vमाः तस्या एव गोमांसम् vअपिंशन् अवयवानकुर्वन्निति vयत् । किंच[5] vसंवत्सं संवत्सरपर्यन्तम् vअस्याः vभासः vअभरन् दीप्तीः अवयवशोभा अकुर्वन्निति vयत् vताभिः vशमीभिः मृताया गोर्जीवनकरणविषयैः कर्मभिः vअमृतत्वमाशुः देवत्वं प्राप्ताः । ‘ धेनुः कर्त्वा ’ इति देवत्वप्राप्तिसाधनत्वेन[6] देवैः प्रतिश्रुतत्वात् । यद्वा । अत्र संवत्समित्येतत् वत्सेन सहेति व्याख्येयम् ।

---

१. त-ल—पुष्टिं पोषम् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स—‘ मतिकृते ’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-ल-स—ऋषयः । ४. ख-ग-च-फ-भ—सोमरसं भक्षयितारः; प—सोमस्य रसं भक्षयितारः । ५. त-ल—किंच अमुया (त—मृतायाः) गोस्त्वचा अङ्गमुच्छाद्य तस्याः मांसं समयोजयन्नित्यर्थः । कुर्वन्निति यत् (त—‘ कुर्वन्निति यत् ’ नास्ति) । ६. ख-ग-च-ण-फ-भ—देवत्वप्राप्तिसाधनेन ।

ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करेति कनीयान्त्रीन्कृणवामेत्याह ।
कनिष्ठ आह चतुरस्करेति त्वष्ट ऋभवस्तत्पनयद्वचो वः ॥ ५ ॥

ज्येष्ठः । आह । चमसा । द्वा । कर । इति । कनीयान् । त्रीन् । कृणवाम । इति । आह ।
कनिष्ठः । आह । चतुरः । कर । इति । त्वष्टा । ऋभवः । तत् । पनयत् । वचः । वः ॥ ५ ॥

'एकं चमसं चतुरस्कृणोतन' (ऋ. सं. १. १६१. २) इति यदा[1] देवदूतोऽग्निर्ऋभूनाह देवत्वप्राप्त्युक्थेन[2] तदा तेषु[3] मध्ये देवत्वप्राप्त्युक्तः[4] एकः vज्येष्ठः ऋभुरितरौ vआह । किमिति । उच्यते । vचमसा vद्वा vकरेति । एकमेव सन्तं द्वौ कृणवामेति । vकनीयान् तदनन्तरो विभ्वा vत्रीन् vकृणवाम vइत्याह । तदवरः[5] vकनिष्ठः वाजः[5] vचतुरस्कर चतुर्धा[6] करवाम[6] vइति vआह vतत् एव चतुष्करणरूपं हे vऋभवः vत्वष्टा युष्मद्गुरुः vवः vवचः युष्मद्वचनं vपनयत् अस्तौत् । अङ्गीचकार इत्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

सत्यमूचुर्नर एवा हि चक्रुरनु स्वधामृभवो जग्मुरेताम् ।
विभ्राजमानांश्चमसाँ अहेवावेनत्त्वष्टा चतुरो ददृश्वान् ॥ ६ ॥

सत्यम् । ऊचुः । नरः । एव । हि । चक्रुः । अनु । स्वधाम् । ऋभवः । जग्मुः । एताम् ।
विऽभ्राजमानान् । चमसान् । अहाऽइव । अवेनत् । त्वष्टा । चतुरः । ददृश्वान् ॥ ६ ॥

vनरः मनुष्यरूपा ऋभवः vसत्यमूचुः सत्यमेवाब्रुवन् । vहि यस्मादेते vएव एवं[7] vचक्रुः चतुरोऽकुर्वन् । यथोक्तं तथैव कृतत्वात्[8] इत्यभिप्रायः । vअनु चतुर्धाकरणानन्तरम् vएतां[9] तृतीयसवनगतां[10] vस्वधां सोमाख्यममृतम् vऋभवो vजग्मुः । 'एकं चमसं चतुरस्कृणोतन, साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ' (ऋ. सं. १.१६१. २) इति श्रुतत्वात् । अथ vत्वष्टा देवः vविभ्राजमानान् vअहेव अहानीव दीप्यमानान् vचमसान् vचतुरो vददृश्वान् दृष्टवान् सन् vअवेनत् अकामयत[11]। अङ्गीचकारेत्यर्थः ॥

द्वादश द्यून्यदगोह्यस्यातिथ्ये रणन्नृभवः ससन्तः ।
सुक्षेत्राकृण्वन्ननयन्त सिन्धून्धन्वातिष्ठन्नोषधीर्निम्नमापः ॥ ७ ॥

द्वादश । द्यून् । यत् । अगोह्यस्य । आतिथ्ये । रणन् । ऋभवः । ससन्तः ।
सुऽक्षेत्रा । अकृण्वन् । अनयन्त । सिन्धून् ।
धन्व । आ । अतिष्ठन् । ओषधीः । निम्नम् । आपः ॥ ७ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण–'यदा' नास्ति । [2] ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स–देवत्वप्राप्त्युक्थेन देवत्वेन । [3] ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ–तेषाम् । [4] ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स–'देवत्वप्राप्त्युक्तः' नास्ति । [5] त-ल–तत्कनिष्ठस्ततोऽपि कनीयान् । [6] ख-ग-च-ण-भ–कृणवाम । [7] ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स–इदम् । [8] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ–कृतवन्तः । [9] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ–एव । [10] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ–तृतीयसवनगतामेताम् । [11] ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-ल–अमन्यत ।

तत्र रश्मय एव ऋभव इत्युक्तत्वात् तद्रूपेण स्तूयन्ते । vयत् यदा vद्वादश[1] vद्यून् द्विषमा आर्द्रादिद्वादशवृष्टिनक्षत्राणीत्यर्थः । vअगोह्यस्य अगोप्यस्यादित्यस्य गृहे vआतिथ्ये । अकस्मादागतोऽतिथिः । तदुचितं सत्कारस्रूपं कर्म आतिथ्यम् । तदर्थं vससन्तः स्वपन्तः सुखेन निवसन्तः vऋभवः vरणन् रमन्ते । 'अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे' (ऋ. सं. १. १६१. ११) इत्युक्तम् । तदेवे vसुक्षेत्राकृण्वन् । अकृष्टानि[2] शून्यानि[2] क्षेत्राणि वृष्ट्या सस्यादिसमृद्धान्यकुर्वन् । vसिन्धून् vअनयन्त प्रैरयन् । तस्मिन् काले vओषधीः ओषधयः vधन्व निरुदकस्थानमाश्रित्य vआतिष्ठन् vनिम्नं नीचस्थानम् vआपः अतिष्ठन् । 'उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः' (ऋ. सं. १. १६१. ११) इत्युक्तम् ॥

रथं ये चक्रुः सुवृतं नरेष्ठां ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपाम् ।
त आ तक्षन्त्वृभवो रयिं नः स्ववसः स्वपसः सुहस्ताः ॥ ८ ॥

रथम् । ये । चक्रुः । सुऽवृतम् । नरेऽस्थाम् । ये । धेनुम् । विश्वऽजुवम् । विश्वऽरूपाम् ।
ते । आ । तक्षन्तु । ऋभवः । रयिम् । नः । सुऽअवसः । सुऽअपसः । सुऽहस्ताः ॥ ८ ॥

vये ऋभवः vसुवृतं सुचक्रं सुष्ठु वर्तमानं वा vनरेष्ठां नेतरि चक्रे वर्तमानं vरथं vचक्रुः । vये vविश्वजुवं[3] विश्वस्य प्रेरयित्रीं vविश्वरूपां बहुरूपामेतन्नामिकां वा[4] vधेनुं गां[4] चक्रुः अकुर्वन् । 'बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत' (ऋ. सं. १. १६१. ६) इति ह्युक्तम् । vते महान्तः vऋभवः vनः अस्माकं vरयिं धनम् vआ vतक्षन्तु सर्वतो निष्पादयन्तु । कीदृशास्त ऋभवः । vस्वपसः सुकर्माणः vस्ववसः शोभनान्नोपेताः सुरक्षणा[5] वा[5] vसुहस्ताः शोभनहस्ताः कुशलहस्ताः[6] ॥

अपो ह्येषामजुषन्त देवा अभि क्रत्वा मनसा दीध्यानाः ।
वाजो देवानामभवत्सुकर्मेन्द्रस्य ऋभुक्षा वरुणस्य विभ्वा ॥ ९ ॥

अपः । हि । एषाम् । अजुषन्त । देवाः । अभि । क्रत्वा । मनसा । दीध्यानाः ।
वाजः । देवानाम् । अभवत् । सुऽकर्मा । इन्द्रस्य । ऋभुक्षाः । वरुणस्य । विऽभ्वा ॥ ९ ॥

vएषाम् ऋभूणाम् vअपः अश्वरथनिर्माणादिरूपं कर्म vदेवाः इन्द्रादयः vअजुषन्त असेवन्त । 'इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथम्' (ऋ. सं. १. १६१. ६) इत्यादिमन्त्रोक्तप्रकारेण स्वीकृतवन्त इत्यर्थः । कीदृशास्ते । vक्रत्वा वरप्रदानरूपेण कर्मणा vमनसा शोभनेन चित्तेनानुग्रहयुक्तेन vअभि vदीध्यानाः दीप्यमानाः । देवानाम्[7] अनुग्रहेण किं लब्धमित्याह । vसुकर्मा[8] शोभनव्यापारः vवाजः कनीयान्

---

[1] ख-ग-च-ण-भ-स-'द्वादश' नास्ति । [2] ख-ग-च-ण-स-अरिष्टानि; न-भ-अरिष्टानि शून्यानि । [3] त-ल-धेनुं विश्वजुवम् । [4] ख-ग-ण-भ-धेनुं गावम्; च-धेनुं गां च; त-ल-गां वा; न-गां च; स-वाचम् । [5] ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-'सुरक्षणा वा' नास्ति । [6] ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-'कुशलहस्ताः' नास्ति । [7] ख-ग-च-ण-भ-भवताम्; न-तेषाम् । [8] त-ल-सुकर्मा शोभनकर्मा ।

vदेवानां सर्वेषां संबन्धी vअभवत् । तथा vइन्द्रस्य संबन्धी vऋभुक्षाः ऋभुज्येष्ठः । vविभ्वा मध्यमः vवरुणस्य संबन्ध्यभवत् । vहि[1] पूरणः[1] ॥

ये हरी मेधयोक्था मदन्त इन्द्राय चक्रुः सुयुजा ये अश्वा ।
ते रायस्पोषं द्रविणान्यस्मे धत्त ऋभवः क्षेमयन्तो न मित्रम् ॥ १० ॥

ये । हरी इति । मेधया । उक्था । मदन्तः । इन्द्राय । चक्रुः । सुऽयुजा । ये । अश्वा ।
ते । रायः । पोषम् । द्रविणानि । अस्मे इति । धत्त । ऋभवः । क्षेमऽयन्तः । न । मित्रम ॥ १० ॥

vये ऋभवः vहरी अश्वौ vमेधया प्रज्ञया[2] vउक्था उक्थैः स्तुतिभिः vमदन्तः हर्षयन्तः vचक्रुः । vये च तौ vसुयुजा सुयुजौ सुयोजनावश्वौ[3] vइन्द्राय इन्द्रार्थं चक्रुः अकुर्वन् । हे vऋभवः vते यूयं vरायस्पोषं धनपुष्टिं vद्रविणानि गवादिधनानि च सुखानि वा vअस्मे अस्मासु vधत्त धारयत । किमिव । vक्षेमयन्तः क्षेममिच्छन्तः vमित्रं vन मित्रमिव । अत्र यद्यप्येक एव ऋभुनामा तत्संबन्धात् इतरेऽप्यृभव उच्यन्ते प्राणभृन्न्यायेन ॥

इदाह्नः पीतिमुत वो मदं धुर्न ऋते श्रान्तस्य सख्याय देवाः ।
ते नूनमस्मे ऋभवो वसूनि तृतीये अस्मिन्त्सवने दधात ॥ ११ ॥

इदा । अह्नः । पीतिम् । उत । वः । मदम् । धुः । न । ऋते । श्रान्तस्य । सख्याय । देवाः ।
ते । नूनम् । अस्मे इति । ऋभवः । वसूनि । तृतीये । अस्मिन् । सवने । दधात ॥ ११ ॥

vइदा इदानीं चमसादिनिर्माणानन्तरम् vअह्नः सुत्याहसंबन्धिनस्तृतीये सवने vपीतिं सोमपानम् vउत अपि च vमदं तज्जनितं vवः युष्माकं vधुः ददुर्देवाः । vश्रान्तस्य श्रान्तात्तपोयुक्तात्[4] vऋते vसख्याय सखित्वाय vन भवन्ति vदेवाः । यत एते श्रान्ता अतो ददुरित्यर्थः । हे vऋभवः vते महान्तो यूयं vनूनं निश्चयम् vअस्मे अस्मासु vअस्मिन् vतृतीये vसवने vवसूनि धनानि vदधात धारयत ॥ ॥ २ ॥

‘ ऋभुर्विभ्वा ’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमार्भवम् । ‘ ऋभुर्विभ्वा ’ इत्यनुक्रमणिका । व्यूढे दशरात्रे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनिविद्धानीयमिदम् । ‘ ऋभुर्विभ्वा स्तुषे जनम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति सूत्रितत्वात् ॥

---

[1] ख-ग-त-न-ल-स–‘ हि पूरणः ’ नास्ति । [2] ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-स–‘ प्रज्ञया ’ नास्ति । [3] ख-ग-ण-न-भ-स–सुयोजमानावश्वौ; घ-च-प-फ-ल–सुयोजमानावश्वाश्वौ । [4] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-म-श्रान्ताय श्रमयुक्ताय; न–श्रान्ताय तपोयुक्ताय ।

ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेमं यज्ञं रत्नधेयोप यात ।
इदा हि वो धिषणा देव्यह्नामधात्पीतिं सं मदा अग्मता वः ॥ १ ॥

ऋभुः । विऽभ्वा । वाजः । इन्द्रः । नः । अच्छ । इमम् । यज्ञम् । रत्नऽधेया । उप । यात ।
इदा । हि । वः । धिषणा । देवी । अह्नाम् । अधात् । पीतिम् । सम् । मदाः । अग्मत । वः ॥ १ ॥

ᵛऋभुर्विभ्वा ᵛवाज ᵛइन्द्रः चैते देवाः ᵛनः अस्मदीयम् ᵛइमं ᵛयज्ञम् ᵛअच्छ अभि ᵛरत्नधेया अस्मभ्यं रत्नधानाय ᵛउप ᵛयात उपगच्छत । ननु इन्द्रः सोमस्वामित्वात्[1] आगच्छ कथमेतेषां यज्ञप्राप्तिरिति चेत् । उच्यते । ᵛइदा ᵛहि इदानीं खलु ᵛवः युष्माकं ᵛधिषणा वाक् प्रजापतेः संबन्धिनी ᵛअह्नां सोमाभिषवसंबन्धिनां ᵛपीतिं सोमपानम् ᵛअधात् । 'स प्रजापति ब्रवीत्सवितारं तव वा इमेऽन्तेवासास्त्वमेवैभिः संपिबस्व ' (ऐ. ब्रा. ३.३०) इति ब्राह्मणम् । यस्मा तस्मात् ᵛमदाः च ᵛवः युष्मान् ᵛसम् ᵛअग्मत संगताः । यद्वा । वो मदा देवैः संगताः ॥

विदानासो जन्मनो वाजरत्ना उत ऋतुभिर्ऋभवो मादयध्वम् ।
सं वो मदा अग्मत सं पुरंधिः सुवीरामस्मे रयिमेरयध्वम् ॥ २ ॥

विदानासः । जन्मनः । वाजऽरत्नाः । उत । ऋतुऽभिः । ऋभवः । मादयध्वम् ।
सम् । वः । मदाः । अग्मत । सम् । पुरम्ऽधिः । सुऽवीराम् । अस्मे इति । रयिम् । आ । ईरयध्वम् ॥

हे ᵛवाजरत्नाः सोमलक्षणेनान्नेन[2] राजमानाः ᵛऋभवः यूयं ᵛजन्मनः जननस्य देवत्वलक्षणस्य[3] देवत्वप्राप्तिं ᵛविदानासः जानन्तः । यद्वा विदानासः सोमप्राप्तिं जानन्तो जन्मनः पूर्वं मनुष्य जन्मवन्तश्च सन्तः । उतशब्दश्चार्थे । ᵛऋतुभिः देवैः सह ᵛमादयध्वम् । ᵛवः युष्मान् ᵛमदाः सोम पानजनिताः ᵛसम् ᵛअग्मत संगताः । ᵛपुरंधिः स्तुतिरपि ᵛसम् अग्मत । ते यूयम् ᵛअस्मे अस्माकं ᵛसुवीरां शोभनैर्वीरैः पुत्रैः[4] उपेतां ᵛरयिं धनम्[5] ᵛएरयध्वं प्रेरयत ॥

अयं वो यज्ञ ऋभवोऽकारि यमा मनुष्वत्प्रदिवो दधिध्वे ।
प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः ॥ ३ ॥

अयम् । वः । यज्ञः । ऋभवः । अकारि । यम् । आ । मनुष्वत् । प्रऽदिवः । दधिध्वे ।
प्र । वः । अच्छ । जुजुषाणासः । अस्थुः । अभूत । विश्वे । अग्रिया । उत । वाजाः ॥ ३ ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ–सोमस्वामी । [2] ख-ग-च-ण-न-भ–सोमलक्षणान्नेन । [3] ख-ग-च-ण–' देवत्वलक्षणस्य ' नास्ति । [4] ख-त-प-फ-भ–' पुत्रैः ' नास्ति । [5] न-स–' धनं ' नास्ति ।

हे ᵛऋभवः ᵛवः युष्मदर्थम् ᵛअयं ᵛयज्ञः ᵛअकारि। ᵛयं यज्ञं ᵛमनुष्वत् मनुष्यवत् ᵛप्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः ᵛआ[1] ᵛदधिध्वे[1] धारयत जठरे। तदर्थं ᵛवः युष्मान् ᵛअच्छ आभिमुख्येन ᵛजुजुषाणासः सेवमानाः सोमाः ᵛप्र[2] ᵛअस्थुः[2] प्रतिष्ठन्ते। ᵛउत अपि च धारयित्वा च हे ᵛवाजाः ऋभवः ᵛविश्वे यूयम् ᵛअग्रिया अग्रार्हा अग्रत्वसंपादिनो वा ᵛअभूत भवथ॥

अभूदु वो विधते रत्नधेयमिदा नरो दाशुषे मर्त्याय।
पिबत वाजा ऋभवो ददे वो महि तृतीयं सवनं मदाय॥ ४॥

अभूत्। ऊँ इति। वः। विधते। रत्नऽधेयम्। इदा। नरः। दाशुषे। मर्त्याय।
पिबत। वाजाः। ऋभवः। ददे। वः। महि। तृतीयम्। सवनम्। मदाय॥ ४॥

हे ᵛनरः नेतार ऋभवः ᵛवः युष्माकमनुग्रहात् ᵛइदा इदानीं तृतीये सवने ᵛरत्नधेयं दातव्यं रत्नं ᵛविधते। विधतिः परिचरणकर्मा। स्तुत्या परिचरते ᵛदाशुषे हविर्दत्तवते ᵛमर्त्याय यजमानाय मह्यम् ᵛअभूत् भवतु। तदर्थं हे ᵛवाजाः ᵛऋभवः। एतद्द्वयं विभ्वनामकस्याप्युपलक्षणम्। इतरापेक्षया प्रत्येकं बहुवचनम्। यूयं ᵛपिबत। तदर्थं ᵛवः ᵛददे। किम्। ᵛमहि महत्प्रभूतं ᵛतृतीयं ᵛसवनम्। तत्संबन्धिनं सोममित्यर्थः। किमर्थम्। ᵛमदाय हर्षाय तृप्तये वा॥

आ वाजा यातोप न ऋभुक्षा महो नरो द्रविणसो गृणानाः।
आ वः पीतयोऽभिपित्वे अह्नामिमा अस्तं नवस्वइव ग्मन्॥ ५॥

आ। वाजाः। यात। उप। नः। ऋभुक्षाः। महः। नरः। द्रविणसः। गृणानाः।
आ। वः। पीतयः। अभिऽपित्वे। अह्नाम्। इमाः। अस्तम्। नवस्वःऽइव। ग्मन्॥ ५॥

हे ᵛवाजाः ᵛऋभुक्षाः ᵛनरः नेतारो यूयं ᵛनः अस्मान्[3] ᵛउप ᵛआ ᵛयात। किं कुर्वन्तः। ᵛमहः महतः ᵛद्रविणसः धनस्य॥ कर्मणि षष्ठ्यौ॥ महत् द्रविणं ᵛगृणानाः स्तुवन्तः। किंच ᵛअह्नाम् ᵛअभिपित्वे अभिपतने समाप्तौ। तृतीये सवने इत्यर्थः। ᵛवः युष्मान् ᵛइमाः ᵛपीतयः पानानि ᵛआ ᵛग्मन् आगच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः। ᵛअस्तम्। गृहनामैतत्। गृहं ᵛनवस्वः नवप्रसवा गावः ᵛइव॥ ॥ ३ ॥

आ नपातः शवसो यातनोपेमं यज्ञं नमसा हूयमानाः।
सजोषसः सूरयो यस्य च स्थ मध्वः पात रत्नधा इन्द्रवन्तः॥ ६॥

आ। नपातः। शवसः। यातन। उप। इमम्। यज्ञम्। नमसा। हूयमानाः।
सऽजोषसः। सूरयः। यस्य। च। स्थ। मध्वः। पात। रत्नऽधाः। इन्द्रऽवन्तः॥ ६॥

---

[1] ख-ग-घ-ण-भ–प्रदधिध्वे; च–प्रादधिध्वे। [2] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ–आ अस्थुः; न-स–अस्थुः।
[3] न-ल-स–‘अस्मान्’ नास्ति।

हे vशवसः vनपातः बलस्य न पातयितारस्तस्य पुत्रा वा । बलवन्त इत्यर्थः । यूयं
स्तोत्रेण vहूयमानाः आकारिताः सन्तः vइमं vयज्ञम् vउप vआ vयातन उपागच्छत ।
यूयम् । vसजोषसः इन्द्रेण सह प्रीताः vसूरयः मेधाविनः । इन्द्रस्य चैषां च कः प्रसङ्ग इत्युक्ते
vयस्य vच vस्थ । चेति प्रसिद्धौ । यस्येन्द्रस्य संबन्धिनो यूयं भवथ तदुचिताश्वनिर्माणात्[1]
प्रायः । यस्मादेवं तस्मात् vइन्द्रवन्तः प्रीतेन[2] इन्द्रेण तद्वन्तः vरत्नधाः रमणीयधनानां[3]
यूयं vमध्वः मधुरं सोमं vपात पिबत ॥

स॒जोषा॑ इन्द्र॒ वरु॑णेन॒ सोमं॑ स॒जोषाः॑ पाहि गिर्वणो म॒रुद्भिः॑ ।
अ॒ग्रे॒पाभि॑र्ऋतु॒पाभिः॑ स॒जोषा॒ ग्नास्पत्नी॑भी रत्न॒धाभिः॑ स॒जोषाः॑ ॥ ७ ॥

स॒ऽजोषाः॑ । इ॒न्द्र॒ । वरु॑णेन । सोम॑म् । स॒ऽजोषाः॑ । पा॒हि॒ । गि॒र्व॒णः॒ । म॒रुत्ऽभिः॑ ।
अ॒ग्रे॒ऽपाभिः॑ । ऋ॒तु॒ऽपाभिः॑ । स॒ऽजोषाः॑ । ग्नाःपत्नी॑भिः । र॒त्न॒ऽधाभिः॑ । स॒ऽजोषाः॑ ॥ ७ ॥

हे vइन्द्र त्वं vवरुणेन राज्यभिमानिदेवेन vसजोषाः समानप्रीतिः सन् vसोमं vपाहि पिब ।
हे vगिर्वणः गीर्भिर्वननीय संभजनीयेन्द्र त्वं vमरुद्भिः vसजोषाः संगतः सन् सोमं vपाहि पिब ॥ किंच
vअग्रेपाभिः प्रथमपातृभिः vऋतुपाभिः ऋतुयाजदेवैश्च vग्नाःपत्नीभिः । स्त्रीणां पालयित्र्यो देव्यो
ग्नाःपत्न्यः । ताभिः । ‘ मेना ग्ना इति स्त्रीणाम् ’ (निरु. ३. २१) इति निरुक्तम् । vरत्नधाभिः
रमणीयधनदातृभिर्ऋभुभिः सह पिब । यद्वा । एतत् ग्नाःपत्नीभिरित्यस्य विशेषणम् । ताभिर्वा vसजोषाः
सोमं पिब ॥

स॒जोष॑स आदि॒त्यैर्मा॑दयध्वं स॒जोष॑स ऋभवः॒ पर्व॑तेभिः ।
स॒जोष॑सो॒ दैव्ये॑ना सवि॒त्रा स॒जोष॑सः॒ सिन्धु॑भी रत्न॒धेभिः॑ ॥ ८ ॥

स॒ऽजोष॑सः । आ॒दि॒त्यैः । मा॒द॒य॒ध्व॒म् । स॒ऽजोष॑सः । ऋ॒भ॒वः॒ । पर्व॑तेभिः ।
स॒ऽजोष॑सः । दैव्ये॑न । स॒वि॒त्रा । स॒ऽजोष॑सः । सिन्धु॑ऽभिः । र॒त्न॒ऽधेभिः॑ ॥ ८ ॥

हे vऋभवः vआदित्यैः vसजोषसः संगता यूयं vमादयध्वम् । तथा vपर्वतेभिः पर्ववद्भिः
पर्वण्यर्च्यमानैर्देवविशेषैः vसजोषसः मादयध्वम् । तथा च vदैव्येन देवेभ्यो हितेन vसवित्रा
vसजोषसः vरत्नधेभिः रत्नानां दातृभिः vसिन्धुभिः स्यन्दनस्वभावैर्नद्यभिमानिदेवैश्च vसजोषसः
मादयध्वम् ॥

---

[1] ल-स--तदुचिताश्च निर्माणात् । [2] ख-ग-च-ण-फ-भ--तेन । [3] ख-ग-च-ण-भ-रमणीयानां धनानाम् ।

ये अश्विना ये पितरा य ऊती धेनुं ततक्षुर्ऋभवो ये अश्वा ।
ये अंसत्रा य ऋधग्रोदसी ये विभ्वो नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ ९ ॥

ये । अश्विना । ये । पितरा । ये । ऊती । धेनुम् । ततक्षुः । ऋभवः । ये । अश्वा ।
ये । अंसत्रा । ये । ऋधक् । रोदसी इति । ये । विऽभ्वः । नरः । सुऽअपत्यानि । चक्रुः ॥९॥

ᵛये ᵛऋभवः ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛऊती ऊत्या क्रियया रथनिर्माणरूपया[1] अप्रीणयन् । ᵛये च ᵛपितरा पितरौ ᵛततक्षुः तक्षणेन समपादयन् जीर्णौ सन्तावूती ऊत्या युवानौ ᵛचक्रुः । ᵛये च ᵛधेनुं ततक्षुः मृतायाः पुनर्नवीकरणेन । ᵛये च ᵛअश्वा अश्वौ ततक्षुः । 'निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरन्ता युवशा ताकृणोतन' (ऋ. सं. १. १६१. ७) इत्याद्युक्तम् । ᵛये च ᵛअंसत्रा अंसत्राणि कवचानि देवेभ्यश्चक्रुः । ᵛये च ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛऋधक् पृथक्[2] चक्रुः । एवमुक्तप्रकारेण[3] ᵛये ᵛविभ्वः व्याप्ता ऋभवः ᵛनरः नेतारः ᵛस्वपत्यानि स्वपतनसाधनानि तत्प्राप्तिसाधनानि वा कर्माणि चक्रुः । 'तेऽग्रेपाः' इत्युत्तरत्र संबन्धः[3] ॥

ये गोमन्तं वाजवन्तं सुवीरं रयिं धत्थ वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।
ते अग्रेपा ऋभवो मन्दसाना अस्मे धत्त ये च रातिं गृणन्ति ॥ १० ॥

ये । गोऽमन्तम् । वाजऽवन्तम् । सुऽवीरम् । रयिम् । धत्थ । वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।
ते । अग्रेऽपाः । ऋभवः । मन्दसानाः । अस्मे इति । धत्त । ये । च । रातिम् । गृणन्ति ॥ १० ॥

हे ऋभवः ᵛये यूयं ᵛगोमन्तं ᵛगोसहितं[4] ᵛवाजवन्तम् अन्नवन्तं[5] ᵛसुवीरं शोभनपुत्रोपेतं ᵛवसुमन्तं निवासयोग्यगृहादिधनोपेतं ᵛपुरुक्षुं बह्वन्नं ᵛरयिं धनं ᵛधत्थ धारयथ मह्यं दातुम्[6]। हे ᵛऋभवः ᵛते यूयम् ᵛअग्रेपाः प्रथमं पातारः ᵛमन्दसानाः माद्यन्तः सन्तः ᵛअस्मे अस्मभ्यं ᵛधत्त दत्त रयिम्[7] । ᵛये ᵛच यूयं ᵛरातिं दानं दत्तं सोमं वा ᵛगृणन्ति स्तुवन्ति । ते[8] धत्त । यद्वा । ये च रातिं गृणन्ति यजमानाः तेभ्योऽपि धत्त ॥

नापाभूत न वोऽतीतृषामानिःशस्ता ऋभवो यज्ञे अस्मिन् ।
समिन्द्रेण मदथ सं मरुद्भिः सं राजभी रत्नधेयाय देवाः ॥ ११ ॥

न । अप । अभूत । न । वः । अतीतृषाम । अनिःऽशस्ताः । ऋभवः । यज्ञे । अस्मिन् ।
सम् । इन्द्रेण । मदथ । सम् । मरुत्ऽभिः । सम् । राजऽभिः । रत्नऽधेयाय । देवाः ॥ ११ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स—निर्माणरूपया । [2] ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ—विरुद्धं कर्म । [3] ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ—ये च नरो नेतारः विभ्वः ऋभवः स्वपत्यानि सुप्रजाः चक्रुः ते अग्ने पाहि (अग्रेपाः) इत्युत्तरत्र संबन्धः । [4] ख-ग-च-ण-न-भ-स—गोहितम् । [5] ख-न-स—'अन्नवन्तं' नास्ति; ग-च-ण-प-फ-भ—बलवन्तम्; त-ल—अन्नवन्तं बलवन्तम् । [6] ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ल—दत्त; स—ददातु । [7] ख-ग-घ-च-ण-भ-स—'रयिं' नास्ति; न—ऋषिम् । [8] ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ—तेभ्यः ।

हे[1] ᵛऋभवः यूयं[1] ᵛनापाभूत नापगच्छत[2] । अपरक्ता न भवत । वयं च ᵛवः युष्मान् ᵛअतीतृषाम अत्यन्तं तृषितान् मा करवाम । अतो हे ऋभवः ᵛदेवाः ᵛअनिःशस्ताः अनिन्दिताः ᵛअस्मिन् ᵛयज्ञे ᵛइन्द्रेण ᵛसं ᵛमदथ ᵛमरुद्भिः ᵛसं मदथ । ᵛराजभिः राजमानैरन्यैर्देवैः ᵛसं तृप्ता भवथ । किमर्थम् । ᵛरत्नधेयाय रमणीयाय धनदानाय ॥ ॥ ४ ॥

‘ इहोप यात ’ इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमार्भवम् । ‘ इहोप नव ’ क्रमणिका । तृतीयसवने मैत्रावरुणस्येदमुक्तीयमानसूक्तम् । सूत्रितं च—‘ आ त्वा वहन्तु देवमिहोप यातेत्यनुसवनम् ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इ॒होप॑ यात शवसो नपा॒तः सौध॑न्वना ऋभवो॒ माप॑ भूत ।

अ॒स्मिन्हि व॒ः सव॑ने रत्न॒धेयं॒ गम॒न्त्विन्द्र॒मनु॑ वो॒ मदा॑सः ॥ १ ॥

इ॒ह । उप॑ । या॒त । श॒व॒सः । न॒पा॒तः । सौध॑न्वनाः । ऋ॒भ॒वः । मा । अप॑ । भू॒त ।

अ॒स्मिन् । हि । व॒ः । सव॑ने । र॒त्न॒ऽधेय॑म् । गम॑न्तु । इन्द्र॑म् । अनु॑ । व॒ः । मदा॑सः ॥ १ ॥

हे ᵛशवसो ᵛनपातः बलस्य पुत्रास्तस्य न पातयितारो वा हे ᵛसौधन्वनाः सुधन्वनः पु हे ᵛऋभवः यूयम् ᵛइहोप ᵛयात अस्मिन् तृतीयसवने उपगच्छत । ᵛमाप ᵛभूत अपगता भवत । ᵛअस्मिन् ᵛसवने ᵛरत्नधेयं रमणीयधनस्य दातारम् ᵛइन्द्रमनु[4] अनुसृत्य ᵛवः युष्मान् ᵛमदा मदकराः सोमाः ᵛगमन्तु गच्छन्तु । अन्विति क्रियया वा संबध्यते । इन्द्रं युष्मांश्चान्वागच्छ इत्यर्थः । ᵛहि पूरणः ॥

आग॑न्नृभू॒णामि॒ह र॑त्न॒धेय॒मभू॒त्सोम॑स्य॒ सुषु॑तस्य पी॒तिः ।

सु॒कृ॒त्यया॒ यत्स्व॑प॒स्यया॑ च॒ँ एकं॑ वि॒च॒क्र च॑म॒सं च॑तु॒र्धा ॥ २ ॥

आ । अ॒ग॒न् । ऋ॒भू॒णाम् । इ॒ह । र॒त्न॒ऽधेय॑म् । अभू॑त् । सोम॑स्य । सुऽसु॑तस्य । पी॒तिः ।

सु॒ऽकृ॒त्यया॑ । यत् । सु॒ऽअ॒प॒स्यया॑ । च॒ । एक॑म् । वि॒ऽच॒क्र । च॒म॒सम् । च॒तुः॒ऽधा ॥ २ ॥

ᵛऋभूणां युष्माकम् ᵛइह तृतीयसवने ᵛरत्नधेयं रत्नदानम् ᵛआगन् आगच्छतु मह्यम् । यद्वा युष्माकमेव सोमाख्यं रत्नमागन्[5] । यस्मात् ᵛसोमस्य ᵛसुषुतस्य ᵛपीतिः पानम् ᵛअभूत् प्रजापतेः लब्धमित्यर्थः । तदपि कुत इति चेत् । उच्यते । ᵛयत् यस्मात् ᵛसुकृत्यया शोभनहस्तव्यापारेण ᵛस्वपस्यया शोभनरथनिर्माणादिकर्मेच्छया ᵛच ᵛएकं सन्तं ᵛचमसं ᵛचतुर्धा ᵛविचक्र कृतवन्तः ॥

---

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–‘ हे ऋभवः यूयं ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स- ‘ नाप गच्छत ’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-न-भ–‘ सं मदथ ’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-इन्द्रम् ।
५. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स–रत्नमागमत् ।

व्यकृणोत चमसं चतुर्धा सखे वि शिक्षेत्यब्रवीत ।
अथैत वाजा अमृतस्य पन्थां गणं देवानामृभवः सुहस्ताः ॥ ३ ॥

वि । अकृणोत । चमसम् । चतुःऽधा । सखे । वि । शिक्ष । इति । अब्रवीत ।
अथ । ऐत । वाजाः । अमृतस्य । पन्थाम् । गणम् । देवानाम् । ऋभवः । सुऽहस्ताः ॥ ३ ॥

हे[1] ऋभवो यूयं ᵛचमसं ᵛचतुर्धा ᵛव्यकृणोत व्यकुरुत । कृत्वा च हे ᵛसखे हे सखिभूताग्ने ᵛवि ᵛशिक्ष अनुगृहाण सोमपानम् ᵛइत्यब्रवीत अवदत यूयम् । ᵛअथ सोऽग्निर्युष्मानवादीत् खलु । किमिति । हे ᵛवाजाः ᵛऋभवः ᵛसुहस्ताः कुशलहस्ता यूयम् ᵛअमृतस्य ᵛअमरणधर्मकस्य स्वर्गस्य ᵛपन्थां पन्थानम् ᵛऐत गच्छत । किं तदमृतमिति । ᵛदेवानाम् इन्द्रादीनां ᵛगणं संघातमैत[2] ॥

किंमयः स्विच्चमस एष आस यं काव्येन चतुरो विचक्र ।
अथा सुनुध्वं सवनं मदाय पात ऋभवो मधुनः सोम्यस्य ॥ ४ ॥

किम्ऽमयः । स्वित् । चमसः । एषः । आस । यम् । काव्येन । चतुरः । विऽचक्र ।
अथ । सुनुध्वम् । सवनम् । मदाय । पात । ऋभवः । मधुनः । सोम्यस्य ॥ ४ ॥

ᵛकिंमयः ᵛस्वित् किमात्मकः ᵛएषः ᵛचमसः ᵛआस[2] । स्वित् प्रश्ने । ᵛयं चमसमेकं सन्तं ᵛकाव्येन कवीनां मेधाविनां[3] संबन्धिना कर्मणा कौशलेन ᵛचतुरो ᵛविचक्र कृतवन्तः । ᵛअथ अधुना ᵛसवनम् । सूयते इति सवनः सोमः । तं ᵛमदाय हर्षाय ᵛसुनुध्वं हे ऋत्विजः । हे ᵛऋभवः यूयं च ᵛसोम्यस्य सोमसंबन्धिनं ᵛमधुनः मधुररसं[4] ᵛपात पिबत ॥

शच्याकर्त पितरा युवाना शच्याकर्त चमसं देवपानम् ।
शच्या हरी धनुतरावतष्टेन्द्रवाहावृभवो वाजरत्नाः ॥ ५ ॥

शच्या । अकर्त । पितरा । युवाना । शच्या । अकर्त । चमसम् । देवऽपानम् ।
शच्या । हरी इति । धनुऽतरौ । अतष्ट । इन्द्रऽवाहौ । ऋभवः । वाजऽरत्नाः ॥ ५ ॥

---

[1] ख-ग-च-न-प-फ-भ–हे वाजाः सुहस्ताः शोभनहस्तोपेताः ऋभवो वो यूयं चमसं चतुर्धा व्यकृणोत व्यकुरुत । कृत्वा च हे सखे सखिभूताग्ने विशिक्षते (न-भ–विशिक्ष) अनुग्रहेण सोमपानमिति अब्रवीत् (न–अब्रवीत) अवदत । अथ यूयममृतस्यामरणधर्मकस्य स्वर्गस्य पन्थां पन्थानमभिगच्छत । किं तदमृतमिति देवानामिन्द्रादीनां गणं संघातमैत प्राप्ताः (न–‘ प्राप्ताः ’ नास्ति)। [2] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–‘ आस ’ नास्ति । [3] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–‘ मेधाविनां ’ नास्ति । [4] ख-ण-स–मधुरसम् ।

हे ᵛवाजरत्नाः रमणीयसोमान्ना हे ᵛऋभवः यूयं ᵛशम्या कर्मणा ᵛपितरा माता ᵛयुवाना युवानौ ᵛअकर्त अकुरुत । तथा ᵛशच्या ᵛचमसं ᵛदेवपानं देवपानार्हम् ᵛअकर्त कुरुतेत्यर्थः । ᵛशच्या ᵛहरी अश्वौ[1] ᵛअतष्ट तक्षणेन संपादितवन्तः । कीदृशौ हरी । ᵛधनुतरौ गन्तृतरौ ᵛइन्द्रवाहौ इन्द्रवोढारौ ॥ ॥ ५ ॥

यो वः सुनोत्यभिपित्वे अह्नां तीव्रं वाजासः सवनं मदाय ।
तस्मै रयिमृभवः सर्ववीरमा तक्षत वृषणो मन्दसानाः ॥ ६ ॥

यः । वः । सुनोति । अभिऽपित्वे । अह्नाम् । तीव्रम् । वाजासः । सवनम् । मदाय ।
तस्मै । रयिम् । ऋभवः । सर्वऽवीरम् । आ । तक्षत । वृषणः । मन्दसानाः ॥ ६ ॥

हे ᵛऋभवः ᵛवाजासः अन्नवन्तः ᵛवः युष्मभ्यं ᵛयः यजमानः ᵛअह्नाम् ᵛअभिपित्वे अभिपत्वे तृतीयसवने इत्यर्थः । तस्मिन् ᵛतीव्रं रसवत्तरं ᵛसवनम् । सूयते इति सवनः सोमः । तं[2] ᵛमदाय ᵛसुनोति ᵛतस्मै ᵛसर्ववीरं बहुपुत्रोपेतं ᵛरयिं धनं हे ᵛवृषणः फलवर्षितारः ᵛमन्दसानाः मोदमाना सन्तः ᵛआ ᵛतक्षत संपादयतेत्यर्थः ॥

प्रातः सुतमपिबो हर्यश्व माध्यंदिनं सवनं केवलं ते ।
समृभुभिः पिबस्व रत्नधेभिः सखींर्यां इन्द्र चकृषे सुकृत्या ॥ ७ ॥

प्रातरिति । सुतम् । अपिबः । हरिऽअश्व । माध्यंदिनम् । सवनम् । केवलम् । ते ।
सम् । ऋभुऽभिः । पिबस्व । रत्नऽधेभिः । सखीन् । यान् । इन्द्र । चकृषे । सुऽकृत्या ॥

हे ᵛहर्यश्व हरितवर्णाश्वोपेतेन्द्र ᵛप्रातः प्रातःसवने ᵛसुतम् अभिषुतं सोमम् ᵛअपिबः पिबस्व । ᵛमाध्यंदिनं ᵛसवनं ᵛकेवलं ᵛते परं तवैव नान्येषाम् । सवनद्वयस्य पृथगभिधानात्तृतीयसवनं परिशिष्यते । तृतीयसवने ᵛरत्नधेभिः रमणीयदानैः ᵛऋभुभिः ᵛसं ᵛपिबस्व । हे ᵛइन्द्र ᵛयान् ऋभून् ᵛसुकृत्या शोभनकर्मणा ᵛसखीन् ᵛचकृषे अकरोः ॥

ये देवासो अभवता सुकृत्या श्येनाइवेदधि दिवि निषेद ।
ते रत्नं धात शवसो नपातः सौधन्वना अभवतामृतासः ॥ ८ ॥

ये । देवासः । अभवत । सुऽकृत्या । श्येनाःऽइव । इत् । अधि । दिवि । निऽसेद ।
ते । रत्नम् । धात । शवसः । नपातः । सौधन्वनाः । अभवत । अमृतासः ॥ ८ ॥

---

[1] न-ल-स–' अश्वौ ' नास्ति । [2] ख-ग-च-ण-न-भ-स–' तं ' नास्ति ।

हे ऋभवः vये यूयं vसुकृत्या शोभनकर्मणा vदेवासः देवाः vअभवत अभूत । vश्येनाइवेत् शंसनीयगतयो गृध्रविशेषा इव vदिवि द्युलोके vअधि vनिषेद अधिनिषण्णाः हे vशवसो vनपातः बलवन्तः vते यूयं vरत्नं धनं vधात प्रयच्छत । हे vसौधन्वनाः सुधन्वनः[1] पुत्राः[1] vअमृतासः अमृता देवाः vअभवत ॥

यत्तृतीयं सवनं रत्नधेयमकृणुध्वं स्वपस्या सुहस्ताः ।
तदृभवः परिषिक्तं व एतत्सं मदेभिरिन्द्रियेभिः पिबध्वम् ॥ ९ ॥

यत् । तृतीयम् । सवनम् । रत्नऽधेयम् । अकृणुध्वम् । सुऽअपस्या । सुऽहस्ताः ।
तत् । ऋभवः । परिऽसिक्तम् । वः । एतत् । सम् । मदेभिः । इन्द्रियेभिः । पिबध्वम् ॥९॥

हे vसुहस्ताः शोभनहस्ताः vऋभवः vरत्नधेयं रमणीयसोमदानवत्[2] vयत्तृतीयं vसवनम् vअकृणुध्वं[2] प्रसाधितवन्तः । vस्वपस्या शोभनकर्मेच्छया vतत् vएतत् सवनं सवनगतं सोमद्रव्यं vपरिषिक्तं परिषेचनवत् vवः युष्माकं संबन्धिभिः vमदेभिः मादयद्भिः vइन्द्रियेभिः इन्द्रियैः vसं vपिबध्वम् । यद्यपि वदनमेव पानसाधनं तथापि चक्षुःश्रोत्रादीनामपि दर्शनश्रवणादिना तृप्तिसद्भावात् पातृत्वमुपचर्यते ॥　　॥ ६ ॥

'अनश्वो जातः' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तमार्भवम् । ऋषिर्वामदेवः । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । 'अनश्वोऽन्त्या त्रिष्टुप्' इत्यनुक्रमणिका । आभिप्लविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनिविद्धानीयमिदम् । तथा च सूत्रितम्—'अनश्वो जातः परावतो य इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

अनश्वो जातो अनभीशुरुक्थ्यो३ रथस्त्रिचक्रः परि वर्तते रजः ।
महत्तद्वो देव्यस्य प्रवाचनं द्यामृभवः पृथिवीं यच्च पुष्यथ ॥ १ ॥

अनश्वः । जातः । अनभीशुः । उक्थ्यः । रथः । त्रिऽचक्रः । परि । वर्तते । रजः ।
महत् । तत् । वः । देव्यस्य । प्रऽवाचनम् । द्याम् । ऋभवः । पृथिवीम् । यत् । च । पुष्यथ ॥१॥

हे vऋभवः अश्विनोः संबन्धी युष्मद्दत्तः vरथः vअनश्वो vजातः वाहनाश्वनिरपेक्षः संपन्नः । तथा vअनभीशुः प्रग्रहरहितः[3] vउक्थ्यः स्तुत्यः vत्रिचक्रः चक्रत्रययुक्तः सन्[4] vरजः अन्तरिक्षं vपरि vवर्तते परिभ्रमति । vमहत् प्रभूतं vतत् रथनिर्माणाख्यं कर्म vवः युष्माकं vदेव्यस्य देवत्वस्य vप्रवाचनं प्रवक्तृ प्रख्यापकम् । vयच्च येन कर्मणा vद्यां[5] vपृथिवीं च[5] vपुष्यथ पुष्टां कुरुथ ॥

---

[1] न-ल-स—'सुधन्वनः पुत्राः' नास्ति । [2] ख-ग-च-ण-त-न-स—सोमदानवन्तं तृतीयसवनम् अनुकृणुध्वम् (त—अकृणुध्वम्) । [3] ल—ग्रहराहितः । [4] ख-ग-च-ण—'सन्' नास्ति । [5] ख-ग-च-ण-न—द्यावापृथिवी वा (न-च) ।

रथं॒ ये च॒क्रुः सु॒वृतं॑ सु॒चेत॒सोऽवि॑ह्वरन्तं॒ मन॑स॒स्परि॒ ध्यया॑ ।
ताँ ऊ॒ न्व१॒॑स्य सव॑नस्य पी॒तय॒ आ वो॑ वाजा ऋभवो वेदयामसि ॥ २ ॥

रथ॑म् । ये । च॒क्रुः । सु॒ऽवृत॑म् । सु॒ऽचेत॑सः । अवि॑ऽह्वरन्तम् । मन॑सः । परि॑ । ध्यया॑ ।
तान् । ऊँ॒ इति॑ । नु । अ॒स्य । सव॑नस्य । पी॒तये॑ । आ । वः॒ । वा॒जाः॒ । ऋ॒भ॒वः॒ । वे॒द॒या॒म॒सि॒ ॥ २ ॥

˅सुचेतसः शोभनचित्ताः ˅ये ऋभवः ˅सुवृतं सुवर्तनचक्रम्[1] ˅अविह्वरन्तम् अकुटिलं ˅रथं ˅मनसः ˅परि ˅ध्यया मनसो ध्यानेनाप्रयत्नेन ˅नु ˅क्षिप्रं ˅चक्रुः ˅तान् । उशब्द एवार्थे । तानेव ˅अस्य ˅सवनस्य ˅पीतये एतं सोमं पातुं हे ˅वाजाः हे ˅ऋभवः ˅वः युष्मान् ˅आ ˅वेदयामसि आवेदयामः ॥

तद्वो॑ वाजा ऋभवः सुप्रवाच॒नं दे॒वेषु॑ विभ्वो अभवन्महित्व॒नम् ।
जिव्री॒ यत्सन्ता॑ पि॒तरा॑ सना॒जुरा॒ पुन॒र्युवा॑ना च॒रथा॑य॒ तक्ष॑थ ॥ ३ ॥

तत् । वः॒ । वा॒जाः॒ । ऋ॒भ॒वः॒ । सु॒ऽप्र॒वा॒च॒नम् । दे॒वेषु॑ । वि॒ऽभ्वः॒ । अ॒भ॒व॒त् । म॒हि॒ऽत्व॒नम् ।
जिव्री॒ इति॑ । यत् । सन्ता॑ । पि॒तरा॑ । स॒ना॒ऽजुरा॑ । पुन॑ः । युवा॑ना । च॒रथा॑य । तक्ष॑थ ॥ ३ ॥

हे ˅वाजाः ˅ऋभवः हे ˅विभ्वः विभ्वः । इतरापेक्षया परस्परं बहुवचनमित्युक्तम् । ˅वः युष्माकं ˅तत् ˅महित्वनं महत्त्वं माहात्म्यं ˅देवेषु मध्ये ˅सुप्रवाचनं प्रवाच्यम् ˅अभवत् । तदित्युक्तं यदित्याह । ˅जिव्री वृद्धौ ˅सन्ता सन्तौ ˅सनाजुरा सदा जीर्णौ सन्तौ ˅पितरा पितरौ ˅पुनर्युवाना नित्यतरुणौ ˅चरथाय यथेच्छं[2] संचरणाय ˅तक्षथ संपादितवन्तः ॥

एकं॒ वि च॑क्र चम॒सं चतु॑र्वयं॒ निश्चर्म॑णो॒ गाम॑रिणीत धी॒तिभिः॑ ।
अथा॑ दे॒वेष्व॑मृत॒त्वमा॑नश श्रु॒ष्टी वा॑जा ऋभव॒स्तद्व॑ उ॒क्थ्य॑म् ॥ ४ ॥

एक॑म् । वि । च॒क्र॒ । च॒म॒सम् । चतुः॑ऽवयम् । निः । चर्म॑णः । गाम् । अ॒रि॒णी॒त॒ । धी॒तिऽभिः॑ ।
अथ॑ । दे॒वेषु॑ । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । आ॒न॒श॒ । श्रु॒ष्टी । वा॒जाः॒ । ऋ॒भ॒वः॒ । तत् । वः॒ । उ॒क्थ्य॑म् ॥ ४ ॥

हे ऋभवः ˅एकं ˅चमसम् एकमेव सन्तं पानसाधनं चमसं ˅चतुर्वयम् । वयाः शाखाः । चतुःशाखं चतुरवयवं ˅वि ˅चक्र व्यकुरुत । तथा ˅धीतिभिः कर्मभिः ˅चर्मणः नूतनां ˅गां ˅निः ˅अरिणीत समस्कुरुत । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । ˅अथ अतः कारणात् ˅देवेषु मध्ये ˅अमृतत्वम् ˅आनश प्राप्नुत । हे ˅वाजाः हे ˅ऋभवः ˅तत् तादृशं ˅वः युष्माकं कर्म । ˅श्रुष्टी इति क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रम् ˅उक्थ्यं स्तुत्यं भवति ॥

---

१. ख-ग-च-ण-त-न-भ—सुवर्तनं चक्रम्; स—सुवर्तमानं चक्रम् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ—'यथेच्छम्' नास्ति ।

ऋ॒भु॒तो र॒यिः प्र॑थ॒मश्र॑वस्तमो॒ वाज॑श्रुतासो॒ यमजी॑जन॒न्नरः॑ ।
वि॒भ्व॒त॒ष्टो वि॒दथे॑षु प्र॒वाच्यो॒ यं दे॑वा॒सोऽव॑था॒ स विच॑र्षणिः ॥ ५ ॥

ऋ॒भु॒तः । र॒यिः । प्र॒थ॒मश्र॑वःऽतमः । वाज॑ऽश्रुतासः । यम् । अजी॑जनन् । नरः॑ ।
वि॒भ्व॒ऽत॒ष्टः । वि॒दथे॑षु । प्र॒ऽवाच्यः॑ । यम् । दे॒वा॒सः॒ । अव॑थ । सः । विऽच॑र्षणिः ॥ ५ ॥

ᵛऋभुतः ऋभूणां सकाशात् ᵛप्रथमश्रवस्तमः प्रथमं मुख्यमतिशयितं श्रवः[1] अन्नं यशो वा यस्य धनस्य तत् ᵛरयिः धनम् । अस्माकं भवत्विति शेषः । ᵛवाजश्रुतासः वाजैः अन्नैः[2] सह[3] विख्याताः[3] ᵛनरः नेतारः ऋभवः ᵛयं रयिम् ᵛअजीजनन् उत्पादितवन्तः । ᵛविभ्वतष्टः विभ्वभिर्ऋभुभिस्तष्टः तक्षणसंपन्नश्चमसोऽश्विनो रथो वा ᵛविदथेषु यज्ञेषु ᵛप्रवाच्यः प्रकर्षेण स्तुत्यः । हे ᵛदेवासः द्योतमानाः[4] यूयं ᵛयं रथं चमसं वा[4] ᵛअवथ रक्षथ । ᵛस ᵛविचर्षणिः विविधं द्रष्टा भवति द्रष्टव्यो भवतीत्यर्थः ॥ ॥ ७ ॥

स वा॒ज्यर्वा॒ स ऋषि॑र्वच॒स्यया॒ स शूरो॒ अस्ता॒ पृत॑नासु दु॒ष्टरः॑ ।
स रा॒यस्पोषं॒ स सु॒वीर्यं॑ दधे॒ यं वाजो॒ विभ्वाँ॑ ऋ॒भवो॒ यमावि॑षुः ॥ ६ ॥

सः । वा॒जी । अर्वा॑ । सः । ऋषिः॑ । व॒च॒स्यया॑ । सः । शूरः॑ । अस्ता॑ । पृत॑नासु । दु॒स्तरः॑ ।
सः । रा॒यः । पोष॑म् । सः । सु॒ऽवीर्य॑म् । द॒धे ।
यम् । वाजः॑ । विऽभ्वा॑ । ऋ॒भवः॑ । यम् । आवि॑षुः ॥ ६ ॥

ᵛस ᵛवाजी वेजनवान् बलवान् सन् ᵛअर्वा अरणकुशलो भवति । ᵛस ᵛऋषिः अतीन्द्रियज्ञानी सन् ᵛवचस्यया स्तुत्या युक्तो भवति । ᵛस ᵛशूरः विक्रान्तः सन् ᵛअस्ता क्षेप्ता शत्रूणां भवति । स्वयं च ᵛपृतनासु संग्रामेषु ᵛदुष्टरः नाभिभाव्यो भवति । ᵛसः एव[5] ᵛरायस्पोषं धनपुष्टिं ᵛदधे धत्ते । ᵛस ᵛसुवीर्यं सुवीरत्वं दधे धत्ते । ᵛयं मनुष्यं ᵛवाजो ᵛविभ्वा ᵛ[illegible] च ᵛआविषुः अरक्षन् । स एवमेवं भवतीति । अन्त्यस्य बहुवन्निर्देशस्त्रयाणाम् ऋभुव्यवहारप्राचुर्याभिप्रायः[6] ॥

श्रेष्ठं॑ वः॒ पेशो॒ अधि॑ धायि दर्श॒तं स्तोमो॑ वाजा ऋभव॒स्तं जु॑जुष्टन ।
धीरा॑सो॒ हि ष्ठा क॒वयो॑ विप॒श्चित॒स्तान्व॑ ए॒ना ब्रह्म॒णा वे॑दयामसि ॥ ७ ॥

श्रेष्ठ॑म् । वः॒ । पेशः॑ । अधि॑ । धा॒यि॒ । द॒र्श॒तम् । स्तोमः॑ । वा॒जाः॒ । ऋ॒भ॒वः॒ । तम् । जु॒जु॒ष्ट॒न॒ ।
धीरा॑सः । हि । स्थ । क॒वयः॑ । वि॒पः॒ऽचितः॑ । तान् । वः॒ । ए॒ना । ब्रह्म॑णा । आ । वे॒द॒या॒म॒सि॒ ॥७॥

---

[1] ल–'श्रवः' नास्ति । [2] न-ल-स–'अन्नैः' नास्ति । [3] ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ–सदसि ख्यातः; घ-स–सदभिख्यातः; त–सदाभिख्यातः । [4] ख-ग-च-ण-प-भ–यं चमसं रथं वा । [5] ख-ग-घ-ण-त-न-भ–दाता; स–तदा । [6] त–ऋभुत्वव्यवहार० ।

ᵛश्रेष्ठम् अत्युत्कृष्टमत एव ᵛदर्शतं दर्शनीयं ᵛवः युष्माकं ᵛपेशः रूपम् ᵛअधि ᵛश्रायि निहितम्। अतस्तदुचितो यः ᵛस्तोमः स्तोत्रमस्मत्कृतमस्ति हे ᵛवाजा ᵛऋभवस्तं स्तोमं स्तोत्रं ᵛ सेवध्वम्। ये यूयं ᵛधीरासो ᵛहि धीमन्तः प्रसिद्धाः ᵛकवयः मेधाविनः ᵛविपश्चितः ज्ञानवन्तः भवत[1] ᵛतान्वः युष्मान् ᵛएना एनेन ᵛब्रह्मणा मन्त्रेण शस्त्रात्मकेन ᵛआ ᵛवेदयामसि। अथवोक्त विपश्चितः स्तोतारो यान्। स्तुवन्तीति शेषः। तान् ब्रह्मणा आ वेदयामसि प्रज्ञापयामः ॥

यू॒यम॒स्मभ्यं॑ धि॒षणा॑भ्य॒स्परि॑ वि॒द्वांसो॒ विश्वा॒ नर्या॑णि॒ भोज॑ना ।
द्यु॒मन्तं॒ वाजं॒ वृष॑शुष्ममुत्त॒ममा नो॑ र॒यिमृ॑भवस्तक्ष॒ता वयः॑ ॥ ८ ॥

यू॒यम् । अ॒स्मभ्य॑म् । धि॒षणा॑भ्यः । परि॑ । वि॒द्वांसः॑ । विश्वा॑ । नर्या॑णि । भोज॑ना ।
द्यु॒ऽमन्त॑म् । वाज॑म् । वृष॑ऽशुष्मम् । उ॒त्ऽत॒मम् ।
आ । नः॒ । र॒यिम् । ऋ॒भ॒वः॒ । त॒क्ष॒त॒ । आ । वयः॑ ॥ ८ ॥

हे ऋभवः ᵛयूयमस्मभ्यं ᵛधिषणाभ्यस्परि स्तुतिभ्यो निमित्तभूताभ्यः। परीति पञ्चम्यर्थानुवादी। यद्वा[2]। अस्मन्मतिभ्योऽधिकानि[2] ᵛनर्याणि नृभ्यो हितानि ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛभोजना भोग्यानि ᵛविद्वांसः जानन्तः सन्तः ᵛआ ᵛतक्षत संपादयत[3]। किं च ᵛद्युमन्तं दीप्तिमन्तं हिरण्यादिरूपं ᵛवाजं बलवन्तं ᵛवृषशुष्मं सेक्तृणां बलवतां शोषकम् ᵛउत्तमं ᵛरयिं ᵛनः अस्माकं ᵛवयः अन्नं च ᵛआ तक्षत हे[4] ᵛऋभवः[4] ॥

इ॒ह प्र॒जामि॒ह र॒यिं ररा॑णा इ॒ह श्रवो॑ वी॒रव॑त्तक्षता नः ।
येन॑ व॒यं चि॒तये॑मा॒त्य॒न्यान्तं वाजं॑ चि॒त्रमृ॑भवो ददा नः ॥ ९ ॥

इ॒ह । प्र॒ऽजाम् । इ॒ह । र॒यिम् । ररा॑णाः । इ॒ह । श्रवः॑ । वी॒रऽव॑त् । त॒क्ष॒त॒ । नः॒ ।
येन॑ । व॒यम् । चि॒तये॑म । अति॑ । अ॒न्यान् । तम् । वाज॑म् । चि॒त्रम् । ऋ॒भ॒वः॒ । द॒द॒ । नः॒ ॥ ९ ॥

ᵛनः अस्माकम् ᵛइह यज्ञे ᵛरराणाः रममाणाः[5] ᵛप्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां[5] ᵛतक्षत संपादयत[6]। ᵛइह एव यज्ञे ᵛरयिं च तक्षत। ᵛइह एव यज्ञे ᵛश्रवः यशः ᵛवीरवत् वीरैर्भृत्यादिभिरुपेतं तक्षत। किंच ᵛवयं ᵛयेन वाजेन ᵛअन्यान् अस्मत्समानान् ᵛअति ᵛचितयेम अतिक्रम्य ज्ञायेमहि। ᵛतं ᵛचित्रं चायनीयं ᵛवाजम् अन्नं हे ᵛऋभवः ᵛनः ᵛदद अस्मभ्यं दत्त ॥ ॥ ८ ॥

---

[1] १. न-ल-स-‘भवत’ नास्ति।

[2] २. ख-ग-च-ण-न-भ-‘यद्वा...अधिकानि’ नास्ति।

[3] ३. ख-ग-च-ण-न-भ-‘संपादयत’ नास्ति; घ-संपादितवन्तः।

[4] ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘हे ऋभवः’ नास्ति।

[5] ५. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स्तुताः सन्तः प्रजाम्; न-स-‘रममाणाः...°रूपां’ नास्ति।

[6] ६. ख-ग-च-ण-भ-इह; न-स-‘संपादयत’ नास्ति।

'उप नो वाजाः' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यार्षमार्भवं त्रैष्टुभम्। पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः। तथा चानुक्रान्तम्–'उप नोऽष्टौ चतुरनुष्टुबन्तम्' इति। व्यूढे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आद्याः चतस्रः शस्याः। 'उप नो वाजा इति त्रयोदशार्भवं चतस्रश्च' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति हि सूत्रितम् ॥

उप नो वाजा अध्वरमृभुक्षा देवा यात पथिभिर्देवयानैः ।
यथा यज्ञं मनुषो विक्ष्वा३सु दधिध्वे रण्वाः सुदिनेष्वह्नाम् ॥ १ ॥

उप । नः । वाजाः । अध्वरम् । ऋभुक्षाः । देवाः । यात । पथिऽभिः । देवऽयानैः ।
यथा । यज्ञम् । मनुषः । विक्षु । आसु । दधिध्वे । रण्वाः । सुऽदिनेषु । अह्नाम् ॥ १ ॥

हे[1] ᵛवाजाः[1] हे ᵛऋभुक्षाः ऋभवो हे ᵛदेवाः ᵛनः ᵛअध्वरं यागम्[2] ᵛउप ᵛयात उपगच्छत। ᵛदेवयानैः देवैर्गन्तव्यैः ᵛपथिभिः मार्गैः। ᵛयथा येन प्रकारेण ᵛमनुषः मनोः संबन्धिनीषु ᵛआसु ᵛविक्षु प्रजासु यजमानेषु मध्ये हे ᵛरण्वाः रमणीया ऋभवः[3] ᵛअह्नां ᵛसुदिनेषु सुदिनत्वनिमित्तेषु ᵛयज्ञम् अस्मदीयं ᵛदधिध्वे धारयथ। यथा येन प्रकारेण यज्ञमागत्य सुदिनत्वं कुरुथ तथा यज्ञमायातेति ॥

ते वो हृदे मनसे सन्तु यज्ञा जुष्टासो अद्य घृतनिर्णिजो गुः ।
प्र वः सुतासो हरयन्त पूर्णाः क्रत्वे दक्षाय हर्षयन्त पीताः ॥ २ ॥

ते । वः । हृदे । मनसे । सन्तु । यज्ञाः । जुष्टासः । अद्य । घृतऽनिर्निजः । गुः ।
प्र । वः । सुतासः । हरयन्त । पूर्णाः । क्रत्वे । दक्षाय । हर्षयन्त । पीताः ॥ २ ॥

ᵛअद्य अस्मिन् यागदिने ᵛते[4] एते[4] ᵛयज्ञाः यागसाधनाः सोमाः ᵛवो ᵛहृदे युष्मद्धृदयाय[5] ᵛमनसे तत्प्रीतये ᵛसन्तु भवन्तु। अद्यास्मिन् दिने ᵛजुष्टासः पर्याप्ताः सोमाः ᵛघृतनिर्णिजः मिश्रणद्रव्येण दीप्तरूपाः ᵛगुः गच्छन्तु युष्मद्धृदयम्। ᵛसुतासः अभिषुताः सोमाः चमसेषु[6] ᵛपूर्णाः ᵛवः युष्मदर्थं ᵛप्र ᵛहरयन्त प्रह्रियन्ते। यद्वा। हर्यतेः कान्तिकर्मण इदं रूपम्। प्रकर्षेण वः युष्मान् कामयन्ते। ᵛक्रत्वे क्रतवे कर्मणे ᵛदक्षाय उत्साहाय[7] ᵛपीताः ᵛहर्षयन्त हर्षयन्तु ॥

त्र्युदायं देवहितं यथा वः स्तोमो वाजा ऋभुक्षणो ददे वः ।
जुह्वे मनुष्वदुपरासु विक्षु युष्मे सचा बृहद्दिवेषु सोमम् ॥ ३ ॥

त्रिऽउदायम्। देवऽहितम्। यथा। वः। स्तोमः। वाजाः। ऋभुक्षणः। ददे। वः।
जुह्वे। मनुष्वत्। उपरासु। विक्षु। युष्मे इति। सचा। बृहत्ऽदिवेषु। सोमम्॥ ३ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-प-फ-भ–'हे वाजाः' नास्ति। [2] प-भ–अस्मदीयं यागम्। [3] ख-ग-च-ण-प-फ-भ–वाजाः। [4] ख-ग-च-ण-फ-भ–ते; न-स–एते। [5] न-ल-स–हृदयाय। [6] ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ–सवनेषु। [7] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ–बलाय।

vत्र्युदायं त्र्युदयं सवनत्रयगमनोपेतं vदेवहितं सोमाख्यमन्नं देवेभ्यो हितं देवैर्वा विहितम्[1]। तृतीयसवनस्थम्[2] इत्यर्थः । तत् vयथा vवः युष्मान् vददे धारयति । हे vवाजाः हे vऋ ऋभवो यथा vस्तोमः स्तोत्रं vवः ददे धारयति । vउपरासु । उप देवयजनसमीपे रमन्ते इत्युप तासु vविक्षु प्रजासु vबृहद्दिवेषु प्रभूतदीप्तिषु देवेषु[3] मध्ये vमनुष्वत् मनुरिव vयुष्मे युष्मदर्थं vसचा सह अनेकग्रहेषु प्रस्थितं vजुह्वे जुहोमि vसोमम् ॥

पीवोअश्वाः शुचद्रथा हि भूतायःशिप्रा वाजिनः सुनिष्काः ।
इन्द्रस्य सूनो शवसो नपातोऽनु वश्चेत्यग्रियं मदाय ॥ ४ ॥

पीवःऽअश्वाः । शुचत्ऽरथाः । हि । भूत । अयःऽशिप्राः । वाजिनः । सुऽनिष्काः ।
इन्द्रस्य । सूनो इति । शवसः । नपातः । अनु । वः । चेति । अग्रियम् । मदाय ॥ ४ ॥

हे vवाजिनः ऋभवः vपीवोअश्वाः पीवानोऽश्वा येषां ते तादृशाः । तथा vशुचद्रथाः दीप्तरथाः vअयःशिप्राः । ' शिप्रे हनू नासिके वा ' । अयोवत्सारभूतशिप्राः[5] vसुनिष्काः शोभनधनाश्च vभू भवत । हे vइन्द्रस्य vसूनो सूनवः[6] पुत्रवद्रक्षणीया हे vशवसो vनपातः बलस्य पुत्रा बलिनः vव युष्मभ्यं vमदाय vअनु vचेति अन्वज्ञायि । देवेषु vअग्रियम् अग्रे भवं तृतीयसवनम्[7] ॥

ऋभुमृभुक्षणो रयिं वाजे वाजिन्तमं युजम् ।
इन्द्रस्वन्तं हवामहे सदासातममश्विनम् ॥ ५ ॥

ऋभुम् । ऋभुक्षणः । रयिम् । वाजे । वाजिन्ऽतमम् । युजम् ।
इन्द्रस्वन्तम् । हवामहे । सदाऽसातमम् । अश्विनम् ॥ ५ ॥

हे vऋभुक्षणः ऋभवः vऋभुम् उरुभासमानं vरयिं धनरूपम् । तद्धेतुभूतत्वात् ताच्छब्द्यम् । vवाजे संग्रामे vवाजिन्तमम् अत्यन्तबलवन्तं vयुजं परस्परयोगोपेतम् vइन्द्रस्वन्तम् इन्द्रवन्तमिन्द्रवन्तं vसदासातमं सर्वदा दातृतमम् vअश्विनम् अश्ववन्तं भवतां गणं vहवामहे आह्वयामि ॥ ॥१॥

सेदृभवो यमवथ यूयमिन्द्रश्च मर्त्यम् ।
स धीभिरस्तु सनिता मेधसाता सो अर्वता ॥ ६ ॥

सः । इत् । ऋभवः । यम् । अवथ । यूयम् । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।
सः । धीभिः । अस्तु । सनिता । मेधऽसाता । सः । अर्वता ॥ ६ ॥

---

१. ख-ग-ण-न-भ-स-हितम् । २. ख-ग-च-ण-ल-तृतीयसवने स्थितम्; भ-तृतीयसवनास्थितम् । ३. ग-च-' देवेषु ' नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ- सुष्ठु रथाः; न-स-सप्त रथाः; प-सुषु रथाः । ५. ख ग-च-ण-फ-भ-अयोवा सारभूतनासिशिकाः; प-अयोवत् सारभूतनासिकाः । ६. ख-ग-च-ण-प-भ-सूनवः पुत्राः । ७. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-तृतीयसवनं हि ।

हे vऋभवः vयूयमिन्द्रश्च vयं vमर्त्यम् vअवथ रक्षथ । vसेत् स एव vअस्तु भवतु[1] । नान्यः श्रेष्ठो भवत्वित्यर्थः । vसः एव vधीभिः कर्मभिः vसनिता संभक्ता भवतु । vमेधसाता मेधसातौ यज्ञे vसः एव vअर्वता अरणवताश्वेन युक्तो भवतु ॥

वि नो वाजा ऋभुक्षणः पथश्चितन यष्टवे ।
अस्मभ्यं सूरयः स्तुता विश्वा आशास्तरीषणि ॥ ७ ॥

वि । नः । वाजाः । ऋभुक्षणः । पथः । चितन । यष्टवे ।
अस्मभ्यम् । सूरयः । स्तुताः । विश्वाः । आशाः । तरीषणि ॥ ७ ॥

हे vवाजाः हे vऋभुक्षणः ऋभवः vनः अस्माकं vपथः मार्गान् vयष्टवे यष्टुं यज्ञमार्गान् vवि vचितन विचेतयत । प्रज्ञापयतेत्यर्थः । vअस्मभ्यं हे vसूरयः मेधाविनो यूयं vस्तुताः सन्तः vविश्वा vआशाः सर्वा दिशः vतरीषणि तरीतुम् । सामर्थ्यं वितरतेति शेषः ॥

तं नो वाजा ऋभुक्षण इन्द्र नासत्या रयिम् ।
समश्वं चर्षणिभ्य आ पुरु शस्त मघत्तये ॥ ८ ॥

तम् । नः । वाजाः । ऋभुक्षणः । इन्द्र । नासत्या । रयिम् ।
सम् । अश्वम् । चर्षणिऽभ्यः । आ । पुरु । शस्त । मघत्तये ॥ ८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहृत्य[2] अभिमतमाशास्ते । हे vवाजाः हे vऋभुक्षणः ऋभवो हे vइन्द्र हे vनासत्या अश्विनौ ते यूयं vनः अस्मभ्यं vचर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यः vतं vपुरु प्रभूतं vरयिं धनम् vअश्वं च पुरु प्रभूतं vमघत्तये धनदानाय vसम् vआ vशस्त सम्यगाशासनं कुरुत ॥ ॥ १० ॥

‘उतो हि वाम्’ इति दशर्चं षष्ठं सूक्तम् । वामदेव ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । दधिक्रा देवता । आद्या[2] द्यावापृथिव्या[3] । अत्रानुक्रमणिका—‘उतो हि दश दाधिक्रं हि द्यावापृथिव्याद्या’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उतो हि वां दात्रा सन्ति पूर्वा या पूरुभ्यस्त्रसदस्युर्नितोशे ।
क्षेत्रासां ददथुरुर्वरासां घनं दस्युभ्यो अभिभूतिमुग्रम् ॥ १ ॥

उतो इति । हि । वाम् । दात्रा । सन्ति । पूर्वा । या । पूरुऽभ्यः । त्रसदस्युः । निऽतोशे ।
क्षेत्रऽसाम् । ददथुः । उर्वराऽसाम् । घनम् । दस्युऽभ्यः । अभिऽभूतिम् । उग्रम् ॥ १ ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स—भवति । [2] ख-ग-च-ण-फ-भ-स—स्तुतिमुपसंहरन् । [3] ख-ग-ण-भ—आद्या द्यावापृथिव्यौ; घ-च-त-प-फ—आद्यायाः द्यावापृथिव्यौ ।

˅उतो इति पूरणः । अस्या द्यावापृथिव्यत्वादत्र तद्वाचकशब्दाभावेऽपि ते एव संबोध्येते । हे द्यावापृथिव्यौ ˅वां[1] युवाभ्यां सकाशात् ˅दात्रा दानकर्त्रा पौरुकुत्सेन त्रसदस्युना लब्धानि ˅पूर्व्याणि पूर्वाणि पुरातनानि पूरकाणि वा धनानि ˅सन्ति । ˅या यानि धनानि ˅पूरुभ्यः अर्थिभ्यो मनुष्येभ्यः ˅त्रसदस्युः राजा ˅नितोशे न्यतोशत दत्तवान् । ˅क्षेत्रसाम् । क्षेत्राणि सर्वा भूमीः सनोतीति क्षेत्रसाः अश्वः । तं ˅ददथुः[2] । तथा ˅उर्वरासाम् । उर्वरा सर्वसस्याढ्या भूः । तां सनोतीत्युर्वरासाः पुत्रः । ददथुः । ˅घनं हननार्हम्[4] आयुधं ˅दस्युभ्यः दस्यूनां वधार्थं च ददथुः । कीदृशमायुधम् । ˅अभिभूतिम् अभिभवितारम् ˅उग्रम् उद्गूर्णबलम् । यद्वा । उत्तरार्धमेकं वाक्यम् । दातव्यानि धनान्युक्तलक्षणं पुत्रं च ददथुः । दत्तवत्यौ स्थः । तानि मह्यमपि ददाथाम् इत्यर्थः[5] ॥

उ॒त वा॒जिनं॑ पुरुनि॒ष्षिध्वा॑नं दधि॒क्रामु॑ ददथुर्वि॒श्वकृ॑ष्टिम् ।
ऋ॒जि॒प्यं श्ये॒नं प्रु॑षि॒तप्सु॑मा॒शुं च॒र्कृत्य॑म॒र्यो नृ॒पतिं॒ न शूर॑म् ॥ २ ॥

उ॒त । वा॒जिन॑म् । पु॒रु॒निः॒ऽसिध्वा॑नम् । द॒धि॒ऽक्राम् । उँ॒ इति॑ । द॒द॒थुः॒ । वि॒श्वऽकृ॑ष्टिम् ।
ऋ॒जि॒प्यम् । श्ये॒नम् । प्रु॒षि॒तऽप्सु॑म् । आ॒शुम् । च॒र्कृत्य॑म् । अ॒र्यः । नृ॒ऽपति॑म् । न । शूर॑म् ॥ २ ॥

˅उत अपि च ˅वाजिनं गमनवन्तम् । अश्वरूपं वा देवं अग्नेरश्वरूपस्यैव दधिक्राख्यत्वात् । अग्नेस्तद्रूपत्वं ब्राह्मणे समाम्नातं–‘ तानग्निरश्वो भूत्वाभ्यद्रवत् ’ इति । ˅पुरुनिष्षिध्वानं पुरूणां बहूनां शत्रूणां निष्षेद्धारं ˅दधिक्राम् । दधदन्यं धारयन् क्रामतीति दधिक्राः । तमेतन्नामकं[7] देवम् । उः पूरणः । ˅विश्वकृष्टिम् । विश्वाः कृष्टयो रक्षणीयाः सेवका वा[8] मनुष्या यस्य तम् । ˅ऋजिप्यम् । ऋज्वाप्नोति गच्छतीत्यृजिप्यः । तं ˅श्येनं शंसनीयगमनं ˅प्रुषितप्सुं दीप्तरूपम्[9] ˅आशुं व्याप्तं शीघ्रगमनं वा[10] ˅अर्यः अरेः ˅चर्कृत्यं कर्तनशीलं ˅शूरं ˅नृपतिं ˅न राजानमिव स्थितं देवं द्यावापृथिव्यौ ˅ददथुः धारयतः ॥

यं सी॒मनु॑ प्र॒वते॑व॒ द्रव॑न्तं॒ विश्वः॑ पू॒रुर्मद॑ति॒ हर्ष॑माणः ।
प॒ड्भिर्गृध्य॑न्तं मेध॒युं न शूरं॑ रथ॒तुरं॒ वात॑मिव॒ ध्रज॑न्तम् ॥ ३ ॥

यम् । सी॒म् । अनु॑ । प्र॒वता॑ऽइव । द्रव॑न्तम् । विश्वः॑ । पू॒रुः । मद॑ति । हर्ष॑माणः ।
प॒ट्ऽभिः । गृध्य॑न्तम् । मे॒ध॒ऽयुम् । न । शूर॑म् । र॒थ॒ऽतुर॑म् । वात॑म्ऽइव । ध्रज॑न्तम् ॥ ३ ॥

˅यं दधिक्रां ˅विश्वः ˅पूरुः सर्वोऽपि मनुष्यः ˅हर्षमाणः हृष्यन् हर्षयन् वा ˅मदति स्तौति । तं देवं द्यावापृथिव्यौ ददथुरिति संबन्धः । स देवो विशेष्यते । ˅सीं सर्वतः ˅प्रवतेव[11] प्रवणवता[12] निम्नेन मार्गेणोदकमिवानुक्रमेण ˅द्रवन्तं गच्छतं[13] ˅पड्भिः पादैः ˅गृध्यन्तम् अभिकाङ्क्षन्तं दिशो लङ्घितुम् ।

---

[1] त–वां युवाम् । [2] त–आर्थिमनुष्येभ्यः । [3] ख-ग-च-ण-प-भ–ददथुः ददाथाम् । [4] ख-ग-च-ण-भ–‘ हननार्हं ’ नास्ति; न–घातार्हम् । [5] त–इत्यर्थः । हि पूरणः । [6] ख-ग-च-ण-न-फ-भ– दधिक्राख्या; स–दधिक्राख्यम् । [7] ख-ग-च-न-प-फ-भ-स–तमेकम् । [8] ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-‘वा’ नास्ति । [9] ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स–दीप्तस्वरूपम् । [10] ख-ग-च-ण-फ-भ–च । [11] न-ल-स–प्रवता । [12] च-फ–प्रवणेनेव । [13] ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स–‘ गच्छन्तं ’ नास्ति ।

तत्र दृष्टान्तः । ᵛमेधयुं ᵛन ᵛशूरं । संग्रामेच्छुं शूरमिव । यद्वा । यज्ञक्रमणेच्छुमध्वर्य्वादिकमिव । ᵛरथतुरं रथेन गच्छन्तं ᵛवातमिव ᵛध्रजन्तं शीघ्रगं[1] वायुमिव । उक्तविशेषविशिष्टान्[2] उदकशूरवायून् यथा सर्वो जनः स्तौति तथा[3] यं[3] देवं स्तौति तं ददथुरित्यर्थः ॥

यः स्मा॑रुन्धा॒नो गध्या॑ स॒मत्सु॒ सनु॑तर॒श्चर॑ति॒ गोषु॒ गच्छ॑न् ।
आ॒विर्ऋ॑जीको वि॒दथा॑ नि॒चिक्य॑त्ति॒रो अ॑र॒तिं पर्याप॑ आ॒योः ॥ ४ ॥

यः । स्म॒ । आ॒ऽरु॒न्धा॒नः । गध्या॑ । स॒मत्ऽसु॑ । सनु॑ऽतरः । चर॑ति । गोषु॑ । गच्छ॑न् ।
आ॒विःऽऋ॑जीकः । वि॒दथा॑ । नि॒ऽचिक्य॑त् । ति॒रः । अ॒र॒तिम् । परि॑ । आप॑ः । आ॒योः ॥४॥

ᵛयः ᵛस्म यः खलु देवः ᵛगध्या गध्यानि । 'गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा' (निरु. ५. १५) इति निरुक्तम् । मिश्रयितव्यानि फलानि ᵛसमत्सु संग्रामेषु ᵛआरुन्धानः सर्वतो निरोधयन् ᵛसनुतरः संभक्ततरः ᵛगोषु सर्वासु दिक्षु गोषु वा निमित्तभूतेषु ᵛगच्छन् ᵛआविर्ऋजीकः आविर्भूतसाधनः[4] आविर्भूतमुष्को वा ᵛविदथा विदथानि ज्ञातव्यानि ᵛनिचिक्यत् । पश्यतिकर्मैतत् । जानन् ᵛअरतिम् अरमणं दुःखमभिगन्तारम् अरिं[5] वा ᵛपरि सर्वतः ᵛतिरः ᵛचरति तिरस्करोति[5] । कस्यारतिमिति । ᵛआपः व्याप्तस्य[6] स्तोतुः ᵛआयोः मनुष्यस्य यजमानस्य[7] ॥

उ॒त स्मै॑नं वस्त्र॒मथिं॒ न ता॒युमनु॑ क्रोशन्ति क्षि॒तयो॒ भरे॑षु ।
नी॒चाय॑मानं॒ जसु॑रिं॒ न श्ये॒नं श्रव॒श्चाच्छा॑ पशु॒मच्च॑ यू॒थम् ॥ ५ ॥

उ॒त । स्म॒ । ए॒न॒म् । व॒स्त्र॒ऽमथि॑म् । न । ता॒युम् । अनु॑ । क्रो॒श॒न्ति॒ । क्षि॒तय॑ः । भरे॑षु ।
नी॒चा । अय॑मानम् । जसु॑रिम् । न । श्ये॒नम् । श्रव॑ः । च॒ । अच्छ॑ । प॒शु॒ऽमत् । च॒ । यू॒थम् ॥५॥

ᵛउत ᵛस्म अपि खलु ᵛएनं दधिक्रां ᵛभरेषु संग्रामेषु ᵛवस्त्रमथिं ᵛतायुं ᵛन वस्त्रमाथिनं तस्करमिव । तं दृष्ट्वा ᵛक्षितयः मनुष्या यथा ᵛअनु ᵛक्रोशन्ति तद्वद्वैरिणः अनुक्रोशन्ति[8] । किंच ᵛनीचा नीचैः ᵛअयमानं गच्छन्तं ᵛजसुरिं ᵛन ᵛश्येनं क्षुधितं श्येनं पक्षिणमिव[9] । तं यथा दृष्ट्वा पक्षिगः पलायन्ते तद्वत् । ᵛश्रवः अन्नं कीर्तिं वा ᵛपशुमत् ᵛयूथं ᵛच ᵛअच्छ अभिलक्ष्य गच्छन्तमेनमनुक्रोशन्तीति संबन्धः[10] । 'अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाथिनम्' (निरु. ४. २४) इत्यादिनिरुक्तमत्रानुसंधेयम् ॥ ॥ ११ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-शीघ्रम्; स-शीघ्रगन्तारम् । २ त-उक्तविशेषण० । ३. ख-ग-च-ण-भ-तथाप्ययम्; प-फ-तत्रापि यम । ४. ख-ग-च-फ-आविर्भूतरथसारथिधनः; न-आविर्भूतधनसाधनः; भ-आविर्भूतधनसाधनः; स-आविर्भूतेन साधनेन । ५. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-परि तिरश्चरति सर्वतः (ख-सर्वः) तिरस्करोति । ६ ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-आप्तस्य; न-स-वाप्तस्य । ७. त-ल-यजमानस्य । आप इति वा देवताविशेषणम् । अद्भ्यः संभूत इत्यर्थः । ८. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-क्रोशन्ति । ९. त-श्येनपक्षिणमिव । १०. त-प-संबन्धः । च पूरणः ।

उत स्मासु प्रथमः सरिष्यन्नि वेवेति श्रेणिभी रथानाम् ।
स्रजं कृण्वानो जन्यो न शुभ्वा रेणुं रेरिहत्किरणं ददश्वान् ॥ ६ ॥

उत । स्म । आसु । प्रथमः । सरिष्यन् । नि । वेवेति । श्रेणिऽभिः । रथानाम् ।
स्रजम् । कृण्वानः । जन्यः । न । शुभ्वा । रेणुम् । रेरिहत् । किरणम् । ददश्वान् ॥ ६ ॥

vउत vस्म अपि च खलु vआसु असुरसेनासु[1] vसरिष्यन् सर्तुमिच्छन् vप्रथमः प्रथ उत्कृष्टतमो मुख्यः सन् vरथानां vश्रेणिभिः राजिभिर्युक्तः सन् vनि vवेवेति नितरां गच्छ इतस्ततो धावति । क इवेति । उच्यते । vस्रजम् । सृज्यते उत्पाद्यते रूपमनयेति स्रगलंकृतिः । vकृण्वानः कुर्वाणः[2] vजन्यो vन जनेभ्यो हितोऽश्व इव सुभ्वा । सुष्ठु भवतीति सुभ्वा शोभमानः vकिरणम् आस्यगतं खलीनं vददश्वान् दशन्[4] vरेणुं स्वपादघातजनितं vरेरिहत् भृशं लेढि[5] ॥

उत स्य वाजी सहुरिर्ऋतावा शुश्रूषमाणस्तन्वा समर्ये ।
तुरं यतीषु तुरयन्नृजिप्योऽधि भ्रुवोः किरते रेणुमृञ्जन् ॥ ७ ॥

उत । स्यः । वाजी । सहुरिः । ऋतऽवा । शुश्रूषमाणः । तन्वा । सऽमर्ये ।
तुरम् । यतीषु । तुरयन् । ऋजिप्यः । अधि । भ्रुवोः । किरते । रेणुम् । ऋञ्जन् ॥ ७ ॥

vउत अपि च vस्यः[6] सः[6] उक्तलक्षणः vवाजी वेजनवान् गमनवान् vसमर्ये समरे vसहुरिः सहनशीलः शत्रूणाम् vऋतावा अन्नवान् vतन्वा स्वावयवेन[7] खुरादिना स्वतनुं vशुश्रूषमाणः vतुरं vयतीषु त्वरगामिनीष्वसुरसेनासु vतुरयन् त्वरयन् vऋजिप्यः ऋजुगामी vरेणुं धूलिम् vऋञ्जन् प्रसाधयंस्तमेव[8] रेणुं vभ्रुवोः vअधि उपरि vकिरते विक्षिपति ॥

उत स्मास्य तन्यतोरिव द्योर्ऋघायतो अभियुजो भयन्ते ।
यदा सहस्रमभि षीमयोधीद्दुर्वर्तुः स्मा भवति भीम ऋञ्जन् ॥ ८ ॥

उत । स्म । अस्य । तन्यतोःऽइव । द्योः । ऋघायतः । अभिऽयुजः । भयन्ते ।
यदा । सहस्रम् । अभि । सीम् । अयोधीत् । दुःऽवर्तुः । स्म । भवति । भीमः । ऋञ्जन् ॥ ८ ॥

vउत vस्म अपि च खलु vद्योः दीप्यमानात् vतन्यतोः शब्दयितुरशनेः vइव vऋघायतः हिंसतः vअस्य अस्मात् दधिक्रावाख्यात्[9] देवात् vअभियुजः अभियोक्तारोऽसुराः vभयन्ते बिभ्यति ।

---

[1] त—आसुरसेनासु । [2] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ—'प्रतमः' नास्ति; न—प्रथतमः । [3] न-ल-स—'कुर्वाणः' नास्ति । [4] ख-ग-च-ण-भ—'दशन्' नास्ति । [5] फ—लेलिहन् । [6] ख-ग-च-णं-भ—स्यः; न-स—सः । [7] ख-ग-णं—सस्यावयवेन; च-प-भ—स्वस्यावयवेन; न-स—अस्यावयवेन । [8] ख-ग-च-ण-फ—प्रसाधयंस्तन्वा स्वस्यावयवेन खुरादिनामेव । [9] ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स—'दधिक्रावाख्यात्' नास्ति ।

किंचायं ᵛयदा ᵛसीं सर्वतः ᵛसहस्रम् ᵛअभि ᵛअयोधीत् संप्रहरेत् । तदा ᵛऋञ्जन् प्रसाधयन्नात्मानं ᵛभीमः भयहेतुः ᵛदुर्वर्तुः[१] दुर्वारश्च ᵛभवति ॥

उ॒त स्मा॑स्य पनयन्ति॒ जना॑ जू॒तिं कृ॑ष्टि॒प्रो अ॒भिभू॑तिमा॒शोः ।
उ॒तैन॑माहुः समि॒थे वि॒यन्तः॒ परा॑ दधि॒क्रा अ॑सरत्स॒हस्रैः॑ ॥ ९ ॥

उ॒त । स्म॒ । अ॒स्य॒ । प॒न॒य॒न्ति॒ । जनाः॑ । जू॒तिम् । कृ॒ष्टि॒ऽप्रः । अ॒भिऽभू॑तिम् । आ॒शोः ।
उ॒त । ए॒न॒म् । आ॒हुः॒ । स॒म्ऽइ॒थे । वि॒ऽयन्तः॑ । परा॑ । द॒धि॒ऽक्राः । अ॒स॒र॒त् । स॒ह॒स्रैः॑ ॥ ९ ॥

ᵛउत ᵛस्म अपि च खलु ᵛअस्य दधिक्राव्णः ᵛअभिभूतिम् अभिभवित्रीं ᵛजूतिं पराभिभूतिं वेत्युभयं[२] वा ᵛजनाः[२] ᵛपनयन्ति स्तुवन्ति । कीदृशस्यास्य । ᵛकृष्टिप्रः । कृष्टयो मनुष्याः । तेषां पूरकस्य ᵛआशोः व्यापस्य वेगवतो वा । ᵛउत अपि च ᵛएनं ᵛसमिथे संग्रामे ᵛवियन्तः विविधं गच्छन्तो जना अयं ᵛदधिक्राः देवः ᵛसहस्रैः अनुचरैः परिवृतः ᵛपरा ᵛअसरत् इति अस्मान् विहायान्यान् हन्तुं गत इति ᵛआहुः । यद्वा । एनमेवमाहुः । वियन्तः शत्रवः परा । भवन्तीति शेषः । दधिक्राः[३] सहस्रैरसरत् गच्छतीति ॥

पवित्रेष्टौ 'आ दधिक्राः' इति दधिक्राव्णो याज्या । तथा च सूत्रितं–'दधिक्राव्णो अकारिषमा दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

आ द॑धि॒क्राः शव॑सा॒ पञ्च॑ कृ॒ष्टीः सूर्य॑इव॒ ज्योति॑षा॒पस्त॑तान ।
स॒ह॒स्र॒साः श॑त॒सा वा॒ज्यर्वा॑ पृ॒णक्तु॒ मध्वा॒ समि॒मा वचां॑सि ॥ १० ॥

आ । द॒धि॒ऽक्राः । शव॑सा । पञ्च॑ । कृ॒ष्टीः । सूर्यः॑ऽइव । ज्योति॑षा । अ॒पः । त॒ता॒न॒ ।
स॒ह॒स्र॒ऽसाः । श॒त॒ऽसाः । वा॒जी । अर्वा॑ । पृ॒णक्तु॑ । मध्वा॑ । सम् । इ॒मा । वचां॑सि ॥ १० ॥

यः ᵛदधिक्राः देवः ᵛशवसा बलेन ᵛपञ्च ᵛकृष्टीः पञ्च जनान् देवमनुष्यासुररक्षःपितृसंज्ञकान् निषादपञ्चमान् चतुरो वर्णान् वा ᵛसूर्यः[४] ᵛज्योतिषा तेजसा यथा जगदावृणोति तद्वत् ᵛअपः उदकानि ᵛआ ᵛततान आतनोति । ᵛसहस्रसाः ᵛशतसाः शतानां सहस्राणां च दाता ᵛवाजी वेजनवान् ᵛअर्वा अरणकुशलः स देवः ᵛमध्वा मधुना मधुरेण फलेन ᵛइमा इमान्युक्तानि स्तुतिवचांसि ᵛसं ᵛपृणक्तु संयोजयतु ॥ ॥ १२ ॥

'आशुं दधिक्राम्' इति षडृचं सप्तमं सूक्तम् । आदितः पञ्च त्रिष्टुभः[५] षष्ठ्यनुष्टुप् । ऋषिर्वामदेवः । पूर्वसूक्ते हीत्युक्तत्वात् एतदपि[६] दाधिक्रम्[६] । तथा चानुक्रान्तम्—'आशुं षळन्त्यानुष्टुप्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

---

[१] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ–दुर्वर्तुः स्म । [२] ख-ग-फ–चेत्युक्तं यजमानाः; च–चेत्युक्तं ये जनाः; ण-त–चेत्युक्तं य जनाः; न–चेतनां जनाः; प-भ–चेत्युक्तं यं जनाः; स–चेत्युक्तं यं वा जनाः । [३] त–दधिक्राः तु । [४] प– सूर्यइव । [५] ख-ग-च-ण-भ–त्रैष्टुभः । [६] ख-ग-च-ण-फ-भ–देवतापि दधिक्रा ।

आ॒शुं द॑धि॒क्रां तमु॒ नु ष्ट॑वाम दि॒वस्पृ॑थि॒व्या उ॒त च॑र्किराम ।
उ॒च्छन्ती॒र्मामु॒षसः॑ सूदय॒न्त्वति॒ विश्वा॑नि दुरि॒तानि॑ पर्षन् ॥ १ ॥

आ॒शुम् । द॒धि॒ऽक्राम् । तम् । ऊँ॒ इति॑ । नु । स्त॒वा॒म॒ । दि॒वः । पृ॒थि॒व्याः । उ॒त । च॒र्कि॒रा॒म॒ ।
उ॒च्छन्तीः॑ । माम् । उ॒षसः॑ । सू॒द॒य॒न्तु॒ । अति॑ । विश्वा॑नि । दुः॒ऽइ॒तानि॑ । प॒र्ष॒न् ॥ १ ॥

vआशुं शीघ्रगामिनं vतमु तमेव vदधिक्रां देवं vनु क्षिप्रं vस्तवाम । vउत अपि च vपृथिव्याः च सकाशादस्य घासं vचर्किराम विक्षिपाम । vउच्छन्तीः तमो विवासयन्तीः vमां प्रति vसूदयन्तु रक्षन्तु फलानि । vविश्वानि सर्वाणि vदुरितानि vअति vपर्षन् अतिपारयन् अन्यदेवताकेषु मन्त्रेष्वन्यदेवतास्तुतिस्तासां निपातभाक्त्वान्न विरुध्यते ॥

म॒हश्च॑र्क॒र्म्यर्व॑तः क्रतु॒प्रा द॑धि॒क्राव्णः॑ पुरु॒वार॑स्य॒ वृष्णः॑ ।
यं पू॒रुभ्यो॑ दीदि॒वांसं॒ नाग्निं द॒दथु॑र्मित्रावरुणा॒ ततु॑रिम् ॥ २ ॥

म॒हः । च॒र्क॒र्मि॒ । अर्व॑तः । क्र॒तु॒ऽप्राः । द॒धि॒ऽक्राव्णः॑ । पु॒रु॒ऽवार॑स्य । वृष्णः॑ ।
यम् । पू॒रुऽभ्यः॑ । दी॒दि॒ऽवांस॑म् । न । अ॒ग्निम् । द॒दथुः॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । ततु॑रिम् ॥ २ ॥

vक्रतुप्राः कर्मणां पूरकोऽहं vमहः[1] महतः[1] vअर्वतः अरणवतः[2] vपुरुवारस्य पुरुभिः बहुभिर्वरणीयस्य vवृष्णः वर्षकस्य vदधिक्राव्णः[4] स्तुतिं vचर्कर्मि अत्यर्थं करोमि । हे vमित्रावरु मित्रावरुणौ युवां[5] vततुरिं तारकं[6] vयं[6] vदीदिवांसं vनाग्निं दीप्यमानमग्निमिव स्थितं vपूरुभ्यः मनुष्येभ्यस्तेषामुपकाराय vददथुः[7] धारयथः ॥

यो अश्व॑स्य दधि॒क्राव्णो॒ अका॑री॒त्समि॑द्धे अ॒ग्ना उ॒षसो॒ व्यु॑ष्टौ ।
अना॑गसं॒ तमदि॑तिः कृणोतु॒ स मि॒त्रेण॒ वरु॑णेना स॒जोषाः॑ ॥ ३ ॥

यः । अश्व॑स्य । द॒धि॒ऽक्राव्णः॑ । अका॑रीत् । सम्ऽइ॑द्धे । अ॒ग्नौ । उ॒षसः॑ । विऽउ॑ष्टौ ।
अना॑गसम् । तम् । अदि॑तिः । कृ॒णो॒तु॒ । सः । मि॒त्रेण॑ । वरु॑णेन । स॒ऽजोषाः॑ ॥ ३ ॥

vयः यजमानः vअश्वस्य[8] अश्वरूपस्य व्याप्तस्य वा[8] vदधिक्राव्णः स्तुतिम् vउषसो vव्युष्टौ प्रभाते सति vअग्नौ vसमिद्धे सति vअकारीत् अकार्षीत् । vमित्रेण vवरुणेन चाहोरात्राभिमानिदेवाभ्यां

---

१. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘महः महतः’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अरणकुशलस्य । ३. न-ल-स-‘पुरुभिः’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-दधिक्राव्णः महः । ५. ख-ग-च-ण-भ-‘युवां’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स-तारयितारम् । ७. प-यं दधिक्रावाणं ददथुः । ८. ख-ग-च- प-फ-भ-अश्वस्याप्तस्य ।

ᵛसजोषाः समानप्रीतिः ᵛअदितिः अखण्डनीयो दधिक्राः ᵛतं यजमानम् ᵛअनागसं पापरहितं[1] ᵛकृणोतु करोतु ॥

द॒धि॒क्राव्ण॑ इ॒ष ऊ॒र्जो म॒हो यदम॑न्महि म॒रुतां॒ नाम॑ भ॒द्रम् ।
स्व॒स्तये॒ वरु॑णं मि॒त्रम॒ग्निं हवा॑मह॒ इन्द्रं॒ वज्र॑बाहुम् ॥ ४ ॥

द॒धि॒ऽक्राव्ण॑ः । इ॒षः । ऊ॒र्जः । म॒हः । यत् । अम॑न्महि । म॒रुता॑म् । नाम॑ । भ॒द्रम् ।
स्व॒स्तये॑ । वरु॑णम् । मि॒त्रम् । अ॒ग्निम् । हवा॑महे । इन्द्र॑म् । वज्र॑ऽबाहुम् ॥ ४ ॥

ᵛइषः अन्नसाधकस्य ᵛऊर्जः बलसाधकस्य ᵛमहः महतः ᵛदधिक्राव्णः देवस्य ᵛमरुतां स्तोतॄणां स्वभूतं ᵛभद्रं[2] कल्याणं[3] ᵛनाम नामरूपमस्ति ᵛयत्* तत्[3] ᵛअमन्महि स्तुमः। किंचात्र[4] निपातभाजो वरुणादींश्च[4] ᵛस्वस्तये क्षेमाय ᵛहवामहे ॥

इन्द्र॑मि॒वेदु॒भये॒ वि ह्व॑यन्त उ॒दीरा॑णा य॒ज्ञमु॑पप्र॒यन्तः॑ ।
द॒धि॒क्रामु॑ सूद॑नं॒ मर्त्या॑य द॒दथु॑र्मित्रावरुणा नो॒ अश्व॑म् ॥ ५ ॥

इन्द्र॑म्ऽइव । इत् । उ॒भये॑ । वि । ह्व॒यन्ते॑ । उ॒त्ऽईरा॑णाः । य॒ज्ञम् । उ॒प॒ऽप्र॒यन्तः॑ ।
द॒धि॒ऽक्राम् । ऊँ॒ इति॑ । सू॒द॑नम् । मर्त्या॑य । द॒दथुः॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । नः॒ । अश्व॑म् ॥ ५ ॥

ᵛइन्द्रमिव एनं दधिक्राम् ᵛउदीराणाः युद्धाय उद्योगं[5] कुर्वन्तः ᵛयज्ञमुपप्रयन्तः यज्ञमुपक्रम्य प्रवर्तमानाश्च ᵛउभये ᵛवि ᵛह्वयन्ते आह्वयन्ति। यं ᵛमर्त्याय मर्त्यस्य ᵛसूदनं प्रेरकम् ᵛअश्वम् अश्वरूपं ᵛदधिक्रां देवं हे ᵛमित्रावरुणा मित्रावरुणौ[6] ᵛनः अस्माकमर्थाय ᵛददथुः धारयथः। तं विह्वयन्ते। उभये इत्यत्र स्तोतृशंसितृभेदेन वा[7] उभयविधत्वम् अवगन्तव्यम्[8] ॥

'दधिक्राव्णो[9] अकारिषम्' इति षष्ठी पवित्रेष्ट्या अनुवाक्या। सूत्रितं च— 'दधिक्राव्णो अकारिषमा दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति। दधिद्रप्सभक्षणेऽप्येषा। दधिक्राव्णो अकारिषमित्याग्नीध्रीये दधिद्रप्सान् भक्षयन्ति' (आ. श्रौ. ६. १२) इति सूत्रितत्वात्[9] ॥

---

१. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स–'पापरहितं' नास्ति। २. ख-ग-ण-भ-ल-स–'भद्रं' नास्ति। ३. प–कल्याणं यत् नाम नामरूपमास्ति तत। * त–'यत्' नास्ति। ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ–किंच वरुणं मित्रमग्निमिन्द्रं कीदृशमिन्द्रं वज्रबाहुं च। ५. घ-ल-स–उद्योग्यम्; प–उत योग्यम्। ६. न-ल-स–'मित्रावरुणौ' नास्ति। ७. ख-ग-च-ण-न-भ-ल–च। ८. त–अवगन्तव्यम्। इत् उ पूरणौ। ९. न–दधिक्राव्णो अकारिषम् इत्याग्नीध्रीये दधिद्रप्सान् भक्षयन्तीति। दधिक्राव्णो अकारिषम् इत्याग्नीध्रीयं दधिद्रप्सान् प्राश्य इति सूत्रितत्वात्। दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे दधिक्राव्ण इत्येषा। सूत्रितं च। दधिक्राव्णो अकारिषमित्यनुष्टुब्विति ! पवित्रेष्ट्यां दधिक्रावद्दविषो दधिक्राव्ण इति पुरोऽनुवाक्या। इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिर्दधिक्राव्णो अकारिषमिति सूत्रितत्वात्।

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।
सुरभि नो मुखा करत्प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ ६ ॥

दधिऽक्राव्णः । अकारिषम् । जिष्णोः । अश्वस्य । वाजिनः ।
सुरभि । नः । मुखा । करत् । प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥ ६ ॥

ᵛदधिक्राव्णः देवस्य स्तुतिम् ᵛअकारिषं करवाणि । ᵛजिष्णोः जयशीलस्य ᵛअश्वस्य व्यापक ᵛवाजिनः वेगवतः[1] । स देवः ᵛनः अस्माकं ᵛमुखा मुखानि चक्षुरादीन्द्रियाणि ᵛसुरभि सुरभी ᵛकरत् करोतु । ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛआयूंषि ᵛप्र ᵛतारिषत् प्रवर्धयतु । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥ ११ ॥

'दधिक्राव्ण इत्' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं दाधिक्रम् । आद्या त्रिष्टुप् शि जगत्यः । 'हंसः शुचिषत्' इत्येषा[2] सूर्यदेवताका । तथा चानुक्रमणिका–'दधिक्राव्णः प चतस्रोऽन्त्या जगत्योऽन्त्या सौरी' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

दधिक्राव्ण इदु नु चर्किराम विश्वा इन्मामुषसः सूदयन्तु ।
अपामग्नेरुषसः सूर्यस्य बृहस्पतेराङ्गिरसस्य जिष्णोः ॥ १ ॥

दधिऽक्राव्णः । इत् । ऊँ इति । नु । चर्किराम । विश्वाः । इत् । माम् । उषसः । सूदयन्तु ।
अपाम् । अग्नेः । उषसः । सूर्यस्य । बृहस्पतेः । आङ्गिरसस्य । जिष्णोः ॥ १ ॥

ᵛदधिक्राव्ण ᵛइदु एतन्नामकस्य देवस्यैव स्तुतिं ᵛनु क्षिप्रं ᵛचर्किराम भृशं करवाम । ᵛमां ᵛविश्वा ᵛइत् ᵛउषसः सर्वा अपि ताः ᵛसूदयन्तु कर्मसु प्रेरयन्तु । ᵛअपाम्[3] ᵛअग्नेः ᵛउषसः ᵛसूर्यस्य ᵛबृहस्पतेः ᵛआङ्गिरसस्य ᵛजिष्णोः एतेषां देवतानामहं[3] स्तुतिं करवाणीति शेषः । तासामपि निपातभाक्त्वात् स्तुतिरविरुद्धा ॥

सत्वा भरिषो गविषो दुवन्यसच्छ्रवस्यादिष उषसस्तुरण्यसत् ।
सत्यो द्रवो द्रवरः पतङ्गरो दधिक्रावेषमूर्जं स्वर्जनत् ॥ २ ॥

सत्वा । भरिषः । गोऽइषः । दुवन्यऽसत् । श्रवस्यात् । इषः । उषसः । तुरण्यऽसत् ।
सत्यः । द्रवः । द्रवरः । पतङ्गरः । दधिऽक्रावा । इषम् । ऊर्जम् । स्वः । जनत् ॥ २ ॥

ᵛसत्वा गन्ता ᵛभरिषः भरणकुशलः ᵛगविषः गवां प्रेरकः एष्टा[4] वा[4] ᵛदुवन्यसत् । दुवः परिचरणमिच्छन्तो दुवन्याः । तेषु सीदतीति दुवन्यसत् । ᵛइषः इष्यमाणायाः ᵛउषसः संबन्धिनि काले

---

१. च–अन्नवतः । २. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स–इत्येका । ३. न-ल-स–अहमप्त्वादिदेवतानाम् ।
४. ख-ग-ण-प-फ-भ–'एष्टा वा' नास्ति ।

इत्यर्थः । यद्वा । इषः एष्टा एषणीयो वा । ᵛश्रवस्यात् श्रवस्येत् अन्नमिच्छेत् । किंच ᵛतुरण्यसत्[1] । त्वरया सीदतीति तुरण्यसत्[1] । ᵛसत्वः सत्सु तायमानः[2] ᵛद्रवः गन्ता ᵛद्रवरः प्रकृष्टवेगवान् ᵛपतङ्गरः । पतनेनोत्प्लवनेन पतनं पतङ्गः । तद्वान् पतङ्गरः । उक्तलक्षणः ᵛदधिक्रावा[3] देवः ᵛइषम् अन्नम् ᵛऊर्जं बलं ᵛस्वः स्वर्गं च ᵛजनत् जनयेत् उत्पादयेत् ॥

उ॒त स्मा॑स्य॒ द्रव॑तस्तुरण्य॒तः प॒र्णं न वेरनु॑ वाति प्रग॒र्धिनः॑ ।
श्ये॒नस्ये॑व॒ ध्रज॑तो अङ्क॒सं परि॑ दधि॒क्राव्णः॑ स॒होर्जा तरि॑त्रतः ॥ ३ ॥

उ॒त । स्म॒ । अ॒स्य॒ । द्रव॑तः । तु॒र॒ण्य॒तः । प॒र्णम् । न । वेः । अनु॑ । वा॒ति॒ । प्र॒ऽग॒र्धिनः॑ ।
श्ये॒नस्य॑ऽइव । ध्रज॑तः । अ॒ङ्क॒सम् । परि॑ । द॒धि॒ऽक्राव्णः॑ । स॒ह । ऊ॒र्जा । तरि॑त्रतः ॥३॥

ᵛउत ᵛस्म अपि च खलु ᵛद्रवतः गच्छतः ᵛतुरण्यतः त्वरमाणस्य ᵛप्रगर्धिनः प्रकर्षेणाभिकाङ्क्षतः ᵛअस्य ᵛदधिक्राव्णः[4] देवस्य गतिं ᵛवेः गन्तुः पक्षिणः ᵛपर्णं ᵛन गमनं पत्रं वा अनुसृत्य[5] यथा वान्त्यन्ये[6] पक्षिणस्तद्वत् ᵛअनु ᵛवाति सर्वो वेगवान् जनः । सर्वेषामपि शीघ्रगामीत्यर्थः । किंच ᵛध्रजतः गच्छतः ᵛतरित्रतः तारयतोऽन्यान् ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ ᵛश्येनस्येव[7] ᵛअङ्कसं पादाधारम् उरःप्रदेशं[8] वा ᵛपरि परितः ᵛऊर्जा बलेन निमित्तेनान्नार्थं वा ᵛसह एकीभूय । संघेन गच्छन्तीति[9] शेषः ॥

उ॒त स्य वा॒जी क्षि॑प॒णिं तु॑रण्यति ग्री॒वायां॑ ब॒द्धो अ॑पिक॒क्ष आ॒सनि॑ ।
क्रतुं॑ दधि॒क्रा अनु॑ सं॒तवी॑त्वत्प॒थामङ्कां॒स्यन्वा॒पनी॑फणत् ॥ ४ ॥

उ॒त । स्यः । वा॒जी । क्षि॒प॒णिम् । तु॒र॒ण्य॒ति॒ । ग्री॒वाया॑म् । ब॒द्धः । अ॒पि॒ऽक॒क्षे । आ॒सनि॑ ।
क्रतु॑म् । द॒धि॒ऽक्राः । अनु॑ । स॒म्ऽतवी॑त्वत् । प॒थाम् । अङ्कां॑सि । अनु॑ । आ॒ऽपनी॑फणत् ॥४॥

ᵛउत अपि च ᵛस्यः सः ᵛवाजी वेजनवानश्वरूपो देवः ᵛग्रीवायां गरणसाधनायां कण्ठे ᵛबद्धः ᵛअपिकक्षे कक्षप्रदेशे ᵛआसनि आस्ये च बद्धः । बद्धपल्यङ्कस्योक्तेषु स्थानेषु पाशबन्धाः संभवन्ति । एवं बद्धः[10] सन्[10] ᵛक्षिपणिं क्षेपणम् ᵛअनु ᵛतुरण्यति त्वरयति गन्तुम् । किंचायं ᵛदधिक्राः देवः ᵛक्रतुं कर्म प्रज्ञां वा ᵛअनु अनुसृत्य ᵛसंतवीत्वत् प्रवृद्धबलवान्[11] सन् ᵛपथां मार्गाणाम् ᵛअङ्कांसि कुटिलानि अनुसृत्य ᵛआपनीफणत् सर्वतो भृशं गच्छति ॥ फणतेर्गत्यर्थस्य यङ्लुकि इदं रूपम् ॥ 'अपि स वाजी वेजनवान्' (निरु. २.२८) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

---

[1] ख-ग-घ-ण-भ–तुरण्यसत् त्वरया सीदतीति; त-न-ल-स–'तुरण्यसत्... तुरण्यसत्' नास्ति । [2] ख-ण-प-भ–स्तूयमानः; ग-फ–सूयमानः । [3] ख-ग-ण–दधिक्रा । [4] न-ल-स–'दधिक्राव्णः' नास्ति । [5] ख-प-फ-भ–अनु । [6] ख-फ-भ–वात्येति । [7] त-ल–श्येनस्येव तस्य देवस्य । [8] ख-फ–उरुप्रदेशम् । [9] ख-ल–गच्छतीति । [10] ख-घ-ण–बलवान । [11] ग-स–प्रवृद्धः बलवान् ।

दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे[1] ‘हंसः शुचिषत्’ इत्येषा । ‘आहूय दूरोहं रोहेद्धंसः शुचिषदिति पच्छोऽर्धर्चशः’ (आश्व. श्रौ. ८. २) इति सूत्रम् । स्मार्तविनियोगमाह शौनकः—‘हंसः शुचिषदित्यृचा शुचिरीक्षेद्दिवाकरम्[2] । अन्तकाले जपन्नेति ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम्’ (ऋग्वि. २. १३) इति ॥

हं॒सः शु॑चि॒षद्वसु॑रन्तरिक्ष॒सद्धोता॑ वेदि॒षदति॑थिर्दुरोण॒सत् ।
नृ॒षद्व॑र॒सदृ॑त॒सद्व्यो॑म॒सद॒ब्जा गो॒जा ऋ॑त॒जा अ॑द्रि॒जा ऋ॒तम् ॥ ५ ॥

हं॒सः । शु॒चि॒ऽसत् । वसु॑ः । अ॒न्त॒रि॒क्ष॒ऽसत् । होता॑ । वे॒दि॒ऽसत् । अति॑थिः । दु॒रो॒ण॒ऽसत् ।
नृ॒ऽसत् । व॒र॒ऽसत् । ऋ॒त॒ऽसत् । व्यो॒म॒ऽसत् ।
अ॒प्ऽजाः । गो॒ऽजाः । ऋ॒त॒ऽजाः । अ॒द्रि॒ऽजाः । ऋ॒तम् ॥ ५ ॥

अनया* सौर्यर्चा ‘य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुः’ (छा. उ. १.६.६) इत्यादिश्रुत्युक्तो मण्डलाभिमानी देवोऽस्ति यश्च सर्वप्राणिचित्तरूपस्थितः परमात्मा यच्च निरस्तसमस्तोपाधिकं परं ब्रह्म तत्सर्वमेकमेवेति प्रतिपाद्यते ॥ ^{v}हंसः । हन्तिर्गत्यर्थः । सर्वत्र सर्वदा गन्ता[3] ‘योऽसौ सोऽसौ’ इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेणैकीकृत्योपास्यः परमात्ममन्त्रप्रतिपाद्य आदित्यः । स च शुचौ दीप्ते द्युलोके सीदतीति ^{v}शुचिषत् । ‘अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते’ (छा. उ. ३. १३. ७) इत्यादिश्रुतेः । अनेन द्युस्थानः आदित्यः प्रतिपादितः । स एव मध्यस्थानो वायुरित्याह । ^{v}वसुः सर्वस्य वासयिता वायुः । स च ^{v}अन्तरिक्षसत् अन्तरिक्षसंचारी । अथ तस्यैव क्षितिस्थानवैदिकाग्निरूपतामाह । ^{v}होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा[4] ^{v}वेदिषत् वेद्यां गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः[5] । ^{v}अतिथिः अतिथिवत् सर्वदा पूज्योऽग्निः । ^{v}दुरोणसत् । दुरोणं[6] गृहनाम । तत्र पाकादिसाधनत्वेन स्थितः । अनेन लौकिकाग्न्यात्मकत्वमुक्तम् । ^{v}नृषत् । नृषु मनुष्येषु चैतन्यरूपेण[7] सीदतीति नृषत् । अनेन परमात्मरूपत्वमुक्तम् । पुनरप्यादित्यात्मतामाह । ^{v}वरसत् । वरे वरणीये मण्डले सीदतीति वरसत् आदित्यः । ‘वरं वा एतत्सद्मनां यस्मिन्नेष आसन्नस्तपति’ (४. २०) इति हि श्रूयते । ऋतं सत्यं ब्रह्म यज्ञो वा । तत्र सीदतीति ^{v}ऋतसत् अग्निः । व्योमान्तरिक्षम् । तत्र सीदतीति ^{v}व्योमसत् वायुः । इदानीमादित्यतोच्यते । ^{v}अब्जाः उदकेषु जातः । उदकमध्ये खल्वयं जायते । ^{v}गोजाः गोषु रश्मिषु

---

[1] न-°शस्त्रे वालखिल्ये । [2] ख-ग-ण-न-फ-भ-स—शुचिरीक्ष्य दिवाकरम् । * प-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं दृश्यते—हे (?) हंसः सर्वगन्ता सूर्यः शुचिषत् शुचौ दीप्ते द्युलोके सीदति । वसुः सर्वस्य वासयिता वायुः । अन्तरिक्षसत् स एव अन्तरिक्षे वायुरूपेण संचरति । होता देवानामाह्वाताग्निः । वेदिषत् स एव वेद्यां गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः अतिथिः अतिथिवत् सर्वदा पूज्योऽग्निः । दुरोणसत् दुरोणेषु गृहेषु स एव लौकिकाग्निरूपेण स्थितः । नृषत् नृषु मनुष्येषु जठराग्निस्वरूपेण स्थितः । वरसत् वरणीये मण्डले स्थितः । ऋतसत् ऋते यज्ञे स्थितः । व्योमसत् व्योमनि वैद्युताग्निरूपेण स्थितः । अब्जाः उदके वडवाग्निरूपेण स्थितः । गोजाः गोषु रश्मिषु सवितुः प्रकाशेषु उदयति (?) ऋतजाः सर्वैः दृश्यत्वेन सत्यजातः । अद्रिजाः अद्रौ उदयाचले प्रादुभूतः । ऋतं सत्यं तद्रूपेण स्थितः । [3] ख-ग-ण-भ—गन्ताहं सोऽहं सूर्योऽहम् । [4] ख-ग-ण-भ—अग्निः । [5] ख-ग-च-ण—आस्थितः । [6] त—दुरोण इति । [7] ख-ग-द-ण-न-फ-भ-स—चित्स्वरूपेण; घ—जठराग्निरूपेण ।

जातः। ऋतं सत्यम्। सर्वैर्दृश्यत्वेन सत्यजातः[1]। न ह्यसाविन्द्रादिवत् परोक्षो भवति। यद्वा। उदकेषु वैद्युतरूपेण वा वाडवरूपेण वा जातः। vअद्रिजाः अद्रावुदयाचले जातः। एवं महानुभाव आदित्यः vऋतं सत्यमबाध्यं[2] सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मतत्त्वम्। तद्रूपो ह्यसावेव। आदित्यस्योक्तरूपत्वं 'हंसः शुचिषदित्येष वै हंसः शुचिषत्' (ऐ. ब्रा. ४. २०) इत्यादिना ब्राह्मणे समाम्नातम्॥ ॥ १४ ॥

'इन्द्रा को वाम्' इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम्। अत्रानुक्रमणिका—'इन्द्रा को वामेकादशैन्द्रावरुणं तु' इति। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रेषु स्तोमवृद्धावावापार्थमेतदादिसूक्तद्वयम्। 'इन्द्रा को वामिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ७.९) इति सूत्रितत्वात्॥

इन्द्रा को वां वरुणा सुम्नमाप स्तोमो हविष्माँ अमृतो न होता।
यो वां हृदि क्रतुमाँ अस्मदुक्तः पस्पर्शदिन्द्रावरुणा नमस्वान्॥ १॥

इन्द्रा। कः। वाम्। वरुणा। सुम्नम्। आप। स्तोमः। हविष्मान्। अमृतः। न। होता।
यः। वाम्। हृदि। क्रतुऽमान्। अस्मत्। उक्तः। पस्पर्शत्। इन्द्रावरुणा। नमस्वान्॥१॥

हे vइन्द्रा हे vवरुणा हे इन्द्रावरुणौ। परस्परापेक्षया द्विवचनम्। vवां युवयोः vसुम्नं सुखं vकः vस्तोमो vहविष्मान् हविर्भिरुपेतः सोमाज्यादिप्रदेयद्रव्योपेतं कतमत् स्तोत्रं सुम्नम् vआप। फलकत्वेन प्राप्नुयादित्यर्थः। यद्वा। हविष्मानित्येतदुत्तरत्र योज्यम्। हविष्मान् हविर्युक्तः vअमृतः अमरणलक्षणः स्वर्गसाधनो[3] vहोता अग्निरिव[3]। स यथा तथा vयः[4] स्तोमो हे इन्द्रावरुणौ vवां युवयोः vहृदि हृदये vक्रतुमान् प्रज्ञोपेतः[5] vअस्मत् अस्मत्सकाशात् vउक्तः उदितः[6] vनमस्वान् हविष्मान् नमस्कारोपेतो वा vपस्पर्शत् स्पृशेत्[7] हृदयंगमो भवेत्। स क इति स्तोमप्रशंसा॥

इन्द्रा ह यो वरुणा चक्र आपी देवौ मर्तः सख्याय प्रयस्वान्।
स हन्ति वृत्रा समिथेषु शत्रूनवोभिर्वा महद्भिः स प्र शृण्वे॥ २॥

इन्द्रा। ह। यः। वरुणा। चक्रे। आपी इति। देवौ। मर्तः। सख्याय। प्रयस्वान्।
सः। हन्ति। वृत्रा। समऽइथेषु। शत्रून्। अवःऽभिः। वा। महत्ऽभिः। सः। प्र। शृण्वे॥२॥

vइन्द्रा vवरुणा इन्द्रावरुणौ vदेवौ। हशब्दः[8] पूरणः प्रसिद्धौ वा[8]। vयः vमर्तः मरणधर्मा vप्रयस्वान् हविर्लक्षणान्नवान् सन् vसख्याय सखित्वाय vआपी[9] बन्धू vचक्रे करोति[9]। vसः मर्तः vवृत्रा आवरकाणि पापानि vहन्ति। तथा vसमिथेषु संग्रामेषु vशत्रून् हन्ति। वाशब्दश्चार्थे। vमहद्भिः vअवोभिः रक्षणैः[10] vसः नरः vप्र vशृण्वे[10] प्रकृष्टं श्रूयते विख्यातो भवति।

---

[1] त–सत्याज्जातः। [2] ख-ग-च-ण-भ–सत्यं वाबाध्यम्; फ–सत्यं वावाच्यम्। [3] ख-ग-च-ण-प-फ-भ–अमृतः मरणरहितः होता न स्वर्गसाधनभूतोऽग्निरिव। [4] ख-ग-घ-च-ण-न-स–अयम्। [5] ख-प-फ-भ–यज्ञोपेतः। [6] ख-ग-च-ण-फ-भ–अभिहितेन; त-प–अभिहितः; न-स–हिते। [7] ख-ग-च-ण-फ-भ–स्पृशेदेव। [8] ख-ग-च-ण-न-स–'हशब्दः ... वा' नास्ति। [9] ख-ग-च-ण-फ-भ–आपी चक्रे सबन्धू चक्रे; प–आपी चक्रे बन्धु (न्धू) चक्रे। [10] ख-ग-च-ण-प-फ-ण–रक्षणैश्च प्रशृण्वे ह।

इन्द्रा ह रत्नं वरुणा धेष्ठेत्था नृभ्यः शशमानेभ्यस्ता ।
यदी सखाया सख्याय सोमैः सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते ॥ ३ ॥

इन्द्रा । ह । रत्नम् । वरुणा । धेष्ठा । इत्था । नृऽभ्यः । शशमानेभ्यः । ता ।
यदि । सखाया । सख्याय । सोमैः । सुतेभिः । सुऽप्रयसा । मादयैते इति ॥ ३ ॥

हे[१] इन्द्रावरुणौ ᵛता[२] । ᵛह इति प्रसिद्धौ । तौ खलु देवौ ᵛइत्था इत्थं ᵛनृभ्यः मनुष्येभ्यः ᵛशशमानेभ्यः शंसमानेभ्यः[३] स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं ᵛरत्नं रमणीयं धनं ᵛधेष्ठा दातृतमौ। भवत इति शेषः। ᵛयदि ᵛसखाया परस्परं यजमानस्य वा सखिभूतौ ᵛसख्याय सखिकर्मणे सखित्वाय ᵛसुतेभिः अभिषुतैः ᵛसोमैः ᵛसुप्रयसा शोभनसोमान्नवन्तौ ᵛमादयैते माद्येताम्[४] । तर्हि रत्नानां दातारौ भवतः॥

इन्द्रा युवं वरुणा दिद्युमस्मिन्नोजिष्ठमुग्रा नि वधिष्टं वज्रम् ।
यो नो दुरेवो वृकतिर्दभीतिस्तस्मिन्मिमाथामभिभूत्योजः ॥ ४ ॥

इन्द्रा । युवम् । वरुणा । दिद्युम् । अस्मिन् । ओजिष्ठम् । उग्रा । नि । वधिष्टम् । वज्रम् ।
यः । नः । दुःऽएवः । वृकतिः । दभीतिः । तस्मिन् । मिमाथाम् । अभिऽभूति । ओजः ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्रा इन्द्रौ ᵛवरुणा वरुणौ हे[५] ᵛउग्रा उग्रौ । अत्र सर्वत्र परस्परापेक्षया द्विवचनं ‘ प्र मित्रयोर्वरुणयोः ’ (ऋ. सं. ७.६६.१) इतिवत्। यद्वा। छान्दसत्वात् व्यवहितस्यापि[६] आनङ्। ᵛअस्मिन् शत्रौ ᵛदिद्युं दीप्तम् ᵛओजिष्ठम् अतिशयेन तेजोवत्[७] ᵛवज्रम्[७] आयुधं ᵛनि ᵛवधिष्टम्। वधार्थं प्रेरयतमित्यर्थः। ᵛयः शत्रुः ᵛनः अस्माकं ᵛदुरेवः दुष्प्रापः ᵛवृकतिः अतिशयेनादाता ᵛदभीतिः हिंसकः ᵛतस्मिन् शत्रौ ᵛअभिभूति अभिभावुकम् ᵛओजः बलं ᵛयुवं[८] युवां[८] ᵛमिमाथां कुरुतमित्यर्थः॥

इन्द्रा युवं वरुणा भूतमस्या धियः प्रेतारा वृषभेव धेनोः ।
सा नो दुहीयद्यवसेव गत्वी सहस्रधारा पयसा मही गौः ॥ ५ ॥

इन्द्रा । युवम् । वरुणा । भूतम् । अस्याः । धियः । प्रेतारा । वृषभाऽइव । धेनोः ।
सा । नः । दुहीयत् । यवसाऽइव । गत्वी । सहस्रऽधारा । पयसा । मही । गौः ॥ ५ ॥

---

१. न-ल-स–‘ हे ’ नास्ति । २. त–ता ह । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स–‘ शंसमानेभ्यः ’ नास्ति। ४. ख-ग-च-ण-स–‘ माद्येतां ’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-न-भ–‘ हे ’ नास्ति । ६. ख-ण-च-ण-न-भ-स-व्यवहितस्य; त-ल–व्यवहितेऽपि । ७ ख-ग-ण-भ–ओजोवन्तं दिद्युं दीप्तम्; त–तेजोवन्तं वज्रम्; च-फ–ओजोवन्तं दिद्युं दीप्तं वज्रम् । ८. ख-ण-भ–युवम्; न-ल-स–‘ युवं युवां ’ नास्ति; प–इव ।

हे ᵛइन्द्रा ᵛवरुणा इन्द्रावरुणौ ᵛयुवं युवाम् ᵛअस्या ᵛधियः स्तुत्याः ᵛप्रेतारा प्रीणयितारौ ᵛभूतं भवतम् । ᵛवृषभा सेक्तारौ वृषभौ ᵛधेनोः ᵛइव । ᵛसा स्तुतिरूपा धेनुः ᵛनः अस्माकं ᵛदुहीयत दुह्येत्। कामान् पूरयेत् । ᵛयवसा तृणादिवासेन[1] निमित्तेन[1] ᵛगत्वी[2] गत्वा ᵛपयसा ᵛसहस्रधारा ᵛमही महती ᵛगौः ᵛइव ॥ ॥ १५ ॥

तोके हिते तनय उर्वरासु सूरो दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।
इन्द्रा नो अत्र वरुणा स्यातामवोभिर्दस्मा परितक्म्यायाम् ॥ ६ ॥

तोके । हिते । तनये । उर्वरासु । सूरः । दृशीके । वृषणः । च । पौंस्ये ।
इन्द्रा । नः । अत्र । वरुणा । स्याताम् । अवःऽभिः । दस्मा । परिऽतक्म्यायाम् ॥ ६ ॥

हे[3] इन्द्रावरुणौ देवौ नः ᵛहिते ᵛतोके पुत्रे ᵛतनये तत्पुत्रे[4] च ᵛउर्वरासु सस्याढ्यासु भूमिषु निमित्तभूतासु ᵛसूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य ᵛदृशीके चिरकालदर्शनाय । चिरजीवनायेत्यर्थः । तथा[5] ᵛवृषणः सेक्तुर्मम ᵛपौंस्ये ᵛच[6] पुंस्त्वाय च पुनरपि प्रजननसामर्थ्याय च ᵛदस्मा शत्रूणां हिंसकौ सन्तौ[7] ᵛनः अस्माकम् ᵛअवोभिः रक्षणैः सह[8] ᵛपरितक्म्यायां परितकने[9] निमित्तभूते सति। यद्वा रात्रिनामैतत् । रात्रौ हिंसकानां वधाय ᵛस्यातां भवेताम् ॥

युवामिद्ध्यवसे पूर्व्याय परि प्रभूती गविषः स्वापी ।
वृणीमहे सख्याय प्रियाय शूरा मंहिष्ठा पितरेव शंभू ॥ ७ ॥

युवाम् । इत् । हि । अवसे । पूर्व्याय ।
परि । प्रभूती इति प्रऽभूती । गोऽइषः । स्वापी इति सुऽआपी ।
वृणीमहे । सख्याय । प्रियाय । शूरा । मंहिष्ठा । पितराऽइव । शंभू इति शम्ऽभू ॥ ७ ॥

हे इन्द्रावरुणौ ᵛगविषः गा इच्छन्तो वयं ᵛयुवामित् । ᵛहि इति पादपूरणः । युवामेव ᵛपूर्व्याय पुरातनाय युवाभ्यां कृताय ᵛअवसे रक्षणाय । वृणीमहे इति संबन्धः । ᵛप्रभूती प्रभवन्तौ ᵛस्वापी शोभनबन्धुभूतौ । आपिरिति बन्धुनाम[10] । यद्वा । सुष्ठु व्यापनशीलौ ᵛशूरा विक्रान्तौ ᵛमंहिष्ठा अतिशयेन पूज्यौ युवां ᵛसख्याय समानख्यानाय ᵛप्रियाय च ᵛपरि ᵛवृणीमहे परितः प्रार्थयामहे। ᵛशंभू सुखस्य भावयितारौ ᵛपितरेव पितरौ पुत्राय तद्वत् ॥

---

१. प–तृणादिनिमित्तेन । २. त-ल–गत्वी गमनशीला । ३. न-ल-स–‘ हे ’ नास्ति । ४. च–च पौत्रे । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स–‘ तथा ’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स–‘ च ’ नास्ति । ७. त–तौ । ८. प-भ-सह अत्र । ९. त–परितस्तकने । १०. ख-ग-च-ण-भ–बन्धुः ।

ता वां॒ धियोऽव॑से वाज॒यन्ती॑रा॒जिं न ज॑ग्मुर्युव॒यूः सु॑दानू ।
श्रि॒ये न गाव॒ उप॒ सोम॑मस्थु॒रिन्द्रं॒ गिरो॒ वरु॑णं मे मनी॒षाः ॥ ८ ॥

ताः । वा॒म् । धियः॑ । अव॑से । वा॒ज॒ऽयन्तीः॑ ।
आ॒जिम् । न । ज॒ग्मुः॒ । यु॒व॒ऽयूः । सु॒दा॒नू॒ इति॑ सुऽदानू ।

श्रि॒ये । न । गावः॑ । उप॑ । सोम॑म् । अ॒स्थुः॒ । इन्द्र॑म् । गिरः॑ । वरु॑णम् । मे॒ । म॒नी॒षाः ॥८॥

ᵛसुदानू शोभनफलदातारौ हे देवौ ᵛवां युवां ᵛवाजयन्तीः रत्नमिच्छन्त्यः[1] ᵛधियः स्तुतयः ᵛजग्मुः गच्छन्ति । ᵛयुवयूः युवां कामयमानाः पदातयः[2] ᵛअवसे रक्षणाय[2] ᵛआजिं ᵛन संग्राममिव । किंच ᵛश्रिये दध्यादिश्रयणाय ᵛगावः ᵛसोमं ᵛन सोममिव ᵛइन्द्रं ᵛवरुणं च ᵛमे मदीयाः ᵛमनीषाः मनस[3] ईश्वराः[3] ᵛगिरः[4] स्तुतयः ᵛउप ᵛअस्थुः तिष्ठन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥

इ॒मा इन्द्रं॒ वरु॑णं मे मनी॒षा अग्म॒न्नुप॒ द्रवि॑णमि॒च्छमा॑नाः ।
उपे॑मस्थुर्जो॒ष्टार॑इव॒ वस्वो॑ र॒घ्वीरि॑व॒ श्रव॑सो॒ भिक्ष॑माणाः ॥ ९ ॥

इ॒माः । इन्द्र॑म् । वरु॑णम् । मे॒ । म॒नी॒षाः । अग्म॑न् । उप॑ । द्रवि॑णम् । इ॒च्छमा॑नाः ।

उप॑ । ई॒म् । अ॒स्थुः॒ । जो॒ष्टारः॑ऽइव । वस्वः॑ । र॒घ्वीःऽइ॑व । श्रव॑सः । भिक्ष॑माणाः ॥९॥

ᵛइन्द्रं ᵛवरुणं च ᵛमे मम ᵛमनीषाः स्तुतयः[5] ᵛद्रविणमिच्छमानाः सत्यः[6] ᵛउप ᵛअग्मन् उपगच्छन्ति । ᵛजोष्टारः सेवकाः ᵛवस्वः धनस्य लाभाय धनिकं[7] स्वामिनम्[7] ᵛइव । ᵛरघ्वीरिव लघ्व्य इव शीघ्रगामिन्य इव ᵛश्रवसः अन्नस्य अन्नं ᵛभिक्षमाणाः एनमिन्द्रं[8] वरुणं च ᵛउप ᵛअस्थुः उपतिष्ठन्ते ॥

अ॒श्व्य॑स्य॒ त्मना॒ रथ्य॑स्य पु॒ष्टेर्नित्य॑स्य रा॒यः पत॑यः स्याम ।
ता च॑क्रा॒णा ऊ॒तिभि॒र्नव्य॑सीभिरस्म॒त्रा रायो॑ नि॒युतः॑ सच॑न्ताम् ॥ १० ॥

अ॒श्व्य॑स्य । त्मना॑ । रथ्य॑स्य । पु॒ष्टेः । नित्य॑स्य । रा॒यः । पत॑यः । स्या॒म॒ ।

ता । च॒क्रा॒णौ । ऊ॒तिऽभिः॑ । नव्य॑सीभिः । अ॒स्म॒ऽत्रा । रायः॑ । नि॒ऽयुतः॑ । स॒च॒न्ता॒म् ॥१०॥

ᵛअश्व्यस्य अश्वसमूहस्य ᵛरथ्यस्य रथरूपस्य[9] रथार्हस्य वा ᵛपुष्टेः पोषस्य ᵛनित्यस्य अविचलितस्य ᵛरायः धनस्य ᵛत्मना[10] आत्मना स्वयमेवाप्रयत्नेन[10] ᵛपतयः ᵛस्याम । ᵛता तौ देवौ ᵛचक्राणा

---

[1] प–अन्नमिच्छन्त्यः । [2] त–' पदातयः ... रक्षणाय ' नास्ति । [3] ख-ग-च-ण-फ–मनसा इषाः; प-भ–मनस ईषाः । [4] ख-प-फ-भ–गिरयः ताः; ग-च-ण–गिरः ताः । [5] ख-प-फ-भ–इमाः स्तुतयः । [6] ख-ग-च-ण-न-भ-स–सन्तः । [7] ख-ग-च-ण-प-फ-भ–अधिकं स्वामिनाम् । [8] ख-फ-भ–ईमेनम् । [9] त--रथसमूहरूपस्य । [10] ख-ग-च-ण-न-भ-स–' त्मना ... ° प्रयत्नेन ' नास्ति ।

वङ्क्रममाणौ[1] गन्तारौ । भवतमिति[2] शेषः । ᵛनव्यसीभिः नूतनाभिः ᵛऊतिभिः रक्षाभिः ᵛअस्मत्रा अस्मासु ᵛनियुतः अश्वाः ᵛरायः धनानि च ᵛसचन्तां सेवन्ताम् ॥

आ नो॑ बृहन्ता बृ॒ह॒तीभि॑रू॒ती इन्द्र॑ या॒तं॑ व॑रुण॒ वाज॑सातौ ।
यद्दि॒द्यव॒ः पृत॑नासु प्र॒क्रीळा॒न्तस्य॑ वां॑ स्याम स॒नि॒तार॑ ओ॒जः ॥ ११ ॥

आ । नः॒ । बृ॒ह॒न्ता॒ । बृ॒ह॒तीभि॑ः । ऊ॒ती । इन्द्र॑ । या॒त॒म् । व॒रु॒ण॒ । वाज॑ऽसातौ ।
यत् । दि॒द्यव॑ः । पृत॑नासु । प्र॒ऽक्रीळा॑न् । तस्य॑ । वा॒म् । स्या॒म॒ । स॒नि॒तार॑ः । आ॒जेः ॥ ११ ॥

हे ᵛबृहन्ता महान्तौ हे ᵛइन्द्र हे ᵛवरुण ᵛबृहतीभिः महतीभिः ᵛऊती ऊतिभिः रक्षाभिः सह ᵛआ ᵛयातम् आगच्छतम् । ᵛवाजसातौ[3] संग्रामेऽन्नलाभनिमित्तभूते वा ᵛयत् यस्मिन्नाजौ संग्रामे ᵛपृतनासु सेनासु ᵛदिद्यवः । आयुधनामैतत् । आयुधानि शत्रुसंबन्धीनि ᵛप्रक्रीळान् प्रक्रीडन्ते । ᵛतस्य तादृशस्य ᵛआजेः युद्धस्य[4] ᵛसनितारः संभक्तारः ᵛस्याम भवेम । ᵛवां युवयोरनुग्रहात् ॥ ॥ १६ ॥

‘मम द्विता’ इति दशर्चं दशमं सूक्तम् । पुरुकुत्सस्य पुत्रस्त्रसदस्यू राजर्षिः[5] । आद्यासु षट्स्वात्मनः स्तुत्यत्वात् आत्मा देवता । अवशिष्टानां चतसृणामिन्द्रावरुणौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । अत्रानुक्रमणिका—‘मम द्विता दश त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः षळाद्या आत्मस्तवः’ इति । उक्तो विनियोगः पूर्वसूक्ते ॥

मम॑ द्वि॒ता रा॒ष्ट्रं क्ष॒त्रिय॑स्य वि॒श्वायो॒र्विश्वे॑ अ॒मृता॒ यथा॑ नः ।
क्रतुं॑ सचन्ते॒ वरु॑णस्य दे॒वा राजा॑मि कृ॒ष्टेरु॑प॒मस्य॑ व॒व्रेः ॥ १ ॥

मम॑ । द्वि॒ता । रा॒ष्ट्रम् । क्ष॒त्रिय॑स्य । वि॒श्वऽआ॑योः । विश्वे॑ । अ॒मृता॑ः । यथा॑ । नः॒ ।
क्रतु॑म् । स॒च॒न्ते॒ । वरु॑णस्य । दे॒वाः । राजा॑मि । कृ॒ष्टेः । उ॒प॒मस्य॑ । व॒व्रेः ॥ १ ॥

ᵛक्षत्रियस्य क्षत्रियजात्युत्पन्नस्य[6] ᵛविश्वायोः कृत्स्नमनुष्याधीशस्य । मम इत्यात्मनो निर्देशः । ᵛद्विता क्षितिस्वर्गभेदेन द्वित्वापन्नं ᵛराष्ट्रम् । ᵛमम त्रसदस्योः ᵛविश्वे सर्वे ᵛअमृताः देवाः ᵛयथा ᵛनः अस्माकं[7] भवन्ति तथा राष्ट्रं प्रजाश्चेत्यर्थः । ᵛवरुणस्य वारकस्य वरुणात्मनो वा ᵛकृष्टेः मनुष्यस्य तद्वतो वा ᵛउपमस्य । अन्तिकनामैतत् । सर्वेषामन्तिकतमस्य ᵛवव्रेः । रूपनामैतत् । रूपवतो मम ᵛक्रतुं कर्म ᵛसचन्ते सेवन्ते ᵛदेवाः सर्वेऽपि । अहं च ᵛराजामि । राजतिरैश्वर्यकर्मा[8] । सर्वेश्वरः[9] भवामि । यद्वा । उपमस्य वव्रेः कृष्टे राजामीति योज्यम् ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-भ—चक्रमाणौ; घ-न-ल-स—चक्रममाणौ । [2] ख-ग-च-ण-भ-स—अवतामिति । [3] ख-ग-च-ण-फ-भ—ततोऽस्मदीये वाजसातौ; प—नोऽस्मदीये वाजसातौ । [4] न-ल-स—‘युद्धस्य’ नास्ति । [5] च-प-फ—राजर्षिः ऋषिः । [6] ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स—जात्युत्पन्नस्य । [7] प—अस्मदीयाः । [8] ख-ग-च-ण-फ-स—सर्वैश्वर्यकर्मा । [9] त—सर्वस्येश्वरः ।

अ॒हं राजा॒ वरु॑णो॒ मह्यं॒ तान्य॑सु॒र्या॑णि प्रथ॒मा धा॑रयन्त ।
क्रतुं॑ सचन्ते॒ वरु॑णस्य दे॒वा राजा॑मि कृ॒ष्टेरु॑प॒मस्य॑ व॒व्रेः ॥ २ ॥

अ॒हम् । राजा॑ । वरु॑णः । मह्य॑म् । तानि॑ । अ॒सु॒र्या॑णि । प्र॒थ॒मा । धा॒र॒य॒न्त॒ ।
क्रतु॑म् । स॒च॒न्ते॒ । वरु॑णस्य । दे॒वाः । राजा॑मि । कृ॒ष्टेः । उ॒प॒मस्य॑ । व॒व्रेः ॥ २ ॥

ᵛअहम् एव च ᵛराजा ᵛवरुणः भवामि । ᵛमह्यं मदर्थमेव ᵛप्रथमा मुख्यानि ᵛतानि प्रसिद्धा ᵛअसुर्याणि असुरविघातकानि बलानि ᵛधारयन्त । अधारयन् देवाः । शिष्टं गतम् ॥

अ॒हमिन्द्रो॒ वरु॑ण॒स्ते म॑हि॒त्वोर्वी ग॑भी॒रे रज॑सी सु॒मेके॑ ।
त्वष्टे॑व॒ विश्वा॒ भुव॑नानि वि॒द्वान्त्समै॑रयं॒ रोद॑सी धा॒रयं॑ च ॥ ३ ॥

अ॒हम् । इन्द्र॑ः । वरु॑णः । ते इति॑ । म॒हि॒ऽत्वा ।
उ॒र्वी इति॑ । ग॒भी॒रे इति॑ । रज॑सी॒ इति॑ । सु॒मेके॒ इति॑ सु॒ऽमेके॑ ।
त्वष्टा॑ऽइव । विश्वा॑ । भुव॑नानि । वि॒द्वान् । सम् । ऐ॒र॒य॒म् । रोद॑सी॒ इति॑ । धा॒रय॑म् । च॒ ॥ ३ ॥

ᵛअहं त्रसदस्युः ᵛइन्द्रः इन्द्रोऽप्यस्मि । अहं ᵛवरुणः च । ᵛते[1] ᵛमहित्वा महित्वेन ᵛउर्वी विस्तीर्णे ᵛगभीरे दुरवगाहे अवकाशवत्यौ वा ᵛसुमेके सुरूपे ᵛरजसी[2] द्यावापृथिव्यौ[3] ते अप्यहमेव । ᵛविद्वान् जानन्नहं ᵛत्वष्टेव प्रजापतिरिव ᵛविश्वा ᵛभुवनानि सर्वाणि भूतानि ᵛसमैरयं संप्रैरयम् । ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛधारयं ᵛच धृतवानस्मि[3] ॥

अ॒हम॒पो अ॑पिन्वमु॒क्षमा॑णा धा॒रयं॒ दिवं॒ सद॑न ऋ॒तस्य॑ ।
ऋ॒तेन॑ पु॒त्रो अदि॑तेर्ऋ॒तावो॒त त्रि॒धातु॑ प्रथय॒द्वि भूम॑ ॥ ४ ॥

अ॒हम् । अ॒पः । अ॒पि॒न्व॒म् । उ॒क्षमा॑णाः । धा॒रय॑म् । दिव॑म् । सद॑ने । ऋ॒तस्य॑ ।
ऋ॒तेन॑ । पु॒त्रः । अदि॑तेः । ऋ॒तऽवा॑ । उ॒त । त्रि॒ऽधातु॑ । प्र॒थ॒य॒त् । वि । भूम॑ ॥ ४ ॥

ᵛअहम् एव ᵛउक्षमाणाः सिञ्चतीः ᵛअपः ᵛअपिन्वम् असेचयम् । तथा ᵛऋतस्य उदकस्य आदित्यस्य वा ᵛसदने स्थाने निमित्ते[4] सति ᵛदिवं द्युलोकं ᵛधारयम् । यद्वा । उदकाधारे स्थाने

---

[1] त–ये । [2] त–रजसी राजमाने रोदसी । [3] ख-ग-च-ण-प-फ-भ–राजमाने रोदसी द्यावापृथिव्यौ धारयन् च धृतवानस्मि । किंच (प–किंचित्) विद्वान् त्वष्टेव प्रजापतिरिव विश्वा सर्वाणि भुवनानि समैरयं प्रेरयामि । [4] त–निमित्तभूते ।

दिवमादित्यं धारयम् । अहमेव ᵛऋतेन उदकेन निमित्तेन ᵛअदितेः ᵛपुत्रः ᵛऋतावा[1] अभूवम् । ᵛउत अपि च ᵛभूम व्याप्तमाकाशं ᵛत्रिधातु त्रिप्रकारं ᵛवि विशेषेण ᵛप्रथयत् । मदर्थमेव[2] क्षित्यादिलोकत्रयमकार्षीत्[3] परमेश्वरः ॥

मां नर॒: स्वश्वा॑ वा॒जय॑न्तो॒ मां वृ॒ताः स॒मर॑णे हवन्ते ।
कृ॒णोम्या॒जिं म॒घवा॒हमिन्द्र॒ इय॑र्मि रे॒णुम॒भिभू॑त्योजाः ॥ ५ ॥

माम् । नर॑: । सु॒ऽअश्वा॑: । वा॒जय॑न्तः । माम् । वृ॒ताः । स॒म्ऽअर॑णे । ह॒व॒न्ते॒ ।
कृ॒णोमि॑ । आ॒जिम् । म॒घऽवा॑ । अ॒हम् । इन्द्र॑: । इय॑र्मि । रे॒णुम् । अ॒भिभू॑तिऽओजाः ॥ ५ ॥

ᵛमां मामेव ᵛस्वश्वाः शोभनाश्वाः ᵛवाजयन्तः संग्राममिच्छन्तः ᵛनरः नेतारो भटाः । अनुगच्छन्ति इति शेषः । ᵛमाम् एव[4] ᵛवृताः सन्तः ᵛसमरणे संग्रामे ᵛहवन्ते आह्वयन्ति युद्धार्थम् । ᵛमघवा धनवान् ᵛअहमिन्द्रः सन् ᵛआजिं रणं[5] ᵛकृणोमि करोमि । ᵛअभिभूत्योजाः परेषाम्[6] अभिभाविबलोऽहं ᵛरेणुम् ᵛइयर्मि प्रेरयामि ॥ ॥ १७ ॥

अ॒हं ता विश्वा॑ चक॒रं नकि॑र्मा॒ दैव्यं॑ सहो॑ वरते॒ अप्र॑तीतम् ।
यन्मा॒ सोमा॑सो म॒मद॒न्यदु॒क्थोभे भ॑येते॒ रज॑सी अपा॒रे ॥ ६ ॥

अ॒हम् । ता । विश्वा॑ । च॒क॒रम् । नकि॑: । मा॒ । दैव्य॑म् । सह॑: । व॒र॒ते॒ । अप्र॑तिऽइतम् ।
यत् । मा॒ । सोमा॑सः । म॒मद॑न् । यत् । उ॒क्था ।
उ॒भे इति॑ । भ॒ये॒ते॒ इति॑ । रज॑सी॒ इति॑ । अ॒पा॒रे इति॑ ॥ ६ ॥

ᵛअहं त्रसदस्युः ᵛता तानि प्रसिद्धानि ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛचकरम् अकार्षम् । ᵛअप्रतीतम् अप्रतिगतं ᵛमा मां ᵛदैव्यं ᵛसहः[7] देवसंबन्धि सहो बलं ᵛनकिः ᵛवरते नैव वारयति । ᵛयत् यस्मात् ᵛसोमासः सोमाः ᵛमा मां ᵛममदन् अमदयन्[8] । ᵛयत् च[9] ᵛउक्था शस्त्राण्यपि ममदन् तस्मात् मत्तः ᵛअपारे दूरपारे[10] ᵛउभे[11] ᵛरजसी द्यावापृथिव्यौ[12] ᵛभयेते चलतः[13] ॥

वि॒दुष्टे॒ विश्वा॒ भुव॑नानि॒ तस्य॒ ता प्र ब्र॑वीषि॒ वरु॑णाय वेधः ।
त्वं वृ॒त्राणि॑ शृण्वि॒षे ज॒घ॒न्वान्त्वं वृ॒ताँ अरि॑णा इन्द्र॒ सिन्धू॑न् ॥ ७ ॥

वि॒दुः । ते॒ । विश्वा॑ । भुव॑नानि । तस्य॑ । ता । प्र । ब्र॒वी॒षि॒ । वरु॑णाय । वे॒ध॒: ।
त्वम् । वृ॒त्राणि॑ । शृ॒ण्वि॒षे । ज॒घ॒न्वान् । त्वम् । वृ॒तान् । अ॒रि॒णा॒: । इ॒न्द्र॒ । सिन्धू॑न् ॥७॥

---

[1] त–ऋतावा यज्ञवान् । [2] ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स–समर्थमेव । [3] च-फ–°लोकत्रयमपि प्रख्यापयत् । [4] ख-ग-च-ण-फ–मामेव । [5] न-ल-स–‘रणं’ नास्ति । [6] ख-ग-च-ण-प-भ–अन्येषाम्; स–एषाम् । [7] त–‘सहः’ नास्ति । [8] त–अमादयन् । [9] ख-ग-च-न-प-भ–यस्मात् । [10] ख-ग-घ-च-प-फ-भ–अदूरे पारे; न–अदूरे; स–दूरे पारे । [11] ख-ग-च-ण-भ–उभे तु । [12] ख-ग-च-ण-प-भ–द्यावापृथिव्यौ उभे । [13] ल–बिभ्य(भी)तः ।

इतः परमिन्द्रावरुणयोः स्तुतिः । हे वरुण vतस्य vते । कर्मणि षष्ठी। तं[१] त्वां vविश्वा vता तानि vभुवनानि भूतजातानि vविदुः जानन्ति । हे vवेधः । स्तोतृनामैतत् । हे स्तोतः vप्र vब्रवीषि वरुणं स्तौषि । हे vइन्द्र vत्वं vवृत्राणि वैरिणः vजघन्वान् हतवानिति vश्रृण्विषे किंच हे इन्द्र vत्वं vवृतान् आच्छन्नान्[२] vसिन्धून् स्यन्दनस्वभावानपूसंवान्[३] vअरिणाः

अस्माकमत्र पितरस्त आसन्त्सप्त ऋषयो दौर्गहे बध्यमाने ।
त आयजन्त त्रसदस्युमस्या इन्द्रं न वृत्रतुरमर्धदेवम् ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अत्र । पितरः । ते । आसन् । सप्त । ऋषयः । दौःऽगहे । बध्यमाने ।
ते । आ । अयजन्त । त्रसदस्युम् । अस्याः । इन्द्रम् । न । वृत्रऽतुरम् । अर्धऽदेवम् ॥ ८ ॥

पुरुकुत्सस्य महिषी दौर्गहे बन्धनस्थिते[४] । पत्यावराजकं[५] दृष्ट्वा राष्ट्रं पुत्रस्य[६] लिप्सया ॥ समायातान् सप्तर्षीन्पर्यपूजयत् । ते च प्रीताः पुनः[७] प्रोचुर्यजेन्द्रावरुणौ भृशम् ॥ सा चेन्द्रावरुणा त्रसदस्युमजीजनत् । इतिहासमिमं जानन्नृषिर्ब्रूते ऋचाविह[८] ॥ अथ vअस्माकमत्र अस्मिन्नराजके देशे पृथिव्यां वा[९] vपितरः पालयितारः उत्पादकाः[१०] vते vआसन् अभवन्। एते vसप्त vऋषयः प्रसिद्धाः vदौर्गहे दुर्गहस्य पुत्रे पुरुकुत्से vबध्यमाने दृढं पाशैर्यस्मात् vअस्याः अस्यै पुरुकुत्सान्यै vत्रसदस्युम् vआयजन्त प्रादुरिन्द्रावरुणयोरनुग्रहात। कीदृशं तम्। vवृत्रतुरं वृत्रस्य शत्रोर्हन्तारम् vअर्धदेवं देवानामर्धे समीपे वर्तमानम् । यद्वा । देवानामर्धभूतम् vइन्द्रं vन इन्द्रमिव स्थितं पुत्रं दत्तवन्तः। 'यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः' (तै. सं. ५. ४. ८. ३) इति तैत्तिरीयकम्॥

पुरुकुत्सानी हि वामदाशद्धव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभिः ।
अथा राजानं त्रसदस्युमस्या वृत्रहणं ददथुरर्धदेवम् ॥ ९ ॥

पुरुऽकुत्सानी । हि । वाम् । अदाशत् । हव्येभिः । इन्द्रावरुणा । नमःऽभिः ।
अथ । राजानम् । त्रसदस्युम् । अस्याः । वृत्रऽहनम् । ददथुः । अर्धऽदेवम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ[१२] vपुरुकुत्सानी पुरुकुत्सस्य पत्नी ऋषिप्रेरिता vवां युवाम् vअदाशत् हि अप्रीणयत्[१३] खलु । vहव्येभिः हविर्भिः vनमोभिः स्तुतिभिश्च । vअथ vराजानं vत्रसदस्युं वृत्रहणम् vअर्धदेवम् उक्तलक्षणं पुत्रम् vअस्याः अस्यै पुरुकुत्सान्यै vददथुः दत्तवन्ताविति ॥

---

[१] ख-ग-च-ण-भ-'तं' नास्ति । [२] ख-ग-च-ण-प-भ-आवृतान् । [३] ख-ग-च-फ- प-सिन्धून् स्यन्दनस्वभावान् मेघान् अप्सुनान्; ण-स-स्यन्दनस्वभावान् अप्सुनान्; मेघान् अप्सुतान्। [४] ख-ग-त-भ-बन्धने स्थितेः ण-बन्धने स्थाने । [५] ख-ग-च-ण-प-फ-भ- अराजकम्; न-म-अपि सा । [६] ख-ग-च-ण-प-फ-भ-पुरुकुत्सस्य । [७] ख-ग-च-ण-भ-प्रति । [८] ख-ग-च-ण-प-फ-ह्नृचाविति; न-भ-स-ह्नृचादिति । [९] ख-ग-च-ण-न-भ-स-च । [१०] ख-ग-च-ण- प-फ-भ-'उत्पादकाः' नास्ति । [११] ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-देवानां मध्ये । [१२] च-फ-भ- इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ । [१३] ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-प्रीणयति ।

राया वयं संसवांसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः ।
तां धेनुमिन्द्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीम् ॥ १० ॥

राया । वयम् । ससऽवांसः । मदेम । हव्येन । देवाः । यवसेन । गावः ।
ताम् । धेनुम् । इन्द्रावरुणा । युवम् । नः । विश्वाहा । धत्तम् । अनपऽस्फुरन्तीम् ॥ १० ॥

ᵛराया धनेन ᵛमदेम ᵛससवांसः युवां[1] संभक्तारः ᵛवयम् । ᵛहव्येन ᵛदेवाः मोदन्तु[2] ᵛयवसेन च[3] ᵛगावः । ᵛतां ᵛधेनुं प्रीणयित्रीं रयिं हे इन्द्रावरुणौ ᵛविश्वाहा विश्वस्य हन्तारौ ᵛयुवं युवां ᵛनः अस्माकं ᵛधत्तं धत्तम् । कीदृशीम् । ᵛअनपस्फुरन्तीम् अनवहिंसिताम् । यद्वा । विश्वाहेत्यव्ययम् । सर्वदेत्यर्थः ॥ ॥ १८ ॥

'क उ श्रवत्' इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तम् । सुहोत्रपुत्रौ पुरुमीळ्हाजमीळ्हावृषी । त्रिष्टुप् छन्दः । अश्विनौ देवता । अत्रानुक्रमणिका—'क उ श्रवत्सप्त पुरुमीळ्हाजमीळ्हौ सौहोत्रौ त्वाश्विनं हि' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते । 'धेनुः प्रत्नस्य क उ श्रवत्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितत्वात् ॥

क उ श्रवत्कतमो यज्ञियानां वन्दारु देवः कतमो जुषाते ।
कस्येमां देवीममृतेषु प्रेष्ठां हृदि श्रेषाम सुष्टुतिं सुहव्याम् ॥ १ ॥

कः । ऊँ इति । श्रवत् । कतमः । यज्ञियानाम् । वन्दारु । देवः । कतमः । जुषाते ।
कस्य । इमाम् । देवीम् । अमृतेषु । प्रेष्ठाम् । हृदि । श्रेषाम । सुऽस्तुतिम् । सुऽहव्याम् ॥ १ ॥

ᵛयज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये ᵛक ᵛउ देवः ᵛश्रवत् शृणुयात् स्तुतिम् । ᵛकतमः देवः ᵛवन्दारु वन्दनशीलं स्तोत्रम् । ᵛकतमः ᵛदेवः ᵛजुषाते सेवते । ᵛकस्य ᵛहृदि ᵛइमां ᵛप्रेष्ठां प्रियतमां ᵛदेवीं द्योतमानां ᵛसुहव्यां शोभनान्नोपेतां शोभनैर्हविर्भिर्युक्तां वा ᵛसुष्टुतिं शोभनां[4] स्तुतिम्[4] ᵛअमृतेषु मध्ये ᵛश्रेषाम श्लेषयेम श्राययेम[5] वा । अश्विनावन्तरेण स्तुतेः को देवः स्वामी भवेदिति ॥

को मृळाति कतम आगमिष्ठो देवानामु कतमः शंभविष्ठः ।
रथं कमाहुर्द्रवदश्वमाशुं यं सूर्यस्य दुहितावृणीत ॥ २ ॥

कः । मृळाति । कतमः । आऽगमिष्ठः । देवानाम् । ऊँ इति । कतमः । शम्ऽभविष्ठः ।
रथम् । कम् । आहुः । द्रवत्ऽअश्वम् । आशुम् । यम् । सूर्यस्य । दुहिता । अवृणीत ॥ २ ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ—हविषाम्; न—'युवां' नास्ति । [2] त—मोदन्ते । [3] ख-ग-च-ण-न-भ-स—'च' नास्ति । [4] ल—'शोभनां स्तुतिं' नास्ति । [5] त—'श्राययेम' नास्ति ।

vको vमृळाति को देवो मृळाति[१] सुखयेत् अस्मान् । vकतमः देवः vआगमिष्ठः आगन्तृ अस्मद्यज्ञं प्रति । vदेवानामु देवानां मध्ये vकतमः देवः vशंभविष्ठः सुखस्य भावयितृतमः। एवमुक्त विशिष्टः को भवेत् अश्विनावन्तरेणेति भावः । vकं vरथं vद्रवदश्वमाशुम्[२] vआहुः ब्रुवते। vयं रथं vसूर्यस्य vदुहिता सूर्यस्य पत्नी vअवृणीत सम्भजत । तं कं रथं वेगवन्तमाहुः ॥

मक्षू हि ष्मा गच्छथ ईवतो द्यूनिन्द्रो न शक्तिं परितक्म्यायाम् ।
दिव आजाता दिव्या सुपर्णा कया शचीनां भवथः शचिष्ठा ॥ ३ ॥

मक्षु । हि । स्म । गच्छथः । ईवतः । द्यून् । इन्द्रः । न । शक्तिम् । परिऽतक्म्यायाम् ।
दिवः । आऽजाता । दिव्या । सुऽपर्णा । कया । शचीनाम् । भवथः । शचिष्ठा ॥ ३ ॥

vमक्षु शीघ्रम् । vहि vस्म इति पूरणौ । vईवतः गमनवत आगामिनः vद्यून् दिवसान् सुत्यासंबन्धिनः प्रति vगच्छथः। vइन्द्रः vशक्तिं vन स्वकीयां शक्तिं यथा vपरितक्म्यायां रात्रावतीतायाम्। प्रदर्शयतीति शेषः । सुत्याहन्युषःकाले इन्द्रो यथा गच्छति तद्वत् युवामपि[३] गच्छतमित्यर्थः । vदिवः द्युलोकात् vआजाता आगतौ vदिव्या दिवि भवौ vसुपर्णा शोभनगमनौ युवां vशचीनां युष्मत्संबन्धिनां कर्मणां शक्तीनां वा मध्ये vकया शच्या vशचिष्ठा शक्तिमत्तरौ शोभनकर्मवन्तौ वा vभवथः ॥

का वां भूदुपमातिः कया न आश्विना गमथो हूयमाना ।
को वां महश्चित्त्यजसो अभीक उरुष्यतं माध्वी दस्रा न ऊती ॥ ४ ॥

का । वाम् । भूत् । उपऽमातिः । कया । नः । आ । अश्विना । गमथः । हूयमाना ।
कः । वाम् । महः । चित् । त्यजसः । अभीके ।
उरुष्यतम् । माध्वी इति । दस्रा । नः । ऊती ॥ ४ ॥

vवां युवयोः vका vउपमातिः । उप समीपे मातिर्मानं गुणानां परिच्छित्तिर्यस्यां सा स्तुतिः vभूत् भवेत्। vकया स्तुत्या vहूयमाना[४] आहूयमानौ सन्तौ vनः अस्मान् vआ vगमथः आगच्छथः। vवां युवयोः vअभीके आसन्नप्रदेशे vमहश्चित् महतः vत्यजसः । त्यज्यते परित्यज्यते सर्वैरिति त्यज क्रोधः । तस्य सोढा vकः भवेत् । हे vमाध्वी[५] मधुररसस्योदकस्य स्रष्टारौ हे vदस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ अश्विनौ vनः अस्मान् vऊती ऊत्या रक्षया[६] vउरुष्यतम् । रक्षाकर्मैतत् । रक्षतम् ॥

---

[१] त–मृळाति मृळयेत् । [२] त-ल–द्रवदश्वमाशुं च । [३] ख-ग-घ-च-ण-भ–युवामागच्छतमित्यर्थः । [४] ख-ण-फ-भ–हूयमाना हूयमानौ; ग-ञ–हूयमाना ह्वयमानौ; त-ल-स–हूयमानौ । [५] ग-ञ-ण-भ–माध्वी मधु । [६] ख-ग-घ-च-ण-त-प–रक्षणाय; भ-ल-स–रक्षणया ।

उरु वां रथः परि नक्षति द्यामा यत्समुद्रादभि वर्तते वाम् ।
मध्वा माध्वी मधु वां प्रुषायन्यत्सीं वां पृक्षो भुरजन्त पक्वाः ॥ ५ ॥

उरु । वाम् । रथः । परि । नक्षति । द्याम् । आ । यत् । समुद्रात् । अभि । वर्तते । वाम् ।
मध्वा । माध्वी इति । मधु । वाम् । प्रुषायन् । यत् । सीम् । वाम् । पृक्षः । भुरजन्त । पक्वाः ॥५॥

हे अश्विनौ vवां vरथः vद्यां vपरि द्युलोकस्य परितः vउरु प्रभूतं vनक्षति गच्छति । vयत् यस्मात् vआ अर्वाक् vसमुद्रात् समुद्द्रवणसाधनादन्तरिक्षात् vवां प्रति vअभि vवर्तते आभिमुख्येन गच्छति । हे vमाध्वी उक्तलक्षणौ[1] vमध्वा मधुरेण पयसा vमधु मधुरं सोमरसं[2] vप्रुषायन् सिञ्चन्त्यध्वर्यवः । vयत् यस्मात् vसीं सर्वतः vवां vपृक्षः युवयोः सोमं vपक्वाः पक्वा यवाः vभुरजन्त प्राप्नुवन्ति[3] । तस्मादभिवर्तते वामिति ॥

सिन्धुर्ह वां रसया सिञ्चदश्वान्घृणा वयोऽरुषासः परि ग्मन् ।
तदू षु वामजिरं चेति यानं येन पती भवथः सूर्यायाः ॥ ६ ॥

सिन्धुः । ह । वाम् । रसया । सिञ्चत् । अश्वान् । घृणा । वयः । अरुषासः । परि । ग्मन् ।
तत् । ऊँ इति । सु । वाम् । अजिरम् । चेति । यानम् । येन । पती इति । भवथः । सूर्यायाः ॥६॥

vवां युवयोः[4] vअश्वान् vसिन्धुः स्यन्दमानो मेघ उदकं वा vरसया रसेन vसिञ्चत् असेचयत् । vघृणा दीप्त्या[5] vवयः प्रक्षिप्तसदृशा वेतारः[6] वा अश्वाः vअरुषासः आरोचमानाः सन्तः vपरि परितः vग्मन् गच्छन्ति । vवां vयानं गमनसाधनं प्रसिद्धो रथः vअजिरम् । क्षिप्रनामैतत्[7] । vसु सुष्ठु vचेति ज्ञायते । vयेन रथेन vसूर्यायाः vपती पालयितारौ वोढारौ vभवथः सः[8] रथश्चेतीति ॥

इहेह यद्वां समना पपृक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वाजरत्ना ।
उरुष्यतं जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहऽइह । यत् । वाम् । समना । पपृक्षे । सा । इयम् । अस्मे इति । सुऽमतिः । वाजऽरत्ना ।
उरुष्यतम् । जरितारम् । युवम् । ह । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ vयत्[9] यस्मात् । यया वा सुमत्या[9] । vइहेह अस्मिन्नेव यज्ञे vसमना समानमनस्कौ । सदृशावित्यर्थः । तौ vवां युवां सुमत्या[10] vपपृक्षे स्तुत्या संयोजयामि । vसेयम् इदानीं क्रियमाणा

---

१. ख-ग–उक्तलक्षणौ मधुरस्य सोदकस्य स्रष्टारौ; च-ण-फ–उक्तलक्षणौ मधुरस्योदकस्य स्रष्टारौ; प-भ–मधुररसस्योदकस्य स्रष्टारौ । २. प–सोमरसं वां । ३. त–प्राप्नुवन्ति स्थिता भवन्ति; ल–प्राप्नुवन्ति मिश्रिता भवन्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–'युवयोः' नास्ति । ५. ख-प-फ-भ–दीप्ताः । ६. त-ल–वेतारः गन्तारः । ७. त–क्षिप्रम् । ८. च–तदु; फ–तदु सः । ९. ख-ग-च-ण-प-फ-भ–'यत्… सुमत्या' नास्ति । १०. ख-प-फ-भ–यत् यया सुमत्या ।

ᵛसुमतिः शोभनस्तुतिः[1] ᵛअस्मे अस्माकमेव फलवती भवत्विति शेषः । हे ᵛवाजरत्ना रमणीयाश्वौ। 'अन्नं वै वाजः' (श. ब्रा. ९. ३. ४. १) इति श्रुतेः । ᵛयुवं युवां ᵛजरितारं[2] गरितारं[3] स्तोता माम् ᵛउरुष्यतं रक्षतम् । हे ᵛनासत्या अश्विनौ ᵛकामः अस्मदीयः ᵛयुवद्रिक् ᵛह युवामेव गच्छन् ᵛश्रितः प्राप्तः ॥ ॥ १९ ॥

'तं वां रथम्' इति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तम् । पुरुमीळ्हाजमीळ्हावेव ऋषी। त्रिष्टुप् छन्दः। अश्विनौ देवता । 'तं वाम्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

तं वां॒ रथं॑ व॒यम॒द्या हु॑वेम पृथु॒ज्रय॑मश्विना॒ संग॑तिं॒ गोः ।
यः सू॒र्यां वह॑ति वन्धु॒रा॒युर्गिर्वा॑हसं पु॒रु॒तमं॑ वसू॒युम् ॥ १ ॥

तम् । वा॒म् । रथ॑म् । व॒यम् । अ॒द्य । हु॒वे॒म । पृ॒थु॒ऽज्रय॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ । सम्ऽग॑तिम् । गोः ।
यः । सू॒र्याम् । वह॑ति । व॒न्धु॒र॒ऽयुः । गिर्वा॑हसम् । पु॒रु॒ऽतम॑म् । व॒सु॒ऽयुम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ[4] ᵛवां युवयोः ᵛरथं ᵛवयं[5] स्तोतारः ᵛअद्य सुत्याहनि ᵛहुवेम आह्वयामः । कीदृशं तम्[6] । ᵛपृथुज्रयं प्रथितवेगं ᵛगोः[7] गवां ᵛसंगतिं[7] संगमयितारम् । ᵛयः रथः ᵛसूर्यां ᵛवहति धारयति। ᵛवन्धुरयुः। रथे निवासाधारभूतः काष्ठो वन्धुरं तद्वान् । ᵛतं ᵛगिर्वाहसं गिरां स्तुतीनां वोढारं ᵛपुरुतमं प्रभूततमं ᵛवसूयुं वसुमन्तम् ॥

यु॒वं श्रिय॑मश्विना दे॒वता॒ तां दिवो॑ नपाता वन॒थः॒ शची॑भिः ।
यु॒वोर्वपु॑र॒भि पृक्षः॑ सचन्ते॒ वह॑न्ति॒ यत्क॑कु॒हासो॒ रथे॑ वाम् ॥ २ ॥

यु॒वम् । श्रिय॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ । दे॒वता॑ । ताम् । दिवः॑ । न॒पा॒ता॒ । व॒न॒थः॒ । शची॑भिः ।
यु॒वोः । वपुः॑ । अ॒भि । पृक्षः॑ । स॒च॒न्ते॒ । वह॑न्ति । यत् । क॒कु॒हासः॑ । रथे॑ । वा॒म् ॥ २ ॥

हे ᵛदिवो ᵛनपाता आदित्यस्य पुत्रस्थानीयौ द्युलोकस्य वा न पातयितारौ हे[8] अश्विनौ ᵛयुवं युवां ᵛदेवता देवते॥ विभक्तिव्यत्ययः॥ ᵛतां प्रसिद्धां ᵛश्रियं ᵛशचीभिः कर्मभिः शक्तिभिर्वा ᵛवनथः संभजेथे। यद्वा । वनतिर्दानार्थः । ᵛयुवोः युवयोः ᵛवपुः शरीरं ᵛपृक्षः अन्नानि सोमलक्षणानि ᵛअभि ᵛसचन्ते प्राप्नुवन्ति[9] ᵛयत् यदा ᵛरथे ᵛवां ᵛवहन्ति ᵛककुहासः[10] महान्तोऽश्वाः । यद्वा । स्तुतयो वां युवां रथे वहन्ति[11] ॥

---

[1] त--शोभना स्तुतिः । [2] ख-ग-ण-प-भ—अवस्युवं रक्षणमिच्छन्तं जरितारम् । [3] त—'गरितारं' नास्ति । [4] च-प-फ—अश्विना अश्विनौ । [5] ख-ग-न-भ-स—'वयं' नास्ति । [6] ख-ग-च-ण-न-फ-भ-'तं' नास्ति । [7] ख-ग-च-ण-भ-स—गोः संगतिम्; न—गोः संगतिं गवाम् । [8] प—हे अश्विना। [9] त-न-ल-स—'प्राप्नुवन्ति' नास्ति । [10] ख-ग-ण—ये ककुहास्ते; च-भ—ये ककुहासः । [11] त-ल-वहन्ति वाहयन्ति ।

को वामद्या करते रातहव्य ऊतये वा सुतपेयाय वार्कैः ।
ऋतस्य वा वनुषे पूर्व्याय नमो येमानो अश्विना ववर्तत् ॥ ३ ॥

कः । वाम् । अद्य । करते । रातऽहव्यः । ऊतये । वा । सुतऽपेयाय । वा । अर्कैः ।
ऋतस्य । वा । वनुषे । पूर्व्याय । नमः । येमानः । अश्विना । आ । ववर्तत् ॥ ३ ॥

vकः यजमानः vअद्य vवां युवयोः vकरते कुर्यात् स्तुतिम् । vअर्कैः मन्त्रैः vरातहव्यः दत्तसोमः vऊतये vवा रक्षणाय वा vसुतपेयाय सोमपानाय vवा । vऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य vवा vपूर्व्याय पुराणाय vवनुषे संभजनाय हे vअश्विना अश्विनौ[1] vनमो vयेमानः नमस्कारं कुर्वाणः कः vआ vववर्तत् आवर्तयेत्[2] यज्ञं प्रति ॥

हिरण्ययेन पुरुभू रथेनेमं यज्ञं नासत्योप यातम् ।
पिबाथ इन्मधुनः सोम्यस्य दधथो रत्नं विधते जनाय ॥ ४ ॥

हिरण्ययेन । पुरुभू इति पुरुऽभू । रथेन । इमम् । यज्ञम् । नासत्या । उप । यातम् ।
पिबाथः । इत् । मधुनः । सोम्यस्य । दधथः । रत्नम् । विधते । जनाय ॥ ४ ॥

हे vपुरुभू बहु[3] भवन्तौ[3] नासत्यौ[4] vइमं vयज्ञं vहिरण्ययेन[5] vरथेन vउप vयातम् । vसोम्यस्य सोमसंबन्धिनः vमधुनः मधुररसस्य ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ ॥ सोमरसं vपिबाथः पिबथः । vविधते परिचरते vजनाय मह्यं vरत्नं रमणीयं धनं vदधथः धारयथः । दधतेर्दानार्थस्य लेटि[6] रूपम्[7] ॥

आ नो यातं दिवो अच्छा पृथिव्या हिरण्ययेन सुवृता रथेन ।
मा वामन्ये नि यमन्देवयन्तः सं यद्दे नाभिः पूर्व्या वाम् ॥ ५ ॥

आ । नः । यातम् । दिवः । अच्छ । पृथिव्याः । हिरण्ययेन । सुऽवृता । रथेन ।
मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयन्तः । सम् । यत् । ददे । नाभिः । पूर्व्या । वाम् ॥५॥

vनः अस्मान् vअच्छ अभि प्राप्तुं vदिवः द्युलोकात् vपृथिव्याः सकाशाद्वा[8] vआ vयातम् । केन साधनेन । vहिरण्ययेन हितरमणीयेन[9] vसुवृता शोभनावर्तनेन vरथेन । vवां युवाम् vअन्ये vदेवयन्तः देवौ युवामिच्छन्तो[10] यजमानाः[10] vमा vनि vयमन् नियमनं मा कुर्वन् । vयत् यस्मात् vपूर्व्या पूर्वार्हा इतरयष्टृभ्यः पूर्वभाविनी vनाभिः बन्धिका स्तुतिः vसं vददे संबध्नाति । तस्मादायातम् ॥

---

१. न-ल-स–'अश्विनौ' नास्ति । २. त–अवर्तयत् । ३. त–बहूभवन्तौ । ४. च-प-फ–नासत्या नासत्यौ । ५. ख-ग–हिरण्मयेन । ६. त–लोटि । ७. प–रूपम् । इत् पूरणः । ८. ग–सकाशाद्वा अत्र । ९. प–रमणीयेन । १०. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स–युवामिच्छमानाः ।

नू नो॑ र॒यिं पु॑रु॒वीरं॑ बृ॒हन्तं॒ दस्रा॒ मिमा॑थामु॒भये॑ष्व॒स्मे ।
नरो॒ यद्वा॑मश्विना॒ स्तोम॒माव॑न्त्स॒धस्तु॑तिमाजमी॒ळ्हासो॑ अग्मन् ॥ ६ ॥

नु । न॒ः । र॒यिम् । पु॒रु॒ऽवीर॑म् । बृ॒हन्त॑म् । दस्रा॑ । मिमा॑थाम् । उ॒भये॑षु । अ॒स्मे इति॑ ।
नर॑ः । यत् । वा॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । स्तोम॑म् । आव॑न् । स॒धऽस्तु॑तिम् । आ॒ज॒ऽमी॒ळ्हास॑ः । अ॒ग्म॒न् ॥ ६ ॥

ᵛनु क्षिप्रं ᵛनः अस्माकं ᵛरयिं धनं ᵛपुरुवीरं बहुपुत्रोपेतं ᵛबृहन्तं महान्तं हे ᵛदस्रा[1] अश्विनौ ᵛमिमाथां कुरुतम् । ᵛउभयेषु पुरुमीळ्हाजमीळ्हेषु ᵛअस्मे अस्मासु ᵛयत् यदा ᵛनरः नेतार ऋत्विजः पुरुमीळ्हसंबन्धिनः ᵛवां युवयोः ᵛस्तोमं स्तोत्रम् ᵛआवन् अगमन् प्राप्ताः । तथा ᵛसधस्तुतिं सहस्तुतिम् ᵛआजमीळ्हासः अजमीळ्हसंबन्धिनोऽपि तैः सह ᵛअग्मन् अगमन् ॥

इ॒हेह॒ यद्वां॑ सम॒ना प॑पृ॒क्षे सेयम॒स्मे सु॑म॒तिर्वा॑जरत्ना ।
उ॒रु॒ष्यतं॑ जरि॒तारं॑ यु॒वं ह॑ श्रि॒तः कामो॑ नासत्या युव॒द्रिक् ॥ ७ ॥

इ॒हऽइ॑ह । यत् । वा॒म् । स॒म॒ना । प॒पृ॒क्षे । सा । इ॒यम् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽम॒तिः । वाजऽरत्ना
उ॒रु॒ष्यत॑म् । ज॒रि॒तार॑म् । यु॒वम् । ह॒ । श्रि॒तः । काम॑ः । ना॒स॒त्या॒ । यु॒व॒द्रिक् ॥ ७ ॥

'इहेह[2]' इति गतम्[2] ॥ ॥ २० ॥

'एष स्य भानुः' इति सप्तर्चं त्रयोदशं सूक्तम् । आदितः षट् जगत्यः सप्तमी त्रिष्टुप् । मण्डलद्रष्टा वामदेव ऋषिः । अश्विनौ देवता । 'एष स्य त्रिष्टुबन्तम्' इति ह्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसीदं शस्यम् । तथा च सूत्रितम्–'अबोध्यग्निर्ज्म एष स्य भानुः' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

ए॒ष स्य भा॒नुरुदि॑यर्ति यु॒ज्यते॒ रथ॒ः परि॑ज्मा दि॒वो अ॒स्य सान॑वि ।
पृ॒क्षासो॑ अस्मिन्मिथु॒ना अधि॒ त्रयो॒ दृति॑स्तु॒रीयो॒ मधु॑नो॒ वि र॑प्शते ॥ १ ॥

ए॒षः । स्यः । भा॒नुः । उत् । इ॒य॒र्ति॒ । यु॒ज्यते॑ । रथ॑ः । परि॑ऽज्मा । दि॒वः । अ॒स्य । सान॑वि ।
पृ॒क्षास॑ः । अ॒स्मि॒न् । मि॒थु॒नाः । अधि॑ । त्रय॑ः । दृति॑ः । तु॒रीय॑ः । मधु॑नः । वि । र॒प्श॒ते ॥ १ ॥

ᵛएषः पुरतो दृश्यमानः ᵛस्यः सः ᵛभानुः दीप्तिमानादित्यः ᵛउदियर्ति ऊर्ध्वं गच्छति । पुरस्ताद् ᵛरथः च युवयोः संबन्धी ᵛपरिज्मा परितो गन्ता ᵛअस्य ᵛदिवः द्योतमानस्यादित्यस्य ᵛसानवि[3] सानौ

---

[1] ख-ग-च-ण-फ-भ–हे दस्रा दस्रौ उपक्षपयितारावश्विनौ; प–दस्रा शत्रूणां रक्षयितारौ (उपक्षपयितारौ) अश्विना अश्विनौ ।

[2] ण–इहेहेति पूर्ववत् व्याख्याता; त-न–व्याख्यातेयम्; प–पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य संपूर्णं भाष्यं वर्तते ।

[3] ख-ग-च-ण-भ–सानवि युज्यते ।

समुच्छ्रितप्रदेशे उदियर्तीति विरप्शते[1] इति वा संबन्धनीयम् । ᵛअस्मिन् रथे ᵛअधि उपरिभागे ᵛमिथुनाः मिथुनीभूताः ᵛत्रयः त्रिविधाः[2] ᵛपृक्षासः अन्नानि । त्रेधा विहितं चान्नम् । ‘इदमन्नमशनं पानं खादश्च’ इति हि श्रुतम्[2] । त्रिष्वपि पदार्थेषु मिथुनशब्दः तैत्तिरीयेषु[3] दृश्यते—‘माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनम्’ इति । ᵛदृतिस्तुरीयः । रसद्रव्याधारः पदार्थश्चर्ममयो दृतिरित्युच्यते । ᵛमधुनः सोमरसस्य संबन्धी मधुपूर्णश्चतुर्थः ᵛवि ᵛरप्शते विविधं राजते ॥

उद्वां पृक्षासो मधुमन्त ईरते रथा अश्वास उषसो व्युष्टिषु ।
अपोर्णुवन्तस्तम आ परीवृतं स्वर्ण शुक्रं तन्वन्त आ रजः ॥ २ ॥

उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुऽमन्तः । ईरते । रथाः । अश्वासः । उषसः । विऽउष्टिषु ।
अपऽऊर्णुवन्तः । तमः । आ । परिऽवृतम् । स्वः । न । शुक्रम् । तन्वन्तः । आ । रजः ॥२॥

ᵛपृक्षासः पृक्षास्त्रिविधान्नवन्तः ᵛमधुमन्तः सोमरसोपेताः ᵛअश्वासः अश्वयुक्ताः ᵛवां युवयोः ᵛरथाः । यद्वा । मधुमन्तः पृक्षा रथा अश्वासोऽश्वाः ᵛउषसो ᵛव्युष्टिषु व्युच्छनेषु[4] सत्सु ᵛउत् ᵛईरते उन्मुखं गच्छन्ति । किं कुर्वन्तः । ᵛपरीवृतं परितो व्याप्तं ᵛतमः ᵛआ सर्वतः ᵛअपोर्णुवन्तः अपाकुर्वन्तः ᵛस्वर्न आदित्य इव ᵛशुक्रं दीप्तं ᵛरजः तेजश्च ᵛतन्वन्तः । आकारश्चार्थे । यद्वा । रजोऽन्तरिक्षं शुक्रं दीप्तं तन्वन्तः ॥

मध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिरुत प्रियं मधुने युञ्जाथां रथम् ।
आ वर्तनिं मधुना जिन्वथस्पथो दृतिं वहेथे मधुमन्तमश्विना ॥ ३ ॥

मध्वः । पिबतम् । मधुऽपेभिः । आसऽभिः । उत । प्रियम् । मधुने । युञ्जाथाम् । रथम् ।
आ । वर्तनिम् । मधुना । जिन्वथः । पथः । दृतिम् । वहेथे इति । मधुऽमन्तम् । अश्विना ॥ ३ ॥

ᵛमध्वः मधुरं सोमरसं ᵛमधुपेभिः सोमपानार्हैः ᵛआसभिः आस्यैः ᵛपिबतम् । ᵛउत अपि च ᵛप्रियं ᵛरथं ᵛमधुने मधुलाभाय ᵛयुञ्जाथाम् अश्वैर्युक्तं कुरुतम् । ᵛवर्तनिं यजमानगृहम् ᵛआ[5] गच्छतमिति शेषः । ᵛपथः गमनमार्गान् ᵛमधुना ᵛजिन्वथः प्रीणयतम् । यद्वैकं वाक्यम् । पथो वर्तनिमाकाशं जिन्वथः । ᵛदृतिं ᵛमधुमन्तं हे ᵛअश्विना[6] ᵛवहेथे धारयथः ॥

---

१. ल–वा रप्शते । २. ख-ग-च-ण–त्रिविधाः मिथुनं त्रेधा विहितं पात्र इदमन्नमशनम्; त–त्रिविधाः विहितं वा इदमन्नमशनं पानं खादश्चेति हि श्रुतम्; भ-ल-स–त्रिविधाः त्रेधाः (स–‘त्रेधाः’ नास्ति) त्रेधा विहितं (ब-°विहितं पात्रम्) वा इदमन्नमशनं पानं खादश्चेति (स-खादयश्चेति) हि श्रुतिः । ३. त–तैत्तिरीये । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ–व्युच्छितेषु । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स–‘आ’ नास्ति । ६. प–अश्विना अश्विनौ ।

हंसासो ये वां मधुमन्तो अस्रिधो हिरण्यपर्णा उहुव उषर्बुधः ।
उदप्रुतो मन्दिनो मन्दिनिस्पृशो मध्वो न मक्षः सवनानि गच्छथः ॥४॥

हंसासः । ये । वाम् । मधुऽमन्तः । अस्रिधः । हिरण्यऽपर्णाः । उहुवः । उषःऽबुधः ।
उदऽप्रुतः । मन्दिनः । मन्दिऽनिस्पृशः । मध्वः । न । मक्षः । सवनानि । गच्छथः ॥४॥

ᵛहंसासः अध्वनि शीघ्रं गन्तारः ᵛमधुमन्तः माधुर्योपेताः ᵛअस्रिधः अद्रोग्धारः ᵛहिरण्यपर्णाः हितरमणीयपर्णाः ᵛउहुवः वोढारः ᵛउषर्बुधः उषसि बुध्यमानाः ᵛउदप्रुतः उदकस्य प्लावयितारः ᵛमन्दिनः[1] हर्षयितारः[1] ᵛमन्दिनिस्पृशः मन्दिनं सोमं स्पृशन्तः । इत्थंलक्षणाः[2] अश्वाः ᵛये सन्ति तैः ᵛमध्वो ᵛन मध्विव[3] ᵛमक्षः मक्षिकाः ᵛसवनानि अस्मदीयानि ᵛगच्छथः ॥

स्वध्वरासो मधुमन्तो अग्नय उस्रा जरन्ते प्रति वस्तोरश्विना ।
यन्निक्तहस्तस्तरणिर्विचक्षणः सोमं सुषाव मधुमन्तमद्रिभिः ॥ ५ ॥

सुऽअध्वरासः । मधुऽमन्तः । अग्नयः । उस्रा । जरन्ते । प्रति । वस्तोः । अश्विना ।
यत् । निक्तऽहस्तः । तरणिः । विऽचक्षणः । सोमम् । सुसाव । मधुऽमन्तम् । अद्रिऽभिः ॥५॥

ᵛस्वध्वरासः शोभनयागसाधनाः ᵛमधुमन्तः होतव्यसोमवन्तः ᵛअग्नयः गार्हपत्यादयः ᵛउस्रा सह[4] निवसन्तावश्विनौ ᵛप्रति ᵛवस्तोः अन्वहमुषःकाले ᵛजरन्ते स्तुवन्ति । ᵛयत् यदा ᵛनिक्तहस्तः समन्त्रेणोदकेन शोधितहस्तः ᵛतरणिः कर्मणस्तारयिता ᵛविचक्षणः विविधं[5] द्रष्टा[5] अध्वर्युः ᵛसोमं ᵛमधुमन्तम् ᵛअद्रिभिः ग्रावभिः ᵛसुषाव अभिषुतवान् । तदा तेऽग्नयः स्तुवन्ति तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥

आकेनिपासो अहभिर्दविध्वतः स्वर्ण शुक्रं तन्वन्त आ रजः ।
सूरश्चिदश्वान्युयुजान ईयते विश्वाँ अनु स्वधया चेतथस्पथः ॥ ६ ॥

आकेऽनिपासः । अहऽभिः । दविध्वतः । स्वः । न । शुक्रम् । तन्वन्तः । आ । रजः ।
सूरः । चित् । अश्वान् । युयुजानः । ईयते । विश्वान् । अनु । स्वधया । चेतथः । पथः ॥६॥

ᵛआकेनिपासः । आकेऽन्तिके निपतन्तीत्याकेनिपा रश्मयः । ते[6] च[6] ᵛअहभिः अहोभिः[7] ᵛदविध्वतः कम्पयन्तो ध्वंसयन्तः[8] वा तमांसि । ᵛस्वर्न आदित्य इव ᵛशुक्रं दीप्तं ᵛरजः ᵛआ

---

१. ख-ग-च-ण—'मन्दिनः हर्षयितारः' नास्ति । २. त—उक्तलक्षणाः । ३. त—मधुमिव ।
४. ख-ग—सदरसि; च-प-फ-भ—सदसि; ण-भ—सदीति । ५. ख-ग-च-ण-फ-भ-विविधद्रष्टा । ६. फ—तथा ।
७. त-ल—प्रकाशप्रसिद्धैरहोभिर्वा । ८. ख-ग-च-ण-न-भ-स—'ध्वंसयन्तः' नास्ति ।

ᵛतन्वन्तः भवन्त्यश्विनोरश्वाः ᵛसूरश्चित् सूर्यश्च ᵛअश्वान्युयुजानः योजयन् ᵛईयते गच्छति। हे अश्विनौ[1] युवां ᵛविश्वान् ᵛपथः आगमनमार्गाननुक्रमेण ᵛस्वधया अन्नेन सोमलक्षणेन ᵛचेतथः चेतयथः प्रज्ञापयथः ॥

प्र वा॑मवोचमश्विना धियं॒धा रथ॒ः स्वश्वो॑ अ॒जरो॒ यो अस्ति॑ ।

येन॑ स॒द्यः परि॒ रजां॑सि या॒थो ह॒विष्म॑न्तं त॒रणिं॑ भो॒जमच्छ॑ ॥ ७ ॥

प्र । वा॒म् । अ॒वो॒च॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । धि॒य॒म्ऽधाः । रथः॑ । सु॒ऽअश्वः॑ । अ॒जरः॑ । यः । अस्ति॑ ।

येन॑ । स॒द्यः । परि॑ । रजां॑सि । या॒थः । ह॒विष्म॑न्तम् । त॒रणि॑म् । भो॒जम् । अच्छ॑ ॥ ७ ॥

ᵛधियंधाः कर्मणां धारकोऽहम् हे ᵛअश्विना[2] ᵛवां ᵛप्र ᵛअवोचं प्रब्रवीमि स्तौमि। ᵛस्वश्वः[3] ᵛअजरः अजीर्णो नित्यनूतनोऽजरयिता वा ᵛरथः ᵛयः ᵛअस्ति। ᵛयेन रथेन ᵛसद्यः तदानीमेव ᵛरजांसि लोकान् ᵛपरि ᵛयाथः[4]। तेन रथेन ᵛहविष्मन्तं सोमादिहविर्युक्तं ᵛतरणिं तारकं शीघ्रगामिनं ᵛभोजं भोजयितारमस्मद्यागम् ᵛअच्छ प्राप्तुम्[5]। आगच्छतमिति शेषः ॥ ॥ २१ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि। तत्र ‘ अग्रं पिब ’ इति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं गायत्रम्। कृत्स्नम्[6] इन्द्रवायुदेवताकम् आद्या केवलवायव्या[7]। तथा चानुक्रान्तम्—‘ अग्रं वायव्याऐन्द्रवायवं तु गायत्रम् ’ इति। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवग्रहस्य याज्ये। तथा च सूत्रितम्—‘ अग्रं पिबा मधूनामिति याज्ये अनवानम् ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

अग्रं॑ पिबा॒ मधू॑नां सु॒तं वा॑यो॒ दिवि॑ष्टिषु । त्वं हि पू॑र्व॒पा असि॑ ॥ १ ॥

अग्र॑म् । पि॒ब॒ । मधू॑नाम् । सु॒तम् । वा॒यो॒ इति॑ । दिवि॑ष्टिषु ।

त्वम् । हि । पू॒र्व॒ऽपाः । असि॑ ॥ १ ॥

हे ᵛवायो त्वम् ᵛअग्रम् इन्द्रादिभ्यः पूर्वं ᵛमधूनां मधुररसानां सोमानां संबन्धिनं ᵛसुतम् अभिषुतं रसं ᵛपिब। कुत्रेति तदुच्यते। ᵛदिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्य प्रापकेषु यज्ञेषु। यद्वा। अस्माकं दिवः स्वर्गस्यैषणेषु निमित्तेषु। ᵛत्वं ᵛहि त्वं खलु ᵛपूर्वपा ᵛअसि। हिशब्दः ‘ देव दधिषे पूर्वपेयम् ’ (ऋ. सं. ७. ९२. १) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः। वायोरग्रपानं ‘ देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेये न समपादयन्नहं प्रथमः पिबेयम् ’ (ऐ. ब्रा. २. २५) इत्यादिब्राह्मणे स्पष्टमाम्नातम्। तत्र हि वायुराजिं प्रथमं धावित्वाग्रपानं लब्धवान् ॥

श॒तेना॑ नो अ॒भिष्टि॑भिर्नि॒युत्वाँ॒ इन्द्र॑सारथिः । वायो॑ सु॒तस्य॑ तृम्पतम् ॥ २ ॥

श॒तेन॑ । न॒ः । अ॒भिष्टि॑ऽभिः । नि॒युत्वा॑न् । इन्द्र॑ऽसारथिः । वा॒यो॒ इति॑ । सु॒तस्य॑ । तृ॒म्प॒तम् ॥ २ ॥

---

[1] प–अश्विना अश्विनौ। [2] त-प–अश्विना अश्विनौ। [3] ख-ग-च-ण-त-प-फ-भ–स्वश्वः सुष्ठु अश्वः। [4] प–याथः परितो गच्छथः। [5] त–अभिप्राप्तुम्। [6] त–कृत्स्नं सूक्तम्। [7] त–केवला वायव्या।

हे ᵛवायो ᵛनियुत्वान् नियुद्भिस्तद्वान् ᵛइन्द्रसारथिः इन्द्रसहायः सन् त्वं ᵛशतेन अपरिमितैः ᵛअभिष्टिभिः अभित एषणीयैः कामैर्निमित्तभूतैरागच्छेति शेषः । आगत्य च ᵛसुतस्य सुतमभिषुतं अस्मदीयं[1] सोमं ᵛतृम्पतं पिबतं त्वमिन्द्रश्च । इन्द्रस्य साहित्यं ब्राह्मणे एवोक्तं—' तत्तुरीयभागिन्द्रोऽभवत्त्रिभाग्वायुः' इति, ' तुरीये हैव संग्रहीतारो वदन्तेऽमुनैवानूकाशेन यदद इन्द्रः सारथिरिव भूत्वोदजयत् ' (ऐ. ब्रा. २. २५) इति वा ॥

आ वां॑ स॒हस्रं॒ हर॑य॒ इन्द्र॑वायू अ॒भि प्रयः॑ । वह॑न्तु॒ सोम॑पीतये ॥ ३ ॥

आ । वा॒म् । स॒हस्र॑म् । हर॑यः । इन्द्र॑वायू॒ इति॑ । अ॒भि । प्रयः॑ । वह॑न्तु । सोम॑ऽपीतये ॥ ३ ॥

हे ᵛइन्द्रवायू ᵛवां युवां ᵛसहस्रं ᵛहरयः सहस्रसंख्याका अश्वाः ᵛप्रयः अन्नं प्रति त्वरयन्तः सन्ति । अत्र हरिशब्दोऽश्वसामान्यवचनः । ते ᵛसोमपीतये[2] ᵛआ ᵛवहन्तु ॥

रथं॒ हिर॑ण्यवन्धुर॒मिन्द्र॑वायू स्वध्व॒रम् । आ हि स्थाथो॑ दिवि॒स्पृश॑म् ॥ ४ ॥

रथ॑म् । हिर॑ण्यऽवन्धुरम् । इन्द्र॑वायू॒ इति॑ । सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् । आ । हि । स्थाथः॑ । दि॒वि॒ऽस्पृश॑म् ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्रवायू ᵛहिरण्यवन्धुरं हिरण्मयनिवासाधारकाष्ठोपेतं ᵛदिविस्पृशं द्युलोकस्पर्शिनं ᵛस्वध्वरं शोभनाध्वरवन्तं[3] ᵛरथम् ᵛआ ᵛस्थाथः ᵛहि आस्थितौ[4] खलु । यस्मादेवं तस्मादागच्छतमित्यर्थः । स्वध्वरं प्रत्यास्थाथ इति वा व्याख्येयम् ॥

' रथेन पृथु ' इत्यादिकस्तृचो दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवो द्वितीयः । सूत्रितं च—' रथेन पृथुपाजसा बहवः सूरचक्षसः ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

रथे॑न पृथु॒पाज॑सा दा॒श्वांस॒मुप॑ गच्छतम् । इन्द्र॑वायू इ॒हा ग॑तम् ॥ ५ ॥

रथे॑न । पृ॒थु॒ऽपाज॑सा । दा॒श्वांस॑म् । उप॑ । ग॒च्छ॒त॒म् । इन्द्र॑वायू॒ इति॑ । इ॒ह । आ । ग॒त॒म् ॥ ५ ॥

हे ᵛइन्द्रवायू ᵛपृथुपाजसा प्रभूतबलेन ᵛरथेन ᵛदाश्वांसं दातारं यजमानम् ᵛउप ᵛगच्छतम् । तदर्थम् ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛआ[5] ᵛगतम्[5] आगच्छतम् ॥

इन्द्र॑वायू अ॒यं सु॒तस्तं दे॒वेभिः॑ स॒जोष॑सा । पिब॑तं दा॒शुषो॑ गृ॒हे ॥ ६ ॥

इन्द्र॑वायू॒ इति॑ । अ॒यम् । सु॒तः । तम् । दे॒वेभिः॑ । स॒ऽजोष॑सा । पिब॑तम् । दा॒शुषः॑ । गृ॒हे ॥ ६ ॥

हे ᵛइन्द्रवायू ᵛअयं सोमः ᵛसुतः अभिषुतः । ᵛतं सोमं ᵛदेवेभिः देवैः ᵛसजोषसा समानप्रीतौ[6] ᵛदाशुषः हविर्दातुः ᵛगृहे यागशालायां ᵛपिबतम् ॥

---

[1] ख-ग-ण-न-भ-ल-स–' नः अस्मदीयं ' नास्ति । [2] त–सोमपीतये पानाय; प–सोमपीतये पानाय अभि । [3] प–शोभनयज्ञवन्तम् । [4] ख-ग-च-ण-भ–स्थितौ । [5] ख-ग-च-ण-न-भ-स–' आ गतं ' नास्ति । [6] ल–समानप्रीतौ सन्तौ ।

इह प्रयाणमस्तु वामिन्द्रवायू विमोचनम् । इह वां सोमपीतये ॥ ७ ॥

इह । प्रऽयानम् । अस्तु । वाम् । इन्द्रवायू इति । विऽमोचनम् । इह । वाम् । सोमऽपीतये ॥७॥

हे ᵛइन्द्रवायू ᵛवां युवयोः ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛप्रयाणं गमनम् ᵛअस्तु । ᵛइह अस्मिन्नेव यज्ञे ᵛवां[1] ᵛसोमपीतये ᵛविमोचनम् अश्वानाम् अस्तु । पर्यवसानत एकार्थत्वेऽप्यादरार्थत्वादविरोधः ॥ ॥ २२ ॥

‘ वायो शुक्रः ’ इति चतुर्ऋचं द्वितीयं सूक्तमानुष्टुभं[2] वामदेवस्यार्षम्[2] ऐन्द्रवायवम् । आद्या केवलवायव्या । अत्रानुक्रमणिका—‘ वायो चतुष्कमाद्या[3] वायव्यानुष्टुभं तु[3] ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचे प्रथमा । ‘ वायो शुक्रो अयामि ते विहि होत्रा अवीताः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति सूत्रितम् ॥

वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अग्रं दिविष्टिषु ।
आ याहि सोमपीतये स्पार्हो देव नियुत्वता ॥ १ ॥

वायो इति । शुक्रः । अयामि । ते । मध्वः । अग्रम् । दिविष्टिषु ।
आ । याहि । सोमऽपीतये । स्पार्हः । देव । नियुत्वता ॥ १ ॥

हे ᵛवायो ᵛते तुभ्यं ᵛशुक्रः व्रतचर्यादिना दीप्तोऽहं ᵛमध्वः मधुरं सोमरसम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ᵛअग्रम् इतरेभ्यः पूर्वम् ᵛअयामि आययामि[4] ॥ अयतिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥ किमर्थम् । ᵛदिविष्टिषु दिवो द्युलोकस्यैषणेषु सत्सु हे ᵛदेव वायो ᵛस्पार्हः स्पृहणीयस्त्वं ᵛनियुत्वता । नियुत् वायोः प्रतिनियतोऽश्वः । तेन साधनेन ᵛआ ᵛयाहि ᵛसोमपीतये सोमपानाय ॥

‘ इन्द्रश्च ’ इत्यादिस्तृचो दशरात्रे चतुर्थेऽहन्यैन्द्रवायवो द्वितीयः । सूत्रितं च–‘ इन्द्रश्च वायवेषां सोमानामा चिकितान सुक्रतू ’ (आ. श्रौ. ७. ११) इति ॥

इन्द्रश्च वायवेषां सोमानां पीतिमर्हथः ।
युवां हि यन्तीन्दवो निम्नमापो न सध्र्यक् ॥ २ ॥

इन्द्रः । च । वायो इति । एषाम् । सोमानाम् । पीतिम् । अर्हथः ।
युवाम् । हि । यन्ति । इन्दवः । निम्नम् । आपः । न । सध्र्यक् ॥ २ ॥

हे ᵛवायो त्वम् ᵛइन्द्रश्च ᵛएषां गृहीतानां ᵛसोमानां ᵛपीतिं पानम् ᵛअर्हथः । ᵛयुवां ᵛहि खलु ᵛइन्दवः सोमाः ᵛयन्ति प्राप्नुवन्ति । ᵛनिम्नं खातप्रदेशम्[5] ᵛआपो ᵛन ᵛसध्र्यक् उदकानि यथा सहैव गच्छन्ति तद्वत् सर्वे सोमा युवां हि यन्ति ॥

---

[1] ल–वां युवाम् । [2] त–सूक्तं वामदेवस्यार्षमानुष्टुभम् । [3] त–ख-ग-च-ण-त-न-स–चतुष्कमानुष्टुभमाद्या वायव्या । [4] त–प्रापयामि; प–आगच्छामि । [5] न–नीचं प्रदेशम; ल–खाते प्रदशम् ।

वायविन्द्रश्च शुष्मिणा सरथं शवसस्पती।
नियुत्वन्ता न ऊतय आ यातं सोमपीतये॥ ३॥

वायो इति। इन्द्रः। च। शुष्मिणा। सऽरथम्। शवसः। पती इति।
नियुत्वन्ता। नः। ऊतये। आ। यातम्। सोमऽपीतये॥ ३॥

हे vवायो त्वम् vइन्द्रश्च हे vशवसस्पती बलस्य पती vशुष्मिणा बलवन्तौ vनियुत्वन्ता नियुत्संज्ञकाश्ववन्तौ युवां vसरथं समानमेव रथमारुह्येति शेषः। vन vऊतये रक्षणाय[१] vसोमपीतये सोमपानाय vआ vयातम् आगच्छतम्। यद्वा। सरथमधितिष्ठतम् आरुह्य चायातमिति च वाक्यद्वयम्॥

या वां सन्ति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा।
अस्मे ता यज्ञवाहसेन्द्रवायू नि यच्छतम्॥ ४॥

याः। वाम्। सन्ति। पुरुऽस्पृहः। निऽयुतः। दाशुषे। नरा।
अस्मे इति। ताः। यज्ञऽवाहसा। इन्द्रवायू इति। नि। यच्छतम्॥ ४॥

हे vनरा नेतारौ हे vयज्ञवाहसा यज्ञवाहकौ vइन्द्रवायू vयाः vपुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीयाः vनियुतः vसन्ति[२] vअस्मे अस्मभ्यं vदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मदर्थं[३] vताः नियुतः vनि vयच्छतम्॥ ॥ २३॥

‘विहि होत्राः’ इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं वामदेव्यं वायव्यम्। अत्रानुक्रमणिका—‘विहि पञ्च वायव्यम्’ इति। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। आद्या[४] दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य द्वितीया। तथा च सूत्रितं—‘विहि होत्रा अवीता वायो शतं हरीणाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति॥

विहि होत्रा अवीता विपो न रायो अर्यः।
वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये॥ १॥

विहि। होत्राः। अवीताः। विपः। न। रायः। अर्यः।
वायो इति। आ। चन्द्रेण। रथेन। याहि। सुतस्य। पीतये॥ १॥

हे vवायो vविहि वीहि भक्षय। vहोत्राः होमसाधिकाः सोमाहुतीः vअवीताः अन्यैः पूर्वमभक्षिताः vविपो vन शत्रूणां वेपयिता राजेव। किंच vअर्यः स्तोतुर्मम vरायः धनानि। संपादयेति शेषः। हे वायो vचन्द्रेण आह्लादकेन vरथेन vआ vयाहि vसुतस्य सोमस्य vपीतये पानाय॥

---

[१] ख-ग-घ-च-ण-प-भ—अस्मद्रक्षणाय। [२] ख-ग-घ-च-ण-प-भ—वां युष्माकं सन्ति ताः। [३] प—मह्यम्। [४] ख-ग-ङ-ण-भ—अथ च; स—अथ।

नि॒र्यु॒वा॒णो अश॑स्ती॒र्नि॒युत्वाँ॒ इन्द्र॑सारथिः ।
वाय॒वा च॒न्द्रेण॒ रथे॑न या॒हि सु॒तस्य॑ पी॒तये॑ ॥ २ ॥

निः॒ऽयु॒वा॒नः । अश॑स्तीः । नि॒युत्वा॑न् । इन्द्र॑ऽसारथिः ।
वायो॒ इति॑ । आ । च॒न्द्रेण॑ । रथे॑न । या॒हि । सु॒तस्य॑ । पी॒तये॑ ॥ २ ॥

हे ᵛवायो त्वम् ᵛअशस्तीः अभिशस्तीः ᵛनिर्युवाणः निःशेषेण नियोजयन् ᵛनियुत्वान् नियुत्संज्ञकाश्ववान् ᵛइन्द्रसारथिः इन्द्रसहायः सन् ᵛआ ᵛयाहि ॥

अनु॑ कृ॒ष्णे वसु॑धिती ये॒माते॑ वि॒श्वपे॑शसा ।
वाय॒वा च॒न्द्रेण॒ रथे॑न या॒हि सु॒तस्य॑ पी॒तये॑ ॥ ३ ॥

अनु॑ । कृ॒ष्णे इति॑ । वसु॑धिती॒ इति॒ वसु॑ऽधिती । ये॒माते॒ इति॑ । वि॒श्वऽपे॑शसा ।
वायो॒ इति॑ । आ । च॒न्द्रेण॑ । रथे॑न । या॒हि । सु॒तस्य॑ । पी॒तये॑ ॥ ३ ॥

ᵛकृष्णे कृष्णवर्णे ᵛवसुधिती वसूनां धात्र्यौ ᵛविश्वपेशसा विश्वरूपे द्यावापृथिव्यौ त्वाम् ᵛअनु ᵛयेमाते अनुगच्छतः ॥

वह॑न्तु त्वा मनो॒युजो॑ यु॒क्तासो॑ नव॒तिर्नव॑ ।
वाय॒वा च॒न्द्रेण॒ रथे॑न या॒हि सु॒तस्य॑ पी॒तये॑ ॥ ४ ॥

वह॑न्तु । त्वा॒ । म॒नः॒ऽयुजः॑ । यु॒क्तासः॑ । न॒व॒तिः । नव॑ ।
वायो॒ इति॑ । आ । च॒न्द्रेण॑ । रथे॑न । या॒हि । सु॒तस्य॑ । पी॒तये॑ ॥ ४ ॥

हे ᵛवायो ᵛत्वा त्वां ᵛमनोयुजः मनःसमानगतयः ᵛयुक्तासः परस्परसंयुक्ताः[१] ᵛनवतिर्नव नवोत्तरनवतिसंख्याका अश्वाः ᵛवहन्तु धारयन्तु ॥

' वायो शतम् ' इति पञ्चमी पूर्वोक्त एव तृचे तृतीया । सूत्रं पूर्वमेवोक्तम् ॥

वायो॑ श॒तं हरी॑णां यु॒वस्व॒ पोष्या॑णाम् ।
उ॒त वा॑ ते सह॒स्रिणो॒ रथ॒ आ या॑तु॒ पाज॑सा ॥ ५ ॥

वायो॒ इति॑ । श॒तम् । हरी॑णाम् । यु॒वस्व॑ । पोष्या॑णाम् ।
उ॒त । वा॒ । ते॒ । स॒ह॒स्रिणः॑ । रथः॑ । आ । या॒तु॒ । पाज॑सा ॥ ५ ॥

---

[१] ख-फ-भ—°संयुक्ताः भवन्ति ।

हे vवायो त्वं vपोष्याणां पोषणीयानां vहरीणां vशतं vयुवस्व योजय रथे। vउत अपि[1] च[1] vते vसहस्रिणः सहस्रसंख्यापूरका अश्वाः। तैर्युक्तः vरथः vपाजसा बलेन vआ आगच्छतु ॥ ॥ २४ ॥

‘ इदं वामास्ये ’ इति षडृचं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यार्षं गायत्रमैन्द्राबार्हस्पत्यम्। अत्रानुक्रमणिका—‘ इदं वां षळैन्द्राबार्हस्पत्यं गायत्रम् ’ इति। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती। उक्थं मदश्च शस्यते ॥ १ ॥

इदम्। वाम्। आस्ये। हविः। प्रियम्। इन्द्राबृहस्पती इति।
उक्थम्। मदः। च। शस्यते ॥ १ ॥

हे vइन्द्राबृहस्पती vवामास्ये[2] vइदं vप्रियं vहविः सोमरूपम्। प्रक्षिपामीति शेषः। vउक्थं शस्त्रं vच vमदः मदजनकं vशस्यते ॥

अयं वां परि षिच्यते सोम इन्द्राबृहस्पती। चारुर्मदाय पीतये ॥ २ ॥

अयम्। वाम्। परि। सिच्यते। सोमः। इन्द्राबृहस्पती इति। चारुः। मदाय। पीतये ॥ २ ॥

हे vइन्द्राबृहस्पती vवाम् आस्ये vचारुः[3] शोभनः[3] vअयं vसोमः vपरि vषिच्यते परितो दीयते। vमदाय हर्षाय vपीतये पानाय च ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्यायामिष्टौ प्रधानस्य ‘ आ न इन्द्रा ’ इति तृतीयानुवाक्या उत्तरा याज्या। सूत्रितं च—‘ आ न इन्द्राबृहस्पती अस्मे इन्द्राबृहस्पती ’ (आश्व. श्रौ. २. ११) इति ॥

आ न इन्द्राबृहस्पती गृहमिन्द्रश्च गच्छतम्। सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

आ। नः। इन्द्राबृहस्पती इति। गृहम्। इन्द्रः। च। गच्छतम्। सोमऽपा। सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे vइन्द्राबृहस्पती। अथ विविच्योच्यते। हे बृहस्पते त्वं च vइन्द्रश्च vसोमपा सोमपौ युवां[4] vसोमपीतये सोमपानाय vनः vगृहम् अस्मद्यागसंबन्धि[5] vआ vगच्छतम् ॥

अस्मे इन्द्राबृहस्पती रयिं धत्तं शतग्विनम्। अश्वावन्तं सहस्रिणम् ॥ ४ ॥

अस्मे इति। इन्द्राबृहस्पती इति। रयिम्। धत्तम्। शतऽग्विनम्।
अश्वऽवन्तम्। सहस्रिणम् ॥ ४ ॥

---

१. न-ल-स—अथवा। २. प—वामास्ये युष्मदीये मुखे। ३. ख-ग-ण-न-भ-स-सोमः।
४. ख-ग-ण-भ—युवं युवाम्। ५. त—अस्मद्यागसंबन्धिनम्।

अस्या विनियोगः पूर्वमन्त्रेण सहोक्तः । हे ᵛइन्द्राबृहस्पती ᵛअस्मे अस्मभ्यं ᵛरयिं धनं ᵛधत्तम्[1] । कीदृशं रयिम् । ᵛशतग्विनं शतसंख्याकाभिर्गोभिर्युक्तम् ᵛअश्वावन्तम् अश्ववन्तं ᵛसहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तम् ॥

इन्द्रा॒बृह॒स्पती॑ व॒यं सु॒ते गी॒र्भिर्ह॑वामहे । अ॒स्य सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥ ५ ॥

इन्द्रा॒बृह॒स्पती॒ इति॑ । व॒यम् । सु॒ते । गी॒ःऽभिः । ह॒वा॒म॒हे॒ । अ॒स्य । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥ ५ ॥

ᵛसुते[2] सोमेऽभिषुते ᵛगीर्भिः स्तुतिभिः । शिष्टं[3] गतम्[3] ॥

सोम॑मिन्द्राबृहस्पती॒ पिब॑तं दा॒शुषो॑ गृ॒हे । मा॒दये॑थां॒ तदो॑कसा ॥ ६ ॥

सोम॑म् । इ॒न्द्रा॒बृ॒ह॒स्प॒ती॒ इति॑ । पिब॑तम् । दा॒शुषः॑ । गृ॒हे । मा॒दये॑थाम् । तत्ऽओ॑कसा ॥ ६ ॥

हे ᵛइन्द्राबृहस्पती[4] युवां[5] ᵛदाशुषः हविर्दातुर्यजमानस्य ᵛगृहे ᵛतदोकसा । तदेव यजमानगृहमोको निवासस्थानं ययोस्तौ । तादृशौ सन्तौ ᵛसोमं ᵛपिबतम् । पीत्वा च ᵛमादयेथाम् इति ॥ ॥२५॥

‘ यस्तस्तम्भ ’ इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभम् । दशमी जगती । दशम्येकादश्याविन्द्राबृहस्पतिदेवताके शिष्टा नव बार्हस्पत्यः[6]। अत्रानुक्रमणिका—‘ यस्तस्तम्भैकादश बार्हस्पत्यमन्त्ये ऐन्द्र्यौ चोपान्त्या जगती ’ । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोमवृद्धाविदं सूक्तमावापार्थम् । तथा च सूत्रं—‘ यस्तस्तम्भ यो अद्रिभित् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति । आद्ये बृहस्पतिसवे[7] मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः सूक्तमुखीये । सूत्रितं च— ‘ यस्तस्तम्भ धुनेतय इति सूक्तमुखीये ’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

यस्त॒स्तम्भ॒ सह॑सा॒ वि ज्मो अन्ता॒न्बृह॒स्पति॑स्त्रिषध॒स्थो रवे॑ण ।
तं प्र॒त्नास॒ ऋष॑यो॒ दीध्या॑नाः पु॒रो विप्रा॑ दधिरे म॒न्द्रजि॑ह्वम् ॥ १ ॥

यः । त॒स्तम्भ॑ । सह॑सा । वि । ज्मः । अन्ता॑न् । बृह॒स्पतिः॑ । त्रि॒ऽस॒ध॒स्थः । रवे॑ण ।
तम् । प्र॒त्नासः॑ । ऋष॑यः । दीध्या॑नाः । पु॒रः । विप्राः॑ । द॒धि॒रे । म॒न्द्रऽजि॑ह्वम् ॥ १ ॥

ᵛयः ᵛबृहस्पतिः बृहतो देवस्य[8] यज्ञस्य वा पालयिता देवः ᵛसहसा बलेन ᵛज्मः पृथिव्याः ᵛअन्तान् । दश दिश इत्यर्थः । तान् ᵛवि ᵛतस्तम्भ विविधं स्तम्भितवान् नियमितवान् । ᵛत्रिषधस्थः त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः ᵛरवेण एवं तिष्ठतेत्यनेन शब्देन ᵛतं देवं ᵛप्रत्नासः पुराणाः ᵛऋषयः अतीन्द्रियद्रष्टारः ᵛदीध्यानाः दीप्यमानाः ᵛविप्राः मेधाविनो यजमानादयः ᵛपुरः ᵛदधिरे पुरस्तात् स्थापितवन्तः स्तुत्यादिना । ᵛमन्द्रजिह्वं[9] मादनजिह्वं मोदनजिह्वम्[9] ॥

---

[1] ख-ग-च-न-प-भ-स—धत्तं दत्तम् । [2] ख-ग-च-ण-प-फ-भ—हे इन्द्राबृहस्पती सुते । [3] त—शिष्टं स्पष्टम्; प—वयं वां हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये । [4] ल—इन्द्राबृहस्पती इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च । [5] ख-ग-च-ण-न-भ-स—वाम् । [6] त—बार्हस्पत्याः । [7] ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स—°सवने । [8] त—वेदस्य । [9] ख-ग-च-ण-फ-भ—मन्द्रजिह्वं मन्द्रा जिह्वा यस्यासौ मन्द्रजिह्वः तम्; त—मन्द्राजिह्वं मोदनजिह्वम्; न—मन्द्राजिह्वं मादनाजिह्वं तम्; प—मन्द्रजिह्वं कीदृशं मन्द्रा जिह्वा यस्यासौ मन्द्रजिह्वः तं मन्द्रजिह्वम् ।

धु॒नेत॑यः सुप्रके॒तं मद॑न्तो॒ बृह॑स्पते अ॒भि ये न॑स्तत॒स्रे ।
पृष॑न्तं सृ॒प्रमद॑ब्धमू॒र्वं बृह॑स्पते॒ रक्ष॑ताद॒स्य योनि॑म् ॥ २ ॥

धुन॑ऽइतयः । सु॒ऽप्र॒के॒तम् । मद॑न्तः । बृह॑स्पते । अ॒भि । ये । नः॒ । त॒त॒स्रे ।
पृष॑न्तम् । सृ॒प्रम् । अद॑ब्धम् । ऊ॒र्वम् । बृह॑स्पते । रक्ष॑तात् । अ॒स्य । योनि॑म् ॥ २ ॥

हे ᵛबृहस्पते ᵛधुनेतयः । धुना शत्रूणां कम्पयित्रीतिर्गतिर्येषां ते । तादृशाः ᵛसुप्रकेतं शोभनयज्ञं[1] त्वां ᵛमदन्तः मादयन्तः ᵛनः अस्मत्संबन्धिनः ᵛये ऋत्विजः ᵛअभि ᵛततस्रे आत्मानमुपक्षिपन्ति[2] स्तुवन्ति वा ᵛअस्य एषां ᵛयोनिं कारणं यज्ञं यजमानं वा मां ᵛरक्षतात् रक्ष । योनिविशेषणं ᵛपृषन्तं फलानि सिञ्चन्तं ᵛसृप्रं सर्पणस्वभावम् ᵛअदब्धम् अहिंसितम् ᵛऊर्वम् उरुम् ॥

‘ बृहस्पते या ’ इत्यादिके द्वे बार्हस्पत्ये पशौ वपापुरोडाशयोरनुवाक्ये । ‘ बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे[3] ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति[3] हि[4] सूत्रितम् ॥

बृह॑स्पते॒ या प॑र॒मा प॑रा॒वदत॒ आ त॑ ऋत॒स्पृशो॒ नि षे॑दुः ।
तुभ्यं॑ खा॒ता अ॑व॒ता अद्रि॑दुग्धा॒ मध्वः॑ श्चोतन्त्य॒भितो॑ विर॒प्शम् ॥ ३ ॥

बृह॑स्पते । या । प॒र॒मा । प॒रा॒ऽवत् । अतः॑ । आ । ते॒ । ऋ॒त॒ऽस्पृशः॑ । नि । से॒दुः॒ ।
तुभ्य॑म् । खा॒ताः । अ॒व॒ताः । अद्रि॑ऽदुग्धाः । मध्वः॑ । श्चो॒त॒न्ति॒ । अ॒भितः॑ । वि॒ऽर॒प्शम् ॥ ३ ॥

हे ᵛबृहस्पते ᵛया प्रसिद्धा ᵛपरमा उत्कृष्टा ᵛपरावत् अत्यन्तं दूरभूता वसतिः स्वर्गाख्यास्ति यद्वा लिङ्गव्यत्ययः । परमं स्थानमस्ति । ᵛअतः अस्माद्देशात् ᵛआ । आ इत्यर्वागर्थे । अधस्तात् ᵛते तव संबन्धिनः ᵛऋतस्पृशः यज्ञं स्पृशन्तोऽश्वाः ᵛनि ᵛषेदुः निषण्णा भवन्ति । ᵛतुभ्यं ᵛखाता ᵛअवताः[5] लुप्तोपमैषा । यथा खाताः कूपाः[6] ᵛअभितः ᵛश्चोतन्ति तद्वत् ᵛअद्रिदुग्धाः ग्रावभिरभिषुताः सोमाः ᵛविरप्शं विशेषेण शब्देन[7] स्तोत्रं यथा भवति तथा ᵛमध्वः मधुररसं श्चोतन्ति स्रवन्ति ॥

बृह॒स्पतिः॑ प्रथ॒मं जाय॑मानो म॒हो ज्योति॑षः पर॒मे व्यो॑मन् ।
स॒प्तास्य॑स्तुविजा॒तो रवे॑ण॒ वि स॒प्तर॑श्मिरधम॒त्तमां॑सि ॥ ४ ॥

बृह॒स्पतिः॑ । प्र॒थ॒मम् । जाय॑मानः । म॒हः । ज्योति॑षः । प॒र॒मे । विऽओ॑मन् ।
स॒प्तऽआ॑स्यः । तु॒वि॒ऽजा॒तः । रवे॑ण । वि । स॒प्तऽर॑श्मिः । अ॒ध॒म॒त् । तमां॑सि ॥ ४ ॥

अयं ᵛबृहस्पतिः मन्त्राभिमानी देवः ᵛमहः महतः ᵛज्योतिषः दीप्तस्य आदित्यस्य ᵛपरमे निरतिशये ᵛव्योमन् व्योमनि ᵛप्रथमं ᵛजायमानः प्रादुर्भवन् ᵛसप्तास्यः सप्तच्छन्दोमयमुखः ᵛतुविजातः बहुप्रकारं

---

[1] ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स–शोभनयज्ञम् । [2] त–आत्मानमुपक्षपयन्ति । [3] ख-ग-च-ण-न-भ-
स–‘ द्वे इति ’ नास्ति । [4] ल–च । [5] त-ल–भवताः अवटाः । [6] ख-भ–अवताः; प-फ–अवटाः ।
[7] त–शब्दनम् ।

संभूतः ᵛरवेण शब्देन ᵛसप्तरश्मिः सर्पणस्वभावतेजोयुक्तः ᵛतमांसि ᵛवि ᵛअधमत् । 'धमतिर्गतिकर्मा' (निरु. ६. २) इति निरुक्तम् । विविधं गच्छति । नाशयतीत्यर्थः ॥

स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन वलं रुरोज फलिगं रवेण ।
बृहस्पतिरुस्रिया हव्यसूदः कनिक्रदद्वावशतीरुदाजत् ॥ ५ ॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । ऋक्वता । गणेन । वलम् । रुरोज । फलिऽगम् । रवेण ।
बृहस्पतिः । उस्रियाः । हव्यऽसूदः । कनिक्रदत् । वावशतीः । उत् । आजत् ॥ ५ ॥

ᵛसः ᵛबृहस्पतिः ᵛसुष्टुभा शोभनस्तुतिमता ᵛऋक्वता दीप्तिमता ᵛगणेन अङ्गिरसां ᵛरवेण शब्देन च सह ᵛफलिगम् ॥ 'ञिफला विशरणे' ॥ फलिर्भेदः । तेन गच्छतीति फलिगम् । ᵛवलं[1] वलनामानमसुरं ᵛरुरोज बभञ्ज । द्वितीयः सशब्दः[2] पूरणः । स एव देवः ᵛउस्रियाः भोगानामुत्स्राविणीः ᵛहव्यसूदः क्षीरादिहविष्प्रेरिकाः ᵛवावशतीः वावश्यमानाः गाः ᵛकनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् ᵛउदाजत् उद्घाटयति स्म ॥ ॥ २६ ॥

'एवा पित्रे' इति बार्हस्पत्ये पशौ हविषो याज्या । 'एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊती' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति सूत्रितत्वात् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे एषैव धाय्या । तथा च सूत्रम्—'एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्ण आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति[3] ॥

एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।
बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६ ॥

एव । पित्रे । विश्वऽदेवाय । वृष्णे । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविःऽभिः ।
बृहस्पते । सुऽप्रजाः । वीरऽवन्तः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ६ ॥

ᵛपित्रे पालकाय ᵛविश्वदेवाय सर्वदेवतारूपाय । देवानां मन्त्रप्रतिपाद्यत्वादस्य च मन्त्राभिमानित्वात् विश्वदेवत्वम्[4] । यद्वा । अत्र देवशब्दः स्तुत्यर्थः । सर्वैः स्तुत्याय ᵛवृष्णे वर्षकाय बृहस्पतये देवाय ᵛएव एवमुक्तप्रकारेण ᵛयज्ञैः तत्साधनैः ᵛहविर्भिः आज्यचर्वादिलक्षणैः ᵛनमसा स्तुत्या च ᵛविधेम परिचरेम । हे ᵛबृहस्पते ᵛसुप्रजाः शोभनपुत्राः[5] ᵛवीरवन्तः वीर्योपेताः ᵛवयं ᵛरयीणां धनानां ᵛपतयः ᵛस्याम ॥

---

१. त–तं वलम् । २. ल–तच्छब्दः । ३. त–इति वैश्वदेवति; न–इति नवेति; ल–इति मवेति । ४. ख-ग-ण-न-भ-स–वैश्वदेवत्वम् । ५. त–शोभनप्रजाः ।

स इद्राजा॒ प्रति॑जन्यानि॒ विश्वा॒ शुष्मे॑ण तस्थाव॒भि वी॒र्ये॑ण ।
बृह॒स्पतिं॒ यः सुभृ॑तं बि॒भर्ति॑ वल्गू॒यति॒ वन्द॑ते पूर्व॒भाज॑म् ॥ ७ ॥

सः । इत् । राजा॑ । प्रति॑ऽजन्यानि । विश्वा॑ । शुष्मे॑ण । त॒स्थौ॒ । अ॒भि । वी॒र्ये॑ण ।
बृह॒स्पति॑म् । यः । सु॒ऽभृ॑तम् । बि॒भर्ति॑ । व॒ल्गु॒ऽयति॑ । वन्द॑ते । पू॒र्व॒ऽभाज॑म् ॥ ७ ॥

इदमाद्यृक्त्रयं पुरोहितप्रशंसा इति ब्राह्मणम् (ऐ. ब्रा. ८. २६)। अथवा सूक्तस्य ऋक्त्र वर्जितस्य बार्हस्पत्यत्वात् बृहस्पतेरेव स्तुतिः। ᵛस ᵛइत् स एव ᵛराजा मूर्धाभिषिक्तः अन्यो वा राजमानः ᵛप्रतिजन्यानि। जन्यं युद्धं प्रति बलानीत्यर्थः। प्रत्यर्थिजनपदानि वा तानि ᵛविश्वा सर्वा ᵛशुष्मेण बलेन ᵛवीर्येण शरीरसामर्थ्येन वा ᵛअभि अभिगम्याक्रम्य ᵛतस्थौ तिष्ठति। स इत्युक्तं इत्याह। ᵛयः ᵛबृहस्पतिं बृहतां महतां[2] पालयितारं देवमुक्तलक्षणं पुरोहितं वा ᵛसुभृतं सुष्ठु हविःस्तोत्रादिनान्नाच्छादनादिना वा ᵛबिभर्ति भरति ᵛवल्गूयति स्तौति। ᵛवन्दते नमस्करोति च ᵛपूर्वभाजम् इतरेभ्यः प्रथमं[3] संभक्तारं[3] कृत्वा। एवं यः करोति स एव[4] तस्थाविति ॥

स इत्क्षे॑ति॒ सुधि॑त॒ ओक॑सि॒ स्वे तस्मा॒ इळा॑ पिन्वते विश्व॒दानी॑म् ।
तस्मै॒ विशः॑ स्व॒यमे॒वा न॑मन्ते॒ यस्मि॑न्ब्र॒ह्मा राज॑नि॒ पूर्व॒ एति॑ ॥ ८ ॥

सः । इत् । क्षे॒ति॒ । सु॒ऽधि॑तः । ओक॑सि । स्वे । तस्मै॑ । इळा॑ । पि॒न्व॒ते॒ । वि॒श्व॒ऽदानी॑म् ।
तस्मै॑ । विशः॑ । स्व॒यम् । ए॒व । न॒म॒न्ते॒ । यस्मि॑न् । ब्र॒ह्मा । राज॑नि । पूर्वः॑ । एति॑ ॥ ८ ॥

ᵛस ᵛइत् स एव ᵛक्षेति निवसति। ᵛसुधितः सुष्ठु तृप्तः सन्[5] ᵛस्वे स्वकीये एव ᵛओकसि सदने। स एव समृद्धो निर्बाधः सन् सुखेनास्ते। ᵛतस्मा ᵛइळा भूमिः ᵛविश्वदानीं सर्वकाले[6] ᵛपिन्वते वर्धते फलैः। ᵛतस्मै ᵛविशः प्रजाः ᵛस्वयमेव ᵛनमन्ते प्रणता भवन्ति। दण्डनमन्तरेण स्वयमेव दत्तकरा भवन्ति। ᵛयस्मिन् ᵛराजनि ᵛब्रह्मा ᵛपूर्वः प्रथमं पूज्यः सन् ᵛएति गच्छति। वर्तत इत्यर्थः ॥

अप्र॑तीतो जयति॒ सं धना॑नि॒ प्रति॑जन्यान्यु॒त या सज॑न्या ।
अ॒व॒स्यवे॒ यो वरि॑वः कृ॒णोति॑ ब्र॒ह्मणे॒ राजा॒ तम॑वन्ति दे॒वाः ॥ ९ ॥

अप्र॑तिऽइतः । ज॒य॒ति॒ । सम् । धना॑नि । प्रति॑ऽजन्यानि । उ॒त । या । स॒ऽज॑न्या ।
अ॒व॒स्यवे॑ । यः । वरि॑वः । कृ॒णोति॑ । ब्र॒ह्मणे॑ । राजा॑ । तम् । अ॒व॒न्ति॒ । दे॒वाः ॥ ९ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-न-भ-यः। [2] त- महतां मन्त्राणाम्। [3] न-प्रथमसंभक्तारम्। [4] त-इत्। [5] त-सन्। कुत्र। [6] च-सर्वदा।

प्रतिस्पर्धिजनसंबन्धीनि

स एव ᵛअप्रतीतः अन्यैरप्रतिगतः सन् यानि धनानि ᵛप्रतिजन्यानि प्रतिस्पर्धिजनसंबन्धीनि ᵛउत अपि च ᵛसजन्या जनसंबन्धीनि ᵛधनानि ᵛसं ᵛजयति[1] । ᵛयः ᵛराजा ᵛअवस्यवे अवसीयसे[2] धनरहिताय रक्षणमिच्छते ᵛब्रह्मणे ब्राह्मणाय वा प्रीणनमिच्छते बृहस्पतये वा ᵛवरिवः धनं ᵛकृणोति करोति ददाति । स उक्तप्रकारेण महान् भवति । ᵛतम् एव ᵛदेवाः ᵛअवन्ति रक्षन्ति ॥

'इन्द्रश्च सोमम्' इति दशमी तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च— 'इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यदः' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति[3] ॥

इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पतेऽस्मिन्यज्ञे मन्दसाना वृषण्वसू ।
आ वां विशन्त्विन्दवः स्वाभुवोऽस्मे रयिं सर्ववीरं नि यच्छतम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । च । सोमम् । पिबतम् । बृहस्पते । अस्मिन् । यज्ञे । मन्दसाना ।
वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ॥ आ । वाम् । विशन्तु । इन्दवः । सुऽआभुवः ।
अस्मे इति । रयिम् । सर्वऽवीरम् । नि । यच्छतम् ॥ १० ॥

हे ᵛबृहस्पते त्वं ᵛइन्द्रश्च ᵛसोमं ᵛपिबतम् । कीदृशौ युवाम् । ᵛअस्मिन्यज्ञे ᵛमन्दसाना हृष्यन्तौ ᵛवृषण्वसू वर्षितृधनौ यजमानेभ्यो दीयमानधनावित्यर्थः । ᵛवां युवां ᵛस्वाभुवः सुष्ठु सर्वतो भवन्तः । कृत्स्नशरीरव्यापनसमर्था इत्यर्थः । तादृशाः ᵛइन्दवः सोमाः ᵛविशन्तु युवयोः शरीरं प्रविशन्तु । ᵛअस्मे अस्मभ्यं ᵛरयिं धनं ᵛसर्ववीरं सर्वपुत्राद्युपेतं ᵛनि ᵛयच्छतं दत्तम् ॥

बृहस्पत इन्द्र वर्धतं नः सचा सा वां सुमतिर्भूत्वस्मे ।
अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ११ ॥

बृहस्पते । इन्द्र । वर्धतम् । नः । सचा । सा । वाम् । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ।
अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरम्ऽधीः । जजस्तम् । अर्यः । वनुषाम् । अरातीः ॥ ११ ॥

हे ᵛबृहस्पते हे ᵛइन्द्र युवां[4] ᵛनः अस्मान् ᵛवर्धतं वर्धयतं प्रवृद्धान् कुरुतम् । ᵛसा ᵛसुमतिः युवयोरनुग्रहबुद्धिः ᵛअस्मे अस्मासु ᵛसचा सह ᵛभूतु भवतु । ᵛधियः कर्माणि ᵛअविष्टं रक्षतं पारं नयतम् । ᵛपुरंधीः । पुरं शरीरं धीयते स्थाप्यते याभिर्मतिभिस्ताः स्तुतीः ᵛजिगृतं प्रबुध्यतम् । ᵛवनुषां संभक्तृणामस्माकम् ᵛअर्यः गन्त्रीः ᵛअरातीः । शत्रूनित्यर्थः । ᵛजजस्तं युध्यतं क्षपयतमित्यर्थः[5] ॥ छन्दस्यरातिशब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥ एवं स्तुतिं निगमय्याभीष्टं प्रार्थितवान् ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥
श्रीमत्सायणमन्त्रीशो दाशतय्यास्तृतीयके । अष्टके सप्तमाध्यायं व्याकार्षीदतिपेशलम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके
सप्तमोऽध्यायः समाप्तः[6] ॥

---

[1] प–जयति संजयेत् । [2] ख-ग-च-ण-न-भ–अवसीयते । [3] ख-ग-च-ण-न-भ-ल–इति । तत्पाठस्तु । [4] प–वां युवाम् । [5] त–क्षपयितुमित्यर्थः । [6] ग-ल–'समाप्तः' नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमं[1] व्याख्यातुमारभते[1] । ‘ इदमु त्यत् ’ इत्येकादशर्चं षष्टं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभ देवताकम् । ‘ इदमुषस्यं तु ’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनश सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ उषो वाजेनेदमु त्यत् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

इदमु त्यत्पुरुतमं पुरस्ताज्ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्थात् ।
नूनं दिवो दुहितरो विभातीर्गातुं कृणवन्नुषसो जनाय ॥ १ ॥

इदम् । ऊँ इति । त्यत् । पुरुऽतमम् । पुरस्तात् । ज्योतिः । तमसः । वयुनऽवत् । अस्था
नूनम् । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । गातुम् । कृणवन् । उषसः । जनाय ॥ १ ॥

vइदमु पुरतो दृश्यमानमिदं vत्यत् तदस्माभिः स्तुत्यं सर्वप्रसिद्धं vपुरुतमम् अत्यन्तप्र vज्योतिः तेजः vवयुनावत् ॥ वेतेः कान्तिकर्मण इदम् ॥ प्रकृष्टकान्तिमत् । अथवा वयुनमि प्रज्ञानाम । प्रज्ञोपेतम् । सर्वस्य प्रज्ञापकमित्यर्थः । कीदृक् तेजः । vपुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि vतमसः अन्धकारात् vअस्थात् उदतिष्ठत् । एवं सति vनूनं सत्यं vदिवः आदित्यस्य vदुहितरः दुहितृस्थानीया vविभातीः[2] विभानं कुर्वतीः vउषसो vजनाय यजमानानां vगातुं गमनं गमनादिव्यापारसाम vकृणवन् अकुर्वन्[2] ॥

अस्थुरु चित्रा उषसः पुरस्तान्मिताइव स्वरवोऽध्वरेषु ।
व्यू व्रजस्य तमसो द्वारोच्छन्तीरव्रञ्छुचयः पावकाः ॥ २ ॥

अस्थुः । ऊँ इति । चित्राः । उषसः । पुरस्तात् । मिताःऽइव । स्वरवः । अध्वरेषु ।
वि । ऊँ इति । व्रजस्य । तमसः । द्वारा । उच्छन्तीः । अव्रन् । शुचयः । पावकाः ॥ २ ॥

vचित्राः चायनीयाः[3] vउषसः vपुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि vअस्थुः तिष्ठन्ति । व्याप्ता इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । vअध्वरेषु vमिताः खाताः vस्वरवः यूपाः vइव । ते यथा वेद्याः पुर भासन्ते तद्वत् । यद्यपि स्वरुशब्दो यूपच्छेदपतितप्रथमशकलवाची ‘ यः प्रथमः शकलः परापतेत्स स्वरुः कार्यः’ इत्युक्तत्वात् तथाप्यत्र मितशब्दश्रवणात् ‘ चषालवन्तः स्वरवः ’ (ऋ. सं. ३. ८. १०) इत्यादौ तथा दर्शनाच्चात्र यूपवचनः । ताः vव्रजस्य वारकस्य[4] vतमसो vद्वारा द्वाराणि vवि vउच्छन्तीः vशुचयः दीप्ताः vपावकाः शोधिकाः vअव्रन् व्यावृण्वन्[6] ॥

---

१. स–अथ तृतीयस्याष्टमाध्यायव्याख्यानमारभते । २. च-फ–विभातीरुषसो जनाय गातुं कृण्वन् आविर्भावं कुर्वन् । ३. प–चायनीयाः श्लाघनीयाः । ४. ख-ग-ण–आवारकस्य; घ-प–अन्धकारस्य; च-फ-भ–आवरकस्य । ६. च–आवृण्वन्; प–व्यवृण्वन् । उ पूरणः ।

उच्छन्तीरद्य चितयन्त भोजान्राधोदेयायोषसो मघोनीः ।
अचित्रे अन्तः पणयः ससन्त्वबुध्यमानास्तमसो विमध्ये ॥ ३ ॥

उच्छन्तीः । अद्य । चितयन्त । भोजान् । राधःऽदेयाय । उषसः । मघोनीः ।
अचित्रे । अन्तरिति । पणयः । ससन्तु । अबुध्यमानाः । तमसः । विऽमध्ये ॥ ३ ॥

vअद्य अस्मिन् दिने vउच्छन्तीः तमः विवासयन्त्यः vमघोनीः धनवत्यः vउषसः vभोजान् भोजयितॄन् यजमानान् तेषां vराधोदेयाय सोमादिधनदानाय vचितयन्त प्रज्ञापयन्ति । vअचित्रे अचायनीये vतमसो vविमध्ये[1] । अत्यन्तगाढान्धकारे इत्यर्थः । तत्र vपणयः वणिज इवादातारः vअबुध्यमानाः vससन्तु स्वपन्तु ॥

कुवित्स देवीः सनयो नवो वा यामो बभूयादुषसो वो अद्य ।
येना नवग्वे अङ्गिरे दशग्वे सप्तास्ये रेवती रेवदूष ॥ ४ ॥

कुवित् । सः । देवीः । सनयः । नवः । वा । यामः । बभूयात् । उषसः । वः । अद्य ।
येन । नवऽग्वे । अङ्गिरे । दशऽग्वे । सप्तऽआस्ये । रेवतीः । रेवत् । ऊष ॥ ४ ॥

हे vदेवीः द्योतमानाः vउषसो vवः युष्मान् vसनयः पुराणः vनवो vवा vयामः गमनसाधनः vसः[2] रथः vअद्य अस्मिन् यागदिने vकुवित् बहुवारं vबभूयात् भवेत् गच्छेदित्यर्थः । vयेन रथेन हे vरेवतीः धनवत्यो यूयं vनवग्वे vदशग्वे vसप्तास्ये सप्तच्छन्दोयुक्तमुखे vअङ्गिरे अङ्गिरोगणे । तौ[3] द्वौ तत्र येऽप्यङ्गिरसः[3] तेषां गणे । तथान्यत्र ' नवग्वो नु दशग्वो अङ्गिरस्तमः ' (ऋ. सं. १०. ६२. ६) इति । vरेवत् धनवत् यथा भवति तथा vऊष विभातं कृतवत्यः ॥ वसेर्व्युच्छनकर्मणो लिण्मध्यमबहुवचनस्येदं रूपम् ॥

यूयं हि देवीरृतयुग्भिरश्वैः परिप्रयाथ भुवनानि सद्यः ।
प्रबोधयन्तीरुषसः ससन्तं द्विपाच्चतुष्पाच्चरथाय जीवम् ॥ ५ ॥

यूयम् । हि । देवीः । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । परिऽप्रयाथ । भुवनानि । सद्यः ।
प्रऽबोधयन्तीः । उषसः । ससन्तम् । द्विऽपात् । चतुःऽपात् । चरथाय । जीवम् ॥ ५ ॥

हे vदेवीः द्योतमानाः vउषसः vयूयं vहि खलु vऋतयुग्भिः यज्ञगामिभिः vअश्वैः vभुवनानि vसद्यः vपरिप्रयाथ परितः प्रकृष्टं गच्छथ । किं कुर्वत्यः । vससन्तं स्वपन्तं vद्विपाच्चतुष्पात् मनुष्य-

---

[1] त-विमध्ये अन्धकारस्य अन्तर्मध्ये । [2] ख-ग-च-ण-भ-' सः ' नास्ति । [3] त-यद्वैते त्रयोऽप्यङ्गिरसः ।

गवादिलक्षणं ᵛजीवं ᵛचरथाय चरणाय गमनादिव्यवहाराय ᵛप्रबोधयन्तीः प्रबोधयन्त्यः
परिप्रयाथ ॥ ॥ १ ॥

क्व स्विदासां कतमा पुराणी यया विधाना विदधुर्ऋभूणाम् ।
शुभं यच्छुभ्रा उषसश्चरन्ति न वि ज्ञायन्ते सदृशीरजुर्याः ॥ ६ ॥

क्व । स्वित् । आसाम् । कतमा । पुराणी । यया । विऽधाना । विऽदधुः । ऋभूणाम् ।
शुभम् । यत् । शुभ्राः । उषसः । चरन्ति । न । वि । ज्ञायन्ते । सऽदृशीः । अजुर्याः ॥

ᵛआसाम् उषसां मध्ये ᵛक्व ᵛस्वित् अभूदद्य[१] ᵛकतमा[२] ᵛपुराणी पुरातनी। ᵛयया ᵛऋ संबन्धीनि ᵛविधाना चमसादिनिर्माणानि ᵛविदधुः अकुर्वन् ऋभवः। ᵛयत् याश्च ᵛउषसः ᵛशु दीप्ताः ᵛशुभं ᵛचरन्ति शोभां दीप्तिं कुर्वन्ति। ताः ᵛअजुर्याः अशीर्णा नित्यनूतनाः ᵛन[३] ᵛवि ᵛज्ञायन्ते यतः[४] ᵛसदृशीः सदृश्यः सर्वेष्वपि दिवसेष्वेकरूपा अतोऽद्यतन्य एता एताः पुराण्य इति न ज्ञायन्ते उषासादृश्यं[५] ‘ सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वः ’ (ऋ. सं. १. १२३. ८) इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

ता घा ता भद्रा उषसः पुरासुरभिष्टिद्युम्ना ऋतजातसत्याः ।
यास्वीजानः शशमान उक्थैः स्तुवञ्छंसन्द्रविणं सद्य आप ॥ ७ ॥

ताः । घ । ताः । भद्राः । उषसः । पुरा । आसुः । अभिष्टिऽद्युम्नाः । ऋतजातऽसत्याः ।
यासु । ईजानः । शशमानः । उक्थैः । स्तुवन् । शंसन् । द्रविणम् । सद्यः । आप ॥ ७ ॥

ᵛता ᵛघ। घेति प्रसिद्धौ। ताः खलूपकारिण्यः[६] ᵛता ᵛभद्राः कल्याण्यः स्तुत्या वा ᵛउष ᵛपुरा पूर्वम् ᵛआसुः अभवन्। ᵛअभिष्टिद्युम्नाः अभिगमनमात्रेण द्युम्नं धनं यासां ताः। ᵛऋतजात सत्याः। ऋतार्थं यज्ञार्थं जाताश्च ताः सत्याः सत्यफलाश्च तादृश्यः। ᵛयासु उषःसु ᵛईजानः या कुर्वाणः ᵛउक्थैः शस्त्रैः ᵛशशमानः शंसमानः ᵛस्तुवन् सामभिः स्तोत्रं निष्पादयन् ᵛशंसन् शस्त्रा कुर्वन् ᵛद्रविणं धनं ᵛसद्यः ᵛआप प्राप्नोति। ता भद्रा इति संबन्धः ॥

ता आ चरन्ति समना पुरस्तात्समानतः समना पप्रथानाः ।
~~ऋतस्य~~ देवीः सदसो बुधाना गवां न सर्गा उषसो जरन्ते ॥ ८ ॥

ताः । आ । चरन्ति । समना । पुरस्तात् । समानतः । समना । पप्रथानाः ।
ऋतस्य । देवीः । सदसः । बुधानाः । गवाम् । न । सर्गाः । उषसः । जरन्ते ॥ ८ ॥

---

[१] ख-ग-च-ण-प-फ-भ–अभूत्। [२] त–कतमा च। [३] ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-स–‘न’ नास्ति। [४] ख-ग-ण-त-न-भ-ल–यथा; स–तथा। [५] त–उषसा सादृश्यम्; न–उषस सादृश्यम्। [६] ख-ग-घ- ण-न-प-भ-ल-स–स्वरूपकारिण्यः; च-फ–स्वरूपचारिण्यः।

vताः उषसः vआ सर्वतः vचरन्ति । vसमना[1] सर्वतः समानाः[1] vपुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि vसमानतः समानाद्देशात् अन्तरिक्षात्[2] vसमना सर्वतः[3] vपप्रथानाः प्रथमानाः[4] vऋतस्य यज्ञस्य vसदसः सदः । तत्रत्यम् ऋत्विग्घविरादिकम्[5] इत्यर्थः । vबुधानाः बोधयन्त्यः ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ एवं महानुभावाः vउषसो vजरन्ते स्तूयन्ते । vगवां vसर्गाः vन उदकानां सृष्टय इव । 'गवां सर्गा न रश्मयः' (ऋ. सं. ४. ५२. ५) इति हि श्रुतम् । ता यथा सर्वत्र प्रसंगादुपकारत्वाच्च स्तूयन्ते तद्वत् ॥

ता इ॒न्वे॒३॒॑व स॑म॒ना स॑मा॒नीरमी॑तवर्णा उ॒षस॑श्चरन्ति ।
गूह॑न्ती॒रभ्व॒मसि॑तं॒ रुश॑द्भिः शु॒क्रास्त॒नूभि॒ः शुच॑यो रुचा॒नाः ॥ ९ ॥

ताः । इत् । नु । ए॒व । स॒म॒ना । स॒मा॒नीः । अमी॑तऽवर्णाः । उ॒षस॑ः । च॒र॒न्ति॒ ।
गूह॑न्तीः । अभ्व॑म् । असि॑तम् । रुश॑त्ऽभिः । शु॒क्राः । त॒नूभि॑ः । शुच॑यः । रु॒चा॒नाः ॥ ९ ॥

vताः[6] vएव उषसः । इदिति पूरणः । vनु अद्य vसमना समानाः एकधेत्यर्थः । vसमानीः एकरूपाः vअमीतवर्णाः अहिंसितवर्णाः[7] अपरिमितवर्णा वा vउषसश्चरन्ति सर्वतः । किं कुर्वत्यः । vअभ्वम् । महन्नामैतत् । अतिमहत् vअसितं कृष्णं[8] रूपं[8] vगूहन्तीः गोपयन्त्यः vरुशद्भिः रोचमानैः vतनूभिः स्वशरीरैः vशुक्राः दीप्ताः vशुचयः शुद्धाः vरुचानाः रोचमाना रोचयन्त्यो वा ॥

र॒यिं दि॑वो दुहितरो विभा॒तीः प्र॒जाव॑न्तं यच्छता॒स्मासु॑ देवीः ।
स्यो॒नादा व॑ः प्रति॒बुध्य॑मानाः सु॒वीर्य॑स्य॒ पत॑यः स्याम ॥ १० ॥

र॒यिम् । दि॒वः । दु॒हि॒त॒रः॒ । वि॒ऽभा॒तीः । प्र॒जाऽव॑न्तम् । य॒च्छ॒त॒ । अ॒स्मासु॑ । दे॒वीः॒ ।
स्यो॒नात् । आ । व॒ः । प्र॒ति॒ऽबुध्य॑मानाः । सु॒ऽवीर्य॑स्य । पत॑यः । स्या॒म ॥ १० ॥

हे vदिवो vदुहितरः द्योतमानस्यादित्यस्य दुहितृस्थानीयाः vविभातीः विभात्यो विशेषेण भानं कुर्वत्यः[9] vअस्मासु vप्रजावन्तं vरयिं पुत्राद्युपेतं धनं vयच्छत दत्त । हे vदेवीः देव्यः vस्योनात् सुखात् निमित्तभूतात् vवः युष्मान् vप्रतिबुध्यमानाः प्रतिबोधयन्तो वयं vसुवीर्यस्य vपतयः vस्याम । पुत्रादिसहितस्य धनस्य पालका भवेम[10] ॥

'तद्वो दिवः' इति व्युष्टायां जपेत् ॥

---

[1] ख-ग-ण-भ-ल—समानाः; च—समनाः; त-प—समना सर्वतः समानाः समेन । [2] त—एकरूपादन्तरिक्षात् । [3] ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स—'सर्वतः' नास्ति । [4] ख-ग-प-भ—समेन प्रथमानाः । [5] ख-ग-घ-च-ण-भ—ऋत्विगादिकम्; ल—ऋत्विग्यशादिकम्; स—ऋत्विग्वशादिकम् । [6] ख-प-फ-भ— ता इत् ताः । [7] ख-प-फ-भ—'अहिंसितवर्णाः' नास्ति । [8] च—तमोरूपम् । [9] त—कुर्वत्यः सत्यः । [10] प— भवेम । आ पूरणः ।

तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरुप ब्रुव उषसो यज्ञकेतुः ।
वयं स्याम यशसो जनेषु तद्द्यौश्च धत्तां पृथिवी च देवी ॥ ११ ॥

तत् । वः । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । उप । ब्रुवे । उषसः । यज्ञऽकेतुः ।
वयम् । स्याम । यशसः । जनेषु । तत् । द्यौः । च । धत्ताम् । पृथिवी । च । देवी ॥ ११ ॥

हे ᵛदिवो ᵛदुहितरः हे ᵛउषसः ᵛविभातीः[1] ᵛवः युष्मान् ᵛतत् उत्तरार्धप्रथमपादेन वक्ष्यमाणं फलं ᵛयज्ञकेतुः । यज्ञ एव केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशोऽहम् ᵛउप ᵛब्रुवे उपेत्य ब्रवीमि । अथ बहुवदुच्यते । ᵛवयं स्तुवन्तः[2] ᵛजनेषु अस्मत्समानेषु मध्ये ᵛयशसः कीर्तेः अन्नस्य[3] वा[3] स्वामिनः ᵛस्याम । ᵛतत् यशः ᵛद्यौः ᵛपृथिवी ᵛच ᵛदेवी ᵛधत्तां धारयताम्[4] ॥ ॥ २ ॥

'प्रति ष्या' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं[5] गायत्रमुषोदेवताकम् । 'प्रति ष्या सप्त गायत्रम्' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं शस्यम् । 'अथोषस्यः प्रति ष्या सूनरी' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति हि सूत्रितम् ॥

प्रति ष्या सूनरी जनी व्युच्छन्ती परि स्वसुः । दिवो अदर्शि दुहिता ॥ १ ॥

प्रति । स्या । सूनरी । जनी । विऽउच्छन्ती । परि । स्वसुः । दिवः । अदर्शि । दुहिता ॥ १ ॥

ᵛस्या सा संस्तूयमाना[6] ᵛसूनरी सुष्ठु प्राणिनां नेत्री ᵛजनी जनयित्री फलानां ᵛस्वसुः स्वसृस्थानीयाया रात्रेः ᵛपरि उपरिभागे रात्रिपर्यवसानकाले ᵛव्युच्छन्ती तमो विवासयन्ती । 'स्वसा स्वस्रे ज्यायस्यै' (ऋ. सं. १. १२४. ८) इत्युक्तम् । ᵛदिवः द्योतमानस्यादित्यस्य ᵛदुहिता उषाः ᵛप्रति ᵛअदर्शि प्रतिदृश्यते सर्वैः ॥

अश्वेव चित्रारुषी माता गवामृतावरी । सखाभूदश्विनोरुषाः ॥ २ ॥

अश्वाऽइव । चित्रा । अरुषी । माता । गवाम् । ऋतऽवरी । सखा । अभूत् । अश्विनोः । उषाः ॥ २ ॥

ᵛअश्वेव ᵛचित्रा चायनीया ᵛअरुषी रोचमाना ᵛगवां रश्मीनां ᵛमाता निर्मात्री ᵛऋतावरी यज्ञवती ᵛउषाः ᵛअश्विनोः ᵛसखा समानख्याना सह स्तूयमाना ᵛअभूत् भवति । अश्विनोः उषसा सह स्तूयमानत्वात् सखित्वं परस्परम् ॥

उत सखास्यश्विनोरुत माता गवामसि । उतोषो वस्व ईशिषे ॥ ३ ॥

उत । सखा । असि । अश्विनोः । उत । माता । गवाम् । असि । उत । उषः । वस्वः । ईशिषे ॥ ३ ॥

---

[1] प–विशेषेण भानु (? नं) कुर्वन्त्यः; त–विभातीर्विविधभानाः । [2] ख-ग-च-ण-फ-भ-ल–ब्रुवन्तः; प-स–'स्तुवन्तः' नास्ति । [3] प–'अन्नस्य वा' नास्ति । [4] ख-ग-च-ण-फ-भ–धारयताम् । च पूरणः । [5] स–वामदेव्यम् । [6] त–प्रस्तूयमाना । [7] ख-ग-ण-भ-स–उषा उषसः; घ–उषसः ।

vउत अपि च vअश्विनोः vसखा[१] vअसि । vउत अपि च vगवां रश्मीनां vमाता vअसि । vउत अपि च हे vउषः vवस्वः धनस्य vईशिषे ईश्वरा[२] भवसि ॥

या॒व॒यद्द्वे॑षसं त्वा चिकि॒त्वित्सू॑नृतावरि । प्रति॒ स्तोमै॑रभुत्स्महि ॥ ४ ॥

य॒व॒यत्ऽद्वे॑षसम् । त्वा॒ । चि॒कि॒त्वित् । सू॒नृ॒ता॒ऽव॒रि॒ । प्रति॑ । स्तोमैः॑ । अ॒भु॒त्स्म॒हि॒ ॥ ४ ॥

vयावयद्द्वेषसम्[३] । यवयन्तो वियुज्यमाना द्वेषांसि द्वेष्टारो यस्यास्तादृशी । पृथक्क्रियन्ते द्वेषांस्यनयेति वा[४] । रात्रौ हननायोद्युक्ता द्वेषिण उषःकाले हि पलायन्ते[५] । तादृशीं vचिकित्वित् ज्ञापयन्तीं vत्वा त्वां vसूनृतावरि[६] । सूनृतेति[७] वाङ्नाम । तद्वति[७] देवि vस्तोमैः स्तुतिभिः vप्रति vअभुत्स्महि प्रतिबोधयामः । स्तुम इत्यर्थः ॥

प्रति॑ भ॒द्रा अ॑दृक्षत॒ गवां॒ सर्गा॒ न र॒श्मयः॑ । ओषा अ॑प्रा उ॒रु ज्रयः॑ ॥ ५ ॥

प्रति॑ । भ॒द्राः । अ॒दृ॒क्ष॒त॒ । गवा॑म् । सर्गाः॑ । न । र॒श्मयः॑ । आ । उ॒षाः । अ॒प्राः॒ । उ॒रु । ज्रयः॑ ॥ ५ ॥

vभद्राः स्तुत्याः vरश्मयः vप्रति vअदृक्षत प्रतिदृश्यन्ते । vगवाम्[८] उदकानां vसर्गा vन[८] वर्षधारा इवेयम् vउषाः vउरु vज्रयः महत्तेजः vआ vअप्राः आपूरयत् ॥

आ॒प॒प्रुषी॑ विभावरि॒ व्या॑व॒र्ज्योति॑षा॒ तमः॑ । उषो॒ अनु॑ स्व॒धाम॑व ॥ ६ ॥

आ॒ऽप॒प्रुषी॑ । वि॒भा॒ऽव॒रि॒ । वि । आ॒वः॒ । ज्योति॑षा । तमः॑ । उषः॑ । अनु॑ । स्व॒धाम् । अ॒व॒ ॥ ६ ॥

हे vविभावरि विभावति vउषः त्वम् vआपप्रुषी आपूरयन्ती तेजसा जगत् vज्योतिषा तेजसा vतमः अन्धकारं vव्यावः व्यावृणोः । किंच vअनु[९] पश्चात्[९] vस्वधां हविर्लक्षणमन्नम् vअव रक्ष ॥

'आ[१०] द्यां तनोषि' इत्येषा देवानां हविःषु उषसोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ द्यां तनोषि रश्मिभिरावहन्ती पोष्या वार्याणि' (आश्व. श्रौ. ६. १४) इति[१०] ॥

आ द्यां त॑नोषि र॒श्मिभि॒रान्तरि॑क्षमु॒रु प्रि॒यम् । उषः॑ शु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॑ ॥ ७ ॥

आ । द्याम् । त॒नो॒षि॒ । र॒श्मिऽभिः॑ । आ । अ॒न्तरि॑क्षम् । उ॒रु । प्रि॒यम् । उषः॑ । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ ॥ ७ ॥

हे vउषः vरश्मिभिः vद्यां दिवम् vआ vतनोषि । vउरु विस्तीर्णं vप्रियम् vअन्तरिक्षं रश्मिभिः vआ तनोषि । vशुक्रेण दीप्तेन vशोचिषा प्रकाशेन युक्ता सती एवं करोषि ॥　　॥ ३ ॥

---

[१] त–सखा सखी । [२] ख-ग-च-ण-प-फ-भ– ईश्वरी; ल-स–ईश्वरः । [३] प-ल–यवयद्द्वेषसम् । [४] ख-ग-च-ण-भ-ल-स–'वा' नास्ति । [५] ख-ग-च-ण-प-भ–पलायन्त इत्यर्थः । [६] ख-ग-च-ण-प-फ-भ– हे सूनृतावरि । [७] प–सत्यवाग्वति । [८] ख-ग-च-ण-भ–गवां सर्गा न उदकानाम् । [९] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स–'अनु पश्चात्' नास्ति । [१०] ख-ग-च-ण-भ-ल-स–'आ द्यां...इति' नास्ति ।

'तद्देवस्य' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं जागतं सावित्रम्। तथा चानुक्रम्यते—'तद्देवस्य सावित्रं तु जागतम्' इति। आभिप्लविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्धानमिदं[1] तथा च सूत्रितं—'तद्देवस्य घृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति॥

तद्दे॒वस्य॑ सवि॒तुर्वार्यं॑ म॒हद्वृ॑णी॒महे॒ असु॑रस्य॒ प्रचे॑तसः ।
छ॒र्दिर्येन॑ दा॒शुषे॒ यच्छ॑ति॒ त्मना॒ तन्नो॑ म॒हाँ उद॑यान्दे॒वो अ॒क्तुभिः॑ ॥ १॥

तत् । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । वार्य॑म् । म॒हत् । वृ॒णी॒महे॑ । असु॑रस्य । प्रऽचे॑तसः ।
छ॒र्दिः । येन॑ । दा॒शुषे॑ । यच्छ॑ति । त्मना॑ । तत् । नः॒ । म॒हान् । उत् । अ॒या॒न् । दे॒वः । अ॒क्तुऽभिः॑ ॥ १॥

ˇसवितुः प्रेरकस्य ˇदेवस्य ˇवार्यं वरणीयं ˇमहत् पूज्यं ˇतत् धनं ˇवृणीमहे प्रार्थयामः ˇअसुरस्य । असुर्बलम् । तद्वतः ˇप्रचेतसः प्रकृष्टमतेः[2] । देवस्येति संबन्धः । ˇयेन धनेन युक्तः ˇछर्दिः । गृहनामैतत् । गृहोपलक्षितं धनजातं ˇदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ˇत्मना आत्मना ˇयच्छति ˇतत् ˇछर्दिः ˇमहान् ˇदेवः सविता ˇअक्तुभिः रात्रिभिः । एतदह्नामप्युपलक्षणम् । सर्वैः दिवसैः सर्वेषु दिवसेषु ˇनः अस्माकम् ˇउदयान् उद्यच्छतु करोत्वित्यर्थः । यद्वा । छर्दिरिति तेजोनाम तत्तेज उद्यच्छत्विति ॥

दि॒वो ध॒र्ता भुव॑नस्य प्र॒जाप॑तिः पि॒शङ्गं॑ द्रा॒पिं प्रति॑ मुञ्चते क॒विः ।
वि॒च॒क्ष॒णः प्र॒थय॑न्नापृ॒णन्नु॒र्वजी॑जनत्सवि॒ता सु॒म्नमु॒क्थ्य॑म् ॥ २॥

दि॒वः । ध॒र्ता । भुव॑नस्य । प्र॒जाऽप॑तिः । पि॒शङ्ग॑म् । द्रा॒पिम् । प्रति॑ । मु॒ञ्च॒ते॒ । क॒विः ।
वि॒ऽच॒क्ष॒णः । प्र॒थय॑न् । आ॒ऽपृ॒णन् । उ॒रु । अजी॑जनत् । स॒वि॒ता । सु॒म्नम् । उ॒क्थ्य॑म् ॥ २॥

ˇदिवः द्युलोकस्य ˇधर्ता धारकः । न केवलं दिव एव अपि तु ˇभुवनस्य कृत्स्नस्यापि लोकस्य धर्ता ˇप्रजापतिः प्रजानां प्रकाशवृष्ट्यादिना पालयिता ˇकविः प्राज्ञो देवः ˇपिशङ्गं ˇद्रापिं हिरण्मयं कवचं ˇप्रति ˇमुञ्चते । आच्छादयति प्रत्युदयम् । ˇविचक्षणः विविधं द्रष्टा स एव देवः[3] ˇप्रथयन् प्रख्यापयन् तेजः ˇआपृणन् आपूरयन् परितः ˇउरु प्रभूतं ˇसुम्नं सुखम् ˇउक्थ्यं स्तुत्यं ˇअजीजनत् उत्पादयति ॥

---

[1] ख-ण-न-भ-ल—सावित्रं निविद्धानम्; स—सावित्रं निविद्धानीयम् ।

[2] ख-ग-ण-भ-ल-स—प्रकृष्टतमः; घ—प्रकृष्टस्य; च—प्रकृष्टतमस्य ।

[3] प—देवः सविता ।

आप्रा रजांसि दिव्यानि पार्थिवा श्लोकं देवः कृणुते स्वाय धर्मणे ।
प्र बाहू अस्राक्सविता सवीमनि निवेशयन्प्रसुवन्नक्तुभिर्जगत् ॥ ३ ॥

आ । अप्राः । रजांसि । दिव्यानि । पार्थिवा । श्लोकम् । देवः । कृणुते । स्वाय । धर्मणे ।
प्र । बाहू इति । अस्राक् । सविता । सवीमनि ।
निऽवेशयन् । प्रऽसुवन् । अक्तुऽभिः । जगत् ॥ ३ ॥

अयं vदेवः सविता vदिव्यानि द्युसंबन्धीनि vपार्थिवा पार्थिवानि[1] vरजांसि लोकान् । तिस्रः खलु[2] द्यावः पृथिव्यश्च । ‘ तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीँरुत द्यून् ’ (ऋ. सं. २. २७. ८) इति हि श्रुतम् । vआप्राः । आपूरयति स्वाभिर्भाभिर्देवः । vस्वाय vधर्मणे स्वकीयाय धारणाय vश्लोकं प्रशस्तिं vकृणुते करोति । vसविता vसवीमनि प्रसवेऽनुज्ञायां निमित्तायां vबाहू स्वीयौ vप्र vअस्राक् प्रसृजति । प्रसारयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । vअक्तुभिः कान्तिभिः vजगत् vनिवेशयन् स्वस्वकार्ये स्थापयन् vप्रसुवन् प्रेरयन् । अथवा अक्तुभिरिति रात्रिनाम । तदुपलक्षितैः सर्वैर्वासरैः सर्वेष्वपि दिनेष्वेवं करोतीत्यर्थः ॥

अदाभ्यो भुवनानि प्रचाकशद्व्रतानि देवः सविताभि रक्षते ।
प्रास्राग्बाहू भुवनस्य प्रजाभ्यो धृतव्रतो महो अज्मस्य राजति ॥ ४ ॥

अदाभ्यः । भुवनानि । प्रऽचाकशत् । व्रतानि । देवः । सविता । अभि । रक्षते ।
प्र । अस्राक् । बाहू इति । भुवनस्य । प्रऽजाभ्यः । धृतऽव्रतः । महः । अज्मस्य । राजति ॥ ४ ॥

vसविता vदेवः vअदाभ्यः अन्यैरहिंसितः सन् vभुवनानि vप्रचाकशत् दीपयन् vव्रतानि कर्माणि प्राणिनाम् vअभि vरक्षते । vभुवनस्य लोकस्य vप्रजाभ्यः[3] तत्रत्याभ्यः[3] vबाहू स्वीयौ vप्रास्राक् प्रसारयति । स्वस्वकर्मणे अनुजानातीत्यर्थः[4] । सर्वव्यापाराणां सूर्याधीनत्वात् । ‘ सविता वै प्रसवानामीशे ’ (ऐ. ब्रा. १. १६) इति हि श्रुतिः । vधृतव्रतः धृतकर्मा स तथा कुर्वन् vमहः महतः vअज्मस्य जगतः vराजति ईश्वरो भवति ॥

त्रिरन्तरिक्षं सविता महित्वना त्री रजांसि परिभूस्त्रीणि रोचना ।
तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिस्र इन्वति त्रिभिर्व्रतैरभि नो रक्षति त्मना ॥ ५ ॥

त्रिः । अन्तरिक्षम् । सविता । महिऽत्वना । त्री । रजांसि । परिऽभूः । त्रीणि । रोचना ।
तिस्रः । दिवः । पृथिवीः । तिस्रः । इन्वति । त्रिऽभिः । व्रतैः । अभि । नः । रक्षति । त्मना ॥ ५ ॥

---

[1] त–पृथिवीसंबन्धीनि । [2] ग-च-ण-भ–तु । [3] ख-प-भ-ल–प्रजाभ्यस्तत्प्रजाभ्यः; ग-च–प्रजापतयस्तत्प्रजाभ्यः; ण–प्राजापत्यस्तत्प्रजाभ्यः । [4] ख-ग-च-ण-प-भ––अनुज्ञापयतीत्यर्थः ।

अयं ᵛसविता ᵛत्रिः त्रिभेदम् ᵛअन्तरिक्षम् । अन्तरा क्षान्तं भवति जगदित्यन्तरिक्षम् । ᵛपरिभूः परिभविता[1] सन् ᵛमहित्वना महित्वेन ᵛइन्वति व्याप्नोति । ‘ वायुविद्युद्वरुणाख्यास्त्रयो लोका अन्तरिक्षभेदाः स वायुलोकं स वरुणलोकम् ’ (कौ. उ. १. ३) इत्यादिश्रुतेः । ᵛत्री ᵛरजांसि रञ्जनात्मकानि त्रीणि क्षित्यन्तरिक्षद्युलक्षणान् त्रीन् लोकान् इन्वति । पूर्वमन्तरिक्षस्यैवावान्तरभेद उक्तः इह तु सामान्याकारेणेत्यपुनरुक्तिः। ᵛत्रीणि ᵛरोचना रोचनानि रोचमानान् अग्निवाय्वादिस्थान् उक्त स्थानत्रयस्वामित्वेन इन्वति । पूर्वमन्तरिक्षस्यैवावान्तरभेद उक्तः । अथ द्युपृथिव्योरवान्तरभेद उच्यते । ᵛतिस्रो ᵛदिवः इन्द्रप्रजापतिसत्याख्यान्[2] त्रीन् लोकान् इन्वति । तथा ᵛतिस्रः ᵛपृथिवीः इन्वति । क्षित्यवान्तरभेदान् लोकान् इन्वति । एवं सर्वत्र व्याप्तो देवः ᵛत्रिभिर्व्रतैः कर्मभिः उष्णवर्षहिमाख्यैः ᵛनः अस्मान् ᵛत्मना आत्मनैव स्वीयानुग्रहबुद्ध्यैव ᵛअभि ᵛरक्षति अभिरक्षतु । परिपालयतु ॥

बृहत्सुम्नः प्रसवीता निवेशनो जगतः स्थातुरुभयस्य यो वशी ।
स नो देवः सविता शर्म यच्छत्वस्मे क्षयाय त्रिवरूथमंहसः ॥ ६ ॥

बृहत्ऽसुम्नः । प्रऽसविता । निऽवेशनः । जगतः । स्थातुः । उभयस्य । यः । वशी ।
सः । नः । देवः । सविता । शर्म । यच्छतु । अस्मे इति । क्षयाय । त्रिऽवरूथम् । अंहसः ॥ ६ ॥

यः ᵛबृहत्सुम्नः प्रभूतधनः प्रभूतसुखो[3] वा[3] ᵛप्रसविता प्रकर्षेणानुज्ञाता कर्मणां ᵛनिवेशनः सर्वैर्गन्तव्यः । ᵛजगतः जङ्गमस्य ᵛस्थातुः स्थावरस्य ᵛउभयस्य ᵛयो ᵛवशी ᵛसः महान् ᵛसविता ᵛदेवः ᵛनः अस्मभ्यं ᵛशर्म सुखं ᵛयच्छतु । कीदृशं शर्म । ᵛत्रिवरूथम् । त्रीणि वरूथानि गृहाणि स्थानानि क्षित्यादीनि यस्य तत्तादृशम् । ᵛअस्मे अस्माकम् ᵛअंहसः पापस्य ᵛक्षयाय भवत्विति शेषः ॥

राजक्रये ‘ आगन्देवः ’ इत्येषानुवचनीया । सूत्रितं च–‘ आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयमित्यर्धर्चं आरमेत् ’ (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयं दधातु नः सविता सुप्रजामिषम् ।
स नः क्षपाभिरहभिश्च जिन्वतु प्रजावन्तं रयिमस्मे समिन्वतु ॥ ७ ॥

आ । अगन् । देवः । ऋतुऽभिः । वर्धतु । क्षयम् । दधातु । नः । सविता । सुऽप्रजाम् । इषम् ।
~~सः । नः । क्षपा~~भिः । अहऽभिः । च । जिन्वतु ।
प्रजाऽवन्तम् । रयिम् । अस्मे इति । सम् । इन्वतु ॥ ७ ॥

ᵛदेवः ᵛसविता ᵛऋतुभिः सह ᵛआगन् आगच्छतु ॥ गमेर्लङि रूपम् ॥ किंच ᵛक्षयं गृहं ᵛवर्धतु वर्धयतु । ᵛनः अस्माकं ᵛसुप्रजां शोभनपुत्राद्युपेतम् ᵛइषम् अन्नं ᵛदधातु ददातु । ᵛसः एव

---

[1] ख-प-फ-भ–परितो भविता। [2] ख-भ– अग्नीन्द्रप्रजापतिसत्याख्यान्; फ–अग्नीन्द्रप्रजापतिरित्याख्यान्। [3] ख-ग-च-ण-भ–‘ प्रभूतसुखो वा ’नास्ति।

ᵛनः अस्मान् ᵛक्षपाभिः रात्रिभिः ᵛअहभिश्च । सर्वेषु दिनेष्वित्यर्थः । ᵛजिन्वतु प्रीणयतु धनादिभिः[1]। ᵛअस्मे अस्मासु ᵛप्रजावन्तं ᵛरयिं ᵛसमिन्वतु व्याप्नोतु । प्रापयत्वित्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

'अभूद्देवः' इति षड्चं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं सावित्रम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्त-परिभाषया जगत्यः । तथा चानुक्रमणिका—'अभूद्देवः षट् त्रिष्टुबन्तम्' इति । अग्निष्टोमे वैश्वदेव-शस्त्रे सावित्रनिविद्धानमिदम्[2] । तथा च सूत्रम्—'अभूद्देव एकया च दशभिश्च स्वभूते' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति । आद्या सावित्रग्रहस्यानुवाक्या । तथा च सूत्रं—'सावित्रेण ग्रहेण चरन्त्यभूद्देवः सविता वन्द्यो नु नः' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु न इदानीमह्न उपवाच्यो नृभिः ।
वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं नो अत्र द्रविणं यथा दधत् ॥ १ ॥

अभूत् । देवः । सविता । वन्द्यः । नु । नः । इदानीम् । अह्नः । उपऽवाच्यः । नृऽभिः ।
वि । यः । रत्ना । भजति । मानवेभ्यः । श्रेष्ठम् । नः । अत्र । द्रविणम् । यथा । दधत् ॥ १ ॥

सः ᵛसविता ᵛदेवः ᵛअभूत् प्रादुरासीत् । अतः ᵛनु क्षिप्रमेव ᵛनः अस्माकं ᵛवन्द्यः वन्दनीयो भवति । ᵛइदानीं यागकाले ᵛअह्नः तृतीयसवने ᵛनृभिः अस्मदीयैर्होतृभिः ᵛउपवाच्यः स्तुत्यः[3] भवति । ᵛयः देवः ᵛमानवेभ्यः[4] मनोरपत्येभ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय ᵛरत्ना रमणीयानि धनानि ᵛवि ᵛभजति स देवः ᵛश्रेष्ठं प्रशस्यं ᵛद्रविणं गवादिलक्षणं धनं ᵛनः अस्मभ्यम्[5] ᵛअत्र अस्मिन् कर्मणि ᵛयथा ᵛदधत् दद्यादित्यर्थः । तथा वन्द्य उपवाच्यश्चाभूदिति ॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतत्वं सुवसि भागमुत्तमम् ।
आदिद्दामानं सवितर्व्यूर्णुषेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

देवेभ्यः । हि । प्रथमम् । यज्ञियेभ्यः । अमृतऽत्वम् । सुवसि । भागम् । उत्ऽतमम् ।
आत् । इत् । दामानम् । सवितः । वि । ऊर्णुषे । अनूचीना । जीविता । मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

ᵛप्रथमं ᵛदेवेभ्यो ᵛहि । हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवेभ्यः ᵛयज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः ᵛअमृतत्वं तत्साधनम् ᵛउत्तमम् उत्कृष्टतमं ᵛभागं सोमादिलक्षणं[6] ᵛसुवसि अनुजानासि । ᵛआदित् अनन्तरमेव ᵛदामानं हविषां दातारं हे ᵛसवितः ᵛव्यूर्णुषे प्रकाशयसि । ᵛमानुषेभ्यः यजमानेभ्यः ᵛजीविता जीवितानि ᵛअनूचीना अनुक्रमयुक्तानि । पितृपुत्रपौत्रा इत्यनुक्रमः । ईदृशानि जीवितानि पश्चात् व्यूर्णुषे ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-ल-स—धनानि । [2] ख-फ—सावित्रं निविद्धानमिदम् ; स—°निविद्धानीय-मिदम् । [3] त—स्तुत्यश्च । [4] ण— मानवेभ्यो यज्ञियेभ्यः । [5] ख-ग-च-ण-न-भ—अस्माकम् । [6] त—सोमाज्यादिलक्षणम् ।

अचि॑त्ती॒ यच्च॑कृ॒मा दैव्ये॒ जने॑ दी॒नैर्दक्षैः॒ प्रभू॑ती पूरुष॒त्वता॑ ।
दे॒वेषु॑ च सवित॒र्मानु॑षेषु च॒ त्वं नो॒ अत्र॑ सुवता॒दना॑गसः ॥ ३ ॥

अचि॑त्ती । यत् । च॒कृ॒म । दैव्ये॑ । जने॑ । दी॒नैः । दक्षैः॑ । प्रऽभू॑ती । पु॒रु॒ष॒त्वता॑ ।
दे॒वेषु॑ । च॒ । स॒वि॒तः॒ । मानु॑षेषु । च॒ । त्वम् । नः॒ । अत्र॑ । सु॒व॒ता॒त् । अना॑गसः ॥ ३ ॥

हे ᵛसवितः वयम् ᵛअचित्ती अप्रज्ञया ᵛदैव्ये ᵛजने देवे त्वयि ᵛदीनैः दुर्बलैः पुत्रादिभिर्ऋत्विग्भि्र्वा तथा ᵛदक्षैः प्रवृद्धैर्वा तैः ᵛप्रभूती प्रभूत्या । ऐश्वर्यमदेनेति यावत् । ᵛपुरुषत्वता पुरुषवत्तया च ᵛयत् आगः ᵛचकृम । न केवलं त्वय्येव कृतम् अपि तु ᵛदेवेषु अन्येषु ᵛमानुषेषु ᵛच अज्ञानादिभिः[1] यच्चकृम ᵛनः कृतवतोऽस्मान् ᵛत्वम् ᵛअत्र अस्मिन् कर्मणि ᵛअनागसः अपापान्[2] ᵛसुवतात् अनुजानीहि ॥

देवसुवां हविःषु सवितुः सत्यप्रसवस्य ‘ न प्रमिये ’ इति याज्या । सूत्रितं[3] च—‘ न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तद्बृहस्पते प्रथमम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

न प्र॒मिये॑ सवि॒तुर्दैव्य॑स्य॒ तद्यथा॒ विश्वं॒ भुव॑नं धारयि॒ष्यति॑ ।
यत्पृ॑थि॒व्या वरि॑म॒न्ना स्व॑ङ्गु॒रिर्वर्ष्म॑न्दि॒वः सु॒वति॑ स॒त्यम॑स्य॒ तत् ॥ ४ ॥

न । प्र॒ऽमिये॑ । स॒वि॒तुः । दैव्य॑स्य । तत् । यथा॑ । विश्व॑म् । भुव॑नम् । धा॒र॒यि॒ष्यति॑ ।
यत् । पृ॒थि॒व्याः । वरि॑मन् । आ । सु॒ऽअ॒ङ्गु॒रिः ।
वर्ष्म॑न् । दि॒वः । सु॒वति॑ । स॒त्यम् । अ॒स्य॒ । तत् ॥ ४ ॥

ᵛसवितुर्दैव्यस्य देवस्य ᵛतत् कर्म ᵛन ᵛप्रमिये न प्रमीयेत न प्रहिंस्येत । हिंसार्हं न भवतीत्यर्थः ॥ कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः ॥ यद्वा । दैव्यस्येति अधिकरणे[4] षष्ठी । सा च कर्मार्था । दैव्यं कर्मेत्यर्थः । कथमहिंस्यमित्यत आह । ᵛयथा ᵛविश्वं ᵛभुवनं ᵛधारयिष्यति धारयति । विश्वधारणरूपं यत् कर्मास्ति तन्न प्रमिये । तथा ᵛस्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुल्युपलक्षितहस्तः ᵛयत्[5] यः ᵛपृथिव्या ᵛवरिमन्ना । आकारश्चार्थे । भूम्या उरुत्वे च ᵛसुवति प्रेरयति[6] । तथा ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛवर्ष्मन् उरुत्वे च सुवति । ᵛअस्य देवस्य ᵛतत् उक्तं कर्म ᵛसत्यम् अबाध्यमिति ॥

---

[1] ल—तथाज्ञानादिभिः । [2] न-ल-स—‘ अपापान् ’ नास्ति । [3] त—तथा च सूत्रम् । [4] त—व्याधिकरणे । [5] ख-ग-च-ण-भ-ल-स— यः; त—यम्; न-यत् । [6] न-ल-स—‘ प्रेरयति ’ नास्ति ।

म. ४. अ. ५. सू. ५५]

इन्द्रज्येष्ठान्बृहद्भ्यः पर्वतेभ्यः क्षयाँ एभ्यः सुवसि पस्त्यावतः ।
यथायथा पतयन्तो वियेमिर एवैव तस्थुः सवितः सवाय ते ॥ ५ ॥

इन्द्रऽज्येष्ठान् । बृहत्ऽभ्यः । पर्वतेभ्यः । क्षयान् । एभ्यः । सुवसि । पस्त्यऽवतः ।
यथाऽयथा । पतयन्तः । विऽयेमिरे । एव । एव । तस्थुः । सवितरिति । सवाय । ते ॥ ५ ॥

हे ᵛसवितः ᵛइन्द्रज्येष्ठान् । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तस्त्वमेवेन्द्रो वा ज्येष्ठो ज्यायान् पूज्यो येषां ते तादृशाः । तान् अस्मान् ᵛबृहद्भ्यः महद्भ्यः ᵛपर्वतेभ्यः अप्यधिकान् ᵛसुवसि प्रेरयसि । किंच ᵛएभ्यः यजमानेभ्यः ᵛपस्त्यावतः गृहवतः ᵛक्षयान् निवासान् ग्रामनगरादीन्[1] सुवसि प्रेरयसि । ᵛयथायथा ᵛपतयन्तः गच्छन्तः[2] त्वां[3] ᵛवियेमिरे विनियम्यन्ते त्वया । ᵛते[4] तव ᵛसवाय अनुज्ञायै ᵛएवैव एवमेव नियमनमनतिक्रम्य ᵛतस्थुः तिष्ठन्ति ॥

ये ते त्रिरहन्त्सवितः सवासो दिवेदिवे सौभगमासुवन्ति ।
इन्द्रो द्यावापृथिवी सिन्धुरद्भिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ ६ ॥

ये । ते । त्रिः । अहन् । सवितरिति । सवासः । दिवेऽदिवे । सौभगम् । आऽसुवन्ति ।
इन्द्रः । द्यावापृथिवी इति । सिन्धुः । अत्ऽभिः ।
आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥ ६ ॥

ᵛये यजमाना हे ᵛसवितः ᵛते त्वदर्थं ᵛसवासः सवाः सोमाः । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमान् । यद्वा । सवासः सवनानि प्रातरादीनि प्रति ᵛत्रिरहन् अभिषुण्वन्ति । न केवलमेकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेषु अपि तु ᵛदिवेदिवे प्रतिदिनं ᵛसौभगं सौभाग्यजनकम् ᵛआसुवन्ति अभिषुण्वन्ति । तेभ्यः ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛइन्द्रः ᵛशर्म ᵛयंसत् यच्छतु । ᵛद्यावापृथिवी[5] द्यावापृथिव्यौ च ᵛअद्भिः विशिष्टा ᵛसिन्धुः सिन्ध्वभिमानिदेवता च ᵛआदित्यैः सहिता ᵛअदितिः च शर्म यंसत् । सावित्रे सूक्ते इन्द्रादीनां निपातमुक्त्वा[6] तेषां प्रार्थना न विरुध्यते ॥ ॥ ५ ॥

‘ को वस्त्राता ’ इति दशर्चं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं विश्वदेवदेवताकम्[7] । अष्टम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते—‘ को वो दश वैश्वदेवं त्रिगायत्र्यन्तं तु ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

---

[1] ख-ग-ण–संग्रामान् जगद्वीरादीन्; स–संग्रामान् संगरादीन् । [2] ख-ग-च-ण-प-भ–गच्छन्तः प्राणिनः । [3] ख-ग-च-ण-भ–त्वया । [4] प–तथा ते । [5] न-ल-स–‘ द्यावापृथिवी ’ नास्ति । [6] त–निपातभाक्त्वात्; प–निपातमुक्त्वकत्वात् । [7] ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स–विश्वेदेवदेवताकम् ।

को वस्त्राता वसवः को वरूता द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नः ।
सहीयसो वरुण मित्र मर्तात्को वोऽध्वरे वरिवो धाति देवाः ॥ १ ॥

कः । वः । त्राता । वसवः । कः । वरूता । द्यावाभूमी इति । अदिते । त्रासीथाम् ।
सहीयसः । वरुण । मित्र । मर्तात् । कः । वः । अध्वरे । वरिवः । धाति । देवाः ॥ १ ॥

हे ᵛवसवः सर्वस्य वासयितारो देवाः ᵛवः युष्मान् ᵛकः ᵛत्राता अस्ति । यतो यूयं वसवो इत्यभिप्रायः । ᵛकः[1] च ᵛवरूता संभक्तास्ति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये कस्त्राता रक्षको देवः वरूता[1] वारयिता[2] दुःखानां वरणीयो वा भवति । हे ᵛद्यावाभूमी ᵛनः अस्मान् ᵛत्रासीथां रक्षतम् हे ᵛअदिते अखण्डनीये । एतदपि द्यावाभूम्योर्विशेषणम् । संख्याव्यत्ययः । यदीदं पृथग्देवतामन्त्र स्यात् तर्हि निघातो न स्यात् । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्य पादादित्वात् । 'अदिते मित्र वरुणोत मृळ' (ऋ. सं. २. २७. १४) इति, 'आदित्या रुद्रा वसवः सुदानवः' (ऋ. सं. १०. ६६. १२) इतिवत्[4] । तस्यैव विशेषणत्वे समानाधिकरणे[5] इति सामानाधिकरण्यात्[5] 'अग्ने पावक रोचिषा' (ऋ. सं. ५. २६. १) इतिवत् अस्य निघातः सिध्यति । तस्मात् द्यावाभूमी इत्येतस्य विशेषणम् । हे ᵛवरुण हे ᵛमित्र युवां ᵛसहीयसः ᵛमर्तात् अभिभवि मनुष्यात् नस्त्रासीथाम् । हे ᵛदेवाः ᵛवः युष्माकम् ᵛअध्वरे यागे ᵛकः ᵛवरिवः धनं ᵛधाति ददाति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये को वरिवो धाति[6] धारयति[6] ॥

प्र ये धामानि पूर्व्याण्यर्चान्वि यदुच्छान्वियोतारो अमूराः ।
विधातारो वि ते दधुरजस्रा ऋतधीतयो रुरुचन्त दस्माः ॥ २ ॥

प्र । ये । धामानि । पूर्व्याणि । अर्चान् । वि । यत् । उच्छान् । विऽयोतारः । अमूराः ।
विऽधातारः । वि । ते । दधुः । अजस्राः । ऋतऽधीतयः । रुरुचन्त । दस्माः ॥ २ ॥

ᵛये देवाः ᵛपूर्व्याणि पुरातनानि ᵛधामानि स्थानानि वा ᵛप्र ᵛअर्चान् अर्चन्ति प्रयच्छन्ति स्तोतृभ्यः । ᵛयत् ये च ᵛवियोतारः दुःखानाम् अमिश्रयितारः[7] ᵛअमूराः अमूढाः ᵛवि ᵛउच्छान् उच्छन्ति तमो विवासयन्ति देवाः । ते ᵛविधातारः फलानां कर्तारः ᵛअजस्राः नित्याः ᵛवि ᵛदधुः कुर्वन्त्यभिमतम् । किंच ᵛऋतधीतयः सत्यकर्माणः ᵛदस्माः दर्शनीयाः ᵛते ᵛरुरुचन्त रोचन्ते ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-प-भ-ल-स–'कः......वरूता' नास्ति । [2] ख-ग-ण-प-फ-भ-स–संचारयिता; च–संचरायिता; ल–संचरयिता । [3] ख-ग-च-ण-भ-ल–°मन्त्रेण; स–°मन्त्रणे । [4] चेतिवत् । [5] ख-ग-च-ण–समानाधिकरणे इति समानाधिकरणं यत्; त–नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् । [6] प-भ–धनं धाति ददाति तं रक्षत । [7] ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स–आश्रयितारः; ध–नाशयितारः ।

प्र प॒स्त्या॒३॑मदि॑तिं॒ सिन्धु॑म॒र्कैः स्व॒स्तिमी॑ळे स॒ख्याय॑ दे॒वीम् ।
उ॒भे यथा॑ नो॒ अह॑नी नि॒पात॑ उ॒षासा॒नक्ता॑ करता॒मद॑ब्धे ॥ ३ ॥

प्र । प॒स्त्या॑म् । अदि॑तिम् । सिन्धु॑म् । अ॒र्कैः । स्व॒स्तिम् । ई॒ळे॒ । स॒ख्याय॑ । दे॒वीम् ।
उ॒भे इति॑ । यथा॑ । न॒ः । अह॑नी॒ इति॑ । नि॒ऽपात॑ः ।
उ॒षसा॒नक्ता॑ । क॒र॒ता॒म् । अद॑ब्धे॒ इति॑ ॥ ३ ॥

ᵛपस्त्यां सर्वैर्गन्तव्याम् ᵛअदितिम्[1] अदीनां देवमातरं तां ᵛदेवीं ᵛसिन्धुं स्यन्दनशीलां नद्यभिमानिदेवीं ᵛस्वस्तिं सुखनिवासामेतन्नामिकां देवीं ᵛसख्याय आनुकूल्याय ᵛअर्कैः मन्त्रैः ᵛईळे[2] स्तौमि[3] । ᵛउभे ᵛअहनी द्यावापृथिव्यौ ᵛयथा ᵛनः अस्मान् ᵛनिपातः नितरां पातः तथा स्तौमि । ᵛउषासानक्ता अहोरात्राभिमानिदेवते ᵛअदब्धे अदम्भनीये ᵛकरतां कुरुताम् । अभिमतमिति शेषः ॥

व्य॑र्य॒मा वरु॑णश्चेति॒ पन्था॑मि॒षस्पति᳚ः सुवि॒तं गा॒तुम॒ग्निः ।
इन्द्रा॑विष्णू नृ॒वदु॒ षु स्तवा॑ना॒ शर्म᳚ नो यन्त॒मम॑व॒द्वरू॑थम् ॥ ४ ॥

वि । अ॒र्य॒मा । वरु॑णः । चे॒ति॒ । पन्था॑म् । इ॒षः । पति॑ः । सु॒वि॒तम् । गा॒तुम् । अ॒ग्निः ।
इन्द्रा॑विष्णू॒ इति॑ । नृ॒ऽवत् । ऊँ॒ इति॑ । सु । स्तवा॑ना ।
शर्म᳚ । न॒ः । य॒न्त॒म् । अम॑ऽवत् । वरू॑थम् ॥ ४ ॥

ᵛअर्यमा देवः अस्माकं ᵛपन्थां यज्ञादिमार्गं ᵛवि ᵛचेति ज्ञापयति । तथा ᵛवरुणः वि चेति । ᵛइषः अन्नस्य हविर्लक्षणस्य ᵛपतिः पालकः ᵛअग्निः ᵛसुवितं सुखकरं ᵛगातुं गमनं मार्गं वा स्वर्गादेः वि चेति । ᵛइन्द्राविष्णू ᵛसु सुष्ठु ᵛस्तवाना स्तूयमानौ ᵛनृवत् मनुष्यवत् मनुष्योपेतं ᵛवरूथं वरणीयम् ᵛअमवत् बलोपेतं ᵛशर्म गृहं सुखं वा ᵛनः अस्माकं ᵛयन्तं यच्छतम् । ᵛउ पूरणः ॥

आ पर्व᳚तस्य म॒रुता॒मवा॑सि दे॒वस्य॑ त्रा॒तुर॑व्रि॒ भग॑स्य ।
पात्पति॒र्जन्या॒दंह॑सो नो मि॒त्रो मि॒त्रिया॑दु॒त न॑ उरुष्येत् ॥ ५ ॥

आ । पर्व᳚तस्य । म॒रुता॑म् । अवा॑सि । दे॒वस्य॑ । त्रा॒तुः । अ॒व्रि॒ । भग॑स्य ।
पात् । पति॑ः । जन्या॑त् । अंह॑सः । न॒ः । मि॒त्रः । मि॒त्रिया॑त् । उ॒त । न॒ः । उ॒रु॒ष्ये॒त् ॥५॥

---

[1] त–अदितिमदीतिम् । [2] ख-ग-च-ण-भ– च ईळे; घ-प–प्र ईळे । [3] ख-ग-ण–प्रास्तोति; च–प्रास्तोदिति; न–‘ स्तौमि ’ नास्ति ; भ–प्रस्तौमि; स–स्तौति ।

vपर्वतस्य इन्द्रसखस्य[1] एतन्नामकस्य vदेवस्य vमरुतां च vत्रातुः रक्षकस्य vभगस्य देवस्य vअवांसि रक्षणानि vआ vअव्रि आवृणे । किंच vपतिः वरुणो देवः vजन्यात् जनसंबन्धात् पापात् vनः अस्मान् vपात् पातु रक्षतु । vउत अपि च vमित्रः च vमित्रियात् मित्रभावेन अस्मान् vउरुष्येत् रक्षतु ॥ ॥ ६ ॥

नू रोद॑सी॒ अहि॑ना बु॒ध्न्ये॑न स्तु॒वी॒त दे॒वी॒ अप्ये॑भिरि॒ष्टैः ।
स॒मु॒द्रं न सं॒चर॑णे सनि॒ष्यवो॑ घ॒र्मस्व॑रसो न॒द्यो॒३॒॑ अप॑ व्रन् ॥ ६ ॥

नु । रो॒द॒सी इति॑ । अहि॑ना । बु॒ध्न्ये॑न । स्तु॒वी॒त । दे॒वी इति॑ । अप्ये॑भिः । इ॒ष्टैः ।
स॒मु॒द्रम् । न । स॒म्ऽचर॑णे । स॒नि॒ष्यवः॑ । घ॒र्मऽस्व॑रसः । न॒द्यः॑ । अप॑ । व्र॒न् ॥ ६ ॥

हे[2] vरोदसी द्यावापृथिव्यौ युवाम् vअहिना vबुध्न्येन अहिर्बुध्न्यनामकेन देवेन सह vनु क्षिप्रं vअप्येभिः आपनीयैः vइष्टैः कामैर्निमित्तभूतैः vस्तुवीत स्तुवे । vसनिष्यवः धनानां संभक्तुमिच्छन्तः vसंचरणे संचाराय समुद्रमध्यगमनाय vसमुद्रं[3] vन[3] समुद्रमिव । तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् । यस्मात् देवाः vघर्मस्वरसः दीप्तध्वनयः vनद्यः नदीः vअप vव्रन् अपवृण्वन्तीति परोक्ष इव । अथवा ते देवा नदीरपवृण्वन्तु इत्याशीः । तस्मात् स्तुवे इति संबन्धः ॥

दे॒वैर्नो॑ दे॒व्यदि॑ति॒र्नि पा॑तु दे॒वस्त्रा॒ता त्रा॑यता॒मप्र॑युच्छन् ।
न॒हि मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य धा॒सिमर्हा॑मसि प्र॒मियं॒ सान्व॒ग्नेः ॥ ७ ॥

दे॒वैः । नः॒ । दे॒वी । अदि॑तिः । नि । पा॒तु॒ । दे॒वः । त्रा॒ता । त्रा॒य॒ता॒म् । अप्र॑ऽयुच्छन् ।
न॒हि । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । धा॒सिम् । अर्हा॑मसि । प्र॒ऽमिय॑म् । सानु॑ । अ॒ग्नेः ॥ ७ ॥

vअदितिः[4] vदेवी अदीना देवमाता vदेवैः अन्यैर्मित्रादिभिः सह vनः अस्मान् vनि vपातु पालयतु[4] । तथा[5] vत्राता पालकः vदेवः[5] । इन्द्रः इत्यर्थः । सोऽपि vअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् vत्रायताम् । वयं च vमित्रस्य vवरुणस्य vअग्नेः च vसानु समुच्छ्रितं vधासिम् अन्नं सोमादिलक्षणं vप्रमियं हिंसितुं vनहि vअर्हामसि अर्हामः । समर्था भवामः । किंत्वनुष्ठानेन संवर्धितुम् अर्हाम[6] इत्यर्थः[6] ।

अ॒ग्निरी॑शे वस॒व्य॑स्या॒ग्निर्म॒हः सौभ॑गस्य । तान्य॒स्मभ्यं॑ रासते ॥ ८ ॥

अ॒ग्निः । ई॒शे॒ । व॒स॒व्य॑स्य । अ॒ग्निः । म॒हः । सौभ॑गस्य । तानि॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । रा॒स॒ते॒ ॥ ८ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल-स- अद्रेः सखस्य । [2] प-देवी द्योतमाने हे । [3] ख-ग-च-ल- 'समुद्रं न' नास्ति । [4] च-फ- देवी द्योतमाना अदितिर्देवैः सह नोऽस्मान् निपातु रक्षतु । [5] ख-ग- भ-ल-स-तथा पालको देवः; च-फ-देवस्त्राता त्रायतां स च । [6] क-ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल- अर्हामेत्यर्थः ।

vअग्निः देवः vवसव्यस्य धनसमूहस्य vईशे ईष्टे दातुम्। तथा vअग्निः vमहः महतः vसौभगस्य सुभगत्वस्यापि ईशे। अतः vतानि धनानि सौभाग्यं च vअस्मभ्यं vरासते ददातु॥

उषो मघोन्या वह सूनृते वार्या पुरु। अस्मभ्यं वाजिनीवति ॥ ९ ॥

उषः। मघोनि। आ। वह। सूनृते। वार्या। पुरु। अस्मभ्यम्। वाजिनीऽवति ॥ ९ ॥

हे vउषः हे vमघोनि धनवति हे vसूनृते प्रियसत्यरूपवागभिमानिनि हे vवाजिनीवति अन्नवति देवि vअस्मभ्यं vवार्या वरणीयानि vपुरु बहूनि धनानि vआ vवह प्रापय॥

तत्सु नः सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा।
इन्द्रो नो राधसा गमत् ॥ १० ॥

तत्। सु। नः। सविता। भगः। वरुणः। मित्रः। अर्यमा।
इन्द्रः। नः। राधसा। आ। गमत् ॥ १० ॥

येन vराधसा धनेन सह vसविता vभगो vवरुणो vमित्रोऽर्यमा vइन्द्रः प्रत्येकम् vआ vगमत् आगच्छति[1] यज्ञम्। vतत् राधो धनं ते देवाः vनः अस्मभ्यं vसु सुष्ठु प्रयच्छन्त्विति शेषः॥ ॥ ७ ॥

'मही द्यावापृथिवी' इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यार्षं द्यावापृथिव्यम्। पूर्वत्र 'त्रिगायत्र्यन्तं तु' इत्युक्तत्वात् पञ्चम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः शिष्टास्त्रिष्टुभः। 'मही सप्त द्यावापृथिवीयम्' इत्यनुक्रमणिका। व्यूढे दशरात्रे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आदितश्चतुर्ऋचं द्यावापृथिव्यनिविद्धानीयम्। तथा च सूत्रितं–'मही द्यावापृथिवी इति चतस्र ऋभुर्विभ्वा' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति॥

मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे रुचा भवतां शुचयद्भिरर्कैः।
यत्सीं वरिष्ठे बृहती विमिन्वन्रुवद्धोक्षा पप्रथानेभिरेवैः ॥ १ ॥

मही इति। द्यावापृथिवी इति। इह। ज्येष्ठे इति। रुचा। भवताम्। शुचयत्ऽभिः। अर्कैः।
यत्। सीम्। वरिष्ठे इति। बृहती इति। विऽमिन्वन्।
रुवत्। ह। उक्षा। पप्रथानेभिः। एवैः ॥ १ ॥

vइह यज्ञे vमही महत्यौ vज्येष्ठे प्रशस्ये vद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ vरुचा दीप्त्या युक्ते vशुचयद्भिः दीपयद्भिः vअर्कैः मन्त्रैः सोमादिहविर्भिर्वा युक्ते vभवताम्। vयत् यस्मात् vसीं सर्वतः vवरिष्ठे उरुतरे vबृहती महत्यौ द्यावापृथिव्यौ vविमिन्वन् परिच्छिन्दन् स्थापयन् vउक्षा सेक्ता पर्जन्यः

---

[1] ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल– आगच्छन्ति।

vपप्रथानेभिः प्रथमानैः vएवैः गमनशीलैर्मरुद्भिर्मेघैर्वा सह vरुवत् रौति शब्दं करोति ।
पूरणः । तस्माद्रुचा भवतामिति संबन्धः ॥

दे॒वी दे॒वेभि॑र्यज॒ते यज॑त्रै॒रमि॑नती तस्थतुरु॒क्षमा॑णे ।
ऋ॒ताव॑री अ॒द्रुहा॑ दे॒वपु॑त्रे य॒ज्ञस्य॑ ने॒त्री शु॒चय॑द्भिर॒र्कैः ॥ २ ॥

दे॒वी इति॑ । दे॒वेभिः॑ । य॒ज॒ते इति॑ । यज॑त्रैः । अमि॑नती॒ इति॑ । त॒स्थ॒तुः॒ । उ॒क्षमा॑णे॒ इति॑
ऋ॒तव॑री॒ इत्यृ॒तऽव॑री । अ॒द्रुहा॑ । दे॒वपु॑त्रे॒ इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे ।
य॒ज्ञस्य॑ । ने॒त्री इति॑ । शु॒चय॑त्ऽभिः । अ॒र्कैः ॥ २ ॥

vदेवी देव्यौ vयजते यष्टव्ये vअमिनती प्रजा अहिंसत्यौ vउक्षमाणे सिञ्चन्त्यौ vऋता ऋतवत्यौ[1] vअद्रुहा अद्रोग्ध्र्यौ द्रोहमकुर्वत्यौ vदेवपुत्रे देवोत्पादिक्यौ vयज्ञस्य vनेत्री निर्वाहयि द्यावापृथिव्यौ vदेवेभिः देवैः vयजत्रैः यष्टव्यैः सहिते vशुचयद्भिः शोचयद्भिः[2] vअर्कैः मन्त्रैः[3] हविर्भि युक्ते vतस्थतुः तिष्ठतः स्यातामित्यर्थः ॥

स इत्स्वपा॒ भुव॑नेष्वास॒ य इ॒मे द्यावा॑पृथि॒वी ज॒जान॑ ।
उ॒र्वी ग॑भी॒रे रज॑सी सु॒मेके॑ अवं॒शे धीरः॒ शच्या॒ समै॑रत् ॥ ३ ॥

सः । इत् । सु॒ऽअपाः॑ । भुव॑नेषु । आ॒स॒ । यः । इ॒मे इति॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । ज॒जान॑ ।
उ॒र्वी इति॑ । ग॒भी॒रे इति॑ । रज॑सी॒ इति॑ । सु॒मेके॒ इति॑ सु॒ऽमेके॑ ।
अ॒वं॒शे । धीरः॑ । शच्या॑ । सम् । ऐ॒र॒त् ॥ ३ ॥

vस vइत् स एव vस्वपाः शोभनकर्मा सन् vभुवनेषु vआस आस्ते । vय vइमे vद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ vजजान उत्पादितवान् । यश्च प्रजापतिः vउर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे vगभीरे अविचले vसुमे शोभनरूपे[4] vअवंशे उत्पत्तिरहिते अनाधारे वान्तरिक्षे vधीरः धीमान् vशच्या कुशलकर्म vसमैरत् सम्यक् प्रेरितवान् । स एव स्वपा इति ॥

नू रोद॑सी बृ॒हद्भि॑र्नो॒ वरू॑थैः॒ पत्नी॑वद्भिरि॒षय॑न्ती स॒जोषाः॑ ।
उ॒रू॒ची विश्वे॑ यज॒ते नि पा॑तं धि॒या स्या॑म र॒थ्यः॑ सदा॒साः ॥ ४ ॥

नु । रो॒द॒सी॒ इति॑ । बृ॒हत्ऽभिः॑ । नः॒ । वरू॑थैः । पत्नी॑वत्ऽभिः । इ॒षय॑न्ती॒ इति॑ । स॒ऽजोषाः॑ ।
उ॒रू॒ची इति॑ । वि॒श्वे॒ इति॑ । य॒ज॒ते इति॑ । नि । पा॒त॒म् । धि॒या । स्या॒म॒ । र॒थ्यः॑ । स॒दा॒ऽसाः ॥ ४

---

[1] ख-ग-च-ण-प-फ-भ–सत्यवत्यौ । [2] प–दीपयद्भिः । [3] प–अर्चनीयैः । [4] प–शोभन
रूपे रजसी भुवने ।

हे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛनु क्षिप्रं ᵛपत्नीवद्भिः पत्नीसहितैः ᵛबृहद्भिः महद्भिः ᵛवरूथैः गृहैर्धनैर्वा सह ᵛइषयन्ती अस्माकमन्नमिच्छन्त्यौ ᵛसजोषाः परस्परं संगते ᵛउरूची उर्वञ्चने ᵛविश्वे व्याप्ते ᵛयजते यष्टव्ये सत्यौ ᵛनः अस्मान् ᵛनि ᵛपातं नितरां रक्षतम्। धियेत्यादि[1] गतम्[1] ॥

'प्र वाम्' इत्यादिगायत्रस्तृचो व्यूढे[2] दशरात्रे वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिव्यनिविद्धानीयत्वेन प्रक्षेप्यः। तथा च सूत्रितं—'प्र वां महि द्यवी इति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्र वां महि द्यवी अभ्युपस्तुतिं भरामहे। शुची उप प्रशस्तये ॥ ५ ॥

प्र। वाम्। महि। द्यवी इति। अभि। उपऽस्तुतिम्। भरामहे।
शुची इति। उप। प्रऽशस्तये ॥ ५ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ ᵛद्यवी द्योतमाने ᵛवां युवाभ्याम् ᵛउपस्तुतिं स्तोत्रं ᵛमहि महत् प्रभूतम् ᵛअभि ᵛप्र ᵛभरामहे प्रकर्षेण संपादयामः। ᵛशुची शुद्धे युवां ᵛप्रशस्तये प्रशंसितुम् ᵛउप। उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः। उप गच्छाम इति शेषः ॥

पुनाने तन्वा मिथः स्वेन दक्षेण राजथः। ऊह्याथे सनादृतम् ॥ ६ ॥

पुनाने इति। तन्वा। मिथः। स्वेन। दक्षेण। राजथः।
ऊह्याथे इति। सनात्। ऋतम् ॥ ६ ॥

हे देव्यौ ᵛतन्वा स्वकीयया मूर्त्या ᵛस्वेन ᵛदक्षेण बलेन च ᵛमिथः प्रत्येकं ᵛपुनाने शोधयन्त्यौ यज्ञं यजमानं वा युवां ᵛराजथः[3]। यद्वा। तन्वा स्वस्वशरीरैकदेशेन[4] मिथः परस्परं पुनाने शोधयन्त्यौ। द्यौः स्वीयेनासारेण भुवं सा च स्वकीयेन कार्ष्ण्येन चन्द्रमसि स्थितेन दिवम् इति विवेकः। ᵛसनात् सदाकालम् ᵛऋतं यज्ञम् ᵛऊह्याथे वहथः ॥

मही मित्रस्य साधथस्तरन्ती पिप्रती ऋतम्। परि यज्ञं नि षेदथुः ॥ ७ ॥

मही इति। मित्रस्य। साधथः। तरन्ती इति। पिप्रती इति। ऋतम्।
परि। यज्ञम्। नि। सेदथुः ॥ ७ ॥

ᵛमही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ ᵛमित्रस्य मित्रभूतस्य स्तोतुरभिमतं ᵛसाधथः[5]। ᵛऋतम् अन्नं ᵛतरन्ती तारयन्त्यौ ᵛपिप्रती पूरयन्त्यौ ᵛयज्ञं ᵛपरि परितः ᵛनि ᵛषेदथुः आश्रयथः[6] ॥ ॥ ८ ॥

'क्षेत्रस्य पतिना' इत्यष्टर्चं द्वादशं सूक्तं वामदेवस्यार्षम्। आद्याचतुर्थीषष्ठीसप्तम्योऽनुष्टुभः पञ्चमी पुरउष्णिक्। 'आद्यश्चेत्पुरउष्णिक्' इति हि तल्लक्षणम्। शिष्टास्तिस्त्रस्त्रिष्टुभः। आद्यास्तिस्रः

---

[1] प–रथ्यः रथवन्तो वयं धिया स्तुत्या सदासाः त्वां सर्वदा भजमानाः स्याम भूयास्म। [2] त–व्यूळ्हे। [3] त–राजथः ईशाने भवतः। [4] ख-ग-च-फ–स्वस्वशरीरैक्यादिना। [5] त–साधथः साधयथः। [6] ख-न-ल-स–आश्रयतः।

क्षेत्रपतिदेवताकाश्चतुर्थी शुनाख्यदेवताका पञ्चम्यष्टम्यौ शुनासीरदेवताके षष्ठीसप्तम्यौ सीता तथा चानुक्रमणिका–‘ क्षेत्रस्याष्टौ तिस्रः क्षेत्रपत्याः शुनायैका परा पुरउष्णिक् सान्त्या च राभ्यामुपान्त्ये सीतायै ते[1] अनुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च ’ इति ॥ क्षेत्रस्य कर्षणेऽनेन सूक्तेन जुहुयाज्जपेद्वा । तथा च सूत्रितं—‘ क्षेत्रस्य पतिना वयमिति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा ’ (आश्व. १०. ४) इति ॥ अप्तोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थ्य आश्विनशस्त्रादूर्ध्वं चत्वार्यतिरिक्तोक्थ्यानि। तत्राद्या धानीया । सूत्रितं च–‘ क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति।

क्षेत्र॑स्य॒ पति॑ना व॒यं हि॒तेने॑व जयामसि ।

गामश्वं॑ पोषयि॒त्न्वा स नो॑ मृळाती॒दृशे॑ ॥ १ ॥

क्षेत्र॑स्य । पति॑ना । व॒यम् । हि॒तेन॑ऽइव । ज॒या॒म॒सि॒ ।

गाम् । अश्व॑म् । पो॒ष॒यि॒त्नु । आ । सः । न॒ः । मृ॒ळा॒ति॒ । ई॒दृशे॑ ॥ १ ॥

ᵛवयं यजमानाः ᵛक्षेत्रस्य ᵛपतिना देवेन ॥ रुद्रं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिदग्निमथापरे। वा कश्चित्क्षेत्रस्य पतिरुच्यते ॥ ᵛहितेनेव । इव शब्द एवार्थे । सर्वप्राणिहितेनैव तेन। अथवा मित्रे यथा सख्युः साहाय्ये[3] सन्[3] स्वकार्यं साधयति तद्वत् । ᵛजयामसि । जयामः क्षेत्रम्। स ᵛगामश्वं च ᵛपोषयित्नु पोषयितृ गवाश्वलक्षणं धनम् ᵛआ हरत्विति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रिया हारः । ᵛसः एव देवः ᵛनः अस्मान् ᵛईदृशे उक्तलक्षणे धने दातव्ये सति ᵛमृळाति सुख ‘ क्षेत्रस्य[4] पतिना ’ (निरु. १०. १५) इत्यादिनिरुक्तं जानीयात् ॥

अप्तोर्यामे मैत्रावरुणस्यातिरिक्तोक्थ्ये परिधानीया । सूत्रितं च–‘ क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि परिधानीया ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

क्षेत्र॑स्य पते॒ मधु॑मन्तमू॒र्मिं धे॒नुरि॑व॒ पयो॑ अ॒स्मासु॑ धुक्ष्व ।

म॒धु॒श्चुतं॑ घृ॒तमि॑व॒ सुपू॑तमृ॒तस्य॑ नः॒ पत॑यो मृळयन्तु ॥ २ ॥

क्षेत्र॑स्य । प॒ते॒ । मधु॑ऽमन्तम् । ऊ॒र्मिम् । धे॒नुःऽइ॑व । पयः॑ । अ॒स्मासु॑ । धु॒क्ष्व॒ ।

म॒धु॒ऽश्चुत॑म् । घृ॒तम्ऽइ॑व । सुऽपू॑तम् । ऋ॒तस्य॑ । न॒ः । पत॑यः । मृ॒ळय॒न्तु॒ ॥ २ ॥

हे ᵛक्षेत्रस्य ᵛपते त्वं ᵛमधुमन्तं माधुर्योपेतम् ᵛऊर्मिं प्रवृद्धम्[5] उदकं ᵛधेनुः ᵛपयः ᵛइव सा दुग्धे तथा ᵛअस्मासु ᵛधुक्ष्व। ᵛमधुश्चुतं मधुस्त्रावि ᵛसुपूतं[6] ᵛघृतमिव इत्युपमा। तादृशमुदकमित ᵛऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा ᵛपतयः स्वामिनः ᵛनः अस्मान् ᵛमृळयन्तु सुखयन्तु। यद्वा। एतत् कर्मणि षष्ठी । ऋतं मृळयन्तु प्रयच्छन्तु । मृळतिरत्र दानकर्मा ॥

---

[1] त–ते च । [2] ख-ग-ण-फ-भ-ल-स–मित्रेणैव वा; न–मित्रेणेव वा । [3] त–साहाय्ये

[4] त–अत्र क्षेत्रस्य । [5] ख-ग-घ-च-ण-प-भ–प्रवृद्धं सुप्तं (पूतं) शोधितम्; फ–प्रवृद्धं सुपूतं शोधि

[6] ख-ग-घ-च-ण-फ-भ–तत् ।

ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्थ्ये परिधानीयैषा । 'मधुमतीरोषधीर्द्याव आप इति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति सूत्रितत्वात् ॥

मधुमतीरोषधीर्द्याव आपो मधुमन्नो भवत्वन्तरिक्षम् ।
क्षेत्रस्य पतिर्मधुमान्नो अस्त्वरिष्यन्तो अन्वेनं चरेम ॥ ३ ॥

मधुऽमतीः । ओषधीः । द्यावः । आपः । मधुऽमत् । नः । भवतु । अन्तरिक्षम् ।
क्षेत्रस्य । पतिः । मधुऽमान् । नः । अस्तु । अरिष्यन्तः । अनु । एनम् । चरेम ॥ ३ ॥

vओषधीः ओषध्यो व्रीहिप्रियङ्ग्वादयः vनः अस्मभ्यं vमधुमतीः मधुमत्यः भवन्तु । तथा vद्यावः । तिस्रो दिव इत्युक्तत्वात् बहुवचनं युक्तम् । तथा vआपः vअन्तरिक्षं च नः vमधुमत्[1] vभवतु । किंच vक्षेत्रस्य vपतिः अपि vमधुमान्नो vअस्तु । vअरिष्यन्तः अन्यैरहिंस्यन्तो वयम् vएनं क्षेत्रपतिम् vअनु अनुसृत्य vचरेम संचरेम[2] सुखेन ॥

शुनं वाहाः शुनं नरः शुनं कृषतु लाङ्गलम् ।
शुनं वरत्रा बध्यन्तां शुनमष्ट्रामुदिङ्गय ॥ ४ ॥

शुनम् । वाहाः । शुनम् । नरः । शुनम् । कृषतु । लाङ्गलम् ।
शुनम् । वरत्राः । बध्यन्ताम् । शुनम् । अष्ट्राम् । उत् । इङ्गय ॥ ४ ॥

vवाहाः बलीवर्दाः vशुनम् । सुखनामैतत् । सुखं यथा भवति तथा वहन्त्विति शेषः । तथा vनरः नेतारो मनुष्याः कर्षकाः vशुनं कुर्वन्तु । तथा vलाङ्गलम् अपि vशुनं vकृषतु । vवरत्राः वरणेन त्रायमाणाः प्रग्रहाः vशुनं vबध्यन्ताम् । vअष्ट्रां प्रतोदं vशुनम् vउदिङ्गय प्रेरय । शुनाख्यो वाय्विन्द्रयोरन्यतमः सुखकृद्देवः । तदनुग्रहादेतत्सर्वं भवत्विति तस्य श्रुतिसामान्येन स्तुतिः ॥

शुनासीरीये पर्वणि शुनासीरदेवताकस्य हविषोऽनुवाक्यैषा अन्त्या ऋक् याज्या । सूत्रितं च— 'शुनासीराविमां वाचं जुषेथां शुनं नः फालाः[3]' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यद्दिवि चक्रथुः पयः ।
तेनेमामुप सिञ्चतम् ॥ ५ ॥

शुनासीरौ । इमाम् । वाचम् । जुषेथाम् । यत् । दिवि । चक्रथुः । पयः ।
तेन । इमाम् । उप । सिञ्चतम् ॥ ५ ॥

---

[1] ख-ग-ण-भ—मधु मधुमत् । [2] ख-प-फ-भ—'संचरेम' नास्ति । [3] त—फाला विकृषन्तु भूमिम् ।

‘ द्युदेवः शुनदेवता ’ इति शौनकः[1] । अतः शुन इन्द्रः सीरो वायुः[2] । ‘ शुनो वायुः शु एत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणात् ’ (निरु. ९. ४०) इति यास्कः । हे[3] ᵛशुनासीरौ[3] तौ यु ᵛइमां वक्ष्यमाणां मदीयां ᵛवाचं ᵛजुषेथाम् । ᵛयत् ᵛपयः ᵛदिवि ᵛचक्रथुः ᵛतेनेमां भूमिम् ᵛसिञ्चतम् ॥

अर्वाची सुभगे भव सीते वन्दामहे त्वा ।
यथा नः सुभगाससि यथा नः सुफलाससि ॥ ६ ॥

अर्वाची । सुऽभगे । भव । सीते । वन्दामहे । त्वा ।
यथा । नः । सुऽभगा । अससि । यथा । नः । सुऽफला । अससि ॥ ६ ॥

हे ᵛसुभगे ᵛसीते त्वम् ᵛअर्वाची अर्वागञ्चना ᵛभव । ᵛत्वा त्वां ᵛवन्दामहे स्तुवीमहि । ᵛयथा ᵛनः ᵛसुभगाससि शोभनधना भवसि । ᵛयथा ᵛनः ᵛसुफलाससि तथा वन्दामहे ॥

इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु तां पूषानु यच्छतु ।
सा नः पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम् ॥ ७ ॥

इन्द्रः । सीताम् । नि । गृह्णातु । ताम् । पूषा । अनु । यच्छतु ।
सा । नः । पयस्वती । दुहाम् । उत्तराम्ऽउत्तराम् । समाम् ॥ ७ ॥

ᵛइन्द्रः देवः ᵛसीतां सीताधारकाष्ठं[4] ᵛनि ᵛगृह्णातु । ᵛतां सीतां ᵛपूषा देवः ᵛअनु ᵛयच्छतु नियमयतु । ᵛसा द्यौः ᵛपयस्वती उदकवती[5] ᵛदुहां दुह्यात्[6] । कदेति तदुच्यते । ᵛउत्तरामुत्तरां ᵛसमाम् उत्तरमुत्तरं[7] संवत्सरम् ॥

अस्या अष्टम्या विनियोगः ‘ शुनासीराविमाम् ’ इत्यत्रोक्तः ॥

शुनं नः फाला वि कृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभि यन्तु वाहैः ।
शुनं पर्जन्यो मधुना पयोभिः शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तम् ॥ ८ ॥

शुनम् । नः । फालाः । वि । कृषन्तु । भूमिम् । शुनम् । कीनाशाः । अभि । यन्तु । वाहैः ।
शुनम् । पर्जन्यः । मधुना । पयःऽभिः । शुनासीरा । शुनम् । अस्मासु । धत्तम् ॥ ८ ॥

---

[1] ख-ग-ण-भ-स–शौनकः । हे शुनासीरा; घ-च-फ-ल–शौनकः । हे शुनासीरौ; त–शौनकः । हे शुनासीराः ।
[2] त–वायुः । इन्द्रवायू वाय्वादित्याविति नैरुक्ताः ।
[3] ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल-स- ‘हे शुनासीरौ ’ नास्ति ।
[4] ख-ग-च-ण-न-ल-स–सीताधारकाष्ठाम् ।
[5] प–उदकवती नोऽस्माकम् ।
[6] त–दुह्यते ।
[7] ग-च-ण-न–उत्तरम् ।

vनः[१] vभूमिं vफालाः भूमिविदारककाष्ठाः[१] vशुनं vवि vकृषन्तु । vशुनं यथा भवति तथा vकीनाशाः बलीवर्दरक्षकाः vवाहैः बलीवर्दैः vअभि vयन्तु अभिगच्छन्तु[२] । vशुनं यथा भवति तथा vपर्जन्यो vमधुना मधुरैः vपयोभिः उदकैः सिञ्चतु[३] । हे vशुनासीरा इन्द्रवायू वाय्वादित्यौ वा vशुनं सुखम् vअस्मासु vधत्तं धारयतम् ॥ ॥ ९ ॥

‘ समुद्रादूर्मिः ’ इत्येकादशर्चं त्रयोदशं सूक्तम् । अन्त्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निसूर्याब्गोघृतानामन्यतमो देवता । वामदेव[४] ऋषिः[४] । अत्रानुक्रमणिका—‘ समुद्रादूर्मिरेकादशाग्नेयं जगत्यन्तं सौर्यं वापं वा गव्यं वा घृतस्तुतिर्वा ’ इति । विषुवतीदं सूक्तमाज्यम् । तथा च सूत्रं—‘ समुद्रादूर्मिरित्याज्यं स्यं सुमेषम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । व्यूढे दशरात्रे सप्तमेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यम् । सूत्रितं च—‘ अथ छन्दोमाः समुद्रादूर्मिरित्याज्यम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदुपांशुना सममृतत्वमानट् ।
घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ १ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिः । मधुऽमान् । उत् । आरत् । उप । अंशुना । सम् । अमृतऽत्वम् । आनट् ।
घृतस्य । नाम । गुह्यम् । यत् । अस्ति । जिह्वा । देवानाम् । अमृतस्य । नाभिः ॥ १ ॥

संमोदन्तेऽस्मिन्यजमाना इति वा[५] समुद्रोऽग्निः[५] पार्थिवः अथवा समुद्द्रवन्त्यापोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या वैद्युतोऽग्निः । तस्मात् vऊर्मिः ऊर्मिवदुपर्युपरि उद्भूतः vमधुमान् माधुर्योपेतफलसमूहः vउदारत् उद्गच्छति । अथवा वैद्युतात् ऊर्म्युत्पादकः[६] रस उदारत् उद्भूतः । अथवा समुद्रात् समुद्द्रवणसाधनात् आदित्यादूर्मी रस उदकलक्षण उदारत् । ‘ आदित्याज्जायते वृष्टिः ’ इति श्रुतेः । यद्वा । समुद्रादुक्तव्युत्पत्तेः[७] अन्तरिक्षादूर्मिरुदकमुदारत् । अथवा समुद्रादुक्तलक्षणात् गवामूधसः सकाशात् ऊर्मिरुज्ज्वलः क्षीररसः । एतत् घृतपक्षेऽपि समानम् । यद्यपि घृतं क्षीराज्जायते तथापि तस्योधस उत्पत्तेरेवमुपचर्यते । शिष्टं वाक्यमग्न्यादिपञ्चसु पक्षेष्वपि समानम् । vअंशुना दीप्त्यंशेन वा vअमृतत्वं मोक्षम् vउप vसम् vआनट् । उपेति पूरणः । प्राप्नोति नरः । vघृतस्य दीप्तस्य क्षीरद्रव्यरूपस्य[८] वा[९] vगुह्यं vनाम गोपनीयं नमनसाधनं vयदस्ति तद्ब्रवीमि । तत् vदेवानां vजिह्वा आस्वादकजिह्वास्थानीयं भवति । तदेव vअमृतस्य vनाभिः बन्धकं भवति । तदुभयं घृतस्य नामेत्यर्थः । एवं सर्वमन्त्रेषु तत्तत्पक्षानुसारेण योज्यम् ॥

वयं नाम प्र ब्रवामा घृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः ।
उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद्गौर एतत् ॥ २ ॥

वयम् । नाम । प्र । ब्रवाम । घृतस्य । अस्मिन् । यज्ञे । धारयाम । नमःऽभिः ।
उप । ब्रह्मा । शृणवत् । शस्यमानम् । चतुःऽशृङ्गः । अवमीत् । गौरः । एतत् ॥ २ ॥

---

१. ख-ग-च-ण-भ– ता फाला भूमिविदारककाष्ठाः; ल-स–ता भूमिफाला विदारककाष्ठाः । २. ग-घ-च-ण-भ-ल-स–‘ अभिगच्छन्तु ’ नास्ति; न–आगच्छन्तु । ३. प–शुनं सिञ्चतु । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स–‘ वामदेव ऋषिः ’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-न-भ–‘ वा समुद्रोऽग्निः ’ नास्ति; ल-स–वा । ६. त–अग्न्युत्पादकः । ७. ख-ग-च-ण-न-भ–°क्तव्युत्पत्त्या । ८. न-ल–क्षरद्द्रव्यरूपस्य । ९. ख-ग-च-ण-भ-स– च ।

ᵛवयं यजमानाः ᵛघृतस्य ᵛनाम ᵛप्र ᵛब्रवाम स्तुमः[1]। ᵛअस्मिन्यज्ञे ᵛनमोभिः नमस्कारै हविर्भिर्वा ᵛधारयाम च। ᵛब्रह्मा परिवृढो देवः ᵛशस्यमानं स्तूयमानमिदम् ᵛउप ᵛशृणवत् शृणुया ᵛचतुःशृङ्गः। चत्वारि शृङ्गाणि वेदचतुष्टयरूपाणि[2] यस्य सः। आदित्याग्निपक्षे एवम्[3]। इतो यास्कोक्तव्युत्पत्त्या शृङ्गशब्दो व्याख्येयः। ᵛगौरः अरुणवर्णः[5] तादृशो देवः ᵛएतत् कर्म आ ᵛअवमीत् उद्गिरति निर्वहतीत्यर्थः॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आ विवेश॥३॥

चत्वारि। शृङ्गा। त्रयः। अस्य। पादाः। द्वे इति। शीर्षे इति। सप्त। हस्तासः। अस्य। त्रिधा। बद्धः। वृषभः। रोरवीति। महः। देवः। मर्त्यान्। आ। विवेश॥३॥

यद्यपि सूक्तस्याग्निसूर्यादिपञ्चदेवताकत्वात् पञ्चधायं मन्त्रो व्याख्येयस्तथापि निरुक्ताद्युक्तरीत्या यज्ञात्मकाग्नेः सूर्यस्य च प्रकाशकत्वेन तत्परतया व्याख्यायते। ᵛअस्य यज्ञात्मकस्याग्नेः ᵛचत्वारि ᵛशृङ्गा चत्वारो वेदाः शृङ्गस्थानीयाः। यद्यप्यापस्तम्बेन 'यज्ञं व्याख्यास्यामः स[7] त्रिभिर्वेदैर्विधीयते' (परिभा. १. ३) इत्युक्तं तथाप्याथर्वणस्य इतरानपेक्षयैव एकाग्निसाध्यानां कृत्स्नकर्मणामभिधायकत्वात्तदपेक्षया चत्वारि शृङ्गेत्युक्तम्। ᵛत्रयो ᵛअस्य ᵛपादाः सवनानि त्रीण्यस्य पादाः। प्रवृत्तिसाधनत्वात् पादा इत्युच्यन्ते। ᵛद्वे ᵛशीर्षे ब्रह्मौदनं प्रवर्ग्यश्च। इष्टिसोमप्राधान्येनेदमुक्तम्। ᵛसप्त ᵛहस्तासः सप्त छन्दांसि। हस्ताः[8] अनुष्ठानस्य मुख्यसाधनम्। छन्दांस्यपि देवताप्रीणनस्य मुख्यसाधनमिति हस्तव्यवहारः[9]। ᵛत्रिधा ᵛबद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैः[10] त्रिप्रकारं बद्धः। बन्धनमस्य तन्निष्पाद्यत्वम्[10]। ᵛवृषभः फलानां वर्षिता ᵛरोरवीति। भृशं शब्दायते। ऋग्यजुःसामभिः शस्त्रयागस्तुतिरूपैर्होत्राद्युत्पादितैर्ध्वनिभिरसौ रौति[11]। एवं ᵛमहो ᵛदेवः[12] ᵛमर्त्यान् ᵛआ ᵛविवेश। मर्त्यैर्यजमानैर्निष्पाद्यत्वात् प्रवेश उपचर्यते। अत्र यास्कः—'चत्वारिशृङ्गेति वेदा वा एत उक्ताः' (निरु. १३. ७) इत्यादिना निरवोचत्। तदत्रानुसंधेयम्॥ अथ* सूर्यपक्षे व्याख्यायते—अस्यादित्यस्य चत्वारि शृङ्गाणि चतस्रो दिशः। एताः[13] श्रयणार्थत्वात्[13] शृङ्गाणीत्युपचर्यन्ते। त्रयो अस्य पादाः। त्रयो वेदाः पादस्थानीया भवन्ति गमनसाधनत्वात्। तथा हि-'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते' इत्युपक्रम्य 'वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इति हि वेदत्रयेण गतिराम्नाता। द्वे शीर्षे। अहश्च रात्रिश्चेति द्वे शिरसी। सप्त हस्तासो अस्य। सप्त रश्मयः षड्विलक्षणा ऋतव एकः साधारण इति वा सप्त हस्ता भवन्ति। त्रिधा बद्धस्त्रिषु स्थानेषु क्षित्यादिषु अग्न्याद्यात्मकत्वेन[14] संबद्धः। ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यैस्त्रिभिस्त्रेधा बद्धो वा। वृषभो वर्षिता रोरवीति।

---

१. ख-ग-च-ण—स्तुवामः। २. त—दिग्रूपाणि वेदचतुष्टयरूपाणि वा। ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स—इव। ४. ख-ग-च-ण—उत्तरेष्वपि; ल-स—अन्तरेष्वपि। ५. त—गौरवर्णः। ६. च-फ-स—'कारीत्या। ७. त—स त्रयाणां वर्णानाम्। ८. त—हस्तः। ९. न—हस्तव्यापारः। १०. न-ल-स—मन्त्रकल्पब्राह्मणैः। ११. प-ल—स्तौति। १२. त—देवः एष यज्ञात्मा महानुभावो देवः। * 'अथ' इत्यारभ्य 'द्रष्टव्यम्' इत्यन्तस्य स्थाने 'एवं सूर्यादिपक्षे युक्त्या योज्यम्' इति पाठः प-पुस्तके वर्तते। १३. ख-न—एवाश्रवणार्थत्वात्; ग-भ-ल-स—एवश्रवणार्थत्वात्; च-ण-फ—एवाश्रयणार्थत्वात्; त—एवाश्रयणार्हत्वात्। १४. ख-ग-च-ण-भ-ल-स—अन्योन्यात्मकत्वेन।

शब्दं करोति वृष्ट्यादिद्वारा । स महो महान् देवो मर्त्यांना विवेश तन्नियन्तृतया[1] । 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' (ऋ. सं. १. ११५. १) इति हि श्रुतम् ॥ एवं त्वबादिपक्षेऽपि[2] योज्यम् । शाब्दिकास्तु शब्दब्रह्मपरतया चत्वारि शृङ्गेति चत्वारि पदजातानि नामाख्याते[3] चोपसर्गनिपाताश्च[3] इत्यादिना व्याचक्षते । अपरे त्वपरथा । तत्सर्वमत्र द्रष्टव्यम् ॥

त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्वविन्दन् ।
इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः ॥ ४ ॥

त्रिधा । हितम् । पणिऽभिः । गुह्यमानम् । गवि । देवासः । घृतम् । अनु । अविन्दन् ।
इन्द्रः । एकम् । सूर्यः । एकम् । जजान । वेनात् । एकम् । स्वधया । निः । ततक्षुः ॥ ४ ॥

vपणिभिः असुरैः vगवि गोषु vत्रिधा क्षीरदध्याज्यभेदेन त्रिप्रकारं vहितं निहितं vगुह्यमानं गोपितं vघृतं दीप्तं रसरूपं वा द्रव्यं vदेवासः देवाः vअन्वविन्दन् अलभन्त । तत्र vइन्द्र vएकं क्षीरं vजजान उदपादयत् । vसूर्य vएकं जजान । vवेनात् कान्तिमतः[4] अग्नेर्गमनवतो वायोर्वा vएकं घृतं vस्वधया अन्नेन निमित्तेन द्रव्येण वा साधनेन vनिष्टतक्षुः निरपादयन् देवाः ॥

एता अर्षन्ति हृद्यात्समुद्राच्छतव्रजा रिपुणा नावचक्षे ।
घृतस्य धारा अभि चाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् ॥ ५ ॥

एताः । अर्षन्ति । हृद्यात् । समुद्रात् । शतऽव्रजाः । रिपुणा । न । अवऽचक्षे ।
घृतस्य । धाराः । अभि । चाकशीमि । हिरण्ययः । वेतसः । मध्ये । आसाम् ॥ ५ ॥

vएताः आपो घृतधारा वा vअर्षन्ति अधः पतन्ति । vशतव्रजाः अपरिमितगतयः सत्यः vहृद्यात् हृदयङ्गमात् vसमुद्रात् अन्तरिक्षात् रिपुणा जलमोकप्रतिबन्धकारिणा शत्रुणा वृत्रेण vनावचक्षे न अवदर्शनाय यथादृष्टं भवति तथा अर्षन्ति । ताः vघृतस्य vधारा vअभि vचाकशीमि अभिपश्यामि । कुत्रेति तदुच्यते । vहिरण्ययः हिरण्मयः vवेतसः अप्संभवोऽग्निर्वैद्युतः vआसाम् अपां vमध्ये वर्तत इति शेषः । अत्र घृतस्य धारा अभि चाकशीमीत्यनेन चरमपादेन होमाधारोऽग्निर्वैद्युतोऽग्निरादित्यो वोक्तः ॥ ॥१०॥

सम्यक्स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।
एते अर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगाइव क्षिपणोरीषमाणाः ॥ ६ ॥

सम्यक् । स्रवन्ति । सरितः । न । धेनाः । अन्तः । हृदा । मनसा । पूयमानाः ।
एते । अर्षन्ति । ऊर्मयः । घृतस्य । मृगाःऽइव । क्षिपणोः । ईषमाणाः ॥ ६ ॥

---

१. त– तत्तन्नियन्तृतया । २. त-न–अबादिपक्षेऽपि । ३. ग-च–नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च ।
४. ख-ग-च-ण-फ–एतयतः; प-ल-स–एकान्तिमतः; भ–एकायतः ।

अस्याग्नेरुपरि ᵛसम्यक् ᵛस्रवन्ति क्षरन्ति । घृतस्य[1] धाराः[1] । किमिव । ᵛसरितो न ᵛधेनाः प्रीणयित्र्यो नद्य इव । ᵛअन्तर्हृदा[2] ᵛमनसा हृदयमध्यगतेन चित्तेन । भावनासन्निवेशि यावत् । तेन ᵛपूयमानाः शुद्धीकृताः । तदेवोच्यते । ᵛएते ᵛघृतस्य ᵛऊर्मयः रसाः ᵛअर्षन्ति गच्छन्ति । जुह्वाः सकाशादग्नेरुपरि पतन्ति । किमिव । ᵛक्षिपणोः क्षेपकात् व्याधात् । ᵛईषमाणाः पलायमानाः ᵛमृगाइव । ते यथा कक्षं प्रविशन्ति तद्वत् । अनेन शैघ्र्यमुक्तं भवति ॥

सिन्धो॑रिव प्राध्व॒ने शू॑घ॒नासो॒ वात॑प्रमियः पतयन्ति य॒ह्वाः ।
घृ॒तस्य॒ धारा॑ अरु॒षो न वा॒जी काष्ठा॑ भि॒न्दन्नू॒र्मिभिः॒ पिन्व॑मानः ॥ ७ ॥
सिन्धोः॑ऽइव । प्र॒ऽअ॒ध्व॒ने । शू॒घ॒नासः॑ । वात॑ऽप्रमियः । प॒त॒य॒न्ति॒ । य॒ह्वाः ।
घृ॒तस्य॑ । धारा॑ः । अ॒रु॒षः । न । वा॒जी । काष्ठा॑ः । भि॒न्दन् । ऊ॒र्मिभिः । पिन्व॑मानः ॥ ७ ॥

ᵛसिन्धोः स्यन्दमानाया नद्याः सकाशात् ᵛइव उदकानीव ᵛप्राध्वने प्रवणवति देशे ᵛशूघनासः आशुगन्त्र्यः । ' आशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः ' (निरु. ६. १) इति निरुक्तम् । ᵛवातप्रमियः वायुवत् प्रकृष्टवेगाः ᵛयह्वाः महत्यः ᵛघृतस्य ᵛधाराः ᵛपतयन्ति गच्छन्त्यग्नेरुपरि । घृतमुदकमिति पक्षे सिन्धोरिवेत्यत्र इवशब्दोऽनर्थकः । स्यन्दनसाधनादन्तरिक्षादुक्तलक्षणा घृतधारा उदकधाराः पतयन्ति गच्छन्ति भूमौ । किंच घृतसंस्त्यायः ᵛकाष्ठाः[3] मर्यादाभूतान् परिधीन् ᵛभिन्दन् ᵛऊर्मिभिः रसैः ᵛपिन्वमानः वर्धमानो भवति । उदकमिति पक्षे काष्ठाः क्रान्त्वा स्थिता दिशो भिन्दन्नूर्मिभिः तरङ्गैः पिन्वमानो भवति । तत्र दृष्टान्तः । ᵛअरुषो ᵛन ᵛवाजी आरोचमानो वेग गमनशीलोऽश्व इव । स यथा[4] भिन्दन् पिन्वमानश्च भवति तद्वत् ॥

अ॒भि प्र॑वन्त॒ सम॑नेव॒ योषा॑ः कल्या॒ण्य१॒ः स्मय॑मानासो अ॒ग्निम् ।
घृ॒तस्य॒ धारा॑ः स॒मिधो॑ नसन्त॒ ता जु॑षा॒णो ह॑र्यति जा॒तवे॑दाः ॥ ८ ॥
अ॒भि । प्र॒व॒न्त॒ । सम॑नाऽइव । योषा॑ः । क॒ल्या॒ण्य॑ः । स्मय॑मानासः । अ॒ग्निम् ।
घृ॒तस्य॑ । धारा॑ः । स॒म्ऽइध॑ः । न॒स॒न्त॒ । ताः । जु॒षा॒णः । ह॒र्य॒ति॒ । जा॒तऽवे॑दाः ॥ ८ ॥

ᵛघृतस्य ᵛधाराः अमुम् ᵛअग्निं ᵛसमनेव समानमनस्काः ᵛयोषाः योषितः पतिमिव ᵛअभि ᵛप्रवन्त अभिनमयन्ति । निमग्नं कुर्वन्ति । कीदृश्यस्ताः । ᵛकल्याण्यः भद्ररूपाः ᵛस्मयमानासः हसन्त्यः । किंच ताः ᵛसमिधः सम्यग्दीपयित्र्यः सत्यः ᵛनसन्त व्याप्नुवन्ति । ᵛताः एव धाराः ᵛजुषाणः प्रीयमाणः सेवमानो वा अयं ᵛजातवेदाः ᵛहर्यति कामयते । घृतशब्दस्योदकमिति पक्षेऽग्निजातवेदःशब्दाभ्यां वैद्युतोऽग्निरादित्यो वा गृह्यते । तं देवमुदकधारा अभि प्रवन्त नसन्त च । स[5] ताश्च हर्यति[5] ॥

---

[1] त- घृतधाराः । [2] त-किंच अन्तर्हृदा । [3] ख-च-त-फ-भ-काष्ठाः काष्ठान् । [4] त-यथा काष्ठाः । [5] ख-ग-च-ण- स ता वा हर्यात; त-न- स च ता हर्यतीति (न-हर्यति) ।

कन्याइव वहतुमेतवा उ अञ्ज्यञ्जाना अभि चाकशीमि ।
यत्र सोमः सूयते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते ॥ ९ ॥

कन्याःऽइव । वहतुम् । एतवै । ऊँ इति । अञ्जि । अञ्जानाः । अभि । चाकशीमि ।
यत्र । सोमः । सूयते । यत्र । यज्ञः । घृतस्य । धाराः । अभि । तत् । पवन्ते ॥ ९ ॥

ᵛकन्याइव अनूढा बालिका इव । ता यथा ᵛवहतुम् उद्वाहं प्राप्तुम् ᵛएतवा ᵛउ एतुं पतिं गन्तुम् ᵛअञ्जि अञ्जकमाभरणं तेजो वा ᵛअञ्जानाः व्यञ्जयन्त्यः । एवं कुर्वत्यः कन्याइव स्वभर्तृभूतमाध्वरं वैद्युतं वाग्निमादित्यं वा वहतुम् एतुम्[1] अञ्जि व्यञ्जकं तदीयं रूपमञ्जाना व्यञ्जयन्तीः[2] ᵛघृतस्य ᵛधाराः ᵛअभि ᵛचाकशीमि अभिपश्यामि । घृतेनोदकेन च भौमस्य वैद्युतस्य चाग्नेः प्रज्वलनं प्रसिद्धम् । किंच ता धाराः ᵛसोमः ᵛसूयते ᵛयत्र ᵛयत्र[3] चेतरः[3] ᵛयज्ञः तायते[4] ᵛतत् तं यज्ञमभिलक्ष्य ᵛपवन्ते गच्छन्ति खलु ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त ।
इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ १० ॥

अभि । अर्षत । सुऽस्तुतिम् । गव्यम् । आजिम् । अस्मासु । भद्रा । द्रविणानि । धत्त ।
इमम् । यज्ञम् । नयत । देवता । नः । घृतस्य । धाराः । मधुऽमत् । पवन्ते ॥ १० ॥

हे[5] मदीया ऋत्विजः ᵛगव्यं गोसमूहरूपं गोसंबन्धिनं वा ᵛआजिं* संवातम्* ᵛअभ्यर्षत अभिगच्छत[5] अभिगमयत वा ᵛसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिम् । अत्र गोशब्देनोदकानि गावो वोच्यन्ते । तत्संघातोऽभिप्रेतः । ᵛअस्मासु यजमानेषु ᵛभद्रा स्तुत्यानि ᵛद्रविणानि ᵛधत्त धारयत । स्तुत्या खलु फलं लप्स्यते । किंच ᵛनः अस्मदीयम् ᵛइमं ᵛयज्ञं ᵛदेवता अत्र यष्टव्यान् देवान् ᵛनयत प्रापयत । ᵛघृतस्य ᵛधारा ᵛमधुमत् यथा[6] तथा[6] ᵛपवन्ते गच्छन्ति ॥

‘धामन्ते’ इत्येषोत्तरसूक्तस्याद्या चाध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्विनियुक्ते । ‘धामन्ते विश्वम्’ इति प्रतीकमुक्त्वा तदन्ते ‘द्वृचाः[7]’ (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति सूत्रितत्वात् ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल-स–एनम् । [2] ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स–व्यञ्जयन्त्यः । [3] ख-ग-च-णं–यत्र वा; भ-ल-स–अवतारः । [4] ख-ग-च-ण-भ-ल-स–तायात् । [5] फ–हे धाराः अस्मासु गव्यमुदकमयम् आजिं समूहं अभ्यर्षत वर्षत गायत वाम् । * ख-घ-ण-प–आजिं आसमन्तात्; ल-स–आसमन्तात् । [6] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स–‘यथा तथा’ नास्ति । [7] त–इति द्वृचाः ।

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे हृद्य१न्तरायुषि ।
अपामनीके समिथे य आभृतस्तमश्याम मधुमन्तं त ऊर्मिम् ॥ ११ ॥

धामन् । ते । विश्वम् । भुवनम् । अधि । श्रितम् । अन्तरिति । समुद्रे । हृदि । अन्तः । आयुषि ।
अपाम् । अनीके । सम्ऽइथे । यः । आऽभृतः । तम् । अश्याम । मधुऽमन्तम् । ते । ऊर्मिम् ॥ ११ ॥

ᵛते त्वदीये ᵛधामन् धामनि तेजःस्थाने ᵛविश्वं ᵛभुवनम्[1] ᵛअधि ᵛश्रितम्[2]। ᵛअन्तः ᵛसमुद्रे वडवाग्नित्वेन[3] ᵛहृद्यन्तः सर्वप्राणिनां हृदये वैश्वानरत्वेन ᵛआयुषि अन्ने सर्वप्राण्याहारत्वेन । यद्वा । आयुषीत्येतत् हृद्विशेषणम् । जठराग्निना खल्वायुः धार्यते[4]। ᵛअपामनीके उदकसंस्त्याये वैद्युताग्नित्वेन ᵛसमिथे संग्रामे च शौर्याग्निरूपेण । एवं सर्वेषु स्थानेषु वर्तमानं धाम । तस्मिन् धामनि ᵛयः ऊर्मिर्घृतरूप उदकरूपो वा रसः ᵛआभृतः[5] स्थापितः ᵛते त्वदीयं ᵛतं रसं ᵛमधुमन्तं माधुर्योपेतम् ᵛअश्याम व्याप्नुयाम ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥

इत्थं श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यैकधुरंधरः ।
विद्यातीर्थगुरोर्दृष्ट्या प्राप्तसार्वज्ञ्यवैभवः[6] ॥
श्रीमत्सायणमन्त्रीशः सकलागमतत्त्ववित् ।
दाशतय्यां माधवीये वेदार्थस्य प्रकाशने ॥
चतुर्थं मण्डलं सम्यक् वामदेवेन वीक्षितम् ।
अष्टोत्तरैस्तु पञ्चाशत्सूक्तैः पञ्च शतैरपि ॥
एकोनया नवत्या च युक्तैर्मन्त्रैश्च संमितम् ।
व्याकार्षीत्सुखबोधार्थं पश्यतैतद्विमत्सराः[7] ॥

॥ इति चतुर्थं मण्डलं समाप्तम् ॥

---

[1] त-भुवनं कृत्स्नं भूतजातम् । [2] त-श्रितं तदपि च धाम कुत्र कुत्रास्त इति । [3] त-अन्तरिक्षस्य मध्ये सूर्यमण्डलत्वेन । [4] त-ध्रियते । [5] त-आहृतः । [6] ख-ग-च-ण-भ-°सर्वज्ञ°
[7] ख-ग-घ-च-ण-फ-पश्यन्तु गतमत्सराः; न-पश्य तद्वीतमत्सरः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ पञ्चमं मण्डलम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

आत्रेये[1] पञ्चमे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र ‘ अबोध्यग्निः ’ इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ अबोधि द्वादश बुधगविष्ठिरौ ’ इति । पञ्चमे मण्डलेऽनुक्तगोत्रमात्रेयं विद्यादिति परिभाषितत्वादात्रेयौ बुधगविष्ठिरावृषी । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता । प्रातरनुवाके[2] आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिचत्वारि सूक्तानि । तथा च सूत्रितम्–‘ अबोध्यग्निः समिधेति चत्वारि ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥ अध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्धामन्ते विश्वमिति द्वृचत्वेन विनियोग उक्तः ॥

अबो॑ध्य॒ग्निः स॒मिधा॒ जना॑नां॒ प्रति॑ धे॒नुमि॑वाय॒तीमु॒षास॑म् ।
य॒ह्वाइ॑व॒ प्र व॒यामु॒ज्जिहा॑नाः॒ प्र भा॒नवः॑ सिस्रते॒ नाक॒मच्छ॑ ॥ १ ॥

अबो॑धि । अ॒ग्निः । स॒म्ऽइधा॑ । जना॑नाम् । प्रति॑ । धे॒नुम्ऽइ॑व । आ॒ऽय॒तीम् । उ॒षस॑म् ।
य॒ह्वाःऽइ॑व । प्र । व॒याम् । उ॒त्ऽजिहा॑नाः । प्र । भा॒नवः॑ । सि॒स्र॒ते॒ । नाक॑म् । अच्छ॑ ॥ १ ॥

अयं ᵛअग्निः ᵛजनानाम् अध्वर्य्वादीनां ᵛसमिधा समिद्भिः ᵛअबोधि प्रबुद्धोऽभूत्[3] । ᵛधेनुमिव । अग्निहोत्रार्थंधेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वत् ᵛआयतीम् आगच्छन्तीम् ᵛउषसं ᵛप्रति । उषःकाले इत्यर्थः । अथ[4] प्रबुद्धस्याग्नेः[5] ᵛभानवः ज्वालाः ᵛयह्वाः महान्तः ᵛवयां शाखां ᵛप्र ᵛउज्जिहानाः प्रोद्गमयन्तो वृक्षाः ᵛइव प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तः ᵛनाकम् अन्तरिक्षम् ᵛअच्छ आभिमुख्येन ᵛप्र ᵛसिस्रते प्रसरन्ति ॥

अबो॑धि॒ होता॑ य॒जथा॑य दे॒वानू॒र्ध्वो अ॒ग्निः सु॒मनाः॑ प्रा॒तर॑स्थात् ।
समि॑द्धस्य॒ रुश॑ददर्शि॒ पाजो॑ म॒हान्दे॒वस्तम॑सो॒ निर॑मोचि ॥ २ ॥

अबो॑धि । होता॑ । य॒जथा॑य । दे॒वान् । ऊ॒र्ध्वः । अ॒ग्निः । सु॒ऽमनाः॑ । प्रा॒तः । अ॒स्था॒त् ।
सम्ऽइ॑द्धस्य । रुश॑त् । अ॒द॒र्शि॒ । पाजः॑ । म॒हान् । दे॒वः । तम॑सः । निः । अ॒मो॒चि॒ ॥ २ ॥

---

[1] ख-च-फ–‘ आत्रेये ’ नास्ति । [2] ख-ग-च-ण-भ-ल-स–‘ प्रातरनुवाके ’ नास्ति । [3] ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स–प्रवृद्धोऽभूत् । [4] न-ल-स–अथवा । [5] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स–प्रवृद्धस्याग्नेः ।

अयं ᵛहोता होमनिष्पादकः ᵛअग्निः ᵛदेवान् यष्टव्यान् ᵛयजथाय यष्टुम् ᵛअबोधि बुध्य
सोऽग्निः प्रातःकाले ᵛसुमनाः शोभनमनस्को यजमानानुग्रहबुद्धिः सन्[2] ᵛऊर्ध्वः ᵛअस्थात् ऊर्ध्वं
ᵛसमिद्धस्य अस्य ᵛरुशत् रोचमानं ᵛपाजः बलं ज्वालालक्षणम् ᵛअदर्शि दृश्यते । एवंभू
ᵛमहान् ᵛदेवः ᵛतमसः अन्धकारात् ᵛनिरमोचि निर्मुक्तोऽभूत् ॥

यदी॑ ग॒णस्य॑ रश॒नामजी॑ग॒ः शुचि॑रङ्क्ते॒ शुचि॑भि॒र्गो॑भिर॒ग्निः ।
आद्दक्षिणा युज्यते वाज॒यन्त्यु॑त्ता॒नामू॒र्ध्वो॑ अधयज्जु॒हूभिः॑ ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । ग॒णस्य॑ । र॒श॒नाम् । अजी॑गरिति॑ । शुचि॑ः । अ॒ङ्क्ते । शुचि॑ऽभिः । गोभि॑ः ।
आत् । दक्षि॑णा । यु॒ज्य॒ते॒ । वा॒ज॒ऽयन्ती॑ । उ॒त्ता॒नाम् । ऊ॒र्ध्वः । अ॒ध॒य॒त् । जु॒हूभि॑ः ॥ ३

ᵛयत् यदा ᵛईम् अयमग्निः ᵛगणस्य संघात्मकस्य[4] जगतः ᵛरशनां रज्जुमिव[5] व्यापारप्रतिबन्ध
तमः ᵛअजीगः । गिरति गृह्णाति वा । समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा[6] ᵛशुचिः दीप्तः ᵛअग्निः[7] ᵛशुचि
गोभिः दीप्तैः रश्मिभिः ᵛअङ्क्ते व्यनक्ति विश्वं जगत् । ᵛआत् अनन्तरमेव ᵛदक्षिणा प्रवृद्धा ᵛवाज
यन्ती अन्नमिच्छन्त्याज्यधारा ᵛयुज्यते युक्ता भवति । अथवा दक्षिणा प्रवृद्धाज्यधारा युज्यते । तां च
धाराम् ᵛउत्तानाम् ऊर्ध्वतानामुपरि विस्तृताम् ᵛऊर्ध्वः उन्नतः सन् ᵛजुहूभिः ᵛअधयत् पिबति ॥

अ॒ग्निमच्छा॑ देव॒यतां॒ मनां॑सि॒ चक्षूं॑षीव॒ सूर्ये॒ सं च॑रन्ति ।
य॒दीं॑ सु॒वाते॑ उ॒षसा॒ विरू॑पे श्वे॒तो वा॒जी जा॑यते॒ अग्रे॑ अह्ना॑म् ॥ ४ ॥

अ॒ग्निम् । अच्छ॑ । दे॒व॒ऽय॒ताम् । मनां॑सि । चक्षूं॑षिऽइव । सूर्ये॑ । सम् । च॒र॒न्ति॒ ।
य॒त् । ई॒म् । सु॒वाते॒ इति॑ । उ॒षसा॑ । विरू॑पे॒ इति॒ विऽरू॑पे ।
श्वे॒तः । वा॒जी । जा॒य॒ते॒ । अग्रे॑ । अह्ना॑म् ॥ ४ ॥

ᵛअग्निं देवम् ᵛअच्छ आभिमुख्येन ᵛदेवयतां देवानात्मन इच्छतां यजमानानां ᵛमनांसि ᵛसं
ᵛचरन्ति । देवा यष्टव्यास्तदर्थं कदायं वर्धिष्यतीति ध्यायन्तीत्यर्थः । ᵛचक्षूंषीव सर्वेषां प्राणिनां
यथा ᵛसूर्ये संचरन्ति तद्वत् । ᵛयत् यदा ᵛईम् एनमग्निम् ᵛउषसा सह ᵛविरूपे नानारूपे[8] द्यावा
पृथिव्यौ ᵛसुवाते जनयतः । तदानीं ᵛश्वेतः प्रकृष्टवर्णोपेतः ᵛवाजी वेजनवानग्निः ᵛअह्नाम् ᵛअग्रे
उदयकाले[9] ᵛजायते[10] प्रवर्धत इत्यर्थः ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-फ-भ-ल–अबुध्यत । [2] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–‘सन्’ नास्ति । [3] न-ल-
तथाभूतः । [4] ल–संघातात्मकस्य । [5] न-ल-स–रज्जुरिव । [6] त–यदा च । [7] ख-ग-
च-ण-प-फ-भ–अग्निः आद्भिः भक्षकैः दाहकैरित्यर्थः । [8] ख-ग-च-ण-स–‘नानारूपे’ नास्ति । [9] त-प-
ल–प्रातःकाले । [10] ल–जायते उत्पद्यते ।

जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नां हितो हितेष्वरुषो वनेषु ।
दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि षसादा यजीयान् ॥ ५ ॥

जनिष्ट । हि । जेन्यः । अग्रे । अह्नाम् । हितः । हितेषु । अरुषः । वनेषु ।
दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधानः । अग्निः । होता । नि । ससाद । यजीयान् ॥ ५ ॥

अयमग्निः vजेन्यः उत्पादनीयः vअह्नां vअग्रे उदयकाले vजनिष्ट प्रादुरभूत् । पश्चात् vहितेषु vवनेषु वनोत्थेषु काष्ठेषु vअरुषः आरोचमानः सन् vहितः स्थापितः । पश्चात् vदमेदमे तत्तद्यागगृहे vसप्त vरत्ना रमणीयाः सप्त ज्वालाः vदधानः धारयमाणः । अथवा यजमानेभ्यः सप्तविधानि रत्नानि दधानः vअग्निः vहोता होमनिष्पादकः सन् vयजीयान् यष्टव्यः सन् vनि vषसाद निषण्णो भवति ॥

जीवति यजमाने मृत इति शब्दो यदि स्यात्तदानीं सुरभिमतीष्टिः कार्या । तत्रेयमनुवाक्या । सूत्रितं च–‘ अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान्त्साध्वीमकर्देववीतिं नो अद्य ’ (ऐ. ब्रा. ७. ९) इति ॥

अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयानुपस्थे मातुः सुरभा उ लोके ।
युवा कविः पुरुनिःष्ठ ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्य इद्धः ॥ ६ ॥

अग्निः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपऽस्थे । मातुः । सुरभौ । ऊँ इति । लोके ।
युवा । कविः । पुरुनिःऽस्थः । ऋतऽवा । धर्ता । कृष्टीनाम् । उत । मध्ये । इद्धः ॥ ६ ॥

अयम् vअग्निः vहोता होमनिष्पादकः सन् vयजीयान् यष्टव्यश्च सन् vन्यसीदत् निषसाद । कुत्रेति तदुच्यते । vमातुः सर्वस्य निर्मातुर्भूम्याः vउपस्थे उत्संगे तत्रापि vसुरभौ आज्यादिसौरभ्ययुक्ते vलोके सर्वैर्द्रष्टव्ये स्थाने वेदिलक्षणे । vउत अपि च vयुवा नित्यतरुणः सर्वत्र मिश्रितो वा vकविः मेधावी vपुरुनिःष्ठः बहुस्थानः vऋतावा यज्ञवान् vधर्ता सर्वस्य धारक एवंभूतः सन् vकृष्टीनाम् ऋत्विग्यजमानानां vमध्ये vइद्धः समिद्धः[1] सन् । वर्तत इति शेषः[2] ॥   ॥ १२ ॥

प्र णु त्यं विप्रमध्वरेषु साधुमग्निं होतारमीळते नमोभिः ।
आ यस्ततान रोदसी ऋतेन नित्यं मृजन्ति वाजिनं घृतेन ॥ ७ ॥

प्र । नु । त्यम् । विप्रम् । अध्वरेषु । साधुम् । अग्निम् । होतारम् । ईळते । नमःऽभिः ।
आ । यः । ततान । रोदसी इति । ऋतेन । नित्यम् । मृजन्ति । वाजिनम् । घृतेन ॥ ७ ॥

vत्यं तम् vअग्निं vनमोभिः स्तुतिभिः vनु क्षिप्रं vप्र vईळते स्तुवन्ति । कीदृशं तम् । vविप्रं मेधाविनम् vअध्वरेषु vसाधुं फलसाधकं vहोतारं होमनिष्पादकम् । vयः देवः vरोदसी द्यावापृथिव्यौ

---

[1] त-प-ल- दीप्तः ।   [2] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ- शेषः । उ पूरणः ।

ᵛऋतेन उदकेन ᵛआ ᵛततान विस्तारितवान्। अग्नौ प्रास्ताहुतेरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात्। ऋतेन सत्यभूतेन हविषा दिवं तथाभूतेन वृष्ट्यादिफलेन भुवं च आततान। ᵛवाजिनम् देवं यजमानाः ᵛनित्यं ᵛघृतेन उदकेनाज्येन वा ᵛमृजन्ति परिचरन्ति ॥

मा॒र्जा॒ल्यो॑ मृज्यते॒ स्वे दमू॑नाः कविप्रश॒स्तो अति॑थिः शि॒वो नः॑ ।
स॒हस्र॑शृङ्गो वृष॒भस्तदो॑जा॒ विश्वाँ॑ अग्ने॒ सह॑सा॒ प्रास्य॒न्यान् ॥ ८ ॥

मा॒र्जा॒ल्यः॑ । मृ॒ज्य॒ते॒ । स्वे । दमू॑नाः । क॒वि॒ऽप्र॒श॒स्तः । अति॑थिः । शि॒वः । नः॒ ।
स॒हस्र॑ऽशृङ्गः । वृ॒ष॒भः । तत्ऽओ॑जाः । विश्वा॑न् । अ॒ग्ने॒ । सह॑सा । प्र । अ॒सि॒ । अ॒न्यान् ॥

ᵛमार्जाल्यः संमार्जनीयोऽयमग्निः ᵛमृज्यते परिचर्यते। ᵛस्वे स्वकीये स्थाने। ᵛदमूनाः दानमना दान्तमना वा ᵛकविप्रशस्तः कविभिर्मेधाविभिः प्रशस्तः प्रकर्षेण स्तुतः अस्माकम् ᵛअतिथिः अतिथिवत् पूज्यः ᵛशिवः सुखकरश्च। ᵛसहस्रशृङ्गः अपरिमितज्वालः वर्षिता फलानां ᵛतदोजाः। यत्प्रसिद्धं बलं तेजो वास्ति तदेवौजो यस्य तादृशः। सर्वबलस्वरूप अथ प्रत्यक्षवादः। हे ᵛअग्ने ᵛविश्वान् ᵛअन्यान् स्वव्यतिरिक्तान् सर्वान् ᵛसहसा बलेन ᵛप्रासि प्रेति परेत्यर्थे। पराभवसि। व्याप्नु वा प्रभवसि ॥

प्र स॒द्यो अ॑ग्ने॒ अत्ये॑ष्य॒न्याना॒विर्यस्मै॒ चारु॑तमो ब॒भूथ॑ ।
ई॒ळेन्यो॑ वपु॒ष्यो॑ वि॒भावा॑ प्रि॒यो वि॒शामति॑थि॒र्मानु॑षीणाम् ॥ ९ ॥

प्र । स॒द्यः । अ॒ग्ने॒ । अति॑ । ए॒षि॒ । अ॒न्यान् । आ॒विः । यस्मै॑ । चारु॑ऽतमः । ब॒भूथ॑ ।
ई॒ळेन्यः॑ । व॒पु॒ष्यः॑ । वि॒भाऽवा॑ । प्रि॒यः । वि॒शाम् । अति॑थिः । मानु॑षीणाम् ॥ ९ ॥

हे ᵛअग्ने त्वं यज्ञमासाद्य ᵛसद्यः[1] तदानीमेव ᵛअन्यान् स्वसमानान् ᵛअत्येषि अतिक्रामसि ᵛयस्मै यज्ञाय[2] ᵛचारुतमः सन् ᵛआविः ᵛबभूथ। किंच त्वम् ᵛईळेन्यः स्तुत्यः ᵛवपुष्यः दीप्तिकरो वा ᵛविभावा विशिष्टदीप्तिमान् ᵛप्रियः प्रियभूतः ᵛविशां सर्वेषां प्राणिनां तथा पूज्यः ᵛमानुषीणां[3] प्रजानां भवसि ॥

तुभ्यं॑ भरन्ति क्षि॒तयो॑ यविष्ठ ब॒लिम॑ग्ने॒ अन्ति॑त॒ ओत दू॒रात् ।
आ भन्दि॑ष्ठस्य सुम॒तिं चि॑किद्धि बृ॒हत्ते॑ अग्ने॒ महि॒ शर्म॑ भ॒द्रम् ॥ १० ॥

तुभ्य॑म् । भ॒र॒न्ति॒ । क्षि॒तयः॑ । य॒वि॒ष्ठ॒ । ब॒लिम् । अ॒ग्ने॒ । अन्ति॑तः । आ । उ॒त । दू॒रात् ।
आ । भन्दि॑ष्ठस्य । सु॒ऽम॒तिम् । चि॒कि॒द्धि॒ । बृ॒हत् । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । महि॑ । शर्म॑ । भ॒द्रम् ॥ १० ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ– प्र सद्यः।
[2] न-ल-स-- ‘यज्ञाय’ नास्ति।
[3] न-मानुषीणां यजमानरूपाणाम्।

हे vयविष्ठ युवतम vअग्ने vक्षितयः[1] मनुष्याः यजमानाः vतुभ्यं[1] vभरन्ति संपादयन्ति। किम्। vबलिं पूजां हविर्लक्षणाम् vअन्तितः अन्तिकात् vउत अपि च vदूरात्। vआ इति चार्थे। किंच vभन्दिष्ठस्य अतिशयेन स्तोतुः vसुमतिं स्तुतिम् vआ vचिकिद्धि आजानीहि। हे vअग्ने vते तव vशर्म सुखम् अस्मभ्यं दातव्यं vबृहत् महत् vभद्रं[2] स्तुत्यं च ॥

आद्य रथँ॑ भानुमो भानु॒मन्त॒मग्ने॒ तिष्ठ॑ यज॒तेभिः॒ सम॑न्तम् ।
वि॒द्वान्प॑थी॒नामु॒र्व१॒॑न्तरि॑क्ष॒मेह दे॒वान्ह॑वि॒रद्या॑य वक्षि ॥ ११ ॥

आ । अ॒द्य । रथ॑म् । भा॒नु॒ऽमः॒ । भा॒नु॒ऽमन्त॑म् । अग्ने॑ । तिष्ठ॑ । य॒ज॒तेभिः॑ । सम्ऽअ॑न्तम् ।
वि॒द्वान् । प॒थी॒नाम् । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्षम् । आ । इ॒ह । दे॒वान् । ह॒विः॒ऽअद्या॑य । व॒क्षि ॥ ११ ॥

हे vभानुमः दीप्तिमन् vअग्ने vअद्य अस्मिन् यागदिने vभानुमन्तं दीप्तिमन्तं vसमन्तं समीचीनप्रान्तोपेतं vरथं vयजतेभिः यष्टव्यैर्देवैः सह vआ vतिष्ठ आरोह। vविद्वान् यष्टव्यदेवपरिज्ञानवांस्त्वं vपथीनां देवयजनमार्गान् प्रति ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ vउर्वन्तरिक्षं प्रभूतेऽन्तरिक्षे vदेवान् यष्टव्यान् vहविरद्याय हविर्भक्षणाय vइह अस्मिन्[3] यज्ञे[3] vआ vवक्षि आवहसि ॥

अवो॑चाम क॒वये॒ मेध्या॑य॒ वचो॑ व॒न्दारु॑ वृष॒भाय॒ वृष्णे॑ ।
गवि॑ष्ठिरो॒ नम॑सा॒ स्तोम॑म॒ग्नौ दि॒वी॑व रु॒क्ममु॑रु॒व्यञ्च॑मश्रेत् ॥ १२ ॥

अवो॑चाम । क॒वये॑ । मेध्या॑य । वचः॑ । व॒न्दारु॑ । वृ॒ष॒भाय॑ । वृष्णे॑ ।
गवि॑ष्ठिरः । नम॑सा । स्तोम॑म् । अ॒ग्नौ । दि॒विऽइ॑व । रु॒क्मम् । उ॒रु॒ऽव्यञ्च॑म् । अ॒श्रे॒त् ॥ १२ ॥

वयमात्रेयाः vकवये मेधाविने vमेध्याय मेधार्हाय vवृषभाय वर्षकाय फलानां vवृष्णे सेक्त्रे यूने vवन्दारु वन्दनशीलं vवचः स्तोत्रम् vअवोचाम। अथ ऋषिरात्मानं परोक्षेणैव निर्दिश्य स्तुतिम् उपसंहरति। vगविष्ठिरः अयमृषिः vनमसा नमस्कारेण हविषा वा युक्तं vस्तोमं स्तोत्रम् vअग्नौ vअश्रेत् श्रयति स्म। vदिवि vरुक्मं रोचमानम् vउरुव्यञ्चम् उरुगमनमादित्यम् vइव ॥ ॥ १३ ॥

'कुमारं माता' इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तम्। अत्रेः पुत्रः कुमार ऋषिः जननाम्नः[4] पुत्रो वृशो वोभौ वात्र ऋषी। 'कमेतं त्वं', 'वि ज्योतिषा' इत्यनयोस्तु वृश एव नोभौ न कुमारः। अन्त्या पट्पञ्चाशदक्षरा शक्वरी शिष्टास्त्रिष्टुभः। अग्निर्देवता। अत्रानुक्रमणिका—'कुमारं कुमारो वृशो वा जान[5] उभौ[6] वा शक्वर्यन्तं कं वीत्यृचोस्तु वृश एव' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरस्यापि सूक्तस्य विनियोग उक्तः पूर्वसूक्तेन सह ॥

---

१. न— तुभ्यं क्षितयो मनुष्याः; ल-स—तुभ्यम्। २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ—महि भद्रं महत्। ३. न-ल-स—'अस्मिन् यज्ञे' नास्ति। ४. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-ल-स—जरनाम्नः। ५. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल—जार उभौ।

कु॒मा॒रं मा॒ता यु॑व॒तिः समु॑ब्धं॒ गुहा॑ बिभर्ति॒ न द॑दाति पि॒त्रे ।
अनी॑कमस्य॒ न मि॒नज्जना॑सः पु॒रः प॑श्यन्ति॒ निहि॑तमर॒तौ ॥ १ ॥

कु॒मा॒रम् । मा॒ता । यु॒व॒तिः । सम्ऽउ॑ब्धम् । गुहा॑ । बि॒भ॒र्ति॒ । न । द॒दा॒ति॒ । पि॒त्रे ।
अनी॑कम् । अ॒स्य॒ । न । मि॒नत् । जना॑सः । पु॒रः । प॒श्य॒न्ति॒ । निऽहि॑तम् । अ॒र॒तौ ॥ १ ॥

शाट्यायनब्राह्मणोक्त इतिहास इहोच्यते । राजा त्रैवृष्ण ऐक्ष्वाकः[1] त्र्यरुणोऽभवत्तस्य पुरोहितो वृशो जान[2] ऋषिरासीत्तदा खलु । संगृह्णन्ति रथान्[4] राज्ञां रक्षणाय पुरोहिताः ॥ त्र्यरुणस्य वृशो रश्मिं संजग्राह पुरोहितः । कुमारो वर्त्मनि क्रीडन्रथचक्रेण घातितः[5] ॥ छिन्नः कुमारश्चक्रेण ममार पुरोहितः । त्वं हन्तास्येति राजानं राजा चापि पुरोहितम् ॥ त्वं हन्तास्य कुमारस्य नाहमित्यब्रवीन्नृप । यतस्त्वं रथवेगस्य नियन्तातस्त्वया हतः ॥ रथस्वामी यतो राजन् तस्मात्त्वं तस्य घातकः । एवं विवदमानौ ताविक्ष्वाकून्प्रष्टुमागतौ ॥ तौ पप्रच्छतुरिक्ष्वाकून् केनासौ निहतो द्विजः[6] । तेऽब्रुवन्त्र्यरुणं हन्तारं वृशसंज्ञकम् ॥ स वृशो वार्शसाम्ना तं कुमारं समजीवयत् । एवमाख्याय तत्रैव पुनरन्वदुरितम् ॥ यत इक्ष्वाकवो रागात्[7] हन्तारमृषिमब्रुवन् । तस्मात्तेषां गृहेष्वग्नेस्तेजो निर्गतमेषु च ॥ पाकादयो नासन् तत्कारणमचिन्तयन् । वृशं कुमारहन्तारं यदवोचाम तेन नः ॥ अपाक्रमद्धरो वह्नेराह्वयाम वृशं वयम् । इति संचिन्त्य[8] तमृषिमाह्वयामासुरादरात् ॥ समागत्य[9] ततः शीघ्रं तेषामग्नेर्हरो भवेत् । इति वार्शेन साम्नासावकामयत पूर्ववत् ॥ एवं गायन् स ऋषिर्ब्रह्महत्यां भार्याजातां[10] त्रसदस्योर्नृपस्य । पिशाचवेषां हर आदाय चाग्नेर्गृहान्नीत्वा कशिपौ स्थापयन्तीम्[11] ॥ दृष्ट्वा[12] सम्यक् तद्धरस्तोषयित्वा साम्ना पश्चाद्योजयामास चाग्निम् । ततः सतेजाः संजातोऽभवत्पाकादि पूर्ववत् ॥ एवं शाट्यायनेनोक्तं ताण्डकोक्तमथोच्यते । वृशः पुरोधा अभवत्त्रसदस्योर्महीपतेः ॥ स रथं धावयन्राजा ब्राह्मणस्य कुमारकम् । चिच्छेद रथचक्रेण प्रमादात्सोऽब्रवीद्वृशम् ॥ पुरोहिते वर्तमाने त्वयि मां हन्तिरागता[13] । एषा त्वयापनेतव्या ऋषिमित्यब्रवीन्नृपः ॥ स ऋषिर्वार्शसाम्ना तं कुमारमुदजीवयत् ॥ ᵛमाता कुमारस्योत्पादयित्री ᵛयुवतिः यौवनोपेता ᵛकुमारं पथि संचरन्तं ᵛसमुब्धं चक्रेण हतं ᵛगुहा गुहायां ᵛबिभर्ति धारयति । ᵛन ᵛददाति ᵛपित्रे तस्य जनकाय । यद्वा । माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी समुब्धं सम्यक् निगूढं गुहा[14] बिभर्ति न ददाति पित्रे । ᵛअस्य कुमारस्य ᵛअनीकं रूपं ᵛमिनत् हिंसितं ᵛजनासः जनाः ᵛन ᵛपश्यन्ति । किंतु ᵛअरतौ अरमणे देशे ᵛनिहितं स्थितं ᵛपुरः पुरोदेशे[15] पश्यन्ति । अथवायं वृशेन पुनरुज्जीवितः कुमार आत्मानमपरोक्षतया वक्ति कथयति । जानः[16] वा तं जीवयित्वा वक्ति । अथवा सूक्तस्य आग्नेयत्वात् कुमार इत्यग्निरुच्यते । तं माता अरणिर्युवतिर्मिश्रयन्ती समुब्धं निगूढं गुहायां बिभर्ति पित्रे उत्पादकाय यजमानाय न ददाति । अस्याग्नेर्मिनत् हिंसत् दाहकमनीकं तेजो जना न पश्यन्ति । किंतु अरतौ अरण्यां हितं[17] पश्यन्ति ॥

---

[1] ख-ग-च-फ-भ-इक्ष्वाकुः । [2] च-फ-त्र्यय एव ब्रवीन्मिथः । [3] ख-ग-ण-त-न-भ-ल-जारः । [4] त-तथा । [5] ल-पातितः । [6] ण-भ-स-द्विजाः । [7] ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-वेगात्; त-ल-संगात् । [8] त-ल-निश्चित्य । [9] त-न-ल-स आगत्य । [10] त-भार्यां जाताम् । [11] ख-ग- न-न-ल-स-स्थापयन्ती । [12] ख-ग-च-फ-दृष्ट्वा दृशः संस्तरे तोषयित्वा; ण-दृष्ट्वा वृषः संस्तरे तोषयित्वा; भ-दृष्ट्वा स्रकस्तरे स्तोषयित्वा; ल-दृष्ट्वा स्रकस्तद्धरस्तोषयित्वा; स-दृष्ट्वा सकंस्तरे (?) तोषयित्वा । [13] त-न-हतिरागता । [14] ल-गुहायाम् । [15] ख-ग-च-ण-भ-'पुरोदेशे' नास्ति । [16] ख-ग-च- ण-त-न-फ-भ-ल-स-जारः । [17] ल-निहितम् ।

क॒मे॒तं त्वं यु॑वते कुमा॒रं पेषी॑ बिभर्षि॒ महि॑षी जजान ।
पू॒र्वीर्हि गर्भः॑ श॒रदो॑ व॒वर्धाप॑श्यं जा॒तं यदसू॑त मा॒ता ॥ २ ॥

क॒म् । ए॒तम् । त्वम् । यु॒व॒ते । कु॒मा॒रम् । पेषी॑ । बि॒भ॒र्षि॒ । महि॑षी । ज॒जा॒न ।
पू॒र्वीः । हि । गर्भः॑ । श॒रदः॑ । व॒वर्ध॑ । अप॑श्यम् । जा॒तम् । यत् । असू॑त । मा॒ता ॥ २ ॥

अत्राग्नेरुत्पाद्यमानत्वात् कुमारशब्देन व्यवहारः । हे ᵛयुवते ᵛत्वं ᵛकमेतं ᵛकुमारं ᵛपेषी हिंसिका पिशाचिका सती ᵛबिभर्षि । एवं वृशाख्यो महर्षिः कशिपुनाच्छन्नम्[1] अग्नेर्हरो ब्रूते । त्वयानुत्पादितत्वात् धारणमनुचितमित्यर्थः। ᵛमहिषी महती पूजनीयारणिः एनं ᵛजजान अजनयत्। तदेवाह[2]। ᵛगर्भः शिशोर्ग्राहकोऽरण्याः संबन्धी गर्भः ᵛहि यस्मात् ᵛपूर्वीः ᵛशरदः गताननेकान् संवत्सरान् ᵛववर्ध ववृधे । अहं च ततो ᵛजातम् ᵛअपश्यम् । ᵛयत् यस्मात् ᵛमाता अरणिः ᵛअसूत उदपादयत्। राजकुमारपक्षे[3] हे युवते भूदेवि कमेतं कुमारं पेषी सती बिभर्षि । अवशिष्टं कुमारजननपरतया[4] योज्यम् । एवमुत्तरत्रापि कुमाराग्निहरसोः परत्वेन यथोचितं व्याख्येयम् ॥

हिर॑ण्यदन्तं॒ शुचि॑वर्णमा॒रात्क्षेत्रा॑दपश्य॒मायु॑धा॒ मिमा॑नम् ।
द॒दा॒नो अ॑स्मा अ॒मृतं॑ वि॒पृक्क॒त्किं माम॑नि॒न्द्राः कृ॑णवन्ननु॒क्थाः ॥ ३ ॥

हिर॑ण्यऽदन्तम् । शुचि॑ऽवर्णम् । आ॒रात् । क्षेत्रा॑त् । अ॒प॒श्य॒म् । आयु॑धा । मिमा॑नम् ।
द॒दा॒नः । अ॒स्मै॒ । अ॒मृत॑म् । वि॒पृक्क॑त् । किम् । माम् । अ॒नि॒न्द्राः । कृ॒ण॒व॒न् । अ॒नु॒क्थाः ॥ ३ ॥

ᵛहिरण्यदन्तं हिरण्यसदृशदन्तस्थानीयज्वालोपेतं ᵛशुचिवर्णं प्रदीप्तवर्णम् ᵛआयुधा आयुधानि आयुधस्थानीयान् स्फुलिङ्गान् ज्वाला वा ᵛमिमानं निर्मिमाणमग्निम् ᵛआरात् समीपे ᵛक्षेत्रात् क्षेत्रे[5] देशे[5] ᵛअपश्यं पश्येयम् । एवं वृशः कामयते । अहम् ᵛअस्मै अग्नये ᵛअमृतम् अविनाश्यमृतत्वसाधनं वा ᵛविपृक्कत् सर्वतो व्याप्तं हविः स्तोत्रं वा ᵛददानः दातास्मि । ᵛमाम् ᵛअनिन्द्राः । इन्द्रः परमैश्वर्योऽग्निः । तद्रहिता अनिन्द्राः । इन्द्रमयजन्त इत्यर्थः । ᵛअनुक्थाः अस्तुतय इन्द्रमस्तुवन्तश्च ᵛकिं ᵛकृणवन् किं कुर्युः ॥

क्षेत्रा॑दपश्यं सनु॒तश्चर॑न्तं सु॒मद्यू॒थं न पु॒रु शोभ॑मानम् ।
न ता अ॑गृभ्र॒न्नज॑निष्ट॒ हि षः पलि॑क्नी॒रिद्यु॑व॒तयो॑ भवन्ति ॥ ४ ॥

क्षेत्रा॑त् । अ॒प॒श्य॒म् । स॒नु॒तरिति॑ । चर॑न्तम् । सु॒ऽमत् । यू॒थम् । न । पु॒रु । शोभ॑मानम् ।
न । ताः । अ॒गृ॒भ्र॒न् । अज॑निष्ट । हि । सः । पलि॑क्नीः । इत् । यु॒व॒तयः॑ । भ॒व॒न्ति॒ ॥ ४ ॥

---

[1] त-ल– कशिपुनाच्छिन्नम् । [2] ख-ग-घ-च-ण-भ-स–तदेव हि; ल–तदेवाहुः । [3] ल–राजकुमाराश्रियपक्षे । [4] त–कुमारमातृपरतया । [5] त–क्षेत्रदेशे ।

अहं वृश इदानीं vक्षेत्रात् क्षेत्रे vसनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । निगूढं vचरन्तम् अरण्यां[1] vन गवां समूहमिव vसुमत् स्वयमेव vपुरु बहु vशोभमानम्[2] vअपश्यं पश्यामि । पुरा हरसः ध्याक्रमणकाले vताः ज्वाला निर्वीर्याः vन vअगृभ्रन् नागृह्णन्त नराः । इदानीं vसः अग्निः vहि । हरसा प्रादुरभूत् खलु । अत एव हेतोः vपलिक्नीरित् पलिक्न्यः पलिता जीर्णाः[3] ज्वाला vयुवतयो vभवन्ति ॥

के मे॑ म॒र्य॒कं वि य॑वन्त॒ गोभि॒र्न येषां॑ गो॒पा अर॑णश्चि॒दास॑ ।
य ईं॑ जगृ॒भुरव॒ ते सृ॑ज॒न्त्वाजा॑ति प॒श्व उप॑ नश्चिकि॒त्वान् ॥ ५ ॥

के । मे॒ । म॒र्य॒कम् । वि । य॒व॒न्त॒ । गोभिः॑ । न । येषा॑म् । गो॒पाः । अर॑णः । चि॒त् ।
ये । ई॒म् । ज॒गृ॒भुः । अव॑ । ते । सृ॒ज॒न्तु॒ । आ । अ॒जा॒ति॒ । प॒श्वः । उप॑ । नः॒ । चि॒कि॒त्वान् ॥

vके vमे मदीयं vमर्यकं मर्त्यसंघं राष्ट्रं vगोभिः सह vवि vयवन्त वियुक्तमकुर्वन् । गा[4] भृत्यां व्ययोजयन्[4] । vयेषां vगोपाः अस्माकं गोपायिता[5] vअरणश्चित् अभिगन्ता vन vआस बभूव[6] । सोऽ मग्निः । vये द्वेषिणः vईम् एनं जनसंघं राष्ट्रं vजगृभुः गृह्णन्ति । vते vअव vसृजन्तु नश्यन्तु[7] । vचिकित्वान् चेतनावान् अस्मद्विषयज्ञानवानग्निः vनः अस्माकं vपश्वः पशून् vउप vआजाति गच्छति ॥

व॒सां राजा॑नं वस॒तिं जना॑ना॒मरा॑तयो॒ नि द॑धु॒र्मर्त्ये॑षु ।
ब्रह्मा॑ण्यत्रे॒रव॒ तं सृ॑जन्तु निन्दि॒तारो॒ निन्द्या॑सो भवन्तु ॥ ६ ॥

व॒साम् । राजा॑नम् । व॒स॒तिम् । जना॑नाम् । अरा॑तयः । नि । द॒धुः । मर्त्ये॑षु ।
ब्रह्मा॑णि । अत्रेः॑ । अव॑ । तम् । सृ॒ज॒न्तु॒ । नि॒न्दि॒तारः॑ । निन्द्या॑सः । भ॒व॒न्तु॒ ॥ ६ ॥

vवसां वसतां प्राणिनां vराजानं स्वामिनं vजनानां प्राणिनां vवसतिम् आवासभूतं लक्षणमग्निं[8] वा[8] vअरातयो vनि vदधुः अगोपयन् vमर्त्येषु[9] लोकेषु मध्ये । vअत्रेः अत्रिगोत्रस्य वृश vब्रह्माणि मन्त्राः स्तोत्राणि[10] वा[10] vतं कुमारम्[11] अग्निं वा vअव vसृजन्तु । अथवा अत्रेः[12] अत्रिगोत्र कुमारं ब्रह्माणि । यद्वा । वृशस्य ब्रह्माण्यत्रेरत्रिगोत्रम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ तं कुमारमव सृजन्तु विसृजन्तु vनिन्दितारः अस्मन्निन्दकाः vनिन्द्यासः अस्माभिर्निन्द्याः vभवन्तु । अत्रेर्ब्रह्माणीत्येतत्[13] उपजीव्य वृश मप्यात्रेयं वदन्ति । आत्रेयः कुमार इति पक्षे स एव प्राणमयम्[14] आत्मानमवसृजन्त्वित्याशास्ते ॥

---

१. त–आरण्यम् । २. प– शोभमानमग्निम् । ३. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-ल-स–‘जीर्णाः’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-भ-ल-स–गोभृत्यांश्च वियोजयन्; न–गोभृत्यांश्च व्ययोजयन् । ५. न-भ-ल-स- गोपयिता । ६. ख-प-फ-भ– न बभूव । ७. ल– न पश्यन्तु । ८. ख-ग-च-ण-प-फ-भ–‘त्वरुणं वा’ नास्ति । ९. त–मर्त्येषु तदीयेषु । १०. ख-ग-च-ण-भ–‘स्तोत्राणि वा’ नास्ति । ११. ख-ग-च- ण-प-फ-भ– कुमारमरुणमुक्तलक्षणम् । १२. ख-ग-च-ण-भ-ल-स–अत्रेः अत्रिम् । १३. ख-ग-च-ण- भ-ल-स–अत्र ब्रह्माणीत्येते । १४. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स– शाणं मेगम् (?) ।

अञ्जःसवे आहवनीयोपस्थाने ‘ शुनश्चिच्छेपम् ’ इत्येषा । ‘ अग्निमाहवनीयमुपस्थापयांचकार-शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रात् ’ (ऐ. ब्रा. ७. १७) इति ब्राह्मणम् ।

शुन॑श्चि॒च्छेपं॒ निदि॑तं स॒हस्रा॒द्यूपा॑दमुञ्चो॒ अश॑मिष्ट॒ हि षः ।
ए॒वास्मद॑ग्ने॒ वि मु॑मुग्धि॒ पाशा॒न्होत॑श्चिकित्व इ॒ह तू नि॒षद्य॑ ॥ ७ ॥

शुनः॒ऽशेप॑म् । चि॒त् । निऽदि॑तम् । स॒हस्रा॑त् । यूपा॑त् । अ॒मु॒ञ्चः॒ । अश॑मिष्ट । हि । सः ।
ए॒व । अ॒स्मत् । अ॒ग्ने॒ । वि । मु॒मु॒ग्धि॒ । पाशा॑न् । होत॒रिति॑ । चि॒कि॒त्वः॒ । इ॒ह । तु । नि॒ऽसद्य॑ ॥७॥

हे अग्ने ᵛनिदितं नितरां बद्धं ᵛशुनःशेपम् ऋषिं ᵛसहस्रात् अनेकरूपात्[1] ᵛयूपात्[1] ᵛअमुञ्चः अमोचयः। ᵛचित् इति पूरणः। शुनःशेपमिति पदस्य मध्ये पदान्तरस्य संहितायां व्यत्ययेनावस्थितिः । ᵛसः ऋषिः ᵛअशमिष्ट ᵛहि शान्तवान् खलु । यद्वा[2] । स हि यस्मादशमिष्ट । स्तुतिकर्मैतत्[3] । अस्तावीत् । तस्मादमुञ्च इति संबन्धः । ᵛएव एवम् ᵛअस्मत् अस्मत्तः ᵛपाशान् ᵛवि ᵛमुमुग्धि विमोचय । हे ᵛहोतः[4] हे ᵛचिकित्वः चेतनावन् ᵛअग्ने ᵛइह ᵛतु वेद्यां ᵛनिषद्य अवस्थाय ॥

हृ॒णी॒यमा॑नो॒ अप॒ हि मदैये॒ः प्र मे॑ दे॒वानां॑ व्रत॒पा उ॑वाच ।
इन्द्रो॑ वि॒द्वाँ अनु॒ हि त्वा॑ च॒चक्ष॒ तेना॒हम॑ग्ने॒ अनु॑शिष्ट॒ आगा॑म् ॥ ८ ॥

हृ॒णी॒यमा॑नः । अप॑ । हि । मत् । ऐयेः॑ । प्र । मे॒ । दे॒वाना॑म् । व्र॒त॒ऽपाः । उ॒वा॒च॒ ।
इन्द्रः॑ । वि॒द्वान् । अनु॑ । हि । त्वा॒ । च॒चक्ष॑ ।
तेन॑ । अ॒हम् । अ॒ग्ने॒ । अनु॑ऽशिष्टः । आ । अ॒गा॒म् ॥८॥

हे अग्ने ᵛहृणीयमानः क्रुध्यंस्त्वं ᵛमत् मत्तः ᵛअप ᵛऐयेः ᵛहि अपागाः खलु ॥ ‘ इं गतौ ’ इत्यस्मात् श्यन्विकरणात् लङि मध्यमे छान्दसे परस्मैपद आडागमे वृद्धौ व्यत्ययेन श्यनोऽकारस्य एकारे च कृते रूपम् ॥ ᵛमे मह्यं ᵛदेवानां ᵛव्रतपाः कर्मणः पालकः ᵛइन्द्रः ᵛप्र ᵛउवाच ᵛहि । स एव ᵛविद्वान् ᵛत्वा ᵛअनु ᵛचचक्ष त्वां ददर्श । ᵛतेन ᵛअनुशिष्टः ᵛअहं हे ᵛअग्ने त्वाम् ᵛआगाम् इति । एवं वृश आह ॥

वि ज्योति॑षा बृह॒ता भा॑त्य॒ग्निरा॒विर्विश्वा॑नि कृणुते महि॒त्वा ।
प्रादे॑वीर्मा॒याः स॑हते दु॒रेवाः॒ शिशी॑ते॒ शृङ्गे॒ रक्ष॑से वि॒निक्षे॑ ॥ ९ ॥

वि । ज्योति॑षा । बृ॒ह॒ता । भा॒ति॒ । अ॒ग्निः । आ॒विः । विश्वा॑नि । कृ॒णु॒ते॒ । म॒हि॒ऽत्वा ।
प्र । अदे॑वीः । मा॒याः । स॒ह॒ते॒ । दुः॒ऽएवाः॑ । शिशी॑ते । शृङ्गे॒ इति॑ । रक्ष॑से । वि॒ऽनिक्षे॑ ॥९॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–अनेकयूपात् ।　[2] त–विद्वान् ।　[3] ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स–स्तुतिकर्मत्वात् ।　[4] ख-ग-च-ण-प-फ-भ–होतर्देवानामाह्वातः ।

अयम् vअग्निः vज्योतिषा तेजसा vबृहता महता vवि vभाति विशेषेण दीप्यते। अथ
सन् vमहित्वा स्वमहत्त्वेन vविश्वानि सर्वाणि पदार्थजातानि vआविः vकृणुते प्रकटीकरोति।
प्रवृद्धोऽग्निः vअदेवीः अदेवनशीला आसुरीः vमायाः vदुरेवाः दुःखगमनाः[1] vप्र vसहते अभिभवति।
किंच vशिशीते तीक्ष्णीकरोति । vशृङ्गे शृङ्गाणि । शृङ्गसदृशीर्हिंसिका वा ज्वालाः शिशीते तीक्ष्णीकरोति।
किमर्थम् । vरक्षसे vविनिक्षे रक्षसो नाशाय । 'निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणनाय' (निरु. ६.
इति यास्कः ॥

उत स्वानासो दिवि षन्त्वग्नेस्तिग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ ।
मदे चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥ १० ॥

उत । स्वानासः । दिवि । सन्तु । अग्नेः । तिग्मऽआयुधाः । रक्षसे । हन्तवै । ऊँ इति ।
मदे । चित् । अस्य । प्र । रुजन्ति । भामाः । न । वरन्ते । परिऽबाधः । अदेवीः ॥ १० ॥

vउत अपि च vअग्नेः vस्वानासः शब्दं कुर्वाणा ज्वालाः vदिवि vषन्तु द्युलोके प्रादुर्भवन्तु।
किमर्थम् । vतिग्मायुधाः तीक्ष्णायुधस्थानीया ज्वालाः । vरक्षसे vहन्तवा vउ रक्षसां हननाय।
इति पूरणः । vमदे vचित् हर्षे सति vअस्य अग्नेः vभामाः क्रोधा दीप्तयो वा vप्र vरुजन्ति प्रकर्षेण
भङ्गं[2] गच्छन्ति पीडयन्ति वा रक्षांसि । vपरिबाधः परितो बाधिकाः vअदेवीः अदेवनाः आसुर्यः सेनाः
vन vवरन्ते न वारयन्त्येनम्[3] ॥

एतं ते स्तोमं तुविजात विप्रो रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ।
यदीदग्ने प्रति त्वं देव हर्याः स्वर्वतीरप एना जयेम ॥ ११ ॥

एतम् । ते । स्तोमम् । तुविऽजात । विप्रः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ।
यदि । इत् । अग्ने । प्रति । त्वम् । देव । हर्याः । स्वःऽवतीः । अपः । एन । जयेम ॥ ११ ॥

हे vतुविजात बहुभावमापन्नाग्ने vते त्वदर्थम् vएतं vस्तोमम् एतत् स्तोत्रं vविप्रः मेधावी स्तोता
vरथं vन रथमिव vधीरः vस्वपाः शोभनकर्माहम् vअतक्षं समपादयम् । हे vअग्ने vदेव vत्वं vयदि
एनं स्तोमं vप्रति vहर्याः प्रतिकामयेथाः । तर्हि vस्वर्वतीः स्वरणवतीर्व्याप्तिमतीः vअपः vएना एतेन
vजयेम प्राप्नुयाम ॥

---

१. त–दुरवगमनाः । २. त–पीडाम्; न-ल-स–यावाम् । ३. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स–
अदेवताः ४. ख-च-ण-भ–वारयन्त्येव; न-स–वारयन्त्येतम् ।

तुविग्रीवो वृषभो वावृधानोऽशत्र्वर्यः समजाति वेदः ।
इतीममग्निममृता अवोचन्बर्हिष्मते मनवे शर्म यंसद्धविष्मते
मनवे शर्म यंसत् ॥ १२ ॥

तुविऽग्रीवः । वृषभः । ववृधानः । अशत्रु । अर्यः । सम् । अजाति । वेदः ।
इति । इमम् । अग्निम् । अमृताः । अवोचन् । बर्हिष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् ।
हविष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् ॥ १२ ॥

^{v}तुविग्रीवः बहुज्वालः प्रभूतग्रीवो वा ^{v}वृषभः वर्षिता कामानां ^{v}ववृधानः वर्धमानोऽग्निः ^{v}अर्यः अरेः ^{v}वेदः धनम् ^{v}अशत्रु अकण्टकं ^{v}समजाति संयोजयति । ^{v}इतीमम् अर्थम् ^{v}अग्निम् ^{v}अमृताः अन्ये देवाः ^{v}अवोचन् । यस्मादेवं तस्मात् ^{v}बर्हिष्मते यागवते ^{v}मनवे मनुष्याय यजमानाय ^{v}शर्म सुखं ^{v}यंसत् यच्छतु । ^{v}हविष्मते च[1] ^{v}शर्म ^{v}यंसत् ॥ ॥ १५ ॥

‘ त्वमग्ने वरुणः ’ इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘ त्वमग्ने वसुश्रुतः[2] ’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः ‘ अबोध्यग्निः ’ इत्यत्रोक्तः ॥

त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्धः ।
त्वे विश्वे सहसस्पुत्र देवास्त्वमिन्द्रो दाशुषे मर्त्याय ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । वरुणः । जायसे । यत् । त्वम् । मित्रः । भवसि । यत् । सम्ऽइद्धः ।
त्वे इति । विश्वे । सहसः । पुत्र । देवाः । त्वम् । इन्द्रः । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १ ॥

हे ^{v}अग्ने ^{v}त्वं ^{v}वरुणः तमसां वारको रात्र्यभिमानी देवोऽपि त्वमेव ^{v}यत् यदा ^{v}जायसे । किंच ^{v}त्वं ^{v}मित्रः अहरभिमानी देवः प्रमीतेस्त्राता ^{v}यत् यदा ^{v}समिद्धः । त्वमुत्पन्नमात्रः सन्[3] तमो निवारयसि प्रवृद्धः सन् हितकारी भवसीत्यर्थः । ^{v}त्वे त्वयि ^{v}विश्वे सर्वेऽपि ^{v}देवाः वर्तन्ते । त्वद्दत्तेन हविषा तेषां जीवनात् । ‘ ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् ’ (तै. सं. ६. २. २. ६) इति हि श्रुतेः[4] । हे ^{v}सहसस्पुत्र बलेन मथ्यमानत्वात् । किंच ^{v}त्वम् ^{v}इन्द्रः स्वामी ^{v}दाशुषे हविर्दात्रे ^{v}मर्त्याय[5] यजमानाय ॥

विवाहे चतुर्थ्यामाज्याहुतौ ‘ त्वमर्यमा ’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनामिति विवाहे चतुर्थीम् ’ (आश्व. गृ. १. ४. ७) इति ॥

---

[1] प–मनवे । [2] स–वसुश्रुतः आद्या विराट् तृतीया मारुतरौद्रावैष्णवीति । [3] ख-घ-च-ण-प-फ-भ–सन् भवसि । [4] ल–श्रुतिः । [5] च–मर्त्याय मनुष्याय ।

त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनां नाम स्वधावन्गुह्यं बिभर्षि ।
अञ्जन्ति मित्रं सुधितं न गोभिर्यद्दम्पती समनसा कृणोषि ॥ २ ॥

त्वम् । अर्यमा । भवसि । यत् । कनीनाम् । नाम । स्वधाऽवन् । गुह्यम् । बिभर्षि ।
अञ्जन्ति । मित्रम् । सुऽधितम् । न । गोभिः ।
यत् । दम्पती इति दम्ऽपती । सऽमनसा । कृणोषि ॥ २ ॥

हे अग्ने ᵛत्वमर्यमा ᵛभवसि । सर्वेषां नियमितासि । ᵛयत् यदा ᵛकनीनां कन्यकानां संवर्ण किंच हे ᵛस्वधावन् हविर्लक्षणान्नवन् ᵛगुह्यं गोपनीयं ᵛनाम ᵛबिभर्षि वैश्वानर इति तन्नाम । ᵛसुधि सुष्ठु[1] निहितं[1] ᵛमित्रं ᵛन मित्रमिव त्वां ᵛगोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारैः[2] क्षीरादि ᵛअञ्जन्ति । ᵛयत् यस्मात् ᵛदम्पती जायापती ᵛसमनसा समानमनस्कौ ᵛकृणोषि करोषि ॥

तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्रम् ।
पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

तव । श्रिये । मरुतः । मर्जयन्त । रुद्र । यत् । ते । जनिम । चारु । चित्रम् ।
पदम् । यत् । विष्णोः । उपऽमम् । निऽधायि । तेन । पासि । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥ ३ ॥

अनयाग्नेर्माध्यमिकी मूर्तिरुच्यते । हे अग्ने ᵛतव ᵛश्रिये श्रयणाय ᵛमरुतः अपः[3] अन्तरिक्षाः ᵛमर्जयन्त मार्जयन्ति । हे ᵛरुद्र वृष्टया[4] रुद्रवद्वर्धितरग्ने[5] ᵛते तव ᵛयत् ᵛजनिम जन्म वैद्युतलक्षणं ᵛचार चरणीयं[6] ᵛचित्रं चायनीयं[7] च[7] । तत्कथमिति चेदुच्यते । ᵛविष्णोः व्यापनशीलस्य देवस्य ᵛउप ᵛगुह्यम् अगम्यं ᵛयत् ᵛपदं ᵛनिधायि । अनेनान्तरिक्षमुक्तम् । ‘उपमेयमिव विष्णोर्मध्यमं पदं तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यन्ति’ इति ब्राह्मणम् । ᵛतेन ᵛगोनाम् उदकानां ᵛगुह्यं ᵛनाम नामानि ᵛपासि रक्षसि ॥

तव श्रिया सुदृशो देव देवाः पुरू दधाना अमृतं सपन्त ।
होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्दशस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ४ ॥

तव । श्रिया । सुऽदृशः । देव । देवाः । पुरु । दधानाः । अमृतम् । सपन्त ।
होतारम् । अग्निम् । मनुषः । नि । सेदुः । दशस्यन्तः । उशिजः । शंसम् । आयोः ॥ ४ ॥

---

[1] ख-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स–‘सुष्ठु निहितं’ नास्ति । [2] ख-च-ण-प-फ-भ–‘गोविकारैः’ नास्ति । [3] त–‘अपः’ नास्ति । [4] ल–दृष्टया; स–धिष्ण्या । [5] च-न–रुद्रवद्वर्धिताग्ने; त–रुद्रवर्धिताग्ने । [6] च–रमणीयम् । [7] च–शोभनम् ।

हे ᵛदेव अग्ने ᵛसुदृशः ᵛतव ᵛश्रिया समृद्ध्या ᵛदेवाः इन्द्रादयः ᵛपुरु अत्यधिकं ᵛदधानाः त्वयि प्रीतिं धारयन्तः ᵛअमृतं ᵛसपन्त स्पृशन्ति । ᵛहोतारं होमनिष्पादकम् ᵛअग्निं ᵛमनुषः मनुष्याः ᵛनि ᵛषेदुः परिचरन्ति ऋत्विजः । किं कुर्वन्तः । ᵛदशस्यन्तः हविर्वितरन्तः ᵛशंसं फलम् ᵛउशिजः कामयमानस्य ᵛआयोः मनुष्यस्य यजमानस्यार्थम् ॥

न त्वद्धोता॒ पूर्वो॑ अ॒ग्ने यजी॑या॒न्न काव्यैः॑ प॒रो अ॑स्ति स्वधावः ।
वि॒शश्च॒ यस्या॒ अति॑थि॒र्भवा॑सि॒ स य॒ज्ञेन॑ व॒नव॑द्देव॒ मर्ता॑न् ॥ ५ ॥

न । त्वत् । होता॑ । पूर्वः॑ । अ॒ग्ने । यजी॑यान् । न । काव्यैः॑ । प॒रः । अ॒स्ति॒ । स्व॒धा॒ऽव॒ः ।
वि॒शः । च॒ । यस्याः॑ । अति॑थिः । भवा॑सि । सः । य॒ज्ञेन॑ । व॒न॒व॒त् । दे॒व॒ । मर्ता॑न् ॥ ५ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वत् त्वत्तोऽन्यः ᵛन ᵛअस्ति ᵛहोता ᵛपूर्वः पूरकः[1] पुराणो वा ᵛयजीयान् यष्टा वा । ᵛकाव्यैः स्तोत्रैः स्तुत्यः ᵛपरः परस्तात् परस्मिन्नपि काले ᵛन अस्ति । हे ᵛदेव हे ᵛस्वधावः अन्नवन्[2] ᵛयस्याः ᵛविशः प्रजाया ऋत्विग्रूपायाः ᵛअतिथिः ᵛभवासि अतिथिवत्पूज्यः[3] भवसि । ᵛसः[4] ᵛयज्ञेन ᵛमर्तान् अस्मद्द्वेष्टॄन् ᵛवनवत् वृश्चति[5] हिनस्ति[5] । यद्वा । मर्तान् परिचारकान् वनवत् संभजेत् ॥

व॒यम॑ग्ने व॒नुया॑म॒ त्वोता॑ वसू॒यवो॑ ह॒विषा॒ बुध्य॑मानाः ।
व॒यं स॑म॒र्ये वि॒दथे॒ष्वह्नां॑ व॒यं रा॒या स॑हसस्पुत्र॒ मर्ता॑न् ॥ ६ ॥

व॒यम् । अ॒ग्ने॒ । व॒नु॒या॒म॒ । त्वाऽऊ॑ताः । व॒सु॒ऽयवः॑ । ह॒विषा॑ । बुध्य॑मानाः ।
व॒यम् । स॒ऽम॒र्ये । वि॒दथे॑षु । अह्ना॑म् । व॒यम् । रा॒या । स॒ह॒सः॒ । पु॒त्र॒ । मर्ता॑न् ॥ ६ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛवयं यजमानाः ᵛत्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तः[6] ᵛवनुयाम । शत्रून् पीडयाम संभजेमहि वा धनम् । कीदृशा वयम् । ᵛवसूयवः वसुकामाः[7] ᵛहविषा त्वां ᵛबुध्यमानाः बोधयन्तः ᵛवयं ᵛसमर्ये समरणे जयेम शत्रूनिति शेषः । ᵛविदथेषु यागेषु प्राप्नुयाम बलम् । यद्वा । वनुयामेत्येतदनुषज्यते । ᵛअह्नां सर्वेष्वहःसु । किंच ᵛवयं हे ᵛसहसस्पुत्र बलस्य पुत्र पालक[8] वाग्ने ᵛराया धनेन सह ᵛमर्तान्[9] पुत्रभृत्यादीन् लभेमहि ॥ ॥ १६ ॥

---

१. ल–प्रेरकः । २. ख-घ-च-ण-भ–अन्नवन्नग्ने । ३. ख-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स–‘ अतिथिवत् पूज्यः ’ नास्ति । ४. प– स त्वम् । ५. त–वृश्चसि हि(हिं)ससि; प–हिंससि । ६. ख-घ-च-ण-न-प-भ-ल-स–सन्तो वयम् । ७. प-धनकामाः । ८. ल–बलपालक । ९. न–मर्त्यान् ।

यो न आगो अभ्येनो भरात्यधीदघमघशंसे दधात ।
जही चिकित्वो अभिशस्तिमेतामग्ने यो नो मर्चयति द्वयेन ॥ ७ ॥

यः । नः । आगः । अभि । एनः । भराति । अधि । इत् । अघम् । अघऽशंसे । दधात् ।
जहि । चिकित्वः । अभिऽशस्तिम् । एताम् । अग्ने । यः । नः । मर्चयति । द्वयेन ॥ ७ ॥

ᵛयः मर्त्यः ᵛआगः अपराधम् ᵛएनः पापं च ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛअभि ᵛभराति अभितः क तस्मिन् ᵛअघशंसे[1] ᵛअघं पापम् ᵛअधि ᵛदधात ददात्वग्निः । ᵛइत् इति पूरणः । आगोऽपराधं मह्यमिदं करोति तस्मा एवाग्निस्तत्करोत्वित्यर्थः । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे[2] ᵛअग्ने ᵛएताम् ᵛअभिशस्तिं ᵛजहि । उत्तरत्र यच्छब्दश्रवणात्तदानुगुण्येनैनमभिशंसकमिति व्याख्येयम् । ᵛयः अभिशस्ता ᵛनः अस्मान् ᵛद्वयेन उक्तेन आगसा एनसा वा ᵛमर्चयति बाधते । तमिति ॥

त्वामस्या व्युषि देव पूर्वे दूतं कृण्वाना अयजन्त हव्यैः ।
संस्थे यदग्न ईयसे रयीणां देवो मर्तैर्वसुभिरिध्यमानः ॥ ८ ॥

त्वाम् । अस्याः । विऽउषि । देव । पूर्वे । दूतम् । कृण्वानाः । अयजन्त । हव्यैः ।
सम्ऽस्थे । यत् । अग्ने । ईयसे । रयीणाम् । देवः । मर्तैः । वसुऽभिः । इध्यमानः ॥ ८ ॥

हे[3] अग्ने ᵛत्वामस्याः रात्रेः ᵛव्युषि । व्युष्टायामुषसीत्यर्थः । ᵛपूर्वे पुरातना यजमानाः ᵛदूतं देवानां प्रेरकं ᵛकृण्वानाः कुर्वाणाः ᵛअयजन्त ᵛहव्यैः हविर्भिः साधनैः ᵛरयीणां हविर्लक्षणानां ᵛसंस्थे संस्थाने आसादने सति हे ᵛअग्ने ᵛयत् यदा ᵛईयसे गच्छसि । ᵛदेवः[4] द्योतमानः ᵛमर्तैः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः ᵛवसुभिः वासकैः ᵛइध्यमानः समिध्यमानः[5] सन् ॥

अव स्पृधि पितरं योधि विद्वान्पुत्रो यस्ते सहसः सून ऊहे ।
कदा चिकित्वो अभि चक्षसे नोऽग्ने कदाँ ऋतचिद्यातयासे ॥ ९ ॥

अव । स्पृधि । पितरम् । योधि । विद्वान् । पुत्रः । यः । ते । सहसः । सूनो इति । ऊहे ।
कदा । चिकित्वः । अभि । चक्षसे । नः । अग्ने । कदा । ऋतऽचित् । यातयासे ॥ ९ ॥

हे ᵛसहसः ᵛसूनो बलस्य पुत्राग्ने त्वम् ᵛअव ᵛस्पृधि पारय । ᵛयोधि पृथक्कुरु[6] पापात् । ᵛयः ᵛपुत्रः[7] पुत्रस्थानीयः तव[8] यो यजमानः ᵛते त्वां ᵛपितरं पालकं पितृभूतं ᵛविद्वान् जानन् ᵛऊहे वहति

---

१. प– अघशंसे पापकारिणे (णि)। २. च-फ– हे अग्ने चिकित्वः चेतनावन् एतामभिशस्तिम्; प–हे चिकित्वः चेतनावन्नग्ने एतामभिशस्तिमभिशंसकम् । ३. प–हे देव । ४. प–त्वं देवः । ५. ख-ग-च-ण-फ-भ–'समिध्यमानः' नास्ति । ६. प-ल–पृथक्कुरु च । ७. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स–'पुत्रः' नास्ति । ८. त–पुरुत्राता वा ।

हविः । तमेवं कुरु इत्यृषिरात्मानं परोक्षेणाह । ‘ हव्यवाळग्निरजरः पिता नः ’ (ऋ. सं. ५. ४. २) इति हि वक्ष्यति । यद्वा । पितृपुत्रभावो व्यत्यस्तः । पितरं पितृवद्रक्षकं यजमानमव स्पृधि योधि[1]’ च[2] यस्त्वं पुत्रः पुत्रवत्सदा रक्षणीयः । ‘ त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत् ’ (ऋ. सं. २. १. ९) इति हि श्रुतिः । हे ᵛचिकित्वः चेतनावन् ᵛअग्ने ᵛकदा ᵛनः अस्मान् ᵛअभि ᵛचक्षसे अभिपश्यसि । ᵛकदा च ᵛऋतचित् यज्ञस्योदकस्य वा चेतयिता ᵛयातयासे प्रेरयसि सन्मार्गेण ॥

भू॒रि नाम॒ वन्द॑मानो दधाति पि॒ता व॑सो॒ यदि॒ तज्जो॒षया॑से ।
कु॒विद्दे॒वस्य॒ सह॑सा चका॒नः सु॒म्नम॒ग्निर्व॑नते वावृधा॒नः ॥ १० ॥
भू॒रि॑ । नाम॑ । वन्द॑मानः । द॒धा॒ति॒ । पि॒ता । व॒सो॒ इति॑ । यदि॑ । तत् । जो॒षया॑से ।
कु॒वित् । दे॒वस्य॑ । सह॑सा । च॒का॒नः । सु॒म्नम् । अ॒ग्निः । व॒न॒ते॒ । व॒वृ॒धा॒नः ॥ १० ॥

ᵛभूरि प्रभूतं ᵛनाम त्वदीयं नाम ᵛवन्दमानः सन् ᵛदधाति धारयति। सामर्थ्याद्धविः । अथवा नामकं हविः प्रभूतं धारयति दातुम् । ᵛपिता पालकस्त्वं हे ᵛवसो वासकाग्ने ᵛयदि[3] ᵛतत् हविः[3] ᵛजोषयासे सेवसे । ᵛदेवस्य व्यवहर्तुर्यजमानस्य ᵛकुवित् बहु हविः ᵛसहसा बलेन युक्तः सन् ᵛचकानः कामयमानः । यद्वा कर्मणि षष्ठी । देवं यजमानं कामयमानः ᵛअग्निः ᵛववृधानः वर्धमानो यजमानं वर्धयन् वा ᵛसुम्नं[4] ᵛवनते प्रयच्छति ॥

त्वम॒ङ्ग ज॑रि॒तारं॑ यविष्ठ॒ विश्वा॑न्यग्ने दुरि॒ताति॑ पर्षि ।
स्ते॒ना अ॑दृश्रन्रि॒पवो॒ जना॒सोऽज्ञा॑तकेता वृजि॒ना अ॑भूवन् ॥ ११ ॥
त्वम् । अ॒ङ्ग । ज॒रि॒तार॑म् । य॒वि॒ष्ठ॒ । विश्वा॑नि । अ॒ग्ने॒ । दुः॒ऽइ॒ता । अति॑ । प॒र्षि॒ ।
स्ते॒नाः । अ॒दृ॒श्र॒न् । रि॒पवः॑ । जना॑सः । अज्ञा॑तऽकेताः । वृ॒जि॒नाः । अ॒भू॒व॒न् ॥ ११ ॥

हे[5] ᵛअङ्ग[5] स्वामिन् ᵛयविष्ठ युवतम ᵛअग्ने[6] ᵛजरितारं स्तोतारम्[7] अनुग्रहीतुं ᵛविश्वानि[8] ᵛदुरिता दुरितानि ᵛअति ᵛपर्षि अतिपारयसि । ᵛस्तेनाः तस्कराः ᵛअदृश्रन् दृश्यन्ते । ᵛरिपवो ᵛजनासः शत्रुभूता मनुष्याः ᵛअज्ञातकेताः अप्रज्ञातचिह्नाः ᵛवृजिनाः अस्माभिर्वर्जिताः ᵛअभूवन् भवन्ति ॥

इ॒मे यामा॑सस्त्व॒द्रिग॑भूव॒न्वस॑वे वा॒ तदिदागो॑ अवाचि ।
ना॒हा॒यम॒ग्निर॒भिश॑स्तये नो॒ न रीष॑ते वावृधा॒नः परा॑ दात् ॥ १२ ॥
इ॒मे । यामा॑सः । त्व॒द्रिक् । अ॒भू॒व॒न् । वस॑वे । वा॒ । तत् । इत् । आगः॑ । अ॒वा॒चि॒ ।
न । अह॑ । अ॒यम् । अ॒ग्निः । अ॒भिऽश॑स्तये । नः॒ । न । रिष॑ते । व॒वृ॒धा॒नः । परा॑ । दा॒त् ॥ १२ ॥

---

१. ख-ग-च-ण–‘ योधि ’ नास्ति । २. ल– वा; स–त्वम् । ३. ख-ग-च-ण-भ–यत्तद्धविः; न–यद्धविः । ४. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ–सुम्नं धनम् । ५. त–अङ्ग हे । ६. प–अग्ने त्वम् । ७. ग-च-ण-न-स–‘ स्तोतारं ’ नास्ति । ८. प-विश्वानि सर्वाणि ।

ᵛइमे ᵛयामासः गन्तारः स्तोमाः ᵛत्वद्रिक् त्वदभिमुखाः ᵛअभूवन् भवन्ति। ᵛवा ᵛवसवे वासकाय[1] ᵛतत्[2] ᵛआगः अपराधमाशासनरूपम् ᵛअवाचि उक्तवानहमग्निम्[3]। इदं याचनमेवापराधः। ᵛइत् इति पूरणः। यद्वा। तदिदं वक्ष्यमाणं शत्रुभिः कृतमागोऽवाचि किंच ᵛअयमग्निः ᵛववृधानः स्तुत्या वर्धमानः सन् ᵛनाह नैव ᵛअभिशस्तये निन्दकाय अस्मान् ᵛपरा ᵛदात् परादद्यात्। तथा ᵛरिषते हिंसकाय नैव परा दात् ॥ ॥ १७ ॥

‘ त्वामग्ने ’ इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम्। अनुक्रान्तं च— ‘ त्वामग्न एकादश ’ इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः ‘ अबोध्यग्निः ’ इत्यत्रोक्तः ॥

त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामभि प्र मन्दे अध्वरेषु राजन् ।
त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाभि ष्याम पृत्सुतीर्मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । वसुऽपतिम् । वसूनाम् । अभि । प्र । मन्दे । अध्वरेषु । राजन् ।
त्वया । वाजम् । वाजऽयन्तः । जयेम । अभि । स्याम । पृत्सुतीः । मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛवसूनां ᵛवसुपतिम्। वृत्यवृत्तिभ्यां वसूनां बाहुल्यं तत्स्वामित्वं चोक्तम्। बहूनां धनानां स्वामिनं ᵛत्वाम् ᵛअध्वरेषु यागेषु ᵛअभि ᵛप्र ᵛमन्दे आभिमुख्येन स्तौमि हे ᵛराजन्। किं ᵛत्वया अनुकूलेन ᵛवाजयन्तः अन्नमिच्छन्तो वयं ᵛवाजं ᵛजयेम। किंच ᵛमर्त्यानां मरणधर्मकाणां ᵛपृत्सुतीः सेनाः ᵛअभि ᵛष्याम अभिभवेम ॥

दर्शपूर्णमासे पत्नीसंयाजे गृहपतेर्याज्यैषा। सूत्रितं च—‘ हव्यवाळग्निरजरः पिता न इति पत्नीसंयाजाः ’ (आश्व. श्रौ. १. १०) इति। देवसुवां[5] हविःष्वप्यग्नेरेषैव याज्या[5]। सूत्रितं च— ‘ हव्यवाळग्निरजरः पिता नस्त्वं च सोम नो वशः ’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

हव्यवाळग्निरजरः पिता नो विभुर्विभावा सुदृशीको अस्मे ।
सुगार्हपत्याः समिषो दिदीह्यस्मद्र्यक्सं मिमीहि श्रवांसि ॥ २ ॥

हव्यऽवाट् । अग्निः । अजरः । पिता । नः । विऽभुः । विभाऽवा । सुऽदृशीकः । अस्मे इति ।
सुऽगार्हपत्याः । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मद्र्यक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ॥ २ ॥

अयं ᵛहव्यवाडग्निः ᵛअजरः अजीर्णः सन् ᵛनः ᵛपिता भवत्विति शेषः। किंच ᵛविभुः व्याप्तः ᵛविभावा दीप्तिमान् ᵛसुदृशीकः शोभनदर्शनः ᵛअस्मे अस्माकं भवतु। अथ प्रत्यक्षवादः। ᵛसुगार्हपत्याः शोभनगार्हपत्ययुक्तानि ᵛइषः अन्नानि ᵛसं ᵛदिदीहि सम्यक् प्रकाशय ददस्व वा। ᵛअस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखं ᵛश्रवांसि अन्नानि ᵛसं ᵛमिमीहि सम्यक् प्रयच्छ ॥

---

१. ख-ग-च-ण-फ-भ—धनार्थं वासकाः; घ-प—धनार्थम्। २. त—तदित्तत्। ३. ख-फ—उक्तवानस्मि। ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स—‘ कृतमागोऽवाचि ’ नास्ति। ५. ख-ग-च-ण-भ—अन्यत्र।

वि॒शां क॒विं वि॒श्पतिं॒ मानु॑षीणां॒ शुचिं॑ पाव॒कं घृ॒तपृ॑ष्ठम॒ग्निम् ।
नि होता॑रं विश्व॒विदं॑ दधिध्वे॒ स दे॒वेषु॑ वनते॒ वार्या॑णि ॥ ३ ॥

वि॒शाम् । क॒विम् । वि॒श्पति॑म् । मानु॑षीणाम् । शुचि॑म् । पा॒व॒कम् । घृ॒तऽपृ॑ष्ठम् । अ॒ग्निम् ।
नि । होता॑रम् । वि॒श्व॒ऽवि॑दम् । द॒धि॒ध्वे॒ । सः । दे॒वेषु॑ । व॒न॒ते॒ । वार्या॑णि ॥ ३ ॥

ᵛमानुषीणां ᵛविशां ᵛविश्पतिं सर्वासां मनुष्यरूपाणां प्रजानां पालकं स्वामिनं वा ᵛकविं मेधाविनं ᵛशुचिं शुद्धं[1] दीप्तं वा ᵛपावकम् अन्येषां शोधकं ᵛघृतपृष्ठं प्रदीप्तपृष्ठोपलक्षितशरीरम् । अथवा उपरितनभागे आज्योपेतं ᵛहोतारं होमनिष्पादकं ᵛविश्वविदं विश्वस्य वेत्तारम् ᵛअग्निं ᵛनि ᵛदधिध्वे धारयथ[2] हे ऋत्विजः । ᵛसः देवः ᵛदेवेषु मध्ये ᵛवार्याणि वरणीयानि धनानि ᵛवनते संभजते अस्मदर्थम् । स्वयं वा वार्याणि हवींषि वनते ॥

जु॒षस्वा॑ग्न॒ इळ॑या स॒जोषा॒ यत॑मानो र॒श्मिभिः॒ सूर्य॑स्य ।
जु॒षस्व॑ नः स॒मिधं॑ जातवेद॒ आ च॑ दे॒वान्ह॑वि॒रद्या॑य वक्षि ॥ ४ ॥

जु॒षस्व॑ । अ॒ग्ने॒ । इळ॑या । स॒ऽजोषाः॑ । यत॑मानः । र॒श्मिऽभिः॑ । सूर्य॑स्य ।
जु॒षस्व॑ । नः॒ । स॒म्ऽइध॑म् । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । आ । च॒ । दे॒वान् । ह॒विः॒ऽअद्या॑य । व॒क्षि॒ ॥ ४ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛजुषस्व सेवस्व स्तुतिम् । ᵛइळया वेदिलक्षणया भूम्या वाचा वा ᵛसजोषाः समानप्रीतिः । तथा ᵛसूर्यस्य ᵛरश्मिभिः ᵛयतमानः प्रयत्नमुषःकाले कुर्वन् । किंच हे ᵛजातवेदः जातस्य वेदितरग्ने ᵛनः अस्मदीयां ᵛसमिधं ᵛजुषस्व सेवस्व । ᵛआ वह ᵛच ᵛदेवान् ᵛहविरद्याय हविरदनाय । आवाह्य ᵛवक्षि वहसि तद्धविः ॥

अथ पवित्रेष्ट्यां[3] स्विष्टकृतोऽनुवाक्यैषा । सूत्रितं च — ‘जुष्टो दमूना अग्ने शर्धं महते सौभगायेति संयाज्ये’ (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । मरुद्भ्यः[4] पुरोडाशं सप्तकपालमित्यत्रापि स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । ‘अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो जुष्टो दमूनाः’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

जुष्टो॒ दमू॑ना॒ अति॑थिर्दुरो॒ण इ॒मं नो॑ य॒ज्ञमुप॑ याहि वि॒द्वान् ।
विश्वा॑ अग्ने अभि॒युजो॑ वि॒हत्या॑ शत्रूय॒ताम॒ा भ॑रा॒ भोज॑नानि ॥ ५ ॥

जुष्टः॑ । दमू॑नाः । अति॑थिः । दु॒रो॒णे । इ॒मम् । नः॒ । य॒ज्ञम् । उप॑ । या॒हि॒ । वि॒द्वान् ।
विश्वाः॑ । अ॒ग्ने॒ । अ॒भि॒ऽयुजः॑ । वि॒ऽहत्य॑ । श॒त्रु॒ऽय॒ताम् । आ । भ॒र॒ । भोज॑नानि ॥ ५ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-फ-भ-स–विशुद्धम् ।
[2] ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ– धारयध्वे; त-स–धारयथे ।
[3] त–पवित्रेष्ट्याः ।
[4] ख-ग-च-ण-भ–मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः; न–मरुद्भ्यः क्रीळिभ्यः ।

vजुष्टः पर्याप्तः vदमूनाः दानमना दान्तमना वा vअतिथिः तद्वत् vदुरोणे[1] गृहे[1] पूज्यः सन् vइमं vनः अस्मदीयं vयज्ञम् vउप vयाहि उपागच्छ[2]। vविद्वान् जानन् हे vअग्ने vविश्वाः vअभियुजः सर्वानभियोक्तॄन् vविहत्य vशत्रूयतां तेषां vभोजनानि अन्नानि धनानि vआ vभर आहर। 'अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवति' (निरु. ४. ५) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ १८ ॥

वधेन दस्युं प्र हि चातयस्व वयः कृण्वानस्तन्वे३ स्वायै ।
पिपर्षि यत्सहसस्पुत्र देवान्त्सो अग्ने पाहि नृतम वाजे अस्मान् ॥ ६ ॥

वधेन । दस्युम् । प्र । हि । चातयस्व । वयः । कृण्वानः । तन्वे । स्वायै ।
पिपर्षि । यत् । सहसः । पुत्र । देवान् । सः । अग्ने । पाहि । नृऽतम । वाजे । अस्मान् ॥ ६ ॥

हे अग्ने vवधेन आयुधेन vदस्युम् उपक्षपयितारं vप्र vहि vचातयस्व प्रणाशय। हि इति पूरणः। vवयः vकृण्वानः कुर्वाणः vतन्वे शरीराय vस्वायै स्वीयाय। अथवा स्वायै तन्वे यजमानादिरूपाय पुत्राय वयोऽन्नं कुर्वाणः। vयत् यस्मात् vसहसस्पुत्र अग्ने vदेवान् vपिपर्षि तर्पयसि[3]। हे vनृतम नेतृतम vअग्ने vसः त्वं vवाजे संग्रामे vअस्मान् vपाहि रक्ष ॥

वयं ते अग्न उक्थैर्विधेम वयं हव्यैः पावक भद्रशोचे ।
अस्मे रयिं विश्ववारं समिन्वास्मे विश्वानि द्रविणानि धेहि ॥ ७ ॥

वयम् । ते । अग्ने । उक्थैः । विधेम । वयम् । हव्यैः । पावक । भद्रऽशोचे ।
अस्मे इति । रयिम् । विश्वऽवारम् । सम् । इन्व ।
अस्मे इति । विश्वानि । द्रविणानि । धेहि ॥ ७ ॥

हे vअग्ने vते त्वां vवयम् vउक्थैः शस्त्रैः vविधेम परिचरेम। vवयं vहव्यैः हविर्भिर्विधेम। vपावक शोधक हे vभद्रशोचे कल्याणदीप्ते vअस्मे अस्मभ्यं vविश्ववारं विश्वैर्वरणीयं vरयिं धनं vसमिन्व प्रापय। vअस्मे अस्मभ्यं vविश्वानि vद्रविणानि vधेहि स्थापय ॥

अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व सहसः सूनो त्रिषधस्थ हव्यम् ।
वयं देवेषु सुकृतः स्याम शर्मणा नस्त्रिवरूथेन पाहि ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । सहसः । सूनो इति । त्रिऽसधस्थ । हव्यम् ।
वयम् । देवेषु । सुऽकृतः । स्याम । शर्मणा । नः । त्रिऽवरूथेन । पाहि ॥ ८ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-'दुरोणे गृहे' नास्ति।

[2] च-उपगच्छ; ल-उपागाः।

[3] ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-तर्पयसि पाहि।

हे vअग्ने vअस्माकम् vअध्वरं vजुषस्व सेवस्व । हे vसहसः vसूनो हे बलस्य पुत्र[1] vत्रिषधस्थ त्रिषु क्षित्यादिषु[2] स्थानेषु[2] स्थित[3] vहव्यं हविः जुषस्व । यद्वा । अध्वरं हविरिति योज्यम् । अहिंसितं हविरित्यर्थः। vवयं यजमानाः vदेवेषु मध्ये vसुकृतः शोभनापूर्वकर्तारः[4] vस्याम भवेम । vत्रिवरूथेन वार्षिकादिभेदेन त्रिधा वरणीयेन vशर्मणा सुखेन त्रिच्छदिष्केण गृहेण वा vनः vपाहि रक्ष ॥

विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावा दुरितातिं पर्षि ।
अग्ने अत्रिवन्नमसा गृणानो३स्माकं बोध्यविता तनूनाम् ॥ ९ ॥

विश्वानि । नः । दुःऽगहा । जातऽवेदः । सिन्धुम् । न । नावा । दुःऽइता । अति । पर्षि ।
अग्ने । अत्रिऽवत् । नमसा । गृणानः । अस्माकम् । बोधि । अविता । तनूनाम् ॥ ९ ॥

हे vजातवेदः[5] vनः अस्माकं vदुर्गहा दुःखेन गाह्यानि[6] दुःखेन भोग्यानि vविश्वानि दुरितानि[7] vअति vपर्षि अतिपारय । vसिन्धुं vन vनावा नदीं नाविको यथा तद्वत् । हे vअग्ने vअत्रिवत् अत्रेर्यथा तथा अस्माकं[8] vनमसा स्तोत्रेण vगृणानः स्तूयमानः सन् vअस्माकं vतनूनाम् vअविता रक्षकः vबोधि बुध्यस्व ॥

पुत्रकामेष्ट्यां ‘ यस्त्वा ’ इत्येषा प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—‘ यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽग्निस्तुविश्रवस्तमम् ’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।
जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् ॥ १० ॥

यः । त्वा । हृदा । कीरिणा । मन्यमानः । अमर्त्यम् । मर्त्यः । जोहवीमि ।
जातऽवेदः । यशः । अस्मासु । धेहि । प्रऽजाभिः । अग्ने । अमृतऽत्वम् । अश्याम् ॥ १० ॥

vयः vमर्त्यः मरणधर्माहम्[9] vअमर्त्यम् अविनाशं[10] vत्वा त्वां vकीरिणा स्तुत्यादिषु विक्षिप्तेन vहृदा हृदयेन युक्तः vमन्यमानः स्तुवन् vजोहवीमि अत्यर्थमाह्वयामि । यद्वा । स्तोतृवाचकेन कीरिणाशब्देन स्तुतिरुपलक्ष्यते[11] । स्तुतियुक्तेन मनसा त्वां[12] मन्यमानो जोहवीमि । हे vजातवेदः[13] vयशः धनं प्रजां वा[14] vअस्मासु vधेहि । vप्रजाभिः त्वद्दत्ताभिर्हे vअग्ने अहम् vअमृतत्वं संतत्यविच्छेदलक्षणम् vअश्यां प्राप्नुयाम् । ‘ प्रजामनु प्रजायसे[15] तदु ते मर्त्यामृतम् ’ (तै. ब्रा. १. ५. ५. ६) इति हि श्रुतिः ॥

---

[1] प–पुत्र अग्ने । [2] ख-ग-च-ण-न-भ-स–दिव्यादिषु स्थानेषु; ल–क्षित्यादिस्थानषु । [3] ख-ग-च-ण-न-स–स्थितम्; ल–स्थितः । [4] प–शोभनकर्मकर्तारः । [5] प–जातवेदोऽग्ने । [6] ख-ग-च-ण-न-भ-ग्राह्यानि; घ–ग्राह्याणि; स–‘ गाह्यानि ’ नास्ति । [7] प–दुरिता दुरितानि । [8] ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स–नोऽस्माकम् । [9] ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–मरणधर्मा । [10] ल-स–अनाशम् । [11] त– स्तुतिरूपं लक्ष्यते । [12] त–त्वामन्नप्रदम् । [13] प–जातवेदोऽग्ने । [14] ख-ग-च-ण-त-न-ल-स– च । [15] त–प्रजायते ।

तस्यामेव पुत्रकामेष्ट्यां ‘ यस्मै त्वम् ’ इत्येषाग्नेः पुत्रवतोऽनुवाक्या । ‘ यस्मै त्वं सुकृते जातवेदो यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानः ’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति हि सूत्रितम् ॥

यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।
अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्वस्ति ॥ ११ ॥

यस्मै । त्वम् । सुऽकृते । जातऽवेदः । ऊँ इति । लोकम् । अग्ने । कृणवः । स्योनम् ।
अश्विनम् । सः । पुत्रिणम् । वीरऽवन्तम् । गोऽमन्तम् । रयिम् । नशते । स्वस्ति ॥ ११ ॥

हे vजातवेदः vअग्ने vत्वं vयस्मै vसुकृते सुकर्मणे यजमानाय । vउ इति पूरणः । vलोकं vस्योनं सुखकरं vकृणवः अकरोः । यद्वा । लोकमालोकेन स्योनं कृणवः अनुग्रहेण कुर्वित्यर्थः । vसः यजमानः vअश्विनं बह्वश्वोपेतं vपुत्रिणं बहुपुत्रोपेतं vवीरवन्तं वीरैर्वीर्येण वा उपेतं vगोमन्तं गोभिर्युक्तं[1] vरयिं धनं vनशते प्राप्नोति । vस्वस्ति अविनश्वरम् ॥ ॥ १९ ॥

‘ सुसमिद्धाय ’ इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्षं गायत्रमिध्माद्युक्तदेवताकम् । आप्रमित्युक्तत्वात्तनूनपाद्वर्जितम् (अनु. म. १. सू. १३) । ‘ सुसमिद्धायाप्रं गायत्रम् ’ इत्यनुक्रमणिका । अत्रीणामिदमाप्रीसूक्तम् । ‘ समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा ’ (आश्व. श्रौ. ३. २) इत्युक्तत्वात् ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदसे ॥ १ ॥

सुऽसमिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहोतन । अग्नये । जातऽवेदसे ॥ १ ॥

vसुसमिद्धाय सुष्टु समिद्धायैतन्नामकायाग्नये vशोचिषे दीप्तिमते vघृतम् आज्यं vतीव्रं प्रभूतं vजुहोतन हे[2] ऋत्विजः[2] vअग्नये अङ्गनादिगुणयुक्ताय vजातवेदसे जातधनाय ॥

नराशंसः सुषूदतीमं यज्ञमदाभ्यः । कविर्हि मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंसः । सुसूदति । इमम् । यज्ञम् । अदाभ्यः । कविः । हि । मधुऽहस्त्यः ॥ २ ॥

vनराशंसः नरैः शंसनीयोऽयमग्निः vइमं vयज्ञम् इदं हविः वा vसुषूदति सुष्ठु प्रेरयति । स देवः vअदाभ्यः अहिंस्यः केनापि vकविः मेधावी vमधुहस्त्यः मधुरहस्त्यः[3] ॥

ईळितो अग्न आ वहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् । सुखै रथेभिरूतये ॥ ३ ॥

ईळितः । अग्ने । आ । वह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह ।
प्रियम् । सुऽखैः । रथेभिः । ऊतये ॥ ३ ॥

---

[1] न-ल-स–‘ गोभिर्युक्तं ’ नास्ति । [2] ख-ग-च-ण-न-भ-स–‘ हे ऋत्विजः ’ नास्ति । [3] घ-मधुरहस्त्यो हि ।

हे ᵛअग्ने ᵛईळितः स्तुतः सन् ᵛआ ᵛवहेन्द्रं ᵛचित्रं चायनीयं ᵛप्रियम् ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛसुखैः ᵛरथेभिः रथैः ᵛऊतये अस्मद्रक्षणाय ॥

ऊर्णम्रदा वि प्रथस्वाभ्यर्का अनूषत । भवा नः शुभ्र सातये ॥ ४ ॥

ऊर्णऽम्रदाः । वि । प्रथस्व । अभि । अर्काः । अनूषत । भव । नः । शुभ्र । सातये ॥ ४ ॥

हे ᵛऊर्णम्रदाः ऊर्णाकम्बलवत् मृदु हे बर्हिः ᵛवि ᵛप्रथस्व प्रथय । ᵛअर्काः स्तोतारः ᵛअभि ᵛअनूषत स्तुवन्ति । हे ᵛशुभ्र दीप्त ᵛसातये धनाय तद्दानाय वा ᵛनः अस्माकं ᵛभव ॥

देवीर्द्वारो वि श्रयध्वं सुप्रायणा न ऊतये । प्रप्र यज्ञं पृणीतन ॥ ५ ॥

देवीः । द्वारः । वि । श्रयध्वम् । सुप्रऽअयनाः । नः । ऊतये ।

प्रऽप्र । यज्ञम् । पृणीतन ॥ ५ ॥

हे ᵛद्वारः यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो हे ᵛदेवीः देव्यः ᵛवि ᵛश्रयध्वं वियुक्ता भवत । ᵛसुप्रायणाः शोभनगमनसाधनाः ᵛनः अस्माकम् ᵛऊतये रक्षायै[1] ᵛयज्ञं यजमानं ᵛप्रप्र ᵛपृणीतन पूरयत कामैर्यज्ञमेव वा फलैः ॥   ॥ २० ॥

सुप्रतीके वयोवृधा यह्वी ऋतस्य मातरा । दोषामुषासमीमहे ॥ ६ ॥

सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । वयःऽवृधा । यह्वी इति । ऋतस्य । मातरा ।

दोषाम् । उषसम् । ईमहे ॥ ६ ॥

हे अह्नो रात्रेश्च अभिमानिदेव्यौ[2] ᵛसुप्रतीके सुरूपे शोभनाङ्गे वा ᵛवयोवृधा अन्नस्य वर्धयित्र्यौ ᵛयह्वी महत्यौ ᵛऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा ᵛमातरा निर्मात्र्यौ तयोर्मध्ये प्रत्येकं ᵛदोषां रात्रिदेवीम् ᵛउषसम् अहर्देवीम् ᵛईमहे स्तुमः ॥

वातस्य पत्मन्नीळिता दैव्या होतारा मनुषः । इमं नो यज्ञमा गतम् ॥ ७ ॥

वातस्य । पत्मन् । ईळिता । दैव्या । होतारा । मनुषः । इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गतम् ॥ ७ ॥

ᵛवातस्य ᵛपत्मन् । लुप्तोपमैषा । वायुगमनसदृशगमनार्थम्[3] ᵛईळिता अस्माभिः स्तुतौ । यद्वा । वातस्य पतनसाधनेऽन्तरिक्षे गच्छन्तौ ᵛदैव्या देवादग्नेरादित्याच्च समुद्भूतौ ᵛहोतारा देवानामाह्वातारौ युवां ᵛमनुषः मनुष्यस्य ᵛइमं ᵛनः अस्माकं ᵛयज्ञमा ᵛगतम् आगच्छतम् । नो मनुषो यज्ञमिति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अस्माकं यजमानस्य यज्ञमित्यर्थः ॥

---

[1] प—रक्षणाय । [2] प-ल—अभिमानिन्यौ देव्यौ । [3] ग-च—वायुगमनार्थम्; घ-प-ल—वायुसदृशगमनार्थम् ।

२५- [illegible] (के दाहिने [illegible]

इळा॒ सर॑स्वती म॒ही ति॒स्रो दे॒वीर्म॑यो॒भुवः॑ । ब॒र्हिः सी॑दन्त्व॒स्रिधः॑ ॥८॥

इळा॑ । सर॑स्वती । म॒ही । ति॒स्रः । दे॒वीः । म॒यः॒ऽभुवः॑ । ब॒र्हिः । सी॒द॒न्तु॒ । अ॒स्रिधः॑ ॥८॥

ᵛइळा पृथिवी ᵛसरस्वती । सर उदकम् । तस्मात् सरस्वान् वायुः । तस्य स्त्री सरस्वती । ᵛमही महती भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी । अत्र यद्यप्येषा नोक्ता तथापि सर्वत्र सहदृष्टत्वात् त्रिसंख्याश्रवणाच्च सा गृह्यते । अथवैताः[१] क्षित्यन्तरिक्षद्युस्थाना वाग्देव्यः[२] । एताः ᵛमयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः ᵛअस्रिधः अहिंसिकाः सत्यः ᵛबर्हिः बर्हिषि ᵛसीदन्तु उपविशन्तु ॥

शि॒वस्त्व॑ष्टरि॒हा ग॑हि वि॒भुः पोष॑ उ॒त त्मना॑ । य॒ज्ञेय॑ज्ञे न॒ उद॑व ॥९॥

शि॒वः । त्व॒ष्टः॒ । इ॒ह । आ । ग॒हि॒ । वि॒ऽभुः । पोषे॑ । उ॒त । त्मना॑ ।

य॒ज्ञेऽय॑ज्ञे । नः॒ । उत् । अ॒व॒ ॥९॥

हे ᵛत्वष्टः देव ᵛशिवः सुखकरः सन् ᵛइहा ᵛगहि अस्मद्यज्ञमागच्छ । ᵛविभुः व्याप्तस्त्वं ᵛपोषे पोषकरणे । ᵛउत आगत्य च ᵛत्मना आत्मना स्वयमेव ᵛयज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु ᵛनः अस्मान् ᵛउदव उत्कृष्टं रक्ष ॥

अग्निहोत्रे उत्तराहुतिस्कन्दने ‘ यत्र वेत्थ ’ इत्यनया समिधमादध्यात् । सूत्रितं च–‘ यत्र वेत्थ वनस्पत इत्युत्तरस्या आहुत्याः स्कन्दने ’ (आश्व. श्रौ. ३. ११) इति ॥

यत्र॒ वेत्थ॑ वनस्पते दे॒वानां॒ गुह्या॒ नामा॑नि । तत्र॑ ह॒व्यानि॑ गामय ॥१०॥

यत्र॑ । वेत्थ॑ । व॒न॒स्प॒ते॒ । दे॒वाना॑म् । गुह्या॑ । नामा॑नि । तत्र॑ । ह॒व्यानि॑ । ग॒म॒य॒ ॥१०॥

हे ᵛवनस्पते यूपाभिमानिदेव ᵛयत्र यस्मिन् स्थाने ᵛवेत्थ ᵛदेवानां ᵛगुह्या गुह्यानि ᵛनामानि नामकानि रूपाणि ᵛतत्र ᵛहव्यानि ᵛगमय प्रापय ॥

स्वाहा॒ग्नये॒ वरु॑णाय॒ स्वाहेन्द्रा॑य म॒रुद्भ्यः॑ । स्वाहा॑ दे॒वेभ्यो॑ ह॒विः ॥११॥

स्वाहा॑ । अ॒ग्नये॑ । वरु॑णाय । स्वाहा॑ । इन्द्रा॑य । म॒रुत्ऽभ्यः॑ । स्वाहा॑ । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒विः ॥११॥

अग्न्यादिविश्वेदेवाः[३] । तेभ्यः* ᵛदेवेभ्य इदं ᵛहविः ᵛस्वाहा करोमीति शेषः । स्वाहुतं करोमीत्यर्थः । एवं स्वाहाकृतेः स्तुतिः[३] ॥ ॥ २१ ॥

‘ अग्निं तं मन्ये ’ इति दशर्चं षष्ठं सूक्तं वसुश्रुतस्यार्षमाग्नेयं पाङ्क्तम् । ‘ अग्निं तं दश पाङ्क्तम् ’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ पाङ्क्ते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । ‘ अग्नि

---

[१] प–अथवैतास्तिस्रः । [२] ख-ग-च-ण-भ– वा देव्यः । [३] प–अग्नये इदं हविः स्वाहा करोमि वरुणाय स्वाहा इन्द्राय मरुद्भ्यः देवेभ्यः स्वाहा स्वाहुतं करोमीत्यर्थः । एवं स्वाहाकृतिस्तुतिः । *ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स–‘ तेभ्यः ’ नास्ति ।

तं मन्य इति पाङ्क्तम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति हि सूत्रितम् । आश्वमेधिके[1] मध्यमेऽहनीदमेव आज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—' अग्निं तं मन्य इत्याज्यं तस्यैकाहिकमुपरिष्टात् ' (आश्व. श्रौ. १०.१०) इति । आद्य आभिप्लविकेषूक्थ्येषु मैत्रावरुणस्यानुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—' अग्निं तं मन्ये यो वसुराग्ने स्थूरं रयिं भर ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति[1] ॥

अ॒ग्निं तं म॑न्ये॒ यो वसु॒रस्तं॒ यँ यन्ति॑ धे॒नवः॑ ।
अस्त॒मर्व॑न्त आ॒शवोऽस्तं॒ नित्या॑सो वा॒जिन॒ इषँ॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ १ ॥

अ॒ग्निम् । तम् । म॒न्ये॒ । यः । वसुः॑ । अस्त॑म् । यम् । यन्ति॑ । धे॒नवः॑ ।
अस्त॑म् । अर्व॑न्तः । आ॒शवः॑ । अस्त॑म् । नित्या॑सः । वा॒जिनः॑ ।
इष॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र ॥ १ ॥

ᵛतम् ᵛअग्निं ᵛमन्ये स्तौमि । ᵛयः अग्निः ᵛवसुः वासकः । ᵛयम् ᵛअस्तं सर्वेषां गृहवदाश्रयभूतं ᵛधेनवः ᵛयन्ति गच्छन्ति प्रीणयितुम् । ᵛअस्तम् उक्तलक्षणम् ᵛअर्वन्तः अरणवन्तोऽश्वाः । ᵛआशवः शीघ्रगामिनो यन्ति । तथा ᵛनित्यासः नित्यप्रवृत्तयः[2] ᵛवाजिनः हविर्लक्षणान्नवन्तः[2] यजमाना यम् ᵛअस्तं यन्ति तं मन्ये । ᵛइषम् अन्नं ᵛस्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛभर अग्ने ॥

सो अ॒ग्निर्यो वसु॑र्गृ॒णे सं यमा॒यन्ति॑ धे॒नवः॑ ।
सम॑र्वन्तो रघु॒द्रुवः॒ सं सु॑जा॒तासः॑ सू॒रय॒ इषँ॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ २ ॥

सः । अ॒ग्निः । यः । वसुः॑ । गृ॒णे । सम् । यम् । आ॒ऽयन्ति॑ । धे॒नवः॑ ।
सम् । अर्व॑न्तः । र॒घु॒ऽद्रुवः॑ । सम् । सु॒ऽजा॒तासः॑ । सू॒रयः॑ । इष॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र ॥ २ ॥

ᵛसः ᵛअग्निः स खल्वग्निः ᵛयो ᵛवसुः वासकः ᵛगृणे स्तूयते । ᵛयं ᵛधेनवः ᵛसम् ᵛआयन्ति होमार्थम् । ᵛअर्वन्तः अश्वाः ᵛरघुद्रुवः लघुगमनाः ᵛसम् आयन्ति । ᵛसुजातासः[3] ᵛसूरयः मेधाविनश्च[4] ᵛसम् आयन्ति स खल्वग्निरिति ॥

---

[1] न–प्रातरनु (वाक) न्यायेनेति च । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य अग्निं तं मन्ये इत्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च–अग्निं तं मन्ये यो वसुरा ते वत्सो मनो यमदिति । महापितृयज्ञे गार्हपत्योपस्थाने अग्निं तं मन्ये इति । तथा च सूत्रितं–गार्हपत्यमग्निं तं मन्य इति । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि इदमेवाज्यशस्त्रम् । तस्य विशेषान् वक्ष्याम इति खण्डे सूत्रितं च–अग्निं तं मन्य इदमाज्यमिति । [2] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ–वाजिनो नित्यप्रवृत्तहविर्लक्षणान्नवन्तः; न-ल–नित्यप्रवृत्त (ल-त्ति) हविर्लक्षणान्नवन्तः; ष–नित्याः प्रवृत्तहविर्लक्षणान्नवन्तः । [3] प–सुजातासः सत्कुलोत्पन्नाः । [4] प–मेधाविनश्च यजमानादयः ।

अग्निर्हि वाजिनं विशे ददाति विश्वचर्षणिः ।
अग्नी राये स्वाभुवं स प्रीतो याति वार्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ३ ॥

अग्निः । हि । वाजिनम् । विशे । ददाति । विश्वऽचर्षणिः ।
अग्निः । राये । सुऽआभुवम् । सः । प्रीतः । याति । वार्यम् ।
इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ३ ॥

ᵛअग्निर्हि अयमग्निः[1] खलु ᵛविशे यजमानाय ᵛवाजिनम् अन्नवन्तं पुत्रमश्वमन्नं वा ᵛददाति। ᵛविश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो मनुष्या रक्षणीया अर्चका वा यस्य स तथोक्तः । यद्वा । पश्यतिकर्मैतत् । सर्वस्य द्रष्टा ᵛअग्निः ᵛराये धनार्थिने । अथवा द्वितीयार्थे चतुर्थी । धनं ᵛस्वाभुवं सुष्ठु सर्वत्र व्याप्तं ᵛवार्यं सर्वैर्वरणीयं ᵛप्रीतः सन् ᵛयाति यमयति । दातुं वा गच्छति । इषमित्यादि[2] गतम्[2] ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने[3] स्तोत्रियतृचस्य 'आ ते अग्न इधीमहि' इत्यादिके प्रथमाद्वितीये । सूत्रितं च भवति–'आ ते अग्न इधीमह्युभे सुश्चन्द्र सर्पिष इति द्वे एका च' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।
यद्ध स्या ते पनीयसी समिद्दीदयति द्यवीषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

आ । ते । अग्ने । इधीमहि । द्युऽमन्तम् । देव । अजरम् ।
यत् । ह । स्या । ते । पनीयसी । सम्ऽइत् । दीदयति । द्यवि । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛदेव ᵛद्युमन्तं दीप्तिमन्तम् ᵛअजरम् अजीर्णं ᵛते त्वाम् ᵛआ सर्वतः ᵛइधीमहि दीपयामः । ᵛयद्ध खलु ᵛस्या[4] सा ᵛते तव[4] ᵛपनीयसी स्तुत्या ᵛसमित् दीप्तिः ᵛदीदयति दीप्यते द्यवि द्युलोके ॥

आ ते अग्न ऋचा हविः शुक्रस्य शोचिषस्पते ।
सुश्चन्द्र दस्म विश्पते हव्यवाट् तुभ्यं हूयत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ५ ॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । शुक्रस्य । शोचिषः । पते ।
सुऽचन्द्र । दस्म । विश्पते । हव्यऽवाट् । तुभ्यम् । हूयते । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ५ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-फ-भ–' अयमग्निः ' नास्ति । [2] प–इषमन्नं स्तोतृभ्योऽस्म (भ्यम्) आभरामि । [3] न– तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे । [4] त– ते तव स्या सा ।

हे ᵛशोचिषः दीप्तेः ᵛपते स्वामिन् ᵛअग्ने ᵛशुक्रस्य दीप्तस्य ᵛते तुभ्यम्[1] ᵛऋचा मन्त्रेण सह[2] ᵛहविः हूयते । हे ᵛसुश्चन्द्र सुष्ठ्वाह्लादक शोभनहिरण्य वा हे ᵛदस्म शत्रूणामुपक्षपयितः ᵛविश्पते विशां प्रजानां पालक ᵛहव्यवाट् हविषो वोढः । इषमिति गतम् ॥ ॥ २२ ॥

प्रो त्ये अ॒ग्नयो॒ऽग्निषु॒ विश्वं॑ पुष्यन्ति॒ वार्य॑म् ।
ते हि॑न्विरे॒ त इ॑न्विरे॒ त इ॑षण्यन्त्यानु॒षगिषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ ६ ॥

प्रो इति॑ । त्ये । अ॒ग्नयः॑ । अ॒ग्निषु॑ । विश्व॑म् । पु॒ष्य॒न्ति॒ । वार्य॑म् ।
ते । हि॒न्वि॒रे॒ । ते । इ॒न्वि॒रे॒ । ते । इ॒ष॒ण्य॒न्ति॒ । आ॒नु॒षक् । इष॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र ॥ ६ ॥

ᵛप्रो प्रैव ᵛपुष्यन्ति ᵛत्ये ते ᵛअग्नयः धिष्ण्या ᵛअग्निषु गार्हपत्यादिषु[3] । यद्वा । लौकिका अग्नयः तेजःपदार्थोऽग्निषु वैदिकेषु ᵛविश्वं सर्वं ᵛवार्यं वरणीयमपेक्षितं धनं पुष्यन्ति । ᵛते अग्नयः ᵛहिन्विरे प्रीणयन्ति । ᵛइन्विरे व्याप्नुवन्ति च । ᵛते ᵛइषण्यन्ति अन्नमिच्छन्ति । ᵛआनुषक् सर्वत्रानुषक्तम् । तत्राग्निसामान्याभिप्रायेणैकवचनम् ॥

तव॒ त्ये अ॑ग्ने अ॒र्चयो॒ महि॑ व्राधन्त वा॒जिनः॑ ।
ये पत्व॑भिः श॒फानां॑ व्र॒जा भु॒रन्त॒ गोना॒मिषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ ७ ॥

तव॑ । त्ये । अ॒ग्ने॒ । अ॒र्चयः॑ । महि॑ । व्रा॒ध॒न्त॒ । वा॒जिनः॑ ।
ये । पत्व॑ऽभिः । श॒फाना॑म् । व्र॒जा । भु॒रन्त॑ । गोना॑म् । इष॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र ॥ ७ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛतव त्वदीयाः ᵛत्ये ते ᵛअर्चयः रश्मयः ᵛमहि महदत्यधिकं ᵛवाजिनः अन्नवन्तो वा ᵛव्राधन्त वर्धन्ते । यद्वा लुप्तोपमा । वाजिनोऽश्वा इव । ᵛये रश्मयः ᵛपत्वभिः पतनैः ᵛशफानां ᵛगोनां ᵛव्रजा यूथानि ᵛभुरन्त इच्छन्ति । आयता ज्वाला होमाय काङ्क्षन्त इत्यर्थः । ते[4] वर्धन्ते[4] ॥

नवा॑ नो अग्न॒ आ भ॑र स्तो॒तृभ्यः॑ सुक्षि॒तीरिषः॑ ।
ते स्या॑म॒ य आ॑नृ॒चुस्त्वादू॑तासो॒ दमे॑दम॒ इषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ ८ ॥

नवाः॑ । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । आ । भ॒र॒ । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । सु॒ऽक्षि॒तीः । इषः॑ ।
ते । स्या॒म॒ । ये । आ॒नृ॒चुः । त्वाऽदू॑तासः । दमे॑ऽदमे । इष॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र ॥ ८ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛस्तोतृभ्यः ᵛनः अस्मभ्यं ᵛनवाः स्तुत्या नूत्ना वा ᵛसुक्षितीः सुनिवासाः सुप्रजा वा ᵛइषः[5] उक्तलक्षणान्यन्नानि ᵛआ ᵛभर प्रयच्छ । ᵛये वयं ᵛदमेदमे सर्वेषु यागगृहेषु त्वाम्

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-न-भ—तव; स—'तुभ्यं' नास्ति । [2] ख-ग-घ-च-ण-भ—सह तुभ्यम् । [3] ख-ग-च-ण-भ-स—'गार्हपत्यादिषु' नास्ति । [4] ख-ग-च-ण-न-भ-स—तेऽवर्धन्त । [5] ख-ग-च-ण — इषो वा ।

vआनृचुः अर्चयन्ति[1] । vते वयं vत्वादूतासः त्वां दूतं फलसूचकं लब्धवन्तः सन्तः vस्याम सप्रथ भूयास्म । दमे[2] दमे स्यामेति वा योज्यम्[2] ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने वैकल्पिकस्तोत्रियतृचे 'उभे सुश्चन्द्र' इत्येषा तृतीया । सूत्रमुक्तम्[3] ॥

उभे सुश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि ।
उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ९ ॥

उभे इति । सुऽचन्द्र । सर्पिषः । दर्वी इति । श्रीणीषे । आसनि ।
उतो इति । नः । उत् । पुपूर्याः । उक्थेषु । शवसः । पते । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे vसुश्चन्द्र शोभनाह्लादन शोभनहिरण्य वाग्ने vउभे vसर्पिषः पूर्णे vदर्वी जुहूपभृतौ vआसनि आस्ये vश्रीणीषे श्रयसि पचसि[4] वा । vउतो अपि च vनः अस्मान् vउक्थेषु यागेषु vउत्पुपूर्याः उत्पूरय फलैः[5] । हे vशवसस्पते बलस्य पालयितः ॥

एवाँ अग्निमजुर्यमुर्गीर्भिर्यज्ञेभिरानुषक् ।
दधदस्मे सुवीर्यमुत त्यदाश्वश्व्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १० ॥

एव । अग्निम् । अजुर्यमुः । गीःऽभिः । यज्ञेभिः । आनुषक् ।
दधत् । अस्मे इति । सुऽवीर्यम् । उत । त्यत् । आशुऽअश्व्यम् ।
इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ १० ॥

vएव[6] उक्तरीत्या vअग्निं vगीर्भिः स्तुतिभिः vयज्ञेभिः यज्ञैर्वा तत्साधनैर्हविर्भिर्वा vआनुषक् अनुषक्तम्[7] vअजुः[8] गच्छन्ति[8] । तथा कृत्वा vयमुः[9] यमयन्ति स्थापयन्ति हविर्भिर्यजन्तीत्यर्थः । एवमात्रेयाः स्वान् परोक्षतया निर्दिशन्ति ॥ अजुर्यमुरित्यत्र[10] 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' (पा. सू. २. १. ७२ ग.) इति समासः[10] ॥ किंच vअस्मे अस्मासु vसुवीर्यं शोभनपुत्रादिकम् vउत अपि च vत्यत् तत् vआश्वश्व्यम् । आशवोऽश्वा यस्य भवन्ति स आश्वश्वः । तस्य भाव आश्वश्व्यम् । तदपि vदधत् धारयति ॥ ॥ २३ ॥

'सखायः सं वः' इति दशर्चं सप्तमं सूक्तम् । आत्रेय[11] इष ऋषिः[11] । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—'सखाय इषः पङ्क्त्यन्तम्' इति । प्रातरनुवाके

---

[1] ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ– अर्चयन्तः । [2] ख-ग-च-ण-प-फ-भ–'दमे...योज्यं' नास्ति । [3] ख-ग-च-ण-फ–सूत्रितं च । [4] ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स– सेवसि । [5] ख-ग-च-ण-भ–काले; स–फाले । [6] घ–एव एवम्; च-न-ल-स–एवम् । [7] त–अनुषक्तं संबद्धम् । [8] ख-ग-च-ण-प-फ-भ–अजुः गच्छन्ति । [9] ख-ग-च-ण-प-फ-भ–अजुर्यमुः । [10] ख-ग-च-ण-न-भ-स–'अजु°...समासः' नास्ति । [11] प–आत्रेयवसुश्रुत ऋषिः ।

आग्नेये क्रतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चोत्तमावर्जमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ सखायः सं वस्त्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सखा॑यः॒ सं वः॑ स॒म्यञ्च॒मिषं॒ स्तोमं॑ चा॒ग्नये॑ ।
वर्षि॑ष्ठाय क्षिती॒नामू॒र्जो नप्त्रे॒ सह॑स्वते ॥ १ ॥

सखा॑यः । सम् । वः॒ । स॒म्यञ्च॑म् । इष॑म् । स्तोम॑म् । च॒ । अ॒ग्नये॑ ।
वर्षि॑ष्ठाय । क्षि॒ती॒नाम् । ऊ॒र्जः । नप्त्रे॑ । सह॑स्वते ॥ १ ॥

हे ᵛसखायः सखिभूता ऋत्विजः ᵛवः यूयं ᵛसं[1] संस्कुरुत । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । किंच ᵛसम्यञ्चम् ᵛइषम् अन्नं ᵛस्तोमं स्तोत्रं ᵛचाग्नये ᵛवर्षिष्ठाय अतिशयेन प्रवृद्धाय ᵛक्षितीनां यजमानानामर्थाय वर्षिष्ठाय प्रवृद्धतमाय ᵛऊर्जो ᵛनप्त्रे बलस्य न पातयित्रे तत्पुत्राय वा ᵛसहस्वते बलवते संस्कुरुतेति ॥

कुत्रा॑ चि॒द्यस्य॒ समृ॑तौ र॒ण्वा नरो॑ नृ॒षद॑ने ।
अर्ह॑न्तश्चि॒द्यमि॑न्ध॒ते सं॑ज॒नय॑न्ति ज॒न्तवः॑ ॥ २ ॥

कुत्र॑ । चि॒त् । यस्य॑ । सम्ऽऋ॑तौ । र॒ण्वाः । नरः॑ । नृ॒ऽसद॑ने ।
अर्ह॑न्तः । चि॒त् । यम् । इ॒न्ध॒ते । स॒म्ऽज॒नय॑न्ति । ज॒न्तवः॑ ॥ २ ॥

सोऽग्निः ᵛकुत्र ᵛचित् वर्तते इति शेषः । कुत्रास्ते । ᵛयस्य अग्नेः ᵛसमृतौ संप्राप्तौ ᵛरण्वाः रममाणाः ᵛनरः नेतार ऋत्विजः । ᵛनृषदने यागगृहे ᵛअर्हन्तश्चित् । चिदिति पूजायाम् । अर्हन्तः पूज्याः पूजयन्तो वा सन्तः ᵛयमिन्धते दीपयन्ति । तदर्थं ᵛसंजनयन्ति च अरण्यां ᵛजन्तवः प्राणिनः । स कुत्रेति संबन्धः ॥

सं यदि॒षो वना॑महे॒ सं ह॒व्या मानु॑षाणाम् ।
उ॒त द्यु॒म्नस्य॒ शव॑स ऋ॒तस्य॑ र॒श्मिमा द॑दे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । इ॒षः । वना॑महे । सम् । ह॒व्या । मानु॑षाणाम् ।
उ॒त । द्यु॒म्नस्य॑ । शव॑सा । ऋ॒तस्य॑ । र॒श्मिम् । आ । द॒दे ॥ ३ ॥

ᵛयत् यदा ᵛइषः अन्नानि ᵛसं ᵛवनामहे संभजामहे । यदा च ᵛमानुषाणां मनुष्याणाम्[2] अस्माकं ᵛहव्या हवींषि अग्निः ᵛसं सेवते ᵛउत तदानीं ᵛद्युम्नस्य द्योतमानस्यान्नस्य ᵛशवसा बलेन

---

[1] न-ल-स–‘ सं ’ नास्ति । [2] न-ल-स–‘ मनुष्याणां ’ नास्ति ।

सामर्थ्येन ᵛऋतस्य उदकस्य ग्राहकं ᵛरश्मिमा ᵛददे आदत्तेऽग्निः । फलजनकं[1] तेजः [illegible] इत्यर्थः । यद्वा । ᵛऋतस्य यज्ञस्य रश्मिं रश्मिवत् ग्राहकं स्तवम् आ ददे स्वीकरोति[2] ॥

स स्मा॑ कृणोति के॒तुमा नक्तं॑ चिद्दू॒र आ स॒ते ।
पा॒व॒को यद्वन॒स्पती॒न्प्र स्मा॑ मि॒नात्य॒जरः॑ ॥ ४ ॥

सः । स्म॒ । कृ॒णोति॒ । के॒तुम् । आ । नक्त॑म् । चि॒त् । दू॒रे । आ । स॒ते ।
पा॒व॒कः । यत् । व॒न॒स्पती॑न् । प्र । स्म॒ । मि॒नाति॑ । अ॒जरः॑ ॥ ४ ॥

ᵛस ᵛस्म स खल्वग्निः ᵛकृणोति करोति ᵛकेतुं प्रज्ञानम् ᵛआ सर्वतः । कस्येत्युच्यते । चि प्यर्थे । ᵛनक्तं ᵛचित् रात्रावपि ᵛदूरे ᵛआ ᵛसते । आ इति चार्थे । दूरेऽपि वर्तमानाय मनुष्याय कदा । ᵛयत् यदा ᵛपावकः अयमग्निः ᵛअजरः अजीर्णोऽनभिभाव्यः सन् ᵛवनस्पतीन् एधांसि ᵛस्म ᵛमिनाति प्रकर्षेण दहति । स्मेति पूरणः ॥

अव॑ स्म॒ यस्य॒ वेष॑णे॒ स्वेदं॑ प॒थिषु॒ जुह्व॑ति ।
अ॒भीमह॒ स्वजे॑न्यं॒ भूमा॑ पृ॒ष्ठेव॑ रुरुहुः ॥ ५ ॥

अव॑ । स्म॒ । यस्य॑ । वेष॑णे । स्वेद॑म् । प॒थिषु॑ । जुह्व॑ति ।
अ॒भि । ई॒म् । अह॑ । स्व॒ऽजे॑न्यम् । भूम॑ । पृ॒ष्ठाऽइ॑व । रु॒रु॒हुः ॥ ५ ॥

ᵛयस्य[3] अग्नेः ᵛवेषणे परिचर्यायां ᵛपथिषु होममार्गेषु[4] रश्मिषु ᵛस्वेदं स्रवदाज्यम्[5] ᵛअव अधोमुखं ᵛजुह्वति अध्वर्यवः[6] तदानीम् ᵛईम्[7] एनमग्निम् ᵛअभि ᵛरुरुहुः ᵛअह । अभ्यारोहन्त्येवाज्यधाराः । अह इति विनिग्रहार्थीयः । ᵛस्वजेन्यं स्वोत्पन्नं ᵛभूम । बहु[8] भवतीति भूमापत्यम् । तत् ᵛपृष्ठेव पितुः पृष्ठदेशानिव[9] । पुत्राः[10] यथा पितुरङ्कम् आरोहन्ति[11] तद्वत् ॥ ॥ २४ ॥

यं मर्त्यः॑ पुरु॒स्पृहं॑ वि॒दद्विश्व॑स्य॒ धाय॑से ।
प्र स्वाद॑नं पितू॒नामस्त॑तातिं चिदा॒यवे॑ ॥ ६ ॥

यम् । मर्त्यः॑ । पु॒रु॒ऽस्पृह॑म् । वि॒दत् । विश्व॑स्य । धाय॑से ।
प्र । स्वाद॑नम् । पि॒तू॒नाम् । अस्त॑ऽतातिम् । चि॒त् । आ॒यवे॑ ॥ ६ ॥

---

[1] ख-ग-च-ण-फ— फलजनकत्वं न; न—फलजनकत्वम्; भ—फलजनकत्वेन । [2] ग-च-त-न-भ-स— स्वीकरोमि । [3] ख-ग-ण-न-भ-स—अस्य । [4] त—होमाग्निषु । [5] ख-ग-च-ण-भ—स्रवदाज्यमीमेनम् । [6] ख-ग-च-ण-फ-भ—अध्वर्यवः । दृष्टान्तः । [7] ख-ग-च-ण-भ-ल-स—‘ईम्’ नास्ति । [8] ख-ग-च-ण-न-भ—‘बहु’ नास्ति । [9] ख-ग-च-ण-भ—पृष्ठदेशे । [10] ख-ग-च-ण-भ—पुत्रः । [11] ख-ग-च-ण-भ— आरोहति ।

ᵛयम् अग्निं ᵛपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं[1] ᵛविदत् वेत्ति । ᵛमर्त्यः यजमानः ᵛविश्वस्य ᵛधायसे सर्वस्य व्यापारार्थं[2] ᵛपितूनाम् अन्नानां ᵛप्र ᵛस्वादनं प्रकर्षेण स्वादूकर्तारम् ᵛअस्ततातिम् अस्ते गृहे निवासकर्तारम् ᵛआयवे अन्नार्थं[3] यजमानार्थं वा । ᵛचित्[4] पूरणः[4] ॥

स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः ।
हिरिश्मश्रुः शुचिदन्नृभुरनिभृष्टतविषिः ॥ ७ ॥

सः । हि । स्म । धन्व । आऽक्षितम् । दाता । न । दाति । आ । पशुः ।
हिरिऽश्मश्रुः । शुचिऽदन् । ऋभुः । अनिभृष्टऽतविषिः ॥ ७ ॥

ᵛस ᵛहि ᵛष्म[5] स खल्वग्निः ᵛधन्व निरुदकप्रदेशम् ᵛआक्षितं तृणकाष्ठादिभिराक्षिप्तम् ᵛआ ᵛदाति सर्वतः खण्डयति दहतीत्यर्थः । ᵛदाता तृणादिखण्डयिता ᵛपशुः ᵛन पशुरिव । पशुर्यथा तृणजातं क्रमेण भक्षयति तद्वत् । ᵛहिरिश्मश्रुः हिरण्यश्मश्रुः ᵛशुचिदन् दीप्तदन्तः ᵛऋभुः[6] उरु भवन् । महानित्यर्थः[6] । ᵛअनिभृष्टतविषिः अपीडितबलः ॥

शुचिः ष्म यस्मा अत्रिवत्प्र स्वधितीव रीयते ।
सुषूरसूत माता क्राणा यदानशे भगम् ॥ ८ ॥

शुचिः । स्म । यस्मै । अत्रिऽवत् । प्र । स्वधितिःऽइव ।
रीयते । सुऽसूः । असूत । माता । क्राणा । यत् । आनशे । भगम् ॥ ८ ॥

अयमग्निः ᵛशुचिः ᵛष्म दीप्तः खलु । ᵛयस्मै अग्नये ᵛअत्रिवत् अत्रिरिव यजमानो[7] हविर्दातुं[7] ᵛप्र ᵛरीयते प्रगच्छति । यद्वा । स्मेति पूरणः । शुचिर्यस्मै ॥ प्रथमार्थे चतुर्थी ॥ दीप्तो योऽत्रिवत् । अत्ति तृणमित्यत्रिः पशुः । स इव । स यथा तृणानि खादमानो गच्छति तद्वद्दहतीत्यर्थः । ᵛस्वधितिरिव परशुरिव छिन्दन् । ᵛसुषूः सुप्रसवा ᵛमाता अरणिः ᵛअसूत ᵛक्राणा कुर्वाणं जगदुपकारकम्[8] । ᵛयत् यस्मात् य इति वा । योऽग्निः ᵛभगम् अन्नम् ᵛआनशे अश्नुते ।

आ यस्ते सर्पिरासुतेऽग्ने शमस्ति धायसे ।
ऐषु द्युम्नमुत श्रव आ चित्तं मर्त्येषु धाः ॥ ९ ॥

आ । यः । ते । सर्पिःऽआसुते । अग्ने । शम् । अस्ति । धायसे ।
आ । एषु । द्युम्नम् । उत । श्रवः । आ । चित्तम् । मर्त्येषु । धाः ॥ ९ ॥

---

[1] त—स्पृहणीयमग्निम् । [2] न-ल-स-व्याप्त्यर्थम् । [3] स—मित्रार्थम् । [4] न-ल-स—'चित् पूरणः' नास्ति । [5] ख-ग-च-ण—स्म । [6] ख-ग-च-ण-प-फ-भ—ऋभुर्महान् । [7] ख-ग-च-ण-फ-भ—अत्र; प—अन्नम् । [8] त—जगदुपकारम् ।

हे ᵛसर्पिरासुते घृताख्यान्न[1] ᵛअग्ने ᵛयः त्वम् ᵛआ सर्वतो भवसि तादृशाय ᵛधायसे
ᵛते तुभ्यं ᵛशमस्ति सुखमस्ति । स्तुतेः सकाशात् । तथा चेत् ᵛएषु ᵛमर्त्येषु स्तोतृष्वात्रेयेषु
ᵛआ ᵛधाः आधेहि। ᵛउत अपि च ᵛश्रवः अन्नम् आ धाः । ᵛचित्तं त्वदीयामनुग्रहबुद्धिमपि ᵛआ

इति चिन्मन्युमध्रिजस्त्वादातमा पशुं ददे ।
आदग्ने अपृणतोऽत्रिः सासह्याद्दस्यूनिषः सासह्यान्नॄन् ॥ १० ॥

इति । चित् । मन्युम् । अध्रिजः । त्वाऽदातम् । आ । पशुम् । ददे ।
आत् । अग्ने । अपृणतः । अत्रिः । ससह्यात् । दस्यून् । इषः । ससह्यात् । नॄन् ॥ १० ॥

ᵛइति[2] ᵛचित् इत्थं कृतप्रकारेण ᵛमन्युं मननसाधनं स्तोत्रम् ᵛअध्रिजः । अधृतम्[3] अन्यै
र्व्यतिरिक्तैः अधृष्यं[4] वा जनयिता ऋषिः ᵛत्वादातं त्वया दातव्यं ᵛपशुम् ᵛआ ᵛददे आदत्ते । आदद्
वा । ᵛआत् अनन्तरमेव अग्नेः ᵛअपृणतः अददतः[5] ᵛदस्यून् ᵛअत्रिः तद्गोत्रः ᵛइषः ᵛसासह्यात्
भृशमभिभवेत् । इषः एष्टॄन्[6] ᵛनॄन् विरोधिनः ᵛसासह्यात् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ २५ ॥

‘ त्वामग्ने ’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमात्रेयस्य इषस्य[7] आर्षं जागतमाग्नेयम् । ‘ त्वामग्ने सप्त
जागतम् ’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ जागते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । तथा च
सूत्रं—‘ जनस्य गोपास्त्वामग्न ऋतायवः ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्वामग्न ऋतायवः समीधिरे प्रत्नं प्रत्नास ऊतये सहस्कृत ।
पुरुश्चन्द्रं यजतं विश्वधायसं दमूनसं गृहपतिं वरेण्यम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । ऋतऽयवः । सम् । ईधिरे । प्रत्नम् । प्रत्नासः । ऊतये । सहःऽकृत ।
पुरुऽचन्द्रम् । यजतम् । विश्वऽधायसम् । दमूनसम् । गृहऽपतिम् । वरेण्यम् ॥ १ ॥

हे ᵛसहस्कृत बलस्य कर्तः ᵛअग्ने ᵛप्रत्नं पुरातनं ᵛत्वां ᵛप्रत्नासः पुरातनाः ᵛऋतायवः यज्ञकामा
ऋषयः ᵛऊतये स्वरक्षणाय ᵛसमीधिरे सम्यग्दीपितवन्तः । कीदृशं त्वाम् । ᵛपुरुश्चन्द्रं बहुधनम् अति
शयेनाह्लादकं वा ᵛयजतं यष्टव्यं ᵛविश्वधायसं बह्वन्नं ᵛदमूनसं दानमनसं ᵛगृहपतिं यजमानगृहस्य
पालकं ᵛवरेण्यं वरणीयम् ॥

---

[1] फ–घृताक्तान्न । [2] ख-ग-च-ण-प-फ-भ–हे अग्ने इति । [3] ख-ग-च-ण-फ– न धृतम् । [4] ख-ग-च-ण-फ–अध्रिजः अधृष्यः; त-न-ल-स–अध्रिजः अधृष्यम् ; भ–अध्रिजः अधृष्य । [5] त– अदत् । [6] ख-ग-च-ण-त-प-फ-भ–द्वेष्टॄन् । [7] ख-ग-च-ण-भ–‘ इषस्य ’ नास्ति; स–वसुश्रुतस्य ।

त्वाम॑ग्ने अति॑थिं पू॒र्व्यं विशः॑ शो॒चिष्के॑शं गृ॒हप॑तिं॒ नि षे॑दिरे ।
बृ॒हत्के॑तुं पु॒रुरू॑पं ध॒न॒स्पृतं॑ सु॒शर्मा॑णं॒ स्वव॑सं ज॒र॒द्विष॑म् ॥ २ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । अति॑थिम् । पू॒र्व्यम् । विशः॑ । शो॒चिःऽके॑शम् । गृ॒हऽप॑तिम् । नि । से॒दि॒रे॒ ।
बृ॒हत्ऽके॑तुम् । पु॒रु॒ऽरूप॑म् । ध॒न॒ऽस्पृत॑म् । सु॒ऽशर्मा॑णम् । सु॒ऽअव॑सम् । ज॒र॒त्ऽविष॑म् ॥ २ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वां ᵛविशः यजमानाः ᵛगृहपतिं गृहस्वामिनं ᵛनि ᵛषेदिरे । गार्हपत्यरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । ᵛअतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं ᵛपूर्व्यं पुरातनं ᵛशोचिष्केशं दीप्तज्वालं ᵛबृहत्केतुं प्रभूतप्रज्ञानं[1] ᵛपुरुरूपम् आहवनीयादिरूपेण बहुरूपं ᵛधनस्पृतं धनानां स्पर्तारं[2] ᵛसुशर्माणं शोभनसुखं ᵛस्ववसं सुरक्षणं ᵛजरद्विषं जरतां वृक्षाणां[3] व्यापकं जीर्णोदकं वा ॥

अग्नीनां परस्परं[4] संसर्गे[4] विविचयेऽग्नये काचिदिष्टिः । तत्र ‘ त्वामग्ने मानुषीः ’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘ त्वामग्ने मानुषीरीळते विशोऽग्न आयाहि वीतये ’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

त्वाम॑ग्ने॒ मानु॑षीरीळते॒ विशो॑ होत्रा॒विदं॒ विवि॑चिं रत्न॒धात॑मम् ।
गुहा॒ सन्तं॑ सुभग वि॒श्वद॑र्शतं तुविष्व॒णसं॑ सु॒यजं॑ घृत॒श्रिय॑म् ॥ ३ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । मानु॑षीः । ई॒ळ॒ते॒ । विशः॑ । हो॒त्रा॒ऽवि॑दम् । विवि॑चिम् । र॒त्न॒ऽधात॑मम् ।
गुहा॑ । सन्त॑म् । सु॒ऽभ॒ग॒ । वि॒श्वऽद॑र्शतम् । तु॒वि॒ऽस्व॒नस॑म् । सु॒ऽयज॑म् । घृ॒त॒ऽश्रिय॑म् ॥ ३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛसुभग शोभनधन ᵛत्वां ᵛमानुषीः ᵛविशः मानुषसंबन्धिन्यः सर्वाः प्रजाः ᵛईळते स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् । ᵛहोत्राविदं होत्राणां[5] होमानां सप्तहोत्रकाणां वा वेत्तारं ᵛविविचिं विवेचकं सदसतोः ᵛरत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमं ᵛगुहा गुहायामरण्यां हृदयेषु[6] वा ᵛसन्तं सर्वदा वर्तमानं ᵛविश्वदर्शतं सर्वैः[7] द्रष्टव्यं ᵛतुविष्वणसं प्रभूतध्वनिं ᵛसुयजं सुष्ठु यष्टारं ᵛघृतश्रियं घृतं श्रयन्तम् ॥

त्वाम॑ग्ने ध॒र्ण॒सिं वि॒श्वधा॑ व॒यं गी॒र्भिर्गृ॒णन्तो॒ नम॒सोप॑ सेदिम ।
स नो॑ जुषस्व समि॒धा॒नो अ॑ङ्गिरो दे॒वो मर्त॑स्य य॒शसा॑ सु॒दी॒तिभिः॑ ॥ ४ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । ध॒र्ण॒सिम् । वि॒श्वधा॑ । व॒यम् । गीः॒ऽभिः । गृ॒णन्तः॑ । नम॑सा । उप॑ । से॒दि॒म॒ ।
सः । नः॒ । जु॒ष॒स्व॒ । स॒म्ऽइ॒धा॒नः । अ॒ङ्गि॒रः॒ । दे॒वः । मर्त॑स्य । य॒शसा॑ । सु॒दी॒तिऽभिः॑ ॥ ४ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛधर्णसिं सर्वस्य धारकं ᵛत्वां ᵛवयम् आत्रेया वा[8] ᵛविश्वधा बहुप्रकारेण ᵛगीर्भिर्गृणन्तः स्तुवन्तः ᵛनमसा नमस्कारेण ᵛउप ᵛसेदिम उपसन्ना भवेम । ᵛसः त्वं ᵛनः अस्मान् ᵛजुषस्व सेवस्व

---

[1] प–प्रभूतप्रज्ञम् । [2] ख-ग-च-ण-फ–संस्पर्शितारम् ; घ-प-भ–संपर्कितारम् । [3] ख-ग-च-ण-प-फ-भ–रक्षसाम् ; न-स–दक्षाणाम् ; ल–रक्षणाम् । [4] त–परस्परसंसर्गे । [5] घ-न-ल-स–‘ होत्राणां ’ नास्ति । [6] ख-ग-च-ण-फ-भ–हृदये । [7] त–विश्वैः । [8] प–‘ वा ’ नास्ति ।

धनादिभिः । ᵛसमिधानः सम्यग्दीप्तो दीप्यमानोऽस्माभिर्हे ᵛअङ्गिरः सर्वत्र गन्तरङ्गिरसः ᵛदेवः दीप्यमानस्त्वं ᵛमर्तस्य यजमानस्य ᵛयशसा ᵛसुदीतिभिः ज्वालाभिः सह जुषस्व ॥

त्वम॑ग्ने पुरु॒रूपो॑ वि॒शेवि॑शे॒ वयो॑ दधासि प्र॒त्नथा॑ पुरुष्टुत ।
पु॒रूण्यन्ना॒ सह॑सा॒ वि रा॑जसि॒ त्विषि॒ः सा ते॑ तित्विषा॒णस्य॒ नाधृषे॑ ॥ ५ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽरूपः॑ । वि॒शेऽवि॑शे । वयः॑ । द॒धा॒सि॒ । प्र॒त्नऽथा॑ । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ ।
पु॒रूणि॑ । अन्ना॑ । सह॑सा । वि । रा॒ज॒सि॒ । त्विषिः॑ । सा । ते॒ । ति॒त्वि॒षा॒णस्य॑ । न । आ॒ऽधृषे॑ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वं ᵛपुरुरूपः सन् ᵛविशेविशे सर्वस्मै यजमानाय ᵛप्रत्नथा पुराण ᵛवयः अन्नं ᵛदधासि धारयसि । हे ᵛपुरुष्टुत बहुभिः स्तुत[2] ᵛपुरूणि बहूनि ᵛअन्ना चरुपुरोडाशादीनि ᵛसहसा बलेन ᵛवि ᵛराजसि ईश्वरो भवसि स्वीकर्तुम् । ᵛतित्विषाणस्य ᵛते तव ᵛसा प्रसिद्धा ᵛत्विषिः दीप्तिः ᵛनाधृषे अन्यैरधृष्या भवति ॥

त्वाम॑ग्ने स॒मिधा॒नं य॑विष्ठ्य दे॒वा दू॒तं च॑क्रिरे हव्य॒वाह॑नम् ।
उ॒रु॒ज्रय॑सं घृ॒तयो॑नि॒माहु॑तं त्वे॒षं चक्षु॑र्दधिरे चोद॒यन्म॑ति ॥ ६ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । य॒वि॒ष्ठ्य॒ । दे॒वाः । दू॒तम् । च॒क्रि॒रे॒ । ह॒व्य॒ऽवाह॑नम् ।
उ॒रु॒ऽज्रय॑सम् । घृ॒तऽयो॑निम् । आऽहु॑तम् । त्वे॒षम् । चक्षुः॑ । द॒धि॒रे॒ । चो॒द॒यत्ऽम॑ति ॥ ६ ॥

हे ᵛयविष्ठ्य युवतम ᵛअग्ने ᵛसमिधानं सम्यगिध्यमानं ᵛत्वां ᵛहव्यवाहनं[3] हविषां वोढारं ᵛदूतं ᵛचक्रिरे कृतवन्तः ᵛदेवाः । त्रयाणामग्नीनां मध्ये हव्यवाहनः खलु पूर्वं देवैर्हविर्वहनाय दूतः कृतः । ‘ हव्यवाहनो[4] देवानाम् ’ (तै. सं. २. ५. ८. ६) इति हि श्रुतिः । किंच ᵛउरुज्रयसं प्रभूतवेगं ᵛघृतयोनिम् । घृतं[5] योनिः कारणं यस्य तम् । ᵛआहुतं[6] त्वां ᵛचोदयन्मति । चोदयन्ती मतिर्यस्य तच्चोदयन्मति । ᵛत्वेषं दीप्तं ᵛचक्षुः[7] उक्तलक्षणं[7] सर्वप्रकाशकं चक्षुःस्थानीयं कृत्वा ᵛदधिरे देवा मनुष्याश्च । मत्या हि चक्षुश्चोद्यते ॥

त्वाम॑ग्ने प्र॒दिव॒ आहु॑तं घृ॒तैः सु॑म्ना॒यवः॑ सुष॒मिधा॒ समी॑धिरे ।
स वा॑वृधा॒न ओष॑धीभिरुक्षि॒तो॒३॒॑ऽभि ज्रयां॑सि॒ पार्थि॑वा॒ वि ति॑ष्ठसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । प्र॒ऽदिवः॑ । आऽहु॑तम् । घृ॒तैः । सु॒म्न॒ऽयवः॑ । सु॒ऽस॒मिधा॑ । सम् । ई॒धि॒रे॒ ।
सः । व॒वृ॒धा॒नः । ओष॑धीभिः । उ॒क्षि॒तः । अ॒भि । ज्रयां॑सि । पार्थि॑वा । वि । ति॒ष्ठ॒से॒ ॥ ७ ॥

---

१. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ–‘ वा ’ नास्ति । २. न-ल-स–स्तुत्य । ३. ख-ग-च-ण-फ-
देवाः हव्यवाहम्; घ-त-न-प-भ-ल-स–देवाः हव्यवाहनम् । ४. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ–हव्यवाहः ।
५. त–घृतमेव । ६. त–आहुतं सर्वतः । ७. ख-प-फ-भ–‘ चक्षुरुक्तलक्षणं ’ नास्ति ।

हे ᵛअग्ने ᵛघृतैः ᵛआहुतं ᵛत्वां ᵛप्रदिवः पुरातनाः[1] ᵛसुम्नायवः सुखमिच्छन्तो यजमानाः ᵛसुषमिधा शोभनेन इध्मेन[2] ᵛसमीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः । ᵛसः त्वं ᵛवावृधानः वर्धमानः ᵛओषधीभिः ᵛउक्षितः सिक्तः ᵛवयांसि अन्नानि ᵛपार्थिवा पार्थिवान् वृक्षान् । यद्वा । पार्थिवेति वयोविशेषणम् । पार्थिवानि चरुपुरोडाशादिकानि ᵛअभि ᵛवि ᵛतिष्ठसे अभिव्यज्य वर्तसे ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
तृतीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

१. ख-ग-भ-प्रातनाः; घ-प-ल-पुराणाः; च-फ-प्राक्तनाः । २. त-इन्धनेन ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः[1] सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम्[1] ॥
यस्य[2] निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्[2] ॥

पञ्चमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके पूर्वमष्टौ सूक्तानि व्याख्यातानि । ‘ त्वामग्ने हविष्मन्तः ’ इति सप्तर्चं नवमं सूक्तम् आत्रेयस्य[3] गयस्यार्षम्[3] । सप्तमीपञ्चम्यौ पङ्क्ती शिष्टाः[4] अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा[5] चानुक्रम्यते[5]—‘ त्वामग्ने गयोऽन्त्यापञ्चम्यौ पङ्क्ती ’ इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे[6] च[6] एतदादिके द्वे सूक्ते शंसनीये । तथैव सूत्रितं—‘ त्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति[7] ॥

त्वाम॑ग्ने ह॒विष्म॑न्तो दे॒वं मर्ता॑स ईळते ।
मन्ये॑ त्वा जा॒तवे॑दसं॒ स ह॒व्या व॑क्ष्यानु॒षक् ॥ १ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । ह॒विष्म॑न्तः । दे॒वम् । मर्ता॑सः । ई॒ळ॒ते॒ ।
मन्ये॑ । त्वा॒ । जा॒तऽवे॑दसम् । सः । ह॒व्या । व॒क्षि॒ । आ॒नु॒षक् ॥ १ ॥

हे vअग्ने vत्वां vदेवं दीप्यमानं vहविष्मन्तः होमसाधनद्रव्ययुक्ताः vमर्तासः मर्त्याः vईळते स्तुवन्ति । अहं च[8] vजातवेदसम्[9] । जातमुत्पन्नं चराचरं भूतजातं वेत्तीति जातवेदाः । अथवा जातानि स्थावरजङ्गमात्मकानि एनं विदुरिति जातवेदाः । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं सर्वं वेदो धनं यस्यासौ जातवेदाः । एवंविधं[10] vत्वा त्वां vमन्ये स्तौमि । मनिरत्र स्तुत्यर्थे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । vसः त्वं[11] vहव्या हवनसाधनानि[12] हवींषि vआनुषक् निरन्तरतया अनुषक्तं यथा तथा vवक्षि वहसि ॥ हविष्मन्तः । हविःशब्दः औणादिकइस्प्रत्ययान्तः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘ तदस्यास्ति° ’ इति मतुप् । पदसंज्ञाया अपवादत्वेन ‘ तसौ मत्वर्थे ’ इति भसंज्ञायां रुत्वाभावः । मतुब्जसोरनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । देवम्[13] । अच्प्रत्ययान्तत्वात् देवशब्दोऽन्तोदात्तः । मर्तासः[14] । ‘ मृङ् प्राणत्यागे ’ । ‘ असिहसिमृङ्° ’ इत्यादिना तन् । गुणः । मर्तः । जसेरसुक् । मर्तासः । नित्त्वादाद्युदात्तः । ईळते[15] । ‘ ईड स्तुतौ ’ । अदादित्वाच्छपो लुक् । ‘ आत्मनेपदेष्वनतः ’ । टेरेत्वम् ।

---

[1] ख-च-ज-झ-ण-त-प-फ-ब-र-श–‘ वागीशाद्याः ... गजाननं ’ नास्ति । [2] ज-प-फ-ब-र–‘ यस्य ...°महेश्वरं ’ नास्ति । [3] ग-घ-ज-प-फ-ब– आत्रेय ऋषिः । [4] त-न-श– शिष्टाः पङ्क्त्यन्तस्य च सूक्तस्येति परिभाषया । [5] ग-ज-प-फ-ब-र-श–‘ तथा चानुक्रम्यते ’ नास्ति । [6] ख-च-झ-ण-भ-र– आश्विनशस्त्रे; प-फ-ब–‘ आश्विनशस्त्रे च ’ नास्ति । [7] न–प्रातरनुवाकन्यायेनेति च । [8] प– तु । [9] ख-च-झ-ण-भ-र–जातवेदसं यम् । [10] प-फ-ब– तमेवंविधम् । [11] न-र– च । [12] ख-झ– हवनसाधनानि हव्यानि । [13] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–‘ देवं ’ नास्ति । [14] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श– ‘ मर्तासः ’ नास्ति । [15] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ ईळते ’ नास्ति ।

अत्र डकारस्य अध्येतृसंप्रदायप्राप्तो ळकारः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरे प्राप्ते आर्धिकं निघातः । मन्ये । श्यनो नित्त्वात् आद्युदात्तत्वम् । त्वा । 'युषि मिश्रणे' । मदिक्प्रत्ययान्तो युष्मच्छब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'त्वमावेकवचने' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । 'द्वितीयायां च' (पा. सू. ७. २. ८७) इत्याकारः । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेशोऽप्युदात्त एव । 'त्वामौ द्वितीयायाः' इति त्वादेशः । स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यनुदात्तत्वम् । जातवेदसम् । 'जनी प्रादुर्भावे' । क्तः । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः । 'जनसनखनां सञ्झलोः' इत्यात्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वेदस्शब्दोऽपि असुन्प्रत्ययान्तत्वात् आद्युदात्तः । कर्मधारयपक्षे समासान्तोदात्तापवादत्वेन 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तदपवादत्वेन 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहिपक्षे 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति । हव्या । हवमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे 'यः' इत्यनुवर्तमाने 'छन्दसि च' इति यः । नपुंसकत्वाच्छ्यादेशः । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति लोपः । प्रत्ययलक्षणेन नुम् । दीर्घनलोपौ । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वक्षि । 'वह प्रापणे' । सिप् । लुगनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । ढत्वकत्वषत्वानि । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वेन[1] धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वे[2] प्राप्ते निघातः । आनुषक्[3] । अनुपूर्वस्य षञ्जेः क्विप् नकारलोपः कुत्वं च । धात्वादेः सकारस्य 'उपसर्गात्सुनोति°' इत्यादिना षत्वम् । दीर्घश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अ॒ग्निर्होता॑ दा॒स्व॑तः॒ क्षय॑स्य वृ॒क्तब॑र्हिषः ।

सं य॒ज्ञास॒श्चर॑न्ति॒ यं सं वाजा॑सः श्रव॒स्यवः॑ ॥ २ ॥

अ॒ग्निः । होता॑ । दा॒स्व॑तः । क्षय॑स्य । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ।

सम् । य॒ज्ञासः॑ । चर॑न्ति । यम् । सम् । वाजा॑सः । श्र॒व॒स्यवः॑ ॥ २ ॥

vयम् अग्निं vयज्ञासः सर्वे यज्ञाः vसं vचरन्ति सहिता गच्छन्ति । vश्रवस्यवः यजमानस्य प्रभूतां कीर्तिं संपादयन्तः vवाजासः हवींषि यमग्निं vसं चरन्ति प्राप्नुवन्ति । एवंविशिष्टः vअग्निः vदास्वतः हविष्प्रक्षेपणादिदानवतः vवृक्तबर्हिषः । वृक्तानि लूनानि बर्हींषि दर्भा येनासौ वृक्तबर्हिः[4] । तस्य vक्षयस्य । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन् स्वर्गसाधनफलानीति क्षयः । तस्य[5] यजमानस्य यागार्थं vहोता देवानामाह्वाता भवति ॥ दास्वतः । 'दा दाने' । असुन्प्रत्ययान्तः । मतुपः आदुपधत्वात्[6] वत्वम् । धातुस्वरेणाद्युदात्त एव । क्षयस्य । 'क्षि निवासगत्योः' । 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् । वृक्तबर्हिषः । 'वृजी वर्जने' । वर्जनम् अत्रोपचारात्[7] छेदनम् । निष्ठा । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यज्ञासः । यज्ञशब्दः 'यजयाच°' इत्यादिना नङ्प्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । चरन्ति । 'चर गतिभक्षणयोः' । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघाताभावः । वाजासः । वजेर्घञ् । वाजः । 'कर्षात्वतः°' इत्यन्तोदात्तत्वम्[8] । छान्दसत्वात्

---

१. च-ण—पित्त्वादनुदात्तत्वम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ—आद्युदात्ते । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श- 'आनुषक्' नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-भ-र—वृक्तबर्हिषः । ५. ग-घ-च— यस्य । ६. ख-झ-र- आदुपधात्वात् । ७. ख-च—चोपचारात् । ८. ख-च-झ-ण-न-भ-श—इत्यन्तोदात्तः ।

'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तः । श्रवस्यवः । 'छन्दसि परेच्छायाम्' इति क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणी ।
धर्तारं मानुषीणां विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ३ ॥

उत । स्म । यम् । शिशुम् । यथा । नवम् । जनिष्ट । अरणी इति ।
धर्तारम् । मानुषीणाम् । विशाम् । अग्निम् । सुऽअध्वरम् ॥ ३ ॥

ᵛउत ᵛस्म अपि च ᵛमानुषीणां मनोर्जातानां ᵛविशाम् । विशन्ति प्रविशन्ति गर्भाशयमिति विशः प्रजाः । तासां ᵛधर्तारम् आहारादिपाकद्वारेण शरीरधातूनां पोषकं ᵛस्वध्वरं शोभनयज्ञं ᵛयम् ᵛअग्निम् ᵛअरणी द्वे अरणी ᵛनवं नूतनं ᵛशिशुं ᵛयथा अपत्यमिव ᵛजनिष्ट अजनिषाताम् । अरणी प्रजानां पोषणार्थं चैतमग्निम्[1] असृजतामित्यर्थः ॥ शिशुम् । 'शो तनूकरणे' । 'आदेचः°' इत्यादिना आत्वम् । 'शः कित् सन्वच्च' इत्युप्रत्ययः सन्वद्भावश्च । द्विर्भावोऽभ्यासस्य ह्रस्वश्च । 'सन्यतः' इतीत्वम् । 'आतो धातोः' इत्याकारलोपः[2] । नित्त्वादाद्युदात्तः । यथा । 'यथेति पादान्ते' इति सर्वानुदात्तः । जनिष्ट । 'जनी प्रादुर्भावे' । लुङ् । छान्दसत्वाद्वचनव्यत्ययः । अरणी । 'ऋ गतौ' । 'अर्तिसृभृध्रुधम्यश्यवितॄभ्योऽनिः' इति अनिप्रत्ययः[3] आद्युदात्तः[3] । आभ्यामर्ति गच्छत्यग्निरित्यरणी । कथमपादानार्थे औणादिकोऽनिः । 'ताभ्यामन्यत्रोणादयः' (पा. सू. ३. ४. ७५) इति नियमात् भीमादित्वात् सिद्धम् । ᵛमानुषीणाम् । 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च' इति अञ्प्रत्ययः षुगागमश्च । 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । विशाम् । 'विश प्रवेशने' । कर्तरि क्विप् । 'सावेकाचः°' इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । स्वध्वरम् । हिंसार्थस्य ध्वरतेः पचाद्यच् । न विद्यते ध्वरो यागहिंसा यस्मिन्नित्यध्वरः । बहुव्रीहिस्वरापवादत्वेन 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तः ॥

उत स्म दुर्गृभीयसे पुत्रो न ह्वार्याणाम् ।
पुरू यो दग्धासि वनाग्ने पशुर्न यवसे ॥ ४ ॥

उत । स्म । दुःऽगृभीयसे । पुत्रः । न । ह्वार्याणाम् ।
पुरु । यः । दग्धा । असि । वना । अग्ने । पशुः । न । यवसे ॥ ४ ॥

ᵛउत ᵛस्म अपि च ᵛह्वार्याणां कुटिलं गच्छतां सर्पाणाम् । यद्वा । आस्कन्दितादिगतिविशेषेण वक्रगमनानामश्वानां ᵛपुत्रो ᵛन पुत्र इव बालसर्प इवाशिक्षितबालाश्व इव वा ᵛदुर्गृभीयसे दुःखेन गृह्यसे । हे ᵛअग्ने ᵛयः त्वं ᵛपुरु बहूनि[4] ᵛवना वनानि ᵛदग्धासि दाहको भवसि । कथमिव । ᵛयवसे तृणे ᵛपशुर्न पशुरिव । अयमर्थः । अत्यन्तक्षुधार्तः पशुस्तृणविषये विसृष्टः सन् यथा सर्वं भक्षयति

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—चैनमग्निम्; श—चैवमग्निम् । [2] त—इत्याकारलोपः । णि धान्ये नित् । अस्मात्सूत्रान्निदित्यनुवर्तते । [3] ख-च-ण-भ—प्रत्ययान्तोदात्तः; झ-त-र—अनिः प्रत्ययान्तोदात्तः; न—अनि-प्रत्ययान्तोदात्तः । [4] प-फ-ब-श—पुरूणि ।

तद्वदित्यर्थः ॥ दुर्गृभीयसे । 'ग्रह उपादाने'। यक् । 'ब्रुव ईट्' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इ
ईडागमः। ग्रहिज्यादिना[1] संप्रसारणम् । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति भकारः। निघातः। ह्वार्यं
'ह्वृ कौटिल्ये'। ऋहलोर्ण्यत् । आदिवृद्धिः । 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । पुरु । 'पॄ पालन
पूरणयोः'। 'पृभिदिव्यधिगृधिधृषिदृशिभ्यः' इति कुप्रत्ययः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् । प्रत्य
स्वरेण अन्तोदात्तत्वम्[2] । असि । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति न निघातः ॥

अध॑ स्म॒ यस्या॒र्चयः॑ स॒म्यक्सं॒यन्ति॑ धू॒मिनः॑ ।
यदी॒मह॑ त्रि॒तो दि॒व्युप॒ ध्माते॑व॒ धम॑ति॒ शिशी॑ते ध्मा॒तरी॑ यथा ॥ ५॥

अध॑ । स्म॒ । यस्य॑ । अ॒र्चयः॑ । स॒म्यक् । स॒म्ऽयन्ति॑ । धू॒मिनः॑ ।
यत् । ई॒म् । अह॑ । त्रि॒तः । दि॒वि । उप॑ । ध्माता॑ऽइव । धम॑ति । शिशी॑ते । ध्मा॒तरि॑ । य॒था॒ ॥ ५॥

vअध vस्म अपि च vधूमिनः धूमवतः vयस्य अग्नेः vअर्चयः अर्चींषि vसम्यक् शोभनं vसंयन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति vत्रितः त्रिषु स्थानेषु ततो व्याप्तः त्रीणि स्थानानि वा अतीत्य vदिवि अन्तरिक्षे vयत् यदा vईम् अयमात्मानम् vउप vधमति उपवर्धयति[3] तदा ज्वालाः सर्वतो निर्गच्छन्तीत्यर्थः। कथमिव । vध्मातेव[4] । कर्मारो यथा भस्त्रादिभिरग्निं संवर्धयति तद्वत्स्वात्मानं वर्धयतीत्यर्थः। किं vध्मातरि vयथा । यथा ध्मातृसमीपे[5] विद्यमानोऽग्निस्तेन ध्मायमानः स आत्मानं vशिशीते तीक्ष्णीकरोति तद्वत्स्वयमेव स्वात्मानं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः। vअह इति पादपूरणः॥ यन्ति । 'इण् गतौ'। यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । धमति । 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः'। पाघ्रादिना धमादेशः। पूर्ववत् निघाताभावः । शिशीते । 'शो तनूकरणे'। व्यत्ययेनात्मनेपदी । 'श्लौ' इत्यनुवर्तमाने[6] 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । 'आदेच उपदेशे शिति' इति आत्वम् । 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्। 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्य इत्वम् । 'उभे अभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायाम् आतः 'ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । तिङ उत्तरत्वान्निघाताभावः ॥

तवा॒हम॑ग्न ऊ॒तिभि॑र्मि॒त्रस्य॑ च॒ प्रश॑स्तिभिः ।
द्वे॒षो॒युतो॒ न दु॒रिता॑ तु॒र्याम॒ मर्त्या॑नाम् ॥ ६ ॥

तव॑ । अ॒हम् । अ॒ग्ने॒ । ऊ॒तिऽभिः॑ । मि॒त्रस्य॑ । च॒ । प्रश॑स्तिऽभिः ।
द्वे॒षः॒ऽयुतः॑ । न । दुः॒ऽइ॒ता । तु॒र्याम॑ । मर्त्या॑नाम् ॥ ६ ॥

हे vअग्ने vअहं vमित्रस्य सर्वेषां मित्रभूतस्य[7] vतव vऊतिभिः युष्मत्कर्तृकरक्षणैः[7] युष्मत्प्रशस्तिभिः vच अस्मत्कृतैः[9] स्तोत्रैश्च[9] vमर्त्यानां शत्रुभूतानां मनुष्याणां vदुरिता दुरितानि तत्कर्तृकाणि पापसाधन-

---

[1] न-र—ग्रह्यादिना; श—ग्रहिज्येत्यादिना । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-श—अन्तोदात्तः । [3] झ-र-उपवर्धयते । [4] न-र-श—ध्मातेव कर्मार इव । [5] त— ध्मातुः समीपे । [6] ख-च-झ-ण-न-भ-र-अनुवर्तमाने। [7] प-फ-ब—मित्रस्य तवोतिभिः रक्षाभिः। [8] न-प-फ-ब— प्रशस्तिभिः । [9] न—स्तुतिभिश्च।

कर्माणि vद्वेषोयुतो vन द्वेषयुक्तान् शत्रूनिव vतुर्याम[1] तरेयम् । अयमर्थः । त्वद्रक्षणैस्त्वत्संबन्धिस्तुतिभिश्च बाह्याभ्यन्तरशत्रून् तरेयमित्यर्थः ॥ ऊतिभिः । ‘ अव रक्षणे ’। क्तिन् । ‘ ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ’ इति ऊठ् । ‘ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ’ इति अन्तोदात्तत्वेन[2] निपातितः । प्रशस्तिभिः । ‘ शंसु स्तुतौ ’ । क्तिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादत्वेन ‘ तादौ च निति कृत्यतौ ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्[3] । द्वेषोयुतः । ‘ द्विष अप्रीतौ ’ । भावेऽसुन्प्रत्ययः । ‘ यु मिश्रणे ’ । कर्तरि क्विप् । तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तुर्याम । ‘ तॄ प्लवनतरणयोः ’ । प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । ‘ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ’ इति सकारलोपः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । उदोष्ठ्यपूर्वस्य ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति उत्वम् । यासुडागमस्योदात्तत्वाच्छेषनिघातः । ‘ °अपादादौ ’ इति प्रतिषेधान्निघाताभावः ॥

तं नो॑ अग्ने अ॒भी नरो॑ र॒यिं स॑हस्व॒ आ भ॑र ।
स क्षे॑पय॒त्स पो॑षय॒द्भुव॒द्वाज॑स्य सा॒तय॑ उ॒तैधि॑ पृ॒त्सु नो॑ वृ॒धे ॥ ७ ॥

तम् । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । अ॒भि । नरः॑ । र॒यिम् । स॒ह॒स्वः॒ । आ । भ॒र॒ ।
सः । क्षे॒प॒य॒त् । सः । पो॒ष॒य॒त् । भुव॑त् । वाज॑स्य । सा॒तये॑ ।
उ॒त । ए॒धि॒ । पृ॒त्ऽसु । नः॒ । वृ॒धे ॥ ७ ॥

हे vअग्ने vसहस्वः बलवन् vनरः हविषां नेता[4] त्वम्[4] अस्माकं vतं vरयिं लोके प्रसिद्धं पश्वादिलक्षणं धनम् vअभि vआ vभर आभिमुख्येनाहर । पूर्वोक्तः vसः अग्निः vक्षेपयत् । अस्मदीयान् शत्रून् क्षेपयतु । vसः अग्निः vपोषयत् अस्मान् पोषयतु । vवाजस्य अन्नस्य vसातये लाभाय vभुवत् भवतु । vउत अपि च हे अग्ने vपृत्सु पृतनासु युद्धेषु vनः अस्माकं vवृधे समृद्धये vएधि भव । संग्रामे शत्रुविजयार्थं स त्वं समृद्धिं कुर्वित्यर्थः ॥ सहस्वः । ‘ षह मर्षणे ’ । असुन् । सहत्यनेन शत्रूनिति सहो बलम् । मतुप् । ‘ मादुपधायाः° ’ इति वत्वम् । ‘ मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि ’ इति रुत्वम् । ‘ आमन्त्रितस्य च ’ इति निघातः । क्षेपयत् । ‘ क्षिप प्रेरणे ’ । णिजन्तात् लेट्[1] इतश्च लोपः । ‘ लेटोऽडाटौ ’ इत्यडागमः । शप् गुणायादेशौ पररूपत्वं च । पोषयत् । ‘ पुष पुष्टौ ’ । भुवत् । ‘ भू सत्तायाम् ’ । ‘ भूसुवोस्तिङि ’ इति गुणप्रतिषेधः । उवङ् । एधि । ‘ अस भुवि ’ । ‘ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ’ इति एत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् ‘ हुझल्भ्यो हेर्धिः ’ इति धिरादेशः । निघातः । पृत्सु । ‘ पदादिषु ’ इत्यादिना पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सावेकाचत्वात्[5] अन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ १ ॥

‘ अग्न ओजिष्ठम् ’ इति सप्तर्चं दशमं सूक्तम् । ऋष्यादि[6] विनियोगश्च पूर्ववत् । चतुर्थीसप्तम्यौ पङ्क्ती । ‘ अग्न ओजिष्ठमन्त्याचतुर्थ्यौ च ’ इत्यनुक्रान्तम्[6] ॥

---

[1] प-फ-ब–अहं तुर्याम तुरेयम् । [2] र–अन्तोदात्तत्वे; श–अन्तोदात्तः । [3] श–उदात्तत्वम् । [4] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–नेतारः । [5] ख-च-ण–सावेकाच इति । [6] प-फ-ब–आत्रेयो गय ऋषिः । चतुर्थीसप्तम्यौ पङ्क्ती । शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता ।

अग्न ओजिष्ठमा भर द्युम्नमस्मभ्यमध्रिगो ।
प्र नो राया परीणसा रत्सि वाजाय पन्थाम् ॥ १ ॥

अग्ने । ओजिष्ठम् । आ । भर । द्युम्नम् । अस्मभ्यम् । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो ।
प्र । नः । राया । परीणसा । रत्सि । वाजाय । पन्थाम् ॥ १ ॥

हे ᐯअग्ने ᐯओजिष्ठं बलवत्तमं ᐯद्युम्नम् । द्योतते कटकमुकुटादिरूपेण सर्वत्र प्रकाशते इति द्यु धनम् । ᐯअस्मभ्यम् ᐯआ ᐯभर आहर । हे ᐯअध्रिगो अधृतगमन । अधृतमप्रतिहतं गमनं यस्येति अनिवारिता गावो रश्मयो यस्येति वा अधृतगुः अध्रिगुः । तस्य संबोधनम् । ᐯनः अस्मान् ᐯपरी परितो[1] व्यापकेन[1] ᐯराया धनेन ᐯप्र प्रकर्षेण योजय । ᐯवाजाय अन्नलाभाय ᐯपन्थां पन्थानम मत्समीपप्राप्तिसाधनं मार्गं ᐯरत्सि विलिख । कुर्वित्यर्थः ॥ ओजिष्ठम् । ‘ उब्ज आर्जवे ’ । ‘ उब्जे बलोपश्च ’ इत्यसुन् बलोपश्च । गुणः । ओजः । ‘ तदस्यास्ति° ’ इत्यर्थे ‘ अस्मायामेधा° ’ इत्यादि विनिः । ‘ अतिशायने° ’ इति इष्ठन् । विन्मतोर्लुक् । ‘ टेः ’ इति टिलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तः । द्युम्न ‘ द्युत दीप्तौ ’ इत्यस्माद्धातोः ‘ सुम्नद्युम्ननिम्न° ’ इत्यादिना नक्प्रत्ययो मकारश्चान्तादेशो निपात्यं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अध्रिगो । अधृतशब्दस्य अध्र्यादेशः । गोशब्दस्योपसर्जनह्रस्वत्वम् । आमन्त्रि तस्य[2] निघातः[2] । परीणसा । ‘ णस कौटिल्ये ’ । अत्र व्याप्त्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अ संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । परि प्राप्तं नस् व्यापनं यस्य तत्तथोक्तम्[3] । ‘ उपसर्गादसमासेऽपि° ’ इ णत्वम् । अत्र प्रापणक्रियया युक्तस्य परेर्णसतिं प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्ति ‘ यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युप संज्ञाः[4] ’ (पा. सू. १. ४. ६०. ३) इति न्यायात् । अतः कथं णत्वम् । एवं तर्हि ‘ उपसर्गाद्बहु इति वचनात् णसो णत्वं भविष्यति । ‘ निपातस्य च ’ इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ‘ बहुव्रीहौ प्रकृत्या इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रत्सि । ‘ रद विलेखने ’ । भौवादिकः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति श लुक् । पादादित्वान्निघाताभावः । पन्थाम् । द्वितीयैकवचने ‘ इतोऽत् सर्वनामस्थाने ’ इत्यत् । नका लोपश्छान्दसः । ‘ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

त्वं नो अग्ने अद्भुत क्रत्वा दक्षस्य मंहना ।
त्वे असुर्यमारुहत्क्राणा मित्रो न यज्ञियः ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अद्भुत । क्रत्वा । दक्षस्य । मंहना ।
त्वे इति । असुर्यम् । आ । अरुहत् । क्राणा । मित्रः । न । यज्ञियः ॥ २ ॥

हे ᐯअग्ने ᐯअद्भुत सामर्थ्यातिशयेन सर्वेषामाश्चर्यभूत ᐯत्वं ᐯनः अस्माकं ᐯक्रत्वा कर्मणा अस्मत्कृतेन यज्ञादिव्यापारेण प्रीतः सन् ᐯदक्षस्य बलस्य धनस्य वा ᐯमंहना मंहनं नाम दानं कुर्विति शेषः ।

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र—परिप्राप्तव्याप्तेन । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—आमन्त्रितनिघातः । [3] ख-
च-झ-ण-त-न-भ-र-श—तथोक्तम् । [4] झ-त-न-र—°संज्ञकाः ।

यतः कारणात् ᵛत्वे त्वयि ᵛअसुर्यम् असुरत्वं बलम् ᵛआरुहत् आरूढं अतः ᵛमित्रो ᵛन सूर्य इव ᵛयज्ञियः यज्ञार्हस्त्वं ᵛक्राणा यज्ञघातुकराक्षसापनोदनलक्षणानि[1] कर्माणि कुर्वाणो भव ॥ अद्भुत । आमन्त्रितस्याद्युदात्तत्वम् । क्रत्वा । ‘ डुकृञ् करणे ’। ‘ कृञः कतुः ’ इति कतुप्रत्ययः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यणादेशः । क्रतुः कर्म । तृतीयैकवचने ‘ जसादिषु वावचनम् ’ इति वचनान्नाभावः । दक्षस्य । ‘ दक्ष गतिहिंसनयोः ’। दक्ष्यन्ते हिंस्यन्तेऽनेन शत्रव इति दक्षं बलम् । ‘ करणाधिकरणयोश्च ’ इति घञ् । ञित्त्वात् आद्युदात्तः[2] । मंहना । मंहतिर्दानकर्मा । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इत्याकारादेशः । त्वे । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इत्यादिना ङेः शेआदेशः । सुबादेशत्वादनुदात्तः । त्वशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ’ इत्येकादेशस्योदात्तत्वम् । आरुहत् । रुहेर्धातोर्लुङि ‘ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ’ इति च्लेरङादेशः । ङित्त्वाद्गुणाभावः । क्राणा । ‘ डुकृञ् करणे ’। शानच् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । यणादेशः । ‘ सुपां सुलुक्° ’ इत्यात्वम् । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तः । यज्ञियः । यज्ञमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे ‘ यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ’ इति घः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

त्वं नो॑ अग्न ए॒षां गयं॑ पु॒ष्टिं च॑ वर्धय ।
ये स्तोमे॑भि॒ः प्र सू॒रयो॒ नरो॑ म॒घान्या॑न॒शुः ॥ ३ ॥

त्वम् । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । ए॒षा॒म् । गय॑म् । पु॒ष्टिम् । च॒ । व॒र्ध॒य ।
ये । स्तोमे॑भिः । प्र । सू॒रय॑ः । नर॑ः । म॒घानि॑ । आ॒न॒शुः ॥ ३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वम् ᵛएषां ᵛनः त्वत्स्तावकानामस्माकं ᵛगयम् । गम्यते निवासायेति गयं गृहं गीयते स्तूयत इति वा गयं धनम् । ᵛपुष्टिं ᵛच गवादिविषयां पुष्टिं च ᵛवर्धय[3] वृद्धिं प्रापय । ᵛये लोके प्रसिद्धाः ᵛसूरयः लब्धवर्णाः ᵛनरः स्तोतारो मनुष्याः ᵛस्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः ᵛमघानि मंहनीयानि गवादिधनानि यथा ᵛप्र[4] ᵛआनशुः प्राप्नुवन् तद्वद्वयमपीत्यर्थः ॥ गयम् । गृहपक्षे गमेः ‘ अघ्न्यादयश्च ’ इति यत्प्रत्ययान्तो मकारलोपश्च निपात्यते । धनपक्षे ‘ गा स्तुतौ ’। अस्माद्यत्प्रत्ययः । ह्रस्वत्वम् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । पुष्टिम् । ‘ पुष पुष्टौ ’। स्त्रियां क्तिन् । छान्दसत्वादन्तोदात्तत्वम् । स्तोमेभिः । ‘ ष्टुञ् स्तुतौ ’। ‘ अर्तिस्तुसुहु° ’ इत्यादिना मन् । गुणः । नित्त्वादाद्युदात्तः । आनशुः । ‘ अशू व्याप्तौ ’। लिट् । द्विर्वचनम् । हलादिशेषः । ‘ अत आदेः ’ इत्यात्वम् । ‘ अश्नोतेश्च ’ इति नुडागमः । निघातः ॥

ये अ॑ग्ने चन्द्र ते॒ गिर॑ः शु॒म्भन्त्यश्व॑राधसः ।
शुष्मे॑भिः शु॒ष्मिणो॒ नरो॑ दि॒वश्चि॒द्येषां॑ बृ॒हत्सु॑की॒र्तिर्बोध॑ति॒ त्मना॑ ॥ ४ ॥

ये । अ॒ग्ने॒ । च॒न्द्र॒ । ते॒ । गिर॑ः । शु॒म्भन्ति॑ । अश्व॑ऽराधसः ।
शुष्मे॑भिः । शु॒ष्मिण॑ः । नर॑ः । दि॒वः । चि॒त् । येषा॑म् । बृ॒हत् । सु॒ऽकी॒र्तिः । बोध॑ति । त्मना॑ ॥४॥

---

[1] ग-घ—यज्ञघातक°; ब—यज्ञान्तक° ।　[2] ख-च-ण-र-श—आद्युदात्तत्वम् ।　[3] ख-च-झ-ण-भ—प्रापय; ध-श—वर्धय प्रापय ।　[4] ख-च-ज-झ-ण-न-भ-र-श—‘ प्र ’ नास्ति ।

हे ᵛअग्ने ᵛचन्द्र सर्वेषां प्राणिनामाह्लादकर ᵛये ᵛनरः ᵛते ᵛगिरः त्वत्संबन्धिस्तोत्ररूपा वा ᵛशुम्भन्ति शोभनाः कुर्वन्ति ते ᵛअश्वराधसः अश्वधना भवन्ति । एतेन सर्वसमृद्धि किंच । ᵛशुष्मिणः बलवन्तः सन्तः ᵛशुष्मेभिः शुष्मैः स्वकीयैर्बलैः सत्त्वैः शत्रुशोषका भवन्ति । त्वत्संबन्धिनं स्तवं कुर्वतां ᵛदिवश्चित् आकाशादपि ᵛबृहत् महती ᵛसुकीर्तिः भवति । रालवर्तिनी[1] कीर्तिर्भवतीत्यर्थः । एवंविधं त्वां गयः ᵛत्मना आत्मना स्वयमेव ᵛबोधति बोधयन्ति शुम्भन्ति । 'शुभ शुम्भ दीप्तौ' । तुदादिः । पादादित्वान्निघाताभावः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वर एव[2] । अश्वराधसः । 'अशू व्याप्तौ' । 'अशूप्रुषि°[3]' इत्यादिना क्व अश्नुते व्याप्नोत्यध्वानमित्यश्वः । नित्त्वादाद्युदात्तः । 'राध साध संसिद्धौ' । असुन् । राध्नुवन्ति साधयन्त्यनेन धर्मादीनीति राधो धनम् । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बृहत् । 'बृह बृहि वृद्धौ' । शतृ । ङीपो लोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । बोधति । 'बुध अवगमने' । ण्यन्तात् शपि कृते तस्य 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकसंज्ञायां णिलोपः । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघाताभावः । धातुस्वरेणाद्युदात्तः । त्मना । 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः ॥

तव॒ त्ये अ॑ग्ने अ॒र्चयो॒ भ्राज॑न्तो यन्ति धृष्णु॒या ।
परि॑ज्मानो॒ न वि॒द्युत॑ः स्वा॒नो रथो॒ न वा॑ज॒युः ॥ ५ ॥

तव॑ । त्ये । अ॒ग्ने॒ । अ॒र्चय॑ः । भ्राज॑न्तः । य॒न्ति॒ । धृ॒ष्णु॒ऽया ।
परि॑ऽज्मानः । न । वि॒ऽद्युत॑ः । स्वा॒नः । रथ॑ः । न । वा॒ज॒ऽयुः ॥ ५ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛधृष्णुया धृष्णवोऽत्यन्तप्रगल्भाः ᵛभ्राजन्तः दीप्यमानाः ᵛत्ये ते प्रसिद्धाः ᵛतव ᵛअर्चयः[4] त्वदीया रश्मयः ᵛयन्ति सर्वतो गच्छन्ति । कथमिव । ᵛपरिज्मानः परितो गन्त्र्यः सर्वतो व्याप्ताः ᵛविद्युतः ᵛन अचिरप्रभा इव । अनेन प्रकाशातिशय उक्तः । ᵛस्वानः शब्दायमानः ᵛरथो ᵛन रथ इव । अनेनार्चिषां स्वनाधिक्यमुक्तम् । ᵛवाजयुः न अन्नकाम इवान्नार्थं युद्धेषु शत्रुविजयाय यथा प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः । अनेनाहुतिविषयोऽभिलाष उक्तः ॥ यन्ति । 'इण् गतौ' । धृष्णुया । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' । 'त्रसिगृधिधृषि°' इत्यादिना क्नुप्रत्ययः । 'आदितश्च' (पा. सू. ७. २. १६) इति इट्प्रतिषेधः । बहुवचने 'सुपां सुलुक्°' इत्यादिना याजादेशः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । परिज्मानः । 'अज व्रज गतौ' । परिपूर्वाद्धातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । अकारलोपः छान्दसः । नित्त्वादाद्युदात्तः । वाजयुः । वाजमात्मन इच्छति इति क्यच् । 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इति ईत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः ॥

नू नो॑ अग्न ऊ॒तये॑ स॒बाध॑सश्च रा॒तये॑ ।
अ॒स्माका॑सश्च सू॒रयो॒ विश्वा॒ आशा॑स्तरी॒षणि॑ ॥ ६ ॥

नु । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । ऊ॒तये॑ । स॒ऽबाध॑सः । च॒ । रा॒तये॑ ।
अ॒स्माका॑सः । च॒ । सू॒रय॑ः । विश्वा॑ः । आशा॑ः । त॒री॒षणि॑ ॥ ६ ॥

---

[1] श-°दिगन्तरावर्तिनी । [2] ख-च-ण-एव शिष्यते । [3] च-झ-ण-भ-र-श-अशिपृषि° । [4] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-अर्चिषः ।

हे ᵛअग्ने ᵛनः अस्माकं ᵛनु क्षिप्रम् ᵛऊतये रक्षायै भव । ᵛसबाधसश्च दारिद्र्यनिमित्तबाधसहितस्य[1] च ᵛरातये धनानां दानाय भव । किंच ᵛअस्माकासः आस्माकाः[2] पुत्रमित्रादयः ᵛसूरयः स्तोतारः ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛआशाः दिशः ᵛतरीषणि । तासां तरणे क्षमा भवन्तु । अथवा आशाः कामाः । अयमर्थः । स्वाभिलषितप्रशस्तसमस्तवस्तुसंपादनं कुर्वित्यर्थः ॥ सबाधसः । बाधेरसुन् । बाधसा सह वर्तत इति सबाधाः । ‘ वोपसर्जनस्य ’ इति सहस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रातये । ‘ रा दाने ’ । क्तिन् । ‘ मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ’ इत्यन्तोदात्तः । अस्माकासः । ‘ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ’ इत्यणि कृतेऽस्माकादेशः । छान्दसत्वादणो लोपः । बहुवचने असुगागमः । षष्ठीबहुवचने मध्योदात्तत्वेन दृष्टत्वात्तथाविधमादेशमचापि कृतवानाचार्यः[3] । विश्वाः । विशेः ‘ अशिप्रुषि° ’ इत्यादिना क्वन् । नित्वादाद्युदात्तः । तरीषणि । ‘ तॄ प्लवनतरणयोः ’ । ‘ कॄतॄभ्यामीषन् ’ (उ. सू. ४. ४६६) इति ईषन् । बहुलवचनान्नलोपाभावः । अन्तोदात्तश्छान्दसः ॥

त्वं नो॑ अग्ने अङ्गिरः स्तु॒तः स्तवा॑न॒ आ भ॑र ।
होत॑र्विभ्वा॒सहं॑ र॒यिं स्तो॒तृभ्य॒ः स्तव॑से च न उ॒तैधि॑ पृ॒त्सु नो॑ वृ॒धे ॥ ७ ॥

त्वम् । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । अ॒ङ्गि॒र॒ः । स्तु॒तः । स्तवा॑नः । आ । भ॒र॒ ।
होत॒रिति॑ । वि॒भ्व॒ऽसह॑म् । र॒यिम् । स्तो॒तृऽभ्य॑ः । स्तव॑से । च॒ । न॒ः ।
उ॒त । ए॒धि॒ । पृ॒त्ऽसु । न॒ः । वृ॒धे ॥ ७ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛअङ्गिरः । कार्यकारणयोरभेदोपचारादङ्गिरसां प्रकृतिभूतोऽप्यग्निरङ्गिरा इत्युच्यते । हे अङ्गिरः पूर्वैः महर्षिभिः ᵛस्तुतः ᵛस्तवानः इदानींतनैश्च स्तूयमानस्त्वं ᵛविभ्वासहं महतामप्यभिभवितारम् । अभिभवहेतुत्वादभिभवितृ धनमुच्यते[4] । ᵛरयिं धनं ᵛनः अस्माकम् ᵛआ ᵛभर आहर । हे ᵛहोतः देवानामाह्वातः ᵛस्तोतृभ्यः ᵛनः अस्मभ्यं ᵛस्तवसे स्तोतुं सामर्थ्यं च प्रयच्छ । ᵛउत अपि च ᵛपृत्सु युद्धेषु ᵛनः अस्माकं ᵛवृधे समृद्धये ᵛएधि भव ॥ स्तवानः । ‘ ष्टुञ् स्तुतौ ’ । शानचि कर्मणि व्यत्ययेन शप्प्रत्यय आद्युदात्तश्च । विभ्वासहम् । संहितायां विभूनामिति षष्ठीबहुवचनस्य ‘ सुपाम्° ’ इत्यादिना आकारादेशः । ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ’ इति षष्ठ्या अलुक् । पदकारास्तु विपूर्वाद्भवतेः अगागमम्[5] ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति दीर्घत्वं च मत्वावग्रहं कुर्वन्ति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तवसे । ‘ ष्टुञ् स्तुतौ ’ । तुमर्थेऽसेन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः ॥   ॥ २ ॥

‘ जनस्य गोपाः ’ इति षडृचमेकादशं सूक्तमात्रेयस्य सुतंभरस्यार्षं जागतमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तं—‘ जनस्य षट् सुतंभरो जागतम् ’ इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘ जनस्य गोपास्त्वामग्न ऋतायवः ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

---

[1] ख-च-ण-श—दारिद्रनिमित्त° । [2] ख-च-ञ-ण-भ-र-श—अस्माकाः । [3] ख-च-ण-भ—कृतवानित्यर्थः; ञ-र—कृतवानीचार्थः । [4] ख-च-ञ-ण-त-न-भ-र—धनामित्युच्यते । [5] श—अगागमे ।

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।
घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्वि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य । गोपाः । अजनिष्ट । जागृविः । अग्निः । सुऽदक्षः । सुविताय । नव्यसे ।
घृतऽप्रतीकः । बृहता । दिविऽस्पृशा । द्युऽमत् । वि । भाति । भरतेभ्यः । शुचिः ॥ १ ॥

vजनस्य vगोपाः गोपायिता रक्षिता vजागृविः जागरणशीलः सदा प्रबुद्धः vसुदक्षः सुबलः सर्वैः श्लावनीयबलः[1] सः vअग्निः vनव्यसे नवतराय vसुविताय लोकानां कल्याणाय vअजनिष्ट जातः । vघृतप्रतीकः घृतेन प्रज्वलिताङ्गः vबृहता महता vदिविस्पृशा अभ्रंलिहेन तेजसा युक्तः vशुचिः शुद्धः एवंविधोऽग्निः vभरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यस्तदर्थं vद्युमत् दीप्तिमत् यथा भवति तथा vवि vभाति प्रकाशते ॥ गोपाः । 'गुपू रक्षणे'। आयप्रत्ययः । गोपायतेः क्विप् । परत्वादतो[2] लोपः[2] । अत्र परत्वादपृक्तलोपे कृते वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावेन यलोपो न स्यात् । 'लोपो व्योर्वलि' इति प्रथमं लोपग्रहणात् ज्ञापकाद्यलोप एव भवति। लोपाजादेशस्य यलोपविधिं प्रति न[3] स्थानिवद्भावः । प्रत्ययस्वरः । जागृविः । 'जागृ निद्राक्षये'। 'जृशृस्तृजागृभ्यः क्विन्' इति क्विन्प्रत्ययः । 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति प्रतिषेधाद्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सुदक्षः । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुविताय । 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम्' इति सोरुवङादेशः । 'सूपमानात् क्तः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नव्यसे । नवशब्दादतिशायनेऽर्थे ईयसुन्प्रत्ययः । ईकारलोपश्छान्दसः । अतो लोपः । आद्युदात्तः । दिविस्पृशा । 'हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानम्' इत्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्युमत् । 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति ह्रस्वात्परस्य मतुपोऽन्तोदात्तत्वम् ॥

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरस्त्रिषधस्थे समीधिरे ।
इन्द्रेण देवैः सरथं स बर्हिषि सीदन्नि होता यजथाय सुक्रतुः ॥ २ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःऽहितम् । अग्निम् । नरः । त्रिऽसधस्थे । सम् । ईधिरे ।
इन्द्रेण । देवैः । सऽरथम् । सः । बर्हिषि । सीदत् । नि । होता । यजथाय । सुऽक्रतुः ॥ २ ॥

vनरः ऋत्विजः vयज्ञस्य यागस्य vकेतुं प्रज्ञापकं vपुरोहितं यजमानैः पुरस्कृतम् vइन्द्रेण vदेवैः च vसरथं तेषां मान्यत्वात् समानरथम् vअग्निं vत्रिषधस्थे त्रिस्थाने विहारप्रदेशे vप्रथमं vसमीधिरे समैन्धत । vसुक्रतुः शोभनकर्मा vहोता देवानामाह्वाता vसः अग्निः vबर्हिषि बर्हिर्युक्ते तस्मिन् स्थाने vयजथाय यज्ञाय vनि vसीदत् प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् ॥ केतुम् । 'कित ज्ञाने' । औणादिक उप्रत्ययः । अन्तोदात्तः । पुरोहितम् । 'पुरोऽव्ययम्' इति गतिसंज्ञायां 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्रिषधस्थे । आहवनीयादिलक्षणेन त्रिप्रकारेणानेन

---

[1] ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र—श्लाघनीयः । [2] ख-च-ण-त-न-भ-र—परत्वादकारलोपः । [3] ख-ग-न-भ-र—'न' नास्ति ।

सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थः । कप्रत्ययः । ‘सध मादस्थयोश्छन्दसि’ इति सधादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदत् । सदेः पाघ्रादिना सीदादेशः । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि’ इत्यडभावः । पादादित्वान्निघाताभावः । यजथाय । यजेरौणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः ॥

असंमृष्टो जायसे मात्रोः शुचिर्मन्द्रः कविरुदतिष्ठो विवस्वतः ।
घृतेन त्वावर्धयन्नग्न आहुत धूमस्ते केतुरभवद्दिवि श्रितः ॥ ३ ॥

असम्ऽमृष्टः । जायसे । मात्रोः । शुचिः । मन्द्रः । कविः । उत् । अतिष्ठः । विवस्वतः ।
घृतेन । त्वा । अवर्धयन् । अग्ने । आऽहुत । धूमः । ते । केतुः । अभवत् । दिवि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛमात्रोः अरण्योः । स्वजननिमित्तत्वात्[1] अरणी मातरावित्युच्येते । ताभ्याम् ᵛअसंमृष्टः अबाधित एव ᵛजायसे प्रादुर्भूतो भवसि । ᵛमन्द्रः सर्वैः स्तुत्यः ᵛकविः क्रान्तः सर्वत्र व्याप्तः । अथवा मेधावी ᵛशुचिः त्वं ᵛविवस्वतः अग्निहोत्राद्यर्थं[2] गृहे विशेषेण वसतः[3] यजमानात् ᵛउदतिष्ठः उदितोऽभवः । पूर्वे महर्षयः ᵛत्वा त्वां ᵛघृतेन ᵛअवर्धयन् वृद्धिमनयन् । हे ᵛआहुत आहुतिभिर्हुत ᵛते तव ᵛदिवि अन्तरिक्षे ᵛश्रितः व्याप्तः ᵛधूमः ᵛकेतुः प्रज्ञापकः ᵛअभवत् । अग्न्यनुमापकत्वात् धूमस्य ॥ मात्रोः । ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मन्द्रः । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु’ । अत्र स्तुत्यर्थादस्मात् ‘स्फायितञ्चि°’ इत्यादिना रक् । अन्तोदात्तः । कविः । क्रमेः ‘इन्[4] सर्वधातुभ्यः’ इति इन्प्रत्ययः । बाहुलकत्वात्[5] मकारस्य वत्वं रेफलोपश्च । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । उदतिष्ठः । उत्पूर्वादूर्ध्वकर्मवाचिनस्तिष्ठतेरात्मनेपदाभावः । विवस्वतः । विपूर्वाद्वसतेः संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । ‘तदस्यास्ति°’ इति मतुप् । ‘मादुपधायाश्च°’ इति वत्वम् । मतुपोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः ॥

अग्निर्नो यज्ञमुप वेतु साधुयाग्निं नरो वि भरन्ते गृहेगृहे ।
अग्निर्दूतो अभवद्धव्यवाहनोऽग्निं वृणाना वृणते कविक्रतुम् ॥ ४ ॥

अग्निः । नः । यज्ञम् । उप । वेतु । साधुऽया । अग्निम् । नरः । वि । भरन्ते । गृहेऽगृहे ।
अग्निः । दूतः । अभवत् । हव्यऽवाहनः । अग्निम् । वृणानाः । वृणते । कविऽक्रतुम् ॥ ४ ॥

ᵛसाधुया सर्वपुरुषार्थानां साधकः ᵛअग्निर्नो ᵛयज्ञम् अस्मदीयं यागं प्रति ᵛउप ᵛवेतु आगच्छतु । ᵛनरः मनुष्याः ᵛगृहेगृहे अनुगृहम् ᵛअग्निं ᵛवि ᵛभरन्ते विहरन्ति विहरणं कुर्वन्तीत्यर्थः । ᵛहव्यवाहनः हव्यानां हविषां वोढा ᵛअग्निर्दूतः देवानां दूतः ᵛअभवत् । ᵛवृणानाः संभजमानाः सन्तः ᵛकविक्रतुं क्रान्तयज्ञम् ᵛअग्निं ᵛवृणते संभजन्ते ॥ साधुया । ‘सुपां सुलुक्°’ इत्यादिना विभक्तेर्यादेशः ॥

---

[1] च–°निमित्तात् । [2] ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-र–अग्निहोत्रार्थम् । [3] ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र–वासवतः । [4] ख-च-ज्ञ-ण-भ-र-श–विन् । [5] त–बाहुलकात् ।

तुभ्ये॒दम॑ग्ने॒ मधु॑मत्तमं॒ वच॒स्तुभ्यं॑ मनी॒षा इ॒यम॑स्तु॒ शं हृ॒दे ।
त्वां गिरः॒ सिन्धु॑मिवा॒वनी॑र्म॒हीरा पृ॑णन्ति॒ शव॑सा व॒र्धय॑न्ति च ॥ ५ ॥

तुभ्य॑ । इ॒दम् । अ॒ग्ने॒ । मधु॑मत्ऽतमम् । वच॑ः । तुभ्य॑म् । म॒नी॒षा । इ॒यम् । अ॒स्तु॒ । शम् । हृ॒दे ।
त्वाम् । गिर॑ः । सिन्धु॑म्ऽइव । अ॒वनीः॑ । म॒हीः । आ । पृ॒ण॒न्ति॒ । शव॑सा । व॒र्धय॑न्ति । च॒ ॥ ५ ॥

हे vअग्ने vतुभ्य तुभ्यं त्वदर्थं vमधुमत्तमम् अत्यन्तं मधुरम् vइदं vवचः क्रियते। vहृदे हृदि vशं सुखं कुर्वती vइयं vमनीषा स्तुतिः vतुभ्यम् vअस्तु । vगिरः स्तुतिरूपा वाचः vत्वाम् vआ vपृणन्ति पूरयन्ति । vशवसा बलेन vवर्धयन्ति vच । कथमिव । vमहीः महत्यः vअवनीः अवन्यः नद्यः vसिन्धुमिव समुद्रमिव ॥

त्वाम॑ग्ने॒ आङ्गि॑रसो॒ गुहा॑ हि॒तमन्व॑विन्दञ्छिश्रिया॒णं वने॑वने ।
स जा॑यसे म॒थ्यमा॑नः॒ सहो॑ म॒हत्त्वामा॑हुः॒ सह॑सस्पु॒त्रम॑ङ्गिरः ॥ ६ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । अङ्गि॑रसः । गुहा॑ । हि॒तम् । अनु॑ । अ॒वि॒न्द॒न् । शि॒श्रि॒या॒णम् । वने॑ऽवने ।
सः । जा॒य॒से॒ । म॒थ्यमा॑नः । सह॑ः । म॒हत् । त्वाम् । आ॒हु॒ः । सह॑सः । पु॒त्रम् । अ॒ङ्गि॒रः॒ ॥ ६ ॥

हे vअग्ने vअङ्गिरसः ऋषयः vगुहा गुहायां vहितं निहितं निगूढं vवनेवने वृक्षेवृक्षे vशिश्रियाणम् आश्रितं vत्वाम् vअन्वविन्दन् अलभन्त । vमहत् महता vसहः सहसा बलेन युक्तः vसः त्वं vमथ्यमानः vजायसे । हे vअङ्गिरः अङ्गिरसां प्रकृतिभूत vत्वां vसहसः vपुत्रम् vआहुः ॥ शिश्रियाणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' । लिटः कानच् । शपः श्लुः । 'श्लौ' इति द्विर्वचनम् । इयङादेशः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ॥ ३ ॥

'प्राग्नये बृहते' इति षडृचं द्वादशं सूक्तं सुतंभरस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'प्राग्नये' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं विनियुक्तम् । सूत्रितं च– 'प्राग्नये बृहते प्र वेधसे कवये' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति[1] ॥

प्राग्नये॑ बृह॒ते य॒ज्ञिया॑य ऋ॒तस्य॒ वृष्णे॒ असु॑राय॒ मन्म॑ ।
घृ॒तं न य॒ज्ञ आ॒स्ये॒३ सुपू॑तं॒ गिरं॑ भरे वृष॒भाय॑ प्रती॒चीम् ॥ १ ॥

प्र । अ॒ग्नये॑ । बृ॒ह॒ते । य॒ज्ञिया॑य । ऋ॒तस्य॑ । वृष्णे॑ । असु॑राय । मन्म॑ ।
घृ॒तम् । न । य॒ज्ञे । आ॒स्ये॑ । सुऽपू॑तम् । गिर॑म् । भ॒रे॒ । वृ॒ष॒भाय॑ । प्र॒ती॒चीम् ॥ १ ॥

---

[1] न–इति प्रातरनुवाकन्यायेनेति च ।

ᵛबृहते सामर्थ्यातिशयेन महते ᵛयज्ञियाय यज्ञार्हाय ᵛऋतस्य उदकस्य ᵛवृष्णे वर्षित्रे । ऋतमित्युदकनामसु पाठात् । ᵛअसुराय बलवते ॥ असेरौणादिक उरन्प्रत्ययः ॥ ᵛवृषभाय कामानां वर्षित्रे ᵛअग्नये ᵛमन्म ज्ञानसाधनं[1] ᵛप्रतीचीम् अभिमुखीं ᵛगिरं स्तुतिरूपां वाचं ᵛप्र ᵛभरे प्रणयामि । कथमिव । ᵛसुपूतं सम्यक्संस्कृतम् ᵛआस्ये प्रहुतं ᵛयज्ञे ᵛघृतं ᵛन घृतमिव । आस्ये प्रहुतं घृतं यथा प्रीतिकरं भवति तथा प्रीतिकरीं स्तुतिमित्यर्थः ॥

ऋतं चिकित्व ऋतमिच्चिकिद्ध्यृतस्य धारा अनु तृन्धि पूर्वीः ।
नाहं यातुं सहसा न द्वयेन ऋतं सपाम्यरुषस्य वृष्णः ॥ २ ॥

ऋतम् । चिकित्वः । ऋतम् । इत् । चिकिद्धि । ऋतस्य । धाराः । अनु । तृन्धि । पूर्वीः ।
न । अहम् । यातुम् । सहसा । न । द्वयेन । ऋतम् । सपामि । अरुषस्य । वृष्णः ॥ २ ॥

ᵛऋतं स्तोत्रं हे ᵛचिकित्वः जानन्नग्ने त्वं ᵛऋतं मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रं ᵛचिकिद्धि जानीहि ॥ ‘कित ज्ञाने’ । जुहोत्यादिः । लोटि रूपम् । ᵛइत् इति पूरणः । ऋतमिति पदस्य परस्मिन्नामन्त्रिते विद्यमानेऽपि छान्दसत्वात्पराङ्गवद्भावाभावः ॥ किंच ᵛपूर्वीः बह्वीः ᵛऋतस्य उदकस्य ᵛधाराः सस्यपोषणार्थमुत्पादयितुम् ᵛअनु ᵛतृन्धि मेघाननुविध्य । ᵛसहसा बलेन युक्तः ᵛअहं ᵛयातुं कर्मणां नाशकरीं हिंसां ᵛन ᵛसपामि न स्पृशामि न करोमीति यावत् । ᵛद्वयेन च सत्यानृताभ्यां[2] यत्किंचिदवैदिकं कृत्यं ᵛन सपामि ॥ ‘षप समवाये’ इति धातुः ॥ किंतु ᵛअरुषस्य आरोचमानस्य[3] ᵛवृष्णः कामानां वर्षितुस्तव ᵛऋतं स्तोत्रमेव[4] सपामि ॥

कया नो अग्न ऋतयन्नृतेन भुवो नवेदा उचथस्य नव्यः ।
वेदा मे देव ऋतुपा ऋतूनां नाहं पतिं सनितुरस्य रायः ॥ ३ ॥

कया । नः । अग्ने । ऋतयन् । ऋतेन । भुवः । नवेदाः । उचथस्य । नव्यः ।
वेद । मे । देवः । ऋतुऽपाः । ऋतूनाम् । न । अहम् । पतिम् । सनितुः । अस्य । रायः ॥३॥

हे ᵛअग्ने ᵛऋतयन् सर्वप्राणिनां जीवनहेतुकमुदकं कुर्वन्[5] ᵛकया केनापि ᵛऋतेन सत्येन क्रियमाणेन कर्मणा ᵛनः[6] ᵛउचथस्य अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य ᵛनवेदाः ज्ञाता ᵛभुवः भवेः । ᵛनव्यः स्तुत्यः ᵛऋतूनां ᵛऋतुपाः । द्वितीयः[7] ऋतुशब्दोऽनुवादकः[7] । ᵛदेवः द्योतमानोऽग्निः ᵛमे मां ᵛवेद वेत्तु । ᵛसनितुः भजमानस्य ᵛअस्य मम ᵛरायः पश्वादिलक्षणस्य धनस्य[8] ᵛपतिं स्वामिनं तमग्निम् ᵛअहं ᵛन जानामि ॥ भुवः । ‘भू सत्तायाम्’ । लिङर्थे लेटयडागमः । उवङादेशः । नवेदाः । न न वेत्तीति वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । कथमेतल्लभ्यते । निपातनात् । द्विनञ्पूर्वस्यासुन्प्रत्ययान्तस्य वेदेरेकस्य

---

[1] प-फ-ब–ज्ञानसाधनाम् । [2] त–यष्टव्यानृताभ्याम् । [3] घ–रोचमानस्य । [4] ख-च-झ-ण-भ–स्तोत्रं च । [5] त–कुर्वंस्त्वम् । [6] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘नः’ नास्ति । [7] प-ग-ब–वसन्तादीनां पालकः । [8] ग-ज-ण-श–‘धनस्य’ नास्ति ।

नञो लोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च स्कन्दस्वामिना निपातितः । पाणिनिना तु ‘नभ्राण्नपात्’ इति सूत्रे[1] न वेत्तीत्येतस्मिन्नर्थे[1] निपातितः । अस्यार्थस्यानुपपन्नत्वात् स्कन्दस्वामिपक्ष एवाश्रीयते ॥

के ते॑ अग्ने रि॒पवे॒ बन्ध॑नास॒ः के पा॒यव॑ः सनिषन्त द्यु॒मन्त॑ः ।
के धा॒सिम॑ग्ने॒ अनृ॑तस्य पान्ति॒ क आस॑तो॒ वच॑सः सन्ति गो॒पाः ॥ ४ ॥

के । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । रि॒पवे॑ । बन्ध॑नासः । के । पा॒यव॑ः । स॒नि॒ष॒न्त॒ । द्यु॒ऽमन्त॑ः ।
के॑ । धा॒सिम् । अ॒ग्ने॒ । अनृ॑तस्य । पा॒न्ति॒ । के । अस॑तः । वच॑सः । स॒न्ति॒ । गो॒पाः ॥ ४ ॥

हे ᵛअग्ने ये ᵛरिपवे स्वकीयस्य शत्रोः ᵛबन्धनासः बन्धकाः स्युः ᵛते त्वत्संबन्धिनस्ते पुरुषाः ᵛके कीदृशाः । सामर्थ्यातिशयादेवंविधा इति केनापि ज्ञातुं न शक्यन्त इत्यर्थः । ये ᵛपायवः जनानां रक्षितारः ᵛद्युमन्तः दीप्तिमन्तः ᵛसनिषन्त दीनेभ्यो धनं प्रयच्छन्ति ते[2] त्वदीयाः[2] कीदृशाः । ये ᵛअनृतस्य असत्यस्य ᵛधासिं धारकं जनं ᵛपान्ति रक्षन्ति ते त्वदीया जनाः ᵛके ᵛसन्ति । न केऽपीत्यर्थः । ये ᵛअसतः दुष्टस्याभिशापादिलक्षणस्य ᵛवचसः ᵛगोपाः गोपायितारः रक्षितारस्ते त्वदीयाः ᵛके सन्ति । न केऽपीत्यर्थः । अथवा ये के जना रिपोर्बन्धकाः । ये के पायवो रक्षितारः सनिषन्त धनं प्रयच्छन्ति द्युमन्तः दीप्तिमन्तः । ये[3] केऽनृतस्यासत्यस्य धासिं धारकं जनं पान्ति अनृतजनितपापात् परिहृत्य सन्मार्गप्रदानेन रक्षन्ति । ये केऽसतोऽभिशापादिलक्षणाद्वचसो गोपा गोपायितारः सन्ति ते सर्वे त्वदीयाः । त्वदुपासकाः[2] इत्यर्थः[4] ॥

सखा॑यस्ते॒ विषु॑णा अग्न ए॒ते शि॒वास॒ः सन्तो॒ अशि॑वा अभूवन् ।
अधू॑र्षत स्व॒यमे॒ते वचो॑भिर्ऋजूय॒ते वृ॑जि॒नानि॑ ब्रु॒वन्त॑ः ॥ ५ ॥

सखा॑यः । ते॒ । विषु॑णाः । अ॒ग्ने॒ । ए॒ते । शि॒वास॑ः । सन्त॑ः । अशि॑वाः । अ॒भू॒व॒न् ।
अधू॑र्षत । स्व॒यम् । ए॒ते । वच॑ःऽभिः । ऋ॒जु॒ऽय॒ते । वृ॒जि॒नानि॑ । ब्रु॒वन्त॑ः ॥ ५ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛते तव ᵛसखायः स्तोतारः ᵛविषुणाः विप्रकीर्णाः सर्वत्र व्याप्ताः ᵛएते पूर्वम् ᵛअशिवाः परनिन्दादीनि[5] कुर्वाणास्त्वत्परिचर्यां त्यजन्तोऽभद्राः ᵛसन्तः इदानीं त्वत्परिचर्यां कुर्वन्तः ᵛशिवासः शिवा आढ्याः ᵛअभूवन् । किंच ये ᵛऋजूयते ऋजु सम्यगाचरतेऽपि मह्यं ᵛवचोभिः असाधूक्तिभिः ᵛवृजिनानि कुटिलानि ᵛब्रुवन्तः ते ᵛएते मम सपत्नाः ᵛस्वयम् एव ᵛअधूर्षत अहिंस्यन्त ॥ धूर्वतेर्हिंसाकर्मण इदं रूपम् ॥

---

१. ख-च-झ-ण-भ-र–सूत्रे भवतीत्येकस्मिन्नर्थे । २. ग-घ-ज-श–त्वदीयाः के । ३. ग-ज-प-फ–ये असतः दुष्टस्य अभिशापादिलक्षणस्य वचसः गोपाः गोपायितारः रक्षितारः के ते सन्ति न केऽपि । ४. ख-घ-च-झ-ण-न-भ-र-श–‘इत्यर्थः’ नास्ति । ५. ग-ज-श–परनिन्दादि ।

यस्ते॑ अग्ने॒ नम॑सा य॒ज्ञमीट्ट॑ ऋ॒तं स पा॑त्यरु॒षस्य॒ वृष्णः॑ ।
तस्य॒ क्षय॑ः पृ॒थुरा सा॒धुरे॑तु प्र॒सस्रा॑णस्य॒ नहु॑षस्य॒ शेष॑ः ॥ ६ ॥

यः । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । नम॑सा । य॒ज्ञम् । ईट्टे॑ । ऋ॒तम् । सः । पा॒ति॒ । अ॒रु॒षस्य॑ । वृष्णः॑ ।
तस्य॑ । क्षय॑ः । पृ॒थुः । आ । सा॒धुः । ए॒तु॒ । प्र॒ऽसस्रा॑णस्य । नहु॑षस्य । शेष॑ः ॥ ६ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛयः मनुष्यः ᵛयज्ञं यजनीयं ᵛते त्वां ᵛनमसा स्तोत्रेण ᵛईट्टे स्तौति । यद्वा । ते तुभ्यं यज्ञं यागं नमसान्नरूपेण हविषा ईट्टे यजति ॥ अस्मिन् पक्षे यजेः ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । ‘श्लौ’ इति द्विर्वचनम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । सवर्णदीर्घः । जकारस्य टकारः ॥ यः[1] ᵛअरुषस्य रोचमानस्य ᵛवृष्णः कामानां वर्षितुरग्नेः ᵛऋतं स्तोत्रं ᵛपाति रक्षति ᵛतस्य यजमानस्य ᵛक्षयः गृहं ᵛपृथुः विस्तीर्णं भवति । पश्वादिलक्षणैर्धनैः संपूर्णं भवतीत्यर्थः । ᵛप्रसस्राणस्य प्रकर्षेण त्वत्परिचर्यां[2] गच्छतः ᵛनहुषस्य मनुष्यस्य ᵛसाधुः कामानां साधकः ᵛशेषः । शिष्यत इति शेषः । पुत्रः ᵛआ[3] ᵛएतु आगच्छतु भवत्वित्यर्थः[3] ॥ ॥ ४ ॥

‘अर्चन्तस्त्वा’ इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तं सुतंभरस्यार्षं गायत्रमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च—‘अर्चन्तो गायत्रं तु’ इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि आश्विनशस्त्रे[4] इदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—‘अर्चन्तस्त्वेति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आहवनीयोपस्थाने ‘त्वमग्ने सप्रथा असि’ इत्येका । सूत्रितं च—‘सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या त्वमग्ने सप्रथा असीति च’ (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । अश्वमेधे पौष्णेष्टौ[5] ‘त्वमग्ने सप्रथाः’ इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या । ‘त्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सद्वन्तौ’ (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

अर्च॑न्तस्त्वा हवाम॒हेऽर्च॑न्त॒ः समि॑धीमहि । अग्ने॒ अर्च॑न्त ऊ॒तये॑ ॥ १ ॥

अर्च॑न्तः । त्वा॒ । ह॒वा॒म॒हे॒ । अर्च॑न्तः । सम् । इ॒धी॒म॒हि॒ । अग्ने॑ । अर्च॑न्तः । ऊ॒तये॑ ॥ १ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वा त्वाम् ᵛअर्चन्तः पूजयन्तो वयं ᵛहवामहे आह्वयामः । ᵛअर्चन्तः स्तुवन्तो वयम् ᵛऊतये रक्षणाय तर्पणाय वा त्वां ᵛसमिधीमहि समिद्भिः संदीपयामः । अर्चन्त इति तृतीयं पदम् आदरातिशयार्थम् ॥

अ॒ग्नेः स्तोमं॑ मनामहे सि॒ध्रम॒द्य दि॑वि॒स्पृश॑ः । दे॒वस्य॑ द्रवि॒ण॒स्यव॑ः ॥ २ ॥

अ॒ग्नेः । स्तोम॑म् । म॒ना॒म॒हे॒ । सि॒ध्रम् । अ॒द्य । दि॒वि॒ऽस्पृश॑ः । दे॒वस्य॑ । द्र॒वि॒ण॒स्यव॑ः ॥ २ ॥

ᵛद्रविणस्यवः द्रविणं धनमिच्छन्तो वयं ᵛदिविस्पृशः सूर्यरूपेणाकाशं व्याप्नुवतः ᵛदेवस्य द्योतमानस्य ᵛअग्नेः ᵛसिध्रं पुरुषार्थानां साधकं ᵛस्तोमं स्तोत्रम् ᵛअद्य अस्मिन्नहनि ᵛमनामहे ब्रूमः ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र—सः । [2] ग-घ-ज-श—परिचर्याम् । [3] ख-घ-च-झ-ण-त-न-भ-र-श—ऐति आगच्छति भवतीत्यर्थः; ग-ज—ऐतु आगच्छतु भवतीत्यर्थः । [4] झ-र—आश्विनशस्त्रे स (? च) । [5] ख-झ-न-भ-र-श—पौष्ण्येष्टौ ।

अग्निर्जुषत नो गिरो होता यो मानुषेष्वा । स यक्षद्दैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

अग्निः । जुषत । नः । गिरः । होता । यः । मानुषेषु । आ । सः । यक्षत् । दैव्यम् । जनम् ॥

ᵛहोता देवानामाह्वाता ᵛयः ᵛअग्निः ᵛमानुषेष्वा वसति ᵛसः अग्निः ᵛनः अस्माकं ᵛगि स्तुतीः ᵛजुषत सेवताम् । सोऽग्निः ᵛदैव्यं ᵛजनं देवसंबन्धिनं जनं ᵛयक्षत् यजतु ॥

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । सऽप्रथाः । असि । जुष्टः । होता । वरेण्यः । त्वया । यज्ञम् । वि । तन्वते ॥

हे ᵛअग्ने ᵛजुष्टः सर्वदा प्रीतः ᵛवरेण्यः सर्वैर्वरणीयः ᵛहोता ᵛत्वं ᵛसप्रथाः सर्वतः पृथुः ᵛअ भवसि । तथाह यास्कः—' सप्रथाः सर्वतः पृथुः ' (निरु. ६. ७) इति । किंच सर्वे[1] यजमानाः ᵛत्वया साधनेन ᵛयज्ञं ᵛवि ᵛतन्वते ॥

त्वामग्ने वाजसातमं विप्रा वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । वाजऽसातमम् । विप्राः । वर्धन्ति । सुऽस्तुतम् । सः । नः । रास्व । सुऽवीर्यम् ॥ ५ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛविप्राः मेधाविनः स्तोतारः ᵛवाजसातमम् । वाजोऽन्नम् । तद्ददतं ᵛसुष्टुतं पू महर्षिभिः सम्यक् स्तुतं ᵛत्वां ᵛवर्धन्ति । स्तोत्रैर्वर्धयन्ति । ᵛसः त्वं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛसुवीर्यं सर्वैः श्लाघनीयं बलं ᵛरास्व देहि ॥

अग्ने नेमिरराँइव देवांस्त्वं परिभूरसि । आ राधश्चित्रमृञ्जसे ॥ ६ ॥

अग्ने । नेमिः । अरान्ऽइव । देवान् । त्वम् । परिऽभूः । असि ।

आ । राधः । चित्रम् । ऋञ्जसे ॥ ६ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वं ᵛदेवान् ᵛपरिभूरसि । स्वतेजसा परिभवसि । कथमिव । ᵛनेमिः प्रकाशमानः चक्रस्य बाह्यो वलयः ᵛअरानिव नाभावर्पितान् सूक्ष्मान् स्थासकानिव । किंच त्वं[2] ᵛचित्रं नानाविधं ᵛराधः । राध्नुवन्ति साधयन्त्यनेन पुरुषार्थानिति राधो धनम् । ᵛआ ᵛऋञ्जसे । स्तोतृभ्यः प्रसाधय । धननामसु पाठात् ' राधो धनम् ' इत्युक्तम् ॥ ॥ ५ ॥

' अग्निं स्तोमेन ' इति षडृचं चतुर्दशं सूक्तं सुतंभरस्य आर्षं[3] गायत्रमाग्नेयम् । ' अग्निं स्तोमेन ' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् ॥ १ ॥

अग्निम् । स्तोमेन । बोधय । सम्ऽइधानः । अमर्त्यम् । हव्या । देवेषु । नः । दधत् ॥ १ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ- यजमानाः सर्वे । [2] ख-घ-च-झ-ण-न-भ-र-' त्वं ' नास्ति । [3] त-आर्षेयम् ।

म. ५. अ. १. सू. १४

हे स्तोतः vअमर्त्यम् अमरणधर्माणम्[1] vअग्निं vस्तोमेन स्तोत्रेण vबोधय । स्वाभिलषितार्थसिद्धये प्रबोधय । योऽग्निः vसमिधानः स्तोत्रैः सम्यक् प्रकाशमानः सः vनः vहव्या अस्मदीयानि हव्यानि हवींषि vदेवेषु vदधत् निदधातु ॥

तम॑ध्व॒रेष्वी॑ळते दे॒वं मर्ता॒ अम॑र्त्यम् । यजि॑ष्ठं॒ मानु॑षे॒ जने॑ ॥ २ ॥

तम् । अ॒ध्व॒रेषु॑ । ई॒ळ॒ते । दे॒वम् । मर्ताः॑ । अम॑र्त्यम् । यजि॑ष्ठम् । मानु॑षे । जने॑ ॥ २ ॥

vमर्ताः मनुष्याः vदेवं द्योतमानम् vअमर्त्यम् अमरणधर्माणं vमानुषे मनुष्याणां संबन्धिनि vजने लोके vयजिष्ठं यष्टृतमं vतम् अग्निम् vअध्वरेषु सप्ततन्तुषु vईळते स्तुवन्ति ॥

तं हि शश्व॑न्त॒ ईळ॑ते स्रु॒चा दे॒वं घृ॑त॒श्चुता॑ । अ॒ग्निं ह॒व्याय॒ वोळ्ह॑वे ॥ ३ ॥

तम् । हि । शश्व॑न्तः । ईळ॑ते । स्रु॒चा । दे॒वम् । घृ॒त॒ऽश्चुता॑ । अ॒ग्निम् । ह॒व्याय॑ । वोळ्ह॑वे ॥३॥

vशश्वन्तः बहवः स्तोतारः vतं vदेवम्[2] vअग्निम् vईळते स्तुवन्ति । कीदृशास्ते । vघृतश्चुता घृतं क्षरन्त्या vस्रुचा सहिताः । किमर्थं स्तुवन्ति । vहव्याय हव्यवहनार्थं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविः vवोळ्हवे वोढुम्[3] ॥

अ॒ग्निर्जा॒तो अ॑रोचत॒ घ्नन्दस्यू॒ञ्ज्योति॑षा॒ तम॑ः । अवि॑न्द॒द्गा अ॒पः स्व॑ः ॥४॥

अ॒ग्निः । जा॒तः । अ॒रो॒च॒त॒ । घ्नन् । दस्यू॑न् । ज्योति॑षा । तम॑ः ।
अवि॑न्दत् । गाः । अ॒पः । स्व॒१॑रिति॑ स्व॑ः ॥ ४ ॥

vजातः अरण्योर्मथनेन प्रादुर्भूतः vअग्निः vदस्यून् यज्ञविघ्नकारिणः शत्रून् vघ्नन् हिंसन् vज्योतिषा स्वेन तेजसा vतमः घ्नन् vअरोचत अदीप्यत । किंच vगा vअपः उदकानि vस्वः सूर्यं च vअविन्दत् अवेदयत् ॥

अ॒ग्निमी॒ळेन्यं॑ क॒विं घृ॒तपृ॑ष्ठं सपर्यत । वेतु॑ मे शृ॒णव॒द्धव॑म् ॥ ५ ॥

अ॒ग्निम् । ई॒ळेन्य॑म् । क॒विम् । घृ॒तऽपृ॑ष्ठम् । स॒प॒र्य॒त॒ । वेतु॑ । मे॒ । शृ॒णव॑त् । हव॑म् ॥ ५ ॥

हे जनाः vईळेन्यं स्तुत्यं vकविं क्रान्तदर्शिनं vघृतपृष्ठं दीप्तोपरिभागम् vअग्निं vसपर्यत पूजयत । सोऽग्निः vमे vहवं मदीयमाह्वानं vवेतु कामयताम् । vशृणवत् शृणोतु च ॥

अ॒ग्निं घृ॒तेन॑ वावृधुः॒ स्तोमे॑भिर्वि॒श्वच॑र्षणिम् । स्वा॒धीभि॑र्वच॒स्युभि॑ः ॥ ६ ॥

अ॒ग्निम् । घृ॒तेन॑ । व॒वृ॒धुः॒ । स्तोमे॑भिः । वि॒श्वऽच॑र्षणिम् । सु॒ऽआ॒धीभि॑ः । व॒च॒स्युऽभि॑ः ॥६॥

---

[1] त–अमरणम् । [2] त–एतम् । [3] प-फ-ब–वोढुम् । हि पूरणः ।

क्र. २-१७

ऋत्विजः vविश्वचर्षणिं विश्वस्य द्रष्टारं vस्वाधीभिः शोभनाध्यानैः vवचस्युभिः स्तुतिकामै
समेतम् vअग्निं vघृतेन vस्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः vववृधुः अवर्धयन् ॥ ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके अष्टादश[1] सूक्तानि । तत्र 'प्र वेधसे' इति पञ्चर्चं प्रथमं सूक्तमाङ्गिरसस्य धरुण
स्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र वेधसे पञ्चाङ्गिरसो धरुणः' इति । प्रातरनुवाके
आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्र वेधसे कवये त्वं नो अग्ने वरुणस्य
विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति[2] ॥

प्र वेधसे कवये वेद्याय गिरं भरे यशसे पूर्व्याय ।
घृतप्रसत्तो असुरः सुशेवो रायो धर्ता धरुणो वस्वो अग्निः ॥ १ ॥

प्र । वेधसे । कवये । वेद्याय । गिरम् । भरे । यशसे । पूर्व्याय ।
घृतऽप्रसत्तः । असुरः । सुऽशेवः । रायः । धर्ता । धरुणः । वस्वः । अग्निः ॥ १ ॥

यः vअग्निः vघृतप्रसत्तः हवीरूपेण घृतेन प्रसन्नः vअसुरः बलवान् vसुशेवः । शोभनं शेवं
सुखं यस्यासौ सुशेवः । शेवमिति सुखनामसु पाठात् । vरायः धनस्य vधर्ता पोषकः vधरुणः हविषां
धारकः vवस्वः वासकः अग्निः भवति vवेधसे विधात्रे vकवये क्रान्तदर्शे vवेद्याय स्तुत्याय ।
विदिरयं मनिना समानार्थो मनिश्च स्तुतिकर्मा ॥ vयशसे यशस्विने vपूर्व्याय मुख्याय तस्मा अग्नये
vगिरं स्तुतिं vप्र vभरे प्रणयानि ॥

ऋतेन ऋतं धरुणं धारयन्त यज्ञस्य शाके परमे व्योमन् ।
दिवो धर्मन्धरुणे सेदुषो नॄञ्जातैरजाताँ अभि ये ननक्षुः ॥ २ ॥

ऋतेन । ऋतम् । धरुणम् । धारयन्त । यज्ञस्य । शाके । परमे । विऽओमन् ।
दिवः । धर्मन् । धरुणे । सेदुषः । नॄन् । जातैः । अजातान् । अभि । ये । ननक्षुः ॥ २ ॥

vये यजमानाः vदिवः द्युलोकस्य vधरुणे धारके vधर्मन् यज्ञे vसेदुषः आसीनान् vनॄन् नेतॄन्
vअजातान् देवान् vजातैः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः vअभि vननक्षुः अभिप्राप्नुवन्ति ते यजमानाः vयज्ञस्य
vधरुणं धारकम् vऋतं सत्यरूपमग्निं vशाके कर्मणि निमित्ते vपरमे उत्कृष्टे vव्योमन् स्थाने उत्तरवेद्याख्ये
vऋतेन स्तोत्रेण vधारयन्त धारयन्ति ॥

अंहोयुवस्तन्वस्तन्वते वि वयो महद्दुष्टरं पूर्व्याय ।
स संवतो नवजातस्तुतुर्यात्सिंहं न क्रुद्धमभितः परि ष्ठुः ॥ ३ ॥

अंहःऽयुवः । तन्वः । तन्वते । वि । वयः । महत् । दुस्तरम् । पूर्व्याय ।
सः । सम्ऽवतः । नवऽजातः । तुतुर्यात् । सिंहम् । न । क्रुद्धम् । अभितः । परि । स्थुः ॥ ३ ॥

---

१. ग-ज-श–दश । २. झ-त-र– इतीति ।

म. ५. अ. २. सू. १६]

ये[1] यजमानाः vपूर्व्याय मुख्यायास्मा अग्नये vमहत् अधिकं vदुष्टरं राक्षसैर्दुष्प्रापं vवयः हवीरूपमन्नं प्रयच्छन्ति ते यजमानाः vतन्वः स्वास्तनूः vअंहोयुवः अंहसा वियोजिकाः vवि vतन्वते विस्तारयन्ति । vनवजातः vसः अग्निः vसंवतः संगतान् शत्रून् vतुतुर्यात् तरतु । किंच vअभितः सर्वतो वर्तमानाः शत्रवो मां vपरि वर्जयित्वा vस्थुः तिष्ठेयुः । कथमिव । मृगाः vक्रुद्धं vसिंहं vन सिंहमिव ॥

मा॒तेव॒ यद्भर॑से पप्रथा॒नो जनं॑जनं॒ धाय॑से॒ चक्ष॑से च ।
वयो॑वयो ज॒रसे॒ यद्दधा॑नः॒ परि॒ त्मना॒ विषु॑रूपो जिगासि ॥ ४ ॥

मा॒ताऽइ॑व । यत् । भर॑से । प॒प्र॒था॒नः । जन॑म्ऽजनम् । धाय॑से । चक्ष॑से । च॒ ।
वयः॑ऽवयः । ज॒र॒से॒ । यत् । दधा॑नः । परि॑ । त्मना॑ । विषु॑ऽरूपः । जि॒गा॒सि॒ ॥ ४ ॥

vपप्रथानः सर्वत्र प्रथमानः vयत् यस्त्वं vमातेव जननीव vजनंजनं सर्वं जनं vभरसे बिभर्षि । किंच vधायसे धारणाय vचक्षसे दर्शनाय vच सर्वैः प्रार्थ्यसे । vयत् यदा vदधानः धार्यमाणो भवसि तदा vवयोवयः सर्वमन्नं vजरसे जरयसि । अपि च vविषुरूपः नानारूपः सन् vत्मना आत्मना vपरि vजिगासि सर्वभूतानि परिगच्छसि ॥

वाजो॒ नु ते॒ शव॑सस्पा॒त्वन्त॑मु॒रुं दोघं॑ ध॒रुणं॑ देव रा॒यः ।
प॒दं न ता॒युर्गुहा॒ दधा॑नो म॒हो रा॒ये चि॒तय॒न्नत्रि॑मस्पः ॥ ५ ॥

वाजः॑ । नु । ते॒ । शव॑सः । पा॒तु॒ । अन्त॑म् । उ॒रुम् । दोघ॑म् । ध॒रुण॑म् । दे॒व॒ । रा॒यः ।
प॒दम् । न । ता॒युः । गुहा॑ । दधा॑नः । म॒हः । रा॒ये । चि॒तय॑न् । अत्रि॑म् । अ॒स्प॒रित्य॑स्पः ॥५॥

हे vदेव द्योतमानाग्ने[2] vउरुं पृथुं vदोघं कामानां दोग्धारं vरायः धनस्य vधरुणं धारकं vवाजः हविर्लक्षणमन्नं vते त्वदीयस्य vशवसः बलस्य vअन्तं समाप्तिं संपूर्तिं vनु अद्य vपातु रक्षतु । vतायुः[3] vन तस्करो यथा vगुहा गुहायां vपदं द्रव्यं vदधानः धारयन् रक्षति तद्वत्[3] vमहः महते vराये धनाय धनलाभार्थं vचितयन् सन्मार्गं प्रकाशयन् vअत्रिमस्पः । अत्रिमृषिमप्रीणयः । यद्वा[4] तमापद्भ्योऽपारयः[4] ॥ ‘ स्पृ प्रीणनपारणयोः ’ इति धातुः ॥ ॥ ७ ॥

‘ बृहद्वयः ’ इति पञ्चर्चं द्वितीयं सूक्तमात्रेयस्य पूरोरार्षम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ बृहत्पूरुः[5] पङ्क्त्यन्तं हि ’ इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादीनि दश सूक्तानि चतुर्थनवमवर्जितानि । आदितस्त्रिषु सूक्तेष्वन्त्या-

---

[1] ख-च-झ-ण-भ-र-श- हे । [2] त-द्योतमानरूपाग्ने । [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-तायुस्तस्करः । तायुरिति स्तेननाम । पदमिव आत्मीयं मार्गमिव गुहा गुहायां दधानः आत्मनः शत्रूणां प्रकाशं निदधानः । [4] ग-घ-ज-‘ यद्वा...अपारयः ’ नास्ति । [5] झ-न-र-बृहत्पुरुः ।

5 | 16 | 1

मुद्धरेत् । तथा च सूत्रितं—‘ बृहद्वय इति दशानां चतुर्थनवमे उद्धरेदुत्तमामुत्तमां चादि
(आश्व. श्रौ. ४. १३) इति[1] ॥

बृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवायाग्नये ।
यं मित्रं न प्रशस्तिभिर्मर्तासो दधिरे पुरः ॥ १ ॥ 16

बृहत् । वयः । हि । भानवे । अर्च । देवाय । अग्नये ।
यम् । मित्रम् । न । प्रशस्तिऽभिः । मर्तासः । दधिरे । पुरः ॥ १ ॥

यज्ञे vभानवे दीप्तिमते अग्नये vबृहद्वयः हवीरूपमन्नं दीयते vहि । अतस्त्वमपि द्योतमानाय vअग्नये वयः vअर्च प्रयच्छ । vमर्तासः मनुष्याः vयम् अग्निं vमित्रं vन vप्रशस्तिभिः प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिः vपुरः vदधिरे पुरस्कुर्वन्ति ।

स हि द्युभिर्जनानां होता दक्षस्य बाह्वोः ।
वि हव्यमग्निरानुषग्भगो न वारमृण्वति ॥ २ ॥

सः । हि । द्युऽभिः । जनानाम् । होता । दक्षस्य । बाह्वोः ।
वि । हव्यम् । अग्निः । आनुषक् । भगः । न । वारम् । ऋण्वति ॥ २ ॥

यः vअग्निः vहव्यं हविः[2] vआनुषक् देवेष्वनुषक्तं करोति vबाह्वोः भुजयोः vदक्षस्य vद्युभिः द्युतिभिर्युक्तः vसः अग्निः vजनानां यजमानानां vहोता देवानामाह्वाता भवति । vन सूर्य इव vवारं वरणीयं धनं vवि vऋण्वति विशेषेण प्रयच्छति मनुष्येषु ॥

अस्य स्तोमे मघोनः सख्ये वृद्धशोचिषः ।
विश्वा यस्मिन्तुविष्वणि समर्ये शुष्ममादधुः ॥ ३ ॥

अस्य । स्तोमे । मघोनः । सख्ये । वृद्धऽशोचिषः ।
विश्वा । यस्मिन् । तुविऽस्वनि । सम् । अर्ये । शुष्मम् । आऽदधुः ॥ ३ ॥

vमघोनः मघवतो धनवतः vवृद्धशोचिषः । वृद्धानि प्रवृद्धानि[3] शोचींषि तेजांसि यस्य वृद्धशोचिः । तस्यैवंविधस्याग्नेः vस्तोमे स्तोत्रे vसख्ये च स्याम[4] । vतुविष्वणि बहुशब्दे vअर्ये स्वामि vयस्मिन् अग्नौ vविश्वा ॥ ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति डादेशः ॥ विश्वे सर्वे ऋत्विजः vशुष्मं बलं हवि स्तोत्रैश्च vसम् vआदधुः सम्यगादधति ॥

---

[1] न–इति प्रातरनुवाकन्यायेनेति च ।

[2] प-फ-ब–हविः । हि पूरणः ।

[3] घ-श–‘ प्रवृद्धानि नास्ति ।

[4] त–स्याम । वयमिति शेषः ।

अधा॒ ह्य॑ग्न ए॒षां सु॒वीर्य॑स्य मं॒हना॑ ।
तमिद्य॒ह्वं न रोद॑सी॒ परि॒ श्रवो॑ बभूवतुः ॥ ४ ॥

अध॑ । हि । अ॒ग्ने॒ । ए॒षाम् । सु॒ऽवीर्य॑स्य । मं॒हना॑ ।
तम् । इत् । य॒ह्वम् । न । रोद॑सी॒ इति॑ । परि॑ । श्रवः॑ । ब॒भू॒व॒तुः॒ ॥ ४ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛअध[1] अथ ᵛएषाम् अस्माकं यजमानानां ᵛसुवीर्यस्य सर्वैः स्पृहणीयस्य बलस्य ᵛमंहना मंहनायै दानाय भव ॥ मंहतिर्दानकर्मा ॥ ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛयह्वं ᵛन महान्तं सूर्यमिव ᵛश्रवः सर्वैः श्रवणीयं[2] ᵛतमित् तमग्निमेव ᵛपरि ᵛबभूवतुः परिगृह्णीतः ॥

नू न॒ एहि॒ वार्य॒मग्ने॑ गृणा॒न आ भ॑र ।
ये व॒यं ये च॑ सू॒रयः॑ स्व॒स्ति धाम॑हे॒ सचो॒तैधि॑ पृ॒त्सु नो॑ वृ॒धे ॥ ५ ॥

नु । नः॒ । आ । इ॒हि॒ । वार्य॑म् । अग्ने॑ । गृ॒णा॒नः । आ । भ॑र॒ ।
ये । व॒यम् । ये । च॒ । सू॒रयः॑ । स्व॒स्ति । धाम॑हे । सचा॑ । उ॒त । ए॒धि॒ । पृ॒त्ऽसु । नः॒ । वृ॒धे ॥५॥

हे ᵛअग्ने ᵛगृणानः स्तूयमानः सन् ᵛनु क्षिप्रम् ᵛएहि । यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च ᵛनः अस्मभ्यं ᵛवार्यं वरणीयं धनम् ᵛआ ᵛभर संपादय । ᵛये ᵛवयं यजमानाः ᵛये ᵛच ᵛसूरयः स्तोतारः ᵛसचा हविर्भिः सहिता उभे ये वयं ᵛस्वस्ति स्तोत्रं ᵛधामहे कुर्मः । ᵛउत अपि च ᵛपृत्सु पृतनासु ᵛनः अस्माकं ᵛवृधे समृद्धये ᵛएधि भव ॥　　॥ ८ ॥

'आ यज्ञैः' इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य पूरोरार्षमाग्नेयम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । 'आ यज्ञैः' इत्यनुक्रमणिका । अन्त्यावर्जं प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः 'बृहद्वयः' इत्यादिदशसूक्तमध्ये विनियोग उक्तः ॥

आ य॒ज्ञैर्दे॑व॒ मर्त्य॑ इ॒त्था तव्यां॑समू॒तये॑ ।
अ॒ग्निं कृ॒ते स्व॑ध्व॒रे पू॒रुरी॑ळी॒ताव॑से ॥ १ ॥ 17

आ । य॒ज्ञैः । दे॒व॒ । मर्त्यः॑ । इ॒त्था । तव्यां॑सम् । ऊ॒तये॑ ।
अ॒ग्निम् । कृ॒ते । सु॒ऽअ॒ध्व॒रे । पू॒रुः । ई॒ळी॒त॒ । अव॑से ॥ १ ॥

हे ᵛदेव ᵛमर्त्यः मनुष्य ऋत्विक् ᵛइत्था इत्थं ᵛतव्यांसं स्वतेजोभिः प्रवृद्धम् ᵛअग्निम् ᵛऊतये तर्पणाय ᵛयज्ञैः स्तोत्रैः ᵛआ ह्वयति । किंच ᵛपूरुः मनुष्यः स्तोता ᵛकृते ᵛस्वध्वरे शोभने क्रतौ तम् अग्निम् ᵛअवसे रक्षणाय ᵛईळीत स्तौति ॥

---

[1] प-फ-ब—अध हि । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श—श्रयणीयम् ।

अस्य हि स्वयंशस्तर आसा विधर्मन्मन्यसे ।
तं नाकं चित्रशोचिषं मन्द्रं परो मनीषया ॥ २ ॥

अस्य । हि । स्वयंशःऽतरः । आसा । विऽधर्मन् । मन्यसे ।
तम् । नाकम् । चित्रऽशोचिषम् । मन्द्रम् । परः । मनीषया ॥ २ ॥

हे ᵛविधर्मन् । विशिष्टो धर्मो यस्यासौ विधर्मा स्तोता । तस्य संबोधनम् । हे स्तोतः ᵛस्वय सुयशसां मध्येऽतिशयेन सुयशास्त्वं ᵛमनीषया प्रकृष्टबुद्ध्या[1] साधनेन ᵛतं प्रसिद्धम् ᵛअस्य ᵛहि अग्निम् ᵛआसा आस्येन वाचा ᵛमन्यसे स्तौषि । किंविशिष्टमग्निम् । ᵛनाकं सुखम् । दुःखम् । न विद्यतेऽकं यस्य सः । तं ᵛचित्रशोचिषं चित्रतेजसं ᵛमन्द्रं स्तुत्यं ᵛपरः परस्तात् स्थितम् ।

अस्य वासा उ अर्चिषा य आयुक्त तुजा गिरा ।
दिवो न यस्य रेतसा बृहच्छोचन्त्यर्चयः ॥ ३ ॥

अस्य । वै । असौ । ऊँ इति । अर्चिषा । यः । अयुक्त । तुजा । गिरा ।
दिवः । न । यस्य । रेतसा । बृहत् । शोचन्ति । अर्चयः ॥ ३ ॥

ᵛयः अग्निः ᵛतुजा जगद्रक्षणसमर्थेन बलेन ᵛगिरा स्तुत्या ᵛअयुक्त संबद्धो भवति[2] ᵛदिवो द्योतमानस्यादित्यस्येव ᵛयस्य अग्नेः ᵛरेतसा प्रभया कृत्स्नं जगद्व्याप्तं यस्याग्नेः ᵛबृहत् बृहन्तः ᵛअर्च दीप्तयः ᵛशोचन्ति प्रकाशन्ते ᵛअस्य ᵛवै खल्वग्नेः ᵛअर्चिषा प्रभया ᵛअसौ आदित्यः अर्चिष्मान् भवति ᵛउ इति पूरणः ॥

अस्य क्रत्वा विचेतसो दस्मस्य वसु रथ आ ।
अधा विश्वासु हव्योऽग्निर्विक्षु प्र शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । क्रत्वा । विऽचेतसः । दस्मस्य । वसु । रथे । आ ।
अध । विश्वासु । हव्यः । अग्निः । विक्षु । प्र । शस्यते ॥ ४ ॥

ᵛविचेतसः सुमतय ऋत्विजः ᵛदस्मस्य[3] दर्शनीयस्य ᵛअस्य[4] अग्नेः ᵛक्रत्वा कर्मणा यज्ञादिना ᵛवसु वसूनि धनानि ᵛरथे ᵛआ दधति । ᵛहव्यः यज्ञार्थमाह्वातव्यः सः ᵛअग्निः ᵛअध अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव ᵛविश्वासु सर्वासु ᵛविक्षु प्रजासु ᵛप्र ᵛशस्यते स्तूयते ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र—प्रकृष्टया । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श—अभवत् । [3] ग-घ-ज- दस्मस्य । [4] ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-श-‘ अस्य ’ नास्ति ।

नू न॒ इद्धि वार्य॑मा॒सा स॑चन्त सू॒रयः॑ ।
ऊर्जो॑ नपादभि॒ष्टये॑ पा॒हि श॒ग्धि स्व॒स्तय॑ उ॒तैधि॑ पृ॒त्सु नो॑ वृ॒धे ॥ ५ ॥
नु । न॒ः । इत् । हि । वार्य॑म् । आ॒सा । स॒च॒न्त॒ । सू॒रयः॑ ।
ऊर्जः॑ । न॒पा॒त् । अ॒भिष्ट॑ये । पा॒हि । श॒ग्धि । स्व॒स्तये॑ । उ॒त । ए॒धि॒ । पृ॒त्ऽसु । न॒ः । वृ॒धे ॥ ५ ॥

हे अग्ने ^{v}नः अस्मभ्यं ^{v}वार्यं वरणीयं धनं ^{v}नु क्षिप्रं प्रयच्छ[1] । ^{v}इद्धि इति पूरणौ । यतः ^{v}सूरयः स्तोतारस्त्वत्तः सकाशात् ^{v}आसा आस्येन स्तोत्रेण ^{v}सचन्त धनं लभन्ते । किंच हे ^{v}ऊर्जो ^{v}नपात् अन्नस्य न पातयितः बलस्य पुत्र वा ^{v}अभिष्टये अभीच्छते मह्यमन्नं प्रयच्छेति शेषः । ^{v}पाहि । अस्मानापद्भयो रक्ष । ^{v}स्वस्तये क्षेमाय पश्वादिलक्षणस्य धनस्य क्षेमार्थं ^{v}शग्धि त्वां याचे ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ शक्तो भवेति वा । हे अग्ने ^{v}उत अपि च ^{v}पृत्सु पृतनासु ^{v}नो ^{v}वृधे समृद्धये ^{v}एधि भव ॥ ॥ ९ ॥

‘ प्रातरग्निः ’ इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ प्रातर्मृक्तवाहा[2] द्वितः ’ इति । मृक्तवाहा इति विशेषणविशिष्ट आत्रेयो द्वित ऋषिः । ‘ पङ्क्त्यन्तं हि ’ इति हिशब्दादस्यापि सूक्तस्य पञ्चमी पङ्क्तिः । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः । उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः ॥

प्रा॒तर॒ग्निः पु॑रुप्रि॒यो वि॒शः स्त॑वे॒ताति॑थिः ।
विश्वा॑नि॒ यो अम॑र्त्यो ह॒व्या मर्ते॑षु॒ रण्य॑ति ॥ १ ॥
प्रा॒तः । अ॒ग्निः । पु॒रु॒ऽप्रि॒यः । वि॒शः । स्त॒वे॒त॒ । अति॑थिः ।
विश्वा॑नि । यः । अम॑र्त्यः । ह॒व्या । मर्ते॑षु । रण्य॑ति ॥ १ ॥

^{v}पुरुप्रियः बहुप्रियः ^{v}विशः यजमाने धनस्य निवेशकः ^{v}अतिथिः । यजमानानां गृहान्प्रति तिथिष्वभ्येतीत्यतिथिः । तथाह यास्कः—‘ अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहाणीति वा ’ (निरु. ४. ५) इति । एवंविधः ^{v}अग्निः ^{v}प्रातः ^{v}स्तवेत स्तूयते । ^{v}अमर्त्यः अमरणधर्मा ^{v}यः अग्निः ^{v}मर्तेषु मनुष्येषु यजमानेषु स्थितानि ^{v}विश्वानि सर्वाणि ^{v}हव्या हव्यानि हवींषि ^{v}रण्यति कामयते ॥

द्वि॒ताय॑ मृ॒क्तवा॑हसे॒ स्वस्य॒ दक्ष॑स्य मं॒हना॑ ।
इन्दुं॒ स ध॑त्त आनु॒षक्स्तो॒ता चि॑त्ते अमर्त्य ॥ २ ॥
द्वि॒ताय॑ । मृ॒क्तऽवा॑हसे । स्वस्य॑ । दक्ष॑स्य । मं॒हना॑ ।
इन्दु॑म् । सः । ध॒त्ते । आ॒नु॒षक् । स्तो॒ता । चि॒त् । ते॒ । अ॒म॒र्त्य॒ ॥ २ ॥

---

[1] ग-घ-ज—यच्छ । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—आ यज्ञैः प्रातर्मृक्तवाहा ।

हे अग्ने ᵛद्विताय द्वितपुत्राय ᵛमृक्तवाहसे। मृक्तं शुद्धं हविर्देवेभ्यो वहति प्रापयतीति मृक्तवाहाः तस्मै ᵛस्वस्य आत्मीयस्य ᵛदक्षस्य बलस्य धनस्य वा ᵛमंहना मंहनायै दानाय भव। हे ᵛअग्ने नित्याग्ने यतः कारणात् ᵛते तुभ्यं ᵛसः मृक्तवाहाः ᵛआनुषक् सर्वदानुषक्तम् ᵛइन्दुं सोमं ᵛधत्ते धारयति ᵛस्तोता ᵛचित् स्तोता च भवति ॥

तं वो दीर्घायुशोचिषं गिरा हुवे मघोनाम्।
अरिष्टो येषां रथो व्यश्वदावन्नीयते ॥ ३ ॥

तम्। वः। दीर्घायुऽशोचिषम्। गिरा। हुवे। मघोनाम्।
अरिष्टः। येषाम्। रथः। वि। अश्वऽदावन्। ईयते ॥ ३ ॥

हे अग्ने ᵛदीर्घायुशोचिषं दीर्घगमनदीप्तिं ᵛतं ᵛवः। पूजायां बहुवचनम्। त्वां ᵛमघोनां धनिनां कृते ᵛगिरा स्तोत्रेण ᵛहुवे आह्वयामि। हे ᵛअश्वदावन् अश्वानां दातः ᵛयेषां धनिनां[1] ᵛरथः युद्धेषु ᵛअरिष्टः शत्रुभिरहिंसितः ᵛवि ᵛईयते विगच्छतु[2] ॥

चित्रा वा येषु दीधितिरासन्नुक्था पान्ति ये।
स्तीर्णं बर्हिः स्वर्णरे श्रवांसि दधिरे परि ॥ ४ ॥

चित्रा। वा। येषु। दीधितिः। आसन्। उक्था। पान्ति। ये।
स्तीर्णम्। बर्हिः। स्वःऽनरे। श्रवांसि। दधिरे। परि ॥ ४ ॥

ᵛयेषु ऋत्विक्षु ᵛचित्रा नानाविधा ᵛदीधितिः यज्ञविषया क्रिया भवति। ᵛये ᵛआसन् आस्ये ᵛउक्था उक्थानि स्तोत्राणि ᵛपान्ति रक्षन्ति तैर्ऋत्विग्भिः ᵛस्तीर्णं स्तीर्णस्य[3] ᵛबर्हिः बर्हिषः ᵛपरि उपरि ᵛश्रवांसि अन्नानि हवींषि ᵛस्वर्णरे। स्वः स्वर्गं नरं यजमानं नयतीति स्वर्णरो यज्ञः। तस्मिन् ᵛदधिरे[4] निधीयन्ते[5] ॥

ये मे पञ्चाशतं ददुरश्वानां सधस्तुति।
द्युमदग्ने महि श्रवो बृहत्कृधि मघोनां नृवदमृत नृणाम् ॥ ५ ॥

ये। मे। पञ्चाशतम्। ददुः। अश्वानाम्। सधऽस्तुति।
द्युऽमत्। अग्ने। महि। श्रवः। बृहत्। कृधि। मघोनाम्। नृऽवत्। अमृत। नृणाम् ॥५॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–धनानाम्। [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र–गच्छतु। [3] त-र-श–आस्तीर्णस्य। [4] त–निदधिरे। [5] प-फ-ब–निधीयन्ते। वा पूरणः।

vये मघवानो दातारः vमे मह्यं vसधस्तुति स्तुत्या सहितं त्वत्स्तोत्रसमनन्तरम्[1] vअश्वानां vपञ्चाशतं vददुः हे vअमृत vअग्ने त्वं तेषां vमघोनां vनृणां vद्युमत् दीप्तिमत् vमहि महत् vबृहत् परिवृढं vनृवत् परिचारकमनुष्ययुक्तं vश्रवः अन्नं vकृधि कुरु देहीत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

'अभ्यवस्थाः' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अभ्यवस्था वव्रिर्गायत्र्यावनुष्टुभौ विराड्रूपा' इति । आत्रेयो वव्रिर्ऋषिः । प्रथमाद्वितीये गायत्र्यौ तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ पञ्चमी विराड्रूपा 'एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपा' इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् ॥

अ॒भ्य॑व॒स्थाः प्र जा॑यन्ते॒ प्र व॒व्रेर्व॒व्रिश्चि॑केत । उ॒पस्थे॑ मा॒तुर्वि च॑ष्टे ॥ १ ॥

अ॒भि । अ॒व॒ऽस्थाः । प्र । जा॒य॒न्ते॒ । प्र । व॒व्रेः । व॒व्रिः । चि॒के॒त ।

उ॒प॒ऽस्थे॑ । मा॒तुः । वि । च॒ष्टे॒ ॥ १ ॥

vवव्रेः ऋषेः vअभि उत्तरोत्तरम् vअवस्थाः अशोभना दशाः vप्र vजायन्ते । तादृशीः vवव्रिः हविषां संभक्ता सोऽग्निः vप्र vचिकेत प्रजानीयात् । ज्ञात्वा चापनयत्विति भावः । योऽग्निः vमातुः पृथिव्याः vउपस्थे समीपे स्थितं पदार्थजातं vवि vचष्टे पश्यति ॥

जु॒हु॒रे वि चि॒तय॒न्तोऽनि॑मिषं नृ॒म्णं पा॑न्ति । आ दृ॒ळ्हां पुरं॑ विविशुः ॥२॥

जु॒हु॒रे । वि । चि॒तय॑न्तः । अनि॑ऽमिषम् । नृ॒म्णम् । पा॒न्ति॒ ।

आ । दृ॒ळ्हाम् । पुर॑म् । वि॒वि॒शुः ॥ २ ॥

ये vवि vचितयन्तः तव प्रभावं जानन्तो जनाः[2] vअनिमिषं सर्वदा vजुहुरे जुहुविरे[3] यज्ञार्थं त्वामाह्वयन्ति, आहूय च vनृम्णं तव[4] बलं हविर्भिः स्तोत्रैश्च vपान्ति रक्षन्ति ते vदृळ्हां शत्रुभिः साधयितुमशक्यां vपुरं पुरीम् vआ vविविशुः प्रविशन्ति । 'शतं पूर्भिरायसीभिर्नि पाहि' (ऋ. सं. ७. ३. ७) इति निगमः ॥

आ श्वै॑त्रे॒यस्य॑ ज॒न्तवो॑ द्यु॒मद्व॑र्धन्त कृ॒ष्टयः॑ ।
नि॒ष्कग्री॑वो बृ॒हदु॑क्थ ए॒ना मध्वा॒ न वा॑ज॒युः ॥ ३ ॥

आ । श्वै॒त्रे॒यस्य॑ । ज॒न्तवः॑ । द्यु॒ऽमत् । व॒र्ध॒न्त॒ । कृ॒ष्टयः॑ ।

नि॒ष्कऽग्री॑वः । बृ॒हत्ऽउ॑क्थः । ए॒ना । मध्वा॑ । न । वा॒ज॒ऽयुः ॥ ३ ॥

जायन्त इति vजन्तवः । vकृष्टयः मनुष्या ऋत्विजः vमध्वा vन मधुनेव vएना एनया स्तुत्या । यद्वा नकारश्चार्थे । मधुना च vश्वैत्रेयस्य । श्वित्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवस्य वैद्युतस्याग्नेः

---

[1] ख-च-ण-भ—स्तोत्र°; झ-र—तत्स्तोत्र° । [2] ग-घ-ज-श—जनास्त्वा । [3] ग-घ-ज-श—'जुहुविरे' नास्ति । [4] ख-च-ण—ते ।

ऋ. २-९८

ᵛद्युमत् दीप्तिमत् बलम् ᵛआ ᵛवर्धन्त अभिवर्धयन्ति । किंविधाः कृष्टयः । ᵛनिष्कग्रीवः निष्कै सुवर्णेनालंकृतग्रीवाः ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ ᵛबृहदुक्थः बृहत्स्तोत्राः ᵛवाजयुः अन्नकामाः ॥

प्रि॒यं दु॒ग्धं न काम्य॒मजा॑मि जा॒म्योः सचा॑ ।
घ॒र्मो न वाज॑जठ॒रोऽद॑ब्ध॒ः शश्व॑तो॒ दभः॑ ॥ ४ ॥

प्रि॒यम् । दु॒ग्धम् । न । काम्य॑म् । अजा॑मि । जा॒म्योः । सचा॑ ।
घ॒र्मः । न । वाज॑ऽजठरः । अद॑ब्धः । शश्व॑तः । दभः॑ ॥ ४ ॥

ᵛजाम्योः द्यावापृथिव्योः ᵛसचा सहायभूतोऽग्निः ᵛदुग्धं ᵛन पय इव ᵛकाम्यं कमनीयम् ᵛअजामि दोषरहितं ᵛप्रियम् अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु । किंविधोऽग्निः । ᵛघर्मो ᵛन प्रवर्ग्य इव ᵛवाजजठरः । वाजोऽन्नं[1] जठरे यस्य सः । घर्मो यथा हव्येनाज्येन पयसासिक्तो वाजजठरस्तद्वत् हविर्जठर इत्यर्थः । ᵛअदब्धः शत्रुभिः स्वयमहिंसितः ᵛशश्वतः शाश्वतो नित्यः ᵛदभः शत्रूणां हिंसकः ॥

क्री॒ळ॑न्नो रश्म॒ आ भु॑व॒ः सं भस्म॑ना वा॒युना॒ वेवि॑दानः ।
ता अ॑स्य सन्धृ॒षजो॒ न ति॒ग्माः सुसं॑शिता व॒क्ष्यो॑ वक्षणे॒स्थाः ॥ ५ ॥

क्रीळ॑न् । न॒ः । र॒श्मे॒ । आ । भु॒व॒ः । सम् । भस्म॑ना । वा॒युना॑ । वेवि॑दानः ।
ताः । अ॒स्य॒ । स॒न् । धृ॒षज॑ः । न । ति॒ग्माः । सुऽसं॑शिताः । व॒क्ष्य॑ः । व॒क्ष॒णे॒ऽस्थाः ॥ ५ ॥

हे ᵛरश्मे रश्मिमन्नग्ने ᵛक्रीळन् वनेषु क्रीडन् ᵛभस्मना स्वकार्येण भसितेन ᵛवायुना प्रेरकेण मरुता च ᵛसं ᵛवेविदानः सम्यक् ज्ञायमानस्त्वं ᵛनः अस्माकम् ᵛआ ᵛभुवः । अभिमुखो भव । ᵛवक्षणेस्थाः वक्षणे वह्नौ स्थिताः ᵛवक्ष्यः । हविर्वहन्तीति वक्ष्यो ज्वालाः । ᵛसुसंशिताः सुतीक्ष्णाः ᵛधृषजः शत्रूणां धर्षिकाः ᵛताः ज्वालाः ᵛअस्य यजमानस्य मम ᵛन ᵛतिग्माः न तीक्ष्णाः ᵛसन् सन्तु ॥ अस्तेर्लेटि रूपम् ॥ ॥ ११ ॥

'यमग्ने' इति चतुर्ऋचं षष्ठं सूक्तमत्रीणां प्रयस्वतामार्षमाग्नेयम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—'यमग्ने चतुष्कं प्रयस्वन्तः पङ्क्त्यन्तं ह' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः । अत्रेश्चतुर्वीराख्येऽहीने द्वितीयेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च-'यमग्ने वाजसातमेति द्वितीयेऽहन्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—वाजोऽन्नं हविः ।

यम॑ग्ने वाजसातम॒ त्वं चि॒न्मन्य॑से र॒यिम् ।
तं नो॑ गी॒र्भिः श्र॒वाय्यं॑ दे॒व॒त्रा प॑नया॒ युज॑म् ॥ १ ॥

यम् । अ॒ग्ने॒ । वा॒ज॒ऽसा॒त॒म॒ । त्वम् । चि॒त् । मन्य॑से । र॒यिम् ।
तम् । नः॒ । गीः॒ऽभिः । श्र॒वाय्य॑म् । दे॒व॒ऽत्रा । प॒न॒य॒ । युज॑म् ॥ १ ॥

हे ᵛअग्ने हे ᵛवाजसातम अत्यन्तमन्नद ᵛत्वं ᵛयं ᵛरयिं धनमस्माभिर्दीयमानं हवीरूपं धनं ᵛमन्यसे बुध्यसे । ᵛचित् इति पादपूरणः । ᵛश्रवाय्यं श्रवणीयं[1] प्रशस्यं[2] ᵛगीर्भिः स्तुतिभिः ᵛयुजं युक्तं ᵛनः अस्मदीयं हविर्लक्षणं धनं ᵛतं[3] ᵛदेवत्रा देवेषु ᵛपनय[4] प्रापयेत्यर्थः ॥

ये अ॑ग्ने॒ नेरय॑न्ति ते वृ॒द्धा उ॒ग्रस्य॒ शव॑सः ।
अप॒ द्वेषो॒ अप॒ ह्वरो॒ऽन्यव्र॑तस्य सश्चिरे ॥ २ ॥

ये । अ॒ग्ने॒ । न । ई॒रय॑न्ति । ते । वृ॒द्धाः । उ॒ग्रस्य॑ । शव॑सः ।
अप॑ । द्वेषः॑ । अप॑ । ह्वरः॑ । अ॒न्यऽव्र॑तस्य । स॒श्चि॒रे ॥ २ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛये जनाः ᵛवृद्धाः पश्वादिलक्षणैर्धनैः समृद्धाः सन्तः ᵛते तुभ्यं ᵛनेरयन्ति हवींषि न प्रयच्छन्ति ते ᵛउग्रस्य अधिकेन ᵛशवसः बलेन अन्नेन वा ᵛअप नीताः बलान्नहीना भवन्तीत्यर्थः । किंच ᵛअन्यव्रतस्य अन्यद्वैदिकाद्विभक्तं व्रतं कर्म यस्य तस्यासुरस्य ᵛद्वेषः त्वत्संबन्धिनं[5] विरोधं ᵛह्वरः अतिहिंसां च ᵛअप ᵛसश्चिरे आत्मानं प्रापयन्ति ॥

होता॑रं त्वा वृणीम॒हेऽग्ने॒ दक्ष॑स्य॒ साध॑नम् ।
य॒ज्ञेषु॑ पू॒र्व्यं गि॒रा प्रय॑स्वन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

होता॑रम् । त्वा॒ । वृ॒णी॒म॒हे॒ । अग्ने॑ । दक्ष॑स्य । साध॑नम् ।
य॒ज्ञेषु॑ । पू॒र्व्यम् । गि॒रा । प्रय॑स्वन्तः । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥ ३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛप्रयस्वन्तः अन्नवन्तः एतन्नामका वयं ᵛदक्षस्य बलस्य ᵛसाधनं साधकं[6] साधयितारं त्वां ᵛहोतारं देवानामाह्वातारं ᵛवृणीमहे । किंच ᵛयज्ञेषु ᵛपूर्व्यं मुख्यं त्वां ᵛगिरा स्तुतिरूपया वाचा ᵛहवामहे स्तुमः ॥

---

[1] ख-च-ण—श्रयणीयम् । [2] ग-घ-ज—शस्यम् । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-र—तं रयिम् । [4] ख-च-झ-ण-न-भ-र—पनय व्यपनय । [5] ख-च-झ-ण-न-भ-र—तत्संबन्धिनम् । [6] ख-च-झ-ण-न-भ-र—‘साधकं’ नास्ति ।

इ॒त्था यथा॑ त ऊ॒तये॒ सह॑सावन्दि॒वेदि॑वे ।
रा॒य ऋ॒ताय॑ सुक्रतो॒ गोभि॑ः ष्याम सध॒मादो॑ वी॒रैः स्या॑म सध॒माद॑ः ॥४॥

इ॒त्था । यथा॑ । ते॒ । ऊ॒तये॑ । सह॑साऽवन् । दि॒वेऽदि॑वे ।
रा॒ये । ऋ॒ताय॑ । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो । गोभि॑ः । स्या॒म॒ । स॒ध॒ऽमाद॑ः ।
वी॒रैः । स्या॒म॒ । स॒ध॒ऽमाद॑ः ॥ ४ ॥

हे Vसहसावन् बलवन्नग्ने Vदिवेदिवे अन्वहं वयं Vते तव Vऊतये रक्षणाय Vयथा स्याम तथा Vइत्था इत्थं कुरु । हे Vसुक्रतो Vराये धनाय Vऋताय यज्ञाय च यथा Vस्याम तथा कुरु। किंच वयं[1] Vगोभिः Vसधमादः सह माद्यन्तः Vस्याम । Vवीरैः पुत्रैश्च Vसधमादः सह माद्यन्तः स्याम । तथा कुरु ॥ ॥ १२ ॥

‘ मनुष्वत्त्वा ’ इति चतुर्ऋचं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सप्तस्यार्षम् । ‘ मनुष्वत्सप्तः ’ इत्यनुक्रमणिका । ‘ पङ्क्त्यन्तं ह ’ इति पूर्वत्रोक्तत्वादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि पङ्क्त्यन्तानि। शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

म॒नु॒ष्वत्त्वा॒ नि धी॑महि मनु॒ष्वत्समि॑धीमहि ।
अग्ने॑ मनु॒ष्वद॑ङ्गिरो दे॒वान्दे॑वय॒ते य॑ज ॥ १ ॥

म॒नु॒ष्वत् । त्वा॒ । नि । धी॒म॒हि॒ । म॒नु॒ष्वत् । सम् । इ॒धी॒म॒हि॒ ।
अग्ने॑ । म॒नु॒ष्वत् । अ॒ङ्गि॒र॒ः । दे॒वान् । दे॒व॒ऽय॒ते । य॒ज॒ ॥ १ ॥

हे Vअग्ने Vत्वा त्वां Vमनुष्वत् मनुरिव Vनि Vधीमहि । मनुःशब्दो मनुपर्यायः ॥ ‘ नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ’ इति भसंज्ञायां रुत्वाभावः ॥ Vमनुष्वत् मनुरिव त्वा Vसमिधीमहि समिद्भिः संदीपयामः । हे Vअङ्गिरः अङ्गारात्मकाग्ने[2] Vदेवयते देवकामाय यजमानाय Vमनुष्वत मनवे मनोरपत्याय Vदेवान् Vयज ॥

त्वं हि मानु॑षे॒ जनेऽग्ने॒ सुप्री॑त इ॒ध्यसे॑ ।
स्रुच॑स्त्वा यन्त्यानु॒षक्सुजा॑त॒ सर्पि॑रासुते ॥ २ ॥

त्वम् । हि । मानु॑षे । जने॑ । अग्ने॑ । सुऽप्री॑तः । इ॒ध्यसे॑ ।
स्रुच॑ः । त्वा॒ । य॒न्ति॒ । आ॒नु॒षक् । सुऽजा॑त । सर्पि॑ःऽआसुते ॥ २ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ वयं ’ नास्ति । [2] त–अङ्गिरात्मकाग्ने ।

हे vअग्ने vत्वं vमानुषे vजने[1] मनुष्यलोके vसुप्रीतः[2] स्तोत्रैः सुष्ठु प्रीतः सन् vइध्यसे दीप्यसे। हे vस्रुचः हविर्भिः संपूर्णाः vआनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा vत्वा त्वां vयन्ति प्राप्नुवन्ति। हे vसुजात हे vसर्पिरासुते घृतयुक्तान्नेति ॥

त्वां विश्वे॑ स॒जोष॑सो दे॒वासो॑ दू॒तम॑क्रत ।
स॒प॒र्यन्त॑स्त्वा कवे य॒ज्ञेषु॑ दे॒वमी॑ळते ॥ ३ ॥

त्वाम् । विश्वे॑ । स॒ऽजोष॑सः । दे॒वासः॑ । दू॒तम् । अ॒क्र॒त ।
स॒प॒र्यन्तः॑ । त्वा॒ । क॒वे॒ । य॒ज्ञेषु॑ । दे॒वम् । ई॒ळ॒ते॒ ॥ ३ ॥

vसजोषसः सह प्रीयमाणाः vविश्वे सर्वे vदेवासः देवाः vत्वां vदूतम् vअक्रत अकुर्वन्[3]। अतः कारणात् हे vकवे क्रान्तदर्शिन् vदेवं द्योतमानं vत्वा[4] त्वां vसपर्यन्तः परिचरन्तो यजमानाः vयज्ञेषु vईळते देवानाह्वातुं याचन्ते ॥

दे॒वं वो॑ देवय॒ज्यया॒ऽग्निमी॑ळीत॒ मर्त्यः॑ ।
समि॑द्धः शुक्र दीदिह्यृ॒तस्य॒ योनि॒मास॑दः स॒सस्य॒ योनि॒मास॑दः ॥ ४ ॥

दे॒वम् । वः॒ । दे॒व॒ऽय॒ज्यया॑ । अ॒ग्निम् । ई॒ळी॒त॒ । मर्त्यः॑ ।
सम्ऽइ॑द्धः । शु॒क्र॒ । दी॒दि॒हि॒ । ऋ॒तस्य॑ । योनि॑म् । आ । अ॒स॒दः॒ ।
स॒सस्य॑ । योनि॑म् । आ । अ॒स॒दः॒ ॥ ४ ॥

vमर्त्यः मनुष्यः vदेवं द्योतमानम् vअग्निम् अग्रण्यं vवः त्वां vदेवयज्यया देवयज्यायै देवयागार्थम् vईळीत स्तोतुमर्हति। हे vशुक्र शोचिष्मन्[5] vसमिद्धः हविर्भिः प्रवृद्धः सन् vदीदिहि दीप्यस्व। vऋतस्य सत्यभूतस्य vससस्य ऋषेर्मम vयोनिं[6] कारणं[6] स्वर्गसाधनं यज्ञस्थानम्[7] vआसदः। देवतारूपेणासीद। आदरातिशयद्योतनार्थं पुनर्वचनम् ॥ ॥ १३ ॥

‘प्र विश्वसामन्’ इति चतुर्ऋचमष्टमं सूक्तम्। आत्रेयो विश्वसामा ऋषिः। चतुर्थी पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः। अग्निर्देवता। तथा चानुक्रान्तं–‘प्र विश्वसामन्विश्वसाम’ इति। उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘जने’ नास्ति। [2] प-फ-ब–सुप्रीतः हि। [3] ख-च-ण-भ–अकुर्वत [4] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–‘त्वा’ नास्ति। [5] प-फ-ब–दीप्ताग्ने। [6] ख-च-ण–योनिकरणम्; ग-घ ज-त-फ–योनिः कारणम्; र–योनिकारणम्। [7] झ-भ-र–योनिं यज्ञस्थानम्।

प्र विश्वसामन्नत्रिवदर्चा पावकशोचिषे ।
यो अध्वरेष्वीड्यो होता मन्द्रतमो विशि ॥ १ ॥
प्र । विश्वऽसामन् । अत्रिऽवत् । अर्च । पावकऽशोचिषे ।
यः । अध्वरेषु । ईड्यः । होता । मन्द्रऽतमः । विशि ॥ १ ॥

हे ᵛविश्वसामन् । ऋषेः संबोधनमेतत् । त्वम् ᵛअत्रिवत् अत्रिरिव ᵛपावकशोचिषे शोधकदीप्तये तस्मा अग्नये ᵛप्र ᵛअर्च प्रगाय । ᵛयः अग्निः ᵛअध्वरेष्वीड्यः सर्वैर्यज्वभिः स्तुत्यः ᵛहोता देवानामाह्वाता ᵛविशि जने ᵛमन्द्रतमः स्तुत्यतमः ॥

न्य१ग्निं जातवेदसं दधाता देवमृत्विजम् ।
प्र यज्ञ एत्वानुषगद्या देवव्यचस्तमः ॥ २ ॥
नि । अग्निम् । जातऽवेदसम् । दधात । देवम् । ऋत्विजम् ।
प्र । यज्ञः । एतु । आनुषक् । अद्य । देवव्यचःऽतमः ॥ २ ॥

हे यजमानाः ᵛजातवेदसं जातप्रज्ञं जातधनं वा ᵛदेवं द्योतमानम् ᵛऋत्विजम् ऋतुयष्टारम् ᵛअग्निं ᵛनि ᵛदधात निधत्त । किंच ᵛदेवव्यचस्तमः देवानामाप्ततमः ᵛयज्ञः यज्ञसाधनमस्माभिर्दीयमानं हविः ᵛआनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा ᵛअद्य अस्मिन्नहनि तमग्निं ᵛप्र ᵛएतु प्रगच्छतु[1] ॥

चिकित्विन्मनसं त्वा देवं मर्तास ऊतये ।
वरेण्यस्य तेऽवस इयानासो अमन्महि ॥ ३ ॥
चिकित्वित्ऽमनसम् । त्वा । देवम् । मर्तासः । ऊतये ।
वरेण्यस्य । ते । अवसः । इयानासः । अमन्महि ॥ ३ ॥

हे अग्ने ᵛचिकित्विन्मनसम् । चिकित्वित् जानत् मनो यस्यासौ चिकित्विन्मनाः । तं ᵛदेवं ᵛत्वा[2] वाम्[2] ᵛइयानासः उपगच्छन्तः ᵛमर्तासः मनुष्या वयम् ᵛऊतये रक्षणार्थं ᵛवरेण्यस्य संभजनीयस्य ᵛते तव ᵛअवसः अवसे तर्पणाय ᵛअमन्महि स्तुमः ॥

अग्ने चिकिद्ध्य१स्य न इदं वचः सहस्य ।
तं त्वा सुशिप्र दम्पते स्तोमैर्वर्धन्त्यत्रयो गीर्भिः शुम्भन्त्यत्रयः ॥ ४ ॥
अग्ने । चिकिद्धि । अस्य । नः । इदम् । वचः । सहस्य ।
तम् । त्वा । सुऽशिप्र । दम्ऽपते । स्तोमैः । वर्धन्ति । अत्रयः । गीःऽभिः । शुम्भन्ति । अत्रयः ॥ ४ ॥

---

[1] ग-घ-ज-श–गच्छतु । [2] ख-च-झ-ण-न-भ– त्वा; र-श– त्वाम् ।

हे ᵛअग्ने ᵛसहस्य[1] सहसः बलस्य पुत्र ᵛनः अस्मदीयम् ᵛअस्य ᵛइदं परिचरणमिदं ᵛवचः स्तोत्रं च[2] ᵛचिकिद्धि जानीहि । हे ᵛसुशिप्र । शोभने शिप्रे हनू नासिके वा यस्यासौ सुशिप्रः । तस्य संबोधनम् । सुशिप्र सुहनो; ᵛदम्पते गृहपते ᵛतं त्वाम्[3] ᵛअत्रयः अत्रिपुत्राः ᵛस्तोमैः स्तोत्रैः ᵛवर्धन्ति वर्धयन्ति । ᵛअत्रयः ᵛगीर्भिः ᵛशुम्भन्ति अलंकुर्वन्ति ॥ ॥ १४ ॥

‘अग्ने सहन्तम्’ इति चतुरृचं नवमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अग्ने द्युम्नो विश्वचर्षणिः’ इति । द्युम्न ऋषिः । चतुर्थी पङ्क्तिः । आद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्तान्तःपातित्वादुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने॒ सह॑न्त॒मा भ॑र द्यु॒म्नस्य॑ प्रा॒सहा॑ र॒यिम् ।
विश्वा॒ यश्च॑र्ष॒णीर॒भ्या॒३॑सा वाजे॑षु सा॒सह॑त् ॥ १ ॥

अग्ने॑ । सह॑न्तम् । आ । भ॒र॒ । द्यु॒म्नस्य॑ । प्र॒ऽसहा॑ । र॒यिम् ।
विश्वाः॑ । यः । च॒र्ष॒णीः । अ॒भि । आ॒सा । वाजे॑षु । स॒सह॑त् ॥ १ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛप्रासहा प्रकृष्टेन बलेन ᵛसहन्तं शत्रूनभिभवन्तं ᵛरयिं पुत्रं ᵛद्युम्नस्य द्युम्नाय मह्यं[4] ऋषये ᵛआ ᵛभर आहर ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ एतदेव विवृणोति । ᵛयः पुत्रः ᵛआसा आस्येन स्तोत्रेण युक्तः सन् ᵛवाजेषु युद्धेषु ᵛअभि आभिमुख्येन गतान् ᵛविश्वाः सर्वान् ᵛचर्षणीः मनुष्यान् शत्रून् ᵛसासहत् अभिभवति ॥

तम॑ग्ने पृत॒ना॒षहं॑ र॒यिं स॑हस्व॒ आ भ॑र ।
त्वं हि स॒त्यो अद्भु॑तो दा॒ता वाज॑स्य॒ गोम॑तः ॥ २ ॥

तम् । अ॒ग्ने॒ । पृ॒त॒ना॒ऽसह॑म् । र॒यिम् । स॒ह॒स्वः॒ । आ । भ॒र॒ ।
त्वम् । हि । स॒त्यः । अद्भु॑तः । दा॒ता । वाज॑स्य । गोऽम॑तः ॥ २ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛसहस्वः[5] बलवन् ᵛपृतनासहं पृतनाः सेना अभिभवितारं ᵛरयिं पुत्रं त्वम् ᵛआ ᵛभर आहर । ᵛत्वं ᵛहि ᵛसत्यः सत्यभूतः ᵛअद्भुतः महान् ᵛगोमतः गोभिर्युक्तस्य ᵛवाजस्य अन्नस्य ᵛदाता ॥

विश्वे॒ हि त्वा॑ स॒जोष॑सो॒ जना॑सो वृ॒क्तब॑र्हिषः ।
होता॑रं॒ सद्म॑सु प्रि॒यं व्यन्ति॒ वार्या॑ पु॒रु ॥ ३ ॥

विश्वे॑ । हि । त्वा॒ । स॒ऽजोष॑सः । जना॑सः । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ।
होता॑रम् । सद्म॑ऽसु । प्रि॒यम् । व्यन्ति॑ । वार्या॑ । पु॒रु ॥ ३ ॥

---

[1] ग-घ-ज-श—हे सहस्य । [2] ग-घ-ज-श—‘च’ नास्ति । [3] प-फ-ब—त्वा त्वाम् । [4] ख-च-ण—‘मह्यं’ नास्ति; झ-भ-र-श—मम; न—एतन्नाम । [5] झ-न-भ-र—हे सहस्वः ।

हे अग्ने ᵛसजोषसः सह प्रीयमाणाः ᵛवृक्तबर्हिषः लूनबर्हिषः ᵛविश्वे सर्वे ᵛजनासः ज ऋत्विजः ᵛसद्मसु यज्ञगृहेषु ᵛहोतारं देवानामाह्वातारं ᵛप्रियं सर्वेषां प्रीतिकरं ᵛत्वा त्वां ᵛपु पुरूणि बहूनि ᵛवार्या वरणीयानि धनानि ᵛव्यन्ति याचन्ते[1] ॥

स हि ष्मा॑ वि॒श्वच॑र्षणिर॒भिमा॑ति॒ सहो॑ द॒धे ।
अग्न॑ ए॒षु क्षये॒ष्वा रे॒वन्न॑ः शुक्र दीदिहि द्यु॒मत्पा॑वक दीदिहि ॥ ४ ॥

सः । हि । स्म॒ । वि॒श्वऽच॑र्षणिः । अ॒भिऽमा॑ति । सहः॑ । द॒धे ।
अग्ने॑ । ए॒षु । क्षये॑षु । आ । रे॒वत् । न॒ः । शु॒क्र॒ । दी॒दि॒हि॒ । द्यु॒ऽमत् । पा॒व॒क॒ । दी॒दि॒हि॒ ॥४॥

हे ᵛअग्ने ᵛसः लोकेषु प्रसिद्धः ᵛविश्वचर्षणिः ऋषिः ᵛअभिमाति शत्रूणां हिंसकं ᵛसहः बलं ᵛदधे धारयतु । ᵛहि[2] ᵛष्म इति पूरणौ[2] । हे ᵛशुक्र शोचिष्मन् त्वं ᵛनः अस्मदीयेषु ᵛएषु ᵛक्षयेषु गृहेषु ᵛरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ᵛआ[3] ᵛदीदिहि आदीप्यस्व[3] । हे ᵛपावक पापानां शोधकाग्ने त्वं ᵛद्युमत् दीप्तियुक्तं यशोयुक्तं[4] च ᵛदीदिहि[4] दीप्यस्व ॥ ॥ १५ ॥

'अग्ने त्वं नः' इति चतुर्ऋचं दशमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अग्ने त्वं गौपायना लौपायना वा बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्चैकर्चा द्वैपदम्' इति । 'विंशतिका[5] द्विपदा विराजः' इत्युक्तत्वाच्चतस्रो द्विपदा विराजः । बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुः विप्रबन्धुश्च क्रमेण चतसृणामृषयः । ते च गौपायना लौपायना वा[5] । अग्निर्देवता । महापितृयज्ञे आहवनीयं प्रति गच्छन्त ऋत्विज इदं सूक्तं जपेयुः । तथा च सूत्रितम्—'अथैनमभिसमायन्ति मा प्र गामाग्ने त्वं न इति जपन्तः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य 'अग्ने त्वम्' इति द्वे, 'तं त्वा शोचिष्ठ' इत्येका, एवं मिलितो द्वैपदस्तृचः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रितम्—'अग्ने त्वं नो अन्तमोऽग्ने भव सुषमिधा' (आश्व. श्रौ. ८. २) इति ॥

अग्ने॒ त्वं नो॒ अन्त॑म उ॒त त्रा॒ता शि॒वो भ॑वा वरू॒थ्य॑ः ।
वसु॑र॒ग्निर्वसु॑श्रवा॒ अच्छा॑ नक्षि द्यु॒मत्त॑मं र॒यिं दा॑ः ॥ १ ॥ २ ॥

अग्ने॑ । त्वम् । न॒ः । अन्त॑मः । उ॒त । त्रा॒ता । शि॒वः । भ॒व॒ । व॒रू॒थ्य॑ः ।
वसु॑ः । अ॒ग्निः । वसु॑ऽश्रवाः । अच्छ॑ । न॒क्षि॒ । द्यु॒मत्ऽत॑मम् । र॒यिम् । दा॒ः ॥ १ ॥ २ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛवरूथ्यः वरणीयः संभजनीयः । यद्वा । वरूथैः परिधिभिर्वृतः ᵛत्वं ᵛनः अस्माकम् ᵛअन्तमः अन्तिकतमः ᵛभव । ᵛउत अपि च ᵛत्राता रक्षकः ᵛशिवः सुखकरश्च भव ।

---

[1] प-फ-ब–याचन्ते हि । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–'हि...पूरणौ' नास्ति । [3] ख-च-ण- आदिदीहि दीप्यस्व; ग-घ-ज-श– दीदिहि दीप्यस्व । [4] ख-च-झ-ण-न-भ-र–'यशोयुक्तं च दीदिहि' नास्ति । [5] ख-च-ण-भ–'विंशतिका...वा' नास्ति ।

ᵛवसुः वासकः ᵛअग्निः सर्वेषामग्रणीः ᵛवसुश्रवाः व्यासान्नस्त्वम् ᵛअच्छ आभिमुख्येन ᵛनक्षि अस्मान् व्याप्नुहि ᵛद्युमत्तमम् अतिशयेन दीप्तिमन्तं[1] ᵛरयिं पश्वादिलक्षणं धनं ᵛदाः अस्मभ्यं देहि ॥

स नो॑ बोधि श्रु॒धी हव॑मुरु॒ष्या णो॑ अघाय॒तः स॑मस्मात् ।
तं॑ त्वा॑ शोचिष्ठ दीदिवः सु॒म्नाय॑ नू॒नमी॑महे॒ सखि॑भ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सः । नः॒ । बो॒धि॒ । श्रु॒धि । हव॑म् । उ॒रु॒ष्य । नः॒ । अ॒घ॒ऽय॒तः । स॒म॒स्मा॒त् ।
तम् । त्वा॒ । शो॒चि॒ष्ठ॒ । दी॒दि॒ऽवः॒ । सु॒म्नाय॑ । नू॒नम् । ई॒म॒हे॒ । सखि॑ऽभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

हे अग्ने ᵛसः त्वं ᵛनः अस्मान् ᵛबोधि बुध्यस्व । ᵛहवम् अस्मदीयमाह्वानं ᵛश्रुधि शृणु । ᵛअघायतः अघमिच्छतः ᵛसमस्मात् सर्वस्माज्जनात् ᵛनः अस्मान् ᵛउरुष्य रक्ष । हे ᵛशोचिष्ठ अतिशयेन[2] शोचिष्मन्[2] ᵛदीदिवः स्वतेजोभिर्दीप्ताग्ने ᵛतं त्वां[3] ᵛसुम्नाय सुखाय । सुम्नमिति सुखनाम । तदर्थं ᵛसखिभ्यः समानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यः[4] तदर्थं च ᵛनूनम् ᵛईमहे याचामहे ॥ ॥ १६ ॥

‘अच्छा वो अग्निम्’ इति नवर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अच्छा वो नव वसूयव आनुष्टुभम्’ इति । आत्रेया वसूयुनामान ऋषयः । अनुष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः । प्रातःसवनेऽच्छावाकवदस्वेत्युक्ते ‘अच्छा वो अग्निमवसे’ इत्यृचमनुब्रूयात् । तथा च सूत्रितम्—‘अच्छा वो अग्निमवस इत्यृचमन्वाह’ (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति ॥

अच्छा॑ वो अ॒ग्निमव॑से दे॒वं गा॑सि॒ स नो॒ वसुः॑ ।
रास॑त्पु॒त्र ऋ॑षू॒णामृ॒तावा॑ पर्षति द्वि॒षः ॥ १ ॥

अच्छ॑ । वः॒ । अ॒ग्निम् । अव॑से । दे॒वम् । गा॒सि॒ । सः । नः॒ । वसुः॑ ।
रास॑त् । पु॒त्रः । ऋ॒षू॒णाम् । ऋ॒तऽवा॑ । प॒र्ष॒ति॒ । द्वि॒षः ॥ १ ॥

हे वसूयवः ᵛवः यूयं ᵛदेवम् ᵛअग्निम् ᵛअवसे रक्षणाय ᵛअच्छा ᵛगासि अभिगायत[5] । ᵛवसुः अग्निहोत्रार्थं यजमानानां गृहे वासयिता ᵛसः अग्निः ᵛनः अस्मभ्यं ᵛरासत् कामान् ददातु । ᵛऋषूणाम् ऋषीणां ᵛपुत्रः । ऋषिभिर्मन्थनेन जनितत्वात् पुत्र इत्युपचर्यते । ᵛऋतावा ऋतावान् सत्यवानुदकवान्वा सोऽग्निः ᵛद्विषः अस्माकं शत्रून् ᵛपर्षति पारयतु ॥

---

[1] त–दीप्तिमत् । [2] ग-घ-ज-र-श–अतिशोचिष्मन् । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-र–त्वा । [4] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘पुत्रेभ्यः’ नास्ति । [5] ग-घ-ज-श–अभिप्रगायत ।

स हि स॒त्यो यं पूर्वे॑ चि॒द्दे॒वास॑श्चि॒द्यमी॑धि॒रे ।
होता॑रं म॒न्द्रजि॑ह्व॒मित्सु॑दी॒तिभि॑र्वि॒भाव॑सुम् ॥ २ ॥

सः । हि । स॒त्यः । यम् । पूर्वे॑ । चि॒त् । दे॒वास॑ः । चि॒त् । यम् । ई॒धि॒रे ।
होता॑रम् । म॒न्द्रऽजि॑ह्वम् । इत् । सु॒दी॒तिऽभि॑ः । वि॒भाऽव॑सुम् ॥ २ ॥

ᵛपूर्वे ᵛचित् पूर्वे महर्षयः ᵛहोतारं देवानामाह्वातारं ᵛमन्द्रजिह्वम् । हविषां प्रदानेन देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य सः । तम् । यद्वा मोदनजिह्वम् । तथाह यास्कः—‘मन्द्रजिह्वं मन्दनजि मोदनजिह्वमिति वा’ (निरु. ६. २३) इति । ᵛसुदीतिभिः शोभनदीप्तिभिर्युक्तं ᵛविभावसुं प्रभा ᵛयम् अग्निम् ईधिरे समैन्धत[1] ᵛदेवासश्चित् देवा अपि ᵛयम् अग्निम् ᵛईधिरे समैन्धत[2] ᵛस हि अग्निः ᵛसत्यः भवति । सत्यप्रतिश्रवो भवति । ᵛइत् इति पूरणः ॥

स नो॑ धी॒ती वरि॑ष्ठया॒ श्रेष्ठ॑या च सु॒म॒त्या ।
अग्ने॑ रा॒यो दि॑दीहि नः सुवृ॒क्तिभि॑र्वरेण्य ॥ ३ ॥

सः । न॒ः । धी॒ती । वरि॑ष्ठया । श्रेष्ठ॑या । च॒ । सु॒ऽम॒त्या ।
अग्ने॑ । रा॒यः । दि॒दी॒हि॒ । न॒ः । सु॒वृ॒क्तिऽभि॑ः । व॒रे॒ण्य॒ ॥ ३ ॥

ᵛसुवृक्तिभिः स्तुतिभिः स्तूयमान ᵛवरेण्य वरणीय हे ᵛअग्ने ᵛसः त्वं ᵛवरिष्ठया वरतमेन ᵛश्रेष्ठया अतिशयेन प्रशस्येन ᵛनो ᵛधीती धीत्यास्मदीयेन परिचरणात्मकेन कर्मणा ᵛसुमत्या ᵛच । सुमतिरिति[3] शस्त्रमुच्यते । शस्त्रेण च प्रीतः सन् ᵛरायः धनानि ᵛनः अस्मभ्यं ᵛदीदिहि देहि ॥

अ॒ग्निर्दे॒वेषु॑ राजत्य॒ग्निर्मर्ते॑ष्वावि॒शन् ।
अ॒ग्निर्नो॑ हव्य॒वाह॑नो॒ऽग्निं धी॒भिः स॑पर्यत ॥ ४ ॥

अ॒ग्निः । दे॒वेषु॑ । रा॒ज॒ति॒ । अ॒ग्निः । मर्ते॑षु । आ॒ऽवि॒शन् ।
अ॒ग्निः । न॒ः । ह॒व्य॒ऽवाह॑नः । अ॒ग्निम् । धी॒भिः । स॒प॒र्य॒त॒ ॥ ४ ॥

यः ᵛअग्निः ᵛदेवेषु देवानां मध्ये ᵛराजति देवतारूपेण प्रकाशते । यः ᵛअग्निः ᵛमर्तेषु मनुष्येषु ᵛआविशन् आहवनीयादिरूपेण प्रविष्टो भवति । यः ᵛअग्निः ᵛनः अस्माकं ᵛहव्यवाहनः भवति अस्मदीयेषु यज्ञेषु देवतार्थं हव्यानां वोढा भवति । हे यजमानास्तम् ᵛअग्निं ᵛधीभिः स्तुतिभिः ᵛसपर्यत परिचरत ॥

---

[1] ख-च-र-श—समैधत; ग-घ-ज-झ—समैधन्त । [2] ख-झ-ण-भ-र-श—समैधत; ग—समैधन्त; न—समेन्धन्त । [3] ख-च-ण-भ—सुमतिरेव; झ—सुमतिरिव; न—सुमतिरिह ।

पुत्रकामेष्टयाम् ‘ अग्निस्तुविश्रवस्तमम् ’ इति द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च— ‘ अग्निस्तुविश्रवस्तममिति द्वे संयाज्ये ’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

अ॒ग्निस्तु॒विश्र॑वस्तमं तु॒विब्र॑ह्माणमु॒त्तमम् ।
अ॒तू᳚र्तं श्राव॒यत्प॑तिं पु॒त्रं द॑दाति दा॒शुषे॑ ॥ ५ ॥

अ॒ग्निः । तु॒विश्र॑वःऽतमम् । तु॒विऽब्र॑ह्माणम् । उ॒त्ऽत॒मम् ।
अ॒तू᳚र्तम् । श्र॒व॒यत्ऽप॑तिम् । पु॒त्रम् । द॒दा॒ति॒ । दा॒शुषे॑ ॥ ५ ॥

ᵛअग्निः ᵛतुविश्रवस्तमम् अतिशयेन बह्वन्नं ᵛतुविब्रह्माणं बहुस्तोत्रम् ᵛउत्तमम् उत्कृष्टम् ᵛअतूर्तं स्वकर्मणा शत्रुभिरहिंसितं ᵛश्रावयत्पतिम् । श्रावयति विश्रुतान् करोति पतीन् पालयितॄन् पितॄनिति पितॄणां प्रख्यापक इति श्रावयत्पतिः । तथाविधं ᵛपुत्रं ᵛदाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ᵛददाति ददातु ॥ ॥ १७ ॥

अ॒ग्निर्द᳚दाति॒ सत्प॑तिं सा॒साह॒ यो॑ यु॒धा नृभिः॑ ।
अ॒ग्निरत्यं᳚ रघुष्य॒दं जेता॑र॒मप॑राजितम् ॥ ६ ॥

अ॒ग्निः । द॒दा॒ति॒ । सत्ऽप॑तिम् । स॒साह॑ । यः । यु॒धा । नृऽभिः॑ ।
अ॒ग्निः । अत्य॑म् । र॒घु॒ऽस्यद॑म् । जेता॑रम् । अप॑राऽजितम् ॥ ६ ॥

ᵛयः पुत्रः ᵛयुधा युद्धेन ᵛनृभिः परिजनैः ᵛससाह शत्रूनभिभवति ᵛसत्पतिं सतां पालयितारं तथाविधं पुत्रम् ᵛअग्निर्ददाति अस्मभ्यं ददातु । किंच ᵛअग्निः ᵛरघुष्यदम् । रघुर्लघुः स्यदो जवो यस्य तम् । ᵛजेतारं शत्रून् ᵛअपराजितं शत्रुभिः ᵛअत्यम्[1] । अतति सततं गच्छतीत्यत्योऽश्वः । तं ददातु ॥

अश्वमेधे पौष्णयामिष्टौ ‘ यद्वाहिष्ठम्[2] ’ इति[2] स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च— ‘ यद्वाहिष्ठं तदग्नय इति संयाज्ये ’ (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

यद्वाहि॑ष्ठं॒ तद॒ग्नये॑ बृ॒हद॑र्च विभावसो ।
महि॑षीव॒ त्वद्र॒यिस्त्वद्वाजा॒ उदी॑रते ॥ ७ ॥

यत् । वाहि॑ष्ठम् । तत् । अ॒ग्नये॑ । बृ॒हत् । अ॒र्च॒ । वि॒भा॒व॒सो॒ इति॑ विभाऽवसो ।
महि॑षीऽइव । त्वत् । र॒यिः । त्वत् । वाजाः॑ । उत् । ई॒र॒ते॒ ॥ ७ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ अत्यं ’ नास्ति । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–‘ यद्वाहिष्ठमिति ’ नास्ति ।

ᵛवाहिष्ठं वोढृतमं ᵛयत् स्तोत्रं ᵛतदग्नये क्रियते । अतो हे ᵛविभावसो प्रभाधनाढ्ये ᵛत्व बह्वन्नं धनं च[1] ᵛअर्च अस्मभ्यं प्रयच्छ । कथमस्यान्नधनप्रदातृत्वमित्यपेक्षायामाह । यतः ᵛत्वत् सकाशात् ᵛमहिषी महती ᵛरयिः धनम् ᵛउदीरते उद्गच्छति । ᵛवाजाः अन्नानि च ᵛत्वत् उदीरते उद्गच्छन्ति । इवेति पूरणः ॥

तव द्युमन्तो अर्चयो ग्रावेवोच्यते बृहत् ।
उतो ते तन्यतुर्यथा स्वानो अर्त त्मना दिवः ॥ ८ ॥

तव । द्युऽमन्तः । अर्चयः । ग्रावाऽइव । उच्यते । बृहत् ।
उतो इति । ते । तन्यतुः । यथा । स्वानः । अर्त । त्मना । दिवः ॥ ८ ॥

हे अग्ने ᵛतव ᵛअर्चयः रश्मयः ᵛद्युमन्तः दीप्तिमन्तो भवन्ति[3] । ᵛबृहत् महान् त्वं ᵛग्रावेव अभिषवग्रावेव ᵛउच्यते स्तूयसे । ᵛउतो अपि च ᵛत्मना आत्मना ᵛदिवः द्योतमानस्य ᵛते तव ᵛस्वानः शब्दः ᵛतन्यतुर्यथा मेघगर्जितमिव ᵛअर्त उद्गच्छति ॥

एवाँ अग्निं वसूयवः सहसानं ववन्दिम ।
स नो विश्वा अति द्विषः पर्षन्नावेव सुक्रतुः ॥ ९ ॥

एव । अग्निम् । वसुऽयवः । सहसानम् । ववन्दिम ।
सः । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । पर्षत् । नावाऽइव । सुऽक्रतुः ॥ ९ ॥

ᵛवसूयवः वसुकामा वयं ᵛसहसानम् अस्माकं बलमाचरन्तम् ᵛअग्निम् एवमुक्तप्रकारेण ᵛववन्दिम स्तुमः । ᵛसुक्रतुः शोभनकर्मा ᵛसः अग्निः ᵛनः अस्मान् ᵛविश्वाः सर्वान् ᵛद्विषः शत्रून् ᵛअति ᵛपर्षत् अतिपारयतु[4] । कथमिव । ᵛनावा साधनेन सिन्धुम् ᵛइव ॥ ॥ १८ ॥

‘ अग्ने पावक ’ इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् । वसूयव ऋषयः । गायत्री छन्दः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अग्ने गायत्रम् ’ इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आधाने द्वितीयायामिष्टौ प्रथमस्य हविषः ‘ अग्ने पावक ’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘ स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा ’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ १ ॥

अग्ने । पावक । रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्वया । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ १ ॥

---

[1] घ-च-ण-भ—वा । [2] ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-र—‘ त्वत्तः ’ नास्ति । [3] ख-च-झ-ण-न-भ- भान्ति । [4] प-फ-ब—अतिपारयत्वेव ।

हे ᵛपावक शोधक ᵛरोचिषा स्वदीप्त्या ᵛमन्द्रया देवानां मादयित्र्या ᵛजिह्वया च हे ᵛदेव द्योतमान ᵛअग्ने ᵛदेवान् ᵛआ ᵛवक्षि यज्ञार्थमावह । ᵛयक्षि ᵛच । तान् यज ॥

तं त्वा॑ घृतस्नवीमहे॒ चित्र॑भानो स्व॒र्दृश॑म् । दे॒वाँ आ वी॒तये॑ वह ॥ २ ॥

तम् । त्वा॒ । घृ॒त॒स्नो॒ इति॑ घृतऽस्नो । ई॒म॒हे॒ । चित्र॑भानो॒ इति॒ चित्र॑ऽभानो । स्वः॒ऽदृश॑म् । दे॒वान् । आ । वी॒तये॑ । व॒ह ॥ २ ॥

हे ᵛघृतस्नो घृतस्य प्रेरक । यद्वा घृतेन जनित[1] । हे ᵛचित्रभानो । चित्रा नानाविधा भानवो रश्मयो यस्यासौ चित्रभानुः । तस्य संबोधनम् । ᵛस्वर्दृशं सर्वद्रष्टारं ᵛतं[2] ᵛत्वा त्वाम् ᵛईमहे याचामहे । अतः ᵛवीतये हविषां भक्षणाय ᵛदेवान् ᵛआ ᵛवह ॥

वी॒तिहो॑त्रं त्वा कवे द्यु॒मन्तं॒ समि॑धीमहि । अग्ने॑ बृ॒हन्त॑मध्व॒रे ॥ ३ ॥

वी॒तिऽहो॑त्रम् । त्वा॒ । क॒वे॒ । द्यु॒ऽमन्त॑म् । सम् । इ॒धी॒म॒हि॒ । अग्ने॑ । बृ॒हन्त॑म् । अ॒ध्व॒रे ॥ ३ ॥

हे ᵛकवे क्रान्तदर्शिन्[3] ᵛअग्ने ᵛवीतिहोत्र कान्तयज्ञ[4] ᵛद्युमन्तं दीप्तिमन्तं ᵛबृहन्तं महान्तं ᵛत्वा त्वाम् ᵛअध्वरे यज्ञे ᵛसमिधीमहि समिद्भिः संदीपयामः ॥

अग्ने॒ विश्वे॑भि॒रा ग॑हि दे॒वेभि॑र्ह॒व्यदा॑तये । होता॑रं त्वा वृणीमहे ॥ ४ ॥

अग्ने॑ । विश्वे॑भिः । आ । ग॒हि॒ । दे॒वेभिः॑ । ह॒व्यऽदा॑तये । होता॑रम् । त्वा॒ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ४ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛविश्वेभिः सर्वैः ᵛदेवेभिः देवैः सह त्वं ᵛहव्यदातये हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थम् ᵛआ ᵛगहि यज्ञं प्रत्यागच्छ । यतः ᵛहोतारं देवानामाह्वातारं ᵛत्वा त्वां ᵛवृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

यज॑मानाय सुन्व॒त आग्ने॑ सु॒वीर्यं॑ वह । दे॒वैरा स॑त्सि ब॒र्हिषि॑ ॥ ५ ॥

यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते । आ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् । व॒ह॒ । दे॒वैः । आ । स॒त्सि॒ । ब॒र्हिषि॑ ॥ ५ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛसुन्वते अभिषवं कुर्वते ᵛयजमानाय ᵛसुवीर्यं शोभनं बलम् ᵛआ ᵛवह प्रापय । किंच ᵛदेवैः सह ᵛबर्हिषि यज्ञे ᵛआ ᵛसत्सि आसीदेति ॥ ॥ १९ ॥

स॒मि॒धा॒नः स॑हस्र॒जिदग्ने॒ धर्मा॑णि पुष्यसि । दे॒वानां॑ दू॒त उ॒क्थ्यः॑ ॥ ६ ॥

स॒म्ऽइ॒धा॒नः । स॒ह॒स्र॒ऽजि॒त् । अग्ने॑ । धर्मा॑णि । पु॒ष्य॒सि॒ । दे॒वाना॑म् । दू॒तः । उ॒क्थ्यः॑ ॥ ६ ॥

---

[1] ख-च-ण-जरित्र ; झ-न-भ-र-जरित । [2] प-फ-ब-तं तादृशम् । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-हे कान्तदर्शिन् । [4] ख-र-क्रान्तयज्ञम् ; झ-क्रान्तं यज्ञम्; त-कान्तयज्ञं यद्वा प्रिय(य)ज्ञम् ।

हे vसहस्रजित् सहस्रस्य जेतः vअग्ने vसमिधानः हविर्भिः समिध्यमानः vउक्थ्यः प्रशस्यः vदेवानां vदूतः सन् vधर्माणि नः कर्माणि यज्ञादिक्रियाः vपुष्यसि पोषयसि ॥

न्य१॒ग्निं जा॒तवे॑दसं हो॒त्र॒वाहं॒ यवि॑ष्ठ्यम् । दधा॑ता दे॒वमृ॒त्विज॑म् ॥ ७ ॥

नि । अ॒ग्निम् । जा॒तऽवे॑दसम् । हो॒त्र॒ऽवाह॑म् । यवि॑ष्ठ्यम् । दधा॑त । दे॒वम् । ऋ॒त्विज॑म् ॥ ७ ॥

हे यजमानाः vजातवेदसम् । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः । तं vहोत्रवाहं होत्रस्य यज्ञस्य वोढारं vयविष्ठ्यं युवतमं vदेवं द्योतमानम् vऋत्विजम् ऋतौ यष्टारम् vअग्निं vनि vदधात निधत्त ॥

प्र य॒ज्ञ ए॑त्वानु॒षग॒द्या दे॒वव्य॑चस्तमः । स्तृ॒णी॒त ब॒र्हिरा॒सदे॑ ॥ ८ ॥

प्र । य॒ज्ञः । ए॒तु॒ । आ॒नु॒षक् । अ॒द्य । दे॒वव्य॑चःऽतमः । स्तृ॒णी॒त । ब॒र्हिः॑ । आ॒ऽसदे॑ ॥ ८ ॥

vअद्य अस्मिन्नहनि vदेवव्यचस्तमः देवैः प्रकाशमानैः स्तोतृभिः व्याप्ततमः[1] vयज्ञः यज्ञसाधनं हविः vआनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा vप्र vएतु देवान् गच्छतु । हे ऋत्विजः vआसदे अग्नेरासदनार्थं vबर्हिः vस्तृणीत ॥

एदं म॒रुतो॑ अ॒श्विना॑ मि॒त्रः सी॑दन्तु॒ वरु॑णः । दे॒वासः॒ सर्व॑या वि॒शा ॥ ९ ॥

आ । इ॒दम् । म॒रुतः॑ । अ॒श्विना॑ । मि॒त्रः । सी॒द॒न्तु॒ । वरु॑णः । दे॒वासः॑ । सर्व॑या । वि॒शा ॥ ९ ॥

vमरुतः मरुद्गणाः vअश्विना अश्विनौ देवानां भिषजौ vमित्रः सूर्यः vवरुणः च vदेवासः एते सर्वे देवाः vसर्वया vविशा समस्तेन स्वीयेन परिजनेन सार्धम् vइदं बर्हिः vआ[2] vसीदन्तु[2] ॥ ॥२०॥

‘अनस्वन्ता’ इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अनस्वन्ता षट् त्रैवृष्णपौरुकुत्स्यौ द्वौ त्र्यरुणत्रसदस्यू राजानौ भारतश्चाश्वमेधोऽन्त्यास्तिस्रोऽनुष्टुभो नात्मात्मने दद्यादिति सर्वास्त्वत्रिं केचिदन्त्यैन्द्राग्नी’ इति । त्रिवृष्णस्य पुत्रस्त्र्यरुणः पुरुकुत्सस्य पुत्रस्त्रसदस्युर्भरतस्य पुत्रोऽश्वमेध एते त्रयोऽपि राजानः संभूयास्य सूक्तस्य ऋषयः । यद्वा । अत्रिरेव ऋषिः । आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । षष्ठीन्द्राग्निदेवत्या शिष्टाः पञ्चाग्नेय्यः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अन॑स्वन्ता॒ सत्प॑तिर्मामहे मे॒ गावा॒ चेति॑ष्ठो॒ असु॑रो म॒घोनः॑ ।
त्रै॒वृ॒ष्णो अ॑ग्ने द॒शभिः॑ स॒हस्रै॒र्वैश्वा॑नर॒ त्र्य॑रुणश्चिकेत ॥ १ ॥

अन॑स्वन्ता । सत्ऽप॑तिः । म॒म॒हे॒ । मे॒ । गावा॑ । चेति॑ष्ठः । असु॑रः । म॒घोनः॑ ।
त्रै॒वृ॒ष्णः । अ॒ग्ने॒ । द॒शऽभिः॑ । स॒हस्रैः॑ । वैश्वा॑नर । त्रिऽअ॑रुणः । चि॒के॒त॒ ॥ १ ॥

---

[1] ख-च-ण—व्यष्टृतमः; झ-भ—व्याष्टृतमः; र—व्याप्तृतमः ।

[2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श—सीदन्तु आसीदन्तु ।

अत्री राजर्षीणां दानमग्नेः पुरतोऽनेन सूक्तेनावर्णयत् । हे vवैश्वानर विश्वेषां नराणां[1] नेतः vअग्ने vसत्पतिः सतां पालयिता vचेतिष्ठः ज्ञातृतमः vअसुरः बलवान् vमघोनः मघवा धनवान् ॥ प्रथमार्थे ङसिः ॥ vत्रैवृष्णः त्रिवृष्णपुत्रः vत्र्यरुणः[2] त्र्यरुणः इत्येतन्नामा[2] राजर्षिः vअनस्वन्ता अनस्वन्तौ अनसा शकटेन संयुक्तौ[3] vगावा गावावनड्वाहौ गवां हिरण्यानां[4] वा[4] vदशभिः vसहस्रैः सह vमे मह्यं vममहे ददौ । ‘ महि दाने ’ । स राजर्षिः vचिकेत सर्वैर्जनैरनेन दानेन ज्ञायते ॥

यो मे शता च विंशतिं च गोनां हरी च युक्ता सुधुरा ददाति ।
वैश्वानर सुष्टुतो वावृधानोऽग्ने यच्छ त्र्यरुणाय शर्म ॥ २ ॥

यः । मे । शता । च । विंशतिम् । च । गोनाम् । हरी इति । च । युक्ता । सुऽधुरा । ददाति ।
वैश्वानर । सुऽस्तुतः । ववृधानः । अग्ने । यच्छ । त्रिऽअरुणाय । शर्म ॥ २ ॥

vयः त्र्यरुणः vशता vच[5] शतानि सुवर्णानां vगोनां गवां vविंशतिं vच vयुक्ता रथेन युक्तौ vसुधुरा सुधुरौ सुष्ठु धुरं वहन्तौ vहरी अश्वौ vच vमे मह्यं vददाति अददात् हे vवैश्वानर vअग्ने vसुष्टुतः अस्माभिः सम्यक्स्तुतः vववृधानः हविर्भिर्वर्धमानस्त्वं तस्मै vत्र्यरुणाय vशर्म सुखं vयच्छ प्रयच्छ ॥

एवा ते अग्ने सुमतिं चकानो नविष्ठाय नवमं त्रसदस्युः ।
यो मे गिरस्तुविजातस्य पूर्वीर्युक्तेनाभि त्र्यरुणो गृणाति ॥ ३ ॥

एव । ते । अग्ने । सुऽमतिम् । चकानः । नविष्ठाय । नवमम् । त्रसदस्युः ।
यः । मे । गिरः । तुविऽजातस्य । पूर्वीः । युक्तेन । अभि । त्रिऽअरुणः । गृणाति ॥ ३ ॥

vयः vत्र्यरुणः vतुविजातस्य बह्वपत्यस्य vमे vपूर्वीः बह्वीः vगिरः स्तुतीः श्रुत्वा प्रीतः सन् vयुक्तेन अभियुक्तेन मनसा vअभि vगृणाति इदं गृहाणेदं गृहाणेति यथा[6] मां ब्रवीति vएव[7] एवं हे vअग्ने vनविष्ठाय अत्यन्तं स्तुत्याय vते तुभ्यं vनवमं नवतमां vसुमतिं स्तुतिं vचकानः कामयमानः vत्रसदस्युः अपि इदं गृहाणेदं गृहाणेति मां प्रार्थितवान् ॥

यो म इति प्रवोचत्यश्वमेधाय सूरये ।
ददद्दृचा सनिं यते ददन्मेधामृतायते ॥ ४ ॥

यः । मे । इति । प्रऽवोचति । अश्वऽमेधाय । सूरये ।
ददत् । ऋचा । सनिम् । यते । ददत् । मेधाम् । ऋतऽयते ॥ ४ ॥

---

[1] ख-च-ण—ऋषीणाम् । [2] ख-च-ण—त्र्यरुणनामा; ग-घ-ज—अ(त्र्य)रुण एतन्नाम; प-फ-ब—अ(त्र्य)रुणं एतन्नामा; झ-त-भ-र—त्र्यरुणः त्र्यरुण इतिनामा; न—अ(त्र्य)रुण इतिनामा । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-र—संपृक्तौ । [4] ग-घ-ज-प-फ-ब—हिरण्यादीनां च; श—हिरण्यादीनां वा । [5] ख-च-झ-ण-न-भ-र—‘ च ’ नास्ति । [6] ग-घ-ज-श—तथा । [7] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श—‘ एव ’ नास्ति ।

vयः भिक्षमाणोऽर्थी vसूरये प्रेरकाय धनानां दात्रे वास्मै vअश्वमेधाय राजर्षये vमे मह्यं आत्मनः समीपं गच्छते तस्मा अर्थिनेऽश्वमेधः vसनिं धनं vददत् ददाति । हे अग्ने vऋतायते vइति vप्रवोचति प्रब्रवीति । योऽश्वमेधं धनानि भिक्षते इत्यर्थः । vऋचा अग्नेः स्तोत्रेण सह मिच्छते तस्मा अश्वमेधाय vमेधां यज्ञविषयां प्रज्ञां vददत् देहि ॥

यस्य॑ मा प॒रुषाः॑ श॒तमु॑द्ध॒र्षय॑न्त्यु॒क्षणः॑ ।
अश्व॑मेधस्य॒ दाना॒ः सोमा॑इव॒ त्र्या॑शिरः ॥ ५ ॥

यस्य॑ । मा॒ । प॒रु॒षाः । श॒तम् । उ॒त्ऽह॒र्षय॑न्ति । उ॒क्षणः॑ ।
अश्व॑ऽमेधस्य । दाना॑ः । सोमा॑ःऽइव । त्रिऽआ॑शिरः ॥ ५ ॥

vयस्य येन vअश्वमेधस्य अश्वमेधेन vदानाः दत्ताः vपरुषाः कामानां पूरकाः vशतम् vउक्षणः उक्षाणो बलीवर्दाः vमा माम् vउद्धर्षयन्ति उत्कर्षेण हर्षयन्ति हे अग्ने ते उक्षाणः vत्र्याशिरः। दधिसक्तुपयोरूपास्तिस्र आशिरोऽधिश्रयणसाधनभूता येषां ते त्र्याशिरः । vसोमाइव तव प्रीणनाय भवन्तु ॥

इन्द्रा॑ग्नी श॒त॒दाव्न्यश्व॑मेधे सु॒वीर्य॑म् ।
क्ष॒त्रं धा॑रयतं बृ॒हद्दि॒वि सूर्य॑मिवा॒जर॑म् ॥ ६ ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । श॒त॒ऽदा॑व्नि । अश्व॑ऽमेधे । सु॒ऽवीर्य॑म् ।
क्ष॒त्रम् । धा॒र॒य॒त॒म् । बृ॒हत् । दि॒वि । सूर्य॑म्ऽइव । अ॒जर॑म् ॥ ६ ॥

हे vइन्द्राग्नी vशतदाव्नि । शतमपरिमितमर्थिभ्यो धनं ददातीति शतदावा । तस्मिन् vअश्वमेधे राजर्षौ vसुवीर्यं शोभनवीर्यसहितं vबृहत् महत् vअजरं जरारहितं vक्षत्रं धनं vधारयतं निधारयतम्। कथमिव । vदिवि अन्तरिक्षे vसूर्यमिव ॥ ॥ २१ ॥

‘ समिद्धो अग्निः ’ इति षडृचं चतुर्दशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ समिद्धो विश्ववारात्रेयी त्रिष्टुब्जगती त्रिष्टुबनुष्टुब्गायत्र्यौ ’ इति । अत्रिगोत्रोत्पन्ना विश्ववारानामिका अस्य सूक्तस्य ऋषिः। आद्यातृतीये त्रिष्टुभौ द्वितीया जगती चतुर्थ्यनुष्टुबन्त्ये गायत्र्यौ । अग्निर्देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः॥

समि॑द्धो अ॒ग्निर्दि॒वि शो॒चिर॑श्रेत्प्र॒त्यङ्ङु॒षस॑मुर्वि॒या वि भा॑ति ।
एति॒ प्राची॑ वि॒श्ववा॑रा॒ नमो॑भिर्दे॒वाँ ईळा॑ना ह॒विषा॑ घृ॒ताची॑ ॥ १ ॥

सम्ऽइ॑द्धः । अ॒ग्निः । दि॒वि । शो॒चिः । अ॒श्रे॒त् । प्र॒त्यङ् । उ॒षस॑म् । उ॒र्वि॒या । वि । भा॒ति॒ ।
एति॑ । प्राची॑ । वि॒श्वऽवा॑रा । नम॑ःऽभिः । दे॒वान् । ईळा॑ना । ह॒विषा॑ । घृ॒ताची॑ ॥ १ ॥

vसमिद्धः सम्यग्दीप्तः vअग्निः vदिवि द्योतमानेऽन्तरिक्षे vशोचिः तेजः vअश्रेत् श्रयति । तथा vउषसं vप्रत्यङ् उषसमभिमुखः सन् vउर्विया उरु विस्तीर्णं vवि vभाति विशेषेण भ्राजते । vनमोभिः स्तोत्रैः vदेवान् इन्द्रादीन् vईळाना स्तुवती vहविषा पुरोडाशादिलक्षणेन युक्तया vघृताची घृताच्या स्रुचा सहिता vविश्ववारा सर्वमपि पापरूपं शत्रुं वारयित्र्येतन्नामिका vप्राची प्राङ्मुखी सती vएति । एवंभूतमग्निं प्रतिगच्छति ॥

स॒मि॒ध्यमा॑नो अ॒मृत॑स्य राजसि ह॒विष्कृ॒ण्वन्तं॑ सचसे स्व॒स्तये॑ ।
विश्वं॒ स ध॑त्ते॒ द्रवि॑णं॒ यमिन्व॑स्याति॒थ्यम॑ग्ने॒ नि च॑ धत्त॒ इत्पु॒रः ॥ २ ॥

स॒म्ऽइ॒ध्यमा॑नः । अ॒मृत॑स्य । रा॒ज॒सि॒ । ह॒विः । कृ॒ण्वन्त॑म् । स॒च॒से॒ । स्व॒स्तये॑ ।

विश्व॑म् । सः । ध॒त्ते॒ । द्रवि॑णम् । यम् । इन्व॑सि ।

आ॒ति॒थ्यम् । अ॒ग्ने॒ । नि । च॒ । ध॒त्ते॒ । इत् । पु॒रः ॥ २ ॥

हे अग्ने vसमिध्यमानः सम्यगिध्यमानस्त्वम् vअमृतस्य उदकस्य vराजसि ईशिषे । तथा vहविष्कृण्वन्तं पुरोडाशादिहविष्कर्तारं यजमानं vस्वस्तये अविनाशाय vसचसे सेवसे । किंच vयं यजमानम् vइन्वसि गच्छसि vसः यजमानः vविश्वं समस्तं vद्रविणं पश्वादिलक्षणं[1] धनं vधत्ते धारयति । अपि च हे vअग्ने vआतिथ्यम् अतिथिरूपस्य तव योग्यं हविः vपुरः vइत् तव पुरस्तादेव vनि vधत्ते vच स्थापयति च ॥

पवित्रेष्टयां स्विष्टकृतः ‘ अग्ने शर्ध ’ इति याज्या । सूत्र्यते[2] हि[2]—‘ जुष्टो दमूना अग्ने शर्ध महते सौभगायेति संयाज्ये ’ (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । साकमेधेषु मरुद्भयः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यत्राप्येषैव स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—‘ जुष्टो दमूना अग्ने शर्ध महते सौभगायेति संयाज्ये ’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति[3] ॥

अग्ने॒ शर्ध॑ मह॒ते सौभ॑गाय॒ तव॑ द्यु॒म्नान्यु॑त्त॒मानि॑ सन्तु ।
सं जा॑स्प॒त्यं सु॒यम॒मा कृ॑णुष्व शत्रूय॒ताम॒भि ति॑ष्ठा॒ महां॑सि ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । शर्ध॑ । म॒ह॒ते । सौभ॑गाय । तव॑ । द्यु॒म्नानि॑ । उ॒त्ऽत॒मानि॑ । स॒न्तु ।

सम् । जाः॒ऽप॒त्यम् । सु॒ऽयम॑म् । आ । कृ॒णु॒ष्व॒ । श॒त्रु॒ऽय॒ताम् । अ॒भि । ति॒ष्ठ॒ । महां॑सि ॥ ३ ॥

हे vअग्ने त्वं vमहते प्रभूताय vसौभगाय अस्माकं शोभनधनत्वाय vशर्ध शत्रून् सहस्व । तथा vतव संबन्धीनि vद्युम्नानि धनानि तेजांसि वा vउत्तमानि उत्कृष्टानि vसन्तु भवन्तु । किंच हे अग्ने त्वं[4] vजास्पत्यम् । जा जाया च पतिश्च जायापती । तयोः कर्म जास्पत्यम् । तत् vसुयमं सुष्ठु नियमनो-

---

[1] ख-च-झ-ण-भ–वस्वादिलक्षणम् । [2] ख-च-झ-ण-न-भ–सूत्रितं च । [3] न–इति । स्नुषाश्वशुरेष्टयां एषैव स्विष्टकृतो याज्या । तथैव सूत्रितम् । [4] श–सम् ।

क्र. २–१००

पेतम् । अन्योन्यसंश्लिष्टमित्यर्थः । vसम् vआ vकृणुष्व सम्यक् कुरुष्व । अपि च vशत्रूयतां शत्रुमात्मन इच्छतां सपत्नानां vमहांसि तेजांसि vअभि vतिष्ठ आक्रमस्व ॥

समिद्धस्य प्रमहसोऽग्ने वन्दे तव श्रियम् ।
वृषभो द्युम्नवाँ असि समध्वरेष्विध्यसे ॥ ४ ॥

सम्ऽइद्धस्य । प्रऽमहसः । अग्ने । वन्दे । तव । श्रियम् ।
वृषभः । द्युम्नऽवान् । असि । सम् । अध्वरेषु । इध्यसे ॥ ४ ॥

हे vअग्ने vसमिद्धस्य प्रवृद्धस्य[1] vप्रमहसः प्रकृष्टतेजसः vतव संबन्धिनीं vश्रियं दीप्तिं vवन्दे। अहं यजमानः स्तौमि । vवृषभः कामानां वर्षिता त्वं vद्युम्नवान् vअसि धनवान् भवसि। vअध्वरेषु यज्ञेषु vसम् vइध्यसे सम्यग्दीप्यसे ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' समिद्धो अग्न आहुत ' इति द्वे सामिधेन्यौ । सूत्रितं च-' समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे ' (आश्व. श्रौ. १. २) इति ॥

समिद्धो अग्न आहुत देवान्यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाळसि ॥ ५ ॥

सम्ऽइद्धः । अग्ने । आऽहुत । देवान् । यक्षि । सुऽअध्वर । त्वम् । हि । हव्यऽवाट् । असि ॥ ५ ॥

हे vआहुत यजमानैः आ समन्तात् हुत हे vस्वध्वर शोभनयज्ञोपेत हे vअग्ने vसमिद्धः सम्यग्दीप्तः vत्वं vदेवान् द्योतमानानिन्द्रादीन् vयक्षि यजस्व । vहि यस्मात् कारणात् हे अग्ने त्वं vहव्यवाट् vअसि हव्यानां वोढा भवसि । अतः कारणात् देवान् यजस्वेति संबन्धः ॥

आ जुहोता दुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् ॥ ६ ॥

आ । जुहोत । दुवस्यत । अग्निम् । प्रऽयति । अध्वरे । वृणीध्वम् । हव्यऽवाहनम् ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् vअध्वरे अस्मदीययागे vप्रयति प्रवृत्ते सति vहव्यवाहनं हविषां वोढारम् एतन्नामकम् vअग्निम् vआ vजुहोत आ समन्तात् जुहोत । तथा vदुवस्यत परिचरत। vवृणीध्वम् संभजध्वं च हव्यवाहनम् । हव्यवाहननामकस्यैवाग्नेर्देवतासंबन्धो यजमानैर्वरणीयत्वं च तैत्तिरीये स्पष्टमाम्नातं—' त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा असुराणाम्। त एतर्ह्याशंसन्ते मां वरिष्यते मामिति वृणीध्वं हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीते ' (तै. सं. २. ५. ८. ६) इति ॥ ॥ २२ ॥

' त्र्यर्यमा ' इति पञ्चदशर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—' त्र्यर्यमा पञ्चोना गौरिवीतिः शाक्त्य ऐन्द्रमुशना यदौशनसो वा पादः ' इति। शक्तिगोत्रोत्पन्नो गौरिवीतिर्नाम ऋषिः । अनुक्तत्वात्

---

[1] प-फ-ब–सम्यगिद्धस्य ।

त्रिष्टुप्[1]। इन्द्रो देवता मण्डलादिपरिभाषया निवृत्तत्वात्। ‘ उशना यत्सहस्यैः ’ इति पादः औशनस ऐन्द्रो वा। आभिप्लविके तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये एतन्निविद्धानम्। सूत्रितं च-‘ तृतीयस्य त्र्यर्यमा यो जात एवेति मध्यंदिनः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

त्र्यर्यमा मनुषो देवताता त्री रोचना दिव्या धारयन्त ।
अर्चँन्ति त्वा मरुतः पूतदक्षास्त्वमेषामृषिरिन्द्रासि धीरः ॥ १ ॥

त्री । अर्यमा । मनुषः । देवऽताता । त्री । रोचना । दिव्या । धारयन्त ।
अर्चँन्ति । त्वा । मरुतः । पूतऽदक्षाः । त्वम् । एषाम् । ऋषिः । इन्द्र । असि । धीरः ॥१॥

ᵛमनुषः मनोः संबन्धिनी ᵛदेवताता देवतातौ यज्ञे ᵛत्री त्रीणि ᵛअर्यमा अर्यमाणि यानि तेजांसि सन्ति। तथा[2] ᵛत्री त्रीणि[2] ᵛरोचना रोचमानानि वाय्वग्निसूर्यात्मकानि ᵛदिव्या दिव्यान्यन्तरिक्षे भवानि तानि तेजांसि ᵛधारयन्त मरुतो धारयन्ति। ᵛपूतदक्षाः शुद्धबलाः ᵛमरुतः ᵛत्वा त्वाम् ᵛअर्चन्ति स्तुवन्ति। हे ᵛइन्द्र ᵛधीरः धीमान् ᵛत्वमेषां मरुताम् ᵛऋषिः ᵛअसि द्रष्टा भवसि ॥

अनु यदीं मरुतो मन्दसानमार्चन्निन्द्रं पपिवांसं सुतस्य ।
आदत्त वज्रमभि यदहिं हन्नपो यह्वीरसृजत्सर्तवा उ ॥ २ ॥

अनु । यत् । ईम् । मरुतः । मन्दसानम् । आर्चन् । इन्द्रम् । पपिऽवांसम् । सुतस्य ।
आ । अदत्त । वज्रम् । अभि । यत् । अहिम् । हन् ।
अपः । यह्वीः । असृजत् । सर्तवै । ऊँ इति ॥ २ ॥

ᵛयत् यदा ᵛमरुतो ᵛमन्दसानं तृप्यन्तं ᵛसुतस्य अभिषुतं सोमं ᵛपपिवांसं पीतवन्तम् ᵛईम् एनम् ᵛइन्द्रम् ᵛअनु ᵛआर्चन् अन्वस्तुवन्। तदेन्द्रः ᵛवज्रम् ᵛआदत्त आददौ। ततः ᵛयत् यदा ᵛअहिं वृत्रम् ᵛअभि ᵛहन् अभ्यहन् अभिहतवान् तदा ᵛयह्वीः महतीः ᵛअपः वृत्रेण निरुद्धान्युदकानि ᵛसर्तवै स्वैरत्वेन सर्तुं गन्तुम् ᵛअसृजत् निरोधान्मुमुचत्[3] ॥

उत ब्रह्माणो मरुतो मे अस्येन्द्रः सोमस्य सुषुतस्य पेयाः ।
तद्धि हव्यं मनुषे गा अविन्ददहन्नहिं पपिवाँ इन्द्रो अस्य ॥ ३ ॥

उत । ब्रह्माणः । मरुतः । मे । अस्य । इन्द्रः । सोमस्य । सुऽसुतस्य । पेयाः ।
तत् । हि । हव्यम् । मनुषे । गाः । अविन्दत् । अहन् । अहिम् । पपिऽवान् । इन्द्रः । अस्य ॥३॥

---

[1] त-त्रिष्टुप् छन्दः। [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ तथा त्री त्रीणि ’ नास्ति; श-त्री त्रीणि। [3] प-फ-ब-निरोधान्मुमुचत्। उ पूरणः।

ᵛउत अपि च हे ᵛब्रह्माणः बृहन्तो हे ᵛमरुतः यूयम् ᵛइन्द्रः च ᵛसुसुतस्य[1] सुष्ठुभिषुतस्य ᵛमे मदीयस्य ᵛअस्य ᵛसोमस्य इमं सोमम् ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ ᵛपेयाः पिबत ॥ पिबतेराशीर्लिङि मध्यमबहुवचनस्यैकवचनम् ॥ ᵛतद्धि तत्खलु ᵛहव्यं युष्माभिः पीतं सोमात्मकं हविः ᵛमनुषे मनुष्याय यजमानाय ᵛगाः धेनूर्वृष्टिलक्षणान्युदकानि वा ᵛअविन्दत् वेदयति। यजमानं गा लम्भयतीत्यर्थः । किंच ᵛअस्य इमं सोमं ᵛपपिवान् पीतवान् ᵛइन्द्रः ᵛअहिं वृत्रम् ᵛअहन् अवधीत् ॥

आद्रोदसी वितरं वि ष्कभायत्संविव्यानश्चिद्भियसे मृगं कः ।
जिगर्तिमिन्द्रो अपजर्गुराणः प्रति श्वसन्तमव दानवं हन् ॥ ४ ॥

आत् । रोदसी इति । विऽतरम् । वि । स्कभायत् ।
सम्ऽविव्यानः । चित् । भियसे । मृगम् । करिति कः ।
जिगर्तिम् । इन्द्रः । अपऽजर्गुराणः । प्रति । श्वसन्तम् । अव । दानवम् । हन्निति हन् ॥ ४ ॥

ᵛइन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः ᵛआत् सोमपानानन्तरं ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛवितरम् अतिशयेन ॥ ‘ अमु च छन्दसि ’ इति वेः तरपि कृते असुप्रत्ययः ॥ ᵛवि ᵛष्कभायत् व्यस्तभ्नात् चलनरहिते अकरोत् । ᵛसंविव्यानश्चित् संवृण्वानः[2] संगच्छमानो वेन्द्रः ॥ व्ययतेर्वा संवरणकर्मणो वेतेर्वा गतिकर्मणो रूपम् । चित् इति एवेत्यस्यार्थे वर्तते ॥ ᵛमृगं मृगवत्पलायमानं वृत्रं ᵛभियसे भयाय ᵛकः अकार्षीत् । करोतेर्लुङि ‘ मन्त्रे घसह्वर॰ ’ इत्यादिना च्लेर्लोपः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ’ इत्यडभावः ॥ इन्द्रः ᵛजिगर्तिं गिरन्तमाच्छादयन्तं ᵛश्वसन्तं भयार्थं श्वासं कुर्वन्तं ᵛदानवं दनोः पुत्रं वृत्रम् ᵛअपजर्गुराणः आच्छादनाद्विमोचयन् ᵛप्रति प्रतिगत्य ᵛअव ᵛहन् अवहतवान् ॥

अध क्रत्वा मघवन्तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमपेयम् ।
यत्सूर्यस्य हरितः पतन्तीः पुरः सतीरुपरा एतशे कः ॥ ५ ॥

अध । क्रत्वा । मघऽवन् । तुभ्यम् । देवाः । अनु । विश्वे । अददुः । सोमऽपेयम् ।
यत् । सूर्यस्य । हरितः । पतन्तीः । पुरः । सतीः । उपराः । एतशे । करिति कः ॥ ५ ॥

ᵛअध अपि च हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛक्रत्वा क्रतुना त्वदीयेन कर्मणा ᵛविश्वे सर्वे ᵛदेवाः द्योतमाना वह्न्यादयः ᵛतुभ्यं त्वदर्थं ᵛसोमपेयं सोमपानम् ᵛअनु ᵛअददुः आनुपूर्व्येण[3] दत्तवन्तः । ततः प्रभृतीन्द्रो देवेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकोऽभवदित्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘ स महान्भूत्वा देवता अब्रवीदुद्धारं म उद्धरत ’ (ऐ. ब्रा. ३. २१) इत्यादि । हे इन्द्र ᵛयत् यस्त्वं ᵛपतन्तीः आगच्छन्तीः

---

[1] ख–सुषुतस्य । [2] प-फ-ब–संवृण्वान एव । [3] त–अनुपूर्वेण ।

ᵛपुरः ᵛसतीः पुरस्ताद्भवन्तीः ᵛसूर्यस्य संबन्धिनीः ᵛहरितः वडवाः ᵛउपराः उपरता मन्दगतीः ᵛएतशे एतशाख्याय ऋषये ᵛकः अकार्षीः । एतशो हि स्वश्वपुत्रेण सूर्येण सह स्पर्धामकरोदिति यावत् । तथा च निगमान्तरे—‘ प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये सुष्विमावदिन्द्रः ’ (ऋ. सं. १. ६१. १५) इति[1] ॥ ॥ २३ ॥

नव यदस्य नवतिं च भोगान्त्साकं वज्रेण मघवा विवृश्चत् ।
अर्चन्तीन्द्रं मरुतः सधस्थे त्रैष्टुभेन वचसा बाधत द्याम् ॥ ६ ॥

नव । यत् । अस्य । नवतिम् । च । भोगान् । साकम् । वज्रेण । मघऽवा । विऽवृश्चत् ।
अर्चन्ति । इन्द्रम् । मरुतः । सधऽस्थे । त्रैस्तुभेन । वचसा । बाधत । द्याम् ॥ ६ ॥

ᵛयत् यदा ᵛमघवा धनवानिन्द्रः । अस्य इत्यनेन शम्बर उच्यते । ᵛअस्य शम्बरस्य संबन्धीनि ᵛनव नवसंख्याकानि ᵛनवतिं ᵛच नवतिसंख्याकानि च ᵛभोगान् पुराणि । भोगान् इत्यन्तोदात्तः पुरवचनः । ᵛसाकं युगपदेव ᵛवज्रेण ᵛविवृश्चत् व्यवृश्चत् अभिनत् तदा ᵛमरुतः ᵛसधस्थे सहस्थाने युद्धे वा स्थितम् ᵛइन्द्रं ᵛत्रैष्टुभेन त्रिष्टुप्छन्दस्केन ᵛवचसा वाग्रूपेण स्तोत्रेण ᵛअर्चन्ति अस्तुवन् । इन्द्र एवं स्तुतः सन् ᵛद्यां मरुद्भिः प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण दीप्तं शम्बराख्यमसुरं ᵛबाधत अबाधत पिपीडे ॥

सखा सख्ये अपचत्तूयमग्निरस्य क्रत्वा महिषा त्री शतानि ।
त्री साकमिन्द्रो मनुषः सरांसि सुतं पिबद्वृत्रहत्याय सोमम् ॥ ७ ॥

सखा । सख्ये । अपचत् । तूयम् । अग्निः । अस्य । क्रत्वा । महिषा । त्री । शतानि ।
त्री । साकम् । इन्द्रः । मनुषः । सरांसि । सुतम् । पिबत् । वृत्रऽहत्याय । सोमम् ॥ ७ ॥

ᵛसखा इन्द्रस्य मित्रभूतः ᵛअग्निः ᵛमहिषा महिषाणां पशूनां ᵛत्री त्रीणि ᵛशतानि शतसंख्याकानि ᵛसख्ये सख्युर्मित्रभूतस्य ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛक्रत्वा कर्मणा निमित्तभूतेन ᵛतूयं क्षिप्रम् ᵛअपचत् पपाच । किंच ᵛइन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः ᵛमनुषः मनोः संबन्धीनि ᵛत्री त्रीणि ᵛसरांसि पात्राणि । अत्र सरःशब्देन पूतभृदाधवनीयद्रोणकलशसंज्ञानि पात्राण्युच्यन्ते । तेषु स्थितं ᵛसुतम् अभिषुतं ᵛसोमं ᵛसाकं युगपदेव ᵛवृत्रहत्याय वृत्रहननाय ᵛपिबत् अपिबत् पपौ ॥

त्री यच्छता महिषाणामघो मास्त्री सरांसि मघवा सोम्यापाः ।
कारं न विश्वे अह्वन्त देवा भरमिन्द्राय यदहिं जघान ॥ ८ ॥

त्री । यत् । शता । महिषाणाम् । अघः । माः । त्री । सरांसि । मघऽवा । सोम्या । अपाः ।
कारम् । न । विश्वे । अह्वन्त । देवाः । भरम् । इन्द्राय । यत् । अहिम् । जघान ॥ ८ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-इति ह्युक्तम् ।

हे इन्द्र त्वं ᵛयत्[1] यदा ᵛत्री त्रयाणां ᵛशता शतसंख्याकानां ᵛमहिषाणां पशूनां ᵛमाः मांसानि ᵛअघः भक्षितवानसि ॥ घसेरत्तेर्वा रूपम् ॥ यदा च ᵛमघवा धनवांस्त्वं ᵛसोम्या सोममयानि ᵛत्री त्रीणि ᵛसरांसि पात्राणि ᵛअपाः पीतवानसि । ᵛयत् यदेन्द्रः ᵛअहिं वृत्रं ᵛजघान हतवान् तदा ᵛविश्वे सर्वे ᵛदेवाः ᵛभरं सोमपानादिना पूर्णम् ᵛइन्द्राय इन्द्रं युद्धार्थम् ᵛअह्वन्त आह्वयन्त । तत्र दृष्टान्तः । ᵛकारं ᵛन स्वामिनः कर्मकरमिव तद्वत् ॥

उशनसस्तोमे ‘उशना यत्सहस्यैः’ इति मरुत्वतीये सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘उशनस्स्तोमेन गरगीर्णमिवात्मानं मन्यमानो यजेतोशना यत्सहस्यैरयातम्’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति॥

उ॒शना॒ यत्स॑ह॒स्यै॒३॑रया॑तं गृ॒हमि॑न्द्र जूजुवा॒नेभि॒रश्वैः॑ ।

व॒न्वा॒नो अत्र॑ स॒रथं॑ ययाथ॒ कुत्से॑न दे॒वैरव॑नोर्ह॒ शुष्ण॑म् ॥ ९ ॥

उ॒शना॑ । यत् । स॒ह॒स्यैः॑ । अया॑तम् । गृ॒हम् । इ॒न्द्र॒ । जू॒जु॒वा॒नेभिः॑ । अश्वैः॑ ।

व॒न्वा॒नः । अत्र॑ । स॒ऽरथ॑म् । य॒या॒थ॒ । कुत्से॑न । दे॒वैः । अव॑नोः । ह॒ । शुष्ण॑म् ॥ ९ ॥

ᵛयत् यदा हे ᵛइन्द्र त्वम् ᵛउशना काव्यश्च ᵛसहस्यैः अभिभवनशीलैः ᵛजूजुवानेभिः जूजुवानैर्गच्छद्भिः ᵛअश्वैः कुत्सस्य ᵛगृहम् ᵛअयातम् अगच्छतं तदा हे इन्द्र त्वम् ᵛअत्र अस्मिन् काले ᵛवन्वानः शत्रून् हिंसन् ᵛकुत्सेन ᵛदेवैः च सह ᵛसरथं समानमेकं रथं ᵛययाथ जगन्थ । किंच ᵛशुष्णम् एतन्नामानमसुरम् ᵛअवनोर्ह अहिंसीः खलु ॥

प्रान्यच्च॒क्रम॑वृहः॒ सूर्य॑स्य॒ कुत्सा॑या॒न्यद्वरि॑वो॒ यात॑वेऽकः ।

अ॒नासो॒ दस्यूँ॑रमृणो व॒धेन॒ नि दु॒र्यो॒ण आ॑वृणङ्मृ॒ध्रवा॑चः ॥ १० ॥

प्र । अ॒न्यत् । च॒क्रम् । अ॒वृ॒हः॒ । सूर्य॑स्य । कुत्सा॑य । अ॒न्यत् । वरि॑वः । यात॑वे । अ॒क॒रित्य॑कः ।

अ॒नासः॑ । दस्यू॑न् । अ॒मृ॒णः॒ । व॒धेन॑ । नि । दु॒र्यो॒णे । अ॒वृ॒ण॒क् । मृ॒ध्रऽवा॑चः ॥ १० ॥

हे इन्द्र पूर्वं द्विचक्रस्य ᵛसूर्यस्य ᵛअन्यत् एकं ᵛचक्रं ᵛप्र ᵛअवृहः पृथक् चकर्थ । ᵛअन्यत् एकं चक्रं ᵛकुत्साय कुत्सस्य ᵛवरिवः धनं ᵛयातवे प्राप्तुम् ᵛअकः अकार्षीः । किंच ᵛअनासः आस्यरहितान् । आस्यशब्देन शब्दो लक्ष्यते । अशब्दान् मूकान् ᵛदस्यून् असुरान् ᵛवधेन आयुधेन वज्रेण ᵛअमृणः अहिंसीः । ᵛदुर्योणे संग्रामे ᵛमृध्रवाचः हिंसितवागिन्द्रियानसुरान् ᵛनि ᵛअवृणक् नितरां छिन्नवानसि । अमृणो न्यवृणगिति द्विरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ २४ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–‘ यत् ’ नास्ति ।

स्तोमा॑सस्त्वा॒ गौरि॑वीतेरवर्ध॒न्नर॑न्धयो वैदथि॒नाय॒ पिप्रु॑म् ।
आ त्वामृ॒जिश्वा॑ स॒ख्याय॑ चक्रे॒ पच॑न्प॒क्तीरपि॑ब॒ः सोम॑मस्य ॥ ११ ॥

स्तोमा॑सः । त्वा॒ । गौरि॑ऽवीतेः । अ॒व॒र्ध॒न् । अर॑न्धयः । वै॒द॒थि॒नाय॑ । पिप्रु॑म् ।
आ । त्वाम् । ऋ॒जिश्वा॑ । स॒ख्याय॑ । च॒क्रे॒ । पच॑न् । प॒क्तीः । अपि॑बः । सोम॑म् । अ॒स्य॒ ॥११॥

हे इन्द्र ᵛगौरिवीतेः एतन्नामकस्य मन्त्रद्रष्टुर्मम संबन्धीनि[1] ᵛस्तोमासः स्तोत्राणि ᵛत्वा त्वाम् ᵛअवर्धन् वर्धयन्तु । ᵛवैदथिनाय विदथिनः पुत्राय ऋजिश्वनाम्ने ᵛपिप्रुम् एतन्नामकमसुरम् ᵛअरन्धयः वशमनयः । हे इन्द्र ऋजिश्वनामा कश्चिदृषिः ᵛसख्याय तव सखित्वाय ᵛपक्तीः पक्तव्यानि पुरोडाशादीनि ᵛपचन् पाकं कुर्वन् ᵛत्वाम्[2] ᵛआ ᵛचक्रे अभिमुखीचकार । किंच त्वम् ᵛअस्य ऋजिश्वनः संबन्धिनं ᵛसोमम् ᵛअपिबः अपाः ॥

दशपेयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे ‘ नवग्वासः ’ इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘ नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरिति निविद्धानयोराद्ये ’ (आश्व. श्रौ. ९. ३) इति ॥

नव॑ग्वासः सु॒तसो॑मास॒ इन्द्रं॒ दश॑ग्वासो अ॒भ्य॑र्चन्त्य॒र्कैः ।
गव्यं॑ चिदू॒र्वम॑पि॒धान॑वन्तं॒ तं चि॒न्नरः॑ शशमा॒ना अप॑ व्रन् ॥ १२ ॥

नव॑ऽग्वासः । सु॒तऽसो॑मासः । इन्द्र॑म् । दश॑ऽग्वासः । अ॒भि । अ॒र्च॒न्ति॒ । अ॒र्कैः ।
गव्य॑म् । चि॒त् । ऊ॒र्वम् । अ॒पि॒धान॑ऽवन्तम् । तम् । चि॒त् । नरः॑ । श॒श॒मा॒नाः । अप॑ । व्र॒न् ॥१२॥

ᵛनवग्वासः । सत्रयागमनुतिष्ठन्तो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः । दशभिर्मासैः[3] समाप्य ये गतास्ते दशग्वाः । एते उभयविधा अङ्गिरसः ᵛसुतसोमासः अभिषुतसोमाः सन्तः ᵛइन्द्रम् ᵛअर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ᵛअभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । तथा ᵛशशमानाः स्तुवन्तः ᵛनरः नेतारोऽङ्गिरसः ᵛअपिधानवन्तं वलेनासुरेणाच्छादितवन्तं ᵛतं ᵛचित् बहुषु[4] प्रदेशेषु[4] प्रसिद्धमपि ᵛगव्यं ᵛचित् गोसंबन्धिनमपि ᵛऊर्वं समूहम् ᵛअप ᵛव्रन् अपावृण्वन् ॥

परिक्रीनाम्न्येकाहे मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः सूक्तमुखीये ‘ कथो नु ते ’ इत्याद्ये द्वे ऋचौ । सूत्रितं च—‘ कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे ’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

---

[1] त–संबन्धिनः । [2] ग-घ-ज-झ-त-न-भ-र-श–त्वा त्वाम् । [3] प-फ-ब–दशग्वासः दशभिर्मासैः । [4] ख-च-ण–बहुप्रदेशेषु ।

कथो नु ते परि चराणि विद्वान्वीर्या मघवन्या चकर्थ ।
या चो नु नव्या कृणवः शविष्ठ प्रेदु ता ते विदथेषु ब्रवाम ॥ १३ ॥

कथो इति । नु । ते । परि । चराणि । विद्वान् । वीर्या । मघऽवन् । या । चकर्थ ।
या । चो इति । नु । नव्या । कृणवः । शविष्ठ ।
प्र । इत् । ऊँ इति । ता । ते । विदथेषु । ब्रवाम ॥ १३ ॥

हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र त्वं ᵛया यानि ᵛवीर्या वीर्याणि ᵛचकर्थ चकृषे अहं तानि वीर्याणि ᵛविद्वान् जानन् ᵛते तुभ्यं ᵛकथो ᵛनु कथं नु ᵛपरि ᵛचराणि परिचर्यां करवाणि । हे ᵛशविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं ᵛया ᵛचो यानि चैव ᵛनव्या नव्यानि नूतनानि वीर्याणि ᵛनु क्षिप्रं ᵛकृणवः कुर्याः ᵛते त्वदीयानि ᵛता तानि वीर्याणि ᵛविदथेषु यज्ञेषु ᵛप्रेदु ᵛब्रवाम प्रैव वदाम ॥

एता विश्वा चकृवाँ इन्द्र भूर्यपरीतो जनुषा वीर्येण ।
या चिन्नु वज्रिन्कृणवो दधृष्वान्न ते वर्ता तविष्या अस्ति तस्याः ॥१४॥

एता । विश्वा । चकृऽवान् । इन्द्र । भूरि । अपरिऽइतः । जनुषा । वीर्येण ।
या । चित् । नु । वज्रिन् । कृणवः । दधृष्वान् । न । ते । वर्ता । तविष्याः । अस्ति । तस्याः ॥१४॥

हे ᵛइन्द्र ᵛअपरीतः शत्रुभिरपरिगतस्त्वं ᵛजनुषा जननसिद्धेनात्मीयेन ᵛवीर्येण बलेन ᵛभूरि भूरीणि बहूनि ᵛएता एतानि प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानानि ᵛविश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनजातानि ᵛचकृवान् कृतवानसि[1] । हे ᵛवज्रिन् वज्रवन्निन्द्र ᵛदधृष्वान् सपत्नान् धर्षयंस्त्वं ᵛनु क्षिप्रं ᵛया ᵛचित् यानि च विश्वानि ᵛकृणवः कुर्याः ᵛते त्वदीयस्य ᵛतस्याः ᵛतविष्याः तस्य बलस्य ᵛवर्ता निवारयिता ᵛन कोऽपि ᵛअस्ति ॥

इन्द्र ब्रह्म क्रियमाणा जुषस्व या ते शविष्ठ नव्या अकर्म ।
वस्त्रेव भद्रा सुकृता वसूयू रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ॥ १५ ॥

इन्द्र । ब्रह्म । क्रियमाणा । जुषस्व । या । ते । शविष्ठ । नव्याः । अकर्म ।
वस्त्राऽइव । भद्रा । सुऽकृता । वसुऽयुः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ॥ १५॥

हे ᵛशविष्ठ बलवत्तम शूरतम वा ᵛइन्द्र[2] ᵛते तुभ्यं ᵛया यानि स्तोत्राणि ᵛनव्याः नूतना अद्यतना वयम् ᵛअकर्म अकुर्म हे इन्द्र त्वं ᵛक्रियमाणा अस्माभिः क्रियमाणानि ᵛब्रह्म ब्रह्माणि

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र—कृतवान् । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—इन्द्र । हि निगमः (?); श—इन्द्र । ब्रह्मेति निगमः (?) ।

तानि स्तोत्राणि ᵛजुषस्व सेवस्व । ᵛधीरः धीमान् ᵛस्वपाः शोभनकर्मा ᵛवसूयुः धनकामोऽहं ᵛवस्त्रेव वस्त्राणीव ᵛभद्रा भद्राणि भजनीयानि ᵛसुकृता सुष्टु कृतानि स्तोत्राणि ᵛरथं ᵛन रथमिव ᵛअतक्षम् अकरवम् । स्तोत्राणि उपहारवत्[1] ग्राह्याणीत्यभिप्रायेण वस्त्रनिदर्शनमुक्तम् । रथदृष्टान्तस्तु आगमनसाधनत्वप्रतिपादनाय । स्तोत्राणि स्वीकृत्य मह्यं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

‘क्व स्य वीरः’ इति पञ्चदशर्चं षोडशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘क्व स्य बभ्रुर्ऋणंचयोऽत्र राजा स्तुतः’ इति । बभ्रुर्ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । ऋणंचयनामा राजापि क्वचित् स्तूयते । अतः सोऽपि देवता । तीव्रसोमाख्ये एकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘तीव्रसोमेनान्नाद्यकामः क्व स्य वीरः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

क्व१॒॑ स्य वी॒रः को अ॑पश्य॒दिन्द्रं॑ सु॒खर॑थ॒मीय॑मानं॒ हरि॑भ्याम् ।
यो रा॒या व॒ज्री सु॒तसो॑ममि॒च्छन्तदोको॒ गन्ता॑ पुरुहू॒त ऊ॒ती ॥ १ ॥

क्व॑ । स्यः । वी॒रः । कः । अ॒प॒श्य॒त् । इन्द्र॑म् । सु॒खऽर॑थम् । ईय॑मानम् । हरि॑ऽभ्याम् ।
यः । रा॒या । व॒ज्री । सु॒तऽसो॑मम् । इ॒च्छन् । तत् । ओकः॑ । गन्ता॑ । पु॒रु॒ऽहू॒तः । ऊ॒ती ॥ १ ॥

ᵛवज्री वज्रवान् ᵛपुरुहूतः बहुभिराहूतः ᵛयः इन्द्रः ᵛराया देयेन धनेन सह ᵛसुतसोममिच्छन् अभिषुतसोमं यजमानमन्विच्छन् ᵛऊती ऊत्यै रक्षायै ᵛतत् तस्य यजमानस्य ᵛओकः गृहं ᵛगन्ता प्राप्तो भवति ᵛवीरः विक्रान्तः ᵛस्यः[2] स इन्द्रः ᵛक्व कुत्र विद्यते । ᵛसुखरथं शोभनाक्षद्वारः[3] रथो यस्य स सुखरथः । सुष्टु खनति लिखति भूमिमिति वा सुखम् । तादृग्रथम् । ‘सुहितं खेभ्यः खं पुनः खनतेः’ (निरु. ३. १३) इति यास्कः । ᵛहरिभ्यां स्ववाहनाभ्याम्[4] अश्वाभ्याम् ᵛईयमानं गच्छन्तम् ᵛइन्द्रं ᵛकोऽपश्यत् कश्च[5] ददर्श ॥

अवा॑चचक्षं प॒दम॑स्य स॒स्वरु॒ग्रं नि॑धा॒तुरन्वा॑यमि॒च्छन् ।
अपृ॑च्छम॒न्याँ उ॒त ते म॑ आहु॒रिन्द्रं॒ नरो॑ बुबुधा॒ना अ॑शेम ॥ २ ॥

अव॑ । अ॒च॒च॒क्ष॒म् । प॒दम् । अ॒स्य॒ । स॒स्वः । उ॒ग्रम् । नि॒ऽधा॒तुः । अनु॑ । आ॒य॒म् । इ॒च्छन् ।
अपृ॑च्छम् । अ॒न्यान् । उ॒त । ते । मे॒ । आ॒हुः॒ । इन्द्र॑म् । नरः॑ । बु॒बु॒धा॒नाः । अ॒शे॒म ॥ २ ॥

ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛपदं स्थानम् ᵛअवाचचक्षम् अहमवाद्राक्षम् । कीदृशम् । ᵛसस्वः अन्तर्हितम् ᵛउग्रम् उद्गूर्णम् । किंच ᵛइच्छन् इन्द्रमन्विच्छन्नहं ᵛनिधातुः स्वं स्थापयितुः अस्य इन्द्रस्य पदम् ᵛअन्वायम् अन्वगमम् । ᵛअन्यान् ᵛउत अन्यान् विदुषोऽपि मार्गे[6] इन्द्रम् ᵛअपृच्छं पृष्टवानस्मि । पृष्टाः ᵛते ᵛमे मह्यम् ᵛइन्द्रम् ᵛआहुः । किमाहुरित्युच्यते । ᵛनरः यज्ञानां नेतारः ᵛबुबुधानाः

---

[1] त–उपरेवत् । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–‘स्यः’ नास्ति । [3] त–शोभनाख्यद्वारः । [4] ख-च-झ-ण-न-भ-र–स्ववाहकाभ्याम् । [5] ख-च-झ-ण-न-भ–काश्चित् । [6] त–मार्गम् ।

बुभुत्समाना वयम् vअशेम इन्द्रं प्राप्तवन्तः स्मः । यद्यपीन्द्रो विद्यते तथापि दुर्लभश्चेदनुपगन्त इति बुभुत्समानः स्वभावमपृच्छत् पृष्टैश्च सुलभः इत्युक्त इन्द्रप्राप्त्यर्थं सूक्तशेषमपश्यदित्यर्थः ॥

प्र नु व॒यं सु॒ते या ते॑ कृ॒तानीन्द्र॒ ब्रवा॑म॒ यानि॑ नो॒ जुजो॑षः ।
वेद॒दवि॑द्वाञ्छृ॒णव॑च्च वि॒द्वान्वह॑ते॒ऽयं म॒घवा॒ सर्व॑सेनः ॥ ३ ॥

प्र । नु । व॒यम् । सु॒ते । या । ते॒ । कृ॒तानि॑ । इ॒न्द्र॒ । ब्रवा॑म । यानि॑ । नः॒ । जुजो॑षः ।
वेद॑त् । अवि॑द्वान् । शृ॒णव॑त् । च॒ । वि॒द्वान् । वह॑ते । अ॒यम् । म॒घऽवा॑ । सर्व॑ऽसेनः ॥३॥

हे vइन्द्र vते त्वदीयानि यानि vकृतानि कर्माणि सन्ति vनु अद्य vवयं स्तोतारः vसुते सोमेऽभिषुते सति तानि कर्माणि vप्र vब्रवाम प्रकर्षेण वदाम । त्वमपि vनः अस्मदर्थं vयानि कर्माणि vजुजोषः असेवथाः तानि कर्माणि vअविद्वान् इतः पूर्वमजानन् जनः vवेदत् जानातु । vविद्वान् vशृणवच्च शृणुयाच्च । यद्वा विद्वान् जानन् पुरुषः शृणवच्च । अजानन्तमपि जनं श्रावयेच्च । vसर्वसेनः सर्वाभिः सेनाभिर्युक्तः vमघवा धनवान् विद्वान् जानन् vअयम् इन्द्रो जानतश्च शृण्वतश्च तान् जनान् प्रति vवहते अश्वैरुह्यते ॥ व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः ॥ प्रापयति ॥

स्थि॒रं मनं॑श्चकृषे जा॒त इन्द्र॒ वेषीदेको॑ यु॒धये॒ भूय॑सश्चित् ।
अश्मा॑नं चि॒च्छव॑सा दिद्युतो॒ वि वि॒दो गवा॑मू॒र्वमु॒स्रिया॑णाम् ॥ ४ ॥

स्थि॒रम् । मनः॑ । च॒कृ॒षे॒ । जा॒तः । इ॒न्द्र॒ । वेषि॑ । इत् । एकः॑ । यु॒धये॑ । भूय॑सः । चि॒त् ।
अश्मा॑नम् । चि॒त् । शव॑सा । दि॒द्यु॒तः॒ । वि । वि॒दः । गवा॑म् । ऊ॒र्वम् । उ॒स्रिया॑णाम् ॥४॥

हे vइन्द्र vजातः उत्पन्नमात्र एव त्वं vस्थिरं चलनरहितं vमनः चित्तं vचकृषे चकर्थ । सर्वान् बलिष्ठान् जयेयमितीदृशम् । तथा हे इन्द्र vएकः vइत् असहाय एव त्वं vयुधये युद्धाय vभूयसश्चित् बहुतरान् राक्षसादीनपि vवेषि अवेः[1] अगमः[1] । किंच vअश्मानं vचित् गवामावरकं पर्वतमपि vशवसा बलेन vवि vदिद्युतः व्यभिनः । किंच vउस्रियाणां क्षीरमुत्सारयन्तीनां vगवां धेनूनाम् vऊर्वं समूहं vविदः अवेदयः अलम्भयः ॥

प॒रो यत्त्वं प॑र॒म आ॒जनि॑ष्ठाः परा॒वति॑ श्रु॒त्यं॑ नाम॒ बिभ्र॑त् ।
अत॑श्चि॒दिन्द्रा॑दभयन्त दे॒वा विश्वा॑ अ॒पो अ॑जयद्दा॒सप॑त्नीः ॥ ५ ॥

प॒रः । यत् । त्वम् । प॒र॒मः । आ॒ऽजनि॑ष्ठाः । प॒रा॒ऽवति॑ । श्रु॒त्य॑म् । नाम॑ । बिभ्र॑त् ।
अतः॑ । चि॒त् । इन्द्रा॑त् । अ॒भ॒य॒न्त॒ । दे॒वाः । विश्वाः॑ । अ॒पः । अ॒ज॒य॒त् । दा॒सऽप॑त्नीः ॥५॥

---

[1] प-फ-ब-गच्छसि ।

˅यत् यदा हे इन्द्र ˅परः परस्तादुपरिष्टात् स्थितः ˅परमः उत्कृष्टतमः ˅त्वं ˅परावति दूरे ˅श्रुत्यं श्रवणीयं ˅नाम नामधेयं ˅बिभ्रत् धारयन् ˅आजनिष्ठाः आ समन्तादजायथाः । शेषः परोक्षकृतः । ˅अतश्चित् अत आरभ्यैव ˅देवाः द्योतमानाः अग्न्यादयः ˅इन्द्रात् ˅अभयन्त बिभ्युः । ˅विश्वा ˅अपः सर्वाण्युदकानि इन्द्रः ˅अजयत् वशीचक्रे । कीदृशीः । ˅दासपत्नीः । दासो वृत्रः पतिः पालयिता यासामपां ता इति ॥ ॥ २६ ॥

तु॒भ्येदे॒ते म॒रुतः॑ सु॒शेवा॒ अर्च॑न्त्य॒र्कं सु॒न्वन्त्यन्धः॑ ।
अहि॑मोहा॒नम॒प आ॒शया॑नं॒ प्र मा॒याभि॑र्मा॒यिनं॑ सक्ष॒दिन्द्रः॑ ॥ ६ ॥

तुभ्य॑ । इ॒त् । ए॒ते । म॒रुतः॑ । सु॒ऽशेवाः॑ । अर्च॑न्ति । अ॒र्कम् । सु॒न्वन्ति॑ । अन्धः॑ ।
अहि॑म् । ओ॒हा॒नम् । अ॒पः । आ॒ऽशया॑नम् । प्र । मा॒याभिः॑ । मा॒यिन॑म् । स॒क्ष॒त् । इन्द्रः॑ ॥ ६ ॥

˅एते ˅मरुतः । महद्द्रवन्ति वदन्तीति[1] मरुतः स्तोतारः । ˅सुशेवाः । शेवमिति सुखनामैतत् । शोभनसुखाः सन्तः । स्तोत्रेण शोभनं सुखमुत्पादयन्त इत्यर्थः । हे इन्द्र ˅तुभ्येत् तुभ्यमेव ˅अर्कम् अर्चनीयं स्तोत्रम् ˅अर्चन्ति स्तुवन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । ˅अन्धः सोमलक्षणमन्नं ˅सुन्वन्ति अभिषवं कुर्वन्ति । ˅इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः ˅मायाभिः स्वकीयाभिः शक्तिभिः ˅अहिं वृत्रं ˅प्र ˅सक्षत् अभ्यभवत् । कीदृशम् । ˅ओहानं देवान् बाधमानम् ˅अपः उदकानि ˅आशयानम् आवृत्य शयनं कुर्वन्तं ˅मायिनं कपटवन्तमिति ॥

वि षू मृधो॑ ज॒नुषा॒ दान॒मिन्व॒न्नह॒न्गवा॑ मघव॒न्त्संचका॒नः ।
अत्रा॑ दा॒सस्य॒ नमु॑चेः॒ शिरो॒ यदव॑र्तयो॒ मन॑वे गा॒तुमि॒च्छन् ॥ ७ ॥

वि । सु । मृधः॑ । ज॒नुषा॑ । दान॑म् । इन्व॑न् । अह॑न् । गवा॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । स॒म्ऽच॒का॒नः ।
अत्र॑ । दा॒सस्य॑ । नमु॑चेः । शिरः॑ । यत् । अव॑र्तयः । मन॑वे । गा॒तुम् । इ॒च्छन् ॥ ७ ॥

हे ˅मघवन् धनवन्निन्द्र ˅संचकानः अस्माभिः स्तूयमानस्त्वम् ॥ संपूर्वः कायतिः शब्दकर्मा । तस्य लडर्थे लिटि रूपम् ॥ ˅दानं देवानां बाधकं वृत्रमसुरं ˅गवा वज्रेण ˅इन्वन् प्रेरयन् हिंसन् ˅जनुषा जन्मना ˅मृधः तदनुचरान् राक्षसादीन् शत्रून् ˅सु सुष्ठु ˅वि ˅अहन् विजघन्थ । इन्द्रस्यासुरा जन्मारभ्य शत्रव इत्यर्थः । हे इन्द्र त्वम् ˅अत्र अस्मिन् युद्धे ˅मनवे नमुचिनापहृतगोधनाय मह्यं ˅गातुं सुखम् ˅इच्छन् अभिलषन् ˅नमुचेः एतन्नामकस्य ˅दासस्य[2] उपक्षपयितुरसुरस्य संबन्धि ˅शिरः शीर्षं ˅यत् यदा ˅अवर्तयः अचूर्णयः[3] तदा शत्रून् विजघन्थेति पूर्वेण संबन्धः ॥

---

[1] ग-घ-ज-त-प-फ-ब-श–चरन्तीति । [2] र-श–'दासस्य' नास्ति । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-र–'अचूर्णयः' नास्ति ।

यु॒जं हि माम॑कृथा॒ आ॑दिदि॑न्द्र॒ शिरो॑ दा॒सस्य॒ नमु॑चेर्मथा॒यन् ।
अश्मा॑नं चित्स्व॒र्यं॑१॒ वर्त॑मा॒नं प्र च॒क्रिये॑व॒ रोद॑सी म॒रुद्भ्यः॑ ॥ ८ ॥

युज॑म् । हि । माम् । अकृ॑थाः । आत् । इत् । इ॒न्द्र॒ । शिर॑ः । दा॒सस्य॑ । नमु॑चेः । म॒था॒यन् ।
अश्मा॑नम् । चि॒त् । स्व॒र्य॑म् । वर्त॑मानम् । प्र । च॒क्रिया॑ऽइव । रोद॑सी॒ इति॑ । म॒रुत्ऽभ्यः॑ ॥ ८ ॥

हे vइन्द्र त्वं vस्वर्यं स्वरेण सहितं vवर्तमानं भ्रमन्तम् vअश्मानं vचित् मेघमिव स्थितं vदासस्य उपक्षपयितुः vनमुचेः असुरस्य vशिरः vमथायन् चूर्णयन्[1] vआदित् अनन्तरमेव vमां vयुजं सखायम् vअकृथाः vहि चकृषे खलु । तदानीं vमरुद्भ्यः त्वत्सहायेभ्यः vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vचक्रियेव चक्रे इव vप्र आस्ताम् ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

स्त्रि॒यो हि दा॒स आयु॑धानि च॒क्रे किं मा॑ करन्नब॒ला अ॑स्य॒ सेना॑ः ।
अ॒न्तर्ह्यख्य॑दु॒भे अ॑स्य॒ धेने॒ अथोप॒ प्रैद्यु॒धये॒ दस्यु॒मिन्द्र॑ः ॥ ९ ॥

स्त्रिय॑ः । हि । दा॒सः । आयु॑धानि । च॒क्रे । किम् । मा॒ । क॒र॒न् । अ॒ब॒लाः । अ॒स्य॒ । सेना॑ः ।
अ॒न्तः । हि । अख्य॑त् । उ॒भे इति॑ । अ॒स्य॒ । धेने॒ इति॑ ।
अथ॑ । उप॑ । प्र । ऐ॒त् । यु॒धये॑ । दस्यु॑म् । इन्द्र॑ः ॥ ९ ॥

vदासः उपक्षपयिता नमुचिरसुरः vस्त्रियः स्त्रीः[2] vआयुधानि युद्धसाधनानि vचक्रे vहि कृतवान् खलु । इन्द्रेण सह योद्धुं प्रहितवानित्यर्थः । vअस्य असुरस्य संबन्धिन्यः vअबलाः स्त्रीरूपाः vसेनाः vमा मां vकिं vकरन् । किं कुर्युरिति मन्यमान इन्द्रस्तासां मध्ये vअस्य असुरस्य vधेने प्रीणयित्र्यौ सुरूपे vउभे द्वे स्त्रियौ vअन्तः vअख्यत् vहि गृहमध्ये निदधे खलु । vअथ अनन्तरम् vइन्द्रः vदस्युं नमुचिं vयुधये युद्धाय vउप vप्रैत् उपप्रागच्छत् ॥

सम॑त्र॒ गावो॒ऽभितो॑ऽनवन्ते॒हेह॑ व॒त्सैर्वियु॑ता॒ यदास॑न् ।
सं ता इन्द्रो॑ असृजदस्य शा॒कैर्यदीं॒ सोमा॑सः॒ सुषु॑ता॒ अम॑न्दन् ॥ १० ॥

सम् । अत्र॑ । गाव॑ः । अ॒भित॑ः । अ॒न॒व॒न्त॒ । इ॒हऽइ॑ह । व॒त्सैः । विऽयु॑ताः । यत् । आस॑न् ।
सम् । ताः । इन्द्र॑ः । अ॒सृ॒ज॒त् । अ॒स्य॒ । शा॒कैः ।
यत् । ई॒म् । सोमा॑सः । सुऽसु॑ताः । अम॑न्दन् ॥ १० ॥

---

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ चूर्णयन् ’ नास्ति । २. ख-च-ण-स्त्रीरूपाणि ।

vयत्[1] यदा[2] vगावः[2] vवत्सैर्वियुताः vआसन् वियुक्ता अभवन् vअत्र अस्मिन् काले vअभितः सर्वतो नमुचिनापहृता गावः vइहेह इह चेह च सर्वतः vसम् vअनवन्त अत्यन्तमगच्छन्। vयत् यदा vसुषुताः बभ्रुनाम्ना ऋषिणा सुष्ठ्वभिषुताः vसोमासः सोमाः vईम् एनमिन्द्रम् vअमन्दन् अमादयन् तदा vइन्द्रः vशाकैः शक्तैर्मरुद्भिः सह vअस्य बभ्रोः संबन्धिनीर्नमुचिनापहृताः vताः गाः vसम् vअसृजत् वत्सैः सह समयोजयत् ॥ ॥ २७ ॥

यदीं सोमा बभ्रुधूता अमन्दन्नरोरवीद्वृषभः सादनेषु ।
पुरंदरः पपिवाँ इन्द्रो अस्य पुनर्गवामददादुस्रियाणाम् ॥ ११ ॥

यत् । ईम् । सोमाः । बभ्रुऽधूताः । अमन्दन् । अरोरवीत् । वृषभः । सदनेषु ।
पुरम्ऽदरः । पपिऽवान् । इन्द्रः । अस्य । पुनः । गवाम् । अददात् । उस्रियाणाम् ॥ ११ ॥

vयत् यदा vबभ्रुधूताः बभ्रुणाभिषुताः vसोमाः vईम् एनमिन्द्रम् vअमन्दन् अमादयन् तदा vवृषभः कामानां वर्षिता इन्द्रः vसदनेषु[3] युद्धेषु vअरोरवीत् अत्यर्थं शब्दमकरोत्। vपुरंदरः पुरां दारयिता vअस्य इमं सोमं vपपिवान् पीतवान् vइन्द्रः vपुनः vउस्रियाणां क्षीरमुत्स्राविणीः vगवां गाः vअददात् बभ्रवे ददौ ॥

भद्रमिदं रुशमा अग्ने अक्रन्गवां चत्वारि ददतः सहस्रा ।
ऋणंचयस्य प्रयता मघानि प्रत्यग्रभीष्म नृतमस्य नृणाम् ॥ १२ ॥

भद्रम् । इदम् । रुशमाः । अग्ने । अक्रन् । गवाम् । चत्वारि । ददतः । सहस्रा ।
ऋणम्ऽचयस्य । प्रऽयता । मघानि । प्रति । अग्रभीष्म । नृऽतमस्य । नृणाम् ॥ १२ ॥

रुशम इति कश्चिज्जनपदविशेषः । अत्र रुशमशब्देन तत्रत्या जना उच्यन्ते । vरुशमाः ऋणंचयनाम्नो राज्ञः किंकराः हे vअग्ने vभद्रं कल्याणम् vइदं कर्म vअक्रन् अकुर्वन् । कीदृशाः । vगवां धेनूनां vचत्वारि चतुःसंख्यायुक्तानि vसहस्रा सहस्राणि vददतः मह्यं प्रयच्छन्तः । राज्ञा हि दीयमानानि धनानि राजपुरुषा एव प्रयच्छन्तीत्यर्थः । vनृणां[4] नेतॄणां मध्ये vनृतमस्य अतिशयेन नेतृतमस्य vऋणंचयस्य एतन्नामकेन राज्ञा vप्रयता प्रयतानि दत्तानि vमघानि गोरूपाणि धनानि वयं vप्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । पूजार्थं बहुवचनम् ॥

सुपेशसं मावं सृजन्त्यस्तं गवां सहस्रै रुशमासो अग्ने ।
तीव्रा इन्द्रममन्दुः सुतासोऽक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाः ॥ १३ ॥

सुऽपेशसम् । मा । अव । सृजन्ति । अस्तम् । गवाम् । सहस्रैः । रुशमासः । अग्ने ।
तीव्राः । इन्द्रम् । अममन्दुः । सुतासः । अक्तोः । विऽउष्टौ । परिऽतक्म्यायाः ॥ १३ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श—'यत्' नास्ति । [2] ग-घ-ज-प-फ-ब—यज्ञगावः । [3] त—सादनेषु ।
[4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श—नराम् ।

हे ᵛअग्ने ᵛरुशमासः रुशमा ऋणंचयस्य किंकराः ᵛसुपेशसं सुरूपमलंकाराच्छादनादिभिः संस्कृतं[1] ᵛमा माम् ᵛअस्तं गृहं ᵛगवां धेनूनां ᵛसहस्रैः सह ᵛअव ᵛसृजन्ति प्रापयन्ति स्म । तदनन्तरमेव ᵛतीव्राः रसवन्तः ᵛसुतासः लब्धबहुधनेन मयाभिषुताः सोमाः ᵛपरितक्म्यायाः । तमसा भूतानि परितस्तकति गच्छतीति परितक्म्या । तस्याः ᵛअक्तोः रात्रेः ᵛव्युष्टौ व्युच्छने सति । उषःकाले इत्यर्थः । ᵛइन्द्रम् ᵛअममन्दुः अमादयन् । बभ्रुः गवां प्राप्त्यनन्तरमविलम्बितमेव सोमेनेजे इत्यर्थः ॥

औच्छ॒त्सा रात्री॒ परि॑तक्म्या॒ याँ ऋ॑णंच॒ये राज॑नि रु॒शमा॑नाम् ।
अत्यो॒ न वा॒जी र॒घुर॒ज्यमा॑नो ब॒भ्रुश्च॒त्वार्य॑सनत्स॒हस्रा॑ ॥ १४ ॥

औच्छ॑त् । सा । रात्री॑ । परि॑ऽतक्म्या । या । ऋ॒ण॒म्ऽच॒ये । राज॑नि । रु॒शमा॑नाम् ।
अत्यः॑ । न । वा॒जी । र॒घुः । अ॒ज्यमा॑नः । ब॒भ्रुः । च॒त्वारि॑ । अ॒स॒न॒त् । स॒हस्रा॑ ॥ १४ ॥

ᵛरुशमानां रुशमनाम्नां जनानां ᵛराजनि प्रभौ ᵛऋणंचये एतत्संज्ञके तत्समीप एव ᵛया रात्रिः ᵛपरितक्म्या परितो गन्त्री भवति ᵛसा ᵛरात्री ᵛऔच्छत् व्युष्टाभवत् । ᵛअत्यः सततगामी ᵛवाजी ᵛन अश्व इव ᵛरघुः शीघ्रगामी ᵛअज्यमानः प्रेर्यमाणः[2] ᵛबभ्रुः एतन्नामक ऋषिः ᵛचत्वारि चतुःसंख्याकानि ᵛसहस्रा सहस्राणि गोरूपाणि धनानि ᵛअसनत् अलभत ॥

चतुः॑सह॒स्रं गव्य॑स्य प॒श्वः प्रत्य॑ग्रभीष्म रु॒शमे॑ष्वग्ने ।
घ॒र्मश्चि॑त्त॒प्तः प्र॒वृजे॒ य आसी॑दय॒स्मय॒स्तम्वादा॑म॒ विप्राः॑ ॥ १५ ॥

चतुः॑ऽसहस्रम् । गव्य॑स्य । प॒श्वः । प्रति॑ । अ॒ग्र॒भी॒ष्म॒ । रु॒शमे॑षु । अ॒ग्ने॒ ।
घ॒र्मः । चि॒त् । त॒प्तः । प्र॒ऽवृजे॑ । यः । आसी॑त् ।
अ॒य॒स्मयः॑ । तम् । ऊँ॒ इति॑ । आदा॑म । विप्राः॑ ॥ १५ ॥

हे ᵛअग्ने वयं ᵛरुशमेषु एतत्संज्ञकेषु जनेषु ᵛगव्यस्य गवात्मकस्य ᵛपश्वः पशोः पशूनाम् । जातावेकवचनम् । ᵛचतुःसहस्रं चत्वारि सहस्राणि ᵛप्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । ᵛप्रवृजे प्रवृञ्जनार्थं ᵛतप्तः संतप्तः शोभनवर्णः ᵛघर्मश्चित् महावीर इव ᵛअयस्मयः अयोमयो हिरण्मयः ᵛयः कलशः ᵛआसीत् अभवत् ᵛतमु दोहनार्थं कलशं च ᵛविप्राः मेधाविनो वयं रुशमेषु ᵛआदाम आदत्तवन्तः ॥ ॥ २८ ॥

‘ इन्द्रो रथाय ’ इति त्रयोदशर्चं सप्तदशं सूक्तम् । अवस्युर्नाम[3] आत्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । ‘ उग्रमयातं ’ ‘ सं ह यद्वाम् ’ इति पादयोः क्रमेण कुत्सोशनसौ विकल्पेन देवता । ‘ इन्द्राकुत्सा वहमाना ’ इत्यस्या इन्द्रः कुत्सश्च । तथा चानुक्रान्तम्—‘ इन्द्रो रथाय सप्तोनावस्युरग्रमिति कौत्स्यौशनसौ वा पादौ परैन्द्राकौत्सी ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

---

[1] ख-च-ण-त-न-भ-र-श–सत्कृतम् । [2] ख-च-झ-ण-न-भ–पूर्यमाणः । [3] ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-त-न-भ-श–अवस्युनामा ।

इन्द्रो रथाय प्रवतँ कृणोति यमध्यस्थान्मघवा वाजयन्तम् ।
यूथेव पश्वो व्युनोति गोपा अरिष्टो याति प्रथमः सिषासन् ॥ १ ॥

इन्द्रः । रथाय । प्रऽवतम् । कृणोति । यम् । अधिऽअस्थात् । मघऽवा । वाजऽयन्तम् ।
यूथाऽइव । पश्वः । वि । उनोति । गोपाः । अरिष्टः । याति । प्रथमः । सिसासन् ॥ १ ॥

ᵛमघवा धनवान् ᵛइन्द्रः ᵛवाजयन्तम् अन्नमिच्छन्तं ᵛयं रथम् ᵛअध्यस्थात् अधितिष्ठति तस्मै ᵛरथाय ᵛप्रवतं प्रवणमाजिं ᵛकृणोति करोति । अपि च ᵛगोपाः गोपालः ᵛपश्वः ᵛयूथेव पशोः पशूनां यूथानि यथा ᵛव्युनोति प्रेरयति तथा शत्रुसैन्यानि प्रेरयति । ᵛअरिष्टः शत्रुभिः स्वयमहिंसितः ᵛप्रथमः देवानां मुख्य इन्द्रः ᵛसिषासन् शत्रुधनानीच्छन् ᵛयाति गच्छति ॥

आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व ।
नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥ २ ॥

आ । प्र । द्रव । हरिऽवः । मा । वि । वेनः । पिशङ्गऽराते । अभि । नः । सचस्व ।
नहि । त्वत् । इन्द्र । वस्यः । अन्यत् । अस्ति । अमेनान् । चित् । जनिऽवतः । चकर्थ ॥ २ ॥

हे ᵛहरिवः हरिवन्निन्द्र त्वम् ᵛआ अस्मानभिमुखं ᵛप्र ᵛद्रव प्रकर्षेण गच्छ । किंतु ᵛमा ᵛवि ᵛवेनः । वेनतिः कान्तिकर्मा । अस्मासु विगतकामो मा भूः । किंच हे ᵛपिशङ्गराते बहुरूपधनेन्द्र ᵛनः अस्मान् ᵛअभि ᵛसचस्व अभिसेवस्व । अपि च हे[1] ᵛइन्द्र[1] ᵛवस्यः वसीयः श्रेयस्करं ᵛत्वत् त्वत्तः ᵛअन्यत् ᵛनहि ᵛअस्ति अन्यद्वस्तुजातं नास्ति । ᵛअमेनांश्चित् । मेनाशब्दः स्त्रीवाची । अपगतस्त्रीकांश्चित्[2] ᵛजनिवतः जायावतः[3] ᵛचकर्थ करोषि ॥

उद्यत्सहः सहस आजनिष्ट देदिष्ट इन्द्र इन्द्रियाणि विश्वा ।
प्राचौदयत्सुदुघा वव्रे अन्तर्वि ज्योतिषा संववृत्वत्तमोऽवः ॥ ३ ॥

उत् । यत् । सहः । सहसः । आ । अजनिष्ट । देदिष्टे । इन्द्रः । इन्द्रियाणि । विश्वा ।
प्र । अचोदयत् । सुऽदुघाः । वव्रे । अन्तः ।
वि । ज्योतिषा । सम्ऽववृत्वत् । तमः । अवरित्यवः ॥ ३ ॥

ᵛयत् यदा ᵛसहः सूर्यसंबन्धि तेजः ᵛसहसः उषःसंबन्धिनस्तेजसः ᵛउत् ᵛआजनिष्ट उपरिष्टात् प्रादुर्बभूव तदा ᵛइन्द्रः ᵛविश्वा विश्वानि सर्वाणि ᵛइन्द्रियाणि धनानि । इन्द्रियमिति

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र-'हे इन्द्र' नास्ति ।

[2] त- °स्त्रीकांश्च ।

[3] ख-च-झ-ण-न-भ-र-जायावतश्च ।

धननामैतत् । vदेदिष्टे । यजमानेभ्यो दिशति । vवव्रे निवारके पर्वते vअन्तः मध्ये बलेन निरुद्धा vसुदुघाः सुष्ठु दोग्ध्रीर्गाः vप्राचोदयत् प्रेरयत् । vज्योतिषा तेजसा vसंववृत्वत् संवरणशीलं vतमः vवि vअवः निवारितवान् ॥

अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन्त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् ।
ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कैरवर्धयन्नहये हन्तवा उ ॥ ४ ॥

अनवः । ते । रथम् । अश्वाय । तक्षन् । त्वष्टा । वज्रम् । पुरुऽहूत । द्युऽमन्तम् ।
ब्रह्माणः । इन्द्रम् । महयन्तः । अर्कैः । अवर्धयन् । अहये । हन्तवै । ऊँ इति ॥ ४ ॥

हे vपुरुहूत बहुभिः आहूतेन्द्र[1] vते त्वदीयं vरथम् vअश्वाय अश्वाभ्यां संयोगार्हम् vअनवः। अनवो मनुष्याः । ऋभवः vतक्षन् अतक्षन् अकुर्वन् । vत्वष्टा च त्वदीयं vवज्रं vद्युमन्तं दीप्तिमन्तम् अकरोत् । vउ अपि च vमहयन्तः vइन्द्रं पूजयन्तः vब्रह्माणः अङ्गिरसः परिवृढा मरुतो वा vअहये अहिं वृत्रं vहन्तवै हन्तुम् vअर्कैः स्तोत्रैः vअवर्धयन् वर्धितवन्तः[2] ॥

वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः ।
अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥ ५ ॥

वृष्णे । यत् । ते । वृषणः । अर्कम् । अर्चान् । इन्द्र । ग्रावाणः । अदितिः । सऽजोषाः ।
अनश्वासः । ये । पवयः । अरथाः । इन्द्रऽइषिताः । अभि । अवर्तन्त । दस्यून् ॥ ५ ॥

हे vइन्द्र vयत् यदा vवृषणः सेचनसमर्था मरुतः vवृष्णे कामानां वर्षित्रे vते तुभ्यम् vअर्कं स्तोत्रम् vअर्चान् अस्तुवन् अकुर्वन्नित्यर्थः । तदा vअदितिः अदीनाः ॥ वचनव्यत्ययः ॥ vग्रावाणः अभिषवपाषाणाः[3] vसजोषाः संगता बभूवुरिति शेषः । vअनश्वासः अश्ववर्जिताः vअरथाः रथहीनाः vइन्द्रेषिताः इन्द्रेण प्रेषिताः vपवयः [illegible] गच्छन्तः vये मरुतः vदस्यून् शत्रून् vअभ्यवर्तन्त अभिभूतान् कुर्वन्तो वर्तन्ते स्म ते मरुतोऽर्चानिति संबन्धः ॥ ॥ २९ ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचं प्र नूतना मघवन्या चकर्थ ।
शक्तीवो यद्विभरा रोदसी उभे जयन्नपो मनवे दानुचित्राः ॥ ६ ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । वोचम् । प्र । नूतना । मघऽवन् । या । चकर्थ ।
शक्तिऽवः । यत् । विऽभराः । रोदसी इति । उभे इति । जयन् । अपः । मनवे । दानुऽचित्राः ॥ ६ ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-ण-न–आहुतेन्द्र । [2] ग-घ-ज-प-फ-ब–वर्धितवन्तः । उ पूरणः । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-र–अभिषवण° ।

हे इन्द्र ᵛते त्वदीयानि ᵛपूर्वाणि पुरातनानि ᵛकरणानि कर्माणि ᵛप्र ᵛवोचम् अहं प्रकर्षेण ब्रवीमि । ᵛनूतना नूतनानि नवानि कर्माणि ᵛप्र वोचं प्रब्रवीमि । हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛया यानि कर्माणि ᵛचकर्थ कृतवानसि तानि प्र वोचमिति संबन्धः । हे ᵛशक्तीवः शक्तिमन् । शक्तिर्वज्रं कर्म वा । तद्वन्निन्द्र ᵛयत् यस्त्वम् ᵛउभे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛजयन् वशीकुर्वन् ᵛअपः[1] उदकानि[1] ᵛमनवे मनुष्याय ᵛविभराः विविच्य बिभर्षि । कीदृशीः । ᵛदानुचित्राः चित्रदानाः ॥

तदिन्नु ते करणं दस्म विप्राहिं यद्घ्नन्नोजो अत्रामिमीथाः ।
शुष्णस्य चित्परि माया अगृभ्णाः प्रपित्वं यन्नप दस्यूँरसेधः ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । ते । करणम् । दस्म । विप्र ।
अहिम् । यत् । घ्नन् । ओजः । अत्र । अमिमीथाः ।
शुष्णस्य । चित् । परि । मायाः । अगृभ्णाः । प्रऽपित्वम् । यन् । अप । दस्यून् । असेधः ॥ ७ ॥

हे ᵛदस्म दर्शनीय ᵛविप्र मेधाविन्निन्द्र त्वम् ᵛअत्र अस्मिँल्लोके ᵛअहिं वृत्रमसुरं ᵛघ्नन् हिंसन् ᵛयत् ᵛओजः यद्बलम् ᵛअमिमीथाः प्रकाशितवानसि ᵛतदिन्नु तत्खलु ᵛते त्वदीयं ᵛकरणं कर्म विद्यते । अपि च ᵛशुष्णस्य ᵛचित् एतन्नामकस्याप्यसुरस्य संबन्धिनीः ᵛमायाः प्रज्ञाः ᵛपरि ᵛअगृभ्णाः परिगृहीतवानसि । हे इन्द्र त्वं ᵛप्रपित्वं संग्रामं समीपं वा ᵛयन् प्राप्नुवन् ᵛदस्यून् असुरान् ᵛअप ᵛअसेधः अपाबाधथाः ॥

त्वमपो यदवे तुर्वशायारमयः सुदुघाः पार इन्द्र ।
उग्रमयातमवहो ह कुत्सं सं ह यद्वामुशनारन्त देवाः ॥ ८ ॥

त्वम् । अपः । यदवे । तुर्वशाय । अरमयः । सुऽदु[illegible] । पारः । इन्द्र ।
उग्रम् । अयातम् । अवहः । ह । कुत्सम् । सम् । ह । यत् । वाम् । उशना । अरन्त । देवाः ॥८॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वं पारे[2] नदीनां तीरे । प्रवृद्धाः[3] इति शेषः । ᵛसुदुघाः ओषधिवनस्पतीन् सुष्टु दुहतीः ᵛअपः उदकानि ᵛयदवे यदुनामकाय राज्ञे ᵛतुर्वशाय एतन्नामकाय राज्ञे च ᵛअरमयः रमितवानसि । हे इन्द्र युवाम् । त्वं कुत्सश्चेति शेषः । ᵛउग्रम् उद्गूर्णं शुष्णम् ᵛअयातम् अगच्छतम्[4] । तदनन्तरं त्वं शुष्णं हत्वा ᵛकुत्सम् ᵛअवहो ᵛह स्वगृहं प्रापितवानसि खलु । ᵛयत् यदा ᵛवां युवामिन्द्राकुत्सौ ᵛउशना भार्गवः ᵛदेवाः च ᵛसम् ᵛअरन्त ᵛह संभेजिरे खलु ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ अप उदकानि ’ नास्ति । [2] ग-घ-ज-प-फ-ब-पारः । [3] ग-घ-ज-श-प्रवृद्धः । [4] ग-घ-ज-आगच्छतम् ।

इन्द्रा॑कुत्सा॒ वह॑माना॒ रथे॒ना वा॒मत्या॒ अपि॒ कर्णे॑ वहन्तु ।
निः षी॑म॒द्भ्यो धम॑थो॒ निः ष॒धस्था॑न्म॒घोनो॑ हृ॒दो व॑रथ॒स्तमां॑सि ॥ ९ ॥

इन्द्रा॑कुत्सा । वह॑माना । रथे॑न । आ । वा॒म् । अत्याः॑ । अपि॑ । कर्णे॑ । व॒ह॒न्तु॒ ।
निः । सी॒म् । अ॒त्ऽभ्यः । धम॑थः । निः । स॒धऽस्था॑त् । म॒घोनः॑ । हृ॒दः । व॒र॒थ॒ः । तमां॑सि ॥ ९ ॥

हे vइन्द्राकुत्सा इन्द्राकुत्सौ vरथेन vवहमाना वहमानौ उह्यमानौ[1] vवां युवाम् vअत्याः अश्वाः vकर्णे vअपि । स्तोत्राणि कृणोति करोतीति कर्णः स्तोता यजमानो वा । तत्समीपेऽपीति यावत् । vआ vवहन्तु आ समन्तात् वाहका भवन्तु । युवामपि vअद्भ्यः अप्सु प्रविष्टं vसीम् एनं शुष्णासुरं vनिः vधमथः अबाधेथाम् । सीमिति शुष्णासुरो बुद्धिस्थः परामृश्यते । vसधस्थात् स्वकीयात् स्थानात् vनिः अबाधेथाम् । vमघोनः मघवतो हविष्मतो यजमानस्य vहृदः हृदयात् vतमांसि अज्ञानरूपाणि पापानि vवरथः निवारयथः ॥

वात॑स्य यु॒क्तान्त्सु॒युज॑श्चि॒दश्वा॑न्क॒विश्चि॑दे॒षो अ॑जगन्नव॒स्युः ।
विश्वे॑ ते॒ अत्र॑ म॒रुतः॒ सखा॑य॒ इन्द्र॒ ब्रह्मा॑णि॒ तवि॑षीमवर्धन् ॥ १० ॥

वात॑स्य । यु॒क्तान् । सु॒ऽयुजः॑ । चि॒त् । अश्वा॑न् । क॒विः । चि॒त् । ए॒षः । अ॒ज॒ग॒न् । अ॒व॒स्युः ।
विश्वे॑ । ते॒ । अत्र॑ । म॒रुतः॑ । सखा॑यः । इन्द्र॑ । ब्रह्मा॑णि । तवि॑षीम् । अ॒व॒र्ध॒न् ॥ १० ॥

vकविश्चित् प्राज्ञोऽपि vअवस्युः एतन्नामकः vएषः मन्त्रद्रष्टा vवातस्य वायोर्वेगेन vयुक्तान् संयुक्तान्[2] vसुयुजश्चित् सुष्ठु योजनीयान् vअश्वान् vअजगन् प्राप्नोत्[3] । अवस्योः vसखायः vविश्वे सर्वे vमरुतः बहवः स्तोतारो हे vइन्द्र vअत्र अस्मिँल्लोके vते त्वदीयां[4] vतविषीं बलं vब्रह्माणि ब्रह्मभिः स्तोत्रैः vअवर्धन् अवर्धयन् ॥ ॥ ३० ॥

सूर॑श्चि॒द्रथं॒ परि॑तक्म्यायां॒ पूर्वं॑ कर॒दुप॑रं जूजु॒वांस॑म् ।
भर॑च्च॒क्रमेत॑शः॒ सं रि॑णाति पु॒रो दध॑त्सनिष्यति॒ क्रतुं॑ नः ॥ ११ ॥

सूरः॑ । चि॒त् । रथ॑म् । परि॑ऽतक्म्यायाम् । पूर्व॑म् । क॒र॒त् । उप॑रम् । जू॒जु॒ऽवांस॑म् ।
भर॑त् । च॒क्रम् । एत॑शः । सम् । रि॒णा॒ति॒ । पु॒रः । दध॑त् । स॒नि॒ष्य॒ति॒ । क्रतु॑म् । नः॒ ॥ ११ ॥

इन्द्रः vपरितक्म्यायां संग्रामे । परितो गच्छन्त्यस्यां भटाः[5] इति परितक्म्या संग्रामः । एतशाख्येन ऋषिणा सह योद्धुः vसूरश्चित् सूर्यस्यापि संबन्धिनं vजूजुवांसं वेगेन गच्छन्तं vरथम्[6] vउपरम्

---

[1] ख-ग-च-झ-ण-प-फ-ब-भ-र–‘ उह्यमानौ ’ नास्ति । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ संयुक्तान् ’ नास्ति ।
[3] ख-च-ग-भ-र–प्राप्नोत्तरम् । [4] र–त्वदीयम् । [5] श–भये । [6] ख-च-झ-ण-न-भ–यम्; र-रथम् ।

vएतशः एतशाय ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ इन्द्रः पूर्वं द्विचक्रस्य उपरतव्यापारं vपूर्वं vकरत् पुराकरोत् । स इन्द्रस्तेन चक्रेणासुरान् vसं vरिणाति हिनस्ति । अपि च vपुरो रथस्यैकं vचक्रं vभरत् अहरत् । vदधत् अस्मान् पुरस्कुर्वन् vनः अस्मदीयं vक्रतुं यज्ञं vसनिष्यति संभजतु ॥

आयं जना अभिचक्षे जगामेन्द्रः सखायं सुतसोममिच्छन् ।
वदन्ग्रावाव वेदिं भ्रियाते यस्य जीरमध्वर्यवश्चरन्ति ॥ १२ ॥

आ । अयम् । जनाः । अभिऽचक्षे । जगाम । इन्द्रः । सखायम् । सुतऽसोमम् । इच्छन् ।
वदन् । ग्रावा । अव । वेदिम् । भ्रियाते । यस्य । जीरम् । अध्वर्यवः । चरन्ति ॥ १२ ॥

हे vजनाः vअभिचक्षे युष्मानभिद्रष्टुम् vअयम् vइन्द्रः vसखायं स्तोतारं vसुतसोमम् अभिसुतसोमं यजमानम् vइच्छन् अभिलषन् vआ vजगाम आगच्छति[1] । vअध्वर्यवः vयस्य ग्राव्णः vजीरं क्षेपणं प्रेरणं vचरन्ति कुर्वन्ति[2] सः vग्रावा सोमाभिषवपाषाणः[3] vवदन् शब्दं कुर्वन् vवेदिम् vअव vभ्रियाते अभिह्रियते ॥

ये चाकनन्त चाकनन्त नू ते मर्ता अमृत मो ते अंह आरन् ।
वावन्धि यज्यूँरुत तेषु धेह्योजो जनेषु येषु ते स्याम ॥ १३ ॥

ये । चाकनन्त । चाकनन्त । नु । ते । मर्ताः । अमृत । मो इति । ते । अंहः । आ । अरन् ।
ववन्धि । यज्यून् । उत । तेषु । धेहि । ओजः । जनेषु । येषु । ते । स्याम ॥ १३ ॥

हे इन्द्र धनार्थिनः[4] vये जनास्त्वां vचाकनन्त[5] अकामयन्त पुनश्च vते vनु क्षिप्रमेव त्वां vचाकनन्त हे vअमृत अमरणशीलेन्द्र vमर्ताः मरणधर्माणः vते जनाः vअंहः अनर्थं vमो vआरन् मा गमन् । मा उ इति निपातसमुदायो मेत्येकनिपातार्थे वर्तते । vउत अपि च vयज्यून् यजमानान् vववन्धि संभजस्व । vयेषु vजनेषु येषां जनानां मध्ये वयं स्तोतारः vते त्वदीयाः vस्याम भवाम हे इन्द्र त्वं vतेषु जनेषु vओजः बलं vधेहि ॥ ॥ ३१ ॥

'अदर्दरुत्सम्' इति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तम् । गातुर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'अदर्दर्द्वादश गातुः' इति । गतो विनियोगः ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र–आगच्छन्; श–गच्छति । [2] ग-घ-ज–'कुर्वन्ति' नास्ति । [3] ख-झ-र–सोमाभिषवण° । [4] ग-घ-ज–धनार्थम् । [5] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श–चाकनन्त कामयन्ते ।

अद॑र्द॒रुत्स॒मसृ॑जो॒ वि खानि॒ त्वम॑र्ण॒वान्ब॑द्बधा॒नाँ अ॑रम्णाः ।
म॒हान्त॑मिन्द्र॒ पर्व॑तं॒ वि यद्वः सृ॒जो वि धारा॒ अव॑ दान॒वं ह॑न् ॥ १ ॥

अद॑र्दः । उत्स॑म् । असृ॑जः । वि । खानि॑ । त्वम् । अ॒र्ण॒वान् । ब॒द्ब॒धा॒नान् । अ॒र॒म्णाः॒ ।
म॒हान्त॑म् । इ॒न्द्र॒ । पर्व॑तम् । वि । यत् । वरिति॒ वः ।
सृ॒जः । वि । धाराः॑ । अव॑ । दा॒न॒वम् । ह॒न्निति॑ हन् ॥ १ ॥

हे इन्द्र ˇत्वम् ˇउत्सम् उत्स्यन्दमानं मेघम् ˇअदर्दः विदारितवानसि । तदनन्तरं ˇखानि मेघस्थोदकनिर्गमनद्वाराणि[1] ˇवि ˇअसृजः विशेषेण सृष्टवानसि । किंच ˇबद्बधानान् बाध्यमानान्[2] ˇअर्णवान् उदकवतो मेघान् ˇअरम्णाः विसर्जयसि क्षारयसीत्यर्थः । अत्र रम्णातिर्विसर्जनकर्मा । हे ˇइन्द्र ˇयत् यः त्वम् । यदिति लिङ्गव्यत्ययः । ˇमहान्तं प्रभूतं ˇपर्वतं मेघं ˇवि ˇवः विवृतवानसि । ˇधाराः अपां ˇवि ˇसृजः विसृष्टवानसि । अपि च ˇदानवं दनोः पुत्रं वृत्रमसुरं यद्वोदकस्य दातारं मेघं वा ˇअव ˇहन् अभिहतवानसि । अत्र निरुक्तम्—‘अदृणा उत्सम् । उत्स उत्सदनाद्वोत्स्यन्दनाद्वा उनत्तेर्वा[3] स्यात् । व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्णवानर्णस्वत एतान्’ (निरु. १०. ९) इत्यादि ॥

त्वमुत्साँ॑ ऋ॒तुभि॑र्बद्बधा॒नाँ अरं॑ह॒ ऊधः॒ पर्व॑तस्य वज्रिन् ।
अहिं॑ चिदुग्र॒ प्रयु॑तं॒ शया॑नं जघ॒न्वाँ इ॑न्द्र॒ तवि॑षीमधत्थाः ॥ २ ॥

त्वम् । उत्सा॑न् । ऋ॒तुऽभिः॑ । ब॒द्ब॒धा॒नान् । अरं॑हः । ऊधः॑ । पर्व॑तस्य । व॒ज्रि॒न् ।
अहि॑म् । चि॒त् । उ॒ग्र॒ । प्रऽयु॑तम् । शया॑नम् । ज॒घ॒न्वान् । इ॒न्द्र॒ । तवि॑षीम् । अ॒ध॒त्थाः॒ ॥ २ ॥

हे ˇवज्रिन् वज्रवन्निन्द्र ˇत्वम् ˇऋतुभिः ऋतुषु वृष्टिकालेषु[4] ˇबद्बधानान् प्रतिबध्यमानान् ˇउत्सान् मेघान् प्रतिबन्धनादमोचयः[5] इति शेषः । अपि च ˇपर्वतस्य मेघस्य संबन्धि ˇऊधः जलम् ˇअरंहः अगमयः[6] । हे ˇउग्र उद्गूर्णबलेन्द्र ˇप्रयुतम् उद्युक्तं ˇशयानं जले शयनं कुर्वन्तम् ˇअहिं ˇचित् वृत्रं च ˇजघन्वान् हतवानसि । हे ˇइन्द्र त्वं ˇतविषीं बलम् ˇअधत्थाः अधारयः । वृत्रवधानन्तरमिन्द्रो लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः ॥

त्यस्य॑ चिन्मह॒तो निर्मृ॒गस्य॒ वध॑र्जघान॒ तवि॑षीभि॒रिन्द्रः॑ ।
य एक॒ इद॑प्र॒तिर्मन्य॑मान॒ आद॑स्माद॒न्यो अ॑जनिष्ट॒ तव्या॑न् ॥ ३ ॥

त्यस्य॑ । चि॒त् । म॒ह॒तः । निः । मृ॒गस्य॑ । वधः॑ । ज॒घा॒न॒ । तवि॑षीभिः । इन्द्रः॑ ।
यः । एकः॑ । इत् । अ॒प्र॒तिः । मन्य॑मानः । आत् । अ॒स्मा॒त् । अ॒न्यः । अ॒ज॒नि॒ष्ट॒ । तव्या॑न् ॥ ३ ॥

---

[1] ग-घ-ज-त-श—मेघस्थोदकानि निर्गमनद्वाराणि ।
[2] त-प-फ-ब-र—बाधमानान् ।
[3] र-उन्नयनाद्वा ।
[4] ख-च-झ-ण-न-भ-र—वृष्टिकामेषु ।
[5] ख-च-ण—बन्धादमोचयः; झ-न-भ-र—प्रतिबन्धनादमोचयः ।
[6] ग-घ-ज-प-फ-ब—अरमयः ।

निर्जघानायुधं शक्रो वृत्रेण क्षिप्तमोजसा। वृत्रस्य गात्रादन्यो यः प्रादुर्भूतो महासुरः ॥ वृत्रं पूर्वं निहत्येन्द्रो द्वितीयं शुष्णसंज्ञकम्। पुनर्जघानेन्द्र इति पराभिः कीर्तयत्यृषिरिति ॥ vइन्द्रः vमहतः प्रभूतस्य[1] vमृगस्य मृगवच्छीघ्रगामिनः vत्यस्य vचित् तस्य वृत्रस्य संबन्धि vवधः आयुधं vतविषीभिः स्वकीयैर्बलैः vनिः vजघान निःशेषेणावधीत्। vएक vइत् असहाय एव vअप्रतिः प्रतिद्वन्द्विरहितः[2] vमन्यमानः आत्मानं vयः अस्तीति शेषः। vआत् तदानीम् vअस्मात् वृत्रात् vतव्यान् प्रवृद्धतरः vअन्यः असुरः शुष्णः[3] vअजनिष्ट प्रादुरभूत् ॥

त्यं चि॑दे॒षां स्व॒धया॒ मद॑न्तं मि॒हो नपा॑तं सु॒वृधं॑ त॒मो॒गाम्।
वृष॑प्रभर्मा दान॒वस्य॒ भामं॒ वज्रे॑ण व॒ज्री नि ज॑घान॒ शुष्ण॑म् ॥ ४ ॥

त्यम्। चि॒त्। ए॒षा॒म्। स्व॒धया॑। मद॑न्तम्। मि॒हः। नपा॑तम्। सु॒ऽवृध॑म्। त॒मः॒ऽगाम्।
वृष॑ऽप्रभर्मा। दा॒न॒वस्य॑। भाम॑म्। वज्रे॑ण। व॒ज्री। नि। ज॒घा॒न॒। शुष्ण॑म् ॥ ४ ॥

vएषां प्राणिनां vस्वधया अन्नेन vमदन्तं मोदमानं सर्वप्राणिनामन्नं स्वयमेव भुञ्जानं vमिहः सेचनसमर्थस्य मेघस्य vनपातं पातारं रक्षितारम्। अत्र नपाच्छब्दः पातरि वर्तते। 'प्राणो वै तनूनपात्स हि तन्वः पाति' (ऐ. ब्रा. २. ४) इति ब्राह्मणम्। vसुवृधं प्रवृद्धं vतमोगां तमः अन्धकारं गच्छन्तं vत्यं vचित् तं च वृत्रं निजघानेति शेषः। vवृषप्रभर्मा वर्षणशीलस्य मेघस्य प्रहर्ता vवज्री वज्रवानिन्द्रः vवज्रेण स्वकीयेनायुधेन vदानवस्य दनुजस्य वृत्रस्य[4] vभामम्। अत्र क्रोधवाचिभामशब्देन क्रोधादुत्पन्नः शुष्णासुरो लक्ष्यते। तं शुष्णासुरं[5] vनि v जघान हतवान् ॥

त्यं चि॑दस्य॒ क्रतु॑भि॒र्निष॑त्तमम॒र्मणो॑ वि॒ददि॑दस्य॒ मर्म॑।
यदीं॑ सुक्षत्र॒ प्रभृ॑ता॒ मद॑स्य॒ युयु॑त्सन्तं॒ तम॑सि ह॒र्म्ये धाः ॥ ५ ॥

त्यम्। चि॒त्। अ॒स्य॒। क्रतु॑ऽभिः। निऽस॑त्तम्। अ॒म॒र्मणः॑। वि॒दत्। इत्। अ॒स्य॒। मर्म॑।
यत्। ई॒म्। सु॒ऽक्ष॒त्र॒। प्रऽभृ॑ता। मद॑स्य। युयु॑त्सन्तम्। तम॑सि। ह॒र्म्ये। धाः ॥ ५ ॥

vअमर्मणः मर्महीनमात्मानं मन्यमानस्य vअस्य वृत्रस्य vनिषत्तं निषण्णं vत्यं vचित् त्यत्तदेव। लिङ्गव्यत्ययः। vमर्म प्राणस्थानम्। यत्र स्थाने विद्धो म्रियते तन्मर्मेत्युच्यते। vअस्य वृत्रस्य vक्रतुभिः प्रज्ञानैर्हे इन्द्र त्वं vविददित् अज्ञासीरेव। vयत् यदा हे vसुक्षत्र सुबलेन्द्र त्वं vमदस्य मादकस्य सोमस्य vप्रभृता प्रभृतौ संभरणे सति vयुयुत्सन्तं योद्धुमिच्छन्तम् vईम् एनं वृत्रं vहर्म्ये हारके vतमसि vधाः न्यदधाः। वृत्र इन्द्रस्य भयात् तमसि प्राविशदित्यर्थः ॥

---

[1] ख-च-ण-प्रवृद्धस्य। [2] ख-झ-र-प्रतिद्वन्द्वराहितः; ग-घ-ज-प-फ-ब-प्रतिबन्धराहितः। [3] ख-च-झ-ण-न-भ-र-'शुष्णः' नास्ति। [4] ग-घ-ज-श-'वृत्रस्य' नास्ति। [5] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-शुष्णमसुरम्।

त्यं चिदित्था कत्पयं शयानमसूर्ये तमसि वावृधानम् ।
तं चिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्या जघान ॥ ६ ॥

त्यम् । चित् । इत्था । कत्पयम् । शयानम् । असूर्ये । तमसि । ववृधानम् ।
तम् । चित् । मन्दानः । वृषभः । सुतस्य । उच्चैः । इन्द्रः । अपऽगूर्य । जघान ॥ ६ ॥

ᵛसुतस्य अभिषुतेन सोमेन ᵛमन्दानः मोदमानः ᵛवृषभः कामानां वर्षिता ᵛइन्द्रः ᵛउच्चैः ऊर्ध्वम् ᵛअपगूर्य वज्रमुद्यम्य ᵛत्यं ᵛचित् तमेव वृत्रं ᵛजघान अवधीत् । कीदृशम् । ᵛइत्था अमुत्रान्तरिक्षलोके ᵛकत्पयम् । कत् सुखकरं पयो यस्य तम् । ᵛशयानम् अप्सु शयनं कुर्वन्तम् ᵛअसूर्ये सूर्यरहिते ᵛतमसि अन्धकारे ᵛववृधानं वर्धमानम् । ᵛतं ᵛचित् इति पुनर्वचनं पूरणार्थम् ॥ ॥ ३३ ॥

उद्यदिन्द्रो महते दानवाय वधर्यमिष्ट सहो अप्रतीतम् ।
यदीं वज्रस्य प्रभृतौ ददाभ विश्वस्य जन्तोरधमं चकार ॥ ७ ॥

उत् । यत् । इन्द्रः । महते । दानवाय । वधः । यमिष्ट । सहः । अप्रतिऽइतम् ।
यत् । ईम् । वज्रस्य । प्रऽभृतौ । ददाभ । विश्वस्य । जन्तोः । अधमम् । चकार ॥ ७ ॥

ᵛयत् यदा ᵛइन्द्रो ᵛमहते प्रभूताय ᵛदानवाय वृत्रासुराय ᵛसहः शत्रूणामभिभवितृ ᵛअप्रतीतं केनाप्यप्रतिगतं ᵛवधः वज्रम् ᵛउत् ᵛयमिष्ट उदयच्छत् । ᵛयत् यदा ᵛवज्रस्य ᵛप्रभृतौ प्रहृतौ प्रहारे सति ॥ ‘ हृग्रहोर्भः° ’ इति भत्वम् ॥ ᵛईम् एनं वृत्रं ᵛददाभ अहिंसीत् तदा ᵛविश्वस्य सर्वस्य ᵛजन्तोः प्राणिनः ᵛअधमं नीचं ᵛचकार अकरोत् ॥

त्यं चिदर्णं मधुपं शयानमसिन्वं वव्रं मह्याददुग्रः ।
अपादमत्रं महता वधेन नि दुर्योण आवृणङ्मृध्रवाचम् ॥ ८ ॥

त्यम् । चित् । अर्णम् । मधुऽपम् । शयानम् । असिन्वम् । वव्रम् । महि । आदत् । उग्रः ।
अपादम् । अत्रम् । महता । वधेन । नि । दुर्योणे । अवृणक् । मृध्रऽवाचम् ॥ ८ ॥

ᵛउग्रः उद्गूर्णबलः इन्द्रः ᵛमहि महान्तं ᵛत्यं ᵛचित् तमेव वृत्रम् ᵛआदत् आददौ प्रत्यग्रहीत् । कीदृशम् । ᵛअर्णं गन्तारं जलं मेघं वावृत्य ᵛशयानं शयनं कुर्वन्तम् । स्थितवन्तमित्यर्थः । ᵛमधुपं मधुनोऽम्भसः पातारं[1] पालयितारम् ᵛअसिन्वं सपत्नानवक्षेप्तारम्[2] ॥ अस्यतेरिदं रूपम् ॥ ᵛवव्रं वृण्वन्तं सर्वमप्याच्छादयन्तम् । ‘ स इमाँल्लोकानवृणोद्यदिमाँल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्’

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ पातारं ’ नास्ति । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-श–सपत्नानां क्षेप्तारम्; सपत्नानाक्षेप्तारम् ।

(तै. सं. २. ५. २. २) इति हि तैत्तिरीयकम्। तदनन्तरमिन्द्रः ᵛदुर्योणे संग्रामे ᵛमहता प्रभूतेन ᵛवधेन वज्रेण ᵛअपादं पादरहितम् अमत्रम्[1] अमात्रं परिमाणरहितं ᵛमृध्रवाचं हिंसितवागिन्द्रियम्। जृम्भाभिभूतमित्यर्थः[2]। वृत्रं ᵛनि ᵛअवृणक् नितरामहिंसीत्। 'तस्माज्जञ्भ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदजहिताम्[3]' (तै. सं. २. ५. २. ४) इति हि तैत्तिरीयकम् ॥

को अ॑स्य॒ शुष्म॒ं तवि॑षीं वरात॒ एको॒ धना॑ भरते॒ अप्र॑तीतः ।
इ॒मे चि॑दस्य॒ ज्रय॑सो॒ नु दे॒वी इन्द्र॒स्यौज॑सो भि॒यसा॑ जिहाते ॥ ९ ॥

कः । अ॒स्य । शुष्म॑म् । तवि॑षीम् । व॒रा॒ते । एकः॑ । धना॑ । भ॒र॒ते । अप्र॑तिऽइतः ।
इ॒मे इति॑ । चि॒त् । अ॒स्य । ज्रय॑सः । नु । दे॒वी इति॑ ।
इन्द्र॑स्य । ओज॑सः । भि॒यसा॑ । जि॒हा॒ते इति॑ ॥ ९ ॥

ᵛअस्य इन्द्रस्य संबन्धिनीं ᵛशुष्मं शोषणीं[4] ᵛतविषीं बलं ᵛकः ᵛवराते निवारयेत् ॥ शुष्मशब्दस्य स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वात् पुँल्लिङ्गत्वमेव ॥ ᵛअप्रतीतः केनाप्यप्रतिगत इन्द्रः ᵛएकः असहाय एव ᵛधना धनानि शत्रूणां वसूनि ᵛभरते बिभर्ति हरते वा। ᵛदेवी देव्यौ द्योतमाने ᵛइमे ᵛचित् एव[5] द्यावापृथिव्यौ ᵛज्रयसः वेगवतः ᵛअस्य ᵛइन्द्रस्य संबन्धिनः ᵛओजसः बलादुद्भूतेन ᵛभियसा भयेन ᵛनु क्षिप्रं ᵛजिहाते गच्छतः। चलत इत्यर्थः ॥

न्य॑स्मै दे॒वी स्वधि॑ति॒र्जिहीत॒ इन्द्रा॑य गा॒तुरु॑श॒तीव॑ येमे ।
सं यदोजो॑ यु॒वते॒ विश्व॑मा॒भिरनु॑ स्व॒धाव्ने॑ क्षि॒तयो॑ नमन्त ॥ १० ॥

नि । अ॒स्मै । दे॒वी । स्वऽधि॑तिः । जि॒ही॒ते । इन्द्रा॑य । गा॒तुः । उ॒श॒तीऽइ॑व । ये॒मे ।
सम् । यत् । ओजः॑ । यु॒वते॑ । विश्व॑म् । आ॒भिः । अनु॑ । स्व॒धाऽव्ने॑ । क्षि॒तयः॑ । न॒म॒न्त ॥ १० ॥

ᵛस्वधितिः स्वधृतिः स्वेन धृता ᵛदेवी द्योतमाना द्यौः ᵛअस्मै इन्द्राय ᵛनि ᵛजिहीते नीचत्वेन याति। ᵛगातुः भूमिः ᵛउशतीव कामयमाना योषिदिव ᵛइन्द्राय ᵛयेमे आत्मानं नियच्छति। यथेष्टमात्मानं विनियोक्तुं[6] योग्या भवतीत्यर्थः। ᵛयत् यदेन्द्रः ᵛविश्वं समस्तम् ᵛओजः बलम् ᵛआभिः प्रजाभिः ᵛसं ᵛयुवते संयोजयति। इन्द्रः स्वकीयं बलं सर्वासु प्रजासु निहितवानित्यर्थः। ᵛअनु आनुकूल्येन वर्तमानाः ᵛक्षितयः मनुष्याः। क्षितय इति मनुष्यनामैतत्। ᵛस्वधाव्ने[7] बलवते इन्द्राय ᵛनमन्त संनमन्ति प्रह्वीभवन्ति[8] ॥

---

[1] ग-घ-ज-त-प-फ-ब–अत्रम्। [2] ख-च-झ-ण-भ-र–जम्भ्याभिभूत॰। [3] झ-र–तदजिहाताम्; त–तदुज्जिहाताम्। [4] ख-च-ण-भ–शोषणम्; न–शोषिणीम्; भ–शोषणाम्। [5] ग-घ-ज-त-प-फ-ब-र-इमे; श–एते एव। [6] ख-च-ण–नियोक्तुम्; झ-न-भ-र–वियोक्तुम्। [7] ख-च-झ-ण-भ-र–स्वधात्रे स्वधाव्नेन। [8] न–पुस्तकेऽस्यानन्तरमेवं पाठो दृश्यते– एकत्रिकनाम्न्येकाहे निष्केवल्यशस्त्रे एकं नु त्वेति सूक्तमुखीया। सूत्रितं च–एकस्य चिन्मे विभ्वस्त्वो न एकं नु त्वा सत्पतिं पाञ्चजन्यमिति।

एकं॒ नु त्वा॒ सत्प॑तिं॒ पाञ्च॑जन्यं जा॒तं शृ॑णोमि य॒शसं॒ जने॑षु ।
तं मे॑ जगृभ्र आ॒शसो॒ नवि॑ष्ठं दो॒षा वस्तो॒र्हव॑मानास॒ इन्द्र॑म् ॥ ११ ॥

एक॑म् । नु । त्वा॒ । सत्ऽप॑तिम् । पाञ्च॑ऽजन्यम् । जा॒तम् । शृ॒णो॒मि॒ । य॒शस॑म् । जने॑षु ।
तम् । मे॒ । ज॒गृ॒भ्रे॒ । आ॒ऽशस॑ः । नवि॑ष्ठम् । दो॒षा । वस्तो॑ः । हव॑मानासः । इन्द्र॑म् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ᵛत्वा त्वाम् ᵛएकं ᵛनु[1] मुख्यमेव ᵛजनेषु सर्वेषु मनुष्येषु मध्येऽहं मन्त्रद्रष्टा ᵛशृणोमि ऋषिमुख्येभ्यः । कीदृशम् । ᵛसत्पतिं सतां पालकं ᵛपाञ्चजन्यं पञ्चजनेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं ᵛजातम् उत्पन्नं ᵛयशसं यशोयुक्तम् । ᵛदोषा क्षपायां ᵛवस्तोः वासरे च ᵛहवमानासः स्तुवन्तः ᵛआशसः कामानां शंसमानाः ᵛमे मदीयाः प्रजाः[2] ᵛनविष्ठम् अतिशयेन स्तुत्यं ᵛतम् ᵛइन्द्रं ᵛजगृभ्रे गृह्णन्तु स्वीकुर्वन्तु ॥

ए॒वा हि त्वामृ॑तु॒था या॒तय॑न्तं म॒घा विप्रे॑भ्यो॒ दद॑तं शृ॒णोमि॑ ।
किं ते॑ ब्र॒ह्माणो॑ गृहते॒ सखा॑यो॒ ये त्वा॒या नि॑द॒धुः काम॑मिन्द्र ॥ १२ ॥

ए॒व । हि । त्वाम् । ऋ॒तुऽथा । या॒तय॑न्तम् । म॒घा । विप्रे॑भ्यः । दद॑तम् । शृ॒णोमि॑ ।
किम् । ते॒ । ब्र॒ह्माण॑ः । गृ॒ह॒ते॒ । सखा॑यः । ये । त्वा॒ऽया । नि॒ऽद॒धुः । काम॑म् । इ॒न्द्र॒ ॥ १२ ॥

ᵛएव एवमुक्तप्रकारेण ᵛहि ᵛऋतुथा कालेकाले ᵛयातयन्तं जन्तून् प्रेरयन्तं हे इन्द्र ᵛत्वां ᵛविप्रेभ्यः स्तोतृभ्यः ᵛमघा मघानि धनानि ᵛददतं यच्छन्तं ᵛशृणोमि निशामयामि । एतत्सूक्तं प्रतिभाति । हे ᵛइन्द्र ᵛत्वाया त्वयि ᵛये स्तोतारः ᵛकामं स्वकीयाभिलाषं ᵛनिदधुः न्यक्षिपन् ᵛब्रह्माणः बृहन्तः ᵛते त्वदीयाः ᵛसखायः स्तोतारः ᵛकिं ᵛगृहते त्वत्तः किं गृह्णते । ऋषिः स्वकीयाभिलाषप्राप्तिविलम्बनादेवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ २ ॥

वेदार्थस्य[4] प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः[4] ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
चतुर्थाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

[1] श–‘ नु ’ नास्ति । [2]. ख-च-ण-भ–प्रजानाः ; झ-र–प्रजनाः ; न–जनाः । [3]. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श–त्वा त्वाम् । [4]. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-ब–‘ वेदार्थस्य … °महेश्वरः ’ नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
चतुर्थे प्रथमाध्यायं व्याख्याय व्याकृतिक्षमः ।
सुधीः श्रीसायणाचार्यो द्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥

तत्रात्रेः पञ्चमे मण्डले तृतीयेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ‘ महि महे ’ इति दशर्चं प्रथमं सूक्तम् । प्रजापतिपुत्रः संवरणाख्यः[1] ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं— ‘ महि दश प्राजापत्यः संवरणः ’ । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

महि॑ म॒हे त॒वसे॑ दीध्ये॒ नॄनिन्द्रा॑ये॒त्था त॒वसे॒ अत॑व्यान् ।
यो अ॒स्मै सु॑म॒तिं वाज॑सातौ स्तु॒तो जने॑ सम॒र्य॑श्चि॒केत॑ ॥ १ ॥

महि॑ । म॒हे । त॒वसे॑ । दी॒ध्ये॒ । नॄन् । इन्द्रा॑य । इ॒त्था । त॒वसे॑ । अत॑व्यान् ।
यः । अ॒स्मै । सु॒ऽम॒तिम् । वाज॑ऽसातौ । स्तु॒तः । जने॑ । स॒ऽम॒र्यः॑ । चि॒केत॑ ॥ १ ॥

अहं संवरणः ᵛअतव्यान् अत्यन्तमिव दुर्बलः सन् ᵛमहि महत् प्रभूतं स्तोत्रं ᵛमहे महते ᵛतवसे बलवते ᵛइन्द्राय ᵛइत्था इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण ᵛदीध्ये दीपयामि प्रकाशयामि । किमर्थम् । ᵛनॄन् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । मनुष्याणामस्मदीयानां ᵛतवसे बलाय । यद्वा । नॄनस्मद्विरोधिनामभिभवायेति शेषः । तदर्थं तवसेऽस्मद्बलाय । ᵛयः[2] इन्द्रः ᵛअस्मै ᵛजने जनाय संवरणाय ᵛवाजसातौ संग्रामे वाजस्य अन्नस्य वा लाभे निमित्ते सति ᵛस्तुतः सन् ᵛसुमतिं ᵛसमर्यः मर्त्यैः स्तोतृभिः सहितो यद्वा सह म्रियमाणैर्युध्यमानैर्मरुदादिभिरथवा समरार्हः ᵛचिकेत जानाति ॥

स त्वं न॑ इन्द्र धियसा॒नो अ॒र्कैर्हरी॑णां वृष॒न्योक्त्र॑मश्रेः ।
या इ॒त्था म॑घव॒न्ननु॒ जोषं॒ वक्षो॑ अ॒भि प्रार्यः॑ स॑क्षि॒ जना॑न् ॥ २ ॥

सः । त्वम् । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । धि॒य॒सा॒नः । अ॒र्कैः । हरी॑णाम् । वृ॒ष॒न् । योक्त्र॑म् । अ॒श्रे॒ः ।
याः । इ॒त्था । म॒घ॒ऽव॒न् । अनु॑ । जोष॑म् । वक्षः॑ । अ॒भि । प्र । अ॒र्यः । स॒क्षि॒ । जना॑न् ॥ २ ॥

हे ᵛवृषन् वर्षक ᵛइन्द्र ᵛसः प्रसिद्धः ᵛत्वं ᵛनः अस्मान् ᵛधियसानः ध्यायन् ᵛअर्कैः अर्चनसाधनैः स्तोत्रैर्निमित्तभूतैः ᵛहरीणां रथे नियोज्यानामश्वानां ᵛयोक्त्रं नियोजनरज्जुम् ᵛअश्रेः आश्रयसि । ᵛयाः ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ यानर्कान् हे ᵛमघवन् ᵛइत्था इत्थं ᵛजोषं प्रीतिम् ᵛअनु ᵛवक्षः अवहः तैर्निमित्तैर्योक्त्रमश्रेरिति । तथा कृत्वा ᵛअर्यः अस्मदरीन् ᵛजनान् ᵛअभि आभिमुख्येन ᵛप्र प्रकृष्टं ᵛसक्षि पराभव ॥

---

[1] ग-घ-ज-प-फ-ब—संवरणः ।   [2] ख-च-ण-न-भ—सः ।

न ते त इन्द्राभ्य१स्मदृष्वायुक्तासो अब्रह्मता यदसन्।
तिष्ठा रथमधि तं वज्रहस्ता रश्मिं देव यमसे स्वश्वः ॥ ३ ॥

न। ते। ते। इन्द्र। अभि। अस्मत्। ऋष्व। अयुक्तासः। अब्रह्मता। यत्। असन्।
तिष्ठ। रथम्। अधि। तम्। वज्रऽहस्त। आ। रश्मिम्। देव। यमसे। सुऽअश्वः ॥ ३ ॥

हे ᵛऋष्व महन् ᵛइन्द्र[1] ᵛयत्[2] ये ᵛअस्मत् अस्मत्तः त्वद्भक्तेभ्योऽन्ये ᵛअयुक्तासः त्वया असंयुक्ताः[3] ᵛअसन् आसन् अभवन् ᵛअब्रह्मता। ब्रह्म परिवृढं कर्म। तद्रहितत्वात् ᵛते नराः ᵛते त्वदीयाः ᵛन भवन्ति। अतः अस्मद्यज्ञम्[4] ᵛअभि आगन्तुं ᵛतं प्रसिद्धं ᵛरथमधि ᵛतिष्ठ। हे ᵛवज्रहस्त इन्द्र ᵛदेव ᵛस्वश्वः त्वं यं रथमारोढुं ᵛरश्मिं प्रग्रहम् ᵛआ ᵛयमसे नियमयसि तमधि तिष्ठ ॥

पुरू यत्त इन्द्र सन्त्युक्था गवे चकर्थोर्वरासु युध्यन्।
ततक्षे सूर्याय चिदोकसि स्वे वृषा समत्सु दासस्य नाम चित् ॥ ४ ॥

पुरु। यत्। ते। इन्द्र। सन्ति। उक्था। गवे। चकर्थ। उर्वरासु। युध्यन्।
ततक्षे। सूर्याय। चित्। ओकसि। स्वे। वृषा। समत्ऽसु। दासस्य। नाम। चित् ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛते तव ᵛयत् यदा स्वभूतानि ᵛपुरू पुरूणि बहूनि। ᵛउक्था उक्थानि शस्त्राणि ᵛसन्ति तदा[5] ᵛउर्वरासु सस्योपेतासु भूमिषु निमित्तभूतासु ᵛगवे वृष्ट्युदकाय ᵛयुध्यन् जलप्रतिबन्धकान् संहरन् ᵛचकर्थ करोषि भेदनम्। कुत्रेति। ᵛसूर्याय सूर्यस्य ᵛस्वे स्वकीये ᵛओकसि स्थाने। ᵛवृषा वर्षिता सन् ᵛततक्षे संपादयसि। ᵛसमत्सु संग्रामेषु ᵛदासस्य वृष्टिप्रतिबन्धकर्तुरेतन्नामकस्य असुरस्य ᵛनाम ᵛचित् नामापि ततक्षे नाशयसीत्यर्थः[6] ॥

वयं ते त इन्द्र ये च नरः शर्धो जज्ञाना याताश्च रथाः।
आस्माञ्जगम्यादहिशुष्म सत्वा भगो न हव्यः प्रभृथेषु चारुः ॥ ५ ॥

वयम्। ते। ते। इन्द्र। ये। च। नरः। शर्धः। जज्ञानाः। याताः। च। रथाः।
आ। अस्मान्। जगम्यात्। अहिऽशुष्म। सत्वा। भगः। न। हव्यः। प्रऽभृथेषु। चारुः ॥ ५ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛये ᵛच ᵛनरः कर्मणां नेतार ऋत्विग्यजमाना ᵛवयं स्मः ᵛते वयं ᵛते त्वदीयाः। कीदृशा वयम्। ᵛशर्धः बलं ᵛजज्ञानाः उत्पादयन्तः स्तुतिभिः ᵛयाताश्च होतुं त्वां प्राप्ताश्च ᵛरथाः

---

[1] ख-झ-त-न-भ-र-श—हे इन्द्र। [2] श—यत्। सुपो लोपः। [3] ख-च-ण— अयुक्ताः। [4] ख-च-झ-ण-त-भ-र—यद्यज्ञम्; न—यज्ञम्। [5] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श—‘तदा’ नास्ति। [6] ख-च-झ-ण-भ—वयसीत्यर्थः; न-र—वशयसीत्यर्थः; श—नाशयतीत्यर्थः।

रंहणशीलाश्च । किंच हे ᵛअहिशुष्म । अहिरयनात् । सर्वतो व्याप्तबलेन्द्र त्वदनुग्रहात् ᵛहव्यः स्तुत्यः प्रतिभटैराह्वातव्यो वा ᵛचारुः संगन्ता[1] ᵛसत्वा भृत्यादिः ᵛप्रभृथेषु संग्रामेषु यज्ञेषु वा ᵛअस्मान् ᵛआ ᵛजगम्यात् आगच्छेत् । ᵛभगो ᵛन भग इव हव्यश्चारुः । भगदेवो यथास्मत्सहाय आगच्छति तथा भृत्यादिरागच्छेदित्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

पपृक्षेण्यमिन्द्र त्वे ह्योजो नृम्णानि च नृतमानो अमर्तः ।
स न एनीं वसवानो रयिं दाः प्रार्यः स्तुषे तुविमघस्य दानम् ॥ ६ ॥

पपृक्षेण्यम् । इन्द्र । त्वे इति । हि । ओजः । नृम्णानि । च । नृतमानः । अमर्तः ।
सः । नः । एनीम् । वसवानः । रयिम् । दाः । प्र । अर्यः । स्तुषे । तुविऽमघस्य । दानम् ॥ ६ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛपपृक्षेण्यं संपर्कार्हं पूज्यं वा ᵛओजः बलं ᵛत्वे ᵛहि त्वयि खलु । त्वदधीनमित्यर्थः । ᵛनृतमानः नृत्यन् ᵛअमर्तः अमरणधर्मा ᵛसः त्वं ᵛवसवानः आच्छादयन् स्वतेजसा जगत् ᵛनृम्णानि नृमणानि द्रविणानि । वक्ष्यमाणरय्यपेक्षया चशब्दः । ᵛएनीम् एतवर्णां श्वेतवर्णां ᵛरयिं धनं ᵛदाः देहि । अहं च ᵛअर्यः ईश्वरस्य ᵛतुविमघस्य प्रभूतधनस्य च ᵛदानं ᵛप्र ᵛस्तुषे स्तौमि ॥

एवा न इन्द्रोतिभिरव पाहि गृणतः शूर कारून् ।
उत त्वचं ददतो वाजसातौ पिप्रीहि मध्वः सुषुतस्य चारोः ॥ ७ ॥

एव । नः । इन्द्र । ऊतिऽभिः । अव । पाहि । गृणतः । शूर । कारून् ।
उत । त्वचम् । ददतः । वाजऽसातौ । पिप्रीहि । मध्वः । सुऽसुतस्य । चारोः ॥ ७ ॥

हे ᵛशूर ᵛइन्द्र ᵛएव एवं ᵛनः अस्मान् ᵛगृणतः स्तुवतः ᵛकारून् कर्तॄनृत्विजः ᵛऊतिभिः रक्षणैः ᵛअव[2] पालय । ᵛउत अपि च ᵛवाजसातौ संग्रामे ᵛत्वचम् आच्छादकं रूपं ᵛददतः प्रयच्छतः ᵛसुषुतस्य सुष्ठ्वभिषुतस्य ᵛचारोः मनोहरस्य ᵛमध्वः सोमस्य ᵛपिप्रीहि प्रीणयात्मानम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । उक्तलक्षणं[3] सोमं पिबेत्यर्थः । अथवा तृतीयार्थे षष्ठी । उक्तलक्षणेन सोमपानेन प्रीणय ॥

उत त्ये मा पौरुकुत्स्यस्य सूरेस्त्रसदस्योर्हिरणिनो रराणाः ।
वहन्तु मा दश श्येतासो अस्य गैरिक्षितस्य क्रतुभिर्नु सश्चे ॥ ८ ॥

उत । त्ये । मा । पौरुऽकुत्स्यस्य । सूरेः । त्रसदस्योः । हिरणिनः । रराणाः ।
वहन्तु । मा । दश । श्येतासः । अस्य । गैरिऽक्षितस्य । क्रतुऽभिः । नु । सश्चे ॥ ८ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ—गन्ता; ग-घ-ज—संगतो; र-श—संगता । [2] ग-घ-ज-प-फ-ब—अव पाहि ।
[3] ख-च-झ-ण-भ-र—सूक्त° ।

त्रसदस्युश्च विदथो ध्वन्यश्चेति त्रयो नृपाः । अश्वान्धनानि गाश्चादुर्ऋषये तद्वदत्यृषिः ॥ v अपि च vत्ये ते vमा । चतुर्थ्यर्थे द्वितीया । मह्यमित्यर्थः । vरराणाः ॥ रातेर्दानार्थस्य कर्मणि लि कानचि रूपम् ॥ दत्ता इत्यर्थः । vपौरुकुत्स्यस्य पुरुकुत्सापत्यस्य vसूरेः प्रेरकस्य vहिरणिनः हिरण्य वतः vअस्य vत्रसदस्योः एतन्नामकस्य राजर्षेः vगैरिक्षितस्य गिरिक्षितगोत्रोत्पन्नस्य vश्येतासः शुभ्र वर्णाः vदश अश्वाः vमा मां vवहन्तु प्रापयन्तु । अहं च vक्रतुभिः कर्मभी रथनियोजनादिभिर्वा दिभिर्वा vनु क्षिप्रं vसश्चे गच्छेयम् ॥

उत त्ये मा मारुताश्वस्य शोणाः क्रत्वामघासो विदथस्य रातौ ।
सहस्रा मे च्यवतानो ददान आनूकमर्यो वपुषे नार्चत् ॥ ९ ॥

उत । त्ये । मा । मारुतऽअश्वस्य । शोणाः । क्रत्वाऽमघासः । विदथस्य । रातौ ।
सहस्रा । मे । च्यवतानः । ददानः । आनूकम् । अर्यः । वपुषे । न । आर्चत् ॥ ९ ॥

vउत अपि च vत्ये तेऽश्वा वक्ष्यमाणाः vमारुताश्वस्य । मरुत्सदृशवेगाश्ववान्मरुताश्वः । तद् त्यस्य vविदथस्य[1] एतन्नामकस्य[1] राज्ञः vशोणाः शोणवर्णाः vक्रत्वामघासः क्रतुना कर्मणा शीघ्रगमनादिलक्षणेन माहनीया अश्वाः[2] vरातौ[3] दाने विनियुक्ता मां वहन्तीति शेषः । किंच vसहस्रा सहस्राणि अपरिमितानि धनानि vअर्यः पूज्यस्य vमे । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । पूज्याय मह्यं vच्यवतानः च्यावयन् vददानः प्रयच्छन् सः vआनूकम् आभरणं च vवपुषे[4] स्वशरीरालंकाराय vआर्चत् प्रायच्छत् । vन इति चार्थे ॥

उत त्ये मा ध्वन्यस्य जुष्टा लक्ष्मण्यस्य सुरुचो यतानाः ।
मह्ना रायः संवरणस्य ऋषेर्व्रजं न गावः प्रयता अपि ग्मन् ॥ १० ॥

उत । त्ये । मा । ध्वन्यस्य । जुष्टाः । लक्ष्मण्यस्य । सुऽरुचः । यतानाः ।
मह्ना । रायः । सम्ऽवरणस्य । ऋषेः । व्रजम् । न । गावः । प्रऽयताः । अपि । ग्मन् ॥ १० ॥

vउत अपि च vत्ये ते वक्ष्यमाणाः रायः vध्वन्यस्य ध्वन्यनामकस्य vलक्ष्मण्यस्य लक्ष्मणपुत्रस्य राज्ञः संबन्धिनोऽश्वाः vजुष्टाः मां[5] प्राप्ताः vसुरुचः शोभनदीप्तयः vयतानाः वहनाय[6] यतमानाः । vरायः[7] vमह्ना महत्त्वेन युक्ता रायः vप्रयताः दत्ताः सत्यः vसंवरणस्य vऋषेः vअपि vग्मन् अपिगताः प्राप्ताः । मद्गृहमिति शेषः । vव्रजं vन vगावः गोष्ठं गाव इव । यद्वा नेति चार्थे । गावश्च मम व्रजमपिग्मन् । अत्रैन्द्रे सूक्ते ‘ प्रायेणैन्द्रे मरुतो राज्ञां च दानस्तुतयः ’ (अनु. २. २२) इत्युक्तत्वाद्राज्ञां दानस्तुतिरविरुद्धा ॥ ॥ २ ॥

---

[1] त–‘ विदथस्यैतन्नामकस्य ’ नास्ति । [2] ग-घ-ज-त-प-फ-ब-श–अश्वाः विदथस्य वेदनसाधनस्य । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ रातौ ’ नास्ति । [4] ग-घ-ज-प-फ-ब–आभूषे । [5] ग-घ-ज–मा । [6] ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-ब-श–वहमाना; र–वहमानाय । [7] ग-घ-ज-प-फ-ब–रायो धनानि ।

‘अजातशत्रुम्’ इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं प्राजापत्यस्य संवरणस्यार्षमैन्द्रम् । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । ‘अजातशत्रुं नव त्रिष्टुबन्तम्’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अजातशत्रुमजरा स्वर्वत्यनु स्वधामिता दस्ममीयते ।
सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे पुरुष्टुताय प्रतरं दधातन ॥ १ ॥

अजातऽशत्रुम् । अजरा । स्वःऽवती । अनु । स्वधा । अमिता । दस्मम् । ईयते ।
सुनोतन । पचत । ब्रह्मऽवाहसे । पुरुऽस्तुताय । प्रऽतरम् । दधातन ॥ १ ॥

ᵛअजातशत्रुम् । अनुत्पन्नाः शातयितारो यस्य तम् । ᵛदस्मं शत्रूणामुपक्षपयितारम् ᵛअजरा अक्षीणा ᵛस्वर्वती स्वरणवती ᵛअमिता अपरिमिता ᵛस्वधा अन्नं हविः ᵛअनु ᵛईयते अनुप्राप्नोति । तदर्थं हे ऋत्विजः ᵛसुनोतन अभिषुणुत । ᵛपचत पुरोडाशादिकम् । कस्मै । ᵛब्रह्मवाहसे ब्रह्मणः परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय ᵛपुरुष्टुताय बहुभिः स्तुतायेन्द्राय । ᵛप्रतरं प्रकृष्टतरं ᵛदधातन धारयत स्वस्वोचितकर्म ॥

आ यः सोमेन जठरमपिप्रतामन्दत मघवा मध्वो अन्धसः ।
यदीं मृगाय हन्तवे महावधः सहस्रभृष्टिमुशना वधं यमत् ॥ २ ॥

आ । यः । सोमेन । जठरम् । अपिप्रत । अमन्दत । मघऽवा । मध्वः । अन्धसः ।
यत् । ईम् । मृगाय । हन्तवे । महाऽवधः । सहस्रऽभृष्टिम् । उशना । वधम् । यमत् ॥२॥

ᵛयः ᵛमघवा ᵛसोमेन ᵛजठरं स्वकीयम् ᵛआ सर्वतः ᵛअपिप्रत अपूरयत् ᵛमध्वः मधुररसस्य[1] ᵛअन्धसः सोमस्य[2] पानेन ᵛअमन्दत अतृप्यत् । ᵛयत् यदा ᵛईम् अयं ᵛमृगाय एतन्नामकाय असुराय[3] ᵛहन्तवे तं हन्तुं ᵛमहावधः महावज्रः ᵛसहस्रभृष्टिः अपरिमिततेजाः ᵛउशना कामयमानः शत्रुवधोशनसा सह ᵛवधं वज्रं ᵛयमत् उदयच्छत् तदापिप्रत अमन्दत च ॥

यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति भवति द्युमाँ अह ।
अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः ॥ ३ ॥

यः । अस्मै । घ्रंसे । उत । वा । यः । ऊधनि । सोमम् । सुनोति । भवति । द्युऽमान् । अह ।
अपऽअप । शक्रः । ततनुष्टिम् । ऊहति । तनूऽशुभ्रम् । मघऽवा । यः । कवऽसखः ॥३॥

---

[1] ग-घ-ज-झ-प-फ-ब-श–मधुरसस्य । [2] ग-घ-ज-प-फ-ब–अन्नस्य । [3] ग-घ-ज-प-फ-ब–असुरस्य ।

ᵛयः यजमानः ᵛअस्मै इन्द्राय ᵛघ्रंसे । अहर्नामैतत् । गृह्यन्तेऽस्मिन् रसा इति घ्रंसः । तस्मि ᵛउत ᵛवा अथवा ᵛयः यजमानः ᵛऊधनि । उद्धततरं भवत्युन्नद्धमिति वोधो रात्रिः । स्नेह रसाभ्यामूधसि रात्रौ च समत्वाद्रात्रिरप्यूध उच्यते । अहनि रात्रौ च ᵛसोमं ᵛसुनोति सः ᵛभर्त ᵛद्युमान् दीप्तिमान् । ᵛअह इति विनिग्रहार्थीयः । किंच ᵛशक्रः शक्तोऽयमिन्द्रः ᵛततनुष्टिम् । स धर्मसंततिं नुदति वष्टि कामयते कामानिति ततनुष्टिः । तं ᵛतनूशुभ्रम् । तनूः शुभ्रा शोभनीया अलं कारादिभिः[1] यस्य तम् । तादृशं स्वपोषकम् अयज्वानम्[2] अप[3] ᵛऊहति[3] । अपरोऽपशब्दः पूरणः । ᵛमघवा धनवान्[4] ᵛयः च ᵛकवासखः कुत्सितपुरुषसहायस्तमपोहतीति ॥

यस्याव॑धीत्पि॒तरं॒ यस्य॑ मा॒तरं॒ यस्य॑ श॒क्रो भ्रात॑रं॒ नात॑ ईषते ।
वेतीद्व॑स्य॒ प्रय॑ता यतंक॒रो न किल्बि॑षादीषते॒ वस्व॑ आक॒रः ॥ ४ ॥

यस्य॑ । अव॑धीत् । पि॒तर॑म् । यस्य॑ । मा॒तर॑म् । यस्य॑ । श॒क्रः । भ्रात॑रम् । न । अत॑ः । ई॒ष॒ते॒ ।
वेति॑ । इत् । ऊँ इति॑ । अ॒स्य॒ । प्रऽय॑ता । य॒त॒म्ऽक॒रः ।
न । किल्बि॑षात् । ई॒ष॒ते॒ । वस्व॑ः । आ॒ऽक॒रः ॥ ४ ॥

ᵛशक्रः शक्तोऽयं ᵛयस्य अयज्वनः[5] ᵛपितरं ᵛअवधीत् हतवान् । ᵛयस्य च ᵛमातरम् अवधीत् । ᵛयस्य च ᵛभ्रातरं ᵛअतः अस्मादयज्वनः सकाशात् ᵛन ᵛईषते । न बिभेति न[6] गच्छति[6] वा । किंतु ᵛअस्य ᵛप्रयता प्रदत्तानि[7] हवींषि ᵛवेतीदु कामयत एव । अयज्वानं शिक्षयित्वा नियोजय तीत्यर्थः । ᵛयतंकरः[8] यमनकर्ता ᵛवस्वः वसुनः धनस्य ᵛआकरः आभिमुख्यकर्ता यः ᵛकिल्बिषा पित्रादिवधयुक्तात्[9] ᵛन ᵛईषते न चलति न बिभेति वा । इन्द्रस्य अस्तोतॄणां[10] हतिः 'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् अन्तरिक्षे पौलोमान् पृथिव्यां कालकाञ्ज्यानरुन्मुखान्यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्' इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा ॥

न प॒ञ्चभि॑र्द॒शभि॑र्वष्ट्या॒रभं॒ नासु॑न्वता सचते॒ पुष्य॑ता च॒न ।
जि॒नाति॒ वेद॑मु॒या हन्ति॑ वा॒ धुनि॒रा दे॑व॒युं भ॑जति॒ गोम॑ति व्र॒जे ॥ ५ ॥

न । प॒ञ्चऽभिः॑ । द॒शऽभिः॑ । व॒ष्टि॒ । आ॒ऽरभ॑म् । न । असु॑न्वता । स॒च॒ते॒ । पुष्य॑ता । च॒न ।
जि॒नाति॑ । वा॒ । इत् । अ॒मु॒या । हन्ति॑ । वा॒ । धुनिः॑ । आ । दे॒व॒ऽयुम् । भ॒ज॒ति॒ । गोऽम॑ति । व्र॒जे ॥ ५ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ—अलंकरणादिभिः; ग-घ-ज—अलंकाराः । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—यज्वानम् । [3] ख-च-ण-भ—आपोहति; ग-घ-ज-प-फ-ब—अपो अपोहति । [4] ख-च-झ-ण-न-भ-रं—'धनवान्' नास्ति । [5] झ-त-र—यज्वनः । [6] ख-झ—नेच्छति । [7] ग-घ-ज-श—दत्तानि । [8] त-यतंकरः यमनकरः । [9] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—पित्रादिधनयुक्तात्; ग-घ-ज-प-फ-ब—पित्रादिवत्; श-पित्रादि वधयुक्तात् । [10] ख-च-झ-ण-न-भ—स्तोतॄणाम् ।

अयमिन्द्रः ᵛपञ्चभिर्दशभिः वा सहायैः ᵛआरभम् आरम्भं शत्रुहननायालम्बनं ᵛन ᵛवष्टि साहाय्यं नापेक्षत इत्यर्थः । यद्वा । अमुमिन्द्रं पञ्चभिर्दशभिर्वा यज्ञादन्यैरुपायैः आरभम् आरब्धुमुद्योगं कर्तुं न वष्टि न कामयते । ᵛअसुन्वता अभिषवमकुर्वता सह ᵛपुष्यता ᵛचन बन्ध्वादीनपोषयतापि ᵛन ᵛसचते न संगच्छते । असुन्वन्तम् अभिषवमकुर्वाणम् अयष्टारम् अपुष्णन्तं च न प्राप्नोतीत्यर्थः । न केवलमप्राप्तिमात्रं किंतु ᵛजिनाति ᵛवा । वाशब्दश्चार्थे । जिनाति च । बाधते । ᵛइत् इति पूरणः । ᵛहन्ति ᵛवा ᵛअमुया अमुमयष्टारं ᵛधुनिः कम्पकः शत्रूणाम् । ᵛदेवयुं देवमिन्द्रं कामयमानं यजमानं ᵛगोमति ᵛव्रजे ᵛआ ᵛभजति योजयतीत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

वि॒त्वक्ष॑ण॒ः समृ॑तौ चक्रमास॒जोऽसु॑न्वतो॒ विषु॑णः सुन्व॒तो वृ॒धः ।
इन्द्रो॒ विश्व॑स्य दमि॒ता वि॒भीष॑णो यथाव॒शं न॑यति॒ दास॒मार्य᳚ः ॥ ६ ॥

वि॒ऽत्वक्ष॑णः । सम्ऽऋ॑तौ । च॒क्र॒म्ऽआ॒स॒जः । असु॑न्वतः । विषु॑णः । सु॒न्व॒तः । वृ॒धः ।
इन्द्र॑ः । विश्व॑स्य । द॒मि॒ता । वि॒ऽभीष॑णः । य॒था॒ऽव॒शम् । न॒य॒ति॒ । दास॑म् । आर्य᳚ः ॥ ६ ॥

ᵛसमृतौ संग्रामे ᵛवित्वक्षणः विशेषेण तनूकर्ता शत्रूणां तदर्थं ᵛचक्रमासजः रथचक्रस्यासंजयिता ᵛअसुन्वतः अयजमानस्य ᵛविषुणः पराङ्मुखः ᵛसुन्वतः यजमानस्य ᵛवृधः वर्धयिता ᵛइन्द्रः ᵛविश्वस्य ᵛदमिता शिक्षयिता ᵛविभीषणः भयजनकः ᵛआर्यः स्वामी ᵛयथावशं यथेच्छं ᵛदासं दासकर्माणं जनं[1] ᵛनयति स्ववशम् ॥

समी᳚ प॒णेर॑जति॒ भोज॑नं मु॒षे वि दा॒शुषे᳚ भजति सू॒नर॒ं वसु॑ ।
दु॒र्गे च॒न ध्रि॑यते॒ विश्व॒ आ पु॒रु जनो॒ यो अ॑स्य॒ तवि॑षी॒मचु॑क्रुधत् ॥ ७ ॥

सम् । ई॒म् । प॒णेः । अ॒ज॒ति॒ । भोज॑नम् । मु॒षे । त्रि । दा॒शुषे᳚ । भ॒ज॒ति॒ । सू॒नर॑म् । वसु॑ ।
दुः॒ऽगे । च॒न । ध्रि॒य॒ते॒ । विश्व॑ः । आ । पु॒रु । जन॑ः । यः । अ॒स्य॒ । तवि॑षीम् । अचु॑क्रुधत् ॥ ७ ॥

ᵛईम् अयमिन्द्रः ᵛपणेः वणिज[2] इव[2] लुब्धकस्यादातुः ᵛभोजनं धनमन्नं वा ᵛमुषे चोरयितुं ᵛसम् ᵛअजति सम्यक् गच्छति । गत्वा चादाय ᵛदाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय ᵛवि ᵛभजति ᵛसूनरं शोभनमनुष्यं ᵛवसु धनम् । अयष्टुर्धनमाकृष्य यष्ट्रे प्रयच्छतीत्यर्थः । न केवलं वणिग्धनप्रदानमात्रं[3] किंतु ᵛपुरु पुरूणि ᵛदुर्गे ᵛचन[4] दुःखेन[4] गन्तव्ये आपद्यपि ᵛविश्वः सर्वोऽपि दातृजनः ᵛआ ᵛध्रियते आस्थाप्यते । ᵛयः ᵛजनः[5] ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛतविषीं बलम् ᵛअचुक्रुधत् विहिताकरणादिना तस्य पणेरजतीति पूर्वशेषः । यद्वा । योऽस्य तविषीमचुक्रुधत् स सर्वोऽपि जनो दुर्गे चनाध्रियत इन्द्रेण ॥ चनेत्येकपदमध्येतृसंप्रदायप्राप्तम् ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ जनं ’ नास्ति । [2] ख-च-झ-ण-त-भ-र–वणिजमिव । [3] ख-च-ण–वणिक्प्रदान° । [4] ख-च-झ-ण-न-भ–चन दुःखेन; र–च दुःखेन न । [5] झ-न-भ-र–‘ जनः ’ नास्ति ।

सं यज्जनौ सुधनौ विश्वशर्धसाववेदिन्द्रो मघवा गोषु शुभ्रिषु ।
युजं ह्यन्यमकृत प्रवेपन्युदीं गव्यं सृजते सत्वभिर्धुनिः ॥ ८ ॥

सम् । यत् । जनौ । सुऽधनौ । विश्वऽशर्धसौ । अवेत् । इन्द्रः । मघऽवा । गोषु । शुभ्रिषु ।
युजम् । हि । अन्यम् । अकृत । प्रऽवेपनी । उत् । ईम् । गव्यम् । सृजते । सत्वऽभिः । धुनिः ॥८॥

vसम् vअवेत् संजानाति vयत् यदा vजनौ परस्परप्रतिद्वन्द्विनौ vसुधनौ शोभनधनौ vविश्वशर्धसौ व्याप्तबलौ बहूत्साहौ वा vमघवा धनवान् vइन्द्रः vगोषु vशुभ्रिषु शोभनासु गोषु निमित्तभूतासु vअन्यं यष्टारं vयुजं सहायम् vअकृत कृतवान् vप्रवेपनी शत्रूणां प्रवेपनवान् । vईम् अस्मै vगव्यं गोसमूहम् vउत् vसृजते vसत्वभिः मरुद्भिः सह vधुनिः मेघानां कम्पयिता । इन्द्रो यजमानम् अयजमानं वा यं जानाति गोनिमित्तं[1] ज्ञात्वा यज्वने गोसमूहं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

सहस्रसामाग्निवेशिं गृणीषे शत्रिमग्न उपमां केतुमर्यः ।
तस्मा आपः संयतः पीपयन्त तस्मिन्क्षत्रममवत्त्वेषमस्तु ॥ ९ ॥

सहस्रऽसाम् । आग्निऽवेशिम् । गृणीषे । शत्रिम् । अग्ने । उपऽमाम् । केतुम् । अर्यः ।
तस्मै । आपः । सम्ऽयतः । पीपयन्त । तस्मिन् । क्षत्रम् । अमऽवत् । त्वेषम् । अस्तु ॥९॥

अग्निवेशिसुतं शत्रिमसंख्यातधनप्रदम् । आशास्त ऋषिरन्त्यर्चा प्रजापतिसुतः सुधीः ॥ vअर्यः[2] अहं vसहस्रसाम् अपरिमितधनप्रदम् vआग्निवेशिम् अग्निवेशिसुतं vशत्रिम् एतन्नामकं राजर्षिं vगृणीषे गृणे स्तौमि । हे vअग्ने अङ्गनादिगुणविशिष्टेन्द्र । कीदृशं तम् । vउपमाम् उपमानभूतं vकेतुं प्रज्ञापकं प्रख्यातमित्यर्थः । vतस्मा vआपः vसंयतः सम्यक् गच्छन्त्यः vपीपयन्त प्यायन्ताम्[3] । vतस्मिन् राज्ञि vक्षत्रं धनम्[4] vअमवत् बलसहितं[4] vत्वेषं दीप्तम् vअस्तु इति ॥ ॥ ४ ॥

‘ यस्ते साधिष्ठः ’ इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तम् । अङ्गिरोगोत्रः प्रभूवसुर्नाम ऋषिः । अन्त्या पङ्क्तिः । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः । इन्द्रो देवता । ‘ यस्तेऽष्टौ प्रभूवसुराङ्गिरसः आद्यपङ्क्त्यन्तम् ’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने आद्यस्तृचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ यस्ते साधिष्ठोऽवसे पुरां भिन्दुर्युवा कविः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । द्वितीयतृतीययोः स्वरसाम्नोश्चाद्यौ तृचावनुरूपौ । ‘ यस्ते साधिष्ठोऽवस इति षळनुष्टुभः ’ (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति हि सूत्रितम् ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र—नोनिमित्तम् । [2] ग-घ-ज-प-फ-ब—अर्यः स्वामी । [3] ग-घ-ज-प-फ-ब—पुष्यन्तु । [4] ग-घ-ज-प-फ-ब—बलममवत् गृहयुक्तम् ।

यस्ते॒ साधि॒ष्ठोऽव॑स॒ इन्द्र॒ क्रतु॒ष्टमा भ॑र ।
अ॒स्मभ्यं॑ चर्षणी॒सहं॒ सस्निं॒ वाजे॑षु दु॒ष्टर॑म् ॥ १ ॥

यः । ते॒ । साधि॑ष्ठः । अव॑से । इन्द्र॑ । क्रतु॑ः । तम् । आ । भ॒र॒ ।
अ॒स्मभ्य॑म् । च॒र्ष॒णि॒ऽसह॑म् । सस्नि॑म् । वाजे॑षु । दु॒स्तर॑म् ॥ १ ॥

हे ^{v}इन्द्र ^{v}ते तव ^{v}यः ^{v}साधिष्ठः अतिशयेन साधकः ^{v}क्रतुः उक्तलक्षणं कर्म प्रज्ञा वास्ति ^{v}तं क्रतुं नः ^{v}अवसे अस्मद्रक्षणाय ^{v}अस्मभ्यम् ^{v}आ ^{v}भर आहर । कीदृशं तम् । ^{v}चर्षणीसहं सर्वेषां मनुष्याणामभिभवितारं ^{v}सस्निं संस्नातं शुद्धं ^{v}वाजेषु संग्रामेषु ^{v}दुष्टरम् अन्यैरनभिभाव्यम् ॥

यदि॑न्द्र ते॒ चत॑स्रो॒ यच्छू॑र॒ सन्ति॑ ति॒स्रः ।
यद्वा॒ पञ्च॑ क्षिती॒नामव॒स्तत्सु न॒ आ भ॑र ॥ २ ॥

यत् । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । चत॑स्रः । यत् । शू॒र॒ । सन्ति॑ । ति॒स्रः ।
यत् । वा॒ । पञ्च॑ । क्षि॒ती॒नाम् । अव॑ः । तत् । सु । न॒ः । आ । भ॒र॒ ॥ २ ॥

हे ^{v}इन्द्र ^{v}ते तव ^{v}यत् या ऊतयः ^{v}चतस्रः[1] चतुर्षु[1] वर्णेषु संश्रिताः ^{v}सन्ति ^{v}यत्[2] याश्च हे ^{v}शूर ^{v}तिस्रः त्रिषु लोकेषु वर्तमानाः ^{v}यद्वा[3] । वाशब्दश्चार्थे । यत् याश्च ^{v}पञ्च ^{v}क्षितीनां पञ्चजनसंबन्धिन्य ऊतयः सन्ति ^{v}तत्[4] सर्वम्[4] ^{v}अवः रक्षणं[4] ^{v}सु सुष्ठु ^{v}नः अस्मभ्यम् ^{v}आ ^{v}भर आहरेति ॥

आ ते॒ऽवो॒ वरे॑ण्यं॒ वृष॑न्तमस्य हूमहे ।
वृष॑जूति॒र्हि ज॑ज्ञि॒ष आ॒भूभि॑रिन्द्र तु॒र्वणि॑ः ॥ ३ ॥

आ । ते॒ । अव॑ः । वरे॑ण्यम् । वृष॑न्ऽतमस्य । हू॒म॒हे॒ ।
वृष॑ऽजूतिः । हि । ज॒ज्ञि॒षे । आ॒ऽभूभि॑ः । इ॒न्द्र॒ । तु॒र्वणि॑ः ॥ ३ ॥

हे ^{v}इन्द्र ^{v}वृषन्तमस्य फलानां वर्षकतमस्य ^{v}ते तव ^{v}अवः रक्षणं गमनं वा ^{v}वरेण्यं वरणीयम् ^{v}आ ^{v}हूमहे आह्वयामः । हे इन्द्र ^{v}वृषजूतिः वर्षणगमनः ^{v}तुर्वणिः तूर्णवनिर्हिंसको वा त्वम् ^{v}आभूभिः सर्वतो भवद्भिर्व्याप्तैर्मरुद्भिः सह अवः[5] ^{v}हि[5] ^{v}जज्ञिषे उत्पादयसि खलु । तेऽव आह्वयाम इति । यद्वा । वृषगमनः सन् यस्माद्यज्ञमागत्य फलं जज्ञिषे तस्मात्तेऽवो हूमह इति ॥

---

[1] ख-झ–चतसृषु; ग-घ-ज-प-फ-ब–रक्षाः चतस्रः चतसृषु; त-र–चतस्रः चतसृषु । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र–'यत्' नास्ति । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–'यद्वा' नास्ति । [4] ख-च-झ-ण-न-भ-र–अवो रक्षणं तत्सर्वम् । [5] ख-च-झ-ण-न-भ-र–याहि ।

वृषा॒ ह्यसि॒ राध॑से जज्ञि॒षे वृष्णि॑ ते॒ शव॑ः ।
स्वक्ष॑त्रं ते धृ॒षन्मन॑ः सत्रा॒हमि॑न्द्र॒ पौंस्य॑म् ॥ ४ ॥

वृषा॑ । हि । असि॑ । राध॑से । ज॒ज्ञि॒षे । वृष्णि॑ । ते॒ । शव॑ः ।
स्वऽक्ष॑त्रम् । ते॒ । धृ॒षत् । मन॑ः । स॒त्रा॒ऽहम् । इ॒न्द्र॒ । पौंस्य॑म् ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛराधसे यजमानानां समृद्धये ᵛवृषा ᵛह्यसि फलस्य वर्षकोऽसि खलु । यद्वा । वृषा खल्वसि । राधसे धनार्थं ᵛजज्ञिषे उत्पद्यसे[1] । ᵛते ᵛशवः बलं ᵛवृष्णि वर्षितृ । ᵛते ᵛमनः ᵛस्वक्षत्रं स्वायत्तबलं ᵛधृषत् धर्षकं विरोधिनाम् । हे इन्द्र ते ᵛपौंस्यं पुंस्त्वं ᵛसत्राहं संघहन्तृ ॥

त्वं तमि॑न्द्र॒ मर्त्य॑ममित्र॒यन्त॑मद्रिवः ।
स॒र्व॒र॒था श॑तक्रतो॒ नि या॑हि शवसस्पते ॥ ५ ॥

त्वम् । तम् । इ॒न्द्र॒ । मर्त्य॑म् । अ॒मि॒त्र॒ऽयन्त॑म् । अ॒द्रि॒ऽवः॒ ।
स॒र्व॒ऽर॒था । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । नि । या॒हि॒ । श॒व॒सः॒ । प॒ते॒ ॥ ५ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वं ᵛतम् ᵛअमित्रयन्तं शत्रुत्वमाचरन्तं शत्रुं वेच्छन्तं ᵛमर्त्यं हे ᵛअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ᵛसर्वरथा सर्वत्र व्याप्तेन रथेन ॥ ‘ सुपां सुलुक्° ’ इत्याकारः ॥ हे ᵛशतक्रतो हे ᵛशवसस्पते बलस्य पालक ᵛनि ᵛयाहि नितरां गच्छाभिभवितुम् ॥ ॥ ५ ॥

त्वामिद्वृ॑त्रहन्तम॒ जना॑सो वृ॒क्तब॑र्हिषः ।
उ॒ग्रं पू॒र्वीषु॑ पू॒र्व्यं हव॑न्ते॒ वाज॑सातये ॥ ६ ॥

त्वाम् । इत् । वृ॒त्र॒ह॒न्ऽत॒म॒ । जना॑सः । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ।
उ॒ग्रम् । पू॒र्वीषु॑ । पू॒र्व्य॑म् । हव॑न्ते । वाज॑ऽसातये ॥ ६ ॥

हे ᵛवृत्रहन्तम अतिशयेन शत्रूणां[2] हन्तरिन्द्र ᵛत्वामित् त्वामेव ᵛजनासः जनाः ᵛवृक्तबर्हिषः आच्छादितदर्भाः । प्रवृत्तयज्ञा इत्यर्थः । ᵛउग्रम् उद्गूर्णबलं ᵛपूर्वीषु बह्वीषु प्रजासु मध्ये ᵛपूर्व्यं पुरातनं सन्तं ᵛवाजसातये संग्रामाय ᵛहवन्ते आह्वयन्ते ॥

अ॒स्माक॑मिन्द्र दु॒ष्टरं॑ पु॒रोयावा॑नमा॒जिषु॑ ।
स॒यावा॑नं॒ धने॑धने वाज॒यन्त॑मवा॒ रथ॑म् ॥ ७ ॥

अ॒स्माक॑म् । इ॒न्द्र॒ । दु॒स्तर॑म् । पु॒रः॒ऽयावा॑नम् । आ॒जिषु॑ ।
स॒ऽयावा॑नम् । धने॑ऽधने । वा॒ज॒ऽयन्त॑म् । अ॒व॒ । रथ॑म् ॥ ७ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-वृद्ध उत्पद्यसे। [2] ग-घ-ज-वृत्राणाम् ।

हे ᵛइन्द्र ᵛअस्माकं ᵛरथं रंहणस्वभावं वा पुत्रम् ᵛअव रक्ष । कीदृशं रथम् । ᵛदुष्टरं दुःखेन तरणीयम् ᵛआजिषु संग्रामेषु ᵛपुरोयावानं पुरतो मिश्रयितारं ᵛसयावानम् अनुचरैः सह गन्तारं ᵛधनेधने सर्वेषु धनेषु ᵛवाजयन्तं संग्रामं धनं वेच्छन्तम् ॥

अ॒स्माक॑मि॒न्द्रेहि॑ नो॒ रथ॑मवा॒ पुरं॑ध्या ।
व॒यं श॑विष्ठ॒ वार्यं॑ दि॒वि श्रवो॑ दधीमहि दि॒वि स्तोमं॑ मनामहे ॥ ८ ॥

अ॒स्माक॑म् । इ॒न्द्र॒ । आ । इ॒हि॒ । न॒ः । रथ॑म् । अ॒व॒ । पुर॑म्ऽध्या ।
व॒यम् । श॒वि॒ष्ठ॒ । वार्य॑म् । दि॒वि । श्रव॑ः । द॒धी॒म॒हि॒ । दि॒वि । स्तोम॑म् । म॒ना॒म॒हे॒ ॥ ८ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛअस्माकम् अस्मदीय एव सन् ᵛएहि आगच्छ । आगत्य च ᵛपुरंध्या शोभनबुद्ध्या ᵛनः अस्माकं ᵛरथम् ᵛअव रक्ष । ᵛवयं च हे ᵛशविष्ठ अतिशयेन बलवन् त्वदनुग्रहात् ᵛवार्यं वरणीयं ᵛश्रवः अन्नं कीर्तिं वा ᵛदिवि द्योतमाने त्वयि ᵛदधीमहि स्थापयामः । तथा ᵛदिवि त्वयि ᵛस्तोमं स्तोत्रं ᵛमनामहे करवामहे इत्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

‘स आ गमत्’ इति षड्चं चतुर्थं सूक्तम् । आङ्गिरसः प्रभूवसुर्ऋषिः । तृतीया जगती शिष्टा अनुक्तत्वात् त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनुक्रान्तं च—‘स आ गमत् षट् तृतीया जगती’ इति ॥ विनियोगो लैङ्गिकः ॥

स आ ग॑म॒दिन्द्रो॒ यो वसू॑नां॒ चिके॑त॒द्दातुं॒ दाम॑नो र॒यीणा॑म् ।
ध॒न्व॒च॒रो न वंस॑गस्तृ॒षा॒णश्च॑कमा॒नः पिब॑तु दु॒ग्धमं॒शुम् ॥ १ ॥

सः । आ । ग॒म॒त् । इन्द्र॑ः । यः । वसू॑नाम् । चिके॑तद् । दातु॑म् । दाम॑नः । र॒यी॒णाम् ।
ध॒न्व॒ऽच॒रः । न । वंस॑गः । तृ॒षा॒णः । च॒क॒मा॒नः । पि॒ब॒तु॒ । दु॒ग्धम् । अं॒शुम् ॥ १ ॥

ᵛसः ᵛइन्द्रः अस्मद्यज्ञं प्रति ᵛआ ᵛगमत् आगच्छतु । ᵛयः देवः ᵛवसूनां धनानाम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वसूनि धनानि ᵛचिकेतत् जानाति प्रदातुम् । स कीदृशः । ᵛदामनः दाता दानमना वा ᵛरयीणां धनानाम् । गमने दृष्टान्तः । ᵛधन्वचरो ᵛन धनुषा सह संचरन् धानुष्क इव ᵛवंसगः वननीयगमनः ᵛतृषाणः अत्यन्तं तृषितः ᵛचकमानः कामयमानश्च सन् ᵛदुग्धम् अभिषुतम् ᵛअंशुं सोमं ᵛपिबतु ॥

आ ते॒ हनू॑ हरिवः शूर॒ शिप्रे॒ रुह॒त्सोमो॒ न पर्व॑तस्य पृ॒ष्ठे ।
अनु॑ त्वा राज॒न्नर्व॑तो॒ न हि॒न्वन् गी॒र्भिर्म॑देम पुरुहू॒त विश्वे॑ ॥ २ ॥

आ । ते॒ । हनू॒ इति॑ । ह॒रि॒ऽव॒ः । शू॒र॒ । शिप्रे॒ इति॑ । रुह॑त् । सोम॑ः । न । पर्व॑तस्य । पृ॒ष्ठे ।
अनु॑ । त्वा॒ । रा॒ज॒न् । अर्व॑तः । न । हि॒न्वन् । गी॒ःऽभिः । म॒दे॒म॒ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । विश्वे॑ ॥ २ ॥

हे इन्द्र हे ᵛहरिवः हरिभ्यां तद्वन् ᵛशूर ᵛते तव ᵛहनू हननसाधने । यद्यप्ययं शिप्रावचनः तथापि पुनः शिप्राभिधानात् गौणोऽवगन्तव्यः । उक्तरूपे संहते वा ᵛशिप्रे ᵛआ ᵛरुहत् आरोहतु प्राप्नोतु ᵛसोमः अस्मद्दत्तः । ᵛपर्वतस्य ᵛपृष्ठे ᵛन रुहत् नारोहति । तत्र न तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा । नशब्दः पुरस्तात्प्रयुक्तोऽप्यत्रोपमार्थः । पर्वतस्य पृष्ठे उपरिप्रदेशे सोमो न । तत्र यथा विस्तारेण प्रसरति तद्वत् । हे ᵛराजन् राजमानेन्द्र ᵛत्वा त्वाम् ᵛअनु त्वया सह ॥ 'तृतीयार्थे' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ ᵛविश्वे वयम् ᵛअर्वतो ᵛन अश्वानिव तृणादिभिः ᵛगीर्भिः स्तुतिभिः ᵛहिन्वन् हिन्वन्तः त्वां प्रीणयन्तः सन्तः ᵛमदेम हृष्येम । हे ᵛपुरुहूत बहुप्रकारं बहुभिर्वाहूतेन्द्र ॥

च॒क्रं न वृ॒त्तं पु॑रुहूत वेप॒ते मनो॑ भि॒या मे॒ अम॑ते॒रिद॑द्रिवः ।
रथा॒दधि॑ त्वा जरि॒ता स॑दावृध कु॒विन्नु स्तो॑षन्मघवन्पुरू॒वसुः॑ ॥ ३ ॥

च॒क्रम् । न । वृ॒त्तम् । पु॒रु॒ऽहू॒त । वे॒प॒ते॒ । मनः॑ । भि॒या । मे॒ । अम॑तेः । इत् । अ॒द्रि॒ऽवः॒ ।
रथा॑त् । अधि॑ । त्वा॒ । ज॒रि॒ता । स॒दा॒ऽवृ॒ध॒ । कु॒वित् । नु । स्तो॒ष॒त् । म॒घ॒ऽव॒न् । पु॒रु॒ऽवसुः॑ ॥३॥

हे ᵛपुरुहूत बहुभिराहूत हे ᵛअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ᵛमे ᵛमनः ᵛअमतेरित् दारिद्र्यादस्तोतुर्वा सकाशात् ᵛभिया भीत्या ᵛवेपते कम्पते। ᵛवृत्तं ᵛचक्रं ᵛन भूमौ वर्तमानं चक्रमिव । यस्मादेवं तस्मात् ᵛरथादधि उपरि स्थितं ᵛत्वा त्वां हे ᵛसदावृध सर्वदा वर्धमान हे ᵛमघवन् इन्द्र ᵛजरिता स्तोता ᵛपुरूवसुः अहमृषिः ᵛकुवित् बहु ᵛनु क्षिप्रं ᵛस्तोषत् स्तोष्यति स्तूयात् ॥ अत्र कुविच्छब्दयोगेऽपि आख्यातस्य बहुलग्रहणान्निघातः ॥

ए॒ष ग्रावे॑व जरि॒ता त॑ इ॒न्द्रेय॑र्ति॒ वाचं॑ बृ॒हदा॑शुषा॒णः ।
प्र स॒व्येन॑ मघ॒वन्यंसि॑ रा॒यः प्र द॑क्षि॒णिद्ध॑रिवो॒ मा वि वे॑नः ॥ ४ ॥

ए॒षः । ग्रावा॑ऽइव । ज॒रि॒ता । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । इ॒य॑र्ति । वाच॑म् । बृ॒हत् । आ॒शु॒षा॒णः ।
प्र । स॒व्येन॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । यंसि॑ । रा॒यः । प्र । द॒क्षि॒णित् । ह॒रि॒ऽवः॒ । मा । वि । वे॒नः॒ ॥ ४ ॥

ᵛएषः ᵛजरिता गरिता स्तोता ᵛग्रावेव अभिषवाश्मेव । स यथा रसं जनयति तद्वत् हे ᵛइन्द्र ᵛते तुभ्यं ᵛवाचं स्तुतिम् ᵛइयर्ति प्रेरयतीत्यर्थः । ᵛबृहत् महत् प्रभूतं[1] फलम्[1] ᵛआशुषाणः आशु संभक्ता सन् हे ᵛमघवन् ᵛसव्येन हस्तेन ᵛरायः धनानि ᵛप्र ᵛयंसि प्रयच्छसि । ᵛदक्षिणित् दक्षिणेनापि ᵛप्र यंसीति शेषः । ᵛमा ᵛवि ᵛवेनः विगतकामं मा कार्षीः ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र–प्रभूतबलम् ।

वृषा॑ त्वा॒ वृष॑णं वर्धतु॒ द्यौर्वृषा॒ वृष॑भ्यां वहसे॒ हरि॑भ्याम् ।
स नो॒ वृषा॒ वृष॑रथः सुशिप्र॒ वृष॑क्रतो॒ वृषा॑ वज्रि॒न्भरे॑ धाः ॥ ५ ॥

वृषा॑ । त्वा॒ । वृष॑णम् । व॒र्ध॒तु॒ । द्यौः । वृषा॑ । वृष॑ऽभ्याम् । व॒ह॒से॒ । हरि॑ऽभ्याम् ।
सः । न॒ः । वृषा॑ । वृष॑ऽरथः । सु॒ऽशि॒प्र । वृष॑क्रतो॒ इति॒ वृष॑ऽक्रतो । वृषा॑ । व॒ज्रि॒न् । भरे॑ । धा॒ः ॥५॥

हे इन्द्र ᵛत्वा त्वाम् ᵛवृषा वर्षित्री ᵛद्यौः द्योतयित्री स्तुतिः ॥ द्योततेर्दीव्यतेर्वा स्तुत्यर्थस्येदं रूपम् ॥ ᵛवृषणं कामानां वर्षकं त्वां ᵛवर्धतु वर्धयतु । ᵛवृषा त्वं ᵛवृषभ्यां सेक्तृभ्यां ᵛहरिभ्यां ᵛवहसे यज्ञं प्रत्युह्यसे । हे ᵛसुशिप्र शोभनहनो ᵛवृषक्रतो वर्षणकर्मन् हे ᵛवज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र ᵛसः त्वं ᵛवृषा ᵛवृषरथः [1]च[1] सन् ᵛनः अस्मान् ᵛभरे संग्रामे भरणवति यज्ञे वा ᵛधाः धारय ॥

यो रोहि॑तौ वा॒जिनौ॑ वा॒जिनी॑वान्त्रि॒भिः श॒तैः सच॑माना॒वदि॑ष्ट ।
यू॒ने सम॑स्मै क्षि॒तयो॑ नमन्तां श्रु॒तर॑थाय मरुतो दुवो॒या ॥ ६ ॥

यः । रोहि॑तौ । वा॒जिनौ॑ । वा॒जिनी॑ऽवान् । त्रि॒ऽभिः । श॒तैः । सच॑मानौ । अदि॑ष्ट ।
यूने॑ । सम् । अ॒स्मै॒ । क्षि॒तयः॑ । न॒म॒न्ता॒म् । श्रु॒तऽर॑थाय । म॒रु॒तः॒ । दु॒व॒ःऽया ॥ ६ ॥

इयं श्रुतरथस्य राज्ञो दानस्तुतिः । ᵛयः राजा ᵛवाजिनीवान् अन्नवान् श्रुतरथः ᵛरोहितौ रोहितवर्णौ ᵛवाजिनौ वेजनवन्तावश्वौ ᵛत्रिभिः ᵛशतैः गवां धनानां वा उक्तसंख्याभिः ᵛसचमानौ संगच्छमानौ ᵛअदिष्ट ॥ ददातेः[2] दिशतेर्वा लुङीदं रूपम् ॥ ᵛयूने सर्वत्र मिश्रयित्रे नित्यतरुणाय वा ᵛअस्मै ᵛश्रुतरथाय ᵛक्षितयः सर्वाः प्रजाः ᵛदुवोया ॥ तृतीयैकवचनस्य याजादेशः ॥ परिचर्यया ᵛसं ᵛनमन्तां प्रणता भवन्तु । सेवन्तामित्यर्थः । हे ᵛमरुतः इति इन्द्रसहायभूतानां मरुतां संबोधनम् ॥ ॥ ७ ॥

‘सं भानुना’ इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तमत्रेरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘सं भानुना पञ्चात्रिः’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

सं भा॒नुना॑ यतते॒ सूर्य॑स्या॒जुह्वा॑नो घृ॒तपृ॑ष्ठः॒ स्वञ्चाः॑ ।
तस्मा॒ अमृ॑ध्रा उ॒षसो॒ व्यु॑च्छा॒न्य इन्द्रा॑य सु॒नवा॒मेत्याह॑ ॥ १ ॥

सम् । भा॒नुना॑ । य॒त॒ते॒ । सूर्य॑स्य । आ॒ऽजुह्वा॑नः । घृ॒तऽपृ॑ष्ठः । सु॒ऽअञ्चाः॑ ।
तस्मै॑ । अमृ॑ध्राः । उ॒षसः॑ । वि । उ॒च्छा॒न् । यः । इन्द्रा॑य । सु॒नवा॑म । इति॑ । आह॑ ॥ १ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—वृषश्च । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श— दातेः ।

ᵛसूर्यस्य ᵛभानुना तेजसा सह ᵛआजुह्वानः सर्वत्र हूयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ᵛघृतपृष्ठः प्रदीप्तज्वालो घृतयुक्तपृष्ठप्रदेशो वा ᵛस्वञ्चाः स्वञ्चनोऽग्निः ᵛसं ᵛयतते सम्यक् प्रयत्नं करोति। उदयकाले ह्यग्नयः प्रज्वाल्यन्ते। तस्मात् कारणात् ᵛयः यजमानः ᵛइन्द्राय[1] ᵛसुनवामेत्याह ब्रूतेऽध्वर्युं प्रति ᵛतस्मै यजमानाय ᵛअमृध्राः अहिंसिताः ᵛउषसः ᵛव्युच्छान् व्युच्छन्तु । उदयकालेऽग्निः प्रज्वालितस्तस्मात् सोमयागं कुर्म इति यो ब्रूते तस्य सुदिनानि भवन्तीत्यर्थः ॥

समि॑द्धाग्निर्व॑नवत्स्ती॒र्णब॑र्हिर्यु॒क्तग्रा॑वा सु॒तसो॑मो जराते ।
ग्रावा॑णो॒ यस्ये॑षि॒रं वद॒न्त्यय॑द॒ध्व॒र्युर्ह॒विषाव॒ सिन्धु॑म् ॥ २ ॥
समि॑द्धऽअग्निः । व॒न॒व॒त् । स्ती॒र्णऽब॑र्हिः । यु॒क्तऽग्रा॑वा । सु॒तऽसो॑मः । ज॒रा॒ते॒ ।
ग्रावा॑णः । यस्य॑ । इ॒षि॒रम् । वद॑न्ति । अय॑त् । अ॒ध्व॒र्युः । ह॒विषा॑ । अव॑ । सिन्धु॑म् ॥ २ ॥

ᵛसमिद्धाग्निः प्रदीप्ताग्निः ᵛस्तीर्णबर्हिः प्रस्तृतदर्भोऽयं यजमानः ᵛवनवत् संभजते। ᵛयुक्तग्रावा नियुक्ताभिषवपाषाणः ᵛसुतसोमः अभिषुतसोमः ᵛजराते जरति स्तौति । ᵛयस्य अध्वर्योः ᵛग्रावाणः अभिषवसाधनाः ᵛइषिरम् एषणीयं गमनशीलं वा शब्दं ᵛवदन्ति सः ᵛअध्वर्युर्हविषा सह ᵛअव ᵛअयत् ᵛसिन्धुम् । पन्नेजनीः[2] अवगच्छति ॥

व॒धूरि॒यं पति॑मि॒च्छन्त्ये॑ति॒ य ई॒ं वहा॑ते॒ महि॑षीमिषि॒राम् ।
आस्य॑ श्रवस्या॒द्रथ॒ आ च॑ घोषात्पु॒रु स॒हस्रा॒ परि॑ वर्तयाते ॥ ३ ॥
व॒धूः । इ॒यम् । पति॑म् । इ॒च्छन्ती॑ । ए॒ति॒ । यः । ई॒म् । वहा॑ते । महि॑षीम् । इ॒षि॒राम् ।
आ । अ॒स्य॒ । श्र॒व॒स्या॒त् । रथ॑ः । आ । च॒ । घो॒षा॒त् । पु॒रु । स॒हस्रा॑ । परि॑ । व॒र्त॒या॒ते॒ ॥ ३ ॥

ᵛइयं ᵛवधूः इन्द्रस्य पत्नी ᵛपतिमिच्छन्ती स्वप्रियं यज्ञगमनाय प्रवृत्तमिच्छन्ती ᵛएति अनुगच्छति । ᵛयः इन्द्रः ᵛईम् एनां ᵛमहिषीं ᵛवहाते वहति ᵛइषिरां गमनवतीम् ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛरथः ᵛआ अर्वागस्मदभिमुखं ᵛश्रवस्यात् अन्नमिच्छति[3] । ᵛआ ᵛच ᵛघोषात् आघुष्यति । शब्दयति । ᵛपुरु अत्यधिकं ᵛसहस्रा सहस्राणि धनानि ᵛपरि परितः ᵛवर्तयाते वर्तयति[4]। प्रापयति[5] । श्रवस्यादा च घुष्यादिति वा ॥

न स राजा॑ व्यथते॒ यस्मि॒न्निन्द्र॑स्ती॒व्रं सोम॒ं पिब॑ति॒ गोस॑खायम् ।
आ स॑त्व॒नैरज॑ति॒ हन्ति॑ वृ॒त्रं क्षेति॑ क्षि॒तीः सु॒भगो॒ नाम॒ पुष्य॑न् ॥ ४ ॥
न । सः । राजा॑ । व्य॒थ॒ते॒ । यस्मि॑न् । इन्द्र॑ः । ती॒व्रम् । सोम॑म् । पिब॑ति । गोऽस॑खायम् ।
आ । स॒त्व॒नैः । अज॑ति । हन्ति॑ । वृ॒त्रम् । क्षेति॑ । क्षि॒तीः । सु॒ऽभग॑ः । नाम॑ । पुष्य॑न् ॥ ४ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘ इन्द्राय ’ नास्ति । [2] ग-घ-ज-प-फ-ब–अवनेजनीः । [3] ख-च-झ-र–अन्नमिच्छन्तु; न–अन्नमिच्छतु । [4] ख-च-झ-ण-न-भ-र–वर्तयन्ति प्रापयन्ति; ग-घ-ज–प्रापयति ।

ᵛस ᵛराजा ᵛन ᵛव्यथते व्यथितो न भवति । ᵛयस्मिन्[1] राजनि तदीये यज्ञे ᵛइन्द्रः ᵛतीव्रं मदजनकं ᵛसोमं ᵛपिबति ᵛगोसखायम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिमिश्रणवन्तम् ॥ स राजा ᵛसत्वनैः सत्वभिरनुचरैः ᵛआ सर्वतः ᵛअजति गच्छति । ᵛहन्ति च ᵛवृत्रं पापं वैरिणं वा । ᵛक्षेति गच्छति ᵛक्षितीः प्रजाः । अथवा क्षितीर्निवासान्निवसते । ᵛसुभगः शोभनसुखः ᵛनाम नामकं धनमिन्द्रस्य स्तोत्रं वा ᵛपुष्यन् पोषयन् ॥

पुष्या॒त्क्षेमे॑ अ॒भि योगे॑ भवात्यु॒भे वृतौ॑ संय॒ती सं ज॑याति ।
प्रि॒यः सूर्ये॑ प्रि॒यो अ॒ग्ना भ॑वाति॒ य इन्द्रा॑य सु॒तसो॑मो॒ ददा॑शत् ॥ ५ ॥

पुष्या॑त्। क्षेमे॑। अ॒भि। योगे॑। भ॒वा॒ति॒। उ॒भे इति॑। वृतौ॑। सं॒य॒ती इति॑ स॒म्ऽय॒ती। सम्। ज॒या॒ति॒।
प्रि॒यः। सूर्ये॑। प्रि॒यः। अ॒ग्ना। भ॒वा॒ति॒। यः। इन्द्रा॑य। सु॒तऽसो॑मः। ददा॑शत् ॥ ५ ॥

ᵛपुष्यात् पोषयेत् बन्ध्वादीन् । ᵛक्षेमे प्राप्तस्य धनस्य रक्षणे ᵛयोगे अलब्धस्य प्राप्तौ च ᵛअभि ᵛभवाति भवति । अभीत्यनर्थको धात्वर्थानुवादी वा । प्रभुर्भवतीत्यर्थः । तथा ᵛउभे ᵛवृतौ वर्तमाने ᵛसंयती नियते अहोरात्रे ᵛसं ᵛजयाति सम्यक् जयति । ते सुखकरे स्यातामित्यर्थः । किंच सः ᵛप्रियः भवति ᵛसूर्ये तथा ᵛअग्ना अग्नौ ᵛप्रियः भवति ᵛय ᵛइन्द्राय ᵛसुतसोमो ᵛददाशत् सोमं ददाति ॥ ॥ ८ ॥

‘ उरोष्टे ’ इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तमत्रेरार्षमानुष्टुभमैन्द्रम् । ‘ उरोरानुष्टुभम् ’ इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उ॒रोष्ट॑ इन्द्र॒ राध॑सो वि॒भ्वी रा॒तिः श॑तक्रतो ।
अधा॑ नो विश्वचर्षणे द्यु॒म्ना सु॑क्षत्र मंहय ॥ १ ॥

उ॒रोः। ते॒। इ॒न्द्र॒। राध॑सः। वि॒ऽभ्वी। रा॒तिः। श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो।
अध॑। नः॒। वि॒श्व॒ऽच॒र्ष॒णे॒। द्यु॒म्ना। सु॒ऽक्ष॒त्र॒। मं॒ह॒य॒ ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛशतक्रतो बहुकर्मन् ᵛते तव ᵛउरोः प्रभूतस्य ᵛराधसः धनस्य ᵛरातिः दानं ᵛविभ्वी महती । ᵛअध अतः कारणात् ᵛनः अस्मभ्यं हे ᵛविश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टः ᵛसुक्षत्र शोभनधनेन्द्र । क्षत्रमिति धननाम । ᵛद्युम्ना द्युम्नानि धनानि ᵛमंहय प्रयच्छ ॥

यदी॑मिन्द्र श्र॒वाय्य॒मिषं॑ शविष्ठ दधि॒षे ।
प॒प्र॒थे दी॑र्घ॒श्रुत्त॑मं॒ हिर॑ण्यवर्ण दु॒ष्टर॑म् ॥ २ ॥

यत्। ई॒म्। इ॒न्द्र॒। श्र॒वाय्य॑म्। इष॑म्। श॒वि॒ष्ठ॒। द॒धि॒षे।
प॒प्र॒थे। दी॒र्घ॒श्रुत्ऽत॑मम्। हिर॑ण्यऽवर्ण। दु॒स्तर॑म् ॥ २ ॥

---

[1] ख-च-ण-तस्मिन् ।

हे ᵛइन्द्र ᵛशविष्ठ अतिशयेन बलवन् ᵛयत् ᵛइषम् अन्नं ᵛश्रवाय्यं श्रवणीयम् ᵛइंष सर्वेनः ᵛदधिषे धारयसि ददासि वा ॥ इषशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ हे ᵛहिरण्यवर्ण इन्द्र तस्य ᵛपप्रथे प्रथते । कथम् । ᵛदीर्घश्रुत्तमम् अतिदूरश्रवणीयतमम् । सर्वत्र कीर्त्यमित्यर्थः । ᵛदुष्टरम् अनभिभाव्यमुक्तलक्षणं प्रथते ॥

शुष्मा॑सो॒ ये ते॑ अद्रिवो मे॒हना॑ केत॒साप॑ः ।
उ॒भा दे॒वाव॒भिष्ट॑ये दि॒वश्च॒ ग्मश्च॑ राजथः ॥ ३ ॥

शुष्मा॑सः । ये । ते॒ । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । मे॒हना॑ । के॒त॒ऽसाप॑ः ।
उ॒भा । दे॒वौ । अ॒भिष्ट॑ये । दि॒वः । च॒ । ग्मः । च॒ । रा॒ज॒थ॒ः ॥ ३ ॥

हे ᵛअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ᵛते त्वदीयाः ᵛये ᵛशुष्मासः बलभूता मरुतः सन्ति। कीदृशास्ते । ᵛमेहना मंहनीयाः ᵛकेतसापः प्रज्ञापकं कर्मान्तरिक्षं वा स्पृशन्तः । ᵛउभा[1] उभौ ᵛदेवौ त्वं च मरुत्समूहश्च[2] इत्युभौ युवां ᵛदिवश्च द्युलोकात् ᵛग्मश्च भूमेः सकाशात् ᵛअभिष्टये अभितो गमनाय ᵛराजथः ईशाथे ॥

उ॒तो नो॑ अ॒स्य कस्य॑ चि॒द्दक्ष॑स्य॒ तव॑ वृत्रहन् ।
अ॒स्मभ्यँ॑ नृ॒म्णमा भ॑रा॒स्मभ्यँ॑ नृमणस्यसे ॥ ४ ॥

उ॒तो इति॑ । न॒ः । अ॒स्य । कस्य॑ । चि॒त् । दक्ष॑स्य । तव॑ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् ।
अ॒स्मभ्य॑म् । नृ॒म्णम् । आ । भ॒र॒ । अ॒स्मभ्य॑म् । नृ॒ऽम॒न॒स्य॒से॒ ॥ ४ ॥

ᵛउतो अपि च हे ᵛवृत्रहन् इन्द्र ᵛनः अस्मभ्यं ᵛकस्य ᵛचित् अनिर्देश्यस्य ᵛदक्षस्य प्रवृद्धस्य दातुर्वा ᵛअस्य ᵛतव स्वभूतेभ्यः ᵛअस्मभ्यम् । पुनःश्रुतिरादरार्था । ᵛनृम्णं नृमणं धनम् ᵛआ ᵛभर आहर । हे इन्द्र यतस्त्वम् ᵛअस्मभ्यं ᵛनृमणस्यसे धनमिच्छसि ॥

नू त॑ आ॒भिर॒भिष्टि᳚भि॒स्तव॒ शर्म᳚ञ्छतक्रतो ।
इन्द्र॒ स्याम॑ सुगो॒पाः शूर॒ स्याम॑ सुगो॒पाः ॥ ५ ॥

नु । ते॒ । आ॒भिः । अ॒भिष्टि᳚ऽभिः । तव॑ । शर्म᳚न् । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ।
इन्द्र॑ । स्याम॑ । सु॒ऽगो॒पाः । शूर॑ । स्याम॑ । सु॒ऽगो॒पाः ॥ ५ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ उभा ’ नास्ति । [2] श-मरुद्गणश्च ।

हे vशतक्रतो इन्द्र vते तव vआभिः vअभिष्टिभिः अभिगमनैः vनु शीघ्रं समृद्धा भवेमेति शेषः। हे vइन्द्र vतव vशर्मन् शर्मणि सुखे सति vसुगोपाः vस्याम भवेम । हे vशूर तव शर्मणि vसुगोपाः शोभनरक्षणाः vस्याम भवेम । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ९ ॥

‘ यदिन्द्र चित्र ’ इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तमत्रेरार्षमैन्द्रम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । ‘ यदिन्द्र पङ्क्त्यन्तम् ’ इत्यनुक्रमणिका ॥ आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने आद्यस्तृचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘ यदिन्द्र चित्र मेहना यस्ते साधिष्ठोऽवसे ’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यदि॑न्द्र चित्र मे॒हनास्ति॒ त्वादा॑तमद्रिवः ।
राध॒स्तन्नो॑ विदद्वस उभयाह॒स्त्या भ॑र ॥ १ ॥

यत् । इ॒न्द्र॒ । चि॒त्र॒ । मे॒हना॑ । अस्ति॑ । त्वाऽदा॑तम् । अ॒द्रि॒ऽवः॒ ।
राध॑ः । तत् । न॒ः । वि॒द॒द्व॒सो॒ इति॑ विदत्ऽवसो । उ॒भ॒या॒ह॒स्ति । आ । भ॒र ॥ १ ॥

हे[1] vचित्र चायनीय हे vअद्रिवः वज्रवन् vइन्द्र[2] vयत् vमेहना मंहनीयं vत्वादातं त्वया दातव्यं vराधः धनम् vअस्ति vतत् धनं हे vविदद्वसो लब्धधनेन्द्र vनः अस्मभ्यम् vउभयाहस्ति उभाभ्यां हस्ताभ्याम् vआ vभर आहर । अत्र ‘यदिन्द्र चित्र चायनीय मंहनीयं धनमस्ति ’ (निरु.४.४) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

यन्मन्य॑से॒ वरे॑ण्य॒मिन्द्र॑ द्यु॒क्षं तदा भ॑र ।
वि॒द्याम॒ तस्य॑ ते व॒यमकू॑पारस्य दा॒वने॑ ॥ २ ॥

यत् । मन्य॑से । वरे॑ण्यम् । इन्द्र॑ । द्यु॒क्षम् । तत् । आ । भ॒र ।
वि॒द्याम॑ । तस्य॑ । ते॒ । व॒यम् । अकू॑पारस्य । दा॒वने॑ ॥ २ ॥

हे vइन्द्र vयत् vद्युक्षम् अन्नं vवरेण्यं वरणीयं vमन्यसे vतत् द्युक्षम् vआ[2] vभर अस्मभ्यम्[3] । vते तव संबन्धिनः vवयं vतस्य तादृशस्योक्तलक्षणस्य vअकूपारस्य । अकुत्सितः पारोऽन्तो यस्य तादृशस्य अन्नस्य[4] vदावने दाने vविद्याम स्याम ॥

वाजपेये अतिरिक्तोक्थे[5] ‘ यत्ते दित्सु ’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ यत्ते दित्सु प्रराध्यं त्वामिच्छवसस्पते ’ (आश्व. श्रौ. ९. ९.) इति ॥

---

[1] र–हे इन्द्र हे । [2] त-श–‘ इन्द्र ’ नास्ति । [3] ग-घ-च-ज-ण–अस्मभ्यमाभर; श–अस्मभ्यमाभर आहर । [4] ग-घ-ज-प-फ-ब–द्युम्नस्य । [5] त–अतिरिक्तोक्थ्ये ।

यत्ते॑ दि॒त्सु प्र॒राध्य॒ं मनो॒ अस्ति॑ श्रु॒तं बृ॒हत् ।
तेन॑ दृ॒ळ्हा चि॑दद्रिव॒ आ वाजं॑ दर्षि॑ सा॒तये॑ ॥ ३ ॥

यत् । ते॒ । दि॒त्सु । प्र॒ऽराध्य॑म् । मन॑ः । अस्ति॑ । श्रु॒तम् । बृ॒हत् ।
तेन॑ । दृ॒ळ्हा । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । आ । वाज॑म् । द॒र्षि॒ । सा॒तये॑ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ᵛते तव ᵛयत् ᵛदित्सु दानेच्छु ᵛप्रराध्यं प्रकर्षेण स्तुत्यं ᵛश्रुतं विश्रुतं ᵛबृहत् महत् ᵛमनः ᵛअस्ति ᵛतेन मनसा हे ᵛअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ᵛदृळ्हा ᵛचित् दृढमपि ᵛवाजम् अन्नम् ᵛआ ᵛदर्षि आदरयसि ᵛसातये अस्मत्संभजनाय लाभाय वा ॥

मंहि॑ष्ठं वो म॒घोनां॒ राजा॑नं चर्षणी॒नाम् ।
इन्द्र॒मुप॒ प्रश॑स्तये पू॒र्वीभि॑र्जुजुषे॒ गिर॑ः ॥ ४ ॥

मंहि॑ष्ठम् । व॒ः । म॒घोना॑म् । राजा॑नम् । च॒र्ष॒णी॒नाम् ।
इन्द्र॑म् । उप॑ । प्र॒ऽश॑स्तये । पू॒र्वीभि॑ः । जु॒जु॒षे॒ । गिर॑ः ॥ ४ ॥

ᵛमघोनां हविर्लक्षणधनवतां ᵛवः युष्माकं ᵛमंहिष्ठम् अतिशयेन पूज्यं ᵛचर्षणीनां मनुष्याणां ᵛराजानम् ᵛइन्द्रम् ᵛउप उपेत्य ᵛप्रशस्तये प्रशंसितुं ᵛपूर्वीभिः पुरातनीभिर्वाग्भिः ᵛगिरः स्तोतारः ᵛजुजुषे सेवन्ते ॥

अस्मा॒ इत्काव्य॒ं वच॑ उ॒क्थमिन्द्रा॑य॒ शंस्य॑म् ।
तस्मा॑ उ॒ ब्रह्म॑वाहसे॒ गिरो॑ वर्ध॒न्त्यत्र॑यो॒ गिर॑ः शुम्भ॒न्त्यत्र॑यः ॥ ५ ॥

अस्मै॑ । इत् । काव्य॑म् । वच॑ः । उ॒क्थम् । इन्द्रा॑य । शंस्य॑म् ।
तस्मै॑ । ऊँ॒ इति॑ । ब्रह्म॑ऽवाहसे । गिर॑ः । व॒र्ध॒न्ति॒ । अत्र॑यः । गिर॑ः । शु॒म्भ॒न्ति॒ । अत्र॑यः ॥ ५ ॥

ᵛअस्मा ᵛइत् अस्मा एव ᵛइन्द्राय ᵛकाव्यं कवेः स्तोतुः संबन्धि । यद्वा । ‘ कु शब्दे ’ । शब्दनीयं ᵛवचः वाग्रूपम् ᵛउक्थं शस्त्रं ᵛशंस्यं शंसनीयम् । यस्मादेवं तस्मात् ᵛतस्मा ᵛउ तस्मा इन्द्रायैव ᵛब्रह्मवाहसे परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय ᵛगिरः स्तुतीः ᵛअत्रयः[1] अत्रिगोत्राः ᵛवर्धन्ति वर्धयन्ति । ᵛअत्रयः ᵛगिरः ᵛशुम्भन्ति दीपयन्ति । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ १० ॥

‘ आ याह्यद्रिभिः ’ इति नवर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ आ याहि नव त्र्युष्णिगाद्यन्त्यानुष्टुम्मध्ये च सा सौरी तदादीतिहासः स्तुतिकर्मत्वादत्रिर्देवतैव ’ इति । कृत्स्नस्य[2] ‘ ऋषि-

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–‘ अत्रयः ’ नास्ति । [2] त–कृत्स्नसूक्तस्य ।

श्चान्यस्मात्' (अनु. १२.२) इति परिभाषया अत्रिर्ऋषिः । आद्यास्तिस्र उष्णिहः पञ्चमीनवम्यावनुष्टुभौ शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । अत्रेः स्तूयमानत्वात् षष्ठ्याद्याः अत्रिदेवताकाः अत्र्यार्षेयाश्च पञ्चमी सूर्यदेवत्या शिष्टा ऐन्द्र्यः । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे आद्यस्तृच ऐन्द्रः पञ्चमः । सूत्रितं च—'आ याह्यद्रिभिः सुतं सजूर्विश्वेभिर्देवेभिः' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । महाव्रतेऽप्यौष्णिहतृचाशीतावयं तृचः ॥

आ या॒ह्यद्रि॑भिः सु॒तं सोमं॑ सोमपते पिब ।
वृष॑न्निन्द्र॒ वृष॑भिर्वृत्रहन्तम ॥ १ ॥

आ । या॒हि॒ । अद्रि॑ऽभिः । सु॒तम् । सोम॑म् । सो॒म॒ऽप॒ते॒ । पि॒ब॒ ।
वृष॑न् । इ॒न्द्र॒ । वृष॑ऽभिः । वृ॒त्र॒ह॒न्ऽत॒म॒ ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛआ ᵛयाहि अस्मद्यज्ञमागच्छ । आगत्य च हे ᵛसोमपते सोमस्य स्वामिन्निन्द्र ᵛअद्रिभिः ग्रावभिः ᵛसुतं अभिषुतं ᵛसोमं ᵛपिब । हे ᵛवृषन् फलस्य वर्षयितः ᵛवृत्रहन्तम अतिशयेन शत्रूणां हन्तृतम ᵛवृषभिः वर्षकैर्मरुद्भिः सहा याहि पिब च ॥

वृषा॒ ग्रावा॒ वृषा॒ मदो॒ वृषा॒ सोमो॑ अ॒यं सु॒तः ।
वृष॑न्निन्द्र॒ वृष॑भिर्वृत्रहन्तम ॥ २ ॥

वृषा॑ । ग्रावा॑ । वृषा॑ । मदः॑ । वृषा॑ । सोमः॑ । अ॒यम् । सु॒तः ।
वृष॑न् । इ॒न्द्र॒ । वृष॑ऽभिः । वृ॒त्र॒ह॒न्ऽत॒म॒ ॥ २ ॥

ᵛग्रावा अभिषवसाधनः पाषाणः ᵛवृषा वर्षकः सोमरसस्य फलस्य वा । ᵛमदः सोमपानेन जनितः ᵛवृषा वर्षकः । ᵛअयं ᵛसुतः अभिषुतः ᵛसोमः ᵛवृषा । तं[1] सोमं ᵛवृषभिः सह पिब ॥

वृषा॑ त्वा॒ वृष॑णं हुवे॒ वज्रि॑ञ्चि॒त्राभि॑रू॒तिभिः॑ ।
वृष॑न्निन्द्र॒ वृष॑भिर्वृत्रहन्तम ॥ ३ ॥

वृषा॑ । त्वा॒ । वृष॑णम् । हु॒वे॒ । वज्रि॑न् । चि॒त्राभिः॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ ।
वृष॑न् । इ॒न्द्र॒ । वृष॑ऽभिः । वृ॒त्र॒ह॒न्ऽत॒म॒ ॥ ३ ॥

हे ᵛवज्रिन् वज्रवन्[2] ᵛइन्द्र ᵛवृषा सोमरसस्य सेक्ताहं ᵛवृषणं त्वां[3] ᵛहुवे आह्वयामि । किमर्थम् । ᵛचित्राभिः चायनीयाभिः ᵛऊतिभिः रक्षाभिर्निमित्तभूताभिः । शिष्टं गतम् ॥

'ऋजीषी वज्री' इत्येषा ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रयाज्या[4] । 'ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाळिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति हि सूत्रितम् ॥

---

[1] ग-घ-ज-प-फ-ब—हे वृत्रहन्तम वृषन्निन्द्र तम् । [2] ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-र—'वज्रवन्' नास्ति । [3] ग-घ-ज-प-फ-ब—त्वा त्वाम् । [4] र-श—शस्त्रे याज्या ।

ऋ॒जी॒षी व॒ज्री वृ॑ष॒भस्तु॑रा॒षाट्छु॒ष्मी राजा॑ वृत्र॒हा सो॑म॒पावा॑ ।
यु॒क्त्वा हरि॑भ्या॒मुप॑ यासद॒र्वाङ्माध्यं॑दिने॒ सव॑ने मत्स॒दिन्द्रः॑ ॥ ४ ॥

ऋ॒जी॒षी । व॒ज्री । वृ॒ष॒भः । तु॒रा॒षाट् । शु॒ष्मी । राजा॑ । वृ॒त्र॒ऽहा । सो॒म॒ऽपावा॑ ।
यु॒क्त्वा । हरि॑ऽभ्याम् । उप॑ । या॒स॒त् । अ॒र्वाङ् । माध्यं॑दिने । सव॑ने । म॒त्स॒त् । इन्द्रः॑ ॥ ४ ॥

vऋजीषी । सवनद्वयेऽभिषुतस्य गतसारस्य[1] सोमस्य[1] तृतीयसवने आप्यायाभिषुतः[2] योऽस्ति स ऋजीषः सोमः । सोऽस्यास्तीत्यृजीषी । vवज्री वज्रवान् vवृषभः वर्षिता vतुराषाट् तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां सोढा vशुष्मी बलवान् vराजा ईश्वरः सर्वस्य vवृत्रहा वृत्रस्य हन्ता vसोमपावा सोमरसस्य पाता एवं महानुभाव इन्द्रः vहरिभ्यां vयुक्त्वा रथं योजयित्वा vउप vयासत् उपगच्छतु । vअर्वाङ् अस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य[3] च[3] vमाध्यंदिने vसवने vमत्सत् माद्यतु सोमेन vइन्द्रः ॥

यत्त्वा॑ सूर्य॒ स्व॑र्भानु॒स्तम॒सावि॑ध्यदासु॒रः ।
अक्षे॑त्रवि॒द्यथा॑ मु॒ग्धो भुव॑नान्यदीधयुः ॥ ५ ॥

यत् । त्वा॒ । सू॒र्य॒ । स्वः॑ऽभानुः । तम॑सा । अवि॑ध्यत् । आ॒सु॒रः ।
अक्षे॑त्रऽवित् । यथा॑ । मु॒ग्धः । भुव॑नानि । अ॒दी॒ध॒युः ॥ ५ ॥

इदमादिचतुर्भिर्मन्त्रैः अत्रीणां कर्म कीर्त्यते । हे vसूर्य प्रेरक देव vत्वा त्वां vयत् यदा vआसुरः असुरस्य प्राणापहर्तुरसुर्या वा पुत्रः vस्वर्भानुः स्वर्भानुसंज्ञकः vतमसा मायानिर्मितेन vअविध्यत् आवृणोदित्यर्थः । तदा vभुवनानि सर्वाणि vअदीधयुः दृश्यन्ते[4] । vयथा तत्रत्यः सर्वो जनः vअक्षेत्रवित् स्वस्वस्थानमजानन् vमुग्धः मूढो भवति तथा ॥ ॥ ११ ॥

स्व॑र्भानो॒रध॒ यदि॑न्द्र मा॒या अ॒वो दि॒वो वर्त॑माना अ॒वाह॑न् ।
गू॒ळ्हं सूर्यं॒ तम॒साप॑व्रतेन तु॒रीये॑ण॒ ब्रह्म॑णाविन्द॒दत्रिः॑ ॥ ६ ॥

स्वः॑ऽभानोः । अध॑ । यत् । इ॒न्द्र॒ । मा॒याः । अ॒वः । दि॒वः । वर्त॑मानाः । अ॒व॒ऽअह॑न् ।
गू॒ळ्हम् । सूर्य॑म् । तम॑सा । अप॑ऽव्रतेन । तु॒रीये॑ण । ब्रह्म॑णा । अ॒वि॒न्द॒त् । अत्रिः॑ ॥ ६ ॥

vअध अथ जगन्मौढ्यानन्तरं vस्वर्भानोः असुरस्य vयत् याः vमायाः सन्ति । कीदृश्यस्ताः । vदिवः द्योतमानादादित्यात् vअवः अवस्तात् vवर्तमानाः । तदुपरितिरोधानासामर्थ्यादिति[5] भावः ।

---

१. ख-च-ण—गतरसस्य सोमस्य; झ-भ—गतस्य सोमस्य; त—गतसारस्य सोमस्य रसस्य । २. न-आप्यायमानोऽभिषुतः । ३. ग-घ-ज-श—‘ आगत्य च ’ नास्ति । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब- न दृश्यन्ते । ५. ग-घ-ज-झ-न-भ-र-°तिरोधानसामर्थ्यात्; प-फ-ब—°तिरोधानादसामर्थ्यात् ।

हे ᵛइन्द्र ताः सर्वाः ᵛअवाहन् अवहंसि । अथात्रेरेव परोक्षवादः । ᵛतमसा अन्धकारेण ᵛअपव्रतेन अपगतकर्मणा ᵛगूळ्हं ᵛसूर्यम् । अन्धकारस्यावरणरूपत्वादपव्रतत्वम् । तथाविधं ᵛतुरीयेण ᵛब्रह्मणा 'ग्राव्णो ब्रह्मा' इत्यनेन ᵛअत्रिः ᵛअविन्दत् लब्धवान् । आवरणापगमोपायं निरावरणं शुद्धं[1] वा[1] सूर्यमिति । पूर्वमन्त्रापेक्षया[2] अस्य तुरीयत्वम् । एकैकं मायांशमेकैकेन मन्त्रेणापनोद्य चतुर्थेन मन्त्रेण निलीनं तमोऽप्यनुददित्यर्थः ॥

मा मा॒मि॒मं तव॒ सन्त॑मत्र इ॒र॒स्या द्रु॒ग्धो भि॒यसा॒ नि गा॑रीत् ।
त्वं मि॒त्रो अ॑सि स॒त्यरा॑धा॒स्तौ मे॒हाव॑तं॒ वरु॑णश्च॒ राजा॑ ॥ ७ ॥

मा । माम् । इ॒मम् । तव॑ । सन्त॑म् । अ॒त्रे । इ॒र॒स्या । द्रु॒ग्धः । भि॒यसा॑ । नि । गा॒री॒त् ।
त्वम् । मि॒त्रः । अ॒सि॒ । स॒त्यऽरा॑धाः । तौ । मा॒ । इ॒ह । अ॒व॒त॒म् । वरु॑णः । च॒ । राजा॑ ॥७॥

इदं सूर्यवाक्यम् । हे ᵛअत्रे ᵛमामिमम्[3] ईदृगवस्थं मां ᵛतव[3] ᵛसन्तं तव[4] स्वभूतम् ᵛइरस्या अन्नेच्छया ᵛद्रुग्धः द्रोग्धासुरः ᵛभियसा भयजनकेन तमसा ᵛमा ᵛनि ᵛगारीत् मा गिरतु । किंच हे मित्र ᵛत्वं ᵛमित्रः ᵛअसि । प्रमीतेः सकाशात् त्राता भवसि । ᵛसत्यराधाः सत्यधनश्च । ᵛतौ ᵛराजा ᵛवरुणश्च त्वं च तौ युवां ᵛमा माम् ᵛइहावतं रक्षतम् । यद्वा । अत्रिरेव मित्र उच्यते । स[5] च[5] वरुणश्च युवाम् ॥

ग्राव्णो॑ ब्र॒ह्मा यु॑यु॒जा॒नः स॑प॒र्यन् की॒रिणा॑ दे॒वान्नम॑सोप॒शिक्ष॑न् ।
अत्रिः॒ सूर्य॑स्य दि॒वि चक्षु॒राधा॑त्स्व॒र्भानो॒रप॑ मा॒या अ॑घुक्षत् ॥ ८ ॥

ग्राव्णः॑ । ब्र॒ह्मा । यु॒यु॒जा॒नः । स॒प॒र्यन् । की॒रिणा॑ । दे॒वान् । नम॑सा । उ॒प॒ऽशिक्ष॑न् ।
अत्रिः॑ । सूर्य॑स्य । दि॒वि । चक्षुः॑ । आ । अ॒धा॒त् । स्वः॑ऽभानोः । अप॑ । मा॒याः । अ॒घु॒क्ष॒त् ॥८॥

ᵛब्रह्मा ब्राह्मणः ᵛअत्रिः[6] ᵛग्राव्णः अभिषवसाधनानि[7] ᵛयुयुजानः युञ्जन् । इन्द्रार्थं सोममभिषुण्वन्नित्यर्थः। तथा ᵛकीरिणा । कीर्यते विक्षिप्यते इति कीरि स्तोत्रम् । तेन ᵛदेवान् ᵛसपर्यन् पूजयन्[8] किंच ᵛनमसा अन्नेन हविर्लक्षणेन नमस्कारेण वा ᵛउपशिक्षन् । शिक्षतिर्दानार्थोऽत्र प्रसाधने वर्तते । प्रसाधयन् एवमुक्तैः[8] साधनैः ᵛसूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य ᵛचक्षुः सर्वस्य ख्यापकं[9] मण्डलं ᵛदिवि अन्तरिक्षे ᵛआधात् । निस्तमस्कं कृतवानित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । ᵛस्वर्भानोः एतन्नामकस्यासुरस्य ᵛमायाः । स्वाश्रयमप्यामोहयन्ती[10] परांस्तु[11] तथा[11] कुर्वती मायेत्युच्यते । तादृशीर्मायाः । यत्तुरीयेण ब्रह्मणेत्युक्तम् । तदेतदुक्तं तुरीयं ब्रह्म । तेनात्रिसहाय इन्द्रः ᵛअप ᵛअघुक्षत् अपजुगोप न्यवारयदित्यर्थः । अथवा तृतीयपाद एवं व्याख्येयः । सूर्यस्य दिवि पूर्वमावृते प्रकाशे तदपनोद्य[12] स्वकीयं चक्षुराधात् ।

---

[1] ख-च-ण-भ–शुद्धं यत्वा; ञ–शुभं वा । [2] ख-च-ञ-ण-भ-र–मन्त्रापेक्षया । [3] ग-घ-ज–मा मामिमं मानवम् । [4] ख-च-ञ-ण-त-न-भ-र-श–'तव' नास्ति । [5] श–'स च' नास्ति । [6] ग-घ-ज–अत्रिर्मामिहावतमित्युपशिक्षन् । [7] ग-घ-ज–अभिषवसाधनान् । [8] ग-घ-ज-प-फ-ब–पूजयन्नमसा नमोक्तैः । [9] ग-घ-ज-प-फ-ब-र–व्यापकम् । [10] ख-च-ञ-ण-त-न-भ-र–स्वाश्रयमप्यामोहन्ती; न–स्वाश्रयममोहयन्ती; श–स्वयमप्यामोहयन्ती । [11] ञ-त-न-म-व-श–परांस्तथा । [12] ख-च-ञ-ण-त-न-भ-र-श–तदपोद्य ।

निरावरणं[1] तेजःसंस्त्यायं दृष्टवानित्यर्थः । स्वर्भानुमायया सूर्यस्यावृतिर्हारिद्रविके समाम्नाता— 'स्वर्भानुश्चासुरः सूर्यं तमसाविध्यत्तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन्[2] तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाघ्नन् सा कृष्णाविरभवत् यद् द्वितीयं सा फाल्गुनी यत्तृतीयं सा वलक्षी यदध्यस्थादपाकृन्तन्' इत्यादि ॥

यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।
अत्रयस्तमन्वविन्दन्नह्य१न्ये अशक्नुवन् ॥ ९ ॥

यम् । वै । सूर्यम् । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः ।
अत्रयः । तम् । अनु । अविन्दन् । नहि । अन्ये । अशक्नुवन् ॥ ९ ॥

अत्रिकृतं सामर्थ्यमनुवदति ᵛयं ᵛवै ᵛसूर्यम् इति । निगदव्याख्यैषा[3] । ᵛअत्रयस्तं सूर्यम् ᵛअन्वविन्दन् इन्द्रार्थं सोमयागदेवतास्तुतिनमस्कारैरनुक्रमेणेषदीषत् तमोऽवरुध्य[4] लब्धवन्त इत्यर्थः । ᵛअन्ये[5] ᵛनहि ᵛअशक्नुवन् न लब्धवन्तः खलु[5] ॥ ॥ १२ ॥

'को नु वाम्' इति विंशत्यृचं नवमं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षम् । षोडशीसप्तदश्यावतिजगत्यौ विंश्येकपदा विराट् शिष्टाः सप्तदश त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—'को नु विंशतिर्वैश्वदेवं वै तत् षोळश्याद्यतिजगत्यावन्त्यैकपदा' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

को नु वां मित्रावरुणावृतायन्दिवो वा महः पार्थिवस्य वा दे ।
ऋतस्य वा सदसि त्रासीथां नो यज्ञायते वा पशुषो न वाजान् ॥ १ ॥

कः । नु । वाम् । मित्रावरुणौ । ऋतऽयन् । दिवः । वा । महः । पार्थिवस्य । वा । दे ।
ऋतस्य । वा । सदसि । त्रासीथाम् । नः । यज्ञऽयते । वा । पशुऽसः । न । वाजान् ॥ १ ॥

हे ᵛमित्रावरुणौ देवौ[6] ᵛवां युवां[6] ᵛको ᵛनु कः खलु यजमानः ᵛऋतायन् यज्ञमिच्छन् शक्नुयादिति[7] शेषः । तस्मात् कृपयैव ᵛदिवः सदसि द्युलोकसंबन्धिनि स्थाने[8] ᵛमहः महतः ᵛपार्थिवस्य सदसि[9] । ᵛऋतस्य उत्पादकस्यान्तरिक्षस्य ᵛसदसि[10] । तद्धेतुत्वात्तच्छब्द्यम् । त्रिषु स्थानेषु ᵛनः अस्मान् ᵛत्रामीथां रक्षतम् । वाशब्दश्चार्थे । किंच ᵛयज्ञायते यज्ञमिच्छते[11] ᵛदे[12] ᵛवा हविर्दात्रे च[12]

---

१. ख-च-ण-श—निवारणम् । २. ख-च-झ-ण-त-भ-र-श—प्रायश्चित्ति° । ३. ख-च-ण—निगदितं वा व्याख्यैषा; ग-घ-ज—यं सूर्यमासुरः स्वर्भानुस्तमसाविध्यदावृणोत् वै खलु; झ-भ-र—निगदितं व्याख्यैषा; त-निगदितव्याख्यैषा; न—निगदित वा इत्येषा । ४. ग-घ-ज—तमो विरुध्य । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-'अन्ये... खलु' नास्ति । ६. ख-च-ण—देवानां युवाभ्यां ददातुम्; झ-न-भ-र-श—देवौ वां युवाभ्यां दे दातुम् (झ-र—ददातुं) । ७. ख-च-झ-ण-भ—शक्नुवानिति; र—शक्नुवन्निति । ८. ग-घ-ज-प-फ-ब—नास्थे च । ९. ग-घ-ज-प-फ-ब—सदसि च । १०. ग-घ-ज-प-फ-ब—'सदसि' नास्ति । ११. ख-च-झ-ण-न-भ-र—'यज्ञमिच्छते' नास्ति । १२. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श—'दे...न' नास्ति ।

मह्यं vपशुषो vन vवाजान् पशुषु सीदतो वाजानन्नानि क्षीरदध्यादीनीव । तानि यथा प्रयच्छथः[1] तद्वद्दवतमिति । यद्वा । नशब्दश्चार्थे । पशुषः पशून्वाजांश्च दत्तमित्यर्थः ॥

ते नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो अर्य॒मायुरिन्द्र॑ ऋभु॒क्षा म॒रुतो॑ जुषन्त ।
नमो॑भिर्वा॒ ये दध॑ते सु॒वृक्तिं॒ स्तोमं॑ रु॒द्राय॑ मी॒ळ्हुषे॑ स॒जोषाः॑ ॥ २ ॥

ते । न॒ः । मि॒त्रः । वरु॑णः । अ॒र्य॑मा । आ॒युः । इन्द्रः॑ । ऋ॒भु॒क्षाः । म॒रुतः॑ । जु॒ष॒न्त॒ ।
नमः॑ऽभिः । वा॒ । ये । दध॑ते । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । स्तोम॑म् । रु॒द्राय॑ । मी॒ळ्हुषे॑ । स॒ऽजोषाः॑ ॥ २ ॥

vते मित्रादयो देवाः vनः अस्माकं vसुवृक्तिं vस्तोमं शोभनपापादिवर्जनवत्स्तोत्रं vनमोभिर्वा[2] हविर्भिश्च[2] vजुषन्त सेवन्ताम् । vये vदधते धारयन्त्युक्तलक्षणं स्तोत्रम् । देवा द्विविधाः स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च । अत्र स्तोत्रभाज उच्यन्ते । vआयुः सततगतिर्वायुरुच्यते । अथ मरुत एव विशेष्यन्ते । vरुद्राय vमीळ्हुषे ॥ तृतीयार्थे चतुर्थी ॥ रुद्रेण[3] सह vसजोषाः सजोषसः सह प्रीयमाणाः । तेषां पुत्रत्वादिति भावः । केचन रुद्राय सजोषा इत्येतत्[4] मित्रादिसर्वदेवताविशेषणमिति कथयन्ति ॥

आ वां॒ येष्ठा॑श्विना हु॒वध्यै॒ वात॑स्य॒ पत्म॒न्रथ्य॑स्य पु॒ष्टौ ।
उ॒त वा॑ दि॒वो असु॑राय॒ मन्म॒ प्रान्धां॑सीव॒ यज्य॑वे भरध्वम् ॥ ३ ॥

आ । वा॒म् । येष्ठा॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । हु॒वध्यै॑ । वात॑स्य । पत्म॑न् । रथ्य॑स्य । पु॒ष्टौ ।
उ॒त । वा॒ । दि॒वः । असु॑राय । मन्म॑ । प्र । अन्धां॑सिऽइव । यज्य॑वे । भ॒र॒ध्व॒म् ॥ ३ ॥

अनयाश्विनौ रुद्रश्चोच्यन्ते । हे vअश्विना अश्विनौ vयेष्ठा कामानां यन्तृतमौ vवां युवां vवातस्य vपत्मन् । धर्मसाम्याद्धर्मिग्रहणम् । वायुसमानगतेरश्वस्य गमने प्राप्तौ vरथ्यस्य रथस्य vपुष्टौ च निमित्ते सति vहुवध्यै[5] हुवे आह्वयामि आह्वातुं प्रभवामि[6] । अथवा वायुवद्युवयोः शीघ्रगमनसाधनरथस्य[7] पोषे च निमित्ते सति । vउत vवा किंचेत्यर्थः । vदिवः द्योतमानाय ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ vअसुराय प्राणापहर्त्रे रुद्राय । यद्वा । द्युलोकसंबन्धिनेऽसुराय प्राणदात्रे सूर्याय वायवे वा vयज्यवे यागसाधकाय vमन्म मननीयं स्तोत्रं vप्र vभरध्वं संपादयत हे ऋत्विजः । vअन्धांसीव अन्नानि हविर्लक्षणानि[8] हवींषि स्तोत्रं[9] चेत्यर्थः ॥

---

[1] प-फ-ब–प्रयच्छतम् । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–नमोभिर्हविर्भिः । [3] ग-घ-ज-प-फ-ब–सेक्तेन रुद्रेण । [4] ख-च-ण–इत्यस्मिन्; झ-त-र–इत्येतस्मिन् । [5] ग-घ-ज-प-फ-ब–आहुवध्यै । [6] ख-च-झ-त-न-भ-र–प्रभवामि वा । [7] ख-च–शीघ्रगमने तत्साधनरथस्य; झ-त-न-भ-र-श–शीघ्रगमनतत्साधनरथस्य । [8] ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-प-फ-ब-भ–‘ हविर्लक्षणानि ’ नास्ति । [9] ख-च-ण–‘ स्तोत्रं ’ नास्ति ।

प्र सक्षणो दिव्यः कण्वहोता त्रितो दिवः सजोषा वातो अग्निः ।
पूषा भगः प्रभृथे विश्वभोजा आजिं न जग्मुराश्वश्वतमाः ॥ ४ ॥

प्र । सक्षणः । दिव्यः । कण्वऽहोता । त्रितः । दिवः । सऽजोषाः । वातः । अग्निः ।
पूषा । भगः । प्रऽभृथे । विश्वऽभोजाः । आजिम् । न । जग्मुः । आश्वश्वऽतमाः ॥ ४ ॥

अत्र लिङ्गोक्तदेवताः[1] । प्र जग्मुरिति संबन्धः । ᵛसक्षणः यज्ञं सेवमानः शत्रूणां सोढा वा ᵛदिव्यः दिवि भवः ᵛकण्वहोता । कण्वा ऋषयो मेधाविनो वा होतार आह्वातारो यस्य स तथोक्तः । ᵛत्रितः त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानः[2] ᵛदिवः सूर्येण सह ᵛसजोषाः समानगतिः समानप्रीतिर्वा ᵛवातः उक्तलक्षणकः[3] वायुः ᵛअग्निः ᵛपूषा पोषक एतन्नामा ᵛभगः च ᵛप्रभृथे प्रभरणवत्यस्मिन्यज्ञे उक्ताः सर्वदेवाः ᵛविश्वभोजाः विश्वरक्षकाः कृत्स्नात्तारो वा ᵛआश्वश्वतमाः प्रकृष्टगमनाश्ववतां श्रेष्ठाः सन्तः ᵛआजिं ᵛन संग्राममिव ᵛप्र ᵛजग्मुः प्रगच्छन्ति ॥

प्र वो रयिं युक्ताश्वं भरध्वं राय एषेऽवसे दधीत धीः ।
सुशेव एवैरौशिजस्य होता ये व एवा मरुतस्तुराणाम् ॥ ५ ॥

प्र । वः । रयिम् । युक्तऽअश्वम् । भरध्वम् । रायः । एषे । अवसे । दधीत । धीः ।
सुऽशेवः । एवैः । औशिजस्य । होता । ये । वः । एवाः । मरुतः । तुराणाम् ॥ ५ ॥

हे मरुतः ᵛवः यूयं ᵛरयिं धनं ᵛयुक्ताश्वम् अश्वसहितमश्वयोग्यं पुत्रं वा ᵛप्र ᵛभरध्वं संपादयत । ᵛरायः धनानि गवाश्वादिलक्षणानि ᵛएषे प्राप्तुम् ᵛअवसे । अव इत्यन्ननाम । अन्नाय प्राप्तानां धनानां रक्षणाय वा ᵛधीः स्तोता ᵛदधीत धारयति स्तुतिम् । स च ᵛऔशिजस्य कक्षीवतः ᵛहोता अत्रिः[4] ᵛएवैः गन्तव्यैः कामैर्गमनसाधनैरश्वैर्वा ᵛसुशेवः । शेवमिति सुखनाम । सुसुखो भवतु । हे ᵛमरुतः ᵛतुराणां त्वरमाणानां ᵛवः युष्माकं ᵛये ᵛएवाः कामा अश्वा वा सन्ति तैरिति ॥ ॥ १३ ॥

‘ प्र वो वायुम् ’ इति षष्ठी वायव्ये पशौ हविषो याज्या । ‘ प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वमुत त्वामदिते महि ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितम् ॥

प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वं प्र देवं विप्रं पनितारमर्कैः ।
इषुध्यव ऋतसापः पुरंधीर्वस्वीर्नो अत्र पत्नीरा धिये धुः ॥ ६ ॥

प्र । वः । वायुम् । रथऽयुजम् । कृणुध्वम् । प्र । देवम् । विप्रम् । पनितारम् । अर्कैः ।
इषुध्यवः । ऋतऽसापः । पुरम्ऽधीः । वस्वीः । नः । अत्र । पत्नीः । आ । धिये । धुरिति धुः ॥ ६ ॥

---

[1] च-झ-ण-त-न-भ-र—लिङ्गोक्ता देवताः । [2] ख-च-झ-ण-भ—नीयमानः । [3] ख-च-झ-ण-त-उक्तगुणकः । [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—‘ अत्रिः ’ नास्ति ।

हे मदीया ऋत्विजः ᵛवः यूयं ᵛवायुं[1] देवं[1] ᵛरथयुजं यज्ञगमनाय रथसंबद्धं[2] ᵛकृणुध्वं कुरुध्वम् । ᵛप्र ᵛदेवं द्योतमानं ᵛविप्रं विशेषेण कामानां पूरकं विप्रवत्पूज्यं वा ᵛपनितारम् ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ स्तुत्यमित्यर्थः । फलप्रदातारं वा ᵛअर्कैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः ᵛप्र कृणुध्वं स्तुत । किंच ᵛइषुध्यवः गन्त्र्यः ᵛऋतसापः यज्ञस्पृशः ᵛपुरंधीः पुरंध्यः स्त्रीरूपाः[3] रूपवत्यो वा ᵛवस्वीः प्रशंस्याः[4] ᵛपत्नीः देवपत्न्यः ᵛअत्र अस्मिन् यज्ञे ᵛनः अस्मदीयाय[5] ᵛधिये[5] कर्मणे तन्निष्पत्तये ᵛआ ᵛगुः आगतवत्यः ॥

उप॑ व॒ ए॒षे वन्द्ये॑भिः शू॒षैः प्र य॒ह्वी दि॒वश्चि॒तय॑द्भिर॒र्कैः ।
उ॒षासा॒नक्ता॑ वि॒दुषी॑व॒ विश्व॒मा हा॑ वहतो॒ मर्त्या॑य य॒ज्ञम् ॥ ७ ॥
उप॑ । व॒ः । ए॒षे । वन्द्ये॑भिः । शू॒षैः । प्र । य॒ह्वी इति॑ । दि॒वः । चि॒तय॑त्ऽभिः । अ॒र्कैः ।
उ॒षसा॒नक्ता॑ । वि॒दुषी॑ इ॒वेति॑ वि॒दुषी॑ऽइव । विश्व॑म् । आ । ह॒ । व॒ह॒तः॒ । मर्त्या॑य । य॒ज्ञम् ॥७॥

हे ᵛउषासानक्ता अहोरात्राभिमानिदेवते ᵛयह्वी महत्यौ ᵛवन्द्येभिः वन्दनार्हैरितरैर्देवैः सह ᵛदिवः अन्तरिक्षादविशेषेण सर्वप्रदेशात् ᵛवः युष्मभ्यम् ᵛउप ᵛप्र ᵛएषे उपप्रापयामि हविः[6] । ईषिः प्रापणकर्मा स्यादुपप्राभिः समन्वितः । ᵛशूषैः सुखकरैः ᵛचितयद्भिः ज्ञापयद्भिः ᵛअर्कैः मन्त्रैः सहोपप्रापयामि । हे उक्तदेवते ᵛविश्वं सर्वं कर्तव्यजातं ᵛविदुषीइव जानत्याविव ᵛमर्त्याय यजमानाय ᵛयज्ञम् ᵛआ ᵛवहतः अभिमुखं प्रापयतः । हेति पूरणः । यद्वा । शूषैरित्यादीनि तृतीयाबहुवचनान्तानि वन्द्येभिरित्यस्य विशेषणानीति केचिदाहुः ॥

अ॒भि वो॑ अर्चे पो॒ष्याव॑तो॒ नॄन्वास्तो॒ष्पतिं॒ त्वष्टा॑रं॒ ररा॑णः ।
धन्या॑ स॒जोषा॑ धि॒षणा॒ नमो॑भि॒र्वन॒स्पतीँ॒रोष॑धी रा॒य ए॒षे ॥ ८ ॥
अ॒भि । व॒ः । अ॒र्चे । पो॒ष्याऽव॑तः । नॄन् । वास्तोः॑ । पति॑म् । त्वष्टा॑रम् । ररा॑णः ।
धन्या॑ । स॒ऽजोषाः॑ । धि॒षणा॑ । नमः॑ऽभिः । व॒न॒स्पती॑न् । ओष॑धीः । रा॒यः । ए॒षे ॥ ८ ॥

अहं ᵛपोष्यावतः बहुपोष्यजनयुक्तान् ᵛनॄन्[7] कर्मनेतॄन्[7] ᵛवः युष्मान् ᵛअभि ᵛअर्चे अभिपूजयामि स्तौमीत्यर्थः । के पुनस्ते यूयम् । उच्यते । ᵛवास्तोष्पतिं ᵛत्वष्टारं[8] ᵛरराणः स्तोत्रादिभिः क्रीडन् हविर्ददद्वा अहम् । ᵛधन्या धनकरी ᵛसजोषाः इतरदेवैः सह गच्छन्ती प्रीणयन्ती वा ᵛधिषणा । वाङ्नामैतत् । वाग्देवता ॥ एता द्वितीयार्थे प्रथमाः ॥ उक्तलक्षणां वाणीं ᵛवनस्पतीन् ᵛओषधीः च ᵛनमोभिः सह अर्चे इति संबन्धः । किमर्थम् । ᵛराय ᵛएषे धनानि प्राप्तुम् ॥

---

[1] ग-घ-ज–वायुदेवम् । [2] ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-श–रथसंबन्धम् । [3] ख-च-झ-ण-भ–स्त्रियाः । [4] त–प्रशास्याः । [5] ख-च-ण-भ–अस्मदीये धिये; ग-घ-ज–अस्मदीयया धिये; झ-न-र-श–अस्मदीयधीये । [6] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श–अर्कं हविः । [7] ख-च-झ-ण-न-भ-र–' नॄन् कर्मनेतॄन ' नास्ति । [8] झ-न-भ–त्वष्टारं च ।

ऋ. २–१०६

तु॒जे न॒स्तने॒ पर्व॑ताः सन्तु॒ स्वैत॑वो॒ ये वस॑वो॒ न वी॒राः ।
प॒नि॒त आ॒प्त्यो य॑ज॒तः सदा॑ नो॒ वर्धा॑न्नः॒ शंसं॒ नर्यो॑ अ॒भिष्टौ॑ ॥ ९ ॥

तु॒जे । नः॒ । तने॑ । पर्व॑ताः । स॒न्तु॒ । स्वऽए॑तवः । ये । वस॑वः । न । वी॒राः ।
प॒नि॒तः । आ॒प्त्यः । य॒ज॒तः । सदा॑ । नः॒ । वर्धा॑त् । नः॒ । शंस॑म् । नर्यः॑ । अ॒भिष्टौ॑ ॥ ९ ॥

ᵛपर्वताः पर्ववन्तः पूरणवन्तो वा मेघाः ᵛतने विस्तृते ᵛतुजे दाने । यद्वा । तनेति पुत्रनाम ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ पुत्रस्य दान इत्यर्थः । अथवा ᵛनः तुजे पुत्रे तने तत्पुत्रे च ᵛस्वैतवः शोभनगमनाः ᵛसन्तु भवन्तु । कीदृशास्ते । ᵛये ᵛवसवः जगतो वासयितारः ᵛवीराः ᵛन वीरा इव । किंच ᵛपनितः स्तुतः ᵛआप्त्यः आप्तव्यः सर्वैः ᵛयजतः यजनीय आदित्यः ᵛसदा सर्वदा ᵛनः ᵛशंसम् अस्माकं स्तुतिं ᵛनर्यः नरेभ्यो हितो देवः ᵛअभिष्टौ अभित एषणेऽभिगमने वा सति ᵛवर्धात् वर्धयेत् ॥

वृष्णो॑ अस्तोषि भू॒म्यस्य॒ गर्भं॑ त्रि॒तो नपा॑तम॒पां सु॑वृ॒क्ति ।
गृ॒णी॒ते अ॒ग्निरे॒तरी॒ न शू॒षैः शो॒चिष्के॑शो॒ नि रि॑णाति॒ वना॑ ॥ १० ॥

वृष्णः॑ । अ॒स्तो॒षि॒ । भू॒म्यस्य॑ । गर्भ॑म् । त्रि॒तः । नपा॑तम् । अ॒पाम् । सु॒ऽवृ॒क्ति ।
गृ॒णी॒ते । अ॒ग्निः । ए॒तरि॑ । न । शू॒षैः । शो॒चिःऽके॑शः । नि । रि॒णा॒ति॒ । वना॑ ॥ १० ॥

ᵛभूम्यस्य । भूमिः[1] अन्तरिक्षम् । तदर्हस्य । तादृशस्य ᵛवृष्णः वर्षकस्य पर्जन्यस्य । अथवा भूम्यो भूमेरेवार्हः तदुचितवृष्टिप्रदानात् । तादृशस्य मेघस्य ᵛगर्भं गर्भस्थानीयम् ᵛअपां ᵛनपातं रक्षकं वैद्युतमग्निं ᵛसुवृक्ति । स्तोत्रकमेतत् । शोभनपापादिवर्जनवता स्तोत्रेण ᵛअस्तोषि स्तुतवानहम् । सः ᵛत्रितः तीर्णतमः त्रिषु स्थानेष्वन्येषु त्रित्वापन्नेषु तायमानः ᵛअग्निः[2] ᵛएतरि गन्तरि मयि ᵛशूषैः सुखकरैः रश्मिभिः ᵛन ᵛगृणीते न गरणं कुरुते न क्रुध्यतीत्यर्थः । किंतु ᵛशोचिष्केशः प्रदीप्तरश्मिः सन् ᵛवना वनानि ᵛनि ᵛरिणाति हिनस्ति दहतीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

क॒था म॒हे रु॒द्रिया॑य ब्रवाम॒ कद्रा॒ये चि॑कि॒तुषे॒ भगा॑य ।
आप॒ ओष॑धीरु॒त नो॑ऽवन्तु॒ द्यौर्वना॑ गि॒रयो॑ वृ॒क्षके॑शाः ॥ ११ ॥

क॒था । म॒हे । रु॒द्रिया॑य । ब्र॒वा॒म॒ । कत् । रा॒ये । चि॒कि॒तुषे॑ । भगा॑य ।
आपः॑ । ओष॑धीः । उ॒त । नः॒ । अ॒व॒न्तु॒ । द्यौः । वना॑ । गि॒रयः॑ । वृ॒क्षऽके॑शाः ॥ ११ ॥

वयमत्रयः ᵛकथा केन प्रकारेण ᵛमहे महते ᵛरुद्रियाय रुद्रपुत्राय मरुद्गणाय ᵛब्रवाम स्तुतीः । ᵛकत् किं च स्तोत्रं ᵛराये धनलाभाय ᵛचिकितुषे सर्वं जानते ᵛभगाय एतन्नामकाय देवाय ब्रवाम ।

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–भूमम् ।
[2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–अग्निः किंच भूमोऽग्निः ।

ᵛउत अपि च ᵛआपः अब्देवताः ᵛओषधीः ओषधयः ᵛद्यौः द्युदेवता ᵛवना वनानि ᵛगिरयो ᵛवृक्षकेशाः । वृक्षा एव केशस्थानीया येषां[1] ते । एता उक्ता देवताः ᵛनः अस्मान् ᵛअवन्तु रक्षन्तु[2] ॥

शृणोतु न ऊर्जां पतिर्गिरः स नभस्तरीयाँ इषिरः परिज्मा ।
शृण्वन्त्वापः पुरो न शुभ्राः परि स्रुचो बबृहाणस्याद्रेः ॥ १२ ॥

शृणोतु । नः । ऊर्जाम् । पतिः । गिरः । सः । नभः । तरीयान् । इषिरः । परिऽज्मा ।
शृण्वन्तु । आपः । पुरः । न । शुभ्राः । परि । स्रुचः । बबृहाणस्य । अद्रेः ॥ १२ ॥

ᵛनः अस्माकं ᵛगिरः स्तुतीः ᵛशृणोतु । कः । ᵛऊर्जां बलानां ᵛपतिः वायुः । अथवा ऊर्जामन्नानां पतिः । प्राणोपाधिकस्य वायोः कृत्स्नान्नत्वं प्रसिद्धम् । श्रुतिश्च[3] भवति—‘ प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ’ (मनु. ५. २८) इति । ᵛस ᵛनभः नभसि चारी ᵛतरीयान् तरितव्यः ᵛइषिरः गमनशीलः ᵛपरिज्मा परितो गन्ता । किंच ᵛआपः ᵛशृण्वन्तु गिरः । कीदृश्यस्ताः[4] । ᵛपुरो ᵛन पुराणीव ᵛशुभ्राः दीप्ताः ᵛबबृहाणस्य वर्धमानस्य ᵛअद्रेः मेघस्य वा पर्वतस्य[5] वा ᵛपरि परितः ᵛस्रुचः सरणशीलाः ॥

विदा चिन्नु महान्तो ये व एवा ब्रवाम दस्मा वार्यं दधानाः ।
वयश्चन सुभ्व१ आव यन्ति क्षुभा मर्तमनुयतं वधस्नैः ॥ १३ ॥

विद । चित् । नु । महान्तः । ये । वः । एवाः । ब्रवाम । दस्माः । वार्यम् । दधानाः ।
वयः । चन । सुऽभ्वः । आ । अव । यन्ति । क्षुभा । मर्तम् । अनुऽयतम् । वधऽस्नैः ॥ १३ ॥

हे ᵛमहान्तः मरुतः ᵛनु क्षिप्रं यूयं ᵛविद जानीथ स्तोत्रम् । हे ᵛदस्माः दर्शनीयाः ᵛवः युष्मान् ᵛये ᵛएवाः गन्तारो युष्मान् भजमानाः ᵛवार्यं वरणीयं हविः ᵛदधानाः ददाना धारयन्तो वा वयं ᵛब्रवाम स्तुतिम् । यद्वा । ये वो यूयमित्यर्थः । ये यूयमेवाः अस्मद्यज्ञमभिगन्तारस्ते विद । चिदिति पूरणः । ᵛवयश्चन आगन्तारश्चैते मरुतः ᵛसुभ्वः सुष्ठु भवन्तः प्रवृद्धाः ᵛआ अस्मदभिमुखम् ᵛअव ᵛयन्ति गच्छन्ति । किं कुर्वन्तः । ᵛक्षुभा क्षोभकेण सहितं ᵛमर्तं मरणधर्माणं वैरिणम् ᵛअनुयतम् अभिगतं ᵛवधस्नैः आयुधैः परिहरन्तः[6] अव यन्ति[6] ॥

आ दैव्यानि पार्थिवानि जन्मापश्चाच्छा सुमखाय वोचम् ।
वर्धन्तां द्यावो गिरश्चन्द्राग्रा उदा वर्धन्तामभिषाता अर्णाः ॥ १४ ॥

आ । दैव्यानि । पार्थिवानि । जन्म । अपः । च । अच्छ । सुऽमखाय । वोचम् ।
वर्धन्ताम् । द्यावः । गिरः । चन्द्रऽअग्राः । उदा । वर्धन्ताम् । अभिऽसाताः । अर्णाः ॥ १४ ॥

---

१. ख-च-ण– येषुं । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ रक्षन्तु ’ नास्ति । ३. झ-त-भ-र–स्तुतिश्च ।
४. ख-च-ण–कीदृशस्ताः; झ-त-न-भ-र–कीदृशास्ताः । ५. ख-च-ण–पार्थिवस्य । ६. झ-त-र-श–परिहरन्नावयन्ति; भ–परिहरन्नाभिवयन्ति ।

ᵛदैव्यानि देवसंबन्धीनि ᵛपार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि च ᵛजन्म जन्मानि ᵛअपश्च अपसा ᵛअच्छ अभिप्राप्तुं ᵛसुमखाय शोभनयज्ञाय मरुद्गणाय ᵛवोचं[1] ब्रवीमि । ᵛगिरः स्तुतयः ᵛवर्धन्ताम् । ᵛद्यावः द्योतमानाः स्वप्रतिपाद्यार्थप्रकाशिन्यः ᵛचन्द्राग्राः । आह्लादनं हिरण्यं वाग्रे यासां ताः । तादृश्यः सत्यो वर्धन्ताम् । ᵛअर्णाः नद्यश्च ᵛअभिषाताः मरुद्भिः संभक्ताः ᵛउदा उदकेन ᵛवर्धन्तां समृद्धा भवन्तु ॥

प॒देप॑दे मे जरि॒मा नि धा॑यि॒ वरू॑त्री वा श॒क्रा या पा॒युभि॑श्च ।
सिष॑क्तु मा॒ता म॒ही र॒सा नः॒ स्मत्सू॒रिभि॑र्ऋजु॒हस्त॑ ऋजु॒वनिः॑ ॥ १५ ॥

प॒देऽप॑दे । मे॒ । ज॒रि॒मा । नि । धा॒यि॒ । वरू॑त्री । वा॒ । श॒क्रा । या । पा॒युऽभिः॑ । च॒ ।
सिस॑क्तु । मा॒ता । म॒ही । र॒सा । नः॒ । स्मत् । सू॒रिऽभिः॑ । ऋ॒जु॒ऽहस्ता॑ । ऋ॒जु॒ऽवनिः॑ ॥ १५॥

ᵛजरिमा स्तुतिः ᵛमे मदीया ᵛपदेपदे तदा तदा भूमौ ᵛनि ᵛधायि निधीयते स्थाप्यते क्रियत इत्यर्थः । ᵛया ᵛच ᵛशक्रा शक्ता सती ᵛपायुभिः रक्षणैः ᵛवरूत्री अस्मदुपद्रववारयित्री भवति। वाशब्दश्चार्थे । ᵛमाता सर्वस्य निर्मात्री ᵛमही महती पूज्या ᵛरसा सारभूता भूमिः ᵛसिषक्तु सेवतां ᵛनः अस्माकं स्तुतिम् । अथवा स्तुता नः अस्मान् सिषक्तु । स्मच्छब्दः प्रशस्तवचनः । प्रशस्तैः ᵛसूरिभिः । मेधाविभिः स्तोतृभिर्निमित्तैः । तेषां परिचर्यया प्रीतेत्यर्थः । ᵛऋजुहस्ता अस्मदनुकूलहस्ता ᵛऋजुवनिः कल्याणदाना भवतु ॥ ॥ १५ ॥

क॒था दा॑शेम॒ नम॑सा सु॒दानू॑नेव॒या म॒रुतो॒ अच्छो॑क्तौ॒
प्रश्र॑वसो म॒रुतो॒ अच्छो॑क्तौ ।
मा नो॒ऽहि॑र्बु॒ध्न्यो॑ रि॒षे धा॑द॒स्माकं॑ भूदुपमाति॒वनिः॑ ॥ १६ ॥

क॒था । दा॒शे॒म॒ । नम॑सा । सु॒ऽदानू॑न् । ए॒व॒ऽया । म॒रुतः॑ ।
अच्छ॑ऽउक्तौ । प्रऽश्र॑वसः । म॒रुतः॑ । अच्छ॑ऽउक्तौ ।
मा । नः॒ । अहिः॑ । बु॒ध्न्यः॑ । रि॒षे । धा॒त् । अ॒स्माक॑म् । भू॒त् । उ॒प॒मा॒ति॒ऽवनिः॑ ॥ १६॥

वयं ᵛकथा केन प्रकारेण ᵛदाशेम परिचरेम ᵛनमसा स्तोत्रेणान्नेन वा ᵛसुदानून् शोभनदानान् ᵛमरुतः । ᵛएवया एवं क्रियमाणप्रकारेण ᵛअच्छोक्तौ आभिमुख्येन वचने निमित्ते सति तान् मरुतः कथं परिचरेम । तेषां दुराराध्यत्वादिति[2] भावः । कथम् । ᵛप्रश्रवसः प्रकृष्टान्ना भवन्ति। ᵛअच्छोक्तौ। अभिगन्त्र्युक्तिः स्तुतिर्यस्य तादृशे मयि। यद्वा । प्रश्रवसः प्रकृष्टान्नस्य मम[3] अच्छोक्तौ स्तोत्रनिमित्ते

---

[1] त–अवोचम् । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र–दुराराधत्वादिति; ग-घ-ज–दुराराध्यमिति । [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–ममापि ।

सति ˅मरुतः कथा केन प्रकारेण दाशेम । पुनरुक्तिरादरार्था । ˅अहिर्बुध्न्यः देवः ˅नः अस्मान् ˅रिषे हिंसकाय ˅मा ˅धात् मा स्थापयतु । स देवः ˅अस्माकं ˅भूत् भवतु ˅उपमातिवनिः शत्रूणां हन्ता ॥

इति॑ चि॒न्नु प्र॒जायै॑ प॒शुम॑त्यै॒ देवा॑सो॒ वन॑ते॒ मर्त्यो᳚ व॒ आ
दे॑वासो वनते॒ मर्त्यो᳚ वः ।
अत्रा॑ शि॒वां त॒न्वो᳚ धा॒सिम॒स्या ज॒रां चि॑न्मे॒ निर्ऋ॑तिर्जग्रसीत ॥ १७ ॥

इति॑ । चि॒त् । नु । प्र॒ऽजायै॑ । प॒शुऽम॑त्यै । देवा॑सः । वन॑ते ।
मर्त्यः᳚ । व॒ः । आ । दे॒वा॒स॒ः । व॒न॒ते॒ । मर्त्यः᳚ । व॒ः ।
अत्र॑ । शि॒वाम् । त॒न्व॑ः । धा॒सिम् । अ॒स्याः । ज॒राम् । चि॒त् । मे॒ । निःऽऋ॑तिः । ज॒ग्र॒सी॒त ॥ १७ ॥

हे ˅देवासः देवाः ˅वः युष्मान् ˅इति ˅चित् इत्थमेव ˅नु क्षिप्रं ˅प्रजायै ˅पशुमत्यै पशुसहितायापत्याय ˅वनते भजते ˅मर्त्यः मनुष्यो यजमानः । ˅आ ˅देवासः इति पुनरुक्तिरादरार्था । ˅अत्र अस्मिन् यज्ञे ˅शिवां ˅धासिम् अन्नं ˅मे मम ˅अस्याः ˅तन्वः देवैरनुगृहीतस्य पुत्रस्य करोतु ˅निर्ऋतिः देवता । ˅जरां ˅चित् जरां च ˅जग्रसीत ग्रसतु ॥

तां वो᳚ दे॒वाः सु॑म॒तिमू॒र्जय॑न्ती॒मिष॑मश्याम वसव॒ः शसा॒ गोः ।
सा नः॑ सु॒दानु॑र्मृ॒ळय॑न्ती दे॒वी प्रति॒ द्रव॑न्ती सुवि॒ताय॑ गम्याः ॥ १८ ॥

ताम् । व॒ः । दे॒वा॒ः । सु॒ऽम॒तिम् । ऊ॒र्जय॑न्तीम् । इष॑म् । अ॒श्या॒म॒ । व॒स॒व॒ः । शसा॑ । गोः ।
सा । न॒ः । सु॒ऽदानु॑ः । मृ॒ळय॑न्ती । दे॒वी । प्रति॑ । द्रव॑न्ती । सु॒वि॒ताय॑ । ग॒म्या॒ः ॥ १८ ॥

हे ˅देवाः हे ˅वसवः वासयितारः ˅वः युष्माकं स्वभूतां ˅तां प्रसिद्धां ˅सुमतिं शोभनमननसाधनाम्[१] । अन्नेन मतिवृद्धिः 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' (छा. उ. ६. ५. ४) इत्यादिषु प्रसिद्धा । ˅ऊर्जयन्तीं बलकरीम् ˅इषम् एषणसाधनमन्नं क्षीरदध्यादिलक्षणं ˅शसा स्तुत्या ˅गोः सकाशात् ˅अश्याम प्राप्नुयाम । ˅सा ˅देवी ˅नः अस्मान् ˅सुविताय सुखाय ˅प्रति ˅गम्याः प्रतिगम्यात्[२] अभिगच्छेत् । सा इड्देवता[३] विशेष्यते । ˅सुदानुः शोभनदाना ˅मृळयन्ती सुखयन्ती ˅द्रवन्ती अस्मदभिमुखं गच्छन्ती ॥

---

१. ख-च-ण-भ—शोभनसाधनाम्; ग-घ-ज-शोभनमनसाधनभूताम् । २. ग-घ-ज-श—गम्यात् । ३. न-श—देवता ।

अभि न इळा यूथस्य माता स्मन्नदीभिरुर्वशी वा गृणातु ।
उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्यायोः ॥ १९ ॥

अभि । नः । इळा । यूथस्य । माता । स्मत् । नदीभिः । उर्वशी । वा । गृणातु ।
उर्वशी । वा । बृहत्ऽदिवा । गृणाना । अभिऽऊर्ण्वाना । प्रऽभृथस्य । आयोः ॥ १९॥

ᵛअभि ᵛगृणातु ᵛनः अस्मान् ᵛइळा भूमिः ᵛयूथस्य गोसंघस्य ᵛमाता निर्मात्री । यद्वा इळा गोरूपधरा मनोः पुत्रीत्याहुः । यद्वा यूथस्य मरुद्गणस्य निर्मात्रीळा माध्यमिकी वाक् । अथवा[1] ᵛउर्वशी माध्यमिकी वाक्[1] । ᵛनदीभिः गङ्गादिभिः सह गृणातु । स्मच्छब्दः प्रशस्तवचन इत्युक्तम् । प्राशस्त्यं गृणातु । ᵛवा अथवा ᵛउर्वशी ᵛबृहद्दिवा प्रभूतदीप्तिः ᵛगृणाना शब्दयन्त्यस्मदीयं कर्म प्रशंसन्ती ᵛअभ्यूर्ण्वाना आच्छादयन्ती । कम् । ᵛआयोः आयुं मनुष्यं यजमानम् । केन । ᵛप्रभृथस्य तेजसो वोदकस्य वा दानेन । ‘ प्रभृथस्य तेजसो वोदकस्य ’ (निरु. ११. ४९) इति निरुक्तम् । अथवा प्रभृथस्य प्रभरणवत आयोर्यज्ञमभ्यूर्ण्वानाच्छादयन्ती ॥

सिषक्तु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः ॥ २० ॥

सिसक्तु । नः । ऊर्जव्यस्य । पुष्टेः ॥ २० ॥

ᵛऊर्जव्यस्य एतन्नामकस्य राज्ञः ᵛपुष्टेः पोषकस्य संबन्धिनः ᵛनः अस्मान् ᵛसिषक्तु सेवताम् । सामर्थ्याद्देवसंघ इति गम्यते । अथवोर्वशी मरुद्गणो वा गृह्यते प्रकृतत्वादिति ॥ ॥ १६ ॥

‘ प्र शंतमा ’ इत्यष्टादशर्चं दशमं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षं त्रैष्टुभम् । पूर्वसूक्ते ‘ वै तत् ’ इत्युक्तत्वात् इदमपि वैश्वदेवम् । ‘ तमु ष्टुहि ’ इत्येकादशी रुद्रदेवत्या । सप्तदश्येकपदा ‘ एतयोरुपान्त्यैकपदा ’ इत्यनुक्रमिष्यमाणत्वात् । अत्रानुक्रमणिका—‘ प्र शंतमा द्व्यूनैकादशी रौद्री ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र शंतमा वरुणं दीधिती गीर्मित्रं भगमदितिं नूनमश्याः ।
पृषद्योनिः पञ्चहोता शृणोत्वतूर्तपन्था असुरो मयोभुः ॥ १ ॥

प्र । शम्ऽतमा । वरुणम् । दीधिती । गीः । मित्रम् । भगम् । अदितिम् । नूनम् । अश्याः ।
पृषत्ऽयोनिः । पञ्चऽहोता । शृणोतु । अतूर्तऽपन्थाः । असुरः । मयःऽभुः ॥ १ ॥

ᵛशंतमा[2] अत्यन्तं सुखकरी ᵛगीः स्तुतिरूपा वाक् ᵛवरुणं ᵛमित्रं ᵛभगमदितिं च ᵛदीधिती दीधित्या कर्मणा हविष्प्रक्षेपणात्मकेन सह ᵛनूनम् अवितथं ᵛप्र ᵛअश्याः प्राप्नोतु[3] । किंच ᵛपृषद्योनिः

---

[1] ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-र–‘ अथवा...वाक् ’ नास्ति । [2] ग-घ-ज-न-श–प्र शंतमा । [3] ख-च-ण-त-न-भ-र–प्राश्नोतु ।

पृषद्वर्णोऽन्तरिक्षस्थः ᵛपञ्चहोता पञ्चविधस्य प्राणापानादिहोमस्य साधको वायुः । यद्वा । पञ्चहोतेति वायोर्नाम । ‘ वायुः पञ्चहोता स प्राणः ’ इति हि श्रुतेः । स च ᵛअतूर्तपन्थाः अहिंसितगतिः ᵛअसुरः प्राणस्य दाता ᵛमयोभुः सुखस्यास्पदभूतः । एवमुक्तलक्षणो वायुः ᵛशृणोतु स्तोत्रमिति ॥

प्रति मे स्तोममदितिर्जगृभ्यात्सूनुं न माता हृद्यं सुशेवम् ।
ब्रह्म प्रियं देवहितं यदस्त्यहं मित्रे वरुणे यन्मयोभु ॥ २ ॥

प्रति । मे । स्तोमम् । अदितिः । जगृभ्यात् । सूनुम् । न । माता । हृद्यम् । सुऽशेवम् ।
ब्रह्म । प्रियम् । देवऽहितम् । यत् । अस्ति । अहम् । मित्रे । वरुणे । यत् । मयःऽभु ॥ २ ॥

ᵛमे मदीयं ᵛस्तोमं स्तोत्रम् ᵛअदितिः देवता ᵛप्रति ᵛजगृभ्यात् प्रतिगृह्णातु । ᵛसूनुं ᵛन ᵛमाता स्वतनुजं जननीव । सा यथा प्रतिगृह्यालिङ्ग्य परितुष्यति तद्वदित्यर्थः । कीदृशं तम् । ᵛहृद्यं हृदयंगमं ᵛसुशेवं शोभनसुखकरम् । एतद्द्वयं साधारणम् । किंच ᵛब्रह्म मन्त्रजातं ᵛप्रियं प्रियकरं ᵛदेवहितं देवैः प्राप्यं ᵛयदस्ति यद्ब्रह्म ᵛमयोभु सुखसाधनं तत् ᵛअहं ᵛमित्रे ᵛवरुणे च प्रापयामीति शेषः । यद्वा । मित्रे वरुणे च अहोरात्राभिमानिदेवयोर्यदुक्तलक्षणं ब्रह्म परिवृढं यज्ञादिरूपं कर्मास्ति तदहं धारयामीति ॥

‘ उदीरय ’ इत्येषैकादशिने सावित्रे पशौ वपायाज्या । सूत्रितं च—‘ उदीरय कवितमं कवीनां भगं धियं वाजयन्तः पुरंधिमिति द्वे ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उदीरय कवितमं कवीनामुनत्तैनमभि मध्वा घृतेन ।
स नो वसूनि प्रयता हितानि चन्द्राणि देवः सविता सुवाति ॥ ३ ॥

उत् । ईरय । कविऽतमम् । कवीनाम् । उनत्त । एनम् । अभि । मध्वा । घृतेन ।
सः । नः । वसूनि । प्रऽयता । हितानि । चन्द्राणि । देवः । सविता । सुवाति ॥ ३ ॥

अनया सविता च स्तूयते । हे ऋत्विजः ᵛकवीनां ᵛकवितमं क्रान्तदर्शिनम्[1] अमुं पुरोवर्तिनमग्निं सवितारं वा ᵛउदीरय ऊर्ध्वं प्रापयत हर्षयतेत्यर्थः । ᵛएनं देवं ᵛमध्वा मधुरेण सोमरसेन ᵛघृतेन च ᵛअभि ᵛउनत्त अभिषिञ्चत । तर्पयतेत्यर्थः । ᵛसः[2] ᵛसविता ᵛदेवः ᵛनः अस्मभ्यं ᵛवसूनि निवासयोग्यानि गवादिधनानि ᵛप्रयता प्रयतानि ᵛहितानि ᵛचन्द्राणि आह्लादकानि हिरण्यानि ᵛसुवाति प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सं सूरिभिर्हरिवः सं स्वस्ति ।
सं ब्रह्मणा देवहितं यदस्ति सं देवानां सुमत्या यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । सम् । सूरिऽभिः । हरिऽवः । सम् । स्वस्ति ।
सम् । ब्रह्मणा । देवऽहितम् । यत् । अस्ति । सम् । देवानाम् । सुऽमत्या । यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

---

[1] ख-च-ण-न-भ-र–क्रान्तदर्शिनां क्रान्तदर्शिनम् ।　[2] ख-च-झ-ण-न-र–‘ सः ’ नास्ति ।

हे ᵛइन्द्र ᵛनः अस्मान् ᵛमनसा प्रकृष्टेन चेतसा ᵛगोभिः सह ᵛसं[1] ᵛनेषि नयसि । अस्मान् गाः प्रापयसीत्यर्थः । एवं सर्वत्र । हे ᵛहरिवः हरिभ्यां तद्वन् इन्द्र ᵛसूरिभिः मेधाविभिः पुत्रैर्ऋत्विग्भिर्वा ᵛसं नेषि । तथा ᵛस्वस्ति स्वस्तिभिः[3] क्षेमैः ᵛसं नेषि । ᵛब्रह्मणा प्रभूतेनान्नेन ᵛसं नेषि । ᵛयत् अन्नं ᵛदेवहितम् ᵛअस्ति तेन । किंच ᵛयज्ञियानां यज्ञार्हाणां ᵛदेवानां ᵛसुमत्या अनुग्रहबुद्ध्या ᵛसं नेषि ॥

दे॒वो भगः॑ सवि॒ता रा॒यो अंश॒ इन्द्रो॑ वृ॒त्रस्य॑ सं॒जितो॒ धना॑नाम् ।
ऋ॒भु॒क्षा वाज॑ उ॒त वा॒ पुरं॑धि॒रव॑न्तु नो अ॒मृता॑सस्तु॒रासः॑ ॥ ५ ॥

दे॒वः । भगः॑ । स॒वि॒ता । रा॒यः । अंशः॑ । इन्द्रः॑ । वृ॒त्रस्य॑ । स॒म्ऽजितः॑ । धना॑नाम् ।
ऋ॒भु॒क्षाः । वाजः॑ । उ॒त । वा॒ । पुर॑म्ऽधिः । अव॑न्तु । न॒ः । अ॒मृता॑सः । तु॒रासः॑ ॥ ५ ॥

अत्र लिङ्गोक्ता देवताः । ᵛभगः ᵛदेवः ᵛसविता च ᵛरायः धनस्य स्वामी ᵛअंशः त्वष्टा ᵛवृत्रस्य हन्ता ᵛइन्द्रः च एते देवाः ᵛधनानां ᵛसंजितः सम्यग्जेतारः । ᵛऋभुक्षाः ऋभुः ᵛवाजः च ᵛउत ᵛवा अपि च ᵛपुरंधिः बहुधीः विश्वोच्यते । एते च ᵛअमृतासः अमृता अमरणधर्माणो भगादिदेवाः ᵛतुरासः अस्मद्यज्ञं प्रति त्वरमाणाः सन्तः ᵛनः अस्मान् ᵛअवन्तु रक्षन्तु ॥ ॥ १७ ॥

म॒रुत्व॑तो॒ अप्र॑तीतस्य जि॒ष्णोरजू॑र्यतः॒ प्र ब्र॑वामा कृ॒तानि॑ ।
न ते॒ पूर्वे॑ मघव॒न्नाप॑रासो॒ न वी॒र्यं१॒॑ नूत॑नः॒ कश्च॒नाप॑ ॥ ६ ॥

म॒रुत्व॑तः । अप्र॑तिऽइतस्य । जि॒ष्णोः । अजू॑र्यतः । प्र । ब्र॒वा॒म॒ । कृ॒तानि॑ ।
न । ते॒ । पूर्वे॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । न । अप॑रासः । न । वी॒र्य॑म् । नूत॑नः । कः । च॒न । आ॒प॒ ॥ ६ ॥

वयं यजमानाः ᵛमरुत्वतः मरुद्भिस्तद्वत इन्द्रस्य ᵛकृतानि कर्माणि ᵛप्र ᵛब्रवाम प्रख्यापयाम । कीदृशस्य तस्य । ᵛअप्रतीतस्य अप्रतिगतस्य युद्धेऽपलायमानस्य । न केवलं तावन्मात्रम् । ᵛजिष्णोः जयनशीलस्य ᵛअजूर्यतः अजीर्यमाणस्य[4] । सर्वदा यून इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे ᵛमघवन् इन्द्र ᵛते तव वीर्यं पराक्रमं ᵛपूर्वे पुरातनाः पुरुषाः ᵛन आपुः । ᵛनापरासः अपरेऽपि नापुः । किं बहुना । ᵛनूतनः ᵛकश्चन[5] आश्चर्यभूतः[5] यः कोऽपि ᵛवीर्यं ᵛन ᵛआप न प्राप्नोति ॥

उप॑ स्तुहि प्रथ॒मं र॑त्न॒धेयं॒ बृह॒स्पतिं॑ सनि॒तारं॒ धना॑नाम् ।
यः शंस॑ते स्तुव॒ते शंभ॑विष्ठः पुरू॒वसु॑रा॒गम॒ज्जोहु॑वानम् ॥ ७ ॥

उप॑ । स्तु॒हि॒ । प्र॒थ॒मम् । र॒त्न॒ऽधेय॑म् । बृह॒स्पति॑म् । स॒नि॒तार॑म् । धना॑नाम् ।
यः । शंस॑ते । स्तु॒व॒ते । शम्ऽभ॑विष्ठः । पु॒रु॒ऽवसुः॑ । आ॒ऽगम॑त् । जोहु॑वानम् ॥ ७ ॥

---

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–‘ सं ’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श–अस्मभ्यम् । ३. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-र–‘ स्वस्तिभिः ’ नास्ति । ४. ख-च-ण–अजूर्यमाणस्य । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र–कश्च आर्यभूतः ।

हे अन्तरात्मन् त्वं ᵛप्रथमं मुख्यं प्रकृष्टतममित्यर्थः। ᵛरत्नधेयं रमणीयधनदातारं[1] ᵛधनानां हविर्लक्षणानां ᵛसनितारं संभक्तारम्। अथवा रत्नशब्देन मणिमुक्तादयो गृहीता इह धनशब्देन गवादयः। गवादिदातारं ᵛबृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य पतिं स्वामिनं देवम् ᵛउप ᵛस्तुहि। ᵛयः देवः ᵛशंसते शस्त्रैः ᵛस्तुवते सामभिर्यजमानाय ᵛशंभविष्ठः सुखस्य भावयितृतमो भवति। यश्च ᵛजोहुवानम् आह्वयन्तं यजमानं ᵛपुरूवसुः प्रभूतधनः सन् ᵛआगमत् आगच्छति तमुप स्तुहि॥

तवो॒तिभि॒ः सच॑माना॒ अरि॑ष्टा॒ बृह॑स्पते म॒घवा॑नः सु॒वीरा॑ः ।
ये अ॑श्व॒दा उ॒त वा॒ सन्ति॑ गो॒दा ये व॑स्त्र॒दाः सु॒भगा॒स्तेषु॒ राय॑ः ॥ ८ ॥

तव॑ । ऊ॒तिऽभि॑ः । सच॑मानाः । अरि॑ष्टाः । बृह॑स्पते । म॒घऽवा॑नः । सु॒ऽवीरा॑ः ।
ये । अ॒श्व॒ऽदाः । उ॒त । वा॒ । सन्ति॑ । गो॒ऽदाः । ये । व॒स्त्र॒ऽदाः । सु॒ऽभगा॑ः । तेषु॑ । राय॑ः ॥ ८ ॥

हे ᵛबृहस्पते ᵛतवोतिभिः रक्षाभिः[2] ᵛसचमानाः संगच्छमानाः ᵛअरिष्टाः अहिंसिताः ᵛमघवानः धनवन्तः ᵛसुवीराः शोभनपुत्राश्च भवन्ति। ᵛये त्वदनुगृहीताः ᵛअश्वदाः बहूनामश्वानां दातारः ᵛसन्ति। ᵛउत ᵛवा अथवा ᵛगोदाः सन्ति। ᵛये च ᵛवस्त्रदाः ᵛसुभगाः शोभनधनाः सन्ति ᵛतेषु सर्वेषु ᵛरायः धनानि संभवन्त्विति शेषः॥

वि॒स॒र्माणं॑ कृणुहि वि॒त्तमे॑षां॒ ये भु॒ञ्जते॒ अपृ॑णन्तो न उ॒क्थैः ।
अप॑व्रतान्प्रस॒वे वा॑वृधा॒नान्ब्र॑ह्म॒द्विषः॒ सूर्या॑द्यावयस्व ॥ ९ ॥

वि॒ऽस॒र्माण॑म् । कृ॒णु॒हि॒ । वि॒त्तम् । ए॒षा॒म् । ये । भु॒ञ्जते॑ । अपृ॑णन्तः । नः॒ । उ॒क्थैः ।
अप॑ऽव्रतान् । प्र॒ऽस॒वे । व॒वृ॒धा॒नान् । ब्र॒ह्म॒ऽद्विष॑ः । सूर्या॑त् । य॒व॒य॒स्व॒ ॥ ९ ॥

ᵛएषां वक्ष्यमाणानां ᵛवित्तं धनं ᵛविसर्माणं विसरणशीलं ᵛकृणुहि कुरु हे ब्रह्मणस्पते। एषामित्युक्ते केषामित्याह। ᵛये ᵛभुञ्जते ᵛअपृणन्तः अप्रयच्छन्तः। केभ्यः। ᵛउक्थैः स्तुतिप्रतिपादकैः[3] शस्त्रैर्विशिष्टेभ्यः ᵛनः अस्मभ्यम्। तान् ᵛअपव्रतान् अपगतकर्मणः ᵛप्रसवे उत्पत्तिमति मनुष्यलोके ᵛववृधानान् वर्धमानान् ᵛब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टॄन् मन्त्रद्वेष्टॄन् वा ᵛसूर्यात् ᵛयवयस्व पृथक्कुरु। अन्धकारे स्थापयेत्यर्थः॥

य ओह॑ते र॒क्षसो॑ दे॒ववी॑तावच॒क्रेभि॒स्तं म॑रुतो॒ नि या॑त ।
यो व॒ः शमीं॑ शशमा॒नस्य॒ निन्दा॑त्तु॒च्छयान्कामा॑न्करते सिष्विदा॒नः ॥ १० ॥

यः । ओह॑ते । र॒क्षस॑ः । दे॒वऽवी॑तौ । अ॒च॒क्रेभि॑ः । तम् । म॒रु॒तः॒ । नि । या॒त॒ ।
यः । व॒ः । शमी॑म् । श॒श॒मा॒नस्य॑ । निन्दा॑त् । तु॒च्छयान् । कामा॑न् । क॒र॒ते॒ । सि॒स्वि॒दा॒नः ॥ १० ॥

---

[1] झ-त-न-र-श-°धनदानम् ! [2] झ-न-भ-र-रक्षणाभिः। [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-स्वस्तुति°।

ᵛयः यजमानः ᵛरक्षसः बलिनो राक्षसान् ᵛओहते प्रापयति ᵛदेववीतौ। देवानां वीतिः प्राप्तिर्भक्षणं वा यत्र स तथोक्तः। तस्मिन् यज्ञे। अन्यथानुष्ठानादिना आसुरं¹ करोतीत्यर्थः¹। ᵛतं यजमानम् ᵛअचक्रेभिः अचक्रैः रथैर्हे ᵛमरुतो ᵛनि ᵛयात नितरां प्रापयतान्धकारम्। यद्वा। अचक्रेभिरिति पूर्वत्रान्वयः। चक्रशब्देनाङ्गान्युच्यन्ते। पुनःपुनरङ्गरहितैः केवलैरेव प्रधानैरोहते प्रापयति। साङ्गं हि कर्म देवानभ्येति। ᵛयः च ᵛवः युष्माकं ᵛशमीं कर्म स्तुतिलक्षणं ᵛशशमानस्य शंसमानस्य² मम संबन्धि ᵛनिन्दात् निन्देत् वैदिकं ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म निन्दति स्वयं च ᵛतुच्छयान् नश्वरान् ᵛकामान् कृष्यादिजनितभोगान् ᵛकरते कुरुते ᵛसिष्विदानः स्विद्यन्नात्मानं क्लेशयन्। अथवा युष्मासु कमनीयान् भोगान् तुच्छयान् करोति॥ ॥ १८ ॥

तमु ष्टुहि यः स्विषुः सुधन्वा यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य।
यक्ष्वा महे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य॥ ११॥

तम्। ऊँ इति। स्तुहि। यः। सुऽइषुः। सुऽधन्वा। यः। विश्वस्य। क्षयति। भेषजस्य।
यक्ष्व। महे। सौमनसाय। रुद्रम्। नमःऽभिः। देवम्। असुरम्। दुवस्य॥ ११॥

हे आत्मन् ᵛतमु तमेव रुद्रं ᵛस्तुहि स्तुतिं कुरु। ᵛयः ᵛस्विषुः शोभनबाणः ᵛसुधन्वा च। विरोधिहन्तृत्वात् सुष्टुत्वम्। ᵛयः च ᵛविश्वस्य ᵛभेषजस्य औषधस्य ᵛक्षयति ईश्वरो भवति। शारीरस्य सांसारिकस्य च अरिष्टस्य शमनाय ईश्वरव्यतिरिक्तस्य³ औषधस्य अभावाद्भिषक्तमत्वाच्चास्य भेषजस्वामित्वम्। ‘भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि’ (ऋ. सं. २. ३३. ४) इत्यादिश्रुतेः। किंच तमेव ᵛरुद्रं दुःखात्तत्साधनाद्दुरिताद्वा मोचयितारं देवं ᵛयक्ष्व यज च ᵛमहे महते ᵛसौमनसाय सुमनस्त्वाय। ईश्वराराधनाच्चित्तशान्तिः प्रसिद्धा। किंच ᵛनमोभिः हविर्भिर्नमस्कारैर्वा ᵛदेवं द्योतमानम् ᵛअसुरं प्रकृष्टासुम्। बलवन्तमित्यर्थः। यद्वा। प्राणदातारं रुद्रं ᵛदुवस्य परिचरेति॥

दमूनसो अपसो ये सुहस्ता वृष्णः पत्नीर्नद्यो विभ्वतष्टाः।
सरस्वती बृहद्दिवोत राका दशस्यन्तीर्वरिवस्यन्तु शुभ्राः॥ १२॥

दमूनसः। अपसः। ये। सुऽहस्ताः। वृष्णः। पत्नीः। नद्यः। विभ्वऽतष्टाः।
सरस्वती। बृहत्ऽदिवा। उत। राका। दशस्यन्तीः। वरिवस्यन्तु। शुभ्राः॥ १२॥

अत्र लिङ्गोक्तदेवताः। ᵛदमूनसः दानमनसो दान्तमनसो वा ᵛअपसः चमसाश्वरथगवादिशोभनकर्मवन्तः॥ मत्वर्थो लुप्यते॥ अत एव ᵛसुहस्ताः कुशलहस्ताः ᵛये सन्ति ते ऋभवः ᵛवृष्णः वर्षकस्येन्द्रस्य ᵛपत्नीः पत्न्यः पालयित्र्यः ᵛनद्यः नदनशीला गङ्गाद्याः ᵛविभ्वतष्टाः ऋभूणां मध्यमेन कृताः ᵛसरस्वती एतन्नामिका नदी वाग्देवी वा ᵛबृहद्दिवा प्रभूतदीप्तिः ᵛउत अपि च ᵛराका देवी च ᵛदशस्यन्तीः दशस्यन्त्यः कामान् प्रयच्छन्त्यः ᵛशुभ्राः दीप्ताः ताश्च ᵛवरिवस्यन्तु अस्मभ्यं धनमिच्छन्तु॥

---

१. ख-च-ण–आसुरीकरोतीत्यर्थः; झ-त-र–आसुकरा करोतीत्यर्थः। २. ग-घ-ज-श–‘शंसमानस्य’ नास्ति। ३. झ-श–ईश्वरस्य व्यतिरिक्तस्य; त-र–ईश्वरस्य वातिरिक्तस्य।

प्र सू म॒हे सु॑शर॒णाय॑ मे॒धां गिरं॑ भरे॒ नव्य॑सीं॒ जाय॑मानाम् ।
य आ॑ह॒ना दु॑हि॒तुर्व॒क्षणा॑सु रू॒पा मि॑ना॒नो अकृ॑णोदि॒दं नः॑ ॥ १३ ॥

प्र । सु । म॒हे । सु॒ऽश॒र॒णाय॑ । मे॒धाम् । गिर॑म् । भ॒रे । नव्य॑सीम् । जाय॑मानाम् ।
यः । आ॒ह॒नाः । दु॒हि॒तुः । व॒क्षणा॑सु । रू॒पा । मि॒ना॒नः । अकृ॑णोत् । इ॒दम् । न॒ः ॥ १३ ॥

ᵛसु सुष्ठु ᵛप्र ᵛभरे प्रकर्षेण संपादयामि। ᵛमहे महते ᵛसुशरणाय शोभनरक्षकायेन्द्राय पर्जन्याय वा सुसुखाय वा। किम्। ᵛमेधां मतौ धीयमानां ᵛगिरं स्तुतिम्। कीदृशीम्। ᵛनव्यसीं नवतरामतिशयेन स्तुत्यां वा ᵛजायमानाम् इदानीमुत्पद्यमानाम्। नूतनामित्यर्थः। ᵛयः इन्द्रः पर्जन्यो वा ᵛआहनाः आहन्ता सेक्ता ᵛदुहितुः दुहितृस्थानीयायाः पृथिव्या हिताय ᵛवक्षणासु नदीषु ᵛरूपा रूपाणि ᵛमिनानः कुर्वाणः ᵛइदम् उदकं ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛअकृणोत् करोतु ॥

प्र सु॑ष्टु॒तिः स्त॒नय॑न्तं रु॒वन्त॑मि॒ळस्पतिं॑ जरित॒र्नू॒नम॑श्याः ।
यो अ॑ब्दि॒माँ उ॑दनि॒माँ इय॑र्ति॒ प्र वि॒द्युता॒ रोद॑सी उ॒क्षमा॑णः ॥ १४ ॥

प्र । सु॒ऽस्तु॒तिः । स्त॒नय॑न्तम् । रु॒वन्त॑म् । इ॒ळः । पति॑म् । ज॒रि॒तः । नू॒नम् । अ॒श्या॒ः ।
यः । अ॒ब्दि॒ऽमान् । उ॒द॒नि॒ऽमान् । इय॑र्ति । प्र । वि॒ऽद्युता॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒क्षमा॑णः ॥ १४ ॥

अत्र पर्जन्यः स्तूयते। ᵛसुष्टुतिः शोभना स्तुतिः ᵛस्तनयन्तं गर्जन्तं ᵛरुवन्तं वर्षणजनितं शब्दं कुर्वाणम् ᵛइळः अन्नस्योदकस्य वा ᵛपतिं स्वामिनं हे ᵛजरितः स्तोतस्त्वदीया स्तुतिः ᵛनूनं ᵛप्र ᵛअश्याः प्रकर्षेण व्याप्नोतु। ᵛयः च पर्जन्यः ᵛअब्दिमान्। अब्दिः अपां दानवान् मेघः। तद्वान्। ᵛउदनिमान् उदकवान् ᵛविद्युता तडिता ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛउक्षमाणः सिञ्चन् ᵛप्र ᵛइयर्ति गच्छति ॥

ए॒ष स्तोमो॑ मारु॑तं॒ शर्धो॒ अच्छा॑ रु॒द्रस्य॑ सू॒नूँर्यु॑व॒न्यूँरुद॑श्याः ।
कामो॑ रा॒ये ह॑वते मा स्व॒स्त्युप॑ स्तुहि॒ पृष॑दश्वाँ अ॒यासः॑ ॥ १५ ॥

ए॒षः । स्तोमः॑ । मारु॑तम् । शर्धः॑ । अच्छ॑ । रु॒द्रस्य॑ । सू॒नून् । यु॒व॒न्यून् । उत् । अ॒श्या॒ः ।
कामः॑ । रा॒ये । ह॒व॒ते । मा॒ । स्व॒स्ति । उप॑ । स्तु॒हि॒ । पृष॑त्ऽअश्वान् । अ॒यासः॑ ॥ १५ ॥

ᵛएषः मया संपादितः ᵛस्तोमः स्तोत्रं ᵛमारुतं ᵛशर्धः मरुतां बलम् ᵛअच्छ अभिमुखम् ᵛअश्याः प्राप्नोतु। समुदायरूपेण स्तुत्वा समुदायिरूपेणाह। ᵛरुद्रस्य ᵛसूनून्। एषां रुद्रेण पुत्रत्वेन परिक्लृप्तिरसकृदुक्ता। ᵛयुवन्यून् यूनो मिश्रणेच्छून्वा ᵛउत् उन्नतमत्यधिकम् अश्याः व्याप्नुहि

हे मनः । ᵛकामः संकल्पः ᵛराये धनार्थं ᵛमा मां ᵛस्वस्ति अविनश्वरं ᵛहवते आह्वयति[1] प्रेरयतीत्यर्थः[1] । यस्मादेवं तस्मात् ᵛपृषदश्वान् पृषद्वर्णाश्वोपेतान् ᵛअयासः यज्ञगन्तॄन् ᵛउप उपेत्य ᵛस्तुहि ॥

प्रैष स्तोमः॑ पृथि॒वीम॒न्तरि॑क्षं॒ वन॒स्पतीँ॒रोष॑धी रा॒ये अ॑श्याः ।
दे॒वोदे॑वः सु॒हवो॑ भूतु॒ मह्यं॒ मा नो॑ मा॒ता पृ॑थि॒वी दु॑र्म॒तौ धा॑त् ॥ १६ ॥

प्र । ए॒षः । स्तोमः॑ । पृ॒थि॒वीम् । अ॒न्तरि॑क्षम् । व॒न॒स्पती॑न् । ओष॑धीः । रा॒ये । अ॒श्याः॒ ।
दे॒वःऽदे॑वः । सु॒ऽह॒वः॑ । भू॒तु॒ । मह्य॑म् । मा । नः॒ । मा॒ता । पृ॒थि॒वी । दुः॒ऽम॒तौ । धा॒त् ॥१६॥

ᵛएष ᵛस्तोमः स्तुतिः पृथिव्यादिदेवताः ᵛप्र ᵛअश्याः प्राप्नोतु । किमर्थम् । ᵛराये धनार्थम् । ᵛदेवोदेवः सर्वोऽपि देवः ᵛमह्यं मदर्थं ᵛसुहवो ᵛभूतु स्वाह्वानो भवतु । ᵛनः अस्मान् ᵛदुर्मतौ ᵛमाता सर्वस्य निर्मात्री[2] । यद्वा । अग्नेर्भौमत्वाद्विशेषेण माता । तादृशी ᵛपृथिवी ᵛमा ᵛधात् मा स्थापयतु ॥

उ॒रौ दे॑वा अनिबा॒धे स्या॑म ॥ १७ ॥

उ॒रौ । दे॒वाः॒ । अ॒नि॒ऽबा॒धे । स्या॒म॒ ॥ १७ ॥

हे ᵛदेवाः युष्माकं संबन्धिनि ᵛउरौ महति ᵛअनिबाधे नितरां बाधरहिते सुखे ᵛस्याम भवेम वयमत्रयः ॥

सम॒श्विनो॒रव॑सा॒ नूत॑नेन मयो॒भुवा॑ सु॒प्रणी॑ती गमेम ।
आ नो॑ र॒यिं व॑हत॒मोत वी॒राना विश्वा॑न्यमृता॒ सौभ॑गानि ॥ १८ ॥

सम् । अ॒श्विनोः॑ । अव॑सा । नूत॑नेन । म॒यः॒ऽभुवा॑ । सु॒ऽप्रनी॑ती । ग॒मे॒म॒ ।
आ । नः॒ । र॒यिम् । व॒ह॒त॒म् । आ । उ॒त । वी॒रान् । आ । विश्वा॑नि । अ॒मृ॒ता॒ । सौभ॑गानि ॥ १८॥

वयम्[3] ᵛअश्विनोः ᵛनूतनेन पूर्वमन्यैरननुभूतेन ᵛमयोभुवा सुखस्य भावयित्रा ᵛसुप्रणीती शोभनप्रणयनवता ᵛअवसा रक्षणेन ᵛसं ᵛगमेम संगच्छेमहि । हे ᵛअमृता अमरणावश्विनौ ᵛनः अस्मभ्यं ᵛरयिं धनम् ᵛआ ᵛवहतं प्रापयतम् । ᵛओत ᵛवीरान् सुवीर्यवतः पुत्रानपि ᵛआ वहतम् । ᵛविश्वानि सौभगान्यपि ᵛआ वहतम् ॥ ॥ १९ ॥

'आ धेनवः' इति सप्तदशर्चमेकादशं सूक्तमत्रेरार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रमणिका— 'आ धेनवस्त्र्यूनैतयोरुपान्त्यैकपदा' इति । विनियोगो लैङ्गिकः । अपोनप्त्रीये एकधनासु हविर्धानं प्रति नीयमानास्वाद्यानुवचनीया । सूत्रितं च—'आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्था: समन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-आह्वयतीत्यर्थः । [2] ख-च-ण- नेत्री । [3] न-वयमत्रयः ।

आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्था अमर्धन्तीरुप नो यन्तु मध्वा ।
महो राये बृहतीः सप्त विप्रो मयोभुवो जरिता जोहवीति ॥ १ ॥

आ । धेनवः । पयसा । तूर्णिऽअर्थाः । अमर्धन्तीः । उप । नः । यन्तु । मध्वा ।
महः । राये । बृहतीः । सप्त । विप्रः । मयःऽभुवः । जरिता । जोहवीति ॥ १ ॥

vधेनवः प्रीणयित्र्यो नद्यः vमध्वा मधुरेण vपयसा रसेन सहिताः vतूर्ण्यर्थाः त्वरमाणगमनाः । 'अर्थोऽर्तेः' (निरु. १. १८) इति यास्कः । vअमर्धन्तीः अहिंसन्त्यः सत्यः vनः अस्मान् vउप vआ vयन्तु उपागच्छन्तु । तदर्थं vमहः महते vराये धनाय vबृहतीः महतीः vसप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याकाः[1] 'इमं मे गङ्गे' (ऋ. सं. १०. ७५. ५) इति मन्त्रोक्ता गङ्गाद्या वा । तत्र हि प्राधान्येन सप्तैवोक्ताः । vमयोभुवः सुखस्य भावयित्रीः vविप्रः विशेषेण प्रीणयिता vजरिता स्तोता vजोहवीति आह्वयति[2] ॥

आ सुष्टुती नमसा वर्तयध्यै द्यावा वाजाय पृथिवी अमृध्रे ।
पिता माता मधुवचाः सुहस्ता भरेभरे नो यशसावविष्टाम् ॥ २ ॥

आ । सुऽस्तुती । नमसा । वर्तयध्यै । द्यावा । वाजाय । पृथिवी इति । अमृध्रे इति ।
पिता । माता । मधुऽवचाः । सुऽहस्ता । भरेऽभरे । नः । यशसौ । अविष्टाम् ॥ २ ॥

अहं vसुष्टुती सुष्टुत्या शोभनस्तोत्रेण vनमसा हविषा च vअमृध्रे[3] हिंसारहिते vद्यावा vपृथिवी[3] द्यावापृथिव्यौ vआ vवर्तयध्यै। आवर्तयितुमिच्छामि vवाजाय अन्नार्थम्। 'अन्नं वै वाजः' (तै. ब्रा. १.३.६.६) इति हि श्रुतिः । vपिता पालयित्री द्यौः vमाता निर्मात्री पृथिवी vमधुवचाः प्रियवचना vसुहस्ता अभिमतदानेन[4] शोभनहस्ता[4]। एते उभयविशेषणे। vयशसौ यशोयुक्तौ द्यावापृथिव्यौ vभरेभरे सर्वेषु संग्रामेषु यज्ञेषु वा vनः अस्मान् vअविष्टं रक्षताम्।

अध्वर्यवश्चकृवांसो मधूनि प्र वायवे भरत चारु शुक्रम् ।
होतेव नः प्रथमः पाह्यस्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । चकृऽवांसः । मधूनि । प्र । वायवे । भरत । चारु । शुक्रम् ।
होताऽइव । नः । प्रथमः । पाहि । अस्य । देव । मध्वः । ररिम । ते । मदाय ॥ ३ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-भ—सप्तसंख्याका वा; त-र—सप्तसंख्या वा । [2] ख-झ-भ—आजुह्वयति । [3] ख-च-ण—'अमृध्रे...पृथिवी' नास्ति; झ-न-भ-र—द्यावा पृथिवी। [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—'अभिमतदानेन शोभनहस्ता' नास्ति; ग-घ-ज—शोभनहस्ता ।

हे ᵛअध्वर्यवः अध्वरं युञ्जानाः ᵛमधूनि मधुररसानि सोमाज्यादीनि ᵛचकृवांसः कुर्वाणा यूयं ᵛवायवे प्रथमं ᵛप्र ᵛभरत प्रकर्षेण संपादयत ᵛचारु चरणीयं[1] ᵛशुक्रं दीप्तं सोमम् । हे वायो त्वं च ᵛहोतेव होता यथा प्रथमं पिबति तद्वत् ᵛनः अस्मदर्थम् ᵛअस्य अमुं सोमं ᵛप्रथमः इतरदेवेभ्यः पूर्वं ᵛपाहि पिब । हे ᵛदेव वायो[2] ᵛमध्वः मधुरं सोमरसं ᵛते ᵛमदाय ᵛररिम ददाम । वायोः पूर्वं पानमसकृत्प्रपञ्चितम् ॥

दश क्षिपो युञ्जते बाहू अद्रिं सोमस्य या शमितारा सुहस्ता ।
मध्वो रसं सुगभस्तिर्गिरिष्ठां चनिश्चदद्दुदुहे शुक्रमंशुः ॥ ४ ॥

दश । क्षिपः । युञ्जते । बाहू इति । अद्रिम् । सोमस्य । या । शमितारा । सुऽहस्ता ।
मध्वः । रसम् । सुऽगभस्तिः । गिरिऽस्थाम् । चनिश्चदत् । दुदुहे । शुक्रम् । अंशुः ॥ ४ ॥

अत्राभिषवस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् सोमो देवता । यद्वा ऐन्द्री । ᵛअद्रिम् अभिषवग्रावाणं ᵛदश ᵛक्षिपः दशसंख्याकाः क्षेप्त्र्योऽङ्गुलयः ᵛयुञ्जते गृह्णन्ति । यद्वा । परस्परं युक्ता भवन्ति । ᵛबाहू अप्यध्वर्युसंबन्धिनौ अद्रिं युञ्जाते । ᵛया यौ ᵛसुहस्ता शोभनहननौ[3] ᵛसोमस्य शमितारौ[4] अभिषोतारौ तौ[5] बाहू युञ्जाते । ᵛमध्वः मधुरस्य सोमस्य ᵛरसं ᵛगिरिष्ठां गिरिस्थायिनं गिरिवदुन्नतप्रदेशस्थितं वा ᵛसुगभस्तिः शोभनाङ्गुलिरध्वर्युः ᵛचनिश्चदत् आह्लादयन् ॥ ‘ चदि आह्लादने ’ इत्यस्माद्यङ्लुकि छान्दसं रूपम् । ᵛदुदुहे दोग्धि । स च ᵛअंशुः ᵛशुक्रं निर्मलं रसं ᵛदुदुहे दुग्धे । यद्वैकं वाक्यम् । अंशुः व्याप्तः[6] सुगभस्तिः सुहस्तोऽध्वर्युः मध्वो रसं दुदुहे दोग्धि ॥

असावि ते जुजुषाणाय सोमः क्रत्वे दक्षाय बृहते मदाय ।
हरी रथे सुधुरा योगे अर्वागिन्द्र प्रिया कृणुहि हूयमानः ॥ ५ ॥

असावि । ते । जुजुषाणाय । सोमः । क्रत्वे । दक्षाय । बृहते । मदाय ।
हरी इति । रथे । सुऽधुरा । योगे । अर्वाक् । इन्द्र । प्रिया । कृणुहि । हूयमानः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ᵛते तुभ्यं ᵛजुजुषाणाय सेवमानाय ᵛसोमः ᵛअसावि अभिषुतः । किमर्थम् । ᵛक्रत्वे क्रतवे वृत्रवधादिकर्मणे ᵛदक्षाय बलाय ᵛबृहते ᵛमदाय च । यस्मादेवं तस्मात् हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛहूयमानः सन् ᵛसुधुरा शोभनायां धुरि नियुक्तौ ᵛप्रिया प्रियौ ᵛहरी अश्वौ ᵛयोगे योगार्हे युक्ते वा ᵛरथे योजयित्वा तं रथम् ᵛअर्वाक् अस्मदभिमुखं ᵛकृणुहि कुरु ॥ ॥ २० ॥

---

[1] न–रमणीयम् । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र–वायो देव । [3] न–शोभनहस्तौ । [4] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ शमितारौ ’ नास्ति । [5] ख-च-झ-ण-न-भ-श–‘ तौ ’ नास्ति । [6] ख-च-ण-भ–व्याप्यः ।

आ नो महीमरमतिं सजोषा ग्नां देवीं नमसा रातहव्याम् ।
मधोर्मदाय बृहतीमृतज्ञामाग्ने वह पथिभिर्देवयानैः ॥ ६ ॥

आ । नः । महीम् । अरमतिम् । सऽजोषाः । ग्नाम् । देवीम् । नमसा । रातऽहव्याम् ।
मधोः । मदाय । बृहतीम् । ऋतऽज्ञाम् । आ । अग्ने । वह । पथिऽभिः । देवऽयानैः ॥ ६ ॥

अत्राग्निं संबोध्य ग्नादेवताया आवाह्यत्वादस्याग्निर्ग्ना वा देवता । हे ᵛअग्ने ᵛसजोषाः अस्माभिः सह प्रीयमाणस्त्वं ᵛग्नां ᵛदेवीं सर्वैर्गन्तव्यामेतन्नामिकां देवताम् । ‘मेना ग्ना इति स्त्रीणाम्’ (निरु. ३. २१) इति यास्कः । ᵛनः अस्मदर्थं ᵛदेवयानैः देवैर्गन्तव्यैः ᵛपथिभिः मार्गैः ᵛआ अभिमुखम् ᵛआ ᵛवह । कीदृशीम् । ᵛमहीं महतीम् ᵛअरमतिम्[1] आ समन्ताद्रममाणां सर्वत्र गन्त्रीं वा ᵛनमसा स्तोत्रेण सह ᵛरातहव्याम् । रातं दत्तं दानाय संकल्पितं हव्यं यस्यास्ताम् । दत्तहविष्कामित्यर्थः । किमर्थम् । ᵛमधोः मधुरस्य सोमस्य ᵛमदाय । पुनः कीदृशीम् । ᵛबृहतीं प्रवृद्धाम् ᵛऋतज्ञां यज्ञमभिजानतीम् ॥

प्रवर्ग्ये महावीरेऽज्यमाने ‘अञ्जन्ति यम्’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्यज्यमाने’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा वपावन्तं नाग्निना तपन्तः ।
पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठ आ घर्मो अग्निमृतयन्नसादि ॥ ७ ॥

अञ्जन्ति । यम् । प्रथयन्तः । न । विप्राः । वपाऽवन्तम् । न । अग्निना । तपन्तः ।
पितुः । न । पुत्रः । उपसि । प्रेष्ठः । आ । घर्मः । अग्निम् । ऋतयन् । असादि ॥ ७ ॥

ᵛयं घर्मं महावीरं ᵛप्रथयन्तो ᵛन । नेति संप्रत्यर्थीयः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः[2] । इदानीं प्रथयन्तः ᵛविप्राः मेधाविन ऋत्विजोऽध्वर्य्वादयः ᵛवपावन्तं ᵛन । वपावन्तं प्रवृद्धं पशुं यथाग्नौ तपन्ति तद्वत् ᵛअग्निना ᵛतपन्तः ᵛअञ्जन्ति । ᵛपितुर्न ᵛपुत्र ᵛउपसि ᵛप्रेष्ठः पितुरुपस्थे प्रियतमः पुत्र इव ᵛघर्मः महावीरः । ‘यद्घ्राम् इत्यपतत्तद्घर्मस्य घर्मत्वम्’ (तै. आ. ५. १. ५) इति हि श्रुतिः । सः ᵛऋतयन् यज्ञमिच्छन् ᵛअग्निम् अग्नौ[3] ᵛआ ᵛअसादि आसादितः । अत्र पितृपुत्रदृष्टान्तः स्फोटादिराहित्येन सुखवासप्रख्यापनार्थः ॥

अच्छा मही बृहती शंतमा गीर्दूतो न गन्त्वश्विना हुवध्यै ।
मयोभुवा सरथा यातमर्वाग्गन्तं निधिं धुरमाणिर्न नाभिम् ॥ ८ ॥

अच्छ । मही । बृहती । शम्ऽतमा । गीः । दूतः । न । गन्तु । अश्विना । हुवध्यै ।
मयःऽभुवा । सऽरथा । आ । यातम् । अर्वाक् ।
गन्तम् । निऽधिम् । धुरम् । आणिः । न । नाभिम् ॥ ८ ॥

---

[1] न—अरमतिमरमणीयम् । [2] ख-च-ण-भ— प्रयोग इति यास्कः । [3] ख-च-ण-त—‘अग्नौ’ नास्ति ।

vअच्छ अभिमुखम् vअश्विना अश्विनौ vहुवध्यै आह्वातुं vगीः अस्मदीया स्तुतिः vदूतो vन दूत इवाह्वातेव vगन्तु गच्छतु । गीर्विशेष्यते । vमही पूज्या vबृहती महती vशंतमा सुखतमा । हे अश्विनौ vमयोभुवा सुखस्य भावयितारौ vसरथा एकरथौ सन्तौ vनिधिं निहितं सोमम् vअर्वाक् अभिमुखं vयातं गच्छतम् । vधुरं भारवाहिकां vनाभिम् vआणिर्न कील इव । यथा निष्कीला नाभी रथं न निर्वहति तद्वत् युवाभ्यां वियुक्तः सोमो यागं न निर्वहतीति ज्ञापयितुमेवं दृष्टान्तितम्[1] ॥

प्र तव्यसो नमउक्तिं तुरस्याहं पूष्ण उत वायोरदिक्षि ।
या राधसा चोदितारा मतीनां या वाजस्य द्रविणोदा उत त्मन् ॥ ९ ॥

प्र । तव्यसः । नमःऽउक्तिम् । तुरस्य । अहम् । पूष्णः । उत । वायोः । अदिक्षि ।
या । राधसा । चोदितारा । मतीनाम् । या । वाजस्य । द्रविणःऽदौ । उत । त्मन् ॥ ९ ॥

vअहम् ऋषिः vतव्यसः प्रकृष्टबलस्य vतुरस्य त्वरमाणस्य vपूष्णः पोषकस्य देवस्य । उक्तगुणकाय देवाय vउत अपि च vवायोः उक्तलक्षणाय[2] च vनमउक्तिं नम इति वचनं स्तोत्रं vप्र vअदिक्षि प्रदिशामि । vया यौ पूषवायू vराधसा हविर्लक्षणेन निमित्तेन vमतीनां vचोदितारा प्रेरयितारौ[3] । यद्वा । राधसेति षष्ठ्यर्थे तृतीया । राधसो धनस्य मतीनां च चोदयितारौ । यौ च vवाजस्य अन्नस्य संग्रामस्य वा चोदयितारौ तौ देवौ vउत अपि च vत्मन् आत्मन्यनन्यप्रेरणयैव[4] vद्रविणोदौ भवतमिति शेषः ॥

आ नामभिर्मरुतो वक्षि विश्वाना रूपेभिर्जातवेदो हुवानः ।
यज्ञं गिरो जरितुः सुष्टुतिं च विश्वे गन्त मरुतो विश्व ऊती ॥ १० ॥

आ । नामऽभिः । मरुतः । वक्षि । विश्वान् । आ । रूपेभिः । जातऽवेदः । हुवानः ।
यज्ञम् । गिरः । जरितुः । सुऽस्तुतिम् । च । विश्वे । गन्त । मरुतः । विश्वे । ऊती ॥ १० ॥

हे vजातवेदः जातप्रज्ञाग्ने vहुवानः अस्माभिराहूयमानः सन् vविश्वान् vमरुतः सर्वानपि स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च देवान् vनामभिः इन्द्रवरुणेत्यादिलक्षणैः vआ vवक्षि आवहसि । vरूपेभिः सहस्राक्षवज्रहस्तत्वादिलक्षणै रूपैः vआ वक्षि वहसि यज्ञम्[5] । किंच हे vमरुतः vविश्वे सर्वे यूयं vयज्ञम् अस्मदीयं यज्ञसंबन्धि हविर्वा vजरितुः स्तोतुः संबन्धिनीः vगिरः स्तुतिवचांसि vसुष्टुतिं तत्साध्यां शोभनफलां स्तुतिं च । अवयविन्याः[6] स्तुतेरेकत्वादेकवचनम् । अवयवानां बहुत्वाद्बहुवचनम् ॥ उक्ते यज्ञस्तुती अभिलक्ष्य vगन्त आगच्छत । vविश्वे vच यूयम् vऊती ऊत्या रक्षया च सह गन्त[7] ॥ ॥ २१ ॥

‘ आ नो दिवः ’ इत्येकादशी व्यूढे दशरात्रे नवमेऽहनि प्रउगशस्त्रे सारस्वततृचे द्वितीया । सूत्रितं च--‘ आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः ’ (आश्व. श्रौ. ८.११) इति ॥

---

[1] न–दृष्टान्तितम् । तस्माद्युवामायातमागच्छतम् । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र–उक्तगुणाय; त–उक्तगुणकाय । [3] त–चोदितारौ । [4] ग-घ-ज-श–°प्रेरणायैव । [5] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ यज्ञं ’ नास्ति । [6] ख-च-झ-ण-त-भ-र–अवयव्याः । [7] ख-च-ण–गन्त आगच्छत; भ–गन्त एत ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती यजता गन्तु यज्ञम् ।
हवं देवी जुजुषाणा घृताची शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥ ११ ॥

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । सरस्वती । यजता । गन्तु । यज्ञम् ।
हवम् । देवी । जुजुषाणा । घृताची । शग्माम् । नः । वाचम् । उशती । शृणोतु ॥ ११ ॥

vनः अस्माकं vयज्ञं vयजता यष्टव्या देवी vसरस्वती vदिवः द्योतमानात् द्युलोकात् vआ vगन्तु आगच्छतु । तथा vबृहतः महतः vपर्वतात् पर्ववतः पूरणवतः प्रीणनवतो वान्तरिक्षात् मेघाद्वा सरस्वती vआ गन्तु आगच्छतु । अनेन माध्यमिकी वागुच्यते । यद्वा एतत् दिव इत्यस्य विशेषणम् । सन्ति हि द्युलोकस्य त्रीणि पर्वाणि 'तिस्रो दिवः पृथिवीः' इत्यादि श्रुतेः । अस्मिन् पक्षे द्वितीय आकारः पूरणः । तदर्थं vहवम् अस्मदीयमाह्वानं vदेवी सरस्वती vजुजुषाणा स्तुतिं सेवमाना vघृताची घृतमुदकमञ्चती vनः अस्मदीयां vशग्मां सुखकरीं vवाचं स्तुतिम् vउशती कामयमाना सती vश्रृणोतु ॥

आ वेधसं नीलपृष्ठं बृहन्तं बृहस्पतिं सदने सादयध्वम् ।
सादद्योनिं दम आ दीदिवांसं हिरण्यवर्णमरुषं सपेम ॥ १२ ॥

आ । वेधसम् । नीलऽपृष्ठम् । बृहन्तम् । बृहस्पतिम् । सदने । सादयध्वम् ।
सादत्ऽयोनिम् । दमे । आ । दीदिऽवांसम् । हिरण्यऽवर्णम् । अरुषम् । सपेम ॥ १२ ॥

एषा बार्हस्पत्या । हे ऋत्विजो यूयं vबृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य स्वामिनं देवं vसदने अस्मद्यागगृहे vआ vसादयध्वं स्थापयध्वम् । कीदृशं देवम् । vवेधसं विविधकर्तारं vनीलपृष्ठं स्निग्धाङ्गं vबृहन्तं महान्तम् । तथा सन्तं वयमृत्विग्यजमानाः vसपेम परिचरेम । स एव विशेष्यते । vसादद्योनिं योनौ सीदन्तं vदमे यागगृहे vआ सर्वतः vदीदिवांसं दीप्यमानं vहिरण्यवर्णम् हितरमणीयवर्णम्[1] vअरुषम् आरोचमानम् । अथवेयमाग्नेयी । बृहतः परिवृढस्य कर्मणः स्वामीति बृहस्पतिरग्निरुच्यते । तथा नीलवर्णधूमपृष्ठत्वसदनसादनहिरण्यवर्णत्वादिलिङ्गैरप्यग्निरेव बृहस्पतिः ॥

आ धर्णसिर्बृहद्दिवो रराणो विश्वेभिर्गन्त्वोमभिर्हुवानः ।
ग्ना वसान ओषधीरमृध्रस्त्रिधातुशृङ्गो वृषभो वयोधाः ॥ १३ ॥

आ । धर्णसिः । बृहत्ऽदिवः । रराणः । विश्वेभिः । गन्तु । ओमऽभिः । हुवानः ।
ग्नाः । वसानः । ओषधीः । अमृध्रः । त्रिधातुऽशृङ्गः । वृषभः । वयःऽधाः ॥ १३ ॥

---

[1] ख-च-ण-हितरमणीयम्; ग-घ-ज-र-'हितरमणीयवर्ण' नास्ति ।

ऋ. २-१०८

इदमाद्यृक्त्रयमाग्नेयम् । अग्निः[1] ᵛआ ᵛगन्तु आगच्छत्वस्मद्यज्ञं ᵛधर्णसिः सर्वस्य धारकः ᵛबृहद्दिवः प्रभूतदीप्तिः ᵛरराणः रममाणः कामान् प्रयच्छन् वा[2] ᵛविश्वेभिः सर्वैः ᵛओमभिः रक्षणैः सह ᵛहुवानः आहूयमानः । ᵛग्नाः गन्त्रीर्ज्वालाः ᵛओषधीः च ᵛवसानः ᵛअमृध्रः अहिंसितः ᵛत्रिधातुशृङ्गः त्रिप्रकारशृङ्गवदुन्नतलोहितशुक्लकृष्णवर्णज्वालः[3] ᵛवृषभः वर्षिता ᵛवयोधाः अन्नस्य दाता हविषो वा धारकः ॥

मातुष्पदे परमे शुक्र आयोर्विपन्यवो रास्पिरासो अग्मन् ।
सुशेव्यं नमसा रातहव्याः शिशुं मृजन्त्यायवो न वासे ॥ १४ ॥

मातुः । पदे । परमे । शुक्रे । आयोः । विपन्यवः । रास्पिरासः । अग्मन् ।
सुऽशेव्यम् । नमसा । रातऽहव्याः । शिशुम् । मृजन्ति । आयवः । न । वासे ॥ १४ ॥

ᵛआयोः मनुष्यस्य यजमानस्य ᵛविपन्यवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतारो होत्रादयः ᵛरास्पिरासः ॥ रा धनं हविर्लक्षणम् । तत्स्पृशन्ति रास्पा जुह्वादयः । तद्वान् रास्पी । तद्वन्तो रास्पिराः ॥ उक्तविधा ऋत्विजः ᵛमातुः निर्मातुः पृथिव्याः ᵛशुक्रे दीप्ते ᵛपरमे ᵛपदे उत्तरवेद्यां स्थितम् ᵛअग्मन् अगमन् भजन्ते[4] । तदर्थं ᵛसुशेव्यं सुखाय[5] हितं ᵛशिशुम् उत्पन्नमात्रं ᵛवासे वासाय ᵛनमसा स्तोत्रेण ᵛरातहव्याः दत्तहविष्काः[6] इत्यर्थः । तादृशास्ते ᵛमृजन्ति संमार्जयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ᵛआयवो ᵛन लौकिका मनुष्या इव । ते यथा ᵛशिशुं वासाय मृजन्ति तद्वत् ॥

बृहद्वयो बृहते तुभ्यमग्ने धियाजुरो मिथुनासः सचन्त ।
देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥ १५ ॥

बृहत् । वयः । बृहते । तुभ्यम् । अग्ने । धियाऽजुरः । मिथुनासः । सचन्त ।
देवःऽदेवः । सुऽहवः । भूतु । मह्यम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुःऽमतौ । धात् ॥ १५ ॥

ᵛबृहत् प्रभूतं ᵛवयः अन्नं हे ᵛअग्ने बृहते[7] ᵛतुभ्यं ᵛधियाजुरः कर्मणा जीर्णाः ᵛमिथुनासः पत्नीभिः[8] सहिताः ᵛसचन्त सेवन्ते । ‘ जायापती अग्निमादधीयाताम् ’ इत्यादिश्रुतेः । अधिकाराध्याये षष्ठे स्त्रिया अप्यधिकारः स च पत्या सह (पू. मी. ६ . १. २४) इति हि प्रतिपादितम् । अवशिष्टं गतम् ॥

---

१. ख-झ-न-भ-र–‘ अग्निः ’ नास्ति । २. ग-घ-ज–‘ वा ’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र–°कृष्णज्वालः श–°कृष्णबहुज्वालः । ४. ख-च-ण-न–‘ भजन्ते ’ नास्ति; झ-त-भ-र–अजन्ते । ५. ख-च-झ-ण-भ–सुसुखा; न-र–सुसुखाय । ६. ख-च-ण–दातहव्या हविष्काः; झ-भ-र–दातहव्यहविष्काः; श–दातव्यहविष्काः । ७. ग-घ-च-ज-ण–महते । ८. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–दंपतीभिः ।

उरौ देवा अनिबाधे स्याम ॥ १६ ॥

उरौ । देवाः । अनिऽबाधे । स्याम ॥ १६ ॥

सम॒श्विनो॒रव॑सा नूत॑नेन मयो॒भुवा॑ सुप्रणी॑ती गमेम ।
आ नो॑ र॒यिं व॑हतमोत वी॒राना विश्वा॑न्यमृता सौभ॑गानि ॥ १७ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुऽप्रनीती । गमेम ।
आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ १७ ॥

व्याख्याते[1] द्वे[1] ॥ ॥ २२ ॥

‘ तं प्रत्नथा ’ इति पञ्चदशर्चं द्वादशं सूक्तम् । अवत्सारो नाम ऋषिः स च कश्यपगोत्रः। यासु ऋक्षु सदापृणबाहुवृक्तादयः श्रुतास्तासु तेऽपि समुच्चीयन्ते । चतुर्दशीपञ्चदश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । विश्वे देवा देवता । अनुक्रान्तं च —‘ तं प्रत्नथा पञ्चोना काश्यपोऽवत्सारोऽन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गा द्वित्रिष्टुबन्तम् ’ इति ॥ वाजपेये अतिरिक्तोक्थे[2] आदितस्त्रयोदशर्चः शंसनीयाः । सूत्रितं च—‘ तं प्रत्नथेति त्रयोदशानामेकां शिष्ट्वाहूय दूरोहणं रोहेत् ’ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

तं प्र॒त्नथा॑ पू॒र्वथा॑ वि॒श्वथे॒मथा॑ ज्येष्ठता॑तिं बर्हि॒षदं॑ स्व॒र्विद॑म् ।
प्र॒ती॒ची॒नं वृ॒जनं॑ दोहसे गि॒राशुं जय॑न्त॒मनु॒ यासु॒ वर्ध॑से ॥ १ ॥

तम् । प्रत्नऽथा । पूर्वऽथा । विश्वऽथा । इमऽथा । ज्येष्ठऽतातिम् । बर्हिऽसदम् । स्वःऽविदम् ।
प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । गिरा । आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्धसे ॥ १ ॥

इयमुत्तरा च द्वे ऐन्द्र्याविश्याहुः । तत्रोपपत्तिमेवमाहुः । तं प्रत्नथा इत्येषा शुक्रामन्थिग्रहणे विनियुक्ता । ऐन्द्रौ च शुक्रामन्थिनौ । ‘ यदैन्द्रं शंसति तेन शुक्रामन्थिना उक्थवन्तौ ’ (ऐ. ब्रा. ३. १) इति हि ब्राह्मणम् । अध्वर्युसंप्रैषोऽपि भवति । ‘ प्रातःप्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुश्रुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्य ’ (श. ब्रा. ४. २. १. २३) इति । प्रशास्तृप्रैषश्च भवति ‘ होता यक्षदिन्द्रं प्रातःप्रातःसावस्य ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इत्यादि । ‘ प्रस्थिता इन्द्राय सोमाः ’ इति[3] याज्या चैन्द्री ‘ इदं ते सोम्यं मधु ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । तस्मादैन्द्र्यौ ॥ ᵛतम् इन्द्रं ᵛप्रत्नथा

---

[1] ग-घ-च-ण–‘ हे देवाः युष्मत्संबन्धिनि उरौ महति अनिबाधे नितरां बाधारहिते सुखे स्याम भवेम वयमत्रयः ॥ १६ ॥ वयमश्विनोः नूतनेन पूर्वमन्यैरननुभूतेन मयोभुवा सुखस्य भावयित्रा सुप्रणीति शोभनप्रणयनवता अवसा (रक्षणेन) रक्षणेन संगमेम संगच्छेमहि । हे अमृता अमरणावश्विनौ नवः (नो) अस्मभ्यं रयिं धनमावहतं प्रापयतम् । उत वीरान् सुवीर्यवतः पुत्रान् अपि आवहतम् । विश्वानि सौभगान्यप्यावहतम् ॥ १७ ॥ [2] झ-त-न-र–अतिरिक्तोक्थ्ये; [3] झ-त-भ-र– इति च ।

पुरातना यजमाना इव ᵛपूर्वथा अस्मदीयाः पूर्वे यथा ᵛविश्वथा विश्वे सर्वे प्राणिनो यथा ᵛइमथा इमे इदानीं वर्तमानाः यजमानाः । ते यथेन्द्रस्य स्तुत्या फलमलभन्त तद्वद्वयमपि हे अन्तरात्मन् त्वमपि ᵛज्येष्ठतातिं ज्येष्ठं ᵛबर्हिषदं बर्हिषि सीदन्तं ᵛस्वर्विदं सर्वज्ञं सर्वस्य लम्भयितारं वा ᵛप्रतीचीनं प्रत्यस्मदभिमुखमञ्चन्तं ᵛवृजनम् । बलनामैतद्बलवति वर्तते । बलवन्तम् ᵛआशुं शीघ्रगामिनं व्याप्तं वा ᵛजयन्तं सर्वमभिभवन्तमिन्द्रं ᵛगिरा स्तुत्या साधनेन ᵛदोहसे धुक्ष्व सर्वदा सर्वान् कामान् इत्यन्तरात्मनः[1] प्रैषः[1] । ᵛयासु स्तुतिषु ᵛवर्धसे प्रवृद्धो भवसि वर्धयसि वेन्द्रं यया[2] स्तुत्येति। यास्विति व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

श्रिये सुदृशीरुपरस्य याः स्वर्विरोचमानः ककुभामचोदते ।

सुगोपा असि न दभाय सुक्रतो परो मायाभिर्ऋत आस नाम ते ॥ २ ॥

श्रिये । सुऽदृशीः । उपरस्य । याः । स्वः । विऽरोचमानः । ककुभाम् । अचोदते ।

सुऽगोपाः । असि । न । दभाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

परः । मायाभिः । ऋते । आस । नाम । ते ॥ २ ॥

हे इन्द्र ᵛस्वः स्वर्गे[3] ᵛविरोचमानः[3] त्वम् ᵛअचोदते अप्रेरयितुः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ ᵛउपरस्य मेघस्य संबन्धिन्यः ᵛसुदृशीः सुरोचमानाः ᵛयाः आपः सन्ति तासामपां ᵛककुभां सर्वासां दिशां मध्ये ᵛश्रिये प्राणिनां श्रयणाय प्रेरको भवेति शेषः । हे ᵛसुक्रतो शोभनवृष्टिप्रदानादिकर्मन्निन्द्र[4] त्वं ᵛसुगोपाः प्राणिनां सुष्ठु गोपायितासि । अतः ᵛन ᵛदभाय न दम्भनाय वधाय प्राणिनां न ᵛअसि न प्रभवसि । त्वं च ᵛमायाभिः आसुरीभिः ᵛपरः मायाभ्यः परस्ताद्वर्तमानः । यस्मात् ᵛते त्वदीयं ᵛनाम नामकं रूपम् ᵛऋते सत्यलोके ᵛआस आस्ते ॥

अत्यं हविः सचते सच्च धातु चारिष्टगातुः स होता सहोभरिः ।

प्रसर्स्राणो अनु बर्हिर्वृषा शिशुर्मध्ये युवाजरो विस्रुहा हितः ॥ ३ ॥

अत्यम् । हविः । सचते । सत् । च । धातु । च । अरिष्टऽगातुः । सः । होता । सहःऽभरिः ।

प्रऽसस्राणः । अनु । बर्हिः । वृषा । शिशुः । मध्ये । युवा । अजरः । विऽस्रुहा । हितः ॥ ३ ॥

इयमाग्नेयी होतृत्वयुवत्वादिलिङ्गैः । अयमग्निः ᵛअत्यं सततमतनार्हं[5] ᵛहविः आज्यादिकं ᵛसचते सेवते । कीदृशं हविः । ᵛसत् । सत्फलसाधनत्वाद्धविरपि सत् । ᵛधातु ᵛच धारकं सर्वस्य । तथा हि-हूयमानस्य हविष आदित्यद्वारा वृष्टिसाधनत्वात् तया च वृष्ट्या प्रजोत्पत्तेर्धारकत्वम् ।

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र-' इत्यन्तरात्मनः प्रैषः ' नास्ति । [2] ख-झ-न-भ-र-यथा । [3] ख-च-झ-ण-स्वर्गं प्रति रोचमानः; न-स्वर्गं प्रति विरोचमानः; भ-र-स्वर्गं विरोचमानः । [4] ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-भ-र-श-°कर्मेन्द्र । [5] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-सततगमनार्हम् ।

'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' (मनु. ३. ७६) इति । vअरिष्टगातुः अहिंसितगमनः । सति तस्य गमने यज्ञनिष्पत्त्या[1] फलसिद्धेररिष्टगमनत्वम् । तदेवाह । vसः स खलु vहोता होमनिष्पादकः vसहोभरिः बलस्य भर्ता vबर्हिः vअनु vप्रसस्त्राणः प्रकर्षेण सरन् vवृषा वर्षकः फलस्य vशिशुः स इव रक्षणीयोऽप्रौढो वा vयुवा सर्वत्र मिश्रयिता vअजरः जरारहितः vविसुहा विसुहाणामोषधीनां vमध्ये vहितः निहितः स्थापितः एवंभूतः सचते ॥

प्र व॑ ए॒ते सु॒युजो॒ याम॑न्नि॒ष्टये॒ नीची॑र॒मुष्मै॑ य॒म्य॑ ऋ॒ता॒वृध॑ः ।
सु॒यन्तु॑भिः सर्वशा॒सैर॒भीशु॑भि॒ः क्रिवि॒र्नामा॑नि प्रव॒णे मु॑षायति ॥ ४ ॥

प्र । व॒ः । ए॒ते । सु॒ऽयुज॑ः । याम॑न् । इ॒ष्टये॑ । नीची॑ः । अ॒मुष्मै॑ । य॒म्य॑ः । ऋ॒त॒ऽवृध॑ः ।
सु॒यन्तु॑ऽभिः । स॒र्व॒ऽशा॒सैः । अ॒भीशु॑ऽभिः । क्रिवि॑ः । नामा॑नि । प्र॒व॒णे । मु॒षा॒य॒ति ॥ ४ ॥

एषा सौरी वा । vएते[2] रश्मयः vसुयुजः सुष्ठु परस्परं संयुक्ताः vयामन् यज्ञगमने vइष्टये एषणाय vनीचीः । नीचं गच्छन्तीति शेषः । vअमुष्मै यजमानाय vयम्यः यम्या गमनार्हाः । अथवा यमो नियमितादित्यः । तस्य संबन्धिनः । vऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितारश्च । अयमादित्यः vसुयन्तुभिः सुगमनैः vसर्वशासैः सर्वस्य शासकैः vअभीशुभिः रश्मिभिः vक्रिविः कर्ता vनामानि नामकान्युदकानि[3] vप्रवणे निम्ने भूप्रदेशे vमुषायति मुष्णाति आदत्ते इत्यर्थः । अथवाग्निनावाह्यस्याग्नेरेतेऽश्वा इष्टये यज्ञगमनाय यामनि रथे सुयुजः प्रगच्छन्ति । शिष्टं समानम् । क्रिविः क्रिविसदृशोऽग्निः प्रवणे नामानि हवींष्युक्तलक्षणाभिर्ज्वालाभिर्मुषायति आदत्ते ॥

सं॒जर्भु॑राण॒स्तरु॑भिः सुते॒गृभं॑ वया॒किनं॑ चि॒त्तग॑र्भासु सु॒स्वरु॑ः ।
धा॒र॒वा॒केष्वृ॑जुगाथ शोभसे॒ वर्ध॑स्व॒ पत्नी॑र॒भि जी॒वो अ॑ध्व॒रे ॥ ५ ॥

स॒म्ऽजर्भु॑राणः । तरु॑ऽभिः । सु॒ते॒ऽगृभ॑म् । व॒या॒किन॑म् । चि॒त्तऽग॑र्भासु । सु॒ऽस्वरु॑ः ।
धा॒र॒ऽवा॒केषु॑ । ऋ॒जु॒ऽगा॒थ । शो॒भ॒से । वर्ध॑स्व । पत्नी॑ः । अ॒भि । जी॒वः । अ॒ध्व॒रे ॥ ५ ॥

हे vऋजुगाथ शोभनस्तुतिक[4] अग्ने vतरुभिः तरुविकारैर्ग्रहैः vसुतेगृभम् अभिषुतेन रसेन गृहीतं vवयाकिनम् । कुत्सिता वयाः[5] शाखा वयाका लताः । तद्वन्तं सोमं vचित्तगर्भासु चित्तग्राहिणीषु स्तुतिषु स्तुतिभिः सह vसंजर्भुराणः गृभ्णन् गृह्णन् vसुस्वरुः शोभनगमनः शोभनस्तुतिको वा त्वं vधारवाकेषु । धारयन्ति वाकान् स्तोत्राणीति धारवाका ऋत्विग्यजमानाः । तेषु मध्ये vशोभसे । किंच vअध्वरे vजीवः सर्वस्य जीवयिता vपत्नीः पालयित्रीरोषधीर्ज्वाला वा vअभि अभिमुखं vवर्धस्व अभिवर्धय ॥ ॥ २३ ॥

---

[1] ख-च-ण-यज्ञनिष्पत्तौ । [2] ख-च-झ-ण-भ-एते तव । [3] त-उदकानि । [4] ख-च-झ-ण-भ-शोभनस्तुतिकाम; श-शोभनस्तुतिमान् । [5] ख-च-झ-ण-त-भ-र-श-अला (अल्पाः ?) वयाः ।

या॒दृगे॒व ददृ॑शे ता॒दृगु॑च्यते॒ सं छा॒यया॑ दधिरे सि॒ध्रया॒प्स्वा ।
म॒हीम॒स्मभ्य॑मुरु॒षामु॒रु ज्रयो॑ बृ॒हत्सु॒वीर॒मन॑पच्युतं॒ सहः॑ ॥ ६ ॥

या॒दृक् । ए॒व । ददृ॑शे । ता॒दृक् । उ॒च्य॒ते॒ । सम् । छा॒यया॑ । द॒धि॒रे॒ । सि॒ध्रया॑ । अ॒प्ऽसु । आ ।
म॒हीम् । अ॒स्मभ्य॑म् । उ॒रु॒ऽसाम् । उ॒रु । ज्रयः॑ । बृ॒हत् । सु॒ऽवीर॑म् । अन॑पऽच्युतम् । सहः॑ ॥६॥

एषा वैश्वदेवी । ˅यादृगेव ˅ददृशे यादृग्रूपमेव दृश्यते ˅तादृगुच्यते तादृग्रूपमेवोच्यते । यथादृष्टमेव स्तूयते न तु परवचनप्रत्ययेन । यस्मात् ˅छायया दीप्त्या ˅सिध्रया साधिकया सह ˅अप्सु व्यापिकासु स्तुतिषु अप्स्वेव वा ˅आ ˅सं ˅दधिरे सम्यग्धारयन्ति स्वीयं रूपं स्तुतिं वा । ते देवाः ˅महीं महतीं पूज्याम् ˅उरुषां बहुदात्रीं रयिम् ˅उरु प्रसूतं ˅ज्रयः वेगं ˅बृहत् महत् ˅सुवीरं शोभनवीर्यमपत्यम् ˅अनपच्युतम् अनुपक्षीणं ˅सहः बलं चाभिभावुकम् ˅अस्मभ्यं प्रयच्छन्त्वित्यर्थः ॥

वेत्य॒ग्रुर्जनि॑वा॒न्वा अति॒ स्पृधः॑ सम॒र्यता॒ मन॑सा॒ सूर्यः॑ क॒विः ।
घ्रं॒सं रक्ष॑न्तं॒ परि॑ वि॒श्वतो॒ गय॑म॒स्माकं॒ शर्म॑ वनव॒त्स्वाव॑सुः ॥ ७ ॥

वेति॑ । अ॒ग्रुः॑ । जनि॑ऽवान् । वै । अति॑ । स्पृधः॑ । स॒ऽम॒र्यता॑ । मन॑सा । सूर्यः॑ । क॒विः ।
घ्रं॒सम् । रक्ष॑न्तम् । परि॑ । वि॒श्वतः॑ । गय॑म् । अ॒स्माक॑म् । शर्म॑ । व॒न॒व॒त् । स्वऽव॑सुः ॥७॥

इयं सौरी । ˅सूर्यः देवः ˅अग्रुः अग्रगामी ˅जनिवान्वै जन्मवान् जायावान्वा । उषा ह्यस्य जाया । वा इति प्रसिद्धौ । ˅कविः क्रान्तदर्शी ˅समर्यता समरमिच्छता ˅मनसा ˅स्पृधः संग्रामान् ˅अति ˅वेति अतिगच्छति मन्देहानसुरान् योद्धुम् । ˅घ्रंसं दीप्तं ˅गयं गृहमन्तरिक्षं वा ˅विश्वतः[1] सर्वतः[1] ˅रक्षन्तं परिचरेमेति शेषः । स देवः ˅अस्माकं ˅शर्म सुखं ˅परि सम्यक् ˅वनवत् दद्यात् । ˅स्वावसुः स्वायत्तधनः सन् ॥

ज्यायां॑सम॒स्य य॒तुन॑स्य के॒तुन॑ ऋषिस्व॒रं च॑रति॒ यासु॒ नाम॑ ते ।
या॒दृश्मि॒न्धायि॒ तम॑प॒स्यया॑ वि॒दद्य उ॑ स्व॒यं वह॑ते॒ सो अरं॑ करत् ॥ ८ ॥

ज्यायां॑सम् । अ॒स्य । य॒तुन॑स्य । के॒तुना॑ । ऋ॒षि॒ऽस्व॒रम् । च॒र॒ति॒ । यासु॑ । नाम॑ । ते॒ ।
या॒दृश्मि॑न् । धायि॑ । तम् । अ॒प॒स्यया॑ । वि॒द॒त् ।
यः । ऊँ॒ इति॑ । स्व॒यम् । वह॑ते । सः । अर॑म् । क॒र॒त् ॥८॥

इयमाग्नेयी सौरी वा । हे देव ˅ज्यायांसम् अतिशयेन प्रवृद्धम् ˅अस्य ˅यतुनस्य । यततिर्गतिकर्मा । गन्तुरस्य सूर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ ॥ अमुं गन्तारं ˅केतुना प्रज्ञापकेन कर्मणा उदयादिलक्षणेन विशिष्टम्

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—विश्वं सर्वम्; श—विश्वतः सर्वम् ।

ᵛऋषिस्वरम् ऋषिभिः स्तुत्यं त्वां ᵛचरति गच्छति । भजते यजमानः । केन साधनेन । ᵛयासु स्तुतिषु ᵛते त्वदीयं ᵛनाम नमनं नामकं वा रूपं वर्तते ताभिरित्यर्थः । यद्वा । अस्य यतुनस्य गमनशीलस्य तव केतुना तमोनिर्हरणादिकर्मणा विशिष्टं त्वां चरति । ᵛयादृश्मिन् यादृशे कामे ᵛधायि धत्ते ॥ कर्तरि चिण् ॥ सामर्थ्यान्मनो गम्यते । ᵛतम् । यथानिर्देशं प्रतिनिर्देष्टव्यत्वात्तादृशमित्यर्थो ज्ञातव्यः । तादृशं कामम् ᵛअपस्यया कर्मणा हविःस्तुत्यादिलक्षणेन ᵛविदत् विन्दते । ᵛय ᵛउ य एव स्वयम् अनन्यप्रेरितः सन् स्वमनीषयैव ᵛवहते धारयति फलं ᵛसः ᵛअरम् अलमत्यर्थं ᵛकरत् करोति । अथवा[1] य उ य एव स्वयं वहते स्वयमेवानुतिष्ठति सोऽत्यर्थं कुर्यात् । न ह्यन्येन कारितं फलवद्भवति[1] ॥

स॒मु॒द्रमा॑सा॒मव॑ तस्थे अग्रि॒मा न रि॑ष्यति॒ सव॑नं॒ यस्मि॒न्नाय॑ता ।
अत्रा॒ न हार्दि᳚ क्रव॒णस्य॑ रेजते॒ यत्रा॑ म॒तिर्वि॒द्यते᳚ पूत॒बन्ध॑नी ॥ ९ ॥

स॒मु॒द्रम् । आ॒सा॒म् । अव॑ । त॒स्थे॒ । अ॒ग्रि॒मा । न । रि॒ष्य॒ति॒ । सव॑नम् । यस्मि॑न् । आऽय॑ता ।
अत्र॑ । न । हार्दि᳚ । क्र॒व॒णस्य॑ । रे॒ज॒ते॒ । यत्र॑ । म॒तिः । वि॒द्यते᳚ । पू॒त॒ऽबन्ध॑नी ॥ ९ ॥

इयमपि सौरी । ᵛआसां स्तुतीनां ᵛसमुद्रं समुद्रवत्पर्यवसानभूतं सूर्यम् ᵛअग्रिमा अत्यन्तं श्रेष्ठा अस्मदीया स्तुतिः ᵛअव ᵛतस्थे अवगच्छति[2] । यद्वा आसां प्रजानामृत्विजां स्तुतिरिति संबन्धः । ᵛसवनम् । सूयते सोमोऽत्रेति सवनं यज्ञगृहम् । ᵛन ᵛरिष्यति न हिंस्यते । किंतु प्रवर्धते इत्यर्थः । ᵛयस्मिन्नायता विस्तीर्णानि स्तोत्राणि तत्सवनमिति । ᵛअत्र अस्मिन् यजमानगृहे ᵛक्रवणस्य स्तुतिकर्तुः ᵛहार्दि हृदयसंबन्धि हृदयगतं काम्यं फलं ᵛन ᵛरेजते न विचलति । न मृषा भवति । ᵛयत्र यस्मिन् स्तोतृगृहे ᵛमतिः स्तुतिः ᵛपूतबन्धनी पूतं सूर्यम् अनुबध्नती[3] ᵛविद्यते अत्र न रेजत इति ॥

स हि क्ष॒त्रस्य॑ मन॒सस्य॒ चित्ति॑भिरेवाव॒दस्य॑ यज॒तस्य॒ सध्रेः॑ ।
अ॒व॒त्सा॒रस्य॑ स्पृणवाम॒ रण्व॑भिः॒ शवि॑ष्ठं॒ वाजं॑ वि॒दुषा॑ चि॒दर्ध्य᳚म् ॥ १० ॥

सः । हि । क्ष॒त्रस्य॑ । म॒न॒सस्य॑ । चित्ति॑ऽभिः । ए॒व॒ऽव॒दस्य॑ । य॒ज॒तस्य॑ । सध्रेः॑ ।
अ॒व॒ऽत्सा॒रस्य॑ । स्पृ॒ण॒वा॒म॒ । रण्व॑ऽभिः । शवि॑ष्ठम् । वाज॑म् । वि॒दुषा॑ । चि॒त् । अर्ध्य᳚म् ॥ १० ॥

इयमपि सौरी । ᵛस ᵛहि स खलु सविता देवः सर्वैः स्तुत्यः । सर्वकामपूरक इत्यर्थः । हिशब्दो लोकवेदयोः प्रसिद्धिद्योतकः[4] । तस्मात् सकाशात् । अत्र 'अन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गाः' इत्युक्तत्वात् क्षत्रादय ऋषयः । ᵛक्षत्रस्य ᵛमनसस्य ᵛएवावदस्य ᵛयजतस्य ᵛसध्रेः ᵛअवत्सारस्य चैषामृषीणामस्माकं ᵛरण्वभिः रमणीयाभिः ᵛचित्तिभिः ᵛस्पृणवाम पूरयाम । किम् । ᵛशविष्ठं

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ–'अथवा...भवति' नास्ति । [2] ख–अभिगच्छति तु; च-झ-ण-त-न-भ-र–अभिगच्छति । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–अनुबध्नन्ती । [4] ख-च-झ-ण-भ-र–प्रसिद्धद्योतकः ।

ᵛवाजम् अतिशयेन बलवदन्नम् । 'अन्नं वै वाजः' (तै. ब्रा १. ३. ६. ६) इति श्रुतेः । ᵛविदुषा ᵛचित् विपश्चिता ᵛअर्ध्यं समर्धनीयं स्पृणवाम । क्षत्रादयो वयमिति संबन्धः ॥ २४ ॥

श्येन आसामदितिः कक्ष्यो३ मदो विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः ।
समन्यमन्यमर्थयन्त्येतवे विदुर्विषाणं परिपानमन्ति ते ॥ ११ ॥

श्येनः । आसाम् । अदितिः । कक्ष्यः । मदः । विश्वऽवारस्य । यजतस्य । मायिनः ।
सम् । अन्यम्ऽअन्यम् । अर्थयन्ति । एतवे । विदुः । विऽसानम् । परिऽपानम् । अन्ति । ते ॥ ११ ॥

मद्देवत्येयम्[1] । विश्ववारादीनां त्रयाणामृषीणां स्वभूतः ᵛआसाम् अपां सोमरसलक्षणानां ᵛमदः ᵛश्येनः शंसनीयगमनः शीघ्रं पातृसकाशं[2] गन्ता[2] ᵛअदितिः अदीनोऽतिसमृद्धः ᵛकक्ष्यः कक्ष्यपूरकश्च भवतीति शेषः । ते विश्ववारादयः सत्रे प्रवृत्ताः ᵛएतवे सोमं प्राप्तुं तत्पानाय ᵛअन्यमन्यं परस्परं ᵛसम्[3] ᵛअर्थयन्ति याचन्तेऽनुज्ञाम् । ᵛते ᵛविषाणं विशेषेण मदस्य दातारं ᵛपरिपानम् ᵛअन्ति अन्तिके ᵛविदुः जानन्ति लभन्ते वा ॥

सदापृणो यजतो वि द्विषो वधीद्बाहुवृक्तः श्रुतवित्तर्यो वः सचा ।
उभा स वरा प्रत्येति भाति च यदीं गणं भजते सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

सदाऽपृणः । यजतः । वि । द्विषः । वधीत् । बाहुऽवृक्तः । श्रुतऽवित् । तर्यः । वः । सचा ।
उभा । सः । वरा । प्रति । एति । भाति । च ।
यत् । ईम् । गणम् । भजते । सुप्रयावऽभिः ॥ १२ ॥

ᵛसदापृणः सर्वदा दानशील एतन्नामा ᵛयजतः यष्टा च[4] ᵛबाहुवृक्तः बाहुभ्यां वृक्तदर्भश्च ᵛश्रुतवित् श्रुतस्य वेत्ता च ᵛतर्यः च । एतेषां पञ्चानां परस्परापेक्षया प्रत्येकमेकवचनम् । सः सः[5] ऋषिः ᵛद्विषः शत्रून् ᵛवि ᵛवधीत् हिंस्यात् ᵛवः युष्माकं ᵛसचा सहितः । युष्माभिः सहित इत्यर्थः । ᵛसः ऋषिः ᵛवरा श्रेष्ठौ ᵛउभा उभौ इहलोकपरलोकविषयौ कामौ ᵛप्रत्येति अभिगच्छति । ᵛभाति ᵛच । ᵛयत् यस्मात् ᵛईम् एनं ᵛगणं देवसंघं ᵛसुप्रयावभिः सुष्ठु प्रकर्षेण मिश्रयद्भिः स्तोत्रैः ᵛभजते तस्मादेवं भवतीति[6] ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-भ-र–मद्देवयत्येवम्; न–मद यज । [2] च-झ-ण-त-भ-र–मातृसकाशगां माम्; न–मातृसकाशगामी । [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श–'सम्' नास्ति । [4] ख-च-झ-ण-न-भ–'च' नास्ति । [5] च-त-भ-र–'सः' नास्ति । [6] घ-ज-श–भातीति ।

सुतंभरो यजमानस्य सत्पतिर्विश्वासामूधः स धियामुदञ्चनः ।
भरद्धेनू रसवच्छिश्रिये पयोऽनुब्रुवाणो अध्येति न स्वपन् ॥ १३ ॥

सुतम्ऽभरः । यजमानस्य । सत्ऽपतिः । विश्वासाम् । ऊधः । सः । धियाम् । उत्ऽअञ्चनः ।
भरत् । धेनुः । रसऽवत् । शिश्रिये । पयः । अनुऽब्रुवाणः । अधि । एति । न । स्वपन् ॥ १३ ॥

^{v}यजमानस्य अवत्सारस्य मम ^{v}सुतंभरः यागनिर्वाहक एतन्नामा ऋषिः ^{v}सत्पतिः सतां विद्यमानानां फलानां पालयिता होता भवतीत्यर्थः । ^{v}सः च ^{v}विश्वासां ^{v}धियां सर्वेषां कर्मणाम् ^{v}ऊधः उद्धततरं फलम् ^{v}उदञ्चनः ऊर्ध्वमुद्गमयिता फलप्रापक इत्यर्थः । ^{v}धेनुः गौः[1] ^{v}रसवत् सारवत् ^{v}पयः ^{v}भरत् अहरत् । तत्र पयः ^{v}शिश्रिये श्रयति चास्य सामर्थ्यात् । तत्सर्वम् ^{v}अनुब्रुवाणः अनुक्रमेण संकीर्तयन् ^{v}न ^{v}स्वपन् स्वापमकुर्वन् अनवरतम् ^{v}अध्येति स्मरत्यवत्सारः । सुतंभरस्तादृश इति ॥

यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति ।
यो जागार तमयं सोम आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १४ ॥

यः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । यः । जागार । तम् । ऊँ इति । सामानि । यन्ति ।
यः । जागार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सख्ये । निऽओकाः ॥ १४ ॥

^{v}यः देवः ^{v}जागार सर्वदा विनिद्रो जागरूको गृहे वर्तते ^{v}तम् ^{v}ऋचः सर्वशास्त्रात्मिकाः ^{v}कामयन्ते । ^{v}यः च ^{v}जागार ^{v}तमु तमेव ^{v}सामानि स्तोत्ररूपाणि[2] ^{v}यन्ति प्राप्नुवन्ति । ^{v}यो ^{v}जागार ^{v}तमयम् अभिषुतः ^{v}सोमः ^{v}आह वक्ति मां स्वीकुर्विति । हे अग्ने तादृशस्य ^{v}तव ^{v}सख्ये समानख्याने हितकरणे ^{v}न्योकाः नियतस्थानः ^{v}अहम् ^{v}अस्मि भवामि ॥

अग्निर्जागार तमृचः कामयन्तेऽग्निर्जागार तमु सामानि यन्ति ।
अग्निर्जागार तमयं सोम आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १५ ॥

अग्निः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । अग्निः । जागार । तम् । ऊँ इति । सामानि । यन्ति ।
अग्निः । जागार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सख्ये । निऽओकाः ॥ १५ ॥

पूर्वयैव[3] निगदितव्याख्या । य इत्यस्य स्थानेऽग्निरिति विशेषः ॥ ॥ २५ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'विदा दिवः' इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । सदापृणो नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । 'वै तत्' इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् । 'विदा एकादश सदापृणः' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र-'गौः' नास्ति । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-स्तोत्ररूपाणि सर्वाणि । [3] ख-च-ण-त-भ-र-अग्निर्जागार इति पञ्चदशी पूर्वयैव ।

वि॒दा दि॒वो वि॒ष्यन्नद्रि॑मु॒क्थैरा॑य॒त्या उ॒षसो॑ अ॒र्चिनो॑ गुः ।
अपा॑वृत व्र॒जिनी॑रु॒त्स्व॑र्गा॒द्वि दुरो॒ मानु॑षीर्दे॒व आ॑वः ॥ १ ॥

वि॒दाः । दि॒वः । वि॒ऽस्यन् । अद्रि॑म् । उ॒क्थैः । आ॒ऽय॒त्याः । उ॒षसः॑ । अ॒र्चिनः॑ । गु॒ः ।
अप॑ । अ॒वृ॒त॒ । व्र॒जिनीः॑ । उत् । स्वः॑ । गा॒त् । वि । दुरः॑ । मानु॑षीः । दे॒वः । आ॒व॒रित्या॑वः ॥१॥

अत्रेन्द्रादयो लिङ्गोक्तदेवताः । अत्राङ्गिरसां पणिभिरपहृत्य गिरेरधः स्थापितानां गवामिन्द्रेण विमोकः प्रतिपाद्यते । ᵛविदाः अवेदयदिन्द्रः । किम् । गा निगूढा इति संबन्धः । किं कुर्वन् । ᵛउक्थैः अङ्गिरसां स्तुतिभिर्निमित्तभूताभिः ᵛअद्रिं वज्रं ᵛविष्यन् प्रक्षिपन् । रक्षकाणामुपरि गिरिभेदनाय च विष्यन् । ᵛआयत्याः आगामिन्याः ᵛउषसः संबन्धिनः ᵛअर्चिनः रश्मयः ᵛगुः अगच्छन् सर्वत्र प्रसृता अभवन् । ᵛअपावृत अपावृणोत् ᵛव्रजिनीः तमःपुञ्जवतीर्निशाः । ᵛस्वः स्वरणशीलः[1] आदित्यः ᵛउत् ᵛगात् उदगात् । तथा कृत्वा ᵛमानुषीः मनुष्यसंबन्धिनीः ᵛदुरः द्वाराणि ᵛदेवः सूर्यः ᵛवि ᵛआवः व्यवृणोत् । अन्धकारापनयनेन मनुष्यादिव्यवहारायाकरोदित्यर्थः ॥

वि सूर्यो॑ अ॒मतिं॒ न श्रियं॑ सा॒दोर्वाद्गवां॑ मा॒ता जा॑न॒ती गा॑त् ।
धन्व॑र्णसो न॒द्य१॒ः खादो॑अर्णा॒ः स्थूणे॑व॒ सुमि॑ता दृंह॒त द्यौः ॥ २ ॥

वि । सूर्यः॑ । अ॒मति॑म् । न । श्रिय॑म् । सा॒त् ।
आ । ऊ॒र्वात् । गवा॑म् । मा॒ता । जा॒न॒ती । गा॒त् ।
धन्व॑ऽअर्णसः । न॒द्यः॑ । खाद॑ःऽअर्णाः । स्थूणा॑ऽइव । सुऽमि॑ता । दृं॒ह॒त॒ । द्यौः ॥२॥

ᵛसूर्यः देवः ᵛश्रियं दीप्तिं ᵛवि ᵛसात् विभजते प्रकाशयतीत्यर्थः । ᵛअमतिं ᵛन । रूपनामैतत् । रूपमिव द्रव्यम् । यथा द्रव्याणि घटपटादीनि नीलपीतादिरूपं लभन्ते तद्वत् । तथा ᵛगवां रश्मीनां ᵛमाता उषाः ᵛजानती सूर्य उदेष्यति मया च व्युच्छनं[2] कर्तव्यमिति जानती ᵛऊर्वात् महतोऽन्तरिक्षात् ᵛआ ᵛगात् आगच्छति । तथा ᵛनद्यः च ᵛधन्वर्णसः ॥ धन्वतिर्गतिकर्मा । धन्वन्ति गच्छन्त्यर्णांसि यासु तास्तथोक्ताः । दीर्घाभावश्छान्दसः ॥ ᵛखादोअर्णाः भक्षितकूलोदकाः । कूलंकषा इत्यर्थः । नद्यश्चैवंरूपा भवन्ति । किंच ᵛद्यौः च ᵛसुमिता सुष्ठु गृहे[2] स्थापिता[3] ᵛस्थूणेव गृहाधारस्तम्भ इव ᵛदृंहत दृढाभवत्[4] । एतत्सर्वं सूर्यस्याज्ञयेति भावः ॥

अ॒स्मा उ॒क्थाय॒ पर्व॑तस्य॒ गर्भो॑ म॒हीनां॑ ज॒नुषे॑ पू॒र्व्याय॑ ।
वि पर्व॑तो॒ जिही॑त॒ साध॑त॒ द्यौरा॒विवा॑सन्तो दसयन्त॒ भूम॑ ॥ ३ ॥

अ॒स्मै । उ॒क्थाय॑ । पर्व॑तस्य । गर्भः॑ । म॒हीना॑म् । ज॒नुषे॑ । पू॒र्व्याय॑ ।
वि । पर्व॑तः । जिही॑त । साध॑त । द्यौः । आ॒ऽविवा॑सन्तः । द॒स॒य॒न्त॒ । भूम॑ ॥ ३ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—सरणशीलः । [2] त-र—व्युच्छन्दनम् । [3] ख-च-ण—गृहस्थापिता ; झ-भ-र—गृहास्थापिता । [4] ख-च-ण-भ—दृढभिवत् ।

ᵛअस्मै मह्यम् ᵛउक्थाय स्तोत्रे ᵛपर्वतस्य पर्ववतो मेघस्य ᵛगर्भः गर्भस्थानीयमुदकं ᵛजिहीत चलति । चालयति वेन्द्रः । कीदृशायास्मै । ᵛमहीनां महतीनां स्तुतीनां[1] ᵛजनुषे उत्पादयित्रे ᵛपूर्व्याय प्रत्नाय । तदेव पुनरुच्यते । ᵛपर्वतः मेघः ᵛवि जिहीत । ᵛद्यौः च ᵛसाधत साधयति वृष्टिम् । ᵛआविवासन्तः सर्वतः परिचरन्तोऽङ्गिरसः ᵛभूम अत्यधिकं ᵛदसयन्त उपक्षपयन्त्यात्मानं कर्मभिः ॥

सू॒क्तेभि॑र्वो॒ वचो॑भिर्दे॒वजु॑ष्टै॒रिन्द्रा॒ न्व१॒॑ग्नी अव॑से हु॒वध्यै॑ ।
उ॒क्थेभि॒र्हि ष्मा॑ क॒वय॑: सुय॒ज्ञा आ॒विवा॑सन्तो म॒रुतो॒ यज॑न्ति ॥ ४ ॥

सु॒ऽउ॒क्तेभि॑: । व॒: । वच॑:ऽभिः । दे॒वऽजु॑ष्टैः । इन्द्रा॑ । नु । अ॒ग्नी इति॑ । अव॑से । हु॒वध्यै॑ ।
उ॒क्थेभि॑: । हि । स्म॒ । क॒वय॑: । सु॒ऽय॒ज्ञाः । आ॒ऽविवा॑सन्तः । म॒रुत॑: । यज॑न्ति ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्रा हे ᵛअग्नी । परस्परापेक्षया प्रत्येकं द्विवचनम् । यद्यप्येकमेव पदं मध्ये व्यवधानं छान्दसम् । हे इन्द्राग्नी ᵛवः युवाम् ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ ᵛदेवजुष्टैः देवैः सेवनीयैः ᵛसूक्तेभिः सूक्तैः सुवचनैः शोभनगुणप्रकाशनप्रवणैः ᵛवचोभिः ᵛअवसे अस्मद्रक्षणाय ᵛहुवध्यै आह्वयामि । ᵛनु क्षिप्रं युवाम् ᵛउक्थेभिः स्तोत्रैः ᵛकवयः अनूचानाः पूर्वे ऋषयः ᵛसुयज्ञाः शोभनयागाः ᵛआविवासन्तः स्तुत्यादिना परिचरन्तः ᵛमरुतः मरुत्सदृशाः कर्मसु शीघ्राः ᵛयजन्ति पूजयन्ति । ᵛहि ᵛस्म इति पूरणौ ॥

ए॒तो न्व१॒॑द्य सु॒ध्यो॒३॒॑ भवा॑म॒ प्र दु॒च्छुना॑ मिनवामा॒ वरी॑यः ।
आ॒रे द्वेषां॑सि सनु॒तर्द॑धा॒मायां॑म॒ प्राञ्चो॒ यज॑मान॒मच्छ॑ ॥ ५ ॥

ए॒तो इति॑ । नु । अ॒द्य । सु॒ऽध्य॑: । भवा॑म । प्र । दु॒च्छुना॑: । मि॒न॒वा॒म॒ । वरी॑यः ।
आ॒रे । द्वेषां॑सि । स॒नु॒तः । द॒धा॒म॒ । अया॑म । प्राञ्च॑: । यज॑मानम् । अच्छ॑ ॥ ५ ॥

अयमङ्गिरसां वादः । ᵛअद्य अस्मिन् यागदिने ᵛनु क्षिप्रम् ᵛएतो[2] एत गच्छत । ᵛसुध्यः शोभनकर्माणः ᵛभवाम । ᵛदुच्छुनाः द्विषः ᵛप्र ᵛमिनवाम प्रकर्षेण हिंसाम ᵛवरीयः अत्यन्तमित्यर्थः । तदेवोच्यते । ᵛसनुतः संभक्तॄन् ᵛद्वेषांसि यजमानस्य द्वेष्टॄन् ᵛआरे दूरे ᵛदधाम स्थापयाम । यद्वा । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । पूर्वं प्रकाशवैरिणां वध उक्त इदानीं प्रच्छन्नानामिति विवेकः । तदर्थं ᵛयजमानं ᵛप्राञ्चः[3] सदापृणमवत्सारं च[4] ᵛअच्छ अभिमुखम्[4] ᵛअयाम गच्छाम ॥ ॥ २६ ॥

---

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ स्तुतीनाम् ’ नास्ति । २. त–‘ एतो ’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श–‘ प्राञ्चः ’ नास्ति । ४. ख– वाभिमुखम् ; च-ण–नाभिमुखम् ; झ-न-भ-र-श–वाच्छाभिमुखम् ।

एता॒ धियं॑ कृ॒णवा॑मा सखा॒योऽप॒ या मा॒ताँ ऋ॑णु॒त व्र॒जं गोः ।
यया॒ मनु॑र्विशिशि॒प्रं जि॒गाय॒ यया॑ व॒णिग्व॒ङ्कुरापा॒ पुरी॑षम् ॥ ६ ॥

आ । इ॒त॒ । धिय॑म् । कृ॒णवा॑म । स॒खा॒यः॒ । अप॑ । या । मा॒ता । ऋ॒णु॒त । व्र॒जम् । गोः ।
यया॑ । मनु॑ः । वि॒शि॒ऽशि॒प्रम् । जि॒गाय॑ । यया॑ । व॒णिक् । व॒ङ्कुः । आप॑ । पुरी॑षम् ॥ ६ ॥

इदमप्यङ्गिरसां वाक्यम् । ᵛएत आगच्छत । आगत्य च ᵛधियं स्तुतिं ᵛकृणवाम करवाम । हे ᵛसखायः परस्परं सखिभूता अङ्गिरस इत्यङ्गिरसां वचनम् । ᵛया धीः ᵛमाता गवां निर्मात्री ᵛगोः गवां ᵛव्रजं पणिभिरपहृतम् ᵛअप ᵛऋणुत अपावृणोत्[1] । ᵛयया च ᵛमनुः ᵛविशिशिप्रं विगतहनुं शत्रुं ᵛजिगाय जितवान् । यद्वा । मनुः सर्वस्य मन्तेन्द्रो विशिशिप्रो वृत्रः । स तमस्माभिः कृतया सोमलक्षणया[2] धिया जिगाय । ᵛयया च ᵛवणिक् वणिगिवाल्पेन कर्मणा बहुफलाकाङ्क्षी कक्षीवान् ᵛवङ्कुः जलेच्छया वनगामी ᵛपुरीषं पूरकमुदकम् ᵛआप । ‘ याभिः सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः ’ (ऋ. सं. १. ११२. ११) इति हि श्रुतम् ॥

अनू॑नो॒दत्र॒ हस्त॑यतो॒ अद्रि॒रार्च॒न्येन॒ दश॑ मा॒सो नव॑ग्वाः ।
ऋ॒तं य॒ती स॒रमा॒ गा अ॑विन्द॒द्विश्वा॑नि स॒त्याङ्गि॑राश्चकार ॥ ७ ॥

अनू॑नोत् । अत्र॑ । हस्त॑ऽयतः । अद्रिः॑ । आर्च॑न् । येन॑ । दश॑ । मा॒सः । नव॑ऽग्वाः ।
ऋ॒तम् । य॒ती । स॒रमा॑ । गाः । अ॒वि॒न्द॒त् । विश्वा॑नि । स॒त्या । अङ्गि॑राः । च॒का॒र ॥ ७ ॥

ᵛअत्र अस्मिन् यज्ञे ᵛअद्रिः अभिषवग्रावा ᵛहस्तयतः हस्तेन संहतः सन् ᵛअनूनोत् । नौतिरत्र शब्दमात्रे वर्तते । अशब्दयत् । ᵛयेन ग्राव्णा तदभिषवेण ᵛदश ᵛमासः मासान् दशमासपर्यन्तं ᵛनवग्वाः । नवमासपर्यन्तं गवार्थमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसो नवग्वाः । नवगोयुक्ता वा ᵛआर्चन् अपूजयन्निन्द्रम् । यद्वा । दशसंख्याकमासोपेता दशमासानुष्ठाना अङ्गिरसः अपरे[3] नवग्वाश्चैते सर्वेऽपि येनार्चन्ति । ‘ नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रम् ’ (ऋ. सं. ५. २९. १२) इति हि निगमः । ᵛऋतं सत्यं यज्ञं वा ᵛयती प्राप्नुवती ᵛसरमा सरणशीला स्तुतिरूपा वागङ्गिरसां गवार्थमिन्द्रेण प्रहिता देवशुनी वा[4] ᵛगा ᵛअविन्दत् पणिभिरपहृताः । ᵛविश्वानि सर्वाणि स्तुत्यादिलक्षणानि ᵛसत्या सत्यानि ᵛचकार ᵛअङ्गिराः ॥

विश्वे॑ अ॒स्या व्यु॒षि माहि॑नायाः॒ सं यद्गोभि॒रङ्गि॑रसो॒ नव॑न्त ।
उत्स॑ आसां पर॒मे स॒धस्थ॑ ऋ॒तस्य॑ प॒था स॒रमा॑ विद॒द्गाः ॥ ८ ॥

विश्वे॑ । अ॒स्याः । वि॒ऽउषि॑ । माहि॑नायाः । सम् । यत् । गोभिः॑ । अङ्गि॑रसः । नव॑न्त ।
उत्सः॑ । आ॒साम् । प॒र॒मे । स॒धऽस्थे॑ । ऋ॒तस्य॑ । प॒था । स॒रमा॑ । वि॒दत् । गाः ॥ ८ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ– गा व्यवृणोत्; त-र–अपाव्यवृणोत् । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र–सोमलक्षणया ।
[3] त–अवरे । [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श–‘ वा ’ नास्ति ।

ᵛविश्वे सर्वे ᵛअङ्गिरसः ᵛमाहिनायाः मंहनीयायाः ᵛअस्याः उषसः ᵛव्युषि व्युच्छने सति गवामावरकेऽन्धकारेऽपवृते सति ᵛयत् यदा ᵛगोभिः ᵛसं ᵛनवन्त संजग्मिरे तदा ᵛआसां गवाम् ᵛउत्सः क्षीराद्युत्स्रावः ᵛपरमे उत्कृष्टे ᵛसधस्थे सहस्थाने यज्ञे उपयुक्तोऽभवदित्यर्थः। ᵛऋतस्य सत्यस्य ᵛपथा मार्गेण ᵛसरमा वाक् देवशुनी वा ᵛगाः निगूढाः ᵛविदत् अलभत । यद्वा । आसां गवां परमे सधस्थे सहस्थाने व्रजस्य निगूहनप्रदेश उत्स उदकस्य प्रस्रवणो वर्तते । बिलमित्यर्थः । तेन ऋतस्य उदकस्य पथा मार्गेण सरमा गा विदत् ॥

आ सूर्यो॑ यातु स॒प्ताश्वः॒ क्षेत्रं॒ यद॑स्योर्वि॒या दीर्घया॒थे ।
र॒घुः श्ये॒नः प॑तय॒दन्धो॒ अच्छा॒ युवा॑ क॒विर्दी॑दय॒द्गोषु॒ गच्छ॑न् ॥ ९ ॥

आ । सूर्यः॑ । या॒तु॒ । स॒प्तऽअ॑श्वः । क्षेत्र॑म् । यत् । अ॒स्य॒ । उ॒र्वि॒या । दी॒र्घ॒ऽया॒थे ।
र॒घुः । श्ये॒नः । प॒त॒य॒त् । अन्धः॑ । अच्छ॑ । युवा॑ । क॒विः । दी॒द॒य॒त् । गोषु॑ । गच्छ॑न् ॥ ९ ॥

ᵛसूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः ᵛसप्ताश्वः सर्पणस्वभावाश्वोपेतः सप्तसंख्याकाश्वो वा ᵛआ ᵛयातु अस्मदभिमुखमागच्छतु । ᵛयत् यस्मात् ᵛअस्य सूर्यस्य ᵛदीर्घयाथे दीर्घगमने ᵛक्षेत्रं गन्तव्यप्रदेशः ᵛउर्विया उरु अतिप्रभूतायामः । स एव देवः ᵛरघुः लघुगमनः सन् ᵛश्येनः शंसनीयगमनः ᵛअन्धः दीयमानं हविः ᵛअच्छ अभिलक्ष्य ᵛपतयत् आगच्छति । ᵛयुवा सर्वत्र मिश्रयिता ᵛकविः क्रान्तदर्शी सन् ᵛगोषु[1] रश्मिषु ᵛगच्छन्[1] मध्ये[2] वर्तयन्[2] ᵛदीदयत् दीप्यते। यद्वा। श्येनः सुपर्णो[3]ऽन्धोऽच्छ पतयत्[3]। द्युलोकस्थं सोमलक्षणं देवानामन्नमस्मद्यागार्थमानेतुं तदभिमुखमगात् । युवेत्यादि शिष्टं समानम् ॥

आ सूर्यो॑ अरुहच्छु॒क्रमर्णोऽयु॑क्त॒ यद्ध॒रितो॑ वी॒तपृ॑ष्ठाः ।
उ॒द्ना न नाव॑मनयन्त॒ धीरा॑ आशृ॒ण्वतीरापो॑ अ॒र्वाग॑तिष्ठन् ॥ १० ॥

आ । सूर्यः॑ । अ॒रु॒ह॒त् । शु॒क्रम् । अर्णः॑ । अयु॑क्त । यत् । ह॒रितः॑ । वी॒तऽपृ॑ष्ठाः ।
उ॒द्ना । न । नाव॑म् । अ॒न॒य॒न्त॒ । धीराः॑ । आ॒ऽशृ॒ण्व॒तीः । आपः॑ । अ॒र्वाक् । अ॒ति॒ष्ठ॒न् ॥ १० ॥

ᵛसूर्यः देवः ᵛशुक्रं दीप्तम् ᵛअर्णः उदकं प्रति ᵛआ ᵛअरुहत् सर्वतः प्रादुर्भवति । ᵛयत् यस्मात् यदा वा ᵛहरितः अश्वान् ᵛवीतपृष्ठाः कान्तपृष्ठान् ᵛअयुक्त रथे अयोजयत्[4] तदा तं सूर्यं ᵛधीराः धीमन्तो यजमानादयः ᵛउद्ना उदकेन ᵛनावं[5] ᵛन[5] नावमिव ᵛअनयन्त । तदा ᵛआशृण्वतीः सर्वतोऽनुज्ञां कुर्वाणाः ᵛआपः ᵛअर्वाक्[6] अवाङ्मुखाः ᵛअतिष्ठन् अभवन् ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–‘ गोषु रश्मिषु गच्छन् ’ नास्ति । [2] ख-च-ण-न-भ–‘ मध्ये वर्तयन् ’ नास्ति । [3] ख-च-ण–सुष्ठु अन्धो अपतयत्; झ-भ-न-र–सुअन्धो अपतयत्; श–अन्धो अपतयत् । [4] ख-च-झ-ण-भ–अयोजत; र–अयोजयत । [5] ख-च-ण–नावम् ; झ–नावमित् ; न-भ–‘ नावं न ’ नास्ति; र-नावमिव । [6] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ अर्वाक् ’ नास्ति ।

धियं वो अप्सु दधिषे स्वर्षां ययातरन्दश मासो नवग्वाः।
अया धिया स्याम देवगोपा अया धिया तुतुर्यामात्यंहः ॥ ११ ॥

धियम्। वः। अप्ऽसु। दधिषे। स्वःऽसाम्। यया। अतरन्। दश। मासः। नवऽग्वाः।
अया। धिया। स्याम। देवऽगोपाः। अया। धिया। तुतुर्याम। अति। अंहः ॥ ११ ॥

हे देवाः ᵛवः[1] युष्माकं ᵛधियं स्तुतिम् ᵛअप्सु[2] अब्निमित्तां[2] ᵛस्वर्षां सर्वस्य दात्रीं ᵛदधिषे धारयामि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ ᵛयया धिया कर्मणा ᵛनवग्वाः अङ्गिरसः ᵛदश ᵛमासः ᵛअतरन् सत्रमनुतिष्ठन्तः[3] ᵛअया अनया ᵛधिया ᵛदेवगोपाः देवैर्गुप्ताः ᵛस्याम भवेम। ᵛअया ᵛधिया ᵛअंहः पापम् ᵛअति[4] ᵛतुतुर्याम अतितरेम[5] ॥ ॥ २७ ॥

'हयो न[6]' इत्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तं प्रतिक्षत्रस्यार्षम्। अष्टमी द्वितीया च त्रिष्टुभौ शिष्टाः षड् जगत्यः। आदितः षड्वैश्वदेव्यः सप्तम्यष्टम्योर्देवपत्न्यो देवता। तथा चानुक्रान्तं—'हयोऽष्टौ प्रतिक्षत्रोऽन्त्यो द्वृचो देवपत्नीस्तवोऽन्त्या त्रिष्टुप् द्वितीया च' इति। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरि तां वहामि प्रतरणीमवस्युवम्।
नास्या वश्मि विमुचं नावृतं पुनर्विद्वान्पथः पुरएत ऋजु नेषति ॥ १ ॥

हयः। न। विद्वान्। अयुजि। स्वयम्। धुरि। ताम्। वहामि। प्रऽतरणीम्। अवस्युवम्।
न। अस्याः। वश्मि। विऽमुचम्। न। आऽवृतम्। पुनः।
विद्वान्। पथः। पुरःऽएता। ऋजु। नेषति ॥ १ ॥

ᵛहयो ᵛन अश्व इव ᵛविद्वान् सर्वज्ञः प्रतिक्षत्रः ᵛस्वयम् अनन्यप्रेरितः सन् ᵛधुरि यज्ञात्मिकायाम् ᵛअयुजि युक्तोऽभवत्। ᵛतां धुरं ᵛप्रतरणीं प्रकर्षेण तारयित्रीम् ᵛअवस्युवं रक्षयित्रीं ᵛवहामि। धारयाम्यहमध्वर्युर्होता वा। ᵛअस्याः धुरः ᵛविमुचं विमोचनं परित्यागं ᵛन ᵛवश्मि न कामये। ᵛनावृतं ᵛपुनः[7] पुनरावरणं धारणमपि न च वश्मि। मम को[8] भार इति[8] तदेवोच्यते। ᵛविद्वान् मार्गाभिज्ञोऽन्तर्यामी देवः ᵛपुरएता पुरतो गन्ता सन् ᵛपथः यज्ञमार्गान् ᵛऋजु अकुटिलं ᵛनेषति प्रापयति ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र–'वः' नास्ति। [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र–'अप्सु अब्निमित्ताम्' नास्ति। [3] ग-घ-ज–समनुतिष्ठन्त; त-र–सर्वत्रमनुतिष्ठन्तः। [4] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–'अति' नास्ति। [5] ख-च-ण-भ–तरेम। [6] त–न विद्वान्। [7] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–'पुनः' नास्ति। [8] ख-च-ण–को भारोच्यतेति; झ-त-भ-र–को भारोच्येति; न–को भारो भवतीति; श–को भारो देवोच्यते।

अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्र यन्त मारुतोत विष्णो ।
उभा नासत्या रुद्रो अध ग्नाः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ २ ॥

अग्ने । इन्द्र । वरुण । मित्र । देवाः । शर्धः । प्र । यन्त । मारुत । उत । विष्णो इति ।
उभा । नासत्या । रुद्रः । अध । ग्नाः । पूषा । भगः । सरस्वती । जुषन्त ॥ २ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛइन्द्र ᵛवरुण ᵛमित्र हे[१] ᵛदेवाः यूयं ᵛशर्धः बलमस्माकं ᵛप्र ᵛयन्त प्रापयत ॥ अत्र सर्वत्र पूर्वस्याविद्यमानत्वेनोत्तरस्योत्तरस्य पादादित्वादनिघातः । प्रथमस्य तु स्वत एव पादादित्वम् ॥ ᵛउत अपि च हे ᵛमारुत मारुतानि मरुतां बलानि हे ᵛविष्णो यूयं शर्धः प्र यन्त । विष्णो इत्यस्य उत इत्यनेन व्यवधानान्निघातः ॥ किंच ᵛउभा उभौ ᵛनासत्या सत्यभूतौ ᵛरुद्रः ᵛअध अथ ᵛग्नाः एतेषां देवानां स्त्रियश्च ᵛपूषा ᵛभगः ᵛसरस्वती च ᵛजुषन्त सेवन्तामस्मदीयं यज्ञं स्तुतिं वा ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादितिं स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वताँ अपः ।
हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारमूतये ॥ ३ ॥

इन्द्राग्नी इति । मित्रावरुणा । अदितिम् । स्वरिति स्वः ।
पृथिवीम् । द्याम् । मरुतः । पर्वतान् । अपः ।
हुवे । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । भगम् । नु । शंसम् । सवितारम् । ऊतये ॥ ३ ॥

इन्द्रादिसवित्रन्तान् चतुर्दश देवान् ᵛऊतये अस्मद्रक्षणाय ᵛहुवे आह्वयामि स्तौमि[२] वा ॥ स्वरित्यादित्य उच्यते स्वरणात्[२] ॥

उत नो विष्णुरुत वातो अस्रिधो द्रविणोदा उत सोमो मयस्करत् ।
उत ऋभव उत राये नो अश्विनोत त्वष्टोत विभ्वानु मंसते ॥ ४ ॥

उत । नः । विष्णुः । उत । वातः । अस्रिधः । द्रविणःऽदाः । उत । सोमः । मयः । करत् ।
उत । ऋभवः । उत । राये । नः । अश्विना । उत । त्वष्टा । उत । विऽभ्वा । अनु । मंसते ॥४॥

ᵛउत अपि च ᵛनः अस्माकं ᵛविष्णुः व्यापको देवः ᵛमयस्करत् । मय इति सुखनाम । सुखं करोतु । ᵛउत अपि च ᵛवातः वायुः ᵛअस्रिधः अहिंसकः सन् मयस्करत् । किंच ᵛद्रविणोदाः धनस्य दाता ᵛसोमः अपि मयस्करत् । ᵛउत अपि च ᵛऋभवः ᵛनः अस्मभ्यं ᵛराये धनाय ᵛअनु ᵛमंसते अनुमन्यन्ताम् । ᵛउत ᵛअश्विना[३] अश्विनौ च ᵛउत ᵛत्वष्टा देवः ᵛउत ᵛविभ्वा ऋभूणामन्यतमो देवः । एते सर्वेऽप्यनु मंसते । यद्वा । अनुमंस्त इति प्रत्येकं संबन्धनीयम् ॥

---

[१] ग-घ-ज-श–' हे ' नास्ति । [२] ग-घ-ज–स्वः आदित्यः नु क्षिप्रं प्रशस्यं सवितृविशेषणम् ।
[३] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–' अश्विना ' नास्ति ।

उत त्यन्नो मारुतं शर्ध आ गमद्दिविक्षयं यजतं बर्हिरासदे ।
बृहस्पतिः शर्म पूषोत नो यमद्वरूथ्यं१ वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ५ ॥

उत. । त्यत् । नः । मारुतम् । शर्धः । आ । गमत् । दिविऽक्षयम् । यजतम् । बर्हिः । आऽसदे ।
बृहस्पतिः । शर्म । पूषा । उत । नः । यमत् । वरूथ्यम् । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ॥ ५ ॥

vउत अपि च vत्यत् तत् vमारुतं vशर्धः मरुतां बलं संघः vनः अस्मान् vआ vगमत् आगच्छतु । कीदृशं तच्छर्धः । vदिविक्षयं द्युलोके वर्तमानं vयजतं पूज्यम् । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । vबर्हिः बर्हिषि vआसदे उपवेष्टुम् । उपविश्य हविःस्वीकारायेत्यर्थः । किंच vबृहस्पतिः देवः vशर्म सुखं vयमत् यच्छतु । vउत vनः अस्मभ्यं vपूषा अपि यमत् । कीदृशं शर्म । vवरूथ्यम् । वारयति शीतवातादिकमिति वरूथं गृहम् । तदर्हं वरूथ्यम् । किंच वरुणादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकं शर्म यच्छन्तु[1] ॥

उत त्ये नः पर्वतासः सुशस्तयः सुदीतयो नद्य१स्त्रामणे भुवन् ।
भगो विभक्ता शवसावसा गमदुरुव्यचा अदितिः श्रोतु मे हवम् ॥ ६ ॥

उत । त्ये । नः । पर्वतासः । सुऽशस्तयः । सुऽदीतयः । नद्यः । त्रामणे । भुवन् ।
भगः । विऽभक्ता । शवसा । अवसा । आ । गमत् । उरुऽव्यचाः । अदितिः । श्रोतु । मे । हवम् ॥ ६ ॥

vउत अपि च vत्ये ते vपर्वतासः पर्ववन्तः अद्रयः vसुशस्तयः शोभनस्तुतयः किंच vसुदीतयः सुदानाः vनद्यः च vत्रामणे पालने vनः अस्माकं vभुवन् भवन्तु । vभगः देवः vविभक्ता धनानां विभागकर्ता दाता सन् vशवसा अन्नेन vअवसा रक्षणेन च सह vआ vगमत् आगच्छतु । vउरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः vअदितिः अदीना देवमाता vमे vहवं स्तुतिमाह्वानं वा vश्रोतु शृणोतु ॥

पत्नीसंयाजेषु देवपत्नीनां ‘ देवानां पत्नीः ’ इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च— ‘ देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे ’ (आश्व. श्रौ. १. १०) इति ॥ आग्निमारुतशस्त्रेऽप्येते । ‘ देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे राकामहमिति द्वे ’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।
याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ॥ ७ ॥

देवानाम् । पत्नीः । उशतीः । अवन्तु । नः । प्र । अवन्तु । नः । तुजये । वाजऽसातये ।
याः । पार्थिवासः । याः । अपाम् । अपि । व्रते । ताः । नः । देवीः । सुऽहवाः । शर्म । यच्छत ॥७॥

---

[1] ख-च-ण-भ—यच्छतु; झ-र—यच्छ ।

vदेवानाम् इन्द्रादीनां vपत्नीः पत्न्यः vउशतीः उशत्योऽस्मदीयां स्तुतिं कर्म वा कामयमानाः vनः अस्मान् vअवन्तु रक्षन्तु । तथा vनः अस्माकं vतुजये बलवते पुत्राय vवाजसातये अन्नलाभाय संग्रामाय वा vप्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु गच्छन्तु वा । vयाः vपार्थिवासः पृथिवीसंबन्धिन्यः vयाः च vअपाम् उदकानां vव्रते कर्मण्यन्तरिक्षे वर्तन्ते vताः हे vदेवीः देव्यो हे vसुहवाः शोभनाह्वाना यूयं vनः अस्मभ्यं vशर्म vयच्छत[1] ॥

उ॒त ग्ना व्य॑न्तु दे॒वप॑त्नीरिन्द्रा॒ण्य१॒॑ग्नाय्य॒श्विनी॒ राट् ।
आ रोद॑सी वरुणा॒नी शृ॑णोतु॒ व्यन्तु॑ दे॒वीर्य ऋ॒तुर्जनी॑नाम् ॥ ८ ॥

उ॒त । ग्नाः । व्य॒न्तु॒ । दे॒वऽप॑त्नीः । इ॒न्द्रा॒णी । अ॒ग्नायी॑ । अ॒श्विनी॑ । राट् ।
आ॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । व॒रु॒णा॒नी । शृ॒णो॒तु॒ । व्यन्तु॑ । दे॒वीः । यः । ऋ॒तुः । जनी॑नाम् ॥ ८ ॥

vउत अपि च vग्नाः स्त्रियः vदेवपत्नीः देवपत्न्यो देवाः पतयो यासां ताः । तादृश्यः vव्यन्तु हविर्भक्षयन्तु । ता विविच्योच्यन्ते । vइन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी vअग्नायी अग्नेः पत्नी vअश्विनी अश्विनोः पत्नी vराट् राजमाना । किंच vरोदसी । ‘ रुद्रस्य पत्नी ’ (निरु. ११. ४९) इति यास्केनोक्तम् । एवं सति ‘ विषितस्तुका रोदसी ’ (ऋ. सं. १. १६७. ५) इत्यत्र यथाद्युदात्तप्रगृह्यते न[2] स्तः[2] तद्वदत्रापि भाव्यम् । तथापि शाकल्येन महर्षिणैवमुक्तत्वात्तथैव द्रष्टव्यम् । vवरुणानी वरुणस्य पत्नी vआ सर्वतः प्रत्येकं vश्रृणोतु । किंच vदेवीः पत्नीसंयाजदेव्यः vव्यन्तु खादन्तु[3] हविः । vयः vजनीनां देवजायानाम् vऋतुः कालस्तदभिमानी देवोऽपि श्रृणोतु वेतु च । अत्र ‘ अपि च ग्ना व्यन्तु देवपत्न्यः ’ (निरु. १२. ४६) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन[4] विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

[1] च-च-ण-भ–यच्छतु; झ-त-न-र–यच्छन्तु । [2] ख-च-झ-ण-भ–न; न–‘ न स्तः ’ नास्ति [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-श–खादयन्तु; ग-घ-ज-स्वदेयम् । [4] ण–सायणाचार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'प्रयुञ्जती' इति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं प्रतिरथस्यार्षं त्रैष्टुभम् । पूर्वत्र 'वैश्वदेवं तै तत्' इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् । 'प्रयुञ्जती सप्त प्रतिरथः' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रयुञ्जती दिव एति ब्रुवाणा मही माता दुहितुर्बोधयन्ती ।
आविवासन्ती युवतिर्मनीषा पितृभ्य आ सदने जोहुवाना ॥ १ ॥

प्रऽयुञ्जती । दिवः । एति । ब्रुवाणा । मही । माता । दुहितुः । बोधयन्ती ।
आऽविवासन्ती । युवतिः । मनीषा । पितृऽभ्यः । आ । सदने । जोहुवाना ॥ १ ॥

एषोषस्या । Vप्रयुञ्जती प्राणिनः प्रस्तुतेषु कर्मसु Vदिवः द्युलोकात् Vएति आगच्छति Vब्रुवाणा स्तूयमाना ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ Vमही महती Vमाता प्रकाशस्य देवानां वा निर्मात्री Vदुहितुः भूम्याः Vबोधयन्ती बोधं कुर्वाणा । तदुपजीव्यत्वात् दुहितृत्वम्[1] उपचर्यते । यद्वा दुहितुर्दिव इति संबन्धः । उषसो दिवो दुहितृत्वं 'व्युच्छा दुहितर्दिवः' (ऋ. सं. १.४८.१) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । अन्यत्र च 'दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी' (ऋ. सं. ७. ७५. ४) इत्युषसः[2] द्युदुहितृत्वम्[3] आम्नातम् । अत इदमधिगम्यते । कदाचिद्द्यौरुषसो जायत उषाश्च दिव इति । 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्दिवमित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये' (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति हि श्रूयते । लिङ्गं च दृश्यते कार्यकारणभावव्यत्यये 'अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः[4]' (ऋ. सं १०. ७२. ४) इति ॥ किंच Vआविवासन्ती परिचरन्ती Vयुवतिः मिश्रयन्ती सर्वत्र नित्यतरुणी वा Vमनीषा स्तुतिमती Vपितृभ्यः ॥ तृतीयार्थे पञ्चमी ॥ पितृभिः पालकैर्देवैः सह Vसदने यागगृहे Vआ सर्वतः Vजोहुवाना आहूयमाना । यद्वा । पितृभ्यः कर्मणां पालकेभ्यो यजमानेभ्य इष्टप्रापणेन पालकेभ्यो वा तेषामर्थाय जोहुवाना ॥

अजिरासस्तदप ईयमाना आतस्थिवांसो अमृतस्य नाभिम् ।
अनन्तास उरवो विश्वतः सीं परि द्यावापृथिवी यन्ति पन्थाः ॥ २ ॥

अजिरासः । तत्ऽअपः । ईयमानाः । आतस्थिऽवांसः । अमृतस्य । नाभिम् ।
अनन्तासः । उरवः । विश्वतः । सीम् । परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । पन्थाः ॥ २ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ—तद्दुहितृत्वम् । [2] ख-च-ण—इति च उषसः; झ-त-न-भ-र—चोषसः । [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—दुहितृत्वम्; श—दिवो दुहितृत्वम् । [4] ख-च-ण-भ—दक्षाद्वदितिः परि ।

vअजिरासः गमनशीलाः । अजिः इरच्प्रत्ययान्तः ‘ अजिरशिशिर° ’ (उ. सू. १. ५३) इत्यादिना निपातितः ॥ vतदपः तदेव प्रकाशनरूपं कर्म यस्य तत्तादृशमहः vईयमानाः गच्छन्तः vअमृतस्य सूर्यस्य vनाभिं संनाहकं मण्डलम् अमृतस्योदकस्य वा नाभिमन्तरिक्षम् vआतस्थिवांसः आतिष्ठन्तः vअनन्तासः अपरिमिताः vउरवः व्याप्ताः vपन्थाः पतनशीला रश्मयः vद्यावापृथिवी vपरि दिवं च पृथिवीं[1] चान्तरिक्षं च vविश्वतः परितः vयन्ति गच्छन्ति । vसीम् इति पूरणः ॥

उ॒क्षा स॑मु॒द्रो अ॑रु॒षः सु॑प॒र्णः पूर्व॑स्य॒ योनिं॑ पि॒तुरा वि॑वेश ।
मध्ये॑ दि॒वो निहि॑तः॒ पृश्नि॒रश्मा॒ वि च॑क्रमे॒ रज॑सस्पा॒त्यन्तौ॑ ॥ ३ ॥

उ॒क्षा । स॒मु॒द्रः । अ॒रु॒षः । सु॒ऽप॒र्णः । पूर्व॑स्य । योनि॑म् । पि॒तुः । आ । वि॒वे॒श॒ ।
मध्ये॑ । दि॒वः । निऽहि॑तः । पृश्निः॑ । अश्मा॑ । वि । च॒क्र॒मे॒ । रज॑सः । पा॒ति॒ । अन्तौ॑ ॥ ३ ।

सौर्योऽयं तृचः । vउक्षा उदकस्य कामानां वा सेक्ता vसमुद्रः समुन्दनः । यद्वा । संमोदन्ते अस्मिन्[2] देवा इति समुद्रः । vअरुषः आरोचमानः vसुपर्णः सुगमनः vपूर्वस्य । अवयवलक्षणेयम् । पूर्वदिगवयवस्य vपितुः पालकस्यान्तरिक्षस्य vयोनिम् उत्पादकमवयवम् vआ vविवेश आविष्टवान् । पश्चात् vदिवः vमध्ये vनिहितः vपृश्निः । प्राश्नुत एनं वर्ण इति पृश्निरादित्यः । vअश्मा सर्वत्र व्याप्तः । लुप्तोपमा वा । अश्मसदृशः vरजसः अन्तरिक्षस्य vअन्तौ पूर्वापरभागौ vवि vचक्रमे विक्रमते । vपाति च जगत् । जगद्रक्षार्थं क्रमते इत्यर्थः ॥

च॒त्वार॑ ईं बिभ्रति क्षेम॒यन्तो॒ दश॒ गर्भं॑ च॒रसे॑ धापयन्ते ।
त्रि॒धात॑वः पर॒मा अ॑स्य॒ गावो॑ दि॒वश्च॑रन्ति॒ परि॑ स॒द्यो अन्ता॑न् ॥ ४ ॥

च॒त्वारः॑ । ई॒म् । बि॒भ्र॒ति॒ । क्षे॒म॒ऽयन्तः॑ । दश॑ । गर्भ॑म् । च॒रसे॑ । धा॒प॒य॒न्ते॒ ।
त्रि॒ऽधात॑वः । प॒र॒माः । अ॒स्य॒ । गावः॑ । दि॒वः । च॒र॒न्ति॒ । परि॑ । स॒द्यः । अन्ता॑न् ॥ ४ ॥

vचत्वारः ऋत्विजः vईम् एनमादित्यं vक्षेमयन्तः क्षेममात्मन इच्छन्तः vबिभ्रति धारयन्ति हविर्भिः[3] स्तुतिभिश्च[3] । किंच vदश दिशः vगर्भं गर्भवन्मध्ये उत्पन्नमेनं vचरसे चरणाय उदयास्तमयव्यवहाराय vधापयन्ते गमयन्ति । vत्रिधातवः त्रिप्रकाराः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधाः vअस्य आदित्यस्य vपरमाः उत्कृष्टाः vगावः रश्मयः vदिवः अन्तरिक्षस्य vअन्तान् vपरि परितः vसद्यः उदयानन्तरमेव vचरन्ति[4] गच्छन्ति ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ–‘ पृथिवीम् ’ नास्ति । [2] झ-न-र–तस्मिन् । [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–‘ हविर्भिः स्तुतिभिश्च ’ नास्ति । [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–‘ चरन्ति ’ नास्ति ।

इ॒दं वपु॒र्निव॑चनं जनास॒श्चर॑न्ति॒ यन्न॒द्य॑स्त॒स्थुराप॑ः ।
द्वे यदीं॑ बिभृ॒तो मा॒तुर॒न्ये इ॒हेह॑ जा॒ते य॒म्या॒३॑ सब॑न्धू ॥ ५ ॥

इ॒दम् । वपु॑ः । नि॒ऽवच॑नम् । ज॒ना॒स॒ः । चर॑न्ति । यत् । न॒द्य॑ः । त॒स्थुः । आप॑ः ।
द्वे इति॑ । यत् । ई॒म् । बि॒भृ॒तः । मा॒तुः । अ॒न्ये इति॑ ।
इ॒हऽइ॑ह । जा॒ते इति॑ । य॒म्या॑ । सब॑न्धू॒ इति॒ सऽब॑न्धू ॥ ५ ॥

ᵛजनासः हे जना ऋत्विजः ᵛइदं पुरतः दृश्यमानं ᵛवपुः शरीरं मण्डलं ᵛनिवचनं स्तुत्यं भवतीति शेषः । यन्मण्डलमुपजीव्य ᵛनद्यः ᵛचरन्ति प्रवहन्ति । ᵛआपः च ᵛयत् मण्डलमधितस्थुः । मण्डलाधीनत्वात्तासाम् । ᵛईम् एतदुक्तलक्षणं यन्मण्डलं ᵛद्वे अहोरात्रे ᵛमातुः निर्मातुर्मातृस्थानीयादन्तरिक्षात् ᵛअन्ये ᵛइहेह ᵛजाते इह चेह च सूर्ये जाते निष्पन्ने ᵛयम्या यम्ये नियमनीये युग्मभूते वा ᵛसबन्धू समानबले समानबन्धने उभयोरप्येक एव सूर्यो बन्धकोऽक्षो ययोस्तादृश्यौ ᵛबिभृतः धारयतः ॥

वि त॑न्वते॒ धियो॑ अस्मा॒ अपां॑सि॒ वस्त्रा॑ पु॒त्राय॑ मा॒तरो॑ वयन्ति ।
उ॒प॒प्र॒क्षे वृष॑णो॒ मोद॑माना दि॒वस्प॒था व॒ध्वो॑ य॒न्त्यच्छ॑ ॥ ६ ॥

वि । त॒न्व॒ते॒ । धिय॑ः । अ॒स्मै॒ । अपां॑सि । वस्त्रा॑ । पु॒त्राय॑ । मा॒तर॑ः । व॒य॒न्ति॒ ।
उ॒प॒ऽप्र॒क्षे । वृष॑णः । मोद॑मानाः । दि॒वः । प॒था । व॒ध्व॑ः । य॒न्ति॒ । अच्छ॑ ॥ ६ ॥

ᵛअस्मै सूर्याय ᵛधियः स्तुतीः ᵛअपांसि कर्माणि च ᵛवि ᵛतन्वते विस्तारयन्ति यजमानाः । ᵛपुत्राय पुत्रस्थानीयाय ᵛमातरः निर्मात्र्य उषसो दिशो वा ᵛवस्त्रा वस्त्राणि ᵛवयन्ति निष्पादयन्ति । वस्त्रसदृशानि तेजांसि निबिडानि संपादयन्तीत्यर्थः । ᵛवृषणः सेक्तुः सूर्यस्य ᵛउपप्रक्षे उपपर्चने संपर्के सति ᵛमोदमानाः हृष्यन्तः ᵛवध्वः वधूस्थानीया रश्मयः ᵛदिवस्पथा सूर्यसंबन्धिना मार्गेण ᵛअच्छ अस्मदभिमुखं ᵛयन्ति गच्छन्ति प्रसरन्ति ॥

तद॑स्तु मित्रावरुणा॒ तद॑ग्ने॒ शं योर॒स्मभ्य॑मि॒दम॑स्तु श॒स्तम् ।
अ॒शी॒महि॑ गा॒धमु॒त प्र॑ति॒ष्ठां नमो॑ दि॒वे बृ॑ह॒ते साद॑नाय ॥ ७ ॥

तत् । अ॒स्तु॒ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । तत् । अ॒ग्ने॒ । शम् । योः । अ॒स्मभ्य॑म् । इ॒दम् । अ॒स्तु॒ । श॒स्तम् ।
अ॒शी॒महि॑ । गा॒धम् । उ॒त । प्र॒ति॒ऽस्थाम् । नम॑ः । दि॒वे । बृ॒ह॒ते । सद॑नाय ॥ ७ ॥

अत्र लिङ्गसिद्धा देवताः । हे ᵛमित्रावरुणा मित्रावरुणौ ᵛतत्[1] ᵛइदं सूक्तं ᵛशस्तं स्तुतम् ᵛअस्तु भवतु । हे ᵛअग्ने ᵛतत् सूक्तं शस्तम् ᵛअस्तु । ᵛअस्मभ्यं ᵛशं सुखाय ᵛयोः दुःखानाममिश्रणायेदं

---

[1] ख-झ-न-भ-र-श– ‘ तत् ’ नास्ति ।

शस्तमस्तु । वयं च ᵛअशीमहि प्राप्नुयाम ᵛगाधं स्थितिम्[1] । ᵛउत अपि च ᵛप्रतिष्ठां स्थितेरविच्छित्तिं चाशीमहि । ᵛनमः नमस्करोमि ᵛदिवे द्योतमानाय सूर्याय ᵛबृहते महते ᵛसादनाय आश्रयाय विश्वस्य ॥ ॥ १ ॥

‘ कदु प्रियाय ’ इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तम् । प्रतिभानुर्नामात्रेय ऋषिः । जगती छन्दः । विश्वे देवा देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘ कदु पञ्च प्रतिभानुर्जागतम् ’ इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ कदु प्रियायेति वैश्वदेवम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वक्षत्राय स्वयशसे महे वयम् ।
आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणाना वितनोति मायिनी ॥ १ ॥

कत् । ऊँ इति । प्रियाय । धाम्ने । मनामहे । स्वऽक्षत्राय । स्वऽयशसे । महे । वयम् ।
आऽमेन्यस्य । रजसः । यत् । अभ्रे । आ । अपः । वृणाना । विऽतनोति । मायिनी ॥ १ ॥

अत्र वैद्युताग्निसंस्तवः । ᵛकदु कदा । उ इति पूरणः । ᵛप्रियाय सर्वेषां प्रियभूताय । वृष्टिद्वारा हविरादिप्रयोजकत्वात् सर्वप्रियत्वमस्य प्रसिद्धम् । तादृशाय ᵛधाम्ने तेजसे वैद्युताय । उत्तरवाक्ये अभ्रे अपः वितनोति इति वक्ष्यमाणत्वादिदं लभ्यते । कीदृशाय[2] । ᵛस्वक्षत्राय स्वभूतबलाय किंच ᵛस्वयशसे स्वभूतान्नाय । सर्वमप्यन्नं ह्यस्य स्वम् । ᵛमहे महते पूज्याय ᵛवयं कदा ᵛमनामहे स्तवाम । ᵛयत् । उत्तरत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् या इति विपरिणमयितव्यम् । या आग्नेयी शक्तिः ᵛआमेन्यस्य समन्तान्मातव्यस्य ᵛरजसः अन्तरिक्षस्य । अपरिमितमपि नभ इयदिति सर्वैर्मीयते । संबन्धिनि ᵛअभ्रे मेघे ᵛआ अधि मेघस्योपरि ᵛअपः उदकानि वृष्टिलक्षणानि ᵛवितनोति विस्तारयति ᵛवृणाना आच्छादयन्ती सेव्यमाना वा ᵛमायिनी । मायेति प्रज्ञानाम । प्रज्ञावती सती । यत् यस्य संबन्धिनी माध्यमिकी वागिति वा योज्यम् ॥

ता अत्नत वयुनं वीरवक्षणं समान्या वृतया विश्वमा रजः ।
अपो अपाचीरपरा अपेजते प्र पूर्वाभिस्तिरते देवयुर्जनः ॥ २ ॥

ताः । अत्नत । वयुनम् । वीरऽवक्षणम् । समान्या । वृतया । विश्वम् । आ । रजः ।
अपो इति । अपाचीः । अपराः । अप । ईजते । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । देवऽयुः । जनः ॥२

इयमुषस्या । ᵛताः उषसः ᵛअत्नत वितन्वन्ति । किम् । ᵛवयुनं प्रज्ञानम् । कीदृशम् । ᵛवीरवक्षणम् । वीरैर्ऋत्विग्भिर्वहनीयम् । यद्वा । वक्षणाः कार्यवोढारो येन प्रेर्यन्ते तत्तादृशम् । किंच ᵛसमान्या एकरूपया ᵛवृतया आवरकया दीप्त्या ᵛविश्वम् ᵛआ सर्वमपि ᵛरजः जगत् अत्नत । एवं सति ᵛदेवयुः देवकामः ᵛजनः ᵛअपाचीः अपाञ्चनाः प्रतिनिवृत्तमुखीः ᵛअपराः अन्या आगामिनीः

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र—स्तुतिम् । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—कीदृशाय बलाय ।

उषसः ᵛअपेजते अपचालयति । अपरोऽपशब्दः पूरणः । ᵛपूर्वाभिः ताभिः ᵛप्र ᵛतिरते। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । वर्धयति स्वमनीषां वर्धते वा स्वयम् ॥

आ ग्राव॑भिरह॒न्ये॑भिर॒क्तुभि॒र्वरि॑ष्ठं॒ वज्र॒मा जि॑घर्ति मा॒यिनि॑ ।
श॒तं वा॒ यस्य॑ प्र॒चर॒न्त्स्वे दमे॑ संव॒र्तय॑न्तो॒ वि च॑ व॒र्तय॒न्नहा॑ ॥ ३ ॥

आ । ग्राव॑ऽभिः । अ॒ह॒न्ये॑भिः । अ॒क्तुऽभिः॑ । वरि॑ष्ठम् । वज्र॑म् । आ । जि॒घ॒र्ति॒ । मा॒यिनि॑ ।
श॒तम् । वा॒ । यस्य॑ । प्र॒ऽचर॑न् । स्वे । दमे॑ । स॒म्ऽव॒र्तय॑न्तः । वि । च॒ । व॒र्त॒य॒न् । अहा॑ ॥३॥

अत्र पूर्वार्धे इन्द्र उच्यते उत्तरार्धे इन्द्रात्मा सूर्यः । ᵛआ हूयत इति शेषः । कैः । ᵛअहन्येभिः अहनि संपादितैः ᵛअक्तुभिः रात्रिभिः । तत्र निष्पन्नैरित्यर्थः । तथाविधैः ᵛग्रावभिः । साध्ये साधनशब्दः । ग्रावसाध्यैरभिषवैर्निमित्तभूतैः । आगत्यात्र सोमी[1] सन् ᵛमायिनि वृत्रे निमित्ते सति ᵛवरिष्ठम् उरुतरं ᵛवज्रम् ᵛआ सर्वतः ᵛजिघर्ति दीपयति । ᵛवा[2] किंच । वाशब्दश्चार्थे। ᵛयस्य इन्द्रात्मकस्यादित्यस्य ᵛशतं शतसंख्याका रश्मयः ᵛस्वे ᵛदमे स्वकीये गृहे आकाशे ᵛप्रचरन् प्रचरन्ति। किं कुर्वन्तः । ᵛसंवर्तयन्तः प्राणिनो नाशयन्तः । यद्वा । अहा अहानि दिवसान् संवर्तयन्तः सम्यक् प्रवर्तयन्तः ᵛवि ᵛच ᵛवर्तयन् अहा अहानि निवर्तयन्ति गतान्येव पुनः प्रापयन्ति च । तपनपरिस्पन्दाधीनत्वात्[3] प्राणिनामायुःक्षयस्याहोरात्रादिव्यवहारस्य ॥

ताम॑स्य री॒तिं प॑र॒शोरि॑व॒ प्रत्यनी॑कमख्यं भु॒जे अ॑स्य॒ वर्प॑सः ।
सचा॒ यदि॑ पितु॒मन्त॑मिव॒ क्षयं॒ रत्नं॒ दधा॑ति॒ भर॑हूतये वि॒शे ॥ ४ ॥

ताम् । अ॒स्य॒ । री॒तिम् । प॒र॒शोःऽइ॑व । प्रति॑ । अनी॑कम् । अ॒ख्य॒म् । भु॒जे । अ॒स्य॒ । वर्प॑सः ।
सचा॑ । यदि॑ । पि॒तु॒मन्त॑म्ऽइव । क्षय॑म् । रत्न॑म् । दधा॑ति । भर॑ऽहूतये । वि॒शे ॥ ४ ॥

इयमाग्नेयी । ᵛतां प्रसिद्धाम् ᵛअस्य अग्नेः ᵛरीतिं स्वभावं गतिं वा ᵛपरशोरिव ᵛप्रति परशोः प्रतिनिधिमिव पश्यामि । परशुर्यथा स्वस्वामिनोऽभिमतं[4] साधयति तद्वदित्यर्थः । ᵛअस्य ᵛवर्पसः रूपवतोऽस्यादित्यस्य ᵛअनीकं रश्मिसमूहं ᵛभुजे भोगाय ᵛअख्यं कथयाम्यहम्[5] । ᵛयदि[5] यस्मात् स च देवः ᵛसचा अस्मत्सहायः सन् ᵛपितुमन्तम् अन्नवन्तं ᵛक्षयम् ᵛइव निवासमिव ᵛभरहूतये संग्रामे यज्ञे वा आह्वानयुक्ताय ᵛविशे यजमानाय ᵛरत्नं रमणीयं धनं ᵛदधाति[6] धारयति[6] । उभयमपि ददातीत्यर्थः ॥

---

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श—सोमः । २. ख-च-ण— ‘वा’ नास्ति । ३. ग-घ-च-ज-ण-श— °परिस्यन्दा° । ४. ख-च-ण—स्वस्वामिने मतम्; झ-त-न-भ-र-श—स्वस्वामिनेऽभिमतम् । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—कथयेयं स्तोत्रम्; श—कथयाम्यहं स्तोत्रं यदि । ६. ख-च-ण—ददाति; झ-त-न-भ-र- दधाति धारयति ददाति ।

स जिह्वया चतुरनीक ऋञ्जते चारु वसानो वरुणो यतन्नरिम् ।
न तस्य विद्म पुरुषत्वता वयं यतो भगः सविता दाति वार्यम् ॥ ५ ॥

सः । जिह्वया । चतुःऽअनीकः । ऋञ्जते । चारु । वसानः । वरुणः । यतन् । अरिम् ।
न । तस्य । विद्म । पुरुषत्वता । वयम् । यतः । भगः । सविता । दाति । वार्यम् ॥ ५ ॥

ᵛसः अग्निः ᵛचतुरनीकः चतुर्दिक्षु प्रसृतज्वालः सन् ᵛजिह्वया ᵛऋञ्जते गच्छति[1] घृतादिकम् । यद्वा । जिह्वया चतुरनीकः सन् ऋञ्जते अलंकरोति स्वात्मानम् । किं कुर्वन् । ᵛचारु रमणीयं तेजः ᵛवसानः आच्छादयन् ᵛवरुणः तमोवारकः सन् ᵛअरिम् अमित्रं ᵛयतन् उद्धरन् । ᵛतस्य । तमित्यर्थः । तं ᵛन ᵛविद्म न जानीमः ᵛवयं ᵛपुरुषत्वता पुरुषत्वेन कामानां[2] पूरकत्वेन वा युक्तम् ॥ अपरो भावप्रत्ययः पूरणः ॥ ᵛयतः अयं ᵛभगः महान् भजनीयः ᵛसविता प्रेरको देवः ᵛदाति यच्छति ᵛवार्यं वरणीयं धनम् ॥ ॥ २ ॥

'देवं वः' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य प्रतिप्रभस्यार्षम् । त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । 'देवं वः प्रतिप्रभोऽन्त्या तृणपाणिः' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

देवं वो अद्य सवितारमेषे भगं च रत्नं विभजन्तमायोः ।
आ वां नरा पुरुभुजा ववृत्यां दिवेदिवे चिदश्विना सखीयन् ॥ १ ॥

देवम् । वः । अद्य । सवितारम् । आ । ईषे । भगम् । च । रत्नम् । विऽभजन्तम् । आयोः ।
आ । वाम् । नरा । पुरुऽभुजा । ववृत्याम् । दिवेऽदिवे । चित् । अश्विना । सखिऽयन् ॥ १ ॥

ᵛदेवं द्योतमानं ᵛसवितारं सर्वस्याभ्यनुज्ञातारं ᵛवः । त्वामित्यर्थः । यद्वा होतुरिदं वाक्यम् । वः यजमानेभ्यो युष्मभ्यमर्थाय ᵛअद्य इदानीम् ᵛएषे उपगच्छामि । ᵛभगं ᵛच भजनीयं देवम् ᵛआयोः मनुष्यस्य यजमानस्य ᵛरत्नं रमणीयं हविः ᵛविभजन्तम् । 'भगो वां विभजतु' इति हि भगस्य विभजनं प्रसिद्धम् । 'रायो विभक्ता संभरश्च वस्वः' (ऋ. सं. ४. १७. ११), 'भगो विभक्ता शवसा' (ऋ. सं. ५. ४६. ६) इति च श्रुतिः । यद्वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यजमानार्थं रत्नं रमणीयं धनं विभजन्तम् । हे ᵛनरा नेतारौ हे ᵛपुरुभुजा । पुरु भुञ्जाते इति पुरुभुजौ । हे[3] ᵛअश्विना[3] अश्विनौ ᵛवां युवां ᵛदिवेदिवे प्रतिदिनम् ᵛआ ᵛववृत्याम् आवर्तयाम्यस्मदभिमुखम् । ᵛसखीयन् युवयोः सखित्वमिच्छन् । ᵛचित् इति पूरणः ॥

---

[1] झ-न-भ-वाञ्छति । [2] ख-च-ण-पूर्णत्वेन; झ-भ-पूर्णत्वेन कामानाम् । [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-'हे अश्विना' नास्ति ।

प्रति॑ प्र॒या॒ण॒मसु॑रस्य वि॒द्वान्त्सू॒क्तैर्दे॒वं स॑वि॒तारं॑ दुवस्य ।
उप॑ ब्रुवीत॒ नम॑सा विजा॒नञ्ज्येष्ठं॑ च॒ रत्नं॑ वि॒भज॑न्तमा॒योः ॥ २ ॥

प्रति॑ । प्र॒ऽयान॑म् । असु॑रस्य । वि॒द्वान् । सु॒ऽउ॒क्तैः । दे॒वम् । स॒वि॒तार॑म् । दु॒व॒स्य ।
उप॑ । ब्रु॒वी॒त॒ । नम॑सा । वि॒ऽजा॒नन् । ज्येष्ठ॑म् । च॒ । रत्न॑म् । वि॒ऽभज॑न्तम् । आ॒योः ॥२॥

ᵛअसुरस्य शत्रूणां निरसितुः सवितुः ᵛप्रति ᵛप्रयाणं प्रत्यागतिं[१] ᵛविद्वान् जानन् ᵛसूक्तैः ᵛसवितारं ᵛदेवं ᵛदुवस्य परिचर हे अन्तरात्मन् । किंच ᵛआयोः मनुष्याय ᵛज्येष्ठं ᵛरत्नं धनं ᵛच ᵛविभजन्तम् । गमयन्तमित्यर्थः । ᵛनमसा नमस्कारेण हविषा वा ᵛविजानन् । विशेषेण भावयन्नित्यर्थः ॥ यद्वान्तर्णीतण्यर्थोऽयम् ॥ ज्ञापयन् ᵛउप ᵛब्रुवीत स्तौतु भवान् ॥

अ॒द॒त्र॒या दय॑ते॒ वार्या॑णि पू॒षा भगो॒ अदि॑ति॒र्वस्त॑ उ॒स्रः ।
इन्द्रो॒ विष्णु॒र्वरु॑णो मि॒त्रो अ॒ग्निरहा॑नि भ॒द्रा ज॑नयन्त द॒स्माः ॥ ३ ॥

अ॒द॒त्रऽया । द॒य॒ते । वार्या॑णि । पू॒षा । भगः॑ । अदि॑तिः । वस्ते॑ । उ॒स्रः ।
इन्द्रः॑ । विष्णुः॑ । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒ग्निः । अहा॑नि । भ॒द्रा । ज॒न॒य॒न्त॒ । द॒स्माः ॥ ३ ॥

अयमग्निः ᵛअदत्रया अदनीयानि ॥ अदेरौणादिकोऽत्रप्रत्ययः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति याजादेशः । अथवा अत्तीत्यदत्रा जिह्वा । तया ᵛवार्याणि वरणीयानि काष्ठानि ᵛदयते । दयतिरनेककर्मात्र दहने वर्तते । दहतीत्यर्थः । सामर्थ्यादग्निरिति गम्यते । यद्वा । अदनीयानि[२] वरणीयान्यन्नानि दयते । ददाति यजमानाय ॥ ‘ दय दानगतिहिंसाबलाख्यानेषु ’ ॥ कीदृशोऽग्निः । ᵛपूषा पोषकः ᵛभगः भजनीयः ᵛअदितिः अखण्डनीयः । यद्वा । पूषादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकमदनीयानि वार्याणि चान्नानि दयते । ᵛउस्रः सूर्यः ᵛवस्ते आच्छादयति । सामर्थ्यात्तेजांसि । इन्द्रादयः पञ्चापि देवाः[३] ᵛदस्माः दर्शनीयाः ᵛअहानि सर्वाण्यागन्तॄणि ᵛभद्रा शोभनानि[४] ᵛजनयन्त जनयन्ति । दिवसानां यागदानादिविशिष्टत्वमेव भद्रत्वम् ॥

तन्नो॑ अन॒र्वा स॑वि॒ता वरू॑थं॒ तत्सिन्ध॑व इ॒षय॑न्तो॒ अनु॑ ग्मन् ।
उप॒ यद्वोचे॑ अध्व॒रस्य॒ होता॑ रा॒यः स्या॑म॒ पत॑यो॒ वाज॑रत्नाः ॥ ४ ॥

तत् । नः॒ । अ॒न॒र्वा । स॒वि॒ता । वरू॑थम् । तत् । सिन्ध॑वः । इ॒षय॑न्तः । अनु॑ । ग्म॒न् ।
उप॑ । यत् । वोचे॑ । अ॒ध्व॒रस्य॑ । होता॑ । रा॒यः । स्या॒म॒ । पत॑यः । वाज॑ऽरत्नाः ॥ ४ ॥

---

१. ख-च-ण-भ–प्रत्यावर्तिम् । २. ख-च-ण-भ–वार्याणि । ३. ख-च-ण–देवताः । ४. ग-घ-ज-श-शोभनीयानि ।

vतत् प्रसिद्धं vवरूथं वरणीयमस्मदभिमतं धनं vनः अस्मभ्यम् vअनर्वा अप्रत्यृतः केनाप्यतिरस्कृतः vसविता देवः प्रयच्छत्विति शेषः । vतत् धनं vसिन्धवः स्यन्दनशीलाः vहूषयन्तः गच्छन्त्यो नद्यः vअनु अनुसृत्य vग्मन् गच्छन्तु । धनं दातुं गच्छन्त्वित्यर्थः । vयत् यस्मात् vअध्वरस्य यागस्य vहोता होमनिष्पादकोऽहम् vउप vवोचे उपेत्य ब्रवीमि तस्मात्तत्प्रयच्छन्त्विति शेषः । वयं चात्रयः vरायः धनस्य बहुविधस्य vपतयः स्वामिनः vस्याम भवेम । vवाजरत्नाः अन्नेन बलेन वा रमणीयाः । अथवा यद्यस्माद्वोचे स्तौमि तस्मात् सविता नो वरूथमागच्छतु । तस्मान्नद्यश्च नो वरूथं यज्ञमनु ग्मन् अनुगच्छन्त्विति वा योज्यम् ॥

प्र ये वसुभ्य ईवदा नमो दुर्ये मित्रे वरुणे सूक्तवाचः ।
अवैत्वभ्वं कृणुता वरीयो दिवस्पृथिव्योरवसा मदेम ॥ ५ ॥

प्र । ये । वसुऽभ्यः । ईवत् । आ । नमः । दुः । ये । मित्रे । वरुणे । सूक्तऽवाचः ।
अव । एतु । अभ्वम् । कृणुत । वरीयः । दिवःपृथिव्योः । अवसा । मदेम ॥ ५ ॥

vये यजमानाः vवसुभ्यः यज्ञनिवासेभ्यो देवेभ्यः vईवत् गमनवत् vनमः अन्नं पश्वात्मकं vप्र vदुः प्रादुः । vये च vमित्रे देवे vवरुणे च vसूक्तवाचः सूक्तवचसो भवन्ति तानस्मान् vअभ्वं महद्धनं तेजो वा vअवैतु अवगच्छतु[1] । हे[2] देवाः[2] vकृणुत कुरुत चैतेभ्यः vवरीयः उरुतरं सुखम् । vदिवस्पृथिव्योः द्यावापृथिव्योः vअवसा रक्षणेन vमदेम हृष्येम[3] ॥ ॥ ३ ॥

‘ विश्वो देवस्य ’ इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं स्वस्त्यात्रेयमुनेरार्षं वैश्वदेवम् । पञ्चमी पङ्क्तिः आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । तदुक्तमनुक्रमण्याम्—‘ विश्वः स्वस्त्यात्रेयः पङ्क्त्यन्तम् ’ इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे विश्वो[4] देवस्येति प्रतिपत्तृचस्याद्यः[4] । सूत्रितं च—‘ विश्वो देवस्य नेतुरित्येका ’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । आभिप्लविकेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठेष्वहःस्वेषैव वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य प्रतिपत् । ‘ युग्मेष्वेवमभिप्लवे ’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति सूत्रितत्वात् ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् ।
विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे ॥ १ ॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्तः । वुरीत । सख्यम् ।
विश्वः । राये । इषुध्यति । द्युम्नम् । वृणीत । पुष्यसे ॥ १ ॥

vविश्वः सर्वः vमर्तः vनेतुः vदेवस्य । सवितुरित्यर्थः । तस्य vसख्यं vवुरीत वृणीत । vविश्वः जनः vराये धनस्य vइषुध्यति ॥ पञ्चमलकारः ॥ ईशीत । तस्यानुग्रहात् सर्वो जनः vद्युम्नं धनं vवृणीत[5] vपुष्यसे पुष्ट्यै पर्याप्तं धनम् ॥

---

[1] ग-घ-ज–आगच्छतु । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ हे देवाः ’ नास्ति । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–‘ हृष्येम ’ नास्ति । [4] झ-भ-र–आद्यस्तृचो वैश्वदेवे प्रतिपत्तृचस्याद्यः ; त–आद्यस्तृचो वैश्वदेवे । [5] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श–वृणीत सवितारम् ।

ते ते॑ देव नेत॒र्ये च॒ेमाँ अ॑नु॒शसे॑ । ते रा॒या ते ह्या॒३॒पृचे॒ सचे॑महि सच॒थ्यैः॑ ॥२॥

ते । ते॒ । दे॒व॒ । ने॒त॒: । ये । च॒ । इ॒मान् । अ॒नु॒ऽशसे॑ ।

ते । रा॒या । ते । हि । आ॒ऽपृचे॑ । सचे॑महि । स॒च॒थ्यैः॑ ॥ २ ॥

हे ᵛनेतः ᵛदेव ᵛते तव स्वभूताः ᵛते वयं यजमानाः ᵛये ᵛच अन्ये ᵛइमान् । विभक्तिव्यत्ययः । इमे होत्रादयः ᵛअनुशसे शंसितुं प्रभवन्ति तेऽपि त्वदीयाः । यद्वा । इमान् अन्यान् इन्द्रादीन् अनुशसे क्रमेण शंसितुं प्रभवन्ति । ‘ एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्यः स हि सर्वभूतात्मा ’ इत्युक्तत्वादितरासां देवतानां तदन्तर्भावादिति भावः । न केवलं स्वच्छंसका एवेत्यर्थः । ᵛते उभये[1] वयं ᵛराया धनेन सचेमहि इति संबन्धः । ᵛते ᵛहि ते खलु ᵛआपृचे आपर्चनीयाः ॥ कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । ‘ कृन्मेजन्तः ’ इत्यव्ययत्वाद्विभक्तेरदर्शनम् ॥ ᵛसचथ्यैः सर्वैः कामैः ᵛसचेमहि संगच्छेमहि ॥

अतो॑ न॒ आ नॄनति॑थी॒नत॒: पत्नी॒र्दशस्यत ।

आ॒रे विश्वं॑ पथे॒ष्ठां द्वि॒षो यु॑योतु॒ यूयु॑विः ॥ ३ ॥

अत॑: । न॒: । आ । नॄन् । अति॑थीन् । अत॑: । पत्नी॑: । द॒श॒स्य॒त॒ ।

आ॒रे । विश्व॑म् । प॒थे॒ऽस्थाम् । द्वि॒षः । यु॒यो॒तु॒ । यूयु॑विः ॥ ३ ॥

ᵛअतः अस्मिन् यज्ञे ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ᵛनः अस्माकमृत्विजां ᵛनॄन् नेतॄन् ᵛअतिथीन् तद्वत् पूज्यान् देवान् ᵛआ ᵛदशस्यत सर्वतः परिचरत । ᵛअतः अस्मिन् यज्ञे ᵛपत्नीः देवानां पत्नीरपि दशस्यत हविष्प्रदानादिना । यद्वा । नः अस्मभ्यं नॄन् पुत्रभृत्यादीनतिथीन् पत्नीश्चैतत्त्रयमत्र दशस्यत । हे देवाः प्रयच्छत[2] । ᵛआरे दूरे ᵛविश्वं सर्वं ᵛपथेष्ठां मार्गे वर्तमानं वैरिणं ᵛद्विषः अन्यानपि द्विषो द्वेष्टॄन् ᵛयुयोतु पृथक्करोतु देवसंघः सविता वा ᵛयूयुविः[3] सर्वस्यामिश्रयिता पृथक्कर्ता[4] ॥

यत्र॒ वह्नि॑र॒भिहि॑तो दु॒द्रव॒द्द्रोण्य॑ः प॒शुः ।

नृ॒मणा॑ वी॒रप॒स्त्योऽर्णा॒ धीरे॑व॒ सनि॑ता ॥ ४ ॥

यत्र॑ । वह्नि॑ः । अ॒भिऽहि॑तः । दु॒द्रव॑त् । द्रोण्य॑ः । प॒शुः ।

नृऽमना॑: । वी॒रऽप॑स्त्यः । अर्णा॑ । धीरा॑ऽइव । सनि॑ता ॥ ४ ॥

ᵛयत्र यस्मिन्यज्ञे ᵛवह्निः यज्ञस्य वोढा ᵛअभिहितः यूपं प्रापितः ᵛद्रोण्यः यूपार्हः ᵛपशुः ᵛदुद्रवत् गच्छति यूपं प्रति तत्र ᵛनृमणाः यजमानमनाः सविता ᵛवीरपस्त्यः । वीरा ऋत्विग्यज-

---

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ‘ उभये ’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ‘ प्रयच्छत ’ नास्ति

३. त-युयुविः । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ‘ पृथक्कर्ता ’ नास्ति ।

मानाः पुत्रभृत्यादयो वा तद्रूपस्थं गृहं यस्य स तादृशः । प्रेरितगृहो वा[1] । पुत्राद्युपेतगृहप्रदः इत्यर्थः । ᵛसनिता संभक्ता भवति । ᵛअर्णा अरणकुशला ᵛधीरेव[2] योषिदिव । यद्वा । अर्णानि हवींष्यभिलक्ष्य सनिता भवति ॥

एष ते देव नेता रथस्पतिः शं रयिः ।

शं राये शं स्वस्तय इषःस्तुतो मनामहे देवस्तुतो मनामहे ॥ ५ ॥

एषः । ते । देव । नेतरिति । रथःपतिः । शम् । रयिः ।

शम् । राये । शम् । स्वस्तये । इषःऽस्तुतः । मनामहे । देवऽस्तुतः । मनामहे ॥ ५ ॥

हे ᵛनेतः ᵛदेव सवितः ᵛते तव ᵛएषः ᵛरथःपतिः सर्वस्य पालकः ᵛरयिः दातव्यधनवान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ ᵛशं करोत्विति शेषः । वयं च ᵛराये धनस्य ᵛशं सुखाय । यद्वा । राये धनाय ᵛशं[3] सुखाय च ᵛस्वस्तये अविनाशाय[3] ᵛइषःस्तुतः एषणीयस्य सवितुः स्तोतारो वयं ᵛमनामहे स्तुमः । ᵛदेवस्तुतः देवानां देवस्य वा सवितुः स्तोतारः ᵛमनामहे स्तुमः ॥　　॥ ४ ॥

‘ अग्ने सुतस्य ’ इति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ अग्ने पञ्चोना चतस्रो गायत्र्यः षळुष्णिहस्तिस्रो जगत्यस्त्रिष्टुभो वान्त्ये अनुष्टुभौ ’ इति । ‘ ऋषिश्चान्यस्मात् ’ इति परिभाषया स्वस्त्यात्रेय ऋषिः । आदितश्चतस्रो गायत्र्यः पञ्चम्याद्याः षडुष्णिह एकादश्याद्यास्तिस्रो जगत्यस्त्रिष्टुभो वा चतुर्दशीपञ्चदश्यावनुष्टुभौ विश्वे देवा देवता[4] ॥

अग्ने सुतस्य पीतये विश्वैरूमेभिरा गहि । देवेभिर्हव्यदातये ॥ १ ॥

अग्ने । सुतस्य । पीतये । विश्वैः । ऊमेभिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यऽदातये ॥ १ ॥

हे ᵛअग्ने त्वं ᵛसुतस्य ᵛपीतये सोमपानाय ᵛविश्वैरूमेभिः ऊमैः सर्वैरपि रक्षकैः ᵛदेवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः सह ᵛहव्यदातये अस्माकं हविर्दानाय तद्दात्रे यजमानाय वा ᵛआ ᵛगहि आगच्छ ॥

ऋतधीतय आ गत सत्यधर्माणो अध्वरम् । अग्नेः पिबत जिह्वया ॥ २ ॥

ऋतऽधीतयः । आ । गत । सत्यऽधर्माणः । अध्वरम् । अग्नेः । पिबत । जिह्वया ॥ २ ॥

---

[1] त–वा पुत्राद्युपेतगृहो वा । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–धीरा । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ शं … अविनाशाय ’ नास्ति । [4] न– देवता । स्मार्ते प्रत्यवरोहणे इदं सूक्तं जप्यम् । चतुर्थं संहाय सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वेति सूत्रितम् । गुरुणा प्रसक्ष्यमाणः सर्वतोभये होमे कृते स्वस्ति नो मिमीतामिति सूक्तशेषं जपेत् । तथा च सूत्रम्–स्वस्त्यात्रेयं जपति यतेन्द्र भयामह इति सूक्तशेषमिति । स्मार्ते शान्तिकर्मण्यपि एतत्सूक्तं जप्यम् । गुरुणाभिमृता इति खण्डे उदिते आदित्ये सौर्याणि च स्वस्त्ययनानि च जपेदिति सूत्रात् ।

हे ˇऋतधीतयः सत्यस्तुतयोऽबाध्यकर्माणो वा देवाः ˇअध्वरम् अस्मद्यज्ञम् ˇआ ˇगत आगच्छत । आगत्य च हे ˇसत्यधर्माणः सत्यस्य धारयितारो यूयम् ˇअग्नेः ˇजिह्वया ˇपिबत आज्यसोमादिकम् ॥

वि॒प्रेभि॑र्विप्र सन्त्य प्रात॒र्याव॑भि॒रा ग॑हि । दे॒वेभि॒ः सोम॑पीतये ॥ ३ ॥

वि॒प्रेभि॑ः । वि॒प्र॒ । स॒न्त्य॒ । प्रा॒त॒र्याव॑ऽभिः । आ । ग॒हि॒ । दे॒वेभि॑ः । सोम॑ऽपीतये ॥ ३ ॥

हे ˇविप्र मेधाविन्[1] विविधकामानां वा पूरक[1] हे ˇसन्त्य संभजनीयाग्ने ˇविप्रेभिः उक्तलक्षणैः ˇप्रातर्यावभिः प्रातःकाले आगन्तृभिः ˇदेवेभिः देवैः सार्धम् ˇआ ˇगहि आगच्छ । किमर्थम् । ˇसोमपीतये सोमपानाय ॥

अ॒यं सोम॑श्च॒मू सु॒तोऽम॑त्रे॒ परि॑ षिच्यते । प्रि॒य इन्द्रा॑य वा॒यवे॑ ॥ ४ ॥

अ॒यम् । सोम॑ः । च॒मू इति॑ । सु॒तः । अम॑त्रे । परि॑ । सि॒च्य॒ते॒ । प्रि॒यः । इन्द्रा॑य । वा॒यवे॑ ॥ ४ ॥

ˇअयं पुरतो वर्तमानः ˇसोमः ˇचमू चम्वोरन्योः[2] अधिषवणफलकयोः[3] ˇसुतः अभिषुतः सन् ˇअमत्रे पात्रे ˇपरि ˇषिच्यते पूर्यते । स च ˇइन्द्राय ˇवायवे च ˇप्रियः । तं पातुं हे इन्द्रवायू आगच्छतमिति शेषः ॥

'वायवा याहि' इत्येषा पृष्ठ्यस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्याद्या । सूत्रितं च— 'वायवा याहि वीतय इत्येका वायो याहि शिवा दिव इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

वाय॒वा या॑हि वी॒तये॑ जुषा॒णो ह॒व्यदा॑तये ।
पिबा॑ सु॒तस्यान्ध॑सो अ॒भि प्रय॑ः ॥ ५ ॥

वायो॒ इति॑ । आ । या॒हि॒ । वी॒तये॑ । जु॒षा॒णः । ह॒व्यऽदा॑तये ।
पिब॑ । सु॒तस्य॑ । अन्ध॑सः । अ॒भि । प्रय॑ः ॥ ५ ॥

हे ˇवायो ˇप्रयः अन्नं सोमाख्यम् ˇअभि अभिलक्ष्य ˇआ ˇयाहि ˇवीतये भक्षणाय ˇजुषाणः प्रीयमाणः ˇहव्यदातये हविर्दात्रे यजमानाय तदर्थम् । आगत्य च ˇसुतस्यान्धसः अभिषुतमन्धोऽन्नं सोमलक्षणं ˇपिब ॥ ॥ ५ ॥

पृष्ठ्यस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवतृचे[4] 'इन्द्रश्च' इत्यादिके द्वे ऋचौ शंसेत् । तयोः प्रथमां द्वितीयां वावर्त्यं तृचं संपादयेत् । तथा च सूत्रितम्— 'इन्द्रश्च वायवेषां सुतानामिति द्वयोरन्यतरां द्विः' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

---

[1] ख-च-ण–विविधकामानाम्; ग-घ-ज–मेधाविन्; झ-न-भ-र–विविधकामानां पूरक; त–मेधाविन् विविधं कामानां पूरक । [2] न–चम्वोः । [3] झ-न-र–अभिषवण° । [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–ऐन्द्रवायवस्तृचः ।

इन्द्रश्च वायवेषां सुतानां पीतिमर्हथः । ताञ्जुषेथामरेपसावभि प्रयः ॥६॥

इन्द्रः । च । वायो इति । एषाम् । सुतानाम् । पीतिम् । अर्हथः ।

तान् । जुषेथाम् । अरेपसौ । अभि । प्रयः ॥६॥

हे ᵛवायो त्वं च ᵛइन्द्रश्च ᵛएषां पुरतो गृहीतानां ᵛसुतानाम् अभिषुतानां सोमानां ᵛपीतिं पानम् ᵛअर्हथः । यस्मादेवं तस्मात् ᵛतान् सोमरसान् ᵛजुषेथां सेवेथाम् ᵛअरेपसौ अहिंसकौ । तदर्थं ᵛप्रयः सोमाख्यमन्नमभिलक्ष्यागच्छतमिति शेषः । यद्वा । प्रयः अन्नरूपान्[1] ॥

सुता इन्द्राय वायवे सोमासो दध्याशिरः ।
निम्नं न यन्ति सिन्धवोऽभि प्रयः ॥ ७ ॥

सुताः । इन्द्राय । वायवे । सोमासः । दधिऽआशिरः ।

निम्नम् । न । यन्ति । सिन्धवः । अभि । प्रयः ॥ ७ ॥

ᵛइन्द्राय ᵛवायवे च ᵛसोमासः सोमाः ᵛदध्याशिरः दध्याश्रयणाः ᵛसुताः अभिषुताः संपादिताः । ते च ᵛनिम्नं गर्तं ᵛसिन्धवः ᵛन नद्य इव हे इन्द्रवायू युवाम् ᵛअभि ᵛयन्ति ᵛप्रयः अन्नरूपाः ॥

तृतीयेऽहनि[2] प्रउगशस्त्रे ‘ सजूर्विश्वेभिः’ इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च—‘ सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरुत नः प्रिया प्रियासु ’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरश्विभ्यामुषसा सजूः । आ याह्यग्ने अत्रिवत्सुते रण ॥८॥

सऽजूः । विश्वेभिः । देवेभिः । अश्विऽभ्याम् । उषसा । सऽजूः ।

आ । याहि । अग्ने । अत्रिऽवत् । सुते । रण ॥ ८ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛविश्वेभिः सर्वैः ᵛदेवेभिः देवैः ᵛसजूः संगतः सन् ᵛअश्विभ्यामुषसा च ᵛसजूः समानप्रीतिः सन् ᵛआ[3] ᵛयाहि आगहि[3] । ᵛअत्रिवत् अत्रिरिव । अत्रेर्यज्ञे यथा तथेत्यर्थः । यद्वा । अत्रिर्यथा यज्ञे रमते तद्वत् ᵛसुते अभिषुते सोमे ᵛरण रमस्व ॥

उत्तरे द्वे नवमीदशम्यौ स्पष्टे ॥

---

[1] ख-च-ण-भ—अन्नरूपांश्च; झ-त-न-र—अन्नरूपान् वा । [2] न—दशरात्रे तृतीयेऽहनि । [3] ख-झ-त-न-भ-र—‘ आयाहि आगहि ’ नास्ति ।

स॒जूर्मि॒त्राव॑रुणाभ्यां स॒जूः सोमे॑न॒ विष्णु॑ना ।
आ या॑ह्यग्ने अत्रि॒वत्सु॒ते र॑ण ॥ ९ ॥

स॒ऽजूः । मि॒त्राव॑रुणाभ्याम् । स॒ऽजूः । सोमे॑न । विष्णु॑ना ।
आ । या॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । अ॒त्रि॒ऽवत् । सु॒ते । र॒ण॒ ॥ ९ ॥

स॒जूरा॑दि॒त्यैर्वसु॑भिः स॒जूरिन्द्रे॑ण वा॒युना॑ । आ या॑ह्यग्ने अत्रि॒वत्सु॒ते र॑ण ॥ १० ॥

स॒ऽजूः । आ॒दि॒त्यैः । वसु॑ऽभिः । स॒ऽजूः । इन्द्रे॑ण । वा॒युना॑ ।
आ । या॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । अ॒त्रि॒ऽवत् । सु॒ते । र॒ण॒ ॥ १० ॥ ॥ ६ ॥

पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ' स्वस्ति नः ' इति तृचः । सूत्रितं च—' स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति तृच इति वैश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ८.१) इति । तथा बृहस्पतिसवे वैश्वदेवनिविद्धानार्थोऽयं तृचः । ' स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ९.५) इति सूत्रितत्वात्[1] ॥

स्व॒स्ति नो॑ मिमीताम॒श्विना॒ भगः॑ स्व॒स्ति दे॒व्यदि॑तिरन॒र्वणः॑ ।
स्व॒स्ति पू॒षा असु॑रो दधातु नः स्व॒स्ति द्यावा॑पृथि॒वी सु॑चे॒तुना॑ ॥ ११ ॥

स्व॒स्ति । नः॒ । मि॒मी॒ता॒म् । अ॒श्विना॑ । भगः॑ । स्व॒स्ति । दे॒वी । अदि॑तिः । अ॒न॒र्वणः॑ ।
स्व॒स्ति । पू॒षा । असु॑रः । द॒धा॒तु॒ । नः॒ । स्व॒स्ति । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । सु॒ऽचे॒तुना॑ ॥ ११ ॥

^{v}नः अस्मभ्यम् ^{v}अश्विना अश्विनौ ^{v}स्वस्ति अविनाशं क्षेमं ^{v}मिमीतां कुरुताम् । ^{v}भगः च ^{v}स्वस्ति क्षेमं मिमीताम् । तथा ^{v}देव्यदितिः च स्वस्ति मिमीताम् । ^{v}अनर्वणः अप्रत्यृतः ^{v}पूषा ^{v}असुरः शत्रूणां निरसिता प्राणानां बलानां दाता वा नः[2] ^{v}स्वस्ति ^{v}दधातु । ^{v}नः अस्मभ्यं ^{v}द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावपि ^{v}सुचेतुना शोभनेन प्रज्ञानेन विशिष्टे ^{v}स्वस्ति मिमीताम् ॥

स्व॒स्तये॑ वा॒युमुप॑ ब्रवामहै॒ सोमं॑ स्व॒स्ति भुव॑नस्य॒ यस्पतिः॑ ।
बृह॒स्पतिं॒ सर्व॑गणं स्व॒स्तये॑ स्व॒स्तय॑ आदि॒त्यासो॑ भवन्तु नः ॥ १२ ॥

स्व॒स्तये॑ । वा॒युम् । उप॑ । ब्र॒वा॒म॒है॒ । सोम॑म् । स्व॒स्ति । भुव॑नस्य । यः । पतिः॑ ।
बृह॒स्पति॑म् । सर्व॑ऽगणम् । स्व॒स्तये॑ । स्व॒स्तये॑ । आ॒दि॒त्यासः॑ । भ॒व॒न्तु॒ । नः॒ ॥ १२ ॥

---

[1] न-सूत्रितत्वात् । दीक्षितानामुपतापे निविद्धानार्थमयं तृचः । तथा च सूत्रितं—स्वस्त्यात्रेये निविदं दध्यात् । प्रकृत्या निगद इति । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे स्वस्ति नो मिमीतामिति तृचः । सूत्रितं च–स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति तृच इति वैश्वदेवमिति ।

[2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-भगश्च ।

vस्वस्तये क्षेमाय vवायुमुप vब्रवामहै स्तुम इत्यर्थः । vसोमं चोप ब्रवामहै । vयः च सोमः vभुवनस्य vपतिः पालकः । सर्वलोकजीवनस्य सोमायत्तत्वात् । तथा vसर्वगणं सर्वदेवगणोपेतं vबृहस्पतिं बृहतः कर्मणो मन्त्रस्य पालयितारं vस्वस्तये स्तुमः[1] । vआदित्यासः आदित्या अदितेः पुत्राः सर्वे देवा अरुणादयो द्वादश वा vनः अस्माकं vस्वस्तये vभवन्तु ॥

सत्रमध्ये दीक्षिते व्याधिते सति तस्मिन्नहनि वैश्वदेवशस्त्रेऽयं तृचो निविद्धानार्थः । सूत्रितं च—‘ स्वस्त्यात्रेये निविदं दध्यात् ’ (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति । स्वस्त्यात्रेयशब्देनायं तृचो विवक्षित इति तत्र व्याख्यातम् । तथा भयादिके सत्ययं तृचो जप्यः ॥

विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये ।
देवा अवन्त्वृभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पात्वंहसः ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । नः । अद्य । स्वस्तये । वैश्वानरः । वसुः । अग्निः । स्वस्तये ।
देवाः । अवन्तु । ऋभवः । स्वस्तये । स्वस्ति । नः । रुद्रः । पातु । अंहसः ॥ १३ ॥

vविश्वे सर्वेऽपि vदेवाः vनः अस्मान् vअद्य अस्मिन् यागदिने vस्वस्तये क्षेमाय अवन्तु । vवैश्वानरः । विश्व एनं नरा नयन्तीति वैश्वानरः । vवसुः सर्वस्य वासयिता vअग्निः देवः । ‘अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः ’ (निरु. ७. २३) इति यास्कः । सोऽपि vस्वस्तये अवतु । vदेवाः vऋभवः अपि vस्वस्तये vअवन्तु । vरुद्रः दुःखात् द्रावयिता देवोऽपि vअंहसः पापात् vस्वस्ति vपातु vनः अस्मान् ॥

स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्ये रेवति ।
स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृधि ॥ १४ ॥

स्वस्ति । मित्रावरुणा । स्वस्ति । पथ्ये । रेवति ।
स्वस्ति । नः । इन्द्रः । च । अग्निः । च । स्वस्ति । नः । अदिते । कृधि ॥ १४ ॥

हे vमित्रावरुणा अहोरात्राभिमानिदेवौ vस्वस्ति कुरुतम् । हे vपथ्ये । पन्थाः[2] अन्तरिक्षमार्गः[2] । तत्र हिता मार्गाभिमानिनी देवी । हे तादृशि vरेवति धनवति देवि vस्वस्ति कृधि । vइन्द्रश्चाग्निश्च प्रत्येकं vनः अस्मभ्यं vस्वस्ति कृधि । हे vअदिते देवि vनः vस्वस्ति vकृधि कुरु ॥

---

[1] ख-च-ण—स्तुम इत्यर्थः । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—पन्थाः पथ्या स्वस्ति देवमन्तरिक्षमार्गः ; श—पथ्या स्वस्ति देवं पन्था अन्तरिक्षमार्गः ।

स्व॒स्ति पन्था॒मनु॑ चरेम सूर्याचन्द्र॒मसा॑विव ।
पुन॒र्दद॒ताघ्न॑ता जान॒ता सं ग॑मेमहि ॥ १५ ॥

स्व॒स्ति । पन्था॑म् । अनु॑ । च॒रे॒म॒ । सू॒र्या॒च॒न्द्र॒मसौ॑ऽइव ।

पुन॑ः । दद॑ता । अघ्न॑ता । जा॒न॒ता । सम् । ग॒मे॒म॒हि॒ ॥ १५ ॥

ᵛपन्थां पन्थानं ᵛस्वस्ति क्षेमेण ᵛअनु ᵛचरेम ᵛसूर्याचन्द्रमसाविव । तौ यथा निरालम्बे मार्गे राक्षसादिभिरनुपद्रुतौ संचरतस्तद्वत् । किंच वयं प्रवसन्तः ᵛपुनर्ददता अभिमतम् ᵛअघ्नता चिरकालविलम्बकोपेन[1] अहिंसता ᵛजानता अविस्मरता मदीयश्चिरकालं गतः कोऽयमिति संदेहमकुर्वता। मदीयोऽयमिति बुध्यमानेनेत्यर्थः। उक्तलक्षणेन बन्धुजनेन ᵛसं ᵛगमेमहि संगच्छेमहि[2]। यद्वा। पूर्वार्धं प्रवसतां वाक्यमुत्तरार्धं बन्धूनाम् । वयं बन्धवो ददताभिमतमुपार्जितं यच्छताघ्नता प्रवासकोपेन[3] अहिंसता जानता सस्नेहमधिगच्छता प्रवसता सं गमेमहि ॥ ॥ ७ ॥

‘ प्र श्यावाश्व ’ इति सप्तदशर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ प्र श्यावाश्व न्यूना श्यावाश्वो मारुतं ह तत्पङ्क्तिः षष्ठ्यन्त्या च ’ इति। आत्रेयः श्यावाश्व ऋषिः। ‘ ह तत् ’ इति प्रयोगात् इदमादीनि दश सूक्तानि मरुद्देवत्यानि । षष्ठी सप्तदशी च पङ्क्त्यौ शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः। गतो विनियोगः ॥

प्र श्या॑वाश्व धृ॒ष्णु॒यार्चा॑ म॒रुद्भि॒र्ऋक्व॑भिः ।
ये अ॑द्रो॒घम॑नुष्व॒धं श्रवो॒ मद॑न्ति य॒ज्ञियाः॑ ॥ १ ॥

प्र । श्या॒व॒ऽअ॒श्व॒ । धृ॒ष्णु॒ऽया । अर्च॑ । म॒रुत्ऽभि॑ः । ऋक्व॑ऽभिः ।

ये । अ॒द्रो॒घम् । अ॒नु॒ऽस्व॒धम् । श्रव॑ः । मद॑न्ति । य॒ज्ञियाः॑ ॥ १ ॥

हे ᵛश्यावाश्व एतन्नामक ऋषे ᵛधृष्णुया धृष्णुस्त्वम् ᵛऋक्वभिः[4] स्तुत्यान् ᵛमरुद्भिः मरुतः[4] ᵛप्र ᵛअर्च । द्वितीयार्थे तृतीया । एवं स्वयमेव संप्रेष्यति । यद्वा । यजमानो होतारं श्यावाश्वं ब्रूते। यद्वा। मरुद्भिर्मरुत्सदृशैर्ऋक्वभिः स्तोतृभिः सह स्तोत्रैर्वा अर्च स्तुहीत्यर्थः । ᵛये मरुतः ᵛयज्ञियाः यज्ञार्हाः ᵛअनुष्वधं प्रत्यहम्[5] । हविर्लक्षणान्नप्रदानं[5] स्वधा । अनु पश्चाद्वा । ᵛअद्रोघम् अहिंसकं ᵛश्रवः अन्नं लब्ध्वा ᵛमदन्ति हृष्यन्ति ॥

---

[1] ख-च-ण– विलम्बात् कोपेन । [2] ग-घ-ज-श–‘ संगच्छेमहि ’ नास्ति । [3] झ-त-न-भ-र–प्रयासकोपेन । [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–ऋक्वभिः मरुद्भिः स्तुत्यान् मरुतः ; श–ऋक्वभिः स्तुत्यान् मरुतः । [5] ख-झ-त-न-भ-र–प्रतिहविर्लक्षणप्रदानम् ।

ते हि स्थि॒रस्य॒ शव॑सः॒ सखा॑यः॒ सन्ति॑ धृष्णु॒या ।
ते याम॒न्ना धृ॑ष॒द्विन॒स्त्मना॑ पान्ति॒ शश्व॑तः ॥ २ ॥

ते । हि । स्थि॒रस्य॑ । शव॑सः । सखा॑यः । सन्ति॑ । धृ॒ष्णु॒ऽया ।
ते । याम॑न् । आ । धृ॒ष॒त्ऽवि॑नः । त्मना॑ । पा॒न्ति॒ । शश्व॑तः ॥ २ ॥

ᵛते ᵛहि ते खलु ᵛस्थिरस्य अविचलितस्य ᵛशवसः बलस्य ᵛसखायः ᵛसन्ति भवन्ति मह्यम् । ᵛधृष्णुया धृष्णवः । ᵛते च ᵛयामन्ना । आ[1] इति चार्थे । गमनेऽपि ᵛधृषद्विनः धर्षणवन्तः[2] ᵛत्मना आत्मना अनुग्रहेणैव अस्मदुपकारमनपेक्ष्यैव[3] ᵛशश्वतः बहूनस्मान् पुत्रभृत्यादीन् ᵛपान्ति रक्षन्ति ॥

ते स्प॒न्द्रासो॒ नोक्षणोऽति॑ ष्कन्दन्ति॒ शर्व᳚रीः ।
म॒रुता॒मधा॒ महो᳚ दि॒वि क्ष॒मा च॑ मन्महे ॥ ३ ॥

ते । स्प॒न्द्रासः॑ । न । उ॒क्षणः॑ । अति॑ । स्क॒न्द॒न्ति॒ । शर्व᳚रीः ।
म॒रुता॑म् । अध॑ । महः॑ । दि॒वि । क्ष॒मा । च॒ । म॒न्म॒हे॒ ॥ ३ ॥

ᵛते मरुतः ᵛस्पन्द्रासः स्पन्दनशीलाः ᵛउक्षणः जलस्य सेक्तारश्च । ᵛन इति चार्थे । यस्मात् सन्द्रा अन्येषां तस्मात् ᵛशर्वरीः । शर्वर्यो रात्रयः । कालावयवानित्यर्थः । तान् ᵛअति ᵛस्कन्दन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति । नित्या इत्यर्थः । यस्मादेत एवंविधास्तस्मात् ᵛमरुताम् ᵛअध अधुना ᵛमहः तेजः ᵛदिवि द्युलोके ᵛक्षमा क्षमायां भूमौ च वर्तमानं ᵛमन्महे स्तुमः ॥

म॒रुत्सु॑ वो दधीमहि॒ स्तोमँ॑ य॒ज्ञं च॑ धृष्णु॒या ।
वि॒श्वे ये मानु॑षा यु॒गा पान्ति॒ मर्त्यँ᳚ रि॒षः ॥ ४ ॥

म॒रुत्ऽसु॑ । व॒ः । द॒धी॒म॒हि॒ । स्तोम॑म् । य॒ज्ञम् । च॒ । धृ॒ष्णु॒ऽया ।
विश्वे᳚ । ये । मानु॑षा । यु॒गा । पान्ति॑ । मर्त्य᳚म् । रि॒षः ॥ ४ ॥

हे अध्वर्युहोत्रादयः ᵛवः यूयं ᵛमरुत्सु ᵛधृष्णुया धर्षकेषु ᵛदधीमहि ॥ व्यत्ययेनोत्तमः ॥ धत्त । किम् । ᵛस्तोमं स्तोत्रं ᵛयज्ञं ᵛच । इज्यतेऽनेनेति यज्ञं हविः । तदुभयं किमर्थं दीयत इति । ᵛये मरुतः ᵛविश्वे सर्वेऽपि ᵛमानुषा मानुषाणि ᵛयुगा युगानि । सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः[4] । ᵛमर्त्यं मरणधर्माणं यजमानं ᵛरिषः हिंसकात् सकाशात् ᵛपान्ति रक्षन्ति ॥

---

[1] झ-न- इह आ ।

[2] त- धर्षणवर्षणवन्तः ।

[3] ख-च-ण- अस्मदुपकारानपेक्षया ।

[4] ख-च-झ-ण-न-भ- लोकेष्वित्यर्थः ।

अर्ह॑न्तो॒ ये सु॒दान॑वो॒ नरो॒ असा॑मिशवसः ।
प्र य॒ज्ञं य॒ज्ञिये॑भ्यो दि॒वो अ॑र्चा म॒रुद्भ्यः॑ ॥ ५ ॥

अर्ह॑न्तः । ये । सु॒ऽदान॑वः । नरः॑ । असा॑मिऽशवसः ।
प्र । य॒ज्ञम् । य॒ज्ञिये॑भ्यः । दि॒वः । अ॒र्च॒ । म॒रुत्ऽभ्यः॑ ॥ ५ ॥

हे होतः हे आत्मन् वा vये vअर्हन्तः पूज्याः vसुदानवः शोभनदानाः vनरः नेतारः कर्मणाम् vअसामिशवसः अनल्पबलाः सन्ति तेभ्यः vयज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः vदिवः द्योतमानेभ्यः vमरुद्भ्यः ॥ विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः । यद्वा कर्मणि षष्ठी ॥ दीप्तं vयज्ञं यज्ञसाधनं हविः vप्र vअर्च पूजय प्रयच्छेत्यर्थः । अथवा दिवोऽन्तरिक्षादागतेभ्य इति संबन्धः ॥ ॥ ८ ॥

आ रु॒क्मैरा यु॒धा नर॑ ऋ॒ष्वा ऋ॒ष्टीर॑सृक्षत ।
अन्वे॑नाँ॒ अह॑ वि॒द्युतो॑ म॒रुतो॒ जज्झ॑तीरिव भा॒नुर॑र्त॒ त्मना॑ दि॒वः ॥ ६ ॥

आ । रु॒क्मैः । आ । यु॒धा । नरः॑ । ऋ॒ष्वाः । ऋ॒ष्टीः । अ॒सृ॒क्ष॒त ।
अनु॑ । ए॒ना॒न् । अह॑ । वि॒ऽद्युतः॑ । म॒रुतः॑ । जज्झ॑तीःऽइव । भा॒नुः । अ॒र्त॒ । त्मना॑ । दि॒वः ॥ ६ ॥

vनरः वृष्टेर्नेतारः vऋष्वाः महान्तो मरुतः vरुक्मैः रोचमानैराभरणविशेषैः vआ रोचन्त इति शेषः ॥ उपसर्गश्रुतेः संगतक्रियाध्याहारः ॥ तथा vयुधा प्रहरणसाधनेनायुधेन vआ रोचन्ते । एते मरुतः vऋष्टीः आयुधविशेषान् vअसृक्षत । प्रक्षिपन्ति मेघभेदार्थम् । vएनान् vमरुतः vविद्युतः अपि vजज्झतीरिव शब्दकारिण्य आप इव । ‘ जज्झतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः ’ (निरु. ६. १६) इति निरुक्तम् । vअनु vअह अनुगच्छन्त्येव । vदिवः द्योतमानस्य मरुद्गणस्य vभानुः दीप्तिः vत्मना स्वयमेव vअर्त निरगात् ॥

ये वा॑वृ॒धन्त॒ पार्थि॑वा॒ य उ॒राव॒न्तरि॑क्ष॒ आ ।
वृ॒जने॑ वा न॒दीनां॑ स॒धस्थे॑ वा म॒हो दि॒वः ॥ ७ ॥

ये । व॒वृ॒धन्त॑ । पार्थि॑वाः । ये । उ॒रौ । अ॒न्तरि॑क्षे । आ ।
वृ॒जने॑ । वा॒ । न॒दीना॑म् । स॒धऽस्थे॑ । वा॒ । म॒हः । दि॒वः ॥ ७ ॥

vये मरुतः vपार्थिवाः पृथिवीसंबद्धाः सन्तः vववृधन्त वर्धन्ते । vये च vउरौ महति vअन्तरिक्षे च ववृधन्त । vआ इति चार्थे । vनदीनां नदनवतीनां vवृजने vवा बले[1] ववृधन्त । vमहः महतः vदिवः

---

[1] त-बले योगे ।

द्युलोकस्य vसधस्थे सहस्थाने[1] च ववृधन्त । उभयत्र वाशब्दश्चार्थे । एवं सर्वत्र वर्धमाना मरुतो वृष्ट्यर्थमृष्टीः असृक्षतेति[2] पूर्वत्र संबन्धः ॥

शर्धो मारुतमुच्छंस सत्यशवसमृभ्वसम् ।
उत स्म ते शुभे नरः प्र स्पन्द्रा युजत त्मना ॥ ८ ॥

शर्धः । मारुतम् । उत् । शंस । सत्यऽशवसम् । ऋभ्वसम् ।
उत । स्म । ते । शुभे । नरः । प्र । स्पन्द्राः । युजत । त्मना ॥ ८ ॥

हे स्तोतः vमारुतं vशर्धः बलम् vउत् उत्कृष्टं vशंस स्तुहि । कीदृशं शर्धः । vसत्यशवसं सत्यवेगम् vऋभ्वसं महद्दतिप्रवृद्धम् । vउत vस्म अपि च vनरः वृष्टेर्नेतारः vते मरुतः vशुभे उदकार्थं vप्र vयुजत प्रायुञ्जत समयोजयन् vत्मना आत्मनैव जगद्रक्षाबुद्ध्यैव vस्पन्द्राः चलनस्वभावाः पृषतीरित्यर्थः[3] ॥

उत स्म ते परुष्ण्यामूर्णा वसत शुन्ध्यवः ।
उत पव्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा ॥ ९ ॥

उत । स्म । ते । परुष्ण्याम् । ऊर्णाः । वसत । शुन्ध्यवः ।
उत । पव्या । रथानाम् । अद्रिम् । भिन्दन्ति । ओजसा ॥ ९ ॥

vउत vस्म अपि च vते[4] मरुतः[4] vपरुष्ण्याम् एतन्नामिकायां नद्यां वर्तन्ते । ये vऊर्णाः दीप्तीः vशुन्ध्यवः शोधिकाः vवसत आच्छादयन्ति ते । vउत अपि च vपव्या नेम्या vरथानां स्वकीयानां रथचक्रेण vओजसा बलेन च vअद्रिं vभिन्दन्ति मेघं गिरिं वा विदारयन्ति ॥

आपथयो विपथयोऽन्तस्पथा अनुपथाः ।
एतेभिर्मह्यं नामभिर्यज्ञं विष्टार ओहते ॥ १० ॥

आऽपथयः । विऽपथयः । अन्तःऽपथाः । अनुऽपथाः ।
एतेभिः । मह्यम् । नामऽभिः । यज्ञम् । विऽस्तारः । ओहते ॥ १० ॥

vआपथयः । अस्मदभिमुखा मार्गा येषां ते तादृशाः । vविपथयः विष्वङ्मार्गाः vअन्तस्पथाः दरीसुषिरादिमार्गाः vअनुपथाः अनुकूलमार्गाश्च ये मरुतः सन्ति ते vएतेभिः एतैश्चतुर्विधैः vनामभिः

---

[1] ख-च-ञ-ण-त-न-भ—वा सहने; र— वा महते । [2] ख-च-ञ-ण-न-भ-र—असृजतेति । [3] ख-च-ञ-ण-त-न-भ-र—पृथिवीरित्यर्थः । [4] ख-च-ञ-ण-त-न-भ-र— एते ।

नामकैः स्वरूपैः vमह्यं मदर्थं vयज्ञं vविस्तारः विस्तृताः सन्तः vओहते वहन्ति । यद्वा । एतैर्नामभिरुदकैः सार्धं यज्ञमोहते ॥ ॥ ९ ॥

अधा॒ नरो॒ न्यो॑ह॒तेऽधा॑ नि॒युत॑ ओहते ।
अधा॒ पारा॑वता॒ इति॑ चि॒त्रा रू॒पाणि॒ दर्श्या॑ ॥ ११ ॥

अध॑ । नर॑ः । नि । ओ॒ह॒ते॒ । अध॑ । नि॒ऽयुत॑ः । ओ॒ह॒ते॒ ।
अध॑ । पारा॑वताः । इति॑ । चि॒त्रा । रू॒पाणि॑ । दर्श्या॑ ॥ ११ ॥

vअध अथ vनरः अभिमतवृष्ट्यादिनेतारः vन्योहते नितरां वहन्ति जगत् । vअध vनियुतः स्वयमेव मिश्रयितारः सन्तः vओहते । vअध अथ vपारावताः । परावद्दूरदेशः[1] । तत्संबन्धिनश्चान्तरिक्षादिदूरदेशे ग्रहतारामेघादिधारकाः सन्त ओहत इत्यर्थः । vइति उक्तप्रकारेण तेषां vरूपाणि vचित्रा नानाविधानि चायनीयानि वा vदर्श्या स्वव्यापारैर्दर्शनीयानि भवन्त्विति शेषः ॥

छ॒न्द॒ःस्तुभ॑ः कु॒भ॒न्यव॒ उत्स॒मा की॒रिणो॑ नृतुः ।
ते मे॒ के चि॒न्न ता॒यव॒ ऊमा॑ आसन्दृ॒शि त्वि॒षे ॥ १२ ॥

छ॒न्द॒ःऽस्तुभ॑ः । कु॒भ॒न्यव॑ः । उत्स॑म् । आ । की॒रिण॑ः । नृ॒तु॒ः ।
ते । मे॒ । के । चि॒त् । न । ता॒यव॑ः । ऊमा॑ः । आ॒स॒न् । दृ॒शि । त्वि॒षे ॥ १२ ॥

vछन्दस्तुभः छन्दोभिः स्तोतारः[2] vकुभन्यवः उदकेच्छवः vकीरिणः स्तोतारः vउत्सं कूपमपेक्ष्य तृषिताय गोतमाय यान्मरुतः vआ vनृतुः सर्वतोऽकुर्वन् अनयन् वा स्तोत्रम् । यद्वा । ये छन्दःस्तुभश्छन्दोभिः स्तुत्याः । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । कुभन्यवः सेक्तारो वृष्ट्युदकस्य । कुभिरुन्दनकर्मा । कीरिणः स्तोतुर्गोतमस्य पानार्थम् उत्सं कूपम् आ नृतुः आनीतवन्तः । ‘ असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ’ (ऋ. सं. १. ८५. ११) इति ह्युक्तम् ॥ ‘ नृ नये ’ इत्यस्य वा नर्ततेर्वा विक्षेपमात्रार्थस्येदं रूपम् ॥ vते मरुतः vके vचित् vमे मह्यं vतायवः vन कदाचिदप्यदृश्यास्तस्करा इव स्थिताः vऊमाः रक्षकाः vदृशि दर्शने vआसन् विषयभूता अभवन् । केचित् vत्विषे शरीरदीप्त्यै बलाय वा आसन् । प्राणरूपेणेति भावः ॥

य ऋ॒ष्वा ऋ॒ष्टिवि॑द्युतः क॒वय॒ः सन्ति॑ वे॒धस॑ः ।
तमृ॑षे॒ मारु॑तं ग॒णं न॑म॒स्या र॒मया॑ गि॒रा ॥ १३ ॥

ये । ऋ॒ष्वाः । ऋ॒ष्टिऽवि॑द्युतः । क॒वय॑ः । सन्ति॑ । वे॒धस॑ः ।
तम् । ऋ॒षे॒ । मारु॑तम् । ग॒णम् । न॒म॒स्य । र॒मय॑ । गि॒रा ॥ १३ ॥

---

[1] त- पारवद्दूरदेशः । [2] ख-च-ण-स्तुतौ विक्षिप्ताः ।

ᵛये मरुतः ᵛऋष्वाः दर्शनीयाः ᵛऋष्टिविद्युतः आयुधैर्विद्योतमानाः ᵛकवयः मेधाविनः ᵛवेधसः सर्वस्य[1] विधातारः[1] ᵛसन्ति ᵛतं तेषां ᵛमारुतं ᵛगणं ᵛरमया रमणीयया ᵛगिरा स्तुत्या हे ᵛऋषे श्यावाश्व ᵛनमस्य परिचर स्तुहि ॥

अच्छ ऋषे मारुतं गणं दाना मित्रं न योषणा ।
दिवो वा धृष्णव ओजसा स्तुता धीभिरिषण्यत ॥ १४ ॥

अच्छ । ऋषे । मारुतम् । गणम् । दाना । मित्रम् । न । योषणा ।
दिवः । वा । धृष्णवः । ओजसा । स्तुताः । धीभिः । इषण्यत ॥ १४ ॥

हे ᵛऋषे ᵛमारुतं ᵛगणं मरुत्संघं ᵛमित्रं ᵛन आदित्यमिव ᵛदाना हविर्दानेन ᵛयोषणा । यौतेरिदं रूपम् । यौतीति योषा स्तुतिः । तया च ᵛअच्छ अभिगच्छेति शेषः । ऋषेरुत्तरार्धः[2] प्रत्यक्षवादः । ᵛओजसा बलेन हे ᵛधृष्णवः धर्षका मरुतः ᵛदिवो ᵛवा द्युलोकाद्वा । वाशब्दश्रुतेः इतरलोकद्वयाद्वा । ᵛधीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः ᵛस्तुताः ᵛइषण्यत गच्छत[3] यज्ञम् ॥

नू मन्वान एषां देवाँ अच्छा न वक्षणा ।
दाना सचेत सूरिभिर्यामश्रुतेभिरञ्जिभिः ॥ १५ ॥

नु । मन्वानः । एषाम् । देवान् । अच्छ । न । वक्षणा ।
दाना । सचेत । सूरिऽभिः । यामऽश्रुतेभिः । अञ्जिऽभिः ॥ १५ ॥

ᵛनु क्षिप्रम् ᵛएषां मरुताम् । एतान् मरुत इत्यर्थः । ᵛमन्वानः स्तुवन् ᵛदेवान् मरुद्व्यतिरिक्तान् ᵛवक्षणा वहनेन निमित्तेन ᵛअच्छ अभिप्राप्तुं ᵛन मनुते । स स्तोता ᵛसूरिभिः मेधाविभिः[4] ᵛयामश्रुतेभिः शीघ्रगमनेन विश्रुतैः ᵛअञ्जिभिः फलस्य व्यञ्जकैर्मरुद्भिः ॥ सर्वाः पञ्चम्यर्थे तृतीयाः ॥ उक्तलक्षणेभ्यो मरुद्भ्यः ᵛदाना अभिमतदानानि ᵛसचेत संगच्छते ॥

प्र ये मे बन्ध्वेषे गां वोचन्त सूरयः पृश्निं वोचन्त मातरम् ।
अधा पितरमिष्मिणं रुद्रं वोचन्त शिक्वसः ॥ १६ ॥

प्र । ये । मे । बन्धुऽएषे । गाम् । वोचन्त । सूरयः । पृश्निम् । वोचन्त । मातरम् ।
अध । पितरम् । इष्मिणम् । रुद्रम् । वोचन्त । शिक्वसः ॥ १६ ॥

---

[1] ग-घ-च-ज-ण—सर्वविधातारः; त-न-र—सर्वत्र विधातारः । [2] त-न-र—उत्तरार्धः । [3] च-ण—आगच्छत । [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—मेधाविभिः प्रेरयितृभिः ।

vये मरुतः vमे मह्यं vबन्ध्वेषे स्वेषां बन्धूनामन्वेषणे सति vसूरयः प्रेरकाः vगां माध्यमिकां वाचं गोदेवतां वा vप्र vवोचन्त प्रावोचन् ॥ अविशिष्टमृषेर्वाक्यम् । ऋषिः[1] मरुद्वाक्यमनुवदति । तस्मादुत्तरयोः आख्यातयोः[2] यच्छब्दानन्वयान्निघातः ॥ ते vपृश्निं द्युदेवतां पृश्निवर्णां गां वा vमातरं vवोचन्त अब्रुवन् । 'पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः' (तै. सं. २. २. ११.४) इति श्रुतेः । vअध अथ vपितरं स्वकीयम् vइष्मिणं गमनवन्तमन्नवन्तं वा vरुद्रं vवोचन्त vशिक्वसः शक्तास्ते । मरुतां रुद्रेण पुत्रत्वपरिग्रहो बहुकृत्व उपपादितः ॥

स॒प्त मे॑ स॒प्त शा॒किन॒ एक॑मेका श॒ता द॑दुः ।
य॒मुना॑या॒मधि॑ श्रु॒तमुद्राधो॒ गव्यं॑ मृजे॒ नि राधो॒ अश्व्यं॑ मृजे ॥ १७ ॥

स॒प्त । मे॒ । स॒प्त । शा॒किनः॑ । एक॑म्ऽएका । श॒ता । द॒दुः ।
य॒मुना॑याम् । अधि॑ । श्रु॒तम् । उत् । राधः॑ । गव्य॑म् । मृ॒जे॒ । नि । राधः॑ । अश्व्य॑म् । मृ॒जे॒ ॥ १७ ॥

vसप्त सप्तसंख्याकाः[3] संघाः । 'सप्तगणा वै मरुतः' (तै. सं. २. २. ११. १) इति श्रुतेः । अदितिगर्भे वर्तमानं वायुमिन्द्रः प्रविश्य सप्तधा विदार्य पुनरेकैकं सप्तधा व्यदारयत् ते एकोनपञ्चाशन्मरुद्गणा अभवन्निति पुराणेषु प्रसिद्धम् । ते च सप्तसंख्याकाः vशाकिनः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः । ते च vएकमेका एकैको गणः vमे मह्यं vशता शतसंख्याकानि गवाश्वयूथानि vददुः दत्तवन्तः प्रयच्छन्त्विति वा आशीः । तैर्दत्तं vयमुनायां नद्याम् vअधि । अयं सप्तम्यर्थानुवादी[4] । तत्र vश्रुतं प्रसिद्धं vगव्यं गोसमूहात्मकं गोसंबन्धि वा vराधः धनम् vउत् vमृजे उन्मार्जयामि । तथा तैर्दत्तम् vअश्व्यम् अश्वसमूहात्मकं तत्संबन्धि वा vराधः धनं[5] vनि vमृजे निमार्ज्मि ॥ ॥ १० ॥

'को वेद जानम्' इति षोडशर्चं नवमं सूक्तम् । श्यावाश्व ऋषिः । आद्यापञ्चमीदशम्येकादशीपञ्चदश्यः ककुभः षष्ठीसप्तमीनवमीत्रयोदशीचतुर्दशीषोडश्यः सतोबृहत्योऽष्टमी द्वादशी च गायत्र्यौ द्वितीया बृहती तृतीयानुष्टुप् चतुर्थी पुरउष्णिक् । मरुतो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'को वेद षोळश ककुब्बृहत्यनुष्टुप् पुरउष्णिक् ककुप्सतोबृहत्यौ गायत्री सतोबृहती ककुभौ गायत्री सतोबृहत्यौ ककुप्सतोबृहती' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

को वे॑द॒ जान॑मेषां॒ को वा॑ पु॒रा सु॒म्नेष्वा॑स म॒रुता॑म् ।
यद्यु॑यु॒ज्रे कि॑ला॒स्यः॑ ॥ १ ॥

कः । वे॒द॒ । जान॑म् । ए॒षा॒म् । कः । वा॒ । पु॒रा । सु॒म्नेषु॑ । आ॒स॒ । म॒रुता॑म् ।
यत् । यु॒यु॒ज्रे । कि॒ला॒स्यः॑ ॥ १ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—मे ऋषिः । [2] ख-च-झ-ण-त-भ-र—निघातयोः । [3] ख-च-झ-भ-र-सप्तसंख्याकाः एतत्संख्याकाः । [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—पञ्चम्यर्थानुवादी । [5] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—'धनं' नास्ति ।

vएषाम् ॥ मरुतां पूर्वसूक्ते प्रस्तुतत्वादत्रान्वादेशविषयत्वादेषामित्यस्य निघातता ॥ vजानम् उत्पत्तिं vको vवेद जानाति कः पुमान् । vको vवा vपुरा पूर्वमप्येषां vमरुतां vसुम्नेषु सुखेषु vआस भवति । vयत् यदा एते vकिलास्यः किलासीः । पृषतीः[1] इत्यर्थः । ताः vयुयुज्रे रथे योजितवन्तः तदैषां स्थितिं बललक्षणानि सुखानि च को जानातीत्यर्थः । वेगविषये[2] सर्वत्र वायोरुपमास्पदत्वादिति भावः ॥

आ ए॒ता॒न्रथे॑षु त॒स्थुषः॒ कः शु॑श्राव क॒था य॑युः ।
कस्मै॑ सस्रुः सु॒दासे॒ अन्वा॒पय॒ इळा॑भिर्वृ॒ष्टयः॑ स॒ह ॥ २ ॥

आ । ए॒तान् । रथे॑षु । त॒स्थुषः॑ । कः । शु॒श्रा॒व॒ । क॒था । य॒युः॒ ।
कस्मै॑ । स॒स्रुः॒ । सु॒ऽदासे॑ । अनु॑ । आ॒पयः॑ । इळा॑भिः । वृ॒ष्टयः॑ । स॒ह ॥ २ ॥

vएतान् मरुतः vरथेषु vतस्थुषः स्थितवतः vकः vआ vशुश्राव श्रावयेदित्यर्थः । यद्वा । एतेषां क्रोशध्वनिं रथध्वनिं च कः शृणुयात् । vकथा कथं vययुः गच्छन्ति तदपि को जानाति । यद्वा । तान् कथमन्ये देवादयोऽनुगच्छेयुः । vकस्मै vसुदासे सुदानाय vआपयः बन्धुभूता व्याप्ताः vवृष्टयः वर्षकाः ॥ अयं कर्तरि क्तिच् ॥ vइळाभिः बहुविधैरन्नैः vसह सहिताः vअनु vसस्रुः अनुक्रमेण अवतेरुः[3] ॥

ते म॑ आहु॒र्य आ॑य॒युरुप॒ द्युभि॒र्विभि॒र्मदे॑ ।
नरो॒ मर्या॑ अरे॒पस॑ इ॒मान्पश्य॒न्निति॑ ष्टुहि ॥ ३ ॥

ते । मे॒ । आ॒हुः॒ । ये । आ॒ऽय॒युः । उप॑ । द्युऽभिः॑ । विऽभिः॑ । मदे॑ ।
नरः॑ । मर्याः॑ । अ॒रे॒पसः॑ । इ॒मान् । पश्य॑न् । इति॑ । स्तु॒हि॒ ॥ ३ ॥

ऋषिर्ऋग्द्वयाभ्यां मरुत्प्रादुर्भावमाख्यास्यन् अनया प्रादुर्भूतान् पश्यन्नाह । vते मरुतः इत्थं लपते vमे मह्यम् vआहुः vये vउप vआययुः ये मरुतो मां प्राप्ताः । कैः साधनैः । vद्युभिः द्योतमानैः vविभिः गन्तृभिरश्वैः । किमर्थम् । vमदे मदाय सोमपानजनिताय । किमाहुरिति तदनुब्रूते । vनरः नेतारः vमर्याः मनुष्येभ्यो हिताः vअरेपसः अलेपास्ते । हे ऋषे vइमान् अस्मान् vपश्यन् तथा[4] स्थितान् चक्षुषावलोकयन् vस्तुहि vइति आहुः । यद्वा । इति इत्थं पश्यन् स्तुहीति ॥

ये अ॒ञ्जिषु॒ ये वाशी॑षु॒ स्वभा॑नवः स्र॒क्षु रु॒क्मेषु॑ खा॒दिषु॑ ।
श्रा॒या रथे॑षु॒ धन्व॑सु ॥ ४ ॥

ये । अ॒ञ्जिषु॑ । ये । वाशी॑षु । स्वऽभा॑नवः । स्र॒क्षु । रु॒क्मेषु॑ । खा॒दिषु॑ ।
श्रा॒याः । रथे॑षु । धन्व॑ऽसु ॥ ४ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र-पृषत्यः; श-पृषतः । [2] ख-च-झ-ण-भ-देशविषये; न-देवाविषये । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-अवतेरुः वृष्ट्यन्नानि; त-र-अवतेरुः वृष्ट्यन्नादीनि । [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-यथा ।

अनया मरुतां स्वरूपं निरूपयति । हे मरुतो युष्माकं ᵛये प्रसिद्धाः ᵛस्वभानवः स्वदीप्तयः ᵛअञ्जिषु आभरणेषु ᵛश्रायाः आश्रयभूताः सन्ति । ᵛये च ᵛवाशीषु आयुधेषु । ये च ᵛस्रक्षु माल्येषु । ये ᵛरुक्मेषु उरोभूषणेषु । ये च ᵛखादिषु हस्तपादस्थितकटकेषु । ‘ हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च ’ (ऋ. सं. १. १६८. ३), ‘ पत्सु खादयः ’ (ऋ. सं. ५. ५४. ११) इति हि श्रुती भवतः । ᵛरथेषु ᵛधन्वसु च ये च स्वभानवः श्रायाः सन्ति । ‘ सुधन्वान इषुमन्तः ’, ‘ सुरथाः पृश्निमातरः ’ (ऋ. सं. ५. ५७. २) इति च निगमः । तान् सर्वान् स्तुम इति शेषः । यद्वा । ये स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो मरुतोऽञ्जिष्वाभरणेषु निमित्तेषु श्राया आश्रया भविष्यामः । ये च वाशीषु निमित्तेषु । एवं सर्वत्र योज्यम् । तादृग्विधानिमान्पश्यन् स्तुहीति पूर्वत्र संबन्धः । तेषामेव इदं वाक्यम् ॥

यु॒ष्माकं॑ स्मा॒ रथाँ॒ अनु॑ मु॒दे द॑धे मरुतो जीरदानवः ।
वृ॒ष्टी द्यावो॑ य॒तीरि॑व ॥ ५ ॥

यु॒ष्माक॑म् । स्म॒ । रथा॑न् । अनु॑ । मु॒दे । द॒धे॒ । म॒रु॒तः॒ । जी॒र॒ऽदा॒न॒वः॒ ।
वृ॒ष्टी । द्याव॑ः । य॒तीःऽइ॑व ॥ ५ ॥

हे ᵛजीरदानवः शीघ्रदाना हे ᵛमरुतः ᵛयुष्माकं ᵛरथान् ᵛअनु उद्दिश्य ᵛमुदे मोदाय ᵛदधे धारयामि करोमीत्यर्थः । सामर्थ्यात् स्तुतीरिति लक्ष्यते । ᵛस्म’ इति पूरणः[1] । ᵛवृष्टी वृष्ट्या[2] ᵛयतीः सर्वत्र गच्छन्तीः ᵛद्यावः दीप्तीरिव दृश्यमानान् रथानिति संबन्धः ॥ ॥ ११ ॥

कारीर्यां तिस्रः पिण्ड्यो होतव्याः । तत्र द्वितीयायाः ‘ आ यं नरः ’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—‘ आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवः ’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

आ यं नर॑ः सु॒दान॑वो ददा॒शुषे॑ दि॒वः कोश॒मचु॑च्यवुः ।
वि प॒र्जन्यं॑ सृजन्ति॒ रोद॑सी॒ अनु॒ धन्व॑ना यन्ति वृ॒ष्टय॑ः ॥ ६ ॥

आ । यम् । नर॑ः । सु॒ऽदान॑वः । द॒दा॒शुषे॑ । दि॒वः । कोश॑म् । अचु॑च्यवुः ।
वि । प॒र्जन्य॑म् । सृ॒ज॒न्ति॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । अनु॑ । धन्व॑ना । य॒न्ति॒ । वृ॒ष्टय॑ः ॥ ६ ॥

ᵛनरः नेतारः ᵛसुदानवः शोभनदाना मरुतः ᵛयं ᵛकोशम् । मेघनामैतत् । अपां कोशवद्धारकं मेघं ᵛददाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ᵛदिवः अन्तरिक्षात् ᵛआ ᵛअचुच्यवुः आच्यावयन्ति ᵛपर्जन्यं मेघं ᵛरोदसी ᵛअनु द्यावापृथिव्यावनुसृत्य ᵛवि ᵛसृजन्ति विमोक्षयन्ति । पश्चात् ᵛधन्वना सर्वत्र गच्छतोदकेन सह ᵛवृष्टयः वृष्टिप्रदा मरुतः ᵛयन्ति सर्वत्र व्याप्नुवन्ति ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ स्मेति पूरणः ’ नास्ति । [2] त-वृष्ट्ये ।

त॒तृ॒दा॒नाः सिन्ध॑व॒ः क्षोद॑सा॒ रज॒ः प्र स॑स्रुर्धे॒नवो॑ यथा ।
स्य॒न्ना अश्वा॑इ॒वाध्व॑नो वि॒मोच॑ने॒ वि यद्वर्त॑न्त ए॒न्य॑ः ॥ ७ ॥

त॒तृ॒दा॒नाः । सिन्ध॑वः । क्षोद॑सा । रज॑ः । प्र । स॒स्रु॒ः । धे॒नव॑ः । य॒था॒ ।
स्य॒न्नाः । अश्वा॑ःऽइव । अध्व॑नः । वि॒ऽमोच॑ने । वि । यत् । वर्त॑न्ते । ए॒न्य॑ः ॥ ७ ॥

ᵛसिन्धवः स्यन्दमाना अपः ᵛततृदानाः निर्भिन्दन्तः[1] मेघान्[1] मरुतः ᵛक्षोदसा उदकेन सह ᵛरजः अन्तरिक्षं ᵛप्र ᵛसस्रुः प्रसरन्ति । ᵛधेनवो ᵛयथा पयः सिञ्चन्त्यो नवप्रसूताः[2] गाव इव । किंच दृष्टान्तान्तरम् । ᵛस्यन्नाः आशुगतयः ᵛअश्वाइव अश्वाः[3] यथा ᵛअध्वनः ᵛविमोचने मनुष्याणामध्वविमोकाय संचरन्ति तथेत्यर्थः । ᵛयत् यदा ᵛएन्यः । नदीनामैतत् । नद्यः ᵛवि[4] ᵛवर्तन्ते[4] विविधं संचरन्ति । अथवा प्रतिनिवृत्य वर्तन्ते । प्रवर्धन्त इत्यर्थः । तदेवं[5] कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः ॥

आ या॑त मरुतो दि॒व आन्तरि॑क्षाद॒मादु॒त । माव॑ स्थात परा॒वत॑ः ॥ ८ ॥

आ । या॒त॒ । म॒रु॒त॒ः । दि॒वः । आ । अ॒न्तरि॑क्षात् । अ॒मात् । उ॒त ।
मा । अव॑ । स्था॒त॒ । प॒रा॒ऽवत॑ः ॥ ८ ॥

हे ᵛमरुतः ᵛपरावतः अत्यन्तदूरदेशात् ᵛदिवः द्युलोकात् ᵛआ ᵛयात । तथा ᵛअन्तरिक्षात् ᵛआ यात । ᵛउत अपि च ᵛअमात् अस्माल्लोकादा यात । परावत इत्यत्रापि[6] वा योज्यम् । परावतो दूरदेशे तत्र तत्र द्युलोकादौ ᵛमाव ᵛस्थात अवस्थितिं मा कुरुत ॥

मा वो॑ र॒सानि॑तभा॒ कुभा॒ क्रुमु॒र्मा व॒ः सिन्धु॒र्नि री॑रमत् ।
मा व॒ः परि॑ ष्ठात्स॒रयु॑ः पु॒री॒षिण्य॒स्मे इत्सु॒म्नम॑स्तु वः ॥ ९ ॥

मा । व॒ः । र॒सा । अनि॑तभा । कुभा॑ । क्रुमु॑ः । मा । व॒ः । सिन्धु॑ः । नि । री॒र॒म॒त् ।
मा । व॒ः । परि॑ । स्था॒त् । स॒रयु॑ः । पु॒री॒षिणी॑ । अ॒स्मे इति॑ । इत् । सु॒म्नम् । अ॒स्तु॒ । व॒ः ॥ ९ ॥

हे मरुतः ᵛवः युष्मान् ᵛरसा । नदीनामैतत् । ‘ रसा नदी भवति ’ (निरु. ११. २५) इति निरुक्तम् । रसनवती शब्दवती । ᵛअनितभा । इता प्राप्ता भा यस्याः सा इतभा । न तादृश्यनितभा । ᵛकुभा कुत्सितदीप्तिश्च ᵛमा ᵛनि ᵛरीरमत् मा[7] निकृष्टं[7] रमतु । ᵛक्रुमुः सर्वत्रक्रमणः ᵛसिन्धुः समुद्रश्च ᵛमा नि रीरमत् । तथा ᵛपुरीषिणी । पुरीषमुदकम् । तद्वती ᵛसरयुः अपि ᵛमा ᵛपरि ᵛष्ठात्

---

१. ख-च-ण-भ–तरन्तः; झ–तितरन्तः; त-न-र–वितरन्तः । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–नवप्रसूतिकाः । ३. ग-घ-ज-र-श–‘ अश्वाः ’ नास्ति । ४. ख-च-ण-त-भ–विमोकाय वर्तन्ते; न–विमोकाय विवर्तन्ते । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–तदेवम् । ६. ख-च-ण-त-न-भ-र–इत्यत्र । ७. ख-च-ण-त-न-भ-र–निकृष्टम्; श–निकृष्टं मा ।

परितस्तिष्ठतु मा निरुणद्धु । ᵛअस्मे ᵛइत् अस्मास्वेव ᵛअस्तु ᵛसुम्नं त्वदागमनजनितं सुखं ᵛवः युष्माकं संबन्धि युष्मत्स्वभूतम् ।

तं व॒ः शर्ध॒ं रथा॑नां त्वे॒षं ग॒णं मारु॑तं॒ नव्य॑सीनाम् ।
अनु॒ प्र य॑न्ति वृ॒ष्टय॑ः ॥ १० ॥

तम् । व॒ः । शर्ध॑म् । रथा॑नाम् । त्वे॒षम् । ग॒णम् । मारु॑तम् । नव्य॑सीनाम् ।
अनु॑ । प्र । य॒न्ति॒ । वृ॒ष्टय॑ः ॥ १० ॥

ᵛतं मारुतमित्यनेन संबध्यते । ᵛवः युष्माकं प्रेरकं ᵛनव्यसीनां नूतनानां ᵛरथानां ᵛशर्धं बलं ᵛत्वेषं दीप्तं तं ᵛमारुतं ᵛगणं च स्तौमीत्यर्थः । यद्वा । रथानां रंहणशीलानां वो युष्माकं शर्धं परेषामभिभावुकं गणं स्तौमीत्येकमेव वाक्यम् । अथ परोक्षकृतः । ᵛवृष्टयः युष्मान् ᵛअनु ᵛप्र ᵛयन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति[1] । यद्वा । वर्षका मरुतोऽनु अनुकूलं प्रकृष्टं यन्ति गच्छन्ति ॥ ॥ १२ ॥

शर्ध॑शर्धं व ए॒षां व्रात॑व्रातं ग॒णंग॑णं सुश॒स्तिभि॑ः ।
अनु॑ क्रामेम धी॒तिभि॑ः ॥ ११ ॥

शर्ध॑म्ऽशर्धम् । व॒ः । ए॒षा॒म् । व्रात॑म्ऽव्रातम् । ग॒णम्ऽग॑णम् । सु॒श॒स्तिऽभि॑ः ।
अनु॑ । क्रा॒मे॒म॒ । धी॒तिऽभि॑ः ॥ ११ ॥

हे मरुतः ᵛएषां ᵛवः युष्माकं ᵛशर्धंशर्धं तत्तद्बलं ᵛव्रातंव्रातम् । अविवक्षितगणः[2] व्रातः । तं तं व्रातं वः ᵛगणंगणं तं तं सप्तसप्तसमुदायात्मकं गणंगणं च ᵛसुशस्तिभिः शोभनस्तुतिभिः ᵛधीतिभिः कर्मभिर्हविष्प्रदानादिलक्षणैः ᵛअनु ᵛक्रामेम अनुगच्छेम ॥

कस्मा॑ अ॒द्य सुजा॑ताय रा॒तह॑व्याय॒ प्र य॑युः । ए॒ना यामे॑न म॒रुत॑ः ॥ १२ ॥

कस्मै॑ । अ॒द्य । सु॒ऽजा॑ताय । रा॒तऽह॑व्याय । प्र । य॒यु॒ः । ए॒ना । यामे॑न । म॒रुत॑ः ॥ १२ ॥

ᵛअद्य अस्मिन् दिने ᵛकस्मै ᵛसुजाताय ᵛरातहव्याय दत्तहविष्काय ᵛप्र ᵛययुः प्रकर्षेण गच्छेयुः ᵛएना अनेन ᵛयामेन रथेन ᵛमरुतः ॥

येन॑ तो॒काय॒ तन॑याय धा॒न्यं१॒॑ बीजं॒ वह॑ध्वे॒ अक्षि॑तम् ।
अ॒स्मभ्यं॒ तद्ध॑त्तन॒ यद्व॒ ईम॑हे॒ राधो॑ वि॒श्वायु॒ सौभ॑गम् ॥ १३ ॥

येन॑ । तो॒काय॑ । तन॑याय । धा॒न्य॑म् । बीज॑म् । वह॑ध्वे । अक्षि॑तम् ।
अ॒स्मभ्य॑म् । तत् । ध॒त्त॒न॒ । यत् । व॒ः । ईम॑हे । राध॑ः । वि॒श्वऽआ॑यु । सौभ॑गम् ॥ १३ ॥

---

[1] ख-च-ण-वाञ्छति; भ-वाञ्छयन्ति । [2] त-न-र-विवक्षितगणः ।

हे मरुतः vयेन सदयेन मनसा vतोकाय पुत्राय vतनयाय तत्पुत्राय धनाय वा vधान्यं vबीजम् vअक्षितम् अक्षीणं vवहध्वे धारयध्वे तेन चित्तेन vअस्मभ्यं vतत् धान्यं बीजं vधत्तन । vयत् च vवः युष्मान् vईमहे याचामहे vराधः धनं vविश्वायु सर्वान्नोपेतं कृत्स्नायुष्योपेतं वा vसौभगं सौभाग्यं च तद्धत्तनेति समन्वयः ॥

अती॑याम नि॒दस्ति॒रः स्व॒स्तिभि॑र्हि॒त्वाव॒द्यमरा॑तीः ।
वृ॒ष्ट्वी शं योराप॑ उ॒स्रि भे॑ष॒जं स्याम॑ मरुतः स॒ह ॥ १४ ॥

अति॑ । इ॒या॒म॒ । नि॒दः । ति॒रः । स्व॒स्तिऽभि॑ः । हि॒त्वा । अ॒व॒द्यम् । अरा॑तीः ।
वृ॒ष्ट्वी । शम् । योः । आप॑ः । उ॒स्रि । भे॒ष॒जम् । स्याम॑ । म॒रु॒तः । स॒ह ॥ १४ ॥

हे मरुतो वयं[1] vस्वस्तिभिः क्षेमैः vअवद्यं पापं vहित्वा परित्यज्य vनिदः निन्दकान् vअरातीः शत्रून् vतिरः प्राप्तान् । यद्वा तिरः अन्तर्हितम् । vअतीयाम अतिक्रम्य गच्छेम तिरस्कुर्म इत्यर्थः । अनेनानिष्टपरिहारः प्रार्थित उत्तरेणेष्टप्राप्तिरुच्यते । vवृष्ट्वी वृष्टिषु युष्मत्प्रेरितासु सतीषु vशं सुखं vयोः पापानां यावनं[2] च vआपः उदकानि ॥ शसः स्थाने जस् ॥ vउस्रि गोयुक्तं vभेषजम् । यद्यप्येतदुदकनाम तथापि पृथगपामभिधानादत्र तद्धेतुकार्यमन्नमुच्यते । तत् सर्वं vसह vस्याम लभेमहि हे vमरुतः वयम् । यद्वा । आपो युष्मत्प्रेरिता उक्तं सर्वं कुर्वन्तु । वयं सर्वे सहैव स्याम भवेम युष्मत्स्वभूताः ॥

सु॒दे॒वः स॑महासति सु॒वीरो॑ नरो मरु॒तः स मर्त्यः॑ ।
यं त्राय॑ध्वे॒ स्याम॒ ते ॥ १५ ॥

सु॒ऽदे॒वः । स॒म॒ह॒ । अ॒स॒ति॒ । सु॒ऽवीरः॑ । न॒रः॒ । म॒रु॒तः॒ । सः । मर्त्यः॑ ।
यम् । त्राय॑ध्वे । स्याम॑ । ते ॥ १५ ॥

हे vसमह । प्रशस्तवचनः समहशब्दः । हे पूजित मरुतां गण vसः[3] vमर्त्यः च[3] vसुदेवः कल्याणमरुत्संज्ञकदेवोपेतः vअसति भवति । हे vनरः नेतारो हे vमरुतः सः[4] vसुवीरः शोभनपुत्राद्युपेतश्च असति भवति । vयं मर्त्यं vत्रायध्वे पालयध्वे । एवं[5] भवति vते वयं vस्याम युष्मदीयाः ॥

स्तु॒हि भो॒जान्त्स्तु॑व॒तो अ॑स्य॒ याम॑नि॒ रण॒न्गावो॒ न यव॑से ।
य॒तः पूर्वाँ॑इव॒ सखीँ॒रनु॑ ह्वय गि॒रा गृणीहि का॒मिनः॑ ॥ १६ ॥

स्तु॒हि । भो॒जान् । स्तु॒व॒तः । अ॒स्य॒ । याम॑नि । रण॑न् । गाव॑ः । न । यव॑से ।
य॒तः । पूर्वा॑न्ऽइव । सखी॑न् । अनु॑ । ह्व॒य॒ । गि॒रा । गृ॒णी॒हि॒ । का॒मिन॑ः ॥ १६ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र- यम् । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- यवनम् । [3] ग-घ-ज-र-श- ‘ स मर्त्यश्च ’ नास्ति । [4] ग-घ-ज- स मर्त्यः । [5] त-य एवम् ।

हे ऋषे vस्तुवतः स्तुतिं कुर्वतः vअस्य यजमानस्य vयामनि यज्ञे vभोजान् दातॄन् मरुतः vस्तुहि । vगावो vन vयवसे । तृणादिभक्षणाय गच्छन्त्यः[1] गावो यथा रमन्ते तद्वन्मरुतोऽपि vरणन् रमन्ताम् । vयतः गच्छतो मरुतः vपूर्वान् पुरातनान् vसखीन् vइव vअनु vह्वय आह्वय । vकामिनः स्तुतीच्छावतो मरुतः vगिरा स्तुत्या vगृणीहि स्तुहि ॥ ॥ १३ ॥

'प्र शर्धाय' इति पञ्चदशर्चं दशमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मरुद्देवताकम्[2] । चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । 'प्र शर्धाय पञ्चोना जागतमुपान्त्या त्रिष्टुप्' इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्यैन्द्रामारुत्यां प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—'प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्यैन्द्रीमनूच्य मारुत्या यजेत्' (आश्व. श्रौ. २. ११) इति ॥

प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इमां वाचमनजा पर्वतच्युते ।
घर्मस्तुभे दिव आ पृष्ठयज्वने द्युम्नश्रवसे महि नृम्णमर्चत ॥ १ ॥

प्र । शर्धाय । मारुताय । स्वऽभानवे । इमाम् । वाचम् । अनज । पर्वतऽच्युते ।
घर्मऽस्तुभे । दिवः । आ । पृष्ठऽयज्वने । द्युम्नऽश्रवसे । महि । नृम्णम् । अर्चत ॥ १ ॥

प्र अनजेति संबन्धः । vमारुताय मरुत्संबन्धिने vशर्धाय बलाय vइमां क्रियमाणां vवाचं[3] स्तुतिं vप्र vअनज प्रापय । vस्वभानवे स्वायत्ततेजसे vपर्वतच्युते पर्वतस्य च्यावयित्रे vघर्मस्तुभे घर्मस्य स्तोभयित्रे vदिव vआ द्युलोकादागच्छते vपृष्ठयज्वने[4] षट् पृष्ठैः रथन्तरबृहदादिभिरीजानाय vद्युम्नश्रवसे द्योतमानान्नाय vमहि महत् प्रभूतं vनृम्णं[5] धनं हविर्लक्षणम् vअर्चत ददतेत्यर्थः ॥

कारीर्यां प्रथमस्याः[6] पिण्ड्याः[6] 'प्र वो मरुतः' इति याज्या । सूत्रितं च–'प्र वो मरुतस्तविषा आ यं नरः' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवो वयोवृधो अश्वयुजः परिज्रयः ।
सं विद्युता दधति वाशति त्रितः स्वरन्त्यापोऽवना परिज्रयः ॥ २ ॥

प्र । वः । मरुतः । तविषाः । उदन्यवः । वयःऽवृधः । अश्वऽयुजः । परिऽज्रयः ।
सम् । विऽद्युता । दधति । वाशति । त्रितः । स्वरन्ति । आपः । अवना । परिऽज्रयः ॥ २ ॥

हे vमरुतः vवः युष्माकं गणाः vप्र प्रादुर्भवन्ति । कीदृशा गणाः । vतविषाः दीप्ता महान्तो वा vउदन्यवः उदकेच्छवो जगद्रक्षणार्थं[7] vवयोवृधः अन्नस्य वर्धयितारः vअश्वयुजः गमनाय रथेऽश्वानां योक्तारः vपरिज्रयः परितो गन्तारः vविद्युता vसं vदधति संगच्छन्ते । तदानीं vत्रितः त्रिषु स्थानेषु

---

[1] ख-च-झ-ण-भ—वाञ्छन्त्यः । [2] ख-च-ण-भ—मरुद्देवताकं च । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श- 'वाचं' नास्ति । [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र— यद्वा पृष्ठयज्वने । [5] त—द्युम्नम् । [6] ख-च-झ-ण-भ- प्रथमायाः पिण्ड्याः; न—प्रथमायां पिण्ड्याम् । [7] ख-च-झ-ण-न-भ-र—जगद्रक्षार्थम् ।

तायमानो मेघो मरुद्गणो वा ᵛवाशति शब्दयति । अस्मिन् पक्षे संघवादः[1] अयम् । तदा ᵛआपः ᵛपरिज्रयः परितो गन्त्र्य आपः ᵛअवना अवनौ भूमौ ᵛस्वरन्ति अधः पतन्ति ॥

‘विद्युन्महसः’ इति तृतीया कारीर्यामेव द्वितीयस्याः पिण्ड्या याज्या । सूत्रितं च–‘विद्युन्महसो नरोऽश्मदिद्यवः कृण्वं नियानं हरयः सुपर्णाः’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवो वातत्विषो मरुतः पर्वतच्युतः ।
अब्दया चिन्मुहुरा ह्रादुनीवृतः स्तनयदमा रभसा उदोजसः ॥ ३ ॥

विद्युत्ऽमहसः । नरः । अश्मऽदिद्यवः । वातऽत्विषः । मरुतः । पर्वतऽच्युतः ।
अब्दऽया । चित् । मुहुः । आ । ह्रादुनिऽवृतः । स्तनयत्ऽअमाः । रभसाः । उत्ऽओजसः ॥३॥

ᵛविद्युन्महसः विद्योतमानतेजसः ᵛनरः वृष्ट्यादेर्नेतारः ᵛअश्मदिद्यवः व्याप्तायुधा अश्मसारमयायुधा वा ᵛवातत्विषः प्राप्तदीप्तयः ᵛपर्वतच्युतः पर्वतानां मेघानां वा च्यावयितारः ᵛअब्दया ᵛमुहुः उदकानां दातारः ॥ जसः[2] याजादेशः । चिदिति पूरणः ॥ ᵛह्रादुनीवृतः ह्रादुन्याः अशनेः[3] प्रवर्तकाः ᵛस्तनयदमाः । अमाशब्दः साहित्यवाची । शब्दोपेतगणा इत्यर्थः । ᵛरभसाः वृष्ट्यर्थमुद्युञ्जानाः ᵛउदोजसः उद्धतबलाः[4] ᵛमरुतः वृष्ट्यर्थं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

व्य१क्तून्रुद्रा व्यहानि शिक्कसो व्य१न्तरिक्षं वि रजांसि धूतयः ।
वि यदज्राँ अजथ नाव ईं यथा वि दुर्गाणि मरुतो नाह रिष्यथ ॥ ४ ॥

वि । अक्तून् । रुद्राः । वि । अहानि । शिक्कसः । वि । अन्तरिक्षम् । वि । रजांसि । धूतयः ।
वि । यत् । अज्रान् । अजथ । नावः । ईम् । यथा ।
वि । दुःऽगानि । मरुतः । न । अह । रिष्यथ ॥ ४ ॥

हे ᵛरुद्राः रुद्रपुत्रा मरुतः ᵛअक्तून् रात्रीः ᵛवि अजथ इत्युत्तरार्धगतेन संबध्यते । एवं सर्वत्रेति । क्षिपथेति तस्यार्थः । ᵛअहानि अपि ᵛवि अजथ । हे ᵛशिक्कसः शक्ताः सर्वमपि कर्तुम् ᵛअन्तरिक्षं ᵛवि अजथ । तथा ᵛरजांसि ᵛवि अजथ । हे ᵛधूतयः कम्पकाः ᵛयत् यदा ᵛअज्रान् मेघान् ᵛवि[5] ᵛअजथ[5] गमयथ ᵛनाव ᵛईं ताः ᵛयथा समुद्रं तद्वत् ᵛदुर्गाणि शत्रुनगराणि ᵛवि अजथ हे ᵛमरुतो ᵛनाह ᵛरिष्यथ नैव हिंसथ ॥

---

१. ख-च-ण–सर्वदः; झ-त-भ–संवादः; न–संप्रवादः; श–संविद्युता । २. र-श– शसः । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ अशनेः ’ नास्ति । ४. ख-च-ण–बहुलाः; झ-न-र–उद्गतबलाः; भ–हुतबलाः । ५. झ-त-भ-र–विव्यथ ।

तद्वी॒र्यं॑ वो मरुतो महित्व॒नं दी॒र्घं त॑तान॒ सूर्यो॒ न योज॑नम् ।
एता॒ न यामे॒ अगृ॑भीतशोचि॒षोऽन॑श्वदां॒ यन्न्यया॑तना गि॒रिम् ॥ ५ ॥

तत् । वी॒र्य॑म् । व॒: । म॒रु॒त॒: । म॒हि॒ऽत्व॒नम् । दी॒र्घम् । त॒ता॒न॒ । सूर्य॑: । न । योज॑नम् ।
एता॑: । न । यामे॑ । अगृ॑भीतऽशोचिषः । अन॑श्वऽदाम् । यत् । नि । अया॑तन । गि॒रिम् ॥ ५ ॥

हे vमरुतः vवः युष्माकं vतद्वीर्यं प्रसिद्धं सामर्थ्यं vमहित्वनं महत्त्वं vदीर्घम् अत्यन्तमायतं vततान तनोति । लोके vसूर्यो vन vयोजनं सूर्यस्तेज इव । vएता vन[1] एतवर्णा देवानामश्वा इव । ते यथा vयामे[2] गमने योजनं[2] दीर्घं तन्वन्ति तद्वदित्यपरो दृष्टान्तः । ते च vअगृभीतशोचिषः अगृहीततेजस्काः । यद्वैतन्मरुतां विशेषणम् । हे मरुतो यूयमगृभीतशोचिषः सन्तः vयत् यदा vअनश्वदां व्यापकोदकादातारं पणिभिरपहृतानामश्वानामप्रदातारं वा vगिरिं मेघं पर्वतं वा vन्ययातन निहतवन्तः[3] स्थ[3] ॥ ॥ १४ ॥

अभ्रा॑जि॒ शर्धो॑ मरु॒तो यद॑र्ण॒सं मोष॑था वृ॒क्षं क॑प॒नेव॑ वेधसः ।
अध॑ स्मा नो अ॒रम॑तिं सजोषस॒श्चक्षु॑रिव॒ यन्त॒मनु॑ नेषथा सु॒गम् ॥ ६ ॥

अभ्रा॑जि । शर्ध॑: । म॒रु॒त॒: । यत् । अ॒र्ण॒सम् । मोष॑थ । वृ॒क्षम् । क॒प॒नाऽइ॑व । वे॒ध॒स॒: ।
अध॑ । स्म॒ । न॒: । अ॒रम॑तिम् । स॒ऽजो॒ष॒स॒: ।
चक्षु॑:ऽइव । यन्त॑म् । अनु॑ । ने॒ष॒थ॒ । सु॒ऽगम् ॥ ६ ॥

हे vवेधसः वृष्टेर्विधातारो हे vमरुतः vशर्धः भवतां गणम् vअभ्राजि भ्राजते । vयत् यस्मात् vअर्णसम् उदकवन्तं vवृक्षम् । वृश्च्यते विदार्यत इति वृक्षो मेघः । तं vमोषथ ताडयथेत्यर्थः । vकपनेव[4] । इवेत्यनर्थकः । कम्पनाः सन्तः । यद्वा । कपनाः कृमयो वृक्षं घुणादयः । ते यथा मुष्णन्ति तद्वत् । vअध अपि च । vस्म इति पूरणः । vनः अस्मान् । मामित्यर्थः । हे vसजोषसः युष्मासु परस्परं समानप्रीतयो यूयम् vअरमतिम् आरमणं धनादिकं प्रति vयन्तं गच्छन्तम् vअनु vनेषथ अनुक्रमेण नयथ vसुगं सुगमनं मार्गम् । तत्र दृष्टान्तः । vचक्षुरिव । तद्यथा मार्गप्रदर्शनेन[5] नायकं[5] भवति तद्वत् ॥

---

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श–'न' नास्ति । २. ख-च-ण–ते यजनम्; झ-न-भ–मे यजनम्; र–यामे यजनम्; श–यामे गमनाय योजनम् । ३. ख-च-ण–निहतवन्तः स्थाः; ग-घ-ज-श–निहतवन्तः । ४. त–कपना इव । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण–मार्गप्रदर्शने नायकम्; श–मार्गप्रदर्शननायकम् ।

न स जी॑यते मरुतो॒ न ह॑न्यते॒ न स्रे॑धति॒ न व्य॑थते॒ न रि॑ष्यति ।
नास्य॒ राय॒ उप॑ दस्यन्ति॒ नोतय॒ ऋषिं॑ वा॒ यं राजा॑नं वा॒ सुषू॑दथ ॥ ७ ॥

न । सः । जी॒य॒ते॒ । म॒रु॒तः॒ । न । ह॒न्य॒ते॒ । न । स्रे॒ध॒ति॒ । न । व्य॒थ॒ते॒ । न । रि॒ष्य॒ति॒ ।
न । अ॒स्य॒ । राय॑ः । उप॑ । द॒स्य॒न्ति॒ । न । ऊ॒तय॑ः ।
ऋषि॑म् । वा॒ । यम् । राजा॑नम् । वा॒ । सुसू॑दथ ॥ ७ ॥

हे ˅मरुतः यूयं ˅यम् ˅ऋषिं मन्त्रद्रष्टारं ब्राह्मणं ˅राजानं ˅वा ˅सुपूदथ[1] क्षारयथ प्रेरयथ सत्कर्मसु ˅सः ऋषी राजा वा ˅न ˅जीयते। अन्यैर्न पराभाव्यते ॥ 'जि जये' 'ज्या वयोहानौ' इत्यस्य वा रूपम् ॥ हे मरुतः ˅न ˅हन्यते । न हिंस्यते अत्यर्थं प्राणैर्न वियुज्यते । ˅न ˅स्रेधति न क्षीयते । ˅न ˅व्यथते न पीड्यते । ˅न ˅रिष्यति न हिंस्यते । अत्र हिंसा बाधमात्रम् । ˅अस्य ˅रायः धनानि ˅न ˅उप[2] ˅दस्यन्ति नोपक्षीयन्ते । तथा ˅नोतयः रक्षा अप्युप दस्यन्ति ॥

कारीर्यामेव तृतीयस्याः पिण्ड्या याज्या 'नियुत्वन्तः' इत्येषा । सूत्रितं च—'नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽग्ने बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहा' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

नि॒युत्व॑न्तो ग्राम॒जितो॒ यथा॒ नरो॑ऽर्य॒मणो॒ न म॒रुत॑ः कव॒न्धिन॑ः ।
पिन्व॒न्त्युत्स॒ं यदि॒नासो॒ अस्व॑र॒न्व्यु॑न्दन्ति पृथि॒वीं मध्वो॒ अन्ध॑सा ॥ ८ ॥

नि॒युत्व॑न्तः । ग्रा॒म॒ऽजित॑ः । यथा॑ । नर॑ः । अ॒र्य॒मण॑ः । न । म॒रुत॑ः । क॒व॒न्धिन॑ः ।
पिन्व॑न्ति । उत्स॑म् । यत् । इ॒नास॑ः । अस्व॑रन् ।
वि । उ॒न्द॒न्ति॒ । पृ॒थि॒वीम् । मध्व॑ः । अन्ध॑सा ॥ ८ ॥

˅नियुत्वन्तः नियुत्संज्ञकैरश्वैस्तद्वन्तो मरुतः ˅ग्रामजितः संघात्मकस्य पदार्थस्य विश्लेषयितारः ˅नरः नराकारा नेतारो वा । मरुतो नियुत्वन्तः । अयं शब्दोऽत्राश्वसामान्ये वर्तते । नितरां यवनवन्तोऽश्ववन्तो ग्रामजितो ग्रामस्य जेतारो नर इव मनुष्या इव तथा भवन्ति । ˅अर्यमणो ˅न अर्यमप्रभृतय आदित्या इव । दीप्ता इति शेषः । तादृशाः ˅मरुतः ˅कवन्धिनः उदकवन्तो भवन्ति । ˅यत् यदा ˅इनासः ईश्वराः ˅उत्सं कूपादिनिम्नप्रदेशं मेघं वा ˅पिन्वन्ति प्याययन्त्युदकेन । यदा ˅अस्वरन् शब्दयन्ति यदा ˅व्युन्दन्ति ˅पृथिवीं ˅मध्वः मधुरस्योदकस्य ˅अन्धसा सारेण[3] तदैवं भवति। यद्वा । यदास्वरन् तदा पिन्वन्त्युत्समिनासः तदान्धसः पृथिवीं व्युन्दन्तीति ॥

---

१. ख-च-झ-ण--न-भ-र–यं सुषूदथ । २. त–तु उप । ३. ख–अन्नेन ।

प्र॒वत्व॑ती॒यं पृ॑थि॒वी म॒रुद्भ्यः॑ प्र॒वत्व॑ती॒ द्यौर्भ॑वति प्र॒यद्भ्यः॑ ।
प्र॒वत्व॑तीः प॒थ्या॑ अ॒न्तरि॑क्ष्याः प्र॒वत्व॑न्तः॒ पर्व॑ता जी॒रदा॑नवः ॥ ९ ॥

प्र॒वत्व॑ती । इ॒यम् । पृ॒थि॒वी । म॒रुत्ऽभ्यः॑ । प्र॒वत्व॑ती । द्यौः । भ॒व॒ति॒ । प्र॒यत्ऽभ्यः॑ ।
प्र॒वत्व॑तीः । प॒थ्याः॑ । अ॒न्तरि॑क्ष्याः । प्र॒वत्व॑न्तः । पर्व॑ताः । जी॒रऽदा॑नवः ॥ ९ ॥

ᵛइयं ᵛपृथिवी ᵛमरुद्भ्यः मरुतामर्थाय ᵛप्रवत्वती । प्रवन्तः प्रकर्षवन्तो विस्तीर्णाः प्रदेशा यस्यां सा प्रवत्वती । तादृशी ᵛभवति । कृत्स्नापि भूमिः मरुत्परा[1] भवतीत्यर्थः । तां सर्वामपि व्याप्नुवन्तीति यावत् । तथा ᵛद्यौः अपि ᵛप्रयद्भ्यः प्रकर्षेण गच्छद्भ्यस्तेभ्यः ᵛप्रवत्वती भवति । सापि मरुतां संचाराय । तथा ᵛअन्तरिक्ष्याः अन्तरिक्षे भवाः ᵛपथ्याः स्नुगतयोऽपि ᵛप्रवत्वतीः प्रवत्वत्यो मरुद्भ्यो भवन्ति । ᵛपर्वताः[2] अद्रयो मेघा वा ᵛप्रवत्वन्तः भवन्ति ᵛजीरदानवः क्षिप्रदाना मरुद्भ्यः ॥

यन्म॑रुतः सभरसः स्वर्णर॒ः सूर्य॒ उदि॑ते॒ मद॑था दिवो नरः ।
न वोऽश्वाः॑ श्रथय॒न्ताह॒ सिस्र॑तः स॒द्यो अ॒स्याध्व॑नः पा॒रम॑श्नुथ ॥ १० ॥

यत् । म॒रु॒तः॒ । स॒ऽभ॒र॒सः॒ । स्व॒ःऽन॒रः॒ । सूर्ये॑ । उत्ऽइ॑ते । मद॑थ । दि॒वः॒ । न॒रः॒ ।
न । व॒ः । अश्वाः॑ । श्र॒थ॒य॒न्त॒ । अह॑ । सिस्र॑तः । स॒द्यः । अ॒स्य । अध्व॑नः । पा॒रम् । अ॒श्नु॒थ॒ ॥ १० ॥

हे ᵛमरुतः ᵛसभरसः सहबलाः ᵛस्वर्णरः सर्वस्य नेतारो यूयं ᵛयत् यदा ᵛसूर्ये ᵛउदिते उद्गते मध्याह्ने ᵛमदथ सोमेन हे ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛनरः नेतारः । यदा सोमं पातुमिच्छथेत्यर्थः । तदा ᵛवोऽश्वाः ᵛसिस्रतः सरन्तः ᵛन ᵛअह ᵛश्रथयन्त नैव श्लथयन्ति । ᵛसद्यः तदानीमेव ᵛअस्याध्वनः देवयजनमार्गस्य ᵛपारमश्नुथ व्याप्नुथ । यद्वा । यदा सोमेन मदथ तदा त्वदीया अश्वा न शिथिला भवन्ति । यूयं च कृत्स्नस्य लोकत्रयमार्गस्य पारमश्नुथ ॥ ॥ १५ ॥

अंसे॑षु व ऋ॒ष्टयः॑ प॒त्सु खा॒दयो॒ वक्षः॑सु रु॒क्मा म॑रुतो॒ रथे॒ शुभः॑ ।
अ॒ग्निभ्रा॑जसो वि॒द्युतो॒ गभ॑स्त्योः॒ शिप्राः॑ शी॒र्षसु॒ वित॑ता हिर॒ण्ययीः॑ ॥ ११ ॥

अंसे॑षु । व॒ः । ऋ॒ष्टयः॑ । प॒त्ऽसु । खा॒दयः॑ । वक्षः॑ऽसु । रु॒क्माः । म॒रु॒तः॒ । रथे॑ । शुभः॑ ।
अ॒ग्निऽभ्रा॑जसः । वि॒ऽद्यु॒तः॑ । गभ॑स्त्योः ।
शिप्राः॑ । शी॒र्षऽसु॑ । विऽत॑ताः । हि॒र॒ण्ययीः॑ ॥ ११ ॥

---

[1] ख-च-ण-मरुच्चारा; झ-भ-मरुच्चाराय; त-र-मरुत्साराय; न-मरुतामर्थाय; श-मरुदर्थाय।
[2] झ-न-भ-र-तं पर्वताः।

हे vमरुतः vवः युष्माकम् vअंसेषु vऋष्टयः आयुधानि भासन्त इति शेषः । vपत्सु vखादयः कटकाः । vवक्षःसु vरुक्माः हाराः । vरथे vशुभः मधुराप्रुषा आपः । vअग्निभ्राजसः अग्निदीप्ताः vविद्युतो vगभस्त्योः हस्तयोर्भासन्त इत्यर्थः । vशीर्षसु शिरःसु vहिरण्ययीः[1] हिरण्यमय्यः[2] vशिप्राः उष्णीषमय्यः vविततः विस्तृताः । प्रतिवाक्यं वितता इति वा संबन्धनीयम् ॥

तं नाक॑म॒र्यो॑ अगृ॑भीतशोचिषं॒ रुश॒त्पिप्प॑लं मरुतो॒ वि धू॑नुथ ।
सम॑च्यन्त वृ॒जनाति॑त्विषन्त॒ यत्स्वर॑न्ति॒ घोषं॒ वित॑तमृता॒यव॑ः ॥ १२ ॥

तम् । नाक॑म् । अ॒र्यः॑ । अगृ॑भीतऽशोचिषम् । रुश॑त् । पिप्प॑लम् । म॒रु॒तः॒ । वि । धू॒नु॒थ॒ ।
सम् । अ॒च्य॒न्त॒ । वृ॒जना॑ । अति॑त्विषन्त । यत् ।
स्वर॑न्ति । घोष॑म् । विऽत॑तम् । ऋ॒त॒ऽयव॑ः ॥ १२ ॥

हे vमरुतः vअर्यः गन्तारो यूयं vतं प्रसिद्धं vनाकम् आदित्यम् । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः । vअगृभीतशोचिषम् असुरैरनपहृततेजस्कं तं vरुशत् शुभ्रवर्णं vपिप्पलम् उदकं vवि vधूनुथ विविधं चालयथ ॥ अयं द्विकर्मकः ॥ vयत् यदा vवृजना बलानि vसमच्यन्त संगता बलिनो भवथ । हविर्भिः अस्मद्दत्तैरिति भावः । पश्चात् vअतित्विषन्त दीप्ता भवथ ॥ उभयत्र पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा । यदासुरा वृजना बलैः समच्यन्त अतित्विषन्त तदा vघोषं भयजनकं शब्दं vविततं विस्तृतं vस्वरन्ति कुरुतेत्यर्थः । vऋतायवः उदकमिच्छन्तो यूयम् । यद्वा । उत्तरार्धं ऋत्विग्यजमानपरतया व्याख्येयः । यत् यदा ऋतायवः यज्ञकामा यजमानादयो यदा समच्यन्त संगताः वृजना बलान्यतित्विषन्त च स्वरन्ति घोषं स्तोत्रं विततं तदानीं पिप्पलं वि धूनुथेति संबन्धः ॥

यु॒ष्माद॑त्तस्य मरुतो विचे॑तसो रा॒यः स्या॑म र॒थ्यो॒३॑ वय॑स्वतः ।
न यो यु॒च्छ॑ति ति॒ष्यो॒३॑ यथा॑ दि॒वो॒३॑स्मे रा॑रन्त मरुतः सह॒स्रिण॑म् ॥ १३ ॥

यु॒ष्माऽद॑त्तस्य । म॒रु॒तः॒ । वि॒ऽचे॒त॒सः॒ । रा॒यः । स्या॒म॒ । र॒थ्य॑ः । वय॑स्वतः ।
न । यः । यु॒च्छ॑ति । ति॒ष्य॑ः । यथा॑ । दि॒वः । अ॒स्मे इति॑ । र॒र॒न्त॒ । म॒रु॒तः॒ । स॒ह॒स्रिण॑म् ॥ १३ ॥

हे vविचेतसः विविधप्रज्ञा हे vमरुतः vयुष्मादत्तस्य युष्माभिर्दत्तस्य vवयस्वतः अन्नवतः vरायः धनस्य vस्याम भवेम स्वामिनः । के । vरथ्यः रथस्वामिनो वयम् । vयः युष्माभिर्दत्तो राः vन vयुच्छति न च्यवते । vयथा vदिवः सकाशात् vतिष्यः आदित्यो न युच्छति । तथा vअस्मे अस्मासु vसहस्रिणम् अपरिमितं vरारन्त रमयत हे vमरुतः ॥

---

[1] त–हिरणमयीर्हिरण्यमयीः ।

[2] ऋ. २–११४

यूयं रयिं मरुतः स्पार्हवीरं यूयमृषिमवथ सामविप्रम् ।
यूयमर्वन्तं भरताय वाजं यूयं धत्थ राजानं श्रुष्टिमन्तम् ॥ १४ ॥

यूयम् । रयिम् । मरुतः । स्पार्हऽवीरम् । यूयम् । ऋषिम् । अवथ । सामऽविप्रम् ।
यूयम् । अर्वन्तम् । भरताय । वाजम् । यूयम् । धत्थ । राजानम् । श्रुष्टिऽमन्तम् ॥ १४ ॥

हे ᵛमरुतः ᵛयूयं ᵛरयिं धनं ᵛस्पार्हवीरं स्पृहणीयैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं ᵛधाथ दत्थ । हे मरुतः ᵛयूयं ᵛसामविप्रं साम्नां विविधं प्रेरयितारं यद्वा सामसहिता विप्रा यस्य तादृशम् ᵛऋषिमवथ रक्षथ । हे ᵛयूयम् ᵛअर्वन्तम् अश्वं ᵛवाजम् अन्नं च ᵛभरताय देवान् बिभ्रते श्यावाश्वाय धत्थ । हे मरुतः ᵛयूयं ᵛराजानं दीप्तं स्वामिनं वा ᵛश्रुष्टिमन्तं सुखवन्तम् । पुत्रमित्यर्थः । धत्थ ॥

तद्वो यामि द्रविणं सद्यऊतयो येना स्वर्ण ततनाम नॄँरभि ।
इदं सु मे मरुतो हर्यता वचो यस्य तरेम तरसा शतं हिमाः ॥ १५ ॥

तत् । वः । यामि । द्रविणम् । सद्यःऽऊतयः । येन । स्वः । न । ततनाम । नॄन् । अभि ।
इदम् । सु । मे । मरुतः । हर्यत । वचः । यस्य । तरेम । तरसा । शतम् । हिमाः ॥ १५ ॥

हे ᵛसद्यऊतयः । तदानीमेव रक्षा येषां ते तादृशाः । सद्योगमना वा ᵛवः युष्मान् ᵛतत् ᵛद्रविणं धनं ᵛयामि याचामहे[1] । ᵛयेन धनेन ᵛनॄन् अस्मत्पुत्रभृत्यादीन् ᵛअभि ᵛततनाम ᵛस्वर्ण आदित्य इव रश्मीन् । हे ᵛमरुतः ᵛमे मम स्वभूतम् ᵛइदम् इदानीं क्रियमाणं ᵛवचः स्तोत्रं ᵛसु सुष्ठु ᵛहर्यत कामयध्वम्[2] । ᵛयस्य स्तोत्रवचसः ᵛतरसा बलेन ᵛशतं शतसंख्याकान् ᵛहिमाः हेमन्तान् ᵛतरेम शतसंवत्सरं जीवेमेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

‘ प्रयज्यवः ’ इति दशर्चमेकादशं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मारुतम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । ‘ प्रयज्यवो दशान्त्या त्रिष्टुप् ’ इत्यनुक्रमणिका । आभिप्लविके षष्ठेऽहन्याग्निमारुत इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानीयम् । सूत्रितं च—‘ प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमारुतम् ’ (आश्व. श्रौ. ७.७) इति ॥

प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टयो बृहद्वयो दधिरे रुक्मवक्षसः ।
ईयन्ते अश्वैः सुयमेभिराशुभिः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रऽयज्यवः । मरुतः । भ्राजत्ऽऋष्टयः । बृहत् । वयः । दधिरे । रुक्मऽवक्षसः ।
ईयन्ते । अश्वैः । सुऽयमेभिः । आशुऽभिः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ १ ॥

---

[1] ख-च-ण–याचामि ।

[2] झ-त-न-र–कामयत ।

ᵛप्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टारः ᵛभ्राजदृष्टयः दीप्तायुधाः ᵛमरुतः ᵛबृहत् प्रभूतं ᵛवयः यौवनलक्षणं प्रभूतमन्नं वा ᵛदधिरे धारयन्ति । ᵛरुक्मवक्षसः हारायतवक्षस्काः । ते मरुतः ᵛसुयमेभिः सुखेन नियमितुं शक्यैः ᵛआशुभिः शीघ्रगैः ᵛअश्वैः ᵛईयन्ते प्राप्यन्ते । ᵛशुभं शोभनं यथा भवति तथा। यद्वा । उदकमभिलक्ष्य ᵛयातां गच्छतां मरुतां ᵛरथाः अपि ᵛअनु ᵛअवृत्सत अनुवर्तन्ते ॥

स्वयं दधिध्वे तविषीं यथा विद बृहन्महान्त उर्विया वि राजथ ।
उतान्तरिक्षं ममिरे व्योजसा शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ २ ॥

स्वयम् । दधिध्वे । तविषीम् । यथा । विद । बृहत् । महान्तः । उर्विया । वि । राजथ ।
उत । अन्तरिक्षम् । ममिरे । वि । ओजसा । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ २ ॥

हे मरुतो यूयं ᵛस्वयम् असहायेनैव ᵛदधिध्वे धारयध्वे कुरुध्व इत्यर्थः । किम् । ᵛतविषीं बलं सामर्थ्यम् । ᵛयथा ᵛविद जानीथ । अप्रतिबद्धसामर्थ्या इत्यर्थः । हे ᵛमहान्तः यूयम् ᵛउर्विया उरवः सन्तः ᵛवि ᵛराजथ । ᵛउत अपि च ᵛअन्तरिक्षम् ᵛओजसा बलेन ᵛवि ᵛममिरे व्यामुथ । शुभमित्यादि गतम् ॥

साकं जाताः सुभ्वः साकमुक्षिताः श्रिये चिदा प्रतरं वावृधुर्नरः ।
विरोकिणः सूर्यस्येव रश्मयः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ३ ॥

साकम् । जाताः । सुऽभ्वः । साकम् । उक्षिताः । श्रिये । चित् । आ । प्रऽतरम् । ववृधुः । नरः ।
विऽरोकिणः । सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ३ ॥

ᵛसाकं सहैव ᵛजाताः उत्पन्नाः ᵛसुभ्वः सुष्ठु भवन्तः । महान्त इत्यर्थः । तथैव ᵛसाकं सहैव ᵛउक्षिताः सेक्तारो वर्षकाः ᵛश्रिये ᵛचित् शोभाया एव ᵛप्रतरं प्रकृष्टतरम् ᵛआ सर्वतः ᵛववृधुः अवर्धयन् । ᵛनरः कर्मणां नेतारः ᵛविरोकिणः विरोचमानाः ᵛसूर्यस्येव ᵛरश्मयः सूर्यरश्मय इव । शुभमित्यादि गतम् ॥

आभूषेण्यं वो मरुतो महित्वनं दिदृक्षेण्यं सूर्यस्येव चक्षणम् ।
उतो अस्माँ अमृतत्वे दधातन शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ४ ॥

आऽभूषेण्यम् । वः । मरुतः । महिऽत्वनम् । दिदृक्षेण्यम् । सूर्यस्यऽइव । चक्षणम् ।
उतो इति । अस्मान् । अमृतऽत्वे । दधातन । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ४ ॥

हे ᵛमरुतः ᵛवः युष्माकं ᵛमहित्वनं महत्त्वम् ᵛआभूषेण्यं स्तुत्यम् । किंच ᵛसूर्यस्येव ᵛचक्षणं रूपमिव ᵛदिदृक्षेण्यं दर्शनीयम् । ᵛउतो अपि च ᵛअस्मान् ᵛअमृतत्वे मोक्षे स्वर्गे इत्यर्थः । तत्र ᵛदधातन धारयत । शिष्टं गतम् ॥

कारीर्यां प्रथमस्याः पिण्ड्याः ‘ उदीरयथा ’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—‘ उदीरयथा मरुतः समुद्रतः प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवः ’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।
न वो दस्रा उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ५ ॥

उत् । ईरयथ । मरुतः । समुद्रतः । यूयम् । वृष्टिम् । वर्षयथ । पुरीषिणः ।
न । वः । दस्राः । उप । दस्यन्ति । धेनवः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥५॥

हे vमरुतः vयूयं vसमुद्रतः समुद्द्रवणसाधनादन्तरिक्षात् vउदीरयथ प्रेरयथ vवृष्टिम् । अयमेवार्थः पुनरुच्यते । हे vपुरीषिणः । पृणतेः प्रीणातेर्वा पुरीषमुदकम् । हे तद्वन्तो यूयं वृष्टिं vवर्षयथ । हे vदस्राः दर्शनीयाः शत्रूणामुपक्षपयितारो वा vवः युष्माकं vधेनवः प्रीणयितारो मेघाः vन vउप vदस्यन्ति न शुष्यन्ति ॥ ॥ १७ ॥

यदश्वान्धूर्षु पृषतीरयुग्ध्वं हिरण्ययान्प्रत्यत्काँ अमुग्ध्वम् ।
विश्वा इत्स्पृधो मरुतो व्यस्यथ शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ६ ॥

यत् । अश्वान् । धूःऽसु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । हिरण्ययान् । प्रति । अत्कान् । अमुग्ध्वम् ।
विश्वाः । इत् । स्पृधः । मरुतः । वि । अस्यथ ।
शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं vयत् यदा vअश्वान् vधूर्षु रथसंबन्धिनीषु vअयुग्ध्वं योजितवन्तः स्थ । कीदृशानश्वान् । vपृषतीः । पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् पृषद्वर्णा वडवाः । सारङ्गी वात्राश्वशब्दवाच्या । vहिरण्ययान् हिरण्यवर्णान् vअत्कान् कवचान्[1] vप्रति vअमुग्ध्वं प्रत्यमुञ्चत । एवं कृत्वा vविश्वा vइत् vस्पृधः सर्वानपि संग्रामान् हे vमरुतः vव्यस्यथ विक्षिपथ । शुभमित्यादि गतम् ॥

न पर्वता न नद्यो वरन्त वो यत्राचिध्वं मरुतो गच्छथेदु तत् ।
उत द्यावापृथिवी याथना परि शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ७ ॥

न । पर्वताः । न । नद्यः । वरन्त । वः ।
यत्र । अचिध्वम् । मरुतः । गच्छथ । इत् । ऊँ इति । तत् ।
उत । द्यावापृथिवी इति । याथन । परि । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥७॥

---

[1] ख-च-ण-भ-शरान् ।

हे मरुतः वः युष्मान् पर्वताः शिलोच्चयाः न वरन्त न वारयन्तु तथा नद्यः च न वारयन्तु । किंतु यत्र यस्मिन् यज्ञादिस्थाने अचिध्वं जानीथ[1] संकल्पयथ तत् स्थानं गच्छथेदु गच्छथैव । उत अपि च द्यावापृथिवी च परि परितः याथन याथ वृष्ट्यर्थमिति ॥

यत्पूर्व्यं मरुतो यच्च नूतनं यदुद्यते वसवो यच्च शस्यते ।
विश्वस्य तस्य भवथा नवेदसः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ८ ॥

यत् । पूर्व्यम् । मरुतः । यत् । च । नूतनम् । यत् । उद्यते । वसवः । यत् । च । शस्यते ।
विश्वस्य । तस्य । भवथ । नवेदसः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ८ ॥

हे मरुतः यूयं यत् पूर्व्यं पूर्वतनं पूर्वमनुष्ठितं यत् कर्मास्ति तदित्यर्थः । यच्च नूतनं कर्मास्ति । यत्[2] च उद्यते ऊर्ध्वं[3] प्राप्यते स्तूयते[3] इत्यर्थः । हे[4] वसवः वासकाः[4] यच्च शस्यते शंसनं क्रियते तस्य विश्वस्य उक्तस्य[5] नवेदसः जानन्तः भवथ ॥

मृळत नो मरुतो मा वधिष्टनास्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्तन ।
अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गातन शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ९ ॥

मृळत । नः । मरुतः । मा । वधिष्टन । अस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्तन ।
अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य । गातन । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ९ ॥

हे मरुतः नः अस्मान् मृळत सुखयत । मा वधिष्टन । असम्यक्करणादिजनितेन कोपेन मा वधिध्वम्[6] । किंतु अस्मभ्यं शर्म सुखं बहुलम् अत्यधिकं वि यन्तन कुरुत । किंच स्तोत्रस्य स्तोत्रं सख्यस्य सख्यम् अधि गातन अधिगच्छत । स्तुतिमनुभूयास्मासु सख्यं कुरुतेत्यर्थः ॥

यूयमस्मान्नयत वस्यो अच्छा निरंहतिभ्यो मरुतो गृणानाः ।
जुषध्वं नो हव्यदातिं यजत्रा वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

यूयम् । अस्मान् । नयत । वस्यः । अच्छ । निः । अंहतिऽभ्यः । मरुतः । गृणानाः ।
जुषध्वम् । नः । हव्यऽदातिम् । यजत्राः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १० ॥

---

[1] ख-च-ण—गमनाय । [2] ख-च-झ-ण-न-भ—हे वसवः निवासयितारः यत्; र—हे वसवः वासयितारः यत् । [3] श—उद्धार्यते उच्चार्यते स्वर्यते । [4] ख-च-झ-ण-न-भ-र—‘ हे वसवो वासकाः ’ नास्ति । [5] ग-घ-ज-श—उत्कृष्टस्य । [6] ख-च-झ-ण-न-भ-र—वधध्वम् ।

हे ᵛमरुतः ᵛयूयमस्मान् ᵛवस्यः वसीयो धनं स्वर्गादिलक्षणं स्थानं वा ᵛअच्छ अभिलक्ष्य ᵛनयत प्रापयत । किंच ᵛअंहतिभ्यः पापेभ्यः ᵛनिः नयत निर्गमयत ᵛगृणानाः स्तूयमानाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ᵛजुषध्वं सेवध्वं ᵛनः अस्माकं[1] ᵛहव्यदातिं हविर्दानवन्तं यज्ञं हे ᵛयजत्राः यष्टव्या यूयम् । ᵛवयं च ᵛरयीणां बहुविधानां धनानां ᵛपतयः ᵛस्याम भवेम ॥ ॥ १८ ॥

ᵛअग्ने शर्धन्तम् ’ इति नवर्चं द्वादशं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मारुतम् । तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यौ शिष्टा बृहत्यः । ‘ अग्ने नव बार्हतं तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यौ ’ इत्यनुक्रमणिका ॥

अ॒ग्ने॒ शर्ध॑न्त॒मा ग॒णं पि॒ष्टं रु॒क्मेभि॑र॒ञ्जिभि॑ः ।
विशो॑ अ॒द्य म॒रुता॒मव॑ ह्वये दि॒वश्चि॑द्रोच॒नादधि॑ ॥ १ ॥

अग्ने॑ । शर्ध॑न्तम् । आ । ग॒णम् । पि॒ष्टम् । रु॒क्मेभि॑ः । अ॒ञ्जिभि॑ः ।
विश॑ः । अ॒द्य । म॒रुता॑म् । अव॑ । ह्व॒ये॒ । दि॒वः । चि॒त् । रो॒च॒नात् । अधि॑ ॥ १ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛशर्धन्तं शत्रूनभिभवन्तं यज्ञायोत्सहमानं वा ᵛगणं मरुतां गणम् ᵛआ ह्वयेति शेषः । कीदृशं गणम् । ᵛरुक्मेभिः रुक्मैः[2] रोचमानैः ᵛअञ्जिभिः आभरणैश्च ᵛपिष्टम् अवयवितं युक्तमित्यर्थः । ᵛअद्य अस्मिन् यागदिने ᵛमरुतां ᵛविशः प्रजाः । गणानित्यर्थः । तान् ᵛरोचनात् रोचमानात् ᵛदिवः द्युलोकात् । ᵛअधि इति पञ्चम्यर्थानुवादी । ᵛचित् पूरणः[3] । ᵛअव अवस्तादस्मदभिमुखं ᵛह्वये आह्वयामि ॥

यथा॑ चि॒न्मन्य॑से हृ॒दा तदिन्मे॑ जग्मुरा॒शस॑ः ।
ये ते॒ नेदि॑ष्ठं॒ हव॑नान्या॒गम॒न्तान्व॑र्ध भी॒मसं॑दृशः ॥ २ ॥

यथा॑ । चि॒त् । मन्य॑से । हृ॒दा । तत् । इत् । मे॒ । ज॒ग्मुः॒ । आ॒ऽशस॑ः ।
ये । ते॒ । नेदि॑ष्ठम् । हव॑नानि । आ॒ऽगम॑न् । तान् । व॒र्ध॒ । भी॒मऽसं॑दृशः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं ᵛहृदा हृदयेन मरुतः ᵛयथा ᵛचिन्मन्यसे । चिदिति पूजायाम् । येन प्रकारेण अतिपूजितं जानासि । तेष्वादरं करोषीत्यर्थः । ᵛतदित् तथैव ᵛमे मदर्थं ᵛजग्मुः गच्छन्तु ᵛआशसः आशंसितार इच्छन्तः शत्रून् हिंसन्तो वा । अनन्तरं ᵛये मरुतः ᵛनेदिष्ठम् अत्यन्तान्तिकं संनिधावेव ᵛते तव ᵛहवनानि आह्वानानि श्रुत्वा ᵛआगमन् आगच्छन्ति ᵛतान् ᵛभीमसंदृशः कालविलम्बासहनेन भयंकरदर्शनान् ᵛवर्ध वर्धय हविष्प्रापणेन ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—अस्मद्दत्तम् । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श—‘ रुक्मैः ’ नास्ति । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-र— ‘ चित् पूरणः ’ नास्ति; श—चिदिति पूरणः ।

मीळ्हुष्मतीव पृथिवी पराहता मदन्त्येत्यस्मदा ।
ऋक्षो न वो मरुतः शिमीवाँ अमो दुध्रो गौरिव भीमयुः ॥ ३ ॥

मीळ्हुष्मतीऽइव । पृथिवी । पराऽहता । मदन्ती । एति । अस्मत् । आ ।
ऋक्षः । न । वः । मरुतः । शिमीऽवान् । अमः । दुध्रः । गौःऽइव । भीमऽयुः ॥ ३ ॥

vमीळ्हुष्मती प्रबलस्वामिका vपराहता अन्यैरभिभूता vपृथिवी vइव । अत्र पृथिवीशब्दः तदधिष्ठितां प्रजां लक्षयति । सा यथा स्वस्वामिनमुपद्रुताभिगच्छति तद्वदिति । मरुतां साकल्येन सर्वथा प्राप्तेर्दृष्टान्तः । एवं vमदन्ती हृष्यन्ती मरुत्सेना vअस्मत् अस्मानित्यर्थः । vआ vएति आगच्छति । हे vमरुतः vवः युष्माकम् vअमः बलं गणः vऋक्षो vन अग्निरिव[1] vशिमीवान् कर्मवान् vदुध्रः दुर्धरः vगौरिव vभीमयुः भीमैर्वृषभैः युक्तः[2] गौरिव । स यथा शिमीवान् कर्मवान् ॥

नि ये रिणन्त्योजसा वृथा गावो न दुर्धुरः ।
अश्मानं चित्स्वर्यं पर्वतं गिरिं प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ४ ॥

नि । ये । रिणन्ति । ओजसा । वृथा । गावः । न । दुःऽधुरः ।
अश्मानम् । चित् । स्वर्यम् । पर्वतम् । गिरिम् । प्र । च्यवयन्ति । यामऽभिः ॥ ४ ॥

vये मरुतः vओजसा स्वीयेन बलेन vनि vरिणन्ति हिंसन्ति शत्रून् vवृथा अनायासेन स्वसंचारमात्रेण vगावो vन vदुर्धुरः दुःखेन हिंस्या अश्वा इव । ते मरुतः vस्वर्यं शब्दयन्तम् vअश्मानं व्याप्तं vपर्वतं जगत्पूरकोदकवन्तम् । ‘ पर्ववान्पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा ’ (निरु. १. २०) इति निरुक्तम् । तादृशं vगिरिं मेघम् । यद्वा । पर्वतमिति विशेष्यं गिरिमिति विशेषणम् निगिरत्युदकमिति गिरिः । तं vयामभिः गमनैः vप्र vच्यावयन्ति उदकनिर्गमनार्थम् ॥

उत्तिष्ठ नूनमेषां स्तोमैः समुक्षितानाम् ।
मरुतां पुरुतममपूर्व्यं गवां सर्गमिव ह्वये ॥ ५ ॥

उत् । तिष्ठ । नूनम् । एषाम् । स्तोमैः । सम्ऽउक्षितानाम् ।
मरुताम् । पुरुऽतमम् । अपूर्व्यम् । गवाम् । सर्गम्ऽइव । ह्वये ॥ ५ ॥

हे मरुतो यूयम् vउत्तिष्ठ उत्तिष्ठत ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ vनूनं निश्चयम् vएषां vस्तोमैः स्तोत्रैः vसमुक्षितानां वर्धितानां vमरुताम् । यद्वा । स्तोमैरुपह्वय इति संबन्धः । तादृशां मरुतां vपुरुतमं प्रभूततमम् vअपूर्व्यम् । न विद्यते पूर्वः[3] येभ्यस्तमपूर्व्यं vसर्गं संघं vगवाम् उदकानां प्रसिद्धानां गवां वा सर्गं संघम् vइव vह्वये आह्वये ॥ ॥ १९ ॥

---

[1] ख-झ-न-भ-र–अग्नीव । [2] त–युक्ता । [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–पूर्वार्हः ।

युङ्ग्ध्वं ह्यरु॑षी॒ रथे॑ यु॒ङ्ग्ध्वं रथे॑षु रो॒हितः॑ ।
यु॒ङ्ग्ध्वं हरी॑ अजि॒रा धु॒रि वोळ्ह॑वे॒ वहि॑ष्ठा धु॒रि वोळ्ह॑वे ॥ ६ ॥

यु॒ङ्ग्ध्वम् । हि । अ॒रु॑षीः । रथे॑ । यु॒ङ्ग्ध्वम् । रथे॑षु । रो॒हितः॑ ।
यु॒ङ्ग्ध्वम् । हरी॒ इति॑ । अ॒जि॒रा । धु॒रि । वोळ्ह॑वे । वहि॑ष्ठा । धु॒रि । वोळ्ह॑वे ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं ᵛरथे युष्मदीये सर्वेषां साधारणभूते ᵛअरुषीः आरोचमाना वडवाः ᵛयुङ्ग्ध्वं योजयध्वम् । तथा ᵛरथेषु युष्मदीयेषु ᵛरोहितः रोहितवर्णाः ᵛयुङ्ग्ध्वं । ᵛहरी अश्वौ ᵛअजिरा अजिरावाशुगमनौ ᵛधुरि ᵛवोळहवे वहनाय ᵛयुङ्ग्ध्वम् । आदरार्थं पुनर्वचनम्[1] । ᵛवहिष्ठा वोढृतमौ अश्वौ ᵛधुरि ᵛवोळहवे ॥

उ॒त स्य वा॒ज्य॑रु॒षस्तु॑वि॒ष्वणि॑रि॒ह स्म॑ धायि दर्श॒तः ।
मा वो॒ यामे॑षु मरुतश्चि॒रं क॑र॒त्प्र तं रथे॑षु चोदत ॥ ७ ॥

उ॒त । स्यः । वा॒जी । अ॒रु॒षः । तु॒वि॒ऽस्व॒निः । इ॒ह । स्म॒ । धा॒यि॒ । द॒र्श॒तः ।
मा । वः॒ । यामे॑षु । म॒रु॒तः॒ । चि॒रम् । क॒र॒त् । प्र । तम् । रथे॑षु । चो॒द॒त ॥ ७ ॥

ᵛउत अपि च ᵛस्यः सः ᵛवाजी वेजनवान्[2] ᵛअरुषः आरोचमानः ᵛतुविष्वणिः प्रभूतध्वनिरश्वः। अरुष इत्यनेन रोहित इत्युक्तं भवति । ‘ प्रष्टिर्वहति रोहितः ’ (ऋ. सं. १. ३९. ६) इति ह्युक्तम् । ᵛइह इदानीं ᵛदर्शतः दर्शनीयः सन् ᵛधायि रथे नियोजितः । ᵛस्म इति पूरणः । हे ᵛमरुतः ᵛवो ᵛयामेषु गमनेषु सोऽश्वः ᵛचिरं विलम्बं ᵛमा ᵛकरत् मा करोतु । ᵛतं ᵛरथेषु । रथे युक्तमिति शेषः । ᵛप्र ᵛचोदत प्रेरयत । यथा विलम्बं न कुर्यात्तथा प्रेरयत ॥

रथं॒ नु मारु॑तं व॒यं श्र॑व॒स्युमा हु॑वामहे ।
आ यस्मि॑न्त॒स्थौ सु॒रणा॑नि॒ बिभ्र॑ती॒ सचा॑ म॒रुत्सु॑ रोद॒सी ॥ ८ ॥

रथ॑म् । नु । मारु॑तम् । व॒यम् । श्र॒व॒स्युम् । आ । हु॒वा॒म॒हे॒ ।
आ । यस्मि॑न् । त॒स्थौ । सु॒ऽरणा॑नि । बिभ्र॑ती । सचा॑ । म॒रुत्ऽसु॑ । रो॒द॒सी ॥ ८ ॥

ᵛवयम् आत्रेयाः ᵛरथं रंहणस्वभावं ᵛमारुतं मरुतां संबन्धिनं रथं ᵛश्रवस्युम् अन्नेच्छुं ᵛनु अद्य ᵛआ ᵛहुवामहे आह्वयामः । ᵛयस्मिन् रथे ᵛसुरणानि जलानि ᵛबिभ्रती धारयन्ती ᵛरोदसी रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता । यद्वा रुद्रो वायुः । तत्पत्नी माध्यमिका देवी ᵛमरुत्सु ᵛसचा सहिता ᵛआ ᵛतस्थौ आस्थितवती तं रथमाहुवे[3] ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-र—पुनरुच्यते । [2] ख-च-ण— स वेगवान्; झ-न-भ-र—वेगवान् । [3] ख-ग-घ-च-ज-ण—रथमाहुवेम ।

तं वः शर्धं रथेशुभं त्वेषं पनस्युमा हुवे ।
यस्मिन्त्सुजाता सुभगा महीयते सचा मरुत्सु मीळ्हुषी ॥ ९ ॥

तम् । वः । शर्धम् । रथेऽशुभम् । त्वेषम् । पनस्युम् । आ । हुवे ।
यस्मिन् । सुऽजाता । सुऽभगा । महीयते । सचा । मरुत्ऽसु । मीळ्हुषी ॥ ९ ॥

हे मरुतः ᵛवः ᵛशर्धं युष्मदीयं बलं गणं ᵛरथेशुभं रथे शोभनं ᵛत्वेषं दीप्तं ᵛपनस्युं स्तुत्यम् ᵛआ ᵛहुवे आह्वये । ᵛयस्मिन् शर्धे ᵛसुजाता सुष्ठु प्रवृद्धा[1] ᵛसुभगा शोभनभाग्यातिमहती ᵛमीळ्हुषी । ‘ मीळ्हुष्टम शिवतम ’ इत्यादौ दर्शनात् मीढ्वान् रुद्रः । तत्पत्नी मीळ्हुषी । ᵛमरुत्सु ᵛसचा सह ᵛमहीयते पूज्यते ᵛतं शर्धमा हुवे । आपस्तम्बोऽपि रुद्रपत्नीं[2] मीळ्हुषीसंज्ञया व्यवजहार—‘ उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहयति लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीळ्हुषीं मध्ये जयन्तम् ’ (आप. गृ. २०. १-३) इति ॥　　॥ २० ॥　　॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र ‘ आ रुद्रासः ’ इत्यष्टर्चं प्रथमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मारुतम् । सप्तम्यष्टम्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टाः षट् जगत्यः । ‘ आरुद्रासोऽष्टौ द्वित्रिष्टुबन्तम् ’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।
इयं वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥ १ ॥

आ । रुद्रासः । इन्द्रऽवन्तः । सऽजोषसः । हिरण्यऽरथाः । सुविताय । गन्तन ।
इयम् । वः । अस्मत् । प्रति । हर्यते । मतिः ।
तृष्णऽजे । न । दिवः । उत्साः । उदन्यवे ॥ १ ॥

हे ᵛरुद्रासः रुद्रपुत्राः ᵛइन्द्रवन्तः इन्द्रेण युष्मत्स्वामिना तद्वन्तः ᵛसजोषसः परस्परं समानप्रीतयः ᵛहिरण्यरथाः हिरण्यमयरथाः सन्तः ᵛसुविताय सुगमनाय तत्साधनाय सुष्ठु सर्वैर्गन्तव्याय यज्ञाय तदर्थम् ᵛआ ᵛगन्तन आगच्छत । किमत्र विद्यते इति तदुच्यते । ᵛइयम् ᵛअस्मत् अस्मदीया ᵛमतिः स्तुतिः ᵛवः युष्मान् ᵛप्रति ᵛहर्यते कामयते । तस्मादागच्छत । ᵛउदन्यवे उदकेच्छवे ᵛतृष्णजे गोतमाय ᵛदिवः द्युलोकसकाशात् ᵛउत्साः उदकनिष्यन्दा यथा युष्माभिः प्रेरितास्तद्वदस्मदर्थमपि आगत्याभिमतं ददतेत्यर्थः ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ—प्रसिद्धा ।　[2] ख-च-झ-ण-न-भ—सपत्नीम् ।

ऋ. २—११५

वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः सुधन्वान इषुमन्तो निषङ्गिणः ।
स्वश्वाः स्थ सुरथाः पृश्निमातरः स्वायुधा मरुतो याथना शुभम् ॥ २ ॥

वाशीऽमन्तः । ऋष्टिऽमन्तः । मनीषिणः । सुऽधन्वानः । इषुऽमन्तः । निषङ्गिणः ।
सुऽअश्वाः । स्थ । सुऽरथाः । पृश्निऽमातरः । सुऽआयुधाः । मरुतः । याथन । शुभम् ॥२॥

हे ᵛमरुतः यूयं ᵛवाशीमन्तः । वाशीति तक्षणसाधनमायुधम् । तद्वन्तः स्थ । ᵛऋष्टिमन्तः । ऋष्टिर्नाम छुरिका । तद्वन्तः स्थ । एवं सर्वत्र योज्यम् । ᵛमनीषिणः मनस ईश्वरा मनस्विनः ᵛसुधन्वानः शोभनधनुष्काः ᵛइषुमन्तः बाणवन्तः ᵛनिषङ्गिणः निषङ्गवन्तः ᵛस्वश्वाः ᵛस्थ शोभनाश्वाः भवथ । ᵛसुरथाः शोभनरथाः ᵛपृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः ᵛस्वायुधाः खड्गपरश्वादिसकलायुधोपेताः । एवं महात्मानः सन्तः ᵛशुभं शोभनं यथा भवति तथा शुभमुदकाय वा रथेन[1] ᵛयाथन[1] गच्छथ[2] ॥

धूनुथ द्यां पर्वतान्दाशुषे वसु नि वो वना जिहते यामनो भिया ।
कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः शुभे यदुग्राः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥ ३ ॥

धूनुथ । द्याम् । पर्वतान् । दाशुषे । वसु । नि । वः । वना । जिहते । यामनः । भिया ।
कोपयथ । पृथिवीम् । पृश्निऽमातरः । शुभे । यत् । उग्राः । पृषतीः । अयुग्ध्वम् ॥ ३ ॥

हे मरुतः ᵛद्याम्[3] । दिवमित्यर्थः । ᵛपर्वतान् मेघान् ᵛदाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय ᵛवसु धनानि[4] च ᵛधूनुथ प्रापयथ[5] । ᵛवः युष्माकं ᵛयामनः गमनस्य ᵛभिया भीत्या ᵛवना वनानि वृक्षादिसमूहाः ᵛनि ᵛजिहते नितरां कम्पन्ते । अवनता भृशं शंसन्तीत्यर्थः । हे ᵛपृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः । ‘ पृश्न्यै वै पयसो मरुतो जाताः ’ (तै. सं. २. २.११.४) इति हि श्रुतिः । हे[6] मरुतः[6] ᵛपृथिवीं ᵛकोपयथ अभिवृष्ट्या[7] क्षोभयथ[8] । हे ᵛउग्राः उद्गूर्णबला यूयं ᵛयत् यदा ᵛशुभे उदकार्थं ᵛपृषतीः युष्मदीयाः अश्वाः ᵛअयुग्ध्वं योजयथ तदा कोपयथ पृथिवीम् ॥

वातत्विषो मरुतो वर्षनिर्णिजो यमाइव सुसदृशः सुपेशसः ।
पिशङ्गाश्वा अरुणाश्वा अरेपसः प्रत्वक्षसो महिना द्यौरिवोरवः ॥ ४ ॥

वातऽत्विषः । मरुतः । वर्षऽनिर्निजः । यमाःऽइव । सुऽसदृशः । सुऽपेशसः ।
पिशङ्गऽअश्वाः । अरुणऽअश्वाः । अरेपसः । प्रऽत्वक्षसः । महिना । द्यौःऽइव । उरवः ॥४॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ—याथन; झ—योथन; र—यथेन । [2] ख-च-ण-न-भ—गच्छत; झ—गच्छ । [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—यदा द्याम् । [4] ख-च-झ-ण-न-भ-र—धनार्थम्; त—धनानि चाथ च । [5] ख-च-ण-न-भ—क्षारयथ; झ—धक्षारयथ; र—धक्षार; श—चाथव । [6] ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-श—‘हे मरुतः’ नास्ति; र—हे । [7] ख-झ—अभीतिवृष्ट्या; न-भ—अतिवृष्ट्या । [8] ख-झ-त-न-भ-र—क्षुभ्यथ ।

ᵛवातत्विषः सर्वदा संप्राप्तदीप्तयः[1] ᵛवर्षनिर्णिजः वृष्टेः शोधयितारः । अथवा निर्णिगिति रूपनाम । वर्षमेव रूपं येषां ते तादृशाः । वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । ᵛयमाइव युगलोत्पन्ना इव ᵛसुसदृशः परस्परं बलरूपादिभिरत्यन्तं सरूपाः ᵛसुपेशसः शोभनरूपाः ᵛपिशङ्गाश्वाः पिशङ्गवर्णाश्वोपेतास्तथा ᵛअरुणाश्वाः ᵛअरेपसः अपापाः ᵛप्रत्वक्षसः प्रकृष्टं तनूकर्तारो द्वेष्टॄणां ᵛमहिना महत्त्वेन ᵛद्यौरिव अन्तरिक्षमिव ᵛउरवः विस्तीर्णाः । उक्तलक्षणा नाम भेजिर इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

पुरुद्रप्सा अञ्जिमन्तः सुदानवस्त्वेषसंदृशो अनवभ्रराधसः ।
सुजातासो जनुषा रुक्मवक्षसो दिवो अर्का अमृतं नाम भेजिरे ॥ ५ ॥

पुरुऽद्रप्साः । अञ्जिऽमन्तः । सुऽदानवः । त्वेषऽसंदृशः । अनवभ्रऽराधसः ।
सुऽजातासः । जनुषा । रुक्मऽवक्षसः । दिवः । अर्काः । अमृतम् । नाम । भेजिरे ॥५॥

ᵛपुरुद्रप्साः प्रभूतोदकाः ᵛअञ्जिमन्तः आभरणवन्तः ᵛसुदानवः शोभनदानाः ᵛत्वेषसंदृशः दीप्तरूपाः ᵛअनवभ्रराधसः अनवभ्रष्टधनाः ᵛसुजातासः शोभनजननाः[2] ᵛजनुषा जन्मनैवोक्तरूपाः ᵛरुक्मवक्षसः हारवक्षस्काः ᵛअर्काः पूज्या मरुतः ᵛदिवः द्युलोकादागत्य ᵛअमृतम् अमरणसाधनं ᵛनाम उदकं नमनहेतुकमुक्तलक्षणं हविर्वा ᵛभेजिरे लब्धवन्तः ॥ ॥ २१ ॥

ऋष्टयो वो मरुतो अंसयोरधि सह ओजो बाह्वोर्वो बलं हितम् ।
नृम्णा शीर्षस्वायुधा रथेषु वो विश्वा वः श्रीरधि तनूषु पिपिशे ॥ ६ ॥

ऋष्टयः । वः । मरुतः । अंसयोः । अधि । सहः । ओजः । बाह्वोः । वः । बलम् । हितम् ।
नृम्णा । शीर्षऽसु । आयुधा । रथेषु । वः । विश्वा । वः । श्रीः । अधि । तनूषु । पिपिशे ॥६॥

हे ᵛमरुतः ᵛवः युष्माकम् ᵛअंसयोरधि ᵛऋष्टयः आयुधविशेषा हिताः आश्रिताः । वक्ष्यमाणहितशब्दो विपरिणन्तव्यः । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । तथा ᵛवः ᵛबाह्वोः अधि ᵛसहः शत्रूणामभिभावुकम् ᵛओजः । ओजो नामाष्टमो धातुः[3] । तद्रूपं ᵛबलं ᵛहितं निहितम् । ᵛशीर्षसु शिरःसु ᵛनृम्णा नृम्णानि हिरण्यमयानि[4] पट्टोष्णीषादीनि निहितानि । ᵛरथेषु ᵛआयुधा आयुधानि युद्धसाधनानि निहितानि । ᵛवः ᵛश्रीः युष्माकं कान्तिः ᵛतनूषु युष्मदीयेषु ᵛअधि ᵛपिपिशे अधिष्ठिता आश्रिता ॥

---

१. ख-च-ण—सर्वत्रप्रदीप्तयः; ग-घ-ज—सर्वदीप्तयः; श—सर्वदेशे प्राप्तदीप्तयः । २. ख-च-ण-श—शोभनजाताः । ३. न— धातुः । रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः इति सप्तधातूनां सारोऽष्टमस्तु ओजसोऽपि सुखे यो (या) कान्तिर्भाति स ओजो बलं च लक्ष्यते । ४. ख-च-ण-भ-श—हिरण्मयानि ।

गोमदश्वावद्रथवत्सुवीरं चन्द्रवद्राधो मरुतो ददा नः ।
प्रशस्तिं नः कृणुत रुद्रियासो भक्षीय वोऽवसो दैव्यस्य ॥ ७ ॥

गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । सुऽवीरम् । चन्द्रऽवत् । राधः । मरुतः । दद । नः ।
प्रऽशस्तिम् । नः । कृणुत । रुद्रियासः । भक्षीय । वः । अवसः । दैव्यस्य ॥ ७ ॥

हे ᵛमरुतः ᵛनः अस्मभ्यं ᵛगोमत् बहुभिर्गोभिरुपेतम् ᵛअश्वावत् बहुभिरश्वैरुपेतं ᵛरथवत्[1] रथोपेतं ᵛसुवीरं सुष्ठु पुत्रोपेतं[1] ᵛचन्द्रवत् हिरण्योपेतं ᵛराधः अन्नं ᵛदद ददत ॥ व्यत्ययेन एकवचनम्[2] । अथवा लोडर्थस्य लिटो मध्यमबहुवचनम् ॥ हे ᵛरुद्रियासः रुद्रपुत्रा मरुतः ᵛनः अस्मदीयां ᵛप्रशस्तिम् । समृद्धिमित्यर्थः । तां ᵛकृणुत कुरुत । ᵛवः युष्माकं स्वभूतम् ᵛअवसः अवः रक्षणं ᵛदैव्यस्य दैव्यं देवार्हं ᵛभक्षीय भजेय ॥

हये नरो मरुतो मृळता नस्तुवीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।
सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्गिरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

हये । नरः । मरुतः । मृळत । नः । तुविऽमघासः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः ।
सत्यऽश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्ऽगिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥ ८ ॥

ᵛहये हे ᵛनरः नेतारः ᵛमरुतः ᵛनः अस्मान् ᵛमृळत सुखयत अस्मभ्यं हिताय वा सुखिनो भवत । हे ᵛतुवीमघासः[3] प्रभूतधनाः ᵛअमृताः अमरणस्वभावाः ᵛऋतज्ञाः उदकस्य यज्ञस्य वा ज्ञातारः । कर्तार इत्यर्थः । ᵛसत्यश्रुतः सत्येन सत्यफलत्वेन प्रसिद्धाः ᵛकवयः मेधाविनः ᵛयुवानः नित्यतरुणाः ᵛबृहद्गिरयः प्रभूतस्तुतयः ᵛबृहत् अत्यधिकम् ᵛउक्षमाणाः हविर्भिः सेविताः[4] उदकं वा सिञ्चन्तो यूयं मृळत ॥ ॥ २२ ॥

‘ तमु नूनम् ’ इत्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं त्रैष्टुभं मारुतम् । ‘ तमु ’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

तमु नूनं तविषीमन्तमेषां स्तुषे गणं मारुतं नव्यसीनाम् ।
य आश्वश्वा अमवद्वहन्त उतेशिरे अमृतस्य स्वराजः ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । नूनम् । तविषीऽमन्तम् । एषाम् । स्तुषे । गणम् । मारुतम् । नव्यसीनाम् ।
ये । आशुऽअश्वाः । अमऽवत् । वहन्ते । उत । ईशिरे । अमृतस्य । स्वऽराजः ॥ १ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ रथवत्... पुत्रोपेतं ’ नास्ति । [2] ख-च-ण-भ--बहुवचनेन; झ-त-न-र–बहुवचनम् । [3] त–तुविमघासः । [4] ख-च-झ-ण-त-भ-र–सेकिताः; श–सेचिताः ।

ᵛतमु तमेव पूर्वं स्तुतमेव ᵛमारुतं मरुतां संबन्धिनं तं ᵛगणं ᵛतविषीमन्तं दीप्तिमन्तं ᵛनूनम् अद्य ᵛस्तुषे । कीदृशां मरुताम् । ᵛनव्यसीनाम् ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ नवतराणां स्तुत्यानां वा । ᵛएषां[1] मारुतं गणम् । गणावयवभूता मरुतः । कीदृशा इत्युच्यते । ᵛये मरुतः ᵛआश्वश्वाः शीघ्रगाम्यश्वोपेताः ᵛअमवत् बलवन्तो यथा भवन्ति तथा ᵛवहन्ते[2] गच्छन्ति[2]. । ᵛउत अपि च ᵛईशिरे ईश्वरा भवन्ति ᵛअमृतस्य उदकस्य ᵛस्वराजः स्वायत्तदीप्तयः स्वयमेव राजमानाः तेषां गणं स्तुषे ॥

त्वेषं गणं तवसं खादिहस्तं धुनिव्रतं मायिनं दातिवारम् ।
मयोभुवो ये अमिता महित्वा वन्दस्व विप्र तुविराधसो नॄन् ॥ २ ॥

त्वेषम् । गणम् । तवसम् । खादिऽहस्तम् । धुनिऽव्रतम् । मायिनम् । दातिऽवारम् ।
मयःऽभुवः । ये । अमिताः । महिऽत्वा । वन्दस्व । विप्र । तुविऽराधसः । नॄन् ॥ २ ॥

ᵛत्वेषं दीप्तं ᵛगणं मारुतं ᵛतवसं बलवन्तं ᵛखादिहस्तं कटकहस्तं ᵛधुनिव्रतं कम्पयितृकर्माणं ᵛमायिनं प्रज्ञावन्तं ᵛदातिवारं दत्तधनं हे ᵛविप्र होतः ᵛवन्दस्व स्तुहीति संबन्धः । ᵛये मरुतः ᵛमयोभुवः सुखस्य भावयितारः ᵛमहित्वा महत्त्वेन ᵛअमिताः अपरिच्छिन्नाः । तान् ᵛतुविराधसः प्रभूतधनान् ᵛनॄन् नेतॄन् वन्दस्व ॥

आ वो यन्तूदवाहासो अद्य वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।
अयं यो अग्निर्मरुतः समिद्ध एतं जुषध्वं कवयो युवानः ॥ ३ ॥

आ । वः । यन्तु । उदऽवाहासः । अद्य । वृष्टिम् । ये । विश्वे । मरुतः । जुनन्ति ।
अयम् । यः । अग्निः । मरुतः । सम्ऽइद्धः । एतम् । जुषध्वम् । कवयः । युवानः ॥ ३ ॥

ᵛये ᵛविश्वे व्याप्ताः ᵛमरुतः ᵛवृष्टिं ᵛजुनन्ति प्रेरयन्ति ते ᵛउदवाहासः उदकस्य वोढारो मरुतः ᵛअद्य इदानीं ᵛवः युष्मान् ᵛआ ᵛयन्तु आगच्छन्तु हे ऋत्विग्यजमानाः । अथ प्रत्यक्षवादः । हे ᵛमरुतः[3] ᵛयः[4] प्रसिद्धः ᵛअयम्[4] ᵛअग्निः ᵛसमिद्धः सम्यक् दीपितः ᵛएतम् अग्निं ᵛजुषध्वं सेवध्वं हे ᵛकवयः मेधाविनः हे ᵛयुवानः नित्यतरुणाः सर्वत्र व्याप्ता वा ॥

यूयं राजानमिर्यं जनाय विभ्वतष्टं जनयथा यजत्राः ।
युष्मदेति मुष्टिहा बाहुजूतो युष्मत्सदश्वो मरुतः सुवीरः ॥ ४ ॥

यूयम् । राजानम् । इर्यम् । जनाय । विभ्वऽतष्टम् । जनयथ । यजत्राः ।
युष्मत् । एति । मुष्टिऽहा । बाहुऽजूतः । युष्मत् । सत्ऽअश्वः । मरुतः । सुऽवीरः ॥ ४ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–‘ एषां ’ नास्ति । [2] ख-च-ण-भ–वहन्तो गच्छन्ति; झ-त-न-र–वहन्तो गच्छन्तः; श–वहन्ति गच्छन्तः । [3] झ-न-भ–मरुतः यूयम् । [4] ख-ग-घ-च-ज-ण–अयं प्रसिद्धो यः ।

हे मरुतः[1] ᵛयूयं ᵛजनाय यजमानाय ᵛराजानं स्वामिनं राजमानं वा ᵛइर्यं शत्रूणां प्रेरकं च्यावयितारं ᵛविभ्वतष्टम् । विभ्वा नाम ऋभूणां मध्यमः । स कुशली । तेन निर्मितम् । अत्यन्तरूपवन्तमित्यर्थः । तादृशं पुत्रं ᵛजनयथ उत्पादयथ हे ᵛयजत्राः यष्टव्याः । हे ᵛमरुतः ᵛयुष्मत् युष्मत्तः ᵛएति गच्छति पुत्रः । कीदृशः । ᵛमुष्टिहा । मुष्टिशब्दो बाहूपलक्षकः । स्वभुजबलेनैव हन्ता शत्रूणाम् । तदेवोच्यते । ᵛबाहुजूतः । बाहुः प्रेरकः शत्रूणां यस्य तादृशः पुत्र एति । तथा ᵛयुष्मत् युष्मत्तः ᵛसदश्वः विद्यमानाश्वः । बह्वश्वः इत्यर्थः । ᵛसुवीरः शोभनवीर्यः पुत्र एति । जायते इत्यर्थः ॥

वरुणप्रघासे मारुत्या आमिक्षायाः ‘ अराइव ’ इति याज्या । सूत्रितं च— ‘ अराइवेदचरमा अहेवेमं मे वरुण श्रुधि ’ (आश्व. श्रौ. २. १७) इति । एकादशिने मारुते पशावेपैव पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—‘ अराइवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय सन्ति ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अराइवेदचरमा अहेव प्रप्र जायन्ते अकवा महोभिः ।
पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः स्वया मत्या मरुतः सं मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अराःऽइव । इत् । अचरमाः । अहाऽइव । प्रऽप्र । जायन्ते । अकवाः । महःऽभिः ।
पृश्नेः । पुत्राः । उपऽमासः । रभिष्ठाः । स्वया । मत्या । मरुतः । सम् । मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

ᵛअराइवेत् रथशङ्कव इव ᵛअचरमाः अनिकृष्टाः । सर्वसमाः सहैवोत्पन्नाश्चेत्यर्थः । ᵛअहेव अहानीव । दिवसा यथा सर्वेऽपि षष्टिघटिकात्मकास्तद्वत्सप्तसंख्योपेतसप्तगणरूपेण समा इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तद्वयेन वैसादृश्याभावः[2] प्रतिपादितः । एवमुक्तलक्षणाः ᵛमहोभिः तेजोभिः ᵛप्रप्र ᵛजायन्ते प्रकर्षेण प्रादुर्भवन्ति ॥ एकः ‘ प्रसमुपोदः पादपूरणे ’ (पा. सू. ८. १. ६) इत्युपसर्गाभ्यासः स च पूरणः ॥ ते च ᵛअकवाः अनल्पाः । यद्वा महोभिरित्यस्य विशेषणम् । ᵛपृश्नेः माध्यमिकाया वाचो गोरूपाया अन्तरिक्षस्य वा पुत्रस्थानीयाः ᵛउपमासः प्रत्येकं समानाः ᵛरभिष्ठाः प्रकृष्टवेगाः । एवं महानुभावाः ᵛमरुतः ᵛस्वया ᵛमत्या स्वकीययैवानुग्रहबुद्ध्या ᵛसं ᵛमिमिक्षुः वृष्ट्या सम्यक् सिञ्चन्ति ॥

यत्प्रायासिष्ट पृषतीभिरश्वैर्वीळुपविभिर्मरुतो रथेभिः ।
क्षोदन्त आपो रिणते वनान्यवोस्रियो वृषभः क्रन्दतु द्यौः ॥ ६ ॥

यत् । प्र । अयासिष्ट । पृषतीभिः । अश्वैः । वीळुपविऽभिः । मरुतः । रथेभिः ।
क्षोदन्ते । आपः । रिणते । वनानि । अव । उस्रियः । वृषभः । क्रन्दतु । द्यौः ॥ ६ ॥

---

[1] झ-त-र–राजानः । [2] ख-च-ण–एव सादृश्यभावः ; झ-न-भ–एव सादृश्याभावः; श–वैसादृश्यभावः ।

हे ᵛमरुतः ᵛयत् यदा ᵛप्रायासिष्ट प्रगच्छथ ᵛपृषतीभिः पृषत्संज्ञकैः ᵛअश्वैः वाहनसाधनैरश्वैः । अश्वशब्दोऽत्र वाहनसामान्यवचनः । अतः पुँल्लिङ्गता[1] । तथान्यत्र—' यदश्वान्धूर्षु पृषतीरयुग्ध्वम् ' (ऋ. सं. ५. ५५. ६) । रोहिदश्वोऽजाश्व इति सामानाधिकरण्यप्रयोगः । एवंभूताश्वयुक्तैः ᵛवीळुपविभिः दृढरथनेमिभिः ᵛरथेभिः[2] प्रायासिष्ट । यद्वा । अश्वै रथैश्च सह मरुतो यदा प्रायासिष्ट तदा ᵛआपः ᵛक्षोदन्ते क्षरन्ति । ᵛवनानि वृक्षसमूहाः ᵛरिणते हिस्यन्ते वेगेन भज्यन्ते । ᵛउस्रियः उस्राः सूर्यरश्मयः । तत्संबन्धी पर्जन्यः ᵛवृषभः अपां वर्षिता ᵛद्यौः द्योतमानः ᵛअव ᵛक्रन्दतु अवाङ्मुखं शब्दयतु वृष्ट्यर्थम् ॥

प्रथि॑ष्ट॒ याम॑न्पृथि॒वी चि॑दे॒षां भर्ते॑व॒ गर्भं॒ स्वमिच्छवो॑ धुः ।
वाता॒न्ह्यश्वा॑न्धु॒र्या॑यु॒यु॒ज्रे व॒र्षं स्वेदं॑ चक्रिरे रु॒द्रिया॑सः ॥ ७ ॥

प्रथि॑ष्ट । याम॑न् । पृ॒थि॒वी । चि॒त् । ए॒षा॒म् । भर्ता॑ऽइव । गर्भ॑म् । स्वम् । इ॒त् । शव॑ः । धु॒ः ।
वाता॑न् । हि । अश्वा॑न् । धु॒रि । आ॒ऽयु॒यु॒ज्रे । व॒र्षम् । स्वेद॑म् । च॒क्रि॒रे । रु॒द्रिया॑सः ॥ ७ ॥

ᵛएषां मरुतां ᵛयामन् यामनि गमने ᵛपृथिवी ᵛचित् भूमिः । चिदिति पूरणः । ᵛप्रथिष्ट प्रख्याताभवत् । गर्भयोग्याभवदित्यर्थः । ते च मरुतः ᵛभर्ता लौकिकः पतिः ᵛगर्भम् ᵛइव भार्यायाः तथा भूम्याः ᵛस्वमित् स्वभूतं गर्भं गर्भस्थानीयं ᵛशवः उदकं ᵛधुः स्थापितवन्तः । ᵛहि यस्मात् ᵛवातान् गन्तॄन् ᵛअश्वान् ᵛधुरि रथसंबन्धिन्याम् ᵛआयुयुज्रे आयोजितवन्तः तस्मात् ᵛवर्षं ᵛस्वेदं स्वेदस्थानीयं वृष्टिसंस्त्यायं ᵛचक्रिरे कुर्वन्ति ᵛरुद्रियासः रुद्रपुत्राः ॥

ह॒ये न॒रो॒ मरु॑तो मृ॒ळता॑ न॒स्तुवी॑मघासो॒ अमृ॑ता॒ ऋत॑ज्ञाः ।
सत्य॑श्रुतः॒ कव॑यो॒ युवा॑नो॒ बृह॑द्गिरयो बृ॒हदु॒क्षमा॑णाः ॥ ८ ॥

ह॒ये । नर॑ः । मरु॑तः । मृ॒ळत॑ । न॒ः । तुवि॑ऽमघासः । अमृ॑ताः । ऋत॑ऽज्ञाः ।
सत्य॑ऽश्रुतः । कव॑यः । युवा॑नः । बृह॑त्ऽगिरयः । बृ॒हत् । उ॒क्षमा॑णाः ॥ ८ ॥

' हये नरः ' इत्यष्टमी गता[3] ॥   ॥ २३ ॥

' प्र वः स्पट् ' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मारुतम् । अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टाः सप्त जगत्यः । ' प्र वः स्पट् त्रिष्टुबन्तम् ' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—पुंलिंगनाम । [2] न—रथेभिः रथैः । [3] ख-च-ण—पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य संपूर्णं भाष्यं विद्यते ।

प्र व॒ः स्पळ॑क्रन्त्सुवि॒ताय॑ दा॒वनेऽर्चा॑ दि॒वे प्र पृ॑थि॒व्या ऋ॒तं भ॑रे ।
उ॒क्षन्ते॒ अश्वा॒न्तरु॑षन्त॒ आ रजो॑ऽनु॒ स्वं भा॒नुं श्र॑थयन्ते अर्ण॒वैः ॥ १ ॥

प्र । व॒ः । स्पट् । अ॒क्र॒न् । सु॒वि॒ताय॑ । दा॒वने॑ । अर्च॑ । दि॒वे । प्र । पृ॒थि॒व्यै । ऋ॒तम् । भ॒रे॒ ।
उ॒क्षन्ते॑ । अश्वा॑न् । तरु॑षन्ते । आ । रज॑ः । अनु॑ । स्वम् । भा॒नुम् । श्र॒थ॒य॒न्ते॒ । अ॒र्ण॒वैः ॥ १ ॥

हे मरुतः ᵛवः युष्मभ्यं ᵛसुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय ᵛदावने हविष्प्रदानाय ᵛस्पट् स्प्रष्टा होता ᵛप्र प्रकर्षेण ᵛअक्रन् क्रन्दति स्तौति । वः युष्मान् वा सुष्ठु प्राप्तव्याय दानायाक्रन् ॥ क्रन्दतेः शब्दकर्मणो लडर्थे लङि तिपि रूपम् ॥ हे होतः ᵛदिवे द्योतमानाय द्युदेवाय ᵛप्र ᵛअर्च प्रकर्षेण स्तुहि हे आत्मन् । तथा ᵛपृथिव्यै[1] पृथिव्याश्च ᵛऋतं स्तोत्रं ᵛभरे संपादयामि । द्यावापृथिव्यावपि मरुतामाधारत्वादत्र निपातभाजौ भवतः । किंच ते मरुतः ᵛअश्वान् व्यापकानुदकसंघान् ᵛउक्षन्ते सिञ्चन्ति । ᵛरजः ᵛआ अन्तरिक्षमा[2] सर्वतः ᵛतरुषन्ते तरन्ति संचरन्ति । ᵛस्वं ᵛभानुं स्वकीयं तेजः ᵛअर्णवैः मेघैः सह ᵛअनु ᵛश्रथयन्ते अनुश्लेषयन्ति अनुकूलं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

अमा॑देषां भि॒यसा॒ भूमि॑रेजति॒ नौर्न पू॒र्णा क्ष॑रति॒ व्यथि॑र्य॒ती ।
दू॒रे॒दृशो॒ ये चि॒तय॑न्त॒ एम॑भिर॒न्तर्म॒हे वि॒दथे॑ येति॒रे॒ नर॑ः ॥ २ ॥

अमा॑त् । ए॒षा॒म् । भि॒यसा॑ । भूमि॑ः । ए॒ज॒ति॒ । नौः । न । पू॒र्णा । क्ष॒र॒ति॒ । व्यथि॑ः । य॒ती ।
दू॒रे॒ऽदृश॑ः । ये । चि॒तय॑न्ते । एम॑ऽभिः । अ॒न्तः । म॒हे । वि॒दथे॑ । ये॒ति॒रे॒ । नर॑ः ॥ २ ॥

ᵛएषाम् ॥ अन्वादेशविषयत्वादनुदात्तः ॥ एषां मरुतां ᵛभियसा भयेन ᵛभूमिः ᵛएजति कम्पते ᵛनौर्न ᵛपूर्णा प्राणिभिः । सा यथोदकमध्ये ᵛक्षरति चलति ᵛव्यथिः व्यथिता ᵛयती गच्छन्ती । एतदुभयं नौविशेषणम् । ᵛदूरेदृशः दूरे दृश्यमाना अपि ᵛये मरुतः ᵛएमभिः गमनैः ᵛचितयन्ते ज्ञायन्ते ते महान्तो मरुतः ᵛविदथे यज्ञे ᵛमहे महते हविषे हविर्भक्षणाय[3] ᵛअन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ᵛयेतिरे यतन्ते । ᵛनरः नेतारो मरुतः ॥

गवा॑मिव श्रि॒यसे॒ शृङ्ग॑मुत्त॒मं सू॒र्यो॒ न चक्षू॒ रज॑सो वि॒सर्ज॑ने ।
अत्या॑इव सु॒भ्व१॒॑श्चार॑वः स्थन॒ मर्या॑इव श्रि॒यसे॑ चेतथा नरः ॥ ३ ॥

गवा॑म्ऽइव । श्रि॒यसे॑ । शृङ्ग॑म् । उ॒त्ऽत॒मम् । सूर्य॑ः । न । चक्षु॑ः । रज॑सः । वि॒ऽसर्ज॑ने ।
अत्या॑ःऽइव । सु॒ऽभ्व॑ः । चार॑वः । स्थ॒न॒ । मर्या॑ःऽइव । श्रि॒यसे॑ । चे॒त॒थ॒ । न॒र॒ः ॥ ३ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र– ‘ पृथिव्यै ’ नास्ति । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–तदर्थमन्तरिक्षस्य; श-तदर्थमन्तरिक्षम् । [3] च-ण–हविर्भक्षणायास्मा(मा?)त् स्वस्थानात् ।

हे मरुतो यूयं vगवां vशृङ्गम् vइव vउत्तमम् उत्कृष्टमुष्णीषपट्टादिकं vश्रियसे श्रिये धारयथेति शेषः । vसूर्यो vन सूर्य इव । स यथा vरजसः तेजसः vविसर्जने vचक्षुः दर्शनसाधनं मण्डलं धत्ते तद्वद्रजसो वृष्टेर्विसर्जने विसर्जनाय चक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं तेजो धारयथ । vअत्याइव अश्वाइव vसुभ्वः सुष्ठु सर्वत्र भवन्तो वेगवन्तः vचारवः दर्शनीयाः vस्थन भवथ । vमर्याः मरर्याः यजमानाः vइव । ते यथा vश्रियसे जानन्ति यज्ञादिकं तद्वच्छ्रिये vचेतथ हे vनरः नेतारो मरुतः ॥

को वो॑ म॒हान्ति॑ मह॒तामुद॑श्नव॒त्कस्काव्या॑ मरु॒तः को ह॒ पौंस्या॑ ।
यू॒यं ह॒ भूमिं॑ कि॒रणं॒ न रे॑जथ॒ प्र यद्भर॑ध्वे सुवि॒ताय॑ दा॒वने॑ ॥ ४ ॥

कः । व॒ः । म॒हान्ति॑ । म॒ह॒ताम् । उत् । अ॒श्न॒व॒त् ।
कः । काव्या॑ । म॒रु॒त॒ः । कः । ह॒ । पौंस्या॑ ।
यू॒यम् । ह॒ । भूमि॑म् । कि॒रण॑म् । न । रे॒ज॒थ॒ । प्र । यत् । भर॑ध्वे । सु॒वि॒ताय॑ । दा॒वने॑ ॥ ४ ॥

हे vमरुतः vवः युष्माकं vमहतां पूज्यानां vकः यजमानः vमहान्ति श्रेयांसि vउदश्नवत् उत्कृष्टं प्राप्नुयात् । vकः च तदर्थं vकाव्या काव्यानि कवीनां युष्माकं संबन्धीनि स्तोत्राणि उदश्नवत्[1] । vको vह कश्च vपौंस्या पौंस्यानि पराक्रमान्[2] उदश्नवत् । आदरार्थं पुनर्वचनम् । vयूयं vह यूयं खलु vभूमिं vकिरणं vन किरणमिव vरेजथ[3] । किरणं यथा वृष्ट्यर्थं चालयथ तद्वद्भूमिं रेजथ । vयत् यस्मात् vसुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय । प्राप्तव्यस्येत्यर्थः । तादृशस्य धनस्य वृष्ट्युदकस्य[4] वा vदावने दानाय vप्र vभरध्वे प्रकर्षेण संपादयथ वृष्टिम् । यस्माद्यूयमेवं कुरुथ तस्मात्क एवं करोतीत्यर्थः ॥

अश्वा॑इ॒वेद॑रु॒षास॒ः सब॑न्धव॒ः शूरा॑इव प्र॒युध॒ः प्रोत यु॑युधुः ।
मर्या॑इव सु॒वृधो॑ वावृधु॒र्नर॒ः सूर्य॑स्य॒ चक्षु॒ः प्र मि॑नन्ति वृ॒ष्टिभि॑ः ॥ ५ ॥

अश्वा॑ःऽइव । इत् । अ॒रु॒षास॑ः । सऽब॑न्धवः । शूरा॑ःऽइव । प्र॒ऽयुध॑ः । प्र । उ॒त । यु॒यु॒धु॒ः ।
मर्या॑ःऽइव । सु॒ऽवृध॑ः । व॒वृ॒धु॒ः । नर॑ः । सूर्य॑स्य । चक्षु॑ः । प्र । मि॒न॒न्ति॒ । वृ॒ष्टिऽभि॑ः ॥ ५ ॥

मरुत एते vअश्वाइव शीघ्रगन्तारः vअरुषासः आरोचमानाः vसबन्धवः । समान एक एव बन्धुर्बन्धको रुद्रो येषां ते तादृशाः । परस्परं बन्धवः स्नेहयुक्ता वा vशूराः भटाः vइव vप्रयुधः प्रयोद्धारो वैरिभिः सह तादृशाः vउत अपि च vप्र vयुयुधुः प्रकर्षेण युध्यन्ते । vमर्याइव मनुष्या यथा वर्धन्ते तथा vसुवृधः सुष्ठु वर्धयितारो वर्धमाना वा vनरः नेतारः vववृधुः वर्धन्ते । एवं महात्मानः[5] vसूर्यस्य vचक्षुः तेजःसमूहं मण्डलं वा vवृष्टिभिः vप्र vमिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति आवृण्वन्तीत्यर्थः ॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-र-श- कः उदश्नवत् ।　[2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- पराक्रमाणि ।
[3] ख-च-झ-ण-न-भ-रेजयथ ।　[4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-वृष्ट्युदकाय ।　[5] ख-झ-न-भ-महात्मनः ।

ते अज्येष्ठा अकनिष्ठास उद्भिदोऽमध्यमासो महसा वि वावृधुः ।
सुजातासो जनुषा पृश्निमातरो दिवो मर्या आ नो अच्छा जिगातन ॥ ६ ॥

ते । अज्येष्ठाः । अकनिष्ठासः । उत्ऽभिदः । अमध्यमासः । महसा । वि । ववृधुः ।
सुऽजातासः । जनुषा । पृश्निऽमातरः । दिवः । मर्याः । आ । नः । अच्छ । जिगातन ॥ ६ ॥

ᵛते मरुतः ᵛअज्येष्ठाः ᵛअकनिष्ठासः अकनिष्ठाः ᵛउद्भिदः उद्भेदयितारः शत्रूणाम् ᵛअमध्यमासः अमध्यमाः सर्वप्रकारैः समाः ᵛमहसा तेजसा ᵛवि ᵛववृधुः विवर्धन्ते । ᵛसुजातासः सुष्ठु संभूताः ᵛजनुषा जन्मना ᵛपृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः ᵛमर्याः मनुष्येभ्यो हिता यूयं ᵛदिवः सकाशात् ᵛनः अस्मान् ᵛअच्छ अभिमुखम् ᵛआ ᵛजिगातन सर्वतः प्रशंसत साध्वनुष्ठितमिति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । यद्वा । ये सुजाता जनुषा पृश्निमातरश्च तान् दिव आगतान् हे ऋत्विजो मर्या यूयमा जिगातन आगच्छत ते नोऽच्छ आगच्छतास्मदभिमुखम् ॥

वयो न ये श्रेणीः पप्तुरोजसान्तान्दिवो बृहतः सानुनस्परि ।
अश्वास एषामुभये यथा विदुः प्र पर्वतस्य नभनूँरचुच्यवुः ॥ ७ ॥

वयः । न । ये । श्रेणीः । पप्तुः । ओजसा । अन्तान् । दिवः । बृहतः । सानुनः । परि ।
अश्वासः । एषाम् । उभये । यथा । विदुः । प्र । पर्वतस्य । नभनून् । अचुच्यवुः ॥ ७ ॥

ᵛये मरुतः ᵛवयो ᵛन पक्षिण इव ᵛश्रेणीः पङ्क्तयः[1] सन्तः[1] ᵛओजसा बलेन ᵛदिवः अन्तरिक्षस्यादित्यस्य वा ᵛअन्तान् पर्यन्तान् ᵛबृहतः महतः ᵛसानुनः समुन्नतस्याकाशवलयस्य ᵛपरि परितः ᵛपप्तुः पतन्ति ᵛएषाम् ᵛअश्वासः अश्वाः ᵛपर्वतस्य मेघस्य ᵛनभनून् ॥ भनतेः[2] शब्दकर्मणो नभ्राडितिवत् नभनवः ॥ उदकानि ᵛप्र ᵛअचुच्यवुः च्यावयन्ति । ᵛउभये देवा मनुष्याश्च ᵛयथा ᵛविदुः जानन्ति तथा । मनुष्याणां ज्ञानं प्रसिद्धम् । देवाश्च वृष्टौ सत्यामाग्रयणादौ हविष्प्रदानेन जानन्ति । देवानां वृष्टिसंपूर्तिपरिज्ञानमाश्वलायनेनोक्तम्—‘ यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाग्रयणेन यजेत ’ इत्युपक्रम्य ‘ अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्याग्रयणेन हि यजते ’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

मिमातु द्यौरदितिर्वीतये नः सं दानुचित्रा उषसो यतन्ताम् ।
आचुच्यवुर्दिव्यं कोशमेत ऋषे रुद्रस्य मरुतो गृणानाः ॥ ८ ॥

मिमातु । द्यौः । अदितिः । वीतये । नः । सम् । दानुऽचित्राः । उषसः । यतन्ताम् ।
आ । अचुच्यवुः । दिव्यम् । कोशम् । एते । ऋषे । रुद्रस्य । मरुतः । गृणानाः ॥ ८ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–पङ्क्तीः । [2] त-न-र–नभतेः ।

ᵛनः अस्मदर्थं ᵛद्यौः अन्तरिक्षं ᵛमिमातु निर्मिमातु वृष्टिम् । तदनुकूलं करोत्वित्यर्थः । कीदृशी । ᵛअदितिः अदीना । यद्वा । द्यौर्मिमात्वदितिर्भूमिश्च मिमातु सुखम् । किमर्थम् । ᵛवीतये उत्पत्तये प्रजननाय वा । ᵛदानुचित्राः विचित्रप्रकाशादिदानाः ᵛउषसः ᵛसं ᵛयतन्ताम् । हे ᵛऋषे त्वया ᵛगृणानाः स्तूयमानाः ᵛमरुतः ᵛरुद्रस्य । पुत्रा इति[1] शेषः[1] । ᵛएते[2] ᵛदिव्यं ᵛकोशं मेघमुदकम् ᵛआचुच्यवुः आच्यावयन्ति ॥ द्विकर्मकोऽयम् ॥ ॥ २४ ॥

‘ ईळे अग्निं स्ववसम् ’ इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षम् । सप्तम्यष्टम्यौ जगत्यौ शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः । मरुद्देवताकमग्निमरुद्देवताकं वा । ‘ ईळे द्विजगत्यन्तमाग्नेयं च वा ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या कारीर्यां सामिधेनीषु याज्या । सूत्रितं च—‘ ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति धाय्ये ’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

ईळे॑ अ॒ग्निं स्वव॑सं॒ नमो॑भिरि॒ह प्र॑स॒त्तो वि च॑यत्कृ॒तं नः॑ ।
रथै॑रिव॒ प्र भ॑रे वाज॒यद्भिः॑ प्रदक्षि॒णिन्म॒रुतां॒ स्तोम॑मृध्याम् ॥ १ ॥

ईळे॑ । अ॒ग्निम् । सु॒ऽअव॑सम् । नमः॑ऽभिः । इ॒ह । प्र॒ऽस॒त्तः । वि । च॒य॒त् । कृ॒तम् । न॒ः ।
रथैः॑ऽइव । प्र । भ॒रे॒ । वा॒ज॒यत्ऽभिः॑ । प्र॒ऽद॒क्षि॒णित् । म॒रुता॑म् । स्तोम॑म् । ऋ॒ध्या॒म् ॥ १ ॥

अहं श्यावाश्वः ᵛअग्निं ᵛस्ववसं स्वायत्तरक्षणं ᵛनमोभिः स्तोत्रैः ᵛईळे स्तौमि । तत्स्तोत्रं ᵛकृतम् ᵛइह इदानीं ᵛप्रसत्तः प्रसन्नः प्रकर्षेण यज्ञं प्राप्तो वा सन् ᵛनः अस्मदर्थं ᵛवि ᵛचयत् विजानातु । ᵛवाजयद्भिः अन्नमिच्छद्भिः स्तोत्रैः ᵛरथैरिव रथैर्यथाभिमतं प्राप्नुवन्ति तद्वद्बृंहणसाधनैः ᵛप्र ᵛभरे प्रकर्षेण संपादयाम्यभिमतम् । ᵛप्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन गच्छन् ᵛमरुतां ᵛस्तोमं स्तोत्रम् ᵛऋध्यां वर्धयेयम् ॥

आ ये त॒स्थुः पृष॑तीषु श्रु॒तासु॑ सु॒खेषु॑ रु॒द्रा म॒रुतो॒ रथे॑षु ।
वना॑ चिदुग्रा जिहते॒ नि वो॑ भि॒या पृ॑थि॒वी चि॑द्रेजते॒ पर्व॑ताश्चित् ॥ २ ॥

आ । ये । त॒स्थुः । पृष॑तीषु । श्रु॒तासु॑ । सु॒ऽखेषु॑ । रु॒द्राः । म॒रुतः॑ । रथे॑षु ।
वना॑ । चि॒त् । उ॒ग्राः । जि॒ह॒ते॒ । नि । व॒ः । भि॒या ।
पृ॒थि॒वी । चि॒त् । रे॒ज॒ते॒ । पर्व॑तः । चि॒त् ॥ २ ॥

ᵛये ᵛमरुतः ᵛरुद्राः रुद्रपुत्राः ᵛआ ᵛतस्थुः आतिष्ठन्ति ᵛपृषतीषु मरुतां वाहनेषु ᵛश्रुतासु श्रान्तासु प्रसिद्धासु वा ᵛसुखेषु । खमाकाशं छिद्रम् । शोभनरथाक्षद्वारेषु ᵛरथेषु रथान् आ तस्थुः आतिष्ठन्ति । हे ᵛउग्राः उद्गूर्णबला मरुतो यूयं यदा रथमारूढाः स्थ तदानीं ᵛवना ᵛचित् वनान्यपि ᵛनि ᵛजिहते न्यग्गच्छन्ति ᵛवः युष्माकं ᵛभिया

---

[1] ग-घ-ज-र-श–इत्यर्थः । [2] झ-त-न-भ-र–ते ।

भीत्या । vपृथिवी vचित् पृथिव्यपि vरेजते । vपर्वतश्चित् पर्वतोऽपि रेजते कम्पते । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । पूर्वार्धे य एवमकुर्वन् तेषां स्तोममृध्यामिति पूर्वत्रान्वयः[1] ॥

कारीर्यां मारुतस्य सप्तकपालस्य ‘ पर्वतश्चित् ’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— ‘ पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय सृजन्ति रश्मिमोजसा ’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

पर्व॑तश्चि॒न्महि॑ वृ॒द्धो बि॑भाय दि॒वश्चि॒त्सानु॑ रेजत स्व॒ने वः॑ ।
यत्क्रीळ॑थ मरुत ऋष्टि॒मन्त॒ आप॑इव स॒ध्र्य॑ञ्चो धवध्वे ॥ ३ ॥

पर्व॑तः । चि॒त् । महि॑ । वृ॒द्धः । बि॒भा॒य॒ । दि॒वः । चि॒त् । सानु॑ । रे॒ज॒त॒ । स्व॒ने । व॒ः ।
यत् । क्रीळ॑थ । म॒रु॒त॒ः । ऋ॒ष्टि॒ऽमन्तः॑ । आप॑ःऽइव । स॒ध्र्य॑ञ्चः । ध॒व॒ध्वे॒ ॥ ३ ॥

हे मरुतः vवः युष्माकं vस्वने भयंकरशब्दे सति vपर्वतश्चित् पर्वतोऽपि vमहि महान् vवृद्धः सन्नपि vबिभाय बिभेति । vदिवश्चित् अन्तरिक्षस्यापि vसानु समुच्छ्रितः[2] प्रदेशः[2] vरेजत[3] कम्पते[3] । vयत् यदा vक्रीळथ हे vमरुतः यूयम् vऋष्टिमन्तः आयुधवन्तः सन्तस्तदा vआपइव उदकानीव vसध्र्यञ्चः सहाञ्चनाः vधवध्वे धावध्वे गच्छथ ॥

व॒राइ॒वेद्रै॑व॒तासो॒ हिर॑ण्यैर॒भि स्व॒धाभि॑स्त॒न्वः॑ पिपिश्रे ।
श्रि॒ये श्रेयां॑सस्त॒वसो॒ रथे॑षु स॒त्रा महां॑सि चक्रिरे त॒नूषु॑ ॥ ४ ॥

व॒राःऽइ॑व । इत् । रै॒व॒तासः॑ । हिर॑ण्यैः । अ॒भि । स्व॒धाभिः॑ । त॒न्वः॑ । पि॒पि॒श्रे॒ ।
श्रि॒ये । श्रेयां॑सः । त॒वसः॑ । रथे॑षु । स॒त्रा । महां॑सि । च॒क्रि॒रे॒ । त॒नूषु॑ ॥ ४ ॥

vवराइव विवाहयोग्या युवान इव । ते यथा vरैवतासः धनवन्तः vहिरण्यैः हिरण्यमयैराभरणविशेषैः vस्वधाभिः उदकैश्च vतन्वः स्वीयानि शरीराणि vअभि vपिपिश्रे संयोजयन्ति अलंकुर्वन्ति तद्वदेते मरुतोऽपि रैवतासः धनवन्तः हिरण्यैः हिरण्यस्थानीयैर्विद्युदाद्यैराभरणैः स्वधाभिश्च तन्वः स्वीयानि शरीराणि पिपिश्रे । vश्रिये शोभायै vश्रेयांसः श्रेष्ठाः vतवसः बलवन्तो मरुतः vरथेषु vसत्रा सत्यं सह वा vतनूषु vमहांसि vचक्रिरे कृतवन्तः । सर्वाभरणैरुदकैश्चोपेताः रथानधिष्ठाय[4] शरीरेषु तेजांस्यधारयन्नित्यर्थः[5] ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-भ-र–पूर्वत्र; न–पूर्वत्र संबन्धः । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–समुच्छ्रितप्रदेशम् । [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–रेजथ (रेजत-न) कम्पयथ (कम्पयथे-झ) । [4] ख-च-ण-न–रथेऽधिष्ठाय; झ-भ-र–रथाधिष्ठाय । [5] ग-घ-ज–°धारयन्नित्यर्थः । इत्पूरणः ।

अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय ।
युवा पिता स्वपा रुद्र एषां सुदुघा पृश्निः सुदिना मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अज्येष्ठासः । अकनिष्ठासः । एते । सम् । भ्रातरः । ववृधुः । सौभगाय ।
युवा । पिता । सुऽअपाः । रुद्रः । एषाम् । सुऽदुघा । पृश्निः । सुऽदिना । मरुत्ऽभ्यः ॥५॥

ᵛअज्येष्ठासः ᵛअकनिष्ठासः परस्परं ज्येष्ठकनिष्ठभावरहिताः सहैवोत्पन्नाः समानबलाः ᵛएते मरुतः ᵛभ्रातरः परस्परं भ्रातृभूताः सन्तः ᵛसौभगाय सुभगत्वाय ᵛसं ᵛववृधुः वर्धन्ते । ᵛयुवा नित्यतरुणः ᵛस्वपाः शोभनकर्मा ᵛएषां मरुतां ᵛरुद्रः ᵛपिता ᵛसुदुघा सुष्ठु दोग्ध्री ᵛपृश्निः गोदेवता मातृभूता ᵛमरुद्भ्यः मरुदर्थं ᵛसुदिना शोभनदिनानि । अकुरुतामिति शेषः ॥

यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा यद्वावमे सुभगासो दिवि ष्ठ ।
अतो नो रुद्रा उत वा न्व१स्याग्ने वित्ताद्धविषो यद्यजाम ॥ ६ ॥

यत् । उत्ऽतमे । मरुतः । मध्यमे । वा । यत् । वा । अवमे । सुऽभगासः । दिवि । स्थ ।
अतः । नः । रुद्राः । उत । वा । नु । अस्य । अग्ने । वित्तात् । हविषः । यत् । यजाम ॥६॥

हे ᵛमरुतः यूयं ᵛयदुत्तमे[1] उत्कृष्टे उत्तमे चरमे वा ᵛदिवि द्युलोके ᵛमध्यमे ᵛवा दिवि ᵛयद्वावमे दिवि हे ᵛसुभगासः ᵛस्थ भवथ । ‘ त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकास्तिस्रो दिवः पृथिवी ’ इत्यादिश्रुतेर्द्युलोकस्य त्रैविध्यम् । ᵛअतः अस्मात् स्थानत्रयात् ᵛनः अस्मदर्थं हे ᵛरुद्राः आगच्छतेति शेषः । ᵛउत ᵛवा अथवा ᵛनु अद्य ᵛयद्यजाम यद्धविः प्रक्षिपाम हे ᵛअग्ने त्वम् ᵛअस्य ᵛहविषः एतद्धविः ᵛवित्तात् विद्धि[2] ॥

अग्निश्च यन्मरुतो विश्ववेदसो दिवो वहध्व उत्तरादधि ष्णुभिः ।
ते मन्दसाना धुनयो रिशादसो वामं धत्त यजमानाय सुन्वते ॥ ७ ॥

अग्निः । च । यत् । मरुतः । विश्वऽवेदसः । दिवः । वहध्वे । उत्ऽतरात् । अधि । स्नुऽभिः ।
ते । मन्दसानाः । धुनयः । रिशादसः । वामम् । धत्त । यजमानाय । सुन्वते ॥ ७ ॥

हे ᵛविश्ववेदसः सर्वस्य ज्ञातारो विश्वधना वा हे ᵛमरुतः ᵛयत्[3] यूयं ᵛअग्निश्च ᵛदिवः द्युलोकात् ᵛउत्तरात् उत्कृष्टतरात् ᵛअधि उपरि ᵛस्नुभिः सानुभिरुपरिप्रदेशे ᵛवहध्वे उह्यध्वे । तत्र निवसथेत्यर्थः । यद्वा स्नुशब्देन तत्सदृशा अश्वा उच्यन्ते । तैर्वोह्यध्वे । ᵛते यूयं ᵛमन्दसानाः मोद-

---

[1] त-उत् । [2] ग-घ-ज-श-वेत्थ । [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ‘ यत् ’ नास्ति ।

माना अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिश्च ᵛधुनयः शत्रूणां कम्पयितारः ᵛरिशादसः अस्मद्धिंसकानामत्तारः सन्तः ᵛवामं वननीयं धनं ᵛधत्त दत्त ᵛयजमानाय ᵛसुन्वते अभिषवं कुर्वते ॥

‘ अग्ने मरुद्भिः ’ इत्यष्टम्याग्निमारुतस्य याज्या । ‘ अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋक्वभिः ’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति[1] सूत्रितत्वात् ॥

अग्ने॑ म॒रुद्भि॑ः शु॒भय॑द्भि॒र्ऋक्व॑भि॒ः सोमं॑ पिब मन्दसा॒नो ग॑ण॒श्रिभि॑ः ।
पा॒व॒केभि॑र्विश्वमि॒न्वेभि॑रा॒युभि॒र्वैश्वा॑नर प्र॒दिवा॑ के॒तुना॑ स॒जूः ॥ ८ ॥

अग्ने॑ । म॒रुत्ऽभि॑ः । शु॒भय॑त्ऽभिः । ऋक्व॑ऽभिः । सोम॑म् । पि॒ब॒ । म॒न्द॒सा॒नः । ग॒ण॒श्रिऽभि॑ः ।
पा॒व॒केभि॑ः । वि॒श्व॒म्ऽइ॒न्वेभि॑ः । आ॒युऽभि॑ः । वैश्वा॑नर । प्र॒ऽदिवा॑ । के॒तुना॑ । स॒ऽजूः ॥ ८ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛमरुद्भिः सह ᵛमन्दसानः सन् ᵛसोमं ᵛपिब । कीदृशैः मरुद्भिः[2] । ᵛशुभयद्भिः शोभमानैरन्यान् शोभयद्भिर्वा ᵛऋक्वभिः स्तुत्यैः ᵛगणश्रिभिः गणभावमाश्रयद्भिः ᵛपावकेभिः शोधकैः ᵛविश्वमिन्वेभिः विश्वं वृष्ट्या प्रीणयद्भिः ᵛआयुभिः आयुष्मद्भिः[3] । हे ᵛवैश्वानर विश्वनरहिताग्ने ᵛप्रदिवा पुराणेन ᵛकेतुना ज्वालापुञ्जेन ᵛसजूः सहितः ॥ ॥ २५ ॥

‘ के ष्ठा नरः ’ इत्येकोनविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ के ष्ठैकोना गायत्रं श्यावाश्वोऽत्र वैददश्वी तरन्तपुरुमीळ्हौ दार्भ्यं[4] रथवीतिं मरुतश्च दानतुष्टः प्रशशंस बुद्ध्वा च तरन्तमहिषीं शशीयसीं[5] पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी सतोबृहती ’ इति । श्यावाश्व ऋषिः । पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी सतोबृहती शिष्टा गायत्र्यः । आद्याश्चतस्रो मरुद्देवताकाः । ‘ सनत्सा ’ इत्यादीनां चतसृणां शशीयसी[6] नाम तरन्तस्य राज्ञो भार्या देवता । ‘ उत मेऽरपत् ’ इत्यस्या वैददश्विः पुरुमीळ्हो देवता । ‘ यो मे धेनूनाम् ’ इत्यस्या वैददश्विस्तरन्तो राजा देवता । ‘ य ईं वहन्ते ’ इत्याद्याः षण्मारुत्यः । ‘ एतं मे ’ इत्यस्य तृचस्य दार्भ्यो[7] रथवीतिर्नाम राजा देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अत्राश्चर्यं पुरावृत्तमाहुरागमपारगाः । अर्चनानाः पुरात्रेयो दार्भ्येण[8] रथवीतिना ॥ आर्त्विज्याय वृतो यज्ञे वितते हौत्र आस्थितः । रथवीतिसुतां कन्यां ददर्श पितुरन्तिके ॥ ययाचे स्वकुमाराय श्यावाश्वाय च तां सुताम् । स प्रदानमना भार्यामपृच्छत्किं प्रयच्छसि ॥ इति पृष्टा पुनः प्राह कथमस्मै प्रदास्यसि । इतः पूर्वं सुता दत्ता नासीदनृषये क्वचित् ॥ तत्तथैवेति निश्चित्य प्रत्याचष्टार्चनानसम् । श्यावाश्वः संस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा निराकृतः ॥ तत्प्रत्याशान्वितो विप्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् । ब्रह्मचर्यस्थः शान्तो भिक्षार्थं पर्यटन् द्विजः ॥ तरन्तमहिषीं साध्वीं बिभिक्षेऽसौ शशीयसीम्[9] । सा संप्राप्यान्तिकं पत्युः प्रोवाचागतवानृषिः ॥ इत्युक्तो नृपतिर्भार्यां प्रत्याहैनं प्रपूजय । दत्वा च सानुज्ञाता गवां यूथं प्रादादाभरणानि च ॥ तरन्तोऽपि पुनस्तस्मै प्रादाद्धनमपेक्षितम् ।

---

[1] न–इति याज्येति ।
[2] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–मरुद्भिः सह ।
[3] ख-च-झ-ण-त-भ-र-‘ आयुष्मद्भिः ’ नास्ति ; न– गन्तृभिः ।
[4] त– दाल्भ्यम् ।
[5] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–शसीयसीम् ।
[6] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–शसीयसी ।
[7] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–दाल्भ्यः ।
[8] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र--श–दाल्भ्येन; ग-घ-ज–दाभ्येन ।
[9] झ-त-न-भ-र-श–शसीयसीम् ।

पुरुमीळ्हस्य स्वानुजस्यान्तिकं प्रति ॥ प्रेरयामास तमृषिं सोऽपि त्वां मानयिष्यति ॥ तथेति राज्ञो वचनं निशम्य तद्भार्यया दर्शितसर्वमार्गः । गच्छन् शनैरर्धपथे मरुद्गणान् समानरूपान् स्वदिदृक्षयागतान् ॥ विलोक्य विप्रः सभयः प्रणम्य कृताञ्जलिः कण्टकिताङ्गसंघः । तुष्टाव हृष्टान्मरुतो विशिष्टैरर्थैर्वचोभिः परितुष्टचित्तः ॥ संप्राप्य सर्वं स्वमनीषितं तदा मरुद्गणेभ्यो मुदितात्मवद्भयः[1] ॥ तदाभवदृषिः सूक्तद्रष्टा श्यावाश्वनामकः । पश्चात्पुनर्गृहं गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतम् ॥ दार्भ्यो[2] मन्त्रदृशे राज्ञ्या चोदितः स्वसुतां ददौ । पुरुमीळ्हस्तरन्तश्च तद्भार्या च शशीयसी[3] ॥ दार्भ्यो[4] यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरुतां गणाः । ते[5] तस्मै यत्[5] ददुस्तुष्टास्तत्के ष्ठेत्यत्र वर्ण्यते ॥

के ष्ठा नरः श्रेष्ठतमा य एकएक आयय । परमस्याः परावतः ॥ १ ॥

के । स्थ । नरः । श्रेष्ठऽतमाः । ये । एकःऽएकः । आऽयय । परमस्याः । पराऽवतः ॥ १ ॥

हे ᵛनरः नेतारो मरुतः ᵛश्रेष्ठतमाः अत्यन्तं श्रेष्ठा यूयं ᵛके ᵛष्ठ के स्थ के भवथ । एवं स्वरूपानिश्चयात् संदिह्य ब्रवीति । ᵛये यूयम् ᵛएकएकः प्रत्येकम् ᵛआयय आगच्छथ । कस्मादित्युच्यते । ᵛपरमस्याः ᵛपरावतः अत्यन्तदूरदेशात् । अन्तरिक्षादित्यर्थः ॥

क्व वोऽश्वाः क्वाभीशवः कथं शेक कथा यय । पृष्ठे सदो नसोर्यमः ॥२॥

क्व । वः । अश्वाः । क्व । अभीशवः । कथम् । शेक । कथा । यय ।

पृष्ठे । सदः । नसोः । यमः ॥ २ ॥

हे मरुतः ᵛवः युष्माकम् ᵛअश्वाः ᵛक्व कुत्रत्याः । ᵛक्व च ᵛअभीशवः बन्धनरज्जवः । ᵛकथं च ᵛशेक शीघ्रं गन्तुं शक्ता भवथ । ᵛकथा कथं ᵛयय याताः स्थ । ᵛपृष्ठे अश्वानां पृष्ठदेशे ᵛसदः । सीदति तिष्ठत्यत्रेति सदः पर्याणम् । तच्च[6] दृश्यते । तथा ᵛनसोः नासिकयोः ᵛयमः नियमिता पलायनप्रतिबन्धकारी पशोर्नासिकयोर्दृश्यते । तस्मादश्वादिलिङ्गैः कुत्रापि त्वरितगमना इव प्रतिभान्ति के यूयमिति देवत्वमनवधार्याह ॥

जघने चोद एषां वि सक्थानि नरो यमुः । पुत्रकृथे न जनयः ॥ ३ ॥

जघने । चोदः । एषाम् । वि । सक्थानि । नरः । यमुः । पुत्रऽकृथे । न । जनयः ॥ ३ ॥

ᵛएषाम् अश्वानां ᵛजघने हन्तव्यप्रदेशे ᵛचोदः प्रेरिका कशा अराग्रकाष्ठविशेषो वा वर्तते । शीघ्रगमनाय ताडयन् वर्तत इत्यर्थः । ᵛसक्थानि ऊरुप्रदेशान् ᵛनरः नेतारो मरुतः ᵛवि विविच्य ᵛयमुः नियच्छन्ति । आशुधावनेन विवृता भवन्तीत्यर्थः । विवृतौ दृष्टान्तः । ᵛपुत्रकृथे

---

[1] त–मुदितात्मविद्भयः । [2] झ-त-न-भ-र– ततः ; श–दाल्भ्यः । [3] त– शसीयसी । [4] त–दाल्भ्यः । [5] श–ततस्तस्मै । [6] ग-घ-ज-श–तत्र ।

पुत्रकरणे उत्पादने ᵛजनयः ᵛन अपत्योत्पादयित्र्यो योषित इव । ता यथा पुत्रोत्पादनकामाः[1] संगमसमये[2] ऊरू विवृतौ कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

परा वीरास एतन मर्यासो भद्रजानयः । अग्नितपो यथासथ ॥ ४ ॥

परा । वीरासः । इतन । मर्यासः । भद्रऽजानयः । अग्निऽतपः । यथा । असथ ॥ ४ ॥

कशाताडनादिलिङ्गेन जिगमिषून् मत्वा ब्रूते । हे ᵛवीरासः वीराः अमित्राणामीरयितारो हे ᵛमर्यासः मर्त्येभ्यो हिता हे ᵛभद्रजानयः । भद्रः स्तुत्यो जानिर्जन्म येषां ते तथोक्ताः । रुद्रपुत्राः इत्यर्थः । ᵛअग्नितपः अग्निना तप्तास्ताम्रादयः ᵛयथा दीप्तास्तद्वत् प्रदीप्ताः ᵛअसथ भवथ । अथवाग्नितप्ता दग्धदेहा यथा पलायन्ते तथा भवथेति ॥

सनत्साश्व्यं पशुमुत गव्यं शतावयम् ।
श्यावाश्वस्तुताय या दोर्वीरायोपबर्बृहत् ॥ ५ ॥

सनत् । सा । अश्व्यम् । पशुम् । उत । गव्यम् । शतऽअवयम् ।
श्यावाश्वऽस्तुताय । या । दोः । वीराय । उपऽबर्बृहत् ॥ ५ ॥

ᵛसा तरन्तमहिषी मह्यं ᵛसनत् प्रादात् । किम् । ᵛअश्व्यम् अश्वात्मकं तत्समूहात्मकं वा ᵛपशुम् । जातावेकवचनम् । ᵛउत अपि च ᵛगव्यं गोसमूहात्मकं पशुं ᵛशतावयम् अनेकैरविभिर्युक्तं सनदिति । सेत्युक्तं केत्याह । ᵛया ᵛश्यावाश्वस्तुताय श्यावाश्वेन मया स्तुताय ᵛवीराय तरन्ताय ᵛदोः स्वकीयं भुजम् ᵛउपबर्बृहत् उपोदयच्छदालिङ्गनाय सा सनदिति । यतः[3] भर्तृप्रेमास्पदा तस्मादेव बहु धनं दातुं शक्तेत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

उत त्वा स्त्री शशीयसी पुंसो भवति वस्यसी । अदेवत्रादराधसः ॥ ६ ॥

उत । त्वा । स्त्री । शशीयसी । पुंसः । भवति । वस्यसी । अदेवऽत्रात् । अराधसः ॥ ६ ॥

ᵛउत अपि च ᵛत्वा एका[4] ᵛशशीयसी[5] । शशीयसी[6] इत्येतन्महिष्या नाम । सैव ᵛस्त्री[7] । यद्वा । ‘ त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि ’ इति वचनात् त्वेति उतेत्ययमेवकारार्थे । स्त्रीषु सैव प्रशस्येत्यर्थः ॥ ᵛअदेवत्रात् । निघातः ॥ सैव ᵛपुंसः पुरुषात् ᵛवस्यसी वसीयसी ᵛभवति । कस्मात्पुंस इत्युच्यते । ᵛअदेवत्रात् । देवाः[8] अनेन[8] त्रायन्ते स्तुत्यादिना सः[9] देवत्रः । न देवत्रः अदेवत्रः[9] । तस्मात् ᵛअराधसः । राधो धनम् । दानार्हधनरहितात् । लुब्धकादित्यर्थः ॥

---

१. ग-घ-ज-श–पुत्रोत्पादनकाले । २. ख-च-झ-ण-भ–संगमाय ; न–संगमने । ३. ख-च-झ-ण-त-भ-र–अनया ; न–अतो या । ४. ख-झ-न-भ-र– ‘ एका ’ नास्ति । ५. झ-न-भ-र–शसीयसी । ६. झ-न-भ-र–शसीयसी । ७. त–स्त्रीनाम । ८. त-श–देवत्रान्ययेन । ९. ग-घ-ज– यं स अत्र देवत्रः ; श–स देवत्रः !

वि या जा॒नाति॒ जसु॑रिं॒ वि तृष्य॑न्तं॒ वि का॒मिन॑म् । दे॒व॒त्रा कृ॑णु॒ते मनः॑ ॥७॥

वि । या । जा॒नाति॑ । जसु॑रिम् । वि । तृष्य॑न्तम् । वि । का॒मिन॑म् ।
दे॒व॒ऽत्रा । कृ॒णु॒ते । मनः॑ ॥ ७ ॥

ᵛया शशीयसी ᵛजसुरिं व्यथितम् । जसिस्ताडनकर्मा उपक्षपणकर्मा[1] वा । तं ᵛवि ᵛजानाति । तथा ᵛतृष्यन्तं ᵛवि जानाति । ᵛकामिनं धनाद्यभिलाषवन्तं ᵛवि जानाति । अनुकम्पया[2] अभिमतं दत्तवतीत्यर्थः । ᵛदेवत्रा देवेषु ᵛमनः ᵛकृणुते कुरुते देवप्रीत्यर्थं प्रदानबुद्धिं करोति या सैव स्त्रीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

उ॒त घा॒ नेमो॒ अस्तु॑तः॒ पुमाँ॒ इति॑ ब्रुवे प॒णिः । स वैर॑देय॒ इत्स॒मः ॥ ८ ॥

उ॒त । घ॒ । नेमः॑ । अस्तु॑तः । पुमा॑न् । इति॑ । ब्रु॒वे । प॒णिः ।
सः । वैर॑ऽदेये । इत् । स॒मः ॥ ८ ॥

ᵛउत ᵛघ अपि च । घेति पूरणः । ᵛनेमः । ‘ त्वो नेम इत्यर्धस्य ’ (निरु. ३. २०) इति निरुक्तम् । नेमोऽर्धः । जायापत्योर्मिलित्वैककार्यकर्तृत्वादेक एव पदार्थः । ‘ अर्धं शरीरस्य भार्या[3] ’ इत्यादिस्मृतेः । शशीयस्या अर्धभूतस्तरन्तः ᵛपुमान् ᵛअस्तुतः ᵛइति ᵛब्रुवे । बहुधा स्तुतोऽपि गुणस्यातिबाहुल्यादस्तुत एवेति ब्रुवे ᵛपणिः स्तोताहम् । ᵛसः च तरन्तः ᵛवैरदेये । वीरा धनानां प्रेरयितारो दानशीलाः । तैर्दातव्यं धनं देयम् । तस्मिन् धने ᵛसमः । सर्वेभ्यो दातेत्यर्थः । ᵛइत् इति पूरणः ॥

उ॒त मे॑ऽरपद्यु॒व॒तिर्म॑म॒न्दुषी॒ प्रति॑ श्या॒वाय॑ वर्त॒निम् ।
वि रोहि॑ता पुरुमी॒ळ्हाय॑ येमतु॒र्विप्रा॑य दी॒र्घय॑शसे ॥ ९ ॥

उ॒त । मे॒ । अ॒र॒प॒त् । यु॒व॒तिः । म॒म॒न्दुषी॑ । प्रति॑ । श्या॒वाय॑ । व॒र्त॒निम् ।
वि । रोहि॑ता । पु॒रु॒ऽमी॒ळ्हाय॑ । ये॒म॒तुः । विप्रा॑य । दी॒र्घऽय॑शसे ॥ ९ ॥

ᵛउत अपि च ᵛश्यावाय श्यावाश्वाय ᵛमे मह्यम् ᵛअरपत् अलपत् । स्पष्टमाचष्ट । किम् । ᵛवर्तनिं मार्गम् । कीदृशी सा । ᵛयुवतिः प्रवृत्तयौवना ᵛप्रति ᵛममन्दुषी प्रतिमोदमाना । कस्मै[4] । ᵛदीर्घयशसे प्रभूतान्नाय प्रभूतकीर्तये वा ᵛपुरुमीळ्हाय एतन्नामकाय प्रभूतगृहाय ᵛविप्राय[5] ॥ ‘ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ’ (पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी ॥ पुरुमीळ्हं प्राप्तुमित्यर्थः । तदर्थं ᵛरोहिता रोहितवर्णावश्वौ शशीयस्या दत्तौ ᵛवि ᵛयेमतुः[6] । धृतवन्तावित्यर्थः । या अश्वाभ्यां युक्ते रथे स्थापयित्वा पुरुमीळ्हगृहस्य मार्गं प्रदर्शयन्ती पुरतो गता सैव पुंसो भवति वस्यसीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

---

[1] श–उपक्षेपणकर्मा । [2] त–कामिनि । [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–यस्य भार्या । [4] ख-च-झ-ण-न-भ-र– कस्मै विप्राय मेधाविने । [5] त–‘ विप्राय ’ नास्ति । [6] ख-त-न-भ-र– येमतुः विशेषेण यमयतुः ; च-ण–येमतुः विशेषेण यमतुः ।

यो मे॑ धेनू॒नां श॒तं वैद॑दश्वि॒र्यथा॒ दद॑त् । त॒रन्त॑इव मं॒हना॑ ॥ १० ॥

यः । मे॒ । धे॒नू॒नाम् । श॒तम् । वैद॑त्ऽअश्विः । यथा॑ । दद॑त् । त॒र॒न्तः॒ऽइ॑व । मं॒हना॑ ॥१०॥

इयं पुरुमीळ्हस्तुतिः । ᵛवैददश्विः पुरुमीळ्होऽपि ᵛयो ᵛमे मह्यं ᵛधेनूनां ᵛशतं ᵛयथा येन प्रकारेण ᵛददत् दत्तवान्[1] । तथा ᵛमंहना मंहनीयानि धनान्यपि ददत् ᵛतरन्तइव । स यथा धेनुशतं बहुविधं धनं च दत्तवान् तद्वद्वैददश्विः पुरुमीळ्होऽपि ददत् । तं स्तुवे[2] इति शेषः ॥ ॥ २७ ॥

य ईं॒ वह॑न्त आ॒शुभिः॒ पिब॑न्तो मदि॒रं मधु॑ । अत्र॒ श्रवां॑सि दधिरे ॥ ११ ॥

ये । ई॒म् । वह॑न्ते । आ॒शुऽभिः॑ । पिब॑न्तः । म॒दि॒रम् । मधु॑ । अत्र॑ । श्रवां॑सि । द॒धि॒रे ॥११॥

इदानीं मरुत एवैत इति निश्चित्य[3] जनप्रसिद्धैः[3] माहात्म्यैः स्तौति । ᵛये मरुतः ᵛईम् इदानीम् ᵛआशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः ᵛवहन्ते उह्यन्ते । किं कुर्वन्तः । ᵛमदिरं मदकरं ᵛमधु सोमरसं ᵛपिबन्तः । पाथेयत्वेन धृतं सोममित्यर्थः । ते मरुतः ᵛअत्र अस्मिन् देशे ᵛश्रवांसि स्तुतिजनितानि यशांसि ᵛदधिरे धारयन्ति ॥

येषां॑ श्रि॒याधि॒ रोद॑सी वि॒भ्राज॑न्ते र॒थेष्वा । दि॒वि रु॒क्मइ॑वो॒परि॑ ॥ १२ ॥

येषा॑म् । श्रि॒या । अधि॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । वि॒ऽभ्राज॑न्ते । रथे॑षु । आ ।
दि॒वि । रु॒क्मःऽइ॑व । उ॒परि॑ ॥ १२ ॥

ᵛयेषां मरुतां ᵛश्रिया कान्त्या ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛअधि अधिष्ठिते भवत इति शेषः । यस्मादेते मरुतः ᵛरथेषु ᵛविभ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । ᵛआ इति चार्थे । तत्र दृष्टान्तः । ᵛउपरि उपरिभूते ᵛदिवि द्युलोके ᵛरुक्मः रोचमानः आदित्यः ᵛइव । यद्वा । उपरि रथस्योपरीति वा योज्यम् ॥

यु॒वा स मारु॑तो ग॒णस्त्वे॒षर॑थो॒ अने॑द्यः । शु॒भं॒यावाप्र॑तिष्कुतः ॥ १३ ॥

युवा॑ । स । मारु॑तः । ग॒णः । त्वे॒षऽर॑थः । अने॑द्यः । शु॒भ॒म्ऽयावा॑ । अप्र॑तिऽस्कुतः ॥ १३॥

ᵛस ᵛमारुतो ᵛगणः ᵛयुवा सर्वत्र मिश्रयिता नित्यतरुणो वा ᵛत्वेषरथः दीप्तरथः ᵛअनेद्यः अनिन्द्यः ᵛशुभंयावा शोभनं गन्ता ᵛअप्रतिष्कुतः अप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा । एवं महानुभावो गणो दीप्यत इति ॥

को वे॑द नू॒नमे॑षां॒ यत्रा॒ मद॑न्ति॒ धूत॑यः । ऋ॒तजा॑ता अरे॒पसः॑ ॥ १४ ॥

कः । वे॒द॒ । नू॒नम् । ए॒षा॒म् । यत्र॑ । मद॑न्ति । धूत॑यः । ऋ॒तऽजा॑ताः । अ॒रे॒पसः॑ ॥ १४॥

---

१. झ-र-ददतु । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-स्तुवते । ३. झ-भ-र-निश्चित्येजनीप्रसिद्धैः ; त-निश्चित्य प्रसिद्धैः ; न-निश्चित्य इदानीं प्रसिद्धैः ।

vएषां मरुतां स्थानं vको vवेद को जानाति । vनूनम्[1] इदानीं[1] vयत्र स्थाने vधूतयः शत्रूणां कम्पकाः vमदन्ति हृष्यन्ति vऋतजाताः जलार्थमुत्पन्ना यज्ञे वा प्रादुर्भूताः vअरेपसः अपापाः॥

यू॒यं मर्तं॑ विपन्यवः प्रणे॒तार॑ इ॒त्था धि॒या । श्रोता॑रो॒ याम॑हूतिषु ॥ १५ ॥

यू॒यम् । मर्त॑म् । वि॒प॒न्य॒वः॒ । प्र॒ऽने॒तारः॑ । इ॒त्था । धि॒या । श्रोता॑रः । याम॑ऽहूतिषु ॥ १५ ॥

हे vविपन्यवः स्तुतिकामा मरुतः vयूयं vमर्तं मरणस्वभावं यजमानम् vइत्था अनया vधिया इदानीं कृतप्रकारयानुग्रहबुद्ध्या ईदृशेन स्तुतिकर्मणा वा निमित्तेन vप्रणेतारः प्रकर्षेण प्रापयितारोऽभिमतं स्वर्गादिकम् । vयामहूतिषु । यामो गमनम् । तदर्था हूतयो यस्मिन्निति यामहूतयो यज्ञाः । तेषु vश्रोतारः आह्वानानाम् ॥ ॥ २८ ॥

ते नो॒ वसू॑नि॒ काम्या॑ पुरुश्च॒न्द्रा रि॑शादसः । आ य॑ज्ञियासो ववृत्तन ॥१६॥

ते । नः॒ । वसू॑नि । काम्या॑ । पु॒रु॒ऽच॒न्द्राः । रि॒शा॒द॒सः॒ । आ । य॒ज्ञि॒या॒सः॒ । व॒वृ॒त्त॒न ॥ १६ ॥

हे vरिशादसः हिंसकानां शत्रूणामत्तारो हे vयज्ञियासः यज्ञार्हाः vपुरुश्चन्द्राः प्रभूताह्लादकधनाः vते यूयं vनः अस्मभ्यं vवसूनि निवासयोग्यानि धनानि vकाम्या स्पृहणीयानि vआ vववृत्तन आवर्तयथेत्यर्थः । मरुतां दानप्रशंसाया अपेक्षितत्वान्न प्रार्थनोचिता ॥

ए॒तं मे॒ स्तोम॑मूर्म्ये दा॒र्भ्याय॒ परा॑ वह । गिरो॑ देवि र॒थीरि॑व ॥ १७ ॥

ए॒तम् । मे॒ । स्तोम॑म् । ऊ॒र्म्ये॒ । दा॒र्भ्याय॑ । परा॑ । व॒ह॒ । गिरः॑ । दे॒वि॒ । र॒थीःऽइ॑व ॥ १७ ॥

संपन्नऋषिभावस्य श्यावाश्वस्यार्चनानसः । रथवीतिसुतायाश्च विवाहं शौनकोऽब्रवीत् ॥ कथम् । मरुत्सु तु प्रयातेषु श्यावाश्वः सुमहायशाः । प्रादुर्भूतार्षमात्मानं ज्ञात्वात्रिकुलनन्दनः ॥ रथवीतेर्दुहितरमगच्छन्मनसा तदा । स सत्यमृषिमात्मानं प्रवक्ष्यन्रथवीतये ॥ एतं मे स्तोममित्याभ्यां दौत्ये रात्रिं न्यवेदयत् । ऋषेर्नियोगमाज्ञाय देव्या राज्या प्रचोदितः ॥ आदाय कन्यकां दातुमुपेयायार्चनानसम् । पादौ तस्योपसंगृह्य स्थित्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः । रथवीतिरहं दार्भ्य[2] इति नाम शशंस सः । मया संयोगमिच्छन्तं त्वां प्रत्याचक्षि[3] यत्[3] पुरा ॥ तत्क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मे मा स्म भगवन् क्रुधः[4] ॥ ऋषेः पुत्रः स्वयमृषिः पितासि भगवन्नृषेः[5] । हन्त प्रतिगृहाणेमां स्नुषामित्येनमब्रवीत् ॥ तस्मै ददावश्वशतं स राजा स्वलंकृतां चापि सुतां स्नुषार्थम् । विवाहकालेऽपि ददौ नरेन्द्रः शतं हयानां दुहितुः सहस्रम् ॥ गवां सहस्रं वसु च प्रभूतं तप्तुं तपोऽन्तेऽथ वनं जगामेति ॥ हे vऊर्म्ये रात्रि देवि । ऊर्म्येति रात्रिनाम । vमे मदीयम् vएतं vस्तोमं मरुद्भ्यः कृतं स्तोत्रमहं मन्त्रदृक् भूत्वा मरुतः स्तुतवानित्येवं vदार्भ्याय श्यावाश्वाय vपरा पराङ्मुखी दार्भ्याभिमुखी सती vवह प्रापयेत्यर्थः । तदेवादरार्थमुच्यते । हे रात्रि vदेवि vगिरः स्तुतीर्मरुद्विषयाः परा वह vरथीरिव । रथी यथा रथेऽभिप्रेतं वसु स्थापयित्वा अभिमतं[6] देशं[6] प्रापयति तद्वत् ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श– ‘ नूनमिदानीं ’ नास्ति । [2]. ख-च-ण-भ-श–दाल्भ्य । [3]. ख-ण–प्रत्याचिक्षिपम् । [4]. झ-त-न-भ-र क्रुधीः । [5]. र–भगवानृषेः । [6]. त–अभिमतप्रदेशम् ’.

उ॒त मे॑ वोचता॒दिति॑ सु॒तसो॑मे॒ रथ॑वीतौ । न कामो॒ अप॑ वेति मे ॥ १८ ॥

उ॒त । मे॒ । वो॒च॒ता॒त् । इति॑ । सु॒तऽसो॑मे । रथ॑ऽवीतौ । न । काम॑ः । अप॑ । वे॒ति॒ । मे॒ ॥ १८ ॥

हे[1] ऊर्म्ये[1] ᵛउत अपि च ᵛमे मां ᵛवोचतात् ब्रूहि । किमित्युच्यते । ᵛइति इत्थम् । कथमिति । ᵛसुतसोमे कृतसोमयागे ᵛरथवीतौ राज्ञि ᵛमे ᵛकामः तत्पुत्रीविषयः ᵛन ᵛअप ᵛवेति नापगच्छति न विरमते इतीत्थं वोचतात् ॥

ए॒ष क्षे॑ति॒ रथ॑वीतिर्म॒घवा॒ गोम॑ती॒रनु॑ । पर्व॑ते॒ष्वप॑श्रितः ॥ १९ ॥

ए॒षः । क्षे॒ति॒ । रथ॑ऽवीतिः । म॒घऽवा॑ । गोऽम॑तीः । अनु॑ । पर्व॑तेषु । अप॑ऽश्रितः ॥ १९ ॥

कन्यां दत्त्वा कृतार्थं तं श्यावाश्वोऽथ वनं गतम् । रथवीतिं तपस्यन्तं संप्रेक्ष्यार्षेण चक्षुषा । रम्ये हिमवतः पृष्ठ एष क्षेतीति सोऽब्रवीत् ॥ ᵛएषः ᵛरथवीतिः ᵛमघवा धनवान् ᵛगोमतीरनु उदकवतीर्नदीरनु अनुसृत्य नदीनां तीरे ᵛक्षेति निवसति ᵛपर्वतेषु हिमवत्पर्वतप्रान्तेषु ᵛअपश्रितः आश्रितः ॥ ॥ २९ ॥

‘ ऋतेन ऋतम् ’ इति नवर्चं षष्ठं सूक्तमात्रेयस्य श्रुतविद आर्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते—‘ ऋतेन नव श्रुतविन्मैत्रावरुणं वै तत् ’ इति । ‘ वै तत् ’ इत्युभयोः प्रयोगात्तुह्यादिपरिभाषयैतदादीन्येकादश सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ऋ॒तेन॑ ऋ॒तमपि॑हितं ध्रु॒वं वां॒ सूर्य॑स्य॒ यत्र॑ वि॒मु॒चन्त्यश्वा॑न् ।
दश॑ श॒ता स॒ह त॑स्थु॒स्तदेकं॑ दे॒वानां॒ श्रेष्ठं॒ वपु॑षामपश्यम् ॥ १ ॥

ऋ॒तेन॑ । ऋ॒तम् । अपि॑ऽहितम् । ध्रु॒वम् । वा॒म् । सूर्य॑स्य । यत्र॑ । वि॒ऽमु॒चन्ति॑ । अश्वा॑न् ।
दश॑ । श॒ता । स॒ह । त॒स्थु॒ः । तत् । एक॑म् । दे॒वाना॑म् । श्रेष्ठ॑म् । वपु॑षाम् । अ॒प॒श्य॒म् ॥ १ ॥

ᵛसूर्यस्य ᵛऋतं सत्यभूतं मण्डलम् ᵛऋतेन उदकेन ᵛअपिहितम् आच्छादितं ᵛध्रुवं शाश्वतमपश्यमिति संबन्धः । यत्र ᵛवां युवाभ्यां स्थितिस्तत्[2] इत्यर्थः । सूर्यमण्डले मित्रावरुणयोः स्थितिः ‘ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ’ (ऋ. सं. १. ११५. १), ‘ उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोः ’ (ऋ. सं. ७. ६१. १) इति[3] ‘ चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य[3] ’ (ऋ. सं. ७. ६३. १) इत्यादिषु प्रसिद्धा । ᵛयत्र यस्मिन् मण्डले स्थितान् ᵛअश्वान् ᵛविमुचन्ति विमोचयन्ति स्तोतारः । मन्देहादिभिर्निरुद्धानित्यर्थः । अथवा शीघ्रधावनाय स्तुत्या प्रेरयन्ति । यस्मिंश्च मण्डले ᵛदश ᵛशता शतानि सहस्रसंख्याका रश्मयः ᵛतस्थुः तिष्ठन्ति तादृशं ᵛदेवानां ᵛवपुषां वपुष्मतां तेजोवतामग्न्यादीनां मण्डलं ᵛश्रेष्ठं प्रशस्यम् ॥ मत्वर्थलक्षणा अथवा व्यधिकरणषष्ठी ॥ देवानां वपुषां शरीराणां श्रेष्ठम् ।

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र—‘ हे ऊर्म्ये ’ नास्ति; ग-घ-ज—हे ऊर्म्यै रात्रिदेवि । [2] ख-च-ण-न—स्थितम्; ग-घ-ज—स्थितिः; झ-भ-र—स्थितः तम; त—स्थितः; श—स्थितिस्तम् । [3] र—‘ इति... वरुणस्य ’ नास्ति ।

हि सूर्यस्य वपुःस्थानीयम् । ᵛतत् मण्डलम् ᵛअपश्यम् । अथवा वां युवयोर्मध्ये सूर्यस्य मण्डलमपश्यमिति व्याख्येयं 'मैत्रं वा अहः' (तै. ब्रा. १. ७. १०. १) इति श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यत्वादित्याशयेन ॥

तत्सु वां॑ मित्रावरुणा महि॒त्वमी॒र्मा॑ त॒स्थुषी॒रह॑भिर्दुदुह्रे ।
विश्वाः॑ पिन्वथ॒ः स्वस॑रस्य॒ धेना॒ अनु॑ वा॒मेकः॑ प॒विरा व॑वर्त ॥ २ ॥

तत् । सु । वा॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । म॒हि॒ऽत्वम् । ई॒र्मा॑ । त॒स्थुषीः॑ । अह॑ऽभिः । दु॒दु॒ह्रे॒ ।

विश्वाः॑ । पि॒न्व॒थ॒ः । स्वस॑रस्य । धेनाः॑ । अनु॑ । वा॒म् । एकः॑ । प॒विः । आ । व॒व॒र्त॒ ॥ २ ॥

हे ᵛमित्रावरुणा ᵛवां युवयोः ᵛतत्[1] ᵛमहित्वं महत्त्वं ᵛसु सुष्ठु अतिप्रशस्तमित्यर्थः । किं तदित्युच्यते । ᵛईर्मा सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वादित्यः ᵛअहभिः अहोभिर्वर्षर्तुसंबन्धिभिः ᵛतस्थुषीः स्थावरभूता अपः ᵛदुदुह्रे दुग्धे। किंच ᵛस्वसरस्य स्वयं सर्तुरादित्यस्य ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛधेनाः लोकानां प्रीणयित्रीर्द्युतीः ᵛपिन्वथः वर्धयथः । ᵛवां युवयोः ᵛएकः अप्रतियोगी ᵛपविः । पविरिति रथस्य नेमिः 'पवी रथनेमिर्भवति' (निरु ५. ५) इति यास्कवचनात् । तथाप्यत्र लक्षितलक्षणया रथे वर्तते केवलचक्रस्यावर्तनायोगात् । युवयोरेको रथः ᵛअनु ᵛआ ᵛववर्त अनुक्रमेण परिभ्रमति ॥

अधा॑रयतं पृथि॒वीमु॒त द्यां मित्र॑राजाना वरुणा॒ महो॑भिः ।
व॒र्धय॑त॒मोष॑धीः॒ पिन्व॑तं॒ गा अव॑ वृ॒ष्टिं सृ॑जतं जीरदानू ॥ ३ ॥

अधा॑रयतम् । पृ॒थि॒वीम् । उ॒त । द्याम् । मित्र॑ऽराजाना । व॒रु॒णा॒ । महः॑ऽभिः ।

व॒र्धय॑तम् । ओष॑धीः । पिन्व॑तम् । गाः ।

अव॑ । वृ॒ष्टिम् । सृ॒ज॒तम् । जी॒र॒दा॒नू॒ इति॑ जीर॑ऽदानू ॥ ३ ॥

हे ᵛमित्रराजाना । मित्रभूताः स्तोतारो राजानः स्वामिन ईश्वरा भवन्ति ययोः[2] सकाशात्[2] तौ मित्रराजानौ । हे ᵛवरुणा ॥ प्रतियोग्यपेक्षया द्विवचनम् । अत्र पादादित्वादाद्यं पदं न निहन्यते । वरुणेत्येतस्य तु 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्यैव पादादित्वादनिघातत्वं युक्तम् । नैवं भवति । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति वरुणेत्येतस्यामन्त्रितसमानाधिकरणत्वादस्य च सामान्यवचनत्वादविद्यमानवत्त्वाभावेन पादादित्वाभावादुत्तरस्य निघातत्वं युक्तम् ॥ हे देवौ ᵛमहोभिः तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः ᵛपृथिवीमुत अपि च ᵛद्याम् ᵛअधारयतम् । हे देवौ युवाम् ᵛओषधीः ᵛवर्धयतं वृष्टिप्रेरणेन । ᵛगाः ᵛपिन्वतं गवाश्वादीन् वर्धयतम् । तदर्थं ᵛवृष्टिम् ᵛअव ᵛसृजतम् अवाङ्मुखं प्रेरयतं हे ᵛजीरदानू क्षिप्रदानौ ॥

---

[1] त–यत् ।
[2] ख-च-ण–उपासकत्वात्; झ-भ-र–उपासकावशातौ; न–उपासका ययोः ।

आ वा॒मश्वा॑सः सु॒युजो॑ वहन्तु य॒तर॑श्मय॒ उप॑ यन्त्व॒र्वाक् ।
घृ॒तस्य॑ नि॒र्णिगनु॑ वर्तते वा॒मुप॒ सिन्ध॑वः प्र॒दिवि॑ क्षरन्ति ॥ ४ ॥

आ । वा॒म् । अश्वा॑सः । सु॒ऽयुजः॑ । व॒ह॒न्तु॒ । य॒त॒ऽर॑श्मयः । उप॑ । य॒न्तु॒ । अ॒र्वाक् ।
घृ॒तस्य॑ । निः॒ऽनिक् । अनु॑ । व॒र्त॒ते॒ । वा॒म् । उप॑ । सिन्ध॑वः । प्र॒ऽदिवि॑ । क्ष॒र॒न्ति॒ ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ ᵛवां युवाम् ᵛअश्वासः अश्वाः ᵛसुयुजः सुष्ठु रथे युक्ताः सन्तः ᵛआ ᵛवहन्तु। ᵛयतरश्मयः सारथिनियतप्रग्रहास्ते ᵛअर्वाक् ᵛउप ᵛयन्तु । ᵛघृतस्य उदकस्य ᵛनिर्णिक् रूपं ᵛवाम् ᵛअनु ᵛवर्तते अनुगच्छति । किंच ᵛप्रदिवि । पुराणनामैतत् । पुराणाः ᵛसिन्धवः ᵛउप ᵛक्षरन्ति उपगच्छन्ति युवयोरनुग्रहात् ॥

अनु॑ श्रु॒ताम॒मतिं॒ वर्ध॑दु॒र्वीं ब॒र्हिरि॑व॒ यजु॑षा॒ रक्ष॑माणा ।
नम॑स्वन्ता धृतद॒क्षाधि॒ गर्ते॒ मित्रासा॑थे वरु॒णेळा॑स्व॒न्तः ॥ ५ ॥

अनु॑ । श्रु॒ताम् । अ॒मति॑म् । वर्ध॑त् । उ॒र्वीम् । ब॒र्हिःऽइ॑व । यजु॑षा । रक्ष॑माणा ।
नम॑स्वन्ता । धृ॒त॒ऽद॒क्षा॒ । अधि॑ । गर्ते॑ । मित्र॑ । आसा॑थे॒ इति॑ । व॒रु॒ण॒ । इळा॑सु । अ॒न्तरिति॑ ॥५॥

ᵛश्रुतां विश्रुताम् ᵛअमतिम् । रूपनामैतत् । शरीरदीप्तिमित्यर्थः । ताम् ᵛअनु ᵛवर्धत् अनुवर्धयन्तौ । ᵛबर्हिः यज्ञः । सः ᵛइव स यथा ᵛयजुषा मन्त्रेण रक्ष्यते तद्वत् ᵛउर्वीं ᵛरक्षमाणा पालयन्तौ ᵛनमस्वन्ता अन्नवन्तौ हे ᵛधृतदक्षा आत्तबलौ हे ᵛमित्र हे ᵛवरुण हे मित्रावरुणौ युवामुक्तलक्षणौ सन्तौ ᵛइळासु यागभूमिषु ᵛअन्तः मध्ये ᵛगर्ते ᵛअधि रथे ᵛआसाथे उपविशथः । ‘ रथोऽपि गर्त उच्यते ’ (निरु. ३. ५) इति यास्कः । ‘ आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम् ’ (ऋ. सं. ५. ६२. ८) इति ॥ ॥ ३० ॥

अक्र॑विहस्ता सु॒कृते॑ पर॒स्पा यं त्रासा॑थे वरु॒णेळा॑स्व॒न्तः ।
राजा॑ना क्ष॒त्रमहृ॑णीयमाना स॒हस्र॑स्थूणं बिभृथः स॒ह द्वौ ॥ ६ ॥

अक्र॑विऽहस्ता । सु॒ऽकृते॑ । प॒रः॒ऽपा । यम् । त्रासा॑थे॒ इति॑ । व॒रु॒णा॒ । इळा॑सु । अ॒न्तरिति॑ ।
राजा॑ना । क्ष॒त्रम् । अहृ॑णीयमाना । स॒हस्र॑ऽस्थूणम् । बि॒भृ॒थः॒ । स॒ह । द्वौ ॥ ६ ॥

ᵛअक्रविहस्ता अकृपणहस्तौ । दानशूरावित्यर्थः । कस्मै । ᵛसुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे ᵛपरस्पा परस्तात् पातारौ रक्षितारौ हे ᵛवरुणा मित्रावरुणौ युवां ᵛयं यजमानम् ᵛइळासु यागभूमिषु ᵛअन्तः मध्ये ᵛत्रासाथे रक्षथः तस्मै सुकृते अक्रविहस्ता परस्पा च भवथ इति संबन्धः । किंच युवां ᵛराजाना राजमानौ ᵛअहृणीयमाना अक्रुध्यन्तौ ᵛद्वौ परस्परं ᵛसह साहित्येन ᵛक्षत्रं धनं ᵛसहस्रस्थूणम् अने-

कावष्टम्भकस्तम्भोपेतं सौधादिरूपं गृहं च ᵛबिभृथः धारयथः सुकृते यजमानाय । अथवा । क्षत्रं बलमपरिमिताभिः स्थूणाभिरुपेतं रथं चागमनार्थं[1] सह धारयथः ॥

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि भ्राजते दिव्य१श्वाजनीव ।
भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा सनेम मध्वो अधिगर्त्यस्य ॥ ७ ॥

हिरण्यऽनिर्निक् । अयः । अस्य । स्थूणा । वि । भ्राजते । दिवि । अश्वाजनीऽइव ।
भद्रे । क्षेत्रे । निऽमिता । तिल्विले । वा । सनेम । मध्वः । अधिऽगर्त्यस्य ॥ ७ ॥

अनयो रथः ᵛहिरण्यनिर्णिक् हिरण्यरूपः । निर्णिगिति रूपनाम । ᵛअस्य रथस्य ᵛस्थूणा कीलकादयः ᵛअयः । हिरण्यनामैतत् । अयोविकारा इत्यर्थः । अयोमया वा । तादृशो रथः ᵛदिवि अन्तरिक्षे ᵛवि ᵛभ्राजते । किमिव । ᵛअश्वाजनीव । अश्वा व्यापनशीला मेघाः । तानजति गच्छतीत्यश्वाजनी विद्युत् । सेव[2] दिवि भ्राजते । किंच ᵛभद्रे कल्याणे स्तुत्ये वा ᵛक्षेत्रे देवयजने ᵛतिल्विले ᵛवा ॥ ‘ तिल स्नेहने ’। तिलुः स्निग्धा इला भूमिर्यस्य तत् क्षेत्रं तिल्विलं देवयजनम् । घृतसोमादिना स्निग्धे भद्रे च क्षेत्रे ᵛनिमिता स्थूणा यूपयष्टिरवस्थितः । ᵛमध्वः मधुपूर्णं गर्तस्य[3] गर्तं रथं[3] ᵛसनेम संभजेम ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ । अधीति पूरणः ॥ अथवा गर्तस्याधि रथस्योपरि मध्वो मधु सोमरसं सनेम स्थापयेमेत्यर्थः[4] ॥

हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टावयःस्थूणमुदिता सूर्यस्य ।
आ रोहथो वरुण मित्र गर्तमतश्चक्षाथे अदितिं दितिं च ॥ ८ ॥

हिरण्यऽरूपम् । उषसः । विऽउष्टौ । अयःऽस्थूणम् । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।
आ । रोहथः । वरुण । मित्र । गर्तम् । अतः । चक्षाथे इति । अदितिम् । दितिम् । च ॥ ८ ॥

ᵛउषसो ᵛव्युष्टौ । प्रातःकाल इत्यर्थः । ᵛसूर्यस्य ᵛउदिता उदितावुदये । स एव कालः प्रकारान्तरेणोक्तः । तस्मिन् काले ᵛहिरण्यरूपम् ᵛअयःस्थूणम् अयोमयशङ्कुं ᵛगर्तं[5] रथं हे ᵛवरुण हे ᵛमित्र युवां गर्तम् ᵛआ ᵛरोहथः यज्ञं प्राप्नुथः[6] । ᵛअतः अस्माद्धेतोः ᵛअदितिम् अखण्डनीयां भूमिं ᵛदितिं खण्डितां प्रजादिकां ᵛच ᵛचक्षाथे पश्यथः ॥

दाक्षायणयज्ञे ‘ यद्बंहिष्ठम् ’ इति नवमी द्वितीयस्याममावास्यायां मैत्रावरुणस्य हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘ आ नो मित्रावरुणा यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू ’ (आश्व. श्रौ. २. १४)

---

१. ख-च-ण-श—वागमनार्थम् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—सा च; श—सा । ३. ख-च-ण—गर्त्यस्य रथम्; झ-भ—गर्तस्य वा रथम्; त—गर्तस्य गर्ते रथम्; न—गर्तस्य वा रथस्य । ४. ख-च-झ-ण-त-भ-र-श— स्थापयामेत्यर्थः; न—स्थापयमित्यर्थः । ५. न—अयोमयस्तभकम् । ६ ख-च-झ-ण-त-भ-र—प्राप्तः; न— प्राप्तैः; श— प्राप्नुतः ।

इति । मैत्रावरुणे पशौ हविष एषैव याज्या । सूत्रितं च—‘ यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा ।
तेन नो मित्रावरुणावविष्टं सिषासन्तो जिगीवांसः स्याम ॥ ९ ॥

यत् । बंहिष्ठम् । न । अतिऽविधे । सुदानू इति सुऽदानू ।
अच्छिद्रम् । शर्म । भुवनस्य । गोपा ।
तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टम् । सिसासन्तः । जिगीवांसः । स्याम ॥ ९ ॥

हे ᵛसुदानू शोभनदानौ हे ᵛभुवनस्य ᵛगोपा युवां ᵛबंहिष्ठं बहुतमं ᵛयत् ᵛअच्छिद्रम् अनवच्छिन्नं ᵛशर्म सुखं गृहं वा ᵛनातिविधे अतिवेद्धुमशक्यं शर्मेति शर्मविशेषणम् ॥ ‘ व्यध ताडने ’ इत्यस्मादत्युपपदे कृत्यार्थे केन् संप्रसारणं च ॥ तादृशं शर्म धारयथः[1] ᵛतेन शर्मणा ᵛनः अस्मान् ᵛअविष्टं रक्षतम् । हे ᵛमित्रावरुणौ ᵛसिषासन्तः धनानि संभक्तुमिच्छन्तो वयं ᵛजिगीवांसः शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छन्तः ᵛस्याम भवेम[2] ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन[3] विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

[1] ख-झ-न-भ-र—धारयतः । [2] ख-च-झ-ण-न-भ—भवाम । [3] झ—सायणाचार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
अष्टकस्य चतुर्थस्य तृतीयो व्याकृतः स्फुटम् ।
अध्यायः सायणार्येण चतुर्थो व्याकरिष्यते ॥

‘ ऋतस्य गोपौ ’ इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ ऋतस्य सप्तार्चनाना जागतम् ’ इति । आत्रेयोऽर्चनाना नाम ऋषिः । जगती छन्दः । तुह्यादिपरिभाषया मित्रावरुणौ देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ऋत॑स्य गोपा॒वधि॑ तिष्ठथो॒ रथं॒ सत्य॑धर्मा॑णा पर॒मे व्यो॑मनि ।
यमत्र॑ मित्रावरुणाव॑थो यु॒वं तस्मै॑ वृ॒ष्टिर्मधु॑मत्पिन्वते दि॒वः ॥ १ ॥

ऋत॑स्य । गो॒पौ॒ । अधि॑ । ति॒ष्ठ॒थः॒ । रथ॑म् । सत्य॑ऽधर्मा॑णा । प॒र॒मे । विऽओ॑मनि ।
यम् । अत्र॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । अव॑थः । यु॒वम् । तस्मै॑ । वृ॒ष्टिः । मधु॑ऽमत् । पि॒न्व॒ते॒ । दि॒वः ॥१॥

हे ᵛऋतस्य उदकस्य[1] ᵛगोपौ रक्षितारौ ᵛसत्यधर्माणा सत्यधर्माणौ[2] युवां ᵛरथम् ᵛअधि ᵛतिष्ठथः । आरोहथोऽस्मद्यज्ञमागमनार्थम् । कुत्र । ᵛपरमे ᵛव्योमनि निरतिशये आकाशे । हे मित्रावरुणौ ᵛयुवं युवाम् ᵛअत्र अस्मिन् यज्ञे ᵛयं यजमानम् ᵛअवथः रक्षथः ᵛतस्मै यजमानाय ᵛवृष्टिः पर्जन्यः ᵛमधुमत् उदकं ᵛदिवः द्युलोकात् ᵛपिन्वते सिञ्चति वर्धयति ॥

स॒म्राजा॑व॒स्य भुव॑नस्य राजथो॒ मित्रा॑वरुणा वि॒दथे॑ स्व॒र्दृशा॑ ।
वृ॒ष्टिं वां॒ राधो॑ अमृत॒त्वमी॑महे॒ द्यावा॑पृथि॒वी वि च॑रन्ति त॒न्यवः॑ ॥ २ ॥

स॒म्ऽराजौ॑ । अ॒स्य । भुव॑नस्य । रा॒ज॒थः॒ । मित्रा॑वरुणा । वि॒दथे॑ । स्व॒ःऽदृशा॑ ।
वृ॒ष्टिम् । वा॒म् । राधः॑ । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । ई॒म॒हे॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । वि । च॒र॒न्ति॒ । त॒न्यवः॑ ॥२॥

हे ᵛमित्रावरुणा[3] मित्रावरुणौ ᵛसम्राजौ सम्यक् राजमानौ युवाम् ᵛअस्य ᵛभुवनस्य ᵛराजथः ईशाथे । ᵛस्वर्दृशा स्वर्गस्य द्रष्टारौ युवां ᵛविदथे अस्मद्यज्ञे सम्राजाविति संबन्धः । ᵛवां युवां ᵛवृष्टिं ᵛराधः धनं वृष्ट्याख्यं धनम् ᵛअमृतत्वं स्वर्गं च ᵛईमहे प्रार्थयामहे[4] । युवयोः ᵛतन्यवः विसृता रश्मयः ᵛद्यावापृथिवी ᵛवि ᵛचरन्ति विविधं[5] प्राप्नुवन्ति । अथवा वृष्टिं धनममृतत्वं चेमहे ॥

---

[1] ख-झ-भ–उदकस्य वा; त–यज्ञस्योदकस्य वा ; न–उदकस्य यज्ञस्य वा । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–सत्यकर्माणौ । [3] च-झ-न-भ-र-श–‘ मित्रावरुणा ’ नास्ति । [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–प्रार्थयामि । [5] ख-च-झ-ण-न-भ–‘ विविधं ’ नास्ति ।

सम्राजा उग्रा वृषभा दिवस्पती पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी ।
चित्रेभिरभ्रैरुप तिष्ठथो रवं द्यां वर्षयथो असुरस्य मायया ॥ ३ ॥

सम्ऽराजौ । उग्रा । वृषभा । दिवः । पती इति ।
पृथिव्याः । मित्रावरुणा । विचर्षणी इति विऽचर्षणी ।
चित्रेभिः । अभ्रैः । उप । तिष्ठथः । रवम् । द्याम् । वर्षयथः । असुरस्य । मायया ॥ ३ ॥

ᵛसम्राजौ[1] सम्यक् राजमानौ ᵛउग्रा उद्गूर्णबलौ ᵛवृषभा वर्षितारौ ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛपती स्वामिनौ ᵛपृथिव्याः च पती ᵛविचर्षणी सर्वस्य द्रष्टारौ मित्रावरुणौ । एवं महानुभावौ ᵛचित्रेभिः चायनीयैः ᵛअभ्रैः मेघैः सह ᵛरवं स्तोत्रम् ᵛउप ᵛतिष्ठथः । पश्चात् ᵛद्यां च ᵛवर्षयथः ᵛअसुरस्य उदकनिरसितुः पर्जन्यस्य ᵛमायया प्रज्ञया सामर्थ्येन ॥

माया वां मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधम् ।
तमभ्रेण वृष्ट्या गूहथो दिवि पर्जन्य द्रप्सा मधुमन्त ईरते ॥ ४ ॥

माया । वाम् । मित्रावरुणा । दिवि । श्रिता । सूर्यः । ज्योतिः । चरति । चित्रम् । आयुधम् ।
तम् । अभ्रेण । वृष्ट्या । गूहथः । दिवि । पर्जन्य । द्रप्साः । मधुऽमन्तः । ईरते ॥ ४ ॥

हे ᵛमित्रावरुणा ᵛवां युवयोः ᵛमाया ᵛदिवि ᵛश्रिता आश्रिता । कैषा युवयोर्मायोच्यते । ᵛसूर्यः सर्वस्य प्रेरकः ᵛज्योतिः दीप्यमानः ᵛचित्रं चायनीयम् ᵛआयुधम् उक्तलक्षणायुधरूपः ᵛचरति परिभ्रमत्यन्तरिक्षे । शत्रुमारकत्वादायुधमुच्यते । ᵛतं सूर्यम् ᵛअभ्रेण मेघेन ᵛवृष्ट्या ᵛदिवि ᵛगूहथः गोपायथः । हे ᵛपर्जन्य देव[2] मित्रावरुणाभ्यां वृष्ट्यर्थं प्रेरितेन त्वया ᵛमधुमन्तः ᵛद्रप्साः ᵛईरते ईर्यन्ते । त्वत्सृष्टा वा गच्छन्ति ॥

रथं युञ्जते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रावरुणा गविष्टिषु ।
रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवो दिवः सम्राजा पयसा न उक्षतम् ॥५॥

रथम् । युञ्जते । मरुतः । शुभे । सुऽखम् । शूरः । न । मित्रावरुणा । गोऽइष्टिषु ।
रजांसि । चित्रा । वि । चरन्ति । तन्यवः । दिवः । सम्ऽराजा । पयसा । नः । उक्षतम् ॥५॥

हे मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् ᵛमरुतः ᵛशुभे उदकार्थं ᵛसुखं शोभनाक्षद्वारं ᵛरथं ᵛयुञ्जते अश्वैर्योजयन्ति । ᵛशूरो ᵛन शूर इव । स यथा युद्धार्थं रथं युनक्ति तद्वत् । ᵛगविष्टिषु गवामुदकानाम्

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-सम्राजा । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र-देव त्वया ।

एषणेषु निमित्तेषु ᵛचित्रा चायनीयानि ᵛरजांसि लोकान् ᵛतन्यवः ततास्ते मरुतः ᵛवि ᵛचरन्ति विविधं चरन्ति । तस्मात् तैः सहितौ हे ᵛसम्राजा युवां ᵛदिवः द्युलोकात् ᵛपयसा उदकेन ᵛनः अस्मान् ᵛउक्षतं सिञ्चतम् ॥

वा॒चं सु मि॑त्रावरुणा॒विरा॑वतीं प॒र्जन्य॑श्चि॒त्रां व॑दति॒ त्विषी॑मतीम् ।
अ॒भ्रा व॑सत म॒रुतः॒ सु मा॒यया॒ द्यां व॑र्षयतमरु॒णाम॑रे॒पस॑म् ॥ ६ ॥

वाच॑म् । सु । मि॒त्रा॒व॒रु॒णौ॒ । इरा॑ऽवतीम् । प॒र्जन्यः॑ । चि॒त्राम् । व॒द॒ति॒ । त्विषि॑ऽमतीम् ।
अ॒भ्रा । व॒स॒त॒ । म॒रुतः॑ । सु । मा॒यया॑ । द्याम् । व॒र्ष॒य॒त॒म् । अ॒रु॒णाम् । अ॒रे॒पस॑म् ॥ ६ ॥

हे ᵛमित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् ᵛपर्जन्यः मेघः ᵛसु सुष्ठु ᵛइरावतीम् अन्नवतीं अन्नसाधिकां ᵛचित्रां चायनीयां ᵛत्विषीमतीं दीप्तिमतीं ᵛवाचं गर्जनशब्दं ᵛवदति । शब्दयति वृष्ट्यर्थम् । ᵛमरुतः च ᵛअभ्रा अभ्राणि मेघान् ᵛसु सुष्ठु ᵛवसत आच्छादयन्ति ᵛमायया स्वप्रज्ञया । युवां च पर्जन्येन मरुद्भिश्च सह ᵛअरुणाम् अरुणवर्णाम् ᵛअरेपसम् अपापां वृष्ट्यविघातिनीं ᵛद्यां ᵛवर्षयतम् ॥

धर्म॑णा मित्रावरुणा विपश्चिता व्र॒ता र॑क्षेथे॒ असु॑रस्य मा॒यया॑ ।
ऋ॒तेन॒ विश्वं॒ भुव॑नं॒ वि रा॑जथः॒ सूर्य॒मा ध॑त्थो दि॒वि चित्र्यं॒ रथ॑म् ॥ ७ ॥

धर्म॑णा । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । वि॒पः॒ऽचि॒ता॒ । व्र॒ता । र॒क्षे॒थे॒ इति॑ । असु॑रस्य । मा॒यया॑ ।
ऋ॒तेन॑ । विश्व॑म् । भुव॑नम् । वि । रा॒ज॒थः॒ ।
सूर्य॑म् । आ । ध॒त्थः॒ । दि॒वि । चित्र्य॑म् । रथ॑म् ॥ ७ ॥

हे ᵛमित्रावरुणा[1] ᵛविपश्चिता[2] प्राज्ञौ युवां ᵛधर्मणा जगद्धारकेण वृष्ट्यादिलक्षणेन कर्मणा ᵛव्रता यज्ञादिकर्माणि ᵛरक्षेथे पालयथः[3] । ᵛअसुरस्य मेघानां निरसितुः पर्जन्यस्य ᵛमायया प्रज्ञया च ᵛऋतेन उदकेन यज्ञेन वा निमित्तेन ᵛविश्वं ᵛभुवनं सर्वं भूतजातं ᵛवि ᵛराजथः विदीपयथः[3] इत्यर्थः । ᵛसूर्यमा सूर्यं च ᵛचित्र्यं पूज्यं ᵛरथं रंहणस्वभावं ᵛदिवि द्युलोके ᵛधत्थः धारयथो जगदुपकारार्थम् ॥ ॥ १ ॥

‘ वरुणं वः ’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमर्चनानस आर्षं मैत्रावरुणम् । पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभम् । अन्त्या पङ्क्तिः । ‘ वरुणं पङ्क्त्यन्तं तु ’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

---

१. ख-च-झ-ण-न-भ–मित्रावरुणौ । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–युवां धर्मणा जगद्धारकेण विपश्चिता स्तुत्येनेत्यर्थः । व्रता व्रतेन कर्मणा । अथवा विपश्चिता । स्तोतृनामैतत् । यजमानेन वृष्ट्या जगद्रक्षणस्य यजमानोऽपि कारणम् । तत्कृतयाहुत्या (तत्कृतया स्तुत्या–ख-च-ण) वृष्ट्युत्पत्तेः व्रता व्रतेन युवयोः कर्मणा । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र–रक्षेथे ।

व॒रु॑णं वो रि॒शाद॑समृ॒चा मि॒त्रं ह॑वामहे ।
परि॑ व्र॒जेव॑ बा॒ह्वोर्ज॑ग॒न्वांसा॒ स्व॑र्णरम् ॥ १ ॥

व॒रु॑णम् । वः॒ । रि॒शाद॑सम् । ऋ॒चा । मि॒त्रम् । ह॒वा॒म॒हे॒ ।
परि॑ । व्र॒जाऽइ॑व । बा॒ह्वोः । ज॒ग॒न्वांसा॑ । स्वः॑ऽनरम् ॥ १ ॥

ᵛवः युवयोर्मध्ये ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ ᵛरिशादसम् । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । तेषां प्रेरकं ᵛस्वर्णरं स्वर्गस्य नेतारम् । एतद्व्यवहितमप्युभयत्र संबध्यते । एवंविधं ᵛवरुणम् उक्तलक्षणं ᵛमित्रं च ᵛऋचा मन्त्रेण ᵛहवामहे आह्वयामः । अथ अवयुत्योच्यते। ᵛव्रजेव गोयूथानीव ᵛबाह्वोः बलेन ᵛपरि ᵛजगन्वांसा परिगच्छन्तौ ॥

ता बा॒हवा॑ सु॒चेतु॑ना॒ प्र य॑न्तमस्मा॒ अर्च॑ते ।
शेवं॒ हि जा॒र्यं॑ वां॒ विश्वा॑सु॒ क्षासु॒ जोगु॑वे ॥ २ ॥

ता । बा॒हवा॑ । सु॒ऽचे॒तु॑ना । प्र । य॒न्त॒म् । अ॒स्मै॒ । अर्च॑ते ।
शेव॑म् । हि । जा॒र्य॑म् । वा॒म् । विश्वा॑सु । क्षासु॑ । जोगु॑वे ॥ २ ॥

ᵛता तौ युवां ᵛबाहवा बाहुना ᵛसुचेतुना सुष्ठु प्रज्ञात्रा । प्रयासभूयस्त्वं जानता इत्यर्थः । यद्यपि आत्मैव ज्ञाता न हस्तः तथापि तद्धर्ममत्रारोप्य स्तूयते । यद्वा एतत् तौ इत्यस्य विशेषणम् । सुज्ञानाविस्यर्थः । शोभनहस्तेन ᵛअस्मै ᵛअर्चते स्तुवते मह्यं ᵛप्र ᵛयन्तम् अभिमतं सुखं प्रगमयतम्[1]॥ अन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः । यमिर्दानकर्मा वा द्रष्टव्यः ॥ प्रयच्छतमित्यर्थः । ᵛजार्यं स्तुत्यं ᵛशेवं सुखं ᵛवां युवयोः संबन्धि युवाभ्यां कृतं वा ᵛविश्वासु सर्वासु ᵛक्षासु भूमिषु ᵛजोगुवे गच्छति व्याप्नोति । ‘ अवते गवते ’ (नि. २. १४. २८) इति गतिकर्मसु पाठात् अयमपि गतिकर्मा । अथवा जोगुवे सर्वत्र शब्दयामीत्यर्थः ॥

यन्नू॒नम॒श्यां गतिं॑ मि॒त्रस्य॑ याया॑ं प॒था ।
अस्य॑ प्रि॒यस्य॒ शर्म॒ण्यहिं॑सानस्य सश्चिरे ॥ ३ ॥

यत् । नू॒नम् । अ॒श्याम् । गति॑म् । मि॒त्रस्य॑ । या॒या॒म् । प॒था ।
अस्य॑ । प्रि॒यस्य॑ । शर्म॑णि । अहिं॑सानस्य । स॒श्चि॒रे॒ ॥ ३ ॥

ᵛयत् यदा ᵛनूनम् इदानीं ᵛगतिं गमनम् ᵛअश्यां प्राप्नुयाम् ॥ यद्योगादनिघातः ॥ तदा ᵛमित्रस्य मित्रभूतस्य ᵛपथा मार्गेण मित्रप्रापकेण मार्गेण ᵛयायां गच्छेयम् । ‘ मित्रो नयतु विद्वान् ’

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-प्रगमयति तम्; र-गमयति तम् ।

(ऋ. सं. १. ९०. १) इत्यादिषु मित्रस्येष्टदेशगमयितृत्वं प्रसिद्धम् । न केवलमहमेक एव गन्ता किंतु सर्वेऽपि तथागमन्नित्याह । ᵛअस्य ᵛप्रियस्य । मित्रस्येत्यर्थः । ᵛअहिंसानस्य अहिंसतः । यतोऽयमहन्ता अतः प्रिय इत्यर्थः । तस्य ᵛशर्मणि सुखे गृहे स्थाने वा ᵛसश्चिरे संगताः ॥

यु॒वाभ्यां॑ मि॒त्रावरुणोप॒मं धे॑यामृ॒चा ।
यद्ध॒ क्षये॑ म॒घोनां॑ स्तोतॄ॒णां च॑ स्पू॒र्धसे॑ ॥ ४ ॥

यु॒वाभ्या॑म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । उ॒प॒ऽमम् । धे॒या॒म् । ऋ॒चा ।
यत् । ह॒ । क्षये॑ । म॒घोना॑म् । स्तो॒तॄ॒णाम् । च॒ । स्पू॒र्धसे॑ ॥ ४ ॥

हे ᵛमित्रावरुणा ᵛयुवाभ्यां दातव्यम् ᵛउपमम् उप समीपे मीयमानं धनम् ᵛऋचा स्तुत्या साधनेन ᵛधेयां धारयामि । ᵛयद्ध यत् खलु युवाभ्यां सकाशादाप्तं धनं ᵛमघोनां धनवतामदातॄणां ᵛस्तोतॄणां ᵛच ᵛक्षये गृहे ᵛस्पूर्धसे स्पर्धनाय भवति । धनिकानां स्तोतॄणां च धनाधिक्यविषये स्पर्धा भवतीत्यर्थः । अपरिमितं धनं भवतीति भावः ॥

आ नो॑ मित्र सुदी॒तिभि॒र्वरु॑णश्च स॒धस्थ॒ आ ।
स्वे क्षये॑ म॒घोनां॒ सखी॑नां च वृ॒धसे॑ ॥ ५ ॥

आ । नः॒ । मि॒त्र॒ । सु॒दी॒तिऽभिः॑ । वरु॑णः । च॒ । स॒धऽस्थे॑ । आ ।
स्वे । क्षये॑ । म॒घोना॑म् । सखी॑नाम् । च॒ । वृ॒धसे॑ ॥ ५ ॥

हे ᵛमित्र त्वं च ᵛवरुणश्च ᵛसुदीतिभिः सुदीप्तियुक्तौ युवां ᵛनः अस्माकं[1] ᵛसधस्थे सहस्थाने यज्ञे ᵛआ गच्छतम् । द्वितीय आकारोऽनर्थक आदरार्थो वा । किमर्थमित्युच्यते । ᵛमघोनां धनवतां हविष्मतां ᵛसखीनां ᵛच युवयोः सखिभूतानामस्माकं ᵛक्षये गृहे ᵛस्वे स्वकीये ᵛवृधसे वर्धनाय ।

यु॒वं नो॒ येषु॑ वरुण क्ष॒त्रं बृ॒हच्च॑ बिभृ॒थः ।
उ॒रु णो॒ वाज॑सातये कृ॒तं रा॒ये स्व॒स्तये॑ ॥ ६ ॥

यु॒वम् । नः॒ । येषु॑ । व॒रु॒णा॒ । क्ष॒त्रम् । बृ॒हत् । च॒ । बि॒भृ॒थः ।
उ॒रु । नः॒ । वाज॑ऽसातये । कृ॒तम् । रा॒ये । स्व॒स्तये॑ ॥ ६ ॥

हे ᵛवरुणा मित्रावरुणौ ᵛयुवं युवां ᵛनः अस्माकं ᵛक्षत्रं बलं ᵛबृहत् ब्रह्म परिवृढमन्नं ᵛच ᵛयेषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु ᵛबिभृथः धारयथः युवाभ्यां धृतम् अन्नं[2] च ᵛनः अस्मभ्यं ᵛवाजसातये अन्नस्य लाभाय यज्ञाय वा ᵛराये धनाय ᵛस्वस्तये क्षेमाय च ᵛउरु विस्तीर्णं ᵛकृतं कुरुतम् ॥

---

[1] श–अस्मभ्यम् ।　[2] ख-च-झ-ण-न-म–धनमन्नम् ।

उच्छन्त्यां मे यजता देवक्षत्रे रुशद्गवि ।
सुतं सोमं न हस्तिभिरा पड्भिर्धावतं नरा बिभ्रतावर्चनानसम् ॥ ७ ॥

उच्छन्त्याम् । मे । यजता । देवऽक्षत्रे । रुशत्ऽगवि ।
सुतम् । सोमम् । न । हस्तिऽभिः । आ । पट्ऽभिः । धावतम् । नरा ।
बिभ्रतौ । अर्चनानसम् ॥ ७ ॥

ᵛउच्छन्त्याम् उषसि । मे सोममिति संबन्धः । ᵛयजता यष्टव्यौ ᵛरुशद्गवि रोचमानरश्मौ प्रातःसवने ᵛदेवक्षत्रे देवानां क्षत्रं बलं यस्मिन् यज्ञे[1] तद्देवक्षत्रम् । तस्मिन् ᵛमे मदीयं ᵛसुतम् अभिषुतं ᵛसोमं ᵛन । नेति संप्रत्यर्थे । इदानीं ᵛहस्तिभिः हस्तवद्भिः ॥ हन्तेर्गतिकर्मणो हस्तशब्दः ॥ गमनसाधनपादवद्भिरित्यर्थः । ᵛपड्भिः[2] पादवद्भिश्च पादचतुष्टयोपेतैरश्वैः ᵛआ[3] ᵛधावतम् आगच्छतं[3] ᵛनरा हे नेतारौ मित्रावरुणौ ॥ ᵛअर्चनानसं[4] ᵛबिभ्रतौ अर्चनानसमृषिं धारयन्तौ युवाम्[4] ॥ ॥ २ ॥

‘ यश्चिकेत ’ इति षडृचं नवमं सूक्तं रातहव्यस्यात्रेयस्यार्षं मैत्रावरुणम् । ‘ यश्चिकेत षड्रातहव्यः ’ इत्यनुक्रमणिका । ‘ पङ्क्त्यन्तं तु ’ इत्युक्तत्वात् पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभम् । अन्त्या पङ्क्तिः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यश्चिकेत स सुक्रतुर्देवत्रा स ब्रवीतु नः ।
वरुणो यस्य दर्शतो मित्रो वा वनते गिरः ॥ १ ॥

यः । चिकेत । सः । सुऽक्रतुः । देवऽत्रा । सः । ब्रवीतु । नः ।
वरुणः । यस्य । दर्शतः । मित्रः । वा । वनते । गिरः ॥ १ ॥

ᵛयः स्तोता ᵛचिकेत जानाति स्तुतिं युवयोः ᵛस ᵛसुक्रतुः स एव शोभनकर्मा ᵛदेवत्रा देवेषु स्तोतृमध्ये । यद्वा[5] देवेषु मध्ये[5] । युवयोरेव स्तुतिं यश्चिकेत स सुक्रतुरिति । ᵛसः सुकर्मा ᵛनः अस्माकं ᵛब्रवीतु स्तुतिं[6] परम्[6] उपदिशतु । यश्च ᵛदर्शतः दर्शनीयः ᵛवरुणः दर्शनीयः ᵛमित्रो ᵛवा मित्रश्च । वाशब्दश्चार्थे । ᵛगिरः अस्मदीयाः स्तुतीः ᵛवनते संभजते ॥

ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।
ता सत्पती ऋतावृध ऋतावाना जनेजने ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठऽवर्चसा । राजाना । दीर्घश्रुत्ऽतमा ।
ता । सत्पती इति सत्ऽपती । ऋतऽवृधा । ऋतऽवाना । जनेऽजने ॥ २ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- गृहे । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-पड्भिरा । [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-धावतं गच्छतम् । [4] ख-च-झ-ण-न-भ-र- ‘ अर्चनानसं...युवां ’ नास्ति । [5] ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-श- ‘ यद्वा...मध्ये ’ नास्ति । [6] ख-च-झ-ण-न-भ-र-स्तुतिपरम् ।

ᵛता ᵛहि तौ खलु मित्रावरुणौ ᵛश्रेष्ठवर्चसा प्रशस्ततेजस्कौ ᵛराजाना ईश्वरौ ᵛदीर्घश्रुत्तमा दूरदेशादाह्वानश्रोतृतमौ[८] । ᵛता तौ ᵛसत्पती सतां यजमानानां स्वामिनौ ᵛऋतावृधा यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितारौ ᵛजनेजने सर्वेषु स्तोतृषु निमित्तेषु ᵛऋतावाना गमनवन्तौ ॥

ता वा॑मि॒या॒नोऽव॑से॒ पूर्वा॒ उप॑ ब्रु॒वे सचा॑ ।

स्वश्वा॑सः॒ सु चे॒तु॒ना॒ वाजाँ॑ अ॒भि प्र दा॒वने॑ ॥ ३ ॥

ता । वा॒म् । इ॒या॒नः । अव॑से । पूर्वौ॑ । उप॑ । ब्रु॒वे॒ । सचा॑ ।

सु॒ऽअश्वा॑सः । सु । चे॒तुना॑ । वाजा॑न् । अ॒भि । प्र । दा॒वने॑ ॥ ३ ॥

ᵛता तौ ᵛपूर्वौ पुरातनौ ᵛवां युवाम् ᵛइयानः गच्छन् ᵛअवसे रक्षणाय ᵛसचा सह ᵛउप ᵛब्रुवे उपेत्य स्तौमि । ᵛस्वश्वासः स्वश्वा वयमात्रेयाः । ᵛसुचेतुना शोभनप्रज्ञानौ युवां ᵛवाजानभि अन्नान्यभिलक्ष्य ᵛप्र प्रकर्षेण ᵛदावने दानाय स्तुम इति शेषः । यद्वा । स्वश्वासः स्वश्वौ ॥ द्वितीयाद्विवचनस्य जसादेशः ॥ उप ब्रुव इति संबन्धः ॥

मि॒त्रो अं॒होश्चि॒दादु॒रु क्षया॑य गा॒तुं व॑नते ।

मि॒त्रस्य॒ हि प्र॒तूर्व॑तः सु॒म॒तिरस्ति॑ वि॒ध॒तः ॥ ४ ॥

मि॒त्रः । अं॒होः । चि॒त् । आत् । उ॒रु । क्षया॑य । गा॒तुम् । व॒न॒ते॒ ।

मि॒त्रस्य॑ । हि । प्र॒ऽतूर्व॑तः । सु॒ऽम॒तिः । अस्ति॑ । वि॒ध॒तः ॥ ४ ॥

ᵛमित्रः देवः ᵛअंहोश्चित् अंहस्वतोऽपि स्तोतुः ᵛआत् अनन्तरमेव ᵛउरु उरवे ᵛक्षयाय गृहाय निवासाय वा ᵛगातुम् उपायं ᵛवनते प्रयच्छति । ᵛमित्रस्य ᵛहि मित्रस्य खलु देवस्य ᵛसुमतिः शोभनबुद्धिः ᵛप्रतूर्वतः प्रकर्षेण हिंसतोऽपि ᵛविधतः परिचरतः शुश्रूषकस्य ᵛअस्ति हि भवति खलु ॥

व॒यं मि॒त्रस्याव॑सि॒ स्याम॑ स॒प्रथ॑स्तमे ।

अ॒ने॒ह॒स॒स्त्वोत॑यः स॒त्रा वरु॑णशेषसः ॥ ५ ॥

व॒यम् । मि॒त्रस्य॑ । अव॑सि । स्याम॑ । स॒प्रथः॑ऽतमे ।

अ॒ने॒हस॑ः । त्वाऽऊ॑तयः । स॒त्रा । वरु॑णऽशेषसः ॥ ५ ॥

ᵛवयं यजमानाः ᵛमित्रस्य दुःखनिवारकस्य देवस्य ᵛसप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमे ᵛअवसि रक्षणे वयं ᵛस्याम भवेम । किंच ᵛअनेहसः अपापाः ᵛत्वोतयः त्वया रक्षिताः ᵛवरुणशेषसः । शेष इत्यपत्यनाम । वारकाः पुत्रा येषां ते । तादृशाः ᵛसत्रा वयं सर्वे सहैव भवेम ॥

---

[८] ख-च-झ-ण-त-भ-र—दूरदेशाह्वान°; न—दूरदेशायाह्वान° ।

यु॒वं मि॑त्रे॒मं जनं॒ यत॑थः॒ सं च॑ नयथः ।
मा म॒घोनः॒ परि॑ ख्यतं॒ मो अ॒स्माक॒मृषी॑णां गोपी॒थे न॑ उरुष्यतम् ॥ ६ ॥

यु॒वम् । मि॒त्रा॒ । इ॒मम् । जन॑म् । यत॑थः । सम् । च॒ । न॒य॒थः॒ ।
मा । म॒घोनः॑ । परि॑ । ख्य॒त॒म् । मो इति॑ । अ॒स्माक॑म् । ऋषी॑णाम् ।
गो॒ऽपी॒थे । नः॒ । उ॒रु॒ष्य॒त॒म् ॥ ६ ॥

हे ᵛमित्रा मित्रावरुणौ ᵛयुवं युवाम् ᵛइमं ᵛजनं स्तोतारं मां प्रति ᵛयतथः गच्छथः । आगत्य च ᵛसं ᵛच ᵛनयथः संनयथश्च । कामान् प्रापयथः । यद्वा । यतथ इत्यन्तर्णीतण्यर्थोऽयम् । अहनि यतथः व्यापारेषु गमयथः । रात्रौ च सं नयथः । निर्व्यापारं कारयथः । ᵛमघोनः हविर्लक्षणान्नवतोऽस्मान् ᵛमा ᵛपरि ᵛख्यतं मा परित्यजतम् । ᵛमो मैव ᵛऋषीणाम् ᵛअस्माकं पुत्रानपि परि ख्यतम् । किंतु ᵛगोपीथे । गौः सोमरसः । तस्य पानं यस्मिन् स गोपीथो यज्ञः । तस्मिन् ᵛनः ᵛउरुष्यतं रक्षतम् ॥ ॥ ३ ॥

‘ आ चिकितान ’ इति षड़ृचं दशमं सूक्तं रातहव्यस्यार्षम्[1] आनुष्टुभं मैत्रावरुणम् । अत्रानुक्रमणिका—‘आ चिकितानानुष्टुभं तु ’ इति । आद्यस्तृचो दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे मैत्रावरुणस्य। सूत्रितं च—‘ आ चिकितान सुक्रतू त्यमु वो अप्रहणम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

आ चि॑कितान सु॒क्रतू॑ दे॒वौ म॑र्त रि॒शाद॑सा ।
वरु॑णाय ऋ॒तपे॑शसे दधी॒त प्रय॑से म॒हे ॥ १ ॥

आ । चि॒कि॒ता॒न॒ । सु॒क्रतू॒ इति॑ सु॒ऽक्रतू॑ । दे॒वौ । म॒र्त॒ । रि॒शाद॑सा ।
वरु॑णाय । ऋ॒तऽपे॑शसे । द॒धी॒त । प्रय॑से । म॒हे ॥ १ ॥

हे ᵛचिकितान जानन् स्तुतिं[2] हे[2] ᵛमर्त मनुष्य[3] रातहव्य त्वमिति तस्यैव संबोधनम् । ᵛसुक्रतू शोभनकर्माणौ ᵛरिशादसा हिंसकानां हिंसकौ ᵛदेवौ ᵛआ आकारयेति शेषः । आहूय च ᵛऋतपेशसे । पेश इति रूपनाम । ऋतमुदकम् । उदकमेव[4] रूपं[4] यस्य तादृशाय ᵛवरुणाय[5] ᵛप्रयसे ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ हविर्लक्षणान्नवते ᵛमहे महते पूज्याय ᵛदधीत दद्याः । हविरिति शेषः । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । महद्धविर्दधीत। महतोऽन्नस्य लाभायेति वा योज्यम् ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-भ-र—श्यावाश्वस्यार्षम् । [2] झ-त-न-र—स्तुतिज्ञ । [3] झ-न-र—‘ मनुष्य ’ नास्ति। [4] न—मेघरूपम् । [5]. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श— ‘ वरुणाय ’ नास्ति ।

ता हि क्षत्रमविह्रुतं सम्यगसुर्य१माशाते ।
अध व्रतेव मानुषं स्व१र्ण धायि दर्शतम् ॥ २ ॥

ता । हि । क्षत्रम् । अविऽह्रुतम् । सम्यक् । असुर्यम् । आशाते इति ।
अध । व्रताऽइव । मानुषम् । स्वः । न । धायि । दर्शतम् ॥ २ ॥

ˇता ˇहि । हीति हेतौ । यस्मात् ता तौ ˇक्षत्रं बलम् ˇअविह्रुतम् अहिंस्यम् ˇअसुर्यम् असुरविघाति[1] महद्बलं ˇसम्यक् ˇआशाते व्याप्नुतः ˇअध अतो हेतोः ˇमानुषं मनुष्येषु प्रवृत्तं ˇव्रतेव कर्मेव तद्यथा मनुष्येषु नियतं ˇस्वर्ण सूर्य इव स यथा दिवि दृश्यते तद्वत् ˇदर्शतं दर्शनीयं बलं ˇधायि यज्ञे[2] निहितम् ॥

ता वामेषे रथानामुर्वीं गव्यूतिमेषाम् ।
रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥ ३ ॥

ता । वाम् । एषे । रथानाम् । उर्वीम् । गव्यूतिम् । एषाम् ।
रातऽहव्यस्य । सुऽस्तुतिम् । दधृक् । स्तोमैः । मनामहे ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ ˇता तौ प्रसिद्धौ ˇवां युवां ˇरथानाम् अस्मदीयानाम् ˇएषां पुरतो वर्तमानानाम् ˇउर्वीं प्रभूतां ˇगव्यूतिम् अतिविस्तृतं मार्गम् ˇएषे गन्तुम् । मार्गरक्षणायेत्यर्थः ॥ तुमर्थेऽसेन्प्रत्ययः ॥ तदर्थं वां ˇमनामहे स्तुमः ˇरातहव्यस्य ऋषेः रातहव्यसंबन्धिभिः[3] ˇसुष्टुतिं सुष्टुतिभिः शोभनस्तुतिसाधनैः ˇस्तोमैः ˇदधृक् धर्षकौ[4] युवाम् ॥

अधा हि काव्या युवं दक्षस्य पूर्भिरद्भुता ।
नि केतुना जनानां चिकेथे पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

अध । हि । काव्या । युवम् । दक्षस्य । पूःऽभिः । अद्भुता ।
नि । केतुना । जनानाम् । चिकेथे इति । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

ˇअध अपि च । ˇहि[5] प्रसिद्धौ[5] । ˇकाव्या स्तुत्यौ ˇयुवं युवां ˇदक्षस्य प्रवृद्धस्य मम ˇपूर्भिः पूरकैः स्तवैः हे ˇअद्भुता महान्तावाश्चर्यभूतौ सन्तौ ˇकेतुना प्रज्ञानेनानुकूलेन मनसा ˇजनानां यजमानानामित्यर्थः । स्तोत्रं ˇनि ˇचिकेथे नितरां[6] जानीथः । हे ˇपूतदक्षसा शुद्धबलौ युवाम् ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–असुरविघाति मत् (महत्-न) हन्तुमित्यर्थः; ग-घ-ज– ‘ असुरविघाति ’ नास्ति ; श–अनुघातिमहत् हे । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र– ‘ यज्ञे ’ नास्ति । [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श– रातहव्यसंबन्धिनः । [4] ख-च-ण–धारकौ ; झ-न-भ– धर्मकौ ; श–वर्षकौ । [5] ख-च-झ-ण-न-भ-र– ‘ हि प्रसिद्धौ ’ नास्ति । [6] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र– ‘ नितरां ’ नास्ति ।

तदृ॒तं पृ॑थिवि बृ॒हच्छ्र॑वए॒ष ऋषी॑णाम् ।
ज्र॒य॒सा॒नावरं॑ पृ॒थ्वति॑ क्षरन्ति॒ याम॑भिः ॥ ५ ॥

तत् । ऋ॒तम् । पृ॒थि॒वि॒ । बृ॒हत् । श्र॒वः॒ऽए॒षे । ऋषी॑णाम् ।
ज्र॒य॒सा॒नौ । अर॑म् । पृ॒थु । अति॑ । क्ष॒र॒न्ति॒ । याम॑ऽभिः ॥ ५ ॥

हे ᵛपृथिवि देवि त्वयि ᵛतत् सर्वैरर्थ्यमानत्वेन प्रसिद्धं ᵛबृहत् प्रभूतम् ᵛऋतम् उदकम् ᵛऋषीणां स्तोतॄणामस्माकं ᵛश्रवएषे अन्नस्यैषणे सति ᵛज्रयसानौ गच्छन्तौ ॥ ‘ छन्दस्यसानच् शुजृभ्याम् ’ (उ. सू. २. २४३) इत्यसानच् ज्रयतेरपि[1] भवति[1] । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तः ॥ ᵛअरम् अलमत्यर्थं ᵛपृथु यथा भवति तथा ᵛयामभिः गमनैः ᵛअति ᵛक्षरन्ति अत्यर्थं वर्षतः ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

आ यद्वा॑मीयचक्षसा॒ मित्रं॑ व॒यं च॑ सू॒रयः॑ ।
व्यचि॑ष्ठे बहु॒पाय्ये॒ यते॑महि स्व॒राज्ये॑ ॥ ६ ॥

आ । यत् । वा॒म् । ई॒य॒ऽच॒क्ष॒सा॒ । मित्रा॑ । व॒यम् । च॒ । सू॒रयः॑ ।
व्यचि॑ष्ठे । ब॒हु॒ऽपाय्ये॑ । यते॑महि । स्व॒ऽराज्ये॑ ॥ ६ ॥

हे ᵛईयचक्षसा व्यासदर्शनौ हे ᵛमित्रा मित्रावरुणौ ᵛवां युवां ᵛयत्[2] ये[2] ᵛवयं ᵛच ᵛसूरयः स्तोतारः ᵛआ आह्वयामः । ᵛव्यचिष्ठे अत्यन्तविस्तृते ᵛबहुपाय्ये बहुभिर्गन्तव्ये बहुभी रक्षितव्ये वा ᵛस्वराज्ये स्वराट्त्वाय एवंविधराज्यार्थं ᵛयतेमहि गच्छेम ॥ ॥ ४ ॥

‘ बळित्था देव ’ इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका— ‘ बळित्था पञ्च यजतः ’ इति । यजतो नामात्रेय ऋषिः । ‘ आनुष्टुभं तु ’ इत्युक्तत्वादिदमप्यानुष्टुभम् । मित्रावरुणौ देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ब॒ळि॒त्था दे॑व निष्कृ॒तमादि॑त्या य॒जतं॑ बृ॒हत् ।
वरु॑ण॒ मित्रार्य॑म॒न्वर्षि॑ष्ठं क्ष॒त्रमा॑शाथे ॥ १ ॥

बट् । इ॒त्था । दे॒वा॒ । निः॒ऽकृ॒तम् । आदि॑त्या । य॒ज॒तम् । बृ॒हत् ।
वरु॑ण । मित्र॑ । अर्य॑मन् । वर्षि॑ष्ठम् । क्ष॒त्रम् । आ॒शा॒थे॒ इति॑ ॥ १ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र- ‘ ज्रयतेरपि भवति ’ नास्ति ।
[2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ‘ यत् ये ’ नास्ति ; ग-घ-ज-तत् ये ; श- पतये ।

हे ᵛदेवा[1] द्योतमानौ हे ᵛआदित्या अदितेः पुत्रौ हे ᵛवरुण हे ᵛअर्यमन् अरीणां नियमितः ᵛमित्र देव युवां ᵛवट् सत्यं ᵛनिष्कृतम्[2] अबाध्यम् ᵛइत्था इत्थम् इदानीं वर्तमानप्रकारेण ᵛयजतं यष्टव्यं ᵛबृहत् अतिप्रवृद्धं ᵛवर्षिष्ठं प्रवृद्धतमं ᵛक्षत्रं बलम् ᵛआशाथे अश्नुवाथे[3] । यद्वा अर्यमा पृथगेव निर्देष्टव्यः । द्विवचनं बहुवचनंकर्तव्यम्[4] ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययं वरुण मित्र सदथः ।
धर्तारा चर्षणीनां यन्तं सुम्नं रिशादसा ॥ २ ॥

आ । यत् । योनिम् । हिरण्ययम् । वरुण । मित्र । सदथः ।
धर्तारा । चर्षणीनाम् । यन्तम् । सुम्नम् । रिशादसा ॥ २ ॥

ᵛयत् यस्मात् ᵛहिरण्ययं हितरमणीयं ᵛयोनिं यज्ञभूमिं हे ᵛवरुण हे ᵛमित्र ᵛआ ᵛसदथः आगच्छथः तस्मात् ᵛचर्षणीनां मनुष्याणां ᵛधर्तारा धारकौ च हे ᵛरिशादसा हिंसकानां क्षेप्तारौ युवाम् अस्मभ्यं ᵛसुम्नं सुखं ᵛयन्तं कुरुतमित्यर्थः ॥

विश्वे हि विश्ववेदसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।
व्रता पदेव सश्चिरे पान्ति मर्त्यं रिषः ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । विश्वऽवेदसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
व्रता । पदाऽइव । सश्चिरे । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ॥ ३ ॥

ᵛविश्वे ᵛहि सर्वेऽपि । हीति चार्थे । ᵛविश्ववेदसः सर्वविदः सर्वधना वा ᵛवरुणो ᵛमित्रो ᵛअर्यमा चैते त्रयः सर्वे ᵛव्रता अस्मदीयानि कर्माणि ᵛपदेव पदानीव[5] स्थानानीव ᵛसश्चिरे संगता भवन्ति । आगत्य च मां ᵛमर्त्यं ᵛरिषः हिंसकात् ᵛपान्ति रक्षन्ति ॥

ते हि सत्या ऋतस्पृश ऋतावानो जनेजने ।
सुनीथासः सुदानवोऽहोश्चिदुरुचक्रयः ॥ ४ ॥

ते । हि । सत्याः । ऋतऽस्पृशः । ऋतऽवानः । जनेऽजने ।
सुऽनीथासः । सुऽदानवः । अंहोः । चित् । उरुऽचक्रयः ॥ ४ ॥

---

१. ख-च-ण–देवे ; झ-न-भ-र-श– देवौ । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श– ‘ निष्कृतं ’ नास्ति । ३. न-र–आश्नुवाथे । ४. ख-च-ण-न-भ-श–बहुवचनं कर्तव्यम् । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र– ‘ पदानीव ’ नास्ति ।

ᵛते ᵛहि खलु[1] ᵛसत्याः सत्यभूताः सत्यफला वा ᵛऋतस्पृशः उदकस्पर्शस्य[2] कर्तारः ᵛऋतावानः यज्ञवन्तः ᵛजनेजने सर्वेषु यजमानेषु ᵛसुनीथासः सुनयनाः ᵛसुदानवः सुदानाः। हीति प्रसिद्धवाची सर्वत्र संबन्धनीयः। एवं महानुभावा वरुणादयः ᵛअंहोश्चित्। चिदप्यर्थे। पापिनोऽपि स्वस्तोतुः ᵛउरुचक्रयः प्रभूतधनादिकर्तारः ॥

को नु वां॑ मि॒त्रास्तु॑तो॒ वरु॑णो वा त॒नूना॑म् ।

तत्सु वा॒मेष॑ते म॒तिरत्रि॑भ्य॒ एष॑ते म॒तिः ॥ ५ ॥

कः । नु । वा॒म् । मि॒त्र॒ । अस्तु॑तः । वरु॑णः । वा॒ । त॒नूना॑म् ।

तत् । सु । वा॒म् । आ । ई॒ष॒ते॒ । म॒तिः । अत्रि॑ऽभ्यः । आ । ई॒ष॒ते॒ । म॒तिः ॥ ५ ॥

हे ᵛमित्र ᵛवां युवयोर्मध्ये त्वं च ᵛवरुणो ᵛवा ᵛको ᵛनु ᵛअस्तुतः। सर्वैरस्तूयमानः कोऽस्ति। उभावपि स्तुत्यावित्यर्थः। ᵛतनूनाम् इति तृतीयार्थे षष्ठी। तनुभिः स्तुतिभिः[3] अस्तुत इति संबन्धः ॥ अत्र मित्रशब्देन मित्रस्यैकस्यैव संबोधनं ‘ वरुणेळास्वन्तः ’ (ऋ. सं. ५. ६२. ६) इत्यत्रेवात्र द्विवचनसूचकस्याकारस्य अनाम्नानात्[4]। लोकेषु बहुषु संनिहितेषु एकमेव संबोध्य युवयोरिदं युष्माकमिदमिति प्रयुञ्जते ॥ ᵛतत् तस्मात् यस्मात्सर्वे स्तुवन्ति तस्मात्। तनूनामित्येतत् व्यवहितमप्युत्तरत्र वा योज्यम्। तनूनाम् अल्पमतीनामस्माकं ᵛमतिः स्तुतिः ᵛवां युवां सुष्ठु[5] ᵛएषते अभिगच्छति। ᵛअत्रिभ्यः अत्रिगोत्रेभ्योऽस्मभ्यम् अस्मदीयमतिः ᵛएषते। आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ॥ ५ ॥

‘ प्र वो मित्राय ’ इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तमात्रेयस्य यजतस्यार्षं गायत्रं मैत्रावरुणम्। तथा चानुक्रम्यते— ‘ प्र वो गायत्रम् ’ इति। अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—‘ प्र वो मित्राय प्र मित्रयोर्वरुणयोः ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति। अभिप्लवषडहे पृष्ठ्यषडहे च स्तोमनिमित्तावापार्थमिदमादीनि द्वितीयवर्जितानि चत्वारि सूक्तानि। तथैव सूत्रितं— ‘ प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

प्र वो॑ मि॒त्राय॑ गायत॒ वरु॑णाय वि॒पा गि॒रा । महि॑क्षत्रावृ॒तं बृ॒हत् ॥ १ ॥

प्र । वः॒ । मि॒त्राय॑ । गा॒य॒त॒ । वरु॑णाय । वि॒पा । गि॒रा । महि॑ऽक्षत्रौ । ऋ॒तम् । बृ॒हत् ॥ १ ॥

हे मदीया ऋत्विजः ᵛवः। यूयमित्यर्थः। ᵛमित्राय ᵛवरुणाय च ᵛविपा व्याप्तया ᵛगिरा स्तुत्या ᵛप्र ᵛगायत स्तुतिं कुरुत। स्तुत्या स्तुवतेत्येतत् पाकं पचतीतिवत्। हे ᵛमहिक्षत्रौ प्रभूतबलौ युवाम् ᵛऋतं यज्ञं ᵛबृहत महत् अतिप्रशस्तम्। स्तुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः। अथवा महत् प्रभूतम् ऋतं स्तोत्रं शृणुतमिति शेषः ॥

---

[1] झ-न-भ-र- ते खलु। [2] ख-च-ण—उदकस्पृशः तस्य ; ग-घ-ज-श—उदकस्य ; झ-त-भ-र- उदकस्पृशत्वस्य। [3] ख-च-ण—अल्पस्तुतिभिः ; झ-र- अस्तुतिभिः। [4] ख-च-ण-भ—अभावात् ; झ—अनास्तोमात ; त-र-श—आम्नानात्। [5] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ‘ सुष्ठु ’ नास्ति।

सम्राजा या घृतयोनी मित्रश्चोभा वरुणश्च । देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २ ॥

सम्ऽराजा । या । घृतयोनी इति घृतऽयोनी । मित्रः । च । उभा । वरुणः । च ।
देवा । देवेषु । प्रऽशस्ता ॥ २ ॥

ᵛया यौ ᵛमित्रश्च ᵛवरुणश्च । परस्परापेक्षया चशब्दः । ᵛउभा उभौ ᵛसम्राजा सर्वस्य स्वामिनौ ᵛघृतयोनी उदकस्योत्पादकौ ᵛदेवा[1] द्योतमानौ ᵛदेवेषु मध्ये ᵛप्रशस्ता प्रकर्षेण स्तुत्यौ[2] । तौ गायतेति पूर्वत्रान्वयः ॥

ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य । महि वां क्षत्रं देवेषु ॥ ३ ॥

ता । नः । शक्तम् । पार्थिवस्य । महः । रायः । दिव्यस्य । महि । वाम् । क्षत्रम् । देवेषु ॥ ३ ॥

ᵛता तौ देवौ ᵛनः अस्मदर्थं ᵛपार्थिवस्य पृथिवीसंबद्धस्य ᵛदिव्यस्य दिवि भवस्य च ᵛमहः महतः ᵛरायः धनस्य ᵛशक्तं समर्थौ भवतम् । दातुमिति शेषः । हे देवौ ᵛवां युवयोः ᵛमहि महत् पूज्यं ᵛक्षत्रं बलं ᵛदेवेषु प्रसिद्धं स्तुम इति शेषः ॥

ऋतमृतेन सपन्तेषिरं दक्षमाशाते । अद्रुहा देवौ वर्धेते ॥ ४ ॥

ऋतम् । ऋतेन । सपन्ता । इषिरम् । दक्षम् । आशाते इति । अद्रुहा । देवौ । वर्धेते इति ॥ ४ ॥

ᵛऋतेन उदकेन निमित्तेन ᵛऋतं यज्ञं ᵛसपन्ता स्पृशन्तौ ᵛइषिरम् एषणवन्तं ᵛदक्षं प्रवृद्धं यजमानं हविर्वा[3] ᵛआशाते व्याप्नुतः । ᵛअद्रुहा अद्रोग्धारौ ᵛदेवौ मित्रावरुणौ युवां ᵛवर्धेते प्रवृद्धौ भवतः ॥

वृष्टिद्यावा रीत्यापेषस्पती दानुमत्याः । बृहन्तं गर्तमाशाते ॥ ५ ॥

वृष्टिऽद्यावा । रीतिऽआपा । इषः । पती इति । दानुऽमत्याः ।
बृहन्तम् । गर्तम् । आशाते इति ॥ ५ ॥

ᵛवृष्टिद्यावा । वृष्ट्यर्था द्यौः स्तुतिर्ययोस्तौ वृष्टिद्यावा । अथवा वृष्टिर्वर्षिका द्यौरन्तरिक्षं याभ्यां तौ तादृशौ । ᵛरीत्यापा ॥ ‘ री गतिरेषणयोः ’ ॥ रीतिः प्राप्तिः । सैव[4] आपा आप्तिः[4] अभिमतप्राप्तिर्ययोस्तौ तादृशौ । ᵛइषः अन्नस्य ᵛपती स्वामिनौ । वृष्टिप्रदत्वात् स्वामित्वम् । ᵛदानुमत्याः दानवत्याः । दातुमुचितायाः[5] इत्यर्थः । एतदिड्विशेषणम् । एवं महानुभावौ ᵛबृहन्तं महान्तं ᵛगर्तं रथम् ᵛआशाते व्याप्नुतः । अधितिष्ठतो यागार्थम् ॥ ॥ ६ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–देवौ । [2] ख-च-ण–स्तुतौ; त–स्तुत्या । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-र–बर्हिर्वा । [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र– सैव आप्तिः ; ग-घ-ज–सैव अपा । [5] ख-च-झ-ण-न-भ-र–दानमुचितायाः ; ग-घ-ज-श– दातृषूचितायाः ।

‘ त्री रोचना ’ इति चतुर्ऋचं त्रयोदशं सूक्तम् । उरुचक्रिर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः[1] । मित्रावरुणौ देवता । अनुक्रम्यते च—‘ त्री रोचना चतुष्कमुरुचक्रिः ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्री रो॑च॒ना व॑रुण॒ त्रीँरु॒त द्यून्त्रीणि॑ मित्र धारयथो॒ रजां॑सि ।
वा॒वृ॒धा॒नाव॒मतिं॑ क्ष॒त्रिय॒स्यानु॑ व्र॒तं रक्ष॑माणावजु॒र्यम् ॥ १ ॥

त्री । रो॒च॒ना । व॒रु॒ण॒ । त्रीन् । उ॒त । द्यून् । त्रीणि॑ । मि॒त्र॒ । धा॒र॒य॒थः॒ । रजां॑सि ।
व॒वृ॒धा॒नौ । अ॒मति॑म् । क्ष॒त्रिय॑स्य । अनु॑ । व्र॒तम् । रक्ष॑माणौ । अ॒जु॒र्यम् ॥ १ ॥

हे ᵛवरुण हे ᵛमित्र युवां ᵛत्री त्रीणि ᵛरोचना रोचनानि[2] द्युलोकान् धारयथ इति संबन्धः । ᵛउत अपि च ᵛत्रीन् ᵛद्यून् द्योतमानानन्तरिक्षलोकान् ᵛधारयथः । तथा ᵛत्रीणि ᵛरजांसि भूलोकान् । कीदृशौ युवाम् । ᵛवावृधानौ[3] वर्धमानौ[3] ᵛक्षत्रियस्य । क्षत्रं बलम् । तद्वत इन्द्रस्य । यद्वा । क्षत्रियजातीयस्य यजमानस्य ᵛअमतिम् । रूपनामैतत् । रूपं ᵛव्रतं कर्म च ᵛअजुर्यम् अजीर्णमविरतं वा ᵛरक्षमाणौ ॥

इरा॑वतीर्वरुण धे॒नवो॑ वां॒ मधु॑मद्वां॒ सिन्ध॑वो मित्र दुह्रे ।
त्रय॑स्तस्थुर्वृष॒भास॑स्तिसृ॒णां धि॒षणा॑नां रेतो॒धा वि द्यु॒मन्तः॑ ॥ २ ॥

इरा॑ऽवतीः । व॒रु॒ण॒ । धे॒नवः॑ । वा॒म् । मधु॑ऽमत् । वा॒म् । सिन्ध॑वः । मि॒त्र॒ । दु॒ह्रे॒ ।
त्रयः॑ । त॒स्थुः॒ । वृ॒ष॒भासः॑ । ति॒सृ॒णाम् । धि॒षणा॑नाम् । रे॒तः॒ऽधाः । वि । द्यु॒ऽमन्तः॑ ॥ २ ॥

हे ᵛवरुण हे ᵛमित्र ᵛवां युवयोराज्ञया ᵛधेनवः गावः ᵛइरावतीः । इरा क्षीरलक्षणा । तद्वत्यो भवन्ति । तथा ᵛसिन्धवः स्यन्दनशीला मेघा नद्यो वा ᵛमधुमत् मधुररसमुदकं ᵛदुह्रे दुहन्ति । तथा ᵛत्रयः त्रिसंख्याकाः ᵛवृषभासः वर्षितारः ᵛरेतोधाः उदकस्य धारकाः ᵛद्युमन्तः दीप्तिमन्तोऽग्निवाय्वादित्याः ᵛतिसृणां त्रिसंख्याकानां ᵛधिषणानां स्थानानां[4] पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानां[4] स्वामिनः सन्तः ᵛवि विविधं प्रत्येकं ᵛतस्थुः तिष्ठन्ति । युवयोरनुग्रहात् त्रयोऽपि देवास्त्रिषु स्थानेषु वर्तन्ते इत्यर्थः ॥

प्रा॒तर्दे॒वीमदि॑तिं जोहवीमि म॒ध्यंदि॑न॒ उदि॑ता॒ सूर्य॑स्य ।
रा॒ये मि॑त्रावरुणा स॒र्वता॒तेळे॑ तो॒काय॒ तन॑याय॒ शं योः ॥ ३ ॥

प्रा॒तः । दे॒वीम् । अदि॑तिम् । जो॒ह॒वी॒मि॒ । म॒ध्यंदि॑ने । उत्ऽइ॑ता । सूर्य॑स्य ।
रा॒ये । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । स॒र्वऽता॑ता । ईळे॑ । तो॒काय॑ । तन॑याय । शम् । योः ॥ ३ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श–‘ छन्दः ’ नास्ति । [2] ख-च-झ-ण-भ-र-श– रोचमानानि ; न– रोचनानि रोचमानानि । [3] ख-च-ण-भ– ‘ वावृधानौ वर्धमानौ ’ नास्ति । [4] ख-च-ण– ‘ स्थानानां… °लोकानां ’ नास्ति ; झ-त-न-भ-र-श– स्थानानाम् ।

अहमृषिः ᵛप्रातः प्रातःकाले ᵛअदितिम् अखण्डनीयां देवानां जननीं. ᵛदेवीं द्योतमानां ᵛजोहवीमि आह्वयामि[1] । तथा ᵛमध्यंदिने ᵛसूर्यस्य ᵛउदिता उदितौ तत्समृद्धिकाले माध्यंदिने सवने जोहवीमि । हे ᵛमित्रावरुणा युवां ᵛराये धनप्राप्तये सर्वतातौ यज्ञे ᵛईळे स्तौमि । पुनः किमर्थम् । ᵛतोकाय पुत्राय ᵛतनयाय तत्पुत्राय च ᵛशम् अरिष्टशमनाय ᵛयोः सुखस्य मिश्रणाय चेळे इति ॥

या ध॒र्तारा॒ रज॑सो रोच॒नस्यो॒तादि॒त्या दि॒व्या पार्थि॑वस्य ।
न वां॑ दे॒वा अ॒मृता॒ आ मि॑नन्ति व्र॒तानि॑ मित्रावरुणा ध्रु॒वाणि॑ ॥ ४ ॥

या । ध॒र्तारा॑ । रज॑सः । रो॒च॒नस्य॑ । उ॒त । आ॒दि॒त्या । दि॒व्या । पार्थि॑वस्य ।
न । वा॒म् । दे॒वाः । अ॒मृताः॑ । आ । मि॒न॒न्ति॒ । व्र॒तानि॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । ध्रु॒वाणि॑ ॥ ४ ॥

ᵛया यौ ᵛरोचनस्य रोचमानस्य ᵛरजसः लोकस्य । स्वर्गाख्यस्येत्यर्थः । ᵛउत अपि च ᵛपार्थिवस्य रजसः या यौ धर्तारौ[2] ᵛआदित्या अदितेः पुत्रौ ᵛदिव्या दिवि भवौ तौ युवामीळे इति पूर्वत्र संबन्धः । हे ᵛमित्रावरुणा ᵛवां युवयोः ᵛध्रुवाणि ᵛव्रतानि कर्माणि ᵛदेवाः अन्ये इन्द्रादयः ᵛअमृताः अमरणधर्माणोऽपि ᵛन ᵛआ ᵛमिनन्ति न हिंसन्ति । यतो ध्रुवाण्यत इत्यभिप्रायः ॥ ॥ ७ ॥

'पुरूरुणा' इति चतुर्ऋचं चतुर्दशं सूक्तमुरुचक्रेरार्षं गायत्रं मैत्रावरुणम् । 'पुरूरुणा गायत्रं तु' इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रातःसवने आवापार्थत्वेन इदमपि सूक्तं पूर्वसूक्तेन सह । 'प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत्' इति ह्युक्तम् । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे आद्यस्तृचः षडहस्तोत्रियसंज्ञकः । सूत्रितं च— 'पुरूरुणा चिद्ध्यस्ति प्रति वां सूर उदिते' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

पु॒रू॒रुणा॑ चि॒द्ध्यस्त्यवो॑ नू॒नं वां॑ वरुण । मित्र॒ वंसि॑ वां सुम॒तिम् ॥ १ ॥

पु॒रु॒ऽउ॒रुणा॑ । चि॒त् । हि । अस्ति॑ । अवः॑ । नू॒नम् । वा॒म् । व॒रु॒ण॒ ।
मित्र॑ । वंसि॑ । वा॒म् । सु॒ऽम॒तिम् ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ ᵛवां युवयोः ᵛपुरूरुणा ᵛचित् ॥ अत्र सोः 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः ॥ पुरोरपि बहु उरु बहुतरम् । अथवा पुरु च तदुरु च पुरूरु । अत्यन्तमुरुतरमित्यर्थः । तादृक् ᵛअवः रक्षणं ᵛनूनं निश्चयेन ᵛअस्ति । ᵛहि प्रसिद्धौ । चिदिति पूरणः । हे ᵛवरुण हे ᵛमित्र ᵛवां युवयोः ᵛसुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं ᵛवंसि संभजेय । यस्मादवोऽस्ति तस्माद्वंसीति भावः ॥

---

[1] त–आह्वयामीति । [2] झ-त-न-र–धर्तारौ तौ ।

ता वां॑ स॒म्यग॑द्रुह्वा॒णेष॑मश्याम॒ धाय॑से । व॒यं ते॑ रुद्रा स्याम ॥ २ ॥

ता । वा॒म् । स॒म्यक् । अ॒द्रु॒ह्वा॒णा॒ । इष॑म् । अ॒श्या॒म॒ । धाय॑से । व॒यम् । ते । रु॒द्रा॒ । स्या॒म॒ ॥२॥

हे ᵛअद्रुह्वाणा हे अद्रोग्धारौ ᵛता तौ प्रसिद्धौ ᵛवां युवां ᵛसम्यक् । स्तुम इति शेषः । स्तोतारो वयम् ᵛइषम् अन्नं ᵛधायसे पानाय भोजनाय ᵛअश्याम प्राप्नुयाम । हे ᵛरुद्रा दुःखात् द्रावयितारौ रुदद्भिः[1] द्रवणीयौ वा ᵛते स्तोतारः ᵛवयं ᵛस्याम भवेम । समृद्धा इति शेषः । युवाभ्यां स्वभूता वा स्याम ॥

पा॒तं नो॑ रुद्रा पा॒युभि॑रु॒त त्रा॑येथां सुत्रा॒त्रा । तु॒र्याम॒ दस्यू॒न्त॒नूभिः॑ ॥ ३ ॥

पा॒तम् । न॒ः । रु॒द्रा॒ । पा॒युऽभिः॑ । उ॒त । त्रा॒ये॒था॒म् । सु॒ऽत्रा॒त्रा । तु॒र्याम॑ । दस्यू॑न् । त॒नूभिः॑ ॥३॥

हे ᵛरुद्रा उक्तरूपौ देवौ युवां ᵛनः अस्मान् ᵛपायुभिः रक्षणैः ᵛपातं रक्षतम् । ᵛउत अपि च ᵛसुत्रात्रा शोभनेन त्राणेन[2] ᵛत्रायेथां पालयेथाम्[3] । इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारभेदेन भेदः । स्तोत्रादिवैकल्यात् शत्रोर्वा त्रायेथाम् अभिमतप्रापणेन रक्षतमित्यर्थः । वयं च ᵛतनूभिः पुत्रादिभिः सहिताः स्वीयैरङ्गैर्वा ᵛदस्यून् शत्रून् ᵛतुर्याम हिंस्याम तरेम वा ॥

मा कस्या॑द्भुतक्रतू य॒क्षं भु॑जेमा त॒नूभिः॑ । मा शेष॑सा॒ मा तन॑सा ॥ ४ ॥

मा । कस्य॑ । अ॒द्भु॒त॒क्र॒त॒ इत्य॑द्भुतऽक्रतू । य॒क्षम् । भु॒जे॒म॒ । त॒नूभिः॑ ।

मा । शेष॑सा । मा । न॑सा ॥ ४ ॥

हे ᵛअद्भुतक्रतू आश्चर्यकर्माणौ वयं ᵛकस्य अन्यस्य कस्यचन ᵛयक्षं पूजितं धनं ᵛमा ᵛभुजेम मा भुञ्जीमहि ᵛतनूभिः अस्मदीयैः[4] अवयवैः । युवयोरनुग्रहात् समृद्धा वयम् अन्ययाचितधनेन शरीरपोषं न कुर्म इत्यर्थः । तथा ᵛशेषसा अपत्येन सहिताः ᵛमा भुजेम । ᵛतनसा पौत्रादिना सहिताः ᵛमा भुजेम । अस्मत्कुले न केऽपि भुञ्जीमहीत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

‘ आ नो गन्तम् ’ इति तृचात्मकं पञ्चदशं सूक्तं बाहुवृक्तस्यात्रेयस्यार्षं गायत्रं मैत्रावरुणम् । ‘ आ नस्तृचं बाहुवृक्तः ’ इत्यनुक्रमणिका । उक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे अयमनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—‘ आ नो मित्रावरुणा नो गन्त रिशादसा ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

आ नो॑ गन्तं रिशादसा॒ वरु॑ण॒ मित्र॑ ब॒र्हणा॑ । उपे॒मं चारु॑मध्व॒रम् ॥ १ ॥

आ । न॒ः । ग॒न्त॒म् । रि॒शा॒द॒सा॒ । वरु॑ण । मित्र॑ । ब॒र्हणा॑ । उप॑ । इ॒मम् । चारु॑म् । अ॒ध्व॒रम् ॥१॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र– रुद्भिः । [2] ख-च-झ-ण-र–त्राणनेन ; ग-घ-ज-श–‘ त्राणेन ’ नास्ति । [3] ग-घ-ज– ‘ पालयेथां ’ नास्ति ; त–पालयेताम् ; र–पालयताम् ; श–पालनम् । [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श–मदीयैः ।

हे ᵛवरुण हे ᵛमित्र हे ᵛरिशादसा शत्रूणां प्रेरकौ युवां ᵛनः अस्माकम् ᵛइमं ᵛचारुं चरणीयम्[1] ᵛअध्वरम् अहिंसकं यज्ञम् ᵛउप ᵛआ ᵛगन्तम् उपागच्छतम् । कीदृशौ । ᵛबर्हणा परिवर्हणौ निबर्हणौ[2] हन्तारौ शत्रूणाम्[2] ॥

विश्व॑स्य॒ हि प्रचे॑तसा॒ वरु॑ण॒ मित्र॒ राज॑थः । ई॒शा॒ना पि॑प्यतं॒ धियः॑ ॥ २ ॥

विश्व॑स्य । हि । प्र॒ऽचे॒त॒सा॒ । वरु॑ण । मित्र॑ । राज॑थः । ई॒शा॒ना । पि॒प्य॒त॒म् । धियः॑ ॥ २ ॥

हे[3] ᵛमित्र हे ᵛवरुण[3] ᵛप्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानौ युवां ᵛविश्वस्य ᵛराजथः सर्वस्य स्वामिनौ भवथः । ᵛहि इति प्रसिद्धौ । हे ᵛईशाना अस्माकमीश्वरौ युवां ᵛधियः अस्मदीयानि कर्माणि ᵛपिप्यतं प्याययतं फलैः[4] ॥

उप॑ नः सु॒तमा ग॑तं॒ वरु॑ण॒ मित्र॑ दा॒शुषः॑ । अ॒स्य सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥ ३ ॥

उप॑ । नः॒ । सु॒तम् । आ । ग॒त॒म् । वरु॑ण । मित्र॑ । दा॒शुषः॑ । अ॒स्य । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥३॥

ᵛनः अस्माकं ᵛसुतम् अभिषुतं सोमं प्रति हे[5] ᵛवरुण हे ᵛमित्र[5] युवाम् ᵛउप ᵛआ ᵛगतम् उपागच्छतम् । ᵛदाशुषः हविर्दातुर्मम ᵛअस्य ᵛसोमस्य ᵛपीतये पानाय ॥ ॥ ९ ॥

‘ आ मित्रे वरुणे ’ इति तृचात्मकं षोडशं सूक्तं बाहुवृक्तस्यार्षमौष्णिहं मैत्रावरुणम् । ‘ आ मित्र औष्णिहम् ’ इत्यनुक्रमणिका । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयं मैत्रावरुणस्य तृचः । सूत्रितं च—‘ आ मित्रे वरुणे वयमश्विनावेह गच्छतम् (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

आ मि॒त्रे वरु॑णे व॒यं गी॒र्भिर्जु॑हुमो अत्रि॒वत् । नि ब॒र्हिषि॑ सदतं॒ सोम॑पीतये ॥ १ ॥

आ । मि॒त्रे । वरु॑णे । व॒यम् । गीः॒ऽभिः । जु॒हु॒मः॒ । अ॒त्रि॒ऽवत् ।

नि । ब॒र्हिषि॑ । स॒द॒त॒म् । सोम॑ऽपीतये ॥ १ ॥

ᵛवयम् आत्रेयाः ᵛमित्रे ᵛवरुणे मित्रावरुणयोः[6] अर्थाय ᵛगीर्भिः मन्त्रैः ᵛआ ᵛजुहुमः ᵛअत्रिवत् अस्मद्गोत्रप्रवर्तकोऽत्रिरिव । तस्मात् हे[7] मित्रावरुणौ[7] ᵛसोमपीतये ᵛबर्हिषि ᵛनि ᵛसदतं निषीदतम् ॥

---

[1] त-न-रमणीयम् । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ निबर्हणौ…शत्रूणां ’ नास्ति । [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श- ‘ हे … वरुण ’ नास्ति । [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ‘ फलैः ’ नास्ति । [5] ख-च-ण- हे मित्र हे वरुण । [6] ख-च-झ-ण-न-भ- मित्रावरुणयोरागतयोः ; त-र- मित्रावरुणयोर्गतयोः । [7] ख-च-झ-ण-त-भ-र- तत् ; न- ‘ हे मित्रावरुणौ ’ नास्ति ।

व्रतेन स्थो ध्रुवक्षेमा धर्मणा यातयज्जना ।
नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ २ ॥

व्रतेन । स्थः । ध्रुवऽक्षेमा । धर्मणा । यातयत्ऽजना ।
नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमऽपीतये ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां ᵛधर्मणा जगद्धारकेण ᵛव्रतेन कर्मणा योगेन ᵛध्रुवक्षेमा ᵛस्थः अविचलितस्थानौ भवथः। ᵛयातयज्जना। यातयन्तः कर्मसु प्रवर्तयन्तो जना ऋत्विजो ययोस्तौ यातयज्जनौ। अथवा यातयन्तः शत्रून् हिंसन्तो जना भृत्या ययोस्तौ। शिष्टं गतम्॥

मित्रश्च नो वरुणश्च जुषेतां यज्ञमिष्टये ।
नि बर्हिषि सदतां सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रः । च । नः । वरुणः । च । जुषेताम् । यज्ञम् । इष्टये ।
नि । बर्हिषि । सदताम् । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

ᵛमित्रश्च ᵛवरुणश्च उभौ ᵛनः अस्माकं ᵛयज्ञम् ᵛइष्टये अभीष्टाय[1] ᵛजुषेतां सेवेताम्। आगत्य च ᵛबर्हिषि ᵛनि ᵛसदतां निषीदतां सोमपानाय॥ ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि। तत्र ‘ यदद्य स्थः ’ इति दशर्चं प्रथमं सूक्तमात्रेयस्य पौरनाम्नः आर्षमानुष्टुभमाश्विनम्। अनुक्रान्तं च—‘ यदद्य दश पौर आश्विनं तदानुष्टुभं तु ’ इति। ‘ तत् ’ इत्युक्तत्वादिदमादीनि षट् सूक्तान्याश्विनानि। ‘ आनुष्टुभं तु ’ इति तुशब्दादिदमुत्तरं च द्वे आनुष्टुभे। प्रातरनुवाक आश्विने क्रतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते। ‘ यदद्य स्थ इति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितम्॥

यदद्य स्थः परावति यदर्वावत्यश्विना ।
यद्वा पुरू पुरुभुजा यदन्तरिक्ष आ गतम् ॥ १ ॥

यत् । अद्य । स्थः । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । अश्विना ।
यत् । वा । पुरु । पुरुऽभुजा । यत् । अन्तरिक्षे । आ । गतम् ॥ १ ॥

हे ᵛपुरुभुजा बहुषु यज्ञेषु भोक्तारौ अधिकं रक्षितारौ वा हे ᵛअश्विना ᵛयत् यदि ᵛअद्य अस्मिन् काले ᵛपरावति अत्यन्तं दूरदेशे द्युलोके ᵛस्थः भवथः। ᵛयत् वा ᵛअर्वावति अरणवति गन्तुं शक्ये प्रदेशे अन्तिके स्थः। ᵛयत् यदि ᵛवा अथवा ᵛपुरु बहुप्रदेशेषु स्थः। ᵛयत् यदि ᵛअन्तरिक्षे स्थः तस्मात्सर्वस्मात् अद्य ᵛआ ᵛगतम् आगच्छतम्॥

---

[1] ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-भ-श–अभीष्टये।

इ॒ह त्या पु॑रु॒भूत॑मा पु॒रू दंसां॑सि॒ बिभ्र॑ता ।
व॒र॒स्या या॒म्यध्रि॑गू हु॒वे तु॒विष्ट॑मा भु॒जे ॥ २ ॥

इ॒ह । त्या । पु॒रु॒ऽभूत॑मा । पु॒रु । दंसां॑सि । बिभ्र॑ता ।
व॒र॒स्या । या॒मि॒ । अध्रि॑गू॒ इत्यध्रि॑ऽगू । हु॒वे । तु॒विःऽत॑मा । भु॒जे ॥ २ ॥

ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛत्या तौ ᵛपुरुभूतमा पुरूणां बहूनां यजमानानां भावयितृतमौ ᵛपुरु पुरूणि ᵛदंसांसि कर्माणि ᵛबिभ्रता धारयन्तौ ᵛवरस्या वरणीयौ ᵛअध्रिगू अन्यैः अधृतगमनकर्माणौ ᵛयामि उपागच्छामि । ᵛतुविष्टमा प्रभूततमौ ᵛभुजे भोगाय पालनाय वा ᵛहुवे आह्वयामि ॥

ई॒र्मान्यद्वपु॑षे॒ वपु॑श्च॒क्रं रथ॑स्य येमथुः ।
पर्य॒न्या नाहु॑षा यु॒गा म॒ह्ना रजां॑सि दीयथः ॥ ३ ॥

ई॒र्मा । अ॒न्यत् । वपु॑षे । वपुः॑ । च॒क्रम् । रथ॑स्य । ये॒म॒थुः॒ ।
परि॑ । अ॒न्या । नाहु॑षा । यु॒गा । म॒ह्ना । रजां॑सि । दी॒य॒थः॒ ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां ᵛरथस्य युष्मदीयस्य ᵛअन्यत् ᵛचक्रम् ᵛईर्मा ॥ अर्तेः ईर्मा इति रूपम् । गन्तर्यादित्ये ᵛवपुषे तस्य शोभायै ᵛवपुः वपुष्मत् तेजोवत् चक्रं ᵛयेमथुः नियमितवन्तौ स्थः । ᵛअन्या अन्येन चक्रेण ᵛमह्ना महत्त्वेन स्वसामर्थ्येन ᵛनाहुषा ᵛयुगा । नहुषा मनुष्याः । तेषां युगा युगोपलक्षितान् कालान् प्रातरादिसवनान् अहोरात्रादिकालान् वा ᵛरजांसि लोकांश्च ᵛपरि ᵛदीयथः परिगच्छथः । 'न्य१घ्न्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः' (ऋ. सं १. ३०. १९) इत्युक्तम् ॥

तदू॒ षु वा॑मे॒ना कृ॒तं विश्वा॒ यद्वा॒मनु॒ ष्टवे॑ ।
नाना॑ जा॒तावरे॒पसा॒ सम॒स्मे बन्धु॒मेय॑थुः ॥ ४ ॥

तत् । ऊँ इति॑ । सु । वा॒म् । ए॒ना । कृ॒तम् । विश्वा॑ । यत् । वा॒म् । अनु॑ । स्तवे॑ ।
नाना॑ । जा॒तौ । अ॒रे॒पसा॑ । सम् । अ॒स्मे इति॑ । बन्धु॑म् । आ । ई॒य॒थुः॒ ॥ ४ ॥

हे ᵛविश्वा व्याप्तौ ᵛयत् येन स्तोत्रेण ᵛवां युवाम् ᵛअनु ᵛष्टवे अनुस्तुवे ᵛतदु । उ इति पूरणः । ᵛएना अनेन पौरेण[1] ᵛसु[2] सुष्टु ᵛवां युवाभ्यां ᵛकृतं संपादितं भवतु । ᵛनाना पृथगेव ᵛजातौ समृद्धौ ᵛअरेपसा अपापौ ᵛअस्मे अस्मभ्यं ᵛबन्धुम् अन्नं धनं वा ᵛसम् ᵛआ ᵛईयथुः सम्यक् गमयथः । सम्यक् प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

---

[1] न- पौरेण मया । [2] ख-च-झ-ण-भ-र- मा ; श- 'सु' नास्ति ।

आ यद्वां॑ सू॒र्या रथं॒ तिष्ठ॑द्रघु॒ष्यदं॒ सदा॑ ।
परि॑ वामरु॒षा वयो॑ घृ॒णा व॑रन्त आ॒तपः॑ ॥ ५ ॥

आ । यत् । वा॒म् । सू॒र्या । रथ॑म् । तिष्ठ॑त् । र॒घु॒ऽस्यद॑म् । सदा॑ ।
परि॑ । वा॒म् । अ॒रु॒षाः । वयः॑ । घृ॒णा । व॒र॒न्ते॒ । आ॒ऽतपः॑ ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ vवां युवयोः vसदा[1] सर्वदा[1] vरघुष्यदं शीघ्रगं vरथं vसूर्या युवयोः पत्नी vयत् यदा vआ vतिष्ठत् आस्थितवती तदा vवां[2] vपरि vवरन्ते परितो वृण्वन्ति । के । vअरुषाः आरोचमानाः vघृणा दीप्ताः vआतपः आतापनाः[3] शत्रूणां vवयः अश्वाः । अथवा आतपः इति विशेष्यम् । वयो गन्तार उक्तलक्षणा आतपः सर्वतस्तापयित्र्यो दीप्तयः परि वरन्ते ॥ ॥ ११ ॥

यु॒वोरत्रि॑श्चिकेतति॒ नरा॑ सु॒म्नेन॒ चेत॑सा ।
घ॒र्मं यद्वा॑मरे॒पसं॒ नास॑त्या॒स्ना भु॑र॒ण्यति॑ ॥ ६ ॥

यु॒वोः । अत्रिः॑ । चि॒के॒त॒ति॒ । नरा॑ । सु॒म्नेन॑ । चेत॑सा ।
घ॒र्मम् । यत् । वा॒म् । अ॒रे॒पस॑म् । नास॑त्या । आ॒स्ना । भु॒र॒ण्यति॑ ॥ ६ ॥

हे vनरा नेतारावश्विनौ vयुवोः युवयोः । युवामित्यर्थः । vअत्रिः अस्मत्पिता ऋषिः vसुम्नेन सुखेन अग्निदाहोपशमरूपेण हेतुना vचेतसा आदरयुक्तेन मनसा vचिकेतति जानाति । स्तुतवानित्यर्थः । सति दुःखे सुखमपेक्षते[4] । दुःखस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आह । vयत् यस्मात् हे[5] नासत्यौ[5] vवां युवयोः vआस्ना आस्येन तन्निष्पन्नेन[6] स्तोत्रेण vघर्मं दीप्तं दहन्तमग्निमसुरः स्वदाहाय प्रक्षिप्तम् vअरेपसम् अपापं सुखकरं vभुरण्यति प्राप्तवान् ॥ भुरण्यतिर्गतिकर्मा ॥ अत्रेरग्नेः सकाशात् रक्षणं ‘ हिमेनाग्निं घ्रंसम् ’ (ऋ. सं १. ११६. ८), ‘ युवमृबीसमुत तप्तमत्रये ’ (ऋ. सं. १०. ३९. ९) इत्यादिभिः स्पष्टं प्रदर्शितम् ॥

उ॒ग्रो वां॑ क॒कु॒हो य॒यिः शृ॒ण्वे यामे॑षु सं॒त॒निः ।
यद्वां॒ दंसो॑भिरश्वि॒नात्रि॒र्न॑राव॒वर्त॑ति ॥ ७ ॥

उ॒ग्रः । वा॒म् । क॒कु॒हः । य॒यिः । शृ॒ण्वे । यामे॑षु । स॒म्ऽत॒निः ।
यत् । वा॒म् । दंसः॑ऽभिः । अ॒श्वि॒ना॒ । अत्रिः॑ । न॒रा॒ । आ॒ऽव॒वर्त॑ति ॥ ७ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र- ‘ सदा सर्वदा ’ नास्ति । [2] ख-च-ण-भ-वां सदा । [3] ख-च-झ-ण-श-आतपनाः । [4] झ-सुखपेक्षते ; त-सुमुक्षते ; र-सुखमुपेक्षते ; श-सुखमुक्षत । [5] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ‘ हे नासत्यौ ’ नास्ति । [6] झ-र-तजानिष्पन्नेन ; न-तज्जन्येन ।

ᵛउग्रः उद्गूर्णबलः ᵛवां युवयोः[1] ᵛककुहः उच्छ्रितो महान् ᵛययिः गन्ता ᵛसंतनिः सततं गच्छन् रथः ᵛयामेषु गमनेषु यज्ञेषु वा ᵛश्रृण्वे श्रूयते । हे[2] ᵛअश्विना हे ᵛनरा[2] ᵛयत् यस्मात् ᵛवां युवां ᵛदंसोभिः कर्मभिः ᵛअत्रिः अस्मत्पिता ᵛआववर्तति आवर्तयति ॥

मध्व॑ ऊ॒ षु म॑धूयुवा॒ रुद्रा॒ सिष॑क्ति पि॒प्युषी॑ ।

यत्स॑मु॒द्राति॒ पर्ष॑थः प॒क्वाः पृक्षो॑ भरन्त वाम् ॥ ८ ॥

मध्वः॑ । ऊँ॒ इति॑ । सु । म॒धु॒ऽयु॒वा॒ । रुद्रा॑ । सिस॑क्ति । पि॒प्युषी॑ ।

यत् । स॒मु॒द्रा । अति॑ । पर्ष॑थः । प॒क्वाः । पृ॒क्षः॑ । भ॒र॒न्त॒ । वा॒म् ॥ ८ ॥

हे ᵛमधूयुवा मधुरस्य सोमादेर्मिश्रयितारौ हे ᵛरुद्रा । रुत् स्तुतिः । तया द्रवणीयौ[3] रुद्रपुत्रौ वा[4] वां[4] ᵛमध्वः मधुररसेन ᵛसु ᵛपिप्युषी सुष्ठु प्याययन्ती स्तुतिरस्मत्कृता ᵛसिषक्ति सेवते। ᵛयत् यदा ᵛसमुद्रा समुद्द्रवणसाधनानि अन्तरिक्षाणि ᵛअति ᵛपर्षथः अतिपारयथः । यज्ञं प्राप्नुथः[5] इत्यर्थः । ᵛपक्वाः ᵛपृक्षः अन्नानि हविर्लक्षणानि ᵛवां ᵛभरन्त भ्रियन्ते यजमानैः ॥

स॒त्यमिद्वा उ॑ अश्विना यु॒वामा॑हुर्मयो॒भुवा॑ ।

ता याम॑न्याम॒हूत॑मा याम॒न्ना मृ॒ळयत्त॑मा ॥ ९ ॥

स॒त्यम् । इत् । वै । ऊँ॒ इति॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वाम् । आ॒हुः॒ । म॒यः॒ऽभुवा॑ ।

ता । याम॑न् । या॒म॒ऽहूत॑मा । याम॑न् । आ । मृ॒ळ॒यत्ऽत॑मा ॥ ९ ॥

हे ᵛअश्विना ᵛयुवां ᵛसत्यमित् सत्यमेव । ᵛवै इति पादपूरणः । ᵛमयोभुवा सुखस्य भावयितारौ ᵛआहुः पुराविदः । ᵛता तौ सुखकरत्वेन प्रसिद्धौ युवां ᵛयामन् यज्ञे ᵛयामहूतमा गमनार्थं भृशमाह्वातव्यौ भवतमिति शेषः । ᵛयामन् अस्मद्यज्ञे अस्मदर्थागमने वा ᵛमृळयत्तमा चातिशयेन सुखयितारौ भवतम् । आकारश्चार्थे[6] ॥

इ॒मा ब्रह्मा॑णि॒ वर्ध॑ना॒श्विभ्यां॑ सन्तु॒ शंत॑मा ।

या तक्षा॑म॒ रथाँ॑इ॒वावो॑चाम बृ॒हन्नमः॑ ॥ १० ॥

इ॒मा । ब्रह्मा॑णि । वर्ध॑ना । अ॒श्वि॒ऽभ्या॑म् । स॒न्तु॒ । शम्ऽत॑मा ।

या । तक्षा॑म । रथा॑न्ऽइव । अवो॑चाम । बृ॒हत् । नमः॑ ॥ १० ॥

---

[1] ख-झ-त-न-भ-र—युवाम् । [2] ख-च-ण—हे अश्विना अश्विनौ हे नरा नेतारौ । [3] त—द्रावणीयौ । [4] त—वां युवाम् । [5] ख-च-झ-ण-न-भ-र—प्राप्नुयुः । [6] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र— ‘आकारश्चार्थे’ नास्ति ।

अथ स्तुतिं निगमयति । ᵛइमा इमानि इदानीं कृतानि ᵛब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि ᵛअश्विभ्यां ᵛवर्धना वर्धनानि समर्धकानि ᵛशंतमा सुखतमानि ᵛसन्तु । ᵛया यानि ᵛतक्षाम संपादयाम ᵛरथानिव शिल्पी तद्वत्तक्षाम तानि सन्तु । वयं ᵛबृहत् प्रभूतं प्रभूतफलप्रदं ᵛनमः नमस्कारोक्तिम् ᵛअवोचाम ॥ ॥ १२ ॥

‘ कूष्ठः ’ इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं पौरस्यार्षम् । ‘ कूष्ठः ’ इत्यनुक्रमणिका । पूर्वत्र तुशब्दात् इदमप्यानुष्टुभम् । ‘ आश्विनं तत् ’ इति पूर्वोक्तत्वात् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

कूष्ठो देवावश्विनाद्या दिवो मनावसू ।
तच्छ्रवथो वृषण्वसू अत्रिर्वामा विवासति ॥ १ ॥

कूऽस्थः । देवौ । अश्विना । अद्य । दिवः । मनावसू इति ।
तत् । श्रवथः । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । अत्रिः । वाम् । आ । विवासति ॥ १ ॥

हे ᵛदेवौ हे ᵛमनावसू स्तुतिधनौ ᵛअश्विना ᵛअद्य अस्मिन् यागदिने ᵛदिवः द्युलोकात् आगत्य ᵛकूष्ठः । व्यत्ययेनैकवचनम् । कौ[1] भूमौ[1] तिष्ठन्तौ सन्तौ ᵛतत् स्तोत्रं ᵛश्रवथः शृणुथः । हे ᵛवृषण्वसू वर्षकधनौ ᵛवाम् ᵛअत्रिः अत्रेः पुत्रः ᵛआ ᵛविवासति सर्वतः परिचरति ॥ अथवा कू इत्यस्य निपातस्य स्थ इत्याख्यातेन ‘ सह ’ इति योगविभागात् समासः । ऐकस्वर्यं चाध्येतृसमयप्राप्तम् । ‘ अराइव ’ (ऋ. सं. ५. ५८. ५) इत्यत्र यथेवशब्दः, ‘ कूचिज्जायते ’ (ऋ. सं. १०. ४. ५), ‘ कूचित्सन्तम् ’ (ऋ. सं. १०. ९३. ११) इत्यादिवदत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ क्व स्थितौ भवथः । अत्रिर्युवां स्तौति तं[2] शृणुथ इत्यर्थः ॥

कुह त्या कुह नु श्रुता दिवि देवा नासत्या ।
कस्मिन्ना यतथो जने को वां नदीनां सचा ॥ २ ॥

कुह । त्या । कुह । नु । श्रुता । दिवि । देवा । नासत्या ।
कस्मिन् । आ । यतथः । जने । कः । वाम् । नदीनाम् । सचा ॥ २ ॥

ᵛत्या तौ ᵛदेवा देवौ ᵛनासत्या अश्विनौ ᵛकुह कुत्र तिष्ठतः । ᵛनु अद्य ᵛकुह ᵛश्रुता कुत्र श्रुतौ ᵛदिवि द्युलोके निवसत इति शेषः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवौ युवां ᵛकस्मिन् ᵛजने यजमाने ᵛआ ᵛयतथः आगच्छथः । ᵛकः स्तोता ᵛवां युवयोः ᵛनदीनां स्तुतीनां ᵛसचा सहायः स्यात् ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–‘ कौ भूमौ ’ नास्ति । [2] त-न-र-श– ताम् ।

कं याथः कं ह गच्छथः कमच्छा युञ्जाथे रथम् ।
कस्य ब्रह्माणि रण्यथो वयं वामुश्मसीष्टये ॥ ३ ॥

कम् । याथः । कम् । ह । गच्छथः । कम् । अच्छ । युञ्जाथे इति । रथम् ।
कस्य । ब्रह्माणि । रण्यथः । वयम् । वाम् । उश्मसि । इष्टये ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां vकं यजमानं यज्ञं वा प्रति vयाथः । अध्वानमुल्लङ्घ्य[1] याथः[1] । vकं vह कं च प्रति vगच्छथः । गत्वा च केन सह संगतौ भवथः । vकं च vअच्छ अभिप्राप्तुं vयुञ्जाथे योजयथः vरथम् अश्वैः । vकस्य vब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि vरण्यथः रमेथे । vवयं च vवां युवाम् vइष्टये गमनायैषणाय वा vउश्मसि कामयामहे तस्मात कस्य चन[2] यागं प्रति न गन्तव्यमित्यर्थः ॥

पौरं चिद्ध्युदप्रुतं पौर पौराय जिन्वथः ।
यदीं गृभीततातये सिंहमिव द्रुहस्पदे ॥ ४ ॥

पौरम् । चित् । हि । उदऽप्रुतम् । पौर । पौराय । जिन्वथः ।
यत् । ईम् । गृभीतऽतातये । सिंहम्ऽइव । द्रुहः । पदे ॥ ४ ॥

हे vपौर । इदमश्विनोः संबोधनम् । पौरेण स्तुत्यत्वेन संबन्धात् अश्विनावपि पौरौ । उभयोः छान्दसमेकवचनम् । हे पौरसंबन्धिनावश्विनौ युवां vपौरम्[3] । vचित् इति पूरणः । पौरेण वृष्ट्यर्थं प्रार्थ्यमानत्वेन संबन्धात् मेघोऽपि पौरः । तम् vउदप्रुतम्[4] उदकप्लावकं मेघं पौराय ऋषये मह्यं vजिन्वथः प्रेरयथः[5] । vयत् यौ युवां vगृभीततातये गृहीतयज्ञसंतानाय पौराय vईम् एनं मेघं प्रति गच्छथः vद्रुहः द्रोहस्य vपदे स्थानेऽरण्यदेशे vसिंहमिव गर्जन्तं प्रबलं सिंहं यथा बलात् च्यावयन्ति शूरास्तद्वत् जिन्वथ इति ॥

प्र च्यवानाज्जुजुरुषो वव्रिमत्कं न मुञ्चथः ।
युवा यदी कृथः पुनरा काममृण्वे वध्वः ॥ ५ ॥

प्र । च्यवानात् । जुजुरुषः । वव्रिम् । अत्कम् । न । मुञ्चथः ।
युवा । यदि । कृथः । पुनः । आ । कामम् । ऋण्वे । वध्वः ॥ ५ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—उल्लङ्घयथः । [2] ख—न ; झ—वचन । [3] ख-झ-ण-न-भ— पौरं चित् । [4] ख-च-ण-भ— उदप्रुतं उदप्लुतम् । [5] ख-च-झ-ण-न-भ-र— 'प्रेरयथः' नास्ति ।

ᵛच्यवानात् ऋषेः ᵛजुजुरुषः जरसा जीर्णात् सकाशात् ᵛवव्रिं हेयं पुराणं रूपम् ᵛअत्कं ᵛन कवचमिव ᵛप्र ᵛमुञ्चथः प्रमुञ्चतम् । ‘ प्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात् ’ (ऋ. सं. १. ११६. १०) इत्यादि मन्त्रान्तरम् । ᵛयदि यदा ᵛपुनः[1] ᵛयुवा ᵛकृथः । युवानं कुरुथ इत्यर्थः । तदा ᵛवध्वः सुरूपायाः स्त्रियः ᵛकामं कमनीयं[2] रूपम् ᵛआ[2] ᵛऋण्वे प्राप्तवान् ॥ ॥ १३ ॥

अस्ति॒ हि वा॑मि॒ह स्तो॒ता स्मसि॑ वां सं॒दृशि॑ श्रि॒ये ।

नू श्रु॒तं म॒ आ ग॑त॒मवो॑भिर्वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

अस्ति॑ । हि । वा॒म् । इ॒ह । स्तो॒ता । स्मसि॑ । वा॒म् । स॒म्ऽदृशि॑ । श्रि॒ये ।

नु । श्रु॒तम् । मे॒ । आ । ग॒त॒म् । अवः॑ऽभिः । वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ᵛवां ᵛस्तोता पौरः ᵛअस्ति ᵛहि वर्तते खलु । हे देवौ ᵛवां ᵛसंदृशि संदर्शने संनिधाने ᵛस्मसि स्मः भवेम । किमर्थम् । ᵛश्रिये । ᵛनु अद्य ᵛमे मदीयमाह्वानं ᵛश्रुतं शृणुतम् । श्रुत्वा ᵛआ ᵛगतम् आगच्छतम् । किं तूष्णीं नेत्याह । ᵛअवोभिः रक्षणैः सह ᵛवाजिनीवसू अन्नवसू[3] ॥

को वा॑म॒द्य पु॑रू॒णामा व॑व्ने॒ मर्त्या॑नाम् ।

को विप्रो॑ विप्रवाहसा॒ को य॒ज्ञैर्वा॑जिनीवसू ॥ ७ ॥

कः । वा॒म् । अ॒द्य । पु॒रू॒णाम् । आ । व॒व्ने॒ । मर्त्या॑नाम् ।

कः । विप्रः॑ । वि॒प्र॒ऽवा॒ह॒सा॒ । कः । य॒ज्ञैः । वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू ॥ ७ ॥

हे ᵛवाजिनीवसू अन्नवसू ᵛवां युवाम् ᵛअद्य अस्मिन् दिने ᵛपुरूणां ᵛमर्त्यानां मध्ये ᵛकः ᵛआ ᵛवव्ने सर्वतो भजति । हे ᵛविप्रवाहसा विप्रैर्मेधाविभिर्वहनीयौ ᵛको ᵛविप्रः मेधावी वव्ने । ᵛकः यजमानः ᵛयज्ञैः वव्ने । अत्यन्तविलम्बमसहमानः[4] पुनःपुनर्ब्रूते ॥

आ वां॒ रथो॒ रथा॑नां॒ येष्ठो॑ यात्वश्विना ।

पु॒रू चि॑दस्म॒युस्ति॒र आ॑ङ्गू॒षो मर्त्ये॒ष्वा ॥ ८ ॥

आ । वा॒म् । रथः॑ । रथा॑नाम् । येष्ठः॑ । या॒तु॒ । अ॒श्वि॒ना॒ ।

पु॒रु । चि॒त् । अ॒स्म॒ऽयुः । ति॒रः । आ॒ङ्गू॒षः । मर्त्ये॑षु । आ ॥ ८ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र- ‘ पुनः ’ नास्ति । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- आ कमनीयं रूपम् ।

[3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ‘ अन्नवसू ’ नास्ति । [4] त-°सहमानः सन् ।

हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛवां युवयोः ᵛरथः एको रथः ᵛरथानां ᵛयेष्ठः इतरदेवरथानां[1] मध्ये अतिशयेन गन्ता सन् ᵛआ ᵛयातु । कीदृशः सन् । ᵛपुरू ᵛचित् बहूनपि[2] अस्मद्विरोधिनः ᵛतिरः हिंसकः तिरस्कर्ता वा ᵛअस्मयुः अस्मान् कामयमानः ᵛमर्त्येषु सर्वेषु यजमानेषु मध्ये ᵛआङ्गूषः स्तुत्यः। आकारः पूरणः । अथवा आङ्गूषः[3] स्तोमः । स्तवोऽस्मयुरस्मान् बलैर्योक्तुं कामयमानो मर्त्येषु मर्त्यैरस्मदीयैर्ऋत्विग्भिः प्रेरितः सन् । उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य वा स्तुतिः आ सर्वतः पुरु चित पुरूण्यपि शत्रुबलानि तिरः तिरस्करोति ॥

शमू षु वां मधूयुवास्माकमस्तु चर्कृतिः ।
अर्वाचीना विचेतसा विभिः श्येनेव दीयतम् ॥ ९ ॥

शम् । ऊँ इति । सु । वाम् । मधुऽयुवा । अस्माकम् । अस्तु । चर्कृतिः ।
अर्वाचीना । विऽचेतसा । विऽभिः । श्येनाऽइव । दीयतम् ॥ ९ ॥

हे ᵛमधूयुवा मधुमन्तौ ᵛवां युवाभ्यां ᵛचर्कृतिः पुनःपुनः करणं युवाभ्यामर्थाय पुनःपुनः क्रियमाणं स्तोत्रं युवयोरागमनस्याभ्यासो वा ᵛअस्माकं ᵛसु सुष्ठु ᵛशमु सुखकरमेव ᵛअस्तु भवतु। हे ᵛअर्वाचीना अर्वागस्मदभिमुखाञ्चनौ हे ᵛविचेतसा विशिष्टप्रज्ञौ ᵛश्येनेव श्येनाविव ᵛविभिः गन्तृभिरश्वैः ᵛदीयतं गच्छतम् ॥

अश्विना यद्ध कर्हि चिच्छुश्रूयातमिमं हवम् ।
वस्वीरू षु वां भुजः पृञ्चन्ति सु वां पृचः ॥ १० ॥

अश्विना । यत् । ह । कर्हि । चित् । शुश्रूयातम् । इमम् । हवम् ।
वस्वीः । ऊँ इति । सु । वाम् । भुजः । पृञ्चन्ति । सु । वाम् । पृचः ॥ १० ॥

हे ᵛअश्विना युवां ᵛयद्ध यत्र ᵛकर्हि ᵛचित् स्थितवन्तौ भवथः तत्र ᵛइमं मे ᵛहवम् आह्वानं ᵛशुश्रुयातं श्रृणुतम् । श्रुत्वागच्छतमित्यर्थः । किमर्थमित्युच्यते । ᵛवस्वीः प्रशस्याः ᵛभुजः धनानि हविर्लक्षणानि ᵛसु सुष्ठु ᵛवां युवां ᵛपृञ्चन्ति मिश्रयन्ति प्राप्नुवन्ति । ᵛउ इति पूरणः । कीदृश्यो भुजः । ᵛवां युवां ᵛसु सुष्ठु ᵛपृचः संपर्चनाः । युवां प्राप्तुं कामयमाना इत्यर्थः । अथवा सु पृचः सुसंपर्चनाः स्तोतारो वस्वीर्भुजो वां सुष्ठु पृञ्चन्ति संपर्चयन्ति ॥ ॥ १४ ॥

‘ प्रति प्रियतमम् ’ इति नवर्चं तृतीयं सूक्तम् । अवस्युर्नामात्रेय ऋषिः । पङ्क्तिश्छन्दः । अश्विनौ देवता । अनुक्रान्तं च—‘ प्रति नवावस्युः पाङ्क्तम् ’ इति । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ पाङ्क्ते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । ‘ प्रति प्रियतममिति पाङ्क्तम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति हि सूत्रितम्[4] ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र–इतरदेशरथानाम् । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श–बहून्यपि । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-र–‘ आङ्गूषः ’ नास्ति । [4] न–सूत्रितम् । प्रातरनुवाकन्यायेनेति च प्रतिप्रियतममित्युपसंतनुयादिति च ।

प्रति॑ प्रि॒यत॑मं॒ रथं॒ वृष॑णं वसु॒वाह॑नम् ।
स्तो॒ता वा॑मश्विना॒वृषि॒: स्तोमे॑न॒ प्रति॑ भूषति॒ माध्वी॒ मम॑ श्रुतं॒ हव॑म् ॥ १ ॥

प्रति॑ । प्रि॒यऽत॑मम् । रथ॑म् । वृष॑णम् । व॒सु॒ऽवाह॑नम् ।
स्तो॒ता । वा॒म् । अ॒श्वि॒नौ॒ । ऋषि॑: । स्तोमे॑न । प्रति॑ । भू॒ष॒ति॒ ।
माध्वी॒ इति॑ । मम॑ । श्रु॒तम् । हव॑म् ॥ १ ॥

हे ᵛअश्विनौ । एकः प्रतिशब्दोऽनुवादः । ᵛवां युवयोः ᵛप्रियतमं ᵛरथं ᵛस्तोता ᵛऋषिः अवस्युः ᵛस्तोमेन ᵛप्रति ᵛभूषति अलंकरोति । कीदृशं रथम् । ᵛवृषणं वर्षितारं फलानां ᵛवसुवाहनं धनानां वाहकम् । ईदृशं रथमागमनाय स्तौतीत्यर्थः । तस्मात् हे ᵛमाध्वी मधुविद्यावेदितारौ ᵛमम ᵛहवम् आह्वानं ᵛश्रुतं शृणुतम् ॥

अ॒त्याया॑तमश्विना ति॒रो विश्वा॑ अ॒हं सना॑ ।
द॒स्रा हिर॑ण्यवर्तनी॒ सुषु॑म्ना॒ सिन्धु॑वाहसा॒ माध्वी॒ मम॑ श्रुतं॒ हव॑म् ॥ २ ॥

अ॒ति॒ऽआया॑तम् । अ॒श्वि॒ना॒ । ति॒रः । विश्वा॑: । अ॒हम् । सना॑ ।
द॒स्रा॑ । हिर॑ण्यवर्तनी॒ इति॒ हिर॑ण्यऽवर्तनी । सु॒ऽसु॑म्ना । सिन्धु॑ऽवाहसा ।
माध्वी॒ इति॑ । मम॑ । श्रु॒तम् । हव॑म् ॥ २ ॥

हे ᵛअश्विना ᵛअत्यायातम् । सर्वान् यजमानान् अतिक्रम्यागच्छतम् । यथा ᵛअहम् ऋषिः ᵛविश्वाः सर्वा अस्मद्विरोधिप्रजाः[१] ᵛसना सदा तिरस्करोमि । अथवाहं तिरः । ‘ तिरः सत इति प्राप्तस्य ’ (निरु. ३. २०) इति निरुक्तम् । प्राप्ता विश्वाः सर्वाः क्रिया युष्मदीयाः अनुतिष्ठेयमित्यर्थः । सना सनातनौ ᵛदस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ ᵛहिरण्यवर्तनी हिरण्यरथौ ᵛसुषुम्ना सुधनौ ᵛसिन्धुवाहसा नदीनां प्रवाहयितारौ वृष्टिप्रेरणेन । तादृशौ युवामत्यायातम् ॥

आ नो॒ रत्ना॑नि॒ बिभ्र॑ता॒वश्वि॑ना॒ गच्छ॑तं यु॒वम् ।
रु॒द्रा हिर॑ण्यवर्तनी जुषा॒णा वा॑जिनीवसू॒ माध्वी॒ मम॑ श्रुतं॒ हव॑म् ॥ ३ ॥

आ । नः॒ । रत्ना॑नि । बिभ्र॑तौ । अश्वि॑ना । गच्छ॑तम् । यु॒वम् ।
रु॒द्रा॑ । हिर॑ण्यवर्तनी॒ इति॒ हिर॑ण्यऽवर्तनी । जु॒षा॒णा । वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू ।
माध्वी॒ इति॑ । मम॑ । श्रु॒तम् । हव॑म् ॥ ३ ॥

---

[१] ख-च-ण-भ- °प्रज्ञाः ।

हे ᵛअश्विना ᵛनः अस्मभ्यं ᵛरत्नानि रमणीयानि धनानि ᵛबिभ्रतौ धारयन्तौ ᵛयुवं युवां नोऽस्मान् वा ᵛआ ᵛगच्छतम् । हे ᵛरुद्रा रुद्रपुत्रौ स्तुत्यौ वा हे ᵛवाजिनीवसू वाजिनधनौ युवां ᵛहिरण्यवर्तनी हिरण्यरथौ ᵛजुषाणा यज्ञं सेवमानौ सन्तौ आ गच्छतमिति । माध्वी इत्यादि गतम् ॥

सुष्टुभो वां वृषण्वसू रथे वाणीच्याहिता ।

उत वां ककुहो मृगः पृक्षः कृणोति वापुषो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

सुऽस्तुभः । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । रथे । वाणीची । आऽहिता ।

उत । वाम् । ककुहः । मृगः । पृक्षः । कृणोति । वापुषः ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

हे[1] ᵛवृषण्वसू वर्षधनौ वर्षितारौ वा वसूनां[1] हे अश्विनौ ᵛसुष्टुभः सुस्तोतुर्मम ᵛवाणीची वाग्रूपा स्तुतिः ᵛवां युवयोः ᵛरथे ᵛआहिता स्थापिता । अस्माभिः कृतेत्यर्थः । ᵛउत अपि च ᵛवां युवाभ्यां ᵛककुहः महान् ᵛमृगः[2] मृगयिता[2] ᵛवापुषः वपुष्मान् यजमानः ᵛपृक्षः अन्नं हविः ᵛकृणोति करोति । तस्मात् ᵛमम ᵛहवं ᵛश्रुतम् इति ॥

बोधिन्मनसा रथ्येषिरा हवनश्रुता ।

विभिश्च्यवानमश्विना नि याथो अद्वयाविनं माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ५ ॥

बोधित्ऽमनसा । रथ्या । इषिरा । हवनऽश्रुता ।

विऽभिः । च्यवानम् । अश्विना । नि । याथः । अद्वयाविनम् ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ५ ॥

हे ᵛअश्विना ᵛबोधिन्मनसा बुध्यमानमनस्कौ ᵛरथ्या रथस्वामिनौ ᵛइषिरा शीघ्रगन्तारौ सर्वैर्गन्तव्यौ वा ᵛहवनश्रुता हवनस्य स्तुतेः श्रोतारौ युवां ᵛविभिः[3] अश्वैः[3] ᵛच्यवानम् ऋषिम् ᵛअद्वयाविनं मायारहितं[4] ᵛनि ᵛयाथः । यथा तमृषिं प्राप्तवन्तौ तद्वत् मां प्रति पथि[5] नि याथः नितरामागच्छतम्[6] । ‘ प्र च्यवानाज्जुजुरुषो वव्रिम् ’ (ऋ. सं. ५. ७४. ५) इति ह्युक्तम् ॥ ॥ १५ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र– ‘ हे...वसूनां ’ नास्ति ; त–हे वर्षितारौ वा वसूनाम् । [2] ख-च झ-ण त-भ-र– ययिर्गन्ता ; ग-घ-ज-श–मृगो मृगयिता ययिर्गन्ता ; न–मृगो ययिर्गन्ता । [3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–‘ विभिरश्वैः ’ नास्ति । [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–‘ मायारहितं ’ नास्ति । [5] त–मयि । [6] ख-च-झ-ण-त-न-भ-श– °गच्छतम् । माध्वी इत्यादि गतम् ।

आ वां॑ नरा मनो॒युजोऽश्वा॑सः प्रुषि॒तप्स॑वः ।
वयो॑ वहन्तु पी॒तये॑ स॒ह सु॒म्नेभि॑रश्विना॒ माध्वी॒ मम॑ श्रु॒तं हव॑म् ॥ ६ ॥

आ । वा॒म् । न॒रा॒ । म॒नः॒ऽयुजः॑ । अश्वा॑सः । प्रु॒षि॒तऽप्स॑वः ।
वयः॑ । व॒ह॒न्तु॒ । पी॒तये॑ । स॒ह । सु॒म्नेभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ ।
माध्वी॒ इति॑ । मम॑ । श्रु॒तम् । हव॑म् ॥ ६ ॥

हे vनरा कर्मणां नेतारौ हे vअश्विना अश्विनौ[१] vवां युवां vमनोयुजः मनोमात्रेण युज्यमानाः। सुशिक्षिता इत्यर्थः । vप्रुषितप्सवः विचित्ररूपाः vवयः शीघ्रगन्तारः vअश्वासः अश्वाः vआ vवहन्तु vपीतये सोमपानाय । vसुम्नेभिः vसह अस्मभ्यं देयैः सुखैस्तत्साधनैर्धनादिभिर्वा सह वहन्तु ॥

अश्वि॑ना॒वेह ग॑च्छतं॒ नास॑त्या॒ मा वि वे॑नतम् ।
ति॒र॒श्चिद॑र्य॒या परि॑ व॒र्तिर्या॑तमदाभ्या॒ माध्वी॒ मम॑ श्रु॒तं हव॑म् ॥ ७ ॥

अश्वि॑नौ । आ । इ॒ह । ग॒च्छ॒त॒म् । नास॑त्या । मा । वि । वे॒न॒त॒म् ।
ति॒रः । चि॒त् । अ॒र्य॒ऽया । परि॑ । व॒र्तिः । या॒त॒म् । अ॒दा॒भ्या॒ ।
माध्वी॒ इति॑ । मम॑ । श्रु॒तम् । हव॑म् ॥ ७ ॥

हे vअश्विनौ vइह अस्मिन् यज्ञे vआ vगच्छतम् । हे vनासत्या vमा vवि vवेनतं विगतकामौ मा भवतम् । ' वेनतिः कान्तिकर्मा ' (नि. १०. ३८)। हे vअदाभ्या अहिंस्यौ पूज्यौ vअर्यया अर्यौ स्वामिनौ युवाम् ॥ ' सुपां सुलुक्॰ ' इत्यादिना सुपो याजादेशः ॥ vतिरश्चित् अन्तर्हितात् दूरदेशादपि युवां vवर्तिः अस्मद्यज्ञगृहं vपरि vयातम् आगच्छतम् ॥

अ॒स्मिन्य॒ज्ञे अ॑दाभ्या जरि॒तारं॑ शुभस्पती ।
अ॒व॒स्युम॑श्विना यु॒वं गृ॒णन्त॒मुप॑ भूषथो॒ माध्वी॒ मम॑ श्रु॒तं हव॑म् ॥ ८ ॥

अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । अ॒दा॑भ्या । ज॒रि॒तार॑म् । शु॒भः॒ । प॒ती॒ इति॑ ।
अ॒व॒स्युम् । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वम् । गृ॒णन्त॑म् । उप॑ । भू॒ष॒थः॒ ।
माध्वी॒ इति॑ । मम॑ । श्रु॒तम् । हव॑म् ॥ ८ ॥

---

[१] ख-च-झ-ण-न-भ-र-श–' अश्विनौ ' नास्ति ।

हे vअदाभ्या अहिंस्यौ हे vशुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ vअश्विना अश्विनौ[1] vयुवं युवाम् vअस्मिन्[2] vयज्ञे[2] vजरितारं स्तोतारम् vअवस्युं vगृणन्तं स्तुवन्तं माम् vउप vभूषथः उपप्राप्नुतम् ॥

अभूदुषा रुशत्पशुराग्निरधाय्यृत्वियः ।
अयोजि वां वृषण्वसू रथो दस्रावमर्त्यो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ९ ॥

अभूत् । उषाः । रुशत्ऽपशुः । आ । अग्निः । अधायि । ऋत्वियः ।
अयोजि । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । रथः । दस्रौ । अमर्त्यः ।
माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ९ ॥

vउषाः व्युष्टिः vअभूत् । अग्निः च vरुशत्पशुः दीप्तपशुमान् । प्रकाशितहविरित्यर्थः । अथवा पशवः किरणाः । रुशद्रश्मिः सन् vअधायि वेद्यामधीयत[3] अग्निः आहवनीयः vऋत्वियः ऋतौ काले भवः । हे vवृषण्वसू प्रदत्तधनौ हे vदस्रौ vवां युवयोः vअमर्त्यः अमरणधर्मा ध्रुवः vरथः vअयोजि । अश्वैर्युक्तो भवत्वित्यर्थः ॥ ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इत्यनेकेष्वर्थेषु लुङ् भवति । इह प्रार्थनायाम् । माध्वी इत्यादि गतम् ॥   ॥ १६ ॥

‘ आ भात्यग्निः ’ इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अत्रानुक्रमणिका— ‘ आ भाति पञ्चात्रिः ’ इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टवार्थमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ आ भात्यग्निर्ग्रावाणेव ’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते । सूच्यते हि—‘ आ भात्यग्निरिति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । अप्तोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थ्ये इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ आ भात्यग्निः क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

आ भात्यग्निरुषसामनीकमुद्विप्राणां देवया वाचो अस्थुः ।
अर्वाञ्चा नूनं रथ्येह यातं पीपिवांसमश्विना घर्ममच्छ ॥ १ ॥

आ । भाति । अग्निः । उषसाम् । अनीकम् । उत् । विप्राणाम् । देवऽयाः । वाचः । अस्थुः ।
अर्वाञ्चा । नूनम् । रथ्या । इह । यातम् । पीपिऽवांसम् । अश्विना । घर्मम् । अच्छ ॥ १ ॥

vउषसामनीकम् अनीकभूतः । अनीकं मुखम् । उषसि प्रबुध्यमान इत्यर्थः । तादृशः vअग्निः vआ vभाति दीप्यते । यद्वा । उषसां मुखम् आ भाति दीपयति । उषःकाले ह्यग्नयः प्रतिबोध्यन्ते । किंच vविप्राणां मेधाविनां स्तोतृणां vदेवयाः देवकामाः vवाचः स्तोत्राणि vउत् vअस्थुः उत्तिष्ठन्ति[4] ।

---

[1] ग-घ-ज-श– ‘ अश्विनौ ’ नास्ति । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र– ‘ अस्मिन् यज्ञे ’ नास्ति । [3] ख-च-ण-न–वेद्यामाधीयते ; ग-घ-ज-झ-भ-र–वेद्यामधीयते । [4] ख-च-झ-ण-न-भ-र – ‘ उत्तिष्ठन्ति ’ नास्ति ।

यस्मादेवं तस्मात् हे ᵛरथ्या रथस्वामिनावश्विनौ ᵛअर्वाञ्चा अस्मदभिमुखाञ्चनौ ᵛनूनम् अद्यास्मिन् यागदिने ᵛइह आ ᵛयातम् । कं प्रति । ᵛपीपिवांसं स्वाङ्गैः[1] परिवृढं ᵛघर्मं प्रदीप्तं यज्ञम् । यद्वा । पीपिवांसमाप्यायितं वसतीवरीभिः क्षरद्रूपं[1] सोमरसम् । अथवा घृतादिना पीपिवांसं घर्मं प्रवर्ग्यम् ᵛअच्छ अभिलक्ष्य इह यातम्[2] । प्रवर्ग्येऽस्य सूक्तस्य विनियोगः ॥

न संस्कृतं प्र मिमीतो गमिष्ठान्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह ।
दिवाभिपित्वेऽवसागमिष्ठा प्रत्यवर्तिं दाशुषे शंभविष्ठा ॥ २ ॥

न । संस्कृतम् । प्र । मिमीतः । गमिष्ठा । अन्ति । नूनम् । अश्विना । उपऽस्तुता । इह ।
दिवा । अभिऽपित्वे । अवसा । आऽगमिष्ठा । प्रति । अवर्तिम् । दाशुषे । शम्ऽभविष्ठा ॥२॥

अश्विनौ ᵛसंस्कृतं घर्मं ᵛन ᵛप्र ᵛमिमीतः न हिंस्ताम्[3] । किंतु ᵛअन्ति अन्तिके घर्मसमीपे ᵛनूनम् इदानीम् ᵛइह यज्ञे ᵛगमिष्ठा गन्तृतमौ[4] ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛउपस्तुता उपस्तुतौ भवतः[5] । ᵛदिवाभिपित्वे दिवसस्याभिपतने प्रातःकाले ᵛअवसा रक्षणेन[6] सह ᵛआगमिष्ठा आगन्तृतमौ[7] । ᵛअवर्तिं ᵛप्रति[8] द्वन्द्वभूतौ । वर्तिर्जीवनम् । तदभावोऽवर्तिः । तद्रहितमन्नं यथा भवति तथागन्तृतमौ । आगत्य च[8] ᵛदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ᵛशंभविष्ठा सुखस्य भावयितारौ भवताम्[9] ॥

उता यातं संगवे प्रातरह्नो मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।
दिवा नक्तमवसा शंतमेन नेदानीं पीतिरश्विना ततान ॥ ३ ॥

उत । आ । यातम् । सम्ऽगवे । प्रातः । अह्नः । मध्यंदिने । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।
दिवा । नक्तम् । अवसा । शम्ऽतमेन । न । इदानीम् । पीतिः । अश्विना । आ । ततान ॥३॥

अह्नो द्वेधा त्रेधा पञ्चधा पञ्चदशधा[10] समानाः[10] विभागाः सन्ति । इह पञ्चधा विभाग आत्तः । ᵛउत अपि च ᵛआ ᵛयातम् आगच्छतम् । कदा ᵛसंगवे संगवकाले । संगच्छन्ते गावो दोहभूमिं[11] यस्मिन् काले स संगवः । रात्र्यपरकाले हि गावो वने हिमतृणानि भक्षयित्वा[12] पुनर्दोहाय संगवे प्रतिनिवर्तन्ते । तथा ᵛप्रातः प्रातःकालेऽपि । तथा ᵛमध्यंदिने ᵛअह्नः मध्यकाले ᵛसूर्यस्य ᵛउदिता उदितौ अभ्युदये अत्यन्तप्रवृद्धसमये अपराह्णे इत्यर्थः । एतत् सायाह्नस्याप्युपलक्षणम् । न केवलम्

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र—आप्यायितं घर्मं क्षरद्रूपम् ।
[2] त— यागे आयातम् ।
[3] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—हिंस्तम् ।
[4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—गन्तृतमौ युवाम् ।
[5] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र—भवतम् ।
[6] त—रक्षणेनान्नेन च ।
[7] त—आगन्तृतमौ । नाशयन्ताविति शेषः । अथवा ।
[8] ख-झ-भ-र —'प्रति...च' नास्ति ; न—दारिद्र्यं नाशयन्तौ ।
[9] ख-च-झ-ण-न-भ-र —'भवतां' नास्ति ; ग-घ-ज-त—भवतम् ।
[10] त—पञ्चदशधेतिमाना ; भ—पञ्चदशधात्मना ।
[11] ग-घ-ज— 'दोहभूमिं' नास्ति ।
[12] त—भक्षयन्ति भक्षयित्वा च ।

उक्तेष्वेव कालेषु किं[1] तर्हि[1] ᵛदिवा ᵛनक्तं सर्वदा ᵛशंतमेन सुखतमेन ᵛअवसा रक्षणेन हविषा वा निमित्तेन आ[2] यातम् । किमर्थमागम्यते[3] पूर्वमेवान्यैर्देवैः स्वीकृतत्वात् नेत्याह । ᵛइदानीम् अपि ᵛपीतिः इतरदेवानां पानं ᵛन ᵛआ ᵛततान न तनोति ᵛअश्विना अश्विनौ विहायेति शेषः ॥

इ॒दं हि वां॑ प्र॒दिवि॒ स्थान॒मोक॑ इ॒मे गृ॒हा अ॑श्विने॒दं दु॑रो॒णम् ।
आ नो॑ दि॒वो बृ॑ह॒तः पर्व॑ता॒दाद्भ्यो या॒तमिष॒मूर्जं॒ वह॑न्ता ॥ ४ ॥

इ॒दम् । हि । वा॒म् । प्र॒ऽदिवि॑ । स्थान॑म् । ओक॑ः । इ॒मे । गृ॒हाः । अ॒श्वि॒ना॒ । इ॒दम् । दु॒रो॒णम् ।
आ । न॒ः । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । पर्व॑तात् । आ । अ॒त्ऽभ्यः ।
या॒तम् । इष॑म् । ऊर्ज॑म् । वह॑न्ता ॥ ४ ॥

हे ᵛअश्विना ᵛवां युवयोः ᵛप्रदिवि पुराणम् ᵛइदं[4] ᵛहि[4] ᵛओकः निवासयोग्यं ᵛस्थानम् उत्तरवेद्याख्यम् । अथ सौमिकवेद्यभिप्रायेणाह । ᵛइमे ᵛगृहाः प्राचीनवंशादयः । ᵛइदं ᵛदुरोणं देवयजनगृहम् । ᵛनः अस्मदर्थं ᵛदिवः द्युलोकात् ᵛबृहतः ᵛपर्वतात् पर्ववतो मेघात् ᵛअद्भ्यः अपां कारणादन्तरिक्षात् ᵛआ ᵛयातम् आगच्छतम् । किं तूष्णीम् । न । ᵛइषमूर्जं च अन्नं बलं च । बलसाधनमन्नं सारभूतमित्यर्थः । तादृशं ᵛवहन्ता वहन्तौ ॥

सम॒श्विनो॒रव॑सा॒ नूत॑नेन मयो॒भुवा॑ सु॒प्रणी॑ती गमेम ।
आ नो॑ र॒यिं व॑हत॒मोत वी॒राना विश्वा॑न्यमृ॒ता॒ सौभ॑गानि ॥ ५ ॥

सम् । अ॒श्विनोः॑ । अव॑सा । नूत॑नेन । म॒यः॒ऽभुवा॑ । सु॒ऽप्रनी॑ती । ग॒मे॒म ।
आ । न॒ः । र॒यिम् । व॒ह॒त॒म् । आ । उ॒त । वी॒रान् । आ । विश्वा॑नि । अ॒मृ॒ता॒ । सौभ॑गानि ॥ ५ ॥

वयं ᵛसं ᵛगमेम संगच्छेम ᵛअश्विनोः ᵛनूतनेन ᵛअवसा अनन्यकृतेन रक्षणेन ᵛमयोभुवा सुखस्य भावयित्र्या ᵛसुप्रणीती सुप्रणीत्या सुष्ठागमनेन च । अपि वैते उभे अवसो विशेषणे । उक्तलक्षणेन सं गमेम । ᵛनः अस्मभ्यं ᵛरयिम् ᵛआ ᵛवहतम् । ᵛउत ᵛवीरान् पुत्रादीन् ᵛआ वहतम् । हे ᵛअमृता अमरणधर्माणौ ᵛविश्वानि[5] ᵛसौभगानि सुभगत्वानि ᵛआ वहतम् ॥ ॥ १७ ॥

‘ प्रातर्यावाणा ’ इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तमात्रेयं त्रैष्टुभमाश्विनम् । ‘ प्रातर्यावाणा ’ इति ह्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः । असोर्यामे मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थ्ये इदमेव शस्यम् । तथा च सूत्रितं—‘ प्रातर्यावाणा क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिम् ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

---

[1] ख-च-ण–नेत्याह ; झ-भ-र–तेन्याहावा ; न –‘ किं तर्हि ’ नास्ति। [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र – ‘ आ ’ नास्ति । [3] ख-च-झ-ण-न-भ-र–किमर्थं गम्यते। [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श – ‘ इदं हि ’ नास्ति। [5] त–विश्वा विश्वानि ।

प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वं पुरा गृध्रादररुषः पिबातः ।
प्रातर्हि यज्ञमश्विना दधाते प्र शंसन्ति कवयः पूर्वभाजः ॥ १ ॥

प्रातःऽयावाना । प्रथमा । यजध्वम् । पुरा । गृध्रात् । अररुषः । पिबातः ।
प्रातः । हि । यज्ञम् । अश्विना । दधाते इति । प्र । शंसन्ति । कवयः । पूर्वऽभाजः ॥ १ ॥

हे मदीया ऋत्विजः प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञं[1] गन्तारौ[1] प्रथमा अत एवेतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वभाविनौ प्रकृष्टतमौ वा अश्विनौ यजध्वम्। किमर्थं प्रथमयागनियोगः[2] । उच्यते। गृध्रात् अभिकाङ्क्षतः अररुषः अदातुः रक्षःप्रभृतेः पुरा पूर्वं पिबातः पिबताम् । अनागतौ कथं यष्टुं शक्याविस्यत आह । अश्विना अश्विनौ प्रातर्हि यज्ञं दधाते धारयतः संभजतः । पूर्वभाजः पूर्वकालीनाः कवयः अनूचाना ऋषयः प्रातरेवैतौ प्र शंसन्ति । ‘ ये वा अनूचानास्ते कवयः ’ (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति हि निगमः ॥

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।
उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ २ ॥

प्रातः । यजध्वम् । अश्विना । हिनोत । न । सायम् । अस्ति । देवऽयाः । अजुष्टम् ।
उत । अन्यः । अस्मत् । यजते । वि । च । आवः । पूर्वःऽपूर्वः । यजमानः । वनीयान् ॥२॥

हे मदीयाः पुरुषाः अश्विना अश्विनौ प्रातः प्रातरेव यजध्वं पूजयध्वं स्तुध्वम्। हिनोत प्रहिणुत हवींषि । सायं सायंकाले हविः देवयाः देवगामि न अस्ति न विद्यते। देवा न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । अजुष्टम् असेव्यं तद्भवति। ‘पूर्वाह्णो वै देवानाम्’ इति हि श्रुतिः। उत[3] अस्मत् अस्मत्तः अन्यः कोऽपि यजते यजेत सोमेन वि चावः वितर्पयेच्च हविषा। अतोऽस्मास्वन्येषु च मध्ये पूर्वःपूर्वो यजमानः यः पूर्वःपूर्वो यष्टा भवति सः वनीयान् देवानां संभजनीयः संभाव्यो भवति ॥

‘ हिरण्यत्वक् ’ इत्येषाश्विने पशौ हविषो याज्या । ‘ हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुरभि क्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन् ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति हि सूत्रितम् ॥

हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुः पृक्षो वहन्ना रथो वर्तते वाम् ।
मनोजवा अश्विना वातरंहा येनातियाथो दुरितानि विश्वा ॥ ३ ॥

हिरण्यऽत्वक् । मधुऽवर्णः । घृतऽस्नुः । पृक्षः । वहन् । आ । रथः । वर्तते । वाम् ।
मनःऽजवाः । अश्विना । वातऽरंहाः । येन । अतिऽयाथः । दुःऽइतानि । विश्वा ॥ ३ ॥

---

[1] झ-भ-र–यज्ञगन्तारौ। [2] ख-च-ण-भ–प्रथमं यागविनियोगः ; झ-न–प्रथमयागविनियोगः।
[3] ख-च-झ-ण-न-भ-र –‘ उत ’ नास्ति।

ᵛवां युवयोः ᵛरथः ᵛपृक्षः अन्नममृतं ᵛवहन् ᵛआ ᵛवर्तते अस्मदभिमुखमागच्छति । कीदृशो रथः । ᵛहिरण्यत्वक् हिरण्याच्छादितरूपः[1] हिरण्यावृतः ᵛमधुवर्णः मनोहरवर्णः ᵛघृतस्नुः उदकस्य प्रस्रवनः ᵛमनोजवाः मनोवेगः ᵛवातरंहाः वातसदृशवेगः । हे ᵛअश्विना ᵛयेन रथेन ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛदुरितानि दुर्गमनान् मार्गान् ᵛअतियाथः अतिक्रम्य गच्छथः ॥

यो भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विवेष चनिष्ठं पित्वो ररते विभागे ।
स तोकमस्य पीपरच्छमीभिरनूर्ध्वभासः सदमित्तुतुर्यात् ॥ ४ ॥

यः । भूयिष्ठम् । नासत्याभ्याम् । विवेष । चनिष्ठम् । पित्वः । ररते । विऽभागे ।
सः । तोकम् । अस्य । पीपरत् । शमीभिः । अनूर्ध्वऽभासः । सदम् । इत् । तुतुर्यात् ॥४॥

ᵛयः यजमानः ᵛविभागे हविर्विभागवति[2] यागे ᵛनासत्याभ्याम् अश्विभ्यां ᵛभूयिष्ठं ᵛचनिष्ठम् । ‘ चन इत्यन्ननाम ’ (निरु. ६. १६)। बह्वन्नं कर्म ᵛविवेष करोति । ᵛपित्वः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अन्नं च ᵛररते ददाति ᵛसः यजमानः ᵛअस्य आत्मन एव ᵛतोकं पुत्रं ᵛपीपरत् पालयेत्[3] ᵛशमीभिः कर्मभिः । ᵛअनूर्ध्वभासः अनुन्नततेजस्कान् । यद्वा । ऊर्ध्वभासोऽग्नयः । अग्निरहितानयष्टॄन् ᵛसदमित् सदैव ᵛतुतुर्यात् हिंस्यात् ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।
आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ ५ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुऽप्रनीती । गमेम ।
आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥५॥

‘ समश्विनोः ’ इति पञ्चमी गता* ॥ ॥ १८ ॥

‘ अश्विनावेह ’ इति नवर्चं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ अश्विनौ नव सप्तवध्रिरुष्णिगादि चतुर्थी त्रिष्टुप्पञ्चानुष्टुभः ’ इति । सप्तवध्रिर्नामात्रेय ऋषिः । आदितस्तिस्र उष्णिहश्चतुर्थी त्रिष्टुप् शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ औष्णिहे छन्दसि आश्विने शस्त्रे चाद्यस्तृचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘ अश्विना वर्तिरस्मदाश्विनावेह गच्छतमिति तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनस्तृचः । सूत्रितं च— ‘ अश्विनावेह गच्छतमा याह्यद्रिभिः सुतम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

---

[1] ख-च-ण-भ-हिरण्यवद्धितरूपः । [2] त-हविर्भागवति । [3] ख-च-ण-पालयत ; झ-त-न-म-र-पालयत । * ख-च-ण-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य संपूर्णं भाष्यं विद्यते (पूर्वसूक्तान्ते द्रष्टव्यम)।

अश्वि॑ना॒वेह ग॑च्छतं॒ नास॑त्या॒ मा वि वे॑नतम् ।
हं॒सावि॑व पतत॒मा सु॒ताँ उप॑ ॥ १ ॥

अश्वि॑नौ । आ । इ॒ह । ग॒च्छ॒त॒म् । नास॑त्या । मा । वि । वे॒न॒त॒म् ।
हं॒सौऽइ॑व । प॒त॒त॒म् । आ । सु॒तान् । उप॑ ॥ १ ॥

हे ᵛअश्विनौ ᵛइह अस्मिन् यागे ᵛआ ᵛगच्छतम् । हे ᵛनासत्या ᵛमा ᵛवि ᵛवेनतम् । वेनतिः कान्तिकर्मा । मा विकामौ भवतम् । निःस्पृहावकामौ वा न भवतमित्यर्थः । ᵛहंसाविव तौ यथा निर्मलोदकमागच्छतस्तद्वत् ᵛसुतान् अभिषुतान् सोमान् ᵛउप ᵛआ ᵛपततम् उपागच्छतम् ॥

अश्वि॑ना हरि॒णावि॑व गौ॒रावि॒वानु॒ यव॑सम् । हं॒सावि॑व पतत॒मा सु॒ताँ उप॑ ॥२॥

अश्वि॑ना । ह॒रि॒णौऽइ॑व । गौ॒रौऽइ॑व । अनु॑ । यव॑सम् ।
हं॒सौऽइ॑व । प॒त॒त॒म् । आ । सु॒तान् । उप॑ ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ᵛहरिणाविव ᵛगौराविव गौरमृगाविव च । तौ यथा ᵛयवसं[1] घासम्[1] ᵛअनु धावतः ताविव ᵛहंसाविव च सोममागच्छतम् ॥

अश्वि॑ना वाजिनीवसू जु॒षेथां॑ य॒ज्ञमि॒ष्टये॑ । हं॒सावि॑व पतत॒मा सु॒ताँ उप॑ ॥३॥

अश्वि॑ना । वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू । जु॒षेथा॑म् । य॒ज्ञम् । इ॒ष्टये॑ ।
हं॒सौऽइ॑व । प॒त॒त॒म् । आ । सु॒तान् । उप॑ ॥ ३ ॥

हे ᵛवाजिनीवसू अन्नार्थं वासयितारौ ᵛअश्विना ᵛयज्ञम् अस्मदीयम् ᵛइष्टये अभीष्टायैषणाय वा ᵛजुषेथां सेवेथाम् ॥

अत्रि॒र्यद्वा॑मव॒रोह॑न्नृ॒बीस॒मजो॑हवी॒न्नाध॑मानेव॒ योषा॑ ।
श्ये॒नस्य॑ चि॒ज्जव॑सा॒ नूत॑ने॒नाग॑च्छतमश्विना॒ शंत॑मेन ॥ ४ ॥

अत्रिः॑ । यत् । वा॒म् । अ॒व॒ऽरोह॑न् । ऋ॒बीस॑म् । अजो॑हवीत् । नाध॑मानाऽइव । योषा॑ ।
श्ये॒नस्य॑ । चि॒त् । जव॑सा । नूत॑नेन । आ । अ॒ग॒च्छ॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । शम्ऽत॑मेन ॥ ४ ॥

---

[1] ख-च-ञ-ण-त-न-भ-र—यवसे घासाय ।

ᵛअत्रिः अस्मत्पिता ᵛयत् यदा ᵛवां युवाम् ᵛअजोहवीत् अस्तौषीत् ᵛनाधमाना याचमाना ᵛयोषा योषिदिव । सा यथा पतिं प्रीणयति तद्वत् कुर्वन् ᵛऋबीसं तुषाग्निमग्निकुण्डे क्षिप्तः सन् ᵛअवरोहन् विमुञ्चन् अजोहवीत् । ᵛश्येनस्य ᵛचिज्जवसा श्येनस्य गरुत्मत इव वेगेन । चिदित्युपमार्थे । अथवा श्येनस्य जवसा वेगेन ᵛनूतनेन प्रथमोत्पन्नेन सततं गच्छतः श्येनस्य प्रथमजवेन ᵛशंतमेन अस्माकं सुखतमेन च रथेन तं रक्षितुम् ᵛआगच्छतं हे ᵛअश्विना ॥ ॥ १९ ॥

अत्र ब्रुवन्तीतिहासं सप्तवध्रेः पुराविदः । भ्रातृव्याः पेटिकायां तमृषिं प्रक्षिप्य[1] यत्नतः ॥ मुद्रां कृत्वा गृहे स्वीये रक्षयित्वा न्यवेशयन् । न संगच्छेत भार्यां स्वां यथा रात्रौ तथा कृतम् ॥ प्रातःप्रातः समुद्घाट्य निर्मथिष्यन्ति तं मुनिम् । एवं स्थित्वा चिरं कालं पेटायां दुःखितः कृशः[2] ॥ उपायं चिन्तयामास निर्गमस्य चिरं मुनिः । हृदि निश्चित्य नासत्यावस्तौषीद्धृष्टमानसः ॥ तमश्विनौ समागत्य समुद्घाट्य च पेटिकाम् । उद्धृत्य तमृषिं शीघ्रं तावद्दृष्टौ[3] बभूवतुः ॥ स ऋषिर्भार्यया सार्धं रमित्वाथ[4] पुनर्भयात् । प्रातरेत्य पुनः पेटां प्रविश्य प्रागिव स्थितः । पेटानिवाससमये दृष्टवानृग्द्वयं तदा[5] ॥

वि जि॑हीष्व वनस्पते॒ योनि॒ः सूष्य॑न्त्याइव ।
श्रु॒तं मे॑ अश्विना॒ हवं॑ स॒प्तव॑ध्रिं च मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

वि । जि॒ही॒ष्व॒ । व॒न॒स्प॒ते॒ । योनिः॑ । सू॒ष्य॑न्त्याःऽइव ।
श्रु॒तम् । मे॒ । अ॒श्वि॒ना॒ । हव॑म् । स॒प्तऽव॑ध्रिम् । च॒ । मु॒ञ्च॒त॒म् ॥ ५ ॥

हे ᵛवनस्पते वनस्पतिविकाररूपे पेटिके ᵛवि ᵛजिहीष्व विगच्छ । विवृता भव । ᵛसूष्यन्त्याइव प्रसवोन्मुख्याः स्त्रियाः ᵛयोनिः इव भगो यथा विव्रियते तथा त्वमपि विवृता भव । तदर्थं हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛमे ᵛहवम् आह्वानं ᵛश्रुतं शृणुतम् । श्रुत्वा च ᵛसप्तवध्रिं ᵛच मामृषिं ᵛमुञ्चतं मोचयतम् ॥

भी॒ताय॒ नाध॑मानाय॒ ऋष॑ये स॒प्तव॑ध्रये ।
मा॒याभि॑रश्विना यु॒वं वृ॒क्षं सं च॒ वि चा॑चथः ॥ ६ ॥

भी॒ताय॑ । नाध॑मानाय । ऋष॑ये । स॒प्तऽव॑ध्रये ।
मा॒याभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वम् । वृ॒क्षम् । सम् । च॒ । वि । च॒ । अ॒च॒थः॒ ॥ ६ ॥

---

[1] त–प्रक्षेप्य । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–शिशुः । [3] न–तावद्दृश्यौ [4] त–रमयित्वा ।
[5] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–तथा ।

ᵛभीताय निर्गमात् बिभ्युषे ᵛनाधमानाय विमोक्षं याचमानाय ᵛसप्तवध्रये ᵛऋषये हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛयुवं युवां ᵛमायाभिः ᵛवृक्षं वृक्षविकारां पेटिकां ᵛसं[1] ᵛचाचथः मम निर्गमार्थं संगच्छथः । ᵛवि अचथः ᵛच विभक्तं कुरुथः[1] ॥

यथा॒ वात॑ः पुष्क॒रिणीं॑ समि॒ङ्गय॑ति स॒र्वत॑ः ।
ए॒वा ते॒ गर्भ॑ एजतु नि॒रैतु॒ दश॑मास्यः ॥ ७ ॥

यथा॑ । वात॑ः । पु॒ष्क॒रिणी॑म् । स॒म्ऽइ॒ङ्गय॑ति । स॒र्वत॑ः ।
ए॒व । ते॒ । गर्भ॑ः । ए॒ज॒तु॒ । निः॒ऽऐतु॑ । दश॑ऽमास्यः ॥ ७ ॥

एतदादि ऋक्त्रयं गर्भस्राविण्युपनिषत् । एतदादृक्त्रयेणासौ सप्तवध्रिः स्वयोषितः । गर्भिण्याः प्रसवायाशु स्तुतवानश्विनावृषिः ॥ ᵛयथा ᵛवातः ᵛपुष्करिणीं सरआदिकं ᵛसर्वतः ᵛसमिङ्गयति सम्यक् चालयति ᵛएव एवं तव ᵛगर्भः ᵛएजतु कम्पताम्[2] इतस्ततः संचरतु । ᵛदशमास्यः दश मासान् गर्भे स्थितः ᵛनिरैतु निर्गच्छतु ॥

यथा॒ वातो॒ यथा॒ वनं॒ यथा॑ समु॒द्र एज॑ति ।
ए॒वा त्वं द॑शमास्य स॒हावे॑हि ज॒रायु॑णा ॥ ८ ॥

यथा॑ । वात॑ः । यथा॑ । वन॑म् । यथा॑ । स॒मु॒द्रः । एज॑ति ।
ए॒व । त्वम् । द॒श॒ऽमा॒स्य॒ । स॒ह । अव॑ । इ॒हि॒ । ज॒रायु॑णा ॥ ८ ॥

वातो यथा कम्पमानो वनं कम्पयति स्वयम् । यथा समुद्रश्चलति चाल्यते वाथ वायुना ॥
स्थित्वा दशैव मासांस्त्वं गर्भोल्बेन सुवेष्टितः । निर्गच्छ जठरान्मातुर्जरया सहितः पतेत् ॥

दश॒ मासा॑ञ्छशया॒नः कु॑मा॒रो अधि॑ मा॒तरि॑ ।
निरै॑तु जी॒वो अक्ष॑तो जी॒वो जीव॑न्त्या॒ अधि॑ ॥ ९ ॥

दश॑ । मासा॑न् । श॒श॒या॒नः । कु॒मा॒रः । अधि॑ । मा॒तरि॑ ।
निः॒ऽऐतु॑ । जी॒वः । अक्ष॑तः । जी॒वः । जीव॑न्त्याः । अधि॑ ॥ ९ ॥

दश मासानुषित्वासौ जननीजठरे सुखम् । निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु ॥ ॥ २० ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र–सं चाचथः संगच्छथः वि चाचथः विभक्तं कुरुथः ; त-श– सं चाचथः । प्रविष्टे मयि निर्गते वा प्रविष्टशंकापनोदार्थं व्यचथश्च विगमयतम् । मम निर्गमार्थं संगच्छथः व्यचथश्च विभक्तं कुरुथः ।

[2] ख-च-झ-ण-न-भ-र–कम्पयताम् ।

‘ महे नो अद्य ’ इति दशर्चं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सत्यश्रवस आर्षं पाङ्क्तमुषस्यम् । अनुक्रम्यते च — ‘ महे दश सत्यश्रवा उषस्यं तु पाङ्क्तम् ’ इति । प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ पाङ्क्ते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्र्यते हि— ‘ महे नो अद्येति पाङ्क्तम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती ।
यथा चिन्नो अबोधयः सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ १ ॥

महे । नः । अद्य । बोधय । उषः । राये । दिवित्मती ।
यथा । चित् । नः । अबोधयः । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ १ ॥

ᵛअद्य अस्मिन् यागदिने हे ᵛउषः उषोदेवि ᵛदिवित्मती दीप्तिमती त्वं ᵛनः अस्मान् ᵛमहे महते ᵛराये धनप्राप्तये ᵛबोधय प्रज्ञापय । प्रकाशयेत्यर्थः । सति प्रकाशे क्रतुद्वारा द्रव्यस्योपार्जयितुं शक्यत्वात् । ᵛयथा ᵛचित् यथैव पूर्वं ᵛनः अस्मान् ᵛअबोधयः अतीतेषु दिवसेषु यथा बोधितवती तद्वदद्यापि इत्यर्थः । हे ᵛसुजाते शोभनप्रादुर्भूते[1] ᵛअश्वसूनृते । अश्वार्था प्रियसत्यात्मिका स्तुतिवाक् यस्याः सा । हे तादृशि देवि ᵛवाय्ये वय्यपुत्रे ᵛसत्यश्रवसि मय्यनुगृहाणेत्यर्थः ॥

या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छो दुहितर्दिवः ।
सा व्युच्छ सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ २ ॥

या । सुऽनीथे । शौचत्ऽरथे । वि । औच्छः । दुहितः । दिवः ।
सा । वि । उच्छ । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ २ ॥

हे ᵛदिवः ᵛदुहितः दिवः सूर्यस्य पुत्र्युषः ᵛया त्वं ᵛसुनीथे एतन्नामके[2] ᵛशौचद्रथे शुचद्रथस्यापत्ये पूर्वं ᵛव्यौच्छः व्यवासयस्तमांसि ᵛसा त्वं ᵛसहीयसि अतिशयेन बलवति ᵛवाय्ये वय्यपुत्रे ᵛसत्यश्रवसि मयि ᵛव्युच्छ तमो विवासय । ‘ उच्छी विवासे ’ । विवासो वर्जनम् । शिष्टमुक्तम् ॥

सा नो अद्याभरद्वसुर्व्युच्छा दुहितर्दिवः ।
यो व्यौच्छः सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ ३ ॥

सा । नः । अद्य । आभरत्ऽवसुः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।
यो इति । वि । औच्छः । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥३॥

---

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र –‘ शोभनप्रादुर्भूते ’ नास्ति।   २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-एतन्नामिके।

हे vदुहितर्दिवः उषः vआभरद्वसुः आहृतधना vसा प्रसिद्धा त्वं vनः अस्माकम् vअद्य अस्मिन् दिने vव्युच्छ तमो विवासय । हे vसहीयसि vयो या । उकारोऽनर्थकः । या त्वं पूर्वं vव्यौच्छः साद्यापीति ॥

अभि ये त्वा विभावरि स्तोमैर्गृणन्ति वह्नयः ।
मघैर्मघोनि सुश्रियो दामन्वन्तः सुरातयः सुजाते अश्वसूनृते ॥ ४ ॥

अभि । ये । त्वा । विभाऽवरि । स्तोमैः । गृणन्ति । वह्नयः ।
मघैः । मघोनि । सुऽश्रियः । दामन्ऽवन्तः । सुऽरातयः । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ ४ ॥

हे vविभावरि प्रकाशोपेते ॥ विभाशब्दात् ‘ छन्दसीवनिपौ ’ इति वनिप् । भातेर्वा कर्तरि वनिप् ॥ उषः vत्वा त्वाम् vअभि प्रति vये vवह्नयः वोढारः ऋत्विजः स्तोतारः vस्तोमैः स्तोत्रैः vगृणन्ति स्तुवन्ति ते स्तोतारः vमघैः हे vमघोनि धनैर्धनवति त्वदनुग्रहात् vसुश्रियः भवन्ति । सुष्ठुर्थिभिराश्रयणीया भवन्ति । vदामन्वन्तः दानवन्तो भवन्ति । vसुरातयः । रातिर्दानम् । सुदानाश्च भवन्ति ॥

यच्चिद्धि ते गणा इमे छदयन्ति मघत्तये ।
परि चिद्वष्टयो दधुर्ददतो राधो अह्रयं सुजाते अश्वसूनृते ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । ते । गणाः । इमे । छदयन्ति । मघत्तये ।
परि । चित् । वष्टयः । दधुः । ददतः । राधः । अह्रयम् । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ ५ ॥

हे उषः vयच्चिद्धि । हीति पूरणः । यत् ये केचन vते तव स्वभूताः vइमे पुरतो वर्तमानाः vगणाः संघभूताः vमघत्तये धनदातये धनदानाय[1] धनवत्त्वाय वा vछदयन्ति उपच्छन्दयन्ति ते सर्वेऽप्यस्मान् vपरि vदधुः परितो धारयन्ति vवष्टयः अस्मानेव कामयमानाः । किं कुर्वन्तः । vअह्रयम् अह्रियमाणमक्षीणमलज्जावहं वा vराधः धनं हविर्लक्षणं vददतः यजन्त इत्यर्थः । अर्थिभ्योऽक्षीणं ददतो वा । ये त्वां हविर्ददतः स्तुवन्ति ते सर्वेऽप्यस्मदर्थमेव फलं धारयन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । अथवा यच्चिद्धीत्यत्र[2] यद्यपीति व्याख्येयम् । तस्मिन् पक्षे उत्तरवाक्ये तथापीत्यध्याहार्यम् । अवशिष्टं समानम् ॥ ॥ २१ ॥

ऐषु धा वीरवद्यश उषो मघोनि सूरिषु ।
ये नो राधांस्यह्रया मघवानो अरासत सुजाते अश्वसूनृते ॥ ६ ॥

आ । एषु । धाः । वीरऽवत् । यशः । उषः । मघोनि । सूरिषु ।
ये । नः । राधांसि । अह्रया । मघऽवानः । अरासत । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ ६ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-भ–धनदत्ताय ; न-र–धनदत्त्वाय ; श– धनवत्तये । [2] झ-भ– यद्यद्धेत्यत्र ; न– यच्चिदित्यत्र ; र–यद्यद्धीत्यत्र ।

हे vउषः देवि vमघोनि मघवति त्वम् vएषु[1] vसूरिषु स्तोतृषु वा vवीरवद्यशः वीरैः पुत्रादिभिरुपेतमन्नं यशो वा vआ vधाः आधेहि । आदेहि आनय vये vमघवानः धनवन्तः सूरयः vनः अस्मभ्यं तव स्तोतृभ्यः vराधांसि धनानि vअहृया अक्षीणानि vअरासत ददुः तेष्वित्यर्थः ॥

तेभ्यो᳚ द्यु॒म्नं बृ॒हद्यश॒ उषो᳚ मघो॒न्या व॑ह ।
ये नो॒ राधां॒स्यश्व्या॑ ग॒व्या भज॑न्त सू॒रय॒ः सुजा॑ते॒ अश्व॑सूनृते ॥ ७ ॥

तेभ्य॑ः । द्यु॒म्नम् । बृ॒हत् । यश॑ः । उष॑ः । म॒घो॒नि॒ । आ । व॒ह॒ ।
ये । न॒ः । राधां॑सि । अश्व्या॑ । ग॒व्या । भज॑न्त । सू॒रय॑ः । सुऽजा॑ते । अश्व॑ऽसूनृते ॥ ७ ॥

हे vउषो vमघोनि त्वं vतेभ्यो vद्युम्नं द्योतमानं हिरण्यादिरूपं धनं vबृहद्यशः महदन्नं महतीं कीर्तिं वा तेभ्यो यजमानेभ्यः vआ vवह । vये आढ्याः vनः अस्मभ्यं vराधांसि धनानि vअश्व्या अश्वैर्युक्तानि vगव्या गोभिर्युक्तानि गोसमूहानश्वसमूहान् च[2] vभजन्त[2] भजेरन् ददुः vसूरयः दातारः॥

उ॒त नो॒ गोम॑ती॒रिष॒ आ व॑हा दुहितर्दिवः ।
सा॒कं सूर्य॑स्य र॒श्मिभि॑ः शु॒क्रैः शोच॑द्भिर॒र्चिभि॒ः सुजा॑ते॒ अश्व॑सूनृते ॥ ८ ॥

उ॒त । न॒ः । गोऽम॑तीः । इष॑ः । आ । व॒ह॒ । दु॒हि॒त॒ः । दि॒व॒ः ।
सा॒कम् । सूर्य॑स्य । र॒श्मिऽभि॑ः । शु॒क्रैः । शोच॑त्ऽभिः । अ॒र्चिऽभि॑ः ।
सुऽजा॑ते । अश्व॑ऽसूनृते ॥ ८ ॥

vउत अपि च vनः अस्मभ्यं vगोमतीः गोभिरुपेतानि vइषः अन्नानि vआ vवह आनय हे vदिवः vदुहितः उषः । कदा । vसूर्यस्य vरश्मिभिः vसाकं vशोचद्भिः दीपयद्भिः vशुक्रैः निर्मलैः vअर्चिभिः अग्नेस्तेजोभिश्च साकम् । सूर्योदयकालेऽग्नीन्धनकाले चेत्यर्थः ॥

व्यु॑च्छा दुहितर्दिवो॒ मा चि॒रं त॑नुथा॒ अप॑ः ।
नेत्त्वा॑ स्ते॒नं यथा॑ रि॒पुं तपा॑ति॒ सूरो᳚ अ॒र्चिषा॑ सुजा॑ते॒ अश्व॑सूनृते ॥ ९ ॥

वि । उ॒च्छ॒ । दु॒हि॒त॒ः । दि॒व॒ः । मा । चि॒रम् । त॒नु॒था॒ः । अप॑ः ।
न । इत् । त्वा॒ । स्ते॒नम् । यथा॑ । रि॒पुम् । तपा॑ति । सूर॑ः । अ॒र्चिषा॑ ।
सुऽजा॑ते । अश्व॑ऽसूनृते ॥ ९ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श- ‘एषु’ नास्ति ।

[2] ख-च-ण-न-भ-र-चेति विभजन्त ; ग-घ-ज-श- भजन्त ; झ- चेति भजन्त ।

हे ˇदिवः ˇदुहितः उषः त्वं ˇव्युच्छ विभातं कुरु । ˇअपः अस्मदीयं कर्म प्रति ˇचिरं विलम्बं ˇमा ˇतनुथाः मा[1] कृथाः[1] । ˇत्वा त्वां ˇरिपुं ˇस्तेनं ˇयथा संतापयति राजादिः तद्वत् ˇसूरः सूर्यः ˇअर्चिषा तेजसा ˇनेत् नैव ˇतपाति तप्यात् । शीघ्रं नोदेष्वित्यर्थः ॥

एतावद्वेदुषस्त्वं भूयो वा दातुमर्हसि ।
या स्तोतृभ्यो विभावर्युच्छन्ती न प्रमीयसे सुजाते अश्वसूनृते ॥ १० ॥

एतावत् । वा । इत् । उषः । त्वम् । भूयः । वा । दातुम् । अर्हसि ।

या । स्तोतृऽभ्यः । विभाऽवरि । उच्छन्ती । न । प्रऽमीयसे । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥ १० ॥

हे ˇउषः त्वमस्मभ्यं ˇवा अथवा दित्सितं किम्[2] ˇएतावत् एव[2] । इच्छब्द एवकारार्थः । अस्मिन् सूक्ते प्रार्थितमेवेत्यर्थः । अथवा ˇभूयः ˇदातुमर्हसि । अप्रार्थितमपि । यद्दातव्यमस्ति तत्सर्वं देहि इत्यर्थः । हे ˇविभावरि उषः ˇया त्वं ˇस्तोतृभ्यः तेषां लौकिकवैदिकव्यवहारार्थं व्युच्छन्ती तमो विवासयन्ती ˇन ˇप्रमीयसे न हंसि । न क्रुध्यसीत्यर्थः । सा त्वं दातुमर्हसीति ॥ ‘मीञ् हिंसायाम्’ इत्यस्मात् श्नास्थाने व्यत्ययेन श्यन् ॥ ॥ २२ ॥

‘द्युतद्यामानम्’ इति षडृचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘द्युतद्यामानं षट्’ इति । सत्यश्रवा ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । ‘उषस्यं तु’ इत्युक्तत्वात् उषाः[3] देवता[3] । प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘द्युतद्यामानमुषो वाजेन’ (आश्व. श्रौ. ४·१४) इति ॥

द्युतद्यामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरुणप्सुं विभातीम् ।
देवीमुषसं स्वरावहन्तीं प्रति विप्रासो मतिभिर्जरन्ते ॥ १ ॥

द्युतत्ऽयामानम् । बृहतीम् । ऋतेन । ऋतऽवरीम् । अरुणऽप्सुम् । विऽभातीम् ।

देवीम् । उषसम् । स्वः । आऽवहन्तीम् ।

प्रति । विप्रासः । मतिऽभिः । जरन्ते ॥ १ ॥

ˇद्युतद्यामानं दीप्तरथां ˇबृहतीं महतीम् ˇऋतेन सत्येन यज्ञेन वा ˇऋतावरीम् ऋतवतीम् । ˇअरुणप्सुम् अरुणरूपां ˇविभातीं व्युच्छन्तीं ˇदेवीं द्योतमानाम् ˇउषसं ˇस्वरावहन्तीं सूर्यं गच्छन्तीम् । एवं महानुभावाम् उषसं[4] ˇविप्रासः मेधाविन ऋत्विजः ˇमतिभिः स्तुतिभिः ˇप्रति[5] ˇजरन्ते स्तुवन्ति ॥

---

[1] ग-घ-ज-झ-त-र-श–‘ मा कृथाः ’ नास्ति । [2] ख-च-ण-न–किमेतावदित् किमेतावदेव ; झ-त-भ-र–किमेतावत् हे यदित् । [3] ग-घ-ज-झ-न-भ-र-श– उषोदेवता । [4] त–उषसं प्रति । [5] ख-च-ण-त– ‘ प्रति ’ नास्ति ।

ए॒षा जनं॑ दर्श॒ता बो॒धय॑न्ती सु॒गान्प॒थः कृ॑ण्व॒ती या॒त्यग्रे॑ ।
बृ॒ह॒द्र॒था बृ॑ह॒ती वि॑श्वमि॒न्वोषा ज्योति॑र्यच्छ॒त्यग्रे॒ अह्ना॑म् ॥ २ ॥

ए॒षा । जन॑म् । द॒र्श॒ता । बो॒धय॑न्ती । सु॒ऽगान् । प॒थः । कृ॒ण्व॒ती । या॒ति॒ । अग्रे॑ ।
बृ॒ह॒त्ऽर॒था । बृ॒ह॒ती । वि॒श्व॒म्ऽइ॒न्वा । उ॒षाः । ज्योतिः॑ । य॒च्छ॒ति॒ । अग्रे॑ । अह्ना॑म् ॥ २ ॥

ᵛदर्शता दर्शनीया ᵛएषा उषाः ᵛबोधयन्ती । कम् । ᵛजनम् । प्रसुप्तमित्यर्थः । ᵛपथः ᵛसुगान् सुगमनान् ᵛकृण्वती ᵛअग्रे सूर्यस्य पुरस्तात् ᵛयाति गच्छति । कीदृश्युषाः ᵛबृहद्रथा प्रभूतरथा ᵛबृहती महती ᵛविश्वमिन्वा विश्वं व्याप्नुवाना विश्वतर्पणा वा । ईदृशी ᵛउषाः ᵛअह्नाम् ᵛअग्रे ᵛज्योतिः तेजः ᵛयच्छति ॥

ए॒षा गोभि॑ररु॒णेभि॑र्युजा॒नास्रे॑धन्ती र॒यिमप्रा॑यु चक्रे ।
प॒थो रद॑न्ती सुवि॒ताय॑ दे॒वी पु॑रुष्टु॒ता वि॒श्ववा॑रा॒ वि भा॑ति ॥ ३ ॥

ए॒षा । गोभिः॑ । अ॒रु॒णेभिः॑ । यु॒जा॒ना । अस्रे॑धन्ती । र॒यिम् । अप्र॑ऽआयु । च॒क्रे॒ ।
प॒थः । रद॑न्ती । सु॒वि॒ताय॑ । दे॒वी । पु॒रु॒ऽस्तु॒ता । वि॒श्वऽवा॑रा । वि । भा॒ति॒ ॥ ३ ॥

ᵛएषा उषाः ᵛअरुणेभिः अरुणवर्णैः ᵛगोभिः बलीवर्दैः रथं ᵛयुजाना योजयन्ती ᵛअस्रेधन्ती अशुष्यन्त्यक्षीणा वा । किम् । ᵛरयिं धनम् ᵛअप्रायु अप्रगन्तृ अविचलितं ᵛचक्रे करोति । किं कुर्वती । ᵛपथः मार्गान् ᵛरदन्ती प्रकाशयन्ती । किमर्थम् । ᵛसुविताय सुष्ठु गमनाय ᵛदेवी द्योतमाना ᵛपुरुष्टुता बहुभिः स्तुता ᵛविश्ववारा सर्वैर्वरणीया ᵛवि ᵛभाति प्रकाशं करोति ॥

ए॒षा व्ये॑नी भवति द्वि॒बर्हा॑ आविष्कृण्वा॒ना त॒न्वं॑ पु॒रस्ता॑त् ।
ऋ॒तस्य॒ पन्था॒मन्वे॑ति सा॒धु प्र॑जान॒तीव॒ न दिशो॑ मिनाति ॥ ४ ॥

ए॒षा । विऽए॑नी । भ॒व॒ति॒ । द्वि॒ऽबर्हाः॑ । आ॒विः॒ऽकृ॒ण्वा॒ना । त॒न्व॑म् । पु॒रस्ता॑त् ।
ऋ॒तस्य॑ । पन्था॑म् । अनु॑ । ए॒ति॒ । सा॒धु । प्र॒जा॒न॒तीऽइ॑व । न । दिशः॑ । मि॒ना॒ति॒ ॥ ४ ॥

ᵛएषा उषाः ᵛव्येनी ᵛभवति विशेषेण श्वेता भवति ᵛद्विबर्हाः द्वयोः प्रथममध्यमयोः स्थानयोः[1] परिवृढोषाः पश्चात् ᵛतन्वं स्वीयां तनूम् ᵛआविष्कृण्वाना प्रकटीकुर्वती । कुत्र । ᵛपुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । किंच ᵛऋतस्य आदित्यस्य ᵛपन्थां पन्थानं ᵛसाधु सम्यक् ᵛअन्वेति । किंच ᵛप्रजानतीव विश्वं प्रज्ञापयन्ती । इवेति संप्रत्यर्थे । ᵛन ᵛदिशो ᵛमिनाति न हिनस्ति । प्रत्युत दिशः प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीव अनुगन्तव्यमिति प्रकर्षेण अवगच्छन्ती[2] च[2] ऋतस्य पन्थामन्वेति ॥

---

[1] ग-घ-ज-श- ‘स्थानयोः’ नास्ति । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-अवगच्छन्तीव ।

ए॒षा शु॒भ्रा न त॒न्वो॑ विदा॒नोर्ध्वेव॑ स्ना॒ती दृ॒शये॑ नो अस्थात् ।
अप॒ द्वेषो॒ बाध॑माना॒ तमां॑स्यु॒षा दि॒वो दु॑हि॒ता ज्योति॒षागा॑त् ॥ ५ ॥

ए॒षा । शु॒भ्रा । न । त॒न्व॑: । वि॒दा॒ना । ऊ॒र्ध्वाऽइ॑व । स्ना॒ती । दृ॒शये॑ । न॒: । अ॒स्था॒त् ।
अप॑ । द्वेष॑: । बाध॑माना । तमां॑सि ।
उ॒षाः । दि॒वः । दु॒हि॒ता । ज्योति॑षा । आ । अ॒गा॒त् ॥ ५ ॥

ᵛएषा उषाः ᵛशुभ्रा ᵛन शुभ्रवर्णा निर्मला स्वलंकृता योषिदिव ᵛतन्वः अङ्गानि ᵛविदाना प्रज्ञापयन्ती ᵛस्नाती स्नानं कुर्वाणा ᵛऊर्ध्वेव उन्नतेव स्नानादुत्तिष्ठन्तीव ᵛनः अस्मदर्थम् अस्माकं पुरतो वा ᵛदृशये सर्वेषां दर्शनाय उत् ᵛअस्थात् पूर्वस्यां दिशि उत्तिष्ठति[1]। किं कुर्वती । ᵛद्वेषः द्वेष्याणि ᵛतमांसि ᵛअप ᵛबाधमाना ᵛदिवो ᵛदुहिता ᵛउषाः ᵛज्योतिषा तेजसा सह ᵛआगात् आगच्छति ॥

ए॒षा प्र॑ती॒ची दु॑हि॒ता दि॒वो नॄन्योषे॑व भ॒द्रा नि रि॑णीते॒ अप्स॑: ।
व्यू॒र्ण्व॒ती दा॒शुषे॒ वार्या॑णि॒ पुन॒र्ज्योति॑र्युव॒तिः पू॒र्वथा॑कः ॥ ६ ॥

ए॒षा । प्र॒ती॒ची । दु॒हि॒ता । दि॒वः । नॄन् । योषा॑ऽइव । भ॒द्रा । नि । रि॒णी॒ते । अप्स॑: ।
वि॒ऽऊ॒र्ण्व॒ती । दा॒शुषे॑ । वार्या॑णि । पुन॑: । ज्योति॑: । यु॒व॒तिः । पू॒र्वऽथा॑ । अ॒क॒रित्य॑कः ॥६॥

ᵛएषा उषाः ᵛप्रतीची अभिमुखा सती ᵛदिवः ᵛदुहिता ᵛनॄन् सर्वान् प्राणिनः प्रति ᵛभद्रा ᵛयोषेव कल्याणवेषा योषिदिव ᵛअप्सः रूपं ᵛनि ᵛरिणीते प्रेरयति । किंच ᵛदाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय ᵛवार्याणि[2] वरणीयानि धनानि ᵛव्यूर्ण्वती प्रयच्छन्ती ᵛयुवतिः नित्ययौवना सर्वत्र मिश्रयन्ती वा ᵛपुनः अद्यापि ᵛपूर्वथा पूर्वमिव ᵛज्योतिः तेजः ᵛअकः करोति ॥ ॥ २३ ॥

‘ युञ्जते मनः ’ इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ युञ्जते पञ्च श्यावाश्वः सावित्रं तु जागतम् ’ इति । श्यावाश्वो नामात्रेय ऋषिः । जगती छन्दः । सविता देवता । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्धानमिदम् । सूत्रितं च—‘ युञ्जते मन इहेह व इति चतस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । आद्या ग्रावस्तोत्रेऽपि । सूत्रितं च—‘ युञ्जते मन उत युञ्जते धिय आ तू न इन्द्र क्षुमन्तम् ’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

यु॒ञ्ज॒ते मन॑ उ॒त यु॑ञ्जते॒ धियो॒ विप्रा॒ विप्र॑स्य बृह॒तो वि॑प॒श्चित॑: ।
वि होत्रा॑ दधे वयुना॒विदेक॒ इन्म॒ही दे॒वस्य॑ सवि॒तुः परि॑ष्टुतिः ॥ १ ॥

यु॒ञ्जते॑ । मन॑: । उ॒त । यु॒ञ्ज॒ते । धिय॑: । विप्रा॑: । विप्र॑स्य । बृ॒ह॒तः । वि॒प॒:ऽचित॑: ।
वि । होत्रा॑: । द॒धे॒ । व॒यु॒न॒ऽवित् । एक॑: । इत् । म॒ही । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । परि॑ऽस्तुतिः ॥१॥

---

[1] ख-च-झ-ण-भ- उत्तिष्ठती ; ग-घ-ज-र-श—उत्तिष्ठन्ती । [2] ख-च-झ-ण-न-भ-र-किंच वार्याणि ।

ᵛविप्राः मेधाविन ऋत्विग्यजमानाः[1] ᵛमनः स्वीयं सर्वेषु कर्मसु ᵛयुञ्जते योजयन्ति । सवित्रनुग्रहाय संकल्पं कुर्वन्तीत्यर्थः । ᵛउत अपि च ᵛधियः कर्माण्यपि ᵛयुञ्जते प्राप्नुवन्ति । कस्यानुज्ञयेत्युच्यते । ᵛविप्रस्य मेधाविनः ᵛबृहतः महतः ᵛविपश्चितः स्तुत्यस्य ज्ञानवतो वा सवितुः अनुज्ञयेति । ' सविता वै प्रसवानामीशे ' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति हि श्रुतिः । स एव सविता ᵛहोत्राः सप्तहोत्रकाणामुचिताः क्रियाः ᵛवयुनावित् । वयुनमिति प्रज्ञानाम । तत्तदनुष्ठानविषयप्रज्ञावेत्ता ᵛएक ᵛइत् एक एव ᵛवि ᵛदधे करोति । पृथक्पृथगवधारयति[2] । किंच तस्य ᵛसवितुः ᵛदेवस्य ᵛपरिष्टुतिः स्तुतिः ᵛमही महती अतिप्रभूता । स्तुत्यगोचरेत्यर्थः ॥

हविर्धानप्रवर्तने रराट्यामवनद्धायां ' विश्वा रूपाणि ' इत्येषानुवचनीया । सूत्रितं च— ' विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविरिति व्यवस्तायाम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

विश्वा॑ रू॒पाणि॒ प्रति॑ मुञ्चते क॒विः प्रासा॑वीद्भ॒द्रं द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे ।
वि नाक॑मख्यत्सवि॒ता वरे॒ण्योऽनु॑ प्र॒याण॑मु॒षसो॒ वि रा॑जति ॥ २ ॥

विश्वा॑ । रू॒पाणि॑ । प्रति॑ । मु॒ञ्च॒ते॒ । क॒विः । प्र । अ॒सा॒वी॒त् । भ॒द्रम् । द्वि॒ऽपदे॑ । चतुः॑ऽपदे ।
वि । नाक॑म् । अ॒ख्य॒त् । स॒वि॒ता । वरे॑ण्यः । अनु॑ । प्र॒ऽयान॑म् । उ॒षसः॑ । वि । रा॒ज॒ति॒ ॥२॥

ᵛकविः मेधावी सविता ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛरूपाणि आत्मनि ᵛप्रति ᵛमुञ्चते बध्नाति धारयति । किंच ᵛभद्रं कल्याणं गमनादिविषयं ᵛप्रासावीत् अनुजानाति । कस्मै । ᵛद्विपदे मनुष्याय[3] ᵛचतुष्पदे गवाश्वादिकाय । किंच ᵛसविता सर्वस्य प्रेरको देवः ᵛवरेण्यः वरणीयः सन् ᵛवि ᵛअख्यत् ख्यापयति प्रकाशयति । किम् । ᵛनाकम् । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाकः स्वर्गः । यजमानार्थं स्वर्गं प्रकाशयतीत्यर्थः । स देवः ᵛउषसः ᵛप्रयाणम् उदयम् ᵛअनु ᵛवि ᵛराजति प्रकाशते । सवितुरुदयात् पूर्वं ह्युषा उदेति ॥

यस्य॑ प्र॒याण॑म॒न्व॒न्य इद्य॒युर्दे॒वा दे॒वस्य॑ महि॒मान॒मोज॑सा ।
यः पार्थि॑वानि विम॒मे स एत॑शो॒ रजां॑सि दे॒वः स॑वि॒ता म॑हित्व॒ना ॥ ३ ॥

यस्य॑ । प्र॒ऽयान॑म् । अनु॑ । अ॒न्ये । इत् । य॒युः । दे॒वाः । दे॒वस्य॑ । म॒हि॒मान॑म् । ओज॑सा ।
यः । पार्थि॑वानि । वि॒ऽम॒मे । सः । एत॑शः । रजां॑सि । दे॒वः । स॒वि॒ता । म॒हि॒ऽत्व॒ना ॥ ३ ॥

ᵛअन्य ᵛइत् ᵛदेवाः अन्येऽप्यग्न्यादयः ᵛयस्य ᵛदेवस्य द्योतमानस्य सवितुः ᵛप्रयाणमनु ᵛययुः गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । किम् । ᵛमहिमानं महत्त्वम् । सवितुरुदयाभावे अग्निहोत्राद्यनिष्पत्तेस्तेषां हविःस्तुत्याद्यभावात् । ᵛओजसा बलेन च युक्ता भवन्ति । ᵛयः ᵛसविता ᵛपार्थिवानि ᵛरजांसि

---

[1] ख-च-ण–ऋत्विजः यजमानाः । [2] ख-च-ण–पृथक्पृथग्धारयति ; झ-त-न-भ-र– पृथक्पृथग्वा वारयति । [3] त-न-भ-र– मनुष्यादये ।

पृथिव्यादिलोकान् vमहित्वना स्वमहत्त्वेन vविममे परिच्छिनत्ति vसः vदेवः vएतशः एतवर्णः शुभ्रः शोभमानः सन् । राजते इति शेषः । ‘ युवशा ताकृणोतन ’ (ऋ. सं. १. १६१. ७) इत्यादिवत् एतश इत्यादिशकारोपजनश्छान्दसः ॥

उ॒त या॑सि सवित॒स्त्रीणि॑ रोच॒नोत सूर्य॑स्य र॒श्मिभि॒ः समु॑च्यसि ।
उ॒त रात्री॑मुभ॒यत॒ः परी॑यस उ॒त मि॒त्रो भ॑वसि देव॒ धर्म॑भिः ॥ ४ ॥

उ॒त । या॒सि॒ । स॒वि॒त॒रिति॑ । त्रीणि॑ । रो॒च॒ना । उ॒त । सूर्य॑स्य । र॒श्मिऽभि॑ः । सम् । उ॒च्य॒सि॒ ।
उ॒त । रात्री॑म् । उ॒भ॒यत॑ः । परि॑ । ई॒य॒से॒ । उ॒त । मि॒त्रः । भ॒व॒सि॒ । दे॒व॒ । धर्म॑ऽभिः ॥ ४ ॥

हे vसवितः देव vउत अपि च vत्रीणि vरोचना रोचमानान् द्युलोकान् vयासि गच्छसि । ‘ तिस्रो दिवः पृथिवीः ’ (ऋ. सं. ४. ५३. ५) इत्युक्तम् । vउत अपि च vसूर्यस्य vरश्मिभिः vसमुच्यसि संगच्छसि ॥ ‘ उच समवाये ’ इत्यस्येदं रूपम् ॥ उदयात् पूर्वभावी सविता उदयास्तमयवर्ती सूर्य इति । vउत अपि च vरात्रीमुभयतः उभयपार्श्वे vपरीयसे परिगच्छसि । vउत अपि च हे vदेव सवितस्त्वं vधर्मभिः जगद्धारकैः कर्मभिः vमित्रो vभवसि मित्राख्यो देवो भवसि । अथवा प्रकाशादिप्रदानेन सखा भवसि सर्वजगताम् ॥

उ॒तेशि॑षे प्रस॒वस्य॒ त्वमेक॒ इदु॒त पू॒षा भ॑वसि देव॒ याम॑भिः ।
उ॒तेदं विश्वं॒ भुव॑नं॒ वि रा॑जसि श्या॒वाश्व॑स्ते सवित॒ः स्तोम॑मानशे ॥ ५ ॥

उ॒त । ई॒शि॒षे॒ । प्र॒ऽस॒वस्य॑ । त्वम् । एक॑ः । इत् । उ॒त । पू॒षा । भ॒व॒सि॒ । दे॒व॒ । याम॑ऽभिः ।
उ॒त । इ॒दम् । विश्व॑म् । भुव॑नम् । वि । रा॒ज॒सि॒ ।
श्या॒वऽअ॑श्वः । ते॒ । स॒वि॒त॒रिति॑ । स्तोम॑म् । आ॒न॒शे॒ ॥ ५ ॥

हे सवितः vत्वमेक vइत् एक एव vप्रसवस्य सर्वकर्मानुज्ञाकरणस्य vईशिषे समर्थो भवसि । ये लौकिकं गमनादिरूपं वैदिकमग्निहोत्रादिरूपं कर्मानुतिष्ठन्ते तेषां सर्वेषामनुज्ञातुमेक एव प्रभवसि । vउत अपि च vपूषा पोषकः vभवसि हे vदेव vयामभिः गमनैः । vउत अपि च vइदं vविश्वं vभुवनं भूतजातं vवि vराजसि ईशिषे धारयितुम् । यस्मादेवं महानुभावस्तस्मात् हे vसवितः vते तुभ्यं vश्यावाश्वः ऋषिः vस्तोमं स्तोत्रम् vआनशे व्याप्नोति करोति । इत्येवमात्मानं परोक्षतया निर्दिशन्नाह ॥ ॥ २४ ॥

‘ तत्सवितुः ’ इति नवर्चं दशमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ तत्सवितुर्नव गायत्रमाद्यानुष्टुप् ’ इति । प्रथमानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । ‘ सावित्रं तु ’ इत्युक्तत्वात् सावित्रम् ।

अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रस्याद्यस्तृचः प्रतिपत् 'अद्या नो देव' इत्यनुचरः । सूत्रितं च—'तत्सवितुर्वृणीमहेऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ५.१८) इति[१] ॥

तत्स॑वि॒तुर्वृ॑णीमहे व॒यं दे॒वस्य॒ भोज॑नम्। श्रेष्ठं॑ सर्व॒धात॑मं॒ तुरं॒ भग॑स्य धीमहि ॥ १ ॥

तत्। स॒वि॒तुः। वृ॒णी॒म॒हे॒। व॒यम्। दे॒वस्य॑। भोज॑नम्।

श्रेष्ठ॑म्। स॒र्व॒ऽधात॑मम्। तुर॑म्। भग॑स्य। धी॒म॒हि॒ ॥ १ ॥

ᵛतत् प्राप्यत्वेन प्रसिद्धं ᵛभोजनं भोग्यं धनं ᵛवयं स्तोतारः ᵛवृणीमहे प्रार्थयामः । कस्य धनम्। ᵛसवितुः प्रेरकस्य ᵛदेवस्य स्वभूतम्। लब्ध्वा च ᵛश्रेष्ठं प्रशस्यं ᵛसर्वधातमं सर्वधातृतमम्। सर्वभोगप्रदमित्यर्थः । ᵛतुरं शत्रूणां हिंसकम्। धनेन शत्रून् हन्तुं शक्यत्वात् । तादृशं धनं ᵛभगस्य भजनीयस्य सवितुरनुग्रहात् ᵛधीमहि धारयाम । उपभोगं करवामेत्यर्थः । अथवा धनं वृणीमहे अर्थित्वाच्च लभेमहीति ॥

अस्य॒ हि स्वय॑शस्तरं सवि॒तुः कच्च॒न प्रि॒यम्। न मि॒नन्ति॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ २ ॥

अस्य॑। हि। स्वय॑शःऽतरम्। स॒वि॒तुः। कत्। च॒न। प्रि॒यम्।

न। मि॒नन्ति॑। स्व॒ऽराज्य॑म् ॥ २ ॥

ᵛअस्य ᵛसवितुः ᵛस्वयशस्तरं स्वयमसाधारणं यशो यस्यातिशयेन भवति तत्तादृशं ᵛप्रियं सर्वेषां प्रियभूतं ᵛस्वराज्यं स्वयमेव राजमानत्वमैश्वर्यं ᵛकच्चन केचिदप्यसुरादयः ᵛन ᵛमिनन्ति न हिंसन्ति ॥

स हि रत्ना॑नि दा॒शुषे॑ सु॒वाति॑ सवि॒ता भगः॑। तं भा॒गं चि॒त्रमी॑महे ॥ ३ ॥

सः। हि। रत्ना॑नि। दा॒शुषे॑। सु॒वाति॑। स॒वि॒ता। भगः॑।

तम्। भा॒गम्। चि॒त्रम्। ई॒म॒हे॒ ॥ ३ ॥

ᵛस ᵛहि स खलु ᵛसविता ᵛभगः भजनीयो देवः ᵛदाशुषे हविर्दात्रे मह्यं ᵛरत्नानि रमणीयानि धनानि ᵛसुवाति प्रेरयति प्रयच्छति। ᵛतं देवं ᵛभागं भजनीयं ᵛचित्रं चायनीयं धनम् ᵛईमहे याचामहे ॥

'अद्या नः' इति चतुर्थीपञ्चमीभ्याममनोज्ञस्वप्नदर्शने प्रत्यृचं जुहुयात् । 'अद्या नो देव सवितरिति द्वाभ्याम्' (आश्व. गृ. ३. ६. ६) इति हि सूत्रितम् ॥

---

[१] न- इति । उपनयने अञ्जल्यवक्षारणे तत्सवितुरित्येषा । सूत्रितं च- तत्सवितुर्वृणीमहे इति पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षारयतीति । तथा पुनरुपनयने गायत्र्या स्थानेऽप्येषा । सूत्रितं च-परिदानप्रलय तत्सवितुर्वृणीमहे इति सावित्रीमिति ।

अ॒द्या नो॑ देव सवितः प्र॒जाव॑त्सावीः॒ सौभ॑गम् । परा॑ दुः॒ष्वप्न्यं॑ सुव ॥ ४ ॥

अ॒द्य । न॒ः । दे॒व॒ । स॒वि॒त॒रिति॑ । प्र॒जाऽव॑त् । सा॒वी॒ः । सौभ॑गम् ।
परा॑ । दुः॒ऽस्वप्न्य॑म् । सु॒व॒ ॥ ४ ॥

हे ᵛसवितः ᵛदेव ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛअद्य अस्मिन् यागदिने ᵛप्रजावत् पुत्राद्युपेतं ᵛसौभगं धनं ᵛसावीः प्रेरय । ᵛदुःष्वप्न्यं दुःस्वप्नं दुःस्वप्नवद्दुःखकरं दारिद्र्यं ᵛपरा ᵛसुव दूरे प्रेरय ॥

विश्वा॑नि देव सवितर्दुरि॒तानि॒ परा॑ सुव । यद्भ॒द्रं तन्न॒ आ सु॑व ॥ ५ ॥

विश्वा॑नि । दे॒व॒ । स॒वि॒त॒रिति॑ । दुः॒ऽइ॒तानि॑ । परा॑ । सु॒व॒ ।
यत् । भ॒द्रम् । तत् । न॒ः । आ । सु॒व॒ ॥ ५ ॥

हे ᵛसवितः ᵛदेव त्वं ᵛविश्वानि ᵛदुरितानि ᵛपरा ᵛसुव । ᵛयद्भद्रं प्रजापशुगृहादिकं ᵛतत् ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛसुव अस्मदभिमुखं प्रेरय[1] । ‘प्रजा वै भद्रं पशवो भद्रं गृहं भद्रम्’ इति हि श्रुतिः ॥ ॥ २५ ॥

अना॑गसो॒ अदि॑तये दे॒वस्य॑ सवि॒तुः स॒वे । विश्वा॑ वा॒मानि॑ धीमहि ॥ ६ ॥

अना॑गसः । अदि॑तये । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । स॒वे ।
विश्वा॑ । वा॒मानि॑ । धी॒म॒हि॒ ॥ ६ ॥

वयमनुष्ठातारः ᵛसवितुः प्रेरकस्य ᵛदेवस्य ᵛसवे अनुज्ञायां सत्याम् ᵛअदितये अखण्डनीयायै देव्यै भूम्यै ᵛअनागसः स्याम अनपराधिनो भवेम । भूम्यां हि पापाः संभवन्ति । अपगतेष्वागःसु ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛवामानि वननीयानि धनानि ᵛधीमहि धारयाम ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि सावित्रस्य द्वादशकपालस्य ‘आ विश्वदेवम्’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ विश्वदेवं सत्पतिं वाममद्य सवितः’ (आश्व. श्रौ. २.१६) इति । प्रायणीये एषैव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ विश्वदेवं सत्पतिं य इमा विश्वा जातानि’ (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । देवसुवां हविःषु एषैव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ विश्वदेवं सत्पतिं न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तत्’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

आ वि॒श्वदे॑वं॒ सत्प॑तिं सू॒क्तैर॒द्या वृ॑णीमहे । स॒त्यस॑वं सवि॒तार॑म् ॥ ७ ॥

आ । वि॒श्वऽदे॑वम् । सत्ऽप॑तिम् । सु॒ऽउ॒क्तैः । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ।
स॒त्यऽस॑वम् । स॒वि॒तार॑म् ॥ ७ ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-भ-र-प्रेरय प्रजापशुगृहादिकं प्रेरय ; त-प्रेरय प्रजापशुगृहादिकम् ।

vविश्वदेवम् । विश्वे देवा यस्य वशे भवन्ति तं तादृशम् । स हि सर्वात्मा, ‘इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः’ (ऋ. सं. १. १६४. ४६) इत्यादिश्रुतेः इतरेषां तद्विभूतित्वात् । vसत्पतिं सतामनुष्ठातॄणां पालकं vसत्यसवं सत्यानुज्ञं vसवितारं देवम् vअद्य अस्मिन् यागदिने vसूक्तैः vआ vवृणीमहे संभजामहे ॥

य इ॒मे उ॒भे अह॑नी पु॒र एत्यप्र॑युच्छन् । स्वा॒धीर्दे॒वः स॑वि॒ता ॥ ८ ॥

यः । इ॒मे इति॑ । उ॒भे इति॑ । अह॑नी॒ इति॑ । पु॒रः । एति॑ । अप्र॑ऽयुच्छन् ।
सु॒ऽआ॒धीः । दे॒वः । स॒वि॒ता ॥ ८ ॥

vयः vसविता vदेवः vस्वाधीः शोभनाध्यानः सुकर्मा वा सन् vइमे vअहनी रात्र्यहनी तयोः vपुरः पुरस्तात् vअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् vएति गच्छति तम् आ वृणीमहे इति संबन्धः ॥

प्रायणीये ‘य इमा विश्वा’ इति सवितुर्याज्या । सूत्रितं च— ‘य इमा विश्वा जातानि सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । अश्वमेधेऽश्वमुत्सृज्यानुसवनं सावित्रीष्टिः कार्या । तस्यामेषा माध्यंदिने सवनेऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरत्नः’ (आश्व. श्रौ. १०.६) इति ॥

य इ॒मा विश्वा॑ जा॒तान्या॑श्रा॒वय॑ति॒ श्लोके॑न । प्र च॑ सु॒वाति॑ सवि॒ता ॥ ९ ॥

यः । इ॒मा । विश्वा॑ । जा॒तानि॑ । आ॒ऽश्र॒वय॑ति । श्लोके॑न । प्र । च॒ । सु॒वाति॑ । स॒वि॒ता ॥९॥

vयः देवः vइमा इमानि vविश्वा सर्वाणि vजातानि उत्पन्नान् प्राणिनः । जङ्गमानित्यर्थः । तान् vश्लोकेन यशसा vआश्रावयति । सर्वेऽप्यस्य स्तुतिं शृण्वन्तीत्यर्थः । अथवा गर्जनशब्देन सर्वाणि इमान्युत्पन्नान्याश्रावयति वृष्ट्युन्मुखः सन् । किंच vसविता vप्र vसुवाति vच[1] प्रेरयति तं वृणीमहे इति[2] ॥ ॥ २६ ॥

‘अच्छा वद’ इति दशर्चमेकादशं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अच्छ दशात्रिः पार्जन्यमुपाद्यास्तिस्रो जगत्य उपान्त्यानुष्टुप्’ इति । ‘यत्पर्जन्य’ इत्येषा नवम्यनुष्टुप् ‘वि वृक्षान्’ इत्याद्यास्तिस्रो जगत्यः शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः । पर्जन्यो देवता । अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिशः उपस्थेयाः । सूत्रितं च—‘संस्थितायां सर्वा दिश उपतिष्ठेताच्छा वद तवसं गीर्भिराभिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं सूक्तेन[3] वा’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

अच्छा॑ वद त॒वसं॑ गी॒र्भिरा॒भिः स्तु॒हि प॒र्जन्यं॒ नम॒सा वि॑वास ।
कनि॑क्रदद्वृष॒भो जी॒रदा॑नू रेतो॑ दधा॒त्योष॑धीषु॒ गर्भ॑म् ॥ १ ॥

अच्छ॑ । व॒द॒ । त॒वस॑म् । गीः॒ऽभिः । आ॒भिः । स्तु॒हि । प॒र्जन्य॑म् । नम॑सा । आ । वि॒वा॒स॒ ।
कनि॑क्रदत् । वृ॒ष॒भः । जी॒रऽदा॑नुः । रेतः॑ । द॒धा॒ति॒ । ओष॑धीषु । गर्भ॑म् ॥ १ ॥

---

[1] ग-घ-ज–‘च’ नास्ति । [2] ग-घ-ज–इति । च पूरणः । [3] त–सूक्तेन सूक्तेन ।

हे स्तोतः ᵛतवसं बलवन्तं ᵛपर्जन्यम् ᵛअच्छ अभिप्राप्य ᵛवद प्रार्थय। पर्जन्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः—‘पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानाम्’ (निरु. १०. १०) इति। ᵛआभिः ᵛगीर्भिः स्तुतिवाग्भिः ᵛस्तुहि। ᵛनमसा अन्नेन[1] हविर्लक्षणेन ᵛआ[1] ᵛविवास सर्वतः परिचर। यः पर्जन्यः ᵛवृषभः अपां वर्षिता ᵛजीरदानुः क्षिप्रदानः ᵛकनिक्रदत् गर्जनशब्दं कुर्वन् ᵛओषधीषु ᵛगर्भं गर्भस्थानीयं ᵛरेतः उदकं ᵛदधाति स्थापयति तं स्तुहि ॥

वि वृ॒क्षान् ह॑न्त्युत ह॑न्ति र॒क्षसो॒ विश्वं॑ बिभाय॒ भुव॑नं म॒हाव॑धात् ।
उ॒ताना॑गा ईषते॒ वृष्ण्या॑वतो॒ यत्प॒र्जन्य॑ः स्त॒नय॒न् हन्ति॑ दु॒ष्कृत॑ः ॥ २ ॥

वि । वृ॒क्षान् । ह॒न्ति॒ । उ॒त । ह॒न्ति॒ । र॒क्षस॑ः । विश्व॑म् । बि॒भा॒य॒ । भुव॑नम् । म॒हाऽव॑धात् ।
उ॒त । अना॑गाः । ई॒ष॒ते॒ । वृष्ण्य॑ऽवतः । यत् । प॒र्जन्य॑ः । स्त॒नय॑न् । हन्ति॑ । दुः॒ऽकृत॑ः ॥२॥

अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः। तदेवात्र लिख्यते—‘पर्जन्यो[2] विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्माद्भूतानि बिभ्यति महावधात् महान् ह्यस्य वधः। अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः पापकृतः’ (निरु. १०·११) इति ॥

र॒थीव॒ कश॒याश्वाँ॑ अभिक्षि॒पन्ना॒विर्दू॒तान्कृ॑णुते व॒र्ष्याँ॒३॑ अह॑ ।
दू॒रात्सिं॒हस्य॑ स्त॒नथा॒ उदी॑रते॒ यत्प॒र्जन्य॑ः कृणु॒ते व॒र्ष्यं१॒ नभ॑ः ॥ ३ ॥

र॒थीऽइ॑व । कश॑या । अश्वा॑न् । अ॒भि॒ऽक्षि॒पन् । आ॒विः । दू॒तान् । कृ॒णु॒ते॒ । व॒र्ष्या॑न् । अह॑ ।
दू॒रात् । सिं॒हस्य॑ । स्त॒नथा॑ः । उत् । ई॒र॒ते॒ । यत् । प॒र्जन्य॑ः । कृ॒णु॒ते । व॒र्ष्य॑म् । नभ॑ः ॥३॥

ᵛरथीव रथस्वामीव। स यथा कशया अश्वान् अभिक्षिपन् दूतान् भटान् आविष्करोति तद्वदसौ पर्जन्योऽपि ᵛकशया ᵛअश्वान् मेघान् ᵛअभिक्षिपन् अभिप्रेरयन् ᵛवर्ष्यान् वर्षकान् ᵛदूतान् दूतवत् वृष्टिप्रेरकान् मेघान् मरुतो वा ᵛआविः ᵛकृणुते प्रकटयति। ᵛअह इति पूरणः। एवं सति ᵛसिंहस्य। सहतेर्हिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः। अवर्षणेनाभिभवितुः शब्दयितुर्वा मेघस्य ᵛस्तनथाः गर्जनशब्दाः ᵛदूरात् ᵛउदीरते उद्गच्छन्ति। कदा। ᵛयत् यदा ᵛपर्जन्यः ᵛनभः अन्तरिक्षं ᵛवर्ष्यं वर्षोपेतं ᵛकृणुते करोति तदा ॥

‘प्र वाताः’ इति[3] चतुर्थी पर्जन्यस्य[4] चरोर्याज्या। सूत्रितं च—‘प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत इत्यग्न्याधेयप्रभृति’ (आश्व. श्रौ. २·१५) इति ॥

---

[1] ख-च-ण– हविर्लक्षणेनान्नेन। [2] त–पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य। [3] त–वान्तीति। [4] ख-च-ण–पार्जन्यस्य।

प्र वा॒ता वान्ति॑ प॒तय॑न्ति वि॒द्युत॒ उदोष॑धी॒र्जिह॑ते॒ पिन्व॑ते॒ स्वः॑ ।
इ॒रा विश्व॑स्मै॒ भुव॑नाय जायते॒ यत्प॒र्जन्यः॑ पृथि॒वीं रेत॒साव॑ति ॥ ४ ॥

प्र । वाताः॑ । वान्ति॑ । प॒तय॑न्ति । वि॒ऽद्युतः॑ ।
उत् । ओष॑धीः । जिह॑ते । पिन्व॑ते । स्व॒१रिति॑ स्वः॑ ।
इरा॑ । विश्व॑स्मै । भुव॑नाय । जा॒य॒ते॒ । यत् । प॒र्जन्यः॑ । पृ॒थि॒वीम् । रेत॑सा । अव॑ति ॥ ४ ॥

vप्र[1] vवान्ति vवाताः[1] वृष्ट्यर्थम्। vपतयन्ति गच्छन्ति समन्तात् संचरन्ति vविद्युतः। vओषधीः ओषधयः vउत् vजिहते उद्गच्छन्ति प्रवर्धन्ते। vस्वः अन्तरिक्षं vपिन्वते क्षरति। vइरा भूमिः vविश्वस्मै सर्वस्मै vभुवनाय सर्वजगद्धिताय vजायते समर्था भवति। कदैवमिति। vयत् यदा vपर्जन्यः देवः vपृथिवीं vरेतसा उदकेन vअवति रक्षति[2] अभिगच्छति वा तदैवं भवति ॥

यस्य॑ व्र॒ते पृ॑थि॒वी नन्न॑मीति॒ यस्य॑ व्र॒ते श॒फव॒ज्जभु॑रीति ।
यस्य॑ व्र॒त ओष॑धीर्वि॒श्वरू॑पाः॒ स नः॑ पर्जन्य॒ महि॒ शर्म॑ यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य॑ । व्र॒ते । पृ॒थि॒वी । नन्न॑मीति । यस्य॑ । व्र॒ते । श॒फऽव॑त् । जभु॑रीति ।
यस्य॑ । व्र॒ते । ओष॑धीः । वि॒श्वऽरू॑पाः । सः । नः॒ । प॒र्ज॒न्य॒ । महि॑ । शर्म॑ । य॒च्छ॒ ॥ ५ ॥

vयस्य पर्जन्यस्य vव्रते कर्मणि vपृथिवी vनन्नमीति अत्यर्थं नमति सर्वेषामधो भवति। vयस्य vव्रते vशफवत् पादोपेतं गवादिकं vजर्भुरीति भ्रियते पूर्यते गच्छतीति वा। vयस्य vव्रते कर्मणि vओषधीः ओषध्यः vविश्वरूपाः नानारूपा भवन्ति हे vपर्जन्य vसः महांस्त्वं vनः अस्मभ्यं vमहि vशर्म महत् सुखं vयच्छ प्रयच्छ ॥　॥ २७ ॥

दि॒वो नो॑ वृ॒ष्टिं म॑रुतो ररीध्वं॒ प्र पि॑न्वत॒ वृष्णो॒ अश्व॑स्य॒ धाराः॑ ।
अ॒र्वाङ्ङे॒तेन॑ स्तनयि॒त्नुने॒ह्यपो नि॑षि॒ञ्चन्नसु॑रः पि॒ता नः॑ ॥ ६ ॥

दि॒वः । नः॒ । वृ॒ष्टिम् । म॒रु॒तः॒ । र॒री॒ध्व॒म् । प्र । पि॒न्व॒त॒ । वृष्णः॑ । अश्व॑स्य । धाराः॑ ।
अ॒र्वाङ् । ए॒तेन॑ । स्त॒न॒यि॒त्नुना॑ । आ । इ॒हि॒ । अ॒पः । नि॒ऽसि॒ञ्चन् । असु॑रः । पि॒ता । नः॒ ॥ ६ ॥

हे vमरुतः यूयं vदिवः अन्तरिक्षसकाशात् vनः अस्मदर्थं vवृष्टिं vररीध्वं दत्त। vवृष्णः वर्षकस्य vअश्वस्य व्यापकस्य मेघस्य संबन्धिन्यः vधाराः उदकधाराः vप्र vपिन्वत प्रक्षरत। हे

---

[1] त–प्रवाता वाती(न्ती)ति वाताः। [2] त-न-र– क्षरति।

पर्जन्य त्वम् ᵛएतेन ᵛस्तनयित्नुना गर्जता मेघेन सह ᵛअर्वाङ् अस्मदभिमुखम् ᵛएहि आगच्छ। किं कुर्वन्। ᵛअपः अम्भांसि ᵛनिषिञ्चन् स देवः ᵛअसुरः उदकानां निरसितापि सन् ᵛनः अस्माकं ᵛपिता पालकश्च ॥

अ॒भि क्र॑न्द स्त॒नय॒ गर्भ॒मा धा॑ उद॒न्वता॒ परि॑ दीया॒ रथे॑न ।
दृतिं॒ सु क॑र्ष॒ विषि॑तं॒ न्य॑ञ्चं स॒मा भ॑वन्तू॒द्वतो॑ निपा॒दाः ॥ ७ ॥

अ॒भि । क्र॒न्द॒ । स्त॒नय॑ । गर्भ॑म् । आ । धा॒ः । उ॒द॒न्ऽवता॑ । परि॑ । दी॒य॒ । रथे॑न ।
दृति॑म् । सु । क॒र्ष॒ । विऽसि॑तम् । न्य॑ञ्चम् । स॒माः । भ॒व॒न्तु॒ । उ॒त्ऽवतः॑ । नि॒ऽपा॒दाः ॥७॥

ᵛअभि भूम्यभिमुखं ᵛक्रन्द शब्दय। तदेव पुनरुच्यते दार्ढ्याय। ᵛस्तनय गर्ज। ᵛगर्भं गर्भस्थानीयमुदकम् ओषधीषु ᵛआ ᵛधाः आधेहि। तदर्थम् ᵛउदन्वता उदकवता ᵛरथेन ᵛपरि ᵛदीय परितो गच्छ। ᵛदृतिं दृतिवदुदकधारकं मेघं ᵛविषितं विशेषेण सितं बद्धं ᵛन्यञ्चं न्यक् अधोमुखं ᵛसु सुष्ठु ᵛकर्ष आकर्ष वृष्ट्यर्थम्। यद्वा। विषितं विमुक्तबन्धनमेवं कर्ष। एवं कृते[1] ᵛउद्वतः ऊर्ध्ववन्तः उन्नतप्रदेशाः ᵛनिपादाः न्यग्भूतपादा निकृष्टपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशाः[2] ᵛसमाः एकरथाः ᵛभवन्तु उदकपूर्णा भवन्त्वित्यर्थः ॥

म॒हान्तं॒ कोश॒मुद॑चा॒ नि षि॑ञ्च॒ स्यन्द॑न्तां कु॒ल्या विषि॑ताः पु॒रस्ता॑त् ।
घृतेन॒ द्यावा॑पृथि॒वी व्यु॑न्धि सुप्रपा॒णं भ॑वत्व॒घ्न्याभ्यः॑ ॥ ८ ॥

म॒हान्त॑म् । कोश॑म् । उत् । अ॒च॒ । नि॒ । सि॒ञ्च॒ ।
स्यन्द॑न्ताम् । कु॒ल्याः । विऽसि॑ताः । पु॒रस्ता॑त् ।
घृ॒तेन॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । वि । उ॒न्धि॒ । सु॒ऽप्र॒पा॒नम् । भ॒व॒तु॒ । अ॒घ्न्याभ्यः॑ ॥ ८ ॥

हे पर्जन्य त्वं ᵛमहान्तं प्रवृद्धं ᵛकोशं कोशस्थानीयं मेघम् ᵛउदच[3] उद्गच्छ। उद्गमय वा। तथा कृत्वा ᵛनि ᵛषिञ्च नीचैः क्षारय। ᵛकुल्याः नद्यः ᵛविषिताः विष्यूताः सत्यः ᵛस्यन्दन्तां प्रवहन्तु ᵛपुरस्तात् पूर्वाभिमुखम्। प्रायेण नद्यः प्राच्यः[4] स्यन्दन्ते। ᵛघृतेन उदकेन ᵛद्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च ᵛव्युन्धि क्लेदय अत्यधिकम्। ᵛअघ्न्याभ्यः गोभ्यः ᵛसुप्रपाणं सुष्ठु प्रकर्षेण पातव्यमुदकं ᵛभवतु ॥

---

१. त–कुरु। २. ख-च-ण–पाषाणादिनिम्नोन्नताः ; झ-न-र–निम्नोन्नताः प्रदेशाः ; भ–पाषाणादिनिम्नोन्नताः प्रदेशाः। ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श–उत्कृष्टमुदच। ४. त–प्राच्याः।

यत्प॑र्जन्य॒ कनि॑क्रदत्स्त॒नय॒न् हंसि॑ दु॒ष्कृत॑ः ।
प्रती॒दं विश्वं॑ मोदते॒ यत्किं च॑ पृथि॒व्यामधि॑ ॥ ९ ॥

यत् । प॒र्जन्य॒ । कनि॑क्रदत् । स्त॒नय॑न् । हंसि॑ । दुः॒ऽकृत॑ः ।
प्रति॑ । इ॒दम् । विश्व॑म् । मो॒द॒ते॒ । यत् । किम् । च॒ । पृ॒थि॒व्याम् । अधि॑ ॥ ९ ॥

हे vपर्जन्य vयत् यदा त्वं vकनिक्रदत् अत्यर्थं शब्दयन् vस्तनयन् vदुष्कृतः पापकृतो मेघान् vहंसि विदारयसि तदानीम् vइदं vविश्वं जगत् vप्रति vमोदते। विश्वं विशेष्यते। vयत्किं vच vपृथिव्यामधि भूम्यामधिष्ठितं यच्चराचरात्मकं तदिदं विश्वं मोदते हृष्यति। वृष्टेः सर्वजगत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धम् ॥

अव॑र्षीर्व॒र्षमुदु॒ षू गृ॑भा॒याक॒र्धन्वा॒न्यत्ये॑त॒वा उ॑ ।
अजी॑जन॒ ओष॑धी॒र्भोज॑नाय॒ कमु॒त प्र॒जाभ्यो॑ऽविदो मनी॒षाम् ॥ १० ॥

अव॑र्षीः । व॒र्षम् । उत् । ऊँ॒ इति॑ । सु । गृभा॒य॒ । अक॑ः । धन्वा॑नि । अति॑ऽए॒त॒वै । ऊँ॒ इति॑ ।
अजी॑जनः । ओष॑धीः । भोज॑नाय । कम् । उ॒त । प्र॒ऽजाभ्य॑ः । अ॒वि॒दः॒ । म॒नी॒षाम् ॥ १० ॥

इयमतिवृष्टिविमोचनी। हे पर्जन्य त्वम् vअवर्षीः वृष्टवानसि। vवर्षमुदु vषू vगृभाय उत्कृष्टं[१] सु सुष्ठु गृभाय गृहाण। परिहरेत्यर्थः। vधन्वानि[२] निरुदकप्रदेशान् vअकः[२] जलवतः कृतवानसि। किमर्थम्। vअत्येतवा vउ अतिक्रम्य गन्तुम्। vओषधीः vअजीजनः उदपादयः। किमर्थम्। vभोजनाय धनाय भोगाय वा। vकम् इत्ययं ‘शिशिरं जीवनाय कम्’ इतिवत्पादपूरणः (निरु. १. १०)। vउत अपि च vप्रजाभ्यः सकाशात् vमनीषां स्तुतिम् vअविदः प्राप्तवानसि ॥ ॥ २८ ॥

‘बळित्था’ इति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षं पृथिवीदेवताकमानुष्टुभम्। अनुक्रान्तं च—‘बळित्था तृचं पार्थिवमानुष्टुभम्’ इति। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। आद्या देवानां हविःषु पृथिव्या अनुवाक्या। ‘बळित्था पर्वतानां दृळ्हा चिद्या वनस्पतीन्’ (आश्व. श्रौ. ६. १४) इति हि सूत्रितम्। भूमिस्तोमे चैषा मरुत्वतीयशस्त्रे सूक्तमुखीया (आश्व. श्रौ.९. ५) ॥

बळि॒त्था पर्व᳚तानां खि॒द्रं बि॑भर्षि पृथिवि ।
प्र या भूमिं᳚ प्रवत्वति म॒ह्ना जि॒नोषि॑ महिनि ॥ १ ॥

बट् । इ॒त्था । पर्व᳚तानाम् । खि॒द्रम् । बि॒भ॒र्षि॒ । पृ॒थि॒वि॒ ।
प्र । या । भूमि᳚म् । प्र॒व॒त्व॒ति॒ । म॒ह्ना । जि॒नोषि॑ । म॒हि॒नि॒ ॥ १ ॥

---

१. झ-त-भ-र–उदुत्कृष्टम्। २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र–जलवतः (त-जलप्रदेशान्) धन्वानि निरुदकप्रदेशानकः।

द्विरूपा पृथिवी चैषा प्रत्यक्षा[1] देवतापि[1] च । मध्यस्थाना देवतोक्ता सात्र संबोध्य[2] वर्ण्यते[2] ॥ हे ᵛपृथिवि प्रथनवति मध्यस्थानदेवते । त्वम् ᵛइत्था इत्थम् अमुत्र अन्तरिक्षे वा ᵛबट् सत्यं ᵛपर्वतानां मेघानां वा ᵛखिद्रं खेदनं भेदनं ᵛबिभर्षि धारयसि । हे ᵛमहिनि महति हे ᵛप्रवत्वति प्रकर्षवति प्रवणोदकवति वा ᵛया त्वं ᵛभूमिं प्रत्यक्षां पृथिवीं ᵛमह्ना महत्त्वेन महतोदकेन वा ᵛप्र ᵛजिनोषि प्रकर्षेण प्रीणयसि ॥

स्तोमा॑सस्त्वा विचारि॒णि प्रति॑ ष्टोभन्त्य॒क्तुभि॑ः ।
प्र या वाजं॒ न हेष॑न्तं पे॒रुमस्य॑स्यर्जुनि ॥ २ ॥

स्तोमा॑सः । त्वा॒ । वि॒ऽचा॒रि॒णि॒ । प्रति॑ । स्तो॒भ॒न्ति॒ । अ॒क्तुऽभि॑ः ।
प्र । या । वाज॑म् । न । हेष॑न्तम् । पे॒रुम् । अस्य॑सि । अ॒र्जु॒नि॒ ॥ २ ॥

हे ᵛविचारिणि विविधं चरणशीले पृथिवि[3] देवि[3] ᵛत्वा त्वां ᵛस्तोमासः स्तोतारः ᵛअक्तुभिः गमनशीलैः स्तोत्रैः ᵛप्रति ᵛष्टोभन्ति अभिष्टुवन्ति[4] । किंच ᵛया त्वं ᵛहेषन्तं शब्दयन्तं ᵛवाजं ᵛन अश्वमिव उद्वृत्तं ᵛपेरुं पूरकं मेघं ᵛप्र ᵛअस्यसि प्रक्षिपसि हे ᵛअर्जुनि शुभ्रवर्णे गमनशीले वा ॥

देवानां हविःषु ‘ दृळ्हा चित् ’ इति पृथिव्या याज्या । एषैव भूमिस्तोमे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

दृ॒ळ्हा चि॒द्या व॒नस्पती॑न्क्ष्म॒या दर्ध॒र्ष्योज॑सा ।
यत्ते॑ अ॒भ्रस्य॑ वि॒द्युतो॑ दि॒वो वर्ष॑न्ति वृ॒ष्टय॑ः ॥ ३ ॥

दृ॒ळ्हा । चि॒त् । या । व॒नस्पती॑न् । क्ष्म॒या । दर्ध॑र्षि । ओज॑सा ।
यत् । ते॒ । अ॒भ्रस्य॑ । वि॒ऽद्युत॑ः । दि॒वः । वर्ष॑न्ति । वृ॒ष्टय॑ः ॥ ३ ॥

हे पृथिवि[5] ᵛया त्वं ᵛदृळ्हा ᵛचित् ॥ ‘ सुपां सुलुक्° ’ इति तृतीयाया आकारः ॥ दृढया ᵛक्ष्मया भूम्या सह ᵛवनस्पतीन् वृक्षान् ᵛओजसा बलेन ᵛदर्धर्षि धारयसि । अथवा दृढेति[6] विधेयविशेषणम् । वनस्पतीन् दृढान् कृत्वा धारयसि इत्यर्थः । ᵛयत् यस्याः[7] ᵛते तव संबन्धिनः ᵛवृष्टयः वर्षका मेघाः ᵛविद्युतः[8] विद्योतमानात्[8] ᵛअभ्रस्य ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी ॥ अभ्रात् अपां हर्तुः ᵛदिवः[9] अन्तरिक्षात् आदित्याद्वा ᵛवर्षन्ति । अथवा[10] यत् यस्यास्ते तवाभ्रस्य मेघस्य वृष्टय उदकसंघाता विद्युतो विद्योतमानाया दिवः सकाशात् वर्षन्ति पतन्ति[10] ॥ ॥ २९ ॥

---

[1] र–प्रत्यक्षदेवतापि । [2] त–संबोध्यते । [3] त–पृथिवीदेवि । [4] ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-श–अभिस्तुवन्ति । [5] त–पृथिवि देवि । [6] त–दृळ्हेति । [7] त– अस्याः । [8] ख-च-झ-ण-न-भ-र–दिवो द्योतमानात् । [9] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र– दिवः नीचैः । [10] ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ– अथवा... पतन्ति ’ नास्ति ।

‘ प्र सम्राजे ’ इत्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तमात्रेयं त्रैष्टुभं वारुणम् । अनुक्रम्यते च—‘ प्र सम्राजेऽष्टौ वारुणम् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय ।
वि यो जघान शमितेव चर्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय ॥ १ ॥

प्र । सम्ऽराजे । बृहत् । अर्च । गभीरम् । ब्रह्म । प्रियम् । वरुणाय । श्रुताय ।
वि । यः । जघान । शमिताऽइव । चर्म । उपऽस्तिरे । पृथिवीम् । सूर्याय ॥ १ ॥

अत्रिः[1] स्वात्मानं संबोध्य ब्रवीति । हे अत्रे[2] त्वं ᵛसम्राजे सम्यक् राजमानायेश्वराय ᵛश्रुताय सर्वत्र श्रूयमाणाय ᵛवरुणाय उपद्रवस्य निवारकाय जनानामावरकाय चैतन्नामकाय देवाय ᵛबृहत् प्रभूतं ᵛगभीरं दुरवगाहं बह्वर्थोपेतं ᵛप्रियं प्रियभूतं[3] ᵛब्रह्म स्तोत्ररूपं कर्म ᵛप्र ᵛअर्च प्रार्चय । प्रोच्चारयेत्यर्थः । ᵛयः वरुणः ᵛशमितेव ᵛचर्म शमिता पशुविशसनकर्ता[4] यथोपस्तरणाय चर्म हन्ति तद्वत् ᵛपृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षम् ॥ ‘ तृतीयस्यां[5] पृथिव्याम् ’ (तै. सं. १. २. १२. १) इति श्रुतेः अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् ॥ ᵛसूर्याय सूर्यस्य ᵛउपस्तिरे आस्तरणाय ᵛवि ᵛजघान विस्तारयामास । विस्तृतं हि व्यवहारयोग्यं भवति तस्मात् व्यवहाराय अन्तरिक्षं विस्तारितवान् । ‘ उरुं हि राजा वरुणश्चकार ’ (ऋ. सं. १. २४. ८) इति ह्युक्तम्[6] ॥

वनेषु व्य१न्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पय उस्रियासु ।
हृत्सु क्रतुं वरुणो अप्स्व१ग्निं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥ २ ॥

वनेषु । वि । अन्तरिक्षम् । ततान । वाजम् । अर्वत्ऽसु । पयः । उस्रियासु ।
हृत्ऽसु । क्रतुम् । वरुणः । अप्ऽसु । अग्निम् ।
दिवि । सर्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ ॥ २ ॥

अयं ᵛवरुणः ᵛवनेषु वृक्षाग्रेषु ᵛअन्तरिक्षं ᵛवि ᵛततान विस्तारितवान् । तथा वाजसनेयकं — ‘वनेषु हीदमेषु वृक्षाग्रेष्वन्तरिक्षं विततं तस्मादाह वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान’ इति । ᵛवाजं बलम् ᵛअर्वत्सु अश्वेषु वि ततान । ᵛपयः क्षीरम् ᵛउस्रियासु गोषु । उस्रियेति गोनाम उस्राविणोऽस्यां भोगा इति तद्व्युत्पत्तिः । ᵛहृत्सु हृदयेषु ᵛक्रतुं कर्मसंकल्पम् । यद्धि मनसा ध्यायति[7] तत्कर्मणा करोति । ᵛअप्सु उदकेषु ᵛअग्निं वैद्युतमौर्वं वा । सर्वत्र वि ततानेति संबन्धः । किंच ᵛदिवि द्युलोके ᵛसूर्यम् ᵛअदधात् स्थापितवान् । ᵛसोमं च ᵛअद्रौ पर्वतेऽदधात् ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-भ-र- अत्र । [2] ख-च-ण-र- क्षत्रज्ञ ; झ-न-भ-क्षेत्रज्ञ । [3] ख-च-ण-प्रियरूपम् । [4] ख-च-ण-पशुविवासनकर्ता ; ग-घ-ज-पशुवियांसनकर्ता ; श-पशुवपां समानकर्ता । [5] त-द्वितीयस्यां तृतीयस्याम् । [6] झ-त-न-भ-र- ह्यत्र निरुक्तम् । [7] ख-च-ण-भ-ध्यायति तद्वाचा वदति ।

नी॒चीन॑बारं॒ वरु॑णः॒ कव॑न्धं॒ प्र स॑सर्ज॒ रोद॑सी अ॒न्तरि॑क्षम् ।
तेन॒ विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य॒ राजा॒ यवं॒ न वृ॒ष्टिर्व्यु॑नत्ति॒ भूम॑ ॥ ३ ॥

नी॒चीन॑ऽबारम् । वरु॑णः । कव॑न्धम् । प्र । स॒स॒र्ज॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् ।
तेन॑ । विश्व॑स्य । भुव॑नस्य । राजा॑ । यव॑म् । न । वृ॒ष्टिः । वि । उ॒न॒त्ति॒ । भूम॑ ॥ ३ ॥

^{v}नीचीनबारम् अधोमुखबिलं ^{v}प्र ससर्ज कृतवान् । कम् । ^{v}कवन्धम् । कवनमुदकम् । ^{v}तत् धीयतेऽत्रेति कवन्धो मेघः । तं तथाकरोत् । अथवा कवन्धमुदकम् । तदुदकं नीचीनबारं नीचीननिर्गमनबिलं चकार । मेघं विदार्य उदकमधोमुखं चकारेत्यर्थः । किं प्रतीत्युच्यते । ^{v}रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^{v}अन्तरिक्षं च प्रति । लोकत्रयहितायेत्यर्थः । ^{v}तेन उदकेन ^{v}विश्वस्य सर्वस्य ^{v}भुवनस्य भूतजातस्य ^{v}राजा स्वामी ^{v}वरुणः ^{v}भूम भूमिं ^{v}व्युनत्ति क्लेदयति । ^{v}वृष्टिः सेक्ता पुमान् ^{v}यवं ^{v}न यवमिव यवान् यथा प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वत् भूमिं सर्वत्रोनत्ति । अथवा वृष्टिर्वरुण इति संबन्धः । वर्षकः पर्जन्य इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यवं पुरुष इवेति पुरुषशब्दोऽध्याहार्यः । अत्र 'नीचीनबारं वरुणः कवन्धम्' (निरु. १०. ४) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

उ॒नत्ति॒ भूमिं॑ पृथि॒वीमु॒त द्यां य॒दा दु॒ग्धं वरु॑णो॒ वष्ट्यादित् ।
सम॒भ्रेण॑ वसत॒ पर्व॑तासस्तविषी॒यन्तः॑ श्रथयन्त वी॒राः ॥ ४ ॥

उ॒नत्ति॑ । भूमि॑म् । पृ॒थि॒वीम् । उ॒त । द्याम् । य॒दा । दु॒ग्धम् । वरु॑णः । वष्टि॑ । आत् । इत् ।
सम् । अ॒भ्रेण॑ । व॒स॒त॒ । पर्व॑तासः । त॒वि॒षी॒ऽयन्तः॑ । श्र॒थ॒य॒न्त॒ । वी॒राः ॥ ४ ॥

^{v}वरुणः ^{v}भूमिं ^{v}पृथिवीं प्रथितमन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुक्तम् । ^{v}उत अपि च ^{v}द्यां द्युलोकम् ^{v}उनत्ति क्लेदयति । ^{v}यदा अयं ^{v}दुग्धम् उदकपूरणं ^{v}वष्टि कामयते । अथवा दुग्धमुदकम् । तेन तत्कार्यमोषध्यादिकं लक्ष्यते । ओषध्यादयः प्रवर्धन्तामिति यदा कामयते ^{v}आदित् अनन्तरमेव ^{v}सं ^{v}वसत समाच्छादयन्ति । के । ^{v}पर्वतासः पर्ववन्तः[1] अद्रयः । केन । ^{v}अभ्रेण मेघेन । किंच ^{v}तविषीयन्तः बलमिच्छन्तः ^{v}वीराः विशेषेण वृष्टेः प्रेरयितारो मरुतः ^{v}श्रथयन्त श्रथयन्ति मेघान् ॥

इ॒मामू॒ ष्वा॑सु॒रस्य॑ श्रु॒तस्य॑ म॒हीं मा॒यां वरु॑णस्य॒ प्र वो॑चम् ।
माने॑नेव तस्थि॒वाँ अ॒न्तरि॑क्षे॒ वि यो म॒मे पृ॑थि॒वीं सूर्ये॑ण ॥ ५ ॥

इ॒माम् । ऊँ॒ इति॑ । सु । आ॒सु॒रस्य॑ । श्रु॒तस्य॑ । म॒हीम् । मा॒याम् । वरु॑णस्य । प्र । वो॒च॒म् ।
माने॑नऽइव । त॒स्थि॒ऽवान् । अ॒न्तरि॑क्षे ।
वि । यः । म॒मे । पृ॒थि॒वीम् । सूर्ये॑ण ॥ ५ ॥

---

[1] ख-च-ण—पर्वताः ; झ-भ—पर्वतः ।

vआसुरस्य असुरसंबन्धिनः। असुराणामस्य च वध्यघातकभावः संबन्धः। असुरहन्तुरित्यर्थः। अथवा असुरो मेघः। प्राणदानात् तत्संबन्धिनः vश्रुतस्य विश्रुतस्य vमहीं महतीम् vइमां[1] vमायां प्रज्ञां vप्र vवोचं प्रब्रवीमि। कैषा मायेति सोच्यते। vयः वरुणः vअन्तरिक्षे vतस्थिवान् तिष्ठन् vमानेनेव दण्डेनेव vसूर्येण vपृथिवीम् अन्तरिक्षं vवि vममे परिच्छिनत्ति तस्यैषा माया॥ ॥ ३० ॥

इमामू नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष।
एकं यदुद्ना न पृणन्त्येनीरासिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम् ॥ ६ ॥

इमाम्। ऊँ इति। नु। कविऽतमस्य। मायाम्। महीम्। देवस्य। नकिः। आ। दधर्ष।
एकम्। यत्। उद्ना। न। पृणान्ति। एनीः। आऽसिञ्चन्तीः। अवनयः। समुद्रम् ॥ ६ ॥

vकवितमस्य प्रकृष्टप्रज्ञस्य vदेवस्य द्योतमानस्य स्तुत्यस्य वा वरुणस्य vइमां सर्वप्रसिद्धां vमहीं महतीं vमायां प्रज्ञां vनकिः नैव vआ vदधर्ष न हिनस्ति कश्चिदपि। vऊ vनु इति पूरणौ। vयत् यस्मात् vएकं vसमुद्रम् vउद्ना उदकेन vन vपृणन्ति न पूरयन्ति। काः। vएनीः एन्यः शुभ्रा गमनशीला वा vआसिञ्चन्तीः उदकमासेचयन्त्यः[2] vअवनयः नद्यः। बह्व्यो नद्यः सर्वदोदकेन पूरयन्त्योऽपि नैकमपि समुद्रं पूरयन्तीति। इदं वरुणस्य[3] महत् कर्म[3] इति। अत्र अन्तरिक्षविस्तारादि-समुद्रापूरणपर्यन्तं कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यं तस्य वरुणादिरूपावस्थानात्। एष ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः॥

अर्यम्यं वरुण मित्र्यं वा सखायं वा सदमिद्भ्रातरं वा।
वेशं वा नित्यं वरुणारणं वा यत्सीमागश्चकृमा शिश्रथस्तत् ॥ ७ ॥

अर्यम्यम्। वरुण। मित्र्यम्। वा। सखायम्। वा। सदम्। इत्। भ्रातरम्। वा।
वेशम्। वा। नित्यम्। वरुण। अरणम्। वा।
यत्। सीम्। आगः। चकृम। शिश्रथः। तत् ॥ ७ ॥

हे vवरुण vअर्यम्यम्। अर्यमैवार्यम्यः॥ स्वार्थिको यत्। अर्तेरिदं रूपम्॥ प्रदातारमित्यर्थः। अथवा ईरणात् मननात् च शास्तीत्यर्यमा गुरुः। तम्। vवा अथवा vमित्र्यम्॥ ‘ञिमिदा स्नेहने’ इत्यस्मात् मित्रम्[4]। स्वार्थिको यत्॥ अनुरक्तमित्यर्थः। vवा अथवा vसखायं समानख्यानं vसदमित् सर्वदैव vभ्रातरं vवा। vनित्यं[5] निरन्तरं[5] vवेशं निकटनिकेतनवर्तिनं vवा। vअरणं vवा अशब्दमित्यर्थः[6]। अथवा अरणमदातारं वा नित्यं निरन्तरम्। एतान् प्रति vयत्सीं यदेतत् vआगः अपराधं vचकृम vतत् vशिश्रथः अस्मत्तो विनाशय॥

---

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘इमां’ नास्ति। २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-उदकमासिञ्चयन्त्यः। ३. ख-च-ण-भ-वरुणमहत्त्वमिति; झ-वरुणमहत्त्वामेति; न-र-वरुणमहत्कर्मेति। ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘मित्रं’ नास्ति। ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘नित्यं निरन्तरं’ नास्ति। ६. त-अशब्द्यमित्यर्थः।

कि॒त॒वासो॒ यद्रि॑रि॒पुर्न दी॒वि यद्वा॑ घा स॒त्यमु॒त यन्न वि॒द्म ।
सर्वा॒ ता वि ष्य॑ शिथि॒रेव॑ दे॒वाधा॑ ते स्याम वरुण प्रि॒यासः॑ ॥ ८ ॥

कि॒त॒वासः॑ । यत् । रि॒रि॒पुः । न । दी॒वि । यत् । वा॒ । घ॒ । स॒त्यम् । उ॒त । यत् । न । वि॒द्म ।
सर्वा॑ । ता । वि । स्य॒ । शि॒थि॒राऽइ॑व । दे॒व॒ । अध॑ । ते॒ । स्या॒म॒ । व॒रु॒ण॒ । प्रि॒यासः॑ ॥ ८ ॥

ᵛकितवासः कितवा द्यूतकृतः । किं तवास्ति सर्वं मया जितमिति वदतीति[1] कितवः[1] । ते[2] ᵛदीवि ᵛन देवने द्यूते यथा ᵛयद्रिरिपुः लेपयन्ति पापमारोपयन्ति तथास्मासु द्वेष्टारो मयि त्वमेतत् पापमकरोः इत्याक्षिपन्ति । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नकार उपमार्थीयः । ᵛवा अथवा । ᵛघ इति पूरणः । ᵛयत् पापं ᵛसत्यम् आरोपमन्तरेण कृतवन्तः स्मः । ᵛउत अपि च ᵛयत् कृतं पापं ᵛन ᵛविद्म न जानीमः ᵛता तानि ᵛसर्वा सर्वाणि ᵛशिथिरेव शिथिलानीव शिथिलबन्धनानि फलानीव ᵛवि ᵛष्य विमोचय ॥ स्यतिरुपसृष्टो विमोचने ॥ हे ᵛदेव ᵛअध अनन्तरं ᵛते तव ᵛप्रियासः प्रियाः ᵛस्याम भवेम ॥ ॥ ३१ ॥

‘ इन्द्राग्नी यम् ’ इति षडृचं चतुर्दशं सूक्तमत्रेरार्षमानुष्टुभमैन्द्राग्नम् । षष्ठी विराट्पूर्वा । ‘ आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः ’ (अनु. ९. ११) इति परिभाषितत्वात् । तथा चानुक्रान्तम्— ‘ इन्द्राग्नी षळैन्द्राग्नमानुष्टुभं विराट्पूर्वान्तम् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ यमव॑थ उ॒भा वाजे॑षु॒ मर्त्य॑म् ।
दृ॒ळ्हा चि॒त्स प्र भे॑दति द्यु॒म्ना वाणी॑रिव त्रि॒तः ॥ १ ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । यम् । अव॑थः । उ॒भा । वाजे॑षु । मर्त्य॑म् ।
दृ॒ळ्हा । चि॒त् । सः । प्र । भे॒द॒ति॒ । द्यु॒म्ना । वाणीः॑ऽइव । त्रि॒तः ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्राग्नी ᵛउभा उभौ परस्परान्नियुक्तौ युवां ᵛयं ᵛमर्त्यम् ᵛअवथः रक्षथः ᵛवाजेषु संग्रामेषु ᵛसः मर्त्यः ᵛदृळ्हा ᵛचित् दृढान्यपि ᵛद्युम्ना द्योतमानानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि ᵛभेदति[3] भिनत्ति । ᵛत्रितः ऋषिः ᵛवाणीरिव प्रतिवादिवाक्यानीव । अथवा त्रिषु स्थानेषु वर्तमानोऽग्निः शत्रूणां वाक्यानीव ॥

या पृत॑नासु दु॒ष्टरा॒ या वाजे॑षु श्र॒वाय्या॑ ।
या पञ्च॑ चर्ष॒णीर॒भी॑न्द्रा॒ग्नी ता ह॑वामहे ॥ २ ॥

या । पृत॑नासु । दु॒स्तरा॑ । या । वाजे॑षु । श्र॒वाय्या॑ ।
या । पञ्च॑ । च॒र्ष॒णीः । अ॒भि । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । ता । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥ २ ॥

---

[1] ख-च-ण-भ— वदन्तीति कितवाः । [2] न-र—न । [3] ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-श—प्रभेदति ।

ᵛया यौ ᵛइन्द्राग्नी ᵛपृतनासु ᵛदुष्टरा दुष्टरौ अनभिभाव्यौ । ᵛया यौ च ᵛवाजेषु संग्रामेषु अन्नेषु वा ᵛश्रवाय्या श्रवाय्यौ स्तुत्यौ । ᵛया यौ ᵛपञ्च ᵛचर्षणीः । चर्षणयो मनुष्याः । तान् ᵛअभि। रक्षतः इति शेषः । ᵛता तौ महानुभावौ ᵛहवामहे स्तुमः ॥

तयो॒रिदम॑व॒च्छव॑स्ति॒ग्मा दि॒द्युन्म॒घोनोः॑ ।
प्रति॒ द्रुणा॒ गभ॑स्त्यो॒र्गवां॑ वृत्र॒घ्न एष॑ते ॥ ३ ॥

तयोः॑ । इ॒त् । अम॑ऽवत् । शव॑ः । ति॒ग्मा । दि॒द्युत् । म॒घोनोः॑ ।
प्रति॑ । द्रुणा॑ । गभ॑स्त्योः । गवा॑म् । वृ॒त्र॒ऽघ्ने । आ । ई॒ष॒ते ॥ ३ ॥

ᵛअमवत् अभिभावुकं ᵛशवः बलं ᵛतयोरित् तयोरेव। ᵛमघोनोः मघवतोः अन्नवतोर्धनवतोर्वा तयोः ᵛदिद्युत् वज्रं ᵛतिग्मा[1] तीक्ष्णं वर्तते ᵛगभस्त्योः हस्तयोः । एवंभूतौ देवौ ᵛगवाम् उदकानां पणिभिरपहृतानां वा गवां लाभाय ᵛद्रुणा द्रुमविकारेण गमनशीलेन वा एकेन रथेन ᵛवृत्रघ्ने आवरकमेघहननाय तथाविधवृत्रासुरवधाय वा ᵛप्रति ᵛईषते प्रतिगच्छतः ॥

ता वा॒मेषे॒ रथा॑नामिन्द्रा॒ग्नी ह॑वामहे ।
पती॑ तु॒रस्य॒ राध॑सो वि॒द्वांसा॒ गिर्व॑णस्तमा ॥ ४ ॥

ता । वा॒म् । एषे॑ । रथा॑नाम् । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । ह॒वा॒म॒हे ।
पती॒ इति॑ । तु॒रस्य॑ । राध॑सः । वि॒द्वांसा॑ । गिर्व॑णःऽतमा ॥ ४ ॥

हे देवौ ᵛता तौ वक्ष्यमाणगुणौ ᵛवां युवां ᵛहवामहे स्तुमः । किमर्थम् । ᵛरथानाम् ᵛएषे युद्धे रथानां प्रेरणाय । कीदृशौ युवाम् । ᵛइन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च परस्परयुग्मभूतौ ᵛतुरस्य जङ्गमरूपस्य ᵛराधसः धनादिलक्षणस्य ᵛपती स्वामिनौ ᵛविद्वांसा सर्वज्ञौ ᵛगिर्वणस्तमा गीर्भिर्वननीयतमौ। ईदृशौ युवां हवामहे ॥

ता वृ॒धन्ता॒वनु॒ द्यून्मर्ता॑य दे॒वाव॒दभा॑ ।
अर्ह॑न्ता चित्पु॒रो द॒धेऽशे॑व दे॒वावर्व॑ते ॥ ५ ॥

ता । वृ॒धन्तौ॑ । अनु॑ । द्यून् । मर्ता॑य । दे॒वौ । अ॒दभा॑ ।
अर्ह॑न्ता । चि॒त् । पु॒रः । द॒धे । अंशा॑ऽइव । दे॒वौ । अर्व॑ते ॥ ५ ॥

ᵛता तौ ᵛअनु ᵛद्यून् प्रतिदिनं ᵛवृधन्तौ वर्धमानौ । सर्वदा प्रवृद्धावित्यर्थः । वर्धने दृष्टान्तः । मर्तेव मनुष्याविव। तौ यथा प्रतिदिनं वर्धेते । ᵛदेवौ द्योतमानौ ᵛअदभा अहिंस्यौ ᵛअर्हन्ता

---

[1] ख-च-झ-ण-न-भ-र- तिग्मम् ।

ऋ. २-१२५

^{v}चित् प्रकर्षेण पूज्यौ । चिदिति पूजायाम् । तादृशौ महानुभावौ ^{v}देवौ ^{v}अर्वते अश्वलाभाय ^{v}पुरो ^{v}दधे पुरस्कुर्वे । ^{v}अंशेव । अंशो नाम द्वादशादित्यमध्यवर्ती देवः । स भगस्याप्युपलक्षकः । अंशाविव आदित्याविव । दीप्ताविव्यर्थः ॥

ए॒वेन्द्रा॒ग्निभ्या॒महा॑वि ह॒व्यं शू॒ष्यं॑ घृ॒तं न पू॒तमद्रि॑भिः ।
ता सू॒रिषु॒ श्रवो॑ बृ॒हद्र॒यिं गृ॒णत्सु॑ दिधृत॒मिषं॑ गृ॒णत्सु॑ दिधृतम् ॥ ६ ॥

ए॒व । इ॒न्द्रा॒ग्नि॒ऽभ्या॑म् । अहा॑वि । ह॒व्यम् । शू॒ष्य॑म् । घृ॒तम् । न । पू॒तम् । अद्रि॑ऽभिः ।
ता । सू॒रिषु॑ । श्रवः॑ । बृ॒हत् । र॒यिम् । गृ॒णत्ऽसु॑ । दि॒धृ॒तम् ।
इष॑म् । गृ॒णत्ऽसु॑ । दि॒धृ॒तम् ॥ ६ ॥

^{v}एव एवमिदानीं क्रियमाणप्रकारेण । स्तुतिसाहित्येनेत्यर्थः । ^{v}इन्द्राग्निभ्यां ^{v}हव्यं हविः ^{v}अहावि परित्यक्तमासीत् । कीदृशं तत् । ^{v}शूष्यं बलकरम् । किमिव । ^{v}अद्रिभिः ग्रावभिः ^{v}पूतम् अभिषुतं ^{v}घृतं ^{v}न सोमरसमिव । तद्यथा युवाभ्यां प्रदीयते तद्वच्चरुपुरोडाशादिकमपि । ^{v}ता तौ देवौ ^{v}सूरिषु मेधाविष्वस्मासु ^{v}बृहत् प्रभूतं ^{v}श्रवः अन्नं यशो वा ^{v}रयिं[1] धनं च[1] ^{v}दिधृतं धारयतम् ^{v}इषम् अन्नं ^{v}गृणत्सु स्तुवत्सु ^{v}दिधृतम् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ३२ ॥

'प्र वो महे' इति नवर्चं पञ्चदशं सूक्तम् एवयामरुदाख्यस्य आत्रेयस्य मुनेरार्षं मरुद्देवताकमतिजगतीच्छन्दस्कम् । तथा चानुक्रमणिका—'प्र वो नवैवयामरुन्मारुतमतिजागतम्' इति । दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'एवयामरुदुक्तो वृषाकपिना' (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति ॥

प्र वो॑ म॒हे म॒तयो॑ यन्तु॒ विष्ण॑वे म॒रुत्व॑ते गिरि॒जा ए॑व॒याम॑रुत् ।
प्र शर्धा॑य॒ प्रय॑ज्यवे सुखा॒दये॑ त॒वसे॑ भ॒न्ददि॑ष्टये॒ धुनि॑व्रताय॒ शव॑से ॥ १ ॥

प्र । व॒ः । म॒हे । म॒तयः॑ । य॒न्तु॒ । विष्ण॑वे । म॒रुत्व॑ते । गि॒रि॒ऽजाः । ए॒व॒याम॑रुत् ।
प्र । शर्धा॑य । प्रऽय॑ज्यवे । सु॒ऽखा॒दये॑ । त॒वसे॑ । भ॒न्दत्ऽइ॑ष्टये । धुनि॑ऽव्रताय । शव॑से ॥ १ ॥

^{v}प्र ^{v}यन्तु प्रगच्छन्तु ^{v}गिरिजाः वाचि निष्पन्नाः ^{v}मतयः स्तुतयः । कस्मै । ^{v}वः तुभ्यम् । वचनव्यत्ययः । ^{v}विष्णवे व्याप्तायेन्द्राय विष्णवे वा ^{v}मरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते । कस्य स्तुतय इत्युच्यते । ^{v}एवयामरुत् एतन्नामकस्य ऋषेः ॥ षष्ठ्या लुक् ॥ अथवा अयमृषिर्गिरिजाः स्तुतेर्जनयिता भवति । उत्तरार्धे मरुत्स्तुतिः । किंच ^{v}प्र यन्तु स्तुतयः । कस्मै । ^{v}शर्धाय बलाय मारुताय । इतरत् सर्वं बलविशेषणम् । ^{v}प्रयज्यवे प्रकर्षेण यष्टव्याय ^{v}सुखादये शोभनाभरणाय । खादिः आभरणविशेषः । 'हस्तेषु खादिश्च' (ऋ. सं. १. १६८. ३); 'पत्सु खादयः' (ऋ. सं. ५. ५४. ११) इति च श्रुतेः । ^{v}तवसे

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र– 'रयिं धनं च' नास्ति ।

बलवते ᵛभन्ददिष्टये । स्तुतिरूपा इष्टिर्यस्य तद्भन्ददिष्टि । तस्मै ᵛधुनिव्रताय मेघानां चालनं कर्म यस्य तादृशाय ᵛशवसे गमनवते ॥

प्र ये जा॒ता म॑हि॒ना ये च॒ नु स्व॒यं प्र वि॒द्मना॑ ब्रु॒वत॑ एव॒याम॑रुत् ।
क्रत्वा॒ तद्वो॑ मरुतो॒ नाधृषे॒ शवो॑ दा॒ना म॒ह्ना तदे॑षा॒मधृ॑ष्टासो॒ नाद्र॑यः ॥ २ ॥

प्र । ये । जा॒ताः । म॒हि॒ना । ये । च॒ । नु । स्व॒यम् । प्र । वि॒द्मना॑ । ब्रु॒वते॑ । ए॒व॒याम॑रुत् ।

क्रत्वा॑ । तत् । वः॒ । म॒रु॒तः॒ । न । आ॒ऽधृषे॑ । शवः॑ ।

दा॒ना । म॒ह्ना । तत् । ए॒षा॒म् । अधृ॑ष्टासः । न । अद्र॑यः ॥ २ ॥

ᵛये ᵛमहिना महता विष्णुना इन्द्रेण वा सह ᵛप्र ᵛजाताः प्रादुर्भूतास्तान् ब्रुवते । ᵛये ᵛच ᵛनु क्षिप्रं ᵛस्वयम् एव ᵛविद्मना यज्ञगमनविषयज्ञानेन सह ᵛप्र जाताः प्रादुर्भूतास्तान् मरुतः ᵛएवयामरुत् ᵛब्रुवते स्तौति[1] ॥ प्रेत्ययमाख्यातेन वा संबन्धनीयः । ब्रुवते इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । एकवचने वा छान्दसः शः । निघाताभावश्छान्दसः ॥ अथ प्रत्यक्षवादः । हे ᵛमरुतः ᵛवः युष्माकं ᵛतत् प्रसिद्धं ᵛशवः बलं ᵛक्रत्वा चालनादिरूपेण कर्मणा युक्तं ᵛन ᵛआधृषे कैश्चिदपि आधर्षणीयं न भवति । अन्येषामसुरादीनां क्रत्वा कर्मणा वा अनभिभाव्यं भवति ॥ कृत्यार्थे केन् ॥ किंच ᵛएषां वः ᵛतत्[2] बलं ᵛदाना अभिमतदानेन ᵛमह्ना महत्त्वेन च उपेतम् । यूयं प्रबलाः । ᵛअधृष्टासः अधर्षणीयाः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛअद्रयः ᵛन । ते यथा अधृष्यास्तद्वत् यूयमपि ॥

प्र ये दि॒वो बृ॑ह॒तः शृ॑ण्वि॒रे गि॒रा सु॒शुक्वा॑नः सु॒भ्व॑ एव॒याम॑रुत् ।
न येषा॒मिरी॑ स॒धस्थ॒ ईष्ट॒ आँ अ॒ग्नयो॒ न स्ववि॑द्युतः॒ प्र स्प॒न्द्रासो॒ धुनी॑नाम् ॥ ३ ॥

प्र । ये । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । शृ॑ण्वि॒रे । गि॒रा । सु॒ऽशुक्वा॑नः । सु॒ऽभ्वः॑ । ए॒व॒याम॑रुत् ।

न । येषा॑म् । इरी॑ । स॒धऽस्थे॑ । ईष्टे॑ । आ ।

अ॒ग्नयः॑ । न । स्वऽवि॑द्युतः । प्र । स्प॒न्द्रासः॑ । धुनी॑नाम् ॥ ३ ॥

ᵛये मरुतः ᵛबृहतः महतः[3] ᵛदिवः द्युलोकादागच्छन्तः ᵛप्र[4] ᵛशृण्विरे शृण्वन्ति तान् मरुतः ᵛगिरा ᵛएवयामरुत् स्तुतवान्[5] । कीदृशास्ते । ᵛशुशुक्वानः दीप्ताः ᵛसुभ्वः सुष्ठु भवन्तः । ᵛयेषां मरुतां ᵛसधस्थे सहस्थाने स्वकीये निवासे तिष्ठताम्[6] ᵛइरी ईरिता प्रेरिता[6] ᵛन ᵛईष्टे ᵛआ न ईशते च चालयितुम् । आ इति चार्थे । ᵛअग्नयो ᵛन अग्नय इव ᵛस्वविद्युतः स्वयमेव विद्योतमानाः ᵛधुनीनां नदीनां ᵛस्पन्द्रासः वर्षणेन चालयितारश्च ॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र– 'स्तौति' नास्ति । [2] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र– 'तत्' नास्ति । [3] ग-घ-ज-न-र-श– 'महतः' नास्ति । [4] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र– 'प्र' नास्ति । [5] त-र-श– स्तुतवान् । तान् शृण्विरे । [6] ख-च-झ-ण-न-भ-र– 'तिष्ठताम्... प्रेरिता' नास्ति ।

स च॑क्रमे मह॒तो निरु॑रुक्र॒मः स॑मा॒नस्मा॒त्सद॑स एव॒याम॑रुत् ।
य॒दायु॑क्त॒ त्मना॒ स्वादधि॒ ष्णुभि॒र्विष्प॑र्धसो॒ विम॑हसो॒ जिगा॑ति॒ शेवृ॑धो॒ नृभि॑ः ॥४॥

स॒ः । च॒क्र॒मे॒ । म॒ह॒तः । निः । उ॒रु॒ऽक्र॒मः । स॒मा॒नस्मा॑त् । सद॑सः । ए॒व॒याम॑रुत् ।
य॒दा । अयु॑क्त । त्मना॑ । स्वात् । अधि॑ । स्नुऽभि॑ः ।
विऽस्प॑र्धसः । विऽम॑हसः । जिगा॑ति । शेऽवृ॑धः । नृऽभि॑ः ॥ ४ ॥

ᵛसः मरुद्गणः ᵛमहतः प्रवृद्धात् ᵛसमानस्मात् सर्वेषां साधारणात् ᵛसदसः स्थानात् अन्तरिक्षात् ᵛउरुक्रमः विस्तीर्णक्रमणः सन् ᵛनिः ᵛचक्रमे निरगच्छत्। ᵛएवयामरुत् ऋषिः ᵛयदा ᵛस्वात् स्वकीयस्थानात् । ᵛअधि इति पञ्चम्यर्थानुवादी। ᵛत्मना आत्मनैव ᵛस्नुभिः गन्तृभिः ᵛनृभिः स्वनेतृभिरश्वैः ᵛअयुक्त युक्तोऽभवत् आगमनप्रार्थनाय। अथ बहुवदुच्यते। तदानीं ᵛविस्पर्धसः विविधस्पर्धाः। अहं पुरतो गच्छाम्यहं पुरतो गच्छामीति तेषां स्पर्धा। अथवा विगतस्पर्धाः। न ह्येषां सार्धं स्पर्धकाः सन्ति। ᵛविमहसः विशिष्टबलाः ᵛशेवृधः शेवस्य सुखस्य वर्धयितारः ᵛजिगाति निर्गच्छन्ति। व्यत्ययेन एकवचनम्[1] ॥

स्व॒नो न वोऽम॑वान्रेजय॒द्वृषा॑ त्वे॒षो य॒यिस्त॑वि॒ष ए॑व॒याम॑रुत् ।
येना॒ सह॑न्त ऋ॒ञ्जत॒ स्वरो॑चिष॒ः स्थार॑श्मानो हिर॒ण्यया॑ः
स्वायु॒धास॑ इ॒ष्मिण॑ः ॥ ५ ॥

स्व॒नः । न । व॒ः । अम॑ऽवान् । रे॒ज॒य॒त् । वृषा॑ । त्वे॒षः । य॒यिः । त॒वि॒षः । ए॒व॒याम॑रुत् ।
येन॑ । सह॑न्तः । ऋ॒ञ्जत॑ । स्वऽरो॑चिषः ।
स्थाःऽर॑श्मानः । हि॒र॒ण्यया॑ः । सु॒ऽआ॒यु॒धास॑ः । इ॒ष्मिण॑ः ॥ ५ ॥

हे मरुतः ᵛवः युष्माकं ᵛस्वनः वेगजनितः शब्दः ᵛन ᵛरेजयत् न कम्पयत्वेवयामरुतं माम् ॥ ‘सुपां सुलुक्॰’ इति द्वितीयायाः[2] लुक्[2] ॥ स्वनो विशेष्यते। ᵛअमवान् बलवान् ᵛवृषा वर्षिता वृष्टेः ᵛत्वेषः दीप्तः ᵛययिः[3] गन्ता ᵛतविषः प्रवृद्धः[3]। ᵛयेन स्वनेन ᵛसहन्तः शत्रूनभिभवन्तो यूयम् ᵛऋञ्जत प्रसाधयथ ॥ लडर्थे लोट् ॥ कीदृशा यूयम्। ᵛस्वरोचिषः स्वायत्तरश्मयः ᵛस्थारश्मानः स्थिररश्मयः ᵛहिरण्ययाः हिरण्याभरणाः ᵛस्वायुधासः स्वायत्तायुधाः ᵛइष्मिणः अन्नवन्तो गमनवन्तो वा ॥ ॥३३॥

---

[1] ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- बहुवचनम्।

[2] न-श- द्वितीयालुक्।

[3] ख-च-झ-ण-न-भ-र- तविषो गन्ता।

अ॒पा॒रो वो॑ महि॒मा वृ॑द्धशवसस्त्वे॒षं शवो॑ऽवत्वेव॒याम॑रुत् ।
स्थाता॑रो॒ हि प्रसि॑तौ सं॒दृशि॒ स्थन॒ ते न॑ उरुष्यता नि॒दः
शु॑शु॒क्वांसो॒ नाग्नयः॑ ॥ ६ ॥

अ॒पा॒रः । वः॒ । म॒हि॒मा । वृ॒द्ध॒ऽश॒व॒सः॒ । त्वे॒षम् । शवः॑ । अ॒व॒तु॒ । ए॒व॒याम॑रुत् ।
स्थाता॑रः । हि । प्रऽसि॑तौ । स॒म्ऽदृशि॑ । स्थन॑ ।
ते । नः॒ । उ॒रु॒ष्य॒त॒ । नि॒दः । शु॒शु॒क्वांसः॑ । न । अ॒ग्नयः॑ ॥ ६ ॥

हे मरुतः ᵛवः युष्माकं ᵛमहिमा ᵛअपारः अनवधिकः । हे ᵛवृद्धशवसः प्रवृद्धबलाः ᵛत्वेषं दीप्तं ᵛशवः युष्माकं बलम् ᵛअवतु रक्षतु एवयामरुतं[1] माम् ॥ द्वितीयैकवचनस्य लुक् ॥ यूयं ᵛप्रसितौ प्रबलबन्धने नियमनवति यज्ञे ᵛसंदृशि संदर्शने निमित्ते ᵛस्थातारो ᵛहि स्थाननियमेन तिष्ठन्तो भवथ खलु । ᵛते ᵛनः अस्मान् ᵛनिदः निन्दकात् शत्रोः सकाशात् ᵛउरुष्यत रक्षत । ᵛअग्नयः इव ᵛशुशुक्वांसः यूयमिति ॥

ते रु॒द्रासः॒ सुम॑खा अ॒ग्नयो॑ यथा तुविद्यु॒म्ना अव॑न्त्वेव॒याम॑रुत् ।
दी॒र्घं पृ॒थु प॑प्रथे॒ सद्म॒ पार्थि॑वं॒ येषा॒मज्मे॒ष्वा म॒हः शर्धां॒स्यद्भु॑तैनसाम् ॥ ७ ॥

ते । रु॒द्रासः॑ । सु॒ऽम॑खाः । अ॒ग्नयः॑ । य॒था॒ । तु॒वि॒ऽद्यु॒म्नाः । अ॒व॒न्तु॒ । ए॒व॒याम॑रुत् ।
दी॒र्घम् । पृ॒थु । प॒प्र॒थे॒ । सद्म॑ । पार्थि॑वम् ।
येषा॑म् । अज्मे॑षु । आ । म॒हः । शर्धां॑सि । अद्भु॑तऽएनसाम् ॥ ७ ॥

ᵛते मरुतः ᵛरुद्रासः रुद्रपुत्राः ᵛसुमखाः शोभनयज्ञाः ᵛअग्नयो ᵛयथा अग्नय इव ᵛतुविद्युम्नाः प्रभूतदीप्तयः । अथवा अग्निसदृशास्तुविद्युम्नाः प्रभूतधनाः ᵛअवन्तु रक्षन्तु ᵛएवयामरुत् एतन्नामानमृषिं माम् । ᵛपार्थिवम् । पृथिव्यत्रान्तरिक्षम् । तत्संबन्धि ᵛदीर्घम् आयतं ᵛपृथु विस्तीर्णं ᵛसद्म सदनं ᵛपप्रथे मरुद्भिः प्रथितमभूत् । ᵛअद्भुतैनसाम् अपापानां ᵛयेषाम् ᵛअज्मेषु गमनेषु ᵛमहः महान्ति ᵛशर्धांसि च ᵛआ गच्छन्तीति शेषः ॥

अ॒द्वे॒षो नो॑ मरुतो गा॒तुमेत॑न॒ श्रोता॒ हवं॑ जरि॒तुरे॑व॒याम॑रुत् ।
विष्णो॑र्म॒हः स॑मन्यवो युयोतन॒ स्मद्र॒थ्यो॒३॒॑ न दं॒सनाप॒ द्वेषां॑सि सनु॒तः ॥ ८ ॥

अ॒द्वे॒षः । न॒ः । म॒रु॒तः॒ । गा॒तुम् । आ । इ॒त॒न॒ । श्रोत॑ । हव॑म् । ज॒रि॒तुः । ए॒व॒याम॑रुत् ।
विष्णोः॑ । म॒हः । स॒ऽम॒न्य॒वः॒ । यु॒यो॒त॒न॒ ।
स्मत् । र॒थ्यः॑ । न । दं॒सना॑ । अप॑ । द्वेषां॑सि । स॒नु॒तरिति॑ ॥ ८ ॥

---

[1] ख-च-झ-न-भ- एवयामरुदेवयामरुतम् ।

हे vमरुतः vअद्वेषः अद्वेषसो यूयं vनः अस्माकं vगातुं गमनस्वभावं स्तोत्रं प्रति vएतन आगच्छत। तदर्थं vजरितुः स्तोतुः vएवयामरुत् एवयामरुतो मम vहवं vश्रोत शृणुत। vविष्णोः व्यापकस्येन्द्रस्य vमहः महतः हे vसमन्यवः समानयज्ञा यूयं vस्मत्। अयं प्रशस्तनाम। प्रशस्ताः vरथ्यो vन रथिनो योद्धार इव। ते यथा शत्रूनपाकुर्वन्ति तद्वदस्माकं vदंसना कर्मणा vसनुतः। अन्तर्हितनामैतत्। अन्तर्हितान् vद्वेषांसि द्वेष्टॄन् vअप vयुयोतन दूरे वियोजयत पृथक्कुरुत ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोः विनियुक्ता[1] (आश्व. गृ. ३. ५) ॥

ग॒न्ता॑ नो य॒ज्ञं य॑ज्ञियाः सु॒शमि॒ श्रोता॒ हव॑मर॒क्ष ए॑व॒याम॑रुत् ।
ज्येष्ठा॑सो॒ न पर्व॑तासो॒ व्यो॑मनि यू॒यं तस्य॑ प्रचेतस॒ः
स्यात॑ दुर्ध॑र्त॑वो नि॒दः ॥ ९ ॥

गन्त॑ । न॒ः । य॒ज्ञम् । य॒ज्ञि॒या॒ः । सु॒ऽशमि॑ । श्रोत॑ । हव॑म् । अ॒र॒क्षः । ए॒व॒याम॑रुत् ।
ज्येष्ठा॑सः । न । पर्व᳚तासः । विऽओ॑मनि ।
यू॒यम् । तस्य॑ । प्र॒ऽचे॒त॒स॒ः । स्यात॑ । दु॒ःऽधर्त᳚वः । नि॒दः ॥ ९ ॥

हे vयज्ञियाः मरुतः यूयं vनः अस्माकं vयज्ञं vगन्त आगच्छत। vसुशमि शोभनकर्म यथा भवति तथा। सुकर्मत्वायेत्यर्थः। तदर्थं नः vहवम् अस्मदीयमाह्वानं vश्रोत शृणुत। vअरक्षः रक्षोवर्जिता यूयम् ॥ लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः ॥ vज्येष्ठासो vन ज्येष्ठा इव vपर्वतासः विन्ध्यादय इवातिप्रवृद्धाः vव्योमनि अन्तरिक्षे वर्तमानाः vप्रचेतसः vयूयं vतस्य vनिदः निन्दकस्य vदुर्धर्तवः दुर्धराः vस्यात भवत ॥ ॥ ३४ ॥

॥ इति पञ्चमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं चात्रेयं पञ्चमं मण्डलम् ॥

43918
STOCK VERIFY
2020
G.K.V. Library

---

[1] न– विनियुक्ता। गन्ता नो यज्ञमिति चोत्तरा च। अथातोऽध्यायोपाकरणमिति खण्डे गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुषामित्युपक्रम्य इति द्वृचा इति तथोत्सर्ग इति च सूत्रात्।

व. ३४

एतन
विष्णोः
प्रशस्ताः
सनुतः ।

र्मं यथा
रक्षो-
इवाति-
दुर्धराः

तो यज्ञं

---

१. न–
यज्ञियाः सुषा